ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈ

ՀԱՅ ԱՌ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉ
ГСС Библиотека
ZUUՈ-Арм.ССР
Ե. ՄՄ. Ա. Մեснікяна

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԳԱՇԻՐԷԻ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Պատմութիւն Կեսարիոյ

Տեղագրական, պատմական եւ ազգագրական ուսումնասիրութիւն

Լիրեակ Լիպօյաճեանէ

Բ. հատոր

Գահիրէ
1937

ՀԵՏ ԿԱՆ ՊՐԻՅՄՐԱՆ
Гос. Библиотека
ZUUՈ-Арм.ССР
ш. им. А. Мясникяна

Printed in Egypt.
by HAGOP PAPAZIAN Press
Ibrahim Pacha, Haret Faïed, 6
CAIRO (Egypt)

Դ. ՄԱՍ

ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ա.

Ա.Չ.Գ.Ա.Ց.Ի.Ն Հ.Ա.Յ.Ա.Տ.Ա.Տ.Ո.Ւ.Թ.Ի.Ւ.Ն.Ը

Մ.Ա.Տ.Ա.Կ.Ա.Ր.Ա.Ր.Ո.Ւ.Թ.Ի.Ւ.Ն.Ը

Հայերուս Ծամ. տիրապետութեան շրջանին ունեցած կեանքը տր
դէն ներկայացուած է (տես վերը էջ 630-668) և պարզուած՝ հայոց
և թուրքերուս յարաբերութիւնները, և այն քաղաքական գրկանքները.
հաշկանդութիւնները. անգործութիւնը, իրաւազրկութիւնը. որոնք երբեք
թոյլ չէին տար հայերուն ունենալու հարթային հասարակական
կեանք կամ քաղաքային կամ քաղաքական գործունէութիւն մը պե.
տութեան կեանքին մէջ. ուր իրենց գերը սահմանափակ վիճակի
կամ խառնիճի արարածի (բալեայի) գերն էր։

Հետեւաբար հայերը իրենց պատեհաներն ու էջ քաշուած ապրելու
պարտաւորուած էին և պետական կամ հանրային կեանքին մէջ ոևէ
գեր չունէին կատարելիք։

Եթէ հայերէն ուրանք իրենց գրականն կրօնական իրենց
բնաւորած ոյժին և ազգութեան շնորհիւ կրցած են հպդինակութիւն
ձեռք բերել և խառնուիլ պետական գործերու սրոյ հասիկ, կա
շատ շատ կրցած են կառավարիչ դասը մը պատրաստել ընդ սա

ասիկա ըսել չէ թէ անոնք ունէին ոևէ օրինական ձայն պետական գործերու մէջ, այլ պատահօրէն կը յաջողէին գեր մը կատարել։ Իսկ իր եկեղեցիին և անոր չրջաբակին մէջ ամէն Հայ ունէր քիչ շատ ձայն, օրէնքով և սովորութեամբ նուիրագործուած, վասնզի ինչպէս յայտնի է Հայ եկեղեցիի ոգին թոյլատու չէր կաթոլիկ և Օրթոտոքս եկեղեցիներու նման, կղերական մենատիրութեան մը, ուր աշխարհականներ երբէք ձայն չունեցան։ Հայ կղերը առանձին դասակարգ մը չէր ներկայացներ, կրօնական հաստատութեանց և գործերու մատակարարութեան մենաշնորհով օժտուած, այլ եկեղեցական և աշխարհական միասին և հաւասար իրաւունքով անդամ էին եկեղեցիին և միասին կը հոգային և կը կառավարէին։

Այս հնօրեայ և աւանդական դրութիւնը պահուեցաւ նաև Թուրք տիրապետութեան տակ ուր Հայերը ինչպէս բոլոր ոչ-իսլամ տարրերը, իրենց անձնական կացութեան և բազմապիսի գրկանքներուն մէջ գոնէ կը վայելէին միակ առաձնաշնորհն մը՝ կրօնական վարչութեան անկախութիւնը (տես վերը, էջ 652)։

Հետեւաբար ըստ վազեմի աւանդութեան աշխարհական և կղերական չդպրեցան գործակցելէ։ Եւ որովհետև եկեղեցիի և կրօնքի կապուած կարգ մը քաղաքային գործերու ալ ազգովին կարգադրութեան իրաւունքը կը բերէր իր հետ կրօնական վարչութեան առանձնաշնորհը, ուստի ազգին հանգոստութեան և խնամքին յանձնուեցան եկեղեցիները, վանքերը և անոնց յարակից մաս նկատուած դպրոցները, ինչպէս նաև այս հաստատութիւններուն սեփական կալուածները։ Ուստի Հայ ժողովուրդը ինչպէս այլուր միշտ անցեալ դարուն կ'ընէր, իբր հասարակական գործ, միայն ունէր իր ազգային հաստատութիւններուն մատակարարութիւնը, որ չունէր արդի բարդ հանգամանքը, վասնզի եկեղեցիներու մատակարարութիւնը ապահովուած էր ժողովուրդին կամաւոր նուէրներով, որ ան կուտար իր քահանային, ժամկոչին, լուսարարին, դպրապետին ու դպիրներուն ամէն անգամ որ անիկա դիմում ընէր իր հոգեւոր պաշտօններուն, պաշտամունքի մը կամ ծիսակատարութեան մը համար, ինչպէս էին երեխաներու մկրտութիւնը, երիտասարդներու նշանուքին և պսակին օրհնութիւնը, և մեռելներուն յուղարկաւորութիւնը, և վերջապէս մատաղին, սեղանին և տաճար օրհնութիւնը։ Թաճախ հնչուն նուէրին կը կցուէին նաև պիտոյքի վերաբերեալ նիւթեր ալ։ Այսպէս երբ Իննուդին քահանան կ'օրհնէր իր տունը և անոր հացն ու գինին, տանուտէրը իր դրամական նուէրին կը միացընէր մասնաւորապէս պատրաստուած ձնուկնդի հաց մը, իսկ Զատկի առաւօտեան՝ ներկուած քանի մը հաւկիթ։ Երբ մատաղ ընէր, գոհուած ոչխարին մորթը, գլուխն ու ոտքերը կը նկատուէին քահանային մատաղօրհնէնքի տուրքը, իսկ հարսնիքի, նշանուքի, և ուխտագնացութեանէ դարձի պարագաներուն եկեղեցիին պաշտօնեաներէն

կը պատուաբերուէին մեծագոյն թաչկինակներով, բեհեզի և աստիճի կտորներով և կամ երեսադէմը յիշեցնող ոսկէ նիւթերով։

Այս նուէրները կը բաւէին համեմատաբար լաւ ապրեցնելու քահանաները և եկեղեցւոյ միւս երկրորդական պաշտօնեաները, սակաւապէտ պայմաններու մէջ, ուստի քահանաները աւելի իւղոտ պատառներու ի խնդիր իրենց պաշտօնը լքելու հետամուտ չեն եղած։ Քահանաներու և եկեղեցւոյ այլ պաշտօնեաներու ապրուստի հարցը և անոնց կենսաթոշակ մը յատկացնելու պէտքը երբեք միտքերը չէ զբաղեցուցած և հետեւաբար ժողովուրդը այս տեսակէտով մինչեւ մեր ժամանակները մը ընելու պէտք չէ տեսած։ Միեւնոյն ատեն ասիկա պատճառ մը եղած է որ կեանքին և չորկատիկ մէջ ամուր պահուի այն վարդեմի աւանդութիւնը որուն համաձայն քահանաները պէտք էր հաւատարմօրէն մինչեւ իրենց մահը կապուած մնային այն եկեղեցիներուն որոնց վրայ ձեռնադրուած էին։ Այնպէս որ նոյնիսկ ամէն զրկումի գինով քահանաները և միւս պաշտօնեաները կապուած էին իրենց պաշտօնին։

Այն թաղերը որոնք բնակչութեան թուով և նիւթական կարողութեամբ ի վիճակի էին ունենալու մէկէ աւելի քահանաներ, կը պահէին և որդեգրած էին ծուխի, այսինքն պարզապէս յաճախորդի դրութիւնը։ Ամէն ընտանիք ազատ իրաւունք կը վայելէր նշանակելու իր տաներէցը։

Այս մշտական և անփոփոխելի եկեղեցական պաշտօնեաներէն առաջինը՝ քահանան — կամ աւագերէցը՝ երէկ մէկէ աւելի քահանաներ կային— եկեղեցիին ներքին կարգապահութեան պատասխանատուն և հակդէն էր, իսկ լուսարարը՝ ժամկոչները օգնական ունենալով հոգ կը տանէր եկեղեցիին բարեզարդութեանն ու մաքրութեանը և գործ չի կար նաև այս մարդին մէջ աշխարհական տարրին համար։

Գալով եկեղեցւոյ ներքին պէտքերուն, անոնք կը հայթայթուէին առանց բացառութեան և մինչեւ վերջը նահապետական սովորութեամբ մը, այսինքն պնակի դրութեամբ։ Անով լիուլի կը հոգացուէին ժամուն լուսաւորութեան, կահաւորումին և անօթեղէնի պիտոյքները։ Նարեւոր նորոգութիւններու ծախքն ալ կը բաժնուէր քանի մը հարուստներու մէջ։

Ինչպէս կը տեսնուի, եկեղեցւոյ թէ՛ պաշտօնէից և թէ՛ այլ պէտքերուն ծախքերը կը հայթայթուէին առանց բացառիկ հիգերու։ Կերպով մը եկեղեցիներու մատակարարութիւնը ապահովուած և անոնց նիւթականը հաստատուն հողի վրայ դրուած էր։ Հետեւաբար երբեք անհրաժեշտութիւն մը չէր ներկայացներ զանազան մարմիններու կազմութիւնը և համախմբումը եկեղեցիներու շուրջը, որպէսզի դրամ և միջոց հայթայթէին անոնց մատակարարութեան համար։ Միայն բանկալի և պնակի հասոյթները առնելու կամ կալւածներու վարձքերը գանձելու և ներքին ծախքերը ընելու համար վատահելի անձ մը, չոլ-ապա դատակարգէն, կը բաւէր։ Այս պատճառով երկար ատեն եկեղեցապանութիւնը կամ այլ անուամբ միւքէվէլիութիւնը մեծաշնորհը եղած էր չոլցիներու, որոնք յաճախ քահանայօրէն կը վարուէին։ Որչափ ատեն որ կացութիւնն այս էր մատակարարութեան գրութիւնն ալ այսպէս պիտի մնար, սակայն պէտքերը հետզհետէ բազմացան և ծախքերը աւելցան։

Դպրոցները որոնք նախապէս վանքերու կապուած էին, հետզհետէ եկեղեցիներու վարչութեան կցուեցան։ Ասկայն ինչպէս բացատրած եմ արդէն (տես էջ 1097) — ժամանակին մատչութեան համեմատ— այդ դպրոցները մեծ խնամքի և հոգածութեան առարկայ չէին եղած, և գրեթէ համաձայնութեան պայմաններու մէջ էին եկեղեցիներու հետ, վասնզի անոնց ծախքերն ալ կը հայթայթուէին ամասվճարներով քաղաքին՝ կեսարիոյ, կամաւոր նուէրներով՝ չրքսակայ աւանդներուն, իսկ հացահատիկներով՝ գիւղերուն մէջ։ Դպրոցն առհասարակ ունէր մէկ ուսուցիչ մը, որ սովորաբար կ'ըլլար կա՛մ լուսարարը կա՛մ ուրիշ մը, որ նոյնպէս իր կեանքը կը կապէր իր գործին հետ։ Այնպէս որ դպրոցներու գոյութիւն առնելէն յետոյ ալ, աշխարհականներու գործակցութեան մեծ կարիք մը չի կար ազգային նկատուած գործերը վարելու համար և թէ անկեղծօրէն աշխատող ջոջի մը ազդեցութիւնը բաւական էր պահպանելու համար կարգը եկեղեցիին և դպրոցին գործերուն մէջ։ Ուստի շատ երկար տեսնենք ջոջերը վարեցին եկեղեցիները և դպրոցները, երկուքին ալ միանգամայն վերհսկողութիւնը ընելով։

Ամէն թաղի, աւանի, և գիւղի մէջ հետեւաբար ամէնէն ազդեցիկ մարդուն վիճակեցաւ եկեղեցին և դպրոցը մատակարարել։ Ժողովուրդը գրեթէ ձայն չունէր։ Անոր ձայները վճռատու դեր մը միայն կ'ստանար երբ ջոջերը կը մաքառէին իրարու հետ, ազդեցութեան պայքար կը մղէին և եկեղեցպանի, իշխանի կամ միւթէվէլլիի աթոռ իրարմէ յափշտակել կը փորձէին։ Հին ժամանակներու հասարակական կամ կուսակցական պայքարները կը մղուէին ջոջերուն անձին և միայն եկեղեցիներու և դպրոցներու վարչութեան չուրջը։

Իսկ Առաջնորդարանի կազմակերպութիւնը, մինչև 1860, Ազգ. Սահմանադրութեան հաստատութիւնը, գրեթէ կեսարիա չէ ունեցած, վասնզի վիճակին հոգեւոր պետը, սովորաբար նստած է քաղաքէն հեռու՝ Կ. Կարապետի վանքին մէջ, և վանահայրի հանքամանքով, վանքին հասոյթներով, առանց հասարակութենէն կախում ունենալու ապրած, և հազիւ թէ իրաւունք կամ պարտք համարած իրեն թեմերու ներքին եկեղեցական գործերուն միջամտել։ Անոնք կերպով մը ազատ Տնեցած են ջոջերու ազդեցութենէն, ինչպէս քաղաքը և թեմերը ազատ եղած՝ անոնց միջամտութենէն։ Անոնց պաշտօնը սահմանափակուած էր հսկելուն մէջ մատակարարութեան այն վանքին ուր կը նստէին և այն վանքերուն որոնք իրենց հսկողութեան յանձնուած էին, իրենց ձայնը կամ հեղինակութիւնը միայն գերակշիռ էր երբ ամուսնալուծման դէպք մը, կամ հաճի-չհաճի հարց մը և կամ քահանայի մը պատժապարտութեան պարագան կը ներկայանար։

Հետեւաբար առաջնորդներու հեղինակութիւնը գրեթէ ոչինչ էր քաղաքին եկեղեցիներու մատակարարութեան մէջ, որոնք առանձին առանձին իրր անկախ միութիւններ կը կառավարուէին, առանց կեդրոնական հեղինակութեան մը, այսինքն Առաջնորդէն ու իր խորհրդականներէն կազմուած մարմինի մը վերհսկողութեան և հակակշիռին։ Հետեւաբար երկար տեսնենք Առաջնորդարան չունեցան, և ոչ ալ ուրիշ տեղերու հոգեւոր պետերու չափ հեղինակութիւն կամ ուժ ունեցող Առաջնորդներ՝ որոնք իսկապէս առաջնորդի և դեկավարի դեր կատարած ըլլան։

Առաջնորդական հեղինակութեան տկարութեան մէկ ուրիշ պատճառն ալ այն էր որ Ս. Կարապետի վանահայրը, թէպէտև Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսական տիտղոսով պճնուած, ունէր վիճակ մը որ բաժան բաժան էր ստորաբաժնուած ըլլալով երկար շրջաններ քորեպիսկոպոսութեանց որոնք նոյնիսկ եկեղեցական վարչութեան տեսակէտով միութիւն մը չունէին, քանի որ օրինակի համար Ս. Դանիէլի վանքը Կեսարիոյ աթոռին վերջնապէս էջմիածնայ թեմ դառնալէն 300 տարի յետոյ ալ դեռ կը պահէր իր կապը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան հետ։

Ժողովուրդը՝ որ երկար ատեն երկու աթոռներուն մէջ նախընտրութիւն մը ընելու վարանած էր, յաճախ իրեն գաղափարէն չեղող առաջնորդի մը հեղինակութիւնը չէ ուզած ճանչնալ, և ասիկա պատճառ մը եւս եղած է սահմանափակելու Առաջնորդներու ազդեցութիւնը։ Հետեւաբար անոնք Ս. Կարապետի մէջ, վանահայրական գործերու մէջ սահմանափակուած էին, և չէին խառնուած քաղաքի եկեղեցիներու գործերուն, որոնք իսկապէս թողուած էին ջուղերու քմահաճոյքին, մինչև 1860, Սահմանադրական կազմակերպութեան ընդգրկումը և ժողովներու և խորհուրդներու կազմութիւնը։

Սահմանադրութենէն յետոյ, երբ քուէն կամ ժողովուրդին ձայնը վճռական դեր կատարել սկսաւ, երբ երեսուն եկան ժողովներ և խորհուրդներ, և Սահմանադրական բարդ կազմակերպութիւն մը, երբ անպատասխանատու վարչութեանց տեղ հաստատուեցան գէթ բարոյական պատասխանատուութեան և համարատուութեան մը պարտականութիւնները, ինչպէս նաև կրթական հաստատութեանց ծախքերու բազմապատկութիւնը, սկսան վէճերը և գլխաւորաբար անձերու շուրջ մղուած կուսակցական պայքարները, որոնք երբեմն մեծ համեմատութիւն առին և բոլոր հանրային կեանքը վրդովեցին։

Սահմանադրութիւնը՝ թերեւս կանխահաս մասնաւորապէս Կեսարիոյ պէս գաւառներու համար, օգտակար չէ եղած գէթ մատակարարական տեսակէտով։

Նախ քան Սահմանադրութիւն երէկ կղերին ինքնագլուխ և անպատասխանատու վարչութեան հետեւանօք Ս. Կարապետի վանքը անգամ մը 100000 դրչ. և ուրիշ անգամ մը 200000 դրչ. պարտքի տակ մնացած է (տես էջ 940), 1860էն յետոյ երբ ազգ. հաստատութեանց մատակարարութիւնը անցած է աչխարհական տարրին ձեռքը, այն ատեն ալ ուրիշ ազէտ պատահած է։ Բնազդով և խառնուածքով թէ՛ շահասէր և թէ՛ բախտախնդիր Կեսարացիք ազգային հաստատութեանց մատակարարութեան մէջ ալ իրենց նկարագրին դրոշմը դրած են և շահասիրութեամբ գրեթէ խոշոր ձեռնարկած բոլոր ազգային հաստատութիւնները։

Վերջին շրջանին Կեսարիոյ Հայ եկեղեցիները և դպրոցները գրեթէ կալուածական հարստութենէ զրկուած էին, վանզի շահախնդրաբար Կեսարացիք զանոնք ամէնն ալ ծախած էին, և անոնց գրամը յատկացուցած Օսմ. Քօնսօլիտի, խարուելով անոր 12օ/օ տոկոսէն, որ նոյնիսկ պատճառ պէտք էր ըլլար անկէ հեռու մնալու։

Արդէն բազմաթիւ անգամ յիշելու առիթ ունեցայ թէ Կեսարական բազմաթիւ ընկերութիւններու գրամագլուխները փճացած էին, Օսմ. Քօնսօլիտի վերածուած ըլլալով։ Նոյնը պատահած է նաև եկեղե-

ցիներուն համար որոնց կալուածները ծախել և Օսմ. Քոնսօլիտի վերածել չահաւէտ կարծած էին չահագէտ կեսարացիք և ասով մեծ ՃՃասի ՆՆթարկած իրենց ազգային հաստատութիւնները որոնք բառին նիւթական իմաստով մոխիրի վրայ նստած էին երբ Օսմ. կառավարութիւնը անանկացած էր 1877–78ին։

Սակայն ինչպէս բոլոր բախտախնդիրներու և չահու ոգւ վաստակի ետեւէ վազողներուն նկարագիրը եղած է յուսահատութիւն չճանչնալը, կեսարացիք ալ այս առակալի հարուածին առջև չփոթած չեն և անդնգուն կորովով մը իրենց Ազգ. հաստատութիւնները՝ գրեթէ միևնոյն ձեւով կրցած են պահել։

Բ.

ԱԶԳ. ԴԵՐԿԻՆ ԿԱՋՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Արդէն տեսնուեցաւ թէ ինչքան պարզ էր Առաջնորդարանի կազմակերպութիւնը մինչև անցեալ դարուն կէսերը, երբ Առաջնորդը՝ իբր վանահայր Ս. Կարապետի վանքը կը նստէր և պարբերաբար միայն այցելելով քաղաք՝ կը բաւականար։

Եկեղեցիներն ալ կը մատուցկարարուէին մէկ մէկ ՀՈՒՆի ձեռքով և ո՛չ մէկ հսկայնիւթ գոյութիւն ունէր։ Ո՛չ համարատու և ո՛չ ալ համարատու։ Առաջնորդի մը մահուան կամ հրաժարման պարագային յաճախ վաճառով կամ ժողովրդային հանրագրութեամբ կը կատարէր յաջորդին ընտրութիւնը։ Ժողովներ և խորհուրդներ գոյութիւն չունէին։ Շատ շատ մի քանի ազդեցիկ անձեր երբեմն խորհուրդներ կամ թելադրութիւններ կու տային Առաջնորդին որ ՆՆթարկուած յաճախ ոևէ ազդեցիկ անձի անոր հետ համակատարը կ՚ըլլար։

Առաջնորդը որովհետև կը նստէր Ս. Կարապետի վանքը և հեռու էր քաղաքէն, ազգային գործերու համար իբր կեդրոնական դէմք կը ներկայանար քաղաքին մէջ Միլլէթ պաշի (Ազգապետ) տիտղոսով աշխարհական Հոգի մը որ ազգային խնդիրները կը կառավարէր ձեռնահասօրէն և յաճախ Հայոց մէջ պատահած վէճերն ալ կը կարգադրէր, օգտուելով իր կառավարական դրան մէջ ունեցած ազդեցէն։

Իրական վարչապետ մըն էր, որ հասարակութեան գործերը կը տնօրինէր և ազգը կը ներկայացնէր հանդէպ կառավարութեան։ Ազգ. Ընհանրապրութեան հաստատութենէն յետոյ Առաջնորդարանի կազմակերպութիւնը օրէնքին բատ կարելւոյն պատշաճեցնելու ջանքեր եղաւ, թէև պէտք է խոստովանիլ թէ շատ դիւրաւ կարելի չեղաւ այս կազմակերպութիւնը ներմուծել Կեսարիա, մանաւանդ այն պատճառով որ 1860–1865 թուականներուն Կեսարիոյ մէջ կիրքերը պայքարներով արտասովոր կերպով գրգռուած էին։

Սակայն ժամանակի ընթացքին հետզհետէ Ընհանրապրական կարգաւորքը ներմուծուեցաւ Ազգ. գործերու մէջ, թէև միշտ պահպանուելու։

Առաջնորդարանի գործոց վարիչն էր Փաշ. ժողովը որ կը բաղկանար 7 անդամներէ, ընտրուած Գաւառական երեսփոխանական

ժողովէն որ ուղղակի քուէարկութեամբ կ'ընտրուէր ժողովուրդէն ըստ Ազգ. Սահմանադրութեան։

Առհասարակ Քաղ. ժողովի անդամները կ'առնուէին ամէնէն ազդեցիկ անձերէն։

Կեսարիոյ Դաւառ. երեսփ. ժողովը կը բաղկանայ երբեմն 40 անդամներէ, յետոյ իջաւ 35ի, երբ իր վիճակներէն մէկ մասը (Նիկոմէդիա, Զօռլու, Իզմիլի, Ագ Սարայ) Թոնիայի Առաջնորդութեան կցուեցան։

Դաւառ. երեսփ. ժողովը տեւականապէս գոյութիւն չէ ունեցած և իր նիստերը շատ կանոնաւոր չեն եղած, երբեմն կազմալուծուած ըլլալով։ Իսկ Քաղ. ժողովները՝ առաւել կամ նուազ կանոնաւորութեամբ միշտ պահած են իրենց գոյութիւնը։

Տեսուչ խորհուրդներէն —որոնք ըստ Ազգ. Սահմանադրութեան պէտք է 7 հատ ըլլան— միայն երկուքը՝ Տնտեսականը և Ուսումնականը —այն ալ ո՛չ ամէն տեղ— գոյութիւն ունեցած են։

Իսկ քաղաքին երեք եկեղեցիները, ինչպէս նաև 30 թեմերուն եկեղեցիները, ունեցած են իրենց առանձին առանձին Քաղ. Խորհուրդները։ Իսկ քաղաքին երեք վարժարանները որոնք կը գտնուէին եկեղեցիներու յարակից, ունէին իրենց Հոգաբարձութիւնները, եկեղեցիներու Քաղ. Խորհուրդներէն ընտրուած։

Թեմին վիճակային աւանները և գիւղերէն ոմանց մէջ ալ դպրոցները իրենց անջատ Հոգաբարձութիւնները ունեցած են։

Արամեան աղջիկներու վարժարանը, որ միակ իգական անուն կրթութեան յատկացուած հաստատութիւնն էր, բոլոր քաղաքին և երբեմն ընկերութեան մը ձեռակերտը ըլլալէ յետոյ ազգային դարձած, կը մատակարարուէր Քաղ. ժողովէն ընտրուած Խնամակալութեան մը կողմէ։

1888էն մինչև 1910, Տրգատ եպ. Գալեան, իր անհատական պատասխանատուութեան տակ հաստատած և վարած ըլլալով Մ. Կարապետի բարձրագոյն վարժարանը այդ հաստատութիւնը չունէր իրեն համար Խնամակալութիւն մը։ Միայն 1898ին երբ անոր կից որբանոց մըն ալ հաստատուեցաւ, անոր նիւթական մատակարարութեան համար ինչպէս տեսնուեցաւ մասիմին մը կազմուեցաւ։ Իսկ 1910ին երբ Տրգատ եպ. Գալեան կը թողուր Կեսարիան, իր իսկ պահանջմամբ կազմուեցաւ Մ. Կարապետի Բարձր. Վարժարանին համար Խնամակալութիւն մը որ դպրոցը վարեց 1910–1915։

Առնցմէ զատ կար նաև Հոգաբարձութիւն մը Աղքատաց Գանձանակի կամ պարզապէս Աղքատախնամ մասիմին մը, որ նոյնպէս ուղղակի Առաջնորդարանէն կախում ունէր, փոխանակ Քաղ. Խորհուրդներէն ընտրուած ըլլալու։ Ինչպէս կը տեսնուի Սահմանադրութիւնը տեղական պայմաններուն պատշաճեցուցած գործադրութիւն մը ունեցած է Կեսարիոյ մէջ։

Սահմանադրութեան կիրարկմամբ այս մասիմիններու կազմութիւնը տեղի կու տար դիւանական գործառնութիւններու և գրագրութիւններու, որոնց համար Առաջնորդարանը պարտաւորուած էր ունենալ իր Դիւանը, երկու գրագիրներով, որոնք գավազի մը հետ կը կազմէին Առաջնորդարանի պաշտօնէութիւնը։

Առաջնորդին բացակայութեան, վանք կամ թեմական այցելու-

թեան գացած ատեն, Առաջնորդին պարտականութիւնները կը կատարէր քահանայ մը, փոխանորդի հանգամանքով։

Դժբախտաբար այսօր ի վիճակի չենք իրարու յաջորդող Գաւառ. երեսփ. ժողովներու ինչպէս նաև Գաղ. ժողովներու, Տեսուչ և Գաղ. Խորհուրդներու և Հոգաբարձութեանց անդամներու ամբողջական շարքը ներկայացնել սակայն 1915ի չարաղետ տարւոյն կազմը կու տանք հոս իբր յիշատակ։

Գաւառական Երես. ժողովի անդամներ(1)

1. Մ. Կարապետ Ճամճեան, Ա. Առեւնապետ, կախուած
2. Մ. Նշան Հալաճեան, Բ. » Նահատակուած ի Ղզըլչալար
3. Արսէն Գալճայեան, Գ. » Նահատակուած
4. Գաւիթ Ջամպազճեան, Ա. Առեւնագրիր, տարագրուած
5. Յակոբ Խաբէջեան, († Համա)
6. Համբար Տէտէեան, վերապրող
7. Յովհաննէս Քեահեահեան, († Ղաթմա)
8. Գրիգոր » վերապրող
9. Տոք. Յովհ. Արսլանեան, »
10. Մ. Գրիգոր Մէյէմէքճեան, »
11. Գրիգոր Կէրէմէզեան, երես. Էվէրէկի, Նահատակուած
12. Հմայեակ Ուղուրլեան, » Զօմախլուի, վերապրող
13. Միսաք Զոգգարեան, († Հալէպ)
14. Հաճի Յարութիւն Պէօճէկեան, Նահատակուած
15. Յակոբ Թիմուրեան, »
16. Յակոբ Զամուրեան, երես. Թոմարզայի(†)
17. Բարուճակ Գաւիթեան, » Կէրմիրի, Նահատակուած
18. Վահան Ե. Քեահեահեան, »
19. Կարապետ Ջամպազճեան, »
20. Բարսեղ Փիլիմլեան, »
21. Տոք. Նաչիկ Տէվլէքեան, »
22. Գէորգ Գալփաճեան, (մահանուանեալ Կիւտիկ ադա) իսլամացած
23. Կարապետ Մարոսեան, Նահատակուած
24. Տոք. Լեւոն Փանոսեան, »

Գաղ. ժողովի անդամներ

1. Արսէն Գալճայեան, Նահատակուած
2. Մ. Յարութիւն Պէօճէկեան, »
3. Տոք. Մարգիս Գալբազճեան, վերապրող († Եգիպտոս)
4. Երուանդ Վարդերեսեան, Նահատակուած

---

(1) Գաւառահաւաք Գաւառական երես. ժողովի հին անդամներէն ծանօթ են ինձի. 1888ին նոյն ժողովին Առեւնապետն էր Հ. Մասպիպեան և Առեւնագրիրը՝ Ալեքս Թ. Բալըլեան: 1898ին Գաւառականի Դիւանը ունէր սա կազմը.

Տիգրան Ֆրէնկեան՝ Ա. Առեւնապետ
Հաճի Թադէոս Մրճիկեան՝ Բ. »
Երուանդ Երկաթեան՝ Ա. Առեւնագրիր
Գանիէլ Սարաճեան՝ Բ. »

5. Գրիգոր Կէրէմէզեան, *Նահատակուած*
6. Յակոբեան Շիմշիրեան, *վերապրող*
7. Յակոբ Խապէճեան († *Համա*)

Ցմտեսական խորհուրդի անդամներ

1. Յովհաննէս Քեանեանեան, (†)
2. Յակոբ Ալլահվէրեան, *վերապրող*
3. Վահան Տէր Մկրտիչեան »

Ուսումնական խորհուրդի անդամներ

1. Առաք Մճիկեան (*փոստատեղն*), *վերապրող*
2. Մանուկ Նորհատեան, (*այժմ Ամերիկա*)
3. Մ. Յարութիւն Ճամճեան,

Խնամակալութիւն Ս. Կարապետի Բարձր. Վարժարանին

1. Մ. Կարապետ Ճամճեան, *Առեղնապետ, կախազանուած*
2. Գրիգոր Քեանեանեան, *վերապրող*
3. Սարգիս Աղբրեան, *Առեղնադպիր, վերապրող*

Խնամակալութիւն Առաքեան Աղջիկանոց Վարժարանին

1. Համբար Տէտէեան, *Առեղնապետ, վերապրող*
2. Յակոբ Ն. Մխեուազեան, *Առեղնադպիր,* »
3. Արթին Գրիգիկեան, »
4. Գաւիթ Ջամպազեան, »
5. Մ. Յովսէփ Տաղլարեան »

Հոգաբարձութիւն Ադհառաց Գանձանակի

1. Տիգրան Գրէկեան, *Առեղնապետ, վերապրող*
2. Յակոբ Ջրաղեան, *Նահատակուած*
3. Բարսեղ Մուրաճեան, *կախազան բարձրացած*
4. Բարսեղ Որվանեան, *վերապրող*
5. Մ. Յարութիւն Էմմէճեան, »
6. Համբարձում Մալխասեան, (†)
7. Մ. Կարապետ Մայիսեան, († *Զաթմա*)
8. Գալուստ Խրիսթիյանեան, († *Շէյխ Մխակին*)
9. Կարապետ Բալամուտեան, († *Համա*)
10. Կարապետ Թաշճեան, († *Կեսարիա*)
11. Յակոբ Ալլահվերեան *վերապրող*

Թաղ. Խորհուրդ Ս. Աստուածածնի Մայր-Եկեղեցւոյ

1. Յակոբ Խապէճեան, (†)
2. Հաճի Նշան Հալաճեան, *Նահատակուած*
3. Հաճի Սարգիս Պախթիեարեան, († *Բարիզ*)
4. Անդրէաս Թէմէեան, *Նահատակուած*
5. Պետրոս Կրճապապեան, *վերապրող*

Հոգաբարձութիւն Հայկեան Վարժարանի

1. Գալուստ Գաբլաճեան, *Նահատակուած*
2. Յակոբեան Շիմշիրեան, *վերապրող*
3. Մ. Յարութիւն Պէօճէկեան, *Նահատակուած*

Թաղ. խորհուրդ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ

1. Հանի Սեդրաք Ծովսէփեան, († Դամասկոս)
2. Հանի Սարգիս Հիւրմիւզեան, *վերապրող*
3. Մ. Մարգար Ապաճեան, († Դամասկոս)
4. Մ. Սարգիս Մրիճաւագեան, *վերապրող*
5. Մ. Սեդրաք Գալբագեան, *նահատակուած*

Հոգաբարձութիւն Միացեալ Առաւմճարանի

1. Օճճիկ Մէրճինեան, *վերապրող*
2. Կարապետ Միւզմէեան »
3. Բարսեղ Բաղրմաճեան, »
4. Հայկ Մճիկեան, »

Թաղ. խորհուրդ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ

1. Մ. Կարապետ Մարոսեան, *կախաղանուած*
2. Մ. Կարապետ Զաղճեան, *նահատակուած*
3. Տիգրան Ռամէլեան, *վերապրող*
4. Յակոբ Գոճէլեան, »
5. Հանի Գրիգոր Ղուրուճեան, *նահատակուած*

Հոգաբարձութիւն Կիւմբեան Վարժարանի

1. Միհրան Միհրանեան (*վահառական*), *նահատակուած*
2. Յակոբ Գոսեմճեան, »
3. Տոհ. Լեւոն Փանոսեան »
4. Յարութիւն Ճրճրեան, *վերապրող*
5. Կարապետ Միւզմէեան, »

Իսկ Առաջնորդարանին պաշտօնէութիւնը 1915ին կը բաղկանար հետեւեալներէն.

Արիստակէս Եպ. Թիմուրեան, *Առաջ. Փոխանորդ*
Յակոբ Գասմաճեան, *Դիւանապետ*(1), *վերապրող (այժմ Գահիրէ)*
Մ. Կարապետ Շիմշիրեան, *Դիւանագիր*, († *Մա՛ռն*)
Գեղամ Խորասանճեան, *Գաւազ*, *վերապրող*

* * *

Ազգ. Սահմանադրութեամբ օրինադրուած գաւառի մը կազմակերպութիւնը կը լրանար անոր կեդրոնին ներկայացուցիչով, այսինքն գաւառին կեդրոնին Ազգ. ժողովին մէջ ունեցած երեսփոխանով.

Կեսարիա իբր Կ. Գոլոյ Պատրիարքութեան ենթակայ Առաջնորդական վիճակ մը կը վայելէր երեսփոխան ներկայացուցիչ մը ունենալու իրաւունքը Կ. Գոլոյ Ազգ. ժողովին մէջ. Այդ իրաւունքը առաջին անգամ արժեցուցած է 1871ին. Մինչեւ ցարդ իրարու յաջորդող երեսփոխաններըը եղած են.

1. Մանուկ Մանուկեան, *որ պաշտօնավարած է 1871 Մայիս 28—9 Մայիս 1872 (հրժ.).*
2. Յովհաննէս Կիւմբեան, *որ մինչեւ յառեն Հալէպի, Անտիոքի և*

---

(1) *Կեսարիոյ Առաջնորդարանին Դիւանապետ եղած են նաև Յարութիւն Նշանեան (1886-88), Աշոտ Քհ. Երկաթ (1912).*

Այնթապի Միացեալ վիճակներէն երեսփոխան ընտրուած է և իր ընտրութիւնը վաւերացուած (24 Նոյեմ. 1872) ապակայն ինքը մերժած է երկուքն ալ և հրաժարած (8 Դեկտ. 1872)։

3. Աբէլ Կիւլպէնկեան, որուն ընտրութիւնը 23 Մարտ 1873ին վաւերացուած է ապակայն ինքը մերժած՝ պաշտօնը։

4. Մաթէոս Այվազեան, իր ընտրութիւնը 17 Յունուար 1875ին հաստատուելէն յետոյ պատճառաբանեալ հրաժարականով մը խնդիր հանած և իր պաշտօնավարութեան ընթացքին մեռած է 1877ին։

5. Գէորգ Գրիգճեան, ընտրուած է 1877ին և պաշտօնավարած՝ մինչև 23 Մեպտ. 1882, իր հրաժարումը։

6. Յովհաննէս Պալըգճեան, ընտրուած է իբր յաջորդ 1888ին և պաշտօնավարած 16 Դեկտ. 1888էն մինչև 1891, իր վիճակաւ դադարումը։

7. Յովհաննէս Կիւմճեան, 1891ին կրկին ընտրուած է Կեսարիայէն երեսփոխան, նոյն ատեն Բերայի թաղէն ալ ընտրուած էր։ Նախապատուութիւն տուած է իր ծննդավայրին որուն ներկայացուցիչը եղած է Ազգ. ժողովին մէջ մինչև 1894 ամբ նիստերուն դադարումը։

8. Վահան Էսաեան, որ 1908ի Օամ. Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն անմիջապէս յետոյ երբ Ազգ. ժողովը վերակազմուեցաւ, Կեսարիոյ Դաւառ. ժողովէն ընտրուեցաւ Կեդրոնի երեսփոխան, և պահեց այդ պաշտօնը մինչև վերջը, վիճակաւ դադարումէն յետոյ վերընտրութեամբ։

* * *

Իակ հիմա, ինչպէս արդէն բացատրուած է, Կեսարիոյ Հայութեան խլեակները, ունին իրր առուերը երբեմնի Ազգային բարդ կազմակերպութիւններու, Առաջնորդ. Փոխանորդ մը, և իրենց ձեռքը ձնացած միակ եկեղեցիին՝ Ս. Դր. Լուսաւորչի համար 7 անդամէ բաղկացեալ Թաղ. Խորհուրդ մը, որ ամենայն ինչ է։

Գ.

ԿԱՐՕՏԵԱԼՆԵՐՈՒ ՀՈԳԱՇՈՒԹԻՒՆ

Հայ ժողովուրդը ամենահին ժամանակներէն սկսեալ իր կարօտեալներուն մասին միշտ հոգածու եղած է և անոնց պէտքերը հոգալու համար ամէն ատեն ջանադիր գտնուած։ Տակաւին Ե. դարէն սկսեալ Հայաստանի մէջ՝ հետեւողութեամբ Կեսարիոյ մեծ Հայրապետին՝ Ս. Բարսեղի, Ներսէս Մեծի կողմէ չինուած էին Հիւանդանոցներ, Աղքատանոցներ, Այրիանոցներ, Որբանոցներ, Հիւրանոցներ, որոնք քրիստոնէական գաղափարին հետ այնքան հաչտ ու համաձայն էին։

Մասնաւորապէս վերջին դարերուն բոլոր Հայ գաղութներու գլխաւոր մատուռնջութիւններէն մէկը եղած է իրենց եկեղեցիներուն և դպրոցներուն անմիջական կից հիմնել Հիւրանոց անուն չէնքեր, որոնք ունէին թէ՝ անկեալանոցի, թէ՝ հիւանդանոցի և թէ՝ պա-

տահական կարօտ համբորգներու պատասպարանի հանգամանքը։ Այս ազգին տուներուն մեր քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ ունին կարեւոր տեղ մը, որովհետեւ որքան լաւ կազմակերպուած են ազգին մը մարդասիրական հաստատութիւնները այնքան բարձր է իր քաղաքակրթական մակարդակը։ Այդ «Հայոց տուներուն որոնք գրեթէ ամէն հեռաւոր գաղութներու մէջ ունեցած ենք, ցոյց կուտան թէ հայերուն համար անձանօթ զգացում մը չէ եղած օտարութեան մէջ իրարու և մանաւանդ կարօտեալներու օգնելու գործը։

Կեսարացիք Հայուն այս առաքինութենէն անմասն չեն մնացած։ Ուստի չէ միայն թէ հին ժամանակները ունեցած են արդեօք Հիւրանոց կամ Անկեղանոց։ Այս մասին յիշատակութիւն մը չկայ։ Սակայն գաւառին բազմաթիւ վանքերը կրնայ ենթադրել թէ մասամբ կատարած են Հիւրանոցի գերը, երբեմն պատսպարութիւն ընծայելով անցորդ կարօտեալներու։ Իսկ բացառիկ ազէտներու, ինչպէս սովերու և երկրաշարժներու—որոնք այնքան յաճախադէպ էին—ժամանակ, միշտ բարեկեցիկ դասը բացառիկ զոհողութիւններով օգնութեան ձեռք կառկառած է հասարակութեան չքաւոր դասուն։

Նոյնպէս Կեսարիոյ մէջ գինուորական տօրց (Գէօէլը Ասֆէրիյէ) բաշխումը հասարակութիւնը ինքն ստանձնած էր և անկարգներու և աղքատներու տուրքերը բարեկեցիկներու վրայ բաժնել սովորութիւն ըրած։ Իսկ հասարակութեան աղքատներուն առօրեայ հոգածութիւնը կը յանձնարար գրեթէ հարուստներու կամ ջոջերու վրայ, որոնք յաճախ իրենց գրպանէն և երբեմն եկեղեցիներու անուշէն անոնց նպաստներ կ'ընձեռնէին։

Մանաւանդ երեք նշանաւոր սովերու ատեն, ինչպէս 1820–1821ի, 1845ի (Հիճրէթի 1261ին և այս պատճառով ժողովուրդին բերնին մէջ ալթմըշըգիր գըթլըգը անունով յանօթ) և 1873ի (Հիճրէթի 1291ին և ասոր համար soquանըգիր գըթլըգը կոչուած) և 1886ին (1303 Հիճրէթի) սովերուն ատեն Կեսարիոյ ջոջերուն ընթացքը ամէն գնահատութեան արժանի եղած է։

Արդէն յիշեցի թէ 1820–1821ին «յետեսաց հարկապահանջութեամբ եւ խաստիւ սովու՝ յորմէ մեռանէին բազումք» ինչպէս «գլխաւորք ազգին մուտացեալ զեղութիւնս իւրեանց» միայն Ս. Կարապետի վանքը փրկելու համար 25.000 դահեկան տուզանք տուած էին Կեսարիոյ փաշային (տես վերը, էջ 932)։ Իսկ 1845ին պատկերը ալ աւելի հիանալի է։

Ժամանակին միլլէթ պաշին կամ իշխանապետն է Կարապետ աղա Զարդարեան, ի հիմանէ վերստին կառուցանողը 1835ին Կեսարիոյ Մայր եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածինը (վերը, էջ 896), որ մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերած էր մանաւանդ 1828ին Եէնիչէրիութեան չնչուելէն յետոյ, այնպէս որ Թուրքերու նախանձը և ատելութիւնը գրգռած։ Սակայն անիկա որ կը վայելէր Ցարութիւն Ամիրա Գէզհեանի և Տիւզեանեաններու բարեկամութիւնը, «քրիստոսասէր» Ամիրային Կեսարիոյ Ս. Կարապետի ուխտագնացութեան և Տիւզեան երեք եղբայրներու իրր աքսորական անդ բնակութեան առթիւ անոնց ծանօթացած ըլլալով, հակառակ չարանախանձ ատելութեանը չատերուն, կը մնար իր դիրքին վրայ ամուր և ինչպէս կը տեսնուի ա՛չ թէ միայն իրր եկեղեցաչէն այլ իրր ողորմած, մեծապէս օգտակար կ'ըլլար իր համայնքին, իր ազդեցութիւնը մանաւանդ գերազանց եղած է երբ

մանաւանդ յաջողած է յաղթել իրեն դէմ լարուած դաւի մը։

Տեղացի Թուրք իշխաքը, կեսարիա ղրկուած նոր կառավարիչ մը կը թելադրէ առակալի ամբաստանագիր մը յղել Սուլթան Մահմուտ Բ.ի ընդդէմ Զարդարօղլուի։

Միւթֆին՝ որ անձնական բարեկամութեամբ կապուած էր անոր, եղելութիւնը կը հաղորդէ իրեն։ Կարապետ Աղա Զարդարեան, հարպիկութիւնը կ'ուզենայ անմիջապէս համբայ ելլելու և իրեն համար ղրկուած գիրքն առաջ կ. Պոլիս հասնելու և իրեն պաշտպան Գազազ Ամիրային իրողութիւնը հաղորդելու։

Կը պատմուի թէ Գէզճեան Ամիրա՝ Զարդարեանը Սուլթանին ներկայութեան կը տանի և Սուլթանը զայն տեսնելով, խօսքը իր մտերիմ Ամիրային ուղղելով կ'ըսէ. «Գազա՛զ հիւղ իմ կերպարանքիս նմանողութեամբը գտայ այդ մարդը՝ չեմ հաւատար որ գանգատագիրին բովանդակած յանցանքներուն դիւրանած ըլլայ՝ լիովին վստահեմ թէ այդ բոլորը նախանձի և տեղւոյթեան հետեւանք ամբաստանութիւններ են և ապա խօսքը Զարդարեանի ուղղելով կ'ըսէ «Հիմա քու ձեռքդ պիտի յանձնեմ Կեսարիոյ Գայմագամին պաշտօնանկութեան հրովարտակը զոր անձամբ պիտի յանձնես իրեն։ Ասկէ յետոյ Կեսարիոյ անպաշտօն Գայմագամը դուն ես, ինչ բանի որ պէտք ունենաս անմիջապէս իմացուր Գազազ Ամիրային»։

Կարապետ Աղա Զարդարեան այսպէս յաղթական կը դառնայ Կեսարիա և դաւադիր Գայմագամը պաշտօնանկ կ'ընէ և մեծ ազդեցութիւն ձեռք կը բերէ և ամբողջ Սուլթան Մահմուտի տիրապետութեան չրջանին, չնորհիւ իր ազդեցութեան, Հայերը բաւական ազատ չունչ կ'առնեն։ Կարապետ Աղա Զարդարեան, որ այսքան մեծ ազդեցութիւն ունէր, կրնար չահագործել իր այս դիրքը —ինչպէս երբեմն ըրած են ուրիշներ— սակայն չէ ըրած այդ բանը, այլ ընդհակառակը մասնաւորապէս 1845ի սկիզբն՝ որ ժողովուրդին բերնին մէջ Ալթմըբ պիրինց գրքոյկը բացատրութեամբ պատմական դարձած է, բազմաթիւ Հայ և Նոյնիսկ իսլամ կարօտեալներու՝ իր ընձեռնած օգնութեամբը յարգանք և պատկառանք ներշնչած է բոլոր կեսարիոյ ազդարնակչութեան։ Մասնաւորապէս կը յիշատակուի իր վճռանձն մէկ արարքը որ իր ժամանակին համար մեծութիւն մը կ'ընծայէ։ Անիկա նպաստը և օգնութիւնը այդ տագնապին առեն տուած է ո՛չ իբր ողորմութիւն այլ իբր վարձք, գործ հայթայթելով կարօտեալներուն։

Հայոց Գերեզմանատան բլուրին ետեւը և Զորզորդի գիմացը, մէկ մասը տափարակ դաշտ և մէկ մասը զառիվեր բլուր ձէհրիլիի, մօտաւորապէս 400000 քառակուսի մէթր տարածութեամբ հողը, որ մինչև վերջը Զարդար օղլուներն պարէ առնուով կը հանչցուէր, կը ձեռնարկէ նոյն տարին չրջապատել տալ 2ուկէս մէթր բարձրութեամբ և 1 և մէկ քառորդ մէթր լայնութեամբ չինուած սև ու կարծր քարէ առանց շաղախի պարիսպով մը որ մինչև վերջը կանգուն մնացած էր։ Անիկա ո՛չ միայն աչխատողները կը կերակրէր այլ անոնց օրավարձք կը վճարէր, պարզապէս ժողովուրդին օգնելու համար։ Այս վճռանձն արարքը իրեն բարի համբաւ մը չահեցուցած է, և զինքն փրկած թերեւս կործանումէ և թրքական կողոպուտէ։

Այսպէս, կը պատմուի թէ Հասան անուն քաջ և կորիճ թուրք մը, առիթն առաստութենէն նեղուած իր մէկ հատիկ պղինձ կաթսան առը

կը զարնէ չուկայ տանիլ ծախելու համար, որպէսզի փոխարժէքովը ալիւր գնէ։ Սէթէն Իօնիւ՝ կոչուած ալիւրի հրապարակին շվրայ, պատահմամբ կը հանդիպի Զարդար-Օղլուին որ կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ կաթսան կռնակը առած կ'երթայ։ Հասան աղա կը բացատրէ իր կացութիւնը։ Զարդար Օղլու անմիջապէս կը հրամայէ. «գնա՛ այդ կաթսան տուէդ տար, և քովս եկուր հետդ բերելով պարկ մը էշով միասին»։

Հասան աղա կատարելով Զարդար Օղլուի հրամանը տէր կ'ըլլայ պարկ մը ալիւրի և քիչ մըն ալ դրամի և տուն կը դառնայ ուրախ զուարթ։ Բայց կը խորհի թէ իրեն պէս քանի՛ քանի՛ Հասաններ կը տառապին սովալլուկ՝ անօթութեան հիրաններուն մէջ, որոնց օգնութեան հասնիլ պէտք է, ուստի կ'որոշէ պայքար բանալ Զարդար Օղլուի պէս հարուստ բայց ոչ անոր պէս ողորմած ընչատէրներուն դէմ։ Հետեւաբար Զարդար Օղլուէն ստացած դրամով և ալիւրով խնճոյք մը կը սարքէ և իր տունը կը հրաւիրէ իր վաստահութեան արժանացած և իր ծրագիրին ձեռնտու համարած խումբ մը երիտասարդներ, և անոնց մանրամասնօրէն կը պատմէ Զարդար Օղլուի և իր միջև կատարուած անցուդարձը և իր նպատակը։ Հոն ամէնքն կ'ուխտեն սուրբ վրայէ անցնելով (գլլբճ ապլամա) հետեւեալ օրն իսկ պատժել սովսմարները (չահագէտները) գրաւելով անոնց չուեմարանները, և ամբողջ քաղաքին բնակչութեան առատ և աժան հաց հայթայթել։ Արդարև իրենց ուխտին համաձայն Հասան աղայի հրամանին տակ հետեւեալ օրը փողոց կ'իյնան արտասովոր ազմուկով մը և ժանդակութիւն գտնելով սովատանջ ժողովուրդէն, որ իրենց կը միանայ, մէկ օրուան մէջ կը գրաւեն սովսմարներու բոլոր չուեմարանները, բնականաբար ընդդիմացողները ծեծելով, խոշտանգելով, և նոյնիսկ վիրաւորելով։

Հասան աղա կը դառնայ կացութեան տէր և իբր տիկտատոր կը հրամայէ բոլոր փռապաններուն գործադրել իր որոշումները, որոնց հետեւանքով ժողովուրդը կուշտ ու կուռ կը վայելէ առատ, աժան և ընտիր հաց։

Հասան աղայի այս բացառիկ իշխանութեան չրջանը, —որ հինները կը կոչէին «Հասան Ադա Տէվրի» — կը տեւէ մինչև չուեմարաններու դատարկացումը։

Այս արհաւիրքի իշխանութեան օրերուն Հասան աղային ընկերներէն մին կը յիշեցնէ նաև Զարդար Օղլուի չուեմարանը, սակայն Հասան աղա իր բոլոր ուժով և ազդեցութեամբ կ'ընդդիմանայ ըսելով թէ «Զարդար Օղլուն սովսմար չէ, անիկա չարաչահութիւն չի սիրեր երբեք, ինքը յօժարակամ կը խնամէ իր ազգակից աղքատները, երանի թէ մեր թուրք աղաներն ալ անոր կէսին կամ քառորդին չափ խղճմտութիւն ունենային, ահա ապացոյցը իր այգիին չուրջը չինել տուած պարիսպը որ ատիպոպական պէտք մը չէր. ան գիտէր թէ հոն աշխատող գործաւորները ցամաք հացի փոխարէն սիրով պատրաստ էին աշխատելու բայց ինքն չի ցանկար այդպիսի առթին չահագործութեան, և զանոնք լիառատ կերակրելէ վերջ դրամով ալ կը վարձատրէ, որպէսզի անոնց ընտանիքներն ալ ապրին։ Տեսնո՞ւած է մեր մէջ այդպիսի վեհանձն թուրք աղա մը. մերինները միայն կեղեքել գիտեն խեղճ բնակչութիւնը»։

Ափիկա ցոյց կու տայ թէ Հայ մեծատուններըը կը հոգային ազգին աղքատներըը՝ նոյնիսկ չատ ազնուական կերպով մը։

1873ի սաստիկ ձմեռուան և նշանաւոր սովի տարին ալ Կեսարացի աղքատները չեն մնացած անօգնական։ Կիւլպէնկեան ընտանիքը չրջականերէն առատ արմտիք հայթայթած և ուղտերու վրայ բեռցուցած, դրկած է Կեսարիա (տես Տրդատ եպ. Գալեան, 1873ի ձմեռը ի Կեսարիա, ՀԱՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, թ. 4, էջ 36)։

Աղքատներու հոգածութեան գործը որ իրը ազգային պարտականութիւն մեր վարչական մարմիններու պաշտօններէն մէկը եղած է հասարակական կեանքի մէջ հետեւաբար կարեւոր տեղ մը գրաւած է։ Ազգ. Ներքին վարչութեան օրէնքը՝ Ընդհանրապրութիւնը այս հիման վրայ, թաղ. Խորհուրդներու պաշտօնին մաս համարած է նաև «աղքատաց խնամակալութիւնը» (յօդ. 52), որ կարելի եղածին չափ կատարած են միշտ այդ մարմինները նպաստներ յատկացնելով իրենց թաղին աղքատներուն։ Ցետոյ սովորութիւն եղաւ Ս. Գալուստ մէջ կազմել Աղքատախնամ ընկերութիւններ, որոնք, ինչպէս դպրոցի Հոգաբարձութիւնները առանձնած էին թաղ. Խորհուրդներու պարտականութիւններուն մէկ մասը այսինքն «Դպրատաց Հոգաբարձութիւնը», սոնք ալ իրենց վրայ առին «Աղքատաց խնամակալութիւնը»։ Այս նմոյշին վրայ 1879ին Կեսարիոյ մէջ կազմուեցաւ «Աղքատաց Հոգաբարձութիւն» մը, որպէսզի հոգայ քաղաքին աղքատները և մուրացիկ դասակարգը վերցնէ և անգործներուն գործ հայթայթէ։

Հոգաբարձութիւնը կը յաջողի բանալ գործատուն մը (իւ մանալի) կամ իսլահանէ մը, և կը ծրագրէ հաստատել նաև Հիւանդանոց մը, ինչպէս կը հասկցուի վաւերագիրէ մը (տես պատկերը, էջ 1253)։ Մանկան հաստատուած աշխատանոցը կ'երեւի թէ երկար կեանք չէ ունեցած և Հիւանդանոցը կարելի չէ եղած բանալ, բայց Կեսարացիք այս Աղբատաց Հոգաբարձութիւնը կրցած են չատ գործնական և հաստատուն վիճակի մը մէջ դնել։

Տեսանք արդէն (էջ 1252) թէ նախկին Ուսումնասիրացի անդամները, իրենց Գանձապետին՝ Յովհաննէս Գալըգճեանի քով մնացած գումարները 1884ին կը փափաքին փոխանցել Աղբատաց Հոգաբարձութեան սակայն կ'ուզեն գլխաւոր աստարը և նեցուկն ըլլալ այս Աղքատախնամ հաստատութեան, որ իսկապէս պզտիկ նախախնամութիւն մը եղած էր Կեսարիոյ Հայոց համար։ Այս մարմինը տեղացի հարուստներուն դիմելով բաւական հիմնադրամ մը կը գոյացնէ և 1885ին Ջամբէրիէնեաններէն կը գնէ Կեսարիոյ Կէօմրուք խանը, որ յետոյ սովորութիւն եղած էր կոչել Գանձանակ խան (տես էջ 688-690)։

1886ին այս մարմինը իր անունը փոխեց և առաջաւ «Հոգաբարձութիւն Աղբատաց Գանձանակի Հայոց Կեսարիոյ» անունը, որ բաղկանար 11 անդամներէ, և բացի Առենապետէն՝ մնաց 10 անդամներըը կը փոխուէին երկու տարին անգամ մը (Տրդատ վրդ. Գալեան, ՅԱՂԻՒ, 1891, թ. 41)։ Այս մարմինին անուանովը չարաթթը անգամ մը շուկան կը պտտցուէր գանձանակ մը ուր ամէն մարդ իր կամաւոր լուման կը ձգէր, եկեղեցիները նաև իրենց հաւաքներէն մաս մը կը յատկացնէին, հաւաքին մաս կը կազմէին նաև կալուածոց տարեկան վարձքերը, ժողովրդեան կամաւոր նուիրատուութիւնները և մասնաւորներու կտակները։

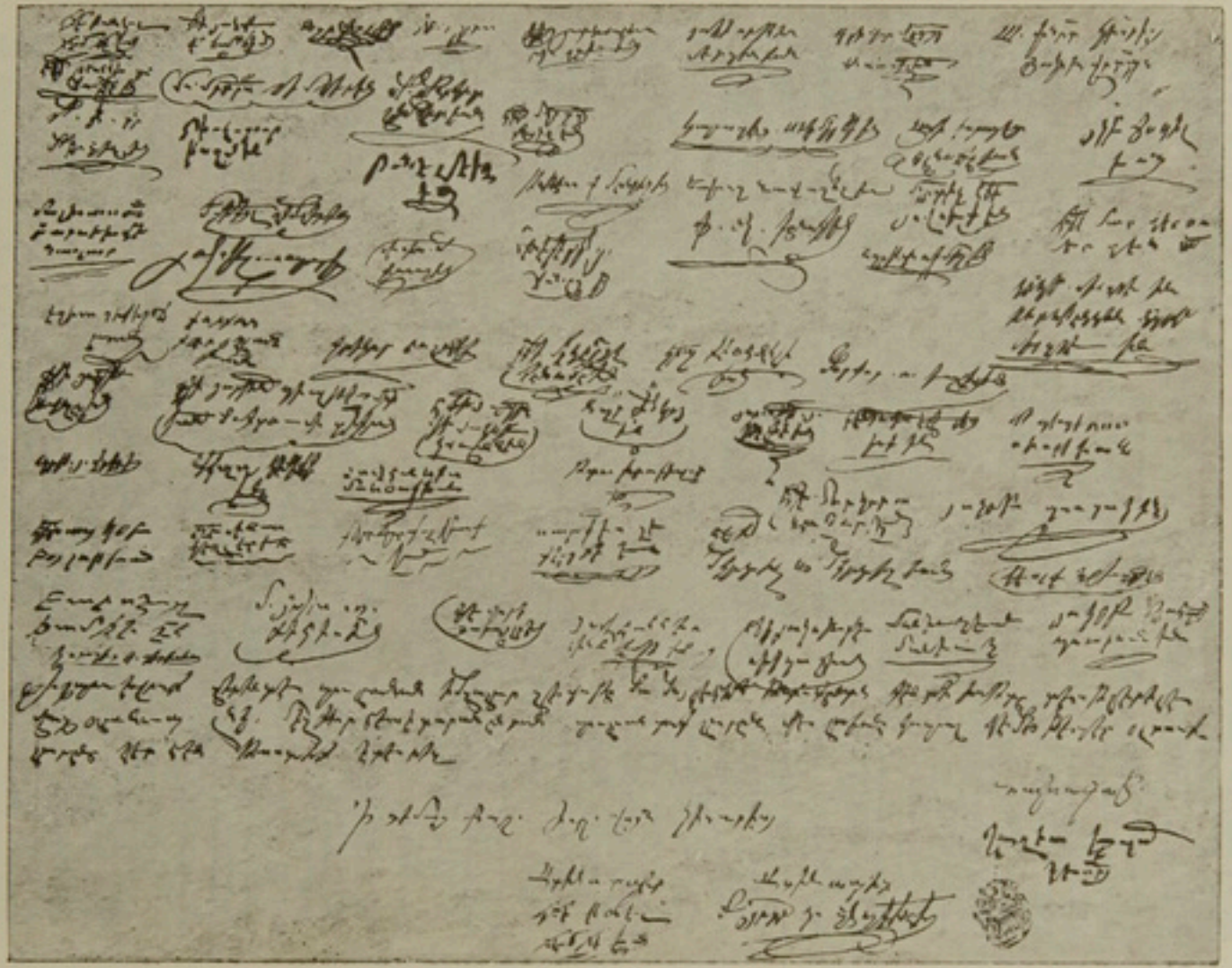

«ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ»Ի ԴՐԱՄԱԳԼՈՒԽԸ ԱՂՔԱՏԱՑ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՂ ՎԱՒԵՐԱԳՐԻՆ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1891ին այս հոգաբարձութիւնը ամէն շաբաթ կը հոգար քաղաքին 120 տուն Հայ աղքատներու պիտոյքն և ձմեռուան եղանակին նաև կու տար հագուստ, վառելիք և այլն։ Կը նպաստէր նաև, որչափ որ կարելի է և հարկ, գրէչեկած անխնամ աղքատներու՝ երեք Առաջնորդարանէն յանձնարարուած ըլլային (Ծադիկ, Նոյն)։ Նոյն թուականին Հոգաբարձութեան տարեկան ծախքն էր 30000 ղրշ.։

1905ին Աղքատաց Հոգաբարձութիւնը ունէր իբր գրամագլուխ մեծ խան մը (Գանձասար խան) և 12 կտոր ուրիշ կալուածներ, 1600 ոսկի արժողութեամբ (Բիւզանդիոն, 1905, Մարտ 27, թ. 2585)։

1904ին այս մարմինը ունեցած էր 70215 ղրշ. ընդհանուր հասոյթ որուն 39755 ղրշ.ը տեղական գանձանակներէն, ձիթագինէ, մատաղագինէ և կալուածական վարձքերէ գոյացած էր, 10060 ղրշ.ը՝ այլևս գտնուող կեսարացի բարեսէրներէ և 20400 ղրշ.ը՝ Տիկ. Սրբուհի Մէլլինեանի նուիրատուութենէն։ Իսկ ընդհանուր ծախքն էր 36895 ղրշ. որմէ 24000 ղրշ.ը տրուած էր տեղական աղքատներու, 4400 ղրշ.ը՝ դուրսէն եկած աղքատներու, 1851 ղրշ.ը՝ քաղաքին աղքատ աշակերտներու դասագիրքի և գրենականի, 1385 ղրշ.ը՝ կալուածական տուրքի, և 5975 ղրշ.ը՝ նորոգութեան, գրագիրի, պահապանի (Բիւզանդիոն, թ. 2585)։ Հետեւաբար 33320 ղրշ. յատկեալ հասոյթ ունեցած է, որով երկու հասութարեր կալուածներ եւս գնուած են (Նոյն)։

Աղքատաց Հոգաբարձութիւնը իր հաշիւները ամէն տարի մանրամասնաբար կը հաղորդէր ժողովրդեան, թէ՛ երեք եկեղեցիներու մէջ կարդացնելով և թէ՛ եկեղեցիներու շրջափակին մէջ կախելով զայն ի տես ժողովրդեան (Նոյն)։

Որովհետև կեսարիոյ մէջ սովորութիւն է որ ամէն տուն իր տան պաշարը կ'ամբարէ աշնան եղանակին, Գանձասարկէն ալ որ բարոյական անձնասուրութիւն մը եղած էր, կեսարիոյ ո՛չ թէ միայն Հայոց այլ նաև Թուրքերու մէջ, ինքն ալ աշնան կը մթերէր իր չտեմարանները։ Ն մէջ աղքատներու համար պէտք եղած ածուխը, գետնախընձորը, ալիւրը, ձաւարը և բրինձը որոնք յետոյ կը բաժնէր աղքատներուն։ Նոյնպէս, ինչպէս Կ. Պոլսոյ Աղքատախնամներէն, հիւանդութեան պարագային, բժիշկ և դեղ կը հատցնէր։ Պէտք է յիշել յարգանօք հիմնադիրը այս շատ կարեւոր հիմնարկութեան որ է Հաճի Մինաս(1) Ուզունպօղոսեան (1813–1898 †), պատկառելի ծերունին, որ երբեմն այնքան աշխատած էր դպրոցներու պիւտճէին հաւասարակշռելու։ Այս անձը ինչ որ չէր կրցած ընել դպրոցներուն համար կրցաւ աղքատներու հոգածութեան գործին համար ընել, տալով այդ հիմնարկութեան այնպիսի կազմակերպութիւն մը, որ հաստատուն հիմերու վրայ դրուած ըլլայ։ Անիկա հակառակ հանգուցանալու համար իր գործը զաւակներուն ձգած ըլլալուն, յատնձնած էր այս Հոգաբարձութեան Առենապետի յոգնեցուցիչ պարտականութիւնը, և իր ձեռքին տակ ունենալով ջնջին ամսականով իրեն պէս ժրաջան և ուղղամիտ Գանձասարկի Զաւուշը, ներքինի Հաճի Կարապետ աղան, իր

(1) Մանուէլ Գարչեման Ամերիկայէն յիշեալին աղջիկէն կամ թոռնուհին Տիկին Տիգրանուհի Քէլէկեանէն քաղած տեղեկութիւններուն մէջ այս անձը կը ներկայացնէ Միսաք անունով, Գետրոս Մարթեանն իր յիշողութիւններուն մէջ Մինաս անունով կը յիշէ։

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀԱՍՌ-Арм.ССР
Ա. ՄՐԱՏԱՐԱՆ

հոգաբարձու ընկերներուն հետ միևնչև իր մահը ամենայն անսակարութեամբ և խղճմտութեամբ վարեց այս նուիրական գործը, որուն համար մասնաւոր գուրգուրանք մը ունէր։

Ամէն շաբաթ նպաստընկալ ընտանիքներու կը բաշխուէին նիւթեղէններ Մ. Աստուածածինն եկեղեցիին ետեւը գտնուած չափաւոր տուներէն Զատկին ձեռքով քան հակողութեամբ Հաճի Մինասաղային և հոգաբարձութեան անդամներուն։

ՆԱՋԱՐԻԹ ՕՏԱՊԱՇԵԱՆ
Կեսարիոյ Ազիւսախնամի
Հիմնադիրներէն
Մեռած՝ ի Գահիրէ

Վերջինը այս մասիճոյն Ատենապետներուն եղաւ Տիգրան Ճրէնկեան, ինչպէս տեսնուեցաւ (էջ 1303)։

Կեսարացիք ժրաջան աշխատութեամբ Աղքատաց խնամատարութեան գործին տուած էին այնպիսի վիճակ մը որ իսկապէս պատուաբեր էր։ Հոգաբարձութիւնը ունէր շատ հաստատուն հասութեաբեր կալուածներ որոնց եկամուտով կուշտ ու կուռ կ'ախորժուէին աղքատները (Մասրնացեղակ, 15 Նոյ. 1904, թ. 1751) տարիներու մէջ։ Միայն բացառիկ պատահարներու առեներ էր որ բացառիկ միջոցներու դիմելու պէտքը կը ներկայանար։

Վերջին տարիներուն միայն 1908էն յետոյ մի քանի տարիներ աղութիւնը պատահած՝ ինչպէս նաև 1909ին Ատանայի չարքին և անոր յաջորդող յուզումներուն և կեսարիոյ Հայոց սպառնացող վտանգին հետեւանօք կարօտութիւնները չատցած ըլլալով, Աղքատախնամը ամէն չանք ըրած էր այս բացառիկ պարագային յիսուչ հոգալ կարօտեալները և այս պատճառով 1910 Դեկտեմբերին 750 ոսկի պարտքի մը տակ ինկած էր, զոր բառնալու համար կը մտածուէր վիճակահանութիւն մը կազմակերպել, սակայն յաջորդող ա՛լ աւելի ծանրագնեղ պէպքերը իրականացնելու թոյլ չտուին։

Միայն այդ տարին 150 ոսկիի բացառիկ հատոյթ մը կ'ապահովուի, ապահովելու համար չինուած պահարին կաշին Գանձանակին համար ժողովուրդէն ժողվուելով։

Գանձանակին, զոր կեսարիոյ ամենազգի բնակչութեան մէջ գթութեան գեղեցիկ գործ մը անձնանուրող բարոյական այս անունին համակքը այնքան մեծ էր որ ո՛չ միայն Հայերը այլ նաև Թուրքերը սիրով տուին իրենց չինուած անասուններուն մորթերը, առով արտայայտելով իրենց համակրութիւնը այս կազմակերպութեան, որուն նկատմամբ արքան հիացում նոյնքան ալ նախանձ կը տածէին Թուրքերը, տեսնելով որ քրիստոնեայ Հայերը յաջողած էին մուրացկանութիւնը վերածել ազգային հարստութեան։

1902 ՀՈԿՏ. 5, ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԱՂՔԱՏԱՆՆԱՐ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹԵԱՆ, ԿԱԶՄՐ. ԵՒ ՆԳԱՍՏՂՆԿԱՆԵՐՐ.
1. Մ. Նշան Թորգոմեան (Աթենապե). 2. Սարգիս Քէհիեան (Աթենադպիր). 3. Մ. Աւետիս Գուճաճեան. 4. Նուպար Ֆրէնկեան. 5. Մ. Ստեփան Փամպուկեան. 6. Նազարէթ Նալպանդեան. 7. Բարսեղ Կէմիճեան. 10. Մ. Սարգիս Մէրճիճեան (Բարտուղար). 11. Գրիգոր Իճճուսիւզէճեան (Գլխաւոր):

նութեան վերջ տալ, մինչ իրենք տիրող ազգը ըլլալով չունէին նման հիմնարկութիւն մը և հակառակ պետութիւնը իրենցը ըլլալուն թուրք մանրացիկներ հարկադրուած էին ձեռք պարզելու անարգ կեավուրին և անոր ողորմութիւնն ալ խնդրելու։

Որչափ արժանի է գովեստի այս կանոնաւոր հոգածութիւնը հաստարակութեան աղքատներուն մասին, նոյնքան գնահատութեան արժանի է նաև կեսարացի Հայոց բարոյական նկարագրին բարձրութիւնը, և Աղքատաց Հոգաբարձութեան պէս հարուստ կազմա-

ՏԻԳՐԱՆ ՖՐԻՆԿԵԱՆ
(1846 — 1927 Փետր. 3†)
Հիմնադիր եւ վերջին [illegible]Ռեճապեր Աղիաստանճամին: Անդամ Մէճլիսի Իսարէի եւ դատարանցներու: Անդամ եւ [illegible]ճինջս Ռեճապեթ Գաւառ. եւ Քաղ. ժողովներու:

ՀԱՃԻ ՕՍՐԳԻՒՕ ՄԷՐՏԻՆԵԱՆ,
Բազմամեայ Քառտուղար
Կեսարիոյ Աղիաստանճամին

կերպութիւն մը չարաշահութեան առարկայ չընելը, ինչ որ գրեթէ անօրինակ երեւոյթ մըն է, պատուաբեր կեսարացւոց համար, որոնք ցամաք հացով ապրիլ նախամեծար համարած են քան թէ ազգին վրայ բեռ ըլլալ։ Ամօթ և անպատուութիւն կը նկատուէր նպաստընդունիլ ըլլալը։ «Գանձանակաց պրեճ» բացատրութիւնը մուր մըն էր։ Ողջ ու առողջ մարդու մը համար ամիսկա նախատինք մը կը նկատուէր, վասնզի գանձանակին նպաստը ընդունուած էր թէ միայն յատուկ էր հաշմանդամներու, անկար ծերերու, կոյրերու և աչխատելու անընդունակներու, կամ նուիրագործուած բացատրութեամբ միայն անոնց որոնք գործել ոչ կարեն և մուրալ ամաչեն։

Այդ պատճառով, առանց վերջին ծայր թշուառութեան ենթարկուելու ոչ մէկ կեսարացի կը դիմէր Գանձանակին դիմելու, որովհետեւ այս նուաստութիւնը ապագային նոյնիսկ իր զաւակներուն վրայ յոռի անդրադարձութիւն կ'ունենար։ Ուստի ամէն պատուախնդիր մարդ, նոյնիսկ այրի կիներ կ'ղգուշանային նպաստ առնելէ ազգէն, բացի հարկեցուցիչ պարագայէ, առաջին կարգ անցած բացատրութեամբ մը ըսելով. «միլլէթ էմէյի էվլատլարըմդրդն գուրաարդնա նասիպ օլմասըն»։

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱՆԵՐ

Հակառակ անոր որ շատ սահմանափակ էր հեղինակութիւնը որ հասարակութեան վրայ ունէին «իշխանները» որոնց այժը կամ աւելի հիւղ աղայութիւնը ժամուն բանկալին կամ Առաջնորդարանին սրահին մէջ ժամկոչին հրաման մը արձակելուն կամ լուսարարին սատ մը տալուն մէջ էր, այս իշխանութիւնը հետու չէր պայքարներէ և վէճերէ և իրարու մեռքէ կը յարիշտակուէր։

Թէև պատմութիւնը և յիշատակագիրներ մեզի ոչինչ կ'աւանդեն սակայն անվարան կարելի է ըսել թէ կեսարիոյ մէջ իրարու դրացի և այնքան իրարու մօտ երկու եկեղեցիներու գոյութիւնը նշան մըն է թէ ամենահին ժամանակներու մէջ իսկ գոյութիւն ունեցած է մըրցութիւն կամ պայքար, ամրոց ունենալով այդ երկու եկեղեցիները որոնցմէ մին ապահովաբար հկրաչէն մըն էր (տես Կարապետ Դաբիկեան, Ամենուն Տարեցոյց, 1922, էջ 322), այսինքն հակառակութեամբ կառուցուած։ Անոնք մինչև վերջը մնացին երկու կուսակցութիւններու և պայքարող մասերու կեդրոնավայրերը, որոնց մէջ շատ հաւանօրէն, տեղաւորուած եկեղեցիներու «իշխանները»—առնուած բնականէ քաղաքին Հայ բնակչութեան ջոխերէն—միշտ իրարու մրցակից ու հակառակորդ եղած են և միշտ իրարու հետ մաքառած։ Երբ ջոխ մը նորոգած է այդ եկեղեցիներէն մին, անմիջապէս միւսն ալ նորոգող ջոխ մը երեւան եկած է, ինչպէս արդէն յիշեցի (էջ 897–898)։

Եկեղեցիները հետեւաբար եղած են բոյները կուսակցական պայքարներու կամ օճախները՝ կռիւներու, որոնց զեկավարները եղած են Մենծ-Ազաները որոնք յամառօրէն իրարու դէմ մաքառած են, իրենց հեղինակութիւնը և զօրութիւնը ցոյց տալով մասնաւորապէս օրուան Առաջնորդին վրայ, որքան ատեն որ միայն Առաջնորդն էր ազգին պաշտօնեան, իսկ Թաղիմաքէն յետոյ նաև ուրիշ պաշտօնեաներու և ուսուցիչներու վրայ։ Ասոնք յաճախ զոհ եղած են աս ու ան ջոխին քմահաճոյքին կամ քինախնդրութեան, վասնզի անոնք Հայերու յատուկ մտայնութեամբ մը, զօրաւորին առջև քծնած ատեն տկարին վրայ իրենց ուժը ցոյց կու տային։ Այս կռիւները որ այդ ջոխերը կը մղէին կոչուած են ժողովուրդին կողմէ ամեծաւոր խավխասրթ (մեծաւորներու կռիւ)։

Ասոնց ամէնէն նշանաւորը և երկարատեւը եղած է Ֆրէնկ-օղլուներու և Մանիկ-օղլուներու պայքարը որուն ծագման պատճառը՝ այնքան աննշան, իր հետեւանքներով պարզապէս զարհուրելի եղած է վասնզի կեսարիոյ հայութիւնը կատարելապէս երկուքի բաժնած է։ Ֆրէնկեաններու՝ որոնց գլխաւոր և կեդրոնական դէմքն էր 1860ին յետոյ Հաճի Կարապետ Ֆրէնկեան — մեռած 1899ին 90 տարեկան հասակին մէջ (Բիւզանդիոն, թ. 775) — շուրջը խմբուած էին Մօսուիլեան, Թէքէեան, Ալպոյաճեան, Ծանօթ ընտանիքներու անդամները և ասոնց արբանեակները, իսկ Մանուկեաններու —որոնց ամէնէն ուշագրաւ անձնաւորութիւնն էր Մանուկ Մանուկեան, նախաձեռնարկ ու յանդուգն վաճառականը— շուրջը հաւաքուած էին Արզրեան, Քէլէկեան, Կիւմիւեան, Զամբէրթէնեան, Գէյլէրեան և Կիւլպէնկեան անուն

ունեցող գերդաստաններու պատկանողները և իրենց հետեւորդները, և այսպէս բոլոր քաղաքը և Թալաս, որ արուարձան մըն էր սոսկ, իրենց գրեթէ ամբողջ բնակչութեամբ կը գտնուէին կողմերէն մէկուն մէջ։

Այդ երկու կողմերէն մէկը եթէ Առաջնորդը ուզէր հարկ էր որ միւսը անպատճառ անոր հակառակէր, եթէ մէկը վարժապետ մը բերած ըլլար միւսը պէտք էր որ ամէն միջոց՝ օրինաւոր և ապօրէն ձեռք առնէր որպէսզի զայն փախցնէր, եթէ առնուցմէ մէկուն կուսակից մը գաղափար մը յղանար և գործ մը տեսնէր, ինչպէս եկեղեցի մը նորոգէր, գպրոց մը շինէր, ընկերութիւն մը կազմէր անպատճառ պէտք էր միւս կողմն ալ զայն չէզոքացնող կամ անոր նման ձեռնարկ մը ընէր։

Արդէն բազմաթիւ անգամներ յիշատակեցի թէ ինչպէս Ցրէնկօղլուները երբ նախաձեռնարկ եղած են բանի մը՝ ինչպէս օրինակի համար կազմելու Հայկազեան Ընկերութիւնը անմիջապէս Մանիկ-օղլուներն ալ փութացած են նոյն նպատակով կազմելու ուրիշ ընկերութիւն մը՝ Ասամեանը, որպէսզի անոնցմէ ետ չմնան։ Հակառակութեան ոգին այնքան սաստիկ էր որ Ցրէնկեանները հետեւորդներ երբեք չէին յաճախեր Ս. Սարգիս եկեղեցին, որ Մանիկ-օղլուներու միջնադրէն էր, և իրենց սեփական եկեղեցին։

Վէճը ըստ ինքեան աննշան գէպք մը, այսինքն քահանայական ձեռնադրութեան մը պատճառով ծագումն առած (տես վերը, էջ 933) այնքան այլափոխուած, այնքան բարդ ու ծանրակշիռ երեւոյթ մը առացած էր, որ այլեւս անոր ծագումին իսկ մոռցուած էր։ Նոյնիսկ քահանան որուն ձեռնադրութիւնը ուզելու կամ չուզելու հարց մըն էր իր ծագումին մէջ խնդիրը, թերեւս չատոնց վախճանած էր, սակայն վէճը իր սաստկութենէն բան մը չէր կորուսած և օրէ օր աւելի կ'արծարծուէր և աւելի կը սաստկանար։

Իրր զուարճալի և միանգամայն յատկանշական կը յիշուի թէ պայքարողներէն չատեր, կուրացած կողմնակցական աւելութեամբ, կը մաքառէին ուրիշներու դէմ, առանց գիտնալու թէ «հարցը ինչո՞ւմն է»։ Կը պատմուի թէ կատաղի մաքառողի մը և հակառակորդները հայհոյանքներով լուացողի մը կը հարցնեն թէ խնդիրը ի՞նչ բանի շուրջն է։ Կիրքով կուրացած այդ միամիտը ուրիշ բան չէր ունեցած ըսելու եթէ ոչ պատասխանելու թէ գնդրօյն ինչ ըլլալը չի գիտեր սակայն կը կարծէ թէ իրաւունքը Մանիկ-օղլուինը պիտի ըլլայ։

Ահաւասիկ ինքնին ցոյց կու տայ թէ որքան այլափոխուած և մոռցուած էր գործին սկզբնական ծագումը։ Այս մեծ վէճը որ սպառող և չափազանց ջլատիչ դեր մը կատարած է, սկսած է 1820ին և մինչեւ 1880ական թուականները չարունակուած՝ մօտաւորապէս 60 տարի, տեսակ մը փոստախտ հանգամանք առնելով (տես էջ 933–939)։

Ազգային-հասարակական բնոյթ ունեցող այս վէճը, միայն սահմանափակուած չէ եկեղեցիներու և Առաջնորդարանին չուրջը այլ փոխադրուած՝ նաեւ չուկան ուր հակառակորդներ իրար կործանելու աշխատած են։ Ան մտած է նաեւ բնտանիքներէ և տուներէ ներս և շատ մը գերդաստաններ երկար տարիներ՝ ազգային վէճերու պատճառով իրարու հետ խնամութիւն և յարաբերութիւն ունենալէ դադրած են, և իրարու չարիք հասցնելու, իրար կործանելու, իրար

նուաստացնելու համար ամէն տեսակ այպանելի ու նոյնիսկ կրնանք ըսել գարշելի միջոցներու դիմած։

Ամբողջ քաղաքը վարակող ու իր տեսակին մէջ աննախընթաց այս պայքարը, որուն մէջ կեսարացիք անգերազանցելի եղած են, ա՛չ միայն Կ. Գոլեժ կեդրոնական վարչութեան տարիներով մտազբաղութիւնն մը եղած է (տես վերը, էջ 938–939), այլ վերջովսմի ու տագնապի պատճառ։ Այս երկու ընտանիքներու ատելութիւնը և քէնը այնքան մեծ էր որ անոնցմէ անոնք որ Կ. Գոլեժ մոռացած և հոն հաստատուած և դիրքերու հասած և ազգային պաշտօններու կոչուած էին այդ հնօրեայ ատելութիւնը իրենց ներսին պահած և այդ հոգիով գործած են։

Թէև կեսարացւոց համար հեռու է բոլորովին պատուաբեր ու պանծալի բան մը ըլլալէ, պէտք է ճշմարտութեան համար ըսել թէ անոնք իրենց ատելութեան մէջ անաւանդ ու անողոք եղած են և երբեք միջոցներուն մէջ ընտրութիւն ընել չեն ուզած։ Հակառակորդը ընկճելու համար ամէն միջոց իրենց համար լաւ էր կը թուէ որ նպատակին ծառայէր։

Անոնք իրենց հակառակորդները նոյնիսկ ոճիրի մը մեղքով սեւցընելու, կամ արդի բացատրութեամբ «սեւացընելով» գործադրելու երբեք չեն վարանած։ Ամէն դիպուած, ամէն պատահար, ամէն երեւոյթ որ իրենց օգտագործելի թուած է, անվարան ուզած են շահագործել և սեւցնել իրենց հակառակորդները։ Այսպէս, կը յիշատակուի դէպք մը որ ցոյց կու տայ թէ կիրքն ու ատելութիւնը մինչև ո՞ր առաջացած էին կեսարիոյ մէջ և ի՞նչպէս անոնք կը կռուէին իրարու հետ։

1871ին Ս. Կարապետի վանքի միաբաններէն Մարտիրոս վրդ. յանկարծամահ կը վախճանի։ Այս պարզ դէպքը կուսակցական չարաշահութեան մը առարկայ կ'ըլլայ։ Մէկ կուսակցութիւնը՝ միւսը սեւցընելու համար ձեռք առնուած ցովհաննէս անուն գռնապանի մը և Կարապետ անուն վրդ.-ի մը գործակցութեամբ զրոյց կը հանէ թէ յանկարծամահ վախճանած վարդապետը թունաւորուած է։ Ասով կ'ուզէին իրենց հակառակորդները մարդասպանութեամբ մը արատաւորել։ Հարկ կը գտանայ քննութիւն մը բանալ և կը հաստատուի թէ բոլորովին սուտ և բացարձակ զրպարտութիւն էր եղածը, ուստի դռնապան ցովհաննէս կը վտարուի, Կարապետ վրդ. Թոմարզայի վանքը կը քշուի, և իրր այս զրպարտութեան հեղինակները կամ տարածողները —իմացէք չհագցածները— ազգային իրաւունքներէ կը զրկուին, Աբրահամ Կիւլպէնկեան, Կարապետ Տամլամայեան, ցակոբ Լուսարարեան, Սարգիս Մանուկեան և Գրիգոր Մելքոնեան (Մասիս, 21 Մայ. 1871, թ. 1142)։

Չխօսինք բանադրանքներու վրայ որ Առաքինորդներ գործադրեցին աս կամ ան կողմնակցութեան ազդեցութեան տակ, հակառակորդ կողմը ընկճելու կամ զայն կրօնապէս մեկուսացնելու և հասարակական անարգանքի առարկայ ընելու համար (տես վերը, էջ 936 և 938)։ Իսկ առեւտրական հակառակութիւնները և վաճառականական մրցակցութիւնները, այնքան սովորական արդէն առանց այդ վէճերուն ալ, այս ազգային պայքարներուն պատճառով, երբեմն առացած են արտակարգ համեմատութիւններ, և սարդարամէտական ներքնութիւնը

ներով պարուրուած ժժռխային մեքենաներու խորտակիչ ոյժը, որ շատ մը առեւտրական տուներու կործանումին և բազում ընտանիքներու թշուառութեան պատճառ եղած են։

Առաջին Առաջնորդը որ խորտակած է Մեծն Աղաներու ոյժը և ամբարտաւանութիւնը, եղած է դարձեալ Տրդատ եպ. Գալեան, ինչպէս յիշած եմ (տես 947), սակայն իր տեսակ մը ազգային գործոց տեսակէտով լուսաչող տիկտատորութիւնը, որ կեսարիոյ համար անհունապէս օգտակար եղած էր, իր կարգին ջախջախուեցաւ 1908ի Օամ. Սահմանադրութեան վերահաստատութեան հետեւանօք երբ դարձեալ իշխանութիւնը խուժանին քմահաճոյքին ենթարկուեցաւ և կարգ մը խուժանավարներ՝ ժողովուրդին միամտութիւնը շահագործելով, զայն քաղաքական գործունէութեան կամ «ազգը փրկելու» աշխատանքին լծեցին, և իրենց անիմաստ պայքարներուն կրկէս դարձուցին եկեղեցին և դպրոցը որոնք բոլորովին պէտք էր հեռու մնային կռուաղաշտ դառնալու ժժքախտութենէն։ Եւ արդէն գիտենք թէ արդիւնքը ի՞նչ եղաւ։

Դ.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ա.

ՀԱՑՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՉԱՐԹՆՈՒՄԸ

Արդէն տեսնուեցաւ թէ Հայերը մինչև 1839, Թանզիմաթի հրատարակութիւնը ո՛չ միայն քաղաքական դեր մը չէին կրնար կատարել այլ զրկուած էին նոյնիսկ քաղաքային իրաւունքներէ։

Կեդրոնացումները և հարստահարութիւնները ինչպէս երկրին բոլոր մասերուն մէջ, նոյնպէս նաև կեսարիոյ մէջ չարունակուած են Օամ. տիրապետութեան բոլոր տեւողութեանը սակայն Հայերը անտրտունջ կրած են այս զրկանքները, ինչպէս տեսնուեցաւ։ Անոնք միջավայրին և պայմաններուն լիակատար գիտակցութեամբ վարուած են նոյնիսկ ան-ալ ժժգոհանք արտայայտելէ, քանի գիտնալով թէ թրքական բարբարոսութիւնը գրգռելէ զատ ուրիշ անմիջական օգուտ մը պիտի չբերէր։ Ասոր համար միշտ անուղղակի պայքարի եղանակը ընտրած են իրր միջոց կռուելու, և երբեմն յաջողած՝ թրքական մոլեռանդութեան հարուած տալ, կառավարական միջոցներով, և ասոր համար ազգեցիկ Հայերը մեծ դեր կատարած են (տես վերը, էջ 657-662)։ Տեսանք թէ ինչպէս Թուրքերու շատ աւելի բարբարոս ժամանակամիջոցին՝ 1708 Հոկտ. 26ին Մահտեսի Խաչատուր Չէլէպի անուն երեւելի Հայու մը Իսլամի մը կողմէ սպանութեան համար Կ. Պոլիս հաս-

տատուած Եղիա Զէլէպի Բ. Դռնէն ստացաւ մահավճիռ մը որ գործադրուեցաւ 1709 Մարտ 11ին, իսլամական առանձնաշնորհ մը ստանալով (տես էջ 661)։ Տեսանք թէ ինչպէս Զարդար-Օղլու՝ Գէզճեան Ամիրայի միջոցաւ ստացաւ գայմագամը պաշտօնանկ ընող հրաման մը (էջ 1307)։

Ասոր նման յաջողութիւններ որոնք խոշոր ազդեցութիւն մը կ'ունենային Թուրք զանգուածին վրայ յաճախ պատահած են։ Տկարներու զէնքը եղող այս կողմնակի միջոցները պէտք է խոստովանիլ թէ մեծ արժէք ունէին որքան որ անոնց ազդեցութիւնը ժամանակաւոր ըլլար։

Ցիշեցի նաև այժին համայքովը Թուրքերու մէջ հեղինակութիւն ձեռք բերող անձնաւորութիւն մը՝ Թոմարզային Ս. Աստուածածին վանքի վանահայր Բարսեղ վրդ. Թորոսեանը, որ կառավարութեան քաղաքականութեան հաշտ ուղղութիւն մը ընդգրկելով, այսինքն Աֆշար ըմբոստ ցեղերուն դէմ մաքառելով, թէ՛ իր ժողովուրդին կեանքը ապահոված և թէ՛ Թուրք կառավարութեան յարգելի եղած էր (տես էջ 662-663)։

Ժամանակը՝ որ իր անխուսափելի ազդեցութիւնը պիտի ունենար Օսմ. պետութեան կազմին վրայ, անշուշտ պիտի նպաստէր պետութեան կեանքին բարելաւման, և Հայոց կեանքին աւելի տանելի հանգամանք մը ստանալուն։ Արդարև հետզհետէ կը բարեփոխուէր թէև յամրաքայլ, երկրին վիճակը և Հայերը անկէ կ'օգտուէին։

Մասնաւորապէս Էնկիլէրիներու չինչումը և թանզիմաթը զգալի բարեփոխութիւն մը առաջ բերին երկրին մէջ որմէ օգտուեցան Հայերն ալ։

Էնկիլէրիներու ատեն տարուան 3 ամիսները, ամբողջ ձմեռը, տունը կը փակուէին գիշեր ցորեկ։ Այս ժամանակամիջոցը Գարանմա կը կոչուէր։ Այս միջոցին ձերբերը և պառաւները միայն ազբիւրներէն ջուր կրելու արտօնուած էին։ Գարանմայի վախէն վաղեմի սովորութիւն մը եղած է Քրիստոնեաներու մրջիւնի պէս աշնան տուներու մէջ ձմեռուան պաշարը ամբարելը, որ մինչև վերջը պահուած էր կեսարիա և չրջակայքը (Գետրոս Մարթաեանի տեղեկութիւնները)։

Տուներու հարտարապետական ձեւը, փողոցին վրայ պատուհաններէ զուրկ և գրեթէ գետնափոր, այս բարբարոսական ժամանակամիջոցներէն մնացած էր։ Շերերը կը պատմէին թէ տան մը առաջին սակարկութեան պահուն տունը որքան գետնափոր այնքան յարգի կը նկատուէր և զանոնք ծախողները աւելի դժուարահաճ և պահանջկոտ կ'ըլլային ըսելով. «պէէն սանա էվ սաթմաեորում գեյու սաթըյորում» (Գետրոս Մարթաեանի տեղեկութիւնները)։

Ինչպէս կը կարծուի թէ մինչև անցեալ դարուն վերջերը կեսարիոյ մէջ Հայերը միայն քաղաքին մէջ անչարժ կալուածներ, տուն կամ խանութ կրնային ունենալ, և վերջին էր որ անոնք արտօնուեցան քաղաքէն դուրս այգիներ ալ ունենալու։ Ասոր ապացոյց կը նկատուի ժողովուրդին մէջ — Հայ և Թուրք — շատ յեղյեղուած՝ «կեավուրըն եազըտա մալը օլմազ» խօսքը, որ անշուշտ անդրադարձու-

թիւնն էր իրազուրեան մը(1)։ Պետրոս Մատթեանի կարծիքով Հայերը քաղաքէն դուրս այգիներ ունեցած պէտք է ըլլան եէնիչէրիներուն ընդհումէն կամ թանզիմաթի հրատարակութենէն կամ Զարդար-Օղլուի ։. Գոլխէն վերագարձէն յետոյ։ Արդարև քաղաքին մէջ խիտ ու ապահով գետնափորներու մէջ ապրելու սոխուած Հայերը ի՞նչպէս կրնային այգի կամ արտ մշակել։ Ճշմարիտ չհասաւոր մշակութիւնն է որ այն առեղծները Հայոց մէջ փափաք արթնցուցած է այգիներ գնելու, բնականաբար Թուրքերու կողմէ լքուած անթերրի և խոպան վայրերու մէջ։ Արդէն ճէհրիի մացառներուն համար անհրաժեշտ չէր թերրի հող, քարուտ քարքարուտ բլուրներն ալ բաւական էին։ Ասոր համար Հայերը երբեք այգեգործութիւնը կամ երկրագործութիւնը զբաղում կամ գործ չեն նկատած, մինչ Թուրքերու համար ապրուստի միջոց մըն էր։

Ամբողջ կեսարիոյ մէջ բացառութիւն ըլլալով մէկ հոգի երկրագործ Հայ կար —ան ալ անցեալ դարուն վերջին կիսուն միայն— որ էր Զէօքէլիք ծակոր որ իր քաջութեամբ ծանօթ էր(2)։

Ժամանակը շատ բան բարեփոխած էր և անշուշտ աւելի եւս պիտի սրբագրէր։ Զարդար Օղլուի օրերէն սկսեալ հետզհետէ աւելի Հայերը հանգիստ և անդորր կեանք մը ունենալու յոյսերը կ'ունենային։

Մասնաւորապէս կեսարացիք անմոռաց երախտագիտութեամբ մը յիշած են իրենց գայմագամներէն Համիտ պէյը (3) որուն կէօզլիւլիւ մականունը կցած էին։ Այս անձը որ արդարակորով և անաչառ պաշտօնատար մըն էր, գոնէ առերեւոյթ, չէր ուզեր խոիր գնել Հայուն և Թուրքին մէջ։ Հայերը որ իր պաշտօնավարութեան ընթացքին մեծ համարում ունեցած էին իր վրայ, յետոյ կ'անդրադառնային թէ անիկա իր խորքին մէջ կատարեալ Թուրք մըն էր իր ցեղին վերագարձնումին նախանձախնդիր։ Ինչն էր որ Թուրքերը խրախուսած էր նեռուելու առեւտրական գործերու մէջ և քաջալերած՝ ձեռնարկելու այնպիսի արհեստներու, որոնք մինչև այն առեն Հայոց մենաշնորհն էին։

Իր պաշտօնավարութեան շրջանը իրապէս կեսարիոյ Հայոց համար

---

(1) Վերջերը այս խօսքը արբագրած էին և կ'բսէին ակեավուրցն եազրան ճանլը մալը օլմազ, և իրականութեան մէջ ալ Թուրքերը՝ հակառակ ամէն բանի ամուր պահեցին այս չինծու կանոնը, թող չտալով որ Հայերը իրենց արտերուն և այգիներուն մէջ շէնչառոր կեղդանի պահեն։ Անպատճառ կը գողնային։

(2) Այս անձը 1895ի Յարդի օրը ամբողջ եէնի-Մահալլէի բնակչութիւնը, 280 հոգի իր տանը մէջ պաշտպանած է, Հաճրլարի վայրագ Թուրքերու խուժանին դէմ, ընկերակցութեամբ Հաճի Նազար Զօլախեանի (Գ. Մարթեանի տեղեկութիւններ)։

(3) Համիտ պէյ որ 1860ական Թուականներուն գայմագամ եկած էր, անգամ մը այլուր փոխադրուելէն յետոյ կուսակալութեանց նոր կազմակերպութեան առեն երբ կեսարիա կը բարձրանայ մութեսարըֆութեան այս անգամ առաջնանի բարձրացմամբ՝ փաշայութեան տիտղոսով անգամ մըն ալ կու գայ կեսարիա 1870ական Թուականներուն։

ակեդար մը եղած է։ Այնպէս որ Համիտ պէյ, ժողովուրդին համար կուռք մը եղած էր և իր գործերուն յիշողութիւնները սերունդէ սերունդ կը փոխանցուէին։

Մինչև իր կեսարիա ժամանումը Կեավուր և Զորպաճը բառերը այնքան ընդհանրացած էին Կեսարիոյ մէջ որ Հայերը այս կոչումները բնական բան մը կը նկատէին և չէին վիրաւորուիր կարծես այդ անարգանքներէն։ Նոյնիսկ կ'ըսուի թէ Հայերը իրենք զիրենք ալ Կեավուր կը կոչէին, իսկ Զորպաճը բառը որ քրիստոնեայ հարուստ և վաճառական դասակարգին համար կը գործածէին Թուրքերը, այնպէս կը կարծուէր թէ յարգանքի արտայայտութիւն մըն էր, մինչ իրականին մէջ նախատինք մըն էր, վասնզի ուրիշ իմաստ չունէր եթէ ոչ «կնամարդիկ», վասնզի Թուրքերը իրենց կիներուն այսպէս կը կոչէին տան մէջ ապուր կամ կերակուր պատրաստելնուն համար։

Համիտ պէյ, մասնաւորապէս Կեավուր բառին գործածութիւնը արգիլելու համար մեծ աշխատութիւններ թափած է, սակայն ապարդիւն եղած են իր ջանքերը, որովհետև Թուրքերու բերանը այնքան վարժուած էր որ բարկութեան մէջ Կեավուր կ'ըսէին թէ՛ իրենց կիներուն, թէ՛ իրենց զաւակներուն և թէ՛ էշերուն։

Հայ և Թուրք յարաբերութիւններու մէջ լարում սկսելէն յետոյ աւելի չեչտելու համար Էրմէնի բառն ալ վրան բարդելով Էրմէնի Կեավուր կամ կեավուր Էրմէնի կոչել կը սիրէին Հայերը։ Համիտ պէյ եթէ չկրցաւ այս անարգական բացատրութիւնը արգիլել, յաջողեցաւ սակայն Թրքական մտայնութեան մէջ շատ բան փոխել։

Իր գաղափարով և նկարագրով պաշտօնատարներ կրնային մեծ դեր կատարել և Օսմ. պետութեան բազկացուցիչ տարրերու միջև հաւասարակշռութիւնը պահելով խնայել այս երկրին և այդ ժողովուրդներուն շատ չարիքներ, թէև այս մասին որոշ տուեալ մը չունինք սակայն վստահօրէն կրնանք ըսել թէ Համիտ պէյ ապահովարար չըջապատուած էր Հայ բարեկամներէ որոնք անուղղակի կերպով և իշխանութեան խողովակով կը ջանային Թուրքերու բարբարոսութիւնը սանձահարել առանց յայտնապէս Թուրքերու հետ թշնամանալու, և նոյնիսկ զանոնք ալ սիրաշահելով։

Այս տեսակ խորագէտ վարուողութեան մը իբր կարկառուն օրինակ, կրնայ յիշատակուիլ հետեւեալ դէպքը, որ բաւական յատկանշական է, Համիտ պէյ որ սաստիկ ահ ու սարսափ պատճառած էր Թուրք երիտասարդներուն իր անաչառ վարչութեամբ, Թուրք երեւելիի մը հարցնիքին մէջ իր յաջողութիւններէն չլացած, անխոհեմութիւնը կ'ունենայ ըսելու թէ գաղաչօն առանձնաձառնա. Կ. Պոլսոյ մէջ բարեկամներէս շատեր զիս վախցուցած էին, ըսելով թէ Կեսարիոյ Թուրք երիտասարդները շատ պապակիս են. մասնաւորապէս յանձնարարած էին զգուշանալ, մինչդեռ պաշտօնիս ձեռնարկելէս ի վեր քանի քանի անգամներ ձերբակալեցի անթիւ երիտասարդներ որոնց մէջ մէկը չտեսայ որ յանդգնէր դիմադրել փորձել։ Ցամ անձնատուր կ'ըլլան կամ հաւտ պէս կը փախչին։ Մինչ ա՞յս է եղեր ձեր երիտասարդներուն քաջութիւնը։ Համիտ պէյի այս նախատինքը խորապէս կը վիրաւորէ ներկայ երեւելիներուս արժանապատուութիւնը, սակայն կը մարսեն, վասնզի իրողութիւն մը կայ անհերքելի։

Գալալը Գերպէր օղլու Թուրք երեւելի մը մասնաւորապէս ազդուած միտքը կը գնէ գաս մը տալ յոխորդ գայմագամին։ Հետեւեալ օրը խնդիրը կը պարզէ իր գործի ընկերոջը՝ Խաչերին (1), որուն հետ միասին Դաղնը Բազարը կոչուած շուկային մէջ մագործի խանութ մը կը բանեցնէր, դրամագլուխը իրմէ և աշխատանքը Խաչերէն։

Խաչեր՝ Գերպէր Օղլուի կը յայտնէ թէ այդ գասը տալը մեծ բան մը չէ իրեն համար բայց կը վախնայ թէ այդ հոտառու շունը կը հանչնայ գինքը։ Գերպէր Օղլու պատուոյն վրայ կ'երդնու թէ բոլոր Թուրք երեւելիներուն հետ պիտի ջանար գինքը անպատիժ պահել, եթէ պէտք ըլլայ իր ամբողջ հարստութիւնն ալ զոհելով, կը բաւէր որ օձիքը ձեռք չի տար։

Խաչեր կը համաձայնի, ոչ թէ իր ընկերոջ խօսքերուն վստահելով, այլ սա համոզումով թէ Համիտ պէյ իրեն համար անարգանք կամ նախատինք պիտի համարէր քրիստոնեայէ մը ծեծուիլը և գաղտնի պիտի պահէր, վասնզի այդ ժամանակամիջոցներուն Թուրքի մը Հայէ մը խոշտանգուիլը կամ վիրաւորուիլը ամենամեծ ամօթը կը նկատուէր։ Ասոր համար եթէ Թուրք մը Հայէ մը ծեծուէր իր արժանապատուութիւնը պահելու համար խոհեմութիւն կը համարէր լուռ մնալ և գաղտնի պահել, և կառավարութեան չդիմել, որպէսզի «Վեզավուրա տէօվիլմիշ» նախատական տիտղոսը իրեն չտրուէր։

Խաչեր այս հաստատ համոզումով՝ գիշեր մը իր ամէնէն վստահելի երկու ընկերներուն հետ, Թէքէքէ Իօնիւ կոչուած հրապարակին վրայ դէմ դիմաց կու գայ Համիտ պէյի հետ, որ ոստիկաններուն հետ միասին կը շրջագայէր, բոստ սովորութեան։ Խաչեր ազազակ մը կը փրցնէ և փոխանակ խոյս տալու Համիտ պէյի խումբին վրայ կը յարձակի և ուժգին հարուած մը կու տայ յոխորդ գայմագամին աջ թեւին, Համիտ պէյ կը նահանջէ. այս տեսնելով ոստիկաններն ալ կռնակ կը դարձնեն։ Այն ատեն երեք կտրիճները այնքան ուժգին կը հալածեն որ ժամանակ չեն թողուր գէնքի դիմելու։ Համիտ պէյ իր հետեւորդներով չնչասպառ հազիւ կ'ապաստանի կառավարական պալատի դուռնէն (Թուզուլուգ Թաբուսու) ներս։ Խաչեր անմիջապէս դուռը գոցելով նախապէս պատրաստած փայտը կ'անցնէ դուռան կողմէն, այնպէս որ երբ Համիտ պէյ նոր ոստիկաններով կը վերադառնայ գինքը հալածողները ձերբակալելու համար դուռը դուրսէն գոցուած կը գտնէ, և մինչև որ կը յաջողի բանալ արդէն անոնք ժամանակ կ'ունենան անհետանալու։

Հետեւեալ առտուն Խաչեր հազիւ թէ Գերպէր օղլուի գիշերուան անցքերուն նկարագրութիւնները ըրած էր, ամենամեծ ուրախութիւնը պատճառելով անոր որ չարունակ «ամէրիմ Խաչեր իմ, ո՛խ եավրում, էլլէրին տէրս կէօրմէսինիս» խրախուսական բառերը կ'արտասանէր, և գինքը կը սրտապնդէր, հետեւէն կը նշմարուի Համիտ պէյը երկու ոստիկաններու հետ, որոնք գայմագամին հետեւանալէն յետոյ կու գան Խաչերը առաջնորդելու կառավարական պաշտօնատուն։

Համիտ պէյ, ի զուր կը ջանայ խոստովանցնել Խաչերը որ խոպատ կ'ուրանայ, հակառակ որ իր աննման ու արտակարգ երկար հասակը

---

(1) Այս անձը Փէյպերթ կամ Կէզիլէրի մէջ արկածով մը խեղդուած ըլլալուն համար յետոյ կը կոչուէր «Մույա կիթէն Խաչեր»։

և մանաւանդ առիւծի նման ոռնացող հատ ձայներ մատնած էին զինքը։ Համիտ պէյ լաւ ճանչցած էր զայն։ Սակայն տեսնելով որ չի խոստովանիր, կ'երդնու իր պատուոյն և կրօնքին վրայ թէ եթէ ճշմարտութիւնը խոստովանի թէ զինքը և թէ ընկերները անմիջապէս անպատիժ և ազատ պիտի թողու։ Խաչեր որ քալ գիտէը թէ Համիտ պէյ իր խոստումը դրժողներէն չէր, կը խոստովանի ճշմարտութիւնը, տալով նաև իր երկու ընկերներուն անուններուը։ Ասոնք էին ձէյխուն մականունեալ՝ Զօղոս Թիւնճիւքեան մագործ ի Մէյտան Դարբազը և Սերոպէթի մականունեալ Բօսթալճը Նազար Աստիկեան խանութպան ի Գալէ Էօնիւ, որոնք անմիջապէս կը ձերբակալուին և կը բերուին Համիտ պէյի դէմ, խաչերուին քովը։

Համիտ պէյ խօսքը անոնց ուղղելով կ'ըսէ «Հիմա կէտ մը ինձ լուսաբանուելիք. կ'ուզեմ հասկնալ թէ ի՞նչ տեսակ զէնք գործածեցիք» և խօսքը Աստիկեանին ուղղելով և միանգամայն խաչերը մատնանշելով, կ'ըսէ թէ «տես ի՞նչ պարճեւ հասակ և ահռելի կերպարանք, գալով միւս մագործ Զօղոսին, թէև միջահասակ բայց տե՛ս ի՞նչ կոկիկ և դիւրաշարժ ու վայելչագեմ է. արդարև այս երկուքին արժանի է քաջութիւնը։ Իսկ քեզի սա քառակուսի և տձեւ կազմուածքիդ(1), երբեք չեմ կրնար վայելցնել այս գործը, քանի գիտնալով թէ առաջին հարուածն ալ քեզմէ առացած եմ»։

Աստիկեան կը պատասխանէ թէ իրենք զէնք չէին գործածած այլ իրենց մէջքին կապուած կաշիէ Խայրէթ Գուշաղը կոչուած գօտիները, որ սովորաբար մագործները կը գործածէին և որոնց մէկ ծայրը պրոնզէ ձուլուած առիւծ մը կ'ըլլար։

Համիտ պէյ իր խոստումը կը յարգէ և այսուհետև առանց լապտերի գուրս չելլելու համար յորդորներ ընելէ վերջ կ'արձակէ երեք կտրիճները, խոհեմութիւն համարելով խնդիրը չարծարծել, որպէսզի վարձքերնին չըլլայ իր երեք կեավուրի առջեւէն խոյս տուող։ Համիտ պէյ հետեւեալ օրը մուեզինխներուն յայտարարել կու տայ թէ գպուճացի պէօյէ գասապարա եասագ տր էնի վէ ուճուճա արսլանլը գայիբ գուշակլար. իճնէ պիր պարմագ իճիճէ գայիբ գուշագ վէ ուճուճա տիճիկ պուլուլար. իճնէ պիր պարմագ իճիճէ գայիբ գուշագ վէ ուճուճա տիճիկ պուլուլար. ճանագ, իքա՛պ էքմէյէճէճէ ճեզայի նագտիյէ ալրճարագ մանպուս իտրլէճէգ» (Պետրոս Մարթաեանի յիշողութիւններէն)։

Այս արտագրով գայմագամը կ'երեւայ թէ հաւճլի չէ եղած ազդեցիկ հայու մը, կարապետ Ալպոյաճեանի, որ յաջողած է պաշտօնանկ ընել տալ զայն, թերեւս անձնական արժանապատուութեան մը հարցով վիրաւորուած։

Կարապետ Ալպոյաճեան, այն աներկիւղ երեւելիներէն էր որոնք Հայերու իրաւունքը և պատիւը պաշտպանել պարտականութիւն կը համարէին, իր հնարիմացութիւնն էր որ վերջ տուած էր օրէնքի անունով գործուած խայտառակութիւններու, որոնք կը կատարուէին թուրքերու կողմէ չօրաի փնտռելու պատրուակով։ Ինչպէս յայտնի է կեսարիոյ շուրջը կը գտնուէին բարակի հանքեր, որոնք կը հանուէին կառավարութեան հաշուոյն։ Այս գործը ընող Զօրաքճիները իրենց անունով թաղ մը ունէին ուր հաստատուած էր վաճառատուն մը։ Այս

(1) Արդարև կարճահասակ Նազար, չափազանց լայն կռնակ և արտակարգ բարձր թիկունք ունէր։

թագին բնակիչները զուտ Թուրք էին և բնութեամբ վայրագ և արիւնարբու և ամբողջութեամբ վառօդարանին մէջ կ'աշխատէին։ Կառավարութիւնը խստիւ արգիլած էր բորակին ազատ առեւտուրը։ Սակայն գաղտնի ասոր առեւտուրը կը կատարուէր։ Մասնաւորապէս Չէյթունցիք որոնք իրենք կը պատրաստէին իրենց վառօդը, անոր գնորդն էին։ Այս պատճառով յաճախ Ս. Կարապետի ուխտագնացութիւնը պատրուակ ընելով կու գային խալը կը գնէին և Չէյթուն կը փոխադրէին, հոն վառօդի շինութեան գործածելու համար։ Յաճախ կեսարացի Հայեր ալ Զօրաքճիներու հետ համաձայնելով անոնցմէ խալը կը գնէին և կը ծախէին Չէյթունցիներուն, առեւտուրի պատրուակով հոն երթալով(1)։ Կառավարութիւնը այս ոչ-արտօնեալ առեւտուրին արգելք հանդիսանալու համար իրաւունք տուած էր Զօրաքճիներուն մտնել ազատօրէն ամէն տուն ուր կասկածը ունէին բորակի գոյութեան և առանց արտօնութիւն խնդրելու փորել և հողը իրենց էշերուն վրայ բեռցնել հանուած բորակային հողը, եթէ նոյնիսկ փուռած ըլլար տղամարդ կնոջ մը տակ։ Այս արտօնութիւնը զեղծումներու տեղի տուած էր և իւ դէպս և յանդէպս Թուրքեր Հայ տուներ կը մտնէին և կիներ կ'անպատուէին և տեսակ տեսակ նեղութիւններ կը պատճառէին, վասնզի կեսարիոյ հողը բորակային ըլլալով ուր որ հողը փորէին խալը կրնային գտնել։ Հետեւաբար ասիկա աքանչելի առիթ սը եղած էր քրիստոնեաները նեղելու։ Այս զեղծումը ծայրայեղութեան հասած էր և մեծ դժգոհութիւն կար։

Ահա այս անհանդուրժելի սովորութեան վերջ կու տայ Կարապետ Ալպօյաճեան շատ յանդուգն հնարիմացութեամբ մը։ Այն թուականին ինքը շէրէմէնլի թաղին մէջ նոր ապարանք մը շինած էր։ Զօրաքճի Թուրքերը զայն արարգելու համար յանկարծ կու գան չէնքէն ներս կը մտնեն 8-10 էշերով և կ'սկսին ամէն կողմ փորել և իրենց եալմաները լեցնել։ Կարապետ Աղա Ալպօյաճեան կը արտնեղի բայց օրէնքին դէմ ընդվզիլ չկարենալով, կ'որոշէ այլապէս մաքառիլ։ Իր կինը՝ Հաճի Մարիամը՝ մէկ կողմ քաշելով կը հրահանգէ որ օգտուելով իր Զօրաքճիները խօսքի բռնելէն իր թագգան(2) բերէ և լեցուած պարկերէն մէկուն մէջ զետեղէ աննշմար կերպով։ Հաճի Մարիամ, նոյնքան արուոստ կին, ամուսնոյն վճռական կամքին առջև խոնարհած, կատարեալ հարպիկութեամբ կը յաջողի գործադրել անոր հրահանգը։

Հազիւ թէ Զօրաքճիները քիչ մը հեռացած Կարապետ Ալպօյաճեան տան առջև ելլելով և ձեռքերը գլխուն զարնելով, իր բոլոր ուժով կ'սկսի վայնասուն մը փրցնել, և «կողոպտուեցայ» ըսելով, օգնութեան աղաղակներ բարձրացնել։ Ժողովուրդը կը հաւաքուի։ Ամէն մարդ չուարած, հետաքրքիր կ'ըլլայ պատճառը հասկնալու։ Ալպօյաճը—օղլուն իրարանցումին։

Կարապետ Աղա, «Զօրաքճիները կնոջս թագգան գողցան» կը պոռայ չարունակ։

---

(1) Հաճի Կարապետ Մաթոսեան այս առեւտուրին մէջ նշանաւոր եղած է։

(2) Թագգա ամրողջ ոսկիով և մարգարիտով պատուած ոսկեթել երկայն ծոպով թրքական գլխարկ մըն է որ ժամանակին կեսարացի հարուստ կիները մեծ հանդէսի օրերը կը դնէին գլուխնին։

Զօրաքէհներըը ետ կը դարձուին և ամենազգի բազմութեան առջև եայմաններըը կը պարպուին փողոցին մէջ։ Գարկերէն մէկէն դուրս կու գայ թագուհի։ Բազմութիւնը երթալով կ'աուելարանայ։ Դէպքը կ'առնէ մեծ համեմատութիւն։ Գայմագամ Համիտ պէյ դէպքին վայրը կը փութայ և եղածը կը տեսնէ։

Իտարէի անդամ Ալպոյաճեանի այս արկածը կը տեղեկագրուի Գ. Գոլիա և կայսեր. Իրատէ մը վերջ կու տայ Զօրաքէհներու առանձնաշնորհին և իսպառ կ'արգիլուի անոնց տուներէն ներս մտնել, այլ կը հրամայուի միայն գոհանալ փողոցներէն և դաշտերէն հաւաքուածներով։

Այս դէպքէն յետոյ ո՛չ միայն վերջ գտած է տուներու անբռնաբարելիութիւնը եղծող այդ անպատեհ սովորութիւնը և բոլոր քրիստոնեաները փրկուած են այս առթիւ գործադրուած զանազան խայտառակութիւններէ այլ կեսարիոյ վաճառարանը կորուսած է մեծ մասամբ իր կարեւորութիւնը և նշանակութիւնը։

Նոյնպէս այս խիզախ և հնարամիտ Հայն էր որ իր մէկ ուրիշ վարպետութեամբը ընկճած էր Թուրք երեւելի մը որ իրեն համար մասնաւոր հաճոյք մը կը նկատէր անարգել Հայ Զօրպաշիները, որոնք կ'անցնէին իր խանութին առջեւէն որ կը գտնուէր Գէչի Գարու։ Այս Թուրքը սովորութիւն ըրած էր իր խանութին առջեւէն անցնող ամէն Հայ ջոջի նախատական խօսքեր ներտել ինչպէս նաև պտուղի կուտեր և փոքր խիճեր։ Ամէնն ալ կը դիմգոհէին, սակայն իր ազդեցութենէն կը վախնային։ Ալպոյաճեան կարապետ իր ծառաներուն ձեռքը կու տայ փտտած պտուղներ, փոքր քարեր և ցնցոտի քուրջեր, և կը պատուիրէ անոնց որ երբ ինքն գետին փռուի, զանոնք իր վրայ թափին, և ապա գոռալ սկսին» ըսելով օգնութեան կոչ ընեն։

Ուրբաթ կէս օր մը, երբ բոլոր Թուրքերը մզկիթը կ'երթան, կ'անցնի Թուրքին խանութէն որ ըստ իր սովորութեան թէ խօսքով և թէ ներխուժած կուտերով կը նախատէ ծերունին, կարապետ Ալպոյաճեան հազիւ կուտի հարուածի մը ընդունած գետին կը փռուի և ծառաները իրենց դերը կը կատարեն, ահագին աղմուկ հանելով։ Փողովուրդը կը խռնուի և Զօրպաշին կը գտնէ փռուած աղտոտութեանց մէջ, խռկալու վրայ։

Գայմագամը կը հասնի և հարցաքննութեան կ'սկսի։ Ծառաները միահամուռն կը վկայեն թէ գազան Թուրքը իրենց տէրոջ վրայ յարձակած է և այսպէս գետին փռած։

Թուրքը կը ձերբակալուի և կը բանտարկուի և անգամ մըն ալ չի համարձակիր իր յոռի սովորութիւնը շարունակելու (վարդան Մվրդ. Խաչերեանի տեղեկութիւնները)։

Ահա այս կորովի և հնարիմաց Հայն էր որ Հայոց բարեկամ կարծուած Համիտ պէյը կեսարիայէն կը հեռացնէր։ Սակայն ինչպէս յայտնի է այն ժամանակամիջոցին կեսարիոյ Հայերը երկու մասի բաժնուած էին, ինչ որ անոնցմէ մէկը չուզէր միւսը պէտք էր ուզեր։ Ուստի Ալպոյաճեան կարապետի հակառակորդ կուսակցութեան Հայերը զայն կը յաջողին վերահաստատել տալ իր պաշտօնին մէջ, այս անգամ փաշայի տիտղոսով և իբր միւթէսարրիֆ։ Համիտ փաշա երբ երկրորդ անգամ կեսարիա կու գայ, իր առաջին գործերէն մէկը կ'ընէ

կոչել իր ներկայութեան կարապետ Աղա Ալպօյաճեանը և անոր ազգապարել թէ իրեն հետ հաչիւ կարգադրելու եկած էր, ուստի թող զգուշանայ պետութեան դուռը գործ ունենալէ, վասնզի ինչ որ ըլլայ գինքը անիրաւ պիտի հանէ։ Ահա ամէնէն արդարակորով նկատուած Թուրք պաշտօնատարը որ անձնական կիրքին խաղալիք կ'ընէ նոյնիսկ արդարութիւնը։

Հայերը սակայն ծանօթ իրքակաև այս մտայնութեան, յաճախ ճարպիկութիւնը ունեցած են Թուրք պաշտօնատարներու այս տկարութիւնները օգտագործել, երբեմն գրգռելով Թուրքը Թուրքին դէմ, այսպէս անուղղակի հանապարհներով մաքառիլ իրքակաև բարբարոսութեան դէմ, ապահելով աւելի լաւագոյն օրերու, որոնց յոյսը տալ սկսած էին, 1839ի Թանզիմաթէն և մանաւանդ 1854–1856 Խրիմի պատերազմէն յետոյ, երբ Օսմ. պետութեան վարչութեան մէջ եւրոպական կարգուսարքի ընդունելութիւնը և բարեկարգութեանց խնդիրը օրուան հարցեր դառնալ սկսած էին։

Սակայն Հայերը որոնք այնքան երկար ատեն համբերատարութիւն ցոյց տուած էին, չկրցան այն զգուշաւորութիւնը որ երբեմն ունեցած էին պահել նաև յետոյ, և Թուրքիոյ բարեչըլման բնական ընթացքին ապասել և ցոյց տուին անհամբերութեան նշաններ, փութացնել աշխատելով ակնկալուած բարենորոգութիւնները։

Այս աղէտաբեր փութկոտութիւնը, որ դէպքերը գահավիժեցին, իրեն համար ունէր արդարացուցիչ պատճառներ։ Անոնց ամէնէն գլխաւորն էր ժամանակին ազդեցութիւնը, որ իր խոր ներգործութիւնը ունեցաւ Հայ ժողովուրդին վրայ։ Հայ մտաւոր մակարդակին բարձրացումը և Հայոց ընտելացումը եւրոպական միտքին, և գարը լեցնող հաւասարութեան և ազատութեան գաղափարները, անհանդուրժելի կը գարձնէին Թուրքիան իրը միջավայր։ Նոյնպէս Հայերը՝ միամտութիւնը ունէին կարծելու թէ Թուրքիա Եւրոպական ճնշումի տակ այլեւս իր քայքայման ճամբուն վրայ կը գտնուէր և այս փոխուած ժամանակներու մէջ, Հայն ալ հիմնուած այն բարենորոգման հրովարտակներուն վրայ որ Թուրքիա՝ Եւրոպան և իր հպատակները հաւասարապէս խաբելու համար, կը հրատարակէր, իրենք ալ իրաւունք ունէին բողոքներ և գանգատներ ներկայացնելու և դրութեանէն դժգոհելու։

Մասնաւորապէս քրիստոնեայ ազգերու պաշտպանութեան համար եւրոպական հաւասարութիւններու կողմէ գործադրուած միջամտութիւնները պատճառ եղան որ Օսմ. պետութեան բազկացուցիչ տարրերը, աւելի յոխորտ ու պահանջկոտ ըլլան։ Միւս կողմէ պէտք է ընել թէ Թուրք տարրին մէջ ներմանուած ատելութիւնը աւելի հարաբակ կը գտնէր և տիրող ազգի և իսլամի առաւելութիւններուն առնահպուտը, ազգայնական գաղափարներու մշակութեամբ, աւելի կը սրէր Թուրքերու ժանիքները հանդէպ քրիստոնեաներու, որոնց երբեմնի համակերպող վիճակին փոփոխութիւնը մեծ զայրոյթ առաջ կը բերէր Թուրք զանգուածին մէջ։ 1860ական թուականէն, մանաւանդ Գալքանեան ազգերու ըմբոստութենէն յետոյ, կեսարիոյ մէջ պատահած են դէպքեր որոնք երբեք աւելի առաջ չէին կրնար կատարուիլ։

Այսպէս՝ 1874ին գինուորական տուրք վճարել ընդդիմանալնուն

համար բանտարկուած են 30-40 Հայեր (Փուճջ, թ. 902)։ Ասոր պէս թերեւս ուրիշ դէպքեր ալ եղած են։

1877-78ի Ռուս և Թուրք պատերազմէն յետոյ, երբ Թուրքերը ապրելի ընկճուած և Հայերը իրր թէ 61րդ յօդուածով իրաւունք մը ձեռք բերած՝ առաջուան պէս ամէն իրաւազրկումի չէին հանդուրժեր, Թուրքերը իրենց ատամները կը կրճտացնէին, և կը փնտռէին հին օրերը ափսոսալով, և յաճախ յայտնի ըսելով. «Ախ կեավուր էսկի կիւնլէր օլմայը իսի ի պէճ սանա կէօսթէրմէլի իսիմ նէ չարէ գօյլարմըզ տիրսէֆէճ տէյիլ բա ումուզպաբճանաճ գըրլըբը»։

Ռուսական սարսափը արդարեւ 8-10 տարի տեւեց։ Քիչ յետոյ Սուլթան Համիտ իր ընդգրկած քաղաքական ահպարարութիւններով յաջողեցաւ համոզում ներշնչել Թուրք զանգուածին թէ իրենց թևերը ո՛չ ուսէն և ո՛չ ալ դաստակէն կտրուած էին և թէ կրնային ազատօրէն շարունակել իրենց հին բարբարոսութիւնները և անպատիժ կեղեքել, հարստահարել և նախատել Հայերը։

Ռուս և Թուրք պատերազմին յաջորդող 8-10 տարիները, պատճառ եղան որ Հայ երիտասարդներ գրգռիչ ու յարձակողական դիրք բռնեն և չափուիլ փորձեն Թուրքերու հետ, անոնց հետ «բաւ տէօյիւճիւ» (=քարամարտ) կոչուած վայրենի բնազդներ և ազգամիջեան գրգռութիւններ առաջացնող խաղին իրենք ալ մտնելով։

Այս խաղը՝ որ կեսարիոյ Թուրքերու յատուկ էր, աւանդութիւններով և նախապաշարումներով պարուրուած է։

Կեսարացի Թուրքերուն մէջ այն համոզումը կար թէ Սէյիտ Պաթթալ Ղազի, ամէն տարի աշնան գերեզմանէն անտեսանելի կերպով իր գլուխը վեր կը վերցնէր և կը դիտէր այս խաղը և ուրախութիւն կ'զգար։ Իսկ եթէ չխաղային այնպէս կը կարծէին թէ անիկա պիտի վշտանար նկատելով չարագուշակ նշան կամ կատարած աչխարհի, ուստի ի յարգանս Պաթթալ Ղազիի ամէն աշնան կը կատարէին այդ մարտախաղը հինգ անոր գերեզմանին մօտերը, այսինքն ձիւրճիւրիք և Քէնտիրլի կոչուած Թուրք թաղերու մէջտեղը Պաթթալ Հայարանակ թաղին դիմացը ընդարձակ դաշտին վրայ։ Կռիւին թէև կեսարիոյ բոլոր Թուրք բնակչութիւնը կը մասնակցէր երկու մասի բաժնուած բայց յաղթութիւնը կամ պարտութիւնը ձիւրճիւրիք և Քէնտիրլի թաղերուն կը վերագրուէր։

Խաղը կ'սկսէր կէսօրէն վերջը ժամը 3ին ատեններուը այդ երկու Թուրք թաղերուն 15 տարեկանէ վեր պատանիներուն մէջէն, որոնք ձեռքերնին մէյ մէկ պարսատիկ կը մտնեն կռիւի, որուն քիչ յետոյ կը խառնուէին մեծերը։ Մայրամուտին արդէն փոքրերը քաշուած կ'ըլլային, երիտասարդները և տարիքոտները մնացած ասպարէզին վրայ, և այնքան գրգռուած կ'ըլլային որ այլևս ձեռքով կը նետուէին քարերը, իսկ դիտող ալեւորները կռուողները քաջալերելու համար իրենց բոլոր ուժով կը պոռային «Ալլահրնը սեվէն տէօնմէսին, հա՛ գայմասըն հաւ։ Բայց վերջապէս կռիմերէն մէկը տեղի կու տար և կը նահանջէր։ Այս անգամ ալ հալածողները քաջալերելու համար դիտող-

ներբը կը պոռային «եաիրազ չէօմլէյիճի հա՛», — եաիրազ չէօմլէյիճի եա՛, — եաիրազ չէօմլէյիճի հա(1):

Տեսարանը ա՛լ աւելի ահազդեցիկ կ՚ըլլար եթէ մէկը նահանջի պահուն բռնուէր հալածողներէն։ 20-30 հոգի քարերով և բռունցքով կը յարձակէին վրան, կարծես թէ զայն լինչի ենթարկելու համար։ Այս պարագային ծանօթ մը կռնակէն ապտակ հանելով կը ձգէր անոր վրայ, և զայն կ՚առնէր իր պաշտպանութեան տակ(2)։ Ծեծը այն ատեն կը դադրէր։

Այս վայրագ խաղին ահա Հայերն ալ իրենց մասնակցութիւնը բերել սկսան, 18էն 25 տարեկան 15-20 տաքարիւն և անխորտակ երիտասարդներով, որոնք իրը դաշնակիցները Քէնտիրլի խաղին, կը միջամտէին կռիւին։ Այս Հայ երիտասարդներէն ոմանք մեծ համբաւ շահեցան և ահռելապատիւ ազդեցին։ Թուրքերն իսկ պատկառելով կը յիշէին անուններն անոնցմէ կօչկակար Ցակոբ Զօլաֆեանի(3), մասվաճառ Մամաս Ուշանեանի (այլ անունով Գուզու Գուլաղը)(4), մսավաճառ Սէֆէրեան Հաճիի և Նիկողոսի (այլ անունով Կէօպիւլ)։

Հայերը կը մասնակցէին կռուի վերջերը՝ այսինքն ամէնէն տաք պահուն, առաջին գիծին վրայ միշտ նախապատրաստակ դիրք բռնելով։ Առանցմէ կէօպիւլը թէև նախապատրաստակ ըլլալու քաջութիւնը չունէր բայց ամէնէն օգտակար դերը կը կատարէր երկրորդ գիծին վրայ հսկելով և այսպէս պաշտպանելով առաջին գիծին վրայ գտնուող նախապատրաստակ Հայերը։

Իսկ Ցակոբ Զօլաֆեան, Մամաս Ուշանեան և Սէֆէրեան Հաճի այնքան հարտաբօրէն կը նետէին քարերը, որ կարծես թէ հրացանի փողէն ելած կապարներ ըլլային։ Այս պատճառով յաճախ անոնց տեսքն իսկ սարսափ կը պատճառէր և ձիւրճիւրիքցիք «Զօլապրճ օղլու կէլիյոր», «Գուզու Գուլաղը կէլիյոր», «Հաճի, կէօպիւլ կէլիյոր» լսելով կը փախչէին, առանց ետիննին նայելու։

---

(1) Աւանդութեան մը համաձայն փախուստ տուող ձիւրճիւրիքցի մը մինչև թաղին ներսերը հետապնդուած՝ հազիւ չնչասպառ իր տունէն ներս կը մտնէ։ Ցաղթականները իր ետեւէն կը հասնին և տակաւին քիչ առաջ թոնիրէն հանուած եաիրազ սարմասըր պոռւկը հան գտնելով տաք տաք ապտակին մէջ փաթթելով իրր պատերազմական աւար կ՚առնեն կը տանին։ Այդ դէպքին ակնարկելով, դիտողները կը խրախուսէին հալածողները, կերպով մը զանոնք քաջալերելով որ մինչև թաղին ներսերը և մինչև տուներն հալածեն։

(2) Այս պատճառով ժողովրդական բացատրութիւն մըն էր ապտալթը որ կը նշանակէ մէկու մը պաշտպանութեան տակ մտնել։

(3) Ամիկա Գաղատիոյ գատարանէն գատապարտուած էր 10 տարուան բանտարկութեան 1893ին և Ակիա բերդարգել եղած էր 1-2 տարի, ու վերջը ընդհ. ներումէն օգտուելով դարձած կ՚ապրիլ 1895ի Ջարդին ապաստանած է Թուրք խուժանէն Բամպրգ խանի մէջ։

(4) Զօլաֆեանի պէս 1893ին Գաղատիոյ գատարանին վճռով, Ակիա բերդարգելութեան գատապարտուած։ Առանձին Ջարդին վիրաւորելով մէկ սրունքը կտրուած էր։ Փայտէ ոտքով 5-6 տարի ապրելէ յետոյ մեռած է։ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ բակը թաղուած է։

1884ի աշնան Կիրակի օր մը ձիւրճիւրիքցիները Հայերու մասնակցութենէն առաջ Փէնտիրլիցիներուն վրայ յանկարծակի յարձակում մը կ'ընեն և կը յաղթողին ժամը 4ին, կռիւին վերջաւորութեան ժամանակէն երկու ժամ առաջ, զանոնք անակնկալի բերելով յաղթանակ մը ձեռք բերել և նոյնիսկ յանդգնիլ պարտուածները հալածելու մինչև Փէնտիրլի թաղին ներսերը և մէկ մասն ալ մինչև Հայոց թաղը՝ Գալթագճեաններու փողոցը։

Այս միջոցին Մայիս Օղլու Հաճի կարապետ Աղա իր ազգականներուն հետ հարսնիքի մը տուներէն կը դառնար, Գալթագճեաններու տուները։ Ձիւրճիւրիքցիք չմոռցած իրենց յաղթանակէն կ'ակնին պոռալ ավուռուց Մայիս Օղլուցա տաց։ Մայիս Օղլու, քաղաքավար կերպով կ'զգուշացնէ, սակայն անոնք մտիկ չեն ըներ և անձրեւի պէս քար կը տեղացնեն հարսնեւորներուն վրայ։ Մայիս Օղլու որ հասարակ Զորպահիներէն չէր, այլ կատարեալ ձիավարիկ և վարպետ զինավարժ կտրիճ մը, անմիջապէս իր վերարկուն հանելով կռնակէն և զայն իբր վահան գործածելով կը յարձակի խուժանին վրայ, և օգնութեամբ Հաճի Սարգիս Մարթաեանի, երկու հոգիով Թուրքերու այս բազմութիւնը կը հալածէ հայաբնակ Գալթալ թաղին առջեւի դաշտը։ Այս երեւոյթը ամբողջ թաղը ոտք կը հանէ։ Հայերը իրար կ'անցնին, տանիքներու վրայ խնուած կիները և աղջիկները կը պոռան ավաւոցը Մայիս Օղլու բաե տէօկիւճիւ օյնայօրա ըսելով։ Հինգ վայրկեան յետոյ Գալթալի Հայ երիտասարդները գաշտն էին և մէկ յարձակումով կը յաղթէին վանել Թուրքերը գաշտին վրայ գտնուող հայկական ջրհորին քովերը, ուր Թուրքերը երկրորդ ընդդիմութիւն մը ցոյց կու տային, սակայն հետզհետէ ստուարացող Հայոց բազմութիւնը, որ կը փութար Գէզիր խանէ, Բոշալար եէնի Մահալլէ թաղերէն իսկ, կը հասնէր 100-150 հոգիի, որոնք Ցակոբ Զօլաֆեանի, Գուզու Գուլաղըի և Կէօպիւլի զեկավարութեամբ կը յաղթէին վերջապէս 500էն աւելի ձիւրճիւրիքցիները պարտութեան մատնել և հալածել մինչև Գարահաճ Օղլու աղբիւրը, որուն դիմացը գտնուող նամազկեահը կիրճ մը կը ձեւացնէր։ Հոն կռիւը կ'ատանար նոր թափ մը, վասնզի ձիւրճիւրիքցի Թուրքերը կատաղօրէն կը դիմադրէին, մինչ Հայերը՝ իրենց բոլոր ուժովը կը պայքարէին, նպատակակէտ ունենալով Թուրքերը գլտորել ձիւրճիւրիքի Խանդէք կոչուած փոսին մէջ։ Այս ճակատագրական պահուն վրայ կը հասնին Գէզիր Խանէ Լօնիւն պահականոցէն 10ի չափ ոստիկաններ և կը միջամտեն և վերջ կու տան կռիւին որ այն օրը ստացած էր Հայ և Թուրք հակատամարտի մը երեւոյթը։

Այս կռիւին մէջ՝ կատաղի Թուրքերը մասնաւորապէս նպատակակէտ ընտրած էին Մայիս Օղլուն բոլորը անոր ուղղելով իրենց քարերը։ Ասոր համար երբ անգամ մը դաշտ վանուեցան ալեւորներ խոհեմութիւն համարեցին Մայիս Օղլուն կռիւէն դուրս քաշելու։

Հետեւեալ օրը անիկա իր մեծ ազդեցութիւնը ի գործ դրաւ Միութեասրերին վրայ որպեսզի այս վայրագ խաղը արգիլուի։ Կառավարութիւնը արդարև արգիլեց այս խաղը Գալթալի մէջ, բայց Թուրքերը ռազմադաշտը փոխադրելով քաղաքին հիւսիս-արեւելեան կողմը գտնուող Բէրվաճէ եազըսը կոչուած դաշտը, հոն զուտ Թրքաբնակ թաղերու մէջ գեռ երկար տարիներ չարունակեցին այս վայրենի սովորութիւնը, առանց Հայերու մասնակցութեան։

Սակայն այս անիմաստ ու անխորհուրդ չարժուձիները և խալաձիները գրգռող արարքները, որ Հայերը կը կատարէին, տղայամտութեամբ, տարուած նոր արձնցող ազգայնականութեան մը ազդեցութենէն, անուղղակի իրենց անդրադարձումները կ'ունենային իսլամ զանգուածին մէջ որ միշտ առիթը և պատեհութիւնը չէր փախցներ Հայերը հարուածելու, օրուան պետական քաղաքականութեան պատշաճեցնելով իր չարժուձիները։ Այնպէս որ հակառակ քաղաքական յեղաշրջումներու ամէն առեն պակաս չէին ցաւալի պատահարներ ու դժբախտ դէպքեր որոնք իրաւամբ քրիստոնեաներու զայրոյթ կը պատճառէին։

Ձիշելու համար անցողակի մի քանի դէպքեր որոնք մամուլի մէջ արձանագրուած, և իրենց բնոյթով պարզապէս ընդվզեցուցիչ են, ըսեմ թէ 1880ին Ատանայէն իրենց երկիրը դարձող 15ի չափ կեսարացի և Նիյտէցի Հայեր, Բօզանթիի կողմերէն Թուրքերէն յարձակում կը կրեն Փիւլէք Փօղազիէն իրենց անցած առեն և բռնի կը թլփատուին։ Անոնցմէ ոմանք կը մեռնին նոյնիսկ այս վայրագութեան հետեւանօք (տես Փուճֆ, թ. 1494)։ 1887ին Հայ-Հռոմէական կարապետ անուն 15էն վար տարիքով տղայ մը իսլամանալ կ'ուզէ և տարիքին համար կ'ոչնչուի վերադարձնել իր ծնողքին։ Թուրքերը, մասնաւորապէս կրօնաւորները՝ իբր 2000 հոգի կառավարութեան ապարանքն և զօրանոցը կը խուժեն, քարերով բոլոր ապակիները ու պատուհանները ջարդուփշուր կ'ընեն և մէկ քանի հոգի կը վիրաւորեն և բռնի կ'առնեն մարտիրոսը (Փուճֆ, 7 Մարտ 1887, թ. 2036) աւելորդ անգամ մըն ալ ապացուցանելով թէ Թուրք մոլեռանդութիւնը տակաւին կը պահէր իր բովանդակ ուժը և սաստկութիւնը երկրին մէջ ուր կրօնի ազատութիւնը իբր թէ ընդունուած էր։ Ոչ նուազ նշանակելի է նաև հետեւեալ դէպքը, ուր կը տեսնուի թէ Հայու մը համար աւազակ մը իսկ պատժել կը դժկամակի իսլամ պաշտօնատարը։

Արդէն անգամ մը յիշեցի (տես էջ 863) թէ մինչև 1888 Թոմարզա կը գտնուէր Մէմլուտ օղլու կոչուած աւազակապետի մը սարսափին տակ, որ նոյն տարին նուաճուած էր։ Այս աւազակապետը՝ նոյն տարին Թոմարզայի մօտերը գտնուող ջաղացքի մէջ երկու Հայեր բռնի թլփատելէ, Աֆչար ցեղապետի մը կինը փախցնելէ և Սարգիս Ֆրէնկեան անուն Հայ մը լեռ հանելէ յետոյ, հակառակ անոր որ կեդրոնէն կայսեր. իրատէ հաղորդուած էր ողջ կամ մեռած ձեռքակալելու, կը յանդգնի մտնել Թոմարզայի Քէչկին գիւղը և հոն ամառանոց գացող ցարութիւն ազա Թէքէեանի 16–17 տարեկան՝ զաւակը՝ Տիրան Թէքէեանը (հիմա Եգիպտոս) պատշգամը պահած տեղէն հանելով լեռ տանելու և 1000 ոսկի փրկանք պահանջելու։ Հետեւեալ օրը գիւղացիք և Թոմարզայի միւտիրը կը հաւաքուին։ Այս հաւաքոյթին մէջ ցարութիւն Թէքէեան կը պահանջէ աւազակին հետապնդութիւնը։ Միւտիրը՝ անշուշտ դժուար գիրքի մատնուած, աւազակը փրկելու դիտումով, խօսքը անոր ուղղելով կ'ըսէ թէ պէս պատրաստ եմ աւազակը հալածելու, և զայն ողջ կամ մեռած ձեռք անցնելու, սակայն Թէքէ-Օղլու, եթէ տղագ միսկ պատնէշ ընէ ան, ես ի՞նչ ընեմ։ Հայու մը համար թերեւս անսովոր ոգիով մը ցարութիւն Ազա Թէքէեան կը պատասխանէ. «Վեց մանչ զաւակ ունիմ, եթէ մէկը այս ձեռով պիտի զոհուի թող զոհուի, բայց աւազակը պէտք է պատժուի»։

Այս կարկեցուցիչ պատասխանին վրայ միւտիրը ոտիկան զօրաց ջնջատի մը գլուխը անցած կը հետապնդէ աւազակներըը, որոնք երկու հոգի էին, և կը յաջողի զանոնք գտնել իրենց թագստոցին մէջ թխլիճէ կոչուած վայրը։

Անոնք զէնքի կը դիմեն։ Տիրան Թէքէեան առանց ժամանակ տալու որ աւազակները զինքը պատուար ընեն, հարպիկութիւնը կ'ուղեղնայ ինքզինքն ժայռէ մը վար նետելու ուր կը մարի կը մնայ, մինչ աւազակները բաւական կռիւէ մը յետոյ, որ 5-6 ժամ կը տեւէ, կ'ապաստանին և սայլի վրայ դրուած իրենց դիակները կը տարուին նուագներով և ուրախութիւններով էվէրէկ ուր կը ցուցադրուին։

Այս կերպով՝ ցարութիւն Թէքէեանի արու պատասխանը պատճառ կ'ըլլայ որ Թամարզայի չրջանը փրկուի այս աւազակին տարապէրն։

Մէկ կողմէն Թուրք կառավարութեան չկամութիւնը երկրին մէջ պարտուց և իրաւանց հաւասարութիւն հաստատելու համար, բուն իրեն կառավարելու հնարիմացութիւն (հիմէքը հիւմիէք) նկատուած ոչ-իսլամները ընկճող և կեղեքող մեթոտները, և երկիրը չբարեկարգելու և բոլոր հպատակներու հաւասարապէս անձը, ինչքը և պատիւը երաշխաւորելու բացարձակ տրամադրութիւն ցոյց չտալը, միւս կողմէն Հայոց՝ դէպի աւելի տանելի վարչաձեւի մը արդար ակնկալութիւնը, անխուսափելիօրէն առաջ բերին ձգտում մը երկու ժողովուրդներուն միջև, որ ըմբոստական չարժումներու առաջնորդեց Հայերը՝ բոլոր երկրին մէջ։

Այս չարժումին մէջ հեռաբիոյ Հայերն ալ անմասն չմնացին։

Բ.

ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Դրեց՝ ԲԱՐՍԵՂ ՕՀԱՆԵԱՆ(1)

1915 Յունիս 2/15ին կախաղանի չուաներ իր ձեռքով վզին անցուցած մօրաքեռորդւոյս **Գառնիկ Գույումճեանի** անմահ յիշատակին։

Ա.— ՏՈՔԹ. ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

Ինչո՞ւ համար մեր յեղափոխութեան մէջ՝ հեռաբիոյ դերին նուիրուած այս ուսումնասիրութիւնը կ'սկսիմ Տօքթ. Ռուսինեանով։

— Այն չատ պարզ պատճառով, որ այս մեծ Հայը հեռաբիոյ, այս պաշտելի գաւակը, Հայ յեղափոխութեան նախակարապետներէն մին

(1) Հեռաբիոյ դերը Հայ յեղափոխութեան մէջ ճերկայացնելու ափհաւանքը իմ խնդրանքովս տանձնած է Տիար Բարսեղ Օհանեան, որ մասնաւորապէս այս շարժման մօտէն ծանօթ եղած է։ Ինչպէս յայտնի է Հայ յեղափոխութեան գործունէութիւնը իր ծագման եւ զարգացման առաջին տարիներուն բոլորովին սահրերկրեայ հանգամանք մը ունեցած է, այնպէս որ այս շրջանին վրայ գիտակցաբար խօսելու համար անոր խառնուած եւ զայն մօտէն ուսումնասիրած ըլլալ պէտք էր։ Իսկ 1908էն վերջի դէպքերուն համար ալ՝ որոնք թէեւ յայտնի սակայն

եղաւ, եթէ ոչ յեղափոխական մը, բաւին այն իմաստով որ մեր մէջ կը հասկցուի հիմա յեղափոխութիւնը։ Արդարև ի՞նչ է յեղափոխութիւնը եթէ ոչ ընդվզում մը բռնութեան դէմ՝ ծառացում մը՝ անիրաւութեանց, կեղեքումներու հանդէպ։

Հետեւիլ Տոքթ. Ռուսինեանի մօտաւորապէս քառորդ դար մը տեւող հանրային գործունէութեան, մղած պայքարներուն, իր անշահախնդիր անձնուէր նկարագրին, մանաւանդ իր աննկուն կամքին որ իր սկսած գործը մինչև իր մահը անընդհատ շարունակեց, մարդ հիացումէ ամբողջ պաշտում մը կ'ունենայ գաղափարի այս մեծ Ախոյեանին համար։

Մարդը հանրային շահուն՝ իր խոհեմին՝ համար զոհեց ամէն բան, դիրք, հանգիստ, նամանաւանդ առողջութիւն, և այն պահուն որ կը կարծէր իր հիգին վերջակէտը գրած ըլլալ, չարաչար աշխատանքէ հիւծած մարմինը այլեւս անկարող կը գտնար տոկալու և անողոք մահը վերջ կը դնէր այս թանկագին կեանքին։

Ներկայ սերունդը և յետեւալ կեսարացիներէ շատերը, կ'անգիտանան այս մեծ Հայը։ Երեսուն քառասուն տարիներ առաջ իր վրայ կենսագրականներ, յիշատակներ գրուեցան։ Կ'օգտուիմ անոնցմէ որչափ կարելի է համառօտ կերպով ներկայացնելու մարդը և իր գործը այն հաւատքով թէ՝ մեր կորուսեալ հայրենիքին պատմութեան և յիշատակին նուիրուած այս հատորին մէջ ոչ ոք իրմէ աւելի իրաւունք ունի առաջին տեղը գրաւելու։ Ռուսինեան է և կը մնայ հայութեան փառքերէն մին, իսկ կեսարիոյ՝ փառապսակը։

Նահապետ Ռուսինեան ծնած է 1819 Սեպտ. 23ին կեսարիոյ Էֆքէրէ գիւղը. հօրը անունը Գալղանդ է եղեր և աննչան մարդ մը բատ Յ. Նշանեանի Մասիսին (1898, թ. 45) մէջ նահապետ «Ռուսիցեանի ծնողքը» վերնագրով մէկ յօդուածին, որով կը հետեւցնէ թէ ինքալ Գալղանդեան պէտք է ըլլայ։ Կը կարծեմ թէ հոս նախ բառի աղաւաղում մը կայ, թէ Գալղանդի տեղ պէտք է ընդունիլ «բէկզվէնտ» որ կեսարիոյ մէջ գործածուած թուրքերէն բառ մըն է և կը նշանակէ «պահապան» և երբ նկատի առնենք թէ հին ժամանակները կեսարիոյ և չրչակայից մէջ փոխանակ «եան»ի կը գործածէին թրքական «Օղլու» (որդին) բառը ինչպէս Զարդար Օղլու, Արզը Օղլու և այլն, իր հօրը անունով Ռուսինեանի մականունն ալ հաւանականապար Բէկզվէնտեան ըլլալու է։

միեց թամուց մաս մը ուսնեցած են, ցոյցպես պէտք է որ ասոնց ալ մօտէն տեղեակ մէկը գրէր։ Այս տեսակէտով Տիար Բարսեղ Օհանեան կը ներկայացնէր յարմարագոյն անձնաւորութիւնը, շատ մօտ ապրած եւ մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց տուած ըլլալով անձերու եւ դէպքերու։

Իր ուսումնասիրութիւնը արդիւնք խղճամիտ աշխատութեան մը կու տայ հոս ցոյցութեամբ առանց ոեւէ փոփոխութեան, յարգելով իմ յանձնառութիւնս, սակայն պարտք կը համարեմ յայտարարելու թէ համամիտ ու համաձայն չեմ իր ինչ ինչ տեսութիւններուն եւ դատողութիւններուն, որոնց մասին իմ վերապահումներս ունիմ։ Շնորհակալս որ Տիար Բարսեղ Օհանեան կ'ըսած էր իր այս ուսումնասիրութեան, յայտնելու համար իր գործին ծրագիրը եւ իր աղբիւրները գործիս յառաջաբանին մէջ դրուած են, ուր կրնայ ընթերցողը դիմել։ Դանձութիւնները որ այս հատուածին կցուած եմ իմս են։ Ա. Ա.

Հայրը դրամ վաստակելու համար Գալիա կը մեկնի և կ'սկսի գավաճիութեան (պատի վրայ նկարչութեան) Իֆքէրէցիներու մասնագիտութեանը։ Գլտիկ դրամագլուխ մը չինելով կը ձգէ արուեստը և Ռուսէլիի կողմերը վաճառականութեամբ կ'զբաղի, բարեկեցիկ գարձած, կը գառնայ հայրենիք ամուսնանալու, կեսարացիներու այն բարի սովորութեան համեմատ որ պէտք չէ գուբսէն աղջիկ առնել, և կ'ամուսնանայ Սրվահի Մկրտիչ Խալֆայի Սայա (Սաթենիկի կրճատումը) աղջկան հետ, որմէ կ'ունենայ երեք աղջիկ և մէկ մանչ՝ Նահապետը։

ՏՈՔԹ. ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍՍԻՆԵԱՆ

Հայրը գիրք չինած և ջերմ ուսուցնասէր, գիւղին մէջ կը բանայ վարժարան մը և Նահապետ իր առաջին դասերը կ'առնէ Աստուածատուր Սարկաւագէ։ 1828ին Կամ 29ին ընտանեօք կը գաղթեն Գալիա և Նահապետ կ'աշակերտի Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ դպրոցին. հոն կը սորվի հայերէնը և ֆրանսերէնը, այս վերջինը այնչափ լաւ որ եկամուտներու տեսուչ Սաֆէթ փաշայի քով թարգմանի պաշտօնը կ'առանձնէ, որովհետև հայրը մեռած էր և ինք կը մնար մօրը նեցուկը։ Բայց ուսուցնասիրտը այս վիճակէն գոհ չէ, կ'ուզէ գիտնական մը դառնալ. հոս հոն կը դիմէ, և վերջապէս Գալեան, Վերվէրեան և Գետրոսեան (Օտեան)ներու միացեալ օժանդակութեամբ որոնք կ'առանձնեն մեծնոյն ժամանակ մօրը ապրուստը հոգալ, 1840ին կը մեկնի Բարիզ։ 1843ին Էնդ Գարպի վարժարանէն շրջանաւարտ՝ կը մտնէ բժշկական վարժարանը ուր կը մնայ հինգ տարիէն աւելի։ Շարունակելով հանդերձ բժշկական ուսումը կը հետեւի գաղիական գրական և քաղաքական չարժումին որուն առաջնորդներն էին Հիւկօ, Միշլէ, Թիեռ և այլն։

Ռուսինեանի հետ Բարիզ էր իր մտերիմը Նիկողոս Գալեան որ յետոյ Սահմանադրական պայքարներու իր գործակիցը պիտի դառնար։ Միասին հանդիսատես և իբր ուսանող թերեւս ալ մասնակից կ'ըլլան 1848ի յեղափոխութեան որ կը յանգի Լուի Ֆիլիփի թագաւորութեան անկման և Հանրապետութեան և ժողովրդային քուէարկութեան հաստատման, իսկ Ռուսինեանի և Գալեանի համար աւելի բանի մը՝ ազգայնութեան ոգւոյն և գաղափարին արծարծումին։

Նահապետ 1849 Նոյեմբերին կ'աւարտէ բժշկական վարժարանը։ Իր թեզն է Choix d'une doctrine medicale և կ'ստորագրէ par N. T. Roussignan de Cesarée (Բժշկական վարդապետութեան մը ընտրութիւնը Ն. Թ. Ռուսինեան Կեսարացիէ) որ ջերմ ընդունելութիւն կը գտնէ քննիչներէ։

Բժշկական վկայականը առնելով անմիջապես Գալիս չի դառնար այլ կը մնայ Բարիզ որ այն ժամանակ ուսեալ Հայերու կեդրոն մը դարձած էր։ Հոն էին Միսաքեան, Պարտիզպան, Գալեան, Իւթիւճեան, նոյնպես Գաբրիել Այվազովսկի, Թէոտորեան, Ամբրոսեան և Խորէն Գալֆայեան վարդապետները։ Մխիթարեանց Մուրատեան վարժարանը իր ամէնափայլուն շրջանին մէջն էր։ Կար նաև հայրենասէր ընտրեալ ուսանողութիւն մը որ Ռուսինեանի ազգանուէր եռանդէն դրգռուած 1849 Ապրիլին կը հիմնէր «Այրարատեան Ընկերութիւնը» նպատակ ունենալով «սատարել Հայ ազգին յառաջդիմութեանց եւ ոեւէ մէկ կարօտութեանց»։

Ռուսինեան այս միջավայրին մէջ մնալով նպատակ մը ունէր, բժշկական արուեստը սկսելէ առաջ, աշխարհաբարի նոր քերականութիւն մը և եւրոպական սիստէմով տարեցոյց մը պատրաստել, թերեւս արտի խնդիրն ալ հեռու չէր իր Գալիս վերադարձի յետաձգումէն, քանի որ այդ տարին կ'ամուսնանայ Ալզասցի Օրիորդի մը հետ։ Երբ այս լուրը Գալիս կը հասնի մայրը յուսահատութեան կը մատնուի։ Ամուսնանալ կեսարացիէ ուրիշ աղչկան մը հետ՝ արդէն իր աչքին աններելի յանցանք մըն էր, ամուսնանալ օտար ազգի աղջկան մը հետ իր զաւկին բոլորովին կորուստն էր և կը նշանակէր թէ իր քովը դառնալու միտք չունէր, կ'ուզէ բան մը ընել զաւակը վերկեալու համար։ Ցառաջացեալ տարիքին մէջ գրել կը սորվի և տարի մը յետոյ զաւկին սա տողերը կը գրէ «Ձու սիրոյդ համար գիր գրել սորվեցայ ծեր հասակիս մէջ, ճամակս հասցնելուն պէս գիրկս դարձիր եթէ ոչ կարս vor հրաւիրմս ընդունիլ չեմ ըներ»։

Աննկարագրելի գեղեցկութիւն մը կայ այս քանի մը տողերուն մէջ, և Հայ ցեղին անմահութեան գաղտնիքը կը պարզուի։ Հայ կինն է որ կը պատկերանայ աւանդապահի իր վսեմ դերին մէջ։ Հայ մայրն է. խանդակաթ և անձնազոհ, բայց միանգամայն տիրական և ազատանգին՝ օտարացումի վտանգին առջև...։

Ռուսինեան կը յուզուի և անմիջապես կինը առած Գալիս կը դառնայ 1851ի ամառը, և կը հաստատուի Սկիւտար ուր կը բնակէին իր մտերիմները Գր. Օտեան, Ն. Ալեան, Բարունակ և ուրիշ գաղափարակիցներ։ Տարի մը յետոյ կը հաղորդուի Գէղիքթաշ Տօքթ. Սերվիչէնի միջամտութեամբ Ֆուատ Էֆ.ի (յետոյ Մեծ-եպարքոս) տան բժիշկ կարգուած ըլլալով։

Գալոյ մտաւորականներու ընդդէմ Ամիրայականութեան, կղերականութեան շարժման շրջանն է։ 1847էն ի վեր արդէն Հ. Կրճիկեանի, Սերվիչէնի, Ազաթօնի ջանքերուն Պատրիարքարանը քիչ շատ կազմակերպութիւն մը սկսած էր ունենալ, թերթեր սկսած էին հրատարակուիլ։ 1846ին «Հայասաց»էն յետոյ, խմբագրութեամբ Զամուրճեան Տէրոյենցի և Ազաթօնի՝ նոր այժերով հետզհետէ երեւան կու գային «Մուրճացնդակ Բիւզանդեաց» 1847ին, «Հայրենասէր» 1850ին, «Բանասէր» և «Բուրաստան» 1851ին, «Նոյեան Աղաւնի» և վերջապէս Կ. Իւթիւճեանի «Մասիս»ը 1852ին, նոյն տարին դադրած «Հայասացի»ի տեղ։

Ռուսինեան իր ընկերներուն հետ անզուսպ եռանդով մը կը նետուի կրկէս. ահա թէ ինչ կը գրէ Օտեան այս մասին.— ... «Ազգը առաջին բառն էր զոր առաւօնեցին Գալեան ու Ռուսինեան այս տողերս գրողին ունէ։

Այն օրերուն Ազգը վարչութեան պէս բան մը ուներ, լեզուի պէս բան մը, ու դպրոցի պէս բան մը, սոխա ձեռնարկեն կերպարանել այս երեք բաները որ երեք էական պայմաններեն են ազգային յառաջդիմութեան: Այս ձեռնարկութենէն ծնաւ Ասիմանադրութիւնը, Ուղղախօսութիւնը եւ 1854ի Ուսումնական Խորհուրդը: Ոչինչ աւելի երկունք, տճնութիւն եւ զոհողութիւն պահանջած է իր հեղինակաց քան Ասիմանադրութիւնը»:

Ռուսինեանի ազգային գործունէութիւնը կ'սկսի 1853ին Ուսումնական Խորհուրդին անդամակցութեամբը, որուն առենապետն էր Տոքթ. Սէրվիչէն։ Քիչ վերջը հրապարակ կ'ելլէր 115 էջնոց փոքրիկ հատոր մը առանց հեղինակի անունին.

ՈՒՂՂԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Արդի Հայ Լեզուին

յօրինուած

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ

Կ. Պոլիս

Ց. Մխիթարեան Տպարան

1853

Ոչ մէկու համար գաղտնիք էր հեղինակին Ռուսինեանը ըլլալը, և Ուղղախօսութիւնը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Բարիզ եղած ժամանակէն ծրագրած աշխարհաբարի քերականութիւնը։ Ուղղագրութեան և լեզուի այս յեղաշրջումը, որ պէտք է ըսել թէ փորձ մը՝ մեկնակէտ մըն էր ներկայ աշխարհաբարի և զերծ չէր քննադատելի կէտերէ, փոխանակ պարկեշտօրէն քննադատուելու, Նիկողոս Զօրայեանի և Տէրոյենց պատուելիի կողմէ չահագործուեցաւ։ Իրականութեան մէջ այս երկու մտաւորականները որ Ուսումնական Խորհուրդին անդամ չընտրուելնուն համար իրենց վիրաւորուած արժանապատուութեան վրէժը կ'ուզէին լուծել, Ուղղախօսութեան մէջ կրօնքի, հաւատքի դէմ բաներ մը նշմարել կարծեցին, կղերական դասը, գաղրիարքը, Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովը գրգռեցին. ետոնճ սոսկումով սասանեցաւ, անարեկելով անարեկեցաւ եւ սկսաւ Ուղղախօսութեան դէմ պատասխանիներ կարդալ եւ միճչեւ անգամ զայն բանադրելու պատրաստութիւն», կը գրէ Տոքթ. Թորգոմեան։ Վերջապէս Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովները միանալով հրաման կ'ընեն Ուսումնական Խորհուրդին որ իր մէջէն արբագրիչ ծանձնախումբ մը կազմէ։ Այդ ծանձնախմբին անդամներն են Ն. Պալեան, Գ. Օտեան, Կ. Իւթիւճեան, Գ. Պարտիզպան և Ռուսինեան, որ երեք նախ միայն կ'ուննենայ, Ռուսինեանին իբր Ֆուատ Էֆ.ին անձնական բժիշկ 1854ի Յունական սահմանագլխի շարժուններէն զապելու համար անոր Պոլսէն հեռանալուն ինքն ալ ընկերանալու պատրաստուած ըլլալովը։

Ռուսինեանի բացակայութիւնը կը տեւէ 6-7 ամիս, վերադարձին կը թարգմանէ Էմմէ-Մարթենի «Մարց Դասիարակութիւն» երկը որ չեմ գիտեր թէ հրատարակուա՞ծ է թէ ոչ, բայց որուն ձեռագիրը Տոքթ. Թորգոմեան տեսած է Օտեաններու քնակարանը։

1855ին հրապարակ կը հանէ իր համբաւաւոր Տարեցոյցը։ Տարեցոյցին վրայ խօսելէ առաջ՝ պէտք կ'զգամ ներկայացնել մարդը և իր նկարագիրը. առ այս պիտի բաւականանամ հոս մէջ բերելով երկու կարծիք. մին Ռուսինեանի հակառակորդին Մաթիւոս Մամուրեանի, իսկ միւսը իր մտերմին՝ Գր. Օտեանի կողմէ արտայայտուած։

Մամուրեան վրայր կեղծանունով Հայկական Նամականիին մէջ երգիծաբանօրէն կը գրէ Ռուսինեանը Ծանրինուր անունամբ մկրտելով. «Եաճսինուր իմիգիմ բանակաճուրեաճ պատգամախօս կր սեպէ, խօսածը խօսած, գրածը գրած, րրածն րրած է, եթէ կարող ես, ելիր ձայն մր, ճեաճ մր, կէս մր փոխէ իր հեղինակուրեճէն, իսկոյն կր սրսմիսի եւ ֆեզճէ կր յուսահատի, ֆեզ խորխորոճ իճկած կր կարծէ եւ կր արգահատի...

... Եզական մարդ է Եաճսինուր, ամյողդողդ սկզբուճէ, ադամանդի պէս սիրս, երկայրի սուրի պէս լեզու ուճի երբ այս լեզուն չսեճճախօսէր, այլ կր պատճառաբանէր: Ու կը վերլսացնէ սա տողերով.

«Բայց ինչ որ է պատմուրիւնը չպիտի մոռնայ այս մարդը որ ամուսնի է իր սկզբուճէի ճեղուրեաճ, հասակիչ հաճճարին, ճորօրինակ րնթացքին, ազատաբան լեզուին կողմէ, բան իրական ազգային ծառայուրեանցը համար:

Իսկ Գ. Օտեան իր մտերիմը ահա ինչ կը գրէ.

«Ռուսինեանց չէր կրնար հասկնալ որ բանաւորուրեան ուզածին պէս չկարենար ձեւակերպել ամէն բան եւ կարելի չըլլայ ինչ որ խառն է զայն պարզուրեան վերածել, եւ այս թերեւս իր մէջին մէկ գեղեցիկ պատճառներ կրնար համարուիլ, եթէ միանգամայն ամենամեան բան մր ի յայն չածէր իր բնուրեանը մէջ:

Եւ արդարեւ ամէն մ'էր ճա իմիճ իր վրայ կեդրոնացեալ իմիճուրյճ կ'ապրէր. դրսէն ազդեցուրիւն չէր բնդուներ եւ միայն իր ազդեցուրիւնը գործածելու համար երբ երբեմն հաղորդակցուրեան կր մտնէր իրաց եւ ամենաց հետ: Չէր կրնար համոզուիլ թէ ինչ որ աղէկ է իրեն համար կրնայ ուրիշներուն համար աղէկ չըլլալ, եւ առաջին ու վերջին պայմանն այն էր ամէնուն հետ որ իրեն համակերպէին. վերջապէս ամէն բան իր ամենամեան յարմարուրեանցը վերածելու անյաղթելի տրամադրուրիւն մ'ուներ»:

Ահա Ռուսինեանը պղպջատ նկարագրով մարդ մը, թէ՛ հակառակորդ, թէ՛ բարեկամ համաձայն են այս մասին: Մամուրեանինը գրուած է 1866ին, Օտեանինը 1879ին: Կէս դար յետոյ George Suarez *(ժօրժ–Սուարեզ)* La vie Orgueilleuse de Clémanceau *հոյակապ երկին մէջ, ահա ինչ կերպով կը ներկայացնէ իր հերոսը. «Գլէմանսօ մեճակեաց մրն էր, ամենի որ կը գործածէր, կամ ամենի որ իր ըստրջը կր բարձրացնային չէին կրնար խափանել ոչ իր կամքը, ոչ իր ազդեցուրիւնը, ամենի աւելի իրր գործիք կր ծառայէին իրեն բան թէ գործակիցներ: Ինչ համանմանուրիւն նկարագրի: Արդ Գլէմանսօ Մեծ պատերազմին փրկեց Գաղղիան՝ իր հայրենիքը, հայուրեան ան բախտէն ո՛չ մեր յեղափոխուրեան գործօն չըլլանին, և ո՛չ ալ նոյն պատերազմի միջոցին, չունեցանք Ռուսինեանի որակէն մարդ մը մեզ առաջնորդելու....»*

Եթէ Ուղղախօսուրիւնը բողոքներու տեղի տուած էր՝ Տարեցոյցը ուժմրի պէս պայթեցաւ: Պատրիարք, Ամիրայականներ, կղերը և Զօրայեան–Ներոյենց խմբակը խաչակրուրիւն մը սկսան ընդդէմ Ռուսինեանի և գաղափարակիցներուն, որ յանգեցաւ Պատրիարքարանի 1855 Յունուար 25 թուակիր շրջաբերականին որուն, գլխաւոր եզրակացուրիւնը հոս կ'ընդօրինակեմ. «.... Ներկայ ամսոյս 18 թուակաճով գումարուած Հոգեւոր եւ Աշխարհական ժողովից որոշմամբր եւ ազգային ուսումնականաց խնդրաճօք արգիլեցինք եւ հասաստեցինք որ թէ՛ Տարեցոյցը եւ թէ՛ Ուղղախօսուրիւնը դպրոցներ չմճճան, դաս չտրուին»:

Սակայն Տարեցոյցը ընդունելուրիւն կը գտնէ. Դր. Օտեան 3/15 Փետր. 1855 թուակիր Բարիզ Խաչատուր Պարտիզպանի կը գրէ. «... գիտես արդէն ինչ բան է Տարեցոյցը, ինչ մը ուզէին ելլաւ բայց ամենկով ալ

խել մը ծախուեցաւ եւ ադէկ ընդունելութիւն գտաւ հասարակութենէն»:

Տարեցոյցը չահագրգռական էր։ Կը ցաւիմ որ մեր Նիւթէն դուրս ըլլալուն պիտի չկարենամ վերլուծել հոս, միայն փոքր կարծիք մը տալու համար կը բաւականանամ մէկ կէտը միայն ներկայացնելով որ կը պատկերացնէ բանաստեղծ-լեզուփոխական Ռուբինեանը։ Ան առաջարկ կը ներկայացնէ տարեգլխի և ամիսներու անուանց փոփոխութեանց, անշուշտ ներշնչուած Դաղղիական Մեծ-Յեղափոխութեան փոփոխութիւններէն։ Կ'առաջարկէ նախ տարին սկսիլ գարնանամուտին, Մարտ 21ին, չէ որ Հայերուս հին Ամանորն ալ հիւդ այդ օրն էր և ամիսներուն կ'առաջարկէ հետեւեալ գողտրիկ անունները.

Գարուն	Ամառ	Աշուն	Ձմեռ
Բուսընկ = Ապրիլ	Հնձար = Յուլիս	Կրօճ = Հոկտ.	Ձիւնճր = Յունվ.
Ծաղկընկ = Մայիս	Տօրար = Օգոստ.	Թափօճ = Նոյ.	Առուճէր = Փետր.
Մարգընկ = Յունիս	Գեղաս = Սեպտ.	Միզօճ = Դեկտ.	Մրրկէր = Մարտ

Այսօր իսկ ուրիշներ յետոյ մեր լեզուին մէջ փոխանակ օտարատառ Յունվ. Փետր. և այլն անուններու և կամ անոնց առընթեր, կարելի է հեշտութեամբ գործածել այս անունները, մանաւանդ Հայաստանի մէջ։

Ռուբինեան և ընկերք անոնցմէ չէին որ հարուածը կ'ընդունին առանց փոխարինելու։ Անոնք ալ սկսան քննադատել, պախարակել, բողոքել Հոգեւոր և Ներքագոյն ժողովներու գործելակերպին և արարքներուն դէմ, և Տաքիթ. Սէրվիչէնի նախագահութեամբ՝ որ կառավարական չրջանակներէ մեծապէս գնահատուած էր, Ռուբինեան, Օտեան և ն. Պալեան կը ձեռնարկեն «Ազգային կանոնագրութեան» մը պատրաստութեան, որ հիմը պիտի ծառայէր Ազգ. Սահմանադրութեան, որ նոյնպէս նախակարապետն եղաւ Հայ ազատագրական շարժումին։ Սահմանադրութիւնը 1857 Մարտ 22ին մեծ հանդէսով մը պաշտօնապէս օծուած՝ երկար ոգիսականէ մը յետոյ որ վեց տարի պիտի տեւէր, 1863 Մարտ 22ին կ'ակսի գործադրութեան։

Թէեւ Սահմանադրութեան հիմնադիրներն եղան շատեր, բայց ընդհանուր վկայութեանց վրայ հիմնուելով կրնանք պարծանօք ըսել թէ՝ կեսարիոյ մէկ զաւակը՝ անմահ Ռուբինեանն էր անոր խմբագիրը կանոնագրութիւնը պատրաստողը, և Սահմանադրական բառին կընքահայրը։

Պիտի չծանրանամ Ռուբինեանի, իբր երեսփոխան, իբր ներքին կանոնագրի հեղինակ իր օրէնսդրի և մանաւանդ ատենաբանի արժանիքներուս վրայ և խաւարեալ և լուսաւորեալ, ինչպէս նաև սահմանադրական պայքարներուս իր լիսերի դերին վրայ, ու պիտի բաւականանամ հոս մեր Նիւթին հետ չաղկապող իր լեզուփոխական գործունէներուն ակնարկ մը նետելով։

1857ին Ռուբինեան նորէն կը պարտաւորուի հեռանալ Պոլսէն Ֆուատ փաշայի ընկերանալու համար որ Լիբանանը խաղաղեցնելու համար կը մեկնէր այս անգամ։ Ֆուատ փաշայի հետ են ուրիշ երկու Հայեր, Դարբրիէլ Սեւեան, իբր բժշկապետ բանակին և Սահակ Ապրօ Նոյեան Աղաւնիի խմբագիրներէն։

Լիբանանի խաղաղեցման գործին մէջ մեծ եղած է Ռուբինեանի դերը, Ֆուատ փաշայ իրեն յանձնած է խռովութեանց միջոցին խոյա-

մացած քրիստոնեաններըը իրենց կրօնքին վերադարձնելու փափուկ պաշտօնը։ Ցետոյ Սահակ Ապրօյի հետ անդամ կը կարգուի Քննիչ ցանձնաժողովին, որ յաջողեցաւ խաղաղեցնել Լիբանանը և կարգել առաջին կառավարիչը որ դարձեալ Հայ մը եղաւ՝ Կարապետ Տաւուտ փաշան։

Ռուսինեան այս ճամբորդութենէն օգուտ կը քաղէ, կ'անցնի Կիպրոս և Կիլիկիա, ամիս մը կը շրջի Հայ լեռներու Հայ դաշտերու մէջ, կ'օրօրուի անցեալի յիշատակներով, վերադարձին հայրենասէր բանաստեղծ Ռուսինեանն էր որ պիտի երգէր այնչափ ժողովրդական իր անմահ «Կիլիկիա»ն։

Երբոր բացուին դուռերն յուսոյ
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ձմեռ
Ջինջ երկին մեր Արմենիոյ...

վերջացնելու համար սա հայրենաբաղձ տողերով.

Ցորժամ ճնարս իմ գրասեայ
Սիրոյ տալով վերջին բարեւս
Երթամ ճնշել իմ Կիլիկիա
Աշխարհն որ ինձ եռուր արեւ

Հայկական հողի չափումը աւելի կորով, աւելի աւիւն տուած է Ռուսինեանին։ Գոլիս վերադարձին ինքզինքը բոլորովին կը նուիրէ ազգային գործունէութեան և գրականութեան։ Ինք հիմնադիրներէն մին է «Հայ Երաժշտական Ընկերութեան» և կ'աշխատցի «Ճնար Հայկական» հանդէսին, անդամ է նոյնպէս երգերու քննիչ ցանձնաժողովին, և կը հրատարակէ ժողովրդական գարձած և անմոռանալի «Կիլիկիա», «Երդայր եմ մեմ» ե'ւ բիւր ձայնից» և լն. անուշ երգերը. միևնոյն ժամանակ կը թարգմանէ Հիւկոյի «Ruy-Blas»ը։ Անդամ է Գոլոյ բժշկական ընկերութեան 1856է ի վեր։ Հոն կը փայլին ուրիշ նշանաւոր Հայ բժիշկներ, Սերվիչէն, Սինապեան, Մոզեան, Տաւուտեան, Փոփովիչ։ Ռուսինեան առ ի գնահատութիւն իր եզական կարողութեանց անդամ կ'ընտրուի նաև պաշտօնական Gazette Medicale d'Orientի խմբագրական յանձնաժողովին և բժիշկ Սպարապետի գրան հիւանդանոցին։ Անշահախնդիր իր խօսքային համար կործանելու առաքեան, անձնուէր՝ ամէն ինչ ընտանիք և նամանաւանդ առողջութիւնը զոհելու չափ, ամբողջովին նուիրուած հանրային գործունէութեան գրեթէ բժշկութիւնն չէր ըներ և սկսած էր ապրուստի նեղութիւն քաշել. գարձեալ իր բարեկամը՝ Տոքթ. Սերվիչէն իրեն օգնութեան պիտի հասնի, կայսերական բժշկական վարժարանի մէջ դասախօսութեան կոչել տալով։

Գրեթէ ամբողջովին ազգին նուիրուած այս կեանքը հիւծուած լմնցած էր երբ վերջին անգամ ըլլալով 1876 Հոկտ. 15ին խօսք առաւ երեսփոխանական ժողովին մէջ, և հիւանդագին վիճակի մը մէջ սկսաւ գրի առնել բժշկական վարժարանի մէջ իր փիլիսոփայական դասընթացքները և աննկուն գիչեր ցորեկ աշխատելով մեկ ամսուան մէջ գլուխ հանեց։ Աւազ վերջին հիգն էր։ Հոս պահ մը կ'ձգեմ որ խօսի Գ. Օտեան «իր ամուսինը, բռուտ ամուսինը, որ -կը տեսնէր այդ մեծու չափ աշխատութեան զոհած աւերմուտը եւ կենաց հիւթին տակաւ առ տակաւ սպառիլը, գիմիր կ'զգուշացնէր ամէն օր չափազանցութենէ, իմ դարձեալ կը շարունակէր եւ իրաւցնէ ուրիշ կերպով չէր ապրիր...»։

Ու անխուսափելին կը պատահի 1876 Նոյեմբեր 29ի գիշերը, ուղեղային համախտանումէ մը (Congestion Cérébrale) կաթուածահար կ'ըլլայ և կը մեռնի 57 տարեկանին։

Իր մահը ողբերգական եղած է. «Տիկին Ռուսինեան անմիջապէս մարդ դրկած է բժիշկի, գացողը մէկ բժիշկէն միւսը կ'երթայ, բոլոր հայ բժիշկներու դուռը ալի կ'առնու. անոնց ոչ մէկը կ'ուզէ դուրս ելլել գիշերով, նոյնիսկ այն Հայ բժիշկը որ ամէնէն աւելի պարտաւոր էր վազել երթալ Ռուսինեանի ետև, այն ալ ափսոս տեղէն չի շարժիր. այո այն ալ, երբ իր դիրքը, անունը, յաջողութիւնները Ռուսինեանի կը պարտէր այն աեեն, կը պարտի դեռ այսօր, պիտի պարտի յաւիտեան եւ խեղճ Ռուսինեան կը մնայ անբժիշկ» (ՆՈՐ ԴԱՐ, 2/14 Դեկտ. 1876)։

Թուղարկաւորութիւնը կը կատարուի 1/13 Դեկտ. երրորդութեան եկեղեցիին մէջ, և նոյն օրը ներքեւ Գատրիարք կը խօսի իր լատին դամբանականը, կրկնելով քանիցս «Նահապետ Ռուսինեան Հայոց օրէնսդիր Սողոմոն» պատուանունը։ Դագաղին կը հետեւէր Դր. Օտեան, իր մտերիմը գառն արցունքներ թափելով։ Երիտասարդ. գերեզմանատան մէկ անկիւնը մարմարիոն քար մը կը ծածկէ Ռուսինեանի հողակոյտը որուն վրայ Դր. Օտեան արձանագրել տուած է հետեւեալ վեց տողերը.

Նահապետ Ռուսինեան

Ծնեալ ի Կեսարիա ի 28 Սեպտ. 1819 Ամի

Վախճանեալ ի Կ. Պոլիս ի 1 Դեկտ. 1876 Ամի

Ջ ի ն զ

զոր մոլեգին բախով կորզեաց մահ սիրոյս մեր

լամ անդադար.

Հայ մամուլը դափնեպսակներ հիւսեց Ռուսինեանի իր մահուընէ յետոյ։ Նոր Դարի մէջ Մինաս Զերազ հիանալի արտաբուխ էջ մը գրեց որ կը վերջանար սա մարգարէական տողերով. «Հանգչէ անխռով հայր եւ վարպետ, հանճարդ կոթող, կոթող պիտի կանգնի տապանիդ վրայ, եւ ապագայն, որ հաւատքն կուրծդ կը վառէր, դափնիներ պիտի հիւսէ անմահ յիշատակիդ»։

Իսկ ես իրեն համար ունեցած պաշտամունքէս դրդուած, պիտի փափաքէի որ Ռուսինեանի ահիւններըը փոխադրուէին Նոր Կեսարիա և հանգչէին այն ազգին ծոցը որուն համար այնքան անձնուիրօրէն իր կեանքը տրամադրեց։

Բ.— ՀԱՑ ՑԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս տեսանուեցաւ ընդվզումը բռնակալութեան դէմ՝ և առաջին քայլը ազատագրումի համբուն վրայ՝ սկսած չուրջ 1850ին, յաջողած էր Սահմանադրութեան հաստատմամբ։ Գայքարը ներքին էր անշուշտ մղուած Ամիրայութեան և անպատասխանատու գործունէութեան մը դէմ, բայց իսկապէս ի՞նչ էր Ամիրայութիւնը՝ եթէ ոչ կառավարութեան հետ անձնական շահ ունեցող հարուստներու ազգեցիկ խմբակ մը՝ որ անոր փողը կը հնչեցնէր, որ իր խորհելակերպին և շահերուն տեսակէտով կը տնօրինէր առանց հակակշռի, որ իր ձեռքին մէջ ունէր Գատրիարքարանը, և պնակալէզ կղերականութիւն մը՝ հազիւ փոքր բացառութեամբ։

Անուրանալի է նոյնպէս թէ Սահմանադրութեան հիմնադիրները Դաղղիական Մեծ Յեղափոխութեան սկզբունքներով սնած և ամբողջ ազգի մը այս սերկացումին 'ի տես իրենց տեսութեանց մէջ ծայրայեղ յառեւեսութեան մը մղուած՝ ժամանակին վարիչ գաղափարին և նամանաւանդ կղերական դասին դէմ էին։ Անոնցմէ ամէնէն ակնառուորներէն մին Օտեան, իր մէկ նամակին մէջ պիտի չվարանէր սա տողերը գրելու. «... Գիտես որ վարդապետներ ոխակալութեամբ էն զարհուրելի օրինակներ են, զի ով որ գլուխ վեզար մ'ունի, սիրտ սատանայ մ'ունի»։ Իրենց գայթոյթին մէջ անոնք մէկ ջուրով կը լուային ամէն ոք, և ամէն ինչ որ խոչընդոտ կը գտնային իրենց բարեկարգելու հիպին։

Տեսանք նաև թէ անոնք առաջին քայլէն իսկ սկսան լեզուն կանոնաւորելու տքնիլ։ Ոչ ոք անոնցմէ աւելի զգաց դաստիարակութեան պէտքը, և ահա գպրոցներ բացուեցան ամենուրեք, ընկերութիւններ կազմուեցան։ Միացեալը հետզհետէ սկսաւ հիւղաւորուիլ. կէտիկ փաշայի թատրոնը ազգային թատերախաղեր ներկայացուց, Հայ երաժշտական ընկերութիւն մը հիմնուեցաւ և ունեցաւ իր օրկանը Գնար Հայկական, և հայրենասէրներ երգեր յօրինուեցան։

Հայ մտաւորականութիւնը կարծես միեւնոյն զսպանակէ մղուած միեւնոյն հայրենասիրական զգացումէ տոգորուած, սկսաւ երգել Հայաստան անցեալ փառքը, մատնանշել ներկային տխուր իրականութիւնը։ Գետրոս Դուրեան առաւելապէս սիրոյ երգիչը 1871ին «Նոր Սեւ Օրեր» քերթուածին մէջ անցեալի և ներկայի սա բազդատութիւնը պիտի ընէր (Ընդգծումները իմս են).

Սառէ այիեր՝ հարէ լեզու այս մնաց
Բիւր փառերէն մեր գոռ ու պերճ հայրենեաց
Ոեւագոյն խումբ մը ազգաւ մնաց լոկ
Կամ խումբ մը կոյր խլուրդ, սառուկ փառի սոսկ.
Ան այն արծիւ ժողովուրդին
Որ հարուածուի առդ **կոտա բդէ՛ն**:

Վերջացնելու համար սա շատ յատկանշական տողերով.

Մեր բերդ վարդերն եւ արեւներն մեր եղբարց,
Մեր տաճարաց խաչերն՝ պատիւն հայրենեաց.
Մենք պահանջենք բարորութիւն մեր ազգին
Ջայս պահանջենք, զայս **Սուլթանէն սուտագին**
Մեր պատիւն ու փուղը կ'ուզենք
Եւ կամ ճոռա գէմին դէմ գէմ:

Ահազանգը հնչեցուցած էր Իրիմեան 1855էն իսկ սկսելով հրատարակել «Արծուի Վանպուրակացը» ու իր ձայնը ամենուրեք արձագանգ պիտի գտնէր։ Վենետիկ՝ ունեցաւ իր Ալիշանը, Բագրատունին, Գալֆա՝ Ռուսինեանը, Գէշիկթաշլեանը և ուրիշներ, գաւառը՝ Փորթուգալեանը, Սրուանտձեանցը, Ռուսահայը՝ իր Նալբանտեաններով, Դամար-Քաֆիպաններով, Բաֆֆիներով և այլն, որոնք Հայ հին փառքը, Հայ կործանութեան յիշատակները և ներկայ տխուր իրականութիւնը պատկերացուցին հայրենասիրական ոգեւորութեամբ մը որուն պիտի հետեւէր նոր սերունդը խանդակաթ։

Եթէ Գալֆա կեդրոնին մէջ կացութիւնը այս էր, գաւառներու վիճակը՝ հազիւ մէկ երկու բացառութեամբ գառն կսկծալի պատկեր

մը կը պարզէր։ Մինչև ցարդ հարստահարութիւն, կեղեքումն լուռ ու մունջ կրած էր հայութիւնը, այն ստրուկ խորհելակերպով թէ ինք rայան էր, կեավուրն էր, Թուրքին ֆիւրտին լուծը կրելու սահմանուած, կը ջնջուէր, կը կեղեքուէր, նիւթապէս կը կործանէր կը լռէր, հազիւ երբեմն երբեմն բողոքի ձայն մը կը բարձրացնէր և յուսահատ պանդուխտի գաւազանը ձեռք կ'առնէր կուգար Պոլիս բեռ կրելու՝ և այդ արիւն արցունքով վաստկուած քանի մը ոսկիները կ'երթային աւելցնելու Թուրք պաշտօնեային, ֆիւրտ պէյին և աւա՛ղ անոնց պաշտպանութիւնը վայելող Հայ վաչխառուին քսակը։

Սահմանադրութեան հաստատումը յոյսի դուռ մը բացաւ։ Կարծեց թէ իր խաչակրութիւնը վերջ գտած էր և բողոքներ, տեղեկագիրներ, սկսան տեղալ Պատրիարքարան, Պատրիարքարանն ալ իր կարգին թագիրի վերածելով կը դիմէր Բ. Դրան։ Կառավարութիւնը կը խոստանար, նոյն իսկ քննիչ յանձնախումբեր կազմեց բայց հարստահարութիւնները չէին կասիր ընդհակառակը կ'աւելնային, Որոշ ծրագիր մը կը գործադրուէր։ Հոս օրինակ մը մէջ պիտի բերեմ, վահան Շահրիմանի «Հայկական խնդրին ծագումը» երկին մէջ գտնուող պաշտօնաթուղթերէն։ 1867 Յուլիս 4ին, Խայրէտտին փաշա Կարնոյ կուսակալը վէզիրին կը գրէ «Վ.Սեմափայլ Տէր, մէկ գիշերուան մէջ Պուլանըգի Խոճեալը գիւղը հազարէն աւելի ոչխարներ գողցուեցան, որոնք ոէիս Խաչօի սացուածքն էին, Հայերը զարհուրած ու միանգամայն ճմաճօրինակ դէպքերու կրկնութենէն տաղկացած՝ կը սպառնան երկիրը թողուլ։ Հայոց այս տառապանքէն ու գաղթումէն մեծապէս կը վնասուին երկիրն ու արհուճի գանձարանը։ Շատ դիւրաւ կարելի է դարման տանիլ այս չարիքներուն, եթէ կարճոյ պահապան գունդեր դրկենք Վան, Մուշ, Բաղէշ եւ այլուր, որպէսզի հաստարակաց ապահովութեան հսկեն»։

Բ. Դուռը չի պատասխաներ։ Կուսակալը կը կրկնէ իր առաջարկը. վերջապէս Մեծ Եպարքոսը 1867 Սեպտեմբեր 27ին սա պատասխանը կու տայ.

«Դուք պետական ճերիճի բաղամակացութեան խառնուելու չէք. իսկ Հայոց բարի ճանապարհ եթէ գաղթել կ'ուզեն. երկիրը կրճամ ելնցնել Ձէրէզնեով եւն.»։

Ամէն անոնք որ մեր ազգին կրած աննախընթաց կործանումին պատճառ կը նկատեն Հայ ցեղափոխութիւնը, չարաչար կը սխալին։ Շատ շատ կուսակցութեանց գործելակերպը պէտք էին քննադատել։ Հայ Տառապանքը ծնունդ տուաւ Հայ ցեղափոխութեան։ Պոլիս, Իզմիր և կամ մէկ քանի ուրիշ քաղաքներ հանգստօրէն ապրող Հայերը ամենաջնջին փոքրամասնութիւն մըն ալ չէին, մեծամասնութիւնը գիւղերուն մէջ կ'ապրէր. գիւրախտաբար այս գրքին մէջ ներկայ ուսումնասիրութեան համար սահմանուած ծաւալը ինձի թոյլ չի տար դէպքեր յիշել, վաւերաթուղթեր ներկայացնել։ Թող սկեպտիկները գիմեն Պոլսոյ Պատրիարքարանը հասած տեղեկագիրներուն, թող կարդան երեսփ. փողովին ատենագրութիւնները, ազատական շարժումին սկսելէն շատ առաջ, համոզուելու համար թէ Հայութիւնը ամէն օր բան մը աւելի կը կորանցնէր իր կեանքէն, իր պատիւէն, իր ինչքէն...։

Կը համարձակիմ հարցնել ամէն անոնց որ իրենց երակներուն մէջ արիւն ունին, ի՞նչ պիտի ընէիր, եթէ տարիներով աչխատու-

թեանդ արդիւնք չինած տուդ քանդելին, գոյքդ յափշտակելին, կինդ, աղջիկդ փախցնելին, լկելին, եթէ պիտի չծառանաս, պիտի չյարձակիս, պիտի վրէժ չլուծես, գնա՛ ատակէ, նոյն իսկ օդ շնչելու արժանի չես...։ Ուրեմն ընդվզումը արդիւնք էր նոր խորհելակերպի, գարուն ոգւոյն և դաստիարակութեան։ Մանաւանդ միեւնոյն լուծին նախապէս ենթարկուած ազգերու ազատագրումի իրականութիւնը կամայ ակամայ մեզ ալ պիտի ներէր այն արիւնոտ ուղին մէջ որ ցեղափոխութիւն կը կոչուի։

Ազատութիւնը ձեռք ձգելու, մարդկօրէն ապրելու համար մեզմէ առաջ Սերպերը, Յոյները, Ռուկարները անցած էին այդ արիւնոտ ճամբէն, արեան փրկագինը վճարած(1), իսկ հայութիւնը անկախութիւն չէ որ կը պահանջէր, ՚ի սկզբան ոչ մի անջատողական ձգտում, իր պահանջը պատուի, ինչքի, կեանքի ապահովութիւն մըն էր լոկ։ Դուրեանի քերթուածը որմէ վերև քանի մը մէջբերումներ ըրի յատկանշանական է այս մասին։ Նոյնն է կղերին և մտաւորականութեան քաղաքականութիւնը, մասնաւորապէս ներսէս Պատրիարքին քաղաքականութիւնը։

1877 Ռուսօ–Թուրք պատերազմը անգամանալի առիթ մըն էր հայկական խնդիրը արծարծելու, բայց Պատրիարք և Ազգ. ժողով կը վախնան Օրթոտոքս Ռուսիոյ մէջ ձուլուելու վտանգէն և հաւատարմական հաւաստիքները կը չարունակեն Սուլթանին։ Պայազիտ, Բագրեւանդ, Բասէն կը կործանին, քարուքանդ կ'ըլլան, հայութիւնը կը քանդըւի, գաղթական կարաւաններ կ'անցնին Կովկաս, հայութիւնը ուրիշ պահանջ չունի բայց միայն բարենորոգումներ, և այդ կը զլացուի. ի՛նչ կարելի էր ը՛նել...։

Պիտի չխօսիմ ո՛չ Սան Սթէֆանոյի և ո՛չ ալ Պերլինի 61րդ յօդուածին վրայ, այնչափ ծեծուած, խօսուած, ըսելու համար թէ եթէ հայութիւնը չուզէր իւր՝ եւրոպական դիւանագիտութիւնը պիտի սեղծէր այդ շարժումը, եւ աւելի առաջ երթալով պիտի ըսեմ թէ սեղծեց։

Անգլիական և Ռուսական հակամարտ շահերուն զոհը միշտ Թուրք լուծին ենթարկուած ազգերը եղած են(2)։ Ցունաստանի ազատագրումէն, և Պուլկարիոյ ինքնավարութիւն ստանալէն յետոյ այդ դիւանագիտութեան ձեռքը ուրիշ գործիք չէր մնար իրը քրիստոնեայ ազգ բայց միայն Հայը։

---

(1) Հոս իմճին երեւաց կու գայ թէ Հայերը տարուեցան աւելի այս օրինակներէն քան բուն իսկ տառապանքէն՝ յեղափոխութեան յարելու համար։ Անկեղծ ըլլանք խոստովանելու թէ մեր յեղափոխութեան ամենամեծ սխալը այս եղած է։ Գալով սա իրողութեան թէ Թուրիոյ մէջ անտանելի էր Հայոց վիճակը, ասիկա վէճի տակ չի կրնար ձգուիլ, սակայն խնդրականը թէ առանց ոյժ եւ դոյզն յաջողութեան հաւանականութիւն մը ունենալու րմբոսական ձեռնարկ մը ընել ո՞րքան նիշդ էր։ Թրքահայերը 500 տարի կրեր էին այս անտանելի լուծը, անուղղակի մսխառումով, վասնզի շատ իմաստութեամբ տեսեր էին թէ ո՛չ ոյժ ունէին եւ ո՛չ ալ ապաւէն մը։ Թուրքիան չճանչցող շահախնդիրներ կամ բանի մը անձնազոհ այլ սակայն անխելք մարդիկ էին որ յեղափոխութեան անուամբ, ազգը սպանդանոց առաջնորդեցին։ Ա. Ա.

(2) Երբ մեզի պէս անխելք եղած ենք։ Ա. Ա.

Դիւանագիտութիւնը մեր ողջակիզումի հիմնաքարը դրած էր արդէն 1856ին Խրիմի պատերազմին։

Ինչպէս գիտենք Մեծն Պետրոսէ կ'սկսի Ջարական Ռուսիոյ՝ Օրթոդոքսութեան պաշտպանի դերը, բայց Խրիմի պատերազմէն յետոյ այս խաբեբայ քաղաքականութիւնը գործօն դեր մը պիտի ստանձնէ։ Գաղղիա Բ. Դրան ընդունիլ պիտի տայ «Հայ կաթոլիկ ազգութիւն մը» և Անգլիա՝ «Հայ բողոքական ազգութիւն մը» Ռուսիոյ հակակշռելու համար, ուրեմն կրօնական վէճերու դուռ մը կը բանան որմէ ներս պիտի մտնեն իրենց քաղաքական և տնտեսական շահերը առաջ քշելու։

Խրիմի պատերազմը նոր դարագլուխ մը պիտի բանայ նաև՝ Թուրք դիւանագիտութեան համար։ Այդ պատերազմին Անգլիա, Գաղղիա և Սոքրիկն Բիէմոնթ (ապագայի Իտալիան) Թուրքիոյ դաշնակիցներն են Ռուսիոյ դէմ։ Ֆրանսուա Ա.էն ի վեր առաջին անգամն է որ քրիստոնեայ տէրութիւններ իրարու դէմ կը պատերազմին Թուրքին ազատ աչքերուն համար։ Թուրք կառավարութիւնը չանգիտանար անանց յետին միտքը, բայց իր հոգեվարքին մէջ ամբողջ վաթսուն տարիներ պիտի շահագործէ այս հակամարտութիւնը, և պէտք է ըսել թէ Կարմիր Սուլթանը կատարելութեան պիտի հասցնէ այս քաղաքականութիւնը, կրծանելով Թուրքիան և քամելով Հայ արիւնը։

Ուրեմն 1856էն սկսեալ մինչև Լօզանի դաշնագիրը Հայկական խընդիրը երկայրի դաշոյն մը դարձաւ եւրոպական դիւանագիտութեան ձեռքը, որ ամէն խնդրոյ կարգադրումին, ամէն նոր առանձնաշնորհումի մը պահանջքին, կը յիշէր Հայկական խնդիրը։ Բ. Դուռը գոհացում կու տար, և Հայկական խնդիրը կը նետուէր մէկ կողմ։

1870ին Գաղղիոյ պարտութենէն յետոյ, Լորրորդ պետութիւն մըն ալ կ'աւելնար՝ Գերմանիան, աւելի բիրտ, աւելի կոշտ, բայց ի պատիւ իրեն պէտք է ըսել թէ առաջին օրէն բացէ ի բաց Հայոց թշնամի կը ցցուի և ոչ թէ պաշտպանի կեղծաւոր դերը կ'ստանձնէ։ Ինք տիրապետելու տնտեսական պայքարը կը մղէր, և միակ տարրը որ կրնար խոչընդոտ ըլլալ Հայերն էին, որոնք աչքառու դիրք մը ունէին առեւտրական հրապարակին վրայ։ Պէտք էր կոթծանել, ջնջել այդ ցեղը։ Բան մը որուն ձեռնարկեց մէթոտիկ կերպով, յանգելու համար Մեծ պատերազմի հայկական մեծ եղեռնին, Թալէադի հետ ձեռք ձեռքի տուած։

Հայկական չարժումին անյետադիմելիութեան վրայ հչգրիտ գաղափար մը տալու համար հոս լայն գծերու մէջ պիտի ներկայացնեմ, Գում-Գարուի ցոյցէն տասը տարի առաջ, այսինքն 1880ական թուականներուն հայութեան վիճակը։

Ռուս-Թուրք պատերազմին արհաւիրքներէն հազիւ աչքը բացած, սոքն ու հարստահարութիւններն իր դժբախտութիւնները գագաթնակէտին պիտի հասցնեն, պարտուած Թուրքը, գազանացած Քիւրտը Մոսկուէ կեավուրէն ստացած հարուածին վրէժը պիտի լուծէ Էրմէնի կեավուրէն։ Չէ՞ որ Մոսկոֆները Հայ զօրավարներ ունէին։ Պատրիարքարանի, Ազգային ժողովոյ ղանքերը, թագրիրները անլսելի կը մնան, ո՛չ մի բարեկարգութիւն, ո՛չ մի բարւոքում Հայութեան վիճակին մէջ։ Ներսէս վարդապետ Ասլանեանի 1879 Փետր. 23ին Ազգային ժողովին մէջ սա խօսքերը, այդ մասին շատ պերճախօս են... «Կարելի է պիտի ըլլան or մը այդ բարւոքումները. բայց ա՛յն աեեե, կարծեմ, երբ այլ

եւս Հայ մը չմնայ Հայաստանի մէջ, իմ հաւաքս է չհաւաքալ Բ. Դրան խոստումներուն»:

Ուրիշ բարոյական մեծ ցաւ մըն ալ ունէր ազգը։ Գաւառի Հայ վաչխատու կեղեքող դասակարգը և մանաւանդ Պոլսոյ կառավարական Հայ պաշտօնէութիւնը, որ այդ ճգնաժամային վայրկեաններուն պժգալի դեր մը կը կատարէր, այն աստիճանի որ Ներսէս Պատրիարք 1879 Նոյ. 30ին պէտք կը տեսնէր յայտարարելու «Մինչեւ կողմէ լրտեսութիւն կ'րնեն, չարամիտ մեկնութիւններ կու տան ամէն խօսքի եւ այսպիսի պարագաներու մէջ՝ հարցումներն ու հրատարակութիւնները օգուտ չունին, այլ կեղեւումներ սասակացնելու կը ծառայեն»:

Իսկ եւրոպական դիւանագիտութի՞ւնը. այն ըստ իր բարի սովորութեան իր շահերուն համար կ'աշխատէր։ Անգլիա իր ընձեռնած աջակցութեան համար 1878ին Կիպրոսը ստացած, կը շարունակէր իր թրքապաշտպան քաղաքականութիւնը։ Ան 1879ին Հայաստանի վրայ ընդհանուր հիւպատոս մը նշանակելու պարագային «Հայաստան» անունը ֆիւրտխատանի փոխած էր, գրչի մէկ հարուածով Հայ անունն իսկ ջնջելով։ Պատրիարքարանի ազգու բողոքները արգելք հանդիսացան, բայց Ապտիւլ Համիտ այս քաղաքական պարտութիւնն ալ արձանագրեց Հայոց պարտքին։

Սահմանին միւս կողմը, Ռուսիա՝ որմէ հայութիւնը իրր քրիստոնեայ ազգ կը կարծէր օգնութիւն յուսալ, մեզ հանդէպ ո՛չ միայն բարեացակամ չէր, այլ ատելութեամբ լեցուած։ Ռուսիա չէր կրնար մոռնալ ո՛չ Սան-Սթեֆանոյի և ո՛չ Պերլինի դեսպանաժողովները Հայոց դիրքը։ Բաց աստի, Ռուսիոյ ներքին քաղաքականութեան ազատական շարժումին մէջ Հայոց դիրքը, Զարական Ռուսիան Մուսլիմանական Թուրքիոյ բնական գործակից մը կը դարձնէր։ Պէտք չէ մոռնալ թէ՝ ութսունական Թուականներուն համամարդկային գաղափարներով հրապարակ եկած Նորադնայա Վոլեա (ժողովրդական Կամք) հասարակութեան մէջ աչքառու դիրք մը ունին Հ. Ց. Դաշնակցութեան վազուան հիմնադիրները Քրիստափոր Միքայէլեան և ընկ.։

*Ուրեմն Հայութիւնը կը գտնուէր անել կացութեան մը մէջ։ Անոնք որ Պերլինի դաշնագիրը ստորագրած էին, ըստ իրենց չհասուն երբեմն կը յիշէին Հայը։ Ամէնէն աւելի խեղկատակային է սա նօթը որ 1880 Յունիսին ներկայացուցին Թուրքիոյ. գետրոպայի եւ Օսմ. կայսրութեան ըահներ կը պահանջեն որ Պերլինի դաշնագրութիւնը գործադրուի, հակառակ պարագային, մեծ **պետութեանց միացումը կամ անկասկած գործակցութիւնը** պիտի կրնայ միայնակ այս արդիւնքը առաջ բերել» (Ընդգծումները իմս են)։ Դալիք միացումի մը սպառնալիքը պարզապէս chantage մըն է. Համիտ շատ լաւ գիտէ թէ ոչ մէկ միացում կայ, և այդ գործակցութիւնը շատ դժուար՝ նկատի առնելով իւրաքանչիւրին հակոտնեայ շահերը։ Ի պահանջել հարկին մէկուն կամ միւսին առանձնաշնորհում մը՝ այդ գործակցութիւնը ջուրը կրնայ ձգել։ Կիպրոսի դաշնագրութիւնը չէ մոռցած...։*

Իր բողոքներուն անլսելի Ձեալուն և կեդրոնական իշխանութեան անզօրութեան առջև, գաւառի Հայութիւնը մղուած տեղական մտաւորականներէ պիտի ստիպուի կազմակերպուիլ գոնէ ինքնապաշտպանութեան մը համար։ Առաջին կազմակերպութիւնը որ գոյութիւն ունեցաւ Վանի մէջ է Խրիմեանի հայրենասիրական շունչին տակ անոնք

1872ին արդէն «Միութիւն եւ փրկութիւն» անուն գաղտնի ընկերութիւն մը ունին մեծաւ մասամբ մտաւորականներէ բաղկացած։ Տասը տարի ետքը 1882ին Կարնոյ մէջ կը կազմուի «Բարձր Հայոց գաղտնի Ընկերութիւնը» իսկ 1885ին Փոքր Հայքի կազմակերպութիւնը պիտի ծնի Մարզուանի Գոլէճէն։

Հոս Հայ Յեղափոխութեան պատմութիւնը գրելու դիտաւորութիւնը չունիմ, գրեցի անցգաղափ այն միայն որ ըստ իս մեզ մղեց ինքնապաշտպանութեան նուիրական պէտքին։ Սակայն այդ ինքնապաշտպանութեան պէտքը Թուրքին համար, ըլլայ այդ Սուլթանը՝ կամ վերջին Ահմէտիկ Թուրքը, ապստամբութիւն կը նշանակէր։ Արդար ըլլալու համար պիտի ըսեմ թէ Հայ Յեղափոխութիւնը իր առաջին Թում-Գարուն մեծ ցոյցին իսկ այդ տպաւորութիւնը ձգեց։ Ճիանկիւլեանի կայսերական «Իուղրան» ոտնակոխ ընելը Յեղափոխական աղուոր ժէսթ մըն էր, եթէ կ'ուզէք, բայց անեղի և վնասակար։ Երբ բարեկարգում կը խնդրես մէկէ մը անոր անունը ոտնակոխ չես ըներ։ Այդ օրէն Համիտի աչքին Հայութեան բոլորովին չնչին պէտքը անհրաժեշտ կը դառնար, իսկ մոլեռանդ Թուրքին համար մեզի կը դառնայինք խալիֆային «իուղրան» ոտնակոխ ընող ճշմարիտ կեավուրը։

Ուրեմն վերադարձի ճամբայ չի կար։ Պէտք էր անձայն աշխուժ նոր ուղիին հետեւիլ, ինքնապաշտպանուելու համար մտքերը պատրաստել, կազմակերպել, զինել և նկատի առնելով որ ութսունամեայ թուականներուն դեռ չի կար այդ հակոդութիւնը որ Թում-Գարուէն յետոյ սկսաւ այդ չատ հեշտ էր։ Օրինակ պիտի առնեմ Փոքր Հայքի կազմակերպութիւնը։ Հոն ուղածիդ չափ կառավարական զէնք և փամփուշտ կարելի էր ձեռք բերել։ Մարթինի հրացանը՝ հատը ութը մէճիտիէի կը ծախուէր. և որովհետև ծախողը կառավարական պաշտօնեայ մըն էր կամ ոստիկան մը, մեզմէ աւելի շահ ունէր գաղտնիքը պահելու։ Այսպէս քաղաքներ, գիւղեր հետզհետէ կը կազմակերպուէին։ Մինաս Օղլուի խումբը որ առաջնաս աւազակային խումբ մըն էր այդ կազմակերպութեան մէկ ձեռակերտն էր, ես հանդիպայ Յովհաննէս Մինաս Օղլուն և այն գործելակերպը որ ինծի պատմեց հիացում կ'ազդէ։ Թուրքը միւս կողմէ կ'զգար թէ Հայն ալ կրնար զէնք գործածել և կ'սկսէր ակնածիլ։ Տասնեակ մը տարիներ յետոյ պայթած Հայ Յեղափոխութիւնը այլապէս արդիւնաւոր հսկայ բան մը պիտի ըլլար և Հայը պիտի ներկայանար ո՛չ թէ ոչխարի պէս մորթուող ժողովուրդ մը, այլ զէն ի ձեռին իր ազատութիւնը պահանջող դիւցազներու խումբ մը, անհունօրէն քաջ, չատ աւելի լաւ կազմակերպուած քան Յունական ապստամբները և դիւանագիտութիւնը որ իրականութեան և բիրտ ոյժին առջև միայն կը խոնարհի, փոխանակ չարդուող ժողովուրդի մը, իր կողմը ունենալ պիտի ուզէր կորիւն ուսեալ ազգ մը՝ քան անգրագէտ, չարտադրող, կոչտ, մոլեռանդ Թուրք ժողովուրդը։

Մեր դժբախտութենէն, մեր չար բախտէն անժամանակ երեւան եկաւ՝ ինքնակոչ ազատարար մը, անձած համամարդկային ընկերվարական գաղափարներով, Թրքահայ կեանքին, Թրքական բարքերու և մտայնութեան բոլորովին անտեղեակ։ Այդ մարդը Ռուսահայ մըն է՝ Ազօ Նազարբէկեան որ իր ապուշ ու անհեթեթ գործունէութեամբ վիժեցուց սկսուած մըլիոնային գեղեցիկ աշխատութիւնը։

Այն պահուն որ Հայաստանի մէջ հարատահարութիւն հարատահարութեանց կը յաջորդէր, և Գաթրիարքարանի միջոցաւ կառավարութեան եղած դիմումներու անհետեւանք Թուելէն յուսահատ հայութիւնը կը սկսէր ինքնապաշպանութեան վրայ խորհիլ և կազմակերպուիլ, ի՞նչ դրութեան մէջ կը գտնուէր Կեսարիա։

Այս հարցումին պատասխանելու համար քիչ մը աւելի հեռուն, կէս դար մը գէպի ետ, Սուլթան Մահմուտի եէնիչէրիներու ժամանակին պէտք է գառնալ։ Երեք նշանաւոր «Միլլէթ Գաչըն»ներ (Ազգապետ) Զարգար Օղու, Ասլը Օղլու, Թէքէ Օղլու իրենց կառավարական սեղանաւորի ազդեցիկ դիրքէն օգտուած, յաջորդաբար խաղաղ, բայց տիրականօրէն վարած էին ազգային գործերը, ի պահանջել հարկին Միւթէսարըֆներու դէմ պայքարելով և Գոլաոյ միջոցաւ զանոնք պաշտօնանկ ընել տալով, բայց միշտ մտերմական յարաբերութիւններ մշակած՝ տեղացի Թուրք էրուճներու (երեւելիներու) հետ, մանաւանդ զօմուրքեան (դրացնութեան) նուիրական կապը պահած էին։ Անոնց ձեռքով Հայու և Թուրքի մէջ պատահած խնդիրները, վէճերը կարգադրել կու տային, մէկ բառով Թուրքին հետ խճդիր չուցնել, իրենց ազգային գործերը վարելու եղանակին նշանաբանն էր։

Սահմանադրութեան հաստատութեամբ, այս նահապետական դրութիւնը վերջ գտաւ, և կազմակերպուած ժողովներ յաջորդեցին տիկտատորական այս երջանիկ շրջանին, և գժբախտաբար անոնց որակէն նոր տիրապետող անհատականութիւն մըն ալ երեւան չեկաւ։ Միւս կողմէ Թուրք հին «էչըրաշ»ները մեռած կամ դիրքէ ինկած էին. անոնց զաւակները կառավարական և ատիկանական կաշառակեր պաշտօնեներու հետամուտ՝ իրարհասկացողութեան նախկին սերտ կապը խզուած էր։ Բայց հակառակ ասոր չէ կարելի ըսել թէ՝ ուժեանականի Թուականներուն կեսարիոյ վիճակը անտանելի էր, ընդհակառակը կեսարիոյ գոնէ քաղաքը, — բայց ոչ շրջակաները — առ երեւոյթս խաղաղ էր և բարեկեցիկ։ Ինչպէս Գոլաոյ առեւտրական հրապարակը մեծ մասամբ իրենց ձեռքը, Թուրքիոյ ծովեզերեայ քաղաքներու մէջ աչքառու վաճառականներն ալ կեսարացիներ էին։ Կեսարիոյ մէջ չուկայի առեւտուրը ամբողջովին Հայերու կը պատկանէր։ Լաւագոյն տուներըը և այգիները Հայերու կը վերաբերէին։

Բայց եթէ՝ իրենց շահուն համար Թուրքերէն ոմանք քծնող և փաղաքշող, կը մօտենային Հայ հարուստ առեւտրականներու, Թուրք մեծամասնութեան համար Հայը միշտ կեավուրն էր։ Հայերը Թրքական թաղերէ չէին կրնար անցնիլ։ Հայ կիներըը եկեղեցի երթալու համար իրենց չալջին մէջ մինչև աչքերը ծածկուիլ պարտաւորուած էին։ Գօճախը կամ գատարանը առանց կաշառքի ոչ մի գործ կը գառնար։ Ոստիկանի մը, կամ Թուրք էֆէնի մը, քաղաք իջնող Հայ գիւղացիէ կամ փոքրիկ Հայ խանութպանէ մը, առանց վճարումի ապրանք առնել տանիլը, սովորական ամենօրեայ դէպքեր էին։ Բայց նորէն կը կրկնեմ թէ՝ կեսարիոյ դրութիւնը բազգատութեան ո՛չ մի եղր ունէր Հայաստանի հայութեան վիճակին հետ. մէկ բառով տանելի էր։

Վերյիշումը անցեալի այս բարգաւած և տանելի վիճակին և անոր յաջորդող տասնեակ տարիներու գժբախտութեանց որոնք

յանգեցան մեծ եզեռնին, քարուքանդ ընելու համար՝ մեր պապենական օճախները, չատ բնական էր որ առեղծեր մտայնութիւն մը՝ մասնաւորապէս կեսարահայութեան մէջ։

— Կեսարահայութիւնը ի՞նչ չահ ունէր մասնակցելու հայկական չարժումին, նամանաւանդ որ յաղողութեան լաւագոյն պարագային Կեսարիա դուրս կը գտնուէր վեց նահանգներու սահմանէն։

Պէտք կ'զգամ անդրադառնալ այս երեւոյթապէս ցիւղ, իսկ հիմնապէս բոլորովին սխալ մտայնութեան վրայ։

Նախ պէտք չէ մոռնալ թէ Հայութեան դէմ մղուած սիստեմաթիք պայքարը եւրոպական դրդումներու և թուրք ներքին քաղաքականութեան հետեւանք էր։ Տասնեակ մը հազար Հայեր և անոնք ալ իրենց բարեկեցիկ դիրքով հայրենակից Թուրքերու աչքին փուշ դարձած և նախանձին առարկան, անկարելի էր որ կարենային ազատիլ ամբողջ ազգին դէմ որոշուած վճիռէն, բացի այն պարագայէն որ կրօնափոխ ըլլային, ինչպէս Ալեւաններըը. Գրզրլպաշներըը, եէզիտիներըը, ամէնքն ալ ծագումով Հայ իսլամացած ցեղեր։ Եւ յետոյ ամէն անոնք որ կը հանչնան Կեսարիոյ Թրքութիւնը շատ լաւ գիտեն թէ՝ ամբողջ Թուրքիոյ ամէնէն կրօնամոլ, ընչաքաղց և ապերախտ տարրն է, աղուէսի և գայլի զուգաւորում մը։ Այնպէս որ երբ Թուրքիոյ այլ մասերուն մէջ կողոպուտի չարդի դէպք մը պատահէր ինք անմասն պիտի չմնար, մանաւանդ ուղղակի կառավարական դրդման պարագային, որուն օրինակը պիտի տեսնենք Կեսարիոյ չարդին։

Բաց աստի պէտք չէ զարմնալ մոռնալ թէ՝ Սահմանադրութեան հաստատումը, ինչպէս ամենուրեք, Կեսարիոյ մէջ ալ հաւասարութեան համազումը տուած էր։ Անկից ալ առաջ արդէն հարանիքներու հայկական երգեր կ'երգուէին, հակառակ որ թրքախօս Կեսարահայ մեծամասնութիւնը անոնցմէ բան մը չէր հասկնար։ Կանոն էր եկեղեցիէն հարսը դուրս ելլելուն Ալիշանի «Փառք Որոտանեցւոյ առաջնորդել փեսային տունը։ Պէտք է յիշել նաև թէ դաստիարակութիւնը, ուսումը իրենց գերը ունեցան։ Պոլսոյ վարժարաններու կամ Մարզուանի Գոլէճին մէջ ուսում առած հայախօս երիտասարդութիւնը երբ երկիր դառնար այլ գաղափարներ, այլ մտայնութիւն մը կը բերէր հետը։ Շատ բնական էր որ նորահաս երիտասարդութիւնն ալ մտնէր միեւնոյն ուղիէն, և գիտնալով հանդերձ թէ՝ իրեն համար բացի զոհողութենէ ոչ մի ուրիշ կար, Կեսարահայը՝ այդ սուկ գործի և առեւտուրի հետամուտ կատաւած Կեսարացին, իր մէջ հայրենասիրութեան զարթնումը զգար և անձնազոհութեան անհրաժեշտ գանձ մը ի չայտ բերէր ի տպաս գնելով ընդհանուրի չահուն, անհաչիւ առանց տատամսելու ամէն ինչ, պատիւ և կեանք։ Կեսարացի Հայուն չայեւթենական փառքը պիտի մնայ առաջին օրէն Հայ ազատագրութեան պայքարին մէջ առաջին կարգին վրայ գտնուիլը։

Բաց աստի անհատներու ինչպէս ազգերու կեանքին մէջ ալ ըստ ամենայնի մը կայ ուր ամէն ինչ կը չղթայազերծուի գերբնական զօրութեամբ մը՝ հակառակ ամէն ջանքի, ամէն մտածումի, ամէն խոհեմութեան տանելու համար անհատը կամ Ազգը մինչև այն կէտը ո՛ւր կանգ պիտի առնէ։ Ճակատագրական, բայց ամէն պարագայի մէջ անուրանալի իրականութիւն մը։

Ահա այդ չրջաններէն մէկուն մէջ կը գտնուէր Կեսարիա։ Վերը

ըսի թէ սեւէ կերպով չէր կրնար պրծիլ ամբողջ ազգին գլխուն գալիք պատահարներէն։ Ասելին ըլլալով կեսարիոյ համար անօրինակ նոր երեւոյթ մը հիշդ այս չրջանին եկաւ գինք նետելու առաջին գծին վրայ։ Այս երեւոյթը մինչեւ ցարդ անես առնուած է, որովհետեւ ո՛չ մէկ կապակցութիւն ունէր ազգային չարժումին հետ, բայց որ անուղղակի կերպով շատ աւելի դրդիչ եղաւ քան յեղափոխականը փոխականները։ Դարձեալ տարօրինակ զուգադիպութեամբ մը՝ այն պահուն որ Գոլիս ժողովրդական հերոսներ, Սարը Թօփուզ, Ուզուն Ցովհաննէս, Թէքիրտաղցի Ասագ, Սրապ, և այլնչափ ուրիշ «Տայրեաններ երեւան կուգային, որոնք ո՛չ մի ազգային զգացում ունէին, բայց իրր անհատ Հայեր կը ցցուէին Թուրք, Քիւրտ, Արնաւուտ «Տայրեաններու դէմ, կեսարիոյ մէջ երեւան կուգար մարդ մը, կեսարական բարբառով «էֆէնտի» մը (քաջ), որ իր Հերակլեան ոյժով և Աքիլեան քաջութեամբ ամբողջ սերունդ մը իր ետեւէն պիտի քաշէր. այդ մարդը կը կոչուէր Սարաճ Միհրան։

— Ո՞վ էր այս մարդը։

Թահիապրուենեան հարուստ գերդաստանէն(1), գեղեցիկ, բարեհասակ, վերին աստիճանի ուշիմ, լեզուանի, ձիու ու զէնքի սիրահար, ինքնաճին քաջութեան միացուցած ֆիզիքական հազուագիւտ ոյժ մը, գեղեցիկ ամենապարկեշտ կնոջ մը ամուսինը, ամէն բան ունէր երջանիկ ապրելու համար։ Դժբախտաբար այս ազնիւ ձիրքերու քով ոչ մի ազնիւ զգացում։ Շուայտ, մոխող, կնամոլ, ցոփակեաց, միայն մէկ խոհեմ ունէր՝ չափուիլ ամէնէն հարբասուռ Թուրք էֆէէներու կամ լաւագոյն «ճիրիտ» (հոկանաձող) խաղացողներու հետ, կին փախցընել, վիրաւորել, վիրաւորուիլ, բանտ երթալ։

Այս մարդուն առասպելական քաջութիւններէն օրինակ մը միայն յիշելով հոս պիտի բաւականանամ։

Օր մը երեկոյեան դէմ Սեթէն Իօնիւլի հրապարակէն անցած պահուն երեսունի մօտ Թուրքեր յանկարծ կը չրջապատեն գինք։ Դաշոյնները և ջալաները (խոշոր դանակները) կը մերկանան։ Թուրքին մէկը դանակի հարուածով մը Սարաճ Միհրանին քիթը կը կիսէ որ մորթէն կախուած կը մնայ։ Այն պահուն վրայ կը հասնի իր անվախութեամբը համբաւաւոր Զաքմաքլը «Քէչիչը (Տէրտէրը)(2), որ վերարկուն կը նետէ արիւնլուայ Սարաճ Միհրանին վրայ։ Թուրքերը կը քաշուին։ Միհրան ոտքի կ'ելլէ, կը վազէ հէքիմ Ստեփան Էֆ.ին տունը քի-

---

(1) Որ կոդմանէ Թահիապրուենեան է եւ բնաւորիւն Ազգաբաց Թահիապրուենեանի, իսկ ճշտենական մականունն է Եէմի Դարտաչեան կամ համառօտուելով՝ Դարտաչեան։ Իր միակ ողջ եղբայրը Ռաճայէլ — երբեմն դաշտուտ Ասացա — որ հիմա Կ. Պոլիս կը գտնուի եւ կ'զբաղի փաստաբանութեամբ այս մականունը կը գործածէ։ Ա. Ա.

(2) Տ. Պետրոս Քհ. բան իմ հոգս գտնուած տեղեկութեանց այս բանտանքի միջամտութիւնը եւ յաջորդ անցքերը ուրիշ առիթ մը պատահած են եւ ոչ թէ իր ինքը կատուած ատեն.

Նոյնպէս կը պատմուի թէ դաւադրութեամբ մը իր վրայ բաղնիքի մէջ ալ յարձակած են, սակայն ինքը տեղեակ դաւէն դանակ մը ծածկելով ներս կը մտնէ եւ երբ 10 հոգի նայընները իր վրայ կը յարձակին, դանակը կը հանէ եւ կ'սպառնայ, եւ զանոնք զոյումի կը բերէ եւ ամօթանար կ'ընէ։ Այս տեսակ կէս առասպելական բազմաթիւ պատմութիւններ կան իր մասին։ Ա. Ա.

թին կէաը ձեռքը բռնած, կարել կուտայ և կ'երթայ տուն, իր եղբօր իրեն չափ նշանաւոր «էֆէնտի» ձիվանին հետ ոտից ցգլուխ կը զինուի, ժամ մը ետքը Մէհէն իօնիւյի հրապարակն է։ Հայհոյանքներու տարափով մը հրապարակ կը կարգայ Թուրք խուժանին, զէնքերնին առնելով «ենգրը» (քաղաքէն դուրս) գալ, փոխանակ անզէն մարդու մը վրայ տաճկներով յարձակելու։ Հրապարակը գատարկացած է. ոչ ոք կը համարձակի երեւան գալ(1)։

Բայց այս չուայտ մախող կեանքը նիւթապէս կործանած է զինքը։ Կ'ակսի փաստաբանութիւն ընել(2)։ Այս միջոցին Ցոյն կին մը կը փախցնէ, և ամբողջ Ցոյն հասարակութեան հետ խնդիր կ'ունենայ բայց տեղի չի տար։ Բարեկամներու խորհրդով Աղեքսանդրիա կուգայ «հաչիշ»ի գործով զբաղելու։ Հոս զէնք գործածել չկայ. կը ձանձրանայ. Գոլիա կ'անցնի. Թահիթապուներանները զինք Ռուիկանական քոմիսէր կարգել կուտան. ինք հնազանդիլ չի գիտեր և չետոյ ո՛չ կին փախցնելու պէտք կայ և ո՛չ ալ «ճիրիս» խաղալու գաշտ. հոն ալ կը ձանձրանայ։ Կը վերադառնայ Կեսարիա(3). Ռէժիի դէտերու պետ կը նշանակուի։ Շաբաթ մը ետքը տասնի չափ Չերքէզներ չղթայակապ իրենց ձիերով և ամբողջ ծխախոտի հակերով առլնը ձգած յաղթական կը մտնէր «Գոճախ»։ Բայց չափը անցած էր։ Մաքսախոյները կը միանան, կը կաշառեն Միհրանի օգնականը Արնաւուտ (Ալպանացի) մը, որ մաքսախոյներու հետ նոր հանդիպումի մը մէջ կռնակէն գնդակ մը կը զետեղէ Միհրանի գլխուն և մահը վայրկենական կ'ըլ-

---

(1) Այս դէպքը իր Ռէժիի Գոլհի պաշի կարգուելէն յետոյ պատահած է կ'րսեն ոմանք։ Ա. Ա.

(2) Իմ հովս գնուած կենսագրութեան համաձայն Միհրան որ իր ուսումը առած էր Մուէհիրի բրակսն վարժարանը 1878ին Կ. Պոլիս գացած է փաստաբանութեան հետեւելու համար, սակայն կիսատ թողով անկէ անցած է Եգիպտոս 1880ին։ Դժբախտաբար ի վիճակի չեմ երաշխաւորելու թէ որքան ճիշդ է այս տեղեկութիւնը։ Ա. Ա.

(3) 1881ին դարձած է կ'րսուի։ Հոն կը ձեռնարկէ իբր թէ այդ թուականէն յետոյ սեղանաւորութեան Աբրահամ Գալփաճեանի հետ եւ կարճ ժամանակի մէջ կը հարստանայ, եւ գործով կը ծանօթանայ պետական պատասխանատուներու եւ անոնց հետ բնկերականութիւն կ'րնէ, եւ իր բաղութեամբ յարգանք կը ներշնչէ անոնց։ Իր մէկ առելիքը պահանջելու համար գիւղ մը գացած էր, երբ պատահական Թուրք յանդգնեցաւ *կեաֆուր* կոչել։ Միհրան առանանակը բաշելով կ'սպաննէ Թուրքը եւ կը դառնայ կեսարիա։ Իրեն բնկերացող Թուրք մը յանձն կ'առնէ ոճիրը իր վրայ առնել։ Սարաճ Միհրան կը դառնայ Թուրքին փախստականը եւ Էնկիւրիւի Վ.երամննիչ Ռեշիտ պաշեն իր խօսած գեղեցիկ մէկ պատգամաւորականովը կը յաջողի 9 տարուան բանտարկութեան վճիռով մը Թուրքը ազատել։ Այս միջոցին իր գործի բնկերը՝ իր բարեկամութեանէն օգտուելով կը կողոպտէ գինքը 1000 ոսկի գումար մը բաց ցոյց տալով։ Միջամտութիւններով՝ այս գումարը կը պանձէ 3–4 մասնավաճառներով եւ գործէ կը հաւաքի, եւ իրեն եղած խնդրանքներուն գոհացում տալու համար միայն դասեր կ'տացնձնէ։ Այս միջոցին է որ Ռէժիի դէտերու պետ կը կարգուի իբր համբաւած բաջ։ Ա. Ա.

լայ(1)։ Մաքառախոյնները և Թուրք էէֆէէնները չունէ կ'առնեն։ Կեսարացի աշուղները երգած են այս առասպելական քաշուբեամբ հերոսը։ Այդ պարզ ժողովրդական երգը կը վերլանար Թուրք էէֆէէններէն ամէնէն համբաւաւորին Տէլի Գուրանի(2) և Սարաֆ Միհրանի անուններն կցորդութեամբ.

«Օյնար, Օյնար, Սարաճ Միհրաց Օյնար
«Օյնար, Օյնար, Տէլի Գուրաց Օյնար»։

Այս անվախ մարդուն(3) օրինակը որ առաջին անգամ կը ցցուէր, ահ ու սարսափ ձգած Թուրք էէֆէէններու դէմ, տասնեակներով իր հետեւորդները ունեցաւ Կեսարիա և իր շրջակայքը։ Անոնցմէ քանի մը նշանաւորներու անուններն կը յիշատակեմ պատմութեան համար։ Թահիրապրուններեան Ձիվան (Միհրանին եղբայրը), Տէլլէկ Յովհաննէս (Արգումանեան) Լինկիւրի կաթողիկոսական հանուաճ, Գուզու Գուլաղը Մամոս, Քէչիչին Ակա, Դեղագործ Գառնիկ (Գուլյումճեանին փեսան) և լն.. Թալասի մէջ՝ Փանոս և Միրիհան (ապագայի Չել-

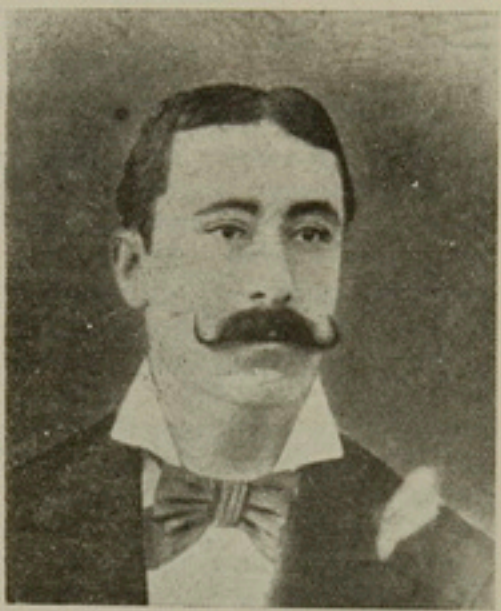

ՍԱՐԱՖ ՄԻՀՐԱՆ.
Ծն. 1840 ի Կեսարիա
1893ին սպանուած ի Պէլ-Էօրէն

---

(1) Ինձի հաղորդուած ուրիշ տեղեկութեան մը համաձայն Սարաճ Միհրանի յուր կը տուի թէ Չէրէզցիներ, Պէլ-Էօրէն գիւղին մէջ, Էէմօ անուն մէկու մը գլխաւորութեամբ, ծխախոտ կը փոխադրեն։ Միհրան հոն կը փութայ եւ չէրէզ եւ թուրֆ դէսերով եւ 6 հոգիով կը կռուի կառավարէն 50-60 հոգիի դէմ, 3-4 ժամ։ Իր կողմէ 2 հոգի կը մեռնի։ Էէմօ կ'ուզէ համաձայնիլ ծխախոտի մէկ մասը ձգելով։ Միհրան անողոք կռիւը կը շարունակէ։ Էէմօ հնազանդեալ կը մօտենայ սակայն։ Միհրանի հրացանը դատարկութեամբ մը չի գործեր եւ վերջապէս ձակէն վիրաւորուած Էէմօյէն կը մեռնի եւ կը թաղուի Պէլ-Էօրէն։

(2) Գուրանը՝ Միհրանի ժամանակակից Թուրֆ Ճանճաւոր էֆէն է որ Սարաճ Միհրանի բարեկամը եղած է։ Իւրամ հարուածը տանող կինեւրուն հնձած չորս թելով (գօչու) կառքերուն ամէն մէկ թելէն 5-6 հոգի քաշելով կրնային տանիլ, մինչ Գուրանն եւ Միհրան, մէկ մէկ թելէն բռնելով կրնային տանիլ. ինչ որ իրենց արտակարգ ուժը կը յայտնէր։

(3)Իր մասին տեսակ մը խենդի համբաւ սեղծուած էր։ Կը պատմուի թէ իր ընկերներէն մին իրեն օր մը կը հարցնէ.

«Միհրանլար մը տէլի օլուր
Տէլիլէր մը Միհրան օլուր»

կը պատասխանէ. «Հեր Միհրան տէլի Օլմազ
Հեր տէլի Միհրան օլմազ»։

Այս խօսքը ժողովուրդին մէջ միեռ կը յեղեղուէր։ Ա. Ա.

լօններէն) Ինկիւրի կախաղան հանուած, Տէրէվանքէն՝ Բարսեղ Թիրաքեան (Բասենի հերոս խանը) և այլնյափ ուրիշներ։

Վերի քանի մը անուններէն կը տեսնուի որ երէկ սոսկ անհատական քաջութիւն ցոյց տալու համար Սարաքի Մխիթարին օրինակին հետեւած և Թուրք էֆէնդիներու հետ չափուելու համար հրապարակ եկած այս անվախ սերունդը, ներքին անդիմադրելի ոյժէ մը մղուած պիտի մտնէր ցեղափոխական շարքերու մէջ երբ որ

«Ձայն մը հնչեց Էրզրումի Հայոց լեռներէն»։

Դ. ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

1. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԴՈՐԾԵՐԸ.— Կեսարիա իր ապուխտի գործարաններուն պատճառաւ գլխաւոր յաճախորդն էր Կարնոյ կովաթյծներուն, Կեսարացի ապուխտի գործարանատէրեր ամէն տարի Կարին կ'երթային հռչակաւոր կովեր գնելու որոնք համբան արաձուելով Կեսարիա կը հասնէին քանի մը ամիսէն, թէ Կեսարիայէն և թէ Կարինէն ամէնէն կտրիճ երիտասարդները դինուած կ'ընկերանային այս հօտերուն, պաշտպանելու համար Ալշար, Թուրք կամ Չերքէզ աւազակախումբերու դէմ, որով սերտ մտերմութիւն մը գոյութիւն ունէր Կարնեցի և Կեսարացի կտրիճներու միջև։ Կարնոյ կազմակերպութիւնը գաղտնիք մը չէր Կեսարացւոց համար, բայց Կեսարացիք գործնական մարդիկ և մանաւանդ ապուխտագործ դասակարգին, զուրկ՝ մտաւորական զարգացումէ՝ այնչափ ալ հակամէտ չէին կազմակերպուելու, ընկերութիւններ, կազմելու և ինքնապաշտպանուելու։ Չէ՞ որ Սարաքի Մխիրան մը միայնակ կը փայլէր իր քաջութեամբ Թուրքերու մէջ, և չէ՞ որ Թուրք էֆէնդիները ապուխտագործներու թաղին սեմէն ներս ոտք չէին կրնար կոխել։ Ի՞նչ հարկ գաղտնի ընկերութիւններու։

Ամէն տարի Կարինէն մինչև Կեսարիա վտանգաւոր համբաններէ անցնիլ, յաճախ աւազակախումբերու հետ կռուիլ, կովեր մորթել և չարաթներով անոնց արեան մէջ աշխատիլ, մէկ բառով վտանգէն, արեան տեսքէն չսարսափիլ, առաջ բերած էր ապուխտավաճառներու մէջ կորովի սերունդներու Ոյաջորդութիւն մը՝ որ առանց աղգասիրական զգացումի մը՝ արդէն ատակ էր ի պահանջել հարկին ինքզինքը պաշտպանելու։

1885ին է որ Փոքր Հայքի կազմակերպութիւնը ծնունդ կ'առնէ Մարզուանի Հոն դրութիւնը այլ է։ Ազգասէր քաջ երիտասարդութիւն մը կայ որ մինչևնոյն ժամանակ զարգացեալ է՝ որ իրազէկ է Հայաստանի անցուդարձերուն, որ կ'ուսանի պատմութիւնը և գիտէ ազատութիւն բառին նշանակութիւնը։ Ժիրայրի չունչը անցած է անոնց վրայէն, Թումայեանի, Դայանեանի հայրենասիրական ոգին պարարտ դաշտ մը գտած է հոն, որ կը ծաղկի և կ'ուռճանայ։ Մօտակայ գաւառներէն, մասնաւորապէս Կեսարիայէն, Դոլէճ ղրկուած երիտասարդութիւնը կ'ոգեւորուի միեւնոյն իտէալներով, կը վարակուի ազատութեան, հայրենասիրութեան ախտէն և կը վերադառնայ հայրենիք։ Արդէն գրեցի այն ազդեցութիւնը որ ցոփակեաց քայց քաջերու մէջ քաջ Սարաքի Մխիրանի մը օրինակը ունեցաւ նոր սերունդին վրայ։ Մտաւորական երիտասարդութեան մը երեւումը որ քաջագործութեան համար այլապէս վսեմ գաղափարներ կ'երազէր քան թէ կին

խաղցնել, կամ կռուիլ, մնացածը դանդաղօրէն գլուխ պիտի հանէր։

Նախ փոքր ընկերակցութիւն մը կազմուեցաւ նպատակ ունենալով իրարու հետ հայերէն խօսիլ և մայրենի լեզուն տարածել։ Արդարև հետաքրքրական էր այդ թրքախօս ժողովրդեան մէջ այս նոր երեւոյթը։ Զարչըի խանութպաններէն քիչ մը ծաղրանքով կը նայէին այս պատանիներուն վրայ, և մանաւանդ հաչտ աչքով չէին դիտեր անոնց առեւտուրի մէջ իրարու նախապատուութիւն տալը։ Այս ընկերակցութիւնը որուն կեանքի էիրէք (ընկերութիւն) անունը տուին, քիչ ատենի մէջ ծաւալ առաջաւ, և դպրոցական աղջիկները մանչերէն աւելի չուտ սկսան հայախօս դառնալ։ Հայախօսները տեսակ մը ազատ արհեստագրական ձև առին կեանքահայութեան մէջ, և շիրքէթին ըլլալը պատուոյ մակդիր մը դարձաւ պատանեկութեան համար, և իսկապէս այս տղաքը կարծես աներեւոյթ ոյժէ մը մղուած ազնուանալու, իրարու օգնելու, միանալու հոսանքէ մը բռնուեցան։ Կեսարացւոց մէջ սովորութիւն դարձած հայհոյանքը՝ կռիւը՝ անոնց մէջ վերջ գտաւ։ Ամառնային արձակուրդին այգիներու մէջ կեսարացի տղայոց այնչափ սիրելի պարապտիկի խաղին մէջ ընկերութեան պատկանող պատանիներ երբեք հակառակ կողմերու մէջ չէին գըտնուէր, ընդհակառակը միացած՝ Թուրք կամ ցոյն պատանիներու դէմ քար կը նետէին։ Բայց դեռ իսկական կազմակերպութիւն մը գոյութիւն չունէր։ Երկու երեք տարիներ այս կերպով կը շարունակուի, մայրենի լեզուն կը տարածուի, և թրքական երգերուն կը յաջորդեն հայերէն երգերը։

Փիրայրի յաճախակի այցելութիւնները, Մարզուանի փրոբականտը դեռ չեն կրցած ի բնէ խոհեմ կեսարացին չարժման մէջ գնել երբ իրարու ետեւէ, Մուսա պէյի, Կարնոյ և Նամանեանդ Գում-Գաբուի դէպքերու արձագանգները կը հասնին կեսարիա՝ անհամեմատ չափազանցուած։ Թուրք և Հայ սկսած են խոժոռ նայիլ իրարու, շիրքէթի երէկի պատանիները այսօր երիտասարդներ եղած, ամէնքն ալ կ'զգան աւելի սեղմուելու, աւելի միանալու և իրենցմէ աւելի խելացի կազմակերպութեան մը կողմէ ղեկավարուելու պէտքը և կը միանան Փոքր-Հայքի կազմակերպութեան՝ Մարզուանի կեդրոնին։

Փոքր-Հայքի կազմակերպութեան ծրագիրը յայտնի է։ Ի տես Հայաստանի անվերջ հարստահարութեանց և կանխագուշակելով Փոքր Հայքի մէջ ևս անոնց կրկնուիլը, ինքնապաշտպանութեան համար պատրաստ գտնուիլ, Թուրք կամ այլ աւազակախումբերը ոչնչացնելու համար ապաստակային ուժեղ խումբեր ունենալ, —ինչպէս Մինաս Օղլուի խումբը, որ նոյն իսկ Թուրք գիւղացի ժողովրդեան կողմէ սիրով կ'ընդունուէր, քանի որ ոչնչացուցած էր Լօքման Օղլուի և Քիւչիւք Հասանի աւազակախումբերը։ Ոչ մի անձնատուղական ձգտում կար բայց միայն մարդկօրէն ապրելու իղձ մը։ Դժբախտաբար 1890ի Յուլիսին Գոլիսէն Մարզուան կը հասնի Հնչակեան ներկայացուցիչ Շմաւոն,

Շմաւոն իր բուն անուամբ Գաբրիէլ Կաֆեան, Նազարբէկեանի հետ Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներէն մին, ժընեվէն Գոլիս կը հասնէր 1890ին Ապրիլի առաջին օրերուն։ Միեւնոյն ժամանակ Տրապիզոնէն կը հասնին Ռուբէն Խան Ազատեան, Յակոբ

Մեզաւորեան և Սիմէոն Դանիէլեան։ Գոլոյ կազմակերպութեան վարիչ Մարմնոյն հետ երկու ամիս տեւող երկար բանակցութիւններէ յետոյ Գոլոյ վարիչ Մարմինը, բաղկացած Մուրատէ (Համբարձում Գօյաճեան) ձիհանկիւլեանէ, Մոմճեանէ, Աչըքպաշեանէ, Անպարճըեանէ, Գըլըճեանէ, Մարգար Վարժապետէ, Արշակ Հայկունիէ, Դազանճեանէ, Տէր-Բաղդասարեանցէ և Մխիթար Տամատեանէ, կ'ընդունի Հնչակեան Ծրագիրը առանց փոփոխութեամբ, սոցիալիզմը հեռաւոր նպատակ թողլով, և կը միանայ Հնչակեան կուսակցութեան առնելով Հնչակեան անունը։

Շմաւոն Գոլոյ յանձնարարականով և Համոնի համբով կ'ուղեւորի Փոքր Հայք Գուշ Գարուի ցոյցէն քանի մը շաբաթ առաջ։

«Ուշիմ՝ ծայր աստիճան համակրելի թիփ մրն է Շմաւոն, բրահայուն վրայ Ռուսահայի իր հմայիչն կ'աւելցնէր մագնիսական ոյժ մըն կ'քսէր ինծի բրոֆ. Դայեանն երբ կը խօսէինք անցեալի վրայ։ Ամէն պարագայի տակ Փոքր Հայքի կազմակերպութիւնը հետեւելով Գոլոյ օրինակին առանց տատամսելու կը մտնէ նոյն գրօչին տակ, իր ամբողջ կազմակերպութեամբ և մասնաճիւղերով, որոնց մէջ են նաև Կեսարիան և շրջակայքը։

Կեսարիոյ մասնաճիւղին առաջին գործը կ'ըլլայ գինուիլ։ Անոնք որ ի վիճակի են կառավարական կամ որեւէ հրացան մը և վեց հարուածեան մը կը գնեն։ Աւելի ազքատները գոնէ Զէրքէզի գաշոյն մը ունին։ Շրջակայքի մասնաճիւղերու թիւը կը բազմապատկուի։ Ամէնէն կարիճները առպատակ կ'արձանագրուին։ Պրնանք ըսել թէ՝ ամբողջ Փոքր Հայք անձայն անչշուկ հիանալի կերպով կազմակերպուելու վրայ էր, ունէր իր սուրհանդակները, կառապանները, թաքստոցները և այլն։

Կեսարիոյ և շրջակայից առպատակներու կեդրոնը և շրջանակային ժողովներու վայրն էր Տէրէ-վանք որուն վանահայրը Դանիէլ վարդապետ կազմակերպութեան ոգին էր։

Այս կազմակերպութիւնը գոնէ մէկ երկու տարի թիթէ չարունակէր Փոքր-Հայք պիտի կրնար կուրծք տալ ամէն պատահականութեանց, Զէյլօնցւոց առպատակային շրջանին, այսինքն Փոքր-Հայքի կազմակերպութեան ամէնէն փայլուն ժամանակին է որ կեսարիա գացած էի ընտանիքիս այցելել, որով իրր ականատես պիտի գրեմ։

Մեր քաղաք մտած օրը Զէյլօն իր մէկ ընկերով մինչև եազը (Գերեզմանատուն) եկած և ոստիկաններու հետ կռուած, և անոնց-մէ մէկը սպանելով անհետացեր եղած էր։ Եւ կեսարիան այն չէր ինչ որ քանի մը տարի առաջ ձգած էի։ Թուրքին վախը թիթէ աղաներուն սրտին մէջ էր միշտ, երիտասարդները սկսած էին այրհամարհել։ Թուրքերը կ'զգային այդ փոփոխութիւնը։ Թուրք կառավարական շրջանակներու համար Զէյլօններու հայ բռլալը գաղտնիք չէր (1), բայց ոչ մի ապացոյց ունէին։ Անոնք իրր աւազակներ կը

---

(1) Թուրք կառավարութեան համար ասս բացորոշ այ չէր, վասնզի բուն Զէյլօն՝ Գաթր-Կէօլցի Աճըար Իսմայիլն էր, որուն բնկերներն էին Գրէֆիրի Իւսեյինէն Քիւչիւք Հասան, Մարաշցի Ճուլուգ Խպրահիմ, եւ եղեսացի Աւրապ Մուսա։ Հայ Զէյլօններու վերագրուած «Աւետիք Զօրի մարտը» մղողը նոյնիսկ

ԹՈՐՈՍ ԵԱՌՈՒԿԵԱՆ, ՋԻԼԼՕ, ԵՒ ԸՆԿԵՐԸ

գործէին և իրենց առատաձեռնութեամբ և քաջութեամբ Թուրք գիւղացիին ալ համակրանքը ունէին, ասպնջականութիւնը կը վայելէին։ Կառավարական չանքերը զանոնք ապաններու կամ ձերբակալելու ապարդիւն կը մնային։ Անոնց վրայ ղրկուած ոստիկանները ետ կը գառնային առանց անոնց հետ չափուիլ փորձելու։ Ջիաւոր ոստիկաններու հարիւրապետը, Էշրաֆի մը զաւակ կորիւ բայց գազան՝ Սէյֆուլլահը, հանդիպումի մը ժուռկէն վիրաւորուած էր։ Սերաստիոյ համբաւաւոր խուարէվ փաշան հինգ հարիւր ձիաւորով ապստամբները կը հետապնդէ կ'ըսէին, բայց Զէյլօներ անվախ անկասկած ամէն տեղ երեւան կուգային կը զարնէին, կը կողոպտէին, վայրկենապէս անհետանալու և քիչ մը ետք մէկ երկու օրուան հեռաւորութեան մը վրայ երեւան գալու համար։ Թուրք խուժանին և Թուրք գիւղացիին համար գերբնական ոյժեր էին անոնք, և նախապաշարումը ամէն օր բան մը կ'աւելցնէր անոնց առասպելական գիւցազնութեան վրայ։ Թուրք աչուղ մը նոյնիսկ երգած էր Զէյլօն, և Գարրիէլ հրեշտակապետին նմանցուցած.—

«Վարը չամրն ալբնա Գարա Զէյլօ Իզրայէլ կիպի եաբար»։

Զէյլօն կամ Զէյլօները տեսնելու բախտը պիտի ունենայի, Սրբ. Կարապետի վանքը։ Ինչ նշանակութիւն որ Մշոյ Սրբ. Կարապետը ունի Մեծ–Հայքի համար, նոյնն է Կեսարիոյ Ս. Կարապետը Փոքր–Հայքի համար։ Այն տարին Մարզուանէն, Սերաստիայէն, Ամասիայէն նոյնիսկ Սամսունէն, Զէյթունէն ուխտաւորներ խումբ խումբ գիմած էին հոն, ու անոնց թիւը սովորական տարիներու կրկինն եղած էր։ Մասնաւորապէս ցեղափոխական երիտասարդութիւնը իրար հանդիպելու համար ժամադրութիւն տուած է Ս. Կարապետի տօնին(1)։

«Միւտիւք»ը (վանքին պարտէզը) նստած էինք քանի չափ երիտասարդներ, խումբ մը կազմած։ Ցեսարանը օրուն ներկայ եղայ անմոռանալի է ինձի համար այս պահուս իսկ, հակառակ որ աւելի քան չորս տասնեակ տարիներ անցած են այն օրէն։ Ո՛չ միայն ազգային այլ նաև բնաւորական կորուստներէն ալ յետոյ չեմ կրնար դեռ յուզումս զսպել։ Այդ օրը կը նմանէր աղուոր անոյշ երազի մը որ պիտի ուզէի որ երբեք չի վերջանար, չ'արթննայի։ Ես դեռ յեղափոխական

այս իւրեց էր, որ իր ձիուն զարնուելովը հետիոտն մնացած էր եւ ժայռի մը ապաստանելով միջոցը վերջին փամփուշտը հաչաքար կրնար եյեոյէր որ միայն անձնատուր եղած։ Այս աւազակախումբին իբր ապաստան ըլնծայող եւ զէնք եւ ձի մատակարարող բանտարկուած էր նաեւ Գարա Բազարի Գարա Գէֆթաե ատիրէքէն Ղամպէր աղան։ Քիւչիւք Հասանու Իպրահիմ, Հալէպի կողմերը գացած էին, բայց Կեսարիայէն տրուած հեռագրական հրամանագիրներու վրայ ամասիկ հալածանքի ենթարկուեցան եւ հազարաւոր ոսկիներ գինուորներու հետ կորուելով վերջապէս Հասանին ձիէն իյնալով եւ բերից կոտրուելովը ձերբակալուեցան։ Անոնք ալ բերուեցան Կեսարիա (*Մինաս Գերոսեան*, Կոմակ, Դ. տարի, 1912, էջ. 86-87, եւ 139)։ Ասոնց յաջորդող ապստամբները որոնք այս անուններով կը ճանչցուին, ըստ որոշ չէ թէ Հայեր էին։ Ա. Ա.

(2) Այս իրողութիւնը կը հաստատէ Մինաս Գերոսեան (Կոմակ, նոյն, էջ 131) որ կ'ըսէ թէ «Հոն եկած էր նաեւ Կիւլպէնկը իր մօրը, քրոջը, իր մեծ եղբօրը՝ Տէվլէթի հետ։ Փանոս, Միրիճան եւ Միսակ եագրճեանցն ալ միասին էին՝ հերոսներու օրօրաց Թալասի բաջերը»։

մը չէի, թերեւս անոր համար ալ աւելի կ'աքանչանայի այդ ծպտիկ երիտասարդութեան վրայ, իրենց լաւի հագուստներուն մէջ առնական, համակ ապառազէն, ոսկեհիւս պաըլիները խրոխտօրէն դէպի ձախ հակած, ցեղին ծառացումը կը ներկայացնէին անոնք։ Անոնցմէ ոմանք արդէն իսկ ունեցած էին ապստամբական քաջագործութիւններ։ Ամէնն ալ կ'սպասէին Մեծ Զէլլոյին (Թորոս Տառուկեան) որ խոստացած էր, ինչ որ ալ պատահի, անպայման այցելել վանքը։

Կէսօրի մօտ է. ահա հեռուէն կ'երեւին քանի մը ձիաւորներ։ Անոնք են։ Ամէն ոք ոտքի վրայ է։ Անոնք, հսկաները Հայ ընդվզումի, անվախ, անվեհեր կը յառաջանան ձի խաղցնելով իբր թէ հարսնիքի մը երթան...։

Բոլորակ կը կազմուի չուրջերնին։ Եւդոկիոյ վարդ օդին բաժակները կը բարձրանան և Հայ ապստամբային ձայնն ալ միեւնոյն ատեն կը բարձրանայ։ Մաղթանք մըն է, ամբողջ հայութեան մաղթանքը նուիրագործուած Զէլլոյի բերնով.

«Կեցցէ Երիմեան Հայրիկ պատուական,
Թող սասկի Սուլթան Ապտիւլ Համիտ խան»։

Ու վանքին պահպանութեան համար զրկուած ոստիկանները ամբած, մէկ կողմ քաշուած սուրճ կը խմեն...։

Իրիկնամուտին Նիրզէի կողմէն եկող նոր ձիաւոր ոստիկաններ կը նշմարուին։ Ամէն ոք կ'ուզէ կռուիլ։ Բայց այդպէս չէր մտածեր Թորոս։ Կը յիշեմ և միշտ պիտի յիշեմ իր կտրուկ հրամանը.

— Տեղերնէդ մի՛ շարժիք. մեր գործը մեզի ձգեցէք, կիները, տղաքը վտանգելու իրաւունք չունինք։ Ցտեսութիւն վարգապետին քով։

Այդ երջանիկ օրը աւազ իր վազորդայնը պիտի չունենար։ Մեքսատացի պառաւ մայրիկի մը, ի տես այս ամենուն, «Ասուած չար այլէ, չար ճագարէ պահեցէ տղան» բացագանչութիւնը դեռ ականչիս կը հնչէ։

Հազիւ հինգ վեց ամիսներ անցած այս հիանալի կազմակերպութիւնը պիտի քանդուէր առանց իր կատարելութեան հասնելուն, Հընչակեան կեդրոնին մէկ ապուշ անորակելի արարքովը։

1892 Դեկտեմբեր 25ի գիշերը Փոքր-Հայքի գլխաւոր քաղաքներու և գիւղաքաղաքներու մէջ կը փակցուէին երկու թրքերէն յայտարարութիւններ։ Գաւառութեան համար պիտի դնեմ հոս թարգմանութիւնը նոյնութեամբ առնելով նոյն իսկ Աբէնք հրատարակուած «Բռնութեան դէմ» Հընչակեան պրօչիւռէն.—

1. Օսմանցիներ.

«Հասել է Արդիւլ-Համիտ բռնակալի թագաւորութեան վերջին օրերը, որ անպատվել է Իսլամութեան անունը եւ կեղտոտել Օսմանի Սուրբ գահը։

Այդ բռնակալը յափշտակել է կայսրութիւնը եւ աւերել է մեր սիրած Հայրենիքը, եւ իրաց կառավարութեան գլխին պահելու համար՝ մեր ամենալաւ հայրենասէրների այնքան արիւնն է հոսեցուցել։

Այդ գործերի համար վրէժխնդրութեան ձայնը բարձրացել է միջնեւ երկինք։

Գործելու ժամը հասել է. Իսլամի միլիոնաւոր հաւատարիմներ, որ ազատ կերպով ու առաջադիմելով ապրում են մէկ այլ, ուժեղ տէրութեան ձեռքի տակ, գալիս են ձեր օգնութեան.

Եղէք հաջարհ»։

2. Հնդկական մեծ դարմանը աշխարհիս Ամենալաւ բժշկութիւնն է:

Այս դարմանը ամենալաւ ու միակն է որ կարող է բժշկել անվերիզմը, կաթուածահարութիւնը, ընչաքացութիւնը, անմահութիւնը եւ ուրիշ հիւանդութիւններ, որոնցից ամէն տարի այնքան մարդիկ են մեռնում Թուրքիայում:

Հարիւր տարիից ի վեր է, ինչ նա գործածվել է Հնդկաստանում ճեմանուոր Ժրնաց Կումպանիի ձեռքով, եւ շարունակել են գործածել անա 34 տարիից ի վեր անգլիական մեծ բազուհու Վիկտորիայի հրամանագրով:

Այդ դարմանը ունի մեծ ազդեցութիւն ժողովրդի վրայ, որին դարձնում է ուժեղ ու տոկուն մեծ ճիգերի համար: Նա ժողովրդին դարձնում է աչքաբաց եւ ընդունակ: Շատ են խորհուրդ տվել գործածել այն Թիւրքիայում, սակայն տգէտներն ու չարակամներն արգիլեցին նրա մուտքը այդ երկրում:

Բայց քող ամէնից ուշեցած համբերութիւն եւ ապասեն: Քիչ ժամանակից վերջ Հնդկաստանից եկող մարդիկ, որ փորձառու եւ հմուտ են այդ մեծ դարմանի գործածութեան մէջ, կը գան Իսլամի երկիրն՝ առաջարկելու այդ դարմանը ժողովրդին, որն այդ ժամանակ կը նայածէ այն տգէտ ու չարակամ մարդկանց, եւ այդպիսով Իսլամի երկրում ամէն տեղ կը բազաւորէ մեծ բախտաւորութիւնն:

Նպատակը տխմարութեան այս գլուխ գործոց յայտարարութեանց պարզ է. երկրին մէջ կեղեքուիներ, արիւնահեղութիւններ առաջ բերել, Հնչակի Նիւթ և Նազար-Բէկի ու իր համանուհիին գրամ հայթայթել, միեւնոյն ատեն առժամապէս ծրագրէն դուրս ձգուած և իր խէալն եղող Սոցիալիզմի բառոչութիւնը առաջ բերել՝ բիին խնդալով բրանալ գործիչներուն: Յայտարարութիւնները իսլամական գործ մը ներկայացնելու կատակերգութիւնը այնչափ վրան բաց ու տղայական է, որ Նազար-Բէկի մը՝ անգիտակից ապուշութեանը կամ գիտակից սինիքութեանը միայն կարելի է վերագրել(1):

Այդ միջոցին պատասխանատու դեր ունեցող Հնչակեան գործիչներ իրենց հաւատացին, — ի միջի այլոց Դահիրէաբունակ Ա. Ա. որ գտնուած է Ալէնդի կեդրոնը՝ և յետոյ իրր Հնչակեան Լիազօր Փոքր Հայք գացած—թէ այդ յայտարարութիւնները խմբագրուած և տպագրուած, Նազար-Բէկին յանձնուած են ցՏէյլի Նիուզ անգլիական թերթի թղթակից և միեւնոյն ատեն քաղաքական գաղտնի ոստիկանութեան պատկանող Ֆիցժէրալտ անուն անձի մը կողմանէ: Արդարև ոճը և ի նպաստ անգլիական շահերու պարունակութիւնը ասելի քան հաւանական կը դարձնեն այս հաւաստումը:

Ի՞նչ փոյթ Նազար-Բէկին թէ Թրքահայը զոհ պիտի երթայ իր ոճրագործ արարքին, ինք գտած է իր հաշիւը և Անգլիացին իրը՝ ինաացածը կարեւորութիւն չունի Հայ ցեղափոխութեան մեծ արկածախընդրին համար:

Փոքր Հայքի կեդրոնը երբ կ'ստանայ յայտարարութիւնները և հրահանգը, կը վարանի, կը տեսնէ ազետալի հետեւանքը և մրջնային

---

(1) Տ. Բարսեղ Օհաճեանի ուշադրութենէն վրիպած է շատ կարեւոր իրողութիւն մը որ հմմտօր էր մոռնուրեան: Այս յայտարարութեանց օրինակները տպուած են Հնչակի 1892 Սեպտ. (9) թիւին մէջ, ինչ ասոնք կը փակցրէին պատերուն Դեկտ. 25ին, ասոնց հրատարակութենէն 3 ամիս յետոյ. եւ կ'ուզէին հաւատացնել թէ Հայու գործ չէ: Ա. Ա.

աշխատութեամբ ձեռք բերուած գեռ կիսատ կազմակերպութեան քանդումին առջեւ՝ կը սարսափի։ Բայց Ցեղափոխութեան սեմին վրայ ենք գեռ, Ռուսահայոց, մանաւանդ Հնչակեան կեդրոնի համայքը այնչափ մեծ է, որ անոր հրահանգները իրր Աստուածային պատգամներ կը գործադրեն։

Անմոռանալին յատակատես Դանիէլ վարդապետ ահա ինչ կերպով այս մասին կ'արտայայտուի իր յիշատակներուն մէջ «... Որով գործին հիմնական ծրագրին հակառակ սխալներ շատ կը գործուին, սկսեալ գործին կեդրոնի մարդը Նազար-Բէկի դրկած գեաճեայի գործողութիւնը որուն ոչ ժամանակը, ոչ եղանակը եւ ոչ ալ միջավայրը կ'ըլլայ. ժամանակը չըլլար որ Ցեղափոխութիւնը (իմա կազմակերպութիւնը) ամէն ինչ կատարած գարնան սպասէ, առանց մեծ խառնակութեան իւր ծրագրին գործողութիւնները ի գործ դնելու առանց արիւնայեղութեան։ Եղանակը չըլլար որ սոսկալի ձմեռ կար այդ տարին. միջավայրը չըլլար որոնեցու մէկ Հայուն դէմ 30 Տաճիկ կը զրնգուիր»։

Բայց այս տխմար ոճիրը կատարուած է։ Կազմակերպութիւնը այնչափ կարգապահ է որ Ութրաթի գիշեր մը, Սամսոնէն մինչեւ Կեսարիա, Տրապիզոնէն մինչեւ Մարզուան՝ վերջապէս Փոքր Հայքի ամէն կողմը այդ յայտարարութիւնները կը փակցուին անձնմար։ Կուսակիցներ և կառավարիչներ իրար կ'անցնին, հեռագիր հեռագրի վրայ կը հասնի Երզնկայ։ Կարմիր Սուլթանը որ Դամ-Դարուչի ցոյցին կայսերական թուղրային ստանակոխութենէն մէջ նախ իր անձին ապահովութեան վտանգ մը նշմարած էր, այս կրկնուհին մէջ այլեւս մտածում մը միայն ունի, արմատախիլ ընել Հայ անիծեալ ցեղը։ Գալէն իրր քընին երկու գինուորական փաշաներ կը ղրկուին, որոնց կ'ընկերանան նաեւ Ինկիլիբիի կուսակալը եւ անգլիական հիւպատոսը։ Անգլիական ներկայացուցիչին ներկայութեան գեռ չարդի հրաման չկայ։ Համիտ կ'ուզէ նախ Եւրոպայի ցոյց տալ ապստամբ ցեղը, ապագային պահելով չարդերու ծրագիրը։ Զանգուածային ձերբակալութիւնները կ'սկսին կեսարիա, հարիւրաւոր Հայեր բանտերը կը լեցուին, չարչարանքը, ծեծը գիշերները կը գործադրուին։ Կեսարիոյ քաղաքի մասնաճիւղին Առենապետը՝ Ռուբէն Ձէվահիրճեան անուն երիտասարդ մը, չկրնալով դիմանալ չարչարանքներու և ինքզինքը ազատելու համար կը յանձնէ կեսարիոյ անդամներու ցանկը(1)։ Բարեբախտաբար չըլլակացից մասնաճիւղերու անդամները անծամբ չի ճանչնար այլ միայն կեղծ անուններով։ Դեռ գեաճքաւներու հեղինակները անծանօթ կը մնային, երբ Թալէաթ կարապետ Սահաթճեան անուն մէկը՝ որ ուրիշ Հայու մը հետ խնդիր ունենալով բանտարկուած էր, կը դիմէ ընդհ. դատախազին և կը խոստանայ կառավարութեան օգտակար և թանկագին տեղեկութիւններ տալ, եթէ իրեն դէմ բացուած գատէն ազատէ զինքը։ Դատախազը կը խոստանայ։ Սահաթճեան խոստովանելով հանգերձ թէ՝ ինք վեց ամիսէ ի վեր հիւանդ և բանտարկուած ըլլալով չի գիտեր ներկայ անցուդարձերը, բայց իրր կազմակերպութեան

(1) Ռուբէն Ձէվահիրճեան, ինչպէս կը հասկացուի քուրդ դատարանին վրդովեցուցիչ, ձերբակալուելէն յետոյ չէ որ ծեծի տակ խոստովանութիւն բրած է այլ ճախապէս իմ ճանաչեցուցած գացած մասնաճիւղը կազմակերպութիւնը։ Եթէ ծեծի տակ խոստովանած ըլլար ներում պիտի չտանար։

անգամ իր ժամանակի ամբողջ անգամներու անուններըը կը յայտնէ, սկսելով Յարութիւն Շաւարշէն(1) որ կազմակերպութեան գլուխը կը գտնուէր. «... Թոյլ բերաւ, երկրոս դասատու մր որուն տուրը յանկարծ կոխուելով կը բռնուի, կառավարութեան դուռը առաջ ապտակ մր ուտելու բոլոր գիտցածը լուր կուտայ (Դանիէլ վարդապետ).

Այս միջոցին Կեսարիոյ և չրջակայից կեդրոնի լիազօրն է Անտոն Ռշտունի որ Ամէնքէն եկած է և Զէլլօններէն Հիւլպէնկի ընկերակցութեամբ փախստական կը գտնուի Տէրէվանքի վանքը Դանիէլ վարդապետի քով. Այս մասին վարդապետին յիշատակներէն կը քաղեմ. «... Ետոա կ'որոշեն փախուստ տալ վանէէն, Հիւլպէնկին տէտրակաև ամբողջ հագուստներ, Ռշտունիին թղթերը, եւ ուխտահակաև հագուստներ, մէկ վիճչէսքէր զէնք: երթալու առեն խօսք կուտան երեք օր վերջ առանց իրենց ուր ըլլալը իմացնելու մարդ մր դրկելով վերցնելու: Կ'անցնի 15 օր ձայն մր չեկաւ, վանէին մէջի վանգաւոր բաները պահած առեն, անոնք ալ թաղցնելու համար կը յանձնէ կազմակերպութեան պահակող ւպասաւորին: Ռշտունիին թղթերուն մէջ կը գրեցուի Հիւլպէնկի կենսագրականը, որ վարդապետին գրել տուած է շատ աղաչանքով: Ռշտունին խոստացած էր կեդրոն դրկելով հրատարակել տալ»:

ԱՆՏՈՆ ՌՇՏՈՒՆԻ

սեռքերը փակցուելէն առաջ արդէն, վանքը Ռշտունիի ձրագալոյցի առտուն, պաշարուած էր 195 ժանտարմաներով առաջնորդութեամբ Կեսարիոյ հարիւրապետ Մէյթուլլահի և Թալասի ոստիկանապետ Ահմէտ պէյի: Սպասաւորները կը հարցնեն ի՞նչ ընեն, վարդապետը կը հրամայէ բան մը չընել և կը գրէ սա շատ յատկանշական տողերը. «... Զէնք եւ ճէբանէ չկայ. հետեւապէս չկրնար պատերազմիլ, իսկ այս տեսակ վանգաւոր գործի մր համար վանք մր կեդրոն ընել եւ պէտք եղած զէնք եւ մթերք չպատրաստել ընկերութեան մր պակասութիւնն էր: Բայց վըստահ թէ վտանգաւոր բան մը չէ թաղած մէջտեղը դուռները բանալ կուտայ, վանքին ամէն դուռները, ելքերը պահակներ կը դրուին և խուզարկութիւնը կ'սկսի մինչև եկեղեցիի խորանը, բայց բան չեն գտներ, ծիրայրի, Ռշտունիի վրայ հարցումներ կ'ընեն, վարդապետը կը պատասխանէ.

---

(1) Շաւարշ եպայեան որուն կենսագրութիւնը եւ նկարը տես էջ 1200:

— Անոնք չեմ հանչնար, հոս վանք է, ամէն տեսակէ մարդ կուգայ կ'երթայ։

Կը փորձեն խոստումներով վանքին օգտակար ըլլալու պատրաստակամութեամբ և կառավարիչին բարեներովը, գաղտնիք մը կորզել, — «Զգիտցած» ինչպէս կրնամ բանալէն ուրիշ պատասխան մը չունին։ Քանի որ ոչինչ գտած են ՔաւաՏակար, բոնի ներթակալութիւնը այնչափ ալ դիւրին չերեւար քանի որ Տէրէվանքցիք չրջապատած են վանքը։ Ակֆիւլլահ վրէժով լեցուած իր խումբովը կը քաշուի, եղածներուն համար զղուարտա գալմայամով մը (ներոգամիտ եղիր)։

Այդ տարի գարունին ժիրայրը էվէրէկէն կը հասնի վախտա-

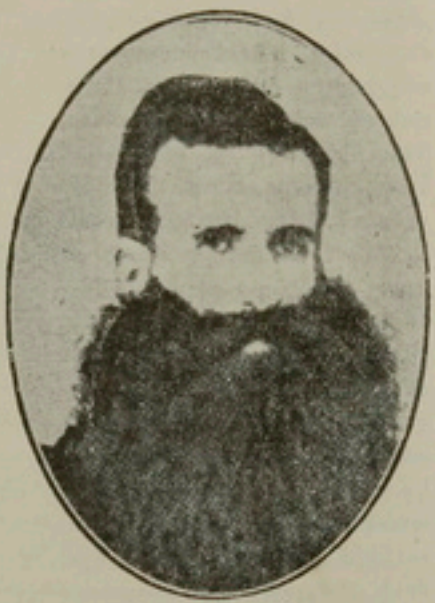

ԺԻՐԱՑՐ
որ Գալուստ եւ Մարուխ ամուսնութեամբ
ըջած է Փոքր Հայքի մէջ

կան՝ վարդապետին քով և վանքը կը Մնայ 26 օր, հինգ այն միջոցին որ կառավարութիւնը մանեստիկ հանած է և 500 ոսկի կը խոստանայ ամէն անոնց որ ժիրայրը իրեն կը յանձնեն։ Բայց ցա ազատ կ'երթար կուզար Թալաս, Կէդիր գիւղամատոյճերը, եւ Թավլուսուն, Տէրէվանի գիւղերը, ամէն անգամուն մէկ կերպարանքի տակ մտնելով» (Դանիէլ վարդապետ)։ Որ մը Թալասէն Հայ մը կը ձերբակալեն իբր ժիրայր։ վարդապետը չուտ մը ժիրայրը կը փոխադրէ կէմէրէկ։

Աչնան, Իլտուէրին էվէրէկէն կը փախցնեն և կը յանձնեն վարդապետին հսկողութեան։ Ան ալ ըստ վարդապետին հրահանգներուն ազատ կ'երթայ կու գայ քաղաք և շրջակաները իբր բրոքա-կանտիստ և կազմակերպող, բայց Թալասի մատնութեան դէպքէն և վանքէն վախնալուն կեսոյ Ռբշտուէնին այլեւս ո՛չ մի նշան չէր տուած։ Դանիէլ վրդ. կը մտահոգուի, մանաւանդ թէ վանքը կը գըտնըւի քանի մը օր առաջ Գէլէդէնի մատնահիւղին պատկանող ապատակներու կողմէ զարնուած Թուզլայի աւերհանդակին Հին և պայուսակը։ Պայուսակը և Հինն կազմածներըր կտոր կտոր բնել տալով այրել կուտայ և Հին ապաստարաններու ձեռքով սեւի ներկել կուտայ։ Ցետոյ պղտահաւաքի պատրաստակով կը նստի Հինն և կը խոյանայ Գէլէդէնէ, կը հարցնէ Ռշտուէնին որ ոչ ոք տեսած է։ Մատնահիւղին կ'առաջարկէ որ աւերհանդակին Հին վանքէն առնելով մէջտեղէն վերցնեն. այդ պատասկանութիւնը իրենց կ'իյնար այդ փոսացածին վրայ գացող հոտակախարմբը իրենց դրկած ըլլալուն։ (Դանիէլ վարդապետ), բայց չեն ընդունիր։ Անկից կ'անցնին Մանճըքը։ Հոն ալ լուր չկայ Ռշտուէնէն, Անտեղէն երթտասարդ մը գրկելով ներկուած Հին բերել կուտայ վանքէն և կը նուիրէ երթտասարդի մը որ ինչ ուզէ ընէ, կ'երթայ Մանճուսուն հոն ալ լուր չկայ։ Առաւօտուն գիւղին հարկահաւաք ասոր-

կանը կ'ատիպէ վարդապետը որ մէկտեղ երթան վանդի պայուսակին մէջ 800 ոսկի դրամ կայ, կը վախնայ որ Չէլլոններըը զարնեն։ Վարդապետին անձը իրեն համար ապահովութիւն մըն է։ Դանիէլ վարդապետ քաղաքավարօրէն կը մերժէ բայց ոստիկանը կը փակչի իր քայլերուն, չի կրնար օձիքը ազատել։ Մէկտեղ կը համբորգեն։ Կէսմէկ անուն տաճիկ գիւղին մէջէն կ'անցնին։ Ձամբան հարկահաւաքը պատրուակով մը կը կենայ գիւղը, և հոն կը ձգէ դրամի պայուսակը, և կը հասնի վարդապետին ետեւէն։ Դանիէլ վարդապետ կ'սկսի կասկածիլ։ Քիչ մը հեռուն Ղայըը խանի մօտ՝ կը տեսնէ կռնակը «ետամէրը» և գլուխը ապաստակային փաթիթոցով ձիաւոր մը կուգայ։ Հասկնալու համար թէ՝ կազմակերպութեան ձիաւորներէ՞ն է թէ ոչ, ձին վազցնել կ'սկսի։ Փանտարմը իրեն կը հետեւի աղաչալով որ կանգնի։ Ձին ապանել տալ կ'ուզէ։ Վարդապետը կը կեցնէ ձին խանին առջեւ։ Կէսմէկէկէն եկող ձիաւորն ալ կը հասնի. Թուրք մըն է։ Դանիէլ վարդապետ կը նայի մարդուն ձիուն և կը ճանչնայ —Կիւլպէնկին ձին է, իսկ մարդը պիշ պիշ կը նայի վարդապետին կրած «մէշլախ»ին (համբորգութեան յատուկ վերարկու)։ Թուրքին կը հարցնէ թէ ուրտեղէ՞ն է։ «Թուզլայի փոստատէն եմ, քաղաք կ'երթամ» կը պատասխանէ։ Վարդապետը կը կռահէ ամէն բան։ Ահա ի՞նչ էր պատահած։ Գէլէդէնի մասնաճիւղին որոշումով Թուզլայի սուբհանդակը զարնողները մէջ կը գտնուի, Կիւլպէնկի օգնականներէն մին։ Այդ երիտասարդը խաբելով Կիւլպէնկի մայրը՝ կ'առնէ Կիւլպէնկի ձին, զէնքերը և հագուստը և իբր թէ Թալասի մասնաճիւղին կողմէ ղրկուած կուգայ գիշերը անցնելու վանքը։ Այդ օրը վանքը կը գտնուի օտարականն հիւր մը։ Վարդապետը առաուն իր մէշլախը կուտայ աապատակին, որպէսզի կասկած չտայ հիւրին։ Ինք տեղեկութիւն չունի Գէլէդէնի մասնաճիւղին որոշումէն։ Հոս կարեւոր կը նկատեմ իր յիշատակներէն նոյնութեամբ մէջ բերել էջ մը (ստորագծումները իմս են) ցոյց տալու համար ոչ միայն վարդապետին յեղափոխական գիտակցութեան աստիճանը, այլ անխորհուրդ, անկարգապահ գործելակերպի մը ամբողջ գործին տուած ընթացք։

«Ինչ (ապաստակը) առաջ եղաւ Թալասու զօմիքէի գիւղացիներ կողմանէ պիտի երթայ եղեր Թուզլայի փոստային վրայ։ Անոնք առաջ ըսեր էին ինձ որ ես ալ ընկերներ կուտամ։ Կիւլպէնկին ձիուն վրայ հեծած, ետեւ զէնքերով, եւ վարդապետին ամէշլախովը ետեւէն ինծի

Այս միջանկեալ պատմութիւնով ցոյց տալէ զկնի առաց ընտրութեան գոմիքէից մէջ գործող մարմինները գործած անագին վնասները, դառնանք մեր պատմութեան շարունակութիւնը: Վարդապետը լաւ կը հասկնայի որ բոլորանին **հազար կ'երթայ. բէեւ կը խորհի հոն պէտք եղածը տնօրինել**, բայց դժբախտաբար, Կէմէրէկի ճամբէն կ'իջնէ Տանկաց ձիաւոր եւ էշերով, գինեայ եւ անգէն բազմութիւն մը, եւ փոսանին անոնց կը խառնուի: Ինք կ'անցնի հարկաւոր ոսկիականին հետ Մանդրան եւ անկից կ'անցնի Էվէրէ գիւղաքաղաքը որ կէս ժամ է: Հոն գտնուող ընկերաց կը հարցնէ Ռեսուհին. ետքս ալ կը պատասխանեն չգիտենք. **մինչդեռ այն ատեն մէջ ուր պահուած կ'ըլլայ** վարդապետը ժամերով կ'զբաղի պզտիաւոխութեամբ: **Երեւան չելլար Ռեբեկային որ իրեն հետ խօսուդ մը ընէ թէ ինչ պէտք է ընէ:**

Ինչ մը անդին այս սուրբ մարդը, որ երբեք չի տրտնջար ի սէր ազգին ապագային քաշած տանջանքներէն, պռոթկում մը, զըզուանք մը ունի Ռչտունիին համար և կը գրէ. գինեգսուրիւն սիրողներ՝ բոլոր լաւ հաճիսս ընեն. տաք բսոպաներով պատպարուած սենեակներու մէջ, երեւան չելլան որ իրենց ձգած վտանգաւոր բաները իր վանէն կոտացնէ որ թէ իրենք եւ թէ վարդապետը միանգամ ազատին գալիք սոսկալի պատուհասներէ, բոլոր **խմեն զօրաւոր գինիէ** *եւ ուտեն պատուական ապուխտներ: Թող չերթան իրենց կանչուած տեղը, ձմեռ չկայ, պարզ ցուրտէն կը խրտչին: Այս տեսակ* **անձնասէր եւ վերջին ծայր ուտել խմել սիրող** *անձնաւորութեանց յանձնուած ըլլայ նէ, անագին ազգի մը բախտը,* **ասկից աւելի չըլլար, եւ նզածը անգամ շատ է:**

Դանիէլ վարդապետ գիտակ գործին ատացած ամբողջ ծանրութեանը, կը խորհրդակցի իրեն ընկերացող Գէլէդէեանցի ընկերոջ հետ: Նախ Թուզլայի փոսթաճիին Կեսարիա հասնելովը իր ալ մատնուած ըլլալը կասկած չի վերցներ: Իր ապահովական ոգին կը գրգռէ ամէն բանէ առաջ իր ներկայութեամբ էվքերէ գիւղը վտանգի չենթարկել: Զիները բերել կու տայ և համբայ կ'ելլեն: Գահ մը կը մտածէ փախստական գառնալ և երթալ միանալ Զէյթունի իննսունի մօտ փախստականներուն և ապստամբներուն և ազատիլ: Բայց իր վանքը կայ՝ կազմակերպութեան պատասխանատուութիւնը նաև, և վանքին համբան կը բռնէ՝ սարսափելի ձիւնի փոթորիկով մը: Գայլ մը անդին տեսնել անկարելի է, քանիցս համբան կը կորսնցնէ, էվքերէյէն մինչև վանքը երեքուկէս ժամ է հազիւ. իննը ժամէն կը հասնի հիւծուած, ոտքերը ձեռքերը սառած:

Վանք հասնելով կ'իմանայ որ Զէյլօններէն փանոս, Միրիճան և Միսաք Տէլի Գեորգեան, Թալատի մատնութենէն իվեր փախստական կը գտնուին, Թալատի այգիներուն մէջ և ամէն գիշեր կու գան հաց և ուտելիք առնել վանքէն: Գիշերը կը խորհրդակցին միասին փախուստ տալ, երբ ձիւնիփոթորիկը գադրի: Որովհետև երթեւեկը գադրած է ամէն կողմ, կը պարտաւորուին մեկնումը օրէ օր յետաձգել: Մէկ մըն ալ Կեսարիոյ մատնութենէն ինքզինքին կերպով մը գուբս նետած 15 պատանիներ և երիտասարդներ կը հասնին վանք, հիւծած, հիւանդ, անօթի. վարդապետ, Կեսարիան այրեցաւ, այրեցաւ» կոչելով: Վարդապետը կը խնամէ զանոնք և կ'ուզէ հետը գէպի Զէյթունի լեռները տանիլ, բայց անոնք կ'ուզեն փախստական մնալ, Կեսարիոյ չրջակայ այգիներուն մէջ, —որ ձմրան աներթեւեկելի են— և հանուզէն քաղաքի իրենց ընտանեաց հետ յարաբերութեան

մանել։ Հազիւ համբառները տեսանելի եղած, պէտք եղած պայմարը տալով հետաքրքիրներու զանոնք համբայ կը դնէ, Թալասի երկուրեակ լերան ստորոտի համբէն, որ չիտակ կ'իջեցնէ քաղաքին այգիները։

Վարդապետը, երէք ապաստակները և վանքին սպասաւորները, կրնային ազատիլ, եթէ հետաքրքիրներու մեկնումը նախ ապահովելու ապաստական մտածումը չունենային, և անոնցմէ առաջ համբայ ելլային դէպի Զէյթունի լեռները։

Հազիւ հետաքրքիրք մեկնած և իրենք պատրաստութեան մէջ էին երբ հիւղ Տեառնընդառաջի օրը (14 Փետր.) ժամը 12ին վանքը կը պատչարուի, ամէն կողմէ հարիւրաւոր ձիաւորներով։ Դէմ դնելու միջոց չկայ, գռները կը զարնուին ահագին դղրդոցով, չուները տխուր տխուր կ'ոռնան։ Սպասաւորներուն հրաման կ'ընէ գռները բանալ։

Ներս կը մտնէ Մէյֆուլլահ ուրիշ սպաներով։ Քաղաքին խառնէյի ժողովէն երկու Հայեր կ'ընկերանան անոնց։ Կանչել կուտան Տէրէվանք գիւղի քահանաները։ Իրենց հետ է Բարսեղ Տէօքմէճեան, հետաքրքրոյ Հնչակեան գեղջոնին անդամներէն մին, ձեռքերը կապուած։ Ձիւնի մէջ, զոյն հետխոտն մինչև վանք քաշկռտած են, խարազանի հարուածներու տակ։

Վարդապետին յիշատակներէն կը քաղեմ.

«...Մէյֆուլլահ կ'ուզէր վարդապետը որ Կիւլպէնկի, Ժիրայրի, Ռեսուճիի հոս պահուած բաները յանձնէ։ Վարդապետը կը պատասխանէ թէ՝ «իմ մօտս ասոնք բան մը չունին եւ ոյնիսկ գիրեմ ալ չեմ ճանչնար»։ Մէյֆուլլահ կը հաճէ վարդապետին **բնկերաց առորագրութեամբ թուղթ մը**՝ որուն տակ կնքուած **իրենց Գոմիթէին պատուոյական կնիքով** գրուած կ'ըլլայ վարդապետին — իրեն մօտը պահեստի դրուած — Ռեսուճիի եւ Կիւլպէնկի զէնքերը եւ թղթերը յանձնէ եկող «Զապիթ»ներուն (սպաներ) մեզի յայտ գիտեմ որ իրեն ծովը ձգուած է ամէնքը — այս թուղթը կը կարդայ վարդապետը եւ ծոռէն կ'ըսէ թէ չեմ գիտեր ասոնց բաները։ Տէօմէճեանը իր ձեռքին ճեղքերը ցոյց տալով կ'ըսէ — ասոնք կը տեսնես վարդապետ, ինչի մեզմէ պէքեր (զէր) կ'ըսեն, բան մը չէ մնացած գաղտնի, ասեղէ մինչեւ դերձան դուրս թափուած է, եւ ճիշդ կը փաթթուի, կ'աղայէ, կը պաղատի, որ այդ բաները հանեմ, յանձնեմ։ Ծոռէն ուրացնելուս, երկու ոսիկանները կուգան կ'ըսեն.— Աս ձեր եկեղեցին բաց մէյ մը այրէ անցրնենք։ Վարդապետը բանալին կ'առնէ առջեւինն կ'իյնայ որ եկեղեցին բանայ։ Ձամբուն վրայ կը գտնուի փայտանոց մը, այդ տեղէն ոսիկանին մէկը փայտ մը վերցնելով վարդապետին գլխուն ճարուած մը կու տայ եւ կ'սկսին փառաւոր ծեծ մը, եւ հրելով հրմշտկելով կը տանին եկեղեցի եւ վեր վար պէտք եղած խուզարկութիւնները կ'ընեն եւ կը բերեն ծոռէն առաջնորդարան։

Հոն դուրսէն կուգայ վանքի մէկ երիտասարդ սպասաւորը եւ կը գանգատի որ զինքը **յկած են** եւ ծեծելով մանուանց դուռը հասցուցած եւ ետեր բերելով եղած բաներուն տեղը մի առ մի հասկցած։ Իրօք այդ բաները ես ձրամայած էի թաղելու, եւ սպասաւորին չէի ընկերացած թաղելու գործողութեանց մէջ, նպատակ ունենալով ետեր պարագային սպասաւորը փախցնել, եւ ես տեղը չգիտնալով որեւէ բռնութեանց եւ ծեծի ազդեցութեան տակ բան մը չկարենալ խոստովանիլ։ Երբ ծոռէն ինծի ասիպեցին եւ չկրցան տեղեկանալ, «ես չեմ գիտեր» բերանս չփոխելով, ոսիկանները ըսին «մեզի ուսումնասիրած են տեղերը, մեզ կարող են մեր ձեռքովը դրածի պէս հանել գանուին», սպասաւորին ձեռքը բրիչ եւ թի մը, վարդապետն ալ մէկտեղ առնելով կը տանին»։

Դանիէլ վարդապետ երկարօրէն կը բացատրէ թագաւորները և թէ ձեծի տակ՝ ինչպէս ապահաւորը ցոյց տուած էր ամէնը։ Երբ թուղթերու անտուկը կը բացուի Առաջնորդարանի մէջ, կը տեսնէ Կիւլպէնկի վերոյիշեալ կեղտագրութիւնը՝ իր ձեռքով գրուած՝ և Դամիթէի ծրագիրը։ Կը յափշտակէ որպէս զի մօտիկ «օօպայի» մէջ (վառարանը) նետէ։ Քիթճի Օղլու Ահմէտ պէյ, թալասի ոստիկանապետը, վրան կը նետուի և ձեռքէն կ'առնէ։ Կը դնեն ամէնքը պարկի մը մէջ և կը կնքեն։

Այդ գիշերը հոն կ'անցընեն, առաւօտուն թերել կուտան վարդապետին ձին «ասեւ առիւծաձեւ» վարդապետին բառերովը, իրաքանչիւր կողմը վեց վեց ձիաւոր ապահները թափորին առջեւէն և ետեւէն ճամբայ կ'ելլեն։

Սէյֆուլլահ կը հրամայէ «— Ձեզի բացարձակ հրաման առաջին չարժումին զարկէք մի խնայէք — » և թալասու փոքր գիւղին մէջէն անցնելով կը հասնին քաղաք «Ղաղնը» (կատ) բազարի հրապարակին երկու կողմը շարուած են թուրքերը։ Անլուր հայհոյանքներ, կախաղանի սպառնալիքներ, կը տեղան ամէն կողմէ։ Վերջապէս կը հասնին կառավարական գուռը և վարդապետը կը յանձնեն իր ամէնէն կատաղի թշնամիին՝ Թափուր Աղասիին։ Վարդապետը չորս տարի առաջ, դէպքի մը առթիւ, աստիճանազուրկ ընել տալով բանտարկել տուած էր այս Թափուր Աղասին, որ յետոյ ներման արժանացած էր։

— Բարի եկար Այնորոզ Բարազը հեգնական դիւային ժպիտով մը կ'ընդունի վարդապետը ...։

Այլեւս ի՞նչ կը դառնար։

Ապահատակներէն Մխրիճան, Փանոս և Մխաք անօթի և հիւծած, աստիկ ձմեռուան պատճառաւ, անկարող փախչելու, ձերբակալուած էին։ Նոյնպէս կեսարիոյ այգիները ապահատնող երիտասարդները։ Ցետոյ չղթան կը փշրուէր հետզհետէ, և կեսարիոյ և շրջակայից կազմակերպութեան անդամները՝ իրարու ետեւէ կ'առաջնորդուէին կեսարիոյ բանտը։ Կառավարութիւնը ասոնց հետ կը ձերբակալէր նաև ամէն անոնք մեզաւոր կամ ամմեղ, որոնցմէ կարելի էր գրամ կորզել։

Իսկ Մեծ Զէլլօն (Թորոս Փառուկեան, Կիւրինցի) ո՞ւր էր այս հգնաժամային վայրկեաններուն։

Թորոսի կեանքին միակ սխալը և միակ արատը կ'սկսի հոս։ Թորոս որ իր անհատական յարձակումներուն և քաջագործութեանց միջոցին, միշտ ժամանակ կը գտնէր այցելել իր հայրենիքը Կիւրին, վերջին անգամ այցելութեան՝ կը սիրահարուի աղջկան մը՝ կը նշանուի և կը կարգուի հիշդ այն օրերուն որ Թուրք կառավարութիւնը գինք ողջ կամ մեռած ձերբակալողին պարգև կը խոստանար։ Ինք այնչափ անձնավստահ է և այնչափ քաջ՝ որ Կիւրինի մէջ կը շրջի արձակ համարձակ, հակառակ ընկերներու խորհուրդին և աղաչանքին, կ'ուրիշ արհամարհանքը ու չուկան։ Հոն է որ պիտի ձերբակալուի 1893 Փետրուարին։ Այդչափ յանդգնութիւնն ու անխոհեմութիւնն չէր կրնար անտես անցնիլ։ Զինք նախ կը զրկեն Սեբաստիա և յետոյ Ւննկիւրի, որուն պիտի հանդիպինք Ւննկիւրիի գատաստանին։

Զէլլօներէն՝ ապահատակներէն՝ ազատ մնացողներ մասի վրայ կը

համրուին ,անոնց մէջէ ձանձոն՝ համբաւաւոր իր քաջութեամբը—որուն ինքնութեան և գործունէութեան վրայ չեմ կրցած ստոյգ և մանրամասն տեղեկութիւններ ձեռք բերել։ Սա ձանձոթ է թէ՝ Կիւրինէնի Զէլլօն Սերթատիա փոխադրուելու միջոցին, ձանձոն, օգնութեամբ Կիւրինցի Սուրէնի խումբէն քանի մը ընկերներու՝ կը փորձէ զինքը փախցնել՝ բայց ձեռնարկը կը վիժի։ Մանճըլըխի մէջ կրկին կը փորձէ և չի յաջողիր Թորոսի համամիտ չգտնուելուն պատճառաւ։ Թէեւ կէօզ կամուրջին մօտ ինչ գնով ալ ըլլայ իր ընկերը ազատելու համար նոր յուսահատ փորձ մը կ'ընէ անբախտ ձանձոն, և անհամեմատ մեծ ոյժերէ պաշարուած յուսահատ կռուէ մը վերջ կ'ապաննուի անձնուիրութեան և ընկերասիրութեան այս մեծ հերոսը։

Գալով Ռշտունիին երբ կը լսէ թէ էֆքէրէն պաշարելու վախ կայ, թագաւորչէն կ'ելլէ Կիւլպէնկին հետ ուրիշ տեղ թագնուելու համար և ճամբան կը հանդիպին ժանտարմաներու։ Կիւլպէնկ կ'ուզէ անոնցմէ մէկ քանին զարնելով փախչիլ։ Ռշտունին կ'արգիլէ զինքը զէնքի գիմել։ Հնչակեան գործիչը լաւ գիտէ թէ՝ որչափ ատեն որ զէնքով պատասխանելու յանցանքի մէջ չէ, որչափ ատեն որ ապաննութեան դէպքի մը մասնակից չէ, իրեն համար կախաղան չկայ. կրնայ շատ շատ մահուան դատապարտուիլ որ 15 տարի բանտարկութիւն կը նշանակէ, Կիւլպէնկին զէնքի գիմելովը կրնայ ինք ալ մեղսակից նկատուիլ, և կամ ժանտարմաներու փոխադարձ գնդակներէն ապաննուիլ։ Կ'ուզէ այն ալ իր ռէխլամը, իր հերոսացումը տեսնել ձիհանկիւլեանի պէս, և առանց գիմադրութեան կը յանձնուի, իր անձնասիրութեան զոհելով խեղճ Կիւլպէնկը, քաջութեան, հայրենասիրութեան տիպար քսանամեայ այս ծաղիկ երիտասարդն ալ։

Հոս կը վերջանայ առաջին առաջին արարուածը։

2. ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԲԱՆՏԸ—ՀԱՐՑԱՓՆՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ. — Կեսարիոյ բանտը լեցուած է երկու հարիւր մօտ Հայերով ու կազմակերպութեան անդամներէն անոնք որ ժամանակին կրցած են պրծիլ ձերբակալումէ, համբայ իննած են դէպի անձաւնօթը, դէպի ծովեզերեայ քաղաքները կամ Գոլիա, անկէց ալ արտասահման անցնելու յոյսով։ Կեսարիոյ վիճակը անհանգստացրելի է, յանցաւորներու հետ անմեղներն ալ կը ձերբակալուին։ Բաւական է որ Թուրք մը ոխ ունեցած Հայու մը գէմ, քառորդ մէճիտիէ մը ատիկանի մը ձեռքը դնել բաւական է Հայը առանց այլ և այլի բանտ դրկելու համար։ Վատթարագոյնը ան-ոիթէն օգտուելով՝ հարուստ բարեկեցիկ Հայերը տոհմելու համար Թափուր Ազատի, Սէյֆուլլահի, Ատիկանապետի, հարցաքննիչ գատաւորի և միթէսարըֆ Հայտար փաշայի միջև կազմուած ընկերակցութիւնն է։

Կառավարիչ Հայտար փաշա բնիկ Կեսարացի է, պատանեկութեան Գոլիս գացած, դպրոց մտած և Սպարապետ Ալի Բիզա փաշայի պաշտպանութեամբ մինչև փաշայութեան աստիճանին հասած, բայց յետոյ պաշտօնանկ եղած և պահ մը Գոլսոյ սալայատաններէն չափելէ յետոյ — որուն միջոցին Կեսարացի Հայերու օգնութեամբը ապրած է— օր մըն ալ պալատական միջամտութեամբ Կեսարիոյ կառավարիչ կարգուած էր։

Ուրեմն այս անկուտի՝ պարտքի տակ խղդուող մարդուն առիթը

կը ներկայանար հարստանալու և ան օգտուեցաւ, առանց ամկային կերպով մը օգտակար ըլլալու Հայոց՝ որոնց չատ բան կը պարտէր։

Հարցաքննութիւնները գիշերները կը կատարուէին. քունի մէջ եղող հարցաքննուելիք Հայը փայտի կամ ոտքի հարուածներով կ'արթնցնէին և բոլորովին ապուշ դարձած կը քաշկռտէին հարցաքննիչ գատաւորին առջեւ։ Հոն են Թափուր Ազատին, կամ Ակֆիուլլահը։ Շեմը կ'ակսի, քարտուղարը կը գրէ ինչ որ հարցաքննիչը կ'ուզէ, աստրագրել կու տան, նորէն բանտ կ'առաջնորդեն։ Ուրիշներ կը յաջորդեն առաջինին։ Առաւօտուն կաշառքի միջնորդները կը դիմեն հարցաքնեալներուն պարագաներուն, հարցաքննութեան պատճէնները իրենց գրպանը և ազարկութեան կ'ակսին, իւրաքանչիւրին նիւթական-ին համեմատ, ոչ թէ ազատ ձգելու այլ հարցաքննութիւնը փոփոխելու և մեղմացնելու համար։ Առաջին հարցաքննութիւնը կը պատռուի երկրորդ մը գրի կ'առնուի, երրորդ մը, չորրորդ մը, միջնորդչէքին համաձայն։ Անկուր չահագործում....

Ինչուններ գէմ ծեծ և չարչարանք չէ եղած Կեսարիոյ բանտին մէջ, զինքը թուլացնելու փորձը պէտքին համեմատ գրուած Նազարբէկեան յերիւրանք մըն է պարզապէս։ Թուրք կառավարութիւնը ամէն չահ ունէր տէրութեանց ներկայացնելու յեղափոխական ներկայացուցիչը։

Դանիէլ վարդապետ հակառակ ամէն ապառնալիքի մերժած է հարցաքննուիլ որչափ ատեն որ կրօնական սքեմը կը կրէ։ Ցետոյ գիշեր մը բռնութեամբ իր անուանով բանտարկեալի մը աստրագրել տուած են իբրեւ թուղթ մը զոր հերքած է Ինկիւրիի գատարանին մէջ։

Ասելի կը դանրանան երկրորդական դեր ունեցողներուն վրայ, և հոս երեւան կուգայ Թուրք չնականութիւնը՝ իր անլուր վայրագութեանց մէջ։ Մխիթարեան ատեն երեւան կուգան մարտիրոսի և նահատակի անուններ արժանի դիւցազնական կեանքերու։ Կարծես իրենց կրած չարչարանքներովը անոնք կ'ուզեն գնել վատ Թուրքն ձեվահիրճանի մը և Թալատցի գաղչելի կարապետ Սահակեանի մը մատնութեան ամօթը։

Պատմութեան համար հոս պիտի յիշեմ անոնցմէ քանի մը հատին անուններն և կրած տանջանքները։

Կեսարացի Մահտեսեան անուն քահանամեայ երիտասարդին ոտքերը և ուսերը տաքցուած երկաթով կ'այրեն առանց բառ մը կարենալ քսել տալու։

Թալատէն Կարօ Քերթմանեանը (ուսուցիչ), սաստիկ ծեծէ մը յետոյ վզին չուան մը անցընելով գետինը կը քաշկռտեն, ժամերով գլխիվար կը կախեն և երկու շաբաթ ամֆանոցի մը մէջ կը փակեն։

Լվերէկցի ուրիշ ուսուցիչ 19ամեայ Մարտիրոս Ձիվանեանը նոր շրջանաւարտ Մարզուանի Գոլէճէն, մերկացուցած կը ծեծեն, յետոյ կը կախեն ոտքերէն, նորէն կը ծեծեն և կիսամեռ և անօթի կը ձգեն ցեխերու մէջ։

Ապատատակներէ Կիւլպէնկը, ոտքերը և ձեռքերը ծանր չղթաներով երկու օր անօթի ծարաւ կը ձգեն։

Հարցաքննութեան այս ձեւը կը չարունակուի գրեթէ բանտարկեալներու մեծամասնութեան համար, և ի պատիւ Կեսարիոյ և

չբնակայից պիտի ըսեմ թէ տկարացողներու տոկոսը հարիւրին երկուքը չանցնիր։

Այս հարցաքննութեանց միջոցին երեւան պիտի գայ անընկճելի նկարագիրը մը՝ պողպատէ կամք մը, որուն անունը պէտք չէ մոռնալ Հայութիւնը։ Այդ անձնանօթ Հայը կեսարիոյ Գէլէդէսի գիւղէն լաւ տահկապետ Քերովբէ Փափազեան անուն մտաւորական մըն է։ Գէլէդէսի տուները պաշարելով զինք ձերբակալած և ծեծի տակ կիսամեռ ձգած են կեսարիոյ բանտը։ Դիշեր մը Դանիէլ վարդապետը, Ռշտունի և Քերովբէ Փափազեանը կը տարուին Գոլիսէն եկած երկու քննիչ փաշաներու, Լինկիւրիի կուսակալին և կեսարիոյ կառավարիչին քով, հոն են նաև հարցաքննիչ դատաւորը և ատիկանութեան պաշտօնեան։

Պապիճ փաշա.— «Հայեր դուք ի՞նչ կ'ուզէք մեր թագաւորէն»։ Քերովբէ Փափազեան առաջ կ'անցնի եւ առանց խօսք ձգելու Դանիէլ վարդապետին եւ Ռշտունիին.

Քերովբէ Փափազեան.— «Մենք ո՛չ թագաւորութիւն, ո՛չ իշխանութիւն կ'ուզենք։ Անոնց ամենուն խեր տեսնէ։ Մենք կը պահանջենք մարդկութիւն, դատարաններ արդարադատ, կաշառակերութեան ջնջումը, զողութեանց, աւազակութեանց, մարդասպանութեանց, բռնաբարումներու խափան վերջալը, որովհետեւ կը տեսնենք թէ եթէ այս դրութիւնը յիսուն տարի մըն ալ շարունակէ այս հայրենիքին փառքը, թագաւորութիւնը կորուսի պիտի մասնուի»։

Կը ցաւիմ որ տեղւոյ սղութիւնը այս էջերուն մէջ թոյլ չի տար Դանիէլ վարդապետի յիշատակներէն ամբողջովին նոյնութեամբ քաղելով մէջ բերել Փափազեանի, փաստերով, թուանշաններով, դէպքերու յիշատակներով լի այդ կուռ գլուխ գործոց ամբաստանագիրը, պիտի բաւականանամ վերջաբանը ընդօրինակելով։

Պապիճ փաշա.— «Դեռ բան մը ունիս»։

Քերովբէ Փափազեան.— «Ընելիքներս բան վերջացուցի, բայց բանտերս պիտի ամփոփեմ։ Կաշառք ուտողը Թուրքն է, վայրենութիւն, վայրագութիւն բնողը Թուրքն է, գառնող սպանողը Թուրքն է, թալլող կողոպտողը Թուրքն է, աղջիկ իրաւունքը ուտողը Թուրքն է, անլուր ակնջներ չլսելիք արիկայութիւններ, բռնաբարութիւններ բնողը Թուրքն է։ Ցոյց տուէ մէկ Քրիս. տոնեայ որ այս տեսակ յանցանքի մէջ գտնուած բլլայ։ Այս ամէնուն պատճառը գիտէք. գանու վրայ նստող մեր թագաւորներն կրօնակից եւ ցեղային թագաւորութիւն կ'ըրնեն եւ ոչ ժողովրդական։

«Ըսի մեր համառօտ պահանջներ Ձեզի։ Մենք այս պահանջները պիտի ընենք, բնաւ պիտի չլռենք, պիտի կանչենք, պոռանք, դուք ալ մեզի պիտի կախէք, կտրէք, պիտի բանտարկէք, խոշտանգէք. ծովուն յատակը պիտի իջեցնէք, ձկներու կեր պիտի ընէք, բայց պիտի չկրնաք մեզ ջնջել։ Մենք իբր դատի մարդիկ պիտի իջնենք այս երկրին վրայ, դուք մարդիկներ պիտի ջարդէք, բայց անոնց հաւկիթները բաղուեցան այս հողին մէջ, գետնէն մարդիկներ պիտի ելլեն։

Ներեցէք, չարչարանքը ոչինչ ազդեցութիւն ունի այս միտքը մարդուն վրայ, Լինկիւրիի դատարանին առջեւ պիտի ուզէ չարունակել ամբաստանութիւնը։

Անունդ ի՞նչ է, արուեստդ ի՞նչ է կը հարցնէ նախագահը։

— «Արուեստս կը պատասխանէ Քերովբէ Փափազեան, Ձեզի պէս լրագիրը կարդալ, անոր տրամադրութիւնները ճարոգել եւ ապստամբութեան մղել...»։

Հարցաքննութիւնը կը դադրեցնեն։ Նախագահը խնդիրը կը պարզէ կուսակալին, Ապետին փաշա կը հրամայէ դատավարութեան չներկայացնել Փափազեանը և մէջտեղէն վերցնել՝ Գոլիս ղրկելով։

Երկրորդ օրը կուսակալութեան ցոյն բժիշկը կու գայ բանտ, կը քննէ Քերովբէն և տեղեկագիր մը կու տայ թէ ջղային հիւանդութենէ կը տառապի, նոյն գիշերը բանտէն կը հանեն զինքը, վերջին անգամ բանտին փակէն Դաղատիոյ միւս բանտարկեալները կը լսեն Քերովբէ Փափազեանի, աղաղակները և բողոքները։ Վարդապետը կը գրէ. «Գիշերը կը դնեն երկաթուղի, շիտակ կը հասնի Գոլիս եւ կը դրկեն Ղալաթա Մէրայի յիմարանոցը, խեղթերու կարգը կը դասեն. այս մեր լսածն է ով գիտէ դեռ եւս ինչ սոսկալի տանջանքներով մեռցուցած են զայն»։ Սա յայտնի է թէ էնկիւրիի դատապարտուածներու մէջ, իր անունին յիշատակութիւնն իսկ չկայ։

Թրքական վայրագութեան նոյնքան և աւելի մեծ ոճիրը Տիշլէկի Յովհաննէսի (Յովհ. Արզումանեան) պարագան է։

Կէմէրէկի համբուն վրայ Սուլթան Խանը բռնած տեղը վեց ոստիկան կը հանդիպին Տիշլէկին և զէնքերնին վրան ուղղած կը ձերբակալեն զինքը՝ որ եաքաններու դէպքին պատճառաւ կը փնտռուէր։ Վրան կը գտնուի փղոսկրեայ կոթով վեցհարուածեան մը՝ որուն ո՛չ մի գնդակը գործածուած է։ Իր քաղութեան պատճառաւ Թուրք էֆէնդիներու և անոնց պաշտպան Թափուր Ազասին, և Մէյֆուլլահի ամէնէն աւելի ատելի դարձած Հայ կարիճներէն մին է Տիշլէկը։ Առիթէն օգտուելով պէտք է գլուխը ուտել, ուստի հիւազային դաւ մը կը սարքեն։

Յովհաննէսին ձերբակալուած օրը՝ Թուրք բանուոր մը իր երկու գաւակներով կ'երթայ ամառանոցի մը տանիքը մաքրելու։ Վերադարձին, երեկոյեան դէմ, այգիներու մէջ կը հանդիպին քանի մը Թուրք փախստական զինուորներու որոնք կարծելով թէ՝ զիրենք լրտեսելու եկած են, գնդակ մը կ'արձակեն որ կը մտնէ բանուորին մեծ տղուն ականջէն և կը ձգայ գանկին մէջ։ Մահը վայրկենական կ'ըլլայ։ Բանուորը ուրիշ Թուրքերու օգնութեամբ տղուն դիակը կը տանի կառավարական դաւը և դէպքը կը պատմէ։

Դանիէլ վարժապետ և ուրիշ բանտարկեալներ կը գտնուին Թափուր Ազասիի սենեակին մօտ Գօրճլու Տամբ բռնուած բանտը։ Ահա տեսարանը որ կը քաղեմ վարդապետին յիշատակներէն նոյնութեամբ։ Նոյնը ինծի պատմած են նաև հանգուցեալ Ռշտունին և ուրիշներ։ Վարդապետին սենեակին առջեւ կը բերեն կը կայնեցնեն Տիշլէկ Յովհաննէսը։ Դռան վրայ կլոր փոխրիկ ծակ մը կը գտնուի, այն տեղէն կը դիտէ եւ կը լսէ կատարուած արարողութիւնը։ Մեռեալին հօրը կը հարցնէ Թափուր Ազասին.

— Տղադ ո՞վ զարկաւ։

— Տանիկ փախստական մի քանի երիտասարդներ,կ'ըսէ հայրը։

Թափուր Ազասին կ'ըսէ «Մուս» (լռէ), բթին բերնին ալ ապտակ մը կը զետեղէ եւ կ'ըսէ՝ պէտ է ըսես Տիշլէկ Յովհաննէսը ցոյց տալով այս երիտասարդը զարկաւ, փոխ տղային կը հարցնէ. ան ալ հօրը բանտը կը կրկնէ. ապտակ մըն ալ ան կ'ուտէ ըսելով — Մուս, պէտ է ըսես, զարկաւ այս երիտասարդ Հայը, աղէկ նայեցէք իրեն վրան գլխուն, կերպարանքին եւ այս վեցապայթին. հիմա ձեզի պիտի տանիմ, միւքեասարըմին ներկայութեան պէտ է ըսէք այնտեղ որ այս երիտասարդը զարկաւ։

ավարդապետը եւ միւս բանտարկեալները ակաճատես եղած են, կ'սկսին պոռալ, կանչել, բողոքել. — ճեղքեցէ մեռելին գլուխը, հանեցէք կապարը, բաղդատեցէք այս վեցպայիին կապարին հետ, տեսէք այս երիտասարդին կապա՞րն է: Ոչ ոք մտիկ չընէր, այն վայրկեանին շիտակ կը տանին միւթասարըֆին մօտ, եւ ճնճուղիւնը կը կատարեն եւ խեղճ Հայ երիտասարդը կ'ամբաստանուի իբր **մարդասպան**, եւ այս գազանային բռնական դատին զոհ, Էնկիւրի կախաղան պիտի հանուի Զէլլօներու հետ:

Ոստիկաններըը, կառավարական դրան առջեւ ժողվուած թուրքերուն, ոճրագործին՝ Տիլլէկը ըլլալը կ'իմացնեն. վայրկենապէս լուրը կը տարածուի քաղաքին մէջ, հազարէ աւելի թուրքեր գինուած կը ժողվուին կառավարչատան առջեւ, կը պոռան կը կանչեն և կը պահանջեն որ ետ տունեցին, Բահիպ Գանիէլը, եւ Տիլլէկը անմիջապէս այս ժամուս պէտ է կախուին Ալ-Բազարը, եթէ ոչ հիմա կը յարձակինք Հայոց բաղերը բոլորը կը ջարդենք:

Ընդհ. գատախազը, Ղասրն և միւթէսարըֆը վար կ'իջնեն խուժանը հեռացնելու, ցրուելու համար, անօգուտ. վերջապէս գատարանին նախագահը կուգայ, և կ'ըսէ թէ առացած հրամանին համեմատ ետնոյն գիշեր բանտարկեալներէն 80 հոգի Էնկիւրի ճանկից ալ Գոլիս պիտի ղրկուին, Տարտանէլի նեղուցը ձկերուն կեր ըլլալու:

Նախագահին այս յայտարարութիւնը կը համոզէ և կը հանդարտեցնէ խուժանը որ կը ցրուի:

ամբոխը առաջ կ'սկսի բանտին առջեւ շրջայուիլ 80 հոգի Հայ, զոր տախտակէ առագաստաւոր բեռան կառքերու մէջ առանց ստակի, առանց փոխնորդ հագուստի եւ առանց ուտելիքի այդ ցուրտ եղանակին կը լեցնեն եւ ճամբայ կը հանեն որպէսզի Թուրք խուժանին պահանջին գոհացում տուի: Մեռցեալ 90 հոգի բանտարկելոց տէրերուն յաւուն կ'ազդարարուի որ իրենց մարդիկներուն փոխնորդ լաթ, դրամ, եւ ուտելիք բերեն. երեք օր յետոյ անոնք ալ պիտի ճամբորդեն դէպի Գազաֆիա, ու բոլոր Հայ բանտարկեալ ալ կը շրջայուին այն գիշեր առաւոյնին մօտ, **«բացի վարդապետէն եւ մէկ քանի ներկայացուցիչներէ»** (Դանիէլ վարդապետ):

Իննսուն բանտարկեալները կը զետեղեն 2 կառքի մէջ, իւրաքանչիւր կառքին քով երկու ժանդարմա: Թափուր Ազասին, Մէյֆուլլահը, Թալատի ոստիկանապետ Ահմէտ պէյը և ուրիշ սպաներ կ'ընկերանան կարաւանին:

3. ԻՆԿԻՒԻՐԻՒ ՁԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՑ.— *Դանիէլ վարդապետին կառքին մէջ կը գտնուի երեք հոգ հագուստեղէն և չատ մը չոր ուտելիք որոնք կեսարացիք իրեն յանձնած են ո՛չ միայն առաջին մեկնող կարաւանին բանտարկեալներուն համար, այլ և համբան կարօտեալներուն օգնելու, և իրեն իրր ժամուց տուած են հինգ ոսկի: Նոյն կառքին մէջ են նաև Զէլլօներէ Կիւլպէնկ և Փանոս [Զէլլօ Սանիները (Երկրորդ) առաջին Զէլլօն ըլլալով Թորոսը, միւս առպատահներուն Սանի անունը կուտային] չղթայակապ և ձեռնակապերով: Հազիւ կեսարիայէ մէկ օր մը հեռացած Թափուր Ազասին, որ ինչպէս ըսի հին ոխ մը ունէր Դանիէլ վարդապետին, անոր ալ ձեռնակապ զարնել կուտայ, վարդապետը կը բողոքէ, կ'սպառնայ — «հին ոխդ կը հանես ինձմէ հանկառակ օրէնքին հեզի երկու օր միջոց կու տամ մտածելու»: Երրորդ օրը իշխանին ժանդարմը կը ղրկէ և պատասխան կ'ուզէ. Թափուր Ազասին կ'անդրադառնայ ըրածին օրէնքին հակառակ ըլլալուն, մանաւանդ*

Էնկիւրիի դատարանին առջև չուզեր իրը օրինապանց նկատուիլ, ուստի հանձնել կուտայ ձեռնակապերը։ Ժանտարմը որ ականատես եղած է ամբողջ անցած դարձածին, մեծապէս կ'ազդուի և կսկիծ մեծ յարգանքով վարուիլ։ Դանիէլ վարդապետ առիթէն կ'օգտուի և գինք կը կաշառէ և սղոց մը և մեղրամոմ գնել կուտայ։ Ինք շատ լաւ գիտէ օրէնքը և կասկած չունի թէ՝ Կիւլպէնկ և Փանոս պիտի կախուին։ Շատ կը սիրէ մանաւանդ Կիւլպէնկը, որ իր ձեռքին տակ իր՛ բահանգներով այնչափ առեն ապաստակած է, որ ո՛չ միայն կարիճ է, այլ ազնիւ և հայրենասէր։ Կ'ուզէ ոևէ գնով ազատել զանոնք։ Ժանտարման և կառապանը նորէն «խնկարկելով», ինչպէս կը գրէ, անոնց ալ ձեռնակապերը հանել կուտայ։ Անոնք օրն ի բուն կը սղոցեն ոտքի շղթաներնին և երեկոյեան սղոցուած տեղերը մեղրամոմով կը ծեփեն, որովհետև ամէն իրկնանին շղթաները կը քննուին։ Դատաստիա հասնելու երկու օր մնացած է։ Կաշառակեր ժանտարմին հրահանգ կուտայ որ զանոնք այնպիսի սենեակ մը դնէ իրկնանին մէջ որ մարդ անցնելու չափ պատուհան մը ունենայ և գետնէն շատ բարձր չըլլայ։ Նոյն սենեակի մէջ գտնուող բանտարկեալները քննանալէ յետոյ անոնք ժամը երկուքին պիտի փախչին։

Ինչպէս ամէն գիշեր նոյն գիշերն ալ Թափուր Աղասին և միւս ապանները կերուխումի մէջ են։ Ամէն իրկնանին տասնեակ հաւեր կը մորթուին։ Կեսարիա Հայերէն՝ ցուրտէն պատսպարուելու համար 50–60 չիշ օրի և նոյնչափ մըն ալ գոնեաք առած են։ Գաղատիա չհասած կ'ուզեն ապառել և հոն իրր ջերմեռանդ Թուրքեր ներկայանալ։ Այդ գիշերը խնճոյքը կը շարունակուի աւելի երկար ժամանակ, որով չեն կրնար երկու Զէլլօները որոշեալ ժամուն իջնել և հազարապետին ու Մէյֆուլլահին գիմացի սխոռին մէջ գտնուող ձիերն առնելով փախչիլ, սխոռին դուռը գոցուած ըլլալուն, և հետեւտն այդ ցուրտ ժամուն համբայ կ'իյնան։

Մեղապահից ժանտարմը և վարդապետը առանձին կը խորհրդակցին։ Վարդապետը անոր կը յանձնէ Զէլլօներու կտոր կտոր եղած ձեռնակապերը որ շղթաներուն հետ կը տանի Թափուր Աղասիին։ Վարդապետը հարցաքննութեան կը տանին.

— Քու կառքիդ մէջ էին ինչպէս կտրեցին երկաթները։

— Ես ինչ գիտնամ, ցուրտ է ըսելով մինչև քիթերնին կը քաշէին վերմակը։ Դուք խելք ունիք, չէք մտածեր որ եթէ ես տեղեակ ըլլայի ես ալ անոնց հետ կը փախչէի։

Կը մտածեն ըսածը, պատճառաբանութիւնը հիշդ կը գտնեն և տեղը կը ղրկեն։

Ու վիճաբանութիւնը կ'ակսի նոյն օր կարաւանը դիմաւորելու եկած Էնկիւրիի և Կեսարիոյ ժանտարմաներու և ապաններու մէջ պատասխանատուները հշդելու, և կ'որոշուի մինչև փախստականներու ձերբակալութիւը այդ գիւղը մնալ։ 18 ոստիկան համբայ կը հանեն դէպի Գըրչէհիր, որպէսզի գիւղերը չրջելով փախստականները ձերբակալեն, նոյնպէս Գըրչէհիրէն ամէն կողմ կը հեռագրեն անոնց հագուստը, կերպարանքը ևայլն։ Դաղատիոյ վալին խնգրոյն տեղեկանալով, անմիջապէս հրաման կ'ընէ, որպէսզի Կեսարիոյ Թափուր Աղասիին, և հարիւրապետ Մէյֆուլլահին համապզեստները հանուելով պաշտօնանկ ըլլան, և բանտարկուին, իսկ ամբաստանեալները չուտ մը Դաղատիա փոխադրուին։

Հիմա պահ մը հետեւինք երկու փախստականներուն։ Անոնք հետիոտն երեք օր ճամբայ կտրելէ յետոյ կը հասնին Գէրէքճաթլը Մատէն բաւած Թուրք գիւղին մօտ։ Ձմեռնան կերած լմնցուցած են վարդապետին իրենց տուած պաշարը։ Փանոս որ կառապանի հագուստ ունի վրան, կը մտածէ կասկած չյարուցանելու համար մինակը գիւղ մտնել, գրամով, կամ մուրալով հաց հարթել և վերադառնալ։ Նիւլպէնկ որ այդ կողմի համբաւներուն անտեղեակ է, չ'ուզեր բաժնուիլ իր ընկերէն։ Վերջապէս երկուքը միասին կը մտնեն գիւղ, տունէ մը քիչ մը հաց, ուրիշ տունէ մը պանիր կ'առնեն, երբ երրորդ տունէ մը զիրենք կը հրաւիրեն ներս մտնել տաք ապուր մը խմել։ Երեք օրուան համբորդութենէն, ցուրտէն, ձիւնէն հիւծուած, առանց կասկածի կը մտնեն ներս, ուր իրենց տաք ապուր մը կը հրամցուի։ Միեւնոյն առեն տանտէրը իմաց կու տայ գիւղին ոստիկանութեան, որ կու գայ գիւղացիներով տունը կը պաշարէ։ Զէնք չունին դիմադրելու։ Նոյն պահուն վրայ կը հասնի նաև կարաւանէն ղրկուած ոստիկաններու ջոկատը։ Երկու Զէյլօներըը կը հեծցնեն ձիու վրայ, ոտքերնին շղթայակապուած ձիուն փորէն, և վեց օրէն կը հասնին Դաղատիա։

Իբր փախուստին մեղսակից Դաղատիա շղթայի զարկած են նաև Դանիէլ վարդապետը։ Երկու Զէյլօներու հարցաքննութիւնը կ'սկսի սեղմ մանրակրկիտ, կ'ուզեն հասկնալ թէ ինչպէս ձեռք ձգած են աղոցը քանի որ զիրենք խուզարկած էին։ Փանոս կը պատասխանէ.

— Ինծի փանոս կ'ըսեն, տուէք ինծի փոքր առարկայ մը ձեր աչքէն հեռու, եթէ կարենանք գտնել ստախօս եմ։

— Վարդապետը ձեզի մեղսակից չէ՞ր։

— Վարդապետին յանցանքը և մերը միևնոյնն է, եթէ ան գիտակ ըլլար ան ալ կը փորձէր փախչելով գլուխը ազատելու։

Փանոսին յայտարարութիւնը կը համապատասխանէ վարդապետին հարցաքննութեան, որ համոզուին թէ՝ վարդապետը մեղսակից չէ, և շղթաները հանել կուտան։

Դաղատիոյ բանտը լեցուած է, ոչ միայն կեսարիոյ 170 ամբաստանեալներով՝ այլ Մարզուանէ, Եոզկաթէ և շրջականերէ ձերբակալուած ամբաստանեալներով և կ'սկսին նախնական հարցաքննութիւնները։

4. ԴԱՂԱՏԻՈՑ ԴԱՏԱՐԱՆԸ.— Թերեւս տարօրինակ թուի թէ փոքր Հայքի ամէն քաղաքները և ամէն գիւղերը տարածուած կազմակերպութենէ մը 40/50 հոգիներ միայն դատապարտուած են Դաղատիոյ դատարանէն, Հոս միջանկեալ մը պէտք է բանալ այս երեւոյթը բացատրելու համար։ Ինչպէս կեսարիա, նոյնպէս Եոզկաթ, Մարզուան և այլուր չատերու յանցանքները տեղւոյն վրայ առաջին հարցաքննութեանց մեղմացուած էին colonel Lamouroux։ Ցետոյ Էնկիւրի գտնուեցաւ կեսարացի Հայ փաստաբան մը որ նախախնամական դեր խաղաց այս առթիւ և որուն անունը անժանօթ մնաց։ Հայութիւնը ոչինչ գիտէ իր մասին հակառակ անոր որ երախտագիտութեան պարտք մը ունի անոր։ Ինդրոյն մօտէն իրազեկ, հոս առիթէն կ'օգտուիմ յայտնելու և հիացումի հաւատարիքը բերել իր ազգասէրի և մարդասէրի անժանօթ մնացած առաքինութեան։

Փաստաբան Արմենակ Է. կը պատկաներ Եղովբեանց(1) բարեկեցիկ ընտանիքին։ Առաջնակարգ օրէնագէտ և չատ հմուտ տահկագէտ մեր ազնուական ատեն խորագէտ տեղեակ թրքական հոգեբանութեան, հին պահպանողական Հայ մըն է, մտերիմ բարեկամ կուսակալ Ապեհին փաշայի։ Շատ սիրուած ու յարգուած մեր ազնուական ժամանակ, ինկիւբին օտար հիւպատոսներէն, իր վարուելակերպով կը յարգէր, կը կարգադրէր ամէն խնդիր որ երբեան կու գար կուսակալութեան և հիւպատոսարաններու միջև։ Այս եզական գիրքէն կ'օգտուի ան իր ազգակիցներուն անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցանելու։

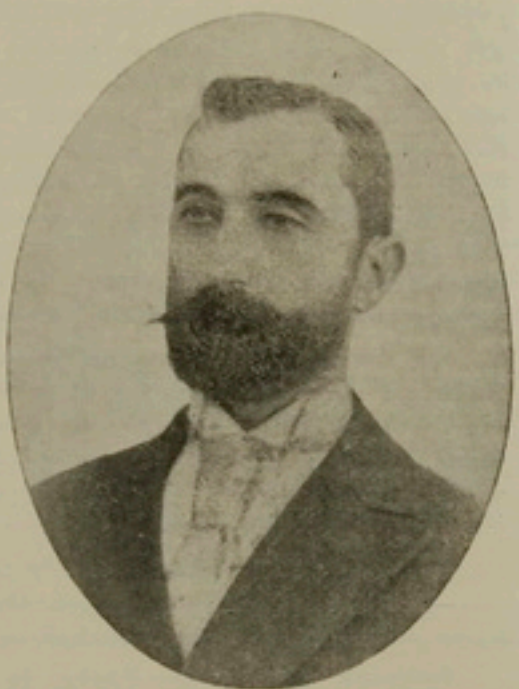

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՆՈՎՔԵԱՆ
(Ծն. 1863 – 1915†)

Գէտք չէ նահ մոռնալ թէ Ապեհին փաշա իր ժամանակին յաւագոյն թուրք բանաստեղծ-գրագէտներէն մին էր։ Կարմիր Սուլթանը կը կասկածէր միշտ գրագէտներէն։ Իրեն պէտք են ոչ ուսումնական, ոգէտ, բիրտ ոյժեր որոնցմէ կը սիրէ չըլլապատուիլ, անոնց ընչաքաղցութեան, ագիտութեան մէջ գտնելով իր անձին ապահովութիւնը։ Ապեհին փաշա ինկիւբի վալի նշանակուած է, առակ կասկածելի ոյժ մը Գալսէն

---

(1) Տարբեր տեղեկութեանց մը համաձայն որ մեզի հաղորդուած է հանգ. վահան Զամուրեանէ, Ա. Եղովբեանց ձերբակալուածներէն մին էր, եւ կեսարիայէն Գաղատիա դրկուած, եւ հոն տաժանելի չարչարանքներու ենթարկուած։ Ընդհ. ներումէն օգտուելով բաներէն ելած եւ Գաղատիա հաստատուած, եւ հոն մեծապէս օգտակար եղած էր կեսարացւոց, ատենները անոնց բոլոր վերաբերեալ Ռեհանին յղուած դաւերը։ Փաստաբանութիւնը սորված բլլալով իմ-ցօղութեամբ՝ ազակցութեամբ իր բեռայրին՝ Ցովհաննէս Քեահեահեանի, Թուրք փաստաբաններ կ'ուզեն արգելք դնել իր արհեստը ի գործ դնելուն։ Եղովբեանց Կ. Պոլիս կ'երթայ եւ բնութիւն կուտայ ու վկայական ատենապով կը դառնայ Գաղատիա, ուր կը յաջողի յաւ դիրք գրաւել, եւ հիւպատոսներու ալ սիրելի դառնալ։ Գաղատիոյ տեղահանութեանց ատեն, դաւարանին մէջ գիներն կը ձերբակալեն եւ նոյնիսկ չձգելով որ իր ընտանիքէն հրաժեշտ առնէ նամբայ կը հանեն եւ բաղարէն միայն երկու ժամ հեռու ձորի մը մէջ անուելի տանջանքներով կ'սպանեն։

Ա. Ա.

հեռացնելու նպատակով(1)։

Գրագետ Ապետին փաշա առաջին ակնարկով նշմարած է, համառ տահկագետը և մտերմական կապերով կապուած անոր հետ։ Արմենակ էֆ. պարկեշտ խորհրդականն է, միջնորդն է, և Ապետին փաշային հասնելու համար պէտք է Հայ փաստաբանին հաճելի ըլլալ։ Երբ ներքնքանելու հետեւանօք հարիւրաւոր Հայեր կը լեցուին Ինկիւրիի բանտը, իրենք մրջնային աշխատանքի մը կ'ակսի առերես իր փաստաբանի անտարբեր նոյնիսկ թրքահպերի դերին մէջ, ինք չատ լաւ գիտէ թէ գոնէ 40-50 հոգի տարիներու բանտարկութեան պիտի ենթարկուին, գէտք է մեծամասնութիւնը գոնէ ազատել, ներկայացնելով իրր խարուածներ և անգիտակից մեղսակիցներ։ Այս կերպով կը բացատրէ իրենց հարցաքննիչ դատաւորին, ընդհ. դատախազին, յետոյ կը ներշնչէ Ապետին փաշան տեղեկագիր մը ղրկելու Գալիս, ցոյց տալով թէ յաչս օտար հիւպատոսներու կայսերական ներում մը այս խարուածներու մասին, Ջատկի առթիւ, ինչ մեծ առաւելութիւններ կրնայ ունենալ և կայսերական գթասրտութիւնը ինչ արդիւնքներ կրնայ առաջ բերել, մեծնոյն առեն իրեն Ապետին փաշային ինչ օգուտներ կրնայ հայթայթել։ Վալին կը համոզուի։ Արմենակ էֆ. ինք կը խմբագրէ տեղեկագիրը որ փաշան ընդօրինակելով ուղղակի կը ղրկէ պալատ՝ Համիտին։ Արդիւնքը չ'ուշանար։ Արդէն չորս-հինգ ամիսներէ ի վեր բանտ են ամբաստանեալք։ Ուրիշներ դեռ չեն հարցաքննուած։ Ասոնց վրայ ո՛չ ոհիրի և ո՛չ ալ ծանր յանցանքի ամբաստանութիւն մը չի ծանրանար, վասնզի պատասխանատու դեր մրն ալ չունին։ Ասոնց հետ շատ մրն ալ իսկապէս դատապարտելու ահմանուած ամբաստանեալներ կրնան օձիքնին ազատել, այնպէս որ Ինկիւրի հաւաքուած հարիւրէն 56 հոգի միայն կը ներկայանան դատարան, և մեւանները Ջատկի առթիւ իրր ոչ յանցաւոր կը վերադառնան իրենց տեղերը։

Ինկիւրիի դատարանին մանրամասնութիւնները այնպէս ինչ որ ուզած էր թուրք կառավարութիւնը ներկայացնել, կառավարական հրամանով հրատարակուեցան նաև Հայ թերթերու մէջ(2) և անօգուտ է վերադառնալ անոնց գի գործ են պատմական չահեկանութենէ։ Նոյնպէս շատ չափազանցուած են այն պաշտպանողական ճառերը որոնք Ճնչակի մէջ Նազարբէկ Ռշտունիի և ուրիշ ամբաստանեալներու բերնին մէջ դրաւ։ Իրականութիւնը այն է, ինչ որ ինծի հաւաստուած

---

(1) Ապետին փաշա, կրէտացի և շատ լաւ յունարէն գիտէր։ 1880ին Արտաքին գործոց նախարարի պաշտօնին մէջ էր, երբ Գերլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածին գործադրութեան մասին պետութեանց դեսպաններու 11 Ցունիս 1880ի ժողովագիրին պատասխանեց 5 Ցուլիս 1880 թուակիր բացատրագրով մը և ինքն վարեց այդ առթիւ յաջորդ բանակցութիւնները, որոնք ոչինչի յանգեցան։ Ա. Ա.

(2) Մասնաւորապէս Արեւելք եւ Հայրենիք (p. 521–565) օրաթերթերուն մէջ, թարգմանելով «Ճերիտէի Մէհաքիմ» դատական հաշիւէսէն։ Իր բոլոր ցաւակաւոր խմբագրութեամբ իսկ բոլորովին զուրկ չէ հետաքրքրական կողմերէ, վասնզի իր գլխաւոր գիծերուն մէջ իրողութեանց ճշդութիւնը պահուած է։ Թափանցող մխիթ մը պիտի գտնէ հոս բաւական ուշագրաւ կէտեր։ Ա. Ա.

է այդ գատին ամբաստանեալներէն մէկ քանիին կողմէ, թէ գլխաւոր ամբաստանեալը անվախ կտրիճ կեցուածք մը ունեցած են, մանաւանդ էվքէրէցի պատանի ուսուցիչ Մարտիրոս Ձիվանեան որուն պաշտպանողականը խորապէս ազդած է հիւպատոսական թարգմաններուս վրայ, որոնք ամբողջ դատավարութեան չրջանին, ներկայ գտնուած են։ Դանիէլ վարդապետ հոս ալ առիթը կը գտնէ կեսարիոյ Թուրք պաշտօնէից գլխուն փորձանք բլլալու։ Երբ կը կարդացուի կեսարիոյ իր հարցաքննութիւնը— կը պատասխանէ — «Ես ոչ մի հարցաքննութիւն տուած եմ կեսարիա, հարցուցէք կեսարիոյ հարցաքննիչին»։ Նախագահը կը դառնայ հարցաքննիչին որ ներկայ է, և բացատրութիւն կը պահանջէ։ Մարդը կը կմկմայ։ Նախագահը բարկութեամբ կը նետէ ձեռքի թուղթը և կեսարիոյ հարցաքննիչ դատաւորին դառնալով— Սախտաքեարութիւն ալ կ'ընէք հա՛ — (կեղծաւորութի՞ւն ալ կ'ընէք հա) և վարդապետը դուրս կը հանեն, իրմէ ետքը 12 հոգիներ մեծնոյն կերպով կ'ուրանան իրենց կեսարիոյ յայտարարութիւնները։

Թրքական բարքերու մէկ յատկանշական նմոյշը, Թուղլայի կողպտուած սուրհանդակին յայտարարութիւնն է։ Կեսարիայէն իրը վկայ գինք բերած են էննկիւրի։ Կեսարացիք միջոց գտած են դրամով բերանը գոցելու։ Երբ դատարանին առջև իրեն ցոյց կու տան ամբաստանեալներէն անոնք որ իրեն վրայ յարձակած էին, անոնք ներկայ բլլալով հանդերձ հոն, Թուրքը կ'երդնու թէ իրեն վրայ յարձակողները ասոնք չեն։

Դատարանը կը չուարի, յաչս օտարներու այսպիսի նոր դէպքերու կրկնուիմը նկատի կ'առնէ և դատը վերջացած կը համարուի։

Ըստ պատժական օրէնքի 56րդ յօդուածին ամբաստանեալներէն

17 հոգի մահուան

6 » 15 տարուան բերդարգելութեան,

8 » 10 » »

10 » 7 » »

որով 41 հոգի դատապարտուած են։

Գատմութեան համար պիտի յիշեմ հոս իրենց անուններըը.

Մահուան դատապարտուածներ

1.— Անտոն Ինճուեան,	Գոլանցի,	45	տարեկան,	ուսուցիչ
2.— Կարապետ Թումաեան,	Մարզուանցի,	45	»	»
3.— Յովհ. Դայաեան,	»	28	»	»
4.— Յակոբ Գահլաուունի,	Կէմէրէկցի,	42	»	վաճառական
5.— Կարօ Քէրիմէնեան,	Թալասցի,	24	»	ուսուցիչ
6.— Մարտ. Ձիվանեան,	Էվքէրէցի,	19	»	ուսուցիչ
7.— Դանիէլ վարդապետ,	Տէրէվանքցի,	42	»	վանահայր
8.— Կարապետ Ալաճաճեան,	Կեսարացի,	28	»	վաճառական
9.— Յակոբ Ձէպիտէլիքեան	»	30	»	»
10.— Բարսեղ Տէօքմէճեան,	»	27	»	»
11.— Միհրաք Քէչէճեան,	Եօզկաթցի	34	»	ուսուցիչ
12.— Միհրաք Նազարեթեան,	Թալասցի	23	»	կառապան
13.— Թորոս Մահուկեան,	Կիւրինցի	22	»	վաճառական

14.— Կիւլպէնկ Համալեան, Թալասցի, 20 տարեկան հիւսն
15.— Յովհ. Արզումանեան, Կեսարացի, 28 » »
16.— Մխիթ. Խանապախեան, Թալասցի, 24 » »
17.— Փանոս Եաղուպեան, » 30 » գինագործ

15 տարի բերդարգելութեան

1.— Մկրտիչ Փափազեան, Մարզուանցի, 28 տարեկան, խանութպան
2.— Յար. Դարակէօզեան, » 25 » »
3.— Մարտ. Գալուստեան, Կէմէրկեցի, 40 » քարոզիչ
4.— Դաթը. Վարդուկեան, Էվէրէկցի, 28 » կօշկակար
5.— Յար. Կիւրինեան, Թալասցի, 26 » նամականաշխ
6.— Յակ. Թաւպազեան, » 42 » ժամագործ

10 տարի բերդարգելութեան

1.— Սենեքերիմ Քէպապճեան, Եոզկաթցի, 23 տարեկան, ուսուցիչ
2.— Միհրան Վարդանեան, Զորումցի, 28 » խանութպան
3.— Յակոբ Տէօվլէթեան, Գէլէդէսէցի, 44 » »
4.— Ստեփան Գօյանեան, Էվքերէցի 25 » հարկահան
5.— Մուշեղ Զորլեան, Եոզկաթցի, 30 » կաղապարիչ
6.— Յակոբ Զոլաքեան, Կեսարացի, 25 » կօշկակար
7.— Մամաս Ունանեան, » 22 » մասվահառ
9.— Յար. Սիմոնեան, Թալասցի, 48 » Ապխտարար

7 տարի բերդարգելութեան

1.— Սրբուհի Քէլլէճեան, Էվքերէցի, 26 տարեկան
2.— Արեգն Գալֆայեան, Թալասցի, 33 » վաստակաւոր
3.— Շաւարշ Եսայեան, » 40 » ուսուցիչ
4.— Ղազ. Հատրեան, Հաճիգիւղցի, 24 » խանութպան
5.— Գալուստ Ուզունեան, » 25 » վաճառական,
6.— Սարգ. Միսիրլեան, » 30 » ուսուցիչ
7.— Խաչ. Օղլագճեան, » 35 » ատաչնանկ
8.— Յովհ. Տիրացուեան, Կէրմիրցի, 33 » կառապան
9.— Յովհ. Գարաքիւլահեան, Կեսարացի, 21 » ապաստար
10.— Դան. Դաստապ Բարսեղեան, » 26 » ատաչնանկ

Իսկ 14 հոգի անպարտ կ'արձակուին։ Անոնց մէջ է նաև Ռուբէն ձեվահիրճեան մասնիչը որ իբր «մուխպիրի ատաղձ» (հաւատարիմ տեղեկատու) գաւառապետին չնորհաւորութեան ալ կ'արժանանայ։

Մահուան գաւառապարտուածներէն կարապետ Թումաեանը և Յովհ. Գայաեանը ազատելու համար, Մարզուանի Գոլէճի տնօրէն Տոքթ. Հէրիք կը դիմէ Ամերիկեան դեսպանին, միւս կողմէ Տիկին Թումաեան, Ջուիցերուհի մը, որ այդ միջոցին Եւրոպա կը գտնուէր, կ'անցնի Անգլիա, հանրային կարծիքը ոտք կը հանէ։ Կլատսթոնի դահլիճը իր ձայնով դեսպանին միջոցաւ, անոնց ազատ արձակումը կը պահանջէ. Բ. Դուռը տեղի կուտայ և երկուքն ալ գուրս կը հանուին Թուրքիայէն։ Բացի ոճրագործութեամբ մահուան գաւառապարտուածներէն, որոնք կախաղան պիտի հանուին, միւս մահուան գաւառապարտուածները պատժոյ թեթեւացում կը տրուի։ Այսպէս ինն հոգի կ'աքսորուին Ափրիկեան Թրիպոլիս, որոնց մէջ է նաև Դանիէլ վարդապետ (8 տարուան բերդարգելութեան վերածուած), 14 հոգի Ակիա, 10 հոգի Ռո-

տոս, Ձեացեալ հինգ հոգիներըը, որոնց մէջ նաև Հնչակեան ներկայացուցիչ Ռշտունին, կը բանտարկուին Մէտտարանէն՝ կեզր. բանտը։

Հոս պիտի չծանրանամ այս աքսորեալներուն մինչև աքսորավայրը հասնելուն և հոն քաշած տանջանքներուն և անոնց աննկարագրելի ոդիսականին վրայ։ Պիտի բաւականանամ միայն առաջին վերջին ապրուածին յիշատակութեամբ։

5. ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ.— Ինկիւբրի դատարանին փոփոխեալ և վաւերացեալ վճիռը Գալաէն կը հասնի 28 օր յետոյ։ Նոյն գիշերն իսկ կախաղանի դատապարտուած հինգ դատապարտեալները կ'արթնցնեն, անկողինին կապել կու տան, իբր թէ դէպի աքսորավայր հասնելու համար և ձեռքերնուն ձեռնակապ զարնելով կը տանին տնօրէնին սենեակը։ Բերել կուտան Հայ քահանան որպէսզի կրօնական պարտականութիւններին կատարեն։ Քահանան կը խոստովանեցնէ և հրաման կ'ուզէ երթալ հաղորդութիւն բերելու։ Զեն արուիներ, առարկելով թէ ժամանակը ուշացած է և թէ կառքերը համբայ պիտի ելլեն, և իսկապէս կը դնեն բեռան կառքերուն մէջ որոնք կանգ կ'առնեն քաղաքին Թախտա Ղալէ բուսած հրապարակը, ուր պատրաստուած են հինգ կախաղանները, ամէն կողմ զինուորներով չրջապատուած։

1893 Յուլիս 18 առաւոտ. Հայ ցեղափոխութեան անդրանիկ նահատակներուն, անմահ Զէյլօներու վերջին վայրկեաններն են։

Նախ կը կարդացուի Թորոս Տառուկեանի մեծ Զէյլոյին մահավճիռը։ Թորոս ամենայն պաղարիւնութեամբ կը լսէ։ — Դուք ով էք որ ինձի պէս «եիկիթ» մը (բաղ) պիտի կախէք, կեցցէ՛ Հայաստան, և ձեռնակապ ձեռքերովը կը քաշէ կախաղանի չուանը և գլուխը կ'անցնէ հանգոյցին մէջ։

Կիւլպէնկ որ Թորոսին անբաժան բնկերը եղած է, անոր կախելը տեսնելով կը մարի. և մարած վիճակի մէջ կը կախեն։

Տիշլէկ Յովհաննէս մինչև վերջին վայրկեանը իր անմեղ բլլալը կը պոռայ։

Մխրիճան անտարբեր է, և ոչ իսկ գոյնը փոխուած. անփութօրէն կը յառաջանայ կախաղանը։

Փանոս անգադար կը հայհոյէ Թրքական ամէն սրբութեան, Սուլթանին և այլն։ Իր վերջին բառերը կ'բլլան.— Կը ցաւիմ որ 40-50 Թուրք աւելի չմեռցուցած կ'երթամ։

6. ԶԻԼԼՕՆԵՐԸ.— Հակիրճ ակնարկ մը նետենք կեանքին և գործունէութեան վրայ այս հինգ նահատակներուն միայն, որովհետև անոնք որ Զէյլօ անունին ներքև աստղատակութիւն ըրին Թուով չատ աւելի են, ինչպէս Տէլի Քէչիլին Միսաքը, Ճանոն, Իվերէկցի Մամաը և ուրիշներ, որոնց կենսագրականը դժբախտաբար չեմ կրցած ձեռք բերել։

Թորոս Տառուկեան.— Թորոս ծնած է Պիւրին 1871ին և չատախտած տեղւոյն Աբամեան վարժարանը, յետոյ բնտանիքը Հօզդաթ փոխադրուած բլլալով հոն ալ պահ մը աշակերտած է Վահանեան վարժարանը։ Հօրը մահէն ետք բնտանիքը ցրուած է, և ինք կրտսերը՝ մօրը հետ վերադարձած Պիւրիւն։ Կիսատ ուսուած մը միայն առած, նախ չուկան խանութ մը կը բանայ և չի յաջողիր։ Ո'ստիպուի վերադառնալ հօրը արուեստին՝ գիւղերը չրջիկ վերեզակութեան։ Կար-

հահասակ, նիհար, հիւանդոտ պատանի մըն է։ Այդ չրջուն չարքաշ կեանքը և մանաւանդ ձեռքը ուռեցած փոքրիկ դրամագլուխը և ձին պահելու և աւազակներու դէմ պաշտպանելու պէտքը կը կերպարանափոխեն, անվախ կը դարձնեն Թորոսը։ Օր մը ձին չրելու համար գետ մը կ'ուղեկայ թուրք գիւղի մը մէջ և զէնքի կը դիմէ։ Կեավուրին այս արարքը կը տարածուի գիւղէ գիւղ և զինք կը հանչնան։ Անկարելի է այլեւս չրջիկ վերեզակութիւնը շարունակել։ Ո՛սկսի ուրիշ կողմեր արմտիքի վրայ գործունէութեան։ Մարզուանէն անցած ժամանակ կը ծանօթանայ տեղւոյն կազմակերպութեան և կ'անդամակցի(1)։ Այլեւս առեւտուրը կը զղուեցնէ զինքը։ Օր մը ինկիւրի կ'երթայ ձեռքի ապրանքները կը ծախէ, կը գնէ զէնքեր և հազարի մօտ փամփուշտ և կը բերէ Մարզուան, կը տրամադրէ կազմակերպութեան։ Երազ մը ունի՝ Մինաս Օղլուի հաւասարիլ, բայց կազմակերպութիւնը այս վտիտ երիտասարդին վրայ դեռ վստահ չէ։ Նախ զուխի Հայ գիւղերուն իրը սուրհանդակ կը գործածեն։ Անգամ մը համբան կը հանդիպի թուրք էշգեաներու որոնք կ'ուզեն զինք կողոպտել և ձին առնել։ Թորոս կը մեռցնէ անոնցմէ մին, միւսները կը քաշուին։ Սկսած է իրեն համար ասպետական կեանքը։ Կազմակերպութիւնը կուտայ իրեն կառավարական հրացան մը և փամփուշտներ, և կ'արտօնէ ասպետական խումբ մը կազմել և կը ղրկէ կեսարիոյ կողմը։

Տարիներէ ի վեր Աֆշար աւազակ մը Զէյլօ անունին ներքև կ'ասպատակէ Ինկիւրիի և Սվազի նահանգները։ Տարօրինակ աւազակ մըն է այս Զէյլօն։ Իր ամբողջ ոխը թուրք ոստիկանութեան դէմ է. երբ զարնէ սուրհանդակ մը և կողոպտէ կարաւան մը, ապրանքները կը բաժնէ աղքատ գիւղացիներու. երբ հանդիպի հօտաչի մը՝ ձեռքը ոսկի մը կը դնէ որ աղօթէ իրեն համար։ Ժամանակէ մը ի վեր անհետացած է Զէյլօ։ Թորոս անոր անունը և գործելակերպը կ'իւրացնէ և ահա կ'ակսի Զէյլօներու չրջանը որ երկու տարիէն աւելի պիտի տեւէ։ Գողերուն գիւղերուն մէջ կը հանդիպի թալացի Կիւլպէնկին, իրեն պէս փոքրահասակ բայց ուժեղ կազմով պատանիի մը, մրեւնոյն հայրենասիրական երազներէ տարուած։ Կազմակերպութիւնը հիանալի է, նախ իրը Աֆշար Զէյլօն է որ կը գործեն, և ո՛չ Հայ. երկու կամ երեք հոգի միասին և ոչ աւելի։ Մրեւնոյն լազի զգեստները կը կրեն և մրեւնոյն պաշլըխները։ Օրն օրին տեղեակ են սուրհանդակներու մեկնման, կարաւաններու քաղաք հասնելու ժամուն։ Երէկ կեսարիոյ մօտերը յարձակում մը գործած են նոյն ժամերուն մէկ երկու օրուան հեռաւորութեան վրայ նոյն հագուստներով, նոյն թուով ձիաւորներ կ'երեւան, և կ'անհետանան։ Թուրք գիւղերու մէջ առատաձեռն Զէյլօները միշտ սիրուած ու յարգուած, գրկարաց կ'ընդունուին։ Հայ գիւղերը միշտ սիրուած ու յարգուած, գրկարաց կ'ընդունուին։ Հայ գիւղերու մէջ դերերնին կը փոխուի՝ փրոփականտիստ են։ Վայ եկած է

---

(1) 1891ին Մատուկեան մտած է Հնչակեան կազմակերպութեան մէջ Մարզուանի Անգաթոլիա Գոլէճի ուսանողներէն իր հայրենակից Կիւրիւնցի Ղեւոնդ Կրթլոզեանի կրկնակ դիմումներուն եւ Նահանգային Վարչութեան վրայ (Միհաս Պետրոսեան, Կռահակ, Գ. տարի, էջ 130)։ Իր նախնական գործունէութիւնը եղած է միշտ իր ձիով պարզ բդեշտարութիւն մը (ծոյն)։

մատնիչին գլխուն։ Սուրհանդակները զարնելով կողոպտած դրամին, կառավարական նոր զէնքեր, նոր փամփուշտներ գնելու, նոր առպատակներ զինելու կը գործածեն։ Իրենց կեդրոնը, թագաւորը Տէրէվանքն է, Դանիէլ վարդապետին քով։

Թորոսի կեանքէն դրուագ մը պիտի պատմեմ, ցոյց տալու համար անոր յանդգնութեան և քաջութեան աստիճանը։

Ամառ է, երեկոյեան դէմ, քաղաքէն ամառանոցները կը վերադառնայ կեսարիոյ բարեկեցիկ դասակարգը, երբ լուր կուգայ թէ Գարա-Տէրէյի այգիներուն ատորատը Չէլլօն երեւան եկած է։ Ոչ ոք կը համարձակի քաղաքէն ելլել։ Հարիւրապետ Սէյֆուլլահ որ պէտք չէ մոռնալ թէ քաջ է, կը հրամայէ ոստիկաններուն իրեն հետեւիլ։ Խանին մէջ կը գտնուի կարճահասակ, նիհարակազմ համբոյդ մը, ան ալ ձին կը քաշէ և կը հետեւի ոստիկաններու խումբին, քաղաքին դուրսը կը բռնէ Թալասի ճամբան և հազիւ գնդակի մը հասնելու հեռաւորութեան հասած կը փոխէ ճէնը լազի պաշլըխի և կ'սկսի գնդակա՛ծել ոստիկանական խումբը և կ'երթայ միանալ իր միւս երկու ընկերներուն։ Թորոսի այս տեսակ խոլ յանդգնութիւնը վերջ ի վերջոյ իր կորուստին պատճառ պիտի դառնայ։

Սողանլը Տէրէյի մէջ Թորոս և Կիւլպէնկ կը պաշարուին Սեբաստիոյ և կեսարիոյ ոստիկաններէն բաղկացած երկու հարիւրէ աւելի ձիաւոր խումբի մը կողմէ։ Ապատակները անխոցելի են կարծես, իսկ ձիաւորներու վրայ անոնց գնդակները գրեթէ անվրիպելի. մինչև երեկոյ կը կռուին և մթութենէ օգտուելով կը կտրեն պաշարող ձիաւորներու շղթան և կ'անհետանան։

Քանի մը դէպքեր յիշեցի Թորոսի կեանքէն։ Դժուար է այդ յեղափոխական անբասիր կեանքին հետեւիլ օրն օրին և անոր առպատակային կեանքին ամբողջութիւնը գիտնալ և պատմել։ Դժբախտաբար Սէրը որ ոեւէ անհատի համար ցաւուրիւն մրն է, յեղափոխականին համար մահ է, և անոր զոհ գնաց Թորոս, ինչպէս պատմեցի այս իսկ պատճառով ձերբակալուելով Կիւրինի մէջ։

Կիւլպէնկ Համալեան.— *Ամէնէն անձնուէր յեղափոխականներէն մին եղած է Կիւլպէնկ, և կարելի է ըսել նաև ամէնէն մաքուր յեղափոխականը։ Մնած է կեսարիոյ Թալաս գիւղը 1873ին(1) հայրը կը կոչ-*

---

(1) Գաղաւիոյ դաւառարուեան բրմական պաշճեճի մէջ որ կը պարուճակէ բարգմանութիւնը Կիւլպէնկի Դաճիէլ վրդ.էն գրի առնուած կեճսագրութեան, իր ծննդեան թուականը նշանակուած է 1871: Ըստ այս վարդապետին, մինչև վեց տարեկան հասակը հօրը տունը կը մնար։ Չորս տարեկանէն մինչև վեց, իրեն տարեկից տղոց հետ միշտ կռիւ ու վիճաբանութիւն կ'ընէր և պարապատիկի և այլ փոքր խաղերու մէջ հարտարութիւն ցոյց կուտար։ Ութը տարի ութը դասատուներէ դաս առնելով քիչ մը հայերէն կարդալ ուսած է։ 14 տարեկան եղած ատեն իր ազգականներէն մէկուն քով գացեր է Գըրչէհիր։ Հոն տարի մը հիւանդութիւն ընելէ յետոյ, ձիու վաճառականի մը հետ Զմիւռնիա գացեր և հիւանդութեան արհեստ առած տարեր է։ Քիչ ժամանակի մէջ համրու ծախք մը հայթայթելով Մեր-

ւէր Ալթեր Բարսեղ։ Հազիւ դպրոցի երես տեսած է։ Զօզուխի գիւղերէն միոյն մէջ (Գրուճզելա) կը հանդիպի Թորոսի, և երկու երիտասարդները մեծնոյն հայրենասիրական ոգիէն մղուած՝ կ'սկսին ապստամբային կեանքը։ Թորոս և Կիւլպէնկ անբաժան են։ Ինչ քաջութեան և յանդգնութեան առասպելական արարքներ կատարած է Թորոս, Կիւլպէնկ ամէնուն մասնակից է։ Միեւնոյն ժամանակ բարի է և հլու։ Ամէն անգամ որ Դանիէլ վարդապետին հետ հոս Աղեքսանդրիա կը խօսէինք այդ հերոսական չրջանին վրայ, վարդապետը հառաչ մը ուներ, —Ա՛հ Կիւլպէնկս, այդ ուրիչ տղայ էր— և ինք որ Թորոսին ամուսնութիւնը և անխոհեմութիւնը կը քննադատէ իր յիշատակներուն մէջ, Կիւլպէնկին վրայ քննադատելի ո՛չ մի արարք կը գտնէ։ Ինք է որ Կիւլպէնկը ընկերացուցած է Ռշտունիին իբր

արնի համբով իր հօրը տունը վերադարձեր է։ Հոն իր հօրը հետ՝ իր առաջ կրթութեան և բնական հակման հետեւանօք, զինեալ վիճակի մէջ ձի նստելով Ակշար գիւղերը կը պտտին եղեր առեւտուրի համար։ Այս միջոցին իր մայրը ՀՅԴ-ական հիւանդութենէ մը վարակուելով Հավզայի բաղնիքը տարեր է։ Այս կերպով 14 ամիսի չափ ի Զօրում կահագործութիւն ուսանելով իր հայրենիքը դարձեր է։ Քիչ մը ՀՅԴ-եան ներքաստիա ուղեւորեր է և լսելով որ Կարինի մէջ Հայկական խնդրոյն համար խեղ մը ընկերութիւններ ու ազգային ակումբներ երեւան ելած են, զինուոր գրուեր է՝ երկար համբորդութիւն ընելու փափաքով և Հայ դիւցազանց կարգ մը քաջագործութիւնները կարդացնել տալով և լսելով՝ ընկերութեան մասնակցելու և ծառայելու համար։ Թէև փափաքեր է ներքաստիայէն անդին երթալ, սակայն արգելքներ տեսնելով հայրենիք դարձեր և իր հօրը հետ մէկ ու կէս տարի չրջուն փերեզակութիւն ըրեր է։ Յետոյ Կ. Պոլիս երթալով ժամանակ մը մնացեր է և իմանալով որ Հայաստանի խնդրին մասնակցողներ կան, իր հայրենիքը թալաս ուղեւորելու համար համբայ ելեր է իր արհեստին շնորհիւ ձեռք անցընելիք դրամները այդ նպատակին վատնելու տեղիով։ Պոլիսէն Ինկիւրի գացեր և հոն մէկ քանի ընկերներով կառք մը վարձելով համբայ ելեր են։ Կառապանը որ Բուլղարի գաղթական մըն էր, կրօնքի դէմ հայհոյելով, ինք սբրտմտեր և համբան իր ընկերներուն աչակցութեամբ կառապանը խղդեր են։ Դիակը երկու ժամի չափ ձգելէ յետոյ, յարմար տեղ մը թաղեր են։ Օգտակար գացեր են։ Իր ընկերներէն մին կառքն առնելով ուրիշ տեղ մը մեկներ և իրենք ալ ուրիշ կառքով մը Թալաս ժամաներ են։ Վեց ամիս ևս ի Թալաս բնակելէ յետոյ Գրուն-Գյլա գիւղը գացեր է հարսանիքի համար և հոն Կիւրինցի Թորոսի հետ տեսնուելով բարեկամութիւն հաստատեր է։ Մէկ քանի ամիս յետոյ Իֆքէրէ Ս. Կարապետի վանքին մէջ Թորոսի հետ միանալով կէմէրէկ գացեր և հոն 12 ոսկիի ձի մը գներ են։ Անկից Զօրումի համբով Մարզուան ուղեւորեր են՝ իրենց իջեւանած գիւղերուն ժողովուրդը հայկական խնդրոյն համար գրգռելով։ Մարզուան 17 օր մնալէ յետոյ Հաճիքէօյ գտնուող ընկերութեան կողմէ զրկուած կառքով Հաճիքէօյ գիւղախումբը տարուեր է. անկէց իրեն հետ հետիոտն երկու ընկեր առնելով գացեր է յարձակելու Օսմանճըգի թղթատարին վրայ, սակայն իմա-

ամէնէն կարող և մաքուր ասպատակը։ Վարդապետը երբեք չկրցաւ ներել Ռշտունիին որ իր ձերբակալման պահուն հակառակած էր Կիւլպէնկին գէնքի դիմելուն։ «Դուն քանի մը շուն տաճիկ չսատկեցուցած չէր մեռներ Կիւլպէնկոյ» կ'ըսէր խեղճ վարդապետը։ Կիւլպէնկը մարդկօրէն, յեղափոխականօրէն շատ ըմբռնելի սոսկ փառասիրութիւն մը ունէր։ Գիտէր որ այդ համբան՝ ասպատակային կեանքը օր մը չէ օր մը իր կեանքին անժամանակ վերջ պիտի դնէր։ Կ'ուզէր իր անունը մոռացութենէ ազատել, և անոր համար վարդապետին գրել տուած էր իր կենսագրականը, որուն մէջ մանրամասնօրէն պատմած էր, Թորոսին և իր գործունէութիւնը։ Ինչպէս ըսի այդ կենսագրականը կառավարութեան ձեռքը անցաւ Տէրէվանքի վանքին խուզարկութեան առեն և վարդապետին դէմ, ամբաստանութեան գլխաւոր ապացոյցը եղաւ։

նալով որ թղթատարը պարապ է, ետ կեցեր են։ Շաբաթ մը նոյն գիւղին մէջ ապասելէ յետոյ ընկերութեան կողմէ ձիաւոր մը և տուներ է իրենց, որով նորէն ձեռնարկեր են կողոպտելու նոյն թղթատարը սակայն իրենց հասած տեղն իրենց չարժմանց անյարմար ըլլալով, երկու կողմը լեռներէ պաշարուած ձորի մը մէջ երկու մասի բաժնուեր են։ Թղթատարի անցնելու պահուն երկու գնդակ առջեէն և երկու գնդակ ետեէն արձակելով թղթատարի ձին վգէն զարկեր են և այդպէս թղթատարի պահապաններէրը պարտաւորուեր են հեռանալու։ Դարձին իմանալով որ թղթատարը առանց դրամի էր, ըսեր է թէ իրենց նպատակը սոսկի համար կողոպտել չէր, այլ կեդրոնական ընկերութեան արտօնութեամբ ցոյց մը ընել։ Ցետոյ Հաճիքէօյէն Գասպար անուն դպրոցական մը շատ մը աղաչանքներով և թախանձանքներով իրենց մասնակցեր է։ Ինչերը ժամը երկուքին գացեր են յարձակելու։ Զօրումի և Մարզուանի մէջտեղը գտնուած տարպանդին վրայ։ Տարպանդին դուռը զարնելով արթընցուցեր են պահակ ոստիկան-զինուորը։ Ոստիկան-զինուորին նախատինքներ և հայհոյութիւններ ընելէ յետոյ, ձին ու զէնքը առնելով փախեր են, ինք ալ իր ձեռքը գտնուած Մարթինի հրացանը 2–3 անգամ պարպելով ոստիկան-զինուորը սպաններ են»։

Միևնոյ Պետրոսեան ալ կը հաստատէ թէ Թորոս եւ Կիւլպէնկ Մարզուանի մէջ *Արամ* անունով մարտական խումբի մը ստեղծագործելով նոյն տարին Գոլէնին ընթացաւտրս Սիմ Հանիգիւղցի Գասպարին հետ միացած երեք հոգիանոց խումբով մը ճամբայ ելած են դէպի Զօրում ու Եօզկաս, եւ ճամբան Չէֆֆէլի պահնորդարանին (տարպանս) ոստիկանին սպանութիւնը կատարած են: Գասպար՝ իրենց վրայ դրկուած ոյժերու դէմ կռուած ատեններին, որովհետեւ վարժ չէր մարտական գործերու եւ ձի հեծնելու, վար իջկաւ եւ անյայտացաւ անտառին մացառներուն մէջ, եւ հետեւեալ օրը երբ Սէյտէմ գիւղը կը մտնէ հաց առնելու համար կը ձերբակալուի եւ Եօզկաթի մէջ դատուելով մահուամբ կը պատժուի: Իսկ Թորոս եւ Կիւլպէնկ մահ սփռելով ոստիկան-զօրաց եւ Չերէզներու մէջ կը ճողոպրին եւ կը շարունակեն իրենց ապստամբական գործը: 1892 Նոյ.ի վերջերը անոնք կողոպտեցին Ազատ Մատէնի թղթատարը եւ Կէմէրէկ հասնելով տեղւոյն Հնչակեան վարչութեան յանձնեցին 228 ոսկի:

Ա. Ա.

Միրիճան Խանապախեան եւ Փանոս Չաղուպեան (1).— *երկուքն ալ Թալասէն են, և «էֆէ»ութենէ յեղափոխութեան անցած։ Իրենց քաղաքները շրջակայից մէջ նմանը քիչ ունի։ Դժբախտաբար իրենք անկարգապահ են, երկուքն ալ ձիու և զէնքի մարդն են, և ինչպէս Թորոս և Կիւլպէնկ, այս երկուքն ալ իրարմէ անբաժան են, բայց չունին միւս երկուքին գաղափարապաշտութիւնը։ Միրիճան թէպէտ աւելի երիտասարդ քան Փանոսը, շատ աւելի խորամանկ և ճարպիկ է, իսկ Փանոս բիրտ ոյժի մարմնացումն է, հակայ մը մարմնով, և գժոխային դէմքով։ Փանոսի համար որսի մէջ թռչուն մը կամ դուրսը մարդ մը սպաննել ոեւէ տարբերութիւն չունի։ Փանոս հանդիպած է Թորոսին Գօզուխի շրջանին մէջ՝ ոճիրի մը պատճառաւ փախստական եղած միջոցին։ Թորոս ուզած է այդ հակառակորդած յօգուտ յեղափոխութեան, և իր ընկերոջ Միրիճանին հետ Չէլլօ «սանիճ»երու կարգը անցուցած։ Փանոսի նկարագրին վրայ գաղափար մը տալու համար իմ կեանքիս գոնուած միջոցիս պատահած դէպք մը պիտի պատմեմ հոս։ Թալասի մասնաճիւղը գրամի պէտք ունի մաս մը զէնք գնելու համար, ուստի կը մտածէ քանի մը ասպատակ հանել։ Փանոս և Միրիճան շուտ մը ձին կը քաշեն։ Կիրակի օր մը Թալասէն ոչ հեռու յունաբնակ Թավլուսան գիւղը կ'երթան, աղբիւրին քով կը հանդիպին քանի մը յոյն աղջիկներու, որոնք իրենց «ֆաքքէ»ներուն և գլխու մազերնուն վրայ կարգ կարգ շարուած ոսկիներ կը կրեն։ Կը քաշեն դաշոյնը և դիւրութեան համար մազերը ու ոսկիները միասին կտրելով, ժամ մը ետքը կը դառնան Թալաս։ Ահաւասիկ գրամը։ Կազմակերպութիւնը կ'այպանէ իրենց այս արարքը, Փանոս չի կրնար ըմբռնել, կ'ընդվզի. չ'է որ գրամ պէտք է։ Վարպետները իր յիշատակներուն մէջ կ'ըսէ թէ պահ մը մտածած են հեռացնել զանոնք կազմակերպութենէն, բայց դիւրին չէր Փանոսի պէս մէկէ մը զըրկուիլ։ Գաւմեցի կախաղանին առջև իր ցաւը 40–50 թուրք աւելի չպաղնած մեռնելուն համար։

Տիւլէկ Ճավիճեան Ակռամանեան.— *Թարձրահասակ թիկնեղ, անհնազօրէն բարի և անձնուէր երիտասարդ մըն էր Տէշլէկ և քաջ որսորդ։ Այս ալ էֆէութենէն եկած էր յեղափոխութեան, բոլորովին մաքրագործուած, համակ նուիրում դարձած՝ ազգին համար։ Ինք տահկահօս էր, իրեն համար ուսում ունեցողները տարբեր մարդեր էին, և ինք կուրօրէն կը հնազանդէր երէկի պատանիներուն որոնք Կոմիթէն կը կազմէին, օրուան, գիշերուան ամէն ժամուն գործը հանգիստը ձգած անոնց տրամադրութեան ներքև էր, ու ամէնէն գժուարին, վտանգաւոր գործերը գլուխ կը հանէր ժպիտը չրթունքին, ինչպէս ճեաֆթաձիները փակցնելու գործը գլուխ հանած էր առանց նշմարուելու։*

Թուրքերը կը սարսափէին իր ոյժէն, քաջութենէն և նշանառութենէն։ Տեսանք թէ՝ ինչ գժոխային գաւով, բոլորովին անմեղ, մինչև կախաղան զրկեցին զինք։

---

(1) Միհրան Պետրոսեան, Փանոսը կ'ուռակէ **ըրացարձակապէս ծանօթ աւազակ** եւ աճուր կազմակերպութեան հետ կապ ունենալը չ'ընդունիր, իսկ Միրիճանը՝ Փանոսի մէկ սպանութեան իբր մեղսակից բոլորովին անմեղ զոհ մը ցոյց կու տայ, ինչպէս Ցովհ. Ակռամանեանը։ Ա. Ա.

Տիլլէկ Յովհաննէս մին է, այն խոնարհ հերոսներէն որոնք պատմութիւն չունին և որոնցմով լեցուն է Հայ յեղափոխութիւնը։ Բախտը ուզեց որ Հայ յեղափոխութեան Առաջին Նահատակներուն, Հայ ընդվզումի անգրանիկ Տիտաններուն, Թորոսի և Կիւլպէնկի, կողքին մարտիրոսի թագապսակին արժանանայ։ Երկիւղածութեամբ պէտք է խոնարհիլ մեր պատմութեան այս նոր Սուրբերուն յիշատակին առջև։

Զ. ՋԱՐԴԸ.— Ինկիւրիի դատաստանով կ'սկսի ազէտալի շրջան մը։ Այդ դատին արդիւնք փոքրիկ միջադէպ մը՝ Հայութիւնը պիտի խորասուզէ յոյսի և տխուր յուսախաբութիւններու շարքի մը։ Տեսանք թէ՝ Ինկիւրի մահուան դատապարտուածներէն Բրոֆ. Թումայեան և Գայլեան, Անգլիական դեսպանատան միջամտութեամբ ազատ արձակուելով արտաքսուեցան Թուրքիայէն։ Միւս կողմէ անգլիական կառավարութիւնը և անգլիական ժողովրդային կարծիքը ինպատս Հայոց արտայայտուեցան։ Այդ մեզի մոռցնել տուաւ «ձեռքը» որ սպրած էր «թաքթաւեռու դէպքը՝ որ յանգեցաւ Ինկիւրիի դատաստանին։ Ու յուսադրուեցաւ Հայութիւնը եւրոպական անմիջական միջամտութեան մը հաւանականութեամբ. չէ՞ մի որ հազիւ եօթանասուն տարիներ առաջ մասնաւորապէս Անգլիական միջամտութեամբ ազատուած էր Յունաստան։ Այս էր Թրքահայ անկեղծ յեղափոխութեան տեսակէտը։

Պատնէշին միւս կողմը Համիտ լաւ գիտէր թէ ո և է ապստամբական շարժում հպատակ ազգի մը կողմէ, ուշ կամ կանուխ կը յանգէր Թուրքիոյ անգամահատութեան, և մինչև այդ եւրոպական տէրութեանց կողմէ շահագործումը, պէտք էր շարժումը իր սաղմնային վիճակին մէջ վիժեցնել և առ այս ձեռնարկած էր Ինկիւրիի դատարանին բեմադրութեան։

Ինկիւրիի կախաղաններէ յետոյ եօդկաթ պիտի ունենայ իր կախաղանը և անմահն ժիրայր (Մուրատի եղբայրը) որ Կիլիկիոյ և Փոքր Հայքի մէջ Հնչակեանութեան ծագումէն շատ առաջ յեղափոխութեան ահաւիրան եղած է, կախաղան պիտի հանուի(1)։

Հնչակեան կեդրոնը՝ կամ Նազարբէկեան զոյգը որ իր ոճրագործ գործելակերպով ամբողջ ազէտին պատասխանատուն էր, արտասահմանի հանգիստ նստած

Երկու տարիածուխ, աղուոր կը խաղաց
Գործիչներ դրկել բանտ ու կախաղան
Ատով «Հնչակին ճարել նիւթ առաս,
Եւ մեծ գործի մէջ ցուցուիլ անընդհատ։ († ԳԱՐԵԳԻՆ ՉԻՓՃԵԱՆ)

Նազարբէկ անլուր չնականութեամբ մը կը շարունակէ ամէն ինչ շահագործել և Թուրք կառավարութեան ձեռքը պատրուակ տալ Հայը խոշտանգելու։ Ահաւասիկ օրինակ մը 1894 Մայիսի Հնչակէն քաղուած ժիրայրի կախաղան հանուելուն առիթով.

—«Գալատաս Մորուհի մահուան պատիժին գործադրութեան առիթով, ներկ

(1) Եոզկաթը մատնողները եղած են Սերովբէ և եղբօրորդին Համբարձում Ուզուրլեաններուն, որոնք Գալիս թերուելով մին մաքսի մէջ արկղակալ և միւսը գրաքննիչ կարգուեցան և երկուքն ալ Հնչակեաններու կողմէ տէրօրի ենթարկուեցան Գալիս։ (Բ. Օ.)

Բաղաքի Միւճքիճ կախուած գեներալ: Միւճքիճի դիակին վրայ փակցուած գեներալ հետեւեալ յայտարարութիւնը «Ծոխադարձ հատուցումն».

Ասիկա բացարձակ սուտ մըն էր Թուրք մոլեռանդութիւնը գրգռելու ծառայող և ոչ այլ ինչ:

Կարծես Նազարբէկ՝ իր Հնչակով բաւական չըլլար իրը գրգռիչ, Դաշնակցութիւնը կազմուած 1891ին Հովկաս, և Թրքահայութեան մէջ մուտք գործած, Ռուսահայ նոյն գործելակերպը պիտի որդեգրէր: Ահաւասիկ գլուխ գործոց նմայլ մըն ալ քաղուած Հ. Ց. Դաշնակցութեան թիւ 4 թռուցիկ թերթէն (17 Հոկտ. 1895).

«Այս րոպէիս սաստիկ.

«Հոկտ. 2 (Ն. Տ.) երեկոյեան ժամը 5ին Տրապիզոնում Դաշնակցական երկու անարեկիչների ձեռքով վաճի կուսակալ Բահրի փաշայի վրայ սպանութեան փորձ փորձուեցաւ, 4-5 գնդակ արձակուեցաւ: Բահրի փաշան եւ ներկայ գինուորական հրամանատար փաշան բերքեւ կերպով վիրաւորուած են: Անարեկիչները ազատ ու ապահով են: Հայ ժողովուրդը ոգեւորուած է: Կառավարութիւնը կատաղած»:

Հայ ժողովուրդը ոգեւորուած..., խեղճ Հայ ժողովուրդ: Այս հերոսական յառաջապահին պէտք կայ սքօղելու համար քիչ մը վարը «Կոտորած Տրապիզոնում»ը, արդիւնք այս տերորական անօգուտ գործողութեան որ Թուրքին պատրուակ պիտի հայթայթէ ջարդելու և չքմեղանալու: Ահա վերջաբանը այս անզուգական թռուցիկին:

«Կատում է կոտորած ամարդի անխիղճ կոտորած բնդհանուր
Իրարանցում, դրութիւնը կրիտիկական է...
Ջոհերի թիւը մեծամասնակ է.
Մանրամասնութիւնները «Դրօշակի համարում»:

ԽՄԲԱԳՐ. «ԴՐՕՇԱԿ»Ի

Ոգեւորութիւն և կրիտիքական դրութիւն միեւնոյն էջին մէջ, ինչ հեշտօրէն կը զուգաւորուին Հայ Յեղափոխութեան Ռուսահայ անդրանիկ վարիչներու ուղեղին մէջ...

Արդէն 1894ին Յուլիսին Սասուն կոտորուած է, Թուրք կանոնաւոր զօրքերու և քիւրտերու կողմէ: 1895ին Գապը Ալիի ցոյցով երկրորդ անգամ Հայ արիւնը հոսած է Գալիս և համբաւաւոր Թուրք «Ասայիշ պիր էմնիյեթրո» (խաղաղութիւնը կատարեալ է) պաշտօնական յայտարարութիւնը նոր կոտորած մը ըլլալու գոյժն է:

Կեսարիոյ ժամը պիտի հնչէ 1895 Նոյեմբերին:

Շարաթներէ ի վեր Թուրք խուժանը պատրաստութեան մէջ է: Իրենք ալ կ'ուզեն ուրիշ տեղերու նման իրենց արեան և թալանի բաժինը ունենալ, բայց գեռ կառավարական հրամանը չէ հասած: Նոյ. 17ին, Ուրբաթ օրը Ղազանճըլարի մէջ յայտնի կտրիճ Գըչաքճի Գրիգորի և քանի մը Թուրքերու մէջ խնդիր մը կ'ըլլայ որուն կը յաջորդէ կռիւ մը: Հայերը կը կարծեն թէ՝ Թուրքերու կողմէ յարձակումի նշանն է, բայց ոստիկանութիւնը կը միջամտէ և ոևէ դէպք տեղի չունենար: Երկրորդ օրը, Շարաթ երեկոյեան ժամը 10ին (ը.թ.) շուկաները գոցուելու մօտ, զինուորական փող մը կը հնչէ կառավարչատան մօտ: Որպէսզի նշանն է: Ամէն անձնք որ կեսարիոյ ջարդին ներկայ գտնուած են, կը հաստատեն կառավարական մեղսակցութիւնը:

Շաբաթ օրը՝ և երեկոյեան դէմ, որչուած է ջարդը, որպէսզի Հայերը խանութները գոցելով միանալու և գիմադրելու միջոց չունենան և թալանը դիւրութեամբ կատարուի։ Բայց աւտի Շաբաթ օրը Հայերու բաղնիքի օրն է, և Մահմետին մեծ բաղնիքը իրենց տրամադրուած։ Երեկոյեան դէմ բաղնիք գարձող հարիւրաւոր Հայեր ու հայուհիներ փողոցը կը գտնուին, սպանութիւնը և առեւանգումը, սեւէ վտանգ չսպառնար թուրք խուժանին։

Ամէն անունք, մանաւանդ Եւրոպացիք, որ թուրք գինուորին պատերազմի գաշտին մէջ կրօնամոլութենէ, հակատագրականութենէ և ուղղակի արքայութիւն մտնելու մտածումէ մղուած մահու արհամարանքը իբր կտրիճութեան նշան և ցեղային յատկութիւն կը մատնանշեն, չարաչար կը սխալին։ Քաջութիւնը հայրենասիրութենէ, գիտակցութենէ, պատուոյ զգացումէ առաջ կու գայ, որոնցմէ զուրկ էր Համիտի ժամանակի թուրքը. այդ բարձր զգացումներու ներմուծումէն է որ Մուսթաֆա Քէմալ կրցաւ փրկել թուրքիան։

Երէկի թուրքը վախկոտ էր և վատ։ Աւտր ապացոյցը տեսնուեցաւ քիչ մը ամենուրեք Հայկական կոտորածներու ժամանակ, վասն զի հոն ուր դիմադրութիւն տեսաւ թուրք խուժանը Հայոց կողմէ, միշտ ընկրկեցաւ։

Քառասուն տարիներ անցած, ականատես վատահելի անձերէն չատերը մեծ եղեռնին մեռած կամ տեղահանուած, չատ դժուարին եղաւ կեսարիոյ կոտորածին վրայ մանրամասնութիւններ ունենալ, բայց այն հատակոտոր տեղեկութիւնները որոնք կրցի ձեռք բերել և վաւերացնել, կը հաստատեն թէ նոյն երեւոյթը տեսնուած է նաև կեսարիոյ մէջ։ Այսպէս գիտնալով թէ ապուխտագործները զէնք ունին, թուրքերը ոչ իսկ մտածած են անոնց թաղին վրայ յարձակիլ։ Խուժանին աչքը Գաղչէ-Գաչըլի հարուստ թաղին վրայ էր, և հոն բազմութեամբ յարձակում կը փորձեն, բայց թաղին սկիզբը Ցովհ. Գասապճեանի և Գալուստ Սամուէլեանի տուներէն հրացանի հարուածներով ետ կը մղուին և համբանին կը փոխեն։ Իրենց ամբողջ գազանային վայրագութիւնը փողոցը հանդիպած այրերուն և կիներուն վրայ և կամ թրքական թաղերու մօտ ապրող իրենց ամուսիններուն պանդխտութեան մէջ գտնուող խեղճ կիներու դէմ կը թափեն, չատ անգամ հոն ալ գիմադրութեան հանդիպելով։ Գտնուեցան Հայ մայրեր որ գիւցազնաբար պաշտպանեցին իրենց օճախը մինչև որ գաշոյնի հարուածներու տակ մահամերձ ինկան։

Տոքթ. Աւետիս Երէցեան(1), որուն տունը մինչեռոյն ատեն Աւետիսականներու ժողովարանն էր, ժամերով կը գիմադրէ խուժանին, քանի մը թուրք սպանելով։ Գիչերուան մթութենէն օգտուելով թուրքերը կրակի կու տան տունը։ Ինք, փեսան և ուրիշ երկու Հայեր բացերու զոհ կ'երթան։ Յարձակումին սկիզբը Տոքթորը, կինը և աղջիկը ձիւնի հօրը իջեցուցած ըլլալով, երկու օր ետքը գուբս կը հանուին կիսամեռ վիճակի մէջ։

Այլուր թրքական բազարի մը մէջ երեք Հայ կտրիճներ՝ Նէմլէհիլլի կարապետ, Համբաւաւոր Զաքմալը տէրտէրին տղան՝ Խաչեր և Մամաս կը պաշարուին թուրքերէն։ Երեք Հայերը որոնք բարեբախտաբար

(1) Իր մասին տես էջ 1054–1056։

զէնք ուներին. 4-5 հոգի գետին փռելէ յետոյ կը յաջողին ապուխտագործներու թաղը ապատուանիլ։ Եէնի Մահալէ թաղը կ'ապատի շնորհիւ Զէօքելիք ծակոթին (Ակֆէրեան)։ Այս մարդը կարճահասակ, անվախ, ամբողջ կեսարիոյ մէջ միակն էր որ երկրագործութեամբ կ'ըզբաղէր։ Ինք կոչտ մարդ մըն էր։ Երբ խուժանը կը յարձակի թաղին

ՏՈՓՔ. ԱԻԵՏԻՍ ԵՐԷՑԵԱՆԻ ՋԱԻԱԿՆԵՐԸ
ջարդէն փրկուած
(Պոուսալի Արեւելեան որբանոցի մէջ լուսանկարուած)

վրայ Զէօքելիք օրսի հրացանը ձեռքը կ'ելլէ «ամէնին վրայ և այնտեղէն կ'սկսի կրակել, թուրքերը ետ կը քաշուին։

Նոյնպէս անհատական զինեալ դիմադրութիւն ըրած է նաև Սապաթիէլ Կէմիճեան (յետոյ Տ. Ղեւոնդ ք.Հ.)(1)։

Շիրէմէնլի թաղին մէջ Մ. Քէչիչեան և Բարսեղ Կէմիճեան զէնքով պատասխանած են յարձակումին։

Բամպուգ խանը՝ որ կօշկակար Հայերու կեդրոնն էր, և ուր վաթսունէ աւելի Հայեր կ'աշխատէին, խուժանը երբ կը յարձակի դռներըը կը գոցեն, և երկու եղբայրներ՝ Զոլագեան ծակոր և Եսայի, կօշկակարներու գլուխը անցած, քանի մը ժամ կը դիմադրեն։ Կատաւարական զինուորներ խուժանին օգնութեան կը հասնին, դռները կը կոտրեն, գիրկընդխառն կռիւ մը տեղի կ'ունենայ, զինուորներ կ'իյնան ապանուած և վիրաւոր, իսկ Հայերը ամբողջովին կը ջարդուին, անհամեմատ մեծ ոյժին առջև։ Երբեք չգիտցուեցաւ թէ ի՞նչ էր թուրքերու՝ նամանաւանդ զինուորներու կորուստը։ Իրենց մեղսակ-

(1) Իր մասին տես էջ 1211-2։

ցութիւնը ծածկելու համար կառավարական չրջանակները և ոչ իսկ խօսքը բրած են։

Բայց ամէնէն դիւցազնական ինքնապաշտպանութիւնը կ'ընէ Ղազանճըլարի մէջ Գըչաքճի Գրիգոր (Կիւրիւնլեան)։ Ինչպէս ըսի առջի օրը խնդիր ունեցած էր Թուրքերու հետ։ Իր հակառակորդները հազիւ կատարածի նշանը տրուած, տասնեակներով ուրիշ Թուրքերու ընկերակցութեամբ, կ'սկսին իր վրայ գալ։ Գրիգոր երկու ձեռքը երկու «բալա» խոշոր դանակներով կը դիմադրէ ժամ մը։ Իր հարուածները անվրիպելի են և մահացու։ Կառավարութիւնը դինք ձերբակալելու համար զինուորներ կը ղրկէ. չի յանձնուիր և կռնակէն սուինի հարուածներ առանալով կ'իյնայ։ Ըստ ուրիշ տեղեկութեանց, չատ աւելի արժանահաւատ, Գրիգոր տասնեակ մը Թուրք սպաննելով փախած է, և երբէք Համամէն անցած առեն ձրնկըլը բռուած էշրէֆը իր պատուհանէն հրացանի հարուածով սպանած է զայն։

Շուկայէ, բաղնիքէ վերադարձող չատ մը այրեր, մանաւանդ կիներ, ապաստանած են Մայր-Եկեղեցին, ուր կը փախին նաև ուրիշներ մօտաւոր թաղերէ, այնպէս որ հոն հաւաքուողներու բազմութիւնը հազարէ աւելի կ'ըլլայ։ Խուժանը կու գար պաշարել Առաջնորդարանը և եկեղեցին, Առաջնորդն ալ կու գայ ապաստանիլ եկեղեցին։ Ոչ ոք գիտէր թէ դուրսը ինչ կը դառնար։ Անձնուէր երիտասարդ մը՝ Բենիամին Թահիթապուրունեան, կը բարձրանայ Առաջնորդարանի տանիքը, և այնտեղէն կրակ կը բանայ խուժանին վրայ։ Թուրքերը կրակի կը բռնեն անոր դիրքը, արձակուած գնդակներէ կատրուած քար մը կը զարնուի մէկ աչքին և կը կուրցնէ Բենիամինը։

Երկրորդ օրը՝ Կիրակի քաղաքին մէջ լուր կը տարածուի թէ՝ գազանաբարոյ Հաճըլարլը Թուրք գիւղացիները համբոյ ինկած են գալ կատրածին և կողոպուտին մասնակցելու համար։ Կացութիւնը չատ աւելի վտանգաւոր կը դառնայ։ Բարերախտաբար Թուրք «էրուճ»ները որոնք իրենց ծառաներու և պարագաներու միջոցաւ կողոպուտէն առիւծի բաժինը առած են, իրր ջարդին կազմակերպողները, և բաժին պիտի հանեն կառավարական պաշտօնեաներու, Հաճըլարլըներու գալուստով իրենց կողոպուտին վտանգուիլը կը տեսնեն և կ'երթան կառավարութենէն պահանջել՝ արգիլել անոնց քաղաք մուտքը։ Թաֆուր Աղասին համբոյ կը հանէ ձիաւորներ որոնք ետ կը դարձնեն Հաճըլարլըները որպէսզի «էրուճ»ները հանգստօրէն կարենան մասնել իրենց կողոպուտները։ Մանաւանդ անոնք որ առեւտրական չահեր ունին Հայերու հետ, երկուշաբթի օրն իսկ այցելութեան կ'երթան ազդեցիկ Հայերու, գանցուկը մօտցուկի քաղաքականութեամբ և ապահովութիւններ կու տան, որպէսզի խանութները բացուին։ Միւս կողմէ կառավարութիւնը մուներիկ կը հանէ որպէսզի կողոպտուած ապրանքներու ցանկը և կողոպտողներու անուններն կառավարութեան ներկայացնեն, չատ լաւ գիտնալով հանդերձ թէ ոչ ոք պիտի համարձակի պահանջ մը ընելու։ Բայց Հայերը վստահութիւն չունին և խանութները գոց կը պահեն։

Կառավարիչը և զինուորական հրամանատարը ստիպուած դիմում կ'ընեն Առաջնորդ Տրգատ եպ.ին որպէսզի միջամտէ և խանութները բանալ տայ։ Սակայն միայն երկու շաբաթ ետքն է որ կը բացուին անոնք։

Կեսարիոյ կաւորածին սպանուած Հայերու թիւը 140–150ի մօտ է։ Մեզի համար ստոյգացուցիչ լալկան սիստեմ մը որդեգրուած էր—չափազանցել մեր կորուստները։ Այսպէս 500ի մօտ(1) կը ներկայացնեն Կեսարիոյ զոհերու թիւը որ սխալ է եւ 150ը չէ անցած։ Այսպէս կը կարծուէր եւրոպական պետութեանց գումը չարժել։ Նոյնպէս մեր կողմէ ալ երբեք թուրք սպանուած ըլլալու ակնարկութիւն չէր ըլլար, ինչ որ եւրոպացւոց վրայ չարդուող ոչխարի հօտի մը տպաւորութիւնը կը ձգէր։ Վատահօրէն Կեսարիոյ թուրքերն ալ 15–20 հոգի կորնցուցին չարդին, բայց ոչ մէկը ուղեց խոստովանիլ, թուրքերուն վրէժխնդրութեան եւ դատարանի վախէն։

Դիմադրութեան քանի մը դէպքեր յիշեցի որոնց վերահասու եղայ։ Ո՞վ գիտէ որչափ ուրիշներ կան որ անծանօթ կը մնան։ Առանց անուէ կազմակերպութեան եթէ համեմատաբար իր թիւին Կեսարիա կրցաւ ազատիլ այսչափ կորուստով մը, այդ կը պարտի իր զաւակ-

Կեսարիոյ դաշտի չարդերէն ազատուելով
Գրուսայի Առեւելեան Որբանոցը բերուած որբերու խումբ մը։

Ներու քաջութեան։ Եթէ «եաճքաններու» ահիրին արդիւնք Կեսարիոյ կազմակերպութիւնը չքայքայուէր և գոնէ երկու տարի ալ չարունակուած ըլլար, եթէ անոր կառուցողները ամանք կախազան հանուած, ուրիշներ զնուանններու մէջ կամ երկրէն հեռացած չըլլային, հաւանականաբար թուրք խաւժանը նոյնիսկ կառավարական գրգռմամբ

(1) Տղոց եպ. Պալեաց 350 հոգի ճշմարիտ է (տես Հայ վաւերայի, էջ 87)։

պիտի չհամարձակէր յարձակիլ, կամ յարձակումի պարագային դերը պիտի փոխուէին և ջարդուողը պիտի ըլլար Թուրքը(1)։

Ջարդով կը փակուի Կեսարիոյ Ցեղափոխութեան առաջին շրջանը, բայց ոչ Կեսարացիներու դերը Հայ Ցեղափոխութեան մէջ։ Թափուած արիւնը՝ վրէժով տոգորուած նոր սերունդ մը պիտի առեղծէ, որ քիչ մը ամենուրեք պիտի գործէ Թուրքին դէմ։ Բայց չէ կարելի փակել այս առաջին շրջանը առանց լայն գծերու մէջ պատկերացնելու Տէր-Էվանքի Ահաւասիկ Դանիէլ վարդապետին կեանքը, և հչդելու դերը Առաջնորդ Տրդատ եպիսկոպոսի և Կաթողիկէ Հայոց Առաջնորդ Գօզոս եպ. Իսմանուէլեանի։

Ի. ԵՐԵՔ ԴԻՄԱՓԵՐԸ

1. Տրդատ եպ. Պալեան.— Իրեն հօտին վրայ առանց յիշելու հովիւը այդ անբացատրելի պիտի ըլլար։ Իրր առաջնորդ ամէն օր համաձայն է Տրդատ եպ. Պալեանի անվիճելի արդիւնաւէտ գործունէութեանը վրայ որուն նմանը ոչ մի առաջնորդ կրցած է ցոյց տալ։ Միւս կողմէ, ինք շատ քննադատուած է յեղափոխական տեսակէտով և կ'արժէ որ իր իսկական գոյնով ներկայացուի։ Այս մասին ես աչքի առջև ունեցայ ոչ միայն իրեն համակրողները, հիացողները և հակառակորդները բերանացի արտայայտութիւնները, այլ և գրաւոր շատ մը մանրամասնութիւնները, թեր ու դէմ կարծիքներ, անկողմնակալօրէն հչդելու համար իր դերը։

Տրդատ եպ. հակայեղափոխական էր, իր նկարագիրը, խառնուածքը, խորհելակերպը, գործելակերպը ամէն կերպով հակառակ էր Ցեղափոխութեան։ Թերեւս այսպէս չէր իր պաշտօնավարութեան սկիզբը և այդ իր գաղնճիճն է, քանի որ իննսունականներուն իր աչքին առջև կազմուեցաւ Կեսարիոյ կազմակերպութիւնը, և եթէ չքաջալերեց —ինչ որ իր դիրքին պատճառով անկարելի էր(2)— չհակառակեցաւ ալ անոր։ Տէրէվանքի վանքին, անոր վանահօր Դանիէլ վարդապետի գործունէութիւնը չէր կրնար վրիպիլ իր աչքէն, թերեւս չափազանց վախկոտ էր, ուստի այս չէզոք դիրքը պահելու մէջ Զէյթօնցոց վախն ալ իր դերը ունեցաւ։ Բայց զեամքաններու աղետաբեր սխալը երբ գործուեցաւ, երբ ականատես եղաւ չոշորթ ու տխմար գործունէութեան մը արդիւնքին, իր համոզումներուն մէջ ամրլի

---

(1) Թէեւ Տիար Բ. Օհանեան կեսարիոյ ջրջակայից վրայ չէ խօսած, սակայն դիտելի է որ Թուրերու կողմէ Հայ գիւղերն ալ ջարդելու փորձեր եղած են։ Տէրէվանքի մէջ արդէն տեսնուեցաւ (էջ 757) չեն յաջողած վանցի դիմադրութեան հանդիպած են։ Նոյնը պատահած է Թոմարզա երկու անգամ, թէ՛ 1895ին եւ թէ՛ 1896ին(տես էջ 864–5), ինչպէս նաեւ 1903ին (նոյն), եւ Նիրզէ (էջ 801)։ Այս վերջին գիւղին մէջ ուշագրաւ է որ առաջին խուժանին դէմ Հայ գիւղացիները պատսպարուողներն եղած են համագիւղացի Թուրերը (տես նոյն)։ Իսկապէս ջարդին մեծ կորուստ տուող վայրը եղած է Էվէրէկ-Ֆէնէսէ ուր կոտորած տեղի ունեցած է կեսարիոյ ջարդէն մօտաւորապէս տարի մը յետոյ 1896 Հոկտ. 14ին (տես վերը, էջ 827 եւ 1223), սակայն իր զոհերուն թիւը չեմ գիտեր։ Ա. Ա.

(2) Լաւ է ըսել պաճճեռելիս։ Արարք որ մեր առաջնորդներէն ըսուեր ունեցած են, վտանգելով ժողովուրդը կարճամտօրէն։ Ա. Ա.

հաստատուեցաւ, Ասոր համար է գրեթէ իր անտարբեր դիրքը 1893ի բանտարկեալներու հանդէպ։

Ինձի համար բացարձակ յերիւրանք մըն է Եոզկաթ՝ ժիրայրի կախաղան հանուման առթիւ, իրեն վերագրուած դերը. չէ կարելի երեւակայել թէ ինչպէս Գատրիարքարանի կողմէ իբր «դիւցազն» ղրկուած ներկայացուցիչ մը կրնայ ձայն ունենալ գատական վճիռին մէջ։ Բաց ասոր եթէ ամբողջ Փոքր-Հայքի մէջ կար յեղափոխական մը, որ չէր կրնար պղծիլ կախաղանէ այն ալ ժիրայրն էր, որուն գլուխը ողջ կամ մեռած բերողին, ձերբակալութենէն շատ առաջ, թուրք կառավարութիւնը հինգ հարիւր ոսկի խոստացած էր(1)։

Ուրիշ կէտ մը որ յեղափոխականներու կողմէ շատ քննադատուած է—մինչեւ իսկ անոնցմէ ամէնէն ականաւորներէն մին Տրդատ եպ. ին «արիւնարբուն» անունը տալու չէ քաշուած—Կեսարիոյ ջարդէն յետոյ յայտարարութիւն մը ստորագրելն է, Բողոքականաց ազգապետ Գատ. Քերովբէի հետ, մինչ Գօղոս գերապայծառ՝ Կաթողիկէ Հայոց Առաջնորդը, մերժած էր։

Շատ մը պրպտումներէ յետոյ ի վիճակի եմ այսօր խնդիրը իր ամբողջ մերկութեան մէջ պարզել։ Մինչ է այն վերագրումը որ իբր թէ Տրդատ եպ. յայտարարութիւն ստորագրած ըլլայ թէ Հայերը նախ սկսած են յարձակումի, եւ սկզբնապատճառը ջարդին իրենք են։

Ամենուրեք Համիտ կ'ուզէր չքմեղանալ ջարդերու պատասխանատուութենէն, ուստի կուսակալներ և կառավարիչներ կ'բատրիպէին, կ'սպառնային, որպէսզի «Ասայիշ պիր էմայերը» յայտարարութիւն մը առնէին կրօնական պետերէն։ Կեսարիոյ կառավարիչը նոյնը կը պահանջէ Տրդատ եպ.էն և կ'սպառնայ չստորագրելու պարագային ջարդը շրջակայից մէջ ալ տարածել։ Տրդատ վրդ. իրակա-նութեան մարդ էր։ Արդէն Կեսարիա իր զոհերը տուած էր։ Կրկնումը Կեսարիոյ և շրջակայից ամբողջ հայութեան, մանաւանդ Գօզուխի Հայ գիւղերուն ամբողջական կորուստը, ընդումէն պիտի ըլլար։ Երկու չարեաց փոքրագոյնը կ'ընտրէ.

Այս արարքը որ իր արդիւնքովը հաստատեց իր խորհելակերպին ճշդութիւնը՝ կրնայ նաև հաստատումը համարուիլ այն յայտարարութեան որ բրած է 1910 Մարտ 18/31ին Հայրենիք օրագրի խմբագիրներէն մէկուն. «Այս մասին սակաւ միայն ըսեմ որ այս խնդիրին միջոցին եր-

---

(1) Բեռարի անուն յոյն-բողոքական եօզկացի երջուն գրավաճառ մը որ բաւեսիրաբար եւ անձնուիրաբար առանց կառավարութեան կասկածը հրաւիրելու կրցած է օգնել բաւական ժամանակ ժիրայրի եւ անոր յեղափոխական ընկերներուն, բաած է թէ «եթէ Տրդատ եպ. բոլոր ընթացքը մը անգամ բռնած ըլլայ ժիրայրի ձերբակալման խնդիրին մէջ, այդպէսով բարիք մը բրած եղաւ երջակայ Հայ գիւղերու անմեղ բնակիչներուն, որոնք վերջին ծայր կը ճեղուէին ժիրայրին խուզարկութեան համար եղած հարատահարութիւններէն։ Երկրորդ՝ Տրդատ եպ.՝ ժիրայրն Հայ ձէսով թաղել չտալուն մէջ մեղապարտ չի կրնար համարուիլ, բանի որ ժիրայր մեռած էր Օրթագանին գիտերանց խոստովանելու եւ հաղորդելու համար դրկած բահանան» (*Բիւզանդիոն*, p. 3741)։ Օտարի մը այս վկայութիւնը բաւականէն աւելի պերճախօս է ցոյց տալու համար թէ որքան անիրաւ էին Տրդատ եպ.ի դէմ եղած մեղադրանքները։ Ա. Ա.

կու բաղաքներ (Եոզկաս եւ Կեսարիա) եւ 70–75 գիւղեր ազատեցի սոյզ ջարդէ մը(1): Հաւանականաբար ժիրայրի խնդիրը և ջարդերէ յետոյ «Ասայիճ պիր էվալտրդ յայտարարութիւնը իրարու հետ կը շփոթուին։ Այս հռագիրը Գալիս թերթերու մէջ հրատարակուեցա՞ւ թէ ոչ չեմ գիտեր, բայց հաւանականաբար ոչ, վասնզի Իմմանուէլեան Գերապայծառին չատրագրելովը և անոր հետեւող գիւանագիտական միջամտութեամբ իր արժէքը կորնչուցած էր։

Տրգատ եպիսկոպոս Թուրք հոգեբանութեան խորապէս տեղեակ էր, աւելին ըլլալով իբր Հայոց Առաջնորդ ինքզինքն յարգել տալու գաղտնիքն ուներ։ Վանքին պարտէզին մէջ յաճախ հացկերոյթի հրաւէրներով կը լօլոզէր Թուրք իշխանութիւնները։ Հին օրերու Զարդար Օղլու և Թէքէ Օղլու ազգապետներուն գործելակերպը որդեգրած էր։ Ընդդիմութեան չէր հանդուրժեր իր թեմին մէջ։ Կրնայ ըսուիլ թէ՝ դիկտատորական կերպով կը վարէր ազգային գործերը։ Այս է պատճառը Կեսարիոյ և շրջակայից կղերականներուն և ժողովականներուն առելութեանը իրեն դէմ։

Հակայեղափոխական(2) այո՛ մինչև ծուծը, եթէ կ'ուզէք, բայց Թուրքին գործիք ո՛չ երբեք։ Ամէն անուացրէք այս մարդուն դէմ պարզապէս սրիկայութիւն է։ Ջինքը չատ մօտէն ճանչցող Թուրդ Դաշնակցական, Կեսարիոյ Յեղափոխական պետերէն մին ինծի գրած է աս չատ անկողմնակալ տողերը, որ որչափ գրողին Նոյնչափ Տրգատ եպ.ի պատիւ կը բերէ. «Ինչ միճչեւ հոգիին խոր Հայ էր, բոլոքիսկ կարելի է ըսել բոլոքեաց. բայց իր ամբողջ բաղաքականութիւնը Թուրքին հետ «հօլա երթալ» էր»։

Գալեան երազի մարդը չէր, իր համոզումներուն պինդ փարած էր։ Ասոր ապացոյցը տուաւ 1910ին իրերու առացած նոր դրութեան առջև մեկնելով Կեսարիայէ։ Վերջապէս նկարագիր մըն էր, «քեմին ներքև Մարդ մը կար որ Հայ կղերականութեան մէջ գժբախտաբար մատի վրայ կը համրուի։

---

(1) Տես նախորդ ծանօթ. Բեռամիի վկայութիւնը, որ նոյնը կը հաստատէ։

(2) Տիար Օհանեան, այս բառը սխալ կը գործածէ հոս։ Տրդատ եպ. Գալեանի պէս իր միճչեւ ոսկին ծայրը Հայ, իր ազգին համար այնքան եռանդով եւ սիրով աշխատող եկեղեցական մը, չէր կրնար փափաքիլ չըլլալ իր ազգին փրկութեան եւ հետեւաբար չէր կրնար հակայեղափոխական ըլլալ։ Սակայն իրեն պէս գործնական եւ իրատես մարդ մը, երբ կը տեսնէր իր ըուրջը գործուած տխմար արարքներ. երբ յեղափոխութիւնը՝ կ'արտայայտուէր հասարակ աւազակութիւններով եւ զրկիչ մարդասպանութիւններով. երբ ոյժ ու զօրութիւն չունէր Թուրք մեծամասնութեան մը ամենազօրն չափով դիմադրելու, իր հոգեւոր պետի հանգամանքովը, յիմար մը, կամ ոճրագործ մը եւ կամ չարաչահ մը ըլլալու էր համաձայն եւ համամիտ ըլլալու համար կարգ մը երազատես ցնորամիտներու որոնց չէիճ գիտեր թէ ի՞նչ կ'ըսէիճ։ Իրականութեան մէջ Հայ յեղափոխութիւն մը չի կար որ ասոր հակառակորդ մը գոյութիւն ունենար։ Հայ յեղափոխութիւնը սոսկ անխորհուրդ արկածախնդրութիւն մըն էր, որ Թուրքիոյ իրականութեան անտեղեակ մարդիկ յղացան, առանց անհրաժեշտ պատրաստութիւնը ունենալու եւ արդիւնքը յայտնի է թէ ի՞նչ եղաւ։ Տրդատ եպ. Գալեան իբր իսկապէս իր ազգը եւ իր ժողովուրդը սիրող մարդ չէր կրնար բաւալերել այս տեսակ շարժում մը։ Ա. Ա.

2. Պօղոս եպ. Էմմանուէլեան.— Պօղոս եպ. շատ աւելի խառնուած է, կեսարիոյ ցեղ. կեանքին քան Պալեան եպ.։ Ուղղակի մասնակցութիւն չէ ունեցած, բայց 1893ին եաքթաներէ յետոյ բանտարկուածներուն ամէն կերպով օգնած է, յաճախ բանտ այցելելով, նոյնիսկ երբեմն միջամտելով, այն առտիճանի որ կեսարիոյ կառավարիչը ստիպուած է Պոլիսէն հրահանգ խնդրել որպէսզի ընդ հակազդեցութեամբ Պոլիս դրկուի։

Հայ Կաթողիկէ հասարակութիւնը Թուրքիոյ մէջ, կը վայելէր Ֆրանսական կառավարութեան պաշտպանութիւնը։ Այս պատճառով Պոլսոյ չարդին գրեթէ ոչ մի զոհ ունեցաւ։ Էմմանուէլեանի ընդ հակազդեցութեամբ Պոլիս բերուելուն համար կը միջամտէ դեսպան Գանպօն, և Պօղոս եպ. ետ կը դարձուի։

1895ի չարդէն յետոյ, ինչպէս Տրգատ եպ.ի նոյնպէս Էմմանուէլեանի վրայ ճնշում կը բանեցնեն որպէսզի հեռագիրը ստորագրէ։ Բացարձակապէս կը մերժէ. կառավարիչին սպառնալիքներուն առջև ընդվզում մը ունի «800 հոգի սպաննեցիք, դիս ալ սպաննեցէք 801 ըլլայ, բայց երէ ձեռքերս ալ կտրէք ես այդ թուղթին տակ չեմ ստորագրեր» կը պատասխանէ։ Երկարզ կը տեղեկագրուի խնդիրը՝ և հրաման կու գայ Պօղոս եպ.ը ձերբակալելով Պոլիս դրկել։ Առաջնորդարանը կը պաշարեն ոստիկաններով և Դերապայծառը կը տանին։ Ձիշդ 80 օր իր վրայ ո՛չ մի լուր։ Օր մըն ալ լուր կու գայ թէ Դերապայծառը կը գառնայ։ Կառավարութիւնը կը հրամայէ մեծ հանդէսով ընդունիլ։ Հայերը այս հրամանին տակ նոր ծուղակ մը նշմարելով իրենց տեղէն չեն շարժիր։ Զարմանքը մեծ կ'ըլլայ, երբ կառավարիչը գլուխը անցած թափորին, պինուորական պատիւներով դէպի Առաջնորդարան կը տանի Էմմանուէլեանի կառքը։

Գաղտնիքը այս գարձին քանի մը օր ետքը կը պարզուի։

Պօղոս եպ. կ. Պոլիս ուղղակի տարուած էր ոստիկանական գուռը և հոն բանտարկուած, երբ Հայ լրտես մը Շէհրիեան Թովմէի անուն, պինք հոն տեսնելով լուր կու տայ Ազարեան Պատրիարքին, որ չունչը կ'առնէ Ֆրանսական դեսպանատուն։ Դեսպան Գանպօն որ շատ համակրած է Էմմանուէլեանին առաջին անգամ Պոլիս բերուելուն, առանց Բ. Դրան գիմելու —որ ժամանակի կորուստ պիտի ըլլար— ուղղակի կը գիմէ Երկրզ և բացատրութիւն կը պահանջէ։ Համիտ անգիտանալ կը կեղծէ. Դանպօն կ'սպառնայ։ Կը պահանջէ որ երեք օրուան մէջ Էմմանուէլեան գառնայ իր տեղը, և հոն պինուրական պատիւներով ընդունուի, համբու ծախքը Թուրք կառավարութիւնը վճարէ, և իրեն Օսմանիէ պատուանշանը տրուի։ Նոյն օրն իսկ Էմմանուէլեան բանտէն հանուելով կ'առաջնորդուի Սագըզ-Ագաճի գաղթարքարանը և ժամ մը ետքը Մուրէյա փաշա, կը հասնի հոն Մուրթանին բարեւներուն հետ բերելով ակնանակուռ Օսմ. պատուանշան և հինգ հարիւր ոսկիի նուէր մը՝ իր համբու ծախք։

Այս դէպքը որ ինձի հաւաստուած է, ամենասոյզ աղբիւրեէ, ուզեցի մէջ բերել ո՛չ միայն պատուելու, յարգանքի պարտք մը կատարելու համար հանդէպ հայրենասէր պատուական կղերականի մը, այլ միեւնոյն ատեն ցոյց տալու որ՝ երէք իսկապէս տէրութիւնները մեր արիւնը չահագործելու մէջ չգտնէին իրենց շահը, և գիմէին կտրուկ միջոցներու, —ինչպէս Թումայեանի և Գայաեանի ազատ

արձակումը և Իմմանուէլեանի կեսարիա դարձը, յաջողեցաւ— ապահովապէս ո՛չ մէկ հայու քիթը կ'արիւնէր և բարեկարգութիւնները կը կատարուէին առանց արիւնահեղութեան։

3. Դանիէլ Վ. Պարոպեան Բարսեղեան. — Ամէն անոնք որ հանդիցան Դանիէլ վրդ.ը հոս՝ Ազգքանդրիոյ աղքատներու հոգացողի դերին մէջ, հիւծուած ֆիզիքապէս, յոգնած մտաւորապէս, պիտի չկրնան երեւակայել իսկ թէ՝ իրքական չարչարանքէ, բանտէ, աք-

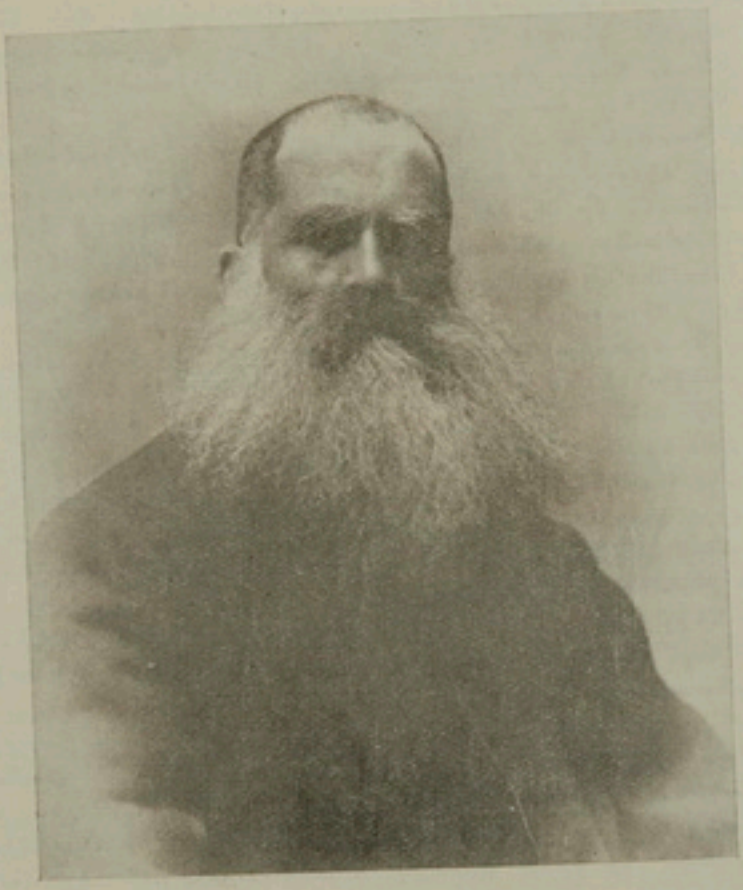

ԴԱՆԻԷԼ ՎՐԴ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ (ՏԷՐԷՎԱՆԴԻՒ)

սորէ վերապրող այդ խլեակը ինչ արտակարգ տիպար մըն էր։ Երկու մարդ կար Դանիէլ վարդապետի մէջ իրարու հակոտնեայ, ցեղափոխականը և Սուրբը, երկուքն ալ կատարեալ։

Ես զինքը հանդիպեցայ Տէրէվանքի վանքը իր քառասնամեայ հառաջնութեան ամբողջ կորովին մէջ, բարձրահասակ, սև աչքի պէս մօրուքով մը, թխկնեղ, կրակոտ աչքերով, որոնք կը մեզմանային և անուշ մանկական փայլ մը կ'առնէին երբ քեզի հետ գլուխ գլխի կը խօսէր։ Տեսայ նաև զինքը հոս՝ ինչ իր վրայ կգար հիւանդագին, տխուր, մելամազձոտ։ Իր մտերիմը և խորհրդակիցը եղայ, մինչև կեանքին վերջը, խորապէս հանդիպեցայ Հայ կղերականութեան այս ամենահազուագիւտ տիպարը։ Իրը ցեղափոխական, Դանիէլ վարդա-

պետ կը ներկայանայ ամէնէն կատարեալ յեղափոխական նմոյշը։ Քաջ, խիզախ, անձնուէր որչափ կարելի է երեւակայել, միեւնոյն ժամանակ խոհեմ, կեղծող, ազուէսի խորամանկութեամբ և դաժան՝ գայլի մը պէս։ Կեսարիոյ կազմակերպութեան վրայ խօսուած ատեն, տեսանք իր խորհրդակերպը Թուզլայի ռուբհանգակի դէպքին, ո և է ապստամբական յարձակում, յարձակուողին մահացումը պէտք է ըլլայ։ Ինք է ապստամբներուն կազմակերպիչը և հրահանգը իրն է։ Տեսանք նաև թէ՝ պիտի չվարանէր իր իսկ ձեռքով գլխէ եղածը սեւորիճել» երբ կարելի ըլլար, որպէսզի ռուբհանգակը քաղաք իջնելով չկարենար մատնել։ Այս մէկ օրինակը կը բաւէ ցոյց տալու իր դաժան ցեղափոխականի նկարագիրը։ Ասոր կը միացնէ ազուէսի խորամանկութիւն մը։ Տարիներ շարունակ կը խաբէ Թուրք իշխանութիւնը, իրեն գործին չյարմարող Թուրք պաշտօնեան ծուղակը կը ձգէ, պաշտօնանկ ընել, բանտարկել կու տայ, Թուրքը Թուրքին ձեռքով պատժել տալով։ Իր վանքը ապաստանարանը՝ թագստոցն է ապստամբներուն։ Հիւրանոցին մէջ ամէն պատուհաններով Թուրք պաշտօնեաներ, էրամչներ ընդունած պահուն միւս սենեակը փախստականներ կը պահէ։ Ամէնէն աւելի փնտռուած յեղափոխականին՝ ժիրայրի ամիս մը ապրելութիւն կու տայ, առանց որևէ կասկած ներշնչելու։

Գէ՞տք է նաև յիշել ճերմակ ձին սեւի ներկել տալու ծիծաղաշարժ խորամանկութիւնը վարդապետին, որ ամբողջ Կեսարացւոց անարգական մականունը մը պիտի արժէ Գոլիս(1)։

Ցեղափոխականին առընթեր կայ կղերականը, որ նահատակ մը և Սուրբ մըն է բառին ամէնէն լայն առումով։ Ինք կոչումով՝ չէ որ կրօնական եղած է, ընդհակառակը, բայց սքեմը կրել սկսած վայրկեանէն, իր ուխտէն յետոյ, այդ կրակ ու բոց նկարագիրը դարձած է հոգւոյ, հնազանդ, ներող և անյիշաչար։ Իր պաշտօնը՝ եկեղեցիին ծառայել, ազգասէր պաշտպանել, մէկ բառով անձնուիրութեան վերջին կէտին հասնիլ է։ Ո՛չ մէկ թերութիւն, ոչ մէկ տկարացում այս դերին մէջ ալ։ Ամէն Ազգքառնդրարնակ Հայ գիտէ այն նախախնամական դերը որ կատարեց հոս, գոնէ գուշ պարտելով, գրեթէ մուրալով, որպէսզի իր ազգասիրութեան և հիւանդութեան հասնի։ Ինչպէ՞ս բացատրել այս երկու ծայրայեղութիւնները։

---

(1) Եթէ Տիար Բ. Օհանեան այնպէս կը կարծէ թէ Դանիէլ վրդ.ի կը պարտինն Կեսարացիի «էչ Ներկող» բացատրութիւնը, սխալ մրն է։ Հին ատեն ալ կար այս բացատրութիւնը, անուրց ճմռնորհեան դէպքի մը վրայ հիմնուած։ Սիմէոն դպիր Լեհացի nr 1608–1619, այսինքն աւելի քան 300 տարի առաջ այցելած է Կեսարիա, այս մասին կ'ակնարկէ, Կեսարացւոց ճկարագրին վրայ խօսած ատեն ըսելով թէ **«Քաղցրագոյց եւ անուշախօսք, մարդամարք, խորագէտք եւ բանաստեղծք եւ առակախօսք, կատակարարք եւ ուրախացուցիչք, ապա ճերկողք են»**։ Խօսքին բերմունքը այս տեղ ցոյց կու տայ թէ այս «**ճերկողք են**»ը, ինչպէս հրատարակիչը Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան, շատ լաւ հասկցած է, ակնարկութիւն մրն է «էչ ճերկող» կոչումին որ Կեսարացւոց կու տային։ Ասիկա Կեսարացիներու խորամանկութեան մէկ ճշմարիտ համարուած է եւ քան մանրադէպի մը անիկա առաջ եկած է սա տեսակ իրողութենէն մը թէ Կեսարացի մը էշ մը գողցած եւ գայն ճերկելով կրկին տէրոջը ծախած է։ Ա. Ա.

Դանիէլ վարդապետ ուսուցչական մը չէր։ Երուսաղէմի վանքին մէջ եպիսկոպոսական ժամանակ տրված էր այն միայն որ իրը կրօնական պարտաւոր էր գիտնալ։ Իր ըմբռնած նկարագիրով՝ յարած էր աւելի Մովսէսի քան թէ Քրիստոսի վարդապետութեան։ Ինք հովիւն էր իրեն յանձնուած եկեղեցիին։ Կրօնքը, ցեղը, ժողովուրդը պաշտպանելու պարտաւոր՝ թուրքին մէջ տեսած էր ցեղին և ժողովուրդին թշնամին՝ կեղեքողը։ Գէտ էր փճացնել զայն՝ «ակն ընդ ական», ցեղը ազատել ստրկութենէ, ասոր համար կեղծիք, դաւ, սպանութիւն ամէն ինչ ներելի՝ նոյն իսկ անհրաժեշտ էր։ Իր մաքուր հոգին բարդութիւններէ հեռու էր։ Կեանքին համար ուղի մը գծած էր և անկից կը քալէր անսայթաք։ Ցեղափոխական, յեղափոխութիւնը ըրած էր խիզախօրէն։ Կրօնական ոչ մէկը մեր Հայ կղերին մէջ իր կոչումին այնքան լաւ ծառայեց։ Ինք անօթի կը մնար ուրիշները կերակրելու և մերկ կը մնար ուրիշները հագուեցնելու համար։ Ասոնք ո՛չ թէ ուրիշներէ լսելով է որ կը գրեմ այլ ամէն օր ականատես վկան եղած ըլլալով։

Վարդապետը լուսակեաց մըն էր։ Իր ողջութեան միշտ մերժեց իր վրայ խօսիլ, բայց գրի առաւ իր կեանքը —որ ինծի ձգեց։ Այդ ձեռագիրը թէպէտ խառնափնդոր, իր մէջ կը պարունակէ այնքան չահեկան մանրամասնութիւններ, որոնք դասաւորելէ յետոյ մտագրած էի հրատարակութեան տալ, բայց որովհետև այդ յիշատակները կը պարունակէին, ոչ միայն իր բանտի և աքսորի տանջանքներուն նկարագրականները, այլ նաև շատ մը ընդվզեցուցիչ տեղեկութիւններ Աղեքսանդրիոյ Առաջնորդարանի չրջանակին մէջ կատարուած դէպքերու և ապրող անձերու վրայ, նկատեցի թէ անոնց հրատարակութիւնը նոր խնդիրներու, նոր պայքարներու դուռ պիտի բանար, ուստի զանց ըրի, այն մտածումով թէ՝ վարդապետը որ ներողամտութիւնն իսկ էր պիտի չհանդուրժէր առ այդ։ Կեսարիոյ կազմակերպութեան վրայ խօսած ատենս, մէջբերումներ ըրի իր յիշատակներէն, ատոնք կը քաղեմ քանի մը կենսագրական նօթեր։

Ինած է 1849 Յունիս 25ին, Կեսարիոյ Տէրէվանք գիւղը։ Մկրտութեան անունն է Գրիգոր։ Աղքատ Ծնողաց զաւակ, գիւղին դպրոցը ուսած և յետոյ 14 տարեկանին դպրոցը 80 փոքր աշակերտներուն ուսուցիչ և միաբանակից եկեղեցին դպրապետ նշանակուած է։ Իր առած ամսականովը կ'օգնէր ընտանիքի պէտքերուն։ Սահմանադրութենէն յետոյ պատրաստուած ուսումնական նոր ծրագիրը կը հասնի Կեսարիա ալ։ Գրիգոր կ'զգայ իր տգիտութիւնը և կ'ուզէ հրաժարիլ դպրոցէն և գործի մտնել։ Ծնողքը կը հակառակին որովհետև իր ամսականը իրենց ապրուստին գլխաւոր միջոցն էր։ Գասատնին կ'ըմբռնատանայ և փախչելով տունէն կ'երթայ Կէրմիր ազգականներէն մէկուն տունը։ Այսպէս կը ձգէ դպրոցը։

Մայրը որ Կեսարացի կնոջ հպարտութեամբ մինչև այն ատեն Աղեքսանդրիա հաստատուած էր բարեկեցիկ եղբօրմէն՝ Յակոբ աղա Աշըգեանէն, ծածկած էր իրենց աղքատ վիճակը, հարկահատ կ'ստիպուի գրել որ տղուն գործ մը գտնէ։ Գասատնէնը ամիսէ մը կը հասնին։ Յակոբ աղա ո՛չ միայն Գրիգորը այլ նաև քոյրը —որ 32 տարիէ ի վեր չէ տեսած— կ'ուզէ։ Աղեքսանդրիա կը հասնին մայր ու որդի և մեծ պատիւներով կ'ընդունուին։ Գրիգոր թրքախօս է, և գրեթէ ուսումի

չունի։ Մօրեղբայրը կ'որոշէ զինք նախ երուսաղէմ նոր բացուած ժառանգաւորաց վարժարանը ղրկել, որպէսզի մայրենի լեզուն սորվի։ Իր ուսուցիչը եղած է Տիգրան վարժապետ Սաւալանը։ Վարդապետը իր յիշատակներուն մէջ երկարօրէն տեղեկութիւններ կու տայ ժառանգաւորաց վարժարանին, և անոր տեսուչ Երզնկացի Մկրտիչ վարդապետին և Միաբանութեան յաւիտենական կռիւներուն վրայ։ Եապի պատրիարքին կալուածական խնդրոյ մը առթիւ Եգիպտոս գտնուած պահուն, աշակերտներէն ութին վանքէն արտաքսումը կ'որոշուի տեսուչ Մկրտիչ վարդապետի կողմէ։ Անոնցմէ երեքը չունչերնին կ'առնեն Եգիպտոս՝ Եապի պատրիարքին քով, որ զանոնք հետը առած կը վերադառնայ վանք և առանց այլ և այլի զանոնք և Դրիգորը սարկաւագ կը ձեռնադրէ (1870 Դեկտ. 10) և անոնցմէ կարողագոյն աշակերտը՝ Կէվեցի Ալիքսանը (Կիւրեղ վարդապետ) իրեն անձնական քարտուղար կը նշանակէ և Դրիգորը՝ ժառանգաւորաց վարժարանին կառավարիչ։ Նորընծայ սարկաւագը քանի մը ամսուան մէջ այնպիսի կարգ կանոն կը հաստատէ որ պատրիարքը հիացած օր մը կը կանչէ Դրիգոր Սարկաւագը և կ'ըսէ.

— Ուրիշներէ ոչ աւելի եմ ոչ պակաս, փիլիսոփայ պիտի չըլլամ՝, ինչ որ եղեր եմ բաւական է, վարդապետ եղիր։

Եւ Դրիգոր Սարկաւագը վարդապետ կը ձեռնադրէ Դանիէլ անուամբ (1871 Յունիս 21) և Ուսումնական Խորհուրդին անդամ կը կարգէ (1871–1875)։

Երուսաղէմի պարտքը երեսուն ինը հազար ոսկիի հասած էր։ Փոխանակ զեղծումներէ և մսխումներէ փրկելու, ժառանգաւորացի պիւտճէէն խնայողութիւններ կ'ընեն։ Դանիէլ վրդ. կը բողոքէ։ Նորընծային այս յանդգնութիւնը հինները չեն կրնար մարսել։ Կը պահանջեն անոր հրաժարեցումը և կամ իրենք կ'ապառնան հրաժարիլ։ Պատրիարքը տեղի կու տայ և Դանիէլ վարդապետ կը հրաժարի։ Աշակերտները անուղղի պակասութիւնէն կ'ընդվզին և օր մը Ուսումնականի անդամներէն մին կը ծեծեն։ Նոր միաբանական ժողով։ Իրեն հրաժարումը պահանջող Ուսումնականի անդամները առաջինները կ'ըլլան խնդրելու որ նորէն կառավարիչ ըլլայ։ Դանիէլ վրդ. կը մերժէ։ Այս ամէն յուզմունքները և վանական կեանքը, տկարացուցած են զինքը։ Վանքին բժիշկը օդափոխութեան պէտք ցոյց կու տայ։

Դանիէլ վրդ. որ դրամին արժէքը երբեք չէ գիտցած և իր հրաշակողութեան միջոցին արդէն իր մօրեղբօրմէն քանի ոսկի անգամ մը բերել տալով իր պարտքերը վճարած էր, համբու համար դրամ չունէր։ Իր գիրքերը կը ծախէ և հազիւ 4 մէճիտիէ կը հայթայթէ։ Այս գումարով ջուրի մը կը վազէ, և վերջին պահուն կ'երթայ Պատրիարքին՝ հրաժեշտ առնելու։ Պատրիարքը կը հարցնէ — «կ'երթաս բայց ինչո՞վ»։ Վարդապետը պատասխան չի տար, միայն մատովը երկինքը ցոյց կու տայ. «Որհնեալ հոգի» կ'ըսէ Պատրիարքը, «երթէ Յով ալ մտնես առանց վրադ կաթիլ մը ջուրի կ'ելլես, այնչափ գործերու մէջ մէկ համբու ծախք մըն ալ չկրցի՞ր ձեռք ձգել», և իրեն հինգ ոսկի համբու ծախք կու տայ, և կնքուած ուրիշ ծրար մը, —«Այս ալ որչափ ատեն երկիրգ մնաս ծախքերուդ, նայէ որ գտնուած

տեղերդ Ա[illegible]ին պատիւ բերեաք։ Երբարին մէջ քանի ոսկի դրած էր պատրիարքը։

Եօթը տարի առաջ ուսուցմ սորվելու համար եկած էր Երուսաղէմ և իրր ուսմունք շատ քիչ բան սորված էր։ Հիմա թէպետ հակառակ իր կամքին կրօնական եղած, իր կոչումին, իր ազգին, հայրենիքին ծառայելու, ամրոզիմին նուիրուելու անխախտ որոշում մը հետը կը տանէր երկիր։ Իր գիւղը հասնելուն երկու ցաւ միասին կ'ուռճեցնայ նախ՝ քոյրը մեռած է մանչ զաւակ մը ձգելով, և յետոյ գիւղին դպրոցը գոցուած է ամիսներէ ի վեր և տղաքը փողոցները կը պտըտին և եկեղեցին մեկ քահանայով և տիրացուով մը միայնած է։ Վարժարանը կը բանայ, պատանի մը հակող կը կարգէ, 5–12 տարեկան ամբողջ գիւղին տղաքը կը ժողվէ և օրական երկու դաս տալով թրքախօս այդ տղայոց հայերէն խօսիլ, հայերէն երգել և պատարագի արարողութիւնները կը սորվեցնէ։ Զորս ամիս ետքը ուրախութիւնը ուշի կանոնաւոր դպրաց դաս մը կազմած ըլլալու։

Տէրէվանքի վանքը խարխուլ վիճակի մը մէջ է, վանահայր չկայ, աշխարհական տեսուչով մը կը կառավարուի։ Մարդը դժգոհ է իր վիճակէն, և մօտակայ գիւղացիք դժգոհ իրմէն։ Տեսուչը և գիւղացիք կը խնդրեն որ վանահայրութիւնը ընդունի։ Կը մերժէ, պէտք կ'ըլլայ որ Թալասէն Պիւլպէնկեանները միջամտեն։ Առաջին. եղիա Ծ. Վ. կը պնդէ։ Վերջապէս 1876 Դեկտ. 23ին կ'ընդունի և գործի կը ձեռնարկէ։

Մօտակայ գիւղերու քահանաները և երեւելիները կը հաւաքուին և վանքին հին հաշիւները կը քննեն։ Ոչ տեսնուած որ մէջտեղ ոչինչ կայ, շտեմարանը դատարկ է և կարասիները հինցած։ Եղածին ցանկը կը շինեն և կը յանձնեն Դանիէլ վրդ.-ի. որ վանքը բարգաւահ վիճակի մը վերածելու համար կ'աշխատի, աւելորդ է ըսել թէ հետը բերած քանի ոսկին, առաջին առթիւ գործածելով, նորոգութեանց, շտեմարանը լեցնելու և ձի մը գնելու։ Փոքր յետոյ պտղի հաւաքելու կ'ակսի, զէնքը ուսին, իր բառերով՝ «առնող զարճողներէ, զէյպէկ աւազակներէ» պաշտպանուելու համար։ Եոզկաթցիք գինքը իրր Առաջնորդ վար գնել կ'ուզեն, սակայն ինք չ'ուզեր։

1878 Նոյեմբերին Տէրէվանքի վանքը կու գայ Զէյթունցի Եմմէրճեան Մնացականն պատուելին։ Վարդապետ և պատուելի խորհուրդը կը յղանան, Եոզկաթի մօտ Թէրզիլիի մէջ հնդրոնական վարժարան մը բանալու, որպէսզի մօտակայ բազմաթիւ գիւղերու դպրոցներուն ուսուցիչներ հասցնեն։ Այս առթիւ Եոզկաթի մէջ ցանձնաժողով մը կը կազմուի, որ ժապաւիներով տոմար մը և շատ մը յանձնարարականներ կը յանձնէ վարդապետին և պատուելիին՝ ուղղուած Զոլոյ և Եգիպատի երեւելիներուն, նոյնպէս Եւրոպա հաստատուած Հայերու։ Առաջին առթիւ մօտակայ գիւղերէն 120 ոսկիի արժէքով ընդհէնն կը ժողվին և կը յանձնեն ցանձնաժողովին։ Երազիրը գլուխ հանելու համար հինգ հազար ոսկիի պէտք կայ։ Անոնք անվհատ գործի կը ձեռնարկեն։ Անոնց համբարդութիւնը կատարեալ Ոդիսականն մըն է։ Զոլոյ՝ ներսէս Պատրիարքէն նախ մերժուելի կը հանդիպին, յետոյ Սենեքերիմ էֆ. Մանուկեանի միջնորդութեամբ հովանաւորութիւնը կը գտնեն, ցետոյ Եգիպտոս կը հասնին, Թագուոր փաշան հակառակ է, և իր կարծիքը կը յայտնէ նուազար փաշային որ շատ պազ ընդունելու-

թիւն մը կ'ընէ վարդապետին։ Ջանց կ'առնեմ այս անցքերը արտագրելէ, որոնք ժամանակին բարքերը կը պատկերացնեն։ Իրողութիւնը սա է որ անոնք կը յուսահատին պէտք եղած դրամագլուխը գոյացնելէ։ Ետ կը դառնան, ամէն տեղերէ գանձուած դրամները տեղւոյն վրայ վաւերացնել տալէ յետոյ։ Կը հասնին Կեսարիա, ժողովուած դրամը փոխգիր մը առնելով կը ղրկեն Եոզկաթի Յանձնաժողովին։ Երագիրը կը վիժի, բայց դարձեալ օգուտ մը կ'ունենայ։ ժողովուած դրամով Եոզկաթի մէջ կալուած մը կը գնուի։

Մէրսինէն մինչև Կեսարիա վարդապետը համբորդած է, Մարսէյլարնակ Մատթէոս աղա Սելեանի հետ։ Սելեան կը խոստանայ վանքին ամէն կարեւոր պէտքերը հոգալ, բայց հազիւ Թալաս հասած կը հիւանդանայ և կը մեռնի, և խոստումէն չի կրնար կատարել։ Իր Տիկինը՝ քոյր հաճի Սերովբէ աղա Կիւլպէնկեանի, անձամբ կ'երթայ վանքը մը օր կը հիւրասիրուի վարդապետէն և ի յիշատակ իր հանգուցեալ ամուսնոյն կը նորոգէ վանքին ամբողջ կարասիները։ Ասկից ետքը մինչև յեղափոխական կազմակերպութեան սկիզբը, վարդապետը պիտի նուիրուի իր վանքին պայծառացման։

Դանիէլ վարդապետ իր տեղափոխութեանց և արկածալից համբորդութեանց ընթացքին անգամ մը՝ Պրուսացի Գարեգին վարդապետին հետ չփոթուելով, Եոզկաթի կառավարիչին կը տարուի, և անոր հետ բախում մը կ'ունենայ։ Ցեղափոխական տեսակէտով շատ հետաքրքրական է գիտնալ էութիւնը՝ գործունէութեանը այս Պրուսացի Գարեգին վարդապետին, որ հակառակ ամէն ջանքերուս չեմ կրցած ձեռք բերել։ Ըստ Դանիէլ վարդապետին «Ան ամէն գիւղ կ'այցելէր, կը քարոզէր, ինքզինքը կը ներկայացնէր իբր փիլանթրոպիա գոմիսիոնին անդամ։ Կ'ըսէր թէ ձեռքը Մուլթանէն պէտք ունի, վեց մեծ տէրութեանց կողմէ վաւերացուած։ Եկեղեցւոյ, դպրոցի պէտքերը կարգադրելու խոստումներ կ'ընէր։ Որ մը մեծ Ջաթ գիւղէն 72 գիւղացի կը ձիճէ, եւ Ադգատի անուանելի մէջ անոնց գլուխը անցած Ղրլոնը Ալի անուն ոմանքաւոր զէյպէ առուն

Դանիէլ վրդ. իր վանահայր այցելուներէ և ուխտաւորներէ տեղեակ է գիւղերու և համբաններու վիճակին անապահովութեան։ Այդ թուականներուն (1880-1890) Ակիլար և Զէյպէկ աւազակախումբեր կը վխտային Փոքր-Հայքի ամէն կողմը։ Մինչև Եոզկաթ իր պտոյտահաւաքի համբորգութեանց միջոցին ականատես եղած է գիւղացւոց անտանելի կացութեան։ Թիւրայր յաճախ կ'այցելէ իրեն վանքը։ Ցեղափոխական գործունէութիւն մը իր խառնուածքին համաձայն է։ Կը մտնէ կուսակցութեան մէջ, որ զինք պիտի առաջնորդէր մինչև Լինկիւրիի դատաստանը, դատապարտուած մահուան (որ յետոյ ութը տարուան բերդարգելութեան կը վերածուի) շղթայակապ պիտի տարուէր Գալիա, ուր Աչըգեան Գատրիարքի կողմէ կարգազուրկ՝ պիտի աքսորուէր Ափրիկեան Տրապոլիս, ուրիշ Լինկիւրիի դատապարտուածներէն իրեն հոգիի հետ, որոնց մէջ է Էֆքէրէցի երիտասարդ ուսուցիչը Մարտիրոս ձիվանեան անբասիր յեղափոխականը որ գնտանի մէջ պիտի մեռնի չկարենալով դիմանալ քաշած տանջանքներուն։ Այս երիտասարդին եղերական մահը պատճառ կ'ըլլայ որ բանտի տնօրէնին հետ ահագին բախում մը ունենայ Դանիէլ վրդ.։

Հայ բանտարկեալք բողոք կը ներկայացնեն ընդդէմ դատախազին որ փոխանակ անոր՝ կը հասնի տնօրէնին ձեռքը։ Աքսորի կեանքին մանրամասնութիւնները ընդվզեցուցիչ են։ Երբ մէկուկէս տարի ետք Իզմիրլեան Գատրիարքին ընտրութեամբ ընդհանուր ներում կը շնորհուի, ամէնէն առաջ Դանիէլ վարդապետին ներման պաշտօնագիրը կը հասնի Ափրիկ. Տրապոլիս։ Բանտի տնօրէնը և միւս պատասխանատու պաշտօնեայք վստահ թէ Գալիա հասնելնուն իրենց գլխուն փորձանք պիտի բանայ կ'ուզեն կերպով մը մէջտեղէն վերցնել այս ամբաստանող մարդը, և իրենցմէ մէկուն կը յանձնեն, մինչև Գալիա անոր ընկերանալու պաշտօնը, կերպով մը համբան ոչնչացնելու պատէրով։

Թուրք չոգենաւին վրայ — որ երեք շաբաթէն կը հասնի Գալիա — այդ գազան ոստիկանին դրդմամբ, թուրք նաւաստիներէ և 30ի չափ գինուորներէ կը կրէ գազանային չարչարանքներ սպանիչ հաւատացնական չարչարանքներու մէկ ահաւոր կրկնութիւնը, զոր ինծի գրել և ընթերցողին կարդալ կը խնայեմ։ Նուաստագոյնը եղած է 15 ողջ ականաւորը լինտերովը միասին երկաթով մը հանել։ Թրքական բարեխոհութեան և Հայ մարտիրոսութեան ամէնէն սրտաճմլիկ, ամէնէն սոսկալի էջն է որ վարդապետը գրած է։

Ոստիկանին ամէն սադրանքները, գէնկազի կամ կրէտէ ցամաք հանելու, կերպով մը ծովամոյն ընելու կամ փախչելու փորձ մը ըրած ըլլալու պատրուակին տակ զարնելու, ապարդիւն կը մնան։ Վարդապետը անկողնոյն փակած, խոհապէս ալ անկարող չարժելու, մինչև Գալիա կը քաշկռտուի, և հոն ալ առանց Հայ նաւաստի մը ունենալու դուրս չ'ելլեր։ Ընկերացող ոստիկանը ճարահատ և չհամարձակելով իր իսկ ձեռքով ոստիկանութեան դուռը տանիլ, անոր մօտերը տղու մը ձեռքը կու տայ պաշտօնագիրը և կ'անհետանայ։

Վարդապետը կը տանին այն սենեակը ուր կը գտնուէր, Գալիոյ վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսը, որ Գատրիարքարան կ'իմացնէ վարդապետին գալուստը։ Հոն են նաև Մալկարացի Աբրահամ եպ. և

Գարթիզակցի Վահան վրդ.(1) և ուրիշ կղերականներ։ Մէկուկէս ամիս այդ բանը մնալէ յետոյ ազատ կ'արձակուի, և կը ներկայանայ Իզմիրեան Սրբազանին, իր աստանդական ցաւալի կեանքը պոլիս, այնչափ չարչարանքներէ յետոյ, տխուր է։ Գանքայի դէպքէն առաջ Տեղապահը զինք ղրկած էր Գուզկունճուգ, իբր քարոզիչ։ Քաղաքականութիւնը պատրուակելով թէ դրամ չունի, չ'ուզեր ընդունիլ զինքը։ Ինք միմիայն ձրի սեննեակով մը կը գոհանայ։

Գանքայի դէպքէն ետքը կը խուզարկուի նաև Գուզկունճուգի եկեղեցին։ Վարդապետը օր մը առաջ ածխանոցը պահած է երկու փամփուշտներ որոնք կը հանուին և ատիկանատուն կը տարուին։ Ջինք ալ ժուռնալ կ'ընեն և կը հրամայեն որ եկեղեցիէն դուրս չելլէ մինչև որ իր մասին որոշում մը տրուի։

Ամիս մը յետոյ տեղապահ Բարթողիմէոս եպ.էն կը կանչուի Գատրխարքարան և կշտամբանքներու տեղատարափի կ'ենթարկուի։ Այս խօսակցութեան վերջին մասը իբր շատ յատկանշական, նոյնութեամբ մէջ կը բերեմ, ներկայացնելու համար այս երկու եկեղեցականներու նկարագիրը։

Պարթ. Եպիսկոպոս.— Դուն ա՛լ Գուզկունճուգ պիտի չերթաս։

Վարդապետ.— Մ՚ir պիտի երթամ։

Պարթ. Եպիսկ.— Ռումէլի Հիսար, եւ հոն երբ Աստաճ ելլես բերանդ պէտք է բացուի Մուրթանին բարեմաղթութիւնով։

Վարդապետ.— Այդ բարեմաղթութիւնները դուք ըրէք. դեռ եւս շատ ապրի որ ինչ խմէց Հայու արիւնը, պակասը լեցնէ, ես ընեմ նէ, անէծքի տեղ կ'անցնի եւ շատ կը մեռնի։

Տեղապահը կրակ կը կտրի, վերջապէս կ'որոշուի որ իրը երուսաղէմի միաբան երուսաղէմ երթայ։ Կը կանչէ քարտուղարը, խոտիւ կը պատուիրէ որ շուտ մը անցագիրը չինել տայ։

— Թող կորսուի այս տեղէն։

Նոյն օրն իսկ կը ղրկուի Ազգ. Հիւանդանոց ուր գրեթէ ամիս մը կը մնայ մինչև որ իրեն անցագիրը կու տան։

Նկատի առնելով թէ՝ երուսաղէմ ալ Տաճկաստան է, Ազգքանդրիոյ իր ազգականներուն ստիպումին տակ կը մնայ հոս, ուր նոյն տարին, 1896ին, Գանքայի դէպքէն յետոյ եկած գաղթականներուն վերաբաժանուիլ կը նշանակեն զինքը։ Անկից ետքը քանի երկար տարիներ կը նուիրուի Ազգքանդրիոյ աղքատներուն։

Կեանքին վերջին երկու տարիները գրեթէ միշտ հիւանդ էր։ Վերջապէս 1917 Յուլ. 28ին աւանդեց հոգին։

Իր թաղումը պարզ եղաւ և ժողովրդական։ Հայ ֆոջ աղաներէն ոչ մէկը ներկայ էր, բայց անոնց փոխարէն, Հայ էնճումէ դաստակարգը, Հայ մայրերը, Հայ քոյրերը աննախընթաց բազմութեամբ հետեւեցան դագաղին։ Մուգը, ցաւը, կսկիծը որ արտայայտուեցաւ այս առթիւ, լաւագոյն չքախուէմն էր որ կարելի է երեւակայել Հայ յեղափոխութեան, Հայ եկեղեցւոյ այս ամենի զինուորին համար։ Ժողովուրդի զաւակ ժողովուրդին համար աշխատեցաւ և զոհուեցաւ ամբողջ կեանքը։

---

(1) Հաւանօրէն Աբրահամ եպ.ի եւ Գարթիզակցի Վահան վրդ.ի այդ թուականին բաւս զօնուիլը սխալ մըն է։ Ա. Ա.

Տասներկու տարիներ անցած են չարդէն մինչև Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումը։ Այս միջոցին կեսարիա թէպէտև ամէն վայրկեան վախու մէջ է Թուրքին յարաճուն ամբարտաւանութեան առջև՝ որ կը յիշեցնէ կերպով մը «Եէնիչէրիներու չրջանը»,—սակայն կրցած է նոր գրութեան յարմարիլ և իր առեւտրական հանճարին շնորհիւ, նորէն բարեկեցիկ դառնալ, նորէն գրաւել ամբողջ առեւտուրը։ Այն հարուստ վաճառականները որոնք չարդէն յետոյ Պոլիս, Իզմիր, Մերսին փոխադրուած էին, հետզհետէ կը դառնան հայրենիք՝ և ութսունական թուականներուն կեանքը կը վերակսկի։

Մինչև 1908, ցեղափոխութիւնը ձայն չունի կեսարիա։ Անունով յեղափոխականներ կան կամ թէ լաւ եւս է ըսել ժողովուրդը այս անունը կու տար ամէն անոնց որ Հնչակեան նախկին կազմակերպութեան մասնակցած են։ Նոյնպէս գուբսէն եկած ուսուցիչներ կան որոնք յեղափոխական գրականութեամբ տարուած են, բայց շուտով կը համակերպին միջավայրին։ Ասոնցմէ է վահան Ս. Քիւրքճեան Նիրզէցի, որ Օրտուլի մէջ ուսուցիչ եղած է, և ապօրէն կարգուած կեսարիոյ Ուսումնարանին, Դաշնակցական գրականութեամբ անուած, անհատապէս շատ մաքուր և անկեղծ յեղափոխական մը։

Դաշնակցութիւնը, որ 1907ին սկսած է մշակել Իթթիհատականներու հետ գործակցելու ծրագիր մը, իբր հետեւանք Բարիզի Քոնկրէսին, ապագայի նախապատրաստական գործունէութեան մը սկսած է ամէն կողմ գործիչներ ղրկելով, նոյն տարուան ամրան կեսարիա ալ կ'ուղարկէ շատ կարող և ձեռներէց, միեւնոյն ատեն խոհեմ, բնիկ կեսարացի գործիչ մը՝ Ստեփան Եսայեանը։ Եսայեան և Քիւրքճեան անձայն կազմակերպութեան կ'սկսին կեսարիոյ չրջակայքից և Եոզկաթի գիւղօրէից մէջ։ Ասոնց կը միանայ փոստատեան Արսէն Գալֆայեան նախկին Հնչակեան մը, ինկիւրիի գատաստանէն եօթը տարուան բերդարգելութեան գատապարտուածներէն, ըմբռստ, ազատասէր նկարագիր մը, որ Նազարբէկեան կեդրոնէն կրած յուսախաբութիւններէն ղրզուած կը մտնէ նոր կազմակերպութեան մէջ, այնպէս որ 1908 Յուլիսին երբ Սահմանադրութիւնը կը հռչակուի Դաշնակցութիւնը արդէն տեղւոյն վրայ հաստատուած էր և Իթթիհատի պաշտպանութեամբ տիրական դիրք մը բռնելու կը ձգտէր։

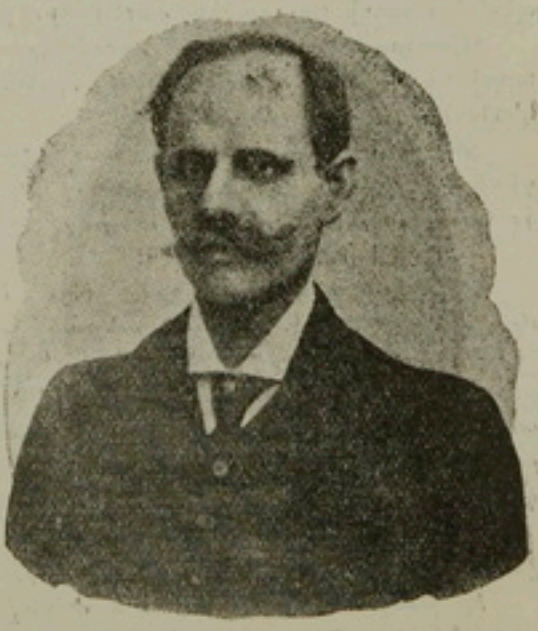

ՄՈՒՐԱՏ
(ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՈՑԱՃԵԱՆ)
կախաղան հանուած ի կեսարիա
1915 Յուլիս 30/12 Օգոստոսին

Ահա այս մարդոց ձեռքին մէջ կ'իյնայ կեսարիոյ Ուսումնարանը։ Ուսումնարանը ունի 200 աշակերտ, որոնց մեծ մասը Հնչակեան ընտանիքներէ կու գան։ Ուսուցչական կազմը կը բաղկանայ 12 հոգիէ։ Ուսումնարանը կը գտնուի Գէօզլիւճէ թաղին մէջ, ուր կը բնակին հարուստ հայերը։ Ուսումնարանին տնօրէնն է Գարեգին Գասպարեան, որ Ամասիոյ Ուսումնարանին տնօրէնն էր, երբ Ամասիոյ ջարդերը տեղի ունեցան։ Ան ալ Հնչակեան մըն էր։ Ուսումնարանին ընդհանուր տեսուչն է Գարեգին Գասպարեանի եղբայրը՝ Գրիգոր Գասպարեան։ Ուսումնարանին ներքին տեսուչն է Գարեգին Գասպարեանի փեսան՝ Գրիգոր Գալֆայեան։ Ուսումնարանին ֆիզիքոս-քիմիական դասատուն է Գրիգոր Գալֆայեանի եղբայրը՝ Արսէն Գալֆայեան։ Ուսումնարանին մաթեմատիկոսն է Գրիգոր Գալֆայեանի փեսան՝ Ստեփան Եսայեան։ Ուսումնարանին ֆրանսերէն դասատուն է Ստեփան Եսայեանի կինը՝ Մարի Եսայեան։ Ուսումնարանին գրականութեան դասատուն է Ստեփան Եսայեանի եղբայրը՝ Գրիգոր Եսայեան։ Ուսումնարանին գերմաներէն դասատուն է Գրիգոր Եսայեանի կինը՝ Մարի Եսայեան։ Ուսումնարանին տնտեսն է Գրիգոր Եսայեանի եղբայրը՝ Գարեգին Եսայեան։ Ուսումնարանին ընդհանուր հսկիչն է Գարեգին Եսայեանի կինը՝ Մարի Եսայեան։ Ուսումնարանին ներքին հսկիչն է Գարեգին Եսայեանի եղբայրը՝ Գրիգոր Եսայեան։ Ուսումնարանին ներքին հսկիչն է Գրիգոր

Թրքական Սահմանադրութիւն: Հիմնաքարը Հայ ցեղին ամբողջական փնացումին համար կառուցուելիք չէ՞նքին, որուն իմթիհատի հետ հիմնադիրը եղած ըլլալու պատիւը ուզեցին սեփականացնել Դաշնակցականները և կամ լաւ եւս ըսենք Ակնունի և ընկերութիւնը, գիտակցաբար իրենց կուսակցական խանութին հաշիւներու համար, և կամ անգիտակցաբար Իմթիհատական ծուղակին մէջ սխալմամբ իյնալով: Այդ գործակցութիւնը և անոր հետեւող գործունէութիւնը ոչ մի չքմեղացում ունի պատմութեան առջև, և վերջէն իրենց եղերական մահն իսկ չի կրնար մոռցնել տալ ազգին պատճառած անդարմանելի վնասին: Ես խորապէս համոզուած եմ որ եթէ ապրէր Քրիստափոր Միքայէլեան այդ արատը պիտի խնայուէր Հ. Ց. Դաշնակցութեան: Ի զուր Քրիստափորի չունչովը տոգորուած և թուրքը խորապէս ճանչցող և տարիներով անոր դէմ կռուած Անդրանիկները պիտի հակառակին: Շարքերը՝ հազիւ քանի մը ցանցառ բացառութեամբ, պիտի հետեւին Ակնունի և ընկերութեան: Դաշնակցութիւնը ազատարարի դերը պիտի սեփականացնէ և մենաշնորհութեան պիտի հգնի: Միւս կուսակցութիւնները՝ Հնչակեան, Ռամկավար, վերակազմեալ, որոնք նախապէս հակառակած են Թուրք-Հայ գործակցութեան որոշ ապահովութիւններ պահանջելով, անոնք ալ պիտի տարուին հոսանքէն, իրենց կուսակցական շահերէն մղուած, կերպով մըն ալ թուրք կանգնելու համար Դաշնակցական մենաշնորհութեան: Ու հոս, եգիպտոսի պէս ազատ երկրի մը մէջ իսկ որուն հայութիւնը գրեթէ ամբողջովին ջարդերէն խոյս տուողներ են, ամէն ոք պիտի մոռնայ անցեալը, և ով որ յանդգնի յիշեցնել և բողոքել, ազգադաւ պիտի նկատուի՝ նոյնիսկ երէկի թուրք յեղափոխականներու կողմէ, և հանդիսատես պիտի ըլլանք Դահիրէ Բրէնթանիա թատրոնին մէջ ներկայացուած կատակերգութեան մը, ծուռգլայ-եղբայրական սիրաբանութեան մը՝ որ պիտի վերջանայ Հայ քահանային և թուրք հօճային միջև ձախերու մէջ փոխանակուած համբոյրով:

Ապատեուսի, վաթարացումի այս ասիճաններ ճամբու չունի ո՛չ մի ազգի, մանաւանդ թրքական լուծէն ազատուող ազգերէ միոյն պատմութեան մէջ ...:

Երկու ամիս չէ անցած Սահմանադրութեան հռչակումէն, հանդէսներու, համբոյրներու, ցոյցերու ամէնէն ոգեւորեալ օրերուն Իմթիհատական ամէնէն կարկառուն դէմքը՝ Ահմէտ Րիզա տեսակցութեան մը մէջ թրքական բրտութեամբ — որպէս չըր լոգանք մը պէտք էր ըլլար, և արթնցնէր Հայ յեղափոխական վարիչները՝ մանաւանդ Դաշնակցականները — կը յայտարարէր առանց այլեւայլի որ «եթէ Թրօճակեանցիներ եւ Հնչակիսացիներ ետարուցակեն իրենց բոռթականեր, մենք պիտի յարձակինք անոնց վրայ ու գիտցած եղէք, **որ ետուէն պիտի ջարդուին**»:

Սուրէն Պարթեւեան որ 1908 Մայր. 14ին այս տեսակցութիւնը ունեցած է Ահմէտ Րիզայի հետ, և ահազանգը հնչեցուցած — գժբախտաբար ոչ մէկէ լսուած —, իր յեղափոխական գրող, կեանքին մէջ գերազանցապէս օգտակար յօդուածը ստորագրած էր ...:

Ինչ որ Գալիս պատահեցաւ, ամէն համեմատութիւն պահելով կրկնեցաւ նաեւ հոս: Ահա շատ հակիրճ պատկերը հնեաարիոյ, Սահմանադրութեան վաղորդայնին, քաղաքական կուսակցական և չէզոք, բայց մանաւանդ չէզոք ականատեսներու վկայութիւններէն:

Ինչպէս ըսի՝ 1907ի ամառն իսկ՝ Դաշնակցութիւնը ունեցած էր

հոն գաղտնի կազմակերպութիւն մը որ Սահմանադրութեան հռչակումով երեւան եկաւ։ Դործիչն էր Ստեփան Եսայեան, իսկ կոմիտէն կը բաղկանար Վահան Քիւրքճեանէ, Մինաս Մինասեանէ(1) (Կիւրինցի), Ց. Եսայեանէ, Սուրէն Նշանեանէ, փաստաբան Արսէն Դալֆայեանէ։ Անոնք կը բանան լսարան մը՝ Ռաճքի անունով։

Կեսարիոյ Հնչակեան Վարչութեան անդամները

Ս. Դ. Հնչակեաններու գործիչն էր Արշաւիր (Սահակեան կամ Եսայեան) Ծանօթ դաւանանքը, որ յետոյ ամենուրեք պիտի մատնէր և վերջապէս Ատանա տեռորի պիտի ենթարկուէր։ Վարչութիւնը կը բաղկանար, Տոքթ. Փանոսեանէ, Ց. Տէր Ստեփանեանէ(2), կարապետ Զիյտէմեանէ (Ստամպօլու), Կ. Մաթոսեանէ և Մինաս Պետրոսեանէ։ Անոնք ալ ունեցան «Ժիրայր» անունով գրագրան-լսարան մը։

Ու այս երկու գրագրաններու շուրջ, մարգոցութեան, կուսակցական հակառակութիւններու պայքար մը սկսաւ։ Այս կամ այն կուսակցութեան նախանձեռնութեամբ սկսան նոր ընկերութիւններ կազմուիլ։ Չէզոքները անմասն չմնացին, Կրթասիրացը որուն ծրագիրը կը պարունակէր հինգ հիւղ, 1. քաղաքական, 2. լսարանական, 3. խմբագրական, 4. ներկայացման, 5. գրական։ Ատոնցմէ զատ Գիւղեբողաց, Հայախօսաց և այլն չատ մը ընկերութիւններ և միութիւններ որոնց մէջ իւրաքանչիւր կուսակցութիւն տիրող դիրք մը գրաւելու համար, էնթրիկ և պայքար իրարու կը յաջորդէին ղղումեցնելով չէզոք դասակարգը։ Մասնաւորապէս դէպք մը՝ չէզոք դասակարգին վերա-

---

(1) Ձշմրիթել Հնչակեան մատնիչ կէմէրէկցի Մինաս Մինասեանի հետ։ Բ. Օ.

(2) Ցովնաննէս եղիազարեանց է որ սխալմամբ Տիար Բ. Օհանեան այս Տէր-Ստեփանեան անունով կը ներկայացնէ, վասնզի անիկա որդին էր Տէր Ստեփան Ֆն. եղիազարեանի։ Ա. Ա.

բերմունքը դէպի կուսակցականները չատ աւելի վերապահ ըլլալու մղեց։ 1909ին սկիզբը հնչակեան գործիչ Արշաւիր փախցուց հանգուցեալ դեղագործ Յ. Դ.ի այրին, ինչ որ յոռի տպաւորութիւն մը թողուց իր տեղը Գալէն զրկուեցաւ Ազատ Ոստանիկ անուամբ ծանօթ, վանեցի Մելքոն Միրսագոեանը, որուն օրով է որ տեղի կ'ունենայ Ոստանայի դէպքը, որ փոխանակ դառ մը ըլլալու Գալոյ կուսակցական վարիչներուն, մանաւանդ Դաշնակցական պետերուն, ընդհակառակը պատճառ կ'ըլլայ որ իրենց սխալին մէջ անոնք յաբատեւեն աւելի գլխիվայր կերպով մը։ Հնչակեանները իրր հակահարուած՝ իրենց յեղափոխական մը ուղեղնալու համար իրենք ալ կը յարին յայտնապէս Իթիլաֆականներուն, և նազարբեկին արժանաւոր յաջորդը Սապահ Գիւլեան. փոքր Հայք իր ուղեղութեան ընթացքին, չի դադրիր Իթթիհատի դէմ փչելէ, թրքութեան և կրօնի դէմ խօսելէ, ի ներկայութեան Թուրք հանդիսականներու, կեցցէ Հայասացներով թրքութիւնը գրգռելէ։ Ամբոխավարութիւնը քիչ անգամ այս աստիճանի հասած է։ Գալիս և գաւառները Հայ վարիչները զանգուածային յիմարութենէ մը բռնուած են, որմէ պիտի տուժէ դժբախտ ազգը։

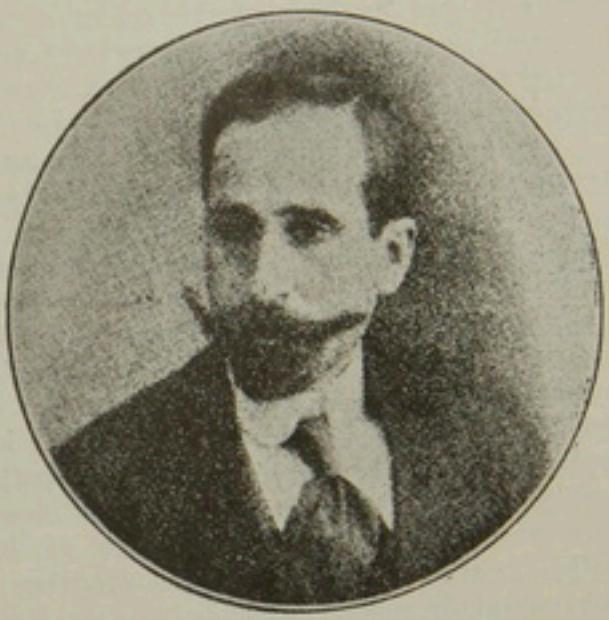

ԱԶԱՏ ՈՍՏԱՆԻԿ

Կեսարիա որ 95ի կոտորածով գիտէ թէ՝ ինչ է Թուրք խուժանը, Ատանայի ջարդէն յետոյ, նոր դէպքի մը կրկնումին հաւանականութեամբ գրեթէ ամիս մը փակած է խանութները և ինքնապաշտպանութեան կը պատրաստուի։ Ի պատիւ Հ. Ց. Դաշնակցութեան և Հնչակեանութեան պէտք է ըսել թէ՝ այս վտանգաւոր օրերուն ձեռք ձեռքի գործած են, մանաւանդ կեսարացի չէզոք դասակարգին ընդգրկած կորուկ գործելակերպին առջև։ Ահաւասիկ տեղահանուած չատ վտահելի Հայու մը կողմէ հալէպ 1919ին ինձի զրկուած տեղեկագրէն կտոր մը զԱզատութեան հռչակումէն յետոյ զէնքի առնուելուը ազատ ձգուած ըլլալուն՝ թէ Հայերուն և թէ Թուրքերուն ոչ մեծ բանակութեամբ զէնք կը գտնուէր։ Կուսակցութիւններ զէնք գնելու և ամէն անպատեհութեանց հանդէպ պատրաստ գտնուելու համար հարուստներէ դրամ հաւաքել կ'ուզէին։ Կեսարիոյ ծանօթներ տեսնելով ասոնց մէջ տիրող ապերախտութիւնը, իրենց միջեւ չես խորհրդակցութեան կազմեցին Ցանձնախումբ մը կէս նպատակի ուենենալով երկու հակառակորդներ հաշտեցնել եւ պէտ եղած դրամը իրենք

հաւատալ եւ հաստատ կերպով բաժնել, ինչ որ յայտնեցաւ: *Այս ցանկալի ժողովին գանձապետը եւ ամէնէն գործօն անդամը եղած է Գառնիկ Թաւլումեան, դիրքի տէր, հարուստ, ո՛չ մի կուսակցութեան պատկանող անձը որ իր մտերիմին՝ Աւետիս Ջամպազեանի հետ իր վրայ առած է նաեւ զէնքերու պահպանումը:*

Այս միջոցին ինչպէս բոլոր Հնչակեաններու լիազօրն էր Ազատ Ասատուրիկ, իսկ Դաշնակցականներուն՝ Ստեփան Եսայեան: Ստեփան Եսայեան շատ սիրուած էր «ազատական» գաղափարներէն, և կերպով մը միութեան կապ գործած անոնց և յեղափոխականներու միջև: Ան մտերիմն էր նաեւ կառավարիչ Ձէմալ պէյի:

Ասոնցմէ ջարդէն քիչ ժամանակ եւրոպա հասած ո՛չ մի կուսակցութեան պատկանող բարձրաստիճան կղերական մը ինծի գրկած տեղեկագիր մէկ նամակին մէջ ահա ինչպէս կը ներկայացնէ կեսարիոյ վիճակը այդ պահուն. «Ես իմովսացն ճոճ հասնելուս փոխրիկ հետազօտութիւն մը կատարեցի եւ այս բացատրական համոզման եկայ որ, եթէ կուսակցութիւնները չըլլային կեսարիա, այդ հայաբուա բազմը, Ասանայէն շատ աւելի չարագոյն տեսակէն ապագաղոցի մը պիտի վերածուէր: Կուսակցութիւնները իրական եւ ազգական հիմնական կազմակերպութիւն մը ստեղծած են, Հնչակեան եւ Դաշնակցական միացած են. եւ զարմանալի կարգապահութեամբ 10–12 խումբեր կազմած եւ բաղաքին այլ եւ այլ կէտերուն վրայ ազգական դիրք բռնած, եւ այս դիրքերուն վրայ օրերով անընդմէջ կարգապահութեամբ մնացեր են: Գիշերները թէ թէ խմբակներու բաժնուած բաղաքին մէջ շրջագայեր են, պետութեան մէջ պետութիւն ստեղծելով: Այս կազմակերպութիւնը այնքան հոյակ հաճած է որ Թուրք խուժանին մէջ տառապէս զարհուրանք տիրած է: Այնպէս որ ես իր մարքէն վախնալով, դիմած է կառավարութեան որ պատսպարէ զիներ: Արդար ըլլալու համար պէտ է բնդունիլ որ այդ պարագային կեսարիան իր ազատումը կը պարտի կուսակցութեանց»:

Ահիկա մասամբ իրաւ է, բայց սա ալ անուրանալի է թէ կեսարիոյ Հայութիւնը հազիւ Ասանայի ջարդը լսուած քանի մը օրեր հգնամժամային վայրկեաններ ունեցած է, Հնարաւորութիւնը մեկ աւելի ականատեսներու կողմէ պատմուած:

Հայերը մեծամասնութեամբ ապաստանած են Գազէ Գաչը հարուստ թաղը, որ իր քարաշէն ամուր տուներուն պատճառաւ ինքնապաշտպանութեան հիանալի դիրք մը կը ներկայացնէր: Կուսակցական կամաւորներ դիրք բռնած են թաղին մուտքի տուներուն մէջ ուրկէ խուժանային յարձակում մը կրնար ետ մղուիլ: Բայց չուկայի խանութները ամբողջովին անպաշտպան և գուրսի թաղերը բնակող Հայերուն վիճակը յուսահատական են: Քանի մը հազար թուրքեր, և Հաճըլարլը գազան գիւղացիները աւարը փոխադրելու համար կռնակնին մէկ մէկ պարկ առնելով և զինուած, ժողմուած են կառավարութեան դրան առջև և դեռ զէնք կ'ուզեն յարձակումի համար: Մխիթարեանները հայտներ ձէմալ պէյ, իսկ զինուորական հրամանատարն է հայտնեց Ֆէրիտ փաշա, որոնք իրարու հետ կը մաքառին: Կառավարական պաշտօնատուներն են նաեւ ղազարոս էֆ. Սայապալեան Մխիթարեանց օգնականը [հայրը փոխ Սայապալեանի (Փայլակ)] և Հայ կուսակցական լիտորները: Մխիթարեանք՝ Ֆէրիտ փաշայի օգնութիւնը կը խնդրէ խուժանը ցրուելու համար: — Իմ 400 զինուոր-

ներքս, կը պատասխանէ զինուորական հրամանատարը, անկարող են այս հազարաւորներու դէմ կռուիլ, սառնք նախ մեզ կ'ոչնչեն, և յետոյ հրաման ալ չունին։

Իսկապէս Ֆէրիտ փաշա կը փափաքի չարդի, և պատրաստ է ինք գլուխ անցնիլ խուժանին գործադրելու համար զայն, եթէ առիթը ներկայանայ։ Ձեմալ պէյ հրահանգ խնդրող հեռագիր մը տալու պատրուակով, կը համոզէ խուժանը ցրուիլ, երբ Ազատ Ոտանիկի մէկ յիմար արարքը ամէն ինչ տակն ու վրայ ըրաւ։ Գայուսակ մը կռնակը, մէջը ռումբեր դրած, ան կը ներկայանայ կառավարչատուն, և կը յայտարարէ թէ՝ կառավարչատունը օդ պիտի հանէ եթէ Հայու մը մազին դպչին և կ'առնէ կը քալէ, ու կ'ապատանի Գաղչէ Գաշը Հայու մը տունը։ Ֆէրիտ փաշա փախցուցած առիթը կը գտնէ, 200 զինուորի գլուխը անցած կը մտնէ Գաղչէ Գաշը և կը պահանջէ Ազատ Ոտանիկը։ Ցիշեալը պայուսակին կռիվնած — զմի մօտենալ օդը կը հանեմով կ'ապառնայ։ Այս պարագային, Եսայեանի և Սայապալեանի դերը խիստ աքանչելի եղած է։ Անոնք կոչտ Ֆէրիտին կը հասկցնեն թէ՝ ինչ պատասխանատուութեան տակ կ'իյնայ այս գործելակերպով և իրենք յանձն կ'առնեն Ազատ Ոտանիկը հեռացնել կեսարիայէն անմիջապէս։ Ղազարոս էֆ. Սայապալեան, ծերունի բարի Հայ, միանգամայն Թուրք պաշտօնատար, յանձն կ'առնէ մինչև ինճէ Սու իրեն ընկերանալ վեց ժանդարմայով, որովհետև Ազատ Ոտանիկ ճամբան Թուրքերու կողմէ սպանուելու հաւանականութեամբ, չէր ուզեր իր պայուսակէն զատուիլ և տեղէն երթալ։

Ազատ Ոտանիկի մասին կեսարիոյ մէջ կարծիքները չատ տարբեր էին, ոմանք այս ժէսթին համար զինք կը հերոսացնէին, իրեն վերագրելով Թուրքը վախցուցած ըլլալով չարդին առաջքը առած ըլլալու պատիւը, որ սխալ է։ Եթէ չարդ չէ եղած կամ թէ լաւ ևս ըսենք՝ բախտաւ, Հայու և Թուրքի մէջ, պատճառն այն է որ Հայերը իր վիճակի էին կեանքերնին սուղ ծախել։ Գոլէին հասած Ապտիւլ Համիտի գահազրկման լուրը Թուրք խուժանը վայրկենապէս կը հանդարտեցնէ։ Քիչ յետոյ զինուորական հրամանատարը այլևս կը փոխադրուի և կեսարիա կ'ազատի։

Կեսարիա կախազան հանուածներէ մէկուն եղբայրը իր մեկ նամակին մէջ ինծի կը գրէ «Գործիչ Ազատ Ոտանիկ Կեսարիայէ մեկնեցաւ։ Ցիշեալի մեկնումէն յետոյ հաստատուեցաւ թէ՝ հաւաքուած դրամներ, եղջատակին չեն գործածուած՝ եւ կարեւոր գումար մըն ալ Ազատ Ոտանիկ բաւածր միապին տարած էր։

Ամէն պարագայի տակ Համիտի անկումը Կեսարահայոց չունչ առնել տուած է։

Դէպք մը մանաւանդ Թուրք խուժանին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած է։ Կիւր-Կիւր Ջաւէ Սիւրէյա պէյ անուն ամէնէն ազդեցիկ էերաՁներէն մին,—որ տարիներէ ի վեր Կեսարիոյ և չրջակայից ահ ու սարսափը եղած էր բազմաթիւ սպանութիւններով՝ որոնք և ոչ իսկ քննուած էր կառավարութիւնը, վասնզի սպանեալներու պարագաներէն ոչ մին կրցած էր գանգատ մը անգամ ներկայացնելու փորձ ընել,— 1910 Դեկտ.ին, Գօզագլեանի համբուն վրայ կ'սպանէ նորէն Կեսարիայէն Դաւիթ Դաւիթեանը և ձորի մը մէջ թաղել կու տայ։ Կատակցութիւնները այս լսելով ձիաւորներ կը ղրկեն և դիակը բերել կու տան։

Ազգային թաղում մը կը կատարէ Կաթողիկէ Հայոց Առաջին. փոխ. Մեսրոպ վրդ. Քէչիչեան և բուռն կերպով կը բողոքէ՝ Հայ վաստատաններ կը պաշտպանեն գատը և Միւթէասըրիֆը ստիպուած՝ ձերբակալել կուտայ Չէրքէզներու քով ապաստանած Սիւրէյա պէյը որ 15 տարուան բանտարկութեան կը դատապարտուի։ Այս անհերքելի գատապարտութիւնը բոլորովին կը սմքեցնէ Թուրք խուժանը։

1909 Օգոստոսին, Դաշնակցական ներկայացուցիչ Եսայեան կը կանչուի Գոլիա, և իրեն կը յաջորդէ Գէորգ Վիշապեան։

Ազատ Ոստանիկին մեկնելէն յետոյ ուսուցիչ Մինաս Գետրոսեան, առժամանակեայ կերպով կը վարէ Հնչակեան մասնաճիւղը մինչև 1911, երբ ներկայացուցիչ կը կարգուի Կէմէրէկցի ուսուցիչ Մինաս Մինասեան։

Մինասեան իննսունական թուականներուն Կեսարիոյ կազմակերպութեան պատկանած է և Ինկիւրիի դատավարութենէն յետոյ Ամերիկա մեկնած, և հոն երբ Համկավարութիւնը հիմնուած է անոնց յարած։

1908ին, Կեսարիա կը գտնայ Համկավար մասնաճիւղ մը հաստա-

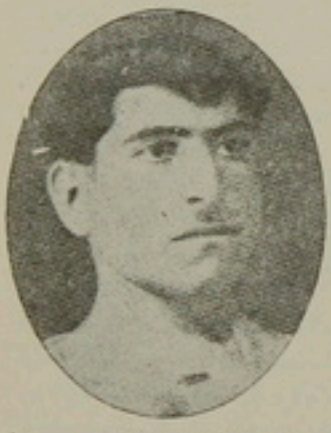

ԿԵՍԱՐԻՈՑ Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՈՒՍ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԸ

Միհրան Քազանճեան	Յակոբ Խայեռեան	Հայկ Ուղուրլեան
(այժմ Մարսէյլ)	Աւեճտպե	(այժմ Հալէպ)
Մարզիչ	(այժմ Ազնիւր)	Ուսուցիչ

տելու, բայց չի յաջողիր և կը մնայ Հնչակեաններու մէջ, «վերջին ծայր արծաթասէր ու փառասէր. բան «Իրազեկ»ի, պոռաս բեմբռնօս, որ իր սեռամէջ սեռեռնասութիւններով կը խաբէր. կը պատրէր տղեն ու ռամիկը. Թուրհան կը բաժնէր կատր բղուեց»։

Կառավարութիւնը և Իթթիհատը անչշուկ հանդիսատես են եղած։ Անոնք գիտակ են Հայոց գինուելուն և ուժանակներ ունենալուն ասկայն չեն ուզեր, կամ չեն համարձակիր ճակատ առ ճակատ պայքարիլ, մանաւանդ գեռ Գոլոյ կեդրոնէն ոչ մէկ հրահանգ ունին։

Ու կուսակցութիւնները կը շարունակեն իրենց ընթացքը, հետզհետէ աւելի ահնձարձակ գառնալով։ 1910էն իսկ, երկու խմբագրեալ թերթեր կը հրատարակեն Դաշնակցականները, «Հայեկ» Մուհեանու-

նի մէջ, որ 1913ին տպագիր կ'ըլլայ, Տէվէլիեանի տնօրէնութեամբ, և դաշնակցական գրողներու աչակցութեամբ, և «Շեփոր» դաշնակցական վահան Քիւրքճեանի խմբագրութեամբ։

Յետոյ 1912ին Հնչակեան գոյնով խմորատիպ կը հրատարակուի «Նոր Սերունդը» իբր օրկան Միացեալ Ուսումնարանի Ուսանողական Միութեան։

Ու ակումբներ, ակումբներու կը յաջորդեն, ատենախօսութիւններ ատենախօսութիւններու, և երկու կուսակցութիւնները կը պայքարին իրարու և աղայական դասու դէմ, Ազգային իշխանութիւնները ձեռք անցնելու համար։

1909ին վերջերը ընտրութիւններ կ'ըլլան՝ և Դաշնակցականները յաղթանակը կը տանին։ Տրգատ եպ. և ոչ իսկ առաջին ժողովին կու գայ։ Ինք կազմին հակառակ է, չուզէր ընտրուած ժողովականներու հետ գործել։ Կը դիմեն Կարապետ Ճամճեանի միջնորդութեան որ Իթթիհատական է և վճռականօրէն կը յայտարարէ թէ ինք համամիտ է Առաջնորդին։ Վերջապէս Թագէոս աղա Մնոյեանց կը համոզէ Տրգատ եպ.ը որպէսզի բանայ ժողովը։ Տրգատ եպ. մէկ ժողովի մը միայն ներկայ կ'ըլլայ և 1910 Յունուարին կը մեկնի Պոլիս։ Հոսանքէ տարուող մարդ չէր Պալեան և թումբ կանգնելու իր անկարողութեան գիտակից և խորապէս հանչնալով Թուրքը, կը նախընտրէր՝ նախատեսելով ապագան, հեռանալ թեմէն ո՛ւր երկու տասնեակ տարիներ դիկտատորական, բայց արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն մը ունեցած էր։ Տրգատ եպ. Պալեանի մեկնումէն յետոյ կուսակցական պայքարը կը շարունակուի մինչև 1914 Յուլիս 21ի (հ. տ.) ընդհանուր զօրակոչը։ Մէկ կողմէն Հնչակեան գործիչներ ամենուրեք կը փչեն Իթթիհատի դէմ, երբ միւս կողմէ Դաշնակցականները աւելի սերտօրէն կը գործակցին անոր հետ, միայն մեծասանները որոշ ժամուն 1914 Օգոստոսին կարնոյ պատգամաւորական ժողովին մէջ հիք մը ընել փորձելով ուղղելու իրենց սխալը, շատ ու շատ ուշ մնացած։

Հոս սրտի պարտք մը ունիմ, և այս հիմնուած չէզոքներու և «իրազէկի» իսկ վկայութեամբ, որ Կեսարիոյ Դաշնակցականները Իթթիհատին հետ իրենց Գոլոյ վարիչներուն գործակցութենէն օգտուելով հանդերձ, իսկապէս ազգային քաղաքականութեան մը հետեւած են, մանաւանդ անոնց երկու լիսըրները Վիշապեան Գէորգ և Քիւրքճեան Վահան։

Մեծ պատերազմը առիթ պիտի տայ Իթթիհատին Հայկական խընդիրը մեռցնելու, Հայ ցեղին բնաջնջումով։ 1914 Յուլիս 21ի զօրահանութեամբ նախ կուսուղ ուժերը (18էն 45 տարու) կը հեռացուին։ Անոնք որ Առանձին Չարգէն յետոյ Թուրք խուժանը զողացուցած էին 'ի Կեսարիա, կը ղրկուին հոս ու հոն։

Վեց տարուան եռուզեռումէ յետոյ սթափումը սարսափելի է։ Պատերազմական ատեան մը կազմուած է, փախստականներու համար, նոյն իսկ ուշացողներու համար պատիժը անմիջապէս գնդակահարութիւն է։

Ոչ մի դժբախտութիւն միակ չի գար։ 1915 Փետրուար 11ին, հինգ վարդանանցի օրը, Իվէրէկ Ուզուրլեան Թաղին մէջ Գէորգ Համբարձումեանի պատրաստած ռումբերէն մին կը պայթի, առիթ տալով կեսարիոյ և շրջակայից մէջ խուզարկութիւններու։

1915 Ապրիլ 1ին կ'սկսին կեսարիոյ խուզարկութիւնները։ Ջատկին երկրորդ օրը կը խուզարկեն Հնչակեան լսարանը, Թամկավաճներու ժողովատեղին, Պահչէ Պաշըի աղջկանց վարժարանը, բայց միայն գրքեր կը գտնեն, և ժողվելով կը տանին կառավարչատուն։ Արդիւնքէն դժգոհ իթթիհատի գործակալները կը գիմեն provocationի։ Ապրիլ 10ին արշալոյսին, թուրք գիշերապահներու կողմէ ցախոտ Դայեահանի տուները պատպտուած մը կը նետուի, և յիշեալը, կինը և 12 տարեկան աղջիկը կը տանին բանտ ուր անլուր չարչարանքներու կ'ենթարկեն։ Երկու օր ետքը կը ձերբակալեն դեղագործ Դաւոնիկ ձըրճրըռեանը, հին «էֆէ» մը, հին յեղափոխական մը, Թուրքերու աչքի փուշերէն մին, Դուշմանեաններու վնասան, քիմիական դեղերը և պատրոյգը ինք պատրաստած ըլլալու ամբաստանութեամբ։ Դաւոնիկ ձըրճրըռեանով կ'ուզեն հասնիլ գլխաւոր կասկածելիին, անոր անբաժին՝ Դաւոնիկ Դուշմանեան, որուն տուները կը խուզարկուի առանց արդիւնքի։ Ցետոյ եկեղեցիները, վարժարանները, միշտ առանց արդիւնքի։ Այն ատեն կառավարութիւնը կը դիմէ զանգուածային ձերբակալութիւններու։ Ձաֆէը պէյի, Դըզըլ Դարուի, Բօլիս Մերքեզէյի բանտերը լեցուած են ամբաստանուածներով։ Կառավարութիւնը վատահ է ռումբերու և զէնքերու գոյութեան, բայց կեսարացիք զէնք պահելու արուեստը փորձառութեամբ շատ լաւ սորված, զանոնք կը ծածկեն։ Դպրոնիքին բանալին կուսակցական երկու գլխաւոր գործիչներու քով կը չանան գտնել և կը յաջողին։ Նախ կ'սկսի Դաշնակցութեան գործիչ Գէորգ Վիշապեանի չարչարանքը։ Հակառակ իր տկար կազմին և հիւանդ վիճակին մինչև վերջը լուռ կը մնայ ան, իսկ Հնչակեան գործիչը՝ Մինաս Մինասեան ինչ որ գիտէ կը յայտնէ, ատելցնելով թէ ռումբերը և զէնքերը հայթայթողը եղած է «Անձնապաշտպանութեան խումբի գանձապետը՝ Դաւոնիկ Դուշմանեան(1)։ Մինաս Մինասեան այս մատնութեամբ առժամապէս ազատ կ'արձակուի։ Դուշմանեանի ազգականներէն մին հանդիպելով մատնիչին կը հարցընէ. — Ինչո՞ւ ամէն բան Դաւոնիկին և ընկերներուն վրայ ձանրացուցիր, մեզ չէ՞։ Սինինք սրիկան կը պատասխանէ. — Դուք հարուստ և ազդեցիկ էք, Դաւոնիկը շատ բարեկամներ ունի, կարող էք գրամի և դիրքի ազդեցութեամբ թէ՛ զինքը, թէ՛ ընկերները և թէ՛ մեզ ազատել։

Իմ դերս չէ Հայ մարտիրոսութեան պատմութիւնը գրել։ «Իրազեկ»

---

(1) Հայկ Ղազէրեան (Նե. Օրեր, պեսարիոյ Նախնիրները, Էջեր Օրագրէս, Լիբանան, թ. 560 և այլն) կ'ըսէ թէ Միհրասեան «ամիսներէն ազատակի մը փոխարէն խոստովանած է ամէն բան և կառավարութեան յանձնած է կուսակցութեան վերաբերեալ բոլոր տօքիւմանները։ Ռատիկանապետ Կրէտէցի Զէքի ... բանալ տալով ... զէնքերու տեսարակը ... կարգալ կու տայ ... գնողին անունը, զէնքին տեսակը և թիւը։ ... Մինասեան ... կը կարգայ (նաև) անուններները այն մարդոց օրոնք անխոհեմութիւնը գործած էին իրենց շատ ժուռարութիւններով հայթայթած զէնքերը Հնչակեաններուն ծախելու։ ... Ձերբակալուեցան Ցարութիւն Գէօճէկեան, Վահան Քեահեահեան, Վահան Զոհրապեան, ու հետագրելով Գալիսէն բերել տուին ... Վահան Ձամճեանը, որոնք զէնք ծախած էին Հնչակեաններուն։

իր ձեռագրին մէջ մի առ մի պատմած է խուրաքանչիւրին կրած չարչարանքները թէ կեսարիոյ, և թէ չրքնակայից մէջ, մասնաւորապէս կազմակերպուած Էվէրեկի գայմագամ Չերքէզ Չէքի բռնութիւնն և միջոցներուն եղբօր ոստիկանապետ Ջեմիլի(1) կողմէ։ Առանց նմանը ոչ մի ազգի և ոչ մէկ ժամանակի պատմութեան մէջ գոյութիւն ունի, և ոչ իսկ հաւատալիքնական Աստուածներու տարեգրութեանց մէջ։

Գէտք է ասկայն որ այդ մարտիրոսագրութիւնը առանձին հատորով մը լոյս տեսնէ։ Պատմութիւնը իր իրաւունքները ունի, և «իրազեկ» որ ամէն վտանգ աչք առնելով կրցած է այդ մանրամասն տեղեկագիրը կազմել, ազգային երախտագիտութեան արժանի է։ Ես պիտի բաւականանամ պանծացնելով հոս անունը քաջութիւնը Հայ հերոսուհիի մը, Հայ ցեղափոխական պաշտելի հինգ մը՝ Սրբուհի Քէլէչեանի։

Դեռ երիտասարդ հասա, իննսունականներուն մտած է Հնչակեան յեղափոխական շարքերու մէջ։ Իր տունը ապաստանարան եղած է, անցնող գացող գործիչներու, ապատակներու։ Ինք ամէնէն տիրական դէմքը եղած է Էվէրեկի մասնաճիւղին, իր ձեռքովը փակցուցած է «Թաքստոցները» կառավարութեան դուռը։ Չերքակալուած՝ կեսարիոյ բանտին մէջ կը չարչարուի, Էնկիւրիի դատարանին առջև խիզախօրէն կը ծառանայ դատաւորներու դէմ, ետքը տարի բերդարգելութեան կը դատապարտուի և Աքիա կ'աքսորուի, Իզմիրլեանի օրով ներման արժանանալով Էվէրեկ կը վերադառնայ։ Աննկուն հերոսուհին 1908էն յետոյ նորէն պատնէշին վրայ է։ Այս անգամ կը գիմադրէ առանց տկարանալու Չէքիին, անոր ամէնէն աներեւակայելի խոշտանգումներուն, և վերջապէս կրած չարչարանքներուն հետեւանքով կեսարիոյ բանտին մէջ հոգին կ'աւանդէ, Քէլէչեան Սրբուհի, Էվէրեկի անմոռանալի հերոսուհին, նոր ժամանակներու այս խակապէս Սրբուհին։

Թոմարզայի մէջ ալ կը պատահի անձնազոհութեան հոյակապ դէպք մը որ անմոռանալի պէտք է մնայ, Թոմարզայի միւտիր Շեվքէթ պէյ, որ երկրորդ տպագրութիւնն է Չէքիին, կը ձերբակալէ Ս. Աստուածածինի վանքին վանահայր Կարապետ վարդապետը և բոլոր քահանայական դասը, և զբոլոր անոնք որ խօսելու լեզու եւ գրելու գրիչ ունին։

---

(1) Պատմութեան համար հոս կ'արձանագրեմ սեւ անուններ նաեւ հեռեւեալներուն որոնք Կեսարիոյ Հայոց տեղահանութեան եւ ջարդին, ինչպէս նաեւ զործադրուած անլուր խժդժութեանց գլխաւոր պատասխանատուներն են։ Այսպէս ամենայոյն դեր կատարած են իրարու յաջորդող երկու կառավարիչներ՝ Անվէր Միհնաս եւ Չէֆէրիա, առանց հաշուելու առանց յաջորդող ուրիշ երկու կառավարիչներ՝ Միւնիր եւ Քէմալ պէյերը, որոնց օրով ամէն ինչ վերջացած էր եւ հետեւաբար առանց առիթ չունեցան նոր անգթութիւններ գործել։ Թահրիրաթ միւտիւրի Ասպրի, բոլիս միւտիրի Չէֆի. Մէր Ճոմիսէր Նամի, Գրզրլ Գաբուի պահակազօղին Ճոմիսէր Եիկէնզատէ Մուսթաֆա, Իրթիհատի Գլուպի նախագահ Ձէմիլ (ուղղակի Կ. Պոլիսէն դրկուած լիազօր ներկայացուցիչն էր), տեղւոյն մէպուս Էօմէր Միւմթազի եղբայր Ճամրզ Իմամ-զատէ Բէհիս, Ալճի օղլու Մէհմէտ, Քեաթիպ օղլու Նուհ Հաճի, Առապզատէ Ապտիւռահման, ինչպէս նաեւ պատերազմական Ասեանի նախագահ հազարապետ Շահապէտտին եւ ուրիշներ։

Ա. Ա.

Խոշանգումը կ'սկսի, եւ կ'արժանանայ Ջէֆի զեռնասմամբ: Միւսիրը՝ իր մասնագիտութիւնը ի գործ կը դնէ. Ամերիկայէն ճարեր եկած, եւ տեղւոյն Հնչակեանց պես **Յակոբ Մասապճեանի**(1) վրայ, ծեծի սասկութիւնը կը հասնի իր վերին սահմանին: Յակոբ չդիմանալով եւ չուզելով ոչ մի յայտնութիւն ընել, կ'ըսէ թէ՝ ռումբերը թաղած է եկեղեցւոյ տանիքը, երկու ոսկիականներով կ'երթայ. այն ինչ տանիքը կ'ելլէ, բարձրանայն ատկայէն անցնողներուն կը պոռայ — Միւսիրը կ'ուզէ որ զրպարտեմ այս կամ այն անձը եւ ասկայն զրպարտելէն մեռնիլը լաւ է — եւ ինքզինքը վար կը նետէ, աջ սրունքը կը ջախջախուի, ոսկայն չի մեռնիր: Էվէրէկի բանտը կը տարուի. հոն բժիշկներ անոյշ դարմանէն սրունքը կը կարեն: Մասապճեան իբր ճամարիա յեղափոխական մասաղ կ'ըլլայ (Իռազեկ):

Ջանց ըրի բանտի չարչարանքներուս վրայ խօսիլ, կրնայի անձնազոհութեան այսպիսի տառնեակ օրինակներ մէջ բերել ի պատիւ մեր ցեղին, մասնաւորապէս ի պատիւ Հայ յեղափոխութեան, բայց Հայ յեղափոխական պատմութեան համար, Հայ ազգին համար, մանաւանդ նոր կեսարիոյ ապագայ սերունդներուն համար հոս պարտք կ'զգամ նշանակ ընել անուններն այն Հայ մտաւորականներուն, որոնք թուրքին գործիքները և շատ անգամ ալ խորհրդատուները՝ գիտակից դրդիչները եղան խոշտանգումներուս, որպէսզի անհետելով անհետեն անոնց անունները և ան յիշատակը։

Բ. ՄԱՏՆԻԶՆԵՐԸ

1. **Միհրան Միհրանեան** (Կէմէրկցի).— *Խօսեցայ յիշեալին վրայ որ առաջինը եղաւ մատնողներուն, ժամանակ մը ազատ ձգուելէ և իր գաւառէն դերը ամբողջացնելէ յետոյ, երբ Թուրքերը այլեւս իրմէ օգտուելիք մը չեն գտներ, նորէն կը բանտարկեն, և կախաղան կը հանեն իր զոհերուն հետ։*

2. **Ռուբկիմ Եէզէկիէլեան** (Զէյթունցի).— *Ժամկոչ կեսարիոյ Մ. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ, Հնչակեան։ Զեռք կու տայ Աւագերէց Տ. Ղեւոնդ քհ. Կէմիճեանը, որուն հետ հակառակութիւն ունէր։ Ցոյց կու տայ եկեղեցւոյ մէջ զէնքերու և գրքերու թագստոցը ուր իբր թէ Տ. Ղեւոնդին կողմէ իրեն հրամայուած է թաղել այդ զէնքերը և գրքերը և այսպէս անոր կախաղան հանուելուն պատճառ կ'ըլլայ։ Ինչպէս Մինասեանէն՝ ասկէց ալ Թուրքերը պէտք եղած տեղեկութիւնները առնելէ յետոյ վարձատրած են կախաղանով։*

3. **Գէորգ Արտաճեան**.— *Հօրեղբօրորդին Դաշնակցական անբասիր գործիչ Գէորգ Վիշապեանի։ Մատնիչ ըլլալէ առաջ Գէորգ Եբլանեանեան գողութեան արարքի մը մէջ բռնուած ըլլալով, գործիչը զանազանուելու համար՝ մականունը Վիշապեանի փոխած էր։ Ուսուցիչ և Դաշնակցական գողութեան դէպքէն առաջ, գողութեննէն յետոյ Ազիզիյէ գացած էր առեւտուրով պարապելու։ Կեսարիոյ անցքերը լսելուն Ազիզիյէէն դարձած է, և միւս Դաշնակցական մատնիչին՝ Միհրան Եազըճեանի (Բիւճ Միհրան) հետ Դաշնակցականները մատնած է։ Առանց այս երկու մատնիչներուն Կոմիտէի Ատենապետը Մարտիրոս Գարաամեանի փախուստով ամէն տեսրակ և վաւերագիրներ ա-*

(1) Տես իր պատկերը էջ 816։

Ներքեւութացած էին և կարելի պիտի չըլլար փաստեր գտնել։ Կառավարութիւնը իր մտադրած ծառայութեանց համար այս խմբը զգաց ձգած եւ Հալէպ դրկած է, ուրկէ Երկաթեայ Տէր-Զօր գացած, միացած Չէչէններուն եւ բաւական Հայեր ապացած եւ վերջապէս Հայ աղջիկ մը իրաւէ նախիմանալու մտքովին մէջ, ինչն ալ ապաճուած Չէչէնի գեղակով» (Իրազեկ)։

4. **Միհրան Դազրճեան**(1).— *Ծանօթ Քիւճ Միհրան անունով։ Դաշնակցական, կեսարիոյ կառավարութեան «Մուխպիրը Սադրգը» պատգծին, գրեթէ կեսարիոյ ձերբակալուղներուն մեծամասնութիւնը Միհրանի ցուցմունքով եղած է։*

«Ճաճէր-պէկի գառագոյր ճամպան, ոտքը ոտքին վրայ, սիկարը շրթունքին ու շեմակաց ծիծաղը դէմքին, բացայայտորէն կը վկայէր ճորեկի մասին, եւ բան այլեւ կ'ազատէր եւ կամ կը ճաշակէր ճաճէր պէկի գազան գոմիսէր Պէսիմի ծեծը» (Իրազեկ)։

Միհրանի պատերազմի վերջը Քիւճ Միհրան կը վայելէր թուրք ատենականութեան մասնաւոր պաշտպանութիւնը Գոլոյ մէջ։

«Գաղտնի, արդար ձեռք մը սակայն 1921ին, Սկիւտարի մէջ գեցելով իմին բոյնը, ջախջախեց մեծին ու փոքրին գլուխը։ Ու մենք ճեռուէն լսեցինք ու մոմնիթեցինք՝ արդար եւ իրաւ» (Իրազեկ)։

5. **Սարգիս Տօնիկեան**.— (*Լվերէկցի*) *Երբեմն Հնչակեան, երբեմն Դաշնակցական, այս ուսուցիչը երկար ժամանակ պաշտօնավարած է Լվերէկի և Ֆէնէսէի մէջ, երկու տարի Տարսոն և տարի մըն ալ Եոզկաթ ուսուցչութիւն ըրած է։ Լվերէկը մատնողն է։ Չէքքի մտերիմը և ալ բազուկը, մատնութիւններէն յետոյ Թրքացած*(2)*, և այժմ տեղը անծանօթ։*

6. **Նիւպէնկ Պետրոսեան**.— (*Ֆէնէսէցի*) *Տօնիկեանի ընկերը և Չէքքիի միւս բազուկը։ Ուսուցիչ Ֆէնէսէի վարժարանին, Տօնիկեան և Պետրոսեան, ամբողջ Լվերէկի, Ֆէնէսէի և չրջակայից աւերին պատասխանատուներն են։ Այս ալ վերջէն Թրքացած*(3)*, նոյնպէս տեղը անծանօթ։*

Յունիս 2/15 կեսարիա կախաղան հանուածներուն տեսարանին ներկայ գտնուելու համար Պետրոսեան՝ Չէքքիի հետ, հինգ ժամուան անհաւատալի ժամանակի մէջ ձին աշտանակելով հասած է կեսարիա, և երբ նահատակները կախաղան հանուած է, Չէքքի գառնալով Պետրոսեանի ըսած է։

— Կը տեսնես ձերիններուն վիճակը։

Պետրոսեանի պատասխանը եղած է.

— Թող սատկին։

Այս վեց հիւսղներուն(4) *սադրանքներով, ցուցմունքներով բան-*

---

(1) *Արիս Գալֆայեան* (*Զօսախլու, էջ 95*) *ասոր մականունը կը նշանակէ Նէվշէհիրլեան, և արհեստը՝ եաղմանի։*

(2) *Իսլամացալէն յետոյ ստացած է Հաճի Եուսուֆ Ֆէնան անունը (Արիս Գալֆայեան, Զօսախլու, էջ 82)։*

(3) *Իսլամացալէն յետոյ կոչուած Շէհսապէտտին Չէքքի (Ա. Գալֆայեան, նոյն)։*

(4) *Հայկ Ղազերեան* (*Լիբանան, թ. 570*) *ասոնցմէ զատ երկու մասնիչներ եւս կը յիշէ. 1. Առամ Ասանպօլլուեան եւ 2. Ճարուքիւճ Թէլլալեան։*

տի, չարչարանքի, խոշտանգումի գրկուածներըը յետոյ կը յանձնուէին գինուորական Ատեանի, մահուան դատապարտուածներըը կախադան, իսկ աքսորի դատապարտուածներըը համբայ կը հանուէին չէթէներու նոյնքան անողոք եաթաղանին կամ գնդակին զոհ երթալու։ Ակռանք կախազաններով իրենց անունը և յիշատակը գոնէ անմոռաց պահելու համար ապագայ սերունդներու։

Ժ. ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ

1915 Մայիսի վերջերը բնութիւնն իսկ իր փորձանքը թափած էր Կեսարիոյ վրայ, մարախի սարսափելի արշաւանքով մը։ Ամէն Հայ կառավարական ոստիկաններու հսկողութեան տակ արշալոյսէն առաջ պարտաւորեալ էր չրջակայ դաշտերը երթալ և մարդ գլուխ մէկ օրա մարախ ժողվել։ Յունիս 2-15ին վերստին մարախ ժողվելու գացած էին քաղաքէն մէկ ու կէս ժամ հեռու Կէրմիր Ալիքը բսուած տեղը։ Հոն կ'իմանան թէ գիշերը Քէօմիւր-Գազարի մէջ 11 Հայեր կախած են։ Ամէն մարդ կ'ուզէ տուն դառնալ։ Ոստիկանները չեն թողուր և երեք ժամ ևս աշխատցնել կու տան։ Գաղաք հասնելով կը տեսնեն թէ ամէն կողմ չրջուն ոստիկանական խումբեր (Տէվրիյէներ) կը չրջին։ Իրարու ցաւակցութիւն իսկ յայտնել կ'արգիլեն ոստիկաններըը։

Ահաւասիկ կախուող նահատակներուն անուններըը անոնց վրայ հակիրճ ծանօթութիւններով, այլ և այլ աղբիւրներէ, մասնաւորապէս «Իրազեկ»էն քաղուած։

1. **Կարապետ Ճամճեան**.— Գինձի վաճառական, չէզոք, Գաւառական Ընդհ. ժողովոյ, Բարեգործական Ընդհ. Մխութեան, և Ս. Կարապետի Բարձրագոյն վարժարանի խնամակալութեան Ատենապետն էր։ Իթթիհատը իրեն հակառակ էր. ինք մտերիմն էր Կեսարիոյ հայասէր կառավարիչ Ձէմալ պէյին, և այս պատճառով իթթիլաֆական ճանչցուած։ Մատնիչ Մինաս Մինասեան գինք իբր Հնչակեան ներկայացուցած էր, իր տունէն գտնուած էր վինչէսթէր հրացան մը(1) (տես պատկերըը էջ 1278)։

2. **Գառնիկ Գույումճեան**.— Իմ ամենէն մօրքեռորդիս, որուն վրայ խօսեցայ։ Ինք հոգին եղած էր Ս.Ճնճղապատպաճեան Ցանճնախումբին։ Չէզոք, ո՛չ մի կուսակցութեան պատկանելով, ուզած էր, վերջ մը գնել կուսակցական պայքարին, դրամ հաւաքել, զէնք գնել, ուրիշ պատրաստել տալ և պահել իր վրայ առած էր։ Հարուստ, ազ-

---

(1) Ճամճեան կախաղանի տակ «յուզուած չեչտով կ'ակռի արտասանել Զիւա փաշայի սա խօսքերըը. «Տէրտ ուղուր ֆիմ սաատաֆար էքսէ տէօվլէթէ, իստիզամէր մահսա ճիճիէր տիր պու միլէ միլլէթէ»։ Մխիթ ա՛ս էր վախճանը այն աշխատութիւններուս որ տարիներէ ի վեր համեստօրէն չարունակեցի օգտակար ըլլալու կառավարութեան և կը չարունակէ բողոքելով ապտէս. «Քսան օրինի առանց վերջին կտակի մարդ չեն կախեր, ուստի ազատ կամքով պէտք էր որ գրէի իմ կտակս»։ Իր խօսքերը կիսկատար կը մնան, վասնզի «այս միջոցին անդիէն գինուորական մը կը պօռայ գեահու պու թօզտա թօփրագտա գէրման մը օգնուէրդ և կը հրամայէ իսկոյն ակռիլ գործողութեանդ» (Հայկ Ղազէրեան, Լիբանան, էջ. 573)։

դեցիկ, ղօչախ (առաստաձեռն, խիզախ), ինչպէս կեսարացիները կ'անուանէին։ Առանց ցեղափոխական ըլլալու, յեղափոխական ամենավտանգաւոր պաշտօնը ստանձնած էր։ Մատնուած մատնիչ Մինասեանի կողմէ, կախաղանին առջև Ձէլլօյական խիղախութիւն մը ցոյց տուած էր։ Հաւատիկ իր վերջին վայրկեաններէն, քաղուած զանազան ազգութիւններէ, հաստատուած «Իրազեկ»է(1)։

ԳԱՌՆԻԿ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ։

Գառնիկ կը խնդրէ որ նախ իր աչքին առջև կախեն Մինասեանը որպէսզի մատնիչին ատակիլը տեսնէ — «այնուհետեւ ոգով չէ թէ գիս ալ կախէք» — յետոյ մատնեմատի ակռի մատանին հանելով, քովը կեցած գինուորական Քեազիմ պէյին կու տայ որպէսզի տանի յանձնէ կնոջը. իր վերջին խօսքերն եղած են «վրէժս ազգականներուս, բարեկամներուս կը յանձնեմ», և արագ շարժումով մը վգին կ'ացցնէ իւղոս պարաճը եւ հարուած մը կու տայ ոտի ափոռին։ Իր տարբախտ այրին և զաւակները կը գտնուին այժմ Դահիրէ։

3. **Աւետիս Զամպաճեան**. — Վաճառական, նոյնպէս չէզոք, մտերիմը Գառնիկ Գուլումճեանի և անոր հետ զէնքերու պահպանութիւնը ստանձնած։ Ըստ «Իրազեկի» երէք Գառնիկ և Աւետիս ամէն պատասխանատուութիւնը իրենց վրայ առնելով չանձնազոհուէին և ամէն թաղտացներու տեղը ցոյց տային, կախաղան հանուածներու թիւը չատ աւելի պիտի ըլլար։ Աւետիս անզաւակ մեռաւ։ Դեռատի այրին չկրնալով տակաւ ամուսնոյն ցաւին, գաղթին՝ Դամասկոսի մէջ մեռաւ։

4. **Գէորգ Վիտոպեան (Երլանճեան)**.— Անկուն ներկայացուցիչը Հ. Ը. Դաշնակցութեան. Ո՛չ մի չարչարանք, ո՛չ մի խոշտանգում բանտին մէջ պիտի չկրնան բառ մը հանել տալ իր բերնէն։ Կախաղանին առջև ճշմարիտ յեղափոխականի իր դիրքը տպի ի բեռաց

---

(1) Հայկ Ղազէրեան. կը պատմէ թէ Գ. Գուլումճեանի երբ մահապարտի ճերմակ տպիկը հագցնել կ'ուզեն «խեղճը կարծես իրականութեան անտեղեակ կ'ըսէ «ինչո՞ւ համար»։ Նոյն միջոցին ձամճեան կ'ըսէ իրեն. «չէ՞ս հաւկնար կախուելու կ'երթանք»։ Աւոր վրայ Գառնիկ կ'ակսի ազաղակելու թէ գոնէ կէս ժամ մը թոյլ տան իրեն ընտանիքը տեսնելու ու համբուրելու նորածինը, որ տեսնելու բախտը չէ ունեցած տակաւին» (Լիբանան, թ. 573)։

թողուց պատերազմական ասեաճի անդամները(1), կախադաճի առջեւ խօսեցաւ ճշմարիտ փիլիպեան մը (2) (Իրազէկ)։ Ծնած էր 1884ին կեսարիա (տես իր կենսագրութիւնը և պատկերը էջ 1236)։

5. **Կարապետ Չէյտամեան**.—Թունդ և կրօնվէր Հնչակեան, զՄեսամպօլուս և զՂարա ձէյթնցիէմ անուններով ծանօթ։ Ոչ ոք կեսարիոյ բանտին մէջ, և ոչ իսկ Մուրատ և վիշապեան կրած են այն չարչարանքները որ վիճակուած է Չէյտամեանի։ Անգամ մը սաստիկ ծեծէ մը ետքը կապած են ջորիի մը պոչին և բանտին ընդարձակ բակին մէջ երկար քաշկրտած։

Մատնիչ Մինասեան եկած է կառավարականն հրամանաւ զինքը համոզելու որ խօսի։ Չէյտամեանի պատասխանը եղած է.—զվատագի չուն, եթէ ձեռքով ոտքով չդիպչուած չըլլայի ակռաներովս կը բզքտէի քեզ, կորիր ներկայութենէս, և չարչարանքներս մի կրկնապատկեր։

Չէյտամեան անվախօրէն և կորիճօրէն մեռած է։

6. **Պազուպ Սիւոնիաց**.— Հնչակեան, կորիճ երիտասարդ մը, ո՛չ զարգացեալ, մին այն տասնեակներով Հնչակեան կորիճներէն որ Մինասեանի կայր գործիքներէն եղած են։ Արհեստով հիւսն (պատկերը տես էջ 1402, խմբագնկարին մէջտեղը)։

7. **Զալդրեր Միհիճաց** (3) (**Ծղուրտլը Ասլան**).— Համոզուած ցեղափոխական մը՝ Հնչակեան, իր նուազագոյն ժամանակին ամբողջ ներգործութիւնը ի գործ դնելով հանդերձ՝ իր լուման կու տար կուսակցութեան։ Ասոր ալ տունէն ոստիկան գտնուած է։

8. **Յակոբ Խայբրլեան**.— Արհեստով գինագործ։ Դաշնակցական։ Իր մեծ եղբայրը Կարապետ Խայբրլեան Դաշնակցութեան ամենագործօն անդամներէն էր, և ուրիշ ապստամբներու հետ ապաստանած է Զաթի անտառները։ Խայբրլեաններու տունը պատերու մէջ հիւս-

---

(1) Պատերազմական Ասեաճի առջեւ ճիշդ ժամ մը խօսած է pus Հայկ Ղազերեանի (Լիբանան, էջ. 570) բանելով թէ «Դուք էիք կուսակցութեան ներսու կազմութեան հրամանը տուողները ու Դաշնակցութեան հետ միանալով այս երկրի յեղափոխութեան ու զարգացման համար ձեռք ձեռքի աշխատելու ուխտողները, նաև տուք էիք մեզ խրատողները թէ մեր արիւնին վերջին կաթիլը և մեր հրացանին վերջին փամփուշտը գործածեինք պաշտպանելու համար Սահմանադրութիւնը յեղափոխականներուն դէմ»։ Ասեաճը ոչ մէկ փորձ կ'ընէ զինքը ընդհատելու։ Իր խօսքը կը վերջացնէ սապէս. «եթէ իսկապէս կ'ուզէք այս երկիրը վերականգնել ու բոլոր հպատակները երջանկացունել, այս կարելի է մի միայն արդարութեամբ և անկեղծութեամբ։ Ուստի մեր բոլորը կ'սպասենք բարձր ատեանէդ արդարութիւն ու արդար դատողութիւն միայն»։

(2) Նախադաճի առջեւ իր խօսածին վրայ գաղափար կու տայ Հայկ Ղազերեան (Լիբանան, էջ. 573) բանելով որ ան «կ'սկսի կուռ ձայնով մը խօսիլ սապէս «բարեկամներ եթէ կը կարծէք որ այսպէս կը լռեցունէք արդարութեան ձայնը, ան անկարելի է, արդարութիւնը Աստուած մըն է որ մահ չունի, նոյնպէս իմ կուսակցութիւնը. ուրեմն կեցցէ Դաշնակցութիւնը»։

(3) Այլ անունով «Քլարիճաքաճի Միհրան»։ Ա.Ա.

ուած դաշնակցականներու մեծաքանակ զէնքերը կը գտնուին։ Կառավարութիւնը կարապետը ձեռք անցընելու անկարող, կը ձերբակալէ ցակոբը առանց բառ մը կարենալ առնելու բերնէն։ Դաշնակցական մատնիչ Բիճ Միհրանի ցուցումով, վերջապէս երեւան կու գան զէնքերը, և ցակոբ կտրիճաբար կը մեռնի։

9. **Ցակոբ Մէրտինեան**.— Մեզանեաւր, մօրը մէկ հատիկը, երբեմն Դաշնակցական յեղոյ չէզոքացած մօրը ստիպումով։ Խուզարկութեանց միջոցին էթմէքճեանի տունը պահ դրուած Դաշնակցական Գումիթէի ռումբերը կը փոխադրեն Մէրտինեանի տունը հակառակ մօրը արգելքին, համոզելով զինքը թէ ոչ կուսակցականներու տունը խուզարկութիւն չըլլար։ Կառավարութիւնը վերջապէս ձեռք կը ձգէ ռումբերը և Մէրտինեան կախաղանի կը դատապարտուի։ Կախաղանի չըլլալը երկու անգամ կը փրթի, որով բան օրինի այլեւս պէտք չէր կախուէր։ Մէրտինեան կը յառաջանայ բազմութեան կողմը պոռալով թէ «Այլեւս փրկուած է»։ Ոստիկանը հրացանին կոթովը գլխուն ուժգին հարուած մը տալով գետին կը տապալէ, և հրամանատարին հրամանով կախաղանի երկաթեան յեռը ձնօտին կ'անցնեն։

ՑԱԿՈԲ ՄԷՐՏԻՆԵԱՆ

10. **Ցակոբ Ասլանեան**(1).— Երիտասարդ պղնձագործի աշակերտ մը որ իր վարպետին Մ...ի յանձնարարութեամբ ռումբերու արտաքին բաժակները պատրաստած է։

11. **Միհրան Միհրանեան** կէմէրկեցի.— Ուսուցիչ։ Հնչակեան ներկայացուցիչ, ամէն չարեաց պատճառ վատ մատնիչը։

Տասը նահատակներուն և մատնիչին դագաղները ցուներց թաղէն անցնելով կը բերուին Ս. Սարգիս եկեղեցին։ Երեք եկեղեցւոյ քահանաները միացած կը կատարեն թաղման արարողութիւնը։ Կառավարութիւնը կ'արգիլէ Առաջնորդ Խոսրով եպ. Գէհրիկեանի ներկայ գտնուիլը արարողութեան։

Հայոց գերեզմանատունը երկար և անկանոն փոսի մը մէջ կը տանին կը նետեն դագաղները, չթոյլատրելով որ ոչ իսկ քահանայ մը ընկերանայ մինչև գերեզմանատուն։

---

(1) Ասոր տեղ Արիս Գալֆայեան (Զօմախլու, էջ 106) կը յիշատակէ Կարապետ Մուրատեան, իսկ Կիլիկեան Տարեցոյց (1912, էջ 180) Կարապետ Ասլանեան (Պենոն)։ Ա.Ա.

12. Երկրորդ օրը, Յունիս 3/16ին, մինակը կախեցին ոսկերիչ Հաճի Ճովհաննէս Նէվօէհիրլեանը(1)։ Ցիչեալը պէտք էր մինչ տասն և մէկնելուն հետ կախել, բայց Էվէրէկ փոխադրած և Զէքիին չարչարանքներուն յանձնած էին, նոր խոստովանութիւններ առնելու յոյսով և օր մը ուշացած էր դարձը։

Նէվչէհիրլեանը առանց կրօնական արարողութեան նետած են բացուած փոսին մէջ։

Յունիս 7ին Քէօմիւրճ Գազար վար առնուած կախաղաններէն Յունիս 11ին վերականգնուեցան, ուր Էվէրէկի և Ֆէնէսէկի գատապարտուածներուն համար։

13. **Յարութիւն Տէր Դաւոնգեան**(2).— Ֆէնէսէկի, Դաշնակցականն։ Որդին Տէր Ղեւոնդի, որ իր երեցկինին հետ բանտի մէջ մեռաւ չկարենալով տակալ աներեւակայելի տանջանքներուն։ Յարութիւնի միւս երկու եղբայրները Առաքել և Տիգրան ապաստանեցան Զէյթէներուն ձեռքով։

14. **Գրիգոր Գազարեկեան**.— Ֆէնէսէկի, Հնչակեան։ Դրամատառ, ուսեալ և գիտակից յեղափոխական։

15. **Աստուր Միճոեանց**.— Ֆէնէսէկի, Գետը Դաշնակցականներու։ Մեծի տակ ձեռքը ոտքը ուռած է և փտախտի վերածուած։ Վիրաբուժական գործողութեամբ անդամատուած, տկարացումի վայրկեան մը չէ ունեցած։ Գրեթէ կենդանի մեռնելէ կախաղան բարձրացուցած են։

16. **Գրիգոր Մոմճեան**(3).— Էվէրէկցի, Գետ Հնչակեաններու, որ փրկած է իր ընկերներուն կեանքը յայտարարելով թէ կազմակերպութիւնն և ուժը չկայ և ինք է միայն պատասխանատուն։

17. **Յարութիւն Քէօլէեան**.— Էվէրէկցի, Դաշնակցականն։ Ամերիկայէն վերադարձած գիտակից յեղափոխական մը։

18. **Կարապետ Աղազարեան**.— Էվէրէկցի, Դաշնակցականն։

19. **Յակոբ Զապուգեան**.— Էվէրէկցի, Անգրագէտ։ Արհեստով կօշկակար։ Գէորգ Համբարձումեանցի մօտ գտնուած ուժերը վերցնելով տարած թաղած է, ու թուրք լաճի մը մատնութեամբ, տեղը յայտնուած և Յակոբ գատապարտուած է։

20. **Մանուկ Պրչագեան**.— Էվէրէկցի. գանակագործ, մեզամարկից Յակոբ Զապուգեանի, անոր հետ ուժերը փոխադրած ըլլալով։

Էվէրէկի մէջ կուսակցական պայքարը գոյութիւն չունէր, Հնչակեան և Դաշնակցականն կը պատկանէին միեւնոյն գաղափարին և կը գործէին սիրով և համերաշխաբար։

21. **Մուրատ (Համբարձում Պօյաճեան)**.— Քանի մէկերորդ կատաղանը սահմանուած էր Հայ Յեղափոխութեան ամէնէն անկեղծ ասհվիրաններէն մէկուն՝ անմահ Մուրատի։ Ինք մին եղաւ Հնչակեան Զէյտունցիներէն և Դաշնակցական Գէորգ Վիշապեանի հետ կեանքի բանտին մէջ ամէնէն աւելի չարչարուածներէն։

---

(1) Արիս Գալճեանց (ճոյճ) Նէվռուզեան անունով կը յիշէ։ Ա.Ա.

(2) Տ. Ղեւոնդ Ծ. Տայեանի որդի եւ Տայեանի անունով ալ յիշուած։ Ա.Ա.

(3) Արիս Գալճեանց՝ Մումճիեանցեանց մականունով կը ճանչնայ։ Ա.Ա.

Գրելու համար Մուրատի յեղափոխական կեանքին վրայ, Հայ ազատագրութեան ամբողջ պատմութիւնը պէտք է գրել՝ սկիզբէն, վասն զի անոր կապուած է իր անունը, սկսեալ Թում-Թաբուի ցոյցէն և Սասունոյ ապստամբութենէն։ Ցետոյ իր աքսորը և վերադարձը։ Ամբողջ ազգին և հայրենիքին զոհուած կեանք մը, որուն յիշատակին առջև երկիւղածութեամբ պէտք է խոնարհիլ։ Դժբախտաբար 1908էն ետքը ինք ալ տարուեցաւ Թուրքին հետ համագործակցութեան գաղափարէն, ես ինձ հանդիպայ 1913ին, Տէօրթ-Եոլի մէջ, ողբերգական պահու մը։ Տամատեան, ինք և ես խորհրդակցութիւն մը ունեցանք։ Երբ իրմէ զատուեցանք, Տամատեան և ես համոզուած էինք թէ Մուրատ անկեղծօրէն փարած էր Թուրքին գործակցելու գաղափարին։ Երկկի Ատանայի ջարդը, և վաղուան հայութեան սպառնացող սև ապագան իսկ, զինք այդ ուղղութենէն չեղեցնելու կարող չէին։ Այդ անձնուիրութիւնը Թուրք հայրենիքին, Թալէաթ վեհանձնօրէն վարձատրեց, նախ Զէքիի խոշտանգումին և յետոյ կախաղանին յանձնելով Սասունի հերոսը(1)։

Ականատես «իրազեկ»էն կը քաղեմ իր կախաղանի մասին հետեւեալ տողերը.

«30 Յուլիս. Ուրբաթ գիշերուան ժամը 3ին (կէս գիշերէն 3 ժամ վերջը) կախաղանի վրայ անմահացաւ բազմաչարչար Մեծ յեղափոխականը Մուրատ (Գօզանի երեսփոխան Համբարձում Պոյաճեան)։

Պայծառի այս առտուն, եղաւ մեծ ողջակէզը։

Իսլամական այդ մեծ տօնին, կառավարութիւնը փափաքելով քուրմ խուժանին պարգեւել հրճուանքի, ուրախութեան ամէնէն մեծը, գազանական խորհուրդը կ'ուզեցեալ այդ օրն իսկ ճահաճակել անվկանդ, անկասկած, առիւծ Մուրատը, կարծելով հասնիլ իր մուրատին։

Անոգին բազմութիւն մը (քուրմ) արշալոյսին կու գայ դիտել մեծ ճահաճակին ճօճումի տեսարանը։

Կէսօրէն ժամ մը առաջ մոլեգնեալ ոսոխականութիւնը վար առնելով Մեծ յեղափոխականին մարմինը, կը պատցնէ իսլամներու քաղերը, վարձկան խումբ մը, ծաղրանքի, անարգանքի տարափներ կ'որոնայ։

— **Ես տիրը իսլամ սէյտա տուրուն Գօզան մէպուսու կէչիյօր—**

— **Ես տիրը իսլամ սէյտա տուրուն Էրմէնի մէպուսը կէչիյօր—**

— **Ես տիրը իսլամ սէյտա տուրուն Էրմէնի պէյի կէչիյօր։**

Իթթիհատը մահուընէն ետքն ալ կ'անարգէր իր զոհը...

Յուլիս 31–13 Օգոստոս ըսբաթ առաւօտեայ ժամը 8ին կախաղանուեցաւ։

22. **Կարապետ Չէվրուզեան.** — *Բարեգործական Ընդհ. Միութեան գանձապետը, Հայ Բողոքական հասարակութեան երեւելիներէն, որ քաղաքականութեան գործերու երբեք չէ միջամտած, իր մեռած օրերին լեւոն որ Դաշնակցական էր, կուսակցական ոեւմբերէն մին պահած էր իրենց եազմայի գործարանին մէկ անկիւնը։ Այս խուզարկումի օրերուն կառավարութիւնը լուր կ'առնէ և ինք գատերազմ. առ-*

---

(1) *Ըստ Հայկ Ղազերեանի (Լիքոճան, էջ. 569) Մինասեանի յանձնած Հնչակեաններու տետրակներուն մէջ կը գտնեն ընդօրինակութեան տետրակը և հոն կը տեսնեն թէ բոլոր նամակները ուղղուած են Գոլիս իրեն, ուստի կը հետագրեն Գոլիս և ձերբակալել կու տան։*

եանին առջև՝ խակապէս անտեղեակ՝ կ'ուրանայ, և կը պնդէ իր ուրացումին վրայ — «եթէ այդպիսի ռումբի ներկայութիւնը յայտնուի պատրաստ է կախաղան ելլելու, երկու ատրիկաններով կը տանին իր գործարանը ռումբը կը հանեն և զինքը կը կախեն (տես իր պատկերը էջ 1279)։

ՏՈՔԹ. ԹՈՐՈՍ ՆԱՋԼԵԱՆ

23. **Տոքթ. Թորոս Նազլեան.**— *Լիվերբէկցի։ Թուրդ Դաշնակցական (փեսայ Լուսարարեան ծանօթ ընտանիքէն Հահի Մարտիրոս աղայի). զոհ իր ազատ գաղափարներուն, ինք հաւատացած էր Մահմանադրութեան, խօսքի ազատութեան, և ամէն տեղ կը հառէր։ Առաջնակարգ ատենաբան մըն էր։ Կոթովի, կամքի տէր, և անվախ։*

24. **Տ. Դևոնդ Եհյ. Կէմիճեան.**— *Կեսարիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ ատենադպրէց. «Տէր Դևոնդ յեղափոխական ծնած էր, բռունցքը ուժէր իբեն իբր զէնք, աճպահիր վարուք աճնուէր, ճշմարիտ նուիրուած մեր ազգին եւ եկեղեցիին» (Իրազեկ). եկեղեցւոյ ժամկոչ Զէյթունցի Յովակիմի զրպարտութեանց զոհ (տես կենս. և պատկեր էջ 1211–2)։*

25. **Վահան Ամատունի.**— *Մշեցի։ Հնչակեան։ Տնօրէն Հահնոյ Որբանոցին։ Նախկին ուսուցիչ Կեսարիոյ Մխիթեալ վարժարանաց։ Մատնուած Դաշնակցական Մատնիչ Գէորգ Երլանճեանէ։ Հահնէն Կեսարիա բերուած և մահուան դատապարտուած (տես պատկեր էջ 1183)։*

26. **Ցոլի. Թաւիթեան.**— *Կէրմիրցի։ Դաշնակցական։*

27. **Ցակոբ աղա Գազէզեան.**— *Գորգագործ, Կեսարացի։ Իր զաւկին ըմբռնած՝ յեղափոխական՝ հահի Ցակոբի(1) տեղ կախաղան հանած են զինքը։*

28. **Գրիգոր Գուլումճեան.**— *Կեսարացի։ Ձանէցուած Սագալընըն Օղլու մականունովը, Հնչակեան(2) անձնուէր մը։*

29. **Մարտիրոս Զուռնաճեան.**— *Կեսարացի։ Հիւան։ Հնչակեան։*

30. **Աւետիս Էլմաճեան.**— *Կեսարացի։*

31. **Ցարութիւն Պողուրտաճեան.**— *Հնչակեան, Կեսարացի։*

32. **Հահի Գէորգ Փիւրիւճեան.**— *Կեսարացի։*

33. **Բարսեղ Մուրատեան.**— *Կեսարացի։ Հարուստ վաճառական, Ռամկավար, անդամ Բարեգործականի, Լուսաւորչի թաղին թաղա-*

---

(1) Մ. Ցակոբ Գազազեան կ. Պոլիս ձերբակալուելով Կեսարիա բերուած ատեն Գոճիա խոյս կու տայ եւ ատրճանակ մը ու դաշոյն մը ճարելով լեռ կը բարուի։ 3–4 ամիս վերջ ճորէճ բաղաք կ'իջնէ եւ ճոյն հայրենակիցին տունը կը պահուի 4 տարի։ Չինադադարէն յետոյ կ'ացցնի Կիլիկիա (Ցուսարձան, էջ 262)։ Ա. Ա.

(2) Հնչակեան գործիչ մը ճոյն իսկ կը ճաւատաբէ թէ յետոյ յարած է Դաշնակցութեան։ Ա. Ա.

կանը եղած էր երկար ժամանակ։ Թաղականութիւնը Հնչակեան-ներու ձեռքը և վարժարանը Մինաս Մինասեանի յանձնելուն քաշ-ւած էր։ Մասնակցած էր միջակուսակցականի հանգանակութեան։ Իր գատապարտութեան մեկ պատճառը այս էր։

34. **Նազար Մայիսեան**.— *Կեսարացի։ Ապխտավաճառ։*

35. **Սարգիս Թուլումճեան**.— *Կեսարացի։*

36. **Ժամկոչ Յովակիմ Եէզէկիէլեան**.— *Ջէյթունցի։ Հնչակեան, Կեսարիոյ սեւ մասնիչներէն մին։*

Օգոստոս 20-ի Սեպտ. առաւօտեայ ժամը 8ին կախաղանուեցան։

37. **Վահան Ս. Քիւրճեան**.— *Ներքէցի, Դաշնակցական։ Տնօրէն Կեսարիոյ Ուսումնարանին։ Ս. Կարապետի Բարձրագոյն վարժարանի նախկին աշակերտ։ Կեսարիոյ Դաշնակցական կազմակերպութեան իրական վարիչը, իբր յեղափոխական և մանաւանդ իբր ուսուցիչ անձնահատելի ծառայութիւններ մատուցած է Կեսարիոյ նոր սե-րունդին։ Դաշնակցական մատնիչ «բիճ» Մխրան նախապէս խնայած է զինքը, և երկար տեղ ծածկուած մնացած, երբ Ազիզիյէէն Դաշ-նակցական միւս աւելի վտանգաւոր մատնիչը Գէորգ Ըլլանճեան Կեսարիա կու գայ և զինքն ալ զնտանը նետել կու տայ։ Գատ. Ատ-եանէն մահուան կը դատապարտուի (տես կենս. և պատկեր էջ 1247-9)։*

Երիտասարդ կին մը և երեք արու զաւակ ձգած է։

38. **Յովհաննէս Պօյաճեան**.— *Կեսարացի, Հնչակեան։ Զայնաւոր ուսուցիչ Ս. Մարգիս եկեղեցւոյ (տես կենս. էջ 1232)։*

39. **Մաւրոյրոս Գունճուաճեան**.— *Կեսարացի։ Փաստաբան։ Դաշ-նակցական նոյն մատնիչին ցուցումով Պոլսէն բերուած։*

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

ՄԱՒՐՈՅՐՈՍ ԳՈՒՆՃՈՒԱՃԵԱՆ

40. **Հաճի Յակոբ Դայեանեան**.— *Ուրգանէզ, Կեսարացի։*

41. **Կարապետ Ուզունճոլաճեան**.— *Կեսարացի, փոստապան*

42. **Յակոբ Պալըճեան**.— *Կեսարացի։*

43. **Յակոբ Նազլեան**.— *Կեսարիոյ, Դաշնակցական, Տնօրէն Կէս-մերի Գարթեւեան վարժարանին։ Նախկին աշակերտ Ս. Կարապետի Բարձրագոյն վարժարանին։*

Սեպտ. 5-18 շաբաթ առտու ժամը 5ին, առանձինն կախաղան հանուած։

44. **Տոքթ. Սուրէն Ճ. Ներսիսեան.**— *Կէրմիրցի։ Նախկին աշակերտ Ը. Կարապետեան Բարձր. վարժարանին։ Դաշնակցական։ Բժշկութեան վկայականը առած Գէյրութի Ֆրանսական վարժարանէն։ Հիւանդ կիսամեռ վիճակի մէջ կախաղան հանուած են (տես պատկերը էջ 1222)։*

Ծնաւ. 13-26ին կիրակի գիշերուան ժամը 2ին կախաղան հանուած են։

45. **Կարապետ Թաճճեան.**— *Կեսարացի։ Փաստաբան։ Աշակերտ Ը. Կարապետեան։ Մասնիչ Դէորգ Եըլանճեանի ցուցումով Դանիայէն բերուած իբր Կեսարիոյ նախկին Դաշնակցականներէն։*

46. **Սարգիս Աբմանեան.**— *Իրքիլէթցի։ Թուրք Դաշնակցական։ Արհեստով ժամագործ։*

Դեկտ. 3ին առաւօտեան ժամը երեքին կախաղան հանուածներ։

47. **Լեւոն Վարժապետեան(1).**— *Ֆէնէսէյի։ Զէզոք։ Բարակոփ։*

48. **Սեդրակ Զէյճէճեան(2).**— *Ֆէնէսէյի։ Մասվաճառ։ Հնչակեան։*

49. **Սարգիս Գարագըզեան.**— *Էվէրէկցի։ Հնչակեան։*

50. **Պաճօճեան Միսաք.**— *Կեսարացի, վարպետ արհեստաւոր, Էվէրէկ հաստատուած, Հնչակեան։*

51. **Միհրան Թուճեան.**— *Հնչակեան։*

Տարի մը ետք 1916 Նոյեմբեր 9ին կախուեցաւ

52. **Գառնիկ Շէմճեան(3).**— *Էվէրէկցի։*

Եւ Նոյեմբեր 15ին՝

53. **Յակոբ Պէրպէրեան.**— *Բուռմախկինցի։ Ուսուցիչ։*

54. **Սահակ Գայլէրեան.**— *Բուռմախկինցի։ Ուսուցիչ։*

Զեղչելով երկու սև մատնիչներու՝ կէմէրէկցի ուսուցիչ Մինաս Մինասեանի և Զէյթունցի ժամկոչ Յովակիմ եէզկիէլեանի անուններըը այս ցանկէն, կեսարիոյ և շրջակայից նահատակներու թիւը կը հասնի 52ի, յիսուն և երկուերրորդն ըլլալով Մուրատը որ Հաճընն ծնած է։

ԺԱ. ՏԵՂԱՀԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Կեսարիոյ պատերազմական Ատեանը երբ մէկ կողմանէ կեսարիոյ մէջ կախաղան կը հանէր մահուան դատապարտուածները, միւս կողմէ հիւպատոսին ծրագրով մը զանգուածային բնաջնջումը կը պատրաստէր՝ Իթթիհատի հրահանգով։

Նախ կեսարիոյ բանտէն շղթաղերծեց կիւպ-կիւպպատէ մարդասպան Մուրէյա պէյը, որուն դատապարտութեան պարագաներուն մասին գրեցի։ Ահկա գլուխը անցած իրեն բախտակից չէթէներու խումբի մը, բնաջնջումի գործին գլխաւոր գործադրողներէն մին կ'ըլլայ։ Իրեն կը հետեւին կեսարիոյ երեւելիներէն շատեր։ Այսպէս հարիւրապետ Քեազիմ պէյ, որ 165 չէթէներու գլուխ անցած գազուքի 42 Հայ գիւղօրէից ամբողջ բնակչութիւնը սուրէ անցուց, Ալի Ղալիպ պէյ թուրք երեսփոխանը, Քեաթիպ Զատէ Նուհ, Ձամբզ Իսմայիլ Զատէ

---

(1) Իր մականունը Գալիֆա Քիւչիւքեան ալ յիշուած է։

(2) Իր մականունը Զեթճեան ալ յիշուած է։

(3) *Իր ծննդավայրը Իլիպէ, արհեստը Գալայճը, եւ գառանանքը Դաւճակցական նշանակուած է Արիս Գալֆեանէ։*

Բէյլիտ և ուրիշ էշրաֆներ, ու ծանօթ մարդապաններ, Օղուլճուգլու Թաթիլ Մէհմէտ, Թաթիլ Խայրուլլահ, Հաճըլարլը Թաթիլ Մըստաֆա Նայլ թիւով տասն և եօթը չէթեայախումբ։

Չէթէյութիւնը ամէնէն չահաւէտ արհեստը դարձած էր։ Անզէն անպաշտպան ժողովուրդի վրայ կիրճերու մէջ յարձակիլ, ապաններ և ձորերու մէջ լեցնել անոնց դիակներըը, կողոպտել, հարստանալ գործ մըն էր այդ միջոցին։ «Էշրաֆ»ներէ անոնք որ չէթէ չեղան, շատ աւելի չահաւէտ գործի մը միջամուխ եղան։ «Էմվալը Մէթրուկէի» (լքեալ գոյքերը) ցանձնաժողովէն, Իթթիհատի մասնաճիւղին և կառավարական պաշտօնէութեան հետ ընկերակցաբար ոչինչ գնով գնեցին Հայոց ապրանքներըը և կալուածներըը, յանուն Իթթիհատ Շիրէթիին։ Այսպէս ձեռք անցուցին Աղքատախնամին խանը՝ որ տարեկան 5-600 ոսկի եկամուտ կը բերէր։ Նոյնպէս Հայ հարուստներէն, Եազըճեան եղբարց, Մնուիկեաններու, Ձամճեանի, Բարսեղ Պալեանի, Դուլումճաններու, Տէտէեաններու, ինչպէս նաև միւս տեղահանուածներուն ամրողջական գոյքերը և ապրանքները իւրացուցին տեսակ տեսակ դարձուածքներով։

Հոս ցաւով կ՚արձանագրեմ այն ստորին և չնչին գերը որ կատարեցին ցոյն երեւելիներէն փաստաբան Ռուշէլ Օղլու, փաստաբան Խարիթօ, Դազանճը Օղլու Անաստաս, Այան Օղլու Նէօֆիթօս, Իսկէնտէր Օղլու Մթաւրի, Գօյտճը Օղլուն Կօզմա և այլն։

Գատերազմական Առեանէն բանտարկութեան գատապարտուածներէն ոչ մին ապրեցաւ, անոնք չէթէներու կողմէ ապանուեցան, Կեսարիոյ մօտ Կէմէրէկի և Շար-Փըշլայի միջև եղած ձորերուն և կամ Ազիզիյէյի չրջակայքը։ Տասն և եօթը կարաւան մեկնած են Կեսարիոյ բանտէն և անոնցմէ երեքը միայն մազապուր պրծած է չէթէներու սուրէն և հասած Հալէպ։ Իսկ անոնք որ Հալէպի համրով Տիարպէքիր երթալու գատապարտուած էին, ապանուեցան Ուրֆայի մօտերը։

Ահաւասիկ ցանկը Կեսարիոյ 17 կարաւաններուն։

Յունիս	8ին՝	24	հոգի	Կէմէրէկի	համրով	Տիարպէքիր զրկուած ամրողջ.նահ.
Յունիս	28ին՝	83	հոգի	Նիկոտէի	համրով	Հալէպ զրկուած ողջամբ հասած
»	29ին՝	14	»	Ազիզիյէյի	»	Մազարա » նահատակուած
»	30ին	46՝	»	Էրքիլէթի	»	Զորում » »
Յուլիս	4ին՝	6	»	Կէմէրէկի	»	Տիարպէքիր » »
»	6ին՝	36	»	»	»	» » »
»	8ին՝	134	»	Ալպիստանի	»	Հալէպ » ողջամբ հասած
»	9ին՝	54	»	Ազիզիյէյի	»	» » նահատակուած
»	10ին՝	21	»	»	»	» » »
»	15ին՝	8	»	»	»	» » »
Օգոստ.	2ին՝	5	»	Կէմէրէկի	»	Տիարպէքիր » »
»	22ին՝	11	»	Հալէպի	»	» » »
»	25ին՝	4	»	Ազիզիյէյի	»	Տիարպէքիր » »
»	26ին՝	4	»	Հալէպի	»	» » »
Սեպտ.	2ին՝	4	»	»	»	» » »
»	11ին՝	21	»	Նիկոտէի	»	Հալէպ » ողջամբ հասած
»	22ին՝	620	»	Համիտիյէի	»	Ազիզիյէ » ամրողջովին նահ.

Ուրեմն 1095 աքսորուածներէն 857ը նահատակուած և 238ը միայն ազատուած են։

Հոս տեղւոյ անձկութեան պատճառաւ, պիտի բաւականանամ յիշելով անուններն անոնց միայն որոնք հանրային գործունէութիւն մը ունեցած են։

Առաջին կարաւանէն՝

Հաճի Ներսես տպա Հալաճեան.— Առեղծապետ Թամկաւլար Ակումբին, Գաւառապան Ընդհ. ժողովոյ եռանդուն անդամներէն մին, 10 տարուան դիւապարտութեան դատապարտուած։

Հաճի Յարութիւն Պէօճէկեան.— Անդամ Գաւառ. Ընդ. ժողովոյ, Քաղաքականի և Ուսումնարանի հոգաբարձու (10 տար. դիւապարտ.)

Կարապետ Զամպազճեան.— Անդամ Գաւառ. Ընդհ. ժողովոյ. եղբայրը կախաղանեալ Աւետիս Զամպազճեանի (10 տար. դիւապարտ.)

Հաճի Մար. Լուսարարեան.— Կախաղանեալ Տոքթ. Նազլեանի անեղբը (10 տար. դիւապարտութեան)։

Սրուանդ Վարդերեանեան— Անդամ Քաղաքականի (10 տ. դիւապ.)։

Միհրան Պետրոսեան.— Հնչակեան անձնուէր գործիչ։ Տնօրէնն կեսարիոյ Արամեան աղջկանց վարժարանի։ Եղած է փիրայրի ընկերներէն, և երեսուն տարի գործած է իբր յեղափոխական և ուսուցիչ (101 տարի դիւապարտութեան դատապարտուած)։

Յովհաննէս Էքմէկճեան.— Դաշնակցական, ճշմարիտ յեղափոխական մը (101 տար. դիւապ.)։

Տար. Տէր Մկրտիչեան.— (10 տար. դիւապարտ.)։

Տոքթ Լեւոն Փանոսեան.—(» » »)։

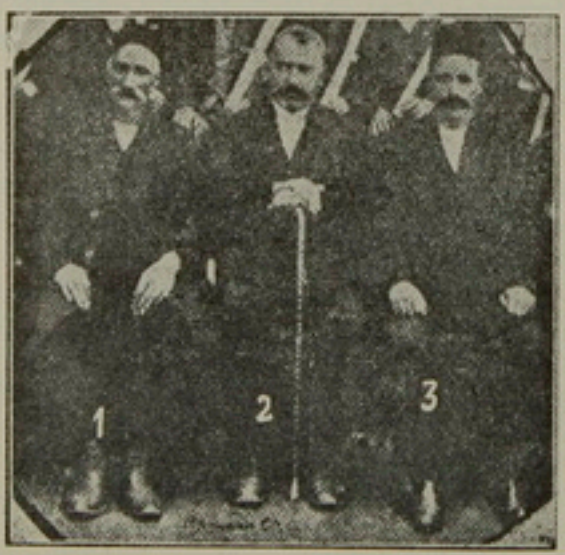

ՏԻԳՐՊԼԻՒԻ ՁԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԱԾՆԵՐԷՆ

1. Մ. Կարապետ Մարոսեան, 2. Տոքթ. Լեւոն Փանոսեան, 3. Գրիգոր Ղուսճեան

Միհրան Միհրանեան.— Կիւրինցի, Դաշնակցական (10 տ. դիապ.)։

Յակոբ Զոհրեան.— Թամկաւոր և գործօն անդամ Բարեգործական (15 տար. դիապարտուեցան).

և ուրիշ 13 հոգիներ, ամէնքն ալ նահատակուած Ղրղըլար ձորին մէջ, յոտից ցգլուխ մերկացուելէ վերջ։ Մարմինին նետուած է Հէր Օղլու քարայրը։

Յունիս 30ին կառաւաք՝ Կեսարիոյ բանտին մէջ բանտարկուած 46 Հնչակեաններէ կը բաղկանար, մեծ մասամբ Էվերէկցի և Ֆէնէսէցի։ Իրքիլէթի զառիվարին վրայ ձէվիզլի խանի մէջ ջարդուած են։ Ցիշենք քանի մը անուններ. **Ոդիս Նուսուճեան, Գրիգոր Մէքլէկեան, Տաճեր Միհրան, Գէորգ Օսմանպաշեան** (Կեսարացի) և այլն։

Յուլիս 4ի ե.րդ խումբէն. **Տ. Աշոտ Եփ. Ուրխան**, բնիկ Ակնցի. նախկին ուսուցիչ. ամուսնացած Կեսարիա. երկար ժամանակ իբր ուսուցիչ պաշտօնավարած Էվերէկ և Կեսարիա։

Գառնիկ Ճերճերեան, ինննսունական թուականներու յեղափոխականներէն, իր քաջութեամբը ծանօթ. փեսան էր Գուլումճեաններու։

Այս խումբը նահատակուած է Շար-Քըշլայի և Կէմէրէկի մէջև։

Յուլիս 6ի Չ. խումբէն որ Թալասցիներու կարաւանը կը կոչուի.

Գրիգոր Այնճեան, Տնօրէն Մ. Կարապետի Բարձ. վարժարանին։

Խորէն Քէօլէեան, Դպրապարի ուսուցիչ Թալասի Ամեր. Դոլէֆին։

Ներսէս Աւետիսեան, Նիրզէցի. Գիտութեանց ուսուցիչ Մ. Կարապետի Բարձ. վարժարանին, ուր 23 տարիներ շարունակ պաշտօնավարած է։

Տօքթ. Խաչիկ Տէօվլէթեան, Դաշնակցական, Էվքերէցի։

Սպանուած են Սաման Տէրէսիի մէջ։

Ը.րդ խումբը՝ 54 հոգի որոնց մէջէն, կեղծ մեռել ձեւանալով կ'ազատի Թամարզացի Եէնիճէ գիւղէն Սարգիս Անդիկեան։ Այս խումբին մէջ կը գտնուէր Մ. Կարապետի բարձր. վարժարանին բազմաչխատ ուսուցիչը՝ Եէրմիրցի Դանիէլ Ղազանեան, որ քարտրդ գար պաշտօնավարած է և հասուցած կարող աշակերտներ. հեղինակն է «Փիլիսոփայութեան Պատմութիւնը» գիրքին։

Բացի վերոյիշեալ Սարգիս Անդիկեանէ ամբողջ խումբը սպանուած Ազիզիյէի մօտիկ Թէքէ-Տէրէսիի մէջ։

Օգոստ. 2ին ճամբայ ելած ԺԱ.րդ խումբէն.

Բարսեղ Քէլիմլեան, Անգամ Թաղապետական ժողովոյ։

Սարգիս Ժամկոչեան, Ամենէն եռանդուն անդամը Կեսարիոյ Բամկաւոր Ակումբին։

Օգոստ. 22ին ճամբայ ելած ԺԲ.րդ խումբէն.

Աւետ Գալճեանեան, Թալասցի. փաստաբան. Ընկերութիւն գաստաբանէն իբր Հնչակեան գաստապարտուած. 1908էն ետքը Կեսարիոյ մէջ Դաշնակցական Գոմիթէին յարած և անոր հիմնադիրներէն մին. եղբայրը Դաշնակցական գործիչ Յարութիւն Գալֆայեանը։

Մամաս Մխոեան, Էվերէկցի. Ինննսունական թուականներու սապատակներէն, ժիրայրի, Թորոսի, Կիւլպէնկի ընկերներէն։ Հալէպի համբով Տիարպէքիր ղրկուելու գաստապարտուածներէն։ Կ'ուզէ համբան ատիկաններըը կաշառելով, կամ սպանելով իր ընկերներն ալ ազատել։ Մխեանները չեն համաձայնիր Հալէպի մէջ Մխեան, Էվէ-

բէկցի 8. Զագմագճեանի և կեսարացի Սարգիս Գայրամեանի հետ կը յաջողի փախչելով ազատիլ։ Վերջէն ուրիշ առիթով մը Գայրամեան Նօրէն կը ձերբակալուի, և կը քշուի Տէր-Զօր, ուր կ'սպանուի։

Կարապետ Օհանեան, էվէրէկցի. անուանեալն «Տէյի Կարապետ». քանի տարեկանին Թուրք մը սպանած և ուրիշ մըն ալ վիրաւորած. 15 տարուան բանտարկութիւնը կրելէ յետոյ հայրենիք վերադարձած. Թուղգ Հնչակեան. իր քաջութեամբը համբաւաւոր։ Չէքքի չարչարանքներու ամէնէն քաշմեռիններըը գործ կը դնէ կարապետը խոստովանցնելու համար։ Տկարանալու վախէն կարապետ կը դիմէ հետեւեալ միջոցին՝ զէնքերու և ռումբերու տեղը ցոյց տալ կը կեղծէ և երկու ոստիկանի ընկերակցութեամբ շղթայակապ կը հանի մօտակայ ժայռին կատարը և հոն ինքզինքը վար կը գահավիժէ. Չի մեռնիր. կը դարմանուի, կ'առողջանայ, ու վերջապէս իր բնակարանը հետ կ'սպանուի Տիարպէքիրի համբուն վրայ։

Օգոստոս 26ի ԺԴ. խումբէն սպանուած Տիարպէքիրի համբուն վրայ։

8. Խորոմ Եպ. Պէհրիկեան, կեսարիոյ Առաջնորդը։ Մասնուած Չէյթունցի մասնիչ Յովակիմ եէղէկիէլեանի կողմէ, Իբր թէ էջմիածնէ վերադառնալուն կեսարիոյ ժողովուրդին բերած ըլլայ Կաթողիկոսին սպատամբական հրահանգները և այս պրպտուութեան արդիւնք բանտարկուած և դատապարտուած։

Սեպտ. 2ի ԺԵ. խումբէն սպանուած Ուրճայի մօս։

8. Ահիստակէս Եպ. Թիմուրեան, Քահանայ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ և Առաջն. փոխ.։ Նախկին ուսուցիչ, պաշտօնավարած, էվէրէկի, Ֆէնէսէի և կեսարիոյ մէջ։

Սեպտ. 22ին վերջին 620 հոգիներց խումբը, կը բաղկանար 15 տարեկանէ վեր արու պատանիներէ որոնք համբայ չինելու պատրուակին տակ հաւաքուած էին մեծամասնութեամբ Բողոքական և հայ Կաթողիկէ, որովհետեւ կառավարութիւնը նախապէս, տարագրութենէ զերծ ձգած, և բնտանեօք կեսարիոյ մօտակայ գիւղերը ղրկած էր Բողոքական և Կաթոլիկ Հայերը։

Այս «Ամէնէ թապուրը»ն, այս ծաղիկ երիտասարդութիւնը, մաս առ մաս չէթէներու ձեռքով կ'սպանուի, Ագիզիյէի, և Համիտիյէի մօտերը։

Բացի այս տեղահանութիւններէ, «Արզէոսի հիւսիս կոյս գտնուող բոլոր հայաբնակ գիւղեր, Կէրմիր Տէրէվէնճ(1), Թավլուսուն, Պէյէզէսի, Նիրզէ, Մանճըրճ, Մուճճուսուն, Էրճիլէք. բոլորն ալ տեղահանուած են. Ագիզիյէ, Ալպիսացի, Մալաթիա ճամբով եւ բոլորն ալ սպանուած Մալաթիոյ Ֆուրնուճուլարին մէջ (Իրազեկ), (2)։

[Հոս Տիար Բարսեղ Օհանեան իր «Նուիրակաց պատմականութիւն» մը կը յիշէ կեսարիոյ զանակներէն ասոնք որոնք այլուր սպանուեցան, կախադաս

---

(1) Տէրէվանք տեղահան եղած է Յուլիս 3ին և մէկ հատ իրենցմէ չէ ազատած։

Ա. Ա.

(2) Իսկ Անդրարգիէսեան չրջանակէն իններ ծանօթ են ինչէ Յուլիս տեղահանութեան թուականը որ է 22 Մայիս։ Ինչէսուցիք քշուեցան սպատ սպուռ դէպ ի Դոնիա։ Ֆէնէսէի կարաւանը չարժած է Օգոստ. 16ին Աստուածածնայ տօնին կիրակի օրը։ Քանի մը օր վերջէն ալ էվէրէկը և էյլէզլին.

Ա. Ա.

հանուեցան, զեղակահարուեցան, իբր հաղարական դաշապարտեալ, իբր զինուորական փախստական. իբր ապստամբ. Հայ բլլալու աններելի սկզբնական մեղով ծնած բլլայնուն համար: Անոնցմէ նշանաւորներ եւ հանրային կեանքի ուսեցողներ, միառմի թուած է Տ. Բ. Օհանեան: Սակայն նկատելով թէ անոնք ո՛չ մէկ կապ ուսեցած են ուղղակի Կեսարիոյ Հայոց կեանքին հետ, այս բաժինէն դուրս պիտի մնան, այլուր ներկայացնելու համար: Իսկ կու տամ իբր [illegible] եզրակացութիւն իր գրած հետեւեալ տողերը: (Ա.Ա.)]

Հայ յեղափոխութիւնը և անոր յաջորդող կամաւորական շարժումը իր ամբողջ սխալներով՝ մեծ եղաւ և դիւցազնական, ու ամէնէն ուշագրաւը թրքական լուծէն ազատուած ազգերուն յեղափոխութեանց մէջ։ Ցունական ազատագրումին գլխաւոր ազդակ եղող Միսալոնկիի ինքնապաշտպանութեան փոխարէն, ապստամբ Սասուն և Զէյթուն, ինքնապաշտպան Զօք-Մէրզմէն (Տէօրթ-Եօլ), Վան, Ուրֆա, Շապին Գարա Հիսար մէյմէկ յաւիտենական կոթողներ պիտի

Թուարգայի գիւղացի Հայ կիներ սնոտիի ճարքուն վրայ:
Ճարապոլրսի մօտ լուսանկարուած Գերման զինուորականներէ 1915ին:

ՀՆԱՆ: Մեր յեղափոխութիւնը զուրկ նիւթական միջոցներէ իր դէմ ունեցաւ ո՛չ միայն թուրք կառավարութիւնը այլ ամբողջ եւրոպական դիւանագիտութիւնը, որ այլուր օգնած էր փոքր ազգերու, ինչպէս Յոյներու անկախութեան, Նավարինի մէջ թուրք նաւատորմիղը փճացնելով: Մեր յեղափոխութիւնը եղաւ նաև ապեռասկան(1), առանց Դաշնակիցներէ օգնութիւն գտնելու, կռվկատէն մինչև Արաբա, անոնց տրամադրելով իր լաւագոյն զաւակները: Եթէ խաթարեցաւ, եթէ ապերախտութեամբ վարձատրուեցաւ, այդ պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ Մեծ պատերազմին մէջ մեր սխալ Մեծ-Դաշնակիցներուն վրայ: Բայց հակառակ այս ամէնուն, գործեալ այդ յեղափոխութեան կը պարտի Հայութիւնը՝ մեր այսօրուան փոքր պաշտելի Հայաստանը(2), ծառը որ տնկուեցաւ Մասիսի ստորոտը, մեր նախահայրերուն երկրին մէջ: Ան չուտ պիտի ուռճանայ, ծաղկի, իր չուքին տակ պատսպարելու համար իր աստանդական զաւակները:

---

(1) Ապեռասկանութիւնը դժբախտաբար բաղմակաութեան մէջ տեղ չունի եւ անիկա կարմիրութեան մը համազօր կը դառնայ, երբ զոհ կ'ըլլան ազգեր խաբէութիւններու, որոնք դիւանագիտութեան մէջ ճարտարութիւն եւ յաջողութիւն բառերով կը թարգմանուին: Մենք մեր արիւնը անհաշիւ մսխեցինք եւ ասոր համար չարաչար պատժուեցանք: Երբ Հայ արիւնը խնայուէր որքան կարելի է եւ այն գործածուէր հաշիւով եւ իմաստութեամբ այսօր տարբեր վիճակ մը պիտի ունենայինք ապահովաբար: Ա. Ա.

(2) Հայ յեղափոխութեան հաշուոյն անցրնել այսօրուան Հայաստանը պատմական հայեցողութեան սխալ մըն է որ շատեր կ'րնեն գիտակցութեամբ կամ անգիտակցութեամբ: Այսօրուան Հայաստանը կը պարտինք իր բմբռնումովս սա անժխտելի իրողութեան որ Ռուսիոյ սահմաններուն մէջ գտնուող Հայերը յեղափոխականութեան արկածախնդրութիւնը չեն կրցած գործադրել, ընտրիլ ձարիզմի խստութիւններուն եւ իր բոլոր դաժանութեան հետ անոր գոնէ յանգաւորներու հետ անմեղներն ալ միասին չպատժելու չափ հաղմակերպութիւն ցոյց տուած բլլալուն, երբ ոչ ընտրիլ յեղափոխութեան հոն ալ Հայուն հոգը չգտնելով անհնար պիտի բլլար հիմնել Հայաստան մը՝ ինչպէս անհնար եղաւ կազմելու սահմանին այս կողմը՝ ի չգոյէ Հայերու: Երբ Հայերը բնաջնջուած չբլլային Աթաթուրքերու բոլոր նիզերը անգօր պիտի բլլային շատ աւելի բնդարձակ սահմաններով Հայաստանի մը կազմութեան: Այս ճշմարտութիւնը թէեւ դժնդակ՝ պէտք է խոստովանիլ: Հայ յեղափոխութեան անպատասխան, անժամանակ եւ ժողովրդային պուրկուժի մը հետեւանքը չբլլալը եւ իր ծագումի օրերուն իսկ անոր վարիչներուն մեծ մասամբ, յեղափոխականութիւնը՝ արհեստ, ազատագրութեան պայմար՝ չարաշահութեան միջոց, եւ ճուիրական գործ մը՝ խաչագողութեան առիթ դարձուցած բլլալը գլխաւոր պատճառն էր անոր ձախողութեան: Միայն է բոլորովին արտաքին, մեզմէ դուրս նկատել վիժումին պատճառները, բնդհակառակը ձախողութեան գլխաւոր պատճառը այն է որ մեր յեղափոխութեան գործաւորները կամ անարժաններ եղած են իրենց դերին կամ միամիտ ու անգիտակից գոհեր՝ կարգ մը շահագործողներու: Այս վերջիններ անօրինակ խանգով եւ հայրենասիրութեամբ ողջակիզուած են, առանց գիտնալու թէ հայրենիքի գոհուելու ձեւին տակ գոհեր՝ կ'ըլլան անխիղճ շահագործողներու: Դժբախտաբար հանգամանօրէն ճիւրը բնդլայնելու ի վիճակի չեմ այս հատորին մէջ, վասնզի անիկա դուրս կը մնայ անոր սահմաններէն, ուստի իմ տեսութիւնս, վաւերագրեալ եւ փաստաթուղթերով հաստատել կը վերապահեմ ուրիշ առիթի, զոր կը յուսամ թէ պիտի ունենամ: Ա. Ա.

ԿԵՍԱՐԻՈՑ ՄԻՋՈՑ ՀԱՑ ԵՒ ԹՈՒՐՔ ԳԱՂԱՒԱՐԱԿԱՆ ԳԵՏՆԻ ՎՐԱՑ

Հայ և Թուրք ցեղերը մինչև Թանզիմաթ (1839) տիրապետողի և տիրապետեալի յարաբերութիւնն ունէին։

Հայը rայեա էր և իրաւազուրկ, սակայն համակերպող իր վիճակին, վասնզի ոչ մէկ յոյս կամ նեցուկ ունէր իրեն համար։

Երկար ատեն Հայերը ապրեցան բարբարոս այս միջավայրին մէջ կաշին փրկելու մտատանջութիւնը միայն ունենալով և ասոր համար տեսակ տեսակ հնարիմացութիւններու դիմելով։

Թուրքերը՝ որչափ ատեն որ կառավարական որոշ դրգռում չի կար, խալամական իրաւունք կամ տիրող ազգի առանձնաշնորհ նկատելով հանդերձ քրիստոնեան հարստահարելը, յատուկ ձգտում մը, ազգային հաշիւ մը, յատուկ մտայնութիւն մը չունէին Հայու նկատմամբ, և որոշ ծրագիրով մը չէին գործեր։ Իրենց հարստահարութեանց չարժառիթները առհասարակ անհատական էին, մեծ մասամբ՝ ընչաքաղցութիւն և երբեմն ալ՝ տուփանք կամ ցոփութիւն։ Այնպէս որ յաճախ անիկա բաւեկամ ալ կ'ըլլար քրիստոնեային կա՛մ շահախնդրութեամբ և այլ ակնկալութեամբ կա՛մ պարզ առօրեայ դրացիական յարաբերութեամբ։ Եթէ դէպքերը ուրիշ ընթացք չառնային, շատ հաւանական է որ այս երկու ժողովուրդներու յարաբերութիւնները աւելի լաւ ըլլային երբ մանաւանդ զանգուածները դատիարակուէին, և Օսմ. պետութիւնը անկեղծօրէն ջանար ներմուծել իր պետական վարչութեան մէջ այն բարենորոգութիւնները որոնք թուղթի վրայ կը խոստանար։

Դժբախտաբար իրենցմէ դուրս արտաքին պատճառներ արգելք եղան որ երկու ազգերը իրար հասկնալու լեզու մը գտնեն։ Ընդհակառակը անոնք իրարու դէմ գրգռուեցան։

Թուրքը գրգռող գլխաւոր ազդակը իր կառավարութիւնն էր։ Թուրքերը՝ իբր իրենց պետութեան հնազանդ տարր և իբր գինուորական ժողովուրդ՝ կարգապահ, միշտ գիտցած են կուրզկուրան հնազանդիլ պետութեան։ Ուստի կառավարութեան հայեացքը դէպի Հայերը, խորունկ անդրադարձութիւն մը ունեցած է Թուրք ժողովուրդին վրայ։

Որոշ ժամանակամիջոց մը, այսինքն այն չրջանին ուր Թուրք պետութիւնը սակ գինուորական էր և միայն սուրը և զէնքն էր իր քաղաքականութեան հիմը, իր հպատակներուն նկատմամբ անուցանելով հանդերձ կասկածի կամ անվստահութեան քաղաքականութիւն մը, իբր օտար միջամտութեան պատրուակներ՝ հալածանքի առարկայ չէր ըրած։ Այդ հալածանքը պիտի սկսէր Օսմ. պետութեան տկարանալէն յետոյ, երբ եւրոպական հզօր պետութիւններ, յանուն քրիստոնեայ ժողովուրդներու փորձեր կ'ընէին միջամտելու։

Հայերը՝ հակառակ անոր որ ոեւէ փորձ չէին ըրած ապստամբութեան և ըմբոստութեան և ամէնէն աւելի հաւատարիմ նկատուած էին, իբր քրիստոնեայ ժողովուրդ մը որ կրնայ ինքն ալ օր մը գործիք ըլլալ, սկսան կասկածով դիտուիլ որոշ չրջանէ մը յետոյ։

Բ. Դրան ուշագրութենէն չէր կրնար վրիպիլ Դաւիթ պէկի շարժումը տակաւին ԺԸ.րդ դարուն սկիզբները և 1828ին Երեւանի շուրջ պատահած անցուդարձերը և ներբէս Աշտարակեցիի Հայ կամաւորներով առաջ բանակին օգնելը, Թրքական սահմանին մօտ Հայկական իշխանութիւն մը կազմելու դիտումով։ Բ. Դուռը իրաւամբ կրնար կասկածիլ թէ սահմանին այս կողմը գտնուող Հայերն ալ կրնային փափաք տածել ազատագրուելու Թրքական լուծէն, ինչպէս պարսկական լուծի տակ գտնուողները կը փորձէին։

Այս պատճառով էր, որ անշուշտ Սուլթան Մահմուտ այլայլեցաւ, երբ քանի մը քաւուններ կրօնական առելութեամբ լեցուած իրեն ըսին Ճունական ապըստամբութեան շրջանին թէ, Հայերն ալ Ռուսաց հովանաւորութեամբ թագաւորութիւն մը կազմել կ'ուզեն (տես վերը, էջ 1035)։

Ապացոյց թէ կասկած մը գոյութիւն ունէր կառավարութեան մէջ, կը բաւէ կարդալ հետեւեալ շրջաբերականը որ ժամանակին Գաւրիարքը՝ Գօղոս Անտրիանուպոլսեցի (1815-1823), 27 Ապրիլ 1821ին բոլոր գաւառական առաջնորդներու, ի մէջ այլոց Կեսարիոյ առաջնորդին ուղղած է.

«Նախ քան զայս բան մատց Քէրամճի տէրութեան առաքեցաք առ ձեզ կոնդակս եւ գիրս զգուշացուցանել զբոլոր ժողովուրդս վիճակի ձերոյ, զի մի ոք բնդ ապստամբացն լինելով կամակից ի մահ մատնեսցին անխնայ համայն բնաւեօք, բնդ նմին եւ ազգս մեր առաջիակայ Տէրութեան վատահամբաւ երեւեսցի, որ ի բնէ սիրելի եւ հաւատարիմ եւ հնազանդ է բան ամենայնի մեծի Օսմ. տէրութեան։ Արդ այժմ կրկին գրեմ ձեզ բան մատց նախկին կոնդակի եւ գրութեան մերոյ, արբունութեամբ զգոյշ եղերուք եւ ծանուցէք առաջիկ եւ առաջիկ յաւելեալ եւ յառաջնին բոլոր ժողովրդոցն, թէ՛ ի բաղարիդ եւ թէ ի բոլոր բեմիդ, զի ամէն ոք ի հաւատարիմ առաքգանէ ռայեութեան վրայ հաստատուն եւ բաւիմ մնացին, պարկեշտութեամբ կացցեն եւ ռայեութեան վայելուչ արուագին, միշտ բաղդութեամբ կենցաղավարեսցին բնդ այլազգիս եւ թէ ի յառաջ եւ թէ ի տուրս, եւ թէ ի խօսակցութիւնս, թէ ի ճաշելն եւ թէ ի գնալն միշտ խոնարհութեամբ, հնազութեամբ եւ պարկեշտութեամբ վարեսցին զի մեզ բրիստոնէիցս ո՛չ վայելէ ունել անպապէկ բանիւ վարիլ եւ մանաւանդ իսկ ոչ վայելէ բնդ այլազգիս, զի մեր ռայեա եմք պարտիմք Տէրութեան հնազանդիլ եւ այլազգաց ամենեցուն եւ յարաժամ աղօթել վասն կենաց Արքային մերոյ զի Տէր Աստուած զհզօր ողորմած Արքայն մեր եւ զՏէրութիւն նորա հաստատուն պահեսցէ եւ զբազմիս նորա կորագլուխ արասցէ եւ եւս պատուիրեսիմ զի մի ոք բայրէնկ այլազգավայել հանդերձս զգեցցի եւ մանաւանդ կանայք կանայիս եւ անպարկեշտ հանդերձ բնաւ մի զգեցցեն, ո՛չ ի տան եւ ո՛չ արտաքոյ, զի ոչ վայելէ մերում հրիստոնէութեան եւ ռայեութեան նոցին հանդերձիւք պճնիլ եւ թէ ի հարսանեաց ճէնէզին մի զգի անկանոն ինչ, այլ ամենայն ինչ պարկեշտութեամբ եւ խոնարհութեամբ լիցի, զի այն է վայելուչ մեզ, բնդ որս եւ տէրութիւնն հանի եւ խօշակիս կ'բլլայ, զի այժմ որոշ եւ նշաձար ունի եւ որոշ սիրէ զմեզ. եթէ մեր բոլոր ազգովին զչափն մեր նանաչեսցուք եւ գպարկեշտութիւն զաջքգանէութեամբ սիրեսցուք յայնժամ փիւրիցս առաւել սիրէ զմեզ եւ իբրեւ հայր խնամ տանի մեր ազգին, որպէս եւ միշտ ունի զհաղցր գութ ի վերայ մեր, վասն զայսոսիկ եւ առաւել քան զայնս յառաջագոյն պատուիրելով ծանուցանիմ բոլոր ժողովրդոց ամենեցուն, որպէսզի ամենեքեան ի հնազանդութեան մնալով անվնաս եւ անփորձ կելով կեցցեն»։

1828ի Ռուս և Թուրք պատերազմը Բ. Դուռը համոզեց թէ Հայերը եթէ ապստամբութեան վրայ չեն խորհիր, սակայն Թրքական լուծէն կը նախընտրեն ռուսականը։ Կարնոյ գաղթը կարապետ եպ.ի գլխաւորութեամբ չափազանց կարկառուն փաստ մը մըն էր առ այդ։

Այդ Թուականէն յետոյ Բ. Դուռը, միշտ նկատի ունէր թէ Հայերը կրնային գործիք դառնալ իր դարաւոր թշնամիին՝ Ռուսիոյ, որ ինքզինքը քրիստոնէից պաշտպան հռչակած էր։ Այս երկիւղն էր որ Խրիմի պատերազմի ընթացքին (1854-1856) հարկադրեց Բ. Դուռը, իր հպատակները սիրաշահիլ խոստումներով, որոնց կը պարտաւորէին զինքը, նոյնիսկ իր դաշնակիցները։

1853ին Մայիս 26ին Ըէչիտ փաշայի ոչ-իսլամ ազգերուս հոգեւոր պետերուն ըրած յայտարարութիւնները իրենց կրօնական առանձնաշնորհներուս մասին, և Անգլիոյ դեսպան Լօրտ Քանինկի երկու օր յետոյ՝ 1853 Մայիս 28ին Հայոց և Ցունաց Պատրիարքներուն ըրած յորդորները որպէսզի Օսմ. տէրութեան հաւատարիմ մնան և մերժեն Ռուս պաշտպանութիւնը(1), արտայայտութիւններն էին այս կապակցին, որուն իրականալուն փափաքող չէին Թուրքիոյ զինակիցները, որոնք ի վերջոյ հաւանական չարիքի մը առջեւն առնելու մտադրութեամբ, Բ. Դուռը հարկադրեցին, իրր հանդիսաւոր յանձնառութիւն հրատարակելու և հաղորդելու Բարիզի դաշինքը կնքող պետութիւններուն, 1856 Փետր. 6ի Իւլահաթի հրովարտակը։

Բարիզի դաշնագրութենէն յետոյ Բ. Դրան առջեւ ցցուած էր աւելի քան երբեք, եւրոպական միջամտութեան խրտուիլակը, որմէ խուսափելու համար միայն երկու համբաւ կար, կա՛մ անկեղծօրէն բարենորոգել երկիրը և դժգոհութեան տեղի չտալ, կա՛մ օտար միջամտութեան պատրուակ քրիստոնեայ ժողովուրդները բնաջինջելու հետամուտ ըլլալ։ Բ. Դրան վարիչները, հազուագիւտ բացառութեամբ, ընդգրկեցին երկրորդ ուղին, և որչափ որ միջոցները և պայմանները նեղեցին այխատեցան բնաջինջել հպատակ ժողովուրդները որպէսզի միջամտութեան պատրուակը վերցնէին։ Չկրցան ըմբռնել թէ ասով, իրենք իսկ պատրուակը տուած կ'ըլլային միջամտութեան, ինչպէս եղաւ Լիբանան (1860), Ռումէլի (1867-1878), Կրէտէ (1867-1898) և այլ։

Թուրք դիւանագիտութեան խակապէս հեռատես և մեծ գէմքերէն Ֆուատ փաշա (1814-1869), իր մահէն քանի մը ժամ առաջ գիրի առած իր յիշատակագիրին մէջ, շատ գեղեցիկ կերպով կը բնորոշէ իրողութիւնը անվերապահ յայտնելով իր կարծիքը թէ «Օսմանեան կայսրութիւնը վտանգի մէջ էր, և կը ջանայ իբր կտակագիր, իր վեհապետին թելադրութիւններ ընել, այդ վտանգը հեռացնելու համար։

Այս նշանաւոր վաւերագրին մէջ Հայոց մասին ալ կարծիքներ յայտնուած են որոնք կը հաստատեն թէ Հայերն ալ սկսած էին կասկածով դիտուիլ տակաւին 1869ին։

Ան կ'ըսէ թէ «Դուռը երբեք ձգելու չէ որ Հայերը ծոյլ եկեղեցիին հետ միանան, ընդհակառակը թերեւս իմաստութեամբ վարուած կ'ըլլայ եթէ

(1) Այս առթիւ ժամանակին Պատրիարք Ծակոբոս Ներսիսեան, անշուշտ խարեւելով Անգլիոյ դեսպանէն, վտանգաւոր արտայայտութիւններով թղթակցութիւն մը ունեցած է (տես Արշակ Ալպոյաճեան, Անգլիա հանդէպ Հայոց, ԿՈՉՆԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, 1921 թիւ 21-24)։

ֆաթալեբէ իր ժողովուրդներուն մէջ այն փիլիսոփայական ոգին որ զանոնք կղերին ազդեցութենէն ազատ կ'ըլլէ եւ իրարու կը մօտեցնէ:

Ներքին գործերուն մէջ մեր բոլոր ջանքը միմիայն մէկ նպատակի մը ձգտելու է, որ է զանազան ցեղերու իմի ձուլումը: ...Ասկէ յետոյ այդ մեծ կայսրութիւնը ո՛չ Ցոյներուն, ոչ ալ Պարսներուն կրնայ վերաբերիլ, ո՛չ մի կրօնի եւ ոչ ալ մէկ ցեղի: ... Գարաստաղ մը, Ներսէ իշխանապետութիւն մը, **Հայաստանի բազաւորութիւն** մը, իրենց եւ աշխարհի ամենափոքր օգուտ մը չընծայելէ զատ առաւել կամ նուազ ցնորական երազներ են, մարդկային հին բաժանումներու դժբախտ մնացորդներ, որոնք նոր աշխարհակալի մը ոտ, մարդկային սեռին յառաջդիմութեան արգելք եւ աշխարհի խաղաղութեան վտանգաւոր ըլլալէ զատ ուրիշ բանի մը չեն ծառայեր: ... Մեր կառավարութիւնը կործանումէ ազատելու համար ընդարձակ եւ հաստատուն հիման վրայ հաստատելու ենք որուն մէջ ամփոփուին մեր բոլոր ժողովուրդները առանց կրօնի եւ ցեղի խտրութեան: Հաւասարութեան այս սկզբունքը մեր հրիսոնեայ հպատակները պէտք է արժանացնէ հաճոյային պատօնեաներու: Այսեղ անա դժուարութիւն մը կ'ելնէ մեր դէմ, որովհետեւ հրիսոնեայ ժողովուրդները յանկարծ ազատելով զիրենք ստրկացնող լուծէն, չափազանց փափաքող պիտի երեւան իրենց հին տէրերուն տեղը գրաւելու: **Հայերը մասնաւորապէս բօնամական կերպարանք մը առնել սկսած են:** Հարկ է չափաւորել իրենց եռանդը ապագային տալով միայն անոնց որոնք անկեղծօրէն ընդունած են մեր կայսրութեան ձուլման սկզբունքները:

... Առդարեւ փաշայի մը Մոսկուայի կամ Քրիսոսի օրինաց համաձայն Ասուած պատելը, անոր մասուցանելիք ծառայութիւններէն զրկուելու պատճառ մը չէ. սակայն եթէ միեւնոյն փաշան մեր երկրին միութիւնը մոռնալով Բիւզանդեան կայսրութիւն մը կամ **Եպիկիոյ բազաւորութիւն** հաստատելու հետամուտ ըլլայ, այլեւս կը գադրի հաւատարիմ պատօնեայ մը ըլլալէ, հետեւապէս պատօնանկ ըլլալու է ... »:

Ֆուատ փաշա, ինչպէս իրեն համախոհ Բէչիտ և Ալի փաշաները, իրենց այս մտածութիւնները, կեանքի մէջ կիրարկելու աշխատած են և փորձած՝ ազգերու համերաշխութեան կամ տարբերու միութեան վրայ հիմնուած Օսմ. պետութեան մը ծրագիրը մշակել, և այս նպատակով կառավարական բարձրագոյն պաշտօններու կոչել քրիստոնեաներ:

Թուրք գանգուածը որ տակաւին անգիտակ էր Բ. Դրան անուցած կազմածներուն, տեսնելով այս երեւոյթը անչուշտ կը տպաւորուէր: Կեսարիոյ Թրքութիւնը իր կարգին զերծ չէր կրնար մնալ կառավարութեան բարեացակամութեան ազդեցութիւնը կրելէ: Օրինակ անկասելի պատկառանք կ'ունենար Հայուն հանդէպ երբ 1868ին կուսակալութեան կեդրոնին՝ Էնկիւրիի մէջ փոխ-կուսակալի պաշտօնին վրայ կը տեսնէր Հայ մը՝ Անտոն Բէքմէզը:

Սակայն Ֆուատ փաշայի և իր համախոհներուն ծրագիրը կիսակատար մնաց վաղնզի չուտով իսլամական մոլեռանդութեամբ Բ. Դուռը չկամութիւն ցոյց տալ սկսաւ պետութեան բազկացուցիչ տարրերուն միջև իրաւունքի հաւասարութիւն հաստատելու և պատճառ եղաւ որ փոխանակ հակկշռութեան մը խրամ բացուի ազգերու միջև և քրիստոնեայ ժողովուրդները մղուին օտար աջակցութեան կամ պաշտպանութեան ապաւինելու: Հայ վարիչներն ալ հիւղ նոյն պայմաններուն տակ չանագիր եղան Այ-Սթեֆանոյի 16րդ. և Պերլինի 61րդ.

յօդուածները ձեռք բերել։ Հոս աւելորդ է անգամ մըն ալ կրկնել թէ ի՛նչ ազէտալի հետեւանքներ ունեցան այդ երկու յօդուածները Հայ գանգուածին վրայ որուն կամքը դեր չէր ունեցած անոնց գոյատեւութեան մէջ։

Գետակեան հալածանքի այն ժամանակամիջոցին որ 1879էն 1908 տեւեց, երկու ազգերու յարաբերութեանց տեսակէտով նշանակելի միակ իրողութիւնը սա է որ Թուրք ժողովուրդը իր ընթացքին մէջ ներընչուած էր իր կառավարութենէն և 1895–1896ի ջարդերը, ինչպէս կեսարիոյ մէջ տեսնուեցան, կատարուած են ուղղակի կառավարութեան հրամանով և անոր իսկ կազմակերպութեամբ։ Այնպէս որ բացորոշ է թէ ինչպէս ժողովրդային ինքնաժին պոռթկում մը չէր՝ Հայ յեղափոխութիւնը, նոյնպէս ամբոխային արտայայտութիւն մը չէր՝ Թուրք ջարդարարութիւնը։ Եթէ Թուրքին ազգային զգացումին զարթման մէկ արդիւնքը եղած ըլլար ան, Թուրքը այդ ցեղային զայրոյթը պիտի չարունակէր պահել և նոր նոր առիթներ պիտի փնտռէր Հայերը ջարդելու, մինչ ընդհակառակը կը տեսնենք որ ջարդերէն յետոյ հակառակ անոր որ Հայերու մէջ իրենց դէմ ուժգնութիւնը կը տեսնէին առելութիւններու, չուտով անցուկը մոռցուկ ընելու ջանքեր կ՚ընէին և նոյնիսկ կը համակերպէին քիչ յետոյ գաւառին բարձրագոյն պաշտօնատարին՝ Միւթէսարըֆին՝ օգնականի բարձր պաշտօնին վրայ տեսնելու Հայեր, վասնզի կառավարութիւնը այնպէս ընել յարմար գտած էր, գործադրելով բարեկործութեանց Մայիսեան ծրագիրին այս արտաքին ջնարակ մէկ պահանջը, քանի մը կուսակալի և կառավարիչի քրիստոնեայ օգնականներ անուանելով։ Օրինակի համար 1897 Օգոստոս 2ին կեսարիա կը հասնէր իբր կառավարիչի օգնական Յակոբ Համամճեան որ երկու տարի այս կարեւոր պաշտօնը կը վարէր կեսարիոյ մէջ և անկէ 1899ին կը փոխադրուէր Մուշ՝ նոյն պաշտօնով։

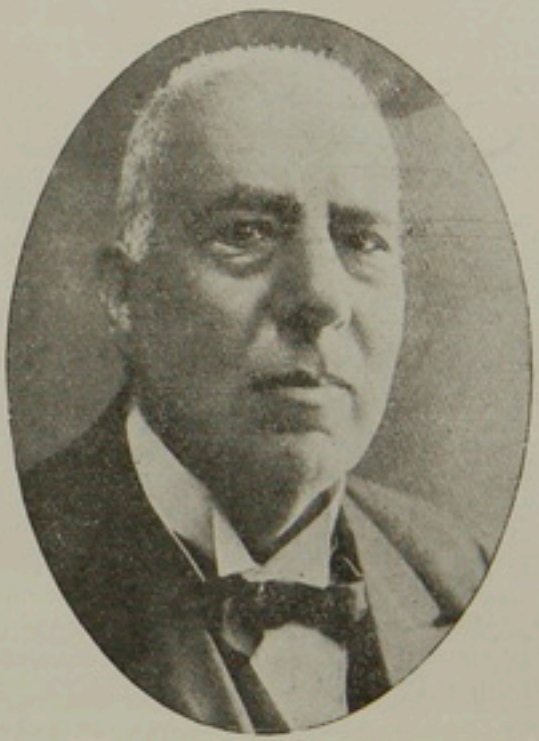

ՅԱԿՈԲ ՀԱՄԱՄՃԵԱՆ
Ծն. 9 Դեկտ. 1856 Կ. Պոլիս
Մեռած 1934 Նոյեմ. 1 Ազեքսանդրիա

3 Յունիս 1899ին նոյնպէս Հայ մը, Ալեքսան Մէրվէթ (նախկին Գարաֆէրիյէի գայմագամի օգնականը), կը կոչուէր այս պաշտօնին և մինչև 1904, հինգ տարի կը վարէր զայն, 1905ին իր տեղը ձգելու համար նոյնիսկ տեղացի (Թալասցի) անձնաւորութեան մը՝

Ղազարոս Սալաքալեանի որ մինչև 1910 այդ պաշտօնը կը վարէր։ Այս շրջանին 1904-1910 նոյնպէս կեսարիոյ ճեմարանի մէջ՝ Տէվէլուի Դալմագամի օգնականի պաշտօնին վրայ կը գտնենք Կարապետ Թորոսեանը, առանց յիշելու այլ պետական պաշտօնատարները։ Թրքական վարչագործիչն որակուած բարբարոսութիւնները իսկապէս կառավարական ըլլալուն ուրիշ փաստերն են, 1908ին Սահմանադրութեան հռչակման օրերուն Հայ և Թուրք համերաշխութիւնը և Թուրք ժողովուրդին ցոյց տուած արտասովոր վատահութիւնը —մանաւանդ կեսարիոյ մէջ— Հայոց նկատմամբ, որուն հակրկին անդրադառնալ ուզեցած է։

1908ի Օսմ. Սահմանադրութիւնը, ինչպէս Միհրան Տամատեան յայտարարած է, գեղեցիկ պատեհութիւն մըն էր Հայ յեղափոխականներու համար։

1909ին ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻ ԲԱՑՄԱՆ ՀԱՆԴԷՍԸ
ՄԻՒՔԷՍԱՐԸՑ ՃԷՄԱԼ ՓԱՇԱՅԻ ԵՒ ՔՈՒՐՔ ԵՒ ՀԱՅ
ԲԱՋՄՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԵԱՆ

կուսակցութեանց համար իրենց մտած անելիքն վերապահած մը ընելու, յայտարարելով թէ իրենք գոհացում կը գտնէին իրենց պահանջներուն, Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումով, և թուրքերուն համար՝ անցեալը մոռցնել տալու և հզմարիտ վերաննորոգութեամբ մը շահելու սէրը՝ բաղկացուցիչ տարրերու և անոնց անկեղծ յարումը դէպի Օսմ. երկիրը ապահովելու։ Դժբախտաբար Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումը արտաքին ճնշումի մը հետեւանք, պարզ դիւանագիտական խաբկանք մըն էր, և ձեւի փոփոխութեամբ իշխող մտայնու-

թիւնը կը մնար նոյնը, մինչ հայ կուսակցութիւնները՝ անհետացած, չափազանց ցուցամոլ եղան, և յիմար անձնուիրութեամբ մը կապուեցան Իթթիհատին, և նոյնիսկ կոյր ձեւացան չտեսնելու համար թէ 1909ի Ատանայի եղեռն կառավարական գաղ մըն էր։ Կեսարիա թերեւսայն չրջանակի մէջ էր որուն հայ բնակչութիւնը կ'ուզէին պակասցնել, սակայն ջարդի կազմակերպութիւնը Իթթիհատը չէր կրցած վստահիլ տեղւոյն իթթիլաֆական կառավարիչին և թերեւս միայն զինուորական հրամանատարին յանձնարարած էր։ Մէկ կողմէն՝ կառավարիչին և զին. հրամանատարին անհամաձայնութիւնը, միւս կողմէն՝ Հայոց ինքնապաշտպանութեան պատրաստ գտնուիլը, փրկեց Կեսարիան՝ Ատանայի վիճակակից ըլլալու անխուսափելի վտանգէն։ Խաղաղութիւնը հաստատուեցաւ Կեսարիոյ մէջ, սակայն մթնոլորտը երբեք չպարզուեցաւ, վտանգի թուրք կառավարութիւնը և հայ կուսակցութիւնները հականակ անոր որ համերաշխութիւն կը կեղծէին իրար երբեք հասկցած չէին։

Թուրք կառավարութիւնը Թուղթի վրայ Սահմանադրութեան մը հռչակումը և մէպուսարանին մէջ իրր ազգմութիւն տասնեակ մը հայ մէպուսներու աթոռ տրուիլը հայկական դժգոհութեանց վերջ տրուելու համար բաւական զոհողութիւն մը կը համարէր և կ'ուզէր որ հայերը հրաժարէին հատուցման ոեւէ պահանջէ —ինչպես յաւիտենական հողերու և ինչքերու վերադարձը ակնկալելէ—, ազգային ինքնորոշման իրաւունքէ, առանձնաշնորհներէ, ճկրդ. յոդուածէ եւլն.։ Իթթիհատի Սելանիկի նշանաւոր համաժողովը արդէն Սահմանադրութեան առաջին տարին գծած էր իր ուղեգիծը. —Թուրքիոյ քրիստոնեայ բնակիչները ենթարկել այնպիսի վիճակի մը որ ստիպուին իսլամանալ և կամ շատ շատ անուանով միայն պահեն իրենց ազգութիւնը։ Հոն կը հռչակուէր Թուրքը Միլլէթը Հաքիմէ (=տիրող տարր) և «Թուրքիացի՝ Թուրքեցուն» նշանաբանը, որ տեսակ մը մահացումն էր քրիստոնեայ տարրերուն։

Իսկ Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները՝ ղեկավարուած սովորաբար Թուրքին հոգեբանութեան անտեղեակ կովկասահայերէ և բախտախնդիրներէ, կ'սպասէին որ Թուրք կառավարութիւնը կատարեալ հատուցում ընէր Հայ ազգին դէմ գործադրուած կեղեքումներուն և հարստահարութիւններուն համար, ճանչնար Հայ ազգին ազգային իրաւունքները, իրր քաղաքական կազմակերպութիւն իրենց առանձին գոյութիւնը, և նոյնիսկ Թուրքիան կազմակերպուած կ'ենթազէին ապակենդրոնացման հիման վրայ ինքնավար շրջանակներով, որոնցմէ մէկն ալ Հայաստանը պիտի ըլլար։

Հայեացքներու այս հակառնեայ ուղղութիւնը պատճառ եղաւ որ ինչպէս բոլոր Թուրքիոյ մէջ, նոյնպէս նաև Կեսարիոյ մէջ երկու ժողովուրդները լարուին իրարու դէմ, վտանգի կառավարութիւնը Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները —իրականին մէջ աննշան փոքրամասնութիւններ— ամրողջ ազգը նկատելու՝ նպատակաւոր և իրեն ծրագիրներուն համար նպաստաւոր սխալ տեսութիւնը ընդգրկած էր, և Հայը իրր վտանգաւոր տարր մը ներկայացնելով իրեն հնազանդ և հլու կամակատար Թուրքերը կը գրգռէր Հայոց դէմ։

Այնպէս որ Հայերը շատ ժամանակի պէտք չունեցան համոզուելու համար թէ Օսմ. Սահմանադրութիւնը որուն վրայ այնքան մեծ յոյսեր

դրած էին, պատրանք մըն էր և կացութիւնը՝ ձեւափոխութեամբ կը մնար անփոփոխ Հայ ազգին հակառակորդին տեսակէտով։

Եւ պատեհ առիթը գտած ըլլալ կարծեցին, Գալքանեան պատերազմէն (1912) յետոյ, դիմելու եւրոպական միջամտութեան, իրենց կացութեան ալ դարման տանելու համար, մանաւանդ որ առ այդ կը հրապուրուէին իրենք, նոյնիսկ եւրոպական կառավարութիւններու կողմէ։

Բ. Դուռը որ այս նեղ վայրկեանին մէջ, ինչպէս միշտ այս տեսակ պահերու ըրած էր, խոստումներ չառաջեց Հայերուն, որպէսզի եւրոպական հակակշիռ պահանջէն— որ անոնք անտեղիտալիօրէն կը ներկայացնէին— հրաժարին և թրքական խոստումներուն վստահին, սակայն Հայերը հասած համարելով նպաստաւոր պահը, անդրդուելի մնացին։

Այս երկարատեւ բանակցութիւններու ընթացքին, Իթթիհատի ջոլիրը, ողոքիչ ու չողոքորթող միջոցներու կարգին, ձեռքի տակէ ապառնական միջոցներն ալ չարհամարհեց և գաղտնի կերպով Թուրք տարրը գրգռեց Հայերու դէմ, պօյքօթի ենթարկելով զանոնք որպէսզի տեղի տան։

Կեսարիոյ՝ Թուրքերը, ամէնէն աւելի ընդունակները այս գործունէութիւններու ընդառաջ երթալու, այդ ժամանակամիջոցին իրենց ակռաները ցոյց տուին Հայոց, սպառնական պիրք բռնելով։ Այսպէս կը պատահէին հետեւեալ նշանակելի դէպքերը բոլորն ալ պատահօրէն քաղուած ժամանակակից լրագիրներէ, այդ օրերուն։ Տաճիկ լաճեր, միշտ Հայ տղաքը քար-կոխի կը դրգռեն և մինչեւ Հայ թաղեր գալով և անլուր լուտանքներ առեղծելով Հայերու գլխուն կը պօռան. «Մէյտանցա չրգրճ, քաշ տէօյիւճիւմիւզ վար, հայէ՛ճ, էկէր եիկիս իսէճիզ, ի՛ք կեավուրլար...»։ Եւ կ'սկսին քարկոծել տուները։ Հայ տղաք կը հարկադրուին դուրս ելլել ու անոնց հետ զարնուիլ։ Այնպէս որ 1913 Յունուար 5ի իրիկունը քար-կոխը սաստիկ համեմատութիւններ կ'առնէ, Թուրք տղաք իրենց խոշոր սալաքրմանները, ատրճանակները և գաշոյնները քաշելով կ'սկսին զարնել։ Հայ տղաք ալ կը հետեւին անոնց օրինակին և կռիւը կը մեծնայ։ Բարեբախտաբար մեծերը կը հասնին և Հայ տղաքը ետ կը քաշեն։

Նոյն օրերուն կը պատահէին նաև ուրիշ նմանօրինակ մանր ուրիշ դէպքեր, ինչպէս կիներու դէմ յարձակումներ, խանութներու մասնակի կողոպուտներ, Հայոց դէմ արգելքներ, այնպէս որ 1913 Փետր.ի ընթացքին կեսարիոյ վրայ կը սաւառնէր կոտորածի և թալանի մըզձաւանջը, և յաճախ խանութները կը փակուէին և խուճապներ իրարու կը յաջորդէին։

Տեղ տեղ պատեհ առիթը ներկայացած ատեն, —ինչպէս օրինակի համար էվէրէկ-Ֆէնէսէ Գէլէտիէի սրահին մէջ Գոլոյ ձէմիյէթի Միլլիյէէն եկած հրամանի մը համեմատ գումարուած ժողովի մը հրաւիրուած Հայ ղոլներու բացակայութիւնը— թոյլ կու տայ Թուրքերու տեղ տեղ բերնէ փախցնելու Հայոց հասցէին նախատական խօսքեր և «էսկի թիւրկիւյիւմիւզի եէնիտէն էլէ՞ մի ալալրմէթ պէս արտայայտութիւններ, որոնք պերճախօսօրէն անոնց հոգեբանութիւնը ցոյց կու տային։

Ամէն դէպք կը չահագործեն խնդիր հանելու համար։ Այսպէս

1913 Մարտին Գէզիր Խանէ էօնիւ թաղէն Ֆէլէկ-Բամպուք Օղլու Էմին անուն Թուրք երիտասարդի մը անհետացումը, գեղեցիկ առիթ մը կ'ըլլայ ոճիրը վերագրելու Հայոց և բազմաթիւ ձերբակալութիւններ կատարելու, և գրգռութիւններ առաջացնելու։

Այս դէպքէն քանի մը օր յետոյ (31 Մարտ 1913) 9 ոստիկան եէնի Մահալլէի մէջ զինուորական փախստական մը գտնելու համար կը մտնեն առանց մուխթարի Հայու մը տունը և զայն տակն ու վրայ կ'ընեն առանց նկատի առնելու տղայկանի մը գոյութիւնը տան մէջ։ Երբ դիտողութիւն կ'ըլլայ. «պրագրն, պիզէճ պիր բաճէ էօյիւ, պիզէճ ալ իմի բաճէ կէպէրսինճ...» կը պատասխանեն։

Այս գրգռուած տրամադրութիւնը կեսարիոյ մէջ գրեթէ մեկ տարի չարունակուեցաւ, նոյնիսկ Հայկական բարեզործութեանց ծրագրին ընդունելութենէն յետոյ։ Այսպէս 1914 Փետրուար ամսուան մէջ, պօյքօթը հասած էր իր ծայրագոյն աստիճանին, վասնզի Թուրք կիներ կ'արգիլուէին շուկայ ելլելէ, և յանդգնողներուն ՔԷրաճէներուն վրայ Թուրք երիտասարդներու կողմէ ներկով խաչանիշներ կը դրուէր, Հայ գործի վաճառականներու հաշուոյն գործադրած Թուրք կիներու և աղիկներու արգելք կը դրուէր աշխատելու եւն., եւն.։

Այս բոլորը անշուշտ կը կատարուէին հակառակ ամէն ուրացումներու իսկապէս կառավարութեան հրահանգով, որուն կը հնազանդէին Թուրքերը կուրկուրան։

Եթէ անիկա ազգային զգացումի մը արտայայտութիւնը եղած ըլլար հիշդ այդ լարուած տրամադրութեան մէջ կատարուած ընտրութիւններու մէջ Թուրքերը պիտի չտային իրենց քուէն Հայու մը և ան ալ Բրոֆ. Կարապետ Թումաճանի պէս Հայու մը, որ Փոքր Հայքի կազմակերպութեան հիմնադիրներէն մին եղած էր և Գաղատիոյ դատավարութեան մէջ մահուան դատապարտուած։ Բայց պատահեցաւ այդ հրաշքը և առաջին ու վերջին անգամ ըլլալով կեսարիա ունեցաւ իր Հայ մէպուսը, որուն ընտրութիւնը կատարուեցաւ 7/20 Մարտ 1914ին, առաջարկութեամբ Գատրիարքարանի և հաւանութեամբ Իթթիհատի, որ մէկ կողմէ այս ընտրութիւնը կը յաջողցնէր, սակայն միւս կողմէն Հայերու դէմ հալածանքը կը աստիճացնէր, չարունակելով պօյքօթը, նախատինքը, անարգանքը և հարստահարութիւնը։

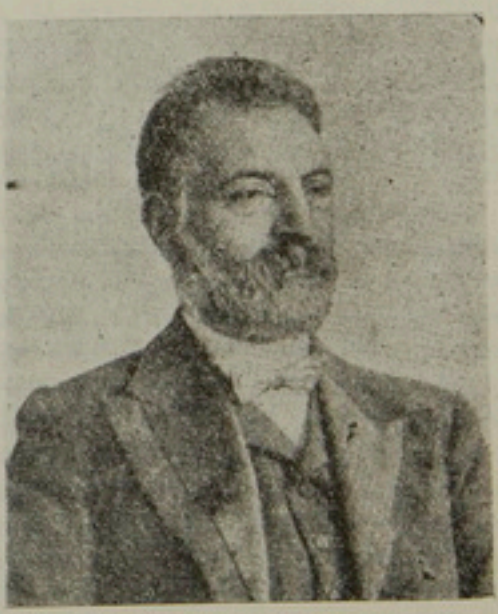

ԲՐՈՖ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՒՄԱՃԵԱՆ
(Ծն. 20 Օգոստ. 1852 Մարզուան)
(այժմ Լոճաոճ)

Այս վիճակը, Հայերը, նոյնիսկ անունց անկուսակ-

ցական տարրերը, պարտաւորեց մտատանջուիլ իրենց ֆիզիքական գոյութեամբ և ինքնապաշտպանութեան յանձնաժողով մը կազմել և զէնք հայթայթել, կուսակցականներու մէջ համագործակցութեան մը առաջնորդ ըլլալով, կարծելով թէ ասիկա փոխանցման ժամանակամիջոց մըն է և թէ իվերջոյ Թուրքիա պիտի հարկադրուի ընդունիլ գործադրութիւնը բարեներոգմանց և վերջ պիտի գտնէ այս ապառնական մթնոլորտը և պիտի հանդարտի թրքական գրգռուած մոլեռանդութիւնը։ Եւ շատ հաւանական էր որ այնպէս ալ պիտի ըլլար եթէ Ռուս-Թուրք 1914 Փետր. 8ի համաձայնագրին կնքուէն յետոյ եւրոպական երկու ընդհանուր քննիչները գործի ձեռնարկէին։

Դժբախտաբար, ինչպէս այլուր բացատրուեցաւ, Ընդհ. պատերազմին հռչակումը ամէն բան տակն ու վրայ ըրաւ և Թուրք կառավարութեան առիթը ընծայեց օգտագործելու պատեհութիւնը, ժողովուրդին այս գերագրգռուած վիճակին մէջ, իրագործելու համար հայոց բնաջնջումը որուն պատկերը արդէն ներկայացուեցաւ։

Թուրք ժողովուրդը՝ հակառակ անոր որ այնքան կուրաբար հնազանդող տարր մըն է կառավարութեան, իրապէս պէտք է խոստովանիլ թէ առանց խղճահարութեան չէ որ կատարած է սպանդը և կառավարութիւնը զայն իրեն հետ և իրեն օժանդակ ու աջակից ունենալու համար, հայկինէ սարսափին առեն խիստ մեծ չանքեր բրած է։

Անիկա կ'ուզէր որ Հայերը պատրուակ մը ընծայէին, ձեռնարկ մը, ըմբոստութիւն մը, ընդվզում մը կատարէին, որպէսզի Թուրք խուժանը գրգռէին(1)։

Ասոր համար ինչպէս այլուր նոյնպէս կեսարիոյ մէջ ամէն տեսակ հարստահարութիւններ ի գործ գրին որպէսզի Հայերը ըմբոստութիւն մը ցոյց տան, և ասիկա առիթ մը ըլլայ Թուրք խուժանը գրգռելու։ Այսպէս կեսարիոյ մէջ զպաւեռազմի առաջին տարիէն սկսեալ. արդէն ծայր տուած էր տեսակ մը կողոպուտ. կառավարութիւնը կը մերկացնէր, կ'առնէր ժողովուրդէն ինչ որ իրեն պէտ էր...: Այս ամիրաութեանց գոհը մեծ մասամբ Հայերն էին, բոլոր չորեսեանի կեղգանիները, կառերը, պարկերը, իրեղէններ

(1) Տոքթ. Գէհաէտտին Շաքիր, գլխաւոր հեղինակը հայկական կոտորածներու, իր մէկ Հայ բարեկամին կ'ըսէ հետեւեալ խօսքերը, նոյնիսկ Ընդհ. պատերազմէն 8-9 ամիս առաջ. «Եթէ կուսակցականներու հետ յարաբերութեան մէջ ես, ըսէ ամոնց որ այս պայմարը բանի մը չի ծառայեր։ Թող Հայերը գոհ ըլլան որ Իթթիհատի միջոցաւ 8–10 մէպուս յաջողեցան ունենալ։ Այն ալ մեր կողմէ ճնշուն մըն է։ Եթէ պայմարը չդադրեցնեն թող գիտնան որ, մեծ Ապտիւլ Համիտը չեմ եւ ամոնց պէս գործելէ չեմ ամրժիր։ Այնպէս մը պիտի ընեմ որ 2 ժամուան մէջ, արդէն Հայ ազգը գոյութիւն ունենալէ պիտի դադրի եւ Հայկական հարցը իմնմին պիտի լուծուի։ Ամոնց համար պէտ եղած միջոցները ձեռուած, չափուած եւ որոշուած են, թէ՛ կառավարութեան եւ թէ՛ Իթթիհատի կողմէն։ **Պիտի ափսոսիմ որ առիթը Ձեր կողմէն ստեղծուի**»։

Մխսիթար Հայը կը հարցնէ. «Ո՞րն է այդ ցնցուսի միջոցը»։ Գէհաէտտին Շաքիր կը պատասխանէ. «Massacre blanc (Սպիտակ ջարդ) Իթիլի ուճագլը»։

Ինչ որ առանձնական խօսակցութեան մէջ արտայայտած էր, գրե-

կը գրաւուէին առանց այլեւայլի. թաղերու վրայ կը ծանրանային ահագին բաճակութեամբ տուրքեր: Հայ վաճառաւանցներէն պարկերով շամար, առուն. քէյ, բրինձ առնուելէն զատ, շատ մեծ բաճակութեամբ ալ կերպասներ կը գնուէր կէս-գնով՝ պատերազմէն վերջ վճարուելու համար: ... Ջինուորագրութիւնը կը կատարուէր խստօրէն, բայց գաղտնի պատճառ մը կար, որ Հայ զինուորը կը հալածուէր. ու ճա՛ ճամբաներու եզերքը ձրիաբար ափսեներ պարապած, ամօթութենէ յուսահատ, փախուստի ճամբան կը բռնէր, բայց գազան կառավարութեան հետապնդումին պատճառաւ կը շրթայուէր, պահիճներու կ'ենթարկուէր, արդելափակ կ'ըլլար հետաւոր ու անձայն մզկիթներու մէջ՝ այլեւ այլ հիւանդութիւններէ խոռակուելու համար. սակայն ասիկա դեռ ինչ էր. մեր հիւանդ եղբայրները իբր հիւանդ կը փոխադրուէին հիւանդոցնոց, հոն թոյնով մեռցուելու համար. ասիկա չափազանցութիւն չէ. ես տեսայ ծածուկ. ոսկիականներու աչքէն վրիպելով, այդ եղկելի բռնաւորներէն մէկուն դիակը որ թոյնէն ոեւէ սեւ եղած էր: ... Ոկսան խուզարկութիւններու շարք մը, որ Միացաս Պետրոսեանի ձերբակալութեամբ վերջացաւ, հետ մըն ալ սկսելու համար: Խուզարկուները իբր թէ զէնքեր եւ վնասակար գիրեր կը փնտռէին: Վրայ կուգար Հայ զինուորականներու պատասխանատուները, եւ Հայ զօրքերէն զինահաւաքումը:...

Յուսահատութիւնը կատարեալ էր, եւ մենք Հայերս կը պատրաստուէինք մեծ մահաբեր արեան ճակատագրին, որ շանթահարելու մօտ էր: Գիրք, ձեռագիր ամբողջ այրեցաւ, զէնքեր աճեցուցած, պատրուակ մը չտեղծելու համար (*Վահան Ի. Էլմաեան*, Թուրք վայրագութիւնները Կեսարիոյ մէջ, *ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅՈՍՏԱՆ*, 1920), *վասնզի հրահանգը այսպէս էր, ինչպէս կը հաստատէ Կեսարացի ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԸ* (Դրուագներ Ս. Դ. Հնչակեան Կեսարիոյ Մասնաճիւղին գործունէութենէն. *տես ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ*, նուիրուած Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Քառասնամեակին, 1930, *Բարիզ*, էջ 261–2) *իր քիչ մը գունաւորուած տողերուն մէջ գրելով թէ* «Կեսարիոյ Հնչակեան եւ Դաշնակցական մարմիններ բռնի՛սնուր վտանգին առջեւ կ'որոշեն համագործակցիլ: Հնչակեաններու կողմէ խառն ժողովին անդամ կ'ընտրուին բնկերք՝ Միհրան Միհրանեան, Կարապետ Չիլէմեան, Մ. Յակոբ Գազազեան, Մ. Ե. Սիրճեան, իսկ Դաշնակցականներու կողմէ՝ Գէորգ Վ. Իշխանեան, Մ. Կարապետ Խայրլեան, Գէորգ Ց. Պօսմաճեան: Որոշուեցաւ իմ ինքնապատսպանութեան

թէ նոյն օրերուն հրապարակաւ ալ արտայայտած է նոյն հրէշը, երբ պայքարին գարման տանելու համար իրեն գիմում եղած է, Ահա իր բառերը. «Թուրքեր վտանգած են Հայերուն՝ բարեկարգմանց խնդիր մը վերջեղ ճեռնելուն եւ մեծ Տէրութեանց դիմելուն համար, միեւնոյն Թուրքերը կ'սպասէին որ Տէրութիւնք միջամտած ժամանակ Հայերը անոնց բերանը գոցէին. բսելով որ իրենք գոհ են թուրք վարչութենէն, եւ միւս կողմէ Բ. Դուռը դիմելով, որ պատրաստ էր գիրենք ամէն կերպով գոհացնելու...: Թուրքերը կ'սպասէին որ Պատրիարքարանն ու կուսակցութիւններն ուղղակի համաձայնէին Բ. Դրան հետ, որով պէտք չի մնար Պողոս Նուպար փաշայի պատասխին: Թէեւ կառավարութիւնը չի բաջալերեր պոյքօր, բայց նաեւ իրենիզ կրօնական կիցներուն վրայ ճնշում ի գործ չեն կրնար դնել որ անպատճառ Հայոցմէ առուտուր բնեն: Թուրքերն ուր կը բարկանան, բայց երբ անգամ մը բարկանան, երկար աեն էն կը պահեն... **Հայերը պէտք չէ ջարդի վախ ունենան: Ուրիշ բան է նրէ տեղ մը պօմպա ճետուելիք ըլլայ: Հետեւանքը շատ ծանր կրնայ ըլլալ...**» (Բիւզանդիոն, *թ.* 5276, 1914, *Փետր.* 15/28).

ծրագիր մը, որուն գործադրութիւնը յանձնուեցաւ բնկեր Մ. Ճակոբ Գազազեանի, որ Պալքաններու մէջ ցոյց տուած էր իր կարողութիւնը: Հնչակեաններ՝ Պոլիս, իսկ Դաշնակցականներ՝ Սեբաստիա, իրենց բարձր մարմիններուն դիմեցին եւ իբր պատասխան սացան հետեւեալ հրահանգը. «**Զապասամբիլ եւ զոհացուիլ տալ կառավարութեան պահանջներուն**» ... :

Այս հրահանգին վրայ որոշուեցաւ նախայարձակ չըլլալ, այլ իմքնապաշտպանութեան դիմել: Հարիւրի չափ գինեալ բնկերներ պահակ կը երթէին հաղթին ելուր՝ ի պահանջել հարկին խմբային յարձակումներ բնելու համար բուրգ գիւղերուն վրայ: Պէտ տեսնուած ատեն այս պահակներուն պիտի միանային 30 կտրիճներ՝ Հնչակեան բնկերներ...: Այս երկու վերջին ժողովներ տեղի ունեցած էին Բին Միհրանի տունը (Դաշնակ գրադարանապետ) որ յետոյ պիտի մասնէր կառավարութեան(1) եւ անկէ պիտի վարձատրուէր իբրեւ Մուխպիրի սարգս:

Հետեւաբար կառավարութեան սպրանքները, որպէսզի Հայերը խնդիր հանեն Կեսարիոյ մէջ, չյաջողեցան երկար ատեն: Սակայն Իվէրեկի պօմպայի դէպքը, չպատասխած առիթ մը եղաւ Թուրքերը՝ Հայոց դէմ գրգռելու համար: Հայերը որքան որ աշխատեցան ծածկել դէպքը, սակայն անիկա յայտնուեցաւ:

Գայմագամ Զէքի հեռագրեց Կեսարիա թէ Հայերը կ'պատրաստմբէին, և անմիջապէս Կեսարիայէն ոստիկան զօրաց հրամանատար Լութֆիի գլխաւորութեամբ քննիչ մարմին մը զրկուեցաւ Իվէրեկ (Հայկ Ղազերեան, Լիբանան, թ. 560):

«Անոյտ յուսահատներէ եւ բանակոծութիւններէ վերջ, յաջողեցաւ հասնիլ տալ սեռուկով տիճամիքներ, մեծ բճնութեան ենթարկելով, նաեւ երիտասարդին դիակը» (Վահան Էլմասեան, Նոյն): *Զէքիի գործադրած անլուր չարչարանքներուն արդիւնքն այն եղաւ որ «Ա. Զէնի ըլլալով ամէն ինչ յանձնուեցաւ. Բ. յանցանի չունեցող երեւելիներուն ասանկ տառապանքներ տալին, որ մարդիկ սիպտուած իրենց վրայ երեւակայական սխալներ առին յանցաւոր ըլլալու համար. Գ. ... Մարքին չունենալով հանդերձ գաղտնաբար Թուրք մը... ծախու առած եւ իբր թէ իրենց Մարքինն էր, յանձնած են կառավարութեան, ասիկա իր վրայ պատասխանատուութիւն առնելով, տառապանքէ խուսափելու եղանակն էր»* (Վահան Էլմասեան, Նոյն).

Այս զէնքերու յայտնութիւնը չարաչար չահագործուեցաւ կառավարութեան կողմէ, ցոյց տալու համար թուրք զանգուածի թէ այս զէնքերը Հայերը պահած էին զիրենք ջարդելու համար,

«Սկսան հետզհետէ Կեսարիա բերուիլ Հայ կալանաւորներու խումբեր հետոն ու իրարու ետքայուած եւ իրենց առջեւէն ելս էտերու վրայ բեռցուած Հայերու հովէն գցուած ամէն տեսակ զէնքեր **մասնաւորապէս Կեսարիոյ Թուրքերը զգրելու մտօք**» (Հայկ Ղազերեան, Նոյն).

Իվէրեկի դէպքին արձագանգը, բանտարկեալներուն ենթարկուած դժխեմ վիճակը, բոլոր բանտարկեալներուն ձեռքը մէյմէկ ուժանակ՝ հրապարակի վրայ լուսանկարուիլը, ամեր կուսակցութիւններուն երեսը գոյն չթողուցին. կացութիւնը ճգնաժամային էր, որոշում մը տալու էր, կա՛մ փառաւոր մահ եւ կա՛մ բանտ» (Վահան Էլմասեան, Նոյն). Սակայն ինչպէս կը թուի Հայերը միամիտ պատրանքներ կը անուցանեն,

Մասնաւորապէս այդ օրերուն կառավարութեան լուռ սովորութեան կուսակցութեանց վկայաթուղթերը նորոգելը և պատասխանա-

(1) *Ինչո՞ւ միայն այն և ոչ նաև «ընկեր Մինաս Մինասեանը»(1):*

տուներըը(1) հիզեկու հրաւիրելը, բաւական ապահովութիւն մը կը համարուի (տես վ. Իլմաեան և Հայկ Ղազերեան), մինչ պարզ խաբկանք մըն էր, որ ի գործ կը դրուէր։

Քիչ յետոյ Իվերէկի ձերբակալեալներուն տկարանալով կատարած խոստովանութիւնները թէ այդ գէնքերը տասցած էին Կեսարիոյ Հնչակեան կուսակցութենէն (Հ. Ղազերեան, Լիքացաց, էջ. 560), գեղեցիկ առիթ մը պիտի հանդիսանար որ Կեսարիոյ մէջ ալ խուզարկութիւններ և խուզարկութիւններ սկսէին, իսկ գէնքերու հետ ալ յայտնութիւնը, նոր փառաւոր առիթ մը՝ կառավարութեան համար, գրգռութիւն առաջացնելու համար։

Հետեւեալ իրողութիւնը որ ականատես ճիրազեկ պատմած է ոչ ցոյց կու տայ թէ ինչ կերպով կառավարութիւնը գրգռած է Թուրքերը։

Հնչակեանց տեսարակի գինուց ցանկէն, առած էին Հաճի Կարապետ ճամճեանի գերմանական մարթիններին թիւը և ունեցած փամփուշտին քանակը։ 1915 Ապրիլ 16 ին. օրը ճամճեանի տունը կը մըտնեն խուզմբ մը ոստիկաններ։ Իրենց պետը կը խնդրէ որ իր ունեցած անձնական գերմանական մարթինը յանձնէ իրեն։ ճամճեան նախ կ'ուրանայ պատարիւնութեամբ։ Հետզհետէ ոստիկանապետը կը խըստանայ և խոժոռ դէմք ցոյց կու տայ ու կը յայտնէ թէ, եթէ անմիջապէս չի յանձնէ, գինքն ալ ճաֆիէր պէկի գարագոլը կը տանի...։

Դանահարուհի սոյն սպառնալիքը և մանաւանդ Հնչակեանց տեսրակէն իր մարթինին ու փամփուշտներուն թիւին յայտնուած ըլլալը իմանալով, կը խոստովանի, և պալատանման տան խոհանոցի տախտակամածը քակել տալով՝ բամբակներով և ծածկոյթով փաթթուած մարթինը և փամփուշտներու տոպրակը կը յանձնէ։ ճամճեան կը ձերբակալուի և կ'առաջնորդուի Գըչը-Գարուի գարագոլը։

Թէլէֆոնով եղելութիւնը մանրամասնօրէն կը պատմեն կառավարիչ Ահմէտ Մխոհաթի և թահրիրատ մխութիրի՝ Սապրիի, ճամճեանի պնակալէզներուն, և հրահանգ կը խնդրեն։

Երկու հրէշները՝ կը հրամայեն ճամճեանը կառավարչատուն առաջնորդել, մարթինը ձեռքը տուած, և չրջապատուած ոստիկաններով, փամփուշտի տոպրակն ալ բեռցուցած իշուկի մը վրայ։

Այս շքախումբը Գըչը-Գարուի գարագոլէն ելնելով՝ կը բռնէ մեծ պողոտան, Դատարանի գործարանին և խանին առջեւէն անցնելով կը մտնէ Դազանճըլար չուկան և ճամճեանի խանութին առջեւէն անցնելով Գալէյի համբով կու գայ կառավարչատուն։

ճամճեան կը քալէ գունաթափ և գլխահակ։ Մէկ ձեռքով աչքերը գոցած, միւսովը հրացանը բռնած, կը գոռայ բազուկը և հրացանը։ Թուրք խուժանը հետզհետէ թափօր կը կազմէ անոր չուրջը, և ոստիկաններու թելադրութեամբ թուրք լակոտներ կը պոռան. ճամբայ ծուէի Հայ հերոսին, ոդիուճեցէի Հայ ճէեայի իհանըր։ Խուժանը հետզհետէ կ'ուռուցանար։

Եւ կ'արտասուէ ազնիւ Հայը։

Նոյնիսկ չատ մը Թուրքեր կ'արգահատին ու կը ցաւին այնքան

---

(1) Դաշնակցութեան պատասխանատուներն էին Տոքթ. Խաչիկ Տամլամեան և Հայկ Ղազերեան (Լիքացաց, էջ. 560)։

ախրուած ու յարգուած անձնաւորութեան մը հանդէպ գործուած հրապարակային այս նշանակութեան համար։ Երբ թափորը կը հասնի կառավարչատան մեծ դրան առջեւ, հոն զինուորական պատիւ կ'ընծայեն, իսկ ծագը, և վերջէն պատուհանէն կը դիտեն բոլոր ճամճեանի երեկի պնակալէզները և կը ցնծան այդ խայտառակութեան համար։ Եւ կը գրգռուէր թուրք խուժանը և կը լեցուէր մահու ատելութեամբ Հայոց դէմ։ Թուրք կառավարութեան բաղձանքն ալ այն էր։

Նոյնպէս երբ չարչարանքներուն չտոկալով կեսարիոյ Հայերը իրենց զէնքերը կը յանձնէին, կառավարութիւնը դիրք ունեցող բազմաթիւ Հայ անձեր, ոստիկանութեան հսկողութեան տակ ոստիկանատուներն կառավարչատուն կ'առաջնորդէր, անոնց առջեւէն տանելով իշուի մը բեռցուած զանազան տեսակ զէնքեր և տոպրակներով հաւկիթի կեղեւներու մէջ պատրաստուած ձեռնառումբեր, որոնց ոստիկանները պօմպա անուն կու տային (Հայկ Ղազարեան, Լիքսանաճ, թ. 569)։

Պետք չէ մոռնալ նաև գրաւոր գրգռութիւնները որոնք կը կատարէր Գայսէրի կառավարական պաշտօնաթերթը որուն խմբագրութիւնը կը վարէր Թահրիրաթ միւտիրի Սապրի, գեղագէմ, միջահասակ, 20-22 տարեկան երիտասարդ թուրք իթթիհատական, կառավարիչ Ահմէտ Միւհաիթի մտերիմը և խորհրդակիցը, որ Թալէաթի իր ամբարտաց բնաւկարաններն մէջ 32 Հայ կոյսերու պատիւը բռնաբարեց, հակառակ իր խոստումին և երդման, հեռացնելով նոյնպէս այդ գոհերուն ծնողքը, քնտուներքը, նշանածը և եղբայրը։

Կեդծաւոր ու անուշլեզու այս հրէշը, ամէնէն վտանգաւոր տարրը հանդիսացաւ կեսարիոյ մէջ, իր թունալից գրչով արծարծելով և հրահրելով կեսարիոյ արդէն իսկ մոլեռանդ թուրքին հայատեաց մտքանքը, որ յատուկ գրգռուած է կառավարութեան կողմէ, մասնաւորապէս Էշրաֆի միջոցաւ և անոր իսկ ղեկավարութեամբ։ Իսկ Էշրաֆը շահելու համար կառավարութիւնը գրգռած է անոր ընչաքաղցութիւնը, հարուստ կողոպուտի մը հեռանկարով գրգռելով թուրք յափշտակիչ բնազդները, ինչպէս նաև վաւաշոտութիւնը՝ անոր տրամադրելով քրիստոնեայ կիներ և աղջիկներ։

Այնպէս որ թուրք խռնարհ դասակարգը չէ որ կը տեռնուի վայրագ բեմադրութեան ամէն տեսարաններու մէջ, իրր գերակատար, այլ Էշրաֆը որուն անդամներուն կառավարական այս կամ այն կարեւոր պաշտօնին գլուխը գտնուիլը՝ արգելք չըլլար նոյնպէս լերանց ատորատը՝ կիրճերու, անցքերու, ձորերու խորը գործելու իրր արիւնաքամ չէթէյապետ։ Անոնք կուսապետութեան վաւաշոտ դերին մէջ զիրար կը գերազանցեն։ Կեսարիոյ խուժանը իր վայրագութեան և անգթութեան գործերուն մէջ կ'առաջնորդուէր Էշրաֆէն։

Իսկ թէ ինչո՞ւ կեսարիոյ մէջ ամէնէն աւելի զարհուրելի եղած է Հայոց սպանդը, ասիկա ալ հարց մըն է որ կ'արժէ լուսաբանել։ Անոր առաջին շարժառիթը կեսարացի Հայոց գերազանցութիւնը, իրենց գրացի Թուրքերէն ունեցած բացարձակ առաւելութիւնը, իրենց ձեռներէցութիւնը և կարողութիւնն էր։

Այս գերազանցութիւնը չէր վրիպած Թուրք կառավարութեան և մանաւանդ Իթթիհատի ջոլիրին ուշադրութենէն։

Կեսարիոյ անկախ միաբէաբրջութեան վերածուելէն և Իթթիհատի հայչին ծրագիրը երկնուելէն յետոյ առաջին միաբէաբրջը

եղաւ Ահմէտ Միտհաթ պէյ, Թալէաթի արարածներէն մէկը, որ դըպրոցական հանդէսի մը մէջ, Հայ խուռն բազմութեան մը առջեւ, կեանսրիան և կեանսրացիին հարսպիկութիւնը, չարքաշութիւնը, գործունէութիւնը գոված ատեն՝ առանց կարենալ ծածկելու սրտին մաղձը ու միտքին ժահրը, մէջ կը բերէր Թալէաթի իրեն ըրած մէկ խօսքը. «Քեզի կը վստահիմ կեանսրիոյ միութեանսրքութեան պաշտօնը։ Գիտցած ըլլաս թէ՝ կարեւոր կեդրոն մըն է այն՝ Անատոլուի Բարիզը»։ Երկաթուղիներու հագուստն ու կապուտաը, արդն ու զարդը խըտղտեցուցած էր իր աչքը։ Անիկա քանիցս, առանձին և հրապարակաւ ըրած էր Հայուն և Թուրքին բազդատութիւնը, ներկայացնելով Հայերը՝ իբր եւրոպացի, իսկ Թուրքերը՝ զուտ եւրոսի մարդ։ Իր յանկերգը եղած էր բսրի ճախաճնի պատրուակին տակ, միշտ հրահրել ատելութիւնը՝ ընդդէմ Քրիստոնէից...։ Ահմէտ Միտհաթ, դէպքերէն ազատ, վարպետ դերասանի մը ձպտուռմով, կրցած էր յաջողցրէն ծածկել իր Թուրքի գոյնը, Թուրքի ատելութիւնը՝ ընդդէմ Հայութեան։ Հանդէսներու, ներկայացումներու կը նախագահէր։ Հաճոյքի և խրնջոյքի վայրերու, հարսնիքներու առաջին հրաւիրեալն էր։ Կ'ուտէր, կը խմէր, կը մտերմանար՝ մօտէն ուսումնասիրելով Հայը և կ'որոնէր յարմարագոյն միջոցը՝ զայն զգետնելու, Թուրքին և Քիւրտին և անկէց աստիճան մըն ալ վար՝ գետնի հաւասարեցընելու։

Ասոր համար կառավարութիւնը աւելի բուռն ատելութեամբ մը վարուեցաւ կեանսրիոյ Հայոց հետ և աւելի անգութ եղաւ։

Այս չարանախանձ ոհիրին մէջ իրեն գործակից ունեցաւ տեղւոյն Թուրք էշրաֆը — արտասովոր կերպով բարբարոս և վայրագ բնազդով օժտուած — որ սքանչելի գործիք մը եղաւ կառավարական անպատասխանելի ծրագիրը իրականացնելու համար։

Կեանսրիոյ Հայոց չար բախտէն նաև հոն գտնուեցան Թուրք այնպիսի պաշտօնատարներ որոնց ատելութիւնը քրիստոնէից դէմ ամէն համեմատութենէ դուրս էր, ինչպէս Ինճէ-Սուի գայմագամ Չէքիի ատելութիւնը որ ո՛չ չափ և ո՛չ սահման կը ճանչնար։

Ահա թէ ինչո՞ւ կեանսրիոյ սպանդը ամէնէն սոսկալին եղաւ։

Սակայն ինչ որ անմեկնելին է ու անըմբռնելին, կեանսրիոյ Հայոց սպանդանոց առաքնորդելու իրենց ոչխարային համակերպութիւնն է։

Անոնք փորձառարար տեսած էին 1909ի իրենց ինքնապաշտպանութեան փորձին ազդեցութիւնը, 1908էն մինչև 1914 չարունակ պատրաստուած և բաւականաչափ զէնք ու ռումբ(1) դիզած, նոյնիսկ ռումբեր պատրաստելու ձեռնարկ ըրած էին, ինչպէս դիմադրութիւն մը չեն փորձած, և ո՛չ միայն իրենց զէնքերը յանձնած այլ ոչխարի

(1) Ըստ Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարարին Գերմանի դեսպանին կատարած մէկ հաղորդագրութեան, 'ի կեանսրիա գտնուած էին ահագին թուով ռումբեր, նաև եկեղեցւոյ տանիքին մէջ, գնախարարը մինչև 400ի կը հանէ անոնց թիւը» [«Հայ ազգին եւ յատկապէս Կարնոյ տարագրութիւնը գերմաց վաւերագիրներու համեմատ» (ՀԱ. 1920, էջ 91)]։ Վահան Էլմաեան (Թուրք վայրագութիւնները կեսարիոյ մէջ, ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, 1920, 0գոստ.) կը հաստատէ թէ կեսարիոյ Հայերը առաստ զէնք ունէին ինքնապաշտպանութեան համար։

հաւատրու պէս լուռ համակերպութեամբ մը խլլոտ զա պիլէներու առջևը ինկած են, գիտնալով որ կոտորուիլ կ'երթան։

Ձեմ կրնար երաշխաւորել վաւերականութիւնը սակայն ըսողներ կան թէ 1915 Մայիս 20-25ին զէնքերը յանձնելու հրաւէրը(1) կատարուելէն անմիջապէս յետոյ գումարուած է բազմանդամ խորհրդակցական ժողով մը, ուր կարծիքներու անհամաձայնութիւն առաջ եկած է։ Ոմանք այդ ժողովին մէջ արտայայտուած են, ի նպաստ զինեալ յուսահատ դիմադրութեան մը, գիտել տալով թէ գոնէ այս պարագային պատուով մեռած պիտի ըլլային։ Սակայն «խոհեմ»ները յաղթած են և յանուն անհասկնալի չրջահայեացութեան մը համակերպութեան որոշումը տուած։

Վահան Էլմաեան շատ իրաւամբ կ'ըսէ թէ «ինչ որ կայ առիթի տարիթի չի մտածելով թէ ցոյն ժողուն մեր պատոյն, մեր աճնին, մեր սիրելիներուն, վերջապէս մեր ազգին համար ո՛չ երկիւղէն, ո՛չ եւրոպայէն, ո՛չ Ռիւսոնեայ այլ հայաջինջ Գերմաններէն, ո՛չ մեր դրացի Թուրքերէն օգնութիւն մը պէտ է ակնկալել այլ միայն ինքնապաշտպանութենէ եւ փառաւոր մահէն, աճ ալ միայն մեր զէնքերուն միջոցաւ — զէնք յանձնել որո՞ւ՝ մեր բարեկամի՞ն, մեր եղբօր— ոչ այլ մեր արիւնը խմող գրուկի մը որ պատսպարական վայրերուն մեր յանձնած զէնքերուն ահագին բանակութեամբ մը սարսափահար, աւելի մեծ ոխէ մը, աւելի մեծ վայրագ մը ըլլալ կը խոստանար։ Մեզի ինչո՞ւ առած էիք այդ զէնքերը, չէ՞ որ մեր անձը, մեր պահիւ պատսպանելու համար եւ այդ գործիքը Թուրք ճիւաղին գիրկը նետելով, չէ՞ որ ուժաթափ կ'ըլլայիք եւ յանցաւոր կը նկատուէիք։ ... Զէնքը տալ եւ փնտռտալ, ահա մեր բաղութիւնը եւ Թուրքերուն ալ վեհանձնութիւնը...»։

Իրականութիւն մըն է որ «կառավարութիւնը նախ զգոյշ վարուեցաւ, յետոյ յանկարծակի զոհ տեսնելով, ժողովեց այր մարդիկը մինչեւ որ ձեռք զէնք բռնող մարդ գրեթէ չմնաց եւ յետոյ հազարումէկ չարչարանքներով խոստովանեցուց այն գաղտնի տեղերը ուր պահուած էին զէնքերը։ Սակայն աւա՛ղ որ խոստացգուսի այդ ոսպէին մեր բաղաքին գրեթէ մեծամասնութիւնը շատով տեղի տուաւ, իմացնելով այն զէնքի պահարաններ, ռումբի թախտոցներ, զոր գտնել անկարելի էր» (Վահան Էլմաեան, ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, Նոյն)։

Արթնահատանքով անդրադառնալով այս տկարացողներուն վրայ և պժգանքով յիշելով Հայ մատնիչներու ան գերը, պէտք է նաև պատուով յիշատակել Հայերէ ոմանց գիւղացիական արարքները, որոնք մեր թշնամիներուն ալ յարգանք պարտադրած են։

Այսպէս կ'ըսուի թէ Կիւպկիւպ գատէ Սիւրէյա պէյի պէս Հայոց դէմ վրէժով լեցուն հրէշ մը, որ իբր չէթէյապետ հազարաւոր Հայերու արախողխող ապառնութիւնը կատարած է, բաած է Հայու մը հետեւեալ յատկանշական խօսքերը, որոնց վաւերականութիւնը ամէն կասկածէ դուրս ըլլալուն վստահ եմ,

«Ես յանցի ներկայ գտնուած եմ Ծեծի ու փեսի արարողութեանց, Մուրատի, Զիյէմեանի եւ Վիշապեանցի հայրենասիրութեանցը վրայ հիացած եմ, Թուրք

(1) Ակնհայտ է ըսել թէ հրաւէրը ընդհանուր էր և խալամ և ոչխալամ կը պարտաւորուէին յանձնել իրենց զէնքը, ամենափոքր գանգակէ մը սկսեալ։ Ինչպէս Վահան Էլմաեան կը յայտնէ «չեմ կարծեր թէ ոեւէ Խալամ բան մը յանձնած ըլլայ, եւ եթէ տարած է իսկ իբր Հայերու օրինակ, պատճէն առիթով եւ վերադարձուած էր»։

մ'ըլլայովս հանդերձ: Եթէ ասոնց պէս՛ֆանի մը հարիւր յեղափոխականներ գրեթէ, այդ *գուրու գալապալըգ* հազարաւորներու տեղ, Հայ ազգը փրկուած էր արդէն իմ'ինչ: Ինծի անտանելի հարուածներուն տակ, ժայռ ֆարէն պատասխան կ'առնուէր բերես եւ սակայն ասոնցմէ բան մը կորզել կարելի չեղաւ»:

Արդէն տեսնուեցաւ թէ ուրիշ որքաններ ցոյց տուին ոչ նուազ դիւցազնութիւն և տոկացին չարչարանքներու։ Եթէ այս տոկուն նկարագիրը արտայայտուէր արիական մաքառումով մը, անշուշտ գոնէ աչխարհի ցոյց տրուած պիտի ըլլար թէ կեսարացի Հայը գիտէր կռուիլ և պատուով մեռնիլ։

Կեսարացի Հայերը հլութեամբ իրենց զէնքերը յանձնելով, ինչպէս տեսնուեցաւ, աւելի իրենց յանցանքը ծանրացուցին, և կառավարութեան գործը աւելի դիւրացուցին, վասնզի զէնքը ժողվելէն յետոյ կառավարութիւնը կարծես թէ ազատ ըուներ մը առաւ, ազատ գտնելով իմ'ինչ կախելու, անարգելու, տեղահան ընելու եւ այլ, ... Եթէ կայ Հայութեան եւ մասնաւորապէս Կեսարացիներուն համար պախարակելի մի կէտ ան ալ սա է թէ, բաղմակող կուսակցութիւնները միանալէն, մեր վրայ սպառնացող վտանգը ըմբռնելէն, եւ իմ'ինքնապաշտպանութեան համար առաջ զէնք ունենալէն վերջ ի՞նչ հարկ կար կենալու, եւ մասնաւորապէս Էվէրէկի խնդիրը, տառապանքներ, բանտի դժոխային չարչարանքներ Դամոկլեսեան սուրի նման կախուած էին մեր վերեւ, մեր առջեւն էր Կեսարիա բերուող անմեղ բանտարկեալներու դառն վիճակը, ատո՛ղ եթէ Հայութիւնը կանուխ ըարժէր, կամ աւելի ճիշդ սթափէր իր դառաւոր ըուներն, վտանգի խոչընդոտներ արգիլէլ զաս, մեր Հայ եղբայրներու մէջէն մասամբ լուծելէ յետոյ բռնակալութեան թունաւոր բոյները պիտի տարագրէին: Փոխրիկ յանդգնութիւն մը բաւական էր մեծ գործեր տեսնելու...» (Վահան Էլմաեան, նոյն), *սակայն դժբախտաբար Կեսարացի Հայերը չունեցան այս պատուաբեր խիզախութիւնը և ոչխարի պէս մորթուեցան։*

Կեսարիոյ Հայոց մեծ մասամբ բնաջնջման պատասխանատուն, ինչպէս նաև աւելի քան մէկ միլիոն Հայոց ջարդին՝ ուղղակի թուրք կառավարութիւնն է, որ թէ՛ յղացաւ և թէ՛ գործադրեց այս դժոխային ծրագիրը։ Բազմաթիւ փաստեր և վաւերագիրներ արդէն կը հաստատեն ասիկա, սակայն անոնց ամէնէն գլխաւորը կրնայ նկատուիլ, ջարդերը և տեղահանութիւնները կատարուելէն յետոյ, Իթթիհատ–Թէրաքգրի 1332ի (1916 Մեպտ. 15ի) տարեկան համաժողովին մէջ Թալէաթի յայտարարութիւնները, ուր իրը թէ պատմական տուեալներով կ'ուզէ արդարացնել Հայոց նկատմամբ կառավարութեան ընդգըրկած քաղաքականութիւնը։

Ահա իր բառերը.

«Թուրքիա Օսմ. տէրութիւնը կտոր կտոր ընելու իր քաղաքականութիւնն, Արեւելքի քրիստոնեաները պաշտպանելու քօղին տակ հետապնդած և Պերլինի դաշնագրին մէջ Հայոց մասին պաշտպանութեան յօդուած մը աւելցուցած էր։ Երբ Հայոց ներկան և ապագան այս կերպով քաղաքական բեմ հանուեցաւ, Թուրքերը և Անգլիացիք զանազան նպատակներով ուզեցին ասիկա տէրութեան գլխուն տեւական փորձանքի մը վիճակին մէջ անուցանելով մեծցընել։ Թուրքերը, առիթը գալուն պէս, Հայկական խնդիրը պատերազմի պատրուակ բռնելով, իրենց ծաւալումի քաղաքականութիւնը պիտի շարունակէին։ Անգլիացիներն ալ Անկախ Հայաստան մը ստեղծելով

ապիտի չթողէին որ՝ Ռուսերը Միջագետքի և Իսկէնտէրունի մօտենան, եթէ տէրութեանց ալ մեր հայաբնակ նահանգներուն մէջ գտնուած հիւպատոսները այս նպատակներով հայոց զարգացեալները գրգռելու և հայ ժողովուրդը գինելու համար անհրեշտակայելի միջոցներ մի գործ դրին։ ... Այս կերպով գրգռութեան գործին մէջ ծայրայեղօրէն ազատ եղող հիւպատոսներուն չանքերը զանազան ժամանակներ և զանազան տեղեր արդիւնաւոր եղան և մեծ ու փոքր ըմբոստութիւններ ծագեցան, սակայն Ռուսերուն գրգռութեամբ առաջ եկած խռովութիւններուն միջոցին Անգլիացիք հակառակած ըլլալնուն, և Անգլիացւոց գրգռութեան արդիւնք եղած խռովութիւններուն ալ Ռուսերը գոհութեամբ չդիտելնուն համար տէրութիւնը յաչիոզած է այս ըմբոստութիւնները դիւրութեամբ զսպել։

Վերջապէս յեղաշրջման չրջանը հասնելով և Հայ քսմիթէներուն ալ բան մը երեւոյթի փափաքած Սահմանադրական վարչութիւնը հաստատուելով, միեչ բնաւ պէտք մը չէր մնացած յեղափոխական կազմակերպութեան շարունակման, ընդհակառակը քսմիթէները նոր նոր գանուններով և թիւն ու կազմակերպութեան տեսակէտով ընդարձակուեցան, Պալքանեան պատերազմին ժամանակ մասնաւոր պատուիրակութիւն մը դրկեցին Եւրոպա եւ հայկական անկախութիւն ձեռք ձգելու միջոցներ հետապնդեցին։ Թէև 600 տարիէ ի վեր մենք իրենց ինչէինց ու կեանքին եւ ամէն տեսակ նուիրականութեանց պատասպան ելած եմք, թէև տէրութեան ամէնէն տագնապալի մէկ պահուն այդ տարբերին քաղաքական մատնանչութիւն մը տեղալը իրաւամբ մեր զարմանութիւնը պէտք էր հրաւիրէր, բայց մեր կրօնական և բնածին գթասիրտութեան բերմամբ, այս խայտառակութիւնը բանի մը գիներուն զոհ համարեցինք և գիրենք դարձեալ հայրենակցութենէ չզրկեցինք(1), ընդհակառակը տեղական ժողովներուն ներկայացուցչական գրութեամբ անդամ դրկելու պէս՝ չնորհներ բրինք, զմակայն զօրաշարժ հրատարակուած առեն կարգ մը Հայ հիւսնսարդներ օամ. գրօչին ներքև հաւաքուելու տեղ սահմանագրախնեգրէն և կամ Եգիպտոսէն, Պուլկարիայէն և Ռումանիայէն Ռուսիա գանցնելով, իրր կամաւոր ռուս բանակներուն կամ հրոսախումբերուն գմիացան։

Դաշնակ, Հնչակ, Ռամկավար, վերակազմեալ Հնչակ քսմիթէները իրենց միջև գտնուած հակառակութիւնը մէկդի թողլով, համերաշխաբար գումարուեցան և որոչեցին օամ. տէրութեան պատերազմի գմասնակցելու պարագային, դէպքերուն առնելիք ձեւին մասին և օամ. բանակին յաղթական ըլլալու պարագային ռազմահակատին հետեւը գտնուած քաղաքներուն մէջ խռովութիւններ, ջարդեր, հրդեհներ առաջ բերել, Հայ գինուորները իրենց զէնքերով միասին փախուստի թելադրելով, ասոնցմէ հրոսախումբեր կազմել, և մեր բանակներուն նահանջի գիծը կտրել։

Էջմիածնի Կաթողիկոսը Ռուսիոյ կայսեր «Հայոց Պաշտպան» տիտղոսը տալով, կաթողիկոսական պաշտօնաթերթի «Արարատ» Հանդէսի «1914 Օգոստ.ի թիւին մէջ կոնդակ մը հրատարակեց, յայտնելով որ՝ բոլոր Հայերը պարտաւոր են ինչքով և կեանքով ռուս բանակներուն

(1) Օրէնքէ դուրս չհռչակեցինք ըսել կ'ուզէ։

ջոժանդակել։ Կայս. բանակին մէջ գտնուած Հայ զինուորներուն իրենց զէնքերով մէկտեղ փախուստը չատնալով յիշեալ որոշումները գործադրութիւնը ծայր տալ սկսաւ։ Օսմ. Կառավարութիւնը ենախազգուշական միջոցներ ձեռք առնելով հանդերձ, դարձեալ չէր փոխած իր համոզումը թէ՝ Հայոց մեծամասնութիւնը պիտի չխարուի այս հրապուրանքներէն։ Սակայն դէպքերը կազմակերպուած ծրագրի մը համեմատ տեղի ունեցան հետեւեալ կերպով։

Հոս հրէշը կը թուէ 16 հատուածներու տակ զանազան իրողութիւններ, որոնց թուումին մասանցը ուելորդ կը համարեմ։

Ասոնց առաջինն էր. «Ինուսիոյ դէմ պատերազմ հրատարակուելուն պէս, հրոսապետներէն Անդրանիկ և Իրզրումի մէպուս Գարեգին «Բաստրմաճեան (Արմէն Կարօ) Հայ կամաւորներով Պայազիտի սահմաններէն անցան, և սահմանագլխի շրջանակին մէջ գտնուած գիւղերն աւերեցին և խլամ ժողովուրդը չարգելցին»։

Իսկ չորորդը կը վերաբերէր Կեսարիոյ։ Թալէաթ կ'ըսէ. «Դարձեալ «Փետր.ին Դայաէրիի Տէվէլու աւանին մէջ, Ամերիկայէն նոր դարձող «Գէորգ Համբարձումեանին տունը պոմպա մը պայթեցաւ։ Կատարուած հետազարկութեամբ Հայոց Գերեզմանատան, Հայոց վարժարաններուն մէջ 90է աւելի այդուցաւոր և պատրուգաւոր պոմպաներ, հարիւրաւոր մանլիխէր, մավզէր, քարիւղի թիթեղներով վառօդ, ֆրանաներէն, ռուսերէն, հայերէն ծածկագրութեան բանալիներ, յեղափոխական գրութիւններ, հրոսախումբերու պատասկանութեան մասին 70 յօդուածնոց հրահանգ մը, և բազմաթիւ նամակներ գտնուեցան։ Քերբակալուած ամբաստանեալները՝ խոստովանեցան թէ՝ այս պատերազմ. պիտոյքները Հայոց անկախութեան համար պատրաստուած են»։

Այս տեսակ մասամբ իրական և մասամբ երեւակայական ամբաստանութիւններ յետոյ. Իթթիհատին ջոջերէն արիւնարբու այս պետը կը շարունակէ իր խօսքը և կ'ըսէ. «Ահա՛ այս կացութիւնն ու դէպքերը, որովհետեւ ռուս սահմանագլխի մեր բանակներուն ապահովութիւնը կը վրդովէին և պաշտպանողական ոյժ չունեցող պարենաւորման խումբերու ն վտանգ կ'ապատնային, և երէկ ապստամբական դէպքերը քիչ մը աւելի ծաւալէին, այդ ծաւալումը՝ մեր բանակներուն պարտութիւնը առաջ բերելու նման իսկապէս մտահոգիչ հանգամանք մը պիտի ստանար, պէտք եղաւ բոլոր հայերը պատերզ. «չրջանակներէ և երկաթուղիի գիծերէ հեռացնել, որպէսզի կարելի ըլլայ փրկել մեր բանակները երկու կրակի մէջ գտնուելէ։

«Այս փոխադրութեան միջոցին, լսուած ըլլալով որ՝ կարգ մը չփոփոխութիւններ տեղի ունեցած են, քննութիւն կատարելու համար զանազան քննիչ մարմիններ ղրկուեցան և որպէսզի փոխադրուածներուն կալուածներն ու հողերը գեղծումներու չենթարկուին մասնաւոր օրէնք մը չինուեցաւ անոնց ապահովութեան համար։ «Այս օրէնքին համաձայն կազմուած յանձնաժողովները լքեալ գոյքերը «կ'արձանագրեն...»։

Այս յայտարարութիւնները պերճախօսօրէն ցոյց կու տան թէ կառավարութիւնն էր որ գործադրեց այս եղեռնը։ Թալէաթ, ինչպէս կը տեսնուի երբեք չէր ծածկեր արդէն իրողութիւնը։

Իսկ թէ այս ոճիրը ի՞նչպէս գործադրուած է, ասիկա ալ յայտնի է։ ինչպէս Թալէաթ բացորոշ կը յայտնէ կառավարութեան մէկ նեղ

վայրկեանին, այսինքն գալքանեան պատերազմին մէջ Թուրքիոյ պարտութեան մատնուելէն յետոյ, Հայոց օտար միջամտութեան ապաւինիլը ամենաթուան ատելութիւն մը առաջ բերած էր և իթթիհատը վրէժխնդրութեամբ լեցուցած։

Ընդհ. պատերազմը՝ որ իրենց ձեռքերը ազատ կը թողուր, իրենց վրէժխնդրութիւնը յագեցնելու յարմար առիթը համարուեցաւ։ Տիրող այս հոգեբանութիւնը լաւագոյն կերպով ըմբռնեցին Հայ վարիչներէն ոմանք։ Մասնաւորապէս Գրիգոր Զօհրապ, որ անձամբ մասնակցած էր Հայկական խնդրոյն պատճառով իթթիհատին և Գատրիարքարանին միջև կատարուած բանակցութեանց, կը թուի ամէնէն աղէկ ըմբռնած ընկալ կացութիւնը և ուրոյ տեսած՝ ապառնացող վտանգը, որմէ փրկուելու համար «հզօր հիգ» մը ընելու պէտքը մատնանշիլ ըրաւ և այս նպատակով Հայ ընտրանիին և դրամատէրներուն քով այնքան աշխատութիւններ կատարեց (Ա. Ալպոյաճեան, Գրիգոր Զօհրապ, էջ 240)։

ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՂՃԱՆԵԱՆ (Թոմարզացի)
Կ. Գոլիս 20 կախաղան հանուածներու մէջ
գտնուող երկրորդ Կեսարացին

Իր ջանքերուն արդիւնքն էր 1914 Նոյեմ. 7 թուականով պատրիարքական շրջաբերականը, որ յորդոր կը կարդար Հայ ժողովուրդին «իր հայրենասիրական անհրաժեշտ պարտականութիւնները կատարել...ետ չկենալ ամէն կարգի զոհողութիւններէ՝ փառքու պահիւն բարձրացման համար Օսմ. Գահուն, որուն յարած է տակուն հաւատարմութեամբ...»։ Նոյնպէս իր ջանքերովը էր որ Հայկական Գանձային նախաձեռնութեամբ հանգանակութիւն բացուեցաւ, չարժուն հիւանդանոց մը տրամադրելու համար բանակին, և անմիջապէս 150 անկողին տրամադրուեցաւ վիրաւորներուն համար Ազգ. Հիւանդանոցին մէջ։

Նոյն ուղղութեամբ եղան նաև ուրիշ ձեռնարկներ, ինչպէս 10000 գուլպայ նուիրուեցաւ Թուրք բանակին Կիլիկեան այրիներու կողմէն, Բերայի Արհեստանոցին մէջ հիւանդապահութեան դասընթացք մը հաստատուեցաւ և այլ և այլ։ Նման գոհողութիւններ կարգ մը գաւառներու մէջ ալ կատարուեցան։ Սակայն ինչ որ մէկ կողմէն կը շինէր միւս կողմէն կը քանդուէր։ Արտաքսմանի մէջ կատարուած

հակաթուրք արտայայտութիւնները, մանաւանդ Փաստրմաճեանի անխարհուրդ և ցուցամոլական ձեռնարկը, Սապահկիւլեանի արկածախնդրական և չհամոլական գործը՝ մահափորձի մը պատրաստութեան համար, ինչպէս նաև Դաշնակցութեան կարնոյ պատգամաւորական ժողովին իթթիհատին կողմէ եղած առաջարկին տրուած պատասխանը, հեռու էին Հայոց անկեղծութեան մասին հաւատք ներշնչելէ։ Հետեւաբար Իթթիհատ գործադրեց ինչ որ ծրագրած էր։ Վճռուած էր Հայ ազգը բնաջնջել և Հայկական Խնդիրը արմատական կերպով կարգադրել։

Ասոր ազդանշանը եղաւ 11/24 Ապրիլ 1914ի ձերբակալութիւնները որոնք գրեթէ երկրին մէջ միաժամանակ կատարուեցան։

Իսկ բնաջնջման գործողութիւններէն առաջ Հայերը ապասպրի մատնելու համար նոյն օրը՝ 2/15 Յունիս 1915, Կ. Պոլիս Պայազիտի հրապարակին վրայ՝ 20 Հնչակեաններ և կեսարիոյ մէջ 11 զանազան կուսակցութեանց պատկանող Հայեր կախաղան հանուեցան, և 12 Օգոստ. 1915ին հրատարակուեցաւ Պատերազմական Առեանէն կոչնագիր մը որով Բարիզի Ազգ. պատուիրակութեան պետ Պօղոս Փաշա նուպար կը հրաւիրուէր մինչև 10 օր ներկայանալ նոյն Առեանին, դատուելու համար, վասնզի կ'ամբաստանուէր թէ «Արեւելեան ճակատին մէջ Հայասեաց մը կազմելու համար կը գործակցի Երեակ Համաձայնութեանց, թէ՛ Էջմիածնի կաթողիկոսին կարգադրութեամբ եւ գործակցութեամբը Հայերէն նուիրատուութիւն բերելով Կովկասի մէջ ռուս բանակին կամաւորներ կ'արձակագրէ, ինչպէս նաեւ Օսմ. կառավարութեան դէմ ապրստամբող Հայերուն զինապէս եւ ուրիշ եղանակով օժանդակութիւններ կ'բերէ»։

Այլեւս քօղը պատռած էր։ Հայ ազգը օրէնքէ դուրս հռչակուած և անոր բնաջնջումը որոշուած էր։

Թուրք կառավարութիւնը արդէն պատրաստած էր Հայոց բնդհանուր ջարդը հրատարակելով 1915 Մայիս 27ին օրէնք մը որով զինուորական իշխանութեանց լիազօրութիւն կը տրուէր լոկ «կասկածով» ամբողջ «բաղաքներու եւ գիւղերու բնակչութիւնը» տեղահանել, առանց ապացոյցի կամ դատի։ Գերման դեսպանը Վանդենհայմ որ տխուր դեր մը ունեցած է այս գործին մէջ Թրքական տեսակէտին պաշտպան կանգնելով, իր կառավարութեան կը գրէր 31 Մայիս 1915ին թէ «Հայ յեղափոխական կազմակերպութեանց ոտքի բոլոր կանգնելով, իր կառավարութեան կը գրէր 31 Մայիս 1915ին թէ «Հայ յեղափոխական կազմակերպութեանց ոտքի բոլոր կանգնելով, **զանգուածային ապստամբութեանց առջեւը կանխաւ առնելու համար, Էնվէր փաշա մտադիր է, օգտուելով պատերազմական բացառիկ վիճակէն,** մեծ թուով Հայ դպրոցները փակել, հայերէն թղթակցութիւնը արգիլել, հայերէն թերթերը խափանել, եւ արդի ապստամբ կեդրոններէն ամէն կասկածելի բնակիչները Միջագետք գաղթեցնել։ Կը խնդրէ թախանձաբար որ մեր համար իրեն խափանարար չըլլանք» (տես Հայ ազգին եւ յատկապէս Կարնոյ տարագրութիւնը գերմ. վաւերագրերու համեմատ, ՀԱ. 1920, էջ 92)։ Այս տողերը ցոյց կու տան թէ Թուրք կառավարութիւնը իր ծրագիրը գործադրելէ առաջ ապահովել ուզած է իր դիւանակիցին ձեռնպահութիւնը։

Դեսպանը՝ որ Թուրքերուն մեծ պաշտպան մըն է, ինչպէս կը թուի Էնվէրի խնդրանքին գոհացում տալու փափաքով, անոր բաղձանքը գերլին հաղորդելէ յետոյ կը յարէ. «Այս միջոցները անշուշտ մեծ խստութիւն են Հայ ժողովրդեան համար։ Բայց իմ կարծեօս, մենք զանոնք **ձեւականապէս** անշուշտ մեղմելու ենք, բայց սկզբունքով պէտք չէ արգիլենք։ Ռու-

ասասանի կողմէ մշակուած հայկական գրգռութիւնը այնպիսի համեմատութիւններ առած է որ կ'սպառնայ Թուրքիոյ գոյութեանն: Դեսպանը այս գիրքին մէջ, գերման հայասէրներուն հաւանական աղմուկի առջեւն առնելու համար նաև կը խնդրէր իր կառավարութենէն «Տոքթ Լեպսիուսի եւ Գերմանա-Հայ բնկերութեան pus պատճառի տեղեկութիւն տալ թէ յիշեալ միջոցները դժբախտաբար անխուսափելի են՝ Թուրքիոյ բաղաքական եւ զինուորական վիճակն ի նկատի ունենալովթ (տես նոյն), թէև յայտնի չէ թէ գերլիւն ինչ պատասխանած է, սակայն որոշ է թէ համաձայն իր դեսպանին առաջարկին համամիտ գտնուած և խոստացած է չմիջամտել:

Ընդհանուր տարագրութիւնը և կոտորածը կրնար սկսիլ ուրեմն և իրապէս ալ կ'սկսին հիշդ այդ թուականէն անմիջապէս յետոյ, մասնաւորապէս 1915 Յունիսին զանգուածային տեղահանութիւններով, և գերման դեսպանը՝ վանգենհայմ, հայկական բնաջընջման գործին դաւադիրներէն մին, գերլիւնի մէջ միտքերը կը պատրաստէ 7 Յուլիս 1915ին գրելով իր կառավարութեան թէ «Հայ ժողովրդեան ախտրճ եւ բնակափոխութիւնը միևչեւ իբր 14 or առաջ սահմանակուած էր պատերազմի արեւելեան ճակատավայրերուն դրացի ճահճոցներուն եւ Ասանայի ճահճոցին մէջ: Բայց սկսէ ի վեր Բ. Դուռը որոշած է՝ նոյն միջոցը տարածել նաեւ Տրապիզոնի, Մամուրէթ-էլ Ազիզի եւ Սեբաստիոյ ճահճոցներուն վրայ, եւ սկսած է գործադրութիւնը: Թէեւ այս աշխարհամասերն առ այժմ բնական արգելքներ չեն: **Այս պարագան եւ այն կերպը, որով այս տեղահանութիւնը կը գործադրուի, ցոյց կու տան թէ կառավարութիւնը իրօք ճգտած ուներ՝ Հայ ցեղը ջնջելու բոլորական պետութեան մէջ»** (նոյն, ՀԱ. 1920, էջ 94):

Գերման դեսպանը վանգենհայմ, այն որ 1914 Օգոստոսին կնքած էր Գերման և Թուրք դաշինքը, առանց նոյնիսկ Զօր. Լիման Ֆօն Սանտերսի գիտութեան, ուրեմն պաշտօնապէս կը հաստատէր թէ Թուրք կառավարութիւնը իրեն նպատակ դրած էր Հայ ցեղը ջնջելու, և ինչպէս երեւոյթները ցոյց կու տան պաշտօնական Գերմանիա կատարելապէս համաձայն էր իր դիւանակիցին: Ասիկա կը հաստատուի նոյնիսկ վիլհելմ կայսեր ի կ. Գոլիս անձնական գործակատար պատերազմական Հումանի (Humann) Ամերիկեան դեսպանին ըսած հետեւեալ խօսքովը: «Կեանքիս մեծ մասն ապրած եմ Թուրքիոյ մէջ եւ կը ճանչնամ Հայերը: Գիտեմ նաեւ թէ Հայերը եւ Թուրքերը մէկտեղ չեն կրնար ապրիլ այս երկրին մէջ: **Այս ցեղերէն մին անհետացնելու է, եւ չեմ դարմուեր Թուրքերը՝ որոնք Հայերը անհետացնելու վրայ են: Հայր կ'ուզեն անդամահատել Թուրքիան: Այս պատերազմին մէջ բուրքերու եւ գերմանացուց դէմ են, եւ հետեւաբար իրաւունք չունին գոյութիւն ունենալու...»** (ՀԱ. 1921, էջ 227–8):

Երբ մէկ կողմէ գերման բարձրագոյն պաշտօնատարներ այսպէս առանց ոեւէ վրդովման հանդիստով ու տեսակ մը հրճուանքով կը դիտէին Հայ ազգին ոչնակիզումը, Թուրք կառավարութիւնը անընդհատ կը հրատարակէր և հրատարակել կու տար իր անօրակելի ձեռնարկը աքօղելու և ջատագովելու նպատակով, գիրքեր և տետրակներ, գերլիւնի մէջ հեգնելու համար միլիոնով զոհերը իրր դաւահան, ապստամբ, վաշխառու և ամէն զզուանքի արժանի, որոնց բնաջնջումը

մաղաքակրթութեան համար ունէ վնաս չէ» (նոյն, ՀԱ. 1920, էջ 103)։

Սակայն անկեղծ ըլլալու համար պէտք է ըսել թէ բոլոր գերմանացի պաշտօնատարները վանգենհայմի և Հումանի դաժան ոգին ու անբեզդայ նկարագիրը չեն ունեցած։

Վանգենհայմի մահէն յետոյ, իրեն յաջորդող դեսպանը Մեսերնիհ, երբ կատարած և տեղահանութիւն արդէն գրեթէ ամբողջովին գործադրուած և ծրագրուած բնաջնջումը իրագործուած էր, կ'ընդվզի իր նախորդին տմարդի քաղաքականութեան դէմ, 7 Դեկտ. 1915ին տեղեկագրելով իր կառավարութեան թէ գրողոմցներ օգուտ չունին, եւ թրականց այն ժխտումները, իբր թէ նոր տարագրութիւններ տեղի պիտի չունենան, անարժէք են։ ... Եթէ առաջին պիտի առնուի՝ խստագոյն միջոցներ անհրաժեշտ են...։ Եթէ զինուորական պատճառներով չենք համարձակիր վնասական բայլեր առնել, այն ատեն ուրիշ բան չի մնար՝ բայց եթէ ապագայ ապստդիւն բողոմցներով — որոնք աւելի կը վատթարացնեն բան թէ կ'օգնեն— հանդիսատես ըլլալ թէ ի՞նչպէս մեր դաշնակիցը կը տառնչակէ նոսորած ըլլալ» (ՀԱ. 1920, էջ 96)։

Ան քանի մը օրեր յետոյ, այսինքն 1916 Յունուար 24ին, դարձեալ ընդարձակ յուշագիր մը ղրկելով Պերլինի իր կառավարութեան կը տեղեկագրէ գտնուելեամբ թէ զտարագրեալ Հայ այն ընտանիքներու, որոնց այրերը սպանուած կամ կորսուած են, իգական անդամներ խումբերով կը բաժնուին մահմետական գիւղերու մէջ՝ իսլամացնելու համար, նաեւ զինուորական վարչութիւնը հրամայած է որ բանակի մէջ ծառայող բոլոր Հայերը մահմետական պիտի ըլլան եւ արդէն հիմա մահմետական անուն պէտք է առնեն, թէեւ յատուկ ձեւակերպութիւնները՝ ճկաւելով պատերազմի վիճակը՝ կը վերապահուին յառաջիկայիճ» (ՀԱ. 1920, էջ 97)։

Պերլին անշուշտ անտարբեր եղած է, տարուած ըլլալով վանգենհայմի և Հումանի տեսակէտներով, և ընդհակառակը քաջալերած է Իթթիհատը՝ իր հայաջինջ ծրագրին գործադրութեան մէջ։ Պետական քարտուղար Եակովի գերմանական խորհրդարանին մէկ յանձնաժողովին առջև 29 Մայտ. 1916ին ըրած յայտարարութիւնները լիովին կը հաստատեն Հայկական բնաջնջման ծրագրին գերմանական գործակցութիւնը։ Ան կեղծաւորիշտ բառերով կ'ուզէ գերմանը պատասխանատուութիւնը չընել, սակայն աւելի կը հաստատէ։ Ան կ'ըսէ թէ ամեն բան եղաւ, ինչ որ կրնայինք։ Վերջին միջոցն որ մեզի կը մնար, պիտի ըլլար Թուրիոյ հետ մեր դաշնակցութիւնը խզել։ Բայց կը հասկնամ թէ մենք այսպիսի որոշում մը տալ չենք կրնար։ Հայերէն աւելի —որչափ ալ զուտ մարդասիրական տեսակէտով անոնց վիճակը կ'ողորմի —, վեր են մեր որդիները եւ եղբայրները, որոնք իրենց բանկագին արիւնը ծանր պատերազմներու մէջ թափել կ'ամիպուին եւ որոնք մեզի հետ բուրերու օժանդակութեան պէտք ունին։ Որովհետեւ բուրերը մեզի էական ծառայութիւններ կը մատուցանեն հարաւ–արեւելեան կողը պատպանելու համար։ Ինծի հետ համամիտ պիտի ըլլաք թէ մենք չենք կրնար այնչափ առաջ երթալ որ լուծենք դաշնադրութիւնը այն բուրերուն, որոնք առանիկ դժգոհեցուցած են իրօք մեր մտաւոր բողոքներով Հայկական խնդրոց մասին» (նոյն, ՀԱ. 1920, էջ 100)։

Ահա չահախնդիր այլ ամէն բոլորովին անկեղծ արտայայտութիւնները ցոյց կու տան թէ Եակով կը ջանայ գերմանի կառավարութեան տալ ակամայ համակերպողի դերը, իսկ Պէթման Հոլվէկ, Գերմանիոյ նախարարապետը, Եակովի վերոյիշեալ յայտարարութիւննե-

րէն քանի մը ամիս միայն յետոյ, 1916 Նոյեմ.ին Անգլիոյ Նախարարապետ Մր. Ասքուիթի Թուրքիոյ հակամարդկային արարքները դատապարտող խօսքերուն ի պատասխան, իր «արժանաւոր» գինակիցը պաշտպանելու համար հայկական ջարդերը և տեղահանութիւնները չէր վարաներ կոչելու ազերիին գործերու մէջ ձեռք առնուած կարգ մը միջոցներ, և առանց ուրանալու Թուրքիոյ գործած ոճիրը նմանօրինակ արարքներ վերագրել կը փորձէր Անգլիոյ ըսելով թէ գեռ հազիւ քանի մը ամիս առաջ Անգլ. զօրք Իռլանտայի մէջ բնդաճօքով կրակ բռաւ անպատեպան ժողովուրդին վրայ, եւ Հոլանտական բերքերու տեղեկութեանց համեմատ Հրնդկաստանի բնիկները դեռ հիմա իսկ խումբ խումբ կախաղան կը հանուին ու հրացանի կր բռնուին», և կը յարէր թէ «Թուրքիա, Կովկասի նակատին վրայ, ռուսերուն դէմ յաջողութեամբ պատերազմիլ կարենալու համար, արգելիչ միջոցներու դիմեց հանդէպ Հայ ապատամբապատճառներուն, որոնք Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ կողմէ, նախապէս որոշուած ծրագրի մը համաձայն զրգռուած եւ դրդուած, զէնքով եւ ռազմամիւթով զինուած էին...»:

Պաշտօնական Գերմանիան ուրեմն ամէն կերպով համաձայն էր Բ. Դրան, կամ Իթթիհատի ջնջիրին, որ կը գործադրէր պատմութեան մինչև ցարդ չարձանագրած՝ ազնաիքնթաց ոճիրը, ազգի մը բնաջնջումը ամենակարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, վաստիպ ինչպէս կգիտենանք ձեռք անցուած վարերագիրներ ցոյց կու տան, Բ. Դուռն էր կամ զայն կառավարող Իթթիհատը, որ կը հրահանգէր բնաջնջումը(1):

Այս ընդհանուր փաստարկութիւնէն յետոյ որ Հայկական բնաջնջման ծրագրին կառավարական գործ մը ըլլալը կը հաստատէ ընդհանուր կերպով, խօսքը մասնաւորելով Կեսարիոյ վրայ, ինչպէս տեսնըւեցաւ արդէն հոն ալ կառավարութիւնն իսկ էր թէ՛ կախաղանով, թէ՛ ջարդով, թէ՛ տեղահանութեամբ կատարուած բնաջնջման հեղինակը և վարիչը:

---

(1) Զինադադարէն յետոյ Իթթիհատի Կ. Պոլսոյ Նուրը Օսմ.ի կեդ. Գլխաւոր խուզարկութեան պահուն, հոն գտնուած են երկու հեռագիրներ, որոնցմէ մէկը Թալէաթէն Կ'ուղղուէր Մալաթիոյ Իթթիհատի մասնաճիւղին և միւսը՝ Գէհանտարին Շաքիրէն,

Թալէաթի հեռագիրը Կ'ըսէր. «բնաջինջ բրէ Ձեր գաւառը դրկուած եւ հաւաքուած Հայերը. բառոյական եւ նիւթական ամէն պատասխանատուութիւն ինծի պատկանելու պայմանով», իսկ միւս հրէշը, կը գրէր. «Կէս առ կէս գործադրեցէք Հայերը սպանելու մասին Ձեզի տրուած հրամանը»:

Նոյնպէս Զանդրրի մէջ Հայ մը Իթթիհատական պատասխրակին այցելած միջոցին, անոր սեղանին վրայ տեսած է անոր քաշուած հեռագիր մը, սա բովանդակութեամբ. «Առանց վարանմամն եւ գթութեան մէկ ամսականէն միջեւ ինջուսուց տարեկան Հայերու բնաջնջումը, միայն բաղաքին մէջ եւ ժողովրդեան ներկայութեան չկատարուելուն ուշադրութիւն»:

Այս կարգի բազմաթիւ վաւերագիրներ արդէն հրատարակուած են (տես The Memoirs of Naim Bey, Turkish Official Documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians, Compiled by Aram Andonian, with an introduction by Wiscount Gladstone, London, 1920. Այս գիրքը կը պարունակէ գլխաւորապէս Թալէաթի գիրերը ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան),

Արգէն ամբողջութեամբ ներկայացուեցաւ պատերազմական Ատեանին վայրագ գործունէութիւնը գաւառին մէջ, արդարութեան դիմակին տակ պատապարուած։ Ասկէ զատ իբր թէ աքսորի դրկուեցան, իբր յանցաւորներ 1095 այրեր ցուցին 8էն մինչև Օեպտ. 22, 17 խումբերով (տես վերը էջ 1421)։

Սակայն զանգուածային տեղահանութիւնը, կանանց ու մանուկներու Մխիթարեանց անապատները փոխադրութիւնը, նաև կատարուած է կառավարութեան կարգադրութեամբ։

1915 Յուլիս 26ին պաշտօնական յայտարարութիւն մը կը հաղորդէր թէ.

1. Կեսարիոյ գաւառի բոլոր Հայերը պիտի փոխադրուին Հալէպի ճամբայով։

2. Ասկէ միայն կաթոլիկները բացառութիւն կը կազմեն։

3. Իրենց բոլոր խանութներն ոսկիականութեամբ միջոցով պիտի փակուին եւ կնքուին։

4. Տան կարասիներու եւ այլ գոյքերու առուծախը արգիլուած է, գնող եւ ծախողները կը յանձնուին Պաբերազմ. Ատեանի։

5. Երթալիք Հայերը իրենց աւելորդ դրամը պիտի դնեն պանքաճ իրենց անունով կամ պիտի փոխանցեն հետուն գտնուող իրենց մէկ ազգականին անուամբ։

6. Ամէն մարդ իր հետ տանելիք դրամին քանակը, իր խանութին եւ տանը մէջ թողնելիք գոյքերու տեսակն ու որակը, իր հողին տեղն ու սահմանը որոշող ցուցակ մը սպիտուած է յանձնել կառավարութեան տասը օրուան միջոցին։

7. Տասը օրուան մէջ պատրաստուելիք կարաւաններ Նիյէյի ճամբով պիտի շարժին եւ կարեւորագոյն գոյքերուն փոխադրութեան պիտի օգնեն։

8. Ընդհանուր կառապանները եւ ջորեպանները սպիտուած են կառավարութեան սակին համաձայն վարձու տալ իրենց փոխադրութեան միջոցները, ուստի հիմակուընէ հարկ չկայ բարձր սակերով եւ կանխիկ դրամով կառք վարձելու։

9. Ոսկիականութեան պատասխանատուները պատրաստած են շարունակ պահակներ պտըտցնել եւ հսկել ճամբու ընթացքին պատահելիք առուծախերուն...։

10. Հաւանական է, որ երթալիք Հայերը պատահ ունենան հոս մնացող ժողովուրդին, այս պարագային պատրաստող եղողները իրենց պատճի ցուցակը գրելով՝ առանց դրամատուրքի՝ պիտի յանձնեն կառավարութեան, ասկէ զատ պահանջողն ալ պէտք է հասատտել կարենայ իր պահանջը։

11. . . . . (1)։

12. Իրենց երկիրէն ելլելու համար առ առաւելն ամիս մը միջոց տրուած է, այդ միջոցին պատրաստ եղողը տեղեկութիւն պիտի տայ ու խանութին գոյքերը պիտի առնանագրուին Ցանձնախումբի մը միջոցաւ։

13. Իվ որ այս պայմանաժամուն չպատրաստուի, կառավարութիւնը զայն պիտի վերցնէ անպատրաստից եւ եթէ փոխադրութեան միջոց չգտնուի հետիոտն պիտի բէ, մանուկներու համար կառավարութիւնը հարկաւ միջոց մը պիտի խորհի։

---

(1) *Այս վաւերագիրը որ ձեռք անցուցած է Արիս Գալֆեաեան այն առեն օգտուելով իր գինուորի հանգամանքէն, զայն հրատարակած է իր Զօմախլուին մէջ (էջ 108–109), չեմ գիտեր ինչո՞ւ այս 11րդ հատուածը բաց ձգելով։*

Եւ կը գործադրուի անպաշտպան կիներու և մանուկներու տեղահանութիւնը դէպի Սուրիա, գժնդակ պայմաններու մէջ որոնց փշաքաղիչ մանրամասնութիւններուն չենք ուզեր անդրադառնալ, անոնք արդէն ծանօթ ըլլալով և բոլոր գաւառներու համար ալ՝ միօրինակ :

Հակառակ անոր որ գործադրուած չարդերը, ցոյց կու տային, թէ Թուրք կառավարութիւնը վճռած էր Հայոց բնաջնջումը, արդէն ամէն ինչ լրանալէն յետոյ ան կեղծարար միջոցներու կը դիմէր։ Այսպէս ներքին գործոց նախարարութիւնը գաւառական իշխանութեանց կը յղէր հետեւեալ չրլնաբերականը։

«Որովհետեւ կայս. կառավարութիւնը Հայերն իրենց բնակավայրերէն (հանելով) դէպի յառաջուրնէ որոշուած շրջաններ փոխադրելով՝ մի միակ նպատակ ունի՝ այս ազգին հակապետական գործունէութիւնն ու ձեռնարկութիւնը խափանել. ինչպէս նաեւ զանի անկարող բնել հետամուտ ըլլալու իր ազգայնական ձգտմանց ի մասին կազմութեան Հայ պետութեան մը, բայց ոչ թէ զանոնք ջնջել, անոր համար վերոյնականապէս որոշուեցաւ՝ ամէն միջոցներ ձեռք առնել կարաւանները պատպանելու եւ անոնց տեղափոխութեան ատեն կերակրելու, եւ բոլոր Հայերը, **ի բաց առնալ զանոնք՝ որոնք արդէն հետաքրքրուած են իրենց բնակավայրերէն եւ իրենց ապագայ տեղափոխութեան կը սպասեն**, ինչպէս նաեւ արդէն տրուած հաղորդագրութեան համեմատ **գինուորաց բնտանիքները**, պիտոյից համապատասխանող **որոշ թուով արհեստաւորներ եւ կաթոլիկ ու բողոքական հասարակութեան Հայերն ապագային իրենց բնակավայրերէն չտարտահանել**: Այսու կը յայտարարուի թէ այն ամէն անձանց դէմ, որոնք կարաւանաց վրայ կը յարձակին, աւազակութիւններ կ'րնեն, եւ իրենց անասնական բնազդներով ոճիրներ կը գործեն, իրենց օգնականներով մէկտեղ, ինչպէս նաեւ ամէն յանցաւոր պատասխանէից ու ոսոխականաց դէմ՝ գիրենք խստիւ պատժելու համար՝ անյապաղ դատավարութեան պիտի ձեռնարկուի: Այն պատասխանէից՝ որոնք յանցաւոր եղած են, անունները պէտք են տրուին: Զարագործութեանց կրկնուելու պարուն՝ վիլայէթներու եւ լիվաներու իշխանութիւնք պատասխանատու պիտի բնուին» (ՀԱ. 1921, էջ 331)։

Կարծես թէ մոռցած ըլլար Թալէաթ իրը ներքին գործոց նախարար իր յառաջագոյն տուած բազմաթիւ հրահանգները որոնցմէ կը բարիոյ կառավարչութեան հաղորդուածներուն մէկ կարեւոր մասը, հրաշքով մը կամ անբնականալի հարպիկութեամբ մը, որուն գաղտնիքը իր հետը գերեզման տարած է Սուրիոյ անապատներու մէջ մահացած էվէրէկցի դեղագործ Սարգիս Թորոսեան ձեռք անցուցած է։

Այս թանկագին վաւերագիրները որոնք անգամ մըն ալ կը հաստատեն Թուրք կառավարութեան մեծ-ոճիրը, հոս կը ներկայացնենք երկրորդ անգամ, քաղուածօրէն առնելով Արիս Գալֆեանեան Զօմախլու հատորէն (էջ 111–143)։

Առանց կարեւորագոյնն է հետեւեալը, որ մէկ խտացումն է ներքին գործոց նախարարութենէն կեսարիոյ կառավարիչին յղուած գաղտնի հրահանգներուն։

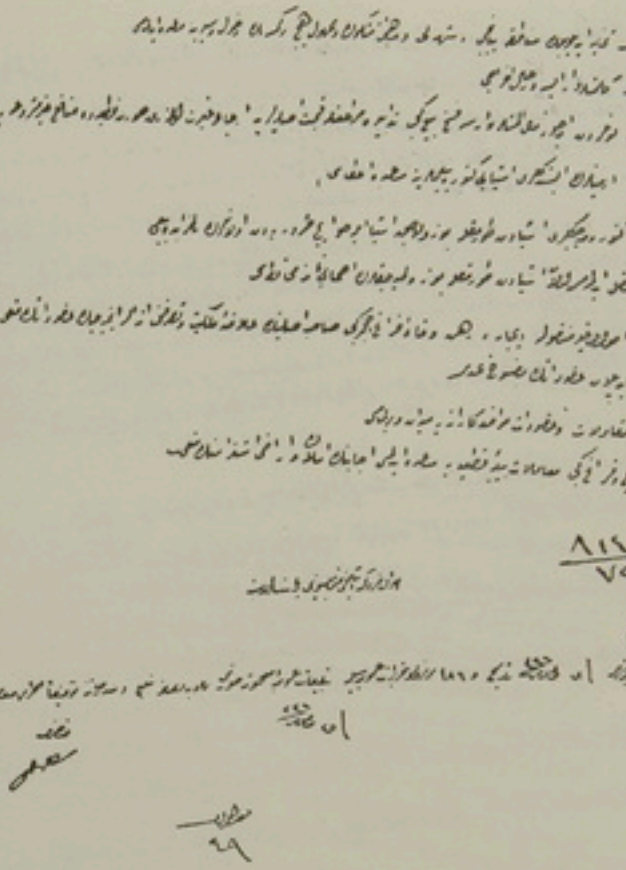

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Դադտճի

Հայոց փոխադրութեան, լքեալ ինչքերու տնտեսման, անոնց պահպանութիւնն և նմանօրինակ զանազան խնդիրներու շուրջ տրուած հրահանգներու ամփոփումն է, զոր ձեզ ևս կը յայտնենք և կը ծանուցանենք, առ ի գիտութիւն։

1.— 12 Մայիս 1331 (1915) (Ծածկագիր).— Հայ գիւղերը պարպած-նուդ պէս, անոնց թիւը, գիւղին անունը և ղրկուելիք տեղը հետզհետէ պէտք է տեղեկագրել։

2.— 23 Մայիս 1331 (Ծածկագիր).— Պարպուած գիւղերու ժողովուրդին փոխադրութեան և այլ ծախքերը պիտի հատուցուին իրենց ղրկուած տեղերը գտնուող գաղթականներու յատուկ գումարէն։ Եւ երբ այդ նպատակին յատկացուած բաւարար գրամ չկայ պէտք է հեռագրով փոխանակագիր պահանջել, և այս գործողութեան համար բլլալիք ծախքի գումարը հեռագրով պէտք է ծանուցանել, որուն հաշուեցուցակն ևս գաղթականաց հաշուեցուցակին նման պէտք է յղել բովանդակ մանրամասնութեամբը երեք ամիսը անգամ մը։

3.— 31 Մայիս 1331 (եւ).— Այն անասուններուն, որոնք Հայերը չեն կրնար իրենց հետ տանիլ, ի պահանջել հարկին՝ գինուորական պէտքի գալիքներուն՝ կրնան յանձնուիլ փոխան ընկալագրի։

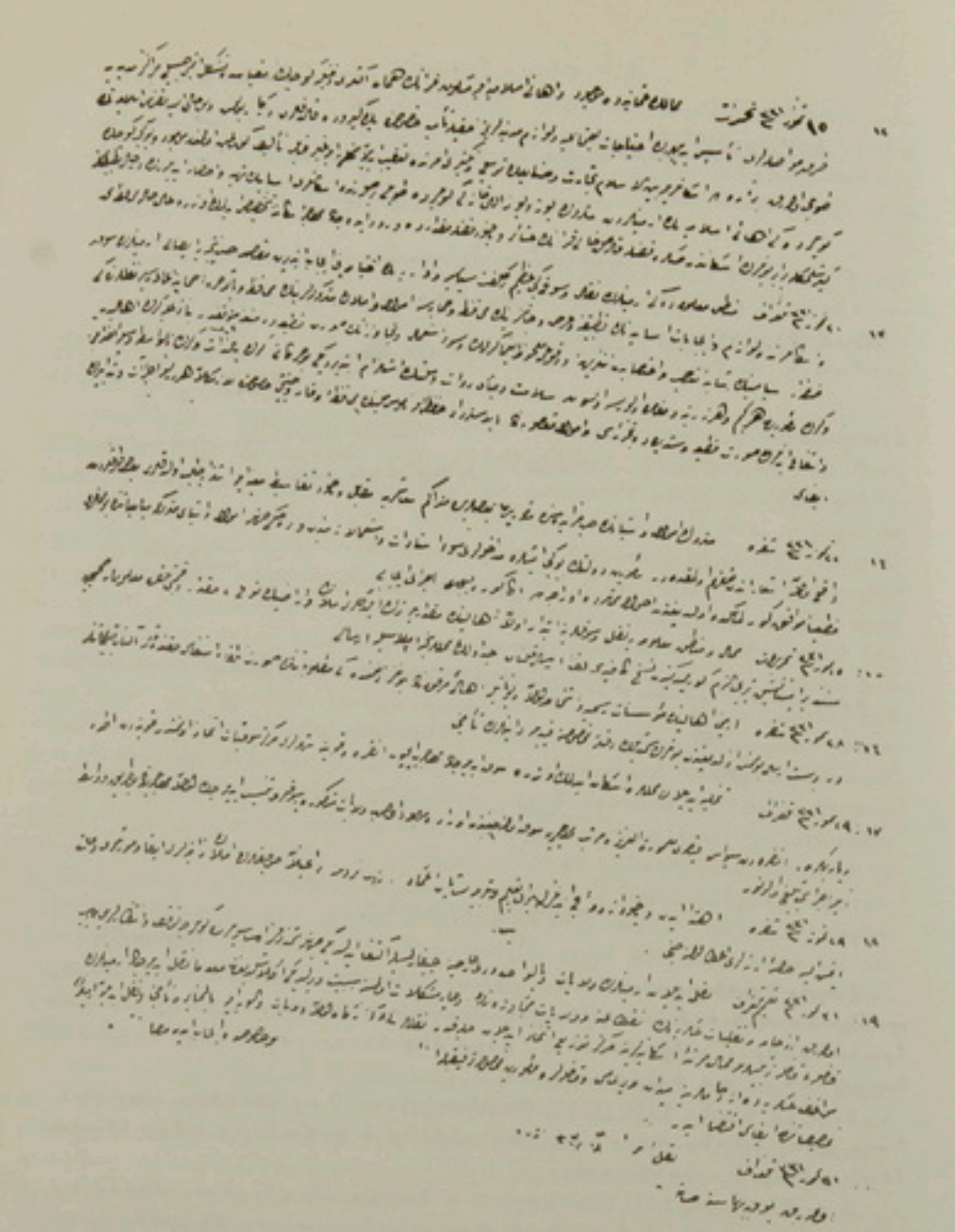

4.— 31 Մայիս 1331 (եւ).— Հայերու բնակութեան, անուղղին և անոնց ուրիշ գործերու մասին տրուած հրահանգներուն ուղիներով ծագուածին համաձայն՝ իրենց տրուելիք արտօնագիրը (վէսիգա) ի զօրու է մի միայն իրենց նոր չրջանին մէջ իրենց երթեւեկութեան համար. այդ արտօնագիրը կրնայ գործածուիլ մինչև պատերազմի լրանալը։

5.— 8 Յուլիս 1331 (Ժամկագիր).— Տեղացի ժողովուրդը պէտք չէ խառնուի լքեալ ինչքերու գործին։

6.— 9 Յուլիս 1331 (Ժամկագիր).— Այն քաղաքներն ու գիւղերը

ուրկից Հայերը կը պարպուին, անոնց մէջի գպրոցները իրենց ներկայ վիճակով այսինքն գպրոց ըլլալով պէտք է յանձնել հոն տեղաւորուելիք իսլամ գաղթականներուն, միայն թէ պէտք է արձանագրել չէնքերը և անոնց մէջի ուսուցումի վերաբերեալ գործիքներն ու առարկաները իրենց քանակութեամբն ու արժէքներովը։

7.— 10 Ցուլիս 1331 (Ուրբաթ). — Հայերը տեղ մը բնակեցնելու առեն, գաղափ և սանճագի ժողովուրդները պէտք է անջատ անջատ շրջանակներու բաժնել և հոն չթողուլ որ Հայ գպրոց բանան, այլ առիթով որպէսզի իրենց մանուկները դրկեն պետական գպրոցները. պէտք է զգոյշ և ուշադիր ըլլալ որպէսզի անոնց բնակելիք գիւղերը

գէթ իրարմէ հինգական ժամ հեռու գտնուին, տիրոջ և ինքնապաշտպանութեան յարմար դիրքեր չունենան։

8.— 28 Յուլիս 1331 (Հեռագիր).— Դիւղերը պարպել տալէ ետք հոն ղրկուելիք Մուհաճիրներուն, և այդ տեղերուն վրայ երկրագործութենէ անտեղեակ ըլլալու պարագային, Ծախքերը Մուհաճիրներու յատկացուած գումարէն տրուելու պայմանով վարպետներ հարեցէք, և անոնց միջոցով տեղական երկրագործութիւնը վերահաստատեցէք և այգիներուն ու պարտէզներուն գոյութիւնը և չէն վիճակը պահեցէք։

9.— 29 Յուլիս 1331 Ծածկագիր Հեռագիր (Շիլռէ).— Որոշուած է որ Հայերը բնակեցուին, Հալէպի Նահանգին (Վիլայէթ) հարաւը, Սուրիայի Նահանգին (Վիլայէթին) Արեւելքը, և Քէրքուքի Սանճագին (Լիվա) մէջ, ասոր համար, Զօր Սանճագի մէջ ասկէ վերջ Հայեր պիտի չղրկուին, որովհետև հոն լեցուած է և հարիւրին տասը քանակութիւնը անցած է։ Ղրկուելիքները, վերոյիշեալ նահանգներուն մէջ ղրկուելու են, և Տարագրութեան Համբարներուն վրայ գտնուող Մասնաւոր Պաշտօնեաներուն այդ ուղղութեամբ հրահանգ տալ։

10.— 29 Յուլիս 1331 Ծածկագիր Հեռագիր (Շիլռէ).— Հայերու տեղափոխութեան և ուղարկումի ժամանակ, հաւանական է որ մանուկները (Զօհուելար) մնան, անոնք ուսուցանելու և կրթելու նպատակով զանոնք ցրուեցէք, Նիւթապէս ի վիճակի եղող և ականաւոր անձնաւորութիւններու, այն քաղաքներուն և գիւղերուն մէջ գտնուող, և որոնց բնակավայրերուն մէջ Հայեր և Օտարականներ չեն գտնուիր։ Այդ տեսակ բաշխումէն յետոյ, ասելցած մանուկները, երբ նիւթապէս ի վիճակի չեղողներու մէջ կը բաժնուին, այն ատեն, Մուհաճիրներու յատկացեալ գումարներէն, ամիսը 30ական ղրուշ վճարուիլը յարմար նկատուած է։ Հարկ եղած տեղերը հրահանգուած է, ըստ այնմ պէտք եղածը կը կատարէք։

11.— 10 Յուլիս 1331 Հեռագիր.— Լքեալ Գոյքերու Յանձնախումբի Նախագահը և Անդամները, (Հայերէն) պարպել տրուած գիւղերու և քաղաքներու մէջ, Մուհաճիրներ և Աշիրէթներ բնակեցնելու գործն ալ յաջողցնելու պաշտօնով, պարտաւորուած են։ Հարկ եղած քննութիւնները կատարելով, ամէն 15 օրը անգամ մը, իրենց կարծիքներու Տեղեկագիրը, հաղորդելու են Նախարարութեան։ Ղրկուած Յուցականները լեցնել պարտաւորուած են։ Իրենց պաշտօնէութեան շրջանին մէջ գտնուած և կամ Նիշանեամէի (Նշանագրութեան) համաձայն հաստատուելիք Մուհաճիրներու Յանձնախումբին, Անդամ ըլլալու հանգամանքն ալ ունենալով, հոն ալ յանձախելով, տրուած որոշումները և գործադրութիւնները, կանոնաւորապէս յաջողցնեն, և Մուհաճիրներու վարչութեանց (Իտարէ) գործերը և գործառնութիւնները քննեն, և երկրագործական ու տնտեսական կեանքը, իր բնականոն վիճակին վերահաստատեն, և յառաջդիմութեան համար մէկ հատիկ դարմանը եղող, Մուհաճիրներու Ջեռեդման գործը, խիստ կարեւորութեամբ հետապնդեն և գործադրեն, և արդիւնքն ալ հետզհետէ տեղեկացնեն։

12.— 15 Յուլիս 1331 (Գրութիւն).— Նկատելով որ Օսմանեան երկրի խալսա համայնքին բնակած գիւղերը, ժամանակին գրեթէ բոլորն ալ կազմուած են պզտիկ չափով, որոնք քաղաքակրթական կեդրոններէ

հեռու մնալով իրենց հասարակական կարիքն ու ընկերական զարգացումը մնացեր է արդարև շատ յետամնաց վիճակի մէջ, ինչ որ բացատրական անհամապատասխան է այն սկզբունքին որուն համաձայն կ'ուզուի իսլամ տարրը բազմացնել ու անոր վահառականութիւնն ու արհեստները զարգացնել. ուստի այսօրինակ փոքրիկ գիւղերու իսլամ ժողովուրդը խմբովին բնակեցնելու է հայերէ պարպուած հարիւր-հարիւր չիսուններց տուներէ բազկացեալ գիւղերու մէջ, և անմիջապէս գործադրեցէք, և ատոնց բնակեցումէն չետոյ աւելցած պարապ գիւղերն ալ Ալիրէթիներու և վերջէն ղրկուելիք բազմաթիւ Մուհաճիրներու չատկացուելու պայմանով, իրենց ներկայ վիճակին մէջ պահեցէք։

13.— 21 Յուլիս 1331 (Հեռագիր).— Այն նպատակը որ մեզ հարկադրեց Ծանօթ չրէյանականներու Հայերու փոխադրութեան և աքսորի նման վարչական և քաղաքական դժուար ձեռնարկի մը, որպէսզի (այդ նպատակը) լման գլուխ ելլէ և բարւոք վախճանի հասնի՝ պէտք է Հայերու աքսորի և բնակութեանատեն մարդավարի պահանջներու և պարտականութեանց ուշադրութիւն ընել, հոգ տանիլ անոնց պատիւի և կեանքի պաշտպանութեան, հոգածու գտնուիլ լքեալ ինչքերու և ստացուածոց և չետոյ վերադարձնել իրենց տէրերուն, և իրենց փոխադրութեան ժամանակ քաղաքական ձգտումներու նման մոլեռանդութիւններէ զերծ պահել և հաւասարական չափչտակութիւններ, չարաչահութիւն և ծայրայեղութիւնները բացարձակապէս արգիլուած ըլլալով, թէ՛ ժողովուրդէն և թէ՛ պաշտօնեաներէն թէկուզ ի՛նչ առտիճանի և դիրքի տէր ըլլայ, պէտք է որ չարգէ տէրութեան և ազգին փրկութիւնն ու չարաւարութեան ապահովութիւնը հարկադրող այս ձեռնարկները, որոնք որ ուղղակի կամ անուղղակի ուղեն այս չարժուձիներուն հակազդել և չահագործել՝ խստիւ և ծանր կերպով պիտի պատժուին, և չափչտակուած ապրանքներն ալ ետ առնելով պիտի պահպանուին, և ազգային վարկն ու արժանապատուութիւնը պահելու համար ամէն մէկուց ձեռք առնուին։

14.— 22 Յուլիս 1331 (Թուղկագիր).— Գանի մը տեղերէ եկած հարցումներու նչելով լքեալ ինչքերու և գոյքերու աճուրդի ատեն պաշտօնեաներէն ոմանք չետնեալ թղչակներու հաչուոյն և կամ որոչ ամսավճարով ծախու առնել կ'ուզեն, կառավարութեան պաշտօնեաներու այս տեսակ գործերու մէջամտութիւնները զեղծումներու և ամբաստանութիւններու տեղի կու տայ. ուստի լքեալ գոյքերու և ինչքերու գնմանց մէջ պաշտօնեաներ երբեք պէտք չէ գտնուին. հոգ ալ այդ տեսակ պարագաներու մէջ բստ այնմ վարուեցէք։

15.— 25 Յուլիս 1331 (Գրութիւն).— Անհրաժեչտութիւն զգացուած է վիճակագրութիւն մը պատրաստել, որուն մէջ ճչգրտօրէն նչանակուած ըլլան Ծանօթ տեղեր և չրէյաններ փոխադրուող աքսորեալ ժողովուրդին թիւը, անոնց թողած անչարժ կալուածներուն և հոգերուն տեսակը, քանակը և արժէքը. այդ նպատակին համար ներփակ բաւականաչափ թուով ցուցակներու օրինակներ կը ղրկենք, որոնց սիւնակները պէտք է լեցնել և ղրկել։

16.— 28 Յուլիս 1331, (Շիֆռէ) Թուղկագիր Հեռագիր.— Հայ ժողովուրդին (Հայերու), պաշտօնական հաստատութիւններու և անհատներու ունեցած պարտքերը, և յիչեալ ժողովուրդին, անոնց վրայ ունեցած

պահանջները, թէ ի՞նչ կերպով պիտի գանձուին կամ վճարուին, այդ առթիւ գրի առնուած է Թալիմաթնամէ, Հրահանգներու Հաւաքածոյ մը, որ Ձեզի ղրկուելու վիճակին մէջ է։ Հիմակուհիմա, Մասնաւոր Տօմարի մը մէջ արձանագրեցէք, որ գահանջատէրերը ապահովուին։

17.— 29 Յուլիս 1331, Հեռագիր.— Գարպուած վայրերը, Մուհաճիրներ պիտի ղեռեղուին։ Եւ հոն ղրկուելիք Մուհաճիրներուն(1) համար, Անկորա և Գոնիա քաղաքները, որպէս կեդրոն որոշուած են։ Գոնեայէն պիտի ղրկուին, դէպի Ատանա և Տիարպէքիր։ Իսկ, Անկորայէն պիտի ղրկուին դէպի Սերաստիա, Կեսարիա, Խարբերդ։ Մեր ի մտի ունեցած Մուհաճիրները այդ ճամբաներով պիտի ղրկուին։ Իսկ հոն (Գոնիա և Ատանա) արդէն իսկ գտնուած Մուհաճիրները, հրահանգը գալուն պէս, այդ ճամբայով և միջոցներով գործադրուիլը, կը տեղեկացնենք։

18.— 29 Յուլիս 1331 (Ծածկագիր).— Կրօնափոխ եղողներու, ամուսնութիւն կնքողներու և կրթուելու համար վստահելի անձերու յանձնուած մանուկներու անձնական ստացուածքները պէտք է պահուին և եթէ անոնց ժառանգութիւն ձգող անձերը մեռած ըլլան իրենց բաժինը պէտք է տալ։

19.— 31 Յուլիս 1331 (Շրջաբերական–Հեռագիր). — Իմացուեցաւ, որ փոխադրուող Հայերը կուսակալութիւններէն կամ գաւառէն դուրս հանելը բաւական կը տեւուի, որով անոնք օրերով երկաթուղիի կայանները կը մնան և կ'ապասեն։ Ու պատճառ կ'ըլլան խճողումի, զինուորական փոխադրութեանց դադրեցման և եթէ սահմանակից կուսակալութիւններու գործարութեանց մասնուելուն, յետ այսու տարագրուելիք Հայերը խումբերու (գաճիլէ) բաժնելով իրենց որոշուած տեղերը բաշխելու համար մինչև կեդրոն ընտրուած Հալէպ քաղաքը փոխադրել, իրենց անցնելիք վիլայէթներուն և սանճագներուն (կառավարիչներուն) հետ թղթակցելով ապահովեն այդ կէտը, և տարագրուած Հայերուն զինուորական կայաններու մէջ խռնուելուն տեղի չի տրուին, և տարագրեալներու խումբերուն մասնաւոր պաշտօնեաներ ընկերացնելով (երեմ կամ չորս բառի տեղ պատռուած)... և այս մասին հարկ եղած ծախքերն ալ... (պատռուած) գրամէն տրուիլը անհրաժեշտ է։

20.— 31 Յուլիս 1331 (Հեռագիր).— Տարագրուող Հայերուն (տող մը պատռուած)... ըլլալով, ոչինչ գնով մը ծախուի... (տող մը եւս պատռուած)։

* * *

(1) Այն չրջանակները, որ չի պիտի պարպուին, ուրիշ նահանգէ (Եապանճի), կամ կասկածելի, և ինքնութիւնը անորոշ և անծանօթ, ոչ մէկ մարդ պէտք չէ թոյլատրուի, մտնելու կամ չրջագայելու։

(2) Եթէ եկողներ կան անմիջապէս վտարել։

(3) Եթէ ասոնցմէ աժան ապրանքներ գնողներ կան, գնումը ընդհատել համարելու Միջոցին դիմեցէք, իրենց բուն արժէքին բարձ-

---

(1) Վերոյիշեալ Մուհաճիրները, Հայ Տարագրեալներուն հետ չըփոթելու չէ։ Ասոնք Իսլամներ են, Հայերու պարպած Գիւղերը և Քաղաքները լեցնելու համար։ ՑԱՆՁ.

բացնել չկանալով, վճռականապես արգիլեցէք, և տեղի չի տաք, ապօրինի շահեր ապահովելուն։

(4) Հայերը իրենց գոյքերէն ուզածնին տանելու թոյլատրեցէք։

(5) Ինչ որ չեն կրնար տանիլ, Միալով ալ կրնան ետքէն փոխանակ, ձեզի անհրաժեշտ եղածները առնուրդով գնեցէք։

(6) Հայերը իրենց հետ չի փոխադրած ապրանքները Միալով երթ չեն ետքէն՝ իրենց տէրերուն անունովը պահպանուին։

(7) Անշարժ կալուածներու վարձքի տրուիլը, ասանդի փոխանցում և գրաւի նման գործողութիւնները որ բուն տիրոջ սեփականութեան իրաւունքը չեն կրնար խափանել, այդ օրինակ պայմանագրութիւնները արգիլել և տարագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչև հիմա գործադրուած պայմանագրութիւնները չնչուած նկատեցէք։

(8) Ուրիշ անունով կեղծ պայմանագրութեանց և գործառնութեանց տեղի չի տաք։

Գնումի և փոխանցումի նման վերջնական գործառնութիւններու թոյլտուութիւն ըլլան, և օտարականները արգիլուին անշարժ կալուածներ և հողեր գնելէ։

ԼՓԵԱԼ ԴՈՒՓԵՐՈՒ Բ. ՅԱՆՉՆԱԽՄԲՒ
ԲԱՐՁՐ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆ

8149 (Ընդհ. թիւ)
798 (Մասն. թիւ)

Վսեմ. Տէր իմ,

Ըստ Ներքին Գործոց Նախարարութեան 12 Օգոստոս 1331 թուական և 486 թուագրեալ գրութեան, Ընդհանուր Երկաթերական գրութեամբ վերոգրեալ ընդհանուր հրահանգներու պատճէնը Ձեզի ղրկելով կը տեղեկացնենք և անոր պարունակութեանը համաձայն գործադրութեան հոգ տանելնիդ կը յանձնարարենք։

ՄԻԻԹԻՍԱՐԻՖ

25 Օգոստոս 331 (Արձանագր. 49) (Osmanlı Arşivleri)

٥٠

بصري يحيى مصر فلني

محرره سوريه

٧٥٦

٧٥٨

سوء

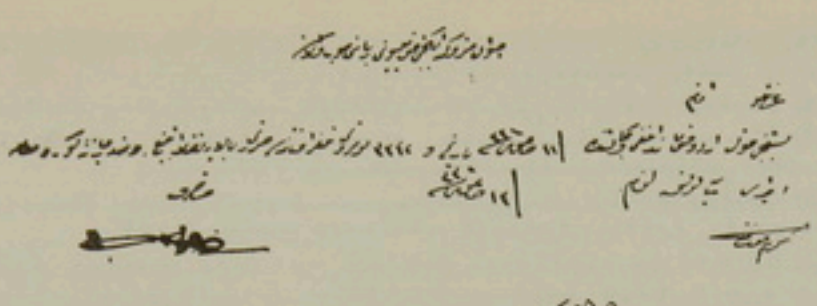

ԹԱՂԱՐԴՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ ՅԱՆՁՆԱԳԻՐ ՄԻՒԹԵԱՐԲՂՈՒԹԻՒՆ
ԹԱՀԿԻՐԱՅԻ ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԻՒՆ

Թիւ
ԸՆԴՀ. 7756
ՄԱՍՆ. 758

Տարագրուող Հայերու թողած ինչքերուն մէջ բանակին Զինուորական ցանձնախումբերը պէտք է որ անոնց գիները որոշեն՝ ըստ մասնաւոր օրէնքի՝ և գրաւեն. Հայերու ընկերովի գործ ընող միաւլիման թուրքերու պահանջները՝ ընդհանուր օրէնքի ներքակայ ըլլալով հանդերձ՝ որպէսզի զեղծարարութեանց տեղի չտրուի, առայժմ այս տեսակ տեղեկագիրներն ու մասնաւոր մուրհակները պիտի չհրատարակուին, ըստ Գատերազմական Նախարարութեան 8 Օգոստոս 1331 Թուակագիր հեռագրին,

Բանակի պէտքի գալիք իրեղէններն են,

Վիտիլա կաշի, վագէթա, մէչին, եէմէնի և կօշիկի վերարկուաց տեպ, գամ, դերձան, կապօթ, ամերիքան, վրան, և հագուստի գալիք տեղական տօքումա, այլեւայլ գոյնով շաեախ, կերպաս, մաքարա, կոճակ, օղակ և ամէն տեսակ հագուստեղէն ցորեն, գարի, ալիւր, լուբիա, սիսեռ, ոսպ, բրինձ, շաքար, իւղ, պուլղուր, կազ, ոչխար, այծ, արջառ, բեռնան անասուններ, թժշկական իրեղէններ, գուռ և պատուհաններու եռամէյ մէնքէէներ, գրան ծխնիաւոր բանալի, ձեղուն և տախտակամածի գալիք բարակ գամ, (մաս մը աւրնցեալ)
սոսինձ, կապար, կլայեկ, երկաթ-խողովակ և պինուորական չինուածքներու համար նիւթեղէններ, և այլն, և այս հրամանը պէտք եղած պինուորական պաշտօնեաներուս հաղորդուած ըլլալով, բոլոր այնմ հարկ եղածը կը գործադրէք և կազմակերպուած յանձնախումբի կողմէ վաճառատուններուն բանալ տրուելուն պէս մէջտեղ ելլելիք ամէն տեսակ նիւթեղէններուն և առարկաներուն տեսակը և քանակը քննուելով տօմարի մէջ արձանագրելու պարագան Ձեզի կը հաղորդենք,

Լքեալ Գոյքերու Բ. Ցանձնախումբի
Քարտ. Նախագահութեան
Վահեմ. Տէր,

Հինգերորդ Բոլ Օրտրի Փոխ-Հրամանատարութեան Օգոստոս 11, 1331 Թուականաւ և 3342 Թիւով վերոյիշեալ հեռագրին պատճէնը ընդօրինակելով Ձեզ կը հաղորդենք և պարունակութեանը համար գործադրութեան սկսելնիդ կ'իմացնենք,

ՄՈՒՀԱՐՐԻՄ ՖԷՎԶԻ
(Արձանագր. 20)

13 Օգոստոս 1331
ՄԻՒԹԷՍԱՐՐՓ
(ստորագր. աւրնցեալ)

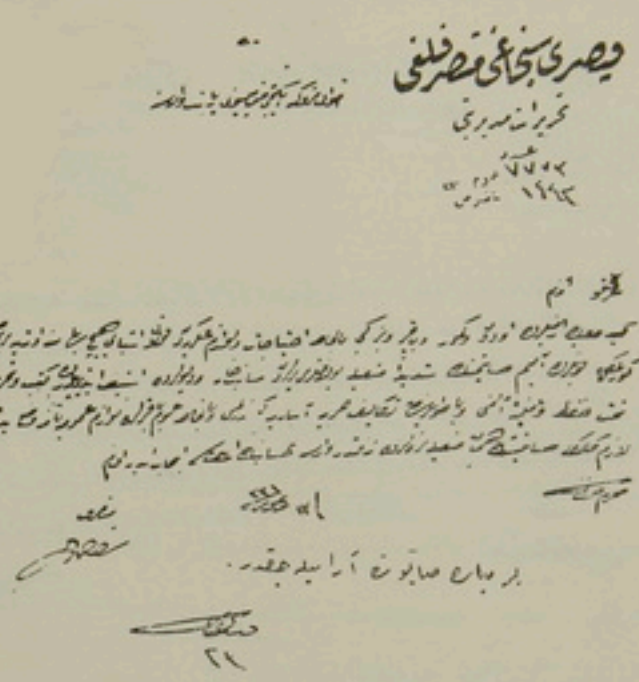

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԿԵՈՍԲՐՈՑ ՍԱՆՃԱԿԻ ՄԻՒԹԻՈՄԱՐԸՖՈՒԹԻՒՆ
ԹԱՀՐԻՐԱԹԻ ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԻՒՆ

Թիւ
Ընդհ. 7773
Մասն. 1442

Լքեալ Դոյքերու Բ. Ցանձնախումբի
Բարձր Նախագահութեան

Վսեմ. Տէր իմ,

Երթալիք Հայերուն փայտ, ածուխ, պղինձ և կտաւի նման՝ մասնաւորաբար զինուորական պիտոյքներու գալիք իրեղէնները կը տեսնելու որ հոս ու հոն կը ծախուին ամենաչնչին գիներով, ուստի խըստիւ արգիլեցէք ատոր պէս առուծախները, և ապրանքները յարմար տուներու և ջէփօներու մէջ դիզելով արձանագրեցէք և պահպանութեան տակ առէք, և կամ ուղղակի Թէքեալիճի Հարպիյէի (Զինուորական Դրաւուճներու) ամբարը ղրկեցէք, և մասնաւորապէս ընդհանուր պղինձները Զինուորական Գիտոյից Վարչութեան անունով գրաւուիլը անհրաժեշտ ըլլալով առուծախը անմիջապէս արգիլեցէք և տուեցէք թէ որտեղուա՞նքը ի՞նչ և ո՛րքան կայ, և հաշիւը ներկայացուցէք։

13 Օգոստոս 331
ՄՈՒՀԱՐՐԻՄ ՖԻՎԶԻ
(Արձանագր. 23)

ՄԻՒԹԻՈՄԱՐԸՖ
(Մեորազր. Ընդգրեհեճելի

(Մատիտով գրուած).— Ասոնց հետ մէկտեղ օճառն ալ փնտռեցէք։

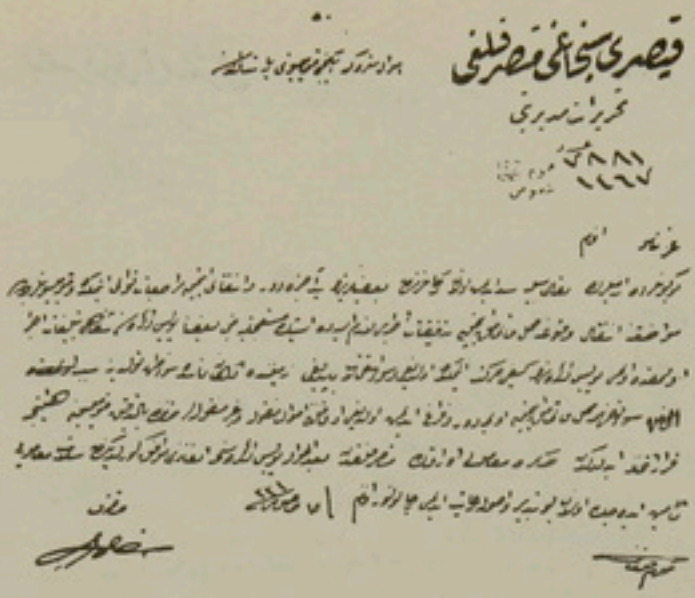

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Թիւ

ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԱԱՆՃԱԴԻ ՄԻՒԹԻՒԱՐԸՖՈՒԹԻՒՆ — Ընդհ. 7881
ԹԱՀԻՐԻԱՔԻ (ՊԱԵՏՕՆԱԴԻԵՐՈՒ) ՏՆՕՐԻՆՈՒԹԻՒՆ — Մասն. 1467

Լքեալ Դոյքերու Երկրորդ Յանձնախումբի
Բարձր Նախագահութեան,

Վսեմաշուք Տէր,

Այս օրերս, Հայերու փոխադրութեանց պատճառով, խանութները գոցուած են, Ոմանք, ուրիշ Անձնաւորութիւններու դարձնելու կամ փոխանցելու համար, շարունակական դիմումներ կը կատարեն, Յանձնախումբերը, փոխ առնուած Անուններով Անձերու փոխանցման տեղի տալու չեն, և քննութիւններ կատարելու պարտաւոր են: Սակայն, գործը աճապարանօք ըլլալուն համար, և երբեմն, փօլիսի վարչութիւնը, բերանացի Հրահանգներ ալ կու տար կոր: Փօլիսի վարչութիւնը, քմահաճ վերաբերութիւն մը և զեղծարարութիւն կատարելու մասին, փողոցուրդին մէջ սխալ կարծիք մը կազմուած է: Այդ տեսակ թիւրիմացութեանց տեղի չտալու համար, առկէ առաջ, փոխանցուած կամ գարձուած, շարժուն գոյքերուն, և անշարժ կալուածներուն մասին, քննութիւններ կատարուած և Յանձնախումբի կողմէ որոշումներ տրուած են: Գործառնութիւնները, վերջերս կատարուածներուն թուղթերը յարմար նկատուած է որ, ղրկուին Միւթէսարըֆութեան, և անկէ Ոստիկանական վարչութեան միջոցաւ գործադրուին:

Ի՛նչ խնդրուի որ, այս Միջոցը և կանոնը յարգուի, որպէսզի Գործառնութիւնը ապահով ըլլայ:

Օգոստոս 15, 1331
ՄՈՒՀԱՐՐԻՄ ֆԻՎԶԻ
(Արձանագր. 28)

ՄՈՒՒՍԱՐԸՖ (Ներազգ. Անդամ)
ՍԷՓՈՒԻԱ կամ ՍԻՖԱՒՏՏԻՆ (Անդամ)

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԽՒՍՏ ԳԱՂՏՆԻ
Թիւ
ընդհ. 539
Մասն. —

Ա Պ Ա Ա Լ Ի
ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՇԻՐԻԹՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄՈՒՀԱՃԻՐՆԵՐՈՒ
ԶԵՏԵՂՄԱՆ ՏՆՕՐԻՆՈՒԹԻՒՆ
(Հաշուակալութեան Դիւան)

Եհաարիոյ Լքեալ Գոյքերու Յանձնախումբի
Բարձր Նախագահութեան

Փոխադրուած և հեռացուած Հայերուն թողած ապրանքներուն մէջ, ըստ ներփակ վիճակացոյցի ցուցակագրուած ապրանքները, կայաերական Գ. և Դ. բանակի և Իրագի հրամանատարներու հետ թղթակցելով պէտք է ղրկել անոնց պէտք ցոյց տուած տեղերը. հետզհետէ ուրիշ շրջաններէ ձեռք անցուելիք ապրանքներն ալ՝ ըստ ընկալեալ սովորութեան՝ մասնաւոր յանձնախումբի մը միջոցաւ՝ տեղական Ջինուորական փոխադրութեանց պաշտօնեաներուն յանձնուին Ջինուորական Փոխոյից Ամբարներուն տրուելու համար։ Ցետոյ ա՛լ որ ի՛նչ տեսակ ապրանք և ո՛րքան քանակութեամբ ապրանքներ կը յանձնուին՝ գրեցէք հարկ եղած տեղերը տեղեկութիւններ ստանալու համար՝ ինչ որ Պատերազմական Նախարարութենէն եկած գրութեան մը անհրաժեշտութիւն նկատելով՝ ներկայիս Ձեզի կը հաղորդենք սոյն շրջաբերականով։

Դիմաց
Ներքին Գործոց Նախարարութեան
(Պատուած)

(Պատուած)
(Թուականը, ստորագրութիւնը եւ ուրիշ մասեր պատուած են)։

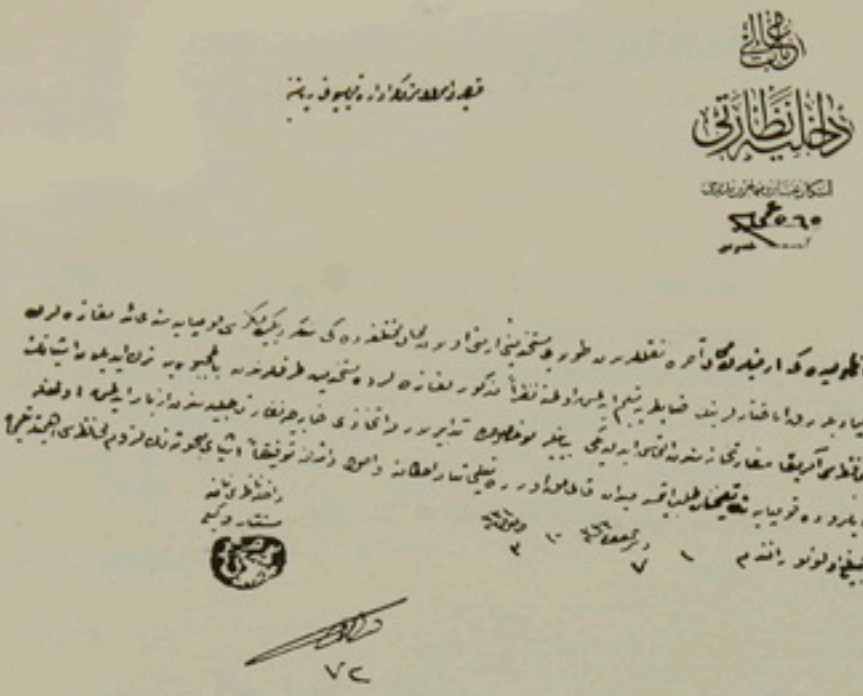

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԹՒ.
ՔՆԴՀ. 565
ՄԱՍՆ. —
(ԴԱՂՏՆԻ)

ՓԱՓԱՒԻ
ՆԵՐՔԻՆ ԴՈՐՏՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՇԻՐԻԹՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄՈՒՀԱՃԻՐՆԵՐՈՒ
ՋԵՏԵՂՄԱՆ ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԻՒՆ

Կեսարիոյ Լքեալ Դոյքերու Յանձնախումբի
Նախագահութեան

Ցաւոնի է, որ Անատոլուի Հայերը ուրիշ տեղեր փոխադրուած ըլլալուն պատճառաւ, զանազան տեղեր՝ մինչեւ մեքենաներու ընկերութեան վաճառատուններու մէջ աշխատող Հայերը՝ իրենց խանութները փակեր և բանալիները յանձներ են ոստիկանութեան, արդ, այդ վաճառատուները աշխատող Հայերու կողմէ ստիպեալ լքուած ըլլալով, պահպանութիւնը Ամերիկեան Հիւպատոսարանէն պահանջուած ըլլալով, այս մասին Արտաքին Դործոց Նախարարութիւնը կը յայտնէ որ հարկ եղած միջոցները գործադրեցէք, և ըստ սովորութեան և ըստ նման պարագաներու ղրկուած հրահանգներու տրամադրութեանց, այնպէս մը պահպանեցէք, որ ապագային յիշեալ ընկերութեան կողմէն ուզանք պահանջուելու հնարաւորութիւն չի թողնէք, Ձէր իմ,

Ի Դիմաց
Ներքին Դործոց Նախարարութեան
Փոխ-Խորհրդական
(Կնիք) ՄՈՒՀԱՄՄԻՏ ՍՈՒԳՐԻ

7 Զիլգատե 333
3 Մեպտ. 331
(Ուրբաճագրուած 72)

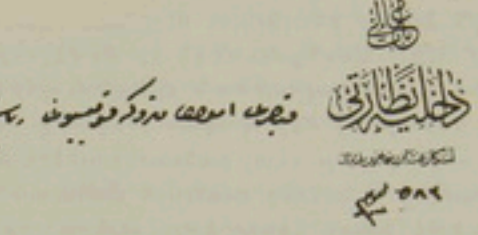

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՒ
ԸՆԴՀ. 583
ՄԱՍՆ. —

ՊԱՊ ԱԼԻ
ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ
ԱՇԻՒՂՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄՈՒՀԱՃԻՐՆԵՐՈՒ
ՁԵՏԵՂՄԱՆ ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԻՒՆ

Կեսարիոյ Լքեալ Գոյքերու Յանձն.ի
Նախագահութեան

Տեղահանուած Հայերուն թողած ստացուածքներէն պարտադրական չէնքերն ու առարկաները, ինչպէս 24 Օգոստոս 1331 թուականն և 529 թուագրեալ Ընդհանուր Պաշտօնագրով տեղեկացուցած էինք, պէտք է յանձնուին Կրթական Վարչութեանց՝ իսլամ զաւակներու հաշուոյն. և թղթակցութեամբ կ'իմացուի, որ երբեմն տեղերու Լքեալ Գոյքերու Յանձնախումբերը ա՛չ պարտաց կը յանձնեն և ա՛չ ալ առարկաներ։ Կրթական Նախարարութիւնը այս մասին հարկ եղածը կարգադրելնիդ կը խնդրէ, ուստի քան մեր նախորդ գրութեան պարտաց ներու պէտք եղած առարկաներն ու չէնքերը Կրթական Վարչութեանց յանձնուիլը կրկին ու կրկին կը յանձնարարենք։

Ի Դիմաց
Ներքին Գործոց Նախարարութեան
Փոխ-Խորհրդական
(Կնիք) ՄՈՒՀԻԻՄԻՆ ՍՈՒՂՀԻ

2 Զիլքաւէ 333
8 Սեպտ. 331

Եւ այսպէս ապահովարար շատ ուրիշներ։

Ինչպէս այս բոլորը ցոյց կու տան Թուրք կառավարութիւնն էր յղացողը և գործադրողը գժոխային ծրագրին, գերման կառավարութեան բարեհաճ թոյլտուութեամբ և կրնանք ըսել նոյնիսկ քաջալերութեամբ։

Այս պատճառով իսկ զայն Թուրք պատօնեայք որոնք յաւուկ եռանդ մը ցուցուցին Հայերը բնաջնջելու մէջ, ասիճանի բարձրացում ունեցան» (ՀԱ. 1921, էջ 318)։ Առնցմէ մէկն էր Տէվէլուի գայմագամ հրէշ Ջէքին որ Կ. Պոլսոյ կուսակալութեան «մէքթուպ»ին եղաւ և ապա Զօրի կառավարիչ, կեսարիոյ մէջ պակաս թողածը հոն լրացնելու համար, վասն զի այս ոճրագործը «Հայ բանտարկեալներն անձամբ զարհուրելի խոշտանգանց ենթարկեց եւ անոնց ետեւուն մահուան պատասխանատու է» (նոյն)։

Իսկ եթէ բոլոր կեսարիոյ Հայերը չբնաջնջուեցան, անիկա այն պատճառով էր որ Թուրք կառավարութիւնը թոյլատրեց իրենց տեղը մնալու գինուորի ընտանիքներ, և «500էն աւելի Հայ բնտանիքներ բռնադատուեցան իսլամական կրօնքն ընդունիլ» (ՀԱ. 1921, էջ 318), մինչդեռ նախապէս միայն կաթոլիկներու եղած թոյլտուութիւնը, ինչպէս վերը բացատրուած է, յետոյ չեղեալ համարուած է և անոնք ալ նախ Թուրք գիւղերը ցրուելէ յետոյ աւելի դժնդակ պայմաններու մէջ տարագրուած և բնաջնջուած են։

Եւ կեսարիոյ դաժան կառավարիչ Ջէքէրիա, որուն օրով գործեցան գլխաւորապէս այս հրէշային արարքները, հասաւ առաւելագոյն չափով մը իր փափաքին, վասնզի այս հրէշը, տարագրուածներու ապահուած ըլլալու լուր առանալէն յետոյ, իր մօտ կատարուած դիմումի մը, պատասխանած էր գաժան անգթութեամբ մը.

— Ես չեմ ուզեր որ իմ շրջանակիս մէջ Հայերուն հետ անգամ մնայ, Արաբիա գացէք եւ հոն հիմնեցէք Հայաստանը։

Ե.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ա.

ԿԵՍԱՐԻԱ ԻՐՐ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԿԵԴՐՈՆ

Իր աշխարհագրական դիրքը առեւտրական կեդրոն մը դարձուցած է կեսարիան, ինչպէս իրաւամբ գրուած է Բրիտ. Համայնագիտարանին մէջ (Դ. հտ. 1911–1912ի տպագ.)։ Արդարև, ինչպէս տեսնուեցաւ, ան անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ առեւտրական կայան մը եղած է։ Պատմական կանէշը, հնագոյն աշխարհի վաղեմի առեւտրական մեծ կեդրոններէն մին, որ Ասորեստանցիք հիմնած էին իրր առեւտրական քաղաք, մօտն էր կեսարիոյ, որ պահեց միշտ իր այդ առեւտրական նշանակութիւնը, վասնզի անկէ կ'անցնէր Միջոպէն Եփրատ տանող հին ճամբան, և պարսկական «Արքայական ուղին» որ Սարտիկէն Շօշի կը միացնէր։ Նոյնպէս անիկա կը գտնուէր այն Հռոմէական մեծ ճամբուն վրայ որ Եփեսոսէն սկսելով դէպի Արեւելք կ'երթար։

Կեսարիա իր երբեմնի մեծ ու բազմամարդ և բարգաւաճ քաղաքի համբաւը կը պարտէր թերեւս իր դիրքին և անոր հետեւանք առեւտրական շարժման, որ միշտ աշխոյժ եղած է Փոքր Ասիոյ այս կեդրոնավայրին և շատ մը համբաններու իրար խաչաձեւող տեղւոյն վրայ կառուցուած այս քաղաքին մէջ, որ բնութենէն օժտուած չէր հարուստ արգիւնաբերութեամբ մը։

Հակառակ զարհուրելի պատահարներուն և պատերազմական տագնապներուն՝ որոնց առարկայ եղած է այս քաղաքը, որ քանիցս քանդուած, կործանուած և ջարդուած է, սակայն միշտ վերաշինուած և նուազով առեւտրական շարժումի կեդրոնավայր դարձած է։

Իսլամական լուծի ենթարկուելէ յետոյ, մասնաւորապէս Սելճուկեան տիրապետութեան շրջանին, անիկա դարձեալ կը նկատուէր առեւտրական կեդրոն մը։ Օսմ. տիրապետութեան շրջանին ալ անիկա պահեց իր առեւտրական կեդրոնի հանգամանքը որ իր վաղեմի յատկանիշը եղած էր։

Անիկա համբուն վրան էր բոլոր կարաւաններուն որոնք Սուրիա, Միջագետք, Իրան և մինչև կեդրոնական Ասիա կ'երթային, նոյնպէս Արեւելեան Միջերկրականի հաղորդակցութեան ուղին էր, ինչպէս նաև Սեւ Ովկիանոսի ծովեզերքը երկարող համբաները անկէ կ'անցնէին։ Այս պատճառով Կեսարիոյ շուկան միշտ ոգեւորեալ եղած էր, որչափ ատեն որ երկաթուղիները չինուած չէին։ Անշքացաւ մասամբ երբ Ալեքսանդրիոյ գիծերը, զինքը անտեսուած թողուցին։ Հիմա դարձեալ երեք ո՛չ առեւտրական գէթ հարստարարութեան կեդրոն մը դարձնելու ծրագիրը կը մշակուի թուրք հանրապետական կառավարութեան կողմէ որ Կեսարիան երկաթուղիներու գիծերով խաչաձեւել տուաւ և զայն յարաբերութեան դրաւ թէ՛ Սեւ Ովկիանոսի և թէ՛ Միջերկրականի եզերքներուն հետ, և թէ զայն կապեց Սուրիոյ և Իրաքի, ինչպէս նաև Կ. Պոլսոյ և Իզմիրի հետ։

Կեսարիա, Օսմ. տիրապետութեան սկիզբներէն, պատերազմական գօտիի մէջ գտնուած չըլլան մը եղած է, իսկ յետոյ ալ շարունակ գրեթէ բանակատեղի մը կամ զինուորական կայան մը, Տաւրոսի լեռներուն մէջ որջացած թուրքմէնէն, Ֆքյար և այլ ցեղերու դէմ գործող ոյժերուն։ Նոյնպէս անիկա իբր համբան կամ անցքը բանակներուն, որոնք դէպի Սուրիա կամ պարսկական հակատ կը մեկնէին, ենթարկուած է այն բոլոր չարիքներուն որոնք սովորաբար կը գործադրուէին թուրք բանակներու կողմէ ընդդէմ խաղաղ բնակչութեան և այն կողոպուտներուն որոնք կը կատարուէին էշենիչէրիներու կողմէն։ Տեսնուեցաւ (տես էջ 588–9) արդէն թէ ինչպէս օրինականացուած էր այն կողոպուտը կարգ մը տուրքերով, որոնք հարկադրուած էին վճարել բանակներ հիւրընկալող քաղաքները։ Այս պաշտօնական մասն էր կողոպուտին, Անոնցմէ զատ անպաշտօն և բոլորովին քմահաճօրէն գործադրուած կողոպուտը կար որ նոյնքան կամ աւելի անտանելի էր։

Սակայն ինչպէս ամէն չարիք իր հետը կը բերէ բարիք մը, բանակներու անցքին վրայ գտնուիլը կամ բանակատեղի մը դառնալը քաղաքի մը՝ իր անպատեհութիւններուն հետ կը բերէր նաև իր առաւելութիւնները անոր, գէթ նիւթական տեսակէտով, վաճառքի այդ պատճառով կ'առեղծուէր առեւտրական շարժում։

Տեսնուեցաւ արդէն (տես վերը, էջ 596) թէ ինչպէս Շահ Իսմայիլ 1499ին երբ կեսարիա մտաւ, հրամայեց ամէն ինչ գնել վճարումով և սպառնացաւ մահով պատժել ան որ պիտի յանգգնէր բան մը առնել անվճար։

Ասիկա Թշնամի բանակի մը մուտքին պահուն կատարուած է։ Իսկ Օսմ. բանակներու իրր իրենց երկիրը՝ կեսարիայէն անցքն ալ ունեցած է նմանօրինակ հետեւանքներ, այսինքն առաջ բերած է առեւտրական չարժում, վասնզի Շահ Իսմայիլի կեսարիոյ մէջ 1499ին արձակած հրամանին վկան՝ ձիովան Մարիա Անճիոլելլօ, որ 18 տարի յետոյ (1517), ընկերացած է Օսմ. բանակներուն Սուլթան Սելիմ Ա.ի Եգիպտոս արշաւած ատեն, կը նկարագրէ թէ ինչպէս կը պարենաւորուէին Օսմ. բանակները։ Իր ըսածներէն կը հասկցուի թէ արդարև բանակներու անցքը առեւտրական չարժում կը առեղծէր։ Ան կ'ըսէ թէ զարեեաւորումը մեծ խնամք ու ջանասիրութիւն կը պահանջէր՝ բանակը առատութեան մէջ պահելու համար։ Ասոր համար երկու արիւեմիճիներ ճշտակուած էին։ Ասոնց պարտականութիւնն էր, երբ Մեծ Թուրքը պատերազմի երթար, լուր ղրկել որ մը առաջ ժողովուրդին իմաց տալու համար թէ բանակը պիտի իջեւանի այդ երջանիկ մէջ։ Եւ այս երջանիկներու կառավարիչներ եւ իշխանները կը հայթայթեն առատութեամբ պարէն բանակին համար եւ ամէն ապահինաի մարդիկ կամովին կու գան, որպէսզի վաճառեն իրենց ապրանքները, ինչպէս նաեւ բարեկամութեան եւ բարեգալուստ ըսելու համար, կատարելապէս վստահ ըլլալով, որ ոչ մի բռնութիւն պիտի չկատարուի, իրենց վերաբերմամբ եւ վա՛յ ասոր որ կը համարձակի բռնութիւն կատարել ասոնց դէմ, քանի որ այնպիսին կը պատժուի։ Նոյնպէս բանակատեղի կ'երթային շատ վաճառորդներ, ինչպէս մսավաճառներ, հացագործներ, խոհարարներ եւ ուրիշ շատեր, որոնք ապրանքներ կը գնեն դուրսէն եւ կը բերեն բանակատեղին շահելու համար, եւ այս առեւտուրին մեծ ու հարուստ մարդիկ եւս կը մասնակցին։ Եւ բոլոր ասոնք, որոնք այս առեւտուրով կ'զբաղին, կը պատսպասուին իշխանութեան կողմէ, այն ամէն բանի մէջ որ կը ծառայէ բանակին մատակարարութեան, այնպէս որ ամէն ժամանակ երբ բանակը ապարէզ կուգայ, եթէ ճանապարհներ պատռուած չեն բռնամիին կողմէն, մեծագոյն առատելութիւնը կայ» (Յ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Երեւան, 1932, էջ 260)։

Ահա զատ նոյն ուղեգիրը կը նկարագրէ պատերազմի ժամանակ բանակին Թշնամիին երկիրը առաջանալէն յետոյ, ասոր պարենաւորման եղանակը որ նուազ հետաքրքրական չէ, սակայն մեր նիւթէն դուրս կը մնայ։ Միայն ինչ որ հետաքրքրական է և կ'արժէ որ վեր առնուի սա իրողութիւնն է որ օտարական ականատեսը կը չեշտէ ըսելով թէ զարեեթ անհատական բան կը թուի ասոնց համար որ չեն տեսած, մանաւանդ Ուզուն Հասանի դէմ կատարուած այս արշաւանքի ընթացքին, երբ թուրքը կանոնաւոր վճարումէն զատ, երեմ ամառան կանխավճար կ'ընէր...» (Յ. Յակոբեան, նոյն, էջ 262)։

Ասոնք կը հաստատեն թէ բանակին պարենաւորումը հնարաւոր ընծայելու և ժողովուրդը քաջալերելու համար որ անվերապահ իր մթերքը տրամադրէ, գրաւում չէր կատարուեր և ամէն ինչ վճարումով կ'առնուէր, այնպէս որ բանակին պէտքերը հոգալու համար շատեր նոյնիսկ չահու համար հեռու տեղերէ ապրանք կը բերէին և կը վաճառէին։ Բանակներու անցքը այսպէս առաջ կը բերէր իր համբուն վրայ գտնուած քաղաքներուն մէջ առեւտրական չարժում։ Նոյն-

պէս առժամապէս կամ մշտական բանակատեղի դարձած քաղաքները զօրքին ներկայութենէն թէև կը տառապէին սակայն նոյնպէս նիւթապէս կ'օգտուէին։

Կեսարիա, իբր համբուն վրայ գտնուած քաղաք մը գրեթէ միշտ անցք տուած է դէպի Մովկաս, Պարսկաստան, Սուրիա և իրաք գացող բանակներու։ Կեսարիա, նոյնպէս երկար տեղ եղած է բանակատեղի, իբր յարմարագոյն կայան դիրք բռնելու համար մասնաւորապէս Տաւրոս լեռնաշղթային վրայ որչափ ըմբռստ ցեղերու և անոր կիրճերէն անցնելով դէպի Փոքր Ասիա արշաւել փորձող եգիպտական բանակներու առաջխաղացման դէմ։ Հետեւաբար անիկա ստիպուած է հանդուրժել զինուոր և բանակ հիւրընկալող քաղաքներու ենթարկուած սովորական անպատեհութիւններուն, մինչեւոյն ժամանակ նպաստաւորուելով՝ առեւտրով։

Կեսարիա այս պատճառով ունեցած է բաւական բարգաւաճ վիճակ մը տնտեսապէս, անշատ իր իրր կեդրոն և կարաւաններու ճամբայ ունեցած նշանակութենէն, որ գրեթէ միշտ պահեց։ Անիկա երբեմն շատ աւելի բարգաւաճ ու փայլուն վիճակ մը ունէր, երբ հաղորդակցութեան միջոցները նախնական էին և կեսարիա Արեւելեան Փոքր Ասիոյ առեւտրական կեդրոնը կը հանդիսանար (Բրիտ. Համայնագ.)։

Թրքական երկիրները որչափ ատեն որ փակ էին Եւրոպական ճարտարարուեստին համար, կեսարիա արեւելեան ապրանքներու համար հրապարակ մը կը ներկայացնէր, իսկ 1830ական թուականներէն յետոյ երբ Թուրքիա կարեւոր սպառումի շուկայ մը դառնալ սկսաւ եւրոպական ապրանքներու համար, կեսարիա դարձեալ պահեց իր դիրքը իրր կեդրոն մը և կարեւոր դեր մը կատարեց չրջակայ գաւառներու համար, խոշոր սպառումի վայր մը հանդիսանալով, և առեւտրական փայլուն վիճակ մը ունենալով։

1890էն յետոյ կեսարիոյ առեւտրական շարժումը մասամբ անկումի ենթարկուեցաւ, վասնզի քաղաքին հաղորդակցութեան միջոցները Շեացին նախնական և երկաթուղիի այն ողնասիւնը որ գերմանական աշխարհակալութիւնը ծրագրած էր Կ. Պոլիսէն Պաղտատ առաջացընել, մինչ մինչև Բիւզանդի հասած էր։

Կեսարիա հեռու կը մնար այդ մայր գիծէն և դժուար էր իրեն այդ պայմաններու մէջ հայթայթիլ ըլլալ չրջակայ գաւառներուն։ Ասով հանդերձ անիկա չկորսնցուց բոլորովին իր առեւտրական կեդրոնի դիրքը։

Vital Cuinet (La Turquie d'Asie, Ա. հտ. 315) խօսելով կեսարիոյ և չրջակայից վաճառականական շարժման վրայ, կ'ըսէ թէ «Հակառակ իր ծովէն մեծ հեռաւորութեանը, առանց երկաթուղիի եւ հազիւ ատաշած ճամբաներով, կեսարիա դեռ կը կրէ դրամը այլ ժամանակներուն ուր անիկա եղաւ առեւտրական կեդրոնը Փոքր Ասիոյ։ Իր բնդարձակ շուկաները, որոնք կը քաւին ոչինչ ունենալ նախանձելու Կ. Պոլսոյ շուկաներէն, դեռ կեանքով լի են։ Անիկա ունի վեց յայնանիստ քերվան–սարայներ եւ հոն կը տեսնէ մարդ, մանուածոյ ամառ եղանակին. ձրջիլը ուղեւորու երկար շարքերու, եւ ջորիներու եւ էշերու խումբերու, ամէն տեսակ ապրանքներով բեռնաւորուածը։

Արտածութեան նիւթերն էին տեղական ճարտարարուեստի արտադրութիւնները, ինչպէս ապխտած, բամպակ և բուրդ մանածոներ,

գորգեր, կապերտներ, կաշի և մոքթ, գործուած պղինձ և այլ, և երկրագործական արտադրութիւններ, ինչպէս ալաժահրին կամ դեղնուկ(1) (ճէնճի), կուտ, չոր պտուղներ, մինչև իսկ ծիրանի կուտ որ կը ծախուի Կ. Պոլսոյ շաքարավաճառներուն։

Տարեկան միջինը կեսարիոյ Սանճագին արտածութիւններուն 1890ական թուականներուն, այսինքն Vital Cuinetի գործը պատրաստած օրերուն, կը գնահատուէր 650000 օսմ. հնչուն ոսկի կամ 15 միլիոն ոսկի ֆրանք։

Arthur Guy՝ այս թուուած արտածութեան նիւթերուն վրայ կ՚աւելցընէ նաև երչիկն իբր յարակից ապրեստին, կտաւատի իւղ (պէզիր եաղը), բուրդ գօտիներ, այծի մազէ կերպասներ (uoճ), և W. G. Blackie (A. General Dict. of Geography, հտ. Բ. էջ 40), գազի խէժ (ֆիթրէ), գղիմոր, որոնք ալաժահրին հետ Զմիւռնիա կը ղրկուէին արտածմանն համար, տօրոն և կապոյտ ներկ մը որ կը պատրաստէին գինիի դիրդէն։ Իսկ Բնաբխարհիկ Բառարան իբր արտածութեան նիւթեր կը յիշէ նաև սեկը (սախտիան), չգործուած բուրդ, մանուածներ, կտաւ, և նարինճ (Ծաղիկ. Ա. տարի, թ. 42) կ՚աւելցնէ նաև աֆիոնը։

Իսկ ներածութիւնները, կը բաղկանային ըստ V. Cuinetի բամպակէ, պղինձէ, և երկաթէ և այլ մետաղներէ, չուխայէ, ծխախոտէ, բրինձէ, շաքարէ, խահուէէ. քարիւղէ և անգլիական, ֆրանսական և ամերիկեան արտադրութիւններէ որոնք կը ներածուէին գլխաւորապէս Մերսինի նաւահանգիստէն և երբեմն ալ Յամանէնէն, որ նուազ հեռու, եղաւ նախամեծար համարուած համբան այն բոլոր արտադրութեանց համար որոնք Կ. Պոլիսէն անցնելով կու գային կեսարիա։

Տարեկան միջինը ներածութեանց կը հասնէր մօտաւորապէս 400000 թրքական ոսկեդրամի կամ շուրջ 9 միլիոն ոսկի ֆրանքի(2)։

Կեսարիոյ գաշտին հացաբոյսերը տեղական սպառումին անբաւական ըլլալով, Պօզուգէն կը հայթայթուին հացեղէնք։

Ինչպէս կը տեսնուի բաւական կարեւոր առեւտրական շարժում մը կը կատարուէր, և դիտելի է որ կեսարիա ըլլալով հանդերձ անբերրի և նուազ արգասաբեր երկիր մը, առեւտրական կշիռը ի նպաստ իրեն էր 250000 օսմ. ոսկիի առաւելութեամբ մը, քանի որ իր արտածութիւնները, այսքան ոսկիի առաւելութիւն մը կը ներկայացնէին։

Եթէ այս տարբերութիւնը կրնայ հարստութեան կուտակում մը նշանը համարուիլ, կեսարիոյ մէջ այդ կուտակումը կը կատարուէր, և ապահովաբար առաւելագոյն չափով Հայոց քով, քանի որ առեւտրական շարժման գլխաւոր գերակատարները գրեթէ միայն Հայերն էին։

---

(1) Տունկ մը որմէ կը պատրաստուի դեղին ներկ։

(2) Թէ՛ արտածութեան և թէ՛ ներածութեան համար V. Cuinetի թիւերը, նոյնութեամբ առած են Arthur Guy (La Grande Encyclopédie) և Բնաբխարհիկ Բառարան։ Ասոնք և Բրիտանական Համայնագիտարանը առեւտուրի մասին Cuinetի տուած տեղեկութիւններն ալ նոյնութեամբ կ՚իւրացնեն գրեթէ։

ՀԱՑԵՐԸ՝ ԻՐ ԱՌՆԻՑՐԱԿԱՆ

Արդարև կեսարիոյ Հայերը հակառակ Թուրքերու վայելած ամենաարձակ ազատութեան և իրենց ալ բռնութեան և կաչկանդումի մէջ ապրելու հարկադրուած վիճակին, անոնցմէ շատ աւելի բարեկեցիկ էին, որովհետև Հայերը տիրապետած էին առեւտրականն չուկային և իրենց ձեռքերուն մէջ ունէին բոլոր առեւտուրը, ինչպէս նաև արուեստները և արհեստները և գիտէին տնտեսել իրենց վաստակը և շահը, ապրիլ տնտեսագիտօրէն, համաձայնեցնելով իրենց շահը՝ իրենց ծախքերուն և մանաւանդ խնայելով, վասնզի կեսարացի Հայուն առաջին մտածումն էր հարստանալ, քանի որ գիտէր թէ այս կաշառակեր երկրին մէջ միայն դրամի ուժովը էր որ կրնար պահել իր ֆիզիքական գոյութիւնը:

Մինչ Թուրքը իրեն անընդունակ, և վարժ կողոպուտով և անաշխատ յափշտակութեամբ ապրելու, ինչպէս նաև ցոփ կեանքի սիրահար, բազմակին կեանքովը հեռու էր տնտեսապէս իր վիճակը բարւոքելու ընդունակութենէն, և միշտ տնտեսապէս ստրուկն էր հպատակ ազգերուն, հակառակ այն բազմաթիւ առանձնաշնորհներուն և առաւելութիւններուն որոնք իրը իսլամ և իրը տիրող իրեն սեփականեցուցած էր:

Հայը իրաւունք չունէր հողատէր դառնալու բստ այն անգիր օրէնքին թէ «Կեավուրըն եազրտա մալը օլմազ», իսկ իրը մշակ կամ երկրագործ-բանուոր ծառայելու միջոցն ալ չունէր երկրագործութեան մեծ յարմարութիւններ չներկայացնող այս երկրին մէջ, ուստի ստիպուած էր ապրիլ կա՛մ առեւտուրով և կա՛մ արհեստով:

Մասնաւորապէս պէտք է նկատի ունենալ թէ Օսմ. տիրապետութեան սկիզբներէն, տեղւոյն հին Հայերը բռնի տեղահան եղած էին և տարուած՝ Կ. Պոլիս և ընչազուրկ Հայեր յետոյ եկած հոն տեղաւորուած էին արեւելեան գաւառներէն կամ Պարսկաստանէն, և այս ամէն միջոցէ զուրկ Հայերը, տիրող պայմաններուն մէջ, իրենց ապրուստը հայթայթելու համար, ուրիշ հնար չունէին եթէ ոչ կամ իրենց ձեռքի հարստարութեան վաստահիլ կամ իրենց մտքին հնարիմացութեան:

Այս պատճառով աւանդաբար և սերունդէ սերունդ փոխանցմամբ կեսարիոյ Հայոց մէջ սրուած են առեւտրականի, արհեստաւորի, նախաձեռնողի, օգէն, չուրէն և նոյնիսկ քարէն հաց հանողի կարողութիւնները, որոնք իրենց յատկանշական ձիրքերը եղած են:

Կեանքի պայքարը՝ անոնք մղած են բացարձակ գժնդակ պայմաններու մէջ, այլ սակայն պատուով, և իրապէս տիրացած են քաղաքին տնտեսական շարժման իրենք տէր դառնալով վաճառականութեան բոլոր ճիւղերուն, արհեստներուն, հարստարարգործութեանց և արուեստներուն, վասնզի մեծամասնութիւն կազմող տեղացի Թուրքերը —առհասարակ իսլամացած քրիստոնեաներու սերունդները— կը ներկայացնէին անընդունակ տարր մը, և իսլամութիւնը անոնք նկատած էին առանձնաշնորհ մը, իրենց բնականէն քրիստոնեաները կողոպտելով և կեղեքելով անաշխատ ապրելու: Անոնք

ապրականուած տարբր մըն էին: Եդիա Եդիազարեան կ'ըսէ թէ անոնք գծոյլ, ճեղգ, եւ վայրագ են. չունին բնաւ ուրիշ միջավայրերու յարմարելու առակութիւն, աշխատելու ու յառաջդիմելու ձգտումներ: Կեսարիայէն դուրս երկչոտ, կասկածամիտ ու բացարձակապէս անճարակ են: Կ'ապրին նախնական աշխատութիւններով եւ իրենց կենցաղը հազիւ թէ տարբերութիւն ունի նախնական մարդոց կենցաղէն» (Ձեռ. Եդիազարեանի):

Անոնք հին ժամանակներէն սկսեալ տիրապետողի յատկանիշներ ունեցած են և արհամարած՝ արհեստները և վաճառականութիւնը որոնք քրիստոնեաներուն լքած են իբր տիրողի անվայելուչ անարգ գործեր:

Միմէոն Դպիր Լեհացի որ 1617ին այցելած է Կեսարիա, քաղաքին Թուրք բնակչութեան վրայ խօսելով կ'ըսէ թէ «Ղայսարու տանիկն՝ խիսս չար է եւ վատ. առքի (= ամրոցի) էմիրէ են, հաւատոց բճամիճ» (ՀԱ. 1935, էջ 90):

Այդ էմիրները բնական է չէին գրազէր առեւտուրով և վաճառականութեամբ, և քրիստոնեայք, մանաւանդ Հայերն էին որ առեւտրական մարզին մէջ կը գործէին: Նոյն այդ Լեհացի դպիրը իբր ականատես կը վկայէ թէ Կեսարիոյ Հայերուն մէջ կային «փարթամ վաճառականներ եւ խոճայի անվանի մեծատուներ էր» (նոյն):

Այս «փարթամ վաճառականներ»ները և «անուանի մեծատուներ»՝ այսինքն «հռչակաւոր հարուստ» խոճաները, իրենց հարստութիւնը դիզած էին վաճառականութեամբ որուն ասիական հիւղին մեծ վարպետներ էին Հայերը, այդ ժամանակամիջոցին, ինչպէս հաստատուած է բազմաթիւ վկայութիւններով:

Միայն թէ այդ վաճառականութեան ընթացքը մեծ տարբերութիւն ունէր վերջին ժամանակներու վաճառականութենէն:

Հայերը երկար ատեն Միջերկրականի և իր ծովու նաւահանգիստները կը փոխադրէին կարաւաններով ասիական վաճառքներ, նոյն իսկ Կեդրոնական Ասիայէն և հոն վենետիկեան, ձենովական և այլ նաւերու կը յանձնէին: Ջուղայի Հայ խոճաներու գլխաւոր հարստութեան աղբիւրը այս էր:

Ցետոյ Հայերը նախաձեռնարկ ու յանդուգն, հետզհետէ աւելի ընդարձակեցին իրենց գործառնութիւնները և նոյնիսկ եւրոպական կեդրոններու կամ արեւելեան ապրանքներու չուկաներուն մէջ իրենց ներկայացուցիչները՝ ունեցան կամ իրենք իսկ իրենց ապրանքները ծովէն անդին փոխադրելու և անձամբ վաճառելու նախաձեռնութիւնը: Հայ վաճառականներէն անոնք որ անձամբ իրենց ապրանքները կը բերէին, իրենց վաճառքը ծախելէ յետոյ եւրոպական ապրանքներ կը գնէին և անոնք կը տանէին Արեւելք հոն ծախելու համար:

Հայոց Եւրոպա փոխադրած ապրանքներուն մէջ առաջին տեղը գրաւող ապրանքը մետաքսն էր, որ Կեդրոնական Ասիայէն կ'ստանային: Ասկէ զատ անոնք Եւրոպա կը փոխադրէին մամ, մանած, բամպակ, ուղտի սուկ, խահուէ, կտաւեղէն, մորթ, գղիմոր, խաչնդեղ, սանկամանի, այծի սուկ (թիֆթիֆ), մազիլ (գաղբան), գաճաղ, ադուճակ (ոչլագեղ), աֆիոն, սոսր, պիստակ, ծխամանն, սեկ, լեզակ եւլն.: Նոյնպէս Եւրոպա կը տանէին ցիտի, Դաղաստանեան սուկ, կերպասներ, և ոսկեթել կամ այլ տեսակ Դամասկեան գործածներ և թանկագին քարեր:

Իսկ ի գարձին Հայ վաճառականները կը տանէին տեսակ տեսակ ապրանքներ և ձեռագործներ, մանաւանդ հիւսուած դիպակներ և աղկուածներ, Անգլիական կամ Հոլանտական չուխաներ, վենետիկեան ապակի, հայելի, սկիներ, ուլունք, տեսակ տեսակ զարդեր, ժամացոյցներ, սաթ, օճառ, ծխամուրճներ, մկրատներ եւն.։

Ինչպէս կը տեսնուի այն ատեն առեւտրական շարժումը բոլորովին տարբեր ուղղութիւն մը ունէր։

Կեսարիա հաստատուած Հայերը՝ ծագումով Պարսկաստանէն կամ Կիլիկիայէն իրենք ալ մասնակցած ըլլալ կը թուին ասիական այս վաճառականութեան որուն ծանօթութիւնը ունէին հաւանօրէն։

Կեսարիա իբր առեւտրական համբաւներու վրայ գտնուած վայր մը բնական է որ մաս պիտի ունենար այս առեւտուրին մէջ։ Ասկէ զատ պէտք էր տեղական ապառուճն ալ նկատի ունենալ։ Հոն անշուշտ արեւելեան կերպասներ, համեմներ, ներկի նիւթեր, ինչպէս նաև թանկագին քարեր և նախշուն սփիւռներ ապառում ունէին, ուստի հոն կը բերուէին ապահովաբար։ Նոյնպէս Եւրոպայէն ներածուած վաճառքները, չուխան, ապակին, հայելին, սկիները, ուլունքները, մկրատները և այլ, հոն իրենց յաճախորդները ունէին։

Հետեւաբար Հայ Խօճաներու համար չուկայ մը կը ներկայացնէր Կեսարիան, ուր ինչպէս կ'երեւի ասիական այդ վաճառականութիւնը իր ներկայացուցիչները ունեցած է։ Այս վաճառականները, ինչպէս Ասիական ցամաքային առեւտուրին գլխաւոր դերակատար իրենց միւս ազգակիցները, ինչպէս կը տեսնուի, անձամբ մինչև Եւրոպա ալ գացած և վաճառականական խոշոր ձեռնարկներ կատարած են։

Ասոր գլխաւոր փաստը կու տայ մեզի այդ ժամանակի Ասիական վաճառականութեան եւրոպական կեդրոնները հանդիսացող մեծ շահաստաններու մէջ Կեսարացի Խօճաներու գոյութիւնը։

Այսպէս՝ Ատրիականի թագուհին վենետիկ որ գլխաւոր կայանն էր գրեթէ երկար ատեն Ասիական վաճառականութեան, ինչպէս կը տեսնուի ունեցած է Կեսարացիներ իր Հայ բազմաթիւ վաճառականներուն շարքին։

Հոն մասնաւորապէս կարեւոր դեր կատարած են Թէոտոր Կեսարացիի որդի՝ Դէորգի սերունդները։

Դէորգ (1512–1608 Ապրիլ 20†) որ կ'ապրէր մինչ Նորդութեամբ կամ Ներմարութեամբ և թարգմանչութեամբ, կը թուի թէ ժզ. դարուն կէսերուն հաստատուած է վենետիկ և հոն զբաղած է Արեւելեցիներու, մասնաւորապէս թուրքերու գործերով, վաճառի ծանօթ ըլլալ կը թուի թուրքերէնին։

Այսպէս, 1565 Օգոստ. 13ին փոխանորդութիւնը կ'ստանձնէ մեծ խալէի (նաւ) մը տէր Իսա Բէյիսի, անոր մէկ պահանջը գանձելու համար (Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Հայ վեցեաս., էջ 479-480)։ Այդ թուականէն յետոյ զանազան թուականներով (1571, 1574, 1577 եւայլ) այս տեսակ գործառնութիւններու մէջ իր յիշատակութեան կը հանդիպինք (Հայ վեցեաս., էջ 293-294)։

Դէորգ, որ կ'երեւայ թէ շահաբեր գործառնութիւններ ունեցած է մինչև 1596, նշանաւոր մինչորդի և վաճառականի մը հետ որ կը կոչուէր Մարկոս Մուրատ որդի Յակոբի, արդէն 1593ին հողատիրութեան ձեռնարկ կ'ընէ և ընդարձակ հողեր կը գնէ վենետիկի նա-

հանգիյն նօալէ (Noale) գաւառին Սալցանոյ (Salzano) գիւղին Վիլլատիկա (Villatica) կոչուած մասին մէջ, և 1596ին կը քաշուի իր գործէն։

Գէորգ ամուսնացած էր վենետիկի մէջ Հայոց տան պահապանին Սիմոնի աղջկան հետ, որմէ ունեցած էր երկու մանչ զաւակներ (Ստեփան և Սիմոն) և հինգ աղջիկներ։ 1607 Օգոստ. 8ին կտակով մը իր ունեցածը միայն մանչերուն թողլով կը մեռնի 1608 Ապրիլ 20ին։

Իր զաւակներէն Սիմոն չի յիշատակուիր ուստի կը կարծուի թէ վաղամեռիկ եղած է (Հայ Վեներ., էջ 300), իսկ Ստեփան կը գործէ իբր հողատէր և կ'զբաղի հողերու առուծախով (1620–1639) (նոյն, էջ 301–303)։

Ստեփան որ իր կարգին ամուսնացած՝ և ունեցած էր երկու զաւակ՝ մին աղջիկ և միւսը՝ մանչ, իր տղան կոչած է մեծ հօրը անունով՝ Գէորգ։ Այս վերջինը վենետիկի Հայ գաղութին մէջ կարեւոր դեր ունեցած է (նոյն, էջ 302–303)

Այսպէս Թէոտոր կեսարացիի տոհմը 120 տարի վենետիկի մէջ կարեւոր դեր կատարած է։ Մտածել թէ Գէորգ Թէոտորեան միակ կեսարացին է որ վենետիկ ապրած և արգիւնաւորած է, մեծ սխալ մը պիտի ըլլար, անշուշտ ուրիշ բազմաթիւ կեսարացիներ ալ կային, որոնց յիշատակը մեզի չէ հասած։

Ասոր ապացոյցն այն է որ ուրիշ շահատաններու մէջ կը հանդիպինք նաև կեսարացիներու հիշդ այդ գարուն։

Այսպէս Ատրիականի եզերքը գտնուող հնագոյն քաղաքներէն մէկուն՝ Անգոնայի մէջ ուր Հայք վաղեմի ժամանակներու իսկ երթեւեկ ունեցած էին, ժէ. գարուն (1626) կու գան կը հաստատուին Հայ և Ֆարսիկ վաճառականներ, որոնց մէջ կային կեսարացիներ ևս, որոնցմէ մին էր վերոյիշեալ Թէոտոր կեսարացիի մէկ ուրիշ զաւակը՝ Յովսէփ կեսարացի՝ որ կը մեռնի 1627ին (Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Միսականց, էջ 452) հաւանօրէն անզաւակ վաճառի յանձնարարած էր իր գործակալ և խաչերդայր Գալուստ Ուղուրլուի(1) որ իր ստացուածքները առնէ Անգոնայի Հայոց Տան վերակացու-բարդոյէ և տայ Մարկոս Ջաքարեան սարկաւագին, որ իր ազգականն էր (Հայ Վեներ., էջ 300) և հետեւաբար հաւանօրէն ինքն ալ կեսարացի։

Նոյնպէս Լիվոռնօ, որ Թոսքանայի մեծ դքսութեան ծովային գուռն էր և արեւելեան ապրանքներու մթերանոցը, ժԶ. և ժէ. դարերուն կը հիւրընկալէր կեսարացի խոճաներու բազմութիւն մը որոնք հոն հաստատուած էին, 1591էն յետոյ, երբ Ֆէրտինանտ Թոսքանայի դուքսը հրաւիրած էր Հայերը՝ միւս ազգերու հետ գալու և բնակելու Լիվոռնօ, անոնց տալով արտօնութիւններ և առանձնաշնորհներ (Մեսրոպ վրդ. Ուղուրլեան, Պատմութիւն Հայոց Գաղթականութեանց ի Լիվոռնոյ, Վենետիկ, 1891, էջ 44)։ Կեսարացիք՝ Զուղայեցի, Վանեցի և Զմիւռնացի Հայ վաճառականներու հետ, որոնք հոն կը տանէին արեւելեան վաճառքներ, իրենք ալ հոն հաստատուած են (նոյն, էջ 45)։

1646ին հոն կը գտնուէին հետեւեալ կեսարացիները.

---

(1) Կարելի է ենթադրել թէ կեսարացի մըն է, քանի որ խաչերդայր էր։

Գայրամ Զէլէպի որդի Խօճա Հալապլիի
Խօճա Գուտակ Դաթըրճեանց
Սիմոն Զէլէպի որդի Խօճա Թումայի
Խօճա Գօդոս որդի Ուզունեաբմասի
Խօճա Փանոս Աբելեանց
Խօճա Գայրամ որդի Էմիր Գալուն

և 1656ին հոն կը հանդիպինք
Խօճա Ալան որդի Գօդոսի (ճոյն, էջ 50)։

Ցաչերդ գարուն նոյնիսկ կեսարացի առեւտրականը կը գտնենք հեռաւոր Հալանտայի մեծ չահաստանը՝ Ամպերտամ, ուր կը տեսնենք գացած իզմիրի համբով՝ օրինակի համար կեսարացի Ցովհաննէս մը (Ա. Սարուխան, Հոլլանտան եւ Հայերը ԺԶ.–ԺԹ դարերում, ՀԱ. 1926, էջ 580)։

Այս կեսարացի վաճառականները անշուշտ բոլորովին իրենց յարաբերութիւնները խզած չէին իրենց ծննդավայրին հետ և հոն ալ ապրանք կը ղրկէին և անկէ վաճառքներ կ'ստանային, և այդ վաճառականութեան չնորհիւ գարձած էին «փարթամ վաճառականներ և քանուանի հարուստներ»։

Սիմէոն Դպիր Լեհացի, անոնց յիշատակութիւնը ըրած առեն սակայն անմիջապէս կը յարէ թէ «բայց աղքատն աւելի էր», ինչ որ անմեկնելի չէ, վասնզի ինչպէս յայտնի է այդ թուականէն դեռ քիչ առաջ քաղաքը ենթարկուած էր նշանաւոր աղէտներու, սովի, ճգնաժամներու ապստամբութեան պատճառով ապստամբութեանց և տեսակ տեսակ հարստահարութեանց, և քաղաքը դատարկացած էր՝ այնքան որ Սուլթան Մուրատ Դ. 1628ին հարկ դատեց գործման մը խորհիլ, ինչպէս ըսուեցաւ։

Երբ Սիմէոն դպիր Լեհացի հոն կ'այցելէր, 1617ին, գատարկացած քաղաքը, կը գտնուէր բռնակալներու գուլումին տակ և քաղաքին չուկային մէջ «սակաւ մարդ ի ճմա կ'երեւիցես», երկու գլխաւոր պատճառներով —ինչպէս ինքն կ'ըսէ— «մի որ ձէլալիճ ասեբել էր եւ մի որ Ասճի էմիրի զուլումէճ չեճ ի գալ ըէճլիճ ասճել» (ՀԱ. 1935, էջ 91)։

Այդ գժնդակ պայմաններուն մէջ ուր քիչ առաջ ապրած էր բռնվանդակ Ասիատլուն, ինչպէս նաև կեսարիան, ուր կոտրած, յափշտակութիւն, աւազակութիւն, սով և մանաւանդ անիշխանութիւն ընդհանուր եղած էր, բնական է Հայոց ներքնական բարեկեցութիւնը քայքայուած էր և ասոր համար էր որ Հայերու մեծամասնութիւնը աղքատացած։ Սակայն հակառակ տիրող այդ աննպաստ պայմաններուն, Ասիոյ էմիրի գուլումին, և քիչ առաջ պատահած աղէտներուն, ամբողջ չար և վատ տաճիկ հասարակ թշնամի էմիրներով լեցուն բնակչութեամբ քաղաքի մը մէջ, Հայերը կը պահէին վաճառականութիւնը իրենց ձեռքերուն մէջ, թէև որոշ է որ ծր. գարուն նոնք այլեւս չունէին նախորդ փարթամութիւնը վասնզի եւրոպական տարազագործութիւնը կամաց կամաց կը մրցէր ասիականին հետ և անոր տեղը կը գրաւէր։ Սակայն միշտ ասիական դիպակներ և ցխիներ կու գային բաւական երկար առեն տակաւին կեսարիա ուր կային Հայեր զբաղող գարակական վաճառականութեամբ (ճար. Դ. Մըրմըրեան, Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնը եւ Հայ վաճառականք, 1740-1890. Կ. Գոլիս, 1909, էջ 64)։ Նոյնպէս հոն կը բերուէին Կ. Գո-

լինէն այլատեսակ ապրանքներ, ինչպէս Կ. Պոլիս և Իզմիր կը ղրկուէին, արտածութեան յատուկ ապրանքներ։

«Կեսարիա հաղար մանուածող առաջուց ի վեր եղած է ցարտարարուեստի ճերմակող եւ արտածող. այն ալ, կրնամ բսել թէ՝ բաղդատմամբ ուրիշ հաղարճերու, մեծ հանակութեամբ: Իսկ իրեւ բնական արտադրութիւն՝ շատ չնչին վաճառք միայն ունի, այնպէս որ այդ ճիւղին առուծախը խիստ տհմճանափակ է» (Կ. Ց. Տէվէլեան, Սուրհանդակ, թ. 2180, 26 Ապրիլ, 1906)։

Առաջին անունով մեզի ծանօթ վաճառականները կամ առեւտրականները եղած են, մի քանի ծանօթ ընտանիքներու, ինչպէս Պաշպազիրկանեաններու, Զարդարեաններու, Կիւմիւշեաններու, Մանիկեաններու, Ֆրէնկեաններու անդամները, որոնք կը ներկայացնէին տեղւոյն երեւելիները։ Այս ընտանիքներու հնագոյնն էր Պաշպազիրկանեանը որուն անդրանիկ յիշատակութեան կը հանդիպինք 1746ին, այս ընտանիքէն Կեսարիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն նուիրուած տապանակի վրայ (տես Արեւելք, 1934 Օգոստ. 24)։

Այս ընտանիքէն որուն նախահայրերը եղած են Ցովհաննէս, Սարգիս, Կարապետ, և Յակոբ (տես վերը, էջ 984), ժէ. դարուն վերջերը կը յիշուին Ցարութիւն և Ցովհաննէս Ամիրաները՝ հայր և որդի։ Ցովհաննէս 1794ին երուսաղէմի Ս. Էջմիածին տաճարը և Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին Քէօթահիոյ յախճապակիներով ծածկած է (տես վերը 984)։ 1799ին ալ փոքր նուիրատութեան մը ենթարկուած է Թուրքերէն (նոյն)։ Իր զաւակներն են Կարապետ և Սարգիս, որոնց սերունդները մինչև հիմա կան։

Իսկ Զարդարեանները՝ նոյնպէս մինչև հիմա շարունակուած, ինչպէս տեսնուեցաւ, փայլած են ժԹ. դարուն առաջին քառորդին մէջ։ ժԹ. դարուն կէսերը երեւան կու գան Կիւմիւշեանները, Ֆրէնկեանները, Մանիկեանները և այլք, որոնք ամէնքն առեւտուրով հարստացած են։

Նշանակելի է որ Կեսարիոյ երեւելիներն միշտ վաճառական ու առեւտուրի մարդիկ են, և Կ. Պոլսոյ, Ակնայ և այլ տեղերու պէս հոն ազատ-ամիրաներ չկան։ Վարդան Եվրդ. Խաչէրեան կը հաւատայ թէ Կեսարիոյ մէջ «սեղանաւորական դրութիւնը գոյութիւն չունէր, Պոլսոյ մէջ հասկցուած եւ գործադրուած ձեւով: Կեսարիոյ մէջ, աղաները եւ ազդեցիկ ջոջերը, ամէնին ալ գործի տէր եւ վաճառական մարդիկ էին: Որոշ գիտեմ որ, 'ի Կեսարիա, առհասարակ սեղանաւոր կամ *ազատ* բառը հին ատեն ականջի անախորժ հնչող բառ մրն էր եւ ժողովուրդին մէջ բացասական գաղափար մր կար թէ այդ գործը խորհելի է եւ տգրուկային գործ մրն է»։

Այս նախապաշարմունքը դէպի առեւտուր և խորշանքը դէպի ազատութիւն, Կեսարացիները մղած է միշտ անընդհատ դէպի չարքաշ վաճառականութիւն, ուր շնորհիւ իրենց տոկուն և գործնական բնաւորութեան, սակաւապետ և տնտեսագէտ կենցաղին, ժուժկալ կեանքին և կերպով մը անծանօթ իրենց սուր ոգիին, ամէն տեղ և ամէն ատեն ձեռք բերած են առեւտրական յաջողութիւններ (Հմմտ. Մրմրեան, նոյն, էջ 56), և միշտ գիտցած են պատեհութիւնները շահագործել, ամէն նոր կացութեան պատշաճեցնելով իրենց գործառնութիւնները։

Այսպէս անոնք կրցան նոր կացութեան յարմարիլ երբ Եէնիչէրիներու ջարդէն և Թանզիմաթի հրատարակութենէն յետոյ, Թուրքիան

որ ցայն վայրը գոց հրապարակ մըն էր եւրոպական հարստարարուեստին՝ մասնաւորապէս անոր տարազագործական հիւղին համար, չիմանալով մեռաւ եւրոպական հրապարակներու հետ եւ Թուրքիա ներածուիլ սկսան անգլ. կերպասներ եւ առհասարակ եւրոպական հարստարարուեստի արտադրութիւններ։

Մինչեւ ԺԹ. դարու սկիզբները հազիւ երեւան կու գան Կ. Պոլսոյ մէջ Հայ մեծ վաճառականները որոնք հարուստ կեանքին շապիկը պատռելով, յանդգնութիւնը կ'ունենային մինչեւ այն ատեն իրենց անծանօթ և անմատչելի կարծուած եւրոպական հրապարակները նետուիլ։ Կեսարացի առեւտրականներն ալ իրենց կարգին կ'օգտուին Կ. Պոլսոյ վաճառականական կեդրոնէն և անմիջապէս անկէ և իզմիրէն անձամբ բերելով իրենց սպասած ապրանքները ընդարձակ գործառնութիւններ կը կատարեն (Տիգրան Թէճկեանցի Goptr)։

Գլխաւորապէս կեսարիա, այս առթիւ կը հանդիսանայ միջնորդ բանուկ կեդրոն մը մանիֆաթուրայի և ուրիշ վաճառքներու, և անկէ Սեբաստիա, Ամասիա, Թօգատ, Եօզկաթ, Ակն, մինչեւ Ներկինակ կարիները կը հոգային իրենց պէտքը՝ Կիւլպէնկեանց, Մանուկեանց, Ֆրէնկեանց, Կիւմիւշեանց, Մելեանց և այլոց ձեռքով (Յ. Դ. Մրմրեան, նոյն. էջ 56)։

Քանի մը արմտիքի վաճառականներէն զատ՝ ոչ ոք կար կեսարացիներէն Կ. Պոլսոյ մանիֆաթուրայի հրապարակը։ Հազիւ քանի մը կեսարացիներ բոյն դրած էին իրը բօլիցաճի հին դրութեամբ, քանի մըն ալ մանր վաճառքի foulhuhoճնիներ հաստատուած էին, մեծ մասամբ Զաբմաքճըլար վալիտէ խանի մէջ (Մրմրեան. Թրքահայոց հին վաճառականութիւն. էջ 81)։

Կեսարացի վաճառականներուն ի Կ. Պոլիս առեւտրական գործունէութեան նախակարապետը եղած է Մանուկեան տունը, որ բաւական ընդարձակ գործառնութիւններ ունէր կեսարիոյ մէջ։ Մանուկեան եղբարք՝ կամ Բարսեղ Մանուկեան որդիք որոնց անգրանիկը և հայրապատիւն էր՝ Հաճի Մանուկ, արդէն իրենցմէ մէկը ղրկած էին Կ. Պոլիս իրը բօլիցաճի կամ foulhuhoճնի. երբ 1840ին հոն գնաց նաեւ իրենց կրտսերագոյնը հազիւ 17 տարեկան Սեհնէքերիմ Մանուկեան, որ խանութի մը բանալով Կ. Պոլսոյ շուկային մէջ՝ մէկ կողմէն սկսաւ տեղական հրապարակին վրայ մանր առեւտուրի և միւս կողմէ կեսարիա ղրկեց ամէն կարգի վաճառք՝ շահակցութեամբ իր բազմաթիւ եղբայրներուն, գնելով մեծաքանակ ցոյն և եւրոպացի մեծ վաճառականներէ, ինքն կեսարացւոց յատուկ նախաձեռնարկ ոգւով քիչ ժամանակի մէջ կրցաւ իր գործը յառաջացնել և փոխադրուիլ Քէպէճի խանը, որ կայան մըն էր մեծաքանակ առեւտուրի, և ինքն ալ սկսաւ պալեայով այսինքն մեծաքանակ գնել և ծախել, մանաւորապէս տիմիքաթեան, չէյթան պէզի, պօյալըներ և յետոյ նաեւ պաստմա, որ կը վաճառուէր մեծագոյն մասամբ 38 ինչէզի վրայ՝ եարտան 70 փր.էն մինչեւ 3 1/2-4 ղրչ.ի (Մրմրեան, նոյն. 87)։ Այսպէս 1840-1853, 13 տարեան մէջ, հազիւ 29-30 տարեկան երիտասարդ, արդէն դարձած էր Կ. Պոլսոյ առաջին օսմանեան այսինքն մեծաքանակ ապրանք ծախողը։ Սեհնէքերիմ Մանուկեան՝ համակերպելով իր մեծ եղբօրը Հաճի Մանուկի կարգադրութեան իմիմբ, Փէյրութ և Մերսին հանդիպելով կ'երթայ կեսարիա, ամուսնանալու համար, և Թուրքիոյ հրապարակը մօ-

տէն ուսումնասիրած կը գտնայ Կ. Գոլիս իր հետ բերելով իր մեծ եղբայրը։ Հոն, յաջող մատուցումը խնդրանքը կ'ուսելցնէ կ'ընդարձակէ իրենց գործառնութիւնները, ինչպէս նաև իրենց ախորժակները։ Վաճառականական մեծ տուներ իրենց կը բանան խոշոր վարկեր, և կ'ապահովեն կանոնաւոր շահեր։ Այնպէս որ Մանուկեան եղբարք մօտաւորապէս տարեկան 50–60 հազար ոսկիի գործառնութիւն ունեցան ո՛չ միայն կեսարիոյ այլ նաև ուրիշ գաւառներու մէջ։

ՍԵՆԵԿԵՐԻՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
ծնն. 1823 ի Կեսարիա
† 1908 Յունվար 18 ի Կ. Գոլիս

Սենեկերիմ Մանուկեան մեծ յաճախորդ մըն էր մանաւանդ պատմայի համար փափամաճեաններու, որ հնագոյն տուներն էր ուղղակի Եւրոպայի հետ յարաբերող և Մանչէսթըրի մէջ ներկայացուցիչ ունեցող։ Իրիմի պատերազմէն (1853–1854) յետոյ երբ Եւրոպա քիչ մը աւելի թափանցեց դէպի Թուրքիա, և ապառումը չատցաւ, Սենեկերիմ Մանուկեան, նոր տեսակներու ի խնդիր, Մանչէսթըր ղրկեց իր քեռորդին և արկղակալ-գրագիրը, նոյնպէս կեսարացի կարապետ Եղիազարեանը(1) և սկսաւ փափամաճեաններու յանձնարարողէք տալով՝ ուղղակի Անգլիայէն իր անունին ապրանք բերել։ Ետքը բացաւ նաև ի Մանչէսթըր գատ տուն՝ ընդարձակելով հետզհետէ իր Կ. Գոլսոյ և կեսարիոյ գործերը՝ ընկերութեամբ միշտ իր երէց եղբայրներուն, և գլխաւոր գործիչ վարիչը ինք ըլլալով ի Կ. Գոլիս (Մրմրեան, նոյն, էջ 83)։

Այսպէս Մանուկեան տուները՝ իր ձեռքը կ'երկարէ Կ. Գոլիս, ուր Սենեկերիմ Մանուկեան, իր հարուստ գործառնութիւններով այս տան կու տայ արտասովոր ընդարձակութիւն մը և այժ մը և ուղղակի Անգլիոյ տարազագործութեան մեծ կեդրոնին Մանչէսթըրի մէջ կը հիմնէ իր հիւղը և կը գտնայ խոշոր առեւտրական հիմնարկութիւն մը ու մեծ տուն մը, որ շատ ընդարձակ և տարածուն գործառնութիւններ կ'ունենայ Թուրքիոյ վաճառաշահ նոլոր քաղաքներուն, ընդ որս նաև կեսարիոյ հետ։

Իր օրինակը կ'ըլլայ քաջալերական և ուրիշ կեսարացի վաճառականներ, ինչպէս Ֆնտըքլեան Հաճի Գօղոս(2) († Կ. Գոլիս 1872 Մարտ

---

(1) Մօտաւորապէս 45 տարի մնացած է Մանչէսթըր իբր Մանուկեան Ֆիրմայի ներկայացուցիչ։

(2) Որուն գաւակներն էին՝ Յարութիւն († 1891), Գէորգ, Պետրոս († 1881 Մարտ 31) և Մարգիս, որոնք յետոյ շատ ընդարձակ գործ ունէին Կ. Գոլսոյ Մանիֆաթուրայի հրապարակին վրայ։

15), կիւլպէնկեանք և այլք Խրիմի պատերազմէն յետոյ մանիֆաթուրայի տուներ կը հիմնեն Կ. Պոլիս և Մանչէսթըր (Մրմրեան, նոյն, էջ 33), և Սէլեան կարապետ՝ Թալասցի նշանաւոր Սէլեան ընտանիքէն ծովհաննէսի որդին, 1860ական թուականներուն Եւրոպայի և Ասիոյ զանազան կողմերը ունէր վաճառականական յարաբերութիւններ և նոյնիսկ Թիֆլիսի մէջ բամպակի վաճառականութեան տուն մը (Մասիս, 1864, թ. 629) որ Աղեքսանդր Մանթաշեանի(1) հետ կը գործէր, երբ այն գեռ կովկասի այդ քաղաքին մէջ մանիֆաթուրայի վաճառական էր՝ հօրը հետ և կ՚երթար Մանչէսթըր հաստատուիլ՝ հետեւելով Թրքահայ բազմաթիւ վաճառականներուն օրինակին։ Դժբախտաբար Սէլեան կարապետ, որ կը խոստանար մեծ դիրքի հասնիլ, վաղամեռիկ եղած է։

Այսպէս գործնական և ձեռներէց կեսարացիք, Թուրքիոյ եւրոպական չուկային յաճախորդ դառնալէն քիչ յետոյ, առեւտրական իրենց սուր բնազդով առաջին օգտուողները եղան, և եւրոպական ճարտարուեստական ապրանքներու տարածիչներն՝ Անատոլուի մէջ, անշուշտ ո՛չ Եւրոպայի ծառայութիւն մը մատուցանելու ազնիւ գործնական տեսլականով այլ պարզապէս իրենց շահուն և վաստակին համար, և յաջողեցան կարեւոր շահեր ապահովել, ո՛չ միայն առեղեաւ, այլ նաև կեսարիայէն ալ դուրս, Կ. Պոլսոյ և Իզմիրի դուռ շահառուներու և նոյնիսկ Մանչէսթըրի պէս արտադրութեան կեդրոններու մէջ, և այսպէս տարածուն առեւտուրի մը մէջ խորասուզեցան և գրաւեցին առաջին տեղը՝ Մանիֆաթուրայի աշխարհին մէջ, մաքառելով ուրիշներու և երբեմն նաև իրարու հետ, մրցակցութեան օրինաւոր և ապօրէն ձեւերով, և «Թելէն և ինչէսէն գողնալուն» ճարտարութիւններով, որոնց մասնագիտութիւնը ունէին առանց դասառնելու... գրեթէ բնազդով։

Ու այս կերպով կեսարացիք տնտեսական մարզի մէջ ունեցան անօրինակ վերելք մը, թրքական չուկային մէջ անմրցակից տիրապետելով իրը մանիֆաթուրայի վարպետ ներածող, առանց անտեսելու նաև տարազագործականին հետ նոյնպէս մեծապաշտօնը և այլ յարակից առեւտուրի ներքերը, ինչպէս նաև տեղական ճարտարուեստի արտադրութիւնները, և բերքերը որոնք կը կազմէին արտածութեան ներքեր։

Կեսարիոյ չուկային Հայոց բացարձակ տիրապետութիւնը սկսաւ նախանձը գրգռել Թուրքերուն, որոնք փոխանակ իրենք ալ աշխատելու և մրցելու, աւելի անուղիղ, ապօրէն և ոճրագործ միջոցներով ուզեցին Հայերը տնտեսապէս փճացնել։

Այս Թուններուն և վատ մրցումին առաջին արտայայտութիւնը եղաւ Կեսարիոյ չուկային հրկիզումը 1872ին, Յուլիան Ազիզի օրով։ Այդ օրերուն չուկան բարեկարգելու պատրուակով Կեսարիա կու գայ Սարըը Մեհէնտիս անուն Թուրք պաշտօնեան, որ կը կազմակերպէ գիշեր մը՝ հրկիզումը ամբողջ չուկային մէջի բովանդակ ապրանքներով միասին, որպէսզի մոխիրի վրայ նատի ամբողջ վաճառական դասակարգը որ գրեթէ անխտրաբար Հայ էր։

---

(1) Ծեսոյ յայտնի քարիւղի մեծ շահագործողը։

Թուրքերը, ասով կը յուսային տնտեսապէս չառաջդիմած Հայերը փճացնել, աղքատութեան ու կարօտութեան մատնել, բայց յուսահատիլ չգիտցող Հայ ցեղին այս ժրաջան զաւակները մէկ երկու տարուան ամենակարճ ժամանակին մէջ դարձեալ գրաւեցին իրենց նախկին դիրքը, և դարձեալ Թուրքերու չար նախանձին առարկայ եղան։

1895–1896ի ջարդերուն և մասնաւորապէս կողոպուտին մէջ պէտք է նկատի ունենալ թէ տնտեսական մրցակցութիւնը նուազ դեր չէ կատարած։

Սուլթան Համիտ, որքան Հայոց թիւը նոյնքան նաև Հայոց տնտեսական ուժը և նիւթական բարեկեցիկութիւնը նուազեցնելու հետամուտ՝ ջարդին հետ, ինչպէս ամէն գաւառներու՝ նոյնպէս նաև կեսարիոյ մէջ, թալանը քաջալերեց։

Կառավարութիւնը ամէն տեսակ դիւրութիւն տուաւ 1895ին Հայերու աղէտէն յետոյ վաճառականութեան ձեռնարկող Թուրքերուն և ամէն տեսակ սեղմուկ ու արգելք յարոյց Հայերուն դէմ, որոնց երթեւեկը երկրին մէջ իսկ արգիլուած էր։ Սակայն գործունեայ կեսարացի Հայերը, աղէտէն քիչ յետոյ դարձեալ իրենց տնտեսական կեանքը վերակազմեցին և գրաւեցին իրենց պատուաւոր և պատուաբեր դիրքը, և կարճ ժամանակին մէջ առեւտրական ասպարէզէն վանեցին նորելուկ Թուրք վաճառականները որոնք չկրցան մրցիլ իրենց հետ, հակառակ կառավարութեան քաջալերանքին և հովանաւորութեան։ Անոնք նոյնիսկ իրենց գործառնութեան սահմանը ընդարձակեցին այդ սեղմուկներուն մէջ և սկսան օգտուիլ նաև Մերսինի և Ջէյրութի շահաստաններէն, և անկէ ալ գործել, հաւասար Կ. Պոլսի և Իզմիրի։

1908ի Օսմ. Սահմանադրութենէն յետոյ երբ Հայերու համար Համիտեան չրջանի կաշկանդումները վերցան, Հայ վաճառականութիւնը հայկական ձեռներէցութեամբ գրեթէ քառապատկած էր իր ոյժերը, հակառակ նոյնիսկ պոյկոթին, որ Թուրքերը գործադրել սկսան 1912էն սկսեալ։ Եւ ինչպէս ըսի նուազ դեր չէ ունեցած Հայոց այս յաջողութիւնը և նիւթական բարգաւաճումը այն սոսկալի ատելութեան մէջ որ Թուրքերը ցոյց տուին 1915ի աղէտալի տարուան մէջ, Հայութիւնը փճացնելով անոր մրցումէն ազատելու մոլեգին ու գազանային ծրագրով։

Վիճակագրութեան մը համաձայն որուն ճշդութիւնը չեմ կրնար երաշխաւորել 1915ին կեսարիոյ մէջ կային 180 վաճառականներ (տես Տիգրան Զիթունի, Ցուցիկ Հայաստանի, էջ 76)։

1915ին տարագրութեան օրերուն հոն կը գործէին ինծի ծանօթ հետեւեալ տուները, որոնք կը ներկայացնեմ այբուբենական կարգով։ Այս ցուցակը որքան որ լիակատար չէ, գաղափար մը կու տայ Հայոց յաջողակ դիրքին վրայ։

ԿԵՐՊԱՍԵՂԷՆԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ

(Մանիֆաքթուրա)

Այս վաճառականներուն մէջ առաջին տեղը կը գրաւէին տարազգործական ապրանքներու կամ առհասարակ բացատրութեամբ մանիֆաքթուրայի վաճառականները, վասնզի այս ապրանքը մասնաւոր շահագրգռութեան առարկան եղած է ի սկզբանէ անտի կեսարացւոց,

որոնք ո՛չ միայն կեսարիոյ այլ նաև բովանդակ Թուրքիոյ հրապարակին վրայ մանրիթաթուրայի գործին մէջ անմրցելի եղած են։

1915ին այս հիւղին վրայ գործող գլխաւոր վաճառականներն էին.

Բասմաճեան Բարսեղ (տարագրեալ)
Գասապեան Մ. Տիգրան (նահատակեալ)
Գավուգեան Մ. Յակոբ և Մ. Վահան (տարագրեալ)
Գլրճեան Մ. Մարգիս և որդին Յակոբ (»)
Եազրճեան Մ. և Ս. եղբարք(1) (Դազմիր)
Ջամպաճեան Աւետիս (կախաւած), Կարապետ (նահ.) և Դաւիթ (տարագր.)
Էնիսեան Կարապետ (տարագրեալ)
Թաբարեան Տիգրան (մետաքս և մանրիթաթուրա)
Թալասլեան Առտաֆի (Դազմիր) (ապան. Հալէպ)
Թէրէեան Անդրէաս (նահատակուած)
Ժամկոչեան Բագրատէս (տարագրուած)
Իբրանոսեան եղբարք (ծանօթ մեծ տունը)(2)
Ճամճեան Մկրտիչ (տարագրուած)

ԳԷՈՐԳ ՃԱՄՃԵԱՆ

(1) Առեւտրական այս մեծ տան — որ Կ. Պոլիս և կեսարիա հիւղ ունէր— վարիչն էր Մ. Մարգար եազրճեան, 60-65 տարեկան պատկառելի անձնաւորութիւնը, որ յամառ ինքնիշխատութեամբ հարստացած էր իր եղբօրը Ստեփանի հետ։ Նշանաւոր ցովհաննէս Ամիրա եազըճեանի եղբօր որդին, Մ. Մարգար տարագրութեան մէջ նահատակուած է, իսկ Ստեփան ազատած է չնորհիւ իր եղբօրը հնարիմացութեան որ կշռելով ապառնացող վտանգը հեռագրած էր անցնիլ Սելանիկ։ Իսկ Մարգարի երկու զաւակները Յովհիկ և Վահան տարագրուած են Հալէպ։ Հիմա կը գտնուին Ռումանիա։

(2) Իբրանոսեան եղբարք (Եփրեմ և Մ. Մարուգէ) բնիկ Ամասիացի, ինչպէս Անատոլուի բոլոր կեդրոններուն մէջ նոյնպէս նաև կեսարիոյ մէջ ունէին մասնաճիւղ մը որուն տնօրէններն եղած են նախ՝ Արմենեան Վարդերես Ամասիացի, որ տարագրութեան համբուն վրայ նահատակուած է և ապա՝ Գէորգ Ճամճեան կրտսեր որդին Մ. Յակոբ Ճամճեանի, որ Թօպէրի Դոլէճէն շրջանաւարտ, գործունեայ և ազգասէր երիտասարդ մըն էր։

Ճամուզեան Հայկ և Մկրտիչ եղբարք (տարագրուած)
Ճիվէլէկեան Բարսեղ (տարագրուած)
Մալխասեան Միսաք (»)
Մճռիկեան Հաճի Թադէոս (առեւտրական մեծ տուն)
Մճռիկեան Գեւորս
Մճռիկեան Գօդոս
Շիմշիրեան եղբարք
Ուզունպօղոսեան Ճիւան (տարագրեալ)
Գալեան Բարսեղ (տարագրեալ)
Գալրգճեան Հաճի Գառնիկ (նահատակուած)
Գախթիարեան Գառնիկ և Սերովբէ (տարագրեալ)
Սրվանեան Բարսեղ (ճերմակ) (տարագրեալ)
» Ցակոբ
Քէշիշեան Կարապետ և Ցակոբ (տարագրեալ)
» Մամաս (»)
» Ցովհաննէս և Խաչիկ եղբարք (տարագրեալ)
Քիլիմեան Կարապետ (տարագրեալ)

Այս շարքին վրայ պէտք է աւելցնել նաև անունը Հիսարլեան Մամբրէի, որ աչ բազուկն էր Թրքական մեծ վաճառատան՝ Շամլը զատէ տան վարիչ Խալիտ պէյին։ Այս անձը չտարագրուեցաւ և իբր արգարութեան հեգնութիւն լքեալ գոյքերու յանձնախումբին մէջ առնուեցաւ իբր գնահատիչ (մուխամմին), Հայու ձեռքով արգարացըննելու համար յափշտակութիւնը։

ՄԱՆԻՍԱ, ԱԼԱՃԱ, ՀԱԼԷՊԻ ԱԳՐԱՆՔ, ԿԻՒՐԻՆԻ ՏԳԱՅՈՑ ԵՒ ԴՕՏԻ ԾԱԽՕՂՆԵՐ

Եւրոպական հարստարարութեան ապրանքներու հետ, տեղական կերպասեղէններու վաճառականներ կային, որոնց գլխաւորներն էին.

Գասարճեան Կարապետ (Մանիսա) Կէրմիրցի (տարագրեալ)
Գոչուճեան, Կիւրինցի (Կիւրինի տպաժոյ և գօտի)
Մինճաւազեան եղբարք (Հաճի Մարգիս, Ցակոբ, Կարապետ) (Այնթապի ալաճա) (տարագրեալ)
Միճոսեան Միճոս, Կիւրինցի (Կիւրինի տպաժոյ և գօտի) (նահատ.)
Զոհարեան Միսաք (Կիւրինի տպաժոյ և գօտի)
Տէտէեան Համբար (Հալէպի ապրանք և տպաժոյ) (տարագրեալ)
Քէճեճեան Գրիգոր եւ որդին Օճճիկ (Հալէպի ապրանք) (տարագր.)։

ԳԱՏՐԱՍՏ ՀԱԳՈՒՍՏԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ

Կերպասեղէնի առեւտուրին մաս և անոր յարակից կրնայ նկատուիլ պատրաստ հագուստի գործը որուն առաջին նախաձեռնողն էր, Իզլիճեան Մ. Ճէպրայէլ, հիմնադիրը Իզլիճեան վաճառատան, երբեմն ընկեր՝ իր ազգական Մ. Ցարութիւն Գէօճէքեանի, առեղծող և ձեռներէց մարգ, որ շատ համեստ վիճակէ կրցած է բարձրանալ։

Իզլիճեան Ճէպրայէլ, զաւակը Ս. Մարգիս եկեղեցւոյ ժամկոչին, կրցաւ նիւթական բարեկեցութեան հասնիլ և 1896էն սկսեալ խառնըւելով ազգային կեանքի, մեծապէս օգտակար ըլլալ 1902ին նորոգե-

լով Ս. Սարգիս եկեղեցին (տես էջ 898) և յանդգնաբար վերաշինելով այդ եկեղեցին առընթեր գտնուող Ս. Ցակոբեան վարժարանը, որուն կրթական մակարդակին ալ բարձրացման մեծապէս աշխատած է։ Իր առեւտրական գործառնութիւն-

ՁԷՊՐԱՑԷԼ ԻԼԻՒՃԵԱՆ

ներուն բերմամբ տարին մի քանի անգամ կը ճամբորդէր Եւրոպա և Ամերիկա։

1910ին գնաց հաստատուիլ Կ. Պոլիս, ուր իր նախաձեռնարկ կարողութիւններով հետզհետէ կ'ընդարձակէր իր առեւտրական գործերը երբ Ընդհ. պատերազմը պայթեցաւ։ 1915 Ապրիլ 18ին զինքը ձերբակալելով տարին Կեսարիա, որուն Գատ. Ատեանը զինքը դատապարտեց տասնամեայ բերդարգելութեան, տարին 1–2 անգամ Եւրոպա և Ամերիկա երթալուն և այդ առթիւ իրը թէ մեծաքանակ զէնք ներածելով բաշխած ըլլալուն ի պատիժ։ 1915 Սեպտեմբերին իր պատիժը Տիարպէքիր կրելու պատրուակով տասը ընկերներով ճամբայ կը հանեն և եգեսխոյ ճամբուն վրայ կ'սպանեն։ Կառավարութիւնը անմիջապէս գրաւեց զոհին Կ. Պոլսոյ վաճառատունը և Կեսարիոյ մասնաճիւղը։

Նոյն առեւտուրը կ'ընէին նաև՝ Պէօճէեան Մ. Ցարութիւն, ինքնաբոյս կարողութեան տէր կրակոտ երիտասարդը որ կոչուած էր ըլլալու արդար քրտինքով վաստկուած հարստութեան մը հիմնադիրը։ Իրլիքճեանէ բաժնուելէն յետոյ, կարճ ժամանակի մէջ դիզած էր կոկիկ հարստութիւն մը և հիմնած կարեւոր տուն մը։

Տէր Մկրտիչեան եղբարք (Մ. Ցարութիւն եւ Վահան) որոնք նահատակուած են տարագրութեան ճամբուն վրայ։

ՈԽՐՂԱՆՁՆԵՐ
(Զուանց, ազգարիւէ եւ այլ ծախողներ)

Զուանը և մանրավաճառութեան առարկաները որոնք գաւառներու մէջ սպառում ունին, կը կազմեն վաճառականութեան մասը, և անոր ներածման հիւղին կը պատկանին, վասնզի ուրիշ տեղերէ կը բերուին։ Այս հիւղին մէջ գործող հետեւեալ Հայ տուներըը ծանօթ էին.

Բալամուտեան Կարապետ (տարագրուած)
Պիւրճեան եղբարք
Օհանեան եղբարք (Նշան և Ցակոբ) (տարագր.)

ԳԱՂԱՂՆԵՐ

Կեսարիա իրր բարգաւած վայր մը, մեծաքանդէնի պերճանքէն չէր կրնար հեռու մնալ։ Տեսանք արդէն թէ հին ժամանակի ասիական

առեւտուրին, որուն գլխաւոր առարկան էր կեդրոնական Ասիոյ մետաքսը խառնուած էին կեսարացի խօճաներ։

Ցետոյ ալ մետաքսը միշտ փնտռուած ապրանք մըն էր, իբր ֆեսերու ծոպ և այլ, որով միշտ գազազներ գոյութիւն ունեցած են։

Մասնաւորապէս Հնդկաստանի հետ ծովային յարաբերութեանց հաստատութեամբ Ասիոյ ցամաքային առեւտուրին անչքացումէն յետոյ, այլեւս կեսարիա չէր կրնար կեդրոնական Ասիայէն արտածուած մետաքսէն օգտուիլ, ուստի այդ պէտքը հոգալ սկսաւ Կ. Պոլիսէն և Պրուսայէն։

Անցեալ դարուն առաջին քառորդին այս առեւտուրին մէջ փայլող տուները եղած է՝ Գազազ Մարգիս Թէլէէեան որ Պրուսայի և Կ. Պոլսոյ հետ մեծ առեւտուր կ'ընէր։ Իր զաւակներըն՝ Կարապետ (ծն. 1832ին կեսարիա — †1906ին Կ. Պոլիս) և Մովսէս (ծն. 1844ին կեսարիա — †1900ին Կ. Պոլիս) շարունակեցին իրենց հօրը գործը որչափ ատեն որ անիկա էր բանուկ առեւտուր մը, սակայն յետոյ անոր անկումը տեսնելով, իրենց առեւտուրին առարկան փոխեցին և գործակատարութեան սկսան և յետոյ այլուր տեղափոխուեցան։

Կարապետ 1886ին և Մովսէս՝ 1896ին հեռացան կեսարիայէն, մետաքսի արդէն անչքացած գործը թողլով այլոց։

Իրենց ժամանակակից էր նաև Սեդրաք Թիմուրեան (ծն. 1860 Մայիս 15/27) որ 1872էն յետոյ այս գործով զբաղած է և ապա ինքն ալ Թէլֆէեաններու պէս գործակատարութեան ձեռնարկած 1880ական թուականներուն և ունեցած է բաւական ընդարձակ գործառնութիւններ։ Գործօն անդամներէ մէկը եղած է Տոքթ. Աւետիս Երէցեանի հիմնած Ուսումնասիրական Ընկերութեան և աշխատակցած է իր երիտասարդական տարիքէն իսկ՝ հայատառ թրքաբարբառ լրագիրներու։

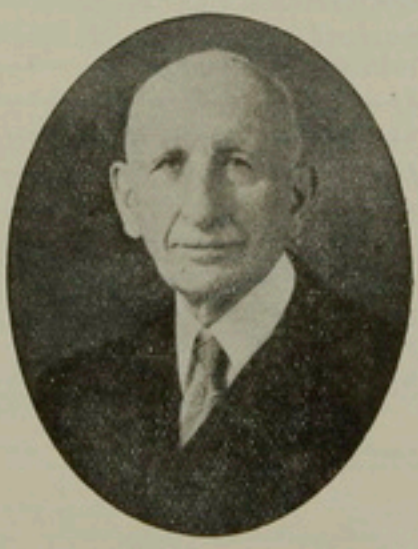

ՍԵԴՐԱՔ ԹԻՄՈՒՐԵԱՆ

Հակառակ այս առեւտուրին անկման 1915ին տակաւին իրր գազազ կամ մետաքսի վաճառականն կեսարիոյ մէջ կը գործէին հետեւեալ հայ տուները։

Աւտալէեան եղբարք (տարագրեալ)

Գազանճեան Կարապետ եւ որդիք (Նիկողոս եւ Յարէթ) (տարագրեալ)

Զազմազճեան Թորոս (տարագրեալ)

Քիւրճեան Գաբրիէլ եւ որդիք, որոնք կ'զբաղէին նաև մանածի վաճառականութեամբ։

Մ. Գաբրիէլ Քիւրքճեան հիմնադիրն էր Կ. Պոլսոյ Քիւրքճեան եղբարց մանածի վաճառատունն։ Այս անձնաւորութիւնը որ 60-65 տարեկան էր՝ տարագրութեան համբուն վրայ նահատակուած է։

ԽՈՀՐԹԱՎԱԹ

Կերպասեղէններու և անոնց յարակից ապրանքներու հետ, Հայերը կ'զբաղէին ուրիշ ներածումի ապրանքներու առեւտուրով։ N. G. Blackie *որ կը ներկայացնէ կեսարիոյ վիճակը, անցեալ դարուն կէսերը, կ'ըսէ թէ «գլխաւոր Հայ վաճառականները իրենց ապրանքները կը ցուցադրեն մեծ տեղ մը՝ որ կը կոչուի Վէզիր խան։ Այդ ապրանքները կը բաղկանան գլխաւորապէս երկաթեղէններէ՝ մեծ մասամբ Գերմանիա շինուած, ընչաւտիներէ, համեմներ զարդարելու համար շարուած ապակեայ սլուքներէ, եւ կարմիր ծովէն բերուած խեցիներէ, մկրատներէ, թուղթէ եւ խաւաքարտէ»* (The Imperial Gazeteer, A General dict. of Geography etc. *հտ. Բ. էջ* 40)։ *Այս նկարագրութիւնն իսկ ցոյց կու տայ թէ Հայերը նաեւ կարեւոր տեղ կը գրաւէին մանրավաճառութեան մէջ, և կերպասեղէններու առեւտուրէն զատ նաեւ մետաղեղէններու առեւտուրին մէջ գրաւած էին կարեւոր տեղ։*

1915ին *մասնաւորապէս խուրթավարի առեւտուրով կ'զբաղէին հետեւեալ Հայ վաճառականական տուները։*

Եէնիպէլսեան Աբրահամ եւ Գէորգ
Եուսուֆեան եղբարք (Մ. Յակոբ եւ Մ. Յովհ.)(1) (*նահատ.*)
» Յարութիւն Դ (2)
Գայրամեան Բարսեղ
» Վահան
Պարութճեան Առաքէլ
Քացախեան Մ. Գէորգ (*տարագրուած*)
Քէլօղլանեան Գէորգ (»)

ՋԻՆԱՎԱՃԱՌ

Երկաթեղէններու առեւտուրին յարակից կրնայ համարուիլ զէնքերու վաճառականութիւնը որ նոյնպէս Հայոց ձեռքն էր և մասնաւորապէս զարկ առաւ 1908էն յետոյ երբ սեղմուձիները և արգելքները վերցան և Հայերը և Թուրքերը հաւասարապէս պինուիլ սկսան։

Այս գործով կ'զբաղէին՝

Ժամկոչեան Մեսիա
Հայրլեան Յակոբ (*կախուած*)
Մաթոսեան Հանի Կարապետ(3) (*կախուած*)

---

(1) *Այս տուները որուն ֆիրման էր «Ց. Ց. Եուսուֆեան» նշանաւոր տուն մըն էր որուն երկու վարիչները Մ. Յակոբ և Մ. Յովհաննէս տարագրութեան համբուն վրայ նահատակուեցան։ Այս տունը Մերսինի մէջ կը գործէր ընկերակցութեամբ «Գասապեան-Եուսուֆեան» ընկերական անունին տակ, Եուսուֆեան տունը եւրոպական կազմակերպութեամբ կառավարուած տուն մըն էր և կը գործէր ուղղակի Գերմանական գործարաններու հետ։ Ամենահարուստ և ամէնէն շատ յաճախորդ ունեցող վաճառատուններէն մին էր գաւառին։ Հետզհետէ սեւելի կ'ընդարձակուէր և կը զօրանար, Մ Յովհաննէսի զաւկին՝ Գասպարի Եուսուֆեանի գործօն մասնակցութեամբը։*

(2) *Այս տան Գլօյոյ վարիչը Վահան Ճամճեան, ձերբակալուած քերուած է կեսարիա և տարագրուած։ Ճամբան նահատակուած։*

(3) *Գղինձի վաճառականութեամբ ալ կ'զբաղէր։*

Մուրատեան Գէորգ
Զախուտեան Վահան (Նահատակուած)
Բագրճեան Մելիքօճ(1)
Օհանեան Տիրան(2)

ԵՐԿԱԹԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ

Մանր երկաթեղէնի առեւտուրին հետ նաև անգլիական և չուէտական երկաթի վաճառականութիւնն ալ զբաղումին առաջին եղած էր Կեսարացի Հայերուն։

Այս գործով կ'զբաղէին 1915ին

Մուսիչեան Ռուբէն(3) (Նահատակուած)
Սէճէրեան Եղբարք

ՓՂԻՆՁԻ ԵՒ ՓՂՆՁԵՂԷՆԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ

Փոքր Ասիոյ բնակչութեան առանին կեանքին և կենցաղին մէջ պղնձեղէն անօթները կարեւոր տեղ մը կը գրաւէին վաղուց, վասնզի խոհանոցի բոլոր առարկաները պղինձէ էին, տակաւին տարածուած չըլլալով եւրոպական չինի սաները և խոհանոցի միւս առարկաները, ամաններըը և այլն։

Հետեւաբար պղինձը իբր հում նիւթ, ինչպէս նաև անկէ պատրաստուած կրակարանները, կաթսաները, սաները, ափսէները և փարչերը կը ներկայացնէին առեւտուրի կարեւոր նիւթ մը։

Թօգատ երբեմն հայթայթիչն էր բոլոր փոքր Ասիոյ քաղաքներուն, սակայն այն նախնական միջոցները որոնցմով կը շահագործուէին պղինձի հանքերը, մրցումը անկարելի դարձուցին և սկսաւ արտասահմանէն բերուած պղինձը ներածուիլ, և գառնալ վաճառականութեան նիւթ։

Այս մարզին մէջ հին վաճառականներ եղած են Հաճի Դանիէլ եւ Յակոբ Ձամճեան եղբարք որոնք հիմնադիրներն են Ձամճեան տուներուն, վասնզի այս անդրանիկ տուները երկուքի բաժնուած էր յետոյ։

Ձամճեաններըը տակաւին 1915ին կը գրաւէին առաջին տեղը իրենց հետ ունենալով ուրիշներ եւս։

Այսպէս պղինձի վաճառականութեան գլխաւոր տուներն էին.

---

(1) *Բագրճեան նշանաւոր եղած է իբր զէնքի հայթայթիչ Զէյթունի և Հաճընի Հայոց։*

(2) *Ցանգուգն երիտասարդ մը որ նահատակուած է տարագրութեան ճամբուն վրայ։*

(3) *Ուրամ որ կ'զբաղէր նաև արտածումի նիւթերու վաճառականութեամբ, որդին էր Մ. Կարապետ աղա Մուսիչեանի։ Իր եղբայրներն են Հայկ(†) և Դէորգ։ Մուսիչեանք կեսարիոյ ամէնէն ազնիւ և սիրուած ընտանիքներէն մէկը եղած են։ Մ. Կարապետ և Համբարձում աղաները մօրեղբայրներն էին Լուսեան Յովհաննէս և Մկրտիչ բարերար հարազատներուն, որոնք Կ. Պոլսոյ մէջ կ'զբաղէին երկաթի վաճառականութեամբ։*

Ճամճեան Կարապետ(1) (*կախուած*)
Ճամճեան Եղբարք (Մ. Յարութիւն և Մ. Սեդրաք)(2)
Մաթոսեան Հանի Կարապետ(3) (*կախուած*)
Մարքոսեան Եղբարք(4) (*տարածգրուած*)
Չալըգեան Ներսիս (*նահատակուած*)

Ց Ա Ն Զ Ն Ա Կ Ա Տ Ա Ր Ն Ե Ր
(Ֆօմիսիոնճի)

Ներածութեան վաճառականութեան մէջ կարեւոր դեր կատարած են հինէն ի վեր յանձնակատարները։ Ըսի արդէն կեսարիոյ մանիֆաթուրայի վաճառականները տակաւին Կ. Պոլիս չհաստատուած հոն ունէին յանձնակատարներ որոնք իրենց համար ապրանք գնելով կը ղրկէին։ Հակառակ կեսարացւոյ առեւտրական մեծ տուներու Կ. Պոլիս և նոյնիսկ Մանչէսթըր մասնաճիւղեր ունենալուն, միշտ յանձնակատարներն ալ գործած են։

Նոյնպէս կեսարիոյ մէջ գտնուած են մի քանի հայ տուներ որոնք զբաղած են այս գործով, կեսարիոյ հրապարակէն ապրանքներ առնող այլ քաղաքներու վաճառականներուն հաշուոյն գնումներ և առաքումներ կատարելով։

Այս տուներն էին.

Իսպէնճեան Յակոբ (*տարագրուած*)
Պիւզմէեան Կարապետ (»)
Օհանեան »
Ֆրէնկեան Երուանդ (*տարագրուած*)։

Գ Ր Ա Վ Ա Ճ Ա Ռ Ն Ե Ր

Ներածութեան գործով զբաղող վաճառականներու շարքը չմտած իրը ներածող առեւտրականներ կը յիշեմ նաև գրավաճառները։

Ակնարկ է ըսել թէ անշուշտ գիրքը առհասարակ կեսարիոյ մէջ կ'առտցուէր Կ. Պոլիսէն։ Վաճառման գլխաւոր նիւթերն էին ցասգիրքեր, կրօնական գիրքեր, մասնաւորապէս միսիոնարական ժամանակագրութիւններ և հայատառ թուրքերէն վէպեր։

Կեսարացիք ունէին մասնաւորապէս 1860էն յետոյ եռանդուն կրթական շարժում մը։ Նոյնպէս իր բնիկ ուշիմ և զարգացման հետամուտ եղած են ընթերցասէրներ։

Բողոքական շարժումը և անոր մէկ ուրիշ դիմափոխութիւնը՝ Ակեսթականութիւնը՝ ոչ նուազ նպաստած են գիրքի առեւտուրին

---

(1) Իր վրայ յանախ խօսուած է հատորիս մէջ (տես նաև պատկերը էջ 1278)։ Որդին էր Դանիէլ Ճամճեանի և առանձին կը գործէր և ունէր շատ պատուաւոր գիրք։

(2) Որդիներն են Յակոբի և եղբայրները՝ Իբրանոսեան վաճառատան տնօրէնն Դէորգի։ Մ. Յարութիւն փոքր կազմով, սակայն կատարեալ հասուն միտքով անձ մըն էր, արտասովոր ողջմտութեամբ մը օժտուած։ Տարագրութեան ճամբուն վրայ նահատակուած։ Իր եղբայրը Սեդրաք տարագրուած է Հալէպ։

(3) Թէ՛ վաճառող և թէ՛ արհեստաւոր էր, նաև գինավաճառ։

(4) Թէ վաճառող և թէ գործող էին։

զարգացման, որուն առաջին առիվիրան ըլլալ կը թուի Հաճի Յարութիւն Նուրճեան (1824–1892†) կամ իր ընտանեկան բուն անունով Մարկոսեան, հետաքրքրական դէմքը։ Այս անձը 16 անգամ երուսաղէմ ուխտի գացած էր և ամէն անգամ վաճառած մոմ (լոյս) թերած ըլլալուն համար ժողովուրդը զինքը «Նուրճը» մականունած էր։ Իր նախահայրերը՝ 17րդ դարուն վերջերը Մուշէն եկած էին Կեսարիա, և այս պատճառով իրենց ընտանիքին մէջ Հայ լեզուն պահուած էր և ինքն կրնար հայերէն խօսիլ, այն թուականներուն երբ տակաւին Կեսարիա կաթարեալ թրքախօս էր։ Հաճի Յարութիւն Նուրճեան որ Կեսարիոյ առաջին բողոքականներէն էր, առաջին անգամ գրատուն մը բանալով ընթերցասիրութիւնը տարածելու աշխատած է։ Նուր-

ՀԱՃԻ ՅԱՐ. ՆՈՒՐՃԵԱՆ

ՅԱՐ. ՊԱՇՊԱԶԻՐԿԱՆԵԱՆ

ճեան առաջնակարգ հեգնող ու սրախօս անձ մըն էր։ Իրր բողոքական չփութալ ունենալով Ամերիկեան միսիոնարներուն հետ, իրր թուրքիոյ պայմաններուն տեղեակ, անոնց յանձնարարութեամբ մասնակցած է 1860ին Ամերիկեան հնախուզական այն արշաւախումբին որ պեղումներ կատարեց Նինուէի մօտ Նիմրուդի գրատան տեղը։

Մ. Նուրճեան մեռած է 1892ին։ Իր բոլոր կեանքին մէջ ազգային, մարզասիրական և կրթական գործերու միշտ սատար հանդիսացած է։

Իրեն յաջորդած է նոյն արհեստին մէջ Յանօթ վաղեմի Պաշպազիրկանեան ընտանիքէն Յարութիւն Պաշպազիրկանեան որ մինչև 1895 այս գործով զբաղած է։ Այդ թուականին ջարդի ատեն Թուրքերը իր տունը վրայ յարձակեցան և զինքը 14 տեղէն Յանրապէս վիրաւորեցին և տունը հրդեհի տուին։ Յար. Պաշպազիրկանեան ազատելով, ընտանեօք Գահիրէ փոխադրուեցաւ և Մելբոռնեան գործատան մէջ պաշտօն ստանձնեց։ Մեռած է 1928ին։

Իսկ վերջին ժամանակները գրավաճառութեամբ կ'զբաղէր Նէվշէհիրցի Գափլանեան Գալուստ որ տարածգրութեան համբուն վրայ նահատակուեցաւ։

ԱՐՏԱԾՈՒՄԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ

(օխա մալի)

Կեսարացի Հայերը՝ ներածուծմի վաճառականութեան հետ մասնակցութիւն ունեցած են նաև արտածուծմի վաճառականութեան մէջ, որ ժողովուրդի բերնին մէջ կը կոչուէր օխա մալի։ Այս առեւտուրին մէջ մասնաւորապէս նախաձեռնարկ յայտնութիւններ ունեցած են Կիւլպէնկեանք և Գալեօզեանք, երկու տոհմիկ մեծ բնտանիքներ, երկուքն ալ Թալասացի, որոնք փայլուն յաջողութիւններ ունեցեալ յետոյ լքած են Կեսարիոյ հրապարակը փոխադրուելու համար Կ. Պոլիս և Իզմիր, և հոն փայլուն դիրք գրաւած են իրր մեծ արտածիչ վաճառականներ։ Վերջերը՝ Կեսարիոյ մէջ արտածութեան վաճառականութեամբ կ'զբաղէին

Ալլանվէրեան Յակոբ (տարագրուած)։

Գուլումճեան (Սերովբէ) որդիք Գառնիկ կախաղանուած և Օճիկ տարագրեալ։

Մոսիչեան Աբրամ (տես նաև վերը՝ երկաթի վաճառականները)։

Չաղճեան Մ. Կարապետ (նահատակուած)։

ՄՈՒՇՏԱԿ ՎԱՃԱՌՆԵՐ

(Փիւրճի)

Արտածութեան վաճառականութեան մաս կը կազմէր նաև մուշտակի և մորթի վաճառականութիւնը որ որքան տեղական սպառումի նոյնքան նաև արտածման նիւթ մըն էր։

Այս ճիւղին մէջ յաջողակ վաճառականներ էին,

Ձրճբրեան Յակոբ և Կարապետ (տարագրուած),

Արմաղանեան Մ. Յակոբ,

Իլմաեան Գէորգ,

Սարայլեան Գեղոմս,

Նէվչէհիրլեան Գողոս որ ծնած է 1862ին Կեսարիա և մինչև 1914 զբաղած է մուշտակագործութեամբ և մուշտակի վաճառականութեամբ։ 1914–1920 ի Կ. Պոլիս առեւտրական գործերով պարապելէ յետոյ, 1920ին անցած է Ամերիկա, ուր իր մականունը կրճատելով Նէվճեանի, Զիքագոյի մէջ զբաղած է գործվաճառութեամբ։ Կազմակերպիչն ու նախագահն է տեղւոյն Համազգեաց միութեան մասնաճիւղին։

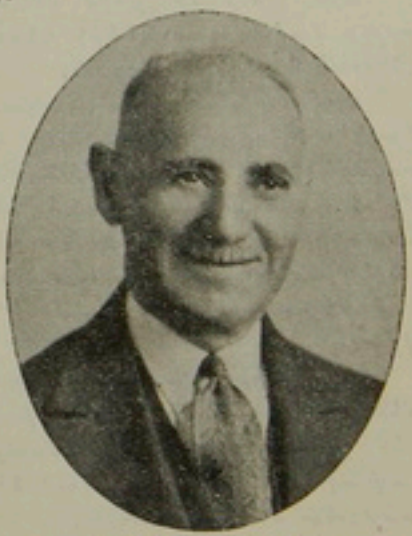

ԳՈՂՈՍ ՆԷՖԵԱՆ,
(այժմ Ամերիկա գործավաճառ)

ԼՈՒՄԱՑԱՓՈԽՆԵՐ ԿԱՄ ՍԱՐԱՖՆԵՐ

Հակառակ անոր որ հին Ամիրաներու չրջանին ըմբռնումով սառաջաճութիւն գոյութիւն չէ ունեցած Կեսարիոյ մէջ, սակայն փոլիցացիութիւնը վազեմի ժամանակներէ սկսեալ գոյութիւն ունեցած է և

հաւանական է նոյնիսկ ենթադրել թէ սահմանափակ կերպով նաև կար վաչխատութիւն կամ տոկոսով փոխատուութիւն։

Ակէ զատ լումայափոխներ կային, այսինքն դրամ մանրելու կամ օտար դրամներըը տեղական դրամով փոխանակելու համար գանձուած վարձքով ապրող դասակարգ մը, որ սարաֆ ընդհանուր անունով կը ճանչցուէր։

Եթէ դրամին ալ վաճառք նկատելու ըլլանք, ինչպէս տնտեսագէտները կը համարեն, այս դասակարգն ալ հարկ կ'ըլլայ, մաս համարել առեւտրականներու, ուստի այդ դասակարգին մէջ կը դասեմ զիրենք։

Կեսարիոյ մէջ գործող գլխաւոր սարաֆներն էին.

Ապաճրեան Բարսեղ,

Ապաճրեան Գէորգ,

Գալբաճեան Կարապետ և Լեւոն,

Ջամպաճեան Հաճի Յակոբ,

Ժամկոչեան Գառնիկ (տարագրեալ),

Լուսարարեան Հաճի Մարտիրոս (նահատակեալ),

Մերճինեան Յակոբ (կախաղանուած),

Պճիկեան Արթին,

Պաղրեան Յակոբ և Մարդիս (տարագրուած),

Սիսլեան Հաճի Յովհաննէս,

Սամպօլեան Պետրոս,

Փոլատեան Առաքէլ (տարագրուած),

Օհանեան Հաճի Մելքոն,

Ֆրէնկեան Շապուհ և Խոսրով (տարագրուած)։

Այս թուումը ցոյց կու տայ թէ նախանձելի դիրքի տիրացած բոլոր վաճառատուններըը կեսարիոյ մէջ կը գտնուէին Հայոց ձեռքը (Տիգրան Ֆրէնկեանի ցօրեր)։

Առեւտրական այս բարգաւաճ վիճակին մէջ որուն ընդհակառակը կը նայէին թուրքերը, մեծ դեր ունէր կեսարացի Հայոց պատուախընդրութիւնը և նախանձախնդրութիւնը, որ նշանակելի իրողութիւն մըն է։ Կեսարացի վաճառականներու մէջ չատ հազուագիւտ էին անանկները, որովհետեւ կեսարացիք անանկութիւնը վարկաբեկ ըլլալէն աւելի ամօթապարտ անպատուութիւն մը կը համարէին իրենց և իրենց սերունդին համար և չէին ուզեր այդ անունը առնել իրենց վրայ։

Իսկ անխուսափելի պարագաներու յաճախ առանց գատարանի դիմելու հաշտարար իրաւախոհութեամբ կը նախընտրէին կարգադրել իրենց գործը։ Կեսարացի Հայ առեւտրականները անողոք և չափազանց անձներոյ եղած են հազուագիւտ կերպով իրենցմէ ելած խարդախ անանկներու դէմ։

Նոյնպէս չատ չեն սիրած առեւտրական վէճերու համար գատարաններու դուռները ափ առնել, վասնզի անոնք գիտէին փորձառաբար Թրքական արդարութեան արժէքը։ Անոնք յաճախ կը յղյղէին «Գազանտրղմ տավայա լաճէք օլսուն» բացատրութիւնը, ուստի առվօրաբար իրենց վէճերը կը կարգադրէին իրաւարարութեամբ։

Այս տեսակէտով Կեսարիոյ Հայ վաճառականն դասուն անգնահատելի ծառայութիւն մատուցած են Նազարէթ աղա Օտապաշեան և Կա-

rապես ազա Մարքաեան (պետական հագուզի ատեանի դատաւոր)որոնք յաճախ կը կատարէին իրաւաբարի դեր, վէճի առարկայ հարցերը քննելով, և տալով իրենց վճիռը որուն կը հնազանդէին երկու կողմերը՝ առանց առարկութեան, տալով նաև գանձանակին՝ այսինքն Աղքատախնամին համար նուէր մը (Պետրոս Մարքաեանի տեղեկութիւններ): Հայ վաճառականները՝ որքան փորձառութեամբ նոյնքան նաև բնազդով գիտէին թէ պետական պաշտօնեաները՝ հայոց դատերը կը նկատէին իւղոտ պատառ կամ կաքաւի միս (էէիկ էքի) և կ'ուզէին անվերջ ձգձգումներով տզրուկի նման քամել իրենց արիւնը։

Այս պատճառով չէին ուզեր դատարան իյնալ, հակառակ անոր որ ի ծնէ փաստաբան, դատի ու դատավարութեան, վէճի ու պայքարի նախասիրութիւն ունէին բանիբուն այլ սակայն վիճասէր կեսարացիք։

Անշուշտ ասոր համար է ստեղծուած սա առակ–պատմութիւնը թէ կեսարացի հայ մը իր հօրմէ երբ ժառանգ կ'ստանայ 1000 կարմիր ոսկի, զանոնք առած ատեն կ'ասաղէ թէ «երանի՛ թէ փոխանակ այս 1000 ոսկիին 500 ոսկիի դատ մը ձգած ըլլար հայրս»։

Կեսարացի հայերը այսպէս խելամտութեամբ և չրջահայեաց աչխոյժով վաճառականութեան մէջ իրենց առաջդիմութիւններով երկրին կը ծառայէին և անոր բարգաւաճման կը նպաստէին, սակայն Թուրքերը հեռու էին գնահատելէ։ Անոնք հայոց առաջդիմութեան նախանձորդ, միշտ անոնց բարգաւաճ վիճակը կը նկատէին աչքի փուշ, և նոյնիսկ զիրենք սայթաքեցնող, հաւատքէ և կրօնքէ հանող և հեռացնող։

Առակ էր Թուրքերու մէջ թէ

ձէրմէնինին բասդրմասը էէքէսի
Գայթագ միւսլիմանը տիճեէն չըգարըր»(1)

Մասնաւորապէս Հայուհին և Թուրքի մը մէջ վէճ մը ծագած պարագային եթէ Թուրք մը արդարասիրութեամբ Հայուհին կողմնակից ըլլար, անպատճառ այս բացատրութիւնը կը գործածէին, կարծելով թէ Հայուհն գրաւիչ է որ իսլամը կը տկարացնէ (Պետրոս Մարքաեանի տեղեկութ.)։ Եւ յաճախ կերպով մը հիւղ էր այս բացատրութիւնը վասնզի Հայերը արդարև իրենց նիւթական միջոցներով կը չլացնէին Թուրքերը և իրենց կառքը կը քալեցնէին նոյնիսկ բարբարոս ժամանակամիջոցներու մէջ։

Սակայն Թուրքերու մէջ գարգացող ազգայնական չարժումը և անոնց վարիչ չրջաններու մէջ կուտակուած ատելութիւնը՝ ընդդէմ Հայոց, երբ 1915ին առիթը գտաւ, բնաջնջեց Հայը՝ առանց նկատելու թէ արմատախիլ կ'ըլլար անոր չինարար և ստեղծագործ աչխատանքն ալ, և կ'անչքանար կեսարիան, որ չնորհիւ Հայոց՝ վաճառականական կեդրոնի իր դիրքը պահած էր, հակառակ անբնպատ պայմաններուն։

Քանի մը տարի առաջ, երբ հազիւ տասնեակ մը տարիներ անցած էին եղեռնէն, վազքի թուրք թերթին մէջ թղթակից մը կը գրէր թէ

(1) Այսինքն, «Հայուն համեղ գլխան ու ապուխտը թերահաւատ Թուրքը կ'ընէ կրօնազուրկ»։

«Կեսարիա շատոնց կորսնցուցած է իր առեւտրական կեդրոնի հմայքը եւ նահապետական գործունեութիւնը: Քանի մը տարիէ ի վեր, հրապարակին վրայ խոր պարապութիւն մը եկած է: Թամբագործութեան եւ երկաթագործութեան նման արհեստներ մարեցան, չկրցալով մրցիլ Եւրոպայի ներմուծին դէմ: Մարեցաւ նոյնպէս բորակագործութիւնը՝ որ Կեսարացիներուն յատուկ արհեստ մըն էր: Վառօդի պատրաստութեան մէջ, այլեւս բորակի չգործածուիլը եւ տեղւոյն գինուորական գործարանին փակուիլը, պատճառ եղան որ այս օճախները մարին եւ 200է աւելի ընտանիքի պետեր անգործ մնան: Գալով գորգագործութեան, բոլորովին կանգ առած է ան: Մինչ ժամանակին Կեսարիա գորգագործութեան 30000 կարկանիներ ունէր, այս թիւը հանի պատիկը կոտորակուած է: ... Կեսարիա՝ Միջին Ասիոյ առեւտրական կարեւոր կեդրոններէն մին էր, ամէն օր շատ կառքեր եւ կարաւաններ կը հանդիպէին, այսօր Կեսարիա զրկուած է այդ շահերէն:

Երկրագործական կեանքը երբեմ չի խնդացներ Կեսարացիին երեսը եւ չի կշտացներ անոր փորը: Կեսարիոյ ցորենի բերքը այնքան բիչ է, որ հազկաւէն ու Պողազլեանէն այիւր կը գնուի: Թէեւ բանջարեղէնը բաւական առատ է, սակայն ուր հասուննալուն պատճառով, անկէ ալ շատ մը չապահովուեցաւ:

... Առեւտրական այս անկերպարան վիճակին պատճառով, **Կեսարիոյ ժողովուրդը դատապարտուած է ցուրտ**: Կեսարացիներու բազմաթիւ խումբեր կը ճամարուին Ասանա, Մերսին, Սամսոն եւ Զոլոյ նման բանուկ հաղաքներու մէջ: Միայն գործարաններն են որ կրնան փրկել Կեսարիան ու Կեսարացիները»:

Եւ ինչպէս գիտենք արդէն Քէմալական կառավարութիւնը այդ ուղղութեամբ ջանքեր ըրաւ, և հոն հիմնեց մանածի և օգանաւի գործարաններ, և զայն վերածեց հարստարարութեան քաղաքի մը մինչ ցարդ Կեսարիա եղած էր առեւտրական քաղաք մը:

*Վագրքի թղթակիցը՝ ինչպէս կը տեսնուի, բոլորովին կ'զգուշանայ խօսելէ Հայոց շնորհիւ Կեսարիոյ ստացած երբեմնի առեւտրական համբաւին վրայ և միայն Թուրքերու յատուկ արհեստներու անկումէն կը ճառէ, մինչ ընդհ. պատերազմին սկիզբը երբ Թանիճի թղթակիցը Դոնիա-Էրէյլիի, Ուլու-Ջըշլայի, Կեսարիոյ, Սերաստիոյ, Ասու-Շէհիրի, Քէմախի, Երզնկայի ու Կարինի համբով դէպի Կովկասեան ճակատ կը մեկնէր, հոն հանդիպած ատեն ուրիշ բաներ տեսած էր (տես Բիւզանդիոն, թ. 5582, 1915 Փետր. 25): Ան ընդունելով հանդերձ Կեսարիոյ բնութենէն զրկուած քաղաք մը ըլլալը, կը գտնէր հոն աշխատասէր ու գործունեայ ժողովուրդ մը որ բնութեան զրկանքը դարմանած էր: Ան կը հաստատէր թէ «Հողագործական հարստութենէն զուրկ Գայսէրի հաղաքին ժողովուրդը ի վաղուց իճիգիճիր տուած է **վաճառականութեան** եւ արհեստագործութեան, որոնք իր ուժիմ, գործասէր եւ ճիգարիմաց ձիրքերը սրած են»:*

Թանիճի թղթակիցին «ժողովուրդը» տարտամ բառ մըն է, իրականին մէջ ինքզինքը վաճառականութեան և արհեստագործութեան նուիրողը՝ Կեսարիոյ Հայ բնակչութիւնն էր որ միշտ քաղաքին տնտեսական կեանքին, վաճառականութեան, արհեստներու և արուեստներու մէջ, առաջնակարգ տեղ գրաւած և մնալուանգ իր վաճառական ընդհանուր հիացումի և գնահատութեան առարկայ եղած էր, երբեմն ալ դժգոհանքի՝ երբ անիկա այլասերած և բուրդ-համրող գոր-

ծուռնէութեամբ մը, և քիչ չահով գոհացող ահարկու մրցումով մը տապալած էր իր մրցակիցները։

Կեսարահայը ընդհանրապէս ճարպիկ, գործունեայ, չահասէր, հնարամիտ և ձեռներէց՝ կարծես թէ իր ծննդավայրը գործի մարդ էր։

Արդեօք կլիման ու միջավա՞յրն էր որ դինքն այսպէս կ'ընէր։

Չէ մի ո՞ր հին առած էր թէ կեսարիայէն հեռուր և ճարտարախօս չէր ելլեր, ըստ բանին թէ՝

«Քաց զպիտակ ազուաւ կրայ թեւաւոր՝
Անցի՛ւս ի Գամիրս է ճարտար հռետոր»։

Բ.

ՀԱՑԵՐԸ՝ ԻՐՐ ԱՐՀԵՍՏԱՒՈՐ

«Կեսարիա հնուց ի վեր Անտաղուի այն բազմերէն է ուր արուեստն ու կեանքի արհեստներ ծաղկած են եւ ուճեցած են իրենց ճշմարտուր ներկայացուցիչներ։ Արուեստագէտ եւ արհեստաւոր դէմքեր ստուար թիւ մը կը կազմեն» (*Գուշծիկ Թոնոյեանցի*, Բիւզանդիոն, թ. 1602, 13 *Յունուար* 1902)։

Այս տողերը գրողը ինքն իսկ ազգուած այն օդաւերով դարբնուած նախապատերազմներէն «որոնցմով տոգորուած էին թէ՛ Գալատացի եւ թէ՛ գաւառացի այն Հայերը որոնք չփոյթ չէին ունեցած կեսարացի հարստահարութեան, վաճառականի և տեղանաւոր գաւակարգին հետ, հարց կուտայ «նապա՞ առածի կարգ անցած կեսարացիական գործունէութիւնը» (*Նոյն*)։

Եւ կ'ուզէ յուսադրանել այս հանդիսութիւնը ըսելով թէ «խնդիրն երբ ճշմելու ըլլայ ազգագրողն, ճնախօսողն, ու մարդաբանողն ալ, կեսարիոյ միջավայրը միեւ նպաստաւոր եղած է ազգաբնակութեանց զարգացման։ Դարերէ ի վեր, հոն հով հովի եւ կամ յաջորդաբար ապրած են ճարտարարուեստ ժողովուրդներ, Քեսացիներ (*իմա՛ Հայերը*), Հին Գամիրցիներ (*իմա՛ կապադովկիացիները*), յոյն գաղթականներ, հին բազմակրօնութեան ծայրագոյն ասիճանն հասած Միջագետցիներ եւ այլ եւ այլ։ Արդի կեսարացին, ինչ ազգէ ու կրօնէ ալ ըլլայ, մարդաբանողն ու ազգագրողն այդ վաղեմի ժողովուրդներու խաչաձեւումէն ձեւուած ու պատուաստուած է։ Բնական է որ կեսարացին, առոյգ, կենսախոյս, գործունեայ ըլլայ եւ ճախանձելու չափ ոգի մ'ունենայ։ Իրողութիւնները զայն կը հաստատեն» (*Գուշծիկ Թոնոյեանցի*, *Նոյն*)։

Կեսարացւոց գործունեայ կեանքին մէջ կարեւոր դեր մը կատարած է նաև երկրին աշխարհագրական գիրքը և բնական նկարագիրը, որ խորունկ ներգործութիւն մը ունեցած է այդ խիստ աղքատ բնաւորութեամբ օժտուած անարգասաերը և քարուտ հողամասին բնակչութեան վրայ, որ աղքատութեան մէջ տուայտելու դատապարտուած էր եթէ նախանձելու չափ ոգիով մը քարէն հաց հանելու հնարիմացութիւնը չունենար։

Անժխտելի իրողութիւն մըն է թէ իրր հետեւանք իր արդիւնաբերութեան աղքատութեանը «կեսարիա իր շրջակիցներով՝ ազգա ժողովուրդ մը կը պահէ եւ չափազանցած չենք ըլլար, երբ ըսենք թէ արդարեւ Անտաղուի ամենէն բնակչութիւնն ունի։ Եւ Թուրքիոյ այն մասն է որ ամենէն շատ պաղդատներ արտադրած է (*Եղիազարեանի ձեռագիրը*), հին

ժամանակներէն սկսեալ, վասնզի իրենց բնակավայրին մէջ իրենց հացը հանելու դժուարութիւնը ունէին։

Կեսարացի Հայերը մասնաւորապէս իրր եկեղեցիներ, ստիպուած էին աշխատիլ բազմազան մարզերու մէջ, իրենց ապրուստը ապահովելու համար։ Մասնաւորապէս դիտելի իրողութիւն մըն է որ Հայերը կենսապահով աշխատութեանց ամէնէն պարզէն, ամէնէն հասուններէն և ամէնէն տեւականէն՝ երկրագործականէն հեռու մնացած էին երկար ատեն իրենց հողատէր բլլալ թոյլ տրուած չբլլալով։

Այս պատճառով անոնք պարտաւորուած են առեւտուրին և արհեստներու հետամուտ բլլալ իրենց հացը ապահովելու համար, և զարգացնել ձեռարուեստները ևս, ժամանակին և պէտքին համաձայն ընդարձակելով իրենց գործունէութիւնը նորանոր արհեստներու ձեռնարկելով և այսպէս ժամանակին հետ քալելով և յառաջդիմելով, ինչպէս կը հաստատեն ինչ ինչ փաստեր և արձանագրական յիշատակութիւններ։

1617ին, երբ Սիմէոն Լեհացի Կեսարիա կ'այցելէր, ընդհանուր աւերածութեան չրջանէ մը յետոյ, հոն կը գտնէր 500 տուն Հայեր, որոնց մէջ կային «փարթամ վաճառականներ եւ խոնարհ, ուղիղ մարդիկ եւ խոհեմ»։ Միայն խիստ ուշագրաւ է որ կ'աւելցնէր թէ «այլ գանգատ չունին, ամէնն դերձակ եւ խամքաճիներ են» (ՀԱ. 1935, էջ 90)։ Իրողութիւն մը որ թերեւս զարմանք պիտի պատճառէ այսօր, վասնզի Կեսարիոյ մէջ վերջին ժամանակներս դերձակութիւնը միակ տիրապետող արհեստը բլլալէ շատ հեռու էր։

Այդ ժամանակներուն մէջ «այլ գանգատ» չունեցող Կեսարացիք, ինչպէս կը տեսնուի տարիներու և դարերու ընթացքին տարբեր արհեստներու ալ ձեռք զարկած են, այնպէս որ ԺԹ. դարուն սկիզբը, 1808ին Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիճեան (Աբեղայ. Ձորից Մասաց Աբեղայի, Ա. Մաս, Ա. հտ. 309) խօսելով Կեսարիոյ գաւառին Հայ բնակչութեան վրայ կ'ըսէ թէ «Բնութեամբ ճարտար են եւ յոգոդակի, ի գիւս առուեսից, մանաւանդ ի ճարտարապետութեան եւ քան մեծի մասին են հիւսուածք, ոսկեգործք, քարանձք, բանդակագործք, նկարիչք(1), մանաւանդ երեւելի ճարտարապետք, զի ոչ միայն յայս գաւառ այլ ճաեւ Իսպանիոյ մեծամեծ ապարանք իշխանաց եւ թագաւորից, մզկիթք եւ բաղանիք, կեսարացւոց Հայոց եւ յունաց են գործած, քո՛ղ գայլ փոքր ընդունածս տանց»։

Այսպէս Կեսարացի Հայը իր ձեռներէցութեամբ երկու հարիւր տարիներու չրջանի մը ընթացքին, արհեստի մարզին մէջ գուցէ ամէնէն աւելի դժուարներէն մէկուն՝ ճարտարապետականին մէջ խոշոր նուաճումներ կատարած բլլալ կը թուի, և թերեւս քաղաքին բարեզարդման և կեանքին բարելաւման մէջ կ'ունենայ իր բաժինը, վասնզի ինչպէս կը տեսնուի ականատես Սիմէոն Լեհացիի 1616-1617ին ըրած նկարագրութենէն, Կեսարիա իսկապէս չափազանց խեղճ վիճակ մը ունէր այդ թուականին, վասնզի «Տներն խամ բարիչ (2), դռվին փոքր, կկզելով մբռնուց, վասն որոյ եւ բաղարճ աւեր եւ վէրան։ Ունի խաններ, պէզէստան, խանութքի, չարսու պազար եւ ոսկերչիքոց»։

---

(1) Նագաշներ ըսել կ'ուզէ ատաղձագործ։

(2) Անթափ աղիւս կամ պարզապէս հող։

Ինչպէս կը հասկցուի այս տողերէն ալ. գարուն ողբալի էր քաղաքին վիճակը։ Միայն հանրային յիշատակարաններ կային, իսկ անհատական բնակարաններըը շատ խեղճ, հոգաչէն տնակներ էին, որոնք չնորհիւ Հայ արհեստաւորներու հոյակէն չէնքերու վերածուեցան։

Հայերը ուրեմն կեսարիոյ յառաջդիմութեան ծառայող տարր մը եղած են և Օսմ. տիրապետութեան տակ կեսարիա շատ բան կը պարտէր անոնց ճարտարագործ ձեռքերուն և անոնց հնարիմացութեան, որ գիտցան պարագային և կացութեան համաձայն գործել և արտադրել։

Երբեմնի զերծակները զարձան հարտարապետներ, հիւսն, որմնադիր և կերտեցին զեղեցիկ շինութիւններ և յառաջդիմական քայլեր առնել տուին քաղաքին։

Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիճեանէն յետոյ հարիւր տարիներ ևս երբ կ'անցնին, Հայերը ո՛չ միայն քաղաքին վաճառականութեան մէջ ամենայն ինչ էին, այլ իրենց ձեռքն էին նաև արհեստներէն անոնք որոնք ամէնէն նուրբերն են, ինչպէս ոսկերչութիւն, պղնձագործութիւն, աստղձագործութիւն, մետաքսագործութիւն, ասիրիչութիւն, մագործութիւն և այլ (Տրդատ եպ. Գալեան, ՄԱՂԻԿ, 1891, թ. 41)։ Նաև յիշենք կօշկակարութիւնը, եազմայագործութիւնը, չուխակուութիւնը, հիւսնութիւնը, զերձակութիւնը (Տիգրան Ծրէնկեանի տեղեկութիւններ):

Իսկ Ի. գարուն սկիզբը միայն հոն մուտք գործեց գորգագործութիւնը որ մեծ զարգացում գտաւ և շատ օգտակար և հասոյթաբեր եղաւ, մանաւանդ կանանց համար։

Անոնք պատրաստած են շատ ընտիր մետաքս գորգեր որոնք մեծ ընդունելութիւն գտած են։

Հայերը երբ այս նուաճումները կը կատարէին և ժամանակին պահանջներու համաձայն իրենց համար գործեր կ'ստեղծէին, թուրքերը՝ իրենց հողերուն վրայ պապենական մեթոտներով երկրագործութեամբ միայն կ'զբաղէին, և կաշեգործութեան, սարաճութեան և ճիպմէճիութեան պէս նախնական արհեստներու մէջ միայն քանի մը արհեստաւոր ունէին, վասնզի տեղացի Թուրքեր, ծոյլ, հեզգ ու վայրագ՝ իրենց լճացած կեանքով հեռու էին առաջդիմական ձգտումներէ։

Քրիստոնեայ բնակչութիւնը, բեղեակառակն, հաւակով, բեսաճեկան առվոյրութիւններով, ազգային աւանդութիւններով եւ մանաւանդ յառաջդիմական ձգտումներով աճհամեմատօրէն գերիվեր, իր ափին մէջ առած է ոչ թէ միայն տեղական ապրանս առեւտրական գործունէութիւնը, այլ նաեւ իւրացուցած է բոլոր այն արհեսներն եւ մշակած այն արուեսներ որոնք համեմատաբար յամառ աշխատութեամբ ձեռք կը բերուին: Այսպէս միջոցեւ մտի վրայ համրուող մի Թուրքեր հին գլգլեակներու առեւտուրով կ'զբաղին խլտիրներու ճմռանի մը Թուրքեր հին գլգլեակներու առեւտուրով կ'զբաղին խլտիրներու ճմռանող կրպակներու, կամ բացօթեայ պազարներու մէջ, հրիստոնեաները եւ մասնաւորապէս Հայերը՝ բռնած են մանիֆաթուրայի եւ մանրեղէնի (գէրթ) մեծ ու փոքրաճաշակ առեւտուրը. զորգի, եազմայի եւ ալաճայի ճարտարարուեստը, եւ ապուխի հրապարակը. ու միջոցեւ Թուրքը իբր արհեստ տեսակ մը մեքենացուած է թամբագործութիւնը, բուսապատութիւնը, ճախճակաց գիճագործութիւն մը եւ կօշկագործութիւն մը. հրիստոնեայ բնակչութիւնը զրաւած է արդիական կօշկակարութիւնը, դերձակութիւնը, աստղձագործութիւնը, պղրճ-

ձագործութիւնը եւ ոռճագործութիւնը, իսկ ազատական արուեստներու մէջ փաստաբանութիւնը, բժշկութիւնը, ճարտարապետութիւնը եւ դեղագործութիւնը:

Եւ սակայն ոռվինեան երկիրը բաւարարութիւն չէ կրցած տալ հիւսուածեալ բնակչութեանց ազատ զարգացումին, եւ ապերախտ գտնուած է արժեցնելու ազնիւ ջանքերը, զուգագուգդ դիմած են ուրիշ ճանապարհներ: Այնպէս որ Թուրքիոյ ամէն անկիւնը, Եգիպտոսի ոսպանիներուն եւ Եւրոպայի հարաւային արեւելեան երկիրներուն, ցոյնիսկ Նոր Աշխարհի մէջ անկարելի է չի հանդիպիլ Թալացի հարուստ վաճառականներու, կեսարացի մանր ու մեծ առեւտրականներու, Էվէրէկցի կօշկակարներու, Գէլէկէսէցի բուսեցներու ու դանագործներու, Էմմէրէցի եւ Նիդզէցի երկաթագործներու եւ Տէրէվանիցի հարակուիներու» (*Եղիազարեանի ձեռագիր*):

Սակայն ինչպէս Կիւրոս Տէվէլեան դիտել կու տայ (Սուրհանդակ, 1901 *Փետր.* 11, *թ.* 591) «Կեսարացին իր հաղարն ալ պարապ չի մնար, որով ճանաւար է իր ծննդավայրը իրեն համար, ուր որ օրի վաճառականական մեծ հայեր կրնայ առնել, առանց ուրիշ տեղ գաղթել ուզելու, ուսկի բուն հաղարացիներէն ոսս անհամ թիւ մը ներկայացնող պանդուխտներ միայն կարելի է գտնել: Ոսար հաղարներու ճանապէներէն ինչեր հաղրցի են, այլ գրեթէ ամէնին ալ արուարձաններէն: Երբ սակաւիկ Մահոն յանախող ոգեհնաւերը այժմեանին չափ բազմաթիւ չէին ու հաղորդակցութիւնները դժուար, եւ երբ սակաւիկ էնկիւրիի ոգեկառին գիծը հետուն կը մնար ներհնազատաւաններէն, ոսս տարիներ առաջ, հիմակուանին պէս, Կեսարացին եւրոպական հաղարներու հետ վաճառականական յարաբերութեան մէջ էր Փոքր Ասիոյ արեւմտեան սահմաններ, արեւելեան խորերը մինչեւ Տիարպէքիր ապրանք կը յղէր:

Կեսարիոյ շրջանակը միասին առնելով, պիտի տեսնենք թէ այդ տեղացիներէն ոսս վաճառականներ են որ եւրոպական հաղարներէ, ինչպէս Լոնտոնէն, Մանչէսթրէն, Մարսիլիայէն, Թաճիրներու ափսարէն, Փարաւոններու հնամեայ երկիրներէն ձայն կու տան...: Վերջապէս Կեսարացին իր տեղը շարժումի մէջ է»:

Արդարև այդ շարժումը գոյութիւն ունէր բնութենէն անժամանգ այդ գաւառին մէջ, ուր մանաւանդ Հայերը իրենց ձիրքերով և ընդունակութիւններով կը փայլէին զարմանալիօրէն իրենցմէ ծնունդ տալով դրամապաշտ շահարկուներու հետ խոհեմապաշտ և գաղափարական անհատներու, հնարամիտ վաճառականներու հետ հարտար արուեստագէտներու, սարաֆին հետ հարտարարուեստականին, հաշիւով շարժող առեւտրականին հետ անխորհուրդ բախտախնդիրին, և այլոց:

Այսքան զանազանութիւններ և երփներանգ այլազանութիւններ ունեցող բնակչութեան մը մէջ բնական է թէ տարօրինակ պիտի ըլլար որ արհամարհուած ըլլային արհեստները և հարտարարուեստները, երբ մանաւանդ Կեսարացին ունէր բաւական խելք, հնարիմացութիւն և աչքթացութիւն, արհեստ մը իւրացնելու և մանաւանդ տոկուն աշխատութեամբ յարատեւելու և արդիւնաւորելու տեւէ գործ ու աշխատանք որուն կը հետեւէր հացի պայքարին համար: Այնպէս որ պէտք չէ զարմանալի թուի երբ ըսենք թէ Կեսարիոյ մէջ որքան առեւտրական մարդին նոյնքան արհեստականին և հարտարարուեստականին, այսինքն ձեռքի աշխատութեանց մէջ ալ առաջին տեղը Հայոցն էր և գրեթէ բոլոր արհեստները իրենց ձեռքը:

Վիճակագրութեան մը համաձայն Կեսարիա ունէր 90 Հայ արհեստաւորներ (Տիգրան Զիլիւնի, Ցուցիկ Հայաստանի, էջ 76), անշուշտ

խոշոր հարստարարութեստական ձեռնարկներէն անջատաբար, որոնք ոչ նուազ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէին կեսարիոյ տնտեսական կեանքին մէջ։ Դաղափար մը տալու համար թէ կեսարահայերը ի՞նչ դիրք ու դեր ունէին, պիտի տամ անուններըը գլխաւոր հարստարարութեստական տուներուն և արհեստաւորներուն։

ԵԱԶՄԱՑԻ ԱՐՀԵՍՏԱԴՈՐԾՆԵՐ

Եազմայի կամ եափրգի, կամ նախնեաց ապարօչի պատրաստութեան վաղեմի հայրենիքը եղած է Թօգատ, փոքր Ասիոյ հնօրեայ հարստարարութեստական կեդրոններէն մին, որ երկար ատեն անոր պատրաստութիւնը պահած էր իրը իր մեծագործը և բովանդակ Թուրքիոյ ինքն կը հայթայթէր, Թօգատի եազմա անուանուած հանչուած այդ վարշամակները որոնք իրը ապարօչ կը գործածուէին, մասնաւորապէս իսլամ բնակչութեան երկու սեռերուն իրը գլխուն զարդ կամ ծածկոց, ասկայն քրիստոնեաներ ալ քիչ չէին գործածեր։

Սակայն նախաձեռնող կեսարացիք իրենք ալ միջամուղ եղան այս գործին անցեալ դարու կէսերէն սկսեալ և 1870ական թուականներուն արդէն իրենք առաջին տեղը գրաւած էին։

1890ական թուականներուն Թօգատ ի զուր կը մրցէր իր գերազահութիւնը պահելու։ Կեսարացիք տիրացած էին այլեւս արհեստին, որ ա՛լ իր զօրութիւնը առած էր և հաստատմամբ բոյնի մը վրայ արձակած էր իր պտուղներով ակազդուն հիւղերը (Ե. Երկաթեան, Բիւզանդիոն, թ. 422, 26 Մարտ 1898)։

Կեսարիա իր արտադրութիւններով կ'ողողէր Կարին, Վերատիա, Էնկիւրիւ, Դաստէմունի նահանգները և մինչև Ռումէլի և Գուլկարիա (Նոյն)։

1898ին 35 գործարաններ, մօտաւորապէս 500 գործաւորներով կ'աշխատէին ամբողջ տարին անընդհատ։ Այս գործաւորները ամէնքն ալ այր, միջին հաշուով կ'ընդունէին ամսական 600 և տարեկան 7200 ոսկի (Նոյն)։

Նախնական նիւթը, ապիտակ տեռ (սավաքպուր, դիւլպէնդ) կը բերէր Մանչէսթըրէն և կ'ապառէր 200000 թօփ, ամէն մէկը 15 ղրչ.էն, որով 30000 հնչուն ոսկիի արժէքով ապրանք կը գործածուէր (Նոյն)։ Իսկ ներկին համար կը վճարուէր տարին 2500 ոսկի (Նոյն)։

Ցաջորդող ժամանակաշրջանին, այսինքն 1898էն 1914, ապահովաբար այս քանակը աւելի բաձրացած պիտի ըլլայ։

Եազմայի պատրաստութիւնը կը կատարուէր մասնաւոր գործարաններու մէջ։

Նախ գործաւորներու դաս մը կը թրջէր տեռը, յետոյ կը թակէր փայտէ թակերով (ջոպմագ) և ապա կը չորցնէր երկայն ձողերու վրայ կամ բարձր պատերէն կախելով։ Ուրիշներ զանազան կաղապարներով կը տպէին ծաղիկներու, զարդերու ստուերագծերն և ալ աւելի ուրիշներ այդ ծաղիկներուն վրայ կը բանէին գոյնզգոյն և վրձինով կու տային վերջապէս այդ նախագիծերուն իրական պատկերը։ Յետոյ տրուած ներկը անայլայլ պահելու համար կը փռէին տաք ախոռներու մէջ։

Այս հարստարարութեստը՝ հայկական էր և գրեթէ բոլոր Հայերն էին գործարանատէրները։

1915ին գլխաւոր գործարանատէրներն էին

Ամբարեան եղբարք
Էմմէճեան Հաճի Յակոբ (տարագրուած) և որդին Յովհ. (Նահ.)
» Յարութիւն
Թաճեան Գէորգ
Հիւրմիւզեան Մարգիս
Մուրաճեան Բարսեղ (կախաղան հանուած)
Նէվրուզեան Կարապետ (կախաղան հանուած)
Չրագեան Յակոբ (Նահատակուած)
Պէօճիւճեան Կարապետ
Պէօճէլեան Յարութիւն
Սիլկինեան Գէորգ

Ասոնք թէ՛ կը պատրաստէին և թէ՛ կ'արտածէին կեասրիայէն։ Իսկ առակ առեւտուրը կամ վաճառականութիւնը կ'ընէին այս հարստահարուեալներն

Պօղոսեան Յակոբ
Պօղոսեան Նազար

ՈՍՏԱՑՆԱՆԿՆԵՐ ԿԱՄ ՋՈՒԼՀԱԿՆԵՐ

Վաղեմի ժամանակներէ սկսեալ գաւառներու մէջ միշտ ոստայնանկութեամբ կամ ջուլհակութեամբ զբաղած են Հայերը, շատ անգամ իրենք պատրաստելով իրենց հագուստները, երբեմն անիկա զբաղումը եղած է կիներու։

Իրր արհեստ կեասրացի ջուլհակներ որոնց պատրաստած կերպասները առտընին գործածութիւն ունէին։ Սակայն երբ վաճառականութեան վարժ կեասրացիք սկսան մեծաքանակ ներածել եւրոպական ամէն տեսակ կերպասներ աժան գիներով, ինքնին այս արհեստը իր կարեւորութիւնը կորսնցուց և անչքացաւ։ Սակայն տեղացիք իրենց առհասարակ սովորութիւններովը կը սիրէին տակաւին արեւելեան ալաճայինը ընծայել յարգ և կը գործածէին՝ տակաւին չըրջակայ քաղաքներու մէջ պատրաստուած կերպասներ։ Ուստի կեասրացի ձեռներէց Հայեր խորհուրդը յղացան տեղւոյն վրայ պատրաստելու Ալաճան և Հայերն ալ ուննեցած են արհեստաւոր

ՀԱՃԻ ՆԱԶԱՐ ԳԱՍՕԱՐՃԵԱՆ
(1860 – 1916)

այսպէս խոշոր հարստարարուեստական ձեռնարկի մը հիմնադիրը եղան։

Այս Հայերն էին Հաճի Կարապետ և Հաճի Նազար Գասարճեաններ որ 1875ին կեսարիոյ մէջ կը հիմնեն գործարան մը, իրենց եղբայրներուն (Գէորգ և Մխիթարեան) հետ, Ալաճայի պատրաստութեան համար։ Իրենց ապրանքները որոնք մեծ համբաւի տիրացած էին կեսարիոյ և շրջակայից մէջ, իրենց յատուկ վաճառանիշովը կը ճանչցուէին Գասարճը-Օղլու ալանսար անունով։

Եղբայրներէն անդրանիկը Հաճի Կարապետ Գասարճեանը, որ գործին բուն հիմնադիրն էր, 1894ի քօլէրային կը մեռնի, և գործին վարիչը կը դառնայ Հաճի Նազար, որմէ յետոյ կը բաժնուին իր երկու կրտսեր եղբայրները։

Այս գործարանը ուր կը պատրաստուէին էնթարիի համար գործածուած ալաճային զատ նաև սրտացանելիներ (փէշտիմալ), անձեռոցներ (փէշկիր), հավլու, մեռաքա ալաճա, ճիճիմ ևայլ, տարիներու ընթացքին ըրած մեծ յառաջդիմութիւններ, և չարունակեց մինչև 1914, գործ հայթայթելով կանոնաւորաբար մօտաւորապէս 500 գործաւորներու որոնց մեծամասնութիւնը, այսինքն 60ο/ο համեմատութեամբ թուրք էին և մնացեալն հայ և ցոյն։

Այս գործարանը կը գտնուէր Գըչի-Գարուի մօտ, Մայր-Աստուածածին եկեղեցիին հանդիպակաց փողոցը, և ունէր 400 թեզկեահ։

Իր նախնական գրամագլուխն էր 1800 ոսկի որ բազմապատկուած էր։ Սակայն այս գործը չկրցաւ մնալ իր հին յաջողութեան վրայ, վասնզի Այնթապի ալաճան անօրինակ յաջողութիւն գտաւ և ողողեց նաև կեսարիոյ շուկան։

Գասարճեան գործարանը չկրցաւ մրցիլ և սկսաւ անչքանալ։

Գասարճեանները, սկսան իրենց հարստութիւնը կալուածներու կապել և գրպդիլ պանքայի գործառնութիւններով, չարունակելով հանդերձ իրենց գործարանը։

Այս բարգաւած տան հիմնադիրը Հաճի Նազար, ազգային ու տընտեսական չրջանակներու մէջ կը վայելէր մեծ յարգ ու պատիւ։

1914ին Թուրքերը իրեն առաջարկեցին կրօնափոխ ըլլալ և իր գործը եղածին պէս չարունակել, բայց ինքն նախընտրեց աքսորուիլ և կորսնցնել իր հարստութիւնը քան թէ ուրանալ իր հաւատքը և տարագրուեցաւ Հալէպ ուր ողջամբ հասնելէն մէկ տարի յետոյ 1916ին մեռաւ։

Գ Ո Ր Գ Ա Գ Ո Ր Ծ Ո Խ Թ Խ Ն

Գորգի գործը կեսարիոյ առեւտուրի ամէնէն գլխաւոր նիւթերէն մէկը եղած էր յետոյ, վասնզի անիկա դարձած էր նաև ճարտարարուեստ մը։

Գորգը՝ առեւտուրի նիւթ մըն էր, որ ուրիշ քաղաքներէն մասնաւորապէս Գըր-Շէհիրէն կը բերուէր և կը վաճառուէր կեսարիոյ հրապարակին վրայ, վասնզի կեսարացիք կը սիրէին իրենց տուներուն մէջ գորգեր փռել։

Այս առեւտուրով կ'զբաղէին նաև երկրորդաբար Թէլմէեան Կարապետ և Մովսէս եղբարք և Թիմուրեան Ներսէս որոնք մեռաքով վաճառականներ (գազազ) էին նախապէս։ Նոյնպէս գորգավաճառներ էին, Աւանեօզեան Միսաք, Քէլէկեան Յովհաննէս, Օհանեան Կարապետ, որոնք

յետոյ Կ. Պոլիս փոխադրուած են, և Կեսարիոյ մէջ իրենց գործակից ունեցած են Գուճսաճեան Գրիգոր, Թօփալեան Մհի. Մելիոն, Սարաճեան Յակոբ և Գանիէլ եղբարք Տուններէ։

Կային նաև տուներ որոնք մեծ բարիքներ կը գնէին, ինչպէս Մճիկեան Մհ. Թադէոս և Քիւրճեան Գաբրիէլ, և Կ. Պոլիս ու այլուր կը ղրկէին (Ե. Երկաթեան, Բիւզանդիոն, Թ. 502)։

Թէլֆեանք ընդարձակ գործ ունէին Ամերիկայի հետ։

1873ին Կարապետ Գավճեան կը սկսի հաւաքել հին գորգեր, սակայն Թէլճէեանճ, Թիմուրեան Սեդրաք, Ավաճոզեան Միսաք, Քէլէկեան Յովհաննէս և Օհանեան Կարապետ իրմէն աւելի հարպիկ կը փրծին և Կ. Պոլիս հաստատուելով մղում կու տան գորգի չահարեր առեւտուրին, առանց տակաւին անդրադառնալու անոր պատրաստութեան։

Մինչև 1890ական թուականներուն գորգագործութիւնը Կեսարիոյ մէջ կը նկատուէր Քրդուհիներու և Աֆշարուհիներու առանձնաշնորհը և Գըրչէհիրի յատուկ հարստարարուեստ մը։

1890-91ին սակայն այս նախապաշարումը կը թօթափուի, վասնզի Կեսարիոյ հարաւ-արեւելքը գտնուող Զինճիր-Տէրէ, յոյն գիւղին մէջ Ս. Յովհաննու Կարապետի անուանով կառուցուած յունական վանքին վանահայր Մեթոդիոսը, այս հաստատութեան մէջ գտնուող յունական գիշերօթիկ դպրոցին մէջ այս կարեւոր արհեստը սորվեցնելու ձեռնարկ կ'ընէ։ Այս նպատակով Գըրչէհիրէն ինճէ-Սուլթ օրիորդ մը կը բերէ իբր վարպետուհի (տես Բիւզանդիոն, Թ. 472)։

Այս օրիորդին թելադրուած Գունտաքճեան Դրիգոր աղա, գորգի Ա. կարգի վաճառական, 1893-94 թուականներուն, Կեսարիոյ թաղերէն մէկուն մէջ, թաքուն կերպով թեզկեանի մը վրայ մետաքսեայ գորգ մը գործելու փորձ մը կատարել կու տայ։ Թէև չի կրնար յաջողիլ, բայց ասիկա առիթ մը կ'ըլլայ որ ժողովուրդին հետաքրքրութիւնը զարթնու (նոյն, նաև Շաւարշ Եսայեան, Բիւզանդիոն, Թ. 1619)։

Մկրտիչ Եազըճեան կ'ըլլայ անդրանիկ կանոնաւոր գործողը, թէև շատ համեստ սահմանի մէջ։ Այսպէս 1893-94էն ասդին, կը շատնան հետեւողները։

Այս համեստ սկզբնաւորութեամբ ձեռնարկը կարճ ժամանակի մէջ անօրինակ զարգացում մը կ'ունենայ։ Կեսարացիք իրենց մասնաւոր աշխոյժով ամէն համեմատութենէ դուրս եռանդով մը կը փարին այս գործին և հազիւ 3-4 տարի յետոյ 1897-98ին ըստ Ե. Երկաթեանի (Բիւզանդիոն, Թ. 638) և ըստ Յ. Նշանեանի (Ռեւելի, Թ. 3825) Կեսարիա իր չրջականերով 2000է աւելի թեզկեահներ ունէր։

Իսկ 1901ին Կեսարիոյ մէջ կը գործէին 5000 թեզկեահներ(1), 10000 հոգիներու գործաւորչէք հայթայթելով (Տէվէլեան, Մանզուէտ, 1901, Թ. 320)։

Գլխաւոր գործարանատէրներն էին 1898ին հետեւեալները իրենց թեզկեահներուն թիւերով։

---

(1) Շաւարշ Եսայեան (Բիւզանդիոն, Թ. 1619) 1902ին կը հաշուէր 3500 թեզկեահներ, 2000ը քաղաքին և 1500ը գիւղերուն մէջ։ Կ. Տէվէլեան (Սուրհանդակ, Թ. 2180) 1905ին 3000էն աւելի թեզկեահներ կ'ենթադրէ։

Ցարութիւն Կիւրիւնեան	50	թեզկեահ
Գզլեան և Գրլըճեան ընկ.	60	»
Տիգրան Զագմագլեան և Գալբաքեան Ցարութիւն	50	»
Մկրտիչ Տէօքմէճեան	40	»
Վարժապետ. Խնայողկ. Մխութիւն	30	»
Ցակոբ Գալեան	40	»
Դանիէլ Սարաֆեան	20	»
Կարապետ Մարթաեան	20	»
Ցովհ. Գրնաճեան	20	»
Ռուբէն Եաղուպեան	20	»
Նազար Հաճիգրզեան	20	»
Գեորգ Իսքէչէրեան	20	»
Բենիամին Համալեան	20	»
Տիգրան Գալբաքեան	20	»
Մխհրան Եփրեմեան	20	»

և բազմաթիւ ուրիշներ 20էն աւելի պակաս թիւով թեզկեահներով, որոնք թղթակիցը աւելորդ համարած է նշանակել, միայն չմոռնալով յիշատակելու թէ Ս. Կարապետի վանքին մէջ Տրդատ եպ. նախաձեռնութեամբ բացուած Որբանոցին մէջ ալ գոյութիւն ունէր 8 թեզկեահ (տես Բիւզանդիոն, թ. 472)։

Այսպէս կեսարացիք ամենակարճ ժամանակի մէջ տիրացան արհեստի մը և ճնագիւ եօթը տարի յետոյ անոր գաղնիքները փոխանցելնէն... սկսան շինել նուրբ եւ նուազակաւոր հիւսուածով եւ բանուածով գորգեր որոնք կը գլխին կ'անցնէին ո՛չ միայն շրջականերու մէջ ծանօթ գորգերը, թէ՛ պատրաստութեան եւ թէ՛ բանուածքի տեսակէտով. այլ նոյնիսկ Թուրքիոյ շատ մը հաղաքներու գորգերէն ընտիրը. եւ որ պարսկականին հետ՝ ցուցադրելու կամ մրցելու վիճակի մէջ էր» (Կ. Ց. Տէվէլեան, Մանզումէ, 1901 Մայիս 2/15, թ. 320)։

Հայ վաճառականներուն այս ձեռնարկը՝ իր կատարեալ յաջողութիւնը գտած հայուհիներուն փափկին մատուցներուն տակ, և գործած մէկ պատուաբեր յաղթանակը կեսարացի Հայուն, վաղուց անիկա իր նախաձեռնութեան արդիւնքն էր և Թուրքերը անկէ չէին օգտըւիր (նոյն)։

«Այս առուեսր, ինչպէս ամէն նոր բան, շատ հետեւորդներ ունեցաւ... ամէն դասակարգէ, բոլոր վաճառականները, որոնց գրաղումն է առեւտուր, աղաներ, էմէճիներ, միջնեւ իսկ բանաճաներ, վարժապետներ, հարուստ. աղքատ, այլ դարձուցին անոր: Եւ այս ո՛չ այնքան նորամուծութեան մը բերմամբ, որով աճիւնները իրարու օրինակին կը հետեւին, այլ հարկին պահանջմամբ, որովհետեւ կեսարիա ապրուստի համար չունի բաւական երկրագործութիւն իր նիւղերով: Իր գլխաւոր միջոցներն են առեւտուր եւ արուեստ» (Ցար. Նշանեան, Արեւելք, 12 Հոկտ. 1898, թ. 3822)։

Երբ ձեռնարկը նոր էր, շահն ալ առատ էր, ինչ որ գրգիռ մը եղաւ անոր զարկ տալու։ Այնպէս որ գործատուները պահանջեցան և շրջակայ գիւղերը փութացին կեսարացի գործուեալ Հայ վաճառականներուն շահաւէտ ձեռնարկին նպաստել և իրենք ալ օգտուիլ այս շահաւէտ գործէն. Անհոգութեան վարժուած գիւղացի աղջիկները գրամի սիրոյն ծուռնկ չոքեցան գորգի բեզկեահին առջեւ և բաւական յաջողութիւններ ունեցան, թէ՛ բանուածքի նրբութեան և թէ՛ գոյ-

ներու յարմարութեան տեսակէտով (համմտ. Վ. Գ. Խապէչէրեան, Սուրհանդակ, 19 Մայիս 1905, թ. 1883)։

Այսպէս Էֆքէրէ որ հազիւ 4-5 հարիւր տուներով հայաբնակ գիւղ մըն էր 1902ին ունէր իր տուներուն թիւին չափ գորգի թեզկեահներ (Տէվէլեան, նոյն), իսկ Նոյն թուականին Մունճուսուն (50 թեզկեահ), Նիրզէ, Գալակէսի, Կէրմիր, Թալաս, Թավլուսուն և Տէրէվանք ալ ունէին բաւական թուով թեզկեահներ (Նոյն)։

Այս գիւղացիք —մասնաւորապէս Էֆքէրէցիք— նոյնիսկ նախաձեռնութիւնը կ'ունենային երբեմն իրենց հաշուոյն գործելու (Տէվէլեան, Նոյն), քանի որ իրենց գործած գորգերը տեսակով ալ կը տարբերէին վաճառքի գիւղերու մէջ աննշան բացառութեամբ բրգեայ էին գործուած գորգերը իսկ քաղաքին մէջ ընդհանրապէս մետաքսեայ (Շ. Եսայեան, Բիւզանդիոն, թ. 1619) վաճառքի անոնց գինը աւելի սուղ էր։

Նկատելի է որ գորգի շահագործութեամբ միայն կեսարացիք կ'զբաղէին, իսկ չրջակաները՝ միայն իբր գործաւոր աշխատելով կը մասնակցէին գաւառին մեծագոյն գործին։

Գորգագործութիւնը կեսարիոյ նման քաղաքի մը համար որ մեծ վաճառականութիւն մը և մանաւանդ հարստարարուեստ մը չունէր և գիւղերուն համար՝ որ մեծ երկրագործութիւն չունէր, մեծ բարիք մը եղաւ։

Այս հարստարարուեստէն կը շահէին ո՛չ միայն գործողները, այլ անոնց արտադրութիւնները ծախող վաճառականները, այլ նաև իբր նախանիւթ գործածուած մետաքսը և բուրդը ներկող ներկարարները, միջնորդները, հակողները և այլն։

Գորգագործութիւնը այսպէս միջնակարգ և աղքատ դասերուն նիւթական և բարոյական վիճակին մէջ մեծ յեղաշրջում առաջ բերաւ և նախախնամական բարիք մը դարձաւ։ Ամէն ընտանիք կրնար իր ապրուստը հարթել, երբ մէկ կամ երկու թեզկեահ գտնուէր իր աղջիկ զաւակներուն ձեռքին տակ։ Եղաւ ատեն մը որ կարգ մը գիւղերու մէջ այրերը աղջիկներուն ձեռքի վաստակին նայելու դատապարտուեցան (Կ. Ց. Տէվէլեան, Սուրհանդակ, 3 Դեկտ. 1901, թ. 843)։

Երեխէ ամէն աղջիկ և մանչերու մեծամասնութիւնը քաւականի գորգ բանիլ գիտէին, հարուստի աղջիկը հետաքրքրութենէ չարժեալ, միջին դասակարգինը իր զարդերնուց և աղքատի աղջիկն ալ առտնին ծախքերուն համար, կեսարացի աշխատասէր կիներ և աղջիկներ, այսպէս շնորհիւ գորգագործութեան չէնք չնորհք տուն տեղ պահելէ զատ, շատերը խնայողութեամբ տարին քանի մը ոսկիներ մէկդի դնելու ի վիճակի եղան (Շ. Եսայեան, Բիւզանդիոն, թ. 1619) և հազարաւոր ընտանիքներ գաւառին մէջ ապրուստ հարելու միջոց ունեցան։

Գալով մանչերուն, քիչեր ապրուստի համար կը բանէին (Վ. Գ. Խապէչէրեան, Սուրհանդակ, 13 Մայիս 1905)։

Օտարական մը չափազանց պիտի զարմանար ձեր առտուան կամ իրիկուան դէմ կեսարիոյ պողոտաներէն մէկուն մէջ կանգնած, ուշադրութեամբ դիտէր շուկայի մարդերու ճեռ՝ փոքր աղջիկներու ալ իրենց ձեռքը ծռարով մը, տուճէն մեկնիլը կամ հոն վերադառնալը» (Վ. Գ. Խապէչէրեան, Սուրհանդակ, թ. 1898)։

Այսպէս կեսարիա ստացած էր հարստարարութեստական քաղաքի մը վիճակը և իր ձեռքի աշխատանքովը կը քաշէր կարեւոր գումար մը ուրիշ երկիրներէ և քաղաքներէ։

Կ. Տէվէլեան (Սուրհանդակ, թ. 2180) կ'ըսէ թէ 1906ին գործը «ևս-ասիոյ վաճառականութեան ամէնէն մեծ ճիւղն էր»։

Ասիկա երկու տեսակ նպաստ կը բերէր երկրին առեւտուրին։ Թէ կ'արտադրէր արտածութեան նիւթ մը և մեւնոյն ատեն ներածութեան վաճառականութեան զարկ կու տար, վասնզի իր նախանիւթերը, մետաքսը և բուրդը, —որոնց սպառումը մեծ համեմատութիւն առաւ— դուրսէն կը բերուէին։ Գործարանատէրները՝ որոնք թէեւ այնքան շատ էին, աննշան բացառութեամբ ամէնքն ալ մետաքսը և բուրդը և այլ նիւթերը տեղական հրապարակէն կը գնէին, և այս պատճառով ստէպ դժուարութեանց կը բախէին, վասնզի շուկային մէջ հազիւ թէ 3 հատ մետաքսի վաճառական կար, որոնք գիները իրենց ուզածին պէս կը բարձրացնէին կամ կ'իջեցնէին և գործարատերները դժուարութիւններու կը մատնէին։ Հետեւաբար, հետզհետէ աճող խնդրանքին գոհացում տալու համար մեծ քանակութեամբ կը բերուէր մետաքս և բուրդ և այս պատճառով շուկան կ'ողեւորուէր։ Նոյնիսկ 1902ին մետաքսի 2-3 նոր վաճառականներ ալ աւելցան, և շատ սպառողներէն ոմանք ուղղակի կեդրոններէն բերել տալ սկսան մետաքսը։

Մետաքսը կու գար Պրուսայէն Կ. Պոլսոյ համբով և կեսարիոյ մէջ կը ներկուէր։ Տարեկան սպառումը 1898ին հասած էր 5000 օխայի (Բիւզանդիոն, թ. 472)։

Ասիկա խթան մը եղաւ որ կեսարացիք մտածեն այս հարստարարութեան նախանիւթը՝ մետաքս տեղւոյն վրայ պատրաստելու համար շերամաբուծութեան հետամուտ ըլլալ և շրջականերու մէջ թթաստաններ շէնցնելու աշխատիլ (Տէվէլեան, նոյն)։ Գալով գործածուած բուրդին տեղական էր կամ կիւրիւնէն կու գար։ Տարեկան սպառումն էր 1898ին 20000 օխա անլուայ բուրդ (Բիւզանդիոն, թ. 472)։

Հայ կաթոլիկ առաջնորդը Պօղոս եպ. Խմմանուէլեան ունէր բուրդ գզելու մեքենայ մը շարունակ գործով (Բիւզանդիոն, թ. 472)։ Թուրք և Հայ կիներ կը մանէին գզուած բուրդը, որուն լիտրը իր մանուածվիճակին մէջ կ'արժէր մօտաւորապէս 120 ղրշ. (նոյն)։

1897ին տարեկան արտադրութիւնն էր (մետաքս և բուրդ) 3000 գորգ, իսկ հինգ տարի յետոյ, 1902ին, 10000 գորգ (Բիւզանդիոն, թ. 1619), որոնց կէսէն աւելին տուներուն մէջ կը գործուէին ի հաշիւ գործարանատէրերու, որոնք հաւաքական աշխատանքի համար իրենց յատուկ գործարաններն ալ ունէին (Բիւզանդիոն, թ. 331)։

Թեզկեահներըն որոնց վրայ կը պատրաստուէին այս գորգերը, շատ բարդ կազմութիւն մը ունեցող գործիներ չէին այլ նոյնիսկ կարելի է ըսել չափազանց նախնական։ Անոնք շրջանակաձեւ էին, շարժական և ըստ կարի թեթեւ, տունէ տուն, քաղաքէն գիւղ և ամառ ատեն այգիները փոխադրելի։ Գլխաւորաբար 4 կտոր հաստատուն սրբուած փայտեայ տախտակներէ կը բաղկանային, որուն երկու քովիններըն սեւնի տեղ կը ֆծառայէին, իսկ երկուքն ատրին և վերին մասերը կը կազմէին, որոնց վրայ կը լարուէր գորգին հէնքը (չիրեզին) հորիզոնական մետաքսեայ ոլորուն թելերով պէտք եղած լայնութեան և երկայ-

նուիթեան չափովը։ Այս կարգի քեզկեահիներուն հատը 15էն մինչև 22 դր. էր։ Ընդարձակ գորգերու (տապան խալըսը) համար չինուածներն բատ չափու 50էն մինչև 100 դրչ. կ'արժէին։ Գործատերը գորգին հէնքը լարելէ յետոյ, անոր կը հցէր մկրատ մը, 100-200 տրամ կշռող երկաթեայ ձեռքի սանտր մը և յոյժ փոքրիկ կորածայր դանակ մը, և ահաւասիկ գորգ պատրաստելու համար գործիքն ամբողջացած կ'ըլլար։ Գորգի մկրատն աննշան կորութեամբ մը կը զանազանուէր հասարակ մկրատներէ և կը ծառայէր իւրաքանչիւր կարգին անգամ մը հաւասարապէս գորգին երեսն արդուկելու համար։ Երկաթեայ սանտրը կը ծառայէր իւրաքանչիւր կարգին անգամ մը հէնքին մէջտեղէն անցուած մանածոյ թելը (աթկը) զարնելով նստեցնելու համար. փոքրիկ դանակն ալ ձգուած իւրաքանչիւր հանգոյցին (իլմէ) անգամ մը մետաքսեայ անոլոր թելը (խավլըգ) արմատէն կտրելու համար։ Մեծ գործ ընողներ կա՛մ իրենց տանը մէջ սեղնեակ մը ունէին, և կամ թաղին մէջ առանձին սեղնեակ մը կը վարձէին իրրև գործատուն, որուն իելիճ անունը կու տային։ Գործատերը իր գործատան մէջ պատրաստելով պէտք եղածները, կը ղրկէր վարպետուհիներուն տունը փոքրիկ տեսրակով մը, որուն մէջ հետզհետէ կ'արձանագրուէին ղրկուած մետաքսները, իրենց կշիռով, ի վստահութիւն երկու կողմանց։

Այս կերպով տեսակ մը գորգի գործը դարձաւ հարստարարարուեստ մը և ստացաւ մեծ ծաւալ ու զարգացում։

Նախապէս, այսինքն մինչև 1897-98 թուականները, կեսարական գորգերը մեծ յարգ ու արժէք ունէին։ Բուրգէ գորգերու տեղական գինն էր՝ 2-5 ոսկի, իսկ մետաքսեաններուն՝ 15-20 ոսկի, և երէք ապրանքները իրենց տեսակին պահպանութիւնը պահէին և իրենց յարգը չկորսնցնէին, կեսարացիք շատ աւելի շահասէր պիտի ըլլային, սակայն կեսարացիք հոս ալ ցոյց տուին իրենց շահասէր նկարագիրը, և ինչպէս մանրիթափութեան թելը և ինչէսը գողնալ մեծ հարստութիւն մը նկատած էին, փարա մը աւելի շահելու տեղով, սկսան խարդախուած գորգեր պատրաստել, գորգին ապրանքն ալ, ներկն ալ վարնոց և ստորին տեսակը գործածելով։ Լաւ մետաքսի տեղ, սկսան կեղծ կամ ստորին տեսակէ մետաքսով կամ իւկիւլով(1) բանուած գորգեր չինել։ Նոյնպէս սկսան ներկերը խարդախել։

Նախապէս ներկերը կը պատրաստուէին տեղական բուսական նիւթերէ որոնք արեւէն կը գունատէին բայց լուացուելով կը փայլէին (Բիւզանդիոն, թ. 331) որով անեղծ, անթափ և անսայլայլ գոյներ ունէին կեսարիոյ գորգերը։ Կեսարացիք որ ամէն բանի որակը ստորնացնելով կ'ուզեն խարդախել և ստով քանի մը ստակ աւելի շահիլ սկսան գործածել վար տեսակի քիմիականներ որոնք կ'այլայլէին ու կը թափէին։ Նոյնպէս սկսան բանուածքին ալ խնամք չտանիլ, առ մատնաչափ գործածելիք հանգոյցներուն թիւը պզտկելով։

Այսպէս եւրոպացի և ամերիկացի գնորդները սկսան առջի յարգը

---

(1) Ասոր բուն նիւթը խոզակին աղտեղի մեսոգորգէն կազմուած էր և օխան հազիւ 20-30 դրչ. կ'արժէր։ Ասիկա օխան 130-150 դրչ. արժող մետաքսին հետ խառնելով՝ ասով կը շինէին գորգերը և իրր մետաքսեայ գորգ կը ծախէին։

կերը միայն գործածել (Բիւզանդ Քէչեան, Բիւզանդիոն, 25 Փետ. 1915, թ. 5582)։

Ցանձնաժողովը մասնաւոր սակ մը որոշած էր գործողչէքին համար, որուն հնազանդելու պարտականն էին բոլոր գործողներն երկուստեք։ Այս սակն որոշուած է գործին հէնքին հաշուովը, ինչ չափով ալ ըլլայ, 100 հէնքը 1ուկէ փարայէն։ Օրինակի համար եթէ 600 հէնքով լարուած երկու կանգուն լայնութեան վրայ գործ մը չինել յանգրուած էր, պէտք էր իւրաքանչիւր կարգին համար վճարել 9 փարա։ Այս կարգի գործերուն վրայ օրական առնուազն 20 և առաւելն 50 կարգ բանող գործաւորուհիներ չատ կայինէ. ըսել է վարպետ գործաւորուհի մը մինչև 10–12 գահեկան օրական վարձք կրնար առանալ։ Իւրաքանչիւր թեզկեահի գլուխը մէկ վարպետուհի մը կար որ իրեն քովը ունէր 5էն մինչև 8 տարեկան 1–2–3 փոքրիկներ, որոնք իրենց փափկիկ մատներու անգործար ելեւէջներով հանգոյցները կը ձգէին և հրաշքներ կը գործէին և երբեմն այնչափ արագ, կարծես թէ չոգեշարժ մեքենաներու մշտագործ անիւներն ըլլային։ Վարպետուհին գործին գունաւորեալ ծագկանկար օրինակը (մօտէլ) իր առջեւն ունէր և մետաքսները ներկուած՝ նոյն օրինակին պատշաճ գոյներովը՝ կարգաւ շարուած կ'ըլլային թեզկեահին վերի մասին վրայ 5, 6, 7 և երբեմն աւելի տեսակներով։ Նկարներու գլխաւոր մասերուն չրջագիծի հանգոյցը վարպետուհին կը ձգէր և անոնց միջոցը գտնուած միօրինակ գոյները կը թողուր փոքրիկներուն, որոնք չուտիկի պէս կը գիտէին վարպետուհիին ձեռքերը և աչխոյժու կը հետեւէին անոր հրամաններուն, իրենք ալ չուտով վարպետ ելլելու տեղնով։ Երբ որ աչակերտ մը օրինակին նայելու և գործին երեսը մկրատով հաւասարապէս արդուկելու վարժուած էր, թող ըլլար 10 տարեկան, արդէն եղած էր վարպետ և անմիջապէս կ'ունենար իր առանձին թեզկեահը իրմէ փոքրիկներով։ Այս փոքրիկներուն վարձքն էր չաբաթական 1էն մինչև 10 գահեկան ըստ իրենց գործունէութեան զոր վարպետուհին կը վճարէր։ Գործի մը գնահատումը երեք բանէ կախուած ունէր. Ա. գոյներու ներդաշնակութիւնէն, Բ. նկարին հաչակէն, Գ. մաքուր գործուածքէն։ Առաջ գործողները՝ գորշ և արու գոյներու վրայ չատ կը ժանրանային, մանաւանդ կապոյտին (չիվիս) վրայ, իսկ յետոյ առհասարակ բաց և պաղ գոյներ կիրարկել սկսան, կապոյտ գրեթէ բնաւ չգործածելով։ Այս կերպով, չինուածներն աւելի չարգ ստացան եւրոպական հրապարակներու վրայ։ Նկարներուն գալով, անոնց առաջին նմուչները առնուած են հին գորգերէն և նմանութիւնն են Խորասանի, Տաղստանի, Կէօրտէսի, Քուլայի, Լատիկի և այլ տեսակներու, ինչ էին բոլորովին նոր հաչակով պատրաստուած նկարները (Շաւարշ Եսայեան, Բիւզանդիոն, թ. 1619)։

Արուեստը այն աստիճան զարգացած էր որ վարպետ արուեստագէտ մը կրնար ճչգրիտ և միանգամայն բնական գոյնով մարդու, քաղաքի կամ նաւու մը նկարները բանիլ (Վ. Գ. Խաչէրեան, Սուրհանդակ, թ. 1898)։

Այսպէս Շաւարշ Եսայեան (Բիւզանդիոն, թ. 1619) կը հաւատայ թէ նեսարիոյ մէջ չինուած էին գորգեր որոնք կը ներկայացնէին Ս. Գէորգ ընդհ. տեսարանը, Բարլիքի Արուեստանոցը, Թրաֆալկարի գիշերազն ամիրալ Նելսոնն՝ մարտանաւին տախտակամածին վրայ վիրաւո-

չընծայել կեսարիոյ գործերուն, որոնց արժէքը կոտրեցաւ տարուէ տարի, մինչ գարսիկները, թիւրքմէնները, կովկասցիները, Ֆիւրտեը, դարերէ ի վեր, անփոփոխ պահելով իրենց գործագործութեան ձեւն ու տարազը, իրենց թէ հին թէ նոր գործերը միշտ կը փնտռուին։

Այնպէս որ մետաքսէ գործերը որ 1897–98ին 15-20 ոսկիի կը ծախուէին, 1902–3ին սկսան 300 o/o զեղչով 3-3 1/2 ոսկիի ծախուիլ, այսինքն բուրդէ չինուածներուն գինովը, վասնզի կեղծուածներէն եւրոպացիք և մանաւանդ ամերիկացիք գանելով խնդրանքը դադրեցաւ (Ն. Ադապէկեան, Մաճկուէ, 24 Դեկտ. 1901, թ. 755)։ Գործաւորչէքն և չահն ալ իջաւ մէկ երրորդին (Տէվէլեան, Սուրհանդակ, թ. 2180) և կարեւոր հարուած մը կրեց գործի գործը, մի քանի առեւտրականներու ծայրայեղ չահախնդրութեան երեսէն։

Կառավարութիւնը տեսնելով որ երկրին անտեսական զարգացման սատարող այս հարստարարութեամբ փճանալու սպառնալիքին տակ կը գտնուի ուղղակի ինքը միջամտեց։ 1898ին նորընտիր միւթէսարըֆ Մէհմէտ Նազըմ փաշա կազմեց յանձնաժողով մը՝ «Հեալը Գոմիսիոնը» անունով (Բիւզանդիոն, թ. 472), որ կը բաղկանար նախագահէ մը և 5 անդամներէ։ Նախագահն էր քաղաքին թիւրք էշրաֆէն Իսմայլաղէ էֆ. որ ինքն ալ ունէր 50 թեզկեահ։ Իսկ անդամներն էին Գրիգոր Գուլունտաքեան, Յակոբ Մօրուքեան, Յովհաննէս Մրմրճը Աւագեան, Հայկազուն Նազուպեան, Յարութիւն Սարրեան, ամէնքն ալ գործատէր։ Յանձնաժողովը ամէն մէկ թեսկեահէն որ բուրդով կը գործէր կէս մէճիտ, և երբ մետաքսով՝ մէկ մէճիտ տուրք կ'առնէր, որով գոյացած գումարը անձեռնմխելի կը մնար գործատուներուն զարգացման (Յար. Նշանեան, Արեւելք, 12 Հոկտ. 1898, թ. 3822)։ Յանձնաժողովը ունէր թաղին մօտիկ պաշտօնատուն մը և կը պահէր գրագիր մը ու պաշտօնական շավուշ մը։

Յանձնաժողովը վկայագիր տուած էր 3–4 ներկարար վարպետներուն՝ որոնք համուտ էին անեզծ ներկելու, և հաստատած էր մասնաւոր ներկատուն իր վերին հսկողութեան տակ։ Ուրիշ ոեւէ ներկարարներուն արգիլուած էր գործի վերաբերեալ նախանիւթեր ներկել։ Շաբթուան 2 որոշեալ օրերուն մէջ նիւթ կը կազմէին, գործատիրոջ և գործաւորուհիներու մէջ պատահական վէճերը կը կարգադրէին, խարդախուած գործերն ու ներկերը կը քննէին, և հակառակ պարագային բաղիրով մը կառավարութեան կը դիմէին՝ օրէնքն անաստղին վրայ գործադրելու համար։ Նազըմ փաշան այս մասին շատ նախանձախնդիր և հոգածու էր, բաւական էր որ ականջն հասնէր թէ այն ինչ տեղ խարդախուած և կամ խակ (խամ) ներկով չինուած գործ մը կայ, անմիջապէս բերել և կառավարութեան բակին մէջ վրան քարիւղ թափելով այրել կու տար, մանաւանդ իւկիւով բանուածները։ Սակայն գժբախտաբար, այս օգտակար ու չինարար խստութիւնները երկար չտեւեցին (Վ. Գ. Խապէչէրեան, Սուրհանդակ, 1905, թ. 1898)։

Եւ գահավէժ անկումը նորէն չարունակեց։

1915ին, տեղահանութենէն առաջ կառավարութիւնը դարձեալ չահագրգռութիւն ցոյց տալ սկսած էր այս գործին և ծրագիր կը մշակէր օտարամուտ քիմիական ներկերուն վրայ օֆտրուա ծանր տուրք մը գնելու, որպէսզի գործագործները ստիպուին բուսական հին ներ-

ւորեալ, Նիւ-Եորքը՝ կախեալ կամուրջով և լուսաւորութեան արձա-
նով, Վիքթորիա թագուհին, Եգիպտոս և այլն և այլն, որք 50էն մինչև
200 *ոսկի գնահատուած և ծախուած են Փոլոյ, Եգիպտոսի և Իզմիրի*
հրապարակներուն վրայ։ Այս կարգի տեսարաններու մեծագոյն մասը
պատրաստած էր Շաւարշ Եսայեան որ ունէր նկարչատուն մը յա-
տուկ գորգի նկարներու պատրաստութեան համար (տես վերը, էջ
1200)։ *Ցանձնաժողովը անուղիղ մրցումին առնելու համար*
1902ին *կանոն գրաւ, որ իւրաքանչիւր գործատուրուհի, նախապէս*
որու համար որ սկսած է գործել, այն անձին պատկանի, ուրիշի մը
հաշուոյն չկարենայ աշխատիլ, որովհետև գործատուրի սով կար։ Ամէն
տուն ամէն վարպետ իսպառ բռնուած էին, ուստի թաղերու չրջուն
փերեզակներուն չարունակ խոստում կը տրուէր վարպետուհի մը
գտնել՝ քանի մը մէտիա մինչև իսկ ոսկի պարգեւի փոխարէն, սակը
համար է որ շատերը մերձաւոր կամ հեռաւոր գիւղերու մէջ յատուկ
պաշտօնեաներ ղրկելով մասնաճիւղեր կը հաստատէին։

Կեսարիոյ մէջ պատրաստուած գորգերէն, ոմանք մասնաւոր եր-
կիրներ կը ղրկուէին մեծ հրապարակներու վրայ ծախուելու համար,
մաս մըն ալ տեղւոյն վրայ կը ծախուէր միջնորդներու միջոցաւ,
զորս գարձեալ գորգի վաճառականները հաւաքելով մեծ մասամբ Փո-
լոյ հրապարակը կը ղրկէին ուր կեսարիոյ արտադրութիւնք պաշտօ-
նապէս ճանչցուած էին և մեծագնահատ կը ծախուէին։

Միջին հաշուով կեսարիա տարին գորգի փոխարէն 35–40 *հազար*
ոսկի կը մտնէր, որուն ապահովաբար 10000 *ոսկին գուտ չահ մըն էր*
(Բիւզանդիոն, *թ*. 331)։ *Սակը մէկ մասը եթէ մեծագնաչափառին հետ*
գորգի վաճառականները կը չահէին, մեծագոյն մասը միջնակարգ,
աղքատ և գիւղացի ընտանիքներու մէջ կը բաժնուէր, անոնց հան-
գիստ, երջանիկ և բարօյապէս ապրելուն պատճառ կ'ըլլար. այսպէս
ուրեմն գործ ունեցողները չարիքներէ զերծ կը մնային բարոյապէս
և ուրախ կ'ապրէին, թէ ազգին և թէ իրենց պատկանած քաղաքին
կամ թաղին վրայ բեռ չէին ըլլար։

Արգարև առնելով նուազագոյն թիւերը, այսինքն 1898*ի, երբ*
տակաւին 2000 *թեզկեահներ կային, նուազագոյն ամէն մէկուն վրայ*
մէկ գործատուր ենթադրելով 2000 *գործատուրներ,* 3 *ղրչ.էն օրական*
6000 *ղրչ. և տարեկան* 18000 *ոսկի, աղքատ գաւառակարգին գրպանը*
գրամ կը մտնէր (Բիւզանդիոն, *թ*. 331 *և* 472)։

Բաց ի բանող գործատուրներէն երբ գորգի վաճառականութիւնը
մեծ ծաւալ գտաւ, և կեսարիա գրեթէ կեդրոն մը գարձաւ այդ առեւ-
տուրին համար, 40–50 *տուներ ալ կ'ապրէին հին գորգերը նորոգելով*
և կարկատելով (*Ե*. Երկաթեան, Բիւզանդիոն, *թ*. 502)։

Կեսարիոյ չահարեր այս առեւտուրին մէջ գտայլոզ տուներն եղած են

Աբէլեան Լէօֆէք (*տարագրեալ*)
Ալլահվէրտի Ցակոբ
» Մեհրոն
Ամանեան Ցակոբ (*տարագրեալ*)
Գազէզեան Ցակոբ (*կախաղան հանուած*)
Գասապեան Մ. Մեսիա (*տարագրեալ*)
Գլրճեան Մեսիա և Բենիամին Եղբարք (*տարագրեալ*)
Գուճամճեան Գրիգոր (*տարագրեալ*)

Եղովբեան Միհրան († 1916)
Թաւլաճեան Հաճի Յովհաննէս (նահատակեալ)
Թաթլրեան Ձիվան (տարագրեալ)
Թօփալեան Մհ. Մելոն (1)
Թօփալեան Յակոբ (2)
Հազարեան Միհրան (3)
Հալաճեան Հաճի Նշան(4) (նահատակուած)

ՄԻՀՐԱՆ ՀԱԶԱՐԵԱՆ
Ծն. 1880 Կեսարիա

1904ին Հապէհսան ճեմուծած է գործագործութիւնը: Գճանաուած պատուաճառով Եթովպեան կառավարութենէն եւ սիրուած Մենելիկ Բ. եւ Հայլէ Սելասէ կայսերէն:

ՄԻՀՐԱՆ ՆՈՒՐՃԵԱՆ
Ծն. 1880 Կեսարիա

Անդամ Ամերիկայի Կեսարիոյ Վերաբինաց Միութեան Վարչական Մարմնոյն

---

(1) *Տեղահանութենէն առաջ Կ. Պոլիս փոխադրուած։*

(2) *Որդի Հաճի Մելքոն Թօփալեանի, ծն. 1876ին, իր հօրը գործը շարունակած է Կեսարիոյ մէջ և յետոյ 1900ին Կ. Պոլիս փոխադրուած է ուր զրադած է նոյնպէս գորգի վաճառականութեամբ մինչև 1922, ուրկէ յետոյ հաստատուած է Նիւ-Եորք և կը շարունակէ նոյն գործը։ Իր մասին այլուր պիտի խօսիմ կրկին։*

(3) *Գորգ բանեցնող։ 1904ին Կեսարիայէն հեռացած է և Եթովպիա երթալով Մենելիք կայսեր գորգի գործատունը հիմնած է։ Հիմա տնօրէն Մաթիկ Գէորգօֆֆի մեծաշնորհը եղող Ֆխախատի և սիկարի թուղթի Րէժիի։*

(4) *Գորգի հարուստ այս վաճառականը Առեւտրական էր Կեսարիոյ Ռամկավար Ակումբին և անդամ Գաւառական ժողովին։ Իր եղբայրներէն մին՝ կարապետ կը գտնուէր Կ. Պոլիս, միւսը՝ Սարգիս(†) Մարսիլիա և Հաճի Մկրտիչ մեռած՝ Կեսարիա։ Հաճի Նշան Հալաճեան բնական ուշիմութեամբ և հարպիկութեամբ օժտուած յարգելի անձ մը եղած է։*

Ճօլօլեան Մ. Ցարութիւն
Մեռիճեան Մկրտիչ
Նազլաեան Կարապետ (նահատակուած)
Նուրճեան Միհրան (1)
Պոհճէլեան Արամ (2)
Սարաճեան Յակոբ և Դանիէլ (3)
Սիլկինեան-Սարեան (տարագրութենէն առաջ Սարեաններըը կ. Պոլիս փոխադրուած)։
Սելվիեան Սարգիս (4) (տարագրուած)։

ՃԻՃԻՄԻ ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏ

Ճիճիմ վարպետներու հարտարարուեստը յարակից է գրեթէ գորգագործութեան հետ և աւելի կանուխ մտած է կեսարիա։ Այս գործը կեսարիա ներմուծողն եղած է Մովսէս Թէլէեան (1844-1900) որ իբր գազազ հօրը գործը շարունակած ատեն ճիճիմի գործի ձեռնարկած և անոր պատրաստութեան համար աշխատանոց մը հիմնած է, և մինչև իր կեսարիայէն հեռանալը, (1896) տարիներով 200էն աւելի գործատուորներու գործ հայթայթած։ Ցետոյ երբ տեսաւ որ գորգի գործը զարգացում գտաւ ինքն ալ ձեռնարկեց անոր։ Մովսէս Թէլէեանի աշակերտած է Նազաչեան Կարապետ որ յետոյ ինք շարունակած է ճիճիմի գործը և մեծ գարկ տուած է անոր։ Դարգաչինութիւնը մասնաւոր ներուէնդին մեծաչնորհն եղած էր կարծես, իսկ ճիճիմը առհասարակ մանկան թէ պառաւին բաժինը՝ միանգամայն, բաւական է որ կտաւի վրայ տպեալ գիծերը որոշելու չափ սուր աչքեր և այն գիծերուն վրայ ասեղը գործելու չափ ընդունակ մատներ ունենան։ Այս մասին կիներու եռանդուն գործունէութիւնը նշանակելի էր (Խ. Կ. Մկրտիչեան, Սուրճաճոպակ, 8 Յունվար 1902, թ. 874)։ Գորգի գործին կեսարիոյ մէջ ծաւալ գտնելէն յետոյ այս գործը իր նշանակութիւնը և կարեւորութիւնը կորուսած էր և 1890ական թուականներուն սպառումին՝ 20ի/ոը միայն մնացած էր 1900ական թուականներու սկիզբը, վաճառի անոնց կեղծերը, առուրիններըը պատրաստած էին, և հետեւաբար չահն ալ նոյն նուազումին ենթարկուած էր, և չահու պատուական աղբիւր մը, և բաւական թուով բնտանիքներու ապրուստը գադրած էր (Ն. Ազապէկեան, Մաճկուժէի էմմեար, 24 Դեկ. 1901, թ. 755)։

Գրեթէ առհասարակ բոլոր գորգավաճառները այս առեւտուրով ալ զբաղած են և գոնուած են մասնաւորապէս ճիճիմ ծախող առեւտրականներ, ինչպէս Գրիգոր Խվրէնեան, և այլք։

---

(1) 1906ին Կ. Պոլիս փոխադրուած և 1922ին Ամերիկա ուր կը շարունակէ ցարդ նոյն առեւտուրը։ Որդին է վերոյիշեալ գրավաճառ Մհ. Ցարութիւն Նուրճեանի։

(2) Աշխատցնող և գծող առաւելապէս։

(3) Դանիէլ Սարաֆեանի մասին տես վերը էջ 1233։

(4) Հին գորգի առեւտուրով կ'զբաղէր։

Կեսարիոյ յատուկ արհեստ մըն է ապուխտագործութիւնը որուն պատրաստութիւնը տեսակ մը հարտարարուեստի հանգամանք ունէր, իսկ արտադրութիւնը կը կազմէր բաւական կարեւոր վաճառականութեան նիւթ մը, վասնզի Կեսարիա մեծ քանակութեամբ ապուխտ կ'արտածէր։

Ապուխտը նոր գործ մը չէ Կեսարիոյ մէջ։ Տեսանք արդէն թէ Դ. դարուն Ս. Բարսեղ Կեսարացի՝ աղքատ ժողովուրդին կը բաժնէր զայն (տես էջ 263)։ Ըսել է թէ Դ. դարուն արդէն աներկա կը պատրաստուէր Կեսարիոյ մէջ։ Ապուխտը՝ ուրեմն վաղուց ի վեր կը կազմէ կեսարացւոց անուանդին մէկ կարեւոր մասը և անոր ամեռուան պաշարին մէջ ամենաէականը։ Կեսարիոյ մէջ վաղեմի սովորութեան մը համաձայն հարուստ թէ աղքատ ամէն ընտանիք, աշնան սոխ-պողպաբար պէտք կ'ղգայ ամբարելու նախ տարեկան ալիւրը, խաղողը (որմէ տանտիկինը կը պատրաստէ անարատ կարմիր գինի, օղի, և անուշեղէններ), ածուխը, փայտը, սոխն ու սխտորը, կիլապուլան, ճակնդեղը և գետնախնձորը, բայց մանաւանդ ապուխտը, որ կեսարացիներուս պատրաստ ճաշն է։

Հետեւաբար Կեսարացի ամէն մէկ տուն իր առօրեայ պէտքերուն համար ամէն տարի աշնան կով մը մորթելով ապուխտ կը պատրաստէ։

Առնուազն 4–5 հազար կով կը պէտնուի՝ տեղացիներուս համար, իբր տան պաշար։ Այս տան-ապուխտը (հազրց), որ չատ համեղ կ'ըլլայ, մեծ ծախս և խնամով պատրաստուելուն համար, և վաճառականութեան նիւթ չէ։

Իսկ ասկէ զատ մանաւանդներուս կողմէ տարիներէ ի վեր կը պատրաստուի ապուխտ՝ վաճառքի համար և կը ղրկուի Կեսարիայէն դուրս ուրիշ քաղաքներ։

Հ. Ղուկաս Ինճիճեան (Աշխարհ. Ա. հտ. էջ 313) Կեսարիոյ վրայ խօսելով կ'ըսէ թէ «մի ի վաճառուց ճոռա է եւ ապուխս, որ հռչակեալ է ընդ ամենայն երկիր Օսմանեանց իւրով անուամբ»։ Ասիկա կը հաստատէ թէ ծը. դարուն վերջերը կամ ժթ. դարուն սկիզբներուն ապուխտը արդէն նիւթ կը կազմէր վաճառականութեան։

Եւ որովհետեւ ապուխտի պատրաստութիւնը բաւական խնամք և աշխատութիւն պահանջող գործ մըն է, որ բազմաթիւ ձեռքերով կը պատրաստուի, տեսակ մը հարտարագործութեան հանգամանք առած էր ապուխտագործութիւնը, որ Կեսարիոյ տնտեսական շարժման մէջ կարեւոր դեր մը կը կատարէր, վասնզի ո՛չ միայն տեղական աղքատ դասակարգը՝ նոր պատրաստող՝ կ'ապահովէր աշխատավարձ մը՝ այլ նաև ներածումի և արտածումի վաճառականութեան նիւթ կը կազմէր, այս կերպով առեւտրական շարժման մըն ալ պատճառ ըլլալով։ Այս հարտարարուեստ [illegible] կը բերուէին դուրսէն, բալլութի և էրզրումի կողմերէն, և Աչրաֆէն և Ուրքուբ Օվայէն, և Կեսարիոյ մէջ ապխտուելէ յետոյ կ'արտածուէին ուրիշ տեղեր, հիշատ գործերուն պէս որոնք Պրուսայէն եկած մետաքսով կը պատրաստուէին և կը ղրկուէին այլուր։

Ընդհանրապէս ապուխտագործութիւնը և ապուխտի վաճառականութիւնը Հայոց ձեռքն էր, միայն ճէլէպիները, այսինքն [illegible]

բերողները Հայերը չէին, կամ այս գործով զբաղող—անոնք ալ Թուրքերու ընկերակցութեամբ — շատ քիչ Հայեր կային։

Ըստ Մելքոն Ասատուրի (Բիւզանդիոն, 16 Նոյեմբ. 1907, թ. 3376) ամէն տարի Հայ ապուխտի վաճառականները, տուներու համար մօրթուած 4–5 հազար կովերէն զատ, 12000ի մօտ կովեր կը մորթէին, կ'ապխտէին և կ'արտածէին։

Կեսարիա մանաւանդ ապուխտի պատրաստութեան եղանակին եռուզեռի մէջ կ'ըլլար։ Շրջականերէն ամէն ոք քաղաք կը դիմէր։ գէշտրումբ (քաղաքին անունով կը կոչէին կովերը), ինչպէս ուրիշ տեղերու կովերը բերողները, վաճառական կամ հովիւ, բաւական գրամ կը թափէին հրապարակին վրայ։

Ամէն ոք Ղազնը պազար կը վազէր, ուր կը ծախուէին կովերը։ Հօտերը հոն առաջնորդուած էին արօտավայրերէն։ Դնողը մէկ սիւրեկէն միւս սիւրեկը կ'այցելէր, և գին կը հարցնէր, կը սակարկէր և երբ անգամ մը համաձայնէր, կը մտնէր զատելու կամ վարպետ գիտցողի մը զատել կու տար։ Ցետոյ անունը նշանակել տալով՝ 1 ղրշ. կը վճարէր հովիւին և կը ղրկէր տուն։ Գալով դրամին երկու ամիսէն կը վճարուէր։ Իսկ ապուխտագործները 40–50 կով մէկանց կ'առնէին, բնական է շահաւոր զեղչով մը՝ հասարակ ժողովուրդին առած գինէն։

Վաճառականները ստիպուած էին տուներու մէջ պատրաստուած ապուխտէն երկու ամիս առաջ Օգոստոսի կէսերէն սկսիլ գործի, որպէսզի վաճառումի բուն եղանակին հասցնեն ապրանքները։ Եւ որովհետև Բալուն, Էրզրումի կողմերէն հազիւ 6-7 հազար կով միայն կու գար, և այն ալ Հոկտեմբերի սկիզբները կեսարիա կը հասնէր, ուստի վաճառականները, ստիպուած՝ առանց սպասելու, Ակշարէն և Զուքուր-Օվայէն հայթայթուած կովերով կը պատրաստէին ապուխտը, վասնզի արդէն Հոկտ.էն առաջ վաճառականները 10000էն աւելի կով մորթած կ'ըլլային։ Այնպէս որ կեսարիոյ և շրջակայից մէջ մորթուած 20 հազար կովերէն միայն 6–7 հազարը Բալուէն և Կարինէն կու գար, իսկ մնացեալ 12–13 հազարը՝ կը հայթայթուէր Ակշար և Զուքուր-Օվայէն (Մելքոն Ասատուր, նոյն)։

Կեսարացի Հայ ապուխտի վաճառականները տարին 12000 լիտր ապուխտ կ'արտածէին Կեսարիայէն Մերսինի և Սամսոնի ճամբով։ Երկաթուղին զարկ տուաւ այս վաճառականութեան։ Տկար դրամագլուխ ունեցողները չէին կրնար այս գործով զբաղիլ կամ երկար ժամանակ տոկալ։ Հազարումէկ գաղտնիքներ կային յաջողելու համար։ Նախ՝ կովին առնելու կերպն գիտնալու է, յետոյ պէտք է կովին տեսակը լաւ ճանչնալ, և աժան առնել։ Երկրորդ՝ իր ձեռքին տակ վարպետ մորթողներ և ապուխտ բացող և պատրաստողներ ունենալ։ Ապուխտի պատրաստութեան առաջին արարուածը կը կազմէ կովերուն զենումը։ 4-5 մարդ կը կապեն անոնց ոտքերը և եղջիւրները և ամուր մը պրկելէ ետք, զանոնք կողնակի կը ձգեն գետին, յետոյ մսագործը ձեռքի արագ շարժումով մը կը մորթէ զանոնք։

Կովերը մորթուելէն ետք, գալճաները և աշակերտները, վարպետ գործապետներու առաջնորդութեամբ, ապուխտի միսերը կը զատեն, կը չինեն կամ կը ձեւեն և խնամով կ'ապեն։ Վերջը կը լուան միսերը ու տանիքը՝ արեւին կը հանեն։ Երեք օր ամէն իրիկուն վար կ'առնեն, ու ահագին մամուլներու կամ ծանրութեանց տակ կը դնեն

կարգ կարգ, կանոնաւորապէս իրարու վրայ չարած։ Շարած մինչեւին իւրաքանչիւր կարգին վրայ խաւ մը ճերմակ, հաստակեկ լաթ (խամ) կը դնեն, որպէսզի իրարու հետ չփակչին։ Առտուն կը տեսնես որ մինին մէջ ձեացած արիւնը դուրս եկած է։ Ապուխտի պատրաստութեան մէջ կարեւորագոյն տեղ կը գրաւէ այս գործողութիւնը որ տէնկ կը կոչուի։ Իսկ ասկէ յետոյ այլեւս արեւին կը հանեն ամէն օր։ Այսպէս կը չարունակուի օրեր, չաբաթներ։ Ըստ Մելքոն Աստուրի կեսաբրիոյ արեւն է կեսաբրիոյ ապուխտին բուն վարպետը։ Զօրնալէն վերջը կը ձեայ չամանելը։ Գղպեղ, սխտոր, քիմիոն և ասոր ընկերացնալով դեռ կարգ մը համեմներ (պաՀար) կը պատրաստեն չամանը, և ամէն մէկ տափրակ կը թաղեն չամանը պարունակող տաշտին մէջ։ Երբ կակուղնայ, ատեն մը վերջը կրկին արեւին կը հանուին՝ տանիքը։

Այսպէս երկու ամսուան աշխատութեամբ պատրաստելէ յետոյ հակերու մէջ կը տեղաւորեն։ Կովերուն մորթուելէն յետոյ երբ ապուխտացու մինը առնուի, ձեացորդ մսոտ ոսկորները գործաւորներու և գործաւորուհիներու (Էվիր օյուճու) առջև կը դնեն որոնք կակուղ ու իւղոտ միսերը կը զատեն, և ձեացած ոսկորները «բոխպա» անունով երշիկ շինողներուն կը ծախեն։ Անոնք ալ ձեացորդ միսերով կը շինեն երշիկ և ոսկորներն ալ խաչելով անոնց իւղերը կը հանեն և թիթեղներու մէջ կը լեցնեն «էէվիհ եաղը» անունով։

Դժբախտաբար ապուխտագործութիւնը ի գործ կը դրուէր վատառողջ պայմաններու մէջ, քանի որ կովերն ու եզները կը մորթուէին նաև քաղաքին մէջ, և վաճառքի համար պատրաստուածներուն մաքուր պատրաստութեան նուազ հոգ կը տարուէր։ 1914ին կառավարութիւնը այս անպատեհութեան առաջքն առնելու համար չինած էր քաղաքապետութեան ծախքով քաղաքէն մէկ ժամ հեռու վազուն ջուրի մը եզերքը մեծ ապանդանոց մը ուր միեւնոյն ժամանակ տասը տեղ կենդանի մորթել կարելի էր (Բիւզանդիոն, թ. 5582)։

Ծրագրուած էր այս ապանդանոցին քովերը տաղաւարներ կառուցանել և ապուխտը հոն պատրաստել, պարկերու մէջ դնել և կեսաբրիոյ քաղաքապետութեան կապարակապ կնիքով կնքել և այնպէս արտածել, որպէսզի գնողները ապահովուին ապրանքին հարազատ կեսաբրական ըլլալուն համար, վասնզի գործը շատ մը անշահ մրցումներու ենթարկուած և վնասուած էր (Բիւզանդիոն, թ. 5582)։ Սակայն ասոնք ամէնն ալ ձեացին ծրագիր, վասնզի տարագրութիւնը ինչպէս ուրիշ հայկական հարստարարութեանները, նոյնպէս նաև ապուխտագործութիւնը փճացուց։

Ապուխտի հին վաճառականներն եղած են Յակոբ, Նազար, Գաբրիէլ և Հանի Վարդան Շալճեաճեաներ, Մայիսեան Հանի Կարապետ, Մայիսեան Գէորգ, Այճաճեան Գէորգ և այլ, որոնք կեսաբրական ապուխտի համբաւին տարածիչներն եղած են։ Իսկ 1915ին ապուխտի գլխաւոր վաճառականներն էին

Առաքէլեան եղբարք (տարագրեալ)
Գալթագճեան Հանի Դաւիթ
Գալթագճեան Կարապետ
Ճրճրեան Մարգիս եւ որդին Յարութիւն (տարագրեալ)
Պոհչէլեան Յակոբ (տարագրեալ)
Տաղլարեան Մ. Յովսէփ (»)

Պատերազմէն յետոյ այս գործը անցաւ Թուրքերու ձեռքը, որոնք առհասարակ կը գործածեն Հայ աշխատաւորներ (Մերովբէ Աբհ. Գուրմաեան, Նոր Լուր, 23 Մեպ. 1932, թ. 2975) և չեն կրնար մրցիլ՝ տարագրուած Հայերու հետ որոնք կեսարիայէն դուրս ապուխտ կը պատրաստեն Կ. Պոլիս, Եգիպտոս, Ցունաստան և այլուր և սաստիկ կը մրցին կեսարիոյ մէջ պատրաստուածներուն հետ և մեծապէս ձեռաց կը հասցնեն Թուրք ապուխտագործներուն (Նոյն):

ՄԱՎԱՃԱՌՈՒԹԻՒՆ

Ապուխտագործութեան իբր յարակից յիշենք նաև մսավաճառութիւնը որ թէև արհեստ մը չէ, սակայն առեւտուրի մաս կը կազմէ։

Կեսարիոյ մէջ մսավաճառները առհասարակ Հայեր էին, թէև Թուրքերէն ալ կային այս առեւտուրով զբաղող։

Պատահօրէն կը յիշատակենք հոս Պալ Բարսեղ, Կարապետ և Յակոբ Եղբարք, որոնք տարագրուած են։ Գաբրիէլ Սվազլեան (ծն. 19 Յունուար 1864ին, հիմա Ամերիկա հաստատուած և մուշտակավաճառ) Պօղոս Մէջէճեան (Նահատակուած), Կարապետ Յակոբեան (տարագրուած և ուրիշ շատեր։

ՈՍԿԵՐՉՈՒԹԻՒՆ

Յայտնի է թէ ոսկերչութիւնը Հայոց մէջ վաղուց ծաղկած էր։ Հայ հին ոսկերչութեան արհեստի ընտրելագոյն նմոյշները կը գտնուէին վանքերու և եկեղեցիներու մէջ, եկեղեցիներու խորաններ, եպիսկոպոսական ականակուռ Զաթիլ-թագերը, կիտուածազարդ ոսկեհուռ աղաւաւարտները, վահաններ, ոսկի և արծաթ սկիհներ, խաչեր, աջեր, մանուածուփեր, արծաթ մասունքներու պահարաններ, տապանակներ, բուրվառներ, խաչահանգոյտի թասեր, քյոցներ, աշտանակներ, սեղանի ծածկոցներ, վարագոյրներ, թափօրի խաչվէշներ, խաչվառներ և այլ, հիացում կ'ազդէին դիտողին և կը պատկերացնէին Հայ ոսկերչութեան արհեստին ներքութիւնները (Համմտ. Բիւզանդիոն, թ. 1602)։

Կեսարիա որուն բնակիչները ո՛չ միայն վաճառականներ և առեւտրականներ էին, այլ նաև վարպետ արհեստաւորներ, ոսկերչութեան արհեստին մէջ փոքր Ասիական մի քանի ուրիշ քաղաքներու կարգին, նշանաւոր եղած է հին ժամանակներէ սկսեալ։

Կոնիդիկ Թոնտրակեցի անունին տակ ծածկուած բանաստէր մը կ'ըսէ թէ «լսած ու կարդացած ալ եմ թէ Կեսարիա եւ ուրիշ տեղեր հոծ թիւ մը կը կազմեն Կեսարիոյ Հայ ոսկերչութեան հրաւակերեաներ» (Բիւզանդիոն, թ. 1602)։

Դժբախտաբար վերջին պատերազմին, այնքան թանկագին առարկաներու կորուստին հետ անէացուց և փճացուց Հայ ճարտար մատներու գործերը, որով կարելի չէ այսօր լիակատար գաղափար մը տալ այս կալուածին մէջ կեսարացւոց գործունէութեան վրայ որ ինչպէս կը տեսնուի արհամարհելի չէ եղած, վասնզի հնագոյն նմոյշներ հասած են մեզի անոնցմէ։ Ասոնց մէկ հնագոյն և ընտրելագոյն նմոյշն է 1671ին չինուած Տօնացոյց-պարզատոմար-ժամագիրքի մը կողքը, թանձր արծաթեղէն թիթեղով ոսկեշրած։ Բարձրաքանդակ կամ ուռուցիկ պատկերները և զարդերը՝ ցոյց կու տան արուեստին ներքու-

թիւնը գործող ոսկերիչին, որ փոյթ ունեցած է արձանագրելու իր անունը և թուականը, հետեւեալ կերպով.

«Երգարանս այս (ար)ուեստ իսկայ իմչիս իւր (ըմչիւրս) զարդարեցի արծաթաւ, նեսարիա բաղաքին, ամառուան ձեռօք, արծաթագործ Տաճիւրին Մ. Յակոբ, ի թին Ռ. Ճ. Ի. (1671) վասն յիշելութեան ամենայն ժամ եւ գոհանալ փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»:

Դիրքին գրողն և ստացողն կը կոչուի Խաչատուր:

Կազմին առաջին կամ վերին երեսն կը ներկայացնէր Աստուած, պետական գաւազան ի ձեռին, բազմեալ տաճարի մը վերեւ՝ ի ճերմակ քէս, կամ ի միջի վեց թեւեան Սերովբէից, որոնցմէ մէկը կայծառ ունելիով կրակ կը դնէ եսայի մարգարէին բերանը, ինչպէս որ քառած է իր գրոց մէջ (Ա. 1-8): Երկու կողմերուն վրայ զոյգ զոյգ և ներքեւն միակարգ՝ կան 24 պատկերները և անուններըը գրաւոր և անգիր մարգարէներու, աջակողմը Մովսէս և Յեսու, Յոբ և Սամուէլ, Նաթան և Դաւիթ, Եղիա և Եղիսէ. ձախակողմը Ովսէ և Ամովս, Միքիա և Յովէլ, Յովնան և Նաւում, Ամբակում և Սոփոնիա. իսկ ներքեւը եսայի, Երեմիա, Դանիէլ, Մազաքիա, Զաքարիա, Աբտիու և Անգիա:

*Կազմին միւս կամ վարի երեսն կը ներկայացնէ երուսաղէմի տաճարը, և ճրիստոսը՝ որ ձեռքով կը ցուցնէ զայն, և թուի՝ չորս առաքելոց ցուցնելը (Պետրոսի, Անդրէասի, Յակոբի և Յովհաննու՝ որ անմօրուք է), ըսելով «Թակեցէք զտաճարդ զայդ և յերիս աւուրս կանգնեցից զդա», իր մահն ու երեքօրեայ յարութիւնը գուշակելով: Երեք կողմի պատկերներն են տասերկու Առաքեալները, աջ սիւնը՝ Պետրոս, Պօղոս, Անդրէաս, Յակոբոս, Թովմաս, ձախ սիւնը՝ Բարդուղ(իմէոս), Յակոբ, Սիմոն, Թադէոս, Մատթէոս, ներքեւի երկու միջիններըը՝ Փիլիպպոս, Բարնաբաս: Ա և Պօղոսը երկուասանից թիւին մէջ դնելով, զարմանք է, որ արուեստաւորն դուրս թողեր է Յովհաննէսը և Յուդա Յակոբեանը: Կռնակի արձանագրութեան ներքեւն ալ՝ Յիսուսի ազգահամարին մէջ յիշուածներէն՝ երեք նահապետաց անուններն են, Աբրահամ, Փարես և Նաասոն. առաջինն ոչ միայն նահապետ այլ և ազգապետ բլլալով՝ վայելուչ էր յիշուիլը. միւս երկուքի ի՞նչ է առաւելութիւնը միւս նահապետներէն, որ յիշուելու արժան կը համարուին, չենք գիտեր: Յովհ. Առաքեալը և աւետարանիչը չյիշողը՝ անշուշտ ասոնք յիշելու պատճառ մը ունի: Զարմանալի է որ հիշդ նոյնը քրած է ուրիշ ոսկերիչ մը՝ Մալխաս արծաթագործ Կեսարացի, որ առաջինէն 20 տարի վերջը՝ 1691ին, նոյնպես արծաթեայ կազմ մը չինած է ժամագիրքերու, նմանապէս արձանագրութեամբ որուն ներքեւ ալ կան այդ երեք նահապետաց անուններըը (տես Բազմավէպ, 1895 փետր.): Թերեւս առհասարութեամբ կեսարացի ոսկերիչներ իրարմէ ընդօրինակած են զայս, առանց Ս. Գրոց մասնաւոր ծանօթութեան: Եւ ինչպէս կը թուի այս արծաթապատ կողքերը, կը պատրաստուէին բազմաթիւ օրինակներով, մասնաւորապէս Մ. Կարապետ Մալխասի գործերէն նոյն թուականով ունինք երկու նմոյշներ, բացատրական կերպով իրարու նման (տես Հ. Ց. Տաշեանի Ցուցակ Հ. Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, տախտակ Ի. պատկեր 4 և Revue des Etudes Arméniennes, 1926. I. էջ 30) *միայն յիշատակարանին մէջ պզտիկ փոփոխութեամբ մը:*

1671Ի՝Ն Մ. ՅԱԿՈԲ ՇԱՀԱԲԻՐԻ ԳՈՐԾԸ

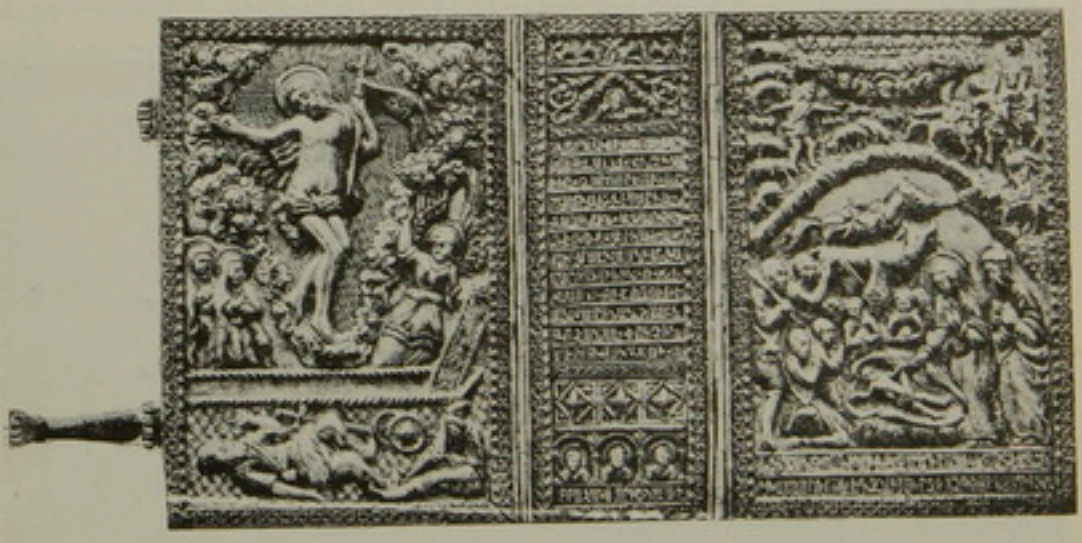

1691Ի՝Ն, Մ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԱԼԽԱՍԻ ԳՈՐԾԸ

Վիեննայի Հատեենագարանին մէջ (թ. 416) պահուած անթուական ժամագիրքի մը կազքը որուն նմանահանութիւնը տուած է Հ. Տաշեան, ունի սա յիշատակարանը.

Ժամագիրք այս. ար
եալ Հայալ ընչիս
Իւր զարդարէցի ար
ծաթաւ. Կէսարիա.
Քաղաքին. անարժան
Ջեռօք արծաթագո
ռծ. Մալխասն Մ. կա
ռապետ քիւն. ՌՃԽ
Վասն յիշողութե
ան. Ամենեցուն ժամ ի
գոհանալ փրկչին
մերոյ Յսի Քսի.

Իսկ պատառուհի Լանինայի (Բրակա) հաւաքման մէջ գտնուած ձեռագիր անթուական Աւետարանի մը նկարագրութեան մէջ Ֆ. Մակլեր, կու տայ դարձեալ նմանահանութիւնը արծաթապատ կազմին որ բան ամենայնի կը նմանի Տաշեանի ներկայացուցածին և ունի յիշատակարան մը գրեթէ նման վերնոյն, այս օրինակ.

ԵԱւետարան այս արեալ հա
ալ ընչիս իւր զարդարեցի
արծաթաւ Կեսարիա Քաղաք
ին անարժան ցերօք արծա
թագործ Մալխասին Հանի
կրպտ. թ ին ՌՃԽ
վասն յիշողութիւն ամե
նայն ժամ եւ հոգանալ
փրկչին մերոյ Յս.ի Քս.ի»

1691ԻՆ Մ. ԿԱՐՊԵՏ ՄԱԼԽԱՍԻ ԱԻՐԻՇ ՄԷԿ ԳՈՐԾԸ

Հաճի Կարապետ Մալխասի չինած այս երկու արծաթե կողքերուն առաջին երեսներուն վրայ պատկերացեալ է Փրկչի Ննջումը սովորական ծանօթ կերպով, հովիւներով, հրեշտակներով և այլն ու քանի մը Աւետարանի խօսքերով, մինչ երեսն կը ներկայացնէ Քրիստոսի Յարութիւնը գերեզմանով, պահապաններով, հրեշտակով և իւղաբեր կիներով (տես Տաշեան, և Ֆր. Մակլեր, Նոյն. և ԲՋՄՊ. 1895, փետ.)։ Մ. Յակոբ Շահմիրի և Մ. Կարապետ Մալխասի գործունէութեան շրջանին (1671–1691) կը հանդիպինք նաև ուրիշ ոսկերչական գործերու, որոնց վրայ առարկայական տուեալներ չունինք դժբախտաբար։

Ասոնցմէ մէկն է 1676 թուականով արծաթապատումը, հին արեւելեան տախտակեայ կաշեպատ կազմի մը արտաքին երկու երեսներուն, որուն ո՞ր ոսկերիչին գործը ըլլալն ալ չենք գիտեր։

Ձեռագիրը 1499ին երուսաղէմ գրուած Աւետարան մըն է որ մէկը գնած է Խանձառն գիւղին եկեղեցւոյն նուիրելու համար։ Յետոյ՝ 1571ին ձեռագիրը կազմած է Գետրոս կրօնաւոր մը և նուիրած է Կեսարիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն (Տրդատ եպ. Գալեան, Ցուցակ Հ. Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 48)։

Կը թուի թէ 1676ին արծաթապատուած է կազմը, վասնզի արծաթին վրայ ըստ Տրդատ եպ. Գալեանի կը կարդացուէր հետեւեալ յիշատակարանը։

«Շնորհ. արծաթապատ. Սբ. Աւետարանս. բնչիւք Մեհմաս Աճճայի զաճձաճակին. ի վայելուչս եկեղցւոյ Սբ. Աձածնին. ի թվին Ռ·ձԻԵ (1676) ամեն. յիշատակ է Աձածնին կեսարեայ Կապաթովկիոյ»։

Դժբախտաբար ոսկերիչը փոյթ չէր ունեցած նշանակելու իր անունը, իսկ Տրդատ եպ. Գալեան՝ լուսանկարելու։

Ասկէ զատ Հ. Մկրտիչ վրդ. Գոտուրեան կը հաղորդէ թէ J. Davis ամերիկացիին քով կը գտնուի նաղմա մը որուն կողքը զարդարուած է արծաթով ի կեսարիա 1683ին ձեռօք արծաթագործ Շահպազին որդին Եղիայինն։ Դժբախտաբար չունինք աւար ալ նմանահանութիւնը, ինչպէս նաև յիշատակարանին իսկական պատճէնը։ Սակայն մեր ձեռքը գտնուած երեք նմանահանութիւնները ցոյց կու տան թէ՛ ժէ. դարուն ոսկերչութիւնը խիստ զարգացած էր Կեսարիոյ մէջ ուր այնքան ներքաղաքական գործեր կրնային չինուիլ։

Հաւանօրէն այս արուեստը Կեսարիա փոխադրած էին Գարսկաստանէն եկող Հայերը, վասնզի ինչպէս յայտնի է վանի, Դաւրէժի և մօտաւոր շրջաններու մէջ ոսկերչութիւնը, մանաւանդ արծաթագործութիւնը շատ զարգացած էր։

Մանաւանդ պիտի կու տամ թէ առ այս նշանակելի փաստ է վերագրեալ երեք ծանօթ արծաթագործներուն, Մ. Յակոբ Շահմիրեանի, Մ. Կարապետ Մալխասեանի և Եղիա Շահպազեանի մականունները պարսկական ծագումը որ կրնայ փաստ համարուիլ նաև իրենց նոյն տեղէն ծագմանը՝ կա՛մ ծննդեամբ և կա՛մ սերունդով։

Ասոնք կա՛մ իրենք իսկ իրենց արհեստը փոխադրած են Կեսարիա կա՛մ իրենց հօրենական արհեստը զաւակ զաւակ շարունակած։

Աւելի ուշ ժամանակներու մէջ գործեալ հոն կը գտնենք Գարսկաստանէն գաղթած ոսկերիչներ և գոհարավաճառներ։

Այսպէս կը յիշատակուի Ինճիպէկեան անուն Գարսկահայ մը, որ

ամուսնացած էր Կեսարիոյ մէջ և ունեցած՝ հոն 1710ին տեղւոյն զաւակ մը՝ Օհանը որ զբաղած է գոհարեղէնի գործով, որ իր սերունդներուն ալ գործը եղած է զաւակէ զաւակ։

Գուլումճը Օհան Ինճիփկեան, 1742ին գնած է Ազեաղբի մէջ այգի մը որ մինչև վերջը իր սերունդներուն սեփականութիւնը մնացած էր (Վահան Զարգարեան, Տիւսեսակառաց, Բ. հտ. էջ 88)։

Առհասարակ այս ոսկերիչ նախնիքներու յաջորդները շարունակած են պահպանել արհեստը իրենց ձեռքերուն մէջ, և մինչև վերջը անխիկա մնացած է Հայոց ձեռքը։

Վերջին տեղւոյն Կեսարիոյ մէջ գլխաւորաբար ամէնէն շատ փնտռուած գործերն էին կանանց թեւին պուտմաները որոնց այարը կը խարդախէին ոսկերիչները, մանաւանդ արհեստաւորները, երբ գործ չէին ունենար։

Այս անպատեհութեան առաջքն առնելու և ոսկերիչ արհեստաւորներու խախտած վարկը և կորուսած վստահութիւնը վերահաստատելու համար ոսկերիչ արհեստաւոր Գասապեան Կարապետ († 1912) կարեւոր դեր մը կատարած է կազմելով արհեստակցական միութիւն մը։

Այս միութեան շնորհիւ անգործ արհեստաւորներու պատրաստած առարկաները կը գնուէին, պայմանով որ տեղւոյն և այարը աւրուած չըլլային։ Այս կերպով ոսկերիչներու չափազանց վատահամբաւուած անունը քիչ շատ կարելի եղաւ մաքրագործել։

Նշանաւոր ոսկերիչներ էին.

Աբէլեան
Գալէմճեարեան Յակոբ
Գասապեան Հաճի Կարապետ և Յակոբ (գալէմքեար արհեստ.)
Գուրուեան Յակոբ (տարագրուած)
Ինճիճեան եղբարք
Նէվճէհիրլեան Հաճի Յովհաննէս, արծաթագործ (կախուած)
Պագլաեան Կարապետ
Պէրպէրեան Յովհաննէս եւ Միխայէլ եղբարք
Տալգրաճեան Յակոբ։

ԺԱՄԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Ոսկերչութեան հետեւորդ արհեստ մըն է նաև ժամագործութիւնը որ նոյնպէս Հայոց ձեռքն էր։

Գլխաւոր ժամագործներն էին.

Բարուճակեան Մակարոս (տարագրուած)
Եօզղաթլը Գրիգոր (»)
Թաֆէսեան Միսաք (»)
Ուզուճպօղոսեան Գէորգ
Տամլամաեան Լէօֆէք (նահատակուած)

ՊՂՆՁԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս ըսուեցաւ արդէն Կեսարիոյ մէջ բաւական զարգացած էր նաև պղնձի մետաղագործութիւնը, և բազմաթիւ վաճառականներ կային որ ո՛չ միայն պղինձը կը ներածէին այլ զայն գործել կու տային արհեստաւորներու, և պղնձեղէն առարկաներու վաճառականութիւնը կ՛ընէին։

Միակ բացառութիւնն էր ծերուն Կարապետ Ձամճեանը (պղնձագործի վաճառականներէ տարբեր ընտանիք մը) որ միայն պղինձ տախտակներըը կը ներածէր և արհեստաւորներուն կը ծախէր, միւսներըը՝ արհեստաւորներու պատրաստել կու տային պղնձեղէններ որոնք Թօփհանէի գործերուն չափ յաջողակ էին, ինչպէս յիշեցի վաճառականներէն ոմանք նոյնիսկ արհեստաւորներ էին, ինչպէս Մարոսեան Հանի Կարապետ և Մարքոսեան Եղբարք։ Ասոնցմէ զատ կային 35ի չափ պղնձագործ արհեստաւորներ, որոնք կը գործէին պղնձեղէնի վաճառականներուն հաշւոյն (տես Մանզումէ, 14 Յունիս 1905, թ. 1205)։ Այս արհեստաւորներէն ոմանք, ինչպէս՝

ԿԱՐԱՊԵՏ ՁԱՄՃԵԱՆ

Ամասեալրեան Կարապետ և Բարսեղ,
Հայրլեան Հանի Գրիգոր,
Տաէեանց Հանի Կարապետ ունէին բաւական կարեւոր դիրք և յաջող գործ, սակայն մեծ մասը՝ վաճառականներու քմահաճոյքին առարկան էին և կերպով մը կը կեղեքուէին։ Այս պատճառով 1890ական թուականներուն սկիզբը անգամ մը երկարատեւ գործադուլ մը կը կատարեն։ Հանի Յովհաննէս Մարքոսեան այս տեսակ անպատեհութեանց տեղի չտալու համար կը կազմակերպէ պղնձագործ էսնաֆը, իր արհեստապետութեամբ։ Ասիկա կ'ուզենայ իր բարերար հետեւանքները, սակայն 1893ի Փոքր Հայքի յեղափոխական կազմակերպութեան հետեւանօք, երբ կառավարութիւնը կը հալածէր Հայերը, վաճառականները կազմալուծելու համար այս միութիւնը, կառավարութեան մատնանիշ կ'ընեն զայն և Հանի Յովհաննէս Մարքոսեան կը ձերբակալուի և կը բանտարկուի։ Կառավարութիւնը զինքը կը հարկադրէ հրաժարիլ էսնաֆ պաշտօնեէ և ուրիշ մը՝ կ'անուանէ, որ անձեռնհաս ու անկարող, չի կրնար գործը շարունակել և գրեթէ այս միջազգային —վանդի ցոյն և Թուրք պղնձագործներ ալ կային— կազմով էնաֆական միութիւնը կը կազմալուծուի։ Տասնեակ մը տարիներ վերջը, կրկին բարեխիղճ վաճառական մը նկատելով որ քաղաքին Հայ 35ի չափ արհեստաւորները երբեմն գրամական անցուկ վիճակի մը մատնուելով կ'ստիպուին բազրաններու քմահաճոյքին խաղալիք ըլլալ, անոնց պէտքերը աճան աճան հայթայթելով, այս արհեստաւորներուն մէջէն 7 հոգի ընտրելով արհեստաւորական ժողով մը կը կազմէ և անոր տրամադրութեան տակ կը դնէ գրամագլուխ մը, որպէսզի նեղութեան մէջ գտնուող արհեստաւորին գործ հայթայթուի կամ փոխատուութիւն ըլլայ (Մանզումէ, թ. 1205)։ Բնական է որ այս կարգադրութեան շնորհիւ արհեստաւորները այլևս չստիպուեցան իրենց աշխատութիւնները նուազագոյն վարձքով ծախել ուրիշին (Նոյն)։

Արհեստաւորական այս ժողովը նաև երբ պղնձագործ արհեստաւորներէն մէկը արբեցող ըլլար, թէ յորդորներով և թէ ուրիշ միջոցներով կ'աշխատէր որ ան թողուր այդ մոլութիւնը և իր ընտանիքին թշուառութեան պատճառ չըլլար (Մանզումէ, 14 Յունիս 1905, թ. 1205)։

Այս օգտակար ընկերակցութիւնը որ չափազանց պատուաբեր էր Կեսարիոյ համար, դժբախտաբար երկար կեանք չէ ունեցած։

Դ Ե Ր Զ Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ւ Ն

Դերձակութիւնը նախնական արհեստ մըն է որ ինչպէս կ'երեւայ Կեսարիոյ Հայոց մէջ շատ կանուխէն մշակուած էր։

Տեսանք թէ 1617ին Կեսարիոյ Հայերը ուրիշ արհեստ չունէին և «ամէնն ղեռնակ եւ խաճքաննիիօ էին։

Ժամանակ անցնելով Կեսարիոյ Հայերը շատ մը ուրիշ արհեստներու ալ միջամուխ եղան, սակայն չլքեցին նաև այս արհեստը, որուն մէջ ամէնէն յաջողակ արհեստաւորներն Հայերն էին։

Հայ մըն էր, Սամուէլեան Գալուստ (հիմա Ամերիկա), որ կառավարական պաշտօնական տարազներու մասնագիտութիւնը ունէր։

Իսկ յաջող դերձակներն էին,

Գասապեան Մաթէոս,

Դերձեան Հայկ(1) (նահատակուած),

Թաճեան Մամաս (նահատակուած),

Թոփալ Թորոս,

Ժամկոչեան Յակոբեան (տարագրուած),

Պոյաճեան Թորոս (նահատակուած),

» Նազար։

Կ Օ Շ Կ Ա Կ Ա Ր Ո Ի Թ Ի Ւ Ն

Կօշկակարութիւնը նախնական արհեստ մըն է որ կեանքի առաջին անհրաժեշտութիւններէն մէկը կը կազմէ։

Թէև կեսարացիք չեն տուած անոր այն կարեւորութիւնը ինչ որ Էվէրէկ-Ֆէնէէէցիք տուած են անոր, սակայն իրր պէտքի արհեստ մը մշակած են բաւական յաջողութեամբ այս արհեստը, որուն մէջ միակը չէին, վասնզի Թուրքերն ալ նախնական կօշկակարութիւն մը ունէին, սակայն կատարելութեան տեսակէտով Հայոց արհեստը շատ ու շատ նախապատիւ էր։

Հայերը՝ հետեւաբար իրր չինող և իրր վաճառող այս ասպարէզին մէջ առանց միակ բլլալու, առաջնակարգ տեղը գրաւած էին։

Այսպէս կօշիկի գործարան ունէր Մէլէմէքճեան Մ. Կարապետ (նահատակուած, և առաջին կարգի չինող արհեստաւոր մըն էր Եազրճեան Ղեւոն։ Իսկ նշանաւոր վաճառողներ էին,

Բէզիկեան Միսաք (Եէմիճի) (տարագրեալ),

Գազազեան Կարապետ և որդին Սարգիս (տարագրեալ),

Թէլլալեան Մ. Սարգիս (դաճաճ) (տարագրեալ),

Թիւթիւճճեան Սարգիս և որդին Յովհաննէս (Եէմէճիճի) (տարագրեալ),

Ժամկոչեան Յակոբ (տարագրեալ),

Հաճըլեան Արմենակ (մուճակագործ) (տարագրեալ)։

(1) Կիւրճիւնցի Ղեւոնդ զաւակ պատուաւոր դիրքի տիրացած էր։

Նախնական բոլոր արհեստները, ատաղձագործութիւնը, որմնադրութիւնը, հիւսնութիւնը, ինչպէս նաև սափրիչութիւնը, մետաքսագործութիւնը, քուզճուքիւն (ձուլիչներ=տէօքմէճի), քարակոփութիւն (քաճը), երկաթագործութիւնը, ներկարարութիւնը(1), ձկնորսութիւն, չաքարագործութիւն եւլն., եւլն., այսինքն կեանքի բոլոր պէտքերը կեսարացիք լրացուցած են։

Մասնաւորապէս կեսարացիք չինութեան գործերու մէջ, ինչպէս Հ. Ղուկաս վրդ. ինձիմեան չեչտած է, երբեմն չատ առաջադէմ եղած են, և իրենց ծննդավայրէն դուրս ալ երեւելի։

Դ.

ՀԱՑԵՐԸ՝ ԻՐՐ ԱԶԱՑԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆՆԵՐ

Կեսարիոյ Հայերը գիտութեան մաս կազմող ազատարուեստներու մէջ որոնք հազիւ 100–120 տարուան կեանք մը ունին գրեթէ միակը եղած են։

Այնպէս որ Կեսարիոյ մէջ վաղուց բժիշկները, բեկաբոյժները (սրճրխճի), ատամնաբոյժները, դեղագործները, ինչպէս նաև փաստաբանները, հարստարապետները, նկարիչները, լուսանկարիչները նայլ ամէնքն ալ Հայեր եղած են։

ԲԺԻՇԿՆԵՐ

Բովանդակ Թուրքիոյ մէջ մինչև անցեալ դարուն առաջին քառորդը, արդի ըմբռնումով բժշկութիւն գոյութիւն չունէր։ Ագիւաներըՙ իրենց համայնաբուժ հնօրեայ և աւանդական խոտերով և արմատներով պատրաստած դեղերը կու տային և կային առանց մասնաւոր ուսման յորդոց որդի աւանդօրէն գործնապէս ուսած բեկաբոյժներ, ինչպէս նաև սափրիչներ որոնք ակռայ քաշելով ատամնաբոյժի դեր կը կատարէին։

Կ. Պոլսոյ մէջ արդիական բժշկական վարժարանի մը հաստատութիւնը կը յապաղի մինչև 1838, մինչ այնՙ արդէն հազուագիւտ կերպով եւրոպականՙ մասնաւորապէս Բիզայի, Բատուայի և Բարիզի համալսարաններու մէջ ուսում առած բժիշկներՙ կը գործեն Թուրքիոյ մէջ։

Կեսարիա գաւառական անկիւն մը, բաւական ուշ բախտը ունեցած է վկայեալ բժիշկներ ունենալու։ Անկէ առաջ հոն ալ կը գործէին փորձառական բժշկութեամբ հէքիմ անունին տակ կարգ մը անձեր որոնցմէ մէկ քանիի անուններըը իրր ամէնէն համբաւաւածները մինչև մեզի հասած են։

---

(1) *Այս արհեստը մասնաւորապէս երբեմն բաւական կարեւոր ճարտարագործութիւն մըն էր երբ կերպասները տեղւոյն վրայ կը պատրաստուէին։ Կեսարացիքՙ մասնաւորապէս ներկարարութեան ամէնէն դժուար մէկ տեսակը, գոտիներու բուրդը կարմիր ներկելու արհեստն ալ զարգացուցած էին, ինչ որ Կ. Պոլսոյ մէջ Եէնի–Դարբու յատուկ վայր մըՙ Ալպօլաճըlar oզագի գործ կը դրուէր։*

Առանցմէ մէկն է անցեալ գարուն սկիզբները ապրող Ուզուն Օղլու Հէֆիմ Սարգիս Թալասլը, որ շատ ծանօթ մէկն էր։ Առանց ոեւէ բժշկական վարժարանէ մը ելած ըլլալու բժշկութեամբ կ'զբաղէր և համբաւ չահած էր (Արեւելեան Մամուլ, 1905, էջ 466)։

Այս անձը, կ'երեւայ թէ ժամանակին գիտուններէն մին էր, վասընզի տոմարական վէճերու ալ խառնուած է, և իրմէ կը մնայ ձեռագիր մը՝ «Sodur թէվարիխլարը՝ Մէսիհ էՀՀնեթիմիզ իչիւն» անունով հայատառ տաճկաբարբառ և 40 թղթերէ բաղկացեալ փոքրիկ գրքոյկ մը որ իր մէջ կը պարունակէր Տօմարի վերաբերեալ ամէն խնդիրներ և ունէր հետեւեալ յիշատակարանը. «Այս Տումարը Ռ·ՄՃԴ. (1254+551= 1805) սէճէմիզսէ թէէլիճ էտուպ, թահրի էյլէթիճ, հէմէն Միխթարլլարճն պու սէճէ Զաքարիան-լուսինճին՝ Ալագ լուսնուն Քանիին (այսպէս), Ապրիլին Զ. սինա գոյմայրպ, ե. ինէ Ֆոյուլլարը իչին։ Պէճէէյի խաբեր իւլ խուսա՝ Հէֆիմ Սարգիս Թալասլը» (Նոյն, էջ 465-6)։

Իրեն ժամանակակից է ուրիշ մը՝ Յարութիւն Թուրգալճեան որ աւելի իբր պայծառ և սրճրխնը (բեկաբոյժ= զրուցը) համբաւուած էր, և հին բժշկարաններէ քաղուած տեղեկութիւններով կը կատարէր բժշկութիւն եւս։

Այս վերջինը իսկական և արժէքաւոր բժիշկներու սերունդի մը նախահայրը եղած է։

Իր անդրանիկ զաւակն էր Հանի Թորոս Թապիպեան (1823–1914) որ բժշկութեան վրայ իր նախնական ծանօթութիւնները կ'ստանայ իր հօրը ձեռագիր բժշկարաններէն, և անկէ կը սորվի անոր ունեցած ծանօթութիւնները այս արուեստին վրայ։ Սակայն չի բաւականանար անով և կը դիմէ 1859ին Եօզղատի բժիշկ միսիոնար Տոքթ. Ճօվէթի և երկու տարի կը ծանօթանայ եւրոպական բժշկութեան սկզբունքներուն և դեղարանութեան և կը գառնայ Կեսարիա, ուր ամէնէն առաջ կը փոխէ իր «Թուխգալէի Հէքիմ օղլու» մականունը Թապիպեանի և իր կրտսեր եղբայրը՝ ապագային ծանօթ Տոքթ. Նահապետ Թապիպեանը (1844–1914) կը ղրկէ Մերսինա ուր երեք տարի բողոքականաց դպրոցին մէջ ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ կը մտնէ Ամերիկացի Տոքթ. Ուեսթի (Dr. West) մօտ, ուր այս տաղանդաւոր երիտասարդը կ'ուսումնասիրէ եւրոպական բժշկութիւնը և կը գառնայ Կեսարիա՝ իր ծննդավայրը։

Իսկ Տոքթ. Թորոս Թապիպեան, իր գործնական ծանօթութիւններով կը շարունակէ բժշկութիւնը առանց վկայականի, թէև վերջին տեղեկութիւնները՝ քաշուած։ Մեռած է 1914ին։

Իսկ իր կրտսեր եղբայրը՝ Տոքթ. Նահապետ Թապիպեան Մերսինա կեսարիա գառնալէն յետոյ 20 տարի բժշկութիւն ըրած է առանց վկայականի, մեծ փորձառութիւն ցոյց տալով բժշկական զանազան ճիւղերու, ինչպէս մանկաբարձութեան և վիրաբուժութեան մէջ։

Տոքթ. Նահապետ Թապիպեան, իր իսկական կեսարացի յառաջդիմական ոգւով առլցուն, 20 տարիներ գործնականապէս բժշկութիւն ընելէ վերջ կ'երթայ Կ. Պոլիս և քննութիւն տալով կ'ստանայ բժշկական վկայական Օսմ. Համալսարանէն, և կրկին կը գառնայ Կեսարիա ուր կ'անուանուի քաղաքապետութեան և պետական բժիշկ, և մինչև 1914 կը շարունակէ իր արուեստը իբր գործ գնել յաջողութեամբ։

1914ին, իր երեք զաւակներն ալ Ամերիկա հաստատուած ըլլալով

ինքն ալ կ'անցնի Ամերիկա ուր միայն վեց ամիս ապրելէ յետոյ կը մեռնի։

Հաճի Թորոս Թապիպեան, ինչպէս իր եղբօրը Նահապետի, նոյնպէս նաև իր զաւկին՝ Տոքթ. Տիգրան Թապիպեանի (ծն. 1858 Դեկտ. 13) բժշկական ուսում տուած է։ Տիգրան իր նախնական ուսումը ստացած է Կեսարիոյ Ամերիկեան վարժարանը։ Ցետոյ ղրկուած է Այնթապ Կեդրոնական Թուրքիոյ Դոլէճը որ այն ատեններուն ունէր նաև բժշկական ճիւղ մը։ Հոն ստանալէ յետոյ իր ուսումը կ'երթայ Ամերիկա և կը մտնէ Վէրմոնթի բժշկական համալսարանը ուրկէ բժիշկ վկայուելէն յետոյ 1890ին կը դառնայ Կեսարիա, ուր միայն կարճ մի ջոց մը կը մնայ վասնզի Ընկերութիւն քաղաքապետական բժիշկ կը նշանակէ և հոն կուսակալ Ապէտին փաշայի տան բժիշկը և անձնական բարեկամը կը դառնայ և կը յաջողի արգելք ըլլալ Ընկերութեան հրահանգուած ջարդին, ինչպէս նաև մեծ գեր կատարել Դաղատիոյ դատավարութեան մէջ(1)։ Բրօֆ. Թումանեան և Գայեանեան երբ Ընկ-

ՏՈՔ. ՆԱՀԱՊԵՏ ԹԱՊԻՊԵԱՆ
(1844 – 1914)

ՏՈՔ. ՏԻԳՐԱՆ ԹԱՊԻՊԵԱՆ
(Ծն. 1858 Դեկտ. 13)

կիւրի կը հասնէին, շատ քիչ տեղ կար իրենց մարմնոյն վրայ որ ոստիկաններուն խարազանին տակ կապուտցած չըլլար։ Իրենց ձեռքերուն և ոտքերուն շղթաները արդէն մինչև ոսկորներուն իջած և վէրքերը թունաւորման վտանգին տակ էին։ Ապէտին փաշայի թոյլտուութեամբ քիչ առնէն անոնց վէրքերը կը բարւոքէ և բանտին պարտէզին մէջ ազատ պտտելու հրաման կ'առնէ։ Այդ միջոցին Գերմանիոյ Ակուսթա Վայրուհիին ուսուցիչը — կու գայ Ընկերութիւն։ Տոքթ.

(1) Հաւանօրէն ինքն է որ կատարած է այն գերը որ Տիար Բարսեղ Օհաննեան (տես էջ 1323) փաստաբան Ընովքեանի վերագրած էր, վասնզի ան ամբաստանեալ բանտարկեալ մը ըլլալով չէր կրնար Ապէտին փաշայի վրայ ազդեցութիւն բանեցնել։

Տիգրան Թապիպեան անոր հետ իր զուր կ'աշխատի այս երկու բանտարկեալներուն կեանքը փրկել։ Ապէտին փաշա կը խոստանայ ամէն բան ընել սակայն Պատերազմ. Ատեանը զանոնք մահուան կը դատապարտէ։

1895ին Մ. Նահանգաց կառավարութիւնը զինքը կ'անուանէ պատուակալ Հիւպատոս Դազատիոյ, սակայն Աւլիեան Համիտ կ'արգիլէ անոր Հայ ըլլալուն համար։ Այդ թուականէն յետոյ Տոքթ. Թապիպեան Անատոլուի զանազան կողմերէն ստացուած հարստահարութեանց և ջարդերու տեղեկագիրները, կանոնաւորապէս եւրոպական հիւպատոսներուն կը յանձնէ։ Ապէտին փաշա՝ Տոքթ. Թապիպեանի հարստարութեամբ երկոտքէն հրահանգուած ջարդը ինկիւրիւի մէջ գործադրած չըլլալուն համար պաշտօնանկ կ'ըլլայ։ Ասիկա կը վճանգէ նաև դիրքը Տոքթ. Տիգրան Թապիպեանի որ ինքն ալ կը փոխադրուի Կ. Պոլիս և հոն կ'զբաղի բժշկութեամբ։

1914ին կը զինուորագրուի և Կ. Պոլսոյ զինուորական Հիւանդանոցներուն մէջ կը ծառայէ հարիւրապետի աստիճանով։ Իր եղբայրը Տոքթ. Հայկազուն Թապիպեան, որ ընդհ. պատերազմին Ամասիա էր չարաչար կ'սպաննուի տեղւոյն կառավարիչին հրամանով։ Տոքթ. Տիգրան Թապիպեան, զինադադարին իր եղբօր մահուան համար դատախազ կը կանգնի և Պատերազմ. Ատեանէն 1920ին մահուան վճիռ ձեռք կը բերէ Ամասիոյ ոճրագործ կառավարիչին համար, սակայն քիչ ատենէն Քէմալական կառավարութիւնը կացութեան տէր կը դառնայ և չէթէ կառավարիչը չի կախուիր և ինքն հազիւ կ'ազատի մահափորձէ մը և կ'երթայ Ամերիկա, ուր կ'ապրի դեռ՝ քաշուած աչքերէզէ։

Ինչպէս որ կնասրիա ունեցած է բժիշկներու սերունդ մը Թապիպեան ընտանիքէն, մօտակայ Կէրմիրըն ալ գաւառին տուած է բժիշկներու չարք մը, Դաւիթեաններու ընտանիքէն։

Կէրմիրի մէջ անցեալ դարուն կէսերը բժշկութեամբ կը պարապէր առանց վկայականի Սերովբէ Դաւիթեան, որուն կրտսեր եղբայրն էր Տոքթ. Սեթիան Դաւիթեան։

Երկու եղբայրն ալ մին վկայեալ և միւսը՝ ոչ, կնասրիոյ և Կէրմիրի մէջ ունէին լաւ համբաւ։

Հէքիմ Սերովբէ՝ երէց եղբայրը՝ ուսուցչասէր անձ, իր զաւկին Տոքթ. Գէորգ Դաւիթեանի (1858–1908) *կու տայ խնամեալ կրթութիւն մը ընտանեկան գպրոցի մէջ և ապա կը դրկէ Կէրմիրի Ազգ. վարժարանը և Կ. Պոլսոյ բժշկական վարժարանը որուն չրջանը աւարտելու մօտ, առանց վկայական առնելու (թերեւս նիւթական նեղութեան պատճառով) կու գայ կնասրիա և հինգ տարի բժշկութեամբ պարապելէ յետոյ կրկին կ'երթայ Կ. Պոլիս և վարժարանին չրջանը աւարտելով կ'առանայ վկայական, կնասրիայէն դուրս Կ. Պոլիս, Իզմիր, Եգիպտոս, Գէյրութ, Բօռ-Սայիտ, Կիպրոս, և Եաֆա գործելէ յետոյ կու գայ կնասրիա, ուր աւելի քան 10 տարիներ բժշկութիւն ընելէ յետոյ կը մեռնի 1908 Մայիս 6ին (Բիւզանդիոն, թ. 3543)։ Կնասրացիք զայն կը կոչէին «Տոքթ. Դաւիթեան»։*

Իսկ կրտսեր եղբայրը՝ Տոքթ. Սեթիան Դաւիթեան (1830–1888†), *որ Յիէնկ Սեթիան անունով (տես կեռնս. և պատկեր էջ 1195) այնքան հեղինակութեամբ և ձեռնհասութեամբ բժշկագործած է կնասրիոյ*

մէջ մինչև իր մահը, նոյնպէս ուսնեցած է բժիշկ զաւակ մը՝ Տոքթ. Կարապետ Ս. Գալիքեան(1) որ կեսարիոյ մէջ չէ գործած։

Այս հին բժիշկներուն ժամանակակից և նոյնչափ ալ օգտակար եղած է նաև Տոքթ. Ալեքսիս Երէցեան (տես կենս. և պատկեր, էջ 1054–1055), Ազետիսականութեան հիմնադիրը, 1877ին Ամերիկայի մէջ վկայականելէն յետոյ 1878ին եկաւ կեսարիա և հոն բժշկութիւնը բրաւ, մինչև իր մահը 1895 Նոյեմ. 18, գրեթէ անձնուիրաբար խնամելով իրեն դիմողները։

1880ական թուականներէն յետոյ կեսարիա կը հաստատուէին հետզհետէ հետեւեալ բժիշկները, որոնք 1897ին արդէն իրենց արուեստը ի գործ կը դնէին։

Այսպէս, անընդհատ կեսարիոյ մէջ գործած է երկար տարիներ Կ. Պոլիսէն վկայեալ Տոքթ. Կարապետ Իսպէնկեան, որ փորձ և հմուտ բժիշկ մըն էր, աչքը կուշտ, աղքատասէր և կարօտեալներու ցաւերը փարատող անձ մը, որ 1915ին տարագրուեցաւ և Ազիզիյէի մօտ չարաչար նահատակուեցաւ։

Տոքթ. Յակոբ Իսպէնէրեան, որ ծնած է կեսարիա 1856ին, 1876ին Կ. Պոլիս գեղագործ կը վկայուի և տասը տարի Կ. Պոլիս և կեսարիա գեղագործութեան հետեւելէ վերջ, կը մտնէ 1886ին Օսմ. բժշկական վարժարան, որուն շրջանը 1890ին աւարտելով իբր վկայեալ բժիշկ կը դառնայ կեսարիա, ուր կը գործէ երկար տարիներ։ 1915ին կեսարիոյ թաղապետ. բժիշկի պաշտօն կը վարէր երբ ձերբակալուելով աքսորուեցաւ Տէրա (Մուրիա), ցետոյ անուանուեցաւ Հօրանի թաղապետական բժիշկ և ըստ «իրազեկի չափազանց տրտում գեր կատարեց։ Ջինադարէն յետոյ հաստատուեցաւ Հալէպ ուր մեռաւ։

ՏՈՔ. ՅԱԿՈԲ ԻՍՊԻՆԷՐԵԱՆ

Այս վկայեալ բժիշկներու կարգին կեսարիոյ մէջ և շուրջը կը գործէին դարձեալ ոչ վկայեալ բժիշկներ։

Այսպէս Տոքթ. Գրիգոր Միասէրեան (1851–1908), ոչ վկայեալ, բայց վկայեալէ մը աւելի փորձառութիւն և բանականի հմտութիւն մեծ

(1) Ծնած է Կ. Պոլիս Գատըգիւղ 1876ին, նախակրթութիւնը ստացած է կեսարիոյ Ս. Աստղիկ վարժարանին մէջ, և յետոյ աշակերտած Կ. Պոլսոյ Կալաթիա Սէրայի Լիսէին։ Վկայուած է բժիշկ Կ. Պոլիսէն և յետոյ իբր թաղ. բժիշկ ղրկուած է Ռումէլիի զանազան քաղաքները։ 1912ին երբ Սկիւտար գրաւուեցաւ Սերպերէն, հոն էր և նուկոսլաւ կառավարութենէն ինք ընտրուեցաւ թաղ. բժիշկ։ Հիմա հոն բժշկութիւն կ'ընէ իբր մանկանց մասնագէտ։ Աշխատակցած է Հայ լրագիրներու։

բան անձ, չարունակ 25 տարի էֆքէրէի և չրջակայ 10-15 գիւղերու բարերար ձեռքը եղած է։ Իր ծագումը անչուք, իսկ debutն զարմանալի ըլլալու չափ հետաքրքրական է։ Գիւղին մէջ նախապէս կ'զբաղէր սափրիչութեամբ և ինչպէս յայտնի է սափրիչը՝ գիւղերու մէջ, առ ի չգոյէ բժիշկի, բժիշկ և առաջնորդ էր միանգամայն։ Օր մը վերոյիշեալ Տոքթ. Կարապետ Իսպէնլեան էֆքէրէ կու գայ, կը հանակրի սափրիչ Դրիգոր աղային և սափրիչութիւնը ձգել տալով քովը կ'առնէ, մէկտեղ հիւանդներու կը տանի և գործնականօրէն կը վարժեցնէ, իր բնական ձիրքերովը և ուշիմութեամբը ապէրպէրտ Դրիգորը կ'ըլլայ գիւղերու չրջուն Տոքթորը։ Ամէն գեղագործ սիրով կը պատրաստէր իր անընթեռնելի Հայ գիրերով դեղագիրները, իր ձեռընհասութեան վրայ այնքան հաւատք կար որ 20 տարի չարունակ ծառայած է Մ. Կարապետի բարձր. վարժ.ը իբր բժիշկ։ Կը մեռնի 1908ին (Բիւզանդիոն, թ. 3566)։ Իրեն յաջորդած է իր որդին՝ Տոքթ. Կարապետ Միսաէրեան (1876-1916†) որ թուրք խժդժութեան զոհ եղաւ (տես կեռնս. և պատկեր, վերը էջ 1215)։

1915ի աղէտալի տարին Կեսարիոյ և չրջակայից մէջ կը գործէին հետեւեալ ընդհանրապէս նորահաս բժիշկները, որոնք մեծամասնաբար զոհ եղան թրքական վայրագութեան։

Տոքթ. Էլիպէօյիւրեան Կարապետ (տես կեռնս. էջ 1202), պատերազմէն առաջ բնական մահով մեռած։

Տոքթ. Թապիպեան Սեթիաճ, Կէրմիրցի, 1901ին աւարտած էր Մ. Կարապետի վարժարանը և 1905ին Գէյրութի ֆր. բժշ. վարժարանը։ 1905էն 1914 իր ծննդավայրին մէջ կը գործէր։ 1914ին զինուորագրուեցաւ և հազարապետի աստիճանով ծառայեց։

ՏՈՔ ՍՏԻՓԱՆ ԹԱԳԻՊԵԱՆ

Տոքթ. Կէօզէեան Աբրահամ, իսլամացած և տեղահանութենէ ազատած։ Ցետոյ գացած է Կ. Պոլիս։

Տոքթ. Կրճճապապեան Կարապետ, Կեսարացի. Թաղ. բժիշկ Ավանօզի։ Սպանուած է հոն։

Տոքթ. Կիւլպէնկեան Աբէլ Բ. Թալասցի. վաղուց գաղթած Ամասիա։ 1896ին Մ. Կարապետէն չրբջանաւարտ, 1898ին կը մտնէ Կ. Պոլսոյ բժշկ. վարժարանը։ 1903ին վկայուած և Թալասի Գէլէտիյէի բժիշկ անուանուած է։

Տոքթ. Կիւլպէնկեան Կիւլպէնկ, նոյնպէս Թալասցի. Նահատակուած է Կովկասեան ճակատին վրայ հազարապետի մը գնդակով։

Տոքթ. Նազլեան Թորոս, Իվէրէկցի. կախաղան հանուած (տես պատկերը, էջ 1418)։

Տոքթ. Ղեռճեան Ռուբէն, կախուած (տես կեռնս. և պատկեր, էջ 1222)։

Տոքթ. Պաղճեան Յարութիւն, Իվէրէկցի։

Տոհբ. Տամլամայեան Հաչատուր, որ արդէն յիշատակեցինք իբր Դաշնակցութեան պատասխանատու ներկայացուցիչ։

Տոհբ. Տամլամեան Հ. Ղ. Ծնած 1885ին Կեսարիա և իր նախնական ուսումը ստացած է տեղւոյն Կիւմշեան և բժշկականը՝ Գէյրութի Ֆր. վարժարանին մէջ։ 1908ին շրջանաւարտ՝ 1909ին Ատանա կը ղրկուի իբր կարմիր Խաչի բժիշկ։ 1910–1912 Կեսարիոյ մէջ բժշկութիւն կ'ընէ։ Գալքանեան պատերազմին իբր զինուոր. բժիշկ կը ծառայէ Օսմ. բանակին մէջ։ 1914ին Բարիզ գտնուելով բախտ կ'ունենայ եղեռնէն փրկուելու և Զինադադարին Կիլիկիա ղրկուած բժշկական առաքելութեան կը մասնակցի և մեկ տարի Ատանայի հիւանդանոցը կը վարէ։ 1920ին Հայաստան կ'երթայ և Երեւանի զին. հիւանդանոցին և ապա Րըլիֆի հիւանդանոցին մէջ կը ծառայէ։ 1923ին կը հաստատուի Բարիզի մօտ Clamart (Թէոդիկ, Ամենուն Տարեցոյց, 1925, էջ 358)։

ՏՈՓ. ՏԱՄԼԱՄԵԱՆ Հ. Ղ.

Տոհբ. Տէվլէթեան Հաչիկ, Էֆքէրէեցի. որդի վիրաբոյժ Տէվլէթ ագայի։ Ծնած է 1868ին։ Ուսումը առած է Մարզուան Անատոլիա Գո-

ՏՈՓԲ. ՀԱՋԻԿ ՏԷՎԼԷԹԵԱՆ

ՏՈՓ. ՏԻԳՐԱՆ ՌԵՖԷՈՍԵԱՆ

լէճ։ Բժշկութիւնը ուսած էր Փէնսիլվանիոյ համալսարանը։ Նահատակուած տարագրութեան համբուն վրայ։

Տոհբ. Ռեֆէոսեան Տիգրան, Թաղապետ. բժիշկ Կեսարիոյ։ Թիֆիւսէն մեռած է Նիկոմէ, պատերազմի ընթացքին։

Տոքթ. Սահակեան Աբրամ (Սալմիի կեղծանունով գրական էջեր ստորագրած է). Կէրմիրցի։ Որդի Մկրտիչ Սահակեանի։ Տարագրուած Հալէպ 1915 Մեպ. 15ին։ Հեղինակ՝ «Ալեակներ եւ խլեակներ» անուն գործին։

Տոքթ. Փանոսեան Լեւոն. ոչ վկայեալ. կամ ըստ ոմանց իր վկայականը ետ առնուած։ Համակիր կուսակցականաց, մասնաւորապէս Հընչակեանց։ Հակառակ առաջացած տարիքին ամուրի էր։ Կու տար առատօրէն, բոլոր Ազգ. օգտակար գործերու։ Կիւմիշեան վարժարանի Հոգաբարձու։ Տարագրութեան համբուն վրայ նահատակուած ի Ղըշլար՝ Կէմէրէկի մօտ։

Տոքթ. Քէչեան Մկրտիչ, Կէրմիրցի։ 1901ին չրջանաւարտ Ս. Կարապետէն կը մտնէ Գէյրութի Ֆր. բժշ. վարժարանը։ 1905ին բժիշկ վկայուած։ Նոյն տարին կ'երթայ Կեսարիա ուր կը գործէ։ Հիմա Մարսիլիա։

ԱՏԱՄՆԱԲՈՑԺՆԵՐ

Ինչպէս ըսի երբեմն սափրիչները նաև առաջնաբուժութիւն կ'ընէին։

Արդիական առաջնաբոյժներ մի քանի հատ կային Կեսարիա։ Ասոնք էին.

Եսայեան Յակոբ, որ տարագրութեան առեն խալամանալով կոչուած է ինվէր և անոր սիրտը իւրացուցած։ Հիմա Կեսարիա կը մնայ։

Պալըգճեան Օճճիկ Մակարոս, տարագրուած։

Տաղլամայեան Բիւզանդ, տարագրուած։

Տէյիրմէճճեան Մկրտիչ, ազգաշնաբոյժներու ամէնէն աւելի համբաւածը և յարգուածը որ խալամանալով տարագրութենէ ազատ մնացած է։

ԴԵՂԱԴՈՐԾՆԵՐ

Վկայեալ բժիշկներու հետ երեւան կու գան նաև դեղագործները։ Կեսարիոյ մէջ ինչպէս բժիշկները նոյնպէս նաև դեղագործները առհասարակ Հայեր էին։

Առաջին դեղագործներն եղած են Ճիվան եւ Պօղոս Գալթաճճեան, Յակոբ Խապէչէեան (յետոյ բժիշկ), Սթեփան Զօրլեան և Միհրան Շէֆէրճեան որուն համար իբր բարեսիրտ անձի մը գովեստ հրատարակած է լրագրաց մէջ։

Իսկ ասոնց մէջ հետաքրքրականն տիպար մըն էր Սթեփան Զօրլեան որ ծնած էր 1854 Մարտ 13ին Մուճճուսուն գիւղին մէջ, ուր ստացած էր իր նախակրթութիւնը։ Ցետոյ կ'երթայ Եւրոպական Թուրքիա իր մէկ ազգականին քով, ուր իր ուսումը կը շարունակէ, և ապա կ. Պոլիս գալով 1873ին կը մտնէ դեղագործական վարժարան։ 1876ին իբր վկայեալ դեղագործ Մուճճուսուն մէջ կը հիմնէ դեղարան մը և հոն կը գործէ նաև իբր բժիշկ, գառնալով իր հայրենակիցներուն սիրելի։ 1880ին կը փոխագրուի Կեսարիա և Ուզուն Զարշըի մէջ կը բանայ դեղարան և դարձեալ ժողովուրդին համակրանքին արժանի կ'ըլլայ։ 1900ին տեսնելով որ Կեսարիոյ Աւետարանականներու բեմը գատարկ է, կիրակի օրերը ձրիաբար կը քարոզէ և գոհ կը թողու ժողովուրդը որ 1903ին առ ի գնահատութիւն իրեն կը նուիրէ ոսկեզօծ Աստուածաշունչ մը։ 1907–1908ին Թալասի Ամերիկեան հիւանդանոցին դեղարանին մէջ կ'աշխատի, նաև օգնելով Տոքթ. Տատին։ 1910ին եգիպտոս իր եղբօր քով կ'երթայ և տարի մը հոն կը մնայ։ Դարձին Սէյհէն էօ-

Նիւ Իոպէնֆեան գեղարանին տնօրէնն կ'ըլլայ, միեւնոյն ժամանակ մօտակայ գիւղերը կ'երթայ, մերթ քարոզչութեամբ, մերթ բժշկութեամբ և մերթ աղքատներու գեղ և դրամ բաժնելու։ 1913ին Գալթաքճեաններու Գէօրէկճի Զաբլըսըրի գեղի մեծ մթերանոցը կը գնէ։ Ցեղահանութեան միջոցին կառավարութեան կարգադրութեամբ ինքը, ընտանիքը և մօտ ազգականները զերծ կը մնան աքսորէ։ Այս պատճառաւ ամբողջ պատերազմի տեւողութեան կը մնայ Կեսարիա և կը շարունակէ իր գործը։

1917 Յուլիսին Մուն Հուսուն–Կեսարիոյ համբուն վրայ գողերու կողմէ կը կողոպտուի և գանակի հարուածէ մը կ'ատանայ և մազապուր մահէ կ'ազատի։

1920ի վերջերը իբր յեղափոխական կարգ մը ազգաւոր անձերու հետ բանտ կը գրուի և թէև ամիսէ մը ազատ կ'արձակուի սակայն բանտի զրկանքներէն հիւանդացած 1921 Մայիս 15ին կը մեռնի։ Իր կինը և երեք աղջիկները կը մնան հիմա Ադեքսանդրիա։

Իրեն հետ ժամանակակից է Գրիգոր Թէֆեան, ծն. Թալաս 1870 Օգս. 31ին, որ 1893էն 1904 իբր գեղագործ ծառայած է Թալասի Ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ։ Թէֆեան իր կրթութիւնը առած է Թալասի Ազգ. և Ամերիկեան վարժարաններուն և յետոյ Գէյրութի Ամերիկեան համալսարանին մէջ ուրկէ 1893ին գեղագործ վկայուած է։ 11 տարի իբր գեղագործ գործելէ յետոյ 1904ին կրկին Գէյրութ կ'երթայ իբր ուսանող բժշկութեան և 1907ին իր վկայականը ստանալով և Թալասի Ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ կարճ չրջան մը պաշտօնավարելէ յետոյ Նէվչէհիր և Գոնիա եւս կը գործէ։ 1914–1918 զինուագրուած կը ծառայէ Կ. Գոլտոյ Մալթէփէի զինուորական հիւանդանոցին մէջ։ 1919–1931 Կ. Գոլտոյ մէջ բժշկութիւն ընելէ յետոյ Տօք. Գրիգոր Թէֆեան կ'երթայ Ամերիկա և կը հաստատուի Նիւ–Եորք ուր ցարդ կ'զբաղի իր արուեստովը։

ՏՕՔ. ԳՐԻԳՈՐ ԹԷՖԵԱՆ

Իսկ պատերազմին սկզբնաւորութեան հոն կը գործէին,

Գալբաճեան Յակոբիկ (բանտարկուած, այժմ Գէյրութ)
Ճրճրեան Գառնիկ (նահատակուած Ղըզաշարի մէջ)
Մէրճինեան Գէորգ (նահատակուած)
Պէրպէրեան Յակոբ (տարագրուած և † ի Թըսըլի (Հօրան)
Պրուսալեան Լեւոն (տարագրուած)
Փիլիպպոսեան Ճիվան (նահատակուած Տէր–Զօր)

Իսկ Կեսարիոյ չրջականերուն մէջ գեղագործ էին

'ի Թալաս՝ Սեթիան եագրճեան (նահատակուած)
'ի Կէրմիր Դաւիթեան եղբարք
'ի Ֆէնէսէ՝ Սարգիս Թորոսեան որ մեռած է Սուրիա, որուն յիշա-

տակին կը պարտինք յարգանք, վասնզի ինչպէս ըսի, իրն է փառքը կեսարիոյ չարդին պաշտօնագիրներուն ձեռք անցուելուն։

ՓԱՍՏԱԲԱՆՆԵՐ

Աւելորդ է ըսել թէ ազատարուեստներու մէջ կարեւոր տեղ մը գրաւած է նաեւ փաստաբանութիւնը, որ քաղաքային դատարաններու կազմութենէն յետոյ էր որ միայն մասնելի եղաւ քրիստոնեաներու, նախապէս մասնաւոր ուսում մը ստանալու պէտք չի կար և շատեր գործնականապէս կը կիրարկէին այս արուեստը։

Այսպէս փորձառութեամբ փաստաբանութիւն ընող շատեր կային։

Արմենակ Եօվֆեան որուն վրայ արդէն խօսեցանք (տես նաեւ պատկերը էջ 1372), նախապէս այսպէս փորձառութեամբ կը գործէր, երբ 1892ին իր ձերբակալութիւնը պատճառ եղաւ որ փոխագրուի Ինկիւրի։

Իրեն պէս ոչ-վկայեալ փաստաբան մըն էր Հաճի Ցակոբ Իզմիմիդլեան որ նշանաւոր էր իբր կարող փաստաբան։

Իրեն աշակերտած էր Վարդերեսեան Երուանդ որ Թօգատցի էր ծընընդեամբ և փոքր հասակէն կեսարիա եկած և ինքն ալ յաջողակ դիրք մը ունեցած էր, և կարեւոր հարստութիւն և մասնակցութիւն՝ ազգ. մարմիններուն։

Թէ Իզնիմիդլեան և թէ Վարդերեսեան տարագրութեան համբուն վրայ նահատակուեցան ի միասին։ Իրենց վիճակակից եղած են նոյնպէս ոչ-վկայեալ փաստաբան Գասարճեան Կարապետ որ նախապէս ուսուցչութիւն րրած էր։

Նոյնպէս 1915ին տարագրուած է ուրիշ ոչ-վկայեալ փաստաբան մը Մաթէոս Գալճայեան։

Իսկ առաջին վկայեալ փաստաբաններն եղած են, Ապաճեան Համբարձում (1851–1906†), որ կեսարիոյ մէջ իր նախակրթութիւնը ստանալէ յետոյ Կ. Պոլսոյ իրաւագիտական վարժարանին աշակերտած է և վերջը գործած կեսարիա, ուր երկար տարեն փաստաբանութեամբ զբաղելէ յետոյ գացած է Կ. Պոլիս և հոն մեռած։

Իրեն ժամանակակից էր Տաճեան Մարկարիոս (1861–1908) որ իր նախնական և միջնակարգ կրթութիւնը կեսարիոյ Արգէոս վարժարանին մէջ ստանալէ յետոյ մտած է Այնթափ գոլէճը և ապա Կ. Պոլսոյ իրաւաբանական վարժարանը, և յետոյ հաստատուած կեսարիա, ուր շատ լաւ դիրք մը գրաւած է, թէ՛ Հայ և թէ՛ Թուրք շրջանակներու մէջ։ Շէրիաթի այնքան հմուտ էր որ շատ մը կնճռոտ հարցերու համար իրեն դիմում կ'ընէին։ Ազատամիտ և լայնախոհ անձ մըն էր։ Աշխատակցած է Թուրք իրաւագիտական թերթերու և վէպեր։

1915ին կեսարիա ունէր երեք երիտասարդ Հայ իրաւագէտներ, որոնք էին,

Գուճեամճեան Մարտիրոս կախուած (տես պատկ. էջ 1419),

Թաճեան Կարապետ կախուած,

Մճեիկեան Առամ, որ ծնած էր 15 փետր. 1891ին, և կեսարիոյ Միացեալ Ուսումնարանէն շրջանաւարտ ըլլալէ յետոյ մտած է Կ. Պոլսոյ իրաւագիտական վարժարանը, որուն շրջանը աւարտելէ յետոյ կ'երթայ կը հաստատուի իր ծննդավայրը և կը խառնուի ազգ. գործերու՝ Ուսումն. խուրհուրդին մասնակցելով։ 1915ին կը տեղահանուի

և կը հասնի Մուրիա, ուրկէ զինադադարէն յետոյ կու գայ Պիլիկիա և Թուրք Լարդարարները հետապնդելու գործին կը լծուի։ Հոն կ'ընտրուի Ազգ. Մխիթեան անդամ և իր անդամակիցներուն հետ Պիլիկիայէն կը վտարուի և Կ. Պոլիս կը հաստատուի իբր փաստաբան և կ'անդամակցի Ազգ. խնամատարութեան։

ԱՐԱՄ ՄՆՏԻԿԵԱՆ

Քէմալականներու Կ. Պոլիս մուտքէն յետոյ կը փոխադրուի Նիւ Եորք ուր հիմա կ'զբաղի արտաժութեան վաճառականութեամբ և անդամ է Կեսարիոյ վերաշինական միութեան։

Իսկ Կեսարիոյ չրջակայքի մէջ նշանաւոր էին Գալֆայեան Առաքել (Նահատակուած) Թալասցի, փաստաբան Թուրք ըմբռնումով, որ կառավարութեան աչքին փուշ էր։

Իսկ Էվէրէկի մէջ նշանաւոր էր Մէլէքեան Ցակոբ (1838 – 1915) որդին Հաճի Եղիա Մէլէքեանի, և եղբայրը՝ Տ. Կարապետ ք. Մէլէքեանի, որմէ ստացած էր իր ուսումը՝ մասնաւորապէս Թուրքերէն լեզուի համուԹիւնը։ Էվէրէկցի Թուրքերու չրջանին մէջ այնպիսի համբաւ մը կը վայլէր Թէ զԹէ Շէրիի և Միւլքիյէ օրէնքները կորուէին այս մարդը վերստին գրելու կարող էր։ Գաշտօնավարած էր իսարէ մէճլիսի մէջ և քաղաքապետական ժողովի նախագահ եղած, իր խնամքը և պաշտպանուԹիւնը վայելած էին Էվէրէկի և չրջակայից Հայերը։

Ե.

ՀԱՑԵՐԸ՝ ԻՒՐ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆՆԵՐ

Թէև Կեսարիա նկատուած է սոսկ իբր չահաւէր առեւտրականներու հայրենիքը, և միայն չահու և դրամի ետև վազող մարդոց ծնունդ տուող վայր մը, սակայն հոն անմշակ ու լքուած չէ նաև գեղարուեստը, որուն զանազան ճիւղերուն մէջ փայլող Կեսարացիներ ալ գտնուած են։

Այսպէս Կեսարիա տուած է նշանաւոր հարտարապետներ, նկարիչներ, բանաստեղծներ և երաժիշտներ, որոնք իրենց անուրանալի տաղանդով համբաւուած են։

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐ

Հ. Ղուկաս Ինճիճեան (Աբեղարհ. ե. էջ 309) Կեսարացւոց վրայ խօսած առեն կ'ըսէ գրնութեամբ ճարտարի են եւ յաջողակի ի գիւս արուեսթից, մանաւանդ 'ի ճարտարապետութեանց։

Արդարև Կեսարացի Հայերը ամենահին ժամանակներէ սկսեալ մասնաւոր հակում մը ունեցած են հարտարապետութեան և ո՛չ միայն Կեսարիոյ մէջ այլ նաեւ ի Նամպոլ մեծամեծ ապարանիք իշխանաց եւ պա-

գաւառին, մզկիթ եւ բաղանիք, Կեսարացւոց Հայոց եւ Ցուցաց են գործած, բոլ գայլ իսոր շինուածս տանց» (*Ինճիճեան, նոյն*)։

Այս հաւատամքը թեթեւօրէն տրուած վկայութիւն մը չէ անշուշտ, և իրեն հիմ ունի իրողութիւնը։ Դժբախտաբար այսօր կարելի չէ բոլոր Կ. Պոլիսը զարդարող այդ Կեսարացի ճարտարապետներուն ընդհանուր ցուցակը ներկայացնել, սակայն միայն անոնցմէ մէկուն՝ ամէնէն պանծալիին Սինան Գալճայի յիշատակութիւնը պիտի արգասբացնէր հմուտ Մխիթարեանը։

«Սինան ... իրաւամբ կ'ուզուզուի Հայր Օամ. ճարտարապետաց։ Ինչպէս իր ինքնակենսագրութենէն կը տեսնուի՝ Սինան Կեսարացի էր եւ կը պատկանէր եէնիչէրիներու կարգին. ուրեմն գաւակն էր Քրիստոնէի։ Ուսած էր երկրաչափութիւն ուսի եւ ծանօթ էր իբրեւ ճարտարապէտ պատերազմական շինութեանց։ Իրեն կը պատկանի Շահզատէ ձամիի բնդհանուր յատակագիծը, զոր իրագործեց երիտասարդութեան հասակին եւ համբաւաւոր եղաւ մանաւանդ Միւլէյմանէի եւ Էսիրճէի Մէյիմիէի շինութեամբ։ Իր տաղանդին եւ հեղինակութեան կը պարտինի Միւլէյմանի դարուն յիշատակարանաց գեղեցիկ, եւ հազուագիւտ տիպերը։ Ի հարկէ իր ուրոյն ուճէր բազում Գարսիկ եւ Ուրիայի արուեստագէտներ, որոնց ձեռամբ կատարուած են մանրամասնութիւնները եւ զարդերը։ Այն ժամանակ Մէհմէտ Սաճի, Ոէլիմ Ա.ի սեղեկագրեր՝ Դաւրէժէն դրկած էր հազարաւոր Գարսիկ արուեստագէտներ (Դէորգ Ալանեան, Բիւգանդիոն, թ. 5095) որոնք կրնան օգնած բլլալ իրր արհեստաւոր Սինանի, սակայն իրն էր այդ յիշատակարաններու յղացումը։*

Գօհա Մխմար Սինան չինած էր 80 մզկիթ, որոնցմէ 3ը թագաւորաշէն, 400 մեհեաններ, ինչպէս նաև ջուրի հանապարհներ և կամուրջներ։

Սինան ծնած է 9 Բէճէպ 895ին (1490 Մայիսին) և մեռած է 12 Ձէմազիւլէվվէլ 996ին (1588 Յունիս 3) որով ապրած է 98 տարի։

Տեսած է չորս Սուլթաններու չըլքան մը և ծառայած է Սուլէյման Ա. Գանունիի (1520-1566) և Սէլիմ Բ.ի (1566-1574)։

Իր հրաշակերտներն են՝

1. Սիւլէյմանիէյի մզկիթը՝ որ Այ-Սոֆիայէն վերջ Կ. Պոլսոյ ամէնէն հոյակապ և փառաւոր շինութիւնն է։ Անոր շինութիւնը տեւած է 15 տարի (աւարտած 1566ին) և ծախսուած է 700000 ոսկի։ Զայն կոչած են Կ. Պոլսոյ գփառքն և ուրախութիւնը»։ Անոր չուրջը Սուլթան Սիւլէյման չինեց չորս դպրոցներ (Այվազովսքի, Ա. 432)։

2. Անգրիանուպոլսոյ Սուլթան Սէլիմի հրաշակերտ մզկիթը որուն գմբէթը Այ-Սոֆիայի գմբէթէն մեծ է (Այվազովսքի, Ա.

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ՄԵԾՆ, ՍԻՆԱՆ
(1490 - 1588 Յունիս 3)

472)։ Անոր չինութիւնը տեւած է չորս տարի (1566-1570)։

3. Նոյնպէս իր ձեռակերտն է Կ. Պոլսոյ Շահզատէ ճամիսին, որ կառուցուած է 1517ին Սիւլէյման Ա. Գանունիի զաւկին Շահզատէ Մէհմէտի գերեզմանին վրայ, 300000 ոսկի ծախքով (Այվազովսքի, Ա. 415)։ «Ոճի փափկութեամբ, զարդերու նրբութեամբ եւ առատութեամբ կը հանդիսանայ Կ. Պոլսոյ մեզի յիշատակարաններէն մին» (Գէորգ Ասլանեան, Բիւզանդիոն, թ. 5095)։

4. Իրեն վերագրուած է նաեւ Ակիմէի մզկիթը (Կ. Պոլսոյ Ե.րդ թաղերին վրայ և Ֆէնէրի բարձունքը) սակայն կանթեմներու կ'ըսէ թէ անոր հարուստ պարտէզը ցոյն մըն էր (Դ. Ասլանեան, նոյն)։

Իր չինութիւններով և մանաւանդ իր ներչնչումներով Սինան կը հանդիսանայ թրքական հարուստ պատմութեան ամէնէն կարկառուն դէմքը, որուն ծագումը իրենց սեփականացնելու համար կը մրցէին շատ մը ազգեր։ Զինքը ցոյն, Ալպանացի, Աւստրիացի և Մաճառ են-թագրողներ եղած են։

Ինչպէս Գէորգ Ասլանեան գիտել տուած էր իրեն Թուրք չըլլալը բացորոշ է, թէև արդի Թուրք պատմագիրները բռնազբօսիկ կերպով զայն կը թրքացնեն։

Վերջերս երեւան եկած վաւերագիր մը վճռականօրէն կը հաստատէր անոր Հայ ծագումը։

Այս վաւերագիրը որ հրատարակուած է Թիւրք Թարիխ Էնճիւմէի Մէճմուասար հանդէսին մէջ (Նոր սեռի, Ա. հատ. 5րդ թիւ (ցունիս—1930— Մայիս 1931) էջ 10), հրամանագիր մըն է 7 Բամազան 981 (1573) թուականով։

Ահա թարգմանութիւնը այդ հրամանագրին.

«Ազ տաղի դասաւոր Հիւսէյին Զամուլի բարձրէն հրամաց կ'արձակուի այսպէս — ներկայիս արմուճի ճարտարապետներուն գլխաւորը ճամակ ուղարկելով՝ Կեսարիոյ հպատակներուն Կիպրոս տեղահանութեան հրովարակով հրամայուած բլլալուն, իր բնակավայրի Ազրճաս ագուն գեղի ժողովուրդը եւ ուրիշ գիւղ բնակող ազգականներ Քրչի(1) Պէօրիւճկէզի մէջ տիւկէճճի(2) Ոարը օղլու եւ Իւրկիւպ գեղէն Ուլիսա(3) եւ Քօs(4) Նշան ագուն հպատակներուն դէպի Կիպրոս տարագրութեան համար ներման խնդրագիր մասուցուած բլլալով, վերոյիշեալին (=ճարտարապետին) բնակավայրը եղող յիշեալ գիւղի մարդիկը եւ ազգականներէն ճամճակուած հպատակներ, Կիպրոս ափսորացիէն ներում ընորհեցի եւ այնպէս ալ հրամայեցի, որ եթէ այս գիրս հոն հասնելուն վերոյիշեալին վաղուց բնակած յիշեալ գիւղին բնակիչներ եւ ազգականներէն եղող յիշեալ հպատակներ Կիպրոս ափսորի համար արձանագրութիւն ալ կայ տումարներու մէջ, ջնջուի եւ Կիպրոս ափսորուելիքներէն է րսելով ներում

---

(1) Քրչի, կեսարական բարբառին մէջ Քիւչիւքի աղաւաղումն է և Քոճր կը նշանակէ։

(2) Ցորենը կամնող գործիք չինող կը նշանակէ։

(3) Ըստ Գիմէն Զարգարեանի (Գրպանի Տարեցոյց, 1932, էջ 206) Ուլիցա, Ֆուլիկ, Ուլիկ, Ցուլիանէ անունն է որ կեսարիոյ Հայերուն մէջ այս ձեւով կը գործածուի, ինչպէս Մարիցա, Նուրիցա և այլն։

(4) Քօs ըստ Գիմէն Զարգարեանի Քօտամանի (գօճաման) կրճատեալն է, և կը նշանակէ խոշոր, հսկայ։

չտուի, եւ այս քարձր վճիռս պահեսի տումարին մէջ արձանագրուելէ յետոյ ձեռքերնին հասցնէք:

[Վարպետ Մէհմէտի յանձնուած]

7 Բամազան 981 (1):

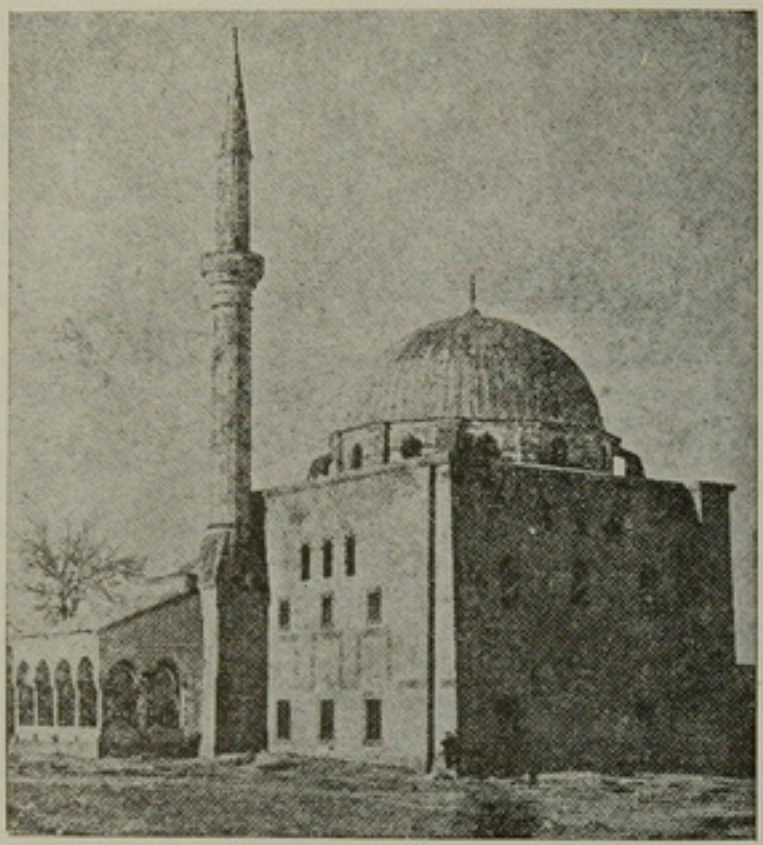

ԳՈՒՐՇՈՒՆԼՈՒ ՁԱՄԻ

Կեսարիոյ մէջ Գօճա Սինան ճարտարապետէն կառուցուած միակ յիշատակարանը որ ջինել տուած է 1595ին Հաճի Ահմէտ փաշա

Ահակ կը հաւկցուի թէ Միմար Գոճա Սինան, ծագումով Հայ, «վ գիտէ ինչ պարագաներու մէջ իսլամացած, տարագրութենէ կ'ազատէ իր ազգականները: Գոճա Միմար Սինանի աշակերտն էր Տալկըճ Ահմէտ (թերեւս այս ալ ծագումով քրիստոնեայ) որ ճարտարապետն է Սուլթան Ահմէտ Ա.ի մզկիթին (շինուած 1609ին) (Գ. Ալշանեան, Բիւզանդիոն, թ. 5104):

Սինանէն յետոյ անշուշտ ուրիշ հռչակաւոր կեսարացի ճարտարապետներ ալ գոյութիւն ունեցած են, որոնք ինչպէս կը հաստատէ

(1) *Բնագիրը հին թուրքերէնով գրուած տեսէք, Գարամանեան, Գրպանի Տարեցոյց, 1932, էջ 202–203, թարգմանութիւնն ալ անկէ ստացած եմ:*

Հ. Ղ. Ինճիճեան չինած են «Ճշմարտութեան ապարանքները»։ Անոնցմէ մեզի միայն հասած է անունը Կեսարացի Առապօղլու Մելտոն հարտարապետին, որ հարտարապետն էր Սուլթան Ահմէտ Գ.ի (1702–1730)։ Այս Հայը որ Տարսխաի գիւղացի էր 1715ին Կ. Պոլսոյ ամէնէն ազդեցիկ Հայն էր (Ընդ. Օրացոյց Ազգ. Հիւանդանոցի, 1900, էջ 128) և Կոլոտ Ցովհաննէս Պատրիարքի աջակիցը և գործակիցը։ Իր հարտարապետութեամբ չինուած են 1722ին Սամաթիոյ Մ. Գէորգ, և 1729ին Գալաթի Մ. Հրեշտակապետ եկեղեցիները։

Իրեն ժամանակակից է գրեթէ Սարգիս Խալճա Կեսարացի որ Գալաթիոյ Մ. Լուսաւորիչ եկեղեցին չինած է 1732ին, և գործած է 1719–1732։

Անոնց ժամանակակից է և թերեւս գործակից նաև Պէճեար Գալճա Կարմրուկցի որ 1733ին խաչքար մը կանգնած է Գալաթիոյ Մ. Լուսաւորիչ եկեղեցին, իսկ անծանօթ է թէ Կ. Պոլիս եկա՞ծ է թէ իր ծննդավայրին մէջ գործած է Մուճճուտուցի Տօճիկ Խալճա որ 1721ին իր ծննդավայրին Մ. Աստուածածին եկեղեցւոյն նուիրած է Աւետարան մը որ ինքն գրել տուած էր (ԼՈՑՄ, 1906, էջ 1030–1031)։

Այս հարտարապետները՝ որոնք ապահովաբար իրենց ասպարէզի սկզբնաւորութիւնը ըրած են իրենց ծննդավայրին մէջ, չատերէն քիչերն են որոնց յիշատակութիւնը մեզի դիպուածով հասած է, եթէ ոչ յայտնի է թէ գեղարուեստներու մէջ ամէնէն գործնականը եղող հարտարապետութիւնը Կեսարիոյ Հայոց մէջ խիստ զարգացած արուեստ մըն էր, որուն չատեր հետեւած են, սակայն անոնց անունները մեզի չեն հասած դժբախտաբար։

Անցեալ գալուն սկիզբներուն իբր համբաւաւոր հարտարապետ կը յիշատակուի անունը Էվէրէկցի Էօրտէկ մականուանեալ Միհռա Գալճալի որ Կ. Պոլսոյ մէջ բազմաթիւ եկեղեցիներ չինած է, ինչպէս նաև Զմիւռնիոյ Մ. Ստեփանոս եկեղեցին (1853) որուն հարտարապետութիւնը ուշագրաւ է իբր հոյակապ ու գեղեցիկ շինութիւն մը։

Մասնաւորապէս դիտելի է որ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի և Սուլթան Մէճիտ Ա.ի չրջանին երբ Գալեաններու հարտարապետութեամբ Կ. Պոլիս կը շքեղազարդուէր հոյակապ պալատներով և արքունական բազմաթիւ մեծ շինութիւններով, Գալեաններու ձեռքին տակ գործող արհեստաւորներէն չատերը Հայեր էին, որոնց մէջ մասնաւորապէս կեսրացիք ուշագրաւ թիւ մը կը ներկայացնէին։ Անոնց ամէնէն գլխաւորն է Սէրվէրեան Ցովհաննէս Ամիրա որ Տէրէվանքցի էր (1786–1858 ցուն 24†)։ Ասիկա Գալեան Դրիգոր Ամիրայի գործակիցն էր և ապա եղաւ փեսան և ինքն ալ ի վերջոյ գարձաւ արքունի հարտարապետ իր աներձագին՝ Կարապետ Ամիրա Գալեանի հետ։ Իր հարտարապետութեամբը չինուած են Սկիւտարի Մ. Խաչ (1830) և Խասգիւղի Մ. Ստեփանոս (1831) եկեղեցիները, Եէտի-Գուլէի Ազգ. Հիւանդանոցը (1833) և իր ծախքով Գուշկունճուգի Մ. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին (1835) և Կ. Պոլսոյ հանրային կեանքին մէջ կարեւոր գեր կատարած է, իբր Գերագոյն ժողովի անդամ և իբր առաջարդ Սկիւտարի ձեմարանին (1838–1841) որուն ծախքերը պահ մը (1840–1841) բոլորովին իր անձնականէն հոգացած էր։

Գալեաններու մէկ ուրիշ նշանաւոր գործակիցն էր եազրճը Պօղոս Աղա (1795–1862), հայրը համբաւաւոր գրագէտ և պետական մարդ

Օտեան Դրիգորի, որ Մուհաճուսունցի էր, և 12 տարեկանին իր ծնընդավայրէն քալելով եկած էր Կ. Պոլիս և հոն թէմճեհութեամբ պարապած նախ, ցետոյ եղած եազըճը (հաշուակալ) Պալեան Դրիգոր Ամիրայի (†1823) քով, (տես վերը, էջ 792) որուն մահէն յետոյ Գէզհեան Ամիրա անուր տեղ իբր յաջորդ յաջողեցաւ Արքունի հարստարապետ անուանելու տալ զաւակը՝ Կարապետ Պալեանը (1800–1866), ցովհաննէս Սէրվէրեանը, և Գօդոս Օտեանը, որ Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութին մէջ կատարած է շատ նշանակելի դեր մը իբր Մխիթէվէլլին շատ մը դպրոցներու, իբր 20 տարի անընդհատ անդամ Գերատոյն ժողովներու, պաշտպան և խնամակալ ճեմարանին, իբր մեկենաս շատ մը հեղինակներու, տատարող Յամաթիոյ և ծննդավայրին վարժարաններուն և այլ հասարակութեանց, և Հոգաբարձու Հիւանդանոցին (1856), կտակած էր նաև 75000 ղրշ. Գարապէմբիւկի Ս. Ցոփեան Ոսկերբեր եկեղեցւոյն։

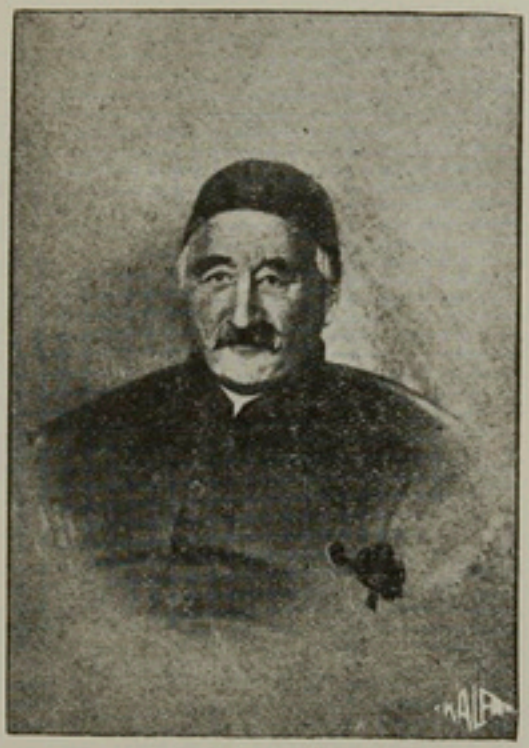

ԳՕԳՈՍ ՕՏԵԱՆ
Ծն. 1795 Դեկտ. 9ին ի Մուճճուսուն
Մեռ. 1862 Հոկտ. 24ին ի Կ. Պոլիս

Ասոր ժամանակակից և հայրենակից էր Մուհասուն Զարք օղլու ընտանիքէն rէսիմճի Հաճի Մկրտիչ աղա Զարիեան, որ Օտեան Գօդոս աղայի պէս ծնած էր ժԸ. դարուն վերջերը հոն, իր մեծ–հայրը և հայրը հարստարապետներ, ինքն ալ կը հետեւի ընտանեկան արուեստին և կը շինէ իր գիւղէն քաղաք գացող համբուն վրայ՝ իր իսկ ծախքովը՝ կամուրջ մը և աղբիւր մը, որ մինչև վերջերը կը կոչուէր՝ Զարք Օղլու Քէօփրիւսիւ վէ չէշմէսի։ Մուլթան Մահմուտ կայսեր օրով կու գայ Կ. Պոլիս և արուեստակիցներու միջոցով կը ներկայացուի Պալեան Դրիգոր Ամիրային, որ քովը կ'ընդունի զայն իբրև երկրորդական խալֆա. այսպէս կը մասնակցի հետզհետէ Կ. Պոլսոյ եանիկըճ Քէօշկիւի ու Սէլիմիյէ, Դուլմա Պահչէ և Թօփհանէի նրբակերտ մզկիթին, որուն գլխաւոր հարստարապետն էր Դրիգոր Պալեան։ 1838–1840ի ատեններըը՝ Իտալիայէն Գ. Քարթէլի հարստարապետն երբ Կ. Պոլիս կու գայ՝ անոր քով կը մտնէ աշակերտութեան, ուզելով ձեռք անցուցնել եւրոպական ձեւագիտութեան արուեստն ալ, և վարպետին աչքը մտնելով՝ երկու ամիսի չափ

կ'աշակերտի անոր, երկուստեք առանց վարձքի։ Բայց Գարբէլի, երիտասարդին յաջողութեան նախանձելով օր մը կ'ըսէ թէ գէս չեմ կըրնար քեզի արուեստս ծախել այսպէս ձրի. անոր համար որ եթէ այդ կերպով թեւերս կտրելով քեզի տամ, ես մայրաքաղաքին մէջ անօթի պիտի մնամ. քանի որ տեղացի մըն ես դուն, և ծանօթ հոս իրրև խալֆայ։ Ասոր վրայ՝ Բէսիմճի Մկրտիչ աղա՝ 300 հատ ոսկի կը պետեղէ անոր ափը, և կը յաջողի սիրտը շահիլ և երկար հետեւելով արուեստին՝ վերջապէս ձեռք ձգել իտալական հարտարապետութեան ոգին, զոր խառնելով արեւելեանին՝ կը շինէ իրեն մեծ անուն մը՝ իբրև առաջին ու առաջնակարգ Թուրքիացի Հայ Բէսիմճին։ Եւրոպական արուեստին ծանօթացող այս Հայ առաջին հարտարապետին առաջին երկունքն կ'ըլլայ Սուլթան Մահմուտի դամբարանը, զոր ամբողջապէս ինքը յղացած և մարմնացուցած էր։ Ապա կը շինէ Բերայի Հայոց Ս. Երրորդութիւն և Լատինաց Սանդա-Մարիա եկեղեցիները։ Այս միջոցին կը վարակուի ժանտախտէ և կ'ուխտէ որ երբ ազատի՝ երուսաղէմ ուխտի երթայ քալելով։ Սակայն առողջանալէն յետոյ պետական շինութիւններ և յանձնարարութիւններ երկար ատեն արգելք կ'ըլլան իր ուխտը կատարելու, սակայն վերջապէս կը յաջողի Նիկոմիդիա–Կեսարիա և անկէ յատուկ կարաւանով մը, իննամիա հետիոտն ճամբորդութեամբ հասնիլ երուսաղէմ, 1850ական թուականներուն սկիզբը։ Երուսաղէմէն դարձին՝ միւն կ'ըլլայ Վոսփորի նաւարկութեան մեծաշնորհը ունեցող Շերքէթի խայրիէի կազմութեան նախաձեռնարկներուն։ 1854–1857 կը մնայ Էմիրնէ և կը վարէ կառավարական հարտարապետութեան պաշտօնը և ապա նորէն Կ. Պոլիս դառնալով՝ հետզհետէ պետական և մեծատուններու շինուածներու կուտայ ինքզինքը՝ մինչև որ Տօլմապահչէի պալատը շինելով կ'սկսի։ Այս պալատին գլխաւոր գծագրողներէն և հարտարապետներէն եղած է ինք Հաճի Մկրտիչ խալֆան ալ, և թափած է հոն մանաւանդ՝ իր հանճարեղութեան ճիգերը՝ կարապետ և Նիկողոս Պալեաններու շինուածապետութեան տակ։ Հետզհետէ մասնակցած է Թօփհանէ օղլու Բէքիյէ և Ալէմտարի քէօչկերու շինութեանց, ինք շինած է Գատը գիւղի Ս. Թագաւոր եկեղեցին և Թարապիայի անգլ. դեսպանատունը որուն գծագրութիւնը Անգլիայէն եկած էր։

1893ի երկրաշարժին՝ հակառակ իր մօտաւորապէս հարիւրամեայ խոր ծերութեան հասակին, իբրև հին ու փորձ հարտարապետ՝ ամէն օր կառավարական յատուկ կառքով ակամայ ականատես իճահիյէն՝ Պոլիս կ'իջեցնէին զինքը, իր գնահատութեան ենթարկելու համար Կ. Պոլսոյ մեծ չէնքերուն անխախտութիւնը։

Մեռաւ 20 Հոկտ. 1899ին աւելի քան հարիւր տարիներու բեռան մը տակ կքած(1) (Ցար. Գ. Մրմրեան, Բիւզանդիոն, էջ. 925–6)։

Այս գաւուն կը պատկանէր նաև հարտարապետ Այվազեան Սրվանց պաբ Գալֆա Ցովհաննէս աղան, նոյնպէս Մուհենտիսունցի, առանց պէս, Պալեաններու ձեռքին տակ առաջացած և գիրքի տէր անձնասուրեութիւնը, որուն վրայ կը ցաւիմ որ պէտք եղածին չափ ծանօթութիւններ չկրցայ ունենալ։

(1) Իրեն աշակերտներն են Բէսիմճի Պետրոս աղա Թէլլալեան և ծանօթ Նկարիչ Աբրահամ Մաքսեան։

Այս չորս նշանաւոր կեսարացիներէն զատ, որոնք մինչև արքունի հարտարապետութեան բարձրացած էին կան ուրիշ շատեր, որոնք իրր գործաւոր և գործապետ ծառայելէ յետոյ վերջապես իրենք ալ դարձած են հարտարապետ։ Այս դասուն մէջ ալ կեսարացի կային։

Առնցմէ մէկն էր Ներսէս Գալֆա որ ծնած էր 1812ին Նիվերկի 8 տարեկանին ղրկուած էր Կ. Պոլիս։ Հոն Սկիւտարի վարժարանին մէջ քիչ շատ գրել կարդալ, և թուաբանութիւն ուսանելէ վերջ՝ Սուլթան Մահմուտի չինել տուած Գէյլէրպէյի պալատին մէջ Գալֆան Գրիգոր Դալֆայի մօտ իրր պարզ գործաւոր կը ծառայէ իր օրապահիկը հայթայթելու համար։ Քիչ ժամանակէն դարձեալ նոյն պալատին շինութեան մէջ իրր սրվաճի կը ծառայէ։ Երբ կարապետ Գալֆան և Սերվէրեան Ցովհաննէս Ամիրաները Զրազանը կը շինէին ձեփի գործերը իրեն կու տան։ Սուլթան Մէհիտ զայն կ'անուանէ Սրվաճի պաշի որ 22 տարի կը ծառայէ Արքունի շինութեանց մէջ։ Ցետոյ կը դառնայ հարտարապետ և կը գործակցի Կարապետ Գալֆանի Կիւմիւշ Սուլի, Թաշ Գըշլայի, Կալաթա Սարայի արքունական շինութեանց, ինչպէս Գուլէլի Գըշլայի կառուցման։ Սէրվէրեան զայն կը ղրկէ Տրապիզոն մզկիթի մը շինութեան համար և այս առթիւ կը Նորոգէ Տրապիզոնի Հայոց եկեղեցին։ Ցետոյ կը ղրկուի արքունական շինութեանց համար Ռումէլիի կողմերը։ Երուսաղէմի մէջ ալ երկու տարի կ'աշխատի և կը շինէ Ս. Յակոբեանց տաճարին վերնատունը և կը կատարէ բազմաթիւ նորոգութիւններ։ Ցետոյ կը հաստատուի Պրուսա։ 1899ին տակաւին կ'ապրէր, և Իսկիշէհիրի Հայոց եկեղեցւոյ նորոգութեամբ կ'զբաղէր իր որդւոյն հետ, նոյնպէս հարտարապետ (Մըկըրտիչ վրդ. Ադաւնունի, Բիւզանդիոն, թ. 866)։

Ինչպէս կը տեսնուի Գալեաններու հոյակապ շինութիւններու մէջ կեսարացիք կարեւոր բաժին մը ունեցած են։

Այս շինութիւնները դպրոցի մը դեր կատարած են բազմաթիւ արհեստաւորներու համար, վաստղի անոնց մէջ փորձառական ծանօթութիւններ ստացած են։

Այս ժամանակներու մէջ յիշուած են ուրիշ կեսարացի հարտարապետներ, ինչպէս Իզմիրի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյն շինութեան (1853) մասնակցող կեսարացի Սիմոն Գալֆան որ պահ մը շինութեան հսկելէ յետոյ հրաժարած է։ Եւ շատ ուրիշներ, որոնք թուել կարելի չէ։ Իրենց հայրենիքէն դուրս գործող այս համբաւի և դիրքի տիրացած հարտարապետները, ունէին իրենց արհեստակիցները նաև կեսարիոյ մէջ, որոնցմէ կը յիշուին, Մուհենտուսունցի Զարէ-Օղլու տոհմէն հայր և որդի երկու հարտարապետներ, որոնք ապրած են ԺԸ. դարուն։ Առնցմէ հայրը ապրած էր 130 տարի և որդին՝ 80 տարի, (Բիւզանդիոն, թ. 925)։ Այս վերջինոյն զաւակն էր վերոյիշեալ Բէհիմէի հանի Մկրտիչ աղա Զարքեան որ աւելի քան հարիւր տարի ապրած է, ինչպէս տեսնուեցաւ։

Անէմ-Օղլու՝ որ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն հարտարապետը եղած է։

Այբուն Կապեր Սարը՝ որ տեղւոյն վրայ բաւական գեղեցիկ համբաւ մը շահած էր։

Մկրտիչ Թաշճեան՝ ծնած 1820ին կեսարիա։ Իր հարտարապետութեամբ շինուած էր Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին 1859ին։ Կ'ըսուի թէ շինութեան գրամը կը պակսի և Մկրտիչ Գալֆա ինքն կը լրացնէ

չինութիւնը։ Կեսարացիք այս պատճառով իր մարմինը կը թաղեն նոյն եկեղեցիին բակը։ Նոյնպէս ինքն էր հարտարապետը Բողոքականներու ժողովարանին (1873) որուն շինութիւնը ուշագրաւ էր իր կառուցումի հարտարութեամբը, վասնզի իր գմբէթը առանց յենարանի հանգչած էր։

Իր հարտարապետութեամբ նորոգուեցաւ նաև Կեսարիոյ Սինանաշէն Գուրչունլու ձամիի գմբէթը, որ իրեն ժամանակակից հարտարապետները չէին համարձակած առանձնել։ Իր շնորհիւը շինուած են Կեսարիոյ կարգ մը գիւղերու չուբի ագուգանները։

Մկրտիչ Գալֆայի հետ ժամանակակից էր նաև Թալասցի Գալֆեաեան Ալեքսիս Գալֆա (†1867) որ Կեսարիոյ և շրջակայից մէջ համբաւաւած հարտարապետ մըն էր հաւանօրէն ինքնուսոյց(1)։ Ասոր աշակերտն էր Սահակ Գալբճեաեան, (այլ անունով Սահակ Գալֆա կամ Տիւրկէր Սահակ Ուստա) որ ծնած էր 1849ին և որդին էր Գէզիրհանէ

ՍԱՀԱԿ ԳԱԼԲՃԵԱՆ

իօնիւ թաղը բնակող համեստ ատաղձագործ արհեստաւորի մը՝ Կարապետ Ուստայի։ Սահակ իր նախակրթութիւնը Մ. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ կից վարժարանին մէջ ստանալէ յետոյ Աբրահամ Գալֆայէն, կը ղրկուի Իրմէնէկ կեսարացի վահառականներու մօտ իբր ծառայ չնչին վարձատրութեամբ։ Սակայն անհանդուրժելի գտնելով այս գործը կը դառնայ Կեսարիա, ուր իր հօրը հետ կ'զբաղի ատաղձագործութեամբ և ապա 1866ին 17 տարեկան պատանի կը մտնէ վերոյիշեալ Ալեքսիս Գալֆայի մօտ, որ շուտով կը գնահատէ անոր ձիրքերը և ընդունակութիւնները, և զայն իր հետը առած 1867ին կ'երթայ Ատանա շինելու համար տեղւոյն Հայոց եկեղեցին։ Շինութիւնը չաւարտած Ալեքսիս Գալֆա կը մեռնի։ Սահակ Ուստա պատրաստակամութիւն կը յայտնէ ինքն ատանձնելու շինութիւնը, սակայն Ատանացիք կը վարանին, իր դեռահաս տարիքին համար։ Սահակ Ուստա կը խոստանայ ոչ մէկ վարձատրութիւն չատանալ եթէ

(1) Ալեքսիս Գալֆա հայրն էր փաստաբաններ՝ Արսէն և Մատթէոս Գալֆաեաններու (տես վերը էջ 1530–31) և Մաքր-գիւղի թաղապետութեան տնօրէն ցարութիւն Գալֆաեանի, երեքն ալ 1915ի զոհերէն։

գոհ չթողու և կը շարունակէ գործը, յանդուգնութեամբ, միանգամայն իրը փորագրիչ քանդակելով եկեղեցիին խորանը։

Հոն համբաւ չահած կը գտնայ Կեսարիա ուր կը գրաւէ լաւ դիրք մը իրը հարտարապետ։ 1877ին կը շինէ Նէվչէհիրի եկեղեցին և կը զարգարէ քանդակներով։

Կեսարիոյ մէջ կը շինէ բազմաթիւ տուներ Հայոց, Ցունաց և Թուրքերու համար։

Իր գործերն են Կիւմիշեան վարժարանի շինութիւնը Թագէոս Մնտիկեանի հոգաբարձութեամբ, Կեսարիոյ երեք եկեղեցիներուն սեղաններու խաչկալները և եպիսկոպոսական աթոռները, Հայ-Կաթոլիկ եկեղեցին և թրքական զօրանոցը։ Կը նորոգէ նաև Կեսարիոյ կամարակերտ չուկան ըստ իր որդւոյն Յակոբ Պալըքճեանի հաւաստումին։ Իր փայտի վրայ փորագրութիւնները մեծապէս գնահատուած են։ Իր աստպարէզի վերջերը շինած է գեղանձանակ խանըն։ Սիրուած էր Կեսարիոյ ամենազգի բնակչութենէն։ Իր բնածին ուշիմութեամբ թափանցած էր արհեստին գաղտնիքներուն և գիտական պատրաստութեամբ կառավարական ամիւհէնտիանները ափիբերան կը թողուր իր արագ հաշիւներով։ Ուղղամիտ մարդ, թագապետական նախագահ համբաւաւոր Շէյխ Իպրահիմի (այլ անունով Ֆիլինթէ) կողմէ յանձնարարուած գործի մը համար իր բարեկամները հարկադրած ըլլալով զինքը արծաթեայ ծխատուփ մը նուէր տալու, երբեմն կ'ըսէր անգամ մըն ալ կառավարական գործ չընել։ Իր մեծագոյն ցաւը այն եղած էր որ Կեսարիոյ Հայ աստղագործներէն ոչ ոք չէր ուզած իրեն աշակերտիլ և իւրացնել փորագրութեան արհեստը։

Մեռած է 1914 Մարտ 1ին, առանց տեսնելու Ընդհ. պատերազմը և ահաւոր եղեռնը։

Կեսարացի բազմաթիւ ազգայիններ կը վկայեն թէ իր եղբայրը Նազար Պալըքճեան եւս նոյնքան արժէքաւոր հարտարապետ մըն էր որուն վրայ դժբախտաբար եւս չկրցայ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ առանալ։

Այս բոլոր հարտարապետները ինչպէս կը տեսնուի վկայեալներ չէին, այլ իրենց ընդոծին ձիրքերով և ընդունակութեամբ Գալֆա կամ Ուստա դարձած էին։

Պակաս չէին բազմաթիւ ուրիշներ, — ինչպէս Յակոբ Էլմաճեան— որոնք իրր պարզ հիւսն (ձիւրկէր) կը գործէին և ապագայ առանց հարտարապետի օժանդակութեան կրնային տուներու շինութիւնը գլուխ հանել։

Ներկայիս, ուր միայն խլեակներ կը մնան երբեմնի չէն ու ծաղկեալ հայութենէ մը տակաւին հոն Կեսարիոյ մէջ կը գործէ Հայուն շինարար ձեռքը և այսօր հոն կը գտնուի գարձեալ Հայ հարտարապետ մը՝ Բիւզանեան Յակոբոս Գալֆա, որ թերեւս իր աւերեալ հայրենիքին մէջ կը շինէ և կը կերտէ, աւա՛ղ ոչ թէ Հայերու այլ զոյն աւերողներուն համար։

ՓԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՆԵՐ

Ձարտարապետութեան անմիջապէս դրացի գեղարուեստը քանդակագործութիւնն է որուն եւս հետեւած են Կեսարացի Հայերը ինչպէս Հ. Ղուկաս Ինճիճեան կը հաստատէ։

Ց. Դ. Մրմրեան (Մեծատուճ, էջ 109) կը վկայէ թէ Սերվէրեան Ցովհաննէս Ամիրա ամարի եւ փայտի վրայ բանդակելու եւրոպեան գեղարուեստը մտցուց Հայերու մէջ» (տես նաեւ Ազատիս, 1931, թ. 1-4, էջ 137)։

Իսլամ երկիրներու մէջ արձանագործութիւնը յայտնի է թէ քանդակարուեստ մը չէր, կրօնական պատճառներով, սակայն մասնաւորապէս փայտի վրայ փորագրութեան զարգացուեցաւ՝ շատ առաջացած էր։ Ապարանքներու և պալատներու շինութեանց մէջ հետեւաբար քարակոպերը և քանդակագործները կարեւոր դեր մը ունէին կատարելիք, և ինչպէս կը տեսնուի Կեսարացի Հայերը որ շինուածակերտութեան այնքան հետամուտ էին, աշխատած են նաև իբր քանդակագործներ։

Դժբախտաբար այդ քանդակագործները՝ որոնք արուեստագէտ առաղձագործներ են յաճախ, իբր համեստ գործաւորներ անուն մը չեն թողած, շինուածի մը մէջ իրենց բաժինը՝ չէնքը գեղեցկացնող, մասնակի աշխատանք մը ըլլալով, ուստի ամբողջութեան փառքը իւրացնող հարստարապետին անունին կուլ մոռացութեան տրուած է իրենցը և հազիւ մի քանիներուն անունը հասած՝ մեզի։

Ամէն առաղձագործ և քարակոպ, քիչ մը քանդակագործ էր արդէն, երբ քիչ մը կրցած էր իր արհեստին մէջ նրբութիւն դնել զայն արուեստի մը վերածելու համար։

Տեսանք արդէն թէ պարզ առաղձագործութենէն հարստարապետութեան հասած Սահակ Պալըգճեան ինչպէս սէր ունէր փայտէ քանդակագործութեան։ Ինքն շինած էր Առաջնորդական աթոռներ, և եկեղեցիներու խաչկալներ, որոնք գեղեցիկ նմոյշներ էին քանդակագործութեան։

Կարապետ Փանոսեան, 1864ին Իզմիրի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ արձաններուն համար ծագած խռովութեան առթիւ կը գրէր թէ Կեսարիոյ Ս. Աստուածածնին եկեղեցիին խաչկալին վրայ գտնուող չորս Աւետարանիչներուն արձանները և մէջտեղի խորանին կամարին երկու ոտքերը զետեղուած երկու փողահար հրեշտակներու քանդակները, Կեսարացւոց գայթակղութիւն չէին պատճառած և զարմանք կը յայտնէր թէ Իզմիրցիք ինչո՞ւ կը յուզուին (Վարագայ, 1864, թ. 4)։

Այս քանդակները՝ եթէ Սահակ Պալըգճեանի գործերը չէին, ուրիշ տեղացի արհեստագէտ մը պէտք էր շինած ըլլար, ինչ որ կը հաստատէր թէ այս արուեստը մշակուած էր Կեսարիոյ մէջ, որուն ձիրքը ու բնդունակութիւնը ցոյց տուած էին Կեսարացիք, հակառակ անոր որ իրենց ծննդավայրը անոր մշակումին համար ամէնէն քիչ նպաստաւոր վայրերէն մին էր, Իբր Կեսարացի առաջնակարգ քանդակագործ արուեստագէտ կրնայ յիշուիլ Պալի Պալեան որ Ս. Գոլոթայ մէջ իր արուեստին շնորհիւ գիրքի և համբաւի տիրացած և մինչև արքունի հարստարապետ անուանուած է (տես Վ. Ջարդարեան, Ցիշատակարան, Գ. հատ. էջ 66-68)։

Քանդակագործութեան հետ գրեթէ զուգընթաց էր քանդակչութիւնը (գալէմճար) որուն մէջ եւս Կեսարացի Հայերը ունեցած են վարպետներ, որոնցմէ անունսան ու գերազանց տիպար մը եղած է Մկրտիչ Գալճեան, ոսկերիչներու սերունդի մը գլուխը և որդին քանդակիչի մը՝ Հազի Կարապետ Գալֆայեանի որ առեղնօք Սուլթան Մահմուտի ծառայած էր և մեծ հռչակ ունէր իր ծննդավայրին մէջ։

Մկրտիչ որ ծնած էր 1838 ցունիս 4ին, և Ս. Աստուածածինն թազին վարժարանը հազիւ նախակրթութիւնն մը ստացած, իր հօրմէն կը ստրվի արուեստը, և կը հմտանայ անոր, և այնպիսի ընդունակութիւն մը ցոյց կու տայ որ 12 տարեկան, գէսնաքիջը զայն կը հռչակէ վարպետ։ Ցետոյ ծնողքին հետ կեսարիայէն կը մեկնի, և Թօգատ, Ամասիա, Մարզուան, Սամսոն այցելելով կ'երթայ Տրապիզոն, ուրկէ կ'անցնին Կ. Պոլիս (1848), ուրկէ կրկին կը դառնայ Տրապիզոն։ Ցե-

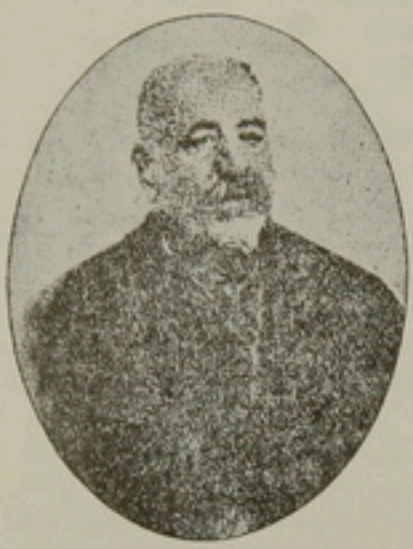

ԳԱԼԻ ԳԱԼԵԱՆ,
ծն. Թալաս 1835ին
† 1911 Դեկտ. 5ին Կ. Պոլիս

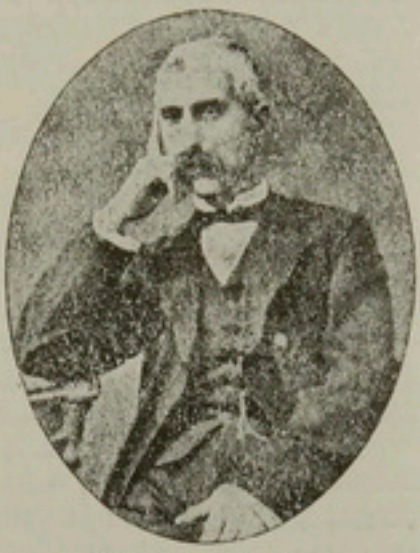

ՄԿՐՏԻՉ ԳԱԼՖԱԵԱՆ
ծն. Կեսարիա 1838ին
† 1908ին Կ. Պոլիս

տոյ կ'անցնէ Էջմիածին (1851) ուր հրաւիրուած էր Աչտարակեցի Ներսէս կաթողիկոսէն եկեղ. անօթներու չինութեան համար։ Այս առթիւ չորս տարի կը չրջի Կովկաս, ուր առատ գրամ և համբաւ չահելով կը գառնայ Կեսարիա, Ալեքսանդրապօլ, Կարս, Կարին, Շապին-Գարահիսար, Մերզիֆոն համբով։

1859ին կ'երթայ Կիլիկիա և Իզմիր, ուր կը տրվի ժամագործութիւնը՝ վեց ամսուան մէջ և կը գառնայ կրկին Ատանա, ուր կը մնայ երկու տարի։ 1861ին կ'երթայ իր ծննդավայրը, ուր միայն տարի մը մնալէ յետոյ կ'երթայ Տրապիզոն (1862), ուր կը մնայ երեք տարի այդ չրջանին կարճ այցելութիւն մը տալով Կ. Պոլիս (1864) և պատրաստ մը կատարելով մինչև երզնկա։ 1865ին գարձեալ կ'երթայ Կովկաս՝ նախ Ախալցխա և ապա Թիֆլիս, ուր բաւական ատեն կը մնայ։ 1867ին կրկին կու գայ Տրապիզոն, ուրկէ 1870ին անգամ մը եւս Կ. Պոլիս այցելելէ յետոյ 1871 ցունիս 1ին վերջնապէս կը հաստատուի Կ. Պոլիս, ուր օրէսան մեծատուններէն կը գտնէ բարձր գնահատութիւն, մանաւանդ իր չինած այն մեծ ժամացոյցին համար որ 10 տարին անգամ մը լարուելով կը բանէր։ Սարգիս պէյ Գալեան գրապէս քաջալերելով գինքը, 1873ին կ'ուղարկէ վառնայի համբով Վիեննա, տեղւոյն ցուցահանդէսին մասնակցելու համար։

Մկրտիչ Գալֆայեան հազիւ պատրաստուած էր իր գործերը ցու-

ցագրելու, համաճարակի մը պատճառով կ'ստիպուի փախչիլ և Թրիէսթէի համբով Կ. Պոլիս դառնալ։ 1875ին կ'այցելէ Տրապիզոն և Էմիրնէ։ 1879ին կ'երթայ դարձեալ Կովկաս, ուր կ'այցելէ գլխաւոր քաղաքները և 1880ին կու գայ Կ. Պոլիս և 1881ին կ'երթայ Բարիզ, ուր կը յաջողի մտնել Ֆրանսացի վարպետ քանդակիչ-փորագրիչի մը քով որ իր հարստարութիւնը տեսնելով՝ արհեստին գաղտնիքները կը սորվեցնէ անոր։ Երկու ամառուան ընթացքին իր արհեստը կատարելագործելէ յետոյ կը դառնայ 21 Օգոս. 1881ին Կ. Պոլիս։ 1885ին ուխտի կ'երթայ Երուսաղէմ Եասիի պատրիարքի հետ և քանի մը ամիս յետոյ կը դառնայ Կ. Պոլիս։ 1894ին անգամ մըն ալ կ'երթայ Կովկաս և մէկ տարուան շրջագայութիւններէ մը յետոյ կը դառնայ Կ. Պոլիս, ուր կը մնայ մինչև իր մահը՝ 1908։ Արուեստի գլուխ գործոց մըն էր իր պատրաստած սիկարի տուփը, արծաթի և ոսկի դրուագներով, մէկ կողմը արեւելեան քանդակներով Օսմ. դինաստիան, միւս կողմը՝ մանրացոյցով տեսանելի պոլսական տեսարաններ և չէնքեր, Ազգուլլահ եղբարց պատրաստած լուսանկարներէն հրաշալի կերպով ընդօրինակեալ։ Այս տուփը որ Համիտի մատուցուած էր, գնահատուեցաւ արուեստից չգաղտամով և պատուանշանով։ Ոչ նուազ հրաշալի էին իր քանդակած Առիւծին թեռներ պատռող Սամփսոնը, Տաւրոյն չորս եղջեակներ և վագրն ու առիւծը և այլն։

Այս նշանաւոր արուեստագէտներէն զատ անշուշտ բազմաթիւ էին ուրիշ շատ մը քարահատներ և քարակոփներ — մեծ մասամբ Տէրձվանքցի— և քանդակագործներ, որոնք որքան կեսարիոյ նոյնքան Կ. Պոլսոյ և այլ քաղաքներու մէջ գործած են, և անյայտութեան մէջ կորսուած։

ՆԿԱՐԻՉՆԵՐ

Նկարչութիւնը՝ ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ (տես էջ 328-9) կրօնական հիմ ունեցած է գլխաւորապէս քրիստոնէական շրջանին և մանաւանդ Գ. դարէն մինչև Ը. դար, Կապադովկիոյ մէջ մշակուած է կղերին կողմէ։ Կապադովկեան եկեղեցականութեան մէջ հայերու և Հայ ծագումով բազմաթիւ անհատներու, ինչպէս նաև Կապադովկեան բնակչութեան մէջ ստուար թիւով Հայերու գոյութիւնը հաւանական կ'ընծայէ որ Օրթոտոքս եկեղեցիները և վանքերը և գամբարանները զարդարող հնօրեայ նկարիչներու մէջ Հայեր գտնուած ըլլան։

Ջուտ Հայ նկարչութիւնը, նոյնպէս ունէր կրօնական նկարագիր և ծառայած էր առաւելապէս զարդարելու Հայ եկեղեցիները և Հայ Ս. Գրական գրչագիրները։ Մանաւանդ Ս. Գիրքերը՝ շքեղազարդելու ջանքերը ծնունդ տուած էին հիանալի արուեստի մը՝ մանրանկարչութեան, որ Հայոց մէջ շքեղ զարգացումի մը հասած էր։ Այս արուեստը՝ կապադովկեան նկարչութեան պէս մշակուած էր առ հասարակ Հայ վանական կղերէն վանքերու մէջ, ուր կը գրուէին առհասարակ ձեռագիրները։

Մանաւանդ ԺԲ.-ԺԴ. և յետոյ ԺԷ.-ԺԸ. դարերու ձեռագիրներու գունագեղ զարդանկարները չքնաղ գոհարներն են Հայ արուեստին։ Իսկ մշակութեան գլխաւոր վայրերէն մին եղած է Կապադովկիոյ սահմանակից Կիլիկիան, որուն վանքերուն մէջ, գերազանցապէս բարձր մշակութեան մը հասած էր այս արուեստը։

Կաթոլիկոսական Հայերը որոնք ուղղակի կը գտնուէին Կիլիկիոյ Հայ մատուռը և բարոյական ազդեցութեան տակ և այդ դարերուն ունենալ սկսած էին զուտ հայկական նշանաւոր վանքեր, որոնց մէջ մատուռ բական չարժում կար, բնական է որ չէին կրնար անմշակ թողուլ գրչագրութեան օժանդակ զարգանկարչութիւնը կամ մանրանկարչութիւնը, վանքերու մէջ գրչագրուած ձեռագիրները զարդարելու համար, ինչպէս նաև նկարչութիւնը՝ իր եկեղեցիներուն և պատահօրէն իր հարստարապետներուն կառուցած ապարանքներուն համար։

Մասնաւորապէս ձեռագրաց բազմաթիւ ծաղկողներ ունեցած են Կաթոլիկոսական Հայերը։ Առնցմէ ծանօթ է Գրիգոր Բն. Թումարգացի որ 1206ին ա՛լ միայն իբր գրիչ Աւետարան մը գրչագրած է այլ նաև ծաղկած (տես էջ 1063)։

Ցիլեցի արդէն 1478-1484 թուականներուն գործող գրիչ մը՝ Յովհաննէս Նադաս երգնկացին (էջ 1065) որ իր գրած ձեռագիրները ծաղկած և ոսկիով զարդարած էր, ինչպէս նաև իր աշակերտը՝ Ներսէս Բն. (1511-1535 թուականներուն) որ գրող, ծաղկող և նկարող էր միանգամայն (տես էջ 1065)։

Եթէ Աստուածատուր եպ. Մշեցի, իրեն նկարիչ մը չէր — ինչ որ շատ հաւանական չէ — սակայն անիկա ունեցած էր աշակերտ մը՝ Գէորգ Գասպրոնացին որ 1552ին թէ՛ գրած և թէ՛ ծաղկած էր ձեռագիր մը (տես էջ 1067)։ Իսկ 1608ին կը հանդիպինք Հիզանցի Տ. Մարտիրոսէն յատուկ «ոսկել» սորված՝ Յակոբ անուն Բասուղարի մը (տես էջ 1069-1070) և 1621ին «ոսկով եւ լաճվարդով» իր ձեռագիրը զարդարող Յովհաննէս երէցի մը (էջ 1071) և վերջապէս 1726ին՝ ուրիշի մը կողմէ գրուած ձեռագիր մը զարդարող Աստուածատուր Բն.ի (տես 1074)։

Այս համեստ և տքնաջան աշխատաւորներուն մասին դժբախտաբար չունինք լայն ծանօթութիւններ, բացի անուններէ։ 1915ի աղէտը անոնց գործերն ալ մեծ մասամբ փճացուցած է և այսօր մենք գրկուած ենք անոնց վրձիններուն արտադրութիւնները ներկայացնելու բախտէն ալ։ Առնցմէ հազուագիւտօրէն փրկուածներէն մէկուն՝ Ներսէս Ք.ի մէկ ձեռագիրին համար որ պահուած կը մնայ Հալէպ, տրուած չքեղ մակդիրը, բաւական է ցոյց տալու նկարիչին և նկարներուն արժէքը։

Ահա թէ ինչպէս կը նկարագրէ Արտաւազդ Արքեպս. Սիւրմէեան անոր գեղարուեստական չքեղութիւնը (տես Տուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի, Երուսաղէմ, 1935, էջ 6)։

«ՎԼԵՐՆԱԳԻՐՔ՝ ճոխ, գունագեղ, ոսկեզօծ ու ճեղ։ Էջ 23, առաջին խորանին տակ 2 տող. առաջին տողը թուչնագիր եւ զարդագիր խառն. մանուշակի եւ լեղակի խառնուրդով, կատարելապէս յաջող եւ ակնապարար, ազնիւ համադրութեամբ մը վրայ, գիծ ըրթապատող գունագեղ ճեղ խորանին եւ գեղագիր յուսացնազարդին հետ։ Երկրորդ տողը յաջող երկաթագիր, համակ ոսկեդեղ։ Նոյնը երկրորդ խորանի, էջ 189, վերնագրոց համար, այն տարբերութեամբ որ առաջի տողի թուչնագիր-զարդագրոց մէջ մտած են նաեւ երկու կենդանագրեր այլ, մանուշակ։ Երկրորդ (էջ 295) եւ չորրորդ (էջ 479) խորանիներուն տակ վերնագիրք ա՛լ աւելի ճեղ են եւ լեցուն, զարդագիրք ոլլալով զոյգ տող, իսկ երկաթագիրք մէկ տող ոսկեդեղ, առաջիններուն գունով եւ տարազով։ ... ՍԿԶԲՆԱՏԱՌՔ՝ թիւով 205 հատ, մեծագոյն մասով համեմատ զարդագրեր եւ ցանցառ թիւով թուչնագիր եւ կենդանագիր։ Բայց չորս խորանիներու սկզբնա-

տաւերը փառագիր են, 11–14 սեղ. երկարութեամբ եւ Հայ արուեստի յայտնի նմոյշներ. այսպէս առաջինը, էջ 23՝ մարդագիր է, երկրորդը՝ կենդանագիր, էջ 189, երրորդը վիտապագիր՝ էջ 295 եւ վերջապէս չորրորդն ալ, էջ 479, ծեղ թռչնագիր մը. երեք թռչուներ նարեկաւորէն իրարու ազուցուած: Բոլոր համարագլուխները շատ յայտնի երկաթագիր են, կարմրադեղ.— ԼՈՒԱՆՁԱՋԱՐԴԻ՝ թուով 235 հատ, առհասարակ միջակ զարդեր են. նկատելի է որ անոնց կարեւոր մէկ մասը ներկներ եւ տաղաւարներ կը ներկայացնեն: Բայց չորս խորանազարդ էջերու լուսանցազարդերը աւելի քան ծեղ են, ոսկիի, լազուարդի եւ մանուշակի գմայլելի երանգներով: 20–22 սեղ. բարձրութեամբ. — ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԴԻ՝ միայն երկու հատ. էջ 2–3, հանդիպակաց զոյգ տախտակներու խորաններու միջեւ, երկու սուրբեր, ոսկի լուսապսակով եւ ուշագրաւ յայտնութեամբ դէմքի գիծերու: ՆԿԱՐԻ չորս հատ են. չորս Աւետարանիչներու յատուկ: Առաջինը՝ Մատթէոս, արեւելեան յարդարանքով ճոխ տաղաւարներու միջեւ նստած դիրքով, ոսկի լուսապսակ եւ ճոխ հանդերձանք. մօտը ունի գրչութեան առուեստի բոլոր խորհրդանշանները: Դէմքը յայտնի: Մարկոս. էջ 188, աւելի երիտասարդ է, երկնող դիրքի մը մէջ, երկապատուած միեւնոյն առարկաներէ, ուր կը պակսի սակայն խորհրդաւոր կարմրախայտ ձուկը: Ղուկաս, էջ 294, հագած է կապոյտ պարեգօտ եւ ծիրանեգոյն թիկնոց. ձուկին վրայ ունի տիկ մը, իբր խորհրդանշան իր բժշկական արուեստին: Ան ձեռքն կ՚երկարէ երկիջեան մագաղաթի մը: Իբր արուեստ, անկասկած որ այս ալ յայտնի է: Շա՛տ խորհրդաւոր եւ նոյնքան յայտնի է Յովհաննէս, էջ 478, ուր աւետարանիչը, աւետիսա մազերով, կապոյտ պարեգօտով եւ գորշագոյն թիկնոցով, ներքնչեալ վիճակ մը ունի, ոտքի կանգնած, եւ տուն կու տայ բարայրի մը մէջ նստող Պրոխորոսին: Արուեստի եւ գոյներու տեսակէտով չորս նկարներն ալ յայտնի են եւ ճոխ: ԽՈՐԱՆԻ՝ չորս հատ, չորսն ալ առանձնայատուկ մոտիւներով եւ ծաղկումով: Առաջինը էջ 23, ծովի գոյն երիզի մը մէջ հինգ տեղ վարդեակներ ունի, բոլորին մէջ ալ ոսկին ու լազուարջը առատ. ճակատի բացուածքը նուրբ է եւ տեղ: Վրան երկու բադեր, գլխահակ: Երկրորդը, էջ 189, ճախորդէն աւելի տեղ է եւ ունի դուռտը պարսկական զինանշանի մը: Մէջտեղը, սիրուն վարդեակի ծով կան երկու առիւծներ. վերեւի թռչնազարդները գեղեցիկ են իսկ ճակատը կորանեւ եւ նուրբ: Երրորդ խորանը, էջ 295, միտս ոսկի յատակի վրայ, պարզ ճառագիկուն ճակատի մը վերեւ ունի, դարձեա՛լ զինանշանի հանգոյն ճառագուսի մը, երկու կենդանիներով: Եզերքները կան 12 փոքր ճառագուսիներ, ուր սրածեւ տերեւիկներու վրայ բացուած կան բոսորագոյն վարդեր: Չորրորդին, էջ 479, վարդեակները ճնարածեւ փուչներ են, փետրածեւ տերեւներու եւ երիներանգ ծաղիկներու: Բոլոր խորաններն ալ հայկական արուեստի իրական սմանչելիքներ են, ուր ո՛չ ներկը խնայուած է, ո՛չ ալ վրձինի ճարտարութիւնը: Խորաններու կարգին կ՚արժէ յիշատակել նաեւ Եւսեբի առ Կարպիանոս գրած համաձայնութեան ծանօթութիւններն ու բովանդակութեան տախտակները պարունակող տասը խորաններն ու տնակները, որոնք եթէ չունին բուն խորաններու նոխութիւնը, բայց յայտնի են ծաղկումներովն եւ գիծերովը:

Անշուշտ այս շքեղ ձեռագիրը՝ իր տեսակին մէջ միակը չէր և առաջ նման ուրիշներ կային պերճօրէն զարդարուած վրձինի հարստաբութիւններով, կապագովկիոյ մէջ։

Մանրանկարչութեան հետ որ վանքերու մէջ կը ծաղկէր և կը զարգանար մշակուած ըլլալ կը թուի նաև որոշ հանդիսաւորութիւնը՝ որ հին կապադովկիացիք գերեզմաններու մէջ կը կիրարկէին (տես 328-9)։

Այս արուեստը կ՚երեւի թէ առհասարակ պահպանուած է

Կապադովկիոյ մէջ ուր որմնանկարչութիւնը (նախաւերածութիւն) միշտ յարգ ու պատիւ ունեցած է։ Դժբախտաբար հնագոյն նմոյշներ՝ անոնցմէ մեզի չեն հասած։ Սակայն արուեստը սերունդէ սերունդ փոխանցուած է և ինչպէս Նարհիմ (Ժ.Ղ.Ի.Կ, 1890, թ. 42) կը վկայէ ո՛չ միայն Կ. Պոլսոյ այլ նաև բովանդակ Թուրքիոյ մէջ նագաչէք կեսարացիներ էին, գլխաւորապէս Թոմարզացի, Թավլուսունցի, Էֆքէրէցի, Ազբրնասցի, Փիւտինկիւղցի, թէ՛ Հայ և թէ՛ Թուրք (Մելքոն Ասատուր, Երեմդարեան Գասմ. Ս. Հրեշտ. եկեղ. Պալաթու, էջ 99)։

1387ին Գրիգոր Տաթեւացիի գրած Աւետարանին մէջ եայտուր արեղայ Կեսարացիի ճկարած խաչելութեան պատկերը։

Որմնանկարչութիւնը ծառայած էր մանաւանդ եկեղեցիներու կամարները և պատերը զարդարելու համար, ինչպէս յաճախ յիշուեցաւ։

Առանցմէ ոմանք՝ աւելի ներքաշուեան՝ պատատախի վրայ ալ նկարներ գծած են, կեսարիոյ և չրջակայքի եկեղեցիներու և վանքերու պատերը ծածկուած էին բազմաթիւ նկարներով, դժբախտաբար այսօր Հայ եկեղեցիներու և վանքերու քարուքանդ վիճակը և Հայ յիշատակարաններու վայրագ փճացումը անկարելի կը դարձնէ անոնցմէ գոնէ որոշ թուով արուեստագէտներու ծանօթացումը։ Միայն ատ անդ գտնուած յիշատակներ, կը հաստատեն գոյութիւնը կեսարացի նկարիչներու, որոնց մէջ ժամանակագրական կարգով առաջին տեղը կը գրաւէ կեսարացի եայտուր Արեղայ, որ նոյն իսկ Գրիգոր Տաթեւացիի ձեռամբ 1387ին գրուած Աւետարանի մը 295 էջին վրայ նկարած է խաչելութեան պատկեր մը և անոր տակ նշանակած իր անունը իբր նկարիչ (ԲՋՄՊ., 1934, էջ 345-348)։ Որովհետև Աւետարանը ունի բազմաթիւ զարդագրեր, նկարներ, խորանազարդեր, լուսանցազարդեր, և մանաւանդ 25 հատ տէրունական պատկերներ, բոլորն ալ գունագեղ (Նոյն, էջ 346), որոնց ոճը,

գոյները և արուեստը շատ նման են խաչելութեան այդ նկարին, որ անոնցմէ ամէնէն յաջողն է, կարելի է հետեւցնել թէ Աւետարանին մանրանկարներուն և տէրունական նկարներուն նկարիչը այդ խաչատուր Արեղայ կեսարացին է, թէև այս մասին որոշ տուեալ մը չկայ։ Գալով այս նկարիչին ինքնութեան դժուար է հշդել թէ ո՞վ է ան։ Ամէն պարագայի մէջ ժԴ. դարուն կամ անկէ յետոյ ապրած է ան։

Խաչատուր վրդ. կեսարացի մը, այն՝ որ Նոր-Ջուղայի Առաջնորդ և հոն դպրոցի մը և տպարանի հիմնադիր եղաւ, գիտենք որ ապրած է 1590–1646։ Սակայն կարելի՞ է ենթադրել որ այս վարդապետը, 1387ին գրուած Աւետարան մը աւելի քան երկու հարիւր տարիներ յետոյ նկարազարդած ըլլայ։ Կամ արդեօք միայն խաչելութեան պատկե՞րն է որ ինքն նկարած է, զայն պակաս գոնելով։ Անիկա լուսաքանութեան կարօտ հարց մըն է, որ լուծել իմ ձեռնհասութենէս դուրս է։

Իսկ որոշ թուականով աւետիք եղիազար եւ Ղավաճ կեսարացի նկարիչները, որոնք ժէ. դարուն երկրորդ կիսուն կ'ապրէին։

1675ին Փիլիպէի Հայոց եկեղեցին չինուած առեն, **ѕառուեѕաճմուռ եղիազար եւ Ղավաճ Ղայսեռցիճ ոռճ զաճխաѕաճցոճ յաճձիճս իւռեաճց կռեցիճ զպաѕուռառոճ ѕաճց եւ հաճդէպ խոռաճիճ շուռջ պատկեռոճ ճկառագծուբիւճ զառդառելով կիռառկել»** (ՔԶՄՑ., 1921 էջ 88) պարտք համարած են։ Այս երկու նկարիչներէն, որոնք ապահովաբար իրենց արուեստը ուրուած էին կեսարիոյ մէջ. դժբախտաբար ոչինչ կը մնայ մեզի վաստի 1828ի նորոգութեան առեն կ'անհետանան այս երկու կեսարացի նկարիչներուն գծած պատկերները (նոյն)։ Հազիւ յիսուն տարի յետոյ Կ. Պոլսոյ մէջ կը հանդիպինք երկու կեսարացի եղբայրներու, Բարսեղ Առուճի ճկարիչին եւ եաայի Ծաղկաուրիճ։

Բարսեղ՝ նկարիչն էր Սուլթան Ահմէտ Գ.ի (1703–1736), հակառակ անոր որ Կ. Պոլիս կը գոնուէր այդ ժամանակամիջոցին Վան-Մուրի (1671–1737) պէս Հոլանտացի նշանաւոր նկարիչ մը, որ ծառայած է Գ. Ֆէռիէօլէն մինչև պր. Տը Վիլնէօվ, Ֆրանսական հինգ դիւանագիտական ներկայացուցիչներու (տես Abbé Toderini, Littérature des Turcs, 1789, Paris, իտալերէնէ Թարգմ., Գ. հտ., էջ 60)։ Բարսեղ կեսարացի, բան ծերունի Դաբրիէլ Պատկանեանի (Ծաղկաւոր կենսագրութիւն՝ Նեռսէս Ե. Աշտարակեցի Կաթողիկոսին, էջ 11-12) աշակերտած էր Կ. Պոլսոյ մէջ համբաւաւոր կեսարացի Գաղտասար Դպիրի (†1763), որ նախ կօչակաւոր յետոյ գրագէտ ու մատենագիր, ապա բազմահմուտ վարժապետ մը եղաւ։ Անոր վարժարանին աշակերտած էին նաև Միմէոն Կաթողիկոս Երեւանցի, Յարթ. վրդ. Բասենցի, Պետրոս վրդ. Բերդուսեան, Թադէոս վարժապետ, Ղազարեան, Ղափանցի, և Սահակ Ահագին, դարուն գլխաւոր մտաւորականները (Յ. Դ. Մրմրեան, Մեծաուռիճ, էջ 88)։

Բարսեղ՝ Արքունի նկարիչ դեռ կ'ապրէր 1760 թուականներուն։

Եղբայրը՝ եաայի Ծաղկարար (ճագաճ) 1732ին Ղալաթիոյ եկեղեցիին ներքին պատերը զարդարած էր արքազան պատկերներով (Հ. Ղ. Ինճիճեան, Աբխ., Ե. հտ., էջ 183 և Ընդարձակ Օրացոյց, 1900, էջ 164 և 1901 էջ 133)։

Ասոր ժամանակակից կը գտնենք Երուսաղէմի մէջ եղիա վրդ. կեսարացի անունով կրօնաւոր մը, որդի Մահտեսի Յովսէփի, որ կը

կոչուի Ծեփաւար (=սրվահի) կամ Ցաղաւ։ Ասիկա հարտար գրչութեամբ ընդօրինակած էր բազմաթիւ ձեռագիրներ 1724–1751 (տես Մկրտիչ եպ. Ագաւնունի, Միսթաճի եւ Այգեկուի, էջ 119–120)։ Իր մականունը ցոյց կու տայ թէ այս անձը գրիչին հետ գիտէր նաև վրձին գործածել, և կատարած էր աշխատանքներ Ս. Տեղերու նորոգութեանն մէջ, և 1712ին Ս. Յակոբի վանքին Ս. Էջմիածնի տաճարին ներքին պատերը զարդարել տուած էր Կուտինայի նկարչին ազիւանեռով (Նոյն, 120)։ Անշուշտ ասոնց ժամանակակից կային բազմաթիւ կեսարացի նկարիչներ եւս կեսարիոյ մէջ, որոնց գործերէն ոչինչ մնացած է այսօր։

Միայն գրաւոր յիշատակներէ մեզի ծանօթ է իրը քաջ նկարիչ Ցարութիւն վրդ. Ալուկ Եղնորեցի Եւմարացի, Ս. Կարապետ միաբան եկեղեցականը։ Այս պատկերահանին նկարներէն մի քանին կը մնան վանքին եկեղեցւոյն մէջ։ Այս վարդապետին համար կը պատմուէր թէ կեանքին վերջերը համր եղած էր և խոր ծերութեան մէջ վախճանած, 1828–1830ի սահմաններըը։ Գազազ Ցարութիւն Ամիրայէն սերտ բարեկամ, անկէ նպաստաւորուած է Ամիրային ի Ս. Կարապետ եօթը այցելութեանց առեն (Ցար. Նշանեան, Մասիս, 1898, թ. 83)։

Ասոր ժամանակակից ըլլալ կը թուի Թոմարզացի Սիմոն Եալճա, որ ինչպէս կը թուի սոսկ նկարիչ մը չէր։ Գ. Գեորգ Մարթաեան կ'ըսէ թէ հին ծերերը գինքը չափազանց կը գովէին և հնարիչ մեծ վարպետ կը կոչէին գինքը։ Առանց երաշխաւորելու ճշդութիւնը կ'ըսէ թէ իրեն կը վերագրուէր հնարումը ինքնիրմէն՝ տախտակէ գործիքներով ժամացոյցի մը։ Իրմէն կը մնար քսար Գ. Գեորգ Մարթաեանի Ս. Աստուածածնին եկեղեցիին մեզանին խաչկալը և Ս. Աստուածածնայ պատկերը, որ մինչև ընդհ. պատերազմը կը մնար անայլայլ։ Ըստ Մարթաեանի՝ եւրոպացի այցելուներ հետացմամբ դիտելէ վերջ խաչկալին հրանալի քանդակները Տրդատ եպ. Գալեանի առաջարկած են միայն պատկերին համար 3–4 հարիւր ոսկի։ Մելքոն Աստուր (տես Երեմգարեան պատմ. Ո Հրեշ. եկեղեցւոյ Գալաթու, էջ 99) կը հաւատայ թէ ան գծած էր նաև Թոմարզայի վանքին և Իվէրէկի Ս. Թորոս եկեղեցիներուն Դատաստանի աննման պատկերները, որ իր բոլոր տեսածներուն մէջ ամէնը կը գերազանցեն՝ թէ՛ արուեստով և թէ՛ մեծութեամբ։ Կ'ըսուի թէ այս բնածին տազանդը Զմիւռնիոյ մէջ իտալացիի մը աչակերտած է վեց ամիսի չափ իր պատանեկութեան ժամանակ և ապա ինքնաշխատութեամբ յաջողած է զարգացնել իր արհեստը և անհաւատալի կատարելութեան մը հասցնել։ Ասոր վկայեցեր կեսարիոյ Ս. Լուսաւորիչ եւ Ս. Յարգիս եկեղեցիները որոնք 50–60 տարիներ վերջ ջինուած բլլալով հանդերձ ասոնց խաչկալներ եւ պատկերներ գրեթէ անարժէք կը մնան պատկերահան Սիմոնին ձեռագործին բաղդատմամբ» (Գեորգ Մարթաեանի նօթեր)։ Գ. Մարթաեան կը յիշէ թէ իր մանկութեան օրերուն դեռ չէր մոռցուած իր անունը և համբաւը հին ծերերու բերնին մէջ, և զայն կը կոչէին —կեսարացիներու յատուկ կրճատմամբ մը— փոխանակ «պատկերահան Սիմոն»ի «պատկերաց Սիմոն»։

Թերեւս իր կամ իր աշակերտներէն մէկուն աշակերտն էր Թոմարզացի պատկերահան Երեմեան Կարապետ որուն 1865ին գծած մէկ պատկերը կը զարդարէր Թոմարզայի Ս. Աստուածածնին վանքին Ասագ Խորանը (Տրդատ եպ. Գալեան, Հայ Վաճառայք, էջ 95)։

Աւար ժամանակակից էր Մուվաճը Գէյլէր Օղլու, որուն ամէնէն աչքառու նկարներն էին Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն գաւիթը գոնուող պատկերները, որոնք մօտաւորապէս 43-45 տարի առաջ գծուած էին քառ Մարթեաեանի։

Իսկ բոլորովին ինքնաժին տպաւոդ մըն էր Գուլումճեաճ Կարապետ (տես իր կենսագրութիւնը էջ 1192) որ տեղացիք կը կոչէին Քէօբրիւմ (=Անգամալոյծ) Կարապետ էֆէնտի, որ սեւ մատիտով բաւական գեղեցիկ պատկերներ կը գծէր, բոլորովին քնաւոր՝ առանց մէկէն արտաքոյն վրայ նախնական ծանօթութիւն մը իսկ առնելու։

Նոյնպէս բոլորովին ինքնաշխատութեամբ նկարիչ գարձած էր բնիկ կեսարացի և աղքատ ընտանիքի մը զաւակը՝ Եղիա Իզմիրլեան որ անուն էր։ Աւիկա իր մանուկ հասակէն գծելու հակում մը զգալով իր մէջ, գայն մշակած էր և սեւ մատիտով կը գծէր յաչողակ պատկերներ և գրեթէ ոչինչ գիններով կը ծախէր։ Արուեստագէտներէ ոմանց պէս թափառիկ՝ 30-35 տարի առաջ Կեսարիայէն հեռացած էր և գացած էր Գըրչէհիր, աւելի անոպատ միջավայր մը, ուր յայտնի չէ թէ ինչպէս ապրած է։ Նոյնպէս անյայտ կը մնայ թէ ինչպէս փրկուած է 1915ի Գըրչէհիրի ապանդէն, վասնզի Զինադադարէն յետոյ հոն էր չատ թշուառ ու աղքատ վիճակի մէջ (Պետրոս Մարթեաճ)(1)։

Նոյնպէս ինքնաժին տպաւոդ մըն էր, այժմ համբաւաւոր նկարիչ Միհրաճ Գ. Սարայլեաճ, որ ծնած է Կեսարիա 1868 Նոյեմ. 9ին։ Դեռ 7 տարեկան իր մէջ կ'զգայ զօրաւոր հակում մը գծագրութեան, ներշընչուած մանաւանդ իր ծննդավայրին 3 եկեղեցիներուն սուրբի պատկերներէն։ Այդ սէրն ու ընդունակութիւնը աչքէն չեն վրիպիր այն ատենի գծագրութեան ուսուցիչ Տ. Մարտիրոս քհն. որ իրեն տարիքին փոքրութիւնն ալ նկատի առնելով կ'սկսի մասնաւոր դասեր տալ անոր 12 տարեկանին։ Նախակրթութիւնը Հայկեան ազգ. վարժարանի մէջ լրացնելէ յետոյ կը մտնէ Բողոքականներու «Արգէոս» երկրորդական վարժարանը որուն շրջանը կ'աւարտէ 1887ին։ Ուրիշ ասպարէզ չունենալով, երեք տարի (1887-1890) կը գասախօսէ Արգէոս վարժարանին մէջ գանազան դասեր՝ ընդ որս նաև գծագրութիւն։ Ընայելով իր անբաւարար նիւթականին կը նետուի Եգիպտոս՝ հոնկէ Ամերիկա մեկնելու նպատակով, սակայն կը պարտաւորուի հոն մնալ երկու տարի, և հոն այդ միջոցին կը զարգացնէ իր արուեստը քահոն ունենալով նկարչութեան նախաքայլերուն մէջ իրեն մեծապէս ունենալու խոստացի երկու վարպետներ, Բերիգլէս Ջիրիկոսի ու Լաքի, առաջինէն ուսանելով գիմանկարի և երկրորդէն ալ գաշտանկարի նրբութիւնները։

Եգիպտոսի մէջ կը վայելէ պաշտպանութիւնը եագուպ Արթին փաշայի և առիթ կ'ունենայ ծանօթանալու Հայ մեծատուններու և պետական անձերու որոնցմէ ոմանց—ինչպէս Կազի Մուխթար փաշայի—գիմանկարները կը չինէ յաչողութեամբ։

Սակայն իր մտասեւեռումն էր Ամերիկան, ատոնալու համար հոն բարձրագոյն կրթութիւն մը։ Եւ կը յաչողի արդարև երթալ հոն և մտնել Ինտիանայի Ֆորտ Ուէյն քաղաքին Դէյլըր Համալսարանը ուր

(1) Դարձեալ Կեսարացի Եղիա Իզմիրլեան անուանով անձ մը, նոյնպէս նկարչութեամբ զբաղող կը գտնուի այժմ Դահիրէ։

կ'աւանդէ նկարչութեան դասեր, միանգամայն հետեւելով փիլիսոփայութեան ճիւղին։ Ցետոյ կատարելագործելու համար իր արուեստը կը մտնէ Շիգակոյի համալսարանը, ուր դասերու հետեւած ատեն իր ապրուստը կը հայթայթէր իր վրձինով, շարունակ նկարելով համալսարանի ուսուցչապետներուն և այլոց դիմանկարները։

Սակայն իր հոգին ենթարկուեցաւ խոր ցնցումի մը, երբ լուր հասաւ թէ 1895 Նոյեմբ. 18ին, Կեսարիոյ Ջարդին իր հայրը՝ Գէորգ Սարայլեան ապանուաճ էր։ Այս յուզումը պատճառ եղաւ որ հիւանդասնայ և ստիպուի իր ուսումը ընդհատել և հաստատուիլ Գալիֆորնիա, կազդուրուելու համար։ Միացեալ Նահանգաց այդ գրախտը ուր ան կ'ապրի 27 տարի շարունակ, իր իւրաքանչիւր քայլին հանդիպելով հոյակապ անտառներու, ձորերու, լեռներու և վտակներու, կ'ըլլայ մեծագոյն ներշնչարանը Հայ նկարիչին որ բնութեան հրաշալիքները կը վերարտադրէ կտաւին վրայ, գծելով հազարաւելի բնանկարներ, առանց հաշուելու իր բազմաթիւ դիմանկարները։

ՄԻՀՐԱՆ ՍԱՐԱՅԼԵԱՆ

Հոն Գալիֆորնիա գտնուած միջոցին կը ծանօթանայ Մ. Նահանգաց մեծատաղանդ բուսաբան և ծաղկաբոյծ Լութհեր Պըրպէնքի՝ որ հիացած նկարիչին տաղանդին վրայ իր դիմանկարը, ինչպէս նաև իր մշակած շատ մը ծաղիկները և պտուղները նկարել կուտայ անոր։ Ուրիշ Ամերիկացիք ալ կը գնահատեն իր գործերը, և դրապէս կ'արժէքաւորեն Հայ նկարիչին տաղանդը։ Հոն կը դառնայ դաշտանկարիչ՝ Գալիֆոռնիոյ հոխ բնութենէն ներշնչուելով և կ'ըլլայ հանրածանօթ նկարիչ մը։

Ոսկի Ֆրանչիսքոյի պղտալից այգիներուն մէջ գաղափարը կը յղանայ գտնելու գիտական միջոց մը որով հնար կ'ըլլայ պահածոյի (hoo-սէրվի) հարստարարութեան մէջ նոր գարշգլուխ մը բանալու, իրաւամբ կոչուելով հայր պահածոյի հարստարարութեան։ Գիտական աշխարհին մէջ միջազգային համբաւ կը շահի, գիւտ մը ընելով որով հնար կ'ըլլար թարմ պտուղներու և ծաղիկներու հարազատ հաճն ու հոտը պահել անոնցմէ պատրաստուած օշարակներու, անուշեղէններու և պահածոներու մէջ։ Ան, 21 տարի աշխատած է չինելու համար մեքենայ մը որ ծառայէր սոյն նպատակին, և լիապէս յաջողած էր իր փորձերուն մէջ, առանց քիմիական–արուեստական միջոցներու գոյն կամ հոտ տալով իր պատրաստութիւններուն։ Իր գործածած բոլոր նիւթերը բնական էին — պտուղ եւ ծաղիկ։

Իր պատրաստութիւնները առաւելութիւնն ունէին նաև տարիներով դիմանալու, առանց համ ու հոտ կորսնցնելու կամ աւրուելու։ Սարայլեան իր այս գիւտին համար որ աշխարհահռչակ բուսաբան և

ծաղկաթոյծ լուծիներ ցըրպենքի կարծիքով՝ կոչուած էր մեծ չեղաչըըլում առաջացնելու պատրաստուած քաղցրեղէններու հարստարարութեան մէջ մասնաւորապէս, և պահածոյ աննդեղէններու հարստարարութեան մէջ ընդհանրապէս, մեներաշնորհ (patent) տուացած էր (տես Ամերիկահայ Հանրագիտակ Տարեգիրք, 1925, էջ 353)։

Մարայլեանի այս գիւտով նոր հարստարարութեամբ զարգացնելու և օգտագործելու համար թէ՛ ի Սան-Ֆրանչիսքօ և թէ՛ ի Զուիցերիա և թէ՛ ի Բարիզ կազմուեցան մեծ դրամագլուխով ընկերութիւններ որոնք կիրարկել սկսան իր գիւտը որ արդէն միջազգային փաբէնք ալ եղած է և հարստարարութեան մէջ համաչխարհային համբաւ մը ապահոված հնարիչին։

1927ին Մարայլեան հեռացաւ Գալիֆորնիայէն՝ ամբողջ Եւրոպան և Արեւելքը չրջելու և անոնց զանազան տեսարաններէն ներչնչեալ՝ հետագային իր պատրաստելիք մեծ նկարներուն գծօրինակներ պատրաստելու համար։ Անիկա իր այցելած բոլոր վայրերուն ազդեցութիւնը և ներչնչումը կրած է։ Զուիցերիա այցելած ատեն նկարած է Ալպեաններուն՝ իրենց վեհափառութեան մէջ։ Թորոնտոյի մէջ եւս նկարած է կարգ մը նկարներ, որոնց չարքին նաև «Գարեգին Շուկայը» ուր երեւան կը բերէ ծաղիկներու կեանքին մասին ունեցած իր խոր հմտութիւնը։ Ան յաջողած է հարազատութեամբ նկարել նոյնիսկ ամենադժուար նկարելի ծաղիկները։

Նոյն քաղաքին մէջ նկարեց նաև «Վերջալոյսը» ուր կը ցոլանայ Թորոնտոյի երկնակամարը։ Այս առնչութեամբ կ'արժէ յիշել նաև իր «Արծաթեայ Թիւլերը» ուր նկարուած է լուսնի մէկ տեսարանը՝ Սելալէին վրայ։ Մարայլեանի վրձինին ներչնչարան հանդիսացած է ոչ միայն բնութիւնը այլև Ս. Գիրքը։ Հին Կտակարանի խորհրդաւորութիւններէն ներչնչուած միսթիք նկար մըն է «Փու թեւիդ հովացույցը»։ Իսկ Նոր Կտակարանի հիմունքին հարազատ արտայայտութիւնն է «Ցառուիչը» նկարը՝ զոր Մարայլեան մասնաւոր խնդրանքով նկարեց ձամայի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն Աւագ խորանին համար։ Մարայլեանի նկարներուն մէջ յատկանշական են նաև հետեւեալները. «Կարմիր Աճառը», ուր կը տեսնուին աչխարհի հնագոյն ծառերը, «Մէմֆիսի մէջ Տելոյի Տաճարը», «Շիյէօճի դղեակը», «Մառոաշ կոյսը», «Մառճալեռ մը», «Էրճիասը», «Զոյգ Մասիսներ», «երկու կոկոճներ»(1), «Աւազափոթորիկ Աճապաղին մէջ»։ «Պրպէնք Ասուծոյ խորանին առջեւ», «Ջեղոտուած ձմեռուկը», «Ցառուիչը Հազարեանի դիմանկարը», «Մանօք երգչուհի Զապէլ Արամի երկու դիմանկարները» և այլ և այլ։

1933ին, իր ծննդեան 65ամեակի առթիւ իր հնոյ խնդրանքով, նկարած է նաև ինքզինքն, հայելիին մէջ նայելով և հարազատութեամբ արտացոլացնելով անդրադարձումը։ Ան սարքած է ցուցահանդէսներ Նիւ-Եորքի և այլ զանազան քաղաքներու մէջ։ Մասնաւորապէս 1932-34ին Տանատայի Թորոնթօ և Մոնթրէալ քաղաքներուն մէջ ցուցադրած աւելի քան 50 նկարները հիացմանը կ'արժանանան բոլոր այցելուներուն ինչպէս նաև արուեստի քննադատներուն և Տանատական հանդէսներ իրեն կը նուիրեն գնահատականներ և կը ներ-

(1) Տես նմանահանութիւնը, Թէոդիկի Տարեցոյց, 1928, էջ 394։

քողեն անոր տաղանդը (Թէոդիկ, Ամենուն Տարեցոյցը, 1928, էջ 593–596 և 8ովհաննէս Վաճեանի ձեռագիր նօթերը)։

Այսպէս կեսարիոյ վարժարանին գծագրութեան համեստ վարժապետը կը դառնար համաշխարհին համբաւի տէր նշանաւոր նկարիչ մը, փառք հանդիսանալով կեսարիոյ։ Ան ինչպէս նկարիչ, նոյնպէս հնարիչ, բանաստեղծ և երաժիշտ է։

Իրեն պէս դարձեալ գծագրութեան ուսուցիչ մըն էր Մէհէճեան Մելիքսէդէկ (տես կեն. էջ 1215), ինքնաժին և ինքնուսոյց նկարիչ մը, որ բախտը ունեցած ըլլալով 3-4 ամիս աշակերտելու Կ. Պոլսեցի գիւնեմոլ Գրիգոր էֆ. անուն ուսուցիչի մը, էր նաև ձեռնահաս գեղագիր մը, որով ուսուցչութեան կոչուեցաւ Կիւմիշեան վարժարանին մէջ, և ուսուցիչ եղաւ շատերու, և պահ մը յետոյ ինքն ալ Սարայլրեանի համբաւն հետեւեցաւ՝ եգիպտոս նետուելով։ Սակայն իր ուժերը կամ ներքին ձգտումները այնքան զօրաւոր չեղան զայն նետելու համար Ամերիկայի պէս մեծ ու կենդանի և զարգացնող միջավայր մը, հոն կատարելագործելու համար իր արուեստը, ուստի միշտ նկարիչ մը և ի վերջոյ լուսանկարիչ դարձաւ։

Իսկ աւելի դժբախտ եղած է Մէհթիճեան Գրիգոր (տես կեն. էջ 1214), նոյնպէս բնածին արուեստագէտ մը որ կեսարիոյ մէջ գեղագրութեան և գծագրութեան ուսուցիչի աննշան դիրքին մէջ վաղաժամ թառամեցաւ († 1910) նպաստաւոր միջավայր չգտնելով՝ իր տաղանդին փթթումին համար։

Նոյն նուագումը ունեցաւ նաև Սեբաստացեան Յարութիւն (տես կեն. էջ 1253) Ս. Կարապետի վանքին բարձրագոյն վարժարանի գծագրութեան ուսուցիչը, որ Կ. Պոլսոյ գեղարուեստից վարժարանէն շրջանաւարտ, մարզուած էր արուեստին մէջ, և թերեւս ձեռնտու և քաջալերող միջավայրի մը մէջ կարենար տաղանդ ցոյց տալ, մինչ վանքի վարժարանի մը մէջ իբր ուսուցիչ ինքզինքն փճացուց և ի վերջոյ լուսանկարչութեան մէջ սահմանափակուեցաւ, և հոն մնաց։

Իսկապէս կեսարիա կը ներկայացնէր չափազանց անյարմար միջավայր մը նկարչութեան համար, որուն համար քիչ շատ կոչում և յարմարութիւններ ունեցողները վերջերը շատ շատ մանչէսթըր պատրաստուելիք պաստառի մը նկարը կամ Թօգատի եագմայի մը նոր կազապարին ծրագիրը, և կամ առաստաղին գորգի մը նկարը յօրինելու չափ ասպարէզ ունէին և հոն էր որ կը գործածէին իրենց ձիրքը ու յատկութիւնը։

ԲԱՆԱՍՏԵՂՆԵՐ

Կեսարացիք, գեղարուեստներու բարձրագոյնին և թերեւս ամէնէն անգործնականին ու աննիւթականին ոլորտները սաւառնելու ձիրք ու կարողութիւն ալ ցոյց տուած են,

1616-17 թուականներուն կեսարիա այցելող Միմէոն Լեհացի գոփրը նշմարած ըլլալ կը թուի կեսարացւոց այս ձիրքը, վասնզի «Մարդիկն քաղցրագոյց եւ անուշախօսք. մարդասէրք, խորագէտ եւ **բանաստեղծք**, եւ առակախօսք. կատակարարք եւ ուրախացուցիչք են» (ՀԱ. 1935, էջ 92) կ'ըսէ։

Արդարև բոլոր անոնք որ յարաբերութիւն ունեցած են կեսարացւոց հետ, պիտի հաստատեն թէ կեսարացի ամենատգէտ Հայ մը իսկ

խօսելու ձիրք, իր միտքը բացատրելու յատուկ շնորհ և խօսելու հաճելի եղանակ ունի։ Այնպէս որ Միմէոն Դպիրի «Ռաղցրագոյց» և «անուշախօսի» ածականները իսկապէս տեղին են։

Տրուած ըլլալով կեսարացիներու բնածին սրամտութիւնը, իրենց խորամանկութիւնը՝ սրուած առեւտրական աշխարհին մէջ սերունդէ սերունդ, իրենց բախտախնդիր՝ արկածախնդրութիւնը՝ յաճախ հետեւանք խանդավառ երեւակայութեան, կեսարացիքը ըրած է պատրաստաբան խօսակցող մը և յանկարծագիւտ սրախօսութիւններու վարպետ մը, կամ առեղծող մը, որ մշակութեամբ կրնար դառնալ նաև բանաստեղծ, ժողովրդային տեսակէն՝ եթէ ոչ մեր արդի ըմբռնած ձեւով։

Դժբախտաբար կեսարացի Հայուն աչխոյժ ու սուր միտքը չէ կրցած երկար ատեն Հայ բանաւոր և գրաւոր մատենագրութեան անդաստանը ճոխացնել, վասնզի Թուրք բռնակալութիւնը գային ակամայ խզած էր Հայ բուէնէն Հայ լեզուն խլելով անոր բերնէն։ Այս պատճառով՝ Հայ մատենագրութեան մէջ կեսարացի բանաստեղծներու, հնութեան մէջ, հազիւ 1-2 հատի կը հանդիպինք, իսկ Հայ ժողովրդային բանահիւսութեան գեղեցիկ գանձարանը՝ կեսարացի Հայ ժողովրդային երգիչներու չատ քիչ բան կը պարտի, վասնզի իրենց ստեղծագործութիւնները եղած են օտարալեզու, Հայ գրականութեան համար խորթ՝ որքան որ ալ անոնց հոգին ու զգացումները, այսինքն խորքը՝ Հայ եղած ըլլայ։

Ժողովրդային անգիր դպրութիւնը կամ բանահիւսութիւնը ազգային հոգիին արտայայտութեան ամենաբնական ձեւն է և բոլորովին անձնական բնոյթ մը ունի, վասնզի ժողովուրդը կը պատկերացնէ անոնց մէջ մինակ իր զգացումը և ոչ թէ Հայ բանաստեղծը և գրագէտ անհատը իրը։ Ան արուեստ չունի և արուեստի օրէնքները և սովորութիւնները որոնք կը կրկնուին անոր մէջ՝ սերունդէ սերունդ, բնազդօրէն փոխանցուած աւանդութիւններ են և ոչ թէ ստացական գիտութիւն։ Անոնք յայտնի հեղինակ չունին և վարպետի ձեռքին մէջ չեն հասարակուած։ Անոնք գիւտերն են ժողովուրդին, յաճախ նոյնիսկ անուա գեղջուկին։ Անոնք կը բաղկանան երգերէ, յանգաւոր զրոյցներէ, համբարձումի օրուան հանելուկներէ, անուններէ, սիրերգներէ, ողբերգներէ, հարանեցներէ, և ունին զուտ ազգային գրոշմ։ Անոնց մէջ կը հանդիպինք սիրային, կրօնական, երգիծական, քնարական, պատմական, պանդխտական և ուրիշ նիւթերու։ Կեսարիա աստղմէ զուրկ չէր, ինչպէս պիտի տեսնուի ազգագրական բաժինին մէջ, իսկ ժողովրդային բանաստեղծները —այսինքն աշուղները— չափազանց նմանութիւններ ունին իրենց ստեղծագործութիւններով՝ ժողովրդային բանահիւսութեան։ Անոնց երգերը իրենց հիւսուածքով, ձեւերով, պատկերներով, նոյնիսկ տաղաչափութեամբ, շատ նման են Հայ ժողովրդական երգերու։ Այս բանաստեղծութիւնները կը տարբերէին ժողովրդային բանահիւսութենէն, անով որ իր հեղինակները՝ աշուղները մարզուած և պատրաստուած բանաստեղծներ էին, և որքան որ հաւատարիմ կը մնային ժողովրդական հարազատ արտայայտութեանց, իրենց անձնական ու անհատական մտածութենէն և զգացումէն բաներ մը կը խառնէին։

Անոնք կրած են օտար, ընդհանրացած և հարուստ գրականու-

թիւններու ազդեցութիւնը, անշուշտ ստեղծագործող բանաստեղծին կրթութեան և միջավայրին համաձայն։

Կեսարիա, ինչպէս բոլոր հայաբնակ վայրերը, ունեցած է իր աւուրները, գրեթէ ամէնքն ալ թրքախօս միջավայրին բերմամբ թուրքերէն երգով։ Անոնց արուեստը՝ ինչպէս բոլոր թուրք աւուրներու արուեստը, իսկապէս պարսկական էր, վասնզի ինչպէս թուրքերը նոյնպէս հայերը ժա. դարէն սկսեալ ենթարկուած էին պարսից մտաւոր ազդեցութեան։ Հայ ժողովուրդը սիրած էր պարսիկ բանաստեղծութիւնը և երաժշտութիւնը, որոնց հզօր ազդեցութիւնը կրած էին հայ աշուղները, և պարսիկ տաղաչափական ձեւերը փոխ առած են։

Թրքախօս կեսարացիք ունեցած են բաւական մեծ թուով աշուղներ, յաճախ կոյրերը, միականիներ, կաղեր, կարգալ-գրել անգամ չգիտցողներ, որոնք պատրաստութեամբ կամ յանպատրաստից, վառվռուներեւակայութեամբ, երգած են ժողովրդին սրտին խօսող երգեր։ Անոնք առհասարակ պարսիկ անուններ կը կրեն իբր աշուղական անուն։ Մասնաւորապէս կ'երգէին տեստաններ, մանիներ և այլն։ Ժամանակ մը անանկ համբաւ չահած էին կեսարիոյ աշուղները, որ ըստ եղիազարեանի, Թէհրանի և Սպահանի աշուղները մրցումի կոչ գային, ինչպէս կը կարծուի թէ Մահմետական աշուղ Ղարիպ ալ այս նպատակով եկած է։

Եղիազարեան՝ անշուշտ անոնց լեզուին պարսկախառն հանգամանքը նկատի ունենալով կը կարծէ թէ այս աշուղներու տեստանները և մանիները գրեթէ ամբողջ պարսկերէն լեզուով էին, սակայն սխալ է այս տեսութիւնը, վասնզի անոնց լեզուն թուրքերէն էր խորապէս կրած՝ պարսկերէնին ազդեցութիւնը։

Աշուղները կը բաժնուէին երկու դասակարգի, մէյտան ըուարասը և գալէմ ըուարասը։ Առաջիններըՙ անոնք էին որոնք նուագ ի ձեռին, յանպատրաստից կ'երգէին իրենց բանաստեղծութիւնները պատրաստաբանութեամբ, իսկ երկրորդներըՙ անոնք որ երկար մտածութեամբ գրաւոր կը պատրաստէին իրենց ստեղծագործութիւնները։ Սակայն նկատելով որ ասոնցմէ ոմանք թէ յանպատրաստից և թէ պատրաստութեամբ բանաստեղծութիւններ ունեցած են, և կարելի չէ այս երկու դասակարգերը չատ հշգրիտ կերպով իրարմէ զանազանել, աւելի նպատակայարմար գտայ ներկայացնել կեսարացի երգիչները, տաղասացները, աշուղները այբուբենական կարգով, մասնաւորապէս անոնց անտիպ քերթուածներէն պատառիկներ ներկայացնելու փոյթ տանելով, երբ գտայ։

Գրիգոր Կեսարացի.— ժէ. դարուն առաջին կիսուն վաչլող, կորովի ու մաքառող Հայ Եկեղեցականը որ իբր Կեսարիոյ Առաջնորդ և բազմիցս Կ. Պոլսոյ Պատրիարք, այնքան կարեւոր դեր մը կատարած է (տես վերը, էջ 916-918)։ Ինչպէս արդէն յիշեցի (էջ 918) անհիկ գրած էր գաւներ, տաղեր և ողբեր որոնցմէ միայն չորս կտորներ գտած է ժէ. դարուն գրչագրուած ձեռագիր մը Տաղարանէն Տրգատ եպ. Պալեան և հրատարակած իր Հայ Առուղեներու մէջ (Բ. հատ. էջ 202)։ Ուշագրաւ է որ անոնց լեզուն հայերէն էր, վասնզի Գրիգոր Կեսարացի Ամիթի մէջ Սրապիոն Ռուհայեցիի աշակերտած, այսինքն Հայ դպրոցի մը մէջ մարզուած էր և իր գրածները՝ Կեսարիան և իր

ժողովուրդը նկատի չունէին այլ ընդհանուր ազգին մատչելի ըլլալու ձգտումը ունէին։

Գրիգոր Գապասագալեան.— Հայ երգիչ կամ տաղասաց մը, ընդհ կեսարացի Գապասագալեան ընտանիքէն Սարգիսի որդի Գասպար Գապասագալեանի երկրորդ զաւակը, որ իր երիտասարդութեան հասակին մէջ իր մեծ եղբօրը հետ կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքը կը մտնէ իբր աշակերտ, այն ատեններուն երբ միաբանութեան մէջ կը գտնուէին բաւական ուսումնական ու ուսումնասէր վարդապետներ. որոնցմէ մին էր նաև Մատթէոս եպ. Գաբրամանեան, կեսարիոյ առաջնորդը (1776–1798†) (տես վերը, էջ 928–931)։ Գապասագալեան երկու եղբայրներուը, Ս. Կարապետի վանքը կը մնան 8–10 տարիներ և կ'ստանան Դպրութեան աստիճան։ Հոն կ'ուսանին Հայերէն, ինչպէս երաժշտութիւն և երգեցողութիւն, վանդի գեղեցիկ ձայն ունէին։ Երբ վանքէն կը մեկնին, կեսարիոյ մէջ մեծ եղբայրը կ'ամուսնանայ և տարի մը վերջը քահանայ կը ձեռնադրուի իր մեծ պապուն անունով, և կը կոչուի Տ. Սարգիս։ Իսկ Գրիգոր կ'անցնի Կ. Պոլիս, ուր կը շարունակէ իր ուսմունքը, աշակերտելով հռչակաւոր կարնեցի Յարութիւն վարժապետին։ Գրիգոր գոհր չատ նշանաւոր եղած է երաժշտական արհեստին մէջ և գրած է երաժշտութեան վրայ երեք հատոր գիրքեր։ Առաջինը՝ Գրոյկ որ կոչի Նուագարան, տպուած է Կ. Պոլիս 1794ին ձեռնտուութեամբ Ակնցի Ջերազ Մինաս Ամիրայի, երկրորդը՝ Գրոյկս կոչեցեալ երգարան, տպուած 1803 փետր. 4ին, և երրորդը՝ Գիրք երաժշտական յորում պարունակին հայերէն եւ պարսկերէն հարցմունք՝ եւ պատասխանմատուցիչ համառօտապար, տպուած 1803 յունիս 20ին, այս անգամ իր իսկ ծախքով։ Այս երեք հատորները՝ որոնք երաժշտական արուեստին նուիրուած գործեր են (որոնց պիտի անդրադառնամ քիչ յետոյ) կը պարունակեն բազմաթիւ իրմէն յօրինուած երգեր հայերէն (տեսնել այդ հատորները և չորս նմոյշներ անոնցմէ Տրդատ եպ. Գալեան, Հայ ատուղներ, Բ. էջ 184–190)։

Զարուրի.— Նշանաւոր Հայ աշուղ մը որուն իսկական անունն էր Դաւիթ Երէցեան, ծնած է 1804ին Բորչալուի Շամշուլտա գիւղը։ 1806ին կը կորսնցնէ իր աչքին լոյսը, և իր հայրը։ Մայրը՝ զինքն կը տանի իր հօրեղբայրական տունը՝ Թիֆլիսի Աբէօիրիւ գիւղը, ուր մայրն ալ կը մեռնի և ինք կը մնայ բոլորովին որբ։ Իր մեծ հայրը և մեծ մայրը տեսնելով որ Դաւիթ մեծ սէր ունի Աշուղութեան, և ինքնիրեն կ'երգէ ու կը նուագէ, զինքն կը դնեն Թիֆլիսցի Հայ Աշուղ Սէյրաճիի քով իբր աշակերտ։ Հոն հետզհետէ յառաջանալով՝ վարպետութեան հրաման կ'ստանայ Քէօհնէ օղլի ծածկանունով, ու կ'սկսի իմաստալից երգեր գրել և երգել։ 1826ին, դէպի Մշոյ Ս. Կարապետ ուխտի համար համբայ կ'ելլէ։ Ճամբան Կարսի մէջ կը պատահի ծերունի անուանի Հայ Աշուղ Թիւճճարիին (ծն. 1760–մեռ. 1841) (ծովհ. կարաեցիի) որուն հետ մրցման մտնելով կը յաղթէ. իսկ Էրզրումի մէջ կը տեսնուի Թուրք և Հայ երեւելի աշուղներուն հետ, և անոնց հետ ալ մրցման կը մտնէ և յաղթող կը հանդիսանայ։ Այս առթիւ է որ Էրզրումի աշուղները իրեն կու տան նոր ծածկանուն մը՝ Զարուրի, որով հռչակաւոր էր ինքն Փոքր Ասիոյ և մասնաւորապէս կեսարիոյ կողմերը։ Դաւիթ վերջապէս կը հասնի Մուշ և Ս. Կարապետի գերեզմանին իր ուխտը կատարելէ և իր սազը գերեզմանին վրայ դնելով գիշեր մը

գրանը առջեւը պահկելէ յետոյ, համբոյր կ'իյնայ և կ'այցելէ փոքր Ա-սիոյ շատ մը քաղաքներըը, մասնաւորապէս Սերաստիա ու Կեսարիա, ուր բաւական տարիներ կը մնայ, և ապա կ'երթայ հաստատուիլ Կ. Պոլիս։ Հոն մտերմութիւն կը հաստատէ բանաստեղծ և իր համբաւին ծանօթ թուրք պէյի մը հետ՝ որ գինքն կը ներկայացնէ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի օրուն ներկայութեան յանպատրաստից գովեստ մը կ'երգէ։ Սուլթանը՝ արքայավայել պարգեւներով կը վարձատրէ և նոր ծառկանուն մըն ալ կը չնորհէ իրեն՝ որ է Շավկի։

Իր երգերը թուրքերէն և մեծ մասամբ սիրային են։ Զարուբի սիրելի եղած է նաև Գէղհեան Ամիրայի։ Մեռած է Կ. Պոլիս (Տրդատ եպ. Բիւրակն, 1898, էջ 668 և 738)։

Չէվիի.— Բնիկ Եւդոկիացի, բուն անունով Կարապետ, և երուսաղէմ ուխտագնացութենէն յետոյ Հաճի Կարապետ։ Բնակած է Նէվշէհիրի մէջ։ Երկրորդական աշուղ մը որ միշտ թուրքերէն երգած է (Տրդատ եպ. Գալեան, Բիւրակն, 1899, էջ 8)։

Չէրի.— Իր բուն անունն է Սարգիս Նուրլեան, Ծնած է Կեսարիոյ մօտ Սուճկուրլու գիւղաքաղաքը, 1836ին ըստ Տրդատ եպ.ի (Բիւրակն, 1899, էջ 8-9) և 1842ին ըստ Քէօփրիւլիւ Զատէ Մէհմէտ Ֆուատի (տես Տարիւլմիւնուն Էտէպիյաթ Ֆաքիւլթէսի Մէճմուասը, 1922, Մարտի թիւ)։ Նախնական կրթութիւնը տեղւոյն Հայ վարժարանին մէջ առանալէ յետոյ (նոյնի), հօրը՝ Նուրլը Զորպաճըի կողմէ դրուած է միւսէրրէս էմմէր էֆ.ի մէտրէսէն ուր աւարտած է իր ուսումը (Քէօփրիւլիւ Զատէ, նոյն)։ Հաւանական է որ Կ. Պոլիս ալ գացած ըլլայ, ինչպէս կը կարծէ Տրդատ եպ.՝ թուրք լեզուին աւելի հմտանալու համար։ 1863ին (հիճ. 1280) կառավարական արկղակալ, յետոյ քարտուղար եղած է ու վերջը դատարանի անդամ։ Դատաւորին և իր միջև ծագած անհամաձայնութիւն մը թէև պատճառ կ'ըլլայ իր պաշտօնանկութեան, բայց դատական նախարարութեան քաշած մէկ հեռագրէն ետք պաշտօնին մէջ կը վերահաստատուի (Քէօփրիւլիւ Զատէ Ֆուատ, նոյն)։ Տրդատ եպ. ընդհակառակը անիկա Եօզղատի մէջ կառավարական պաշտօնեայ եղած ցոյց կու տայ (նոյն), և կ'ըսէ թէ Դաղատիոյ կուսակալ Ապէտին փաշա, ինքն ալ գրագէտ մը, գնահատած և համակրած է իրեն։ Սարգիս Նուրլեան մեռած է ըստ Տրդատ եպ.ի 1888ին 72 տարեկան (նոյն), իսկ ըստ Ֆուատ պէյի 1881ին։

Սարգիս Նուրլեան իրապէս բանաստեղծ մըն էր և երգիչ մը, ուրուն արժէքը կը խոստովանի նոյնիսկ Քէօփրիւլիւ Զատէ Ֆուատ Օսմ. Համալսարանի գրականութեան ուսուցիչը, որ կ'ըսէ թէ անձեռեւան բերած է առուշ չափի վրայ բազմաթիւ տաղերէ զատ աշուղային բանաստեղծութեան ձեւով իմաստասիրական ու «միսթիք» գոշմաներ։ Ան գործածել կը հաւաստէ թէ Չէրի «նառսար տարիճնուպ (պաղլամա) ածող մրն էր, ինչպես բոլոր աշրգներ։ Կարգ մը տաղեր ունի, որոնք կը յայտնեն մանկութեան մեծ միսթիկականներուն հետեւած վիճուախյէ աղանդին իր կողմէն ալ ընդունելութիւնը, բազմաթիւ ուրիշներ՝ որոնք պէքթաշի եւ հուրուֆի լլլալը, ու Սասուածային առաքինութիւնն ու անոր յայտնեցականութեան իր հաւատքը ցոյց կու տան։ Իր ժամանակակիցները կը վկայեն թէ գլարգելով մէկեղեր իւրահանչիւր կրօնքն ու աղանդը, նախապատուութիւն կ'ընծայէ եղեր պէքթաշիութեան»։

Ա. Գըլըճեան (Բիւրակն, 1899, էջ 172) սակայն կ'ըսէ թէ հակառակ

իր երգերուն մէջ ուննցած մելամաղձոտ և երկիւղած (այսինքն միսթիք) հակումներուն այնպէս կը կարծուի թէ անկրօն մըն էր, միայն ինչպէս արաբերէն և պարսկերէն լեզուները, նոյնպէս նաև խորապէս ուսումնասիրած էր իսլամութիւնը, և անոր իրաւաբանութիւնը՝ այսինքն Շէրաթը։

Ա. Դըյճեան կը հաւատայ թէ անիկա Ալէվիններու պաշտելին էր (նոյն), ինչ որ կը հաստատէ Քէօփրիւլիւ Զատէ, գրելով որ սիր բազմին շրջակայ գրգռլպաշ թուրքեր, որ Ալէվի կ'անուանուին, զոյն ծայր ասիճան կը յարգեն եւ միեշ արժէքաւոր նուէրներով այցի կուգան եղեր իրեն, ... յայեցի ըլլալով որ ճշմարիտ բանասեղծներ առ հասարակ բնատենիէր այսինքն այէվի են եղած, իսկ մեծամասնութիւնը մասնաւորապար պէքթաշի, մեզի համար շատ բնական կը թուի Մարգիս Չէրիին անկեղծ պէքթաշի-հուրուճի տէրիճ մը ըլլալը։ Անիկա ոչ մէկ տարբերութիւն ունի ուրիշ պէքթաշի բանասեղծներէն որոնց ջերմեռանդները կը պատասեն, սիրոյ եւ գինիի ջատագովութիւնը կ'ընեն եւ գգրլպաշ ճերպոններու շարունակ պատպանած բարոյական սկզբունքներ կը փնտսեն։ Կրնանք զայն կատարելապէս թուրք պէքթաշի մը նկատել ձեւի, նեռնչունի, դաշնաւորութեան եւ զգացումի ու մտածումի տեսակէտներով։ Իր արուզ չափի վրայ գրած միսթիք ու իմաստասիրական կտորներուն մէջ զգալի թուլութիւն մը ու անճերդաշնակութիւն մը կայ, թերութիւններ, որոնց ընդհանրապէս այլի կը գտնեն ճշմարիտ բանասեղծներու այդ կարգի ստեղծագործութիւններուն մէջ։ Բայց անոր զոհմաներ — առանց կարենալ բաղդատելու Ասրզ Իօմէրի, Տէրուիշի եւ Իմրահի նման առաջնակարգներու գործերուն հետ,— առաւելութիւններ ունին միջակ ասրզներու գործերէն երբեմ վար չդասելու։ Իր բոլոր երգերը թուրքերէն էին,

Քէօփրիւլիւ Զատէ անունդմէ կու տայ հետեւեալ երկու փոքրիկ քերթուածները,

I

Կէօհիւլ էհլիճէտ կամ պուլուճմազ ամմա. տէմսիզ կէօհիւլէտ տէ ճէրաղաթ օլմազ.
Հալէք մի իճճար օլուճմազ ամմա, սազիսիզ միսեէտ հալավէք օլմազ։

Գու խուսուսա ճէլէր չէճի հիւճէճ, սէճ պարի գայ հի կէօհիւվէր էրճէճ,
Ճաճր ճաճաճէ վէր հսքէմիճ իճէճ, հսքէճիլէճ մայա մէյմէճէք օլմազ։

Նա էհլիճէ մի կիւլկհուճ իջիրմէ, էօյլէ միւճսհայէրհիճ պէզմիճէ կիրմէ.
Խարաճա վէր կէօճիւճ, զահիսէ վէրմէ, քիլիքիյէ կէօյէրճիճ էմաճէք օլմազ։

Խարէ մէյլ վէրիպ այարճ պիր Խարա, Խարէ հի զայրիսէճ արամա չարէ.
Չէճի ճէ հի արարաճ ճէճսիճէտ արա, հէր էյհիճ տէյճէտ հերամէք օլմազ։

II

Տիյէտ ճէվլաճ էէր մէյլի մուհապպէք, ադեարա կէօրիւճմէ, Խարա կէօրիճմէզ.
Քիմլէրէ գրյարմա տէրեմ ճիճեաէնէք, տէնիլէր ճէվրը կիւլ Խարէ կէօրիւճմէզ։

Պաճա ռահաթ հազգաճ օլմարը ճասիպ, հէօճէի վահէքսէ գալմըշըմ դարիպ.
Պաշրճ իչիւճ էլիճ պէճսէճ չէճ բապիպ, պաճա պու տէրեմսէճ չարէ կէօրիւճմէզ։

Խարա էյ տիլ գահիր օլապյոր էկէր, պէլճի պուլուճուրտու տէրեմէ գաճէր,
Չէճի բա ճիկէրտէճ վուրուլմուշ մէկէր, ազար գաճր ամմա Խարա կէօրիւճմէզ։

Իսկ Ա. Դըյճեան (Բիւրակճ, 1899, էջ 172) կու տայ հետեւեալը.

1. Ա՛հ պուճ ու ճա պուճր կէռուցը տուճա
Նէ քէէլիւմ, ճէ տէ քէէմմիւլ լազրմ:
Իլքինճա էյլէյիպ ռապպիւլ պիզուճա
Հէր խուռուսրճա քէվէէֆիւլ լազրմ:

2. Նէ՛ չարէ էյլէսին պին զարի պին ա՛հ
Այէքի ֆիւպրա տըր չիւճ ֆինճա յիլլահ
Վէ ինճա իլէհի ռահի՛ ուճ» հէր կեահ
Տէյուպ, ամէլիճէ քէվէսսիւլ լազրմ:

3. Էճէլ քէէխիր էրմէզ, է՛յ Զէֆի, ասլա
«Վա՛ եէք քէէխիռուճէ սա՛աբէ վէլա՛
Եէք բազմիմուճ» տէսի հագրէքի Մէվլա.
Գու չարէսիզ տէռէ քէհամմիւլ լազրմ(1):

Զէքիի գլխաւոր աշակերտ էր Սուզին՝ Թուրք սափրիչ-բանաստեղծը (Ա. Գըլըճեան, Նոյն)։

Զիյճէքի (Ա). Հայ աշուղ, բնիկ Կեսարացի, բուն անունով Դրիգոր։ Երգած է միշտ Թուրքերէն բաւական կանոնաւոր։ Իր գործածած երաժշտական գործին էր սազ։ Երիտասարդութեան ժամանակ Կեսարիայէն մեկնելով հաստատուած է Գասապա քաղաքը և հոն մեռած է 1885ին (Բիւրակն, 1899, էջ 9)։

Զիյճէքի (Բ). Նոյնպէս բնիկ Կեսարացի և բուն անունով Հաճի Բարսեղ։ Երգած է միշտ Թուրքերէն։ Աշուղութեան արհեստին մէջ հազիւ երկրորդական տեղ մը գրաւած էր. և սազ կը զարնէր, որդին էր ձէմալի անուն աշուղի մը (Բիւրակն, 1899, էջ 9)։

Էլճազի.— Բնիկ Կեսարացի, իսկական անունով Հաճի Գեորգա։ Ծնած է 1813ին։ 24-25 տարեկանին կ'ամուսնանայ իր ժամանակին հռչակաւոր և մեծ չօրպաճի Աման Օղլու Ցարութիւնի աղջկան հետ։ Հաճի Գեորգա իր ամուսնութենէն ետքը վարժած կ'ուսնի աշուղութեան և կ'սկսի երգելու զանազան առիթներով և կը հետեւի աշուղութեան՝ միշտ յաճախելով երեւելի աշուղի մը մօտ։ Հաճի Գեորգա այս ընթացքը Աման Օղլու Ցարութիւնի հաճելի չ'երեւիր։ Կը խրատէ,

---

(1) *Ասոր արձակ թարգմանութիւնն էր հետեւեալը որ կատարած է Գըլըճեան։*

1. *Ո՛հ ի՛նչ պէտք է խոհալ ու վշտակրիլ*
Այս նուաստ երկնքի էին ու չէին մասին.
Պէտք է որ զարմանալի Աստուծոյ ապաւինինք
Եւ վստահինք Անոր յամենայնի։

2. *Հազար լաց ու կոծ օգուտ մը չունի*
Միայն յիշելով Ս. Գիրքի սա մեծ տուները.
«Աստուծոյ ձեռք և ա՛ռ Աստուած պիտի գառնանքը»,
Գործիդ մէջ յաջողիլ (հասնիլ, վայելէն) պէտք է։

3. *Ո՛վ Զէքի, մահը յապաղում չունի,*
Աստուած ըսաւ թէ «Անոր գործը ոչ յետադաս
Եւ ոչ ալ նախադաս ըլլայ»։
Ասոր այս անդադրմանելի վիշտին համբերել պէտք է։

կը սաստե, բայց չի յաջողիր եւ կեցնել, ուստի երբա կը դարձնէ եւ իր տունը չընդունիր զայն իր պատուոյն արատ համարելով իր փեսին աշուղութիւն ընելը։ Հաճի Գեւորա այնքան կը յանձնառայ արհեստին մէջ, որ կ'սկսի ինքներգութիւններ գրել էլճազի ծածկանունին տակ։ Իր երգերը կը գնահատուին ուրիշ աշուղներու կողմէ, որոնց մէջ մեծ անուն մը կ'ստանայ, և ինքզինքը կը նուիրէ բոլորովին այս արհեստին, այնպէս որ ուր որ երեւելի ատուղի մը անունը լսէր, անմիջապէս կ'երթար ու կը գտնէր՝ անոր հետ մրցման մտնելու համար։ Իր մասին կեսարիոյ մէջ հետեւեալ հետաքրքրական մանրամասնութիւնը կը պատմուէր։ Լսելով որ Գաղատա երեւելի Աշուղ մը կայ, կ'ուզէ երթալ անոր հետ ալ մրցելու։ Բայց որովհետեւ հանապարհի որեւէ պատրաստութիւն չունէր, կ'երթայ կեսարիոյ Գըչը-Գարու ըսուած չուկային մէջ նպարավաճառութիւն ընող իր մէկ մտերիմ բարեկամին մօտ —որ ամառը այգիներու ժամանակ ըլլալուն, ձի ունէր— կ'ըսէ. «Աքրըր պաճա վէր պիր ազ. հէման Գաղատա վարրպ կէլէճէյիմ»։ Բարեկամը կը հաւանի ձին կու տայ ու էլճազին անմիջապէս կը մեկնի Գաղատա։

Ձիուն տէրը կ'սպասէ որ իրիկունը ձին պիտի գայ, բայց ո՛չ ձին կու գայ և ո՛չ ալ էլճազին կ'երեւի։

Էլճազին կը հասնի Գաղատա, կը գտնէ Աշուղը, կը մրցի անոր հետ, կը յաղթէ, կը յաղթուի(1), և քանի մը ամիսներ բացակայութենէ ետքը, կը դառնայ կեսարիա ու ձին կը յանձնէ իր նպարավաճառ բարեկամին, որ կը զարմանայ երբ կը հասկնայ թէ իր ձին ո՛չ թէ պաղլար = այգի՝ այլ Գաղատա գացած է։ Խեղճ մարդը Գաղատացը «պաղլարը» հասկցած ու այդ պատճառով տուած էր ձին։ Կ'երեւի թէ Կ. Գոլիա ալ գացած էր և հոն զարգացուցած իր տաղանդը, վասնզի կը պատմուէր թէ հոն օր մը հաչարանի մը առջեւէն անցած ատեն կարասունին «հրամեցէք»ին պատասխանելով անմիջապէս ներս կը մտնէ ու կուշտ ու կուռ ուտելէ յետոյ միայն մազիանքներով կ'ուզէ փոխարինել, մինչ իրմէ կը պահանջէին դրամ։ Էլճազի՝ կը պնդէր թէ ինք հրաւէրին պատասխանած էր։ Ճաշարանատէրը թքնելով երեսին դուրս կը նետէ զինքը։ Էլճազի փոխանակ հեռա-

---

(1) Գեւորա Մարթաեան կը պատմէ թէ մինչեւ եփրատի եզերքը գացած և ապա ետ դարձած է, վասնզի մակոյկավարը գինքը և էշը միւս գետափը անցնելու համար իւրաքանչիւրին մէյ մէկ ղրշ.էն 2 ղրշ. պահանջած է և էլճազի այն առարկութեամբ թէ ինքն չունէր հատատարիլ անքան անասունի մը, առաջարկած է վճարել իրեն համար 1 ու կէս ղրշ. իսկ էշուն համար կէս ղրշ.։ Մակոյկավարը՝ միամիտ գիւղացի այս հաշիւը չի հասկնար և կը մերժէ։ Էլճազի այս անգամ կ'առաջարկէ իշուն համար 1 ու կէս ղրշ. և իրեն համար կէս ղրշ.։ Մակոյկավարին խելքը չի պատկիր այս բարակ հաշիւին և կը պնդէ մէկ մէկ ղրշ. ապակցինին վրայ։ Էլճազի այն ատեն գիւղացիին կը հարցնէ թէ «ձեր երկիրը չէ՞ զանազաներ անբան կենդանիին եւ բանաւոր մարդը»։ Մակոյկավարին չոր պատասխանը կ'ըլլայ «ո՛չ»։ Էլճազի այս կարուկ պատասխանին վրայ իշուն գլուխը կը դարձնէ ու առանց Գաղատա մտնելու կը հեռանայ, ըսելով թէ էշը և մարդը իրարմէ չզանազանող տեղը ինք գործ չունի։

նալու հաշտարանապետին խնդրանք կը ներկայացնէ ըսելով. «քանի որ այդպէս ուժան կը ծախէք և ձեր կերակուրներուն արժէքը թուք մըն է, ես կ'ուզեմ ձեր գլխաւոր յանախորդներէն մին ըլլալ։ Ես ձեզի պիտի կրնամ շատ օգտակար ծառայութիւններ ալ մատուցանել, և ձեր հաշտարանին պատիւը աւելի բարձրացնել ուրիշ յանախորդներ ալ բերելով։ Ասով հանդերձ մի կարծէք թէ ինծի պէս փողոցի մարդիկ պիտի հաւաքեմ. թէև ես քիչ մը կարմրեցայ ձեր թուքէն բայց իմ բերած միւս յանախորդներս երբեք խպնիլ ինչ է չեն գիտեր, մանաւանդ շատ պատուաւոր, համբաւաւոր, և նշանաւոր մարդիկ են, միայն թէ իրենց երեսը կաշիէ շինուած է, նախատինքէ չեն քաշուիր և քու թուքերդ մայիսի անձրեւի պէս կը կլլեն։ Ահա ձեզի պիտի բերեմ ժլատ ու անկուշտ հարուստներ և բարձրաստիճան դիւանագէտներ որոնք ձեր հաշտարանին պատիւը և համբաւը պիտի բարձրացնեն». ձաշտարանապետը այս խօսքերէն կը կասկածի թէ էլֆազի փողոցի գռեհիկ մարդերէն չէ, ուստի կը պատասխանէ թէ «Ո՛րընդունիմ միայն մէկ առաջարկդ, կրնաս դուն իմ գլխաւոր յանախորդս ըլլալ, բայց կը մերժեմ մրուա բերելիք ժլատ հարուստներդ և դիւանագէտներդ վասնզի անոնց համար կերակուրներս անբաւարար ըլլալով կը վախնամ որ քեզի հետ միասին ես ալ անօթի կը մնամ» (Պետրոս Մարթաեանի ծօրեր):

Նոյնպէս կը պատմուի թէ կիրակի օր մը Կեսարիոյ Ս. Աստուածածնին եկեղեցիէն դուրս ելած պահուն գաւիթին առջև շարուած աղքատներուն ողորմութիւն տալ կը փափաքի, սակայն քսակը հանելով կը տեսնէ թէ դրամը պիտի չբաւէ, ուստի դարձեալ գրպանը կը դնէ քսակը։ Ջարդար-Օղլու Կարապետ աղա հեռուէն կը նշմարէ և զայն իր քովը կը կանչէ և կը հարցնէ. «Մեղք չէ՞, ինչո՞ւ աղքատները յուսախաբ ըրիր այդպէս»։ Էլֆազի, պաղարիւնութեամբ կը պատասխանէ. «Ես այս դասը ժլատ հարուստներէն սորվեցայ. նախ դրամս համրելով անբաւարար գտայ ու յետոյ ժլատ հարուստներու նման խորհեցայ թէ եթէ ունեցածս բոլոր բաշխեի, պէտք էր վերջին դիրքն ալ ես գրաւէի անոնց պէս մուրալու համար»(1)։

Այդպիսի մանրավէպեր շատ կը պատմուին Էլֆազիի մասին։

Էլֆազին միշտ երգած է թուրքերէն։

Մեռած է 1863ին (Գալեան եպ. Բիւրակն, 1899, էջ 359-60)։ Իր երգերէն քանի մը տող իրը նմոյշ կը դնենք այստեղ։

Ցիլ տէվր իտուպ սիւպհանէ շիւրի նեհաճ չէպտուում տուր,
Քիմսէ պիլմէզ նէ զամանտան կէլիր քէլէմ մէմտուում տուր։
Նէ Գապիլի պիլմէմ վագր ու զէմտան կէլսին միռարմ տըր,
Պէնի պու հալէ սէվգ էտէն ճիւնեա զէվգի մէնպուում տըր։

իսկ ճազարաքն էր՝

Պուննա զէֆէյիմ քեհէլլի հէփսի պէհիմ գուսուրմ տըր
Բիզայմ հագգ նէ գրյարտա Սահապ Էնեաու դաճուրմըտըր.

Ըստ Գ. Գետրոս Մարթաեանի տակէ 40–50 տարի առաջ տակաւին թարմ էր իր յիշատակը և հին ծերերը իրեն վեց տող (միւսէտտէս) սէ-

---

(1) *Մինչ՛և վերջերը հին ծերերը իրր առած կ'ըսէին. «էլֆազրնրն տէհիլի հէփսինի վէրէյիմէ ալթպաշտա պէճմի օթուրայրմ»։*

մայիները, զազել գոշմա ու տիվաններըը մեծ եռանգով կ'երգէին և միշտ գովեստով կը խօսէին իր վրայ։

Էկիսճի.— Այս անունով աշուղ մը յիշուած է, սակայն իր վրայ ոչ մէկ տեղեկութիւն տրուած է (Մաղիկ, 1891, թ. 42)։

Էքսաճի.— Կեսարացի. բուն անունով Մամաս Սահակեան. արհեստով կօշկակար, որ մեծանոյն ատեն աշուղութիւն ըրած է։ Երգած է թուրքերէն, իր զաւակն է բանաստեղծ Սարգիս Սահակեան, հեղինակը Զորավարի բանաստեղծութեանց հատորին, որ վերջերս հրատարակուեցաւ։

Թալէպի.— Հայ աշուղ մը, բնիկ Կեսարացի. իսկական անունն է Կարապետ։ Իր ծննդեան ու մահուան թուականները անծանօթ են։ Երգած է միշտ թուրքերէն (Տրգատ եպ. Գալեան, Բիւրակն, 1900, էջ 597)։

Թիւրապի.— Թալասցի. իսկական անունով Հաճի Կարապետ, ծնած է 1835 թուականին։ Աշուղութեամբ շատ մը քաղաքներ և գիւղեր պտըտելէ ետքը, ի վերջոյ անցած է 1873ին Պէյրութի ու Աքիայի կողմերը։ Ջութակ կը զարնէր և կ'երգէր թուրքերէն։ Բաւական յաջողակ երգիչ (Տրգատ եպ. Գալեան, Բիւրակն, 1900 էջ 598)։ Աքիայի մէջ կը հիւանդանայ։ Ցեղւոյն Հայերէն Ստեփաննեան Մհ. Ցովհաննէս հիւանդանոցի տեսուչին և զօրապետին կը դիմէ խնդրելով որ հիւանդը զինուորական հիւանդանոցը փոխադրեն գարմանելու համար։ Այս խնդրանքը կ'ընդունուի, սակայն կարելի չըլլար փրկել և կը մեռնի և Թուրքերը՝ ըսելով թէ մեռնելէն առաջ իսլամութիւն ընդունած է յետ մահու թլփատելով իբր իսլամ կը թաղեն թրքաց գերեզմանատունը (Միսօ, 1875, էջ 46–47)։

Իլմի.— Բնիկ Կեսարացի, իսկական անունով Հաճի Թիւֆէնկճեան։ Ծնած է 1860ին։ 1905ին դեռ ողջ էր և կ'երգէր միշտ թուրքերէն։ Ինքը երկրորդական աշուղ մըն էր, և իր գործերը մեծ արժէք մը չէին ներկայացներ, այս պատճառով իբր երգիչ ուրիշ վարպետներու երգերը կը սիրէր երգել։ Իլմի կը նշանակէ՝ գիտնական, գիտուն (Տրգատ եպ. Գալեան, Մաղիկ, 1905, էջ 520)։

ԻՉԱՆԻ

Իզանի.— Բնիկ Կեսարացի, իսկական անունն է Հաճի Մկրտիչ Գասապեան։ Ծնած է 1817 թուականներուն և մեռած 1889ին, 72 տարեկան։ Իզանի կը նշանակէ՝ զգայուն, խելացի. կ'երգէր միշտ թուրքերէն և իր գործածած եբաժշտական գործիքն էր Սազը։ Իր երգերէն իբր նմոյշ Տրգատ եպ. Գալեան (Մաղիկ, 1905, 520) հետեւեալը կու տայ.

— Հաստէք իլէ ճիրեաք իտուպ չէմմէէէյիմ ան մեէե,
Հայրէ էօմրիւմ պօշա կէչտի տիւնեատա էյ վան մեէե,
Էյ Իզանի ալ կէօզիւնիւ ճիմսէէճ եօզտուր վէճա
Աէճէճ դայրու սահիպիմ եօզ եարատաճ Ալլան մեէե։

Իւլվէքի.— Բնիկ կեսարացի և իսկական անունով ցարութիւն Գազազեան։ Արհեստով ծխավաճառ էր և միանգամայն աշուղ։ 1885ին ձգած էր կեսարիան և ընտանեօք գաղթած Ատանա, ուր կ'զբաղէր խանձխութեամբ։ Մեռած է 1891ին։ Երկրորդական աշուղ մըն էր (Տրգատ եպ. Գալեան, Մաղիկ, 1905, էջ 521)։

Լիսացի.— Բնիկ կեսարացի. իր իսկական անունն է Հաճի Կարապետ Գալֆայեան։ Արհեստով ոսկերիչ (գալէմբեար) իր ապրուստը կը հանէր ոսկերչութեամբ։ Ծառայած է Սուլթան Մահմուտի։ Աշուղութիւնը միայն սիրած ըլլալուն համար, կ'երգէր միշտ իր բարեկամներուն միջև։ Երգած է միշտ թուրքերէն։ Մեռած է 1876ին կեսարիոյ մէջ։ Իր զաւակն էր նշանաւոր արուեստագէտ Մկրտիչ Գալֆայեան որ ինքն ալ երբեմն հեղինակած է թուրքերէն բանաստեղծութիւններ (տես էջ 1541–3)։ Իր երգերէն նմոյշներ չեն ձեռացած (Մաղիկ, 1892, էջ 405 և 1905, էջ 17)։

Լուբքի (Ա.).— Բնիկ կարսցի։ 1850-1860 թուականներուն եկած է կեսարիա և զբաղած է աշուղութեամբ։ Ըստ Տրգատ եպ.ի կեսարիոյ մէջ գինք հանդիպող ծերունիներ իր կարողութեան վրայ բաւական գովեստով կը խօսէին։ Ոչ իր իսկական անունին և ոչ ալ կեանքին վրայ ուրիշ տեղեկութիւններ կան (Մաղիկ, 1905, էջ 71)։

Լուբքի (Բ.).— Բնիկ կեսարացի և ծանօթ փաստաբան ու գատական պաշտօնեայ կեսարիոյ (Առեւտրական դատարանի քարտուղար) Յովհաննէս Ց. Գալբգճեանի գրական անունը։ Գալբգճեան աշուղ մը չէր այլ բանաստեղծ մը (գալէմ ըուարասը), որ թուրքերէն ոտանաւորներ գրած է։ 1861ին կազմուած Ուսումնասիրաց Ընկերութեան գանձապետի պաշտօնը վարած է։ 1870ական թուականներու վերջերը ընտանեօք գաղթած է Կ. Պոլիս, ուր 1882–1885ին հրատարակած է Ֆէլէք անունով պատկերազարդ շաբաթաթերթ մը հայատառ թուրքերէն, միեւնոյն ատեն զբաղելով փաստաբանութեամբ։ Հմուտ էր թուրք լեզուին և իր գրած բանաստեղծութիւնները թուրքերէն էին և իսմաստալից։ 1886ին պահ մը Եգիպտոս ալ եկած է։

Մեռած է 1897ին։

Խաչատուր Կեսարացի.— Իր անունով հրատարակուած են երկու հատուածներ, մին Տրգատ եպիսկ. Գալեանէ (Արեւելեան Մամուլ, 1905, էջ 957) և միւսը՝ Յովհաննէս Քհ. Մկրեանէ (Երկրագունտ, 1886, էջ 56-58)։ Երկուքն ալ միեւնոյն անձին և ո՞ր Խաչատուր Կեսարացիի պատկանիլը յայտնի չէ։ Թէ՛ Տրգատ եպ. և թէ՛ Մկրեան քհ. երկուքն ալ կը միտին զայն վերագրել Նոր-Ջուղայի համբաւաւոր Առաքնորգին և Մովսէս կաթ. Տաթեւացիի աշակերտին, սակայն ես առայժմ զօրաւոր փաստ մը չեմ տեսներ, վասնզի նախ հեղինակին «վարդապետ» ըլլալը չէ հիշուած և երկրորդ՝ ժամանակագրական նկատողութիւն մը չկայ, հիշելու համար այս Տաղ Խրատական ասող Խաչատուր Կեսարացիին ժամանակը։ Հայերէն լեզուն հաւանական կը դարձնէ անոնց իրմիածինի մէջ ուսում առնող Խաչատուր վրդ. Կեսարացիի հեղինակութիւնը ըլլալը։ Ամէն պարագայի մէջ տեղական բնոյթ չունին այս տաղերը և հաւանօրէն Կեսարիայէն ալ դուրս խմբագրուած են։

Խարպի.— Ծննդեամբ Տփղիսեցի, ծնած է 1842ին։ Բուն անունն էր Կարապետ ըստ Տրգատ եպ.ի (Մաղիկ, 1892, էջ 424) կամ աւելի հաւանօրէն Յարութիւն։ Մեծ եղբայրն էր Փիւնիւճ Մահճուպիի։

25 տարեկանին ծաղկախտի հետեւանօք կը կորանցնէ նախ աչքին մէկը, իսկ մէկ քանի տարի վերջը միւսը, իր ծանրապէս վիրաւորւելուն հետեւանօք, վասնզի Պարսկաստանէն Թուրքիա անցած ատեն, իրենց կարաւանը պաշարուած էր աւազակներէ և ինքն յանդգնած զէնք գործածել անոնց դէմ և այդ կռիւին մէջ վիրաւորւած այնքան ծանրապէս, որ զինքը մեռած կարծած էին։ Թէև իր մահացու վէրքերը դարմանուած սակայն իր միւս աչքն ալ կորուսած էր։ Երկու եղբայր քաղաքէ քաղաք չրջելով կը հասնին Ագտաղ Մատէն ուր Խարպի կ'ամուսնանայ յոյն աղջկայ մը հետ հասկաւակ եղբօրը կամքին, ինչ որ պատճառ կ'ըլլայ որ երկու եղբայր իրարմէ բաժնուին, և միւս եղբայրը կեսարիա գայ և հոն հաստատուի։ Իսկ Խարպի Ագտաղ Մատէնի մէջ թշուառ կեանք մը կը քաշքշէ իր չորս զաւակներով, որոնցմէ մէկը միայն մանչ՝ Դաւիթ անուանով։ Տարիներ յետոյ իր եղբօրը՝ Մահհուպիի հրաւէրով ընտանեօք ինքն ալ կու գայ կեսարիա և հոն կը հաստատուի, սակայն կինը 2-3 տարի կեսարիա մնալէ յետոյ կը դառնայ իր հայրենիքը ուր կը մեռնի։ Խարպի երկրորդ անգամ մը կ'ամուսնանայ կեսարիա հայ աղջկան մը հետ, որ ծննդաբերութեան ատեն կը մեռնի նորածին աղջիկ մը որբ թողլով։

Խարպի կ'ստիպուի երրորդ անգամ ամուսնանալ զինքն ու իր զաւակը խնամող մը ունենալու համար։ 1915ին կեսարիոյ Հայոց տեղահանութեենէն 2-3 ամիս վերջը նահատակուեցաւ այս աչազուրկ ծերուկին, որ իրր հաշմանդամ իրեն վիճակակից ներուն հետ զերծ մնացած էր տարագրութեենէ և բոլորովին անոք և անտէր փողոցները մնացած։ Թուրքերը իրենց... ծանօթ փափկասրտութեամբ՝ չհանդուրժելով ականատես ըլլալ անոնց թշուառութեան... կը խորհին այդ հաշմանդամները յատուկ հանգիստի առաջնորդել ու զանոնք ժողվելով կառքերուն մէջ կը դնեն և կը տանին կէմերէկէն քիչ անդին ու կ'ապաններն խժդժօրէն։

Խարպի կառք մտած ատեն Ահարոնեանի կոյր աչուդին պէտ երգած է հետեւեալ զոյգ տարիներ առաջ հեղինակած էր կարծես նախազգացումով։

Էլ չէ պիզէն էլ չէ էյ զալըմ ֆէլէֆ
Գու թաթլը նաճաճ պէզֆիֆ օսաճերզ
Հիճրաճ չէօլէրիճէ լէյլա տէյէրէֆ
Մէճճուճ կիպի չօֆ սաճրայա տաեաճերզ։

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

Պիզ խապա տալմըշ խիֆ եէճի օեաճերզ։

Իշէ սօր պու սբրբ արիճաճլարա
Տէրի բէճիս էբմիշ Տէրվիշաճլարա
Հարպիեա խաճլարա Միւշիրաճլարա
Պիզ ամաճ տէիֆճէ պէլա գազաճերզ։

Խարպի, կատարեալ պատրաստարան աչուդ մըն էր, իսկական ժողովրդական բանաստեղծ մը, որ նոյնպէս հիանալի կը նուագէր սազ։ Ինչպէս առհասարակ բոլոր կոյրերը, Խարպի ալ օժտուած էր

արտասովոր սուր յիշողութեամբ մը։ Կը բաւէր որ անգամ մը լսած ըլլար ձայն մը, այլեւս չէր մոռնար։ Ան հակառակ աչքազուրկ վիճակին, վարպետ գինագործ և քանդակագործ էր։ Իր ձեռքի գաւազանին վրայ հիանալի շան գլուխ մը չինած էր ոսկորէ։ Նոյնպէս կեսարիոյ մէջ գեղ առաքինաբոյժի անունը չլսուած պահու մը իր ակռաներուն պակասը լրացնելու համար կարծր փայտէ ակռաներ չինած էր և կը գործածէր։ Սոսկ յիշողութեամբ ամբարած գիտական ծանօթութիւններովը գինուած, ուսումնական անձերու հետ կը վիճաբանէր։ Ունէր նաև վիպասանի, գեղեցիկ խօսողի, աղուոր պատմողի համբաւ, այնպէս որ ուր որ գտնուէր ամիչեպէս կը չրչապատուէր։

Կեռայի.— Աշուղական ծածկանունն էր Հաճի Գէորգ Թիւֆէնկճեանի, որուն գաւակն էր Իլմի (Մաղիկ, 1905, էջ 520)։ Աշակերտն էր Նասիպիի։

Կիւմքարի.— Բուն անունով Ծովսէփ Ամասիացի, որ յետոյ եկած է Կեսարիա և հոն ամուսնացած և տարիներ ապրելէ յետոյ մեռած է (Մաղիկ, 1892, էջ 404)։

Հաճըզի.— Կեսարացի Հայ աշուղ, աշակերտ Նասիպիի։ Իր մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունիմ։

Ձէմալի.— Բնիկ Կեսարացի աշուղ մը, իր գաւակն էր Ջիլճէքի Բ. (=Հաճի Բարսեղ) աշուղը (Բիւրակն. 1899, էջ 9)։

Ձէյնուճի.— Կեսարացի աշուղ մը որ աշակերտած է Նասիպիի։

Ձէյնի.— Իսկական անունով Հաճի Կարապետ Տաքէեան, բնիկ Կեսարացի, ծնած է 1845ին, թէև իր ընտանիքը ծանօթ և բարեկեցիկ սակայն Կարապետի հայրը բացարձակ անուսում մէկն էր և պղնձի վաճառականութեամբ կ'զբաղէր։ Իսկ Կարապետ հազիւ պարզ նախակրթութիւն մը և գրել կարդալ կրցած է սորվիլ, վասնզի հայրը զինքը դպրոցէն խանութ քաշած էր անոնալով իր ընկերոջ Մարտիրոս Կէվէզեանի խորհուրդին, և պղնձագործութեան հետեւած է, հակառակ իր ուսման փափաքին։ Կարապետ հետեւելով հանդերձ արհեստին որուն մէջ վարպետ մըն էր, միեւնոյն ատեն աշխատած է սորվիլ նաև քիչ շատ հայերէն և թուրքերէն և բանաստեղծութեան փափաք ցոյց տըւած է։ Իրիկուններըը գրեթէ ամէն օր աշուղներու հաւաքավայրը երթալով անոնց կախած «հաննելուկ»ներով (մուամմա) կ'զբաղէր։ Հայրը՝ իր գաւակին ամէն իրիկուն գուրս ելլելէն կասկածելով անոր բարոյական կեանքին վրայ, երբ 20 տարեկան կ'ըլլայ ներուսաղէմի ուխտի կը տանի։

ԱՇՈՒՂ ՁԷՏԻՏԻ
(Հաճի Կարապետ Տաքէեան)

Հաճի կարապետ չատ կ'ազդէ հօրը որ երեսաղէմէն Գալիս երթայ ուսումը շարունակելու, սակայն հայրը չի հաւանիր և ուղղակի կեսարիա կը գարձնէ և 21 տարեկանին կ'ամուսնացնէ։ Կ'ունենայ երեք զաւակներ, որոնցմէ անդրանիկը Յարութիւն (18 տարեկան) և փոքրիկ ազիկը՝ 20-25 օրուան կարճ ժամանակի մէջ և հազիւ 1-2 ամիս յետոյ իր կինը կորսնցնելու դժբախտութիւնը կ'ունենայ և 5 տարեկան կրտսերագոյն աղջկան հետ կը մնայ իր վիշտերուն մէջ թաղուած և այս առթիւ գրի կ'առնէ իր ամէնէն գեղեցկագոյն բանաստեղծութիւնները։ Երկու տարի յետոյ, ազգականներու և բարեկամներու հնչուձակ տակ երկրորդ ամուսնութիւն մը կ'ընէ և 5 զաւակներ կ'ունենայ։ 8-10 տարի Կ. Գալիս կը գործէ, իբր հայթայթիչ չոգենաւերու և բաւական դրամ կը շահի։ 1901ին կու գայ Եգիպտոս և իր աներձագին Յարութիւն Գարագաշեանի հետ ժամացոյցի և ֆոնօկրաֆի վաճառականութեամբ կ'զբաղի։ 1918ին գործէ կը քաշուի և չորս տարի յետոյ 1922 Օգոստ. 13ին կը մեռնի, 77 տարեկան։

Ձէտիտի, որ գալէմ ըուարաը մըն էր, ունէր բարձր ոճով գրուած բանաստեղծութիւններ, որոնք տպագրուելու արժանի էին։ Ինքն մասնաւորապէս հետեւող մը եղած է Նասիպին։ Ինքնածին տաղանդ մըն էր, որ նոյնիսկ կանոնաւոր ուսում առանց տեսած ըլլալու կրցած է ուշագրաւ գառնալ ոչ միայն կեսարիոյ այլ նաև Կ. Գալաթայ և բոլոր Թուրքիոյ ժողովրդային բանաստեղծներուն մէջ։

Իր գրութիւնները բարեբախտաբար փրկուած են և կը գտնուին իր զաւակներուն քով։ Իր տետրակը տրամագրուած ըլլալով անկէ կու տանք հետեւեալները իբր նմոյշ.

Ղ Ա Զ Է Լ

Ալէմէ ֆիմ էյլէտի աեէրի բէվսիր սուխէճի
Պուլմասըմ միւրճիճի գափտաճի գուրմուշ տիւմէճի
Ութիլ օլուր օ սիւրիւ չօպաճը եօզ տուր ճէյլէսուճ
Պէճիլէր ճասպ էյլէմիշ եա րապպի կիւլէ բիմէճի:

Խայլը տէմ միւճրիւմ օլուպ տույտուգա պաճ իմաճրճա
Էրիճիրսէմ պիր տէմա գուրբարըր տէի տամէճի
Էօյլէ պիր սօճուկ ֆի օ ճիւրմ գաճճ էտէր ֆէճիճնէ եօճ
Թուրտուլար բաշլամադա գիճապա կէօրիւֆէտ զէճի:

Քիմ գասիր չրգարմադա էյիճ կէօգիւճնէ ֆի չէօփիւ
Էվէլա չրգարմասաճ ֆէճի կէօգիւճնէճ ճէզէճի
Հէր ճէ իշ եափար իսէճ գամիրէ տաճրշրիգա օլ
Գիր վագըր բէրֆ էյլէմէզ ձիճաճ տա ձէտիճ ճագ սէճի:

Տ Ի վ Ա Ն

Զիա էգէլ տիւճեա խալի խալիճի գրլար մէօճիէմի
Քէճի սուճարրճատ խալֆ էյլէտի պէճի ատէմի
Գիլմէտի իգզէքիճի ճակ բէճպէճիճ ճէսխ էյլէյուպ
Զարէսիգ տէրտ կիրիճքար էքտի պուճճա ալէմի:

Ալէմիճ մէճքիճէ ֆիմլէր տիր ատապ սէպէպ օլան
Շատի ֆրլմադա պու տիւճեատա պատրր գատէմի

Տեմրէ գաւէմ պասալը իճճիլի եէճի րիւսբէխիզ
Կէօրէսիճ ճրգամը ձերկեաճա բաճաճ ճու գասէմի:

Օլմասուճ ըաւի կեօճիւլ ղէմ չէֆիկիմ մէվլա պէճիմ
Բահմի մաւերաէ չէմիհը աճճրմա գուարէբ գալէմի
Էյ ճէֆեի բէրմ իռուպ գուրպէբի մէսմէճ էլլէմէ
Էռէճէմ օլսա հիպռ մէօճրիւ Սուլէյմաճ խաբէմի:

Ղ Օ Շ Մ Ա

Թահսիլ էրմէմ իչուճ մարիմէբ իլմի
Մէմբէպ օլմայրճճա օլմազ ձեիլէր
Տիւճեաձա աձէմիճ մէճէճկի էյի
Մէերէպ օլմայրճճա օլմազ ձեիլէր:

Մէերպիճձէճ ճարկ օլուճուր պիր իճսաճ
Բաղաղամ եօլուճու ճաբրար ճէմաճ
Հազաճ ձիլ վէրիլիւպ ձեօլէյէճ հայվաճ
Մէրճէպ օլմայրճճա օլմազ ձեիլէր:

Ձէեիձի աբրգլարրճ բիւր սիլահը ձբր
Իսբէմէզ ալէմձէ իզզու ճահը ձբր
Ամէլիճ իմանրճ բէճէ կեահը ձբր
Մէզճէպ օլմայրճճա օլմազ ձեիլէր:

Մ Ի Ի Օ Է Տ Տ Է Ս Օ Է Մ Ա Հ Ը

Ամաճ եարապ ճայար բրլ արզուճալրմ վար լիսաճրմ եօֆ
Թէճէլլի բայէհիմ բարաճ իճրէ եէօվմի խեճձաճրմ եօֆ
Օէճի բիմէ իձէմ ձէֆվա սէճձէճ պէօյիւֆ սիւրճաճրմ եօֆ
Էռուպ ճէֆրիմ իլէ ճէվլաճ սէճի կէօրձիւմ կիւմաճրմ եօֆ
Օէճիճ խախբբ պայեաճա չբֆաճազ պիր ճէրձիվաճրմ եօֆ
Պէճիմ բէճձի ճէճձահմձէճ պաճկաար չուճ իմբիհաճրմ եօֆ.

Պիւբիւճ բեահճաբբ եօզաճճ խայֆ էլլէյէճ խալհֆահճ սէճ
Հակար մէրճամէբիճ ճուճձի համի կիւյձէճ ճազհկ սիճ
Մաճա սբակրլա եօզաձաբր ճէ հէմբաճէ րէճհֆ սիճ սէճ
Կէրէկ ձիւճեա վէ ամրէբձէ պիւբիւճ հիւմմէ մայհֆահճ սէճ
Օէճիճ բախբբ պայեաճա չբզաճաֆ պիր ճէրձիվաճրմ եօֆ
Պէճիմ բէճձի ճէճձահմձէճ պաճֆաար չուճ իմբիհաճրմ եօֆ:

Քիմի ճհիաճ իճրէ սիւրէր ձէմի ձէվրաճ ճէձէճ ձիր պու
Քիմի զուլմ իլէ միճճէբձէ չէմէր էճզաճ ճէձէճ ձիր պու
Քիմի ասհիպի ձէրվէբլէ օլուր ասլբաճ ճէձէճ ձիր պու
Քիմիճիճ ճարբ կէեա հայի բէրհեաճ ճէձէճ ձիր պու
Օէճիճ բախբբ պայեաճա չբզաճաֆ պիր ճէրձիվաճ եօֆ
Պէճիմ բէճձի ճէճձահմձէճ պաճկաար չուճ իմբիհաճրմ եօֆ:

Ձէեիձ պիր պիր հիսապ էլլէ ավճ օլմազ կիւճաճրճ վարձբր
Եկէր էբահկիճէ ճաձիմ օլուրաաճ իսլաճրճ վարձբր
Պու պիր խաբձու խէյալէբ ձիր ճէ պիր բէճէկեաճրճ վարձբր
Օէճի բէրմ էլլէմէզ ասլա մուազամ այլաճրճ վարձբր
Օէճիճ բախբբ պայեաճա չբֆաճաֆ պիր ճէրձիվաճրմ եօֆ
Պէճիմ բէճձի ճէճձահմձէճ պաճկաար չուճ իմբիհաճրմ եօֆ:

Մագլուպի.— Իսկական անունով Տէրվիշ Յովհաննէս Կեսարացի, երգած է թուրքերէն (Տաղիկ, 1892, էջ 455)։

Մահճուպի (պէօյիւֆ=մեծ).— Բուն անունով Հահի Պօղոս Պօհէէլեան Կեսարացի, երգած է թուրքերէն։ Մեծ հռչակ ունեցած է 1880ական թուականներուն (Տաղիկ, 1892, էջ 404)։ Թէպէտ բանաստեղծութեան մէջ յիշատակելի երկասիրութիւններ չատ քիչ ունեցած է սակայն հին ձերերը չատ կը գովէին իր հնանալի ձայնը ու կ'ըսէին որ անոնման էր (Մարթաեանի ցօքեր)։

Մահճուպի (ֆիւչիւֆ=փոքր).— Իսկական անունով Յովհաննէս և ծննդեամբ Տփխիսեցի։ Ծնած է 1844ին։ Եղբայրն է Խարպիի։ Իրենց հայրը Բուս պետական զինարանի գլխաւոր վարպետներէն մէկն էր և ունէր հարիւրապետի աստիճան։ Երկու եղբայր անկէ սորված էին զինագործութիւնը։ Տակաւին մանուկ կը կորանցնեն իրենց հայրը և մայրը, ժանտախտի համաճարակի մը ատեն։ Հայրը՝ բաւական բարեկեցիկ մարդ, ձգած էր տուն տեղ, կահ կարասի և պատրաստ դրամ։ Մի քանի տարի վերջը երբ Տփխիսէն ուխտաւորներ կու գային Մուշ Ս. Կարապետ ուխտի իրենք ալ կը խառնուին կարաւանին։ Հոն կը տեսնեն երկու նուագածուներ, կարնեցի Հահի Յակոբ՝ ջութակահար մը և Քիւչիւք Աչըգ՝ սազ նուագող մը։ Մահճուպի՝ հազիւ 14-15 տարեկան և Խարպի 21-22, կը համայնին ատոնց նուագածութենէն։ Իրենք նուագներուն անուններն անգամ չէին գիտեր։ Խարպի՝ երկար կոթով սազը նուագելու փափաք կը յայտնէ, ինչ ալ ջութակ։ Իրենց քովը ունէին 400 ոսկի դրամ, որ հաւցուցին, 3-4 տարի իրր տան ծառայ աշակերտելով, բայց արհեստը սորվեցան և ճիշտ իրենց վարպետներուն նման սկսան միասին նուագել։ Մահճուպի իր եղբօրը հետ Պարսկաստան չրջելէ և հոն մեծ համբաւ շահելէ յետոյ, կու գայ Տրապիզոն և ապա Կ. Պոլիս։ Հոն նշանաւոր կ'ըլլայ Մահճուպի իր թագսիմներով և կը կոչուի Թագսիմճի Մահճուպի։ Կը պատմուի թէ զեղեցկադայլ միւէզիճի մը, անոր ձայնին գեղեցկութենէն գերագրգռուած, անոր թագսիմին չդիմանալով այդ գեղեցիկ ձայնը ականջին մէջ մեռնելու համար՝ անոր երգած ատեն ածելիով անձնասպան եղած է։

Մահճուպի Ագ-Տաղ Մատէնի մէջ եղբօրմէն բաժնուելէ յետոյ կու գայ կը հաստատուի Կեսարիա 1860ական թուականներու վերջերը և հոն կ'ամուսնանայ։ Այն ատեն տակաւին Պէօյիւֆ Մահճուպի ողջ ըլլալով՝ անկէ զանազանելու համար զինքը կը կոչեն Փիւչիւֆ Մահճուպի։

Յովհաննէս տիպար աշուղ էր, վասնզի կը միացնէր իր վրայ երեք բարեմասնութիւններ, նախ ըանիր = բանաստեղծ էր, յետոյ աննման վարպետ նուագածու էր, և վերջապէս գերազանցապէս գեղեցիկ ձայն ունէր։ Ինքն արուեստին սիրահար մըն էր և կը նախընտրէր որ մէկը մէկ դրուշ տալով հրամայէր զազել մը կարդալ քանի ոսկի մը տալով գանեհիկ քիւրճի մը երգել տար։ Ասոր համար կը գժկամակէր Թուրք հարուստներու երթալ և միշտ պայման կը դնէր որ էֆէ Տէլի Պուրհան հոն գտնուէր, որպէսզի ո՛չ ոք միջամտէր, իսկ հայ հարուստներու ալ կ'ուզէր որ Պապաօղլանի Հայրապետ ազան հոն գտնուէր։ Յովհաննէս կը գանգատէր իր միջավայրէն որ հեռու էր զինքը գնահատելէ։

ցովհաննէս հայկական դիմագիծով, սև յօնքերով և սև աչքերով և սև մազերով, հեզ ու խոնարհ ու վեհանձն բնաւորութեամբ անձ մըն էր որ կատարեալ տէրվիշի մը կեանքը կ'ուներ։ Չէ եղած երբեք կռուասէր, և նիւթապաշտ, այլ առաստաձեռն։ Երբեք չէր խմեր և ընկերներն ալ կ'արգիլէր խմել։ Շատ ընթերցասէր էր։ Նորահաւաներու նկատմամբ վեհանձն էր(1)։ Կ'երգէր Թուրքերէն և երբեմն նաև Հայերէն (Մաղիկ, 1892, էջ 405)։

1888–1889ին Մահճուպի՝ Բազի անուն Կեսարացի Թուրք աշուղի մը հետ Կ. Պոլիս կ'երթայ։ Ան իր կապոյտ աչուխ լայն շալվարով և սև մետաքէ թելերով բանուած կարճ սալթայով և մէջքը կապած թաշապուլուս գօտիով տեսնողը չէր կրնար երեւակայել թէ այդ նահապետական տարազին տակ կար մարդ մը, իրական արուեստագէտ մը, որ առանց ծանօթ ըլլալու եւրոպական երաժշտութեան և ձայնանիշներուն արուեստին, կրցած էր մեծ կարողութիւն և ձիրք ցոյց տալ։ Նշանաւոր ջութակահար (Քեմանի) Թադէոս (1858–1913) որ այնքան մեծ համբաւ և հեղինակութիւն ունէր Թուրք երաժշտութեան մէջ (տես Բիւզանդիոն, 13 Մարտ 1913) իբր մեծ վարպետ մը, հեռուէն լսած ըլլալով համբաւը Մահճուպիի փափաք կը յայտնէ լսել զինքն և իր հիացումը և զարմանքը կը յայտնէ իր տաղանդին համար։

Մահճուպի՝ իր եղբօրը պէս հարստաձեռն, կը չիներ ամէն կարգի նուագածութեան գործիքներ և կրնար գործածել զանոնք, բայց մասնաւորապէս իր նախասիրած գործիքն էր Քեմանչէն որ շատ զգայուն կերպով կը նուագէր։ Իր Քեմանչէն իր ձեռակերտն էր և ունէր չորս տեղ վեց Թել։ Իր երգերէն հետեւեալը կը ներկայացնենք իբր նմոյշ։

Այս վեցտողեայ (Միւէխտէս) սէմային միակն է որ Ա. Պետրոս Մարթեաեան կը յիշէ պակասաւոր.

Ֆէճա տըր պազր տէրիճ յալէզարի պէրճէ կիւլ ըէճկէ
Այա՛ պիւլպիւլ կիպի կիյուպ զրլաթի ճէրուճկի
Թէճի սանմա բոզացսա կէր այադա պիր գազա սէճկի,
.....

ՆԱԳԱՐԱԹ

1. Պու ալէմ տիր կէօզիւճ աչ գաճրիմաճ օլ բայա վէր տէճկի
Նէտէճ լու փաճիճաճ տ'օլսաճ ալբլար բաճր էվրաճկի։

2. Նէ պէճճէբ.....սուպճի պիտարէմ
Ճաճիլէ էպճէմիմ վար տըր ռազիպէ բուլի կիւճբարէմ։

3. Թուբալրմ էօյլէ պիր խոսրովի մէճրի ալիշաճրճ սէճ,
Նէ տիլպէր դամզճի ճէ զէճրի գիպաճսրճ սէճ
Խապէրսար օլմասրճսա մէճ արիճտէճ պօճ ճաս-ճաճսրճ սէճ։

(1) Կ'բսուի թէ վարգավառի մը երբ Ս. Կարապետ ուխտի եկող Սեբաստացի Բէկէնտի անուն Նորահաս պատանի Հայ աշուղի մը հանդիպուկը (մուամմա) հակառակ լուծած ըլլալուն չէ ուզած երեւան հանել, որպէսզի այդ պատանին չվշտանայ։

4. Մահճուպի վէճը այէմէ օլաճ ճամ իլէ մէճուր
Կէլ կէօզէլլէ ճագիրի օլմաեուպ մադրուր
Շէօլէճի խասմըճ կէօզիւճէ զէրմիճէ պիրմուր
Եիճէ սէճ մեռ օլուպ վազքր պէլաեա կէլ օեաճըզ տուր
Գու ալէմիր կէօզիւճ ալ գահրիմաճ օլ բաեա վէր տէճկի.
Նէտէճ լու փաեիւաճ տա օլաճ ալբլար բաճր էվրէճկի:

ԳՈՒԼԷՆՏԷՐ

Էյ միւրդի գապէճ սէռսէրի տաղլարտա կէզէռսիճ.
Կիւլլէր սույու իլէ գիւլճիճի եաղլարտա կէզէռսիճ:
Սեվտա ճէ տիր օլ սօճաւ միճազ ճագլ էյլէմիճ ամմա
Էճլի պիլիր էյ Մահճուպի աղլարտա կէզէռսիճ:

ՏԻՎՈՆ

Պէճիմ էյ բրճլր ճագրմ սէռվի սէճի գօճճա ճէմիմ
Ոաճա մէյլիմ վէրէլի ճէապի սէճա տէռսու դէմիմ
Ուրգէճ խալիճէ տիւէլի մէյլիմ էյ մահիիւմ
Սէր ճիւկիւճ օլսու եիճէ պահրը սէճիքտէ կէմիմ:

Պաճա գէճրլէ տօլու ճամ իչիւրիւր սէճիճ ձիճռաճրը
Վ.իւսալիճ էէռպէքիճ ուու էյլէյէճէք սիճէ սէմիմ
Եէլէրիմ էամու սրճէր սէվտասր իլէ գիլճիեարրճ
Քիւճիւ դուռպէքտէ էտէ եօգ պիր ատմիմ:

Պիր գէմաճ էահրի միւճքէխապ իտէճ էյ Մահճուպու
Տաղրլրպ գալմաեր ազլր ըուռամ կէչտի ձէմիմ:

Ռուս և Թուրք առաջին պատերազմին խմբագրած էր գեղեցիկ մը, որ սպանդ կը վերջանար։

Էյ կէօզիմ գաճ ադյա ֆիմ գաճ ադյամագ էյամը տըր
Տէվրիլիր պու, չէվրիլիր պու չարգրճ ալի իֆրամը տըր:

Մահճուպի մեռած է 1889ին սպիտի հիւանդութեամբ ազքատութեան մէջ (Բիւզանդիոն, *թ*. 775)։

Մահպուպի.— *Դեռատարգի աշուղ, որ աշակերտած է Նասիպիի։ Ուրիշ տեղեկութիւն դժբախտաբար չունինք իր մասին։*

Մէյտանճի.— *Բուն անունով Հաճի Մուեփան Մերտինեանն, քնիկ դեռատարգի հարուստ և ազնուական դասակարգէն, աշակերտած է Նասիպիին։ Ամուսնանալէ յետոյ իր աչքերուն լոյսը կը կորսնցնէ և ինքզինքն կը նուիրէ բանաստեղծութիւններ յօրինելու, որոնք գրի կ'առնէր իր միակ զաւակը։ Մէյտանի կատարած է նաև հայերէն բանաստեղծութեանց թուրքերէնի թարգմանութիւնները, որոնց մէջ նշանաւոր էր ազնուասեղծեալի տառնաւոր թարգմանութիւնը, ինչ որ կը հատատաէ իր հայերէնի ալ հմտութիւնը որ ստացած էր Տ. Մարտիրոս քհ. Նիկողոսեանի աշակերտելով (Մարթաեանի նօթեր)։ Փայլած է 1880-1900ի տասնեակը։*

Իր գործերէն կը ներկայացնեմ ազնուասեղծեալի թարգմանութիւնը, ճաշակ մը տալու համար։

1. Միւնէվվէր ճուր ֆէլամուլլահ եէնիֆէն խալգ էթի ռուէճ
Ընմալէրի ֆի աճրճ սաֆինիճեէ պուլրճաճ պիթէճ
Կէօրիւճմէզ ֆեաճճէի ասաֆիրի վար էյլէթի աճսէճ
Մուրրասրլ էէֆիկէրիճէ հէմ մուազզամր զրսս խէճ
Կէօրիւճիւրէ օլաճ աճասրրի էռպաի միւզէյնէճ
Գէճիֆաէէմ հաճէրի փիւր օլմազրճ խալգ էթի րիւֆիճ.

Ն Ա Գ Ա Ր Ա Տ

Նազլ օլուճմազ օ իւրճիւմի սէյասէ մէճ օլուր լիսաճ
Ֆէյամ իսթիխրաճ էրմէսիճ զրսզրճ ասա հիչ պիր ֆիճաճ:

2. եէֆասթր իչ ազիզլիֆլի հազիզաթ պիր տէվլէթ սէր
Ֆէրէմճեաճ պիր բապիաթամի պիր իլահիյէթ էֆէր
Օլուճուր ֆի ճա խալի խէճ խալֆ էֆիճիֆիր ֆէրիմ տավէր
Իմր էթի ֆի ճուր վար օլսուճ ֆիլլի ժէյի ֆաֆիր սէրվէր.
Ա.ճիճէէ զայէթ միւզէյնէճ իզալի ճուպ հիսճի փէյֆէր.
եէվմի էվվէլ եաճի փազար կիւճիւճէէ վար էթի ժէյլէր:
Նազլ օլուճմազ.....

3. Տէրուճիճ մուալլիմաճէ զրլրպ իզաճր իլրիմաս.
Ֆէնմ իսէլիմ կէլիր սրրր ժէվզէլաէէ հէմ պի զրյաս:
Ջէճի իճաաճ զէճի ֆէրէմ չիւճ կէօրիւճմէզ ճուրի էաաս.
Բաւճր փաֆլէրէ հաժքաաճրճ իլ ֆիւճիւճէէ օլաճ ժիճաս
Գիզի բէճվիր իչիւճ լուբժի հազլէ չավեր օյաուզ իճաաս
Մուզաաէէս ժէօլլէսի զրյմէրիճ րէժ էթի պէզաէճ խաս:

[Ն Ա Գ Ա Ր Ա Թ

Կէլինիզ էյ մէլէֆլէրլէ պէրապէր բախլիսի հիւզէճ
Գրլրճրզ սէճա. ու համֆ ֆիմ զրյամ [իսինճէ միւսբահսէճ:

4. Իճաաճրճ բէճիզիւլ էթի մէճապպէրլէ հապիպի րէս.
Եէլասրմրզ իչիւճ ճիսմի ֆիւխաւլ էթի փիր մուզաաէէս.
Ալճի բէճլէ չավիփիայէ չրզրպ բէմմիլ էթի ճէժէս.
Մէվբէճ Գապրէ վազ զրլրճեր միւճֆիրլէր ախզ էթի հէվէս
Ղաւվէի իլահիյէթլէ պաս կիւճ զրյամ էթի աէսրրէս.
Մէլէֆլէրաէճ վազ զրլրճեր հիամլէ միամիճլէրաէ եազրէս.

Ն Ա Գ Ա Ր Ա Թ

Կէլինիզ էյ մէլէֆլէրլէ.....:

5. Նիամյաճ «րր եազ վէ պահար կէբիրէճ գռլլարա սէֆիս.
Մէսէրրէբ պախեր հայաթ իւզրէ լաէէֆ միւէպպէսէճ իւմիս.
Օլ ճէպէլի Գալիլեաէէ. զիյաաար փիւր ճուրի զաիս.
Օճ պիր ճէժէր ճակիրաաճէ հէմ ճէլալի էֆպէր մէզիս
Գրլրպ րէվա պիզլէրիաէ աճլէրլէ փաֆիզի միւրիս.
Ձէմալի ճուրի փաֆինի կէօրմէլէ ասճ կիւճաէ ճավիս.

Ն Ա Գ Ա Ր Ա Թ

Կէլինիզ էյ մէլէֆլէրլէ.....:

6. Եէզէք օյուճուզ Սիօճուճ էվյաձյարբ ռուէէճ զէմաճ
Նուռուճ կէյիճիճէ միւժէ վէրիճիզ եա սալիճ ճաճաճ
Կիւվէյիճ սէճիճ գրյամյէ ֆիմիէ մաճվ էթի ճէմաճ
Միւզաճճէրէճ կէյիպ սէճի թաճյաճցրռաճամ ճիւմաճ
Իսթիգպալիճէ գիյճէքյէ չրզ ճէվ գաիսէ պարէխաճ
Գրյ քէրէճճում գրյամ իսէճէ քէզիիճ օյուճսուճ **Մէյտաճ**:

Ն Ա Գ Ա Ր Ա Թ

Կէյիճիզ էյ մէյէֆլէրյի.....:

Մէվզաճի.— *Կեսարացի. իսկական անունով Գեորգ (Աբրահամ Այվազեան, Ծաղիկ, 1892, էջ 377) երգած է տաճկերէն (նոյն, էջ 404), իր մասին ուրիշ տեղեկութիւն մը չկրցայ ունենալ։*

Միճճէքի.— *Բնիկ Կեսարացի և իսկական անունով Կարապետ Գասապեան, որդին էր Աշուղ Իզանիի։ Մեռած է 1912ին։ Արհեստով ոսկերիչ, երգած է թուրքերէն՝ աշխատելով հանդերձ իր արհեստին (Ծաղիկ, 1892, էջ 424)։ Իր հօրը աշակերտն էր։*

ՄԻՆՆԻՔԻ

Ցակոբ ֆն. Կեսարացի.— *Եղբօրորդին և աշակերտը Կեսարացի Դրիգոր պատրիարքին և անոր պէս գրոց աշակերտ (տես իր կեանք. էջ 1088 – 1091)։ Ապրած է ժէ. դարուն առաջին կիսուն և ունի գանձեր և տաղեր հայերէն, որոնք անշուշտ ժողովուրդին կողմէ երգուելու յատուկ չէին։*

Նասիպի.— *Ծագումով Եօզկաթցի, որ Կեսարիա հաստատուած է և հոն տուն տեղ կազմած 1870ական թուականներուն։ Իր Կեսարիա գալուն պատճառը եղած է կ'ըսուի իր մէկ գրած տէտտանը 36-39 տուն, Գապերզու անխախտականութենան հռչակման առթիւ։ Գ. Գեորգ Մարթաեան կը յիշէ անոր սա քանի մը տողերը.*

Լաքին կաթոլիկկինին պաէռուհպացը
Շայ օյռու Թիւրքիայա էօճիրէքռուշացը
Տոզուզռուճճի Գիռս պու տըր իւճվաճը
Քէսմէ գուլլարճեաճ հիմմէքի փաւիա:

Էճկիւրիւ լաքինի քալիպ տիր էէյէր
Ձէճճէքէէճ եէր ալմազ ֆիսիպտիր տէյէր
Գու գաեար առաայա սանիպ տիր տէյէր
Հէյպէքտէ գազաճըր սէրվէքի փաւիա:

Էրմէճինէ օզումաղը կէչէճ կիւճ
Ֆիլիսաեա եասսազ եքմիշ օ մէվզուճ
Ղարազը միլլէքի էրմէճնի իչիւճ
Գիզաեռս աթլազի հասէեի փաւիա:

Կէլմէմիշ պու էէֆիլ տիւճեայա ճէպի
Թուհաճ այբվէրիշ չրզաուա տիպի
Կէօեա պապասրճեաճ միրասըր կիպի
Սաբմազմը սաբարեա ճէճճէքի փաւիա:

Պօյուճ գրսաա իսէ պէօ աւբրճ էէքէր
Թահվիլի ուճուքմա կէօքիւր պէռապէր
Պիր բարյա ալմազաճ էվլաթր մէկէր
Քէճիճէ միւլ էքմիճ ահէրքի փափա

Նահիպի այս Տեսաճը տպագրել տալով հասը 10 փր.ի ծախել կու տայ։ Ախկա պատճառ կ'ըլլայ որ անմիջապէս ձերբակալուի և բանտարկուի։ Սակայն Նահիպի քանի մը ամիս յետոյ բանտէն Սուլթան Ազիզի ձօնուած սէմայի մը կը գրէ և կը յաջողի պալատ հասցնել։ Սուլթանը օտար ճնշումի վրայ բանտարկուած այս աշուղը բանտէն արձակել կու տայ և գաղտնի զայն կեռարիա կը դրկէ հոն բնակելու համար՝ աչքէ հեռու։ Նահիպի, վերջին ծայր ազատամիտ, չէ կրցած հանդուրժել կեռարիոյ Թուրքերուն մոլեռանդութեան և 8–10 տարի հոն բնակելէ յետոյ էվվեռա (հրաժեշտ) վերնագրով հետեւեալ տիվանը գրած է և մեկնած կեռարիայէն։

Է Լ Վ Է Տ Ա

Թրքլ իրէճ սթսթ պէճի ճէլէկ զուլմու տիարը զուրպէթ
Թէրճի մասէր բէրճի տասէր բէրճի ճեաճրմ էլվէեա

Պիր զրզրլճրմ ճրճկրսր տիւեսիւ վիճուսիմ ըէճրիճէ
Բէս ճէլազէբ ճէսթի ամաճրմ էլվէեա։

Ազմր ռահրմ տբր պու կիւճ պաճա ըիմտէճ կէռու օլմազ ար
Քիմ բէալլիւզաթ ճիմ մուճիպիմ տիր եարաճրմ էլվէեա։

Կէլ կէօգիւճ բուս էլլէլէյիմ սարմաճ տօյաճ պախս ճէ տիր
Քիմ պիլիր ըիմտէճ կէռու կէօրմէճ ճէճաճրմ էլվաեա։

Է՛յ Նասիպի տէռիմէճ»իճ եար իչիւճ էՀզաճ էլլէ կէչ
Հասրէթի պէճէսթիլէմ բէրճի վաթաճրմ էլվաեա։

Իր հետաքրքրական յետոյ իրմէ ոչ մէկ տեղեկութիւն առնուած է։ Իր Արմենակ անուն մէկ հասիկ 17–18 տարեկան զաւակը 1–2 տարի զայն ի զուր փնտռած է ամէն կողմ թափառելով, սակայն չէ կրցած գտնել անոր հետքը։

Նահիպիի համար կ'ըսուի թէ երիտասարդութեան մէջ արթնցուցած է բանաստեղծութեան հաճակը, սարքելով դասախօսութիւններ իր շուրջը բոլորուող երիտասարդներուն։

Իր աշակերտներն են Կէսայի, Միճճէթի, Շատի, Ձէյխուճի, Մահպուպի, Նոզաճճի, Հաճըզի, Մէտանի, Նասիհի և Ձէսիճի, որոնցմէ մանաւանդ վերջին երեքը խիստ նշանաւոր էին։

Նասիհի.— *Իր բուն անունով Հաճի Նազարէթ Պօհչալեան, ծնած է 1845ին Կեռարիա։ Իր հայրը պօհչալը Բարսեղ և մայրը՝ Մինանա Բրբոնց զաւակը կը դնեն Աբրահամ Դալֆայի տունի դպրոցը, ուր գրել-կարդալ սորված ատեն փոքրիկ Նազարէթ հարեւնիքներու և հաւատքայիներու միջոցին, ժամանակակից աշուղներու տպերգութիւնէն ազդուած, բնական համամիտութիւններ ցոյց կու տայ յանգաւոր տաղեր յօրինելու և իր քրիստոնեական մշտատու։ Դալֆա Աբրահամ, մանուկ ընկերներու ցուցմունքին վրայ ուշադիր կը հետեւի Նազարէթի նախաքայլերուն և զայն կը քաջալերէ։ 10 տարեկանին իր բանաստեղծութիւնները չրջան կ'ընեն դպրոցին չրջանակէն դուրս և*

ժողովուրդը կը փութայ լսել և քաջալերել փոքրիկ բանաստեղծը։

Հօրը երկարատև հիւանդութեան պատճառով չքաւոր վիճակի մէջ ինկած և իրենց հայրը կորուսած 7 քոյր-եղբայրներու ապրուստի հոգը 12 տարեկանին իր ուսերուն վրայ կը ծանրանայ, և կ'ստիպուի մասգործութիւն ընելու, սակայն չի դադրիր մշակելէ նաև աշուղութիւնը, որուն վարպետը կը հրաչակուի զարմանալի միջադէպով մը։ Ըստ ընկալեալ աւանդութեան նոր հասած միւթէսարրիֆի մը հացկերոյթի կը տրուէր Կեսարիոյ մեծատուններէն Գասարճեաններուն տունը, հայ և թուրք էչրաֆին ներկայութեան։ Հոն էին նաև Կեսարիոյ գլխաւոր աշուղները, ինչպէս նաև պատանի Նազարէթ Գոհէյլեան։

ԱՇՈՒՂ ՆԱԶԱՐԻ
(Նազարէթ Բ. Գոհէյլեան)

Ըստ Միրաք Սամուէլի տպագիր տաղերգուն, յանկարծ այնպիսի յանկուցիչ ձայնով եւ գրաւիչ բանաստեղծութեամբ պարագային յարմար «զազէլ» մը կը կարդայ, հասուն ու պատրաստուած տաղերգուի մը պէս, որ ամէնուն զարմանք ու հիացում կ'ազդէ։

Ուրիշ աղբիւրի մը համաձայն անիկա գիրէ տարիքով եւ իրավունքութեամբ անհամեմատ մեծ ատուղեռու հետ կը չափուի բէէյլէմճեով եւ յանպատրաստից ոտանաւոր շիրճերով՝ զովասացմունք հիւսելով՝ միւթէսարրիֆին եւ ներկաներուն իր դիւթիչ ձայնով, ապշեցնելով ներկաները իր տարիքին անհամապատասխան կարողութեամբը։

Հոն միւթէսարրիֆը Համիտ պէյ տաղերգակ Հայուն զաւակը կը մականուանէ Նաւիրի (անգիւս կամ անզուգական)։ 14 տարեկանին Կեսարացի հարուստ Դնանճեան Մ. Յրտիչ ապայի հետ Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ ուր Ս. տեղերու վրայ զանազան բանաստեղծութիւններ կը յօրինէ։ Ցետոյ կ'երթայ Ս. Գոլիա իր եղբօրը ցակօբ Գոհէյլեանի հրաւէրով և պատրաստ հագուստեղինաց գործին կը ձեռնարկէ։ Գործի պահերէն գուրս, Նաւիրի միշտ կ'երգէ և կը հեղինակէ բանաստեղծութիւններ։ Նոյնպէս Ս. Գոլիա վայելուչ իաներ բնահիւսով, մասնաւորապէս հեղինակաւոր աշուղներէ յատկապէս Գարակեօզէն կը սորվի, ինչպէս կը հասկցուի իր գործածած ասութիւններէն և բառերէն։ Այսպէս ինքնազարգացումով, կարդալով հայատառ թուրքերէն չիխրներ, առանց գիտնալու թրքական էչէֆ-պատն կը մխրճէ իր ուղեղին մէջ, արաբ և պարսիկ ճոխ բառամթերք, իր չիխրներուն մէջ գործածելու համար։ Նաւիրի այսպէս առեւտուրին հետ կը մշակէ աշուղութիւնը. զմայլանք կ'ազդէ բոլոր ունկնդիրներուն, մանաւանդ երաժշտասէր թուրք մեծամեծներուն, որոնք հանդարտ չեն ձգեր և միշտ լսել կ'ուզեն զինքը։ Տարիներ յետոյ 30 տարեկանին Նաւիր-

քի պահ մը կեսարիա կու գայ և կ'ամուսնանայ Մուրատ աղա Պատանեանի աղջկան Մարիցայի հետ և կը գառնայ իր գործին։ Ժամանակ մը յետոյ կու գայ կը հաստատուի կեսարիա և կ'զբաղի վաճառականո–գործակութեամբ։

Մեռած է 1904ին։ (Ըստ Սիրաք Սամուէլի 1902ին)։ Ժամանակակից ծերուններ կը պատմեն թէ Նատիրի իր շատ գեղեցիկ և գրաւիչ ձայնին և պատրաստաբանութեան ձիրքերուն միացուցած էր, լուրջ, պարկեշտ և քաղցրաբարոյ մարդու մը բնաւորութիւնը։ Անիկա թէև մեյսաճ ըաւարասը, սակայն միայն իր հաճոյքին համար և շատ մեծ ջրջանակներու մէջ կ'երգէր իր տաղասացութիւնը, և աչուղութիւնը ապրուստի միջոց չէր ըրած։ Նատիրի յարգուած անձ մըն էր։

Իր չիխրնները աւելի խրատական և բարոյախօսական էին։ Ասոնք ամփոփուած են իր ձեռամբ տետրակի մը մէջ ուրկէ քաղուած են հետեւեալ հինգ կտորները՝ տիվան, գօշմա և տեստան։

ՏԻՎԱՆ «ՆԱՏԻՐ»ԻՆ

Սաքըյա հիչ տուրմա սուն քատէհլէր սիլէ սիլէ,
Նուշ գըլըպ մէսթ օլայըմ պէն սիրէչքիմ սիլէ սիլէ.

Տէմ խանէ տէմ խանէ սաքրան կէզտիկիմիթան էթմէյինիզ,
Տէրտէ աշք տիւշիւրտիւ պէնի պու բահէ պիլէ պիլէ,

Պիր զամզէմի ճէլլատ պէնի նամէքի միւժկեան իլէ
Ձիկէր հոն էյլէտի պաղրըմ տարպ խոուպ տիլէ տիլէ.

Պի մէճալ հալիմ բէրիշան էյլէտի տէրտուպէլա,
Բէյտըրբէյ սէվտալար բէնճի՝ պաշըմա կէլէ կէլէ,

Հալէա ֆէթհ օլմազ չէյտա տիլ Նէտիր էֆքեարի պիլմէմ,
Նէ եօճուտու նէ եօրուլտու սէրսէրի եէլէ եէլի։

Շու հալի բէրիշանըմա (Նատիր) քէնտիմի կէօրմէք իչիւն,
Այինէ՛ի տէվրանա պաքտըմ պայըլտըմ կիւլէ կիւլէ.

ՏԻՎԱՆ ՆԱՏԻՐ

Տիլտէ նիհան բաղըմ ըզհար էթմէտիմ էթմէմ եէնի
Նամէրտէ ահվալիմ խոպար խթմէտիմ խթմէմ եինէ.

Քիմսէնին հիւանիւ հալինէ նապէճա հասէթ խոխ
Զէչմի չըպէթ իլէ նազար էթմէտիմ էթմէմ եինէ.

Տէրտի մէֆթէթ էմն օլմայան քամուտէհրին վարընա
Քըլ քատար, մէյլ ու խթիպար խթմէտիմ խթմէմ եինէ.

Քիմէ պագի թէրքի հայաթ՝ վէֆաթը տիւշմէն իչիւն,
Պէն խուրտէմ օլուպ իֆթիխար խթմէտիմ խթմէմ եինէ

Կէօզ եումուպ աչմազտա կէլիպ կէչէն ֆանի էօմր իչուն՝
Քէնտիմի չարխա մինէթտար խթմէտիմ խթմէմ եինէ.

Սուտու զիյան մասիւ վատէ՝ նի քի եափտըմ պէն պանա
Էօմրիւմտէն զայրուչա զարար խթմէտիմ խթմէմ եինէ,

Պիր քանա՝աթ էհլիյիմ քիմ հագգտան էօզկէ քիմսէտէն
Ապուտանէմի ինթիզար խթմէտիմ խթմէմ եինէ.

Բէնտի կէվհէր կիւֆթէլէրին՝ կիւչ իտէն էթաին Նասիր
Եէք նէֆէս պիհուտէ կիւֆթար խթմէտիմ խթմէմ եինէ։

ԳՕՇՄԱ ՆԱՏԻՐ

Քիպրի քէնի պրաք է՛յ չուխ միզանէ,
Չէ՛ք քէնաինի ֆէհմ է՛թ նէ՛ տիր այարըն,
Գին պիլիրսէն պիր տէ տանըշ իրֆանէ
Բիֆաթ պուլսուն ճէվհէր աման կիւֆթարըն։

Ապ իլէ պէրապէր օլ քի տիւնեատէ
Սուզան սէնատէն խէֆ էյլէսին զիյատէ.
Սուսուզ էպի աման թէհի հավատէ.
Տօլաշմա փէչինատէ հէր բիւզկեարըն.

Իլթիֆաթ էյլէ քիմ խաք քարտաշընա
Ֆուրսանէթ պուլուպ սիմ քաթմատըն աշընա,
Տըքքաթ քըլ բահինէ՝ պատմա պաշընա,
Քէնտի օթագընատա եաթան չահմարըն։

Ալէմ բէնտինի կիւշ էյլէ Նատիր
Քալպի պիչարէյի հօշ էյլէ Նատիր,
Տէրթինատէն կէլէնի ճիւշ էյլէ Նատիր,
Ֆաքիրէ սատաքա վէր՝ տէմէ եարըն։

ԳՕՇՄԱ «ՆԱՏԻՐ»

Հազիգաթ պապընըն ասիթանընատա
Ապատը ատիզ տէր պան սապըքըյըմ պէն
Գու պաղը ալէմին կիւլիւս թանընատա
Շաքըեան պիւլպիւլէր նաթընքըյըմ պէն։

Զահիրատէ, պաթընատա նէ քի վար ճէման
Ձէվհէր իլէ մէմլու քուրէյի ճիհան
Նէ լազըմ տըր պանա հուրիյէ ղըլման
Գիր ճէմալուլլահըն աչընքըյըմ պէն։

Գու տարը ֆէնայէ մատէրատէն չըպլաք
Խուբեան կէլտիմ, խուբեան կիտէրիմ էլ հաքք
Բուհիմ նէֆէսուլլահ թէրիմ զաթը խաք
Զարի ատասըրըն պալչընքըյըմ պէն։

Նատիր իքի չէշմիմ շատ մուրատ նէհրի
Ապ իլէ պէրապէր տօլաշըրմ տէհրի,
Թէմաշէ էյլէտիմ չարպագի մէհրի
Նաքան նուրի զաթըն եանընքըյըմ պէն։

1895 Նոյ. 18 ճումա՛ա էրթէսի կիւնիւ սա՛աթ 8 ռաստկէլէրինեաէ ռումի Գայաեէրիաէ զուհուրիաէնց ըստրիտին փէՀ մուխթասար վասըֆը գիիրաէ պէյաց.

ԽՈՒՆՐԻՋ ՀԻՄ ՃԻՑԻՐՈՒՈՒՋ ՏԻՄԹԱՆ «ՆԱՏԻՐ»

Թարիխ պին սէքիզնիւզ տօքսան պէշինատէ
Հէրքէս մէշղուլ իքէն քէնտի իշինատէ
Բուամի Գայսէր Արճիյասըն փէշինատէ
Նոյեմբեր օն սէքիզ չըքտը իհթիլալ։

Թամամ սա՛աթ սէքիզ չուրիշին իլքի,
Գաշլատը ֆի եաման իլլահ չէիյլէքի
Քօփտու պիր քըյամէթ հէման պիր իքի
Սանիյէ զարֆընատա թէրս տէօնտու իքպալ։

Գալթա, պուչաք, քամա, նահաք հէմ սաթըր
Քազմա, օրաք տուրմա վուր կեռավուր եաթըր,
Քիմ օլուրսա օլսուն լազվ օլտու հաթըր
Խաթէր թիւհար օլսուն խաթէրսէ համմալ։

Կէնճ, խոթիյար տէմէն աէրիան վուրուն
Հիչ աման վէրմէյին նէվհիվան վուրուն,
Եաղմայա պաքմայըն սատէ ճան վուրուն
Էր կէճ մալ պիզիմ չաղըրսըր թէլլալ։

Զարչու տէրուներին տէ թէլէֆ օլան ճան,
Մ քատարը նա մալիւմ լաքին խուն ֆիչան
Քէսիլմէն քէլլէտէն բիւր ֆիչան ալ քան,
Քանաբըտսը զէմինի էթտի մալ ումալ։

Օլտէմ տիւշ չէշմիմէ քարէ պաղլատը
Զալըմ ֆէլէք էճէլ աէյֆին պաղլատը.
Ապը բէվան սատա ալ քան չաղլատը.
Եէթիչիպ սաֆալար տօլտուրտուն ղըրպալ։

Գէտէթէն քուրպինատ բամպուքճի խանի,
Տէրուներնատ պուլունան մէվճուտ ճանի
Բիր նէվհիվան պիւթիւն սապի սիւպհանի.
Տօղրատըլար այնի բրատա միւնվալ։

Զարխատնատան պէրու էվլէրին եօլու
Ինատան նաչը իլէ խըճախինճ տօլու
Քիմինին պաչը եօք քիմինին քօլու
Փարէ փարէ վիճուտու նամալիւմ էշղալ։

Զալըմ ճան եաղմասը պու ալըշ վէրիչ
Հըզլը պիր բանայիր քանլու բէվայիչ
Զար սա՛աթ իմթիհատ քրլտը պու բէվիչ
Բուզի քըյամէթի էթտիրտի խալալ։

Ահ սուսուզ՝ ուչգուսուզ տիլտէ իսկինճէ
Իչքի ու հիրաս նիհայէթսիզ նէթիճէ
Գէօլլէ մուհլիք հալտէ իւչ կիւն իւչ կիճէ
Գնաստիբ պիր կիրատապտէ քալտըմ տիլի չալ։

Համիլէ գարըներն աննա բահմինի
Եարըպ չըգարտըլար քէօրփէ լահմինի
Կէօրէն ագըլ պաչըներատան ֆիքրու ֆէհմինի
Գայպ էթտի քէնտինի տիվանէ աէյհալ։

Նիչէ պագիրէ գըզ նիչէ կէնճ թազէ
Կէլինն կէօթիւրտիւլէր ֆէյլի էմրազէ
Ըրզ նամուսատա գատտ էյլէյէն քէֆազէ
Յանանայըն միւալիմանն պիր թագըմ ապտալ։

Նէյ սատա սիւրախան բիւր տադի սիւզան
Գաղրը եանըք նատիր տու չէշմի կիրեան
Քա հիկեր քանըներատան խամէի զէպան
Եազըպ պիր տատիթատան էյլէտի իքմալ։

Այս վերջին տեստանը գրուած էր 1895 Նոյեմ. 18ի չարդին առթիւ և կը բաղկանար 70 քառեակներէ, որոնցմէ միայն 13ը իրը նմոյշ տալ բաւական համարուեցաւ,

Նոգաացի.— Աշակերտ Նասիպիի։ Կեսարացի աշուղ որուն բուն անունը, ինչպէս նաև կեանքը և գործերը անծանօթ կը մնան։

Շաեի.— Կեսարացի երկրորդական աշուղ մը, աշակերտ Նասիպիի։ Նոյնպէս իր վրայ տեղեկութիւն կը պակսի։

Ջամուրեան Հաճի Փերոսնէ (Տիկ.).— Դուստր Ալպոյաճեան Գօդոսի և կինը՝ Հաճի Գրիգոր Ջամուրեանի և այս տողերը գրողին հօրաքոյրը։ Գալեմ ըուտրասը մը։ Հազիւ թէ մանկութեան նախակրթութիւն մը ստացած, բնածին ձիրքով մը գիրի առած է բանաստեղծութիւնները, մասնաւորապէս իր վիշտերը սրտայայտելու համար։ Իր գրածներէն, որոնք մեծ մասամբ կորսուած են, հետեւեալ փոքրիկ նմոյշը կը ներկայացնենք։ Հաւանօրէն իրեն պէս ուրիշ կիներ ալ երգած են իրենց վիշտերը կամ իրենց ուրախութիւնները, սակայն կորսուած են անյայտութեան մէջ։ Հաճի Փերոսնէ Ջամուրեան մեռած է Դահիրէ 1926 Յունուար 18ին 82 տարեկան, իր զաւկէն, Գ. Գօդոս Ջամուրեանէ գոհայ հետեւեալը որ իրր նմոյշ կը ներկայացնեմ.

1. Եիւրէյիմ դամմ իյէ տօյտու
Սիճճիմ բեամիլլիղի պուլտու,
Ույճ կիտէլի օճ երլ օյտու
Օղլում գայրը սիլաճ կէլտի։

2. Մէքթուպիճի թէզ կէօճտէրմէճ
Էվլատ արզուսուճը պիլմէճ,
Էօլմէմ իճտայլան կէօրմէտէճ
Օղլում գայրը սիլաճ կէլտի։

3. Հիչ պիր Իիմսէ բեառաճ տօյմազ
Տիւճեաճրճ գուլպր բուրուլմազ,
Բէտէր, մատէր, ուճուտուլմազ
Օղլում գայրը սիլաճ կէլտի։

4. Հէր վագրր էվ պաղա գօճմազ
Կէօզիւմ ադլամազտաճ տուրմազ,
Կէլ տէմէյէ ադզրմ վարմազ
Օղլում գայրը սիլաճ կէլտի։

5. Էվլատ արզուսր ճօճտուրտուր
Շահր եիւրէդի այտուրտուր,
Ալլահ հաստէք գավուճտուրտուր
Օղլում դայրը սադրմ ճօգտուր։

Սէյեարի.— *Մուննճուսունցի Հայ աշուղ մը որուն բուն անունն էր Խաչիկ Արսլանեան։ Իր գրածները մեծ մասամբ երգիծական էին։ Ինքն հայրն է երեք պատուական զաւակներու, Հարտարապետ Իսրայէլ Արսլանի, բժիշկ Տոք. Յովհաննէս Արսլանի և ատաճեաքոյժ Տոք. Արշակ Արսլանի։ Գրած է Թրքերէն։ 1892ին տակաւին ողջ էր։ Ասկա եղբօրը Թոռն էր երբեմնի կեսարիոյ առաջնորդ Ստեփան եպ. Օֆլազանի։*

Սէյրանճի.— *Էվէրէկցի մը, որուն իսկական անունը յայտնի չէ։ Երգած է Թուրքերէն (Մադիկ, 1892, էջ 424)։*

Սէյրի պապա, *որուն իսկական անունը և կեանքը ինծի անծանօթ են։ Նարհիմ (Մադիկ, 1891, թ. 42) կ'ըսէ թէ անկէ հատուկտորներ ուներ ինքն իր քովը, սակայն կ'երեւի թէ զանոնք հրատարակութեան չէ տուած կամ ես չպատահեցայ։*

Սէճայի.— *Իսկական անունով Յակոբ Տապաղեան, իր կեանքին վրայ դժբախտաբար տեղեկութիւն չունիմ։ Ինքն ալ 1895 Նոյեմ. 18ի Ջարգին վրայ չարագրած է տեսիլ մը որ կը ներկայացնեմ.*

1. Էվէլ վէրտ էէլիմ ֆիացի սիւպհացի
Քէճիսի կէօճէտէի, բիւճացը սէյր էր
Պիր գայ բաճէ պարպար չրգոր մէյտացէ,
Մայթր եէր եիւգիւճէ սիւգացը սէյր էր։

2. Ավճարեաց Պասմացը ճապրիֆասրճեա
Օճ տէօրթ ճաճ էէսիյէի իպրիեասրճեա,
Քիմիսի էօյիւ ֆիմի ճաճ չապասրճեա,
Փայ էեիպ, ռուպասրճը սօյացը սէյր էր։

3. Իճիբեիմ ճամամա եէօրիւյիւճ օյեու,
Պէճ օճ բաճէ կիրիպ իւչ բաճէ վուռեու,
Քիմիճի եարէլէյիպ ֆիւփէսիճ սօյեու,
Ըրգ այագ այբրճեա իւրեացը սէյր էր։

4. Բուզ ու ճէպ ճէմ ու գամէր տուլուճեու,
Էօլլէ սաճեբմ Գայսէրի իսեաճ օլուճեու,
Տիլէր կր՛ճրեայբպ սայլար եօլուճեու,
Ասիւմաճա չրգաճ քիղացը սէյր էր։

5. Քիմիսի պայ ու կէեայը սէյէր,
Էրմէճի ճաճրճեաճ, սէրիճեէճ կէյէր,
Քիմի տիւֆիաճրճեա զիճք եէր կազ իչէր,
Իւչ կիւճեէճ սօճկրա չրգաճը սէյր էր։

6. Գու ածէբեէճ գուլբուրմաճրճ եօլու եօֆ,
Էրմէճի օրբաեա փուլու չուլու եօֆ,
Քիմիճիճ գածասը, էլի գօլու եօֆ,
Շիմեի արապայա տօլաճը սէյր էր։

7. Ջարէ պուլուճմազ տէրմաճսրգ տէրտէ,
Երբրլար էրմէճի վար իսէ ճէրտէ,
Ջօղուճրճ եարասը կէօրիւյիւ սէրտէ,
Ձէե կիպի ճրուֆրլաճ իճնաճը սէյր էր։

8. Հէրէս եիւզիւճիւ Փամպրխաճրճա տէօճիւ
Օլ զէմաճ օլ զէմաճ գուլլաճար ազգրյա ճէճի
Գափույու աչարրպ իչէրի կիրտի
Օրաստա ճէսիլէճ եիւզ ճաճը սէյր էր:

9. Գէտէսրէճ պէճճիսի ճաճի Շապաճ ադա,
Վէգիր խաճրճը էբտի չօճ մուհաճճազա,
Էլլիկի մէբճ օլսուճ իճի ճիճաճա,
Գէօլլէսի մէրտ ու ֆմէրտաճը սէյր էր:

10. Ճամրզ Իմամ զատէ Մէհէմմէբ էճէճսիլէր
Տիւճեատա ճօֆտրր միսլի մէսէճսի
Ձօճ ճաճ գուլբարտր զարտաբր էճճսի,
Գէօլլէսի ատլր զատէյի սէյր էր:

11. Գու տիւճեա հիչ ֆիմսէյէ պազի գալմազ,
Ան վէ սէճճիլ գալբր հէր հիլէպազ,
Հարճ լուդէբ էճսիլբմէ տօզրու օզու եազ,
Մէֆֆայի տիլէճսէճ տէօբաճը սէյր էր:

Տէվրաճի.— *Մահուկ՝ էրզրումցի, երգած է թուրքերէն. և մեծ համակրանք վայելած է։ Իր կեանքին վերջերը ապրած է Կեսարիա, ուր մեռած է 1885ին* (Ծադիկ, 1892, էջ 404)։

Ֆազիրի.— *Կեսարացի և բուն անունով Հաճի Ցակոբ Հալաճ-օղլու։ երգած է թուրքերէն և մեծ հռչակ ունեցած է իր արհեստակիցներուն մէջ* (Ծադիկ, 1892, էջ 405)։

Ֆէհմի.— *Բուն անունով Աբրահամ Զամուրեան, որդի Զամուրեան ծանօթ ընտանիքէն եօթը [եղբայրներուն անդրանիկին՝ Մակարոս Զամուրեանի, իր գրածները՝ թուրքերէն մեծ համբաւ ունեցած են և շատ գնահատուած։ Իր գրածներէն կը ցաւիմ որ չկրցայ նմոյշներ տալ հակառակ անոր որ կ'ըսուի թէ իր տեւտրակը կը գտնուի Գահիրէ։*

Առանցմէ զատ կան բազմաթիւ ուրիշ աշուղներ որոնց ո՛չ անունը և ո՛չ գործերը մեզի հասած են, կան ալ ուրիշներ որոնց երգերը ժողովուրդին բերնին մէջ չրչան կ'ընէին, և սակայն իրենց հեղինակները անծանօթ կը մնային։

Այս անծանօթ հեղինակներէն մէկուն գործն էր տէստան մը որ 100 քառեակէ կը բազկանար։ Անկէ կուտանք 15 քառեակներ որոնք մեզի տրամադրած է Գ. Բարսեղ Դաւիթեան։

1. *Խաբէթ աչքընտա սատըգ պիր միլլէթ,*
Ըստգընա մուգապիլ կէօրմէտի նիյմէթ.
Շու հիւէթ իլէ ագտ օլունտու պիր Շիրքէթ,
Միւտէպպիր զէվաթտա գալտը սըրնիհան։

2. *Շիրքէթ լօնտրատա չիւպէ չօք եէրտէ,*
Վազ օլտու գանունլար հէփպիր մէէլտէ
Մախֆի մուխապէրէ հէր մէրքէզ իլէ
Մուխթէլիֆ հիւնէրլէր իլէ կէլիր անպէ ան։

3. Մելատի պին սէքիզեխէզ տօքսաձիւչէնտէ
Մահը Դեկտեմբերին եւկիրմի պէչինտէ
Թիւրքիաները եէթմիշ սէքիզ չէհրինտէ
Այնի իպարէտէ կէօրիւնտիւ իլան։

4. Նէվինճաթ սիլահ իլէ միւսէլլահ զաթլար,
Հէզարան ֆիշինքլէր քէօհայլան աթլար,
Կիւրճիւ քիովէթինի կէօրէն զապիթլէր
Օլուրտու սէրապա վիճուտի լէրզան։

5. Զօք իկիտլիք էթտի պու գահրէմանլար
Մէօքէնի օլտու տէրելէր տաղլար,
Հէր ձանա տօղուրմազ պէօյլէտի ճանլար,
Զէլլօ նամըյլա փօսթայա տիւշմանն։

6. Զիլէ, Ամասիա, Գաստամոն, Թոգաթ,
Սիվազ միւլիւքաթը վէ հէմտէ Եօզկաթ,
Էրմէնի իլէ տօլտու մահպուսլէր գաթ գաթ,
Մահզա էնկիւրիւտէ գուրուլտու տիվան։

7. Սէն սէր գօմիթաձըն սէնտէ ազասը,
Սէն հէմէվքեարսըն սէն աչգըյասը,
Ֆիլան տա քեաթխա իմիչ պուլտուն պէլասը,
Տէյիպ չէքէր իչարէթի կարտխեան։

8. Իմթիլալ Մէրքէզի գանլը էնգարէ
Գէչ Նէֆէր գահրէմանն չէքիլտի տաբէ,
Գիւթիւն միլլէթ եէքտէն եանտար պու նարէ,
Էրվահը հէննէթտէ տուիթտուն աչիյան։

9. Գինաէքիզեխէզ տօքսանպէչ ձիւմաա՛ էրթէսի
Մահը Նոյեմբերին թաա՛ օնաէքիզի,
Էրմէնիլէր գաֆիլ թաամամ կիտէսի,
Տէյիպ հիւհիւմ էթտիլէր գար էթրաֆտաան։

10. Եաղմայա պագմասըն Մէհմէտին սէվէն,
Ղազի, ճէննէթլիքտիր պիր կ՚ամավուր քէսէն,
Թէլլալ կիպի Նէտտա էտիպ սէյիրտէն,
Վուրտուղտուն էօլտիւրտիւ, գատը, գրզ, սիւպեան։

11. Իւչ կիւն տէվամ էթտի տէհշէթլի հիւհիւմ,
Գիմիսի չըպլազըմ տէր, քիմիսի ատըմ,
Ահէպա քէչի իթմիչմի պիր իլմի նիւհիւմ,
Կէօզլէր գան ադլայօր տիտէլէր կիրեան։

12. Գօյուն կիպի պօղազլանմըչ անէսի,
Զօճուք ադլայարաք էմէր մէմէսին,
Ջայիմ գատտար, ատիլ հաքքտան պուլասըն,
Գուռնու կէօրէն եիւրէք օլմազմը պիւրեան։

13. Հէր եէրտէ էրմէնիներն գիւքիւլտիւ պէլի
Գիմիսի քալէպէնտ քիմիսի մէնգի
Գազրար պէչ, օն ատէնէ կէյինտի հէօքմիւ
Գիմինըն ավգընա օլուռնտու ֆէրմանն։

14. Նէ աճապիպ հալ նէ տիր պու հիքմէթ
Գէլքի պէօյլէ խատէր հէօքմիւ պասիրէթ
Համիի խրխարիյան մուազամ տէօվլէթ
Ույգուրամը եօքսա էյլէտինիսեան։

15. Գուհտան ֆազլասընը սէյլէմէզ տիլլէր,
Ատէմ վար քի տէյէր եիւզլէր վէ պինլէր,
Գայսէրի էշրէֆանը ազալար, պէյլէր,
Խայլի ճան գուլթարտը խալխա միւալիման։

ԵՐԱԺԻՇՏՆԵՐ

Ինչպէս տեսանուեցաւ բանաստեղծութեան հետ զուգընթաց մշակուած է նաև երաժշտութիւնը, որ ժողովրդային բանահիւսութեան արտայայտման միջոցներէն մին է։ Ժողովուրդը իր ստեղծագործութիւնները միշտ երգով է որ կ'արտայայտէ, իսկ ժողովրդային բանաստեղծը նոյնպէս երգով է որ հրապարակ կու գայ։ Երգին յաճախ կ'ընկերանար նուագը, որ սովորաբար մէյտան ըստուարաբերու անթաժան ընկերն էր։ Հետեւաբար երգահանութիւնը և նուագածութիւնը՝ իբր օժանդակ ժողովրդային բանաստեղծութեան մշակուած են կեսարիոյ մէջ։ Նկատելի է միայն որ երաժշտական ստեղծագործութեան տեսակէտով անիկա ոչինչ ունի ներկայացնելիք, վասնզի ժողովրդային բանաստեղծութիւնները կը պատրաստուէին արդէն ծանօթ պարսիկ և արաբ հիմնական եղանակներու վրայ և անոնցմով կ'երգուէին։ Հետեւաբար ստեղծագործական արժէքներ փնտռել իզուր պիտի ըլլար։ Սակայն պակաս չեն եղած հարստաբեր նուագածուներ և զմայլելի երգիչներ, ինչպէս ըսի յաճախ, աչուղներու վրայ խօսուած առեն։

Այդ չիրիներուն երգելը կամ անոնց եղանակները նուագելը, ինչպէս որ կը կատարուէր պատրաստութեան մը, նոյնպէս եկեղեցիներու մէջ շարականներուն երգելու համար երաժշտութեան ծանօթանալու պէտք կար, հետեւաբար աշխարհիկ երաժշտութեան քով մշակուած էր նաև եկեղեցական երաժշտութիւնը՝ իբր կրօնական պաշտամունքի փայլ տուող։

Կեսարիա, երաժշտութեան կրօնական մասին ալ մշակումին նուիրուած վայր մը ունեցած է վասնզի անուրանալի իրողութիւն մըն է թէ Ս. Կարապետի վանքը եղած է կարեւոր կայան մը, և հոն առաւելագոյն չափով մշակուած՝ եկեղեցական երաժշտութիւնը, վկայեալ Արքեպ. Մանկունի որ հայ եկեղեցական երաժշտութեամբ շատ զբաղած է, կը կարծէ թէ կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքին մէջ պահուած էր երաժշտական արուեստի մասին Կիլիկիոյ մէջ գործածուած Մաշտոց Ուսմանց մասին ծանօթութիւններ և խազերու գործածութեան համար ըմբռնում մը (տես Գէորգ Դ. եւ իր ժամանակը, էջ 23), որուն ծանօթանալու համար Հայկական ձայնագրութեան հեղինակը Գապա Համբարձում Լիմոնճեան (1768–1739 ծնունիս 29†) պէտք տեսած էր այցելել կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքը և հոն պահուած արուեստին ծանօթանալէ յետոյ իր համբան շարունակած էր մինչև Բարձր Հայք, և ապա մինչև Շիրազ (Գարսկաստան) ուսանելու համար ասիական արուեստը, քրդականը և պարսկականը (նոյն, էջ 24)։

Առանց գիտնալու թէ որքան հաւատարիմ է այս տեղեկութիւնը որ

ուբիշներ կ'անգիտանան, սա հչմարիտ է թէ Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքին մէջ եկեղեցական երաժշտութեան մշակման մեծ կարեւորութիւն տրուած էր, ժթ. դարուն սկիզբներէն, մասնաւորապէս 1808–1816 թուականներուն երբ կը կարծուի թէ այցելած է Համբարձում Լիմոնճեան Կեսարիա, ուր հաւանօրէն իրը ուսուցիչ երաժշտութեան կը պաշտօնավարէր Ադամ Դալֆա, որուն թերեւս աշակերտած էր նաև Իվէրէկցի Կարապետ Տառուկեան (1805–1875†) երաժշտագէտ վարդապետը(1)։

Հոն աւելի կանուխ, մօտաւորապէս 1775–1785 թուականներուն մարզուած էր Կեսարացի Գրիգոր գպիր Գապասագալեան (1740–1808) որ անդրանիկ հեղինակն է որ երաժշտական արուեստին վրայ ուշադրութիւն կը դարձնէ երեք տպագրեալ հատորներով(2) ինչպէս տեսնըւեցաւ (էջ 1555)։ Ան կը ջանայ այս հատորներով լուծել գաղտնիքը հայկական խազերուն, իր գրութիւններէն յայտնի կ'երեւի թէ անոնք խորապէս ուսումնասիրած էր ցոյն եկեղեցական երաժշտութիւնը՝ փասլիքան որուն վրայ միտք յոգնեցուցած էին նաև իրեն ժամանակակից Կ. Պոլսեցի հմուտ տիրացու մը Ջեննէթ Պօղոս (1746–1826), և նոյնինքն Համբարձում Լիմոնճեան, որ դաս առած է Մայր-եկեղեցւոյ ուսումնարանին մէջ ցոյն փասլիի՝ Ոնոփրիոս Թաթաւլացիին, որ ցարութիւն Ամիրա Գէզճեան վարձած էր, ապահովաբար ազդուելով Գապասագալեանի և Ջեննէթ Պօղոսի մտածութիւններէն, որոնք յոյն եկեղեցական երաժշտութիւնը կամ անոր ձայնանիշները ընդգրկելով կը յուսային եղանակներու տեւականութիւնը և անփոփոխելիութիւնը ապահովել։

Համբարձում Լիմոնճեան որ ինչպէս կ'երեւի դէմ էր Հայ եկեղեցական երաժշտութեան յունական նկարագիր մը ստանալուն, օգտըւելով եւրոպական երաժշտութեան քաջածանօթ Տիւզեան ցակոբ Զէլէպիի և անոր հօրեղբօր՝ արեւելեան նուագարանաց քաջածանօթ Ան-

---

(1) Կարապետ վրդ.ի գերեզմանը կը գտնուէր վանքին գերեզմանատունը, հետեւեալ տապանաքարով. «Էվէրէկցի Կարապետ վարդապետ, որ ասի Տառուկեան, հանգեաւ յամի փրկչին 1875 Հոկտ. 25»։ Տրդատ եպ. Գալեան 28 ցունիս 1906ին առ վահրամ Աբգեպ. Մանկունի յղած նամակին մէջ որ հիմա կը գտնուի պահուած Բարիզ Նուպարեան մատենադարանը, կ'ըսէ թէ իր թուղթերուն մէջ ունէր այս վարդապետէն մասամբ ինքնագիր, մասամբ տարբեր գրչէ մը գրուած թուղթ մը, հետեւեալ երեք վերնագիրներով.

1. Պիտիիմիզ մահմալար ին՝ ճէյտէն վէ անրզտան բագսիմ էբտիյիմ, կէրէի րէալէրի վէ կէրէի թիզւէրի տէմլէրիյիլէ շիւպհեմ օլմալարամ, պունլար տրր»։

2. «Թաբտրղրմ մահմալար սէմայիսի» (այս մասը ինքնագիր Կարապետ վրդ.ի և իր ստորագրութեամբ)։

3. «Պու տաիճի մալիմ (մալիւմ?)»։

(2) Գրիգոր Գապասագալեան ունէր նաև չորրորդ աշխատասիրութիւն մը որ չէր կրցած տպագրել։ Այդ աշխատասիրութեան ձեռագիրը որ կը գտնուէր Ս. Դանիէլի վանքը (տես ՀԱ. 1895, էջ 65 և 123) ընդարձակն է 1803ին հրատարակուած «Գիրք երաժշտական»ին որուն յիշատակարանին մէջ (տես ՀԱ. 1896, էջ 354) արդէն կը խոստանար ընդարձակը եւս պատրաստել։

ասեն Զէյէպիի համառթիւններէն, Նոյնիսկ Տիւզեանց բնակարանին մէջ հեղինակեց «Հայկականն» կոչուած ձայնագրութիւնը Հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը ձերբազատելու համար օտար ազդեցութենէն։ Սակայն այս գաղափարին առաջին հեղինակը ինչպէս կը տեսնըւի Կեսարացի Դրիգոր գպիր Դպրապետագլեանն է որ իր Նուագարանին Նախաբանին մէջ կ'ըսէ թէ «Կամեցեալ ... երգարանիկ իմն տաղաչափական շարահիւսել, նորոյս՝ պճնազարդ՝ գեղափայլ եւ վայելապանծ ...։ Սակս այսց պատճառանաց, ի բաց եդեալ մեր զկարեւորութիւն անձին՝ եւ զբոնանացն հաճելութիւն, սիրեցեալ սեռն սիրով, ... զդիտերն տիւ առնելով եւ ո՛չ զներհակն նորին, զերկասիրութիւնն խնայելով ... զնոյ առեալ զժամանակս, եւս՝ առաւելագոյն յուսալով ... զի իդձն մեր եւ փափագ՝ գոլով ի բէհ առ այս, ցիր եւ ցան զծառայականն երկիւղ՝ հարկիւ իսկ լեալ ձեռնամուխ, զայն նորանուագ եւ իբր ներդաշնակաւորն օրհնածայն օրհներգութեան՝ առ ի բնծայել ի յոյս... զսոյն զնորոգ նուագեալ զերգս, իբր առ ի զարդ եւ լուսապայծառութիւն՝ զուարճութիւն եւ զբնծուցս հրճուանաց, մանաւանդ՝ վասն նորահաս բաղդատանուագ երգեցողաց մանկանցն բարեսիրաց՝ յարմարեալ յերիւրեցաւ. որք գեղեցիկ բաղդատածայն հնչմամբ՝ անուագոյն զարմանազան եղանակաւ եւ իբր ի պէս հանդիսի խրախճանութեանց, բարելուր ձայնիւ ոգեալ վերերգեսցեն. **յետս կացեալ ի միւսիւքի կոչեցեալն երաժշտականն արհեստէն, այլազգեաց,** սովաւ առ ի հոգեւորն մերձեցեալ յարեացին ի նուագերգութիւն»։

Այս տողերէն իսկ յայտնի կ'ըլլայ թէ Դրիգոր գպիր Դպրապետագլեանը վարող գաղափարն է տալ երգարան մը որով նորահաս սերունդը՝ հրաժարի այլազգեաց «միւսիւքի» կոչեցեալ երաժշտական արհեստէն։

Միայն թէ այս գաղափարը չեմ գիտեր թէ ո՞ւր յղացած է, Ս. Կարապետի վանքին մէջ որուն «յետնագոյն միաբան» կը հռչակէ ինքզինքն, թէ Կ. Պոլի՞ս, ուր աշակերտած է ճոխ ականամբաւ Մայր Դպրատան։ Սակայն ես կը խորհիմ թէ Դրիգոր գպիր Դպրապետագլեան որ 1740ին ծնած էր, ինչպէս իր իսկ գիրքին յիշատակարանէն կը յայտնուի, բաւական երկար տարեն ապրած էր Կեսարիա և աշակերտած՝ Ս. Կարապետի վանքին մէջ Մատթէոս եպ. Դարամանեանի առաջնորդութեան շրջանին (1776–1798) բացուած դպրաց և ժառանգաւորաց վարժարանին, վասնզի կը յանձնարարէ յիշել զծնողս իմ կեսարացի զտէր Մաթէոս առտուածիմաս վարդապետն եւ արհեպիսկոպոսն վերադիտող արբոյն Ծօհաննու Կարապետի որ ի ճահանգին Կապադովկիոյ եւ զնորին փոխաճորդ եւ իմ բազմերախտ հոգեւոր հայրս Ոսեփաննոս յոգնամուռս Բաբուճապետն եւ Մանուէլ ճգնազգեաց վարդապետն եւ զյոգնաշխատս վասն իմ զգրագիր կոչեցեալ Կարապետ ճնորհալի վարդապետն եւ զեղբայրակից գեղացի Ջաֆարիա վսեմափայլ վարդապետն»։

Արդ նկատելով որ 1794ին արդէն Կ. Պոլիս էր Դպրապետագլեան իր գիրքը տպուած տեսեր, ամէնէն ուշ կրնայ այդ թուականէն մի քանի տարի առաջ մեկնած ըլլալ Կեսարիայէն, ուստի հոն էր 1776էն 1790 թուականներուն, երբ արդէն ինքն 35–40 տարեկան կար։

Եւ որովհետև իր գիրքին յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ թէ ի վաղուց իսկ հետէ իմ եղեալ էր ի մտի», այս տեսակ գործի մը հեղինակութիւնը, շատ դիւրին է հետեւցնել թէ Կեսարիոյ մէջ պէտք է ունեցած ըլլայ այս գաղափարը, որ իրագործելու համար եկած էր Կ. Պոլիս, հաւանօրէն պաշտպանութեամբ «կեսարացի մահտեսի Ցակոբ ամիրայի Պօյաճ-

եանցթի, որուն համար կ'ըսէ թէ ան է «ի յոյս բնծայելոյն պահեստ զրհիս» և օթագուսմ ուխտաւորութիւնս կրեաց վասն մեր եւ կրելոց եւս էր»:

Իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ եղած է այսպիսինս գիտութեան բարձրացուցանող նախապէս զնեցուն իմ զՄիրիճանեան հանգուցեալ Գաբրիէլ ամիրայի որդի Շնորհք ընորհապերճ Մկրտիչ հոչակափայլ իշխանապես Ամիրայեան» որ ինչպէս յայտնի է Կ. Պոլսոյ մէջ թագային վարժարաններու առաջին կազմակերպիչն էր և այս պատճառով իսկ առացած էր յատուկ կոնդակով Ջաքարիա պատրիարքէն Շնորհք կոչումը։

Արդ, Շնորհք Ամիրա (1742-1800 փետր. 5†). Մայր-վարժարանը բացած ըլլալով 1790ին, կիցը ունեննալով նաև տպարան մը — ուր տրպուած է Գապասագալեանի Նուագարանը— Երիդոր դպիր հոն կրնայ ուսած ըլլալ միայն 1790-1794 թուականներուն։ Հոն է որ հաւանօրէն աշակերտած է իրմէ «նեզաճոզի» կոչուած «Արզրումցի Ցարութիւն» վարժապետին, որ ըստ Գապասագալեանի էր «երբանացնար էերբոզ» և գխեմարաց ճուեսոր(1)։ Անկէ և անոր պաշտօնակից ուսուցիչներէ հմտացնալէ յետոյ որ պատրաստած է այս գիրքը որ տպուած է Ձերազ Մինաս Ամիրայի նիւթական օժանդակութեամբ։

Այս շատ հետաքրքրական գործը որ աշխարհիկ երաժշտութեան մաս մըն ալ ունի, ցոյց կու տայ թէ կեսարացիք բոլորովին օտար չէին այս արուեստին որուն սէրը ունեցած են և զայն մշակած, մանաւանդ ժողովրդական բանահիւսութեան հետ, քանի որ այդ երգերը, գրեթէ միշտ նուագներու ընկերակցութեամբ երգուելու սահմանուած էին, և աշուղներէն շատերը, ինչպէս յիշուեցաւ, նուագ ալ կ'ածէին։

Սակէ զատ նուագածութիւնը կը կիրարկուէր ընտանեկան հաւաքոյթներու, խնճոյքներու, հարսնիքներու մէջ, սակայն շատ նախնական ու յետադէմ վիճակ մը ունէր։ Գ. Գետրոս Մարթաեան կ'ըսէ թէ «50 տարի առաջ իմ մանկութեան օրերուս կեսարիոյ մէջ երաժշտութեան սէրը գրեթէ մեռած վիճակի մէջ էր եւ ոյնիսկ հին ճոխապեսական տէֆթի, թմբուկի եւ զիլլի մաշայի պէս հասարակ նուագներ կը գործածէին»։

Սակայն ինչպէս Գ. Գ. Մարթաեան դիտել կու տայ, Աշուղ Նահիպի առեղծած չարժումով ինչպէս որ երիտասարդութեան մէջ աշուղութեան փափաքը արթնցած էր նոյնպէս նաև երաժշտութեան կամաւելի հիշդը նուագածութեան փափաքը աւելցած էր։

Մասնաւորապէս Խարպի և Մահհուպի (քիւչիւք) որոնք աշակերտները եղած էին երկու նշանաւոր նուագածուներու, չուխախահար Հաճի Ցակոբ և սազէնտէ Քիւչիւք Աչըգի (տես վերը էջ 1569) արժար-

---

(1) *Արզրումցի Ցարութիւն վարժապետը՝ կեսարիոյ մէջ իրեն դասախօսած չըլլալուն փաստը սա է որ այդ ժամանակները պատմութիւնը կը յիշատակէ «Գում-Գարուի Ցարութիւն վարժապետը» որ անոնք էր Մայր-Դպրատան հայկաբան նշանաւոր քերականագէտ Էրզրումցի Տ. Մեսրոպ քհ.ի (1716-1826 Մարտ 22†) որ պատրաստած է Քերականութիւն մը աշխարհաբար բացատրութիւններով տպուած նախ 1808ին և յետոյ 1826ին։ Հաւանօրէն Տ. Մեսրոպ քհ. փեսայացած էր իր հայրենակիցին։ Ուստի Էրզրումցի Ցարութիւն վարժապետը նոյնն էր ժամանակակից վաւերագիրներու մէջ յիշատակուած Գում-Գարուի Ցարութիւն վարժապետին հետ։*

ծած են նուագածութեան սէրը կեսարիոյ երիտասարդութեան մէջ և բազմաթիւ աշակերտներ հասուցած են՝ նուագածութիւնը իր արհեստ և շահու աղբիւր դարձնող և կամ պարզապէս սիրողաբար հետեւող։

Այսպէս քիչ առեղնուան մէջ երաժշտութիւնը ընդհանրացաւ։ «Զմեր գիւերները ընտանեկան հաւաքոյթներու մէջ, ուր որ հաւաքուած կ'ըլլայինք 10–20 երիտասարդներ, անպատճառ անոնց մէջ կը գտնուէին մի քանի նուագող որով յանախ նուագածուներու (չալկըճը) պէտ չէին ուզեցար» (Պետրոս Մարթաեանի տեղեկութիւններ)։ Այս չահագրգռութիւնը զարգացուց արուեստը, և շատեր հետամուտ եղան զանազան նուագարաններ ածել սորվելու։

Նախ քան Մահճուպիի կեսարիա գալը առաջնակարգ նուագածուներ կը համարուէին Սիմոն և Տարգիս Ակեաճեան եղբայրները, որոնցմէ առաջինը տաւիղ և երկրորդը՝ ձախ ձեռքով ջութակ կը զարնէր։

Մարգիս մեռած է Աշուղ Մահճուպիի կեսարիա գալէն 10–15 տարի վերջը, երկրորդական աստիճանի իջնելէ յետոյ, վասնզի Մահճուպի զինքն գլած անցած էր։ Մահճուպիի մահէն († 1898) յետոյ փայլեցաւ իբր յաջողակ նուագածու իր մէկ հատիկ զաւակը, Բագրատ որ ընտիր սազ կը զարնէր բայց չուներ հօրը նման անուշ ձայն և բանաստեղծութեան ձիրք, այլ միայն յաջող և վարպետ նուագածու էր և իր հօրը նման, սազ, պաղլամա, ուտ և ջութակ կը չինէր իր ճարտար ձեռքերով։ Բագրատ հիմա հաստատուած է Ամերիկա և նուագներ չինելով կը ճարէ իր ապրուստը (Պետրոս Մարթաեանի տեղեկ.)։ Քիւչիւք Մահճուպիի սիրող աշակերտներուն մէջ նշանաւոր եղած է, Հաճի Յակոբ Մարթաեան, պղնձագործ վաճառականի Մարթաեան եղբայրներէն մին որ շատ յաջող սազէնտ մըն էր, հիւղ խարպիի նման և անոր պէս հարստահարեալներուն ու վարպետ արհեստաւոր իբր ներքաւեստ պղնձագործ և արուեստին մէջ կատարելագործութիւններ ներմուծող։ Ունէր հնարիմացութիւններ և ձեռքի հարստութիւններ։

ՄՀ. ՅԱԿՈԲ ՄԱՐԹԱԵԱՆ
Սիրող սազէնտ
եւ Պղնձագործ-վաճառական

Հաճի Յակոբ Մարթաեան որ 1896 Օգոստ. 14ի պանքայի դէպքին պատահարար Կ. Պոլիս կը գտնուէր գործով, ջարդէն հրաշքով ազատած ըլլալով կը վախի վ.անայ։ Հոն էր նաև Քէմանի Թադէոս որ կը հետաքրքրուի իրմով և գինքը լսել կ'ուզէ։ Հաճի Յակոբ Մարթաեան, վարպետին առջև զարնելու երկար վարանելէ յետոյ վերջապէս տեղի կու տայ և մի քանի կտորներ կը նուագէ։ Թադէոս գնահատելով անոր նուագածութիւնը կը հետաքրքրուի թէ ո՞վ է իր վարպետը և երբ կը յայտնէ թէ աշակերտած է Խարպի և Քիւչիւք Մահճուպի եղբայրներուն, Քէմանի Թադէոս, որ ինչպէս ըսի Մահճուպիի կատա-

դուբիւնը գնահատելու առիթ ունեցած էր 1888–89ին անոր Կ. Պոլիս այցելութեան առթիւ, կ'ըսէ թէ իր նուագածութեան պահուն արդէն կռահած էր իր Մահճուպիի աշակերտ ըլլալը։

Մահճուպիի և Խարպիի և այլոց աշակերտն են հետեւեալները որոնք պարզապէս սիրողներ են, վասնզի իրենց սեմական գործերը ունեցած են և առանց արհեստ և զբաղում ընտրելու նուագածութիւնը, անոր սէրը և ճաշակը կրած են։ Այսպէս Գ. Գետրոս Մարթաեան կը յիշատակէ հետեւեալ սիրող նուագողները.

Առտակ Օտապաշեան (ոչ այժմ Դահիրէ գտնուող վաճառականը), Յովհաննէս Տաղլարեան, Միհրան Նոգոմեան, Ձիվան Թաքլեան, որոնք ամէնքն ալ պաղտամա կը նուագէին։ Եղիազար Եղիազարեան որ մանտոլին կը զարնէր, Գառնիկ Նէվչէհիրլեան և Գաճիէլ Կէօլօղլեան որոնք ջութակ կը նուագէին և վերջապէս երաժիշտ ուսուցիչ Փանոս Գուզուպալեան որ թէ ջութակ և թէ ուտ կը զարնէր։ Իսկ նուագածութիւնը իրենց արհեստ ու զբաղում ըրած էին, ժամանակով Սիմոն և Սարգիս Ակեահեանններէն և աշուղ Խարպի և Մահճուպի եղբայրներէն յետոյ, Գրաճիբաեր Էմէ Բարսեղ, Հաճի Միհիճան Եօղուրտլու Ալեան (կախուած 1915ին) և կոյր Յակոբ (նահատակուած Խարպիի հետ) որոնք ամէնքն ալ ինչպէս իրենց անուններին կցուած կրաճիբաեր կոչումէն յայտնի է կը նուագէին այս նուագը։

Ասոնցմէ Էմէ Բարսեղ, կը նուագէր նաև նոյնքան յաջողութեամբ ջութակ։

Երաժշտութեան, երգին և նուագածութեան ճաշակը, այս կերպով տեղ գտած էր կեսարիոյ հայոց մէջ, ուր նոյնիսկ նուագահանդէսներու կազմակերպութեան կը հանդիպինք, ինչպէս յիշուեցաւ։

Այսպէս 1897 Մայիս 1ին Ուսուցիչներու Խնայողութեան Միութիւնը առանձին և 1899 Մարտ 21ին Ընթերցարան Միութեան հետ գործակցաբար՝ տուած է երկու նուագահանդէսներ որոնց վրայ դժբախտաբար գաղափար չունինք, և այնպէս կը մտածենք թէ աւելի արեւելեան երաժշտութիւնը իրենց նիւթ ունեցած պիտի ըլլան։ Տարբեր յայտագիր չէր կրնար ունեցած ըլլալ այն նուագահանդէսը որ 1905ի Բարեկենդանին սարքած էր Միացեալ Ուսումնարանի Հոգաբարձութիւնը Արամեան վարժարանի մեծ սրահին մէջ, ըշ. օրը այրերու և ուրբաթ օրը կիներու համար, և ապահոված էր 95 ոսկի հասոյթ (Բիւզանդիոն, թ. 2585)։

1908էն յետոյ տեսանք նոյնպէս թէ կուսակցականները իրենց հովանիին տակ նուագի խումբեր կազմած էին որոնք կուսակցական հանդէսներու փայլ կու տային։

Զարմանալի՝ չըսելու համար ապշեցուցիչ է որ Հայ Տառերու գիւտին 1500ամեակի և Հայկական տպագրութեան 400ամեակի տօնակատարութիւնը որ կեսարիոյ մէջ կատարուեցաւ 1913 Հոկտ. 12ին, (1) մեծահանդէս, նախագահութեամբ Առաջն. Խորէն Եպ. ի, և մասնակցութեամբ «Քնար» նուագախումբին, և իբր բանախօսներ ունենալով Արիստակէս Ք. Թիմուրեանը, Աշոտ Ք. Երկաթը, պատ. Յանտգրուկ Շանլըեանը, Մինաս Մինասեանը և Գէորգ Վիշապեանը, յանգեցաւ

(1) Այդ առթիւ նաև «Հայեկ» բացառիկ թիւ մը կը հրատարակէ։

հանգանակութեան մը որուն նպատակը պիտի ըլլար երաժշտանոցի մը կազմութիւնը(1) (Բիւզանդիոն, թ, 5178)։

Ասիկա անշուշտ անապատելին էր որ կեսարիան պիտի տար Հայ իրականութեան, եթէ շատ մը ուրիշ գեղեցիկ գաղափարներու և ձեռնարկներու հետ ան ալ չ'անէանար 1915ին։

ՎԻՊԱՍԱՆՆԵՐ ԿԱՄ ՊԱՏՄՈՂՆԵՐ

Գեղարուեստ մըն էր հարտասանութիւնը կամ պերճախօսութիւնը, որ ինչպէս յայտնի է Հայ իրականութեան մէջ միայն եկեղեցւոյ բեմն ունէր իրեն առպարէզ։ «Քաղցրագոյց եւ անուշախօսք, ... առակախօսք» կեսարացիք, անշուշտ տուած են Հայ եկեղեցւոյ կարող քարոզիչներ։ Սակայն այս մասին շատ քիչ տեղեկութիւններ հասած են մեզի։

Իսկ աշխարհիկ պերճախօսութեան համար միակ առպարէզը հաւաքոյթներն էին, ուր ախորժով կը լսուէին լաւ խօսողները։ Հայ ընտանեկան նահապետական բարքերու մաս կը կազմէր՝ առասպել-ներու և զրոյցներու գեղեցիկ պատմողներու չուրջը հաւաքուիլ և զանոնք լսել։ Կեսարացիք ալ ի հարկէ իրր ժառանգորդները այդ նահապետական բարքերուն իրենք ալ ունեցած են անշուշտ իրենց պատմողները և վիպասանները, մանաւանդ ձմեռուան երկար գիշեր-ները երբ ժամանցի համար 5–10 ընտանիք տուն մը կը հաւաքուէին։

Այնպիսի չրջաններուն երբ երաժշտութիւնը չէր զարգացած երի-տասարդութեան մէջ, այդ ընտանեկան հաւաքոյթներուն մէջ, եր-բեմն տէֆ և թմբուկ կը զարնէին և ապա թուրա, մասնոցի խաղ կը խաղային, բայց յաճախ ալ մասնաւոր վիպասաններու հեքեաթները մտիկ կ'ընէին։ Մասնաւորապէս պզտիկները զանոնք մտիկ կ'ընէին մանկական հետաքրքրութեամբ, յաճախ առանց ըմբռնելու և հաս-կընալու անոնց նշանակութիւնը։

Այս պատմողներուն կամ վիպասաններուն մէջ —որոնք հարտարա-խօս էին և գիտէին իրենց չրջունքէն կախուած պահել ա'չ թէ պզտիկները այլ նաև մեծերը— նշանաւորներէն մին էր Հաճի Կարապետ աղա Պապօղլանեան (հայրը Հայրապետ Պապօղլանեանի) 80ամեայ ծե-րունին, որուն պատմած հեքեաթները ամէնէն հիանալիներն էին։ Անիկա անուշ և սահուն լեզուով մը դէպքերը և իրերը նկարագրելու և աչքի առջև կենդանի գոյներով ներկայացնելու մասնաւոր շնորհ ունէր։ Իր պատմած հեքեաթները յաճախ 1–2 գիշերներ կը տեւէին առանց երբեք ունկնդիրներուն ամենափոյղն ձանձրոյթ պատճա-ռելու։ Անիկա բուն հեքեաթը սկսելէն առաջ երգիծական և ծիծա-ղաշարժ ոտանաւորներ կ'արտասանէր որոնք առնուազն կէս ժամ կ'առնէին։ Իսկ պատմութեան ընթացքին մէջընդմէջ, պատշաճ տե-ղերը, անոր տաղեր և երգեր կ'ագուցանէր, որոնք մասնաւոր փայլ մը և գեղեցկութիւն մը կու տային հեքեաթին։

Նուազ գեղեցկութեամբ և հարտարութեամբ խօսող մըն էր նաև Թօսունեան Հաճի Աղան։

Իսկ ժամանակով կրտսերագոյնը և վերջինը եղած է գրեթէ կոյր Գէորգ որ իր պատմելու կամ վիպելու ձիրքը իրեն համար ապրուստի

(1) Այս հանգանակութեան իր մասնակցութիւնը բերաւ 200 ոսկիով Տօքթ. Լեւոն Փանոսեան։

742)։ Տէրվաճճի և Մուճճուրճի Հայերը՝ չնորհիւ մերձակայ քարահանքերուն յաջողակ քարակոփներ, և հետևն՝ ատաղձագործներ դարձած էին (էջ 756 և 787) ինչպէս Թավլուտուճիէ առհասարակ սիրած էին իրր արհեստաւոր ծեփիչ գտանալ (էջ 761)։ Կէտմիր՝ որուն բնակչութեան մէկ կարեւոր մասը երկրագործ և արհեստաւոր էր (տես էջ 767), ունէր բաւական թուով ձիադարմաններ, ճէլէպիներ և արմտիքի վաճառականներ (նոյն)։ Իսկ անունք որ առեւտուրով կ'զբաղէին, մեծամասնութեամբ մերձակայ երկրագործ գիւղերուն մէջ փերեզակ վաճառականներ եղած էին, բայց մեծ քաղաքներու մէջ վաճառականութեամբ զբաղողներէն։ Այս մանր առեւտրականները՝ սովոր էին ամէն տարի ծննդեան տօնէն յետոյ հայրենիք գտանալ ձմեռուան երկու խստաչունչ ամիսները ընտանեկան յարկին մէջ անցնելու համար, որպէսզի գարնան նորէն սկսին իրենց գործին։ Պալակէսի՝ միչտ տիրող արհեստ մը ունեցած է։ Երբեմն իր բնակիչները յաջող բրուտներ և ապա վարպետ դանակագործներ էին, իսկ կիները գորգագործ։ Իսկ ամէն տուն՝ ունէր իր այգին խիստ լաւ մշակուած (էջ 773)։ Էմիէրէ՝ նոյնպէս երբեմն հիւսն և բեւեռագործ արհեստաւորներով լի գիւղ մըն էր, որուն բնակիչները յետոյ մեծ մասամբ երկաթագործ և գորգագործ դարձան։ Իսկ իր առեւտրականները՝ անոր անունդի և հագուստի պէտքերը կը հոգային (էջ 783-4)։

Այսր-արգէսեան չրջանին մէջ խիստ հոդագործական կեդրոն մը եղած է Մուճճուրճ որուն բնակիչները առհասարակ հողագործ էին, մինչեւոյն ատեն արհեստաւոր։ Մուճճուրճի հետամուտ եղած են նաև չերամաբուծութեան (տես էջ 794), իսկ ընդհակառակը Նիրզէի մէջ երկրագործ չի կար, այլ ամէնքն ալ արհեստաւոր էին, երկաթագործ, դանակագործ, կօշաւագործ, խանութպան և առեւտրական (էջ 800)։ Այս ոչ-երկրագործական չրջանին մէջ, գորգագործութիւնը խիստ բարիք մը եղած է։ Անոր հետ զուգընթաց չերամաբուծութիւնն ալ իւյալ կու գայ և գիւղերուն մէջ բաւական թթենատունկեր կը մշակուին։ Մուճճուրճի մէջ մասնաւորապէս փորձ հաստատեց թէ չերամաբուծութիւնը չահ մը կրնայ ապահովել (Ղ. Տէվէլեան, Սուրհանդակ, 1906, թ. 2180)։

Նոյնպէս հաւաբուծութիւնը սկսած էր ուշադրութեան առարկայ դառնալ։ Հաւկիթը որուն 100ը 3-4 դրուչէն աւելի չէր արժէր, 1906ին 10-20 դրչ.ի մինչեւ ելեւէջ ընել սկսաւ և հաւկիթի արտադրութիւնը վաճառականութեան մէջ տեղ մը գրաւեց (նոյն)։

Հակառակ հողին երկրագործութեան չատ աստակ չբլլալուն կեսարիոյ մերձակայ գիւղացիները, այսպէս ժիր աշխատութեամբ, մէկ կողմէն արհեստաւոր, միւս կողմէն իրր մշակ աշխատելով, կը ջանային ապրուստ մը ապահովել և գարձեալ չէին կրնար ակնկալուած արդիւնքը ձեռք բերել, ուստի կը պանդխտէին չատ հեռուները։

Այս ցաւը՝ որ հիւծող հանգամանք մը ունեցած է բոլոր գաւառին համար, նոյնիսկ տարածուած էր գաւառին այն չրջաններուն մէջ որոնք երկրագործութեան այնքան անյարմար չէին։

Այսպէս անդր-արգէսեան չրջանի Հայերն ալ նոյնքան մեծ թուով պանդուխտներ ունեցած են հակառակ անոր որ այդ չրջաններուն մէջ կարելի էր օգտուիլ հողէն։ Սակայն ինչպէս կը տեսնուի Հայերը առհասարակ չեն ուզած իրենց բախտը հողին կապել, անոր արդիւնաբերութիւնը անբաւական համարելով։

Մասնաւորապէս այս շրջանակին կեդրոնին Էվէրէկ-Ֆէնէսէի հայերը միշտ նախընտրած են արհեստաւոր մնալ և հողէն օգտուիլ երկրորդաբար։ Էվէրէկ-Ֆէնէսէցւոց գլխաւոր յատկանիշներէն մին եղած է ժամանակին հետ իրենց գործունէութեան ասպարէզին փոփոխութիւնը։ Իրենց նախասիրած զբաղումն էր կօշկակարութիւնը, ինչպէս նաև երկաթագործութիւնը, որ կօշկակարութենէն յետոյ ամէնէն շատ հետեւողներ ունեցող գործն էր։ Այս արհեստները — որոնց այնքան եռանդով կը հետեւէին —, ժամանակին պահանջներուն հետ զուգընթաց զարգացնելով հանդերձ, հետզհետէ անբաւարար նկատուիլ սկսած էին և Էվէրէկ-Ֆէնէսէի մէջ կար շարժում մը դէպի նոր ասպարէզներ ստեղծելու։

Այս գիւղաքաղաքը հետզհետէ կը թօթափէր նահապետական կեցցագի պարզութիւնը և սակաւապետութիւնը։ Նոր պահանջներ, նոր շահերու հետամուտ ըրին տեղացիները, և երեւոյթները այնպէս ցոյց կու տային որ կարճ ժամանակէն Էվէրէկ-Ֆէնէսէ պիտի դառնար հարստաբարուեստական քաղաք մը։

Հաճի Կարապետ Կէրէքմէզեան (1820-1877†) որ բնիկ Էվէրէկցի էր և հազիւ նախնական կրթութիւն մը ստացած իր ծննդավայրին մէջ, Էվէրէկի նորութիւններ բերող անձ մը եղած է։ Այս անձը որ Կ. Պոլսոյ և Էվէրէկի միջև վաճառականութեամբ և փոխիցանիութեամբ կ'զբաղէր, և այս պատճառով Կ. Պոլիս երթեւեկած էր, ինքն էր որ քարիւղի լամպան Կ. Պոլիսէն Էվէրէկ բերած էր։ Նոյնպէս ինքն Կ. Պոլսոյ և մեծ քաղաքներու մէջ հասարակաց փուռերը տեսնելով առաջին անգամ Էվէրէկի մէջ հասարակաց փուռ մը շինած է և հաց եփել տուած։ Ասկէ յետոյ է որ սովորութիւն եղած է հացերը փուռերու մէջ եփել։

Նոյնպէս ուրիշ Էվէրէկցի մը Եղովբեան(1) Միհաս, 1902ին երբ Կեսարիոյ մէջ գործագործութիւնը շատ մեծ մղումի գտած էր և վարպետ գործաւորներ իրարու ձեռքէ կը յափշտակուէին, գաղափարը կը յղանայ Էվէրէկ ներմուծել այս գործը և հոն ալ կիներու և աղջիկներու գործ հայթայթել և այսպէս Էվէրէկի տնտեսական կեանքին մէջ խոշոր յեղաշրջութիւն մը մտցնել։ Ուրդարև կը յաջողի իր ծննդավայրին այդ ծառայութիւնը մատուցանել Զամվամճեան Տիգրանի հետ ընկերակցութեամբ Էվէրէկի մէջ գործագործութեան թէզկեահներ հիմնելով։ Հոն գործուած գործերը՝ որոնք աւելի աժան ապրանք կ'ըլլային գործաւորուհիներու օրականներուն աւելի աժան բլլալուն համար, կը փոխադրուէին կեսարիա

ՄԻՆԱՍ ԵՂՈՎԲԵԱՆ
(ԳԱԼՍԱՊԵԱՆ)
(† 1916)

(1) Որդին Գասապեան Սարգիսի, որ որդեգրուած եղովբեանէ մը, իր մականունը փոխած է, ինքն սերունդէն էր Էվէրէկի չորս թաղերէն մէկուն՝ Գասապ-Օղլենց հիմնադիր ընտանիքին։

բիա, անոր չուկային մէջ ծախուելու համար։ Մինաս Ենովքեան՝ Տիգրան Զաքմաքճեանի մահէն յետոյ, ընկեր կ'ըլլայ Ցարուքիւճ Գալփաճեանի հետ, և այսպէս Իվէրէկի մէջ գործագործութեան մղում տրուելուն պատճառ կ'ըլլայ։

Նոյնպէս պատուաբեր նախաձեռնութիւն մըն էր այն որ ունեցած էր Զահմահճեան Ցակոբ, հաստատելով Իվէրէկի մէջ գուլպայի գործարան մը, եուսուճեան Հաճի Նշանի ընկերակցութեամբ, ուր կ'աշխատէին Իվէրէկցի աղջիկներ և օրական 500 զոյգ գուլպայ կ'արտադրէին։ Զաքմաքճեան, ինքնաշխատութեամբ զարգացած և նիւթական դիրքի հասած, հարպիկ, գործունեայ երիտասարդ, նախ Ատանայի մէջ՝ Բարիքեանի ընկերակցութեամբ գուլպայի մեքենայ կը բանեցնէր։ Այս գործը ընդարձակեց և արհեստի տիրացաւ։ Ահա՛ կ'ըսէ որ Իվէրէկ՝ իր հայրենիքին մէջ հիմնեց գուլպայի այս գործարանը, իր սեփական հողին վրայ, կարեւոր դրամագլուխով մը։ Ինքն էր վարպետը ինքնաշարժ մեքենաներուն և տնօրէնը աշխատանոցին։ Այս գործարանը կը խոստանար յառաջիկային գիւղաքաղաքին տնտեսական կեանքին մէջ մեծ յեղաշրջում մտցնել։ Մասնաւորապէս այդ նախաձեռնութիւնը՝ ալ աւելի մեծ նշանակութիւն պիտի ստանար եթէ Զաքմաքճեան յաջողէր, ինչպէս ծրագրած էր, շինել մետաքսի մանարան մը, Ֆրուսայի մանարաններուն նման։ Այն առեն, տեղւոյն վրայ շերամաբոյծներուն ունեցած խոզակը մետաքս թելի պիտի վերածուէր և հոն տեղւոյն վրայ գուլպայի շինութեան հարստարարեստին գործածուելով պիտի արտածուէր, անշուշտ մեծապէս նպաստելով Իվէրէկ–Ֆէնէսէի տնտեսական բարգաւաճումին։ Սակայն Թուրք կառավարութիւնը որ հեռու էր գնահատել այս տեսակ գործերը, Իվէրէկի պայթուցմէն յետոյ առաջին անգամ կը ձերբակալէ Զաքմաքճեանը, կը գրաւէ իր գործարանը և մեքենաները կը փոխադրէ Սեբաստիա, հոն չահագործելու համար, սակայն հոն չեն կրնար լարել զանոնք։ Զաքմաքճեան աքսորականներու կարաւանի մը հետ կը տարագրուի։ Հալէպի մօտերը՝ Մամաս Մխճեանի հետ, կը փորձեն կաշառքով էվրազը իրենց ընկերացող ժանտարմային ձեռքէն առնել, պատռել և խառնուիլ Զաթմայի գաղթականներու հոսանքին, սակայն Դաշնակցական փաստաբան Արսէն Գալֆայեան և վահառական Յ. Յ. Եուսուֆեանք և Արամ Մօսիչեան կ'ընդդիմանան երկչոտութեամբ։ Զաքմաքճեան սակայն հարպիկ մարդ, միջոցը կը գտնէ Հալէպի մէջ խոյս տալու և իր անունը Ղօճիկեանի փոխելով կը յաջողի իր գոյութիւնը ծածկել՝ հակառակ կառավարութեան հետապնդումներուն մինչև զինադադար։ Հիմա հաստատուած է Կիպրոս և գարձեալ կը զբաղի՝ հանեստ սահմանի մէջ գուլպայի պատրաստութեան գործով։

Իվէրէկ–Ֆէնէսէ այսպէս նախապատմանուած էր դառնալ հարստարագործական կեդրոն մը, և առեւտրական չահաստան մը՝ շրջակայ Անդր–արգէոսեան և Կէօսթէրէի շրջանակին մէջ գտնուող բոլոր Հայաբնակ գիւղաքաղաքներուն և գիւղերուն (Զօմախլու, տես էջ 843, Իճճէ–Սու, էջ 846, Գարաճ–էօրէճ, էջ 849, Մուսաճաճլը, էջ 851, էյլէգլի, էջ 851, Թոմարզա, էջ 860, ձիւճիւճ, էջ 863, Եաղօթ Գրուճ, Եէնիճէ, Ղազլը Կէօմէյի, Սէօյիւտլիւ, Սաչագ, Տաշխաճ, էջ 869) որոնց հայ բնակիչները առհասարակ և ամենատուրբ մեծամասնութեամբ երկրա-

գործ և խաչնարած էին, և նախնական և նահապետական համեստ կեանքով մը կ'ապրէին։

Միակ բացառութիւնն էր Իլիպէ որուն բնակիչները կլայագործ արհեստաւորներ էին, որոնք ամառուան եղանակին կը չրջէին մերձաւոր քաղաքները և գիւղերը, չրջուն կերպով իրենց արհեստը իգործ դնելու համար (տես էջ 832) և երկրագործութիւն չուներին։

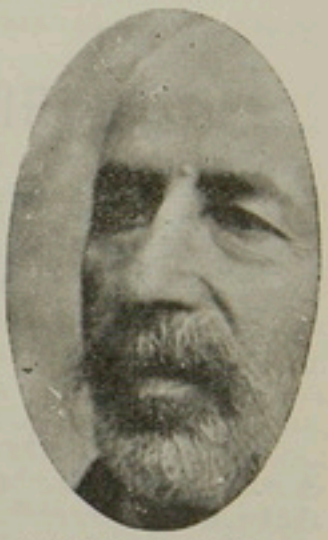

ՈՏԵՓԱՆ ՋՈՐԼԵԱՆ
Մուճճուսուճի մէջ առաջին դեղարանին հիմնադիրը
(տես էջ 1528)

Այս երկրագործ գիւղերուն բնակիչները երբ չկարենային իրենց ապրուստը իրենց բնակավայրերուն մէջ հողագործութեամբ հայթայթել և երաշտութեան կամ այլ պատճառով մը իրենց ենթարկուած ձախողութեան մը հետեւանօք եթէ պարտքի տակ մնային, կը պանդխտէին այլուր և հոն տեղերը կ'զբաղէին արհեստներով։

Այս վայրերուն մէջ ամէնէն բնութիւնէն զրկուածը՝ Թոմարզա՝ նշանաւոր եղած է այս տեսակէտով, վասնզի անոր բազմաթիւ հարստարապետները, որմնադիրները, հիւսները, կօշկակարները, ատաչնանկները, ծեփիչները տուած է որոնք գործած են զանազան մեծ քաղաքներուն մէջ։

Կեսարիոյ չրջակայից մէջ բոլոր դեղագործները, բժիշկները, փաստաբանները, աւելորդ է ըսել թէ ամէնն ալ Հայեր էին։ Անոնք էին որ նախաձեռնութիւնը և կարելի է ըսել նաև զոհողութեան հոգին ցոյց տուած էին այդ գիւղերուն մէջ հաստատուելով և այդ անձուկ ու չահախնդիր չրջաններուն մէջ իրենց արհեստը իգործ դնելով, ինչպէս արդէն յիշեցի երբ խօսեցայ ազատարուեստականներուն վրայ։

Ե. ՄԱՍ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԿԵՍԱՐԻՈՑ

ԵՒ

ԾՐԱՆԿԱՑԻՑ ՀԱՅԵՐՈՒ

Ներկայացնելէ յետոյ միջավայրը ուր կեսարացի Հայը ապրեցաւ և այն պատմական անցքերն ու դէպքերը որոնց հոլովոյթին մէջ առնիկա գործեց, երբեմն տիրական ու ազդեցիկ դեր մը կատարելով և երբեմն ալ նկուն և ընկճուած հպիւ իր գոյութիւնը քարշ տալով, հարկ է ներկայացնել նաև անոր բնորոշ գիծերը, իր լեզուն, իր կենցաղը, իր նիստուկացը, իր սովորոյթները, իր աւանդութիւնները, իր նախապաշարումները, իր առածները, ասուածքները, հայհոյանքները, օրհնութիւնները, մէկ խօսքով իր ազգագրութիւնը։ Հոն պիտի տեսնուի թէ կեսարացի Հայերը որքան ի՞նչ կրցած են պահել իրենց նախնիքներէն իրենց փոխանցուած սովորութիւններէն և նիստուկացէն և ո՞րքան ինչ զոհած են միջավայրին և իրենց վրայ հնչող օտար ազգերուն, որոնց անխուսափելի ազդեցութիւնը կրած են, հակառակ Հայերու սեփական արտասովոր տոկունութեան, որուն արտակարգ ու կարկառուն մէկ նմոյշը ցոյց տուած ըլլալ կը թուին կեսարացիք, որոնք ապրած և իրենց գոյութիւնը պահած են իրարու յաջորդող այնքան իրարմէ տարբեր նկարագրով իշխանութիւններու մէջ, ընդհանրապէս իրենց գոյութեան թշնամի և բնաջնջման վտանգող։

Կեսարացի Հայոց կեանքը իսկապէս գոյութեան պայքար մը եղած է որ անոնք պատուով մղած են բոլոր տիրապետողներուն դէմ չընկլուզուելու և չծառայանալու համար Հայութենէն։ Սակայն զերծ ալ չեն կրցած մնալ բոլորովին տիրողներու ազդեցութենէն, որ կրած են դարերու ընթացքին։ Ուստի պահելով հանդերձ իրենց հայացի նկարագիրը, կրած են միջավայրին և զիրենք շրջապատող պայմաններուն խորունկ ազդեցութիւնը, և այն յատկութիւնները որոնք առ հասարակ աշխարհի վրայ ապրող բոլոր Հայերը կը բնորոշեն, այդ միջավայրին ու դրացիական շփումներու ազդեցութեան տակ կրած են այլայլումներ ու փոփոխութիւններ, վասնզի անոնցմէ ոմանք մշակուած, զարգացած, կատարելագործուած, արուած, իսկ ուրիշները ընդարմացած, անչքացած և փճացած են։

Այնպէս որ միջավայրին և պարագաներուն ծնունդ Հայ մը, առանձնայատուկ նկարագրով, սեփական հակումներով, մասնայատուկ ձիրքերով, յատկանշական կարողութիւններով, տարբեր Հայ մը, կեսարացի Հայը, երեւան եկած է, որ Հայ է իր շատ մը յատկութիւններով սակայն ունի մասնաւոր ձիրքեր և ընդունակութիւններ, որոնք զինքը կը զատեն ընդհանուր Հայութենէն՝ առանձին գիծերով, որոնք իրը՝ կեսարացի Հայուն են միայն։

Նշանակել իր բոլոր առանձնայատկութիւնները, և ցոյց տալ անոնց ինչ ազդեցութիւններու արդիւնք, ինչպիսի պատմական ու դրացիական յարաբերութիւններու հետեւանք ըլլալը, անշուշտ կարեւոր աշխատանք մըն է որ կը կարօտի ընդարձակ ուսումնասիրութեան, որ դժբախտաբար կատարելու համար միջոցներր կը պակսին։ վասնզի խակապէս տակաւին Հայ ազգագրութիւնը կը գտնուի իր խանձարուրին մէջ և բազդատական ուսումնասիրութեան մը համար հաստատուն տուեալներ չկան, Հետեւաբար առանց պատճառախնդրական նկատողութիւններու պիտի նախընտրեմ կեսարացի Հայերը ներկայացնել՝ իրենց նկարագրին գլխաւոր գիծերով, իրենց լեզուին մասնաւորութիւններով, կենցաղով ու նիստուկացով, Հայ ազգագրութեան համար հում նիւթ հայթայթելու և միեւնոյն ատեն ներկայացնելու համար կեսարացի Հայուն նկարը՝ իր ընդհանուր գիծերովը, ցոյց տալով անոնց մէջ անոնք որ բուն հայացին են և անոնք որ օտարոտին և եկամուտը, երբ չօշափելիօրէն որոշ կը տեսնուին։

Ա.

ԿԵՍԱՐԱՑԻ

Կեսարացին մարդ մըն է բոլոր մարդոց պէս սակայն երբ «Կեսարացի է» կ'րսեն մէկուն մր համար, որոշ առանձնայատկութիւն մը մատնանիշ ընել կը կարծեն։

Բովանդակ Փոքր Ասիոյ և Հայաստանի բնակչութեան մէջ շատ քիչ տեղեր կան որոնց բնակիչները մասնաւոր առանձնայատկութիւններով հռչակուած ըլլան և իրենց անուններն յիշատակութիւնը մեր միտքերուն մէջ գաղափար մը արթնցնէ, մեր աչքերուն առջեւ մասնաւոր տիպար մը պատկերացնէ և մեր յիշողութեան մէջ նկարագիրի որոշ ու ցայտուն գիծեր վերակենդանացնէ։

Ասյս կարգի քաղաքներ հազիւ թէ մատի վրայ կը համրուին։ Վանեցին, Ակնցին, Արաբկիրցին, Տիվրիկցին, ինչպէս նաև Կեսարացին, լաւ կամ գէշ, տիպարներ են որոնց անուները տրուած ատեն մեր աչքին և մտածութեան առջեւ կր պատկերանան որոշ դիմագծութեամբ և նկարագրով անհատներ որոնք մեզ բազմութիւններու մէջէն կը զատորոշեն։

Ասյս զանազան Հայու տիպարներուն մէջէն «Կեսարացիին» պահած տեղը արհամարհուածը և անարժէքը չէ, հակառակ անոր որ ամէնէն շատ այլասերժ ատելութեան մը առարկան եղած ըլլայ, վասն զի իր ոգորումները, իր մաքառումները և իր յաջողութիւնները շատ անգամ շատ հակառակորդներ կամ նախանձորդներ յարուցած են

իրեն դէմ, մինչեւնոյն ատեն նախանձագրգիռ հիացումի մը առարկան ընելով զինքը։

Կեսարացի Հայուն դէմ արուած այս ատելութիւնը շատ կը նմանի շատ մը ազգերու մէջ Հրեաներու դէմ անուղղուած ատելութեան որուն չարժառիթներն ալ նոյնն են, վարպետութիւն, հարպիկութիւն, աչք-բացութիւն և յաջողութիւն։

Հետեւաբար ամէնէն համակրելի կեսարացին իբր առեւտրական հակակրելի արարած մըն է։ «Կեսարացիին բոլոր ոյժը մտքին վրայ կեդրոնացած է եւ այդ կեդրոնացումն ալ սակ ծանելու եւ սակ խնայելու կը գործածուի։ Ինչ ասպարէզի ալ մտնեն Կեսարացիք, իրենց նպաստակն է ծահիլ եւ պահել» (Արփիար Արփիարեան, Հայրենիք, 8 Օգոստ. 1891, թ. 22)։

Այս չահելու մոլուցքը, գրամ դիզելու անյագութիւնն ու անյագուրդ փափաքը, կեսարացին անվարան կը մղէ ամէն օրինաւոր և ապօրէն մրցումի, ինչպէս նաև ամէն արժանաւոր և արգիլեալ առեւտուրներու, կը բաւէ որ անիկա իրեն չահ մը ապահովէ և գրամ դիզելու իր անյագ ցանկութեան գոհացում տայ։

Անիկա ունէր նաև առեւտրականին արուած յատկութիւններ, աներեւակայելի ձեռներէցութիւն, և չափազանցութեան տարուած խնայասիրութիւն, որով անմրցելի էր երբ մրցումի կը մտնէր։

Հետեւաբար կեսարացին իր առեւտրական մրցակիցներուն համար անթաղձալի տարր մըն էր, և առեւտրական հրապարակներու սարսափը։ Արդարև երբ «զործ մը կեսարացիներուն ձեռքն անցնի, ա՛լ բոլորովին կերպարանափոխ կ'ըլլայ կեսարական ճարպիկութեան եւ ճնարիմացութեան առջեւ։ Քանզի արթնութիւն, մտածում, հաշիւ, յաւազոյնին տեղչ, յարատեւութիւն, մէկ խօսքով խիզախ խորամխում մը վաճառականութեան գաղտնեաց քաւիանցող, կեսարացւոց գլխաւոր յատկանիշն են» (Ե. Երկաթեան, Բիւզանդիոն, թ. 422)։

Ահռչակ է այն տեսակ մը խորշանքը և երկիւղը որ ուրիշ տեղացիներ ունին «կեսարացիին համար որուն նոր գործի մը ձեռնարկելը այդ գործին մահը կը համարուի, վասնզի ուրիշ տեղացիներ կը սարսափին որ այլեւս իրենց հաց պիտի չմնայ, վասնզի կը վախնան կեսարացիին ոչ այնքան օրինաւոր ու առեւտրականի վայելուչ մրցումէն այլ անոր ապօրէն, անուղիղ և կործանարար մրցումէն։ Սակայն այս սարսափը որքա՞ն հիմն է։ Կեսարացին այդքան ահարկու մրցո՞ղ մըն է։

Կարծիքները կրնան տարբերիլ։ Սակայն բան մը որուն մէջ ամէն զինքը՝ «կեսարացիին ճանչցողները համաձայն են, այն է որ անիկա գործունեայ, աշխատող, հարպիկ անհատականութեամբ օժտուած տարր մըն է։

Եղիա Եղիազարեան, որ էվէրէկցի է և որուն իր ծննդավայրին Հայերուն մասին ըրած դիտողութիւնները և դատողութիւնները ներկայացուցի արդէն, (էջ 827) կեսարացի այր մարդոց մասին ըրած է հետեւեալ խորհրդածութիւնները որոնք կը ներկայացնեմ նոյնութեամբ, առանց սակայն անոնց ճշգութիւնը բոլորովին երաշխաւորելու, վասնզի բան իս կան կէտեր որոնք արբագրութեան կը կարօտին։

Ան կ'ըսէ թէ «կեսարացի այր գործուցեալ է միջնեւ իր ծուծերը. գործը իրեն համար հանոյի մըն է այնճան որճան կարիք մը. կ'աշխատի տունէն դուրս խաճուրը, այգին, նաեւ տունէն ներս, խոհանոցին մէջ, դահլիճին մէջ ու կե-

դարը: Ճարպիկ է բաց ունէ ուրիշ տեղացի. իր մեծագոյն հաճոյքն է համոզել դժուարահաւանցներ եւ սկսել կծծիներ: Գործի մէջ գերազանցապէս պահպանողական է, իր նշանաբանն է յաջողութեան սանդուխէն ծանր ծանր եւ մէյմէկ աստիճանով վեր ելլել:

Իր պատրաստաբանութիւնը եւ սրամտութիւնը առածի կարգ անցած է: Խօսքի տակ մնալ չի գիտեր եւ միշտ մարդ յարմար տեղը կը դնէ»:

Ընտանեկան հաւատարմութիւնը Կեսարացի այրերուն գլխաւոր յատկութիւններէն մէկն է: Կեսարացիք կը գուրգուրան իրենց բնաւիխին վրայ եւ իրենց խանդաղատանքի արտայայտութեանց մէջ անվերապահ են: Անոյշասէր են՝ բառին իսկական առումովը: Ուխտարձի յաւազոյն տեսեսգէտը կրնան ուխիբերան բողոլ իրենց ապրելու դրութեան վրայ: Կեսարիոյ Հայ բնակչութեան մէջ հազարներ կային որ տարին տասը կամ տասներկու ոսկիով բնաւիխ կ'ապրեցնէին, յաւ պայմաններու մէջ:

Կեսարացին հանդուրժող էր. մանաւանդ որ երաժշտութեան համար բուռն հակում ունի: Անտառոյն ոչ մէկ բաղաքը այնքան հարուստ է իր երգերով որքան Կեսարիա եւ սակայն խնայողութեան եւ չափաւորութեան առհասարակ չանցնիր: Ան յանախ անտարբեր է ազգային գործերու հանդէպ, հազիւ թէ կը տանգրգռուի դպրոցի կամ եկեղեցիի հարցերով: **«Ձիմմէ ապաց տիւնեայա չիւօ տէյէճէք պէճ մի գալտրմա»** կ'ըսէ ու կռնակը շուռ կու տայ: Քիչ մը կիներու հետ կը սիրէ նստիլ բամբասել, տկարներու հիքէն բռնել եւ ուրիշի հաւտյն վայելել»:

Եղիազարեանի այս նկատողութիւններուն մէջ ինծի համար իրականութեան շատ համապատասխան չի թուիր մասնաւորապէս Կեսարացի այրերու տուընէն ներս աշխատանքը, խոհանոցին և գահլիճին մէջ տատիլը, այն մարզերուն մէջ ուր բացարձակ կնոջ տիրապետութիւնը նուիրագործուած է։ Ընդհակառակը իմ հանդիպած բոլոր Կեսարացիներս տնական գրազուձներու նկատմամբ արհամարանք ունեցած են, գայն նկատելով կնոջ գործ։

Յետոյ արբագրութեան կարօտ է այն բացատրութիւնը որ Կեսարացին կ'որակէ իբր պահպանողական և հաստատուն քայլերով տատիկ տատիկ առաջացող, ինչպէս կ'ըսեն, Ընդհակառակը Կեսարացիին մէջ յանդուգն ձեռնարկութեան, արկածախնդիր խիզախութեան, և բախտախնդիր առաջընթացութեան չիդեր կան, որ երբեք պահպանողականութեամբ չի կրնար բացատրուիլ։

Նոյնպէս շատ անտարբեր չէ ազգային գործերու հանդէպ։ Ո՛չ թէ իր ծննդավայրին այլ անկէ դուրս աշխարհի ամէն կողմերը, ազգային գործերու մէջ Կեսարացի Հայեր ամէնէն աչքառու դիրքերը գրաւած են և շատ անգամ իբր վճռառական մարդիկ, ինչպէս Նոր-Զուղայեցի վճռառականները, ասելի լայն հորիզոն բնդգրկած է իրենց նայուածքը։ Ոմանք ասելի բնդհանուր ազգը աչքի առջև ունեցածնեն քան թէ միայն Կեսարիան։

Գ. Դարբրիէլ Թագուրեան շատ հիշդ դատողութեամբ մը կ'ըսէ թէ «Կեսարացիին մէջ, ինչպէս միւնչեւ հիմա, տեղական ազգասիրութիւնը այնքան տեսնուած չէր որքան ուրիշ բաղաքացիներու մէջ։ Անոնց ազգային հասկացողութիւնը համազգային բնոյթ ունէր միտս։ Կեսարացին իր օժանդակութիւնը կը բերէր բնդհանրապէս այնպիսի ձեռնարկներու, որոնք լայն հորիզոններ կ'բնդգրկէին։ Պատճառը այն էր որ Կեսարացիին մէջ համոզում գոյացած էր որ իր բաղաքը բոչնոյ ոյոռ չուներ իրեն համար եւ իմ պէտ չէր որ բանտարկուէր

ածոր ճեղ միջավայրին մէջ: Երկար պաճղնեսութենէ վերջ, ճոյնիսկ եթէ դառնար իր ծննդավայրը, պարզապէս իրեն բնաւոյն ածներուն եւ վայրերուն կարօտը յագեցնելու համար էր միայն եւ կարճ միջոցէ մը վերջ դարձեալ կը հեռանար ածկէ առանց նիւթական եւ բարոյական հետ մը ձգելու հոն: Պարագան բոլորովին տարբեր էր, օրինակ էվէրէկցիներու համար: Տարիներով անդուլ աշխատանք կը բաժիէին ածոյ օտարութեան մէջ, եւ հայրենիք վերադարձին կը ծախսէին, ամէն ինչ որ շահած էին դուրսը: Տուն կը շինէին, այգի կամ պարտէզ կը ճեղճէին: Գործ մը կ'ստեղծէին իրենց ծննդավայրին մէջ: Որով սերտօրէն կապուած էին ածոր եւ ածոր յառաջդիմութիւնը իրենց ջերմագոյն փափաքն էր:

Իսկ եղիազարեանի այն նկատողութիւնը թէ կեսարացին կը սիրէ տկարներու քիթէն բռնել և ուրիշի հաշուոյն վայելել, չափազանց ճիշդ դատաստան մըն է: Հոս է իր գլխաւոր նմանութիւնը Հրեաներու հետ, որոնց ազգային նկարագրին մէկ գլխաւոր գիծը կը ներկայացնէ ան, և գլխաւոր պատճառներէն մէկը այն համայնական զայրոյթին որ Հրէից նկատմամբ ցոյց կը տրուի:

Կեսարացի Հայը ինչպէս իր կեանքին պէտքերուն մէջ, ամէն բանին գէշը, բայց մանաւանդ ամէն բանին ժանը կը փնտռէ, ինչպէս ապրանքի մը երկու փարա ժանը ձեռք բերելու հետամուտ կ'ըլլայ, ինչպէս ամէն ապրանքի տեսակին ազնուութիւնը խաթարելու և անոր տեսակը աւրելու միտում ունի, նոյնպէս նաև իր գործին մէջ ամէն բան ժան ու գրեթէ ձրի կատարել տալու ձգտում մը ունի, և ասոր համար կեսարացի Հայ բանթրոնը աշխարհի ամէնէն անբաղձալի և իր պաշտօնեաներուն տանջութիւնը գրաւոր գործատէրն է:

Անիկա՝ որքան շատ շահի այնքան գէշ կը վարձատրէ իր պաշտօնեաները, և հակառակ չարաչար աշխատցնելուն քիչ վարձատրելը առաքինութիւն մը կը համարէ: Իր պաշտօնեաներուն քիթէն կը բռնէ յաճախ չողչողուն և շռայլ խոստումներով, ապագայի հարուստ ծրագիրներով — որոնք երբեք չեն գործադրուիր — և նոյնիսկ ասոր համար չի խղճահարիր, իր աղջիկը տալու հեռապատկերը չողչողացնել իր երիտասարդ պաշտօնեաներուն աչքին, անոնց այս կերպով ապագային գեղեցիկ «պանիական դղեակներ կառուցանել տալով, կը բաւէ որ զօրեն այս խաղերը՝ չահագործել իր պաշտօնեան անոր քիթէն բռնելով և այսպէս ուրիշին հաշուոյն կամ անոր կռնակէն շահիլ, ապրիլ և վայելել:

Եւ վա՛յ այն օրուան որ այսպէս կեղեքուած, չահագործուած և հարստահարուած պաշտօնեան, օր մը յուսախաբ, իր գլխուն հարը նայի և «Ինձա բարեաւը» ըսէ իր քիթէն բռնողին: Նուազագոյն ատեանը «սպերախտ» է, չուրջ բոլորը պատկուած հայհոյանքներով, որոնց մէջերը իրենց բերնին մէջ պատրաստի ունին կեսարացիք սովորաբար, յաւելեալ և ճոխացեալ առատութեամբ մը:

Այս ժլատ և նոյն ատեն չլսուիչ մտայնութիւնը կեսարացիք կը փոխադրեն նաև հանրային գործերու մէջ: Ամէն անգամ որ կեսարացի մը, Թաղական, Հոգաբարձու, Քաղ. ժողովի անդամ կամ երեսփոխան ըլլայ, առաջին դիտողութիւնը որ ընել կը սիրէ պաշտօնեներու Թոչակին առատութիւնն է — որքան որ ալ անոնք գէշ կամ քիչ վարձատրուած ըլլան — և իր առաջին մտատանջութիւնն է ատեան մարգերը գտնել, հոգ չէ թէ ասով գէշ գործ տեսնուի:

Կեսարացիի պակաս ու այպանելի կողմն է ուրիշին վաստակին

աչք ցցելը։ Կեսարացին կ'ուզէ որ միայն ինքը վաստկի, ուրիշը չվաստկի։ Ազգային պաշտօնեայի մը տրուած 300-400 դրչ.ի ընդդէմ թռչակները, խոշոր գումարներ կը նկատէ և բաւարար վարձատրութիւններ։ Ասոր համար է որ յաչող առեւտրական, ձեռներէց վաճառական, աչք-բաց մարդ, անձնասէր է, միայն ինքզինքն հոգալ, միայն ինքը շահիլ կ'ուզէ։ Օտար է իրեն շահեցնելով շահելու սկզբունքը, անոր համար է որ իր բոլոր ձեռներէցութեամբ, հարստութեամբ և աչք-բացութեամբ արդիական ըմբռնումով առեւտրական ու արդիւնաբերական գործեր ստեղծելու ձիրքէն և ընդունակութենէն հեռու մնացած է։ Նոյնպէս ասոր համար է որ կեսարացիք չեն ունեցած ընկերակցութիւններ, և առեւտրական ընկերութիւններ, որոնք այնքան սովորական են արդի ժամանակներու մէջ։

Եսապաշտ և այլասէրժ կեսարացին միայն ինքը շահելու համար հետեւաբար գէշ և նոյնիսկ կարելի է ըսել անուղիղ մրցորդ մը ըլլալու չի վարանիր և իր հակառակորդները մոխիրի վրայ նստեցնելու կատաղութեամբ լեցուած, ամէն բան կ'ընէ զանոնք կործանելու համար։

Կեսարացին հետեւաբար արեւելցի է իր խորքին մէջ, և չունի արեւմտեան ճկունութիւնը, թերեւս ասոր համար է որ ոմանք իր դրական և գործի մարդու համբաւն իսկ կ'ուզեն տարակոյսի տակ ձգել։ Այսպէս Ն. Ադապէկեան, որ կեսարացի մըն է (տես Մանզումէի էվէհար, 24 Դեկտ. 1903, թ. 755), մէկն է անոնցմէ որ տարակոյսի տակ ձգել կ'ուզէ կեսարացիին գործի մարդու համբաւը։ Ան կ'ըսէ թէ ճեռուէն, կեսարացիք, իբրեւ դրական եւ գործի մարդ հռչակուած են։ Բայց եթէ մօտէն, իրենց բոյնին մէջ դիտուին, ասոր հակառակը, գրեթէ տարբեր ժողովուրդ մը պիտի գտնեմք գիրենք։ Այս համբաւը, կեսարացիք շահած են, իրենց բաղաքէն դուրս, ուրիշ միջավայրերու մէջ, եւ իրաւամբ։

Արդարեւ բուն իսկ կեսարիոյ մէջ ապրող համայնքը, ոչ միայն դրական եւ գործի մարդիկներ չեն, այլ նոյնիսկ, կրնամ ըսել թէ ասոր հակառակը։ Կեսարացիք, այս օրուան, մի միայն այսօրուանը կը մտածեն, բնաւ հոգերնին չէ թէ ինչ պիտի բլլայ վաղը։ Ամէն բանի գէշը, ամէն բանի ժամը, այս է մտածումնին։ Այս գնացքով էր որ կորսնցուցին շատ շահաբեր գործեր, եւ դեռ կորսնցնելու վրայ են»։ Իսկ Ե. Երկաթեան (տես Բիւզանդիոն, 5 Դեկտ. 1902, թ. 1876) որ կեսարացի մը չէ բայց կեսարիան կրցած էր ներթափանցել այդ տողերը գրած ատեն 17 տարիներէ ի վեր, կարծես թէ կը միտի հաստատել կեսարացիին միտքերը, սա տողերուն մէջ, որոնք բաւական տարօրինակ կը թուին։

«Կեսարացիները բախտ կը ծնին» բան է մեծ կրօնական մը. ճիշդ է ասիկա, միայն թէ կեսարիայէն դուրս կեսարացիներու համար, ու այդ խօսքն ալ կեսարիոյ մէջ խօսուած չէ արդէն, ուր Հայ տարրն այլեւս զարնող առաւելութիւն, դո՛ւն ըսէ հարստութիւն մը չունի ուրիշ բաղաքներու վրայ։ Կեսարիոյ մէջ կեսարացի հարուստներ, բաս վկայութեան, 4-5 հազար ոսկիով մասով կրնանք համրել, մինչ ուրիշ բաղաքներ շատ աւելի հարուստներ կը պահեն իրենց ծոցը։ Ուրեմն կեսարացիք իրենց բնագաւառին մէջ հարստութեամբ չէ որ այլեւս կը զարնեն. անոնք ասա առաւելութիւնն ունին որ մեծէն մինչեւ փոքրն առիթէն օգտուողներ են. իրենց գործը գիտցող մարդեր, հաճիւն իրենց ամենօրեայ դասն է, խելքն ալ իրենց առաջնորդը եւ որովհետեւ «կեսարիան հաւուով ջինուած է» կ'ըսէ առածը, կ'արդարանան ծայրայեղ ճիւաղապատճներ ըլ-

լայնուն դրամի համար, զոր ստեղու համար նեղ է հաղաիճ հրապարակը։

Այս տողերը կարդալէ յետոյ մարդ տարակոյսի կը մատնուի և կը խորհի թէ արդեօք Կեսարիոյ մէջ ապրող և անկէ դուրս ոտտում ընդ Կեսարացիներու միջև տարբերութիւն մը կա՞յ։

Կարելի՞ է այս տեսակ մտածութիւն մը։ — Ո՛չ։ Սակայն հիշդ է թէ Կեսարացին ինքզինքն կը բազմապատկէ իր ծննդավայրէն դուրս, ուր աւելի հիգ ընելու պարտաւորուած է յաղթելու համար օտարոտի միջավայրի մը դժուարութիւններուն։ Սակայն իր ծննդավայրին մէջ ալ որ վաճառասէր կեդրոն մըն է, անիկա հացի պայքարին համար ամէնէն շատ մաքառողն էր։ Կեսարացին իր ընտանեկան յարկին մէջ լաւ պայմաններ ունէր ապրելու, խնայողութեան օրինակելի և գովելի վարչութեամբ։ Իր նկարագիրը փոխանցած էր նաև իր շրջապատին, քաղաքին, ուր ո՛չ սրճարան և ո՛չ ալ տարբեր վայր մը կար ժամանցի և զբօսանքի։ Կեսարացիք ինչպէս ըսած է մէկը ակ՛ներեւայ թէ ժամանակին յարգը շատ կը գնահատեն, ու երթէ սուրճ առնել ուզեն՝ շրջուն սրճեփներ ամէն անկիւնը պատրաստ են։

Կեսարացին կը հետապնդէ մէկ իտէալ մը, գրամ ունենալ։ Եւ կը կարծէ թէ երթէ գրամ ունի ամէն ինչ ունի, մարդ է։

Արփիար Արփիարեան, մեր ժամանակակից հրապարակագիրներու ամէնէն խորաթափանցը և ամէնէն սրատեսը, վիճարանութեան մը առթիւ ըսած է թէ. «Ամէն տեղ Կեսարացիք կը պարծենան —եւ այս պարծանքն ալ ճշմարտութիւն է— թէ իրենք վաճառական են, խնայող են, հարուստ են։ Ու կը հարցնեն թէ՝ ինչ որ վաճառականութիւն չէ, խնայողութիւն չէ, հարստութիւն չէ, ուրեմն ի՞նչ է, բանաստեղծութիւն է»։

«Պարոնցներու Կեսարացի խնամակալներէն երբ կը տեսնեն ատակերտներ որոնք անդիմադրելի ոյժէ մը կը մղուին դէպի բանաստեղծութիւն, կը յորդորեն այդ ատակերտները բանաստեղծ չըլլալ, հապա թուաբանութիւն սորվիլ, որպէսզի վաճառականի գրագիր ըլլան, վաճառական ըլլան, մարդ ըլլան» (ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 3 Օգոստ. 1891, թ. 18)։

Ուրեմն մարդ ըլլալու միակ պայմանն գրամ ունենալն է Կեսարացիին համար, և այս առաջինն և վերջինն պայմանին առջև բոլոր միւս առորոգելիները կը չքանան։ Եւ որովհետեւ գրամը միակ ոյժն է որ կը վարէ աշխարհը, Կեսարացին իսկապէս այս աշխարհին մարդն է և չատ մեծ չահագրգռութիւն մը չունի վահանդեղեալներուն համար և այս աշխարհի վայելքներուն համար կը գոհէ ապագային խոստումները։ Ասոր համար է որ իր հաւատքը նահատակութեան և մարտիրոսութեան բարձրութիւններուն հասնող առաւանութիւններ գրեթէ երբեք չէ ունեցած։

Ասոր համար էր որ վերջին տարագրութիւններու առեն Կեսարիոյ մէջ իրենց անձը ազատելու համար իսլամացողներու թիւը համեմատաբար ամէնէն շատը եղած է։ Այս փիսատութիւնը ո՛չ թէ միայն ի. գարուն է որ ունեցած են Կեսարացիք այլ շատ հին ժամանակներէ, նոյնիսկ բիւզանդական տէրապետութեան օրերէն սկսեալ։

Մասնաւորապէս երկիրը իսլամական տէրապետութեան ենթարկուելէ յետոյ երբ այնքան շատ կը պատահէին բռնի իսլամացման դէպքեր (տես վերը էջ 636-43), Կեսարիա կը ներկայացնէ վայր մը, ուր նահատակութիւն յանձն առնող և յանուն քրիստոնէութեան զոհուողներ գրեթէ չեն գտնուած։

«Հաւատքէ իյնողներուն», այսինքն մահուան ապառնալիքի առջև տկարանալով համակերպողներու խօսքը պատմութիւնը շատ քիչ անգամ ըրած է, սակայն քրիստոնէական կրօնքի մէջ ձեռնարկուածներուն իբր հաւատոյ վկաներու անունը յաճախ պահած է, իբր դիւցազներու, իբր հաւատոյ ախոյեաններու և իբր սխրալի օրինակներու։ Օսմ. Սուլթաններու խալիֆայութիւնը եւս իրենց միացնելու թուականէն (1517) սկսեալ մոլեռանդութեամբ ապանուած են բազմաթիւ Հայեր, որոնք քաջութիւնը ունեցած են դիմադրելու իսլամութեան հրաւէրին(1)։ Իսկ թէ ի՞նչ է թիւը անոնց որոնք չեն ունեցած այդ բարոյական կորովը և տկարացած են, մասնաւորապէս այն շրջաններուն երբ Օսմ. պետութիւնը ամենազօր էր և ոչ մէկ օտար միջամտութիւն կրնար արգելք ըլլալ իր մոլեռանդական սանձարձակութեանց, այս մասին բան մը ըսելու կարող չենք։ Սակայն աներկբայ կրնաք ըլլալ թէ քիչ թուով հերոսական քաջութեամբ իրենց կրօնքէն չհրաժարողներու և մարտիրոսական պսակի փառքովը նահատակուողներու քով հազարաւորներ եղած են տկարացողները և իսլամութիւնը ընդունողները, իրենց կեանքը փրկելու համար։ Անոնց մէջ, նոյնիսկ կաթողիկոսներ, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ և քահանաներ կան։ Արդ դիտելի երեւոյթ մըն է որ Կեսարիա —խալամական մոլեռանդութեան միջնաթերդերէն մին— որ ապահովաբար ամէնէն շատ տուժող վայրերէն մէկն եղած պէտք է ըլլայ, մէկ հատ հաւատոյ նահատակ չէ ունեցած, բացի միակ պարագայէ մը (տես էջ 528) որ պատահած է շատ կանուխ, նախ քան Օսմ. տիրապետութիւն, ժդ. դարուն սկիզբը, մինչ Կ. Պոլիս, Սիւիւէրի, Մալկարա, Զմիւռնիա, Պարտիզակ, Մալաթիա, Սեբաստիա, Մարզուան, Կարին, Վան, Խիզան, Տիարպէքիր, Թօգատ, Սղերդ, Պիւէհիկ և այլ, ունեցած են «վճռուն հաւատոյ» իրենց նահատակները։ Ինծի այնպէս կը թուի թէ գործնական կեսարացիք բնազդարար նախընտրած են կրօնափոխութիւնը քան նահատակութիւնը ինչպէս շատ ոգեմտութեամբ ալ ըրած են վերջին տարագրութեան օրերուն, ուր առաջին մտատանջութիւնը կեանքը փրկելը պէտք էր ըլլար։

Ասոր կառկառուն օրինակը կու տայ Կեսարացի Մատթէոս Սարը(2)

---

(1) Հետաքրքիրներ կրնան կարդալ Ազգապատումի 2227–9, 2262, 3001–2, 3618, 3622–24 և 3794–5 էջերը։ Ջամիչեան, Հայոց Պատմութիւն, Գ. հտ. 516, 616, 655–6, և Ահարեանի և Մանանդեանի, Նոր վկաները. Ա., 302, 373, 3781–380, 383, 385, 413–417, 439, 471–472, 484–489, 490–494, 505–515, 519, 530, 532–537, Բ., 217–218, 241–250, 220–248, 222–251, 271, 286–305 և այլ զանազան գործեր, որոնցմէ չինած եմ ցուցակ մը ուր կը տեսնուի թէ 1524էն մինչև 1843 կը յիշատակուին 51 նոր վկաներ, որ նահատակուիլ չանձն առած են փոխանակ իսլամանալու։

(2) Մատթէոս Սարը Կեսարացի Կ. Պոլսոյ մէջ, 1707ին Կաթոլիկութեան չարուած ցոյց առած ըլլալուն համար մատնուած է ուրիշ կաթոլիկամիտ եկեղեցականներու հետ և մահուան դատապարտուած։ Երբ դահիճին սուրը գլխուն վրայ բարձրացած էր, ուրացաւ քրիստոնէութիւնը և մահմետականութիւնը ընդունեց և մահուընէ ազատեցաւ։ Ցետոյ փախաւ Հռոմ (1712), զղջաց և դարձաւ քրիստոնէութեան և մեռաւ անդ 1727ին։

Կիլիկիոյ կաթողիկոսը (1694-1705) որ մահուան պատիժէ ազատելու համար խոհեմութիւն համարած է անվարան ընդունիլ Մահմետականութիւնը առերեսս և անգամ մը կեանքը փրկելէն յետոյ ապաստանիլ Հռոմ, վերստին քրիստոնեայ դառնալու համար։

Այս գործնական ըմբռնումներով այրերուն հետ լծակից ու կեանակից դառնալու սահմանուած կինն ալ բնական է որ պիտի հախտակուէր այդ միջավայրին մէջ և պիտի ներշնչուէր քիչ շատ իր ամուսնոյն, հօրը և եղբօրը հոգիէն։

Եղիազարեան որ կեսարացի այր մարդը կը ներկայացնէր վերը մէջ բերուած տողերով, կեսարացի կնոջ մասին սա կերպով կ'արտայայտուի. «Կեսարացի կինը ունի, բոլոր այն առաւելութիւնները, որ կրնան երբեմ պահանջուիլ տանտիկինէ մը։ Իր գլխաւոր յատկութիւններն են մխիթարութիւնը եւ խնայողութիւնը։ Ամէն շաբաթ օրեր սովորած է լուալ տուները վերէն վար ու յարդարել։ Իսկ ոչինչէն համադամներ պատրաստել իրեն յատուկ գիտութիւն մըն է։ Ընտանեկան հաւաատարմութեան մէջ միշտ առաջին գիծին վրայ են։ Մեծ պատերազմին՝ Կեսարացի եւ շրջակայից կիներ բարոյականի դիւցազնական օրինակներ տուած են։ Գիտէ կարել իր պզտիկներուն եւ մեծերուն հագուստները, հիւսել տան պէտերուն յատկացուելիք գորգերը, եւ զարդարանքի վերաբերեալ խաւեակներ»։ Եղիազարեանի այն նկատողութիւնը թէ Կեսարիոյ և շրջակայից կիները բարոյականի դիւցազնական օրինակներ տուած են, արդարև նկատելի իրողութիւն մըն է։

Շատերէն օրինակ մը տալու համար բաւեմ թէ ժամանակակից Ս. Հռիփսիմէ մը հանդիսացած է Իվէրէկցի Տիկ. Վերժինէ Գալֆայեան կամ Ղազարոսեան, որուն գեղանի դէմքը հրապուրած էր վաւաչատ Չէքին։ Սաղրանքներ ու փայլուն խոստումներ անզօր մնացած են համոզելու համար այս նոր Հռիփսիմէն որ բանտին մէջ կ'ոգորի, կը պայքարի։ Այնպէս որ գազանին հիրանը չի զօրեր փողոտել և բզքտել բարոյականի այս հերոսուհին։ Նոյնիսկ Չէքիի հարէմը կու գայ բանտ, ուղղակի կը խօսի Տիկ. Վերժինի հետ մտերմօրէն, կը շողացնէ անոր աչքին առջև իրեն սպասող վաղուան փառքը, վայելքը և հաճոյքը, անզաւակ Չէքիի իրմէն ժառանգորդ մը ունենալու բուռն փափաքը կայլ։ Սակայն այս բոլոր ողոքանքը անզօր կը մնան։ Անիկա քրիստոնէաբար կը տոկայ ամէն նախատինքի և վերջապէս կ'աքսորուի Տէր Զօր, հոն կը մաքառի, կը պայքարի իր ծնողացը սպանիչներուն հետ, լաստե հարուածով մը կ'սպանէ իր հօրը և մօրը գահիճը ու գետը կը նետէ։ Չէքիի բոլոր փնտռտուքները հոն անհետեւանք կը մնան։ Տիկ. Վերժին խելագարած անասպատ կանչող ծղրիթը և ոռնացող շնագայլը կ'ըլլայ։ Հրաշքով կ'ազատագրուի և բաժուած իր խելայեղութենէն ամուսնոյն և զաւակաց միացած կը հաստատուի Սուրիա։

Ահիկա պատիւ մըն է Կեսարացի Հայ կնոջ համար, որ իր չուրջը պատկառանք ու յարգանք ներշնչած է։ Վահան Ալանեան ալ-Կեսարացի ուսուցիչ մը (տես էջ 1185) «Կեսարացի Հայ Կիներ» (տես Արեւելք. 11 Յունիս 1907, թ. 6513) ներկայացնել փորձած է հետեւեալ տողերուն մէջ, որոնք ես կ'առնեմ նոյնութեամբ, իբր ականատեսի վկայութիւնը։

«Ես ... կարելի է ճմաճցնել ապիակ մեղրամոմի այն անխառն զանգուածին որ ընդունակ է մեծնալու բաղձացուած ամէն ձեւի։ Տակաւին աղջիկ՝ իր

ծնողքին կրթութեան մասին ունեցած անկեղծ ճախանձախնդրութիւններուն շնորհիւ, առարկան եղած լուրջ խնամքի մը. հզօրապէս կ'ամբողջացնէ բոլոր այն համգամանքները որոնցմով միայն փայլելու կոչուած է. կը կարծեմ այսօրուան որեւէ մէկ աղջիկ որ վաղուան մայրը պիտի ըլլայ անկասկած:

Ընդհանրապէս գեղեցիկ է ան եւ առողջ՝ կազմուածքով. ճարպիկ եւ լեզուանի, յատկութիւններ՝ որոնք տարբեր հրապոյրներ կը բերեն իր անձին եւ կը ստեղծեն դիրքի ու ազդեցութեան լուսաձիր սահման մը ճնշքին կեանքի իր գործունէութեան մէջ: Ան միշտ տիրող ուժն է բնազանիքին մէջ. փայփայուած, երես հաճուած կին–մանուկը, որուն ամէն ինքնահոյհներուն անսալու դատապարտուած է իր էութիւնը. այս վերջինը շուկայի մարդն է, կամ, աւելի ճիշդը բսելու համար, տանը պատուական մատակարարը, որուն հետին պարտքն է, առանց այլ եւ այլի, դուրսի կեանքին բնկերացող տառապանքներուն մէջ հայրապետել բնազանիքին ճիւրական սիռիանքը շինող ամէն պէտ: Կեսարացի կնոջ վայելքին համար իր ամուսինէն բնձեռնուած ամէն դիւրութիւն սահմանուած է ենթակային —կնոջ— հատակն ու ինքնահոյհը փայփայել ու տալ անոր ամէն միջոց գերակշիռ դիրք մը ստեղծելու իր ապրած սահմանին մէջ: Այս ամէնուն վրայ, սակայն, պէտք է խոստովանիլ որ մեծ բարոյականը Կեսարացի կնոջ համար գինքը վարող գերագոյն օրէնքն է, առանց որու զօրաւոր ու առողջ զգացումները իր մէջ գործելէ դադրէին բերելս եւ խարխուլ՝ անսոյգ ակզբունքի մը, յոռի բարքերու, չօժարութեանց ինչպէս նաեւ կիրքերու ամբողջութիւն մը միայն մնէին անոր ներսը:

Պարագաներու յարմարելու նկատ դիւանագիտութիւն, համբերելու, համակերպելու հոգի, Կեսարացի կնոջ նկարագրին այն որոշ ու պայծառ կողմերն են որոնք հիմը կը կազմեն միեւնոյն ատեն իր կենցաղագիտութեան:

Կեսարացի կինը, կարելի է բսել, Կեսարացի էրիկ մարդուն չափ եւ անկէ ա՛լ աւելի վարպետ ու խորամանկ է. ան՝ իր անձնական շնորհներուն միացուցած իրերու խորունկ հասկացողութիւն մը, իրեն համար բաւականաչափ եկամուտի մը աղբիւրը կամ ճիւրական կլորիկ գումարի մը գանձը ստեղծելու եւ պարագան հանդիպած ատեն ուրիշներէն անկախ կերպով ապրիլ կարենալու միջոցներու տիրացումին համար ամէն ջանք ի գործ կը դնէ: Խմասուն, բնազանեկան ապագային մտահոգութիւնովը տանջուող կինն է ան որ՝ առջի օրէն՝ ամէն զրկանքներու կ'ենթարկէ իր անձը, հոգալու համար իր աղջիկ զաւակներուն վաղուան պէտերը. եւ զարմանալին այն է որ, Կեսարացի էրիկ մարդը, շատ հեղ, իր կնոջ կանուխէն սկսած այս եռանդոտ գործունէութեան մէջ ոչինչ կը գտնէ կասկածելի, կը համակերպի եւ առանց ամենաթեթեւ բմբոստացումի կերպեր մը զգացնելու՝ գլուխ կը ծռէ կնոջական ամէն պահանջումներու եւ խմահոյհներու առջեւ: Ասոր փոխարէն, սակայն, Կեսարացի կինը, յանախ անձնուէր հրեշտակը տունին, սիրոյ եւ յարգանքի այնքան տաք վերաբերում մը ցոյց կու տայ իր էրկան համար որ անկարելի է բաղդատել գաւառի ուրիշ բաղաքներու կիներուն ունեցածին հետ:

Կեսարացի կինը փափաքներ ունի միշտ ճիշ երեւնալու. իր այս բաղձանքը այնքան տաք է ներսիդին որ չի կրնար փրկել ինքզինքը օրուան նորոյթին հետեւելէ, եւ որ աւելին է՝ արժանապատուութիւնը վիրաւորանքի պէս բան մըն ալ կը զգայ հագուելու պայմաններուն մէջ իրեն դրացի եղողներ չգերազանցած ատեն: Երեւնալու այս տենչը հրաբխային աստկութիւնով մը կը բռնկի նոյն իսկ շահի անբաւականութեանց մէջ տապկուող բնազանիքներու պատկանած կիներու ներսիդին իսկ: Իրեն անձանօթ չեն բոլոր այն բաղաքավարական շնորհալի ձեւերը, որոնք, Պոլսոյ եւ Իզմիրի կիներուն մեծաշնորհ կարծուած

էին ցարդ. ո՛ր Կեսարացի կինը աճուրկած ու տեղի տուած է դրսեցիներու հետ կարճնալ ապրելու իր իմաստութեանը մէջ. ան որքան խոհականի նոյնքան ալ սայօճի կինն է, որուն կեանքը, խօսուածքն ու հայուածքը բնաւ կապածել չպիտի տային դուրսեցիին իր գաւառացիութեանը մասին:

Հանդիսի եւ ուրախութեան հոգի տուող մրն է Կեսարացի կին–մարդը որուն համար երեկոյթի մը մէջ զճուած տեղն պարի չմասնակցիլը հազուադէպ պարագաներէն մին կրնայ համարուիլ:

Կեսարացի կնոջ մտաւորական մակարդակն ալ այնքան ցած չէ. իր միջավայրին մէջ, գրեթէ կ'ըսդուճի ու կը մարսէ ինչ որ իր ժամանակին ապրող դպրոցը կու տայ իրեն եւ ինչ որ կը պահանջէ կնոջական դասակարգութիւնը գաւառին մէջ: Հազիւ մտքի վրայ կարելի է համրել այն կիները որոնք ներքին բմբռնումներէ կաշկանդուած՝ իրենց մէջ արմատացած նախապաշարումներու ամբողջութիւնովը կը բաբախեն կեանքերնին:

Կեսարացի կինը շատ կը սիրէ զբաղիլ տունի գործով. կը կարէ, կ'ասեղնագործէ, սիրտը ներքուած տեղն հիւրանոցի կահկարասիներու փոխին կ'առնէ. այս ամէնը ի գործ դնելով, շատ հեղ, տանտիրուհիի յատուկ իր հագուածքին մէջ. շատ օսիկ, ճոռոմուն տպաւորութիւններ ունի որոնց մանկական հայածանքներուն կը համբերէ միայն իր գործին լմննալը: Կեսարացի կինը տեսնելու է գործէն եթէ՛ փիլ մը շունչ առնելու միտքով պատուհանին առջեւ նստած կամ փողոցի դրան առջեւ կայնած տեսնը, երբ բաւ չօրերու տակէն կնոջական հայուածքներու փափկութիւն մը կը ցանցէ չորս դին առանց ուշադրութիւն դարձնելու անցորդներու ակնարկներուն: Ներեակին մէկ անկիւնը կը տեսնուի երբեմն գործի բեզկեանը, որուն առջեւ յանախ կը նստի ան բանի մը բել աւելցընելու համար գործուելիք առարկային վրայ:

Կեսարացի կինը իր ամէնէն ճիւրական զբաղումներուն մէջ իսկ կատարեալ հաւատքի մը տուած հրճուանքը կը վայելէ ուրիշ մէջ. ճշմարիտ հաւատաւոր՝ ան չի ճմռնիր տարակոյս միտքերուն, յորոնք, վարանքէ մը ըրջապատուած կ'ապրին բանձր խաւարի մը եւ որ աւելին է անգիտակից հաւատքի մը ստեղծած տանջանքին մէջ. անոր միտքը հեռի անհանգստութեան ծիածաններէն՝ կապուած է ճշմարիտ այն գիտակցութեան որ մարդը կը տանի փրկուելու եւ գտնելու համար գինքը ստեղծող ամենազօր Հերքը: Ան շաբաթը բանի մը անգամ եւ կիրակի օրերը անպատճառ ներկայ պիտի գտնուի եկեղեցին ուր կու գայ բաժնելու համար իր ցաւերը եւ թեթեւցնելու իր խղճի բեռին ծանրութիւնը: Իր պինդ ու զօրաւոր կազմուածքին մէջ Կեսարացի կնոջ ուրիշ խորունկը անճած հաւատքի այս անբծութիւնը առանց պատահական եւ արտաքին բլլալու՝ իր մէջ կը պարփակէ, զօրեղապէս, իր պապերուն կրօնքի նկատմամբ ջինճած վերաբերումի տարութենէն շօշափելի բան մը:

Հոս՝ միջանկեալ կերպով կ'արժէ խոստովանիլ բովանդակ Կեսարացիներու —տեղւոյ վրայ ապրող կամ դուրսը— այն նախանձախնդրութիւնը զոր ունին անոնք իրենց եկեղեցիին եւ հաւատքին համար:

Քահանան իր տունին պահապան հրեշտակն է որուն կը վստահի իր է՛ն ծրիին գաղտնիքները. կը յարգէ զայն մինչեւ պաշտելու աստիճան համակրանք ցոյց տալով անոր նկատմամբ. կը գանգատի, կը տրնջայ երբ կը տեսնէ որ իր տունի բահանան գոնէ շաբաթը անգամ մը չի ծեծեր իր դուռը: Եւ այս վերջինէն, բահանայէն, ի՛նչ բաներ կ'ակնկալէ Կեսարացի կինը. իր աղջկանը կամ տղուն դէմ «խայրոյր խրամէք» մը հանելու համար ո՛վ պիտի ափսոսէր: Հակառակ այնքան վարպետ բլլալուն, սակայն, յանախ ան կը շահագործուի իր տանէրէցէն:

Այս ամէնուն հետ, սակայն, պէտք է ընդունիլ որ Կեսարացի կինը —խօսքս երջանկայ գիւղերու կնոջ համար չէ— Հայու այն կնիկն է որուն գոյութիւնը, գաւառի ասանկ խորունկ կեդրոնի մը մէջ, պատուաբեր է»:

Վերապահումը որ կը դնէ Վ. Ասլան չրջակայ գիւղերու համար, չեմ գիտեր թէ որքան արդարացի է, սակայն գէթ կարգ մը գիւղերու համար այդ վերապահումը անտեղի է, վասնզի անոնցմէ չատերու բնակիչները նկարագիրի չափազանց համանմանութիւններ ունին Կեսարացւոց հետ և Կեսարացի կնոջ իրր ամուսին և իրր մայր ունեցած առաքինութիւններէն ոչինչ ունին նուազ։

Միայն Բուսխնեանի մօրը գերազանցապէս յուզիչ օրինակը (տես էջ 1334) բաւական է մեր հիացումին և յարգանքին առարկայ ընելու Հայ մայրը որ ազնուագոյն մէկ տիպարն է Կեսարիոյ և չրջակայից Հայ կիներըն։

* * *

Իրր վերջաբան «Կեսարացին» ներկայացնելու փորձին, կը կցեմ քանի մը տողեր, որոնք առնուած են «Ակնցի եւ Կեսարացի» խորագրով երկու խմբագրականներէն որոնք հրատարակուած են Հայրենիքի մէջ (թ. 18 և 22) Արփիար Արփիարեան ստորագրութեամբ, պատասխանելու համար Առեւելքի խմբագիրին՝ Բիւզանդ Քէչեանի, որ իրր Կեսարացի վիրաւորուած էր Արփիարի Կեսարացիք բանաստեղծ չեն ըլլար վճռէն և հեգնած էր Ակնցիները, վասնզի Արփիար Ակնցի էր։

Արփիար այս առթիւ զուգակշիռ մը կ'ընէ այս երկու տեղացիներուն միջև, չափազանց խիստ սահմանումով և արտակարգ վճռականութեամբ մը որ սակայն իրողութիւններու հետ շատ չի հաշտուիր, վասնզի Կեսարացին այսօր ունի վահան Թէքէեանի պէս բանաստեղծի մը ծնունդ տուած ըլլալու փառքը, և Կեսարիա այնքան չոր ու այնքան ցամքած տեղ մը չէ զգացումներու համար, ինչպէս կ'ենթադրէ Արփիար, իր միշտ չափազանցող գրչով։

Առանց Ակնցիներու մասին իր գրածները ներկայացնելու, ահա թէ անիկա ինչեր կ'ըսէ Կեսարացւոց մասին։

«Կեսարիա մեզ տուած է բժիշկներ, փաստաբաններ, լեզուագէտներ, հրապարակագիրներ ու խմբագիրներ որոնց մէջ կան գրագէտներ ու իմաստասէրներ, բայց ոչ մէկ Կեսարացիի գրութիւն բրթուն է բանաստեղծական տրոփումներով։

«Ակնցիէ իրապէս տէր եղած են Ազգին ամէն գործերուն, իսկ վերջին հարց տարիներուն մէջ Կեսարացիէ ալ սկսած են միջամտել հանրային գործերու(1): Սակայն Կեսարացիներու կը պակսի Ակնցիներու սրտի եւ մտի բոխչը. Կեսարացիէ զուրկ են Ակնցիներու ոգեւորիչ ընդչէն. ընդչ մերթ կենսատու մերթ մահաբեր։

Բանաստեղծական ընդչ ու բոխչ կը պակսի Կեսարացիներուն վասնզի դրժբախտ չեն եղած։ Կեսարացին Պոլիս կու գայ. վաճառականի հով կը մտնէ, կամ վաճառականութիւն կ'ընէ. չուտէր, չխմէր, սակ կը պահէ. սակի տէր կ'ըլլայ եւ շուտ կը վերադառնայ իր երկիրը կամ բերել կու տայ իր ընտանիքը։

Կեսարացիին սիրտը կարօտով չէ տառապած, ցաւած սրտի արցունքներ չեն կաթած իր աչքերէն. տասը հարց տարիներ հեռուն իրեն չեն սպասած հայր, մայր, կին, զաւակ, սիրելիներ։ Զգիտեր Կեսարացին թէ ի՛նչ է խանի մղկռտութիւնը։

---

(1) *Այսինքն 1870ական թուականներէն սկսեալ։*

Կարծեմ թէ ո՛չ մէկ մելամաղձիկ բանաստեղծութիւն այնքան անհուն տխրութեամբ կրնայ գրաւել սիրտ մը, ինչպէս կը գրաւեն այն ճամակները, տաղիկները, մեղեդիները զոր կարօտակէզ Ակնցի կիները կը գրէ իր էրկանը, իր զաւկին, իր սիրելիներուն, որոնց կարօտովը կը հալի ու կը մաշի: . . . . .

Բանաստեղծութիւն կը բուրեն Ակնայ լեռները, հովիտները, ձորերն ու ջուրերը: Պատմական յիշատակներ, երգեր, աւանդութիւններ ամէն ինչ բանաստեղծական է հոն:

Կեսարիա գուրկ է այս ամէնէն, հայերէն լեզու չունի, չունի եւ հայերէն աւանդութիւն. չունի գորովի, խանդաղատանքի յիշատակ մը:

Սակայն չենք կրնար ուրանալ թէ մեր արդի ամէնէն վսեմ ոգի ունեցող անձնաւորութիւններէ մի քանին Կեսարացիներու պարտական ենք: ... Կեսարիա մեզ չէ ընծայած գեղարուեստագէտներ ու փափկասիրտ գրագէտներ:

... Ակնցիք միշտ ուզած են տիրապետող ըլլալ իրենց գործերու մէջ եւ տիրապետած են:

Ակնցի ամիրայները խրոխտ, վէս, գոռոզ, ամէն բան եղած են, բայց խոնարհ չեն եղած: Ոչ մէկ Կեսարացի կրցած է տիրապետող ըլլալ. մինչեւ այսօր ալ՝ երբ ազգային գործերու մէջ հզօր ձեռքի մը պէտք կայ, բաղամագէտ գլխու մը հարկ կը տեսնուի Կեսարացիին չեն դիմեր:

. . . . . .

Ձեմ յիշեր որ Կեսարացիները մեզի տուած ըլլան գուտ բաղամականութեան մէջ պետական անձինք. չեմ ճանչնար Կեսարացի Տաճառ մը կամ Միսաք մը, որ Ակնցիի քով եւ զուտակ են:

Երբ Պ. Քէչեան դուռտեղով Կեսարացիները կը պարսաւէ Ակնցիները, չյիշեր թէ՝ Ակնցիները Տանկաստանի մէջ այնպիսի դեր կատարած են ու համբաւ վայելած են —եւ դեռ այդ դերը կը կատարեն ու այդ համբաւը կը վայելեն— որ Ազգին, տէրութեան պատիւ մըն է: . . . . . .

Կեսարացիք ալ ունեցած են իրաւագիտական ճիւղի մէջ մեծ տաղանդ մը(1) որ արդարեւ փառք մըն է երկրին, եւ սակայն Պ. Քէչեան իր գրչովը, հաւանօրէն ակամայ շարժուած, բան մը ինչ որ կարելի էր բնել ազգին մէջ մանաւանդ յու համար այդ տաղանդը: . . . . . .

Ակնցիք դրամի համար հոգի տուող մարդեր չեն եղած, սակի արհամարհանքի ունեցած են միշտ, շատ ռամիկ բան չէ դրամն արհամարհել: Ձեմ կարծեր որ Աբրահամ պատա մը, Կարապետ պէյ մը, Էրամ պէյ մը, որ յիսթունն սակ ծախսած են, բանի մը հազար ոսկի ունեցող ազիոնցիներէն վար մարդեր եղած ըլլան:

. . . . . .

Կեսարացիք մեծ գոհունակութիւն պէտք է ազդեն իրենց խոնարհականութեանը եւ ցնծագիտութեանը համար, բայց չեն կարող սարսուռ տալ մեր ոգիներուն, յուզում մեր սրտերուն, խռովում մեր մտքերուն»:

---

(1) *Ակնարկութիւն նշանաւոր օրէնսգէտ Շահպազի որ յետոյ խա-լամպաս:*

Բ.

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒՆ

Ա.

ՀԱՑԵՐԷՆԻ ՀԵՏՔԵՐ ԿԱՊԱԴՈՎԿԱՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Կեսարիա անձուկ մտքով կամ Կապադովկիա իր լայն առումով թուրք պետութեան այն հազուագիւտ շրջանակներէն մին է ուր երկրին տիրապետողներուն լեզուն խօսուածէ լեզուն դարձած էր երէկ ոչ ամբողջովին գէթ մասամբ գաւառին ամէն դասակարգի ու կրօնի՛ և զանազան ցեղերու և ազգերու պատկանող բնակչութեան մէջ։

Կապադովկիա, իսկապէս տարօրինակ երկիր մը եղած է լեզուի տեսակէտով։

Անուրանալի իրողութիւն մըն է որ Կապադովկիացիք —կամ ըստ Հայ կոչման Գամիրք— իրր առանձին ազգ մը ունեցած են երբեմն սեփական լեզու մը որ այնչուշտ կը խօսուէր բոլոր տեղացւոց կողմէ։

Ստրաբոն կ'ըսէ թէ կապադովկերէն լեզուն կը խօսուէր Փոքր Ասիոյ այն մասին մէջ որ հիւսիսէն Սև Ծով, հարաւէն Կիլիկեան Տաւրոս, արեւելքէն Մեծ Հայք (Կողքիս և Եփրատ գետ), արեւմուտքէն Լիգաոնիա— Փռիւգիա և Գալլագոնիա և մինչև Ալիս գետին բերանը կը տարածուէր։

Փոքր Ասիոյ թերակղզիին մէկ երրորդ մասը կազմող այս հողամասին բնակիչները Ստրաբոն կը կոչէ համաբարբառ Կապադովկիացիք (Ὁμόγλωσσοι Καππαδόκηοι)։

Այս լեզուն կը խօսուէր Կապադովկիոյ մէջ յունարէնը երկրին ընդհանուր լեզուն ըլլալէ առաջ։

Իսկ յունարէնին այս երկրին մէջ մուտքը և հետզհետէ տարածումը տեղի ունեցաւ Մեծն Աղեքսանդրի աշխարհակալութենէն այնինչ Քր. առաջ Դ. դարէն յետոյ երբ Արեւելք կը թափանցէր յունական քաղաքակրթութիւնը, և մասնաւորապէս յունարէն լեզուն կը տարածուէր ինչպէս բովանդակ Փոքր Ասիոյ նոյնպէս նաև Կապադովկիոյ մէջ, ուր երկար առեն Կապադովկերէն և յունարէն միասին կը գործածուէին և կը խօսուէին (Նարիմ, Պաղիկ, 1890, էջ 42)։

Աղեքսանդրի մահէն քիչ վերջը Կապադովկիա ուրիշ երկիրներու պէս մաս կազմեց մակեդոնական պետութեան, և այս շրջանին Հելլէն քաղաքակրթութիւնը և լեզուն մտան և ծաւալեցան Կապադովկիացիներու երկիրը։

Վերկամաւ՝ մագաղաթի գիւտովը, իր ուսումնարաններովը, գիտուններովը արդէն լուսաւորութեան գլխաւոր կեդրոն դարձած՝ Աղեքսանդրիոյ հետ մրցակից կը հանդիսանար։

Գոնուեցան ոչ–յոյն թագաւորներ և իշխաններ որոնք փափաք ու հաճոյք կ'զգային յոյն լեզուով գրականութիւն ընելու։

Հերոնիմոս կը վկայէ թէ չի կար երկիր մը այն ժամանակ Ասիոյ մէջ, բացի Դաղատիայէն, ուր յունարէնը չի խօսուեր։

Պլուտարքոս կը պատմէ թէ Մեծն Տիգրան Միջագետքը և Ասորիքն կապադովկիացի և Կիլիկեցի յոյն գաղթականներով լեցուց, ինչ որ կը հաստատէ թէ այս երկիրները արդէն լեցուած էին յոյն գաղթականներով, որոնք յունարէնը կապադովկիա ներմուծած և տարածած էին։

Բայց բնական էր որ կապադովկերէնը՝ գրեթէ ի վեր տեղական լեզուն ըլլալով, դիւրաւ տեղի պիտի չի տար եկամուտ յունարէնին։ Այնպէս որ բաւական երկար ատեն երկու լեզուները միեւնոյն ատեն խօսուեցան։ Ծօղոս առաքեալ և իր ընկերները յունարէն քարոզեցին Իկոնիոնի (Ոնիա) մէջ ուր Լիկաոներէն կը խօսուէր և սակայն յունարէնը կը հասկցուէր։

Ստրաբոնի ժամանակ եւս կապադովկերէնը կը խօսուէր տակաւին բովանդակ գաւառին մէջ։ Բայց քիչ յետոյ Քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ, կապադովկեան թագաւորութիւնը խափան ընդունեցաւ, և երկիրը Հռոմէական գաւառ մը դարձաւ, և յունական կեդրոններու հետ իր յարաբերութիւնները աւելի սերտացան, և շնորհիւ պետութեան ընդգրկած միարարութեան ձգտումներուն, տեղական լեզուն սկսաւ տակաւ անհետանալ գէթ քաղաքներէն ուր Հելլէն տարրը կը գերակշռէր, մինչդեռ կապադովկերէնը կամ աւելի լաւ է ըսել յունակապադովկերէն խառնակ լեզու մը կը խօսուէր դեռ գաւառին հեռաւոր կողմերը, հակառակ անոր որ Քրիստոսի Դ. դարուն յունարէնը դարձած էր գաւառին ընդհանուր լեզուն։

Շատ բնական էր որ երկրաժին կաշտ կապադովկիացիք յունարէն խօսած ժամանակ պահեցին շատ բառեր, պարբերութիւններ և յատուկ ոճեր նախկին կապադովկերէնէն և կապադովկիոյ գիւղացիներու ու մասնաւորաբար հեռաւոր տեղերու յունարէն խառնակ լեզուն, զոր կը յիշէ Մեծն Բարսեղ. բիւզանդական տիրապետութեան բովանդակ տեւողութեան պահուեցաւ և ժամանակի պատահարներէն անցնելով, հրաշքով եկաւ հասաւ մինչև մեր օրերը, կապադովկիոյ հեռաւոր անկիւններուն մէջ ծաւալած (Ջաղիկ, 1890, թ. 47)։

Աթենքի համալսարանին ուսուցիչներէն բնիկ կապադովկիացի Քարօլիտի որ նաև ծանօթ էր Հայ լեզուին, և իրեն մասնաւոր հետազօտութեան առարկայ ըրած էր ո՛չ միայն իր հայրենիքը այլ նաև բովանդակ փոքր Ասիան, ինչպէս առիթը ունեցայ յիշելու (տես էջ 157–97) զրպարտած է նաև այս խնդրոյ և ուզած է որոնել կապադովկերէնի հետքերը արդի գործածուած լեզուին մէջ։

Քարօլիտի մասնաւորապէս իր ուսումնասիրութեան առարկայ ըրած է ուրեմն կապադովկիոյ խօսուած լեզուները, և մասնաւորապէս յունարէնը, որ հակառակ այն ահարկու բռնութիւններուն որ Թուրքերուն կողմէ գործադրուած էին երկրին բնակչութիւնը ընդհանուր կերպով իրրեւ քրիստոս դարձնելու համար, տակաւին կենդանի լեզու մըն էր անցեալ դարու վերջերը և մինչև Ընդհանուր Պատերազմ և դեռ կը խօսուէր հեռաւեալ գիւղերուն մէջ, մինչ միւս բոլոր տեղերուն մէջ ցոյնք իրրեւ քրիստոս դարձած էին։

Ահա այդ գիւղերը.

1. *Մինասօն*
2. *Արաբխօն*
3. *Ֆարասա*
4. *Աւշար քէօյ*
5. *Տէրէ քէօյ*
6. *Զարիլա*
7. *Ֆէրտէգ*
8. *Ակօս*
9. *Լեմնօս*
10. *Ակու*

Ֆարօլիտի իր կարեւոր աշխատութեան մէջ, որ կը կրէ «Բաղդատական բառգրոյկ յունականագովկերէն բառերուն» անունը, ուսումնասիրութեան առարկայ ըրած է այս յունախօս վայրերուն լեզուն և անոնց մէջ գտած է պահուած ոչ-յոյն, ոչ-հայ անձանօթ բառեր, որոնք կ'աշխատի ապացուցանել թէ մնացորդներն են կապադովկերէն ըսուած լեզուին, որ այսօր անհետացած, կորսուած է։

Այս գործին մէջ անիկա հնդեւրոպական լեզուներու արմատները կ'օրոնէ, պարսկերէն, հայերէն, սանսկրիտ, լատին և այլ բառերը կը բաղդատէ և ասոնց՝ հին կապադովկերէնի հետ ունեցած առնչութիւնը քննելով կը յանգի սա եզրակացութեան թէ կապադովկերէնը արիական ուրոյն լեզու մըն էր, քոյր հելլէն և լատին լեզուներուն, ուստի նաև սանսկրիտին, պարսկերէնին, հայերէնին, որոնց մէջ պահուած են եղեր կապադովկերէնի բեկորներ։

Քիբերթ (Kiepert) *և* G. Perrot *ալ հիմնուած արդի կապադովկիոյ մէջ գտնուած աշխարհագրական յատուկ անուններու և խօսուած յունարէնին մէջ պահուած կարգ մը բառերուն վրայ, որոնք ո՛չ թրքերէն, ո՛չ յունարէն և ո՛չ ալ հայերէն են, հնագոյն ժամանակները այդ գաւառին մէջ հին լեզուի մը գոյութիւնը կ'ընդունին, ինչպէս Ֆարօլիտի, որ անոնց այս տեսութիւնը ինքն ալ կ'ընդգրկէ (Նարհիմ, Տաղիկ, 1890, թ. 42)։*

Առանց մտնելու մանրամասնութիւններու մէջ(1) ըսեմ թէ Ֆարօլիտի կը կարծէ թէ «կապադովկերէն լեզուի ճշգրիտ ձիպարը, կապադովկերէն բազմաթիւ բառերը, եւ այս լեզուին ընդհանրապէս ... կարեւորագոյն ճեխարք Ֆարասացւոց լեզուին մէջ պահուած են» մասնաւորապէս (տես Տաղիկ, 1890, թ. 47)։

Ֆարասա կամ Ֆարասօն (ըստ Տաշեանի Փարաշա) կը գտնուի Սարօս գետի (այժմ Զամանտիա Սու) ալ հիւղին վրայ, Անտիտաւրոսի գաւառամատչելի կիրճերուն մէջ, գրեթէ 12 ժամ հեռու դէպի հարաւային կողմն Արգէոսի լեռնագագաթին և 24 ժամ այն տեղէն ուր Անտիտաւրոսը կը միանայ Կիլիկեան Տաւրոսի հետ Կիլիկիոյ դուռներուն մօտ։

Այն նեղ հովիտն ուր կը գտնուի Ֆարասա կամ Ֆարաշա, շրջապատուած է ալաւտպի զանազան լեռներովը որոնք Անտիտաւրոսի մեծ գիծին հարաւ-արեւմտեան շղթան կը կազմեն։ Փոքրիկ գաշտին

---

(1) *Փափաքողներ կրնան դիմել Նարհիմի Կապադովկիոյ գաւառին ճիճ լեզուն եւ նորա արդի յունարէն գաւառաբարբառը յօդուածաշարքին, հրատարակուած Տաղիկի 1890ի, 1891ի և 1892ի թիւերուն մէջ։*

և գիւղաքաղաքին չրջակայ այս բարձրաւանդակները ծածկուած են ժայռերով որոնց մէջէն երկայն և խիտ զառիվայր և խորդուբորդ արահետ մը կը տանի Ֆարասայի հովիտը։

Այս փոքրիկ գիւղաքաղաքը և այս հովիտը ո՛չ միայն աչխարհագրական այլ և պատմական ճշմարիտ ովասիս մը կը կազմէր այն կողմերը, որովհետև այս հովիտը չրջակայ ժեռուտ վայրերու և անապատ կիրճերու մէջ միակ յուռթի հովիտն էր, ուր կը գտնուէր բազմամարդ բնակելիք միակ գիւղաքաղաքը՝ Ֆարասա, թափառական թիւրքմէն ցեղերու մէջ կորսուած։ Ցետոյ, պատմական և ազգաբանական տեսակէտով Ֆարասայի բնակիչները իրենց քրիստոնէական կրօնքով և հնաձև յուշարձանով կապադովկիոյ մէջ պատմական աչխարհ մը կը ներկայացնէին։

Ֆարասա ուչագրաւ բեկոր մըն էր Բիւզանդական և միջնադարեան Կապադովկիոյ և Կապադովկիոյ Բիւզանդեան հելլենութեան, որ նախկին Կապադովկացւոց և գաղթական հելլէններու քրիստոնէութեամբ ի մի ձուլուելով այսպէս կազմուեցաւ։ Մեծագոյն ատեն անխտիր կարեւոր կեդրոն մըն էր հարաւային Անտիտաւրոսի կողմերը ցիրուցան սփռուած յունախօս Կապադովկացւոց։

Քարօլիտի կը կարծէ թէ Ֆարասայի հնութիւնը կը հասնի արաբական, յետոյ մոնկոլեան և թրքական արշաւանքներու ժամանակամիջոցին, երբ ի բնէ անառիկ և դժուարամատոյց իր դիրքովը ապաւէն եղաւ դաչտային կողմերէն Անդիտաւրոսի դժուարամատչելի կիրճերը փախչող քրիստոնէից։

Ֆարասացիք մինչդեռ բաւական անապարհ աւանդութիւններ ունին դէպի իրենց հովիտը խուժող արշաւողներու դէմ իրենց դիւցազնական դիմադրութեան, արշաւողներէն բնաւ երբեք չվնասուող իրենց երկրին, իրենց պելոպոնեսեան ծագման մասին, դժբախտաբար չեն պահած իրենց գիւղաքաղաքին պատմութիւնը լուսաբանող ամփոփական երգեր իրենց Ֆարասական յատուկ բարբառին մէջ որ կապադովկիոյ բոլոր գաւառաբարբառներուն հնագոյնն է և այս տեսակէտով ամէնէն հոխոր բանասիրական և լեզուաբանական հետազօտութեանց համար։

Կ՚երեւի թէ Ֆարասա 250 տարի առաջ բարգաւաճ էր և քաղաք մը կը նկատուէր, ինչպէս կը հաստատէ ձիհաննումա։ Մօտաւորապէս հարիւր տարի առաջ նոյնպէս բաւական բազմամարդ էր։ Գօզանօղլուներու իշխանութեան ատեն չարաչար վնասուած են և ապաստանած այլ տեղեր և իրենց լեզուն կորսնցուցած։ Սակայն անոնք որ հաստատուած մնացած են իրենց բնակավայրին պահած էին իրենց վաղեմի լեզուին հետքերը։

Քարօլիտի մասնաւորապէս Ֆարասացւոց և ընդհանրապէս բոլոր դակ Կապադովկիոյ յունախօս ժողովրդեան բարբառին մէջ գտնելով բազում օտարոտի բառեր, եզրակացրեց թէ այդ բառերը հին Դամրաց լեզուէն մնացորդներ պէտք է ըլլան։ Արդարև ըստ երեւոյթին այս պարզ մեկնութիւնը եթէ ուղիղ էր, այն ատեն բաւական պիտի դիւրանար նորէն հանչնալ հինը։ Հետեւաբար Ֆարասացւոց բարբառը կ՚ստանար մասնաւոր կարեւորութիւն մը, իբր մնացորդը Կապադովկիոյ նախահելլենական արխական լեզուին։ Արդ, նկատելի է որ այդ գաւառաբարբառին մէջ պահուած արխական հին լեզուի մը

բեկորները կ'ապացուցանեն՝ այս արխական լեզուին, այսինքն կապադովկերէնի, հելլեններէնի, լատիներէնի և միւս արխական լեզուներու, այն է սանսքրիտերէնի, պարսկերէնի, հայերէնի ու հիւսիսային արխական լեզուներու, գոթերէնի, լիթուանեներէնի, սլաւ և կեղտականներու հետ ունեցած ազգակցութիւնը (Քարօլիտի, ՇԱՂԻԿ, 1891, էջ 47 էջ 7)։

Քառօլիտի գտած է տեղական յունարէնին մէջ գործածուած 30է աւելի կապադովկերէն ինչպէս նաև պարսիկ և լատին, հայերէն և թրքերէն բառեր, որոնք առած է քննութեան, և ասով ուզած է հին կապադովկերէնի առնչութիւնները և յարաբերութիւնները հղել այդ լեզուներուն հետ, առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ։

Քարօլիտի կ'ըսէ թէ «Շատ բառեր որոնք կապադովկեր ին կը կարծուին, կրնան վերաբերիլ այլեւայլ լեզուներու զոր խօսող ժողովուրդներ յարաւեւ յարաբերութեանց մէջ էին Կապադովկիացւոց հետ։ Արդէն յունարէնը դարերէ ի վեր կը խօսուէր գաւառին մէջ եւ կը խօսուի մինչեւ հիմա. լատիներէնը Հռոմէական տիրապետութեան ժամանակ տեղւոյն պաշտօնական լեզուն էր։ Հին պարսկերէնը պարսկական իշխանութեան օրով տիրող ցեղին լեզուն ըլլալով, երկրին լեզուն եղաւ եւ յոյնիսկ ետ պարսկերէնը Սելեւկեանց ատեն սկսաւ խօսուիլ։ **Դարով հայերէնին, լեզուն էր դրացի ազգի մը որ պատմական յարաբերութեանց մէջ էր միշտ Կապադովկիացւոց հետ**» (ՇԱՂԻԿ, 1891, թիւ 51, էջ 6)։

Ստրաբոն, որ իբր տեղացի ամէնէն աւելի քաջատեղեակ էր իր երկրին վիճակին, հաստատելով հանդերձ թէ Կապադովկիացիք բաժնուած էին սակայն մէկ լեզու կը խօսէին, միեւնոյն ատեն կը հաստատէ թէ երկրին մէջ կային ուրիշ լեզուներ ալ, որոնցմէ մէկն էր ապահովաբար հայերէնը, որ ինչպէս կը տեսնուի ամենահին ժամանակներէ սկսեալ Հայերը կը խօսէին Արգէոսի շուրջը, ուր հաստատուած էին հնագոյն ժամանակներու մէջ, ինչպէս ծանօթ է պատմութենէն։

Քարօլիտի, իր հետաքրքրական գործին մէջ, հին կապադովկերէնի մնացորդները քննած ատեն, չատ մը բառեր չէր կրցած մեկնել յունարէն արմատներով և դիմած է արխական և հնդիկ եւրոպական լեզուներու և շատ մեծ բան միայն հայերէնով լուծած է։

Այս իրողութիւնը մեր առջեւ կը հանէ խնդիր մը որ չափազանց հետաքրքրական է անշուշտ Հայ քաղաքակրթական պատմութեան տեսակէտով։ Հայերէնով լուծուած կամ մեկնուած կապադովկերէն բառերը ինչ ծագում ունին, Հայ լեզուէն փոխառութիւնն՞ը են թէ հասարակաց մայր լեզուէ մը ժառանգութիւններ։

Դժուար է բսել թէ այսչափ մեծ թիւով բառեր որոնք կը մեկնուին հնդիկ–եւրոպական լեզուներով և մանաւանդ հայերէնով, առ հասարակ՝ առանց բացառութեան փոխ առեալ են և ոչ բնիկ բառեր։

Շատեր արդարև փոխ առեալ են, ինչպէս ամէն լեզուներու մէջ կը տեսնուի սովորաբար, բայց ամէնուն համար առհասարակ նոյնը բսել կարելի չէ։ Ուրեմն, քան Ճաշեանի տեսութեան անօգուտ չէ Քարօլիտիի փորձը հին կապադովկեան լեզուն արխական ներթագրելու և այդ ուղղութեամբ մեկնելու այդ լեզուէն մնացորդ կարծուած այն օտարոտի բառերը, որոնք ինքն հաւաքած է, և կը կարծէ թէ Գամրաց հին լեզուին մնացորդներն են։

Կրիչմէր կ'ըսէ թէ քանի որ այդ ենթադրութիւնը ժխտող ուրիշ տեսութիւն մը գոյութիւն չունի, պէտք է ընդունիլ թէ այդպէս է, սակայն այն կարծիքը թէ Դամբաց լեզուն արիական է, և ազգական փռիւգեանին, հարկադրական ու անժխտելի չէ (Ուսումն. դասական Հայ լեզուի, էջ 241), քանի որ վճռական և վաւերական եզրակացութեան մը չեն կրցած հասնիլ գիտուններըը, որոնք ինչպէս ըսինք այլեւս կապադովկերէն լեզուն ենթադրութիւններով միայն կը համարեն երբեմն արիական, նման իրեն պէս կորսուած փռիւգերէնին և փոքր Ասիական, և երբեմն Սեմական կամ Սիրիական։

Թէեւ նոյնիսկ ընդունինք պահ մը գիտուններէն մեծ մասին և մասնաւորապէս Քարօլիտիի ենթադրութիւնը թէ կապադովկերէնը արիական լեզուախումբին կը պատկանի քանի որ անով կը մեկնուին իրմէն մեզի հասած բառերը, սակայ ամէն ինչ չի լուսաբաներ։

Կրնայ ըսուիլ թէ թերեւս այդ բառերը «օտար» են և փոխառնուած օտար լեզուներէ։ Այսպէս, Տոմաշէկ իրաւամբ դիտել կու տայ թէ թիւերու անուններըը, ինչպէս lingir (=6), tatli կամ tutli (=7), matli կամ mutli (=8) և danjar կամ tzankar (=9) չեն մեկնուիր ոեւէ լեզուով, կամ ինչպէս Հոմմել կը պնդէր (տես Ուսումն., էջ 242) հաստատ կերպով կովկասեան լեզուէ մը առնուած են, բայց եթէ արդարև այնպէս է, օտար լեզուէ փոխ առնուած քանի մը բառեր չեն կրնար ապացուցանել թէ լեզուն ինքնին օտար է։

Դամբաց լեզուին համար պէտք է արդարև ըսել թէ չկայ հաստատուն ապացոյց «օտար» կարծելու զայն, ո՛չ հիներու վկայութեամբ և ո՛չ այդ կողմերու յունաց արդի բարբառին մէջ պահուած այդ լեզուին մնացորդներով, որոնց համար Քարօլիտիի —ինչպէս նաև նոյնիսկ Լագարտի և Տոմաշէկի— տուած մեկնութիւնները և համեմատութիւնները, անժխտելի ու վճռական եթէ չեն իսկ, սակայն ոչ ոք կրնայ մերժել այդ մեկնութեանց մեծ մասը։ Կովկասեան լեզուներէն առնուած քանի մը բառերու գոյութիւնը փաստ չի կրնար ծառայել լեզուին օտարութեան։ Կովկասեան լեզուներէն ոչ սակաւ բառեր կան հայերէնի մէջ, թէպէտ և շատ բառեր՝ որոնք փոխ առեալ կը թուին աւելի հայերէնէն կովկասեան լեզուներու անցած են քան թէ անոնցմէ մեզի։

Եթէ թուեր հարկ ըլլայ կարելի է այնպիսի բառեր գտնել հայերէնի մէջ, ինչպէս Հայ ամիսներու անուններէն «Ահեկան» և «Հոռի» շատ լաւ կը մեկնուին վրացերէնով, վասնզի «հոռի» = երկու կը նշանակէ և «ահեկան» = երեք, ուրեմն այս ամիսները՝ երկրորդ և երրորդ էին, բառականն իմաստով իսկ։ Գոնէ Տաշեանի աւելի հաւանական կը թուի այս մեկնութիւնը (Ուսումն., էջ 243)։

Դարձեալ ամէն բառերուն համար որոնք փոխ առեալ կը թուին, բացարձակ կարելի չէ ըսել թէ անժխտելի կերպով այնպէս են և առանց ոեւէ միջնորդի օտար լեզուէ եկած։

Բուգգէ, որ Դամբաց լեզուի բառերուն հայերէնի համեմատութեան վրայ, որ կատարած են Քարօլիտի, Լագարտ և Տոմաշէկ, ինքն ևս կ'աւելցնէ քանի մը բառեր, կը գտնէ թէ կան նմանութիւններ կապադովկիոյ յունական բարբառներուն և կովկասի լեզուներուն միջև։

Այսպէս καργάν կամ καρχάν կամ κερχέν կամ κρεγένι որ կը նշանակէ «ամառն գոգաձեւ կաւեղէն», ըստ Բուգգէի արդարև չէ տարբեր հին-

բին Karkun (= աման կաւեղէն) բառէն, ուրեմն կարելի է ըսել թէ ուղղակի առնուած է։ Բայց գոնէ երկրայելի է՝ կովկասէն առանց միջնորդի այս բառին Գամիրք անցնիլը, վասնզի նաև արդի հայերէնին մէջ նոյն բառը կը գործածուի գէթ չինականաց լեզուին մէջ, վասնզի կաւեղէն ամաններուն որոնք գոգաձև են խարոյճ կամ խաղրաճ բառը ունին չատ մը գաւառականներ (տես Ուսումն. էջ 243)։

Հարց է թէ Հայ բառը ո՞ւրկէ առնուած է, բայց հին կապադովկերէնին մէջ կրնանք ըսել թէ — ինչպէս ցոյց կու տան այլ անթիւ բառեր— Հայ գրացիներէն անցած է Գամիրաց քան հեռաւոր Կովկասէն, եւ ասիկա միակ օրինակը չէ։ Հայերէնի նման բառեր խիստ շատ են։

Բուգդէ կը նշանակէ նշանաւոր բառը (ի Ֆարաչ) χορόκκο, որ կը նշանակէ «խորխոխ մեղու» (μελίκηρον, ὁ δίσκος τοῦ μέλιτος) և ինչպէս Բարօլիտիի հետ կ'ընդունի նաև Լագարտ և անոնցմէ նաև Բուգդէ, հիշդ նոյն բառն է կամ արմատը բառին որ հայերէնի մէջ խորխոխ (ասոր մէջ միայն վերջը կայ այլ մասնիկ մը, ուրեմն χορ-όκκο և «խորխոխ»), արմատին մէջ նոյնութիւն կայ, ոչ հիշդ երկուքին կերպարանքին մէջ և այս կ'ապացուցանէ թէ ոչ գամրական բառը հայերէնէն է ո՛չ ալ հայերէն բառը Գամիրքէն, այլ երկուքն ալ ցոյց հասարակաց արմատէն (տես Ուսումն. էջ 243)։ Բայց ἀβοῦκα որ կը նշանակէ πάππος («պապ») պէտք է լոկ փոխ առնուած ըլլայ հայերէնէ, վասնզի «պապ»ն է, այսինքն՝ «հայր» հանգերձ «մայկ» նուազականով։ Մակայն հին բառ է Գամրաց լեզուին մէջ։ Թէպէտ այժմ եւս ժողովրդեան լեզուին մէջ ծանօթ բառ է հայր ինչպէս նաև «հայհի», բայց առաւել սովորական բառեր են «պապ» և «մամ»։ Եւ հաւանական չէ թէ Գամիրք, երբ գրացի հայերէն նոր ժամանակներու մէջ կ'առնէին բառը, ձգելով սովորական «պապը» առած ըլլան հայր որ չատ քիչ կը գործածուի (Ուսումն. էջ 244)։ Իսկ γοῦπα (հոր ցամաք, փոս) և κοῦπα (հոր ջրոյ, ջրհոր) արդարև են = գուբ, բայց կասկածելի է հայերէնէն առնուած ըլլալը, վասնզի այս վերջինը աւորերէն է և նոյն բառը փոխ առնուած էր կանուխ ժամանակ նաև Փոքր Ասիոյ ուրիշ ազգերէն, որպէս Լիւկիացւոց χυρα կ'ապացուցանէ (Ուսումն. էջ 244)։ Ժողովրդական բառը ի Ֆառաչ καλακόνι (որ կը նշանակէ τέρετρον, τρύπανον, դուբ, չաղափ) արդարև է=«Գալլիկոն» դոյզն այլակերպութեամբ ձայնաւորներու, եւ պէտք է ըսել թէ հին բառ է և պէտք չէ նորագոյն ժամանակէ ըլլայ, զի չեն գիտեր թէ «գալլիկոն» որ չատ քիչ տեղ կը գործածուի նաև գաւառականին մէջ, կը գտնուի տեղ տեղ ժողովրդական լեզուին մէջ որուն սովորական բառն է «դուր» (նաև «գչիր» և այլն)։ Կը թուի թէ ասոր հակառակ նորագոյն բառ է ի Ֆառաչ Κάχε, որ կը նշանակէ նաև=կող (այլ և այլ միտքով, «կող», ուրեմն՝ կողմն և այլն) վասնզի ինչպէս հայերէնին մէջ հին «գ» (= λ) փոխուած է (նման γ և χ այժմու յունաց), նոյնպէս է այս բառին մէջ՝ այսինքն χ= գ, Բուգդէ կ'ըսէ թէ չատ յաճախագէպ է այս բառը Ֆառաչի բարբառին ուրիշ բառերուն մէջ, ոչ միայն հայերէն բառերու մէջ որպէս Πεϊσάχι =փայծաղ, այլ նաև յունականներու մէջ (χ փոխ. λ) որպէս μουχόνω=μουλόνω (ε վերջաւորութիւնը Κάχ-ε բառին Բուգդէ կը կարծէ ըլլալ Ը-ն վերջաւորութիւնը Հայոց)։ Այլակերպութիւն իմաստի կը ցուցնէ μαρούκια՝ Միթիացիներու բառը և այլք նաև Գամ-

բաց կոդմերուն, որուն իմաստն են «ծնօտք, աչտք» (σιαγόνες) իսկ նոյն բառը հայերէնի մէջ են «մօրուք» (այժմ նաև «միրուք» և այլն), ուրեմն բառ մօրուքի համար։ Բայց Բուգգէ կը կարծէ թէ չատ հին է (uralt) բառին այս իմաստը, այսինքն ծնօտ նշանակելը. վասնզի նաև յունաց γένειον նոյնը կը նշանակէ (ծնօտ, և մօրուք ծնօտի, և կզակ) և լիտ. smakra՝ է «ծնօտ»։ Նշանաւոր է այս, վասնզի կ'ապացուցանէ թէ պէտք չէ կարծել թէ այս բառը նաև է. գարուն փոխառնուած է Հայերէն, զի մorուի նախ քան է. դար անգամ չէր նշանակեր «ծնօտ»։ Ուրեմն կա՛մ երկու ազգակիցներըդ մէկ արմատէ են կամ՝ եթէ փոխառեալ են, չատ հին ժամանակներէ ի վեր, ուր թերեւս նաև Հայոց բառը տակաւին նոյն իմաստը ունէր։ Բայց այս վերջինը թերեւս չթուի հաւանական, Ֆարաչի ժողովուրդը կը կոչէ մուզիա, ինչպէս կը մեկնէ Քարօլիտի «զերինջ որ առաւել իցէ տիօք քան զտարեւոր»։ Ձիշդ նոյնպէս տարեւոր որթ է նաև Հայոց մոզի։ Բայց նաև այլակերպութիւն կայ իմաստի, եթէ Դամրաց լեզուին մէջ հիշդ է որ միայն «երիցիոի» (θάμαλις) համար է այս բառը, քանի որ Հայերու մէջ (գոնէ այսօր ժողովրդեան մէջ) մոզի միայն որթ արու տարեւոր կը նշանակէ, իսկ երիցիը որթ մատակ տարեւոր։ Ասոր համար հիշդ է Բուգգէի ըսելը թէ «մոզի» կը նշանակէ «ցուլ մատաղ և կով մատաղ» (junger Stier, junge Kuh)։ Ցուռնական վերջաւորութիւնը Ֆարաչի մէջ գործածուած παπ-αίθι բառին, որ կը նշանակէ և կը թուի թէ է=բիր (աչաց, κόρη ὀφθαλμοῦ) և վասնզի հոն π=բ կը տեսնէ, կը յիշէ Բուգգէ, Դամրաց բառը παγάρτζι=բագարձ, որ նոյնը կը ցուցընէ. իսկ -αῖθί յունական վերջաւորութիւն է։ Դարձեալ Ֆարաչի մէջ կայ σίας բառը, զոր Քարօլիտի կը մեկնէ թէ կը նշանակէ «զբաւեալ փոքրիկ որ խառնեալ կցէ զաւյր երկաթոյ կացնոյ ի փայտեայ մեղեխ կամ ի գաստակի տապարի»։

Բուգգէ համեմատելով կը կշռէ ասոր հետ հայերէն ցիցը, որ արդարև նման է ձեւով և մերձաւոր իմաստով, վասնզի տապարին բերանին և գաստակին խառնուած տեղը պէտք է ըսել «ցիցը», որպէս և այսօր ժողովրդեան մէջ «ցիցը» կ'ըսեն բազում իրերու որոնք նման են։ Աւանալ նշանաւոր է Ֆարաչի մէջ σκόκκο, որ կը նշանակէ «բաժակ ապակեղէն» (ὑάλινον ποτήριον) որուն հետ կը համեմատէ Բուգգէ հայերէն սկիհ և սկահ (ուրեմն նաև ի σκ-όκκο նոյն մասնիկ է, որ կար κορ-όκκο «խորխոր»ին մէջ)։ Ցայտնի է թէ հին բառ մըն է, վասնզի ոչ Հայոց հին ժամանակներու մէջ առնել հնար էր այս բառը և ոչ ալ նոր ժամանակներու մէջ Հայերէն կրնար անցնիլ այս բառը Դամրաց, վասնզի «սկիհ» բառը չի գործածեր ժողովուրդը, թէպէտև գիտէ, պահելով գայն միայն եկեղեցւոյ խորհուրդին, այլ նաև «սկահ» (գոնէ որշափ մեզի ծանօթ է) չի գործածուիր այժմ ժողովրդական լեզուին մէջ (Ուսումն. էջ 244–245)։ Հ. Ց. Տաշեան կը կարծէ թէ բառական են այս օրինակները Դամրաց կոդմերու նոր բարբառին զարմանալի բառերուն համար, վասնզի կարելի չէ և պէտք ալ չէ քննել բազմաթիւ բառեր, որոնք հայերէնին հետ նոյնն են,

Այսքանը բաւական է ապացուցանելու թէ Դամրաց լեզուին մէջ գոյութիւն ունին բառեր որոնք փոխ առնուած են հայերէնէ մասամբ թերեւս նոր ժամանակներու մէջ։ Բայց ամենուն համար նոյն վճիռը կարելի չէ տալ։ Հարկ է ընդունիլ թէ չատեր կան որ թէպէտև շատ

մեծաւոր են հայերէնի, բայց բոլորովին նոյնը չեն, այլ հասարակաց արմատէ մը որ թէ Հայ լեզուին և թէ Դամրաց հին լեզուին մէջ գոյութիւն ունին, ծագում առած են։

Քարօլիտի որ կապադովկիոյ յունական բարբառը մասնաւորապէս ուսումնասիրած է անոր հայերէնին հետ ունեցած առնչութիւններով ալ զբաղած է և կը յայտնէ թէ գայս խնդիրը խիստ շահեկան է լեզուաբանական տեսակէտով, որովհետեւ Հայի ի հնումն Փռիւգացի գաղթականներ կը նկատուէին ըստ Հերոդոտոսի, իսկ ըստ Եւտոխիոսի, ժամանակակից առաջինին, երկու ժողովուրդներու լեզուներն եւս ազգական էին (Սեփհան Բիւզանդացի ի բառն Հայ «ցեղով Փռիւգացի, իսկ լեզուն փռիւգերէնի խիստ մօտ»)։ Այս հին աւանդութիւնը կը հաստատէ այսօր լեզուաբանութիւնն ու ցուցուց Հայերէնի խնամութիւնը միւս արիական լեզուներու, մասնաւորաբար հին յունարէնի հետ որ փռիւգերէնի խիստ մօտ ազգական էր։ Այլ հայերէնի փռիւգերէն լեզուին հետ ի հնումն ունեցած խնամութիւնը ճշդիւ եւ մանրամասնօրէն որոշել անկարելի է, որովհետեւ փռիւգերէնէն քանական չիշատակարաններ եւ հայերէն լեզուով ալ նախնական ժամանակներէ հատակոտոր չկան» (ՅԱՂ.ԻԿ, նոյն, էջ 6)։

Փռիւգերէն յիշատակարանաց չգոյութեան պատճառով այս լեզուին կապադովկերէնի հետ ունեցած քերականական առնչութիւններն ու բառական նմանութիւնները ուղիղ գիտական պահանջմանց համեմատ հշդել անկարելի ըլլալով, մի քանի փռիւգերէն ծանօթ բառեր կը քննէ Քարօլիտի և զանոնք կապադովկիականաց հետ կը բաղդատէ, և ապա կ'անցնի հայերէն լեզուին կապադովկիոյ յունարէնին գաւառաբարբառին հետ ունեցած յարաբերութեանց, այսինքն հայ-կապադովկեան բառաքննութեանց։

Քարօլիտի կ'ըսէ թէ ճշմարիտ եւ առաջ սա խնդիրը պէտք է ճշդել թէ կապադովկիոյ յոյն լեզուին հայերէնի հետ ունեցած խնամութեան ճշմարիտ կամ ապացոյցներ հին կապադովկերէնի հին հայերէնին հետ ազգականութիւնը կը հաստատե՞ն թէ պարզապէս մէկ լեզուէն միւսը բառերու փոխանակութիւն մը կը յայտնեն։ Առ այս դիտել կու տայ թէ Հայերէն լեզուէն կապադովկիոյ յունարէնին բառերու փոխանցում մը հակառակ է տրամաբանութեան։ Ճշմարիտ կեսարացիք Հայերէն ազգաս, ազնուագոյն էին եւ են տակաւին, բազում ուրեք Հայոց հետ խառն բնակող եւ մշտատեւ յարաբերութեան մէջ գտնուող բոլոր ազգազգի տեղական բարբառներուն մէջ եւ ոչ միւն այնքան ակներեւ խնամութիւն ունի հայերէնի հետ որքան Ֆարասացւոց լեզուն, այսինքն կապադովկիոյ ամէնէն հնագոյնը զոր խօսող ժողովուրդը մինչեւ վերջին տարիները գաւառին ամէնէն աւելի անխառնաբնակն էր։

Եւ այս Ֆարասացւոց յունարէնին հայերէն լեզուի հետ խնամութիւնը բառերու ցոյն արմատներու մէջ չի կայանար միմիայն, այլ եւ բերականական ձեւերու նմանութեանց մէջ։ Այս ամէնը լեզուներու արմատական ազգականութիւնը կը յայտնեն» (նոյն)։

Եւ Քարօլիտի նախ կը ջանայ հաստատել քերականական կազմութեան մէջ տեսնուած խնամութիւնը, որուն համար հետեւեալ ապացոյցները ունի.

1. *Ինչպէս Հայերէնի մէջ, նոյնպէս Ֆարասացւոց բարբառին մէջ* Λ (l) *յաճախ և մասնաւորապէս երկու ձայնաւորներու մէջ* Γ (g)*ի կամ*

Բ (վ)ի կը փոխուի, երբեմն ալ բառերու սկիզբը գոնուած ժամանակ բոլորովին կը ջնջուի. օրինակ Փսեղօ՝ փոխանակ Իփսիլոսի, Ալօ՝ Ալօսի տեղ, Բողոս՝ փոխանակ Բաւլոսի, Ղազարոս՝ Լազարոս, կաթողիկո՝ Կաթոլիկոս ըսելու տեղ։

2. Պλ (բլ)ն կամ φλ (ֆլ)ն յաւնարէն բառերու, ինչպէս հայերէնի մէջ, նոյնպէս և ֆարասական բարբառին մէջ πχ (բք)ի կամ φχ (ֆք)ի կը փոխուի. ինչպէս Ֆիադաճոս փոխանակ Բլադաճոսի (բաղդատէ հայերէն Պղատոն=Բլադոն)։

3. Ֆարասացւոց οχο (ofo) կամ χο (fo) սովորական մասնիկը որ յաճախակի գործածուելով կորուսած է իր նուազեցուցիչ նշանակութիւնը ֆարասական բառերու մէջ, կը համապատասխանէ հայերէն ակ նուազեցուցիչ մասնիկին։ Կ'երեւի թէ ωfω, ofω, ufω և էֆ մասնիկները եւս ի սկզբան նուազեցուցիչ էին, թէև այժմ այլեւս այնպիսի նշանակութիւն մը չունին (ինչպէս furufω=fիրիա, և այլն)։ Թէ of մասնիկը, որ հաւանականաբար հայերէն ակին կը համապատասխանէ, կապադովկերէնի մնացորդ մըն է(1)։

4. Հաւանականաբար վերոյիշեալ մասնիկներու կարգին կը վերաբերին Ֆարասացւոց αγχ (աճկի), οχι (օյի), ουχι (ույի), υοχα (ույա) մասնիկները, թերեւս οῦσχο (ուսֆօ) ածականային մասնիկը։

Ակնէ զատ Բարօլիտի կը բաղդատէ հայերէն բառեր կապադովկիականներու հետ և նմանութիւններ կը գտնէ, աւելի պակաս խնդրական։ Դժբախտաբար հայերէնին և կապադովկերէնին միջև գոնուած յարաբերութիւնները և առնչութիւնները աւելի յստակօրէն ճշդել չափազանց դժուար է եթէ ոչ անկարելի։

Սակայն նոյնքան ալ անհնար է մերժել կապի մը գոյութիւնը երկու լեզուներուն միջև, ինչպէս Բարօլիտիի բառգրքոյկն ալ կը հաստատէ։

Բուզդէ ցանկալի կը համարէ «Ցուցական-Գամրացի բարբառը վերրսսիցն եւ ըմդարձակագոյն կերպով ճճճել եւ ջանալ վճռել թէ ճիշդ ո՞ր ժամանակէն են հայերէն տարերճ անոր մէջ» (Ուսումն., էջ 245) վասնզի արդարև մինչև հիմա կատարուած ուսումնասիրութիւնները չունին ո՛չ վճռական հանգամանք և ո՛չ ալ պէտք եղածին պէս լայն գիծերու մէջ ընդգրկած են հարցը։

Եւ հիմա դժբախտաբար բոլորովին անկարելիութեան մատնուած է այս հարցի լուսաբանութիւնը երբ Կապադովկիոյ բնիկ ժողովուրդը թրքական բարբարոսութիւնը չորս հովերուն ցրուած է։

Հետեւաբար ինչ որ ցարդ կատարուած է, անով բաւականանալ պարտաւորուած ենք։ Եւ ինչպէս կը տեսնուի Բարօլիտի այդ լեզուին հայերէնին հետ ունեցած հիմնական, կարեւոր նմանութիւնները, և առնչութիւնները ցոյց կու տայ, սակայն կը պնդէ թէ հայերէնի ազդեցութեան ներքև ծնունդ չեն առած այդ նմանութիւնները, այլ հին առեն այդ կողմերը խօսուող և այժմ կորուսած անհետացած կապադովկերէն անունով լեզուին ազդեցութեամբ։ Եւ որովհետեւ կապադովկերէնը իր արիական լեզու մերձաւոր ազգական կը նկատէ փռիւգերէնին և հայերէնին, ուստի ֆարասացւոց լեզուին մէջ տես-

(1) Նարիխ, ծանօթացնողը Բարօլիտիի գործին (ՏՒՆ.ԻԿ, 1891, թ. 57, էջ 7) համաձայն չէ այս տեսութեան։

նուած հայանուման բառերը, ոճերը, ձեւերը, ասացուածներուն որոնք գուտ հայերէն կը կարծուին, կապադովկերէն են և ոչ հայերէն, վասնզի ըստ իրեն, Հայք, առանձին, յոյներէն հեռու, գաղտ բնակելով երկրին մէջ, անկարելի է որ հայերէն կարծուած բառերը որ այդ բարբառին մէջ կ'երեւին, գաւառին յունարէն լեզուին մէջ՝ հայերէնէն մուտ գտած ըլլան։ Սակայն այս նկատողութիւնները բաւական խախուտ են, վասնզի պատմութիւնը զանոնք կը հերքէ (տես Նաթիխ, Ծաղիկ, 1891–92, Բ. տարի, էջ 43)։

Անժխտելի իրողութիւն է որ Հայք և Յոյնք այդ կողմերը անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ խառն և քով քովի բնակած են մինչեւ վերջերը, ըլլայ բիւզանդական ըլլայ անոր յաջորդող մահմետական տիրապետութեանց ներքև։ Բազմաթիւ են քաղաքներ և գիւղեր ուր գարերէ ի վեր Հայերը և Յոյները միասին կ'ապրին, քիչ անգամ տեզեակ իրենց մայրենի լեզուին, յաճախ թրքերէնով յարաբերուելով իրարու հետ։

Օրինակ, Կեսարիա, Նէվշէհիր, Գարամանն, Նիյսէ, Թավլուսան, Թալաս, Կէրմիր եւայլ, իրարմէ առաւել կամ նուազ հեռաւորութեամբ խառն բնակչութեամբ քաղաքներ ու գիւղեր են կապադովկիոյ մէջ, ուր միեւնոյն բախտին ենթակայ այս երկու ժողովուրդները ապրած են։ Սակայն Քարօլիտի գուտ յունարնակ գիւղերուն բարբառը նկատի առնելով, իրաւունք ունենալ կը կարծէ ենթադրելու թէ այդ հայանուման բառերը և ասացուածքները հայերէն չեն, հապց ո՞վ պիտի ապահովէ որ այս գիւղերը որոնց տարօրինակ բարբառը հեռազօտած է ինքն, միշտ գուտ յունարնակ եղած են և միշտ յունախօս։

Այս ապահովութիւնը կարելի չէ տալ կապադովկիոյ նման երկրի մը համար որուն բնակչութեան ցեղային և ազգային դիմագծութիւնը փոխուած է այնքան անգամներ, նոյնիսկ պատմական ժամանակներու մէջ։

Կեսարիան միայն առնելով, երբեմն յունական քաղաքակրթութեան կեդրոն այս քաղաքը 400000 բնակիչ ունէր, առուտուր մեծամասնութեամբ կապադովկիացի–յոյն։

Ցեղով արեւ առուտուր բնակչութիւն մը ունեցաւ։ Երբեմն Հայերը հոն գերակշիռ տարրն էին և երբեմն գարձեալ Յոյնք։

Մեծամասնութիւնը յետոյ անցաւ Թուրքերուն։ Կէրմիր 160 տարի առաջ գուտ հայաբնակ եղած է, ինչպէս կ'երեւի կառավարական տումարներէն։

Եկաւ առեն մը, ասկէ 40-50 տարի առաջ, որ Թուրքերը և Յոյները իրենց թուական առաւելութեամբն շատ եռեւ ձգեցին Հայերը յիշեալ գիւղին մէջ։

Նոյնը կրնայինք ըսել Կեսարիոյ ուրիշ շատ գիւղերուն և քաղաքներուն նկատմամբ, ուստի շատ հաստատուն կռուան մը չկայ, մերժելու համար Հայոց լեզուէն ուզղակի փոխառութիւններուն կարելիութիւնը յունարէնին մէջ ինչպէս պատահած է թրքերէնի մէջ ուր կը վխտան հայերէն բառեր։

Կեսարացի Թուրքերուն խօսած լեզուին մէջ գտնուած այդ բազմաթիւ Հայ բառերը անշուշտ Թուրքերէն լեզուին մէջ մտած են այն չրջանին երբ Հայերը տակաւին հայերէն կը խօսէին և Թուականհամ քաղաքակրթական առաւելութիւններով նոյնիսկ իրենց տիրա-

պետողներուն վրայ կրնային ներգործել։ Ո՞վ պիտի ապահովէ թէ յունարէնի մէջ տեսնուած հայերէն բառերն ալ այն չրջաններուն յոյն լեզուին մէջ մտած չեն ուղղակի կամ տիրապետողներուն լեզուին միջոցաւ։

Անժխտելի և բացարձակ իրողութիւնն է որ կեսարիոյ հայերը իրենց հոն հաստատուած ատենն իսկ Թրքախօս չէին և անմիջապէս ալ Թրքախօս չեղան, մանաւանդ որ անոնք հոն եկած էին նախ քան Թրքական տիրապետութիւնը։

Հետեւաբար կեսարիա, ինչպէս նաև իր չրջակայ միւս Թրքախօս գիւղերը —Թալաս, Կէրմիր, Թավլուսուն, Տէրէվանք— երբեմն հայախօս էին։

Գրաւոր յիշատակարաններ կը պակսին մեզ ճչդելու համար այն մօտաւոր թուականները, երբ այդ վայրերու բնակիչները կորսընցուցած են իրենց մայրենի լեզուները, իսկ ժողովրդային աւանդութիւնը անստոյգ տեղեկութիւն մը միայն կը հաղորդէ այս մասին։

Եթէ պէտք է իրր իրողութիւն նկատել ժողովրդային կարգ մը խաւերու մէջ կազմուած համոզումը, պէտք է ընդունիլ որ կեսարիոյ և Թալասի հայերը իրենց ազգային լեզուն կորսնցուցած են եկեղեցիներու ճնշման տեղի տալով։

Մեր պատմութիւնը մասնաւորապէս կը հաստատէ թէ ազգի մը լեզուն կամ սովորութիւնները գիւրաւ և մէկ հարուածով կարելի չէ ջնջել։ Բայց կեսարիոյ հայ լեզուի ջնջումը անով կարելի է բացատրել որ մօտ երկու հարիւր տարուան անընդհատ հալածանքի մը տակ գտնուած է։

Անոնք որ կը պնդեն այն աւանդութեան ճչմարտութեան վրայ, կը պատմեն նաև թէ հարիւրաւոր հայերու լեզուները կտրեցին այն պարզ ամբաստանութեամբ թէ հայերէն կը խօսէին։

Միայն դժուար է մեզ ըմբռնել թէ այդ երկու վայրերու մէջ գործադրուած ճնշողական միջոցը ինչպէ՞ս զանց առնուած է կիրարկել նաև գիւղերու մէջ, կամ եթէ կիրարկուած է, ի՞նչ կերպով գիւղացիները յաջողած են պահելու իրենց մայրենի լեզուն, վասնզի պէտք է ըսել թէ Էֆքէրէ, Նիրզէ, Պալակէսի և Մուհնուսուն գիւղերը միշտ մնացած են հայախօս, ինչպէս նաև Արգեղոսէն անդին հաստատուած Իվէրէկ-Ֆէնէսէ, Զօմախլու, Ճիւհիւն, Թամարզա գիւղերը։ Պարագայ մը միայն որ մասամբ կը մեկնէ հայերէնի յարատեւ գոյութիւնը այս գիւղերուն մէջ, այն է թէ ասոնց մէջ բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմած են միշտ հայերը։

Այսպէս, Գէլէկէսին ամբողջութեամբ, Էֆքէրէն, Զօմախլուն և Թամարզան հինգ վեցերորդ և իսկ Նիրզէն, Մուհնուսուն, Իվէրէկը երեք չորրորդ համեմատութեամբ հայ բնակչութիւն ունէին, մինչդեռ կեսարիոյ մէջ հազիւ մէկ երրորդը, Թալասի՝ գրեթէ կէսը, Կէրմիրի՝ մէկ քառորդը կը կազմէին հայերը զիրենք չրջապատող Թուրք բնակչութեան թիւին հետ համեմատելով։

Բարգէն Կաթողիկոս իր խոստ չահեկան գրութեան մէջ՝ Հայերը եւ Թուրք լեզուն, (տես Տաթեւ, գրական, բանասիրական, կրօնական Տարեցոյց, 1929, էջ 5-34) կ'ըսէ թէ «Թուրքը ուղղակի բռնադատած է Հայ ժողովուրդը որ հայերէն չխօսի, եւ այս բռնադատումը ի գործ դրած է ոչ թէ պարզ օրինական արդելքով, այլ անգթօրէն . . . ծայրաստիճան հայերէնախօս

լեզուները: Այս բարբարոսութիւնը գործադրուած է մանաւանդ եկեղեցիներու շրջանին եւ գաւառներուն մէջ, իսկ գաւառներուն ալ կեդրոններու՝ եւ ոչ թէ շրջակայ գիւղերու մէջ: Այս է պատճառը որ, զոր օրինակ, երբ Պուրսա, Էնկիւրի, Գայսէրի, Եօզկատ եւ Կիլիկիոյ մէջ՝ Ատանա, Այնթապ եւլն. բրախօս են եղած, իրենց շրջակայքը գեղուող գիւղեր չեն մոռցած իրենց մայրենի լեզուն» (Տաքեւ, նոյն էջ 7):

Ուրեմն երեւոյթը ընդհանուր էր և ոչ թէ միայն կեսարիոյ յատուկ:

Բաթգէն Կաթողիկոս որ շատ խնամեալ փաստարկութեամբ մը կը թուէ այն պատճառները որոնց համար Թուրքը դիմեց այս բարբարոս միջոցին՝ փոքրամասնութիւններուն մոռցնել տալու համար իրենց մայրենի լեզուն (տես նոյն էջ 7–8) կ'ըսէ թէ «Գիւղերը զերծ մնացին այդ անգթութիւններէն, ... որովհետեւ ատոնք, առհասարակ հեռու էին կեդրոնէն, հրապոյր մը չէին ներկայացներ բռնաւորներու խմաճաղոյին եւ հարստահարութեանց: Կեդրոն բաղաքներու Հայոց հով էր արուեստը, առեւտուրը, դրամը եւայլն, ատոնք բաւական էին Թուրքին համար» (տես Տաքեւ, 1929, էջ 17–18):

Թերեւս իր տեսութիւնները ճիշդ են և այս է միայն պատճառը գիւղերու հայախօս մնալուն, սակայն հարկ է նկատել թէ բացարձակ կանոնի մը հանդամանքը չունի երեւոյթը, և գիւղերէն ոմանք ալ թրքախօս եղած են:

Միայն շատ ճիշդ է թէ՝ Ա. որչափ որ թրքախօս եղած են կեսարիա և ուրիշ քաղաքներ և մոռցած իրենց մայրենի լեզուն, բայց պահած են հայերէնը եկեղեցիին մէջ, բացի քարոզութիւններէ. Բ. հայերէնը պահած են դպրոցներու մէջ եւս, ուր այն ատեն հայերէն կարդալ-գրել կը սորվեցնէին եկեղեցական գիրքերու վրայ, վարժապետը թրքերէն կը խօսէր, թրքերէնով կը բացատրէր դասերը, սակայն ընթերցման առարկան հայերէն էր (Տաքեւ, 1929, էջ 19):

Ձափազանց ուշագրաւ երեւոյթ է որ կեսարիոյ գաւառին մէջ գրուած այնքան բազմաթիւ ձեռագիրներուն մէջ չենք հանդիպիր թրքերէն ոեւէ յիշատակարանի(1):

Ասիկա կը նշանակէ թէ եկեղեցիին հովանիին տակ հայերէնագիտութիւնը պահպանուած էր և ժողովուրդը թրքախօս դառնալէն յետոյ իր գրոց-բրոց դասակարգը, իր քահանան ու վարժապետը հայերէնը կը սորվէին իրը գրոց լեզու, և կը գրէին գրաբարը՝ առանց սակայն կարենալու խօսիլ:

Ըստ Նարհիմի (տես Մաղիկ, 1892, թ. 8, էջ 89) «Հազիւ 120 տարի կայ որ հայերէնը դադրած էր խօսուելէ այդ կողմերս: Անցնող 40–50 տարի-

---

(1) *Վիեննայի Մխիթարեանց Մատենադարանին թ. 574 ձեռագիրին մէջ միայն կարծես թէ արկածով և յետին ժամանակներու մէջ գրուած սա տողերը կը տեսնուին. «Թվին ՌՄԻԹ (=1800) Հոկտեմբերի բ. աւուրց ի կեսարիոյ բաղաքին բաղց որ կոչի Միսլիմ բաշայ Մահելլեսի բնաւորին գաղաքին պօղազլարլար պիր իշէկ պաչաղը չրխոր դարձրնացան...»: Ինչպէս կը տեսնուի այս տողերը գրողը հայերէն գրաբար գիտէ և «երեւելի դիպաց» արձանագրութիւնը կ'ուզէ հայերէն սակայն կը դարձնէ իր խօսած լեզուին՝ թրքերէնին թերեւս անդգալաբար կամ մոռացութեամբ:*

ներըը վրան բարդելով, ուրեմն հազիւ 160–170 տարիներ առաջ հայերը պէտք է թրքախօս դարձած ըլլային։ Սակայն կ'երեւի թէ իրողութիւնը համապատասխան չէ այս տեսութեան, վասնզի Սիմէոն Դպիր Լեհացի որ 1617–18 տարիներուն գտնուած է Կեսարիա կը վկայէ թէ Կեսարացիք աւելի քան 150 տարի աւելի կանուխ, այսինքն այսօրուան թուականէն աւելի քան 300 տարի առաջ արդէն մայրենի լեզուով չէին տեսնուիր։

Անիկա կ'ըսէ. «Ներացիի (=քաղաքացիք), հայնակ (=հայերէն) չի գիտեն, միայն տանկնակ (=թրքերէն), Քարսի (=պարսկերէն), իսկ դրսեցիի (=գիւղացիք) հայնակ գիտեն» (ՀԱ. 1935, էջ 90)(1)։

Սիմէոն Դպիր Լեհացիի այս խօսքերէն քաղուած ուրիշ կարեւոր յայտնութիւն մըն է, Թուրքերէնի հետ Պարսկերէնի ալ գործածութիւնը Հայոց մէջ, ինչ որ կարեւոր փաստ մըն է Կեսարիոյ Հայոց մեծագոյն մասին Պարսկաստանէն գաղթած ըլլալուն։ Միայն անհասկնալի կը թուի որ անոնք զուտ պարսկերէն խօսած ըլլան, այլ երբ հարկադրուած են բռնի լքել իրենց լեզուն, խօսիլ սկսած պէտք է ըլլան թուրքերէն մը առաւելապէս պարսկերէն բառերով խառնուած։ Ամէն պարագայի մէջ Կեսարիոյ Հայերը երբեմն հայախօս իրենց նախնիքներէն ասանդարար տեղեկանալով պահած էին կարեւոր զրոյցներ, պատմութիւններ որոնք կը վերաբերէին այն ժամանակամիջոցին ուր ստիպուեցան զոհել Հայ լեզուն։

Արդեօ՞ք յունարէնն ալ միեւնոյն ժամանակ հարկադրուեցաւ անհետանալ հայերէնին հետ, թէ աւելի կանուխ՝ որոշ չենք գիտեր. բայց սա ակներեւ է որ Կեսարացիք իրենց հայախօս պապերէն ու մամիերէն շատ բան պահած էին մինչեւ վերջը։ Ոչ միայն Հայ բառերու հատուկտորներ, այլ նաեւ ամբողջ բառեր, առացուածներ, ասմկական երգեր, աղօթքներ անվթար ձեացած էին աւանդապահ ժողովուրդին քով։ Զարմանալին ու հետաքրքրաշարժն այն է որ այդ Հայ բառերը ո՛չ միայն Կեսարացի Հայերը, այլ նաեւ օտարներըը, Թուրքերը և յոյներըը, կը գործածէին յաճախ անգիտութեամբ, և երբեմն գիտութեամբ։ Դժբախտաբար անկարելի է հոս առաջ բերել Հայ լեզուի բոլոր արբազան նշխարներըը որոնք պահուած էին Կապադովկիոյ Թրքախօս Հայոց, ծուռաց և Թուրքերու բարբառներուն մէջ։ Հետաքրքրութեան համար կը յիշեմ ինչ որ կրցած եմ գտնել։

Այամաւուրք	=	յայամաւուրք
Անահ	=	Անաճ թավուխ, չահոդ, թխամայր, կամ մայր հաւ որ կը թխէ։ Ա՛ռ հասարակ Հայ, Թուրք և յոյն ժողովուրդներըը կը գործածէին։

---

(1) Հետաքրքրական է որ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան (Աշխարհ., Ա. էջ 307) զարմանալի սխալով մը Կեսարացի Հայոց վրայ խօսած առեն կ'ըսէ թէ «Միայն բնակեալքն ի գիւղօրէս որք կոչին Էւմառա, Պէլէկէսի, Նիրզէ, Մուճճուսուճ եւ Տէրէվէճի, գիտեն հայերէն, որպէս եւ բազմաքացիքն, իսկ բնակիչք այլոց գիւղօրէից ածգէս են գլխովին վարեալ միտս թուրքաց բարբառով։ Որոշ է թէ սխալ մը կայ, հաւանօրէն իսկ բառին փոխանակ որպէսին առջեւը գրուելու, մէկ երկու բառ անդին գրուած ըլլալուն հետեւանօք։

Անարատ = անարատ եաղ, անարատ, թուրքմէն ժողովուրդը կը գործածէր։

Անկըտ = կիր պէ ոչ ունկըտ (= ահմագ) ասամ.— անգէտ, տգէտ. հաւանօրէն անկիրթ բառն է։ Թուրքերը և յոյները անխտրաբար կը գործածէին։

Անկըրզնկըր = անկրզնկրա կէլէսին = յանկարծակիի գալ։ Թուրքերը կը գործածէին։

Անուշ = նուէ օլսուն, օղի խմած ժամանակ կ'ըսէին։

Անտըր = վայ անթր ասամ վայ. անտէր բառն է։

Առաջնորդ

Առաստաղ } պու կիւն էվին արսաքաղրնը ալթմ.— տունը վէրէն
Արբաթաք } վար մաքրել տուի։ Առաստաղ բառն է.

Ասվաձածին = Աստուածածին

Աւանակ = աւանակ օղլու աւանակ. նախատական է.

Ափրզրփա = ափրզրփա կէլէսին=հապճեպի գալ.

Բարիկ = այն որ իր հաւատքը կը փոխէ։

Բերկերտէնք } Բարեկենդան
Բէնկէրտէք }

Բին = Թավուզլարը բինէ սօգսում. բոյն, հաւնոց հաւերու համար. թուրք և յոյն ժողովուրդը հաւատարապէս կը գործածեն.

Բոչ=Բէօչ = «զօյուցուց բոչուն, «բոչ էէմիյիս: Հայերէն Գոչ բառն է։

Բուրվառ

Գաղաղ = գագաղ

Գոգնոց

Դաստար = գաստառ(ակ). գաչոի մէջ եղած խմորին վրայ ձգուած լաթը։

Եաղ = իւղ, եղ.

Եփոց

Զազկոս = Ծածկոց

Զաւար = ձաւար

Զարզարդար = Ծաղկազարդ

Զատիկ

Զուռնաւնգ = Ծնուռնգ

Էկիչ=Էյիչ = ակիչ

Էնկիր = անկուտ. որթատուներկերը յատելէն յետոյ կոհղէն ձլած նոր՝ բայց տկար ձիլերը, ցոյնն ալ էնկիր կ'ըսէ։

Էապէ = էապէ չըգարասրճ. իրր անէծք կը գործածեն. աստուած բառն է։

Էօրնէկ = օրինակ

Ընքապապ = հնքահայր

Ընքէմէր = հնքամայր

Թնճուկ = Սայր քճճուկ=սմոռ. մազերու խառնուածքը.

Ժամագիրք

Ժամկոչ

Իրիշկիկ = երշիկ

Լուսարար

Լոզ = տամբ յօղլայօրում. *լօզ*. գլանաձև մեծ քար տաներքներու հողն ամրացնելու համար։ Ցոյներն ալ կը գործածեն։

Խախըտ = պու էվ խախտելամբը. հայերէն խախուտ բառէն։

Խալկին = տեսակ մը աղբաւոր աման.

Խաչ

Խաչելիմ = խաչալէմ. յուդարկաւորութեան առիթէն տարուած խաչ. խաչ և ալէմ (ալամէթ=նշան) բառերէ բաղկացեալ։

Խաչիրկէթ = խաչերկաթ.= թրք. սայիեախ. թոնիրին բերանը գրուած խաչաձև երկաթը. յոյներն ալ խաչիրկէթ կ'ըսեն։

Խաւէզ
Խաւիզ կամ } խաւիծ.

Խըռ = խրռ չրգարբյօրլար. խռովութիւն. թրք. միւնազաա։

Խոզան = խոզան, անմշակ.

Խնդում = խնճոյք, ուրախութիւն.

Խորէզ = խորիծ.

Խօսովանաք = «հէ՛չ խօսովանցաղրն եօ՞ք մու». խոստովանանք.

Խրէ = «բէնէբէ խրրէ» առածին մէջ.

Ծնծղայ
Ծղզարդ }

Ծառզարդար = տես զարզարդար.

Կալանտոս = կաղանդ

Կիրայի = կիրակի

Կնունք

Կակալ = կրծկալ մանկանց

Հարկ = խնճոյք, հարսանիք

Հավասր = ապիր պուդայացն պիր չավտարացն գար ատ, հավասր էյլէ». հաւասար բառն է։

Հատիկ = հէտիկ եէտիյօրում. հատիկ. խաչած ցորեն։

Հերկ = հէրկ օլմո՞ւը մու. բարւայր հէրկ էքտիմ. յոյներն ալ հէրկ կ'ըսեն։ Հայերէն հերկ = մշակութիւն բառն է։

Հէգ = հակ

Հէզէն = հեծան, հաստ գերան. յոյներն ալ հէզէն կ'ըսեն։

Հոգաթափ

Հուզ = հիւյիւմ. իւյիւմ. հիւզ, հիւզակ, հիւզիկ, խզիկ.

Ճաչ = տեսակ մը խմորեղէն.

Մազմանդ = մազմանա կէք տէ պիր գըլ չուվալ ալ. մազ մանող արհեստաւոր.

Մաչտոց

Մաս = եկեղեցական գործածութիւն.

Մէրթէք = մարդակ

Մուսուր = Մսուր

Մղա = մեղա՛յ

Ցիմար = չիմար տուրմագ. դպրոցը ուրքի վրայ պատիժ կենալ։
Նիշկակ = Նշխարք
Նուշի = Նուկի. 200 գրամ.
Շաբաթ
Շէլէկ = չալակ
Շնորք = Ալլահ սանա շնորհ վէրսին. Շնորհք բառն է։
Ուլխ=ուղխ = ձէվապք ուղխ օլսու ապոր. բառը հաւասարապէս կը գործածեն Հայ, Թուրք և յոյն ժողովուրդները, Թրք. սէլ. հայերէն ուղխ գրական բառին համապատասխանը։
Ուրքաթ
Ջէմիլ = չամիչ
Ջորակ = «չորակ տալլար». չոր, ցամաք
Ջորակճի = այսպէս կը կոչուին այն մարդիկը որոնց արհեստն է կեսարիոյ մօտը գտնուող լերան մը չոր հողէն բորակ (= կիւվերջելէ) հանել։
Պակաս = սէճ տէ պակաս պիր ասամսըճ. պակաս, անխելք։
Պահարան = եկեղեցւոյ մաս
Պէստիլ = պաստեղ
Սիկի=Սկիհ = սիկի դապը ձեւով կը գործածուի.
Սրբութիւն = հաղորդութիւն
Ս. Կարապետ = վարդավառ
Վարդապետ
Վարժապետ
Վեղար
Տանիս
Տաճիկ
Տանձի կէս
Տանձի կոթ } տխմար
Տրմուխ(1) = մշակական գործիք մը որով կը մանրեն, կը հարթեն հողը. տաճ, բարազ։
Փանէլար = բանէլար
Փիլոն
Փոթորնակ = փոթորիկ
Քարթոշ = տեսակ մը փոքրիկ անկիւնաւ մոզէս. վանեցիք կ'ըսեն «քառթաթօշ».
Քէթէ = գաթայ
Քէչէ = կաճ, թաղիք
Քէպէ = կապայ
Քիշոց=քշոց = եկեղեցական սպաս.
Օչինչ = Օչինչ օլմազ. ջնջելու, անհետ ըլլալ։

Ինչպէս կը դիտուի վերը մէջ բերուած բառերուն մէկ մեծ մասը հրօռնականա-եկեղեցական հանգամանք ունին, և կը վերաբերին եկեղեցական-

(1) Փոքր Ասիոյ շատ մը տեղերը թուրքերը «տրմուխ» կ'ըսեն։ Սերաստացիք սեռնէուխ կը կոչեն։ Վերգիլիոսի թարգմանիչը «Մշակականքի մէջ գործածած է տրմուխը, բայց ըստ Նորայր Բիւզանդացիի (տես իր բառարանը) վերջին դարերու հայերէն է։

ղեցական աշօթներու, պզեստեղէններու, եկեղեցիի որոշ բաժանումներու, և հետեւաբար պահուած են կրօնական պատճառներով, և անոնցմէ մէկ կարեւոր մասը գործածելի չեն թուրք հարեւաններու մէջ, այլ մնած են Հայոց խօսած թուրքերէնին մէջ,

Քառասիտի այս բառերուն մէկ մասը, որոնք հասարակաց են բոլոր կապադովկիոյ բնակիչներուն, ինչպէս գաւազ, խայտերկիք, ճերկ, ճաշ, խոզան, ժամկոչ, չոբակ, չկրնալով մեկնիլ այլապէս, կը կարծէ կապադովկերէնի ձեացորդներ, որ ո՛չ միայն Հայերն այլ և օտարներն ալ կը գործածեն, Սակայն չափազանց տարակուսելի է այս տեսութիւնը, վասնզի այս բառերէն ամանք իրենց կազմութեամբը ցոյց կու տան թէ կապադովկերէնի շրջանին կազմուած չեն կրնար ըլլալ, ինչպէս օրինակի համար խայտերկաքը, ժամկոչը, որ քրիստոնէական ժամանակներու մէջ ստեղծուած կրնան ըլլալ և ամէն կերպով յայտնի է թէ Հայ ծագումն ունին,

Անառարկելի թուրք գաւառական լեզուին մէջ կը գործածուէին և կը գործածուին դեռ շարք մը ուրիշ բառեր, որոնք նաև հաւանօրէն առնուած են հայերէնէ (տես այս տեսակ բառերու բաւական հոխ հաւաքածոներ, կատարուած Ց. Դազանճեանէ Թօքատի թուրքերու լեզուէն Բիւրակճ, 1898, էջ 449. Կ. Ց. Բասմաճեանէ Կարնոյ թուրքերու լեզուէն Բիւրակճ, 1898, էջ 626-627, և Ս. Մխիթարեանէ Ինկիւրիի թուրքերու լեզուէն Բիւրակճ, 1898, էջ 788–790 և 865–866),

Սակայն այդ ուրիշ գաւառներու մէջ գործածուած բազմաթիւ բառերուն կեսաբիոյ շրջանին մէջ գործածուելը ինձի անծանօթ ըլլալով, զանց առի զանոնք ներկայացնել, թէև շատ մը պատճառներ ունիմ կարծելու թէ անոնցմէ գոնէ մէկ մասը նաև կեսարիոյ թուրք բարբառին մէջ ալ կը գործածուէր, բացի ուրիշ բազմաթիւ բառերէ զոնք նոյնպէս թուրք լեզուին մէջ մուտք գործած են և մեծ նմանութիւններ ունին հայերէն նոյն իմաստով բառերու հետ, սակայն կը կարծուի թէ անոնք պարսկերէնի ուղիով մտած են թէ՛ հայ և թէ՛ թուրք լեզուներուն մէջ, զոր օրինակ հետեւեալ բառերը.

մում = մում
չրաս = հրաց
բիրինճ = բրինձ
ֆեսլիւճ = գոմէշ
բէյճիր = պանիր
խամուր = խմոր
ղէճիւճ = կանոն

Առանք քաջ ծանօթանէք Գազանճեանի (հմմտ. Բիւրակճ, 1898, էջ 451) ծագումով պարսկերէն են և երկու լեզուներն ալ հաւասարապէս այս լեզուէն մեծ առած են, Նոյնպէս դիտելի երեւոյթ մըն է որ կեսարիոյ բարբառին մէջ մնած են նաև յունարէն բառեր որոնք հայերը և թուրքերը հաւասարապէս կը գործածեն, այսպէս բեռոն բառը, որ կը նշանակէ պատառաքաղ,

Կեսարիոյ շրջանին թրքախօս հայերը կը գործածէին նաև կարգ մը բացատրութիւններ որոնց մէջ հայերէն բառեր իրենց որոշ տեղը կը գրաւէին, Այսպէս կեսարացիք կը գործածէին սա տեսակ նախադասութիւնները, — ելՄասըմ մուտըմ տէմէտէճ բարմադըմ տէ ահթիռ:

Այս նախադասութեան մէջ որոշ է թէ մասը կը գործածէր թերևս

ան առանց անդրադառնալու անոր իմաստին։ Չէ թէ առանձին բառեր, այլ նոյնիսկ ամբողջական արտայայտութիւններ, երբեմն ալ պահուած կան անվթար կեսարիոյ բրքախօս Հայերուս քով։

Ահա աշխարհաբար արտայայտութիւն մը զոր կեսարացի պառաւներ կը գրուցեն, առանց բառ մը իսկ հասկնալու, երբ հիւանդի մը արտթեն (աւսուելամաֆ):

Թաճը բբու է
Հացը գարի է
Գգալը կճուկ է
Կճիկը չար է
Էրիկը բարի է։

Անիկա յատկանշական պատառիկ մըն էր, հուսկ յետին ձեացորդներէն մին երբեմն հայախօս կեսարահայոց բարբառին որ վերջերը գրեթէ ոչինչ պահած էր իր վաղեմի լեզուէն։

Մեզի համար թանկագին նշխարներ պիտի ըլլային այդ վաղեմիք չրջանէն եթէ անաղարտ ու սերունդէ սերունդ անայլայլ պահուած ըլլային ընտանեկան մականուններըը, որոնք ինչպէս յայտնի է կ'ատեզծուին ժողովուրդէն, իր կիրարկած լեզուովը ածականներ տրուելով անհատներուս, անոնց գրական կամ բացասական յատկութիւններուն համար, կամ գովաստանական կամ պարսաւական կամ հեգնական ածական մը տալու դիտումով։ Նոյնպէս անոնք կ'առնուին փիզիքական կերպարանքէ, պակասութիւն կամ առաւելութիւն, որ անհատը կը յատկանշեն, կամ անոր արհեստէն և այլն։

Եթէ մեզի հասած ըլլային մեծ թուով հայերէնով կազմուած մականուններ, որոնց գործածութեան հնօրեայ հանգամանքին վրայ վստահ եզած ըլլայինք, այն ատեն աստիճան մը եւս ամրապնդուած պիտի ըլլայինք թէ կեսարիոյ հայերուս հայախօսութեան չրջանի հետքերն էին անոնք։ Դժբախտաբար հայերէն կամ կէս–հայերէն մականուններ այնքան քիչ են, որ լոյս մը քաղել անոնցմէ չատ դժուար է։ Սակայն այդ քիչն ալ անարժէք չէ, եթէ մանաւանդ ապացուցուի թէ հին է անոնց ծագումը։

Հայ բառակազմութիւն ունին օրինակ Զարդարեան, Տիրացուեան, Փաձեան, Ծուլիկեան, Քացախեան, Ժամկոչեան, Չամիչեան, Մալիսեան, Չիյէվեան, և կըն հայացի կամ կասկածելի բնոյթ ունին, Ընճապապեան, Ձօլօլեան և Չաղճեան մականուններըը։

Բ.

ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԳԱՒԱՌԱԲԻՆ ՀԱՑՈՑ ԲԱՐԲԱՌԱՐՔ

Ինչպէս վերը ըսուածներէն հասկցուեցաւ կեսարացի Հայերը երկար ատեն հայախօս մնացած են և Հայ բառեր նոյնիսկ իրենց դրացիներուս լեզուին մէջ ներմուծուելուն պատճառ եզած։ Սակայն ի՞նչ էր իրենց խօսած հայերէնին հանգամանքներըը և ո՞ր բարբառին հետ նմանութիւններ կը բերէր, ասիկա հիմա բացարձակապէս հնար չէ այսօր, վասնզի գրեթէ ո՛չ գրաւոր և ո՛չ բերանացի հատուածներ մեզի հասած են։

Գրաւոր ինչ որ մեզի հասած է առ հասարակ գրաբար են — ընդհանրապէս ձեռագրաց յիշատակարաններ — որոնք ոչ մէկ նիւթ կըբերան հայթայթել մեզի հետազօտութեան համար։ Միակ պատառիկը որ վերը մէջ բերուեցաւ իբր աղօթքի մը կտորը, եթէ կարելի է իր այդ չափազանց համառօտ ձեւին մէջ վաւերագիր մը նկատել, պիտի ըսեմ թէ Կեսարիոյ բարբառը ամենամեծ հաւանականութեամբ Կ. Պոլսոյ բարբառին հարազատ քոյրն էր, և հետեւաբար նաև նմանակը Իւտոկիոյ, Սերաստիոյ բարբառներուն որոնք նոյնպէս մեծ նմանութիւն ունէին Կ. Պոլսոյ բարբառին հետ։

Նկատելով որ Թօգատ և Սերաստիա կապադովկեան շրջանին մէջ կը նկատուէին երբեմն, և միւս կողմէ Հրաչեայ Աճառեանի պէս լեզուաբան մը Կեսարիոյ շրջանին հայախօս գիւղերու հայերէնին և Արաբկիրի, Տիվրիկի, Կիւրինի, Տարէնտէի բարբառներուն միջև կը գտնէ հասարակաց գծեր, (տես Հայ բարբառագիտութիւն—Էմինեան Ազգագրական ժողովածու, հատոր Ը. 1911, էջ 215) ուրեմն կրնամ հետեւցնել թէ Կեսարիոյ բարբառն ալ կը պատկանէր այդ դասակարգին կամ ասնոր մէկ ենթաբարբառն էր, որ այսօր դժբախտաբար անգործ կորսըւած է։

Դժբախտաբար Հրաչեայ Աճառեան չատ հարեւանցի կերպով քննած է Կեսարիոյ բարբառը, որ իր մէջն ալ ստորաբաժանումներ ունի։ Սակայն նախ քան այդ ստորաբաժանումներուն մասին խօսիլը, հոս հետեւելով Հ. Աճառեանի ուսումնասիրութեան իր Կեսարիոյ բարբառին մասին տուած տեղեկութիւնները կ'ուզեմ ներկայացնել։

Ըստ իր տեսութեան Արաբկիրի բարբառը՝ որուն մէկ ենթաբարբառն էր Կեսարիոյ բարբառը՝ ունի 7 ձայնաւոր, ա, ո(1), է, ը, ի. օ, ու. բաղաձայնները ունին երեք աստիճան. բրդ.ուց, բրդ.ուց ճնշաւոր և թաւ (Հայ բարբառագիտութիւն, էջ 216)։

Հին հայերէնը կը հանչնար երեք աստիճանի բաղաձայններ, բրդ.ուց(2), խուլ(3) և թաւ(4)։ Թաւ բաղաձայններուն խումբը գրեթէ ամէն տեղ անփոփոխ պահուած է, սակայն թրթռուն և խուլ բաղաձայններուն խումբը բազմաթիւ բարբառներուն մէջ իրենց դերերը փոխած կամ փոխանակած են։ Բարբառներէն քանի մը հատը՝ ինչպէս Արաբկիրինը՝ իր յարակիցներով կը ներկայացնէ բաղաձայններուն բոլորովին նոր խումբ մը, որ կը կոչուի շնչաւոր թրթռուն բաղաձայններ, որոնք են բ՝, գ՝, դ՝, ձ՝, ջ՝, որոնք լատինական այբուբէնով կը նշանակուին bh, gh, dh և այլն և կը ծագին գրաբարի բ, գ, դ, ձ, ջ ձայներէն (Հայ բարբառագիտութիւն, էջ 17)։

Հ. Աճառեան գիտել կուտայ թէ իր Արաբկիրի բարբառին տակ խմբաւորած բարբառները երկու մեծ հիւղերու կը բաժնուին։

Առաջին հիւղին կը պատկանին Արաբկիրի բարբառն և Տիվրիկի

---

(1) Երկուաձ ա տառը նշանակն է այն և էի միջին ձայնին, որ լեզուաբանները այսպէս նշանակել յարմար գտած են (Հ. Աճառեան Հայ բարբառագիտութիւն, էջ 9)։

(2) Թրթռուն բաղաձայններն են բ, գ, դ, ջ և այլն.

(3) Խուլ բաղաձայններն են պ, կ, տ, ծ, ճ և այլն.

(4) Թաւ բաղաձայններն են փ, ք, թ. ց, զ և այլն.

ենթաբարբառը, իսկ երկրորդին կը պատկանին Կիւրինի, Տարէնտէի և Կեսարիոյ ենթաբարբառները։

Այս վերջին հիւղին հիմնական տարբերութիւնն այն է որ բաղաձայններուն մէջէն թրթռուն շնչաւորներու խումբը ամբողջապէս կը պակսի։ Նմանապէս մինչդեռ Արաբկիրի բարբառը այ երկբարբառը կը վերածէ աի, Կիւրինի և միւս ենթաբարբառները (Կեսարիան ալ) կը դարձնեն զայն էի (Հայ բարբառագիտութիւն, էջ 216)։

Երկու հիւղերուն և անոնց ենթաբարբառներուն ընդհանուր յատկանիշերը հետեւեալներն են.

1. Դործիականի մասնիկն է օf (փոխանակ ովֆ), օր. ձ'էռfof կամ ձեռfof = ձեռքով, խօսէլօf = խօսելով և այլն։

2. Սահմանական ներկայի և անկատարի մասնիկներն են գա, գօ, գու. սոսնձ կը գրուին բայէն առաջ կամ յետոյ և ձայնաւորով սկսող բայերուն քով կը կրկնուին. ինչպէս՝ Արաբկիրի բարբառին մէջ՝ դրգու գու (= կը դրկէ), գրսա գու (= կ'ըսէ), գէբա գու (= կ'ըթայ), Կիւրինի բարբառին մէջ՝ գօ խրխտէս (= կը խեղդես), գօ գէրթամ (կ'ըթամ), գուդէ գօ (= կ'ուտէ), Տարէնտէի բարբառին մէջ՝ բէռէմ գա (= կը բերեմ), իսկ վերջապէս Կեսարիոյ բարբառին մէջ՝ գա գէրթամ (= կ'ըթամ), գու գուտէն (= կ'ուտեն) (Հայ բարբառախօսութիւն, էջ 216)։

«Թէ ձայնական փոփոխութեանց եւ թէ ճեռակազմական կազմութեան մէջ Աւաբկիրի բարբառը ճոռ եռեւոյթներ չ'ըճնայեր եւ կրճամէ ըսել թէ առ հասարակ հին հայերէնին հաւատարիմ բարբառ մրն է, մանաւանդ երբ համեմատենք Կիլիկիոյ բարբառին հետ։ Միակ ձեւը որ կրճայ հիչ թէ ըստ հետաքրքիր համարուիլ՝ Կեսարիոյ ենթաբարբառին մէջ ածոր դերբային սեռականցն է, ինչպէս մրընալուչի, խօսելուչի, տալուչի, երթալուչի եւ այլն։ Ինչպէս կր տեսնրւի, ասոնք ստացած են կրկին սեռականի ճռաճ (ու եւ ի), բան մր՝ որ ոչ մէկ բարբառի մէջ գոյութիւն ունի» (Հ. Աճառեան, Հայ բարբառախօսութիւն, էջ 216)։

Այս հարեւանցի տեսութիւնները որոնք քաղեցի Հայ հռչակաւոր լեզուաբանէն, լիակատար գաղափար մը չեն տար Կեսարիոյ բարբառին վրայ, զոր ուսումնասիրելու համար կ'ըսեմ թէ Հ. Աճառեան չէ ունեցած ձեռքի տակ անհրաժեշտ ատաղձները, վասնզի Կեսարիոյ բարբառը ինչպէս պիտի տեսնուի հետեւեալ էջերուն մէջ, իր կարծածին պէս բացարձակ Արաբկիրի բարբառին ենթաբարբառ համարուելու աստիճան առանձնայատկութիւններէ զուրկ բարբառ մը չէ։ Ընդհակառակը Կեսարիոյ գաւառը իբր փոքր Ասիոյ կեդրոնական վայրին վրայ միջնաադարեան վայր մը, կրած է բազմաթիւ ազդեցութիւններ, ինչպէս ընդունած է զանազան վայրերէ գաղութներ, այնպէս որ իր մէջը կը պարունակէ զանազան հիւղաւորումներ և բաժանումներ, և բոլորովին հակառակը ըլլալով Հ. Աճառեանի տեսութեան Կիլիկիոյ բարբառին ազդեցութիւններն ալ կրած է, իբր գրացի երկիր մը անկէ ընդունած ըլլալով գաղութներ։

Ասոր համար կը նախընտրեմ լքել Հ. Աճառեանի այն տեսութիւնը որ Կեսարիոյ բարբառը կը նկատէ մէկ ենթաբարբառը՝ Արաբկիրի բարբառին։

Ընդհակառակը պէտք է ընդունիլ թէ Կեսարիոյ չրջակայից կամ գաւառին մէջ խօսուած հայերէնը իր մէջ կը պարունակէ մէկէ աւելի բարբառներ, որոնք իրենց ենթարկուած բազմազան ազդեցու-

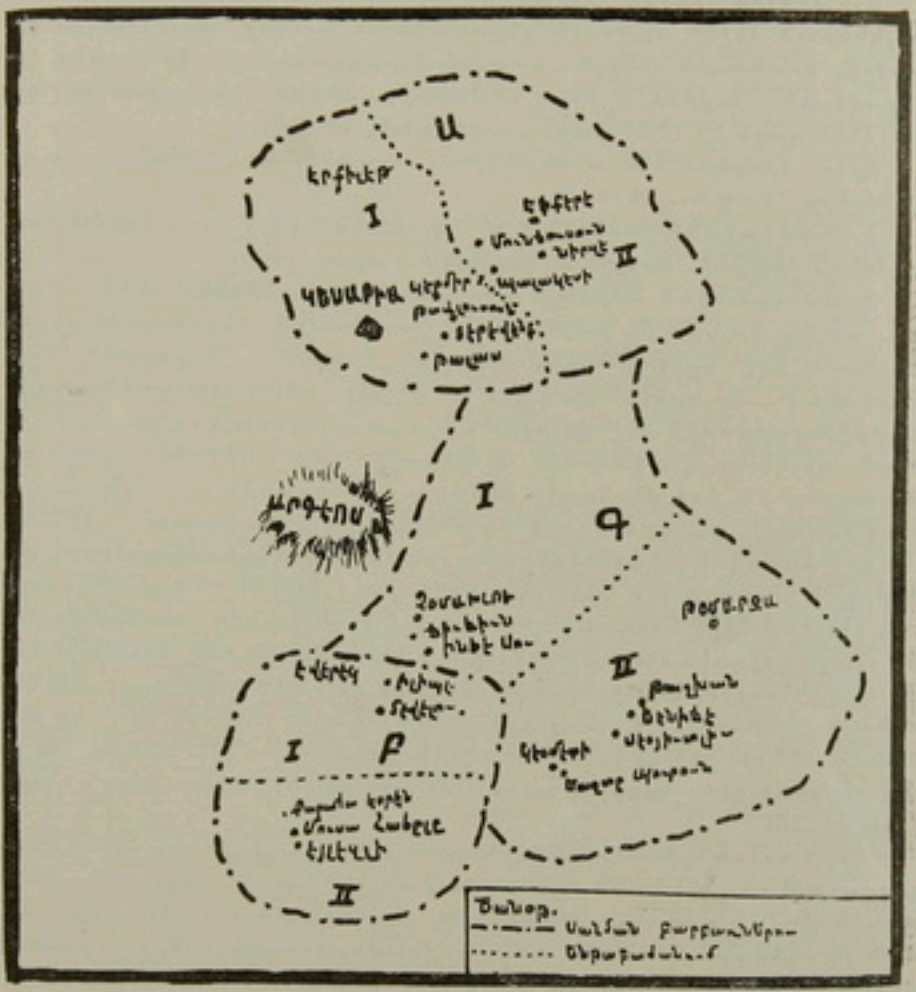

ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔԱՐՏԻՒ

Ա. ԱՅՍՕՐ ԱՐԳԻՒՍԵԱՆ ԲԱՐԲԱՌՈ
I. Թրախօսաձեր.
II. Հայախօսաձեր.

Բ. ԱՐԳԻՒՍԵԱՆ ԲԱՐԲԱՌՈ
I. Հայախօսաձեր.
II. Թրախօսաձեր.

Գ. ԹՈՒՄԱՐՋԱՑԻ ԿԱՄ ԿԻՉԻՍԹՐԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌՈ
I. Ջամախչուի ենթաբարբառ.
II. Թումարզայի »

թեանց և բնակչութեան ծագումին պատճառով կը զանազանուին իրարմէ և ունին իրենց մասնաւոր յատկանիշերը։

Այսպէս հողային այդ սեղմ շրջանակին մէջ կը գործածուէին երեք իրարմէ տարբեր բարբառներ որոնք են.

1. Այսր-Արգեղոսեան կամ Հիւսիս Արգեղոսեան,
2. Անդր-Արգեղոսեան կամ Էվէրէկ-Ֆէնէէլի,
3. Թոմարզայի կամ Կիզիսարայի։

I

ԱՑՍՐ-ԱՐԳԵՂՈՍԵԱՆ ԲԱՐԲԱՌ

Այս բարբառը կը խօսին աւելի կամ նուազ տարբերութիւններով Պէլէկէսի, Էքմէրէ, Նիղէ և Մուճճուսուճ իրարու հարեւան գիւղերը, որոնց լեզուին միատեսակութիւնը, նկատելի է։ Իրենց արտասանութիւնները, բառերը, խոնարհման և հոլովման ձեւերը, ածանցումները միօրինակ են աննշան տարբերութիւններով։

Հիւսիսային Արգեղոսեան շրջանին մէջ նկատելի է որ կը գտնուէին մի քանի գիւղեր, ինչպէս Թալաս, Տէրէվաճի, Թալուսուճ և Կէրմիր, որոնք գտնուելով քաղաքին մօտերը, հաւանօրէն անոր ազդեցութեան տակ կորուսած են իրենց մայրենի լեզուն։

Այսպէս Թալաս իբր անմիջական գրացի Կեսարիոյ և գրեթէ անոր արուարձանը և թերեւս նոյնիսկ Կեսարացի Հայերու հաստուածի մը տեղափոխութեամբ հայաբնակ դարձած, ուղղակի Կեսարիոյ ազդեցութեան տակ թրքախօս պէտք է դարձած ըլլայ։ Իր հայերէնէն ոեւէ հետք չկայ։ Հետեւաբար ոեւէ տուեալ չունինք հնդելու համար թէ իր խօսած հայերէնը տարբե՞ր էր թէ միեւնոյնը Կեսարացիներու բարբառին հետ։ Ամէն պարագայի մէջ կը միտիմ ենթադրելու թէ Թալասցիք թրքախօս դարձած են Կեսարացւոց հետ միեւնոյն ատեն կամ շատ քիչ յետոյ, հաւանօրէն իրենց Կեսարիոյ ունեցած մօտութեան և յարաբերութեան պատճառով։

Գալով Տէրէվաճիին ինչպէս ըսի (տես էջ 755) այս գիւղը տակաւին կէս դար առաջ հայախօս էր։ Կեսարիոյ և Թալասի հետ իր հաստատած խնամիական յարաբերութիւններուն պատճառով, սկսած են հետզհետէ գործածել թուրքերէնը։ Ջուտ հայաբնակ այդ գիւղին մէջ լեզուի այս կորուստը արդարև ցաւալի է։

Ինչպէս թուած եմ իր տեղը մինչեւ վերջը պահուած էին բաւական քանակութեամբ հայ բառեր, որոնք ասկայն բարբառի վրայ գաղափար մը չեն տար։

Նոյնպէս իրենց ազգային լեզուն պահած էին ինչպէս կը հաւաստուի Թալասի և Տէրէվաճիի արեւելեան կողմը երբեմն հայաբնակ Իսպիւլէ գիւղին բնակիչները որոնք ըստ ամանց Տէրէվաճիք գաղթած են 1825ին կամ աւելի կանուխ իսլամացած։

Թալուսուճ նոյնպէս մինչեւ 80-90 տարի առաջ հայախօս էր, բայց ինչպէս ըսի (էջ 760), Կեսարացիներու հետ խնամութիւն հաստատելով թրքախօս դարձած է։ Իր թրքախօս գառնալու մէջ հաւանօրէն կարեւոր դեր կատարած է գիւղին խառն բնակչութիւնը։

Հայերը հոն աննշան փոքրամասնութիւն մըն էին հանդէպ թուրք մեծամասնութեան մը և բաւական առուտուր թրքախօս ցոյներու։ Կէրմիր, նոյնպէս խառն բնակչութեամբ գիւղ մը, որ օրչափ կարելի է

ենթադրել ժամանակի ընթացին հետզհետե թրքախօս դարձած է։

Իր տեղը (էջ 768) յիշեցի արդէն թէ անիկա կը պահէր հետաքրքրական լեզուի մը —կէս պարսկերէն, կէս քրդերէն— հետքերը, որ իբր արկօթեան բարբառ կը գործածէր երբ հասկցուիլ չէր ուզեր իր դրացիներէն։ Դժբախտաբար այս չափազանց հետաքրքրական լեզուին վրայ մեր ունեցած ծանօթութիւնները շատ քիչ են, և քանի մը բառերէ կը բաղկանան։

Մաճճրսրճ կամ Մասոճ, որ կեսարիայէն հեռակայ գիւղերուն մէջ միակն է որ թրքախօս եղած է, հաւանօրէն այս լեզուի փոփոխութեան ենթարկուած է ժամանակի ընթացքին, մասնաւորապէս այն պատճառով որ ի վաղուց հետէ խառն բնակչութիւն ունեցած է, Թուրք և Հայ։

Նոյնպէս այս յամր այլափոխութեան նպաստած ըլլալ կը թուի իր շատ հին գիւղ մը ըլլալը։ Թերեւս չըլլանին հնագոյն գիւղերէն մին է։

Հետեւաբար գիտնալով հանդերձ որ Թալաս, Տէրէվաճ, Թալուսուճ Կէրմիր և Մաճճրսրճ եւս ունեցած են իրենց հայերէն լեզուն և թերեւս իրենց սեփական բարբառը կամ ենթաբարբառը, պիտի չկարենամ տեւէ լուսաբանութիւն կամ նմոյշ տալ անոնց լեզուէն, և պիտի բաւականանամ ներկայացնելով միւս Հիւսիս Արգեդոսեան գիւղերու լեզուին մասին իմ ձեռք բերած ծանօթութիւններս որոնք դժբախտաբար լիակատար չեն։ Ինչ որ գտած եմ ան պիտի ներկայացնեմ, առանց յաւակնութիւնը ունենալու գիտական դասաւորումի մը կամ մշակութեան մը որ կատարելու համար լեզուաբանական հմտութիւնը կը պակսի ինձի և երկրորդ դժբախտաբար ինչ որ հաւաքուած է յաճախ գիտական ծանօթութիւններէ զուրկ զանազան անձերու ձեռքով, ընդհանուր գիծ մը չունի և միօրինակ դրութեամբ մը չէ կատարուած։

Այսօր գուցէ ուշ է այս տեսակ խնամեալ ուսումնասիրութեամբ և գիտական մշակութեամբ գործ մը երեւան հանելու համար, սակայն ինչ որ ցանուցիր կը գտնուի, զանոնք ամփոփել կը կարծեմ թէ զուրկ չէ օգտակարութենէ։ Հետեւաբար ես պիտի ջանամ ներկայացնել ինչ որ ունիմ առձեռն, տպուած կամ անտիպ, իբր լեզուի նմոյշ կամ բառ, թելադրելով կեսարիոյ գաւառին բոլոր Հայերը որ ինքզինքնին ձեռնահաս եթէ կ'զգան լրացուցիչներու, չզլանան իրենց գիտցածը երեւան հանելու, որպէսզի իրենց նախնեաց ամէնէն նուիրական և ամէնէն վտանգուած մասունքը՝ լեզուն փրկուի։

1.— ԳԱԼԱԿԻՍԻՒ ԲԱՐԲԱՌ

Այս գուտ հայալեզու գիւղը պահած էր իր լեզուն մինչև վերջը, հաւանօրէն չնորհիւ իր անխառն բնակչութեան։

Իր լեզուէն ունիմ նմոյշ մը։

ՁՈՐՄԱԿ ՂԱՎՂԱՅԻ ԱՂԿԻՆԻ ՀԵՔԵԱԹԸ ԳԱԼԱՀԻՍԻ ԳԵՂԻ ԲԱՐԲԱՌՈՎ

Աւեցօք *Ուզուղելի* ացուց գեղի մը հարուստից մէկը հէչ չօճուզ չուներ եղեր, մէկ օր *տիւչիւնմիւչ* կ'էնէ օր, ահապա իմ տուներս ճօմաթը ըզմէն էզիյէթ ֆէհելմրճրլիճ համար մը Ասծուած ըներ չօճուխ կա չի տայ։

Էս *տիւչիւնկէյօք* իճկեր աղայիճ հեռը, *թաղտիլի* ղըյաֆէթ, պելլե-

լու կելլեն: Պելլելն *խքէն տավրիշի մը բառա* կուգան: Հարուստը պաճուճ կուտայ *տարվիշին, տարվիշն* է:

— Ասծուծու պարիճ *ինչէն՝ աղայ* կ'ըսէ:

Հարուստը՝ *տարվիշին*:

— Տուն իմ իշխան ըլլալիս, էն որ է *աղայ* ըլլալը ի՞նչէն կա կիտենաս, ըսածը *կիպի՝ Տարվիշն* է.

— Ըէ կի կիտեմ որ, կ'ըսէ, ինչ որ էս տարը *չօճուխ* չուննալուդ համար, *ահապա* տունիս *ճամաաթը* ըզմէն *էզիչէթ* մը կա էէէ *տէչի թաղարիլի զըյաքէթ* եղեր էէ ամմա ու տունիդ մէջ կեցուող *բիթին ճամաաթըդ* էեզմէն *խոշնուտ* է. *էկէր* փիչուկ մը առաջ էրթաք նա, նուրբ մը *բառա* պրոր կուգաք, նուրբ խնծոր մը պրոր բերէ, էս խրնծորը առ, էրեսը ծիուդ կերցուր, մէչն է կնրկիդ: Ու *թէնպիհ* կ'էնէ որ ինչ որ իմ չի գայ նա *չօճուխը* ինէն *թային* անուրը չանեն:

Տարվիշը էս պաճերը ըսածը *կիպիչի աղայի* էչէն հեռացաւ: Էսոնի փիչուկ մը առաջ կնացին տեսան որ նուրէն խնծոր մը կուգայ. *աղան* խնծորն կ'առնու, կը դառնան իրենց էրկիրը, որ խնծորին էրեսը ծիուն կը կերցրնէ, մէչին է կնրկին կուտայ:

Իննամիս իննոր ըսածը *կիպի*, կնրկը *չօճուխ* մը կը պերէ, ծին է *դուլաւնամիչ* կ'էնէ: Էրկու ամիս կ'ասնի չասնիր, ուր ես ուր չես *տարվիշը* կուգայ:

Տարվիշը ատ մը *զղալապալըխ*ի մէջ «իզին» կէնէ որ *չօճուխը* ինէն ծիուն *թայը* դուրս հանրն, իբոր կը հանեն՝ *չօճուխ*ին անուրը «Բէյբէօյրէկ» ծիուն անուրը «Բէնկիբօզ» կը ձնէ: *Տարվիշը* կէրթայ:

Տարներ կասնրն տրղան կո մեզնայ, որ մը իրեն *արխատաչներ* մէկտեղ նստելն իմէն Բէյբէօյրէկը էյնի կը դրկէ որ տեղ *հազըրեն* իրեն, *էլչին* էկածը *կիպի արխատաչներու* մէջմրնրյէն մէկը:

— Պէյմրնրս կակկայ եղեր, տեղերը *թէմիածուներնի՞* կ'ըսէ:

Մէկէլներն է.

— *Առատ* տուն է, ի՞նչ տեղ *թէմիածուներնի՞, «ատնէքի քէլլէյէն քէօչկ կօվատյէն»* պերդ ըինող «ձորմակ դավախրն աչկիներ» կապերէ, կ'ըսնն:

Էլչին էս խոսկերը կը լսէ, կ'էրթայ էղածը *կիպի* Բէյբէօյրէկին *նախլը* կէնէ, *Գէյն* է ամիսնայուն ես կը դառնայ, տուն կ'էրթայ, ատ մը *բարայ* կ'առնու, էնկի *ատնէտայ* հէրոջը իմէն մէրոջը մրնակ պարով կ'ըսէ *հէմէն* ծիուն կը հեզնու նաճրայ կ'րներ:

Շատ կ'էրթայ, ինչ կ'էրթայ, վեց գարուն՝ վեց ատուն կ'էրթայ, էսեր կը հէյի որ, մէկ կարին *պօյին* չափ տեղ կացեր է. «Էնճամըզ» կը հասնր էն ատկինին *մէլմէքէթը*, կ'էրթայ կաղատուկ՝ հալտոր կրնիկի մը տունը մխտէիր կ'ընայ:

Ետքը տարի իմիր *սըրը* էդ կնրկին *պիլէ* չեն կէնա պաճա, մէկ որ կ'էրթայ հախկուն չորս *էթրաֆը* պէլլելն «*Էքէն*, էէլլէյէն էէօրկին՝ կովատյէն պերդին» *բառա* կուգայ, կը հէյի որ ըսածմնեին իրաւ է, հէգի մը տանա պէկկ է որ *պինաներեն թէքմիլ* ընայ: Շատ կը վախնայ:

Գիշերը նստելն *Էքէն* հալտոր կնրկին կ'ըսէ:

— Մէրիկ, էս որ պէլլելն *Էքէն* տեղ մը *բառա* էկայ, որ «*քէլլէյէն քէօչկ, կովատյէն պերդ*» ըինուած էր, էսի ի՞նչ է:

— «Վայ *եավրուս*». կ'ըսէ հալտորն, տո՞ւնէ մը տեսար էս *ատնէտչէն*, էսոր «ձորմակ դավախին աչկինը» կ'ըսնն, «Էէլլէյէն էէօրկ՝ կովատյէն պերդ» ըինած է, հէկի մը նէ կ'ուզէ որ «*պինաներ թէքմիլ*» ընայ:

— Հեռից է ճա, իմ քէլլէս ինաճ «կօվեաս պինաճ թէքմիլ» կէճէ, կ'ըսէ տղաճ:

Հալւորճ էսի լաածը կիպի գիշերօք հէմէն կ'էրթայ աչկինից ռավ. կ'ըսէ:

— Աչկինճս, մեր տուճը էղող տղաճ ռեզի համար էկեր է, կլօխիդ գայիթը ճէչէ:

Աչկինճը վաղուէճկուց կանուխ, տահա խօրօզճերը չխօսած, տահա տղաճ ռուճրճ իչէն, կուգայ հալւոր կրճրկինճ տուռը կիւրզօք կը ֆիշէ կը կրէ:

Տղաճ է կ'էլլէ հէմէն ծիուճ ռոզր կ'էրթայ, էս պէյիթը կը կէճչէ:

«Ախ դավախդինճ աչկինճր տօրճ է էկեր:

«Կիւրզօֆ» զարկեր հալւորեճ տօրճ է կրյրել: եւճ.

Ասծուծոյ իգինօք ծին լեզու կուգայ:

«Ան դավախդինճ աչկինճր էճ գայ տօռ:

«Կիւրզօֆ» զառճէ օր քը կրյրէ դօռ: եւճ.

Հէմէն տուճ րճձի քիմար էրէ, կ'ըսէ ծին: Կ'էճէ: Կը ռեզճու, մէֆաս ածկաճցը գըմչըմբչ էռածը կիպի կ'էրթայ աչկէնինճ էռեւէճ կը հասճր:

Ածկրճ, կ'ըսէ տղաճ, մէկէր ֆու պաճրդ կէօռծդ հիլէօֆ է եղեր ճարբչը էրթալէյիր ճա է՞րի րճձր ծէճ չր տուրր օր էս է կրլխօս գայիթը ռէյէի:

— Տղա՛յ, կ'ըսէ աչկինճր, տուճ պրլուզիկ ես ամմայ, խօսկերդ թօխաձխլը ճճ, պաճիդ կուգայ ճա զօձուչմուչ էրէ, չի գայ ճա փախիր: էրթալճ իչէճ իռեֆ հաս ծագ կուգայ:

— Տղայ, կ'ըսէ աչկինճր, օխիդ ռէէ:

— Տուճ ռէէ, կ'ըսէ տղաճ:

Աչկինճր օխր կր ֆէէ, իռեֆէճ մէկր կր ֆիշէ: Տահա առաջ էրթալճ իչէճ իռէֆ հաս ասճա ծագ կուգայ: Տղաճ «Բէյբէօյռէկ»ճ օխր կր ֆէէ, իռեֆէճ էրկուֆր կր ֆիշէ: Կր հասճրճ ճարբչրճ ռեզր:

Ավմրճրճ էփել ուռեյճ իչէճ:

— Տղայ, կ'ըսէ աչկինճր, ռախր կր խմես մր՞:

— Տուճ «զէճիր խրմես ճա՞ կ'ըսէ Բէյբէօյռէկ»ճ, էս կր խրմրմ:

Էճ ասեճ եօթր տառուաճ ռախրճ տղրճ կուտայ, «քազէ ռախրճ» է իճի կր խրմր: Տղաճ ռախրճ խմածր կիպի խելճր կլխեճ կ'էրթայ կրճճր պայճնմբչ կէճէ: Աչկինճր կր փախճի:

Տղրճ ծին կր կաճճր կր կաճճր ապպր չեճ կէճա էճէ, ճէմէճ տղաճ պահախբճ արտլբխր կառճու, ճոս ճոճ ֆէէլճ իչէճ, տղաճ այբխմբը կ'էճէ, քեզ մր կէլլէ ծիուճ կր ճեզճու կր ֆիշէ, էխպիրի մր բառա կուգայ, տղաճ իշճել չուզբր ամմա:

Էս էխպիրի կլօխր իշիր ադաս, իշիր:

Էրեսրդ կլօխրդ ադկէկ մր վրյացիր եւճ. կ'ըսէ ծին:

Կ'իչճր, կր վրյացուի կ'էլլէ եա Ասծուած, կ'ըսէ, ծիուճ կր ճեզճու կէճէ կր ֆիշէ, ծիուճ մէֆաս ածկաճճր գըմչըմբչ էռածր կիպի, կ'էրթայ կր հասճր աչկեճինճ:

— Ածկինճ, զաբբ բար օր ֆու բաճրդ կէօռծրդ հիլէյօֆ է:

— Տղա, պաճիդ կուգայ ճա կաճճրբ, չի գայ ճա աճցբր:

Կուզաճ սէռայինճ՝ պեռդինճ էռչեւբ: Տղաճ քեզօֆ վեր կ'էլլէ, ամմա ծին կ'ըսէ:

Իմինճ ադաս, իմինճ ադաս, գիս ալ ճէմր գիշիր:

Քէշիր սէ էրկուէ էչֆերէս պազիր: եւճ.

Տղաճ քեզ մր կ'իշճու, ծին ալ ճէմ կր ֆէէ. քիմար կէճէ. էճկէ սօչնա

վեր կ'էլլէ *սէյիր* կ'ընէ: Աչկերը էտեւէն կամացուկ մը կուգայ ճալտոր կրծիկին խովը կ'էրթայ, կ'րսէ or:

— Տղոն ձին ըմձը (իմ ձիս) անցաւ, ինչաց էնէլրյէս, սաւոտ ձին մէյ մը սակկեցուցնա ճա, էսկի *սոյնա* էս ափսորհս մէջը ըմձը *ֆէյթ* էնող չըլլէր էր:

Հէմէն ճադր գարըն քաս մը պահարլը կինի կ'ընէ, տղոն կու տանէ:

— Էմէրէմ տղաս, կ'րսէ, *սիւչմէնիդ* ճէր էրիր, առ էս քաս մը կինին խրմէ:

Երին կը հէյի or տղոն ճագր գարձին ձեռէն կինին տի առնու տի խրմէ, ինչ ինչ ես ես կ'ելլէնօր, ճագրյին հետէն տէփիկ մը կուտայ or, ճագրն ինն *սամ. պալախը* մէկէն կը դառնայ:

— Էս ռուկ պէկիրիդ է՞րի հոստէն կապեցիր, աղայիս ախոռը տաս ձիաններ կան, էս պէկիրը ճանըթ, կրնայ էդ ձիաններուն մէկին հեգիր, կ'րսէ ճագրն:

Հալտոր կրծրկին էս խօսկին՝ տղոն *ճուդաս* չուտար, էսօր համար ձին կը ուտոտր: *Էրթէսին* օրը աչկերը էմիր կ'ընէ or ետարըր էլլեն: Տղոն կ'էրթայ: Աչկինը կիւրզը ճէտածր կինի տղոն էրեսը կը սրկըրթէ: Տղոն էրեսը էրին վրայ տուն կուգայ, ձիին հովը կ'էրթայ, տաս մը խաղեր կը կէհչէ, ձին առանչները ճուդաս չուտար, ամմա էտին կ'ընէ տէրոջը սրիտն *տայանմըշ* չ'ընէիր:

— Աղաս, կ'րսէ ձին, տուն խնէս մը՞ խելօք ես մը՞, ի՞նչ ես, հա չի կիտնամ. ճագրն ճեզի զհիրլի կինին տալիէօր իմ մէկ թէփիկօին ինը թօմպալախը մէկէն դառնուցրնօք, տուն չես կընէյիր րսիյիր or, աղային էտուն ձին իմ մէկ ձիին դատաճ առնու: Կրնա, էնոր *դօլայը* սավրյէ: Կիւրզը ճէտէձիդ կինի, գնա սուրը Ասծուած րսէ, կիւրզը առ, ինչ մի գար րսէ ճա, տանը վրան կրնա, հետսօք, տուն փէք կընենա՞: Երինն բաածր կինի կէտնէ, ու տղոն կը խրլատէ:

— Ետարը մը տահա ուներմ, կ'րսէ աչկերը տղոն:

— Տղոն է ձիուն խովը կ'էրթայ, կ'րսէ ետարը մը տահա ուներմ բաու ամմա ի՞նչ րլլայր կա չի կիտանամ:

— *Ա'հմէչ»* պահելրյէ, կ'րսէ ձին, էմմա էնոր է դօլայը սավնե է: Կիւմէտ պրռնելն իէնե՝ էրկինճէնը իրեհանաս ճառ կ'իտնու, աչկինէնը առանչ տուն պռնէ, ճուրը խմէ, ես բճնէ, ուժը ճառին մէջը է, ամմա ըմձը հետիդ տար, էկէր է՞րի պերեր բսրն ճա, հիւանդ է, կապուած տեղն տեղը ալ պաղ էր րսէ:

Երինն բաածր կինի կ'ընէ ամմա, էրկինճէնը իջած ճառէն տղոն հէչ խապար չ'րլլար: Հէմէն ձին կ'րսէ:

«Ամաճ աղաս ըմձը կապէ՝ կապէ էս մէկ չրճարըն:

Ձը հէյիս մը՞ էրկինճէնը իջած երեխ հաս ճառին: եւն»:

Տղոն էս խօսկը բաածր կինի, վեր կը հէյի or իրեհանաս ճառ կակկայ էրկինճէնը, աչկինին առանչ էրկու ճառը կ'առնու, ճուրը կը խմէ, տուրսճնէ կը էեէ, հետեւօք ձէք կ'ընէ աչկինին:

Էնկի սօյնա կերթայ աչկենին հետզհետէ իջին կ'առնու, կը տանի աչկինը իր մէյմէէրը, բնկերներն մաթ կ'ընէ, տաս զէյեէքներօք հարսնիք կը պռնեն, կը պատկուին, հարս ու փեսայ կ'րլլան, մուրատմինին կը հասնըն:

Էրկինճէնը իրեհանաս խնձոր ըմկաւ: եւն.

(*Տղոյ հպ. Գալեանէ գրի առնուած.*
(*տես* Բիւրակն, 1898, էջ 580-582):

Առանջ — առաջ
Ասցիլ — անցնիլ
Ամիճցալ — ամչնալ
Ասկիճ, սչկիճ — աղջիկ
Ասկաճճ — ականջ
Անցքր — անցիր
Եբոր — երբոր
Էճկի, էճկիւց — անկէ, անկէց
Ըճնր — ինծի, պիս
Էս — այս
Էճոր — անոր
Էտ — այդ
Էչի՞ — աչէք
Էխպիր — աղբիւր
Էրի՞ — ինչո՞ւ
Էրիճ վրայ — արուեղուայ
Թիրճէ — թքի՛ր
Իճէճ — հետ
Ի՞շկ է — ի՞նչ է
Իչցիլ — իշնել
Իճչաց — ինչպէս
Ծի — ձի
Ծէճ — ձայն
Ծագ — ձագ
կա — կոր
կիտացնալ — գիտնալ
կաճճրլ — կայնել
կրել, կըրել — կոտրել
կինի — գինի
կրճրկ — կնիկ
կակկայ — կուգայ
կարի — գարի
կաղտուկ — գաղտուկ, գաղտնի
կիւմէչ — կիւլէչ (թրք.)
կիւրզ — ցուպ
Հալւոր — ալեւոր
Հեզճուլ — հեծծնել
Հէգի — հոգի
Հէյիլ — նայիլ
Հէր, մէր — հայր, մայր
Հետես, հետեղ, հիտիճ — այսպէս, այդպէս, այնպէս
Ձուր — ջուր
Ձորմակ — ճերմակ
Ձագր — ճաղր (տարբերատ կիրճ)
Մեզճալ — մեծնալ
Մէչ — մէջ
Նէֆ — նեբս
Ուճճալ — ուռնեռնալ
Չ'ուճճալ — չուռնեռնալ
Չեճ կեճա — չի կրնար
Չուզր — չ'ուզեր
Պելլել — պատռել
Պրտր — պիտի
Պերել — բերբել
Պերդ — բերդ
Պէկկ է — պէտք է
Պաճ — բառն
Պլուզ — փոքր
Ոէ — այս, աս
Սակկեցուցրս — սատկեցընես
Որդոտր — կը սրդոդի
Վադս էճկուց — առաւօտուն
Դարր — տարի
Տճել — դնել
Տուրս — դուբս
Տի — պիտի
Տուճ — դուն
Փախճիլ — փախչիլ
Քէշէլ — քաշել
Քախկուճ — քաղքին
Քիշեել — զարնել
Ար — որ

2. ԵԽՐԱՐԱՑԻ ԿԱՄ ԻՆՔՆԻՐԻՆ ԲԱՐԲԱՌ

Գիւղը խառն բնակչութիւն ունէր և հակառակ ասոր պահած էր իր մայրենի լեզուն,

Ինչպէս ըսած եմ իրենց բարբառը թրքախառն ազաւաղեալ հայերէն մըն է, որուն մէջ թուրքերէն բառերուն առատութիւնը կրնայ արդիւնք համարուիլ բնակակցութեան որ Հայերը և թուրքերը ունէին գիւղին մէջ,

Դր. Թ. Խօրէնեան (տես Մանզուսէի Էմմեար թ. 1196, 3 յունիս, 1905) *հակառակ անոր որ կը հաւատայ թէ Քիքէրէ «Պետարիոյ շրջակա-*

ներէն միակ գիւղն է, որ օսար ազդեցութիւններու ինչ ենթարկուած եւ օսարամուտ սովորոյթներ ինչ որդեգրած էն *և թէ էֆքէրէյիք* «երբէ ոչ աւանդամոլ, գէթ աւանդապահ ժողովուրդ մը եղած ենք, *լեզուի մարդին մէջ կ'ըսէ թէ* «այս գիւղին լեզուն, բաղդատմամբ հանի մը ուրիշ գաւառաբարբառներուն գրեթէ շատ ինչ փոփոխութիւն եւ օսար ազդեցութիւն կրած է: Ունի նաեւ իր առանձնայատկութիւններ եւ ազատազումներ: Ուշադրութեան արժանի է կա մասնիկը որ կուր կը համապատասխանէ եւ փոխանակ բայէն վերջ դրուելու առաջ կը դրուի. օրինակի համար կա կ'ըլլայ (= կ'ըլլայ կուր), կա կ'երթայ (= կ'երթայ կուր), կա կուլայ (= կուլայ կուր) եւայլն: Ապառնիի ձեւը գրաբարակերս է. օրինակ երթալի եմ (= պիտի երթայ), ըլլալի եմ (= պիտի ըլլայ), գալի եմ (= պիտի գայ): Իր մէջ կը պարունակէ գրաբար շատ մը ձեւեր եւ ոճեր, ինչպէս նաեւ գաւառական ընտիր բառերու մթերք մը, որոնց մէկ հատիկովն կազմել հետաքրքրութիւնէ զուրկ պիտի չըլլար բանասէրներուն համար:

Դժբախտաբար ընող չէ գտնուած, որչափ մեզի ծանօթ է.

3.— ՆԻՐՋԻ ԲԱՐԲԱՌ

Նիրզէ եւս խառն բնակչութեամբ գիւղ մըն էր որ պահած էր իր մայրենի լեզուն, որ սակայն ամանք կորուսած էին և աւելի թուրքերէնով վարուիլ կը սիրէին.

Իրենց բարբառէն ունիմ միայն հետեւեալ երկու պատառիկները, երկուքն ալ ազօթքներ (տես Բիւրակն, 1898, էջ 331).

1.

ԱՂՕԹՔ Ս. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԷՋ

Սուրբ Մարիամ, Մարիամ,
Բարեխօսեա, Աստուածէմէր.
Ինը տաս սուրբ հրեշտակներ,
Լիւս գերեզման, լիւս գերեզման
Բարեխօսեա, Աստուածէմեր.
Սուրբ պատարագներ, անճառական պատկներ,
Բարեխօսեա, Աստուածէմեր:

2.

Պաճաչ, կարմուր բազաւորս,
Տէր կենացդ մտաղ եկար.
— Ի՞նչ պէրիր,
— Աճուր անմահութիւն.
Մեղքերուս թողութիւն,
Մեղայ, մեղայ, Տէր ողորմեա:

4. ՄՈՒՆՃՈՒՄՈՒՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Խառն բնակչութեամբ այս գիւղն ալ պահած էր իր մայրենի լեզուն, սակայն հետզհետէ թրքախօս դառնալու վրայ էր, այնպէս որ ամանք գայն նոյնիսկ թրքախօս ներկայացնել ուզած են.

Տրգատ եպ. Գալեանի կը պարտինք հետեւեալ պատառիկները, իր բարբառով գիրի առնուած Փեւրէ Գաւառական խորագրով (տես Ծաղիկ, 1891, էջ 223 և 236 և Բիւրակն, 1898, էջ 331).

Առանք կը ներկայացնեն ազօթքներ, երգեր, հանելուկներ.

1.

ԱՂՕԹՔ Ս. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԷՋ

Տէր ողորմեայ, Տէր, ինձ մեղայ,
Խաչն Աստուծու Հառոմսրմայ.

Վայ օրերաց or (=ար) ես եղայ,
«Հերամ ճելալ» չրսի կերայ.
Էրկաւն ճամբայ եմ էրթալու,
Մազէ «էօտիրիւ» եմ անցնելու.
Քրիստոսի դիմացը ծուռկ եմ չոքելու,
Մեղմ ուզեմ լալու.
Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս:

2.

ԿԷԼԿԱՑ, ԿԱՄ ԳԱՅԼԻ ԲԵՐԱՆԸ ԿԱՊԵԼՈՒ ԱՂՕՔ

Կէլ կազար, Ասուածազար, աղամուրիւն պէղնձէ, Եօթն ուրով՝ երկու էրով, էն Ասուծոյ էն ճիչէրից, Սուրբ Սարգիսի ձիւն ձեռից: Կէլից դիմաց պերանը պաց, մեր կովերուն դէմը ելլող կէլերուց պերանը կալած կապած:
Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս:

3.

ԱՅԼ ԿԵՐԳ

Ըսին թէ կէլ է, հէյեցանա կատ է, կրիցանա կաք է, խմեցիանա բաղց է, ուր մասօք երկու էրօք, մահամ մօրը բաղցր կաբօք, կապ կենա, կելերուց պերանը:
Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս:

4.

ՆԱՋԱՐԻ ԱՂՕՔ

Դրգալը կիւնիւք է, Գրնակը խօր է.
Թանը բրբու է, Հացը կարի է.
Էլա կալարիա կրնացի, Անդանակ գենեցի.
Անխալկին էփեցի, Նազար էնոցին կերցուցի
Զար նազարլար չաբլասրն
Կէօրէն կէօզլէր բաբլասրն,
Կէօզլէրիւէ երլաւ կինի դայնար ըհը,
Էրին պիրմէտիւ բարլատա,
Խօրօզ էօրմէտիւ եէրլէրտէ,
Մահ իլէ մահտաժ բլլայ.
Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս:

5.

ԳԱՌԿԵԼՈՒ ԱՏԵՆ ԱՂՕՔ

Քրիստոս եկաւ ճորմակ ձիւօք,
Խաչ հանուէր լիւս պերանօք,
Փիլոնը էորթիւիս ծածկոց էրաւ,
Գաւազանը տուրանա կոց էրաւ,
Քուն տուր ար կճանամ.
Զարը կանէ իմանամ,
Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս:

6.

ԱՅԼ ԱՂՕՔ

Լիւսիւնկաւ ճար ճարին ընաւար
Կանանչ կէրմիր Տէր բազաւար,
Տէր կնացեր մանկուցիւ նկեր,
Մեղս տարեր վարձկս պերեր:

7.

ԱՂՕԹՔ ՀԱՂՈՐԴՈՒԵԼՈՒ ԱՏԵՆ

Տու լուսեղէն տաճար էս,
Իօսկիւ պատիկ խորան էս,
Ինկա տիիկ նմոն էս,
Վարդ ակուռիկ հոտով էս,
Մեղաւորին բաւիչ էս,
Մեզա ինձ կոյս Մարեամ:

8.

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

1. Շէրկիր մը մածուն ունէմ, կէսը սեվ՝ կէսը ճերմակ: (Էջ = ալիւր):
2. Ճորմակ լեռներ, սեվ սեվ էձեր, տէկմէ չօպան չեն կրնար ածեր: (Թուղթէ գիր):
3. Մաղ մը վէգ ունէմ, մէջը ինկէկ մը ունէմ: (Ասեղ եւ լուսին):
4. Մենի մենի՝ պուլուզ սէնի: (Ոսպ):
5. Պրտղիկ պլուզիկ, մէջը ակուռիկ: (Ֆիստուխ):
6. Թէնիր մը ունէմ, չորս հաց կառնու: (Ընկոյզ):
7. Էրկար օլուխ, կիւմպիւր օլուխ: (Հրացան):
8. Ծեռքրս պատրիաներ խօթեցի, բառնալ չիմ կրնար ճանեցի: (Ձմեռուկ):

9.

ԵՐԳ

Հարուստն ալ կու պաշէ բրգակին մալը,
Որ մը միտք չիյնայ հոգիին պաճը,
Որ մը տիվան կրնայ դուրնային կալը,
Մեղաւորն ալ կ'բսէ բէ վայ ինձի, վայ իմ մեղացս:

Քարիչն ալ կու բաշէ կրլոխին մազէն,
Ուղար ուրախանայ առաջ կու վազէ,
Երանի արդարին վայ մեղաւորին,
Մեղաւորն ալ կ'բսէ բէ վայ ինձի, վայ իմ մեղացս:

Ուղարը կու տանին խուճկերօֆ մօմօֆ,
Մեղաւորն ալ կու տանին փուշօֆ դասաւօֆ,
Երանի արդարին վայ մեղաւորին,
Մեղաւորն ալ կ'բսէ բէ վայ ինձի, վայ իմ մեղացս:

Որ մը դասաւանը պիտի կանչուինճ
Հայինն հոգը պիւթիւն պիտոր խալըսենճ,
Երանի արդարին վայ մեղաւորին,
Մեղաւորն ալ կ'բսէ բէ վայ ինձի, վայ իմ մեղացս:

Լուսաւորիչը մեզի էս նանըրան պացաւ,
Յիսուս Քրիստոս տուին պերանը կեցաւ
Երանի արդարին վայ մեղաւորին,
Մեղաւորն ալ կրսէ բէ վայ ինձի, վայ իմ մեղացս:

10.

ԽԱՀՕՓ ՏՐՂԱՅԻՆ ՀԵՓԵԱԹՔ

Մարթ մը մէգ հագիգ աչգին մը ունէ դրէմ, որ *բաշխա* գէղի *գիգիրի* դղայի ձէդ գր գարէէ: Որ մը էս մարթը գէլլէ իր աչգանը դուրը էրթալու, փէսին ձէդ, աչգինին ձէդ դէսնըվէլույի: Էրթալ *խբէն* ջամփան, ի՞նչ գրսէս, *դայայի* մը *արաբխը՝ առլաձի* մը ձաֆէրը՝ առչէվմնին իրէֆ դարվան բրլուզ դղա մը առէլ գա գուդէն: Էս մարթը *հէմէն* գր վազէ, *բաս* մը *էգիյէթնէրօֆ* գր *խբլաաբէ*: Ինքը մէգ աչգինէն *բաշխա* գավազ չունենալուին համար.— «Իմ սօճ օրիս Ադվամ ինձի դղա մը դվավ» *գէյի* բադ գր խրնդա: Էնգիւց ծօմդօրբ էդ *խբլաաբաձ* դղան *գաչխախը* առած, աչգանը դուրը գէրբա:

Աչգինը խրճդալէն, «հէր, էս ալը ո՞ւդէդէն ալլամիչ էրիր գըսէ (1):

Ասլանի ծագերուն ձեռքէն, ու եղածը դամդրդ ճախլը կէնէ.

Քանի մը օր մարդը վեճին տուներ, աչկենին քով միաճիռութիւն կէնէ, ասճռայ պըլուզ տըղան հետը՝ իր տուները կը գառնայ. ոնիկն կը տեսնու օր պուլուզ մը կայ հետը. կը գխտանայ թէ ինք իր թոռն է,

— էդ ի՞նչկէ, թոռս չիւտ մը էս խասար մեծծել է մը՞, կըսէ։

Մարդը եղածը կիպի կնիկին ալ ճախլը կէնէ. կնիկը էդ էդպէս է նա կըսէ, էս տըղային հէրը մէրը կտնու տանք, բէսլիմ էնէնք իրեննց, մեզք է։

Տէլլայ տէլլալի վրայ կանչել կուտան, չատ կը պըտըրեն, չըննկրեն կտնան։ Կը հէյէն օր չըննկրեն գտնան, ինկիւց ասճռա, կըննիկը՝ ախ տըղան իմին զաւակը ըննի, էս ալ էնոր մէրը ըննիմ, կըսէ, կ'առնու իր կուրծքը կը կոխէ, ու կը պաչեն իրեննց էչքմուներուն լիւսը կիպի սիրել ու մեծծուներ։ Տըղան վեց տարվան կըննայ, դպրատուն կը տնեն, չատ խալօքութեամբ կ'աչխատի, չատ առանչ կերթայ, իչէն օր, հէր էս կովնչէն կը խօսաթեն ինք իր վրայ։

Օր մը էս տըղան դպրատունին մէչը բաճախր մը կը քաչէ, իչէն օր, մէկ հայնչէն կը հասկըցուի ինք իր կլօխը էկածը. էս բաճախրը կը պերէ տուներ օտայի մը պատէն կը կախէ, հէրը՝ մէրը՝ ըաւմիճ կէնին, ածէրիմ կըսեն, կը կովեն, կը խընդան։

Ատեն կանցնի, տըղան կը մեծնայ, դրպրատունէն կէլլէ, պանի կը պաչէ, կոկօր կէօրծի մէչ ալ առանչ էրթայ։ Կիրէկի օր մը, քիչ մը պացուելուչի համար, պէլլելու կ'էրթայ օրմանչիքը, ծառի մը տակ կը նստի, մէկ դիէն հով կ'առնու, մէկ դիէն ալ կը պաչէ կարդալ։ Իս սրայինն ականչը ձէն մըն է կուգայ, հէմէն կէլլէ ձէնին էկած դին կ'վազէ կ'երթայ, ի՞նչ կը տեսնու, երկու կէլ՝ մարդ մը ուսուլուչի դասպալացիճ կ'էնէն կա։ Հէմէն էս տըղան ծառէ մը հաստը տէյնէլ մը կը կըլրէ. մէկը մէկալը բսնչնիքէն, երկու կէլն ալ կը սատկեցունէ, մարդը կը խրլասէ։ Ի՞նչ կը հէյիս, էս մարդն ինք խրլըսող հէրն է, վախ կըսէ. կուլայ, կ'ողբայ, կոկոր չպալամիճ էննչ արթընցունելու, սօն սօնուցա կ'արթընցունէ ճալ հաքըր կը հարցունէ։

— Ատենօք ես քեզի ինչաց խրլասեցի նա, հումմա ալ տու ինծի խրլասեցիր, իմ աղէկութիւնս քայիզօքը տըվիր, կըսէ հէրը։

Տըղան հէմէն՝ հետը կ'առնու տուն կ'էրթայ, տէօշէկը կը պատկեցունէն, հէթիմ կը պերեն, իչէն օր էս տըղան հէրը քովէ գըչէր ցէօրեկ չի պատուիր, ինչուց օր սաղնայ, կը սաղնայ, իսպէս օրեր կ'անցունեն։

Օր մըն ալ ինչ կը տեսնուս, հետու աչխարքէն՝ չատ հետու աչխարքէն, թուխ մը կուգայ, մարդը էն տեղը էխպէր մը ունի ղըլէմ, մեռել է, միլիճն մը փարա էտր ձեռացել է։ Մարդը կը պատրայէ ախուիցնիճ էննել։

Քանի տարի առանչ ընննար նա կ'երթայի, հումմա տարիքս անցաւ, ինչած էրթամ, կ'ըսէ։

---

(1) Այս պատմութեան այս հատուածը Հ. Ա֊ճառեանի գիտական ուղղագրութեամբ արտագրած ըլլալով Էմինեանց ժողովածուի մէջ (Հտ. Ը., էջ 219) զայն այդ ուղղագրութեամբ առի։ Մնացեալ մասը պահուած է Տրզատ եպ. Գալեճանի գրի առած ձեւով։

— Ազէկ տիւթիւնմիս էրէ, խալօքներուն տանըբեր, փեսաներնիս ալ կանչէ, էնոր՛ալ ըսէ, տեսնուինք էն ի՞նչ խալք կուտայ, կ՛ըսէ հնիկը։

Փեսամիներն ալ կուգայ, խալօքներն ալ կուգան, պան մը չըննկըրին ըսել։

Հաւմմ էս պանրին ո՞վ կերթայ, հացը իղէն մարդ օր հոգին պերանը առնուլօք պերէ ինձի փարա տայ. — horոզ մը փողոցկէն մարդըրիտ մը կտել է, էնդին դարձուցել, էդին դարձուցել եուդմուշ չըննկրանց էնէ, սօցը պերանէն քաչել, կարին ինձի էսկիւց ազէկ էր ըսեր է. «—Մեր ալ էն չը գտնայ կ՛ըսէ մարդը։

Էսոնք իչէն խorաքէլճիէճ, տըղան՝ պալօք տըղան, էնդին տիւթիւմիւս կ՛էնէր։ Հէմէն էլաւ ինքիր տեղէն, հէրոչ մէրոչը քով կընաց ու ըսաց։

— Ես կերթամ, փարաներըը կը բրացուներմ, կը պերեմ։

— Մենք քեզի չեմ ղրկենք, չէ, չըննար։

— Ինչ կըսէք նա ըսէք, ես կերթամ, տէյի հաւմմա, էդ թուխտը էկած օրէն պէրի ես տիւթիւմիւս կէնեմ, ձեր խօսքին կակ կը հէյեմ կա, ես պիտի երթամ։

Կը հէյին օր տըղան պէտիր ընդալուկ չուներ, ի՞նչ էնեն, կ՛էլլեն դայը համբաւ դայըր կը տեսնուին, էսիկ Աստուծոյ թէսլիմ էնելօք համբայ կը տնեն։ կ՛երթայ։ Շատ կ՛երթայ, քիչ կ՛երթայ. էճամ կը հասնի, կը կտնաւ փարային տեղը, մէկին տեղը չորս կը բրացուներ, քայիզօֆ։ Առանչ սըրտուկներով փարաներըը կը ղրկէ, ետք ալ ինք համբայ կ՛էլլէ։

Օր մը՝ համբան ծառի մը տակ նստել էր, գայճայրը կ՛էներ, ես սրայուն ութ տարվան տղայի մը ձեռքէն պռնած իրեն քով էtor մարդ մը կուգայ։

— Ո՞վ ես, ի՞նչկ էս, ի՞նչք է աս չօճուխը, կը հարցուներ խալօք տըղան։

— Ես ալ քեզի կիպի մարդ եմ, աղա՛, կուզես նա նտխըլ էնիմ իմ ինչ մարդ ընդալս։

— Երէ։

— Էս կտաւ կէօրծող մըն էի, գիչեր մը հարուստ մարդու մը ոճախին տակէն անցնելնիքէն, տեսայ օր կուտեն, կը խըմեն, կը չալեն, կը խաղան, կը խընդան, մէյիր իսէ մարդ, իր տղան, իրեն պէս պաչխա հարուստին աչկեներին հետ նշաներ կուզէ ղրլէմ, տըղան խալօք, ես էգ մարդուն աչկինը չըմ առնում կ՛ըսէ ղկլէ, էրթէսի օրը կուգայ իմ աչկինս կուզէ, ես ալ տուի, առաւ տարաւ։ Տըղին հէրը էս պանրին վրայ էօյէյի կուգայ, կը պատճալի, էճամը տըղան տուներէն տուրս կէնէ աչկանս հետ, կուգան իմ քով. իչէն օր, օր կը վաստըկինք, օր կուտինք։ Փեսաս աչկանըս հետ քանի քանի եղ հէրոչը ոտքը ընկան, հէրը միճմիւճախուզ չը պարըխլ, թոռը պիլէ տուները կոխել չուտալ։ Էսկիւց առաջ փեսաս, աչկինս, իրենց մէտմէն մեռան։ Իրենք ալ զաւակ ունէի. երկուքը տարիքներնին չառած մեռան, մէկն ալ կորսուեցաւ, իմ ալ կտաւ կէօրծելէն կէօրծելէն էչքս էtorցաւ, օրերս անցաւ, հաւմմա հնիկ պան կէօրծելու կերթայ՝ կէօրծ քիչ է, էս ալ թոռիս ձեռքէն պռնած իչէս կը պէլլիմ, ողորմաւթիւն կ՛առնում, իգէնօք կէճիմմիս կ՛էնեմք։

— Էսկիւց սօճրա ճիչ մը հոգար, ես ձերին կէչիճմէնիդ կուտամ, էվէլօք կուտամ, Պուտայ։

— Աստուած արեւդ պահէ, ի՞նչ աղէկ խելօք մարդ ես, տու ինձի էս աղէկութիւնը էրիր. Աստուած ալ քեզի իր մաքէն չը հանէ, մենք մեղաւոր ենք, ձեզի կիպի արդարներուն երեսին լիւսօքը կ'ապրինք։

Քէօր մարդը իր թոռին հետ իր կեղը կը դառնայ, տըղան ալ կր պաւլայէ էրթալ ինքիր հանըրան, կուգայ սաղ սէլամէք դավուտուս կ'էնէ, ինքիր հէրոլը մէրոլը քով։ Ղայէ տեսնուս սառնց Բէյճիճիճ, սամէն օր տավէքներ, սամէն օր ավի երթալ, աղքատներուն աղէկութիւններ էնել, աղէկ աղէկ օրեր անցընել։

Ի՞նչկ է, կը հէյիճն օր, սէյլէն կնիկ մը ընկել է, թեւը կրել, ճամէճ կը վազեն կ'երթան։

Կնիկին ձեռքէն պաճնելէն կը դառնան տուներնին կը պերեն, ճէֆիմօֆ պաճօք կէօզէքմիե կ'էնեն, կը սաղցունեն, իրենց քով կը պահեն։

Օր մը, վաղվէնկուց, կնիկը տուներն տէրոլը օսաճ կը մտնուս պարես տալու, հաբերը հարցունելու, ի՞նչ կը տեսնուս, կը տեսնուս օր պատէն բաճախիր մը կախվեր է, ճամէճ էչքը արցունքով կի լինքնայ, կուլայ։

— Ի՞նչկը էչքդ արցունքով լինք է, ի՞նչկը կուչաս կա։

— Զորս զաւակ ունէի, մէկը աչկին, կ'ըսե կընիկը, աչկենս վերաճէն ու երկու զաւակներս ալ տարիքմենին չառած մեռան, մէկ հատիկ էչքիս լիւսը երեք տարուան պուլուզ տըղաս Մնաց, Համբարձումին օրը օտամցիրիք կնացած էի պեյլելու, չօճուխը էպդին էնդիէն ծաղիկ հաւաքած առեներ, ասլաճ մը առաւ փախաւ, կանչեցի կանչվըռտեցի, միւճիճիւճ չեղաւ խրլասելու։ Էն տեղը պայրմըբը էրել եմ, էնկիւց սօճրա տէօբէկներըը ընկայ. հուսմա թոռ մը ունիմ, ազքատ ենք, ամմա աչխարհքը էչքս չէ, իլլա զաւակս, հուսմա քանի երեք տարի էղաւ, տաճա իրիկուան էղածը կիպի ամմէն պան միտս է, հոբմակ տիզլիկօք, ալուկ ճիզմէօք էր։ Էս բաճախիրը տեսայ նա բրպխրսը ընելուն էչքս արցունքով լիքցաւ, լացի։

— Իրիկդ սաղ է մըը՞, կ'ըսե մարդը.

— Սաղ է, ամմա էչքերը չը տեսնար, ի՞նչկ է։

— Էս պատկերս, բաճախիրը, քուկ տըղան քէչնց, տըղագ մեր քոճը է, քեզ խրլասողն է։ Իգ տըղան ասլաճի ծագերուն ձեռքէն ես խրլասեցի, էն էլ ինձի կէլերուն ձեռքէն խրլասեց։

Հեմէճ կը պերեն տըղան, իչթէ՛ մէրդ է, տըղագ է։ կը տեսնուս ինքիր տըղան է։ Իրար կ'աճցնին, կը պագվըտին, էչքեր կընենան, կը խնդան, հեմէճ խապարներ կը ղրկեն. բուն հէրն ալ բերել կուտան։ Տըղաս ի՞նչ կը հէյի. ինքիր հանրան ողորմութիւն տուած էքօր մարդն է։ Իր բուն հէրն է, հեմէճ ձեռքը կը պագնուս, ազօթքը կ'առնուս։

Փեսամեներին կը կանչեն, աչկենսմեներին կր կանչեն, խալօք տըղան կը նչանեն ինքիր թոռին հետ, հարսնիք կէնեն, կը պահեն, մէլիք կընենան, կուտեն կը խմեն. չատ ողորմութիւններ կը բաչխեն աղքատներուն։

Ինենք էսպէս միւրատմուսուն կը հասնին, Աստուած ալ ձեր միւրատին հասցունէ։

Էրկինքէն իրեք խնճոր ընկաւ,

Մէկը ինծի,
Մէկը պերան օսուցանողին,
Մէկն ալ հիմեաք բսողին,
Վայ կէլէ դինկայանին պաբճա:

(Տրգատ եպ. Գալեանէ գրի առնուած.
տես Բիւրակն, 1898, էջ 407–8 և 454)

11.

ՏԻՆՈՒՋ ՏՂԱՆ

Կար ու չի կար, հարուստ մարդ մը կար, որ տղայ մը ունէր դըլէմ։ Մարդը էս տղան դպրատուն կը դնէ օր կարդայ, ամմա երեք ամիսը մէկ հեղ քննութիւններ էնել կուտայ, ու տղան կիտէ չի կիտէ, մինիկ ընող մարդերէն հեմէն աճէրիմներ կ'առնու, հէրն ալ քննութինէն ետքը գիաճէքներ կ'էնէ։

Էդ քաղաքի մէջ ամէնուն տղան ալ, չատ խալօք ընկալօք, էնկիւց տաճա առաջ կնացել են ամմա, աճէրիմ չեն առնուր, էսոնք աղքատ են, էնոնք հարուստ։ Աղքատին խօսքը մը կ'ընկայ։

Էս էմմէնուն վրայ հարուստի տղան չատ տճնիզ կ'ընկայ, իզէն օր էս տղան ինքիր ընկերներուն տաճի մէզէյի առնել կը պաելայէ էնոնց պաներ կը հարցունէ, էնոնք ալ իզէն պէզմըբ էրելին օր, էս տղան տեսած-մենին կեպի, մէ մէկ մանաճայօք քովէն կանցնըբն դուրէ։

Օր մը կեղացի տղայ մը ծագեր կը քշուէ կը պերէ քաղաքը էս տղուն տուներ։ Տճնիզ տղան էս գեղացի տղային կը փակի էպիէն, էնդիէն պաներ կը հարցունէ, մէզէյի կ'առնու։ Ջեվայը գեղացի տղային հոգին կը պուռնալի, սիրտէն ախ կը քէշէ, ինչ կ'ընէ չ'էնէր կը խըլասի էս տղուն ծիռքէն, կը ձգէ կ'էրթայ իրենց տեղը, ու մէկ հեղ ալ էն քաղաքը, էն տուներ չուգալ։

Օր մը հարուստ մարդը ինքիր մէկ քանի պաեխա հարուստ ընկերներուն հետը, տճնիզ տղան ալ քովերմինին, ormանլըխի մը մէջ պեւլելու կ'երթան, ուր հերէս կ'երթայ պեւլելու ու էյլէնճիե էնելու համար։ Իմմէն մարդ հոն հոս դառնալն իրէն, տճնիզ տղան ալ միաւոր՝ կլօխը կառնու մէկ դի կ'երթայ, սաճի տիւշիւնմիւշ էնելու մեծ պան ունիմ տէյի։

Իզէն տիւշիւնմիւշ էնելէն երթալն իրէն, հանպան կը կորսունցունէ ու ետ չընկրէ դառնայ։ Հէրը կը հէյի օր տղան չուգալ նա, գաճար կնաց տէյի հոգը չընէնալ. ինքիր հետը երթողները կ'եւլեն տուն կերթան։

Տղան միաւոր կլօխը երթալն իրէն, մուխը ճնալուին համար ուր կոխելը չը կիտանար, մէ մըն ալ կը տեսնուս օր չալչըխի մը մէջը տալմիե կ'էնէ, իզէն կէչ տեղ մը օր միւշիւնց չիկայ եւլելու։ Էօլիւմ տէրէճէսին կը հասնի, դայը կը պաչլայէ կանչվըրտելու, իզէն կը կանչվըրտէ օր քարիճ չընէնար։

Էս տըղուն իզէս կանչվըրտելուն, գիմացէն մէկը կը լսէ ու կը վազէ կուգայ։ Ո՛վ է։ Հա չի կիտեննաս, էգ մէզէյի առաճ գեղացի տղան։ Կը տեսնու, կը հասկնայ օր հարուստի տղան է, տճնիզ տղան է։

— Էս ի՞նչաց եղաս օր դու հոս էկար, վարըսա քու իմաստութիւնդ քեզի հոս պերել է։ Ղայը էս գեղացի տղան պիրէզ մը կ'առնու կուտայ։

— Տու ի՞նչաց մարդ ես օր էրկինքին բոլքերը կը չափես, ինքիր եկած տեղդ չը կիտանաս։

— Կ'աղաչեմ, ամաճ ձեռքէս պռնէ իս վեր հան։

— Ես ձեռքդ աղտոտի նա, լեռանցիի մը ձեռքօք խըլասե՞լ մը կ'ուզես Տէճսիզ տղան կը պաղայէ էօքէկ կերած չօճուխի կիպի լալ։

— Քեզի ճուրը կենալը աղէկ է, ես կակ երթամ, ըսաց գեղացի տղան։ Ու պիրազ մը կենալու պէս ըրաւ։

Տէճսիզ տղան պաչլայեց նորէն լալ, իրին լալ օր ալ քարիճ չընէնար, սիրտ չը դիմանար, կը կանչվըրտէ մեղայ մեղայի վրայ, ամանաման վրայ։

Իս մեղայի, ամանի վրայ գեղացի տղան կուգայ ձեռքը կը պռնէ տէճսիզ տղային, ու չալչըխի մէջէն կը հանէ ու կը խըլասէ։

Էննկիւց ուղրա ալ կը պաղայէ խրատ տալու, ու նորէն ձեռքէն պռնելով իննըր առուները կը տանի հէր ձեռքը թէսլիմ կ'էնէ, ու կ'ըսէ օր գիտէք իզէս մարդ մը իր ընկերը խրլասելու է, իզէդ մէզէյի առնըլու չէ, ամէն վախըթ աղէկութիւն ընելու է» կ'ըսէ ու կ'երթայ, մուրատին կը հասնի։

Երկինքէն երեք խնձոր ընկաւ
Մէկը ինձի,
Մէկն հիքեաթ լըսողին,
Մէկն ալ պերան ուսուցանողին։

(Տղաս եպ. Պալեանէ գրի առնուած տես ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 469–470)

ԲԱՑԱՏՐԱՆՆ

Աբիկ — արջառի աղբով վառելիք
Ալուկ — կարմրագոյն
Աչկին, աչկաց — աղբիւր
Առաջ — յառաջ
Գիզիր — գեղի քեահեայի օգնական
Էդ — այդ, այս
Էնկիւց, էդկիւց — անկէց
Էլեմ մելեմ — ուրախանալ, երջանկութիւն
Էչէ — աչք
Էչմուճուճ — աչքուընին
Թալ — առաջին կաթ
Իզէն է, իզէս է — այսպէս է, այնպէս է
Իզէն — այնպէս
Ինչուց — մինչև
Ինչած — ինչպէս
Իմիր, իմկիր — իրեն
Լիճ է — լիք է, լեցուն է
Լիճճալ — լեցուիլ
Լիւս — լուս
Խալօֆ — խելօք
Խլասել — ազատել
Խրճդալ — ուրախանալ
Խօսէմէն — ուրուայի ամանդ
Ծաղ — ձագ, վառեակ, թռչուն
Ծզել — ձգել
Ծեռ — ձեռք
Ծէն — ձայն
Կա — կոր
Կեղ — գեղ
Կէլ — գայլ
Կէօրծ — գործ
Կըյրել — կտրել, կտրել
Կեսանալ — գիտնալ
Կրլօխ — գլուխ
Կիսէ չը կիսէ — գիտէ ու չի գիտեր
Կովել — գովել
Կրեճ կեճաճ — կրնան գտնել (Չիճ կրեճ կեճաճ — չեն կրնար գտնել)
Հէր, մէր — հայր, մայր
Հէյիլ — նայիլ
Հոգվրտի — գերեզմաններուց

Հուսմա — *Հիմա, այժմ*

Ղայրք — *համբարդութիւն, պատրաստութիւն*

Ղրլէմ, ղրլէ — *եղեր* (ուճի ղրլէմ — *ուղի եղեր*)

Ղոմղորդ — *հիշդ, ուղղակի*

Ճորմակ — *ճերմակ*

Ճուր — *ջուր*

Մեծծել — *մեծցած*

Մեծծուցնել — *մեծցընել*

Մէզէյ — *Ծաղր*

Շիւս — *չուտ*

Ուրուայ — *հացը եփելու ատեն որպէսզի չի փակչի վրան ցանուած ալիւրը*

Զալղրխ — *ճահիճ*

Զրնկ կրէ դառնայ — *չի կրնար դառնալ*

Պաճ — *բան*

Պելլել — *պոռթիլ*

Պերել — *բերել*

Պէտեր — *համոզում, զսպուձն.* (պէտեր չ'ըննար — *չի համոզուիր, չի զսպուիր*)

Պրտրիլ — *փնտռել*

Պուլուզ — *մինչև չորս տարուան տղոց և աղջկանց պուլուզ կ'ըսուի Մուշեռատունի մէջ։*

Պուճալիլ — *Նեղուիլ, արհամարհիլ, ձանձրանալ*

Պերել — *բերել*

Սէյլ — *սայլ*

Վաղվէնկուց — *առատուն կանուխ*

Փսեել — *զարնել (բերել)*

Նկատողութիւն. բ *տառը* պ *տառի* (պերել — *բերել*)

դ » տ » (տուճ — *դուն*)

գ » կ » (կիսճալ—*գիտնալ*)

ձ » ծ » (ձէճ — *ծայն*)

այժմեայ հնչումներուն պէս կ'արտասանենք երբ բառերու սկիզբն պատահին։ Այս երեւոյթը ընդհանուր է գրեթէ Կեսարիոյ բոլոր հայախօս գիւղերուն մէջ։

Նոյնպէս երբ բառի մը մէջ ց *տառախումբը պատահի, ինչպէս մեծցնել, վերջին* ց *տառին ալ ծ տառին հնչումը կուտան։*

* * *

Հիւսիս Արգեղոսեան շրջանակին մէջ են նաև Տարսեխ և Էրիխէք երկու գիւղերը որոնց հայ բնակչութիւնը անհետացած է տեղահանութիւն մը ըլլալով թուրք մեծամասնութեան մը մէջ կորուսած իրենց լեզուն։

II

ԱՆԴՐ–ԱՐԳԵՂՈՍԵԱՆ ԲԱՐԲԱՌ

Անդր–Արգեղոսեան բարբառին միակ ու գլխաւոր նմոյշն է Էվէրեկ–Ֆէնէսէյի բարբառը որ ամէնէն հարուստն է Կեսարիոյ գաւառին մէջ խօսուած բարբառներուն։ Մանաւանդ խոնարհումի և հոլովման ձեւերը չափազանց բարդ են։

Նկատելի է որ Անդր–Արգեղոսեան շրջանին մէջ արգէն թրքախօս էին Գարաճէօրէճ և Մբահանըլը և Էյլէզլի։ Գարաճէօրէճի ինչ պայմաններու մէջ քահանայի մը պատճառով թրքախօս դառնալը արգէն բացատ եմ, Հետեւաբար անհիկա երբեմն հայախօս՝ պէտք է ունեցած ըլլար իր բարբառը որ կորուսած է։

Մբահանըլը և Էյլէզլին որոնց բնակիչները Գարաճէօրէնէն բաժնուելով հիմնած էին այս գիւղերը՝ երբ արգէն իրենց մայր գիւղը թրքախօս դարձած էր, իրենք ալ խօսած են նոյն լեզուն, հետեւաբար իրենցմէ լոյս մը քաղելու կարելիութիւնը չկայ։ Իսկ շրջանին հայախօս վայրերն են Էվէրէկ–Ֆէճէսէ և Իլիպէ։

1.— ԼՎԵՐԻԿ-ՖԻՆԼԻՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

Արդէն ըսած եմ թէ աւանդութիւն մը Լվերէկ-Ֆէնէսէի Հայոց ծագումը կը տանի Հիւանի-Մանուր կամ Աչօտի և կը տեսնէ նմանութիւններ երկու բարբառներուն միջև։ Սակայն այս մասին գժբախտաբար փաստեր չունինք։ Ցետոյ նկատելի է որ բացարձակ նոյնը չեն քաղաքի մը երկու թաղերը ըլլալու չափ իրարու մօտ այս երկու վայրերուն լեզուները, որոնք կը ներկայացնեն պզտիկ տարբերութիւններ։ Լվերէկի հայերէնը աւելի անխառն և մաքուր է քան Ֆէնէսէինը որուն մէջ թրքերէն բառերը աւելի առատ են։

Դարբրիէլ Թագաւորեան, որ Ֆէնէսէցի է, (տես վերը, էջ 1203) իր ծննդավայրին մէջ Հայոց հաստատութեան Թուականը հաւանաբար Սելճուկեանց իշխանութեան վերջերը և անոնց նախնական բնակավայրը Մեծ-Հայքը մատնանշելէ յետոյ կ'ըսէ թէ գրաբարի եւ վարք ու բարքի միջոցականութիւնը բաւարար փաստեր են ցոյց տալու համար ուժեղ ազնուականութիւնը հին փոքր գաղութին, որ կարող եղած է դարերու ընթացքին, եկեղեցիներ շաղախել իր սեփական լեզուով եւ նկարագրով ու կազմել ուրոյն դիմագիծով համայնք մը։ Ան կը խօսի նաև անոնց բարբառին վրայ և կ'ըսէ թէ ազնուական լեզուի միջոցականութեան եւ ճշդութեանց, կարելի է ըսել որ միանոյն գաղթականութիւնը մը եղած է իր սկզբնական օրերուն Վենետիկի(1) ժողովուրդը։ Ցետագայ գաղթականներ հետզհետէ որդեգրած են մեծամասնութեան լեզուն եւ միշտ պահուած է բարբառին առաջին դրոշմը եւ շեշտը։ Եւ խօսելով անոր առանձնայատկութեանց վրայ կ'ըսէ թէ գառհատարակ մեծուր հայերէնն էր խօսուածը, հակընդդէմ ամէն գաւառի Հայերէ, եթէ նկատի չունենանք վերջնամուտ բուրեերէն բառերը, որոնք վերջին հարիւրամեակին անզգալապէս թափանցած են լեզուի հէնքէն ներս եւ տեղ հետ իրացուած են ամենօրեայ կեանքին մէջ։

Իր տեսութեամբ անոր գլխաւոր առանձնայատկութիւններն են.

«Ա.— Ան հատարակ շեշտը դրուած է վերջին վանկին վրայ, բառը ի՛նչ հանգամանք եւ ձեւ՛ վանկ ալ ունենայ։

Բ.— Բառերն ու մասնիկները շատ մաշուած են գործածութենէ, թո՛ղ բերէն եղած է թը բերէ։

Գ.— Մերոպեան լեզուի հնչական հարազատութիւնը պահուած է աճխարհաբար(1)։ Միջակ եւ ծուռ հնչիւնները իրենց ետնգնեռով մնացած են նոյնութեամբ։

Դ.— Սկզբնական եր կը հնչուի իբրեւ բաց է. երազ = էրազ, երջանիկ = էրջանիկ։

Ե.— Երկբարբառ այ բառերու սկզբը կրճատուելով եղած է բաց է. այգի = էգի. այծ = էծ, այրուած = էրուած։

Զ.— Բացի աշխարհաբարի սովորական մասնիկէն յոգնակիի համար, կը սիրեն գործածել տիք ձեւը, ինչպէս ազգատիք, ձիաւորիք, հնկտիք, ինչպէս գրաբար մանկտիք։

Է.— Ցոգնակի, անձ ցուցնող բացառականի համար սովորաբար մէն մասնիկը կը գործածուի. տղայմէն, մարդայմէն։

Ը.— Անմատնացուցական ներկայ եւ անկատար կը շինուին կա մասնիկով. կա կարդամ, կա գրեմ, կա կարեմ, կա գրէի, կա կարէի. իսկ ժխտական չկամ կարդամ, չկար գրէի, չկաս գրէիր։

---

(1) Գ. Գ. Թագաւորեան այսպէս կ'ուղղագրէ Ֆէնէսէն։

Այս հետաքրքրական բարբառէն նմոյշներ ունինք բաբեբախտաբար, ինչպէս նաև բառարան մը, անտիպ, պատրաստուած հանգ. Եղիա Եղիազարեանէ, որ կը ներկայացնեմ նոյնութեամբ գաղափար մը տալու համար այս բարբառին վրայ։

Նախ ազօթքի նմոյշ մը։

1.

ԱՂՕԹՔ Ս. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԷՋ

Մեղայ, մեղայ Աստուծու,
Տիվաճ կանցիմ(2) Աստուծու.
Իմ կիտցածիս(3) մոռցուր,
Քու կիտցածիդ ուսցուր.
Դժոխքին դրացն ալցուր,
Արքայութցա փառքին հասցուր.
Խօսելօք, խոսոմաճելօք,
Եւ ամեճայն դաւաճելեօք.
Հէօգիս(4) արքայութցա *դըռամաթ* էրա(5),
Ղապուլ ու *մախպուլ* էրա
(*Տրգատ եպ. Գալեանէ գրի առնուած.*
տես Բիւրակն, 1898, էջ 331)

2.

ԿԵՂԱՑՈՑ ՕՐՏՆՈՒԹԻՒՆԸ ՂԸՐՂԸՆԻ ԱՏԵՆ

Ժամերնիս փրկըւած,
Սրտերնիս խրոխած,
Ամպարը չը բայ հաց...
Օրցնեալ ես, Տէր Ասած:
Տուրուիքը՝ ձիւն ծրմեռ,
Փակւեր է ճամբայ, լեռ,
Նէ եկող, նէ երթող...
Չորս դրնիս վախ ու տող:
Անաճց, տէ չորս ամիս,
Չը տրիճիք պերացնիս
Պատառ մը միս, պուլղուր,
Համբիրթին մեզի տուր:
Ինձ ծրծող մէսիւմնին,
Ուտելու կաթ չունին.
Կա կուլաճ ինչու 'րկուճ.
... երեսնին հեյիս տուճ:
Երկրքէ սիրս պէտկ է,
Ինեռիս է չի ատկէ ...
Ինցուորը տուռնէ տուռ,
Կա մուրայ հաց ապուր:

---

(1) *Զատիկազանց թէեական է և կարելի չէ այս մասին վճռական բան մը, մանաւանդ բառապաշարին տակաւին չէ կրցած վերլծնապէս հչդել Մեսրոպեան տառերու իրական հնչումները։*

(2) Տիվաճ կանցիմ = *յարգական դիրքով կենալ.*

(3) Կիտցալ = *գիտնալ*

(4) Հէօգի = *հոգի*

(5) Էրա = *ըլլէ*

Մութլու էն թխթյար
Քրիստոնէ սուրպ մարդուն.
Էջկը խուփ, պախտյար
Խթլասատ. — լիւս հոգուն:

Էն հովին, պաղ պուհին
Հարքւեր հարաւ'ոջին
Հոգուին ժամ կա կենցաղ.
... Ուղուրիդ եմ դուրպան:

Ես եսեւ մեռելեր,
Նէ տրացու, նէ տէրէր...
Կա բաղեն հովէ հով
Ձուի չոր մէկ «հայրմեր»ով:

Էս ասեն, կոռելէն
Տեւ կիպի կոռալէն
Ալլազգներ կա բաժնեն...
— «Քըսեցէք կեավուին»:

Պզտիկներ, մենծ մարդիկ,
Հարս ու'ոջին, կրնկրտիք,
Տէմ տրին —Ասած վեր—
Հինգ ցերեկ, հինգ գիշեր:

Ամենըն մէկ ճորէն,
Ասծուծու փառք տալէն,
Հարքւաց ժամ կացին...
Հէմ ոսխացան, հէմ լացին...:

Կեղէն տուրս, գիշերը,
Անիրիստոս բուրերը,
Հէրիւր մարդ բեսեր են...
Վայ անխիղճ, . . . անօրէն:

***

Ժամերնուն վրէն պաց,
Տուներնին չը բայ հաց,
Պէնզր պէք մութ կտրած...
Ասած..., ճորէն Ասած:

Իրենց էդ հալին մէջ,
Մէկէն չես լսես հէչ,
Նէ կէս խօսք, նէ կաս կաս.
... Աղօսքի են արժաս:

(Բանաստեր, 1902, էջ 174)

Հայ բարբառագիտութեան մէջ Հ. Ակառեան առաջ է նոյն հատուածը մասամբ բայց ուղղագրութիւնը փոխած է, անշուշտ գիտական պահանջներու պատշաճեցնելով, ասկայն հնչումներու կերպով մը այլափոխութեան հաւանականութիւնը տեսնելով, քանի որ Հ. Ակառեան իր երկին մէջ արեւելեան արտասանութիւնը հիմ կ'ընդունի, ես Բանաստէրի մէջ գտնուած ակզբնական բնագիրը՝ որ ըստ արեւմտեան աշխարհաբարի արտասանութեան գրուած է, անփոփոխ պահեցի:

3.

«ԿՆՈՋ ԱՂՕԹՔ»Ը

(Տրամախօսութիւն Ֆէնէակի բարբառով)

Երեք կիներ.— Իսկուհի, Սրբուհի եւ Աննա

Իսկուհի.— Օխնեալ մեր Տէր,

Սրբուհի.— Ամէն մեր, որ յերկինս ես:

Աննա.— Փառք քեզ Աստուած, Տէր իմ Տէր:

Ի.— Խաւսով խոսովանիմ եւ երկիր պագնեմ: *Ամէն* դասէցիդ *առնուս, ըսը* (այդ) *տղէն ո՞վ է:*

Ս.— Ողորմեա ինձ Աստուած, ըս մեծի զողորմութեանց խուս, *զարտաչըմ Իսկոյի, էգ* (այդ) *տղէն նոր Ըստամպօլէն էկած ընալու է:*

Ա.— Տէր Ամենակալ, Աստուած, Աբրահամ, Իսահակ եւ Յակոբ, *երեքին է դասէցիս առնուս:*

Ի.— Քեզ այ (*Քեզ Հայրը*) եւ զորդի եւ սուրբ Հոգի, աննդ. *ը՛սթ Աննա, դուն քիչ մը խըլանի ես* (խելացի ես): «Անեղ» *էզո՞ւս* (առանց եղի) *մը ըսել է, հա՞:*

Ա.— Եւ զաւակի ճոցա արդարոց, ամենակալ Տէր.— *Զը գիտեմ խէչը* (ճշմարիտ) *Իսկոյի:*

Ս.— Ըստ բազում խրատուրեանն (*գիտութեան*) *Քո* ճաւեա զաճօրէնութիւնս իմ: Առաւել լուայ, *Յէռքիդ* (*Ձեռքս*) *է վուլա* (*լուա՛*) *ո՛վ Աստուած:*

Ի.— Հայր երկնաւոր Աստուած ճշմարիտ, *մեղայ, Սիրբիկ, էտ է հիպ թէմպէլըիրըն է, Յէռքիդ է տուէն վուլայ:*

Ա.— Որ արարեր զերկինս եւ զերկիր եւ զամենայն զարթ...:

Ս.— *Ձիկէրիդ խըլխա* իլանի, *Աննա:*

Ի.— Ղարաւս, *մէկը զարթ, մէկը իլահանա, ամէն աչդըներ* (*ազչիկներ*) *էկէք աղօթքնիս էնէնք:* Որդի Աստուծոյ Աստուած, ճշմարիտ, *մեղայ, Սիրբիկ, էտե՞ղ կուսար Յըծադելու:*

Ա.— Որ կապեցեր զծով, կապեցեր զխոտս. կնքեցեր, *փառաւորեա՛ զմէնիս մեր:*

Ս.— *Մէրիդ ո՞ւր կայ, Աննա:*

Ա.— Անբաւ է մեծ վայելչութիւն փառաս. *խէչը, աչդըներ, ամ/էննէ փարային Յէրը* (*Յայրը*) *կայ, աղօթքին մէչը պիւէ փարայ կայ:*

Ս.— *Խէչը Աննա, փարային կլոխը* (գլուխը) *կարես նէ էտեւէն Յէն* (ձայն) *կուգայ:*

Ի.— Մեղայ յերկինս եւ էւէչի Քո, յիեւս գիս յորժամ կուգաս արքայութիւնդ: *Ինձիկէ* (գիս ալ) *հէտիդ տար, է մի՛ Յիտուս:*

Ա.— *Մեղայ, էտ ինչա՞ց* (ինչպէ՞ս) *խօսք է, կլոխնիս պա՞ց* (բա՞ց) *պըտը թողնուս:*

Ս.— *Լակոտներիդ ո՞ւր պըտը Յեան, Իսկոյի:*

Ա.— Ապաւիկ է, պէլիմ *Աստիկ է*, բարկութիւն, սպառնալիք Քոց: *Ինձի կիպիներտուն, Յիտուսում:*

Ս.— Քեզ միայն մեղայ. Տէր, *լակոտներիս է* (ալ) *ինձի մեղան. էս ի՞նչ ըսել է ամմա դարսաբարիմ, էս լակոտներիս կիպի չը տեսայ:*

Ի.— Ամմա դարսաբիմ, *իմ լակոտներիս չես ըսես, էնկէչը* (ականջ) *կարածէները, մէկ հատ էրեսներն կանոխ կը տեսնուս, մէկ հատ իրկունը, գայրի բիճին բիճն ես:*

Ա.— *Տուք* (դուք) *ինտէնգ, հապը* (ճապա) *ես ի՞նչ ըսեմ, լակոտ*

մուներ, հայէն հուլէն չառնու, դայրի սատանին մէկ փարչէն է։

Ա.— Որպէս արդար եղիցիս ի բաց ճոց. եւ յաղթող ի դատել կուգաս. *ամա՛ն, Ըսկոյի, ըսը (այդ) մարդուն վըզը ինչ էրկէն (երկայն) է, հուլ-լուխներս (հնդկահաւ) կըմանէ (կը նմանի)։*

Բ.— *Մեզա՛յ, ձէռքերն է ոտքը կահասնըն, ամմահա տալպաճախ եղեր է հա։*

Գ.— *Մեզա՛յ աչդրներ (աղջիկներ), աղօթքնուս հէյիներ։*

Դ.— Անօրէնութեամբ յղացար, ի մեղս ծնաւ զիս մայր իմ. *կէլմէզին տիպը ծնէր, կլխուները սոյխէն մըն էր։*

Ե.— Ղարաւբըմ, *կուզես նէ մէռիր, կուզես նէ սատկիր, անցածն օրը տուներդ հնհոց մը ուզեցին չէ տուբըր։*

Զ.— Ղատէս առ, *էրեկ չամխուր մը ուզեցի, քիչ մը ինձմէ տէյի, Աստուած չէնէ էչքիս կա խօթերես։*

Է.— *Քու տուած օխլաղուս չըմ տագցուց հա։*

Ը.— *Ամա՛ն, զօրհնեալ եղերուքդը ըսեր է, հատէ էրթանք։*

Ուճկեդիր *սատրագրութեամբ հրատարակուած տես* Բիւրակն, 1899 *տարի, էջ* 74–75)։

ՑԱՏԿԱՆՇԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ ԻՎԼԻՐԻՆ-ՅԻՆՆԻՍԻՆ ԲԱՐԲԱՌԱՒՆ

Աբիկ.— *պոչ*

Աւդոք.— *հոգեհաց. մատաղ*

Այայ.— *սեղանի սփռոց*

Այիկ.— *հաւու կեր*

Ախրիել.— *լայթերը թակով ծեծելով լուալ.*

Անաճց.— *ահաւասիկ*

Ածուխ.— *բանջարանոց-պարտէզ*

Ակ.— *դիւրաւառ ոեւէ նիւթ որ փայտէ կամ ածուխը կը բըռընկցնէ։*

Ակուտոր.— *տօնական օր*

Աղճճել.— *բուրդ-բամպակ դզել։*

Աղխիճ.— *աղջիկ*

Աղուիճի=Աղուճի.— *աղաւնի*

Աղտկորուս.— *աղտը ցոյց չի տըւող հագուստ։*

Ադիկ.— *ցօրեղնին ջուր տպած (հայց լաւ չըլլար)։*

Ազօճ.— *մէկ տարուան ցօրեղն*

Ամբառատուաճ.— *ովայրեղնի*

Անգէս.— *կոշտ, թանձրամաղմին*

Անգիճայ.— *հիւսուածեղէն (ալաճա։*

Անժուր.— *անհամ (կերակուր)*

Անէ՛ — *անխմոր (հաց)*

Անիծ.— *մանր ոչիլ*

Անլի.— *անազ (կերակուր)*

Ապուրցու.— *տարեկան ընդեղէնի պաշար։*

Ապուկել.— *ամբարտաւան նստիլ*

Ապոճաճ.— *տպարանչան*

Ապոտկուիլ.— *տանկ նանկ տպրիլ*

Ապրի-Փաճոս.— *կնամարդի*

Առիճ.— *առաստատ. բերնին ներքին վերի մասը։*

Առպուր.— *ընդեղէն մը որուն չուրը պահքի կերակուրներուն մէջ կը խառնեն։*

Արմադ.— *ամէն մարդ*

Ասկել.— *ձեռիս չտակեց. ժամանակ չունեցայ։*

Ափլփել.— *խարխափիլ։*

Բազուկ.— *օդի չրչանակ*

Բանեխուիլ.— *դպրոցէն արձակուիլ։*

Բարս.— *երկաթեայ հներէն իւրաքանչիւրը, թէքը։*

Բերբեր.— *բոյս մը՝ ազատքեղի նման, որով աղցան կը շինեն։*

Բերխիճ.— *անուշեղէն մը խաթկած ալիւրէ շինուած։*

Բիւրչիկլիւ.— *սոճեպին*

Բճճիկը ճաճել.— *բղիկ բղիկ ընել։*

Բճճած.— *խօթուտանկ գող*

Բօշա.— *անկուշտ, գնչու*
Գլգլած.— *գառամած*
Գլխաւոր.— *երիկ*
Դարաւակ.— *մէջը պարապ եղէգ որուն վրայ դերձանն կը փաթթեն, Մասուրա (Թրք.)։*
Դարակուիլ — *ցաւերն ուրիշի յայտնելով մխիթարուիլ։*
Դգալոց.— *դգալ դնելու տեղ*
Երեսսես.— *առաջին տեսութեան առթիւ փետացուին կողմէ հարանցուին եղած նուէր։*
Երեսուիլ.— *երես առ երես տեսնուիլ։*
Երճել.— *ցօրեներ կամիլ*
Եփուճ.— *չուռ եփող (ընդեղէն). չարքաշ մարդ։*
Եօթնախպէր.— *մեծ արդ համաստեղութիւնը։*
Զահճել.— *յուզուիլ, իրար անցնիլ։*
Զելզել.— *Շատ խնդացող*
Զեռել.— *մորթել*
Զէօթէլէ.— *աքացի. — ըարել — կիր նետել։*
Էկիճ.— *բերանը լայն չամիչուր թոնիրի համար։*
Էծ.— *այծ*
Էծոսիլ.— *նիհարնալ, բորոտիլ*
Էճուել.— *լաթը ձեռքով շփելով լուալ։*
Էճկէճ առնել.— *լուր բերել*
Էճկէճիզուկ.— *առաջին լուր բերողին տրուած նուէր։*
Էշխիլ.— *թթուիլ (խմորի)*
Էշու-սուրբ.— *միամիտ*
Էչէրէ.— *հեգարան*
Էչի.— 1. *աչք*, 2. *որթատունկի յօդուածները*, 3. *սեղեակ կամ տուղի մը բաժանուածները։*
Էռու.— 1. *բանջարանոցի մը բաժանուածները*, 2. *ակօս։*
Էռի.— *կերակուրին եռալու սկսիլը։*
Էրժկալ.— *յօրանջել*
Էրկաճի.— *երկանաքար*
Էրկեճի.— *երկայնութիւն*
Էրկիր.— *օտար. տունէն դուրս ձեացած մարդիկ։*
Էսսի՛մ.— *ի՛նչ գիտնամ*
Ըճցու, ըճճա.— *ասանկ, անանկ*
Ըռգակ.— *առաջուածք, հարբուտութիւն։*
Ըռիճս.— *ագէկ*
Ըռբճացնալ.— *ագէկնալ, վիհակը բարւոքել։*
Ըսա, բա, բու.— *ասիկա, ատիկա, անիկա։*
Թամաճ.— *չէ՞ որ*
Թացնոց.— *խոնաւ*
Թեքկիել.— *մատերով զարնել. կոցահարել, կոտցով զարնել։*
Թելիլ.— *փետուր*
Թէռ.— *մանած*
Թրուկ.— *թթու խոտ մը*
Թրվուկ.—*զուզու զուլպոր (Թրք.)*
Թրզիկ.— *չփացած*
Թիրթիրալ.— *վրան գուրգուրալ։*
Թնդել.— *մխտել (խթանով), սեղով մարդու զարնել։*
Թուղր.— 1. *նամակ*, 2. *50 գրամ*
Թուրիկ.— *ուտելի խոտ մը*
Թութուակ.— *թթու խոտ մը*
Թրեուկ.—*կէս եփուած (եղինձ). համով եփուած եղինձ։*
Թօշիլ.— *քնատուքենէ մարմրիլ*
Ժամուռ.— *եկեղեցի գացող ժողովուրդ։*
Ժամ կեցնալ.— *աղօթել*
Ժանիք.—*խոժոռութիւն. —ը կախել, խոժոռիլ*
Ժիեել.— ժիեւոսիլ.— *քթմէնչել*
Իլիկնալ.— *լոգնալ*
Իլի.— *լեցուն*
Ինչամոր.— *մինչև հոն*
Ինչա՞ց.— *ի՞նչպէս*
Ինչէս, ինչէդ, ինչէն.— *այսպէս, այդպէս, այնպէս*
Իսթիկել.— *մաքրել, կեղեւել*
Իրկացք.— *իրիկնադէմ*
Իք.— *բան մը*
Իւվէզ.— *մժեղ*
Լեզուաճի.— *խօսուն*
Լեցկել.— *գուլպայի ծակերը հիւսելով լեցնել*

Լկտած.— լկտի

Լող.— գլանաձև քար որով տանիքի հողը կը կարծրացնեն տունը կաթուղիէ ազատ պահելու համար։

Լողուիլը.— գրասեղներու հողի մէջ տապալտկուիլը։

Լոմլոմել.— ժօռատ ձերբերու ծամծըմելը։

Լոռ.— գէր, ապաձև

Լպրծկիլ.— անհամ կատակներ ընել։

Խաթուել.— ծաղկեպնկարներ գրուշմել գաթայի վրայ, կամ բանիլ կարկահի վրայ։

Խալկիճ.— փոքր կաթսայ

Խամռչել.— ճանկռտել

Խանճիլ.— բրդեղէններու այրիլը

Խանճրի հոտ.— այրած բրդեղէնի հոտ։

Խաչերկաթ.— թոնիրի վրայ երկաթ։

Խաչմերկիճճ.— «Հայր մերդ աղօթքը»։

Խարխզի.— տապկած եղի միսացորդը։

Խաւիզ.— տապկած ալիւրէ կերակուր մը։

Խավծիլ.— որթատունկի նուրբ ու գալարուն ծիլերը։

Խէշ.— թրք. փայտ

Խէչը.— քովը

Խլասիլ.— ազատիլ

Խլեզուկ.— մողէս

Խլրտել.— հափշտակել

Խմաճ.— արբեցող

Խմխիլ.— թրջած հացին լաթին մէջ քամուիլը։

Խճամխօսք.— աղջիկ ուզելու ձեւակերպութիւնը։

Խոշէկ.— հագուստի մը անութին տակ դրուած կտորը։

Խոզագի.— ուտելի խոտ մը

Խոճ.— կերակուրի փայտէ սեղան

Խորխալ.— քրթմնջել, տնտնջալ

Խոցաս.— միզամաններ

Խոտաճ.— խրտուիղ (էշ)

Խուփ.— գոց

Խրճել.— փչրթել

Խօսմռուկ.— համակերպող

Խօսկապ.— նշանաւոր ընտանիքի ներկայացուցիչ։

Ծագ.— փոքրիկ թռչուն (ճրնճղուկ, ծիծեռնակ, եայլն)։

Ծաղկած հաց— բորբոսած հաց

Ծառզարդար.— Ծաղկազարդ

Ծիլ.— վէգին վերի փլթակաձև երեսը, բանջարեղէնի նոր ելածը։ Վէգդ ծիլ կաճճաւ.— գործդ յաջող է։

Ծիակ.— վառելիքի տակ դրուած հողէ կամրջակ։

Ծլուկ.— կաղամբի և առխի ներքին մասերը։

Ծնար.— յղի

Ծոցւոր.— յղի

Ծռի թռչուն.— ճնճղուկ

Ծռծռնակ.— ծիծեռնակ

Կաթ.— կաթիլ

Կալափուռ.— կովի միզափամփուշտ

Կալխաճ.— պղնձէ ջրաման, գոյլ

Կալխաճ-ջրոց.— գոյլի ձեւով ջրամբուղ։

Կայտուռնել.— վերցնել

Կաղնեռ.— կաղանդի նուէրը տալ

Կանալ.— կարեւնալ

Կանոց.— թրիքի մթերք

Կանտարայ.— կամուրջ

Կանտրմայ.— մանրուած ցորեն

Կապայ.— պարեգօտ

Կասեռ.— աւտոբերկրեայ մառան

Կառ.— գառնուկ

Կառներր զեճած կիրակի.— Առաջաւորաց կիրակի

Կարեկ.— կոպերու եզերքի բշտիկը։

Կափաճճ.— կափուլ

Կէլ.— ցուլ

Կէղար — քիլլէր (թրք.)

Կէլէկէչէ — Ծաղկազարդ

Կժել.— կոտոշով հարուածել

Կիճիճ.— հողէ գաւաթ

Կիսացում.— ծանօթ

Կիւզ.— ողկոյզ

Կլլել.— գլտորել

Կկլտել.— խնդալէ մարիլ

Կլմաւայ.— որթատունկի փայտը

կխպել.— անյայտօրէն ուտել
կէծկլտուք.— կայծակ
կղմռիլ.— թմրիլ (ցուրտէ, անշարժութենէ)։
կճաս.— ոլրած մամ. սիկարայի և մամին միացորդը։
կճտել.— ասփրել (մազը), գունատ ընել (խմորը)։
կոպուկ.— խելօքիկ
կովարացք.—մեռելի մը հասցէին եղած գովասանքը։
կսիկ.— գառնուկ
կոզ.— քղանցք կապայի. գոգ
կոյս.— պառաւած աղլիկ
կոր.— կարիճ
կորել.— թուրքի գերեզման
կորկոս.— ձեծուած ցորեն
կոց.— կղպանք
կուեի.— կովին աղբը որմէ փեթակ կը շինեն։
կուճուկ.— կոթատ գդալ
կուճս.— սապատող. ուռած
կուչկուր.— վառելու գործածուած թրիքի կտոր։
կուռ.— գուռ
կուռք.— թուխսի նստած հաւ
կռքնստել.— թուխս նստիլ
կռճիկ.— ուլունք զոր կը կախեն երախայի վզէն՝ չար աչքէ հեռու պահելու համար։
կռճել.— մանուկի ձեռքի վրայ քալելը։
կռպալալ.—կարմիր կլոր պտուղ մը. կեռասցիկ կ'ըսեն կիլսապուլու։
կռտած.— ծաղկաւեր (թրք. չօփուր)
կտուր.— տանիք
կտել.— հրել
կօսող.— աքաղաղ
կօսողհաս.— հաւախօս
կօճռոճ.— քարայր, սոսրերկըբեայ զովարան։
Համար.— դաս
Համրիչ.— թէսպիհ (թրք.)
Հանցաճ.— յետոյ
Հաւթ.— գուռ
Հաւապուր.— եղինձ
Հաւիկ.— խաշուած ցորեն
Հարացի.— կաթսայ
Հարբած.— գինով
Հարկել.— հրաւիրել, պատուաստիրել։
Հաւիել.— հաւաքել
Հաւհուճ.— թեթեւ քուն, մրափ
Հիճճայ.— եղունգի կամ ձեռքի կարմիր ներկ։
Հիճրել.— մատով ընդեղէններու աղբերը հանել։
Հիրոճ.— օճառի միացորդ
Հիրէճկ.— լօլիկ (թօմաթէս)
Հլլեր.— ուլունք
Հճճալ.— հոգ ընել
Հճճուճ.— մտահոգութիւն
Հճտացու.— աներեսուս
Հոգետուճ.— 1. ուխտաւորի տեղ. 2.Նորածիններու գագաթին կակուղ մասը։
Հողճոց.— վրան հող տարածուած լաթը որու վրայ կը պառկի երախան։
Հողուի.— քրիստոնեայ գերեզմանատուն։
Հոմբու.— գէր, մեծփոր
Հոռոմամուկ.—թուխ կաշուէ կճեպով բզեզ մը, գիճա (թրք.)
Հոր.— ոտայնանկի գործածեցդան։
Հուսայ, հուտայ, հուճայ.— հոտ, հոգ, հոն։
Ղաճէր.— կորէկ
Ղլտրել.— կլորցնել
Ղլտուկ-ապուր.— մսեղէն կամ սխտեռէ գնդիկներով կերակուր մը բրինձով խառն (ն. Գալաթացւոց կլորիկը)։
Ղով.— 1. տարաձայնութիւն, լուր, 2. մէկզմէկու ձգող։
Ղոչել.— կոտոշով հարուածել
ձահր.— մանելու հախարակ
ձամռքել.— համթկել
ձանկ.— ափ
ձաւակ.— հաղորդութիւն
ձառղել.— յափշտակել լեցուն ափով։

Ձարայ.— 1. *կանխիկ փոքր կաթսա*, 2. *հողէ ջուրի աման*, 3. *փոքր կարաս բերանը նեղ*

Ձէննոս.— *աղտոտ*

Ձէննոսիլ.— *իրար անցնիլ. գըբաստաններու հանձէ անհանգիստ ըլլալը*։

Ձիննի.— *սուր (ձայն), կարծր*

Ձրուպոս.— *տկարութեննէ աղտոտած (աչք)*։

Ձիրի.— *ջրոտ (ուտելիք)*

Ձննլել.— *համխկել (թուղթը)*

Ձննոց.— *պնակը անշարժ պահելու համար տակը գրուած լայն*։

Ձողիլ.— 1. *ձգտիլ*. 2. *սատկիլ*. 3. *երկննալ*։

Ձոճ.— *հաճար*

Ձուլուխ.— *հնդկահաւ*

Ձուխտակ.— *անուշ պատառեղ*

Ձուճկանալ.— *դժգոհիլ*

Ձուռ.— *ծուռնկ*

Ձրագկալ.— *հրագ դնելու յատուկ տեղ*։

Ձօճել.— *չաղակրատել*

Մաղել.— 1. *սուսեր լմուտել*. 2. *ալիւր մաղել*։

Մաճուռմ.— *կերակուրի տեսակ մը*

Մասամասեղ.— *վերմակ կարելու ասեղ*

Մասէճ.— *մատխտ*

Մասկռել.— *մատներով համմեռել*

Մարդամօսիկ.— *մարդահամոյ*

Մեխուրթիլ.— *պահուըտիլ*

Մեխուրտուփ.— *պահուըտուքի խաղ*։

Մեծիլ.— *կայծ*

Մէսիւմ.— *անմեղ*

Մէջէմէջ.— *մանուածապատ, խորհրդաւոր*։

Մէռաճ.— *խաղադրին համլուած տեղը*

Մէռաճիմ.— *մայրական տուները, և և անոր տնեցիները*։

Միաւոր.— *առանձինն*

Մճացակաճ.— *պառաւած աղջիկ*

Մճճէխ.— *մրջիւն*

Մսացու.— *ապուխտի կամ մսեղէն պահածներու համար մրթուած կով*։

Մսլացերէճ.— *եգիպտացորեն*

Մրմռուիմ.— 1. *գինիի մնացորդ*. 2. *առաջին գինին որ անուշ կ'ըլլայ*։

Ցէօրթել.— *տուները մաքրել, շրջակառել*։

Ցէօրթուճիմ.— *մաքրութիւն (տան)*

Նազուկ.— *մանած փաթթելու փայտ*։

Ներճեուկ.— *մաղին տակի մնացածը*։

Նեմ.— *ներքը*

Նիկիսէ.— *նիւթուկ (պտուղ)*

Նշխարհացիկ.— *մոլոշ*

Նորելուկ.— *նոր սերունդ. նորահնար*

Նորս — *բարակ, պակաս*

Շաճբուր.— *թթու պտուղ մը թթուքի տեսակէն որ թթուփի մը վրայ կը բուսնի*։

Շաճճառոզ.— *անամէջ յորդոր*

Շարմաղ.— *ալիւրին թեփը հանող մաղ*։

Շաճրած.— *խոզի տապակ*

Շեւճալ.— *չահիլ (խաղի մէջ)*

Շրուրրուռել.— *հապճեպով ու գէշ կարել*։

Շիլթէ.— *ձորձ*

Շիրճիր.— *հողաթափ*

Շճրուկիլ.— *սատկիլ, պառկիլ*

Շճուրճել.— *նորոգել*

Շողուճիմ.— *լորձունք*

Շուլլել.— *հարեւանցի կարել*

Շուլլուիլ.— *փաթթուիլ (սխունկն կամ ծառէն)*

Ուճիր ծուռ.— *խոժռատած*

Ուրդիլ.— *հանդիպիլ*

Քաճար.— *վայրենի*

Քաճարապուր.— *խառն ապուր մը*

Քափեցուցել.— *տփել*

Քոռ.— *հարբուխ*

Քորմիս.— *ապուխտ*

Քոխեցուցել.— *նստեցնել*

Պակասաւոր.— *կին*

Պաճկոռծ.— *զբաղում*

Պառ.— *գինիի բորբոս*

Պառտուկիլ.— *զայրոյթէ հաթիլ*

Պարաքի — *հասած մսի*

Պարճպապ.— հարթին աները
Պարմեր.— կեռուր
Պարպուճալ.— հատնիլ
Պաճապուր.— 1. պահքի կերա-
կուր, 2. պաղերես։
Պէլլաճ.— 1. սրաժայր խոտ մը,
2. չատ պտըտող։
Պէլլել.— ժուռ գալ
Պէյմէկ.— քիչ առաջ
Պեֆիւր.— ալիւրին երեսը հա-
ւաքուած թեփ։
Պիլոճ.— խաղողը կոխուած տեղն
հիւթին հաւաքուած տեղը։
Պիւճ.— հաւնոց
Պոցել.— այրել
Պուլուզ.— երախայ
Պուտուտել.— վռնտել
Պուրտս.— (բրդոտ) չէրքէզ
Պուղա.— ցուլ
Պուճէլիկ.— հաւնոց
Պռնոտիլ.— 1. աւրուիլ, 2. վրան
խւղոտ։
Պտել.—գաղտուկ կերցնել
Պտեղ.— պտղունց
Պտղել.—մատերու ծայրով առնել
Պտրֆել.— փնտռտել
Սալաճա — գաղաղ
Սալար.— գաղտնի
Սրմիր.— ձաւարի մանրուք
Սրճձ.— ուտելի խոտ (եէմլիք)
Սրսրռուտ.— սարսուռ
Սիրալի — սափոր
Սկրռուիլ.— մորթը վիրաւորուիլ
Սոխրած.— տապկուած սոխ
Սրրռուկ.— սահուն
Սուսիկ-փուսիկ.— լուիկ ՅԼՂիկ
Սուտլաց.— լաց կեղծող
Սրտավէրմ.— յղի կինը, որ ար-
տառոց բաներ ուտել կ'ուզէ։
Վարել.— մէկը քաղաքավարօրէն
վռնտել։
Վառիկ.— վառեակ
Վիրեւկլոխ.—հագուստ կապուտ
Տախտեղ.— պղպեղ
Տակ.— հակնդեղ
Տապու, տապայ.— անգամ
Տարեւծել.— նատած տեղը մրա-
փել։
Տարտակ.—եղէգը որուն վրայ մա-
նածը կը փաթթեն. անօ-
գուտ մարդ։
Տարտկուիլ.— աղէկ գէշ ապրիլ
Տարտղնել.—ցրուիլ
Տաճնալ.— զայրանալ
Տէբէլիկ.— թիթեռնիկ
Տէմիւճ.— սալոր
Տէրիճէս.—Տեառընդառաջի տօն
Տրկալ.— տքալ
Տիւանց, տիւադ, տիւաճ.— ահաւա-
սիկ, ահաւասիկ, ահաւա-
նիկ։
Տիլ.— գրչածայր
Տխել.— բանտարկել
Տղաբեր.— ծննդաբեր
Տղածգաճ.— ծննդաբեր կին
Տճկուիմ մնալ.— ամէն բանէ զըր-
կըւիլ։
Տոլազ.— բուփով ու ալիւրով
չինուած անուշեղէն։
Տուճ-փեսալ.— զոքանչին տուն
ապրող փեսան։
Տռալոս.— խեղդուկ (Գոլաեցի-
ներու բառէրոսը (յն.)։
Տօլուճ.— մաչած։
Ցղել.— ամանները ցողուել
Ցճճիլ.— կեղդանիներու ծնիլը
Ցրցրճել.— թեթեւակի ջրել
Փակաճ.— կպչուն (իր, մարդ)
Փեսսել.— կողոպտել, փետրատել
Փերել.— փորել
Փէռկել.— քրքրել (հողը, գաղտ-
նիքը)։
Փէցճալ.— պաղիլ, փայտանալ
Փուխսիրս.— գիժասիրտ
Քարսուճ հարսճուկ.— որոճացող-
ներու խաւխաւ ներքին
ստամոքսը (կէօսէճ)։
Քարել.— ներտել
Քարբոճ.— մողեսի տեսակ
Քարմաղ.— քարերը հաներ մաղ
Քացխիլ.— խմորին թթուիլը
Քեղրեել.— մորթը վիրաւորել
Քեռուճի.— ամանները մէջ կե-
րակուրի սկրտուքը։
Քթեր.— երախաներու չոր
Քրոց.— կանթով ջամբուղ

Քրուել.— *ոչխարները մաքրել*
Քիք.— *Ծայր*
Քսել.— *զարնել*
Քրքնպուրս.— *որթի տերեւէ կերակուր մը. խառնաչփոթ գործ:*
Քրոս.— *Ծուռտած (հագուստ)*
Քօլ.— *կովի անրակը (քիւրէկ)*
Օքիզ.— *սեւ կճեպով անքնաս միջատ մը (եզնակ)։*
Օկել.— *մածուցիկ նիւթով մը գոցել տաշտի կամ յախճապակիներու ճեղքերը։*
Օռոռուիլ.— *տեղ մը սեղմուիլ*
Օռմ.— *ամաններու յատակը*
Օրաձակ.— *կէսօր*
Օրի՞.— *ինչո՞ւ համար*
Ֆիրէնկ.— *լօլիկ*
Ֆըռս.— *թնճկած (մազերը)։*

ՆՄՈՇՆԵՐ ԷՎԼԻՐԻԿ - ՖԻՆԼԻՍԻ ԱՍԱՑՈՒԱԾՆԵՐԻՆ

ԱՌԱՆՆԵՐ.— Ասոնց մէջ կան այնպիսիները որոնք ոտանաւորի ձեւով կազմուած են։ Ահաւասիկ օրինակները.

Էլիւրիս մաղեցի, Մաղիս կախեցի: — *կը նշանակէ բոլոր աշխարհին հոգերէ ազատիլ։*

Էծն ըճկաւ ծորը, Ցաւն ըճկաւ փորը: — *կ'ըսեն անոր համար որ կանխահոգ չէ իր լիաստաւ օրերուն։*

Պանիճ մէջը պաճ կայ, Թասիճ մէջը քաճ կայ: — *գաղտնիք մը կայ աւտոր մէջ զոր ես գիտեմ։*

Նէ կուտէ ճէ կը կերցուճէ, Թանը քէրէկը կը հէօսեցճէ — *կ'ըսեն անոր որ հացը կը խնայէ ամէնէն։*

Էչխիդ պաց, Մեղխիդ լաց: — *կ'ազդարարեն անփոյթ մեղաւորներու։*

Հա բաա, հա բճա, Հէմ էս բճա, հէմ էն բճա: — *կ'ըսեն այն անկուշտ մարդուն համար որ ոչ մէկ բանով կը գոհանայ։*

Էչխիս տեսաւ, Շեւխիս չի հասաւ: — *բարիք մը պէտք եղածին չափ չի կարենալ վայելել։*

Տրտրուէ՛, Պաստրուէ՛: — *շատ նուրբ աւուեղէններու համար գործածուած ածական մը։*

Կուռձէճ պաց, Հացրճ կաց: — *կ'ըսեն ծոյլերու համար որ գործէ կը փախչին բայց ոչ ուտելիքէ։*

Խրաս խրաս օրճր վեր, Էս կ'երթամ ծորճ բ վեր: — *կը նշանակէ խրատը օգուտ չունի այդ մարդուն։*

Հաւերը պիւճր, Ամմէճ մարդ տուճր: — *գիշեր է. ժամանակ է որ տուն քաշուինք։*

Ով որ էւրէ էճ կիրէկիճ, Հէգիճ կէրի վառ կրակիճ: — *կ'ըսեն անոնց որ կ'աւրեն կիրակին։*

Իսկ աւելի մեծ մասով անյայտ են։ Ահաւասիկ նմոյշներ անոնցմէ ալ։

Ացացճ դարձճճ, մեղայ Աստուծու.—
Հէմ լաճ, հէմ էրթաճ:
Մէ՞ր իս, կը մէրիս.— (*մա՞յր ես, կը մարիս*)։
Մաղէ՛, մաղէ՛, ձրդէ.— *անամէջ տատտանքը կ'ակնարկուի այս առածով։*
Բեճէբէ խրրէ.— *գաղտնիքին վրան մի՛ բանար։*
Էձերճ է մորուճ ուճիճ.— *ամէն ծանրացկոտ կամ մօրուսաւոր մարդ յարգանքի արժանի չէ։*

Ագահին էչը ճանկ մը ոդը կը բռացնէ.— *Ագահութիւնը միայն մահով վերջ կը գտնէ։*

Ամէնեն սուտ, Աստուած իրաւ.— *Ոչ մէկ բանի հաւատք ընծայելու է բայց միայն Աստուծոյ։*

Արմատ ինիր Կարապետը կուլայ.— *Ամէն մարդ իրեն յատուկ գործերն ունի։*

Աստուծուն օրը չի լմննայ.— *Կ'ըսեն այն մարդուն որ միշտ իր յանձնառութիւնները կը ձգձգէ։*

Գիրգորը պրտը պերէ.— *Այսպէս կ'ըսեն ոեւէ բանի համար որ գալիք չունի։*

Կիրիճ էրկու էրէսճ է կարդալու է.— *Մարդ պէտք է անկողմնակալ ըլլայ իր գատաւորներուն մէջ։*

Էս խմեցի տո՞ւճ հարբար.— } *Կ'ըսեն այն այլասեր մարդուն որ ու-*
Տէրտր իմիս, հոգը կուիդ է.— } *րիշներու մասին հոգ կ'ընէ։*

Էս էփեցի, տուճ կերար.— *Գործը ես յաջողցուցի, արդիւնքը դուն վայելեցիր։*

Էչիս կա պաղէ՛ր.— *Կ'ըսեն այն հիւրին վրայ որու այցելութիւնը տհաճութեամբ կ'ողջունուի։*

Էս կրսէ կերթայ.— *Կ'ըսեն ինքնասէր մարդոց համար։*

Որիճ կոգը դավուր դրեր ճճ, վա՛յ փորիս էրաւ բսեր է.— *Ապերախտ մարդը բարիք չի գիտեր։*

Ինչու մոր հարուսթին սրտճ բճա, աղճաթին ձէգին կելլէ.— *Հարուստին օգնութիւնը միշտ ուշ կը հասնի աղքատին։*

Լեզուճ ոսկոր չուճի.— 1. *Չար լեզուները կարելի չէ սանձել.* 2. *Հաստատ խօսք չունեցող։*

Ձէչը ծոգէճ էլած է.— *Ուր ուրեմն իր գոյնը գուրս տուաւ։*

Հաց սոխ ուտեմ, պերացիս համօթ բճայ.— *Ի՞նչ օգուտ հարստութենէն երբ սէր չի կայ տան մէջ։*

Հաւր պիլէ ճուր խմէ ճէ էրկիճի կը փառաբաճէ.— *Պէտք է միշտ գոհանալ Աստուծոյ տուածով։*

Մադր ծակ է, } *Խօսքերդ կշռէ՛, այս օտարականը մեր լեզուն կը*
Ոսպր ճարոտ է: } *հասկնայ։*

Ուր հարսնիր, ճոճ թափար.— *այս առածով կ'ակնարկուին հաճոյախնդիր մարդիկ։*

Պամպասաճի չէ, պաճճ ասաճկ է:

Ոսխիճ աճուեր չինայ.— *Չարերէն բարիք չսպասուիր։*

Տաճակճ իճիր կոթր չի կարէ.— *Կ'ըսեն այն տեսակ պարագաներու մէջ երբ իրեններուն համար չի կրնար ընել այն ծառայութիւնը զոր կրնայ ընել ուրիշներուն։*

Տէրպապուճ սրտր կիճի ուզեր է, }
ճժամկոչիճ կիճր մր տուէ՞ր բսեր է:}
ճՓիչ, ո՞ւր կարթաս, } *Չատը հարուստին պիտի երթայ հար չի*
— Շատրճ Հովր: } *կայ։*

ՆՄՈՃՇՆԵՐ ԷՎԷՐԷԿ-ՃԷՆԷՍԻԻ ՈՃՏԵՐԷՆ

Առիճճ էլաճճ.— (Հեգնական) *Կ'ըսեն այն ինքնահաւան մարդուն համար որ կարծէ թէ ինք կատարեալ մարդ մըն է։*

Էլ էրբաճճ էճել.— *Գողնալ։*

Էրէսը կէտի է.— *ամչնալ չի գիտեր։*

Էծերն էկաւ.— *աչքերը քունէ ծանրացած են։*

Էշու սուրբ.— *կեղծաւորներու հագցուին ուղղուած վերադիր։*

Էշին դուռը մնաց.— *անհամբեր կը սպասէի։*

Էս ի՞նչ ծիւն էկաւ կլոխիս.— *աս ի՞նչ փորձանք է որ կը պատահի ինծի։*

Էրեսէն բացախ կա թափի.— *խոժոռադէմ է։*

Էտէւէդ թաթա՞ր կարգայ.— *ի՞նչ հեւիհեւ կը վազես։*

Էրիւնը խմել.— *սպաննել։*

Էրկու ձեռիս կրակի մէջ է.— *սաստիկ զբաղած եմ։*

Էփած ապուրին պաղ ճուր մի՛ խառնէ.— *եղած համաձայնութիւնը աւրելու մի աշխատիր։*

Կալը կուտը իմամին հարսնիքը.— *խառնիճաղանճ ամբոխ։*

Թէնիրի կառու.— *մակոյծ մարդ։*

Լեզուն էրկէն.— *ապերասանօրէն խօսող։*

Լեղին պատռիլ.— *սարսափիլ։*

Մէռէր ծաներ է.— *կ'ըսեն այն մարդուն համար որ դրամ ունենալով հանդերձ իր պարտքերը միշտ դժուարելով կուտայ։*

Մուռ էզր հնձցնել.— *խայտառակել մէկը։*

Կոտոշի՞դ բուսաւ.— *իրր թէ մեծ փառքի՞ մը հասար։*

Ճակաթը կրել.— *կալուածը ուրիշի մը փոխանցել իրր նուէր։*

Մեղիս վզիս բցա՛.— *երդում՝ ուրիշի մը ընդունիլ տալու համար առաջարկ մը կամ նուէր մը։*

Էչէր հողը հէյիլ.— } *մահը մօտ է ըսելու մէկ ձեւն է։*
Էրթալոց է.— }

Միսը բեզի ոսկորը ըննի.— *կ'ըսէին ծնողքը ուսուցչին երբ իրենց մանուկը անոր կը յանձնէին կրթուելու համար։*

Մորուճ էծիլել.— *կրօնաւոր մը կարգազուրկ ընել։*

Պոռթիկդ ձեռիդվդ կտրէ.— *անձնական գործդ ինքդ ըրէ, ուրիշի մի՛ վստահիր։*

Սատանին էդ֊ծեւի ոտն է.— *խորամանկ է։*

Մէջերնուդ սեւ կատո՞ւ անցաւ.— *իրարու հետ խո՞վ էք։*

Վարպետը ձեռը չի կտրէ չի տայ.— *աշկերտը իր և ոչ թէ վարպետին չանքովը կը սորվի արհեստը։*

Վերնատունը մարդ չիգայ.— *խեղդուկ է։*

Վեր նսիր կ'ըսեմ, վէր նսիր կը հասկնայ.— *ես գանձ կ'ըսեմ, դուն տանձ կը հասկնաս՝ մէկ ձեւը։*

Փիսիդ մաներ է.— *քեզ լոլոզեր համբեր է։*

Փուչես ճէ կը կլլի.— *նիհար մարդու կամ խարխլած չէնքի համար գործածուած բացատրութիւն մը։*

Ոսիդ ձեռիդ պագնե՛մ.— *կը պաղատի՛մ։*

Հորթվածծրնող.— *ամէն բանի անպիտան մարդ։*

Ճնամխոս էկած եմ.— *կերակուրը թթուած է։*

Ագիկը կտրած.— } *արիկայ։*
Ագիկսուզ.— }

Պէրաճ բննիլ.— *տարաձայնութիւններու նշաւակ ըլլալ։*

Ամպրի պակլայ.— }
Ոսպի պռուկ.— } *կարճուլիկ, գաճաճ։*
Ոսպի ծառ.— }

Առարաս աճխարհ.— *ամէն մարդ։*
Թանը փերխիցդ էճել.— *տակնուվրայ ընել։*
Լիւս-կլօխ.— *ճաղատ։*
Ջորխարխզի.— *չափազանց նիհար։*
Խէլխէճ ճորս.— *խեղդուկ։*
Հաւասխէճ ճորս.— *անկրօն։*
Ծագի լեզու.— *արկօտեան լեզու։*
Ծեռէր պաց.— *չռայլ։*
Փիքէճ կտեել.— *ակամայ ուտել։*
Հինգ էխպէր.— *ապտակ։*
Ոսկր ծանր.— *յղի։*
Սիսոր-կլօխ.— *գրող-կարդացող։*
Տանճրկոթ.— *տխմար։*
Փորի ցաւ.— *թշնամութիւն, քէն։*
Ասուծուկառճ է.— *խիստ համեստ է։*

2. ԻԼԻՊԷԻ ԲԱՐԲԱՌ

Իլիպէի վրայ խօսուած ատեն ըսի թէ անիկա զուտ հայկական գիւղ մըն էր որ մօտ երեք քառորդ դար առաջ Հաճընցի գաղթականներու ձեռքով կառուցուած էր, էվէրէկի արեւելեան կողմը բարձրացող խոչին լեռան կողին։

Ասոնք կը գործածէին անխառն կերպով իրենց նախկին բնակավայրին՝ Հաճընի բարբառը(1) որ մէկ ճնթաբարբառն է բուն Հ. Ա. Հաճառեանի կիլիկիոյ բարբառ որակուած ընդարձակ ու իր յատկանշական նկարագրովը մեր ամէնէն տարօրինակ բարբառներէն մէկը հանդիսացող բարբառին, որ իր մէջ կը պարունակէր Զէյթունի, Հաճընի, Մարաշի, և ասոնցմէ աւելի հարաւ՝ Քիլիսի, Փայասի, Ալէքսանդրէթի, Անթաքիոյ և Սուետիոյ մէջ խօսուած հայերէնը (Հ. Ա. Հաճառեան, Հայ Բարբառագիտութիւն, Էմմինեան Ազգագր. ժողովածու, Հտ. Ը., էջ 199)։

Բարբառը՝ բնիկ հանգամանք մը չունենալով զայն իրը օտարածին կը նկատեմ և հետեւաբար ուղղակի կեսարիոյ գաւառին Հայոց հետ կապ չունի և անոնց ստեղծագործութիւնը ըլլալէ հեռու է։

Իր յատկանիշերով հետաքրքրուողները կրնան լուսաբանութիւն կարդալով Հ. Ա. Հաճառեանի ուսումնասիրութիւնը (Հայ Բարբառագիտութիւն, էջ 199-211)։

Սակայն Հաճընի բարբառով պզտիկ նմոյշ մը տալ աւելորդ չեմ դատեր, իրը Իլիպէցիներու լեզուէն յիշատակ։

1.

— *Բ'արէվ բարա։*
— *Աճօ բ'արին։*
— *Ընչո՞ց իս։*
— *Ըռինդ իմ։*

---

(1) *Այս բարբառին վրայ գրած է Հայկանուշ Գօյաճեան* (Արաքս, 1889, Ա., էջ 47-51), *տեսնել նաև* Բիւրակն, 1898, էջ 779, 1899, էջ 41 *և* 1900 էջ 331։

— Ուսդէ՞ գագ'օս։
— Սէհէլէն։
— Ինչ գօ, ինչ չօգ'օ։
— Ընըռգուբին։
— Բ'անվընիդ ընչո՞ց էր։
— Չ, զարօր չուներ։
— Բօրի՞դ ընչոց էր։
— Ա դարի քիչ մը քեֆլու է։
— Ասել է եփէյի բօրդք դըվիք։
— Փօռք Ասդձոու. էրէլէրին դղին հազօր դրուշ բօրդք բարդօնք իդի, վեց հերիրը դըվօնք՝ չօրս հերիրը Ռօց. Ֆայիզն ա վրան դ'րօվ՝ ավա ինը հերիր դրուշի սէննէդ մը դըվօնք, հիբռահարգ'իսին դըղին ա ձիք հերիր դրուշ բօրդք բարդօնք, էչվընիս էրգու հօդ էր՝ մէդը դըվօնք, Ռացաձին ա ֆայիզէվի էրգու հերիր իսուն դրուշի սէննէդ մը դըվօնք. վերգունիս ա քիչ մը թիթիքցընէնք նէ՝ Ռէդ բուլաչըղէվէն ա դընվընիս էչուընքը գու լէցնինք, բըլըզդէքէ բահօթ գէնէն (տես Բիւրակն, 1899, էջ 41, գիտական ուղղագրութեամբ վերահրատարակված Հ. Ա հառոնեանէ, Հայ Բարբառագիտութիւն, էջ 208)։

Բ Ա Ռ Ե Ր

Բաբա — *Բարեկամ*
Ընչօց իս — *Ինչպէս ես*
Ուսդէ — *ուրկէ*
Գագ'օս — *Կուգաս*
Ինչ գօ — *Ի՞նչ կայ*
Ինչ չօգ'օ — *Ի՞նչ չկայ*
Բանվրնիդ — *գործերնիդ*
Բօրիդ — *հայրդ*
Ըռինդ — *լաւ*
Սէհէլ — *պանդխտավայր, օտար երկիր*
Զարօր — *Քոյս* (զարար)
Էփէյի — *բաւական*
Բօրդ — *պարտք*
Փօռ — *փոռք*
Հերիր — *հարիւր*
Ռացօց — *Ռեաց*
Ֆայիզ — *տուկաս* (prf.)
Իրէ — *երեք*
Էչվրնիս — *աւանակներս*
Վէրկուցիս — *տուրք* (վէրկի *թք.*)
Թիթիքցրնէնք — *թեթեւցնենք*
Բուլաչրդ — *աւելցած*
Բըլըզդէք — *տղաքը*
Բահօթ — *հանգիստ* (rահաթ *թք.*)

2.

Ա Ն Ի Ծ Ո Ն Ե Ր

Փէօյիդ խաճձի.— Հէգ'գիդ խաճձի.— Ռադվօձ ճէգ'դիդ առճօ.— Զդիճօս գէճյուբօճիդ խայիյը.— Ռօզ մէռճիս.— Ռօզ սաղգիս.— Մուլը բէլէվիս.— Զճռասճիս գէճյուբօճ.— Սիյդիդ դ'ուռը բէգիճօ.— Օչախդ աճցճի.— Էչիդ գուլճօ.— քիվիդ խաճձի (ՌՒՒՐԱԿՆ, 1900, էջ 331)։

Բ Ա Ռ Ե Ր

Փէօյ — *Հասակ*
Հէգ'գի — *Հոգի*
Ռօյիյ — *Խայեր* (*թրք.* = *խեր*)
Ռօկ — *Խակ*
Մուլը — *մուրը*
Բէլէվիս — *պլլուիս*
Թէ գիճօ — *Թող կենայ*
Աճցճի — *մարի*
Գուլճօ — *կուրանայ*

ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ԿԱՄ ԿԻԶԻՍՏՐԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

Այս բարբառին կը պատկանէին Թոմարզայի, Սէօյիւլիւի, Թաբխաճի, Եէնիճէի, Կէօմէյի, ինչպէս նաև Զօմախլուի բարբառները, որոնք խոշոր նմանութեան եզրեր ունին Կիլիկիոյ և մասնաւորապէս Հաճընի բարբառին հետ։

Այս չրջանին մէջ ալ գիտելի է որ կը գտնուին մի քանի գիւղեր, ինչպէս Ինճէ Սու, Ձիւճիւճ և Եաղոր Պրուճ, որոնք կորսնցուցած են իրենց մայրենի լեզուն, իբր թէ ազաներու հնչումին տակ։

Դիտելի է որ ասոնցմէ Ինճէ Սուի Հայերը Թուրք մեհմանութեան մէջ ընկղմած ըլլալու արդարացումը ունին, իսկ Ձիւճիւճ և Եաղոր Պրուճ որ զուտ հայաբնակ էին այդ արդարացումն ալ չունին։ Եւ որչափ կարելի է ենթադրել ժամանակի ընթացքին կամաց կամաց թրքախօս դարձած են աւելի քան թէ բռնութեամբ, վասնզի Ձիւճիւճ այցելող մը 1886ին կը հաւաստէ թէ կը խօսէին դեռ ապականեալ հայերէն մը որուն վրայ այսօր գաղափար մը կազմելու հնարաւորութենէն զրկուած ենք, վասնզի շատոնց բոլորովին թրքախօս դարձած էին։

Իսկ Կիզիսարայի չրջանին մէջ կային երկու հայաբնակ մեծ կեդրոններ՝ Թոմարզա և Զօմախլու և անոնցմէ հիւղաւորուած ուրիչ հայախօս գիւղեր, ինչպէս Սէօյիւլիւ, Թաբխաճ, Եէնիճէ, Կէօմէյի, Սայուզ որոնք կը խօսէին հայերէն բարբառ մը բաժնուած երկու ենթաբարբառներու երկու կեդրոններուն անուններով։

1. ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌ

Թոմարզայի և իր հարեւան գիւղակներու հայերէնը խոշոր նմանութեան եզրեր ունի ինչպէս բուն Հաճընի բարբառին հետ։ Իր ամէնէն յատկանշական կողմն այն է որ և հնչումը շատ քիչ անգամ կ'արտաբերուի իրենց լեզուէն, միշտ կը հնչեն ⱺ, այսպէս ⱺog կ'ըսեն փոխանակ հագի, կճo կ'ըսեն գճայի տեղ, տղo կ'ըսեն տղայի տեղ, իսկ այս բարբառին սովորաբար գործածած յա բառը առանձնայատուկ բառն է Թոմարզայի և կը համապատասխանէ Մնացեալ հայախօս վայրերու ձօին։

Թոմարզա իւ սկզբան եղած է զուտ հայաբնակ և հայախօս գիւղ մը ուր յետոյ նոր ժամանակներու եկած են բնակիլ թուրքերը, և ստիպուած են հայերէն խօսիլ։

Թոմարզայի թուրքերը դժուար կը հասկնային նոյնիսկ թուրքերէնը (Նարհիմ, Մաղիկ, 1890, էջ. 42)։

Թոմարզայի բարբառը ուրեմն ունէր տիրապետող գիրք մը իր կեդրոնին մէջ, և կը խօսուէր նաև Սէօյիւլիւ, Թաբխաճ, Եէնիճէ, Կէօմէյի զուտ Հայ գիւղերուն մէջ, ամէնքն ալ Թոմարզացիներէ հիմնուած, անոր չրջակայքը, 1860–1875 թուականներուն և ամէնքն ալ իրենց մայր-գաղութին լեզուն պահած՝ Թոմարզացիներու յատուկ աւանդապահութեամբ։

Թոմարզայի բարբառին իբր նմոյշ կը ներկայացնեմ հետեւեալ նախադասութիւնը։

«Լա՛ տուղօ, խառ՛ճ կաւգաս, ևո՛ւր կարթաս: Էս զօր մերճ էրթաճ, տեհուճ մախող(1) եիած եճ ճէ, պարապար կուտեճի»:

***

Նոյնպէս կը ներկայացնեմ Գ. Յակոբ Երզանճեանէ գրի առնուած Թամարզայի բարբառով հեռաւեալ ասացուածքը, Թամարզացի կնոջ բերնէն՝ նկարագրող իրենց կեանքը և կենցաղը։ Միայն հարկ կը գտանեմ ըսելու թէ բնաւ չեմ կրնար ապահովել գիտական ուղղագրութիւնը, որուն համար տարակուսելու շատ մը պատճառներ ունիմ։

Մառդ, ել իւէ եգնին ալկէ
Գիւեղէն գիչ է, գաւար խաճէ
Մասուրեեր հայի ապեկ մագրէ
Կուռը լրցուր բազակը ճիրէ:

Գան չրմռնցաս, ապրկ ճէյէ
Սամր, սամեկապ, առայիկ, կոռձաւոր
Կաճեիկ, վրզրկ, գախաճկի կացրճ
Խոր, բղրճս, ճէյի տիւրէ:

Հառռրիճ բեւր բռդած է աճցուր
Կաբճուկ, ձնցրռուկ, առտան վերցուր
Լուձր ճիճէ, ձողր էրկրճցուր
Ղլրլրճր կրբռած է ճորբ աճցուր:

Խոճր տրրի հախկրվեցէք էկեճ
Շուրմաէճ պաղեցաւ եկեճ կերեճ
Կիւճիւկ դրգալր չիգայ ինչ էճեճճ
Էսօրէ փոխ փոխ կերեճ:

Հէյպեճ տրրի բեխրճս շաղած
Զորս պօպոշ, իրեճ ճիրով հաց
Պրտուկմճէ մաձուճ էէուրէմէզ էրեճ
Սերեկ, մազլաբ, կիւշ եռ պերեճ:

Թեճիրբ իջաւ հացր էբեցի
Գիւս, պոպոշ տեշբ շարեցի
Խաչերկաբ, էկիճ, բիճկուր, ձիակ
Խուսամաճր կալցրցր բուվլէճ ձածկեցի:

Հէլէ էձ ոչխարճէ կրբեճճ
Կաբբ մակրրբեճճ պաճրրբ ճիճեճճ
Խճոցր հարեճճ. կարագր հաճեճճ
Թաճճէ լուճկիւր, եաճճեխ, լեցճեճճ:

Հումայ ձերմաղ, շարմաղ սրռրեմ
Քարմաղ կալմաղ տեղր կախեմ
Թարխաճէճ չորցաւ չեղր հաւբեմ
Կաճոցճր հաճեմ էղուսբ ճիճեմ:

Էլլեմ պուլլեմ ածուճբ իչճեմ
Գազուկ, տակ, հաղճեմ պերեմ
Կարաս, պբռուկ, լրվամ սրռրեմ
Թուռճին տրճեմ խուբր կոցեմ:

Գրղլուր աղալու էրկաճճ չիգայ
Քեռկիճէս կուզեմ էճէ կուտայ
Թաղրճ, տրղայ, աջկին կուգան
Գիշեր մր, էվչէլէճ, կազաճ կերդան:

Խաձախ, բեխրճս հէլէ բող մրճայ
Օր մր սրէճ ածոր կուգայ
Ներրս, տալրս, բիւր բսէ կայ
Կռռամ բերեմ, պօճրեճճ էրդայ:

Սէլր տուռճէ պակր բէշէցէք
Մազր, արեղ, պոյլու, մովրամ
Սապոճ կոտռ, լորխ, ճաղ, կոր
Ղապախ ցրց, չաբալ դազրխ, պիճեցէք:

Կալաճ իչաճճ, ամեճ պաճ լրմրճցաւ
Ոզաճ կոտռ, ոսաճ, բիւսիւրէ
Մաստոց, մաճկաղ, զալրճ, տրմրխ
Ածատռ, էրկու մաս, հէսուլու, հագճէցաւ:

Ո՛ճ որաճ հաղպայ, կամ վարէ
Պրտրրէ, ըրռչէ, բեղ կիւսէ,
Էռուռճէ, մագրէ, չեճր մաղէ
Գրբռց շալկէ, տուճր կիրէ:

Էռբ, մրբեղ, մարագր մրճաւ
Կօբուճճ, վաւլրճճ, վաւլոցր լրցվաւ
Մախբր կիւսիւցր կերճէ հաւերուճ
Ածխրճ, կաճկառ, կոզտր իբերուճ:

Ամպարր լրցրճճ պրղլուր, էլիւր
Ոսպ, սիւսէռ, զաճար, ասպուր
Ձօճէ հացր առաս է, կուտեճճ
Մրսճէ, պարկեճճին կր տեսճէճճ:

---

(1) *Մախողը խմորեալ բիթու ապուր մրն է։*

Զորցած պանճարը կոզբը ինչու կարուճ
Իլանացայ, պոզի, բուրչիւկլու ուճրնիճ լեցուճ
Ամեճ պաճ էկած է, կալաճ ածուէէճ,
Մրնիճ ինչու ցանցրաճանիճ պագէճ:

Ոչխար ուճրնիճ, պուռբը տուճէճ է
Աղեղը կայ, պակասը լարճ է
Ես կը մաճեմ, մառբրս կոռձէ
Իտե Վրաճիս կը կոցէ:

Ըճձրի, Աղջիկճերուճ պետրը
Ուէս, չիբ, բօբ մը կրտաւ կառուճեճիճ

Տահ կովը կը ծառայեճիճ կը ծախեճիճ
Իճէ կուտաճիճ, պառտրը կը կոցեճիճ:

Մրնիճ Բաղբցու պէս չեճիճ
Մեր վաստակն է ինչ որ ուտեճիճ
Շալվար տղան չիբմած չարուխ
Մրնիճ լարած եճիճ, մեճիճ կարած եճիճ:

Վրզերնիս ծրռողը աճպիտաճ վերկիճ է
Քիչ չէ տարիճ էրկու ռակի է
Ինչ բնեճիճ ճէ դրամ չիգայ
Վաստրկածնրս տբտուկնուս կերբայ:

ԲԱՌԱՐԱՆ ԹՈՄԱՐՋԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌԻ(1)

Ագկին — *Ագջիկ*
Առայիկ — *կաշիէ բոկ մը արօրը լուծին կապող*
Առեզ — *սայլին վրայ երկու ձողեր*
Ասպուր — *ճերմակ հունտ մը, պահք օրերը իւղի տեղ կ'ուտեն*
Ախբէր — *եղբայր*
Բայնայ — *կնիկներու վարտիքը*
Բեխճե — *անուշեղէն մը որ էվէրէկ և Զօմախլու ալ կայ։*
Բեռջ — *փայտէ կուժ, ջուրի աման (աղաւաղում փառջ բառին)*
Գիւշճայ — *կովերու ուտելու հունտ մը*
Գրքոց — *կոզով*
Գիւտ — *դեռ չեփած թոնիրի մէջ ինկած հաց*
Եղ — *իւղ*
Եաճճեխ — *կաշիէ տիկ, մածունը մէջը կը լեցնեն*
Ջաւար — *Ադցուած գարի, կովերը կ'ուտեն*
Իճել — *ընել*
Իկիճ — *Ծայրը ծուռ երկաթ մը թոնիրէն հաց հանելու համար*
Իվէլ — *աւել*
Իվեճ — *երգ կամ պար*
Իոր — *յարդ*
Իս — *այս*
Իտուր — *աւտոր*
Ըռզակ — *արջառ, կով, եզ, էշ եւլն. կամ առացուածք*
Ըրոճե — *երկայն գաւազան մը եզները գործի մղելու*
Թեճիր — *թոնիր*
Թեճիր ծոց — *թոնիրի մօտ փռուած անկողին*
Իստէճ — *ո՞ւրտեղէն, Իստէճ կոզաս — ո՞ւրտեղէն կուգաս*
Իւճ — *ուշ*
Լա — *խնդրական բառ մը —օրինակ. մի ըներ լա, ասիկա ըրէ լա, մի երթար լա։*
Լորխ — *սայլին լուծը արեզին կապող կաշիէ հաստ բոկ մը*

---

(1) *Դալմեալ պատրաստուած պ. Յակոբ Եըլանճեանէ։ Նոյնպէս ուղղագրութիւնը կատարեցի։*

Լուցկիւր — քարէ փորուած աման, մածուն կամ թանը կը լեցնեն որ գամուի, չուրը հլլէ։
Խայէրկաթ — թոնիրին վրայ դնելու խաչաձեւ երկաթ մը, կաթսան վրան կը դնեն։
Խօճ — սեղան
Խոց — խթան
Ծեռմաղ — ալիւր մաղելու մաղ, մազէ հիւսուածք
Ծիակ — թոնիրի մէջ օդ առնելու համար երկայն ադիւս մը
Կաթնուկ — կաթ աւնեցող խոտ մը
Կաճսիկ — փայտէ օդակ
Կալմաղ — խոշոր ծակով մաղ
Կաճոցի — կովերու աղբի թիզուածը
Կարի — գարի
Կրբեած — կոտրած
Կիւբ — փայտէ պնակ
Կիւթել — մէկտեղ դիզել (կուտել)
Կոռճաւոր — արօրին ծողին վրայ փայտէ գործիք մը
Կոցել — գոցել
Կօռալ — կանչել
Կօթուճի — որայի կամ յարդի խոշորը, վառելու կը գործածեն
Կրբնել — գոնել
Հաղող — խաղող
Հախկել — Հաւաքել
Հեյիլ — նայիլ
Հէվկիւթ — հաւկիթ
Հումայ — հիմա
Զախ — կաղնիի ճիւղերը
Ձնձրուկ — փշոտ խոտ մը
Ղալրճ — պզտիկ մանգաղ
Ղլրճ — արօրը ծողին զօդող, տափակ փայտ մը
Ղորթել — չտկել
Ճաղպել — ցրուել
Ճորմակ — ճերմակ
Ճօճ — հաճար
Ճուր — չուր
Մազլաք — մածունի պտուկի բերանը կապելու լաթ
Մախըր — մոխիր
Մախոխ — թիթու չրուտ կերակուր մը Թոմարզացիներու յատուկ
Մազր — սողնակ
Մանեուճ — Հողի հետ խառնուած յարդ կովերու տակը չորցնելու կը գործածեն
Մովրագ — սայլին լուծը կապող փայտէ պզտիկ գործիք մը
Մաուր — մարդ
Միւռթիւ — կաշի, մորթ
Շարմաղ — ալիւր մաղելու ամենաբարակ մաղը
Շրուչել — չրջել, դարձնել
Շուրվայ — ապուր
Ոզան կոտոշ — իւղ լեցնելու կոտոշ, մանգաղները սրելու կը գործածեն

Ոսաց — դանակ սրելու քար, հեսան
Չարուխ — Տրեխ
Չէճ — ցորենի հատիկներու կոյտ
Չիգայ — չի կայ
Չիքմել — բոկով տրեխի ծակը գոցել
Չօռս — չորս
Չեղ — եղէգէ չինուած, գետինը կը փռեն Թարխանան վրան կը չորցնեն:
Չաճ մը — բան մը
Չաճալ — բանալ
Չարակ — բարակ
Չարկ — տաք
Չերել — բերբել
Չօճրել — պոհրել, խաշծել
Չբտրրել — խառնել, փնտռել
Չիճել — պահել
Չուռք — բուրդ
Չօպռօ — ամէնէն վերջը եփած հացը
Չարկեճճի — Բարեկենդան
Ճամր — լուծին երկու ծայրը եզան վիզը ատոնց մէջ կը դնեն
Ճերեկ — հնոցին բերանը կապելու կաշիէ ծածկոց
Ճրռբել — սրբել, մաքրել
Ճէլ — սայլ
Տահ — ծեր
Տահցած — ծերացած
Վ.զրկ — արօրին վրայ պզտիկ երկաթ մը
Վ.առլըճ — չորցած կովու աղբ —աղար—
Վ.առլոց — վառելիք լեցնելու տեղ
Ֆախանկ — արտին մէջ եզած փուչերը, անպէտ խոտ
Ֆէշել — քաշել
Ֆիշկուր — Ազրէն չինուած երկայն աղիւս մը, թոնիրը կը վառեն
Ֆարմաղ — միջին չափով մաղ
Ֆէօրէմէզ — մածուններ կաթը իրար կը խառնեն մէջը հաց բրդելով կ'ուտեն
Ֆիւր — քոյր
Ֆիւվլէ — թոնիրին օդ առնելու ծակը

2.— ԶՕՄԱԽԼՈՒԻ ԲԱՐԲԱՌ

Զօմախլու մօտաւորապէս 250 տարիներու հնութիւն հաղիւ ունեցող չէն մըն էր, որուն առաջին բնակիչները եկած են Արեւելքէն և ատոնց վրայ աւելցած են յետոյ կիլիկեցիք, այնպէս որ իրենց լեզուն իրր խառնուրդ մի քանի բարբառներու ունէր իւրայատուկ նկարագիր մը տարբեր Էվէրէկի և Թոմարզայի լեզուներէն։

Զօմախլուի բարբառը այսպէս կը ներկայացնէր անհանաչելի խառնուրդ մը որուն սկզբնական արմատը կորսուած էր։ Այլեւայլ տեղերէ եկող գաղթականները իրենց հետ բան մը բերեր և լեզուն չտկեր կամ աւերեր են։

«Նոյնիսկ երկու բաղերու լեզուին մէջ որոշ տարբերութիւն գոյութիւն ու-

ցէր, վարի բաղեցին մանաւանդ հաւատական յարաբերութեանց մէջ բուրեռէնով առաւյաստուիլը սովորութիւն բրած էր, որ երկու պատճառ ուներ, մին բաղին մէջ բնակող բուրեռու ազդեցութիւնն է, երկրորդը կրօնականը, վասն զի բողոքականք եւ Հիւլիւլիւ ազանդաւորք կը սիրէին բուրեռէնով ազօթել» (*Արխ Տ. Կ. Դալֆայեան*, (Զօմախլու, 1930, Նիւ-Եորք, էջ 19 & 58)։

«Այսպէս թէ այնպէս փուռերու մէջ խեղդուած ազազուն ցօղունի մը նման Զօմախլուի գաւառաբարբառը հասեր է մեզի, որուն պահպանման պատիւը առաւելապէս մեր հայրերուն կ'իյնայ, եւ որ, հակառակ իր խայտառակ ենթարկուելուն, իր մէջ ունի բառական բառամթերք եւ իմաստասուկ ոճ» (*Ա. Դալֆայեան*, նոյն, էջ 19)։

Այս բարբառի ձայնախօսական եւ ձայնաբանական առանձնայատկութիւններն են,

1. *Ոն բառերու սկիզբը միշտ* 0 *կը հնչուէր։ Այսպէս* Օղորմի Աստուած, *ծառին* ornp, ouկի, on, o՛rp։

Յարաբերականի մէջ նոյնպէս. o՛r տուն, orn՛ւն քով, orուճմէ՛ն գնեցիր։

2. *Ցն բառերու սկիզբը եւ ձայնով կը կարդացուէր։*

Այսպէս եէրեցոց= յարդանոց, եաստակ= յաստակ

իսկ տեղ մըն ալ կը մնայ անձայն. ինչպէս բսրկել=յաստակել, *մաքրել։*

3. *Մէջտեղ տառերը թաւ հնչումով կ'արտասանուէին.*

պոռոs = *բորոտ*
կառ = *գառ*
տեւ = *դեւ*
ձի = *ձի*
ձեն = *ձայն*
ճուր = *ջուր*

իսկ գալով քերականական զարտուղութիւններու անոնցմէ յատկանշական են հետեւեալները։

1. *Դերանուններու տրականները կը գործածուէին փոխանակ հայցականի, օրինակ.* «ինծի կը սիրե՞ս, ինձի չսիրեսա՞ս»։

2. *Խոնարհման մասնաւոր ձեւեր ունէին, ինչպէս*

Սահմանական ներկայ.— կա *սիրեմ*
կա *խօսիմ*
կա *գողնամ*
կաւ *գամ*
կար *թամ* (= *կ'երթամ*)

Անկատար.— կա *սիրէի*
կա *խօսէի*
կա *գողնէրի* (= *կը գողնայի*)
կաւ *գէրի* (= *կուգայի*)
կար*թէրի* (= *կ'երթայի*)

Ապառնի.— պըտր *սիրեմ*
պըտր *խօսիմ*
պըտր *գողնամ*
պուտու *գամ*
պիտ*երթամ*

3. *Բայերու ժխտականը կը չինուէր այսպէս.*

Հրամայականի մէջ.— մը՛ սիրէ
մը՛ խօսը
մը՛ զոզնա
մ՛ուզա
մ՛երթա

Սահմանական ներկայի մէջ.— չեմ սիրեմ
չես սիրես
չի սիրէ
չենք սիրեցէք
չէք սիրէք
չեն սիրեն

Ինչու չե՞ս խօսիր ըսելու համար կ՛ըսեն ինո՞ւ չի գաս խօսրա, ինչո՞ւ չի գարթ ըսելու համար կ՛ըսեն ինու չիգա ուզա։

4. *Ցուցական դերանուններուն այսպէս կը գործածուէին*

էս = այս
էդ = այդ
էն = այն
ինսէս = այսպէս
ինսէդ = այդպէս
ինսէն = այնպէս

Այս երեքը թերեւս աղաւաղուածներ՝ բեդ այս, բեդ այդ, բեդ այն։

5. *Ցեռադրութիւններ ունէր այսպէս*

դնացիմ, եկաւ ճէ։

6. *Հետեւեալ մակբայները ուշագրաւ են*

ինո՞ւ = ինչո՞ւ
օրի՞ = ինչո՞ւ
ինա՞ց կամ ինչա՞ց = ինչպէս
թամաճ = ինչպէս որ

Զօմախլուի բարբառին ուրիշ մասնաւոր առանձնայատկութեանց մէջ թուականն ալ ծանկանիներու արտաբերութեան մէջ նշանակելի է որ կը գործածուէին երկուի, երեի, եռասուճ, քառասուճ, իսզուճ, վաթծուճ, եէսմիս, ճերիւր։

Իսկ մամիկներուն տառնաւորները կը հաշուէին այսպէս մէկ տասը, երկու տասը, իրեի տասը *և այլն։*

Ինչպէս Թամարզայի բարբառին նաև Զօմախլուի բարբառին մէջ իրր ձայնարկութիւն կը գործածուէր լա՛, որ ինչպէս ըսի կը համապատասխանէ ուրիշ բարբառներու ծօ՛ին որ Զօմախլուի մէջ կը գործածուէր ի. գոլխէն բերուելով կինիերուն և հեգնական իմաստով։

Լա՛ին մէկ նմանակ է Քրլէ (= *ո՛վ դու*). *Մարաչցիք առնոր համապատասխան ունէին* Քրլա *և յոյներուն կալէ։*

Ըստ Արիս Գալֆտեանի Լա *միջարկութիւնը երբէք Լաճէն չէ՝ Քրլաէն կամ յունարէն կալէէն կրճատուած է։*

Զօմախլուցիք կը գործածէին նաև գոլսեցւոց պէն, օրինակ կ՛ըսէին գլա, *ի՛նչ կ՛ըսես, ինչ է պէտ։*

Իրր կռչական մարդոց համար կը գործածուէր, եո՞վ, լա (է՞յ, ո՞վ)։ էշերը կանչելու համար կը գործածուէր չօ, չօ, քչելու համար

տա՛ն, *խրոչեցնելու համար չիւոս, կեցնելու համար չիւօ: Ոչխարները կը կանչէին բբի՛ւ, այծերը՝ կիսի՛ կիսի, հորթերը՝ պրճի պրճի, կատուները՝ փսի փսի, խրոչեցնելու համար փիսր: Հորթը և այծը խրոչեցնելու համար բե՛չ բե՛չ, ոչխարը քշելու համար բր՛սս, շուները կանչելու համար օ՛ը օ՛ը, կզուեցնելու համար բր՛ս բրս, խրոչեցնելու համար օըս, կանչելու համար երթեմն իւչի՛ւ իւչիւ: Հաւերը կանչելու համար ճիւ ճիւ, խրոչեցնելու համար բի՛ը, ձագերը կանչելու համար ձի՛գ ձի՛գ, խրոչեցնելու համար՝ բիըա(1)* (Արիս Դալֆաեան, Զօմախլու. էջ 23-24)։

Զօմախլուի բարբառին մէջ յատկանշական էր նաև անուններու սղումը և սաճուցները։ Հին Զօմախլուի մէջ այդ բաները այնքան ընդհանրացեր էին, որ քահանաներէն մին, Մարկոս քհ. Մարկոսեան բանագրել ստիպուեր է այդ յորջորջումը գործածողները և թելադրեր է, որ ամէն մարդ կանչուի իր աւազանի անունով։

Անուններու այս այլափոխութիւներն էին Արթիճ (= *Յարութիւն*), Միրթիչ (= *Մկրտիչ*), Օճճիկ (= *Յովհաննէս*), Մաթոս (= *Մատթէոս*), Գիրգոր (= *Գրիգոր*), Մանամ (= *Մարիամ*), Հոմոսի (= *Հախիմխմէ*) և *այլն։ Մատնուն չատ կը գործածէին մանաւանդ վարի-թաղեցիները* (Զօմախլու, էջ 26)։

Զամախլուի բարբառէն իրր նմոյշ կը ներկայացնեմ հետեւեալը։

Եո՛վ տղոյ, մէսէր, կուժբեկր, կամրճ վիտէճ դիր իմ, սամրճ առ բովիս վազդէ, լա՛ քէչ եղիր, ինչա՞ց կա քնդաս պէ՛։

Իսկ նոյն բարբառին ոճերն և առանձնահատկութիւնները հետեւեալներէն կրնանք Արիս Դալֆաեանի աշխատասիրութեան (Զօմախլու, էջ 25-26) *մէջ կը գտնենք, և նոյնութեամբ կ՚ընդօրինակենք։*

ՈՃԵՐ ԵՒ ԱՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Առչեւէճ հայելի՝ եսեւէճ ածելի (կեղծաւոր է)։

Գէլ ու ամպի հարսնիք (պարապ աղմուկ)։

Գլորեր է պտուկը՝ գտեր է խփուկը (գիրար կ՚արժեն)։

Գովելէճ՝ կովը կը խառնէ (գովասանքով կը նուաստացնէ)։

Գուռի մէջ ձեռս եմ լուացեր (չեմ գնահատուիր)։

Գրողին հոգի չի տար (ժլատ է)։

Դանակը իր կոթը չի տաշեր (իրեններուը կը պաշտպանէ)։

Դատարկ ամբար՝ ծակ չունի (զրաբանութիւն)։

Բերնով կուտայ՝ կոթով աչքը կը հանէ (դգալ)։

Ես կը խալեմ ճամբաս՝ գրողը համբաս (կը զրպարտուիմ)։

Ըճող ես, գճող ես (արդարութիւնը կը գործէ)։

Ինչ ոսպ ուտէ (չուարեր է)։

Կատուն բացախ չի խմեր (սխալ կը գնահատէ)։

Կնոջ փեսքակի խօսք (բամբասանք)։ Փեսքակ, թերեւս փաթթնակ (լաչակ) բառէն է աղաւաղուեր։

Ջուր ծեծել (ապարդիւն աշխատանք)։

Ջուրը կը փչէր՝ կը խմէր (չափազանց ագքատ էր)։

Ցարդին տակէճ ջուր կուտայ՝ երեսը կ՚ելլէ կը խաղայ (աստանդորդի է)։

Շուճճ յիտէ՝ փայտը բաւէ (գոլ որ կը բամբասես՝ դիմացդ կը գտնես)։

---

(1) *Առ հասարակ այս կոչականները բառ առ բառ համապատասխանեն Կ. Գոլոյ և այլ բարբառներու մէջ գործածուածներուն։*

Շուճն հայեր առը կանչեր (*անոր խօսքը բանի տեղ չդնել*)։
Մօր աճուր՝ աղջկան օժիտ (*ծնողքները զգոյշ պիտի ապրին իրենց զաւակաց պատուոյն համար*)։
Արեւուն ականջները՝ լուսնին կալը (*ամպի ցոլացումները*)։
Ըլլայ ճէ աղամաճ, չըլլայ ճէ հողամաճ (*ամէն բանի կը յարմարի*)։
Ուր որ մտաղ՝ հոն ճերեփ (*ամէն գործի մէջ կը մտնէ*)։
Մեր տունը կ'ուտէ՝ ուրիշին բուճը կ'ածէ (*այն՝ որ իր կարողութիւնը իրեններուն տեղ օտարին կը տրամադրէ*)։
Մեր տունը փոս՝ ուր խեւ կայ ճէ հոս (*բոլոր անբաղձալի մարդիկ մեր տունը կը հաւաքուին*)։
Համչէճ տես՝ գոռոր տես (*միեւնոյն ոգէառն են*)։
Ճիւղ ծռող է՝ ծազ չհաճեր (*ընկերական չէ*)։
Մաղր ծակ է՝ ոսպր ճառոս (*վտանգաւոր մարդ կայ*)
Ո՛չ առոդին՝ ո՛չ գոռդին (*անպէտ է*)։
Ուզաճ բեռաճ՝ կբաճ կով (*անեղեւ է, կ'ուզէ, կ'առնէ*)։
Ճեցր ծառէճ՝ ցեցր ծառին (*կ'ուտէ, կ'ապառէ*)։
Ֆիքր ամէճ տեղ կը խօբէ (*ամէն տեղ կը միջամտէ*)։
Ֆիքր հոս չ'առնճեր (*բանէ լուր չունին*)։
Ֆոքր ելաւ (*չարչարուեցաւ, կտորի բրդուճ եղաւ*)։

ԹՐՔԵՐԻՆԷ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ

Այճ սուրբր որ մէկու մը խէր չուճի, բիւրպէճ գլուխր կործանճի (*անպէտ*)։
Անճառին մէջ փեճառին՝ կոբր ասճառէճ (*ներքին թշնամի*)։
Բառեկամդ՝ գլխուդ, բճամիդ ոսֆիդ կր ճայի (*միշտ զգոյշ*)։
Զգոյճ փորէ, ֆիչ փորէ, միճճ հասակիդ չափ (*ուրիշին ծուղակ լարողը ինքը կ'իյնայ*)։
Ճարդճոցր հորբր կր սպառէ (*մարդկներ սպառող են*)։
Վաղաթօս աճլորին՝ գլուխր էր փրցնճճ (*ուրիշին հանգիստը խռովողը ինք հանգիստ չի գտներ*)։

ԴԱՐՊԱՍԱՆՔ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏԱՆՔ

Գեճոց գեճին ասցճիս, չիճճ ուրիս (*անէծք*)։
Դեւի ճման աղջիկ է (*գովելու համար*)։
Ժամ or, խաչ or, ասմաս or (*երդումի ձեւ՝ կանանց յատուկ*)։
Կերածը բեւի է (*արհամարհական, վատուժ է*)։
Կռճակ ուճի (*կը պաշտպանուի*)։
Միքիլ փռեճցնող (*մէկու մը նատելէ չի ձանձրանար*)։
Ֆիքր վեր է (*հպարտ է*)։
Նոյնպէս կ'առնենք Ասիա Գալֆաեանի կազմած տեղական բառերու ցուցակը (Զօմախլու, էջ 20–23)։

ՏԵՂԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ ԻՐԵՆՑ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ

Ազնրկել — *հինցած հագուստին նոր երես անցնել*
Ալրկ — *կեղտաներու կեր*
Ալկել — *կեր տալ*
Աղբրփել — *լուացքի չորերը կէս մը մաքրել*
Աղտկոռուս — *մուխ գոյնով հագուստ*
Աղճճել — (*թերեւս աղեղնել*) *բուրդ գզել*

Ադոճ — *ալիւրցու հացահատիկ*

Ադուել — *օճառ քսել, շփել*

Ադքրփիլ — *հացին կիսեփ վիճակի մէջ թոնիրի կողէն փրթիլը, չուաց ձեալը։*

Ադար — *նոր*

Ադիծ — *ոչիլի հաւկիթ (ադիծի չափ, չափազանց մանր)*

Ադերկիլ — *վարանիլ, անճարակ գառնալ, ագահօրէն ուտել*

Ադուրցու — *ձմրան ուտելիք, հացահատիկ*

Ադպուր — *փչուռ թուփ մը հիւզաւոր, գլխու խոզակները դեղին ծաղիկ կը բանան, չորցնելէ վերջ աւոքի հերմակ մօրուսաւոր ադպուրը պահքի օրեր մաս առ մաս կը ձեծեն և իւղի տեղ կը գործածեն, իւղը գրգռիչ է։*

Ադիւկ — *ձեռքի ափով պատին վրայ փակցուած չորցած քակոր*

Բարկ — *տաք, թեթու, խստաբարոյ*

Բիւր (փիւր) — *տերեւ*

Բեխիճդ — *բոհրած ալիւրով կամ պղպուրի մանրուքով ուռփախառն ուտելիք։*

Բոճրել — *խառնձել, մրկել, այրել*

Բուցկալ — *ածելիք հաւին տակ՝ բոյնին մէջ գրուած ձու*

Գազ — *ոչնիի նման փչուռ բոյս մը, որուն արմատը ամրան հղելով կը հաւաքէին փիւս բուսած խէժը (քիթրէ)։ Բոյսը գարնան կը բանայ հերմակ խնկաբոյր ծաղիկ մը։ Մայիսին այդ ծաղիկներէն արտաղ ոչխարներու ակռան կը փայլի ոսկեներանգ, ինքնաբոյս է, դեղին տեւական եզան գազ միայն արջառներու կեր կ'ըլլայ, կը քաղեն, կը խառնձեն, մուրճով կը ձեծեն և մանրելով ալրկի կը վերածեն, գորշ գոյնով է բուն խէժի գագր։ Կայ նաև էօր գազ բուսածը, որ բնաւ պէտքի չի գար։*

Գիշեել — *գարնել*

Գնդել — *խմորը գունդ շինել, գլխու մազը կտրել, աւարէ մը իրեն բաժին հանել։*

Գովարանիճ — *եղերերգ, մեռելի ողբ*

Գուբ — *փայտէ շինուած սխտոր և ապուր ձեծելու աման*

Գուռ — *աւազան։ Շանգուռ, շան լակի աման*

Դիմացիկ — *թեւով կրծկալ*

Եզանեռուցիճ — *գիկզակ*

Երկանիճ — *(երկանք հնչումով) երկանաքար*

Երկիր — *(երկիր հնչումով) օտար, ուրիշ։ Երկիր-ազխարճ, ուրիշներ*

Զահանցդիլ — *չափազանցել*

Զահար — *անչուշտ, հարկաւ*

Էլլէհէմ — *կարծեմ*

Ըզդոճ — *բոյս մը որուն հատիկէն կը հանեն ձէթ*

Ըռզակ — *կեռնատմբերք, անատուն և առարկայ։ (Թերեւս էրզաճ բառէն)։*

Թալկոթիլ — *զահանդիլ, չափազանցելով ազմկել*

Թալճալ — *բսփազմա*

Թացիկ — *սուտ բաներու համար լալ կեղծող, լալկան*

Թեքկել — *կոցել*

Թերմոն — ռուփ (պղպեղախառն) տաք ջուրով ըմպելի տղեցկիններու յատուկ։
Թեւնոց — արմուկէն մինչև դաստակը ծածկող հագուստ մը
Թէզէկ — նախիրներու չորցած քակոր
Թլթլիլ — անհարթակ դառնալ
Թրնոս — յարդի դէզ
Թուեղ — թորել, մամռալ, թարմութիւնը կորսնցնել
Թրիկ — էշու քակոր
Թրխտուկ — հազիւ թէ եռացած կիսեփ ոսպէ կերակուր
Իլիկնալ — լոգնալ
Իպիպիկ — յոպոպ (որուն համար կ'ըսեն թէ բոյնը կը փոխէ տարուէ տարի, որովհետև իր բոյնը միշտ կը ծրտէ և կը հատեցնէ) անընտել բարեկամ։
Իվ — պտուտակաձև փայտ, մազի ծամերու մէջոց
Լակել — շատ պէս լափ լափ ուտել
Լրկ — Ռորբոս։ Լրկիլ, տաքնալ։ Լրկը ֆակել, տաքցնել
Լիւնկիւր — հնձանի առաջամասը թաղուած կարաս, քաղցուն ընդունարան։
Լոբ — կոշտ, ծանծաղ, լայնքին մեծցած մարդ
Լպրտկիլ — չփանալ, ձեռքի կատակ ընել
Լրկամ — երիկամունք
Խաճրփել — ուչխարի գլուխը գերծելու համար եռացեալ ջուրի մէջ խոթել, լաթի առաջին խազը։
Խաբ — եռք, փորոտիկ և գլուխ (փաչա)
Խառդիլ — լուացուած չորին չընջըլիլը և անմաքուր ձեալը
Խէչ (է գոց ձայնով) — քով (իմ խէչս, իմ քովս)
Խճոց — խնոցի, հարելու գործիք փոքր կարաասանձև
Խոզագի — առհասարակ արտերու մէջ կը բուսնի, արտը վարելէ առաջ նախ կը մաքրեն զանոնք, լծկան եզներու սիրածն է. մարդիկ ալ կ'ուտեն։
Խոճ — սեղան հաշի
Խոճջրդարձի — խոնջանի դարձք
Խուսամանճ — փայտէ ալիւրի աման փոքրիկ
Խորիզ—իւղով տապկուած ալիւր (ընդհանրապէս գաթայի մէջ կը դնեն)
Խորխալ — դժգոհիլ, քթին մէջէն խօսելով գանգատիլ
Խոցաս — կոտրած պտուկի մը յատակի մասը
Ծիակ (ձիակ)—թոնիրին ծակի բերանը կամարաձև յենարան, թրծուն հողէ շինուած, որուն վրայ փայտ կը դիզեն։
Կալխաճ — գոյլ
Կալցնել — վերցնել
Կարմրջակ (կարմրջակ)—երկանքներու երկու քարերու արանքը գրուելիք փայտեայ կամ երկաթէ մաս։
Կաճապրմա — գուշի մը ծեծուած թեփէն մաքրուած ցորեն
Կաճառա — կամուրջ։ Մազէ կաճառա, դիւրագրգիռ
Կեռալ — մարմինի եռք։ Կռնա՞կդ կը կեռայ, ծե՞ծ կ'ուզես
Կրուտի; — կնճռոտիլ
Կրոց — ծառիկ շիւղերով հիւսուած երկայն ձողով
Կլոզիկ — հաւկիթի դեղնուց, գունդ ու գլոր մարդ

Կորկոս — *հոնէ կանոըմա*
Կուզ — *սապատաւոր, կզաքիս*
Կուրբ — *թուխս*
Կուժբեկ — *փարչի կտոր (փայտէ)*
Կոփ — *սայլի տուներն եռեւի և առջեւի մասը*
Կռրճցել — *երախաներու պակչելը, յափսիթներս երթալ*
Կռոճ — *կրիայ (թերեւս կռշնելը կռոճի նմանութենէն է)*
Կռկրճիլ — *պարփակել, սեղմել*
Կռճիկ — *ուլունք, ժամաքի պատեան, կարկուտիկ*
Հաւկրռել — *հատիկ հատիկ ուտել*
Հարել — *իւղ հանելու համար թանը խնոցով շարժել*
Հարկ — *խնջոյք, հրաւէր, Հարքել, հրաւիրել*
Հարկաւոր — *աղտոտութիւն*
Հեյուկ — *հայեակ, հայեակ (նշանաքար)*
Հէյպէ (հեկիպէ) — *զոյգ աչքով պարկ՝ մազէ կամ բուրդէ*
Հէճկիւրց — *հանգոյց*
Հիճայեուկ — *նորապսակներու ձեռքը հինա դնելու հանդէս*
Հճճճալ — *մոմոտալ*
Հճճճուկ — *մոմոտալ, մոմոտուք առթող մարդ*
Հնրել — *ցորեններն մէջէն քարը զատել, մաքրել*
Հողնոց — *օրոցքի մէջ երախաներու տակը դրուելիք քուրջ (մեր մէջ երախաները տաք հողով կը բալուլեն)*
Հովարել — *մխիթարել, ցաւը ամոքել*
Հովցու — *զովացնելու համար եռացեալ ջուրի մէջ դրուելիք պաղ ջուր։*
Զուազեղ — *իւղով տապկուած կաթ և հաւկիթի խիւս*
Զեքուկ — *հոտած պանիրի մէջ գոյացած որդ*
Ղրղ — *աչխարի և այծի քակոր*
Ղորդ — *չիտակ, հշմարիտ*
Ճաղպել — *բաշխել, բաժնել*
Ճոճ — *հացաթոյս ցորենէն նիհար և երկայն, ճոճ-հաց, հոնէ չինուած հաց, ճոճ-մէր, վայրի հոն*
Ճուժգաճալ — *դժկամակիլ, դժգոհիլ*
Ճողոխիլ — *հիւղանալ, երկննալ*
Ճուռ — *սրունք*
Մազլաք — *պտուկի բերնակապ, լաթի կտոր*
Մալըզ — *ջրի խմոր, ջրով եփուած խիւս*
Մաղ — *մաղելու գործիք, Շարմաղ, աստառէ մաղ, Ձերմաղ, ձարէ մաղ (շարմաղէն մի քիչ հաստ ալիւրմաղ), Քարմաղ, քար ընտրող մաղ, Կալմաղ, խոշոր ցանցերով մաղ, կոթունք ընտրելու համար (կոթունք= յարդի խոշոր մաս)։*
Մայիս — *անասուններու լոյծ քակոր*
Մանուճ — *անասուններու քակորի չոր մանրուք*
Մարմրջիլ — *ջիղերու թմրիլը*
Մարով — *Ջրքած*
Մեծիլ (Ջեծիլ) — *մանր կայծ*
Մեսակ — *քարմանի առանցք*
Մզոզաս — *ձէթի բոյս*

Մէէ — *մոչայ*
Մէսէս — *երկայն հագուստ եզները քշելու*
Մէսիմ — *երախայ (Աբեղաստիոյ բարբառով՝ մախսում)*
Մրեղ — *փոշիացեալ յարդի մանրուք*
Ցըլլեր (հրլլեր հնչումով) — *ուլունք*
Շաֆրաց — *տապակ*
Շերկիք (շարկիք) — *հողէ աման լայնքերան և ապիկուած*
Շըլլել — *խոշոր կարով կարել։ (Արմատն է շուլալ)*
Շըլըխի (շլրնքի) — *թափթփած մարդ*
Շնքիլ — *թռչնիլ, թռումիլ*
Շողնալ — *տաքէն նեղուիլ*
Շոյ — *խիւս*
Շոյոս — *լպրծուն*
Ոդձել (ո հնչումով) — *ուրուագծել, չափը փորձել։ (Աբեղաստացիք կ'ըսեն ոդջձել, Տիվրիկցիք՝ ոդջոյց ձել)*
Ոկել (ո հնչումով) — *փարչի ծակը խցանել*
Ողմաճ (ո հնչումով) — *հացի չերտերը հաւկիթը թաթխել և իւղով տապկելով պատրաստուած ուտելիք։ (Թերեւս իւղամած)։*
Որի՞ (ո հնչումով) — *ինչո՞ւ*
Որճել (ո հնչումով)—*հոսելիով յարդը ցորեններէն զատել (Թերեւս որոնել)*
Ուռգուլիլ (ո հնչումով) — *բուլանգակել*
Ուրքիլ — *հանդիպիլ։ (Կրողին ուրքիս, այսահար ըլլաս։ Ափուչիփն ուրքիս, չիք գառնաս, կորսուիս)։*
Չեչ — *մեղրի բջիջը (առանց մեղրի)*
Չոթ (չոլփա) — *չաղլիկ մարդ, անդամալոյծ*
Պուպոճացիկ — *բաղեղաձև, հերմակ ծաղիկներով բուսեղէն մը, պտուղը կլոր և տափակ է. կ'ուտուի ալ։*
Պելլել — *պատիլ։ (Պէլլաճ, շրջիկ)*
Պրլլել — *փաթթել, պլորել (բալուլել)*
Պիլլոզ — *փոքրիկ մոզէս*
Ջճջոց (հնհոց հնչումով) — *սրբել, լաթի կտոր, աղտ մաքրող*
Ջրի (հրի հնչումով) — *լոյծ, հեղուկ*
Ռրճս — *լաւ, աղէկ*
Սալար — *գաղտուկ։ (Սալար-օձ, խորամանկ)*
Սամի (սամթի) — *լծկան եզներու վրին երկու կողմէն անցուած պահապանակ փայտ։ Սամկապ, սամիի կապ։*
Սեքեճ — *մղրկաթի և ըզղոնի ձիթեւան*
Սերել — *ոչխարներու և այծերու ականջներուն վրայ որոշող նշաններ դնել՝ ծակել, կտրել, հեղքել։ (Այլ է սերել՝ այլ է սիրել, համբուրելով մատնել)։*
Սերեկ — *խնոցի բերանկապ՝ ոչխարի փորով*
Սրճճ —*Իբարկ-երկար տերեւով մարգի նմանող ուտելի բուսեղէն մը*
Սիքիլ — *փոքրիկ դոյլ, բոյսերը ջրելու*
Սիւրահի — *սափոր*
Սխատրծեծիչ — *գուշերու ծեծիչ փայտ, շուտիկ մարդ*
Սոխրաց — *իւղի մէջ մանրուած՝ այրած սոխ*
Տուրուկ — *փայլուն, ոգորկ*
Վաուլրճլ — *վառելիք մանր մունր բաներ*

Տակ — *կարմիր բանջար*
Տարեւծել — *թեթեւ քուն քաշել, կանգնած քնանալու ատեն գլուխը տանիլ բերել։*
Տիպէի — *խահուէ ծեծելու գուշ*
Տղեցկեն — *յղի կին*
Տոլազ — *ռուփով մալէզ*
Ցանփիսուկ — *ծղրիթ, հպուռ*
Ցղել — *ցողուիլ, լաթը ջուրի մէջ թաթխել*
Փարսել — *ուժով մը ցնցել*
Փիւր (բիւր) — *տերեւ*
Փերփրսիլ — *բորբոսիլ, մգլոտիլ*
Փրքի — *բրդի, կերպասեղէն*
Քարճիկ — *հաւերուն ներքին գործարանը, որ ակռայի դեր կը կատարէ։*
Քարել — *նետել։ (Ռ.քարաց (ο հնչեւմով) խարող)*
Քարտուճի — *բոպիկ պատեղէն ոտքի տակ գոյացած կարծր ուռ*
Քթեք — *երախաներուս շուր*
Քթուել — *գլխու անիծը ըստըկել*
Քրսքրս — *հետաքրքիր (ծաղրական իմաստով)*
Քրսիրս — *փսփսուք*
Օրհարսակ — *միջօրէ, կէսօր։*

Գ.

ՆԻՍՏ ՈՒ ԿԱՑ

Ա.

ՏՈՒՆ - ՏԵՂ

Հայ գիւղական տունը, այն որ Քահնափոնի օրերէն մինչեւ այսօր այնքան յամր բարեփոխութիւններու ենթարկուած էր տեղ տեղ, իր նախնական գրոշմէն շատ մը չ'կորսնցուցած կ'երեւի։ Ամենէն կեանքով լեցուն գիւղերուն և նոյնիսկ քաղաքին տուներուն մէջ։

Թերեւս ասիկա զարմանք պատճառէ, սակայն իրողութիւն մըն է։

Ըստ Փարսադան Տէր Մովսէսեանի (այժմ Մեսրոպ եպ. Մագիստրոս) ուսումնասիրութեան (Հայ Գիւղական Տունը, Հմ. 1893) Հայ չինական բնակարաններուն աստիճանական զարգացում մը ունեցած էին, սակայն տեղ տեղ պահելով իրենց ամէնէն նախնական ձեւերը։

Նոյն երեւոյթին տկանատես կ'ըլլանք նաև կեսարիոյ չրջանին մէջ ուր տուները յաճախ կառուցուած են խիտ ու քովէ քով և իրենց շուրջը ունին պատուդի և կանանոցներուս պարտէզներ։

Իսկ համեմատաբար աւելի առաջդիմական երեւոյթ մը կը ներկա-

յացնէին այն գիւղերը որոնց տուները պարտէզներով չրջապատուած էին։ Կեսարիոյ չուրջը կային նաև այսպիսիներ, ինչպես նկարագրած է Շոլէ (Compte de Cholet, Arménie, Kurdistan et Mésopotamie, Paris, 1892, էջ 44) ըսելով. «Պարտէզներու անընդհատ շարք տասը ֆիլօմէթրէ աւելի տեղ կը գրաւէ։ Պարտէզները բարձր ճողէ պատերով եւ կաղամախիներով շրջապատուած են, որոնց մէջ խառն ի խուռն տնկուած են՝ խնձորենի, կեռասենի, ընկուզենի, բքենի եւ ճմանապէս որթատունկի վեհ բուներ։ Տուները՝ որոնք մեծ թիւով այս պարտէզներուն մէջ ցիրուցան կը զետնին, ցոյցպէս եւ այն գիւղերու տուները՝ որոնց մէջէն հեռուեռէ անցած, ամառն հաճոյական ապաստանարան մը պիտի ըլլան»։

Իսկ քաղաքին մէջ անկարելի եղած է թօթափիլ իրարու քով խառնաշփոթ գրութիւնը որ անխուսափելի մէկ պահանջն էր արտաքին յարձակումներէ պահպանուելու և այն նեղ պարսպապատ շրջանակին որուն մէջ սեղմուիլ պարտաւորուած էին։

Այս պատճառով էր որ քաղաքը իր նեղ և աղտոտ փողոցներով ժանտախտ կը բուրէր (տես էջ 672)։

Գալով բնակարաններուն Շոլէ կեսարիոյ չրջակայ գիւղերուն տուները կը նկարագրէ սապէս. «Ժխտախաբար յետին ասիացիի գէշ ըհնուած են, եւ գլխաւորաբար կը բաղկանան ճողէ երկու պատերէ՝ որոնց վրայ կը հանգչի ճողէ կամ յարդէ յարկ՝ յեցնով ճիւղերու կամ յոռի տաշուած տախտակներու վրայ։ Պատուհանի տեղ կը բռնեն բազուկի հաստութեամբ ծակեր, որ աղէկ կամ գէշ իւղոտած թուղթով փակուած կ'ըլլան։ Ասոնք Ասիոյ մէջ սուղ ապակիին տեղը կը բռնեն աւելի աժան կերպով՝ բայց նաեւ տգեղ երեւոյթով»։

Շոլէ խոհր չի գներ իր նկարագրութեան մէջ Հայ և Թուրք գիւղերու միջև այնպէս որ կարելի չէ հաղորդել թէ իր նկարագրած տուները որո՞նց կը պատկանէին։ Նոյնպէս անիկա տան ներքին բաժանումներուն մասին ոչինչ կ'ըսէ։ Կեսարիոյ գաւառին գիւղերու՝ մասնաւորապէս Թոմարզայի, Զօմախլուի և Էվէրէկ-Ձէնէեէի չրջանին պատկանող երկրագործական պզտիկ գիւղերու բնակարանները հասարակ խրճիթներ էին որոնք ոչ մէկ աւանդական ձև ու հարստարուեստական կառուցում ունէին, արդիւնք աղքատութեան։

Գ. Արիս Գալֆայեան կը հաստատէ թէ Զօմախլուի մէջ «Հօրեցական օճախներէ նոր բաժնուած եւ նոր տուն, նոր բոյն կազմող ընտանիքներու» բնակարանները հասարակ խրճիթներ էին (Զօմախլու, էջ 27)։ *Իսկ հին պապենական տուները չինուած էին չատ նախնական և անսեթեւեթ յատակագիծի մը վրայ։ Անոնք իրենց առջեւը ունէին բաւական ընդարձակ բակ մը, ամառը մակաղատեղի անասուններու և ձմեռը դարձեալ մեծ մասամբ անոնց պէտքին յատկացուած, վասնզի այդ գիւղացիք ընտանիքին անդամներուն մասին ունեցած մտահոգութեան չափ անոնց հոգով պաշարուած էին և «կամ թերեւս նիւթ ըլլայ ըսել, ընասուններ իրենց ընտանիքին անբաժան մասը կը կազմէին»* (Զօմախլու, էջ 27)։

«Բակը կ'արժէր տեսնել ամառը։ Ասոր մէկ անկիւնը *մեղուատունէն* կը խուժէին մեղուներ, բոյնէն՝ հաւերն ու հաւնիկները, ախոռէն՝ պոզոն, խրճեակէն՝ հուչոն։ Մեղուներու բզզիւնը, հաւերու կարկչիւնը, գառներու մայիւնը, հորթուկի բառաչիւնը, ձան հաֆիւնը, հուռակի զռինչը, լակոտներու եւ

երեխաներու բնակելն ու խիղդ ու ժպիտը բնութիւնը կը գեղեցկացնէին» (Զօմախլու, Նոյն)։

Իր երդիքի տակ էին ախոռ-սագուները, որոնք գեղջուկ ծխաններ էին։ Անոնք կը ծառայէին իբր հիւրանոց և հաւաքատեղի։ Սագուին ճակատը կամարաձև օճախին մշտավառ հուրին մօտիկը կը բազմէին հիւրերը բազմոցներու վրայ, որոնց դէմ և քովիկը՝ մօրուսաւոր ծերեր, հէքեաթասաց պապիկներ։ Բուն բնակարանը սագուէն ներս բոնիր-տունն էր։ Առհասարակ ամէն տուն ունէր այս յարկաբաժինը, որ չէնքին ամէն ինչն էր, թէ՛ խոհանոցը, թէ՛ ննջարանը, թէ՛ ճաշարանը, թէ՛ լուացարանը, թէ՛ աշխատանոցը (Նոյն)։ «Այդ բաժնին մէջ՝ կեդրոնը բաղուած կ'ըլլար բոնիրը, ուր բոնիրվառին՝ ամէն օր՝ բնասիրի կաթսան կը պնլտար խաչերկաթին վրայ, իսկ իրիկուան կերակուրը բոնիրի յատակը։ Բոնիրվառէն եաթր բոնիրը կը ծածկուէր մաէ կափարիչով մը, որուն ծածկոց կապերտին տակ ցուրտ օրեր կողմ կողմի կը խոկային մամիկը, բոռնիկն ու փիսիկը, նախանձր շարժելով հուշոյին» (Զօմախլու, էջ 28)։

«Բոնիր-տունէն ներս կար ամբար-տունը, պատարի մթերանոցը, ուր կարգաւ շարուած կ'ըլլային հացահատիկներու եւ այիւրի սնտուկներ եւ ընդեղեաց ամբարներ։ Ցանախ այս յարկին տակ կ'ունենայինք գեղեցկատես խցիկներ, *կեղտոր թուրչի, ռուփի, ռաչէլի*, գինիի եւ կռապալայի կարասներու տուներ» (Նոյն)։

«Ամբար-տունին մով *երդնոցը*, կենդանիներու խոտի, եւ յարդի մարագը։ Ախոռէն միջեւ մարագ բոլոր էջերը գրեթէ լուսամուտ չէր ունենար, *կեդտորը* բոլորովին մութ եւ անթափանց։ Մեր պապերու կարծիքով մարդոց եւ անասունց պատարը պէտք էր մութի մէջ պահել որովհետեւ կ'ըսէին «լուսով հասունցած ամէն ինչ խաւարի մէջ երկար կը տեւայ»։ Մարագի *երդին ծակը* հիւսուած կ'ըլլար պատով, ամբար-տունի փոքրիկ լուսամուտներր ոչխարի փորով փակուած, այնպէս որ գիւղի դատաւորն անխտրաբար եթէ ճկատի չունենայինք, կարելի է գիւղացին կոչել խաւարի բնակիչ։ Շէնքին ցայտուն լուսամուտը՝ միակ ու միակ բոնիր տան մէկ անկիւնէն բացուած երդիքն էր, լուսամուտ մը՝ բառակուսի եւ փորիկ, պատպանուած *խաչ-փայտով*։ Ան որա՛ն խա՛չ կար Հայ ճանապեի տան մէջ։ Օրոցքի կամարին վրայ *խաչ-նշան*, խմորի վրայ *խաչ-գրոչմ*, բոնիրի վրայ *խաչ-երկաթ*, երդիքի պահպանակը *խաչ-փայտ*, նուէրի գաթան *խաչ-գաթայ*, մամիկի երդումը *խաչ-օր*, երախայի բալուլը *խաչ-կապ*, նորապսակներու ճարտը, *խաչ-թագ* ... կեանք մը լման *խաչի-չարքով*, արեւելոյսը՝ *խաչով*, վերջալոյսը՝ *խաչով*...» (ԶՕՄԱԽԼՈՒ, էջ 28–29)։

Այս տուներըր՝ քարաշէն էին. տանիքներր հարթ հաւասար, հորիզոնական, ձմրան համար էջերին մէջտեղէն կ'երկցուէր հեծան մը, ընդհանրապէս գինի կամ մայրի, որ ամրացուած կ'ըլլար զօրաւոր սիւներու վրայ բառանկիւն խոյակներով։ Վտառին մնացեալ մասր ծածկուած կ'ըլլար մարդակ, եղէգ եւ ցեխով։ Ամէն տանիք կ'ունենար միակտուր *կտուրի լոգ* մը, *լոգ-փայտով* լոգելու յարմարցուած» (ԶՕՄԱԽԼՈՒ, էջ 29)։

Արթիւ Գալֆայեան այս նկարագրութեան անմիջապէս կը կցէ սա բառերը «Զօմախլուի հին տուներն էին այդպէս, իսկ նորերը կրնային մրցիլ բաղաքի էջերուն հետ, բէպէ ոչ բազմայարկ, բայց՝ երկյարկանի եւ երբեմն եռայարկ» (Նոյն, էջ 29)։

Այս տունը Հայ գիւղական տան բոլոր նկարագիրը ունէր և կեսարիոյ մէջ գիւղերուն հին տուներն ալ սոսկացմէ տարբեր վիճակ

մը չունէին և բատ տեղւոյն և պայմաններուն, պզտիկ փոփոխութիւններով, պահած էին իրենց այս սկզբնական նկարագիրը։

Նոյնիսկ քաղաքի բնակարաններր իրենց հարստարապետութեամբ գիւղական տուներու նկարագիրը ունէին, պարագայական յեղաշրջումներով և ժամանակի ընթացքին կատարուած կատարելագործութիւններով։

Ձնունք նախ իրր հետեւանք բարբարոսական չրջաններու՝ գետնափոր եղած են (տես էջ 1319) և քիչ քիչ հողէն վեր բարձրացած առհասարակ միայարկ հողէ տանիքներով ծածկուած և այնքան կից իրարու որ կարելի էր մէկէն միւսը անցնիլ տանիքներու վրայէն միշտ ապահովութեան համար կառուցուելով քարէ չորս պատերու մէջ, առանց փողոցէն լուսամուտի, բոլոր օդն և լոյսը առանալով ներքին բակէ մը հայեցքէն՝ ճամբուան կոչուած պզտիկ պատուհաններու միջոցաւ և կամ ցեղունի վրայ բացուած պաճուճներէն։

Կեանքին տուներր առ հասարակ կ'ունենային երկու բաժանումներ թերեւս հետեւանք իսլամական սելամլըգի և հարէմլըքի։ Հայեցքին վրայ բացուած դուռով մը սուճան՝ հիւրերու յատկացուած սենեակ մը՝ ուրկէ կ'անցնուէր բավխանէն՝ ձմեռուան սենեակը, և երկրորդ յարկի մը վրայ հայեցքէն սանդուխով մը էօտակը և ամառուան ննջասենեակը։

Կարգ մը նորաչէն տուներու մէջ սուճային դրան առջեւ կը գտնուէր ապահեպատ պզտիկ նախամուտ մը որ տավուլպազ կը կոչուէր։ Դռնէն ներս սենեակին ամբողջ լայնքին կար նեղ անցք մը քարայատակ և հայեցքին գետնին հաւասար մէսէրէ կոչուած, որուն մէկ կողմը կը գտնուէր նեղ պահարան մը՝ սաճտուգա՝ կօշիկները պահելու յատկացուած։ Մէսէրէին մակերեւոյթէն գաւէմէ կոչուած երկու ոտք սանդուխով մը վեր էր սենեակներու տախտակածը՝ տախտայրն, որուն բոլորտիքը գետեղուած էին բազմոցներ բացի մէսէրէին կողմէն որ պատով մը պատապարուած չըլլալով կարելիութիւն չի կար։ Տան ամէնէն կարեւոր սենեակն էր թավխանէն. հոն կը գտնուէր հին ատեն թաճարը (Քոնիր). իսկ վերջին ժամանակներրը խակէճպին։

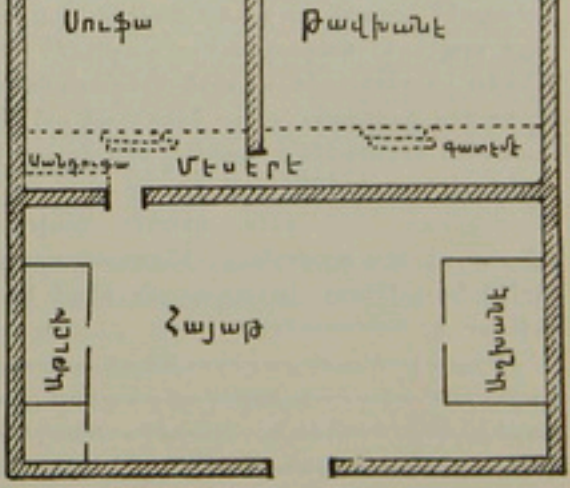

ԿԵՍԱՐԱԿԱՆ ՏԱՆ ՑԱՏԱԿԱԳԻՆԸ

Տուներու խոհանոցներրը կը կոչուէին ոճախանա։ Իսկ տան ամէնէն կարեւոր մասն էր այն խորունկ գետնափոր եէրզէմը որ մօտաւորապէս 3-4 մէթր խորութեամբ տան չէնքին ամբողջ յատակը կը տարածուէր։ Սակայն տանը չտեսնուածն էր։ Հոն կը պահուէր ձմեռուան պարէնը, որ աչնան կը մթերէին բոլոր կեանքի աղքատ կամ հարուստ։

Ինչպէս կը տեսուի այս բնակարաններէն, որոնք գործ էին առողջապահիկ պայմաններէ կը կրէին Հայ գիւղական բնակարաններու հնօրեայ կառուցուածքին հետքերը, միայն դոյզն փոփոխութեան մը ենթարկուած։ Ցլխաւոր բարեփոխութիւնը գոմին անջատումն էր տուներէն՝ և ջնջումը այն դժնդակ վիճակին ուր մարդիկ և անասուններն հարկադրուած էին ապրելու մէկ երդիքի տակ։ Սակայն պզտիկ քննութիւն մը ցոյց պիտի տայ թէ այն վաղընջական բնակակցութեան հետքը դեռ կը պահպանուէր կեսարական բնակարաններու մէջ։ Հոն մէկէրէն կը ներկայացնէր հաւանօրէն այն վայրն ուր անասուններն կապուած կ'ըլլային։ Եւ եթէ մէկ երկու ոտք բարձր էր այն մասը՝ ուր մարդիկ կը նստէին պատճառը այն էր որ անասուններն չկարծնային հոն առաջանալ։

Մօտաւորապէս 100–150 տարիներ առաջ տուներն՝ միանգամայն իրր գոմ ծառայած ըլլալը կեսարացի ծերունիներ կը յիշէին, լսած ըլլալով իրենց ծնողքներէն։

Կեսարացիք գրեթէ աւանդամոլօրէն կառչած իրենց հին և թերեւս իրենց նախնական բնակավայրերէն բերուած տուներու ճարտարապետական ձեւերուն, կ'ապրէին գրեթէ աշխարհէն մեկուսացած իրենց այդ ժամանակազանցութիւն բուրող և օդազուրկ և լուսազուրկ բնակարաններուն մէջ։

Ե. Երկաթեան (տես Բիւզանդիոն, թ. 638) կ'րսէ թէ «Կեսարացիին թաւխանէն կը յիշեցնէ բերդերն՝ ուր դասապարտեալներ պիտի մնէին ակամայ, յոյսէ, ասպղէ, արեւէ զուրկ։ Զայնէ աղմուկէ հեռու իր ապաստանարանը, ճգնարանները աճապարը, խնջոյնէ երեկոյթէ տարանջատ, թեմէ տեսարանէ անհետ, աշխարհէ հեռու, դրսի փողոցէն շատ ներսը, վարը խորն երկնցած ու եռայարկ բարձրութեամբ շինուած այդ միայարկ թաւխանէին ներսը։ Հոն գիշերուան խոր մթութիւնը պիտի չ'իջներ ներս մտնել, բայց ցուրտէն անաբեկեալ կեսարացին՝ բաղութեամբ կը հոլովէ երկայն ու ամբողջ ձմեռներ այդ ներքնախորշ անախորժ սենեակներուն մէջ, որպէս ամրապարիսպ բերդերու մէջ՝ ուր բռնաժի ձմեռն իր բուռն զօրութեամբ եկած պաշարած է գիրեցի ըուրջպտուկի։ Պատէն կախուած ճուտակոս լամբարին աղօտ լոյսը միակ ճառնն է թէ հոն կայ կեանքի գոյութիւն, եւ պզտիկներու խաղի ու տաղի իրար խառնուած ձայներ միայն արձագանգ կուտան խռկուած բարերու կուտակ այդ անկոխ անմանդակ ըեմին։ Բայց որպէսզի գաղափար մը կազմենք հնոյն կեսարիոյ ներ բնակիչներու ձմեռնային գիշերային առանձին կենցաղավարութեան մասին, պէտք է ըսել նաեւ թէ իր այս կղզիացումը, որ ձմեռուան բուքին, խաւարտնչ գրտին դէմ իր արհամարհոտ երգիծանքն է՝ հազիւ թանի մը անգամ կ'ընդմիջուի, այն ալ գիշերային այցելութիւններով միայն, որ կը տուի բարեկամներու մէջ. անա բաղաքի մը ձմեռուան կեանքը, կեանքէ փախչող բաղաքի մը կեանքը։ Իրաւունք չէ՞ տար թերեւս այսօրինակ կենցաղավարութեան կեսարիոյ պէս բաղաքի մը՝ որ ներքին բաղաքներու վաճառականութեան կեդրոնը կը համարուի, կամ էր երբեմն որ կը համարուէր»։

Թրքական բարբարոսութեան տարափը այնքան մեծ եղած էր որ Հայերը, հակառակ իրր վաճառական իրենց ունեցած ընդարձակ յարաբերութիւններուն, կարծես թէ չեն համարձակած ժամանակին պահանջներուն պատշաճեցնել իրենց բնակարանները և նախընտրած են՝ թերեւս խնայողութեան հաշիւներով ալ՝ հին ձեւով այդ տուներուն մէջ շարունակել ապրիլ, և միայն շատ վերջերն էր որ գտնուած են

անհատներ որոնք չինած են արդիական տուներ երկյարկ կամ եռայարկ (տես էջ 673), վարանումով, վանդի յայտնի է թէ կեսարացիք, ինչպէս բոլոր թրքական հոգեբանութեան խորունկ թափանցող հայերը, անցեալին մէջ, զգուշացած են պերճանքի ու հոխութեան արտաքին ցուցադրութիւններէ և իրենց բոլոր հարստութիւնը, առատութիւնը և լիութիւնը ներքին կեանքին պահած են։ Հետեւաբար այս արտաքնա-

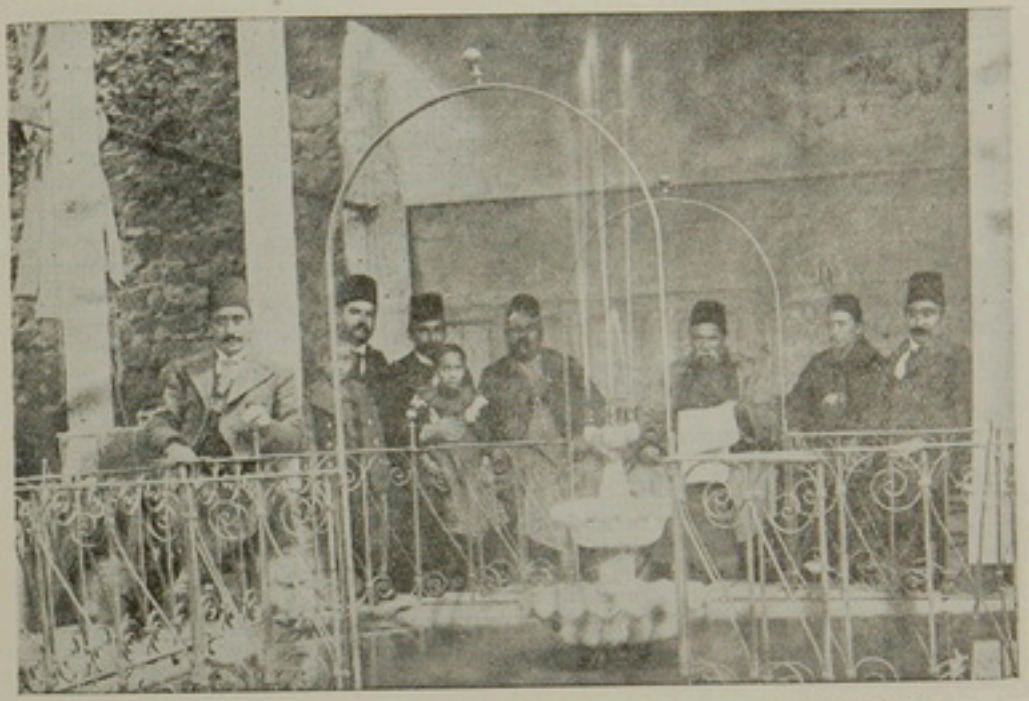

ՁԱՄՁԵՒԱՆՆԵՐՈՒ ՏԱՆ ՀԱՑԵԱՓԻՆ ԱՒԱԶԱՆԸ ԵՒ ՇԱՏՐՈՒԱՆԸ

Ձախէն աջ ճստողճերճ Սեդրաք ձամճեաճ, Հաճի Կարապետ ձամճեաճ (կախուած 1915ին), Երուանդ Ֆրէճճեաճ, Հաճի Վարդան ձամճեաճ, Ցակոբ աղա ձամճեաճ եւ Տիկին Սէճկիւլ Ցակոբ ձամճեաճ։

պէս խեղճ, աննշանակ, և տգեղ շինութիւններուն մէջ երբեմն ներքին չքեղութիւններ ունեցող չէնքեր կային, իրենց հայաթին մարմարեայ աւազանով և չատրուանով, ինչպէս նաև հարուստ կահաւորումով։

Իսկ այգիի տուները (տես էջ 674) որոնք նոյնպէս քարաչէն էին, աւելի կամ նուազ հանգստաւէտ, աւելի արձակ ու համարձակ երեւոյթ մը ունէին, և քաղաքին տուներուն՝ լոյսէ և օդէ զրկուած վիճակին հակադրութեամբ՝ կարծես թէ իրենց բնակիչներուն լոյսը և օդը առատօրէն և աննախանձաբար տալու ամէն պայմանները կը լրացնէին։

Անոնք նախ իրարու կպած չէին, հետեւաբար ամէն կողմէն բացօթեայ էին և սենեակները մէկ կամ աւելի կողմեր ունէին բոլորովին ազատ օդին հետ յարաբերութեան մէջ։

Ազգատ դասակարգի, այգիի տուները սովորաբար միայարկ էին։ Ունէին փոքր քարերով յատակուած բակ մը՝ հայեաք կոչուած և անոր քով երկու ոտք բարձրութեամբ երկրորդ յարկ մը՝ սէֆի անունով։

Սէֆիէն մէկ ոտք բարձր, չինուած է անկիւն կազմող երկու պատերով սենեակ մը, ասիկա էօրքմէն է։ Կրնայ ըլլալ որ այս երկու պա-

տեղը իրարու զուգահեռական բլլան այն տեղն էօրթմէն կ'առնէ կէլ-կէչ անուշը։ Իսկ հայեացքին ճակատէն կը մտցուի քուն չէնքը, որ ուշի քաղաքի չէնքերուն ձեւը, վասնզի գրան անմիջապէս կից կայ նեղ անցք մը (մեսէրէճ) և երկու ոտք տախտակամածով սուճան ու յետոյ թավխանէն, միայն սա տարբերութեամբ որ սենեակներուն տախտակամածը հող է փոխանակ փայտ բլլալու։ Իսկ բարեկեցիկ-

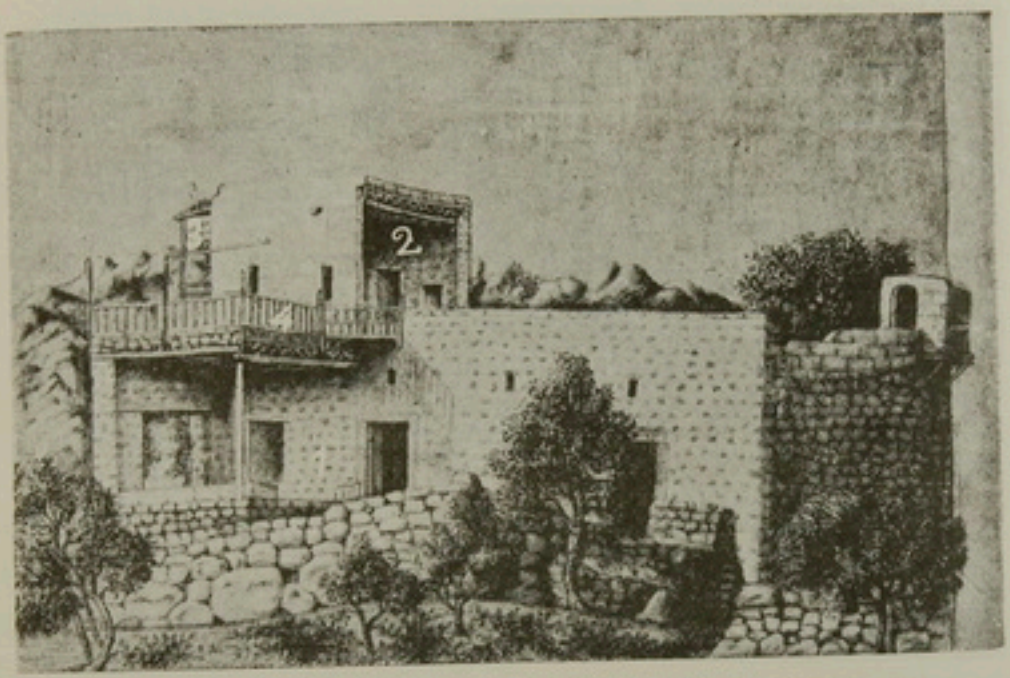

ԱՂ – ԵԱԶՐԻ ԱՑԳԻԻ ՏՈՒՆԵՐԷՆ ՄԷԿՈՒՆ ՊԱՏԿԵՐԸ
1. Էօրթմէ, 2. Մուհաճճէր, 3. Շահճիճիրիճ, 4. Կէզիճքի:

ներու ամարանոցները ընդհանրապէս երկյարկանի էին, և ունէին մէկ կամ քանի մը սենեակներ, խոհանոց մը վարի յարկին մէջ, իսկ վերի յարկը՝ իբր ննջարան գործածուող սենեակ մը, որ վարի յարկի էօրթմէին վրայ կառուցուած էր և մէկ կողմը բաց բլլալով ուղղակի ազատ օդին հետ յարաբերութեան մէջ։ Այս սենեակը կը կոչուէր մուհաճճէր և ունէր դէպի Արգէոս նայող պատշգամ մը շահճիճիրիճ կոչուած, իսկ առջեւը կամ բոլորտիքը կար բացօթեայ մաս մը որ կը կոչէին կէզիճքի կամ սալլրի։ Երբ այգի երթալին սովորաբար կը պատկէին էօրթմէն կամ մուհաճճէրը, որով գրեթէ բացօթեայ։

Այս ազատ օդին մէջ ապրումը որ կեսարիոյ քաղաքացիք կ'ունենային, այս բոլորովին առողջապահիկ կեանքը որ անոնք կը վարէին մաքուր օդին մէջ, սարերու կատարը, հեռու՝ քաղաքին ապականած մթնոլորտէն, իրենց համար կազդուրումի առիթ մը կը դարձնէր այգի երթալու ժամանակամիջոցը, և կը դարմանէր կերպով մը ինչ որ կը տուժէին քաղաքին մէջ ձմեռը։

Կեսարիոյ քաղաքացիներու կեանքին մէջ հետեւաբար այգի երթալու սովորոյթը կը կատարէր փրկարար դեր մը՝ առողջապահական տեսակէտով։

Յակայն ժամանակին հետ պահանջները փոխուած և վերջին առեներու մէջ բնակարաններու ձեւերը, մանաւանդ պարիսպէն դուրս Պահճէ-պաղը, և եազրի մէջ շինուած տուները, աստանալ սկսած էին արդիական շնորհ և կազմ, և տալ իրենց բնակիչներուն ժամանակակից կենցաղի յատուկ դիւրութիւնները, պահելով հանդերձ տեղական սովորութիւններու հետ կապ ունեցող ինչ ինչ շինուածային մասնայատկութիւններ։

Բնակարաններու արդիացման չարժումը միայն քաղաքի յատուկ երեւոյթ մը չէր։ Նոյնիսկ կարելի է ըսել թէ մօտաւոր գիւղերու մէջ ուր Հայերը նուազ ենթակայ էին դրացի Թուրքերու նախանձորդ ակնարկին, անոնք որ կրցած էին բարեկեցիկ դիրքի մը հասնիլ, շինել սկսած էին բոլորովին նոր ոճով և մեծ քաղաքներու չէնքերուն ճարտարապետութեամբ ամէն կերպով հանգուտաւէտ և գեղեցիկ տուներ։ Այսպէս կեսարիոյ մօտակայ Թալաս և Կէրմիր գիւղերուն մէջ կառուցուած էին բարեկեցիկ Հայերու կողմէ հազարաւոր ոսկիներ արժած՝ երկյարկանի և եռայարկ հոյակերտ չէնքեր որոնք կեսարիոյ տուներուն պէս պատերու ետին քաշուած չէին այլ ուղղակի փողոցի վրայ նայող պատուհաններով համարձակ չէնքեր։

Ուրիշ գիւղերու մէջ, ինչպէս Իֆքէրէ, կառուցուած էին բաւական ճաշակաւոր տուներ (էջ 779) հակառակ անոր որ գիւղը կը ներկայացնէր խառնակոյտ մը տուներու, անկանոն, նեղ և ապառաժ փողոցներով և ելեւէջներով։

Գալակէսի որ իբր ճարտարագործ Հայ գիւղ մը իր պահանջներուն պատշաճեցուցած էր իր կեանքը՝ ունէր ընդհանրապէս արբաւաչ քարերով կառուցուած երկյարկանի տուներ, վաճառի արհեստաւորները իրենց տան վարի յարկերը բրուտի կամ դանակագործութեան աշխատանոցներու վերածելու պէտք ունեցած էին։

Իսկ Ալդը-Արգեղոսեան չրջանին կեդրոնական ասանին՝ Իվէրէկ-Ֆէնէսէի մէջ գիւղական տան նախնական հարստարապետութիւնը բաւական կանուխ փոփոխութեան ենթարկուած է և արտաքինով քիչ շատ ներկայանալի տուներ կառուցուած են (տես էջ 813 և 815), վաճառի միշտ յարաբերութեան մէջ ըլլալով իրը պանդուխտ մեծ քաղաքներու հետ, և քաղաքին ճնշիչ պայմաններուն մէջ ապրիլ հարկադրուած չըլլալով, իրենց տուներուն ձեւերը կրցած են շուտ կերպարանափոխել։

Հոն արգելք մը չըլլալով ուղղակի փողոցին վրայ բացուած պատուհաններ ունենալու, հայաթին պէտքը ինքնին դադրած է։ Հետեւաբար անոնց տուները մուտքին ունին բակ մը որ գոց է վրան և գետինը հող։ Իսկ ներքին բաժանումներու տեսակէտով անոնք կը յիշեցնեն կեսարական տուները։ Գետնայարկը անոնք ունէին բակին վրայ բացուած սենեակներ, որոնք կեսարական մէսէրէի տեղ ունէին իրենց առջեւ երկրորդ բակ կամ նախամուտ որ մը կը կոչուէր տիվանխանէ։ Իսկ սենեակները կը կոչուէին օտա, սուճա և ձմրուռանճուռ։ Ձմրուռանճուռը՝ կը համապատասխանէր իսկապէս կեսարական քավխանէին, և հոն էր թոնիրը՝ հին ատեն և իսկէնպին՝ վերջին ժամանակները։

Նոյնպէս բակին վրայ կը բացուէր սենեակ մը՝ քանթրլրխ կոչուած որ կեսարական ասխանան էր, վաճառի այս սենեակին մէջ գոնը-

ւած երկրորդ թոնիրին վրայ էր որ կ'եփուէին կերակուրները և հացը։

Իսկ կեռարական եէրզէմը կը փոխարինէր գետնափոր մը որ ամբողջ տան տարածութիւնը չուներ ինչպէս կեռարիոյ մէջ՝ այլ միայն տան բակին տարածութիւնը և երկյարկ էր, վերնայարկը կեղար իսկ առընայարկը կոսեցել որ չափազանց զով տեղ մըն էր։

Էվէրէկ-Ֆէնէսէցիք օգտուած են նաև իրենց աւելի ազատ պայմաններու մէջ գտնուելէն և իրենց միայարկ տուները վերածած՝ երկյարկի։ Այս երկրորդ յարկը կը կոչէին չարսախ, ինչ որ ցոյց կուտայ թէ Էվէրէկի մէջ ալ երբեմն տուները եղած են միայարկ և յետոյ անոնց վրայ չինել սովորութիւն եղած է պատշգամներ, ինչպէս այգիի տուները և աւելի վերջը որ անոնք չորս կողմէն չրջապատուած են և յարկերու վերածուած՝ սակայն իրենց նախկին անունը պահած են միշտ։

Էվէրէկ-Ֆէնէսէցիք իրենց բնակարանները այս կերպով քիչ շատ աւելի ներկայանալի վիճակի մէջ դնելով հանդերձ չեն կրցած բոլորովին թօթափուիլ չինականի յետամնացութիւններէն։ Այսպէս անոնք մինչև վերջը կը պահէին տակաւին նախնական թոնիրը և իրենց ամէնէն ներկայանալի սենեակին՝ ձմրան տաց մէջ կը մնար ճաղը՝ քարէ չինուած պզտիկ բարձրութիւն մը ուր կը լուացուէին, գրեթէ բաց օդին, սենեակին մէջ, վասն խնայողութեան՝ բաղնիք չերթալու համար։ Աղտոտ չուրը յատուկ ճամբէ մը փողոց կ'երթար։

Ասիկա անշուշտ մէկ վերջին հետքն էր այն օրերուն ուր Հայ գիւղացիք, ինչպէս նաև Էվէրէկ-Ֆէնէսէցիք, կ'ապրէին այն նահապետական կեանքը որ կեդրոնացած էր միակ սենեակի մը մէջ որ թէ՛ խոհանոց, թէ՛ ննջարան, թէ՛ հաշարան, թէ՛ լուացարան և թէ՛ աշխատանոց էր։

Այս նախնական ու նահապետական վիճակը միայն կը շարունակէին ապրիլ ինչպէս տեսնուեցաւ աղքատ գիւղացիք որոնց տուները թէև քարաչէն՝ ընդհանրապէս անշուք և միայարկ, աւելի հիւղակներ էին քան տուներ, գետեղուած նեղ փողոցներու վրայ (տես էջ 853)։

Թէ՛ քաղաքի և թէ՛ գիւղերու ճարտարապետական այս խեղճ կառուցուածով տուներուն, առաջին ու էական կազմածը կը նկատուի քոնիրը կամ իսկէնպին, մանաւանդ ձմեռուան եղանակին երբ ամէն մարդ կը քաշուի տուներն ներս պատսպարուելու, և բնութեան խստութիւններէն խուսափելու համար։

Կեռարիոյ և չրջակայից մէջ, ինչպէս արդէն յիշեցի, տան կրակին համար երկու տեսակներ գործածութեան մէջ են. 1. Թոնիր (թաճար) և 2. իսկէնպի։

Ասիկա արդէն որոշ բարեչրջման մը և յառաջդիմութեան մը նշանները կրնայ համարուիլ, վասնզի անոնք չատոնց լքած էին աւելի նախնական ձև մը՝ օճախը որ տան մէջտեղը կ'բլլար, բաց տեղ մը, և անտանելի էր, վասնզի նոյնիսկ թեթև հովին՝ տուները ծուխով կը լեցուէր, և նատողները դժուարաւ կրնային շունչ առնել, իրենց աչքերը արցունքով կը լեցուէին և բնակիչները կ'ստիպուէին կամ երեսի վրայ երկննալ կամ բաց ցուրտ օդին ելլել և կամ գոնէ բանալ (Հայ Գիւղական Տուն, ՀԱ. 1893, էջ 221)։ Ցետոյ ծխան բանալ ստիպուած են (նոյն, էջ 314)։

Աւոր մէկ բարեչըղուածն էր թոնիրը, որ երբեմն ընդհանուր էր կեսարիոյ քաղաքին և չըլլակայ գիւղերուն մէջ։

Անիկա խորունկ ծակ մըն էր գետնին մէջ՝ ուր օդը գետնի տակ քացուած չեղ համբէ մը՝ (որուն կեսարացիք իւլէ անունը կուտային) ագուգայէ՝ գալով կրակը կ'արծարծէ։ Այս ագուգային բերանը պատին տակ կամ դրան քովը կ'ըլլար։ Երբ վառելիքը ծակին մէջ ածուխ կը դառնայ, ագուգային բերանը կը ծածկեն և ածուխն անոց վառելով ամէն կողմ ջերմութիւն կը տարածէ։

Ինչպէս որ օճախը ծխանը գտնելու առաջնորդած է, այսպէս ալ թոնիրը կրակ պահելու գործնական՝ այլ առողջութեան ձեռասկար կերպ մը գտնել տուած է։ Երբ թոնիրի մէջ փայտերն կ'ածխանան և այլ ևս մխալու վախ չի մնար՝ մէջտեղը փոքրիկ ծակով հողէ կափարիչով մը թոնիրը կը ծածկեն և աւոր վրայ անթիկունք աթոռի նման փայտէ կազմած մը կը դնեն՝ որուն չուրջը զետեղուած բազմոցներուն վրայ կը նստին ընտանիքին անդամները իրենց ոտքերը երկարելով դէպի կազմածը, և իրենց վրայ առնելով մինչև կուրծքերը հասնող մեծ ծածկոց մը՝ որուն կեդրոնը կը մնայ կազմածը։

Թոնիրը մեծ անպատեհութիւններ ունի, նախ և առաջ բաւական տաքութիւն չի տար, միայն ոտքերը և կուրծքը կը տաքնան, մինչ մարմինին մնացեալ մասերը ցուրտին ենթակայ կը մնան։ Լաւ է որ բոլորովին ծածկոցին տակը մտնեն որպէսզի հաւասարապէս տաքնան, բայց գէշն այն է, որ երբ դուրսը՝ բաց օդը ելլեն, աւելի կը մսխին (Հայ Գիւղական Տուն, էջ., 1893, էջ 314)։

Այս ամէն անպատեհութիւններով հանդերձ ասիկա կը նկատուի յառաջդիմութիւն մը, վասնզի ունի նաև առաւելութիւններ բազդատմամբ օճախին։ Նախ շատ քիչ փայտ կ'ապառէ։ Շատ ցուրտ եղած ժամանակ միայն թոնիրը օրը մէկ անգամէն աւելի կը վառեն։ Կրակը լաւ կը դիմանայ և հաւասարապէս կը ջեռուցանէ (նոյն, էջ 314)։ Զուրկ նաև անընդհատ ծուխը և հետեւաբար մինչև փայտերուն ածխանալը կարճ չըլլան մը միայն նեղացուցիչ է, ցետոյ աւելի մաքրութիւն է։

Սակայն կեսարիոյ և իվէրէկի մէջ այս ալ լքուած էր և գրեթէ մօտաւորապէս 70-80 տարիներէ ի վեր, աւելի բարեփոխեալ ձև մը կը կիրարկուէր ջեռուցման համար որ էր իսկէնպին։ Անիկա քառակուսի սեղան մըն էր տակը ու վրան գոց որուն մէջ մանղալով կրակ կը դնէին. բոլորտիքը զետեղուած էին բազմոցներ ուր կը նստէին իրենց ոտքերը դէպի սեղանը երկարած և իրենց վրայ կը քաշէին եղերքները՝ բուրդէ խոշոր կապերտին որ ամբողջ իսկէնպին կը ծածկէր, ու այսպէս կը տաքնային, յաճախ ամառային վրայ տաք պահուելու համար զետեղուած գաթայիին ու կարկանդակին անուշ հոտերը իրենց քթին, կրակը տուներն դուրս կը չինուէր և կը դրուէր ծածկոցին տակ։ Փայտ չէր գործածուեր այլ ածուխ, որով ծուխ երբեք չի կար և շատ աւելի մաքրութիւն էր քան թոնիրը։ Տան կրակը որ կը խորհրդանշանէր տան կեանքը, վառ

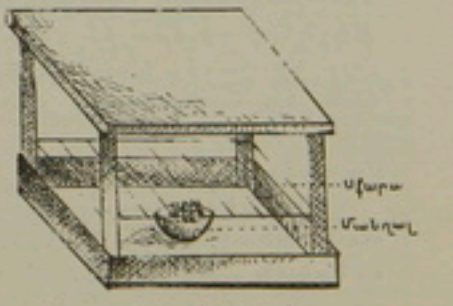

Կեսարացւոյ իսկէնպին

պահելու պարտականութիւնը կը ձանրանար ծերերու վրայ, իսկ
նոցա բացակայութեան հարսերուն վրայ։

Ի՞նչ կը գործածէին կրակը վառելու համար։ Հին ժամանակներու
մէջ երբ լուցկին տակաւին չէր եկած Կեսարիա, քաղաքին և շրջա-
կայից մէջ կրակ հանելու իրը միջոց կը գործածէին կայծքար (չագմա-
քար) որով կը վառէին քուրջի կտոր մը կամ ծծումբ որ առատօրէն
կը գտնուէր երկրին մէջ, Արգէոսի հրաբխային կողերուն վրայ։ Ու-
գամ մը որ կրակ առնէր քուրջը կամ ծծումբը, անով կը վառէին
չամի կտորներ որոնք կը գրուէին թոնիրին մէջ պատրաստուած
վայտին կամ ածուխին վրայ։

Տան ջեռուցումին համար առհասարակ գործածուած նիւթը փայ-
էր, գլխաւորաբար առջն (գի Ֆրնս. genièvre), յետոյ ածուխը, և ան-
համեստ դասակարգերու մէջ տեսակ մը փուչ որ կ'ելլէ կը կոչէին
ինչպէս նաև բրիճ որ էրբիչ կամ եսպմա կը կոչէին։ Իսկ երբ թոնիրը
հաց եփելու համար վառուած ըլլար առհասարակ կը գործածէին չոր
խոտեր։

Գալով տան լուսաւորութեան, երկար ատեն չունէին արդիական
միջոցները։ Քարիւղի գործածութիւնը համեմատաբար նոր էր։ Ան-
առաջ կը գործածէր կտաւատի իւղը (պէզիր եաղը), որ ծուխ չո-
նէր։ Այն լամբարները՝ որոնք այս իւղով կը վառէին, կը կոչէին
պէզիր չրասը, և յաճախ պղինձէ շինուած էին։ Կար նաև բուլուսպա
կոչուած մէկ ուրիշ ձեւը որ թիթեղէ խողովակ մըն էր լեցուած այդ
իւղով և ունէր պատրոյկ մը։

Այս փոքրիկ կանթեղները կամ հրացները կը գրուէին փայտէ
բարձր հրացակալներու վրայ որոնք չրաս թախտասը կամ չիրէլիք կը
կոչէին Կեսարացիք։ Աւտնք սովորաբար այլեւայլ աստիճաններ
կ'ունենային, այնպէս որ հրացները կրնային բարձր կամ ցած
դրուիլ։

Գործածուած է նաև իրը լուսաւորութեան միջոց մոմը, մոմակալ-
ներու (= cmfsաճ) վրայ դրուած։ Իսկ աղքատ դասակարգին մէջ նոյ-
նիսկ ծծումբի մէջ թաթխուած թելը։ Քարիւղի լամբարներու գործածութիւնը հա-
մեմատաբար նոր էր մանաւանդ գիւղերու մէջ, ուր գործածական էին այդ լամբարնե-
րու ամէնէն նախնական ձեւերը որոնք կը կոչուէին իսարէ և կը լուսաւորէին նաև
Կեսարացիներու խոհանոցները։ Այս կանթեղները գիշերային մթութեան մէջ աղօտ
լոյս մը հազիւ կ'արձակէին, ինչ որ բաւական կը համարուէր, թոնիրին կամ իսկէճ-
պիին չուրջը հաւաքուած ընտանիքին հա-
մար գիշերը։

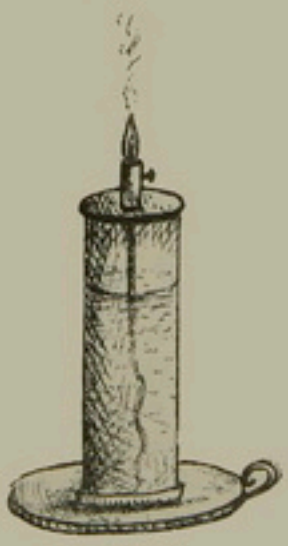

ԻՏԱՐԻ

Այս կեդրոնավայրը ուր կը տաքնային տան բնակիչները, երբեմն էր նաև իրենց աննպեան պատրաստութեան վայրը կամ արդի բառով խոհանոցը, վառնդի թոնիրին վրայ կ'եփուէր առեցիներու կերակուրը։

կեսարիոյ չրջակայից աղքատ և յետամնաց գիւղերուն մէջ այս հնօրեայ դրութիւնը պահպանուած էր մինչև վերջը։ Բայց քաղաքին և բարեկեցիկ ու քիչ շատ զարգացած գիւղերուն մէջ վերջին ժամանակները, խոհանոցը զատուած էր տունէն և շատ անգամ հայաբին վրայ բացուած առանձին դուռ մը ունէր, կամ այդ դուռը ուղղակի տան մէջէն ալ հոն կ'անցնուէր։

Աճախանան (էվէրէկեան արտասանութեամբ աճխանէ) հետեւաբար կեսարացական տան մէջ նոր մաս մըն էր։ Ան ունէր բուխերի մը (հայերէն բուխերիկ բառն է հաւանօրէն) որ պարզապէս ծխան մըն էր։ Անոր տակը կար թոնիր մը և 1-2 օճախ։ Տան տիկինը հոն կ'եփեր կերակուրը, վաղեմի դրութեամբ՝ տան թոնիրին մէջ կամ օճախին վրայ եփուած եղանակով, այլ միայն փրկելով տունը ճենճուռէն և զանազան հոտերէ, որոնք երբեմն տիրապետող էին տան մէջ։

Կեսարացիք իրենց աննդեղէններու պատրաստութեան կամ մասնաւորաբար անոնց պահպանութեան համար կը գործածէին հողէ ամաններ առհասարակ իրենց նկուղներուն մէջ գետեղուած։ Կ'ուզէ՞ք մտնել կեսարացի տան տիկնոջ մը եէրզէմէն ներս։ Իջնենք հոն խաւարէյով մը այդ սարսափ ազդող մթութիւնը մասամբ փարատելու համար։ Հազիւ թէ քանի մը սեմ իջած բորբոսի, գինիի ու զանազան բուրեիններու հոտերը կը վանեն քեզ բայց քանի յառաջանաս կարծես կը մտերմանաս ու նոյնիսկ հաճելի կը գտնես քեզ չրջապատող այդ հոտերը։ Ահա արդէն կը նշմարես խաւարէյին աղօտ լոյսին ետեւէն հսկայ կարասները, որոնք կարծես աւելի կը մեծնան մութին մէջ ու կը կրծնին պատին վրայ գծուած իրենց տակաւ մեծցող չուքերուն, կարծես զոյգ զոյգ նստած պառաւներ են անոնք որոնցմէ մին միշտ անշարժ է մինչ միւսը կը դառնայ անոր չուրջը քանի դուն կը յառաջանաս ձեռքդ լոյսով։ Ասոնք գինեպուղուէի, գիւրչիւլիւթի ու գինիի գիւսիթներն են, գիւղ մը անդին իրենց ձեռքերը մէջքին կարգապահ տղոց պէս քովէ քով շարուած են գբէմէզթի, գչալմայթի, գէօճէթէի ու զանազան անուշեղէններու գէէրիթներըը, իրենց ախորժակ գրգռող բոյրերով։ Անոնց մօտիկը պատէն կախուած ահա խաղողի գիէվէնկներն ու չարոցները՝ կեսարացւոց գասուճութը։ Գիւղ մը անդին՝ ապուխտի, երշիկի, գսբզոբթի ու գբաչայթի գչէօրմէկներըը։

Այս խորհրդաւոր ու երբեմն վախ ազդող մթութեան մէջ, նկուղին մէկ անկիւնը կը տեսնես ալիւրի ամբարը. մանուկներուն սարսափն է այն. հազիւ թէ անոր մօտեցած տղան լուռ՝ կը փաթթուի իր մօրը ծունկերուն վախնալով որ մի գուցէ գէվ սահապրն ելլէ անոր քովէն։ Հոն են նաև գկէօզկէօզն ու մարտնը լեցուն ընդեղէններով, չորցուած բանջարեղէններու տոպրակներով ու զանազան համեմներու տուփերով։ Գանի մը քայլ անդին գեայքիթը որ կեսարացի կինը կը գործածէ կարագի պատրաստութեան համար։ Հո՞ն ածուխի կոյտ մը, ապրին կանոնաւոր չարուած փայտեր ու տակաւին ինչե՛ր, ինչե՛ր։ Այս բոլորը այնքան խնամով զետեղուած են որ կեսարացի տանտիկինը երբեք չի խարխափիր իր եէրզէմէն որեւէ բան հանելու համար եթէ նոյնիսկ առանց լոյսի իջնէ հոն։ Նկուղը իր սիրական մէկ անկիւնն է տանը մէջ ու իր կոկիկութեան մէկ պատկերը։

Ելլենք վեր տեսնելու համար թէ ուրիշ ի՞նչ հողէ ամաններ ու-

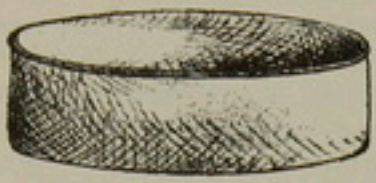

ԱՁ ԼԻՑԼԻՆԻ

ԼԻՆԿԼՐԻ

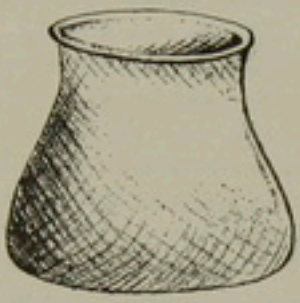

ԼԻՑԼԻՆՁԻ

ԱՇՂՐՄԱ

ԲԼԱԿԻ

ՏԼՄԻ

ԵՄՑՐԻ

ԿԻՍԿԻՄ

ԻԼ ԼԻՑԼԻՆԻ

ԸՐՁԻ

ՄԱՇԱՅԱՆ

նի կեսարացի տաճոիկինը իր տրամագրութեան տակ։ Բակին մէկ անկիւնը գետեղուած է ղրմզչնան կարմիր հողէ խոշոր կարաս մը, որ յատուկ էր ջուրի։ Ասոր շատ աւելի փոքրերը կորկորդ կը կոչէին, Ոնէր նահ հողէ ամաններ չաճախներ մածուն մակարդելու ու սաներ՝ մասնաւորաբար ընդեղէն եփելու համար։

Գիւղացիներուն կուժը կամ թէսին որ աղբիւրէն ջուր բերելու կը ծառայէր, գարձեալ հողէ էր։ Այս բոլոր հողէ ամանները կը պատրաստուէին տեղւոյն վրայ։

Ասոնցմէ զատ կեսարացիք ունէին մեծ թուով պղնձէ ամաններ զանազան գործածութեանց յատուկ։

Քաղաքը ինչպէս սեխասայի օճախներուն կամ թոնիրին, նոյնպէս նահ գիւղերը տան չէնքին մէջ գտնուած թոնիրին վրայ կը դրուէին սաճայադր կամ իւչայախլր կոչուած երկաթ եռոտանիները, որոնց վրայ կը հանգչէին կերակուր եփելու ամանները, որոնք առ հասարակ պղինձէ էին ներքնակողմը կլայեկուած անպատճառ, իսկ արտաքին կողմը կլայեկուած կ'ըլլար քաղաքներու մէջ, սակայն յետաձիգ գիւղերը ուր փայտով կ'եփուին կերակուրները, մուրով բոլորովին ծածկուած կ'ըլլար։

Կերակուրի համար գործածուած պղինձ ամաններէն գլխաւորներն էին զազանը (կաթսան) որուն մէջ կ'եփէին մատաղը։ Ասոր փոքրերը կը կոչուէին թէճճիրէ (սան)։ Խմորեղէններ փուռ դրկելու յատուկ կային սինին և պէօրէկ բավասրն. ուրիշ զանազան գործածութեանց համար լէճկէրին, բլաֆին, թօխաս սահաճը, դարեխալր սահաճ և պարզ սահաններ սեղանի համար. սը լէյէճի որուն անունէն այնպէս կը հասկըցուի թէ սահկա սեղանի այն ամանն էր որուն մէջէն սովոր էին ուտել բոլոր տնեցիք միասին։ Խամբրօզ լէյէճի՝ խմորեղէն չաղելու յատկացուած, պարզ լէյէճներ (տաշտ) գարձեալ նոյն նպատակին համար նահ լուացքի յատուկ։ Եաղ բավասր՝ տապկոցներու համար. Բէվնիւր (պարզուտ). չէօմլէ (չերեփ), Բէփչէ (ծակոտկէն չերեփ մը)։ Ասբրմա որ հին ատեն գպրոցականները կը գործածէին հետերնին կերակուր տանելու համար իսկ աւելի վերջը կը ծառայէր հորէն ջուր քաշելու կամ բաղնիք բուրճի տանելու։ Գարձեալ պղինձէ էին տէսթիները աղբիւրէն ջուր փոխադրելու յատուկ. լէյէճչէն որ բաղնիք կը տաներէն լուացուելու համար. սափլրն որ լուացքի ատեն ջուր առնելու, կամ բէմէզը խառնելու կը ծառայէր։ Ըտպրիս, որ կրնար ըլլալ նահ կաւէ, և կը գործածուէր լուացուելու ժամանակ. նոյն նպատակին համար կար նահ էլ լէյէճի։ Ասոնցմէ զատ նահ պղինձէ էին ջուրի գաւաթները, փարչերը կամ կեսարական բառով մաշաճանները։ Նոր ժամանակներու մէջ էր որ գործածուիլ սկսած էին ապակեայ գաւաթներ և յախճապակեայ պնակներ, եւրոպական չուկաներէ բերուած։

Պղնձեղէններու այս առատ գործածութիւնը, պատճառ եղած է որ պղնձագործութիւնը զարգացայ մեծապէս և հետզհետէ առաջդիմէ, Նախապէս, Թօգաթի և Կ. Պոլսոյ վարպետներու գործերը շատ յարգի կը նկատուէին, և տեղացի արհեստաւորները հին պղնձեղէնները չրջափոխելով կ'զբաղէին։ Ասոնք գրգարթմաճը կը կոչուէին։

Երբ Թօգաթի և Արզընի պղնձահանքերը գադրեցան չահագործուելէ և անգլիական պղինձը ներածուիլ սկսաւ, կեսարիա եւս ուղղակի ստացաւ և տեղւոյն վրայ արհեստը զարգացուց։

Առաջին անգամ Քէօթահիայի հանի Լուսա անուն թուրք մը և իր եւսուճի անուն աշակերտը յաջողած են շինել Թօգատի գործերուն նման չարխլը բրգով և տիւզտապան կուկուում կոչուած ամաններըը, որոնք կերպով մը մեներաշնորհ կը դարձնեն։ Սակայն նշան Մահաբեան և իր երկու եղբայրներըը, ինչպես նաև Մ. Ծովհաննէս Մարթաբեան և իր երկու եղբայրներըը, յաջողեցան այս արհեստին գաղտնիքին թափանցել և գերազանցել իսկ և գրաւել հրապարակը իրենց արտադրութիւններով։

Ցեղոյ կեսարացի արհեստաւորներըը սորվեցան նաև Մարաչցի Հայէ մը հին պղնձեղէններըը հալեցնելու և ձուլածոյ (ֆիւլիւճէ) պատրաստելու արհեստը, որով այլեւս Մարզուանի մէջ պատրաստուած նթաթաններն ալ — որոնք յարգի էին— ներածել պէտք չեղաւ և Հայոց շնորհիւ խիստ զարգացած պղնձագործութիւն մը ունեցաւ կեսարիա։

Լվէրէկի ու այլ գիւղերու մէջ եւս հետզհետէ սկսաւ գործածութիւնը պղնձէ ամաններուն սակայն միշտ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէին հողէ անօթներըը։ Լվէրէկցիք կուտային իրենց գործածածներուն մասնայատուկ կոչումներ հակառակ կեսարականներու հետ ասնոնց ունեցած մեծ նմանութեան։ Այսպէս պղինձը կաթսան էր, տապախ՝ խմորեղէն փուռ դրկելու յատուկ ամանը. խալկին՝ կոթով պղնձէ աման մը կերակուր եփելու համար, դուլախլը՝ կեսարացւոց բլաճին, ըսֆրած՝ տապակը, լէկէճէ, լէկէճ, ֆէվկիր դղալ, ըեռեփ դղալ, կոթով թաս՝ կեսարացւոց սափիլրն։ Աղրիւրէն ջուր բերելու համար ունէին կալխաճ (դոյլ) և կիւկիւմ (կուժ)։ Լուացուելու համար բպուէխներ պղնձէ և հողէ։ Կիճիճ՝ հողէ ջուրի գաւաթներ, ու նաև սեղանի պնակներ սրբոյլ հողէ, որոնք աւելի վերջերը պիտինի վերածուեցան։ Անոնք այլեւայլ գործածութեանց համար ունէին մեծ թուով կարասներ ու հողէ պատկներ, այս վերջիններըը կրնային բլլալ նաև պղնձէ՝ պախրէ պատկ։

Լվէրէկցիներու ու կեսարացիներու ամաններուն գործածութեանը մէջ կար սա տարբերութիւնը. կեսարացին իր լուացքը կ'ընէր տաշտին ու կաթսային մէջ տունը, մինչ Լվէրէկցի կիներ տաշտ չէին գործածեր այլ միայն պղինձը։ Անոնք առաւօտուն փայտի դէզ մը, կաթսան ու աղտոտ լաթերը իշու մը վրայ բեռցուցած կամ իրենց կռնակը առած կ'երթային Գըլըտա կամ Քէօշկբունար ու հոն ջուրերուն եզերքը կը վառէին իրենց կաթսային տակը։ Աղտոտ լաթերը կը փռէին ողորկ քարերու վրայ ու չօճաց ցանելով կը ծեծէին զանոնք իրենց ուժքերովը ու ապա օճառելով էփոց կը դնէին զանոնք. ու յետոյ խոտերու վրայ փռելով կը չորցնէին։ Հոն կ'աշխատէին, կ'եփէին, կ'ուռէին մինչև որ լուացքը աւարտէր ու ապա կը գառնային տուն։ Այսպէս կը կատարուէր գրեթէ լուացքը բոլոր միւս գիւղերուն մէջ։

Կեսարիոյ գաւառին Հայերը, այս արդիական դիւրութիւններէն զուրկ բնակարաններու մէջ ուր աշխատանքը ու տաժանքը գրեթէ կրկին են, կ'ապրէին չարքաշ այլ զուարթ ու չէն կեանքով մը, առանց բնաւ գանգատելու, ուրախութեամբ տանելով կեանքը՝ որ անշուշտ զերծ չէր դառնութիւններէ։

ՀԱԳՈՒՍՏ – ԿԱՊՈՒՏ

Իրենց տուներուն և գործածած տնական առարկաներուն ծանօթանալէ յետոյ անշուշտ հետաքրքրական է գիտնալ թէ կապադովկիոյ Հայ բնակչութիւնը ի՞նչ կը հագնէր կամ ի՞նչպէս կ'զգեստաւորուէր։

Կեսարիոյ և չրջակայից բնակչութիւնը զգեստաւորման առանձնայատուկ և մասնաւոր ձև մը չունէր, այլ գրեթէ անիկա առ հասարակ Անատոլուի բնակչութեան սովորական զգեստները կը կրէր։

Թերեւս այսպէս պիտի չըլլար և կեսարացիք առանձնայատուկ տարազներ պիտի ունենային, — ինչպէս կը կարծուի թէ երբեմն ունէին (տես էջ 650)— եթէ թրքական բարբարոսութիւնը ազատ ձգած ըլլար քրիստոնեան իր ուզածը հագնելու։ Ընդհակառակը Օսմ. պետութիւնը ինչպէս տեսնուեցաւ (էջ 649-652) զանազան արգելքներ դրած էր և հրամաններ արձակած՝ որպէսզի բոլոր պետութեան մէջ քրիստոնեայք այսպէս կամ այնպէս հագուին։ Սարսափահար քրիստոնեաները իրենց վախէն հլութեամբ հնազանդած են այս հրամաններուն, գոնէ իրենց արտաքին հագուստներուն մէջ, որով կեսարիոյ հայերն ալ հագնիլ սկսած են իբր արտաքին զգեստներ, ինչ որ թոյլատրուած էր, ուստի յատուկ գրոշմ ու նկարագիր ունենալէ զգրաված են իրենց արտաքին զգեստները։ Գալով իրենց ներքին զգեստներուն անոնք առհասարակ մեծ նմանութիւններ ունին Հայաստանի գաւառներու Հայ բնակչութեան հագած ներքնազգեստներու նիւթին ու ձեւին հետ։ Այսպէս, կանայք կը հագնէին կապոտէ կամ պէզգ (կտաւ) երկար ներքնաշապիկներ որոնք կ'իջնեն մինչև իրենց ծունկերը, կուրծքը մինչև մէջքը ճեղքուած՝ և կոճկուած։ Թեւերը երկար են մինչև գաստակ և հոն սեղմուած։ Շապիկին վրայէն կը հագնին ելէկ, առանց թեւի չփակ մը, պիրկ և առջեւէն կոճկուած։ Այս զգեստը մինչև մէջքը կը հասնի։ վարտիքը կ'ըլլայ երկար մինչև ոտքերը, և կապիչ

Կեսարացի մանկամարդ կինը
70 տարիներ առաջուան տարազով

ճով։ Այս ներքնազգեստներուն վրայ կիները կը հագնին իչ էբէլի կիւլմէզ անքէրի կոչուած ծոնկերէն ալ վար երկարող գծաւոր մետաքս կամ ճոխ կերպասէ զգեստ մը։ Տակէն կը հագնին անդրավարտիք մը որ շալվար կը կոչեն։

Իսկ իրը վերնազգեստ, կը գործածեն երկար վրանոցներ որոնց երբեմն մուշտակով են և կը կոչուին սիբսիճիֆ։ Հայ կիները սովորաբար կը կապեն գոգնոց մը որ փիէճիր կը կոչեն իրենք։

Ամուսնացած կիներու և աղջիկներու հագուստ կապուստին մէջ միակ տարբերութիւնը այն է որ աղջիկները կը հագնին պարզ միլքաճ մը, այսինքն կարճ զգեստ մը որ չունի սիբսիճիֆին երկարութիւնը։ Աղջիկները և մանկամարդ կիները կը կրեն բաց գոյն կերպասէ չինուած հագուստներ։ Երբ կիները 30-35 տարեկան ըլլան, արդէն իսկ չափահաս կը նկատուին և այլեւս գոց գոյն զգեստներ կը չինեն։ Ինչպէս կը տեսնուի կանացի արտաքին զգեստները կրած են Օսմ. պետութեան կողմէ հրամայուած զգեստաւորման հրահանգներուն ազդեցութիւնը և անոնք լայն և մարմնական շնորհը և գեղը անհետացնող ձեւեր։

Երկար ատեն այրերու զգեստները չունէին շատ զգալի տարբերութիւն կիներու զգեստէն։ Միակ տարբերութիւնը կիներու հագուստներուն զարդերն էին, սոմայով և մետաքսով աշխատուած։ Անոնք ալ կը հագնէին իրենց ներքնազգեստին վրայէն իչ էբէլի

ԿԵՍԱՐԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔ ՄԸ ԻՐԵՆՑ ՎԱՂԵՒՐ ՏԱՐԱԶՈՎ
(ՔԻՇԻՇԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔ)

Նստած են Հանի Մկրտիչ Քէհիւեան եւ իր կինը:
Իսկ ձախէն աջ ոտի կեցած են իրենց զաւակները, Հանի Յովհաննէս, Յովհաննէս, Հանի Յարութիւն (նոր փեսայ), Աբրահամ եւ Հանի Յարութիւնի կինը Տիկին Խօժէնի (նոր հարս):

աճքերի, կամ ճիւպպէ կամ միլքաճ կամ խրխնա։ Կերպասները որոնք կը գործածուին այս հագուստներու պատրաստութեան համար առհասարակ կը բաղկանային չուխայէ (թաղիք), կրօնէ (թաֆթան), ջաւօնէ (գաշմիր), դուքնուէ (մետաքս կերպաս)։

Հագուստները կը կարուէին ձեռքով, մեքենայի գործածութիւնը գրեթէ չի կար։ Կարին տեսակներն էին չալմա քէյէլ, ճիքիլ քէյէլ եւն.։ Կեսարացի կիները կը սիրէին գուլպայ և տանտել հիւսել և շատ զարգացուցած էին այս աշխատանքը։

Հագուիլ–ագուիլ, կամ հագուստ–կապուստի կարեւորութիւն տալ կ'ակսին վեց տարեկանէն սկսեալ։ Հարուստ և բարեկեցիկ մարդիկ իրենց հագուստ կապուստով հին ժամանակներու մէջ չուտով կը զանազանուէին վաճառի մուշտակ կը կրէին առհասարակ։ Իսկ կիները աւելի լաւ կը հագուէին, աւելի ճոխ կերպասներ (քէյլի անքէրի)։

Հագուստ կապուստի այս հնօրեայ ձեւերը կեսարացիք կարելի է ըսել թէ յամառութեամբ պահած էին երկար տարի, ձերբերը մինչև վերջը իսկ այրերը շատ ուշ է որ սկսած են եւրոպական տարազ հագնիլ, հակառակ անոր որ կեսարիա Պոլսոյ հետ միշտ սերտ յարաբերութեան մէջ եղած էր վաղուց։ Ո՛չ թէ միայն ձերբերը այլ շատ երիտասարդներ և նոյնիսկ պատանիներ մինչև այս դարուն սկիզբը, այսինքն հազիւ 30–40 տարի առաջ կը հագնէին էնթարի։ 1890–1900 թուականներուն Ս. Կարապետի Բարձրագոյն վարժարանի ուսանողութեան տարազը տակաւին եւրոպական չէր։ Եւ նոյնիսկ մինչև 1910 կեսարիոյ Ուսումնարանին մէջ կային էնթարի կրող տղաք։

Ս. Կարապետի ուսանողի մը տարազը (1895 – 1900)

Մասնաւորապէս կիները աւելի դանդաղօրէն փոխած են զգեստները եւրոպականի։ Կեսարացի հայ կիները թէև կը սիրեն նորաձեւութեան հետեւիլ ասկայն մխիթարոյն առեն ըլլալով խնայասէր իրենց զգեստները երկար առեն կը հագնին և հետեւաբար շատ չեն շիներ, ուստի նորաձեւութիւնները հոն կ'ուշանան երկար կեանք, և կը տեւեն ու կը տևկան, մանկայն առհասարակ կեսարացի երկու սեռէ հայերը, արտաքինով կոկիկ, վայելուչ և մաքուր երեւալու նախանձախնդիր են, և շատ դժուար է վրան–գլուխը թափթփած, պատառատուն և աղտոտ զգեստով հայերու պատահիլ քաղաքին մէջ։ Շրջակայ աղքատ գիւղերու մէջ իսկ արտաքին ակնառ ծանր նշան է զգեստի կանոնաւորութիւնը և մաքրութիւնը։

Ամէնէն աղքատ ու թշուառ գաւառակարգն իսկ տարւոյն տեւէ եղանակին բոլորն չրջելու առիթութիւն չունի քաղաքին մէջ։ Ը՛ր հագնին կօշիկներ որոնք բատ ձեւին և նիւթին կ՛տատանան զանազան անուններ, ինչպէս մէսր, ֆօրին, ֆալօշ, եէմէնի, երկու տեսակն ալ հաւա-

Կեսարական Հայ բնտանիք մը իր հին տարազով
ՀՈՎՀԻ ՄԿՐՏՒՉ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ (Ասուղ Իզմիի)
եւ իր զաւակը՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ (Ասուղ Միճճէրի)
իրենց կիներով եւ զաւակներով։

ՀՈՎՀԱՒ ՅԱԿՈԲ ՃԱՄՃԵԱՆ

ՏԻԿՒՆ ՄԷՆԿՈՒԻԼ ՃԱՄՃԵԱՆ

(Այր եւ կին կեսարական տարազով)

սարապէս միեւնոյն ուռնամաններըը կը գործածեն։ Այս գօշիկները կաշիէ շինուած էին և սև գոյնով, վասնզի ինչպէս տեսնուեցաւ գունաւոր մասնաւորապէս գեղին կաշիէ գօշիկներ հագնիլ արգիլուած էր քրիստոնէից (տես էջ 651–652)։

Տունէն ներս, տնական աշխատութեանց մէջ, ինչպէս տան մաքրութեան և խոհանոցի մէջ Հայ կիները կը հագնէին նաև փայտէ ցալիճներ, մասնաւորապէս երբ հայաթ կ'ելլէին։ Գլուխները նաև դուրսը կը հագնէին զանոնք, մանաւանդ ագքատ դասու տղաքը։

Ինչպէս գօշիկներու նոյնպէս գլխանոցներու համար թուրքերը արգելքներ դրած էին։

1581ին փակեզը կամ զաւուխը արգիլուած էր և հրամայուած՝ գդակ դնել (տես էջ 651)։ Նոյնպէս սամսուրներն գլխարկը արգիլուած էր քրիստոնէից (տես էջ 652), ինչպէս նաև կարմիր գդակը (նոյն), որ ինչպէս կ'երեւի յետոյ թոյլատրուած է, վասնզի վերջին ժամանակները, ասկէ 60-70 տարիներ առաջ, այրերը և կիները հաւասարապէս իրենց գլուխը կը գնէին ֆէս, միակ տարբերութեամբ որ կանանց ֆէսերը զարդարուած էին՝ ասեղնագործութիւններով կամ մարգարիտով ու ոսկիներով։

Ֆէսը կ'ունենար երկար ծոպ մը (փիւսկիւլ) որ սրմայէ կամ մետաքսէ շինուած կ'ըլլար։ Ֆէսին գործածութիւնը կ'սկսէր 2 տարեկանէն։ Հարուստ դասակարգի կիները կը գնէին հանդիսական օրեր՝ քաղցր որ ամբողջ ոսկիով և մարգարիտէ պուրում և աւելի վերջը բերուեցաւ գօշուած զարդերով երկայն ծոպով թրքական գլխարկ մըն էր։

Կեսարացի այր եւ կին մը հին տարազով

Արտաքին վայելչութեան մաս կը կազմէին նաև այրերու համար ածիլուիլը և սափրուիլը, իսկ կիներու համար իրենց գլուխը զարդարելը։ Այրերու՝ միակ պճնանքն էր ածիլուիլը որ էական էր երբ մէկը հարսնիքի կամ յարգանքի արժանի անձի մը ներկայանալու կ'երթար։ Սովորական ժամանակներու մէջ անոնք կ'ածիլուէին ուրբաթ օրը անգամ մը, շաբաթ կամ կիրակի օրերը։

Գալով մազերու, անոնք չունէին արդիական յարդարանք և շատ պարզ կը խուզուէին, գրեթէ առանց մասնաւոր ձեւի մը։

Մօրուսաւոր անձերու թիւը մեծ չէր։ Առհասարակ ծերերը մօրուք կը ձգէին, իսկ երիտասարդներու մէջ

միայն անոնք որոնք աստիճանի մը կամ մասնաւոր դիրքի մը հասած էին, այսինքն երբ բժիշկ, փաստաբան կամ ուսուցիչ էին։

Դալով կիներուն անոնց գլխու յարդարումը բաւական կ'զբաղեցնէր զիրենք։ Անոնք կը սանտրէին իրենց մազերը մէջ տեղէն եիւ (հերագիծ) մը ձգելով։ Ցետոյ բարակ բարակ կը հիւսէին ու այդ հիւսկերը իրարու քով բերելով լայնքին սակ ալքրնր կը դնէին անոնց վրայ քանի մը կարգ։ Եթէ աղջիկ մը նշանուէր կռնակէն վար կախուած ոսկիներով վերջացող այս հիւսուած մազերու չարքին մէջտեղինը վերէն վար ոսկիներով կը զարդարէին (օլուխ), որպէսզի յայտնի ըլլար թէ նշանուած է։

Շերեփը և երիտասարդները նոյն ձեւը կը սանտրուէին, սակայն երբ 40 տարեկանը անցնէին ոսկիները կը վերցնէին։

Կանացի զարդարանքին ու պճնանքին գլխաւոր մասը կը կազմէին այս զարդոսկիները, որոնց մեծ կարեւորութիւն կու տային կեսարացիք։ Ասկէ զատ կիները կը գործածէին կարգ մը ուրիշ ոսկեղէններ. այսպէս կերտաց ալքրնր, իճճէ պուրում, քէճ ալքրնր, ուրղաճ տէսէէ, սահաթ forsoճ, քէլ պուրմա տեսակ տեսակ մատանիներ և իբր օղ խոշոր ոսկիներ կը կախէին իրենց ականջներէն։

Հին ատեն մինչև 15 տարեկան մանչերն ալ իրենց մէկ ականջին ոսկի օղ մը կը դնէին։ Տարազները միօրինակ ըլլալով մանուկներու սեռը իրենց երկու կամ մէկ ականջին օղ կախուած ըլլալէն կարելի էր հասկնալ։

Հայ կանայք չէին գործածեր բնաւ անգոյր, անուշահոտութիւն, բրինձափոշի։ Իսկ թարթիչներուն ծարիր քսելու սովորութիւնը որ այնքան տարածուած էր Թուրք կիներու մէջ իրր գեղեցկացուցիչ միջոց, Հայ կանայք երբեք չէին կիրարարկեր։ Մինչ նոյնպէս թերքսական հիճճա դնելու սովորութիւնը, Հայ կանանց մէջ ընդհանրացած էր։ Կը հինայէին փեսաներու ոտքերուն ծայրերը և հարսերու ձեռքերը, իսկ տարիքոտ կիները իրենց մազերը։

Հին և աստուածաշնչական սովորութիւն եղող իւղով օծուելու վարժութիւնը նաև որոշ չափով մը մնած էր Հայ կիներու մէջ որոնք շատ չափաւոր կերպով, իրր անուշահոտութիւն կը քսուէին կէլէկ եաղր կոչուած տեսակ մը վարդի իւղը։

Իսկ յետաձնաց ընկերութիւններու յատուկ իրենց մարմինին վրայ կիտածուածներ ընելու և տաճելու սովորութիւնը կեսարացիք չունէին։ Միայն երեսաղէմ ուխտի գացողները պարտաւորիլ կերպով իրենց թեւերուն ու ձեռքերուն վրայ տաճել կու տային։

Կանացի այս համեստ պճնանքն իսկ կեսարացի հայուհին ստիպուած էր տան ներսը պահել և համարձակ տունէն դուրս չելլել։

Պարտաւորիլ էր որ կիները չալով մը ծածկուէին երբ դուրս ելլէին։

Այս չալերը կ'ըլլային զանազան տեսակ, ինչպէս պարսկական ընտիր կամ մեռաքսեայ և կամ բուրդէ աժան չալեր, որոնց տեսքը միայն ցոյց կու տար անոր տակը ծածկուողին նիւթական վիճակը։

***

Դիւղերու մէջ անչուշտ հագուստը աւելի պարզ էր և գրեթէ արտաքին և ներքին զգեստներու տարբերութիւնները գոյութիւն չունէին։ Դժբախտաբար իւրաքանչիւր գիւղի հագուստ – կապուտի

մասին մանրամասնութիւններ չունիմ, սակայն մէկը կրնայ ամբողջին վրայ գաղափար տալ։

*Արիս Գալֆայեան շատ խնամով կը նկարագրէ «Զօմախլուցիներու տարազը որ ես նոյնութեամբ մէջ կը բերեմ։ Ան կ'ըսէ թէ «Զօմախլուցին թէ՛ տաճ կապեցը եւ թէ հագուստեղէնի կերպասներ կ'ուզուտէ բրդի, որովհետեւ հիներու օրով այդ ամէնմէն ալ բրդէ էին, մահիճ, վերմակ, շալվար, ապայ, գօտի, գոգնոց, բոլորն ալ բրդի։ Այդ բրդին մաս՝ հագուստը այսպէս կը գործածուեր — երախան բրդէ եւ երբեմն կտաւէ խանձարուրէ եաֆ կը հագուէր կտաւէ շապիկ, շալէ քիկնոց, շալէ կապայ՝ որը վերջը զաւարճիէ կապայի փոխուեցաւ։ Մեր ժամանակներուն՝ զաւարճի, մարաշէ կապայ հագուիլը նորութիւն էր, այդ կապաճ ժամու շապիկի պէս երկայն էր, երկու կողմերէն միճչեւ մէջր բացուած ճեղքով։ Նորաւէրներու կապաճ առջեւէն գոյգ փէշաւոր։ Կապայի վրայէն կը կապէիճ շալէ գօտի, վերջերը չուանի հաստութեամբ կտոր մը կամ կաճիէ ուճուր։ Մանուկները գլխաբաց էին եւ բոպիկ. մեզմէ առաջ ուճոճ կը մեծցային ճաեւ անվարտիկ։ Զմեռ ատեն, մեր օրով կապայիճ վրայ կը հագուէիճ կապոյտ սալթա մը, ոսթրճիս հաստ թեաէ գուլպայ, երբեմն տրեխ, երբեմն եէմէնի, այսպէս վարժարան կ'երթայիճ։ Մենէ առաջ փոթրիկները միճչեւ ձիւճածաղիկ՝ կը խուկային մամիկներու կողքին, բոճիրի շալերուճ տակ։ Մեր հայրերու օրով չափահաս այրերու հագուստը՝ ձմրան չալէ շալվար, շալ գօտի, շալ–ապայ։ Ամառուան ախտաճանիճ իչ մը բերեւ կ'ըլլայիճ։ Կին մարդոց լուր օրերու հագուստճ էր դարձեալ շալ եւ կտաւ։ Շապիկ, շապկրնկներ, քիկնոց, գոգնոց, գօտի, բեւնոց, կապայ, կրծկալ եղաճակի համաձայն բեռնաւորուած, սրուճիճին ու գլուխնին ծածկուած։ Երիտասարդ աղջիկներ, գլուխնին կրճային բաց պահել, բայց վա՛յ այն կնոջ կամ աղջկան որուճ շապկրնկները չհասճէր ոսթր։ Մեր օրով հարս ու աղջիկ կը պրլլուէին *տօլամայով* մը, ոսթրճին սեպ նալի, եէմէնի, ձմեռն ալ չոփչին։ Հարսճերը գլուխնին կը փաթթէին լաչակ, հիթերճին բեռաճճին ծածկելու պայմանաւ, երեսը ծածկելու ուճիոյթ մէկը բաց–հարս կը սեպուէր, մեր մայրերու օրով կիներ կ'ուճէին աչերճին ալ ծածկել։ Ան՛ա այսպէս *հին–մարդը* աւելի խճամ կը տաճէր ծածկուելու քան *այր–մարդը*, չէ՞ որ եւաճ ալ Ադամէն առաջ ծածկուեցաւ...։ Կիներու *ակամ* օրուայ հագուստը, կրճաճ դիտել ուճոճց հարսճիի *ճիհազին* մէջ։ Հարսը իր սճուկին մէջ մօր տուճէճ կը տաճէր, մեր մայրերու օրով *դուքնի* կապայ, ճախուճ գոգնոցներ, կարմիր մուճակ եւ գոյնզգոյն *եազմաներ* (լաչակ)։ Հարուստ հարս մը ատոճցմէ զատ կ'ուճեճար ճաեւ ոսկի–արծաթ *ապըրճաներ*, ճակատի շարոց ոսկի–արծաթ։ Ադամաճերճ ալ այդ զարդեղեճճերը կը ճարէին *յըլլերբ* (ուլուճ) եւ *փէնէսէ–գիլիֆ...*» (ՉՕՄԱԽԼՈՒ, էջ 29–30) (1)։

Մխա գիւղերու մէջ, առաւել կամ նուազ նմանութիւններով կը հագուէին կեսարացւոն կամ այս գիւղական տարազին պէս հագուստներ։ Մասնաւորապէս Թալասցիներու տարազը (տես էջ 744 պատկեր) ամէն կերպով նմանն էր կեսարացւոյն, իսկ ինչպէս կը տեսնուի Մուշճուանուն (տես էջ 795), Թոմարզայի (տես էջ 861), Եազըր Գըրուճի և Կոմէտիի (տես էջ 869) գիւղացիներու պատկերներէն, այս գիւղերու տարազները չափազանց իրարու կը նմանէին, այնպէս որ

(1) *Զօմախլուի այր մարդոց տարազի վրայ գաղափար մը կազմելու համար տեսնել էջ 841 պատկերը։*

դիւրին է հետեւցնել թէ միւս երկրագործ ու աղքատ գիւղերու մէջ թերեւս շատ քիչ բացառութեամբ, նման հագուստներ ունէին։

Այս գիւղերուն մէջ ամէնէն բազմամարդը, և իր առանձնայատկութիւններով ու կեանքովը նշանակելին, Լվէրէկ-Ֆէնէսէն է որ մի-ջին մէկ օդակ մը կը կազմէր գիւղին և քաղաքին մէջ, գիւղական նկարագրով քաղաքի մը ամէն յատկանիշերը ունեցնալով, իր տարբազգի ալ այդ կամուրջը կը ներկայացնէ կարծես։

Լվէրէկ-Ֆէնէսէցիք դիտելի է որ տնտեսական պայմաններու հետեւանօք, հակառակ իրենց բուրդ ունեցնալուն, կը ծախէին զայն և բամպակ կ'առնէին իրենց հագուստները չինելու համար։ Իրենց գործածած կերպասները իրենք կը պատրաստէին բոլորը։

Տարիքոտ կիները կը հագնէին կոստէ չապիկ, երկայն և լայն թեւերով, վարտիքը նոյնպէս կոստէ, երկայն մինչև ոտքերը։ Վրայէն գլուխ որ կը կարէին երկու կտոր կոստի մէջ բամպակ զետեղելով։ Իրր արտաքին զգեստ կը հագնէին սև կամ կապոյտ մանաճէ չապիկ մը որ իրենց բառով վրէվնոց կը կոչէին, և կամ կապայ որ երկայն ու լայն վերէն վար հագուստ մըն էր, որուն վրայէն կը կապէին էօնլիւք. ունէին նաև մինչև իրենց մէջքը հասնող սալթա, ու մէջքերնին շալէ գօտի։ Գլուխնին կը կապէին եաշմախ և իրր գօշիկ ունէին ֆալօշ-դուշ-տուրա։ Շալի գործածութիւնը գոյութիւն չունէր Լվէրէկի մէջ. էծու կ'երթային եաշմախով, ժամ կ'երթային եաշմախով։

Այր մարդոց ներքնազգեստը նոյնն էր. բայց արտաքին հագուստները կը տարբերէին. վրայէն ունէին մազէ շալվար սև բուրդէ չինուած լայն. իսկ վերի մասին համար իլիպաէ, գործ գոյներով չինուած որ մինչև մէջքը հասնող զգեստ մըն էր. մէջքերնին շալէ գօտի, գլուխնին քէս և ոտքերնին եմէճի։

Մինչ մանկամարդ կիներու հագուստը թէ՛ իրր կերպաս և թէ՛ իրր ձև քիչ մը կը տարբերէր առաջիններէն, իրր ներքնազգեստ ունէին ճիւմայիճէ (ամերիքան) չապիկ ու վարտիք վրայէն ելէկ, երեք փէշի կապայ որուն վրայէն ճայէէլի սալթա, գործի մէջ էօնլիւք, գլուխնին եաշմախ որ երբ նոր հարս են գեղին կ'ըլլայ, ապա կարմիր և աւելի վերջը մոռ կամ սև։ Նոր հարսը չափազանց հոգածու պիտի գտնուէր քիլիմը բերանը լաւ ծածկելու։ Վայ այն հարսին որ քիլին ծայրը ցուցնէր, կ'արժանանար իր կեսրոջը մեղադրանքին ու անէծքին։ Մասնաւորաբար պէտք չէր որ շրթունքները երեւային. հաշ կերած միջոցին շատ անգամ եաշմախէն զատ գլխուն վրայ եաղմայ մը կը ձգէր ու անոր տակէն կ'ուտէր կերակուրը որպէսզի իր բերանը չտեսնուէր։

Շատ հին ժամանակներ կեսարիա եւս գոյութիւն ունէր այս վիճակը։ Այս մասին ալ կեսարացիք ունին ծիծաղաշարժ պատմուածք մը։ Կ'ըսեն թէ նոր հարս մը եաշմախին տակէն կերակուր կերած ժամանակ կլոր ոսկոր մը կլլել փորձած է, ամչնալով զայն դուրս հանել ու այդպէս խեղդուած։ Մինչև այսօր կէլիճ պօղաճ կը կոչեն այդ ոսկորը։

Ասոնք տան զգեստներն էին իսկ հարսնիքի համար ունէին աւելի հոխ կերպասներէ տարազներ. դուքնի կապայ, խաս պաճա, էեամխայ, ճաճէէս, սմաթ որ ամբողջ արծաթի թելերով էր։

Իբրև գոհարեղէն հարսերը իրենց հակոին վրայ կը կրէին կապուկ ոսկի ու վրայէն ներկղ, իսկ մազերնին բարակ բարակ հիւսելով վրաները մազի ոսկի կը դնէին։ Ունէին թեւերնին արծաթէ լայն ապրջաններ (որ պուրմա ալ կը կոչէին) ու ականջնին խոշոր ոսկիներ։ Աղքատ դասակարգը փոխանակ ոսկիի ուլունք կը դնէր իր վրայ։

Աղջիկներու տարազը նոյնն էր բայց շատ աւելի պարզ։ Միայն փոխանակ եռամախմ անոնք իրենց գլուխը ֆէս կը դնէին ու անոր եզերքը եռգոյն մը կը կապէին. հետեւաբար իրենց դէմքը բաց էր։ Արդէն 5–6 տարեկանին կ'սկսէին ֆէս դնել տղոց որ իբր զարդ ու–նէր գագաթէն կարուած քէփէլիճ մը Գառն Աստուծոյ պատկերով։

Ո՛վ երջանիկ պարզակեացութիւն գիւղերու և միամիտ պճնանք կին արմատներու։

Գ.

ՈՒՏԵԼԻՔ – ԽՄԵԼԻՔ

Կեսարիոյ գաւառին երկրագործական փոքրիկ գիւղերուն մէջ, նամանաւանդ հին օրերուն ամեր պապերը սննդառութեան մասին չափազանց ժուժկալ էին եւ սակաւապետ, միանգամայն առոյգ, զօրաւոր եւ երկարակեաց» (Զօմախլու, էջ 30)։

Անոնք իրենց թանկագին առողջութիւնը կը պարտէին հաւանօրէն այն իրողութեան որ առհասարակ խստութեամբ կը պահէին թէ չարաթապահքերը և թէ միւս պահքերը, և բազմաթիւ կամաւոր պահքեր, և առհիքի օրեր ալ մեր նախնեաց կեռածը մեծ մասամբ ցաւակաւիի կեռակուր էր, հաւկիթ, կաթ, մածուն, արդարեղ (կոգի)։ Ճոճէ կուրկոռով երբեմն ցորենէ կանեփայով թանապուրը անբաժան մասը կը կազմէր մեր նախնեաց սեղանին» (Արթս Գալֆայեան, Զօմախլու, էջ 30)։

Իրենց անունդի գլխաւոր մասը՝ կը կազմէր հացը, որ տան մէջ կը պատրաստուէր։ Մամիկը «գնաուած խմորը կը բանար մազլաթի մը վրայ բոլորականեւ եւ թոնիրի բարկ կողին փակցնելով կ'եփէր Զօմախլուի ճամաւոր թոնիր հացը։ Կողը չափաւոր բարկ պիտի ըլլար, որ հացը չանեփէր կամ գիւտ չերթար։ Նահապետական տուներէ ամէն օր բարմ հաց կ'ուենեցայինք։ Այդ առօրեայ հացէն զատ Հայ մամիկը գիտէր պատրաստել ցաւ պոպոշ (երկայն չոր հաց), ծալուկ, եւ ճամբու պահմամա, եւ տօնական օրերու կաթայ։ Նուէրի համար կ'ուենեցայինք խաչ-գաթայ առատ խորիսով, բառակուսի եւ ճախճուճ։ Գահմամաճ ու գաթաներ ցորեն ալիւրէ կը շինուէին, իսկ միւսները ճոն–ալիւրէ» (Զօմախլու, էջ 28)։

Կեսարիոյ չրջակայ շատ մը գիւղերու մէջ տարբեր չէր կեանքը։ Անոնք ալ պարզակեաց էին և գրեթէ միեւնոյն աննդառութեան եղանակը ունէին։ Միայն՝ չէր գրաւեր անոր մէջ գլխաւոր տեղը և ան հազիւ հանդիսաւոր առիթներու էր որ կուգար գիւղացիին սեղանին վրայ։

Տնտեսապէս քիչ շատ աւելի բարեկեցիկ գիւղերու մէջ, ինչպէս Իվէրէկ-Ֆէնէսէ, այս ժուժկալ աննդառութեան կու գային լծորդուիլ առանց մսեղէններու չափազանցութեան, նաև ընդեղէններ, զանազան տեսակ առուխտ, առատ մեղր —իրենց փեթակներէն առնուած— ու պտուղներ՝ իրենց պարտէզներէն քաղուած։

Նախ՝ անուններու ամէնէն նախնականէն և ամէնէն տիեզերականէն՝ հացէն սկսելով բսենք թէ ան քաղաքին և կարգ մը գիւղերու — ինչպէս Իվէրեկի և այլնի մէջ — այլեւս տան թոնիրի մէջ չէր եփուիր այլ դուրսը, առկայն պատրաստ հաց ոչ մէկ տեղ առևտրական դարձած էր։ 4-5 և երբեմն 8 օրը անգամ մը կնեաբացի կամ Իվէրեկցի տան տիրուհին կը չաղուէր ալիւրը պատրաստելու համար տան հացը որ զանազան տեսակներ ուներ։ Այսպէս փուռը եփուածները՝ կը կոչէին էմմէք, բիւէ, սիմիք, պէհսիմէք (պահուելիք չոր հաց) — ամէնքն ալ թթխմորով պատրաստուած —, և տուներ եփուածները՝ պազլամա, կլոր և հաստ, որուն աւելի բարակները կը կոչուէին ճապիթ — նոյնպէս թթխմորով պատրաստուած— և եուխան —առանց թթխմորի— որ լաւաշն էր կամ կնեաբիոյ հայախօս գիւղերէն ոմանց՝ ինչպէս Իվէրեկցւոց լէվէօը։ Կնեաբացի Հայ կինը՝ այս վերջիններուը թէ՛ ինքն չաղուելու և թէ՛ ինքն եփելու կը հարկադրուէր երբ այդի կ'ելլէր, ուր չունէր այլեւս քաղաքի փուռերը տրամադրելի և առիպուած էր տան առօրեայ հացը եփել սաճի վրայ, իր իսկ ձեռքովը։ Իսկ գիւղերու մէջ՝ հացանիւթն էր ցորենի ալիւրի տեղ հոնի ալիւրը, ուստի պատրաստուած հացը ինչպէս տեսնուեցաւ, կը կոչէին ճոճ-հաց, ա՛չ միայն Զօմախլուի այլ նաև Իվէրեկ-Ֆէնէսէի, Թոմարզայի և շրջակայ գիւղերու մէջ։ Այդ տեղերը տակաւին կը պահէին թոնիրի մէջ հացը եփելու սովորութիւնը, որուն համար էր որ Անդր-Արգեղոսեան և Կիզիսարայի շրջանին բոլոր գիւղերուն մէջ զայն կը կոչէին բոնիրի հաց և անոր մէկ ուրիշ տեսակը չոր հաց։ Հետեւաբար անուններու ամէնէն նախնականին մասին կնեաբիոյ քաղաքին և շրջակայ գիւղաքաղաքներու և գիւղերու միջև տիրող տարբերութիւնը միայն այն էր որ քաղաքացիք իրր հացահատիկ կը գործածէին ցորենը իսկ գիւղացիք գլխաւորապէս հոնը (հաճար)։

Իսկ հացին հետ ընկերացող անուններուն մէջ, տարբերութիւնը աւելի չեչտուած էր, վասնզի քաղաքացիք բոլորովին հակադրութեամբ գիւղացիներուն չափազանց շատ տեղ տուած էին մխիթն որ քսո արդի բժշկութեան այնքան ՓՅասական կը նկատուի առողջութեան, մանաւանդ երբ ան պահածոյ է կամ պատրաստուած զանազան և զարմանազան բարկ ու կծու համեմներով։ Գաղափար մը տալու համար թէ կնեաբացիք ի՛նչ կ'ուտէին, իրենց առանձնայատուկ կերակուրներուն մէկ ցուցակը կը ներկայացնեմ։

ԱՂՈՒԻՆԵՐ

Կլորճիկ Զօրպասը.— Ձեծուած սխտորով ու սոխով կը չինուի, մէջը զանազան համեմներով ու վրան քաղին անցած։ Գահքի յատուկ ապուր։

Կլորճիկ չօրպասը.— Ձեծուած միսով ու մանր ձաւարով կամ բրինձով ու սոխով կը պատրաստուի։ Իվէրեկցիք այս ապուրը կը կոչէին ղըյըր ապուր կամ հարսնիքի էօճէէր։

Թարխանա.— Կորկոտը լաւ մը եփելէ վերջ մածունի խառնելով կը չաղուեն ու քանի մը հատ սխտոր աւելցնելով մէջը կը պահեն քասեբրու կամ էէրկիքներու մէջ, մինչև որ թթուի ու ապա կ'եփեն ջուրով ու վրան կ'աւելցնեն այրած իւղ և անանուխ։ Ձմեռ երեկոներ կնեաբացիին և Իվէրեկցիին նախասիրած ապո րն էր ասիկա։

Ծօղուրելու չորպա.— *բրինձով, մածունով, հաւկիթով ու անանուխով պատրաստուած։*

Ճիլէր չորպասը.— *Էվէրէկցիներու բոխապուրն է որ թոքով, ձուաբրով ու համեմներով կը պատրաստեն։*

Բրրրրր.— *մանր ձուաբրով ու սոխրածով պատրաստուած։*

Մալէզ.— *բրինձը՝ վրան ալիւրով ջուր աւելցնելով լաւ մը կ'եփեն ու յետոյ մէջը հաւկիթ կը կոտրեն ու սոխրած կ'անցնեն։ Էվէրէկցիք զայն կը կոչէին անձիրի (անձրեւի) մալէզ և անոր համար ունէին յատուկ աւանդութիւն մը։ Անոնք կը պատմէին թէ երաշտութեան մը առեն Էվէրէկցի կնկտիճ, եաղմուր-Տէտէ լեռն ելլելով աղօթած են Աստուծոյ որ անձրեւ ղրկէ և երբ իրենց խնդրանքը ընդունուած է հետերնին ալիւր, արդարեղ առնելով ժամին բակը գացած են ու հոն եփած՝ կերակուր մը՝ որ այս անունով կոչած են։*

Գուզգուճ չորպասը.— *ձուաբրին վրայ ալիւր ցանելով ու հաւկիթ անցընելով կը չիեն տաշտի մը մէջ մինչև որ կլորիկ գնդիկներ գոյանան ու աւտով ապուր կը պատրաստեն։*

Իսկ Էվէրէկի համար տեղական բնոյթ ունէր բանմապուրը, եփուած կորկոտ թանի հետ խառնուած, որ իբր զովացուցիչ կ'ուտէին։

ՄՍԵՂԷՆՆԵՐ

Բէյլի գրգարթմասը.— *կողին խորոված, տակը առհասարակ որեւէ բանջարեղէնով։*

Քիւրէկ էպապը.— *կովին թիկունքը որ յաճախ չէմէնի մէջ թաթխելով կը կարմրցնեն կրակի վրայ։*

Ջամանցը ճիլէր էպապը.— *որ չէմէնի մէջ թաթխուած ըլլալով էպապին է։*

Չէմէնցի դանդախ.— *չէմէնով ու ջուրով եփուած՝ կարմրած միս։*

Քէնարը բիազը.

Իրիճկիկ իչի.— *յօշած միս շաղուխուած ծեծուած սխտորով ու շատ զօրաւոր համեմներով, սև ու կարմիր պղպեղ, քեմոն։ Այս խառնուրդը իւղի մէջ կը կարմրցնեն ու վրան թացան կ'անցնեն։ Ասիկա եւս կնեարացիներուս նախասիրած կերակուրներէն մէկն է։ Էվէրէկցիք կը կոչեն զայն եռիկի մէջ։*

Գաբրն պուռու.— *յօշած միս, հաւկիթով ու համեմներով շաղուխուած ու իւղի մէջ տապկուած։*

Գարբն soլմասը.— *ձուաբրով կամ բրինձով լեցուած ոչխարի կամ կովու առամքա, որուն Էվէրէկցիք կու տային յատկանշական անուն մը՝ մաճուռմ։*

Եւ ուրիշ շատ տեսակներ որ առհասարակ ամէն տեղ կը պատրաստուին։

Իսկ Էվէրէկ թաղամասի մսեղէններով առնդասութիւնը չափաւոր էր, ունէին մի քանի առանձնայատուկ մսեղէն կերակուրներ որոնք էին.

Թասման, *որ անուանի էր։ Ան միւռեր եփուած խորոված մըն էր, որ կը պատրաստուէր մասնաւոր փռապանի մը կողմէ։*

Քրբմպուրեր, *իր անունով յատկանշական այս կերակուրը, կը բաղկանար որթատունկի մանրուած տերեւէ և անոր մէջ դրուած ափ մը ձուաբէ, յօշած միսէ կամ երշիկ և ապուխտ, որոնք կը համեմէին և թոնիրի մէջ կ'եփուէին։*

Տերեւէ soլման, *միսով որ իրենց ամէնէն յարգի կերակուրն էր և հարսանիքներու առթիւ կը պատրաստէին սովորաբար։*

ԲԱՆՋԱՐԵՂԻՆՆԵՐ

Ղանձը եարխ, ամբուկով կերակուրի տեսակ մը, որուն մէջ առատ տեղ ունի նաև յօղուած միսը։

Բանճարը եէմէի, կամ էվէրէկցուց տակի պասքրն՝ որ պարզապէս միսով եփուած հակնդեղ է։

Նշանակելի է որ կեսարացիք աւելի ծանր, թացաններով ու համեմներով առատ կերակուրներու հաշակ ունեցող, կը սիրէին բանջարեղէնները աւելի իւղով տապկուած ուտել և քիչ անգամ միսով եփել առանց չատ յատկանշական կերակուրներ ունենալու անոնց մէջ, մինչ էվէրէկցիք կը նախընտրէին առհասարակ բանջարեղէնները, ինչպէս բազուկը, հակնդեղը և այլն, եփել չորցուած միսին հետ և պասքր կը կոչէին զանոնք (ինչպէս պազուկի պասքր, տակի պասքր և այլն)։

ԽՄՈՐԵՂԻՆՆԵՐ

Կեսարացի տանտիկինը կը փայլէր մանաւանդ իր խմորեղէններով — որոնք ինքն կը սիրէ կոչել խամըր իճի մինչ էվէրէկցի տանտիկինը խմոր պաց— որոնց առանձին թուումը բաւական է գաղափար մը տալու համար այն հոխոռթեան և ձեռքի հարստարութեան որ իր խամուր դախդասրին գլուխը անցած կեսարացի աշխատասէր կինը իր ձեռքե-

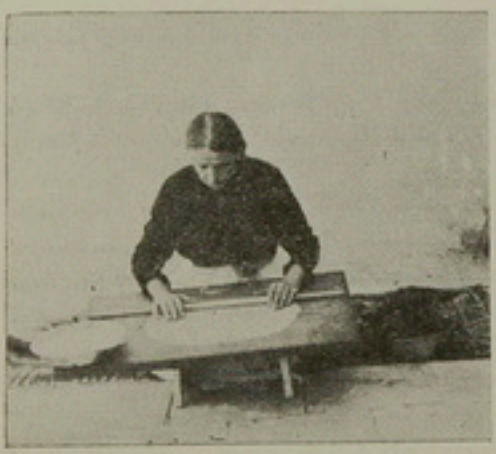

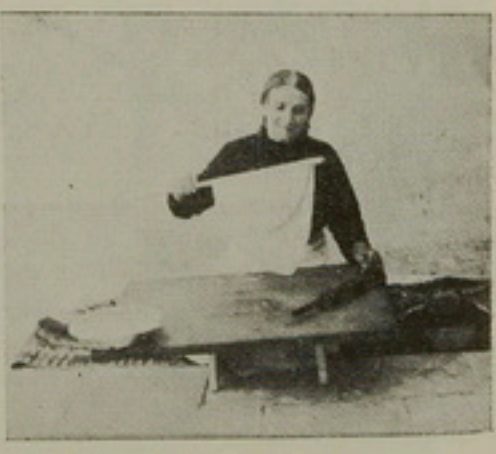

Կեսարացի Հայ կինը խմոր բանալու ատիաեանցի վրայ

րուն մէջ արագ արագ շարժող մէրտենէով կամ օխլագրով կը բանայ պարագային համաձայն հասա կամ բարակ խմորը, պատրաստելու համար իրը ռճուռ խմորեղէններ՝ Բախլաւա, Սարըղը պուրմա, Ղաթըն կէօպէյի, որ էվէրէկցիք կը կոչէին տէհիրմէ, Ղամբը պէօրէյի, Ջարճ էեմէեսի, Պիր այրըճա պիր իւսթիւճէ բաքլը պէօրէմ, էվէրէկցիներու երկու խաթլու պէօրէմը, Պօճճա պէօրէյի, որ միեւնոյն ժամանակ կրնայ միսով ու պանիրով եւս ըլլալ։ Էլ պէօրէյի, նմանապէս կրնայ ըլլալ միսով ու պանիրով։

Առանցմէ դուրս կեսարացի տանտիկինը կը պատրաստէր նաև ուրիշ անուշեղէններ՝ նէվզիճէ, դաբդա պիհիսի, լոխմա, դոյդաճա, հէլվա, սրխմա հէլվա, ճիւէ հէլվասը, ասիէ, խաւիզ, տօլազ։ Այս վերջին խառմրը

այսինքն, լօխման, ճէլվայի զանազան տեսակները, ինչպէս soլազը որ Էվէրէկցիք կը կոչէին nուrուպօf soլազ, աւելի զարգացած էին Էվէրէկի մէջ քան կեսարացւոց տրուած նուրբ թերթերով խմորեղէնները, որոնք կրնային ըլլալ նաև ազի ինչպէս պէյճիրլի պէօրէք, ղրյմայը պէօրէք, սու պէօրէյի, խամբուրգ, դաթմէր, եաղլամա, ֆէթէ, այմա ֆէթէ (նոր փեսաներու յատուկ), խալխա, կիռէ, էօրիւռէ, մախաննա, բալա մաճըրտը, սու մաճըրտը, օրուճ մաճըրտը և արեւելեան հաշացուցակին անբաժան մաս բիլաւները՝ դուզդուզ փիլաւը, բիրինճ բիլաւը, պուլդուր բիլաւը, չօպանճ փիլաւը կամ եօղնու բիլաւը և հայկական հերիսան՝ ֆէթէկէկը և վերջապէս Էվէրէկցիներու սիրական և առանձնայատուկ կերակուրը՝ Անէմ ապուրը որ ապուր մը չէր այլ տեսակ մը եղինձ (բիլաւ) որ կը պատրաստէին միսը երկար ատեն հողէ պոռւկի մը մէջ եփելով և յետոյ վրան ձաւար աւելցնելով և թոնիրին մախիրին մէջ դնելով, որպէսզի մեղմօրէն եփուէր։

Այս ցուցակէն շատ պարզ կը տեսնուի թէ կեսարացւոց աննզառւթեան գլխաւոր նիւթերն էին մանղէնները և խմորեղէնները, և իրենց անունդին մէջ չափազանց քիչ տեղ կը գրաւէին բանջարեղէնները։

Մասնաւորապէս՝ պէտք է դիտել տալ թէ այն բազմատեսակ մանղէններէն զատ որոնցմէ մէկ երկուքը կեսարացւոց սեղանին վրայ ամէն օր կը գտնուէին գրեթէ, կեսարացւոց և Էվէրէկցւոց ամենօրեայ անունդին մաս կը կազմէր նաև ապուխտը (Էվէրէկցւոց չոr միսը) և երշիկը, որ իրենց սեղանէն անպակաս էր միշտ, կատարելով ուրիշ քաղաքներու պանիրին դերը։

Այս արտակարգ մսակերութեան թերեւս նպաստած էր միսին ամժանութիւնը, վասնզի ոչխարի միսին օխան 3 դրչ. էր առաւաւելն և եզան միսը քիչ մըն ալ պակաս, 2 1/2 դրչ. իսկ աւելի ամժան էր այծի միսը որ շատ քիչ անգամ կ'ուտէին՝ աղքատ ընտանիքները։

Ապուխտի պատրաստութեան համար առհասարակ կովը նախամեծար ըլլալով հանդերձ ուղտի միսով պատրաստողներ ալ կ'ըլլային։ Իսկ խոզի միսի նկատմամբ խորշանք մը ունէին Թուրքերու պէս և չէին ուտեր, մինչ չէին արհամարեր որսի կենդանիներու կարգին թռչուններն, նապաստակը, ինչպէս նաև ձուկերը,—որոնք կ'որսացուէին շրջակայ չամբերէն— ոզնին և կրիան։

Գալով խմորեղէններուն, որոնք միսէն յետոյ կեսարացիներու անունդին մէջ ամենէն կարեւոր տեղը գրաւող ուտելիքն էին, նոյնպէս շատ ծանր պատրաստութիւն ունէին և փափուկ ստամոքսներու շատ չէին յարմարիր։

Իսկ բանջարեղէնները եթէ այնքան գործածական չէին, պատճառը հասանօրէն այն էր որ կլիմային բերմամբ շատ կարճ կեանք մը ունէին թարմ վիճակի մէջ եփուելու համար և շատ տեսակ ալ չունէին։ Կեսարիոյ մէջ կը հասնէր գեղնախնձոր, շամին, դդում, լուբիա, ամբուկ, ճակնդեղ, պամիա, կաղամբ, բազուկ, բակլայ, ատեպին, որոնք ձմեռը եւս ունենալու համար կը չորցնէին և կը պահէին։

Կեսարացիք չափաւոր քանակութեամբ կ'ուտէին ընդեղէններ։ Իսկ իրը աղցան կը գործածէին ազատքեզ, կանանչ պղպեղ, կտուեմ, ջրկոտեմ, բողկի զանազան տեսակները, կանանչ սոխ, հազար և վարունգ։

Մասնաւորապէս կնաւարացի կիները իրենց կերակուր պատրաստած ժամանակ չափազանց առատաձեռն են համեմներու գործածութեան մէջ, այսպէս տարապայմանօրէն առատ կը պարունակեն առհասարակ բոլոր կերակուրները՝ մանաւանդ մսեղէնները աղ, պղպեղ, գխտոր (սումախ), սխտոր, կասի (բարջին), քեմոն (քիմիոն), մեխակ (խարանճքիլ), եէնի-պահար, վարդի տերև և այլն։

Հոս փակագիծի մէջ աւելորդ չեմ դատեր մէջ բերելու փորձառութիւնը Գ. Գոլոյ բազմամեայ բժիշկներէն՝ Տօքթ. Վարդանեանի որ գիտած էր թէ իր գործառնած առաջնորդ քաղցկեղ ունեցող հիւանդներու համեմատութիւնը 10ի վրայ 9ը կնաւարացիներ էին։ Ծերունի բժիշկը կը մտածէր թէ այս ենթակայութիւնը հետեւանքն էր համեմներուն չափազանց գործածութեան, մանաւանդ ապուխտին, պղպեղին և չէմէնին։

Այս տեսութեան ճշտութիւնը առանց երաշխաւորելու, անժխտելի իրողութիւն մըն է որ կնաւարացիք ունին աննդառութեան եղանակ մը որ բնաւ համաձայն չէ արդի բժշկութեան ըմբռնումներուն, իր խիստ ծանր ու բարդ պատրաստութեամբ ու դժուարամարս կերակուրներով։

Կնաւարիոյ և շրջակայից մէջ հաչերու ժումերն ալ կը տարբերէին ուրիշ տեղերէ։

Քաղաքացիք թէև օրական երեք ժամ կ'ուտէին, սակայն գլխաւոր հաչերն առաւօտ և երեկոյ էին և կէս օրերուն նախահաչի մը կամ նախընթրիքի մը նման թեթեւ և պատրաստի ուտելիքներով (ղուրու եարը) կը բաւականանային։ Այնպէս որ առաւօտուն երբ տան

Էվէրէկցի Հայ կանայք կը հաւեն

տիկինը կ'ելլէր անկողինէն՝ առաջին գործն էր կերակուրին թէնճիրէն դնել օճախին վրայ, որպէսզի պատրաստ ըլլար կերակուրը՝ այր մարդոց գործի երթալէն առաջ, և այսպէս ընտանիքին բոլոր անդամները կը հաւաքուէին սուրճային գլուխը և փառաւոր հաչ մը կ'ընէին։

Իրիկունը՝ ժամը եւրոպական 6-7ին, գործէն դարձին, կ'ընթրէին, դարձեալ հոխ ու զօրաւոր կերակուրներով։

Էվէրէկի և կարծեմ ուրիշ գիւղերու մէջ քիչ մը տարբեր էին հաշուժամերը։

Էվէրէկցի կիները, ինչպէս շատ մը գիւղերու մէջ, պաշտային աշխատութեանց իրենք լծուած ըլլալով, առաւօտուն կանուխէն առանց նախահաչ ընելու, իրենց զամբիւղները շալկած էձուկ (=արտ) կ'երթային աշխատելու, և ժամը եւրոպական 10ի առեններն կը գառնային տուն, ուր կը փութային նաև չուկայէն իրենց էրիկ մարդիկը, և հոն հաւաքաբար կը հաչէին, տաք կերակուրներով։ Ցորեկը անոնք ալ կեսարացւոց նման կ'անցընէին թեթև ուտելիքներով, առհասարակ չօրեղէն, իրիկունը բոլորուելու համար կրկին սեղանին չուրջը՝ ուտելու ամէնէն գլխաւոր հաչը օրուան, և արթնալու իրենց տուներու մէջ պատրաստուած գինին և օղին, որոնց գործածութիւնը դժբախտաբար շատ տարածուած էր ժողովուրդին մէջ, բայց միայն այրերու՝ վասնզի կանայք միայն տարին մէկ օր Բարեկենդանին էր որ կը խմէին, ըսելով թէ այն օրը արուզաբօ (հաւանօրէն արեզաթոդին աղաւաղումը) է, և ուրիշ տեղն բացարձակապէս իրենց չրթունքները չէին մօտեցներ ըմպելիներու բաժակներուն։

Խմանութիւնը քաջալերուած էր անոր համար որ իրենց տուներուն մէջ առատ էր գինին և օղին, որոնք կը պատրաստէին իրենց այգիներուն խաղողով, իրենց կիները առհասարակ իրենց ձեռքերով։ Ուրիշ տեսակ ըմպելիներ սովորաբար անծանօթ էին և երբեք չէին գործածուիր։

Օղիի և գինիի չափ ժողովուրդին մէջ տարածուած էին նաև ծխախոտը, քթախոտը, ինչպէս նաև որոշ չափով կէկլեակը (ճարկիլէն),

Էվէրէկցի Հայ կիներ խաղող կ'ուտեն ճաշի ատեն

Էվէրէկցի Հայ մամիկը ճաշէն յետոյ կ'աղօթէ իր հարսներուն հետ

որոնք նոյնպէս կիները երբեք չէին գործածեր։ Միայն տարիքոտ կիներէն ոմանք քթախոտ (էնճիխէ) քաշելու սովորութիւնը ունէին։

Գաւառը ծխախոտ չէր արտադրեր, սակայն այս մոլութիւնը տարածուած էր, իրր միակ հաճոյքը, որ այրերը ունէին, մասնաւորապէս իրենց հաւաքոյթներուն մէջ, մանաւանդ հին թուականներուն երբ երկայն չուպուխներով կը ծխէին, թավխաճէներու մէջ թոնիրին շուրջը հաւաքուած, ձմրան երկար գիշերները այսպէս անցընելով։ Ծխելու հաճոյքը տեսակ մը մեհնաչնորհն էր տանը մեծերուն և պատկառելի ծերունիներուն, և երիտասարդները երկար ատեն զրկուած կը մնային անկէ, այսինքն մինչև այն ատեն ուր հայրը իր որդւոյն իր ձեռքով չհրամցնէր ծխախոտը կամ գինին, և այսպէս չարուօնէր անոր իր ներկայութեան ծխել կամ խմել։

Դեռատիներու այս ժամանակաւոր զրկումը սակայն չատախտառելութիւն էր և կեղծ, վասնզի շատ անգամներ, անոնք գաղտնի արդէն խմել և ծխել սկսած կ'ըլլային, և հօրը մեծարանքը և մտատուակումը սոսկ ազատօրէն ծխելու և խմելու արտօնութեան մը նշանը կը դառնար։ Կերպով մը պարզակեաց ու չինականութիւն բուրող այս կենցաղական սովորութիւնները որոնք աւելի խստութեամբ կը պահուէին գիւղերու մէջ, ուր կեանքը աւելի չարքաշ ու չարունակական տաժանք մըն էր, թոյլատու չէր որ դիւղացիք ընկերական ու հաճոյքի կեանքին համար լայն ժամանակ կարենային յատկացնել, այնպէս որ այդ տեղերը շատ քիչ ծաւալ գտած էին քաղաքի բարքերը, իրենց հաւաքոյթներով և մանաւանդ կերուխումներով։ Անոնք կ'ուտէին ապրելու համար և չունէին գիտակցութիւնը՝ ուտելու հաճոյքին կամ հաճոյքով ուտելուն, և հետեւաբար անծանօթ էին քաղաքներու յատուկ սեղաններու շուրջը հաւաքուելով զուարճանալու և կերուխում ընելու սովորութեան որ մտած էր կեանքիս քաղաքը, ուր յաճախ իրար հացկերոյթի կը հրաւիրէին, և կը մեծարէին։ Այդ պարագային մանաւանդ որկրամոլութեան ահռելիները կը թեւակոխէին կեանքի։ Հիւրի տրուած ճաշին մէջ որքան կերակուրները ծանր այնքան յարգանքը մեծ եղած կ'ըլլար։ Հոն անխուսափելի էին խրյմայով պէօրէքը և բէյլի դրզարթմաարն տակը բանջարեղէնով, տունէն բացուած թերթերով բաղլավաճ և ասիաէճ՝ տեսակ մը հրուշակ (հէլվա)։ Հոն նաև նշանակելի էր տեսակներու առատութիւնը։ Հացկերոյթի մը առնուազն 8–10 տեսակ կերակուր պէտք էր գտնուեր սեղանի վրայ։ Նախ ապուր, յետոյ խմորեղէն, բանջարեղէն, մսեղէն և ապա դարձեալ խմորեղէն մը՝ այս անգամ անուշով։

Հոն առատօրէն և նոյնիսկ չափազանցութեան տարուելու աստիճան կ'ըմպէին խմիչքներ։

Այս տեսակ մը արեւելեան կամ եթէ կ'ուզէք հոմէկական որկրամոլութիւնը, անհանդուրժելի տհպատութիւններով հարկագրուած հիւրերու, իսկապէս տաժանք մըն էր որ անոնք կը տանէին պարզմտութեամբ մը որ կերպով մը նախնականութիւնն կը թուէր, վասնզի անիկա հաճոյք մը ըլլալէ աւելի տառապանք մը կը դառնար մեծարուողին համար։ Բայց չէին անդրադառնար անոնք այս անպատեհութիւններուն և այն ֆիզիքական վնասներուն որոնք կը պատճառէին իրենք իրենց անձին և իրենց հիւրերուն, որկրամոլութեամբ ուտե-

ջով համեմներով և թացաններով (սոս) առատ այդ խառնիհատանոց կերակուրները որոնց արդի մարդկութեան ստամոքսները տակաւ չեն կրնար։ Գալով իրենց ուտելու եղանակին ու սեղանի կազմածներուն և յարդարանքներուն անոնք ալ ոչ նուազ նախնականութիւն կը բուրէին։

Ստուար մեծամասնութեամբ ծալլապատիկ խոնիին կամ սուրճային չուրջ նստած կը հաչէին անոնք, մասնաւորապէս գիւղերու մէջ, ուր երբեք սեղան ու աթոռ չէին ճանչնար, մինչ քաղաքին մէջ գոնէ ցանցառօրէն անոնք գործածուիլ սկսած էին։ Նոյնպէս նշանակելի է որ անոնք կ'ուտէին մէկ ամանէ փայտէ դգալներով և երբեք չէին զգուշանար։

Դիտելի երեւոյթ մըն է որ կերուխումի չրջանը մասնաւորապէս ձմեռն է։ Այդ ցրտաշունչ եղանակին է որ կեսարացիք կ'սպառեն աշնան իրենց երզիններուն և՛ էվէրէկցիք և այլ գիւղացիք՝ իրենց կապղելներուն և կեղտոններուն մէջ դիզած բազմատեսակ պարէնները, որոնք առաւել կամ նուազ չափով նոյնն էին բոլոր գաւառին քաղաքներուն, չէներուն, աւաններուն և գիւղերուն մէջ, անշուշտ իրենց տնտեսական պայմաններու համաձայն՝ ճոխ կամ աղքատիկ։

Այս պարէններուն մէջ առաջին տեղը իրաւամբ հացի պատրաստութեան նիւթին՝ ալիւրինն էր, քաղաքին մէջ ցորենինը և գիւղերուն մէջ մեծամասնաբար ճոնինը։ Քաղաքին ալիւրին հայթայթիչն էր Գօզուգլի (Եօզկաթ) գաւառը, որ կեսարիոյ շուկային կը նկատուէր։ Իսկ գիւղերը՝ իրենք կը հասցնէին մեծ մասամբ իրենց սպառած ճոնը, որ իրենց դաշտերուն վրայ կը մշակուէր։

Ձերմակ ալիւրը —որ կեսարացիք բարբառով կը կոչուէր սարը պուրաա— կ'արժէր 2-3 ուկէս ղրշ. պաքմանը՝ այսինքն վեց օխան, և եթէ պատահէր որ անիկա որեւէ պատճառով 4-5-6 և մինչև 6 ուկէս ղրշ.ի բարձրանար —ինչպէս եղաւ 1898ին— կեսարացիք մեծ սրտադողի կը մատնուէին (տես Արեւելք, թ. 3822)։ Սովորութիւն էր տան մէջ գտնուած անձ գլուխ միջին հաշուով 20 պաքման ալիւր մթերել իբր տարեկան պաշար։

Ալիւրէն յետոյ կու գար կարեւորութեան կարգով իբր կենսական պահեստ վառելանիւթը, որ թոնիրին և խոհանոցին համար անհրաժեշտ նիւթը կը կազմէր։ Քաղաքին մէջ ուր ամէնէն շատ գործածուած վառելանիւթը ածուխն էր, անոր պաքմանը (=6 օխան) 2 ղրշ. էր, իսկ սայլ մը փայտը՝ 30-35 ղրշ. (տես Բիւզանդիոն, թ. 638)։

Իսկ իբր օրապահիկ ուտեստեղէններու մթերք անոնք կ'ամբարէին պահածոյ միսի տեսակները, ինչպէս մեծաքանակ ապուխտ (էվէրէկցիներու չոր միսը և կեսարացիներու պաստրման)(1) և երշիկ, արզղրք (խորոված յօշած=խրյմա), դաւուրմա (խորոված միսի կտորներ) սալամուր (հում միս, արիւնը վրան, աղուած), դուրու էթ (արեւը չորցուած միս), փայա (եփած միս, ջուրը մածիտի վերածուելու աստիճան, որ կը պահուի վրան քացախ դնելով)։ Անոնք կը մթերէին նաև աղած ձուկ (կեսարական բառով պամա կամ էվէրէկի լեզուով տարեխ), կենդանական իւղեր՝ դմակի և ոսկորի, կարագ (էվէրէկի

(1) Ըստ կեսարական աւանդութեան կերակուրները նստեցնող կամ հանգչեցնողի իմաստով։

արդարեղը), ձէթ, ձիթապտուղ, պանիր, ձաւար (պուլղուր), կորկոտ, բրինձ, սիմիք կամ փըփրփըր, էօրիւեէ, մախաճճա, կիլապուլու (որ կը պահէին կարասներու մէջ պարզ ջուրով) ալրճ (ալուճ), փիւրչիւլիւ (սոեպղին), ճէվէճկ (խաղող) չամիչ (գիւղերը), զղեաւր (մուսմուլա), իյտ (փչատ). տանձ, խնձոր, չոր թութ, սալոր, չոր տանձ, չոր ծիրան (եարմաչա) սերկեւիլ (որ իբր բանջարեղէն ալ կը գործածուէր), ընկոյզ, ոէչէլ (խաղողի հիւթի մէջ պահուած խաղողի ողկոյզներ), ռուփեր (1) (կեռաբրական բառով փէրվէրտէ), սուճուխ (չարոց կամ էվէրեկի բարբառով պաճըրմա), էօճմէր (էվէրեկի ճուխտակը), պէսթիլ. օղի, գինի, քացախ, չորցուած բանջարեղէններ, փաթլըճան (սմբուկ), պամիա, դդում, կանանչ բակլայ, կանանչ լուբիա, որթի տերեւ, ինչպէս նաև սև բակլայ, սիսեռ, ոսպ, և տեսակ տեսակ համեմներ, ինչպէս չաքար թէյ, խահուէ, անանուխ (ճաճէ), պղպեղ (կեռաբացիք կ'ըսեն պիպէր և էվէրեկցիք տախտեղ), մաղտանոս (ազատքեղ), լօլիկի սալցա, սոխ, սխտոր, չամանճ (հացհամեմ), բիմիոն (քեմոն), անիսոն, բարչըճ (կասի) եւայլն։

Ձմեռնային պաշարի մաս կը կազմէին նաև բուրեիներու (թթուուտ) զանազան տեսակները։ Այսպէս բուրճ կը դրուին մանրուք դդումներ, պղտիկ ձմեռուկներ և սեխեր, վարունգներ, տոեպղիններ, հակընդեղներ, կազամբներ, սմբուկներ, լօլիկներ, ամենայարգին էր խընձորինը։

Այսպէս ուրեմն կեռաբրոյ և չրջակայ գիւղերու հայ կիները աշնան 2–3 ամիսներուն ընթացքին տքնաջան աշխատութեամբ կ'ամբարէին իրենց տարեկան ամբողջական մթերքը ու տարուան ընթացքին չուներին այլեւս գէթ այդ մտահոգութիւնը որ այժմ գրեթէ բոլոր քաղաքներու կիներուն առօրեայ գրաղմանը առարկան է։

Դ.

ԸՆՏԱՆԻՔ

Ա.

ՕՁԱԽԻ ԿՈՒԱՆԴԱ

Ընտանիքը՝ Հայ նահապետական բարքերու համաձայն, կ'ապրի տան մէջ բոլորուած, չուրջը տան կրակին, հոն է ընտանիքին կեանքը։ Միանէն բարձրացող ծուխը արտաքուստ նշան մըն է թէ այդ երդիքին տակ կ'ապրի ընտանիք մը, նոյնպէս օճախին կամ բոնիրին վառ վիճակը՝ ներքուստ խորհրդանշան է կեանքի և չարժման, ուստի օճախը ընտանիքին նուիրական գաղափարին նշանակը դարձած է։

Ինչպէս Հայաստանի նոյնպէս նաև կեռաբրոյ մէջ երբ եղբայրներ

---

(1) *Ինչպէս դդումի (էվէրեկ մսր դդումի=ատմա խապախ), սմբուկի, սերկեւիլի, ծիրանի, սեխի, լօլիկի ռուփերը. չալմա (էվէրեկի լեզուով աղտա) և վերջապէս ծէրպէրցու։*

բաժնուէին իրարմէ զատ ընտանիք կամ տուն կազմելու համար, այն որ կը հեռանար հօրենական օճախէն և նոր տուն մը կը չինէր, առաջին կրակը հայրենի օճախէն իր տունը կը բերէր։ Այնպէս որ տան կրակին վայրը տեսակ մը հեթանոսական աստուածին նշանակութիւն կ'ստանար և կը խորհրդանշէր ընտանիքը և անոր գաղափարը, որուն անուանով կ'երդնուն և կ'անիծեն։

Երբ տուներէ մը աղջիկ առնել ուզեն՝ աղջիկը խնդրողները սովորաբար անոր ծնողքին կ'ըսէին ինչպէս ի Հայաստան (տես ՀԱ. 1893, էջ 220), նոյնպէս նաև ի Կեսարիա «Եկած ենք օճախէդ ալի մը մոխիր առնելու եւ մեր օճախին մոխիրին հետ խառնելու»։ Անոր համար կը չանային լաւ օճախէ աղջիկ առնել և հակադարձ կերպով նոյնիսկ ընտանիքէ փեսայ մը առնելով։ Երբ մէկու մը համար կ'ըսուի թէ «օճախի զաւակ է» ասիկա կը նշանակէ թէ լաւ ընտանիքէ է։ Անոր-ժան որդին իր հօրը օճախին անպատուութիւն էր։ Անոնց անէծքին գլխաւոր առարկան նաև օճախն էր. «Օճադը պաթաւրնա»։

Ասոնք բոլորը ցոյց կուտան թէ Կեսարացի Հայոց մէջ առհասարակ պահուած էր յարգանքը և նուիրական նշանակութիւնը օճախին, որ միանգամայն տունը կը նշանակէր (1), վասնզի իսկապէս ամբողջ տան կեանքը հոն՝ անոր չուրջը կը դառնար։ Այնտեղ ամէն ոք իր հատուկտուն և որոշ տեղը ունէր։ Ամենալաւ տեղը կը բազմէր տան մեծը, իսկ անոր քովը՝ հիւրը եթէ կար։ Ապա ընտանիքին կրտսերագոյն անդամները և ծառաները՝ որոնք ընտանիքի անդամ կը նկատուէին, իրենց տէրերուն հետ կ'ուտէին։ Ծառաները դրան մօտ կը նստէին և պատրաստ էին ամէն վայրկեան երթալ-գալու։

Հայերու մէջ կանանոց չի կար, սակայն կանայք կերպով մը մէկուսի կը ձգային և անկիւն մը կը քաշուէին։ Այդ անկիւնին ամէնէն մօտաւոր տեղը կը նստէին կանայք, եթէ օտարական չի կար։ Հին տունն միայն տարիքոտ կիները կրնային իրենց երեսը կրակին դարձուցած նստիլ, իսկ մանկամարդ կիները երբ կեսրայրը կամ մեծ տագրերը տունն էին իրենց կռնակը կրակին դարձուցած կը նստէին։

Կերակուրի ժամանակ տարիքոտներն ալ կը դառնային և այս կերպ բոլորակ մը կազմած, այրերէն բաժնուած և իրենց կռնակն անոնց դարձուցած կը ճաշէին, սակայն այս խստութիւնները, ուրիշ ծիծաղելի սովորոյթներու հետ դադրեցան։

Վերջերը՝ արք և կանայք միասին կը ճաշէին, նոյն կարգով նստելով, ինչ կարգ որ ունէին թոռիրին և խակէնպիին չուրջը։ Ինչպէս նստելու և ուտելու՝ նոյնպէս նաև քնանալու տեղն նոյն կարգը կը պահէին, և ինչպէս որ գետինը կը նստէին ու կ'ուտէին, այնպէս ալ գետինը կը պառկէին։

Ինչպէս կը տեսնուի ամբողջ օրը, մանաւանդ երկրագործ գիւղերու մէջ ձմեռ եղանակին, ամբողջ տունը օճախին չուրջը հաւաքուած էր, հոն կը նստէին, հոն կը ճաշէին, հոն կը պառկէին։ Անոր մէջ կ'եփէին իրենց հացը և կերակուրը։ Քաղաքներու մէջ այս նախնական հնութիւնը եղծուած սակայն հիմնական գաղափարը անայլայլ մնացած էր։

---

(1) Արդիւնքը՝ պատճառին հետ լծորդուելով ծուխ՝ օճախին արդիւնքն եւս, առած է ընտանիքի համազօր նշանակութիւն։ Քահանային ծուխերը, անոր կապուած տուներն են։

ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐՈՒ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ընտանիքի գլխաւոր սիւնը նկատուած էր բովանդակ գաւառին մէջ այրը որ միշտ յարգանքի առարկայ էր, նոյնիսկ հազիւ խելահասութեան հասած։ Պառաւ կիներ, հազիւ 20 տարեկան երիտասարդներու համար ոտքի կ'ելլէին, կինը ամէն ծառայութիւն կը մատուցանէր իր ամուսնոյն, կը հագուեցնէր, կը հանուեցնէր, հողաթափները կու տար, և պառկած մինչդեռ կ'ապասէր ոտքին կողմը մինչև որ ան քնանար։ Ան իր ամուսնոյն ձեռքերուն չուր կը թափէր ու երբ անձեռնոցը ետ կ'առնէր ձեռքը կը համբուրէր։

Հայրական իշխանութիւնը ամենազօրաւոր էր, առանց անարգուած ըլլալու մայրական որ ունէր իր հեղինակութիւնը զաւակներուն վրայ։ Կենցաղական ամէն քայլի մէջ զգալի էր կնոջ ստորադասութիւնը։ Օրինակ երբ ճաշի նստէին, կինը ոտքի կը կենար, «Հայր մեր»ը կ'ըսէր ու հօրը ձեռքը համբուրելէ վերջ միայն կը նստէր ինք եւս։

Կնոջ այս ստորադասութիւնը՝ անշուշտ առհասարակ հինէն եկած կամ թուրք դրացիներէ փոխանցուած, այս արտաքին ձեւականութիւններուն մէջ միայն իր ազդեցութիւնը ունեցած է, և երբեք թրքական բարքերը չեն կրցած թափանցել հայ ընտանիքէն ներս ուր բազմակնութեան հետք գոյութիւն չունի և կնոջ արբութիւնը նախանձախնդրութեամբ պահպանուած է։ Հանրային կարծիքը այնքան խիստ էր ու ապառնող, որ անոր սարսափին տակ, անհաւատարմութեան դէպքեր գրեթէ բնաւ պատահած չեն, տան արբութիւնը նախանձախնդրութեամբ պահպանուած է կեսարացի ընտանիքէն ներս, ուր մծղնէական արարքներու յիշատակութիւններ, ազգապղծութիւններ, անբարոյութիւններ, գաղտնի գործադրուած՝ կարգ մը դրացի գաւառներու մէջ, երբեք չեն թափանցած հայ տուներէն ներս, որոնք կը պահէին իրենց տիպար մաքրութիւնը։

ԿԵՍԱՐԱԿԱՆ ՀԱՅՆ ՏԱՐԱՋ
(Գալուստ Քիւլիսանճեան եւ իր կինը)

Կեսարացի այր մարդը որքան որ ալ ամուրիութեան զեղխ կեանք մը անցուցած ըլլայ, ա-

մուանանալէ յետոյ իր կինը սրբութիւն սրբոց մըն է որուն դէմ չի դուահաներ։

Կնոջ ատորագասութեան գաղափարը օտարամուտ ըլլալ կը թուի, վասնզի հարսանեկան սովորութիւններուն մէջ ազատ հետքեր կան առեւանգութեամբ ամուսնութեան որ ամէնէն նախնական ձեւն է ամուսնութեան, սակայն կինը գոյք ու առարկայ կամ ստացուածք նկատելու նշաններ ալ կան որոնք զուտ իսլամական են։

Առեւանգութեամբ ամուսնութեան սովորոյթի հետք մըն է օրինակի համար այն ցաւը որ աղջկան ծնողքը կ'ընէ իր աղջիկը ուզուած տեսնելով, հակառակ համաձայնած ըլլալուն ամէն կերպով, և այն պնդումը որ մանչուն կողմի ազգականները կ'ընեն անպատճառ աղջիկը ուզելու համար։

Իսկ իրը գոյք վաճառումի մը առարկայ ըլլալու օտարոտի սովորութեան մէկ արձագանգն է անշուշտ, հարսնիքի վերջաւորութեան սովորաբար արտասանուած մաղթանքներու կարգին ան բառերը. «ալաճ սաթաճ խայրերը կէօրսիւճ»։

Հետեւաբար որոշ է թէ գէթ հեռաւորով քաղաքին բարքերուն մէջ ներմուծուած են թրքական սովորոյթներ ալ, զուտ հայկականին վրայ պատրաստուելով։ Թրքական է նվէրեկցի այրիներու՝ նոյնիսկ հասուկ տարիքի մէջ ամուսնութիւնը առանց նկատի առնելու իրենց չափահաս զաւակներ ունենալը։ Այնպէս որ բոլոր գիւղաքաղաքին մէջ հօրաւներու և մօրաւներու, ինչպէս նաև մեծնոյն տանեն մէջ բազմաթիւ խորթ եղբայրներու և քոյրերու գոյութիւնը յաճախադէպ վիճակ մըն է։

Կեսարիոյ մէջ երիտասարդ այրիներն են որ կ'ամուսնանան և այն ալ յաճախ այրիներու հետ և ո՛չ թէ կոյսերու։ Իսկ երբորդ ամուսնութիւն կնքողներ չափազանց քիչ են քաղաքին մէջ, մինչ նվէրեկ բաւական թուով կ'երեւին այդպիսիներ։

Նոյնպէս հաւանօրէն թրքական բարքերու ազդեցութեամբ է որ ընտանիքի անդամներէն ամէնէն աւելի յարգուածը հայրն էր, թէև կեսարացի մայրեր յաճախ իրենց զաւակներուն վրայ հեղինակութիւն ունեցած են։

Նախ մեծ յարգանք կար ծերերու նկատմամբ որոնց ձեռքերը կը համբուրէին յաճախ։ Անոնք որքան ալ իրենց տարիքը առնէին ու նոյնիսկ անհանգուրժելի դառնային միշտ նոյնքան յարգանք կը վայելէին պզտիկներէն և երբեք չէին արհամարհուիր։ Ասիկա անխախտ կանոն էր։

Իսկ տնական կեանքի մէջ ընտանիքին անդամները շատ ծեքծեքուքներ և կեղծ ձեւակերպութիւններ չունէին, միայն բարեպատուական էր հարսերու համբուրելու դատապարտութիւնը որ աղջիկ մը նշանուած օրէն սոխրանած էր պահել։ Ասիկա կը կոչուէր հարսնութիւն որ տղուն բոլոր ազգականներուն հանդէպ կը պահէր ան։ Մինչ նվէրեկի մէջ հարսերը մեռնելու չափ կը պահէին միայն տնեցիներու, նկատմամբ, որոնց ներկայութեանը կը տեսնուէին դրսեցիներու հետ։

Հարսերը ուր որ հանդիպէին տղուն պարագաներուն պարտաւոր էին անոնց ձեռքը համբուրել, մեծնոյն ժամանակ անոնց քով բոլոր գտնուողներուն, օտարական կամ նոյնիսկ երեխայ։

«Հարսերը՝ բազմանդամ ընտանիքներու մէջ՝ հաւասար իւնի իրաւունք ալ

չէին վայելեր, անոնք ճնաճալէ առաջ ապիպուած էին պարմօրը, պարնպապին, տագրեուն հագուստները հանուեցնել, իսկ տուտուները կանուխ պիտի արթնցային եւ զէթ պիտի հագուեցնէին պարմէրը եւ պարնպապը։ Հարս մը այս տարհապահակ ափսոսանքը կը տանէր միջնէ. որ տուր նոր հարս մը գար» (ՉՕՄԱԽԼՈՒ, էջ 35)։

Այս միայն Չամախլուի յատուկ չէր, կեսարիոյ, Էվէրէկ-Ֆէնէսէի մէջ ալ խստութեամբ կը յարգուէր հարսնութիւնը որուն մասին չափազանց ծիծաղաշարժ պատմութիւններ կան թէ՛ կեսարիոյ և թէ՛ Էվէրէկի մէջ։

Հարսերը ստիպուած էին իրենց ձեռքերը կուրծքին ու ոտքի վրայ սպասել իրենց աներհօր կամ տագրոջ անկողնին մօտիկ մինչև որ անոնք պառկելու հրաման տային։ Գտնուած են այնպիսիներ որ երկար սպասման հետեւանքով մրափած՝ ու իննկած են վար՝ անոնց վրայ։ Նոյնպէս կաշկանդուած վերաբերում ունէին իրենց զաւակներուն հանդէպ։ Անոնք մեծերու ներկայութեան չէին կրնար գգուել ու սիրել նոյնիսկ իրենց գիրկի մանուկները, իսկ այր և կին չատ վերապահ էին իրենց առանձնոցէն դուրս, և իրարու հետ օտարականի պէս կը վարուէին։

Հեռագնաց ճամբորդութեան մը մեկնումին կամ դարձին իսկ այր և կին չէին համբուրուիր հրապարակով։ Կինը կը կենար իր մեկնող ամուսնոյն դիմաց, ձեռքերը կուրծքին, ի ներկայութեան իր կեսրոջ կամ իրմէ մեծերուն։

Իսկ միւս ազգականներու մէջև որոնք տարաստեռ են համբուրուիլ կատարեալ գայթակղութիւն մըն էր։ Մերձաւոր համաստեռներ երկար ճամբորդութիւններու և կեանքի մեծ դիպուածներու առթիւ կը գրկընդխառնուէին միայն։

Փողովուրդը՝ մասնաւոր յարգանք մը ունէր անդրանկութեան՝ աւանդութենէ եկած։ Անդրանիկ մանչ զաւակը աղա կը կոչուէր, իրմէ փոքր եղբայրներէն և քոյրերէն։

Բազմանդամ ընտանիքներու մէջ երբ մի քանի եղբայրներ, թէև ամուսնացած, միասին կ'ապրէին, անդրանիկը կը վայելէր մասնաւոր առանձնաշնորհ և դիրք և հօրը մահէն յետոյ ինքն կ'ստանձնէր հօրը դերը և իր կինը իրենց մօրը մահէն յետոյ տանտիրուհիի դեր։

Ընտանեկան կապը՝ կեսարացի Հայերու մէջ բաւական զարգացած էր, ինչպէս կը տեսնուի ազգականական առոհմանները ցոյց տուող բառերու ճոխութենէն։ Անոնք մեծ–հօր կ'ըսէին տէտէ(1), *մեծ–մօր՝* անա, *հօրեղբօր՝* էմմի, *իսկ Էվէրէկցիք նաև ամուցայ, մօրեղբօր՝* տայի, *հօրեղբօր և մօրեղբօր կնոջ՝* հաճըմ տուտու, (*Թրք. ենկէ*), *իսկ Էվէրէկցիք ըստ տարիքին կ'ըսէին կէլին, հաճըմ կամ* տուտու։ *Հօրաքրոջ՝* էմէ, *իսկ Էվէրէկցիք* ապլա, *մօրաքրոջ՝* հալայ *կամ* քէյզէ *մինչ Էվէրէկցիք* հալայ, *եղբօր կամ քրոջ որդուոյն՝* էյէն *մինչ Էվէրէկցիք* եղբօրորդի *և* եղբօրաղջիկ։ *Խնամիի* տիւնիւր *մինչ Էվէրէկցիք* խնամի, *աներոջ կամ կեսրայրին՝* գայրն պապա, *Էվէրէկցիք՝* պարճապապ, *զոքանչին կամ կեսուրին՝* գայնաննա, *Էվէրէկցիք՝* պարմէր, *աներձագին կամ տագերոջ՝* գայրն, *Էվէրէկցիք՝* տէգր, *քեռին՝* պալթզ, *Էվէրէկցիք՝* պալտուզ, *տալոջ՝* կէօրիւմճէ,

---

(1) *Էվէրէկի մէջ եւս նոյն կոչումները ունին ազգականները։ Տարբերութիւն ունեցողները նշանակած եմ,*

էվէրէկցիք՝ տալ, տագեր կնոջ կամ ներոջ՝ էլդի, էվէրէկցիք՝ ցիեր, քենակալին՝ պաճանախ, կնքամօր՝ իճէմէր, կնքահօր՝ իճապապ:

Հարսերը իրենց գացած տան անդամներըը կը կոչէին առանձնայատուկ անուններով:

Այսպէս իրենց կեսուրներուն կ'ըսէին կեսրայրիք ցաՀիլ ան և էվէրէկցիք՝ ան, պարոնտատին կամ կեսրայրին՝ ցաՀապապա կամ աղապապա, իրենց տագրերը՝ մեծէն փոքր կը կոչէին փէէր էՀէնցի, պէյ էՀէնցի, իլիմտար էՀէնցի, ձիւաց Զէյէպի անուններով կեսրայրիկ, իսկ միայն Զէյէպի կ'ըսէին անխտրաբար էվէրէկցի հարսերը, իրենց տալերը եւս իրենց կարգին կը դասաւորուէին կիւլճիտան ցաՀիլ, պիրինճի ցաՀիլ, քէճսիւճ ցաՀիլ, ցագիկ ցաՀիլ, ըէմէր ցաՀիլ տիտղոսներով, մինչ էվէրէկցի հարսերը զանոնք կը կոչէին ըէմէրլի երբ աղջիկ էր և ապա երբ ամուսնացած՝ ներերը կը կոչուէին ցաՀիլ տուտու կեսրայրի հարսերէն մինչ էվէրէկցիք կամ ցաՀիլ կամ տուտու ըսելով կը բաւականանային, իսկ փեսան իր կնոջ կողմի աղգականներուն համար չուներ մանաւանդ կոչումներ, այլ պարզապէս անոնց անուններըը կուտար. միայն իր զոքանչը կը կոչէր տուտու կամ ցաՀիլ տուտու և ներըը աղա: Իսկ այր և կին բացարձակապէս իրարու անուն չէին տար, երբորդի մը հետ խօսակցած ատեն եւս սովորութիւն չէր տալ իրենց անուններըը: Այլ երբ հարսը կեսրոջ հետ կը տեսնուի կ'ըսէ «աղաձ», երբ տալոջ հետ՝ «եղբայրդ» և կամ աւար նման դարձուածք մը, կամ պարզապէս ինքը (= Էէնցի), ան (= օ'), բան (ըէյ) և այլն: Ամուսինը

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ, ՀԻՆ ՏԱՐՕՋ
(Փայր մը իր երկու ազջիկներով)

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ, ՀԻՆ ՏԱՐՕՋ
(Այր եւ կին եւ մանուկ մը)

եւս չի տար իր կնոջը անունը, այլ միշտ կ'ըսէ, «հարսդ», «աղջիկդ», և այլն։ Այսպէս են նաև գաւառները։

Կեսարացիք, ինչպէս նաև չրջակայքի բնտանիքները, բաւական բազմանդամ էին, նահապետական բարքերու քիչ շատ նմանութեամբ։ Բազմաթիւ եղբայրներ, իրենց հօրը և մօրը հետ, միասին կ'ապրէին մեծնոյն յարկին տակ, նոյնիսկ երբ տարբեր գործեր ու վաստակներ ունէին։

Հայրական իրաւունքը գերազօր էր բնտանիքին մէջ սակայն ինչպէս գիւղերու մէջ վաստակը և շահը կը կեդրոնանար հօրը ձեռքը, կեսարիոյ մէջ այնպէս չէր։ Զաւակները տանը ծախքերուն կը մասնակցէին համեմատական բաշխումով մը, և ամէն մարդ իր վաստակը իր քովը կը պահէր։

Տան ներքին կառավարութիւնը կեդրոնացած էր մօրը ձեռքը։ Մայրը անսահման իշխանութեամբ կը դարձնէր տան ներքին գործերը և կը հրամայէր հարսերուն։ Անոր հրամանին տակն էին տան բոլոր մթերքը և ինքն էր հարսերուն աշխատութիւնները բաժնողը։ Անկէ էր որ հրաման կ'առնէին անոնք գուրս ելլելու համար։ Սակայն վերջերը ընտանիքին այս նահապետական կազմը չունէր նախկին ամրութիւնը և իրենց հօր մահէն յետոյ յաճախ եղբայրները կը բաժնուէին և առանձին տուն կը կազմէին։ Մեծ քաղաքներու բարքերն էին որ կը թափանցէին դէպի կեսարիա և անկէ չրջակայ գիւղերը։

Տունփեսայութիւնը շատ քիչ կը պատահէր։ Կեսարացի այր մարդու արժանապատուութեան դէմ էր անոթի հացը ուտել։ Տեսակ մը անարգական վիճակ կը նկատուէր այդ։ Ասոր համար էր որ ստեղծուած էր անշուշտ «ինչ կիւվէյիէն հալլըճա» բացատրութիւնը։ Նոյնպէս անզաւակ ամուսիններ որդեգրութիւն կը կատարէին և հոգեզաւակ կ'առնէին մանաւանդ կեսարիոյ գիւղօրէից մէջ։

Այսպէս երբ մէկը զաւակ չունենայ և ուզէ իրեն հոգեւոր զաւակ մը առնել, աղջիկ կամ տղայ, հատ մը գտնելով իր տունը կը տանի, քահանան կամ երեւելիներէն մէկը կամ երկուքը կը կանչէ, անոնց ներկայութեամբ նախ կ'ըսէ կու տայ տղան, ապա անունն, ազգանունն, կչիռքն, և այլն, թուղթի մը վրայ գրել տալով հոգեզաւակին բուն հօրը, կամ մօրը և կամ ազգականին (եթէ հայր կամ մայր չունենայ), այս թուղթը ստորագրել կու տայ և ներկաներն ալ իրր վկայ կ'ստորագրեն, և կը պահէ թուղթն իր քով, և իրր փոխարինութիւն fառւսուն վարայ կը վճարէ բուն հօրը։ Այնուհետև հոգեզաւակ ըլլալու տղան, հոգեմայրն կուրծքին կը կոխէ, և իր մէկ չափկին ալ մէջէն կ'անցընէ, ասով այնպէս կը կարծէ թէ իր արտէն ելած զաւակ մըն է, և կ'սկսի իրր իր հարազատ զաւակը խնամել և մեծցնել (Բիւրակն, 1898, էջ 455)։

Լվէրկկցիներու «ռապիկէն անցուցած էն» բացատրութիւնը ապացոյց մըն է թէ անոնք եւս ասոր մօտ ձեւակերպութիւն մը ունէին հոգեզաւակ որդեգրելու համար։

Հոգեզաւակը կը վայելէր հարազատ զաւկի մը բոլոր իրաւունքները և նոյնիսկ յաճախ կը ժառանգէր։

Գերդաստանի անդամներու յարաբերութիւնները հակառակ իրենց արտաքին ներգաշնակ երեւոյթին շատ ալ նախանձելի չէր։ Յաճախ

ընտանիքէն ներս գոյութիւն ունէին վէրքեր, արգիլանք նախանձի, և այլ հազարումէկ մեծ ու պզտիկ պատճառներու որոնք ամէն երկիրներու և ընտանիքներու համար սովորական են։

Սակայն մասնաւորապէս հարս-կեսուրի, տալոջ-ներոջ անախորժելութիւնը չափազանց աչքառու էր, անոր համար մասնաւանդ որ կեսուրները բռնաւոր նկարագիր մը ունեցած են իբր տան իշխող, հարսերուն աշխատութիւնը բաժնող և այլն։

Մասնաւորապէս մուննջ կամ անխօս մնալու հարկադրական պայմանը՝ տան մէջ, որ երբեմն շատ կ'երկարատեւէր, ինչպէս նաև ծերուկ կեսուրին — յաճախ հին-գլուխ — ընդդիմութիւնը իր հարսին նորասիրական ձգտումներուն, պատճառներ էին արելու անոնց ատելութիւնը, որ տեղ գտած է ժողովրդային երգերու մէջ։ Այսպէս կեսրոջ բերնէն կ'երգուէր.

«Շինցի ասր կէլինցէրի
Երլաց ոզսուց տիւէրինցի
Եէտի սէնէ սբմա տուսուց
Տօղուրմասրց պէլլէրինիս»։

Իսկ հարսերու բերանը դրուած երգերը շատ աւելի նկարագեղ և բազմաթիւ են։ Ահա անոնցմէ մի քանի նմոյշներ.

Գայնանանրց ասր Հիւրի
Քէօր օլսուց կէօզիւցիւց պիրի
Գօնա խորթլազ պէնցէց տիրի։

* * *

Գայնանամ Գարա քազր
Իւրիւեօր պազր պազր
Իւրտիւեիւցիւ առամամ
Որրեօր պազր պազր։

* * *

Գայնանալար առարզ օլուր
Էլի եիւզու նուրսուզ օլուր։
Էն էյիսի խրտրդ օլուր։

* * *

Խալայսրս կիւիւմ մ՚օլուր
Զալզբսրզ տիւիւց մ՚օլուր
Գայնանանրց էյինի էօխմէյէն(1)
Կէյինց մ՚օլուր։

* * *

Գայնանանրց չաբալ տիշի
Կէօրիւմճէնինց էէյ տիր պաբր
Օղլանլարր եիւզիւմ բաբր։

* * *

Գայնանամ գազան գարաղր
Կէօրիւմճէմ գարու էէօխէյի։

(1) Անշուշտ հասկնալի է որ այս տողը անպատկառ բացատրութեան մը չըշփոթուիլն է։

Այս պզտիկ ներքին ու թաքուն անհամաձայնութիւններէն զատ ոչ մէկ անհերդաչնակութիւն զգալի էր տան մէջ ուր ամէն մարդ իր գործը և աշխատանքը ունէր։

Ընտանեկան բարքերու տեսակէտով աղջիկներու պատիւին նախանձախնդրութիւնը չատ ծայրայեղ էր։ Երբեք առիթներ չէին ընծայուեր տղոց՝ դարպաս ընելու աղջիկներու։ Դիւղերու մէջ աղբիւրի գլուխ և այլ տեղեր հանդիպումներ ունենալու կարելիութիւններ կային, որուն ապացոյց հետեւեալ սիրերգը, էվէրէկի մէջ լսուած.

Ճիլվէլի Մարթա, սրտմայր սալթա
Մելոճը կ'արգայ, բճո՞ր կ'արգայ
Ըրախլրխէճ կ'արգայ
Ո՞վ տեսեր է. էվաճճին տեսեր է,
Ըճո՞ր տեսեր է. սալլրխէճ տեսեր է
Մէրը կուտեր է, Մելոճը ուտեր է
Մարթաճ լացեր է։

Սակայն քաղաքին մէջ այդ պատեհութիւնը բոլորովին զլացուած էր վաստղի աղջիկները երբեք առանձին դուրս չէին ելլեր, որպէսզի տղաք առիթ գտնէին սիրաբանելու։ Սակայն անչուշտ սեռական բնազդը իրենց մէջ կը խօսէր, և երբեմն ընտանեկան երթեւեկները մասնաւոր առիթներ կ'ընծայէին զգացումներու արտայայտութեան, սակայն հանրային կարծիք կոչուած ճիւաղն արթուն կը հսկէր և եթէ դիտուեր որ երիտասարդ մը այս կամ այն տունը չատ կը յաճախէր անմիջապէս հեղնական երգ մը չրջան ընել կ'սկսէր բերնէ բերան։

Շատ կանուխ ամուսնացնելու սովորութիւնը նաև թոյլ չէր տար որ աղջիկները՝ իրենց սովորական հնարիմացութիւնները և վարպետութիւնները ի գործ դնէին չահելու համար այրերու սիրտը։ Ասով հանդերձ չարելի չէ ըսել թէ բացարձակ կերպով տուրք են կեանքի, մասնաւորապէս երիտասարդները որոնք թուրք երիտասարդներու սրիկայ բարքերու ազդեցութեան ենթարկուած էին և երբեմն՝ մասնաւորապէս «Հայկական Խնդրոյն» առթիւ երկու ժողովուրդներու միջև ցրտութիւն իյնալէ առաջ, Հայ երիտասարդներ, թուրք երիտասարդներու ընկերակցութեամբ քաղաքէն դուրս՝ այգիները և լեռները, չուայտ խնճոյքներու և կին խաղցնելու խրախճանքներու կը մասնակցէին և այս պատճառով նոյնիսկ արիւնալի միջադէպերու տեղի կու տային։

Այրերու, մասնաւանդ երիտասարդներու, այս վրիպումները, մասամբ ներողամտութեամբ կը դիտուէին, սակայն աղջկան մը պզտիկ չարժումը մեղադրանքի առարկայ կ'ըլլար և չատ բացառիկ պարագաներու մէջ՝ իրենց կուսութիւնը կորուսած աղջիկներու՝ ընկերութեան մէջ տեղ չի կար և եթէ խաբելով ամուսնացնէին զանոնք՝ անարգանօք իրենց հօրը–մօրը տունը կը ճամբուէին հարսնիքին թշ. օրն իսկ։ պարագայ մը որ չատ հազուագիւտօրէն պատահած է։ Իսկ ամուսնական անհատատարմութեան դէպքեր, մանաւանդ հին ատեններուը, նոյնքան հազուագիւտ էին, սակայն պէտք է խոստովանիլ թէ բոլորովին ալ անծանօթ չէին։

Ինչ ինչ կախարդական միջոցներ որոնք կը գործադրուէին իրր թէ մէկը միւսին կապելու համար կամ այր և կին իրարմէ պաղեցնելու

կամ իրարմէ պաղատծները տաքցնելու համար, ինչպէս վրիպածին զգեստէն կտորի մը այրումը կամ անոր զգեստները գատարագի տակ դնել տալու միջոցները, նշաններ էին թէ կային սայթաքդողներ, սակայն այս բոլորը կը կատարուէր խորհրդաւորութեան մը մէջ, ծածուկ և գաղտնի, և ամօթխածութեան կնդած շղարշի մը տակ, ուր ամէն ինչ լռելեայն տեղի կ'ունենար, ուր ոչ ոք կը գիտնար աղջկան մը արբունքի հասնիլը, կնոջ մը ներքին զգացումները, և ամուսնական փոխադարձ յարաբերութիւնները։

Այս բարքերը որոնք հնօրեայ ժառանգութիւններ էին, կը պահէին աւանդաբար վառնգի կեսարացիք թէև հետզհետէ, աշխոյժ և աշխարհ տեսած մարդիկ՝ սակայն շատ աւանդապահ էին իրենց ընտանեկան կեանքին մէջ, և ամուր կառչած իրենց սովորութիւններուն, որոնք ժամանակին ազդեցութիւնը կրած են չափազանց յամրօրէն։

Հայ ընտանիքը իսկապէս ազգային միջնաբերդ մը եղած է կեսարացիին համար, որ չափազանց աչալրջութեամբ կը հսկէր անոր անաղարտ և սուրբ մնալուն, և անոր դէմ եղած ոեւէ նախատինքի և անարգանքի համար չափազանց վրէժխնդիր էր և անողոք։

Գ.

ՓՈՔՐԵՐՈՒ ԽՆԱՄԱԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մայրերու խնամքը դէպի փոքրերը շատ մեծ էր, կեսարացի հայ մայրը իսկապէս գուրգուրացող մայր մըն էր, իրզաւկին համար ամէն զոհողութեան պատրաստ։

Հակառակ այս մեծ գուրգուրանքին որ ունէր ան դէպի իր զաւակները, անիկա զրկուած էր ընտանեկան դաժան բարքերու հետեւանօք և անբմբռնելի ամօթխածութեան մը անունով, իր մանուկը սիրելու մեծերուն դիմաց և միայն առանձնութեան մէջ կրնար սիրել և գգուել զայն։

Անոր օրօրոցը (պէշիկ) իր պաշտամունքի խորանն էր իրը իր արտահատորին բոյնը։ Հին ժամանակներու մէջ ան իր մանկիկը կը պահակեցնէր կաւի կամ հողի վրայ, որ յաճախ կը փոխէր մաքուր պահելու համար։ Իվէրէկցի մայրիկը այս սովորութիւնը պահած էր մինչև վերջը։ Իսկ աւելի վերջը ան փայտէ, կարմիր կամ կանաչ ներկուած օրօրոցին մէջ, իր մանուկը կը պարուրէր տեսակ տեսակ կազմածներով ու զարդերով։ Ան հոն փռած էր անկողին մը, անոր վրայ երկրորդ ծակ անկողին մը (տէյիկլի կոչուած) յետոյ փայտ մը գարձնել ծակ, անոր վրայ կրկին տէյիկլի մը և այս բոլորը ծածկուած էր խոշոր ծակ սաւանով մը, որպէսզի տղուն ոտքերը լաւ կարենար փաթթել մայրիկը։

Օրօրոցին միւս կազմածներն էին քաղարը, սիւպէկը, պաարաախը, էլ պէզին, այախ պէզին, բարձ և վերմակ, որոնց ամրոզչութիւնը պաշտօն ունէին զայն մաքուր, խոնաւութենէ զերծ և ցուրտէն պաշտպանուած պահելու։

Սակայն ասոնք միայն բաւական չէին, հայ կինը իր զաւակը կ'ուզէր պահպանել չար աչքէ և չար ցանկութիւններէ, ուստի անոր

օրօրոցին վրայ կը կախէր խաչ մը, կնունքի նարօտը, անոր գլխուն տակը կը դնէր Աւետարանը կամ Նարեկը, կապոյտ ուլունքներ, մկրտութեան նշխարք և այլն։

Ան անքաժան է իր զաւկին օրօրոցէն։ Երբ ատիպուած ըլլար հարսնիք երթալ օրօրոցը կը շոկէր շատ ճոխ և վրան կը ծածկէր մետաքս չալ մը ուսյապէս տանիլ կու տար հարսնեւտունը, որպէսզի երախան իր օրօրոցին մէջ հանգիստ պառկէր։ Այս սովորութիւնը անոր համար որ յաճախ հարսնիքները 4–5 օր կը տեւէին և մանկիկը պատրաստել կարելի չէր տարբեր կերպով։ Յաճախ հարսնեւտուններու մէջ 4–5 օրօրոց միանգամայն կը գտնուէր։

Մայրերը՝ սովոր էին տղան քնացնելու համար օրօրոցը ճօճել և օրօրներ երգել որպէսզի տղուն քունը շուտ տանի։ Ահա քանի մը նմոյշներ այդ օրօրներէն.

Նէննի տէյիմ ույուսուց
Եիւգիւնիւ կիւլլեր պիւրիւսիւց,
Եավրում կիւնիւնիւկ տիւր պէօյիւսիւց
Նէննի եավրում, նէննի:

* * *

Նէննիյէրին նեսէսի
Գրգրմ ույխու խասսասը,
Կիլապուլու տէսէսի
Նէննի եավրում նէննի:

* * *

Ղրգրմ ղրգրմ ղրգրնա
Եաթա պօյու ուզանա
Ղրգրմ պիր օղլան ղազանա:

Էվէրէկցի մայրիկը իր պուլուզը կը քնացնէր գողտրիկ օրօրներով.

Պար պար պախտիար
Տէտէն պերէ շատ խիեար
Ուտէ ուտէ բրշանայ
Էյլէ նէննիկ ճնանայ:

* * *

Պար պար էնէմ պար էնէմ
Կապան կարեմ շոր էնէմ
Սա մինիճիկիս արեւուց
Օնու ղօշ մը դուրպան էնէմ:

Մանուկներու կեանքին ամէն մէկ նորութիւնը ուրախութեամբ կ'ողջունեն։ Այսպէս երբ ակռայ հանէ հաւաքոյթ մը կ'ունենան և այդ օրը հատիկ կը չինեն և չամիչով խառնելով կը բաժնեն և երախային գլխէն վար ալ կը թափեն, աղօթքներով և մաղթանքներով։

Ինչպէս ամէն բանի մէջ միւթէկոտ՝ նոյնպէս նաև զաւակները ժամ առաջ մեծցնելու համար ալ ահագարանք մը ունին կեսարացիք։ Հազիւ 4–5 տարեկան տղաք արդէն չափահաս կը նկատուէին և ըստ այնմ հագուստ–կապուտով կ'երեւային, այսինքն երկար քղանցքներով չրջազգեստ կը հագնէին, կարճ հագուստը ամօթ նկատելով։

Մանուկներու զբօսավայրերն էին հայեաքները և մանաւանդ տանիքները, ուր կը հաւաքուէին բոլոր տղաքը խաղալու համար իրարու հետ, հեռու փողոցի անցորդներու ակնարկէն և գրացիներու և գրկիցներու սահմանափակ՝ գրեթէ մխիթնոյն դասակարգէ տղոց չբլանակին մէջ։

Մանչերը՝ առհասարակ կը խաղային աբխ (վէգ), մէք (խվէրէկգիներու չէլիճ չուսմախը), չէօյլէնչիւչ (խվէրէկգիներու տանկալա բիւտին = ճճռնիկ), թօփաճ (=տօպաճ= հոլ), հէօմպէկ (խվէրէկգիներու պինճիրպիրը, որուն մէջ մէկը կը ծռի և մխւանները վրայէն կը ցատկեն)։

Իսկ աղջիկներու նախասիրած խաղերն են թօփը (գնդակ) որ իրենք կը շինէին գունաւոր բուրդերով չափազանց սիրուն, երբեմն կը խաղային սէքէլէմէ։ Ցաճախ կ'զբաղէին նաև տունէ շինուած պուպրիկներով (հէմէնիկ օյունու)։ Խվէրէկի աղջիկները առոնցմէ զատ կիրակի օրերը իրարու քով կը հաւաքուէին ու տէճ կը զարնէին և չափազանց զուարճալի ժամանցներ կ'ունենային։

Այս խաղերը ցոյց կու տան թէ անոնք յարմարցուած էին խաղավայրին՝ այսինքն տանիքին։ Իրր խաղ հեռու էին միտքը հրահանգելէ կամ յիշողութիւնը զարգացնելէ կամ անոնց գիտութեան հորիզոնը ընդլայնելէ, ինչ որ հիմա արդի ժամանակներու մէջ կը փընտռուի։ Միայն ֆիզիքականին զարգացման նպաստելու բնոյթը ունէին անոնք, կամ ձեռքի ճարպիկութեան կը վարժեցնէին։

Իրր բարոյական դաստիարակութիւն գրեթէ ոչինչ կ'ստանային Հայ տղաք իրենց տուներուն մէջ, միայն ընտանեկան աւանդութիւններ և սովորութիւններ, որոնք զանոնք կը կապէին իրենց օճախին։ Մանաւարապէս անոնք աւանդաբար կը սորվէին տեսնելով՝ ծերերու յարգանքը, ծնողքներու հնազանդութիւնը և կրօնական պատուէրներու պահպանութիւնը։

Աւելին ձեռք բերելու հետամուտ չէին, և գպրոցի և ուսման շատ մեծ կարեւորութիւն չէին տար հին աւեն, օգումուշ (քստ խվէրէկցւոց սխասոր-գլուխ) ըլլալը վարդապետներուն մեծաշնորհը կարծելով, սակայն առով հանդերձ մեծ յարգանք ունէին օգումուշներու կամ ժամանակին գալճաններուն (ուսուցիչ) նկատմամբ, որոնց հեղինակութիւնը մեծ էր և կեսարացի ծնողքը անոր յանձնած աւեն իր զաւակը իսկապէս և սրտանց կ'ընծայէր և ոչ թէ սոսկ ձեւակերպութեան համար, աւանդական բացատրութիւնը՝ «միսը քեզի ոսկորը ինձի»։

Իսկ վերջին ժամանակներու մէջ ուսման և դաստիարակութեան կարեւորութիւնը իրապէս ըմբռնած էին կեսարացիք, և ամէն դասակարգի ծնողքներ ջանադիր էին իրենց զաւակներուն տալու խնամեալ կրթութիւն մը, որ անշուշտ անզօր էր բոլորովին փոխելու իրենց նկարագիրը, և իրենց հայրերէն ժառանգած ունակութիւնները և սովորութիւնները, որոնց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր հայհոյանքը, որուն բառարանը —բարեբախտաբար թուրքերէն— հոխտոյնն է և անմրցելին՝ իր բառամթերքին նկարագիր(!!) և պատկերալից(!!) պէսպիսութեամբը։ Ոչ մէկ սրբութիւն դուրս չէ մնացած այդ անճոռնի բացատրութիւններու հաւաքածոյէն։ Նողկանք ազդող այդ բացատրութիւնները կեսարացիք յաճախ կ'արտասանեն սովորական բան մը ըսելու ձեւով, յաճախ առանց անդրադառնալու գուցէ այն պղծութեան մասին որ կը կատարեն նոյնիսկ իրենց իսկ

բարոյականին դէմ։ Անոնք իրր առեղծագործութիւն կամ գիւտ թերեւս արժէք մը կը ներկայացնեն սակայն չափէն աւելի գռեհիկ են գժբախտաբար, այնպէս որ անոնցմէ նմոյշներ բերել չեմ համարձակիր։

Գալով կիներուն նոյնքան և աւելի անիծող են, իրր ժողովրդային առեղծագործութիւն անոնք երբեմն կը պարունակեն իրենց մէջ գիւտեր։ Մի քանի նմոյշներ ահա անոնցմէ.

Կէօզիւճիւն բըղը սէօյիւճիւճ։
Ձիյէրիճէ աթէ տիւսիւճ։
Օճաղըն պաթսըն։
Էվին պաբընա երխըլսըն։

Գաւառներու մէջ եւս կիները անէծքի տոպրակներ ունէին բաւական հարուստ. ահա մի քանի նմոյշներ էվէրէկցի կնոջ անէծքներէն.

Պօյըդ տախտակն ուգա
կեռնոց կեռին ածցին։
Պօյըդ պակսի։
Հաւասիդ փորդ մրճա։
Պօյըդ փօթն ուգայ։

Բայց չմոռնամ ըսել որ կեսարացի ու մանաւանդ գաւառի Հայ մամիկը ունէր նաև սրտառուչ օրհնութիւններ։

Ալլահ կէօյճիւճիւճ մուրաթըն վէրսին։
Ղօլուն պուտուն տէրս կէօրմէսին։
Ալլահ ուզուն էօմիւր վէրսին։

Պօյդ էվէլճա։
Գէնրիտար ոճաս։
Հէգիդ լիւսֆիյճու։

Դ.

ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐՈՒ ՉՈՒԱՐՃՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Կեսարացիք մասնաւորապէս իրենց ժամանակը է՛անցընէին տան մէջ և դուրսի, արճարանի, գինետան, զբօսավայրերու կեանք չունէին։ Սակայն իրենց տուներուն մէջ զուարթ մթնոլորտ առեղծելու հետամուտ էին, և կը սիրէին հաւաքուիլ մանաւանդ ձմեռուան գիշերները, ընտանիքներ իրարու քով՝ և զուարճանալ, խաղերով և պարերով։ Այս հաւաքոյթները կը կոչուէին «օթուրմա»։

Իսկ հացկերոյթներ կամ կերուխում տեղի կ՛ունենար միայն տոնական օրերու կամ ընտանեկան կարեւոր անցքերու, նշանուքի, հարսնիքի, կնունքի և անուան տարեդարձերու առթիւ։ Ասոնք զուտ ընտանեկան հանգամանք կ՛ունենային։ Կային նաև այլերու հաւաքոյթներ, որոնց երբեք չէին մասնակցիր կիները։

Վահան Թէքէեան (Ժողովուրդի Ձայն, էջ. 820) որ այս վերջին տեսակի հաւաքոյթի մը ներկայ եղած է կը նկարագրէ զայն ահա կերպով։

«Գիտեր մը ազգականներու տան մէջ կեսարական քէյֆի մըն ալ ներկայ

կ'ըլլամ: Ձաշկերոյթ մրն է՝ որ իր մասնաւոր անունը ունի եղեր, *հինան կէօշտիւ* կամ *հինան գօշտու*, «աչխարհ փոխադրուեցաւ» կամ «վազեց» —չեմ գիտեր ո՛ր մէկը, որովհետեւ երկուքն ալ բառդներ կան...:

Այս հացկերոյթը սա՛պէս կը կազմակերպուի: Իրարու ծանօթ անձեր կը համաձայնին եւ հաշկերոյթին զանազան մասերը իրենց մէջ վիճակով կը բաժնեն. մէկը՝ (*կոբանցնող*) մսեղէնը. ուրիշ մը՝ խմորեղէնը, երրորդ մը՝ բմպելիքը, չորրորդ մը՝ նուագածուները եւ ուրիշներ՝ հետզհետէ պատուղը, անուշեղէնը կամ հացը (*չահողներ*) կը պարտաւորուին հայթայթել...:

Այս կերպով պարտաստուած խնճոյքը, որուն այրեր միայն կը մասնակցէին, տեւեց ժամերով, մեծ ոգեւորութեամբ, երգերու, նուագի եւ տեղական սովորութեանց հետեւողներու մէջ: Գլուխներէ տաքցած էին, բայց կը նշմարէի որ բանի «ոգեւորութիւնը» կը շատնար՝ այնքան կ'աւելնար նաեւ իրարու հանդէպ սէրն ու բարեկամութիւնը, մարդիկ —դուրսը մրցակիցներ— իրարու հետ կը գրկուէին եւ սրտագեղումով իրար կը համբուրէին, կ'արտասուէին նոյնիսկ, այնքան որ Հայ-կեսարացին հոգիին խորը կարծեցի տեսնել այդ գիտեր, իր առեւտուրի կեղեւէն մերկացած, եւ շատ աւելի համակրելի...»:

Իսկ ընտանեկան հաւաքոյթները երբեմն շատ աւելի երկար էին. մասնաւորապէս հարսնիքի խրախճանքները օրեր կը տեւէին, բանեկենդանի զուարճութիւնները աւանդաբար կը կատարուէին մեծ եռանդով եւ ոգեւորութեամբ. բանեկենդանէն 10–15 օր առաջ կ'սկսէին ու կը շարունակուէին մինչեւ բանեկենդանի կիրակի գիշերը: Այդ օրը շատ մեծ հաւաքոյթ կ'ունենային գրեթէ բոլոր ազգականները իրարու քով գալով: Կէս գիշերին ուտիքի կերակուրներով, կու տային հոխ սեղան մը որ կը կոչէին սօճ սուրճա: Ճաշորդ առաւօտուն, այսինքն բանկխորանի օրը, արդէն երբ կ'արթննային կը տեսնէին թէ գիւղիւ օրուցը (էվէրէկցիներու գպահճ-կատուն)(1) եկած է, ու կախուած՝ առաստաղէն, Աստ մամիկները կը վախցնէին տղաքը որպէսզի պահք բանեն:

Հարսնիքի, բանեկենդանի ու այլ խրախճանքներու ընթացքին անոնք կը պարէին մեծ խանդավառութեան ու ծափերու մէջ, պօլա, ուրում օյունու, սիւրմէ, գէյպէկ, սօրիճ կոչուած պարերը:

Առանցմէ զատ բանեկենդանի օրը տանիքներու վրայ խօրա՝ չուրջպար կը խաղային անպատճառ: Սակայն կեսարացի հիներու նախապատիւ համարած պարերն էին ուրում օյունու (=յունական խաղ) եւ պօլա: Այս բոլոր պարերը կը կատարուէին անպատճառ երգերու ընկերակցութեամբ. Այսպէս ուրում օյունուի միջոցին կ'երգէին.

«Ծօսմալարա սեվէրիմիմ ուրում կէլիճիո: *կամ*
Ադաներն էյիսի սէօյիւսէճ օյուր
Եէյիսրն էյիսի սէօգիւճսէճ օյուր
Էլ իչին ադլաեան կէօգիւճսէճ օյուր:

Ոգեւորութեան պահերուն այս պարերուն կը մասնակցէին ձերբերն իսկ՝ երգելով այսպէս.

Ալբմոր առրն ՔէրաճէմիճՔէրիսի
Եիւէյիմէ եաղ գալմասր էրիսի
Ձանիլ կէօճիւմ պու տիւճեաաճ ՔէրիսիՀ:

---

(1) *Այսպէս կը կոչէին Մորմորոզը:*

Կեսարացին ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ երգին և երաժշտութեան սէրը ունէր, սակայն միջավայրին ազդեցութեամբ թէ՛ իր երգերը և թէ՛ իր երաժշտութիւնը դարձած էին Թրքական և հայկական բնատոհմիկ նկարագիրը կորուսած։

Սակայն անմեկնելի երեւոյթ մըն է սա իրողութիւնը թէ կարգ մը հայախօս գաւառներու մէջ իսկ, ինչպէս օրինակի համար Էվերէկ, երգերու գրեթէ մեծագոյն մասը թուրքերէն էին։ Այսպէս Էվերէկցի Հայ կիներ ալայ ճաշած (չուրչպար) առեղնին կ'երգէին պանդուխտի սա երգը.

Պէօյիւմ օլուր Ըսբաճպրլրճ հավլրսը
Ղաբ դաբ օլմուշ պախար տէլի գաճլրսը
Պիլէմէիմ պէճիմ աղամ հաճկիսի՞
Ուսուլ պօյլու ճիտաճ պօյլու ինճսիսի։

Ըստամպրլրճ եօլլարը բօզ տրր տիւմաճ տրր
Ադամ կէբտի կէլէճէյի կիւմաճ տրր
Կիւմաճրճ էլինտէճ հալրմ եամաճ տրր
Թէզ կէլ աղամ էյլէճէլիմ պիր զէմաճ։

Ադամրճ ալբրճտա սրմալր մինտէր
Ադամ աբբրճ պաբր սիլաեա տէօճտէր
Ադամ սէճ կէլմէսէճ պիր մէճբուպ կէօճտէր
Պիր մէճբուպուճ պիլէ կէլմէսսէ ճէյինէ՞ճ էյլէմ։

Պիր ճեաղրբ եազտրմ իչի գարէլի
Պու կիւճ բօստա կիւճիւ ճիկէրիմ եարէլի
Պիր միւրաա ալմաերմ կէլինճ օլալբ
Միւրաերճ գարճրճա գալա տէտիլէր
Եէկիտ սէվտիյինտէճ կէրի գալ տէտիլէր։

Բօստա եօլլարրճր տօլաճրյօրում
Գայպ էդտիմ եարիմի արաճրյօրում
Ադամ սաղլրդրճա կիւվէճիեօրում
Սաղ օլաճ կէլիր էվինէ։

Էճտիմ պահճէճիզէ պիբմէտի իւզիում
Մէճբուպա դալմաբր եազահախ սէօզիում
Պու սէճէտէ կէլմէսսէճ գաճ աղլար կէօզիում
Սաղ օլաճ կէլիր էվինէ։

Էճտիմ բարլաճրգա պիբմէտի պօստաճ
կէճէ սէյամ կէյտի կիւլեիւզլիւ սօստաճ
Պիր գօյուճ աղրբրտա օյպիրինէ եասլաճ
Սաղ օլաճ կէլիր էվինէ։

Մէճտիլիմ պէճէկ պէճէկ օրբասր չարխր ճէլէկ
Եազր պէրապէր կէչիրտիմ գրբրճ այբրեր ճէլէկ
Ադլամա սէվտիյիմ կիւճ պէօյլէ գալմազ
Ճանիլին պաբրճա կէլմէտիմ օլմազ.
Սաղ օլաճ կէլիր էվինէ։

Կեսարացիք —ինչպէս ուրիշ շատ մը գաւառներու մէջ կ'ընեն— եկեղեցական-կրօնական երգեր չունէին իրենց տուներուն մէջ։ Իրենց բարքերը սակայն խորունկ գրոշմը գրած էին իրենց երգերուն

վրայ, օրինակի համար ուրիշ գաւառներու հովուերգական-սիրային երգերը չունէին, իրենց պահպանողական նկարագիրը և արտակարգ խիստ ըմբռնումը՝ ընտանեկան սրբութեան մասին, և նոյնիսկ իրենց կենցաղը թոյլ չէր տուած ստեղծելու դիմառնական այն երգերը որոնք այնքան առատ ունէին կարգ մը գաւառներ, ուր երիտասարդները սիրային հետապնդումներու առիթը կը գտնէին։ Կեսարացին նախանձախնդիր տան սրբութեան և իր բնէ հեգնող, ընդհակառակը իր ժողովրդային բանահիւսութեան մէջ ունի, երգիծական-հեգնական երգեր առհասարակ յարմարցուած այնպիսի երիտասարդներու վրայ որոնք «մաս յուսալով կարկանդակէն» ազգականութեան պատրուակով շատ կը յաճախէին տուն մը՝ ուր աղջիկ կար։ Երգերը՝ առհասարակ ունին զուարթ չեշտ և միայն պանդուխտի երգերն են որոնք տխուր նկարագիր մը կը կրեն։ Իսկ մեռելներու վրայ ողբ հիւսելու կամ գովասանք երգելու սովորութիւնը չունէին բնաւ, իբր յետադիմացուցիչ հնօրեայ եղերամայրերու։

Տնական խրախճանքներու մէջ պարին և երգին հետ նաև նուագը իր տեղը ունէր։ Առհասարակ նուագածուներ կը հրաւիրուէին մասնաւորապէս հարսնիքներու։ Խումբը կը կոչուէր Թախմ Զալղր, և կը բաղկանար իր լրիւ կազմովը 12 անձերէ որոնք ունէին 12 տեսակ գործիք ի ձեռին, ինչպէս ուտ, սաճղուր, էմման (ջութակ), տէֆ, պաղլամա, էմմանչէ, մանճոլին, կրաճէքա, զիլ, ֆաճոն և այլն։

Նուագածուները՝ այր մարդիկ կ'ըլլային, կիները՝ թերեւս բարքերու անթոյլատու հանգամանքին պատճառով նուագածութիւն սորվելու ալ առիթ չունէին, հետեւաբար չէին գիտեր նուագել։ Իրենց առանձնական զբօսանքներուն մէջ տէֆ զարնող կիներ միայն կային։

Իսկ ամառնային եղանակին, մասնաւորապէս գարնան, երբ տակաւին քաղաքին բնակչութիւնը այգիները չէր գացած, քաղաքացիք հաճոյք կ'զգային դաշտային զբօսանքներէ, երթալով քաղաքին մերձակայ դաշտերը ուր կը սիրէին մականախաղով (ճիրիճ) զբօսնուլ։ Իսկ ինչպէս առիթ ունեցայ արդէն ըսելու դրացի Թուրքերը՝ իրենց վայրագ և բարբարոս նկարագիրին խիստ յարմար խաղեր ունէին, ինչպէս սարաճը և քաճ էօյիւնիւն, որոնց պահ մը Հայերն ալ խառնուիլ սկսան ինչպէս ըսի, սակայն բարեբախտաբար երկար չտեւեց հայոց մասնակցութիւնը, կառավարութենէն արգիլուելով։ Հայ տղաք սակայն օրինակելով Թուրքերը, իրենց մէջ սարաճով (պարսատիկ) խաղալ կը սիրէին և իրար կը վիրաւորէին։ Տեսակ մը քաջագործութիւն կը համարուէին այս կռիւները։

Վանքերու ուխտագնացութեան առեն լարախաղացութիւն ալ կը կատարուէր բայց լարախաղացները տեղացիներ չէին այլ ուրիշ վայրերէ կուգային։

Իսկ բախտախաղերը՝ իբր զուարճութեան միջոց կամ իբր մոլութիւն գետին չէին գտած կեսարիոյ մէջ, հաշտ չըլլալով կեսարական նկարագրին, որ միայն չահելու հետամուտ է, սակայն ո՛չ թէ բախտով՝ այլ առեւտուրով՝ և շատ բախտին ու անաչխատ վաստակին վրայ հաւատք և ըմբռնում չունի։

ՍՈՎՈՐՈՅԹՆԵՐ

Ա.

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կեսարիոյ գաւառին բոլոր վայրերուն մէջ աւելի կամ նուազ տարբերութիւններով ամուսնական սովորութիւնները իրարու կը նմանին։

Ջաղաքին և կարգ մը գիւղերու մէջ, ինչպէս Իվէրէկ, օրօրոցի երախաները իրարու հետ նշանելու այսինքն պէշիկ-էէրմէսի գրութիւնը կար, ինչ որ թրքական բարքերէն փոխանցուած կը թուի, վասնզի թուրք գիւղերու մէջ աւելի յաճախադէպ էր այս երեւոյթը։

Նոյնպէս յետաձնաց քանի մը հայաբնակ գիւղերու մէջ, ինչպէս Սրվզրճ և Կիկի, աղջիկները պաշլըխ անուն մէզաթով (ամուրդ) ծախելու սովորութիւնը կար, այնպէս որ շատ վճարողը իրաւունք կ'ունենար աղջկան տիրանալու։ Իսկ հակադարձաբար կարգ մը գիւղերու, ինչպէս Իվէրէկի մէջ կար պարթլ-տախօմա անուն գրամօժիտ մը, վճարելի աղջկան կողմէն (տես Զօմախլու, էջ 31)։

Գիւղերու, իսկ հին ժամանակները նաև քաղաքին մէջ, առհասարակ անչափահաս տարիքին կը կատարուէին ամուսնութիւնները։ Կեսարիոյ մէջ ամուսնութեան տարիքը այրերու համար՝ 25-30 և աղջիկներու համար 15-18 է։ 18 տարեկանէն վեր աղջիկները իբրև հաւսար (տունեցի) կը համարուէին. իսկ գիւղերու մէջ 14 տարեկանէն վեր աղջիկները և 18էն վեր մանչերը, պառաւած կը նկատուէին։

Անչափահաս ամուսնութիւններու պատճառով ընտրութիւնը ծնողքներու գործն էր, որոնք ըստ Արիս Դալֆաեանի ընդհանրապէս «մեր գործը կ'ամուսնացնենք ա՛չ թէ մեր զաւակները» սկզբունքով կ'առաջնորդուէին (Զօմախլու, էջ 35)։

Խոսիւ կը յարգուէր եկեղեցական օրէնքի սահմանած ազգականական արգելքները կամ եօթը պորտի հաշիւը, տարածելով զայն կնքահայրութեան և աւազանի եղբայրութեան վրայ եւս։

Իսկ հարսնեղբօրութեան և հարսանեաց սովորութիւնները առաւել կամ նուազ տարբերութիւններով իրարու կը նմանին ամբողջ գաւառին մէջ և կեսարականը ամէնէն կատարեալգործեալ նմոյշը կրնայ համարուիլ անոնց, ուստի զայն կը ներկայացնեմ, առօրեայ նշանակելով տարբերակները։

Հայր մը կամ մայր մը երբ մտադրէ իր չափահաս տղան նշանել, նախ՝ գաղտնապէս տեղեկութիւն կը հաւաքէ զանազան աղջիկներու մասին և 2-3 աղջիկներ կ'որոշէ իր իրենց յարմար։ Այս ընտրութենէն յետոյ, տան մեծին հրամանով, մօտաւոր ազգականներէն կամ մտերիմ բարեկամներէն մէկը նշանուելիք երիտասարդին հետ, այդ

աղջիկներուն տուներըը կ'երթայ աղջիկտեսի(1)։ Ասոնք ո՞ր տուննն ալ այցելեն, առանց ոեւէ դիտողութեան կ'ընդունուին, թէև տան մէջ գտնուողները կը գուշակեն թէ իրենց աղջիկը տեսնելու համար եկած են։ Քանի մը վայրկեան նստելէ և հարեւանցի տեսակցութենէ մը ետքը, առաջնորդող անձը կը խնդրէ տան տիրոջմէն, որ իրենց այս ինչ անուն աղջիկը ղուրս մը բերէ, կամ ներս գայ ձեռք համբուրելու։ Աղջիկը արդարև կուգայ և ներկայ հիւրերը բարեւելով հինգ տասը վայրկեան կը մնայ և ապա խոնարհութիւն մը ընելով՝ սենեակէն դուրս կ'ելլէ։ Քիչ մը վերջը հիւրերն ալ կը մեկնին առանց ոեւէ բան ըսելու։ Այս հիւրասիրութեան միջոցին, աղջկան պարագաներուն կողմէ ոեւէ մեծարանք չըլլար և սուրճ մը անգամ չի բերուիր։ Եթէ համաձայն ըլլան իրենց աղջիկը այդ երիտասարդին տալու լուրթիւն կը պահեն, իսկ եթէ ոչ, անմիջապէս ոեւէ պատշաճ եղանակով տղուն կողմին լուր կը հասցնեն որ կինները աղջիկտեսի չգան։

Երիտասարդը՝ իր այցելած ու ժխտական պատասխան չստացած տուներէն մէկուն աղջկան համար զինքը առաջնորդողին կամ իր մօրը միջոցաւ իր հաճութիւնը երբ կը յայտնէ, տղուն քոյրը, եթէ չունի, իր մօտիկ ազգական կիներէն 2–3ը, օր մը որոշուած աղջկան տուները կ'երթան, իրենք ալ տեսնելու համար զայն, որուն գրգ կէօrմէք (= աղջիկտես) անունը կուտան։ Աղջկան տուներէն ասոնք ալ կ'ընդունուին այնպէս ինչպէս ընդունուած էին այրերը, ասոնց ալ գրեթէ մեծարանք չըլլար և նշանախօսութեան վրայ ոեւէ խօսակցութիւն չի փոխանակուիր. բայց աղջիկը լաւ մը տեսնելէ, զննելէ և իրենք իրենց մտքովը քննելէ ետքը կը մեկնին և գալով իւրաքանչիւրը իր տպաւորութիւնը կը յայտնէ որոշ կերպով։

Ասկէ յետոյ է որ տղուն հօրը կամ մօրը կողմէ ազդեցիկ ու յարմար մէկը կը դրկուի աղջկան հօրը կամ մօրը քով՝ աղջկան ձեռքը խնդրելու։ Աղջկան հայրը թէև ցրտութիւն և մերժում ցոյց չի տար, բայց շատ երկար և ձանձրանալի քաշքշուքներ ու եազեր կ'ընէ և վերջապէս իր վերջնական պատասխանը տալու համար, ամիս մը կամ երկու, և երբեմն ա՛լ աւելի պայմանաժամ կ'ուզէ մտածելու։ Երկար բանակցութենէ յետոյ այդ պայմանաժամը կը զեղչուի 11 կամ 21 օրերու, և աղջկանը հայրը քանի մը հատ շաքար կու տայ տղուն կողմին, պայմանաժամին լրումէն օր մը առաջ տղուն հօրը կողմէն լուր կը դրկուի թէ յաջորդ իրիկունը պիտի երթան աղջիկն ուզելու։

---

(1) Ուրիշ տեղեկութեան մը համաձայն որ մեզի աւելի վաւերական կը թուի, նախ քան այս այցելութիւնը կանայք կը կատարեն առաջին աղջիկտեսը։ Այն ընտանիքները որոնք աղջիկ ունին չարթըւան երկու օրերը՝ Բշ. և Եշ. մասնաւոր կերպով տուները կը մաքրեն և կը կոկեն, որովհետև սովորութիւն է որ այդ երկու օրերու ընթացքին աղջիկտեսի գան։ Այդ օրերուն երբ օտար հիւրեր գան, տնեցիք իրենց աղջիկը կը պահեն կռահելով անմիջապէս անոնց նպատակը։ Հիւրերը կը փափաքին տեսնել աղջիկը, որ կու գայ ու ձեռք համբուրելէ վերջ ոտքի կը կեցնայ ձեռքերը կուրծքին հիւրերու տրամադրութեան տակ և անոնց զննութեանց առարկայ։ Երբ հաւնին, առանց ոեւէ բան ըսելու կը մեկնին և յաջորդ օրը փեսացուն կը դրկեն մօտաւոր ազգականի մը հետ։

Պատասխանը կա՛մ «Թող հրամեն» և կա՛մ «Այսօր պատրաստութիւն չունինք, այս ինչ օրը թող հրամեն» կ'ըլլայ։

Որոշուած օրը 5-10 մարդ, որոնց ռիճաներ (=աղերսարկու) անունը կու տան, աղջկան տունը կ'երթան, ուր հաւաքուած կ'ըլլան նաև մօտակայ ազգականները։ Սարէն ձորէն երկար բարակ տեսակցութենէ ետքը, ռիճաներուն ամէնէն տարիքոտը, խօսքը կը բանայ, և «Աստուծոյ հրամանաւ, մարգարէի արտօնութեամբ, հայրապետական կանոնիւ» կ'ուզէ աղջիկը, աւանդական բացատրութիւններով։

Հակառակ անոր որ արդէն դուրսը ամէն ինչ կարգադրուած և խօսք տրուած առնուած է, թատերական անտեսի բեմադրութիւն մը կը կատարուի, և դարձեալ նազ տուզ կ'ըլլայ, դժկամակութիւններ և դժուարութիւններ կը հանուին, նոր պայմանաժամեր կ'ուզուին, այլ սակայն վերջապէս այդն կ'ըսուի և առաջին խօսող անձը ծունկի գալով «Հայր մեր» կ'ըսէ և երեսը կը խաչակնքէ։ Նոյնը կ'ընէ նաև աղջկան հայրը(1)։

Ասիկա է կեսարացւոց խօսք կապը։ Ասոր վրայ աղջիկը երեւան կու գայ։ Քիչ յետոյ կ'ուզեն փեսան ալ տեսնել։ Տղուն պարագաներէն մէկը կ'երթայ զայն բերելու։

Խնճոյքը կ'ակսի, շաքարները կը ցրուեն, զանազան անուշեղէններ եռեւէ եռեւ կը շարեն, օղի, օշարակ, սուրճ կը բերեն, «աչքդ լոյս խնամի, խայբրլը ըլլայ խնամի, տարոսը ձեր գաւակներուն», այլեւայլ շնորհաւորութիւններ, պատրաստ աղօթքներ, աւանդական սովորական բարեմաղթութիւններ իրարու կը յաջորդեն, փեսացուին և հարսնցուին վրայ զանազան գովեստներ կը տեղան. խեղճ աղջիկը, սուրճ խմողին, ջուր խմողին ետեւէն, կրկին տասնեակներով ձեռքերը կը համբուրէ, ոտքի վրայ բարեւ կը կայնի, կը խաղան, կը պարեն, կ'ուրախանան, կը զուարճանան և վերջապէս կէս գիշերէն 3-4 ժամ ետքը կը ցրուին։ Այս բաժանման առեն մեծաքեայ թաշկինակով մը շաքար կու տան փեսացուին։ Ցետոյ խօսք կ'առնեն նշանուքի օրուան համար։

Հետեւեալ օրը տուներէց քահանան կ'երթայ թէ՛ տղուն և թէ՛ աղջկան վրայ պաշտօնական «պահպանիչ» կ'արտասանէ։ Երկու շա-

---

(1) Էվէրէկի մէջ գրեթէ նոյնն են այս ձեւակերպութիւնները։ Էվէրէկցի բարեկամի մը նկարագրութեան համաձայն երբ որ խնամախօսի երթալու ըլլան նախ կը հրամցընեն ներս, կ'սկսին խօսիլ առկէ առկէ, եթէ աղջկան հայրը լեզուանի է և հարպին, երբեք խօսք չի բանար և այնպիսի դիրք մը կը բռնէ որ համարձակութիւն չի տար խօսք բանալու աղջիկ ուզողներուն որոնք մեծ հիգեր կ'ընեն և խօսքեր կը նետեն, բայց աղջկան հայրը չլսել կը ձեւացնէ։ Ցետոյ խօսակցութիւնը կը տաքնայ և երբեմն մինչև կէս գիշեր կը վիճաբանին։ Վերջին ձեւակերպութիւնը ռիճաներէն մէկը կը կատարէ ոտքի ելլելով «երթանք սխալ եկեր ենք» կ'ըսէ, և ուրիշ մը «ես խօսքը առի ալ լմնցուս» կ'ըսէ։ Հայրը մօրը, մայրը ուրիշ ազգականի մը վրայ կը նետէ վերջին խօսքը տալ, և այսպէս անտեսի քաշքշուքներէ յետոյ կը հաւանին աղջիկը տալ։ Ասկէ յետոյ է որ մեծաբանքները կ'սկսին և օղիի գաւաթները կը պարպուին։ Եւ նշանուած կ'ըլլայ աղջիկը։

բաթի յետոյ կը ղրկուի բուն իսկ պաշտօնական նշանը՝ դարձեալ քահանային ձեռքով։

Տղուն կողմէ աղջկան կը ղրկուի ընդհանրապէս մետաքսեայ շալ մը և երկու գրիվնից ոսկի, և աղջկան կողմէ տղուն՝ մէկ ձեռք զգեստի համար պէտք եղած նիւթ. սոնց քանակութեան ու տեսակի ընտրութեան մէջ բացառութիւն կը կազմեն հարուստ ընտանիքներ։

Այս ձեռակերպութիւններէն չետոյ, տղուն ամբողջ ընտանիքը իրենց մօտակայ և հեռաւոր ազգականներով ու բարեկամներով իրիկուն մը, աղջկան տունը կ'երթան իրենց հարսնցու աղջկան նուէրներ տալու համար, կամ բուն նշանտուքը կատարելու։ Այս օրը կը կոչուի «այրը վէրմէ» և գործողութիւնը «կէլին գրզ այրուցլամագ»։ Երկու սեռերը իրարմէ անջատ չարաչար դէմ առ դէմ կը նստին սենեակին մէջ և կ'ուտեն կը խմեն։ Կէս գիշերուան մօտ, փեսացուին հայրը կը փափաքի և կ'ուզէ որ իր հարսնցու աղջիկը երեւան գայ և ներկաներուն ձեռքը համբուրէ։ Աղջկան հայրը դարձեալ կը ծամծմէ, պատճառաբանքներ, բարուրանքներ կ'ուզէ առեղծել։ Աղաչանքէ կամ պաղատանքէ յետոյ, աղջիկը՝ մօտիկ ազգական կնոջ մը առաջնորդութեամբ ամբողջ ներկաներուն ձեռքերը կը համբուրէ, նոյնիսկ իր նշանածին։ Ցետոյ խոնարհութիւն մը ընելով՝ ետ կը քաշուի և դիմացը անկիւն մը բարեւի կը կայնի առանց խօսելու։ Գովեստներ և գովաբանութիւններ կ'արտասանուին, բաժակներ կը պարպուին ու յետոյ երկրորդ անգամ հարսնցուն ձեռք կը համբուրէ։ Այս միջոցին է որ բոլոր ներկաները կու տան իրենց նուէրը։ Տղան, իր հայրն ու մայրը, մէկ մէկ գրամէջա ոսկի, և միւսները մահմուտիյէ, sto կամ դազի, սանտրգլը, օճուխ ոսկիներ(1)։

Երբ նուիրատուները շատ ըլլան և աղջկան ափը ոսկիով լեցուի, կ'ստիպուի ան ներսի սենեակը երթալ մօրը հետ, ուր ոսկիները կը յանձնէ անոր ու կրկին կը դառնայ միացեալներուն պարգեւները ալ ընդունելու։ Հարսնցու աղջկան եղած այս նուիրատուութենէն հէնց ժամ ետքը, աղջկան մայրն ալ իր ամբողջ պարագաներովը առանձին սենեակ մը կը քաշուի, ուր կը հրաւիրեն նաև մի միայն իրենց փեսացուն, այլտեղ ալ կ'սկսին փեսացուին տրուելիք նուէրները —զոքանչին ու աներոջ կողմէն մէյ մէկ ադամանդ մատանի, 5–10 ոսկի արժողութեամբ։ Ապիկն անդիկն մատանի մը, սաթէ համբիչ, տուփ մը, ծխափայտ մը և մինչեւ մետաքսեայ թաշկինակ մը որ խաճէսի կը կոչուէր (2)։

---

(1) Էվէրէկի մէջ հարսնցուն պսակի օրը անպայման իր ստացած այս բոլոր նուէրները պարտաւոր էր վրան կրել։ Այսպէս գլխուն վրայ 8–10 հատ մահմուտիյէներ մարգրիտով իրարու միացուած՝ նրպան, ու անոր տակէն շղթայով մը ճակտէն կապուած նրնգոլ, ականջներէն իբր օղ զոյգ մը մահմուտիյէ, ու մազերը հիւսուած և անոնց վրայ կարուած 6–7 հատ կրիմից։

Աղքատ դասակարգն իսկ ուներ անպատճառ մազերուն վրայ մի քանի կտոր մանր մունր ոսկիներ ու նաև ուլունք։

(2) Էվէրէկի մէջ փեսասես գացող կիները նուէր կը տանին մետաքս թաշկինակ, պնակ մը մեղր սերով և բաւական ծանր բաներ։ Փեսային որպիսութիւնը կը հարցընեն և կը բաժնուին։

Ամէն յետոյ գարձեալ կ'ուտեն կը խմեն, կ'երգեն, կը խաղան մինչև առաւու։

Միւս օրէն սկսեալ փեսացուն կը պարտաւորուի գործածել իր նուէրները և աղջիկը կը զարդարուի իր առացած ոսկիներով, կախելով զանոնք իր կուրծքը, և մազերուն վրայ որոնք հետզհետէ աւելի կը շատնան մինչև հարսնիքի օրը, որովհետև տղան մինչև իր ամուսնութեան օրը, կազանդի, Շնորհեան, Բարեկենդանի, Զատկի և այլ նշանաւոր և տօն օրեր, երբ այցելէ իր նշանածին տունը, ինչ որ սովորութիւն եղած է, պարտաւոր է ոսկի նուէր մը տալ, կամ զրմից կամ մանմուխիէ, կամ տրօ, ըստ կարողութեան (Տրդատ եպ. Գալեան, Ամուսնական սովորութիւններ կեսարիոյ մէջ, Ա. Ճեմարանական Տարեգիրք, Բ ԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 344-347)։

Հարսնիքները առաւելապէս կը կատարուին Ս. Սարգիսէն Բարեկենդան տեւողութեան կամ Աղջի պահին։ Հարսնիքէն ութ օր առաջ բոլոր ազգականները կը հրաւիրուին հարսնիքի կատարման եղանակին մասին խորհրդակցութիւն մը ունենալու համար(1)։ Այդ օրը կեսրայրուհի կ'ըլլայ ու իրիկունը ներկաները կը ցրուին։

Հարսնիքը կանխող Հինգշաբթի օրը փեսան բաղնիք կը տանին հանդիսաւոր կերպով, երգով և նուագով, իսկ տունը հաչ կու տան ազգականներուն։

Նոյն օրը փեսին տունը արարողութիւններով առագաստի անկողինը կը յարդարեն։ Այս աշխատանքին, որ իր յատուկ ձեւակերպութիւններով կը կատարուի, բնաւ այրի կիներ չեն մասնակցիր։

Արդէն հարսնիքը սկսած է։

Ուրբաթ օրը հարսը կը տանին բաղնիք առանց հանդէսի։ Սակայն հոն ունին յատուկ երգեր, ահա անոնցմէ նմոյշներ.

Գրզ համամտա դաս տուդար
Էլմաս եիւզիւֆ բաս տուդար
Գրզ եէրիճէ տիւժէզսէ
Կիճէ կիւճիւզ եաս տուդար:

***

Զրֆ եօզարը պաղլասըճլար պաբրճը
Զօֆ ազլամա, սիլ կէօզիւճիւճ եաբրճը
Ութճ կիտմէսէճ ֆիւչիւֆ գրզ գարաբրճը:

Բաղնիքէն դարձին հինայ կը գրուի հարսին հանդիսաւորապէս, երգերով։ Այս արարողութեան կը հրաւիրուին բոլոր ազգականները։

Հինայ դնելու առթիւ երգուածներէն պատառիկ մըն է հետեւեալը.

Ալրրճ բաս իչինէ դրճամ էգիլտի
Կիւմիւս տարաղրճաճ գիլճիմ տիւգիւլտիւ
Եէճկէլէր կէլմէէճ պէճգիմ պօզուլտու:

Շաբաթ օրը հարսնատան մէջ հարսին մազերը կը հիւսեն ու փեսատան մէջ փեսան կը սափրեն, մեծ հանդէսով, բազմութեամբ և իրենց յատուկ երգերով, որոնցմէ ահա պատառիկ մը.

---

(1) Էվէրեկի մէջ հարսնիքէն 8 օր առաջ մանչուն կողմէն 3-4 հոգի կ'երթան աղջկան տունը և կ'ըսեն թէ «Աստուած ուզէ նէ մէկ շաբաթէն հարսնիք ունինք»։

Հանդէս հարսանեաց Յովհաննէս Այճաճեանի ընդ Օր. Փրլանդի Տաղլարեանի ի կեսարիա, 1910 Յունիս

Կիւվէյինին բրաւը
Ձէպինէտ մեռնաց թաբ
Հաճը պու եիյիտին արխասաբը:

Նոյն օրը կ'սկսին նաև կերակուրներու պատրաստութեան մասնաւոր խոհարարներով(1)։ Նոյն շաբաթ գիշերը փեսային կողմէ հարսին կը ղրկուի գպաղլիան որ կը բաղկանայ գոհարեղէնէ մը, քօղէ, կօշիկէ։ Ասոնք բոլորը կը ծրարուին մետաքս թաշկինակի մը մէջ՝ գխաձէսի»։ Իսկ փեսացուին կը ղրկեն հարսին կողմէ հայելի, շապիկ, գուլպայ, թաշկինակ և թուղթով շաքար, բոլորն ալ նոյնպէս ծրարուած մետաքսի մէջ։

Կիրակի կը կատարուի հարսնիքը։ Հարսանեկան ուրախութիւնները կ'սկսին կիրակի առաւօտէն և կը տեւեն մինչև իրիկուն և կէս գիշեր։ Երկու կողմի հարսնեւորները կը հաւաքուին աղջկան և տղուն տուները։ Ամէն հարսնեւոր նուէր կը բերէ, կտոր մը մխս կամ խմորեղէնի տեսակներ ու օղի։ Հարսանեկան սեղանին վրայ իրը հաշ կը մեծարուի անպայման փիլաւ և կարմրած ոչխար, բանջարեղէններ և խմորեղէններ։ Այդ օրը կը կատարուի փեսայ հագուեցնելու արարողութիւնը, որ ուրիշ գաւառներու մէջ «թագաւոր կանգնեցնել» բացատրութիւնով կը նշանակուի։

Կեսօրիայ մէջ փեսան հագուեցնելու պաշտօնը եղբօրը պարտականութիւնն է։ Հարսնիքին օրհնութիւնները և բարեմաղթութիւնները բոլորը հայրը կատարայ, մայրը երբեք չի խառնուիր։ Եթէ հայրը ողջ չէ այն ատեն հօրեղբայրը կամ մօրեղբայրը զայն կը փոխարինեն։

Կիրակի կէս գիշերէն վերջը(2) երկու կողմերն ալ իրենց տուներէն համբայ ելլելով եկեղեցի կ'երթան, իրենց հետ ունենալով հարսու փեսան։ Եկեղեցի գացած ատեն սովորութիւն է ամէն տեղ որ գՏ. Լուսոյ» երգուի։ Հարսին տնեցիները համբայ ելլելէ առաջ երկար գօտի մը կը փաթթեն հարսին մէջքը ազօթքներով, իբր նշանակ գօտեպնդումի մը որ անհրա պէտք պիտի ունենայ աշխարհի դժուարութիւններուն յաղթելու համար։

Էֆքէրէ գիւղին մէջ սովորութիւն էր որ հարսը հագուեցնելու առեն, այս գօտին տղայ մը կապէր գեօթը տղայ, մէկ աղջիկ» ըսելով (Բիւրակճ. 1900, էջ 724)։ Իսկ Էվէրէկի, ինչպէս նաև Էֆքէրէյի և այլ գիւղերու մէջ փեսան հարսնիքին ակընառութենէն մինչև վերջին օրը թուր կը կապէր իրը թէ սեւ չարամիտ հնարքներէ զերծ մնալու համար (նոյն)։ Իսկ Էֆքէրէի մէջ պսակի ժամանակ հարս ու փեսայ

---

(1) Էվէրէկի մէջ մէկ կով կամ 3-4 ոչխար կը մորթեն։

(2) Էվէրէկի և այլ գիւղերու մէջ եկեղեցի կ'երթան Բշ. օրուան մթնշաղին, ուր նոյն օրը Պատարագ կը մատուցուի և ըստ հնաւանդ սովորութեան Պատարագի միջոցին կը կատարուի պսակը։ Նոյնպէս Էվէրէկի մէջ երկու կողմերը առանձին չեն երթար եկեղեցի, այլ փեսային կողմէն հարսին տուները «հարս առնել» կ'երթան և հոն բաւական զուարճանալէ յետոյ հարսն ալ միասին առած եկեղեցի կ'առաջնորդուին։

Հաճդէս հարսանեաց Տիգրան Ե. Առաքելեանի ՝ի Կեսարիա, 1903 Փետր. 3

իրարու ոտք կոխելու փորձ կ'ընեն, որպէսզի իրենց խօսքը անցուկ ըլլայ (Բիւրակն, 1900, էջ 724)(1)։

Պահի արարողութենէն վերջը թէ՛ կեսարիոյ և թէ՛ Լվէբէկի մէջ հարսնութեան իրենց տունը կ'առաջնորդուին երգերով և նուագներով։ Գլխաւորաբար կ'երգուէին հայկական երգեր ինչպէս «Բարի գեղեցիկ հնօրեայ երգը։ Թէ՛ հարսին և թէ՛ փեսին հակատը խաչ կը կապեն պահի առեն որոնք կը մնան իրենց վրայ մինչև երկուշաբթի։

Նիրզէի մէջ «Պիրակի(2) առաւօտուն երբ եկեղեցիին մէջ պսակի արարողութիւնը լմննայ, փեսային կը հագցնեն եկեղեցիի ճերմակ շապիկ մը, ձեռքը սրարմաչէթ մոմ մը, կը կանգնի Տէրէրին մօտ, բոլոր հանդիսականներ առանց բացառութեան ճոր փեսային քազր կը համբուրեն։

Իմ հետ մէկտեղ հազարաւորներ այնպէս հաւատացած են թէ, ճոյն օրն է որ ճորապսակ ամոյիներ կ'զգան թէ ճոր ախարհ են եկած։ ... Ճեռոյ բոլոր ժողովուրդը եկեղեցիին գաւիթը կ'սպասէ փեսային գալստեան, եւ ահա հրաւափառով փեսան դուրս կու գայ, հարսր իր կողքին, շատ մը երիտասարդ հայուհիներով շրջապատուած որ ձնկէ կ'անուանեն, եւ ահա Տէրէրով մէկտեղ, բոլոր տիրացուներ առաջ կ'իյնան, եկեղեցական զանգակը ի ձեռին, երգելով եկեղեցական հրաշալի երգեր, ժողովուրդը կը հետեւի փեսային, մեծ ոգեւորութիւն կը տիրէ ներկաներուն սրտին մէջ։ Հարսր ... կիներէ եւ օրիորդներէ շրջապատուած դանդաղ քայլերով կը հետեւին ժողովուրդին։ ... Ճամբու վրայ ազգականներ եւ բարեկամներ, օղի կամ գինի կը պատրաստեն ճամբորդ հարսնեւորները պատուելու համար» (*Ներքերիմ Խոբրեան*, Համառօտ Պատմ. Կեսարիոյ Նիրզէ գիւղի, էջ 17–18)։

Թափօրին առջեւէն կը տանին լապտեր կամ մոմ։ Եթէ համբան լոյսը մարի առիկա կը նկատուի չարագուշակ նշան մը։

Պահէն վերջ հնքամայրը հարսը կ'առաջնորդէ իսկ հնքահայրը՝ փեսան՝ երգելով այսպէս.

Երբ հարսուտի հարս կ'երթայ՝

Իշէ եարիմ պէն կէլիյորում
Կէօզլէրին այրն չէմին րիւռաճ։

Իսկ երբ աղքատ տուն հարս կ'երթայ՝

«Ալվարաբր ալվարա
Եէօրիւ հէյ բախար դարա
Կէտիյօճ տիւղիւճ եարէ»։

Այրի մարդու կամ այրի կնոջ հարսնիքը շատ անշուք կերպով կը կատարուի։ Քօղ չեն ծածկեր հարսին երեսը, այլ լաչակ մը և միայն մէկ մոմ կը վառեն, եթէ ամուսնացեալներէն մէկը այրի է։ Իսկ եթէ երկուքն ալ այրի ըլլան այն առեն քնաւ մոմ չեն վառեր և պսակը տան մէջ կը կատարեն։

Եկեղեցիէն տուն դառնալու առեն հարսին–փեսին առջև կաւէ անօթ մը կը կոտրեն չար աչքերէ պահելու համար։ Այս առթիւ կեսա-

---

(1) *Թալասի մէջ՝ պաշտօնական կերպարանք առած է այս աւելորդապաշտութիւնը և հարսնիքին օրը երբ եկեղեցիէն տուն գան, հարսին փեսային կռնակին կոխել կու տան, որպէսզի հարսին խօսքը փեսային անցուկ ըլլայ* (Բիւրակն, 1900, էջ 134)։

(2) Հաւանօրէն Բշ. պէտք է ըլլայ։

Հանդէս ժառանգեցոյց Վերոյ դիմացի դիմացեալն եղեալ Տ. Տ. Գրիգոր Պետրոս Ա. կաթողիկոս, 1911 Նոյեմբեր 7

բիոյ մէջ կ'ըսեն «Տարամազ կէօղլէր փաթլասրնա», իսկ Մուշճուխի մէջ՝ «Քէնա կէօղլէր փաթլասրնա» (ԲԻՒՐԱԿՆ, 1899, էջ 475)։

Իսկ երբ հարսն ու փեսան տուն հասնին կեսարացիք, Թալասցիք և այլք սեմին վրայ ոչխար մը կը զեներուն և արիւնին կոխել կու տան ամոլներըը, որպէսզի ոտքերնին խաւէմի ըլլայ։ Այս ոչխարին միսը յաջորդ օրը մատաղ կ'ընեն, իսկ Էվէրէկի մէջ՝ գիշերուան հաշ։ Ագքատ գիւղերու մէջ գոնէ աքաղաղ մը կը մորթեն։

Նոյնպէս հարսին գլուխը գրամ կը ցանեն որ ուղուր բերէ։ Այս գրամը աղքատ մանուկներըը կը խլշտեն Մուշճուսուխի մէջ (Բիւրակն, 1899, էջ 475)։

Տան գրան առջև հարսին ձեռքը, եթէ եղանակն է՝ նուռ մը, եթէ ոչ՝ տոպրակ մը չաքար կու տան, որ տուն մտած ժամանակ անով զարնէ գրան որպէսզի մտած օճախը քաղցրութիւն և երջանկութիւն բերէ։

Թալասի մէջ կնքամայրը հարսին գլխուն վերեւէն խնկամանը եւ բեռ անգամ կը դարձնէ ըսելով. «Դուն գանէն և օրհնութիւնը պատուհանէն. ուղտդ գայ բեռներով՝ տղադ ծնի խերով մերով» (Բիւրակն, 1900, էջ 134)։ Էվէրէկի մէջ նոյնը կ'ընէ կնքամայրը ըսելով.

Բարով էկիր հարսիս
Դուն դուռէն էկիր
Տէօվլէթիդ էրթոցն էկաւ
Աեաղրն դաեէվլի, պաբրն տէօվլէթի բնա
Եօթրն այղրն, եօթր տրդա ուճնաս։

Եւ ներս կը հրամցնէ հարսը։

Ահաւ յետոյ է որ հարսանեկան խրախճանքը կ'սկսի։

Թալասի մէջ սովորութիւն է որ հարսը նախ խաղայ կնքամօրը հետ՝ որ իր մէկ ձեռքը կ'ունենայ հայելի և միւս ձեռքը գաթայ, և յետոյ գաթան կը բաժնէ հարսնեւորներուն (Բիւրակն, 1900, էջ 134)։ *Այնպէս նախապաշարուած են որ այդ գաթայէն չուտողին գլուխը կը ցաւի (նոյն)։ Մուշճուսուխի մէջ խաղընկերը պարտաւորիչ չէ որ կնքամայրը ըլլայ այլ սեւէ կին մը որ նոյնպէս հայելի և գաթայ կ'ունենայ ձեռքը* (Բիւրակն, 1899, էջ 487), *իբր առաւտութեան և խաղաղութեան նշանակ։ Հարսը՝ հոն սովորութիւն է որ խաղացած ատեն ափով բրինձ ափէ, որպէսզի թէ՛ ինքն առատաձեռն ըլլայ և թէ՛ աշխարհիս մէջ առատութիւն* (նոյն էջ 474)։ *Նոյն նպատակով Էվէրէկի մէջ հարսը չաքար կը բաժնէ։ Այսպէս մինչ ուրախութիւնը կը շարունակուի, Բշ. օրը քահանան կու գայ տուն և հարսին ու փեսին գլխուն անցուած թագերը կամ խաչերը կը հանէ։*

Էվէրէկի մէջ սովորութիւն է որ Բշ. իրիկուան, երեկոյեան ժամերգութեան ատեն, փեսան կնքահօրը հետ եկեղեցի երթայ, որպէսզի խաչը հանուի գլխէն։ Այս արարողութիւնը Էվէրէկցիք կը կոչեն «ա՛ռ բազաւոր»։ Եղած են պարագաներ որ կնքահայրը 3-4 օր խաչը գլուխը ձգել տուած է և այսպէս հարսնիքը շարունակուած՝ օրերով։ Իսկ հարսին խաչը քահանան տուն կ'երթայ առնելու համար։

Կեսարիոյ մէջ հարսանեաները մինչև ութ օր, խրախճանքը կը շարունակէին ամէն օրերուն համար մէկ մէկ արարողութեամբ և զանազան կոչումներով։

Այսպէս յատկապէս հարսնիքին Դշ. օրը բոլոր եկողները և խրախճանքին մասնակցողները անուշեղէններ նուէր կը բերէին։

Իսկ հարսնիքին ութօրեակը որ հարսանեկան խրախճանութեանց փակումն էր կը կոչուէր «ալթըն պազարը» և այդ օրը եկողները անպատճառ ոսկեղէն առարկաներ կը բերէին հարսին, իվէրէկ նոյն օրը «էջֆի լիւսի» կ'երթային հարսնեւօրները հետերնին միս, բրինձ, գինի, ապուխտ, մեղր, եւն. տանելով և դարձեալ մեծ կերուխում մը կ'ունենային։

Այսպէս ուրեմն այդ ութն օրերու ընթացքին մեծ ոգեւորութեան

ԹԱԼԼԱՏԻ ՀԱՐՍ-ՓԵԱՒ ՏԱՐԱԶ
(1900ին հաւտած լուսանկար)

մէջ էին բոլոր հարսնեւորները, կ'երգէին, կը նուագէին, կը պարէին, կ'ուտէին, կը խմէին անվերջ, իրենց սովորական մաղթանքներով և բացագանչութիւններով լեցնելով ամբողջ տունը «էէէէՓինիզէ», «էյիիյէ», «սաղլըղա», «էվլիլէրին էվինէ, էրկէնլէրին պաբցա օլսուն»: Հարսանեկան սովորութիւնները վերջացնելէ առաջ կարելի է ըսել նաև երկու խօսք, հարս ու փեսին զանազաններու տուած նուէրները մասին հարսնիքի առթիւ։

Այսպէս հարսը իր օժիտին մէջ պարտաւոր էր բերել իր կեսրոջը՝ կամ հագուստ, կամ գէթ գոգնոց մը, իսկ աներհօրը՝ շապիկցու մը, ֆէս մը կամ գլխու թաշկինակ մը։ Նաև տղուն բոլոր միւս պարագաներուն մեծ ու փոքր նուէրները, ըստ իր կարողութեան։

Իսկ փեսան հարսը առաջին անգամ խօսեցնելու պահուն անպայմանն գոհարեղէն մը կու տար անոր։ Այս որքա՜ն գոհարեղէն կ'առնար գաւառի հարսը և այդ բոլորը ստիպուած էր վրան կրել բոլոր տօնական օրերու և հարսնիքներու մասնաւորաբար։ Անոնք իրենց ոսկեղէններովը կը պարծենային ու երբեմն նոյնիսկ չունեցողներ իրենց մօտ ազգականներէն փոխ կ'առնէին հարսնիք երթալու համար։

Բ.

ՇՆՈՒՆԴ ԵՒ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

Նահապետական բարքերով ապրող կեսարիոյ հայութեան մէջ բնական է ամուսնութեան գլխաւոր նպատակը պիտի նկատուէր որդեծնութիւնը և սերունդին շարունակութիւնը, որ մանչ զաւկի մը ծնունդով կը կարծէին ապահովել։ Հետեւաբար իրենց գլխաւոր ցանկութիւնն էր մանչ զաւակ մը ունենալ որուն համար սակայն մասնաւոր միջոցներու չէին դիմեր, բաց ի ուխտերէ։

Քաղաքակրթութիւն կոչուած պատուհասը կամ մեծ քաղաքներու դժուարութիւնները տակաւին իրենց ճնշիչ ազդեցութիւնը չէին տարածած մինչև կեսարիա, Մալթուսականութեան սկզբունքները ընդգրկելու և ծնունդները չափաւորելու «քաղաքակիրթ»(!) միջոցները կիրարկելու համար։

Անոնք բնութեան ձգած էին տնօրինել իրենց բախտը։ Եւ ան իրենց նկատմամբ ժլատ չէր եղած առատ պարգեւատուութեամբ մը։ Կեսարահայ տունը լեցուն էր մանուկներով, որոնց մէջ մանչերու թիւը 50/0 աւելի էր քան աղջիկներու։ Այս բնութենապաշտ կեանցպին մէջ ուր «ամենայն պարզեաք ի վերուստ են իջեալ», բնական է թէ կեսարացիք յղութիւնը պիտի չնկատէին բացառիկ ու արտասովոր երեւոյթ մը և հետեւաբար բացառիկ միջոց մը՝ որուն նկատմամբ իրենք պարտաւոր զգային մասնաւոր հոգածութիւն մը ցոյց տալ, ուսոր յղի կիներու կեանքին և պարտականութեանց մէջ ո՛չ մէկ փոփոխութիւն կը մտնէր յղութեան չրջանին, և ծոցուր կիները ո՛չ մէկ բացառիկ առանձնաշնորհ կը վայելէր։ Միայն իր ուսերէքի մը մասին ցոյց տուած ախորժակը կամ ցանկութիւնը կը կատարուէր, ան ալ եթէ մանկամարդ կիներ համարձակութիւնը ունենար յայտնելու։ Այս զոհողութիւնը կ'ըլլար ո՛չ թէ յղի կինոջ իր անձին

այլ իր կրած տազմին անկորուստ Հնալուն համար։ Այսպէս կ'անցնէին յղութեան իննը ամիսները, մինչև երկունքի օրը։ Կեսարացի կիներու ընդհանրապէս առողջ կազմը և այս մինչև վերջին վայրկեանը տատող ու բանող գործունեայ կեցցաղը, հեշտաժին կը դարձնէր զանոնք առհասարակ, այնպէս որ սովորաբար հազիւ նախնական ծանօթութիւններով դայեակներու կամ մանկաբարձուհիներու օժանդակութիւնը բաւական կը համարուէր ծննդաբերութեան ժամանակ, որ առեն ծննդաբեր կնոջ քով ամուսինին Հնալը չէին թոյլատրեր կեսարական բարքերը, որոնք ամուսինը տունէն՝ և երբէք հնար չէ՝ անհետակէն դուրս կը պահէին։

Դժուար ծննդաբերութեան մը համար բժիշկի դիմել շատ քիչ անգամ կը խորհէին քաղաքին մէջ, իսկ գիւղերը երբէ անոր անդրադառնային իսկ միջոց չունէին։ Հետեւաբար կախարդական միջոցներու կը դիմէին կամ պառաւական դեղի մը(1)։

Տղաքերքէն անմիջապէս յետոյ երբ պորտը կը կտրեն, մայրը կը դնեն մառնաւոր անկողին մը, որուն բարձին տակ հին առեն կեսարացիք կը դնէին մկրատ և զմելի, և վերջերը խաչ և Աւետարան։

Գիւղերու մէջ ալ չար հոգիներու դէմ իբր պաշտպանութեան միջոց այս տեսակ առարկաներ կը դնէին ծննդաբեր կնոջ բարձին տակ։

Այսպէս զորօրինակ Թալասի մէջ կը դնէին շամփուր մը և երկու սոխ, և երբէ ծննդաբերը մինակ Հնար և դուրս ելլել հարկադրուէր շամփուրը իր ձեռքը կը բռնէր, գեւերու չպատահելու համար, իսկ սոխերը տղան մկրտութեան տարուան առեն ետեւէն դրան երկու կողմերէն մէյ մէկ հատ կը նետէր փողոց, ըսելով «առ ծանրութիւնդ և տուր թեթեւութիւնդ», ծննդաբերը ցաւէն ազատուելու համար (Բիւրակն, 1900, էջ 133)։

Չար ոգիներու դէմ պաշտպանուելու համար կեսարացիք սովորութիւն ունէին նաև ծննդաբեր կնոջ վրայ դնելու ամուսինին գօտին և շապկընկերը, և մեծ ուշադրութիւն կ'ընէին որ տղաքերքին յաջորդող 24 ժամերուն չքնանայ ան, որպէսզի գէշ երազներ տեսնելով չվախնայ կամ չար ոգիներ ինքս չհասցնեն՝ դառա դուրա պատմասրն։ Ասոր համար ուշադիր են որ ծննդաբեր կինը չնիայ մութին մէջ, և անպատճառ լոյս կը վառեն սենեակին մէջ։ Իսկ ծննդաբեր կինը իր անկողինը դնելէն յետոյ երախան կը լուան գաղջ աղ ջուրով և անուշներուն տակը ադ կը դնեն։ Այս սովորութիւնը վաղեմի է և ասկէ անցած է ժողովուրդին բարբառին մէջ, իբր անարգանք, «իդ քուզլաբդը» բացատրութիւնը։

Ասկէ յետոյ տղան խանձարուրի մէջ կը պառեն և 7 ծակով ուլունքներ կը կարեն վրան որպէսզի չար աչքերէ պահպանուի։ Երբ դայեակը երախան լուալէ վերջ առաջին անգամ իր մօրը գիրկը տայ կ'առանայ անկէ նուէր մը։

Ծննդաբերութենէն վերջ կը շտկեն սեղան մը «մէյրէմլէր սուրճասր»

---

(1) Օրինակի համար Մուշեղեանի մէջ կեսրոջ կամ իրեն հետ սրտոցած անձի մը գոգին մէջ ջուր լեցնելով այդ ջուրը կը խմցնէին տղաքերքի վրայ եղող մօր, կամ կեսուրը ծածուկ տեղ մը կաթեցնէ կամ խալկին մը կը կոթէր (գլխի վայր դարձնել) և կտոր մը հուն մէջ կլլել կու տար։

եթէ եղանակը ձեռնտու չէ՝ չոր պտուղներով կամ եթէ նպաստաւոր թաց պտուղներով։ Այս սեղանին կը մասնակցին բոլոր անոնք որ ներկայ էին այդ օրը։ Մանուկին ծնունդը հաղորդուելէ յետոյ իբր նուէր ազգականներ ու բարեկամներ կը բերեն գոհարեղէններ, ինչպէս նաև անուշեղէններ կամ լօգում, մասնաւորապէս կարմրագոյն շաքար մը (ɛէրպէթ ɛէֆէրի) որմէ օշարակ կը շինեն տղայկանին և եկող հիւրերուն, իսկ էվէրէկցիք կը տանին աքաղաղ, շաքար, կաթ, գաթայ։

Կեսարիոյ մէջ տղամգան կնոջ տրուած անունդը չափազանց սեղմ էր սկիզբը. առաջին օրը անոր կու տային մեղրով կաթ, յետոյ միայն կաթ, մի քանի օր վերջը ապուր մը ու այսպէս թեթեւ ու մէկ տեսակ, բաւական երկար ատեն, վախնալով որ մի գուցէ տաքութիւն ունենայ։ Կը զլանային նաև անկէ ջուրը։

Երբ մանուկները առաւաւելն 8 կամ 10 օրուան ըլլային կը մկրտէին։ Եբրայեան մկրտութեան համար գայեակը կը տանի եկեղեցի։ Էվէրէկի մէջ սովորութիւն է տղան մկրտութեան տանելու ժամանակ վրան հաց մը դնել։

Երբ մանուկը կնունքէն ետք տուն բերուի Մուհամմեդանի մէջ սովորութիւն է որ մայրը գրան առջեւ ելլէ մէկ ձեռքը ակիւշ մը և միւսը՝ 3 հատ սոխ առած և ակիւշին յենլով երեք սոխերը երեք համբաններու մէջ նետէ։ Ապա ներս կը մտնեն։ Ասով կը կարծեն թէ տղամգանը իր ցաւերը ի բաց կը թօթափէ (Բիւրակն, 1899, էջ 489)։

Մկրտութեան օրը եւս հաշտասեղան մը կու տան։ Երեք օր յետոյ գայեակը կու գայ և երբեմն կնունքէն կը հանէ։ Տղան կը լուայ, կը հագուեցնէ և օրօրոց դնելէ առաջ՝ ծրարի մը մէջ կտոր մը հաց, սխտոր, լուբիա, բամպակ, ոսկի կը պտտեցէ և օրօրոցին քովը կը դնէ։ Ապա երբեմն գլտորելով այդ ծրարին վրայ կ'ըսէ.

«Տամտան տիւէսին
Տաղտան տիւէսին
Ալրընըն, բամպաւղրն
Իւսթիւնէ տիւէսին» եւայլն։

Այս և ասոր նման մաղթանքներէ յետոյ տղան կը գրուի իր օրօրոցը, որուն մէջ պտտեցուած կ'ըլլան երբեմնային մօրը գոհարեղէնները, հաց, կտոր մը օճառ, սխտոր և լուբիա։ Իսկ այն ծրարը որուն վրայ գլտորած էր երբեմնան օրօրոց դնելէն առաջ, ամրողջութեամբ կ'առնէ գայեակը, բացի ոսկիներէն։

Տղաբերքի օրէն սկսեալ քառասուն օր եմէն զգուշութիւն կ'ընեն մօրը համար։ Այդ չըշանէն վերջն է որ ան կրնայ բաղնիք երթալ կամ տունէն դուրս ելլել որեւէ տեղ երթալու համար։ Էվէրէկի մէջ սովորութիւն է որ տղամգան կին մը երբ առաջին անգամ դուրս ելլէ հետը հաց ունենայ։ Քառասունքը աւարտելէն յետոյ է միայն որ ան կը լծուի կրկին տնական աշխատութեանց, դիւցուազմը չարունակելով։ Մանուկներու դիւցուազմը առհասարակ երկար կը տեւէր։ Նուազագոյն մէկ տարի։ Մանչ զաւակներու ա՛լ աւելի երկար ատեն կաթ կուտան։ Մինչև 5 տարի կաթ ուտող մանուկներ եղած են։ Երբեմնան կաթէ կտրելու համար մայրերը իրենց ծիծերուն պարզվա կամ պղպեղ քանելով տղաքը կը խրշեցնեն կամ ոզնիի փուշ դնելով կը սոսկացնեն։

իսկ մայրերը իրենց կաթը փախցնելու համար աւելորդապաշտական սովորութիւն մը ունէին։ Մոխիրը կաթով կը շաղուէին և տեղ մը կախելով կաթնատու կինը անոր տակէն կ'անցընէին։

Կաթէն կտրուելէն յետոյ մանուկները այլեւս իրենց մայրերուն քղանցքէն կախուած չէին ըլլար և երբ ոտքի կ'ելլէին, կը խաղնուէին իրենցմէ աւելի մեծերուն հետ և տունը կը լեցնէին իրենց ծիծաղով, պոռչտուքներով, չարաճճիութիւններով և խաղերով, հայաքին մէջ կամ տանիքին վրայ, կեանք ու խանդ ափռելով չորս կողմ։ Եւ այսպէս այդ բանտ բնակարաններու մէջ իրարու կը յաջորդէին այնքան կենսունակ և այնքան աչքը բաց սերունդները կեսարացւոց։

Գ.

ՄԱՆԻՈՒԱՆ ԵՒ ՑՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ

Ս Ո Վ Ո Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ն Ե Ր

Երբ մահ պատահի տան մը մէջ, լացուկոծ կ'բնեն, և բոլոր դրացիներ ու ազգականներ մեռելին տունը կը հաւաքուին, և յուղարկաւորութեան պատրաստութիւնները կը տեսնուին։

Առաջին գործը որ կը կատարուի մեռելին լուացումն է, որ եթէ էրիկ մարդ է ժամկոչը կ'բնէ և եթէ կին՝ յատուկ կին մը։ Ցետոյ ներքնազգեստ հագցնելով ձեռքերը կուրծքին վրայ բարև բանած դիրքով պատանքի մը (էչքիճ) կը փաթթեն։

Մեռեալները հագուեցնելու սովորութիւն չունին, միայն բացառաբար նոր հարս կամ նոր փեսայ եթէ ըլլայ մեռնողը։ Նոյնպէս բողոքականները ունին իրենց ննջեցեալները զգեստաւորելու սովորութիւն։

Այն անձը որ մեռեալը կը հանուեցնէ ինք կ'առնէ անոր վրայէն հանուած զգեստները կամ զարդեղէնները, իսկ ննջեցեալին միւս գոյքերը կը մնան իր ժառանգորդներուն։

Մեռեալները եկեղեցի և գերեզմանատուն կը տարուին երեսը դոց։ Մեռելական արարողութեան ներկայ չեն ըլլար կիները, միայն այրերը կ'երթան եկեղեցի և գերեզմանատուն։

Նեռարիոյ մէջ բնաւ հետքը չէ մնացած հնօրեայ եղերամայրերու կամ վարձկան լալկան կիներու, սակայն շրջակայ գիւղերու մէջ տակաւին կը մնան այս սովորութեան նշոյլները։

Մասնաւորապէս Էվէրէկի մէջ մեռեալին պարագաները անոր չուբչը կը հաւաքուէին և ներբողներ կը հիւսէին յանպատրաստից անոր մասին, ողբասացութեամբ և տրտմագին եղանակներով։ Այս ողբը անունք կը կոչէին կովարաճի որ անշուշտ գովասացին է։ Այս առհասկան և հեթանոսական շրջանէ եկած հասած սովորութիւնը ունէին նաև ուրիշ գիւղեր։

Նոյնպէս նախաքրիստոնէական շրջանի սովորութեան մը արձագանգը պէտք է ըլլայ, մեռելին դագաղին վրայ հաց դնելու և վրան ալ մոմ վառելու սովորութիւնը որ Էվէրէկի և Էֆքէրէի գիւղացիք ունէին (Բիւրակն, 1900, էջ 724)։

Նոյնպէս հին սովորութեան մը մէկ չրջափոխութիւնն էր անչուշտ կեսարիոյ մէջ գործադրուած սա կերպը որ երէկ մեռեալը պանդուխտ զաւակ ունենար անոր լուսանկարը իր վրայ կը դնէին և շատ անգամ մխասին կը թաղէին։

Հարուստ դասակարգի մեռեալները կը թաղուէին գերեզմանատան մէջ մասնաւոր տեղեր՝ իրենց ընտանիքին մեռեալներուն վերապահուած։ Աւոնք երեք ոտք սանդուխով բարձրաւանդակներ էին, որոնք սէքի կը կոչուէին։

Հարուստները իրենց մեռեալներուն գերեզմաններուն վրայ քարէ տապանաքարեր կը դնէին։ Իսկ աղքատները կը թաղուէին պարզ հողին մէջ։

Խստիւ չարգուած էր անձնասպաններն և անկնունք երախաները ոչ բուն գերեզմանատան մէջ այլ անոր եզերքը կամ դուրսը թաղելու կանոնը։

Գերեզմանատուներէն չուղարկաւորները ուղղակի կը դառնային ննջեցեալին տունը, ուր իրենց կը մեծարուէր չամիչ և լէպլէպի որ ազող կը կոչէին։ Վերջին առեներուն չամիչ-լէպլէպիի տեղ շաքար (ափիսէ էֆէրի բուսած տեսակը) բաժնել սովորութիւն եղած էր։

Մահ պատահած տան մէջ չուղարկաւորութեան օրէն մինչև կիրաւմունք անպատճառ լուացք կ'ընէին, լուացարարուհի մը բերելով։ Իսկ սուգի համար սև հագուստ կը հագնէին միայն հարուստ և բարեկեցիկ դասակարգերը, իսկ աղքատները՝ որոնք բացառիկ ծախքերու ենթարկուելու ի վիճակի չէին, հին զգեստներ կը հագնէին, նորերը վերցնելով։ Այս չրջանին երկու դասակարգերն ալ բնաւ զոհարեղէն կամ ոսկի զարդեղէն չէին կրեր։

Հին ժամանակները՝ ուր նախապաշարումները աւելի տիրող հանգամանք ունէին, կեսարացի մամիկները կը հաւատային թէ մեռեալները գերեզմանէն կ'ելլեն ու կը պտըտին աստ անդ։ Այս չրջող մեռեալները կը կոչէին խորդլախ։

Կեսարացիք Մեռելոցներուն մասնաւոր կերակուրներ չէին եփեր կամ հոգեհաց չէին տար, այլ այր և կին երկաեռ գերեզմատուն կ'երթային իրենց ննջեցեալը օրհնել տալու համար։ Իսկ գիւղերու մէջ մահուան ութօրեակին լրացման՝ Հոգեհաչի սովորութիւնը պահուած էր։ Օրինակի համար Էվէրէկցիք նոյն օրը առաւօտեան հերիսա կ'եփէին ու իրը մատաղ կը բաժնէին, իսկ եթէ պահքի մէջ էին, այդ պարագային կը բաժնէին չամիչ և լէպլէպի, որ իրենք ազողի կը կոչէին։

Այս կերպով մը քրիստոնէականին և հեթանոսականին խառնուրդ սովորութիւնները՝ որոնք հնագոյն ժամանակներու մարդոց ապագայ կամ հանգերձեալ կեանքի ըմբռնումներուն և հեթանոսական հոգեյաճախութեան հետքերը կը կրէին, կեսարացիք աւանդօրէն պահած էին և անոնցմով կը բաժնուէին իրենց մեռեալներէն, որոնց յիշատակը միշտ կը պահէին։

ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

Ա.

ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կեսարիա քաղաքը շատ առողջ կլիմայ չունի, ինչպէս արդէն քանիցս ըսուած է (տես էջ 671–2), սակայն գաւառին գիւղերը, մանաւանդ Ալդր–Արգէոսեան շրջանակը, շատ առողջարար կլիմայ ունին։

Տարածուած հիւանդութիւնները մեծ մասամբ արդիւնք են իրենց ապրելու եղանակին և այն անփութութեան որ ունին հանդէպ առողջապահական նախզգուշութիւններու։ Կեսարացիք շատ հոգ չէին տանիր իրենց մարմինը առողջ պահելու, հանգիստի ու աշխատութեան պահերը կանոնաւորելու, օդի հոսանքէ, խոնաւութենէն, ապականուած օդի մէջ մնալէ զգուշանալու և այլն։ Ձմեռնային ջերմատ միջավայրը և անոր հետեւանք խոնաւութիւնը, ինչպէս նաև իրենց աշխատութեան և անդգուշութեան կերպերը, բնակարաններու՝ լուսազուրկ և քարշէն ոչ-առողջապահիկ հանգամանքը, և անոնց մէջ մանաւանդ ձմեռը իրենց անցուցած կեանքը՝ ջեռուցման միջոց ունենալով անյանձնարարելի թոնիրներուն և խակէճպիներուն, միանալով իրենց ժառանգական և պատահական ենթակայութեանց, յաճախ հիւանդութիւններու տարածման նպաստած են։

Մանաւանդ քաղաքին վրացներուն անմաքրութիւնը և կոյուղիներու չգոյութիւնը, գլխաւոր պատճառներ էին հին և նոր համաճարակներու առաջացութեան։

Դիտուած է որ մահերու համեմատութիւնը տղաքներու մէջ մեծ եղած է։

Այս անբնական պայմանները գոնէ զանազան միջոցներով մեղմելու համար թուրք կառավարութիւնը 500 տարուան մէջ ոչինչ ըրած էր, ո՛չ մէկ ձեռնարկ հաւհիւնները չորցնելու, կոյուղիներ չինելու և բնակարանները արդիականացնելու։ Նոյնիսկ առողջապահական կանոնաւոր սպասարկութիւն մը կազմակերպելու հոգ չէր տարած ապահովարութիւնը, որ միայն պինուորական հիւանդանոց մը ունէր ոչ շատ ներկայանալի։ Ժողովուրդը կ'օգտուէր Թալասի Ամերիկեան հիւանդանոցէն որ նախախնամական դեր մը կը կատարէր ամբողջ գաւառին մէջ, ինչպէս նաև բժիշկներէն և դեղագործներէն —ամէնքն ալ գրեթէ հայ— որոնք վերջերը շատ կարեւոր դեր ունէին քաղաքին մէջ։

Գիւղերու մէջ շատ քիչ ըմբռնուած էր բժիշկի և դեղի կարեւորութիւնը և շատ մը գիւղեր մինչև վերջը իրենց հնօրեայ սափրիչներուն և պառաւներուն բժշկական հմտութեամբ կը գոհանային, ինչպէս երբեմն նաև քաղաքին մէջ, ուր եւս հին տեսն նախնեաց բժշկարաններէ և հէքիմարաններէ քաղուած ծանօթութիւններով՝ կը դարմանէին հիւանդութիւնները։

Միշտ սակայն տնական բժշկութիւն մըն ալ գոյութիւն ունեցած և ապրած է կեանքիդ գաւառին մէջ, ուր զանազան հիւանդութիւններու դէմ կը կիրարկէին կարգ մը դեղեր, աւանդութեամբ կամ փորձառութեամբ, և կամ ձեռք կ'առնուէին կարգ մը կախարդական կամ անոտիապաշտական միջոցներ։

Բ.

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆՑ ԴԷՄ

Ժողովուրդին հիւանդութեանց դէմ մաքառելու կերպերուն մէջ կային այնպիսիները որ իսկապէս կը ներկայացնէին գիտական արժէք մը կամ գոնէ բժշկական նշանակութիւն մը, և որոնք հաւանօրէն հին բժշկարաններու մէջ ալ մուտք գտած և անոնցմէ ժողովուրդին անցած էին։

Անոնք այն բուսային, հանքային և կենդանական նիւթերն էին որոնք կը տրուէին իբր դեղ զանազան հիւանդութեանց, ինչպէս նաև այն մարզական, վիրաբուժական և ջրաբուժական դարմանները որոնք կը կիրարկուէին զանազան տեսակ հիւանդութեանց դէմ, անշատ բոլորովին այն միջոցներէն որոնք ի գործ կը դնէին հայ մասնիկները յուսահատքով (նուխաս կամ քըլըսըմ), կախարդութիւններով, թովչութեամբ, աղօթքներով, ուխտերով և այլն, որոնք անշուշտ ո՛չ գիտական և ո՛չ փորձառական բժշկութեան չրջանակին մէջ կ'իյնան, այլ ունին աւելի կախարդական հանգամանք և կրօնական հաւատալիքներու կամ նախապաշարումներու մաս կը կազմեն։

Կեանքիդ և չրջակայից բնակիչները այս երկու տեսակի դարմաններն ալ կը կիրարկէին հիւանդութիւններու դէմ մաքառելու համար, սակայն ես հոս պիտի ներկայացնեմ միայն այն դեղերը որոնք առաւել կամ նուազ գիտական, տնային բժշկութեան մէջ կը գործածուէին, այսպէս բուսային, հանքային և կենդանական բնոյթ կրող դեղերը և մարզական, վիրաբուժական և ջրաբուժական հրահանգները։

1. ԲՈՒՍԱՅԻՆ, ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՔԱՅԻՆ ԴԵՂԵՐ

Աչացաւի համար կ'եռացնեն տուղտը (կիւլնաբէմ) և աչքերը կը լուան։

Աչքի ճառագայթից դէմ իբր դարման աչքին մէջ կը կաթեցնեն՝

1. Հաւկիթի իւղը.
2. Աղջիկ դիեցնող կնոջ մը կաթը.
3. Կը քսեն կովին չեփած կաթին սերը.
4. Աչքին վրայ կը դնեն մեղրի մէջ թաթխուած լաթ մը։

Աչքը արիւնոտելու դէմ.— Ազոխի չուր կը քսեն յօնքերուն։

Ականջի ցաւի դէմ.— Սոխի միջուկը պէզիր իւղի մէջ թաթխելով ականջին մէջ կը դնեն։

Խուլութեան իբր դարման.—

1. Դառը մը խցնուր մէջ խուճկ դնելով թոնիրին մէջ կ'եփեն, յետոյ կը դնեն ականջին այնպէս որ խուճկին չոգին ականջը երթայ (կեանքացիք)։

2. Պրասի իւղը *փոտած* ձիւթին *կը խառնեն և ականջին մէջ կը դնեն (Լվէրհկցիք)։*

Ակռայի ցաւի իբր դարմանք.—

1. Մեխակի իւղը (գարաճճիլ եաղը) օղիի *հետ խառնելով բերանը կը ցողուեն։*
2. Ջամբ (*մայրի*) բացախի *մէջ կ'եռացնեն և կարկաչա կ'ընեն։*
3. Պղպեղը *կը ծեծեն*, օղիով *կը չաղուեն և կը դնեն ցաւած ակռային վրայ։*
4. *Շաղուած* ալիւրին *վրայ* պղպեղ *կը ցանեն և այտին վրայ կը դնեն։*
5. *Ակռային վրայ ծխախոտ կը դնեն կամ անոր մուխը կը քաշեն։*
6. *Ջուրի մէջ* հայկաւ (ֆիլէոմէնի) *կը ձգեն ու իրենց երեսին կը կապեն։*

Ականջի վէրքի դարմանք.— Շապր (alun) *ծեծելով կ'այրեն և գետնի ու ծխախոտի մոխիրի հետ խառնելով կը դնեն վէրքին վրայ։*

Գլխու ցաւի իբր դարմանք.—

1. Հինայ *կը դնեն իրենց մազերուն.*
2. Քացախ *կը քաշեն իրենց քիթէն.*
3. Օղիով *կը չփեն իրենց ճակատը.*
4. Ադով սոխ *կը կապեն իրենց ճակատը.*
5. Գետնախնձոր » » »
6. Մանանեխով (հարտալ) *տաք ջուրի մէջ կը դնեն իրենց ոտքերը։*

Մազերը աճեցնելու համար *ձեղք առ ձեղք իրենց մազին կը քսեն* ձիուճի լեղի կուտը *խառկած և ձիթախուղի հետ եռացած։*

Հազի դարմանք.—

1. Բամպակ *կտաւի վրայ* մեղր եւ սեւ պղպեղ *դնելով կուրծքին վրայ կը զետեղեն։*
2. Բամպակը խունկի *ծուխին վրայ բռնելով տաք տաք կը դնեն կուրծքին վրայ։*
3. Թուզը կաթին *մէջ եփած կ'ուտեն։*
4. Տուղտը (կիւլնաբէմ) *խաշելով ջուրը կը խմեն։*
5. Նէօպէր էէֆէրի (sucre candi) *կ'ուտեն։*
6. Հում կաթ *կը խմեն։*

Սիրտ խառնուելու դէմ.— լէմոն և անանուխ (նանէ) *կը խաչեն ու կը խմեն։*

Թուլնալուրմանց դէմ.— *ջուրի մէջ լուծուած* պէսթիլ *կը խմցնեն, նահ քան։*

Կարիճի խայթուածքի դարմանք.— ձիթախուղի *մէջ* ողջ կարիճ *կը դնեն ու զայն կը քսեն խայթուածքին վրայ։*

Տապակի (կնաւարական հնչուժով տապաս. Եր. prurit) իբր դարմանք.— ձիրանը *կամ* պէսթիլը *կը թրջեն և մէջը* հայկաւ (ֆիլէոմէնի) *ձգելով ջուրը կը խմեն։*

Իբր միզեցուցիչ.—

1. Ազատեղր և եգիպտացորենին ծոպերը *խաչելով ջուրը կը խմեն։*
2. Նոյնպէս զարիի ջուր։

Իբր բռնեցուցիչ՝ *պաղատութիւններու պարագային մանանեխ կը դնեն հիւանդին կռնակը։*

Իբր արիւնը վար բաւող՝ *ոտքերուն տակը կը դնեն մանանեխ։*

Իբր լուծողական՝ *մանաւանդ պատկառելի տղամարդոց կու տան սինէմէքի։*

Փորհարուրքաց իբր դարմանք.—

1. Չէնճէվիլ կամ բրինձ կը խաշեն և ջուրը կը խմեն։
2. Խոզկաղին կ'ուտեն։

Խիթ ուղեցողներու վերին վրայ տաք ադիւս կը դնեն իբր դարման։

Տեսատեսուրքաց կամ բրախտի (մայապր) իբր դարմանք.—

1. Տաք ադիւսի վրայ թաւիւաձ բացախի չոգին՝
2. Տաք ջուրի չոգին կամ
3. Խաղուած մոլոսի (էպէմ կէօմէճի) չոգին վրայ կը նստեցնեն հիւանդը։
4. Տապկուած գորտ՝ կամ
5. Եփուած ուղեի միս կը ղերցնեն։

Ջերմին դէմ դարմանք.—

1. Առաջին օրը պաղ ջուրով կը լուան ջերմ բռնողը։
2. Լէմոնի քամուկին մէջ կեղեւով հատկիր կը ձգեն և գիշերը ցօղա օդին դնելէ վերջ կը խմեն։
3. Սխտորը բացախին խառնելով կը խմեն (էվէրէկ)։

Թոքախտի իբր դարմանք.— շաբ լակոտի միս կը կերցնեն ու արիւնը կը խմցնեն։

Աճուրիւճներու.— գարնան կրիայի արիւն կը խմցնեն։

Պիճերու կարը փախցնելու համար.—

1. Գխտորը (սումախ) կ'եփեն ու պաղելէ յետոյ մէջը լաթ մը թաթխելով հոսթին վրայ կը դնեն կաթնտուռ կնոջ։
2. Բէաճիրի կը դնեն հոսթքին վրայ։
3. Ձգործածուած օճառի կտոր մը կը դնեն անուխին տակը։
4. Վրան պաղ ջուր կը սրսկեն յանկարծակի կերպով։

Ծծլիկի առաջքն առնելու համար.—

1. Ձիթախուղ և սուրուր իրար խառնելով իրենց մազերուն կը քսեն։
2. Սնդիկ, հինայ և թուխ լաւ մը կը շաղուեն և մէջը թել մը թաթխելով իրենց մէջքին կը կապեն։

2. ՄԱՐՋԱԿԱՆ ԵՒ ՇԱՐԺԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Ինչպէս արդէն ըսուած է կեսարիոյ մէջ չատ տարածուած էր յոդացաւը որ տեղացիք առհասարակ կը դարմանէին մուռնումով (massage) (տես էջ 671), *ինչ որ արդի բժշկութեան մէջ ալ կը կիրարկուի։ Նոյնպէս կեսարացիք կը կիրարկէին չրոճամագ կոչուած մարմնուվի նման ուրիշ մարզական միջոց մը երբ տեւէ պատճառով ջիղերու և երակներու կարկամութիւն մը առաջ եկած էր։ Անհանգիստ անձը կը պառկէր երեսին վրայ իր կռնակը կոխկրտել տալով մանուկի մը։*

Մարզական նշանակութիւն մը ունէր նաև բաղնիքներու մէջ կատարուած մարմնումը, ինչպէս նաև մխերը ձգձգելու և քաշքշելու գործողութիւնը որ բոլոր Անատոլուի մէջ կը գործադրուէր։

Նոյնպէս աղով և օղիով կը շփէին հիւանդներու կռնակը քրտնցնելու նպատակով։ Առանցմէ զատ ընել կուտային նաև կարգ մը շարժուձեւեր, իբր կանխարգել միջոցներ։

Այսպէս օրինակի համար Բիւէն արիւն եկած պարագային ձեռքը կամ գլուխը վեր բռնելու հրահանգ կուտային։

Ծէն թեւնատրման և նման պարագաներու խայթուածքի տեղէն քիչ մը վեր ամուր կերպով կը կապեն որպէսզի թոյնը չտարածուի

կամ կը ծծեն վէրքը, զայն ծակծկելով։ Նոյնպէս նուագողները ուշքի բերելու համար ուժգին կը սեղմեն կամ նոյնիսկ կը խածնեն մարդին հկոյթը։

3. ՎԻՐԱԲՈՒԺԱԿԱՆ ԵՒ ԲԵԿԱԲՈՒԺԱԿԱՆ ԴԱՐՄԱՆՆԵՐ

Մաղնաւուրքի (ոօլամա) իբր դարման՝ վէրք ունեցող մարդը գոտի մը սրբանին մէջ կը պահեն առեն մը, կամ վէրքին վրայ կեռասի (բէբէճ բօխումու) խիւս կը դնեն, ապա երբ վէրքին մէջէն նոր միսեր դուրս գալ սկսին շաբար կը դնեն վրան։ Ասոր նման ուրիշ վէրքեր դարմանելու համար երբ անոնք տակաւին հասունցած չեն՝ կեռասցիք կը գործածեն, ասիէ, բահին հէլվասը, զէյրէկ (կտաւատ), պամիա և այլն։ Իսկ հասունցնալէն և պայթելէն յետոյ վէրքերը բանեցնելու և աղտոտութիւնը քաշելու համար մեղրամոմը, ձիթախուղը, կուպրը միասին կը հալեցնեն ու լաթի մը վրայ դնելով վէրքը կը ծածկեն։ Նոյնպէս տուդոր (կիւլիաբէմ) կը խաչեն և պալարներու վրայ կը դնեն որպէս վէրքը մաքրող։

Իսկ եթէ փուշ մը մտած է մկկուն միսին մէջ, կրակի մէջ եփած սոխին վրայ պէզիր եաղը դնելով կը կապեն վրան և կը հասատան թէ անիկա փուշը կը փտեցնէ և ասով կը բուժուի վէրքը։

Ուռեցքներու վրայ կը դնեն գիճիի մէջ բրտուած հացը զայն եռացընելէ վերջ։

Ձմրուձիներու ենթարկուողներու կամ չարաչար ծեծուածներու, որոնց մարմնոյն վրայ ուռեցքներ գոյացած էին, ինչպէս գաւազանի հարուածներով երբ ներբաններնին կ'ուռէին, փորձառաբար գիտած էին թէ ծեծուած չամիչ, որ տեսակ մը խիւս կը կազմէր, եթէ դրուէր հարուածներէ առաջ եկած վէրքերուն, բուժիչ հանգամանք ունէր։ Այս փորձառութենէն օգտուեցան 1915ին ազէտալի տարուոյն ընթացքին մասնաւորապէս Լիվերկի բանտին մէջ խօշտանգեալները և գաւազանի հարուածներով չարաչար ծեծուողները, որոնց մարմնոյն կապուցած մասերը առհասարակ այս միջոցով դարմանուած են։

Իսկ **սուրռ կառուածքին** իբր դարման կը քսէին դանթարման (այսպէս կը կոչէին այն ձիթախուղը որուն մէջ երկար առեն մուկի ձագեր պահելով կը պատրաստէին)։

Ասոնցմէ զատ կեռասխոյ և շրջակայից մէջ նորածին մանուկներէն, նախ քան իրենց քառասունքին լրանալը, արիւն առնելու (հնամաք) սովորութիւն կար, որպէսզի ծննդեամբ հետերնին բերած անմաքուր արիւնները անհետանան։

Նոյնպէս կեռասխոյ մէջ գարնան արիւն առնել տալը չատ տարածուած էր։ Ասոր համար տղոյ մկկնէին կիներ, բաղնիքներու մէջ, իրենց մարմնոյն որոշ մասերուն։

Իսկ **անդամներու խախտումն կամ ոսկորներու բեկումին** դէմ առնելք նոյնպէս ունէին նախնական դարմաններ։

Այսպէս խախտած անդամներուն վրայ կը կապէին ոչխարին գրլխուն մորթը, և թեւի և սրունքի ոսկորներ երբ կոտրած ունենային, կային նաև տարբեր դարմաններ։ Այսպէս նախ գլուխները ոսկորը իր տեղը կը բերէին ապա հաւկիթին ճերմակը և չգործածուած մանրուած օճառը իրար խառնելով կը պատրաստէին խիւս մը (քսա Լիվերկցւոց նիպար մը) որ դնելով խախտած ոսկորին վրայ,

լաւ մը կը փաթթէին զայն։ Նոյնպէս լաւ մը ուղղելով նախապէս, կոտրած ոսկորը կը փաթթէին օղիով թրջուած խուճկի մանրուքով և ապա չորս տախտակներով կը կապէին զայն։

Նոյնպէս այս առթիւ իբր գարման՝ զգուշութեամբ իր տեղը դրուած կոտրած ոսկորին վրայ կը կապէին կոտրի վրայ քաշուած կուպր (ըստ էվէրէկցիներու սեւ ձիւթ) վրան սեւ պղպեղ և այլ համեմներ ցանուած, այս պարագային եւս չորս տախտակներով ամուր մը կապելով։

4. ՋՐԱՔՈՒԺՈՒԹԻՒՆ

Ցօդացաւի համար տաք ջերմուկներու (բլըճա) օգտակարութիւնը շատ հին առեններէ ի վեր դիտուած իրողութիւն մըն է։ Կեսարիոյ մօտերը՝ այս տեսակ ջերմուկներ գոյութիւն ունէին որոնց օգտակարութիւնը ամենահին ժամանակներէ ի վեր ըմբռնուած էր և կեսրացիք աւանդօրէն իրենք ալ կը հետեւէին ջրաբուժական այս կարեւոր գարմանին։

Կեսարացի պառաւ կիները՝ նոյնպէս կը գործադրէին արդի բժշկութեան մէջ այնքան լայն ծաւալ գտած compresse ընելու դրութիւնը խիթէ տառապողներու փորին վրայ դնելով տաք ջուրի մէջ թաթխուած անձեռոցներ, փոխն ի փոխ։ Միայն դիտելի է որ պաղ ջուրի կիրարկութիւնը գրեթէ չկայ որեւէ պարագայի մէջ իբր ջրագարմանութիւն, բացի այն պարագայէ երբ պաղ ջուրը կը գործածեն իբր սթափեցուցիչ նուազում ունեցողներուն, անոնց երեսին սրբսկելով զայն։ Պաղ ջուրի լոգանք ընելու սովորութիւնը տարուան ամէնէն տաք եղանակներուն իսկ չունէին կեսարացիք ու չըլլակայի գիւղացիները։

Ահա այն գլխաւոր դեղերն ու գարմանումները որ կեսարացիք կը կիրարկէին տնական բժշկութեան մէջ։

Դիտելի է որ կեսարիոյ քաղաքացիք փորձառութեամբ գիտէին թէ թոքախտը, թիֆոն, ծաղիկը, կարմրախտը փոխանցիկ հիւանդութիւններ էին, և ատոր համար առանձին հսկաներ կային որ կիրարկէին որ հետեւեալն էր. մայրիի (չամ) կտորներ քացախի մէջ կը դնէին և սենեակին մէջ կ'եռացնէին և կը կարծէին թէ այս միջոցը բաւական էր հիւանդութեանց փոխանցման կամ վարակման արգելք ըլլալու համար։ Իսկ համաճարակ հիւանդութիւններու դէմ կը գործածէին սաճ ուռուհու կոչուած դեղ մը։

Դալով չըլլակայ գիւղերուն, նոյնիսկ անոնցմէ աւէնէն զարգացածներուն, ինչպէս Իվէրէկ-Ճէնէէէի մէջ, երբեք հիւանդութեանց փոխանցման վրայ գաղափար չունէին և ոեւէ զգուշութիւն չէին ըներ այս առթիւ։ Նոյնպէս բոլոր գաւառին մէջ բժշկական պահեցողութեան (ճիչէ) մասին ոչ մէկ ըմբռնում գոյութիւն ունէր, և երբեք ուտելիք-խմելիքի համար որեւէ զրկանքի չէին ենթարկեր ինքզինքնին։

Միայն վերջերը ժողովուրդը համոզուած էր թէ թթախտ (մայասըլ) ունեցողները պէտք էր զգուշանային թթու-կծու բաներ ուտելէ և մասամբ հեռու կը կենային ատկէ, մինչ գիւղերու մէջ այս տարրական նախզգուշութեան իսկ անծանօթ, անոնք կ'ապրէին երջանիկ անգիտակցութեամբ մը հեռու քաղաքակրթութեան մեզի բերած բազմապիսի սարսափներէն, որոնք ասիս-իւրիճ, շաքարախտ, ալպիւմին,

թանսիոն, պնդերակութիւն և չեմ գիտեր ինչ կը կոչուին և մեծ քաղաքներու ու քաղաքակիրթ աշխարհներու մարդոց յաւիտենական մղձաւանջները կը ներկայացնեն իրենց արհաւրալից ապառնալիքներով։

Ը.

ՀԱԽԱՏՔ

Ա.

ԳՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՀԱԽԱՏՔԻՆ ԸՄԲՌՆՈՒՄԸ

Գիտութենէն յետոյ վերացական հաւատքը՝ հոգիներու բաժինը՝ իբր կենդանի ջահ մը ամուր բռնած էին կեռասացիք, որոնք չատ սերտիւ փարած էին իրենց նախնեաց կրօնքին և նկեղեցիին։ Սակայն իրենց հաւատքը, հեռու էր քրիստոնէական վարդապետութեան մաքուր բարոյականին և վեհ սկզբունքներուն գիտակից հասկցողութիւնը հանդիսանալէ և Ս. Գիրքին՝ մանաւանդ Աւետարանին ոգւոյն խորունկ թափանցողութեան մը արտայայտութիւնը ըլլալէ։ Անիկա պարզապէս սովորամոլութեան մը հանգամանքը և նկարագիրը ունէր։

Իրականութեան մէջ ժողովուրդին չատ քիչ մասին ծանօթ էր հին աւեն Հին և Նոր Կտակարաններու բովանդակութիւնը։

Վերջին ժամանակներու մէջ էր որ Բողոքականութեան և Աւետիսականութեան չարժումները, ինչպէս նաև անոնց հակազդելու համար բացուած լսարանները, ժողովուրդին մէջ Աստուածաշնչական ծանօթութիւնները ծաւալած էին։ Մասնաւորապէս հայատառ թրքերէն Ս. Գիրքը բաւական ժողովրդականացած էր հասարակութեան մէջ, սակայն միչտ չատ մեծ չէր ժողովուրդին հմտութիւնը։ Իրենց թրքախօս ըլլալը մեծ արգելք մը եղած էր եկեղեցական մատենագրութեան մէջ խորանալու համար։ Իսկ գաւառին հայախօս չրջաններուն մէջ ալ Ս. Գրոց բովանդակութեան գիտակից ուսումը չէր կար, մասնաւորապէս իրենց տգիտութեան և գրել-կարդալ գիտցողներուն հին աւեն քիչ ըլլալուն պատճառով։ Միայն Աղմոս, Թոբիթ, Նաբեկ և Ժամագիրք, որովհետեւ օրքան պաչտամանց նոյնքան դասագիրքի դեր կը կատարէին այդ հին ժամանակները, այս պատճառով իրենց բովանդակութեամբ ծանօթ էին գրել-կարդալ գիտցողներուն, սակայն Աստուածաշունչին միւս մասերը ժողովրդեան չատ ծանօթ չէին, թէև Նարեկը և Աւետարանը կը յարգուէին աւանդութենէն եկած հասած համոզումով մը՝ իբր բաժող և չարերը հալածող։ Այնպէս որ Ս. Գրոց խոր և հասկցուած իմացողութիւնը կը պակսէր ժողովուրդին։ Անոր համար իր հաւատքը օրքան կրօնական նոյնքան ազգային ըմբռնում մըն էր, որուն համար փարած էր աւելի իր ազգային գոյութեան պահպանութեան համար միակ յենակէտը նկատելով զայն։

Հետեւաբար կեսարիոյ Հայոց հաւատքը չունէր այն խորապէս ըմբռնուած եւ հասկցուած համոզումի մը ամրութիւնը եւ պարուրուած էր բազմաթիւ նախապաշարումներով՝ որոնք թերեւս մինչեւ հեթանոսական օրերէն կու գային կը հասնէին։

Ժամիկ գաւառակարգը սակայն պարզապէս սերունդէ սերունդ փոխանցուած ուսուցումով մը ստացած էր կարգ մը ծանօթութիւններ որոնք Աստուածաշնչական հանգամանք ունէին, եւ իր հետաքրքրութեան գոհացում կու տային։

Այսպէս աշխարհի ստեղծագործութեան, նախամարդուն՝ Ադամ պատկերի իբրեւ, Աստուծոյ կողմէն կենդանի չունչով գոյութիւն առնելուն եւ ազգերու եւ լեզուներու ծագման մասին հնգամատեանին պատմութիւնները, ծանօթ էին կեսարիոյ Հայ ժողովուրդին եւ անկէ աւելի բան մը չէր գիտեր։ Միայն ժողովրդային լեզուին մէջ յաճախ կը յեղյեղուէին 72 ազգերու եւ լեզուներու խօսքը, այն համոզումով որ աշխարհիս մէջ այդքան ազգ եւ լեզու գոյութիւն ունէր։

Քրիստոսի կեանքին դրուագներն ալ մեծ մասամբ ծանօթ էին անոր, սակայն չունէր խորունկ հասկցողութիւն մը Անոր վարդապետութեանց մասին, որոնք անխմանալի խորհուրդ կը մնային իրեն համար։ Թանձրացեալ հաւատք մը պէտք էր, գաղափարները անձնաւորող մարդկային դիմագծութեամբ Աստուածներ, ինչպէս ունէր հեթանոսական կրօնքը, որուն աստանդութիւններուն ազդեցութեան տակ, ինչպէս շատ մը ազգերու նոյնպէս նաեւ Հայոց մէջ արդէն ստեղծուած էր կատարեալ դիցարանութիւն մը, որուն գլուխը կը կանգնէր Հայր–Աստուած կամ Աստուածածինը, Ողիմպոսի բոլոր Աստուածներուն յատկութիւններով օժտուած սուրբերու չքախմբով մը։

Հայ մամիկը արդարև սիրած է անձնաւորել և մարդացնել զԱստուած, զայն ներկայացնելով երեւակայական դիմագծութեամբ մը՝ փառաչեղ սպիտակ մօրուքով մարդու կերպարանքով։

Այս երեւակայական անձնաւորման արտայայտութիւնն էր անշուշտ կեսարացի ոսկերիչ Մ. Ցակոբ Շահմիրի պատրաստած Աւետարանի մը արծաթէ կողքին վրայ նկարուած Աստուծոյ դիմագծութիւնը (տես էջ 1515) որ ժողովրդային ըմբռնումին մէկ արտացոլացումը կրնանք համարել։

Կեսարացի, Էվէրէկցի եւ այլ գիւղացիներու մէջ Աստուծոյ համար երեւակայօրէն գծուած պատկերն միշտ այս էր։

Ցիսուսի, Աստուածածինի եւ այլ բազմաթիւ սուրբերու համար ալ անիկա ունէր իր երեւակայութեամբ ստեղծած պատկերներ որոնք դասականութիւն ստացած էին, ինչպէս ցոյց կու տային եկեղեցիներու եւ ուխտատեղիներու պատկերները, որոնք Հայ արուեստագէտները նկարած էին ժողովուրդին խանդավառ երեւակայութիւնը իրենց առաջնորդ և ներշնչող ունենալով։ Այս ազգային ստեղծագործութեան ցոլացումը ժխտել անկարելի է վասնզի այն առեն անմեկնելի պիտի մնային այն զանազանութիւնները որոնք կը գտնուին օրինակի համար իրարու այնքան մօտ ապրած Ցոյն և Հայ եկեղեցիներու համար գծուած Ցիսուսի, Աստուածածինայ, և այլ սուրբերու նկարներուն մէջև։ Անիկա հշգրիտ բարացուցականն մըն էր հաստատելու համար թէ ամէն ժողովուրդ իրեն համար իր մտքին

մէջ առեղծագործած էր տիպար մը Յիսուսի, Աստուածածնի և այլ սուրբերու համար, որոնք արուեստագէտներ իրենց վրձինով արտայայտած են։

Դալով հրեշտակներուն որոնցմէ միայն Գաբրիէլ հրեշտակապետին համար մասնաւոր յարգանք մը ունէր, իրը հոգեառի, անոնց համար ան ունէր իր երեւակայութեան մէջ շինուած պատկեր մը, որ նոյնպէս դասականացած էր։

Ան կը հաւատար հրեշտակներու, նաև սատանաներու գոյութեան ինչպէս Ս. Գիրքը կը հաւատար և այս վերջիններուն համար իր միտքին մէջ գծած էր հիւսպային պատկեր մը։

Էվէրէկցի մամիկը, անշուշտ Ս. Գրոց այլափոխուած մէկ ծանօթութեամբ, կը հաւատար թէ 12 կարգ հրեշտակներ կային, որոնցմէ 3 կարգը չար մտածութիւնը ունեցած էին թէ իրենք ալ կրնային Աստուած դառնալ և երկինք բազմիլ։ Աստուած բարկացած էր և վար թափած՝ զանոնք, այս պատճառով անոնք կոչուած էին Սատանայել հրեշտակներ։ Անոնց պարապ ձեացած տեղը պիտի նստէր երկինքը, ո՛վ որ արդար մեռնէր։ Անոնք իր մտքին մէջ ունէր առեղծագործած նաև պատկեր մը, դժոխքի և աբքայութեան մասին, որոնց գոյութեան կը հաւատար, մէկը երեւակայելով յաւիտենական հնոց մը ուր մեղաւորները պիտի ենթարկուէին զարհուրելի չարչարանքներու և միւսը նկատելով իր միտքին մէջ վայր մը երանութեանց ուր ո՛չ տրտմութիւն կար և ո՛չ ցաւ։

Հանդերձեալ կեանքի մասին իր ըմբռնումները որքան որ տարտամ և չձեւաւորուած՝ սակայն անայլայլ էին վասնզի անոնք ո՛չ միայն քրիստոնէութեամբ իրեն ներշնչուած էին այլ շատ աւելի հին ժամանակներէ, սերունդէ սերունդ փոխանցուած։

Ան ո՛չ միայն իր պատկերը և այլ նման իր գաղափարի մարմնացում Աստուծոյ համար ունէր այնպիսի ըմբռնումներ որոնք Աստուածաշնչական էին բայց նաև հեթանոսական։ Այսպէս երբ Էվէրէկցի մամիկը «երկիցը եւ դեսիցը սեղծող Աստուած» կը կոչէր անիկա որքան Աստուածաշունչին նոյնքան հեթանոսական կրօնքին ազդեցութեան տակ կը խօսէր, իսկ երբ կեսարացի կ'ինը, ի մէջ այլոց կ'աղերսէր այն Աստուծոյն «Գտարացլրդը տէ էտէն Ալլահ» ըսելով, հեթանոսական իմացումի մը արտայայտութիւնն էր որ կը կատարէր, որ թերեւս արեւապաշտութեան օրերէն կու գար կը հասնէր առհասարակ։

Իր պէս պէս կարիքներուն, պէտքերուն, ցաւերուն և վիշտերուն համար առանձին առանձին սուրբերու բարեխօսութեան և միջնորդութեան դիմելը, անշուշտ հեթանոսական շրջանի մէկ անդրադարձութիւնն էր, և այնքան իրեն համար անհրաժեշտ ու պարտաւորիչ դարձած էր որ իր հաւատքին մէջ ամենակարեւոր տեղ մը գրաւած էին Ս. Աստուածածինը և միւս սուրբերը, որոնց բարեխօսութիւնը և միջնորդութիւնը անհրաժեշտ կը գտնէր Հայ մամիկը իր խընդրուածքներուն և պաղատանքներուն համար։ Հետեւաբար մեծ յարգանք և սէր ունէր —կրնամ ըսել Աստուծոյ չափ— Ս. Աստուածածինի համար որուն «բարեխօս» տիտղոսը կու տար և որուն կ'ապաւինէր իր վիշտերուն և ցաւերուն մէջ և անոր կը խոստանար մատուցներ ընել։

Միւս սուրբերուն մէջ ամէնէն աւելի ժողովրդականութիւն ունե-

ցողն էր Ս. Կարապետը, որուն անունով կառուցուած մայրավանքը, ինչպէս նաև Զինեմիտէրէի յունաց համանուն վանքը, կեսարիոյ Հայոց ամէնէն չատ յաճախած ուխտատեղիներն էին։ Կեսարիոյ Հայերը մասնաւոր յարգանք ունէին նաև Ս. Սարգիսի նկատմամբ որ կապադովկիացի սուրբ մըն էր, սակայն Հայոց թագաւորին՝ Տիրանի խորհուրդով լքած էր իր երկիրը և անցած՝ Պարսկաստան ու ապաւինած Շապուհ թագաւորին, որուն մեծ ծառայութիւններ մատուցած էր։ Ասիկա սակայն արդելք չէր եղած որ նահատակուէր իր որդեկոյն՝ Մարտիրոսի հետ։

Յուլիանոսի համար իր հայրենիքը լքած ըլլալը և այս Հայ թագաւորի մը խորհուրդով, թերեւս պատճառ մը եղած է որ Յոյները՝ խոր արհամարանք մը ցոյց տան կապադովկիացի այս սուրբին —որ Հայ աթեղայ մը կամ եպիսկոպոս մը կը ներկայացնէին— որուն նկատմամբ Հայք Ս. Մեսրոպէն սկսեալ սէր ցոյց տուած են։ Անոր խնդրակատար գօրութեան մեծ հաւատք կ'ընծայէին մանաւանդ Հայ աղջիկները որոնք անոր պահքին 3 օր ծոմ կը պահէին։

Իսկ առաջապելական և հաւանօրէն հեթանոսական ծագումով Դէմրգը (տես էջ 252) որուն այնքան մեծ յարգ ու պատիւ կ'ընծայէին Յոյները, կեսարիոյ Հայոց կողմէ չէր այնքան մեծարուած կարծես վոխադարձելու համար անոնց ցոյց տուած արհամարանքը Ս. Սարգիսի նկատմամբ, մինչ տեղական միւս սուրբերուն՝ Ս. Մամաս և Ս. Մերկերիոսի, հաւասարապէս թէ՛ Հայերը և թէ՛ Յոյները մեծ կարեւորութիւն կու տային, կեսարիոյ մէջ կարապետներու, Սարգիսներու և Մամասներու և Մերկերիոսներու առաստութիւնը նշան մըն է թէ որքան մեծ յարգ կը վայելէին այս սուրբերը ժողովուրդին մէջ, որ ասոնց անուններու նուիրուած չէն ու աւերեալ եկեղեցիները կը դիմէը միշտ իրը ուխտատեղիներ և մատաղ կ'ընէր, աներուզգ սերունդ աւանդաբար փոխանցուած սովորութեամբ։

Անհասկնալի պատճառով մը ամբողջ չրջանին մէջ չափազանց յարգուած սուրբ մըն էր նաև Ս. Թորոսը, որուն անունին նուիրուած բազմաթիւ ուխտատեղիներ և եկեղեցիներ ունէին Հայերը(1), թերեւս իրենցմէ առաջ այդ չրջաններուն մէջ ապրող Յունադաւան բնակչութենէն հասած աւանդութեամբ մը։

Դաւառին ամենազգի ժողովրդեան յարգանքի առարկան էր նաև Ս. Եղիան կամ թրքական յորջորջումով Խըտր Ելիասը որուն անունով կային բազմաթիւ լեռներ ու բլուրներ, որոնք իրը ուխտատեղի կը ծառայէին Յունաց, Հայոց և Թուրքերու, մանաւանդ այն պարագաներուն երբ երաշտութիւն կը տիրէր գաւառին մէջ։ Այն պարագային բոլոր ժողովուրդը ուխտի կ'երթայր այդ լեռները և աղօթք կ'ընէր։ Այս իրողութեան մէջ դեր կատարած ըլլալ կը կարծուի գաւառին երկրագործական նկարագիրը և քնոյթ ունենալը և Ս. Եղիայի «անձրեւաբերը» գօրութիւնը, որ համեմատելի էր հեթանոսական «ամպրոպային» աստուածութեանց հետ։

---

(1) Թալաս, Տէրէվանք, Իսպիլէ, Թավլուսուն, Մանճըսըն, Նիրգէ, Լվէրէկ, Ֆէնէսէ, Զօմանխլու, Ինճէ-Սու, Եէնիճէ, եկեղեցիներ կային յանուն Ս. Թորոսի, առանց հաշուելու Էֆքէրէի մօտակայ Ս. Թորոսի անուան նուիրեալ երկու աւերակ մատուռները և աստ անդ գտնուած ուխտատեղի-աեղանները։

կեսարացի Հայերը ուրեմն պարզ ըմբռնում մը ունէին քրիստոնէական կրօնքին և անոր հիմը կազմող Ս. Գիրքերուն վրայ, կը պաշտէին զԱստուած, իբր գերագոյն և ամենակարող զօրութիւն, զՔրիստոս՝ իբր Փրկիչ մարդկութեան և կը յարգէին գլխաւորապէս Ս. Աստուածածինը, և շարք մը սուրբեր իբր բարեխօս։ Այս հաւատքը իրենց համար շատ խոկ էր։

Բ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ամէն համոզում իր արտայայտման կերպը ունի, նոյնպէս նաև հաւատքը, որ առանց գործոց մեռեալ է։

Երբէք կեսարացիք ունեցան հաւատքի խորունկ ըմբռնում ան-շուշտ բոլորովին տարբեր պիտի ըլլար իրենց կեանքը և նկարագիրը։ Անոնք մակերեսային ծանօթութիւն մը միայն ունէին և հետեւաբար իրենց արտայայտութիւններն ալ՝ ըստ այնմ էին։ Իրենց համար եկեղեցի յաճախել, առտու իրիկուն քանի մը աղօթք մրմնջել, տարին մէկ երկու անգամ խոստովանիլ և հաղորդութիւն առնել, պահք պահել, ուխտեր ընել և պատահօրէն երթեւեկ ուխտատեղիներ երթալ բաւական էին իրենց կրօնական պարտականութիւնները կատարած ըլլալու գոհունակութիւնը ղգալու համար, երբ մանաւանդ իրենց աւելորդէն բաժին մըն ալ կը հանէին կարօտեալներու։

Եւ կեսարիոյ ու չրջակայից Հայերը ինչպէս բոլոր միւս գաւառներու բնակիչները, կը կատարէին այս պարտականութիւնները իբր ձեւակերպութիւն, յաճախ առանց անոնց նշանակութեան գիտակցութիւնը ունենալու, պարզապէս անոր համար որ այսպէս սեռած էին իրենց նախնիքներէն։ Սովորութիւնն էր որ կ'իշխէր և ոչ գիտակցութիւնը, անոր մէջ կլլելով ազդեցութիւնը երբեմն նոյնիսկ դրացի Թուրքերու, որոնց ըրածներէն ոմանք իրենք ալ կը կատարէին։ Այսպէս, կիներըը, իրենց դաշտանին տեւողութեանը անմաքուր կը նկատուէին և այդ չրջանին ո՛չ միայն հաղորդութիւն չէին առներ այլ եկեղեցի ալ չէին երթար։ Նոյնիսկ այդ օրերուն տան մէջ սովորական առաւօտեան և իրիկուան աղօթքի կենալը արբանպիծութիւն կը համարէին։ Ախկա երբայական էր, որ Հին Կտակարանէն կրնար փոխանցուած ըլլալ կամ աւելի հաւանօրէն դրացի մահմետական ներէն, որոնք նոյնպէս նոյն ըմբռնումը ունէին և այդ չրջանին պիղծ կամ անմաքուր կը նկատէին կիները։

Նոյնպէս երեսաղէմէն գարձող ուխտաւորները դիմաւորելու համար կատարուած հանդէսները ու խրախճանքները իսլամական են և հաւանօրէն անոնցմէ ընդօրինակուած, և գործադրութեամբ նուիրագործուած, և կերպով մը պարտաւորիչ դարձած։

ՊԱՀՔԵՐ.— Կրօնական պարտականութիւններու մէջ մանաւանդ պէս ամէնէն առաջինականը կը կազմէր պահք պահելը։ Իրենց համաձայն, մանաւանդ առկէ 70-80 տարիներ առաջ, պահք չպահողը Հայ քրիստոնեայ չէր, անհաւատ էր։ Արիս Գալֆայեան Զօմանլուի Հայոց վրայ խօսելով կ'ըսէ թէ «պահքի հանդէպ ծայրայեղ յարգանք կար, պահ ուտող մէկը հաւասար կը նկատուէր գողերու եւ աւազակներու։ Մա-

վիկներն ու պապիկները տարույն կէսէն աւելին կը պահէին, յաճախ ծոմապահութեամբ: Առածի կարգ էր ըսելը **«պահ-ւիսհ»** ասութիւնը: Շատեր կանոնազրեալ պահիրէն դուրս ուզէին ճաշ կամաւոր պահիր, մայրեր կային որ Համբարձումէն մինչեւ Վարդավառ հառասուցիկ կը պահէին» (ՉՈՒԱՆԼՈՒ, 30):

Այս նկարագիրը գրեթէ ընդհանուր էր բոլոր գաւառներուն համար ուր ամենամեծ մեղք կը համարէին պահքը աւրելը, այս պատճառով ո՛չ միայն խստութեամբ կը պահէին բոլոր կանոնական պահքերը, այլ նաև շատ մը պահք օրերու ծոմ կը պահէին: Անոնք կը կարծէին թէ այս պահեցողութեամբ Աստուածահաճոյ գործ մը կը կատարէին կամ երբ Աստուածածնայ, Ս. Սարգիսի և այլ պահքերը կը բռնէին, անոնց բարեխօսութեան կ'արժանանային:

Տեսնուեցաւ արդէն թէ իրենց խնդրուածքներուն կատարման համար ինչպէս Ս. Սարգիսի պահքին աղջիկները 3 օր ծոմ կը պահէին: Կեսարիոյ և շրջակայքից մէջ մասնաւորապէս կիները, Մեծ-պահոց ամբողջ տեւողութեանը, գոնէ մինչև ճաշու ժամին վերջը ծոմապահութիւն կ'ընէին:

Ինչպէս Զօմախլուի նաև գաւառին բոլոր միւս աւաններուն և քաղաքներուն մէջ շատ շատեր կամաւոր պահքեր կը բռնէին, մասնաւորապէս հիւանդներու առողջութեան և այլ ակնկալութեան մը համար ուխտ ընելով:

ՈՒԽՏԵՐ.— ժողովրդային կրօնական զգացումներու արտայայտման մէկ ուրիշ կերպն էր ուխտերը (նիյէք) որ անոնք կը կատարէին, իրենց հիւանդներուն բժշկութեան, վաճառքներուն իրագործման, և իրենց ինչուա-ութիւններուն ամրցման համար: Մասնաւորապէս մայրերը իրենց զաւակներուն հիւանդութենէ փրկուելու պարագային կ'ուխտէին բոպիկ ոտքով աւրբին գուռը երթալ, գառնուկ մը կամ ոչխար մը մատաղ ընել, մոմ վառել, խունկ տանիլ: Ինչպէս նաև կ'ուխտէին հակատի ոսկիներէն կտրել և աւրբին ուխտավայրին տալ:

Ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ Կեսարիոյ շրջակայ բոլոր վանքերը ուխտատեղիներ էին: Առանցմէ զատ թէ՛ քաղաքին և թէ՛ գաւառին բոլոր գիւղաքաղաքներուն, գիւղերուն, աւաններուն մօտերը կային քանի մը աւերեալ եկեղեցիներու վայրեր, շէն կամ անշէն մատուռներ, քարայրներ, լեռներու մէջ խոռոչներ, որոնք իբր ուխտավայր ժողովուրդին յարգանքի առարկայ եղած էին, Այդ տեղերը կը կատարուէին տարեկան պատարագներ և մատաղներ (տես էջ 718, 740, 781, 816, 834, 894 և այլն):

Դիտելի է որ, ինչպէս ուրիշ շատ մը գաւառներու մէջ կար, Կեսարիոյ և շրջակայքից մէջ գոյութիւն չունէր հրաշագործ պատկերներու աւանդութիւն կամ պաշտամունք:

ՈՒԽՏԱԴՆԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Բոլոր ուխտատեղիներէն ամենէն հռչակաւորը և Կեսարացւոց սրտին մօտիկն էր Ս. Կարապետի գերեզմանը որ կը գտնուէր Համանուն մայրավանքին մէջ: Հոն ուխտի կ'երթային ո՛չ միայն Կեսարացիք և շրջակայ գիւղացիք այլ բազմաթիւ հեռաւոր քաղաքներու բնակիչները: Իր ուխտագնացութեան օրն էր վարդավառի տօնը որ Կեսարիոյ մէջ «Ս. Կարապետ» կը կոչուէր, և վարդավառ բացատրութիւնը ժողովուրդը կը գործածէր Համբարձման տօնին:

Վարդավառը «Հայ-Կեսարիոյ ամէնէն մեծ խրախճանքի օրն է ան: Վարդավառի յօնին ճաշերնեց շարաթ առաւրնէ մինչեւ գիշեր Կեսարիայէն Ս. Կարապետ առաջնորդող ճամբան շուկայի ճամբու մը նուագեր կ'սպասնայ: Զիաւորներ, հեհիներ եւ ուխտաւորներով լեփլեցուն կառներ կը բաւուին կ'երթան յիշեալ վանքը: Գէմ է գիտնալ թէ այդ ուխտաւորները միայն Կեսարացիներ չեն: Կեսարիոյ Ս. Կարապետը իր հնութեամբ, իր հոյակապ շինուածքովը եւ իր շրջակայքին տեսարաններուն բնական գեղեցկութեամբը այնքան համբաւաւոր եղած է որ Անատոլուի Հայ բնակչութեան որքան բարեպաշտ եւ հոյլեան ալ հանդիսաւոր կարգերուն ժամադրավայրը դարձած է: Վարդավառի յօնին ալ ժամադրութեան թուականն: Արդ մինչեւ շարաթ առաւ արդէն կեսարիա հասած են ամէն կողմէ բազմաթիւ ուխտաւորներու խումբեր Ամասիայէն, Թոգատէն, Մարզուանէն, Եօզկատէն, Հաճրդէն, Զէյթունէն, Էնկիւրիւէն, Հոյնիսկ Հալէպէն:

Վանքին ուխտաւորներու յատկացուած հարիւրի մօտ սենեակները խնդուած են անտանելիօրէն . . . » (*Եղիազարեանի ձեռագիր*):

«Ուխտագնացութեան միջոցին, վանքին օդը գրեթէ կ'ապականի» (*Մելքոն Ասատուր*, Բիւզանդիոն, p. 3314) *վանդի ուխտաւորները իրենց անասուններն ալ վանքին բակը կը պատսպարեն, մասնաւորապէս Հաճընցիները և Զէյթունցիները, որոնք կը տեղաւորուէին 25 սենեակներէ բաղկացած, վանքին կուչը, բակին վրայ նայող թաղին մէջ: Մելքոն Ասատուր իրր ականատես կ'ըսէ թէ զարմանալի է տեսնել անոնց գալն ու տեղաւորուիլը: Բոլորն ալ գրասատար, այր, կին, երիտասարդ, փոքրիկներ՝ իրենց մէջ կը ճօճին. արեւէն այրած, փոշոտ, անագին բազմութիւն՝ խառնուած գրասեներու ջոլիրին: Գրասեները իրենց բեռներէն բեթեւցած՝ զանազան տեսակներու մսրակներով կարգաւ 15 մսեներէ բաղկացած սանդուխի մը վեր կը մագլցին՝ հոն տեղաւորուելու համար իրենց տէրերուն սենեակին առջեւ» (ԲԻԶԱՆԴԻՈՆ, *թիւ* 3314):

Հոս ուխտաւորները կ'ընդունուէին սապէս. գերը ուխտաւորները հասնին, հիւրընկալը կ'երթայ գիրենք տեսնելու, դեռ կառքէն չիջած: Կը տեղեկանայ ո՞ւր տեղացի ըլլալնին, հանի՞ ընտանիք, հանի՞ հոգի եւ այլն եւ կը հրամայէ սենեկապանին այսինչ կամ այնինչ սենեակը բանալ. սենեակն որուելէն վերջ՝ տեղաւորուիլը վայրկեանի խնդիր է» (Մ. Ասատուր, ԲԻԶԱՆԴԻՈՆ, *թ*. 3314):

Անգամ մը որ տեղաւորուէն ամիսներու կողմէ հիւրընկալը շատ մօտէն կը հսկէ եւ կը հոգայ ուխտաւորներու պէտերը: Ջրամաղ եւ այլն կուտայ ոմանց եւ շատերն ալ վանքին առջեւի վանառանոցէն կը հայթայթեն» (նոյն): *Ժամանակ մը նոյնիսկ ուխտաւորաց սեղան կը տրուէր և մասնաւոր պատիւներ կ'ըլլան եղեր, սակայն յետոյ այդ սովորութիւնները վերցած էին* (տես նոյն):

Վերջերը ամէն ջանք կ'ըլլար որ ուխտաւորութիւնը հասոյթի մը պատճառէր վանքին և Բարձ. վարժարանին, սորա համար վանքը ուխտաւորներէն նպաստ կ'ակնկալէր: Արդարև Ընորհիւ Տրդատ եպ. Գալեանի իմաստուն տնօրէնութեան 80էն 140 ոսկի ուխտաւորական հասոյթ կ'առացուէր ամէն տարի, պարագային համաձայն: Մինչև շարաթ օրը հետզհետէ հասնող ուխտաւորներու գարպանները կ'առնուէին: Ուխտաւորները Ուրբաթ երեկոյեան ըստ իրենց ուխտին արժանեաց սրտերը, ձեռքը, ոտքը, օրօրոցները և կը կախէին պատկերին: Ուխտաւորները՝ գարպաճի գրասկան նուէրէն զատ կը վճարէին

Նահ մատաղագին կամ պատարագուց առնուելով երկու նուէրներ եւս՝ ո-
մանք մատաղագինի տեղ, մատաղի համար ոչխարներ և հորթեր բե-
րած կ'ըլլային և այդ ամէնը հաւաքելով. Շաբաթ երեկոյին, Եկեա-
ցէէն վերջ, վանքին բակին մէջտեղ կը կատարէին մատաղօրհնէնքի
արարողութիւնը։ Այս հանդէսը մեծ շքով կը կատարուէր։ Մատա-
դատէրերը ներկայ կ'ըլլային անոր, ամէն մէկը իր ձեռքը ունենալով
մէյմէկ զարդարուն մոմ, բազմութիւնը կը հետեւէր արարողութեան
բակը՝ ոտքի վրայ, կամ սեղնեակներուն պատուհանները խճողուած,
և տանիքները լեցուած (Մ. Աստուր, Բիւզանդիոն, թ. 3314)։

Բուն ուխտաւորական օրը՝ վարդավառի կիրակին էր։ Բոլոր ուխ-
տաւորները ներկայ կը գտնուէին եկեղեցական արարողութեանց և
պատարագին։ Ամէն ուխտաւոր մոմագին մը տալով մոմ մը կ'առնար
և կը վառէր գերեզմանին վրայ և առով իր ուխտը և խնդրուածքը
կը ներկայացնէր Աստըծոյ։

«Հոն, եկեղեցիին մէջ, Ս. Կարապետի գերեզմանին վրայ, ամէնէն սոսկալի
տեսարանները կը պարզուին. կաղեր, կոյրեր, հաւմահիդամներ, վերնոցներ, ա-
պուռներ, համրեր, ցաւագարներ, տառապանքի աճխարհին բոլոր դժբախտ ներ-
կայացուցիչներն ալ կրնամ ըսել, որոնք Գրոպաթիկէի մը նման՝ Ս. Գերեզմանը
կը լիզեն, կ'արցունքոտեն, ճակատ կը խուրտեն, կը կոծեն, իրենց տառապանք-
ին ասուռածային գթութիւն մը խնդրելով, եւ ինչո՞ւ մոռնամ յիշելու նաեւ
այն դասակարգը՝ որոնք ալ, առանց ոեւէ անձնական տկարութեան՝ կուգան
հաճրուերել Ս. Գերեզմանը։ Աննպատա՞կ են. ո՛չ. ասոնց ամէնքն ալ ունին ի-
րենց խնդիրքը. ոմանք հարսեր՝ վերադարձ կը խնդրեն տարիներով պանդխտող
իրենց ամուսիններուն, մայրիկներ կեանք՝ իրենց սիրելիներուն, ամուլներ՝ զա-
ւակ. հիւանդոտներ՝ երկա՛ր կեանք, իսկ եթէ ոմանք պակաս, գինովցող փա-
փուկ օրիորդներ կը հարցնէք, ասոնք ալ օրորուելէն կ'աղօթեն, բաներ մը
կ'րսեն. ճամած կ'ուզեն, սիրուն, գեղեցիկ. վերջապէս պարապ տեղ չի համ-
բուրուիր Ս. Գերեզմանը. մարդիկ ալ կան որոնք իրենց ծառայած արհեստին
մէջ, վարպետութիւն կը խնդրեն։ Երիտասարդ մըն ալ իր *սազը* դրած էր գե-
րեզմանին վրայ. ասոնց ասոնք հոգեզմայլ բրդուցման գաղտնիքը կը խնդրէր»
(*Արքեա*, Մուրճաձեղակ, 4 *Օգոստ*. 1904, թ. 1660)։

Նոյնիսկ տեսնուած են մանկիկներ որոնք այբուբենը թռթռալէ առաջ Քերականը բերած գրած են Ս. Կարապետի գերեզմանին վրայ (Մ. Աստուր, Բիւզանդիոն, 4 *Սեպ*. 1907, թ. 3314)։

Եւ աշատաւ ֆո կեցուցին զեզ»։

*Ամբողջ գաւառը գիտէ թէ որքան հաւատաւոր հիւանդներ բուժ-
ուած, ամուլ կիներ ծնած և նիյէբներ կատարուած են։*

*Մասնաւորապէս Ս. Կարապետէն ազօթքով չհասուած տղայ և ազ-
ջիկ գաւակները կը ծախէին գերեզմանին։ Բաւական մեծնալէն կամ
չափահաս ըլլալէ վերջ, այդ տղաքը իրենց ծնողքներուն կողմէ կըր-
կին կը բերուէին Ս. Կարապետ և անկից ետ կը գնուէին։ Այս գնու-
մը կը կատարուէր մազ կտրելու մասնաւոր արարողութիւնով մը, և
հարկ էր տալ կարեւոր գումար մը նուէր։ Առանց այս արարողու-
թեան, մանկիկը ծախուած կը մնար մինչ Ս. Կարապետին և խղճի
պարտք մըն էր ուշ կամ կանուխ գալ և գնել իրենց գաւակը (Մել-
քոն Աստուր, Բիւզանդիոն, թ. 3314)։*

*Պատարագէն վերջ սովորութիւնն է բանալ պաղչէն։ ժողովուրդը
հոն ակ'եզէ, կը պարէ, պոռթիկ կը փարտէ խել խօլ շարժումներով. գինովի*

եւ ուրախութեան սուր աղաղակներ կոկորդալիր կը զոռայ, կը կոչէ» (*Արգէոս, Սուրհանդակ, թ.* 1660)։

«Այդ օր, ուխտաւորներու պահպանելի բազմութեան միացած ընթակայ բոլոր գիւղերու խառնիճաղանճ ամբոխը, անագին բոն ու բոն մը կը կազմուի։ Դուրսի դրան առջեւի հրապարակը, փերեզակներու ակնախիղ վանահարներ, պղտավանահարներու պռուղներ, եւ ամէն տեսակ ապրանքներ ցուցադրուած, տօնավանահարի մը պատրանքը կու տան դիտողին։ Տեղոյս առեւտուր մը տեղի կ'ունենայ այդ օր, հակառակ կիրակի ըլլալուն։ Այդ օր կը գնուին բոլոր ճուէրները, ու *արմաղաններ*, վերադարձին տալու համար ազգականներու եւ բարեկամներու, իբրեւ Ս. տեղոյ ապրանք։ Ասոնք, բնդհանրապէս, աժան տեսակէն չհամրիչներ, ջապարաճջանիներ, մատանիներ են եւայլ։ Սուրճն եւ թէյն անագին սպառում մը ունին այդ առտու։ Մինչ ներսը Պատարագի արարողութիւնը տեղի կ'ունենայ, այդ տրեխիներն եւ վանահարները իրենց կը կապեն խուռներամ բազմութիւն մը, որ մէկ բանի պատիկն է եկեղեցին գտնուող բարեպաշտներուն։ Երկուշաբթի, Մեռելոցի օրը, ամբողջ բազմութիւնը անկողնէն ելածին պէս, վարի-վանքը, Ս. Գանիէլ կ'երթայ, հոն ներկայ գտնուելու ժամերգութեանց։ Գրի ժամանակ, պատարագիչ եպ.ը խոսք կու տայ եւ այդ միջոցին ուխտաւորներուն պարգեւով վանքին վիճակը, անոնց կամաւոր ճուէրները կ'սահմայ։ Պատարագէն վերջ, այդ անագին բազմութիւնը կը շարժի դէպի Ս. Կարապետ, եւ հասնելէ վերջ, հեռի կամ հեծեալ, կ'երթան Նիրզէ գիւղի Ս. Գրիգոր վանքն այցելելու, իսկ հեռաւորներ, առանց վանքն այցելած ըլլալու, բնդարձակ մարգագետնին վրայ կը զբօսնուն կերուխումով, պարով, եւ կը զուարճանան օդիաբանութեամբ։

Նիրզէ փոքրիկ գիւղը, ջրարբի այդ դարաստանն ամբողջ տարւոյն մէջ, այսօր միայն իր ոգեւորութիւնը կ'սահմայ։ Նշանաւոր է վանքին մէջէն բխող եւ պարապին դուրսի կողմը փոքրիկ աւազանի մը մէջ հաւաքուող ջուրը, այնքան զով եւ վնաս որ հին վանքերու կաթնագրիւրներն եւ լուսադրիւրները կը յիշեցնէ։ Չես կրնար ձեռդ շարունակ բանի մը վայրկեան ջուրի մէջ պահել։

Ս. Գրիգորի այդ ուխտագնացութիւնն հետզհետէ զեղծումներու, արբեցութեանց եւայլ տեղի տուած ըլլալով՝ *թելօթիկ* ուխտաւորներ կը հրաժարին հոն երթալէ, եւ կամ օր մ'առաջ կամ օր մը վերջը կ'այցելեն։

Մեռելոցի իրիկունը, վանքին մէջ, Հանգստեան կը կարդացուի, եւ բահոռով նախ կ'այցելեն գաւիթին մէջ գտնուող Սեփհաննոս եւ Մաքէոս Առաջնորդներու գերեզմանները, յետոյ Առաջնորդարանի առնդութին կից գտնուող բոլոր հանգուցեալ առաջնորդներու վանդակապատ դամբարանը, հուսկ ապա կ'ուղղուին վանքի միաբաններու գերեզմանատունը, հոգեհանգստեան արարողութիւնը կատարելու համար։

Երկուշաբթի, շատեր սկսած են մեկնիլ։ Անոնք որ դեռ պիտի մնան, երեքշաբթի կ'երթան Կէսի եւ Գալակէսի, զուարճանալու համար» (*Մեղքոն Ասատուր, Բիւզանդիոն* p. 3314)։

Հուսկ ուրեմն անոնք ալ կը մեկնին, երբեմն իրենց հեռաւոր բարեկամներուն համար —որոնք չեն կրցած գալ ուխտ— տանելով իրենց հետ պզտուց մը նուիրատ, այսինքն ուխտաւորիէն առնուած մաս մը հող, որուն հրաշագործ զօրութեան կը հաւատային (*Ե. Երկաթեան, Բիւզանդիոն, թ.* 1480)։

Ս. Կարապետի վանքէն յետոյ, իրր կարեւոր ուխտատեղի նշանաւոր էր Թոմարզայի Ս. Աստուածածնին վանքը, ուր մասնաւորապէս

ուխտի կ'երթային Անդր-Արգէոսի հայաբնակ աւաններուն և գիւղերուն քնակիչները, վարդավառին յաջորդող Տաղաւարին՝ Աստուածածնայ տօնին։

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՈՒԽՏ.— Հին աերուզին պատկանող կեսարացիք իրենց վանքերուն ուխտի երթալէ զատ, իրենց կեանքին գլխաւոր ցանկութիւններէն մէկը համարած էին նաև Երուսաղէմ ուխտի երթալը։ Մասնաւոր հրապոյր մը ունեցած է իրենց համար Հանի կամ Մսհոեսի ըլլալը։ Մեծ հպարտութեամբ կը կցէին անոնք այդ փառքի տիտղոսը իրենց անուններին։

Երուսաղէմի ուխտաւորները սովորաբար Մեծ Պահքի առաջին շաբթուան կը մեկնէին քաղաքէն ու հարեւան գիւղերէն՝ բաղդատաբար անչուք յուզարկով մը։ Անոնց վերադարձի օրերը սակայն որ Զատկի քառասունքի միջոցին տարին մէկ և երբեմն քանի մը անգամ կը պատահի, մանաւանդ կեսարիոյ Հայ համայնքին համար՝ ընդհանուր խանդավառութեան և խրախճանքի պատեհութիւններ էին։ Սովորաբար համբոյրդութիւնը այնպէս մը կը կարգադրուէր որ ուխտաւորները շաբաթի իրիկուն կամ կիրակի առաւօ հասնէին Տէրէվանք։ Եւ ահա կիրակի առաւօընէ քաղաքի երիտասարդներէն խումբեր շարան շարան, հեծիւտն, յաճախ բոկոտն, համբայ ինկած կեսարիայէն մինչև Տէրէվանք երկարող խճուղին կը կարէին։ Միւս կողմէ ուխտաւորներու ազգականները ձիաւորուած կամ կառքով կը շտապէին դէպի վանք մէյ մէկ նուէրներ առած հետերնին, նաև ոսկեթել դիպակներով զարդարուած ձիեր, որոնց վրայ ուխտաւորները կը բազմէին վանքէն քաղաք գալու համար։ Երբ դիմաւորողները հասնէին վանք, հոն ձէվիզ Ալբրին տակ նախ քանի մը ժամ կը պարէին, կը խմէին, յետոյ կարաւանը համբայ կ'իյնար։ Կ'անցնէին հետի դիմաւորողներու կայտառ խումբերուն մէջէն, կը հասնէին քաղաքին Հայ գերեզմանատունը, ուր խռնուած կիներու, մանուկներու ու ծերերու պատկառելի բազմութեան առջեւէն և Տըա ժամի շուրջ, ծանրաքայլ փառաւոր անցք մը կ'ընէին, և այցելելով Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, կ'երթային իրենց տուները, շրջապատուած իրենց ազգականներէն, հոն նոյնիսկ մինչև յաջորդ առաւօ ուրախութիւն ընելով։ Իւրաքանչիւր ուխտաւոր իր պատկանած թաղի եկեղեցին նուէրներ կը բերէր, իսկ ազգականներուն կը բաժնէր՝ Երուսաղէմէն, Գէյրութէն, Մերսինէն գնած Արմաղան ընծաները՝ համբիչ, օճառ, ապարանջան, մատնի եւայլ (Մելքոն Աստուր, Բիւզանդիոն, թ. 3543)։

Սակայն ասիկա վերջին ժամանակներու սովորութիւնն էր։ Հին ժամանակ երբ երթեւեկի արդի դիւրութիւններ չկային և Երուսաղէմ երթալը իսկապէս զոհողութիւն մըն էր, այս արարողութիւնը շատ աւելի շքով ու հանդիսաւորութեամբ կը կատարուէր և աւելի կրօնաբոյր ու պատկառազդու հանգամանք ունէր։

Այդ բարի ժամանակներու մէջ երբ ուխտաւորները իրենց ազգականներէն և բարեկամներէն չընդապատուած եկեղեցին կը մտնէին, նոր մսհոեսիներուն երէկ այր էր՝ շապիկ —իսկ աւելի հին առեն շուրջառ— կը հագցնէին և երէկ կին՝ գլխոցն վրայ սկիհի ծածկոց կը դնէին և այսպէս կ'առաջնորդէին եկեղեցի որուն դրան առջև անոնց ոտքերը կը լուար ժամկոչը։ Հոն անոնք կը ձգէին իրենց կօշիկները

—որոնք ժամկոչը կ'առնէր— և կը հագնէին նոր կօշիկներ՝ յատկապէս բերուած Զիրեղ գիմաւորողներու կողմէ։

Այս հնօրեայ սովորութիւնները թէև քաղաքին բնակչութենէն հազիւհաւ մոռցուած՝ սակայն գիւղերու մէջ պահպանուած էին։

Այսպէս «Արգէոսէն անդին, հայախօս Էվէրէկ եւ Թումարգա գիւղերուն մէջ, երուսաղէմի ուխտաւորները թէ՛ գացած եւ թէ՛ եկած ատեններին, մասնաւոր արարողութիւններու եւ հանդիսութիւններու կ'արժանանան։ Թումարգայի մէջ վանքին վարդապետները, իսկ Էվէրէկի մէջ խանանները, ուխտաւորներու այն տարուան անուններն ու մեկնելու օրերնին խմանալով՝ խմբովին կ'երթան անոնց բնակարանը, ուր նուէ պատրաստուած կ'ըլլայ։ Հոն են ազգականներ եւ բարեկամներ։ Կը խօսուի Ս. Տեղեաց վրայով այնպիսի ոմով մը որ ամէն ոք բաղձանքը կ'զգայ օր մը այցելելու, ի վերին երուսաղէմ չդնուած։ Այդ իրիկուներ հետերնին տանելիք նուէրներ կը ցուցադրեն ներկաներուն. կրօնականներ կ'օրհնեն, եւ կը խրախուսեն զիրենք որ առատաձեռն ըլլան իրենց նուիրատուներուն մէջ։ Ս. Յակոբի համար՝ չգացողներ ալ իրենց բնծաները կը բերեն կը յանձնեն։ Ուխտաւոր՝ վիզը ձգած պատանիին ուսը, կը մօտենայ կրօնականին։ Կրօնականը կ'օրհնէ զինք, անունը կու տայ *Մահտեսի* տիտղոսով եւ յանախ ալ անունը կը փոխեն։ Կրօնական շարականներ երգուելէն, համբոյր պայուսակներն ամէնուն ներկայութեանը յեղուելէ յետոյ, կը մեկնին՝ գիշերը հանգստանալու համար։ Հետեւեալ օրը, ամբողջ գիւղը, առաւօտեան ժամերգութենէն վերջ, խանանայ, տիրացու եւայլն գիւղին դուրսն են, յուղարկ ուխտաւորներուն, բոլորն ալ հետ։ Ուրախարիք է բաժանումը, բարեմաղթութիւններու ամենափառաւոր օրն է։ Դպիրները «ճանապարհ» կ'երգեն, եւ Աւագերէցն այդ արարողութիւնը կը կնքէ «Տէր ուղեա՛»ով։ Ս. Ջաւակէն վերջ, ամէնքը մէկ կը վերադառնան։ Ժամերով հեռու բնդ առաջ կ'երթան ազգականներ, իսկ եկեղեցական դասը՝ զգեստաւորուած, եւ զգեստաւորած նաեւ ուխտաւորները(1) գիւղին դուրսէն երգելով ուղղակի եկեղեցին կը բերեն։ Ջահերն ու մոմերը լուցուած են, եւ *մահտեսիներն* իրենց նուէրները ի ձեռին կ'աղօթեն, կը նուիրեն, մինչ անդին կրօնականները կ'երգեն. *«Որ զխորհուրդ քո գալըստեան»* շարականը։ Երթալու ատեն երգուած էր *«Որ անստուեր»*։

Այն օր նաեւ դպրոցականներուն տօնն է։ Եկեղեցիէն բաժնուելով տունկ'երթան եւ հոն եկեղեցականներն իրենց նուէրներով կը մեկնին, ու անկէ վերջ կ'սկսի *«Աչք լուսոյ»* եւ փոխադարձ մաղթանքներու տարափը։ *«Աչք Ս. Յակոբ դրամէր ընէ»* մաղթանքն յաւէս կենդանի ու վառ կը պահէ բարեպաշտին հոգւոյն խորը՝ Ս. Տեղեաց Սէրը» (*Մեկբան Ասատուր*, ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆ, p. 3543)։

Հոս, այս գիւղերու մէջ եւս եկեղեցւոյ դուռը հին ատեն կը կատարէր ժամկոչներու հանդիսապետութեամբ ուռնալուայի արարողութիւնը և կօշիկներու փոփոխութիւնը որոնք այլեւս վերջերը չընշուած էին։ Սակայն միշտ երուսաղէմ և այլ սրբավայրեր ուխտի և երկրպագութեան երթալու չերմ փափաքը իրր կրօնական պարտականութիւն մը իրենց գլխաւոր իդեալներն մէկը եղած է։

ՄԱՏԱՂ.— Միայն ուխտագնացութիւն և ինդրուածք չէր որ կը կատարէին հաւատաւոր կեանքի, այլ սուրբին կ'ընծայաբերէին պատարագներ կամ զոհեր, ըստ հին ուխտի կամ ըստ հեթանոսական

(1) *Հին ատեն այրերը՝ չուրջառ և կիները՝ իրենց գլխուն վրայ սկիհի ծածկոց կ'առնէին նաև գիւղերը, ինչպէս ի կեսարիա։*

աւանդութեանց։ Նոյնպէս անոնք իրենց ննջեցեալներուն հոգւոյն համար կատարեալներու կամ անխտիր ամէնուն, ուսելիք, մասնաւորապէս խաչած մխ, և ձաւարի եղինձ (պուլկուր փիլաւ) կամ հերիսա (ֆէկէկ) կը բաժնէին։ Այս էր Մատաղը որ բոլոր Հայ աշխարհի մէջ կը գործադրուէր հաւանօրէն նախ քան քրիստոնէութիւն ունեցող ծիսակատարութեան մը իբր քրիստոնէացած մէկ չրջափոխութիւնը։

Արդէն տեսնուեցաւ թէ Ս. Կարապետի ուխտաւորները վարդավառի տօնին չաբաթ օրը իրենց բերած մատաղցու անասուններուն կամ մատաղագինը կը նուիրաբերէին վանքին և նոյն օրը իրիկունը կը կատարուէր մատաղի օրհնութիւնը հանդիսաւորապէս։ Բացի Ս. Կարապետէն, վանքերէն ոմանց մէջ ալ սովորութիւն կար իրենց տօնախմբութեան օրերը, մատաղ բաժնել։

Նոյնպէս կեսարացիք սովորութիւն ունէին տարւոյն մէջ որոշուած օրեր մի քանի չաբաթացեալ եկեղեցիներու վայրերը բացօթեայ պատարագներ մատուցանել տալու և ապա տեղւոյն վրայ մատաղ պատրաստելու և բաժնելու։

Այսպէս Ս. Մերկերիոսի տօնին կեսարիոյ արեւելեան կողմը գտնուած յունական վանքին տեղւոյն վրայ պատարագ և մատաղ կը կատարէին հայերը և ցոյները (տես էջ 718), և նոյն օրը էվէրէկցիք իրենց գիւղին մօտ գտնուած նոյն սուրբին ուխտատեղւոյն վրայ պատարագ և մատաղ կ'ընէին (էջ 816)։

Աստուածածնայ տօնին Ալի տապի վրայ գտնուած Ս. Աստուածածնին ուխտատեղին տեսանք (էջ 740) թէ հայերը և ցոյները պատարագ և մատաղաբաշխութիւն կը կատարէին, իսկ եղիա մարգարէի տօնին՝ Իֆքէրէի մօտ Ս. Եղիայի ուխտավայրը պատարագ և մատաղ կ'ըլլար մասնակցութեամբ բոլոր գիւղացիներու առանց դասակարգի խտրութեան (տես էջ 781) և թերեւս նոյնը կ'ընէին Զամախլուցիք իրենց Տէրտր Էլիասի համբաւաւոր ուխտատեղւոյն մէջ (տես էջ 834)։

Քաղաքին մէջ որոշուած մատաղի օրեր չկային։ Ով որ ուզեր կրնար ուզած օրը մատաղ ընել և բաժնել կարօտեալներուն։ Մատաղի համար որոշուած վայր մըն ալ չունէր կեսարացին, ինչպես Թոմարզացին որ սովոր էր երբ մատաղ ընէր անպատճառ պատրաստել զայն գերեզմանատան մէջ հինէն Ճնացած կիսաքանդ Ս. Աստուածածնին եկեղեցւոյն չուրջը և հոն համախմբուիլ և ուրախութիւն կատարել (Յ. Արզումանեան, Պաեմ. Էվէրէկի, էջ 34)։

Մատաղը ընդհանուր գիւղացիներու համախումբ մասնակցութեամբ որոշեալ օր մը կատարելու սովորութիւնը իբր Ազապ (սիրոյ ճաշ) պահուած էր կարգ մը գիւղերու մէջ։ Այս ձեւով կատարուած մատաղներուն ամէնէն նշանաւորն էին Էվէրէկի և Ֆէնէսէի մատաղները որոնք կը կատարուէին՝ Զատկին առաջին օրը։ Բովանդակ գաւառին մէջ անոնց ունեցած հանդիսաւորութիւնը և համայնական հանգամանքը ոչ մէկ տեղ կար։ Անիկա իսկապէս ունէր ժողովրդային հանգամանք և մասնաւոր գեղեցկութիւն մը, վասնզի այն՝ կատարեալ եղբայրական ճաշ մըն էր զի ամբողջ գիւղը եկեղեցւոյ բակին մէջ կ'ուտէր մատաղը։

Ըստ ցակոբ Արզումանեանի կարծիքին (տես Էվէրէկի Պաեմութիւն, էջ 27–32) որուն վաւերականութիւնը չեմ կրնար երաշխաւորել

վանդի շատ հաւանական չի թուիր ինձի, մատաղի այս սովորութիւնը —այնքան հետաքրքրական և այնքան քրիստոնէական— շատ հին չէր, և իբր թէ տակաւին անցեալ դարուն սկիզբներէն՝ եկեղեցւոյ ժամանակ ամէն քահանայ իր ծախքերէն մատաղցու կը ժողովէր, և մատաղ կը պատրաստէր Զատկի օրը իր տան մէջ։ Այդ օրը եկեղեցւոյ աւարտումէն յետոյ ամէն մարդ ուղղակի իր քահանային տունը կ'երթար մատաղ ուտելու։

Այս վաղեմի և հնօրեայ սովորութիւնն էր որ յետոյ աւելի հասարակական բնոյթ մը առած է՝ եկեղեցիներուն ջնջումէն յետոյ, երբ նախ իրե թէ կլայագործ (գալայեր) էսնաֆին նախաձեռնութեամբ դրամ հաւաքուած՝ որպէսզի այդ դրամին տոկոսով ամէն տարի մատաղ ըլլայ։ Յետոյ իրենց օժանդակութիւնը բերած են բոլոր կրակ վառող արհեստաւորները, ինչպէս սափրիչները, երկաթագործները, դերձակները եւայլն։

Վերջը հարուստներն ալ իրենց ձեռնտուութիւնը բերած են և սովորութիւն եղած է անկէ յետոյ մինչև 1895 Հայկական Ջարդերու թուականը, Շաղկապարդին կամ իրենց կոչումով կէլէ-կէչէի օրէն սկսեալ պատրաստուիլ։ Նախ դրամին տոկոսը կ'առնէին, յետոյ եկեղեցւոյ բակը պնակ կը դնէին որպէսզի պակասը լեցնէին, և աւելի կը գնէին 11 հատ եզ։ Շաբաթ օրը գնուած եզները ժամուն բակը կը բերէին, մինչ քահանաները հանդիսաւոր կու գային ժամուն գաւիթը և եզներուն կոտոշներուն մոմ կը փակցնէին և կը կատարէին մատաղի օրհնութիւնը։

Հազիւ արարողութիւնը աւարտած կազմ ու պատրաստ սպասող մսագործները եզները կը մորթէին, և կը մաքրէին ու կը յանձնէին խուցը խոնի առջև նստած ծերուկներուն որպէսզի մինը մանրեն, իսկ հինները ժամուն բակը նստած սոխ կ'ատկէին։ Իսկ երիտասարդները իշուն վրայ քթոցը կապած թաղ թաղ կը պտտէին, իրենց առջեւէն ուենենալով պլուզները որոնք ամառայդու բերէթա կը պռաւային։ Ամէն տուն, սոխ, կորկոտ, իւղ կու տար։ Մինչև իրիկուն ամէն ինչ արդէն պատրաստ կ'ըլլար և էսնաֆին աշակերտները մէյ մէկ վառարան պատրաստած, կ'եփէին մատաղը, խնճոյք ընելով։

Զատկի առաւօտն եկեղեցիէն ելլողները, հարուստ և աղքատ անխտիր խառն կը նստէին ժամուն բակը փռուած փոխաբներուն վրայ, տարածելով իրենց անձեռոցը, և վրան դնելով պատառաքաղը և գդալը որոնք տուներէն բերած կ'ըլլային։

Ժամադրար քահանան գիտատուրուած կ'առաջնորդուէր պարոցին առջեւի բարձր տեղը ուր կը կարդար վերջին Աւետարանը։

Անկէ յետոյ նստողներուն կը բաժնուէր մատաղը որ կ'ուտէին և կը գառնային տուն։

Որովհետեւ կիները այս ընդհանրական սեղանին չէին մասնակցիր, մինչև եկեղեցւոյ աւարտիլը ամէն տունէ մէկը կու գար ձեռքը երկու աման, մէկը միսի և միւսը քէչկէկի համար և կ'առնէր կը տանէր տուն։ ուր անոնք կ'ուտէին իրենց մատաղը։

Սովորութիւն էր որ այս մատաղէն մաս մը դրկուէր նաև Գայմագամին, Դատրին, կառավարական պաշտօնեաներուն և թուրք երեւելիներուն։

Ժողովուրդին հաշվելէն յետոյ ապաստաւորները կը նստէին կ'ու-

տէրն և Տիեզերքը գուրսը հաւաքուած ցոյն և թուրք աղքատներուն ամանները կը լեցնէին։

Էվէրէկցիք չզրկելու համար իրենց գրացի Հաճնոյ գաղթական Իլիպէցիները, ամէն տարի միս, իւղ եւլն., ինչ որ պէտք էր, կը ղրկէին անոնց որպէսզի անոնք ալ նոյն օրը իրենց եկեղեցին մէջ մատաղ ընէին։

Այս Զատկուան մատաղի սովորութիւնը ունէին նաև Ֆէնէսէցիք (Էվէրէկի Պատմութիւն, էջ 32–33) որ նոյնպէս իրենց մատաղցուէն բաժին կը հանէին Իլիպէցւոց։

Այս Զատկուան մատաղի սովորութիւնը այնքան կարեւոր տեղ մը գրաւած էր այս գիւղաքաղաքին կեանքին մէջ որ անոր շուրջը պատմութիւններ ալ հիւսուած էին։

Ււանդութեան մը համաձայն Էվէրէկցի ագահ մը, խորհելով թէ Ֆէնէսէցւոց եկեղեցին աւելի կանուխ կ'աւարտի, կը մատաղէ նախ երթալ հոն մատաղը ուտել և ապա Էվէրէկ գառնալ, հոն ալ ուտել, կը վազէ Ֆէնէսէ, սակայն ամէն ինչ լմնցած կը գտնէ, ուստի կ'ահապարէ կը գառնայ Էվէրէկ ուր նոյնպէս չի հասնիր։ Այն ատեն կը նստի սպասաւորներուն հետ կ'ուտէ մատաղը։ Այս աւանդութեան վրայ հիմնուած Էվէրէկցիք թրքական «Մրսբրա բիրինճէ կիսէր իչէն էվսէրի պուլկուրաճ օլսուն» բացատրութեան տեղ ունին «Էվէրէկցիին մատաղը դարձաւ»(1)։

Էվէրէկի մէջ՝ բացի Զատկուան այս մատաղէն Ս. Եղիայի Շաբաթ և Սիրակի օրերը նոյնպէս ընդհանուր մատաղ կը բաժնուէր, կօշկակար արհեստաւորներու նախաձեռնութեամբ։

1895էն յետոյ դադրեցաւ այս ընդհանուր մատաղի դրութիւնը, և խանաֆիները ստիպուած ամէն ունեցածնին, պղինձները (այսինքն կաթսաները), սկաւառակները, եւայլն ծախեցին և դրամը ծախսեցին։ Բայց երէք ընդհանուր մատաղը դադրեցաւ, սակայն մինչ շարունակուեցան մասնաւոր մատաղները, որ անոնք կը կատարէին իբր հոգեհաց իրենց մեռեալներուն յիշատակին, իբր կրօնական պարտականութիւն և իբր արտայայտութիւն իրենց հանդերձեալ կեանքի վրայ ունեցած համոզումին։

Գ.

ԴԵՐԱՆԱՑՈՒՈՐ ՏՕՆԵՐ

Ժողովուրդին հաւատքին արտայայտութիւններն էին նաև տօները, որոնք կը կատարուէին Քրիստոսի անօրէնութեանց և Սրբոց վկայաբանութեանց ի յիշատակ։

Ինչպէս բոլոր այլ տեղերու նոյնպէս նաև Կեսարիոյ մէջ քրիստոնեայ եկեղեցւոյ տօներուն համար առեղծուած էին սովորութիւններ որոնք առացած էին կրօնական դրոշմ կամ տեսակ մը ժամանակատարութեան հանգամանք։ Անոնք յաճախ կը կրէին հետքեր

(1) Աւելորդ չըլլայ ըսել թէ Ֆէնէսէցիք այս պատմութիւնը չըլլած են և գերերը փոխելով կը պատմեն և իրր առած կը գործածեն «Ֆէնէսէցիին մատաղը դարձաւ» բացատրութիւնը։

հեթանոսական ժամանակներու տօնակատարութեանց, որոնց թերւած կցուած էին քրիստոնէական տօներ, առանց բոլորովին կարենալ վանելու հին սովորութիւնները, որոնք հաւատարմօրէն կը պահպանէին մեր մամիկները։ Այս տօները՝ իրենց առանձնայատուկ ձեւերովը կը կատարուէին իբր կրօնական պարտականութիւն և ժողովուրդին մտքին մէջ գրաւած էին շատ կարեւոր տեղ։ Անոնց գանցառութիւնը անիկա կը համարէր մեղք մը կամ կրօնական թերացում մը, և կը պահէր անխախտ իբր կանոն այն սովորութիւնները որ տարւոյն նշանաւոր օրերուն հետ կապ ու առընչութիւն ունէին։ Դիւրաւորաբար հետեւեալ տօները ունէին յատուկ աւանդական արարողութիւններ։

ՆՈՐ ՏԱՐՒ ԿԱՄ ԿԱՂԱՆԴ.— Տարւոյն առաջին օրը առանց եկեղեցական մասնաւոր նշանակութիւն մը ունենալու ինչպէս բոլոր գաւառներու նոյնպէս կեսարիոյ մէջ տօնի հանգամանք առած էր, և այդ օրուան կապուած էին շատ մը հնամենի ձեւակերպութիւններ, որոնք մեծ մասամբ օտարամուտ ըլլալ կը թուին, Հայ եկեղեցւոյ տօնացոյցին համաձայն Կաղանդին կապուած է Յ. Բարսեղ կեսարացւոյ տօնը, որով մասամբ կեսարացի Հայերու ընծայած կարեւորութիւնը այս օրուան՝ կ'արդարանայ։

Դեկտ. 31ի գիշերը աղքատիկ տղաք հաւաքուելով խումբ խումբ հարուստներու տուները կը շրջէին կամ աւելի կը պտտին մաղթելով Նոր Տարի և Բարի Կաղանդ։

Տղաք, օգտուելով տուներուն հողէ և քարէ չինուած, և տանիքներու վրայ կղմինար չըլլալէն, կը շրջէին տուներու վրայ և չուանի մը ծայրը փոքրիկ զամբիւղ մը անցնելով վար տանը մէջ կը կախէին, ամէնքը միաբերան երգ մը կանչելով։ Տան մեծը օրուան միրքերը և այլ զամբիւղը լեցնելէն վերջը տղաք վեր կը քաշէին զայն՝ միեւնոյն արարողութիւնը երթալ կատարելու համար կարգաւ քովի տուներուն։

Նարհիմ (տես Ծագիկ, 1891, էջ 138) որ կեսարական այս սովորութեան վրայ խօսած է կ'ըսէ թէ «Ոյեներն ալ ունին այս հին բարի սովորութիւնը սակայն ամոնցը միտս եւ ամենուրեք ոյեն երգը եղած է «**Ա.յ վ.ասիլիոս է'րչեղէ սրօ դի'ն գնասրիաճ...**» մինչդեռ Հայ մանկանց տարեգլխոյ նախերգանքն ու ճոռա տարողութիւնն բան տեղոյ եւ պարագայից առնելով նաեւ ճուազ կը տարբերի։ Ուրիշ տեղէ աւելի կեսարիոյ մէջ՝ Ամանորի յուզարէն երգն պէտ էր որ բոլոր միւս յուզարկաց վայրերու, որ կողմ որ լինի, ոյեն **տարներգոց** հնս ոյեները լինէր, զի ծանօթ **Ա.յ վ.ասիլին** յատկապէս կեսարիոյ վրայ շինուած է, ամոր հնս առքնչութիւն ունի եւ զարմանալի բան, ոյենիսկ կեսարիա բացառութիւնն, գուցէ միակ, կը կազմէ բնդհանուր կանոնէն, եւ բնդհանուրէն այդ շեղումն չէ կարելի մեկնել այլով իւիւ բայց եթէ Հայ լեզուի առաւելակիւռ ազդեցութեամբն այդ կողմերն։ Հետաքրքրութեան համար հոս կը դնենք իւր ամբողջութեամբն կեսարիոյ Հայ եւ ոյեն մանկանց կազանդի «աւետիսի երգն որուն առաջին տունը միայն կը լիւէ Պ. Քառօլիեի։

Աւետիս Կալանոս
Թաներ եանա՛
Քեքէ փիւէ
Ո հեթեէն պանա տիւէ
Երլ պաբ

Երկաճերգ բաբր
Վ.երի՛ճ, վերի՛ճ կիտելիմ
Վ.երմեզսէճիզ ճէ՞ իտելիմ
Պիզ Ալլահրճ ֆուլույուզ
Ազիզլէրիճ ճիւլուսբյրզ:

Իր պարզութեան մէջ ո՛րճան ալ յուզիչ է սոյն երգը: Կը ճկարագրէ տուճն ուր աւանդական թոնիրը վառած, կ'եփեն «էեքէճ» զոր կոտապիճդ կ'ուտեն ճեճիմ մեծ ու փոքր: Ա՛խ, տուէ՛ք, տուէ՛ք այդ էեքէէճ, Ասուծոյ ծառան եմ մեք, բայց եքէ չէք տար, ճոգ չէ, կ'ըսէ: Աճուր լեզուն օձր ծակէճ կը ճանէ, կ'ըսէ առակր, եւ առակախօս Կեսարացւոց ժիր մանկուէճ ամգամ կ'երեւի քէ խիստ լաւ վերաճատու եղած են սոյն առակին ճեռութեանճր, կ'աղաչեն, կ'ուզեն, եւ եքէ չտաճաճ իսկ, ինչ որ դուճ ուրեմ կր պատահի, չեն արդոյիր, բարկաճար, չեն **ամիծներ**: Ջի կաճ չարաճնիճեր ալ, ու եքէ տաս, ճնորհակալ կր լինին ու **կ'օրհնեն**, իսկ եքէ չտաս, պզտիկ **ամէծ** մրճ ալ կ'արտասանեն, ... օրինակի աղագաւ, ի՞նչ կ'ըսէ Ակնեցի յանր.

«Այսօր կաղ է
Վաղը կաղաճդ է
Ով որ տայ, ճէճ կենայ
Ով որ չտայ, հաւուճ տոտիսր չորճայ»:

Միքէ՞ Կեսարացւոց ու **օրհնած** էաղաքի բնակչաց ճկարագիրը չ'երեւիր իրենց երգոց մէջ իսկ»:

Այս արտաքին եռուզեռին հետ որ այս աւեթիս պատողներր կը յարուցանեն, տուներու մէջ ալ այդ իրիկուներր կ'եռայ, վասնզի կաղանդի օրուան առաջի գիշերրր, կեսարիոյ մէջ հին ատեն անհետացին մէջտեղը կլոր սեղանի մր կամ սինիի (ափսէ) մր վրայ, հաչէն ետքը կ'սկսէին չարել ամէն տեսակ պատուղներ ու մեծ պտանկներով զէռէ, բէյքէ: Անոնց վրայ կը դնէին 4-5 հատ կլոր բոկեղներ: Պատուղներուն մէջտեղը յատկապէս եկեղեցիէն բերուած մեծ մեղրամոմ մը կը վառէին: Յետոյ, պատկելէ առաջ տուներն մէջ եղողներէն ամէն մէկը սեղանին վրայ կը դնէր իրեն պատկանած առարկայ մը, ինչպէս մատնի, կոճակ, մատնոց, բանալի և այլն և այլն, և առաւօտուն ելլելով կը վազէին կը նայէին թէ արդեօք իրենց դրած առարկան տեղափոխուե՞ր կամ չարժե՞ր էր դրուած տեղէն: Անանկ կը հաւատային թէ գիշերանց հրեշտակը այցելելով, անոնց կը գպէր: Եւ այն որուն դրած առարկային դպած էր հրեշտակը —կամ տուէն չարաճէմ մէկը, ինչպէս որ կ'ուզէք— չափազանց բախտաւոր էր, և եթէ ամուրի աղջիկ էր, անպատճառ խրամէքը պիտի բացուէր:

Որովհետև այնպէս կը հաւատային թէ այդ գիշերը ժամ մը կայ ուր աղբիւրներու ակէն փոխանակ ջուր վազելու տակի կը վազէ (Տըրդատ եպ. Գալեան, Բիւրակն, 1899, էջ 201) ուստի առաւօտ ըլլալէն քանի մը ժամ առաջ, տնեցիներէն կատարեալ երիտասարդ մր(1), ջուրի սափորը ուսին, և սեղանին վրայի բոկեղներէն մէկը առնելով աղբիւր կը դիմէր:

Հարկ էր որ սափորը լեցուցած տեսնէ, բոկեղը աղբիւրին ծորա-

(1) *Շրջակայ գիւղերու մէջ ուր աղբիւր աղջիկներն ալ կ'երթային, անոնք ալ կը մասնակցէին* (Բիւրակն, 1899, էջ 201):

կին անցնէր ըսելով «Ալ խալխայը, վէր սույուն, և կ'ապասէր որ իր ամանը ամբողջովին լեռնար, մէկ կողմէն ազօթելով «Ամէն պօղ ազբյորաւն, պիզէ տէ խրամէք կէյսինը» և միւս կողմէն չանալով որ բոկերը յափշտակել չի տար, որովհետև ուրիշներ խումբով կ'ապասէին հոն։ Երբ յաջողէր լաւ՝ այդ ազատած բոկերը կը բերէին տուն, պատէն կը կախէին և մինչև յաջորդ տարուան կազանդը կը մնար այդպէս անիկա։ Երբեմն մեծ կռիւներ կը պատահէին բոկերը յափշտակել չտալու համար։ Եւ այդ պարագային, պզտիկ դժբախտութիւն մըն էր տուներն, և մեծ ամօթ՝ ազբիւր գացողին (տես Բ. Կ. Մ. = Վահան Թէքէեան, Հայրենիք, 1894, Յունուար 1, Բ. 683)։

Տրզաս եպ. Գալեան կը պատմէ թէ Չրխակայ գիւղերու մէջ կազանդի սեղանին վրայ ընդանիքի ամբողջ անդամներէն իւրաքանչիւրը մէյ մէկ մամ կը վառէր, և տան մէջ գտնուող տարեց կինը, գազանի կերպով իւրաքանչիւրի վառած մամերէն անոնց պատին վրայ պատկերացած չուքերուն ուշադրութեամբ կը նայէր։ Շուքին մէջ որուն որ գլուխը երեւէր, տիկա նոյն տարուան մէջ չատ մը յաջողութիւններ տեսնելու հաւանականութիւն ունէր, իսկ անոր որ գլուխը չուքին մէջ, տեւ կերպով մը չէր երեւեր, անիկա նոյն տարեշրջանին մէջ վնասներու պիտի ենթարկուէր (Բիւրակն, 1899, էջ 279)։

Ազդր-Աբգէոսեան չրջանին մէջ ուր կեանքը աւելի պարզ և բարքերը աւելի նահապետական էին, աւելի պարզութիւն և գեղ կար կազանդի սովորութիւններուն մէջ։

«Ձօմախլուի մամիկը, բաս սովորականին առաջոյսին ոտի էր, եւ երիցս խայտակնիելէ ետք, առանց մէկու մը հետ խօսելու ճամ կը կազանդէր տնասուններ, այդ օր բացառաբար երկու թայ տալով տնոցը։ Ցետոյ ուղղակի կը փութար գետ, ափով ալիւր-պուլղուր կուտար ջուրը եւ էրիկն տակէն ուղեռն մը մրմնջելով կը դառնար տուն, կ'արթցնէր տնեցիները եւ կ'ողջունէր զանոնք։ «Խշամնաւոր ճոր տարի եւ բարի Կազանդ»։ Տնեցիք մեծ ու փոքր կը համբուրէին մամիկին ձեռքը, եւ եկեղեցիէն վերջ իւրաքանչիւրը կ'սպասար իր կազանդչէրը դարձեալ մամիկէն, չամիչ, բուզ, փշաս, շաքար, պասեղ, էօճախ, թառխանա (ռուփով) առաս առաս։ Տնեցիներու ընտրասիրութիւններէն եաֆ՝ այր մարդիկ լման ալ-համբոյրի կ'երթային օրուան բանաձայիճ, վարժապետին եւ գիւղապետներուն» (ՁՕՄԱՆԵԼՈՒ, էջ 31)։

Էվէրէկի մէջ գրեթէ նոյնն էր սովորութիւնը։ Դեկտ. 31ի իրիկունը անոնք պատուի սեղան մը կը չունէին և կազանդի առաւօտուն, ծերուկ մամիկը հաց կը տանէր աղբիւրը և գետը կը ձգէր ըսելով «Ջուրը կազնատ»։ Այս հացը ուրիշ մէկը կ'առնէր և անասուններուն կու տար և այսպէսով կը կազնատէր զանոնք։

Էվէրէկցիք կազանդի չնորհաւորութեան համար «Բարեկ Հայրապետ բարեխօս ընաս բացատրութիւնը կը գործածէին։

Բոլոր գաւառին մէջ այն համոզումը ունէին թէ այդ օրը եկեղեցի գացողը ամբողջ տարին ամէն օր եկեղեցի կ'երթայ, ուստի կազանդի առաւօտն ամէնն ալ կը չտապէին եկեղեցի երթալու (Բիւրակն, 1899, էջ 201)։ Նոյնպէս զարմանալի իրողութիւն մըն էր որ կեսարացիք և մօտակայ գիւղերու (Մուճճուսուն և այլ) բնակիչները կը հաւատային թէ կազանդին կազամախինները իրարու ոդջոյն կու տային (Բիւրակն, 1899, էջ 487)։

Կաղանդի օրուան հետ կապուած նախապաշարում մըն էր այն ո-
րուն համաձայն՝ եթէ այն օրը կաթ ուտող տղայ մը փոնգատար, կ'ու-
րախանայիր և ապահով կ'ըլլայիր թէ տղան տարին ողջմտար պիտի
աւարտէ, ուստի տղուն երեսը համբուրելով «սէնէյի կէչիրտիճ» կ'ըսէին
(Բիւրակն, 1899, էջ 201), իսկ չրջակայ գիւղերուն (մասնաւորապէս
Մուշճուսուն) բայց ոչ կեսարիոյ մէջ այնպէս կը հաւատային թէ կա-
ղանդին եթէ մէկը չորս համբոյներու բաժանման տեղը պահակելով
գլուորուի՝ ցաւերը կը փարատին (Ի. Ալշան, Բիւրակն, 1899, էջ 487)։

ՇՆՈՒՆԴ ԵՒ ՋՐՕՐՀՆԷՆՔ.— Շնունդի յատուկ սովորութիւններ չու-
նին կեսարիոյ և չրջակայից Հայերը, վասնզի պարզ եկեղեցւոյ պաշ-
տամանց և շնորհաւորութեան օր մըն էր Շնունդը։

Միայն սովորութիւն էր բովանդակ գաւառին մէջ և մասնաւորա-
պէս կեսարիոյ և Իվէրէկ-Ֆէնէսէի մէջ, որ Խթման իրիկունը դարձեալ
տղաք գաւեթս պտտէինք։ կեսարիոյ մէջ մէկ կողմէն կ'երգէին և
միւս կողմէն տանիքէն վար կ'երկարէին խնձոր մը որուն վրայ տնե-
ցիք կը խօթէին այս անգամ դրամ մը։

Իվէրէկի մէջ աւետիս երգող տղաք ձեռքերնին լապտերով կը
չրջէին և տուներէն դրամ կը հաւաքէին եկեղեցիին համար։ Իվէրէկի
մէջ երգուած Աւետիսն էր հետեւեալը՝ որ թուրքերէն էր։

Նէ սաճաք ֆի Քրիստոս տոդոտ աւետիս
Իւսիւնէ ճուր սեմմաճ օլտու աւետիս
Հէր չօպաճլար իճիսիլէր աւետիս
Պու ճա սէտա տուր տէթիլէր աւետիս
Մեյրոճ, Գասպար եւ Պաղտասար աւետիս
Իւչիւ պիր կիրտիլէր մաղարաեա աւետիս

Իվէրէկի մէջ կ'երգէին նաև երկու տողով Հայերէն Աւետիս մը
որ հետեւեալն էր.

«Ուսսողճ եսիս կամաւճ էդիս աւետիս,
Կտոր մը չոր միս կէտճ էլ վարպեսիս աւետիս:

Իսկ Շնունդի առաւօտուն ամէն մարդ շատ կանուխ, գրեթէ կէս
գիշերին եկեղեցի կը փութար, ուր կը կատարուէր նաև Ջրօրհնէնքի
արարողութիւնը, հակառակ ջուրի ընթացքներու առատութեան և
հնազանդ սովորութեան որուն համաձայն այս արարողութիւնը կը
կատարէին գետի մը վրայ։

Թրքական բռնութիւնը հարկադրած էր այս արարողութիւնն ալ
եկեղեցւոյ մէջ կատարել բոլոր չրջանին մէջ, միակ բացառութեամբ
մը՝ Իֆքէրէի ուր պահուած էր հնազանդ սովորութիւնը և հոն Ջրօրհ-
նէնքի արարողութիւնը կը կատարուէր գիւղին մէջ, գետին եզերքը,
հրապարակաւ։ Հետաքրքրական էր տեսնել միւռոնթափի առեն ժո-
ղովուրդին ցուցուցած թունդ հաւատքը, որով ամէն ոք կը ջանար
իր կճիճին մէջ քիչ մը օրհնուած ջուր լեցնել գետակէն։ Մրցում մըն
էր կ'ակսէր. խաչը ջուրէն հանելու համար մին միւսը գերազանցելու
բուռն ճիգեր կ'ընէին, որոնք իսկապէս բարեպաշտիկ զգացումներու
տպաւորութիւնը կը ձգէին (Դ. Թ. Խօրէճեան, Մանզուէտ, թ. 1196)։

Իվէրէկցիք սովորութիւն ունէին այդ օրը անպատճառ խաչ (բայա)
ելլելու։ Ակռէ զատ մասնաւոր ոչինչ ունէր Շնունդը, որ ինչպէս ըսի
առակ շնորհաւորութեան օր մըն էր։

Ս. ՍԱՐԳԻՍ.— Այս տօնին կամ աւելի հին առաքաւորաց Բարեկենդանին Բ. օրէն սկսեալ մասնաւորապէս աղջիկները և անոնցմէ մանաւանդ անոնք որ բարի խրամէթի մը կ'ապասէին, ժամ կը պահէին, մինչև Դ. օրը։ Այն օրը այդ խեղճերը իրենց ժամը կ'աւրէին իրենց մայրերու թախանձագին խնդրանքին վրայ։ Շատեր կ'ընդդիմանան, սակայն եղած պնդումին վրայ յաճախ տեղի կու տան, և երբեմն իրենց այս տկարացումին կը վերագրեն իրենց խնդրուածքները ընդունուած և կատարուած չըլլալը։

Հաւատացուր էվէրէկցիք սովոր էին այդ Դ. օրը թայիճով orիւտէ եփել և խօտաճով բաժնել աղքատներուն որպէսզի հիրենց ուխտը ընդունական ըլլայ։ Նոյնպէս նոյն օրը ցորեկուան հաչէն յետոյ իլիպէի հրաշագործ Ս. Աստուածածինին ուխտի կ'երթային, իսկ էֆքէրէցիք որոնք իրենց եկեղեցւոյն մօտը ունէին յանուն Ս. Սարգիսի մատուռ մը, երեք օրուան ծոմապահութենէն յետոյ Դ. իրիկուն կ'երթային հոն մոմ վառել և յետոյ՝ ուղղակի եկեղեցի հաղորդուելու (տես էջ 781)։

ՏԵԱՌՆԸՆԴԱՌԱՋ.— Այս տօնին հետ յարգուած էր հեթանոսական միհր աստուածոյն պաշտամունքը։ Այնպէս որ հրապարակութեան օր մըն էր և արեւապաշտական չըլլանէ եկած աւանդութիւններով պարուրուած տօնակատարութիւն մը ունէր, ինչպէս բոլոր հայաբնակ վայրերու նոյնպէս նաև Կեսարիոյ և չըլլակայից մէջ։ Կեսարիոյ քաղաքին մէջ սովորութիւն էր որ նախատօնակի իրիկունը բոլոր երնունդէն մինչև այդ օրը ամանաւոր աղջիկները անպատճառ եկեղեցի երթային և մոմ վառէին, որպէսզի քառասունքէն ելլէին։

Նոյնպէս այդ քառասնօրեակին մէջ ծնած պզտիկներն ալ եկեղեցի կը տանէին և քառասունքէն կը հանէին։

Ինչպէս կը թուի Կեսարիոյ քաղաքին մէջ արտաքին ազդեցութիւններու բերմամբ շատ բան կորուսած էր Տեառնընդառաջի տօնը իր բնատուհմիկ հանգամանքէն և զայն պահող հեթանոսական սովորոյթներէն, որոնք պահուած էին չըլլակայ գիւղերուն մէջ, ուր գրեթէ ընդհանուր առմամբ այդ տօնը կը կոչէին Տէրիճէզ կամ Տէրեամս, բացի Կէրմիրէն ուր զայն կը կոչէին Կիւճիւլ և բոլորովին արտասովոր և բացառիկ նշանակութիւն մը կու տային։

Կէրմիրի մէջ՝ Փետր. 13ի օրը եկեղեցին զանգակը երբ զարնէր, այդ տարուան մէջ որքան որ պատկառածներ կային՝ տեղ մը կը համախմբուէին իրենց ազգականներով ու բարեկամներով և ամէնքը միասին կը մտնէին եկեղեցին գաւիթը։ Հոն ամէն մէկ փեսայի կը տրուէր մէկ մէթր երկարութեամբ հաստ մոմեր, 20 ղրշ.ի փոխարէն։ Ժամերգութիւնը կ'սկսէր և փեսաները մինչև նախատօնակի առեն ոտքի կը կենային, և յետոյ կամաց կամաց կ'սկսէին մօտենալ իրենց համար յատկապէս պատրաստուած բեհեզեայ ծածկոցով և եկեղեցական արքայազն անօթներով զարդարուն շարժական սեղանին շուրջ, երբ գպիրները քաղցրաձայն կ'երգէին ՀՒ. փառաց թագաւոր շարականը և քահանայքն մոմէն կը վառէին իրենց ձեռքը գտնուած մոմերը։ Այս միջոցին իւրաքանչիւր մը կ'սկսէր և ձայները կը բարձրանային։ Իւրաքանչիւրը կ'աճապարէր աշտանակի մը մոմը վառել. որովհետև քան աւանդութեան առաջին անգամ վառողը հարուստ պիտի ըլլար։

Եկեղեցիին աւարտման բազմութիւնն ընդ առաջ կ'ելլէր և խումբ մը պատկառաժներ կը հետեւէին անոնց՝ գիտնալով որ իւրաքանչիւր փեսայ ձեռքը մամ մը բռնած մօտաւոր ազգականներով մէկտեղ, կու գայ իր տունը։ Եթէ մամը մարի, անորդի, դժբախտ ըլլալու նշան էր. զինքը դիմաւորելու կու գար ոսկեհար հարսը բեհեզեայ լաթերով պատուհատած, նազելով, սիգալով կը յառաջանար դէպի փեսան՝ կ'երկրպագէր և անոր ձեռքէն կ'ընդունէր մամը՝ ուղղակի կը վազէր առագաստ և լամբարը առնելով կը վառէր, մամը կը մարէր և ժամկոչին կը յանձնէր։ Ցետոյ հարսը ներկաներու ձեռքը կը համբուրէր և բազմութիւնը կ'ելլէր տանիք, որուն մէջտեղը պատրաստուած էր խարոյկ մը։ Հալայը կ'սկսէր երկու կողմէն արական ու իգական կը կայթէին, կը կայտռէին, կ'երգէին, կը խմէին մինչև որ խարոյկը մարէր։ Ապա բազմութիւնն ուղղակի կ'իջնէր ճաշարան. բաժակները կը մրցէին. փեսին կեանքին համար կը պարպուէին անթիւ բաժակներ (Համմ. Հոյ, Բիւրակն, 1898–99, էջ 380–381)։

Էֆքէրէի, Մուհնուսունի, չատ մը այլ Այսր–Արգէոսեան գիւղերու մէջ, նոյնիսկ Անդր–Արգէոսեան Էվէրէկ–Ցէնէսէի մէջ Տէրհնտէզը կը կատարուէր մեծ շուքով, վասնզի այս տօնը նոյն տարուան շրջանին մէջ պատահած ամուսնութեանց և ծնունդներու տեսակ մը վերյիշումն էր։

Գրեթէ բոլոր գիւղերու մէջ պահուած էր նախատօնակի իրիկունը եկեղեցիէն բերուած վառ մոմով մը տանը կրակը վառելու սովորութիւնը, ինչպէս նաև խարոյկի վրայ ցատկրտելու աւանդութիւնը։ Էֆքէրէի մէջ սակայն նոր փեսաներուն և նորածիններուն դրան առջեւն էր որ կը կատարուէր խարոյկ վառելու արարողութիւնը։ Այս խարոյկներու շուրջը երիտասարդները պար կը բռնէին և բոցին վրայէն կը ցատկէին, սա յատուկ յանկերգը կրկնելով.

«Հաւերմրնս ածաճ բլլայ,
Կովերմրնս ծնաճ բլլայ,
Նազար դպցնողը էor բլլայ»։

Այդ օրը տանտէրը բացառապէս առոյգ ըմպելիներով՝ այսինքն օշարակով կը մեծարէր իր հիւրերը և տան առջեւէն անցնողները, փոխանակ օղիի կամ գինիի, որ սովորաբար բակ–դրան առջեւ կրակի շուրջ կը մատուցուէր։ Ասով չը կարծէին թէ նորապսակները և նորածիններուն երկարակեաց և երջանիկ կ'ըլլային (Տր. Թ. Խօրէնեան, Մանզումէ, թ. 1196. Նաև Բիւրակն, 1900, էջ 724)։

Մուհնուսունի մէջ պարտաւորիչ էր որ վառուած խարոյկին շուրջ նոր հարսը կամ նորածին մանուկը չրջէր, որպէսզի հարսը բազմածին և մանուկը երկարակեաց ըլլար։ Իսկ խարոյկին վրայէն ցատկած առեն անոնք ալ կ'ըսէին աւանդական բացատրութիւնը՝

«Հաւերնիս ածաճ բլլայ
Կովերնիս կթաճ բլլայ
Հարսերնիս ծնաճ բլլայ»։

Բացատրութիւն որ հաւատարապէս էվէրէկցիք ալ կը գործածէին։ Մուհնուսունցիք նոյնպէս խարոյկին մոխին ուղղութեամբ ապագային համար գուշակութիւններ կ'ընէին, հաւատալով որ մոխրը որ կողմ որ երթար, այն կողմերը ծաղիկը չատ կը բուսնէր (Բիւրակն 1899, էջ 487–8)։

Էվէրէկցիք որ նոյնպէս նախաճաշնակի իրիկուընը եկեղեցիէն ելած առեն սեղանին կանթեղէն մոմ կը վառէին և տուն կը տանէին, այդ մոմով իրենց տուներուն առջև կը վառէին Էլէն և վրան կը պատցընէին անցնող տարուան մէջ հարս եղող և նոյն միջոցին ծնող երախաները։ Հարսերուն այն օրը մեծերը «եօքր մանչ եօքր աղջիկ» կամ «մէկ աղջիկ եօքր մանչ» կը մաղթէին, իսկ երախաներուն համար կ'ըսէին՝ «բարի զաւակ ճօրով մօրով»։

Իսկ փոխանակ օշարակ մեծարելու էվէրէկի մէջ լէպլէպիով, չամիչով, պիստակով, շաքարով սեղան կը յարդարէին և կը բաժնէին,

Զօմախլուխ մէջ ալ «ճորապաակներ եւ ճորածիճներ կը դարձնէին կրակին շուրջ, «եօքն աղջիկ, եօքր տղայ» կրկնելով։ Հիւանդներ կը դարձնէին կրակին շուրջը բժշկութիւն հայցելով ամենազօր ֆերմութենէն։ Խաւոյկի մուխին բռնած ուղղութեան նայելով մամիկներ գուշակութիւններ կ'ընէին։ Ահա մամիկ մրն ալ որ կը խոնարհի խաւոյկին եւ կիսախաւնձ փայտի կտոր մը (մասրխ) գողնալով աճկէ կը տանի հաւնոց—*բիւնը*, այն համոզումով որ այդ մխացող փայտի կտորը կրնայ ե՛ւ ախորժակը բանալ հաւերուն եւ աճումի *ածան* ըլլալ։ Երիտասարդներ կը ցատկէին կրակին վրայէն, որպէսզի գալիք հիւանդութիւններն ու ձախորդութիւնները բաւիած ըլլան կրակին մէջ, երբեմն ալ ցապիկ գտնելու տեղ աղբզգուշութեամբ ցապկրճկերն ալ վրայ կուտային։ Հակառակ ամեն որ *Տօնացոյցը* բացարձակապէս արգիլեր է հրավառութիւնը, սակայն ժողովուրդը իր կուռքը իր ծոցը կը պահէր» (ԶՕՄԱԽԼՈՒ, էջ 32)։

ԱՐԻՒ Տ. Կ. ԳԱԼՖԱԵԱՆ
Հեղինակ «Զօմախլուի»
(Տես էջ 1190)

Ինչպէս տեսանուեցաւ բոլոր գիւղերը, նման կամ մօտ սովորութիւններ կային, կիները ամէնն ալ առջի օրը մէյ մէկ փոքրիկ մոմեր կ'առնէին և նախաճաշնակի ժամանակ այդ մոմերը կը վառէին ու շատ զգուշութեամբ պահելով՝ ուղղակի իրենց տուները կը տանէին, ուր այդ մոմերով իրենց զաւակներուն գլուխի ջէսերուն ներքին կողմը գրեթէ կ'արդուկէին, որպէսզի այդ գիշեր գալիք քրcos անուն գեւն արգիլեն, եթէ ոչ, նոյն քրcos գեւը կու գայ այդ գիշերը և իր զաւակներուն կը ջնաս կ'ըսէին (Բիւրակն, 1899, էջ 280)։

Ասոնք ամէնը ցոյց կու տան թէ քրիստոնէական տօնը ամբողջովին հին աւանդութիւններով լեցուն էր։

ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ.— Արդէն ըսի թէ կեսարիոյ մէջ Բարեկենդանը կեդրոնական շրջան մըն էր որ մօտաւորապէս 15 օր առաջ կ'սկսէր և Բարեկենդանի կիրակի օրուան սօճ-սուրճայով և պէօյիւրօտուճով կը վերջանար։ Անոր կապուած մասնաւոր սովորութիւններ չկային, միայն

օտարամուտ դիմակաւորութիւնը և տարազափոխութիւնը կը կատարէին ապահովաբար Կ. Պոլսոյ ազգեցութեան տակ։

Վիճակին միւս մեծ կեդրոնին Լվերբէկ-Ֆէնէաէի մէջ, Բարեկենդանը կը կոչէին Քէպապի Կիրակի վաղնդի այդ Կիրակի գիշերը անպատճառ Քէպապ կ'ուտէին, —հազուագիւտօրէն իրենց սեղանին վրայ եկող կերակուրներէն մէկը,— բազմաթիւ ընտանիքներ իմի խմբուելով։ Ասոնք ունէին հետաքրքրաշարժ սովորութիւն մը եւս այդ Կիրակի օրուան համար. երբ եկեղեցիէն կ'ելլէին ձեր մարդիկ ձեռք ձեռքի բռնած հոտ քաշելով գիւղին մէջ կը շրջէին, հետզհետէ աւելի շղթան մեծցնելով, և ամէն դրան առջև մեծաձայն գինին ճնկելով։ Իսկ Բարեկենդանին նախորդ Շաբաթ օրը սովորութիւն էր Գլուտին (Էլպիզ) գլուխը մականախաղեր կատարել։ Լվերբէկի մէջ ալ կը դիմակաւորուէին։ Միւս գիւղերու մէջ քիչ շատ նման սովորութիւններ գոյութիւն ունէին։ Կերմիրցիք, — որոնց էրիկ մարդիկը՝ յաճախ մերեզակներ՝ այդ շրջանին գիւղը կը գտնուէին, — բուն Բարեկենդանի 8 օրերուն մէջ ձիաբշաւ մականախաղ (ճիրիս) կ'գբօսնուէին, իններկայութեան երկսեռ բազմութեան, ձորակին արեւելեան զարեւանդին վրայ ընդարձակ ձիւնածածկ դաշտագետնին մէջ, գերակատարութեամբ լոկ մարդիկ Հայ Երիտասարդներու, չմոռնալով վարդանանց զօրավարաց տօնին օրը յետ հաշուեկեդեցւոյ մէջ կատարուած դպրոցական տարեդարձի հանդէսին ներկայ գտնուելու հրճուալի պարտականութիւնը (տես էջ 767)։

Իրիկուններըը ճոխանախաղէն դառնալէն յետոյ տանիքներու վրայ ամբողջ այդ շաբթուան ընթացքին չուրջպարեր կը սարքուէին առանձին առանձին Հայ և Թուրք Երիտասարդաց և Երիտասարդուհեաց կողմէ, այրերը զատ, կիներըը զատ, վաղնդի կէրմիրցիները իրենց տուներէն և տանիքներէն զատ համախումբ խրախճանութեանց վայրեր չունէին։

Բարեկենդանի Բշ. օրը վերջին ճոխանախաղով և չուրջպարով կը փակուէին Բարեկենդանի ուրախութիւնները (Հմմտ. Դանիէլ Պօյաճեանի ձեռագիրը)։

Էֆքէրէի մէջ ալ Բարեկենդանին կը կատարուէին խրախճանութիւններ և հոն ալ տանիքներուն վրայ նորատաք հարսներ և աղջիկներ հալայ կը քաշէին մին միւսը գերազանցելու բուռն ճիգերով (Դր. Թ. Էօրճեան, Մանզումէ, էջ. 1160)։

Նիրզէի մէջ մէկ տարուան մէջ ո՛վ որ հարսնիք ունեցած էր անպայման Բարեկենդանի օրը դարձեալ նոր հարսնիքի պէս խնճոյք մը պիտի ընէր։ Տանիքներու վրայ երկսեռ խումբով, պարեր կը բռնէին, փայտ կը վառէին, ահագին բոցը կը բարձրանար և անոր շուրջը կը գտնային պարելով։ Մի քանի ժամ ետք վար կ'իջնէին, հարսանիքին տունը, կ'ուտէին, կը խմէին, գրեթէ մինչև առաւօտ կը զուարճանային (Համ. Պատմ. Նիրզէի, էջ 31)։

Իսկ պարզակեաց Զօմախլուի մէջ Բարեկենդանը կանխող սեօքեկի երկուշաբթիէն արդէն մեծաւոր ազգականներ կը մեկտեղին, հօր-տաս or մը կերուխումի համար։ Հաւաքական խաղեր կ'սկսէին Հինգշաբթիէն, խաղեր որոնք անպանոյն եւ անտաք էին գիրեմ յղացող ժողովուրդին նման։ Տէրմիշներ (ծպտեալ դիմակաւորներ) այլափոխուած երեւոյթներով փորձեր կը ներկայացնէին առեւանգուժի, հերոսութեան եւ զանազան աւտաւական դիւցազնու-

թիւններու: Կիրակի իրիկուն անպայման կ'երգուէր էշու-պարը: Մօսիկ օրեր սահած էտերու վրայ պար կը բիներ գիւղին գաւուղթը եւ գանոնք մաս առ մաս բաժ կ'բնէր յարմարութեան համաձայն: Այսօր, ուսիին վերջին գիտերը ամէն մարդ իր բնթրիին բաժին առած գոհ սրտով կը մեկնէր տուն, ձմրան գիշեր կոնծելու ախորժակով: «Բարեկենդանի, ամէն տոր կենդանի» (ՉՈՒԱԼՈՒ, 31):

*ԲԱԽԱԽՕՐԱՆ.— Բոլոր գիւղերու մէջ հետաքրքրական սովորութիւններ կային: Ամէն մարդ պարտաւոր էր եկեղեցի երթալ նոյն օրը: Էֆքէրէի մէջ օրինակի համար գայդ օրուան համար ամէն գիւղացի սպասած է. առաւօտեան եկեղեցական ժամերգութեանց ներկայ գտնուիլ. վա՛յ անոր որ տարիներէ ի վեր ճուիրագործեալ այս սովորութիւնը չի յարգեր: Եկեղեցիէն անմիջապէս յետոյ բոլոր գիւղացիք միահամուռ կը դիմեն եկեղեցի չեկողին տունը, իրենց հետ ունենալով սանդուխ մը եւ չուան մը: Աղուոր մը սանդուխին կը փաթթեն(1) պէյնամազը — ինչպէս իրենք սովոր են կոչել: Այս չի բաւեր դեռ, աւելի գիւղական տեսարան մրճ է որ կը յաջորդէ: Սանդուխի կապուած մարդը փողոցէ փողոց կը պտցնեն. ու եռեւէն անագին խումբ մը, իրենց խռպոտ եւ խառնիճաղանճ աղաղակներով: Ասիկա կը տեւէ մինչեւ որ կապուողին ազգականներէն մէկը երաշխաւորելով վերջ տայ այս տխուր տեսարանին» (Դր. Բ. Էօրէճեան, Մանգումէ, թ. 1160 և 1196):

Հոն կար նմանապէս ուրիշ հետաքրքրական սովորութիւն մը: Բարեկենդանին կիրակի օրը մեծերը պատիկները կը ժեժէին և երիկ մարդիկ կիներըը կ'աչխատացնէին անոնց առանին գործերը ժանրաբեռնելով, իսկ յաջորդ Բչ. Բանալախորանի օրը պատիկները մեծերը կը ժեժէին ու կիներըը ասպարէզ կը գտնէին երիկ մարդոց գլխուն հրամաններ տեղացնելու, տուն աւլել, ադրիւրէն ջուր բերել, ամանները յուալ և ասոնց նման կնոջական աչխատութիւններ ժանրաբեռնելով անոնց (Դր. Բ. Էօրէճեան, Մանգումէ, 1196):

Այս սովորութիւնները գրեթէ չատ մը ուրիշ գիւղերու մէջ ալ կային, աւելի կամ պակաս խստութեամբ: Մասնաւորապէս Նիրգէի մէջ երիկ մարդոցմէ ո՛վ որ եկեղեցիէն բացակայէր Բչ. օրը, կ'երթային անէ տուն կը փնտռէին, ուր որ գտնէին և հոգ չէր որ հարուստ ըլլար կամ աղքատ՝ անոր կարգ մը պայմաններ կ'առաջարկէին, որոնցմէ մէկը պէտք էր ընդունէր: Այդ պայմաններն էին.

1. *Իշ հեծնել և պոչը ձեռք առնել.*
2. *Սանդուխի վրայ կապուած գիւղին մէջ պտըտիլ.*
3. *Եկեղեցիին որոշ տուգանք տալ.*
4. *Դուռին առջև հաւաքուող բազմութեան մէկ մէկ նուէր տալ.*
5. *Գարագլուխները կաչառել:*

Այս պայմաններէն մէկուն չհամակերպողին դէմ բռնի այժ կը գործադրէին և չատ անգամ կռիւներ ալ կը պատահէին:

«Եթէ եկեղեցի չգացողներու մէջ գտնուի մէկը՝ վա՛յ գլխին. առանց գիմաց խօսեցնելու անմիջապէս զոհանչին տուներ կը տանին եւ մեծ ծախսի կ'ենթարկեն» (Համ. Պատմ. Նիրգէի, 31):

Կէրմիրցիք և Իվէրէկցիք ալ ունէին պէյնամազը պատժելու սովորութիւն մը որ որոշուած միակ ձեւով մը կը կատարուէր, անխու-

---

(1) Ըստ Բիւրակն, 1900, էջ 724ի, սանդուխի տակէն հաւկիթ մրն ալ կը կախէին:

ապրելիօրէն։ Ան էր իշու վրայ հակառակէն նստեցնել և հայհոյելով գիւղին մէջ պտտցնել։

Զօմախլուցիք այս պատիժը կը կոչէին «ծուռ-էշ» (Զօմախլու, էջ 31) և իրենք ալ նոյն ձեւով կը կատարէին։ Միայն հոն՝ Զօմախլուի մէջ «ծուռ-էշին կը յայտորդէր թուրչին։ Երեսասարդի մը կռնակը կամ ուսակի մը վրայ կը բեռցրեին *թուրչին* կառասով եւ խումբով, երգելով կը շրջագայէին փողոցէ փողոց, թելադրելով որ ամէն մարդ ուշ անկէ։

Կաղանդի պղպեղի այս ըսիր բրուճ՝
Հրամեցէ՛ք, կերէ՛ք բախլայի առուճ։
Կերցուցէ՛ք ճոյճիսկ վատառողջ մարդուճ,
Որ շուտ կազդուրուի եւ մնայ արթուճ»։

Երրորդ ներքին հրապարակ կուգար *բժիշկ-քահանայի* խումբը, ծպտեալ յարմար տարազներով, պճղերես բժիշկ մը եւ ջինճու ֆռնճայ մը, մէկուն ժամացոյցը սոխ, միւսին խաչը՝ դանակ։ Մին կը դարմանէ միւսը կը քաղէ։

Մեր ճախճիխ այս օրուան աւելի մեծ խորհրդաւորութիւն մը տուեր էին։ Անոնց համար այս օրը *փոխ-վրէժի* օր մըն էր։ Տկարներու, զրկեալներու, իսկական *փախչա-ուտողներու, փախչախօրներու* օր։ Այդ օր կարգախօսը շրջուած կ'ըլլար, հասարիւոր աղաներ կ'ենթարկուէին ծառաներու հրամանին։ Հարսը կրնար հրամայել կեսուրին, անչափահասը՝ ծերին, տեխուրը՝ մուճակաւորին, աշակերտը՝ վարժապետին։ Ձախ օր էր այն, միանգամայն հրաճանգիչ օր, հրամայողները այդ օր դասիարակութեանը կը յանձնուէին հրամայուողներու։ *Փաչախօրա՛ն* (փախիլ ուտողներ)» (ԶՕՄԱԽԼՈՒ, էջ 31-32)։

Ուրեմն Էֆքերէի սովորութիւնը հոն ալ գոյութիւն ունէր։

Քաղաքին մէջ կիներու բարեկենդանին օրը վայելած բացառիկ ազատութիւնը, գինի խմելու համարձակութիւնը և այլն, հաւանօրէն այս սովորութեան մէկ յետաձգաց հետքն էր։

Մեծ-Գահէ.— Թէև Մեծ պահքը կրօնական տօնացոյցով կ'սկսէր Բակլախորանի օրէն, սակայն ժողովուրդը սովորաբար կեսաբիոյ քաղաքին մէջ զուարճութիւնները կը շարունակէր Բշ. օրն ալ և խակապէս Դշ. և Դշ. օրն էր որ իրական Մեծ Գահքը կ'սկսէր, թէև մտմտրոգը (կեսաբացուց պէօյիւֆ տուն և չրջանին շատ մը գիւղերուն պահկասուն և Կ. Գալաթայ ասիկներուն խառն խոնճոյոգը) կախուած ըլլար տուներն մէջ Բշ. օրուընէ սկսեալ։

Գ. Արխ Գալֆայեան, կը նկարագրէ մեծ պահոց խորհրդաւոր պահ-կասուն, «երդիհներու խաչ-փայտերէն կախուած խրտուիլակը։ Սոխ մըն էր այն կամ գեցճախճնոր մը, եգերէն շարուած եօթը փետուրներ, աղցի եօթը շաբաթներու թուով եօթը-փորձոճ։ «Աւագ-շաբաթի ճշմարիտ փետուր փառաւոր էր եւ շեղ, ահաղադի մը ոսկեզէս տուներէն փրցուած։

Գահ-կասուն, երդիհի տակի լուացարան չգտնէն մէկ մէտր բարձրութեամբ կը ճօճար, որուն մէջ մի շարժումը կը դիտրացնէր մանուկներու սիրտը, պահիի պահապանն էր եւ կարող՝ պահիը աւրողներ պատնհասելու։ Իւրաքանչիւր Ուրբաթ իրիկուն մամիկը փետուրներէն մին կը փրցնէր, խոստում տալով փորիկներէն որ մեծնան հնազանդ եւ չաւրեն պահիերնին։ Գահ-կասուն փետրաթափ ըլլալէն եաճն ալ՝ դեռ երկար տեսն մեր գլխին վերեւ կախուած կը մնար՝ մէջտեղի անիծեալ սոխը, տնկէ եւս կը սարսափէինք» (ԶՕՄԱԽԼՈՒ, 33)։

Այս սարսափին տակ մեծով-պզտիկով անխտիր հին օրերուն հաւատարմութեամբ պահքը կը պահէին մեր հայրերը և մայրերը եօթը երկար շաբաթներ։

Ս. ԹՈՐՈՍ.— Մեծ պահոց առաջին եօթնեակին Շաբաթ օրը Ս. Թորոսի տօնն է։

Այս սուրբը որ ժողովրդական էր այս չրջանին մէջ և իր անունին կային բազմաթիւ ուխտատեղիները, ունէր մասնաւորապէս Էջքէրեի և Էվէրէկ-Ֆէնէսէի մէջ իր տօնին կապուած սովորութիւն մը։

Էջքէրեի և Էվէրէկի մէջ այդ օրը ամէն տուն հատիկ կը խաչէր անպատճառ և փափաքողները դպրոց հատիկ կը տանէին և աշակերտներուն կամ աղքատներուն կը բաժնէին։ Էվէրէկի մէջ այս սովորութեան իբր շարժառիթ աւանդութիւն մը ուներին, որուն համաձայն կը պատմէին թէ Ս. Թորոս հազիւ ծնած՝ իր մայրը կորսուած և փոխանակ կաթի հատիկի ջուրով մեծցած էր։ Ասոր իւրաքանչիւր հատիկ կը չինէին և կը բաժնէին։

ՓԱՌՍՈՒՆ ՄԱՆՈՒԿ.— Այս տօնը որ Մեծ պահոց կէսին կամ Մէջինքին կը պատահի, Էջքէրեի և Էվէրէկի մէջ նշանաւոր տօն մըն էր աղջիկներու համար։ Քանի մը տասնեակ օրիորդներ, իրիկուան դէմ տուն մը կը համախմբուէին ու ամանի մը մէջ կը լեցնէին 40 բակլաներ։ Ցետոյ բոլորը միասին աղօթքի կը կայնէին մէկ գիծի վրայ և 40 ծունկ երկրպագութիւն ընելէ ետք ամանին մէջէն բակլայ մը կը վերցնէին և այսպէս կը շարունակէին մինչև որ բոլոր բակլաները հատնէին։

Գ. Թ. Էօրէճեան (Մանգուած, էջ 1196), որ այս սովորոյթին Էջքէրէի մէջ գոյութիւնը կը հաստատէ, կ'ըսէ թէ սոյն սովորութիւնը ճախճեաց չափազանց աղօթասիրութենէն մնացած պատառիկ մը կը թուի ըլլալ։ Անոնց այս աւանդական արարողութիւնը ու բաճի մը անմեղ զուարճութիւնները կատարելէ յետոյ կը մեկնին յաջորդ տարւոյ ոսկեղինիկ երազներով։

Այս սովորութիւնը միւս գիւղերուն մէջ ալ կա՞ր արդեօք։ Չեմ գիտեր, սակայն որոշ է թէ Կեսարիոյ քաղաքին մէջ չի կար այս տեսակ բան մը։ Միայն հետաքրքրական է որ Կեսարացիք ալ նոյն օրը բացառաբար Մեծ-Պահոց մէջ ուրախութիւն կ'ընէին և կը հատաքէին և մասնաւորապէս օթուզ պիր կոչուած թղթախաղով կը զուարճանային։

ԾԱՂԿԱԶԱՐԴ.— Ծաղկազարդը՝ որուն կեսարացիք կ'ըսէին զարգարդար և շատ մը գիւղերը, մանաւանդ Անդր-Արգէոսեան չրջանին մէջ, կէլէ-կէլէ, քաղաքին համար սոսկ կրօնական հանդիսութեանց օր մըն էր։ Միայն կեսարացիք այն օրուան համար, Մեծ-Պահքը չուտով կամ անզգալաբար անցած ըլլալուն ի գոհունակութիւն երգ մը ունէին.

«Կէլէմ կէլէմ պիլմէյէսին
Պիր կեօյճեճիկ պուլմայասըն»

Իսկ Էվէրէկի մէջ այդ օրը կ'սկսէր եկեղեցւոյ բակին մէջ Հաւկիթամարտը և որո՛ւ որ հաւկիթը ամէնէն տակուններ ըլլար այն տղան կը հաւաքէր մեծ քանակութեամբ հաւկիթ։

Զօմախլուի մէջ ալ կէլէ կէլէն «ճաւկիթ ժողվելու օր էր ... տղաք այդ օր, երեք կտոր տախտակէ յարմարցուած, ափի ձեւով կէլէ-կէլէ ըսելով տունէ տուն կը շրջէին երգելով՝

Կէլէ-կէլէ, կարմիր կէյէ
Ո՛վ որ ճաւկիթ չի տայ
Անոր ճաւիճն ոռը եէրէ-կէյէ (ԶՕՄԱԽԼՈՒ, էջ 33)։

Թերեւս ուրիշ գիւղերու մէջ ալ նման սովորութիւններ կային։

ԱԻԱԴ–ՇԱԲԱԹ.— Քրիստոնէական այնքան նշանաւոր յիշատակներով լեցուն այս շաբաթը Հայ քրիստոնեային համար ազօթքի, ինքնամփոփումի և կրօնական վերացման ժամանակամիջոց մըն էր։ Անիկա գրեթէ ամբողջ շաբաթը, մանաւանդ անոր վերջին օրերը կ'անցընէր եկեղեցին։ Անիկա կը պատրաստուէր հրաշափառ Յարութեան տօնին և չունէր այս օրերու համար մասնաւոր աւանդական ձեւակերպութիւններ, որչափ ինծի ծանօթ է։ Միայն Լվերեկի մէջ Աւագ Հինգշաբթի օրը կար տարօրինակ սովորութիւն մը որուն ծագումը և նշանակութիւնը ինծի անհասկնալի կը մնան։

Աւագ Հինգշաբթի օրը Ռուսլուսի արարողութեան վերջին Աւետարանը քահանան սեղանի վրայ բարձրացած կը կարդար, և Աւետարանին ընթերցումը աւարտելէն յետոյ չորս կտրիճ երիտասարդներ սեղանին չորս ծայրերէն բռնած, քահանան վեր կը բարձրացնէին, հարցնելով անոր «քէֆ մեկ Զատիկը ե՞րբ էր». քահանան կը պատասխաներ «վաղը չէ միւս օրն էր։ Այն ատեն սեղանը վար կը դնէին (Յակոբ Արզումանեան, Պատմ. Էվերեկի, էջ 29)։

ՋԱՏԻԿ ԵՒ ՅԻՆԱՆՑ ՍԻՐԱԿԻՆԵՐ.— Դիւղերու մէջ է որ Զատիկը և անոր յաջորդող Սիրտկիները մասնաւոր նշանակութիւն մը կ'առնէին։

Բնութեան վերազարթնման տօնը՝ Զատիկը գրեթէ ժողովուրդին դէպի դաշտ և երկրագործական աշխատանք դարձի ժամանակամիջոցն էր և մխիթարոյն առեն իր տուներու մէջ արգելափակման չրջանին վախճանը։

Դիւղին «Զատիկը, կարմիր ձուերը, մանիկներու համար խաչեալ Յիսուսի լուսաւոր Յարութեան կարմրութիւնն ունի միայն, բայց կարմրութիւն մը, որ Հայուն համար բերէս աւելի հին է և՛ աւելի ազգային քան կրօնական։ Արդեօք տո՞ղն էր այն հզօր Արամազդի եւ բոսորագոյն արդւոյն կարմիր վաճագի։ Բայց մանուկներու համար կարմրութեան հրապոյրը պարփակուած է իր տարւոյ տեսարաններուն մէջ։ Գատարագիչի տարւոյ գոյնը, երջպարի հոյրերուն երջագեսներուն գոյնը, ornուան արեւին գոյնը, եւ ամէնէն ալ կարմիր են նման իր գրպանի հաւկիթներուն։ Մանիկներ կ'ըսէին. «Այդ կարմրութիւնը նշանակ է մարդի մէջ խանձարուրեալ մարդ Յիսուսէն միչեւ գերեզմանէն յարուցեալ Աստուած-Յիսուսին»։

«Զատկին երկու բաղի՝ երիտասարդութիւնը կը խռնուէր կալերը։ Աղջկանց երջպարին՝ տղայ մարդիկ կը գօտեմարտէին բախուն ակնարկներ մուրալով երջպարի իրենց սիրուհիներէն։ Գօտեմարտութիւնը Զօմախլուի լեզուով կը կոչուի **երջուիլ**, որովհետեւ յաղթանակ տանելու համար չէր բաւեր դիմացինը զգետնելը, այլ պայման էր զայն կռնակին վրայ դարձնել, **երջնլը**։ Շրջուողներու մասնաւորին հետ կ'արժէր դիտել նաեւ զանոնք երջապատող երիտասարդութեան ուիւնն ու ոգեւորութիւնը, մենամարտի իւրաքանչիւր վերիվայրումներուն հետ բռնցքներ կը սեղմուէին, ջիղեր կը պրկուէին եւ ակռաներ կը կիրտային։ Հուսկ ուրեմն երջող կողմի բաղեցող ազմուկն ու ազաղակը երկինքն կը բարձրացնար, իսկ երջուող կողմիններուն կը մնար յեղյեղել. «եթէ այսպէս ըլլար, եթէ այնպէս չըլլար մերինը կը յաղթէր»։ Մենամարտի ամէնէն ոգեւոր երջանին պարող աղջիկներ եւս կը դարձնեցնէին իրենց երջպարը եւ կը հետաքրքրուէին իրենցիններով։ Երբեմն ոգեւորութիւնը այն աստիճանի կը հասնէր որ երկսեռ խումբեր իրարու կը մօտենային, այդ պահուն հետաքրքրական էր դիտել նշանուող ջահիլներու եւ սիրահար զոյգերու հպանցիկ մերձեցումները բոնուրոնի մէջ ու ժամադրութիւններ կ'ըլլային գաղտնի ակնարկներով» (ՉՕ-ՄԱԽԼՈՒՒԻ, էջ 33-34)։

Այս պատկերը գրեթէ համայնական է և ամէն գիւղերու համար ընդհանուր։ Տեսանք թէ (էջ 777) էֆքէրէցիք իրենց գիւղին մօտ պար կալեր կ'ուսուած տեղը Ջատկի օրը պար կը բռնէին։ Նոյնիսկ կեսարիա գիւղ մը չըլլալով կը ներկայացնէր գրեթէ նոյն պատկերը, հակառակ անոր որ կեսարացի Հայոց երկրագործական աշխատանքը գրեթէ բոլորովին օտար էր։

Ահա թէ ի՞նչպէս կը նկարագրէ հանգ. եղիազարեան, գժբախտաբար ընդհատուած թուղթի կտորի մը վրայ Ջատկին և անոր յաջորդող կիրակիներուն կեանքը։

«Պէտ է գիտնալ թէ Կեսարիա առաջին տաք կ'ըլէ ամառը եւ երբեմն ցոյն իսկ գարնան մէջ։ Եւ սակայն Կեսարացիք հագիւ ցուրտի վերջին կիսուն կրնան օդափոխութեան համար իրենց այգիները երթալ։

Արդ ծաղկազարդէն սկսեալ մինչեւ ճոր կիրակի, կիրակի օրերը Հայ Գերեզմանատունը մասնաւոր ոգեւորութիւն մը կ'ստանար։ Առաջնորդներ եւ կուս, պիսակ ու ջահ վանահայրեր հոն կը դիմէին մէյ մէկ անկիւն բռնելու։ Եւ ահա հեռզհեռէ կը հասնէին բացօթեայ հանդէսի ի խնդիր բազաթէն դուրս նետուած խումբեր, բարձած իրենց ուտելիքներ, եւ հագիւ երբեմն ետեւ ըմպելիքներ, վասնզի գերեզմանատան կատարուած ընդհանուր այցելութիւններու միջոցին ոգելից ըմպելիքի գործածութիւնը աճարգ բան մը կը նկատուէր։ Ամէն մէկ ընտանիք, կամ ազգականներու խմբակ կը բռնէր մէկ մէկ տապան, կամ իրարու մօտ պառկած բանի մը տապանաքարեր կ'ուտէին. մեղմ ձայնով կ'երգէին. մանուկներու զուարթ խաղի նիչերը օդը կը լեցնէին, իսկ կիներու բազմազոյն հագուստներու սերտերը խառնուած գերեզմանատան ծաղիկներու գոյնին հետ, գերեզմանատան բլուրին դրախտային բուրաստանի մէջ երեւոյթը կու տային։

Մէկ խօսքով ամբողջ Հայ-Կեսարիան հոն է. հոն են բոլոր այն երիտասարդներ որ կեանքի բնկերուհի մը գտնելու մէջ հանգրկած են, ետեւ բոլոր հասուն օրիորդներ, որոնց սիրտը բաց է սիրոյ բաղխումներու առաջը։

Ասոնցմէ զատ հանդոյախնդիր խումբեր բաւուած են մօտակայ բլուրներու հովանոց անկիւնները, Զրզոռդ եւ Մանուսվանիք բռնած ինն վանքի աւերակներուն ստուերոտ տեղերը, անձաւներու մուտքին առաջ, ժայռերու գրկացը մէջ»։

Եւ ապահովաբար հոն ալ տեղի կ'ունենային այն հպանցիկ վերձեցումները որոնց կ'ակնարկէր Արիս Գալֆայեան։

Եւ տարբեր չէր շրջանը միւս աւանդներուն և գիւղերուն մէջ կեանքը տարուոյն այս կենսախտյտ ժամանակամիջոցին, երբ գաշտերը կը ցրուէին, բնութիւնը վայելելու համար։ Այսպէս Իրէրէկ-Ֆէնէեցիք կ'երթային զբօսանքի համար Քէօսէ-Խավաղ, Էյրի Պօյնու, Տամլամա կոչուած ջուրի ակերը և հոն կը զուարճանային։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ.— *Այս տօնին օրը Հայերը վինակ կը քաշեն և տօնն ալ այս անունով կը կոչեն։ Սակայն կեսարիոյ Հայերը այդ օրը կը կոչեն վարդավառ, որ ինչպէս յայտնի է աշխարհի միւս կողմերը գտնուած Հայոց մէջ Այլակերպութեան տօնին տրուած անունն է։*

Այս փոփոխութեան պատճառն այն էր որ հինգ Համբարձման օրը Կապադովկիոյ ցուրտերը կը տօնէին ժողովրդային և հեթանոսական աւանդութիւններով տօն մը որ կը կոչուէր Վարդավարիա որ ապահովաբար գրացնութիւն կամ ծագման նոյնութիւն ունէր Հայերէն Վարդավառ բառին հետ։ Ֆարասացիք ունէին արդէն վարդի բառը համանշանակ Հայերէն վարդ բառին։ Իսկ վառ մասնիկը ըստ Քարօ-

չիսախ համապատասխանն է յունարէն ճarnu (օրինակ ճarpճarnu = պղպատուռ), լատիներէն fer (օրինակ frugifer), գերմաներէն bar և պարսկերէն pեr մասնիկին (տես Վաղիկ, 1891, էջ 272)։

Վարդավարիան որ յունախօսները կը գործածեն երբեմն բոլորովին աղաւաղեալ վերդուէ եղած է (նարհիմ, Վաղիկ, էջ 271), գրեթէ տեղական ազգաբնակչութեան կողմէ ընդհանուր կերպով կը տօնուէր, և կարծես թէ հին հեթանոսական ծաղկանց տօնին հետ նոյնացած էր։ Վերածնող բնութեան այս տօնը որ անշուշտ ամենահին ժամանակներէ կ'առնէր իր ծագումը, մինչև վերջը ամառը կը տօնուէր կրօնական տեսակէտով բոլորովին անվայելուչ կերպով։ Այս տօնը միշազգային բնոյթ ուներ և կը տօնուէր Հայերէ, յունախօս և թրքախօս ցոյներէն և զարմանալի է որ անոնք ալ Վարդավարիա կը կոչէին։

Տօնը կ'սկսէր Համբարձման նախընթաց երեկոյին, Զորեքշաբթի երեկոյեան ժամերգութենէն վերջը։ Աղջիկները դաշտերը կ'ելլէին, որպէսզի վարդեվառը նշանակէին, ցորեկի ճօթը չիւղեր կ'ընտրէին, զոր ճօթը տարբեր գոյնով դերձանով կը կապէին և հասկին ծայրէն փոքրիկ կտոր մը կը կտրէին, հաւատալով թէ մինչև հետեւեալ օրը նորէն կը բուսնի։ Երեք օր վերջ, այսինքն շաբաթ օր, երեկոյեան ժամերգութենէն յետոյ, նորէն դաշտերը չրջելով կը քննէին նոյն նշանակեալ չիւղերն և եթէ տեսնէին որ բնաւ իրենց թարմութիւնը չեն կորսնցուցած, կը հանէին տուն կը տանէին զանոնք և ջուրի ամանի մէջ դնելով, վրան կը գոցէին ու այնպէս կը պահէին մինչև հետեւեալ օրը ցերեկը։ Այն ատեն կ'ընտրուէր օրիորդ մը անդրանիկ որուն ձնոդքը ողջ ըլլար։ Աղջիկը նստելով չրամանին վրայ, աչքերը կապուած, ներկաներէն առնելով զանազան առարկաներ, ամանին մէջ կը դնէր և ամանն ալ անթափանց լաթով մը կը ծածկէր, միայն բաց թողլով քիչ մը տեղ ուրկէ կարելի ըլլար աղջկան ձեռքերը ներս մտցնել, անկէ դուրս հանելու համար գրուած այլեւայլ առարկաները, երբ ուրիշ աղջիկներ զանազան երգեր կ'երգէին։ Ամէն մէկ երգէ վերջ ամանէն կը հանուէր առարկաներէն մէկը՝ որուն տէրոջ կը վերագրուէր երգին մէջ յայտնուած լաւ կամ գէշ բախտը։

Դիտելու արժանի է որ այս տօնը տեղական հեթանոսութեան մը հետքն էր վասնզի Աննատոլուի Թուրքերն ալ Հոգեգալստեան օրը «Կիւլ Պայրամը» (վարդի տօն) կը կոչէին։ Նոյնպէս Հրեայք միեւնոյն նշանակութեամբ Fiesta dellas rosas։

Այդ օրը սովորութիւն էր որ անպայման բոլոր ժողովուրդը գերեզմանոց երթար, ոմանք իրր զբօսանք բայց ընդհանրապէս իրենց մեռելները օրհնել տալու համար։ Ըստ Կ. Դ. Քէրթմէնեանի (Բիւրակն, 1900, էջ 151–152) Թալասի մէջ ալ համանման եղանակով կը կատարուէր Համբարձման տօնը որ նոյնպէս Վարդավառ կը կոչէին։ Դէ. օրը աղջիկներ և հարսներ ցորենի ճղօտներ տակով կը քակէին կը բերէին և հասկերը կտրելով ճղօտները չրալից ամանի մը մէջ կը դնէին և այլեւայլ գոյնէ մետաքսաթելերով իւրաքանչիւր ճնօտի ծայրէն կը կապէին զանազան խնդիրքներ ընելով և կը ձգէին ամանին մէջ։ Առաւօտուն, տօնի օրը հաւաքուելով՝ ցօղուններուն կը նայէին, եթէ ասոնք կտրուած ծայրերէն նոր ծիլեր արձակած էին՝ իրենց խնդիրքը ընդունելի էր, իսկ եթէ չէին ծլած՝ անընդունելի։ Ապա հաւաքա-

բար ներկաներէն իւրաքանչիւրը խնդիրք ընելով այլեւայլ իրեղէններ կը ձգէին ցօղուններուս ջուրին մէջ, որը դանակ, որը մատնիչ, որը մատնոց ևայլն։ Եւ ապա մօր մը անդրանիկ մանուկը, 7–8 տարեկան, կը բերէին և գլխուն վրայ կտաւ մը կը ծածկէին որ առաքականները չտեսնէ ջուրի մէջ և ներկաները չհանչնայ։ Ապա կ'սկսէին յաւուկ երգեր երգել։ Մանուկը իւրաքանչիւր երգի տունը աւարտելուն ջուրէն կը հանէր կու տար իրեղէն մը, երգուած երգի իմաստը կը համապատասխանէ այն առարկային խնդիրքին։ Այսպէս շարունակ իւրաքանչիւր տուն (երգի) կ'երգուէր մինչև որ ամանին մէջի իրերը հատնէին։ Այս խնդիրքին փորձը այն օր իրարու ետեւ երեք անգամ կը կատարուէր իւրաքանչիւրի իրերը երեք անգամ ջուրի մէջ ձգելով և երգերով հանելով։ Այսպէս խնդիրք ընելու արարողութիւնը կը լրանար։ Այս ծէսերը գեռին չէին նետեր, այլ կովի մը կը կերցնէին։

Այս ձեւակերպութիւնները համբարձման (= վարդավառ) տօնին յաջորդ վեց կիրակի օրերն ալ կը կատարէին նոյնութեամբ, որով վարդավառի խնդրարկութիւնը եօթը անգամ կրկնուած կ'ըլլար։

Էֆքէրէցիք՝ ո՛չ միայն համբարձման տօնը վարդեվառ կը կոչէին այլ երիցուկ կամ ապրիմ-մեռնիմ ծաղիկը, որմէ քանի մը հատ, համբարձման նախընթաց իրիկունը դոյլ մը ջուրի մէջ կը ձգէին և վրան քօղով կը ծածկէին։ Ապա աղջիկները այս դոյլը ձեռքերնին առած փողոցէ փողոց կը չրջէին երգելով.

Ալ վարդեվառ վարդեվառ
Վարդեվառըն վախթը վար,
Վարդեվառա կէլէնիս
Օճպէ կիւճեէն պախթը վար(1)։

Այն միջոցին փողոցին մէջ ամէն հանդիպող կին, առանց մէկուն ցուցնելու, իր կողմէն ռեւէ իր մը, օրինակի համար դանակ մը, մատանի մը, օղ մը ևայլն կը ձգէր ջուրին մէջ պատասխանելով.

«Վարդեվառըն վար օլա
Իչի տօլու կիւլ օլա(2)։

Մինչև մայրամուտ այսպէս պտտելէն յետոյ, դոյլը գիշերը մեծ խնամքով կը պահէին։ Հետեւեալ օրը եկեղեցիէն ետք, ամէն անոնք որ աւանդ մը ունէին դոյլին մէջ կը դիմէին անոր պահուած տուները։

Հոն ամէնուն ներկայութեան քօղը կը վերցուէր և իւրաքանչիւր անձի ձգած առարկային, իրարու և ծաղկանց հանդէպ բռնած յարաբերական դիրքերէն այլեւայլ գուշակութիւններ կը հանէին նպաստաւոր կամ անպատեհ։

Մասնաւոր սովորութիւն մըն ալ ունէին երիտասարդները։ Առանք իրենց օրական ուտեստը առած տուն մը կը համախմբուէին,

---

(1) Այս երգը կեռասացիք ալ կ'ըսէին միայն չորրորդ տողը սապէս «պիճպիճ իմի թախթը վառ» որ անշուշտ խանգարում մըն էր։ Գր. Թ. Էօրէհեան (տես Մանզումէ, թ. 1196) այս յանկերգը մեկնած է շատ տրամաբանօրէն կարծելով թէ ան ակնարկութիւն էր 15 օր վերջը կատարուելիք Առջի Պասկին։

(2) Կեռասացիք ալ նոյնը կ'երգէին։

նոյն օրը ուր իրենք կ'եփէին իրենք կ'ուտէին։ Այս ինչոյքին զոր խմեցած կ'անուանէին կնոջ ներկայութիւնը մեզք կամ չարագուշակ կը համարէին (հմմտ. Գր. Թ. Իօրէճեան, Մանգուած, էջ 1196)։

Ինչպես կը թուի վինակի սովորութիւնը որ շատ հինէն կու գայ, բոլոր գաւառին մէջ կը գործադրուէր, նաև Անդր-Արգէոսեան չրջանին մէջ, սակայն անոնք վարդեվառ չէին կոչեր այլ Համբարձում։ Միայն նշանակելի է որ Արիս Գալֆայեան (տես Զօմախլու, էջ 31) կ'ըսէ թէ «վարդավառը վինակի or էր Զօմախլուի մէջ»։ Հոս չփոթ կը մնայ թէ վարդավառը Գ. Գալֆայեան կապադովկեան իմաստովը առած է թէ մեզի ծանօթ Այլակերպութեան տօնին։ Եթէ վարդավառ՝ Համբարձման տօն կը նշանակէր հոն ալ, Զօմախլու ընդհանուր կանոնէն բացառութիւն մը չէր կազմէր։ Իսկ եթէ իսկապէս Այլակերպութեան տօնին և Հայոց վարդավառին է որ վինակ կը կատարուէր, այն ատեն զարմանալի երեւոյթի մը առջև կը գտնուինք։

Համբարձման տօնին հետ կապ ունեցող վիճակը, կապադովկեան ազդեցութեամբ վարդավառի յատուկ արարողութիւն մը կարծելով Զօմախլուցիք իրենց վարդավառին կատարել սկսած են հաւանօրէն և այսպէս նոր այլայլութիւն մը առեղծած։

ՎԱՐԴԱՎԱՌ.— Կեսարացիք՝ որոնք Համբարձման տօնը կոչած էին վարդեվառ, Հայկական վարդավառն ալ սովոր էին անուանել Ս. Կարապետ հաւանօրէն հնագոյն սովորութեան մը հետեւելով, վասնզի ինչպես կը հաստատուի նախապէս մեր վարդավառի տօնին կը կատարուէր Յովհաննու Կարապետի յիշատակը Լուսաւորիչի կարգադրութեամբ (տես Պիոճ, 1936. էջ 195)։

Անդր-Արգէոսեան չրջանին մէջ ուր Համբարձումը վարդեվառ կոչել սովորութիւն չէր եղած, այս տօնը կ'անուանէին իր անունով, հակառակ անոր որ իրենք ալ գունդագունդ Ս. Կարապետ ուխտ կ'երթային։

ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ.— Այս տօնին օրը Հայ եկեղեցին կ'օրհնէ խաղողի նախախայրիքն, հաւանօրէն կռապաշտական սովորութեան մը հետեւողութեամբ։

Կ'երեւայ թէ Հայերը, կապադովկիացիք և Փոքր Ասիոյ միւս ժողովուրդները, տարւոյն այս եղանակին տօն մը կը կատարէին, տօն խաղողի և ըստ ամենայն հաւանականութեան այս տօնը հաստատուած էր ի պատիւ հունձքի աստուծոյն որուն տօնակատարութեան օրն էր նաւասարդը։

Աստուածամայր Ս. Մարիամ ամէնէն ժողովրդական սուրբը ըլլալով Հայոց մէջ, իր մասին մեծ յարգանք կար։ Կեսարացւոց մէջ ալ անիկա կը վայելէր մեծ սէր, մանաւանդ որ Ս. Աստուածածնայ անուան նուիրուած տաճարներ և վանքեր վիճակին ամէն կողմը կառուցուած էին և կը մնային չէն կամ ամայի։

Գաղաքին Մայր եկեղեցին անոր անուան նուիրուած էր, ինչպես նաև բազմաթիւ գիւղական եկեղեցիներ(1)։

---

(1) Ս. Աստուածածնայ անունով կառուցուած եկեղեցիներ ունէին Կեսարիայէն զատ Թալաս, Իսպիլէ, Կասի, Մանճըսըն, Նիրզէ, Իլիպէ, Գարաճէօրէն, Ճիւճիւն, Սալաղ, Թաշխան։

Թոմարզայի Ս. Աստուածածնին վանքը չրջակայ գիւղերէն մեծ յարգով ուխտաւորներ կ'ընդունէր։

Առանց Աստուածածնայ տօնին հետ կապակցութիւն ունենալու, հաւանօրէն նաւասարդեան տօներու և խրախճանքներու իբր շնորհ, գաւառին բազմաթիւ վայրերուն մէջ կը կատարուէին հրավառութիւններ ու խարոյկահանդէսներ, որոնց ամէնէն նշանաւորն էր Իվէրէկցւոցը և Ֆէնէսէցւոցը, որոնք մերձակայ խաչին լերան վրայ կը կատարէին հրավառութիւն և կը պոռային «խաչին ձէռը կա վառի» (տես էջ 831)։

Նոյնպէս նոյն տօնին օրը Ալի Տաղի վրայ գտնուող Ս. Աստուածածինին ուխտատեղին կը գիշերէին Թալասցիք և խարոյկ կը վառէին։ Այս սովորութիւնը որ հեթանոսական ըլլալ կը թուէր, կը շահագրգռէր նաև տեղացի իսլամները որոնք այս հրավառութիւնը կը կոչէին Զրա եանըմը (տես էջ 740) կամ Զրա եանար (տես էջ 831)։

Կեսարացիք և չրջակայ գիւղերու Հայերը այսպէս կ'ապրէին իրենց երջանիկ միամտութեամբ, քրիստոնէական և հեթանոսական աւանդութիւններու գեղեցիկ համադրութեան մը մէջ, բոլորելով տարիները։

Ը.

ՊԱՌԱԽԱՇՈՒՆՉ

Ա.

ՀՈԳԻ ԵՒ ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ ԿԵԱՆՔ

Կեսարացիք իրր գործնական մտքի տէր մարդիկ շատ անուտիասպաշտ չէին, սակայն Կեսարացի Հայ մարդիկը, իր տգիտութեան մէջ նախնական մարդոց պէս, ունէր իր շահագրգռութիւնը և հետաքրքրութիւնը կեանքի նպատակին, անոր ծագման և վախճանին մասին, ինչպէս նաև իր շուրջը կատարուած տարօրինակներ և հիացնող բնական և ֆիզիքական երեւոյթներու մասին, որոնց համար ունէր, թերեւս բերնէ բերան փոխանցուած և այս փոխանցութիւններու միջոցին աւելի հռչակած ու աւելի կատարելագործուած իր համոզումները կամ իր գիտութիւնները, որոնք ապրած են ժողովուրդի մէջ և անդունդէ անդունդ աւանդուած։

Մարդիկ շատ հին ժամանակներէ սկսեալ մարդկային կեանքին նպատակը, ինչո՞ւն որոնել սկսած են, և չկարենալով անոր համար տեւէ բանաւոր, տրամաբանական և համոզիչ բացատրութիւն մը գտնել, երկրի վրայ մարդոց գոյութիւնը պարզ անցք մը նկատած են դէպի մշտնջենական կեանք մը, և ստեղծած՝ անդրաշխարհ մը՝ ուրիշ աւելի գեղեցիկ կեանքի մը հեռապատկերը։

Սակայն քանի որ անոնք կը տեսնէին մարդուն ֆիզիքական կազմին քայքայումը, անոր մարմինին տարրալուծումը և փճացումը, ինչին կը ծնէր անոր մէջ երկու գոյացութիւններ երեւակայելու պէտքը, մէկը՝ հոգին անմահ և միւսը՝ մարմինը մահկանացու։ Այսպէս ծնունդ առաւ հոգւոյ անմահութեան գաղափարը՝ որ թերեւս այնքան հին է որքան մարդը՝ ինքը։ Այս գաղափարը յետոյ բոլոր կրօնքներէն ալ քարոզուած, գրեթէ դարերու հոլովոյթը ունեցած և հետզհետէ մարդոց մէջ արմատացած է։

Կեսարացի Հայ պատասխաններն ալ այս մասին ունէին խոր համոզում և կը կարծէին թէ մարդիկ ունին անմահ մաս մը՝ հոգի մը, որ մարդուն կենդանութեան ժամանակ կը գտնուէր կուրծքին ձախ կողմը։ Մահուան պահուն կը կարծէին թէ՝ կեսարացի, թէ՝ էվէրեկցի և թէ՝ միւս գիւղերու մարդիկները, թէ հոգին թերնէն կ'ելլէ երթէ մարդը բարի է, արբանեակ՝ երթէ չար է։ Անոնք կը հաւատային թէ ա՛յ միայն քրիստոնեաները այլ ամէն մարդ հոգի ունի, միայն անաստուածները հոգի չունին այլ շունչ։

Անաստուածները կը սատկին, իսկ մարդիկ կը մեռնին, կը կարծէին թէ մարդոց հոգիները կը շարունակէին պահել իրենց գոյութիւնը, յետ մահու, և կը սատանէին իրենց գիտակին չուրջը։ Այս համոզումով կեսարացի պատասխանները երբ մահ մը պատահէր տան մէջ առաջին գիշերը գաւաթ մը ջուր կը դնէին այն սենեակը ուր կը պառկէր հիւանդ եղած տեսնէ, վասնզի կը կարծէին թէ մեռելային հոգին նոյն գիշերը պիտի գայ և այդ ջուրը խմէ (Բիւրակն, 1899, էջ 280), իսկ էվէրեկցիք՝ սենեկին ըլլալով մամ և բամպակ կը դնէին, և խունկ կը ծխէին, այն մտածութեամբ թէ մեռելին հոգին պիտի գար և լուացուէր։ Անոնք կը հաւատային թէ այսպէս հոգին կը յագի իրմէ բաժնուած գիտակին չուրջը մինչև որ մեռելը տարուի գերեզմանին մօտ, այն նշանաւոր հանգստեան քարը որ իրենք կը կոչէին «Հանգիստ քարը» (տես էջ 717) որ կը գտնուէր Հաճգեղեցի կոչուած աւերակալ եկեղեցիին քով, որ կը կարծուէր Մերկերիոսի անուան նուիրուած վանքին տեղը ըլլալ։

Էվէրեկցիք ալ այնպէս կը հաւատային թէ հոգին կը հետեւէր իր մարմինին մինչև հողքին (գերեզմանին) եզերքը, ուր մարմինը վար կը դնէին վերջին օրհնութիւնները տալու համար։ Ասկէ յետոյ կը կարծէին թէ հոգին կը բարձրանար երկինք ուր չարերը դժոխք կ'երթային և մշտնջենապէս կ'այրէին հնոցին մէջ, իսկ արդարները՝ արքայութիւնն։

Անոնք դժոխքը՝ սատանային տիրապետութեան ենթարկուած կ'ենթադրէին և արքայութիւնը՝ Աստուծոյ։ Սատանային գործակալներն էին դեւերը և Աստուծոյ հրեշտակները, որոնցմէ Գաբրիէլին պաշտօնն էր առաջնորդել արդարներուն դէպի արքայութիւն։

Սակայն ասոնք վերջնապէս ձեւաւորուած համոզումներ չէին, վասնզի շատ մը հարցեր իր մտքին մէջ կը մնային անլոյծ։

Գիտէր թէ արդարներու վարձք և մեղաւորներու պատիժ կար, սակայն վերջին դատաստանը որ աշխարհի կատարածին տեղի պիտի ունենար, կ'ստեղծէր անջրպետ մը խոշոր ժամանակամիջոցի մը, ուր հոգին ի՞նչ կ'ըլլար կամ ի՞նչ կ'ընէր, մեկնիլ դժուար էր, և այս մասին իր մտքին մէջ բաւական խառնակ և շփոթ տեսութիւններ ունէր,

քրիստոնէական և հեթանոսական կրօնքներէ իրեն աւանդուած և բա-
լորովին իրար հակասող։

Հետեւաբար հոգեյաժուժեան, հոգեմոխութեան, և այլ հեթանո-
սական գաղափարներ կ'ապրէին դեռ ժողովուրդին մէջ, ուր իշխող
էր սա համոզումը թէ հոգիները երբեմն երբեմն կը թափառէին փո-
ղոցները կամ տուներէն ներս։

Մասնաւորապէս կը հաւատային թէ չար և մեղաւոր մարդիկ մեռ-
նելէ վերջ գերեզմանի մէջ հանգիստ չէին գտներ և այսպէս կը շըր-
ջէին։ Ասոնք կը կոչուէին խորթախ։ Ասոր համար կնասրացիք իրր ա-
նէծք կը գործածէին մեզար մեզար խորթայասրն կամ մեզար պուլմայասրն
և Մուհնեուսունցի կանայք «խորթամիս ընես» բացատրութիւնները։

Խորթախները, որոնք չար ոգիներ էին, կը բնակէին իրենց հա-
մոզումով գերեզմաններու և մասնաւորապէս կորէլներու (թրքաց
գերեզմաններու) մէջ և գիշերը աւտրը տեսնելնուն պէս դուրս կ'ել
լէին և կը շրջէին մինչև արշալոյս, չան կամ այծի կերպարանքով և
ապա կը դառնային իրենց տեղերը։ Մուհնեուսունի մէջ մամիկները
կը կարծէին թէ խորթախը չուրի ամենապզտիկ ընթացքէ մը իսկ չի
կրնար անցնիլ և կը պատմէին թէ՝ առաջները, մարդիկ այծ կարծե-
լով տուն բերած են զայն, սակայն կրկին աներեւութացած է (Ի. Խ.
Ասլան, Բիւրակն, 1899, էջ 488. տես նաև Ֆ. Թ. Շահպազեան, նոյն, 735)։

Այս նախապաշարումը թէ խորթախները գիշերները իրենց գե-
րեզմանէն կ'ելլէին, սարսափ պատճառած էր, և մարդամուտէն յետոյ
շատեր քիչ մը դժուար կը համարձակէին գերեզմաններց մտնել կամ
քովէն անցնիլ։ Հարկադրական պարագայի մը երեսէն անպատճառ
կը խաչակնքէին, երթէ ո՛չ կը կարծէին թէ մեռելներէն մէկը կամ
շատեր գերեզմանէն անասունի կամ մարդու կերպարանքով կ'ելլէն և
մինչև առաւօտ զիրենք կը հալածեն (Տրդատ եպ. Գալեան, Բիւրակն,
1899, էջ 200)։

Այս համոզումները ընդհանուր էին բոլոր գաւառին մէջ, վասնզի
անոնք տեղական բնոյթ չունէին այլ դարաւոր անցեալ և տոհմային
հանգամանք, և այնքան խոր արմատ բռնած էին ժողովուրդին մէջ,
որ հոգիներու այս կենդանակերպ կամ մարդակերպ շրջագայութեանց
շուրջ ստեղծուած էր բազմաթիւ առասպելապատում պատմութիւն-
ներ որոնց յարակցեալ էին նաև երբեմն ամմիկին միամիտ հաւատքը
չհագցնելու պատմութիւններ, երբեմն ծիծաղաշարժ և երբեմն ար-
հաւիրալից։

Աւանդական չարաթի իրիկուններուն խունկ ծխելու սովորութիւնը
որ ըստ ոմանց կը կիրարկուէր իրենց հանգուցեալներուն հոգիներուն
համար կամ գատարագները որ անոնց հոգւոյն հանգիստին համար կը
կատարուէին, ինչպէս նաև հոգեհացերը և մատաղները, և մեռելոցի
ազօթքները և գերեզման երթեւեկները, անշուշտ արտայայտութիւն-
ներն էին այն խոր համոզումին որ անոնք ունէին հոգւոյ անմահու-
թեան մասին։

ՌԱՐԻ ԵՒ ՉԱՐ ՈԳԻՆԵՐ

Անգամ մը որ հոգիներու գոյութիւնը ընդունուած էր մարդկ-
կոդմէ, այլեւս շատ բնական էր որ բոլոր այն ֆիզիքական եր-
ները որոնք իրենց համար անմեկնելի էին, վերագրուէին գերբն-
կան, անտեսանելի եւ երեւակայական հոգիներու եւ զօրութեանց,
առեղծուէին անոնց չուրջը առասպելներ, որոնք մեզ այսօր
հեթանոս դիցաբանութիւն կը կանչենանք։

Քրիստոնեայ կրօնքին տարածումը, չկրցաւ ջնջել այս հնօրե-
համոզումները որոնք դարերու ընթացքին արմատացած էին ժո-
վուրդին մէջ։ Մասնաւորապէս Ս. Գիրքին մէջ բարի հրեշտակներ
և չար առուռնայի մասին պատմուածները, բարի և չար ոգիներ
գոյութեան մասին ասիկին ունեցած հաւատքը ամրացնելու նպա-
տած են։

Դարերու ընթացքին և ուսման ու կրթութեան տարածմամբ ր-
չափ որ ալ շատ մը նախապաշարմներ ջնջուած են, սակայն վախն
այդ համոզումներուն հետքերը և այն ժամանակներէ մնացած հին
ինչ արտայայտութիւններ, կը հաստատեն թէ բարի և չար ոգիներու
հաւատքը երկար ատեն ապրած է ընդհանրապէս Հայոց, և հետեւա-
բար նաև կեսարիոյ Հայերուն մէջ։ Անոնք իրենց խօսքերուն մէջ կը
գործածէին, Աստանայ, Աղաչել, Էյքան, ալ. ճիճ, կիւճիւկ, դարապուր,
բեռի, ճիւրիւ, և այլն բացատրութիւններըը, որոնք առհասարակ
կու գային կը հանդիպին իրենց։

Առանցմէ ամէնէն շատ յիշատակուածը՝ իբր չար ոգի, պատճառ
կորուստներու և աղէտներու, Աստանան էր։ Կեսարիոյ և շրջակայքին
մէջ բոլոր տուները պատահած կորուստները կը վերագրուէին Աստա-
նային, ուստի երբ բան մը փնտռէին ու չգտնէին կ'ըսէին «Աստանան
տարած է», իսկ էվէրէկցի պատառը կը յարէր «Աստանային աչքը կապեր
որպէսզի կորսուած առարկան գտնուի»։ Մուհնհասունցիք և էվէրէկցիք
այս համոզումը կ'արտայայտէին ուրիշ կերպով մըն ալ, վասնզի երբ
նատած աշխատած առեղնին բան մը կորանցնէին և ուրիշ երկու աոխ-
ւէին, կ'ըսէին «առաստան հատակս տեսնել ուզեց» (Բիւրակն, 1899, 474)։

Նոյնպէս Աստանային կը վերագրէին չղաձգական ցնցումները
պրկախտէ վարակուած տղոց ըսելով թէ «Աստանաները կը խաղցնեն»։ Ասոր
նման ուրիշ շատ մը նախապաշարմներ կը համարուէին Աստանային գործե-
րը։ Անիկա ահաբեկիչ մըն էր որ մութին մէջ կ'երեւէր երբեմն, ուս-
տի երբ վախնային և մութին մէջ բաներ մը տեսնել կարծէին,
անմիջապէս «Աստուածամայրս» ըսելով երեսնին կը խաչակնքէին Մուհ-
հասունցիք, որովհետեւ կը հաւատային թէ Աստանան խաչի նշանէն
կը փախչի (Բիւրակն, 1898, էջ 474)։

Աստանան՝ որուն գոյութիւնը հին և նոր կտակարաններն ալ կը
հաստատէին ընդհանուր կերպով կը մարմնացնէր չարութեան գաղա-
փարը, սակայն չարիքը կը մարմնաւորէին նաև ուրիշ անուններով
ոգիներ, որոնց գոյութեան կը հաւատար ժողովուրդը անչուշտ հին
հեթանոսական չրջանէն մնացած աւանդութիւններու իբր հետեւանք։

Այսպէս Մուհնհասունցիք և էվէրէկցիք համոզուած էին թէ կար

Ալ անուն չար ոգի մը, որ մանաւանդ թշնամի էր տղամգաններու և կը կոխէր, ուստի բնաւ առանձին չէին ձգեր ծննդաբերութենէն յետոյ 40 օր տղամգաններըը։ Եթէ հարկ ըլլար առանձին թողուլ, մանկան վրայ հաց մը և մօրը քով ակիւլ մը կը դնէին։

Կեռասցիք այս տղամգաններուն սպառնացող չար ոգին փոխանակ Ալի դառա-դուրա կը կոչէին։

Մուհնուսուններ Ալը կը ներկայացնէին գեռատի հարսի կերպարանքով մը որ կը ճնշէր տղամգան մօրը վրայ և թոքը հանելով կը տանէր ջուրը կը ձգէր։ Եթէ յաջողէր տղամգանը անմիջապէս կը մեռնէր։ Իսկ եթէ իր վրայ եկած ատեն տղամգանը Ալին մատը խածնէր, իսկոյն կը նուաճէր և իր իշխանութեան կը հպատակեցնէր։ Ա՛լ այնուհետև այդ տունը օգնել կը սեպուէր, և անկէ յաթի կտոր մը եթէ առնուելով տղամգաններու բարձին տակը դրուէր Ալը չէր կոխեր (Ի. Ասլան, Բիւրակն, 1899, էջ 489)։

Անոնք կը հաւատային թէ չար դեւեր մանուկները կը փոխեն, գեղեցիկ ու բարի մանկան տեղ տգեղ և չար մանուկ մը գնելով, ուստի պզտիկները մինչև որ ակռայ չհանէին առանձին չէին ձգեր։ Իվերէկցիք նաև այս համոզումը ունէին, և ինչպէս չատ տեղեր տեսնուած է, չար ոգիները առ երկիւղի որակել «քան գմեզ աղէկները» կամ «մեռնէ աղէկները», նոյնպէս նաև այս պարագային փոխանակ «դեւի կամ չարի փոխած» ըսելու անուանակ տղոց համար «Սուրբի փեխած կրմանցի» բացատրութիւնը կու տային։

Չարերու գոյութեան և ինչպէս չար մեռելներու թափառող հոգիներու՝ այսինքն խորթախներու, համոզումը այնքան արմատացած էր որ առվորաբար չատ մը պատուէրներ կու տային մանկիկները փոքրերուն այդ չարերու ասպատիը չողացնելով անոնց աչքին։ Այսպէս մեծ մայրերը կ'զգուշացնէին իրենց տան մեծ ու փոքրերը, որպէսզի մութին կամ գիշեր ատեն ատիս անդին, աղտատ տեղեր և աւերակներու մէջ չերթային քնական պէտքի համար և կամ չմիզեն, որովհետև կ'բսէին այս կերպով չարերը կամ դեւերը ձեր վրայ կը հրապուրէք և կը ջնասուիք (Տրգատ եպ. Բիւրակն, 1899, էջ 201)։

Այս չարանիւթ ոգիներու գործերն էին ձախողութիւնները, կոտրատուները, տեսակ տեսակ չարիքները, հիւանդութիւնները և այլն, հետեւաբար կ'ապաւինէին աղօթքին, որով կը կարծէին հալածել դեւերը։ Ուստի Հայախօս գիւղերու կիները, գիշերը —որ կը հաւատային թէ դեւերու գործունէութեան ժամանակն էր—, պատկելու ատեն անկողնին մէջ նստած, անպատճառ երեսնին կը խաչակնքէին և կ'աղօթէին, եթէ ոչ այնպէս համոզուած էին թէ չարերը գալով կը ջնասեն անպաշտպան մեացորդներուն (Բիւրակն, 1899, էջ 280)։

Այս գիշերուան աղօթքներէն նմոյշ մը տուած եմ արդէն (էջ 1636)։

Ահա երկրորդ օրինակ մը որ կ'բսէին Իվերէկ և այլ Հայախօս գիւղերու մէջ։

«Քրիստոս տէր վրայ բարձիս
Աստուածամայր դէմ երեսիս,
Ոչ վախէ սիրտս ի փորիս,
Ոչ լեզուակս ի բերանիս,
Լուսաւորիչ պապաճ հոս է,
Փիլոնը վրաս ծածկոց է,

Կաւազաճր դաւրաճր կէօղ է,
Դուռը կալողը կապի
Իօրհւիմը կալողը կարկամի,
Հեռւաւաճց չարիճը խափանճի,
Սուրբ Սէրգիս գարաւճ,
Մայրամ մայր եօլաւճ
Քիմճի կէլէ գափույա,
Էլի պազլը տիլի տաճ,
Սուրբ Սէրգիս զրզր
Մայրամ մայր ծոցրս,
Զվախեմ էս գիշերս,
Քուճ տուր որ ճնաճամ,
Տէր մեր Ցիսուս Քրիստոս»:

Իակ գիւերու չարիքին չհանդիպելու համար Կեսարացի և էվէրեկցի(1) *մամիկները օրը քանի մը անգամ սա աղօթքը կ'ընէին։*

«Մարիամ Աստուածածին աճամ
Գնա Ցորդանաճ սէմբիճեէճ
Կէչէրիճէճ եաթրը ույումուս,
Գիր իւրեա կէօրմիւս,
Գալգրը օրուրմուս սրչբույարամ.
Կէրիտէճ Ցիսուս Քրիստոս էէճճեճիմիզ կէլմիս
Նէ աղլայօրսուճ տէմիս
Աճամ վալիտէմ.
Նիյէ աղլամաեաերմ
Օղլում Ալլահրմ
Եաթրմ ույուսում
Գիր իւրեա կէօրտիւմ
Գաբրնա քիճէճտէճ քաճ գօսուլար,
Էլիճէ գամբռսաճ գաւագաճ վէրտիլէր,
Միրճ իլէ զէճիր իչիրտիլէր.
Աճամ վալիտէմ
Տուսուճ տա կէրչէճ, սէճ տէ կէրչէճ
Հէփ պուճլար պաբրմա կէլէճէճ.
Կիւճտ իչ ճէրէ տչէճ գուլլարը
Գիրի պիրիճէ եօրէտէճ գուլլարը
Ուճուրմաարճ սրգրլմաարճ
Կիւճտ տիվանըմ կէլսին. Ամէն»:

Ասկէ զատ կեսարացի մայրեր իրենց տղոցը քանել կու տային նաև հայերէն աղօթք մը անկոզին մտնելու ժամանակ, որպէսզի գիշերը «չէչյթաներ» (աստաներ) իրենց երազին մէջ գալով չվախցնէ զիրենք։ Ահա այդ աղօթքը.

---

(1) Ձափազանց զարմանալի է որ էվէրեկցիք հակառակ իրենց հայախօս ըլլալուն ինչպէս երգերու համար թուրքերէնը գործածած են, նոյնպէս հայերէն բազմաթիւ աղօթքներու կարգին թուրքերէն այս աղօթքն ալ կ'ըսէին։

«Տէր իմ Աստուած, Տէր բարերար
Դու պահպանէ զիս այս գիշեր
Եւ պահէ միշտ փորձանքներէ.
Թէ որ ճորէն ես չարքնամ
Շնորհէ ո՛վ Տէր որ ես հովդ գամ. Ամէն»:

Իակ չըլլակայ հայախօս գիւղերուն մէջ — էվէրէկն ալ միասին— յաճախ, ի գէպս և յանգէպս կ'արտասանէին հետեւեալ աղօթքները, այնպէս կարծելով որ առավտով կը հալածուին գետերը։

Ա.

«Տէն մանկալէն յիւս մը տեսայ
Տեսածիս պէս զեհրուեցայ
Իօրքը սահաթ օգորն ինձայ,
Վլացի, վլացի, վլացի
Արեայուքնին տուր տրի,
Իջանիմ կացանիմ կես ճորդանան,
Էրկու ծիաւոր տեսանիմ,
Էրկուքն է կանայ կապանիօմ,
Մէկը Ցիսուս Քրիստոս,
Մէկը սուրբ Կիրակոս,
Մեղա՛յ, մեղա՛յ,
Տէր ողորմեա,
Ըսաւ հայր սուրբն ասս աղօթքը,
Ով որ կիտէ ճէ օրը
Իրեմ տարրա թ'րսէ,
Աստուած ի չարէն փրկէ.
Մեղայ, մեղայ, Տէր ողորմեա»:

Բ.

Լուսացաւ լուսն ի բարին,
Ես հաւատամ երկինքի տարին,
Երկինքիդ պաց ու ծիրանին
Մարիամ ճսաւ սուրբ սեղանին
Որդին կրկած իմ կ'բռմանէ (= կը ճմանի)
Հինգ արարած հրեշտակաց
Կ'ելլեմ կ'ելլեմ ճորէն կ'ելլեմ
Էս աղօթքը կիտացողին,
Օրը իրեմ տապու (= անգամ) բսողին,
Ձուրն բնճի ճուրը չտանէ
Գրակն բնճի (=իլնայ) կրակը չէրէ,
Գետաստանին մեղմ չխաբէ:

Գ.

«Ես էս գիշեր դուրս մ'ելայ
Մէկ ծիով սուրբ մը տեսայ,
Տեսածիս զեհրուեցայ,
Սուրբ ես անուդ ի՞նչ է,
Սուրբ Սէրգիս է.
Որդիդ անուդ ի՞նչ է,
Մարտիրոս է.

Իջաճ կացաճ կեռ Ցարդացաց,
Մէկը Ցիսուս Քրիստոս,
Մէկը սուրբ Կիրակոս,
Ճորօզ խօսուց կացուխ կացուխ,
Որճ է բէնգէլ, որճ է պացուկ
Սուրբ սեղացճ ճսեէր Բառասուց մանկուճճ,
Մուտու սուրբ Կարապետ
Սուրբ Սէրգիս ծիու վրայ,
Եօթնը պօրտը ծովու վրայ,
Եօթն աւետարացը կիխուս վրայ,
Սուրբ Խաչն էլ էչիս վրայ,
Ըլլայ ըլլայ. Տէր մեր Ցիսուս Քրիստոսդ:

Այս ազօթքներով անոնք միամտութիւնը ուզէին գեներու չարիքին դէմ պաշտպանուելու, և դիւահար կամ այլահար ըլլալու վտանգէն խուսափելու։

Հին ընկերութիւնը ինչպէս յայտնի է մտայինն կամ հոգեկան հիւանդները կը համարէր այլահարներ կամ դիւահարներ, և կը հալածէր զանոնք։ Կեսարիոյ մէջ եւս հին ատեններ խելագարները կը նկատուէին այլահարներ, բայց վերջին ժամանակներ երբեք այս տեսակ ըմբռնում մը գոյութիւն չուներ։ Սակայն զանոնք դէպի Զինհիտէրէի յուշական վանքը տանելու և հոն անոնց վրայ կարդացնել տալու սովորութիւնը, ինչին փաստ մըն է թէ հին ատեն իրենց մէջ ալ այս տեսակ համբոյրում մը ըլլալու էր։

Նոյնպէս ապուշներու և պակասամիտներու նկատմամբ ցոյց տուած գթոտ վերաբերումը և արգահատանքը, և զանոնք նոյնիսկ բարեբախտութիւն կամ յաջողութիւն պարգեւող նկատելը, փաստ մըն էր թէ երբեմն կեսարացիք կը կարծէին զանոնք ոգիներու աղեցութեան ենթարկեալներ։

Այս հեթանոսական հին կրօնքի հետքերը՝ քրիստոնէական պատուաստով այլափոխուած և աղճատուած կ'ապրէին և կը տեւէին ժողովուրդին մէջ, որ հակառակ քրիստոնեայ կրօնին 1500 տարիներէ ի վեր ընդգրկուած ըլլալուն գոնէ աւանդութիւններէն եկած բացատրութեամբ մը, թերեւս անգիտակցաբար կը գործածէր — Իվէրէկի և այլ հայախօս գիւղերու մէջ — գրողը=կրողը տալի բացատրութիւնը իբր անէծք և կրողը եօխալայից բացատրութիւնը՝ երբ ջղաձգական ցնցում մը կ'ունենար մէկը։ Հեթանոսական էին նաև զանազան որոշ վայրեր բնակող մարդերը, անասուններըը, աղբիւրներըը, և այլն պաշտպանող ոգիները, որոնց կը հաւատային իրենք։

Այսպէս կ'ընդունէին թէ ամէն մարդ ունէր իր պահապան հրեշտակը որ զայն կը պաշտպաներ չար ոգիներուն դէմ։ Համոզուած էին թէ բարի հրեշտակներըը ճաչի ատեն կը հակէին, ուստի չէին խօսիր կերակուրի ընթացքին, որպէսզի հրեշտակներըը չվախչին։ Ինչպէս ամէն մարդ նոյնպէս նաև ամէն տուն ունէր իր պաշտպան ոգին որ կը հաւատային թէ կը բնակէր տան նկուղը կամ չոեմարանը։ Կեսարացիք և թրքախօս գիւղերը զայն կը կոչէին էվ սայիպի խակ հայախօսներըը՝ տանտէր։ Ան իբր թէ գորտի, կրիայի, կատուի, և առաւելապէս օձի կերպարանք ունէր և գիշերներըը՝ յաւերժահարսի վերածուած, տան մութ տեղերը կը տեսնուէր կիներու և երբեմն ալ կոյս

աղջիկներու (Տրդատ եպ. Բիւրակն, 1899, էջ 280)։

Տան մէջ ձայն մը լսուիլը կամ կահ կարասիի մը մէկ տեղէ ուրիշ տեղ փոխադրութիւնը, առանց մէկուն մը ծանօթութեան, էֆքէրէցիք կը վերագրէին անոր և «ասպետէրն է բնոդր» կ'ըսէին։ Էֆքէրէի մէջ տանտէրը կը նոյնացնէին տան հիմնադիրին հոգւոյն հետ, որ իբր թէ մեռնելէն վերջ, կենդանիի մը կերպարանքին տակ երբեմն կ'այցելէր իր աշխարհային տունը։ Հետեւաբար որպէսզի արգելք չըլլան անոր մուտքին, երկու դրան մէջ չէին պառկիր (Թալաս և Էվէրէկ) վառնդի այնպէս կը հաւատային թէ «երբ մէկը երկու դրան միջեն պառկի քնանայ և տանտէր դեւին անցնելու համրայ չձգէ, տանտէր դեւը վրան կոխելով կ'անցնի և քունին մէջ մղձաւանջ կը կոխէ և այլանդակ աղաղակներ կ'արձակէ» (Բիւրակն, 1900, էջ 132)։

Նոյնպէս Կեսարիոյ և Մուսնճուսունի մէջ չարաթի իրիկուն կիրսմուտքին՝ տան մէջ խունկ ծխելու և չէնքին ամէն կողմերը պտտցընելու սովորութիւնը, ոմանք կը կարծէին թէ ո՛չ թէ մեռելոց հոգւոյն համար է այլ որպէսզի տանտէր կամ սատանայ չըլլայ (Բիւրակն, 1899, էջ 474)։

Ախոռներն և անոնց բնակիչներն ալ ունէին իրենց պաշտպան ոգիները, որոնք էֆիճճի կամ ախորպասան կը կոչուէին։ Անոնք մասնաւորապէս կը շահագրգռուէին ձիերով և գիշեր ատեն կը դարմանէին զանոնք (քիմար կ'ընէին) և կը անուշցանէին և անոնց բաշերը կը հիւսէին։

Աղբիւրներու չուրերու, անտառներու պաշտպան հեթանոսութենէ մնացած ոգիներու գոյութեան եւս կը հաւատային։ Անոնք կը կոչուէին բերիներ կամ հիւրիներ և կը բնակէին աղբիւրներու չուրջը։

Անոնք տեսակ մը յաւերժահարսներ էին որոնք սիրահար էին երիտասարդներու, և անոնց հետ գիշերը ժամանակ անցնելէ յետոյ կ'անհետանային, միայն ի նշան իրենց գալուն, անոնց մեռքին վրայ կամ ափին մէջ կարմիր և դեղնագոյն նշաններ կը դնէին։ Այս պատճառով կեսարացիք կ'ըսէին. տուապզ եաթղրդն իչուն էչքան էլիճէ գրնա զօմուշ։

Նոյնիսկ կեսարացիք չեր ոգիներու բնակավայր նկատուած գերեզմանատուներուն — որոնցմէ իբր թէ գուբա կու գային իրենց պատանքներով խորթախներն և կը հեղքէին կ'ելլէին—, պաշտպան ոգիներու՝ մեզար-աճապաներու գոյութեան կը հաւատային։ Անոնք իբր թէ պահապանն էին մեռելներուն և գերեզմանոցներուն։

Այսպէս բոլոր գաւառին մէջ ընդհանուր համոզում էր թէ կային բարի և չար ոգիներ և անհատ մը յաջողութիւնները առաջիններուն տուրքերն էին և ձախողութիւնները՝ վերջիններուն։

Գ.

ԲՆԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՒԹԹՆԵՐՈՒ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մեր մամուկները չկարենալով կարգ մը բնական կամ ֆիզիքական երեւոյթները մեկնել անոնց այլեւայլ երեւակայական բացատրութիւններ կու տային, որոնք թերեւս հին ժամանակներու քուրմերուն և գիտուններուն կողմէ տրուած մեկնաբանութիւններն են, որ փոխանցուելով սերունդէ սերունդ կազմած են պառաւներու գիտու-

թիւնը։ Այսպէս, կը կարծէին թէ երկինքի անհամար աստղերէն իւրաքանչիւրը կը պատկանէր մէյմէկ մարդու, և երբ մարդու մը վախճանը (էճէլը) հասնէր, իր աստղը վար կ'իյնար։

Այս պատճառաւ մանուկ մը գովելու համար Զօմախլուցի կինը կ'ըսէր «ի՛նչ սիրուն աստղ ունի» և տառապանքի մը պահուն՝ «աստղը մարեցաւ», իսկ երբ մէկու մը սիրելին մեռնէր «արեւը ինկաւ» (Զօմախլու, էջ 36)։

Թագաւորներու և զօրաւորներու աստղերը փայլուն և տկարներունը ազօտ կ'ըլլային։ Այս համոզումներէն դիրքնէր առաջնորդած էին կերպով մը աստղահմայութեան և պատճառի ու արդիւնքի միջև յարաբերութիւններ ենթադրելու, և կարծելու թէ ինչպէս բարի և չար մարդիկ և հոգիներ կային, նոյնպէս բարի և չար աստղեր։ Բարի աստղի տակ ծնողը՝ երջանիկ, և չարինը՝ դժբախտ կ'ըլլար։

Աստղերու չարժումներն ալ անոնք կը մեկնէին այս կերպով։ Երբ գիսաւոր աստղ մը անցնէր կամ իյնար, Էվէրէկցիք կը կարծէին թէ թագաւոր մը պիտի մեռնէր կամ պատերազմ պիտի ըլլար։

Ցարդգողի համբուն կամ «ձիր կաթինի» (samanı yolu ըստ կեսարացւոց և յէրդի ճամբայ ըստ Էվէրէկցւոց) մասին հայկական աւանդութիւնը պահուած էր պզտիկ փոփոխութեամբ մը։ Փոխանակ վահագնին անոնք կ'ըսէին թէ սուրբը մը յարդ գողցած է և տարած տեղն ճամբան թափած և այսպէս նշանը մնացած է երկինքին վրայ։ Մամիկները զայն ցոյց տալով իրենց թոռնիկներուն՝ կ'զգուշացնէին զանոնք գողութիւն ընելէ։

Ծիածանը կը համարէին Աստուածոյ՝ մարդոց հետ հաշտութեան նշանակը և Աստուածոյ չնորհակալ ըլլալու համար կը խաչակնքէին, Էվէրէկցիք ծիրանի գոտի երբ տեսնէին «Աստուած գօտի կապեր է» կ'ըսէին, և անոր տեսքը բարեգուշակ կը համարէին, բարիք ու արգասաւորութիւն նախատեսելով, սակայն եթէ ծիածանին ծայրերէն մէկը դէպի գերեզմանատուն ուղղուած ըլլար թալասցիք, ինչպէս Էվէրէկցիք, կը հաւատային թէ շատ մահ պիտի պատահէր (տես Բիւրակն, 1900, էջ 151)։

Կայծակ և փայլակ ու որոտում եղած ատեն, կեսարացիք կը կարծէին թէ ծիածանի կատքին թաւալման աղմուկն է, իսկ լոյսը անոր արբնթաց արշաւող ձիերուն պայտէն արձակուած կայծերը։ Էվէրէկցիք այս բոլորը կը վերագրէին Եղիա մարգարէի կառքին։

Մանաւանդ եթէ երկինք որոտար գիշերը՝ կեսարացիք, Մուհամմատականցիք ևայլք գէշ երեւոյթ մը կը համարէին և կ'ըսէին թէ մեծաւորի կռիւ պիտի պատահի։ Ուստի ամէն անգամ որ երկինք որոտար «orhiğeայ է Աստուած» ըսելով երեսնին կը խաչակնքէին (Բիւրակն, 1899, էջ 473)։

Նոյնպէս բոլոր գաւառին մէջ կ'ահաբեկէին լուսնի խաւարումէն, որ դեւերու մէկ հնարքը կը կարծէին, և որպէսզի անիկա թնդիւններէն խրտչելով դուրս ելլէ իր խաւար քօղին տակէն, հրացանաձգութիւն կ'ընէին (Բիւրակն, 1900, էջ 151)։

Անձրեւը կը մեկնաբանէին բաւական իրականութեան մօտ։ Կ'ըսէին թէ ամպերը ծովու վրայ կ'իջնէին և ջուրը ծծելով կը բարձրանային և յետոյ դարձեալ վար կը թափէին անձրեւի վերածուելով։

Այսպէս մեր մամիկները՝ չատ մը ուրիշ բնական երեւոյթներու համար ունէին աւելի կամ նուազ հետաքրքրական մեկնութիւններ և լուսաբանութիւններ որոնք ամբողջ ներկայացնել կարելի չէ քանի որ ժամանակին հետ ըմբռնումները փոխուած են և այսօր հեռաւոր երկիրներու մէջ ցրուած կեանքերուն չատ բան կորուսած՝ իրենց միամիտ հաւատքէն և նոյնքան միամիտ իրենց գիտութենէն։

Սակայն չեմ կրնար չյիշել կեանքի մամիկներու աղօթքէն առնուած առ Աստուած ուղղուած սա խօսքը.— «Երի կէօվիւ տիրէմիզ տուրսուրաց Ալլահ»։ Ասիկա ամբողջ պատկեր մը կու տայ տիեզերքի կազմութեան վրայ և կը գծէ գեղեցիկ կերպով թէ ինչպէս կեանքի մամիկը իր մտքին մէջ նկարած կամ երեւակայած էր երկինքը և երկիրը անջրպետին ու գատարկութեան մէջ առանց հաստատուն տեղի մը կրթնած ըլլալու։

Ասիկա իրր միտքի սաւառնում՝ եթէ իր գիտուն էր և ո՛չ թէ փոխառութիւն, չափազանց պատուաբեր էր և գնահատելի, վասնզի կ'ենթադրէր գերազանց հասկցողութիւն մը և սուր թափանցողութիւն մը։

Գ.

ԵՐԵՒՈՑԹՆԵՐՈՒ ԵՒ ԻՐԵՐՈՒ ԿՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ

Մեր մամիկները՝ իրենց կրօնական և գիտական պաշարով, ո՛չ միայն կեանքին նպատակը ու վախճանը լուծած, ո՛չ միայն գերբնական ուժերու ազդեցութիւնը, և բնական երեւոյթներու պատճառը գտած ըլլալու պարզամտութիւնը ունէին, այլ նաև չատ մը երեւոյթներու խորը թափանցած ըլլալու յաւակնութիւնը, որ պարզ հետեւանքն էր յաճախ իրենց միամիտ մեկնաբանութիւններուն։

Ինչպէս որ ամէն մէկ մարդու աստղ մը ունենալու համոզումէն, ծնած էր աստղերու շարժումներուն մարդոց հակատագրին վրայ ունեցած ներգործութեան հաւատքը, նոյնպէս չատ մը երեւոյթներ, անձեր, իրեր, դէպքեր, նկատուած էին բարեհնչման կամ չարագուշակ, և այսպէս առեղծուած՝ բազմաթիւ ասմկական նախապաշարումներ, որոնցմէ զերծ չէին նաև մեր կեանքի մամիկները։ Կը ներկայացնեմ առանցմէ մաս մը գաղափար մը տալու համար այն խորհուրդներուն վրայ որոնք Հայ մամիկը տեսնել կը կարծէր կարգ մը երեւոյթներու, իրերու և դիպաց մէջ, անոնց չար և բարի հանգամանք տալով։

ՉԱՐ ԵՒ ԲԱՐԻ ՕՐԵՐ

Այսպէս անոնք կը հաւատային օրերու չար և բարի ըլլալուն և այս մասին ունէին չատ մը նախապաշարումներ։

«Երկուշաբթին օր էր յաջողութեան, Երեքշաբթին՝ ձախորդութեան, Չորեքշաբթի՝ միջակ, Հինգշաբթի՝ լման բարի, Ուրբաթ՝ սեւ, Շաբաթ՝ մաուր, Կիրակին՝ զարթօնքի օր։ Ասոնք հաւասար կերպով ընկալեալ հաւասիներ չէին, մէկուն բարի օրը միւսին չար կը թուէր, իւրաքանչիւրը իր գործի ընթացքով ըմբռներ է օրուան արժէքը։

Չանս Ուրբաթ, կը բերէ Շաբաթ,
Չարն, չանց Կիրակի, չանց առնող Երկուշաբթի։» (Զօմախլու, էջ 36)։

Կեսարիոյ գաւառին միւս վայրերն ալ զերծ չէին օրերու մասին

ամիկին ունեցած նախապաշարումներէն, կեսարացիք, Մունճուսունցիք, Իվերեկցիք և այլ կը կարծէին թէ եթէ Բշ. օրը մէկուն հագուստը ձեուի՝ գործը յաջող կ'երթայ (Բիւրակն, 1899, էջ 487), *բայց նոյն օրը՝ այսինքն երկուշաբթի՝ Մունճուսունցիք գլուխ չէին լուար, որովհետև կը հաւատային որ եթէ օճառը փրփրի ծովերու մէջ մրրիկ կը ծագի* (Բիւրակն, 1899, էջ 473)։

Ամբողջ գաւառին մէջ Գշ. օրերը բնաւ գործի չէին ձեռնարկեր, և թէ՛ ձիով և թէ՛ կառքով ամենեւին ճամբորդութիւն չէին ըներ, «Պայր սալլաճըր» ըսելով։ Այս նախապաշարումը կեսարիոյ Թուրք ժողովուրդին մէջ ուժգնի չատ տարածուած էր (Տրդատ եպ. Գալեան, Բիւրակն, 1898, էջ 647)։ *Շաբաթ օրը ուժգնի չէին ըներ։*

Ամէն գատ ունէին որոշ օրերու համար նախապաշարումներ։

Այսպէս կեսարիոյ, Թալասի, Մունճուսունի և այլի մէջ Մարտ 1ին գրացիներ իրարու գրան սեմին վրայ մոխիր կը ցանէին գիշերանց գաղտնի, «Մարս պիզէ, բիրէ սիզէ» ըսելով, այն հաւատքով թէ եթէ այսպէս ընեն ամառը լու չըլլար իրենց տուները (Բիւրակն, 1899, էջ 474, և 1900 էջ 723)։

Մարտ 9ին, այսինքն գարնանամուտին, արագիլը իր բոյնը դարձած ատեն, եթէ իր կտուցով հիւղ մը բռնած ըլլայ, չարագուշակ կը նկատէին, իսկ եթէ ցորեն կամ գարի՝ հունձքի առատութեան նշան։

Մայիս 1ի օրը կեսարացիք, Մունճուսունցիք, Իվերեկցիք և թերեւս այլ գիւղացիք կաթը չէին մակրդեր, և չունեցողներուն կը բաշխէին որպէսզի կաթը օրհնուի և առատանայ (նոյն, 1899 էջ 474)։

Ըստ սմանց Մայիս 7ին և ըստ այլոց Մայիս 10ին աթար կամ քակոր կը չինէին և տան պատին կը գարնէին որպէսզի անոր պէրէքէթը աւելնայ, նամ որպէսզի հասկնան որ տարին որքան պէրէքէթլի է։

Եթէ այն օրը անձրեւ գար. աղջիկները և հարսները գլխաբաց կը կանգնէին անձրեւին տակ և իրենց մազին ծայրէն քաշելով կ'ըսէին.

Թաե պաբրմ
Տէմիր տիփիմ
Խրտրէլլէզ եօյտաբրմ
Ուզասրճ սաչրմ
Ուսասրճ:

Կեսարացիք և Թալասցիք կը հաւատային թէ Օգոստոս ամսուան առաջին օրը եթէ վայրի փեգենայ (իւզէրլիք) *տան գրան ներսի կողմը վերէն կախէին՝ տնեցիք օգոստահար (Օգոստոսին փչած խորշակէն ՝ապասուած) չէին ըլլար* (Բիւրակն, 1900, էջ 133)։

Տօնական օրերու մէջ իսկ, ինչպէս Զատիկ կ'ըսէին, Զախ ու յաջող օրեր կային։ Զախ օր էր օրինակի համար Բակլախորանը։

Իսկ կային ուրիշ օրեր, որոնք իրենց կապուած նախապաշարումներ ունէին։ Իվերեկցիք և Մունճուսունցիք կը հաւատային որ Աւագ Ուրբաթ օրը եթէ կաղամախի մը վրայ գամ մը գամէր մէկը, պալար չէր հաներ (Բիւրակն, 1899, էջ 487), *կամ եթէ լուացուէր գլխուն տեղողական ցաւը կ'անցնէր, պայմանաւ որ ամբողջ տարի մը Ուրբաթ օրերը չլուացուէր* (նոյն էջ 490), *նոյնպէս այգ երկու երկրագործական վայրերուն մէջ նոյն օրը տապարով կտրել կ'սպառնային ան-*

պըտուղ ծառերը և ուրիշի մը միջնորդութեան վրայ իրը թէ չնորհք կ'ընէին (Նոյն). և ասով կը կարծէին թէ ահաբեկ ծառը այլեւս պտղատու պիտի դառնար։

ԲԱՐԵԲԱԽՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՁԱԽՈՂՈՒԹԻՒՆ ԲԵՐՈՂ ԱՆՁԵՐ ԵՒ ԿԱԽԱՐԴՈՂՆԵՐ

Օրերու ներգործութեան նման անձերու ազդեցութեան եւս կը հաւատային։

Այնպէս կը կարծէին թէ գէշ մարդիկ գէշ ներգործութիւն մը կ'ունենային այլոց վրայ։ Այսպէս առտուն երբ մէկը տանը դուռը կը բանար առաջին անգամ դուրս ելած ատեն, այնպիսի մէկու մը պատահէր, որուն վրայ լաւ գաղափար չունէր՝ իրը ուղուրուզ, մեծ դժբախտութիւն կը համարէր իրեն համար և ցայսօր գործերս յաջող պիտի չերթային կ'ըսէր (Բիւրակն, 1898, էջ 648)։ Փոխադարձաբար երբէք մէկու մը գործը յաջող չերթար օր մը, այն առաւօտուն առաջին հանդիպած անձը ուղուրուզ համարելու իրաւունք ունենալ կը կը կարծէր ան։

Մասնաւորապէս անձերու ներգործող կարողութիւնը կը կարծէին թէ կեդրոնացած էր իրենց ակնարկին մէջ, որ իսկապէս արտայայտիչ է։ Հետեւաբար կը մտածէին թէ մարդիկ զմարդիկ կրնան ակնահար ընել կամ աչք տալ։

Ուստի չար աչքէ կամ ակնահարութենէ (ճագար բան կեսարացւոց և էչfof ուսել բան Իվերէկցւոց) պաշտպանուելու համար բազմաթիւ նախզգուշական միջոցներ ձեռք կ'առնէին, մասնաւորապէս իրենց գգուանքին և սիրոյն առարկայ մանուկներուն համար։

Անոնք իրենց պզտիկներուն հագուստներուն ետեւը կապոյտ ուլունքներ կը կարէին (Բիւրակն, 1899, էջ 280) իսկ գեղեցիկ երիտասարդներու գրպանը պճեղ մը սխտոր կը դնէին (Նոյն), կարծելով թէ չար աչքերը չէին կրնար ներգործել այս պարագային։

Իսկ Մուշճուսուն մէջ որպէսզի մանուկները ճագարի չգան կամ ակնահար չըլլան, կապոյտ վերարկու կը հագցընէին (Բիւրակն, 1899, էջ 475)։ Բոլոր գաւառին մէջ կապոյտ գոյնը դեղձափ կը նկատուէր ակնահարութեան դէմ (Նոյն), և բարեգուշակ (Բիւրակն, 1899, էջ 489)։ Նոյնպէս սովորութիւն ըրած էին անպատճառ մաշալլահ բացատրութիւնը գործածել, երբ սիրուն պատանիի մը, երիտասարդի մը կամ աղջկան մը վրայ խօսէին և անոր հասակը կամ գեղեցկութիւնը գովէին։ Ասով կը կարծէին թէ անիկա կը պաշտպանուէր ճագարէ։

Չար աչք ունեցող անձերէն զատ անոնք կը հաւատային թէ կային նաև անձեր որոնք կապանքի են֊թարկելու զօրութիւնը ունէին իրենց մէջ և կրնային կախարդել կամ դիւթել (պիւլէվմէ) ուրիշներ, զանոնք իրենց կամքին հնազանդեցնել, կապել, կամազրկել և գերին դարձնել ատոր կամ անոր։

ԲԱՐԵՆՇԱՆ ԿԱՄ ՁԱՐԱՇՈՒԲ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Ազաւնին օրինակի համար, հակառակ անբժութեան նշան և Ս. Հոգին խորհրդանշող կենդանի մը ըլլալուն, անբմբռնելի է որ ժանտոզաթեր և չարաշուք կենդանի մը կը նկատուէր, և թալասցիք, էվէրէկցիք և այլք կը կարծէին թէ այն տունը ուր ազաւնեւտուն կայ և ազաւնին վուվուս կ'ընէ սերունդը չ'ահիր և ընտանիքը չի զարգանար (Բիւրակն, 1900, էջ 151) իսկ զարմանալի է որ ագռաւը հակառակ

իր դժնեաեսիլ երեւոյթին բարենշան համարուած էր և կը հաւատային որ եթէ տան քիւէն խօսի, տան պանդուխտ մէկ անդամէն նամակ կու գայ (Բիւրակն, 1899, էջ 474)։

Իսկ արհամարանքը կամ սարսափը դէպի բուն նշանաւոր էր (Զօմախլու, էջ 36)։ Անոր ձայնն իսկ երբ լսէին չարագուշակ կը համարէին և կը հաւատային թէ կամ փեսա պիտի տեսնէին կամ ցաւ մը կրէին (Տրգատ եպ. Գալեան, Բիւրակն, 1898, էջ 647 և Ի. Աալան, նոյն, 1899, էջ 474)։ Իսկ եթէ իրենց տանիքին վրայ նստէր և հոն ձայնէր բոլորովին աղէտաբեր կը նկատէին և կը կարծէին թէ մահ մը պիտի տեսնէին և կը տխրէին (Բիւրակն, 1898, էջ 647)։ Եթէ այդ չարաշուք կենդանին հիւանդի մը բնակարանին մօտ խօսէր, բոլորովին յուսահատութեան կը մատնուէին, անվրէպ համարելով հիւանդին մահը (մասնաւորապէս Ի՛քքէրէցիք) (Բիւրակն, 1900, էջ 724)։

Այնքան մեծ էր այս ձախողաբեր թռչունին նկատմամբ իրենց սարսափը որ անիկա կը համարէին տնաքանդ և իրը անէծք կ'ըսէին «Օճախդ բուեր խօսիճ», ինչ որ կը նշանակէր՝ «տուն դ քանդուի» (Զօմախլու, էջ 36)։

Ի՛քքէրէցիք ծիծեռնակը և ճնճղուկը կը նկատէին բարեգուշակ թռչուններ, և եթէ անոնք տանիքի մը վրայ ճուռուղէին, բարենշան երեւոյթ մը կը նկատէին և ուրախ կ'ըլլային (Բիւրակն, 1900, էջ 724)։

Մունճուսունցիք, տան մէջ պահուած կատուն, կը նկատէին բարեբախտութիւն բերող, սակայն կը նախընտրէին որ ան սև գոյն ունենայ, ինչպէս աքաղաղը (Բիւրակն, 1899, էջ 490)։ Ի՛քքէրէցիք՝ կ'ըսէին որ եթէ կատուն երեսը չփէ թաթովը բարի է և տան պէրէքէ կու տայ (Բիւրակն, 1900, էջ 723) իսկ Մունճուսունցիք կ'ըսէին թէ հիւր պիտի գայ (նոյն, 1899, էջ 474)։

Շուները՝ որ իրր պահապան կը պահէին երբ ոռնար աղէտաբեր կը նկատէին և կը կարծէին թէ նշան է թէ մէկը պիտի մեռնի տան մէջ (Բիւրակն, 1898, էջ 647)։ Ի՛քքէրէցիք՝ այս պարագային կ'ըսէին թէ հիւանդ մը կայ որ պիտի մեռնի կամ շունը մարդու դիակի հոտ առած է (Բիւրակն, 1900, էջ 723)։ Թալասցիք և Իվերէկցիք կը հաւատային թէ շունը և կատուն եթէ տան դրան վրայ մրզէին՝ բարի էր և բարի լուր կու գար այդ տան (Բիւրակն, 1900, էջ 151)։

Եթէ աքաղաղը կամ հաւը անժամանակ խօսէին նոյնպէս գէշ նշան կը համարէին։ Թալասցիք եթէ հաւը աքաղաղի պէս խօսէր, երկիւղի կը մատնուէին կարծելով թէ տան մէջ մահ պիտի պատահի (Բիւրակն, 1900, էջ 151), իսկ Մունճուսունցիք եթէ հաւը խօսէր, ծերխնեվոյզէն վար կը ձգէին, եթէ գէպի ներս փախչէր բարենշան էր, իսկ եթէ դուրս՝ չար, և ազդանշան մը կը համարէին այս երեւոյթը տանտէրոջ մահուան։

ՉԱՐ ԵՒ ԲԱՐԻ ԲՈՑՍԵՐ

Մարդոց և կենդանիներու պէս բոյսերն ալ ունէին չար ու բարի հանգամանք կամ չարաբեր ու բարեբախտ ազդեցութիւն։

Թալասցիք օրինակի համար չէին ուզեր իրենց տուներուն շուրջը հնձիթ կամ չուշմայ (սուսամ) տնկել, վասնզի զայն կը նկատէին չարաբեր, հաւատալով թէ աներունդը չ'աճիր և ընտանիքը չի զարգանար այդ տան մէջ (Բիւրակն, 1900, էջ 151)։

Ինչպէս կարգ մը երեւոյթներ կը համարուէին բարեհնչեան եւ ուրիշները՝ ձախողաբեր, և ինչպէս անձերէն, կենդանիներէն, բոյսերէն ոմանք կը նկատուէին բարիք բերող և ուրիշներ չարիք, նոյնպէս նաև կարգ մը դէպքեր կամ դիպուածներ կը նկատուէին բարեբախտ ու ուրիշներ՝ չարաղէտ։

Այսպէս երբ տեղ մը կամ այցելութեան երթալու համար, տունէն դուրս ելլէին, և այդ միջոցին ոտքերնին գառնար, և իյնային, անյաջողութեան նշան կը համարէին և երթալիք տեղերնին ուր որ ալ ըլլար, կը յետաձգէին և ետ կը դառնային (Բիւրակն, 1898, էջ 647)։

Քանի մը անձերու իմիասին համբորգութեան ատեներ, ըլլայ ձիաւոր, ըլլայ կառքով, եթէ իրենց առջեւէն պատահմամբ նապաստակ կամ աղուէս մը անցնէր կ'սկսէին վախնալ ու զգուշանալ, կարծելով թէ գողերու պիտի պատահին (Բիւրակն, 1898, էջ 648)։

Եթէ մէկու մը քալած ատեն, հակառակ կողմէն ուրիշ մէկը գար և իր առջեւէն անցնէր, այնպէս կը կարծէին թէ անոր ուղուրը կը կտրէր, ուստի կ'արգիլէին և չէին ուզեր ձգել «ուղուրումը էնսիրմէմ» ըսելով։ Այնքան խորունկ համոզում մըն էր ասիկա իրենց մէջ որ այս պատճառով վէճեր ծագած և մեծ կռիւներ տեղի ունեցած են (Բիւրակն, 1898, էջ 648)։

Նոյնպէս կեռասթացիք, թալասցիք, իվէրէկցիք, ինչպէս նաև չըրջանին ուրիշ տեղերը, չարաչուք ազդարարութիւն մը կը նկատէին և իր մօտալուտ մահուան նշանը կը համարէին եթէ մէկուն ոտնամատնը քալած ատեն ոտքէն ելլէր (Բիւրակն, 1900, էջ 150)։

Նոյնպէս եթէ լեցուն գաւաթով գինի թափէր, բարի նշան կը սեպէին (Բիւրակն, 1899, էջ 201) *իսկ եթէ ուրիշը թափէր, գէշ՝ և կ'սկսէին տրտմիլ* (Նոյն)։

Ինչպէս ընդհանուր կերպով ամէն տեղ նոյնպէս նաև կեռասթոյ և չրջակայից մէջ առանց նախանձի (սիճքան) *դրամ փոխ տալ կամ ապառիկ ծախել, անյաջողութեան նշան կը համարէին խանութպաններըը, և ամբողջ օրուան վրայ ձախող ազդեցութիւն ունեցող պատահար մը* (Բիւրակն, 1900, էջ 132)։

Դրեթէ նոյնքան ընդհանուր էր այն համոզումը որ եթէ կշխոին ձիարներըը առկախ երերցնելով տեղէ տեղ տարուէին կամ կշխոին վրայէն մեկը անցնէր չարագուշակ էր և գործին ձախողութիւն կը պատճառէր (Բիւրակն, 1900, էջ 133)։

ԵՐԱԶՆԵՐ

Ինչպէս երեւոյթներըը, և իրերը ըստ մամիկներու համոզման իրենց մէջ խորհուրդ մը ունէին, կամ թաքուն զօրութիւն մը, որով բարիք ու չարիք կը տարածէին իրենց չուրջը, երազներն ալ ունէին անոնց համար խորհուրդ մը, և կը նկատուէին նախանշաններըը կամ ազդարարներըը գալիք դէպքերու և պատահարներու, հետեւաբար կ'ուզէին անոնցմէ եզրակացութիւններ հանել, կամ անոնց մէջ գերբնական ուժերու կամքը նշմարել։

Այսպէս անոնք միամիտ հաւատքով և հաստատ համոզումով մը կը պնդէին որ եթէ իրենց երազին մէջ հաց տեսնէին խրամէք էր և բարենշան, եթէ չուր՝ բարիք, եթէ ակռայ քաշել տալ՝ ազգականի մահ,

եթէ մէկը մեռած՝ անոր երկար ապրելուն նշան, եթէ դրամ՝ հոգ և այլն։ Սակայն միշտ երազները այս քանի մը իրերուն չուրջը չէին պառնար։ Եւ քանի որ կը հաւատային թէ ամէն երազ իր մէջ խորհուրդ մը ունէր, կ'ուզէին իրենց տեսած բոլոր երազներուն իմաստին թափանցել, ուստի կարծիքին կը դիմէին այնպիսի պառաւներու որոնք կը վայելէին երազ մեկնողի համբաւ, թէև շատ մը ուրիշ տեղերու պէս երազահան կամ երազ մեկնող պառաւներ չկային։

Երազները՝ իբր տեսիլ և խորհրդաւոր երեւոյթներ մամիկներուն համար անիմաստ չէին և անոնք անպատճառ հետեւանք ունենալու նախապահմանուած, ուստի ամէն անգամ որ առաւօտուն իրարու երազ պատմելու ըլլային «խերով կասարուի» կամ «խեր ըլլայ» ըսելով կ'սկսէին, իսկ Էֆքէրէցի և Իվէրէկցի մամիկները, առաուն կանուխ առանց մէկու մը պատմելու հասուն ջուրի մը եզերքը կ'երթային մեղմիւ կը խօսէին և կը հաւատային թէ՝ այսպէս ջուրը կ'արգիլէր և երազին չար կատարումը անկատար կը մնար (Բիւրակն, 1900, էջ 723)։ Իսկ եթէ իրենց երազներուն մէջ տեսնէին ապխտակամօրուս ծերուներ, կամ Քրիստոս, Աստուածածին, սուրբեր և նախնիք, որոնք իրենց կամքը կը յայտնէին և իրենց ուխտեր կամ պատարագներ կը թելադրէին, այն ատեն անոնք կը հաւատային թէ իրապէս այս սուրբերը իրենց կամքն է որ կ'արտայայտէին, ուստի այդ թելադրանքները անպայման կը կատարէին։

Այսպէս անոնք խորհուրդներ և տեսիլներ նշմարելով իրենց չուրջը ապրող ամէն անձի, կենդանիի և իրի միջև տեսակ մը խորհրդապաշտութեան մէջ կ'ապրէին։

Ե.

ՆԱԽԱՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Քանի որ մեր կեսարացի մամիկները խորհուրդներ կը նշմարէին ամէն անձի և իրի և ամէն երեւոյթի մէջ, և անոնց կը վերագրէին բարի ու չար ներգործութիւն մը, և կը կարծէին թէ կային բարեդէպ ու չարագուշակ դէպքեր, որոնք անխուսափելիօրէն իրենց ազդեցութիւնը ունէին մարդոց վրայ, բնական է այդ չարիքները խուսափելու կամ զանոնք չեզոքացնելու միջոցներուն վրայ ալ մտածել սկսած էին։

Արդէն տեսնուեցաւ թէ անոնք հաւատք ունէին կարգ մը հակազդող ոյժերու վրայ։ Այսպէս տեսանք թէ անոնք կը հաւատային թէ կապոյտ գոյնը կը հակազդէր չար աչքին և բարեգուշակ էր համարէ։

Նոյնպէս անոնք կը կարծէին թէ ինչպէս կար մարդոց մէջ ոյժ մը որ իր ակնարկով չարիք կը բերէր, կար նաև ոմանց մէջ ուրիշ ոյժ մը որ կը չեզոքացնէր այդ չար ազդեցութիւնները։

Ահա թէ ի՞նչ էր կախարդութիւնը, որ ինչ ինչ նշաններով կը հաւատային թէ կեսարիոյ մէջ գոյութիւն ունեցած էր և ժողովուրդը հին ատեններէն հաւատացած՝ թէ կային անձեր որոնք ունէին թովելու (պիւյի ընելու), չարերը հալածելու, սատանաները և գայլերու բերանները կապելու ոյժը և կրնային տալ յաւուրթք (քրլրսրմ) և հմայեակներ (նուսխա) որոնք մարդերը զերծ կը պահէին այս կամ այն ազէտէն կամ չարիքէն։

վերջին ատեններըը անոնց միայն յետաձնաց հետքերը կը պահպանուէին ժողովուրդին՝ մասնաւորապես ռամիկ դասակարգին մէջ, ուր կ'ընդունէին թէ կային արարքներ և չարժուձեներ որ տեսակ մը յուսահատութիւն կը հանդիսանային դիւթութեամբ՝ նոյնիսկ մեղքերը և ուրիշ կարգի բարոյական յանցանքներըը այլոց փոխանցելու։

Այսպէս Թալասցիք կը հաւատային որ եթէ մէկը մատները բացած ատեն ուրիշ մը իր մատը անոր բութամատին վերեւի խոռոչը դնէր (Բիւրակն, 1900, էջ 132) կամ եթէ մէկը աւելով մէկուն զարնէր կամ վրան մաքրէր՝ անոր մեղքը իր վրայ կ'առնէր (նոյն, 1900, էջ 251) իսկ եթէ զարնել սպառնար և չզարնէր, իր ուժը անոր կ'անցնէր (նոյն, 1899, էջ 474)։

Նոյնպէս կեռասցիք և Թալասցիք կը կարծէին թէ հապկոտի (հողկոտել) մօտը կեցողը պէտք է թքթքէ անոր վրայ, որպէսզի անոր յանցանքները իր վրայ չմնայ (նոյն, 1900, էջ 151)։

Նոյնպէս անոնք համոզուած էին թէ կային անձեր, առհասարակ հաւատուկներու դասակարգէն, որոնք գերբնական ոյժ ունէին ազդելու բնութեան վրայ թովչութեամբ՝ և ունէին կարողութիւնը բնութիւնը չեղեցնելու իր ընթացքէն և հնազանդեցնելու իրենց կամքին։

Այսպէս կը հաւատային թէ կային անձեր՝ այսինքն պառաւ կիներ որոնք իրենց չունչովը կամ աղօթքով կրնային գայլին բերանը կապել, այսինքն անոր պատառող ու գիշատիչ բնութիւնը չեզոքացնել։

Ասոր համար երբ մէկու մը կովը կամ ոչխարը կորսուէր, որպէսզի գայլը կորսուած անասունը չկարենայ յօշատել կը դիմէին կարդացողի որ գայլին բերանը կապէ իր մասնաւոր աղօթքով։

Այդ աղօթքը գրեթէ յարեւնման էր Նազարի համար ըսուած աղօթքին (տես Բիւրակն, 1899, էջ 281).

Կէլ (=գայլ) կազար
Աստուածազար
Ասամութուն պղճձէ
Եօթն ութով երկու բրով
Էն Աստուծոյ, էն ճիլէքին
Սուրբ Սերգիսի ձին ձեռքին
Կէլի դիմաց, պերաներ պաց
Մեր կովերուն դէմ ելլող կէլէրուն
Պէրաներ կալած կապած

Կը հաւատային նոյնպէս թէ անխուսափելի մահուան հիւրանոցներէն կը փրկուէր նոր տուն մը չինողին ընտանիքին անդամներէն մին եթէ տակաւին նոր տունը չփոխադրուած՝ տան սեմին վրայ ոչխար մը կամ գէթ հաւ մը զեներ (Բիւրակն, 1899, էջ 474), և ընդհակառակը տան մէջ մահ կը պատահէր եթէ ձող կամ սանդուխ ուսի վրայ առած՝ տունէն դուրս հանուէր (Բիւրակն, 1900, էջ 133)։

Նոյնպէս կը կարծէին թէ մեռելի գերեզմանէն հանուած մապին մէկը եթէ գայէր՝ երկարակեաց կ'ըլլար ըստ Թալասացւոց (Բիւրակն, 1899, էջ 488)։

Ահկէ զատ անոնք կը գործադրէին այնպիսի կախարդական հնարքներ, որոնցմով կը կարծէին անոնք բնութեան անվրիպելի

օրէնքներուն հակազդել, ինչպէս օրինակի համար անձրև տեղացնել, վանդի երաշտութիւնը անոնք կը կարծէին գործը չարերու։ Թալասի մէջ մինչև վերջը, օրինակի համար, երբ անձրեւաբեր ամպեր կուտակուէին օդերով և չի տեղար, կը հաւատային թէ օդը կախարդուած էր։ Ուստի երեք անգամ ամուսնացած մարդու մը տունէն խմորը գաղտնի գողնալով՝ ամանովը ջրհորի մէջ կը ձգէին որպէսզի կախարդանքը լուծուի և անձրև տեղայ։ Այնպէս համոզուած էին որ եթէ խմորը ջրհոր չձգէին, կախարդանքը քառասուն օր կը տեւէր և չէր անձրեւեր այս միջոցին (տես Բիւրակն, 1900, էջ 151)։

Կեսարացիք՝ անձրեւ բերելու համար ունէին ուրիշ կախարդական միջոց մը, 7 աւել կը հաւաքէին և կը վառէին կամ 7 տանիքի ճռթաններէն ջուր կը թափէին, և կամ վերջապէս օձ կը վառէին և մոխիրը կը ցրուէին չորս հովերուն։

Շրջակայ շատ գիւղերու մէջ —ինչպէս Լվէրէկ— երաշտութեան առեն նաև գերեզմանատուներէն մեռելի մը գլուխ հանելով՝ գետի կամ առուակի մը եզերքի քարի մը տակ կը դնէին, իսկ Թալասի մէջ գանկը ջրհոր մը կը նետէին (Բիւրակն, 1909, էջ 132), իսկ Մուշճուսուցիք՝ անդրանիկ մանկան մը գլուխը ջուր լեցնելով ու ամբողջ հագուստը թրջելով կը հաւատային թէ անձրև կը տեղար (Բիւրակն, 1899, էջ 489)։

Կարկուտը՝ —որուն իրենք կրճի կ'ըսէին— ագէտ մը կը համարէին ու գադրեցնելու համար կը դիմէին նաև կախարդական միջոցներու, որոնք էին. Ա. անկէ եօթը հատիկ ժողովել և կերցնել զաւակներուն անդրանիկին (կեսարիա) և Բ. խաչերկաթը կարկուտին տակ դնել (Մուշճուսուն) (Բիւրակն, 1899, էջ 280 և 473)։

Ինչպէս երաշտութեան և կարկուտի նման բնական ագէտներու, նոյնպէս նաև ուրիշ այս կարգի բնական պատահարներու դէմ պաշտպանուելու միջոցներ գտած ըլլալ կը կարծէին կախարդական արարքներով։

Այսպէս Մուշճուսուցիք կը կարծէին թէ կրնային կայծակէն ազատ մնալ եթէ իրենց գլխարկին վրայ երեք տեղ մամ փակցնէին (Բիւրակն, 1899, էջ 487)։

Կեսարացիք և Թալասցիք կը կարծէին թէ կարելի էր օձերէ խայթուելու վտանգին դէմ պաշտպանուիլ եթէ օձի պատահած առեն «զիս չխայթող օձր հազար ապրի» ըսելու ըլլային (Բիւրակն, 1900, էջ 132)։

Նմանապէս Մուշճուսուցիք և Լվէրէկցիք և Թերեւս ուրիշ երկրագործ ու անասնապահ գիւղերու մէջ հորթ մը երբ ծնէր, կը հաւատային որ եթէ անոր ականջէն կանչէին.

«Լեռ երթաս
Ծոր ճ երթաս
Գառնաս տուն գաս».

այլեւս այդ հորթն անկորուստ կը մնար (Բիւրակն, 1899, էջ 489), տեսակ մը յուսահատութեամբ։

Այս տեսակ միամիտ կաղապրդական աւանդութիւններ ունէին կեսարացիք որոնց կը հետեւէին նոր ժամանակներու մէջ ալ անշուշտ պարզ սովորամոլութեամբ։ Ասկէ զատ անոնք ունէին կարգ մը նախապաշարումներ որոնք մնացած էին ապահովաբար այնպիսի

չրջաններէ ուր մարդիկ կը հաւատային կախարդութեան, և կախարդներու ոյժին և զօրութեան։

Այսպէս միայն կրնան մեկնուիլ հետեւեալ նախապաշարումները որոնք կեսարիոյ և չրջակայից մէջ գոյութիւն ունէին։

Անկողնի գլուխը դէպ արեւմուտք չէին ուղղեր Թալասցիք և Իվերէկցիք, որ երբ գիշերը հրխտոս այցելէ, մեռած կարծելով մեռելներու կարգը չդասէ զիրենք (Բիւրակն, 1900, էջ 133)։

Նոյնպէս պարապ օրօրոց չէին ճօճեր հաւատալով որ տղան կը մեռնի, և անկողինը կանուխէն չէին ձգեր, այն համոզումով թէ մէջը պառկողին կեանքը կը կարճի (Բիւրակն, 1869, էջ 474)։

Թալասի մէջ համոզուած էին որ եթէ մէկը պառկած ըլլար և ուրիշ մը չուրջը դառնար, պառկողը կախարդուած կ'ըլլար, ուստի չրջողը գացած տեղէն դառնալու էր որ կախարդանքը լուծուէր (Բիւրակն, 1900, էջ 133)։ Կեսարացիք, Թալասցիք, Մունճուսունցիք, Իվերէկցիք և այլք Թերեւս, հաւատարապէս կը հաւատային թէ երբ մէկը տղու մը վրայէն անցնէր, տղան գաճաճ կը մնար և չէր զօրանար (Բիւրակն, 1899, էջ 474 և 1900, էջ 134)։

Եթէ կնոջ մը բարձին տակ այծի մը եղջիւր դրուէր միամտօրէն կը կարծէին թէ կինը քունին մէջ զառանցելով իր ամբողջ գաղտնիքները դուրս կու տար (Բիւրակն, 1899, էջ 281)։

Կեսարացիք, Թալասցիք, Իվերէկցիք անվրէպ միջոց մը կը կարծէին մղձաւանջի (զարազուրա) չեզոքացուելու կամ չի կոխուելու անկողինի տակը վարտիքը դնելը (Բիւրակն, 1900, էջ 151)։

Քառասունքէն չեզած երախաները որպէսզի դեղնուց (սարըլըխ) չըլլային, փուռէն տաք հաց բերուած առեն կեսարացիք կը կարծէին թէ կտոր մը հաց դնել անոր վրայ, և Թալասցիք ոսկի կախել հաւատէն բաւական էր (Բիւրակն, 1900, էջ 151), իսկ Մունճուսունցիք ոսկի կը կախէին երբ հացը տունը կ'եփուէր (Բիւրակն, 1899, էջ 489), իսկ որպէսզի մանուկը տժգոյն չըլլար մկրտութեան օրը եկեղեցի տարուած առեն, Մունճուսունցիք և Իվերէկցիք բնաւ վրան ոսկի չէին դներ (Բիւրակն, 1899, էջ 474), և Մունճուսունցիք կարմրայտն մանուկներ ունենալու համար նորածինին պորտին արիւնը իր այտերուն քսել բաւ կը նկատէին (Բիւրակն, 1899, էջ 490)։

Որպէսզի երախաները չիլ չըլլան, Թալասցիք և Իվերէկցիք մրկըրտութենէն գալուն հետեւեալ օրը կը լուային և ջուրը կը տանէին անկոխ տեղ մը կը թափէին, համբան առանց մէկու մը խօսելու և ետ նայելու (Բիւրակն, 1900, էջ 133), իսկ Մունճուսունի մէջ մանուկ մկրտելու համար եկեղեցի տարուած միջոցին զայն գրկողը երբեք ետեւը չէր նայէր (Բիւրակն, 1899, էջ 475)։ Մանուկները որպէսզի թօթովախօս և խլուատ չըլլան, Մունճուսունցիք և Իվերէկցիք կը կարծէին թէ պէտք էր անիկա հացի խմորի ամանէն ջուր խմէր (Բիւրակն, 1899, էջ 473), իսկ եթէ ուշ լեզու ելլէր, Էֆքէրէկցիք Ս. Կարապետի մատուռը և Իվերէկցիք իրենց եկեղեցին կը տանէին և գրան բանալին երեք անգամ բերանը կը դնէին, և կը հաւատային թէ անմիջապէս լեզու պիտի ելլէր (Բիւրակն, 1900, էջ 724)։ Որպէսզի մանուկը երբ մեծնար ժամասէր ըլլար, և թափառականն չըլլար Մունճուսունցիք միամտութիւնն ունէին կարծելու թէ անոր ծնած առեն պորտը փողոց պէտք չէր նետել այլ եկեղեցին (Բիւրակն,

1899, էջ 474) կամ հոն ուր որ կ'ուզէին որ յանձախէր մանուկը (Բիւրակն, 1900, էջ 150)։ Նոյնպէս որպէսզի տղայ մը զերծ մնար եօթը մեղութիւններէն, վեցամեայ ըլլալուն պէս եօթն անգամ ծակ-քարէ(1) կ'անցընէին, կեսարիոյ չրջակայ շատ մը գիւղերու հայ բնակիչները, եւ որպէսզի երկարակեաց ըլլայ միակ միջոցը կը համարէին Մունճուսունցիք և Իվէրէկցիք որ ձեր մը թքնէր նորածին մանկան մը բերանը (Բիւրակն, 1899, էջ 474)։

Կեսարացիք, Մունճուսունցիք և Իվէրէկցիք, անպատճառ կը ջանային հոտը առնուած կերակուրը կերցնել ծծկան կնոջ մը հաւատալով որ հակառակ պարագային անոր ծիծը կը ցաւի (Բիւրակն, 1899, էջ 489)։

Եթէ մէկը չուզած կամ չըրած մէկ բանը ընէր դիտմամբ, պատին չիւղ մը կը խօթէին, որպէսզի Սատանան չլսէր և չթափեցնէր զնա իր հակառակ բնաւորութիւնէն (Բիւրակն, 1900, էջ 150)։ Կամ եթէ մէկը իր յոռի սովորութիւնէն հրաժարած էր կամ հիւանդ մը իր տեւական ցաւերէն բժշկուած՝ և ասոր վրայ կը խօսէին, որպէսզի չկրկնուի կամ նորէն երեւան չելլէ, «սատանայինն ականջը կապարի» (էյրան գուլաղըն գուրուն) բացատրութիւնը փրկարար կը համարէին։

Նոյնպէս երբ խեղանդամի մը կամ վիրահատութեան վրայ խօսէին, անպատճառ դիմացինը զերծ պահելու համար նոյն վիճակէն «վրայէդ հետու» կ'ըսէին, իսկ երբ մարմնին անդամները ցուցնել պէտք ըլլար «քար կը չափեմ» ըսելով կը բացատրէին (Բիւրակն, 1900, էջ 151)։

Այսպէս աղօթք մը մրմնջել պարտք կը համարէին, ամէն անգամ որ անունդի վերաբերեալ բան մը ձեռք կ'առնէին։

Եթէ հիւրի մը չուտ երթալը ուզէին անոր առնամաններուն վրայ աղ կը ցանէին կամ անոր գլխուն ծածուկ ալիւր՝ կամ տան աւելը կը գարձնէին կամ ըստ Տրդատ եպ. Գալեանի (Բիւրակն, 1898, էջ 647), հիւրին կօշիկներըը կը շրջէին կամ անոնց տակը և հիւրին նստած բազմոցին տակը կամ կռթնած բարձին ետին ծծումբի կտորներ կը դնէին։ Իսկ եթէ հիւրի մը անգամ մըն ալ գալը չուզէին կամ ետ դառնալուն չփափաքէին, անոր մեկնած ատեն, անմիջապէս ետեւէն ջուրով լեցուն հողէ աման մը կը կոտրէին կամ սոխ մը կը նետէին ու «կիսիչին օլսուճսա կէլիճին օլմասըն» կ'ըսէին (Բիւրակն, 1898, էջ 646)։ Եթէ համբորդի մը գարձը չփափաքէին ետեւէն երբեք քար կը նետէին։ Ընդհակառակը, համբորդի մը շուտով գարձին համար, անոր համբու պաշարէն հաց կը գողնային և ետեւէն ջուր կը թափէին և երախաններուն՝ թոնիրին ագուգայէն կանչել կու տային մեկնողը։

Գողերու դէմ իրր պաշտպանութեան միջոց տան գրան վրայ մարդու ակռայ կը գամէին կեսարացիք, Թալասցիք և Մունճուսունցիք, կարծելով որ այսպէս այլեւս այդ տունը գող չի կրնար մտնել (Բիւրակն, 1899, էջ 487 և 1900, էջ 133)։

Որպէսզի տանը պէրէքէը չփախի մաղուած ալիւրը ամպար լեցնելէ յետոյ, ինչպէս նաև հացին խմորին վրայ խաչանշան մը ընել

---

(1) Ծակ-քարը՝ մէջտեղէն ծակուած ապառաժ մըն էր որ տեւէ խորհրդաւորութիւն մը ունէր կամ տուրքի մը ապաստանարան եղած էր կամ առաքինի մարդու մը կողմէ չինուած։ Կեսարիոյ գեղջուկները համար ամէնէն յարգելին էր Գէլէկէսիի եկեղեցիին մէջ եղողն։

անհրաժեշտ կը նկատէին։ Դիչերը ժամանակ ուրիշի հացի խմոր (մայա) չէին տար Մունճուսունցիք, այլ համոզումով թէ հացին օրհնութիւնը կը փախչի։ Եթէ պատահէր որ հարկադրուէին՝ հարկ էր որ մաս մը վար դնէին և ձեացեալը տային (Բիւրակն, 1899, էջ 473)։ Նոյն նախապաշարումով գիչերը ժամանակ եթէ մէկու մը սան տալու ըլլային Մունճուսունցիք և Իվէրէկցիք՝ հետը աղիւս մը կու տային (Բիւրակն, 1899, էջ 473)։ Գրեթէ բոլոր գաւառին մէջ մայրամուտէն յետոյ մակարդը դուրս չէին տար, որպէսզի մածունը բռնէ։ Նոյնպէս հացի խմորը չաղուելու համար գործածուած ջուրը երբեք չէին թափեր, ինչպէս նաև գիչերը սեղանի սփռոցը դուրսը չէին թօթուեր։ Ցանքի ժամանակ կրակ դուրս չեն տար՝ հաւատալով որ հակառակ պարագային ցանքը կը փչասուի. իսկ եթէ սոխ կամ սխտոր փոխ տային գրացիներուն երբեք ետ չէին առներ։

Ծնունդին տաներէց քահանային, աղ, ալիւր և ջուր, իսկ Զատկին աղ, ալիւր և գինի օրհնել կու տային և ապա ամբարին անկիւնները դնելով կը կարծէին թէ տանը պէրէքէթը կը պահպանէին։

Նոյնպէս Մունճուսունցիք և Իվէրէկցիք որպէսզի տան թոնիրը օրհնուած կամ խերով ըլլայ, նոր չինուած տաեն, թրծելու համար առաջին անգամ եօթն տուներէ հաւաքուած աղբիւս կը վառէին մէջը և առաջին հացը անխմոր կ'ընէին (Բիւրակն, 1899, էջ 490)։

Կեսարացիք մայրամուտէն յետոյ բնաւ քացախ ամանի քով չէին երթար, իսկ Մունճուսունցիք և Իվէրէկցիք գիչերը առանց լոյսի չէին երթար անոր քովը, այն հաւատքով թէ անպատճառ քացախը կը կարի և կ'ուզուի եթէ զանցառու ըլլան (Բիւրակն, 1899, 474)։ Ակռայ դուրս նետելը ձախողարեր կամ գէշ կը նկատէին։

Կիրակի օրերը տան աւլուքը դուրս չէին թափեր Թալասցիք որպէսզի տան խրամէքը դուրս չերթայ, այլ վար կը դնէին և Բշ. օրը դուրս կը թափէին (Բիւրակն, 1800, էջ 133)։ Թալասի մէջ մահ պատահած և ճամբորդ գացած տուներ չեն աւլեր նոյն օրը, որպէսզի ուրիշ մըն ալ չմեռնի ընտանիքէն և ճամբորդը չերկարի պանդխտութեան մէջ (Բիւրակն, 1900, էջ 133)։ Իսկ կեսարիոյ մէջ ճամբորդին մեկնած օրը տուները չեն աւլեր մինչև որ ան գետ մը կամ առուակ մը չանցնի։

Կեսարացիք, Թալասցիք, Իվէրէկցիք և այլք նախապաշարուած էին թէ եթէ օճառ ձեռքէ ձեռք տային երկու անձեր, անպատճառ կը կռուէին, ուստի ասիկա չէին դներ օճառը այլ ձեռքին վրայի կոշմը եթէ զայն իրարու տալու պէտք ըլլար (Բիւրակն, 1900, էջ 136)։

Իսկ կոխ մը կամ վէճ մը եթէ արդէն ծագած էր երկու մարդոց մէջ ոեւէ պատճառով, զայն աւարտացնելու համար կը կարծէին թէ հակառակորդական միջոցն էր գիժ, գիժ ըսելով բուխմամատներու ղուշգներըը իրար քաշքշել (Բիւրակն, 1900, էջ 132)։

Թալասցի և Իվէրէկցի տանտէրներըը և տանտիկիններըը իրենց անուններն տակէն անցընելով հարսերը կը կարծէին կախարդել զանոնք և ցմիչտ հլու և հնազանդ պահել (Բիւրակն, 1900, էջ 134)։ Իսկ Իվքէրէցիք և Իվէրէկցիք կը հաւատային թէ տուներ օրուան փորձութիւններէն ազատ կը մնար եթէ առաւօն կանուխ, փողոցին դուռը բացած տաեն, գոլով ջուր թափուէր տան սեմին վրայ (Բիւրակն, 1900, էջ 724)։ Բոլոր գաւառին մէջ ինչպէս չատ մը այլ տեղեր համոզուած

իէն որ երէկ լուսինը առաջին անգամ տեսնողը ոսկիի վրայ նայի հարուստ կ'ըլլայ (Բիւրակն, 1899, էջ 474)։

Մուհամուտականցիք և էվէրէկցիք համոզուած էին թէ իրենց ախոռները անասուններուը հիւանդութենէ զերծ կ'ըլլային երէկ սատկած իշու ոտք մը ախոռին դրան առջև կախուէր (Բիւրակն, 1899, էջ 487)։ Նոյնպէս նոյն տեղացիք կ'ընդունէին թէ նորածին կովի մը ընկերը երէկ լուրը նետուէր կաթը առատ կ'ըլլար (նոյն, 1899, էջ 488)։ Մուհամուտականցիք այս առատութիւնը ձեռք բերած ըլլալ կը կարծէին երէկ կովին թաղը (առաջին կաթը) ախոռին դրան նիգին մէջ լեցնէին (Բիւրակն, 1899, էջ 489) իսկ ուրիշ վայրերուն մէջ՝ երէկ առաջին օրեբուն կթած կաթը դուրս չհանէին։

Հաւը թուխս գրուած ատեն երէկ կիները եազմա (լաչակ) ձգէին իրենց գլուխը կը հաւատային թէ հաւ կ'ելլէր, իսկ երէկ ֆէս դնէին՝ աքաղաղ, իսկ Մուհամուտականցիք և էվէրէկցիք համոզուած էին թէ թուխս նստած հաւուն իրը կեր ցորեն երէկ տրուէր ձագերը հաւ կ'ըլլային իսկ երէկ գարի՝ աքլոր (Բիւրակն, 1899, էջ 490)։ Շատ իրենց համար չարաշուք ոռնալը գազրեցնելու համար տան մէջ ոտնատանները երեսնիվայր կը դարձնէին (Բիւրակն, 1899, էջ 280) կամ ասեղ կը խոթէին բազմոցին (Ինքնէրէ) (Բիւճակն, 1900, էջ 723)։

Այս բոլոր կախարդական միջոցները կը գործադրէին անոնք՝ կարծելով թէ անոնցմով կրնան ազդել իրերու բնական ընթացքին վրայ և զանոնք հնազանդեցնել, և միամտօրէն կը հաւատային այդ կախարդական ներգործութիւններուն։

Զ.

ԿԱԽԱՐԴԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

Մարդկային տառապանքներու կարգին՝ որոնք բնութենէն մարդոց կը հասնին, անմիջականը և ուղղակի զինքն չարչարողը հիւանդութիւններն են, որոնք վանելու համար եւս տնային առէնեն դեղերէ և դարմաններէ զատ — որոնց վրայ արդէն խօսեցայ (տես էջ 1738–1740)— կը դիմէին կախարդական միջոցներու, երբ մանաւանդ որոշ ախտանիշներ ու յայտնի ցաւեր չէին որոնք ենթական կը տառապեցնէին, կամ երբ իրենց առտնին դարմաններուը՝ իրենց բուժիչ ազդեցութիւնը չէին ըրած։

Այս կախարդական կամ գերբնական բժշկութեան գլխաւոր նիւթերն էին աղօթքներ ու ուխտեր, և կարգ մը պատահական միջոցներ, որ անոնք կը գործադրէին հալածելու համար դեւերը և չար ոգիները և փրկելու համար պիւլիւէ, նազարէ և այլ իրական և երեւակայական կապանքներէ այդ ենթադրեալ հիւանդութիւններէն վարակեալները։

Անոնք իրենց այս տեսակ հիւանդները կը տանէին եկեղեցի և քահանաներու կարդացնել կու տային։ «Պատարագ ասպասը» կը թափէին անոնց վրայ, ինչպէս նաև անոնց անարին տակ կը դնէին խալ և Աւետարան կամ համբուրել կու տային զանոնք։

Կեսարացի Հայ կիները մեծ հաւատք ունէին Ս. Կարապետի մատունքին բժշկող զօրութեան վրայ, և անոր համար էր որ անոր գե-

բեզմանը ուխտի կ'երթային էֆքէրէի մերձակայ մայրավանքը։ Իակ էվէրէկ-ՃԷՆԷսէցիք Իլիպէի հրաշագործ Ս. Աստուածածնայ ուխտատեղին կը փութային, կամ ՃԷՆԷսէի Ս. Ցակոբին, ուր կը գիշերէին յաճախ։ Բոլոր վիճակին մէջ բարձրագոյն չափանիշը ուխտին երեւաղէմի ուխտագնացութիւնն էր, որուն ամէնքն ալ կը փափաքէին, սակայն չէին կրնար։

Հիւանդները իրենց ախտաժէտ կամ վիրաւոր և կամ ցաւած մէկ մասին կաղապարուած պատկերը կը շինէին արծաթէ, ինչպէս ոտք, ձեռք, աչք և այլն և կը տանէին սուրբի մը, Աստուածամօր, Ս. Կարապետի, Ս. Ցակոբի, Ս. Թորոսի, Ս. Մինասի և այլն։

Անոնք նաև աղօթքի կը դիմէին եթէ համոզուէին թէ «աչքով» հիւանդացած է մէկը, սակայն այս աղօթքը նազար առնողին վրայ քահանաները պէտք չէր որ կատարէին այլ պառաւ կնիկներ որոնք գանակի մը ծայրը հացի կտոր մը խօթելով, հիւանդին վրայ կը պտըտցընէին 7 անգամ «Հայր մեր» ըսելով, իրենց գիտցած կերպովը (Բիւրակն, 1898, էջ 647. և 1900, էջ 724)։

Կեսարացի պառաւները յետոյ հացին պատառը շուներ մը կու տային և դանակը հողը կը խօթէին։

Եթէ այս ձեւակերպութեան —որ կեսարացիք ասսուցլամախ կը կոչէին— ընթացքին, հիւանդը և աղօթքը ընողը յօրանջեն, այդ կը նշանակէ թէ իրապէս հիւանդին աչք գպած է։ Պառաւին արտասանած աղօթքը, որ ինչպէս ըսի հայերէն էր (տես էջ 1625) գրեթէ անիմաստ էր, վասնզի ոչինչ կարելի է հասկնալ այդ բառերէն որ պառաւը ինքն ալ չհասկնալով կը մրմնջէր, ըսելով.

Թաճը բբու է
Հացը գարի է
Դգալը նշուկ է
Կճիկը չար է
Էրիկը բարի է։

Այս աղօթքը որ կ'երեւի թէ բաւական հին է, ունէր սակայն իր մեկնութիւնը։

Իբր թէ Աստուածածնին՝ Յիսուս Մանուկը գիրկը՝ սեւերու երկիրը համբորդած ժամանակ նօթութենէն ու ծարաւէ խոշտանգեալ խափչիկի մը գուռը կը զարնէ ապաղէականութիւն խնդրելու։ Սեւամորթ կինը իր անակնկալ հիւրը կը մեծարէ քանի մը օրուան օթեկ ապուրով մը և գարիի չոր հացով մը, ու կոտրած դգալ մը իբր սեղանին բովանդակ սպասը տրամադրելով։ Աստուածամայր քիչ մը ջուր ուզելով, Քրիստոսը լուալէ վերջ, համբան կը շարունակէ։ Խափչիկուհին դիպուածով Քրիստոսի լուացուած ջուրէն ձեռքին վրայ քիչ մը թափելով, զարմանօք կը տեսնէ որ մորթը կը ճերմկի։ Երկու ձեռքերը ջուրը կը դնէ, անոնք ալ ձիւնի պէս կը ճերմկին։ Կնոջ զարմանքն ու ուրախութիւնը չափ չունենար, երբ ամբողջովին այդ հրաշագործ ջուրով լուացուելով բոլորովին կ'ապիտականայ։ Ամուսինը երեկոյին տուն դառնալով երբ իր այնքան տարուան կինը կը տեսնէ ապիտակ, կ'ապշի կը մնայ, կը վարանի թէ մի գուցէ ուրիշ կին մը ըլլայ։ Խափչիկուհին իր ամուսնոյն ապշութիւնը նկատելով կը վատահեցնէ զայն, յայտնելով իր անձը, և պատմելով եղելութիւնը։ Այրը, որ բարի մարդ մըն է եղեր, կը ցաւի իմանալով որ իր կինը ըստ աս-

ժանուցն չէ մեծարած այդ մեծ հիւրը։ Տիրամայրը որ խափչիկ կնոջ չարամտութիւնը տեսած, սակայն ամուսնոյն բարի անձ մը լինելը գուշակած էր, իբր թէ կ'արտասանէ վերոյիշեալ խօսքը (տես Նարհիմ, Ծաղիկ, 1891, էջ 89-90)։

Սակայն ասիկա ի՞նչպէս եկած ակնահարութեան դէմ աղօթքի մը վերածուած էր, չէր մեկնուած։

Այս պառաւներու աղօթքով ակնահարները բժշկելու սովորութիւնը կար նաև Էֆքէրէի մէջ, ուր ո՛չ միայն պառաւները կ'աղօթէին երեւակայական չար աչքով զարնուողներուն վրայ այլ տեւական գլխու ցաւ ունեցողներուն, հիշդ կեսարացի պառաւներուն ձեւովը և հացին պատառը շուներու կը նետէին, այն հաւատքով որ հիւանդութիւնը այս կերպով անոնց կը փոխանցուէր։ Հոն ալ կը հաւատային թէ պառաւը եթէ չատ յօրանջէր, հիւանդին ցաւը սաստիկ էր (Բիւրակն, 1900, էջ 724)։

Էվերէկի և թերեւս ուրիշ հայախօս գիւղերու մէջ, աղօթողները, ունէին աւելի հոխ հաւաքածոյ մը աղօթքներու, որոնք թրքախօս կեսարացի պառաւները չէին գիտեր։ Անոնցմէ երկու հատ իբր լեզուի նմոյշ արդէն ներկայացուցած ըլլալով (տես էջ 1636) հոս չեմ կրկներ, սակայն իրենց լեզուականէն զատ ունեցած կարեւորութիւնն ալ կ'ուզեմ չեշտել, իբր արտայայտութիւնները հաւատքի ու համոզումներու։

Մեր մամիկները նոյնպէս իբր հիւանդ կը նկատէին կախարդուածները կամ դիւթուածները (պիւյիւ եղած) որոնք բժշկելու կամ իրենց կախարդական կապանքներէն ազատելու համար արագիլի աղբ կը գտնէին, կախարդեալին շապիկին մէջ կը դնէին և եկեղեցին երեք օր Պատարագի սեղանին տակը դնել կու տային և յետոյ այդ շապիկը կը հագցնէին, առանց իրեն ըսելու և կը կարծէին թէ կապանքը կը քակուի։

Աղօթքէն և օրհնութենէն զատ, կեսարիոյ և շրջակայքի մէջ, կը կիրարկուէին պառաւներու կողմէ կարգ մը կախարդական միջոցներ, ինչ ինչ երեւակայական կամ իրական հիւանդութիւններու համար։

Այսպէս Էֆքէրէցի, Էվերէկցի և թերեւս այլ գիւղացի պառաւներ, երբ մէկը մեռնէր, հիւանդներու հասակը դերձանով չափելով, մեռելին պատանքին մէջ կը դնէին, և այնպէս կը հաւատային թէ այս կերպով մեռելը հիւանդին ախտերը և ցաւերը հետը կը տանի (Բիւրակն, 1900, էջ 723)։

Նոյնպէս յիշեցի արդէն թէ գլխու տեւողական ցաւին դարման կը համարէին Աւագ Ուրբաթի օրը լուացուիլը (տես էջ 1784), ինչպէս նաև, երկունքը դիւրացնելու համար կեսրոջ կամ իրեն հետ սրդոդած անձի մը գոգի մէջ լեցուած ջուրը կը խմցնէին կամ կեսուրը ծածուկ տեղ մը խալկին կը կորնչէր (տես էջ 1733)։ Մամիկները նոյնպէս ծնընդաբերութիւնը յապաղած յղի կիներուն գոմէշի ապուխտ կամ միս կը կերցնէին և կամ գոմէշի կառքին անիւներու տակէն կ'անցնէին յղի կնկան գօտին որպէսզի չուտով ծնի, վասնզի նախապաշարուած էին թէ ծոցուր կին մը եթէ գոմէշի սեր ուտէ, տասն ամիսէն կը ծնի (Բիւրակն, 1900, էջ 132)։

Եթէ նոր ծնած երախայ մը, տկարակազմ ըլլար և չի կարենար երկար տեղն առոյգ և առողջ վիճակ մը ստանալ և միշտ տկար մնար,

կը վճռէին թէ Բառսուն կոխ (= զրոյ պասը) եղած է։ Ասոր պատճառը կը նկատէին Ա. տան մը մէջ նոր հարս մը գտնուած ատեն տան առջեւէն ուրիշ նոր հարսի մըն ալ անցքը, Բ. տղամգան գտնուած տունը մը ուրիշ տղամգան մը գալը, Գ. քառասունքը չլրացուցած երախայի մը տունին առջեւէն նոր հարսի մը անցնիլը (Մունճուսուն)։ Ասիկա արգիլելու համար կարգ մը գիւղերու մէջ առաջին պարագային երկու հարսերը և երկրորդ պարագային երկու տղամգաններըը, և երրորդ պարագային նոր հարսը և մանուկի մայրը, տան դրան ետեւը իրարու հետ գնդասեղ, կամ —ինչպէս Լվէրէկ— հաց կը փոխանակէին (Բիւրակն, 1898. էջ 648, 1899, էջ 474 և 488)։ Իսկ հակառակ այս նախազգուշութիւններու եթէ պատահէր, որ մանուկ մը իրենց ենթադրած Բառսուն կոխին ենթարկուած ըլլար, կեսարացիք քահանային դիմում կ'ընէին որ կարդար վրան, իսկ Մունճուսունցիք և Լվէրէկցիք աւելին ըլլալով անմիջապէս քառասուն տուներէ քառասուն բանալիներ հաւաքելով, պղնձէ կաթսայի մը մէջ կը դնէին և վրան գաղջ ջուր լեցընելով երախան նոյն ջրով կը լուային ութերթ օրերը և կը հաւատային թէ «Բառսուն կոխը» կ'անցնէր (Բիւրակն, 1898, էջ 648 և 1899, էջ 488)։ Եթէ նոր ծնած մանուկի մը քառասունքը չլրացած տան առջեւէն մեռել մը անցնէր, կը հաւատային թէ մանուկը մեռել-կոխ կ'ըլլար, այսինքն չափազանց կը տկարանար, կը տժեւնար, բերանը տգեղ կերպով կը խոշորնար (Բիւրակն, 1899, էջ 474)։

Նոյնիսկ տեղ տեղ կը հաւատային թէ այս հիւանդութեան՝ այսինքն մեռելին ծանրութիւնը իրենց վրայ թափելուն, կրնային ենթարկուիլ նաև մեծերը, ուստի իրր կանխարգել միջոց յուղարկաւորութեան անցքին առեն կեսարիա, Թալաս, ինչպէս նաև Լվէրէկ և այլ, ամէն մարդ ոտքի կ'ելլէր, մինչև իսկ երախաները կը կայնեցնէին օրօրոցով (Բիւրակն, 1900, էջ 132)։ Իսկ հակառակ ասոր իրենց երեւակայութեամբ մէկը եթէ մեռել-կոխ եղած ըլլար, դարմանելու միակ միջոցը կը նկատէին Մունճուսունցիք, տան առջեւէն անցած մեռելին գերեզմանէն ափ մը հող բերելով ջուրի մէջ թափել և այդ ջրով մանուկը լուալ ամէն ութերթի օր։

Մանուկին ապաքինումը փորձելու համար թէ՛ Բառսուն-կոխ և թէ՛ մեռել-կոխի պարագային ձեթարին մէկուն մէջ մանուկը և միւսին մէջ աթիկ (=գչկուր=թէզէք) դնելով մանուկը կը կշռէին հասկնալու համար թէ վրայ կը դնէ՞ թէ ոչ։

Լվէրէկի մէջ կոխ ըլլալու երրորդ պարագայ մըն ալ կար, որ ուն-պասքր կը կոչուէր։ Այս հիւանդութիւնն իրր թէ առաջ կու գար երբ երախայի մը քառասունքը չաւարտած ջաղացքէն ալիւր բերուէր տունը։ Ասոր առաջքը առնելու համար երախան չարտախ կը հանէին երբ ալիւր գար և եթէ համոզուէին թէ հակառակ ասոր ուն-պասքր եղած է վրան կը կարդացնէին։

Երբեմն ծնողքներ կային որոնց զաւակները յաջորդաբար հազիւ երեք տարեկան եղած ամբողջ մարմիններին կը կապաւտնար և կը մեռնէին։ Այս երեւոյթը հայախօս գիւղերու մէջ կը կոչէին թպղա։ Այս հիւանդութեան իրր դարման Մունճուսունի և Լվէրէկի մէջ պառաւներ 7 տունէ 7 կտոր լաթ կը հաւաքէին (Բիւրակն, 1899, էջ 489), իսկ Թալասի մէջ 40 տունէ 40 կերպասի կտոր (Բիւրակն, 1900, էջ 150) կը ժողովէին և թպղայով տղուն՝ կը հագուեցնէին, որպէսզի

ազատի և ապրի։ Ասկէ զատ Մուննէուսունցիք 7 տարի չարունակ կապոյտ գոյնով հագուստ կը հագցնէին տղուն (Նոյն, 1899, էջ 489)։ Նոյնպէս յաջորդաբար թպղայով իր զաւակները կորանցնող կինը երբ նորէն յղի մնար տղաթերքին մօտ չեն ձագերու վրայէն կ'անցընէին Մուննէուսուն և Իվէրէկ, և կ'ըսէին թէ չեն ձագերը կը սատկին որովհետև թպղան անոնց կ'անցնի (Բիւրակն, 1899, էջ 489)։

Եթէ մանուկները ծնալ ուննենային, այսինքն եթէ քառասունքը չելած չկարենային հանդարտ քուն ըլլալ և չարունակ տքային, Մուննէուսունի մէջ աղջիկ մը 7 տունէ 7 հատ ուլունք կը հաւաքէր և զանոնք թելի մը վրայ չարելով մանկան օրօրոցին անարէն կը կախէր։ Ուլունքները հաւաքող աղջիկը մինչև որ անոնց թիւը ամբողջացընէր ոեւէ բառ մը չէր արտասաներ, համր ձեւանալով (Բիւրակն, 1899, էջ 489)։ Իվէրէկցիք այս պարագային պղտիկին բարձին տակը Ս. Գիրք, օձի շապիկ և էչիչուլլեր (աչքուլուն) կը դնէին։

Կեսարացիք և Թալասցիք առհասարակ մեծ և փոքր քնատուբեններէն տառապողներուն բարձին տակ օձի խորխ կը դնէին, և այնպէս կը կարծէին թէ քնատութիւնը կ'անհետանայ և չատ կը քնանայ (Բիւրակն, 1900, էջ 150)։

Մուննէուսունի և Իվէրէկի մէջ եթէ մանուկ մը դժուարաւ վազել սկսէր, հաւկիթով և իւղով շաղուաձ օղակ մը մանկան ոտքին անցընելով երկու տղոց խզել և փախչել կու տային (Բիւրակն, 1899, էջ 489)։

Եթէ մանուկ մը շատ լալկան ըլլար, ամէն ուրբաթ օր հօրը կալիկով (հողաթափ) կը զարնէին բերնին (Բիւրակն, 1899, էջ 489) Կեսարիոյ, Մուննէուսունի, Իվէրէկի և այլի մէջ, և կը կարծէին թէ անիկա պիտի դադրէր շարունակ լալէ։

Եթէ մանկան մը մարմնոյն վրայ մանր ուռեցքներ գոյանային կամ վրան գուբս տար (Erիճիխաե բռուած), իրը դարման Մուննէուսունցիք երեք անգամ ամուսնացած մարդու մը կամ կնոջ մը տուներն, իսկ Իվէրէկի մէջ կնքահօր տուներն ափ մը կորկոտ (եարմա) բերելով անոր ջրով կը լուային մանուկը (Բիւրակն, 1899, էջ 489)։

Եթէ ծծկան կնոջ մը ծիծը ցաւէր, թէ՛ Մուննէուսունի և թէ՛ Իվէրէկի մէջ մայր մը և իր անդրանիկ աղջիկը բերելով, մօրը մազը ծծկանին ծիծին վրայ կը տարածէին և մայր ու աղջիկ կ'սկսէին փոխն ի փոխ սանտրել զայն ծիծին վրայէն (Բիւրակն, 1899, էջ 489)։

Եթէ մարդու վրայ եռք մը իյնար և սաստիկ քերուեր Մուննէուսունցիք և Իվէրէկցիք սերկեւիլի մը տակը տանելով անոր արմատին ցեխով մարմինը կը ծեփէին և յետոյ ջուրով կը լուային, կարծելով թէ սով եռքը հոն կը թափէր (Բիւրակն, 1899, էջ 490)։

Որթատունկերը յօտելու առեն անոնց հիւղերէն վազած ջուրը իրենց մազերուն կը քսէին, կամ իրենց մազերը հիւսած առեն թուք կ'ընէին որպէսզի իրենց մազերը երկարին։

Անոնք ո՛չ միայն կը հաւատային թէ Մայիս 7ին եթէ հերարձակ անձրեւին տակ կանգնին (տես էջ 1784) այլ նաև եթէ որոտումով անձրեւ եկած առեն գլխաբաց կեներին և իրենց մազերն քաշելով ծանօթ բանաձեւը ըսէին կամ ինչպէս Մուննէուսունցիք կ'ընէին ոբոտման պահուն աղջիկներու մազը քաշէին (Բիւրակն, 1899, էջ 475) և

կամ եթէ բաղնիքը երկար մազ ունեցողի մը չուբէն գողնային և իրենց գլուխը թափէին, իրենց մազերը պիտի երկարէին։

Նոյնպէս միամտօրէն կը կարծէին թէ եթէ մէկը իր մատին գեղին մատանի դնէ, թելթելուքը կ'անհետանայ։

Բոլոր գաւառաին մէջ այնպէս կը հաւատային որ հիւանդին վիճակը անյոյս էր այլեւս երբ ան աչքերը տեղ մը սեւեռէր կամ ձեռքերովը բան մը փնտռէր։

Անոնք հիւանդի մը ուզած ուտելիքը կու տային խորհելով որ ատիկա աղէկնալու նշան մըն էր, իսկ երբ անոր մահամերձ վիճակը զգային, գարձեալ ամէն ուզածը կու տային, անոր վերջին իղձերը կատարելու մտածութեամբ։

Հիւանդի մը յուշարթափութիւնը, ինքզինքն կորսնցնելը, խորտալը կը նկատեն մահուան նշաններ։

Երկար հոգեվարքը տառապանք համարելով կը ցանկային մահը գիւրացնել, և յաճախ ժժուար հոգի տալուն պատճառ կը նկատէին կարօտը՝ մանաւանդ հեռուն գտնուող մերձաւոր ազգականներու, ուստի անոնց պատկերները կամ նամակները մահամերձին վրայ կը դնէին, որպէսզի կարօտը առնէր, և չուտով հոգին աւանդէր և չատ չտանջուէր։

Թալասի մէջ ասկէ զատ, գերեզմանէն հող ալ կը բերէին և վրան կը ցանէին (Բիւրակն, 1900, էջ 150)։

Կեսարիոյ և չուբջը մեռեալ կարծուած ողջ թաղուածներու կամ յարութիւն առնող մեռելներու պատմութիւն չէ լսուած։ Այս տեսակ պատահականութեան մը վրայ գաղափար իսկ չունէին, և հետեւաբար մեռեալները որոշ ժամանակ մը, օրինակ գիշեր մը եկեղեցին պահելու, սովորութիւնը չկար։ Քաղաքին մէջ դիրքի տէր անձեր եթէ իրենց մեռեալները գիշեր մը եկեղեցի կը պահէին ո՛չ թէ այն կասկածովը էր որ ողջ կրնային ըլլալ այլ անոր համար որ յուղարկաւորութեան կարգադրութիւններ ընելու ժամանակ ունենան։

Էվերէկի մէջ այս մասին տարօրինակ սովորութիւն մը կար։ Տերերը երբ մեռնին առաջուց եկեղեցի չեն տանիր, այլ տունը կը պահեն և անկէ կ'ընեն յուղարկաւորութիւնը, իսկ երիտասարդները անպայման եկեղեցի կը տանին, որպէսզի կարօտը առնէ։

Ի.

ՆԱԽԱՍԱՀՄԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՌԱՀՈՑ ԵՒ ՆԱԽԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հակառակ այն բոլոր ճիգերուն որ մեր մամիկները կ'ընէին չեզոքացնելու համար գերբնական ուժերուն, դեւերուն և չար ոգիներուն թերած ազէտները, կամ չար ուժերու և անձերու չարահմայ ներգործութիւնները, անոնք համոզուած էին թէ իրենցմէ անկախաբար դէպքերը կը քալէին իրենց որոշ ընթացքով, կարծես նախասահմանուած ուղղութեամբ, որ չեղեցնել իրենց ճամբէն, վեր կը ձիաը իրենց ուժերէն։

Հետեւաբար ստիպուած կ'զգային ենթադրելու թէ կային զօրութիւններ որոնց դէմ մաքառիլ անօգուտ էր և կար նախասահմանութիւն մը։

Այսպէս ծնած էր սա նախապաշարումը թէ ամէն մարդու հակա-

տագիրը վճռուած էր նախապէս և այդ ճակատին գիրէն խուսափելու կարելիութիւն չի կար։ Ասոր համար անոնք չատ անգամ կը համակերպէին բախտի հարուածներուն, կոչելով «աննըմրը եազըսը, ճէ եաբաեմ»։

Այս գուտ իսլամական համոզումը թերեւս Թուրք ժողովուրդէն փոխանցուած էր Հայոց, և անոնք ալ կամաց կամաց ընտելացած էին այս գաղափարին, առանց սակայն բոլորովին ամէն բան ճակատագրին ձգելու։ Կեսարացի Հայը հաւատալով հանդերձ նախասահմանութեան չէր դադրած ճակատագիրին դէմ մաքառելէ և կամ բախտը ի նպաստ իրեն գարձնելու համար ամէն հիք ու չարք գործադրելէ։ Անիկա իր բոլոր կորովովը և աշխուժութիւնովը չէր դադրած երբեք պայքարելէ դաժան ճակատագիրին դէմ։

Ասով հանդերձ կը հաւատային միշտ բախտին (պախտ կամ թէհէլլի) և ճակատագիրին, և իրենց յաջողութիւնները և ձախողութիւնները կը վերագրէին բախտին, որուն իրենց համար ինչ նախասահմանած ըլլալը հետաքրքիր էին գիտնալ։

Հետեւաբար՝ առանց բոլորովին ճակատագրապաշտ մը ըլլալու, բախտին կը հաւատային և անոր իրենց համար ի՞նչ սահմանած ըլլալը գիտնալու քնականաբար կը փափաքէին։

Հին ատեն ինչպէս ուրիշ վայրերու մէջ հաւանօքէն նաև Կեսարիոյ մէջ կային բախտահմայներ, բախտագուշակներ, գարի կամ պագլա նետողներ, գաւաթ նայողներ և այլ այս կարգի գուշակութիւններ ընողներ, բայց վերջին 60-70 տարիներու մէջ անոնց թիւը չափազանց պակասած էր։ Սակայն անոնց գոյութիւնը չդիշուիլը պատճառ մը չի կրնար ըլլալ խորհելու համար թէ հին ժամանակներու մէջ անոնց երբեք յարգ ու պատիւ չէր ընծայուած։

Ընդհակառակը շատ մը նշաններ կան որ կեսարացիք ժամանակին ունեցած են իրենց բախտահմայները և գուշակները, որոնք զանազան կախարդական միջոցներ կը գործադրէին գաղտնիք մը երեւան հանելու, գողօն մը գտնելու, հիւանդութեան պատճառ մը հշդելու կամ ապագան նախատեսելու համար։ Սակայն ժամանակի ընթացքին անոնք իրենց կարեւորութիւնը կորուսած էին կամ անոնց գուշակութիւններուն հաւատացողները պակասած։ Ասով հանդերձ մինչև վերջերը կեսարիոյ, Մուհնհուսուհնի, Իվէ-

Կեսարացի մամիկը իր «էօրէֆ»ով բուրդ կը մանէ

բէկի և այլ վայրերու մէջ կային կապար թափող կիներ, որոնք մասնաւորապէս երբ մանուկ մը երկար ատեն հիւանդ ըլլար և ակնահաւատ նկատուէր, կապարը հալեցնելով ջուրի մէջ կը թափէին, եթէ տափակ ձևաւ տղան՝ կնոջ մը, իսկ եթէ տնկուած՝ էրիկ մարդու մը ճպազարին եկած ըլլալուն կը համոզուէին։ Թերևս այս կարգի ուրիշ գուշակներ, բախտահմայներ, կամ ինչպէս կ'ըսէին պախրճիներ, ռէմ թափողներ, գաւաթ նայողներ, և այլն կային, որոնք ինքզինքնուն տուած էին գաղտնի գիտութիւններու տիրած ըլլալու համբաւը, և շահագործած տարիներով պարզամիտ ժողովուրդին հաւատքը։ Մակայն ի պատիւ կեանքի ըսենք թէ՝ իրր արձուն և իրենէ գործնական և հետեւաբար իրատես ու դրապաշտ ժողովուրդ մը, չուտով այս միամիտ անտիսապաշտութիւնները թօթափած կամ շատ նուազ անոնց հաւատք ընծայած էին։ Ասով հանդերձ ճնացած էին կարգ մը համոզումներ որոնք հետքերը ըլլալ կը թուին բախտ կամ ապագան գուշակելու։

Այսպէս սրբավայրերու մէջ մամ վառելիք տեղը քարերու վրայ, ուխտաւորները խիճ կը կպցնէին և եթէ խիճը կպէր, կը հաւատային թէ իրենց խնդիրքը ընդունելի էր, իսկ եթէ ոչ՝ անընդունելի (Բիւրակն, 1900, էջ 132)։

Նոյնպէս տեսակ մը բախտահմայութիւն էր որ կը կիրարկէին կեսարացիք, Մուշճուսունցիք և Էվէրէկցիք, երբ նոր կտրուած հագուստի մը օձիքը յղի կնկան մը գլխուն վրայ կը դնէին և կ'ապասէին թէ ո՞վ առաջ ներս պիտի մտնէր։ Եթէ կին մը ըլլար ներս մտնողը՝ կ'ըսէին թէ կինը աղջիկ պիտի ծնի, իսկ եթէ այր մը՝ մանչ (Բիւրակն, 1899, 474)։

Դարձեալ Մուշճուսունցիք և Էվէրէկցիք մէկու մը գլխարկը գլխուն վրայ կը ձգէին և եթէ անիկա ուղիղ կենար կը հաւատային թէ՝ քսակը լեցուն պիտի ըլլար, եթէ ծուռ՝ կէս լեցուն, իսկ եթէ վար իյնար՝ դատարկ (Բիւրակն, 1899, էջ 488)։

Կը գիտէին նոյնպէս ուշադրութեամբ թէ առաջին անգամ երախան ատքի ելած ատեն դէպի դո՞ւրս թէ դէպի ներս պիտի երթայ։ Եթէ դուրս երթար, կը գուշակէին թէ մէկը դուրս պիտի երթար, եթէ ներս գար՝ մէկը պիտի գար։

Հասկնալու համար թէ համբորգը չուտ թէ ուշ պիտի գայ, գիրկի մանուկի մը հարցում կ'ընէին և անոր տուած պատասխանը իրր պատգամ կամ իրր նախատեսութիւն կ'ընդունէին։

Տերեւի տոլմա (եարրաղ իրենց բառով) եփած ժամանակ մէկ հատին մէջ ծիրանի կուտ մը կը դնէին և կերած ժամանակ այդ կուտը որու որ պատահէր կ'ըսէին թէ երուսաղէմ պիտի երթայ (Բիւրակն, 1899, էջ 487) և այլ այս կարգի փորձառկութիւններ, որոնք ուրիշ նպատակ չունէին, եթէ ոչ գիտնալ մարդոց նախապահանջումներըը կամ տեղեկանալ անոնց հակատագիրին բովանդակութեանը, կամ նախատեսել ըլլալիքները։

Մասնաւորապէս անոնք ունէին գուշակական կամ նախատեսական բազմաթիւ նախապաշարումներ, որոնք կարծես թէ փորձառութեան մը արդիւնքը ըլլալ կը թուէին, սակայն իրականին մէջ անշուշտ արժէք մը ներկայացնելէ հեռու էին կամ սոսկ գիտուածներ որոնք երբեմն պատահած էին։ Այսպէս, պարզ միամիտ հաւատք մըն էր,

պառաւներու այն համոզումը, որ եթէ հաց եփած ատեն խմորը կամ հաց կերած ատեն պատառը ձեռքէ իյնար (Բիւրակն, 1900, էջ 200) կամ հացի կուտալը առած ժամանակ եթէ խմորէն մաս մը նետուէր (Բիւրակն, 1899, էջ 473), կամ մէկուն աչքը պաղէր, գոգնոցին կապը քակուէր, կատուն գլուխը չփէր (Մուշեղեանեան) (Բիւրակն, 1899, էջ 474), դգալը վար իյնար, կանթեղին պատրոյգը կրակ առնէր (էֆքէրէ) (Բիւրակն, 1900, էջ 723), եթէ չափահաս մանուկ մը կռնչէր՝ (Մուշեղեանեան) (Բիւրակն, 1899, էջ 473), և վերջապէս եթէ կերակուրի վրայ պատահմամբ ազամանը թափէր (Բիւրակն, 1899, էջ 201), բոլոր ասոնք նախանշաններն էին թէ հիւր պիտի գար։

Նոյնպէս ոչ մէկ բան կ'երաշխաւորէր ատուգութիւնը այն պարզունակ համոզումին որ կեսարիոյ և շրջակայից մամիկներն ունէին որ լուր պիտի ստանային կամ համբոյր մը պիտի գար եթէ թռնիրը վառած ատեն զրէնկը կռչէ (կես. թալաս) (Բիւրակն, 1900, էջ 133) կամ եթէ պահարանին կամ դրան փեղկը ինքնիրեն ճարճատի (նոյն, 151), կամ եթէ թռչուն մը ճռուողէ իրենց մօտը (թալաս) (Բիւրակն, 1900, էջ 182), կամ ծիծեռնակ մը կամ ճնճղուկ մը իրենց տանիքին վրայ (էֆքէրէ-ցիք) (նոյն, 724), եթէ հաւերը կտուց կտուցի գան խօսակցելու պէս (նոյն, 151), ինչպէս նաև եթէ մէկուն գօտին կամ գոգնոցին կապը լուծուէր (թալաս) (նոյն, 132)։ Ո՞վ կրնայ ըսել թէ ինչո՞ւ կամ ի՞նչպէս այդ պառաւ կիներըն համոզուած էին թէ ազգականներէն կամ բարեկամներէն մէկը գինքն յիշելու վրայ էր քանի որ իր ականջը կը խօսէր և կամ կը փռնգտար (Բիւրակն, 1899, էջ 200 և 1900, էջ 132) և կամ կը բամբասուէր և կը չարախօսուէր, երբ տան մէջ պահարանի մը դուռը կամ մկրատի մը բերանը բաց մնացած ըլլար և կամ երեսներուն վրայ քիչ մը տաքութիւն զգար և վերջապէս եթէ իր ոտնամաններըը հակառակ հակառակի կամ քիթ քիթի գային (Բիւրակն, 1899, էջ 200, 474 և 1900, էջ 475)։

Ո՞վ կամ ի՞նչ փորձառութիւն էր որ այս պառաւներուն սորվեցուցած էր թէ՝

— եթէ ալ աչքը խաղար մէկուն, լաւ էր, իսկ եթէ ձախը՝ չատ գէշ, ուստի երեսին կը խաչակնքէին և կ'ըսէին.

Սաղ կէօզիւմ սաղլրդա,
Սօլ կէօզիւմ վարլրդա,

— եթէ մէկուն լեզուին ծայրը խաղար՝ վէճ ու բանակռիւ կ'ունենար (Բիւրակն, 1899, էջ 473),

— եթէ հաւերը իրենց ոջիլները մաքրել սկսէին անձրև կը տեղար,

— եթէ անձրև եկած ատեն արև տեսնուէր, առաւտութիւն կ'ըլլար,

— եթէ գարնան տղաք գնդակ խաղային, ցանքը չէր աճեր, և հունձքը չէր առատնար,

— եթէ Մարտ ամսուան մէջ էշը գիշերը գոռար գարունը մօտ էր և խոտը առատ պիտի ըլլար (Բիւրակն, 1900, էջ 723),

— եթէ կերակուրի միջոցին մէկը գար, գոքանչը այս կերակուրը կը սիրէր կամ գինքը կը սիրէր (Բիւրակն, 1899, էջ 473),

— եթէ հաչի ատեն մէկը զգայուէր՝ գողութիւն մը գործած էր (Բիւրակն, 1900, էջ 132),

— եթէ քալել կրցող մանկիկը ծունկի վրայ սողար հօրմէն առաջ գոռ գար (թալաս) (նոյն, 134),

— Եթէ մարդ մը ոտնամանները հանած ատեն անոնց կրունկները իրարու դիմաց գային՝ տեղէ մը ուտելիք պիտի գար (Մուհնեուսուն, Կեսարիա և Էվէրէկ) (Բիւրակն, 1899, էջ 474). Եթէ քիթ քիթի՝ հեռաւոր տեղէ մը ստակ (Նոյն, 280), իսկ եթէ խաչաձև իրարու վրայ՝ ճամբորդ (Կեսարիա և Թալաս) (Նոյն, 1900, էջ 134).

— Եթէ մէկու մը կռնակէն զարնուելով զօրաւոր հնչէր՝ հարստանալու նշան էր (Մուհնեուսուն և Էվէրէկ) (Նոյն, 1899, էջ 488).

— Եթէ մէկուն ափը քերուէր, տեղէ մը ստակ կու գար (Մուհնեուսուն, Թալաս) (Բիւրակն, 1900, էջ 132 և 1899, էջ 475), կամ եթէ աջը քերուէր բացատրիկ շահ պիտի ունենար, իսկ եթէ ձախը՝ արդէն շահուածը պիտի առնուէր,

— Եթէ մէկու մը ներբանը կեռար՝ ճեմ պիտի ուտէր ըստ կեսարացւոց կամ կօշիկ մը նուէր պիտի գար (Բիւրակն, 1899, էջ 475) ըստ այլ գիւղացւոց։

— Եթէ վաճառականի մը տոմարներէն մէկը կամ երկուքը, թէ՛ իր խանութին մէջ և թէ՛ տանը մէջ՝ մուկը կրծէր, կը գուշակէին թէ իր հեռաւոր վաճառականական ընկերը խաղ պիտի խաղար անպատճառ (Նոյն, 200),

— Եթէ ջուրի հոսանքի (վազքի) ծայրը մէկը գետնամած համբուրէր, ստակ կը գտնէր (Թալաս) (Բիւրակն, 1900, էջ 151)։

Մեր մամիկները՝ թէև անմեկնելի, սակայն ունէին նաև խորհրդաւոր նախատեսութիւններ, երախաներու մարմնական ձեւերէն կամ զանազան միտումներէն հետեւցուած։

Զգիտցուիր թէ ինչո՞ւ արգելօք անոնք կը հաւատային թէ տղայ մը որո՞ւ դէմ որ խաղայ իր մօրը որովայնին մէջ անոր քնաւորութիւնը կ'ստանայ։

Ո՞վ ըսեր էր իրենց թէ երախային ափերուն մէջի գիծերուն չափութիւնը անոր ապագայ աղքատութեանը նշանն էր (Բիւրակն, 1899, էջ 488) և կամ եթէ գագաթին մազերը խառնակ ըլլային՝ տղան չբաճճի կ'ըլլար (Թալաս, Էվէրէկ) (Նոյն, 487, 1900, էջ 151) և կամ եթէ ծնած ատեն կռնակին վրայ հարպային թաղանթ մը ունենար բարեբախտ կ'ըլլար (Թալաս) (Բիւրակն, 1900, էջ 133)։ Նոյնպէս կեսարացիք, Թալասցիք, Էվէրէկցիք և այլք կը կարծէին թէ երջանիկ ապագայ մը վերապահուած էր այն երախաներուն որոնք իրենց ետղունգին վրայ ապիտակ բիծեր ունէին (Նոյն, 150), մինչ Նոյն պարագային Էֆքէրէցիք կը նախատեսէին թէ ան հեռու տեղէ մը ընծայ կամ արմատան (սաղխմական նուէր) պիտի առնար (Նոյն, 723)։ Անոնք նոյնպէս բոլոր արտով կը հաւատային թէ երախայ մը ծնած օրերը եթէ յօդքերուն մէջև կապոյտ երակ ունենար, յաջորդ ծնանելին ալ իրեն համասեռ կ'ըլլար, այսինքն եթէ աղջիկ է՝ աղջիկ և եթէ մանչ է՝ մանչ (Կեսարիա, Թալաս և Էվէրէկ) (Նոյն, 132)։

Անոնք բարեբախտութեան մը նշան կը նկատէին եթէ երախան մօրմէն թլփատեալ ծնէր (Բիւրակն, 1899, էջ 487)։ Նոյնպէս եթէ մանուկները խմորասէր ըլլային, Թալասցիք և Էվէրէկցիք կը հաւատային թէ անիկա խելացի մարդ մը պիտի ըլլար (Բիւրակն, 1900, 133)։

Ասոնք բոլորը անմեկնելի են այսօր մեզի համար, սակայն անշուշտ բոլորովին ալ անիմաստ, առանց պատճառի, առանց տեւէ նշանակութեան ստեղծուած չէին կրնար ըլլալ։

Ա Ր Գ Ե Լ Ի Ջ Կ Ա Մ Ն Ա Խ Ջ Գ Ո Ւ Ի Շ Ա Կ Ա Ն Ն Ա Խ Ա Պ Ա Շ Ա Ր Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Այս գանազան տեսակի առաւել կամ նուազ մեկնելի կամ բոլորովին անմեկնելի նախապաշարումներէն դուրս կային կարգ մը ուրիշներ, որոնք այսօր իսկ կերպով մը բացատրել հնար է։ Այս նախապաշարումները կը թուի թէ դաստիարակող կամ կենցաղագիտական նշանակութիւն ունին և հրահանգիչ բնոյթ։ Անոնք առեղծուած են կարծես զգուշացնելու համար նորահասները կարգ մը բաներէ որոնք Ա. կենցաղագիտական չէին գոնէ ժամանակին ըմբռնումով կամ հակառակ էին ընկալեալ կարգերու և Բ. վտանգաւոր կամ վնասակար դաստուած էին փորձառաբար։

Մեր մանիկները՝ մանուկներուն և ամէն կարգի անխելահասներուն փոխանակ ինչո՞ւն և ի՞նչպէսը բացատրելու, զանոնք սարսափեցնելով կամ ահաբեկելով զգուշացնել նախընտրած են, փրկելու համար զանոնք կարգ մը արարքներու, չարժուձեւերու, ունակութիւններու հետեւանքներէն, անոնց աչքին իբր հեռապատկեր գծելով չարաղէտ պատահարներ և դժբախտութիւններ, երթէ չհնազանդէին կամ արհամարհէին այդ պատուէրները։

Այսպէս, որպէսզի՝

1. *Աղջիկները գիշերը հայելի չնային, կ'ահաբեկէին զանոնք ազդարարելով որ երթէ այս պատուէրին չհնազանդէին իրենց նշանածը պիտի մեռնէր (Բիւրակն, 1899, էջ 280) վտանգի ինչպէս կ'երեւի նախապաշարում մը կար գիշերը հայելի նայելու համար, քանի որ Թալասցիք (տես Բիւրակն, 1900, էջ 134), ինչպէս նաև Էվէրէկցիք կը հաւատային թէ գիշեր առեն հայելի նայողը, արքայութեան երես չի կրնար տեսնել կամ կը խեղթեցնայ. իսկ Մուշեղեանցիք կը կարծէին թէ մրրիկ կը պատահի (տես Բիւրակն, 1899, էջ 473)։*

2. *Թոնիրին խուփը բաց չձգուէր — ինչ որ վտանգաւոր էր, վասընդի մանուկներ նոյնիսկ մէջը իյնալով կրնային այրիլ— կ'ըսէին որ երթէ անոր խուփը բաց մնայ (Կեսարիա, Թալաս, Էվէրէկ) (Բիւրակն, 1900, էջ 132) կամ երթէ թոնիրին մէջ մէկը ձեռքերը կամ ոտքերը չարժէ, պարտատէրները կու գան (նոյն տեղերը) (Ճոյճ, 136) կամ որպէսզի աղջիկ մը թոնիրի խուփին վրայ չնստի կը նախատեսէին որ չհնազանդողը տունը պիտի մնար և հարս պիտի չկարենար ըլլալ (Մուշեղեանց և Էվէրէկ) (Բիւրակն, 1899, էջ 473)։*

3. *Աեղէն վտանգ մը առաջ չի գայ, կ'ըսէին որ երթէ մէկը հագուստը վրան կեցած առեն կարել կամ կարկտել տայ, զըրպարտութեան կը հանդիպի՝ երթէ այս պահուն խօսի (այսինքն չարժուի ընէ), իսկ երթէ լռէ (անշարժ մնայ)՝ կ'ազատի (Կեսարիա, Թալաս, Էվէրէկ) (Բիւրակն, 1900, էջ 134)։*

4. *Ցղի կիները իրենց ինքզինքնին վտանգելու չափազանցութիւնը չուներնան՝ համբորդելու հանդիպին համար, ձի կամ այլ գրաստ նստելով, կ'ըսէին թէ երթէ ան բակեղէթի (հէյպէ) վրայ նստի երկարօրեակ զաւակ կը ծնի (Մուշեղեանց) (Բիւրակն, 1898, էջ 489)։*

5. *Ցղի կին մը ձիւն չուտէ, կը հաւատային թէ երթէ ուտէ տղան*

խուլ կը ծնի (Կեսարիա, Թալաս, Իվէրէկ) (Բիւրակն, 1900, էջ 133)։

6. Ցղի կինը՝ ձիւթ չծամէ կ'զգուշացնէին հաւատալով թէ իր որովայնին պտուղը շատախօս պիտի ըլլայ (Կեսարիա, Իվէրէկ)։

7. Ցղի կիները ձեռքերնին հինայ չդնեն, կ'ըսէին թէ ծնելիք երախային եղունգները ալ հինայով ներկուած կ'ըլլան եթէ ինքն դնէ (Թալաս և Իվէրէկ) (Բիւրակն, 1900, էջ 150)։

8. Մոցուր կիները չքերէին իրենց մարմինը՝ կ'զգուշացնէին ձիթապտուղ, թուխ կամ կիլապուլու ուտելէն յետոյ մարմինը քերել, որպէսզի այդ պտուղներուն նմանութեամբ խայտ չունենայ երախան իր մարմինին վրայ (Կեսարիա, Թալաս, Իվէրէկ) (Բիւրակն, 1900, էջ 133)։

9. Նորածիններու եղունգները կտրուին և անոնց փոփուկ մատները վտանգի չենթարկուին, կ'ըսէին որ եթէ նորածին մանկան մը եղունգը կտրուի գող կ'ըլլայ, ուստի փոխանակ կտրելու խօսէվէճը (= Ուրուայի ատաղ) ճանկռտել կու տային (Մուշճուսուն, Իվէրէկ) (Բիւրակն, 1899, էջ 489)։

10. Թոնիրէ ելած առաջին հացը չուտէին —վտանգի տակ հացին ջնասակար ըլլալը ապահովաբար փորձառութեան տեսած էին— կը վրատահեցնէին թէ ո՛վ որ ուտէր, անոր առաջին կինը պիտի մեռնէր (Բիւրակն, 1899, էջ 281)։

11. Տղաք իրենց մազերը և եղունգները գետին չթափեն, կը հաւատացնէին թէ այդ կտրուածքները եթէ գետին թափեն՝ գրամէքին կը դպրի կամ կը գոցուի (Բիւրակն, 1898, էջ 648), կամ գլխու ցաւ կ'ունենան։

12. Հացը գետին չձգեն —վտանգի անիկա իրենց համար նուիրական էր— մեղք է կ'ըսէին։

13. Իրենց գրպանը հաց կամ հացի փշրանք ունենալով ճեմիլ չերթան, փորձած ըլլալ կը յաւակնէին թէ անասնատուին եղնգնատամի միսերը կը թելթելին (գղիլ) (Թալաս և Իվէրէկ)։

14. Առանց լուացուելու Հաց չուտեն մանաւանդ առաւօտները, կը պնդէին թէ անլուայ եթէ ուտուի հացին օրհնութիւնը կը փախչի (Մուշճուսուն և Իվէրէկ) (Բիւրակն, 1899, էջ 473)։

15. Դիշերն ալ ձիւթ (սաքզ) չի ծամեն, կը սարսափեցնէին, անոր մեռելի մը փոխուելու հեռապատկերը ցոյց տալով (Կեսարիա, Մուշճուսուն և Իվէրէկ) (Բիւրակն, 1899, էջ 473)։

16. Աղջիկները և կանայք երիկ մարդու գլխարկ չի գնեն, կը վախցնէին՝ այդ պարագային անոնց մազերը թափելու սպառնալիք մատնանիշ ընելով (Կեսարիա, Թալաս, Մուշճուսուն, Իվէրէկ և այլն)։

17. Նշանած աղջիկ մը չհամարձակի ուրիշներէն առաջ հաշի սկսելու անկրթութիւնը գործել՝ նշանածը կու գայ կ'ըսէին (Կեսարիա, Թալաս, Իվէրէկ) (Բիւրակն, 1899, էջ 473)։

18. Աղջիկ մը չսուլէ կ'ահաբեկէին շատախօս կեսուր մը նախատեսելով (Մուշճուսուն և Իվէրէկ) (Բիւրակն, 1899, էջ 473)։

19. Մէկը պատառը չաւելցնէ կամ իր պատառը ուրիշին տալու չհամարձակի բախտը հետը տալու (Մուշճ.) (Բիւրակն, 1899, էջ 473) կամ գլուխի ցաւ մը առաջնալու (Թալաս, Իվէրէկ) (Բիւրակն, 1900, էջ 151) վտանգը ցոյց կու տային։

20. Խմուք չաւելցնէին գաւաթին մէջ նոյնպէս կ'ըսէին թէ եթէ

խմուքը թափուի բախտը կը կորսուի (Բիւրակն, 1899, էջ 473) կամ մէկուն աւելցուք չուրը ուրիշը խմէ՝ առաջինին բախտը երկրորդին կ'անցնի (Նոյն, 475)։

21. Կերակուրի աւելցուքը դժկամակութեամբ չուտեն, խնայասէր կեսարացիք, Թալասցիք և Իվէրէկցիք ապահովաբար ստեղծած էին սա նախատեսութիւնը թէ ո՛վ որ կերակուրի աւելցուքը ուտէ նշանածը գեղեցիկ (Բիւրակն, 1900, էջ 151) իսկ ըստ աղքատ Մուշնճուսունցւոց՝ անիկա բախտաւոր կ'ըլլայ (Նոյն, 1899, էջ 473) իսկ կերակուրի ամանը սկրտողին՝ նշանածը գեղեցիկ (Նոյն)։

22. Այրած հացերը չնետուին՝ կ'ըսէին թէ անոնք ուտողները ստակ կը գտնեն և հարուստ կ'ըլլան (Կեսարիա, Մուշնճուսուն և Իվէրէկ) (Բիւրակն, 1899, էջ 473) կամ պարզապէս բարեբախտ (Կեսարիա)։

23. Աղջիկները կերակուրներու շերեփները չլզուըռտեն կը վախցընէին որ իրենց հարսնիքին օրը անձրեւ պիտի տեղար (Բիւրակն, 1899, էջ 280) իսկ Թալասցիք որպէսզի շերեփով չուր չխմեն, նոյն օրւան համար անձրեւ կամ ձիւն կը նախատեսէին (Բիւրակն, 1900, էջ 151)։

24. Խօսք չյափշտակեն իրարու բերնէ կ'ըսէին թէ երբ երկու մարդ մտադիր են խօսիլ միեւնոյն խօսքը և մին միւսը կը կանխէ՝ կանխողը միւսէն աւելի երկարակեաց պիտի ըլլայ (Կեսարիա, Թալաս, Մուշնճուսուն, Իվէրէկ) (Բիւրակն, 1899, էջ 487 և 1900, էջ 151), իսկ եթէ միեւնոյն ժամանակ խօսին՝ երկուքը միեւնոյն ժամանակ կը մեռնին (Նոյն, 1899, էջ 487)։

25. Երկու մարդ միասին չուր չխմեն, կը հաւատացնէին թէ միաժամանակ երկու մարդ եթէ չուր խմեն, մէկուն խմածը թարախ և միւսինը արիւն կ'ըլլայ (Կես. Թալաս, Իվէր.) (Բիւրակն, 1900, էջ 151)։

26. Պզտիկ մը չհամարձակի ականկալել որ իրմէ աւելի մեծ մը իրեն ձեռքին չուր լեցնէ, Կեսարացիք, Թալասցիք և Իվէրէկցիք կը նախատեսէին թէ եթէ մէկը իրմէ պզտիկին ձեռքը չուր թափէր փոքրիկին ձեռքերը դողդոջուն կ'ըլլային (Բիւրակն, 1900, էջ 151)։

27. Կերակուրի սեղանին վրայ զգուշութիւն ընէին և հացի փըշրանք չթափէին, չատ մը զաւակներ ունեցողը փորձանքի ենթարկուելու հեռատեսակերը ցոյց կու տայր (Ինքէրէ, Իվէրէկ) (Բիւրակն, 1900, էջ 724)։

28. Սեղանին վրայ խառնակութիւն չստեղծուի և դանակը առնողը մէջ չխյնայ, կ'ըսէին որ եթէ աղջիկ մը սեղանի վրայ պնակի մը մէջ դրուած սերը (գայմազ) դանակով կտրէ զոքանչը կը մեռնի (Բիւրակն, 1899, էջ 280) իսկ Մուշնճուսունցիք և Իվէրէկցիք՝ կարկանդակը դանակով և ուրիշ բանով մը կտրողը կը հաւատային թէ նոյն վիճակին պիտի ենթարկուի (Բիւրակն, 1899, էջ 473)։

29. Պահարաններու դուռները թափթփածութեամբ բաց չձգուին, ինչպէս նաև մկրատներուն բերանները բաց չձգուին —ինչ որ վտանգաւոր էր— կը վստահեցնէին թէ անոնք բաց թողլով, կը բամբասէին (Բիւրակն, 1899, էջ 281)։

30. Մանուկներու ծոծրակը պագնելով անհանգիստ չընեն, կեսարացիք, Թալասցիք և Իվէրէկցիք կը նախատեսէին թէ մանկիկը կռնաւոսէր, իսկ Մուշնճուսունցիք՝ ոխակալ և քէնոտ պիտի ըլլայ (Բիւրակն, 1899, էջ 488)։

31. Անկողնի գլուխը դէպի Արեւմուտք չուղղեն —վասնզի համոզ-

ւած էին թէ չարաբաստիկ է այդ դիրքը— կ'ըսէին թէ երբ գիշերը ջրհատոս այցելէ, մեռած կարծելով մեռելներուն կարգը կը դասէ զիրենք (Թալաս, Էվէրէկ) (Բիւրակն, 1900, էջ 133)։

Այսպէս հակառակ անոր որ կեսարացիք նաւրահաւատ չէին այլ գործնական և արթուն մարդիկ, և շատ մեծ կարեւորութիւն չէին տար երեւակայականին և բանդագուշականականին, սակայն գործեալ —ինչպէս տեսնուեցաւ— չէին կրցած թօթափել և իրաց վանել գրերու առուերները իրենց ետին ունեցող պառաւական անտխապաշտութիւնները և նախապաշարումներն ու աւանդութիւնները, որոնց ո՛չ ծագումին, ո՛չ զարգացումին, և ո՛չ ալ մինչև մեր օրերը ինչպէս տեւած ըլլալուն վրայ գաղափար ունինք։

Անոնք ապրած էին ժողովուրդին մէջ, անոր ընտանի էին, անոր խորթ ու օտար չէին թուիր, այլ բնական, միայն անիկա չէր կրնար ըսել թէ ինչո՞ւ կը հաւատար անոնց, վաղնդի անոնք գարաւոր անցեալի մը արձագանգներն էին՝ հին այնքան որքան էր հայ արիւնը և հայ ցեղը։

Ք.

ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ

Ա.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՏԱԳԻՐ

Բանաւոր կամ անգիր դպրութիւն մը սկսեալ նոյնիսկ հին, հեթանոսական դարերէն, գոյութիւն ունեցած է միշտ ժողովուրդին մէջ, անպահանջ արտայայտելով անոր զգացումները, իրեն հասկնալի լեզուով մը և պարզութեամբ։ Ժողովուրդին այդ ստեղծագործութիւնները չունին որոշ հեղինակներ, և ոչ ալ որոշ ժամանակ։

Անոնց հեղինակը՝ ժողովուրդը ինքն է ամբողջովին, իր հաւաքականութեան մէջ և յաճախ ոեւէ ժամանակի մէջ ծնունդ առած նախնական ու պարզ յղացում մը, ճոխացուցած և զարդարած է, յաջորդ ժամանակներու դրոշմն ու ըմբռնումը եւս կցելով, հին բուներն։

Այդ անգիր դպրութեան պատկանող ժողովրդային բանահիւսութիւնը որ բերնէ բերան փոխանցմամբ պահպանուած է ժողովուրդին մէջ և ապրած անոր հետ, կապուած էր ապրող ժողովուրդին օրուան կեանքին, և կը ներկայացնէր անոր ուրախութիւնները և հրճուանքները, տառապանքները և ցաւերը, ցանկութիւնները և երազները, ինչպէս նաև գարաւոր փոթձառութիւնները՝ որոնք իրր գարերու իմաստութիւնը խտացնելով քանի մը բառերու մէջ անիկա իրր առած կը փոխանցէր իր յաջորդներուն։

Ժողովուրդը, ակնաճի բոլոր հանգամանքներու մէջ բան մը ունեցած է

քսելիք. ամոր երբուճիճ վրայ լեզուն ապրած է իր բոլոր սեռորգելիճներով: Մանուկին օրորոցին առջեւ բլլայ թէ մեռած սիրելիի մը դագաղին վրայ, ափսոսանքի ընթացքին մէջ եւ կամ տխուկ ճաշապետական բոնիրին շուրջը, ուրախութեան եւ կամ տրտմութեան օրերու մէջ՝ միեւ բան մը դրած է իր հոգիէն՝ իր լեզուին ու բանաճիւսութեան վրայ» (Գագիկ Ծ. Ոզանեան, Պատմութիւն Հայ Լեզուի եւ Բանաճիւսութեան, 1913, *Մարզուան*, էջ 147):

Եւ այսպէս ժողովուրդը ստեղծած է անհամար աւանդավէպեր կամ առասպելներ, զրոյցներ կամ հեքեաթներ, առակներ կամ կենդանական վէպեր, առածներ և ասացուածքներ, հանելուկներ, օրհնութիւններ և անէծքներ, մանրավէպեր, ժողովրդային երգեր, ինչպէս օրօրոցի երգեր, տանտաններ, մանկական, սիրահարական, պարի, վիճակի, հարսնիքի, ընտանեկան, սուգի, պանդուխտի, աշխատութեան և վերջապէս երգիծական կամ ծաղրական երգեր, որոնք երբեմն գարերու անցեալն ունին իրենց ետին և բերնէ բերան փոխանցուած են քիչ ու շատ այլայլութիւններով և հոխացումներով, և կը կազմեն հարուստ գանձարան մը, ազգագրական տեսակէտով:

Անոնց մէջ կան այնպիսիներ որոնք երբեմն անիմաստ կոչուելու չափ անկապ են, ու կոպիտ նախնականութիւն մը կը բուրեն, զուրկ արուեստէ և անհատականութեան դրոշմը ունենալէ: Սակայն կան այնպիսիներ ալ որոնք հասած են զարգացման որոշ աստիճանի ու բաւական չափով կատարելութեան, չի գիտցուիր թէ ինչ տեսակ պայմաններու մէջ մշակուած բլլալով: Այս մշակումին կամ չըլլալոխութեանց մէջ անչուշտ գերազանց եղած է ազդեցութիւնը այն փոփոխութիւններուն որոնց ենթարկուած է ժողովուրդին կեանքը որուն պատկերն էր իր ստեղծագործած անգիր դպրութիւնը կամ ժողովրդային բանահիւսութիւնը:

Հայ կեսարիան՝ կորուսած Հայ բունէն՝ թէ՛ հայրենիքով և թէ՛ իր լեզուով, ենթարկուած է արտաքին յոռեգոյն ազդեցութիւններու, որով խաթարուած ու աղճատուած է իր ժողովրդային բանահիւսութիւնը այնքան որ նոյնիսկ դժուար է այսօր զայն նկատել իբր հայացի և բնատոհմիկ:

Հազիւ կան հետքեր, —ինչպէս տեսնուեցաւ— հայկական ըմբռնումով պատմութիւններու, թրքական թարգմանութեամբ Հայ առածներու, որոնք կրնան համաչխարհային կամ գէթ համասիական ալ ծագում ունենալ, և Հայ լեզուով կամ թուրքերէնով խառն աղճատուած աղօթքներու, բնատոհմիկ մի քանի մանրավէպերու, որոնց լեզուն թուրքերէնի վերածուած է:

Իսկ երգերը, անոնք որ ուղղակի ժողովուրդին առօրեայ կեանքին հետ կապ ունէին և անոր զգացումները արտայայտելու, և հետեւաբար իրեն հասկնալի բլլալու կոչուած էին՝ ամբողջովին իր գործածած լեզուով՝ թուրքերէնով էին, այնպէս որ ինչպէս ըսած եմ (տես էջ 1553) Հայ ժողովրդային բանահիւսութեան գեղեցիկ գանձարանը՝ կեսարացի Հայուն իբր ստեղծագործութիւն գրեթէ ոչինչ ունի ներկայացնելու, վասնզի իր արտայայտութեան մէջ օտարացեղու եղած է, խորթ Հայ գրականութեան, որքան որ ան իր խորքին մէջ՝ Հայ եղած բլլայ:

Եթէ կեսարացի Հայը պահած բլլար Հայ լեզուն, Հայ զգացմանց և Հայ մտածութեանց այս գեղեցիկ ու աննման արտայայտիչը,

անշուշտ Հայ անգիր գպրութեանց անուշաբոյր բուրաստանին ամէն գեղեցիկ ծաղիկները ընծայած պիտի ըլլար, որուան ըլլալով, կեսարացի Հայուն ինքնածին ուշիմութիւնը, արամատութիւնը, պատմելու ձիրքը, իր միտքը արտայայտելու յատուկ շնորհը և խօսելու հաճելի եղանակը։ Այս յատկութիւններով ո՛չ թէ այսօրուան և երէկի կեսարացի Հայերը օժտուած էին այլ ինչպէս ըսի (տես էջ 1552–53) առնուազն երեք հարիւր տարիներ առաջ ապրող մեր նախնիքը, որոնց մէջ միայն կարճ միջոց մը բնակող՝ եւրոպական միջավայրէ եկած և աչխարհաշրջիկ անձ մը՝ Միմէոն գպիր լեհացի, շատ գիւրաւ նշմարած էր անոնց այս անժխտելի յատկանիշները, կեսարացիները ներկայացնելով «մաղդրազոյց եւ անուշախօսք, մարդավարք, խոհագէտք, եւ բանաստեղծք, եւ առակախօսք, կատակարարք եւ ուրախացուցիչք»։ Այս օժտուած ժողովուրդը՝ անշուշտ արտայայտած է իր զգացումները իրեն արժանի ալացքով կամ ներշնչմամբ, սակայն աւա՛ղ որ անոնք Հայ լեզուով չեն և իրենց արտաքին գգեստաւորումով օտար և խորթ։

Իրենց թրքախօս դառնալը պատճառ եղած է նաև որ կերպով մը խզումի ենթարկուի իրենց կապակցութիւնը անցեալի աւանդութիւններուն հետ և Հայ աւանդավէպերը կամ առասպելները, ինչպէս նաև զրոյցները կամ հէքեաթները, առակները, առածները, հանելուկները, օրհնութիւնները և անէծքները, նոյնիսկ աղօթքները, մոռցուին և անոնց տեղ բռնեն թրքականները կամ թուրքերէնները, և շատ քիչ բան կամ ոչինչ մնայ գուտ հայկականներէն։

Դաւառի բոլոր թրքախօս վայրերն ալ նոյն պատկերը կը ներկայացնէին։ Իսկ հայախօս վայրերու մէջ, նկատելի էր երեւոյթ մը որ անգամ մըն ալ մատնանշել կ'արժէ։

Մասնաւորապէս Կէօմէրէկի շրջանին պատկանող գիւղերը ուր ժողովուրդը Մնացած էր կղզիացման մէջ հայախօս, այնքան որ իր դրացիներն իսկ հարկադրած էր հայախօս դառնալու, ինչպէս ի Թոմարզա, անշուշտ անոնք ունեցած են իրենց ժողովրդային բանահիւսութիւնը գուտ հայացի, իր ամէն մասերով, թէ՛ խորքով, թէ՛ արտաքին պատեանով, թէ՛ ըմբռնումով, թէ՛ արուեստով, թէ՛ իրր մտածութիւն և թէ՛ իրր պատկեր։

Իսկ այն շրջաններուն մէջ ուր բնակչութիւնը աւելի խառն և յարաբերութիւններն աւելի սերտ և յաճախակի եղած են թրքախօս վայրերու և մասնաւորապէս գաւառագլուխ քաղաքին՝ Կեսարիոյ հետ, ինչպէս մի քանի անգամ մատնանշ ընելու առիթ ունեցայ, զգալի երեւոյթի մը առջև կը գտնենք ինքզինքնիս։

Հայկական վատահաստակ օտարասիրութիւնը իր աւերիչ և քանդող գերը կատարած է և հայախօս այս շրջաններուն մէջ ժողովրդային բանահիւսութիւնը առացած է թրքական դրոշմ, հետեւաբար կեդրոնի ազդեցութեան, և թուրքերէն լեզուն գործածուիլ սկսած է նոյնիսկ աղօթքներու համար, ինչ որ խորապէս զգալի պատճառելիք երեւոյթ մըն է։

Ի Ր Ա Տ Ա Գ Ր Ե Ր Ը

Ինչպէս տեսնուեցաւ Կեսարիա իր չրջակայքով դժբախտաբար չունէր զուտ հայացի ժողովրդային բանահիւսութիւն մը և իր հայկականութենէն շատ բան կորուսած էր նահանգին հայութեան բանաւոր գրականութիւնը, որուն այլայլեալ ու եղծեալ նմոյշներն ալ այսօր դժբախտաբար հաւաքելու դիւրութիւն չունինք որպէսզի կարենանք գաղափար մը տալ անոր մասին, իբր Հայ մտքին առեղծագործութիւնը, թող ըլլայ իր արտաքին պատեանին մէջ օտարացած ու խորթացած։ Սակայն ինչ որ կրցած եմ ձեռք բերել, չեմ վարանիր ներկայացնել գաւառումդ, գոնէ աղօտ գաղափար մը տալու համար, գաւառին ժողովրդային բանահիւսութեան վրայ։

ԱԽԱՆԴԱՎԻՒՐ ԿԱՄ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ

Ինչպէս բոլոր Հայ աշխին նոյնպէս նաև Կեսարիոյ և չրջակայից Հայ ժողովուրդին անչուշտ անծանօթ չէր դիւցազնական վէպը կամ առասպելը որ այնքան ազդող նկարագիր մը ունեցած է ժողովուրդներու երեւակայութեան վրայ։

Կեսարացիք և չրջակայ գիւղաքաղաքներու և գիւղերու —մանաւանդ հայախօսներու— բնակիչները ապահովաբար ունէին անոնցմէ, սակայն դժբախտութիւն մըն է իմնձի յայտարարել թէ անոնցմէ ո՛չ մէկ նմոյշ կրցայ գտնել։ Կը խորհիմ թէ՝ եթէ անոնցմէ հետքեր մնացած էին ժողովուրդին մէջ չափազանց քիչ ըլլալու էին, վասնզի Կեսարացիք իբր գաղթականներ կորուսած էին հայրենական աւանդութիւնները, մասնաւորապէս իրենց լեզուին պատճառով և հաւանական է որ փոխանակ Հայ դիւցազնական վէպին, ժողովուրդին մէջ տարածուած ըլլային Թրքական դիւցազներու վէպերը։ Կեսարացիք ունէին բազմաթիւ աւանդավէպեր կապուած գաւառին որոշ վայրկրուն, ինչպէս կարգ մը լեռնակատարներուն և գետերուն, առուակներուն և ակերուն մասին, որոնցմէ օրինակ յիշատակելու առիթ ունեցայ։ Ցիշեցի արդէն թէ Թալասի մօտ Արգէոսի գիմացը կանգնող Ալի Տաղի (Բարսեղ Հայրապետի լեռ) վրայ Թուրքերը ունէին աւանդավէպ մը (տես էջ 21), ինչպէս ուրիշ մը Լիֆօս կատարին համար (տես գարձեալ էջ 21), որոնք Հայերն ալ կը պատմէին։

Նոյնպէս տեսնուեցաւ թէ ինչպիսի աւանդութիւն մը կցուած էր Արգէոսէն բխող գետակներէն մէկուն համար որ իբր թէ մեղր կը հոսէր (տես էջ 24) և ուրիշ մը՝ հաւանօրէն հայկական ծագումով, Նիրզէի Ս. Գրիգոր Նիւսացւոյն վանքին առուրտէն բխող Ս. Գրիգորի ջուրին կապուած (տես վերը, էջ 1024)։

Կեսարիոյ, մասնաւորապէս գաւառին բազմաթիւ գիւղերուն չուրջ գտնուած Կաթ-Աղբիւրները և Ծակ-Քարերը, ունէին ժողովուրդին կողմէ հիւսուած աւանդավէպեր և առասպելներ (տես վերը, էջ 798), ինչպէս նաև ինչ ինչ քարաժայռեր, որոնց չուրջ ստեղծուած էին գեղեցիկ աւանդավէպեր։

Ասոնցմէ մէկն էր աւանդավէպը երկու մարդակերպ ժայռերուն որոնք կը գտնուէին Եըլանլը լեռան վրայ, և որոնք իբր թէ քարա-

ցուցն էին երիկ-կնկան մը, որ հոն կատարուած գինարբուքէ մը զգլխած Աստուծոյ կենացը բաժակ պարպելու կամ բաժակը գետնի մը ծայրը կապելով Աստուծոյ կառկառելու ամբարիշտ յանդգնութիւնը ունենալնուն համար քարացած էին նոյնհետայն (տես վերը, էջ 21):

Տէրէ-վանքէն Թոմարզա երթալիք համբուն վրայ ցոյց կու տային քարաժայռ մը որ ունէր գեղեցիկ աւանդավէպ մը, որ գիրն առած է այնքան գեղեցկօրէն խորհրդապաշտ գրագէտ մը, Տէրէվանքցի Գ. Դր. Նչանեան: Հոս կ'արտատպենք այս զմայլելի աւանդավէպը նոյնուելեամբ, այն երկիւղով որ զայն պատմելու համար աւելի լաւագոյն ձեւ մը գտնել կարելի պիտի չըլլար և պզտիկ փոփոխութիւն մը պիտի եղծաներ անոր գեղեցկութիւնը:

ԳԱՐԱՑԱԾՆԵՐ

Ա.

Մայրամուտը բաւական յառաջացած էր արդէն: Սարաւանդին լերկ ժայռերուն վրայ կը սիրաւէին տակաւ մրուրեաց գոռ սուերները, ախտաւոր հոլիններու տիրող անյուսութեան գաղափարին նման վարանոտ:

Նորաբողբոջ ծառերուն վրայ օրն ի բուն երգող թռչուններ լռած էին ալ, եւ գարնան իրիկուններու մեղմ լռութիւն մը կը տարածուէր ամէն կողմ՝ զոր երբեմն կը խզէին փարախ դարձող փոքրիկ հօտի մը բոժոժներուն քնդհնաս ձայները:

Կայտառ եւ գեղանի աղջիկ մըն էր հովուուհին, սարերու գեղեցկութեան տիպար մը, որ գամփռներու հովէն հովուական ցուպը ձեռքը՝ տուն կը դառնար, բարեկամուհիի մը տարիոս խօսակցութեամբ, սանձած ժամանակին կորուստը դարմանելու նպատակով:

Անոր արեւնի՝ ձեւաւոր մարմինը պարուրող շրջազգեստի մը ծայրերը դէպի մէջք էին հաճգրիհնուած, ազատ ասպարէզ տալու համար իր կուսական բայլերուն, իր սիրավառ աչքերը, առտուան լուսաւորին պէս վճիտ, կը փայլփլային սեւ յօնքերու կամարի մը տակ, ուր սիրոյ տիեզերք մը կը լուսաւորէր: Լերան անապակ օդն ու ջուրը անոր այտերուն տուած էին այն հրապուրիչ կարմրութիւնը՝ որ ցօղաթուրմ կանանչ տերեւներու բնդմէջէն դուրս ցցուող վարդի մը նման՝ կը տեսնուէր անխնամ թողուած սեւ խոպոպներուն հռնած ծալքերէն, լերան դիցուհիի մը պատրաստը տալով իրեն:

Գիւղին ամէնէն աչքառու աղջիկն էր ան, ուներնոր ծնողի մը մէկ հատիկ զաւակը՝ որ իր յանկուցիչ ձիրքերովը կը խռովէր գիւղին երիտասարդներուն երազը....

Բ.

Միաբանական խուցին մէջ, արբազան մատեաններու դէզի մը առջեւ, կեանքին առեղծուա՛ծը կը խոկար առանձին երիտասարդ վանականը:

Կեանքի դիւրաւոհ ընթացքին կը նմանէր աշխանակին վրայ մեղմիկ հասնող մեղրամոմը՝ որուն հողմավար բոցին մշտատեւ ջերմութիւնները մարդկային կեանքի տենչանքներու անհուներութեան կը համապատասխանէին կարծես: Ի՜նչ էր կեանքը,— յաւէտ տենչալ բանի մը, անհասանելիին, սիրել բան մը, անգտնելին, եւ մոմի մը լուռ հատնումին նման վերջանալ. ասկ չէ՞ր կեանքը, կեանքը.— երա՛զը մանաւանդ որուն տեւողութիւնն իսկ կարելի չէր համեմատել մոմին հետ, որովհետեւ գէթ ան՝ ժամանակին մէկ որոշ չափը ուներ հատնելու,

միջ կեանքին տեսողութիւնը մէին տիրող անթափանցելի գաղտնիքին տակ կը սօղուէր յաւիտեան:

Վաճառին միսթիք մթնոլորտին հակառակ մտածումով՝ ամէն յոյզ, ամէն տենչանք դէպի ցաւի մութ վիհը առնուած էայլ մը նկատել կը խորհէր, եւ ներամփոփ՝ մանրակրկիտ ճնշախոյզի մը պէս, իր սրտէն դէպի մանկութիւն երկարող անցեալին շղթան կը քննէր վերստին: Օ՜հ, ի՜նչ անկասար՝ պատռուած փափաքներ թառած էին երբեմն անոր օդակներէն ամէն մէկուն վրայ. վայելքի ի՜նչ յուսախաբ՝ ոսկեզօղ երազներ հմայած էին գինքը հոն:

Միտքը անցեալին ափսոսհէ՝ որ յիշատակներու մոխրակոյտ մրնէր հիմա, կը սուրար դէպի ապագան, որուն անստգութեան բառնութէն կը դիտէր պահ մը, ներկային ալ տարամուրիւնը եւ անէութիւնը իր ճիւղային դէմովկ՝սկսէր ժպտիլ նոյն ժամուն անոր հոգիին յուսահատ միջոցին մէջ: Այո՜, կեանքէն հրաժարելու պէ՜տքը կը զգար երջանկութեան հասնելու համար, բայց գերեզմանի ցուրտ կողերէն ծնած անէութեան երջանկութիւնը ահարկու ուրուականի մը պէս կը ցնցէր ուժգին իր տառապող հոգին, մինչ իր բնազդները, միտք դէպի ծովերը ուղղուած ալիքներու պէս, յար կը դիմէին յաւիտենականութեան, զա՜յն երազելով միտք բնդ ազօս:

Գաղափարներու այս հակընդդէմ հոսանքին մէջ՝ ուր հակառակ իր համոզումներուն երբեմն կը տանջուէր չարաչար, գիրք մը առաւ ձեռքը, գրերու վսեմագոյնը, որուն որոշ մէկ էջին ընթերցումէն կարծես կը լսէր Գեթսեմանի պատէզին մէջէն մթութեան եւ առանձնութեան մէջ ծնրադրող Մեծագոյն Մարդուն տճնութիւններն ու աղօթքը:

Դէմին վրայ ուրուագծուող ուրախութեան կայծին հետ՝ արցունքի շիթ մը ցայտեց աչքերէն. խմասասիրութեան քողած մութ կէտերը կրօնը լուսաւորած էր, ան իր երեւակայութեան հորիզոնին վերեւ ժպտալիր դէմքը կը տեսնէր զօրացուցիչ հրեշտակին՝ որ իր խուզարկու մէին առջեւ իբեալի անծիր հորիզոն մը կը պարզէր, հորիզոն մը՝ ուր սիրոյ տենչանքի անհուներութիւնը վերջ պիտի գտնէր այլեւս, ձուլուելով իր իսկական Առարկային:

Խուցին բարաշէն հատ պատին մէջէն բացուող պատուհանէ մը ներս կը խուժէր իրիկուան մեղմիկ հովը, որ սարաւանդին մակերեսը համբուրելէ վերջ՝ փայփայել կուգար վանականին խոովեալ ճակատը: Ան դուրս ուղղեց աչքերը պատուհանէն դէպի սարաւանդին ընդարձակ տարածութիւնը՝ որ կէս մթութեան խաւին տակ անորոշելի կը դառնար հեռուն, հեռուէն հօտի մը դոփիւնը հասաւ ականջին. ո՞վ կը մնար միտքնէ հիմա հոն, զարմացաւ, բայց իր ճայռածքը, բնճամի սրտի մը արիւնին ծարաւի նետի պէս, գամուեցաւ կարծես հովուհուհի աղջկան ազատ շարժուձեւերուն եւ չքնաղ գեղեցկութեան վրայ, մինչեւ որ ան անցաւ իր պատուհանին առջեւէն եւ հեռացաւ խուսափուկ ստուերի մը պէս, անետանելի դառնալով գրեթէ հեռուն:

Իր յոգնած աչքերը կրկին թաղուեցան գիրքին էջերուն մէջ, բայց միտքը ի զո՜ւր կը ջանար հիմա հոն ամփոփելու մտադրութիւնը. ոչինչ կը հասկնար անզգալաբար կատարուած այդ ընթերցումէն, եւ գրեթէ ակամայ մէկդի նետեց զայն պահ մը՝ իր զգտուած երեւակայութեան բուռն թափին յանձնելով իրենքինքը:

Կուրծքին տակ նոր սիրտ մը կը բաբախէր՝ կը բռնար ուժգին, սիրոյ նոր՝ անգիտակից երակ մը կը յորդէր հոն երկար ատեն ցամաքող այն աղբիւրին պէս, որ օր մը յորդաոոս անձրեւէ մը վերջը կրկին կը բխի գետնէն, աւելի յորդ ու բուռն:

Վաճականը՝ եղեմի փափկութեան մէջ արգիլուած պտուղը դիտող Ադա-

մին ճման, անխուսափելի կերպով երեւակայեց հովուհի աղջկան գեղեցկութիւնը, ուշկնդրելով իր մէջ հնչող փորձութեան հրաւէրին, եւ իր ուխտեալ առաջադրութեանց աւելի պինդ փարելու համար՝ միացնել ուզեց Սիրոյ այդ ճոռածիլ երակն ալ իր ճշմարիտ Ակին, Քրիստոսի, մինչ իր երեւակայութեան մէջ կը շողազարդէր դեռ հրդեհիչ ճայուածքը հովհուհի աղջկան՝ որ իրեն ուղղուած էր ժպտագին...: Եւ խորհեցա՛ւ...:

Գ.

Առաջոյսին՝ ամէնէն կոճուխ կ'ելլէր հիմա ան, հովհուհին, եւ առանձին իր հօտին հետ կարծես կը խուսափէր իր ընկերուհիներու ներկայութենէն: Անոնք թէեւ հոգեկան փոփոխութիւն մը ճշմարած էին իրենց գեղանի բարեկամուհիին վրայ, բայց իրենցմէ եւ ոչ մէկը կրցած էր դեռ որոշ գաղափար մը կազմել անոր մասին: Արդեօք պատճա՞ռ մը ուներ իրենցմէ տրամաբանել, մինչ իրենք ամէնէն աւելի զայն կը յարգէին, եւ կամ մէկուն սի՞րտ էր տուած արդեօք, բայց այդ վէս աղջիկը՝ որ այլեւայլ պատճառներով կ'անարգէր ամբողջ գիւղին երիտասարդութիւնը, եւ իրեն նուիրուած սիրային դարպասներու եւ խնկարկութեանց հանդէպ ցուրտ ժայռի մը անզգայութեամբ կը ցցուէր, ի՞նչպէս կրնար փոխուած ըլլալ յանկարծ: Առտուն երբ ամէնքը միասին կ'ելլէին գիւղէն, արդէն իրենց բնակերուհին տարբեր ճամբէ մը վանքին շրջափակն ի վեր կը տեսնէին ծանր ծանր քայլերով՝ որ իր ցուրտ անտարբերութեամբ կարծես հեգնել կը ջանար անոնց պիրկ յարուած հետաքրքրութիւնը:

Օրեր անցան այսպէս, գիւղին մէկ ծայրէն դէպի միւսը տարածուեցաւ հովհուհի աղջկան այս նոր կեցուածը, շաղկապուած այլեւայլ խմածին մեկնութեանց: Իր ծնողքը սակայն հոգ չէին ըներ բնաւ անոր մասին, համոզուած ըլլալով անոր ամօթխածութեան եւ դարպասաղներու հանդէպ տածած յուն արհամարհանքին՝ որ տարիին հասուցութեան համեմատ աւելի խոր կը շեշտուէր անոր վրայ: Գիւղին երիտասարդներէն անոնք միայն՝ որոնք կը յաւակնէին սրտին տէրը ըլլալ աղջկան, բանի մը օր, առտուներ կանուխ, ժայռերու եռեւէն հետապնդեցին անոր քայլերը, բայց ոչինչ կրցան տեսնել անոր շարժուձեւերէն, միայն վանքին ուղղուած բնդ երկար ճայուածքէ մը զատ՝ զոր չանոր աղօթքին եւ կուսական ջերմեռանդութեան վերագրեցին . . . :

Դ.

Իրիկուան ժամերգութեան կոչնակին խուլ ձայնը կ'արձագանգէր վանքէն դուրս, սարաւանդին ոճդարձակ տարածութեան վրայ:

Միաբաններու խցիկներ դատարկուած՝ եւ վանականները եկեղեցի դիմած էին ամբողջ, ժամերգութեան Ասուածային փառաբանութեան հոգեպէս մասնակցելու փափաքով:

Վանքին հետաւոր մէկ խուցին մէջ սակայն՝ ուրկէ սարաւանդին գրեթէ հետապահները կը պարզուէր դիտողին աչքին, երիտասարդ վարդապետ մը նամակաթուի սեղանին մէջ առած կը մտածէր տրտում...:

Զգացումի գիրար խաչաձեւող ոստաշրջներ կը խուժէին դէպի անոր սիրտը, եւ անձանօթին հրայրով տոչորող հոգին կը խորասուզուէր Նիւթի տարփանքներով — աշխարհին մէջ:

Հիմա իր ծարաւի հոգիին տենչերը մարմինի հանոյքներուն վրայ կը հանգչէին պահ մը, հոն կը ձուլուէին, կը վերջանային կարծես, մինչ անձանօթ ձեռ մը ցուրտ իրականութեան վարագոյրին ներքեւ սօղուած Ջանձրոյքի անհրապոյր եւ անճաշակ դուռգները կը պարզէր իր հոգիին առջեւ, ցաւի եւ զղջումի սեւ ներկերով երանգուած:

Ցանկարծ կը յիշէր ան իր ուխտին բովանդակ վսեմութիւնը՝ ուր իր սէրը առարկայ մը ուներ միայն, իսէա՛լը, միտքը տեսլական մը ուներ, Փրկի՛չը, զոր միայն կրնար սիրել անձանձրոյթ եւ անվի՛ճս...:

Պատուհանէն դուրս ուղղուող աչքերը ներս յառեցան պահ մը, եւ վանականը բունն ինքով մը մոռնալ ուզեց զայն՝ որ հիմա իր հօտով հետուն, ժայռերու տակն իրեն կը սպասէր անհանգիստ, կոչնակին հասատատած ժամադրութեան համեմատ:

Երկուքի բաժնուած իրն մը պէս, տեսաւ իր հոգիին երկու որոշ կէտերու բաժնուիլը, ճճնեց դէպ ի ճիւք եւ դէպ ի ոգի հակող մասերը եւ վերջինին յարիլ փորձեց պինդ, հատատելով անոր բացարձակ վսեմութիւնը, եւ անյաւատացի մը պէս դատեց ինքզինքը իր այն սխալին մեծութեան համար՝ որով կոչնակի ձայնը —միտ ժամադրուած Աստուծոյ խօսելու— հովուուհի աղջկան մը սիրոյն ժամադրութեան յատկացուցած էր...:

Արեւը կը մարմրէր հորիզոնին վերեւ՝ հսկայ արծիւի նման ամփոփելով իր տարածուն թեւերը: Հեռուն՝ գիւղ դարձող հօտերուն ոչխարներու անուշ մայիւններ՝ հովէն փերուելով կը հասնէին վանականին սենեակը՝ ուր անխռսափելի գաղափար մը կառչած երիտասարդ վանականին, հսկայ բմբռնամարտի մը պէս զգեցնել կը ջանար զայն: Ան կրկին յառեց աչքերը դէպի պատուհանը, եւ անգիտակից խորհուրդէ մը յառաջ եկած հեծկլտուքը լեցուց խուցին ցուրտ մենութիւնը:

Վայրկեաններ անցան այսպէս պահ մը լուռ, մինչ վանականը կը մտածէր ինքզինքը եկեղեցի նետել գինքը տանջող մղձաւանջին թեւերէն, ճնացած ըլլալու պատճառաբանութեամբ արդարացնելու հոն իր ուշ ժամանումը:

Միաբաններ տանարին առաջին դրան հովնտի պատերուն խաչերը կը համբուրէին ջերմեռանդութեամբ, Գողգոթայի հառաչներին ճամբը դրոմելով վերջին անգամ իրենց ճակտին վրայ: Ժամերգութիւնը վերջացած էր ալ, եւ ամէն ոք իր խցիկը կը դառնար հիմա վանականի ձայնը, պատկառելի երեւոյթով մը, առանց նոյնիսկ ուշադրութիւն դարձնելու իրենց միաբան այն ընկերոջ վրայ՝ որ վանքին դռնէն դուրս կը սպրդէր նոյն պահուն, խուսափուկ սուտերի մը պէս:

Ե.

Այն օրը հանդիսաւոր պիտի ըլլար *Խաղաղակաւոր* հսկումը. վանքին մէջ հիւր եպիսկոպոս մը կար, որուն ի պատիւ միաբանութեան անդամներուն գրեթէ ամէնքը կը պատրաստուէին եկեղեցի իջնել:

Մեծ-պահքի օր մ'էր, Քրիստոնէութեան վսեմ եւ խորհրդաւոր օրերէն մէկը, եւ տանարը կարծես զգեցած էր օրուան սեւ թախծութիւնը: Խորանի առջեւ կախուած խաչելութեան պատկերը լուսաւորող կանթեղէն աղօտ ճառագայթներ կը տարտղնէին վեհավայրին պատկերներուն վրայ, խորհրդաւոր երեւոյթ մը ընծայելով հնութեան տակ անոնց եղծուած երկնային դէմքերուն:

Հոն երկրպագողներու բազմութեան մէջ խռովայոյզ միաբան մըն ալ կար, որուն երբեմն անուշ ձայնը՝ յանկարծական սասսիկ վախցողի մը ձայնին պէս, կը մարէր հեզհեզ կոկորդին մէջ: Շատեր քէեւ կը տեսնէին անոր վրդովմունքը, բայց կը զարմանային միայն, առանց կարենալու անոր բուն պատճառը հասկընալ:

Անոր պղտորած աչքերը մէյ մը կ'ուղղուէին խաչելութեան պատկերին, ուր գամուած Քրիստոսի երկնային, գրեթե նայուածքը հովի բմբռնաս աւազակին, կը միանէր կարծես ի՛ր ալ մինչեւ ստին խորը:

Միաբան ընկերակիցներու ջերմեռանդ աղօթքին ազդեցութենէն, եւ եկեղեցիին գիտերական խորհրդաւոր երեւոյթէն կը ցնցուէր ամբոր տառապող հոգին, եւ զղջումի խուլ հառաչ մը կը բռնէր ամբոր պագտոս երթերէն, ձուլուելու համար համբերքին քաւ միօրինակութեան մէջ:

Իր աղօթելու ջանքին մէջ կը յիշէր ամէն հովուապետին կեանքի երդումները որոնք դեռ կը տոչորէին իր երդումները: Խաչակնքել կ'ուզէր ամբողջ, եւ մատները իրեն կը յիշեցնէին դեռ հպումի այն ցնցող զգացումը՝ որով կուրծքը օծուած էր հովուապետի աղօթքեն: Ամէն յիշատակ՝ որուն իրականութիւնը այնքան բաղդ երեւցած էր իրեն դեռ քանի մը օր առաջ, հիմա զղջումի եւ գարշանքի կը փոխուէր, եւ իմ տիրոջը ներկայութենէն խուսափող մեղապարտ ծառայի մը պէս, հեռացնել կ'ուզէր բոլի աչքերը՝ զինքը տանջող պատկերին ազդեցութենէն, մինչ ամօթ հետուն՝ կը փնտռէին Գողգոթան զայրացկոտ դէմքը, որ մութ ստուերներուն մէջէն բնդ աղօս, կարծես կը սաստէր «մարմնոյն մէջ ուրիշ օրէնք մը տեսնող» այդ դատաւոր կուսակրօնը:

Միաբաններու խցիկներէ լուսաւորող կանթեղները մարած էին ալ, եւ մինչ ամէն ոք կը ննջանար հանգիստ եւ իր կոչման պարտաւորութենեն կատարման եւ յաւիտենական կեանքի երանութեան գաղափարովը տոգորուն, անդին խռովեալ, սիրտեր միաբանին աչքերէն կը հալածուէր իսպառ Մորփէոսի երանութիւնը:

Ջիրար հակասող գաղափարներու մէջ՝ երկար քաւալէն վերջ՝ կ'ուզէր դուրս ելլել, գտնել զայն եւ ըսել ամբոր իր որոշումը, յիշել ամբոր իր ուխտը եւ գոցել սրտի մատեանին վայելքի եւ իրականութեան այդ սեւ էջը՝ ուր ցարդ տանջող զղջումը կարդացած էր լոկ, բայց զո՛վ կրնար գտնել դաշտին վրայ կէս գիշերէն վերջ:

9.

Արշալոյսին երկու ժամ կար դեռ, եւ վանքը կը նիրհէր հանգիստ խաղաղիկ հունի մը մէջ: Վանքին ախոռաղներ ժամէ մը ի վեր իրենց անբնդհատ երգերով կ'օրհներգէին բնութեան արարիչը: Վանքին դռներ կղպուած էին եւ պարզունակներէն ալ դրուած, միաբաններու պատուհաններուն փեղկերը անգամ լաւ մը գոցուած էին: Միայն գօտի մը կապուած չուանի մը՝ կը կախուէր պատուհանէ մը դուրս՝ զոր կրնար որոշ տեսնել նոյն պահուն վանքին երջանկէն դուրս պտտող մէկը:

Սարաւանդին վրայ կը տեսնուէր բացորոշ՝ սեւազգեստ մէկու մը ստուերը՝ որ վանքէն կը հեռանար տակաւ դէպի հեռաւոր ժայռերը: Գարնան գիտերեներու զգլխիչ գեղեցկութիւն մը կը տարածուէր սարաւանդին վրայ եւ լուսինը իբրեւ անհուրեան մէջ կախուած բոլորշի կանթեղ մը կը լուսաւորէր յառաջացող ստուերին դողդոջուն հայերը:

Կը կծկէր ան՝ հալելէ աւելի խռովայանջ այն մարդուն պէս, որ իր առաջադրած ճամբին վայրը կը փութայ մոլորուն: Աչքերը մերթ երկինք կը նետէր ուր փայլփլող լուսաւորներ գաղտնիքին գիտակից մարդու մը աչքերուն նման՝ իրեն կը ճայէին, պիտ պիտ: Սարաւանդին վրայ, հոս հոն ցցուող ժայռերը «անմռունչ ուրուականներու պէս սեւ գլուխներն ցնկած գինքը կը դիտէին կարծես ապշութեամբ»:

Հոգեցունց սարսուռ մը պատեց գինքը, յանկարծակի մը գիտակցութեան սարսուռը, եւ մղձաւանջէ տանջուող տղու մը ձայնովը անուն մը ճնշեց տիրող լռութեան մէջ: Իսկոյն ժայռի մը ետեւէն ստուեր մը արձագանգեց զայն, ստուեր մը՝ որուն կը մօտենար տակաւ ձայնող սեւազգեստը: Անոնք իրարու մօտեցան՝ վայր-

կեանք մը չեզոյ այնչափ որոշ՝ որ այդ պահուն հոն գտնուող մը իսկոյն պիտի նանչնար վանականը եւ հովուհին:

Վանականին բազուկները գօտեւորեցան հովուհիին լայն մէջքին վրայ եւ իր գլուխը հակեցաւ մեղմիկ ուսին վրայ՝ կորսուելով մազերու վէ-վէտուն խուրձի մը տակ, մինչ իր շրթունքները Սիրոյ աչխարհին մէջ «հեշտութեանց դար մը կ'րմպէին նոյն ժամուն»:

Երկնքի վրայ փայլող լուսաւորները ծածկուեցան տակաւ դիզուող ամպերու դէզի մը տակ, եւ լուսինն ալ ամպի բանձր լանչակ մը նետեց երեսին, մեղանչումի այդ տեսարանէն խուսափելու համար թերեւս: Թոր մթութիւն կը տիրէր ամէն կողմ. ձայնի պատառ մը իսկ չկար առաւաւոդին վրայ այն սիրասարի համբոյրներու ձայնէն զատ, որ կը փշրուէր վսեմ լռութեան մէջ, եւ այն բոժոժներու ընդհատ ձայնէն՝ որուն առիթ կու տային վանականին գրկին մէջ ացուր նայուածքով մը իրենց տիրուհին դիտող փոքրիկ հօտի մը ոչխարները:

Երիտասարդ կուսակրօնին առաջադրութիւնները նճուեցան տակաւ հեշտութեանց բեռին տակ, երբ ացոր փափուկ ձեռքերը զգաց իրենները մէջ, ացոր բարախուն կուրծքը իր կուրծքին վրայ, եւ ացոր շուշան մարմինին ացքծութիւնը՝ իր տրամադրութեան տակ: Իր ուխտը ացոր ուրին վայելքն էր հիմա, իր երկինքը՝ ացոր աչքերուն նուր նայուածքը, եւ իր ամբողջ աշխարհը ացոր հարուստ մարմինին հեշտութեանց յափշտակիչ ամբողջութիւնը՝ ուր կեանքը հիացումէ աւելի զգլխում էր նամակ:

Նայուածքները գամուեցան՝ նալեցան իրարու մէջ, շուշչերը պահ մը դադրեցան կարծես տոփող կուրծքերու տակ, եւ նոգիին եւ մարմինին յափշտակութենէն ծնած կիրքի խօլ բախ մը նետեց գիրենք մեղանչումի կսկծալի այն գահավէժ ուր ացեցալը՝ ապառնին՝ դատողութիւնը կ'ացէաճայինն, յիմարութեան բողոքով բանավարութեան ալերեկ դեկը...:

Է.

Առագաստի մը պէս բեղ եւ ջինջ կը փայլէր այն օր երկնակամարը: Երկնային ացեետաճելի նաժիտներ դիւթական ձեռով մը արթած՝ մարած էին զայն կարծես, եւ պատռատած երկնից դշխոյին հանդիսաւոր ժամանումին: Թռչուններու երամներ շատ բարձրէն կը սուրային դէպի հեռաւոր մարգերը, իրենց ձիւն–սպիտակ թեւերու հախուռմով:

Վարը՝ գարնանային յորդումով ուռող գետակին ձայնը ացկապ ներդաշնակութիւն մը կը յօրինէր, արեւոլյսին երգող թռչուններու ացուր հոդուածին հետ:

Վանքին դռները բացուած էին հիմա, եւ ամէն ոք կը գարմանար այն գիշերային սոսկալի փոթորիկին վրայ՝ որ վանքը խռոված էր այնչափ: Հոն առաջին ացգամ պատահող այս դէպքին մասին մեկնութեանց կը դիմէին շատեր ձերունի վարդապետներէն՝ որոնք մարդկային մեղքերու առաջութեան ի պատիժ ցնորինուած երկնային վրէժխնդրութեան կը վերագրէին զայն եւ հաւատքի աւուր արցունքով մը բանի մը տուն Սաղմոս մռմռալէ վերջը, աղօթել կը պատուիրէին իրենց շուրջիններուն ձերունական խոր երկիւղածութեամբ մը:

Ցանկարծ շուկ մը սկսաւ պտտիլ պահապաններուն մէջ, անյուսալի դէպքի մը ահօթալի շուկը՝ որուն նմանը չէին յիշեր լսած բլլալ նոյն իսկ իրենց ամբողջ կեանքին մէջ: Ոնոնք դուրս կախուած չուացէ մը նախ տարակուսեցան թէեւ, բայց չեզոյ հաստատեցին փախուստը երիտասարդ միաբանի մը՝ որուն վերջերս ացժամանակ կերպով եւ առանց պատճառի թափառումը սարսաւացուին վրայ, կասկած սկսած էր արթցնել արդէն իրենց մէջ: Պատճառներու են-

թադուքեանց չափ ալ աճոր հետք գտնելու ծրագիրներ յօրինեցին աճոնք, եւ վաճիհ ու կղերականութեան պատիւին ջերմ նախանձախնդրութեամբ, գաղտնիքը իրենց մէջ պահած, դուրս խոյացան նոյն ժամուն:

Վաճէէն բաւական հեռու ժայռի մը մօտ քարէ երկու մարդակերպ արձաններ կը տեսնուէին՝ որոնց բարացած՝ դժոխային դէմքերուն վրայ դեռ կը փայլատակէր կիրճն ու երկիւղը, եւ զորս կը լուսաւորէին հիմա նորածագ արեւին ճառագայթները:

Առիւծիրճ մը պատեց գիրեճճ, գերբնականին առիւծիրճը, եւ ապշանար հսկացան ֆիւսր եղելութիւնը, եւ գիշերային այն սոդիմադրելի, սքբնական փոթորիկը՝ որ իրեւ արդար պատուհասը երկնային վրէժխնդրութեան՝ բարացուցած էր երկու մեղապարտները հոն, այդ մեղանչումի ժայռին մօտ:

* * *

Տէրէ Վաճէէն Թօմարզա երթալիճ ճամբուն վրայ դեռ կը տեսնուին հին գիւղի մը մնացորդները՝ որուն գերեզմանաքարերը եւ աղբիւրի տեղերը կը կենան ցարդ. հովուհուի աղջկան գիւղն է ան: Քիչ մը հեռուն, բառորդի մը չափ դէպի հիւսիս, իր սեղաններով եւ կիսափուլ պահարաններով կը կենան դեռ այդ վաճիհին աւերակները:

Հոն՝ տարուան մէկ բանի գեղեցիկ կիրակիներ Ս. Պատարագ մատուցանելու եւ մատաղ օրհնելու կ'երթային Տէրէվաճէէն եւ միւս եկեղեցականները լերան դերբուկ զառիվերը դժուարաւ մագլցելէ վերջը, առաւօտեան ժամերգութեան «Տէր զի Բազում»ը կը բաղէին սարաւանդին բնդարձակ տարածութեան վրայ, երկիճի աճնուհութեան վանէ խորանին առջեւ, աճդին գիւղացիները միամիտ երկիւղածութեամբ կը պատմէին իրարու այդ բարացածներու աւանդական դէպքը, իբրեւ Աստուածային անխուսափելի պատուհաս մը, տրուած ուխտազանց եւ դասալիճ կուսակրօններու:

Շատերու բաց աչքերը հոն կ'ուղղուէին անաբեկ, եւ Աստուածային ամենակարողութեան գաղափարին ազդեցութեան տակ ազօքի տարտամ վանկեր կը բռչէին աճոնց շրթունքներէն, առտուան զեփիւռին մեղմ բարախումովը բեկբեկուած. «մեղա՛յ», «Տէ՛ր ողորմեա»...:

(Մանգուածէ, 1904, Ապրիլ 30, թ. 862)

ՁՐՈՑՑՆԵՐ ԿԱՄ ՀԻՓԵԱԹՆԵՐ

Հէքեաթն որով այնքան հարուստ էր Հայ բանաւոր գրականութիւնը, կեսարիոյ գաւառին հայութեան համար օտար չէր կրնար ըլլալ։ Ապահովաբար անհիկա ունեցած էր բազմաթիւ հէքեաթներ որոնցմէ նմոյշներ մեզի հասած են։ Արդէն անոնցմէ մի քանի հատ իբր լեզուական օրինակ իրենց գիւղերուն բարբառով գիրի առնուած ներկայացուցած եմ։

Այսպէս, ձորմակ դավախի աչկինի հէքեաթը Գալակէօի գիւղին բարբառով, ներկայացուած է ամբողջովին (տես էջ 1630–1633), իւնչպես Կալօի տղային (տես էջ 1637–1641) և Տէնսիզ տղուն (տես էջ 1641–1642) հէքեաթները Մունճուսունի բարբառով։ Հաւանօրէն այս հէքեաթները ծանօթ էին ամբողջ գաւառին և անոր նման ուրիշներ կային ժողովուրդին բերնին մէջ, որոնք դժբախտաբար գիրի չեն առնուած։ Միայն մէկ հատ, թուրքերէնէ հայերէնի վերածուած, Ե. Տ. Գազազեանի կողմէ (տես Բիւրակն, 1899, էջ 214–215) կը ներկայացնեմ, իբր հայկական առեղծագործութիւն, սակայն լեզուով օտար։

«Կար ու չի կար խելօք Դաւիթ անունով մէկը կար։ Խելօք Դաւիթ ի բնէ տգեղ ու տգեղ էր, իր անտիսկան հասակով, Մալայեան բերնով, Մոնկոլեան հակատով և իր հնդկական աչքով կոպիտ վայրենի մըն էր։ Սակայն իր խմաստութեամբ ու հարստատանութեամբ հռչակած ու համբաւուած էր գիւղին մէջ, այնպէս որ ամէն մարդ խորհուրդ հարցնելու համար իրեն կու գային, և կամ, երբ երկու հոգի իրարու հետ կռիւ ունենային՝ իրեն կը դիմէին որ վէճը դադրեցընէ և կամ վճիռ մը տայ։ Իսկ կիրակի և տօնի օրերը գեղացիները իր գլուխը ժողված՝ անոնց բանաստեղծական ոճերով հառաչ կը համարտակէր ու գեղացիները կը հիացնէր։

*** «Օր մը, մինչ այսպէս հառաչ կը խօսէր, գեղացիներուն մէջէն մէկն ըսաւ. «Տէ՛ր իմ, Աստուած քեզի երկար օրեր տայ, բայց երբ դուն մեռնիս, մենք ինչ պիտի ըլլանք առանց պաշտպանի և ուղեցոյցի, խնդրենք ասոր գարման մը խորհէ»։ Մեր խելացին վայրկեան մը խորհելէ ետքը, գասթելեան հպարտութեամբ մը ըսաւ. «Գոլիս խելք կը ծախեն եղեր, պէտք է Գոլիս երթալ ու խելք ծախու առնել»։ Ասոր վրայ գիւղացիները աղաչեցին իրեն թէ ինք երթայ անձամբ և ծախու առնու։ Դաւիթ կը հաւանի այս խորհուրդին և իրեն մեծ քսակ մը ոսկի կու տան զոր իր մախաղին մէջ կը դնէ ու կ'ուղեւորի դէպի Գոլիս։ Քանի մը օր համբորդութիւն ընելէ ետքը պանդոկ մը կը հասնի ուր քիչ մը հանգիստ կ'առնէ և դուրս կ'ելլէ պտտելու համար։ Մինչ այս մինչ այն, մարդ մը կը տեսնէ որ գլուխը զամբիւղով մը բան մը կը տանէր (ձմերուկ)։ Մեր խելացին այս մարդը քովը կանչելով՝ կը հարցնէ անոր թէ ինչ է այդ ծախածը։ Մարդը այս հարցման զարմանալով կը պատասխանէ. «Ինչուկի հաւկիթ՝ զոր ճեղքելու ըլլաս, մէջէն աւանակ մը կ'ելլէ»։ Այս խօսքին Դաւիթ հաւանելով՝ մէկ ոսկի կու տայ և հատ մը կ'առնէ ու իր մախաղին մէջ կը դնէ՝ ըսելով ինքնիրեն, «Ինչ աղուոր բան է ասիկա, վաղը երբ խելքը գնելէս ետք դառնամ գեղը, ասիկա կը ճեղքեմ ու աւանակին վրայ հեծնելով գեղս կը հասնիմ. այս երազով կը չարունակէր իր համբան։

*** «Վերջապէս Գոլիս կը հասնի. կը հիանա՛յ, երբ կը տեսնէ ծովը, նաւերը, մեծ ու չքեղ բնակարաններըը, շուկաները և այն տեղի փայլուն իրերը։ Եւ երբ այսպէս չորս կողմ դիտելով ապշած ու յափշտակեալ մտքով կ'երթար, մարդուն մէկը իր դիրքէն կը կռահէ թէ պարզամիտ մէկն է՝ անոր կ'ըսէ. «Ինչ կ'ուզես, ինչ պիտի գնես, ըսէ՛, խնդրեմ»։ Մեր խելացին պատասխանելով կ'ըսէ. «Խելք ծախու պիտի առնեմ»։ Մարդը՝ տեսնելով թէ կատարեալ տգէտ ու ապուշ մէկն է, կ'ըսէ. «Շատ աղէկ, ես ծախեմ, սակայն ո՛րչափ ատակ ունիս»։ Խելացին ուրախութեամբ մը իր մախաղէն հանելով քսակը, կ'ըսէ. «Ահա այսչափ է»։ Մարդը կ'աւելցնէ. «Շատ լա՛ւ, եկուր երթանք մեր տունը, քեզի տամ խելքը»։ Երկուքը միասին կ'երթան ու անձանօթը այծենի տիկ մը կ'առնէ ու փչելով զայն կ'ուռեցընէ ու խելացի Դաւիթին ձեռքէն ատակը առնելով կ'ըսէ. «Ահա, խելքը ասոր մէջն է, սակայն չըլլայ որ բանաս, երթէ բանալու ըլլաս, խելքը կը փախչի, իսկ երթէ գեղը հասնիս, բա՛ց, գեղացիները երթէ

գլուխդ ժողվեա՝ ամէնքնիդ ալ պիտի խելօքնաք։ Մեր պարզամիտ այս այծեներին առնելով՝ իր նպատակին հասնող մարդու մը ուրախութեամբ համբայ կ'ելլէ։ Իսկ ձմերուկը զոր ինք կը կարծէր իշուկի հաւկիթ, համբան քարի մը զարնելով երկուքի կը ճեղքէ և ճիշդ այնտեղ նապաստակի մը խշտեակը ըլլալով, նապաստակն այն ձայնէն կը խրտչի։ Դաւիթ՝ կարծելով թէ աւանակն է՝ կ'սկսի եռաւէն վազել. խելացին կը փախչի, նապաստակը կը փախչի և վերջապէս չկրնալով եռաւէն հասնիլ, կը վհատի ու տրտում տխուր կը շրուներակէ իր ճամբան։ Ի վերջոյ իր գեղը հասնելով՝ հոն ջրհորի մը քով կը նստի, որպէսզի հանգչի։ Եւ մինչ կը նստէր, ինքնիրեն կ'ըսէ. «Հիմա որ ես խելքը տանիմ, ամէնքը մէկէն իմ ձեռքէս կ'առնեն, ալ ինծի չի մնար, ուստի ես հիմա քիչ մը խմեմ»։ Այծեներին բերանը կը բանայ, մէջի օդը կը պարպուի սուլելով։ Դաւիթ զայս տեսնելով, ճիչեր կ'արձակէ և կը պոռայ ահեղագոչ. «Խելքը փախա՛ւ, խելքը փախա՛ւ»։

*** Գեղացիները երբ այս ձայնը կը լսեն, ամէնքն մէկէն կու գան և կը տեսնեն որ իրենց տէր, խելօք Դաւիթը եկած է։ Կը հարցնեն անոր թէ ի՞նչ ըրած է, գնո՞ր է արդեօք խելքը. և խելացին պատասխանելով կ'ըսէ. «Թէպէտև խելքն առի, սակայն քիչ մը խմելու համար բերանը բացի, և այն ալ այս ջրհորը փախաւ, հիմա չուտով չուան մը բերէք, որ հանենք, չուտ բերէ՛ք որ չփախչի խորքերը»։ Չուան բերելով՝ մէջը մարդ մը կ'իջեցնէ ու մարդը կ'սկսի փնտռել։ Շատ մը փնտռելէ ետքը, չի կրնար գտնել և այն տեղերը ծակ մը գտնելով գլուխը մէջը կը խօթէ, կարծելով թէ խելքը անոր մէջն է, և ծակին մէջէն կը կանչէ. «Չի՛կա՛յ, չի՛կա՛յ»։ Գեղացիները կարծելով թէ «քաշէ՛, քաշէ՛»(1) կ'ըսէ ամէնքը մէկէն կ'սկսին քաշել, բայց որովհետև մարդուն գլուխը ծակին մէջ էր, մարդը չի կրնար պոռալ, և այսպէս ամէնքը մէկ քաշելով մարդուն գլուխը կը կտրուի և ծակին մէջ կը մնայ։ Գեղացիները մարդը հանելով կը տեսնեն որ գլուխ չունի և կասկածելով՝ կ'ըսեն իրարու. «Ազրա՛ր, ասոր գլուխը ո՞ւր է»։ Ամէնքն ալ կ'ըսեն իրարու. «Ազրա՛ր, մարդը գլուխ ունէ՞ր, չունէ՞ր»։ Եւ այսպէս մինչ կը վիճէին թէ ունէ՞ր, չունէ՞ր, կ'որոշեն որ անոր կնոջը հարցնեն, թէ ամուսինը արդեօք գլուխ ունէ՞ր. ի վերջոյ կը կանչեն իր կինը, ու խելօք Դաւիթ կ'ըսէ. «Ակի՛ն, ամուսինդ գլուխ ունէ՞ր»։ Կինը կը պատասխանէ. «Վալլահ կ'ասեմ, ատ ուտելու ատեն սախալը տամ տամ կ'ընէր եա՛, ունէ՞ր, չունէ՞ր, չեմ գիտեր»։ Ասոր վրայ խելացին կ'ըսէ թէ. «Հէյ կոպիտներ, ես ձեզի չէ՞ր որ այս մարդը գլուխ չունէր, հայհոյե՛ք մեռեր է, ա՛լ արթընալիք չունի, առէ՛ք ու հողը ըրեք»։ Գեղացիները կ'առնեն ու կը թաղեն։ Այն ատեն խելօք Դաւիթ գեղացիներուն կ'ըսէ. «Հիմա այլեւս խելքը փախաւ, կեցէք ձեզի բան մը ըսեմ. երբ ես մեռնիմ, իմ մօրուքիս թելերէն առէ՛ք և ձեր քովը պահեցէ՛ք, որովհետև ես գոլիս ա՛լ աւելի խելօքցայ. խելք ծախողը ինծի բաւական

---

(1) Այս գրոյցը թուրքերէն պատմուած ըլլալով՝ հայերէն «չի՞կա՛յ, չի՞սա՛յ» բառերը թուրքերէն «չէ՛ք հա, չէ՛ք հա» (= քաշէ՛, քաշէ՛) հասկցուած են, իբր թէ։

տուած էր. այսպէս դուք ալ կը խելօքնաք»։ Այս ըսելով գեղացիները կը մխիթարէ որ շատ վշտացած էին խելքին փախչելուն համար»։

Ա Ռ Ա Կ Ն Ե Ր

Առակները որոնց առարկան են կենդանիները աղուէս, գայլ, առիւծ, շուն, կատու, մուկ, աքաղաղ, արծիւ, կռունկ եւայլ, ինչպէս բոլոր Հայ աշխարհը, նոյնպէս նաև Հայ կեսարիան ունեցած է։ Այս կենդանիները՝ առհասարակ կը խորհրդանշեն մէյ մէկ ձիրք և կարողութիւն։ Օրինակի համար աղուէսը իբր խորագիտութիւնը մարմնաւորող անասուն ներկայացուած է բոլոր այս առակներուն մէջ։ Կեսարիոյ Հայ ժողովուրդին մէջ չափազանց լայն տեղ գտած էին նաև շնորհիւ լեզուին նասրէտտինին հօճայի առակները որոնք այնքան շատ տարածուած էին ո՛չ միայն թուրք այլ նաև դրացի ժողովուրդներու մէջ։ Նասրէտտինէնէն յետոյ ժողովրդական էր լօխմանը եւս։ Հայկական առակներ ալ անշուշտ պահպանուած էին սերունդէ սերունդ։ Սակայն առանցքէ որոշապէս կեսարացական համանձնայատուկ գաւառին, առակի մը չեմ պատահած, բացի երկու մանրավէպ-առակներէ որոնք իբր ժողովրդական անգիր ներկայացուցած է Յարութիւն Նշանեան (Բիւրակն, 1899, էջ 170)։ Առանց կեսարացական ծագումին համար վարանելով հանդերձ զանոնք մէջ կը բերեմ, իբր նմոյշներ։

ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ ՈՒՆԻՍ

Մարդ մը՝ ով որ բան մը խօսէր և ուր որ բան մը խօսուէր իրաւ թէ անիրաւ. սովորած էր միշտ ըսել. «Այո՛, իրաւ ես, իրաւունք ունիս»։

Օր մը կինը իրեն կ'ըսէ. «Իրիկ. ով որ բան մը ըսէ, իրաւ թէ անիրաւ, դուն միշտ միեւնոյն պատասխանը կու տաս և կ'ըսես. «իրաւունք ունիս»։ Միթէ երբեք չի՞ պատահիր որ մէկը անիրաւ խօսած ըլլայ և դուն ալ օր մը մէկուն ըսես, «իրաւունք չունիս», կնիկ կը պատասխանէ մարդը, «դուն ալ իրաւունք ունիս»։

ԹՌՉՈՒՆԸ ՕՐՕՒ ԵՐԳԵՑ

Երեք ընկերներ ծառի մը շուքին տակ կը խօսէին, կը զբօսնէին, կ'երգէին, Անոնց մէկուն դէմքը, միւսին զգեստը և երրորդին ձայնը գեղեցիկ էր։

Այն միջոցին թռչուն մը եկաւ, թառեցաւ ծառին վրայ և քիչ մը հառաղելէ ետք թռաւ գնաց։

Այն որ գեղեցիկ ձայն ունէր, ըսաւ թէ, թռչունը իր ձայնին երգեց. միւսը ըսաւ, իր զգեստին, իսկ երրորդը պնդեց որ՝ իր դէմքի գեղեցկութեանը։ Այսպէս վիճեցին ընդ երկար, և չկրնալով վախճանի մը յանգիլ, հուսկ ուրեմն որոշեցին դիմել դատաւորին։

Ամէն մէկը առանձին տեսած էին դատաւորը և պատմած էին անոր դատին առարկան, և կոյր հակառակութեան ոգւով վառուած, ամէն մէկը դատաւորը իր կողմը շահելու և ի նպաստ անձին վճիռ առանալու համար զատ զատ համակրանքը շահած էին։

Որոշեալ օրը երեքն ալ դատաւորին առջև ելան, ըսին իրենց դատը և վճիռ խնդրեցին։ Դատաւորը՝ որ շատ լաւ գիտցած էր օգտուիլ այդ ապուշ ոսոխներու յիմարութենէն, անոնց ըսաւ. «Բարեկամներ, թռչունը ձեր ո՛չ մէկուն, այլ ինձի երգեց»։

— Ադր եկաւ, մաւադր հաւաւ: (Moutarde après dîner֊ի պէս),
— Ախոռը՝ մութ, ձին՝ սեւ, ես ինչումը (= քերիչ = գաւազը) ո՞ւր ըսեմ:
(Քիլիսա գարաճլըգ, եազը ուժամ, փափաս էտօր֊ի պէս),
— Կուտը աճօթիին մար (= մաղը) կը փերէ:
(Տօֆ աճըն հալիճեէն պիլմէզ):
— Ծեր ասպօճն ի՞նչ ըճէ,
Խեր խրատն ի՞նչ ըճէ:
— Հայուն ատն բերանը հաց (ոսկոր) կը խարեն (= ձեռաձն),
— Էօր իտուն ֆով կապես՝ կամ արուցը կամ բարուցը:
— Ես ադայ, դուն ադայ, անէր ջադացէր ո՛վ ադայ:
— Խածան շունը առդան (= ակռայ) չցուցնէ:
— «Ադ ա՛ռ» կ'բսուի, «աղջիկ ա՛ռ» չբսուիր:
(Ծո՛ւզ հա տէյիւէր, գրզ հա՛, տէյիւմէզ):
— Ադէն կ'առնէ, օղիին կ'ուտայ:
— Շանը հետ մի բլլայ դրացի, եա՛ բը (= ֆի) կը բերէ եա՛ կացին:
— Գողը բռնէ պարտիզպանը:
(Ուսքա խրտըզ մալ սահապինի ասպրըր):
— Լացողին բռգակը (=ինչքը) ուրախացողին շան չունի:
— Էլիւդ տե՛ս, էրէսդ տես, ի՞նչ տուիր ձեռս, որ ի՞նչ ֆետեմ երեսդ:
— Ձեր հաւը հաւկիթ կ'ածէ բի, մերը բար չի՛ ածէ:
— Կելը իմ էջիս կերաւ նէ, ես է էնոր եսեւէն պաճ էրի պաճ էրի:
— Կու գայ Ջաւիկ՝ չունիմ կապայ.
Ով կուտայ, կ'բսեմ անոր «Հաճի պապա»:
— Խուրբ բնկաւ, կճուճը պատ,
(Թէճճէրէ եուվարլաճը՝ գաւիաղրնը պուլսու)
— Ի՞նչ կուտայիր Նազարին,
Տարտուր Տէր Ղազարին:
(Պանճա կէբիրէճէյին խայրճ պաճգասրճա կէօբիւր)
— Երկու ժամուն լուսարար, մէկուն սեւերես:
(Պիր էյսէ իչի բարբուզ բուբուլմազ):
— Մի՛ բներ կատակը, բէ վնաս կայ տակը:
— Պատուճ տուրը չկենայ նէ,
Մյներն (մկներր) էլէս պէլէս կը խաղան:
— Բան բնողին բան շատ,
Բան չբնողին պաշտան(1) շատ:
— Ուր որ ոսկին կը հոսի, հոն լեզուն կը պապանձի:
— Պէտ է չաբբտէն(2) տիկինին էպրումէն աղախին:
(Վատ տիկնոջ քով ազնիւ, լաւ աղախին չի վայլեր),
— Քարայ ալ խճամուճ կէօրէ.
(Մարգուն համաձայն մեծարանք),
— Շունը շնութիւնը բրաւ, ամէն մարդ հացը պաճիր բէ գաւէ (քոզ գաւէ), (երբ մրուխեամբ գործ ընողներուն մէջէն մէկը՝ գործը աւրէ, կամ գաւուի եւ գործը խզուէլ պէտք ըլլայ),

---

(1) Պաշտակ= պատի տակ, ուր ծոյլ և անգործ մարդիկ կը նըստին, արեւէն պատսպարուած չուքին մէջ,

(2) Չաբբտ= լաթ, ցնցոտի,

— Գանը օրուան, հոգը տարուան։

(Մուլութեամբ մէկ օրուան գործը մէկ տարուան մէջ ընել)։

— Քէօր ի՞նչ կ'ուզես— մէկ էչի։

— Երաս խրաս պատճ ի վեր,
Ես կայ կ'երթամ պատճ ի վեր(1)։

(Անիկա խրատ կու տայ պատճն ի վար՝ այսինքն այս կողմ, նա կ'երթայ պատճն ի վեր՝ այն կողմ)։

— Էկո դուն այս էօր ֆուրէն անցու՛ր։

— Բարեկամ, բարեւ.— վերեւդ իջնու արեւ։

— Զուռիս փող մի՛ր հող։

Առածներու դասին մէջ կրնան գրուիլ նաև ասացուածքները որոնք առածներէն կը տարբերին իրենց սա հանգամանքով որ չեն պարունակեր մասնաւոր իմաստ մը կամ պատմութեան մը խտացումը այլ ոճեր էին իրողութիւն մը կամ վիճակ մը մատնանիշ ընելու համար այլաբանօրէն, իմ նախապէս յիշած էվէրէկի և Զամախշուի ասացուածքներէն զատ ցարութիւն նշանեան գտած էր էֆքէրէի, էվէրէկի, Թամարզայի և Զօղուգի գիւղերուն մէջ գործածուած նաև հետեւեալ ասացուածքները, որոնք կը ներկայացնեմ։

— Էդ հին, հազարն նոր.

(Կ'ըսեն երբ մէկը նոր հագուստ մը հագնի)։

— Ռաբաբա(2), ես նես ուսեմ կարմիր բաբա։

(Տուներու մէջ կ'ըսեն իրարու, մէկուն բան մը ուտելու կամ գործ մը գործելու համար)։

— Թեքես կալիճ(3), փեսուկ մանած։

(Ցեղ ցեղուկ մարդիկը յատկանշող ոճ մը։ Էվէրէկցիք խորամանկի իմաստով «բրըննած» բառը կը գործածէին Թամարզացոց համար (տես էջ 861)։ Արդեօք կապ մը կա՞յ երկուքին միջև։

— Տունը մարդ չկայ. (Դլուխը պարապ է)։

— Որ բանող, որ ուտող։

— Ընողաց, գնողաց. (Էէն պուլուր)։

— Զօռով շան չըս խած, (զօռ իլէ պէլա արանմագ)։

— Վէգդ ծիլ(4) է. (=բախտդ բաց է)։

Ամենուրդ է կարծեմ ըսել թէ կեանքերնիք կը կիրարկէին խօսակցութեան մէջ բազմաթիւ թուրքերէն առածներ և ասացուածքներ որոնք առհասարակ տարածուած էին բովանդակ Թուրքիոյ մէջ և ըստ ինքեան տեղական բնոյթ ալ չունէին։

---

(1) Էվէրէկցիք ալ ունէին միայն քիչ մը տարբեր (տես էջ 1654)։

(2) Անիկա այն գործիքն է որով թաւնիրին պատը հաց կը փակցընեն. հոս յանգի համար գրուած է։

(3) Կալիճ, էֆքէրէի բարբառին մէջ կը գործածուի և կը նշանակէ, այն տախտակէ շրջանակը՝ որ լիսեռի (միլ) մը վրայ կը գառնայ և որուն կը փաթթուի ոտաստանակին մանածը։ Իսկ ուրիշ գիւղերու մէջ կալիճ կամ կէլիճ կը նշանակէ նաև թաւնիրի ագուգային (ինյլէ) ցնցոտի լաթերէ շինուած խցանը (բըզան)։

(4) Ծիլ կ'ըսեն վէգին չիտակ կայնած կողմին։

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

Բոլոր գաւառներու մէջ հանելուկներ կամ հանելուկներ ունեցած է Հայ ժողովուրդը, որ իրր առեղծագործութիւն հետաքրքրական է, վասնզի անիկա իրր զբօսանք ժամուն երկար գիշերներուն զբաղեցուցած է Հայ մտքը, որ միշտ նորեր չհնած է անշուշտ։

Ասոնցմէ մի քանի նմոյշներ, Մուհենեանի բարբառով արդէն տուի (տես էջ 1637)։ Անոնց ամէնէն նշանակելի առաւելութիւնն այն էր որ հայերէն էին, մինչ Լվերեկ-Ֆէնեակ, որ հայախօս վայր մըն էր, դժբախտութիւն մըն էր որ չուներ մէկ հատիկ հայերէն լեզուով հանելուկ և կը կիրարկէր թուրքերէններ, որոնցմէ մի քանի նմոյշներ կոս տամ ահա.

— Տաղաճ կէյիր ասէմ իլէ
Իչի տօլու պաեմ իլէ
Նէ աղզը վար ճէ տիլի
Գօճուեուր ալէմ իլէ: } (Նամակ

— Ձրր տէմէտճ չալրեա տիւէր: (Արև)։

— Ձարբեանճ ալտըմ պիր բաճէ, էվէ կէյտի պիճ բաճէ: (Նուռ)

— Իճի պանճա, պիր տուբանճա: (Կչիռ)։

— Եարան սարար, ալան զուլլանճազ, զուլլանճաճ հիչ կէօրմէզ. (Դերեզմանաքար)։

— Չէբ տէսիմ, հիւբ տէսիմ, կիբ տուվառա եար տէսիմ: (Աւել)։

Ասոնք հաւասարապէս կեսարիոյ մէջ ալ կ'ըսուէին, ուրիշ բազում թուրքերէն հանելուկներու հետ, որոնք աւելորդ կը նկատեմ ներկայացնել, վասնզի Հայ ժողովրդային բանահիւսութեան մաս չեն կազմեր։

Անոնք դժբախտութիւն մըն է որ ծաւալած են նաև հայախօս չրիստոնեաներու մէջ և վանած են անկէ հայկական առեղծագործութիւնները։

ՕՐՀՆԵՆՔ, ԱՆԷԾՔ, ԵՐԴՈՒՄ ԵՒ ԱՂՕԹՔ

Օրհնութիւնները և անէծքները իրր գիւտերը երեւակայութեան որ ժողովուրդները եղած են, ինչպէս նաև իր առանձնական աղօթքները որոնք իր սրտէն բխած են, և երդումները՝ որոնք Աստուծոյ անունով կ'արտասանուին, ունին շատ հետաքրքրական բովանդակութիւն մը որ կարելի չէ արհամարհել իրր մասուր առեղծագործութիւն ժողովուրդին։ Այս հետաքրքրաշարժ արտայայտութիւնները որոնք առօրեայ կեանքին դրուագներուն յօրդուած են արդէն մասնակի կերպով տրուած են։

Այսպէս յիշելու առթիւ ունեցայ կեսարացի և Լվերեկցի մամիկներուն սովորական օրհնութիւնները (տես էջ 1716) և Զօմախլուի բարբառով մի քանի օրհնանք կամ գովեստներ (էջ 1667) ինչպէս նաև անէծքներ՝ կեսարացիական և Լվերեկցիական (տես էջ 1716), Զօմախլուցիական (էջ 1667) և վերջապէս Իլիպէցիական (էջ 1658) որոնք հոս վերստին կրկնել աւելորդ կը դատեմ,

Հոս յաւելուածաբար միայն մատնանշել կ'ընեմ սա իրողութիւնը թէ կեսարացիք, այն նկարագիր անէծքներէն զատ որոնք յիշեցի (էջ 1716) ունէին անէծքներու չարք մը ուր անոնք Աստուծոյ պատուհասը կը հրաւիրէին անոնց վրայ զոր կ'անիծէին։ Այսպէս յաճախ անոնք կ'ըսէին

Ալլահաց պուլասքն
Ալլահ պէլանր վէրսին
Ալլահրն գազէպինէ օղրայասրն,

ինչպէս իրենց անէծքներու այս մասը նոյնպէս նաև իրենց երգուն-
ներուն մեծագոյն մասը Աստուծոյ անուններէն էր։

Կեսարացիք «Վալլահի Պիլլահի» և «Ալլահ Ազրնաս» բացատու-
թիւնները՝ յաճախակի կը գործածէին, ինչպէս Էվերէկցիք, Զօմախ-
լուցիք, Թոմարզացիք «Աստուած վկայ», «Աստուծոյ սիրոյն», «Հայ որ,
«Մաս որ և «Ժամ որ բացատութիւնները, որոնք յաճախ թեթեւ-
բէն կը գործածուէին (տես էջ 1667)։

Ճոխագոյնը սակայն ազօթքներու հաւաքածոն էր։

Հայերէնը, որ ազօթքի լեզուն համարուած է, արդարև հարուստ
է անոնցմով։ Անոնք խմբագրուած եկեղեցւոյ հայրերէն, կը ներկա-
յացնեն մատենագրական գանձ մը, պերճ թէ՛ իրենց ոճին և թէ՛
իրենց խմաստին գեղեցկութեամբ և ընտանի՛ հայ ականջներու՝
քանի որ անոնք կ՛արտասանուէին իր բոլոր ազօթարան-տաճարներ-
ուն կամարներուն տակ, գրեթէ օրն ի բուն, բարի ժամանակներուն
մէջ, գիշերային ժամերգութիւններէն մինչև խաղաղականի ժամերը։

Սակայն զանոնք բերնուց սորվիլ բաւական չէր համարեր ժողո-
վուրդը, որ իր խնդրանքները և աղաչանքները ներկայացնելու
համար ինքն ալ իր սեփական ազօթքները առեղծած էր։ Այնպէս որ
ամրոզի օրը տուներու մէջ մեր մամիկները կը մրմնջէին արեւածա-
գին անկողինէն ելլելէն մինչև գիշերուան իրենց գլուխը բարձին
վրայ հանգչեցնելը, բոլորովին ինքնագիւտ յղացումներով ազօթքներ,
որոնք կը ներկայացնէին յաճախ ժողովրդային բանահիւսութեան
ընտելագոյն նմոյշները և երբեմն ալ անարուեստ ու անկապ բառե-
րու հաւաքածոյ մը որ թերեւս խանգարումն էր երբեմնի ազօթքի մը։

Արդէն ներկայացուցած եմ անոնցմէ մի քանի նմոյշներ, ինչ-
պէս կիսովին թրքախօս գարձած Նիրզէի հայ մամիկներուն եկե-
ղեցիին մէջ արտասանած երկու ազօթքները (տես էջ 1635), հայա-
խօս Մուշնճուսուցիներուն բազմաթիւ ազօթքները, եկեղեցիին մէջ,
գայլի բերանը կապելու, նազար առնողներուն վրայ կարդալու,
պահակելու և հազորդութիւն առած առեներուն արտասանելու համար,
ամէնն ալ հայերէն (տես էջ 1635–1637 և 1777), ինչպէս նաև Էվե-
րէկցւոց եկեղեցիին մէջ և պահակելու առեն արտասանած ազօթք-
ները (տես էջ 1645 և 1777) որոնց վրայ կ՛աւելցնեմ երկու ևս Էվե-
րէկի բարբառով հայերէն։

I.

Տէր Ամենակալ ո՞ւր կ՛արթաս
Հիւանդին տուր պանիին կախել կ՛արթամ
Էրթաս ուրախնաս
Ուզաս չվախնաս
Խուճկին ծառին վրայ էլլես
Ճիվիլ ճիվիլ կոռաս:

II.

Մուրբ Սարգիս
Ամպարը լիւս
Խաչ բերակաց

Լիւս գաւազան
Եօթը խաչ, եօթն Աւետարան
Գլխուս վրայ օգնական, պահապան:

Այս աղօթքներէն զատ գաւառին բոլոր հայախօս գիւղերը, ուր նէին ուրիշներ եւս գիւտրուն դէմ, ամէնքն ալ հատաբակաց և ամէն տեղ գործածելի (տես երեք նմոյշ անոնցմէ էջ 1778–1779):

Թրքախօս Կեսարիոյ և այլ գիւղերու մէջ դժբախտաբար հայերէնը գոնէ աղօթքին մէջ չէր պահուած: Միայն ինչպես յիշելու առիթ ունեցայ երկու պղտիկ պատառիկներ կ'արտասանուէին առանց թերեւս հասկցուելու: Անոնցմէ մին այն աղօթքն էր որ կեսարացի մամիկը կ'արտասանէր գիշերը պառկած ատեն որպէսզի սատանային փորձութիւններէն գիշերը պահպանուէր (տես էջ 1779) և միւսը՝ այն անիմաստ բառերը որ պառաւ աղօթող կնիկները կ'ըսէին հիւանդներու վրայ երբ աղօթէին (տես էջ 1625 և 1795):

Ասոնցմէ զատ կը յիշուի սա աղօթքը որ սովոր էին ըսել գիշերը անկողին մտնելէ առաջ:

Հիմա ես որ պառկիմ պիտի
Ցիսուս աղօթ կ'ըցեմ բեզի
Բոլոր մեղքերս Տէր ցերէ
Եւ այս գիշեր զիս պահէ
Թէ որ ցորէն ես չարթնցամ
Շնորհէ ով Տէր որ հոս հովդ գամ. Ամէն.

Իսկ կեսարացի կիներու գեներու դէմ աղօթքը (տես էջ 1778) թուրքերէն էր, և հայախօս իվէրէկ, անհասկնալի և ըսենք նաև գաւառապարտելի՝ կապկութեամբ մը, ինչն ալ կը կիրարկէր այդ աղօթքը, իր Աստուծոյն հետ խօսելու համար գործածելով հեթանոս ազգի մը լեզուն, առանց առ այդ հարկադրուած ըլլալու:

Մ Ա Ն Ր Ա Վ Ի Պ

Կայքին ժողովրդային յղացումով պատմութիւններ, զանազան բռվանդակութիւններով որոնք յաճախ մարդկային տկարութիւնները հեգնելու և ծաղրելու բնոյթ ունէին և կերպով մը խրատական հանգամանք, և կամ կը միտէին երեւան հանելու որոշ գաւառ մը կամ վայրի մը մարդերուն տկար կողմերը:

Կեսարացիք որ իրր մարդ զերծ չեն եղած մահկանացուներու չատ մօտ տկարութիւններէն, իրենց մասին բազմաթիւ մանրավէպերու առեղծուելուն տեղի տուած են: Այդ մանրավէպերէն ամանոր նոյնիսկ իրենք առեղծած են կարծես ինքզինքին հեգնելու կամ ուղղելու համար, ամանք ալ ուրիշներ՝ կեսարացիները խարբալելու չար դիտաւորութեամբ:

Կեսարացւոց արտասովոր աչք–բացութիւնը և չահամոզութիւնը, որ աչքի փուշ եղած է շրջակայ բոլոր քաղաքներու և գաւառներու բնակչութեանց, պատճառ եղած է որ անոնք իրենց վրայ առեղծեն պատմութիւններ որոնք թերեւս մոռցածին, սակայն կը միտին կեսարացին ներկայացնել կամ յատկանշել:

Օրինակի համար ո՞վ չէ լսած կեսարացւոց հին ժամանակներէ՝ առնուազն 300 տարիներէ ի վեր տրուած «էշը ցերկող» բացատրութիւնը որ Դանիէլ վրդ. Բարսեղեան կրկին նորոգաբանելու պատճառ եղաւ (տես էջ 1393):

Այս բացատրութիւնը ունի իրեն հետ մանրամասէպ մը որուն համաձայն իրր թէ կեսարացի մը էշ մը գողցեր և ապա ներկելով կըրկին ետբողջը ծախեր է։

Նախանձորդներ առեղծած էին նաև գէշ գողցող անունը կեսարացիներու համար, որ նոյնպէս ունէր իրեն համար բացատրիչ մանրամասէպ մը, որ ինձի հաղորդեց բարեկամս Գ. Լեւոն Թիւթիւնճեան, մանագէտ բանահաւաք մըն է մանրամասէպներու, որոնք նոյնքան համեղ ոճով և ոգեւորութեամբ պատմել գիտէ։

Ահա թէ ինչպէս կը ներկայացնէ Գ. Թիւթիւնճեան այս գէշ գողցող բացատրութեան ծագումն առնող մանրամասէպը։

«Մարդուն մէկը էշով կը նամբորդէ եղեր, տաք օրով։ Կեցդանին կը պարտասի, տէրն ալ կը մեղմայ եւ էշէն կ'իջնայ, սանձը բերնին կ'անցնէ եւ մաս մը նամբայ քալելով կը կտրէ, կեցդանին եռեւէն բաշելով։

Երկու կեսարացի հանած-վարածներ, այս մեծաւոր նամբորդը կը նշմարեն, առանց զգացնելու եռեւէն կը հասնին, էշուն գլխէն կը բակեն սանձը եւ իրենցմէ մին կեցդանիին հետ կը չուէ, միւս րնկերը սանձը իրեն գլխուն կ'անցնէ եւ անխռով կը հետեւի տիրոջ քալերուն։ Ադրիւրի մը գլուխ կը հասնին, պուտակի մը բովիին տակ էշուն տէրը պահ մը հանգիստ առնելու համար կանգ կ'առնէ, կեցդանին ալ ծառին կապելու համար եռին կը դառնայ... եւ ապուր կտրած կը մնայ տեսնելով որ իր չորքոտանին երկոտանի մարդկային էակի մը վերածուած է։

Այդ առասնայական երեւոյթէն սարսափահար, միամիտ մարդուն լեզուն պահ մը կը բռնուի. ի վերջոյ ամբողջ կորովը հաւաքելով, դիւական երեւոյթներու յաղուկ պայմանադրական բացագանչութիւնը միտքը կու գայ եւ կը գոչէ.

— *Ը՞ն մխին ճի՞ն մխին...*

— Նէ ին իմ, նէ ճին իմ . . . Էյօէ օղլու էյօէ իմ ... կ'ըլլայ պատասխանը։

Եւ հանած-վարածր միամիտ մարդուն կը պատմէ թէ, ինչպէս «անառակ որդի» մը եղած է ժամանակին, հայրը դառնացուցած եւ անոր անէծքին արժանացած։

— Հայրս գիս անիծեց «Հօրը տարի էօ բլլաս» րսելով, եւ անա ես ալ հօրը տարի է որ էօ էի, դուն գիս գնեցիր, ինձ ծառայեցի իբաբար, այսօր հօրս անէծքին հօրներորդ տարեդարձն է, հմայիր դադրեցաւ եւ ես կրկին մարդկային էակի վերածուեցայ։

— Գնայ տղաս, կը չարէ միամիտ մարդը, քոդ ասիկա ինձի դաս բլլայ եւ այլեւս անառակութիւն մի ըներ, հօրդ հնազանդ եղիր, մարդ եղիր, գնա՛ Աստուած փորձանքէ պահէ...։

Եւ մարդը «տապանակ ուխտի» բաղամ կը դառնայ, գլխուն եկածին վրայ զարմանալով, բայց վերջապէս իրեն կեցդանի մը պէտք է, հետեւաբար չոփորդ ուրքարը, այսինքն զարմանալի դէպքէն երեք օր վերջ, «էշէկ փազարի» կ'երթայ հոր էշ մը գնելու համար։

Վանառակաները ի շարս այլազան էշերու ցոյց կու տայ մարդուն . . . նաեւ իրմէն գողցուած էշը որ իր տէրը հանչնալով ականջները խաղցնել կ'սկսի։ Մարդը իր կարգին զարմանքով կը հանչնայ իր կեցդանին։

— Ըօ՛, կ'րսէ, ինձի տուած խրատս, մտիկ չրրիր, հօրդ քով դառնալուդ պէս հորէն ո՛վ գիտէ ի՛նչ անառակութիւն բրիր որ հայրդ կրկին անիծեր է ինձի,

եւ կրկին էջ դարձեր ես. եւ դառնալով վաճառականին «Այս աւազակէն խեր չկայ, ուրիշ կենդանի մը ցուցուր ինձի» կ'ըսէ:

Ուրիշ մանրավէպ մը՝ որ —ինձի դարձեալ հաղորդուած է Գ. Լեւոն Թիւթիւնճեանէ— կրկին ցոյց կու տայ Կեսարացին իբր անխիղճ չահագէտ մը, հոս կը ներկայացնեմ, Անիկա դարձեալ մէկ անդրադարձութիւնն է այն սարսափին որ Կեսարացին պատճառած էր չբջիկայ երկիրներու բնակչութեան,

Ըստ այս մանրավէպին Կեսարացին Խարբերդ կ'երթայ բուրդ գնելու ֆիւրեերէն: Ձեռնտու պայմաններով մեծ բանակութեամբ բուրդ կը գտնէ, նիւթ իր ուզած տեսակէն, զորգ շինելու համար:

Կեսարացին հետը կշիռ մը ունի, խոշոր տեսակէն, բայց ո՛վ գիտէ ինչ «անհոգութեամբ» մոռցած է հետը կշիռի քար առնելու:

— Հիմա ինչո՞ր պիտի կշռենք կը հարցնէ ֆիւրը:

— Ասոր դիւրինը կայ, կը յարէ Կեսարացին, հետս տրամ չունիմ, բայց ոտքս երեք օխա կը կշռէ, կշիռին մէկ կողմը բուրդը կը լեցնենք, միւս կողմը ոտքս կը դնեմ. երբ որ երեք օխայի հասնի բուրդին բանակը ոտքս վեր կ'ելլէ եւ կշիռը կը հաւասարի:

Ֆիւրը, այս հանճարեղ եւ արդարամիտ մարդուն հնարքին վրայ սքանչացնալով կ'սկսի կշիռին մէկ աչքին մէջ բուրդ դնել, մինչ Կեսարացին ամբողջ ոյժովը ոտքը կը կոխէ միւս աչքին մէջ...:

Այսպէս արդար կերպով բուրդը կշռելէն վերջ Կեսարացին սպրանճին փոխարժէքը խղճմտօրէն կը վճարէ Ֆիւրին եւ բեռը կապած կը վերադառնայ Կեսարիա:

Գ. Լ. Թիւթիւնճեան այս մանրավէպը ներկայացնելէ յետոյ կը յարէ թէ **«Խարբերդի եւ Տէրսիմի շրջաններուն մէջ այս դէպքով է որ հանչցուած է Կեսարացիին համբաւը»:**

Ահիկա արդէն ցոյց կու տայ թէ ինչքան իրենց չուրջը ատելութիւն առեղծած էին Կեսարացիք, որոնց մրցումին և մանաւանդ չարքաշ կենցաղին ու խնայասիրութեան առջև ահաբեկ Կ. Պոլսեցիք ալ յօրինած էին մանրավէպեր, Կեսարացիներու մասին, որոնց մէջ վրէժխնդրական ոգի մը կը նշմարուի,

Այսպէս Կ. Պոլսեանն ըլլալ կը թուի սա չարաճճի մանրավէպը, որ դարձեալ կը պատմի Գ. Լ. Թիւթիւնճեանի,

Կեսարիոյ աղաներէն Սրապիոն աղան, Կիրակի առտու տան դուռն առաջ *Նարկիլէն խուժմիչ* բրած նստած է.

— *Ուլան* Մարկոս, կ'ըսէ սպասաւորին, *հայտէ կիթ պիր քիլիսէ պախ նէ վար.*

— Մարկոս կ'երթայ եկեղեցի, ուշադրութեամբ կը դիտէ տեսարանը եւ կու գայ.

— *Աղա, պիզիմ տէր Աղօպ պապա եօ՞խ մը օնը ջուլլամըշլար, քիթապ օխույոր, թէրազիներին տիլիների տէ էլ ալմըշլար թիւթիւնէյիպ տուրուշտուրլար.*

— *Ուլան* —կ'ըսէ Սրապիոն Աղան խորունկ մը *Նարկիլէն* ֆաբելով— *օնա Ուղաբերից Աւետարան տէրլէր, տահա վախըթ վար.*

Քիչ յետոյ դարձեալ կը դրկէ Մարկոսը, հետաքննութեան.

— *Աղա*, կ'ըսէ Մարկոս, այս անգամ վերադարձին, *պու տէֆա պիզիմ տէր Աղօպ պապայը էյիհէ ջուլլամըշլար, իւկսէք երէ չըգարմըշլար,*

թերազինին տիլինէ տէ պօլ թիւթունու, հելվաճը քիւրէքլէրինիտէ էլէ ալմըշլար չախըրտաըրպ տուրուլոյլար.

— Էօյլէ իսէ վախըդ կելսի հայտէ քիլիսէյէ կիտելիմ կ'ըսէ Սրապիոն աղաս եւ ծառաս հետը առած կ'երթայ եկեղեցի. իմ բնականաբար առաջները պատոյ տեղ մը կ'երթայ իսկ Մարկոս կը մնայ գաւիթը եւ զարմանահար աչօք կը դիտէ խորանին վրայ անցած տեսարանը...:

Եւ ահա Տէր Յակոբ (Ոզոյնի պահուն) սանկ մէկդի կը հաւուի, սարկաւագը կը մօտենայ ականջին բան մը կ'ըսէ, յետոյ կը ծռի վար տիրացուին եւ վարդապետին կը փսփսայ. վարդապետը ժողովուրդին կը դառնայ եւ ահա իրարանցում մը. բաներ մը կ'ըլլայ կոր. ամէն մարդ իրարու ականջի կը փսփսան կոր, փսփսուքը կը մօտենայ մինչեւ մեր Մարկոսին շրջապատը... եւ իր հովը կեցողն ալ կը դառնայ «Մարկոսին կը ծռի... ականջին բաներ մը ըսելու համար...:

Մարկոս որ ուշադրութեամբ հետեւած էր ծայր տուող . . . խռովութեան, շա՛ի, մարդուն ապտակ մը կ'իջեցնէ, — պէն պիլմիյոր միյըմ քի խավղանըն ուճու Տէր Ազօպ պապատան խոփտու, պէն մի պանա անլատտահախըն . . .

— Մուա, մուա, ամէն կողմէ կը միջամտեն եւ մեր Մարկոսը խեչափառի պէս կարմրած, ականջները կախելով անշարժ կը կենայ.

— «Ռաքելոց, սրբոց Մարգարէից, վարդապետաց...» հետ ի հետ շարք կ'սկսի. սարկաւագները զգուշած են, դպիրները աւելի մեծ աղմուկով կը ջանան խափանել սարկաւագներուն զգուշութիւնը եւ ահա

— «Աբրայ Մարկոսի, Սրապիոնի...».

մեր Մարկոսին համար շատ էր ասիկա, պանդոկաց երկիւղը կը բռնէ. «Խափըն Մարկոսը, Սրապիոնը.... ուլան պէնի իլէն ադամը թուքտահլար» գոչելով իճգիճիճը եկեղեցիէն դուրս կը նետէ հետ ի հետ վազելով:

Սպիտակ պատկառելի մօրուքով ծերունի մը կը հանդիպի համբառն.

— Ուլան Մարկոս նէ քաչըյորսուն.

Մարկոս կը պատմէ եղելութիւնը սկիզբէն: Ծերունին մտիկ կ'ընէ, մօրուքը ձեռքով կը փայփայէ:

— Ուլան Մարկոս, կը յարէ, օնա բըթրտահ (=պատարագ) տէրլէր... շու սահխալ (իր ճերմակ մօրուքին ակնարկելով) օնու իչ տէֆա կէօրտիս...»:

Այս մանրամասնով Կ. Պոլսեցիք կ'ուզէին ծաղրել կեսարացիներու կրօնական անտարբերութիւնը կամ նուազ քրիստոնեայ նկարագիրը, որ շատ ալ արդար չէր, վասնզի կեսարացիք՝ Կ. Պոլսեցւոց չափ և թերեւս աւելի «ժամասէր» եղած են այս բառը առնելով իր պարզունակ իմաստով, այսինքն եկեղեցի յաճախելու ըմբռնումով:

Կ. Պոլսեցիք, նոյնպէս ծաղրելու և հեգնելու համար կեսարացիներուն թրքախօսութիւնը և Հայերէն չհասկնալը, յօրինած էին հետեւեալ զուարճալի մանրամասը որ դարձեալ քաղուած է Գ. Լեւոն Թիւթիւնճեանի հատաքաժոյճն,

Ժամանակին Սամաթիա քիւֆիւրպազ բառոզիչ մը կայ եղեր, հայերէն հայհոյութիւններուն պատկառելի գիտութեամբ օժտուած: Պատրիարքարանը կը նայի որ խրատ, պատիժ օգուտ չըներ կոր, կը խորհի այս մարդը կեսարիա դրկել, խորհելով որ ժողովուրդը հայերէն չի հասկնար եւ անտես կ'անցնին հայհոյութիւնները: Քիւֆիւրպազ վարդապետը կ'երթայ կեսարիա. պատիւ եւն.: Վերջապէս կիրակին կու գայ եւ վարդապետը բեմ կը բարձրանայ բառոզի:

— *Աւտոմակլար*, կ'սկսի մեր սեռւղղաց *հէյ կիտի աւտոմակլար...* եւլճ., եւլճ.: Եւ այսպէս կը շարունակէ եւ կը վերջացնէ իր առտառոց խառնուրդը: Տաւարս Պասարագին, Կեսարիոյ ադաւներր խորհրդարանին մէջ կը շրջապատեն վարդապետը.

— *Հայր սուրբ չօք կիւզել սէօյլէտին ամա պիր լուզէյթի անլատմատըգ*, աւանակ նէ *տէմէք տիր...*

Վարդապետը որ իր սեռւղղայութիւնը կերպով մը գոցել կ'ուզէր, հրնուած որ այդ մէկը չէ հասկցուած.

— *Ադալար*, կը յարէ, Աւանակ, *սաբլզատէ, քիպար տէմէք տըր.*

— *Հէյ Հայր Սուրբ* կը բացագանչեն այն ատեն, ադաւներր, *պիզ նէ աւտոնախըգ քի, սաբլ աւտոնախլար... պիզիմ ախթալաբըմըզ տէտէլէբիմիզ խոխ:*

Իսկ կեսարացիներուս խորամանկութիւնը հեգնելու և քաշքշելու համար ապահովաբար առեղծած էին, հաւանօրէն գարձեալ Կ. Պոլսեցիք, հետեւեալ մանրամասկը, որ կը ներկայացնեմ գարձեալ Գ. Լեւոն Թիւթիւնճեանի հաղորդած ձեւով:

Սրբազանը այն տարին Աւագ Հինգշաբթի խաւարման գիշեր կեսարիոյ եկեղեցին խռոց կու տայ. երբ բոլոր լոյսերը կը մարուին, բեղնաւուր յուզումի մէջ բարեմիս ժողովուրդը արդէն իսկ այլայլած, ճոր Սրբազանին անդրանիկ խառոցը մտիկ պիտի բեռնի:

— *Պու եահուտիլէր, պիզիմ Քրիստոսը Թաւթաւլար տէօյտիւլէր... խաչա չրգարտըլար, չարչարել էթտիլէր, էօլտիւրտիւլէր...:*

Ամբոխը յուզման գագաթնակէտին հասած եկեղեցիէն դուրս կ'ելլայ գիշերով գտած հրեան կը ձեձէ, արիւնլուայ կ'րնէ...:

Յաջորդ տարին, դարձեալ խաւարման գիշեր, լոյսերը կը մարին. Սրբազանը խոռանին վրայէն մուրին մէջէն.

— *Պու եահուտիլէր, պիզիմ Քրիստոսը...* եւլճ.:

Ամբոխը գերագրգռուած, կատղած եկեղեցիէն դուրս կ'ելլայ —*Ամէնն կէչէն աէնէքթի տարյագ էօյիւս օլմա՞ըր մը, չրֆրա օղլու չրֆրալար..»* բսելով հրեաներուն անաւոր տիոց մը կու տայ: Դարձեալ տասեր արիւնլուայ կ'ըլլան:

Տարին կ'անցնի, դարձեալ Աւագ Հինգշաբթի, եկեղեցին սուգի մէջ, սեւ խռոցն եւլճ.: Սրբազանը մուրին մէջէն գերեզմանայինն ձայնով մը.

— *Պու եահուտիլէր պիզիմ Քրիստոսը...* եւլճ.: Նոյն բառերը, նոյն պատմութիւնը:

— *Է՛, Սրբազա՛ն*, կ'րնդվզի այս անգամ Կեսարացին, *պու էվէլքի աէնէ եահուտիլէր պու նանէի եէտիլէր, տէօյտիւք, փէրիշան... էգտիք, կէչէն աէնէ կինէ պիզիմ Քրիստոս պօշ պուլունտու էլլէրինէ տիւշտի, կինէ եահուտիլէրին հիսապընը կէօրտիւք, պու աէնէ կինէ արթըք պիրազտա... պունըն ալթընտան ախմախլըգ չըգար, պու հէր աէնէ պու խրնդրըլարըն տուզագընա տիւշմէք օլուրմա՞...»:*

Կեսարացիք՝ ոչ նուազ սրամիտ ու հեգնոտ, իրր փոխ-վրէժ այս մանրամասկներուն, Կ. Պոլսեցւոց դադարկ-գլուխութիւնը ծաղրելու համար առեղծած էին ուրիշ մանրամասկ մը, որ միանգամայն խոստովանութիւն մըն էր, թէ կեսարացիք ինչպէս գիտեն Կ. Պոլսեցւոց քիթէն բռնել և պահոնք նոյնիսկ գխաչ հանելը:

Պոլսեցի երիտասարդ մը կեսարիա կ'իյնայ: Գործ չի գտնար խեղճ կը մնայ. ի՞նչ ընէ, եկեղեցի կը դիմէ նպաստ խնդրելու համար:

Լուսարարը ursցաւօրէն մխիկ բնելէ վերջ երիտասարդին տրտունջներ.

— *Օգուտ* կ'ըսէ ինծի ցայսօր տակի մէկ օր կ'ապրիս, երկու օր, վերջը չի գար. եկուր ինծի գործ մը տակի պատիւով հացդ հանիս.

Անա թէ ինչ էր այդ գործը:

Մեծ Պահքի բառասունը կ'սկսէր մի բանի օրէն: Եկեղեցիին վարագոյրը պիտի փակուէր եւ քսան սովորութեան Քրիստոսի խաչելութեան պատկերը կախուէր վրան, առջին ալ մոմ մը, արդ լուսարարը աւելի տպաւորիչ դարձնելու համար տեսարանը եւ բարեպաշտ ժողովրդեան լումաները աւելի առատապուխ դարձնելու համար, փակ վարագոյրին առաջ խաչ մը կը տնկէ եւ երիտասարդը վրան կը կապէ, մոմն ալ կը վառէ եւայլն, այնպէս որ խաչելութեան «կենդանի պատկեր» մը խիստ տպաւորիչ կը ցուցուի եկեղեցիին մէջ: Գոլսեցի երիտասարդը այս դերը կատարելու համար օրական 5 դրուշ պիտի ստանար:

Եւ անա կ'սկսի մեծ պահքը եւ հաւատացեալներու բարաթը:

Ներս տղան առաջին միջնեւ իրիկուն խաչին վրայ անբարբառ տարածուած հազար տեսակ «ի խորոց սրտի» աղերսանքներ լսելու դատապարտուած էր ուղղուած իր ամենազօրութեան:

Հաւատացեալներուն մէջ ամէնէն յամառը տարիքոտ կին մըն է որ ամէն առտու եւ ամէն իրիկուն կու գայ մոմ մը կը վառէ խաչեցեալին առաջ եւ կ'սկսի աղաչել «տանն Քիստոս սա տեսայիս 500 ոսկի տուր խանութ մը բանայ, գործ բնէ, վաստակ հանէ, մեզի ապրեցնէ» «տանն Քիստոս սա տեսայիս եւլն., եւլն.» օրը երկու անգամ մէյ մէկ ժամ եւ իւրամանչիւրին բառասուն յիսուն անգամ *նոյն նազարաթը . . .*

Տղան բարաթ մը կը համբերէ, ձայն չի հաներ, բայց ջղայնոտութենէն կոկորդը կը սեղմուի... պիտի ճաքի...: Ի վերջոյ կը պոռայ. — *պէ կնիկ, ես օրը հինգ դրուշի համար տասերկու տահաթ խաչը կ'ելլամ կոր աս բազարին մէջ 500 ոսկի ուզեցա՛մ ճէպս նէ աս չարչարանքը կը բաւեմ...*»:

Ահա բառական սիրուն մանրամասնութիւն, որ բուն կեսարացին կը թուի ըլլալ, նշանակելի է թէ՛ իրը յղացում և թէ՛ իրը գիւտ:

Կեսարացիք արդէն կերպով մը իրենց գործնականութեան կամ դրամապաշտութեան համար եղած անարգանքները կամ հեգնանքը իրը գովեստ լսել կը սիրեն և աւելի անով կ'ուռենան: Այնպէս որ իրենց պարծանք և հպարտութիւն կը համարին գործնական ըլլալը:

Ահա հպարտութեան մէկ արտայայտութիւնն էր անշուշտ խեղճ նշանի մը պատմութիւնը որ վահան թիւքեան իր մէկ բանախօսութեան մէջ պատմած է:

«Կեսարիոյ մէջ կար երբեմն խեղճ նշան անուն խելագար մը որ փողոցները կը թափառէր շորտունակ մրմնջելով «էէնիզ կիտէնէիմ»: Ամէն ոք հետը կ'իյնայիր, խօսք կը նետէին, Անիկա ամէնուն ալ մէկ պատասխան ունէր. «էէնիզ կիտէնէիմ»:

Օր մը կեսարացի մը գինքն նեղը գնելու համար, կը բռնէ, և կ'ըսէ. «Նշան, սաճի կիտիս էէնիզէ, ոճատն ոճուրա ճէ եարաճագսրնա»: Խեղճ Նշան կը պատասխանէ—պէն տիմանէ՞ մի իմ ի՞ր ոճատն օէբէ կիտէիմ»:

Կեսարացիք պարծանքով և հպարտութեամբ կ'ուզեն ըսել թէ իրենցմէ տխմարն ու պակասամիտը իսկ եթէ գիտէ թէ ծովէն անգին պէտք չէ անցնիլ, ապա իրենք խելացիները որքան առաւել և գիտեն, իրենց ընելիքը և չընելիքը:

Կեսարացիք առանցմէ զատ ուրիշներ պզտիկ քանի մը տողնոց մանր-

բավէպեր, իրենց կեանքին ու կենցաղին հետ առընչակից որ չատ կը յեղյեղէին։

Օրինակի համար իրենց սեղանին մչտնջենական զարդ փաստրմաճ ջարդելը կը համարէին իրենց համար սեփական վարպետութիւն մը և կ'ըսէին թէ «կեսարացին օր մը փաստրմաճ գողցուցեր է— գողցնելս չեմ ցաւիր — ըսեր է — ֆարդելը չեն գիտեր...»։

Իսկ կեսարիոյ չրջակայ գիւղաքաղաքներու և գիւղերու մէջ, անշուշտ Հայ լեզուով այս կարգի մանրավէպեր եւս կային, սակայն դժբախտաբար զանոնք հաւաքելու ոչ ոք փոյթ ունեցած է։ Միայն ցարութիւն Նշանեան, որ գիրի առած է Հայ առածներ Էֆքէրէ, Էվկերէկ, Թումարզայ և Գոզուգի (Եոզկատ) գիւղերէն (Բիւրակն, 1900, էջ 220, 350 և այլ), կը ներկայացնէ նաև մի քանի համառօտ մանրավէպեր որոնք հայերէն ըլլալու առաւելութիւնն ալ ունին ըլլալով թէ՛ խորքով և թէ՛ տարազով բուն հայկական։

Այսպէս կը պատմուի թէ «Ուրծիւ մը քառած էր ժայռի մը վրայ։ Երկու հոգի՝ որ այնե կողմէն կու գային, հետուէն կը նշմարեն զայն։ Մին կ'ըսէ «Ուրծիւ է»։ Միւսը կ'ըսէ «Այծ է»։ Երկուքն ալ կը պնդեն իրենց խօսքին վրայ, մինչեւ որ կը հասնին ժայռին մօտ. եւ կը տեսնեն որ արծիւ է, որ գիրենք տեսնելուն պէս կը քոի, կ'երթայ։

Այն որ կը պնդէր թէ այծ է, կը յամառի իր խօսքին վրայ։ Այն ատեն միւսը կ'ըսէ. «Չե՞ս տեսներ, քուռ, արծիւ է»։ Մեր յամառը՝ ակնհարեւ իրականութեան առջեւ, դեռ պնդելով կ'ըսէ. «քրուռ ա նէ, էծ է»։ Այս է որ ժողովրդական առած դարձած է, եւ այդ առակին ակնարկելով, երբ մէկը յամառի ճշմարտութեան դէմ կ'ըսեն. «քուռ ա նէ, էծ է» (ԲԻՒՐԱԿՆ, 1900, էջ 220)։

Այս մանրավէպը որուն եզրակացութիւնը առածի կարգ անցած էր, ուրիշ գաւառներու մէջ ալ կը գործածուէր։

8. Նշանեան, այս չրջաններէն հաւաքած էր նաև հետեւեալ երեք չատ սեղմ ու անփոփ մանրավէպերը որոնք հոս կ'արտատպեմ (տես Բիւրակն, 1900, էջ 350)։

Ա.

Տէրտէրին աղիքը ճար ըներ են ճանի զարկեր են. «Անօթի եմ բերէ՛ք ուտեմ... անօթի եմ, բերէ՛ք ուտեմ» ձայն կու տայ եղեր»։

Բ.

— Կարծեմ հաղաթէն կու գաս.
— Կարծէ՛.
— Կարծեմ բեռդ գինի է.
— Կարծէ՛.
— Կարծեմ բիչ մը կու տաս խմելու.
— Ի՛նչ կը կարծես կարծէ, աս մի կարծեր։

Գ.

Գրողը աղջիկ կը ճաղպէ (= *բաշխել, ցրուել*) եղեր, մայր մը ըսեր է. «քոդ աղջիկս չառնէ, տալիքը իրեն բ՛ըլլայ»։

ԺՈՂՈՎՐԴԱՑԻՆ ԵՐԴԵՐ

Ժողովրդային բանահիւսութեան ամէնէն ինքնաբուխ արտայայտութիւնը երգն է որ ժողովուրդը ամէն առիթի ու պատահարի առեն կ'երգէ, յաճախ անոր յօրինուածութեան մէջ մտցնելով փոփոխութիւններ և յաւելումներ, որոնք ոչ մէկ հիգի ու մտածումի

արգիւնք են երբեմն, այլ սոսկ վայրկեանին ներշնչման, և ատքին ու յանգին համաձայն կ'ստեղծուին, յաճախ առնահարելով իմաստը ու ձգտելով երգերու ներքին յօրինուածութեան։

Այդ երգերը, ե՞րբ ստեղծուած և ո՞վ յօրինած է քնաւ որոշ չէ։ Անոնք անհատական սեւէ դրոշմ չունին, այլ բոլոր ժողովուրդին ստեղծագործութիւնն են։ Անոնք ընդհանուր կերպով ունին հետեւեալ ստորաբաժանումները։

1. ՕՐՕՐՆԵՐ.— Օրօր կ'ըսուին այն երգերը որ մայրիկները կ'երգէին իրենց պզտիկները քնացնելու համար, անոր օրօրոցը ճօճած ատեն։

Անոնցմէ մի քանի կեսարականներ և էվէրէկցիականներ արդէն ներկայացուցած եմ (տես էջ 1714) իրենց լեզուներովը առաջիններուն՝ թուրքերէն և վերջիններուն՝ հայերէն։

Սակայն հոս ցաւով դիտել տալու պարտաւորուած եմ կրկին թէ էվէրէկցիք անխմանալի օտարասիրութեամբ մը չեն խղճահարած իրենց մէնիկ «պուլուզ»ներուն ականջին տակ, անոր օրօրոցին գլուխը, երգելու բարբարոս թուրքին լեզուովը օրօրներ, որուն մէկ նմոյշն է հետեւեալը.

«Պար կիճի, պար կիճի
Ածասը հաթուճ կիճի
Պապասը էվրաճ պաճի
Տայրսը պէյլէր պաբը»։

Դժբախտաբար գաւառին ուրիշ հայախօս գիւղերու օրօրները չկրցայ ձեռք բերել։

2. ՏԱՆՏԱՆՆԵՐ.— Տանտան կը կոչուին այն երգերը որոնք մանուկները խաղցնելու համար կ'երգուէին, տանտանա պէպէկս նագաբաթով։ Ասոնցմէ նմոյշ մը կարելի չեղաւ ձեռք բերել։

3. ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԵՐԴԵՐ.— Ասոնք այն երգերն են որ մանուկները մասնաւորապէս տօնական օրերու կ'երգէին, ինչպէս Կաղանդի և Մնունդի Աւետիսները (տես էջ 1757–8, 1760), Տերընտառի (տես էջ 1762), Բակլախորանի (տես էջ 1766), Ծաղկազարդի (տես էջ 1767) և Վարդավառի (տես էջ 1771) երգերը, որոնք իբր այս տօներու յատուկ՝ արդէն ներկայացուած ըլլալուն համար կրկին մէջ բերել աւելորդ կը դատեմ։

4. ՍԻՐԱՀԱՐԱԿԱՆ ԵՐԴԵՐ.— Սխալ ըմբռնուած ամօթխածութեամբ բոլոր այն կեսարացիները և էվէրէկցիները որոնք հարցափորձելու առիթ ունեցայ, նոյնիսկ ուրանալ ուզեցին սիրահարական երգերու գոյութիւնը որմէ հազիւ փոքր նմոյշ մը կրցայ ձեռք բերել, էվէրէկի բարբառով (տես էջ 1712) ան ալ սա պնդումով թէ Մելքոն և Մարթա սիրահարներ չէին այլ նշանածներ, մինչ երգին յօրինուածութիւնն իսկ ցոյց կու տայ թէ անիկա սոսկ սիրահարական երգ մըն էր։

Այս կեղծ ամօթխածութիւնը արգելք եղաւ որ ես չկարենամ մարդկային զգացմանց խորագոյնին և ամէնէն նախնականին՝ սիրոյ արտայայտութիւնը եղող երգերը ներկայացնել հոս՝ հակառակ իմ փափաքիս։ Ընդունելով հանդերձ կեսարական բարքերու անհամեմատ խստութիւնը անկարելի է որ սէրը անոնց մէջ գործած չըլլար և երգեր՝ տարփատենչիկ զգացումներ արտայայտող, յօրինուած չըլ-

լային քանի որ կեսարիոյ քաղաքին մէջ Զատկի կիրակիէն մինչև Թինանց վերջը, սովորութիւն կար գերեզմանատուն համախմբուիլ՝ զուարճանալու համար, և հոն կ'ըլլային բոլոր այն երիտասարդները որ կեանքի ընկերուհի մը գտնելու մէջ անհրկած էին, և բոլոր հասուն օրիորդները, որոնց սիրտը բաց էր սիրոյ բախումներու առաջ, ինչպէս ըսած էր սրամտօրէն Եղեազարեան (տես էջ 1769), կամ չըլլակայ գիւղերու մէջ, ուր գարնանային կիրակիներուն կալերը կը սարքուէին աղջկանց չուրջպարեր և երիտասարդներու միջև գօտեմարտութիւններ, որոնց ոգեւորեալ պահերուն սիրահար զոյգեր հպանցիկ մերձեցումներ ու գաղտնի ակնարկներով ժամադրութիւններ կը կարգադրէին, ինչպէս կը հաստատէ Գ. Արիս Գալֆայեան, կեսարացական ամէնէն պարզակեաց աւանդին՝ Զօմախլուխ համար (տես էջ 1768)։

Ո՞վ է որ պարզմտութիւնը պիտի ուննենար հաւատալու թէ աղբիւրներու գլուխ և ազատ դաշտերու վրայ, սիրահար զոյգեր, անդիմադրելի տենչանքով մը վառուած, իրարու հետ չէին սիրաբաններ, և մեներկեացներու կամ անապատականներու կեանքով կը բոլորէին իրենց օրերը՝ բնութեան օրէնքները անգոհանելով կամ իրենց մէջ լռեցնելով։ Ո՛չ, անոնք բոլորը տեղի կ'ունենային ինչպէս ամէն ուրեք նաև կեսարիոյ մէջ, աւելի կեղծաւորութեամբ և աւելի ընդքողով թերեւս, սակայն կային միշտ։

5. ՊԱՐԵՐԳՆԵՐ.— Ասոնք այն երգերն են որոնք չուրջպարերու առեն կ'եղանակուէին։ Ես անոնցմէ [ամէնն ալ թուրքերէն ըլլալու պայմանով, երկու փոքր նմոյշներ կեսարականներէն (տես էջ 1717) և ընդարձակ մէկ հատ որ ո՛չ միայն պարերգ մը այլ կարծես միեւնոյն առեն պանդուխտի երգ մըն է, Իվէրեկի մէջ երգուածներէն (տես էջ 1718) տուի։

Հոս պզտիկ պատառիկ մը եւս Իվէրեկէն կը ներկայացնեմ, [ըրժբախտաբար նորէն թրքերէն.

«Պիր կիւճիւնէէ տէմիմ վար
Պէճ եարը կէօրտիւմ էյլէմիմ վար»։

և ուրիշ մը՝ բաւական երկար, տարաբախտաբար միշտ թուրքերէն.

— Ույուտում էօշկիւճ պաբըճտս
Պէճ եարը կէօրտիւմ տիւշիւմտա
Տօղաճ այրն օճ պէշիճտէ
Ուեաճ ուեաճ ճաճրմ ուեաճ։

— Եաղմըր եաղար եէր եաշ օյուր
Շարապ իչէճ սերխօշ օյուր
Տամ ույխուսու պիր խօշ օյուր
Ուեաճ ուեաճ ճաճրմ ուեաճ։

— Եաղաճ եաղմուր շարապ օյսա
Ույչաճ գուշլար էեպապ օյսա
Եէյէճլէրէ աճիաթ օյսա
Ուեաճ ուեաճ ճաճրմ ուեաճ։

Զափազանց հետաքրքրական պիտի ըլլար ունենալ հայերէն պարերգներ հայախօս գիւղերէ, ինչ որ դժբախտաբար չկրցայ։

6. ՎԻՃԱԿԻ ԵՐԳԵՐ.— Ասոնք այն երգերն են որ Համբարձման

Հինգշաբթի օրը (զոր Վարդեվառ կը կոչէին Կեսարացիք) Ջուրին մէջ նետուած առարկաները աղջիկը հանած ատեն կ'երգուէին և ասով այդ առարկային տէրոջ բախտը կը վճռուէր։ Դժբախտաբար անոնցմէ ոեւէ հայերէն նմոյշ չկրցայ ձեռք բերել։

7. ՀԱՐՍՆԵՐԳՆԵՐ.— Ասոնք այն երգերն են որ կ'երգուէին հարսնիքներու կապուած ժողովրդային ծիսակատարութեանց պահուն, ինչպէս հարսին հինա դրած (տես էջ 1724), բաղնիք գացած (նոյն), փեսին ածիլուած (տես էջ 1726), հարսը տուն առաջնորդուած (տես էջ 1728), հարսը տուն մտած (տես էջ 1730) պահուն, ամէնքն ալ թուրքերէն, բացի վերջինէն որ թրքախառն հայերէնով մը էվերկգիք կ'երգէին։

Այս առիթներով հայախօս գիւղերու երգերը անշուշտ ունին մեծ չահեկանութիւն սակայն չկրցայ ձեռք բերել։

8. ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՐԳԵՐ.— Այս երգերը անոնք են որոնք տան ներքին կեանքը կը պատկերացնեն, և որոնց կեսարականներէն, այսինքն հարս-կեսուրի չարախօսութիւններէն արդէն բաւական օրինակներ թուրքերէն բերի (տես էջ 1711)։ Կը ցաւիմ որ Հայ լեզուով նմոյշներ, հայախօս գիւղերէ, չունիմ։

9. ԵՂԵՐԵՐԳԵՐ.— Այս երգերը որոնք էվերկգիք յանպատրաստից կը յօրինէին իրենց մեռեալներուն վրայ, չունէին աւանդական ձեւաւորում մը։

Անոնք գովի կը կոչուէին և ունէին տեսակ մը դամբանականներ-բողեայի հանգամանք և ամէն մեռելի վրայ աչուղաբար կիները կը յօրինէին, հին եղերամայրերուն պէս։ Ըսած եմ արդէն թէ կեսարացիք չունէին այս սովորութիւնը։ Իսկ երէկ կայինն ուշի երգեր ուրիշ գիւղերու մէջ, ատոնք կը Ծնան ինձի անծանօթ։

10. ՓԱՆՈՒԽՏԻ ԵՐԳԵՐ.— Ամբողջ հայաբնակ գաւառները կրծող որդը՝ պանդխտութիւնը նաև կեսարիոյ գաւառին դառն վէրքերէն մէկը եղած է որ անփոխարինելի վիշտերու պատճառ եղած է, խամրեցնելով շուտ երիտասարդութիւնը մանկամարդ կիներու որոնց աչքերը հալած են իրենց ամուսիններուն դարձին սպասելով։

Ասոնցմէ շատ կան, սակայն դժբախտաբար ամէնքն ալ թուրքերէն (նմոյշ մը տես վերը էջ 1718)։

Ասոնց շարքին կարելի է դասել հետեւեալը որ իբր թէ պանդխտութեան գացող կեսարացի մը երգած է։

ՏՈԽՐՆԱԼԱՐ

Տուրնամըն գանատը էլլի տիր էլլի
Գու կիւնքի եօլուն ուզ էլքիլէթ պէլի
Սաղ թարաֆա տիւշէր Գայաէրի եօլու
Կէրմիրէ տէ սէլամ սէօյլէյին տուրանլար։
Կէրմիրէ տէտիքլէրի չուխուր իչինտէ
Զըգըպ հըրդալանա սուլտանու իչինճէ
Ալի տաղընըն պէօյրիւնիւ կէչինճէ
Էրճիյաս տըր եօլուն ուզ տուրնալար։
Էրճիյաս տէտիքլէրի պիր ուզուն եայլա
Էնիպ թէքերէ աչղընը պօյլա
Վարընճա Գայաէրիյէ սէլամլար սէօյլէ
Եարին պուրճունա գոնուճ տուրնալար։

Իսկ անոնք որոնք երգուած են տարիներով իրենց ամուսիններուն դարձին սպասող հարսերուն կողմէ, պարզապէս արտակեղեք են և չափազանց յուզիչ։

Անոնցմէ ամէնէն արտառուչներէն օրինակ մը կու տամ հայախօս էվէրէկցիներու բերնէն քաղուած գժբախտաբար ո՛չ մեր մայրենի գեղեցիկ բարբառով այլ կոպիտ ու բարբարոս թուրքերէնով մը։

— Ազամըն պարի պարի
Գօյնումտա սանըմ եարի
Ուեանըմ ֆի տիւբ իւմիւբ
Ադլատըմ զարի զարի։

— Ալամ ուեանըր կէլիճ
Զրանը եանըր կէլիճ
Գօյնուճտա եարաճ եիկիդ
Ո սէճիճ ճէ՞ճ տիր կէլիճ։

— Ազամ օյանըրմըրտամ
Զրամը եանըրմըրտամ
Գօյնումտա եարաճ երկիթի
Քէօֆսիւմսէճ էմտիրմիբէմ։

11. *ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՐԳԵՐ.— Ասոնք անոնք են որոնք մասնաւորապէս ծանր կամ մխօրինակ աշխատանքի առեն, շարժուձեւերուն պատշաճեցնելով կը սիրեն երգել գիւղացիք, ասով կերպով մը թեթեւցնելով իրենց աշխատանքին տաղտկացուցիչ միօրինակութիւնը։ Ասոնցմէ [հայերէն նմոյշներ կը ցաւիմ որ չկրցայ ձեռք բերել։*

12. *ԵՐԴԻՒԱԿԱՆ ԵՒ ԾԱՂՐԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ.— Ինչպէս ամէն գաւառներու նոյնպէս նաև կեսարիոյ մէջ հաւանօրէն առեղծուած էին, սակայն ինչպէս շատ հասկնալի են, անոնք չեն կրնար տեւականութիւն ունենալ, վասնզի անձի մը կամ դէպքի մը շուրջը կրնան առեղծուիլ և շատ շուտով մոռցուիլ, ժամանակի ընթացքին մէջ։*

Սրամիտ և քաչքչուքը սիրող կեսարացիք անշուշտ անոնցմէ բաւական թիւով առեղծած էին, սակայն անոնք չէին ապրած երգիծանքի առարկայ եղած դէպքը կամ ծաղրուած անձը, մահուամբ մոռցուած ըլլալով։

***

Որքան որ ալ իմ առաղձներս աղքատ ըլլան, ինչպէս կը տեսնըւի կեսարիա ունեցած է բաւական հարուստ ժողովրդային բանահիւսութիւն մը որ սակայն գժբախտաբար, ինչպէս միշտ չեչտեցի, թուրքերէնով է առաւելապէս։

Զ. ՄԱՍ

ՀԱՅ ԳՐՉԱԳԻՐՆԵՐ

Հայ կեսարիոյ իմացական և մտաւորական կեանքին վրայ մասնաւորապէս հայացի մտաւորական և կրթական շարժման ակզբնաւորութեան չրջանին (տես էջ 1059–1062) և գրչութեան (էջ 1062–1077) և վանքերու դպրոցներուն վրայ խօսուած առեն, արդէն ըսած եմ թէ կեսարիոյ գլխաւոր վանքերուն մէջ գոյութիւն ունեցած են գրչագրական դպրոցներ և կեսարիոյ ու չրջակայից մէջ գրուած են առաւել կամ պակաս արժէքով ձեռագիրներ, որոնց յիշատակարաններուն ակնարկուած է յաճախ նախորդ էջերուն մէջ։

Անոնք իրր պատկերը ժողովուրդին մտայնութեան և միանգամայն անոր արուեստին ու հաշակին կը ներկայացնեն մեծ արժէք մը, ուստի կու տամ անոնց յիշատակարանները և նիւթը։

Ամէն չանք ըրած եմ ներկայացնելու համար որքան կարելի է կեսարիա գրուած ձեռագիրներու ամբողջութիւնը, օգտուելով ցարդ հրատարակուած ցուցակներէն կամ լրագրական տեղեկութիւններէ։

Անոնց մէջ կան այնպիսիներ որոնց յիշատակարանները կը պակսին, սակայն անոնց գոյութեան ակնարկուած է, ասոր անոր, գիտի տեսնուին նաև բոլորովին անտիպ յիշատակարաններ որոնք կը պարտիմ բարեացակամութեան անոնց որոնք արամադրեցին անոնախանձաբար։ Դժբախտութիւն մըն է որ վերջին աղէտին զոհ գացած են այս ձեռագիրներուն մեծ մասը։

Կեսարիոյ վիճակին մէջ, այլուր գրուած մեծ թիւով ձեռագիրներ ևս հաւաքուած էին, մասնաւորապէս Պալեան եպ.ի չանքերով, սակայն անոնք իրր ուղղակի կեսարիոյ կեանքին ու պատմութեան հետ առընչութիւն չունեցող աւելորդ համարեցի ներկայացնել։ Հետաքրքիրներ անոնց մէկ կարեւոր մասին վրայ կրնան տեղեկութիւններ գտնել Տրգատ եպ. Պալեանի Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց ի Թուրքիա (կ. Պոլիս, 1892–3) գործին երկու պրակներուն մէջ, որոնց մէջ ցուցակագրուած են Տէրէվանքի Ս. Յարգիսի վանքին (12 հատ) կեսարիոյ Ս. Աստուածածինին եկեղեցւոյն (25 հատ) և Գըրչէհիրի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն (2 հատ) ձեռագիրները, ինչպէս նաև Լոյս կրօնաթերթին մէջ(1) ուր ցուցակագրուած են Իվէրէկի Ս. Թորոս (4 հատ), Թալասի Ս. Աստուածածինին (14 հատ), Թաւլուսունի Ս. Թորոս (2 հատ), Պալակէսիի Ս. Խաչ (6 հատ), Նիրզէի Ս. Թորոս (1 հատ), Տարսիսիի Ս. Անգրէաս (3 հատ), Մուշճուսունի Ս. Աստուածածին (7 հատ) եկեղեցիներուն սեփական ձեռագիրները։

Դժբախտաբար չէ հրատարակուած ամէնէն կարեւորը՝ Ս. Կարապետի Մայրավանքի աւելի քան հարիւր վաթսուն ձեռագիրներուն ցուցակը, որ կազմած էր Տրգատ եպ. Պալեան, և որմէ միայն 44ինը տիրկուած է և անտիպ կը մնայ Վիէննայի վանքը։

Ահա մեզի ծանօթ կեսարիա գրուած ձեռագիրները և անոր յիշատակարանները դասաւորուած թուականի կարգով։

---

(1) Տես 1905 տարւոյ 286, 516, 661, 776, 827, 967, 1138, 1249 և 1906 տարւոյ 143, 333, 479, 645, 913 էջերը։

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ (ԺԲ-ԺԳ ԴԱՐ)

ԹՈՒԱԿԱՆ 1018

ԱԽՏԱՐԱՆ. [Ադբամարի վանքը բերուած է Թիզանի Սպարկերս զաւառակի Բաղեճց գիւղէն]:

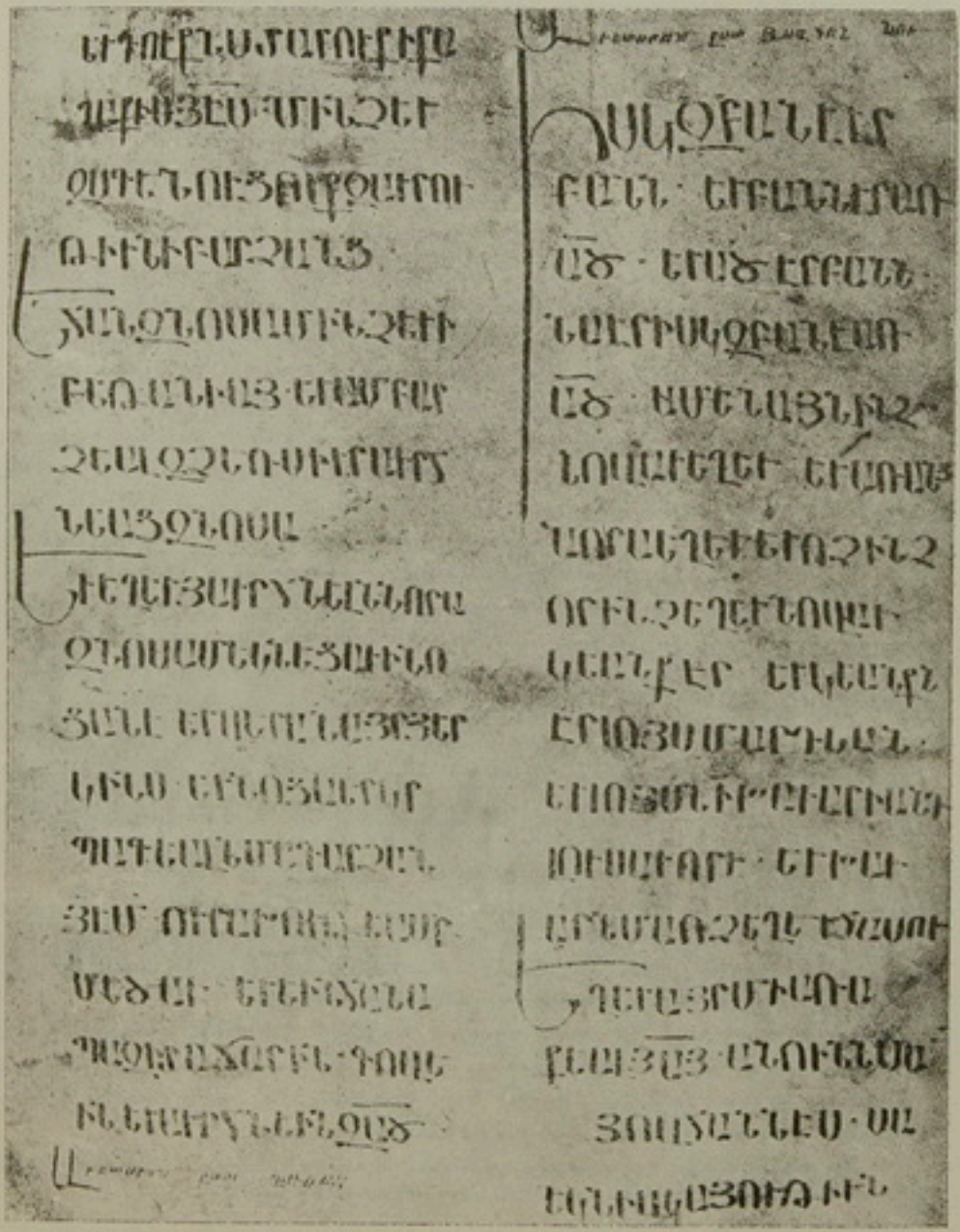

1018ին Կղաւեոյ Տալաւայ վանքը գրուած Ուեեարաձէն էջ մը:

Ցիսառակարան. «Փառ միայնոյ Ս. Երրորդութեան աճման որ միշտ լինու գեղեցկադիր յարմամբ գնեցուածիս եւ զանկենդանս յայնասարած խնամ առաչնութեան իւրոյ խաչելոյ Քրիստոսի փրկչին մերոյ փառ հաւր նախախնամողի որ ունի զնշան թագաւորութեան, որ եւ դասողական զաւրութիւն՝ եւ հոգւոյն սրբոյ որ ճոռածնունդ ճոռաիեռաւր զսգեցուցանէ զամենեսեան լուսաւոր պատմուճանաւք երից անձնաւորութեան, եւ միոյ էրութեանն փառ այժմ եւ միշտ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն որ եւ մեզ զաւրութիւն ճաւել եւ անցանել ընդ խորութիւն անդնդական հոգեւոյ իմասից որով լուսաւորին միշտ աւրնդամբ մանկունք Ս. Եկեղեցւոյ եւ ի ցամաքակեաց ծիծաղել՝ գրեցաւ Ս. Աւետարանս ի գաւառի **Կղաւտոյ** [*կամ Թերեւս ի գաւառիկ Ղաւտոյ*](1) ի վանս Տալաշա ընդ հովանեաւ **Ս. Աստուածծնին** [*Աստուածածնին*] եւ **Ս. Գիւտգեայ** վերակացութեամբ հաւր **Պաւղոսի** ձեռամբ փծուն եւ ապակար գրչի **Ցովհաննէսի** տգիտի եւ մեղաւորի ի թուականութեան Ռնիէ (=467 +551=1018), զոր սպացաւ **Տիկին Ծովուկ** ասուածասէր եւ բարեպաշտ յիշատակ իւր յիւրոց աշխատութեանց եւ ծնողաց իւրոց:

Ասուած ողորմեսցի իւր եւ իւրոցն ամենայնի եւ տացէ ի Տէր կամաւոր պիրովն(?) այսիսիսն վերինն երուսաղէմի եւ երամակից եւ դասակից լինել ընդ սրբոց մարդիրոսացն ամէն»:

(*Նախապէս հրատարակուած Բիւզանդիոնի մէջ* 1900, *Դեկտ.* 14/27, *թ.* 1277 *և ապա* Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Վասպուրականի, *էջ* 74)։

1191

Ա ԻՆՏԱՐԱՆ. կաշեկազմ, բամպակեայ թուղթ, երկաթագիր, երկու սիւնակով, մեծութիւն 67 X 79 սմ. ընդամէնը 215 թերթ, ունի 3 խոբաններ։ Կ'երեւի, որ լրի մէջ ձեռացած է։

Աւետարանի վերջը գտնուած սա յիշատակարանը գրուած է բոլորագրով։

«Փառ Հաւր ամենակալի եւ նախախնամողի. եւ որդւոյն միածնի եւ փրկողի զՏիեզերս: Եւ Հոգւոյն ճշմարտի եւ ճորոգողի զարարածս ամէն:

Արդ գրեցաւ ցանկալի Սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ՌՃ (640+551 = 1191) ձեռամբ Քրիստոսասիրի ճուասս կրաւճաւորի եւ անյարմար գրչի յանուն *քահանայի Դորգոյ և իւր ծնողացն և եղբարցն փոխեցելոցն առ Քրիստոս Դրիգորոյ* եւ սուրբ հանճային **Աւանիկիա** որ սպացաւ սա իւր կամաւոր յաւժարութեամբ եւ այլ ասուածախօս պատիրանս եւ զսուրբ **Գրիգոր** աճուն Ասուծոյ եւ հաւարաճ ամենայն ճաւատացելոց ի Կենսարիայ լեռ վասակոց— զոր ինչ եւ ջանայր մարմնաւոր հոգւոյ տայր...»:

(Գարեգին ք. Կիրակոսեան, «Նոր-Ջուղայի մատենադարան», ԱՐԱՐԱՏ, 1910, էջ 884)։

---

(1) *Այս յիշատակարանին հրատարակիչ Խ. Գ. Լեւոնեան համաձայն բանասէրը «ի գաւառի Կղաւտոյ կամ «ի գաւառին Ղաւտոյ և «Տալաշա վանից» տեղւոյն անուններուն համար կ'ըսէ թէ, գիտեմ այն է որ առաջ այսպէս կը կոչուէր նոյն Սպարկերտ գաւառակը, ինչպէս նաև Տալաշ անունը նոյն է անոր ցարդ ձեռացած Դալարս անուն գիւղին հետ, կամ այն է որ կեսարիոյ Թալաս գիւղաքաղաքն է որ կայ մինչև ցայսօր» (տես Բիւզանդիոն, նոյն, թ. 1277)։*

Եթէ արդարև Տալաշ=Թալաս է, այն ատեն մեզի ծանօթ հնագոյն ձեռագիրը որ ի կեսարիա գրուած է, այս Աւետարանն է։

1206

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. բոլորագիր, երկսիւնակ։

Ցիշատակարան. «Փառ...գրեցաւ եւ ծաղկեցաւ Ձմարուղխ Սբ. Աւետարանս Քսի, ձեռամբ բազմամեղ եւ փցուն անիմաս եւ յանցաւոր գրչի **Գրիգոր Բահիս ի Տուժարծու**, որ անուամբ զոչիմ եւ ոչ գործօք. ի թուականիս Հայոց ՈՃԲ (1206) յաւարտեցաւ ծանծաղար ամսոյ Գ. աւր շաբաթ, ի գաւառս **Կեսարիոյ Կապադովկեցւոց ի հռչակաւոր անապատիս սրբոյն Կարապետի Ծովհանցոյ**, եւ սրբոյն **Ստեփանոսի նախավկային** եւ սրբոյն **Թէոդորոսի** եւ սրբոյն **Մեհրկերհոսի զինաւորի**, եւ այլ բազմահաւաք սրբութեանցս, ի յեպիսկոպոսութեան՝ [*գրիչը կը փոխուի*] **Տէր Ագարիա** վերայեցոյն որոյ ցանկացող եղեալ այս փրկազործ սբ. Աւետարանիս զեզացոգի եւ զինաւաճարիմ ձեռուցին **զեսբարբապին** եւ զիւր կողակից **զեսուլաճարն** որ փոխեալ է ի Քս., եւ ամենայն արեանց մերձաւորին իւր, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր **զեսարգապին** որ սպաւաւ զՍբ. Աւետարանս եւ յեն յիշեալք **ի վանս սրբոյն Գրի(գ)որի Նիւսացւոյն** որ է եղբայր սրբոյն Բարսեղայ հայրապետին: Արդ մի որ իշխեսցէ հանել զայս ի դրացէ սորին, եթէ անդգնի զպաճիժն Կայենի առցէ եւ զմասն Ուդայի եւ զԳրիսեոս խաչահանողացն ամէն: Եղիցի եղիցի. Հայր մեր որ յերկինս սբ. եղ.»:

(Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 9)

1226

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. Ցուցարէն բնեիր մազաղաթեայ ձեռագիր. Վիեննա. Նիկոդայոս Թէոսոր Դումբայի սեփական (տես այս ձեռագիրին մասին, էջ 543 եւ 1063):

ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ.—

Թղ. 165բ. «Ջվասիլ գրիչ յիշեալիք առ Քրիստոս, զի և զուք յիշեալ լինիք»։

Թղ. 166ա. «Փառք Աստուծոյ յաւիտեանս յաւիտենից ամեն։ Գրեցաւ և կատարեցաւ Աւետարանս ձեռամբ իմով Վասլի գպրապետիս, ի Մելիտինոյ որդոյ Առեստի քահանայի թվ. ՈՀԵ (675+551 = 1226), յամեան Մայիս ի պետս անձին իմոյ և յիշատակ հոգոյ ի կամս Քրիստոսի»։

Թղ. 166ա. ասոր կից է յուցարէն յիշատակարանը որուն բարգմանութիւնն է հետեւեալը.

*«Աւետարանեան չորք Աւետարանք քարոզացն Աստուծոյ, մեծացն չորից Աւետարանչացն Մատթէոսի, Մարկոսի, Ղուկասու և Յովհաննու ձեռամբ իմով Վասլի գպրապետի (Πρωτονοτάριος) Մելիտինեցւոյ, որդւոյ Ովրիստէսի (Ὀρέστου) քահանայի, ի ժամանակին, յորժամ նուաճեաց մեծն Սուլթան Քէյկաւատ, որին Չիսթեսինի Քէյ Խոսրովու զՅունաստան, զՀայաստան, զԱսորիս, և զամենայն տեղիս և զգաւառս Թուքքաստանի և զՅովու, մինչև ի մեծն Կեսարիա և որք հանդիպիք այսմ Աւետարանիս կամ օրինակէք կամ ընթեռնուք, յիշեալիք զիս զբազմասխալս զՎասիլ և զՅնողս իմ ի Տէր հանգուցեալ զՈվրեստէս քահանայ և զմայրն իմ զՍոփիա, և ընդ այսր ազգս ամենեցուն ամենասուրբն Աստուած, պահեսցէ անՅաս իւրով մարգասիրութեամբն, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն։ Գրեցաւ ի Թուին աշխ. ՈՀԼԴ (= 1226) և ինդեկտ. ԺԴ. յամեան Մայիսի Ա»։

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. մագաղաթեայ մեծադիր գրուած ամբողջապէս երկաթագրով և զարդարուած խորանններով. պահուած է Զրաբերդ գաւառի Թալիշ գիւղը (Արցախ կամ ներկայ Լեռնային Ղարապաղի մէջ) Թարթար գետի հովիտին մէջ.

Այս Աւետարանը հանչցուած է «Ռէզիւնց Աւետարան» կոչումով, և բերուած է Կեսարիայէն Շիրանչահներ Հասան իշխանի ձեռքով Թաթարներու արշաւանքներու ժամանակ ըստ հետեւեալ յիշատակարանին.

«Զաւետուածափսա եւ զաշխարհալոյս զկենսուցա(կ) սուրբ աւետարանս որ ձեռաւք Հասանայ...Ուզին որդի բերաւ ի Կեսարիոյ եւ ցոյց Հասանայն եւ ամուսին ելթի եւ պարծանաց որդիք իւր Հասրմքեր եւ Սահակ: Եւս զսա իւրեանց տապանատունս, եւ որ էին տեղւոյս իշխանք: եւ զսուն Շիրանշահանց: Գաւթի ձեռաւք ի վանս ի Բղի եւ հասաւսի սմա բանիւն Աստուծոյ եւ յանուն Հասանայիս եւ ելթոյն: Ցես մանու պատարագ ի Քրիստոս յամէն եկեղեցիս ի Զաւակին յարութեան աւրն, որ յարոյց ընդ իւր բազում մեռեալք եւ յարուսցէ Քրիստոս փառաւք զՀասանայն եւ զելթի հանդերձ իւր ծնելաւք յիւր միւսանգամ գալրստեանն: Արդ որք խափանեն զպատարագն եւ կամ հանէ զաւետարանս: եւ զՇիրանշահներց տուն, ի Տակահարէս, հանեսցի նա յարհայութենէն Աստուծոյ: Առաջ աշխարհաւերի թիւն Հայոց էր ՉԺԳ: ՉԻԱ: Շինեցաւ ժամսուն»:

*Այս յիշատակարանը ըստ Դարեգին Արքեպ. Ցովսէփեանի «չի հարկէ ոչ բուն գրչութեան ժամանակից, այլ Աւետարանի կեսարիայից դէպի Արցախ բերելու ժամանակի հետ կապուած» է: Աւետարանը ԺԳ. դարէն Ջացած է Թալիշ գիւղը Շիրանշահներց տապանատունն վանքի մօտ, և իր ծագումով, ամենայն հաւանականութեամբ ուշ չէ, քան ԺԱ. դարու առաջին կէսին, գուցէ և Ժ. դարուն վերջերը և շատ արժէքաւոր է իր մանրանկարչական խորաններով, որպէս արուեստագործութիւն աւելի հնագոյն՝ մինչև Զ-ի դարերը հասնող աւանդներու: Ունինք Աւետարանի նորոգութեան ժամանակը՝ ՇԹ (= 1060) թուականով (Նամակ Տ. Դարեգին Արքեպ. Ցովսէփեանի. 7 Դեկտ. 1932 թուականով), ինչպէս կը տեսնուին պզտիկ ցանուցրիւ յիշատակարաններէ, որոնցմէ մին է. «յանուն Աստուծոյ մեծ ներհի տանուտէրս... յիսէ Զաւելի տի Մօսին. ես Գաւիթ իմ վանականց եղբարս (եղբայրբս) վկայ եմ այս գոյս ի թուականութեանս ՇԺԶ. հասաւսուն (=1067). եթէ Աստուած կամի»:

Վերջին երեսի վրայ գրուած է. «զՄաթէոս, զճակոր երիցու բեռին, որ յարդեաց իւրոյ ծախ առաւ յեկեղեցիս եւ յեղբարս, որ զգիրս կարդայ, զճա յաղաւթս յիշեցէք եւ մեզաց թողութիւն խնդրեցէք... հաւր Պետրոսի հրամանաւ գրեցին» (տես Մակար եպ. Բարխուդարեան, ԱՐՃԱԽ, էջ 226), (տես նաև այս մասին Դարեգին Արքեպ. Ցովսէփեան, Հաղրակեանց կամ Պոլսեանց Հայոց պատմութեան մէջ. Պատմա-հնագիտական Ուսումնասիրութիւն. Մասն Առաջին, Վաղարշապատ, 1928, էջ 24):

1242–1243

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. գրուած մագաղաթի վրայ մէջին երկաթագրով, Նկարազարդ պահուած Լէնինկրատի Օրթոդոքսիայի եկեղեցին.

Նոյնպէս բերուած է Կեսարիայէն. «Գրիգոր որդի Հասանայ և Դա-

փինդ որ մասնակից էր Թաթարաց արշաւանքին դէպի Կարին և Կեսարիա, Աւագի ղեկավարութեամբ, անկէ առանալով այս Աւետարանը նուիրած է (տես Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեան, Խաղրակեաց կամ Պուօշեաց Հայոց պատմութեան մէջ, էջ 19)։

Աւետարանը գրուած է. «ի յամի վեցհարիւրերորդի ճկեեասնեերորդի ի կալայս Հռոմվէական ըստ հռովմէեաւ սուրբ փառաւորեալ կաթուղիկէ եկեղեցւոյս Լուսաւորչի սրբոյն Գրիգորի ի հայրապետութեան Աստուածաբնակ սուրբ տեսս իմոյ տր. Գրիգորիսի, հրամանաւ սուրբ եւ առնեպիսկոպոսի... (եւ արդիւ)ճական վարդապետի տէր Աւաքելի»։

Գրչին անունը չի կարդացուիր։

Իսկ հետեւեալ յիշատակարանը որ Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեան ազնուաբար տրամադրած է, կը պատմէ թէ ինչպէս անիկա կեսարիայէն փոխադրուած է Հայաստան։

Բազմակէտերով նշանակուած մասերը փճացած են։ Ընդգծուածները ալ չատ աղօտ, դժուար կամ հազիւ ընթեռնելի։

Թաթարներու արշաւանքին վրայ մեր պատմագիրներէն կիրակոս Գանձակեցի (էջ 165-169) և Յովհաննես Օրբէլեան (էջ 424) կը խօսին և կը յիշեն իսկ, այս յիշատակարանին անձերը, ինչպէս Աւագ, Գրիգոր որդի Հասանայ և Դաւիթն։

349 ա. .....
.....ազգն նետողաց յարեւելից .....
..... յաշխարհն Պարսից գրաւում քաղաքս....
.....եւ բնաջինջ արարեալ զթագաւորութի. Պարսից
եւ զայլ բազում գաւառս զոր ոչ կարեմք գրով արկ
ացեալ զաղետս ..... կործանումն հանուր
յաշխարհի որ եւ եհաս մինչև յաշխարհս Հայոց
եւ Աղուանից եւ ..... գաւառս եւ զքա
ղաքս եւ զվանորայս. ի սուր սուսերի մատնեցին
զազգն քրիստոնէից, զիշխանսն մեծամեծս եւ ըզռ
ամիկ ժողովրդականս. եւ .....
..... եւ ըզսպասաւորս սրբոյ սեղանոյն այ. զ
դասըս քահանայականն, զմիայնակեցսունսն եւ
զհզնաւորս. տապալեալ եւ քանդեալ զեկեղ
եցիսս եւ ըզսպաս սրբութե. եւ զնշանս տրուն
ական յաւար առեալ անաւրինացն ի գերու
թե. վարել առհասարակ. եւ այս վասն զանազ
ան մեղաց մերոց ? (լաւ չի կարդացուիր), և ապա սակաւիկ մի թո
ւղեալ նահանգիս մերոյ. եւ նուաճեալ ի ծա
ռաւթի, եւ (?) ընքեանց զիշխանս եւ զհեծելազա
րս ընդ ինքեանս տանէին ուր եւ երթային. ընդ
որս եւ գրաւեցայ ես Գրիգոր որդի Հասանայ
եւ Դաւիթն քուերորդի սպարապետացն Հայ
ոց եւ վրաց Զաքարիայի եւ Իւանէի. եւ
անկեալ ընդ նոցին իշխանութե. որ եւ եհաս մե
զ գնալ ..... (յաշխարհն ?) Հայոց և Հոռոմաց որ ե
..... Պարսից առպատակեալ
աւար հարկանէին զքաղաքս եւ զեիցանիսա

գեղ ..... տեսանելով
զոն .....
..... նահանգին, զի հրոյ հարեալ տային զամենեսին
443 թ. եւ մեր կաման բարձեալ (?!) .....
զկործանումն .....
..... մեզ աւգնել քրիստոնէից
քանզի ընդ նոցին տէրութեւ. էաք, այլ սակաւ ու
ց ամանց զոր գնելով ի նոցանէ են զոր ձեռաւք
մերովք թաքուցանելով այլ եւ ըզպատս որք
ուխտ. զնշանս տրուհնական եւ զտառս Աֆա
յին ոչ ձեռաւք մերովք առեալ յաւարի, այլ
գնե(ա)լ ի նոցանէ բերաք ի սեփական տրուխիս.
մեր զծագկալից բուրաստան զաւագ տաւ
նականն եւ միւս այլ տաւնական .....
..... ցոհացն ? եւ զաւետարանն եւ
զաջն սրբոյն Ստեփաննոսի զոր ի քաղ
աքէն կանու (Իկոնիա) բերաք ի եւ տուաք ի բնիկ
հայրենական սուրբ ուխտս մեր Խազակ
ի վանից իսկ ի միւսում .... (լամի ?) այլեւս գնա
լով ընդ նոսայ ..... եւ ի մայրաքաղ
աքն կեսարիայն կապադովկացոց (?!) նահանգ
ին եւ անտի առեալ զաւետարանս պարս
նն իմ Աւագն եւ ես ինձ եւ իմ խնդալից
եղեալ .....
..... քարոզն եւ բերել ետու
ի նախասացեալ սբ. ուխտս.
Արդ որք ..... ընթեռնոյք եւ աւգտիք
յաճա. ..... տառիցս եւ ի սբ. վարդապե
տու ..... կեսնարարի մերոյ յիշեցէք
առաջի զենման քի Ք.ի զիս զԴրիգոր եւ զ
ամուսին իմ զՄամէ ? ան եւ զհարազատ
որդիքս իմ զՀասան եւ .....
զՑոհաննէս ..... յիշէք յիշեալ լիջիք ի
Ք.է ..... գործեցան ի թուականութեն
Հայոց ՈՂԴ.

1274

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ. Ծննդոց-Թագաւորութեան մասը։ Ձեռագիրը գրուած է 1274ին։

Վերջը Կոստանդին կեսարացի ձեռագրով կ'ըսուի. «Ազխատողացն ի սմա՝ Կոստանցեայ եպիսկոպոսի Կեսարու տէր Ասուածն Ցիսուս Քրիստոս ողորմեայ եւ հաւրցն նորա Թորոս Բահաճայի...»։ Կ'երեւի թէ այս յիշատակարանը, եթէ ոչ ուրիշ մը կը շարունակուի եղեր տակաւին հոս 20 տող, բայց չատ գէշ կերպով ջնջուեր է, միայն ամէնէն վերը, այնինքն վերջին տողին վրայ մնացած է փակագրութիւնն մը որ հաւանօրէն Կոստանդին կաթողիկոսի ստորագրութիւնն է։

Նոյն էջին վրայ Ձեռագիրը ուներ կազմողին յիշատակարանը նոյն թուականով, «Կազմեցաւ սայ ձեռամբ մեղուցելոյս Կարապետի ի քուի

Հայ. ՉԻԳ. արդ ես տառապեալ կազմող սմայ զերաս ի մոխիրն դնեմ ընթերցողացդ եւ աղաչեմ յիշել ի մեղաց թողութիւն զիս եւ ծնողքն իմ եւ զեղբայրն զնաւգուցեալսն ի Քս. եւ ըստ հոգւոյ եղբայրս իմ զ**Ստեփաննոս** եւ զ**Խաչեր** կրօնաւոր Ջոր ասուածայսիրաբար խնամեմ մեզ յայս մատաղութիւնս եւ որ յիշեիդ եւ դուք յիշեալ լիցիմ ի Քր. որում փառք յաւիտեանս ամէն» (ԱՆՏԻՓ)։

(*Այս ձեռագրին վերջին էջին նմանահանութիւնը տես վերը, էջ* 914)։

Ձեռագիրը կը գտնուի Երուսաղէմի Թանգարանը և ունի 353 *թիւը*։

1275

ՈՍԿԵՓՈՐԻԿ (*Եւխոլոգիոն*) [*որ է խրատք* krmaf]։

Թուականն է (*Ա. մասինը*) 1364, (*վերջինինը*) 1275.

Ա. մասին գրիչն է Գրիգոր, իսկ վերջինինը՝ Ցովհաննէս Ֆի. տեղն է Անտիոք գաւառ, համամաձայն Թղթ. 216ի յիշատակարանին՝ իսկ ըստ 247 *Թղթի յիշատակարանին՝ Կեսարիա։ Մէկէ աւելի տէրեր ունեցեր է, հետզհետէ ձեռքէ ձեռք անցնելով։ Նախկինը՝ անյայտ. ապա՝ Գարոն, որուն հայրը կը կոչուի Գապանվան, ապա Աստուածատուր, ապա Ցովհաննէս, և այլք*։

Այս երկրորդ յիշատակարանն է սա։

«Կատարեցաւ տառս այս ի մայրաքաղաքս Կեսարիայ (*անուն, սեւագոյն մելանով չնչել ուզած է մի այլ ձեռք*) ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի յիշատակ պր.ին եւ ի բարեխաւսութիւն հաւր իւրոյ **Պապավան**... յիշեսջիք ի մաղթանսյլ յաղաւթս ձեր զ**Գարոն** եւ զիւր ննջեցեալսն. գրեցաւ ի թվիս. ի ՉԻԳ.» (= 1275)։

(*Ցուցակ Ձեռագրաց Վենետիկի, Բ. էջ* 872)

1277

ԱԽԵՏԱՐԱՆ. Գալէնիէ անհատի մը սեփական. ձեռագիր որուն նկարագրութիւնը եղած է *Բիւրակնի* մէջ (1900, *էջ* 619) Ստեփան Մխիթարեանի կողմէ։ Ցիշեալը սակայն հրատարակութեան չէր տուած յիշատակարանը որ այն թուականին իմ կողմէ եղած խնդրանքի մը վրայ յղած էր ինծի։ Ուրախ եմ որ այս կերպով փրկուած է այդ թանկագին յիշատակարանը որ այսօր փնտացած պիտի ըլլար։

Անա այդ անտիպ յիշատակարանը։

Ա. Ցիշատակարան. «Գրեցաւ Ս. Տէրունեան բանիցս Շաբաթարանս ձեռամբ անարժան և սուտանուն քհ.ին Ցուսեփայ ի վայելուչն մանկանցն առագաստի, որք ընթեռնուիք զսա կամ օրինակէք թողութիւն հայցեցէք յմէ մեղաց մերոց և ծնողաց մերոց արեամբ Նահատակելոց հօր իմոյ Նահապետի և եղբօր իմոյ Ցակոբին....

Արդ գրեցաւ սա ի մայրաքաղաքիս Կեսարիոյ ընդ հովանեաւ Ս. Ասուածածնի, ի գառն ժամանակի, յորում եկն երկրորդն փարաւոն խրոխտալով ի քաղաքս Կեսարիա և ահիւ մեծաւ ըմբռնեցան քրիստոնեայք ամենայն և նկուն դարձեալ գնաց յաչխարհն իւր ի հանապարհին սատակեցաւ ի թուականութեանն Հայոց. ՉԻԶ. (= 1277)։

Աղաչեմ անմեղադիր լինել սխալանացն և խոչորութեանն, զի օր ըստ օրէ փախչէաք վասն հալածանաց անօրինաց և ի ձերպս վիմաց մտանէաք յաղագս ծովացեալ մեղաց իմոց և մեծ ննջան յերկինս ել-

եալ, զի խաւարեցաւ լուսին, որ ոչ էր աւրնի խաւարեալ և Գ. ժամ խաւար եկաց ամենեւին մութն»։

Բ. Ցիշատակարան. «Փառք . . . . յորոց միւն սրբակրօն և պարկեշտ վարուք առաքինի քհնյ. Ցովսէփ, որ մատոյց զանձն ի պաշտօն Այ. և ընդ անձին կամեցաւ տալ երեխայրիս ի տահաւր տեառն, ի նորս Սիոն, զաւակ, զչուն և զքան բանին Այ. մարմնացելոյն Ք. Ցս.ի, վասն մեր, իւրոցն մատանց վաստակօք և ձեռացն երկամբք, և զայն յոլով աշխատութեամբ և բազումբ քրտամբ ի դառն և յանբարի ժամանակիս, և ըստ սրտին իւրոյ տեղւյման աւարտեաց զսա, ի թվ. Հայոց ՉԻՉ (1277) ի հայրապետութեան Տեառն Ցակոբայ և թագաւորութեան Լեւոնի բարեպաշտ արքայի և յետոյ ի թվ. Հայոց ՉԼԱ (=1282) եւեալ ինքն պատվելի քհյ. Ցովսէփ ի կեսարիոյ Կապադոկացւոց հաւնապորդել ի գաւառն Կիլիկիոյ և կասեալ ի քաղաքն Եգիոյ, որ է Այաս։

Եւ եղեւ յանկարծակի չըքնաղակաց ոմանց Իսմայելացւոց, որ յայսմ ժամանակի զչուէին զերկիրն, յարշաւեցին ի քաղաքն Այաս և որ չուրջ զնովաւ, գիւղք և աւանք, զբազումս գերեցին և զայլս սրախոխոշ արարին, ընդ որս պատահեցաւ և քահանայ Ցովսէփ և կատարեցաւ սրով յամենեան Դեկտեմբերի ԻԲ և ընկալաւ իզնողչէն սրբոց ի Քս.է զանթառամ պսակն և սուգ մեծ և վիշտ ուաղէտ կսկծալի թողեալ ծերուն և բազմահառաչ մօր իւրոյ...»։

1299

ԴԷՈՐԳ ՎՐԴ. ՍԿԵԻՌԱՑԻՈՑ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԴԱՐԷՒՆ ԵՍԱՑԵԱՑ։

Ձեռագիրը գրուած է աճցման մօտեցող հին բոլոր գրով։ Բուն գրիչէն է հետեւեալ յիշատակարանը:

«Ջատացող սբ. և ածային երգարանիս զտր. Կոստանդին արշէն եպիսկոպոս աղաչեմ յիշել ի տէր նաև զանպիտան ծառա տն. զվարդան գր. յիշեսջիք ի տէր քանզի և դուք յիշեալ լինիք ի Քս.ի Ցս. Ամէն։ Ցամի եւթն հարիւրերորդի քառասներորդի ուվեցերորդի թուականիս Հայոց, ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ բարեպաշտի և Քրիստոսասէրի գրեցաւ գիրս յաղքատութեան անարժան հողոյ և ծառայի ձեր Կոստանդին անարժան եպիսկոպոսի, որ և յերես անկեալ աղաչեմ զաստուածասէր ընթերցողդ յիշել սրտի մտաւք, ի Քս. Ցս. ի տր. մեր...»։

(Տես նմանահանութիւնը վերը, էջ 914)։

Միւս երեսը նոյն թերթին գրուած է այլ գրչաւ հին բոլորգրով դարձեալ բայց կարծես թէ ինչ մր դողդոջ ձեռքէ:

«Ինի ի սրտիս սենեկի անխզելի կապով միացեալ և ոգւոյ չափ սիրեցեալ եղբայրս ի Քս. և սրբոյ եկեղեցւոյ արդիւնաբան վարդապետ **Ծագիկս ի Քս. Կոստանդին** [ընվատ] **եպիսկոպոս(է) Կեսարիու** զՔրիստոսական ընկալ (զ)ողջոյն սբ. վերնատանն և ծանիր որ զմեկնութիւնն զոր խոստացայ յղարկեմ ձեր սրբութեան նա տվի ի տր. **Վարդան Արեվելու եպիսկոպոսն** որ բերէ առ ձեզ, աղաչեմ որ երբ գիրքս առ ձեզ հասանի նա զձեր բարիօք կենալոյն զորպէսն և զգրոցս՝ թէ հասաւ առ ձեզ՝ գրեա ի մեզ և ի Քս. սբ. աղաւթքն յիշէ զմեզ աղաչեմ, և զինի համաշունչ եղբայրն զտր. **Կոստանդին եպիսկոպոսն**

Դրագարկուն, և գիրքս անկապ է և (է) տետրեր, համարն Խ. Ա֊ծ. վայելել տա(յ) ձեզ, ողջ լեր 'ի տէր ՓՓ.»։

Այս շատ կարեւոր ճամակ-յիշատակարանը քուական չունի, սակայն իրեն կը յայտորոշէ տարբեր գրչութեամբ յիշատակարան մը սապէս.

«Ցինն հարիւր Հայոց թվին և ԼՀ աւելորդին (= 938+551 = 1489) *Կիրակոս Թուլկուրացին ի Գրիգոր վարդապետէ ընթերցաւ զգիրքս յիշմիածին»։*

Այս ձեռագիրը կը գտնուի հիմա Երուսաղէմ (p. 365):

Բ.

ՎԵՐԱԾՆՆԴԵԱՆ ՇՐՋԱՆ (ԺԵ-ԺԷ ԴԱՐ)

1438

ՅԱՑՍՄԱԻՈՒՐՔ։

Ցիշատակարան. *«Ամրդ ի ծագկալից գրքոյս յոյժ հնացեալ էր և հաղիւ թէ միայն նշմարանքն երեւէր և մեք տեսեալ զնա ապդէն եդաք թուականն գրքոյս, որ էր ՉՀ֊ի* (= 1438) *ուրն ապրիլի ի ուրն աւետեաց տօնին աւարտ եղեալ էր։ Գրեցաւ ձեռամբ* **Ցովհաննէս վրդպին ի Կեսարիայ** *որ է Դայսարի բաղաքին ի հրաշալի սբ. աթոռն սրբոյն* **Ցովհաննու** *Կրպին. վս. այն գրեցաք. զի զաշխատանս նորին տեսանելով մէկ բերան տացին զողորմին և յիշողացն տր. ողորմեացի իւր միւս անգամ գալստեանն և յաւուրն ահեղին աստէնն»։* (Ցուցակ Հայ. Ձեռագրաց Թաւրէզի, էջ 42):

1446

ՅԱՑՍՄԱԻՈՒՐՔ.

Այս թուականով ձեռագիր մը տեսած ըլլալ կը հաւաստէ Տրզատ եպ. Գալեան (տես Հայ Վաճառայք, էջ 33) որ անոր իշխատակարանին մէջ գտած է անունը Կիրակոս եպ. Տրապիզոնցիի։

1478

ԱՒԵՏԱՐԱՆ. պահուած՝ Լէյտի Համալսարանին Մատենադարանը։

Ցիշատակարան.— *«Փառք և գոհութիւն և երկրպագութիւն պաշտելի և երկրպագելի զուգահաւասար սբ. երրորդութեանն հաւր և որդւոյ և սբ. հոգւոյն յաւիտեանս յաւիտենից։ Ամմէն։*

Գրեցաւ և ծագկեցաւ և ոսկւով զարդարեցաւ աստուածաբուղխ սբ. աւետարանս ՓՈ ի ձեռամբ բազմամեղ և փցուն, անիմաստ և յանցաւոր գրչի **Ցովաննի Եզրնկեցւոյ** *ի թվականիս հայոց ի յինն հարիւր ԼԸ. ի գաւառս* **Կեսարիայ Կապադովկիացւոց** *ի հռչակաւոր անապատիս* **սրբոյն Գրիգորի Նիւսացւոյն** *ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի և սրբոյն Յակովբայ Մծբնայ հայրապետին, և սրբոյն Յոհաննոսի Ոսկեբերւոյն, և սրբոյն Մեսկեռիոսի զինաւորին և այլ*

բազմաւաք սրբութեանցս ի յեպիսկոպոսութեան այսն. նահանգիս Տէր Սիրակոսի արքեպիսկոպոսի մերոյ և Տէր Ա.Գրէգորեսի:

Ի յայսմ գառն և համբարի ժամանակիս, ցանկացեալ եղեալ Ա.Ժ.ային սբ. Աւետարանիս. ի բարի յարմարոց ձեռնալն և Ա.Ժ.ային աւրհնութեամբ անեալն Պր. Խորբուան և առացաւ զսբ. Աւետարանս յիշատակ իւր և կողակցին իւրոյ Խաթուն Փաւստինի, և մեծ պապուն իւր Փանիկինի և Սառայինի և որդւոցն իւր Ամինին և կողակցին իւր Պաղտասարին և որդւոյն իւր Ամիր Սարգսին և գաւառն Մրխալին և քրեերցն Խուցուի փաւստինի և Խաչատինի և հաւր եղբարցն Նիկողայինի և Ամիրին, Պօղոսէ և մղտեսի Մկրտչին և գաւառն Մարթայինի և մաւրն հաւրն Ա.Ժ.ատրին և իւր կողակցին Խուրանին և Խորոխ աներոջն, մղտեսի Մանուկին, և Խոյայ փաւստինի և Խորորեցի փեսային Ոլուպակին:

Եւ եգիր յիշատակ անջնջելի, ի գուռն սբ. Ա.Ժ.ածնին, որ կարգան հանապազ և յիշեն և Ա.Ժ. ողորմի առնն քահանայիդ և սարկաւագունք խնամով պահեցէք և գաւառաւակաւ բռնեցէք, զի և դուք առնուցուք վարձս ի Քէ Այ մերոյ:

Դարձեալ լսեցէք քհայք և ժողովուրդք որ չունի ոք իշխանութիւն ոչ յիմոց և ոչ յաւտարաց հանել զսբ. աւետարանս ի գրանէ սբ. Ա.Ժ.ածնիս և թէ ոք հանել ջանայ. ինքն իւրայովքն ելցէ յարքայութենէն և մասն և բաժին զՅուդայի և զխաչահանուացն ընկալցի և խնամով պահաւղքն աւրհնին յայ և յամ. սրբոցն որ ամմէն:

Ցիշեալիք ի Քս. զաւտուցիչք իմ զԱամուէլ և զՊետրոս կաւտակրաւն արհեպիսկ որ բազում աշխատութեամբ անուցին և ուսուցին զմեզ. հատուսցէ նոց. սբ. Ա.Ժ. զերկնից արքայութիւն և զանտրտում ուրախութիւն ամմէն:

Դարձեալ յիշեալիք ի Քս. զեղբայր գաւառն իմ զԳոհարն որ ի մագաղաթին չինելն շատ աշխատեցաւ ողորմի Ա.Ժ. իւր հոգւոյն ամմէն:»

Այլ գրչէ խոտորագիր.— Դարձեալ յիշեալիք ի Քս. ի մեղաւոր աւտաւնուն Գրիգոր եպ.ակս անուն ունիմ գործ ոչ ունիմ զայս սբ. Աւետարանս՝ քերեցի և սրբեց(ի) ինձ մեղաւորիս Ա.Ժ. ողորմի առացէք. ամմէն:

(տես էջ 33-35 Rapport sur une Mission Scientifique en Belgique, Hollande, Danemark et Suède, (Juillet-Septembre, 1922) par M. Fréderic Macler).

1478 էն յետոյ

ԳԱՆՁԱՐԱՆ. գրուած ի ձուխս ի գուռն սբ. Նշանիս, ի թուականիս ՋՒԻ (=1478) ձեռամբ յոքնամեղ և մատնդիդ ցոփան աւտաւնուն էրիցուս: ... յիշեալիք... զիս և զծնողն իմ Մուրատ և զԴալնաթ, և զորդիս իմ Խաչատուր փոխեցաւ Քս. և Սառայն, զցոհան. Մարգար երէց, որ զաւրինակն եհտուր...»:

(Այլ գրչով).— Ա.Ժ. ողորմի Օրթակօյցի Տէր Սարգսին և կողակցուն Ղահմրուին հոգւոյն, և իւր որդի Տէր Գրիգոր Աբեղային հոգւոյն, որ եհտ զԳաձտեհտուս ի գուռն Սբ. Գրիգոր Նիւսացոյ վանիցն յիշատակ,

կենդանեաց և ննջեցելոց հոգոյն յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի, ոչ ոք չուներ հրաման աղգականացն կամ օտարաց հանել զգիրս ի դրանէ Սբ. վանիցն, թէ անդգնի մասն և զպատիժն կայէնի և ծուդայի առցէ, խնամով պահողքն աւրհնեալ լիցին Աժ.յ և ամենայն Սրբոցն, ամէնց»:

(Ձեռագիրը կը մնար Թալասի Ս. Աստուածածինի եկեղեցիին. տես ԼՈՑՄ, 1905, էջ 969):

1481

ՃԱՇՈՑ ԳԻՐՔ. Ցիշատակարան.— «Փառք ... արդ գրեցաւ տարեգիրքս ի թուականիս ... Ջև (=1481) ձեռամբ Տէր **Ցովաննէ Նաղաշին**, և աշակերտին իւրոյ **Ստեփաննոս** մեղաւք թաղձեալ ոգւոյն, ի գաւառս Կեսարիոյ ի Սուրբ Ուխտս որ է աթոռ **Սրբոյն Գրիգորի Նիւսացւոյ**, ընդ ծովանեաւ Սբ. Գրիգորի Նիւսացւոյնն, և Սբ. Թէոդորոսի զինաւորին, և Սբ. Ցակոբայ Մծբնայ հայրապետին, և Ս. Ստեփաննոսի նախավկային և Մեռկիւրիոսի զինաւորին, և այլ բազում Ս. Նշխարացս և Մասանցս որ աստ կան հաւաքեալ, ի հայրապետութեան **Տ. Ստեփաննոսի** և յեպիսկոպոսութեան այսմ նահանգի **Տ. Կիրակոսի, Տ. Աճդրէասի**: Արդ ի յայսմ ... ժամանակիս փափաք եղեալ ամենայն աւրհնութեան արժանաւոր **Պարոն Վէլպաճի Էմիճ Պէկն** և իւր մայրն **Հռիփսիմէ**, այսմ հոգիաթուղթս և լուսազարդ, և ծաղկաւէտ բուրաստանիս, եւ եռաւն գրել զսա ի հալալ արդեանց իւրեանց յիշատակ անջնջելի, յամենք յամս ժամանակաց, հաւրն իւրոյ պարոն **Թո(ռո)սին** և մայր իւրոյ խաթուն **Հռիփսիմէ** և եղբաւր իւրոյ **Ղուսակէսին** և **Մարէոսին**, և փոքր եղբաւրն **Էսթի պէկին**, որ յայսմ ամի վախճանեցաւ ի Քրիստոս, և աւգ մեծ եթող իր ծնաւղացն, և իւր ընտանեացն և քրեբրն **Ճաւհարին** և կողակցացն իւրոց, **Պաղտասարին** և **Սաւճիայիլին** և **Վարդենաւտին**, և զաւակաց իւրոց, երիցկնոջն և **Խուանցիին** և **Ղազարակէսին** և **Շնուոր Պարոնցին**, և **Մարէոսին** և այլոց որ ի Քրիստոս են հանգուցեալ **Խոյանցիին**, Աստուած ողորմի իւր հոգւոյն. ամէնց»,

(Ձեռագիրը պահուած էր Թալասուսի Ս. Թորոս եկեղեցիին. տես ԼՈՑՄ, 1906, էջ 144):

1484

ՃԱՇՈՑ. Եկարազարդ. փայլուն, յղկուած եւ փոքր ինչ դեղնագոյն թուղթով: Բոլորագիր, սեւ բանաձով գրուած, երկէջեայ:

Մանրամասն նկարագրութիւնը տես *Ծաղիկ*, 1890, p. 32, Տղան եպ. Պալեանէ:

Ցիշատակարան. «Փառք ... Արդ ցանկացաւղ եղեալ այսմ լուսազարդ բուրաստանիս հոգեւոր և ածաձէր Մղեսի **Խօճայ Մանուկն**, և ետ գրել և ոսկով զարդարել զաճ.ատունկ, լուսափթիթ սբ. տուռս որ կոչի Տարգիրք և եդ զսա յիշատակ անջնջելի ի գուռն սբ. Աժ.ածնին ի մայրաքաղաքս որ կեսարեայ անուանեալ կոչին կապադովկեացւոց, ի Հայրապետութեան **Տ. Ստեփաննոսի**, որ յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քս, և յԻԳ. ամի այսմ ցճահանգիս **Տ. Աճդրիասի** եւ **Տ. Կիրակոսի** ի թվականութեան Հայոց ՋԼԳ: Արդ գրեցաւ սա և ծաղկեցաւ և ոսկով զարդարեցաւ ձեռամբ մեղաւոր և անարժան և փցուն և տխմար գրչի,

Յովհաննէս յանցաւորի ի հռչակաւոր անապատս Ս. Գրիգոր Նիւսացոյն, ընդ հովանեաւ սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին և Ս. Ստեփաննոսի Ուղղեցոյն, եւ եղաւ յիշատակ ի Ս. Ա՛ծ.ածինն Մղդեսի Մաճուկին և իւր կողակցին Թարփաւայիին և Յնողացն իւր Մղեսի Մելիքին և Մղեսի Ասլիմելիքին և եղբարցն Երաճեին և Խասպակ սարկաւագին և իւր որդւոցն Ամիրին և Գրիգորին և երկու Ղարեպեին և իւր հոգեւոր որդւոյն Թարոսին. և փեսանուն Ղարակաւգին և Ա՛ծ.ատուրին և Ներսին և դստերացն Քիմիային, Խադուճին, Թարփաւային և այլ. արեան մերձաւորացն իւր՝ կենդանեաց և նոյնեցելոցն. ամէն։

Ցիշեսջիք ի Քս. զուսուցիչք իմ զՄամուէլ և զՊետրոս կուսակրաւն աբեղայքն, որ բազում աշխատութիւնս ունուցին և ուսուցին զմեզ։ Հատուսցէ նոցա Ա՛ծ. իւրեանց աշխատանացն.... Դարձեալ յիշեսջիք ի Քս. զեղբայր դուստրն իմ զԳուհարն և դուստրն իւր զՄալխաթունն որ բազում աշխատութեամբ սպասաւորեցին մեզ և աւգնական եղեն ի խազել Թղթիս և այլ ամ սպասաւորութիւն։

Եւ զաշակերտսն իմ զՍ.ատուր սարկաւագն և զՊորոս սարկաւագն, որ զգրոցս Թուղթն կոկեցին և աւգնական եղեն գրոցս. յիշեալ լիցին ի Քս.է յԱյ. մերոյ. ամէն։

Քհնյք. և տանուտէրք և ժողովուրդք, ունկն դիք մղեսի Մաճուկին և վկայ կացէք այս բանիս. չունի ոք իշխանութիւն, ոչ յիմ ազգականաց և ոչ յաւտարաց՝ այս գրոցս, որ յԱծածնիս գրաննէն հանէ զայս գիրքս, ոչ ծախելով և ոչ գրաւ դնելով և ոչ այլ ինչ բանիս. և թէ յանդգնի ոք և հանել չանայ, իցէ ինքն իւր զարմանքն ի Քս.է արքաւութենէն և մասն և բաժին զկայեսնի, զՅուդայի և զխաչահանացն ընկալցին։ Եւ ով խնամով պահեն և գաւտարակաւ բռնեն և մամ չկաթեցնեն, աւրհնին յԱյ. և յամ արքոց, ամէն։

Ձեռս երթայ գառնայ ի հող, գիրս ձեռայ յիշատակող,

Ով զմեզ յիշէ սրտի(ւ) բոլոր, Տէրն ողորմի յարեան ահաւոր։

Թղ. 277բ. Նկար «Գալուստ Ս. Հոգւոյն». տակը քառանկիւն տեղւոյ մէջ ձեռնամած ալեւոր մը՝ «Մղեսի Մաճուկն է» արձանագրութեամբ։

Թղ. 373 բ. Նկար վերափոխման, տակը «Ննջումն Ս. Ա՛ծածնայ. Ցիշատակ է Յովհաննէս Նաղաշին, զի բարեխաւսէ»։

1486

Այս թուականով ձեռագիրի մը մէջ Տրդատ եպ. Գալեան (տես Հայ Վաւերայք, էջ 77) կը հաւաստէ թէ տեսած է յիշատակութիւնը Ս. Գրիգոր Նիւսացիի վանքին առաջնորդ Ստեփան եպ.ի։

1491

ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԳԻՐՔ.—

Ցիշատակարան. «Փառք .... գրեցաւ ձեռնադրութեան գիրքս ձեռամբ Յովանիսի յանցաւորի ի գաւառս Կեսարիոյ, ի հռչակաւոր անապատս սրբոյն Գրիգորի Նիւսացոյն։ Զի է լա՛ւ և ընտիր աւրինակ չինեալ և յաւրինեալ ի տր. Առաքելէ Սիւնեաց եպս.է։ Եւ մեք վասն առաւել գեղեցկութեան գրեցաք սա ի թվ. ՋՊ. (= 1491) ի խնդրոյ սրբասնէ [ընդհատուած] (Լոնտոնի Բրիտանական Թանգարան, թիւ, 2615 ձեռագիրը)։

ՑԱՑՄԱԽՈՒՐՔ.

Ցիշատակարան. *Փառք .... Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ մեղաւոր և անարժան և անպիտան վիցուն գրչիս Յովաննէս Աբեղի ի թվականութեան Հայոց յինն Հիւր Խդ, ի գաւառս Կեսարիոյ ի գեղս որ կոչի Մանեխսոց [այժմ Մանճրասուց], ի գուռն Ս. Աստածնին և Սբ. Խաչին և Սբ. Թորոսու, ի Հայրապետութեան Տեառն Յովաննիսի, և յեպ.ութեան ես. Կիրակոսի։ Արդ .... յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր .... զՍիրաստանն և զկենակիցն իւր զՑանսուխն և զդեռաբոյս զաւակսն իւրեանց զՊուտախն և զամ ազգայինսն իւր, որ առատաս զՍբ. գիրքս ի հալալ ընչից իւրոց. և ես յիշատակ ի գուռն Ս. Եկեղեցեացն, ... Դարձեալ աղաչեմ զամենեսեան յիշել ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զմեղաւոս հոգս զՅովաննէս Գրիչս և զծնողսս իմ զԹորոսն և զՈառայն և զեղբայրն իմ զՀանգուցեալն առ Աստ. զԿարապետն, եւ զուսուցիչն իմ և զնուցիչն զԱռաքել Աբեղայն և զամ արեան մերձաւորն իմ....։ Այլ և զքահանայն գրոն Ս. Եկեղեցեացս զՍիոճ երէցն և զԱբրահամ երէցն և զՍահակ երէցն, որ զմեզ լաւ ընդունեցան և մեծարեցին և պատուեցին։.... Այլ և զսարկաւագունք սբ. Եկեղեցւոյս և զհամաւրէն ժողովուրդքս.... աւրհնեսցէ Ք.ս. Աստ.....։ Այլ և զաւրինակիս չնորհաւորն զԱնդրէաս արքասէր քհն. և զեղբայրն իւր զՇիրինն, որ զաւրինակն չնորհեցին և առատացան իւրեանց բարի առնուն և բարի յիշատակ։ Այլ եւ Ընիսակէս երէցն որ մարուձն երեսթանքի, յիշեսցէ զնոսա Ք.ս. Աստ. յիւր սբ. արքայութեան, ամէն։ Ք.ս և սարկաւագունք, առանց գաստառակի մի պահէք և ի մոմէ պատրաստ բռնեցէք և զկարգալն անփոյթ մի առնէք, զի գրեալ է թէ գառնասէրն չէ զրկած ի պսակաց մարտիրոսաց, այլ է հաղորդ նոցին փառաց առանց գանից և տանջանաց, զի և դուք արժանի լինիջիք սրբոց ի լոյս։*

Թղ. 739ա. «....*Արդ յայսորիկ և ի սոյնպիսիս նայեցեք(ս)լ... աստաւեր Սիրաստանն ... ցանկացող եղեւ յայսմ հոգեւոր բուրաստանիս և ես գրել զսա յարդար վաստակոց իւրոց յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց՝ հաւրն իւրոյ Յովաննիսին և մաւրն Տալաքին, և իւր տղին զեռաբոյս զաւակին Պուտախին, և եղբաւրն պրն. Վարդին և հաւրեղբաւրն Շիրիշին և զաւակացն Գրիգորին և Խաչիկին և պարոն Վարդին, կնոջն՝ Խասիկին և իրենց զաւակացն Կեցուհին, Խուտավէրտէ, Կուզէ և Մուղալին, Գրիգորին, դստերն Տանսուխին, Տաւվլաքին, Մամախաթունին, Լաւիճին, Ձաճիկին, Դաւքին և ամ արեան մերձաւորացն իւրեանց կենդանեաց և հանգուցելոցն ամէն։ Այլ եւ զՍահակ երէցն և ծնաւղսն իւր զՏէրիւն և զԳոհարն եւ զերեցակինն իւր եւ զնորաստուն տղայսն իւր զԱմիրն եւ զԳրիգորն եւ զեղբայրն Չէմպանն եւ զկինն Մայրաքէ եւ զնորաստուն տղայս իւրեանց զԱծատուրն եւ զՓիմիայն եւ զպապն իւր զՍիմաւոն երէցն եւ զքեռին իւր զՑուսէփ երէցն եւ տղայն իւր զԱծատուրն, որ բարեաց և Այսմաւուրաց պատճառ եղեն աշխատանաւք եւ կերակրաւք եւ ըմպելեաւք եւ շաղաւսթաւք եւ խնամաւք. հատուսցէ նոցա Ք.ս. Աստ. վարձս զերկնից արքայութեան ամէն»։*

Այս ցեխիպ յիշատակարանը առնուած է Տղան եպ. Գալեանի «**Ցուցակ Հայ Ձեռագրաց Ս. Կարապետի վանուց ընտ մատենադարանին ի Կեսարիա**» գործէն: Այդ ցուցակին համաձայն բիւ 3 ձեռագիրն էր նոյն Մատենադարանին:

1516

ԱԽԵՏԱՐԱՆ. գրուած ի Սիս 1222ին, ուճի երկրորդ գրչէ մը սա յիշատակարանը:

«*Զկազմող սբ. և կենսատիր Աստուածոյս յիշեցիք ի Ք*ս. զՄովսէս Մեղապարտս զծողս և Ա*Ծ. յիշէ զՁեզ ամէն. Եւ յիշեսջիք ի Ք*ս. *զբառացող սբ. Աստուածոյս* զՑովհաննէս ձեռագիս *որդին և բզհայրն իւր* զԿոստանդին *և զմայրն իւր* զԸսպիլ *և զիւր կողակիցն* զԸսպիլ *և զորդիք նոր է հանգուցեալ առ Ք*ս. *ամէն. Եւ որք ընթեռնուք սբ. Աստուածոյն կարդալով կամ աւրինակելով յիշեցիք ի Ք*ս. զձեռագիս *տայն* զՑովհաննէս *և զիւր հաւատար ննջեցեալսն ամէն, և որք յիշէք հայր մեզայիւ և ողորմի ասելով և դուք յիշեալ լիցիք ի Ք*ս. *ի սբ. արքայութիւնն ամէն. Կազմեցաւ ետոյ սբ. Աստուածոյն ձեռամբ* Մովսէս Խահաճայիճ *ի գիւղն որ կոչի* Տումարգայ *ընդ(դ) հովանեաւ Սբ. Աձածճին ի թվ. Հայոց ՉԿԸ* (= 1516), *և ի հայրապետութեան Տն. Տէր* Յոհաննէս կաթուղիկոսի *և ի ժամանակ* Սուլթան Սէլիմին *և մի ոք իշխեսցէ սայ գրաւելով կամ ծախել, նայ զՈւդայ և զԿայէնի կրէ, և ընդ Ք*ս. *ի Այ. ամէն եղիցի, եղիցի*»:

(Տես Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 65):

1532

ՄԱՇՏՈՑ.

Ցիշատակարան. «*Փառք.... գրեցաւ աւրհնութիւնաբեր ցուցակս այս ձեռամբ մեղաւոր և անարժան յանցաւոր և փըցուն գրչիս* Մովսէս անպիտանիս *ի թվականիս .... ՋՁԱ* (981+551=1532) *ի գաւառս Ծամբնոյ ի գեղն որ կոչի Չեւոլի ի խնդրոյ գեռաբուսի (երկու տող սրբուած)։ Արդ աղաչեմ զՁեզ քհնյք. յիշեցէք Ք*ս զՄուրատի *հոգին և զիւր ծնաւղն զՀազարշայն որ եռաւր յիր հելալ ընչից և էառ զսբ. գիրքս. և եղ յիշատակ Մուրատի հոգոյն ի սբ. Սիօնն*»:

2. Թղ. 254ա. (օտար գրչով) «*Զվերջին կապաւղ սբ. գրոցս զՊիրակոս անարժանս յիշեցէք և Ա*Ծ. *զՁեզ յիշէ. ամէն*»:

(Այս ձեռագիրը կը մնար Պալակէսի Ա. Խաչ եկեղեցին. տես ԼՈՑՊ, 1906, էջ 335-336):

1511

ԱԽԵՏԱՐԱՆ.

Հալէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցին պահուած մագաղաթեայ մեծ ձեռագիր. գեղեցիկ գրչութեամբ եւ նկարներով:

Այս ձեռագիրին վրայ խօսուած է վերը (էջ 1065) եւ աւելի մանրամասնութիւններ եւ պակերներուն արուեստը բացատրուած (տես էջ 1544–1545)։

Ցիշատակարան. «*Փառք Քրկչին. յիշատակ գրչին. Ա*Ծ. *ողորմի առացուղին, երանի է քո բոլոր բերանով կարդացողին*»։

«*Փառք և գոհութիւն և երկրպագութիւն պաշտելի և երկրպագելի զուգահաւասար Սուրբ Երրորդութեանն Հաւր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն*»։

Արդ չիննեցաւ մագաղատ սորա գրեցաւ և ծագկեցաւ Աստուածածնայ Սուրբ Աստուածոյս Քրիստոսի ձեռամբ բազմամեղ և փցուն անիմաստ և մեղաւոր գրչի Ներսէսի աստուածուն երէցի 'ի թվականիս Հայոց ՋԿ (=1511) *ի գաւառս Կեսարիոյ Կապադովկացւոց ի գեաւղս որ*

կոչի Սպիլեա ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Թէողորոսի զինւորին։ Արդ աղաչեմ զամենեսեան որք հանդիպիք ոմայ տեսանելով կամ ասբինակելով, յիշեցէք ի Քրիստոս զմեղապարտ գրիչս զՆերսէս, և զստացողս սորա զՅոհաննէս կաթողիկոսն և զուսուցիչն իմ զՅոհաննէս Նաղաշն և զհայրն իմ զՅոհաննէս Խաճատուր, և զմայրն իմ զՅովկաթն և զեղբարքս իմ զԱստուածատուր եպս.ն և զԹարմանն և զՀայրապետն և զդստերսդ որդիքս իմ և զամ արեան մերձաւորքս իմ զկենդանիս և զհանգուցեալսն։ Դարձեալ յիշեցէք ի Ք. զՅ.ողս զՆերսէս և զստացողս զՅոհաննէս կրկս. որ ըստացաս զսա ի հալալ արդեանց իւրեանց յիշատակ անջնջելի և ետ յիշատակ անձին իւրոյ և ծնաւղաց իւրոց, զոր Ա՛Ծ. վայելուսմ տացէ նմա ընդ երկեան աւուրս ամէն։ Արդ աղաչեմ զՁեզ ով սբ. հայրք և եղբարք որ խնամով պահէք զսբ. Աւետարանս Ք.ի ի մոմէ, ի ձեթէ և յամ ջնասու և պահէք ի յեկեղեցի և կարդայք և յիշէք և յիշատակ առնէք զՅողց զստացողաց և ամ. արեան մերձաւորաց մերոց, ողորմի ասելով. կամ հայր մեր յերկինս. Նոյնպէս և Ձեզ պարգեւեսցէ զերկնից արքայութիւն ի Ք. և Ք.ի փառք յաւիտեանս ամէն։ Ի թվկնիս Հայոց ՉՀԸ (= 1526)։ Աւետարանս գրաւականս էր ժե. Ֆլորոյ վր.։ Ես Յոհաննէս կրկնոս, տուի և ազատեցի և եղի յիշատակ ինձ և ծնաւղաց իմոց հոգւոյն ի քաղաքն Հալէպ ի դուռն սբ. Ածածնին (քերուած) և սբ. Քառասնիցն։ Ով որ հանէ կամ գրաւէ կամ ծախէ զՅուղայի և զկայենի և զխաչահանողացն զմասն ընկալցի և խ(ն)ամով պահաւղքն աւրհնին յԱյ. յամ. սրբոց, ի մէնջ ամէն։

Դարձեալ յիշեսցիք ՚ի սբ. աղաւթս ձեր զառաքինորդ քաղաքիս գեաչաուր եպս. և մի տէր ողորմայի արժան արարէք. և Ա՛Ծ. զՁեզ յիշէ ի յիւր արքայութիւն, ամէն»։

(Տես Առաւազդ Արհեպ. Սիւրմէեան, **Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ Հալէպի**, էջ 6–7 կամ Գէորգ վրդ. Ասլանեան, ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ, 1909, էջ 718–719)

1535

ՄԱՇՏՈՑ. Էջմիածնի Մատենադարան, թիւ 2570 ձեռագիր։

Ցիշատակարան. *Թղ. 246ա. «Փառք .... գրեցաւ օրհնութիւնաբեր ցուցակս այս (=Մաշտոց) ի թվականութեանս Հայոց ՉՀԴ. ձեռամբ.... Ներսէսի աուտանուն երէց, ի գաւառս կեսարիոյ ի գիւղս որ կոչի Իսպիլեա. ընդ հովանեաւ Սբ. Ածածնին և Սբ. Թէոդորոսի զինաւորին.... յիշեցէք .... զՆերսէս գծողս և զվարդապետն իմ զՅովաննէս Նաղաշ և զհայրն իմ զՅովհաննէս ինձ. և զմայրն իմ զՅովկաթն և զեղբայրն իմ զԱստուածատուր եպս. և զքոյրն իմ զԱննայն և զեաթուն զփոխիլն յատ Ք.ս և յիշէ զորդիս իւր և զդուստրն....*

Ցիշեցէք ի Ք.ս. գծողս զՆերսէս որ չինեցի զմագաղատս սորա և դարձեալ գրեցի և ծաղկեցի, նկարեցի և կազմեցի զՄաշտոցս զայս....» (ԱՆՏԻՊ)։

1545

ԿԻՊՐԻԱՆՈՍ Ա. կամ ԱՂՏԱՐՔ ի Ս. Ղազար պահուած։

Ցիշատակարան. *«Գրեցաւ Կպրիանոսս ի մայրաքաղաքն Կեսարիոյ ի թվ. ՉՂԴ.ս, Կազմող՝ Մովսէս* (Հ. Մկրտիչ վրդ. Պօսուրեանէ հաղորդուած)։

1552

Ախտամրան. պահուած էր կեսարիա Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն մէջ.— «Փառք... գրեցաւ և ծաղկեցաւ և զարդարեցաւ Ած.աբուխ սբ. Աետարանս Քս.ի, ձեռամբ բազմամեղ և փծուն անխտաստ և անցաւոր գրչի Պաւղոսի Քաստղացւոյ ի թվականին Հայոց ի յինն ՌԱ (=1552), ի գաւառս կեսարիա կապադովկացւոց ընդ հովանեաւ սբ. Ած.ածնին և Սրբոյն Մարգսի Զաւրաւարին և սրդւոյ նորա Մարտիրոսին և սրբոյն Մերկերիոսի զինաւորին, և այլ բազմահաւաք սրբուհեանց, ի յեպիսկոպոսութեան այսմ Նահանգիս Տ. Յովաճէս սբրբասնեալ Արքեպիսկոպոսի։ Ի յայսմ գառն և անբասիր ժամանակիս ցանկացաւղ եղեալ Ած.այինն Սբ. Աետարանիս ի բարի յարմատոյ ծընեալն և Ած.այինն աւրհնութեամբ սնեալն պարոն Խուրխուճաց և բառացաւ Սբ. Աետարանս յիշատակ իւր և կողակցին իւրոյ Խաթուճ Մամիկին և ծնաւղացն նորին ի Աբիլի Ղարիպին և մաւրն Սառային և մեծ պապուն Էբիլին և կենակցին Սիրմային և Մարգարէին և Յիրմիբին, Խաւրիկին։ Դարձեալ և եղին յիշատակ. աղջնչելի ի գուռն Սբ. Ած.ածին, որ կարգան հանապազ և Ած. ողորմի ասեն։

..... Յիշեցէք ի Քս.՝ զուսուցիչ իմ բզԱծ.ասուր Մրբեցի եպս. որ բազում աշխատութեամբ անուց և ուսոյց զիս ի գործս այս արհեստի, հասուսցէ նմա Տր. Ած. զերկնից արքայութիւնն և զանտրտում ուրախութիւն ամէն։ Նաև զմարմնաւոր ծնաւղս իմ զհայրն իմ զԿոճաճն և զմայրն իմ զԽաճատուն, և զմեծ մայրն իմ զԽաճատուն եւ զեղբայր իմ զՅակոբն և զքոյրն իմ զՓաշայն զփոխեցեալն առ Քս. և զկենակիցն իմ զՈսկեհատ և զդեռատրոյս մանկունս զԱրիզմանն և զԲախտատարն, զկենդանին և զհանգուցեալս ի Քս. Ած., և որ յիշէ յիշեալ լիցի առաջի Այ.։ Կրկին աղաչեմ Ած. ողորմի ասացէք աներոյ իմոյ Միլիտոնին, որ աշխատեցաւ իկոկէն թղթիս, վարձս Այ. առցէ ամէն։ Դարձեալ յիշեցէք ի Քս. զեղբարքն իմ զՇիրինն, զՀազարչաճն, և զդուստրն իմ զՅովկաթ և բզՄարգարէն և զՈաւտան և զդեռատրոյս թոռն իմ զՀազարչաճ և համաւրէն Էբիլեցոց ննջեցելոցն հոգւոյն Ած. ողորմի ասացէք և ինձ անցաւոր անարժան Պաւղոս Քահանային, և որ զմեզ յիշատակէ միով Ած. ողորմեայիւ, եւ ինքն յիշեալ լիցի առաջի դատաստանին Քս.ի, ամէն։»

(Տես Ցուցակ Հայ Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 50–51)

1553

Ախտամրան. (պահուած Վենետիկ). — Ցիշատակարան. «Ես Պետրոս քահանայ, որ պարգեւեցի զՍ. Աետարան, զոր ստացայ ի հալալ արդեաց իմոց, և ետու ի գեղն իմ Զաւսոն, զի կացցէ յեկեղեցին ի Ս. Քրիստափոր....

— ... կրկին նոր նորոգեցաւ... Աետարանս ի թվականութեան Հայոց ՌՒ (=1553) յունվար ամսոյ Դ. ի գաւառն ի կեսարիոյ, ի մեծահռչակ ստւրբ Ուխտս ի դուռն կարապետին. ի հայրապետութեան Տէր Սեբիանոս կաթողիկոսին և յառաջնորդութեան ստւրբ Ուխտիս Տէր Յովաճէս եպիսկոպոսին և ի թագաւորութեան Սուլթան Սաւլիմանին .... ձեռամբ .... գրչի կրաճաւոր Աստուածատուրի, որ մականուն Ֆարօճացի կոչի, և աշակերտին իմոյ Պաւղոս դպրի։» (ՅՈհՅՈՎ ՎԵՆԵՏԻԿԻ, Ա, էջ 417)

1555

ԱխտամաՆ. p. 13 ձեռագիրը Ս. Կարապետի վանուց ճոր Մաստճադարանի:

Ցիշատակարան. 318ա. «*Փառք.... տառապելս. ոգի Ստեփաննոս .... ակամայ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զՍբ. Աստուածածնա ...ՌԴ ամի թուականին Հայոց, ի ժամանակս .... տն. Խայտառակ Հայոց կաթողիկոսի եւ թագաւորութեան Տաճկաց Սուլթան Սուլէյմանին*:

319ա. կայ եղեր պատմական երկար յիշատակարան որ չէ օրինակուած:

247բ. «*կատարեցաւ Սբ. պատուիրանս փրկչին, որում ցանկացել. էի, եղև աւարտումն սորայ այսմ վայրիվ ձեռամբ յոգնայմեղ գրչիս առաւտանուն Ստեփաննոս յերեցու, որդոյ Դաւթին փոխե(ա)լ. առ Ք. եւ Թամամին, եւ Ա՛ծ. որ մեծ է ողորմութեամբ, ողոր(մ)եալ առաջորդի սբ. Աստուածածնիս մահտեսի Սարգիսն և մահտեսի Գօրգոն և զՊետրոսն և զմահտեսի յԱլեին .... գրեցաւ ի թվականութեան Հայոց ՌԽ* (=1556):

Թղ. 65բ. կը յիշէ Ստեփ. երէց. «*կողակիցս իմ Թուրվանցայն և զորդիկս իմ զՄոսէսն և զՆորոգէսն և զՄկրտիչն և զդուստրան իմ զՄարթայն*»:

(Անտիպ, Տրդատ եպ. Գալեանցի ցուցակէն ընդօրինակուած)

1557

ԱխտամաՆ. Գտնուած Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ մէջ:

Ցիշատակարան. — «*Փառք ամենասուրբ երրորդութեան, հաւր և որդոյ և հոգւոյն սրբոյ այժմ և յաւիտեանս ամէն. Գանգի չնորհիւն. յի. քի. ամենակալին սկսայ, և ողորմութեամբ խնամոց նորա կատարեցի զսուրբ և զցանկալի սբ. յաւետարանս մեծաւ ջանիւ և բազում աշխատութեամբ զոր թարգմանեալ սրոյն Մահակայ երկրորդ լուսաւորչին հայաստանեայց և այլ սրբոց թարգմանչացն և թողին ի նորոգումն եկեղեցւոյ և ի մխիթարութիւն ժողովրդեան. այսինքն հաւատացելոց քրիստոնէից, յամենայն հայաստանաց որ չարաչարեալ ունի յինքն զհրաման տրունական. արարչին և փրկաւս Ա՛ծ.ային. վարդապետութեան և գկարողապէս սքանչելիսն զոր արար լսելով ամենեցուն փառաւորելով զամենասուրբ երրորդութիւն. զհայր և զորդի և զսբ. զհոգին այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն*»:

«*Եւ արդ գրեցաւ սբ. յաւետարանս ձեռամբ Մարաւցի Գաբրիէլ առաւտանուն բազմամեղ մեղապարտ և մեղսասէր սարգաւագիս անմեղադիր լերուք ամենամեղ գրչիս և դարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զհայրն իմ զՈվաճէս և զմայրն իմ Շնճոր և զեղբայրն իմ զԿիրակոս և զԱւետիքն և զՄարգիսն և զՄիխայէլ և զքոյր իմ զՄարիամ և զհանգուցեալ զՄկրտիչն ամէն. եւ դարձեալ յիշեցէք Զէթունցի Պետրոսն և զիւր կողակիցն զՊաղտաս որի տուն կեցաք զաղուհացն կերաք և զմեր բան բանեցաք ամէն. եւ գրեցաւ սա ի քաղաքն Ղայսարու ընդ հովան(ե)ս Սբ. Սարգսին ի թվին ՌՉ. ի մարտի Չ. և դարձեալ յերեսս անկեալ աղաչեմ զձեզ որ հանդիպիք երէկ քահանայ երէկ սարգաւագ երէկ եպիսկոպոս և երէկ այլերեայ աղաչեմ զձեզ յիշեցէք զԳաբրիէլ հողիկ սարգաւագս. անմեղադիր լերուք գրիս խոչրութեան և կամ մանտրութեան. երէկ գիր*

անցել է դիս դի ի չատոց մէջ եմ գրել և Աստուած յիշողացդ արքա-ութիւն. չնորհէ ամէնն»։

(Առաւազդ Արք., ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՑ ՉԵՌ. Ս. ՔԱՌՈՈՒՆ ՄԱՆԿՈՒՆԴՔ ԵԿԵ-ՂԵՑԻՈՑ ՀԱԼԷՊԻ, էջ 76)։

1560

ԱՐԻՍՏՈՏԷԼԻ ՍՏՈՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆ. Սաւայ հնավաճառի ձով պահուած։

«Գիրք(ա)լ. ի թվ. ՌՓ. ի կնեարբիա ի գիւղն Եւքառայ, ընդհովանեաւ Ս. կարապետի մեծի Ամլորդոյ հռչակաւոր ար. վանացն. գրիչ ցակոբ քհ. յօրինակէ Ամքատայ Գուշդատապլի»։ Ըստ Հ. Մկրտիչ վրդ. Պօսուրեանի հաղորդած տեղեկութեան, ձեռագիրը գաղափարած է Ց. Հիսար։

1562

ՇԱՐԱԿՆՈՑ. Էջմիածնայ Մաշտոցադարանի թ. 1612 ձեռագիրը։

Ցիշատակարան. 371 բ. «Փառք փրկչին և յիշատակ գրչին և գրչա-պետին Տր. Մակար վարդապետին։ Ցամի ՌԺԱ. Թուականիս Հայոց, ի հայրապետութեան Տն. Խաչատուր Կաթողիկոսին և ի թագաւորութեան Սուլթան Սուլէյմանին։ Գրեցաւ Շարական տառս ձեռամբ... Տարոնացի Ան.ատուր անցաւոր եպ.ի....։ Արդ գրեցաւ ի յերկիրս Գամրաց ի գիւղս Խնձորի, ի դուռն Սբ. Աստուածածնին .... ի յառաջնորդութեան Սբ. ուխտին Տր. Ցակոբ եպ.ից ի ՆեղուԹեան դառն ժամանակին....»։

(Անտիպ)

1570

ՄԱՇՏՈՑ.

Ցիշատակարան.— «... Գրեցաւ աւրհնութիւնարեր ցուցակ այս, ի Թուականիս Հայոց ՌԺԹ (1572), ձեռամբ ամենամեղ և անարհեստ գրչի Խափլան Խարի, որ էլվճի անուն Գրիգոր կոչի, ի գաւառս ի Տու-մարգայ ի դուռն Ս. Աստուածածնի և Ս. Պօղոսի Պետրոսի... յիշման արժանի արարէք զուսուցիչն իմ Աստուածատուր վարդապետն Մշեցի՝ և զմեր ե-պիսկոպոսն Յովհաննէս Հրզնեցիս...» (տես Հայ Վաճառայք, էջ 35)։

1571

ԱԽԵՏԱՐԱՆ. 1499ին նուսագրէմ գրուած, եւ յետոյ հանճառն գիւղին նուիրուած է։ Իբր Բ. յիշատակարան ունի հետեւեալը.

«Փառք.... զվերջին կազմող Սբ. Աստուածածնիս Քսանէր և երկիւ-ղածն Այ զՊետրոս Կռաւճաւորն, որ ը(ս)տացաւ զսա ի հալալ արդեանց յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց, հաւրն Կարապետին և մաւրն Դի-մաքին և Յովանիսին և Կուզալանցային և ամենայն արեան մերձաւո-րաց նորին և ետ յիշատակ ի դուռն Ս. Ածածնին, որ կարդան հա-նապազ և Ած ողորմի տան յիշատակին և կազմողին և գրողին ի թվին ՌԻ (=1571)։ Ի յայսմ ամի ազգն Թուրքաց գնաց զաւրաւքն ի Կիպրոս կղզոյն վրա»։ (Տես Տղաս եպ. Պալեան, ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՑ. ՉԵՌ. Ի ԹՈՒՐՔԻԱ, էջ 48)։

1572

ԱԽԵՏԱՐԱՆ. գրուած 1317ին ի Սիս, թ. 14 ձեռագիրը Ս. Կարապետի վանուց նոր Մաշտոցադարանի։

Ցիշատակարան.— *Թղ. 390 բ.* «Արդ գրեցաւ կիրակէի քարոզս և

կազմեցաւ սբ. Աւետարանս ի գիւղաքաղաքն ի Տոմարգծայ ի ձեռամբ անարժան Գրիգորի ԹՒ.ին, որ եմ լցեալ մեզաւք ի մէջ անցաւոր (աշխարհ)ին .... ի թվին ՌԻԱ ի գուռն Սբ. Աճածնին և Սբ. Գեորգեայն, ի յաւագնորդութեան Սբ. ուխտիս տր. Յովաննէս եպ.ն և գուռուցիչն իմ զՈձաւուր վրդ.ն: ... Դարձեալ յիշեցէք ի Քս. Շիր քհն. և զորդին զԹորոս քհն. որ եռուր ի հալալ ընչից և եռ կապել Սբ. Աւետարանս իւրեանց հոգոյն յիշատակ...»:

(Ձեռագ. միայն յիշուած Տրդատ եպ. Պալեան, ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑՔ, էջ 35: ԸՆդօրինակուած ՅՈԻՑԱԿ ՀԱՑ ՁԵՌԱԳՐԱՑ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՈՒՑ ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ Ի ԿԵՈՒՐԻԱ):

1574

ՁԱՇՈՑ.

Տրդատ եպ. Պալեան Հայ Վաճառայքի մէջ կը յիշէ այս ձաշոցը որ ունէր 1572ի Աւետարանի նման յիշատակարան:

1574

ՄԱՇՏՈՑ. Կր գտնուէր Մուճճուսուճի Ս. Աստուածածին եկեղեցին:

Ցիշատակարանէն.— 1. *Այս ծաղկիս անունն է Սխտոր, միտքս սալոր, խելքս է պղտոր, զձեզ աղաչեմ տէր հոգեւոր, ինձ ասէք Աստուած ողորմի,* Ազգումաճ դպիր: 2. *Եւ անարժան մեղաւոր մեր. Աստուածատուր ծոյդ յյյ ով անմահ թագաւոր ՌԻԳ. (=1574):* 3. *«Փառք Արարչին Աստուծոյ, աւրն ազահացից առաջի չբթուն հինգշաբթին ողորմութեամբն Աստուծոյ աւարտեցաւ ձեռամբ Մեցի Աստուածատուր մեղապարտս եպսկպ:* 4. (Դլխաւոր յիշատ.) *«Փառք ... գրեցաւ աւրհնութիւնաբեր ցուցակս այս Մաշտոց ի թվականիս ... ՌԻԳ (=1574), ձեռամբ անարժան անարհեստ փրծուն գրչի Մեծցի անպիտան Աստուածատուր տրուպ եպկս.է ի գաւառն ի քաղաքն ի Կեսարիա կոչի ի հռչակաւոր վանքն ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետին եւ Սուրբ Թէոդորոսին: Արդ երես անկեալ աղաչեմ յիշեալ ի Տէր զհանգուցեալ հարբ և եղբարբ զմանկունդ նոր սիոնի առնել արժանի զհոգեւոր հայրն իմ զերաժիտս և զհաղցրաբարբառ զՀաչատուր վրդ.ն որ փոխեցաւ առ Քր. որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց զանպիտանս. Միւսին որդին հատուցանէ զիւր փոխարէն յահեղ առեներն: Այլ զգիրըս ծնողիս զուսուցիչն իմ զկուսակրաւն վրպ.ս իմ զեր. Մակարն որ փոխեցաւ առ Քրիստոս. այլ գրիս աղալանաց և խոշորութեան անմեղադիր լերուք զի այս է չափ: (Դ)արձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս»:* 5. *«Դարձեալ աղաչեմ զձեզ Սուրբ քհ. յիշեցէք (ի) Քրիստոս Պա Հաքոբն որ ստացաւ զայս Մաշտոցը ի հալալ հնչից (ինչից) իւրոց, ի յշատ (յիշատակ?) իւրին և իւր ծնողացն, մաւրն կուճաբին և հաւրն Ամիր Սարգիս, և աղբաւրն Մելիքեայինն, իւր որդւոյն Սումայինն և Իւրին և գաւերացն Մուէի և Նագլու, և իւր արեան մերձաւորաց ամէն, և ի մայրաքաղաքն կեսարիոյ ի գեղն Կարմուրայ Պայ Հաքոբն, որ եռ ի գեղն, Մաճճուսուճ ի գուռն Սուրբ Թորոսայ իւրեանց յիշատակ, Աստուած զայն քհնյ. և զայն սարկաւագն աւրհնէ, որ լաթով բռնէ և սուրբ պահէ ամ(ենայն?) և ինչ քհ. և ինչ մարդ որ ծախէ և ուր առնէ Գձժլ հայրապետաց անէծքն զկայինն և զծուդայինն ժառանգէ ամէնն»:*
(*Տես ԼՈՑՄ*, 1906, էջ 1102–1103):

1576

ԳԱՆՁԱՐԱՆ.

Յիշատակարան.— «Արդ գրեցաւ և աւարտեցաւ գանձարանս առաւածային մատենից ձեռամբ յոգնամեղ և տարտամ ոգոյ սուտանուն Գրիգոր Երիցու ի գիւղն Տոմարզծայ, ընդ հովանեաւ ամենաւրհնեալ տիրամայրն Աստուածածնին և սուրբ առաքելոյն Պետրոսի և Ս. Սարգսի զօրավարին և այլ ամենայն սրբոց որք աստ յիշատակին. ամէն, ի թվականութեանս Հայոց ՌԻԵ (1025+551=1576) ի կաթողիկոսութեան տեառն Խաչատրոյ և ի յառաջնորդութեան այսմ նահանգի Տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսի Հրզվեցւոյն: Արդ որ հանդիպիք սմա եղանակելով կամ աւրինակելով յիշեսջիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զանպիտան գծողս, զԳրիգոր գծոդս, և զծնողսն իմ զԱհահտեսի Անդրիկ, և զմայրն իմ զեղնիկն և զայլ ընտանիս և զկենդանիս և զհանգուցեալսն մեր յիշեսջիք ի բարին Քրիստոս, և որք յիշէ յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, ամէն: Որկին աղաչեմ յիշել ի տէր զուսուցանող վարպետս իմ զԱստուածատուր եպիսկոպոս, որ բազում չանչուսոյց ինձ. հատուսցէ նմա Տէր Աստուած զերկնից արքայութիւնն ամէն: Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս չատացող գանձարանիս Խոսիաթուն Մամուն հոգւոյն, որ առացաւ զսա ի հալալ ընչից իւրոց և եգ յիշատակ ի դուռն սուրբ Յակովբայ, որք կարդան հանապազ ի տաւնս տէրունական և ի տաւնս ամենայն սրբոց և ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ և ողորմի առնեն բարեմիտ և աստուածասէր Խոսրաթուն Մամուն հոգւոյն և իւր ննջեցելոցն, որ հանգուցեալն են առ Քրիստոս, Փաւոսին ու Հազարեին, ամէն. և ամենայն արեան մերձաւորն և Աստուած որ առատ է ի տուրս բարեաց յիշողացդ և յիշեցելոցն առհասարակ ողորմի. ամէն: Ո՛վ եղբարք, աղաչանաց և խոնարհութեան գրոցս անմեղադիր լերուք. քանզի կար մեր այս է: Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս բարեմիտ և հաւատարիմ Մամուն Խոսրաթունին հոգւոյն և իւր զաւերաց Մարիամին և Լաւեւին, որ հանգուցեալ է առ Քրիստոս: Աստուած իւրեանց փոխարէն վարձս հատուցանէ առ Քրիստոս, ամէն: Եւ ես ի ձեռն Շիրին երեցուն, և իւր որդւոյն Թորոս Բանաձայիս, որ լաւ պահէքն և խնամով, Աստուած զձեզ աւրհնէ. ամէն...»: (տես Թորգոմ Ալիշեպ. Գուշակեան, ՑՈՒՑԱԿ ՀՆ-ՑԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՑ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՈՒՑ Ի ՕԵՐԱՍՏԻԱ, ՀՆ. 1927, էջ 314-315:

1579

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. գրուած Սիս 1222ին:

Այս ձեռագիրը ուճի դարձեալ ուրիշ յիշատակարան մը:

«Զանարժան և զանպիտան ծառայն Այ. զկագմող Սբ. Աւետարանիս զմեզապարտ Մեսրի Ան.ատուր եպս.ն և զիւր ննջեցեալքն յիշեցէք առ Քս. ի թվին. ՌԻՀ (=1579), Յուլիս ամսոյ ԻԶ. Վարդավառի կ(ի)ր(ա)կին վհարեցաւ գիւղաքաղաքն Ի Տոմարզայ, առ ոտս Սբ. Ան.ածնին, յիշատակ Տէր Վարդանին և իւր ննջեցելոցն, զոր Տէր Ան. խաղաղութեամբ վայելել տացէ նոցա. և զինքն բատ առաչին Սբ. քահանայիցն գաւակից և պատակակից արասցէ ամէն ա. ամէն»:

(Տղաս եպ. Գալեան, ՑՈՒՑԱԿ ՀԱՑԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՑ Ի ԹՈՒՐՔԻԱ, էջ 65):

1580

ՄԱՇՏՈՑ. Տղաս եպ. Պալեաց տեսած է այս ձեռագիրը ու ուներ սա յիշատակարանը:

«Ցեպիսկոպոսութեան գաւառին Կեսարիոյ Տ. Ղազար եպ.ի և յԱռաջնորդութեան Տումարծու Ս. Աստուածածնի վանուց Տ. Աստուածատուր եպ. Մշեցւոյ»:

(Տես ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆ, էջ. 3073)

1582

ՇԱՐԱԿԱՆ. պաճուճած ի Ս. Ղազար:

«Դրեալ. ի թվ. ՌԼԱ. ի գիւղաքաղաքն ի Տումարզծայ ընդ հովանեաւ Ս. Աժ.ածնի և Ս. Պետրոսի առաքելոյ. ձեռամբ Գրիգոր քհ.իս որդի Անդրիկեայն և Եղնիկեան, ամուսին Կուլիկեան: Մշեցի Աժատուր ուսուցիչ գրչիս: Գրեցաւ ի հայրապետուեն. Սահ տր. Խաչատուր կթ.ի և յառաջնորդուեն. Ս. ուխտիս տր. Անտոն եպ.ին. ի թագաւորուեն. Սուլդան Մուրատին Տահկաց գարաւ ասախ գբրիստոնէ ազգին, զտուլպանտ ի գլխաւնս առին և չափեալ գրինք: Ստացող Աբտիմ և կինն վարդեհատ: (Հաղորդուած Հ. Մէրճիչ վրդ. Պօսուրեանէ):

1588

ՃԱՇՈՑ ԴԻՐՔ. Ձեռագիր Վիէննայի Մխիթարեան Մատենադարանի, թ. 704. (417ա).

Ցիշատակարան.— «Փառք... Արդ գրեցաւ Տարեգիրքս ի թվականի Հայոց ՌԼԷ. ձեռամբ... Գրիգոր անպիտան ծառայի... ի գիւղս Տումարզծայ ի գուռն Սբ. Աժ.ածնին և Սբ. առաքելոյն Պետրոսի և Պաւղոսի և Սբ. Սարգսի արագահաս զաւրավարի և համաւրէն աստ հաւաքեալ սրբոց, ի Հայրապետութեան Տէր Ազուրիայիճ Սիսոյ կաթուղիկոսին և յեպուխե. Սբ. ուխտիս Ջէյթունցի Ցովաննէսին և որդւոյն Տէր Ցակոբ վրդ.ին, ի վայելուչն Տէր Մարկոսին բարի և հաւատարիմ քհ.ին և աժ.ապահ զաւակացն իւր: ... Եւս ի յիշատակ հաւրն Մահտեսի Պալէ, որ փոխեցաւ առ Աժ....:

(Դրիչն խնդրէ յիշել յաղօթս) զիս... զանպիտան գծողս Գրիգոր... ինձ.... և ծնողքն իմ՝ զհայրն իմ Մահտեսի Անդրիկ, որ փոխեցաւ առ Աժ. և զմայրն իմ զԵղնիկն և զկողակիցն իմ զԿուլին և զորդիքն իմ Իգնատիոսն և զՄկրտիչն և զՊարսամ և զգուստրն իմ զԱննայն....

Ցիշեցէք և զուսուցիչս իմ զՄ.աստուր Մշեցի վրդ.ն, որ բզմ. աշխատութ. ուսոյց մեզ: ... Ցիշեցէք և զԴաւիթ քհ.յ որ զաւրինակն չնորհեաց մեզ...

Դարձել.... յիշեալիք.... զատացօղ սորա Մահտեսի Պալէ, որ փոխեցաւ առ Աժ. և եռուն գրել զսա և չի հասան ընչից իւրեանց անչնչելի յիշատակ ի գուռն Սբ. Կարապետին և Սբ. Աժ.ածնին և Սբ. Թորոսին»:

(ԱՆՏԻՊ)

1592

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. Գրուած Գէորգ ածուն մէկու մը ձեռամբ Տէր Աւագ ինի համար 1376ին. տեղը անծանօթ: Ձեռագիրը ու կը գտնուէր Մուճնուսուն, ուներ վերջը սա յիշատակարանը:

«Փառք ամենասբ. երրորդութեան եւ միասնական Աժ.ութեան

հօր և որդոյ և հոգւոյն սրբոյ, յայժմ և յաւիտեանան, ամէն։ Գրեցաւ երգս և կազմեցաւ Սբ. Աւետարանս ի թվականութեանս . . . ՌԽԱ (=1592) ի թագաւորութեան Սուլթան Մուրատին, ի Հայրապետութեան Ջէբուճցի Սարգիս արհի եպիսկոսի(1). գարձեալ յիշեցէք Ղայիսարց (Դայսէրցի՞) Սարգիս եպիսկոսն որ կազմեց զՍբ. Աւետարան ի մայրաքաղաքն Ըսամբուլ, ի դուռն Սրբոյն Գէորգայ։

Դարձեալ յիշեցէք Պէճուսու (2) կարիչ որայքն Ըսամպոլու եղող, ժողովեցին իւրեանց մէջ ի դուռիչ, տվին գնեցին Աւետարան, ի դուռիչ ալ կապելուն տվաք, դրին յիւսասակ ի Պէճուսա յեկեղեցին, ի դուռն Սբ. Ա.ածնին, իւրեանց հոգւոյն համար, ամէնքդ, ասացէք Ա՛. ողորմի, Ա՛. ողորմ Ալվանենց Խաչատուրին հոգւոյն ի՛ր. գրամ արծաթ տվեց Աւետարանին կռճակ չինեեն. Ի ըստակ չինողչէք տվեց, ամէնք ասացէք Ա՛. ողորմի» (ԼՈՅՍ, 1906, էջ 936)

1596

ՔԱՐՈԶԱԴԻՐՔ.

Ըստ ցիչատակարանին որ վերջն է, գրուած է.

«Ղարսարցի Աստուածատուր երիցէն թվին ՌՀԵ (=1045+551=1596) Սեպտ. ԻԱ.»:

Երուսաղէմի թանգարանի թ. 694 ձեռագիրն է։

1597

ԱՌՋԵՒՆ ՇԱՐԱԿԱՆ. p. 1558 ձեռագիր երուսաղէմի թանգարանին:

Ցիշատակարան.— «Գրեցաւ չարաչնոցս իլաւ և յընտիր աւրինակէ որ կոչի Խըլկցի, ձեռամբ... ցոփհաննէսի... ի յերկիրն Ղայսարի, ի գիւղն որ կոչի Կասի, ընդ հովանեաւ սրբոյս որ զանուանն չգիտեմ, ի թվին ՌԽԶ (= 1597) Օգոս. ԻԴ. և յիշատակ է Մահտեսի Բոչայ Խատանին (Կոստանդ?) և իր զեռաբորդոճ որդւոյն, Տումանին, Ալթունին, Կիրակոս սարկաւագին, և մաւրն Կուլվարդին և Խատանին եղբարցն...»։ (Անտիպ)

1601

Ձեռագիր Վիէննայի Միխիթ. Մատենադարանի. p. 574. (կից յիշատակարանն Ցակոբ Կեսարացւոյ զվարուց Գրիգոր Կեսարացւոյ):

Ցիշատակարան.— Թղ. 330ա. «Փառք... Արդ... գրեցաւ եւ աւարտեցաւ աւուրբ տառս ի թվականութեա. Հայոց ՌԺ եւ Սեպտեմբեր ամսոյ իյելն՝ Հոկտեմբերի ա. աւրն բշ.ի, ձեռամբ ... Գրիգոր երէցոյն ...։ Արդ յիշեցէք զքաջ բարեւնապետն Հայաստանեայցս աշխարքին զտէր Գրիգոր քաջ վարդապետն մեր, որ է աւուրբ հոգւով եւ մաքուր մարմնով եւ լի աւտ. շնորհօքն ա՛.ին բանիցն, որ է պարծանք ամ. աշխարհի Հայաստանեացս, որ ետ գրել փափաքանաւք եւ զգուշութեամբ յիշատակ բարւոյ»։ (Անտիպ)

---

(1) Այս անուանով կաթողիկոս չկայ, սակայն Կ. Պոլսոյ պատրիարք պէտք է ըլլայ։

(2) Պէճուսա = Մանհուսըն։

1602

ԱԽԵՏԱՐԱՆ.

Գրեալ ի կեսարիա ի դուռն Ս. Աստուածածնի. գրիչ Յովհաննէս քհ.։

Ձեռագիրը կը գտնուի ըստ Հ. Մկրտիչ վրդ. Գաւուրեանի վեներիկի Ս. Ղազարի վանքը։

1602

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՏՈՄԱՐԻ

Գրուած ի կարմիրճ կեսարիոյ ուր կը գրուի թէ ի թուին ՌԾԱ (=1602) կը վախճանի մեծ և անուանի վրդ. Ղուկաս Խորձենացի, ըստ Հ. Մկրտիչ վրդ. Գաւուրեանի հաղորդած տեղեկութեան։

1602

ԱԽԵՏԱՐԱՆ.— Նկարագարդ, 1480ին գրուած: Իր բազմաթիւ յիշատակարաններէն մէկն է հետեւեալը:

«Ձվերջին կազմող Սբ. Աւետարանիս ըզմեզաւք զառածեալ գերիս զԱլեքսանոս Սարկաւագին յիշեցէք ի Ք՚ս. եւ Ա՚ծ. ողորմի ասացէք յի եւ առատ արտիւ ինձ եւ իմ աւակերացս Սարգիս դպրի եւ Աստուածատրի որ բազում աշխատելով ըզյիւսիսթէս կոկեցին. ամէն ՌԾԱ. (=1602) ըն կազմ(ե)ցաւ»։ (ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՑ. ՁԵՌԱԳՐԱՑ Ի ԹՈՒՐՔԻԱ, էջ 10):

1654

ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՅԱԿՈԲ ԵՐԻՑ ԿԵՍԱՐԱՑԻՈՑ.

Այս յիշատակարանէն երկու օրինակ կայ Վիէննայի Մխիթարեանց վանքը, մին՝ p. 574 կիրակոս Գանձակեցւոյ պատմագրութեան եւ միւսը՝ p 593, Տաթեւացւոյ Մատթէի մեկնութեանց վերջերը: Ըստ Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեանի p. 593 ձեռագիրին յիշատակարանը Յակոբ երէցի իճճապիրճ է, իսկ p. 574ինը օրինակութիւն մըն է 1657 թուականով Բարսեղ կրօնաւորի ձեռքով:

Օրինակ մըն ալ կը գտնուի Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանի p. 108 ձեռագրին մէջ թերի սկիզբէն, զոր հրատարակած է Բարգէն վրդ. Կիւլէսէրեան (ԿՈԼՈՆ. էջ 78-80): Բարգէն վրդ. յետոյ ամբողջական մըն ալ գտնելով տեղւոյն p. 133 ձեռագրին մէջ էականն կէտերը ծանօթացուցած է *Լոյս* շաբաթաթերթին մէջ: (1906, էջ 1184 ծաւ.):

Տղան եպ. Պալեան (ՀԱՑ ԱՇՈՒՂՆԵՐ, Բ. հտ. էջ 203-208) հրատարակած է ուրիշ պատճէն մը:

Հետեւեալը արտագրուած է Ազգ. Մատենադարանի p. 133 ձեռագրէն եւ բաղդատուած է Տղան եպ. Պալեանի հրատարակածին հետ:

«էջ 542.—Շարաթթրեցաւ ողբերգական բանքս եթէ հետեւակ այս է ցրիւ բանիւ. եւ եթէ ներչափական տաղին ոգեալ. զառաջինն, զնախագրական գիծն հանդերձ վերջագասին փաղաւութեանցն, ըստ ալփաբետից տառիցն արուեստաւարեալ։ Իչնչին եւ ի տգէտ առնէ կեսարացոյ պիտակ անուամբ Գրիգոր որջորջեալ, որ եւ կոչեցաւ միայն վարդապետ անուանեալ. յարմարեալ չնչին բանքս, ի թուականի յաթեղական տումարիս որ ըստ Հայոց ՌԾՉ. տահմի, ի ժԲ. եւ ըստ Հռովմայեցւոց Դեկտեմբեր ամսոյն, ԼԱ. յաւուր Զորեքշաբթի յերկոտասաան երորդ ժամուն, ի քաղաքն կեսարիոյ կապադովկացոց ի դուռն սրբոյն Սարգսի զաւրավարին։

Փառք Քեզ՝ համապատիւ երեսդուքիւն եւ մի աստուածութիւն, Հայր եւ որդի եւ սուրբ հոգի, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս։

Եւ արդ՝ ես անպտուղս ի բարեաց, Մեղաւորս յարդարոց, անկատարս ի կատարելոց, տգետս ի գիտնականաց, յետինս ի կարգաւորաց, անբանս իբրեւ զբանականս, եղկելիս եւ ողորմելիս, խեղճս եւ ափսոսալիս, մտօք չիմարեալս եւ հոգով ցնորեալս, պարտականս բիւրուց(1) քանքարաց, եւ յետինս ի սպասաւորաց եկեղեցւոյ, սուկ անուամբ ցակօր երէց(2) կոչեցեալ, ծոյլս ի բարիս, եւ օտարս յամենայն(3) տեսակս առաքինութեանց, ցքնականս եւ անթուելիս(4), բազմապատկեալ բիւրաւոր բարեաց, միաժողով բազձածող եւ պարտեզնական գրեանքս զայս աստուածաբնական եւ գերազրական, երանաւէտ եւ երկնաւոր չնորհի, ընդունակ եւ ունակական, ըստացեալ բազում ըղձին եւ փափկանօք(5), յետ վախճանի ի գրեաց սբ. հօրս, այսինքն հօրեղբօրս։ Գրեանց վախճառելոյն պատճառն այս է, որ վախճանեցաւ Բարեւնապետս(6) մեր, ի սեպհական վիճակն իւր՝ Իստամպօլ ՌՁ եւ ե (1085) թվին եւ(7) ունին սովորութիւն այլազգիք, որ ոչ թողուն թաղել զմեռեալս ի չինամէջս քաղաքին, այլ յանչէն տեղի, եւ հեռի ի քաղաքէ. զոր չահին Զէլէպին թաղեաց ի Ղալաթիա արքունական հրամանաւ ի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ դրանն(8), եւ վասն թաղելոյ(9) զնչխարսն ի Ղալաթիայ, եւ այլ ինչ խարճ զոր արարեալ էր, եւ էառ ի մէնջ ԴՌՍԽ (3047) ղրչ. եւ միանգամայն եղեւ խարճ ԴՌ եւ Լձ (4700) ղրչ. եւ այս եղեւ պատճառ վախճառելոյ գրբեանց եւ այգւոյն, զոր բազում(10) չարչարանս եւ վիշտս(11) կրեցաք ի բազմաց վասն վախճանի սրբոյս այլ նեղութեանն մեր եւ բազում վշտաց(12) պատճառ լինողք ոչ յերկարեմք. այլ թողումք յաւուր դատաստանին եւ սոսկալի ահեղ աթոռին Քրիստոսի. զոր ի մանկութեանն վաստակոց. եւ ի հալալ արդեանց իմոց ստացեալ էի(13) ի վայելումն անարժան անձին իմոյ. եւ(14) քանզի ոչ ունէի ժառանգ մարմնաւոր մխիթարութեան. աղցաւոր եւ ունայն կենցաղոյս վասն ամլութեան։ Այլ յարաժամ(15) ընթեռնոյր զսուրբ գրեանս(16). մխիթարեալ հանդարտէր այրեցեալ լեարդ(17) իմ. եւ տոչորեալ սրտիկս իմ բոս(18) հանգոյն անձրեայի. փղձանայր(19) սրտիկս արտասուաթոր աչօք, հայիմ ի թռչուններն երկնից՝ գիտեմ անթիւ էր ամէն(20) գառնամ և հայիմ չիս(19) կեանքս իմ հարամ է։ Ալա՛ բոս իմաստոյն բանի(22) որ ասէ. երանի որ ունեցի զաւակ ի Սիոն. և ընտանեկաք(23) նորա երուսաղէմ(24) զի թէպէտ և ի մարմնաւորէն զրկեալ եմք. այլ աղօթիւք հարց և եղբարց հայցեմք ի Քս.է որ ի հոգեւորէն ոչ զրկէ. ըստ այսմ յուսոյ և երանաւէտ ձայնին. եւտու զսուրբ գրեանքս որք են(25) այսոքիկ։

(Գրիերու ացուցմերը բաց թողուած եւ գրուած չէին)։

---

(1) Բիւրոց, (2) էրէց, (3) ամեներն, (4) անթվելի, (5) փափաքանօք, (6) բարեւնապետս, (7) եւս, (8) Շահին Զէլէպին արքունական հրամանաւ թաղեաց ի Ղալաթիա ի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, (9) թաղելոյն, (10) աւելցո՛ւր վիշտս եւ, (11) պակսեցո՛ւր եւ վիշտս, (12) վշտի, (13) պակասի ստացեալ էի, (14) պակասի եւ, (15) պակասի յարաժամ, (16) գրեանքս, (17) լեարդս, (18) պակասի բոս, (19) փղձնոյր, (20) «էր ամէնի տեղ՝ երամէ, (21) հայիմ չիս, (22) ըստ իմաստնոյն որ ասէ, (23) ընտանիկք, (24) յերուսաղէմ, (25) պակասի որք են։

ի գուռն սրբոյն Սարգսի զօրավարին, և որգւոյն նորա Մարտիրոսին. ի կեսարիա քաղաքի՝ ոչ թէ ի փարթամութենէ և ընչաւէտութենէ. այլ յաղքատութենէ և ի չքաւորութենէ(1) ի փառս Ք.ի(2)։ Ի թվին մերում(3) ՌՁ և չորս (1635) ամին. ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնայ(4) Տէր Փիլիպպոսի երկրորդ լուսաւորչի(5) և տիրապետութեան նահանգի Տանն Կիլիկիոյ, Տեառն Ներսէսի Սեբաստացւոյ և Առաջնորդութեան ի(6) մայրաքաղաքին կեսարիոյ որ է Մաժաք հին Տէր Թորոս վարդապետին, որ յետոյ եղեւ կաթողիկոս ի Սիս։ Այլ ընդ(7) Տէրունական բանին որ ասէ. «՛ուր գէշնիցէ անդր ժողովեսցին և արծուիք։ Արծուիք են հոգեւոր և աստուածաբան բառնալապետք մեր, զի ի գալ նոցա յայսմ քաղաքս(8), որոճելով և խրատեւով. փրկութիւն լիցի ամենայն հաւատացելոց։ Այլ և յիշատակ փոխեցելոյն առ Ք.ս. ՌՁի (1638) թուին, հոգեւոր հօրն իմոյ տիեզերեալ ցս.(9) Բառնալապետին, ընդ հոգւոյ և ընդ մարմնոյ հօրեղբօրն իմոյ, Տէր Գրիգոր աստուածաբան վարդապետին, որ էր աշակերտ տիեզերալոյս և խ(ա)րազնագեաց ճգնաւորին, Տէր Մրապիոն աստուածաբան բառնալապետին Ուրհայեցւոյ և անյաղթ փիլիսոփային առաւել(10) ի նմանէ գաւազան(10ա) ի Տիգրանաշէն մայրաքաղաքն(11) ՌԽԴ (1595) թուին։ Այս գնաց ի Բիւզանդիա, վասն Ս. Երուսաղիմայ պարտուցն. ի ժամանակս Տէր Ազարիա կաթողիկոսին։ Զոր տեսեալ զիմաստութիւն և խզր(12) վարուց ճգնաւորէ(13) սորա. և հաւանեալ միաբան ամենեցուն, գրեցին առ կաթողիկոսն սբ. Էջմիածնի ձեռնադրել առաջնորդ իւրեանց(14) և եկեալ մինչև ի թղար(15) երթալ յաթոռն սբ. և սակս(16) յոլովեւ. չալալուն ոչ կարաց գնալ ի Ս. Էջմիածինն. և(17) դարձաւ ի Սիս առ հռչակեալ կաթողիկոսն Տէր Ովաննէս ի թվին.... և ձեռնադրեալ ի նմանէ եպիսկոպոս և առաջնորդ Խոտամրջոյ(18)։ Եւ գնացեալ անդ՝ արի(19) բազում ուղղութիւնս և նստեալ ժամանակս ինչ։ Եւ ի ՌՈՐ (1609) թուին, նաւեալ ի Բիւզանդիայէ(20) եգիպտոս(21). ելեալ ի լեառն Սինա. ընդիւր ուղեցուցիչ(22) զՄովսէս վրդն, տուեալ նմա գաւազան։

Որ և յետոյ եղեւ կաթողիկոս ի սբ. Էջմիածինն և կատարեալ զուխտս իւրեանց. յաստուածախօս լեռնէն դարձան անտի Համիթ(23). և արարեալ ժողով բազում եպիսկոպոսաց և վարդապետաց(24) և բազում զօվիւրց, վանահայրանաց և ռամկաց(25) նաև էնկի խճյն Համթա, գրեցին առ առաջնորդարանն(26) և առ Դօլմաթարանն(27) վա-

---

(1) ի չքաւորութենէ եւ յաղքատութենէ, (2) աւելցո՛ւր «եւ յուսոյ արքայութեան նորա», (3) Հայոց, (4) ի հայրապետութիւն Ս. Էջմիածնայ բառերը պակաս են. ամենից տեղ՝ ի ժամանակս խարազանազգեաց Հայրապետին Տեառն, (5) երկրորդ լուսաւորչի տեղ՝ վերագիտողին Սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնայ, (6) պակասի ի, (7) ըստ, (8) քաղաք, (9) տիեզերեալ ցս.ի տեղ՝ տիեզերալոյս, (10) առեալ, (10ա) գաւազան ի նմանէ, (11) նոս աւելի Ամիթ, (12) չկայ, (13) ճգնութեան, (14) իւրեանց առաջնորդ, (15) ի թուղթս, (16) վասն, (17) աւելի՝ անտի, (18) Մոտամբոլու, (19) արար, (20) ի Բիւզանդիոյ, (21) յեգիպտոս, (22) առնելով, (23) Ամիթ, (24) աւելի՝ սակս պարտուցն երուսաղէմայ, (25) եւ բազումէն ցնցուած, (26) առաջնորդն, (27) տոլմաթարանն։

նայ և ժողովեալ բազում առաջնորդաց և դօլվաթաւորաց և(1) եկեալ յերուսաղէմ ՌԺՔ. (=1610) թուին՝ եւ էր պարտք սբ. երուսաղէմայ կՌ (60000) ղուրուշ, որ առաջնորդ էր արդար Դաւիթն(2) և սատարութեամբ հզօրին Աստուծոյ վճարեալ զպարտքն և ազատեալ զգեստն, եւ եդեալ զԲրիգոր Վարոնետերն առաջնորդ սբ. երուսաղէմայ (2ա)։ Դարձեալ ՌԿ. թուին(3) (=1611) տարուն ի Բիւզանդեայ արքունական հրամանաւ և նստեալ յոլով ժամանակս, և ձանձրացեալ ի նոցանէ(4) եկն ի կեսարիայ։ Դարձեալ կրկին անգամ տարան ի Բիւզանդիայ(5) ՈՇԲ(1633) թուին. բազում քահանայիւք և արքունի հրամանաւ։ Որ և յարև նման էր առաջին դիտապետացն մերոց. խըստակրօն վարօքն(6) և աստուածաբան վարդապետութեամբն փայլեաց աշխարհի, որպէս զարեգակն։ Ոչ փոխելով զվարս(7) և զճգնաւորական առաքինութիւն զոր ստացեալ էր ի կրօնաւորութենէ իւրմէ։ Ոչ կերեալ միս և ոչ ըմպեալ գինի և ի ժամ ձեռնադրութեան այլ միով ժամու(8) չատանայր զապուրս(9) իւր։ Բայց ի շաբաթու և ի կիւրակէի(10). և էր վկայեալ յամենեցուն և յոյժ հմուտ աստուածայնոց հին և նոր կտակարինաց. նաև տեղեակ արտաքինոցն յանճարոց(11). և եւս ուստուրլապին և երկրաչափականին լի եւ անթեր։ Այլ եւ ջատագով ճշմարտութեան օրինաց եւ կարգաց ս. հարցն. զանձն իւր օրինակ տալով ամենեցուն։ Այլ եւ զբարեներանձն, զոր ունէր առ Աստուած եւ առ մարդիկք(12)։ Նաեւ զսիւ և զգիչեր յաստուածաշունչ գրոց ընթեռնոյ ոչ(13) պարապէր, եւ մինչեւ ի ժամ ծերութեան ուսուցանելոյ(14) եւ խրատելոյ ոչ դադարէր(15)։ Եւ գրիչ իրն(16) առանձնական աղօթիւքն՝ զանձն յանկողինն ոչ տայր։ Տըքնութեամբ եւ սաղմոսերգութեամբ վճարեալ զառօրեայ կեանս իւր. ի փառս ամենասուրբ երրորդութեան և թագեցաւ ի քաղաքն Ղալաթիա(17), մերձ ի թագաւորանիստ քաղաքն Խոտամպոլ ի դրան եկեղեցւոյն սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին. ՌՀԵ (=1636) թուին եւ առնէ Աստուած ի տապանէ սրբոյս բազում սքանչելիս ի հիւանդս(18) և ցաւագարս(19) եւ ի լուսնոտս եւ յամենայն ուխտացեալս, ի փառս Տէրութեան իւրոյ եւ ի պատիւ սրբոց(20) իւրոց։ Ամէն։ Այլ եւ ժողովեաց եւ չարադրեաց Բ. գիրք. զմէկն թվականք եւ պատմութիւն իք(21) յադամա(22) մինչեւ ի մեր ՌՀԵ (1636) թուին։ Աշխատեալ մինչեւ վախճանն իւր։ Եւ երկրորդ՝ թարգմանեաց գիրք մի, ուստուրլապի, արապի լեզուէ ի մեր բարբարս. այլ գունդ մի ի մեր գիր եւ լեզուաս

---

(1) չկայ, (2) Դաւիթն արդար, (2ա) աւելի՝ ի սոյն ամին, որոց վարձատրութիւնքն ի Քրիստոսէ լիցին ի ժամ դատաստանի ամէն, (3) աւելի կրկին, (4) աւելի՝ հրաժարեալ, (5) տարան կրկին անգամ ի կոստանդնուպոլիս, (6) վարուքն, (7) զխոչոր վարս, (8) ժամաւ, (9) զաւուրս, (10) աւելի՝ մանաւանդ խարգով մազեղէնեաւն կայր զամենայն կեանս իւր, (11) հանճարոց, (12) աւելի՝ որ անգադար խրատոյ օրինացն ուսուցանէր զամենեսեան, (13) որ, (14), յուսուցանելոյ, (15) եւ զայնոցիկն ոչ առնոյր յեօ՝ վասն աշխատասէր եւ ժրաջան կամացն եւ ընդեռնելոյն եւ զգիչերն, (16) եւ զգրիչ իրն չկայ, (17) Ղալաթիոյ, (18) աւելի՝ եւ յախտաժէտս, (19) չկայ, (20) սրբոց, (21) չկայ, (22) յադամայ։

յերկնից հանգոյն, աստեղազարդ շարիւ զարդարեալ։ Այլ եւ առաց մխիթարական բանս՝ վասն մահուան վարդապետին իւրոյ՝ Տէր Սրապիոն, քաջ հռետորին համեղ՝ եւ զանազան բանիւք։ Նաեւ առաց բգ. տանձ(1) եւ երկու տաղ՝ շարադրեալ ի վերայ այբուբենից. զարմանալի եւ խրթին բանիւք. շարադասեալ(2) ողբերգական բանիւք եւ առաքեաց ի Ամիթ(3)։ Եւ հետեւակ այս է ցրիւ բանիւք եւ ներչափական տաղիւ ոգեալ. զնախադաս գիծն՝ հանդերձ վերջադասիւ(4), ըստ ալփաւիթեցից տառից արուեստաւորեալ։ Այլ եւ ներբողեալ ազօթք հոգեխառն մաղթողականք ի սբ. պատարագին, ի գէմս ամենասուրբ երրորդութեանն եւ մի աստուածութեան։ Այլ եւ չինեաց կամուրջ մի բազում ծախիւք ի սահմանս Գերմանիկոյ եւ կեսարիոյ մերձ ի Թօմարզայ(5) ՌՀԺ (=1621) թվին սկսեալ եւ ՌՁԱ (1632) թուին աւարտեալ, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, Ամէն։

Այլ ես անարժան ցակօր երէցս, եղբօրորդի տիեզերալոյս վարդապետին Գրիգորի. տգէտս եւ անիմաստս. զո՞րպեսի գովեստիւ(6) դրուատեցից բարեւնայս(7) մեծի, որ գերիվերոյ է քան զմիտք մարդկան։ Մի գայթակղեսցիս յասելս ո՞վ(8) սիրելի։ Եթէ կամիս եւ ոչ ձանձրանաս գիտ եւ ընթեռցիր զողբերգական եւ զմխիթարական գիրս(9) եւ զաստացեալ գանձերս. եւ զներչափական տաղերս, խըրթնածածուկ բառերովք. եւ զմեղաւորս, յիշեա՛(10) ի Տէր աղաչեմ։ Այլ եւ յիշատակ լիցի նախնեացն(11) իմոց, մեծապապուն(12) իմոյ եաղուպին եւ մամուն իմ վարդ խաթունին։ Հօրն իմոյ Բաղտասարին, եւ մօրն իմոյ Մխալին. եւ հօրեղբօրն իմոյ Խոր Գալուն, եւ հօրաքեռն իմոյ Թուխթարին. եւ հարազատ եղբարց իմոց. ի մանկութենէ(12ա) եւ երիտասարդութենէ(13) առ Քս. փոխեցելոյ(14) եաղուպին, Կարապետին, Օհանիսին, Յովսէփին եւ Օհանին(15), նաեւ գեղեցկատիպ եւ քաղցրաձայն գպիր Աբրահամին, խնդրեսզի բանի(16), Կրկին(17) աղաչեմ յիշել ի Տէր զՅակօբ երէցս եւ կենակիցս իմ, զկոչեցեալն Խաթուն։ Եւ զմայր մօրիմոյ զՄարթային եւ զքեռին իմ զՊալին, եւ յորդեգրութեամբ անուցեալ զորդին իմ, վարժեալ բազում աշխատութեամբ զՏէր Սիմէոն քահանային, որ առ Աստուած փոխեցաւ. աղաչեմ յիշել ի Տէր։ Նաեւ զՏէր Անտոնն, եւ զհօրեղբօր որդին իմ զմահտեսի Յարութիւն եւ զմահտեսի Ուզուրլուն եւ զՂայսար Չէլէպին, որ ի ժամ ձեռնադրութեանն(18) բազում երկօք աշխատութիւն կրեցին վասն մեր(19) եւս առաւել ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից, ողորմեացի Տէր Աստուած յաւուրն ահեղին, եւ ինձ մեղապարտ գծողիս։ Ամէն։

Իսկ որ շարժողն է ամենայնի, եւ շարժէ զամենայն էակքս ի բարի եւ ինքն շարժէ ամենայնի. հոգին սուրբ Աստուած հշմարիտ. որ շարժեաց զշարժուածն ի բարի եւ բորբոքեաց ի սիրտ եւ հոգի։

---

(1) երկու գանձ, (2) շարադրեալ, (3) Ամիթ, (4) աւելի՝ փոխառութեանց, (5) Թօմարզայ, (6) գովութեան, (7) բարեւնոյս, (8) իմով, (9) գիր, (10) յիշել, (11) նախնեաց, (12) մեծապապուն, (12ա) ի մանկութեան, (13) յերիտասարդութեան, (14) փոխեցելոց, (15) Յօհանին, (16) աւելի՝ եւ ամենայն արեանաւոր մերձաւորաց, կենդանեաց եւ առ Քրիստոս փոխեցելոցն ամէն, (17) աւելի՝ եւ երեքկին, (18) ձեռնադրութեանն, (19) աւելի՝ հաստուածէ նոցա տէր վարձս ըստ վաստակոց իւրեանց։

Շարժեսցէ զձեզ ո՞վ ընթերցողք. հարք եւ եղբարք իմ, Աղաչեմ զձեզ(1) ո՞վ եղբարք(2) որք հանդիպիք սմա, կարդալով կամ օրինակելով, յիշեցէք առ Տէր սրտի մտօք. եւ միով հայր մեղայիւ ներուսին խնդրեցէք վերս գրելոցս. եւ Աստուած ողորմի ասացէք. եւ Աստուած որ առատ է ի տուրս բարեաց ձեզ յիշողացդ՝ եւ մեզ յիշելոցս. առհասարակ. ողորմեացի Քս. յաւուրն ահեղին եւ ի ժամ դատաստանին, Ամէն եւ եղիցի։

1608

ՇԱՐԱԿՆՈՑ.

Յիշատակարան. *Փառք.... Արդ անկ եղեալ կատարեցաւ սա ի մայրաքաղաքս Կապադովկիայ, որ է կեսարիայ Հայոց Առաջին, եւ միւս անունն որ է Մաժակ: Ընդ հովանեաւ Սուրբ Մարգսի եւ Սուրբ Աստուածածնի եւ այլ սրբոց, որ աստ կան ի օգնութիւն քրիստոնէից։ Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ անարժան գրչի Յակոբ Խարտուղարի եւ ի թվականութեանս մերում հայկազան տումարի, ՌՄԷ. (= 1608) Մայիս ամսոյ ԻԶ աւրն եչի. եւ ի կաթուղիկոսութեանն Սսայ Տեառն Տէր Յովհաննիսի եւ յառաջնորդութեան քաղաքիս քաջ եւ արի բարեւնապետին Գրիգոր վարդապետին եւ Մարտիրոս եպիսկոպոսին: Արդ երեսս անկեալ աղաչեմ զդասս քահանայից եւ սարկաւագաց, որք տեսանելով զսա կամ օրինակելով յիշեսջիք.... զՅակոբ զէքուցցի եւ զծնողսն իմ զՅովհաննէս եւ զՄառա, եւ զուսուցիչն իմ զԽոջ Խարտուղարն զէքուցցի Վահան երէցն եւ միւս վարդապետին իմոյ Հեզացցի Տէր Մարտիրոսին, որ աշխատեցաւ ի յուսուցանել զոսկին։ .... Դարձեալ աղաչեմ զամենեսեան, որ տեսանէք զսա կամ գաղափար առնէք, անմեղադիր լերուք սխալանաց եւ խոշորութեան գրոցս, զի դարիկ էի եւ սրտիկս տրտում, ի գառն եւ ի նեղ ժամանակիս երբեմն եւ տատանեալ կանք ի մէջ այլազգաց որ եւ զօրացեալ են ազգք ի վերայ ազգաց, եւ բազում քաղաք եւ գաւառք աւերեցան, եւ հալալիքն քանդեցին եւ աւերեցին ... հաց սուղ էր զայս (տ)արի, որ լ. տրիքմ հացն ստակ մի գնեցի եւ կերա եւ գրեցի զչարակնոցս։*

Աւետարանն ասէ թէ ցամաքեացի սէր բազմաց, ոչ ոք ի մարդկանէ ի վրայս խնամք չտարան հանապազ լայի եւ տարակուսեալ էի, բայց հէմչէհրին իմ Զէքուցցի մղեսի Առաքէլն որ էր վանաւրական, նա տանէր զիս իւր օտայն եւ մխիթարէր մարմնաւոր կերակրօք եւ ըմպելօք եւ ասէր, եղբայր մի՛ հոգա, ես հանեմ զքեզ այս գառն գըժար աշխարհէս։ Եւ լսէի զխեղճ ձայն քաղաքին մերոյ Գերմանիկէ, որ է Մարաշ, որ էր սով և սուղ. Զ. տրէմ հացն ի փարա մի, և էր որդիս իմ անդ, ոչ եկող կայր ոչ գնացող. այսպիսի տառապանօք գրեցի զչարակնոցս, Ի լաւ և ընտիր օրինակէ Սրսա, մականունն որ Խուլ կոչի, այլ մխիթարանք ոչ առնէի, բայց Մղեսի Առաքել սարկաւագն. Աստուած զինքն այս կեանքս փառաւորել է և մեծարել, կու խնդրեմ ի Աստուծոյ որ զինքն ի վերինն երուսաղէմ ընդ նախասահմանեալսն Ստեփաննոսի դասաւորեսցէ զինքն զհայրն իւր զՅովհաննէսն և զմայրն իւր զՄարթան, և զամենայն ննջեցեալքն իւր ամէնս։

(Տես ՅՈՒՅՑԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՑ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ ՄԵՍՐՈՊԱՐԵԱՆՑ Ի ՎԻԵՆՆԱ, էջ 525-526)։

---

(1) Աւելի՝ *սիրոյն Քրիստոսի*, (2) չկայ՝ *ով եղբարք*։

1610

ՅԱՁՍՄԱՒՈՒՐՔ.

Ցիշատակարան. «Փառք .... Արդ կապեցաւ վերջին կապս ի քաղաքս Կեսարիա ի դուռն սր. Աձաճնին և սր. Սարգսի գինաւորին և որդւոյն նորա Մարտիրոսին, և սր. Մերկերիոսի գինաւորին և այլ բազում հաւատքեալ սրբոցն. ի թվին ՌԺԹ. (=1610) ձեռամբ եղկելի և թշուառական գերոյս սուտ անուն .... [քերուած] քահանայիս, որ եմ մեղաւք ապականեալ։ Եւ աղաչեմ զամենեսեան զի, որ լիր բերանով Աձ ողորմի ասէք Հօճայ Պաղպանդին, որ բառնացաւ զայս հառս Մարտիրոսաց ի հալալ ընչից իւրոց և եդիր յիշատակ ի դուռն սր. Աձաճնին յիշատակ իւր և հաւրն Քուչակին և մաւրն Զինէ և կողակցին նորա Ըխլուսին և Թաւրվանդին և որդւոյն .... [անուն մը սրբուած] Սգանդարին և առ Աձ. փոխեալ.... [սրբուած] Սուլթան Լալային և գառերաց նորին և ամենայն արեան մերձաւորացն, հաւասար կարդացողաց և լսողաց և որ ասեն Աձ. ողորմի» (տես ՅՈՒՅՑԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՑ Ի ԹՈՒՐՔԻԱ, էջ 52):

1621

ՅԱՁՍՄԱՒՈՒՐՔ.— p. 5 ձեռագիրը Ս. Կարապետի վանուց Մասեաց աղարանի:

Ցիշատակարան. «Փառք .... Արդ չնորհիւ բարերարին Այ. սկսայ ի ՌԿՌ և ողորմութ. նորին կատարեցի ի ՌՀ. (1621) զտառս .... որ կոչի Ցայտմատուրք .... Արդ .... ցանկացեալ եղէ ես .... «Ցովանէս երէցս, գնացի ի սբ. քաղքն. Եղմ, և տեսե(ա)լ զսբ. գերեզմանն Քս.ի և զտնաւրինական տեղիան և լիցի զփափաք տեղէնչմանն ելից և ուրախացե(ա)լ և բզմ. աչխատութ. բերել զՅուդէից անտի .... և ես հոգս և մտիկրս անպիտան քարտուղար տէր Ցովանէս գրեցի զայս ամամերձ աբանց պատմութ. զցայդ և զցերեկ տգնութ. և բզմ. աչխատանօք գրեցի։ Խիստ նեղութ. կըրեցի Թըղթի չգտնելոյ. բզմ. անգամ ի Հալապ, ի Մատմպուլ, մինչև ի Սպահանու այլ Թուղթ բերել տուի, և ապա կատարեցաւ հանց որ մէկ տապաղայն Բ. գրամ եղաւ։ Եւ գրեցի և ծաղկեցի, և զհատատահիճն ոսկով և լաճվարտով զարդարեցի, և դըրի յիշատակ ինձ և ծնաւղաց իւրից տէր Ցովասափին. և մայրս իմ Խաթունին և կողակցի իմոյ Մարխամին, և զեռասդողջ առ Աձ. փոխեցեալ որդիկս իմ Դօթին և Մարգարէին և գառերացս իմ Խանպակէ և Ալխաւնին, որ բզմ. ժամանակաւ մայրն առ Աձ. փոխել էր, և այլ Ալխաւն աղջիկս զիմ պէտս կարեաց լնուլով, Թէ Թուղթս կոկելով, և Թէ գիշերն զհրագս վառելով, մինչև ի լոյս ի դէմս տգնութ. կալով, և զմարմնաւոր կերակրիկս հոգալով. Աձ. իւր բազում աչխատանացն զերկնից արքայութն. պարգեւեսցէ, աւրհնէ զիւր մէկ հատիկ գեռասդողջ որդին զՑալին, որ է ի թվին ՌԿԸ (=1616) և ի յառ Աձ. փոխելն Դօթի և քրւերցն Սահապին և Շահանային և իմ եղբարցն Մելքոնին և Գալուստին և ԼուԹերոյն և քրւերցս իմ Գոհար, Նոնոփար և Թամամին եւ հաւրեղբայրն իմ Մերճանին եւ կողակցին նորա Փաչային և որդւոյն Մարճանին... Դնէլ. եւ զփեսայեցելք որդիքս իմ զտէր Ցակոբն. զՍաֆարն եւ զՑոհաննես իմ զՑետրոս եւ Գաւրսան եւ զայլ Գախիան։

Եւ արդ գրեցաւ սբ. գիրքս ի թվականիս Հայոց ՌՀ. եւ Հ (1621) ի մայրաքաղաքն Կեսարիա, որ է Մաժակ, ընդ հովանեաւ սբ. Ա-

ծածնին եւ սրբոյն Բարսղի հայրապետին, սբ. Սարգսի զաւրավարին եւ սբ. Մխիթարիսոսի գինուորին, ի Հայրապետուե. մերոյ տն. մեծ բարեւնապետի Դրիգորին, որ է պայծառ լուսն Հայաստանեաց ազգիս, եւ ի բռնակալուե. Սուլթան Օսմանին, ի գառն եւ ի նեղ ժամանակի, որ հարկապահանջուբ. ազգս տապալի։ Արդ ես ցովանէս երէցս աղաչեմ զամենեսեան... Աժ. ողորմի ասէք խոնա ինձիպակին, որ զխուղթս բերաւ ի Սպահանուս, որ աւարտեցաւ գիրքս եւ միւս այլ Ղիմաթ անուն կին մը ց. գրամ եղուբ թղթի գին. Աժ. իւր մեղացն թողուի չնորհեսցէ. ամէն»։ (Անտիպ)

(Առնուած Տրգատ եպ. Պալեանի ձեռագիրէն)

1623

ԱԻԵՏԱՐԱՆ = 1480ին գրուած։ Ունի ուրիշ յիշատակարան մը եւս։

«Զվերջին աւտացաւս սբ. Աւետարանիս գնաւեցա զՋաճարց(1) եւ զեղբայրն իւր գնաճարց, եւ զհայրն իւրեանց գՆիկողայոսն, եւ զմայրն Մուղալճ եւ այլ ամենայն ազգականաց իւրեանց, աւտացան եւ եդին յիշատակ ի կեսարիա ի վանքն որ կոչի սբ. Սարգիս, յի բերանով Աժ. ողորմի աւտացէք աւտացաւղաց եւ աշխատողաց սորա, ամէն. Հայր մեր որ .... գրեցաւ ի թուին ՌՀՒ.» (= 1623), (տես ՅՈՒՑԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՑ Ի ԹՈՒՐՔԻԱ, էջ 10)։

1629

ՇԱՐԱԿԱՆ. որուն պակասաւոր յիշատակարանը Տրդատ եպ. Պալեան մէջ բերած է։

«.... որ եւ տարտամ գրչիս Պարսամի եւ Պրպուլի հասանիլ ի վերջ մեծ Շարականիս ի գաւառն կեսարիոյ Կապադովկացոյ ի գեաւղն Տումարզայ ընդ հովանեաւ Ս. Պողոսի եւ Պետրոսի, ի թվին ՌՀՀ. (=1629), ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տեառն Մովսէսի կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, եւ ի հայրապետութեան այսմ նահանգի կեսարու Գրիգոր վարդապետի եւ յԱռաջնորդութեան այսմ գաւառի Գրիգոր Տէրունց եպիսկոպոսի....» (տես ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑԳ, էջ 37–38)։

1630

ՑԱՑՄԱԻՈՒՐՔ.— Նոյնպէս Տրդատ եպ. Պալեան տեսած է այս ձեռագիրը, եւ առած յիշատակարանի սա մասը։

«.... Եւ արդ գրեցաւ Ս. Գիրքս որ կոչի Ցայսմաւուրք ի մայրաքաղաքս կեսարիա ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսին եւ Ս. Աստուածածնին.... ի թվականիս Հայոց ՌՀՔ (=1630) ի հայրապետութեան Տեառն Մովսէս կաթողիկոսին, եւ ի յԱռաջնորդութեան այսմ քաղաքիս կեսարու եռամեծի եւ քաջ բարեւնապետի Գրիգոր վարդապետի....»։

(Տես ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑԳ, էջ 38)

---

(1) Հաւանօրէն այս անձին կը պատկանի նոյն Աւետարանին սա անթուական յիշատակարանը.

«Դարձեալ յիշատակ է Գաւրկանց Ջաճարին ի գաւառն սբ. Սարգսի սբ. Աւետարանս եւ իւր որդւոյն մանեսի Ղարաղօջին եւ մօրն Ղատամին, եթէ ոք ծախէ կամ գրաւ դնէ ըզգրեալ պատիժքն ժառանգէ» (Նոյն, էջ 11)։ Նշանակելի է որ Մանեսի Ղարաղօջ՝ իր որդին 1669ին անգամ մըն ալ պիտի նորոգէ այս Աւետարանը։ Տեսնել իր կարգին։

1630

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

Ցիշատակարան.— «Փառք Ամենասուրբ Երրորդութեան... սմին այս աստուածաշունչ սբ. Աւետարանիս ցանկացա ես Նուաստ և անպիտան ծառայս Աստուծոյ բազմամեղ, փցուն և անարգելի սուտանուն քահանայ Աւագ ծեր և տկար և ի լուսոյ և ի յուժոյ պակասեալ, իսկ յաւժարութիւն սրտիս և կարողութիւն եւ մարդասիրութիւն Աստուծոյ որ յամենայնի կարող է եւ անյուսից յոյս է եւ անաւգնականից աւգնական որ ազանդիս առնէ զյուսացեալս յինքն, ի շնորհ, նորա ապաւինեալ՝ սկիզբն յետու առնել եւ նա ետ կարողութիւն հասանել յաւարտ նորա։ — Արդ եղեւ զրաւ գրութեան սորա ի թուականիս Հայոց ՌՀԲ. ի գաւառս Կեսարու՝ ի գիւղս Տումարզայ՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի եւ այլ սրբոցս որք աստ կան ի պարծանս հաւատացելոց. ի հայրապետութեան տեառն Սիմէոն աստուածապատիւ կաթողիկոսի եւ ի յառաջնորդութեան մայրաքաղաքիս Կեսարու՝ Գրիգոր վրդպ.ի որ իբրեւ զայնչիւանելի ջահ վառեալ է, ի պայծառութիւն Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ եւ ի յառաջնորդութեան սրբոյ ուխտիս մերոյ Աստուածածնայ Գրիգորի Պարոնտիրի։ Ձեռամբ Նուաստ եւ Ներքեւեալ սպոյ Աւագ քահանայի (զոր քերելով մէկը յետոյ՝ տեղը գրած է տգեղ բոլորգրով հետեւեալը) [զԲարսեղ երէցս] մեղապարտի, եւ արդ ապաչեմ զամենեսեան որք աւկայէք ի սբ. մատինէս, չիշատակի արժանի առնել զանարժան գրիչս Սրգոնիճ զԲարսեղ քահանայ (աստրագծուած բառերն դարձեալ նոր աւելցուած են՝ քերելով բուն գրիչին անունը) եւ զհայրն իմ զԱւագ քահանայ եւ զմայր իմ Մարիամ, զպաստուականն եղբայր իմ զՄատուկ, եւ զկին իւր Խոսխաթուն, եւ զորդիքն զԱռաքել եւ զՊաւղոս եւ զդուստրն Մայիամ եւ զմիւս եղբայրն իմ զԵրեւուկ եւ զկենակիցն իմ զՎարդենիճ եւ զդեռաբոյս զորդին իմ զՊետրոս եւ զդստերք իմ զեղիսաբէթ եւ զՄարի եւ զքոյր իմ զՆճճա (հոս գարձեալ քերուած եւ տարբեր գրով եւ մելանով աւելցուած է՝ հաւանաբար Բարսեղ քահանայէն) եւ զհօրքոյրն իմ զՄամիկն...։

Բ. յիշատակարան մը կայ թղ. 295աին վրայ տարբեր բոլորգրով.

«Յիշատակարան է Նարվուզին, եւ գարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զՆարվուզն, որ զմտաւ էած և ասաց թէ... իւր հոգւոյն և ծնողացն Տատային և Նազլուին, և իւր եղբարցն որ փոխեր են առ Քս. և կենակցին իւրոյ Կուլիսաճին, որդւոյն Ոճաճին և Պաւղոսին, Պետրոսին և գաւեթացն Կուլգասին, և Մաճեղէ և հարսներն իմ Աղիկուլին և Նիկարին և Գոյրիկին, և թոռներն իմ զՁճատն և Ղարապակին և Պաճզէ, Աբրահամին և Պիճաքին, Նազլուին և Մարիամին։

Արդ աղաչեմ զամենեսեան, քահանայք և ժողովուրդք, որ Նարվուզն է առ զսուրբ Աւետարանս՝ իւրկանց յիշատակ և եղիր ի Տամուսեճ ի գիւղն Խազրճա, ի գուռն Սբ. Եկեղեցւոյն, որ է աստացող սորա... (տես ՅՈՒՅՃԱԿ ՎԵՆԵՏԻԿԻ, Ա. էջ 776-8):

1632

ՇԱՐԱԿԱՆ. ծանօթ Տղոս եպ. Գալեանի, որ ասկէ առած է յիշատակարանին սա մասը:

«....Հասանիլ ի վերջին գիծ չարականիս, ի գաւառն Կեսարու

Կապաթովկացւոց, *ի գիւղն Տումարզա, ընդ հովանեաւ Ս. Պետրոսի եւ Պաւղոսի եկեղեցւոյս .... ի թվին ՌՀԱ* (=1632), *ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնայ Տեառն* Մովսէսի *կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ի յԱռաջնորդութեան մայրաքաղաքիս* Կեսարու Գրիգոր վարդապետի, *որ իբրև զանչինջանելի ջահ վառեալ է ի պայծառութիւն Հայ. եկեղեցւոյ, և ի յԱռաջնորդութեան Ս. Ուխտիս մերոյ Աստուածածնայ Առաքել Աբեղայի...»* (տես ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑՔ, էջ 38):

1635

ՄԱՇՏՈՑ. պահուած էր Քէօթահիա։

Ըստ Մկրտիչ վրդ. Աղաւնունիի *«Ունէր երկու յիշատակարան. առաջնով կ'իմանանք թէ Պարսամ և Պապուլ անուամբ գրիչներ, Հայոց ՌՀԴ.* (=1635) *թուականին, Թումարզա գիւղի Պետրոս եւ Պօղոս Ս. Առաքելոց եկեղեցիին մէջ գրչագրած են զայս։ Պարսամի ուսուցիչն եղած է Գրիգոր անուամբ մի եպիսկոպոս։*

Երկրորդով կ'իմանամք թէ Կիլիկեցի Ազապահ Սարգիս վարդապետն՝ ի յիշատակ իր հօր՝ հանգուցեալ Սուքիաս քահանայի (72 տարի քահանայութիւն բրեր է այս մարդը) յիշատակեր է այս մաշտոցը Քէօթահիոյ Ս. Աստուածածնին եկեղեցին. Հայոց ՌՄԶԴին (=1835)» (տես ՔԻՕԹԱՀԻՈՑ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ, *ԲԻԶԱՆԴԻՈՆ*, *թ*. 351):

1637

ՃԱՇՈՑ. գրուած ի Կարմիրի Կեսարիոյ ըստ Հ. Մկրտիչ վրդ. Պօսուրեանի: Ասոր յիշատակարանէն ունինք հետեւեալը:

«... Ցանկ և յաւարտ հանել սուրբ և ցանկալի գիրքս, ձեռամբ անարհեստ գծողի Բարսեղ Հահաճայի... *ի թուականութեան Հայկազունեան տումարիս ՌՀՁ* (=1637), *ի հայրապետութեան* Սսոյ Տեառն Տէր Սիմէոն Կաթողիկոսի, *և յԱռաջնորդութեան այսմ նահանգի* Կեսարու Առիւեպիսկոպոսի Պաւլի...» (տես ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑՔ, էջ 39-40):

1637

ՇԱՐԱԿԱՆ.— Հ. Մկրտիչ վրդ. Պօսուրեանի տուած տեղեկութեանց համաձայն այս թուականով ձեռագիր մը պահուած էր Տիվրիկ, գրեալ ի Կեսարիա, ի գիւղն Տումարզայ, Բարսեղ գրիչի ձեռամբ:

1638

ՇԱՐԱԿԱՆ.

Յիշատակարան.— *«Յիշատակ է ո՛վ եղբարք... որ ես կարողութիւն տկար և տարտամ եղէգնագծի* Բարսեղ Հահաճայի *հասանել վերջին գրծ այսմ անուշահոտ և քաղցր եղանակ շարականիս։ ...Աստանաւր անկեալ աւարտեցաւ եղանակաւոր Տառս, որ կոչի Շարակնոց, յԱծապատի կողիս ի գաւառն Կեսարու Պապադովկացւոց, ի գաւղն Տումարզա, ընդ հովանեաւ ի գուռն Սբ. Ածածնայ եւ Պետրոս եւ Պաւղոս եկեղեցւոյս, և այլ ամենայն բազմահաւաք սրբոցս որ աստ կան, ի պարծանս հաւատացելոց ի թվին ՌՀԷ* (=1638) ի Հայրապետութեան Սրսոյ Տեառն Սիմէոն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց. եւ ի հայրապետութեան այսմ ճահճագի Կեսարու Գաւիթ եպ.ի, եւ ի յԱռաջնորդութեան այսմ գաւառի Առաքել եպս.ի մերոյ: *Ձեռամբ բազմամեղ և անարհեստ գծողի* Բարսեղ Ւհ. *և գործովս ոչ, և զհայրն իմ Աւագ Ւհոյ.ն ընդ հովանեաւ գերապայծառ և երկ-*

նանման Սբ. եկեղեցւոյս, և զմայրն իմ Մայրամն Աժ. իւրոյ արքայութեանն արժանի առնէ որ շատ երխտիք ունին ի վերայ մերոց և զեղբարբ սա իմ ըզՇառուկ և զորդին Առաքել, և զքեւրքս իմ և զեղբայրս իմ զՇերուկ որ փոխեր է առ Ք.ս. և զերեցկինն իմ որ յայժմ առ Աժ. փոխեցաւ, և Հնացի գերբ և արտաւալի, յոյս զԱժ. ունիմ, զորդիքս իմ զՊետրոս, զՄիքայէլ և զԳաբրիէլ և զդուստր իմ զեղիսայն և զՄարիէն, ուստ որ հանդիպի սայ խանդագին նորայ բողբոջ մեղսամած մատամբ իւրով գծագրեցի զսայ մեծս աչխատութեամբ, յիշատակ յանձին իւրոյ զոր տէր Աժ. վայելել տացէ մինչ ի խոր ծերութեանն, ...» (տես ՅՈՒՅՆԱԿ ՉԵՌԱԳՐԱՑ Ի ԹՈՒՐՔԻՍ, էջ 12–13):

1642

ՏՕՆԱՑՈՑՑ. Գրուած դարձեալ Տ. Բարսեղ ՀՒ.է Կեսարիոյ Տումարգայ գիւղին մէջ: Ձեռագիրը պահուած է Կ. Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանը:

Ցիշատակարանը չկրցայ ձեռք բերել:

1651

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. պահուած էր Նիրզէի Ս. Թորոս եկեղեցին:

Ցիշատակարան.— «Փառք... եւ արդ գրեցաւ Աւետարանս ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպաւլիս թվին ՌՃ (=1651) ձեռամբ բազմամեղ գրչիս Մկրտիչ խանճացիս ի Հայրապետութեան սուրբ էջմիածնայ Տէր Փիլիպպոս ամենայն հայոց կաթողիկոս. Արդ առացաւ զսա Նուսացի (=Նիրզէ) Մահտեսի Սէֆար, եւ յիշատակ ի գուռն սուրբ Թորոս եկեղեցւոյն, յիշատակ իւր հոգւոյն և իւր կոզակիցն ....բտակին, և իւր որգւոյն Ղարաղոչին և իւր ննջեցելոց հոգւոյն. Աղաչեմ զձեզ յիշեսջիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր և Աժ. զձեզ յիշէ իւր միւս անգամ գալուստ ամէն: Արդ երես անկեալ աղաչեմ արքազան և Աժ.ամերձ գասս Քահանայիցն, որք ընթեռնուն կամ աւրինակէք յիշեսջիք սրտի մտաւք զբստացաւղ Սուրբ Աւետարանիս Մահտեսի Սէֆարին» (տես ԼՈՒՍ, 1906, էջ 479-480):

1655

ՄԻՔԱԵԼ ԱՍՈՐԻ.

Ձեռագիրը տեսած է Պալեան եպ. եւ ասոր յիշատակարանէն բաղած է հետեւեալը:

«... ի թվին ՌՃԴ (1) (=1655) ամին, ի ժամանակս խաբանազգեաց Տեառն Փիլիպպոսի վերադիտողի Ս. Աթոռոյն Էջմիածնայ և գիտապետութեան նահանգի տանն Կիլիկիոյ Տեառն Ներսէսի Աեբասացւոյ, և Առաջնորդութեան մայրաքաղաքիս կեսարիոյ որ է Մաժազ հին, Տէր Թորոս վարդապետին, որ յետոյ կաթողիկոս եղեւ ի Սիս...» (տես ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑՔ, էջ 39):

---

(1) *Տրդատ եպ. Պալեան սխալ կարդացած է յիշատակարանին թուականը. Փոխանակ ՌՃԴի կարդացած է ՌՉԴ և ասոր համար թուական նշանակած՝ 1635 փոխանակ 1655ի. Ցիշուած՝ Փիլիպպոս կաթ. 1633էն 1655, Ներսէս Սեբաստացի 1648էն 1653, եւ Թորոս Բ. Սանցի 1653էն 1657 պաշտօնավարած են, որով ժամանակագրօրէն ալ այս թուականի ճշդումը անհրաժեշտ կ'ըլլայ.*

1657 – 1659

ԿԻՐԱԿՈՍ ԴԱՆՁԱԿԵՑԻ. Ձեռագիր Վիէննայի Միխիթ. Մաս. թ. 574: Մատենաթեայ պահպանակին վրայ Կեսարացի ocur գրչէ մը գրուած է (ՀՄ. 1909, էջ 371):

«Գիծող յիշատակարանիս Բասիլ եզկելի կրաւնաւորս մատենիս առիս. յիշել ի թվին ՌՃՂ (=1657)»:

Թղ. 333ա. Թվին ՌՃՐ (=1659), պատրիարգ եղեւ Տէր Մարտիրոս վրդ.ն(1) և եկան նուիրակ Ա.ստուր վրդ. և ցոհան եպիկոպոսն յերկիրն Գաղատիոյ և Կեսարիոյ մինչև ի Կաֆան և Ուռումելի. և էին այնիկ (Կեսարիո՞յ) քահանայքն: Տէր ցակոբ որ է ուսուցիչսաէր և աղքատասէր և է կատարեալ վարդապետ և արբոց հայր. որ բազում վարձս ունի և ոչ ոք գիտէ ի մարդկանէ: Աստուած ընդունելի արասցէ, և է քնութեամբ հեզ և խոնարհ, աստուածասէր և մարդասէր, իրրև Աբրահամու նման որ ասէ Տօղոս թէ հարազատ որդի զնմանութիւն հօրն կու բերէ, և Աստուած օրհնէ զիւրեանքն, զմեծն ու զփոքրն և զեկեղեցին հաստատ պահէ մինչև ի գալուստն Քրիստոսի խաչին լուսոյն Գաբրիէլեան փողոյն արժանի արասցէ, ամէն»:

(Ունի գանազան թուականով յիշատակարաններ, Կեսարական անցքերու որոնք գոն գոն առնուած են իրենց թուականի կարգով):

1658

ՅԱՑՄԱԽՈՒՐՔ.

Ցիշատակարան.— «Փառք... արդ պատուական և Ա.ստէր և բարեմիտ Խուճայ Ոգանեսարն, և առացաւ ըզմարգարտաշատ տուռս զայս և զանառիկ մեծութիւնս, զպայծառութիւնս մանկանց Սր. եկեղեցւոյ: Եւ ես Թորոս գրիչս, տեսի զեռափափաք սէր սորա, զոր ունէր հետ սր. գրոցս, և ի ձեռն արկեալ գրեցի ըստ իմում տկարութեանս և ըստ Այ. յաջողութեանն յաւարտ ածի զՍր. գիրքս որ կոչի ՅԱՑՄԱԽՈՒՐ, որ ունի հաւաքեալ ի յինքեան զՀառս տէրունական տօնից և պատմութիւնս...: Եւ եղև գրաւորութիւն գրոցս ի ՌՃՂ (=1658) թուականին հայոց, ի լաւ և յընտիր օրինակէ, որ ասի ՄԵՐԻՑՆ և այլ աւելի քան զնոցայն. զի շատ նոր վկայք աստ գրեցան և հարըստացաւ գիրքս այսքան զայն, ընդ հովանեաւ Սր. եկեղեցւոյս որ անուամբ կոչի Սր. Ա.ածին, ի հայրապետութեան Տեառն Խաչատուր Կաթողիկոսի, և յԱռաջնորդութիւն առաքելաշնորհ Արհեպիսկոպոսին մերոյ Գրիգոր վարդապետին:

Արդ, որ հանդիպիք սր. գրոցս կարդալով կամ օրինակելով յիշեցէք ի սր. աղօթս ձեր, զվերոյիշեալ առացող սր. գրոցս ըզՈգանեսարն և զծնողսն իւր Էմպիկն և զՇահանայն և զամուսինն իւր զՊահարն և զեղբայրն իւր զԳրիգորն և զորդին Միմաւոնն, և քեռն իւրոյ Շահզաթին և կրկին քեռն իւրոյ Շահսուլթանին և փեսային իւրոյ Սարգսին և մեծ պապուն Ա.ստուրին և պապօրն Հերիմային և քեռ պապուն Սնանին և քեռ մօրն իւրոյ Ասլրին և մօրն քեռն իւրոյ Ղասեմին և որդւոյն Էսիային և հօրեղբայրն Փոլսային և խոճայ Ոգանեսարին գասերացն Մարիամին և Ղեմաթին և որդւոյն Սայապալին և զոքանչին Ոսկեհատին, և հօրեղբօրորդւոյն Ա.ստուրին և զամենայն ազգայինս իւր զկեն-

(1) Մարտիրոս կաֆացի որ 1659ին պատրիարք եղաւ Կ. Պոլսոյ:

գանիս և զհանգուցեալսն և լի բերանով Աժ. ողորմիասացէք բարեհոգի Սգանտարին և իւրոցն ամէնին, որք յիշատակեցան առաջ, և Աժ. ձեզ ողորմեցի ամէն։ Զուն որ իշխանութիւն թէ՛ որդի թէ՛ ազգական և ամենայն ոք որ հանել չանայ զգիրքս ի գրանէ Սբ. նկեղեցւոյս Աժ.ածնայ, ներքև կապանաց և անիծից է.....ամէն» (տես ՅՈՒՑԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՑ Ի ԹՈՒՐՔԻՄ, էջ 54)։

1659

ՏՕՆԱՑՈՑՑ. ձեռագիր Վիէննայի Միխիթարեանց Մատենադարանի թ. 688։ 192բ. «*Փառք... արդ... գրեցաւ Տօնացոյցս... ի թվականիս Հայոց ՌՃՈ ամի և կատարեցաւ Հոկտեմբերի ի աւուրն ԵՀ.ին։ Գրեցաւ ի գիւղն Թալաս, ընդ հովանեաւ Սբ. Թորոսին... ձեռամբ Ցոհան Ի.ին*»։

(Անտիպ)

1661

ՑԱՑՍՄԱԻՈՒԻՐՔ. Տարսիոն գիւղի Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին սեփական ձեռագիր որ հիմա մաս կը կազմէ Վիէննայի Միխիթարեանց հաւաքմանն (թ. 696)։

Ցիշատակութիւնք.—

1. *Աւգնեա հոգիդ Սբ. Աժ. հլմարիտ և աչողեա զգործս ձեռաց ծառայիս քո մեզապարտ և յանցաւոր Տէր Կիրակոսի, և հան յաւարտ զսկսեալս իմ։*

2. *Որ ողորմի ասացողի գրոցս Խաւճա Ներսէսին և ծնաւղաց նորին Խաչուկին և Ցաղխկուլին և ամենայն արեան մերձաւորացն, և ինձ մեզապարտ գրչիս Տ. Կիրակոսին։*

3. *Որ ողորմի ասացողի գրոցս Խաւճա Ներսէսին և կենակցին իւրոյ Ալթունին և Խաթունին և զաւակաց նորին Խաչուկին և Կարապետին, և ծնողաց նորին Խաչուկին և Ցաղխկուլին և ամենայն արեան մերձաւորացն և ինձ մեզապարտ գրչիս, Տէր Կիրակոսի և ծնաւղացս իմոյ Տէր Ղազարին։*

4. *Ձեռք երիտ գառնայ ի հող, գիրս մնայ յիշատակող, ո՛վ զանարժանս յիշէ գծողս։ Տէրն ողորմի նմա փրկող։ Ահա ազատեցաւ չլացած աչկունք, կղկղած միչկունք, կամած ոտկունք, արի գոհացիր, ասաւ փառս Աչ. Աւրհնեալ է Աժ. հլմարիտ։ Փառք... արդ՝ յայսոսիկ և ի սոյնպիսի նայեցեալ։ Արդ՝ եղև գրաւս գրչութեանս սորա ի գիւղն Տւմարզա ի գաւառն Սբ. Աժ.ծնայ և Սբ. Գեո(ր)գոսի և Գաւդոս եկեղեցւոյս։ Եւ արդ գրեցաւ սա ի թուականիս ՌՃժ (=1661) և ի յառաջնորդութեան այսմ գաւառի Առաքել եպիսկոպոսի և ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնայ տն. Յակոբ Կաթուղիկոսի։ Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի մաքրափայլ յաղութս ձեր զիս անարժան և զանխմատ գրիչս զկիրակոս խաճացայս և զծնաւղսն իմ զՂազար խաճացոյն և զԳուրգճանցայն և զաւակն իմ զՂազարն և զԳաւիթն և կինակիցն իմ զՋիլփին, և զամենայն ազգայինսն մեր կենդանիսն և զհանգուցեալսն և ինքն ողորմածն Աժ. յիշողացդ և յիշեցելոցս առ հասարակ ողորմեցի ի միւսանգամ գալստեան իւրում ամէն, կրկին աղաչեմ յիշել ի Փ. զուսուցիչսն իմ զԳարսեղ խաճացոյն, որ բազում աչխատութեամբ անոյշ և ուսոյց զիս, հասուսցէ նոցա Փ. Աժ. զերկնից արքայութիւն ամէն»։

5. (*Զարապ թղթին վրայ օտար և նոր գրչով*) ... «*Տաճտար պուռ-*

տուբ քի. պանայն (պէյա՞ն) էտաբ ժամուն.... բ. Աւետարան։ գ. Սուրբ։ բ. Ըսկի։ գ. Սաղայվարդ, ա. արծաթէ։ բ. վարծամակ, ա. արծաթէ։ բ. Խաչ, բ. արծաթ կու։ գ. Ուբար։ գ. Շարական։ ա. պատմայ Շարական։ բ. Սաղմոս։ բ. Մաշտոց։ բ. Գիշոց։ ա. ձնձղակ։ ա. Շաշոց գիրք։ ա. Ամայվուրբ։ բ. Խալկին։ գ. Շապիկ։ ա. Լական (ընդհատուած)։

6. (օտար և նոր գրչով) Գըտղին պէհան կանէ։ Նիղեայ(1) բ. ոսկի ճլ. ատակ։ Մանճուն(2) ե. ոսկի։ Յէննէսէ ա. ոսկի։ Տէվէլի բ. ոսկի կէս։ Ըսպըտան(3) հ. ատակ։ Եւքարայ ե. ոսկի։ Գալայկասի գ. ոսկի։ Մուճուճուսուն գ. ոսկէ կէս։ վանքկէօլ(4) բ. ոսկի։ Էրբիլէտ բ. ոսկի։ Կասի ա. ոսկի։ Տարսեաղ ա. ոսկի ճԹ ատակ։ Կամերուկ(5) բ. ոսկի կէս։ Թաւանուսուն(6) ա. ոսկի կէս։ Թալա(7) գ. ոսկի։» (տես ԼՈՑՄ, 1906, էջ 647-648)։

1662

ՃԱՏՈՑ. Գալեաց եպ. այս ձեռագիրին յիշատակարանէն սա հատուածը կուտայ:

«...Արդ եղև գրաւ գրչութեան սորա ի գիւղն Տումարգայի, ձեռամբ... Յովակիմ Բահանայի, ի գուռն Ս. Աստուածածնին և Ս. Գեղարդի Գաւդոսի... ի թուականութեան ՌՃԺԱ (=1662) և ի Հայրապետութեան Ս. Էջմիածնայ Տեառն Յակոբայ կաթողիկոսի, և ի Հայրապետութեան այսմ Նահանգի Կեսարու Մարկոս եպիսկոպոսի, և յԱռաջնորդութեան այսմ գաւառի Առաքել եպիսկոպոսի...», (տես ՀՄՑ ՎԱՆՕՐԱՑԳ, էջ 41)։

1663-1664

ՏՕՆԱՑՈՑՑ·— պահուած Ս. Գառնասուց Մանկունք եկեղեցին Հալէպի, Ցիշատակագրութիւնք.— էջ 261. «...գրեցաւ Տօնացոյցս եւ քաղաքացոյս ըստ իւրաքանչիւր աւուրց ի միասին. ի թվականութես. Հայոց ՌՃԺԳ ամի (=1664) Մարտի գ. օրն եչի. ի մայրաքաղաքն Կեսարիայ, ի վանքն Սբ. Գրիգոր Լուսաւորչին: Ձեռամբ ոգնամեղ անձին Մաթէոս ամն անարժանի պիտակ անուամբ արեղայի. ի վայելուչն (տարբեր եւ եաֆի գրչէ) Տէր Ղուկասի որգւոյն մնդսի. տիրացու Ներսէսին. տեսողքդ ասէք զԱՃ. ողորմի եւ ԱՃ. ձեզ եւ մեզ ողորմեաց(ի) ամէն»։

էջ 160. «Ազաչեմ յիշել ի տր. գծրագրող սորա զՄաթէոսս որ եւ բազում աշխատանօք որձաբրդեցի ! զսա. ի մայրաքաղաքն Կեսարիայ, ի գուռն Սբ. Գրիգոր Լուսաւորչին, ի հայրապետութե. սբ. Էջմիածնայ ած. Յակոբայ ամ. Հայոց թվ. ՌՃԺԲ (= 1663)»։

(տես Առաւաղտ Արեւել. ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՑԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՑ Ս. ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՄԱՆԿՈՒՆՔ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՀԱԼԷՊԻ, էջ 211)։

---

(1) Նիղէ կամ Նիրգէ։
(2) Մանճըրն։
(3) Ըսպըտան գիւղը կայ բայց այժմ հայաբնակ չէ։
(4) Տէրէվանք։
(5) Կամերտակ (Գամերճ)· կէրմիր կամ կէմէրէկ։
(6) Թավլուսըն։
(7) Թալատ։

ՃԱՇՈՑ. Կեսարիոյ Մ. Աստուածածինն եկեղեցին պահուած էր:

Ցիշատակարան. «Փառք.... որ եւ տեսեալ ըզպայծառութիւն և զանհողոպրելի փարթամութիւն Ածային գանձիս, և լուսազարդ անմահութիւն Սբ. բուրաստանիս, յոգնատենչ ըղձիւք բաղձացեալ ինքնայօժար կամօք եռափափաք և ըղձալի սիրով և տենչմամբ սրտի, ցանկացող եղեւ երանելի այրն Կեսարացի Մահեսի Ցովաննէսն, եւ ետ գրել զսուրբ տառս, զի ստացաւ գանձ անհողոպրելի, զլուսափայլ պսակս հիւսեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ, և զարդս յոսկեհուռս ընդելուզեալ յականս վանեաց և ի լուսափայլ մարգարտաց, թագ և լանջանաց, լուսոյ մօրս մեր կուսի Սբ. եկեղեցւոյ, և ի ձեռս գանթառամ և գանուշահոտ ծաղիկս փնտռեալ ի հատուածս մանկանց լուսածնելոյն, ...եդ զսա մահեսի Ցովաննէսն ի տաճարս Սբ. Ածածնին, ի մայրաքաղաքս Կեսարիա որ է Մաժաք, յիշատակ իւր և իւրայնոցն, հօրն Յակովբին և մաւրն... [սրբուած] և որդւոյն մահտեսի Սայապալաւն և Պետրոսին և եղբարցն Մովսէսին և Միմէովնին, և զաներացն Պահարին, և Նազլուին, և Խաբուճին, և եղիսային, և փեսայիցն Մահդարին, և Ածատուրին, և Սիմէովնին և ամենայն ազգականաց իւրոց կենդանեաց և հանգուցելոց առ հասարակ ամենայնի: Արդ՝ գրեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ անձին Ցովաննէս իրիցու, ի յերկիրս Գերմանիկոյ ի գիւղաքաղաքս Չէբուն, ընդ հովանեաւ Սբ. Սարգսի զօրավարին և Սբ. Փրկչայ Ուխտին, և մօրն լուսոյ Սբ. Ածածնին, և Սբ. Հրեշտակապետաց, և Ցովաննու Կարապետին, և Սբ. Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, և Յակոբայ Մըծբնայ հայրապետին, և Գարեգին Ձգնաւորին և Թէոդորոսի գինաւորին, զի Սբ. տաճարքս որ աստ են յանուն սրբոցս է կառուցեալ: Եւ ի հայրապետութեան Սբ. Էջմիածնի լուսաճեմ աթոռոյն Տճ. Յակովբ երջանիկ դիտապետի և տանս Կիլիկիոյ Գաւիթ կաթուղիկոսի և ի Առաջնորդութեան մերոյ Նահանգի Տ. Գրիգոր Ածաբաճ rարուճապետի և Արհի Եպիսկոպոսի հօր եղբօրն իմոյ, որ ի յանցեալ ամի փոխեցաւ առտի կենացս առ յոյսն աւետ .... Ածն մեր, և աջորդեաց..... [սրբուած] աշակերտն իւր Մովսէս վարդապետն: Ի թուականութեանս Հայոց ՌՃ և ի ԺԴ (=1664) ամին, որ է Նահանջ .....:

Արդ աղաչեմ զամենեսեան զլուսանուն մանկունդ Սբ. եկեղեցւոյ որք զմայրիւք անուշահոտ բուրմամբ Ածախառս մատեներիս, բարւոյ յիշման արժանացուցանէք զվերոյ ասացեալ զայրն երանելի զմահտեսի Ցովաննէսն, զի ստացաւ զսա յիշատակ իւր, և կենդանեաց և ննջեցելոց իւրոյ: Այլ և յիշեսջիք զՊէնկլի վարպետ Մահդարն և զծնողն իւր զՇահանայն և զեղբայրն իւր զԳրիգոր և զորդիսն զՍիմէովնն և Ասծապէկն, զի նա եղեւ միջնորդ այս սբ. տաճիս որ դիտեաց երկու և երեք անգամ ի Կեսարիա և եկեալ առ մեր Նուաստութիւնս յօժար սիրով, և ետ գրել զսբ. գիրքս, զոր հայցեսցուք ամենեքեանս միաբան ի Տեառնէն մերմէ Ցեսուէ զի ընկալցի ի հաճոյս իւր և հատուսցէ վարձս բարեաց ամենայնի ամէն: Նաև զամենամեղ Նուաստ գրիչս Ցովաննէս երէց, և զհայրն իմ զԱւետիս երէց և զպապն իմ զՎահան երէց գրչապետն և զեղբայրս Նորին զՆերսէս եպսն և զհօրեղբայրն իմ զԳրիգոր Բարուճապետն և զուսուցիչն իմ զՑոհան երէցն և զմիւս Ցոհաննէս երէցն, որ յօժանդակ եղեւ մեզ և գրեաց ի խաչէն մինչ ի վհար գրոցս .... Մի՛ք իշխեսցէ հանել զսա ի Սբ. Ածածին եկեղեցւոյս....»

(ՅՈՒՑԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՑ Ի ԹՈՒՐՔԻԱ, էջ 56–57)

1665

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ. Էջմիածնայ Մատենադարան, թ. 2291 ձեռագիր:

Ցիշատակարան. *Թվ. 380թ. «գրե(ա)լ եղեւ այս գիրք ձեռամբ իմով ծՓ. տեառ և ծԴ տեառ գրե(ա)լ եղեւ Գողոս երիցւէ Մարզուանցոյ ի թուաբերութեա... ՈձծԴ թուի, յաւուր Ուրբաթու յաղագ ելե(ա)լ ի քաղաքն կեսարիայ, եւ ի հայրապետուեն, սբ. Էջմիածնայ տն. Ցակոբ սրբազան ամ. Հայոց կթի, որ դիմե(ա)լ երթայր ի տեղի տնօրինականաց փրկչին մերոյ. և մեր անարժանուխս. ընդ իւր գնալով....»*

(Անտիպ)

1669

ԱԽԵՏԱՐԱՆ. գրուած 1480ին. ունի ճաեւ այս թուականով յիշատակարան մը, որ է.

«Ձվերջին ատացող Սբ. Աւետարանիս գնեցա ձաճարի(1) որդի զՄանտեսի Ղարաղօչն յիշատիք ի Փս. և Ած ողորմի ատացէք, որ ետ վերըստին նորոգել զսա ի հալալ արդեան իւրոյ, յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց, և որդոցն, և այլ ամենայն ննջեցելոց իւրոց, որ է յիշատակ ի գուռըն Սբ. Սարգսա՛:.... յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զվերոյգրեալքն, ընդ նմին և զկազմող սորա զմեղօք զառաձեալ կեսարացի Գրիգոր Սարկաւագս, և գուք յիշեալ լիցիք յապէնիազ աբարչէն մերմէ որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն: .... Նորոգեցաւ ի թվին Ռձծր (1669) Նոյեմբեր ամսոյ ԻԶ. ի քաղաքս կեսարիա ի յԱռաջնորդութեան Սբ. Ուխտիս(2) Մարկոս վարդապետի»:

(*Տես* Ցուցակ Հայ. Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 11)

1670

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ.

Ցիշատակարան. *«Փառք .... Արդ կատարեցաւ և կազմեցաւ Սբ. Առաքելագիր և Հայրապետագիր կանոնքս, ի թվին Ռձծթ. (= 1670) Ցունիս ամսոյ ի յՈւթն, ի մայրաքաղաքս կեսարիայ, ընդ հովանեաւ Սբ. Ածածնայ և Սբ. Սարգսայ, ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ գրչի Գրիգորի:.... Այլ և յիշեալիք զբատացողք սորին որ ի Սբ. Տիրամօր Բասկէն գնեցին զայս կանոնագիրքս և եդին յիշատակ ի գուռն Սբ. Ածածնին, զի որ յիշէ զմեզ յիշեալ լիցի ապէնիազ Արաբչէն մերմէ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէնս.* (*Տես* Ցուցակ Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 58)

1670

ՍԱՂՄՈՍ.

Ցիշատակարան. *«Սաղմոսարան լաւ և ընտիր աւրինակէ ուսեալ անար(ժ)անի Գրիգոր Կողոնեցոյ, թվին Ռձծթ (= 1670) ամին փետրվարի ԺԵ աւրն Դշի, ի քաղաքն Նիկեայու ի գուռն Սուրբ Ածածնին և Սբ. Թորոսին և Սբ. Կարապետին և այլ միահամուռ սրբոն որ առ կան հաւաք-*

---

(1) *Խօճա Ջաֆար 1623ին առաջին անգամ առած և Ս. Սարգիսի նուիրած է այս Աւետարանը:*

(2) *Ս. Սարգիսի վանքն է և ոչ եկեղեցին. (տես 1623ի յիշատակարանը նոյն Աւետարանին):*

եաալ, ի կաթողիկոսութեան Հայոց Տէր Յակոբ կաթողիկոսին: Արդ աղաչեմ զձեզ հայրք և եղբայրք իմ պատուականք որք հանդիպիք յայսմ տեղիս յիշեսջիք իմաքրատիալ յաղաւթս ձեր զուսուցիչն իմ և զծնողսն իմ զՄարուխէ քահանային զմայրն իմ զՄանուանան և զկենակիցն իմ զձախիկն և զայլ ամենայն արիանարուս մերձաւորքն իմ որ փոխեալ են առ Քս. որոյ յայսն ամենեցուն, և ինձ անարժան Գրիգոր գրչակս հողս և մոխիրս և ձեր ոտից կոխան անմեղադիր լերուք խոչորութեան եւ աղխալանաց գրիս զի կար մեր էր, ի ծերութեան ժամանակիս գրեցի, զարիպ էի և աւտար... (Տես Յուցակ Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 15)։

1673

ԱԽՏԱՐԱՆ.— Տղան եպ. Պալեան կը յիշէ այս ձեռագիրը, որուն յիշատակարանէն առած է սա տողերը.

«.... Եւ արդ գրեցաւ սա ի թուին մեր ՌՃԻԲ (=1673) ի Հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տ. Յակոբ կաթողիկոսի, եւ ի Հայրապետութեան այսմ Նահանգի Կեսարիոյ Մարկոս վարդապետի, եւ ի յԱռաջնորդութեան այսմ գաւառի Ովակիմ եպիսկոպոսի, ի գիւղն Տումարզա ի դուռն Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Գեորգ եւ Պօղոս եկեղեցւոյ....»։

(Տես Հայ Վաճառայի, էջ 41)

1674

ՅԱՅՈՒՄԱԻՈՒՐՔ. պահուած Մուճճուսուն Ս. Աստուածածին եկեղ.

Յիշատակարանի. «Փառք.... Արդ աղաչեմք բանիմաստ հանճարուն եղ արբասէր եղբարցդ, որք հանդիպիք այսմ տառիս յիշեցէք զատացող տուրս Առաքել գալճահին հօրն Կիրակոսին մօրն Մրիամիկ կողակցին Հռիփսիմային եւ որդոցն Գաբրիէլին եւ Նազլուին եւ հօրեղբօրն մահտեսի Գաբրիէլին եւ կողակիցն Միւլքին: Եւ գարնեալ եւ զիս անպիտան գրիչս Կեսարացի զՍեփհանոս երէցս եւ զծնողս եմ Մխիթարն եւ Ներկիզն եւ վարժապետն իմ զՏէր Սիմէոնն յիշեցէք ի Տէր, եւ Տէրն Քս. յիշեսցէ զձեզ ի միւս անգամ գալըստեանն ամէն:.... Գրեցաւ եւ աւարտեցաւ սրբոց պատմութիւնս որ կոչի Յայտմաւուրք, թվականիս ՌՃԻԳ (=1674)ին Յունիս ամսոյ Բ. օրն Գ.շաբթի ի քաղաքն Ըսեամպօլ ընդ հովանեաւ Սր. Հրեշտակապետացն Գաբրիէլի եւ Միխայէլի որ են բարեխաւս առ աշխարհի.....

Եւ սա յիշատակ ի դուռն Ս. Աստուածին որ եւ բարեխաւս առ աշխարհի». (Տես ԼՈՑՍ, 1906, էջ 911)։

1675

ՇԱՐԱԿՆՈՑ.— Պալեան եպ. այս ձեռագիրէն առած է յիշատակարանին սա մասը:

«.... Գրեցաւ սա ի գաւառն Տօմարզայ ի դուռն Ս. Աստուածածնի, Ս. Գեորգի եւ Պօղոսի.... ի թվին ՌՃԻԴ (=1675) ի Հայրապետութեան Ս. Էջմիածնայ Տեառն Յակոբ կաթողիկոսի Հայոց, եւ ի յԱռաջնորդութեան մայրաքաղաքիս Կեսարու Մարկոս վարդապետի, եւ ի յԱռաջնորդութեան գաւառիս Յովակիմ եպիսկոպոսի....»։

(Տես Հայ Վաճառայի, էջ 41-42)։

1676

ՃԱՇՈՑ. բոքէ, երկծալ, երկսիւն, բոլորագիր, կազմած: [Գանուած ճերիճ-Ագուլիսի եկեղեցիճ]:

«*Գրուաժ է ձեռամբ* Սրապիոն Սարկաւագի *ի թվին ՌՃԻԴ* (= 1676) *ի հայրապետութեան* Տռն. Յակոբայ *ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ի յերկիրն* Կապադովկիա *Կեսարիա քաղաքի ընդ հովանեաւ* Սուրբ Կարապետի: 1681 *թուին* Դաւեցի Այվազի *որդի* Կարապետ Թումայեանցը *Լիվոռնոյում գնուում է այս ձեռագիրը եւ բերում* Դաւեցի Սբ. Նշխանոս *եկեղեցուն նըւէր տալիս*»:

(*Տես* ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ, Թ. տարի, գիրք XII, 1900, էջ 172)

1677

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. գրեալ ի Դրազարկ 1203ին. թ. 12 ձեռագիր Ս. Կարապետի վանուց ճոր Մաւճճադարացիճ ի Կեսարիա:

Թղ. 293ա. «*ի թվին ՌՃԻԶ* (= 1677) *Նոյեմբեր ԻԴ. կազմեցաւ Սբ. Աւետարանս ի մայրաքաղաք Կեսարիոյ՝ ձեռամբ մեղապատած Գրիգոր աննարժանի, Աղաչեմ յիշել միով Ա՜. ողորմեայիւ*»:

Թղթ. 224բ. «*Զվերջին տառացաւղ Սբ. Աւետարանիս զՄկրտիչ երեսփոխացճ եւ զկողակիցն իւր զՀաթուճ փաշայճ, որ տառացան զամ ի յարգար վաստակոց իւրեանց եդին յիշատակ ի Սբ. Աստծիճճ իւրեանց ծնողացն՝ հաւրն իւրոյ* Յովանիսին *եւ մաւրն Զեւաս Մելիքին եւ եղբարցն Շնորճոր Պարոնին եւ Ղարիպին եւ Յակոբին եւ քրեւրցն Փաշա Հաթուճին, Շնորհորին, Այվելիքին, Մուղալին, Հթայ Մելիքին եւ որդուցն Հարրճին, Զիճարին եւ գաւեւրացն Մուղալին, Տուլային, Փաշային եւ գեռաբոյս զաւակացն Հուսավէրտ եւ Յովանիսին, զոր տր. Աստ. ընդ երկայն աւուրս առբառջ ամէն*»:

Ծանիւք Սբ. քհց. եւ ժողովուրդք, որ չուներ ոք իշխանուի. ոչ յիմաց եւ յաւտարաց՝ հանել զՍբ. Աւետարանս ի Սբ. Աստծճէճ, եւ ով ոք յանդգնի եւ հանել ի տանայ, ինքն իւրայովքն ելցէ յարքայուէն»: [Աճեպ. առնուած Գալեաճ եպ.ի ձեռագրէճ]:

1677

ՍԱՂՄՈՍ.

Ցիշատակարան. «*Փառք.... գրեցաւ հոգեկիր քնարս Դաւթայ մարգարէի ի տառյգ և ընտիր օրինակէ Դաւռնեցւոյ ի թվին ՌՃԻԶ* (=1677) *ամի մարտ ամսոյ ԻԸ. ձեռամբ մեղապատած և անարհեստ գրչի Գրիգորի, ի մայրաքաղաքս Կեսարիա Կապադովկացոց, ի յաստուածաբնակ մէնաստանս Սուրբ Աստուածածնիայ և Սուրբ Մարգսայ, ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբայ, ի խնդրոյ գեռաբոզքոյ մանկանն Գրիգորի պատճենկի, ի վայելուչն անձին իւրոյ և յիշատակ ծնողաց իւրոց, զոր Տէր Աստուած բարով վայելել տացէ մինչև ի խորին ծերութիւնն ամէն, Արդ երեսանկեալ ազաչեմ.... յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զմեզաւոր գրչակս Գրիգոր .... եւ զուսուցիչն իմ զՏէր Միճաս երաժիշտ ճանճայն որ առ Աստուած փոխեալ էր*»: (*տես* Խաչիկ վրդ. Դադճան, Ցուցակ Ձեռագրաց, էջ 7):

1681

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. Մազաղաթեայ, երկաթագիր, զարդաճկարեալ. Գանիւէ ազճատի մը սեփականճ:

ՓՈՔՐ ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. [Ղուկասու Աւետարանին սկիզբը].— «Գրեցի զսա որ չէի արժան յորժամ քս. յաթոռ նստի առնէ զատաստան. յայնժամ ես ինչ լինիմ որ եմ անարժան. Արդ անկեալ աղաչեմ զմայրն աստեղն աւրհնեալ միթէ բարեխաւսէ որդւոյն միածնի. քրիստոնէ ազգիս և խաչապաշտիս։ Ապաւանիմաստ գրչիս Գէորգի. զարձեալ աղաչեմ զդասս քահանայի. յորժամ ընթեռնոյք և աւրինակէք զքս. ախաւս սբ. Աւետարանս. ասէք ինձ հայր մեղաւն որ եմ անպէտ ւ անպիտան ծառայ. այս անցաւոր աշխարհս որ կու գնաս։ Ապա ողորմի ի միւս անգամ գալուստն նր. Ամէն։

ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. [Ղուկասու Աւետարանին վերջը]. «Ջեռս փոխ և հողաս նայ. գաբչատեղի ւ անպիտանայ. գիրս յիշատակ առ Ջեզ ձեռայ. սիրով սրտի և ընթերցիք զսա այս անհնամատ Գէորգ ծառայ. ի յոտս Ջեր անկեալ եղայ թէ ասէք ինձ մէկ հայր մեղայ և տր. Ա՛ծ. ձեզ ողորմեայ Ամէն։ Արդ գրեցի զսա յիշատակ ծնաւղաց իմոց. և եղբարցս կենդանեացս և ննջեցելոցս և ամ. զարմից. Ամէն»։

ԳԼԽԱՒԻՈՐ ՑԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Ցիշատակարան է. փառք երից անտառքոյ անեզրական տէրութեան անքաժանելի սբ. երրորդութեանն և մի ած.ութեանն հաւր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ՝ այժմ և միշտ և յաւիտեանից յաւիտեանս ամէն։

Ած.ային սիրուն հետեւուելն բնաւորեալ է յած.ասէր յանձինն զի ամ. բարեաց սկիզբն գոյութեան ի նմանէ է և այնչափ զօրաւոր է եթէ ոք առղ ինչ հաչակէ ի նմանէ անհատ կարօտի և առաւել ցանկայ. զի թէպէտ մեծ են հաւատն և յոյսն և սէրն. սակայն ի հանդերձեալսն ունին զկատարուածն։

Իսկ սէր ըստ այ. յերկարաձգի յայն ժամանակ յւթեներս։ վասն այսորիկ սբ. եւ արդարք առաջին քան զամ. կեանս իւրեանց նեղութեբ. եւ չարչարանաւք աւետարանին ի սէրն այ. բեւեռեալքն ընդ չորս կողմն աշխարհս զչորեսին աւետարանս նմանեալ չորից գետոց եդարուղիք որ առագեն զտիեզերս և լցուցանեն հարկաւոր պիտոյիւք և այլ գաղափար չորեք կերպեան կենդանեացն որ միշտ յարաչրջելի կան և ի սպասու ընդդէմ արարչին իւրեանց և այլ բազում աւրինակս ունի բանս տ(է)րունականս առ ի յաւետարանել սրբամիտ և ածաբնակ հոգիացելոց։

Որ եւս կարողութիւն իմոյ տկարութեանս ժամանել ի կատարուածն սբ. և ած.ախօս աւետարեր աւետեաց աւետարանին, որ քառավտակ գնացիւք զընդհանուրս ոտագանելով պայծառացուցանէ զանձինս հաւատացելոց չնորհօք սբ. հոգւոյն։ Ցերեսս անկեալ աղաչեմ զամենեսեան, որք ընթեռնոյք և լուսաւորիք ի սբ. մատեանէս, այլ յիշել աղաւթիւք և մեղաց թողութիւն խնդրել յայ. տն. մերոյ։

Եւ արդ գրեցաւ սա ի թուականին մեր ՌՃԼ. և ի հայրապետութեան սբ. Էջմիածնայ, տեառն Յակոբ [տարբեր գրով] կթողկոսի Հայոց։

Եւ ի հայրապետութեբ՝ այսմ նահանգի կեսարու Մարկոս վարդապետի։

Եւ ի յաւագնորդութեան մերոյ գաւառի Ովակիմ եպիսկոպոսի։

Ապա յիշել ի տր. զուսուցիչն իմ ըզհարսեղ քհնյ.ն որ փոխեր է առ քս. և զորդին իւր Մխիթարէլ քահանայն որ այսմ ամի հանգեաւ ի քս.; ած. իւրեանց աշխատանացն մերոյ փոխարէն վերին եէմ. պատրաստէ ամէն։

Եւ ես անպիտան և անիմաստ հող և ի մոխիր գրիչս որ անուամբս միայն եմ կոչեցեալ Դէորգ երէց, և գործովս հեռի, գրեցի զսա 'ի գիւղն Տումարզայ ի դուռն սբ. ածածնայ և սբ. Գետրոսի և Պաւղոսի եկեղեցւոյս։ Եւ այլ համաւրէն որ սատ հաւաքեալ սրբոյն։ Զի բազում ամաց փափագանաւք հայցէի և ետ ինձ ած. և կատարեաց զխնդրուածս իմ։

Ապաւինելով յապաւէնի ած. որ տայ ամենայնի որ խնդրեն ի նմանէ։

Եւ ապա ով հարք իմ և եղբարք անմեղադիր լերուք գրիս սխալանաց և խոչորութեաց. զի կար մեր այս չափ էր և զոր կարացաք չանք լաւ ետեալ, զի խելքս է մոլոր և միտքս է պղտոր ի նեղութեաց. ժամանակիս։ Զի իթվին Ռձի ձեռնադրեցայ և ի Ռձին իբրեւ կինս առ ած. փոխեցաւ. ես Ճնացի տրտում մինչև ի մահ ած. ողբ.։

Եւ արդ՝ աղաչեմք զամենայն դասս քահանայից և սարկագց. որք աւգտիք ի սբ. մատենիս. յիշատակի արժանի առնել զեղբայրն իմ զԱաքելն և զկողակիցն իւր զՇէնտի կինն. զմտաւ ածին և աստցին թէ երանի այնոցիկ որ ունիցի յիշատակ ի սբ. Սիոն և ընտանի իմ։

Եւ յետոյ գրել ետուն զայս ած. ախաւս սբ. աւետարանս զայս փափաքանօք և բազում զղջմամբ ի հալալ վաստակոց իւրեանց և ետաք յիշատակ ի սբ. Գետրոս եկեղեցւոյս, հաւր մերոյ Շաուկին և մաւր մերոյ Խաս Խաթունին և Հայոցին որ փոխեր են առ քս.։ Եւ ապա եղբայր որդւոցն Անդրէասին, Աւագին և Մանուկին Յակոբին և հանգուցեալ Մարտիրոս դպիրին, դքստերացն վարդինէ և Մութղալին և Գարոնեորուն վարդեհատին և Շահանին Թուրվանտին և... (ետուած) թոռանցն Մարտիրոսին Սահակին և Խաչերին վարդուկին (երկու տող դատարկ)։

Եւ ապա զեղբայրքն իմ հանգուցեալ ի Քս, Գողոսին և Թումային, կենդանեացս Սիմոնին եւ Ղազարի եւ զքոյրն իմ Սառային եւ զհարսներն Աննային եւ Նազլուին։

«Եւ ինձ անարժան գրողիս Տէր Դէորգի, եւ դատերացս Նազլուին եւ Մարթային.... ի սմա կենդանեացս հնգուցելսս։

Ով մանկունք սբն. եկեղեցւոյ կարդայք եւ քաղաքարէք զսբ. Աւետարանս, առանց դատատակի մի՛ բռնէք եւ 'ի յաւրինակի մի խնայէք աղաչեմ զձեզ։

Կատարողք աղաչանաց մերոց աւրհնեն ի յայ. եւ խափանողքն դատին ի տէ, Ամէն։ Հայր մեր որ յեր.»։

(էջ մր ածդիճ. դատարկ էջին տակ)

Ած. ողորմի առացէք Գետրոս Գարոնտիրոջն հոգւոյն որ զմատգաղաթն եւտուր մեզ։ (ԱՆՏԻՊ)(1)

1683

ՑԱՑՍՄԱԻՈԻՐՔ.

Տիեզերակարաց.— «Փառք... արդ գրեցաւ սա ձեռամբ մեղապարտ և անարժան և անպիտան և փցուն գրչի Յովսէփ երէց անցաւորի, ի թուականութեանս Հայոց Ռձլ՟Ը (=1683) ամին, ի մայրաքաղաքն կե-

(1) Այս ձեռագրին յիշատակարանէն միայն մի քանի տող առած է Գալեան եպ. (տես Հայ Վաւերայք, էջ 42)։

սարիոյ. ի գիւղաքաղաքս որ կոչի Ցեւմառայ ի դուռն Սրբոյն Սեփհանոսի Նախավկային և Սրբոյն Սարգսի և Սրբոյն Գէորգայ զօրավարացն և այլ համօրէն սուրբ հաւաքեալ սրբոցն։ Արդ գրեցաւ չուսազարդ մատեանս ԱԾ.ային որ կոչի ՑԱՑՄԱՒՈՒՐՔ ի լաւ և յընտիր օրինակէ, զոր առեալ զնոյն օրինակեցի զսա, ի Հայրապետութեան Տեառն եղիազար կաթողիկոսին ամենայն Հայոց, և ի յԱռաջնորդութեան այժմ Նահանգիս Գրիգոր Եպ. Բարեւնապետին և առհիւեպիսկոպոսին և ԱԾ.ապան վարդապետի։ Արդ՝ աղաչեմ զամենայն դասս քահանայից, որք հանդիպիք յայսմ չուսազարդ մատեանս, յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զվերոյգրեալ զՅովսէփ երէցս և զորբասանուն զՏէր Միքայէլ և զամենայն արեան մերձաւորսն։ Դարձեալ յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զՏէր Ներսէս վարդապետն որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց արուեստս նօտարութեան ինձ անարժանիս Յովսէփայ։ Դարձեալ աղաչեմ յիշել յաղօթս ձեր զանարժան և զանիմաստ գրիչս և զծնողն իմ Գրիգորն և զմայրն իմ Հեղինէ...։ Ո՛ք կարդայք կամ օրինակէք մեզաց թողութիւն խնդրեցէք ի Քս.է Այ. մերոյ և գուք գտջիք ողորմութիւն յամենառատ պարգեւողէն Ք.ի Այ. և որ յիշէ յիշեալ լիցի ահեղ առեներն Ք.ի ամէն։ Հայր մեր որ յերկինս...։

[Այլ գրիչ].

Ճիշտ ակ ճայտաւուրքս ի դուռն Ս. Ած.ածնայ կեսարիա որ է Մաժակ, և չունի ոք իշխանութիւն հանել զսա ի գրանէ Ս. Տաճարիս և թէ ոք յանդգնի մատն և բաժին զՔուդայի և զխաչահանուացն առցէ և խնամով պահողքն աւրհնին յԱյ. և յամենայն սրբոց նորա։

[Ամենօրեայ յայտաւուրց վերջ].

Ստացող գրոցս Տէր Միքայէլն և ծնողացն կարապետին և Շահ խաթունին և կողակցի Մարգրիտին և եղբարցն Յակոբին, և Աբրահամին և քրեւերն Աննային ի մեզաւոր գրչիս, և կարդացողաց և լսողաց։ (տես ՅՈՒՅԱԿ ՉԵՌԱԳՐԱՑ Ի ԹԻՒՐՔԻԱ, էջ 55):

1685

Տրդատ եպ. Գալեան (ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑՔ. էջ 42) կը յիշէ թէ տեսած է Ռձկի թուականով ի կեսարիա գրչագրուած ձեռագիր մը ուր յիշուած է կեսարիոյ Աւետիս եպ.ը։

1691

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

Ցիշատակարան.— ՚Փառք... արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց ՌՃՄ (=1691) ի քաղաքն կեսարիա՝ ի գիւղն Եւմառա ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետիս և սրբոյն Սեփհանոսի և այլ բազմահոյլ սրբոցս, որ աստ կան հաւաստեալ։ Աղաչեմ զձեզ որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ օրինակելով յիշեցէք զանարժան զողս Սրապիոն անարժան քահանայն և զծնողս իմ զՄարտիրոս բանաճայն և զԿիւլիսաացն և ամենայն ազգայինսն իմ, և զուսուցիչն իմ զՏէրսէս վարդապետն և այլ և զորդին իմ զՈօղոս ղպիրն որ չատ աշխատեցաւ ի ծաղկելն սուրբ աւետարանիս յիշեցէք մինով ողորմայիւ և Աստուած ողորմեսցի ձեզ ի միւս անգամ գալստեան աւէնս։

(ՅՈՒՅԱԿ ՉԵՌԱԳՐԱՑ ՎԻՆՆԱՑԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑԷՋ 644):

1693

ՇԱԿԱԿԱՆ ԱՏԵՆԻ. p. 224 ձեռագիր Երուսաղէմի թանգարանին:
Վերջին էջին վրայ ունի պզտիկ յիշատակարան մը, ուր կ'ըսուի.
«Գրեցաւ չարաչնացս... ի կեսարիա ի գիւղն որ կոչի Հեբքաւայ, ձեռամբ յոգնամեղ ծառայիս անարժան գպրին, թվին ՌՃԽԲ (=1693) Ապրիլի ժե.» (Անեփպ):

1693

Գալեան եպ. (ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑԻՔ, էջ 43) կը հաւատայ թէ տեսած է ձեռագիր մը այս թուականին գրուած, Կեսարիա, որուն յիշատակարանին մէջ իբր առաջնորդ յիշուած էր Յովսէփ եպ.:

1695

«ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻՈՑ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՂՄՈՍԱՑ.» p. 1011 ձեռագիր Երուսաղէմի թանգարանին:
Ցիշատակարան, վերջը, գրիչէն.
«Արդ ես մեղաւոր և անարժան ծառայն Քս. Այ. Առաքացի Յովհաննէս, բանի ապաստաւորս, որ եմ աշակերտ Բաղիտեցի Վարդանայ Մեծի վարդապետի, առ ասս նորա կացեալ ի սմ և եմ առեալ իշխանութիւն գրաւազանի ի Բազիշեցի Վարդանայ վարդապետէն զորոյ Տէր Աստուած երկար կեանս պարգեւեսցէ ասս մարմնով և ի հանդերձեալն հետ սբ. և երջանիկ վարդապետաց դասեսցէ... ի թվականին Հայոց ՌՃԽԴ ամին (=1695) մարտի ամսոյն ժ.ին, եկի ես Առաքացի Յովհաննէս վարդապետս ի Կեսարիոյ աշխարհս ի գիւղն Էվխառս ի մեծ պահոց... եւս գրել զևամբրոնացւոյն մեկնիչն նորընծայ ծառութիւն զծողի և յիշատակ ինձ և հոգեւոր հօր իմոյ Առաքացի Տէր Զաքարիա ճանճայիճն...»:
(Անեփպ)

Գ.

ԱՆԿՄԱՆ ՇՐՋԱՆ (ԺԸ-Ի ԴԱՐ)

1698-1701-1708

ՃԱՇՈՑ ԴԻՐՔի մը մէջ որ ամբուական է, կը կարդանք իբր յիշատակագրութիւն.
«Այս ինչ է՝ զոր գրեցի ի քարտէզս այս, զի ես Թալասցի Տէր Յովհաննէս եկի ի Սարգսի վանիճ ի Սբ. յեղմէ՝ որ էր թուական Հայոց ՌՃԽ (=1698) և երբ ՌՃՇ (=1701) թիւն լցաւ, նա Հանի աղաճ՝ պատահառ եղեւ չինութեան Սբ. Սարգսի եկեղեցիս՝ վերատեսութեամբ իմով անարժանութեանս, ես յետ որոյ բարձրացաւ թուական Հայոց և եհաս ՌՃՇԸ (=1708) և ամսեանն Հոկտեմբերի ԻԶ. օրն երեքշաբթի, իգալն քաղաքէն խոցեցաւ Հ.ճի աղաճ՝ յումեմէ, և երեք օր ապրեցաւ վերափոխեցաւ առ Քս. և ասացէք իւր հոգւոյն Ամ. ողորմի, քանզի բազում երախտիք և աշխատանք ունի ի վերայ այս Սբ. վա-

ցիցս։ Եւ յետ այսորիկ զՄահեսեի Հայրապետն (=Հաճի Ագային) զարկողն ըմբռնեցին և եւթին ի բանտ. և Մեսց ի բանտին ձիլը օր՝ չատ ատակ խարճեցին ոչ կարացին սպանանել զնա, և յետոյ Եղիա Չէլէպին Իսամպոլոյ սայի էր ուղարկեալ փաշային թէ կախեա զնա և տեսեալ փաշան սայուն բերած թուխտն, և միւս օրն Մարտի ԺԱ օրն ուրբաթ կախեաց զգողն, և այնպէս բարձաւ չարն ի միջոյ և ոչ ետես զփառան Այ.։ Եւ որք հանդիպիք այսմ ատակաւ գրիս, և առացէք Աե. ողորմի Հճի Կարապետի որդի Մահեսեի Հայրապետ Չէլէպուն հոգւոյն ի՛ւր բերանով՝ վասնզի բազում աղէկութիւն ունի ի վերայ մեր վանացս. Աե. լուսաւորեսցէ զիւր հոգին և հանգուսցէ յարքայութեան լերկնից. ընդ Սբս և ընդ սիրելիս անուան իւրոյ որ է օրհնեալ յաւիտեանս, ամէն»։ (տես ՅՈՒՅԱԿ ՉԵՌԱԳՐԱՑ Ի ԹՈՒՐՔԻԱ, էջ 23–25)։

1705

ԱԽԵՏԱՐԱՆ. պահուած էր Թաւլուսունցի Ա. Թորոս եկեղեցին։

Ցիշատակարան.— «Փառք... գրեցաւ սա ի թվականիս մերում ՌՃԺԴ (=1705) ցուռնիս ամսոյ ԻԴ և ի հայրապետութեան Սբ. Էջմիածնայ Տեառն Նահապետ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, և ի հայրապետութեան այսմ ճահճոտի կեսարիոյ Ամաս օղլու Յովսէփի վարդապետի։ Ձեռամբ ամենամեղ և անարհեստ գրչի, որ զանուն ունիմ, ի հող և ի մոխիր, Ղազար Բահանայ, և գործակս ո՛չ. ի գեղն Տումարզա. գրեցաւ Աստուածամխոս Աւետարանս Սբ. Նարգսայ զօրավարի անապատն և յայլ համօրէն որ աստ հաւաքեալ սրբոցն։ Արդ երես անկեալ աղաչեմ զՁեզ ո՛վ մանկունք եկեղեցւոյ, յիշեցէք զհայրն իմ բզկիրակոս Բահանայն և զմայրն իմ Զիլֆիրն, և զորդիսն իմ զԴաւիթն, զՓիլիպպոսն և զԿիրակոսն, և զդուստրն իմ, և զաղգայինս իմ, և զաշակերտն իմ, զՂազար դպիրն, որ չատ ջանք և խնամ առնէր ի վերայ Աւետարանիս որ աշխատեցան ի Թղթիս կոկիլն։ Չի բազում ամաց փափաքանօք խնդրէի և ետ ինձ Աստուած և կատարեաց զհայցուածս իմ, և ես եղկելի հող ամենայն ծառայից Աստուծոյ փծուն և դարմատար գրչացս, ապաւինելով ապաւինի Աստուած որ տայ ամենայնի որ խնդրենն ի նմանէ և ապա յիշեցէք ի յաղօթս ձեր այս Սուրբ Ուխտիս ապաստան զկուսակրօն Յովհաննէս Աբեղայն և զԹամամ առնեսն որ բազ(ու)մ երախտիք ունին ի վեր(ա)յ մեր կերակրելով և ըմպելով կամ մխիթարելով ապաստարեցին մեզ զոր Տէր Աստուած հատուսցէ զվարձս նոցա աստ և ի հանդերձելումն և զճեսեի այրոցն Անճախային և զուստրն Նազլուին, ամէն»։ (տես ԼՈՒՍ, 1906, էջ 143)։

1700 ական

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՄԽԻԹԱՐ ԳՕՇԻ. պահուած էր Մուճնուսունցի եկեղեցին. սկզբնական բնագիրը գրուած էր 1184ին։

Նոր գրողին յիշատակարանները.

1. «Դատաստանի արդար Տէր իմ ցխուս Քրիստոս Թող զյանցանս ծառայի քումի Մկրտչի, և ծնողաց մերոյ և զարմից և զամենայն հաւատացելոց, և փառք ընդ հաւր և հոգւոյդ սրբոյ։ Ձեռքս գնայ գառնայ ի հող, գիրս Մնայ յիշատակող. Մկրտիչ չնչին ամա գրաւղ. ասից ձերոց կոխան և հող։

2. «Ձմեղուցեալ անարժան գրիչս աղաչեմ յիշել ի Տէր մխով տէր

ողորմիայիւ։ Զատացաւղ գրոյս և մատենիս հարց սրբոց կանոնաց և գաւառատանագրոց, Կեսարացի Յովսէփ Բարուճեաց պեսս Դիսապես ցոյն եւս կեսարոյս ազաչեմ առ սրբազանաղ յիշել ի Տէր, սրտի մտաւք և որ յիշէ յիշեալ լիցի յահաւորատենի Քրիստոսի ամէնդ (տես ԼՈՑՍ, 1906, էջ 1128):

1703

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԹԷՈՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՑ։ Թ. 889 ձեռագիր Երուսաղէմի թանգարանին.

Բուն գրիչէն, մաճր ճօտրագիր, վերջին էջին վրայ կարճ յիշատակարանի մը մէջ կ'ըսուի:

«.... ի չրջագայութեան հայկազ(ե)ան թուականի ՌՃՄԲ. եւ առնիմատ ցարուքիւն երէցս կեսարացի սիրատարփ ըղձմամբ սկսայ աստառբուխեամբ Հոգոյն գծագրել գծածկեալ գանձս ածային.... (ԱՆՏԻՊ)

1706

ՕԱՂՄՈՍ. կր մնար Մուճճուսուճի Ս. Ասուածածին եկեղեցին.

Ցիշատակարան. Փառք.... գրեցաւ հոգիաբուղխ Աստուածային գանձարանս ի նայ.... տուամբր ՌՃՄԵ (=1706), ի մայրաքաղաքիս կեսարիոյ Կապաթովկացւոց, ընդ հովանեաւ Սր. Կարապետիս և Սր. Սեփհաննոսիս և այլ բազմահաւաք սրբոցս որ աստ, ձեռամբ յոգնամեղ եւ անպիտան ծառայի Աստուծոյ Արուքիւն Ֆն.ի, որ միայն անուն ունիմ եւ գործն ոչ։ Արդ ազաչեմ զամենայնեան ազերսագին պաղատանօք զկարդացողդ եւ զլսողս սրբոյ մատենիս յիշեցէք սրտի մտօք զցարուքիւն անպիտան քահանայն եւ գծողսդ իմ զՊարսամ բահանայն եւ զեւայն եւ հողակիցն իմ Կուլլի իրիցկինն, և հանգուցեալ որդիքն իմ Շիրինն և Հոգարամն և դեռաբոյս Յովհաննէս և Ասուածատուրն, և եղբարքն իմ Ղազարն և զամենայն ազգայինս իմ որ հանգուցեալ են առ Քրիստոս և զուսուցիչն իմ զԱստուածատուր բահանայն: Եւ եղեւ կատարումն գրոյս ի թագաւորութեան Սուլթան Ահմէթին, և Հայրապետութեան Տեառն Ադեքսանդրին կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, պահեսցէ Տէր Աստուած հաստատուն և ուղղափառ հաւատով, և զատատպեալ գծողս զցարուքիւն բահանայն, և զծնողսն և եղբարքս իմ, և զամենայն արեան մերձաւորս իմ և զկենդանիս և հանգուցեալս, և ազալանաց և խոչորութեան գրոյս անմեղագիր լերուք զի այսչափ էր կարողութիւն մեր և Աստուած յիշողացդ և յիշելեցս ողորմեսցի, և որոց աչք ամէն, և Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս ամէնդ (տես ԼՈՑՍ, 1906, էջ 1032):

1709

ԱԽԵՏԱՐԱՆի ձեռագիր մը տեսած է Գալեան եպ. (տես Հայ Վաճառայի, էջ 43) այս թուականով, գրուած Կեսարիա, ուր յիշուած էր Դաւիթ եպ. Կեսարիոյ։

1710

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎՍԷՓ ԱՐԱՐԵԱԼ ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ԵՒ ԼՈՒԾՄՈՒՆՔ ԴՐԻԴՈՐԻ ՏԱՊԵՒԱՑՒՈՑ։ Թ. 152 ձեռագիր Ազգ. Մատենադարանին Կ. Պոլսոյ, Ցիշատակարանը չկրցայ ստանալ. Բարգէն Կաթողիկոս իր կազմած ցուցակին մէջ կը հաստատէ թէ 1710ին Աբրահամ անուն կրօնաւոր մը կեսարիոյ մէջ սկսած է գրել այս ձեռագիրը։

1709—1711

ՁԵՌԱԳԻՐ ՎԻՆՆԱՑԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ. (թ. 574).— Թղ. 332բ. Թվ. ՌՃԸԲ. (= 1709) անաանոց մահ եղաւ մինչև ՚ի հարք ի տպաւ կատարեցան։

Դարձեալ Թվ. ՌՃԿ. (=1711) կեսարացիքն սէֆէբ արին հայուն վր. Աժ. վերջն բարին կատարէ. ամէն։

Նոյն ամի մայիս ամսոյ ԻՒ. թ. ժամ սաստիկ օրոտում եղեւ.... կարկուտ սաստիկ եղեւ։

1711

ՑՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ. Գր. Տաթեւացւոյ, թ. 938 ձեռագիր երուսաղէմի թանգարանին:

Ի վերջ գրիչէն յիշատակարանի մը մէջ կ'բսուի.

«Եղեւ աւարտ գրոյս, որ է քաղուածս Յովհաննու աւետարանչի ի քաղաքս կեսարիոյ ձեռամբ անյարմար գրչի, Մկրտիչ քահանայի, ...ի վայելուչն հեզահոգի և գործակից առաքինի Տէր Սարգիս Աստուածաբան վարդապետի զոր տէր Յիսուս բարեաւ վայելել տացէ. ամէն. գրեցաւ հազար հարիւր վաթսուն ամի ...»։ (ԱՆՏԻՊ)

1712

ԱԻԵՏԱՐԱՆ (ԺՂ. Դար). թ. 15 ձեռագիր Ս. Կարապետի վանուց Նոր Մասենադարանի ՚ի կեսարիա:

Յիշատակագրութիւն.

(222բ.) Յիշատակ է սբ. Աւետար(ան)ըս կեսարու գիւղէն Մատնցի Մահտեսի Սէֆէրին որ է տուր ի գիւղն Կասի ի դուռն Սբ. Աստուածածնի Թվին Հայոց ՌՃԿԱ. և սա գրնեաց զայս սբ. Աւետարանս իւր հալալ արդեանց. յիշատակ Մահտեսի Սէֆէրին և հօրն ... (մնացած մասը պատռած է): (ԱՆՏԻՊ. առնուած Տրդատ եպ. Գալեանի ձեռագիրէն)։

1711

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. Գալեաց եպ. այս ձեռագիրէն առած է յիշատակարանին սա մասը.

«.... Արդ գրեցաւ Սբ. Աւետարանս ի յիւսաբերութեան Հայոց, յոթնեւտան քսան երեք ամ տասն (1160=1711), ի հայրապետութեան Սբ. Էջմիածնի Տեառն Ադեմացիդի կաթողիկոսին, և Սրբոյ Երուսաղէմայ Տէր Սահակ արքազան Հայրապետի, և ի յԱռաջնորդութեան յայսմ Նահանգիս կեսարիոյ Կապադովկացոց, ընդ հովանեաւ Սբ. Սեթիանոսիս.... և ապաստաւր Սբ. Կարապետիս Յովհան վարդապետի մխիթարութեամբ, ձեռամբ Յարութիւն իրիցի ի գիւղն Եւմարացի....» (տես Հայ Վաճառայք, էջ 43-44)։

1717

ՎԻԵննայի Մխիթ. Մատեն. թ. 574 ձեռագիր.

4բ. «Թվ. ՌՃԿԶ. Ապրիէլի ամսոյ Զ. օրն(1) ուրբաթի ի լուսանալ

---

(1) 1717 Ապրիլ 6 Ուրբաթ չէ այլ Շաբաթ. որով սխալ է կամ օրը կամ թուականը: Տրդատ եպ. Գալեան (տես Հայ Վաճառայք, էջ 44) կը ճշդէ այս թուականը որ է 1717 Ապրիլ 26 որ արդարև կը համապատասխանէ Ուրբաթ օրուան: Եւ որովհետև յաջորդ յիշատակարանն ալ երկրաշարժին Ուրբաթ օր կատարուած ըլլալը կը հաստատէ, ուրեմն կամ ընդօրինակութեան սխալով կամ այլապէս պակասած է ի տառը որ Զ. տառին առջև պիտի ըլլար:

առաւօտին կեսարիա քաղաքն չարժ եղեւ. մինչ զԴ. բաժինին Ա. ըն փլաւ. ԲԴՌ մարդ տաճկին, ձի չափ մարդ քրիստոնէից փլածին ներքին մնաց, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, որպէս ասէ մարքարէն՝ գերեզմանք տուն նոցա. Տէր Ա՛ծ. այլ պէիթերէն փրկէ ամ. աչխարհն»։

(ԱՆՏԻՊ)

1717

ԴՐՈՒԱՆՏ ԴՒՈՆ. ԱՐՒՈՂԱԴԱՑՒՈՑ. p. 29 ձեռագիր Ս. կարապետի վանուց ընտ Մատենադարանին ի կեսարիա:

Ցիշատակագրութիւն.

Թվին ՌՃԿԶ Ապրիլի ամսոյ ԻՐ.(1), օրն Ուրբաթ, ի լուսանալ առաւօտուն չարժ եղեւ կեսարիոյ քաղաքն, Դ. բաժինին Ա. ըն փլաւ. ԲԴՌ տաճիկ ազկէն, ձի չափ քրիստոնէից փլածին ներքեւ մնաց. վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, որպէս ասէ մարգարէն՝ գերեզմանք տունք նոցա. Տէր Ա՛ծ. փրկեսցէ այլ պէիթէրէն ամ հաւատացեալքն» (ԱՆՏԻՊ):

1717

ԱԻԵՏԱՐԱՆ, ձեռագիր այս թուականով գրուած կեսարիա, տեսած է Գալեան եպ. (Հայ վաճառայք, էջ 44), որ կը հաւատէ թէ անոր յիշատակարանին մէջ յիշուած էր Սահակ աստուածաբան վարդապետը Առաջնորդ կեսարիոյ:

1718

ՑԱՑՍՄԱՒՈՒԻՐՔ. պահուած Կ. Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանը:

Ցիշատակարան.— «Ամէն գրեցաւ սա ձեռամբ մեղապարտ, անարժան և անպիտան և փցուն գրչիս Առուքիւն Բանաճային յանցաւորի, ի թվականութեան Հայոց ՌՃԿԸ (=1718)ի քաղաքն կեսարիոյ և ի գեօղն որ կոչի Եւգառա, ի գաւառն Սրբոյն Սեբաստացւոյն Նախավկային և Սրբոյն Սարգսի Զօրավարին և սրբոյն Մեհկերիոսի զինաւորին և Սրբոյն Գէորգիա և Թէոդորոսի զօրավարացն, ի հայրապետութեան Տեառն Աստուածատուր կաթողիկոսի և յեպիսկոպոսութեան այսմ Նահանգիս և առաջնորդ Սահակ վարդապետ:

Արդ աղաչեմ զամենայն դասս քահանայից, որք հանդիպիք այսմ լուսազարդ մատենիս, յիշեցիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զվերգրեալսն, ի կեսարացի և գաւառն Մատենիսոնցի մահտեսի Պօղոսն և որդեգիր մահտեսի Սարգիսն և զամենայն ազգայինսն, որ աստուածատուր զսուրբ գիրքս ի հալալ յընչից իւրոց և ետ յիշատակ՝ Բնւզանդիոյ և իւր գէմն Ղալաթայ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցւոյն....»

Դարձեալ աղաչեմ զամենեսեան յիշել ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր՝ զմեղաւոր հող և գրիչս և զծնողսն իմ զՊարսամ քահանայն և զեւս իրիցկինն, և զկողակիցս իմ և զԿուլի երեցկինն և զաստուածատուր քահանայն և զսա յեւս իրիցկինն, որ բազում աշխատութեամբ անուցին և ուսուցին զիս....»

Այլև զօրինակիս չնորհողն, վարդապետ կամ երէց, որ զօրինակն չնորհեցին և ստացան իւրեանց բարի անուն և բարի յիշատակ:

---

(1) Ի՛զ պէտք է ըլլայ, վասնզի եթէ Ապրիլ 28 ըլլար, օրը պիտի ըլլար Կիրակի: (Տես նախորդ ծանօթութիւնը):

Քահանայք և Սարկաւագունք առանց գաւառաւակի զգիրք մի պահէք և ի մամէ պատրաստ բառնեցէք և զկարգալն անփոյթ մի առնէք, զի գրեալ է թէ տօնասէրն չէ զրկած ի պատկաց մարտիրոսաց, այլ է հաղորդ նոցին փառաց առանց գանից և տանջանաց....»։

Առաջին երեսի սահրից լուսանցքին վրայ.

«Աւգնեա Հոգիդ Սուրբ Աստուած հչմարիտ և աչողեա զգործս ձեռաց Թառայիս քո անխմաստ Գողոս գպիրիս և հա՛ն աւարտ զսկսեալն իմ» (տես ԿՈԼՈՏ ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ, Բարգէն Եվրդ. Կիւլէսէրեան, 1904, վիէննա, էջ 123-124)։

1719

ՍԱՂՄՈՍ. գրուած այս թուականին, ըստ Գալեան եպ.ի (Հայ վաճառայի, էջ 44) յիշատակած ունէր Սահակ վրդ.ը իբր առաջնորդ Կեսարիոյ։

1720

ՌԻՄԳԻՐՔ. p. 259 ձեռագիր Բարիզի Քրանսական Ազգ. Մատենադարանին, ըստ Ֆ. Մակլէրի ձեռագիրը ընդօրինակուած էր *«ի գիւղն Նիւսիա, ի թուին Հայոց ՌՃԿԹ* (=1720) *Յունիսի Լ, օրն, եչ.ի ձեռամբ անարժան Սարգիս գրչի... ի վայելուչն սբյն. Սարգիսի Տէր Յովաննէս վարժապետին»* (տես Catalogue des Munuscrits Armeniens et Géorgiens, Paris, էջ 136)։

1721

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. կր մնար Մուճճուսուճի եկեղեցին։

Յիշատակարան.— *«Փառք... արդ գրեցաւ Սբ. Աւետարանս ի թուականութեանս ՌՃՀ* (=1721) *ի հովւապետութեան Սբ. Էջմիածնայ. ես. Ասուածատուր կրկս.ի և Սբ. եղբ. Տր. Գրիգոր եւ Տր. Յովհաննէսի Հյրպ.ի և ի յառաջնորդութեան յայսմ նահանգիս կեսարիոյ կապաթովկացւոց Գսկոր վրդպ.ի ընդ Սբ. Կարապետիս, և Սբ. Սեփհաննոսիս, և այլ բազմահաւաք Սրբոցս որ աստ կան, ձեռամբք յոգնամեղ հոգ և մոխիր անպիտան գպրիդ որ կոչի Գողոս և զԱսուածատուր, ի գիւղն Եւսարացի, Թառայ Սբ. Աւետարանիս։ Արդ, աղաչեմ զամենեսեանդ որք հանդիպիք սմա, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զբստացող Սբ. Աւետարանիս Մուճճուսուճցի Տօնիկ խալճայի և զկողակցուոյն Մարյաւրին, և ծնողաց սորին Պապուին վարդիկին, և իւր որդւոցն Ոհաննէսին, Գրիգորին, Պապուկին, Նազրուին, եղբօրն իւր Տասուրին մեծ պապուն Դաւիթին և Թուրմանայի և Թոռն Գրիգորին և զհասատար ննջեցեալսն իւր, որ եռաւփափաք սրտիւ բստացաւ զսա ի հալալ արդեանցն, և եղ յիշատակ ի գիւղն Պէճճուսա* (=Մուճճուսուճ), *ի գուռն Սբ. Ած.ածնայ, զի և ինքն Գս. զյիշողդդ և յիշեցեալքս առ հասարակ արժանի արասցէ։ Դարձեալ վերստին աղաչեմք յիշել ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր, և զառաւաւթեալ գծողքս Գողոս եւ զԱսուածատուր եւ ծնողս մեր եւ զուսուցիչն մեր Սրապիոն քահանայն եւ Յարութիւն քահանայն եւ զամենայն ազգայինքս եւ զկենդանիս եւ զննջեցեալսն, լի բերանով Ած. ողորմի ասացէք եւ անմեղադիր լերուք, անարհեստութեան գրոյս զի կարիքս մեր այս է, եթէ հաճոյ Քրիս ձեզ չնորհաց տն գոհացարուք եւ թէ ոչ, թողէք զմեզ առանց բամբասանաց զի ձանձրացեալ էր աչք մեր զի միտք եւ խորհուրդք մարդկան հանապազ*

իբրեւ զծով ծփիլ ալեաց, նոյնպէս գժուարին է, նօտարի հասանիլ աւարտ գրի եւ ոչ ոք չունի իշխանութիւն հանելոյ և ծախելոյ կամ գրաւելոյ ոչ իմերոց եւ ոչ յօտարաց, ով ոք որ կանայ հանել մասն ցուգայի եւ կայէնի առցէ այլ կացցէ եւ Ճեասցէ ի գուռն Սր. Ած.ածնայ եկեղեցւոյս վասն այսօրիկ աղաչեմ լիով սրտիւ հայր մեզայ ասել եւ մեզաց թողութիւն խնդրել վերոյգրեցելոցս, եւ Տրն. Տէրանց մեզ եւ մեզ ողորմեացի, եւ արժանի արասցէ երանաւէտ ձայնին, ամէն. Հայր մեր որ յերկ...» (տես ԼՈՑՍ, 1906, էջ 1030–1031):

1721

ՍԱՂՄՈՍ. Տղաս եպ. Պալեան այս թուականով ձեռագիրի մը յիշատակարանէն առած էր հետեւեալ տողերը:

« ... Արդ գրեցաւ .... Սաղմոսարանս ի թվականին ՌՃՀ (=1721) յամենայնն Հոկտեմբերի, ի Հովսափեոսութեան Սր. Էջմիածնայ Տեառն Աստուածատուր կաթողիկոսի, եւ արքայ երուսաղէմայ Տեառն Գրիգորի Սրբազանի, եւ յԱռաջնորդութեան յայսմ նահանգի կեսարիոյ Տեառն Պետրոս Աստուածաբան վարդապետի....» (տես ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑԻ, էջ 45):

1724-5

Պալեան եպ. (ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑԻ, էջ 44) այս թուականով երկու ձեռագիրներու մէջ տեսած է յիշատակութիւը կեսարիոյ ցակոբ եւ Եսայի եպ.ներուն:

1725

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿԵԱՑՑ Ի ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՑ. p. 163 ձեռագիր պահուած երուսաղէմի թանգարան: Երէմ անգամ գիրին զանազան էջերուն մէջ (էջ 742, 866, 926) փոխրիկ յիշատակարանցներու մէջ «ցակոբ վարդապետի» (որ անգամ մը «արաքունապետ» է կոչուած) իբրեւ սացողի եւ ծովակիմ դպրի, իբր ընդօրինակողի կը հանդիպինք: Օրինակեալ 'ի կեսարիա ի գիւղն Եւմառա ձեռամբ ծովակիմ(1) Դպրի 1725ին:

1726

ԺՈՂՈՎԱՆՈՑ ՔԱՐՈԶԻՑ ԵԻ ՁԱՌԻՑ ՂԱԶԱՐ ՎՐԴ. ՋԱՀԿԵՑԻՒ գրուած 1726ին: Թիւ 2121 ձեռագիր Էջմիածնայ Մատենադարանին.

Թղ. 369ա. «Որ եւ իմ եկել. ի յերկիրն ցուենաց եւ ի մայրաքաղաքն կեսարիայ Կապադովկացւոց յղ. Նուիրակաւե. արք. ի մեծի աթոռոյն Էջմիածնի, եւ եառա գրել....զծագկափայլ բուրաստանս.... յիշեալիք .... զգծագրող այսմ հոգիապատում հատիս .... ծովակիմ գպիրս(2)....Նաեւ զծագկող սորին զՆորհալի Ածատուր քհն....»:

Ղ(Անթիպ)

1727

ՄԱՇՏՈՑ. (ցուէր Տ. Պետրոս եպիսկոպոսի) կը մնար Թալասի Ս. Աստուածածին եկեղեցին:

Ցիշատակարաններ.—

1. 1236 «Էնէմինուէ Հոկտեմբեր այրնըն 23ուենհու կիւնուենուէ պու

---

(1) 1726 եւ 1727 թուականներով երկու ձեռագիր եւս գրած է:

(2) Նոյն գրիչը Սարգիս Շնորհալեանն Մեկնութիւն կաթողիկեացը (1725) եւ Մատեաց մը (1727) գրած է:

ճիհանտէն Ալլահէ բահկեար եանի եօլճու օլսու բուհանի բէտէրիմիզ Տէր կարապետ, հէր քիմ պուննու օգուր պիր բահմէթ վէրիրսե Ալլահըն բահմէթի քէնտինին ուզէրինտէ տայըմ հազըր օլսուն, ամէն։

2. (Գլխաւոր ցիֆտակարան). «Փառք ... արդ գրեցաւ Սբ. Մաշտոցս, ի յերկիրս Կեսարիա, ի գեղն Եւթառա (=Իֆքերէ) ընդ հովանեաւ Սբ. Ած.ծնայ, Սբ. կարապետի, եւ Սրբոյն Սեփհանոսի եկեղեցեացս։ Եւ այլ բազմայոյլ Սրբոց, որք աստ ի թվականիս ՌՃՀԶ (=1727) ամի, ի յամսեանն Մարտի ԻԲ. ձեռամբ մեղապարտ, եւ անցաւոր, Ցովակիմ Գպրի։ Արդ, ո՛վ նազելի հոգեւոր հարք իմ, եւ սրբասնունդ եղբարք, որք հանդիպիք սմա վայելելով, կամ օրինակելով, յիշեսջիք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զանարժան լոկ անուն Ցովակիմ Գպիրս։ Եւ զծնողս իմ զՏէր Ցովաննէս Բահանայն, եւ զիրիցկինն, եւ զեղբայրն իմ, եւ զամենայն ազգայինս իմ, զկենդանիսն եւ զհանգուցեալսն։ Դարձեալ աղաչեմ յիշել զսացող այսմ Սբ. Մաշտոցիս, զԹալասցի Տէր Կարապետի որդի Տէր Յակոբ Բահանայն եւ կողակիցն իւր զԿուլիսասն իրիցկինն եւ զմեծ պապն իւր Տէր Ցովան Բահանայն եւ զնազուն։ Եւ զծնողսն իւր զՏէր Կարապետ քահանայն եւ զնազուն։ Եւ զեղբայրն իւր զտիրացու Ցովանն։ Եւ զքրեւերսն եւ զորդիսն իւր եւ զամենայն ազգայինսն, զկենդանիսն, եւ զհանգուցեալսն, որ չերմեռանդ սիրով եւտուր գրել զաս, եւ ստացաւ ի հալալ արդեանց իւրոց, ի վայելուչն անձին իւրոյ։ Ած. բարեաւ վայելել տացէ ամէն։ Որք հանդիպ(իք) սմա, ընթեռնելով կամ օրինակելով աղաչեմ յիշեսջիք յաղօթս ձեր միով հոգոցիւ, կամ հայր մեղայիւ զվերոյգրեցեալսն, եւ այն որ առատն է ի տուրս պարգեւաց, ձեզ եւ մեզ եւ ամենայն հաւատացելոց առ հասարակ ողորմեացի իւր միւս անգամ գալստեանն, ամէն. Հայր մեր որ.....» (ԼՈՑՍ, 1905, էջ 970–971)։

1727

Պալեան եպ. (Հայ վաճառայ, էջ 45) *կը յիշէ անանուն ձեռագիր մը այս թուականով ուր յիշատակուած էր Պետրոս եպ. Կեսարիոյ։*

1727

ՔԱՐՈԶԴԻՐՔ ՏԱՔԵԻԱՑԻՈՑ (Ձմրան հատոր). *Թիւ 110 ձեռագիր ներսես աղէմի թանգարանին։*

Գլխաւոր յիշատակարանք. 1. «Գրեցաւ սայ ածախուսմբ տառս, ի քաղաքն Ասանայ ի թուականիս Հայոց ՌՃՀԶ (= 1727) Մայիս ամսոյ ԻԲ. ի մայրաքաղաքն Ասանայ ի գուռն Սբ. Ածածնին ընդ հովանեաւ և Սբ. Սեփհանոս նախավկային և այլ սրբոցն որ աստ կան մեզ ի պահպանութիւն և ամենայն քրիստոնէից. ձեռամբ մեղաւոր և անպիտան Առաքիւս գրչի որ զանուն ունիմ և գործս ոչ։ Աղաչեմ զձեզ ով հայր սրբ. և կարդացողք սմայ ով ոք հանդիպի մի մեղադրէք զիս զի կուրացեալ եմ մտաւքս և ոչ եմ յօժար..... (պատռած) բարեւնպաստ զոր տր. Ած. անփորձ պահեացէ զիւրեանսն Լի երկայն յաւուրս ի պարծանս մեր և ամ հայկազան տոհմիս ամէն։

2. «Փառք .... Արդ աղաչեմ զամեն. աղերսագին պաղատանօք զկարդացօղս եւ զլսօղս սբյ. մատենիս, ածատուն հոգիարդրոյ բուրաստանս՝ երկնահրաւէր գանձարանս, ոսկիաձոյլ աշտանակս, ճաղկահաւաք փունճս, հոգեակեցուցիչ գանձս. յիշեցէք սրտի մտօք՝

զերիցս երանեալ ան. Ցեսայի Ա֊ծարանութեան [illegible] rաջ rաբուճապեճ, որ մեծաւ յուսով եւ յինքնայօժար կամօք եւ եռափափաք սրտիւ եւ ջերմաջերմ սիրով, ցանկացաւ առանալ զսայ ածային մարգարտիս՝ զոր տր. Ա֊ծ. բարեաւ վայելել տացէ ընդ երկայն աւուրըք հուսկ յետոյ անանց ժամանեսցէ ընդ երջանիկ առաքելոց եւ երանեալ հայրապետացն դասաւորեսցէ. ի թուահաշուիցն մերում. քսան եւ երկուերորդ յոբելինի, Մու յոբելեան յարաբարտի, յինի եւ՝ զայիւ բացայայտի, ի յեղանակ գարնանային՝ Մայիս ամսոյ իբ. ... ի ժամանակս անբարի աւուրցս՝ զոր յարեան ազգն տաճկաց՝ որոյ անուն Սուլդան Ահմէտ յորջորջի՝ պատերազմեցան ի վր. երկրին Վարսից եւ զբազում գաւառս եւ զքաղաքս. եւ զամենայն (աշխարհ)ս յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւոյ ի սուր եւ գերութիւն վարեցին, զքահանայս եւ զկրօնաւորս՝ զոմանս սրախօղխող արարին եւ զոմանս կողոպտեցին եւ արդ ո՞. պատմեսցէ զանցս աղետից։

Զոր տր. Ցս. հոգւով զօրութեամբ իւրով խափանեսցէ եւ զչարս ի բարին դարձուսցէ. եւ դարձեալ վերստին ժոխի եւ աղերսեմ. ո՞վ դասք սրբազանից՝ յիշեցէք յերկնագնաց յաղօթս ձեր. զվերոյ գրեցեալ զքաջ բարեւնապետ մեր. ո՛ր վերջացեալ ժամանակիս բերմանց ներքին և արտաքին կրից. զոր տր. ած. Ջահ անզիջանելի արասցէ ընդդէմ հերձուածողաց եւ հերխիկոսաց, անփոթ եւ անդրդուելի պահեսցէ ի պայծառութիւն սր. եկեղեցեաց եւ ի պարծանս Հայաստանեայց. եւ դարձեալ երես անկեալ կողկողագին աղաչեմ զձեզ՝ զտաղանդապարտս բազում քանքարաց՝ զուտասնուն երեցս՝ զԱստուածատուրս՝ որ զսակաւս գիրս յիշատակարանիս գրեցի անխմաստ բանիւք, եւ տր. Ցս. Փս. յիշողացդ եւ յիշեցելոցս. ողորմեացի իւր միւս անգամ գալստեանն. Ամէն Հայր...»(1)։ (Անտիպ)

1727

ՁԱՆԱԶԱՆՔ. 68 թիւ ձեռագիր Երուսաղէմի թանգարանին։

Յիշատակարան.— «Ով յուշիմ ընթերցաւղ յորժամ օգտիս քան ի սմանէ եւ զմիտս քո հաճեցուսցէ. եւ զստացող գրոյս ած. Եսայի վարդապետն եւ զծնողսն տր Աբրահամին եւ մօրն Սուլթան եւ զգծողս գրչակս յիշէ տր. ողորմեսայիւ եւ նոյն ողորմած ած. եւ քեզ պարգեւեսցէ ամէն։

Ի յետոյ վերջին եւ գառնացեալ ժամանակի եւ ի սաստիկ նեղութեան այլ ազգաց ի վր. մեր գրեցաւ ի խնդրոյ պատուական վարդապետին մերոյ տն. Յեսայի քաջ հռետորի եւ լցեալ ածային գիտութեան եւ գրասերի որ հին եւ նոր մեկնութիւնքն հաստատեալ ունի ի յինքն քս. ած. մեր ողորմեայ եւ քս.ին սր. յարքայութեանդ արժանի արասցէ տն. ածարան վրդպ. մեր տր. Եսայի եպս. եւ ծնողքն տր. Աբրահամն եւ մօրն Սուլթանն եւ յաշակերտն Սարգիս վրդպ.ն եւ մեղսաւէր գրիչս եւ ամ.»

Փս. ած. մեր ողորմեայ ստացողի գրոյն տն. Յեսայի վարդապետին եւ ծնաւղացն տր. Աբրահամին եւ մօրն Սուլթանին եւ յաշակերտն Սարգիս վարդապետին եւ ամենայն զարմից նորա.

---

(1) Վերջին յիշատակարանը ունի նաեւ յաջորդ թիւ 68ը՝ պղտիկ տարբերութեամբ)։

Ով սրգ. այ. երանելի առաքեալդ Պետրոս կապաւղ եւ արձակաւղ, բացաւղ եւ փակաւղ յարքայութեան յերկինից աղթակցաբար գթացեալ, ողորմեայ եւ բարեխաւսեայ առ հայրն գթութեանդ, զի եւ զստացաւղ քոյս աւետարանութեանս, դասակից եւ յաթոռակից քեզ արասցես եւ ընդաքմէ քումէ դասեսցես. տն. Եթայի ածաբան սրբամիտ եւ զամ. առաքինութեամբ զարդարեալ եպիսկոպոսն յամենայն զարմօք եւ հանդերձ ծնաւղիւքն զոր. Աբրահամն եւ մայրն Սուլթանպէկն եւ յամ. արեան մերձաւորքն. նա եւ զոչ արժան գրիչս Առաքիւնն եւ ծնաւղքս իմ գնաչերն եւ զմայրն իմ գթուածանայն եւ ամենայն արու յարեան մերձաւորքս իմ զվոխեցեալք առ Քս. ի յոյն ամենեցունն, կարգացողաց եւ լսաւղաց եւ խնամով պահողաց գրոյս եւ որ զամէնն ասէ ամէն Ի. բիւր ամէն։....

(Բազմաթիւ մանր յիշատակարաններ նմանօրինակ)

Զիշատակ է գիրգս կենսարարի ի վանիճ գեղջէ յեռալի վարդապետին ի վայելուչն յանձին իւրոյ եւ հանդիպող սորին եւ վայելողաց աղաչեմք յիշել զհայրն տր. Աբրահամն եւ զմայրն Սուլթանէն եւ զՔս. հանգուցեալ զննջեցեալսն ընդ զարմովք իւրովք բնաւովք (յ)իշել ի տր. ամէն....

(Զիշատակարան մը եւս որ գրեթէ նոյնութեամբ կրկնութիւնն է Տաթեւացւոյ Քարոզգիրքի վերջին յիշատակարանին)։ (ԱՆՏԻՊ)

1728

Դաւթի Փիլիպպոսեցի Գիրք Սաղմանաց. p. 948 ձեռագիրը Երուսաղէմի թանգարանին.

Վերջը կայ սա յիշատակարանը:

Ես վայելուչն Պրոխորոն Թրակացի ապարդիւն աբեղայի, զՍահմանաց լուծմանց գիրքս, զոր բազում աշխատանօք և ըղձմամբ եղաւ գրել ի մայրաքաղաքն Կեսարիոյ, ի գեօղն Եւքառայ, ցուվհաննէս նօտարի և քարտուղարի, զոր հանդիպեալ նուիրակութեամբ Ռձձի թուին, վասն յիշատակ հոգւոյ իմոյ և եղի յերուսաղէմ ի գուռն սրբոյ Յակոբայ, Տայրագոյն Աթոռոյն ամենայն Հայոց. Ընթերցողդ յիշեսցիք զնուաստ Տառաջս Տեառն իմոյ Մեծի վհհ»։ (ԱՆՏԻՊ)

1728

Ճաշոց. յամէ 1458. p. 7 ձեռագիր Ս. Կարապետի վանուց Նոր Մասեցոդարանի ի Կեսարիա:

Ցիշատակգրութ. 493ա. *«Փառք.... Արդ վերատին կազմեցաւ և նորոգեցաւ զոր. գիրքս ձեռամբ յԵւզաւացի մեղապարտ և անցաւոր Ած.ատուր երեցի, որ բզմ. ջանիւ նորոգեցաւ ի թուականութեան. Հայոց Ռձձի։ ես Սր. Էջմիածնին վերադիտողին Տ. Կարապետ կթ.ի և յառաջնորդութ. յայսմ նահանգի Տ. Պետրոս ած.ապաճ վրդ.ի և ի բռնակալուած. տահկաց կոչեցելոյ Սուլթան Ահմատի: Ինքն արարիչն Ած. վայելել տացէ այսինքն եկեղեցւոյ մանկանց։*

Զիշատակ է ճաշոց գիրքս այս Ամաճգաստ Ցովսէփ վրդ.ի որդեգիր Տ. Մկրտչին, որ ետ յիշատակ Սր. Ած.ածնայ եկեղեցւոյն, որ է Մաժակ Ռձձի ամին. որ յայսըմ ամի ինքն փոխեցաւ առ Ած. և ամփոփեալ կայ ի գրան առաջի սրբ. եկեղեցւոյս մերձ հայրապետին իւրոյ վերոյ գրեցեալոյ։ Եւ որք ընթեռնոյք զսա, յիշեսջիք միով Հայր մեղա-

յիւ. և գուք յիշեալ լիջիք ի Քս.։ Իսկ եթէ ոք զսա հանել կամիցի և գրանէ Սբ. Ա.ածնայ, ընդ խաչահանան համարեցի։

(ԱՆՏԻՊ, Տղաս եպ. Գալեանի ձեռագիրէն առնուած)

1729

ՓԱՐՈՁԻՐՔ ՏԱՔԵԻԱՑԻՈՑ.— ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱՄՈՒԻԼ ԱՆԵՑԻՈՑ, ԵՒ ԲՆԱՁՆՆՈՒԹԻՒՆ.— բարգ. ի լատին գրեանց ձեռամբ Վարդան Ցուցանեցւոյ յամի 1685, p. 69 ձեռագիր Երուսաղէմի բանգարանին։

1. «*Մանաւանդ առաջնոյն գրոյս տր. Եսայի վարդապետին և Յնդ-ցոյն տր. Աբրահամին և մայր (Սուլ)թանին և ամ. զարմից նոցին և մղւոյ. գրչիս Առաքելոյ դպրին.....*»։

2. «*Փառք.... որ զօրացուցեալ զնպաստ տուեալ ընծեղանուս սիրոյդ բանից ընդ որս եւ եսապալերիկս արուեստիւն կնաւոյ սմին տուեալ մեծ գոհութիւնն տն. տացից հաղորդ առնել սոյն խմաստից*։

3. «*Գիրեցաւ գիրս ի Մաժակ քաղաքի գիւղն Հոռի վանիք ի վանիճ արբոց զօրավարացն արբոյն Գէորգայ եւ արբոյն Սրգսի զհնաւորին Թուականութեան Հայոց ՌՃՀՐ (= 1729) դեկտեմբերի ամսոյ Զ. օրն Բշիթ. արբոյն Մինասայ զօրուրին., ձեռամբ Աստուածատուր Առաքելոյ մեղաացնին Առաքելենից, ի վայելուչն Տեառն Եսայի վարդապետին տէր Աստուած տուր հոգի ան-ձին նորա վայելել զսայ ամէն.....*»։

4. «*Հեռկրդս(?) Սամուէլ պատմագիրքն որ առաջիկայ բանին գրե. լոյ. ընդ հովանեաւ և ի գուռն Բ. գինուորացն Սրբոյն Գէորգայ և արբոյն Սարգսի զօրավարաց և վանքն՝ ձեռամբ փնուն և անարհեստ գրչի Արուե-թիւն գպրին*»։

5. «*.... Դարձեալ յաղաչեմ յիշել ի տէր տեառն Եսայի վարդա-պետն որ ստացաւ զսա իւր անձին յիշատակ և զհոգեւոր որդիքն և յաչակերտքն զՍարգիս վարդապետն և զտր. Կիրակոսն, տր. Գրիգորն, տր. Մարկոսն և զտնտեսն որ է յաշխատասէր վանքիս աղաչեմ յիշել ի տէր և որ յիշէքն յիշեալ լիջիք ահեղ տեառնին Քս. ի ամէն ....*»։

6. «*Փառք.... բազում խնդութիւնն է նաւասարիս որ նաւ նորա ի նաւահանգիստն հասանի. Նոյնպէս ի գիծ գրոյս որ բազում աշ-խատութեամբ և ջանիւք հասաք ի վերջն. դարձեալ աղաչեմ զձեզ ով ոք հանդիպի սմայ մաքուր աղօթս ձեր յիշեցէք մեղապատասխան գրիչս և զհայրն իմ խաչերն և հոգեւոր հայրք իմ և յուսուցիչ իմ Մհսի. Ազատ և Տր. Մանուկն որ բազում աշխատութեամբ յուսուցին զեզկեցիս այսմ շնորհս...*»։

7. «*Ցիշատակ է ամենահարուստ քարոզգիրքս*. Կարցի. (= *կեսարա-ցի*) Տէրէվանիք գիւղեցի Եսայի վրդպին, *ի սբ. Եմ. ի գուռն սբ. Յկրյ. ի թվին ՌՃՀԹ* (=1740) *յիշեցէք ի տր. քս.*»(1)։ (ԱՆՏԻՊ)

1725–1730

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՂՄՈՍԱՑ ՎԱՐԴԱՆԱՑ. թիւ 218 ձեռագիր Երուսաղէմի բանգարանին.

Բազմաթիւ յիշատակարանք.—

1. «*Ով ողորմի ստացող գրոյս* Եսայի վրդպն. *և Յնդուզաց տր. Աբ-*

(1) *Ասկէ կը յայտնուի թէ Եսայի վրդ. այցելած է Երուսաղէմ 1740ին և այս Քառագգիրքը, ինչպէս նաև մագաղաթեայ Աւետարան մը յիշատակ տուած՝ Ս. Յակոբի վանուց* (Ազաւնունի, էջ 132)։

քահանային և Սուլթանին և աշակերտն Սարգիս եպսն. և գրօղս սորայ առատանուն գրչի Առաքիւն յիշել և ած. ողորմիս ասել աղաչեմք ի տր. և տրն. ձեզ ողորմի ասէք. ամէն»։

2. «Որ ողորմի առացօղ գրոյս եսայի վրդ.ին և նախնեացն նորին որդի յԱբսէնին, նորին որդի Թումային, նորին որդի յԱրզումանին, նորին որդի Գաղթին, և նորին որդի տր. Աբրահամին և ընտացօղ գրոյս եսայի վարդապետ և աշակերտն Սարգիս եպիսկոպոսն յիշել և ած. ողորմի ասէք և ած. ձեզ ողորմի ամէն»։

Ով վարդապետք և քահանայք որք հանդիպիք սմա ողորմի ասէք զհայրն իմ Փանոս և մայրն Մարգրիտ յիշել և ած. ողորմի ասէ՛ք և ած. ձեզ ողորմի. ամէն»։

(Նման բազմաթիւ այլ յիշատակարանի գանազան էջերուն վրա)։ (ԱՆՏԻՊ)

1730

Գալեան եպ. (ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑՔ էջ 45) Ձյս թուականով ձեռագրէ մը առած է հետեւեալ տողերը.

«.... *Արդ եղեւ գրաւ սորա ի թվին Հայոց ՌՃՀԹ* (=1730) *Մեծ-ամեմբեր ԻԲ.. ի մայրաքաղաքն Կեսարիա ի վանքն Սրբոյն Սարգիսի, և յԱռաջնորդութեան սորա Տեառն եսայի վարդապետի հարտասանի և նորին յաշակերտի մեղասաէր գրչի Առաքիւնի և մականունամբ Աստանացի....»։*

1732

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿԵԱՑՑ Ի ՍԱՐԴԱՊԱՏ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՑՆ. p. 76 ձեռագիր Երուսաղէմի թանգարանին. բազմաթիւ յիշատակարաններէն միայն մի քանին.

1. «....*գրեցաւ սայ ի թուին միրոյ ՌՃՁ* (=1731) *ուշնուար ամսոյ Ե. որ է յայտնութեան հրագալուց. ձեռամբ անպետն առաքիւնի...»։*

2. «*Փառք... վասն այս մեծամեծ պատճառացս և յաչխարհակեցոյս բարոյս կարգեցաւ այս գիրք որոյ անուն Սարգիս որչորչիւր, այսինքն տէրունական իրրև յիշատակարանի տեառնէ եղելոյն քնութեանն երախտեաց, որպէս ունի չարագրութիւն կարգի գրոցս զի ի ցակոբայ ի թուղթս սկսանի և ի ցուդայի աւարտի, որ փառք են ի.ի և զհոգին բաչխին որք խաչեալ մարմնով Ած. զնայ հաւատան և այլ բազում բարութիւնք որ կան ի գիրս յայտնի են իմասաննոցն վասն մանկանց եկեղեցոյ և փրկութեան հոգոց։ Արդ ես ծնունդս մեղաց որդիս մահկանացու երկանց արդար և բիւր քանքարաց պարտականս Առաքիւն նուաստս յերես անկեալ զքեզ յաղաչեմ երկրամած դիմաւք և պաղատանօք հայցեմ զիողութիւն յանցանաց ի ժամ յաղօթից խնդրել յԱյ..... արժանի արար զանարժանս հասանել աւարտ ի կէտ գրոյս....»։*

Արդ ես ապիկարս եսայի վարդապետս ի բազում ամաց հետէ ցանկացեալ եղէ այսմ ած.այինն գրոցս և առաքելական վարդապետութեանս ընտանալով ինձ զաս ի հալալ արդեանց իմոց. մխիթարութիւն հոգոյ իմոյ և յիշատակ ծնողաց իմոց և յամ. երախտաւորաց իմոց. և յամենայն արեան մերձաւորաց կենդանեաց և ննջեցելոց, գանձ անկողոպտելի և փարթամութիւն անսպասելի և յիշատակ անջնջելի։ Արդ աղաչեմ և մաղթեմ արտասուալից հայցմամբ ամենե-

ցուն որք ընթեռնուք կամ օրինակէք օգտելով ած.ային մեկնութեն եր. կտակարանացս յիշել սրտի մտաւք յառաջի Ք.ս. զեսայի վարդապետս որ....միայն զանուն ունիմ բարի և ոչ զգործ կրօնաւորի նաև զհայրն իմ սր. Աբրահամն և զմայրն իմ Սուլթանպէկն և զեղբայրս իմ և զքոյրս իմ և այլ. յարեան մերձաւորաց իմոց, նայև զհոգեւոր որդին իմ Սարգիս վարդապետն և sr. Կիրակոսն և զսր. Գրիգորն և յայլ. արեան մերձաւորս իմ զկենդանիսն և զփոխեցեալսն առ Ք.ս. ի յոյսն յամենեցուն ամէն։ Արդ երես անկեալ ազաչեմ զհանդիպողքն այսմ հոգենուագն քնարիս, յիշեսջիք զվերոյգրեալ առաջողղ գրոյս տն. եսայի վարդապետն և զնախնիքն իւր, այլ և զիմն և զանարժան գծողն Առաքիւճս արդ եղբարք զսկիզբն և զվերջն գրոյս գրեցի և երկար յաշխատանօք և ի յաւարտ հասուցի, ազաչեմ զձեզ ով եղբարք անմեղադիր լերուք խոչորութեան կամ նուազութեան և զանալանաց զի կար մեր այս է. գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց ՌՃՁԱ (=1732), ի Մայիս ամսոյ ԻԻ. օրն շաբաթ.....։

Եօթնեքին թղթից կաթուղիկէից սրբոց չորից առաքելոցն բնատր ունի ըստ խոնարհութեան իւրոյ զանուն ծածկելով առաջաբանութեան գրոցս Սարգիս վարդապետիս, մանաւանդ թէ ես բազում ևս ոչ կարիմ զինեն քան զդրուատս նորին ցուցանել զերիվերոյ, յիրաւի թուի ինձ որպէս Աստուածաբանքն յեկեղեցւոյ, Վասիլիոս, Գրիգորիոս և Ոսկիբերանն զնկերօքն իւրեանց բացի մեկնութեանց գրոց. Առին նուէր քան մի ի գրոց սրբոց և արարին ի վերայ չինուածս այսինքն առացուածք որք հառաջ ընտիրք կոչին։

Արհեստ քերթողութեանց քաջ թարգմանիչքն մեր Մովսէս, Դաւիթ, Եղիշէ ընդ(կ)երաւք ցուցին զոմանս հառս. իմ սիրելի Ամբրոնացիս զԱզգմասարանի զամէն մի փոխան որպէս ի հառ մի աւարտեաց յետ սորայ. Հայր հօր սորայ ըստ վարդապետութեան որում բանս է Սարգիս երջանիկ լուսաւորեալ պայծառացուցանէ զբանս հառ հառ պրակօք։ ԵՒն և օն իցէ ինձ ծածկել զառակաձս սմանց որ ի մէջ ազգիս. բայց զի տեսանեմ զացուն նմանս անօգտապէս որպէս զանօթ կորուսեալ, բարեաց ոչ շահեցուցեալ և բամիկք անգիտացեալ լռեն ի տնջուց Սարգիս գիրք և ոչ ինչ ի սմայ է ծարաւ մնացեալք. գրեթէ հաւաստալի է մեզ զի երկք և աշխատանք սորա ոչ է մոռացեալ առաջի տն. ամենակալի, բուսարուպ ոչ միայն այլ և բոլորովիմբ առաջի տն. ամենակալի, բուսարուպ ոչ միայն այլ և բոլորովիմբ ահնութեամբ ասելի է յիշատակ սորա և լիցի ի մէնջ ահնութեամբ, ի սորայ անարգութիւն նախանձախնդիր լեալ, զի ոչ շահէին իսամանէ վանականք և անապատաւորք և քաղաքական ժողովուրդք. գրեթէ որպէս գեղեցիկ ումն սարկացեալ ի ձեռս գիշատեսիլ արանց և հետ և զգօնն առաւ և խառաբարոյ որոյ բանս է յիշատակի սր. Գրիգորիս վարդապետիս տեսանել ի Կարին տայ զգին և առնու յինքն և յետոյ տն. եսայի վարդապետն յետ օրինակել այսմ քարտսի, բամից տալով զլոյս ի սա գիմողաց հանդիպաւղաց վայելչացեալ զբօսանութեամբ զաւարթութեան աւետ եւս. իղձն և հոգեկան էր այնմ յաւուրս զի յօգտեսցէ յառաջնորդական մտաց տն. Սարգսի։

Սպառազինութեամբ ժրացեալ ի հանդէս մարտի. ընդդէմ միշտ հակառակորդին յիշնամուին բնութեանս. վայելչացաւ ի հանդերձելուին զպղծութեան պատկն ի ձեռանէ տն. ընդունելոյ յաւուրն ի ժամս հատուցման։ Այն որ միւս անգամ գալոց է ած.ային փառօք յաւիտե-

նական փառացն յարժանաւորեաց զյաւտացեալսն առնայ, ասացեալ և դուք մանկունք յեկեղեցոյ որք յօգտիւք իմանել հանդերձելով ընթերցման դարձ փոխարէն տուն. Գրիգորիսի (լուսանցքին վրայ եաայի նշանակուած ետքն) յաչխատանաց յիշատակս արձանացուցանելոյ սակի, աղօթել օգնութեամբ եղբայրօքն որպէս պատուէրն է արքային առաքելոյն. պարտապան է ասէ հօր որդի հատուցանել վարձ ծնօղի և իւրաքանչիւր չափու կշռել արժան է հատուցանել փոխարէն երախտեաց. և մի ումեք պարտապան գտանեցէք ասէ ի պէտս սրբոցն. և հաղորդիլ և չմոռանալ զերախտիս բարեկամին. զի ոչ անկանի օրինաց և մարգարէից հօգ մի որ նշանախէց մի է. դուք և դուք զհնութիւնն. ձեր զաղօթս որք նարդէնիատ էք և որք ապագայքդ զկնի մեր. ի մասն սրբոցն ի լոյս մեր և ձեր հանդիպելով ամէնառատ տուն է հատարակապէս պարգեւեացէ ամէնն» (Անտիպ):

1732

Մեկնութիւն Գործոց Գրիգորի վկայաբերի եւ այլ հատուածոյ ձեռագիր, պահուած Էրեւանդէմի թանգարանը (թ. 84):

Վերջը եղած յիշատակարանը բուն գործին յիշատակարանին պատճէնն է եւ մէջը, ուրեմ ուրեմ, գլուխներուն վերջերը կը դրուի սա յիշատակարանը.

«Ողորմեայ Աստուած առացողի գրոյս տեառն յեսայի վարդապետին և Ծնողացն պարոն Աբրահամին և մօրն Սուլդանին, և յաշակերտն Յարգիս վարդապետին և ամենայն զարմիցն» (Անտիպ):

1732

Կանոնագիրք. թ. 243 ձեռագիր Կ. Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանի:

Յիշատակարան.— «Գրեցաւ և աւարտեցաւ կանոնքս ի քաղաքն Կեսարիա, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին և Ս. Սարգսի Զօրավարին Ռձձ յամին»:

Ըստ Բարգէն Կաթողիկոսի յատկանշական տեղեկութեան այս կանոնագիրը գրած է Տ. Միքայէլ որդի Տ. Կարապետ, որուն մայրն էր Մարգարիտ կողակիցը Նաւախաթուն, եղբայրը Աճառ, որդիքը Միքայէլ, Աճառ, Մարգարիտ:

Յիշատակարանը չկրցայ ձեռք բերել:

1733

Կոնդակ Աբրահամ կաթ. Կրետացւոյ. պահուած Վիէննայի Մխիթարեանց վանքը.

«Ցամի հազար եօթնհարիւր երեսներորդ երրորդի համարողութեան ըստ մեզ մարդացելոյ բանին, և ի հազար հարիւր ութսուներորդ երրորդի թուահաշուութեանն ազինս արամեան, նամսեան նոյեմբերի... ես Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ... Տէր Աբրահամ ամենայն Հայոց կաթողիկոս... սրբոյ Էջմիածնի, որ եմ տեղեակ ի բարիվայել կղզւոյն Կրետու և աշակերտ մեծին Յովսէփայ աստուածաբան վարդապետի ի տէր հանգուցելոյ....

Շնորհիւ և ողորմութեամբ բարեխնամող Տեառն Յիսուսի... ըստ խնդրոյ ամենայն ժողովրդեան և համայն քահանայից և իշխանաց մեծին Կեսարիոյ, նաև ըստ յօժարական կամաց,.. պատրիարգին Կոստանդնուպոլսոյ Տեառն Յոհաննէս Աստուածաբաշ և գերահանճար եղբօրս մերոյ, զիւր հոգեւոր ուղեակն և ի մանկութենէ

աշակերտեալն զՏէր Սարգիս վարդապետն... բարձրացուցաք ի գերապատիւ աստիճան արհիեպիսկոպոսութեան ի վերայ մեծի աթոռոյն սրբոյ Ղեւոնդեայ, որ ի Կապադովկացւոց կեսարիա...։

(Մարգիս վրդ.) «....եւս կերտել մին զուտ ասկեայ սկիհ զմրուխտատպատ և յակնդակուռ մինչև ցտասն քիլէ»։

Կը հասկցուի թէ Աբրահամ Գ. Կրեացի կ'ըներուի Կաթողիկոս ևի Հայոց համարողութեան ՌՃՀԴ (=1734) ի Նոյեմբերի ԻԴ» եւ թէ «իսկոյն յետ օծեցման իմ, ի միւսում. աւուրն, ի նոյն Նոյեմբերի ամսոյ ԻԸ., ձեռնադրած է զՏէր Սարգիս»։

Վերջը. «Գրեցաւ եպիսկոպոսութեան վկայական գիրս ի գերագահ աթոռն ամենայն Հայոց Էջմիածին, ի ՌՀԼԴ (=1734) թուոջ վրկչին մերոյ» (ՅՈՒՑԱԿ ՉԵՌԱԳՐԱՑ ՎԻՆՆԱՑԻ ՄԱՏԵՆԱՐԱՆԻՆ, էջ 1031)։

1738

ՀԱԽԱՓԱԾՈՑ ԱՌԱՓԻԼ ՍԻՒՆԵՑԻ. եւայլն, թ. 107 ձեռագիրը Ազգ. Մատենադարանին կ. Պոլսոյ։ Այս ձեռագիրը որուն գրիչն է կեսարացի Յովսէփ, ստացած է Տ. Ղազար արեղայ կեսարիոյ Տարսիախ գիւղէն, որ ունի նաև ուրիշ հատաքածոյ մը (թ. 108 ձեռագիրը նոյն Մատենադարանին) որուն գրիչն ինքն է, Հայրն էր Յովհաննէս, մայրն էր Կիւլիզար։

Կը ցաւիմ որ յիշատակարաններէն չկրցայ ձեռք բերել։

1739

ԱԽԵՏԱՐԱՆ· Պալեան եպ. (ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑԻՔ էջ 48) կ'ըսէ թէ տեսած է այս ձեռագիրը ուրկէ առած՝ սա տողերը.

«....Եւ արդ գրեցաւ սա ձեռամբ անխմաստ գրչի և մեղսաթաւալ Առուսիւն Առաքացի կոչեցեալ, ի քաղաքս կեսարիա ի ատս սրբոյն Սարգսի զօրավարի ի թուականին մերոյ ՌՃՀԸ (=1739), Նոյմ. ամսոյ ԻԱ. ի Հայրապետութեան Տեառն Ղազար Կաթողիկոսի, և ի յԱռաջնորդութեան յայսմ նահանգիս Տեառն Աւետիք վարդապետի....»։

1739

ՅԱՅՍՄԱԻՈՒՐՔ. Պալեան եպ. (ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑՔ էջ 48) նոյնպէս այս ձեռագրէն հաղած է սա տողերը.

«.... Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ մեղապարտ.... գրչի Ասուածատուր իրիցի, ի թվականութեան Հայոց ՌՃՀԸ (=1739) ի գաւառն կեսարիոյ ի գիւղն որ կոչի յեւգառայ ի գուռն Սբ. Սեւիաննոսի նախավկային.... ի հայրապետութեան Տեառն Ղազար կաթողիկոսի, և ի յԱռաջնորդութեան յայսմ նահանգիս Աւետիք Բարսեղապետի....»։

1740

«Ծիրա Պետրոսի Դոմինիկեան կրօնաւորի գիրք դասասացաց բարգմանեալ հաւատեալ».

Գրիչ Ասուածատուր ֆի.՝ Սարգիս արեպ. Սարաճեանի հետեւողներէն։

Ցիշատակարան. «.... Ցիշեցէք .... զԿոստանդնուպոլսեցի զերիցս եւրանեալ Տէրն Սարգիս Շնորհալից Աստուածաբանութեան քաջ Բարսեղապետն, որ մեծաւ յուսով և ինքնայօժար կամօք և եռանփափագ սրտիւ և չերմ սիրով ցանկացաւ և եռուր գրել զսա՝ Աստուածային

Մարգարիս՝ զոր Տէր Աստուած բարեաւ վայելել տացէ ընդ երկայն աւուրբք։ Հուսկ յետոյ՝ տնանցն ժամանեսցէ ընդ երջանիկ առաքելոցն՝ և երանեալ հայրապետացն գասաւորեսցէ։ Ի թուոյն Փրկչին (դասարկ թողուած) և ի թուահաշուիցեանս մերում ՌՃՂԹ։ Ջեռամբ կեսարացի մեղսամած.... Աստուածասուր երեցս .... յիշեցէք.... զվերոյգրեցեալ զքաջ Բարեւնապետն մեր, որ գառնացեալ ժամանակիս բերմանց՝ ներքին և արտաքին կրից, զոր Տէր ցխուս ջահ անշիջանելի պահեսցէ ընդդէմ հերձուածողաց և հերեզիկոսաց. անսայթաքելի և անդրդուելի ի ծոց սուրբ եկեղեցեաց և ի պարծանս Հայաստանեայց....»։

Անտոնեանց Մատենադարան կէ. ձեռագիր (տես կենս. Մարաքեան եպ. էջ 172–173)։

1740

ԺԱՄԱԳՐՔ, ՍԱՂՄՈՍ ԵՒ ՏՕՆԱՑՈՑՑ Մեծագիր պաճուճած Նիկոսիոյ եկեղեցիւն։

Ցիշատակարան. «Աւրինուխ. Ածոյ Հօր Ամենակալի, գոհուխ. Որդւոյ Նորա Միածնի, եւ փառաբանուխ. Հոգւոյն Սրբոյ փառակից՝ պատիւ և չնորհակալուխ. հանդերձ երկրպագուխ., Եռանձնեայ Տէրունեն., և միոյ Ածուեն. Այժմ և անդրաւ յաւիտեանիւ Ամէն. Որ և բարեխոսուխ. և աղօթիւք, Սրբուհւոյ Ածածնին և միշտ կուսին Մարիամու։ ետ ինձ կարողուխ. տկար անձին իմոյ նուաստի՝ հասուցանել 'ի կատար և 'ի վախճան. ժամակարգուխ. գիրքս վայելուչս՝ որ աստի և անտի հաւաքեալ են 'ի մի վայր 'ի պէտս եկեղեցեաց Հայաստանեացս։ Արդ՝ գրեցաւ սայ 'ի մայրաքաղաքն Կեսարիայ, 'ի գիւղն յԵլքառայ. ձեռամբ անարժան Ածատուր Իրիցի. 'ի թվականիս Հայոց ՌՃՂԹ (1189+551=1740)։ Արդ որք հանդիպիք այսմ Ածայնոյ երգարանիս, յիշեսջիք ի մաքրամիտ յաղօթս ձեր. Թալատցի մհտեսի Տէր Ցիսային, և կողակիցն իւր Իրիցկին, և զՅնօղան, զտէր Սիմաւոնն և զՂուխլուն, և զորդիքն և զամ ազգայինսն քանզի կարի յոյժ փափագանօք. և ջերմեռանդ սիրով եւուր գրել զսբ. գիրքս, և եղ յիշատակ, 'ի Կիպրոս կղզին, 'ի գուռն սբյն. Մակարայ յանապատին. 'ի վայելուչն սրբասէր և մաքրամիտ քահանայից, սրկգց. և դպրաց. և դձ. երես անկեալ աղաչեմ զսբրազան դասս եկեղեցւոյ մանկանց. զի երէք ընթռնելով. կմ. օրինակելով յիշեցէք զգծող և զատացօղ տառիս. և որ յիշէ միով հայր մեղայիւ յիշեալ լիցին առաջի Ք.ի, իւր միւսանգամ գալստեանն որ է ահ. յխտնս, ամէն։

Նաև գուշնաքեալ աչխատող ի սմ. զՏէր Յովհաննէս անբժն. քընյս. հնգձ. ծնողաք. յիշեսջիք. ամէն,

Եւս աչխատեալ առ տեղն հասուցանող Ուրայիլ զլքեան, և կողակիցն և ծնողան յիշեսջիք, և դուք յիշեալ լիցիք առջի. փրկչին Ամէն»։ (Անտիպ). F. Macler, Ile de Chyre, Notices de Manuscrits Arméniens, Paris, 1923, էջ 8, կը յիշէ Սաղմոս մը մեծագիր իրը թէ գրուած Mouqassa գիւղը կապադովկիոյ, կեսարիոյ մօտ, ձեռամբ Աստուածատուր երէցի ի թուին Հայոց ՌՃԼԹ (=1690), սակայն հաւանօրէն թուականը սխալ կարդացուած է և նոյնն է վերոյիշեալ ձեռագրին հետ։

1740

ԲԱՆԲ ՈՍԿԻԱԿԱՆԲ ԵՒ ԴԵՂԵՑԿԱԲՈՑՆԲ. հեղինակ լատին կրօնաւոր վերաճինոյ թիւ 244 ձեռագիրը երուսաղէմի թանգարանին, թարգմանողն է Ղուկաս վրդ. Խարբերդցի 1736ին ի Կ. Պոլիս։

Վերջին ունի փոքրիկ յիշատակարան մը, ուր իրը գրող կը ցուցուի Կեսարիոյ Մասոն գիւղէն տիրացու Գօղոսի որդի տիրացու Գրիգոր, որ յիշուած է թ. 117 ձեռագիրին մէջ երուսաղէմայ թանգարանին (տես յաջորդը)։

1741

ՍԻՐՆ ԱՍՏՈՒԱԾՈՑ ԱՌ ՄԱՐԴ ԿԱՄ ՆՈՐԱԳՏՆ ԱՆՏԱՌ. եի Աննալոճիա. թ. 117 ձեռագիր երուսաղէմի թանգարանին։ Վերջը (էջ 612) սա յիշատակարանը կայ.

«Գիրքս այս, որ կոչի Նորագոյն Անտառ, ՚ի յանկ ելեալ աւարտեցաւ թվին փրկչին Ռիխա Սեպտ. ԺԸ. ձեռամբ անխոնարհ գրչին Գրիգոր դպրի, որ իմ տեղեաւ կեսարացի ի գիւղէն Մասոնայ, յիշեցէք և զհայրն իմ զտիրացու Գօղոսն և զմարժապետն իմ հանգուցեալ Մարուգէի որդի Տէր կարապետն....» (Անտիպ)։

1741

Հ. Ղ. Ալիշան (ՍԻՍՈՒԱՆ, էջ 220), կու տայ մատեանի մը սա յիշատակարանը.

«Ծառայ Աստուծոյ և ամենայն սրբոց նորա ես Սրսգի Աջրանի որդի եղիազար վարդապետս և հայրն իմ տէր Մկրտիչն եկայք ի մեծ քաղաքն կեսարիայ, ի Ս. Աստուածածնին յեկեղեցին։ Այս եղև թվին ՌՃՂ, սեկտեմբեր ամսոյ ԺԵ.ի, պատկեր աւուրն Սուրբ Խաչին, ամէն. Աստուած հաստատ պահէ զկեսարացիք, զբազում երախտիքն տեսաք Տէր ցիսուս ինքն հատուսցէ զվոխարէն, ամէն»։

1742

ԳԱՆՁԳԻՐՔՍ. (Գանձարան) այսպէս համառօտիւ օրինակէ(ա)լ։ Թ. 423, ձեռագիր էջմիածնայ Մատենադարանին։

«Փառք.... արդ գրեցաւ.... ձեռամբ.... Ած. տաուր երէցս և եմ որդի և աշակերտ Յովհաննէս դպիրս և ծնօղ և վարժապետն իմ Յարութիւն աշխեցի.... ի թվականիս Հայոց ՌՃՂԲ (1742) յամսեանն յունիսի.... ի յերեքին.... ի թվականիս Հայոց ՌՃՂՔ (1742) յամսեանն յունիսի.... ի յերկիրն կեսարիա Կապադովկիացւոց որ կոչի Մաժակ.... յիշեսջիք.... զատացօղ սր. գրչիս Սարգիսն, Մարիննոսն, Եաչատուրն, Տէր Յովաննէս, Տէր Սիմաւոնն, Ղաթլուն, Տէր Ցեսայիէն, եղիսաբէթն, մեր վարդապետս Օնուրեցն Տէր Գրիգորն.... (յիշեն բազմաթիւ անուանք, յորս եւ «Յովհաննէս կթս.») որ.... եղուն գրել.... և եղուն յիշատակ ի յաճախէջ. քահանին ի գուռն Սր. էջմիածնին....» (Անտիպ)։

1744-1745

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ. իր պատկերներով եւ նկարներով ամս բանկագին գործ, որ կը պահուէր Ս. Կարապետի վանքին նկեղեցւոյ գանձատան մէջ։

Ասոր յիշատակարանին վերջերը գրուած են հետեւեալները.

«.... Լուսահոգի Աւետիք վարդապետիս ննջումն եղև ՌՃՂԳ (=1744) թուականիս, ամսեանն Ժ. Հոկտեմբերիս, Աւուր պատկերս չորեքշաբ-

թիս, իսկ չարագրող տաղաչափիս, Սարգիս Ղուաս բանասիրիս, որ յիշման ձեր չեմ արժանիս, խնդրեմ ի ձէնջ մի ողորմիս, ի գառնացեալ ժամանակիս, թվին հազար հարիւրեակիս, իննսուն և չորս վերաբերցիս, հոռեաց աղբիւրս ի մէջ վանքիս.... Արդ՝ աղաչեմ, և երես անկեալ հայցեմ զաեւարտդ իմ որք հանդիպիք՝ սոյն սուրբ գրքիս՝ յիշեցէք զինքն, զբազմահոյլ աշակերտքըն հանգուցեալոյն, որք են կենդանի վարդապետքն, այսք Դաւիթ վ., Սամուէլ վ., Յովհաննէս վ., Սարգիս վ., Կարապետ վ., Հայսաուր վ., Գրիգոր վ. Պէճուսցի, Սարգիս վ., Մարտիրոս վ., Աստուածատուր վ., Յարութիւն վ., Մաթէոս վ., Պետրոս վ., Պետրոս վ. Էֆէրէցի, Կարապետ վ., Յարութիւն վ., եւ ես Դաւիթ լոկ անուամբ՝ յետին բանասիրաց՝ և կրօսեր վարդապետաց, գործակցութեամբ եղբարց իմոց՝ կացի նոյն բանի ըսպասաւոր, իսկ յիշեմք զյիշատակ հանգուցելոյն, այք են, նախապէս մեծագնոյ բազում ծախիւք անասհման Աղբիւր մի՝ չորրորդ անկեան, ի մէջ վանից գոյ, Գ. մինն ի տունտես տանն մինն ժամուն գաւթին, և մինն հասարակաց, և մինն արտաքին գրան, մերձ կամուրջին, և պատեաց առառելի՝ հիանալի անյագելի հրեշտակաց և մարդկան, գարձեալ հոս անուշ բուրեալ մասունքն արժանոյ մեծագնոյ, որ յառաջ ննջեցեալն ժանգեալ թէնէքէի մէջ էր ի հնուն, և յետ նորա, բազում ագարակ գնեաց, և բազում այգիս, կցորդեաց Ամլորդոյ առհասանացն։ Սայ է պատճառ կրօնից կարգադրութեանն, սայ է պատճառ Ս. Գանիէլի (վանք) շինութեանն, սայ է պատճառ բազում ոչխարաց պահեցողութեանն, և մահոյ բանից՝ մինչև ցայժմ, նաեւս ի գէմ գերեզմանին հայոց փարախ մի ոչխարաց եւս շինեաց։ Ամենեցունցդ ձեզ կեանք լիցի, մի հայր մեղայիւ զնայ յիշէք։ Գարձեալ եւս շինեաց զհասարակաց միաբանիցն սեղանատուն ապիտակագեմիւք, սայ է պատճառն աթոռին և ամպիոնին, սայ է պատճառ լայնածիք մեծափառ սինիոյ սեղանն, ի մէջ վանից փոքր պարտէզն, սայ եղև առիթ, որ երբեմն երբեմն տրտմեալ աբեղայքն զուարճանան ի մէջ պարտէզին, ծաղկօք և այլ իրերոյ որթովք։ Այլ գոն բազում անօթեղէնք որ ոչ թուեմք, երեքտասան գեղեցիկ չապիք՝ առիթ նա եղև, թէպէտ բազում յիշատակք, յետ վախճանին, եղև հիմնարկութիւն բանին, նա եղև...»
(տես ՀՍՑ ՎԱՆՕՐԱՑՔ, էջ 49-50)։

1749

ԼՈՒՍՄՈՒՆՔ ՄԱՏԹԷՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆ. Գր. Տաթեւացիի, p. 30 ձեռագիր Ս. Կարապետի վանուց Նոր Մաշճաղարացի՝ ի կեսարիա.

Ցիշատակարան.— «Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ հաղ և մոխիր Յովաննէս անարժան սարկաւագէ ի յերկրէ Մաժակ կեսարիոյ և ի գիւղէ յեւքառայ գծնողն իմ և վարժապետս իմ Ասվածատուր ինձ. և ի վայելուչն Աստուացի Տէր Գրիգոր խոհեմագարդ վրդ.ի .... թվին ՌՃՂՐՒՆ և ի Մարտ ամսոյ Բ.քին օրն եչարգի եղև աւարտ ամէն»։ (Ա.ցնիպ. առնուած Տղոյս եպ. Գալեանի ձեռագիրէն)։

1752

ՁԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ Մխիթարայ Աբբայի, p. 1356, ձեռագիր Երուսաղէմի Մաշճաղարացիից։

Վերջը ունի մի միայն սա ցանցուն յիշատակարանը.

«Գրեցաւ գիրքս ճարտասանութեան ի գեղեցիկ օրինակէ. Թվա-

կանին Հայոց 1201 ի քաղաքն Կեսարիայ, ձեռամբ յոգնամեղ նուաստ և աննպատան գրչի. աղաչեմ ամենից զխոնհ գեհենին յիշել» (Ա.ցնիպ):

1752

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՂՄՈՍԱՑ ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ.Ի. p. 32 ձեռագիր Ս. Կարապետի վանուց ընծ Մատենադարանի ի Կեսարիա:

«Փառք....արդ գրեցաւ Մեկնիչն Սաղմոսին .... ի թուականութեա. Հայոց ՌՃՁ ամին ի քղքն. Կեսարիայ, ի գիւղն Ցեւքառայ, ձեռամբ.... Տէր ցակոբ իրը քհ.ի ի վայելուչն իմաստասիրհ և գրասէր Պետրոս վրդ.ի.... արդ յիշեցէք....զմեզաւամած գրիչս, նաև զվարժապետն իմ տէր Ա.ստուր չնորհանորկ քհն.....: Յիշեցէք յաղօթս ձեր զտէր Մանուէլ ա.իմաստ վրդ.ն, որ սորա օրինակն նա ետ մեզ գրելոյ ...ամէն» (Ա.ցնիպ. առնուած Պալեաց եպ.ի ձեռագիրէն):

1754

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՂՄՈՍԱՑ ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ. p. 913 ձեռագիր երուսաղէմի բանգարանին: 1611ին գրուած է Կամենիցի մէջ Նախագաղափարը: Յիշատակարանն է.

«Փառք քեզ երանելոյ տրութիւն., և մի Աստուածն անբաժանելի սբ. երրորդութեան. Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյ Սբ. այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից Ամէն:.....Արդ աւարտեցաւ մեկնիչս Սաղմոսիս Թագաւորակ և սբ. Մարգարէին Դաւթի. 'ի թուականութեա. հայոց, ՌՄԳ (=1754) ամին, Մայիսի ամսոյ Է օրն, 'ի քաղաքն Կեսարիոյ, 'ի գիւղն յՑեւքառայ, ընդ հովանեաւ սբոյն. Ստեփաննոսի Նախավկային եւայլ բազմահաւաք սրբ. որ աստ կան: Դրեցաւ Ձեռամբ յոգնամեղ և անպիտան գրչի տր. ցակոբ մեղաւամած իրը քահանայի, 'ի վայելուչն Անդրիանու Գօլսեցւոյ իմաստասիրհ և ցոգնահանայի հանհար Տիրացու Պետրոս բանասիրի պէյլէր կոչեցեալոյ որ գրասէր բարուց իւրոց մեծաւ փափաքանօք գրել ետուր զսա հալալ արդեանց, յիշատակ լուսահոգի ծնողացն, և համօրէն զարմից իւրոց: Այլ և երես անկեալ աղաչեմ հանդիպողաց և բարեսէր ընթերցողացդ, յիշել զխոնհս գեհենին անպիտան գրչիս, նայեա ըստացող հոգեւոր բուբաստանիս զտիրացու Պետրոսն, և զհամօրէն ննջեցեալսն: Եւ զվարժապետն իմ և հոգեւոր Հայր իմ Տր. Ա.ստուր Շնորհանորկ քհնն. հանդերձ զարմօք և զաւակօք յիշել աղաչեմ, նաև աղաչեմ և խնդրեմ ամէից հանդիպողացդ անմեղադիր լինիլ անարուեստ գրչութեանս, և աղաչանացս, քանզի կարն իմ այս էր, և զոր ինչ 'ի սմանէ օգտիչիք յիշեցէք միով հայր մերիս, և դուք գտչիք զողորմութիւն. 'ի միւս անգամ գալստեան Քս.ի Այ. մերոյ անմոռաց յիշմամբ Ամէն, Օրինակեցաւ Սաղմոսի մեկնիչս յօրինակէ յայսմանէ որ 'ի վերջս. ուրուբեթ. խորագրին մակագրեալն էր, և մեք գրեցաք, զի մի յիշատակ նց. ջնջեսցի, այլ որովհետև բարի օրինակ լեալ են և թողեալ են զսա ի վր. երկրի յիշատակ, ուստի օրինակելոյ եղեւն պ.հատ, արժանի են յիշման, և որովհետև մեք զոր գրեցաք գյիշատակարան, ուստի օրինակեցաքն, յաղագս երախտահատոյց լինելոյ, խնդրի զի և որոք որ օրինակեսցէ ի գրքոյս, և զմեր յիշատակարանս գրեսցէ, զգ գրել տուօղս զանդրիանուպօլսեցի զՊետրոս զպիրն տ. զՊէյլէր անուանեալն զվարժապետն մանկանց, և զարեւելեան վայոյ

Յորեցի հայրն զպարօն Ակհէրկիւլն, և զմայրն զԵագուխ խաթունն, և զամ. ազգայինսն, և զգրագիր տր. Յակոբն, և որք յիշէքդ՝ լիցիք յիշեալ առաջի անմահ գառին Ա յ. և որք գրէք գյիշատակարանս ի յօրինակելն, գրեացին և անուանք ձեր ի գիրն կեանց Ամէն։.....

Վերջին էջին ՌՄԻ (=1771) թուականով նոր ճօտազիր յիշատակարան մը կայ, որուն մէջ կ'րսուի թէ «*Էառ զայս գիրքս Մահտեսի Նազլու խաթուն ի հալալ արդեանց իւրոց ի յօգուտ և ի շահ որդեգրի իւրոյ Յովակիմ վարդապետի*» (Անթիպ)։

1754

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ. Գալեաճ եպ. (ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑՔ, էջ 51) կը յիշէ ձեռագիրս, որմէ բաղած է սա տողերը.

«... *Արդ գրեցաւ ... ձեռամբ յԵւմառացի Տէր Յովհաննէս անարժան իրիցու.... ի թուականութեան մերում ՌՃՃԴ* (=1754), *ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Աղեքսանդր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, և ի յԱռաջնորդութեան Նահանգիս մերոյ Տէր Դաւթի արեպիսկոպոսի...*»։

1754

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. p. 2671 ձեռագիր երուսաղէմի թոճգարացիճ.

Յիշատակարան գրիչէն.— «... *կազմեցաւ և Ծաղկեցաւ ոսկեզօծ և ձոյլ արծաթապատ աւետարանս ձեռամբ յոգնամեղ Յովհաննէս անարժան իրիցու, ի թուականութեանս ՌՄԴ Ցուլխի ԻԶ. յերկրէն կեսարիայ ի Ծառայ Ա յ. Աւետարանիս ի հովանաւորութեան Ս բ. Էջմիածնի Տեառն Աղեքսանդր Կաթողիկոսի և Ս բ. Երուսաղէմի Տ Ց. Թէոդորոս արքեպազան Հայրապետի և ի յառաջնորդութեան յայսմ Նահանգի կեսարիոյ Տէր Դաւիթ եզգանոզի վարդապետի, ընդ հովանեաւ Ամենասուրբ Ա Ծ. Ածնին և սրբն. Յովհաննու Կարապետի և այլ սրբոցն որք առատ կան, սրբ ազաչեմ... զառաջող Ս բ. Աւետարանիս Մնի. Կարապետ որ է կեսարացի որ մանկանուամբ Ղազողլի. և ետ ի վայելումն Ս բ. Երուսաղէմի վէքիլ և գործակալ գերերջանիկ և գերզգօն Տեառն Կարապետի բռնաբան վարդապետի և արեպիսկոպոսի...*» (Անթիպ)։

1755

ՇԱՐԱԿԱՆ. Գալեաճ եպ. (ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑՔ, էջ 51–52) կը յիշատակէ այս ձեռագիրը որմէ առած է սա տողերը.

«.... *Աւարտեցաւ եղանաչաւոր տառս որ կոչի Շարակնոց .... ի գաւառս կեսարու Կապադովկացոց ի գեօղն յեւգառայ . . . ի թվին ՌՄԴ* (=1755), *Ցուլխս ամսոյ ԺԸ., ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տեառն Աղեքսանդրի կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, և ի յԱռաջնորդութեան Նահանգիս Տեառն Դաւթի Արեպիսկոպոսի...*»։

1756

ՍԻՐ ԱՍՏՈՒԱԾՈՑ. p. 96 ձեռագիր Լազարեան ճեմարանի.

Յիշատակարան.— «*Արդ գրեցեալ. աւարտեցաւ սբ. գիրքս որ կոչի Ոսկեբան Ա յ.... ի թվ. Հայոց ՌՃՃԵ* (=1756) *ամի ի կեսարիայ և ի գիւղն Ցիւքառայ, ձեռամբ.... տր. Յակոբ .... քհ.ի ի վայելումն տր. Յակոբ. ած. իմաստ վարդապետի* (Բասենցւոյ)...» (Անթիպ)։

1757

ԺԱՄԱԳԻՐՔ ԱՏԵՆԻ. p. 2213 ձեռագիր Երուսաղէմի թանգարանին։ Վերջը գրչէն յիշատակարանի մը մէջ իբր գրիչ կը յիշուին Ասուածատուր երէց(1) եւ որդին Յովհաննէս երէց «ի թվականութեանն Հայոց ՌՃՁ Յուլիս ամսոյ Ա. ի քաղաքն Կեսարիա, ի գիւղն զոր կոչի Եւմառա, ի դուռն Սբ. Աստիածնոյն Նախավկային և այլ սրբոց. ի հայրապետութեան տն. Խաչիկ կաթողիկոսի, Երուսաղէմի Թէոդորոս պատրիարքի և եպիսկոպոսութեան յայմ նահանգի Տէր Դաւիթ հգնազգեաց վարդապետին» (Անթիպ)։

1760

ԺՈՂՈՎԱԾՈՑ.

Յիշատակարաններ.—

1. «Յիշիցէք զԳԾագրողս Յովհաննէս անարժան երէցս Ցեւմառացի»(2)։

2. *Ի վարս* ..... *աւարտեցաւ Սբ. Գիրքս* ..... *ի թվականս հայոց ՌՃՁ* (1760) *ամին, ձեռամբ յոգնամեղ և յանհմատ Տէր Յովաննէս անարժան քահանայիս, ի վայելուչն մեղապարտ անձիս և իմ որդեկացս։ Արդ աղաչեմ և խնդրեմ զսբբազան դասս քահանայից հարցդ և եղբարցդ յիշել զմաքրափայլ յաղօթս ձեր զխուխս գեհենին և զփուշի ոսից ամենայնից հանդիպողացդ անխտաս գրիչս, նաև զհոգեւոր և զմարմնաւոր ծնողն իմ և զվարժապետս իմ Աստուածատուր քահանայն(3) և զհանգուցեալ մայրն իմ Մարիամ իրիցկինն որ Դ առաջ հանգուցեալ էր։ Եւ կողակիցն իմ յետոյ իրիցկինն և գեղարքոյս զաւակացս Տիրացու Աւետիսն և Գրիգորն...։ Դարձեալ աղաչեմ զմեծ պապդն իմ Տէր Պաւսամ քահանայն և նօտար Տարուքիւս գիտնական քահանայն մեզաց թողութիւն խնդրեցէք»* (տես Յուցակ Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 62)։

1763

ՍԻՐ ԱՍՏՈՒԱԾՈՑ ԱՌ ՄԱՐԴՆ. բնդարձակ, *հեղինակ Ալեքսանդր Դալամատոս. թրգմ. Ղուկաս վրդ. Խարբերդցի*, թ. 474 ձեռագիրը Երուսաղէմի թանգարանին, 1767ին գրուած է. «Ձեռամբ կեսարիոյ գիւղէն Եւքառացի հանգուցեալ Տէր Յակոբի որդի փանճաի սիրացու եւ եր Դրիգորի(4). ի վայելումն Գրիգոր մեղրածորաց *վարդապետի*» (ՄՆՏԻՊ)։

1763

ԺՈՂՈՎԱԾՈՑ. p. 43 ձեռագիր Ս. Կարապետի վանուց ի Կեսարիա. Յիշատակարան.48բ. «Արդ ....*յիշեսջիք*.... (գ)Թալասցի Մհ.ի Մարիրոսի *որդի* Մհ.ի Յակոբս, *զի յոյժ առատել աշխատեցայ*....»

227բ. «Ես անարժան Գէորգ *իբր* կրօնաւորս....*օրինակեցի*.... Նաև Պետրոս *գերմասս և ած.աքան* վրդ.ն *որ եղ զօրինակն*.... *գրի ի ՌՄԺՁ թուին ի հայրապետութեան տն. Սիմէոնի* կթ.ի ի Կեսարիա *ի վանքն Ս. Սարգսի զօրավարին*...» (ՄՆՏԻՊ. Պալեաց եպ.ի ձեռագրէն առնուած)։

---

(1) *Թերեւս նոյն* 1739ին գրուած Տայսմաւուրին գրիչին հետ։

(2) 1754ին Ուեսարացին և Ժողովածուին գրիչը։

(3) 1739ին և 1757ին *յիշուած գրիչը թերեւս*։

(4) 1770ին *p. օրինակ մըն ալ գրած է*։

1767

Գարեգին եպ. Սրուանձտեանց Տիարպէքիրի մէջ պահուած տետրակէ մը կարդացած է:

«Վարդապետութիւն եկեղեցւոյն Գալլիայի, այսինքն Ֆրանգացի, թարգմանեալ ի մեզ քահանէ ումեմնէ բանասերէ, և օրինակեալ յԵփրեմ Աբեղայէ ի Ս. Կարապետի վանս Կապադովկացւոց, ՌՄԺԶ (=1767)» (տես ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ Բ., էջ 447):

1769

ԱՆՏԱՌ ՆՈՐԱԴՈՑՆ ՄՏԱԾՄԱՆՑ. Գալեաց եպ. (ՀԱՑ ՎԱՆՕՐԱՑՔ. էջ 52) այս ձեռագիրէն առած է հետեւեալ յիշատակարանը.

«....ի թուականին մերում ՌՄԺՀ (=1769) Յունվարի ԺՀ ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տեառն Սիմէոնի Ս. Կաթողիկոսին .... ի պատրիարքութեան Ս. Սաղիմայ և մեծին Գօլսոյ Տն. Կարապետի և Գրիգորի Աստուածաբան վարդապետացն և վերատեսչութեան քաղաքիս կեսարիոյ ես. Գաւթի հգնազգեաց վարդապետի, ի նորակազմ գիրս այս որ կոչի Սէր Աստուծոյ, կեսարացի զՅակոբ չնչին երէց»(1) զոր կազմեցի զաս....»:

1770

ԳԻՐՔ ԱՆՏԱՌ ՆՈՐԱԴՈՑՆ ՄՏԱԾՄԱՆՑ ԿԱՄ ՍԷՐ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՌ ՄԱՐԴՆ. Թրգմ. յիտալականէ ի ձեռն Ղուկաս վրդ. Խարբերդցւոյ յամի. 1741:

Օրինակս նօտրագիր գրեալ ձեռամբ եւքառացի տիրացու Գրիգորի(2) յամի 1770ին, կը պահուի Երուսաղէմի Թանգարանը (թ. 405) Ա. հատորը նոյն գրիչէն թ. 117 ձեռագիրն է որ 1741ին գրուած է ինչպէս տեսնուեցաւ:

1771

ՍԱՂՄՈՍ. թ. 2384 ձեռագիր Երուսաղէմի Թանգարանին:

Յիշատակարան.— ....«....ի հայրապետութեան Տեառն Սիմոն սբբբազան կաթողիկոսի և ի տիրոդութեան Սրբոյ Երուսաղէմի և Կ. Գոլսոյ Տեառն Պաւղոսի և Տեառն Գրիգորի....ի թուականին մերոյ ՌՄի փետրվարի ԺԲ.: Արդ որք հանդիպիք սմա յիշեալիք զաչխատաւոր սորա զկեսարացի զտիրացու Սիքայոնը(3) իւր հայր Հոճա Պուտախը և իւր եղբարքն տիրացու Ասատուրն և տիրացու Ակոբսըն և տիրացու Խուկասը....» (ԱՆՏԻՊ):

1780

ՔԱՐՈԶԱԴԻՐՔ. Պահուած էր Մուճճուսուճի Ս. Աստուածածինն եկեղեցին. Յիշատակարան. «ի թվին Հայոց ՌՄԻԹ (=1780) ամին ամենայն Դեկ-

---

(1) 1754ին Մեկնութիւն Սաղմոսաց գրիչը:

(2) 1767ին Նոյն գիրքէն ուրիշ օրինակ մըն ալ գրած է:

(3) Տիրացու Սիմոն յետոյ եղած պիսկ ըլլայ Գեորգ վրդ. (յետոյ եպ.) Աստուածատուրեանն, որ աշակերտած է Կաղզուանցի Զաքարիա պատրիարքին իրեն պէս Տէրէվանքցի Գօլսոյ եպ. Դարագոչին հետ: Գեորգ եպ. պատրիարքական փոխանորդ եղած է Կ. Գոլսոյ 1786-1801ին: Ընդօրինակած է բազմաթիւ գրչագիրներ:

(Տես Մկրտիչ եպ. Ագաւնունի, Միաբանիք եւ Այցելուք, էջ 409-410):

տեմբերի, Ձեռամբ Կեսարիու գեղչն յԻւառացի հանգուցեալ Տէր Յակոբի որդի և իդ Գրիգորիս, եւ արդ ով ապնիւ եղբարք իմ մ(ին)չ ընթեռնուք զգրկուկս ցայս մի հայր մեզայիւ յիշէք զծնողս իմ, և դուք յիշեալ լինիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, ամէն, Հայր մեր որ յերկ....» (տես ԼՈՑՍ 1906, էջ 1200):

1780

ԳԻՐՔ ՈՍԿԵԿԱՆՔ. Թալասի Ս. Աստուածածին եկեղեցին պահուած էր.

Ցիշատակարանեներ. 1. «*Գրեցաւ գիրքս որ կոչի Բանք Ոսկեկանք. թվին ՌՄԻԹ* (= 1780) *ամին, Հայր մեր որ յերկինս ես....»*:

2. (*Տարբեր նոր գրիչով մը գրուած*). Ի Թալասցի Կիւլպէնկեան Պետրոս եպիսկոպոսի *լուսաւորեալ հոգւոյ գրեանս զայս գիրս տեսեալ իմ անկազմ, խնդրեն ետու կազմել, զի մի տեսրակքն ցրուեսցին, չէր ամբողջ այլ այսքան, եթէ ժամանակն տացէ անկանել ի ձեռս մեր անկանել և այլոց սկսման հատից օրինակել տուեալ փափաքիլ լրացուցանել* վասն հարկաւորութեան դպրոցիս ատակերտեալ եկեղեցականաց: Ես. Ես. Տէր Գրիգոր Ղարամանեան: (Տես ԼՈՑՍ 1905, էջ 1140):

1782

ԴԻՈՆԵՍԻՈՍԻ ԱՐԻՍՏԱԳԱՅԻՈՑ ՑԱՂԱԳՍ ԵՐԿՆԱՑԻՆ ՔԱՀԱՆԱՑԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ. Թրգ. Ստեփանոս Լեհացի. գրուած Ձեռամբ եւմառացի տիրացու Գրիգորի(1), *գրուած ՌՄԼԱ Թուին,*

երկտող յիշատակարան մը կայ վերջին որ բառ առ բառ թիւ 43ինն է որ է.

«Ձեռամբ Կեսարիու գիւղէն յեւմառացի հանգուցեալ Տէր Յակոբ որդի տիրացու եւ եք Գրիգորիս»:

Ձեռագիրը կը պահուի հիմա երուսաղէմի Թանգարանը (*թ. 487*).

1783

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԵՕԹՆ ԽՈՐՀՐԴՈՑ. Նայեան Յակոբ Պատրիարքէն: Խմբագրուած է 1754ին, *օրինակուած է Ձեռամբ* յեւմառացի տիրացու Գրիգորի:

Երկտող յիշատակարան մը ունի վերջը, հիշգ նման նախորդ թ. 487 Ձեռագրին,

Ձեռագիրս երուսաղէմի Թանգարանին մէջ (*թ. 43*) *պահուած է,*

1786

ՑԱՑՄԱՒՈՒՐՔ. Գրուած 1610ին, ուրի իմէչ[illegible]յոց սա յիշատակարանը.

«Այս եղև ՌՄՀԵ (=1786) *ամին ի Մարտի ԻԵ. Ես անպիտանս Ամանօղլուեցս իրըր տիրացու Մրկրտիչ ըսկըսեցի, ով որ այսըմ գիրըս կարդայ[illegible]կամ ի հանդիպիք, յիշեցէք միով հարմեղայիւ ըզնշնշեցեալըն մեր և դուք յիշեալ լինիք ի Այ մերմէ, Ամէն,* (*Տես Յուցակ Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 52*):

1793-1796

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. 1691ին գրուած, ուրի այլ գրչով սա յիշատակարանը.

«Ողորմութեամբն Աստուծոյ սուրբ ամենապայծառ եկեղեցիս

---

(1) *Ուրիշ օրինակ մըն ալ գրած է նոյն Թուականին. Նաև 1767 և 1770 Թուականով Ձեռագիրներ* (*տես Աղաւնունի, էջ 75*):

ի կապադովկեայ ի գիւղն Կէմէրէկու անուն ամենասուրբ օրհնեալ Աստուածածնայ սուրբ տաճարն ՌՄԽԴ.ին (=1794) ծուխին քահկիզքէն աւուրն Պենտէկոստի կիրակիին Գալատեան Հոգւոյն Սրբոյ ի սուրբ վերնատունն ի դաս սրբազան առաքելոցն, նոյն աւուրն քակըսան նորոգել մինչև աւարտեցաւ, ՌՄԽԵ.ին (=1796) ամին ծուխվարի ի օրն Կիրակիին օծեցաւ ձեռամբ նահանգին Պօղոխու առաջնորդ Կիրակոս Անհի եպիսկոպոսէ. որ եկին երկու վարդապետք սրբոյն Յովաննու Կարապետու, մինն վէթիլ Ըսեփան վարդապետ և մինն յուսարար Զաքարիա վարդապետ, որ էր ի գիւղէն Կէմէրէկու, որ չատ երախտաւոր եղան, Տէր ծիսուս վարձահատոյց արասցէ ամէն։ Դարձեալ մինչի եղեալ քահանայքս երեք էին, մինն Տէր Յարութիւնն, Տէր Յովաննէս եւ Տէր Սարգիս, որ այն տարին սպասաւորէինք, մանաւանդ մինչի լուսաբարն աւելաձու Մահտեսի Կարապետ և երէց փոխան Յովակիմ Բեհեան, որ չատ աչխատանք քաշեց մինչև պէկէն հրաման որ առաւ, որ այն ժամանակ Զաքար օղլու Սէլէյման պէկն էր տէրութիւն անօղն, ով որ ընթեռնու հայր մեզ մի ասացէք» եւլն (տես Յուցակ Ձեռագրաց Վիէննայի Մխիթարեանց, էջ 644)։

1800

Ձեռ. Վիէննայի Մխիթ. Մատ. թ. 574. «Թվին ՌՄԽԹ. (=1800) Հոկտեմբերի Բ աւուրն իքնեաբիոյ քաղաքին թաղն որ կոչի Միալիմ բահչայ Մաքելլէսի բատորին գաղաքին պողազլատըլար պիր իննէկ պահչաղը չըխտը զարնըճատան....», (ԱՆՏԻՊ)

1804

Երուսաղէմի թաճգարանի թ. 690 ձեռագրին մէջ, որ հաւաքածոյ մրն է, կայ հատուած մը սա խորագրով.

«Բանք պետանիք....առ մի մեանն համեմատեալ և վկայութեամբ ճոխացեալ յԱբրահամու վարդապետի Ասատպատցւոյ»։ Իսկ էջ 481՝ «բանք ոսկիական կոչեցեալ գրքոյն հաւաքեալ և ծաղքաքաղ արարեալ ի մեզապարտ Մեսրոպ Աբեղայէ Կոստանդնուպոլսեցւոյ, ի թուին ՌՄԽԴ. ի շնորհազարդ վանս Որց. Դանիէլի, որ ի Կեսարիայ»։

Ուրիշ յիշատակարան չկայ։

Նոյն գրիչէն Երուսաղէմի թաճգարանը կայ ուրիշ ձեռագիր մը (թ. 689) որուն ճակատն է հետեւեալն հաւաքուրէն նոյն տարին գրուած.

«Գիրք որ կոչի հաւաքաբանականն Ած.աբան ի բազմազանից սբ. գրեանց տրից և արտաքնոց և ած.աբան վարդապետաց, հաւաքեալ ի Պետրոս ած.աբան վարդապետէ Հառմկլայեցւոյ, որ մականուամբ Քիւրթիւր կոչի, ի վարժարանս Սրբոյ Էջմիածնի, իսկ այժմ վերստին ընդօրինակեցաւ ի Դանիէլի վանս ձեռամբ Մեսրոպ մեղապիր աբեղայի յիւսկիւտարցւոյ, նախ ի վայելուչն իմոյ անձին և ապա ընթերցասէր սիրելեացն իմոց բաւ է»։

1805

ԱՆՏԱՌ ՆՈՐԱԳՈՒՆ ՄՏԱԾՄԱՆՑ, ԵՒ ԶԻՆ ԸՆԴՆԻՄ ԵՕՓՆ ՄԱՀԱՑՈՒ ՄԵՂԱՑՍ. Թարգմանեալ ի Ղուկաս վրդ. Խարբերդցւոյ, իտալականէ. Կոլատ Յովհաննէս պատրիարքի խնդրանօք 1791ին։ Թ. 2169 ձեռագիրն է Երուսաղէմի թանգարանին, ձակատը կը կարդացուի.

ԱՒսկ այժմ վերսին օրինակեցաւ յամի փրկչին 1805, ի Թօխարգա, մերձ ի Տրաբոլի վանս Առաքելաւէն Զարհատիան Սբ. Ած.ածնի, ձեռամբ Նոտապետ Առաջնորդի Տիրոջ Տեառն Մեսրոպայ մեղսակիր վարդապետի Գոլսեցւոյ(1):

Ուրիշ յիշատակարան չունի։

1807

«ՀԱՄԱՌՕՏ ՁԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ դիւրին ոճիւ և վայելուչ օրինակաւ չարադրեցեալ աչխատասիրութեամբ տն. Մխիթարայ վարդապետի Սեբաստացւոյ Աբբա Հայր կոչեցելոյ, ի փառս, յօգուտ այնց ամենից որք ունին զփափաք զասուիւնս իւրեանց զարդարել գեղեցկագիւնիւք բառիւք և մանաւանդ հանոյացուցանել զմիտս ունկնդրողաց անձանց։

Ձեռագիրը կը պահուէր Թալասի Ս. Աստուածածնի եկեղեցին։

Յիշատակարան.— «*Փառք.... ետ կարողութիւն նուաստ ծառայիս սեբաստիացի ի գեղչէն Թալասու Յակոբ Սարկաւագիս յօրինակել զսա, զեռ համբակագոյն էի յամի փրկչին 1807ի և ի թուականին ՌՄԾԶ Յունվարի 4, ի գերահռչակ վանս Սրբոյն Յովհաննու Կարապետի որ ի... Կեսարիայ և ի վերատեսչութեան Տիրոջ Տն. Սեբիաննոսի առաքելաշնորհ եպիսկոպոսի և քաջիմաստ հովուի։*

«Արդ որք դիպիք յայսմ գեղեցկատեսլեայ մատեանս աղաչեմ զպատուականութիւնդ ի հանդիսական մաղթանս ձեր յիշեսջիք միով հայր մերիս զհոգեւոր և զմարմնաւոր ծնողն իմ, և դուք յիշեալ լիջիք ի տն.է ևյ. և ի փրկչէն մերմէ ամէն։ Զսա յօրինակող Յակոբ Սարկաւագս յետոյ այցելութեամբ տն. Գեւորս Աեւակիր կոչեցաւ և իբր գրագիր Սբյ. տանս, վասն որոյ կրկին մաղթեմ ո՛վ վայելողք զսա հարկ պատուականք և եղբարք սիրականք, յիշել արժան համարեսջիք զնուաստս յարժանաւոր աղօթս ձեր, և դուք ի տն.է լիջիք յիշեալք։

Կերակուր է սա բարեաց
Յուցանողչպիտոյս կարեաց
Գճնազարգնող քարոզութեանց
Եւ այն անխոնջ աշխատողաց։

(*Տես ԼՈՑՍ* 1905, էջ 968)

1808

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. 1269էն առաջ գրուած կիլիկեան ձեռագրի մը կողքին արձաթին յիշատակարանն է.

«*Ձչկ. է, Սբ. Աէտաբանս. Կէտաբացի, Յրէնկորդի, հանգուցեալ Սարգսի որդի. մնի Ադամաւրին և կողացուն Հրէսխիէին, ի գուրն՝ Կէտաբրիոյ Սբ. Ածածնա եկեղեցուն և իւր ննջեցելոց հոգոյն, թվին ՌՄԾ (=1808)ի։* (Ցուցակ Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 46)։

1812

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. 1691ին գրուած ի մէջ այլոց ունէր սա յիշատակարանը. «*ՌՄՀԱ.ին* (= 1812) *ի ամսեանն Ապրիլ ԻԴ՝ օրն Սուրբ Դեվորքայ*

(1) *Նախորդ երկու ձեռագիրներուն գրիչն է։*

առնկրայքի, կոչին տարին, Տէր Մարգիան վախճանեցաւ, որ այն տարին Տէր Կարապետը վեց տարու քահանայ էր»։

(Ցետոյ կը հասկցուի թէ այս Տէր Կարապետն ալ մեռած է 1848ին)։

(Ցուցակ Վիէննայի Մխիթ. Ձեռագրաց, էջ 644)

1822

ԵԱՂԿԱՓԱՂ ՔԱՐՈԶՔ. Կարին Սանասարեան վարժարանը կը պահուէր.

Ցիշատակարան. *«Ո՛հ թէ քանի դժուարին լինի այնմ, որ կամի այսպիսի ցանկալի գիրքս ստանալ, որոյ սակս, ես նուաստ Ծառայս Ծառայից Աստեղին, Կարապետ դպիրս Խվէրէկցի, ոչ սակաւ աշխատութեամբ կարող գտայ զայս գանձս ստանալ ի պետս իմ, ի ՌՄՀԱ (= 1822) Ապրիլ 4»։* (Տես Հ. Ցակոբ վրդ. Քօսեանի Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Սանասարեան Վարժարանի ի Կարին, ՀԱ. 1912, էջ 60)։

1823

ՃՈՂՈՎԱՅՈՑ. Թ. 41 ձեռագիր Ս. Կարապետի վանուց Նոր մաենադարանի ի Կեսարիա:

Ցիշատակարան. *էջ 305. «Համառօտակի բանք տրամաբանականք օրինակեցան ի Կեսարացի Յովհաննէս ապտրդիւն արեզայէս եւթի, ի ՌՄՀԲ թուին մերոյ ի վանս սրբ Յովհաննու Կարապետի ի Մաժակ կառուցելոյ, յաւուր վերատեսչուե· ՏՆ. Մոեփանոսի երիշանկազարդ արքեպ. ի հոգեւոր ծնողին իմոյ....»։* (ԱՆՏԻՊ, առնուած Տրգատ եպ. Գալեանի ձեռագրէն)։

1823

Վենետիկի Մխիթարեանց Ձեռագրաց ցուցակին մէջ կը կարդանք (Բ. էջ 204).

«Ի խնդրոյ Գերապատիւ Յակոբ Չէլէպւոյն Տիւզեան զչորեքտասան ճառս սրբոց հարց օրինակեցի ի գաղափարէն՝ որ կայ ի գրքատանս Սրբոյ Կարապետի հրաչալի վանիցն ի Կեսարիա, ի 1823, և ի Սեպտեմբերի 16, Նուաստ գրագիր Գեորգ վարդապետ Թալասցի Կիւլպէկեանց»։

1829

ԵՐԵԻՈՑՔ ԿՐԻՑ. Թ. 1023 ձեռագիր Երուսաղէմի թանգարանի, *որ ըստ ձակատին «յիմաստասիրական և ի վարդապետական ոճ խօսեցեալ» բառոցներ են «ի Կապադովկիա, Քսի. Սբ. Կարապետի ի հրաշափառագոյն վանս, որում ի վերատեսչութեան Սրբոյն. Առաքնորդի Տեառն և Տեառն Աւետիս առաքելապատիւ արքեպիսկոպոսի որ առ բաւական գառուն՝ Հայր գթառատ» փրկ. 1829.*

Ցիշատակարան չունի.

Նոյն ԵՐԵԻՈՑՔ ԿՐԻՑ ձեռագիրը *«յիմաստասիրական և ի վարդապետական ոճս խօսեցեալ ի Գրիգոր պերճիմաստ վարդապետէ Կոստանդնուպօլսեցւոյ ի Կապադովկիա Քր.ի Ս. Կարապետին ի հրաշափառագոյն առաջնորդութեան Նորին Աւետիս առաքելապատիւ արքեպիսկոպոսի»* որ կար Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ գանձատունը եւս, ունէր երկու մաս. *Ա. «Դուռն Ա. Որ. յաղագս երեւութական*

յաջողութեան»։ Բ. գԴաւեն Բ. Բանի, որ յաղագս անփոփոխելի և անկեղծ հլմարիտ հանգստեան»։ Ձեռագրին վերջը դրուած են 35 հատուածներէ բաղկացեալ բառատող ոտանաւորներ։ «Բուն հեղինակէն առ ընթերցողս» վերնագրով 16 կտոր ոտանաւոր եւս կայ (տես ՀԱՅՐԵՆԻՔ, Կ. Պոլիս, թ. 1057)։ Գր. Վ.րդ. Պոլսեցի կը յիշուի նաեւ իբր հեղինակ «Պարտէզ Ծաղկաւէտ, յորում խօսի ի վերայ ժԲ. հիւղոց առաքինութեանն» 1807ին (թ. 1010 ձեռագիր երուսաղէմի Թանգարանին)։

Թէոտորոս պատրիարքի փոխրառուր եւ սարկաւագ եղած ատեն ատակերտած է ի բերականութիւն յոտս Պետրոս եպ.ի (տես Ազաւնունի, ՄԻԱԲԱՆԵՔ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐ, էջ 101)։

1834

«ԵՕԹՆԱՁԱՁՆ ՓՈՂ ՅԻՍՈՒՍԵԱՆ». Ցօրինեալ ի Նուաստ Թալասցի Թուրապեան Կարապետ Սարկաւագէ, ի հրաշափառագոյն վանս Սրբ. Կարապետին Ք.ս.ի մեծին Կապադովկեաց Կեսարու, ի վերատեսչութեան տն. տն. Յակոբայ մեծի Բարուճապետիս։ Նարգելիս զգուշութեամբ յօրինեալ հանգերձ ուսման սիրով արագահաս սրբոյն Սարգսի յուխտն ի վանէ գիւղն Կեսարեաց, ի Թալասցի Կրպ. Բարուճեոյ վանահայրութեանն, ի Կրպ. տուպ սարկաւագէ, յամի մարդեղութեան Փրկչին 1834 և ի Նոյեմ. 5» (տես ՅՈՒՅԱԿ ՁԵՌ. Ի ԹՈՒՐՔԻԱ, էջ 14)։

1838

ԿՈՆԴԱԿ. Ս. Դանիէլ վանուց Տ. Կարապետ եպ.ի վասն *իմաստասիրէի*։

Քի ծառայ եւ ընտիր ընտիրն պատուականայ Սբ. Ածածնի եւ պետ առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի Ածաբնակ խորանացն՝ Տր. Կրպ. Ակրիպա. Ցորմէ ժամանեսցէ ողջոյն փրկչածիր և օրհնութիւն Ածային, Շնորհք և աղօթք Առաքելական՝ և նախախնամական գթութիւնն Ամենատուրք երրորդութեանն եկեսցէ և բաշխեսցի առ ի վերայ լուսաւորչազուսան սիրտդ մերոց, որք կայքդ ծաւալեալ ի զանազան գաւառս և անդորրացեալք Տրն խնամով ի քաղաքն, ի դաստապան և ի գիւղօրայս։ Ցօրս բարեհիմնեալ նախ եկեղեցական եղբարց ընտրելոց, այս է Արհիամեծար եպսց, հոգեշնորհ Բարուն. եաց որք վերատեսչութեան են յատկացեալք. քաղաքարոզ վրպց., բարեբնտիր Աւագ երիցանց և սրբանուէր քահանայից, եւս ընդ որովք օրհնեալ պաշտօնէից եկեղեցւոյ՝ համեստափայլ Սարկաւագաց, ուսումնատենջ Դպրաց և ամենայն բարեպաշտօն ուխտ մանկանց եկեղեցւոյ, այսինքն պատուամեծար երեցփոխանաց, բարեկրօն իշխանաց և հոգիաշխատ վանահատականաց և քրտնաջան արուեստաւորաց, մեծանցդ և փոքունցդ, արանցդ և կանանցդ, ծերոյցդ և տղայոցդ կեալ ի Ք.ս. Յս. համայն բերկրանօք Ամէն։ Եւ ընդ չնորհածիր ողջունիս՝ յայտ լիցի Ածասիրութեանդ ձերում, ընթեռնանի յԱծաշունչ գիրս Սիրաքայ, «Լեր արթն ողորմած իբրև զհայր և եղիցիս դու որպէս որդի բարձրելոյն հնազանդ և ողորմեացի քեզ առաւել քան զմայրդ։ Արդ՝ համայնախնամ բարեգութն Ած. գիտելով զմարդկային առահակ բնութիւնն, զեղ առողջութեան հոգւոց՝ զողորմութիւնն հաստատեաց առ հաւատացեալս իւր, զի այնու ողորմութեամբ հաստուցեն՝ զմեղաց պարտս իւրեանց և ազատեսցեն

առաջիք ձեզ հետ, որ ասաց «Որ ընդունի զձեզ զիս ընդունի», եւ ապա կարեաց Սբ. վանիցս և նեղութեան կրօնաւորացս տեղեկացեալ, ողորմեալիք ըստ յաջողելոյ չնորհացն Այ.՝ առնել լիճ մի ի բազում կաթլաց ողորմութեան ձերոյ և մխիթարել զվրդ որդին մեր, հաւատացեալ էք Սբ. Գրոց, որ հաստատէ, թէ՝ «Ողորմութիւնն ի մէջ այլ առաքինութեանց՝ է բարձրագլուխ և իբր իւղ լուսատու ի մէջ լապտերի հաւատոյ»։

Սա է, որ կատարելագործէ զպակասութիւնս ուրիշ առաքինութեանց, զորմէ յիշեցաւ Իմքեր, որպէս եւ Տէրն ասէ, «Ակն զարժանն իսկ զողորմութիւն, և ահա ամենայն ինչ ձեր սուրբ էն. սա է որ զնմանութիւն Որդւոյն Այ զգեցուցանէ հաւատացելոց. որ առուգի յԱստուածանէն։ Շատ համարեալ զչափս զայս Աստիսրութեան ձերոյ հաղորդեցարուք հանապազօրեայ պաշտօնի և պատարագի Սրբ Տաճարիս սակս քաւութեան մեղաց և անդորրութեան կենաց ձերոց և ի վախճանի արժանանալ երանաւէտ ձայնի Տն. «Եկայք ժառանգիցէք զԱրքայութիւնն Այ». Ողջ լերուք ընդ խնամօք բարձրելոյն և օրհնեալ ի սրբոյն Դանիէլի և ի մէնջ Ամէն։

Գրեցաւ կոնդակս Օրհնութեան ի ՌՄՁի (= 1838) եւ Դեկտ. 25, ի Սբ. Դանիէլի հրաշապայծառ վանսն կեսարիոյ Մեծի (Ցուցակ Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 31-32)։

1848

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. Գրուած 1691ին, ուսի ի մէջ այլոց նաեւ սա յիշատակարանը. «Հետոյ ՌՄՂԻ·ին (= 1848) ի ամսեանն Յունվարի տասներեքին օրն Շաբաթ, Պետրոսի Հայրապետ յիշատակի որն, Տէր կարապետն վախճանեցաւ Կիրակի որն հոդն գըրին, Աստուած լուսաւորեսցէ զհոգին։ Եւ հետոյ ՌՄՂԻ·ին (= 1848) ի ամսեանն Փետրվարի քրսանը եւ ինն որն Կիրակի, մեծ պահոց, Սուրբ Թորոսի Կիրակին, եւ ես մեղապարտ Տէր Մարգիսըս Քահանայ օրհնըվեցայ Սրբոյն Յովհաննու կարապետի հրաբալի վանուց, Յակոբոս արհիապանծ եպիսկոպոսէն, որ վեց հատ էյանք, Տէր Հայրս այն ժամա(նա)կի քարասուն աւուր վախճանեալ էր, Տէր Յիսուս Քրիստոս անամոթ մշակ արասցէ երկար կենաք, և վերջապէս սուրբ արքայութեան արժանի արասցէ զհոգին իմ և զհամայն նախնեացն իմոց, հայրոչս կամ մայրոչս կամ եղբայրոչ ամէն։ ՌՄՂԴ·ին (= 1844) Բարսեղ աղաս առ Աստուած փոխեաց. ՌՄՂԴ·ին (= 1845) իրիկին մայրս առ Աստուած փոխեաց. ՌՄՂԻ·ին (= 1848) Տէր Գապաս առ Աստուած փոխեաց։ Տէր Յիսուս սուրբ արքայութեանն արժանի արասցէ ամէն», (Ցուցակ Ձեռագրաց Վիէննայի Մխիթարեանց, էջ 644)։

1858

ԳԻՐՔ ՔԱՐՈԶԻՑ. Թ. 2231ի ձեռագիր երուսաղէմի թանգարանին.

Կեսարիոյ Ս. Կարապետի միաբան Իվքէոէցի եղիայ վարդապետ Դերձակեանի քարոզներն են, զորս գրեր է նա իր ձեռնասուն և գէլէկէսի Տ. Գրիգոր վարդապետի խնդրանքով։ Այս քարոզգիրքը ընդօրինակեր և երուսաղէմ ղրկեր են կեսարիայէն 1858ին ի նուէր Եսայի Գասբարեանին։

Ուրիշ յիշատակարան չկայ։

1858

Ճաշոց գրքի մը կազմին առաջին կողքի ներքին երեսին վրայ գրուած է.

«1858 Յուլիս 1 Ղարրա չարր ժամրճա՝ կէրմէրլի եսաք օղլու Գրիգոր յիշատակը»: (ՅՈՒՑԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՑ Ի ԹՈՒՐՔԻԱ, էջ 23)։

Ա. Ն Թ Ո Ւ Ա Ն Ա Ն

ՄԱՆՐԱՍՈՒՄ. Թ. 2327 աճուրակիր ձեռագիր Լոնտոնի Բրիտանական Թանգարանի, ուրի սա յիշատակարանը.

Ես ես ապաչեմ այս հանդիսի
Ցիշման արէք զիս արժանի
Մինաս գրիչ անցաւորի
Որ գրեցի 'ի կէսարիի
Հասեալ աւարտ ապուհացի
Մարտի ամսոյ ի և Ջ իդ։

Ա. Ն Թ Ո Ւ Ա Ն Ա Ն

ՇԱՐԱԿԱՆ. Կը պահուէր Պալակէսի Ս. Խուչ եկեղեցիին.

Էջ 168 «ցիշել ի Տէր ապաչեմ զմեզաւոր զԲարսեղ քահանայ գծողս և զծնաւղս իմ, ա՛մէն. Ես եկեղեցւոյ ի ժամ Ս. Պատարագին».

Էջ 355, «Ո՛վ եղբարք, որք հանդիպիք այսմ տառիս տեսանելոյ աւկտելոյ կամ աւրինակի, զմեզաւցեալս Տոմարզացի զԲարսեղ Խաչատայ յիշելոյ առնէք արժանի որ գրեցի քսան իմաւմ կարգի (կարի ?) ի վայելումն Տէր Անարոցին եւ յիշատակ հաւրն իւրն և զարմից ամէնի, Ամէն» (*Տես ԼՈՒՍՕ*, 1906, էջ 334-335)։

Է. ՄԱՍ

ԿԵՍԱՐԱՑԻՔ ԱՐԳԷՈՍԻ ՍՏՈՐՈՏԷՆ ՀԵՌՈՒ

Ա.

ԿԵՍԱՐԱՑԻՔ ԻԲՐ ԳԱՂՔԱԿԱՆ

Մեծ ու բարգաւած ազգերու ծոցէն ելած գաղութները մեկնած են ընդհանրապէս իրենց Մայր-Հայրենիքէն առանց ամէնէն ծաղկեալ շրջաններուն երբ երկիրը նեղ եկած է այլեւս իր բնակիչներուն տարապայման աճումին պատճառով և երբ ազգային հարստարեւտին համ վաճառականութեան համար հարկ զգացուած է նոր դաշտեր փնտռելու և հեռաւոր նուաճումներ կատարելու։ Այդ գաղութները՝ Մայր-Հայրենիքի լեզուն, քաղաքակրթութիւնը, արուեստը և քաղաքական ազդեցութիւնը տարածելու գացած են հեռաւոր երկիրներ, իրենց ետին ունենալով պետական ոյժը բարգաւած ու իր հայրենիքի մէջ չսեղմուող ժողովուրդի մը, որ կը հովանաւորէ զիրենք, և կը քաջալերէ, որպէսզի անոնք տարածեն իր ազդեցութիւնը և հեղինակութիւնը և նպաստեն Մայր-Հայրենիքին փառքին, մինչդեռ անոնք իրենց ալ առիթ տալով որ անհատապէս, ձեռք բերեն նիւթական բարեկեցիկութիւն։

Ընդհակառակը մեզի պէս փոքր ազգերը, մանաւանդ անոնք որոնք հայրենազուրկ են համ կորուսած իրենց քաղաքական անկախութիւնը, իրենց բնակավայրերը կը լքեն և այլեւս կը փոխադրուին, գրեթէ միշտ քաղաքական վերիվայրումներու համ տնտեսական դժուարութիւններու հարկադրանքին տակ, այսինքն կեանք համ շահ փնտռելու համար, բնական համ քաղաքական ահաբեկումով հալածուած։

Հանգիստ ու խաղաղ երկիրներու մէջ ապրող անհատներ բնաւ պիտի չմտածէին գաղթելու պէտքին վրայ, երբ մանաւանդ իրենց փորը կուշտ է, պատապարուելու ապահով տեղ մը, և վերջապէս իրենց կենսապահովին համար գործ մը կամ զբաղում մը ունին։

Բայց երբ այս պայմանները և միջոցները կը պակսին շատ դժուար չէ եզրակացնել թէ մարդ իր կեանքին ապառնացող վտանգներէն ազատելու համար երկրէ երկիր փախչի և իր կեանքին ապահովութիւնը երաշխաւորէ, և ապա հաց և գործ փնտռէ ապրելու համար։

Հայ ցեղին դժբախտ հակատագիրը եղած է իր բնաչխարհին մէջ, —մանաւանդ այն ժամանակամիջոցներուն որ անիկա օտար տիրապետութեան ենթարկուած է — զուրկ մնալ խաղաղութեան բարիքներէն։ Ահա թէ ինչո՞ւ Հայերը գաղթական ժողովուրդ եղած՝ և աշխարհի չորս կողմը ցրուած են։

Արգէոսի շուրջը հաւաքուած Հայերը, արդիւնք իրերու այն ձախող դառնաւորման որոնք Հայերը դարձուցած էին թափառական, իրենք ալ իրենց կարգին չեն կրցած իրենց նոր բնակավայրին մէջ գտնել այն հանգիստը որ որոնելու համար հեռացած էին իրենց Մայր-Հայրենիքէն։ Հոն ալ երկրին աշխարհագրական դիրքը և բնական նկարագիրը ձեռնտու չէ եղած և անոնք իրենց այդ նոր բնակավայրին մէջ դուն ուրեք հողին կապուած ժողովուրդ մը եղած են, ինչպէս տեսնուեցաւ հողը իրենց չէր ժպտած, և անոնք երկրագործ և մշակ չէին կրցած դառնալ։

Արգէոսի շուրջը՝ բնութեան անոնց տուած միակ պարգեւը ապա-

ԱՐԳԷՈՍ ԵՒ ԿԵՍԱՐԻԱ

ռաժի զանգուածներն էին, որով, երկիրը շատ ամուլ և անբերրի վիճակ մը կը ներկայացնէր երկրագործական տեսակէտով։

Ժողովուրդի մը ապրուստին առաջին տարրերէն մէկը կազմող ջուրն ալ զգալի կերպով պակաս էր։ Արգէոսի պղպջակը թէև կը պարծեննայ իր ներկայութեամբ, սակայն այս ալ հազիւ կը բաւէր ժողովրդեան անհրաժեշտ պէտքին։

Հետեւաբար Արգէոսի շուրջը խմբուած բնակչութիւնը կ'ապրէր իրականին մէջ բնութենէն ամուլ և աննպաստ պայմաններու մէջ, և էր աղքատ ժողովուրդ մը (տես վերը, էջ 1493)։

Աւելցուցէք նաև երկրաշարժներու սպառնալիքը որ իրր բնա-

կան պատուհաս մը կախուած էր Արցախի շուրջ բոլորը հաստատուած բնակչութեան գլխուն վրայ, ամէն անգամ որ ան կը բռնկէր իրը հրաբուխ:

Երկրին աշխարհագրական դիրքը, իրր համբայ մը ուրկէ անցնելու էին աշխարհակալ բռնակալները հասնելու համար հարուստ և բարգաւաճ երկիրներ, քաղաքականապէս ալ դժբախտ երկիր մը ըլլած էր Կապադովկեան աշխարհը, որ գրեթէ բնաւ անկախ չէ եղած:

Իր բնակչութեան ստուարագոյն նկարագիրը և յոռեգոյն յատկանիշները որոնք այնքան անարգանօք յիշուած են հին աշխարհին մէջ, անիկա կը պարտէր այն բռնակալ տիրապետութիւններուն որոնք հարկադրուեցան իրեն հնազոյն դարերէն մինչև մեր օրերը:

Արիւնաբերուս ցեղերէ ստեղծուած, զինուորական բռնապետներու ահաւոր ձեռքին տակ հնչուած, տգէտ, նախապաշարուած և խաւարի մէջ թաղուած Կապադովկիան, ինչպէս կը տեսնուի, շատ հեռու էր ապահով ու շահաւէտ վայր մը ըլլալէ Հայ գաղթականին համար, որ հոն ապաստանած էր պարբերաբար այնպիսի չրջաններու ուր ան հոն գտած էր առաւելութիւններ համեմատութեամբ իր Մայր-Հայրենիքին:

Եւ ան հոն չնորհիւ Հայուն յատկանիշն եղող դժուարութիւններու տոկալու կարողութեան, անսպառ համբերատարութեան, չարքաշութեան, իր նպատակներուն անխոնջ և յամառ հետապնդութեան, յաջողեցաւ անանցանելի պատուարները խորտակելով հասնիլ այնպիսի վիճակի մը որ շատ պատուաբեր և նախանձելի էր:

Հայերը Կեսարիոյ և չրջակայից մէջ կրցած էին բնիկներուն չափ և անոնցմէ աւելի փայլուն դիրքի մը տիրանալ, մասնաւորապէս նիւթական բարգաւաճութեան տեսակէտով: Սակայն անտեսական օրէնքները անյեղելի են և անտեղեակ: Հողին բնական աղքատութիւնը անխուսափելիօրէն իր հետեւանքները պիտի ունենար ինչպէս բոլոր երկրին նոյնպէս նաև անոր Հայ բնակչութեան վրայ:

Ինչպէս արդէն ըսի (տես էջ 37) Կապադովկիոյ գիւղացիները հին ժամանակներէն սկսեալ, սովորութիւն ունէին փոքր Ասիոյ արեւմտեան կողմը ծառայելու և տուն դառնալու երկայն բացակայութենէ յետոյ:

Հետեւաբար Կապադովկիացիք, անշուշտ իրենց երկրին բնական նկարագիրին բերմամբ, վաղեմի ժամանակներէ սկսեալ սովոր էին պանդխտել, և օտար երկրի մէջ բախտ փնտռել:

Իրենց աշխատութիւնը մեծապէս գնահատուած էր զանոնք գործածողներէն վասնզի Կապադովկիացիք թէ՛ ուժեղ և թէ՛ ժուժկալ ժողովուրդ մըն էին:

Այս տոկունութիւնը և սակաւապետութիւնը արդիւնքը կրնանք նկատել երկրին բնական նկարագրին, որ իր աղտոմելի արդիւնաբերութեամբ իր վրայ ապրող բնակչութիւնը դարձուցած է նուազ պահանջկոտ և դժուարութեանց կուրծք տուող, յատկանիշներ՝ որոնք ստացած են նաև Արցախի շուրջը դարաւոր բնակութիւն ունեցած՝ և տեղացի դարձած Հայերը, կրելով միշտավայրին ազդեցութիւնը:

Հայ-Կեսարացին ալ ուրիշն իր տոկունութիւնը և ժուժկալութիւնը կը պարտէր իր միջավայրին, և իր այս յատկութիւնները ան ալ

գործածած էր իբր դրամագլուխ ինչպէս երբեմն կապադովկիացին, որուն պէս ինքն ալ իր ուշադրութիւնը ուղղած է դէպի Արեւմտեան Փոքր Ասիա, ուր դիմած էր բախտ փնտռելու, մանաւանդ անոր համար որ երկրագործական զբաղումներու համար առպարէզ չգտնելով միայն առեւտուրը և արհեստը իրեն համար ապրուստի միջոց ունեցած էր։ Սակայն՝ միջավայրը շատ նեղ էր և առեւտրականը և արհեստաւորն իսկ որ ձգտում ունէր բարձրանալու, այդ նեղ հորիզոնը խեղդիչ կը գտնէր և անկէ դուրս ոստում կ'ընէր, մանաւանդ երբ ծովերէ անդին հաղորդակցութիւնք կը դիւրանային, հեռագիր, երկաթուղի, խճուղի, կառք և այլք, իրենց բարիքները կը ցանէին ի սփիւռս, թղթակցութիւնք կը յաճախէին, և համաշխարհային առեւտուրը կ'ստանար խոշոր զարկ ու բարգաւաճում։

Կեսարիա, զուրկ՝ հաղորդակցութեան միջոցներէ և արտադրող միջավայր մը ըլլալու առաւելութենէն, հետզհետէ դադրեցաւ առեւտրական կեդրոն մը ըլլալէ, և Կեսարացի Հայ առեւտրականը՝ տեսնելով հարստութեան աղբիւրներու ցամքիլը, վազեց հոն ուր կը կարծէր թէ դեռ ան կը վազէր։

Այսպէս մեծ զարկ տուաւ Կեսարացիին գաղթականութիւնը որ այնքան աւելի չեչտուեցաւ որքան քաղաքը կորսյս իր կարեւորութիւնը՝ իբր առեւտրական կեդրոն։

Գաղթականութիւնը՝ պատճառ եղաւ որ կեսարական ձեռներէցութիւնը իր ոյժը ցոյց տար և անիկա կատարէր տնտեսական նուաճումներ, գտնէր իր որոնած հարստութեան աղբիւրները, հաստնէր փայլուն դիրքերու և տիրանար համբաւի և իրեն համար չինէր անուն մը, որ ապահովաբար իր բնութենէն չօժտուած և անհորիզոն բնակավայրին մէջ անիկա պիտի չկրնար ձեռք բերել։

Վահան Թէքէեան իրաւամբ կ'ըսէ թէ՝ «Ընդհանրապէս ինծի կը թուի, թէ Կեսարացի գործի մարդը պէտ ունի իր տեղէն հեռանալու՝ իր բոլոր յատկութիւնները կարենալ ցոյց տալու համար։ Միջավայրը նեղ է ու անոնք որ իրենց մէջ ճախանձոտութեան եւ յանդգնութեան ոգի կ'զգան, իրենց փոքր տարիքէն կը մեկնին եւ հոսկէ դուրս է որ իրենց թեւերը կը բանան...։ Արդէն հաղարին հորիզոնը, իմիջին, կարծես հրաւէր կը կարդայ, մեկնելու, մարդոց հոգիին մէջ մեկնումի պահանջը կ'արթնցնէ եւ կը սնուցանէ։ Լեռներով շրջապատուած, խեղդիչ բան մը ունի այդ հորիզոնը, որուն մէջէն մարդիկ գիտեն թէ ճամբայ մը կայ եւ ա՛լ անոր կը մտածեն սեւեռումով, կ'երազեն իրենք ալ որ մը կտրել ու անցնիլ զայն, եթէ բոլոր այն ճշմարտուոր կեսարացիները որոնք հոսկէ գացեր եւ հեռուն մեծցեր ու հարստացեր են։

Կեսարական նկարագիրը հիմնուած է, ըստ իս, երկու անկիւնաքարերու վրայ, հաստատակամութիւն եւ հեռատեսութիւն։ Ընտանեկան անունին պահպանումը եւ սերունդին ճիւրական բարորութիւնը՝ իր անհատական երջանկութենէն աւելի կ'արժեն կեսարացիին համար եւ ուժ անոր կուտան ամէն զրկանքի տակալու՝ մինչեւ որ այդ ցանկալի իտէալին հասնի։ Ան ինչ կը խնդայ՝ վերջէն ներճնապէս եւ լաւ խնդալու համար...» (ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՁԱՑՆ p. 820)։

Կեսարացին վերջէն լաւ խնդալու, այսինքն հարուստ ըլլալու համար ոչ մէկ զոհողութեան առջեւ կ'ընդդրկի։ Անիկա կը տակայ պանդուխտի մը ճակատագրուած ամէն զրկանքներուն, խաներու անկիւնը անցուած չարքաշ հեռանքի մը բոլոր դառնութիւններուն, կը բաւէ որ հարստութեան մը ճամբան գտնէ։

Անոր համար ամէն տեղ որ հարստութիւն մը գտնելու հաւանականութիւնը կայ հոն անխիկա անվարան կը դիմէ։ Հետեւաբար աշխարհի ամէն կողմը կը վազէ։

Այնպէս որ Թուրքիոյ ամէն անկիւնը, Եգիպտոսի ոստաններուն և Եւրոպայի հարաւ-արեւելեան երկիրներուն, նոյնիսկ Նոր Աշխարհի մէջ անկարելի է չհանդիպիլ Թալասցի հարուստ վաճառականներու, կեսարացի մանր ու մեծ առեւտրականներու, Իվերիկցի կօշկակարներու, Փէլէկէսէցի բրուտներու և դանակագործներու, Իֆքէրէցի և Նիրզէցի երկաթագործներու և Տէրէվանքցի քարակոփներու, ինչպէս իրաւամբ դիտել տուած էր Հանգ. Եղիազարեան (տես վերը էջ 1496)։

Արդարև աշխարհի ո՞ր կողմն է որ կեսարացին ոտք չէ կոխած։ Մուր որ կ'ուզէ՛, կաղ մը միճչեւ. Հնդկաստան ի խնդիր դրամի, զոր շատ կը սիրէ, գիտէ՛ բաղամ ուր ոտ կոխած չըլլայ կեսարացին. մեծ գիտեմ կեսարացիներ, ուր Հրեայ մը ոտ կոխած չէ(1), բայց կեսարացիի Հրէի մը պէս եւ աւելի ճարպիկ գիտցած են օգտուիլ ամէն հրապարակէ. այնպէս որ, երեւոյթներէն դաեելով, ուղիղ տրամաբանած պիտի ըլլայիմ՛, երբ ըսեմ թէ, եթէ վերի ըսուած գաղթականութիւնը դար մը կամ դարեր առաջ տեղի ունեցեալին Արեւելեայ թէ Արեւմուտք, ապահով կրնայիմ՛ ըլլալ որ Գամաճօճներ, Հիրեներ, Բօչիլներ եւ այլն, տեղի պիտի տային կեսարացիին։

«Մարդ կը ծնի կեսարիա իր մէջ, բայց բախտը ձեռք կը բերուի դուրսը» կ'ըսեմ՛։

Ապացոյցն այն է որ մինչ կեսարացին հաստատակ մարդ մըն է իր մէջ, ուր որ գացած է հոն դիրք սացած է, ամուսնացեալ վերջը, եկեղեցի, դպրոց, հիւանդանոց իմ՛ վարած է, մէկ արհեստի միայն հետեւելով — վաճառականութեան կամ ամոր յարակից սեղանաւորութեան։ Բարեբարելու յօժարութիւնը, հոգիին այն մեծ հանգիստը՝ զոր հարստութեամբ միայն կրնամ՛ վայելել՝ սեփական մնացած չէ կեսարացիին՝ զանազան տեղւոյն համար լոկ. իր ընտրջը բարիքներ սփռած առեն մոռցած չէ իր բնագաւառը, կեսարիան, որ իրեն կամ իր նախնեաց ծնունդ տուած է, գործունէութիւնը, ճարպիկութիւնը անկէ սացած է։ Կիւլպէնկեան, Էսատեան, Մելիոնեան, Կիւմճեան, յաւագոյն օրինակներն են կեսարիայէն դուրսի կեսարացիներուն որ գիտցած են երախտագէտ սրտերու վրայ անեղծ յիշատակներ պահել, Կիւլպէնկեան՝ Թալասի ընտրջը, Էսատեան՝ վանքին մէջ, Մելիոնեան եւ Կիւմճեան՝ Կիւմճեան վարժարանի 6–700 աղուս ատակերներու վրայ։ (Ե. Երկաթեան, Բիւզանդիոն, 1902 Դեկտ. 5, էջ. 1876)։

Այսպէս իրականին մէջ կեսարացիին ազգային համբաւը աւելի չինած են իր այն զաւակները որոնք իրենց ծննդավայրէն դուրս գործած են։

Մասնաւորապէս ԺԹ. դարուն կէսէն յետոյ, երբ այլեւս դադրած էր կեսարիա փոքր Ասիոյ մեծ չահատուները և վաճառականութեան կեդրոնը ըլլալէ, այլեւս հոն տեղւոյն վրայ անուանի ազգեցիկ, և հարուստ դէմքեր չէ ունեցած։

Իսկ այն ժամանակներու մէջ որ քաղաքը տակաւին փայլուն առեւտուր մը ունէր, կեսարիոյ մէջ կ'ապրէր ազգեցիկ մարդոց դրօհ մը, որոնք իրր միլլէթ պաշի (= ազգապետ) և Գոճապաշը (= առանձնաշնահեալ — Ֆէրմանլը վաճառական կամ վաճառապետ) պատկառանք

(1) Առասպել՝ որ հիմ չունի ինչպէս տեսնուեցաւ (տես էջ 699)։

ազգած էին աղքատին, չատեր ազատած՝ նիւթական անձկութենէ և ատոնց պէս մանր մուներ բաներ ըրած էին, սակայն ամարդասիրական ներշնչումի, հոգիի մեծութեան դժուարաւ կը հանդիպիս. այն ալ եկեղեցիներու պատերէն ներս, վանքերու պարապին մէջ սահմանափակ, բարերարելու ճեղ հորիզոն մը՝ որպէս թէ անկէ դուրս կարօտ ափսոսի մը չըլլար» (ե. երկաթեան, Բիւզանդիոն, թ. 1876)։

Այսպէս, արդէն յիշեցի թէ տեղւոյն վրայ մատի վրայ կը համրուին քիչ չատ ազգին դրական նպաստներ տուող անձինք. Զարդարեան Կարապետ ու Մուրատեան Յակոբ, առաջինը Կեսարիոյ Մայր եկեղեցիին, երկրորդը՝ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին չինութեան պատճառ և մեծ գործիչներն եղած են, Խուպէսէրեան Կարապետ աղա, որ Թալասի վարի թաղին վարժարանը չինած է, Սահակեան եղբարք, որոնք մեծապէս նպաստած են Կէրմիրի վարժարանին։

Մինչ, Կեսարիայէն դուրս ապրող բարերար Կեսարացի Հայերու թիւը աւելի մեծ եզած է, և նշանակելի է որ Կեսարացի հարուստը որ ազգին կարօտութեանց դարմանն տանելու աշխատած է, բնաւ տեղական ինքնասիրութիւն կամ անձկամտութիւն չէ ունեցած միայն Կեսարիան հոգալու, այլ ազգը իր ամբողջութեան մէջ նկատի ունեցած է, ինչ որ կրնանք մէկ արգիւնքը նկատել իր իրը վաճառական լայն հորիզոն ընդգրկող միտք մը ունենալուն։

Այսպէս Կեսարիա ծնած այլ սակայն անկէ դուրս գիրքի ու համբաւի տիրացած Հայեր, բարձրացուցած են Կեսարիոյ անունը և անոր պարգեւած են ընտրելագոյն մարդիկ տուող քաղաքի մը համբաւը որ սուտ չէ։

Բ.

ԿԵՍԱՐԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

Ա.

ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱՑԻ ԴԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ ՄԻՆՉԵՒ ԺԴ. ԴԱՐ

Կապադովկիա երկիր մըն էր որուն բնակչութիւնը իրր հետեւանք իր երկրին աշխարհագրական դիրքին սոսկալի չարչարանք կրած է միշտ պանդխտիլ չըլլակայ երկիրներ և հոն ծառայել, ի խնդիր հացի։

Մասնաւորապէս Կապադովկիոյ բնակչութեան համար՝ երկրին Հռոմէական տիրապետութեան ենթարկուելէն յետոյ մասնաւոր ձգողականութիւն մը ունեցած պէտք է ըլլայ կայսրութեան կեդրոնը, Հռոմը, մանաւանդ Կ. Պոլիսը, երբ Հռոմէական կայսրութիւնը երկուքի բաժնուած է և Կ. Պոլիս եղած է Արեւելքի համար մեծ կեդրոն մը առ որ կը ձգտէին բովանդակ Անատոլուի բնակիչները։

Կապադովկիոյ վաղեմի Հայ բնակչութիւնն ալ իրր բաղկացուցիչ մասերէն մէկը այս ապարախտ երկրին, գտնուելով համաձայնական պայ-

մանուկներու մէջ, ինչպէս ալ ցոյց տուած է միեւնոյն ձգտումը դէպի Հին և Նոր Հռոմեները։

Մենք արդէն հանդիպեցանք Կապադովկիացի Հայերու որոնք Հռոմ հաստատուած էին Դ. դարուն (տես էջ 295-6), և պետութեան բաժանուելէն յետոյ Նոր Հռոմ կամ Կ. Պոլիս իր բնակչութեան մէջ ունեցած էր մեծ թիւով Կապադովկիացի Հայեր, վանդի դէպի Կ. Պոլիս կը դիմէին միշտ նեղքին գաւառներէն անոնք որ իրենց միջավայրը անձուկ կը գտնէին և մայրաքաղաքին թոհուբոհին խառնուիլ կը փափաքէին։ Հոն, կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ կ'ապրէին մեծ թիւով Կապադովկիացի հողատէր Հայեր, ինչպէս նաև բազմաթիւ բաղդախնդիրներ՝ մանաւանդ զինուորական դասէն։

Եղաւատեն մը որ Կ. Պոլսոյ բարձր դասը կամ հողատէր ազնուականութիւնը կը ներկայացնէին Անատոլուէն, մասնաւորապէս Կապադովկիայէն, գաղթող Հայերը, որոնք կը խառնուէին այն յուզումներուն որ Արեւելեան Հռոմը կը խռովէին։

Տեսնուեցաւ թէ ինչպէս անոնցմէ ոմանք իրենց տաղանդով և իրական արժանիքով և այլք բախտախնդրութեամբ Բիւզանդական գահուն շուրջը կարեւոր դեր մը կատարեցին, և նոյնիսկ իրենց մէջ գտնուեցան անհատներ որոնք նոյնիսկ կայսերական գահը յափշտակեցին և Արեւելեան այս կայսրութիւնը կառավարեցին, երբեմն այնքան արժանաւոր և այնքան ձեռնհասութեամբ։

Անոնք գնահատելի նեցուկները եղան այս մեծ կայսրութեան որ քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը պաշտպանեց մօտաւորապէս հազար տարի ընդդէմ բարբարոսութեան, և ասոր համար բացարձակ իրաւունքը ունի քաղաքակրթ մարդկութեան երախտագիտութիւնը ունենալու, հակառակ իր բոլոր ապականութիւններուն և մոլութիւններուն, որոնք իր մայրաքաղաքը, ինչպէս բոլոր մեծ պետութիւններու կեդրոնները — ինչպէս այժմ ալ — կը դարձնէին ցոփութեանց, մեղկութեանց, պալատական դաւերու և այլ այս կարգի հազարումէկ ապականութեանց ցուցադրավայր մը։

Այս զարմանալի քաղաքին մէջ Հայերը, եղաւ ատեն, որ ամենայն ինչ էին, և անոնց մէջ Կապադովկիացի Հայերը աննշան թիւ և դեր չունէին։ Սակայն Հայոց գերազօրութիւնը երկար չտեւեց, վասնզի նորանոր գաղթականներ չկրցան գալ Կ. Պոլիս, երբ Բիւզանդական կայսրութեան Անատոլեան ստացուածքները կորզուեցան իրմէ, և կենսունակ ու նոր արիւն չներարկուեցաւ մայրաքաղաքին բնակչութեան ուր գալքանեան Սլաւ ազգեր առաջին տեղը գրաւել սկսան։

Կապադովկիան երբ Օսմ. կայսրութեան տիրապետութեան ենթարկուեցաւ, դարձեալ Կ. Պոլիս գրաւեց այն դերը որ ունէր Բիւզանդական շրջանին և դարձաւ կեդրոնը մեծ կայսրութեան մը առ որ պիտի ձգտէին կայսրութեան զանազան գաւառներու բնակիչները։

Նկատելի է որ Ֆաթիհ Սուլթան Մէհէմմէտ Բ. նոյնիսկ կանխեց կամ գահավիժեց բնական կարգը և չթողուց որ երկրին բնակչութիւնը իրենին գար լեցնելու այն դատարկութիւնը որ թուրք եաթաղանը ստեղծած էր Օսմ. կայսրութեան մայրաքաղաք դարձած Բիւզանդական մեծ ատամնին մէջ։ Անիկա բռնագաղթով լեցնել ուզեց իր մայրաքաղաքը և ի մէջ այլոց Կեսարիան և իր շրջակայքն ալ դատար-

կացուց, մեծ թուով Թուրքեր և Հայեր տեղափոխելով Կ. Պոլիս և հաստատելով հոն։

Այսպէս մայրաքաղաքին առաջին Հայ բնակիչները եղան Կեսարացի Հայերը (տես էջ 584), որոնք այս անգամ մէկով երկուքով չէր որ կուգային այլ խումբովին, գրեթէ դատարկ ձգելով իրենց երկիրը, զոր լեցնելու համար Ֆաթիհի յաջորդները պիտի պարտաւորէին յետոյ Զարսկաստանէն տեղահան բերել բնակեցնել ուրիշ Հայեր։

Սակայն նախ քան Ֆաթիհի խժդուժ արարքը, հաւանական է նշմարել թէ գտնուած են Կեսարացի Հայեր որոնք երկրին տիրող չփոթ կացութենէն զգուած լքած են իրենց երկիրը և ապաստանած՝ քրիստոնեայ երկիրներ, մասնաւորապէս Արեւելքի մէջ ամէնէն ծանօթը և ազդեցիկը հանդիսացող վենետիկեան կալուածները, կամ նոյնիսկ իրը առեւտրականներ, ծանօթ Արեւելքի համբաւներուն և իրերուն այս հաստատակապետութենէն հրաւէր առացած են անոր սահմաններուն մէջ բնակութիւն հաստատելու և իրենց ծառայութիւնները տրամադրելու վենետիկի որ այդ թուականներուն մասնաւորապէս չահագրգռուած էր Արեւելքով և Օսմ. ահռոզ զօրութիւնը ընկճելու համար, արեւելքէն և արեւմուտքէն յարձակմամբ, 1471ին Զարմից Ուզուն Հասան վեհապետին հետ դաշնագրութիւն մը կնքած, (տես վերը էջ 575-6)։

Այս ենթադրութիւնները կ'արդարացնեն ի վենետիկ գոյութիւնը, ժԶ. դարուն սկիզբներն իսկ Կեսարացի կամ Կեսարական ազգանուն Հայերու, ինչպէս Գէորգ անուն Հայուն՝ որ որդին էր Թէոդոր Կեսարացիի (տես էջ 1473)։

Այս Գէորգի (ծն· 1512 – 1608 Ապրիլ 20 †) համար չէ ըսուած թէ անիկա ո՞ւր ծնած է, այլ ըսուած է թէ անիկա զաւակն էր Թէոդոր Կեսարացիի, որով շատ հաւանական է որ անիկա Կեսարիա չէ ծնած, վասնզի 1512ին արդէն քաղաքը գրեթէ Հայ բնակիչ չունէր։

Ուստի իրաւունք ունինք ենթադրելու թէ Գէորգ ծնած է 1512ին վենետիկ, աւելի կանուխ, հաւանօրէն ժԵ. դարուն վերջերը հոն գաղթող Թէոդոր Կեսարացիէն, որ կրնար իրը Արեւելքի լեզուներուն տեղեակ կամ երկրին համբաւներուն և իրերուն ծանօթ մարդ, ծառայութեան կոչուած ըլլալ կամ ինքնաբերաբար ինքն իր ծառայութիւնը տրամադրած՝ վենետիկի հասարակապետութեան։

Իր զաւկին՝ Գէորգի իրը Սէմաար և մանաւանդ իրը թարգման Թուրք լեզուի, գործունէութիւնը ի վենետիկ, իրաւունք կու տայ մեզի այս ենթադրութիւնը ընելու։

Թէոդոր Կեսարացիի սերունդը՝ 120 տարի վենետիկի մէջ կարեւոր դեր կատարած է (տես վերը էջ 1474) անշուշտ միջավայրին ընծայած պատեհութիւններէն օգտուելով։

Բ.

ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՀԱՒՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ ԺԶ. ԴԱՐՈՒՆ

Տեսնուեցաւ թէ ժԵ. դարուն վերջը արդէն Կեսարիոյ Հայերը տեղահան իրենց ծննդավայրէն՝ կը հաստատուին Կ. Պոլիս, ուր Կեսարացի Հայոց սերունդները, իրենց հարպիկութեամբ կը գրաւեն

ուշագրաւ տեղ մը, և կարճ ժամանակի մէջ իրենց թշնամւոց ու արգահատելի վիճակին վերջ տալով իբր արհեստաւոր և առեւտրական կը կատարեն կարեւոր դեր մը։ Կեսարացիներու այս սերունդները քիչ յետոյ կը գառնան տեղացի և իրենց կապերը կը խզուին իրենց ծննդավայրին հետ, վասնզի Հայերէն պարպուած կեսարիայէն նոր գաղթականներու դէպի Կ. Պոլիս դիմելուն հնարաւորութիւնը կը դադրէր։

Այդ կարելիութիւնը կ'ստեղծուի դարձեալ, երբ ԺԶ. դարուն ընթացքին մասնաւորապէս Պարսկաստանէն նոր գաղթականներ բռնագաղթով կամ կամաւորապէս կու գան կը հաստատուին կեսարիա և անոր Հայ բնակչութիւնը կ'ստուարացնեն։

Հետեւաբար ԺԶ. դարուն տեղաղութեան հաւանական չէ որ կեսարացի Հայերը կամաւոր կերպով անկէ հեռացած ըլլան, սակայն բնական է որ հոն նոր հաստատուածներէն շատեր, չկարենալով հաշտուիլ քաղաքին պայմաններուն ուրիշ տեղեր դիմած ըլլան։

Նոյնպէս իբր մարդկային հարկահաւաքութիւն այդ դարուն գործադրուած անգութ մանկաժողովները (devşirme) պատճառ եղած են որ կեսարիա ծնած Հայ մանուկներ Եէնիչէրիներու օճախներուն յանձնուած և այս պատճառով իսկ Կ. Պոլիս բերուած են։

Արդարեւ, այսպէս էր որ Թուրքը իրեն սեփականեց Նշանաւոր հարտարապետ Սինանը (1490–1588 ծուխիս 3), որ ինչպէս տեղեկացաւ անձամբ էրէքլիօրէն Հայ մըն էր և մանաւանդ կեսարացի Հայ մը, Ազբրնաս գիւղէն (տես էջ 1532–5)։

Նոյն ձեւով է որ Թուրք պատմութիւնը իրեն սեփականեց, ժամանակով Սինանէն քիչ մը ուշ ժպալլող, նշանաւոր վէզիր Խալիլ Փաշան, որ ծագումով կեսարացի Հայ մըն էր, որ հաւանօրէն devşirme մը հետեւանօք խլուած էր իր մայրենի տունէն և Կ. Պոլիս փոխադրուելով և հետզհետէ յառաջանալով հասած էր բարձրագոյն դիրքերու և մեծ ծառայութիւններ մատուցած՝ Օսմ. Պետութեան։

Կեսարացի(1) Խալիլ Փաշա Ծովակալն էր Սուլթան Ահմէտ Ա.ի և ժամանակակիցը՝ Օսմ. Կայսրութեան վէզիրներէն ամէնէն կարողներէն մէկուն՝ Քուչուճու Մուրատ փաշայի որ ինչպէս տեղեկութիւնը փրկեց կործանումէ ձեւալիները զապելով։

Անիկա պատմութեան ապարէզ կու գայ առաջին անգամ 1609ին երբ կը յաղթէ Մելիտացւոց տասը նաւերուն՝ նաւամարտի մը մէջ և գերի կ'առնէ վեց նաւ, որոնցմէ մէկը կը կոչուէր Գարա ձէհէննեմ և ունէր 90 թնդանօթ, 500 նաւաղ, 160 հրազէններ, և 2000 հրացան։ Խալիլ այդ մեծ նաւով յաղթականօրէն մտաւ Կ. Պոլիս, և Սուլթան Ահմէտէն առացաւ չնորհակալութեան թուղթ ու սամուրներն և անուանեցաւ վէզիր (Այվազովսքի, Ա. 585)։

---

(1) Դր. Մարգարեան իր Օսմանեան Պատմութեան մէջ (1912 Կ. Պոլիս էջ 99) այս Խալիլ փաշային համար կ'ըսէ թէ բնիկ Չէյթունցի էր։ Սակայն չփոթութեան մը հետեւանք պէտք է ըլլայ ասիկա, վասնզի 1607ին կը յիշուի ուրիշ Խալիլ փաշա մը որ եէնիչէրի Աղասի էր և «էր տեղացի եւ մօտակայ ազգային (իմա ազգական) ծակոր վարդապետին» որ Չէյթունցի էր (Դարանաղցի, էջ 108)։ Ես համաձայն Դարանաղցիի հրատարակիչին՝ Դեր. Տ. Մեսրոպ եպ. Նշանեանի երկու Խալիլները կը զատեմ իրարմէ։

Խալիլ փաշա յաջորդ տարին ամուսնացաւ Մուրթեզա Ալիմէտ Ա.ի աղջկան հետ (Ցոյց, 587), անթերեւակայելի չքեղ հարսնիքով մը (588), և 1617ին մեծ-վէզիրութեան կոչուեցաւ (Ցոյց, 595), և իր առաջին գործը եղաւ խազախները վանել Սինոպի շրջանակէն ուր արշաւած էին 1613ին Նասուհ փաշայի մեծ վէզիրութեան շրջանին և նորոգեց Աստրխոյ և Լեհաստանի հետ խաղաղութեան դաշինքը։

Ինչպէս կը թուի Խալիլ օխերիմ հակառակորդ մը եղած է օտար ազդեցութեանց երկրին մէջ զարգացման և ասոր համար հալածած է կաթոլիկ հաւատամատուարութեան գործակալները, մասնաւորապէս Ցիսուեաններուն, և ծովը նետած է Պապին նուիրակը (Այվազովսքի, Ա. էջ 593 և 596)։

Խալիլ փաշա՝ վէզիրութեան պաշտօն վարեց նաև Մուրթեզա Մուսթաֆա Ա.ի (1619) և անոր յաջորդին՝ Օսման Բ.ի (1619–1622) իշխանութեանց առեն։ 1619ին գնաց Պարսից դէմ պատերազմի և հարկադրեց հաշտութեան Շահ Աբասը։ Խալիլ փաշա յետոյ զօրքը արձակեց Կարնոյ մէջ և ձմեռեց ինքն Թօգատ ուր ստացաւ թագաւորէն թուղթ գովեստի (Ցոյց, էջ 601), սակայն երբ Կ. Պոլիս հասաւ պաշտօնանկ եղաւ և կրկին ծովակալ կարգուեցաւ (Ցոյց) և Սև ծովու մէջ ապստամբող ծովահէնները զսպեց և 1621ին Լեհաց պատերազմին մասնակցեցաւ (Ցոյց, էջ 605)։

1622ին Մուսթաֆա Ա.ի կրկին գահ բարձրանալէն յետոյ մայր-թագուհին աշխատեցաւ Խալիլ փաշա ծովակալը կրկին բարձրացնել մեծ վէզիրութեան (1623ին) սակայն չյաջողեցաւ։

Նորընտիր եպարքոսը Մէրէ Հիւսէյին աքսորեց զայն Մալկարա (Այվազովսքի, Ա. 630)։ Սակայն 1626ին Խալիլ փաշա դարձեալ մեծ վէզիր անուանուեցաւ Մուրթեզա Մուրատ Դ.էն և գնաց Հալէպ և անցաւ Կարինի կողմը։ Հոն երբ լսեց որ Պարսիկները Ախալցխայի վրայ կու գան, անոնց վրայ ղրկեց Ամիտի, Հալէպի, Մարաշի և Փոքր Ասիոյ հուսարակալները 5000 զօրքով և անոնց զօրագլուխ դրաւ Տիլլէնկ Հիւսէյին փաշան (Այվազովսքի, Բ. 17)։

Ազդարարեց նաև ապստամբ Կարնոյ կուսակալ Ապազային որ ինքն ալ պիտակցի այդ կուսակալներուն։ Իր դիտումն էր զայն զաւով մը մէջտեղէն վերցնել։ Սակայն Ապազա՝ աւելի հարպիկ՝ տեղեկացաւ դաւին և ինքն նենգութեամբ յարձակեցաւ յանկարծ Օսմ. բանակին վրայ և զայն կոտորեց։

Այս կռիւին մէջ Տիլլէնկ Հիւսէյին փաշան սպանուեցաւ և կուսակալները՝ որոնք Ապազա ձեռք անցուցած էր, կախուեցան։

Խալիլ փաշա երբ իմացաւ այս աղէտը գնաց պաշարեց Կարինը և 70 օրուան ապարդիւն ջանքերէ յետոյ ձմեռուան սաստկութենէն խուսափելու համար գնաց Թօգատ։

Մուրթեզա Մուրատ Դ. սաստիկ զայրացաւ և պաշտօնանկ ըրաւ կեսարացի հայածին Խալիլ փաշան որ դարձաւ Կ. Պոլիս, ուր մեռաւ ծերութեան հասակին մէջ (Այվազովսքի, Բ. 19)։

Գոհա մի քանի Սինանի և Խալիլ փաշայի պէս արդեօք ո՞րքան ուրիշներ կայի՞ն որոնց անուններն մեզի չեն հասած, և կամ պատմութիւնը կ'անգիտանայ անոնց ազգութիւնը և ծննդավայրը։

Դեռ մինչև վերջերս, մէկէ աւելի ազգեր իրարու ձեռքէ կ'ուզէին խլել Սինանի ծննդավայր ըլլալու փառքը, որ վերջապէս հայոց

վիճակեցաւ Նոր վաւերագիրի մը յայտնութեամբ ինչպէս բացատրած եմ։

Ապահով կարելի է պնդել թէ, Սինանի և Խալիլի պէս ուրիշ բազմաթիւ կեսարացի Հայեր գտնուած են, որոնք խիզախ մանկաժողովներու հետեւանքով խլուած հայութեան ծոցէն՝ ծառայած են թրքութեան և թուրք նկատուած։

Առանց ազգութեան և կրօնի հարցը նկատի ունենալու, ինչպէս կը տեսնուի Կ. Պոլիս այս կերպով դարձեալ կը քաշէր կեսարիոյ բնակչութիւնը դէպի իրեն և անոնց մէջ գտնուող Հայերը ևս, հոգ չէ թէ ընդգրկուած դրութեամբ այդ Հայերը կ'անյայտանային և մոռացութեան կը մատնուէին իսլամ զանգուածին մէջ ձուլուելով, և մահմետականներու վերապահուած ասպարէզներու մէջ ծառայելով։

Սակայն Կ. Պոլիս, իբր մայրաքաղաք նաև կեդրոն մըն էր առեւտուրի, և արհեստաւորներու, գործաւորներու և ամէն կարգի աշխատաւորներու պէտք ունէր, որոնք մեծագոյն մասամբ Անատոլու հայթայթած էր թրքական գրաւումէն յետոյ։ Ցոյներէն դատարկացած Կ. Պոլիսը, ուրիշ տեղերէ փոխադրուած բնակիչներով լեցուած էր։ Քաղաքին հետզհետէ աճող իսլամ բնակչութիւնը՝ պատճառ կ'ըլլար նաև քրիստոնեայ բնակչութեան աւելնալուն, վասնզի վերջիններս կ'ապրէին առաջիններուն ծառայելով, քանի որ իսլամները առհասարակ զինուորական և պաշտօնատարական ասպարէզները գրաւած էին և արհեստները, արուեստները և առեւտուրը լքած՝ քրիստոնեաներուն և հրեաներուն։ Արդ քանի կ'աճէր պետութեան չուքը և զօրութիւնը, այնքան կը զարգանար Կ. Պոլիս, իբր լայնածաւալ պետութեան մը մայրաքաղաքը, և իրեն կը քաշէր պետութեան չորս ծայրերէն թուրքերու մեծ բազմութիւն մը, որոնք սպառող տարրը կը ներկայացնէին։

Սպառողներու քով երեւան կու գային հայթայթողները որոնք քրիստոնեաներն էին։ Այսպէս, Կ. Պոլիս կրկին իբր մեծ պետութեան մը կեդրոն, կ'առանձնար ձգողականութիւն մը և իրեն կը մղուէին գաւառներու բնակչութենէն անոնք որոնք իրենց մէջ ձեռներէցութիւն և յանդգնութիւն կ'զգային նոր ասպարէզներու հետամտելու։

Կեսարացի Հայեր, ինչպէս կը հաստկցուի, չեն եղած անոնցմէ որ այս ձգողականութեան դիմադրած են, այլ ընդհակառակը եղած են անոնցմէ որ առաւելագոյն չափով քաշուած են այդ մագնիսէն և մեծ թուով դիմած են Կ. Պոլիս, հոն այդ խոշոր միջավայրին մէջ դրամ շահելու համար։

1592ին գրուած յիշատակարան մը կը հաստատէ թէ Կ. Պոլսոյ մէջ այդ թուականին բաւական թուով Մուհճուսուներ (= Գենուացիներ) կային, անշուշտ իբր շինութեանց բանուորներ աշխատող և հոն կը գտնուէր կեսարացի Սարգիս անուն եպիսկոպոս մը, որ Սամաթիա թաղը, այսինքն նախկին Գարամանցիներու բնակավայրը՝ հաստատուած էր։ Երբ Մուհճուսուներն պէս պզտիկ գիւղ մը նշանակելի թուով գաղթականներ ունէր Կ. Պոլսոյ մէջ, անշուշտ կեսարիա և շրջակայ աւելի մեծ աւաններն ունէին աւելի խոշոր թուով գաղթականներ, որոնք ժԶ. դարուն վերջերը հասած էին ապահովաբար նշանակելի թիւի մը։

ժԶ. դարուն, կեսարիա այսպէս կը ղրկէր գաղթականներ Կ. Պոլիս,

զանազան կերպերով, ինչպես՝ տէվշիրմէներով և համաւոր տեղափոխութիւններով։ Սակայն կեսարիա միայն այս կերպով չէ որ կը դատարկանար կամ կը լքուէր իր զաւակներէն։

Անիկա ԺԶ. դարուն վերջերը կ'ենթարկուի նաև զարհուրելի բռնագաղթի մը։ Կիպրոսի գրաւումէն (1571) անմիջապէս յետոյ 1573ին կեսարիոյ չրջանէն բազմաթիւ Հայեր բռնի կը փոխադրուին այդ կղզին որուն բնակչութիւնը չարգուած էր գրաւման պահուն և դատարկացած (տես էջ 633)։

Այս ակամայ տեղափոխութեամբ կեսարիոյ Հայերը կ'ըլլային Կիպրոսի առաջին Հայ բնակիչները, կղզին Օսմ. տիրապետութեան ենթարկուելէն յետոյ և նախնիքը Կիպրոսի արդի բնիկ Հայերուն, իրողութիւն որ կը հաստատուի նաև Դարանաղցիի (էջ 98–100) մէկ վկայութեամբը, որ 1606ի Կիպրոսի ապստամբութեան պատմութիւնը ըրած ատեն Լեւգոշա բնակող կեսարացի Հայ մագործի մը ազանութիւնը կը պատմէ, վասնզի անիկա չէր համակերպած միանալու ապստամբներուն, յայտարարելով խոհականօրէն թէ ամէն ճիդեն եւ պանդուխտ գոլով՝ ազգայնովի մեռնիլ բնաւեալ եմ ասս, ոչ կարեմ իշխել առնել զայդ զոր ասէք հարկել ձեզ ինձ, վասնզի երկնչելով ի յահէ Թուրացն, յորժամ լուիցեն թէ Հայ ազգ լինելով ընդ ձեզ, վասն իմ պատճառին զամենայն տառապեալ վշտաբեր ազգն մեր սրոյ ճարակ կառնեն եւ զմնացեալսն ի գերութիւն կու վարեն, յաւիտեանելով զկաճայս եւ զորդիս մեր ի ծառայութիւն սարկութեանցն։ Այս բառերն իսկ ցոյց կու տան թէ Կիպրոսի մէջ կային կարեւոր թիւով Հայեր, որոնք մեծ մասամբ ապահովարար այս մասնագործին պէս կեսարիայէն 1573ին բերուածներն էին կամ անոնց հետեւողներ։

Պատմական ուրիշ վաւերագիրներ կը պակսին ցոյց տալու համար թէ ԺԶ. դարուն նաև ուր տեղեր գացած են կեսարիոյ Հայերը, որոնք այդ դարուն իսկ ցոյց տալ կ'ակսին եռանդ ու ոգեւորութիւն ո՛չ միայն առեւտուր կամ գործ հետապնդելու, այլ նաև հետամտելու ուսման և կրթութեան։

Այդ դարուն էր օրինակի համար, որ Կեսարացի Գրիգոր անուն պատանի մը, որ յաջորդ դարուն առաջին կէսին պիտի հանդիսանար ուշագրաւ և ազգին համար նշանակելի ծառայութիւններ մատուցանող անձ մը, չուրջ 1585–1590 թուականներուն կը գիմէր Ամիթ, աշակերտելու համար տեղւոյն Առաքելորդ Սրապիոն Ուռհայեցիի, որ հոն վարժարան մը բացած էր, իր չուրջը հաւաքելով բաւական թիւով աշակերտներ որոնցմէ մէկն էր նաև Գրիգոր Կեսարացին, ապագայի Կ. Պոլսոյ նշանաւոր պատրիարքը և իր ժամանակին ամենէն հմուտ և գործունեայ եկեղեցականներէն մին, որ ուսում առնելու համար հաւանօրէն մօտաւորապէս 10 տարիներ Տիարպէքիր մնացած է։

Գ.

ԿԵՍԱՐԱԿԱՆ ԴԱՂՕՒԹՆԵՐ ԺԷ. ԴԱՐՈՒՆ

ԺԷ. դարուն սկիզբը ապահովարար Կեսարական ամէնէն փայլուն գաղութը Կ. Պոլսոյ մէջ էր։ Կ. Պոլիս, իբր կեդրոն, իր մագնիսականութեամբ բովանդակ ԺԶ. դարուն տեւողութեան իրեն քաշած էր

մաս մաս կեսարացի Հայեր, որոնց թիւը յանկարծ ժէ. դարուն սկիզբը կ'ուզենար մեծ ահռելի մը, վասնզի ԺԶ. դարուն վերջերը, մասնաւորապէս 1590էն յետոյ, Անատոլուի մէջ կը ծագէին խռովութիւններ, որոնց հետեւանքը — ինչպէս տեսնուեցաւ— բոլոր երկրին խառնակութեանց ու ապստամբներուն յարձակմանց առարկայ եղած վայրերուն ամենազգի բնակիչները, կ'ապաստանէին պետութեան կեդրոնը կ. Պոլիս և անոր անմիջական շրջակայքը։

Այս գաղթականներուն մէջ կեսարացիք ալ կարեւոր թիւ մը ունէին վասնզի Հայաստանի և Միջագետքի մէջ ծագած ապստամբութիւնը տարածուեցաւ նաև Անատոլու, և կեսարիա զերծ չկրցաւ մնալ համաստարած աղէտէն։ Հոն 1599ին ապստամբեցաւ Հիւսէյին փաշան և 1601ին ապստամբութեան գլխաւոր պետը՝ Գարա Եազըճը գրաւեց նաև կեսարիան (տես էջ 641)։ Այնպէս որ ինչպէս ուրիշ տեղերու, նոյնպէս կեսարիոյ և շրջակայքից բնակիչները, խոյս տուին դէպի արեւմուտք, կ. Պոլսոյ շուրջը, Նիկոմիդիոյ, Պրուսայի, Ռաուսթոյի և Իսիրնէի կողմերը և հոն տեղերը հաստատուեցան (տես էջ 641)։

Գաղթականութեան հոսանքը այնքան մեծ համեմատութիւն առաւ, որ Անատոլուի գատարկացումը մտատանջութիւն պատճառել սկսաւ և 1609ին Գուլյուճը Մուրատ փաշա փորձեց կ. Պոլիս ապստամբող գաւառացիները դարձնել իրենց տեղերը, երբ տարւան ապահարկութեան շնորհ մը ընելով և գրեթէ բռնութեամբ գործադրեց իր որոշումը (տես էջ 642)։ Սակայն Մուրատ փաշայի մահէն (1612) յետոյ երբ կրկին խռովեցաւ Անատոլուն, դարձեալ մեծ թուով գաղթականներ դարձան կ. Պոլիս և շուրջը և հոն տեղերը հաստատուեցան և տեղացի դարձան։

Անատոլուն մատնուեցաւ մեծ գատարկութեան, ինչ որ —ինչպէս տեսնուեցաւ (էջ 645)— ուշադրութիւնը գրաւեց 1635ին Մուրատի՝ իր գաբախից դէմ արշաւանքի գացած ատեն։ Ուշադրաւ է որ այդ գատարկութիւնը Սուլթանին զգալի եղած էր մասնաւորապէս կեսարիոյ գաւառին մէջ (տես վերը էջ 645–6)։

Արդէն տեսանք թէ Սուլթանը անոր գարմանն տանելու համար ինչպէս անողոք խստութեամբ հրամայեց որ կ. Պոլիս և շուրջը ապստամբող գաղթականները դարձուին իրենց տեղերը, սակայն այդ հրամանը որչափ կ'ենթադրուի կարելի չեղաւ տառացի գործադրել և շատեր զանազան հնարքներով մնացին իրենց տեղերը (տես էջ 646)։ Այդ մնացողներուն մէջ ապահովաբար կեսարացիք ամէնէն կարեւոր տեղը կը գրաւէին (էջ 647)։

Առանցմէ մէկն էր անշուշտ Ալիքսան կեսարացի որ 1610ին կ. Պոլիս եկած և Սամաթիա թաղը բնակած էր, և նախահայրը եղած էր Ապտուլլահ և Հիւրմիւզ երկու վաղեմի և քաջածանօթ ընտանիքներուն (տես Վահան Զարդարեան, Ցիշատակարան, էջ 334)։

Ուրիշ շատեր ալ մնացած են ապահովաբար։ Ցակոբ գպիր Ակնեցի (տես Բաճաեէր, 1904, էջ 174 և Ցուցակ Հայ Ձեռագրաց Կայսեր. Մատենադարանին ի Վիէննա, էջ 15) կը հաստատէ թէ կ. Պոլսոյ պարիսպներուն նորոգութեան աշխատող գործաւորները, ազատ մնացած են բռնագաղթէն։ Շինուածային աշխատութիւններուն մէջ վարժ կեսարացիք անշուշտ անոնց մէջ կը ներկայացնէին կարեւոր թիւ մը։ Առանք

Ճնացին Կ. Պոլիս և եղան Ճնայուն բնակիչները մայրաքաղաքին, ուր իրենք արդէն հին ու նոր գաղթականներ, կը թուին կարեւոր մեծամասնութիւն մը ունենալ, վասնզի ինչպէս կը տեսնուի Կ. Պոլսոյ գաղութին մէջ անոնք կը կատարեն ամէնէն աղդեցիկ դերը և իրենց խօսքը և հեղինակութիւնը զգալի կ'ըլնեն, գաղութին համայնքային-վարչական գործերուն մէջ։

Ասոր գլխաւոր ապացոյցը այն է որ ժէ. դարուն սկիզբէն մինչև 1635, Սուլթան Մուրատ Դ.ի գաղթականները վերադարձնելու հրամանը, այս չփոթի ժամանակներուն մէջ, Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը պարբերաբար հինգ անգամ ձեռք կը բերէ Գրիգոր Կեսարացի կորովի եկեղեցականը, որ մասնաւորապէս տեղացի ծովհաններէս խուլ եպիսկոպոսը վանելու համար կը կարօտեր աջակցութեանը իրեն հաւասկիցներուն, որոնք Կեսարացիներ կամ դրացի գաւառներէն Կ. Պոլիս ապաստանողներն էին առաւելապէս՝ ապահովաբար։ Այսպէս կը հաստատուի թէ խոշոր թուով Կեսարացիներ կային այդ ժամանակ Կ. Պոլսոյ մէջ որոնք թերեւս կը հովանաւորուէին Կեսարացի Հայ ժամանակակից վէզիր Խալիլ Փաշայէն։

Այսպէս ժէ. դարուն առաջին կէսին իսկ Կեսարացի Հայեր իրենց թէ՛ թուական և թէ՛ բարոյական գերակշռութիւնը կը հաստատէին Կ. Պոլսոյ մէջ։

Ձիշտ այդ միջոցներուն անոնք իրենց բնակավայրին մէջ մեծ մասամբ աղքատութեան մատնուած կ'ապրէին, թէև ինչպէս կը վկայէ Սիմէոն Լեհացի 1617ին հոն կը գտնուէին նաև «Ճարպամ վաճառականներ եւ խոճայի անվանի մեծատուներ» որոնք ինչպէս տեսնուեցաւ այդ փոթորկալից օրերուն իսկ կը մասնակցէին արեւելեան վաճառականութեան շարժումին, և թերեւս այս առթիւ ժէ. դարուն կէսերը կ'ունենային իրենց ներկայացուցիչները, Եւրոպայի առեւտրական գլխաւոր կեդրոններուն, ինչպէս Անգոնայի և Լիվոռնոյի մէջ, (տես էջ 1474–1475)։ Այս Կեսարացի առեւտրականները ապահովաբար Արեւելքի հետ կը յարաբերէին, կամ եւրոպական վաճառքներ հոն ղրկելով կամ Արեւելեան ապրանքներ Եւրոպա փոխադրելով, կամ երկուքն ալ միանգամայն կատարելով։ Այս Կեսարացի վաճառականները որ Եւրոպա ձեռք նետած էին, յայտնի չէ թէ ձելալիներու արշաւանքէն առա՞ջ թէ անկէ յետոյ Եւրոպա անցած են։ Նոյնպէս յայտնի չէ թէ ուղղակի Կեսարիայէն գացա՞ծ են թէ Կ. Պոլիս ապաստանած Կեսարացիներէն են, որ 1635ի աքսորէն ազատելու համար աւելի արեւմուտք գացած են և առեւտուրի մէջ նետուած։ Միայն իրողութիւն է որ Կեսարացի Հայոց գաղթավայրերու չրջանակը ընդարձակուած էր և Կեսարացի վաճառականը Եւրոպայի մէջ կը հաստատուէր, հաւանօրէն ձելալիներու ապստամբութեան պատճառով, որ մեծ ցրուումի մը պատճառ եղած էր Հայոց համար, զանոնք շատ հեռաւոր տեղեր նետելով, ինչպէս Դարանաղցի և Դաւրիժեցի ժամանակակից երկու պատմագիրները որոշ կ'ըսեն։

Կեսարացի Հայերն ալ, ուրիշ տեղերու Հայոց պէս այդ ցրուումէն զերծ չեն Ճնացած և իրենք ալ տարածուած են աշխարհի զանազան մասերը։

Անոնց մէկ ուրիշ հետքը կը գտնենք Հալէպ, որ ժէ. դարուն կիսուն կարեւոր կայան մը դարձած էր Ջուղայեցի Հայ վաճառական-

ներու, որոնք նոյն դարուն Եգիպտոս ալ հաստատուած էին, ձեռնհասութիւնը Ասիական առեւտուրի իրը համբայ հաստատած-փոքր Ասիա ուղեգիծը վերջնապէս լքելու պատճառ եղած էր և այլեւս կեսարիայէն չէին անցներ ասիական ապրանքները որոնք Միջերկրականի նաւահանգիստները կը ջերմուէին։ Հետեւաբար Սուրիոյ նաւահանգիստները կամ Աղեքսանդրիա դարձան այդ չրջանին արտաժման վաճառականութեան վայրերը, և Հալէպ և Դահիրէ ալ առացան կարեւորութիւն, այս տեսակէտով, և ունեցան Ջուղայեցի Հայ վաճառականներու գաղութներ։

Կեսարացի առեւտրականները որոնք մինչև հեռաւոր Իտալիա գացած էին, բնական է որ Արեւելքի վաճառականութեան այս մեծ վարպետներուն հետեւորդներ եղած են և իրենք ալ Հալէպ և Թերեւս նաև Եգիպտոս հաստատուած են առեւտուրով ժէ. դարուն։

Այս իրողութիւնը կը հաստատուի Հալէպի Ազիզիյէի գերեզմանատան մէջ ժէ. դարուն կէսերուն թաղուած բազմաթիւ Ջուղայեցի և արեւելքի խօճաներու և վաճառականներու կարգին գտնուած սա տապանաքարով. «Այս է տապան հանգիստեան Ղայսարցի Պօղոսիճ, թվն. ՌՃՌ (=1653), (տես Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, Պատմ. Հալէպի Ազգ. գերեզմանատանց եւ արձանագիր հայերէն տապանաքարերու, 1935, էջ 26)։

Ապահովաբար ուրիշ քաղաքներու մէջ ալ կեսարացի վաճառականներ հաստատուած պէտք է ըլլան, սակայն դժբախտաբար անծանօթ կը մնան, վասնզի վաւերագիրներ կը պակսին։ Սակայն կըրնանք վստահօրէն ըսել թէ կեսարացիք Ջուղայեցւոց հետեւած պէտք է ըլլան և անոնց գտնուած տեղերը իրենք ալ տարածած, Միայն պէտք է նկատի ունենալ թէ այդ վաճառականները անհատներ են որոնք պատահօրէն զանազան քաղաքներ գացած են և մեծ թիւ չեն ներկայացներ, սակայն ցոյց կու տան կեսարացի Հայուն առեւտրականի նախաձեռնարկ ոգին, որ հետզհետէ աւելի պիտի չեչտուէր։

ժէ. դարուն իրր կեսարական գաղութ, այսինքն կեսարացիներու բաւական առուտուր զանգուած մը պարունակող քաղաք, դարձեալ գլխաւորն է Թուրք պետութեան մայրաքաղաքը՝ Կ. Պոլիս, ուր համախմբուած էին —ինչպէս տեսնուեցաւ— մեծ թուով կեսարացիք, ամէն գասէ և ամէն արհեստէ, նոյնիսկ եկեղեցականներ։

ժէ. Դարուն սկիզբը ինչպէս որ իրենց ազդեցութիւնը գերակշիռ էր, նոյնպէս նաև անոր վախճանին, հակառակ 1635ին գործադրուած բռնագաղթին, կեսարացիք շատ ազդեցիկ էին Կ. Պոլսոյ մէջ, ինչպէս կը հաստատեն մի քանի պատմական իրողութիւններ, որոնցմէ ամէնէն նշանակելին էր սա որ ինչպէս ժէ. դարուն սկիզբը Գրիգոր վրդ. կեսարացի արժանացաւ տէր եկեղեցական մը քանիցս պատրիարքական աթոռը գրաւած էր Կ. Պոլսեցի մրցորդի մը հետ մաքառելով —անշուշտ կեսարացի գաղութին ձեռնտուութեամբ—, դարուն վերջին քառորդին ալ ուրիշ կեսարացի մը, այս անգամ տգէտ քահանայ մը՝ Կրպօ երէց անուն, հինգ անգամ (1676–1679, 1680–1681, 1681–1684, 1686–1687, 1688–1689) պատրիարքական աթոռը կը գրաւէր, անշուշտ դարձեալ առաւելապէս իր հայրենակիցներուն օժանդակութեամբ։ Նկատելի է որ անիկա չուշտակ վարդապետ մըն է, ուրեմն նախապէս քահանայ մը, որով կը հաստատուի թէ կեսա-

բացիներու հաստատուն գաղութ մը կար։ Կարապետ կամ Կրպօ Կեսարացի եթէ իր հակառակորդները կը յաջողէր վանել հնչուն փաստով՝ այսինքն կաշառքով, անշուշտ իրեն ձեռնտուներն էին մայրաքաղաքին Կեսարացիք։ Ցետոյ նշանակելի է որ անիկա կը մաքառի տեղացի անձերու դէմ, և կրնայ ենթալ նոյնիսկ իր աթոռին վրայ ցմահ Զուղայեցիի պէս յարգուած կաթողիկոսի մը մայրաքաղաք եկած առեն իսկ, և անոր մահէն յետոյ, եղիազար Այնթապցիի և Երեմիա Քէօմիւրճեանի պէս անձերու իրարու համաձայն գործունէութեան չրջանին։

Անիկա նոյնիսկ 1682ին եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Կ. Պոլսոյ մէջ եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսէն, որ անշուշտ այս տզէտ քահանան երբ իր Գ. պատրիարքութեան չրջանին եպիսկոպոսական աստիճանի կը բարձրացնէ անոր կուսակիցներուն հաճոյք պատճառելու համար է։

Կարապետ Կեսարացի 1689ին կը վանուի աթոռէն [illegible] կը մեռնի, անյայտ կը մնայ. սակայն նշանակելի է որ երեք տարի (1689–1692) Աչխարհական Տեղակալներ կը վարեն գործերը, նախ փոխանորդ ունենալով Թորոս երէց Ստամպոլցին որ աւելի առաջ, երկու անգամ (1681ին 40 օր և 1687–88) պատրիարքութիւն ըրած էր, և որ սակայն կրկին պատրիարք ընել չէին համարձակած.

Պատմութիւնը կը յիշատակէ թէ քիչ յետոյ Աչխարհական Տեղակալները որոնց կը գործակցէր Թորոս երէց Ստամպոլցին, կը վանուին և Սախա-Օղլու անունով դերձակ մը —որուն մականունը և դերձակ արհեստը մեզի ենթադրել կու տայ Կեսարացի մը— կացութեան տէր կը դառնայ և միայն աչխարհականներու գործակցութեամբ կը պաշտօնավարէ, մինչև որ դարձեալ հակառակորդները կը զօրանան և կը տապալեն Սախա-Օղլուն և անոր տեղը կը դնեն իրր տեղակալ Շահին Համամճին, որ «վէրքիլ երիցօքթ» կը վարէ պատրիարքարանի գործերը, սակայն Կեսարացւոց ազդեցիկ կուսակցութիւնը, կը յաջողի բոլորուիլ Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքին համար նպաստահաւաքութեան եկած Մատթէոս վրդ. Կեսարացիի շուրջը և զայն պատրիարքական աթոռ բարձրացնել 1692ին, Գասիտէճի և Սարը կրկնակ մականուններով ծանօթ այս եկեղեցականը, երկու տարի յետոյ Կիլիկիոյ կաթողիկոս (1694–1706) եղաւ, և յետոյ հրաժարելով եկաւ Կ. Պոլիս, ուր 7 եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց և թերեւս նորէն գործօն դեր պիտի կատարէր երբ իրր կաթոլիկ մատնուեցաւ և գլխատուելէ ազատուելու համար իսլամացաւ և 1706–1712 իրր իսլամ ապրելէ յետոյ փախաւ Հռոմ ուր մեռաւ 1727ին (տես վերը էջ 920)։

Ասոնք ցոյց կու տան թէ Կեսարացիք Կ. Պոլսոյ վարչական–հասարակական գործերու մէջ որքան ազդեցիկ դեր ունէին, և ինչպէս զանոնք իրենց ձեռքին մէջ կ'առնէին յաճախ։

Նոյնպէս իրենց նշանակելի բազմութեան և պատկառելի թիւին ապացոյցն է Կեսարացիներու Կ. Պոլսոյ մտաւորական շարժման մասնակցութիւնը և ժէ. դարուն երեւան գալը Կեսարացի գրիչներու և զարգանկարողներու որոնցմէ մէկն էր Խաչատուր երէց Կեսարացի, որ 1652ին Աւետարան մը գրած էր ի Կ. Պոլիս (թ. 2605, ձեռագիր Երուսաղէմի թանգարանին)։

Մէկ ուրիշն էր կեսարացի Յոհաննես երէց որ 1684ին երկու ձեռագիրներ գրած էր Կ. Պոլսոյ Գալաթիա Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին (թ. 3 և թ. 4 ձեռագիրները Գալաթիա եկեղեցւոյ մատենադարանին), Այս երկու ձեռագիրներն ալ Ցայսմաւուրներ էին, որոնցմէ առաջինը «զարդարեալ... ոսկիազարդ պատկերաւ» (որոնք դժբախտաբար ամբարիշտ ձեռքէ վերցուած են) ստացած է Ուստա-Օղլու կարապետ որ ուրիշ յայսմաւուրք մըն ալ ստացած է, Հաւանական է ենթադրել թէ կարապետ կեսարացի մըն է որ իր հայրենակիցին գրած և պատկերազարդած ձեռագիրը առած է։

Երկրորդը՝ որուն նկարները, և յարակից աքանչելի խորաններըը կը Պետա, ստացած է Մահտեսի Կիրակոս, որուն համար ևս կրնանք մտածել թէ Յոհաննես կեսարացի մըն է (տես Հ. Արսէն վրդ. Ղազիկեան, Հայ հոսճակ, Վ. տարի, էջ 20)։

Հոն, Կ. Պոլսոյ մէջ համախոհնաւած էին ուրեմն ամէն դասէ կեսարացի Հայերը, որոնց մէջ սակայն գրեթէ տակաւին չենք հանդիպիր վաճառականութեամբ զբաղողներու այլ անոնք մեծամասնաբար արհեստաւորներ, արուեստագէտներ և մանրավաճառ առեւտրականներ են։ Ասոր պատճառը սա է որ տակաւին Թուրքիա եւրոպական առեւտուրին համար գոց չուկայ մըն էր և Կ. Պոլիս Անատոլուի ներքնաշխարհին համար դեռ իրր նաւահանգիստ չէր ծառայեր։ Հետեւաբար այն հսկայ գործառնութիւնները որոնք յետոյ հոն կը կատարուէին իրր նաւահանգիստ և ներածման դուռ ներքնաշխարհին, այն ատեն գոյութիւն չունէին։

Սիմէոն գալիր Լեհացի կը հաւատայ թէ կեսարացիք իր այցելած ատեն (1617ին) իրենց բնակաւաւրին մէջ մեծ մասամբ դերձակ արհեստաւորներ էին (տես վերը էջ 1494)։ Գիտենք թէ Ներզէի բնակիչները ի վաղուց անտի երկաթագործութեամբ կ'ապրէին։ Նոյնպէս գիտենք թէ կեսարացիք հինուց ի վեր շինուածային գործերու, ինչպէս քարակոփութեան, նախաշինութեան, հիւսնութեան վարպետներ էին։ Արդ, տրուած ըլլալով որ ժէ. դարուն մեծ թուով կեսարացիներ, Ներզէցիներ(1) և այլն կային Կ. Պոլսոյ մէջ, կարելի է անվրէպ հետեւցնել թէ անոնք իրենց բնիկ երկրին մէջ ունեցած արհեստներովը է որ կ'ապրէին և իրենց արհեստներու գործադրութեան համար երբ հրաւէր կ'ստանային մօտաւոր կամ հեռաւոր քաղաքներէ հոն կը փութային, սակայն դժբախտաբար իրենց անունը կորսուած է, իրր համեստ գործաւորներ։

Հազիւ անոնցմէ ժէ. դարուն երեւան կու գան մի քանի դէմքեր, որոնք կը յաջողին իրենց հարպիկութեամբ և ձեռներէցութեամբ այդ խառնարհ դիրքերէն վեր բարձրանալ և պետական ու արքունական շրջանակներու հետ չփում ունենալ և ձեռք բերել արքունի նկարիչի և արքունի հարստահարիչի տիտղոսներ և նոյնիսկ ազդեցութիւն և դիրք ապահովել։ Այսպէս կը յիշատակուի ժէ. դարուն կեսարիացին Կ. Պոլիս եկող և թագաւորական բարձր շրջանակներու մէջ ծանօթ Տուկուզեան անուն մէկը, որ թելադրած է Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանը (1637–1697) թուրքերէնի թարգմանել

(1) Կ. Պոլիս Ներզէցիներու գոյութիւնը 1651ին կը հաստատէ յիշատակարան մը, (տես էջ 1870, տես նաև էջ 800)։

գիրքեր (տես Ցուցակ Ձեռագրաց Վենետիկի Մխիթարեանց, էջ 370), սակայն դժբախտաբար չէ ըսուած թէ ի՞նչ գործով և ի՞նչպէս այս անձը թագաւորական շրջանակներու հետ յանձնարարուած էր։ Նոյնպէս չէ յիշուած թէ այն նիւթը Զէլէպին որ իր ազդեցութեամբ 1708ին կ. Պոլիսէն յատուկ հրաման կրցած էր ղրկել տալ մահով պատժել տալու համար Տէրէվանքի Ս. Սարգիս վանքին բարերարը՝ Հաճի Ագա կոչեցեալ Մահտեսի Խաչատուր Զէլէպիի սպանիչը, ի՞նչ գործով կ'ղրաղէր և ինչպէ՞ս այս ազդեցութիւնը ձեռք բերած էր (տես էջ 661)։ Նիւթը Զէլէպի ամէն պարագայի մէջ այդ ազդեցութիւնը ձեռք բերած էր ժէ. դարուն վերջերը, երբ կեսարացիք ամէնէն ազդեցիկ մարդիկն էին մայրաքաղաքին։ Հաւանական է ենթադրել թէ երկուքն ալ, թէ՛ Տունկուճեան և թէ՛ նիւթը Զէլէպի արհեստաւորներ էին, և ուրիշներ ալ կային իրենց պէս որ իրենց արհեստով դիրք չինած էին։ Դժբախտաբար ժէ. դարուն կ. Պոլիս ապրող և գործող կեսարացի արհեստաւորներէն շատ քիչ յանձնարարութիւններ հասած են մեզի։

Այս հազուագիւտ յիշատակեալներէն են Ֆիլիպէի եկեղեցին 1675ին նկարազարդող, երկու նկարիչները՝ Եղիազար և Ղեւոնդ (տես էջ 1547), որոնց պէս անյուշտ ուրիշներ ալ կային, հաւանօրէն իրր ճախաւ ծառայող արքունական շինութեանց մէջ, և որոնք յետոյ պիտի գտնենք բարձրագոյն դիրքերու հասած։

Նոյնպէս ժէ. դարուն հաւանօրէն կային նաև մեծ թուով կեսարացի հարստարապետներ, անյուշտ հասած չինուածապետութենէ և հիւանութենէն։

Այս հարստարապետներէն մէկն էր կեսարացի Թօսունեանց Արզուման գալֆան, որուն կը հանդիպինք Կրէտէի մէջ։ Ան հոն ամուսնացած էր յոյն աղջկան մը հետ և հայրն էր Աբրահամ Կրէտացի պատմագիր կաթողիկոսին (1734-1737), որ նախիր Շահի սիրելին եղաւ և կրցաւ մեծ ծառայութիւն մատուցանել շատ մը հայերու կեանքը փրկելով։

Թօսունեանց Արզուման գալֆա հաւանօրէն Պոլիսէն պէտք է անցած ըլլայ Կրէտէ, կղզիին թուրքերու կողմէ գրաւումէն (1669) անմիջապէս յետոյ, վասնզի Քէօփրիւլիւ Ջաւէ Ֆազլը Ահմէտ փաշա մեծ վէզիրը երբ 20 տարի տեւող արիւնալի պատերազմէ մը յետոյ —որուն ընթացքին 150000էն աւելի մարդիկ զոհուած էին—, յաջողեցաւ վերջնապէս գրաւել այս կղզին, երեք տարի հոն մնաց վերաշինելու համար կղզիին աւերակ դարձած քաղաքները, իր անձնական հսկողութեան տակ։ Շատ հասկնալի է որ ուրեմն այդ ժամանակամիջոցին ամէն կողմէ հոն գացած են հարստարապետներ, հիւաններ, որմնադիրներ, այդ վերաշինութեան գործին մասնակցելու։ Նոյնիսկ կարելի է մտածել թէ, ինչպէս 1571ին Կիպրոսի գրաւումէն յետոյ այս կղզին չէնցնելու համար բռնագաղթ մը կատարած էր, նոյնպէս նաև Կրէտէի գրաւումէն յետոյ Անատոլուէն Հայեր տարուած ըլլան դէպի բոլորովին գատարկացած Կրէտէն, ուր հաստատուած են անյուշտ նախ բանակին ընկերացող Քրիստոնեաներէն մաս մը և ապա գործի ու աշխատութեան համար փութացողներ կամ կղզին լեցնելու համար հոն փոխադրուածներ։

Բանակին հետ մեծ թուով քրիստոնեաներուն, իրր բանուոր

կամ փոխադրութեան գործերու համար աշխատողներ, կրէտէ տարաւած ըլլալը կը հաստատուի։ Անոնք նոյնիսկ իրենց հետ ունէին Գոլիսէն յատուկ տարուած Տ. Յակոբ անուն քահանայ մը որ ճեկեալ էր ի Կրէտէս կղզիճ ի հետ orsուիճ վասն orsուիճ հետ եղեալ Էիսոսոնէիցն բահանայագործութիւն առնելոյ»։

Բանակին ընկերացող Հայերուն գոնէ մէկ մասին հոն հաստատուած ըլլալուն համար էր որ Եպարքոսին վահառապետը Ապրօ Զէլէպի, որ ինքն ալ բանակին կ'ընկերանար, կը գնէ յունական եկեղեցիներէն մէկը և կը յատկացնէ Հայոց։

Թօսունեանց Արզուման գալիճ, կամ ամրութեանց շինութեան ծառայելու համար բանակին ընկերացողներէն կամ յետոյ հոն կատարուած շինութեանց պատճառով հոն հաստատուած Հայերէն մէկն էր, որ հաւանօրէն իրեն հետ ունէր նաև ուրիշ կեսարացի շինութեանց գործաւորներ, որոնցմէ ոմանք կրնան յետոյ դարձած ըլլալ, սակայն ոմանք ալ կրնան մնացած, ինչպէս այս կեսարացի հարտարապետը, որ յոյն աղջկան հետ ամուսնանալով հոն տուն տեղ կազմած ու հաստատուած էր։

Հետեւաբար կրէտէի անդրանիկ Հայ գաղթականներուն մէջ ալ կեսարացիք կային։

Ժէ. դարուն կը յիշատակուին նաև մի քանի կեսարացիներ նաև Երուսաղէմի մէջ, որոնք կարեւոր գեր կը կատարեն թէ՛ Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ և թէ՛ անկէ դուրս։

Այսպէս, դարուն եկեղեցական մեծ տագնապին, Եղիազար Այնթապցիի յարուցած հակաթոռ կաթողիկոսութեան ներգուխներուն մէջ կը յիշուին երկու կեսարացի եկեղեցականներ, որոնք են Մարկոս եպ. (Աղաւնունի եպ. Միսթաճի եւ Այցելուի, էջ 259) և Յովհէփ եպ. Ամանօղլու։ Մասնաւորապէս վերջինը՝ որ Եղիազարի փոխանորդը եղած է ի Գոլիս (1659–1663), կը թուի իր ժամանակին ուսումնական գէմքերէն մէկը և ուսուցիչը Աբրահամ Կրէտացի կաթողիկոսին։ Յովհէփ վրդ. Ամանօղլու ի վերջոյ առաջնորդ եղաւ, ինչպէս տեսնուեցաւ (էջ 920-921) իր ծննդավայրին (1693-1705)։

Նոյն դարուն Երուսաղէմի մէջ կային նաև ուրիշ կեսարացիներ, որոնք իբր համեստ աշխատաւորներ Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ գործած են։ Այսպէս 1656ին վանքին սենեկապետն (Օտապաշի) էր կեսարացի Եուսուֆ (տես Մաւալաց. Պատմ. Երուսաղէմի, էջ 1295) որուն յաջորդած պիտի ըլլայ կեսարացի Դրիգոր որ կը յիշուի 1692 և 1701 թուականներով (նոյն, էջ 1247 և 1261)։

Այսպէս կեսարացիք կը գրաւէին Գոլոյ և այլ գլխաւոր վայրերու մէջ, կարեւոր դիրք և կը ներկայացնէին նշանակելի յաջողութիւններ շատ մը առպարէզներու մէջ, հակառակ անոր որ հազիւ մէկ կամ մէկուկէս դարու կեանք ունէին իրր գաղութ։

Դ.

ԿԵՍԱՐԱԿԱՆ ՀԱՅՑ ԳԱՂՕՒԹՆԵՐՈՒՆ ԲԱՐԳԱՒԱՃՈՒՄԸ

ԺԸ. ԴԱՐՈՒՆ

Ժէ. դարուն վերջերը, ինչպէս տեսնուեցաւ, կեսարացիք ամէնէն ազդեցիկ տարրերէն մին էին Կ. Գոլոյ Հայ գաղութին։ ԺԸ. դարուն սկիզբէն սկսեալ անոնց կարեւորութիւնը հետզհետէ աւելի

կը չեշտուէր, վասնզի նոյն դարուն Կ. Պոլսոյ մէջ գլխաւորապէս առեւտուրի մարդիկը և կառուցապետ բանուորները բանիբուն կեսարացիներն էին (Յ. Դ. Մրմրեան, Թրճանայոց հին վանառականութիւնն եւ վանառականք, 1740-1890, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 18)։

Անոնք իրենց հետ բերած էին իրենց բնավայրերուն մէջ գործած արհեստները (նոյն էջ 18), մասնաւորապէս իրենց առեւտրականի ճարտարութիւնները։

Նուբարինեան Յովհաննէս քհ. որ ուսանաւոր կենսագրութիւնը գրած է կեսարիոյ Առաջնորդ Սարգիս Արքեպ. Սարաֆեանի (ծն. 1699-1775†) կը հաստատէ թէ ժէ. դարուն երկրորդ քառորդին իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ բազմաթիւ կեսարացիներ կային (տես Կենս. Սարգիս Սարաֆեանի, էջ 17) «որ շահեալ անդէն գումարս դրամոց, ըրեղ բրւէին յայրս խուժայնոց» (նոյն, էջ 34)։

Անոնք 1729-1730ին կը փափաքին իրենց քաղաքին առաջնորդ ղրկել Սարգիս վրդ. Սարաֆեանը, սակայն Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքը (1715-1741†) կը հակառակի. կեսարացիք՝ որոնք շատ ազդեցիկ էին, աղերսագիր կը գրեն Երուսաղէմի Դրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքին որպէսզի մի՛նորդ ըլլայ և Կոլոտը համոզէ, և Շղթայակիր կը կատարէ իրենց խնդրանքը։

Նուբարինեան Քհ. կը պատմէ նաև թէ Կ. Պոլսոյ մէջ «Կեսուրացի Հայ՛ էաց զայլ Հայս ազդուն էին և ասոր համար պէտք տեսնուած է չահիլ զանոնք, 1737ին, որպէսզի կարելի ըլլար Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարքը պահել իր աթոռին վրայ, վասնզի ժողովուրդը գրգռուած էր անոր դէմ Գեորգ Քիւթիւրի սադրանքներով։

Եւ ինչպէս կը թուի ազդեցիկ և հարուստ կեսարացիք, կամ Նուբարինեանի բառերով «զաւազս Կեսարեացի» և «Կեսարեացս... իշխացաց ժողովրդոց Սարգիս եպ. Սարաֆեանի հարտարութեամբ ո՛չ միայն համոզուեցան այլ իրենց համշիրակները — «որ էին ճարպիկ եւ բաջակորով»— համոզեցին և զանոնք հանդարտեցուցին և փրկեցին Կոլոտը (նոյն էջ 35)։ Ինչպէս կ'երեւի այն ատեն կեսարացիները ուրիշներէ աւելի յոխորտ, ահարկու և ազդու էին (Հ. Դր. վրդ. Գալէմքեարեան, Կենս. Սարգիս Ռրեպ.ի Սարաֆեաց եպս., 1908, էջ 178)։

Իսկ ժէ. դարուն վերջերը և ժԹ. դարուն սկիզբները, կեսարացւոց ազդեցութիւնը աւելի կը շեշտուէր Կ. Պոլսոյ մէջ, ուր անոնք փայլիլ կ'սկսէին եթէ ո՛չ իրր սեղանաւոր և իրր մեծ առեւտրական գէթ իրր արուեստագէտներ և արհեստաւորներ, ինչպէս կը հաստատէ Հ. Դուկաս վրդ. Ինճիճեան (Ռեխարհ., Ա. հտ. էջ 309) Կ. Պոլիս այդ թուականներուն լեցուն էր մեծ թուով կեսարացի արհեստաւորներով։ Ըստ Ինճիճեանի կեսարացիք որոնք «բնութեամբ ճարտար են եւ յաջողակք, ... եւ բաս մեծի մասին են հիւսուածք, որմնադիրք, քարահատք, քանդակագործք, նկարիչք, մանաւանդ երեւելի ճարտարապետք», իրենք չինած էին Կ. Պոլսոյ հոյակապ պարտէզները՝ փաշաներու և պալատները՝ Սուլթանին, ինչպէս մզկիթներ և բաղնիքներ, բացի փոքր տուներէն (տես վերը էջ 1494)։

Այս արհեստաւորներէն ոմանք կրցած են հասնիլ բարձր դիրքերու և տիրացած հարստութեան, այնպէս որ անոնցմէ ոմանք գործած են մեծատուններ, և Կ. Պոլսոյ մէջ կարեւոր դեր կատարած։

Այսպէս, նոյնիսկ գարուն սկիզբէն իրենցմէ խիստ կարեւոր դիրքեր գրաւող ազգեցիկ դէմքեր երեւան կու գան։

Առանց մէջ կրնանք պարծանքով յիշատակել անունը Տարսխաֆցի Մելտոն Արապ Օղլուի(1) արքունի հարտարապետին որ 1715ին կալաւ Ցովհաննէսի պատրիարքութեան սկզբնաւորութեան օրերէն մինչեւ անոր վերջերը, մեծ Ադա կոչուած մեծահարուստ անդանաւոր նշանաւոր երեւանցի Սեդրոս ամիրայի հետ, այդ ժամանակներու ամէնէն նշանաւոր դէմքը եղած է Կ. Գալոյ Հայոց։

Անիկա նպաստած է 1719ին Գում-Գարուի Մայր-եկեղեցւոյն և 1722ին Սամաթիոյ Ս. Գէորգին և 1729ին Գալաթիոյ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցիներուն շինութեան։ Անիկա շինած էր Գալաթիոյ եկեղեցւոյն մատը քարուկիր վեհարան տուն մը «առ ի բնակիլ ի նմա, բայց մանաւանդ վասն ապահովութեան եկեղեցւոյն ի հրդեհական պատահարաց» (Տեղագրութիւն Սարգիս գպիր Ցովհաննէսեանի)։ 1732 Մայիս 13ին իր նպաստը հնոյ հետ երեսադէմ գացած և հոն ալ վանքին մատուցած է մեծ ծառայութիւններ։ Նախ շինած է 12 սենեակներ, յետոյ կեդրոնին ձորէն մինչեւ Ս. Աստուածածինի տանիքը տանող քարքարուտ և դժուարակոխ համբան յարդարել, և Բէյլէհէմի համբուն նեղ մասերը լայնցնել տուած է։ Իր յիշատակն է նաև Ցոպպէի գերեզմանատան տեղը և ի Ս. Յակոբ՝ Ս. Ստեփաննոսի աւանդատան մարմարեայ դուռը։ Իր կինը նպաստ՝ հետը բերած է քահանայական ձանրագին զգեստ մը և երեսադէմի մէջ շինել տուած՝ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցիին խաչկալը՝ 500 դրշ. ծախսելով (Սաւալան, Պատմ. երեսադէմի, էջ 710, 1252, 1303)։

1736ին երեսադէմի Ս. Յակոբեանց վանքը բռնագրաւելու համար ծուռաց չանքերուն դէմ մաքառելու համար Կ. Գալոյ մէջ կատարած աշխատութեանց իր մասնակցութիւնը բերած է նաև Մելտոն Արապօղլու, որ 1737ին Կ. Գալիսէն Ս. Մինասի մատրան համար ալ սատափեայ դուռներ դրկած է։

Մելտոն ունէր երեք զաւակներ, Սեդրաք, Գրիգոր և Գէորգ ամէնքն ալ Մահտեսի։ Առանցմէ Սեդրաք վաղամեռիկ եղած է։

Իրեն ժամանակակից եղած է արքունի նկարիչ Կեսարացի Բարսեղը, որուն եղբայրն էր Յաղկարար (նախաձ) Եսայի, որ նոյնպէս Կ. Գալիս էր 1732ին և Գալաթիոյ եկեղեցին նկարազարդելու աշխատեցաւ (տես էջ 1547)։

Բարսեղ՝ որքան կը տեսնուի հանրային–հասարակական կեանքի չէ խառնուած։

Առանց ժամանակակիցց կամ քիչ մը յետոյ ապրող, կը յիշուին

---

(1) Տարսխաֆցի Մելտոն արքունի հարտարապետը պէտք չէ շփոթել Երուսադէմի Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ եղիազար Ալինթապցի կաթողիկոսի շինած Ս. Էջմիածին անունով եկեղեցիին մէջ գտնուած հայերագիտական գմբեթաթար արձան. 1661ին սատափէ և խեցիէ դրուագներով զարդարուող և 1662ին Ս. Մակարի դրան սատափեայ փեղկերը և վերջապէս 1680ին Տեառն եղբօր արձանը կազմող Մելտոնին հետ որ երբեք Արապօղլուի հետ նոյն անձը չի թուիր ըլլալ և բոլորովին տարբեր մէկը պիտի ըլլայ։ Այս շփոթութիւնը ըրած են ամանք, անուշադրութեամբ։

ուրիշ կեսարացի արուեստագէտներ, ինչպէս հարտարապետ Սարգիս Գալֆան (տես էջ 1535) որ չինած է Գում-Գաբուի Մայր եկեղեցին (1719), ինչպէս նաև Սկիւտարի Ս. Խաչ (1727) և Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ (1732) եկեղեցիները և 1715էն սկսեալ հանրային-հասարակական կեանքի մէջ գործօն դեր ունեցած է, և այս պատճառով է որ անշուշտ կոչուած է զբարեպաշտօն իշխանը։ Սարգիս Գալֆա 1733ին նուիրած է Երուսաղէմի Ս. Մինասի մատրան երկաթեայ դուռը (Սալաման, էջ 1223)։ Սարգիս Գալֆա մեռած է 1740էն առաջ, վասնզի իր զաւակը Գէորգ նոյն թուականին Աւետարան մը կը նուիրէ Երուսաղէմի վանքին իր հանգուցեալ հօրը յիշատակին (Ազաւնունի եպ., Միաբանիւ եւ Այցելուիւ, էջ 65-66)։ Նոյնպէս իրենց ժամանակակից էին Գէնիթիմ Գալֆա Կարմրուկցի (տես էջ 1535) և Կեսարացի Թորոս Գալֆա որ 1750էն առաջ Կ. Պոլիս եկած էր և Կ. Պոլսեցի աղջկան մը հետ ամուսնացած ու ունեցած զաւակ մը՝ Սրմաքէշ Մանուէլը որ իր ժամանակին մտաւորականներէն մին էր։

Այս հարտարապետ արհեստագէտները հաւանօրէն իրենց ձեռքին տակ կը գործածէին, ինչպէս Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի խօսքերէն կը հասկցուէր, շինութեանց բանուորներ, որոնք ինչպէս կրնայ ենթադրուիլ Կեսարացիներ էին մեծ մասամբ, սակայն անյայտութեան մէջ մնացած։ Միայն Երուսաղէմի Հայոց վանքին մէջ գտնուած Ս. Էջմիածնի եկեղեցիին տախտակեայ գրան կրկին փեղկերուն յիշատակարանը կը յիշէ 1711ին Կեսարացի Սարգիս վարպետ Ղանտիլ անուն մէկը (Սալաման, էջ 1227 և Ազաւնունի, նոյն, 464), որ հաւանօրէն աւտադործ մըն էր։ Շատ կասկածելի է որ ան Երուսաղէմի մէջ գործած ըլլայ, այլ ապահովաբար իր հայրենիքէն կամ Պոլիսէն իրր ուխտաւոր հոն գացած է և այդ նուիրատուութիւնը կատարած։ Ինչպէս յիշատակարանէն կը հասկցուի այս արհեստաւորը ունեցած է շատ մը աշակերտներ։ Իրեն պէս անշուշտ շատեր կային, որոնք Կեսարիոյ աննպաստ միջավայրը անձուկ գտնելով, իրենց արհեստները ի գործ դնելու համար կը հեռանային անկէ։

Ժ. դարուն, Կեսարիան այլեւս նեղ գալ սկսած էր Կեսարացի Հայուն, մանաւանդ անոնց որոնք անձուկ կը գտնէին այդ խեղդող միջավայրին մէջ կատարելագործած քաղաքը, և առաջանալ կը փափաքէին։ Հետեւաբար մասնաւորապէս դէպի Պոլիս, ուր իրենցմէ շատեր հաստատուած էին նախապէս, կը դիմէին պանդխտութեամբ, դրամ շահելու համար։ Այսպէս հետզհետէ կ'աճէր Պոլսոյ մէջ Կեսարացւոց թիւը։

Մեծ քաղաքին հրապոյրներէն մէկն ալ անոր ուսումնական կեդրոն մը ըլլալն էր։ Կեսարացիք իրր հետաքրքիր աշուշտ պիտի ուզէին օգտուիլ պետութեան մայրաքաղաքին ընծայած այս պատեհութենէն և պիտի հոն դիմէին նաև իրենց մտաւոր պաշարը զարգացնելու համար։ Այնպէս որ առեւտուրի և արհեստագործութեան համար Պոլիս դիմողներու հետ երեւան կու գային իրր մտաւորական կեդրոն Կ. Պոլսոյ քաղաքութենէն վարուած Կեսարացիներ ևս որոնց մէջ առաջին տեղը պէտք է տալ Կեսարացի Գաղտասար գպիրին որ Էջմիածինէն Կ. Պոլիս եկող Աստուածատուր Ազաւնի վարդապետին ջամէնէն ներհուն աշակերտն ու 1700էն մինչև 1758 Կ. Պոլսոյ ամէնէն բազմահմուտ և բազմասան վարժապետն եղաւ ձեռնկալութեամբ

իրեն ժամանակակից Ամիրաններուն և գրաբեր ցովհաննէս Կոլոտ և անոր ձեռնասուն ցակոբ Նալեան պատրիարքներուն» (ց. Գ. Մրմրեան, Մասնական պատմ. Հայ մեծատուններու, կ. Գալիս, 1910, էջ 88)։ Այս կեսարացին, որ նախ կօճկակար էր, իր ջանասիրութեամբ և եռանդով դարձաւ գրագէտ ու մատենագիր և գարուն հայագէտ-քերականը ինչպէս նաև ուսուցիչ և տպարաններու սրբագրիչ(1)։

Ինքն հիդինակած է 1737ին երկհատոր Քերականութիւն մը, և գրած ու հրատարակած է Կ. Գալոյ մէջ Տաղարան փոխրիկ (տպ. 1723ին, 1734ին և 1768ին) Շահաւէս (1750), Ճանկգիրք (1753), և Համառօս Քերականութիւն (1760) գործերը։

Ըստ Ներսէսի Գաբրիէլ Պատկանեանի (Ծաղկամաղ կենսագրութիւն Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսին, էջ 11–12) այս Պաղտասար գպիրը, Հոլով ցովհաննէսի, ինչպէս նաև Մխիթար Աբբայի գրական հեղինակն պահպանած էր ուղիղ հայերէն լեզուն, գրելով և տպելով շատ հեղինակութեանց և սրբագրութեանց հետ, նաև երեք հատոր աշխարհաբար և գրաբար քերականութիւններ, զոր ըստ Պատկանեանի, ծայրէ ծայր իւրացուցած է Հ. Միքայէլ Չամչեան՝ առանց յիշելու իր պատմութեան մէջ գէթ անունը Պաղտասար Դպիրին (տես Ց. Գ. Մրմրեան, Մեծատուն, էջ 88)։

Կ'աւանդուի թէ գրած է նաև ընդարձակ Հայոց պատմութիւն մը (ցոյց), ինչպէս նաև ուրիշ գործեր որոնցմէ մէկուն՝ Համառօսագիտութիւն պատմութեան Մովսէս Խորենացւոյ ձեռագիրը կը պահուի Երուսաղէմի վանքը (թ. 625 ձեռ.)։

Պաղտասար գպիր դասախօսած է Նալեան ցակոբ Պատրիարքի (1741–1749 և 1752–1764) հաստատած Պատրիարքական Մայր-Դպրատան մէջ, ուր ունեցած է ան բազմաթիւ աշակերտներ, եկեղեցական, վարժապետ և հարուստի զաւակ։

Կը կարծուի թէ մեռած է 1763ին 85 տարեկան (Մեծատուն, էջ 88)։

Պաղտասար գպիրի ընդարձակ համակրութենէն օգտուած են, Սիմէոն Երեւանցի, Սահակ Ամգին, ցովսէփ Արղութեանց, ցարութիւն Բասենցի, Իմաստասէր Գետրոս Քերդումեան, Գետրոս Ղափանցի, աստուածաբան և գիտնական վարդապետները, որոնք հանդիպած են զայն Գալոյ մէջ։

Իր աշակերտն էր նաև անուանի Թագուր վարժապետ Ալանեան, որ Բերայի մէջ դպրոց մը հիմնած էր, և Բարսեղ կեսարացի նկարիչը։ Աւոր ժամանակակից է ուրիշ կեսարացի մը «Տիրացու Գէորգ կեսարեան, իմաստասէր յոյժ եւ դպրութեանց ոմանց ազգաց իսկ տեղեակ», ուսուսումնական անձը, որ 1766 Մայիս 11ին Գալոյ մէջ պատահած մեծ երկրաշարժին զոհ եղած է վէպիր խանի փլատակներուն տակ մնալով։ Դժբախտաբար իր մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, սակայն կ'երեւայ թէ ան ալ Պաղտասար Դպիրի պէս արժանեաց տէր անձ մըն էր։

---

(1) Պաղտասար Դպիր, ցովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի հրամանով, հակած է «հինգ վեց հնագոյն ընտիր» օրինակներ համեմատելով կատարուած Մատեանի մը տպագրութեան։ Նոյնպէս սրբագրած է Պարապմանց Գիրքը (1718), Ջենոբ Գլակը (1719), Հարանց Վարքը (1721), Ճայմատուրքը (1730), որոնք տպուած են իր հակողութեան տակ։

Աստղ ժամանակակից էր երէք ոչ ուղղակի նեռարացի գէթ նեռարացիի գաւակ Սրմաքէչ Մանուէլ Կարճիկ տիրացուն(1) որ գրած և անձամբ չարած և տպած է Գաւազան կրկնազօր (1750), Երգարան (1752), Լուծիչ տարակուսանաց (1755) և Անկն յուսատու հայաստան թուրքերէն (1782), և անանուն Անկն աչաց արտի (1780), և Հիմն Սուգութեան (1783), գործերը, ամէնքն ալ ի պաշտպանութիւն Հայ եկեղեցւոյն գրուած, ընդդէմ օտարոտի քարոզութեանց, և գրեթէ ամէնքն ալ հրատարակուած աստուածութեամբ ու ձեռնտուութեամբ զանազան անձերու (տես Հ. Արսէն Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան Հայ կեանքի, էջ 78, 1563 և 1774–1778)։

Նոյնպէս այս դարուն ապրած է գեղացի Գպիր և նօտար Տէր Յովսէփեան, ծնունդ Կեռարեան, անունդ Կոստանդեան» քանաձէրը որ գրած է «Մադախ փերաճաց» անուն տետրակ մը, որ ծաղկաքաղ մըն է իմաստասիրական և աստուածաբանական գրուածքներէն քահանայական աստիճան ստանալ փափաքողներուն համար։

Իր գործէն կը հասկցուի թէ նեռարացի այս քանաձէրը, որ Կ. Պոլիս ուսած էր, 20 տարի պարապած էր կրօնական և աստուածաբանական ուսման, հմուտ ուսուցիչներու մօտ, և տրված էր ինչ որ պիտանի և կարեւոր էր ընծայացուի մը համար, թէ հեղինակութիւններ ըրած էր, իր կեանքը մաքրացուցած և շատ ծախքեր ըրած՝ հասնելու համար իր բուռն փափաքներուն։ Մէջէ բերած է իր կողմէ «երկրորդ Աստուածաբան և նոր Ոսկիբերան» կոչուած Գրիգոր Պատրիարք Գասմաճեանի (1764–1773) մէկ որոշումը, որուն համաձայն, Պատրիարքը կանոն կը դնէ երեք տարի քահանայական ձեռնադրութիւն չկատարել և քահանայացուաց պատրաստութեան համար դասընթացք մը բանալ։ Տետրակը ուղղուած է «Դիերապատիւ և Գերամեծար Ամիրայիդ, բարեպաշտօն և Քրիստոսասէր մեծաշուք իշխանացդ և բոլոր Արամեան տեռիս գերընտիր պարոնացդ, արդ և յայտարարութիւն լիցի՝ փիլիսոփայական և աստուածաբանական ոճիւ»։ Որչափ որ կը հասկցուի կը գտնուի լատին աստուածաբաններու ներշնչման տակ, և թեկնածու է քահանայութեան (տես Մկրտիչ եպ. Ազաւնունի, Հայ Եսուսեան, Ա. տարի, էջ 213–215)։

Իակ վերջիններէն այդ դարուն Կ. Պոլիս ուսման համար դիմաղնեբուն կրնան համարուիլ Գրիգոր Գապասաղալեան, (որուն մասին արդէն ընդարձակօրէն խօսեցայ, տես էջ 1555 և 1582–84) և երկու Տէրէվանքցիներ, որոնք մտած են իրր Ջաքարիա Պատրիարք Կաղզուանցիի (1773–1781 և 1782–1799) աշակերտ, Պատրիարքարանի դպրոցը և անկէ ստանալով ձեռնադրութիւն, ծառայած են Հայ եկեղեցիին։

Այս երկու Տէրէվանքցիներէն առաջինը և աւելի հռչակուածն էր Ծօդոս եպ. Ղարագաշեան (1751–1825) որ իր երիտասարդութեան Պոլիս եկած և ժամանակ մը զբաղած էր առեւտուրով և յետոյ մտած՝ Պատրիարքարանի դպրոցը և աշակերտած Ջաքարիա Կաղզուանցի Պատրիարքին, որմէ ձեռնադրուած էր վարդապետ։

---

(1) Հայրն էր Թորոս կամ Թէոթորոս Հարտարապետ Կեռարացի և մայրը՝ Կիւլիւ Կ. Պոլսեցի։

1787ին ընտրուած է Գրուսայի Առաջնորդ և ունեցած է օգտակար գործունէութիւն, չինելով դպրոցներ և եկեղեցիներ և զարկ տալով կրթութեան։ Ակնածելի թեմականներու և կառավարութեան առջև, 1810ին Գրուսան ձգելով Արմաշի վանահայր եղաւ, սակայն 1811ին կրկին Գրուսայի վիճակը իրեն տրուեցաւ բացառիկ կարգադրութեամբ և Նիկոմիդիոյ ու Գրուսայի վիճակները վարեց միասին։ 1820ին վերաշինեց Արմաշի վանքին տաճարը և յաջորդ տարին վանքը։ Ինքն է որ հոն ուսուցիչներան մը բացաւ։ Մեռած է 1825 Օգոստ. 6ին և թաղուած Արմաշի վանքին տաճարին մէջ։

Գօղոս Արհեպ. Ղարագոչեան

Իսկ միւսն էր՝ Գեորգ եպ. Աստուածատուրեան որդին Խանճի Գուտախի, որ նոյնպէս աշակերտած է Զաքարիա Գատրիարքին որմէ ձեռնադրուած 1783ին (ՀԱ. 1926, էջ 140) վարդապետ, Զաքարիա Գատրիարք, զայն 1786ին փոխանորդ (վէրիլ) կարգած է։ Գեորգ եպ. 1786ին ընդօրինակած է Ցեսուայ և Եզեկիէլի գրոց մեկնութիւնները 1679ին գրուած բնագիրի մը վրայէն (թ. 1121, Ձեռ. Երուսաղէմի), 1788ին Ներսէս Լամբրոնացիի Մեկնութիւն փոքր Մարգարէից (թ. 1086, Ձեռ. Երուսաղէմի), 1790ին և 1795ին Երուսաղէմի և կ. Գալոյ Գրիգոր Շղթայակիր և Յովհաննէս Կալոտ Գատրիարքներու սեփական ձեռագրէ մը կանոնագիրներու հաւաքածոյ մը (թ. 182 Ձեռ. Երուսաղէմի), որոնց մէջ է նաև Մխիթար Գոշինը (տես ՀԱ. 1926, էջ 139–140), 1796ին՝ վարդան վրդ.ի Սաղմոսաց մեկնութիւնը (թ. 1143, Ձեռ. Երուսաղէմի), որ «ի վերջ կոյս ունի Դաւթի փիլիսոփայի աստուածաբ յաղագս Սաղմոսացն ի խնդրոյ Թէոփիլեայ յօրինեալ», 1798ին Հերոնիմոս Բեննեդիկտեան կրօնաւորին Աճառ Այլաբանութեանը, (թ. 46 Ձեռ. Երուսաղէմի), 1799ին՝ Գօղոս վրդ. Մեսրկեանցի Օրէնք եւ Սովորութիւնք Երայեցւոց գործը որ Մխիթարի աշակերտ Գոմիտաս վրդ. Թարգմանած էր 1760ին և 1763ին «ի դպրատան Արսէնին» ընդօրինակուած էր ուրիշի մը կողմէ (թ. 1461, Ձեռ. Երուսաղէմի)։

Կ. Գալոյ մէջ այս ընդօրինակութիւնները ընելէ յետոյ, Զաքարիա Գատրիարքի մահէն յետոյ հաւանօրէն անցած է Երուսաղէմ ուր կը գտնենք զինքը 1801ին (Ազաւնունի եպ. Միաբաններ, էջ 409–410), Հոն գործեալ կը պարապի գրչագրութեամբ, և կ'ընդօրինակէ 1806ին Ներսէս Լամբրոնացիի Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի, անոր կցելով Լամբրոնացիին կենսագրութիւնը, (թ. 264 Ձեռ. Երուսաղէմի) և նոյն թուին նաև Կուռնելիոսի Մեկնութիւն Ցայտնութեան գիրքը (թ. 399, Ձեռ. Երուսաղէմի)։

Առանձին զատ երուսաղէմի թանգարանը կը գտնուի երկու ձեռագիրներ (թ. 259 և 625) որոնք ինքն ստացած է 1797ին, մին անթուական՝ գրուած Կ. Պոլիս Մանուկ գրագրէն, որ է Կուռնելիոսի Մեկնութիւն թղթոցն Հռովմայեցւոց, Կորնթացւոց, եւ Գաղատացւոց, և միւսը՝ Գաղատացւոր վարժապետի Համառօտութիւն պատմութեան Մովսէսի Խորենացւոյն:

Ինչպէս կը տեսնուի Զաքարիա Գաւրիարքի այս աշակերտը, ուսումնասէր անձ մըն է, որ կը սիրէ զբաղիլ մատենագրական և գրչագրական աշխատութիւններով, թերեւս ունեցած է նաև ուրիշ գործեր որոնք ատ անդ ձեռացած են, ինչ որ կը ձեռայ այսօր երուսաղէմի թանգարանը բաւական է յարգանք ներշնչելու, քանի որ ցոյց կուտայ թէ անիկա եղած է մարդ մը որ անձնանձրոյթ աշխատած է և իր վարչական պաշտօնին մէջ չէ դադրած գրելէ և ընդօրինակելէ:

1812-1813ին երուսաղէմի մէջ ալ հը վարէ փոխանորդի պաշտօն, կը վախճանի 1813ին և կը թաղուի Ս. Փրկչի վանքին բակը, ուր կը տեսնուի իր դամբանը, հետեւեալ արձանագրութեամբ (տես Ադամեանի, Միաբաճի, 409-410).

Գանձ պատուական յաւուդ դնի
Ի հողացիւք յայս տապանի,
Մեծ վարդապետ հայ սուրբեսի,
Քարոզ կենաց Տէր տէրոյի,
Մեծին Պօղոս Պատրիարգի
Ջամարիա ազգասիրի
Աշակերտեալ ձեռնադուսնի,
Հարցն արբոց հետեւողի,
Ի ՌՄԿԲ (=1813) եւ ի մարտի Է,
Հայր մեր որ յերկինս...:

Այս բոլորը ցոյց կու տան թէ կեսարիա կու տար Կ. Պոլսոյ խումբ խումբ արհեստաւորներ, աշխատող և գործօղ ձեռքեր, ինչպէս նաև բախտ փորձելու համար Կ. Պոլսոյ մեծ շուկային մէջ գործելու վաճառքով Կ. Պոլիս նետուող առեւտրականներ, որ միայն պետութեան մայրաքաղաքին ալ չեն գոհանար այլ կը դիմեն պետութեան բոլոր առեւտրական կեդրոններէն և այդ շուկաներուն մէջ ալ դիրք գրաւել կը նկրտին:

Ծ.Ր. գարուս առաջին կիսուն, ինչպէս Կ. Պոլսոյ մէջ Սիւլէյմանի փաշա խանը նոյնպէս նաև Իզմիրի մէջ Տէվրիշ Օղլու խանը —որ մօտն էր Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիին— կը ներկայացնէր կեսարացի հայոց կայսանը և կեսարացի հայ առեւտրականը Իզմիրի հետ մինչև Ամերիկա —այն ժամանակի լոնտոնը— կ'երթար գործ ու հաց փնտռելու համար:

Իզմիրի, մասնաւորապէս արտահանման վաճառականութեան մէջ այդ գարուն գրաւած դերը, այսպէս պատճառ եղած է որ բազմաթիւ կեսարացիք հոն դիմեն: Այլեւս վէնետիկի և Ջենովայի տեղ, ծովային առեւտուրի մէջ առաջնակարգ տեղ գրաւողը՝ հոլանտա է որուն նաւերը, Իզմիրէն արեւելեան ապրանքներով բեռնաւորուած կ'երթան Ամերիկա համաշխարհային շուկային այն ժամանակի մեծ կեդրոնը: Հայ առեւտրականն ալ հոն երեւան կու գայ, իր ապրան-

քին ետեւէն, ինչպէս ինչ ինչ երեւոյթներ ցոյց կու տան Ամթերտամ հաստատուող Հայ վաճառականները կը պահէին իրենց կապը Իզմիրի հետ, ուրկէ սովորաբար անցած էին Հալանտա։

Ասոնց մէջ կային անշուշտ կեսարացիներ, որոնցմէ միայն մէկուն անունն է որ մեզի հասած է, ինչպէս տեսնուեցաւ (տես էջ 1475)։

ԺԸ. դարուն Իզմիրի մէջ կեսարացի Հայերու կարեւոր գաղութի մը գոյութիւնը կը հաստատուի յիշատակարաններով։

Արդարև Ս. Աստիանոս եկեղեցիի չուրջը գտնուող Իզմիրի Հայոց հնագոյն գերեզմանատան մէջ այդ թուականներով կը հանդիպինք տապանաքարերու։ Այսպէս հոն Հ. Ցակոբ Վ. Քօսեան (տես Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, Վիէննա, 1899 էջ 90) տեսած է սա տապանաքարը.

Այս է տապան
Կեսարէցի Խոյ
երի՝ որդի Մերեէմ
որ փոխեցաւ. քին.
ՌՃՀԹ Յուլիսի ԻԳ (=1740 Յուլիս 23).

ինչպէս նաեւ մէկ ուրիշ մը, աւելի հետաքրքրական իր բովանդակութեամբ.

Այս է տապան հանգստի
Կեսարացի ի Կէդըկն Քօմ
ազգի Քարկոս դսմա
վերոյձանճի ի Զմիւռն
Հիսարտիպի ճոր խանճն
Դզլար Աղասի սայ էր
Հիմնարկող գալմա
Պատի որ եւ հանգեաւ
Թ. ՌՃԴ. Յուլիսի Է (=1744).

Բազմաթիւ անհետացած կամ եկեղեցիներու չինութեան գործածուած տապանաքարերու մէջէն դիպուածով փրկուած այս գերեզմանաքարերը, —որոնք այսօր ո՞վ գիտէ ինչ եղած են— կառկառուն փաստեր են թէ ԺԸ. դարուն կեսարացիք Իզմիրի մէջ —որ դուռ դարձած էր առեւտուրի— կը կազմէին գաղութ մը, որ ունէր բաւական կարեւոր ազդեցութիւն մը վաճառի կը պատմուի թէ 1743ին կեսարացիք իրենց ծախքով կը վերականգնեցնեն Իզմիրի Ս. Աստիանոս եկեղեցին որ իրենց պանդխտութեան կայանին՝ Տէվրիշ Օղլու Խանին մօտն էր և իրենց համար դիւրին էր յաճախել (Արր. Այվազեան, Շար. Հայ կեցուագրութեանց, Գ. էջ 129)։

Այս ազդեցութիւնը հոն հետզհետէ պիտի չեչտուէր, որքան Իզմիր պիտի զարգացնէր իր վաճառականութիւնը. Թուրքիոյ եւրոպական առեւտուրի առջեւ բացուելէն յետոյ, երբ արտածութեան առեւտուրին հետ անիկա դուռը պիտի բլլար նաեւ ներածութեան վաճառականութեան, որուն մէջ մանաւանդ կը փայլէին Ապրօնները, որոնցմէ Մատթէոս 1684ին Իզմիր հաստատուած էր, Ապրօնները՝ որոնք Մուլթան Իպրահիմէն, Լուի ԺԴ.էն և Մեծն Պետրոսէն Թուրքիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ մէջ ազատ վաճառականութեան հրովարտակ ստացած էին, ունէին ընդարձակ յարաբերութիւններ և մեծ գործառնութիւններ արտաքին աշխարհին հետ։

Դիտելի է որ ԺԸ. դարուն այս մեծ ընտանիքին կը փեսայանայ կեսարացի մը՝ Յովսէփ Պօղոսեան որ այդ դարուն երկրորդ կէսին հաւանօրէն գաղթած էր Իզմիր և մտնելով Ապրօնեաց քով յաջողած էր այնքան զարկ տալ կամ այնքան յաջողութիւն որ անոնք զայն իրենց փեսայացուցեր էին։ Այսպէս, անիկա եղաւ նահապետը՝ ազնուական ընտանիքի մը՝ նուսուֆեանց, որոնք պիտի փայլին մասնաւորապէս յաջորդ դարուն ինչպէս պիտի տեսնենք։

ԺԸ. դարուն, նոյնպէս կրկին կը հանդիպինք կեսարացիներու Հալէպի մէջ ուր արդէն նախորդ դարուն հաստատուած էին կեսարացիք, ինչպէս տեսնուեցաւ։ Հալէպ այս դարուն ալ կը պահէր Սուրիոյ մեծ շահաստանը ըլլալու հանգամանքը, մասնաւորապէս իբր կեդրոն մը արեւելեան տարազագործութեան և մետաքսէ գործուածներու։ Հոն ԺԸ. դարուն կեսարացիներու գոյութիւնը կը հաստատեն կարգ մը յիշատակարաններ։ Այսպէս Ազիզիյէի գերեզմանատան մէջ Աբտալլահ Արքեպ. Սիւրմէեան, (տես Պատմ. Հալէպի Ազգ. Գերեզմանատանց, էջ 42, 44, 45) գտած է հետեւեալ գերեզմանաքարերը.

Ա.

«Այս է տապան հանգստեան կեսարացի Ընճապապ Օղլու Պօղոսի որդի Մհեսի. Պետրոսին որ հանգեաւ ի Քս. ի թվին ՌՄԽ.» (=1758).

Բ.

Այս է տապան նոր օ[բ՞]եցի ?
Կեսարեյ բաղաքացի
Հ[ա]յրն մերոյ...(աներեւելի)
Զոր Մահեսի Օհաննէսի
Եղպորորդին ? կոչելի
Որ հանգստել է տպեի
Որդիկ իմ ես ե՞մ ցվսի
Ո՞ր մահեսի Ակոբ կոչի
Մահ պատահե՞լ մրմնջի
. . . . . (աներեւելի)
Հանգստել եմ այս տապանի
Բազում եղբա՞րք
Ա.ծ. ողորմի ասացի
.....
Արհաւութ. ժառանգ լիցի
Թվ. Հայս Լուսաւորչի
Հազար երկու հարիւր ամի
Երեսուն մէկ վերացի
Ամիսս աս Հոկտեմբերի (=1782)

Գ.

«Այս է տպն հնգստեն կեսարացի Կոսս(ա)նին որ հ(ա)նգեաւ ի Քս. թվն. 1237 (=1788)».

Այսպէս Թուրքիոյ բոլոր առեւտրական կեդրոններուն մէջ կը գտնենք կեսարացի Հայերը, որոնք նոյնիսկ կը տեսնուին այդ դարուն արտասահմանի առեւտրական մեծ կեդրոններու մէջ։

Հաւանական է ենթադրել թէ ԺԲ. դարուն չատ մը կեսարացիք, մանրավաճառութեամբ ինչպէս նաև իբր հարստարապետ, հիւսն, որմնադիր, քարակոփ, նաչլ, փոքր Ասիոյ զանազան քաղաքները հաստատուած և գործած ըլլան։ Այս դարուն դարձեալ երուսաղէմի վանքին մէջ կը հանդիպինք կեսարացի դէմքերու որոնք այդ վանքին կը ծառայեն։

1706ին հոն կը տեսնենք կանգնած խաչքար մը գրաքաչխատ ծառայ կոչուած կեսարացի Մհ. Ղուկասի մը համար (Սաւալան, էջ 1231 և 1301–2)։

Սակայն ԺԲ. դարուն երուսաղէմի ծառայող կեսարացիներու մէջ ամէնէն չահեկան դէմքն է եղիա վրդ. կեսարացի, ծեփարար (արվանի) կամ նաղաշ կոչուած եկեղեցականը որ որդին էր վանքին Օտապաշի Նիրղէցի Մահտեսի Յովհէփին։ Իրեն տրուած ծեփարար կամ զարդանկարիչ տիտղոսները որչափ կը տեսնուի առակ անամէջ ածականներ չեն, այլ ընդհակառակը այս վարդապետը իր ձեռնադրութենէն յետոյ ալ իբր ծեփարար և իբր նկարիչ վանքին մէջ ահագին աշխատութիւններ ունեցած է, 40 տարի բոլոր շինութիւններուն և նորոգութիւններուն անձամբ աշխատելով՝ թէ՛ ծեփելով և թէ յախճապակելով եկեղեցիներուն պատերը։ Ցիշատակարան մը մէջ որ ի գովեստ Շղթայակիր Պատրիարքի գրած է, ինքն անոր օրով կատարուած շինութիւնները կը թուէ և կը յարէ թէ ինքն բացի կատարուած աշխատութեանց մանանակցեր է 340 խուցեր ծեփած է (տես Սաւալան, Պատմ. երուս., էջ 749)։ Ցիշատակարան մը կը հաստատէ նաև (տես նոյն էջ 1242) թէ անիկա 1741ին ծագկազարդած և բաժեփ ըրած է վանքին Սեպաստուհոն։ Այս չահեկան դէմքը՝ որ կեսարացւոց սեփական արհեստ մը իբր գործ կը դնէր վանքին մէջ, իբր գործաւոր չարաչար աշխատելով, նշանակելի է որ միայն սոսով չէ գոհացած, այլ հարստար գրչութեամբ ընդօրինակած է 1724ին Մարտիրոս Եգիպտացի և Դրիգոր Պարոնտէր պատարիագներու Վարագրութիւնը, 1729ին՝ Մարոնիտ Մարխանոսի Պատմութիւն Ս. երկրի գիրքին Ա. հատորը, 1735-36ին Նաճա Ասորիի Յովհաննու Աւետարանի մեկնութիւնը, և Դրիգոր Տաթեւացիի Քարոզգիրք (երկու հատոր), Մեկնութիւն եզեկիէլի Մարգարէութեաց, Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյն գիրքերը, 1737–39ին նոտրագիր ձառընտիր մը և Մարդիս Շնորհալիի՝ կաթողիկէ Թղթոց Մեկնութիւնը, 1744ին՝ Տօնացոյց մը և 1750–51ին՝ Գանձգիրք մը (Ազաւնունի եպ. Միաբանիք եւ Այցելուք, էջ 119–120)։ Այս վարդապետը 1717էն առաջ պէտք է վանքը գտնուած ըլլայ, վասնզի այդ թուականին Ս. Յակոբին կը նուիրէ Գանձգիրք մը (թ. 2015 ձեռագիր Ս. Յակոբեանց Թանգարանին)։

Այս խիստ գործունեայ և վանականութիւնը պատուաբաժնութեան հետ չշփոթող եկեղեցականին գրեթէ ժամանակակից երուսաղէմի վանքին կը ծառայեն ուրիշ կեսարացի առաւել կամ նուազ կարեւոր դէմքեր։

Հոն գտնենք աեննեկապետ (Օտապաշի) եղած է կեսարացի Գրիգորիս գիւղէն Մհ. եղիա († 1736), (Սաւալան, նոյն, էջ 1231 և 1242)։

Իսկ միաբանութեան կարկառուն դէմքերէն է նոյն ժամանակները՝ Յովհաննէս եպ. կեսարացի որ 1749ին՝ միաբան (Ազաւնունի, էջ 381) և յետոյ փոխանորդ և աթոռակալ եղած է։ Ցետոյ պահ մը հրաժա-

բած է սակայն միաբանութեան պահանջմամբ 1755ին վերահաստատուած է իր պաշտօնին մէջ և օգտակարապէս գործած (Մաւալեան, էջ 758, 770-2)։ 1765ին թուրքերէնէ հայերէն թարգմանած է Պատմ. Գիւտոյ Ամերիկայի գիրքը, և նոյն թուականին Հահի Խալիֆէ կոչուած Քեաթիպ Չէլէպիի Օսմ. Թագաւորներու Պատմութիւնը հայերէն տառերով գրի առած կարապետ Պատրիարքի խնդրանքովը։

Նոյնպէս Երուսաղէմի միաբանութեան մաս կը կազմէին նաև 1. «Ծերուկին և բազմաչխատ» մոմճի, Աստուածատուր վրդ. Կեսարացի († 1769ին). որ յիշատակներ ունի Ս. Յակոբի մէջ (Ազգաւնունի, նոյն, էջ 35), 2. Յովսէփ Արքեպ. Նիւրզեցի (վախճանած Կ. Պոլիս 1770ին), որ նախ Երուսաղէմի Նուիրակ եղած է Կեսարիոյ և Դաղատիոյ և ապա առաջնորդ Թօքատի (1751)։ Իր տապանաքարին վրայ որ կը Ծնար Բանկալթիի գերեզմանատունը կը կոչուի «Աստուածատրան արհիպիսկոպոս», 3. Սարգիս եպ. Կուզիկեան, որ 1754ին վարդապետ ձեռնադրուած և 1769 Փետր. 7ին եպիսկոպոս՝ Սիմէոն Կաթողիկոսէն, Մէյոց մը Նուիրակ Թօքատի և ապա 1791ին Ս. Յակոբի վանքին վեց նաղբրներէն մին, 4. Սարգիս վրդ. Կեսարացի որ 1747ին Յոպպէի տեսուչ եղած է և ըստ իր յիշատակարանին Ս. Յակոբի վանքին Նուիրած է մարգարտազարդ խաչ մը (Ազգաւնունի, նոյն, էջ 459) և 5. Կարապետ Արքեպ. Էֆքէրէցի, որ 1791ին խորհրդական եղած է Ս. Յակոբայ վանքին և 1795ին Նուիրակ Կեսարիոյ, և ի վերջոյ գարպապոնկալ։ Վախճանած է 1812 Մեպտ. 2ին (նոյն էջ 186)։ 6. Գրիգոր Էֆքէրէցի, քրմազգեաց միաբանը որ 1783ին ընդօրինակած է Նալեան Յակոբ Պատրիարքի Մենկուրիւճ եօթն խորհրդոց եկեղեցւոյ և Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյն Յաղագս երկնային հաճաճայապետութեան գիրքերը որոնք 1794ին Ս. Յակոբի վանքին կը Նուիրուին Թէքիրտաղցի Յարութիւն եպս.ի կողմէն։ Ինչպէս այս թուումէն կ'երեւայ ժԸ. դարուն ընթացքին Երուսաղէմի միաբանութեան մէջ կը գործէին բազական թուով Կեսարացիներ և ունէին հոն կարեւոր դեր, գլխաւոր պաշտօններ վարելով վանքին մէջ։

Դիտելի է նոյնպէս որ Կեսարացիք Նկատուած ըլլալով հանգերձ Նիւթի և աշխարհի մարդիկ, տուած են բազական թուով հոգեւորականներ որոնք ոչ միայն իրենց բնիկ երկրին ու գաւառին եկեղեցիներուն և վանքերուն մէջ ծառայած են այլ նոյնիսկ հեռաւոր գաւառներ գացած և այդ տեղերն ալ գործած են, Տեսնուեցաւ արդէն թէ Երուսաղէմ որքան Կեսարացիներ կային։ Կեսարացի Մշոյ Ս. Կարապետի միաբանի մըն ալ յիշատակութեան կը հանդիպիք այդ դարուն, ինչպէս Ղազար վրդ. Կեսարացիի որ 1744ին իբր Նուիրակ Իռումելի ղրկուած է։

Տեսնուեցաւ արդէն թէ Մատթէոս Սարը, նախկին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը, 1712ին իսլամութիւնը ձգելու համար ինչպէս Հռոմ փախաւ և հոն Ծնաց մինչև իր մահը՝ 1727 (վերը էջ 920)։

Քիչ յետոյ իրեն կը հետեւի ուրիշ Կեսարացի եկեղեցական մը՝ Վրթանէս եպ. Տեփանեանը (տես էջ 921) որ 1720ին գացած է Հռոմ և հոն Ծնացած մինչև իր մահը († 1761)։

Մինչև Կեսարիա արձագանգ գտած կրօնական վէճերը, ոչ միայն քաղաքին առաջնորդներէն ոմանք Նետեցին Հռոմի ծոցը, ինչպէս Կարապետ Արքեպ.ը († 1743 ի Թրիէստէ) և Սարգիս Արքեպ. Սարաֆ-

Հանը († 1773 Հոկ. 2, ի Լիվոռնո) (տես վերը էջ 922–923) և այլ, այլ բնիկ տեղացի բախտախնդիր եկեղեցականներու առջև բացին համբան Հռոմի ուր փառք ու հանգիստ գտնել կ'ակնկալէին, և կ'երթային յանդգնօրէն։

Այսպէս, այս կամ այն եղանակով, կեսարացի Հայերը, ժէ. դարուն կարծես թէ ամէնուրեքութեան կը դիմեն, և կը վազեն ամէն կողմ, ուր որ առպարէզ գտնել կը կարծեն։

Ե.

ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ԳՐԵԹԷ ԱՄԵՆՈՒՐԵՔ

ԺԸ. ԴԱՐՈՒՆ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Դրամ շահիլ և անով մարդ ըլլալու վարդապետութիւնը որ կեսարացի Հայուն համար այլեւս խոչընդոտ մը դարձած էր, ժԸ. դարուն կը մղեն զայն ամէն կողմ ուր շահ ու վաստակ գտնել կը յուսայ։ Ան միանգամայն կը մղուի շատ մը նոր և թերեւս իրենց համար նոյնիսկ անծանօթ առպարէզներու մէջ ներուելու և անոնց մէջ ալ իր ուշիմութեամբ, ձեռներէցութեամբ, յանդգնութեամբ և հարպիկութեամբ գրաւելու առաջնակարգ տեղեր։ Այնպէս որ ժԸ. դարուն կեսարացի Հայերը, կը տարածուին աշխարհի ամէն կողմերը և գրեթէ ամէն տեսակ գործեր կ'ընեն, մասնաւորապէս նախապատուութիւն տալով առեւտուրի և վաճառականութեան, որ այս դարուն կ'առանձնաբար նոր զարկ ու մղում, Թուրքիոյ հասարակական չուկային առջև բացուելով։ Այս յեղաշրջումը կ'ունենայ իր հակառակագրական ազդեցութիւնը կեսարացի Հայ գաղթականներուն վրայ, որոնք Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ մինչեւ ժԸ. դարուն առաջին կէսերը, միշտ փայլած են իբր արհեստաւորներ։

Արդէն տեսնուեցաւ թէ ժԸ. դարուն անոնք առաջնակարգ տեղ մը ունէին չինուածքներու մէջ և արքունական և անհատական չինութիւններու հարստարապետներէն և գործաւորներէն մէկ մեծ մասը —եթէ ոչ ամբողջը— կեսարացիներ էին։

ժԸ. դարուն սկիզբը գրեթէ տարբեր չէր վիճակը։ Մայրաքաղաքին մէջ այդ դարուն սկիզբը կը փայլէին իբր հարստարապետներ, չինուածապետներ և քանդակագործներ, նշանաւոր դիրքի հասած կեսարացի անձնաւորութիւններ, ինչպէս Ցովհաննէս ամիրա Վէրվէրեան (1786–1858 Յունիս 24 †) (տես իր մասին վերը էջ 1535 և 1541) եաղըճը Զօղոս աղա Օտեան (1795–1862†) (տես իր մասին էջ 1535–6), Բէսիմճի Հաճի Մկրտիչ Աղա Զարքեան (աւելի քան հարիւրամեայ մեռած 1899ին) (տես վերը էջ 1536) և Ցովհաննէս Այվազեան (տես էջ 1537) եւայլք, որոնք աղգային գործերու մէջ ալ ազդեցիկ էին։ Անոնց ամէնն ալ արհեստաւորներ են որոնք իրենց հարստութեամբ ուշագրաւ հանգիստացած և շատ անգամ խոնարհ վիճակներէ բարձրանալով կարեւոր դիրքերու հասած են։

Անոնցմէ զատ ժԸ. դարուն սկիզբը կը յիշուին անուններ կեսարացիներու, որոնք կը թուին ազդեցիկ մեծատուններ ըլլալ, սակայն չենք գիտեր թէ արհեստաւորներ էի՞ն վերոյիշեալներուն պէս թէ առեւտրականներ կամ անշարժատուներ։

Առանցմէ մէկն էր Գապասաքալեան Գրիգոր գպիրի պաշտպանը՝ Յակոբ Ամիրա Գօյահեան (տես էջ 1583), որ այն հազուագիւտ կեսարացիներէն է որուն համար Ամիրա տիտղոսը կիրարկուած է, այսպէս կասկածը տալով թէ սեղանաւոր մըն է։

Նոյնպէս ժբ. դարուն սկիզբներէն Կ. Գոլոյ մէջ կը յիշուի անունը կեսարացի Յովհաննէս Գաշպազիրկեանեանի (տես վերը էջ 983–4 և 1476) որ կեսարիա և Երուսաղէմ յիշատակներ ունէր։ Անիկա 1799ին թուքերէն իր ինքնաշարկուած փորձութիւնէն յետոյ, փոխադրուած ըլլալ կը թուի Կ. Գոլիս, վասնզի 1806ին կը յիշուի հոն իբր գործօն աչակից Երուսաղէմի Հայոց իրաւունքներուն համար կատարուած ջանքերուն (Ընդ. Օր., 1901, էջ 173)։

Սակայն ինչպէս կը թուի Յովհաննէս Գաշպազիրկեանեան վաճառական մըն էր և իրեն չէր տրուած Ամիրա տիտղոսը, որ մասնաւորապէս սեղանաւոր մեծատուններուս յատկացուած էր։

Այսպէս Ակնցի սեղանաւոր Ամիրաներուս և մեծատուններուս քով, Կ. Գոլոյ մէջ երեւան կու գան թէև ժամանակով ուշ, Հայ կեսարացի մեծատուններ, որոնք սակայն սեղանաւորութեամբ չէր որ մեծատուն և ազդեցիկ դարձած էին այլ իրենց արհեստով կամ արուեստով։ Սակայն նկատելի է որ իրենցմէ շատ ցանցառ թուով սեղանաւորներ ալ առաջ եկած են։

Առանցմէ մէկն էր կարապետ աղա Մանուէլեան (ծնած 1800ին) որ 1830ին ամենազդեցիկ դիրք ունէր Կ. Գոլոյ մէջ իբր Բ. Դրան և Եպարքոս փերթէվ փաշայի սեղանաւորը, և սատարած էր երկիցս Սկիւտարի ձեմարանին բացման (Ց. Դ. Մրմրեան, Մասնական պատմութիւն Հայ Մեծատուններու, 1910, էջ 109)։

Աւոր եղբայրն էր հաւանօրէն Յակոբիկ Մանուէլեան (ծն. 1802 Դեկ. 14ին — մեռ. 1870 Օգոստ. 27), ուսումնական Հայը, որ Սկիւտարի ձեմարանին առաջին տնօրէնը եղաւ 1838ին մինչև անոր առաջին փակումը՝ 1841 Հոկտ. 3ին։ Յակոբիկ Մանուէլեան, որ գործօն դեր մը կատարած է Կ. Գոլոյ հանրային կեանքին մէջ 1840–1860 չրջանին, փեսան էր Մուհենուսունցի Սերվէրեան Յովհաննէս Ամիրայի, և անոր պաշտպանեալը։

Այսպէս Գոլոյ մէջ կը գտնենք գործակ կեսարացի ազդեցիկ Հայերու խումբ մը, որոնք իրենց հետեւորդ ունին ահագին բազմութիւն մը պարզ գործաւորներու և աչխատաւորներու։ Մասնաւորապէս, ժբ. դարուն սկիզբը, ինչպէս անոր վերջերը, Գոլիս համախըտնուած էին շատ մեծ թուով էվէրէկցի պանդուխտներ որոնք կու գային Գոլիս, մասնաւորապէս կօշկակարութեամբ կ'զբաղէին, և քիչ մը դրամ չհինելէ յետոյ կը դառնային իրենց ծննդավայրը։

Աւոնք իբր աւանդամոլ Հայեր իրենց գործօն մասնակցութիւնը ունեցած են Գոլոյ Հայոց յուզումներուն մէջ, մասնաւորապէս ժբ. դարուն առաջին քառորդին միտքերը զբաղեցնող կաթոլիկութեան վէճերու առթն։ «Հրատարակութենէն (8 Մարտ 1820) յետոյ, երբ գայն վիժեցնելու ձեռնարկ եղաւ, գրգռութիւն ներմանողները, ամէնէն առաջ սկսան «երդիլ ի սեպեակս կօշկակարաց կեսարացւոց» և տարածանիլ թէ Պատրիարք և Պատրիարքարան կաթոլիկութիւնը ընդունած են (Աւետիս Պէրպէրեան, Պատմութիւն Հայոց, էջ 161)։ Տեսանք արդէն թէ գլխաւոր պարագլուխները այն նշանա-

ւոր ցոյցին որ 8 Օգոստ. 1820ին կատարուեցաւ Պօղոս Պատրիարքին դէմ, այս միութեան առթիւ, էին կեսարացի Կարապետ սարկաւագ և Յակոբ ապխտավաճառ, (տես վերը էջ 1034) իրենց հետեւորդ ունենալով մասնաւորապէս կեսարացի կօշկակար բանուորները որոնք մեծ թիւ ունէին։

Ապահովաբար Թուրքիոյ ուրիշ վաճառաշահ քաղաքներուն մէջ ալ ժԲ. դարուն սկիզբը հաստատուած էին աւելի կամ նուազ թուով կեսարացի Հայեր, որոնք կ'զբաղէին ինչպէս Կ. Պոլսոյ նոյնպէս նաև այդ վայրերուն մէջ մանր առեւտուրով, չինուածքներու մէջ աշխատաւորութեամբ, ինչպէս կօշկակարութեան, դերձակութեան եւայլի պէս արհեստներով, որոնք ընթացիկ կարեւորութիւն մը ունէին բովանդակ երկրին մէջ։

Իզմիր, մասնաւորապէս Թուրքիոյ երկրորդ նաւահանգիստը և անոր մեծ չհաստատուններէն մէկը, ունէր ժԲ. դարուն սկիզբը, կեսարացիներու գաղութ մը, որ հետզհետէ աւելի զգալի կ'ընէր իր կարեւորութիւնը քաղաքին մէջ։ Իզմիր հակառակ տակաւին Թուրքիա եւրոպական առեւտուրի առջև բացուած չըլլալուն, իբր արեւելեան ապրանքներու և բազմաթիւ փոքր Ասիական նիւթերու արտածման վաճառականութեան դուռ, առեւտուրի կարեւոր կայան մըն էր, և հոն հաստատուած Հայ վաճառականներ մասնաւորապէս Իտալիոյ և Հոլանտայի հետ առեւտրական ընդարձակ գործառնութիւններ ունէին։ Իզմիրի մէջ գործող վաճառականները հետեւաբար աւելի լայն յարաբերութիւններ ունէին աշխարհի զանազան մասերուն հետ։ Իզմիր կերպով մը կը հանդիսանար պատուհան մը դէպի արտաքին աշխարհ բացուած։ Այս եռուզեռը անկարելի էր որ հրապուրած չըլլար կեսարացիները, հոն երթալ հաստատուելու և գործելու։ Թուրքիոյ միւս առեւտրական քաղաքներուն մէջ ալ այս կերպով երեւան եկած են կեսարացի առեւտրականներ և արհեստաւորներ, որոնք քաղաք քաղաք անցած են և գրեթէ բոլոր Թուրքիոյ մէջ տարածուած են աւելի կամ նուազ թուով։

Այս երկիրներու կարգին պէտք է յիշել նաև Եգիպտոսը, որուն հարստութիւնը հրապոյր ունեցած է միշտ իրեն քաշելու չատ մը Անատոլեան քաղաքներէն պանդխտներ կամ գաղթականներ։ Սակայն ժԸ. դարուն վերջերը և ժԹ. դարուն սկիզբները, երկրին քաղաքական կացութիւնը այնքան աննախանձելի էր որ ոչ մէկ քաջալերութիւն կ'ընծայեր հոն բախտ փնտռելու երթալ։

Սակայն Մէհմէտ Ալիի իշխանութեան չրջանին երբ Եգիպտոս կը բարեկարգուէր և կը ծաղկէր, բնական է որ չատեր պիտի փութային հոն։ Արդարև այդպէս ալ պատահեցաւ, և կեսարացիք իրար յետեւէ Եգիպտոս, ժԹ. դարուն սկիզբէն սկսեալ։

Առաջինը անոնց եղաւ Պօղոս պէյ Նուսուհեան (1775-1844) որ Իզմիր ծնած էր, սակայն որդին էր կեսարացիի մը՝ Յովսէփ Պօղոսեանի որ Իզմիր գաղթած և հոն յաջողած էր ազնուական Ապրօեանց հռչակաւոր վաճառական ընտանիքին փեսայանալ և ապահովաբար ժԸ. դարուն վերջերը, ինքն ալ նեռուիլ վաճառականութեան մէջ, սակայն կանխահաս մահ մը ունեցած էր, անչափահաս որբ թողլով իր երկու մանչ զաւակները՝ Պօղոսը և Պետրոսը որոնք իրենց մօրեղբօրը Ապրօեան Առաքել աղայի տան մէջ ստացան չատ խնամեալ դաս-

տիարակութիւն մը մասնաւոր ուսուցիչներու ձեռամբ և հմտացան Արեւելեան և Արեւմտեան բազմաթիւ լեզուներու, ինչպէս թուրքերէնի, պարսկերէնի, արաբերէնի, յունարէնի և ֆրանսերէնի, անշուշտ այն նախատեսութեամբ որ յառաջիկային իրենց գործին մէջ վաճառականութեան հետեւին։

Առաքել աղա Ապրօ, որ կը վարէր նաև Ջմիւռնիոյ Անգլիական Հիւպատոսարանին թարգմանի պաշտօնը, իրեն յաջորդ ներկայացուց իր քեռորդին Պօղոսը, որ իր այս պաշտօնին մէջ ծանօթացաւ 1800ին Անգլիացի Ամիրա Ծովակալին որ գայն եգիպտոս տարաւ իբր թարգման երբ կ'երթար Ալեքսանդրիա Անգլիացւոց դէմ, Հոն իր ցոյց տուած հարտարութիւնը գնահատուելով, Օսմ. վէզիր Քէօր Եուսուֆ փաշա, — որ ցամաքէն եգիպտոս արշաւած էր բանակով — գայն Բ. Դրան թարգմանչութեան պաշտօնին հրաւիրեց, սակայն Պօղոս պէյ մերժեց, և խնդրեց որ իրեն տրուի եգիպտոսի կուսակալութեան թարգմանի պաշտօնը Խուրշիտ փաշայի պաշտօնավարութեան առեն, իսկ անոր յաջորդ Մէհմէտ Ալի փաշայի առեն ոչ միայն թարգման այլ նաև անոր խորհրդական, առաջին գործակալ, հաշտարար և գործակիցը եղաւ, և եգիպտոսի անկախութեան գործաւորներէն մէկը, և նոր կազմուած ինքնավար կառավարութեան արտաքին գործոց նախարարը (1833ին)։

ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ԵՈՒՍՈՒՖ

«Ճշմարտէ եւ մեծահանճար Հայը» — ինչպէս կը կոչէին զինքն եւրոպական լրագիրներ — 1836ին մեծ յաջողութեամբ կարգադրեց եգիպտոսի խնդիրը և հաւատարմութեամբ ծառայելով մինչև վերջը՝ Մէհմէտ Ալի փաշայի, մեռաւ 1844 Յունուար 10ին։ Պօղոս պէյ ազգին թողած է մի քանի կալուածներ որոնց վարդեամբ հինուած է 1883ին Ալեքսանդրիոյ Հայոց եկեղեցին։

Այս կեանքին ներուն Հայը՝ Պօղոս պէյ Եուսուֆեան եղաւ նախակարապետը կեանքի Հայ գաղթականներուն, որոնք հետզհետէ եկան եգիպտոս։ Ինչն եղաւ պատճառ որ եգիպտոս գայ նաև քնիկ կեանքով Թալասցի Կիւլպէնկեան ընտանիքէն Յարութիւնի որդի Աբրահամ (ծն. 1785 – 1836 Մայիս 16) որ Կ. Պոլիս գաղթած էր կեանքի եկեղեցւոյն և հոն ուսում առացած՝ և ապա իշմիրի մէջ Պօղոս պէյի ուսուցիչը եղած էր։

Պօղոս պէյ Եուսուֆեան գայն կը կոչէր ժթ. դարուն առաջին տարիներուն Եգիպտոս, և կը ծանօթացնէր գայն Մէհմէտ Ալի փաշայի, որուն շնորհիւ կը տիրանար խոշոր հարստութեան, և կեանքի այս վարժապետը կը դառնար Խեդիւհ Աբրահամ, մեղանաւոր և մեծ հոգատէր, վանդի եգիպտոսի Մեծ-տոհմարքայքն կ'ընդունէր ընդարձակ հողեր, Ղասրիլէյ գիւղը և իշխանական պալատ մը։

Խավճա Աբրահամ կը մեռնէր 1836 Մայիս 16ին և կը թաղուէր Ալեքսանդրիոյ եկեղեցւոյն կից հին գերեզմանատունը, ուր կը տեսնուէր իր գամբարանը սա տապանագրով.

Ֆէլէկ սեճի Լօմճանէ պէնզէթիպ կէյթիմ տէրճանէ
Էճէլ զեհրիճի էզզանէ ֆաթրպ եէթիրիճ իճնանէ
Ասլրճ ճէրէյի սօրանճ Գայսէրի Թալաս մէսճանէ
Րէճ տիվան Առապիսթանէ կիթիպ ֆարբզթզ տէվրանէ
Փէտէրիմ Ցարութիւճեանէ մալէզ կիւլպէճկեան աեիլէ
Խամիմ Աբրահամ լիսանէ պիրտէ հօճալրմ լիսանէ
Սիճ էլլի պիր տէյիճնէ պէճս օյտում մէզարիսթանէ
Գիր Քաթինա ֆլլրճ պու ճանէ ճիսազիմ պու տուր իրճանէ

Սեճէի Մէսիհ 1836 Մայիս 16:

Իր հարստութիւնը ժառանգած է եղբայրը Խավճա Բարթուղիմէոս կեսարացի Կիւլպէնկեան, որ չարաչնակած է չէնցուներ Ղարպիյէի առացուածքը և վայելել Խոխվական ընտանեաց բարեկամութիւնը։

Խավճա Բարթուղիմէոս կամ Բարթող, իր ազարակին մէջ չինած է 1851ին Ս. Թադէոս Բարթողիմէոս մատուռը և անոր կից հաստատած է քրիստոնէից գերեզմանատուն մը, որոնք այսօր կը մնան գատարկ և անգործածելի։

Իր զաւակն էր Աբրահամ փաշա Բարթող որ ծնած է 1850 Մեպտ. 21ին և մեռած 1911 Դեկտ. 2ին, և կատարած է Ալեքսանդրիոյ Հայ գաղութին մէջ իրր Միւթէվէլլի կալուածոց՝ կարեւոր դեր, և իրր առաջնորդ մարդ օգտակար եղած է Հայ ազգին։

Մէհմէտ Ալի փաշայի օրով Եգիպտոս գաղթած են նաև Կեսարացի Բէյխեանց եղբարք, Գրիգոր և Մկրտիչ, որոնք Նեզոսի վրայ նաւարկութեան գործով կը զբաղէին։

Գրիգոր Բէյխեանց որ վաղաժամ մեռած է, ունեցած է երեք զաւակներ, որոնք Եգիպտոսի Հայ գաղութին մէջ շատ կարեւոր դեր կատարած են։

Առաջինը կարապետ պէյ Բէյխեանն (1853–1903†) Ալեքսանդրիոյ խառն դատարանին վերջաքննիչ Ատեանի անդամ, իսկապէս կը վայելէր միջազգային համբաւ մը և Եգիպտոսի բնիկ ու օտարազգի չրջանակներուս յարգանքը։ Անիկա մեծցած նուազար փաշայի խնամակալութեան տակ, իր նախնական ուսումը ստացած է վենետիկի Ռափայէլեանց վարժարանը։ Ցետոյ աշակերտած է փրընէվի Լիսէին և Բարիզի Համալսա-

ԱԲՐԱՀԱՄ ՓԱՇԱ ԲԱՐԹՈՂ

բանին իրաւագիտական հիւղին։ Փաստաբանի վկայականը ստանալէ յետոյ դարձած է Եգիպտոս և անուանուած է ընդհ. դատախազի փոխանորդ խառն դատարանին առջև, ի վերջոյ անդամ կարգուած է նախնական ատեանի և 1894ին վերաքննիչ ատեանի։

Այսպէս վարած է Եգիպտոսի դատական բարձրագոյն պաշտօնը (Առեւելք, 11 Դեկտ. 1903, թ. 5424)։

Երկրորդը Միքայէլ պէյ Րէյիսեան, (այժմ Նիս) կառավարութեան գլխաւոր երկրաչափ և երրորդը՝ Արթին պէյ՝ նախապէս առեւտրական դատարանի անդամ եղած է, և յետոյ իր եղբօրը՝ կարապետ պէյի մահէն (1903) վերջ անոր յաջորդած է, իբր անդամ խառն դատարանին վերաքննիչ Ատեանի, և իբր դատաւոր իրաւագէտ ունէր նոյնպէս միջազգային համբաւ Եգիպտոսի մէջ։

Րէյիսեանք սատարած են Ալեքսանդրիոյ եկեղեցիին և դպրոցին։ Մանաւանդ կարապետ պէյ Րէյիսեան, Թագուոր փաշա Ցակոբեանի ատենապետութեան շրջանին վարած է Ալեքսանդրիոյ Թաղխորհուրդի փոխ-ատենապետի պաշտօնը, և մաս կազմած է այն ազնուապետականներու խումբին որոնց դէմ պայքար մղած են ժողովրդական տարրերը, Սահմանադրական կարգերու հաստատութեան համար։

Խավհա Աբրահամի պէս, Թալասցի մըն էր Ցակոբ Աչըգեան (1819-1887†) որ Ալեքսանդրիա հաստատուած էր իր հօրը հետ որ հոս եկած էր ընտանեօք և փայտի վաճառականութեամբ զբաղած։ Ցակոբ Աչըգեան կառավարական վարժարանը կը յաճախէր և հազիւ 16 տարեկան էր երբ հայրը մեռաւ (†1835) և ինքն ստիպուեցաւ անոր գործին գլուխը անցնիլ։ Ցետոյ ձգած է փայտի գործը և անդրանիկ ուխտեամբ և հոգատիրութեամբ զբաղած է և յետոյ դարձած է հոգատէր։ Ապուհօմօսի մէջ ան ունէր ագարակ մը, և Ալեքսանդրիոյ մէջ ազդեցիկ դիրք(1)։

Իր բոլոր հարստութիւնը ժառանգած է իր որդին Գօդոս պէյ, որ եղած է խոհի թէֆիք փաշայի մտերիմը և անոր որդւոյն Ապպաս փաշայի սիրելին, ինքն մեծափարթամ ու իշխանասիրական կեանքով մը ապրելէ յետոյ մեռած է 1908 Յուլիս 8ին։ Գօդոս պէյ Աչըգեան ամուսնացած է Մանուկեան ընտանիքէն Ռուբէնի քրոջ հետ, իսկ իր երկու աղջիկները հարս տուած է Կիւլպէնկեաններու։

Այժմ Եգիպտոս կը բնակին իր երկու զաւակները, որոնցմէ անդրանիկը՝ Ցակոբ-Արիկ Աչըգեան երկրագործական վարժարանէն վկայեալ է։

Գօդոս պէյ Նուպարեանի, Խավհա Աբրահամի, Րէյիսեաններու և Ցակոբ Աչըգեանի ժամանակակիցն անչուշտ ուրիշ կեսարացիներ ալ եկած պէտք է ըլլան Եգիպտոս, ուր թերեւս բախտը չէ ժպտած ի-

---

(1) Ցակոբ Աչըգեան, բազմիցս այցելած է Երուսաղէմի Ս. Ցակոբի վանքը և անոր բարերարներէն մէկն է։ 1866ին Ս. Ցակոբի տպարանին նուիրած է երկաթէ մեծ մամուլ մը։ 1871ին մօտաւորապէս 300 ոսկի կը նուիրէ տպարանին նորոգութեան և կը կտակէ ժառանգաւորաց վարժարանին 2300 ոսկիի մօտ գումար մը։ Թաղուած է Երուսաղէմի Ս. Փրկիչ վանքին մէջ (Հմմտ. Մկրտիչ եպ. Ադաւնունի, Միաբանիք եւ այցելուիք Հայ Երուսաղէմի, 1929, էջ 315-316)։

ՅԱԿՈԲ ԱՇՐԳԵԱՆ († 1887)

ՊՕՂՈՍ ՊԻՑ ԱՇՐԳԵԱՆ († 1908)

բեններ և ասոր համար իրենց անունը չէ ծանօթացած. ինչպէս ուրիշ շատեր որոնք Օսմ. պետութեան ուրիշ վայրերը տարածուած էին։

Այսպէս անհերքելի վստահութեամբ կրնանք ըսել թէ ժբ. դարու արշալոյսէն կեսարացիք գրեթէ Թուրքիոյ բոլոր գլխաւոր քաղաքներուն ինչպէս նաև եգիպտոսի մէջ կը գրաւէին կարեւոր տեղ մը։

Իսկ Օսմանեան պետութեան սահմաններէն դուրս հազուագիւտօրէն կը հանդիպինք կեսարացիներու որոնք բացառիկ նախաձեռնութեամբ կամ արտասովոր յանդգնութեամբ նետուած են հեռաւոր վայրեր, բախտ որոնելու կամ հարստութեան հետամտելու համար։ Ասոնց մէջ առաջին պատուաբեր տեղը պէտք է տալ Իզմիր հաստատուած կեսարացի Ծովսէփ Պօղոսեանին միւս որդւոյն Պետրոս ամիրա Եուսուֆեանի (1773 – 1846†) որ վաճառականութեամբ հաստատուած էր Թրիէսթէ, և թէ՛ Իզմիրի և թէ՛ Եգիպտոսի հետ վաճառականութեամբ կ՚զբաղէր։ Եգիպտական կառավարութիւնը այն աստեն տասանորդի տուրքը կ՚ստանար ո՛չ թէ հնչուն դրամով, այլ բերքով։ Կառավարութիւնը իր իրր տասանորդ ստացած բամպակը, ցորենը, գարին, ոսպը և այլ կը ղրկէր Պետրոս ամիրա Եուսուֆեանին, որ զանոնք կը ծախէր Եւրոպական հրապարակներու վրայ և կը հայթայթէր եգիպտոսի բանակին և կառավարութեան պէտեղէնի և այլ բոլոր պէտքերը և ասոնց դրամը կը հասցնէր եգիպտոսի պետական գանձին, (Նազարէթ Մ. Աղազարմ, Նօթեր եգիպտոսի Հայ գաղութին վրայ, Գահիրէ, 1911, էջ 61)։ Պետրոս ամիրա Եուսուֆեան, թեւակոխութեամբ Ղուկաս Պալթազարեանի, յանձն կ՚առնէ ինքն հո-

գալ Ֆրանսերէն լեզուի ուսուցիչին ծախքը Իզմիրի Մեսրոպեան վարժարանին ինչպէս իր եղբայրը՝ Գողս պէյ առանձնաձ էր անգլերէն լեզուի ուսուցիչինը։

Գեորս ամիրա Եուսուֆեան 1834ին Ս. Յակոբի վանքին և 1840ին՝ Իզմիրի Մեսրոպեան վարժարանին նուիրած է մէկ մէկ տպարան։ Ասկէ զատ կտակած է 20,000 Ֆիորին Մեսրոպեան վարժարանին, 10,000 Ֆիորին Սարգսեան դպրոցին և 10,000 Ֆիորին Իզմիրի Հիւանդանոցին։

Ըստ Հ. Յակոբ վրդ. Քօսեանի (տես Հայք ի Չմիւռնիա, էջ 288) «Թրիեես եղած է Հայ վաճառականութեուն գլխաւոր մէկ վայրն, ուր բարեյիշատակ Գեորս Եուսուֆեան՝ ազնուասիրտ մեծահոգի անձը՝ տարիներով կեցած եւ հոն գործած Հայ վաճառականաց իբր պաշտպան եւ հայր հանդիսացած էր։

Արդեօք այդ «Հայ վաճառականաց» մէջ կեսարացի Հայեր ալ կային՞, չենք գիտեր, սակայն չատ ալ անհաւանական չէ։ Ինչպէս գոնէ պէյ Եուսուֆ, կեսարացիներ քաշած էր Եգիպտոս, նոյնպէս նաև Գեորս Ամիրա Եուսուֆեան կրնար անոնցմէ հրաւիրած ըլլալ Թրիէսթէ, մինչ անոնց յիշատակը չէ հասած մեզի։

Ինչպէս Թրիէսթէ նոյնպէս ուրիշ քաղաքներ հաւանօրէն պատահարար յանգուցն կեսարացիներ հաստատուած էին։

Արդարև, խաւարախուռն Ափրիկէ նկատուած Հապէշիստանի մէջ ԺԲ. դարուն սկիզբը կը հանդիպինք կեսարացի Հայերու։

Այսպէս կեսարիոյ Նիրզէ գիւղացի Հայ մը, Յովհաննէս Գուլումճեան, 1820ին գրամանենգութեան յանցանքով ամբաստանուած կը փախի Երուսաղէմ, ուր կը ծանօթանայ իբր թէ ուխտի պատճառով հոն եկող Հապէշիստանի թագաւորին, որուն հետ կ'երթայ Էթովպիա, ուր առաջին անգամ մեզի դրամ չըլլալուն հանուելուն կը նպաստէ (տես Մեներքերիմ Խորենեան, Համ. Պատ. Նիրզէի, էջ 92)։ Փիլ մը առասպելական պատմութեան մը համաձայն Յովհաննէս Գուլումճեան 10 տարիէն ետերքին գործոց նախարար կ'ըլլայ և հակառակ Նիրզէ ամուսնացած ըլլալուն հոն երկրորդ կին մըն ալ կ'առնէ (նոյն)։

Մեներքերիմ Խորենեան կը պատմէ թէ անոնք մինչ Երուսաղէմի վանքին մինչեւ օգնած է իր հայրենիքին(1), կնոջ և զաւակներուն և մեռած ատեն 400 միլիոն Անգլ. ոսկի(!!) կտակած է իր Նիրզէ բնակող ընտանիքին (նոյն, էջ 93) որ կարող չէ եղած տիրանալ այդ ժառանգութեան։

Առասպել թէ իրականութիւն ես չեմ կրնար բան մը բսել, վանդի պատմողը՝ Ս. Խորենեան կաւանակցական մոլեռանդութեամբ այս պատմութեան կը խառնէ այնպիսի անխմաստ վրէժխնդրութեան կամ մոլեռանդական արտայայտութիւններ և այնպիսի հակաւանական բացատրութիւններ որ աւելի առասպել նկատելու կը մնամ իր տողերը։

(1) Նիրզէի եկեղեցիին զրկած էր Հապէշիստանէն մէկ ծածկոց սեղանի և սկիհ, որուն վրայ գրուած էր թագաւորը և իր անունը (նոյն, էջ 93)։

Հաւանական է որ Ս. Խոբրեանի ակնարկած անձն է՝ Յովհաննէս Կեսարացին Ս. Յակոբեան վանքին Բ. Թարգմանը, որ 1825-1826ին վանքին խորհրդականներուն որոշումով Եթովպիա ղրկուեցաւ։ Աբիկա Ատուա հաւանելով ժողովուրդին և տեղական իշխանութեան դիմումին վրայ գրեց Երուսաղէմ և թելադրեց որ միաբաններէն մէկը առաջնորդ ղրկեն Եթովպիա։ Երուսաղէմէն այս նպատակով համրայ հանուեցաւ Յակոբ վրդ. Մահալրճցի որ եգիպտոսի համրով գնաց Եթովպիա, սակայն ինքն և իր ուղեկիցները սպանուեցան և Յովհաննէս Կեսարացիի ձեռնարկը ձախող անկատար (տես Սաւալան, Պատմ. Երուսաղէմի, էջ 964-965)։ Իսկ իր մասին այլեւս կը լռեն Երուսաղէմի տարեգրութիւնները։ Շատ անհաւանական չէ որ Յովհաննէս հոն դիրքի մը տիրացած և Երուսաղէմի և իր ծննդավայրին նուէր ներ ըրած ըլլայ, սակայն ամէն պարագայի մէջ 400 միլիոնի պատմութիւնը կը մնայ առասպելապատում մը որուն կարելի չէ դիւրաւ համաձայնիլ։ Այս կարգի պատահական ու անձնական յանդգնութեան օրինակ մը կրնայ նկատուիլ մինչեւ Հնգկաստան գացող Կեսարիոյ Մուհնճուսունցի Իմիրխանեանը(1)։

Ըստ Գեորգ Ք. Իզմիրլեանի, Մելիքակեանց Հրէանին, ինչպէս պարսկաստանէն Կեսարիա եկած էին Շահմիրօղլուները, Թալաս՝ Կիւլպէնկօղլուները, Քիքէրէ՝ Պաղմանթօղլուները, Գէնտուա (=Մուհնճուսուն) ալ եկած էին Իմիրխանօղլուները, որոնք իրենց հաստատուած նոր բնակավայրին մէջ, տիրացած էին մեծ թուով արտերու, դաշտերու, տուներու և պարտէզներու և մեծ բերած կառավարականն շրջանակներուն մէջ մեծ ազդեցութիւն։ Իրենց երբեմնի հռխութեան իրր հետքեր կը մնային չէնքերու բեկորներ Մուհնճուսունի շրջանին մէջ։

Իմիր Խան օղլու Հաճի Ղարաճա Թալասէն յոյն աղջիկ մը առեւանգելով և կնութեան առնելով, նշանաւոր Քէօր Հաճի Օղլուներու հետ խնամութիւն կը հաստատէ և աւելի մեծ ազդեցութիւն ձեռք կը բերէ։ Հաճի Ղարաճա, ինչպէս կը հասկցուի, կեղեքող մեծ աղա մը եղած է և Մուհնճուսունի հայ բնակիչներէն ոմանց — ինչպէս Բէխըլ Օղլուներուն— ընտանեօք Պոլիս գաղթելուն պատճառ եղած։

---

(1) Ինչպէս յայտնի է ժամանակէ ի վեր կը ձեծուի հարցը՝ Իմիրխանեան առասպելական ժառանգութեան, որ ոմանք կը պնդեն թէ թողած է Մուհնճուսունցի Իմիրխանեան մը, իսկ այլք Խուլթիկցի (Փիթլիս) Էղոյ Ամիրխան–Թարխանեան մը։ Այս հարցը դիս չահագրգռելու հանգամանք չունի, ես միայն կը ներկայացնեմ Մուհնճուսունի վրայ Գեորգ Ք. Իզմիրլեանի (տես իր կենսագրութիւնը էջ 796) մէկ գրութենէն քաղուած տեղեկութիւնները (տես Ազդարար, 2 Փետր. 1927, թ. 47) որոնք ամփոփած է Տօճիկաէճցի (= Տ. Մերովբէ Աբգ. Գուրմայեան)։ Բայց ունիմ նաեւ Մուհնճուսունի հաստատութեան մասին, Մուհնճուսունի եկեղեցւոյ տեղեկատու տետրակին մէջ Տ. Գեորգ Ք. Իզմիրլեանի ձեռամբ արձանագրուածին պատճէնը, որ ընդօրինակած է Նոյնութեամբ Սմբատ Տէվէլեան, յիշեալ տետրակէն, որ հիմա կը գտնուի հարտարապետ Յակոբ Բիւրէճեանի քով։

Ասոր որդին էր Խմիր, որ ունէր Զաքարիա անուն(1) զաւակ մը և ուրիշ զաւակներ։ Իր եղբայրներէն կամ զաւակներէն մէկը, ձախողած իր ամուսնութեան մեղրալուսնի երկրորդ առտուն գիշեր ընդ առաւօտն կ'անհետանայ և չունէր կ'առնէ Հնդկաստան ուր կը մեռնի 1864ին։ Սակայն որոշ չէ թէ անոր անունն ինչ էր։

Ուրիշ տեղեկութեան մը համաձայն ժի դարուն Գարակաստանի Շահերուն ծառայութեան մէջ գտնուող Խմիր և Հաճ տիտղոսներու արժանացած, ընտանիքի մը անդամներէն երեք եղբայրներ, Կարապետ, Գօղոս և Աւետիս կ'անցնին Թուրքիա և Իրզրումի մէջ ծանօթանալով Իւլպէնկեաններու, անոնց խորհրդով կը փոխադրուին Կեսարիա և կը հաստատուին Թալաս։ Անոնցմէ Աւետիս կը կարծուի թէ Հնդկաստան կ'երթայ և կը հաստատուի Կալկաթա։ Իր միակ որդին Եղիա, որ անզաւակ և ամուրի մեռած է, ձգած է 36 միլիոն ոսկի ժառանգութիւն։ Եղիայի համար կ'ըսուի թէ գացած է ճամպայի Սամարանգ և Գալի քաղաքները, և ապա դարձած է Կալկաթա և հաստատուած Մատրաս, ուր մեռած է։

Իսկ վերոյիշեալ Թալաս հաստատուած Կարապետ և Գօղոս եղբայրներէն առաջինը ունեցած է հինգ աղջիկ և մէկ մանչ, իսկ Գօղոս՝ չորս մանչ, որոնցմէ երկուքը Մուհամուտ հաստատուած են։ Անոնցմէ մին՝ Հաճի Յակոբ, որ Կիւլպէնկ Կարապետ Ամիրայի Սուլթան աղջկան հետ ամուսնացած էր, ունեցած է միակ մանչ մը՝ Թորաման անուն, որ անյաջող ամուսնութեան մը հետեւանքով անյայտացած է Թալասէն։ Հաճի Յակոբ 1860ին, իր զաւակը գտնելու յոյսով Թալասէն Հնդկաստան կ'երթայ և հոն չի գտներ իր զաւակը, սակայն կը գտնէ իր եղիա հօրեղբօրորդին, որ իրեն կը յանձնէ Երուսաղէմի վանքին համար իբր նուէր թանկարժէք ծածկոց մը։

Հաճի Յակոբ վերադարձին կ'այցելէ Երուսաղէմ և նուէրը կը յանձնէ և ապա կու գայ Թալաս բարեկեցիկ վիճակի մէջ, կը չինէ տուն մը, հաւանօրէն եղիայէն ստացած գումարով (տես Ադամս, Ա. ղեքսանդրիա, Ի. տարի, թ. 26 (302)։

Ինչպէս կը տեսնուի բաւական չփոթ են տրուած տեղեկութիւնները և կարելի չէ որոշ կերպով ըսել թէ Հնդկաստան գացողը ո՞վ է, սակայն որոշ է թէ կեսարացի մէկ կամ երկու Ամիրեանեան գացած են Հնդկաստան։

Սակայն ասոնք բացառիկ դէմքերն են, կեսարացիք միշտ առաւելապէս սիրած են դիմել դէպի արեւմտեան Փոքր Ասիա, մասնաւորապէս Կ. Պոլիս և Իզմիր, ուր ժթ. դարուն կէսերէն յետոյ պիտի հասնէին իրենց գերզօրութեան, երբ առեւտրականներու դասուն

---

(1) Այս անձը ունեցած է ցայսմաւուրք մը որ այսօր կորսուած է, եկեղեցւոյ աւազանին տեղանին աստիճանին վրայ կուտինայի յաղհապակեայ արձանագրութիւնն է հետեւեալը. ⳩ի՟ⲥⲱⲥⲁⲛ է պահեցու ի դուռն Ս, Աստուածածնայ եկեղեցւոյ, սեացողիս Հաճի Զաքարիայինն ետու Խմիրի (=Խմիրին) աճէչն (=անէչն) մօրս, Հաճ աղայինն (աղայէն) Մարիամին, Աննայինն Բոյս, Թորոսին, Գրիգորին, Ղարաճաին, մի միայն զարմից եւ զաւակացն։ Իսկ իր տապանաքարին վրայ, որ Մուհամուտ կը ՃՆաբ, գրուած էր. «Խմիրեան Օղլու Հաճի Զաքարիա հանգեաւ ի Տէր թուին ՌՒՃՃԼԱ (=1211+551=1762) Փետր. 11»։

պիտի անցնէր դրամի ոյժով ձեռք բերուած ազդեցութիւնը, որ երբեմն սեփական եղած էր Ակնցի սեղանաւոր Ամիրաններուն։

Այս յեղաշրջումը կը պատահէր, 1839 և 1856 երկու նշանակելի թուականներէն յետոյ, որոնք Թուրքիոյ պատմութեան մէջ նոր էջ կը բանային, և մանաւանդ 1856 Օսմ. պետութեան մէջ ապրող քրիստոնէից համար կը ներկայացնէին երկու կարեւոր հանգրուաններ, քանի որ այդ թուականներէն կ'սկսէր քիչ շատ տանելի կեանքի մը սկիզբը։

Ինչպէս յայտնի է թանզիմաթի հրատարակութեամբ 1839ին, կը վերցուէին գոնէ առերեւոյթ և անուանապէս երկրին բնակիչներուն մէջև կրօնքի և ազգութեան խտիրները և ոչ-իսլամներու իրաւունքներուն սեղմուածները և 1856ին՝ Թուրքիա արեւմտեան եւրոպական orիսնթաւիոնը ընդգրկելով, իբր բարեկամ արեւմտեան պետութիւններու կը բանար իր դուռները եւրոպական քաղաքակրթութեան և մանաւանդ անոր վաճառականութեան առջև։

Նոր դարաշրջան մը կը բացուէր և Հայերը այս բացուող շրջանին կը ջանային պատշաճեցնել իրենց գործն ու կեանքը, որպէսզի կարենային տակալ ու ապրիլ։

Եւրոպական դրամագլուխին տիրապետութեան դէմ մաքառելու հիգեր կ'ընեն նոյնիսկ սեղանաւոր Ամիրաները, որոնք իրարու քով սեղմուելու պէտքը կ'զգան և հաւաքական ձեռնարկներ կ'ընեն եւրոպական նմոյշով։ Այսպէս անոնք կը կազմեն 1839ին հաւաքական դրամագլուխով ընկերակցութիւն մը և Լոնտոնէն, Փարոն Լըմուան վաճառականին ձեռքով կը բերեն Էսէրի Թիճարէք անուն նաւ մը և կը բանեցնեն՝ մանաւանդ Սև Ծովի նաւահանգիստները։ Նոյնպէս 1842 Մարտ 26ին կը կազմեն Անատոլուի և Ռումելիի սեղանաւորական ընկերութիւնները և 1852ին վաստիարի նաւարկութեան մենաշնորհը առացող Շիրէքի Հայրիյէի գլխաւոր բաժնետէրերը կ'ըլլան.

Սակայն մրցուղ ու իրարու հետ հին առեւտրութիւններով լեցուած այս Հայերը, չկրցան յաջողութիւններ ունենալ, և կամաց կամաց տեղի տուին ու անչքացան, եւրոպական դրամագլուխին կանոնաւոր ու մեծաթիւ թափանցումին առջև, մինչ ուրիշներ, նոր զարկ գտած առեւտրական շարժման մէջ նետուելով, կրցան յաջողութիւններ ձեռք բերել և դրամատէր դառնալ։

Գանքանները հաստատութիւնը վերջ կու տար սեղանաւորութեան տիրակալութեան։ Այս անչքացած ոյժին դատարկ թողած տեղը կը գրաւէր առեւտրականը կամ վաճառականը որ առպարէզ կը գտնէր տարածուելու և ընդարձակուելու, քանի որ մանաւանդ 1856էն յետոյ վաճառականութիւնը կ'առնէր անհամեմատ մեծ թափ մը, ընդարձակ յարաբերութիւն և տուրեան առեղծուելով Եւրոպայի հետ։

Կեսարացիք որ արդէն կարեւոր թիւ մը ունէին դարուն սկիզբը Կ. Պոլսոյ և Իզմիրի մէջ, առպարէզ կը գտնեն այս երկու վաճառական քաղաքներուն մէջ որոնք առհմանուած էին գլխաւոր դուռները ըլլալու Անատոլուի թէ՛ ներածման և թէ՛ արտածման առեւտուրին, և մանաւանդ այս երկու քաղաքներուն մէջ ի յայտ կը բերեն իրենց բնածին ձիրքերը առեւտրականի։

Կեսարացի ոմանց յաջողութիւնը այս երկու քաղաքներուն մէջ պատճառ մը կ'ըլլայ որ այլք հրապուրուին իրենք ալ դիմելու այդ

քաղաքները, դրամ չահելու համար։ Ուստի բոլոր այն կեսարացիք որոնք նեղ կը գտնէին իրենց չահաստան քաղաքին հորիզոնը գունդ առ գունդ կը դիմէին Գալիա և Իզմիր, յաճախ պանդխտութեամբ և իրենց ձեռք բերած յաջողութիւններով կը հանդիսանային նշանաւոր։

Անոնք ցամաքի ճամբով և տաժանելի ճամբորդութեամբ մը կը դիմէին Գալիա և Իզմիր, գրեթէ միշտ գեռատի հասակի մէջ, հազիւ աչխարհը ճանչցած, միակ խոհակ մը՝ դրամ չահելու իղձը ունենալով իրը խանդավառող գաղափար և ասով զօրացած՝ անոնք յանձնառու կ'ըլլային ամէն գրկանքի և իրենց ապագային սկիզբը կը հանդուրժէին ամէն դժուարութեան, մինչև որ կը յանձնառային միջավայրին։ Անոնք միշտ կը մտնէին մեծ վաճառականներու մօտ ծառայութեան, խանութը կէս կուչտ կէս անօթի կեանքի մը բոլոր դառնութիւնները կրելու յանձնառու, միշտ իրենց միտքին մէջ ունենալով հարստանալու ճամբան գտնելու հնհնութիւնը։ Եւ արդարև իրը աչքը բաց ու գործունեայ և մանաւանդ աչխատասէր պաշտօնեաներ, որոնք քիչով ալ կը գոհանային, կը գրաւէին ուշագրաւ տեղ մը, և կ'ըլլային նախասիրուած և վստահուած ուսախներըը Գալացի և Իզմիրցի առեւտրականներուն։ Ասոր համար էր անշուշտ որ Կ. Գալաց վաճառականները և խանութպանները, 1840-1850ական թուականներուն մինչև Հայտար Փաչային անդին Այրլքի Զեմէեին ընդ առաջ կ'երթան եղեր Փոքր Ասիոյ կարաւանին, որպէսզի եթէ կեսարացի տղաներ կան անոր մէջ՝ ժամ առաջ իրենց գործին առնեն (Նարհիմ, Վառդիկ, 1891, էջ. 42)։

Այս ուսախները սակայն կարճ ժամանակի մէջ ցոյց տուին թէ իրենք նախասահմանուած չէին յաւիտենապէս իրը պաշտօնեայ ծառայելու այդ վաճառականներուն, այլ իրենք ալ իրենց մէջ ոյժ ու կորով ունէին, նեռուելու գործի ասպարէզի մէջ և ահարկու մրցորդ մը հանդիսանալու Գալացի և Իզմիրցի բնիկ վաճառականներուն, որոնց քով գործին գաղտնիքները սորված էին։

Այնպէս որ 1840-1850 տասնամեակը հազիւ բոլորուած, Գալաց՝ մասնաւորապէս մանիֆաթուրայի հրապարակին տէր և տիրական կը գտանային կեսարացիք և կերպասեղէնի կամ տարազագործութեան առեւտուրին մէջ գրեթէ անմրցակից կը գործէին։ Քիչ ժամանակ յետոյ Կ. Գալաց հրապարակին ամէնէն գլխաւոր տուներուն տէրերը կեսարացիք էին, որոնք իրենց գործառնութեանց սահմանը ընդարձակած էին ո՛չ միայն ըստ տեսակի, մանիֆաթուրայէն դուրս ուրիշ առեւտուրներու ձեռք զարնելով այլ նաև իրենց առեւտրական գործառնութեանց աչխարհագրական շրջագիծը. վասնզի այլեւս անոնք Եւրոպական վաճառքները Կ. Գալիոէն առնելով ներքին գաւառները տարածելու սահմանափակ դերին մէջ սեղմուիլ անբաւական կը համարէին և քանի իսկ Եւրոպական հարստարարութեան կեդրոնները կը փոխէին, անկէ ուղղակի գնում ընելու նախաձեռնարկ ըլլալով։

Այսպէս կեսարացիք, որ ժէ. և ժԸ. դարերուն իրը Արեւելեան ապրանքներու վաճառականներ, մինչև Լիվոռնօ և Ամբերտամ գացած էին, ժԹ. դարուն կէսերուն, այս անգամ իրը Արեւմտեան տարազագործութեան արտադրութեանց գնող, Եւրոպական հարստարարեան քաղաքներու, — մասնաւորապէս Մանչէսթրի մէջ — կ'երեւան և հոն տեղերը կը հաստատուէին։

Առաջին Կեսարացի Հայը որ կը հաստատուէր 1840ական թուականներուն Մանչէսթրը էր Եղիազարեան Կարապետ քեռորդին՝ Մենեքերիմ Մանուկեանի (տես էջ 1478) անուանի և յանդուգն վաճառականին, որ անոր իսկ հաշուոյն և զայն ներկայացնելու համար հաստատուած էր այդ տարազագործութեան կեդրոնը ուր 45 տարիներ անընդհատ գործած է (ց. Դ. Մրմրեան, Թրմաճայոց վաճառականութիւնը եւ վաճառականք, էջ 49 և 53–54)։

Իրեն հետեւած են ուրիշներ, և այսպէս Կեսարացիք ձեռք երկարած են մի. գարուն կէսերէն սկսեալ Եւրոպա, կամուրջ ծառայեցնելով իրենց ծաւալումին Կ. Պոլիսը և Իզմիրը, որոնք երկու պատուհաններ էին Անատոլուի համար դէպի Եւրոպա բացուած։

Ուրեմն այսպէս Կեսարացի առեւտրականին գործառնութեանց աշխարհագրական չրջագիծը կ'ընդլայնուէր. Մրեւնոյն ատեն, ինչպէս ըսի, անիկա իր շահարկութիւնները կը տարածէր նաև ուրիշ ապրանքներու վրայ և ներածութեան գործերուն հետ, զբաղիլ կը սկսէր արտածութեամբ ալ, Անատոլեան արտադրութիւնները, որոնք օխա մալի անունով կը հանչցուէին, դրկելով Եւրոպական հրապարակներ։

Այս առեւտուրին մէջ նախաձեռնարկ ու ամէնէն համբաւուած վաճառականները հանդիսացան Կիւլպէնկեանք, ինչպէս տպածոյի և մանիֆաքթուրայի առեւտուրին մէջ նախաձեռնարկն ու առաջին խիզախողը եղած էին Մանուկեանք։

Կիւլպէնկեանք, ծագումով Արեւելեան Հայաստանէն, Գարսկաստանէն կեսարիա փոխադրուած առաջին ընտանիքներէն մէկն էին, իսկ ըստ ուրիշ աւանդութեան մը անոնք կը սերէին Վարդ–Գատրիկ Իշտուինէն(1) և 1021ին Սեւենեքերիմ թագաւորի հետ Սեբաստիա և չրջակայքը տեղափոխուող ստուարաթիւ Հայոց հետ գաղթած էին Թալաս։ Անոնք նախապէս կը կոչուէին Վարդ Պատրկեճ, իր յիշատակ իրենց նահապետին Վարդ Գատրիկի։

«Բայց ատենէ մը վերջ երբ այն սահմաններր կր գրաւուին թուրքերէն եւ այս պատճառով կր վերջանայ յունական ազդեցութիւնը, անա անոնք նոյն Թուրք ախարհակալներէն կր բռնադատուին միայն թուրքերէն խօսիլ, խապատ մոռնալով Հայերէն լեզուն...: Այս պատճառով... Վարդ Պատրկոնք իրենց ցեղանունն ալ կր թրմացնեն եւ Վարդ–Գատրիկը կ'ըլլան Կիւլ Պէկ(2)...: Բայց կ'երեւի թէ թուրքերն այդ ցեղին պէկ տիտղոսը շատ համարելով անոնց համար, սկսած են գչարել եւ գուցէ ապատնական հրամճչիններ ալ բնել: Ուստի անոնք կա՛մ վախնալու եւ կամ թէ իրենց ցեղային ծագումի մասին անգիտակ ըլլալուն համար, այդ Պէկ բառին վերջր աւելցուցած են Ն տառ մի եւ

---

(1) *Այս մասին բաւական չահեկան ուսումնասիրութիւն մը ունի Գ. Խաչիկ Լեւոնեան «Վարդ–Գատրիկ Ռեսուճիա» խորագրով Բիւզանդիոնի մէջ (տես թ. 5323–4–5–6) ուր կը խօսի Իշտուինեանց ցեղին ծագման, Նշանաւոր Իշտուիններու, Վասպուրականի մէջ Իշտուինեանց յիշատակարաններուն վրայ, և մասնաւորապէս Վարդ–Գատրիկի հնավայրին և անոր կապուած աւանդութիւններուն և ի վերջոյ Կիւլպէնկեաններու ծագումին վրայ։*

(2) Գատրիկ և պէյ կամ պէկ իրր իշխան համազօր նկատելով։

բած են Պէնկ, որպէսզի այն կերպով Պէնկ տիպոսն անճեմար մնար: Թէեւ ոմանք այս պէնկ բառը ծագած կը սեպեն պէնէք պարսկական բառէն որ կը նշանակէ բնական բիծ կամ պիսակ մարմնի վրայ, եւ այդ պիսակն ալ իբր թէ իրենց պապերէն մէկին վրայ վարդանման է եղեր ու ատոր համար նոյն ցեղը Կիւլպէնկեան կոչուած է եղեր, նշանակելով *վարդապիսակ*, ինչ որ բան իս բոլորովին անհարազատ է, իբր բնագրօրէն ատուգաբանութիւն մը» (Խ. Լեւոնեան, Բիւզանդիոն, *թ*. 5325–6):

Այս ատուգաբանութիւններէն որն որ ալ հիմք ըլլայ ո՛չ բան մը կ'աւելնայ և ո՛չ ալ բան մը կը պակսի Կիւլպէնկեաններու արժանիքներուն վրայ։ Իրենց ծագումը ինչ որ ալ եղած ըլլայ, Հայ-Կեսարիոյ պատմութեան մէջ որոշ է իրենց տեղը, իբր հնագոյն ընտանիքներէն մէկը Թալասի, որ իր գործերովը ազնուական եղած է, ինչ որ լաւագոյն ազնուականութիւնն է աչխարհի (1)։

Իրենց նախնիք մօտաւորապէս 200 տարիներէ ի վեր յայտնի իրենց ծննդավայրին մէջ, մեծ մասամբ առեւտրականներ, իրենց հայրենիքին և չրջակայ գիւղերուն և քաղաքներուն նիւթապէս ու բարոյապէս օգտակար եղած են։ Անոնք չինած են Թալասի վարժարանները, Զօմախլուի եկեղեցին, նպաստած են Թոմարզայի Ս. Աստուածածնին և Տէրէվանքի Ս. Սարգիս վանքերու ևայլն։

Իրենցմէ ոմանք նոյնիսկ այնպիսի ժամանակներու ուր տակաւին վաճառականութեան չէր բացուած Թուրքիա, կեսարիան անձուկ գտած և անկէ դրսը նետուած և զանազան տեղեր հաստատուած էին։

Անցեալ դարուն սկիզբը, 1804–5 թուականներուն կը յիշուի Կ. Պոլիս ցածր աղա Կիւլպէնկեան, որ հաւանօրէն տեղանուր մըն էր, մտերմին և սիրելին արքունական պաշտօնատար Իպրահիմ քեհեայի մը, որուն միջոցաւ աչխատած էր Երուսաղէմի Հայկական իրաւունքներու պաշտպանութեան (Մաւալեան Պատմ. Երուսաղէմի, էջ 842)։

Ուրիշներ ալ, հաւանօրէն, այս մեծ ու բազմանդամ ընտանիքէն, իրենն պէս պէտք է այլեւայլ տեղեր գացած ըլլան, բայց մասնաւորապէս Պոլիս և Իզմիր, ուր իբր առեւտրականներ գործառնութիւններ ունեցած են, ինչպէս նաև հաւանօրէն՝ Երթեւեկ։ Իրենց հետզհետէ դուրսը գտած յաջողութիւնները վերջապէս կեսարիոյ անձուկ չրջանէն դուրս նետած է այս ընտանիքին անդամներէն շատերը, որոնք աչխարհի զանազան մասերը ցրուած են այսօր և համաչխարհային չուկային մէջ իսկ դիրք գրաւած և հանչցուած։

Առաջիններէն՝ որոնք իբր վաճառական այս ընտանիքին համբաւին հիմերը դրին եղան Սարգիս և Սերովբէ Կիւլպէնկեան եղբայր-

---

(1) *Ընտանիքին անդամներէն վարդ Գատրիկ Կիւլպէնկեան եւս որչափ գիտեմ պատրաստած է Կիւլպէնկեաններու մասին աչխատութիւն մը, որուն համաձայն ընտանիքին ժամանակակից անդամներուն թիւը 300էն աւելի կը հաչուէր։ Այս աչխատութիւնը ըստ իս մասնաւորապէս հետաքրքրական է իր այն մասերով ուր կը խօսի Կիւլպէնկեաններու Թալասի, Կ. Պոլսոյ և աչխարհի այլ մասերուն մէջ ցրուած անդամներուն վրայ, քան այն ատուգութեան կարօտ աւանդութիւններուն՝ որոնցմով կ'ուզուի կապ մը ստեղծել Ինչտուինեաններու և իրենց միջև։*

ներբը, որոնք նախ Կեսարիոյ և ապա Զմիւռնիոյ մէջ, տեղական արտադրութեանց վաճառականութեամբ և արտածութեամբ զբաղելէ յետոյ ժթ. դարուն կէսերուն եկան հաստատուիլ Ս. Պոլիս, ուր շահեցան որքան իրը վաճառական նոյնքան իրը աղնուահոգի և բարեսիրտ անձեր, նշանաւոր անուն մը և գրաւեցին Հայ ցեղին համար ամէն կերպով պատուաբեր դիրք մը, որուն պիտի անդրադառնանք յետոյ։

Իրենց նման թալասէն հիւղաւորուած, և առաւելապէս Իզմիրը իրեն գործունէութեան դաշտ ընտրած ընտանիք մըն էին Պալեօզեանք, որոնց նահապետը Մարգիս Մախաեան (ծն. 1780) Մերաստացի էր և 1805ին փոխադրուած՝ թալաս և հոն տուն տեղ կազմելէ յետոյ անցած էր 1820ին Իզմիր։ Հոն իրեն հետեւած են յետոյ իր զաւակները և առեւտրական յաջողութիւններ ձեռք բերած, մանաւանդ զբաղելով արտածութեան վաճառականութեամբ, այնպէս որ Պոլսոյ և Իզմիրի հրապարակներուն վրայ կեսարացիք ո՛չ միայն կը ներկայացնէին մանիֆաթուրայի ներածող մեծ տուները այլև արտածողները։

ԱՍՏՒԱԾԱՏՈՒՐ ԱԼՊՈՅՃԵԱՆ
Եւրոպական շայերու վաճառական
Ծն. Կեսարիա, 1832 Յունվար 15/27ին
Մեռած Ս. Պոլիս, 1899 Մարտ 9/21ին

Կեսարացիք օժտուած նախաձեռնութեան ոգիով և վաճառականական բնազդով, քանի յաջողութիւն ձեռք բերին, այնքան իրենց ախորժակը գրգռուեցաւ, ու հետզհետէ աւելի տարածեցին իրենց գործերը և աւելի հիւղաւորուեցան։ Եւ մտան նաև ուրիշ առեւտուրներու մէջ, որոնք կապ ու զուգորդութիւն ունէին իրենց նախասիրած մանիֆաքթուրային հետ կամ բոլորովին նոր ու անկոխ գետին մը կը ներկայացնէին։ Մանիֆաքթուրային յարակից էին օբրինակի համար տոմուման և եւրոպական գործարաններու մէջ պարկականին նմանողութեամբ կամ անոր նկարներովը պատրաստուած չալերը՝ որոնք գլխաւորապէս Անատոլուի մէջ կ'ապառէին, և որոնց խնդրանքը 1860 – 1870 տասնամեակին շատ մեծ էր Պոլսոյ շուկային մէջ։ Այս բաւական կարեւոր սպառում ունեցող ապրանքներուն վաճառողները և վաճառականներն էին կեսարացիք գլխաւորապէս (ց. գ. Մրմրեան, Թրմահայոց հին վաճառականութիւնը, էջ 59)։

Նոյնպէս ժթ. դարուն կէսերէն սկսեալ Եգիպտոս կարապետ Գէյլէրեան(1), կեսարացին, նշանաւոր էր իրը վաճառական եւրոպական

(1) Մեծ հայր, Բրօֆ. Տիրան Գէյլէրեանի, որ Գահիրէի Համալսարանին մէջ գիտութեանց ուսուցիչ է։

եազմայի և թաչկինակի (նոյն էջ 36) 1850ական թուականներէն մինչև 1890 թուականները։

Իսկ ուրիշ թալասցի մը՝ կարապետ Թիրեաքեան, որ մանիֆաթուրայի առեւտուրով կ'զբաղէր ընկերակցութեամբ Մանչեսթրցի մանիֆաթուրայի գործարանատէր աղգիացիի մը «Կիլքրիսթ-Թիրեաքեան և Ընկ.» ֆիրմային տակ, առաջին կեսարացին է գուցէ որ նախաձեռնարկ կ'ըլլայ մանիֆաթուրային հետ զբաղելու նաև գորգի առեւտուրով, որ այդ 1870-1880ական թուականներուն դեռ անկոխ գետին մըն էր կեսարացւոց համար։

Իսկ բոլորովին մանիֆաքթուրայի հետ անկապ ու գլխովին տարբեր նիւթերու առեւտուրին նախաձեռնարկ եղած են, կարգ մը ուրիշ կեսարացիներ, որոնք համբաւուած են թէ՛ իրր հարուստ վաճառականներ և թէ՛ իրր ազգային նշանակելի դէմքեր, որոնք եւրոպական հրապարակներու վրայ ալ ընդարձակ գործառնութիւններ ունեցած են։

Այսպէս Մոսուիչեանք որոնք կեսարիոյ մէջ կ'զբաղէին տեղական ապառանան յատուկ պղինձի վաճառականութեամբ, հետզհետէ ընդարձակեցին իրենց գործառնութիւնները և կ. Պոլսոյ և նոյնիսկ եւրոպական հրապարակներէն պղինձ ներածել սկսան։

Իրենց պէս պղինձի վաճառական էր իրենց խնամին կամ փեսան Գէորգ Խաչեան, (1810–1870) որ կեսարիոյ հորիզոնը անձուկ գտնելով նետուեցաւ կ. Պոլիս, իր երկու զաւակներուն Յովհաննէսի և Մկրտիչի հետ և պղինձին կցելով նաև երկաթը —որուն մէջ աւելի զօրացան յետոյ— հիմնեց տուն մը, որ Լոնտոնի մէջ հիւղաւորում մը ունենալով, գրաւեց առաջնակարգ տեղ 1875էն 1895։

Յովհաննէս և Մկրտիչ Խաչեան եղբարք որոնք յետոյ զբաղեցան նաև սեղանաւորութեամբ, իրենց ձեռքերուն մէջ ունէին 1875–1895 քսանամեակին կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ գտնուած Հայ վաճառականներու մեծ մասին և գրեթէ բոլոր կեսարացի Հայ վաճառականներուն սեղանաւորական գործառնութիւնները (ց. Դ. Մրմրեան, Թրքահայոց հին վաճառականութիւնն, էջ 105) և չահած էին մեծ համբաւ և հարստութիւն, որմէ ազգին առատաձեռնօրէն բաժին հանած են, թէ՛ իրենց ծննդավայրին և թէ՛ ընդհանուր ազգին կարօտութեանց նպաստելով։ Երկաթի վաճառականութեան մէջ իրենց հետեւած են Աբէլ Կիւլպէնկեան, Կիւմիւշեան և այլ, որոնք յարաբերութեան մէջ էին բոլոր գաւառներու հետ ալ, ուր երկաթի վաճառականները մեծ մասով Հայ էին ու վարկով կը տուրեւառէին (ց. Դ. Մրմրեան, Թրքահայոց հին վաճառականութիւնն, էջ 73)։

Նոյնպէս վաճառականութեան բոլորովին տարբեր հիւղ մը կը ներկայացնէր առաջնի վաճառականութիւնը որուն ժբ. դարուն կեսարէն սկսեալ կ. Պոլսոյ մէջ ձեռնարկած են կեսարացիք, որոնք այս հիւղին մէջ ալ ունեցած են նշանաւոր յաջողութիւններ։

Իրր առաջնի վաճառականներ, սկսեալ 1850ական թուականներէն կը յիշուին կեսարացի Ֆրէնկ-օղլու կամ Ֆրէնկեան Մկրտիչ և Գասպէրլի Սարը կարապետ և այլք։

Իսկ բոլորովին մասնաւոր կեսարական ձեռներէցութեան մը գործն էր Բարսեղ Հալաճեանի ձեռնարկը, որ հանքաժուխի վաճառականութենէն ոտտում մը ըրաւ դէպի հանքատիրութիւն, և տէր

դարձաւ էրէյլիի ածխահանքերուն, մինչ Գարամանեանք Շնացին միշտ իբր վաճառորդ քարածուխի։

Իսկ սեղանաւորական և գրամատիրական առպարէզին մէջ ալ առեւտրական-վաճառական կեանքի կրցան դիրք գրաւել Կ. Գոլոյ հրապարակին ամէնէն փայլուն շրջաններուն մէջ կարենալով նոյնիսկ համեստ գրամատուներ հաստատել և իրենց առեւտուրով և վաճառականութեամբ դիպած հարստութիւնները օգտագործել։

Իբր սեղանաւոր-գրամատէր Կ. Գոլոյ հրապարակին մէջ մեծ անուն ունեցած են, Յակոբ Գէյլէրեան (1815 – 1865†), Յովհաննէս Կիւմշեան (†1902 մեպ. 26), Սարգիս Թաշճեան (1847 – 1907), Լսաեան եղբարք, Մանուկեանք, Կիւլպէնկեանք, Մուրատեանք, Թահիրեան եղբարք, Մանուկ Արզրեան, Համբարձում Սիամպոլեան և այլք, որոնք յաճախ իրենց մասիճաքարայէ չհասած գրամը սեղանաւորութեամբ չհարկեր ակսած են։

Մէկ խօսքով Կ. Գոլոյ հրապարակին վրայ տիրական դեր կը կատարէին կեանքի 1870էն մինչև 1890, ներածման և արտածման և սեղանաւորական ամէնէն մեծ տուները իրենց ձեռքը ունենալով։ Այս վաճառականական մեծ տուներէն չատերը Անենքերիմ Մանուկեանի օրինակին հետեւելով ունեցան իրենց ներկայացուցիչները կամ ընկերները Մանչէսթըրի մէջ, ինչպէս Կիւմիւշեան Արրահամ և Աւետիս եղբարք որոնցմէ առաջինը հաստատուած էր Մանչէսթըր և հակառակ իր յանդգնութեան և բախտին ժպիտներուն —վասնզի 20000 ոսկիի կտակ մըն ալ եղած էր ի նպաստ իրեն— քանի մը անգամ փայլելէ և իյնալէ յետոյ հուսկ ուրեմն մեռաւ աղքատ։

Նոյնպէս 1865էն սկսեալ Մանչէսթըր ներկայացուցիչ ունէին Յարութիւն, Գէորգ, Գեւորս և Սարգիս Ֆնտըգլեան եղբարք, որոնք տօքումայի, տպածոյի, ներկեալներու և ամերիգանի վրայ բազմահիւղ գործառնութիւններ ունէին և ո՛չ միայն Անատոլուի այլ հեռաւոր Գարակասանի հետ գործ կ՚ընէին։ Անոնք կառավարութեան, Թէրճանէլի և Թօփհանէլի ալ հայթայթիչ եղան և 25–30 տարի յաջողակօրէն վարեցին գործը, մինչև իրենցմէ ամէնէն գործունեայնին Գեւորս Ֆընտըգլեանին մահը, որմէ յետոյ հարկադրաբար ամփոփուեցան, թէև մինչև 1885 տպածոյի և տոքումայի համար ամէնէն նշանաւոր տուներէն մէկն էին։

Իսկ Անենքերիմ Մանուկեանի 1840ական թուականներու հիմնարկած առեւտրական մեծ տունը 1880էն յետոյ բաժնուեցաւ այլեւայլ հիւղերու, և Մկրտիչ, Տիգրան, Սեդրաք, Բարսեղ, Մինասեան և Արմենակ Մանուկեանք, առանձին առանձին գործել սկսան, առաւել կամ նուազ փայլով Կ. Գոլոյ հրապարակին վրայ, թէ՛ իբր մանիֆաթուրայի ներածիչներ, թէ՛ Անատոլեան արտադրութեանց արտածիչներ և թէ՛ իբր գրամատէրներ։

Մանիֆաթուրայի հրապարակին վրայ համեմատաբար նոր մըն էր Գնաճեան տունը, որուն հիմնադիրը Յարութիւն Գընաճեան, ազնուական վիճակի մէջ Կ. Գոլիս եկած և արթուն խնայասիրութեամբ դիրքի տէր եղած, ի սկզբան Գոլիսի խանները ուն մէջ անոթ և աղքատիկ կեանք մը անցուցած առեն՝ անկողինին կազմածն հայթայթած էր խծուծի պարկերէ մաս մաս խծուծ խորելով և այս հայ-

թայթանք անկողինը պանդխտական մինչև վերջին օրը չէ հաներ տակէնդ» (Ց. Դ. Մրմրեան, Թրեան. հին վաճառ., էջ 114)։

Ցովհաննէս Կիւմշեան նախ մանիֆաթուրաճի և ապա սեղանաւոր, տպագոյն վաճառականի Մնտիկեանք, կարապետ Գասմաճեան, ձամբզեան, Դէորգ Մուրատեան և Մուրատեան եղբարք, Ծիամպոլլեան եղբարք, և ճերմակեղէնի վաճառականի ցովհաննէս, կարապետ և Եսայի Փափազեան եղբարք, 1870–1890 քսանամեակին՝ փայլուն ու տիրական դիրք ունէին, Անատոլեան ուրիշ քաղաքներու Հայերու հետ, Կ. Պոլսոյ մէջ, միշտ առաջին տեղը իրենց վերապահելով։ Բայց այս փայլուն դիրքը դժբախտաբար տեւական չեղաւ, վասնզի 1890էն յետոյ Օսմ. պետութեան հայահալած քաղաքականութիւնը ինչպէս ամենուրեք նոյնպէս նաև Կ. Պոլսոյ մէջ հարուածեց Հայութիւնը ընդհանրապէս, ընդ որս նաև կեսարացիները, որոնք ո՛չ միայն տիրապետած էին Կ. Պոլսոյ Մանիֆաթուրային, և մեծապէս հրապարակին և կը ներկայացնէին Կ. Պոլսոյ Հայ գրամատէր և իսկապէս պուրժուա դասակարգը, այլ նաև կը գրաւէին որոշ արհեստներու համար՝ գործատերութիւնը։

Մասնաւորապէս Կ. Պոլսոյ կօշկակար գործատուներու ստուար մեծամասնութիւնը կը կազմէին Իվէրէկցի և Ֆէնէէցի պանդուխտները, որոնք գլխաւորաբար Զաթմալ Խանի հարիւրէ աւելի սենեակներուն մէջ կարծես թէ գործարանի մը մասերը կազմած ըլլային, կ՚արտադրէին տքնաջան աշխատութեամբ հարիւրաւոր կօշիկներ։

Մասնաւորապէս կեսարացւոց աշխոյժ առեւտուրը և չարքաշ աշխատութիւնը, քանդեց սպիտակ ջարդը, որ Համիտեան կառավարութիւնը գործադրեց, պարբերական կարմիր ջարդերուն հետ։ Կեսարացիք 1895ի կարմիր ջարդէն և այն օրը գործադրուած կողոպուտէն յետոյ ինչպէս իրենց բնիկ երկրին նոյնպէս նաև Կ. Պոլսոյ մէջ շատով վերականգնեցան, սակայն չկրցան տակալ սպիտակ ջարդին և տեղի տուին հետզհետէ իրքական շահատաններու մէջ։

Երթեւեկի արգելքը դէպի Կ. Պոլիս պատճառ եղաւ որ կեսարացիք իրենց առեւտրական յարաբերութեանց համար իրք անցք գործածեն Կ. Պոլիսի տեղ Իզմիրը, Գէյրութը, Մերսինը և Սամսունը և այսպէս ցրուածութիւն մը առաջ եկաւ։

Նոյն այս ժամանակներուն է որ սկսաւ հոսանք մը գաղթականութեան դէպի արտասահման, մասնաւորապէս հեռաւոր Ամերիկա ուր իրք գործաւոր կամ աշխատաւոր իրենց բազուկով դրամ հարթելու համար դիմել սկսած էին չրջակայ գաւառներու Հայերը, մասնաւորապէս Խարբերդցիք, որոնց օրինակին հետեւիլ սկսան նաև կեսարիոյ չրջանին աղքատ գիւղերու բնակիչները, որոնք երբեմն Կ. Պոլիս կը պանդխտէին։

Դէպի արտասահման հոսանքը սկսաւ հետեւաբար իսկապէս Հայկական խնդրոյն ծագումէն յետոյ։ Մանաւանդ 1895-96 դժբախտ տարիներէն յետոյ երբ Հայկական ջարդերը գործադրուեցան Համիտեան կառավարութեան կողմէ, և Կ. Պոլիսէն մեծ թիւով Հայեր անցան Գուլկարիա և Եգիպտոս իրք փախստական, շատ մը կեսարացիներ ալ որոնք Կ. Պոլիս հաստատուած էին այդ գաղթականներուն խառնուած գացին Գուլկարիա և Եգիպտոս և հոն տեղերը հաստատուեցան, իսկ կեսարիոյ մէջ Մնացողները՝ այդ թուականե-

ներէն սկսեալ որքան Կ. Պոլիս նոյնքան ալ արուարձանքն անցնելու հետամուտ եղան, և մանաւանդ 1890էն յետոյ բաւական կարեւոր թիւով մուհաճիրունցիք անցան Եգիպտոս և հաստատուեցան Ալեքսանդրիա։

Իսկ բազմաթիւ գալակէսէցիք, թոմարզացիք, Իվէրէկցիք, Ֆէնէսէցիք և Նիրզէցիք զանազան եղանակներով անցան արուարձանները, մանաւանդ Ամերիկա, ուր արդէն 1880ական թուականներուն գոնէ ցանցառ թիւով գաղթականներ դիմած ըլլալը անկէ յայտնի է որ Աբիւոդոմ Աղպաշեան հարկ դատած է յորդորներ գրել Ամերիկա չգաղթելու (Փունճ, 1883, թ. 1839), սակայն տնտեսական և քաղաքական պայմաններըը այնքան ծախող դասաւորուած էին որ Հայերը ստիպուած էին գաղթել Թուրքիոյ սահմաններէն հեռու, նոյնիսկ մեծ զոհողութիւններու գնով, կալառելով Համիտեան կառավարութեան պաշտօնատարները, որպէսզի արտօնեն իրենց մեկնումը։

***

ժթ. դարուն կէսէն ասդին երբ կեսարացին իրը վաճառական իր տաղանդը ցոյց տալու պատեհութիւնը կը գտնէր և իսկապէս ալ ցոյց կու տար, գրեթէ Թուրքիոյ առեւտրական շարժման գլխաւոր ազգականերէն մէկը դառնալով, այդ ժամանակամիջոցին կեսարացին իրապէս ամենուրեք կը տեսնենք, մանաւանդ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, ուր անոնք կը տարածուին, ամէն կողմ հաստատելով վաճառատուներ և առեւտրական հաստատութիւններ։

Մանաւանդ Թուրքիոյ վաճառաշահ քաղաքներէն ոչ մէկը անոնց ուշադրութենէն վրիպած էր։ Արդէն ըսած եմ թէ Իզմիր՝ Փոքր Ասիոյ մեծագոյն նաւահանգիստը՝ չատոնց կեսարական գաղութ մը ունէր։ ժթ. դարուն վերջը քաղաքին առուտուրի կալուածատէրներուն մէջն էին Կարապետ և Մատթէոս Պալեօզեան եղբարք, որոնք —ինչպէս արդէն յիշեցի— տեղական արտադրութեանց, բամպակի, ցորենի, թուզի, չամիչի և ափիոնի վաճառականութեամբ տիրացած էին մեծ հարստութեան։ Կարապետ Պալեօզեան մեռած էր 1897ին, իսկ Բարիզ և Մատթէոս (ծն. 1846ին Թալաս), կը շարունակէր իր բարգաւաճ գործը, երբ սպանուեցաւ 1905ին Հայ կուսակցութեան մը կողմէ իրմէ սպառնալիքով պահանջուած դրամը տուած չըլլալուն համար։

Իսկ իրը Մանիֆաթուրայի վաճառական Իզմիրի հրապարակին վրայ կը փայլէին Յակոբ Տիլսիզեան, Նազարէթ Պիւրինեան, Օտապաշեան եղբարք, Ալլահվէրտեան եղբարք, Մխաք Փանոսեան և Ընկ., Սարգիս Արզարմօրուքեան, Օննիկ Եղիազարեան առեւտրական տուները։

Արտածութեան վաճառականութեան կարեւոր տուներ ունէին Մատթէոս Պալեօզեանէն զատ Լօզօֆէթ Պալեօզեան, Միհրան Զանպակճեան, և Յարութիւն Բաթթալեանեան։

Իսկ եազմայի և դիւլպէճի վաճառականութեամբ կ'զբաղէին հոն Գէորգ Փանոսեան և Շիրինեան և Ընկ. երկու կեսարական տուները։

Հոն հայկ կեսարացի բժիշկներ (ինչպէս Տիգրան Փիլիպոսեան), փաստաբաններ (օրինակ Պետրոս Թէքէթլըեան) և նոյնիսկ քահանաներ (ինչպէս Տ. Յակոբ Ք՛հ. Տ. Յակոբեան)։

Տարբեր չէր պատկերը ուրիշ վաճառաշահ քաղաքներու մէջ, ուր կեսարացի Հայեր գացած էին անմիջապէս որ հոտառութիւնը ունեցած էին դրամ շահելու։ Սամսոն, Մերսին, Գէյրութ նաւահանգիստները ունեցած են բաւական թիւով կեսարացի վաճառականներ։

Իսկ ներքին քաղաքներէն չատերն որոնք կեդրոնավայրներ էին կամ աշխատութեան ու շահու դաշտավայրեր կը ներկայացնէին, ինչպէս Ատանա, ունեցած են միշտ կեսարացի վաճառականներ, ինչպէս նաև աշխատաւորներ։

Արդէն յիշեցի (տես էջ 742) թէ կեսարիայէն և շրջակայքէն աշխատաւորներ ամէն գարնան Ատանա կը չուէին իբր պանդուխտ և հոն մինչև աշուն աշխատելէ յետոյ կը դառնային կեսարիա։

Դաղատիա, իբր կուսակալութեան կեդրոն, նոյնպէս ունեցած է իր ձգողականութիւնը, և հոն ալ բաւական թիւով կեսարացիներ հաստատուած են։ Իսկ Սերաստիա, Մուսուլ, Դաղստան, և այլ կարեւոր քաղաքներու մէջ կեսարացիք հաստատուած և գործած են, սակայն զանոնք գաղութներ չենք կրնար նկատել, քանի որ պատահական անհատներ էին որ կ'երթային կը հաստատուէին այդ քաղաքները։

Ճիշտ միեւնոյն պատճառով չեմ ծանրանար այն բազմաթիւ վարժապետներուն վրայ որոնք հին ատեն, Ս. Կարապետէն և միւս վանքերէն կամ ինքնաշխատութեամբ հասած, շրջակայ բազմաթիւ գաւառական քաղաքները գացած են իբր ուսուցիչ, և մանաւանդ վերջին շրջանին՝ չնորհիւ Տրդատ եպ. Գալեանի հաստատուած Ս. Կարապետի բարձրագոյն վարժարանէն շրջանաւարտ այն երիտասարդներուն վրայ որոնք կեսարիոյ վիճակէն գուրս, գրեթէ Փոքր Ասիական ամէն քաղաքներու մէջ երեւցած են իբր ուսուցիչ կամ դպրոցի տնօրէն, և թանկագին ծառայութիւն մատուցած՝ զանազան գաւառներու վերազարթնումի գործին։

9.

ՅՐՈՒՄ ԿԵՍԱՐԱՑԻՆԵՐՈՒ ԻՆԴԱԳԱՑ ԻՆԴԱԳՍ ԱՇԽԱՐՀԷՆ ԵՒ ՆՈՐ – ԿԵՍԱՐԻԱ

Ի. գարուն սկիզբը կեսարիա կ'ապրէր անթաղծալի գրութեան մէջ։ Համիտեան վարչաձեւը իր ամէնէն հնչիւ հանգամանքին մէջ կը գտնուէր և ինչպէս արդէն ծթ. գարուն վերջին տարիներուն նոյնպէս նաև Ի. գարուն սկիզբներուն ձգտում մը կար Հայոց մէջ թուրքիոյ տահմաններէն դուրս նետուելու։ Կեսարացիք որոնց նախահիրան վայրերը Կ. Պոլիս և Իզմիր էին, թէև կը շարունակուէին գաղթը դէպի այդ քաղաքները յամրարար, և հակառակ բազմազան արգելքներու և դժուարութեանց որ կառավարութիւնը կը յարուցանէր, սակայն չէին կրնար դիւրաւ յաջողիլ, որովհետև համիտական կառավարութիւնը սաստիկ կը հալածէր պանդուխտները, իբր մայրաքաղաքին վտանգ սպառնացող տարր մը և զանոնք կ'աքսորէր իրենց ծննդավայրերը։ Կեսարացիք հետեւաբար 1896էն յետոյ սոխպուած էին ընտանիքով Կ. Պոլիս տեղաւորուիլ։ Այնպէս որ

կեսարացի ընտանիքներու թիւը գոլսոյ մէջ չատցաւ և մասնաւորապէս կէտիկ փաշա թաղին մէջ անոնք զգալի մեծամասնութիւն մը կազմեցին։

Ասոնք առ հասարակ անոնք էին որոնք արդէն փայլուն գործեր և յաջողակ առեւտուրներ ունէին, և ապահովութիւն իրենց ընտանիքները պահելու։ Սակայն միշտ կար նիւթապէս անապատ կացութեան մէջ գտնուող դաս մը որ չէր կրնար ընտանիքով տեղափոխուիլ մայրաքաղաք։

Անոնք ալ ինչ ունէին, սակայն կ'ուզէին բախտ փորձել կամ իրենց ծննդավայրէն դուրս նետուիլ։ Անոնց համար անկարելի էր ընտանիքով ուրիշ վայրեր երթալ։ Անոնք կ'ուզէին իրե պանդուխտ երթալ չահաստաններու։ Հիմա որ Կ. Գոլսոյ գուռները փակ էին իրենց առջեւ, գացին գաւառական ուրիշ մեծ կեդրոններ և արտասահման, մանաւանդ այն վայրերը ուր իրենցմէ առաջապահներ գացած էին։

Եգիպտոս մին էր այս երկիրներէն որ կը ներկայացնէր իրե առեւտրական չահաստան կարգ մը առաւելութիւններ։ Անիկա արեւելեան երկիր մըն էր, որուն բարքերը քիչ շատ կը յարմարէին Անատոլեաններուն, ուստի առաջին արտասահմանեան երկիրը որ կեսարացւոց ուշադրութիւնը գրաւած է, եղած է Եգիպտոս, ուր տեսնուեցաւ արդէն թէ մի. դարուն սկիզբէն միշտ փոքրիկ խումբ մը կար կեսարացիներու, չափազանց սահմանափակ թուով։

1890ական թուականներէն առաջ հոն պատահօրէն եկած էին մի քանի խիզախ ու ձեռներէց կեսարացիներ, որոնց մէջ առաջինն տեղը պէտք է տալ Մելքոնեան եղբայրներուն որ 1882ին Զակազիկի մէջ հիմնած էին ծխախոտի համեստ գործատուն մը որ ապա Ալեքսանդրիա փոխադրեցին։ 1888ին հիւղեր հիմնեցին Ֆէյումի և Ասուանի մէջ և վերջապէս եկան հաստատուիլ 1900ին Գահիրէ։

Իրենց հետ միաժամանակ (1882ին) Թօքատցի Մաթոսեան եղբայրք կը հաստատէին իրենց գործարանը Ալեքսանդրիա որ զանազան հանգրուաններէ անցնելէ յետոյ 1899ին Անանուն Ընկերութեան մը վերածուած էր։

Մելքոնեաններու և Մաթոսեաններու պարագաները, այս յաջողակ գործերու մէջ եկած էին տեղ գտնելու։ Սակայն անոնց թիւը կարելի էր մատի վրայ հաշուել։

Տակաւին հայերը իրե ապահով ապաստան Եգիպտոս չէին գտղնած։

1895ի գատրիարքարանի ցոյցէն քանի մը ամիս յետոյ հազիւ 25-30 հայեր անցած էին Եգիպտոս, մեծ մասամբ կուսակցականներ, որոնց մէջ կեսարացիք հազիւ մէկ երկու հատ էին։

1896 Օգոստ. 14ի գանքայի ցոյցէն յետոյ, իւրաքանչիւր շոգենաւ Կ. Գոլսէն հարիւրներով գաղթականը կը բերէր Ալեքսանդրիա։

Այս Եգիպտոս ապաստանած 3000ի չափ գաղթականներուն մէջ կային կարեւոր թուով մը կեսարացիք, որոնցմէ մէկ մասը Մելքոնեան գործատան մէջ տեղաւորուեցաւ իսկ միւսը իր սեփական միջոցներով իր ապրուստը հանելու հետամուտ եղաւ։ Եւ Եգիպտոս ունեցաւ զօրաւոր գաղութ մը կեսարացիներու որ երէկ քանակով հաւասար չէր Ալաբկերցիներուն, սակայն որակով անկէ բարձր էր։

Այս վախճանականները որոնք քիչ շատ տեղաւորուեցան ու ապ-

բուետի մը տիրացան, անշուշտ կը թղթակցէին իրենց ծննդավայրը գտնուող պարագաններուն հետ և կը ներկայացնէին Եգիպտոսի կեանքը և մանաւանդ հարստութիւնը, որ կը հրապուրէր ուրիշները հետեւելու անոնց և Եգիպտոս գալու։ Այս պատճառով հետզհետէ կը չատնար կեսարացիներու թիւը Եգիպտոսի մէջ, ուր անոնք իրենց առաքելքը կ'սկսէին առհասարակ պաշտօնէութեամբ։

Մելքոնեան ծխախոտի գործատան մէջ կը պաշտօնավարէին իրենց հետ ազգականական կապերով զօրուած բազմաթիւ կեսարացիներու հետ ուրիշ կեսարացիներ եւս որոնք երբեմն օգտուելով միջավայրին ընձեռած պատեհութիւններէն դուրս կը նետուէին և ուրիշ գործերու կը ձեռնարկէին։ Իրենցմէ ոմանք պէտք է ցաւով խոստովանիլ թէ հետամուտ եղած են արգիլեալ ապրանքներու՝ մասնաւորապէս թմրեցուցիչներու առեւտուրին և պատճառ եղած են Հայ անունը արատաւորելու այս երկրին մէջ, իսկ ուրիշներ պարկեշտօրէն իրենց համար նիւթական վիճակ մը ապահոված են։

Դժբախտութիւն մըն է սակայն որ կեսարացիք առհասարակ յաջողակ վաճառականներ և ձեռնարկուներ, Եգիպտոսի մէջ չեն կրցած իրր առեւտրական մեծ յաջողութիւն մը ցոյց տալ և մասնաւորապէս մաճիքաթուրայի հիւղին մէջ գրաւել այն տեղը որ ունէին Կ. Պոլսոյ և Իզմիրի մէջ։ Հազիւ մի քանի Կ. Պոլսական և Իզմիրեան մեծ տուներ Եգիպտոս հաստատած էին մասնաճիւղեր։ Ասոնցմէ մէկն էր Դէորգ Մուրատեան տուները որուն սակայն Գահիրէի վարիչը կեսարացի մը չէր։

Ի. գարուն սկիզբը իրր մաճիքաթուրայի վաճառատուն որ Գահիրէի մէջ ծնունդ առած էր, միայն ծանօթ էր Արշակ Ն. Օտապաշեան տունը, որ մինչև վերջերս կը գործէր։

Ասկէ զատ կեսարական ձեռներէցութիւնը ցոյց կու տայ ինքզինքն կարգ մը ուրիշ գործերու մէջ։

Գարամանեան եղբարք Եգիպտոսի մէջ կ'զբաղին հանքածուխի և պարարտացուցիչներու առեւտուրով, և Տիգրան խան Քէլէկեան հնութեանց գործերով։

Նոյնպէս նկատելի է որ կեսարացի Հայեր Եգիպտոսի մէջ զբաղած են այնպիսի մի քանի գործերով որոնց համար առհասարակ այն համոզումը կը տիրէ թէ Հայք ընդունակութիւն չունին, և ցուցած սեփական գործեր են։ Այսպիսի գործեր էին, պատերու և արհարաններու վարչութիւնը, նպարավաճառութիւնը, իւղավաճառութիւնը, մսավաճառութիւնը և այլ։

Հոս Եգիպտոսի մէջ Հայերը փորձած են այս գործերուն մէջ նետուիլ և պէտք է ըսել թէ յաջողած են։

Այսօր և բաւական ժամանակէ ի վեր քաղաքին առաջնակարգ հաշարան-գարեջրատունն է Բարիզիանա, Գահիրէի Թոգատլեանը, որուն նախաձեռնարկները և վարիչները կեսարացիներ են։

Նոյնպէս կեսարացիք հոս Եգիպտոսի մէջ յաջողակ նպարավաճառներ և իւղավաճառներ եղած են։

Եգիպտոս, իրր ազատ երկիր մը հրապուրած է բաւական թուով կեսարացիներ, որոնք մէկով երկուքով կու գային հոն, հացի ի խնդիր։ Իրենցմէ ոմանք ասկէ կը մղուէին աւելի հեռուն, դէպի Սուտան և Հապէշիստան և հոն տեղերն ալ քիչ ու շատ նիւթական յաջողութիւններ ձեռք կը բերէին։

Այս մեծ ոյնոյն չրջանին, ի. դարուն առաջին տարիներուն նոր գաղթավայր մը կ'ըլլար Ամերիկա, ուր քսան ցովհաննէս Կէօվճեանի մէկ ձեռագիր փոքրիկ ուսումնասիրութեան կեսարացւոց գաղթը սկսած է աւելնալ և երագիլ 1903էն վերջը։

Մինչեւ 1903 շատ քիչ էր կեսարացիներու թիւը Ամերիկայի մէջ։ Առաջին եկողները եղած են մի քանի վաճառականներ, ուսանողներ և չափազանց քիչ թուով գործաւորներ, որոնց համագումարը այս ընդարձակ երկրին մէջ հազիւ 50ի կը հասնէր։

1903ին գաղթի չարժումմ մը սկսաւ այն երիտասարդներուն մէջ որոնք կեսարիոյ բաւական բարգաւաճ ու կանոնաւոր ցոլորոյներուն ընթացքը աւարտած էին և փորձած՝ իրենց ծննդավայրին մէջ ապրուստ մը հանելու աչխատիլ, սակայն կեսարիոյ հարիզոնը շատ անցուկ ու նեղ գտած։ Մասնաւորապէս խարբերդի օրինակը, և բոլոր Ամերիկեան Գոլէճներու աւարտականներուն Ամերիկան, Աւետեաց Երկիր մը նկատելու հակումը, իր ճնշող ազդեցութիւնը ունեցած էր այս չարժումին վրայ։ Մասնաւորապէս այն համոզումը թէ Ամերիկա այն միակ երկիրն էր որ պատեհութիւն կու տար օտարականներու հարստանալու, մեծ դերգիտ մըն էր կեսարացիին որ հոն ուղղէր իր ակնարկը և յետոյ ոտքերը։ Առաջին Ամերիկա գացող երիտասարդները, գրեցին իրենց բարեկամներուն հոն իրենց տեսածները և լսածները, և հաւանականութիւնները՝ հարստանալու և առ այս այդ երկրին ընձեռած պատեհութիւնները։ Ախկա պատճառ մը եղաւ որ ուրիշներ առաջին մեկնողներուն ետեւէն ճամբայ ելլեն և անոնց երթան միանալ։ Այսպէս իրար հրապուրելով հետզհետէ սկսան բազմանալ Նիւ-Եորքի մէջ, որ կեսարացի Հայոց համախմբման վայրն եղաւ։ Այս երիտասարդներու բոլորն ալ քիչ բացառութեամբ հարուստ դասակարգի չէին պատկաններ։

Առաջին եկողը՝ անհաւատալի զոհողութեամբ իր առած չնչին չաբաթականէն խնայելով երկրորդին ճանապարհածախսը ղրկած էր, երկրորդը՝ երրորդին, երրորդը՝ չորրորդին և այսպէս շարունակաբար շղթայումով մը իրար բերած էին Նոր-Աչխարհ։

Առաջին մի քանի տարիները շատ դժուարին տարիներ եղած են անոնց համար, վասնզի անոնք պոհրացուած էին երկիր մը որուն լեզուին անգիտակ էին առհասարակ, որուն բարքերը բոլորովին օտար... ու եթէ կ'ուզէք տարօրինակ էին, և այդ անծանօթ ու նորօրինակ միջավայրին մէջ կը գտնային ինքզինքնին չահախ դրամական անձկութեան մէջ տապլտկելու դատապարտուած։ Սակայն կեսարացիք, որոնք հարստանալու հեռապատկերով ղրահուած էին, չեն յուսահատիր, և չուարուսմի չեն մատնուիր, տեսնելով այն աղմկալի և հապչտապ ձեռապարանքի կեանքը զոր ապրիլ պարտաւորուած են մարդկային ահագին զանգուածներ, թշուառութեանց ամենատարաճմլիկ տեսարաններու և չռայլ փարթամութեանց ցուցադրութիւններու մէջեւ։ Հոն կը տեսնային անոնք լոյսերով ողողուած պողոտաներէն քայլ մը անդին պաղ ու մութ անհնակներու մէջ ամբողջ ընտանիքներ՝ մահուան դատապարտուած հիւծախտի առողջի հիւանդներուն ենթարկուած։ Հոն ամէն ինչ մերթենականացած և ամէն մարդ իրարու օտար էին և անկարեկիր, վասնզի չահախ անոնք կը դաւանէին թէ գիտալը մարդկային տկարութիւն մըն էր։

Կեսարացի առաջին գաղթականները այս միջավայրին մէջ, անշուշտ վարանումի պիտի մատնուէին, եթէ անոնք իրարու հետ միասին, հաւաքօրէն չապրէին, և իրար չմխիթարէին։ Ուստի անոնք գրեթէ մէկ ընտանիք կը կազմէին և համախումբ կեանք մը կ'անցնէին, շատ անգամ վերյիշելով անցեալի դէմքերը և դէպքերը և միւս կողմէ ամէն ջանք ի գործ դնելով որ տեղւոյն լեզուն սորվէին, արհեստի մը հետամուտ ըլլային, գրամ խնայէին և իրենց ծննդավայրը թողած ընտանիքներուն օգնէին։ Առաջին եկողները, ապրուստ, բնակարան և գործի միջոցներ կը հայթայթէին նորեկներուն, եթէ տեսնային որ անոնք պէտք ունէին։ Կը հոգային նաև պանդուխտ հիւանդները իրենց միջոցներով և զանոնք կը մխիթարէին ու կը սրտապնդէին։ Զբօսանքի համար անոնք գրեթէ ժամանակ չէին յատկացուցած, և իրենց բոլոր ջիղերը պրկած էին կառուան մը ունենալու համար։

1904ին Նիւ-Եորք հաստատուած Կեսարացի Հայերու յարդուբիւնը արձագանգ գտած էր իրենց բնագաւառին մէջ։ Այս պատճառով «Գանձանակի խնամակալութիւնը» կամ Աղքատախնամը կոչ կ'ընէ անոնց, նամակով մը որ ուղղուած էր Նիւ-Եորք գտնուող Կեսարացի երիտասարդի մը որ առաջիններէն մէկը եղած էր Ամերիկա եկողներուն։

Միասնաբար մէկ յարկաբաժինի մէջ ապրող քանի մը երիտասարդներու միջև որոնք խիստ սահմանափակ միջոցներ ունէին, խորհրդակցութիւն մը կը կատարուի և այն եզրակացութեան կուգան թէ չեն կրնար անմիջական օգնութիւն մը հասցնել, սակայն կ'որոշեն կազմել կեսարացիական ընկերութիւն մը։ Այս գաղափարը ընդունելութիւն կը գտնէ կեսարացի հայրենակիցներու մէջ որոնք անմիջապէս սիրով և խանդավառութեամբ կ'ընդունին այս առաջարկը և ծննդ. կ'առնէ 1905 Յունուար 8ին Նիւ-Եորքի մէջ Կեսարիոյ Աղբատախնամ Ընկերութիւն, որուն հիմնադիրներն էին.

Աւետիս Մերտինեան,
Տիրիդոր Զագմագլեան,
Յովհաննէս Կէօվճեան,
Ձիվան Գէյլէրեան,
Վահան Գէյլէրեան,
Արմենակ Մեծեան,
Նազար Զըպուգեան,
Յովակիմ Բոլատեան,
Աբրահամ Կիւրինլեան։

Հիմնադիրները իրենցմէ հետեւեալները ընտրած են անդրանիկ վարչութեան անդամ.

Աւետիս Մերտինեան, Նախագահ
Նազար Զըպուգեան, Ատենապետ
Յովակիմ Բոլատեան, Գանձապետ
Յովհաննէս Կէօվճեան, Հաշուակալ
Ձիվան Գէյլէրեան, Քարտուղար։

Առաջին տարիներուն գանձապետին պատասխանատուութիւնն էր իւրաքանչիւր անհատէ անձնապէս գանձել ամսական 25 ցենթ և տարուան վերջը գոյացած գումարէն վարչական ծախքը մաս մը պահեստի գնե-

լէ յետոյ մնացածը կը յղէր կեսարիոյ Գանձանակի խնամակալութեան և դպրոցներուն։ Կեսարացի ազնիւ վաճառական մը որ այս դրամը կը փոխադրէր երկիր, իր կոզմէն կ'աւելցնէր կարեւոր գումար մը այդ երիտասարդները քաջալերելու համար։

Այս խումբը որ հիմը դրած էր Նիւ-Եորքի կեսարիոյ Աղքատախնամ ընկերութեան չէր կրնար երեւակայել թէ ապագային ի՞նչ մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէր ան իր հայրենակիցներուն։

Այս ընկերութիւնը հետզհետէ աւելի զօրացաւ վաճռի նորեկները, որոնց թիւը օրէ օր կ'աճէր ամէնքն ալ անոր չուրջը կը բոլորէին խանդավառութեամբ, վաճռի ընկերութեան ժողովները միակ հաւաքոյթներն էին ուր կեսարացիք կը համախմբուէին միասին և մի քանի ժամեր կ'ապրէին կեսարիան։ Ովկիանոսին միւս կողմը, վերյիշելով իրենց ծննդավայրը և վայելելով գոհունակութիւնը իրենց յաջողութեամբ օգնած ըլլալու իրենց ազգատներուն և ուսանողներուն։

Կեսարացիք այսպէս հազիւ Նոր-Աշխարհի մէջ ոտք դրած, կը կազմակերպէին միութիւն մը և իրենց ծննդավայրին պէտքերուն օգնելու բարի տրամադրութիւնը ցոյց կուտային, ինչ որ պատուաբեր էր կեսարացւոց, որոնք որքան որ Արդեսէն՝ հարկադրաբար կը հեռանային և կը ցրուէին աշխարհի չորս կողմերը, սակայն չէին մոռնար իրենց հայրենիքը։

Ասոնք ինչպէս կը տեսնուի ամէնքն ալ կեսարիոյ քաղաքացիներ էին, որոնք Նիւ-Եորք կը համախմբուէին։

Երջանկայ գիւղերու բնակիչները, որոնք իրր բանուոր գործարաններու մէջ աշխատելու կ'երթային, անոնք ալ իրենք առանձին իրարու քով հաւաքուելով կ'ապրէին։

Մասնաւորապէս Իվէրէկցիք որ վաղուց սովոր էին դիմել Կ. Պոլիս, երբ անոր համբան գոց գտան իրենց առջեւ, գիմեցին Ամերիկա, ուր իրենցմէ ոմանք բաւական առաջ գտնուած էին։ Իվէրէկցիք, որ միշտ իրր պանդուխտ սիրած են հեռանալ իրենց ծննդավայրէն և միշտ հոն դառնալու փափաքով աշխատած և բնաւ չեն մոռցած իրենց հայրենիքը, ինչպէս Կ. Պոլսոյ մէջ իրենց ծննդավայրին վարժարաններուն նպաստող ընկերութիւն մը կազմած էին, 1906 Հոկտ. 1ին Ալեքսանդրեանի միւս կողմը, Նիւ-Եորքի մէջ ալ հիմնեցին Իվէրէկի Մեսրոպեան Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, որ կերպով մը կու գար գրաւել Կ. Պոլսոյ ընկերութեան տեղը վաճռի այլեւս հնարաւորութիւն չի կար զայն շարունակելու։

Այս ընկերութեան հիմնադիրներն էին.

Եղիա Լայինեան Ասենապետ (Իվէրէկի մէջ մեռած)։

Կարապետ Բաչալեան փոխ-Ասենապետ (հիմա Նիւ-Եորք)։

Եղիա Գուզուճեան Ասենադպիր (Իզմիրի եղեռնին զոհ)։

Սերոբ Գուզուճեան Գործադպիր։

Յակոբ Կէօզիւպէօյլիքեան Գանձապահ։

Յարութիւն Քէօլէեան Հաւատիչ (Զէքթիի հրամանով հրացանազարկ)։

Խաչիկ Մելքէսեան Գործադպիր։

Ասոնցմէ մասնաւորապէս կար. Բաչալեան և Սերոբ Գուզուճեան մեծ զոհողութիւններ ըրած են և արժանացած՝ Իվէրէկցիներու երախտապարտութեան։ Նոյնպէս գովեստով կը յիշուի անունը Յովհաննէս Ալպարեանի որ յետոյ քանիցս Ասենապետ ընտրուած է և իր

լաւագոյնը կատարած է Միութեան յառաջդիմութեան համար և մինչև այսօր ալ կը շարունակէ իր բարեսիրական գործունէութիւնը։

Իվէրեկի Մեսրոպեան Ուսումնասիրաց Ընկ. նպատակն էր օգնել և յառաջդիմութեան միջոցներ հայթայթել Իվէրեկի Մեսրոպեան վարժարանին, որ կը պահուէր գլխաւորապէս տեղւոյն վրայ գըտնուած իր սեփական կալուածներուն եկամուտով և զրկուած էր Կ. Գոլոյ Իվէրեկցւոց նպաստէն։

Ընկերութիւնը կ'ուզէր Իվէրեկի 800 երկաթե աշակերտ ունեցող այդ գպրոցը բարձրացնել Գոլէճի։ Անդամները կու տային անխտիր մէկ տոլար մուտք և 25 սէնթ անդամավճար։

1906ին Ամերիկա գաղթող Իվէրեկցիի երիտասարդները ցրուած ըլլալով՝ Թրոյ, Ֆրիճրորթ, Ութքենէք, Թըդի և Տիթրոյթ, ընկերութիւնը այս բոլոր տեղերը ունեցաւ մասնաճիւղեր, որոնք սակայն չկրցան և միայն Տիթրոյթի մասնաճիւղը պահեց իր գոյութիւնը։

Այս Միութիւնը մինչև ընդհանուր պատերազմ առատօրէն օժանդակեց Իվէրեկի վարժարանին։ Նոյնիսկ անոնք իր գործունէութեան շրջանակը ընդլայնեց և Իվէրեկէն երեք ժամ հեռու Դարահավիրան գիւղին մէջ վարժարան մը հաստատեց և թրքախօս 85 երկաթե աշակերտներու նախակրթութեան հոգը ստանձնեց, ուսուցիչ նշանակելով ճակոր Արզումանեանը որ ամէն օր 3 ժամու ճամբան կտրելով կ'երթար այդ գիւղը։

Ընկերութեան այս գործունէութեան ընդարձակումը հետեւանք էր անոր զօրանալուն, որ իր կարգին մէկ արդիւնքն էր Իվէրեկցիներու իրենց հետ հետզհետէ չառնալուն, որ եթէ մինչև 1908 շատ յստակ կերպով կը կատարուէր, անկէ յետոյ աւելի մեծ թափով կատարուեցաւ, ո՛չ միայն Իվէրեկէն այլ բոլոր կեսարիոյ շրջանակէն, ուրկէ մեկնողներու թիւը մինչև 1908 այնքան մեծ չէր որքան որ ալ յստակ և մշտատև կերպով կը հետեւանային մասնաւորապէս երիտասարդները։

1908էն յետոյ բոլորովին տարբեր կերպարանք առաւ գաղթականութեան կամ երկրին դատարկացման հարցը։

Ազատութիւնը որ 1908ի Յուլ. Սահմանադրութիւնը կը բերէր իր հետ փոխանակ գաղթային հոսանքը դադրեցնելու անոր աւելի զարկ տուաւ, վասնզի անիկա չբերաւ իրեն հետ ինչ որ կ'ակնկալուէր։ Ո՛չ խաղաղութիւն, ո՛չ իրաւունքներու հաւասարութիւն, և ո՛չ ալ բարօրութիւն կրցաւ ապահովել երկրին։

Շուտով ամէն մարդ համոզուեցաւ թէ Սահմանադրութիւնը թուրքերու համար քօղ մըն էր և ոչինչ փոխուած էր երկրին մէջ։

Համիտեան ռէժիմի հայահալած քաղաքականութիւնը թէև ջնջուած էր, և Հայերը ազատօրէն կրնային երթեւեկել, և կրնային իրենց վաճառականութեան կրկին զարկ տալ, սակայն ամէնէն էականը՝ կեանքի ապահովութիւնը կը պակսէր։

Առանձին ջարդը որ Սահմանադրութեան հռչակումէն հազիւ քանի ամիս յետոյ տեղի ունեցաւ (1909 Ապրիլ) արդէն շատ պերճախօսօրէն ցոյց կու տար թէ ինչ որ առաջ բռնակալութեան անունով կը գործադրուէր հիմա մեծամասնութեան կամ տիրող ազգի անունով պիտի շարունակուէր։

Կեսարացի Հայերը, մասնաւորապէս այն օրերուն տեսնելէ յետոյ

իրենց ապառնացող վտանգը որմէ մազապուր փրկուած էին, չարուն նակեցին գաղթել արտասահման, մասնաւորապէս Եգիպտոս և Ամերիկա։ Գաղթելու չարժման ոչ նուազ նպաստեց Սահմանադրութեան բարիք դիրքերը որմէ խուսափելու համար բազմաթիւ երիտասարդներ երկրէ հեռանալ նախամեծար համարեցին։

Եւ այսպէս Եգիպտոսի և Ամերիկայի Հայոց թիւը նոր աճում ստացաւ 1908էն 1914 տեւող վեց տարուան շրջանին։

Եգիպտոս գաղթողները առաւելապէս քաղաքացիք էին, իսկ Ամերիկա գաղթողներու մեծամասնութիւնը գիւղացիք, որոնք իրր բանուոր գործարաններու մէջ աշխատելու այժ ու կորով կը զգային իրենց մէջ։

Եգիպտոսի մէջ անոնք հաւաքուած գլխաւորաբար Մէլքոնեան ծխախոտի գործին մէջ, թէև չունէին կեսարացիական միութիւն մը, սակայն Մելքոնեան գործատուները ունէր գանձանակ մը որուն հաւոյթը կը ղրկուէր երկիր, նպաստելու համար մասնաւորապէս կրթական գործին։

Իսկ Ամերիկայի մէջ Նիւ-Եորքի Աղքատախնամը, որուն անդամները հետզհետէ կը չատնային, կը կազմակերպէր հանդէսներ, ճաշկերոյթներ և հաւաքոյթներ և միշտ կարեւոր գումարներ կը ղրկէր երկիր, ուր տեսնուած կրթական վերազարթնումը կը խանդավառէր զիրենք։ Աղքատախնամը ունէր նաև քանի մը հազար տոլարի պահեստ մը որ իր յարատեւութիւնը կ'ապահովէր։

Արդէն բացատրեցի թէ այդ թուականներուն Իվէրէկի Մեսրոպեան Ուսումնասիրաց Միութիւնը ի՞նչ ուժ ստացած էր։

Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ երբ աւելի չատցաւ կեսարիոյ շրջականերէն գաղթողներուն թիւը, երեսուն եկան երեք ուրիշ միութիւններ ևս։

Առոնցմէ առաջինն էր Իվէրէկցւոց մրցակից և դրացի Ֆէնէսէի Ռուբինեան Ուսումնասիրաց Միութիւնը որ նոյնքան զօրաւոր ուժ մը կը ներկայացնէր։

1908ին Թոմարզացիք նոյնպէս կը փափաքին իրենց վարժարանին ի նպաստ միութիւն մը կազմել և վերջապէս կը յաջողին Բէյսրինի մէջ իրագործել 1909 Մարտ 1ին, կազմելով Թոմարզայի Ազգ. Սահակեան վրժ.ի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը որուն հիմնադիրներն էին.

Յովհաննէս Ճինկէօզեան Առեճապես,
Յակոբ Մատոգճեան Առեճապիր,
Յարութիւն Տէտէեան,
Գարեգին Գալֆաեան,
Սեդրաք Կիւրիւնեան,
Մկրտիչ Գալֆաեան։

Թոմարզացիք, 1910 Յունիս 10ին կը կազմեն նաև Աղքատախնամ մը, որուն առաջին վարիչները կ'ըլլան.

Աւագ Տրդատեան։
Գեորգ Տէտէեան։

1912ի սկիզբները ասոնց հետեւողութեամբ Էֆքէրէցիք կը կազմեն Կրթասիրաց Միութիւն մը հակառակ անոր որ չատ քիչ էր իրենց թիւը, քանի որ Էֆքէրէցիք տակաւին տարի մը առաջ (1911ին) առաջին անգամ էր որ Ամերիկա ոտք դրած էին, սակայն կ'երեւայ թէ արդէն

բաւական կարեւոր թիւի հասած էին, վասնզի ունէին հիմնադիրնե-
րու բաւական ստուար թիւ մը, որոնք էին հետեւեալները.

Ա. Քրիստեան
Ա. Ռափայէլեան
Բ. Իզհիւկեան
Բ. Քիւրքճեան
Բ. Սինանեան
Բ. Գաբուսուզեան
Դ. Սէֆէրեան
Դ. Գահատուրեան
Դ. Կիւրեղեան
Ե. Գահատուրեան
Թ. Կիւլլիւեան
Կ. Քէշիշեան
Կ. Գարաքէհեաեան
Կ. Մըխճեան
Մ. Թաւվալեան
Մ. Կէսելիեան
Մ. Սօլաղեան
Յ. Գալայճեան
Յ. Սիւմպիւլեան
Կ. Թունտաեան
Յ. Մեսրոպեան
Յ. Սինանեան
Շ. Թունտաեան
Վ. Ցուռեան
Հ. Եէմէնիճեան
Ա. Սարաճեան
Ց. Կէսելիեան
Գ. Ուզունեան
Կ. Տէվէճեան
Ց. Նէրկիզեան
Դ. Քէշիշեան
Մ. Քէշիշեան
Կ. Թունտաեան
Ց. Տէր Ստեփաննեան
Մ. Ժամկոչեան
Մ. Գօզուեան
Ց. Միսաէրեան
Խ. Գեղրոսեան
Ց. Փասօտեան
Մ. Հայթեաեան
Ձ. Գալուստեան
Վ. Թունտաեան
Մ. Աբգարեան
Ց. Մինասեան
Կ. Գէրպէրեան

Իսկ առաջին վարչութեան անդամները են.

Տ. Սէֆէրեան, Նախագահ
Լ. Գալեան Ատենադպիր
Մ. Ռափայէլեան, Գանձապահ
Վ. Գալայճեան, Փոխ-ատենադպիր
Հ. Մազմանճեան, »

Այս մարմինը հազիւ կազմուած նպաստեց 1912ին Էֆէքէրէի աղ-
ջկանց երկլսարկանի դպրոցին շինութեան, որուն համար իրենց
դիմումէ եղած էր թաղական խորհուրդի Ատենապետ Տոքթ. Խաչիկ
Տէվլէթեանի կողմէն։

1913 Նոյեմ. 1ին գումարուած Ընդհ. ժողովին մէջ Էֆէքէրէցիք ի-
րենց մխութիւնը կոչեցին Հէճմարէի Աղջկանց Վարժարանի Կրթասիրաց
Միութիւն։ Մխութեան անդամներուն ցրուիլը պատճառ եղաւ որ ան
աւելի եռանդով աշխատի իր սահմանադրութիւն անդամներովը և օգնու-
թեան ձեռք կարկառէ Էֆէքէրէի, ինչպէս իր միւս քոյր ընկերու-
թիւնները կ'ընէին կեանքի, թումարզայի և Իվէրէկի համար։

Ամերիկայի կեանքական գաղութը այս կերպով թէև հեռու միշտ
սիրտով իրեն մօտ ունէր իր հայրենիքը որուն կրթական վերա-
ծննդեան և դպրոցներուն զարգացման կը բերէր իր աջակցութիւնը
և նպաստը։

Այս գեղեցիկ կապը որ կը պահպանուէր Հայրենիքին և գաղու-
ներուն միջև երկար կեանք չունեցաւ և հազիւ թէ արդիւնք տալ
սկսած էր, երբ 1914ի աշխարհամարտը պատերազմը և 1915ի հայա-

չինչ սպառնդը ամէն ինչ տակնուվրայ ըրաւ, և խզեց ամէն յարաբերութիւն կեանքիդ Հայութեան և իր արտաքսահանի զաւակներուն միջև։

Արտաքսահման հատատուած բոլոր կեանքացիները որոնք պատահօրէն կը տեղեկանայինք Թուրքիոյ մէջ կատարուած անցուդարձերուն և կ'ստանայինք չարդերուն և տարագրութեան լուրերը, անձկութեան օրեր կ'ապրէինք, իրենց սիրելիներուն համար որոնց ինչ վիճակի մատնուած ըլլալը չէինք գիտեր։ Յուսահատութիւնը անսահման էր, վասնզի ոչ մէկ միջոց կար օգնութեան հասնելու։ Արտաքսման սպասման չրջան մը եղաւ ուրեմն արտաքսահանի կեանքացիներուն համար 1914-1918 թուականները, որուն միջոցին նիւ-Եորքի Ազգաստախնամին ալ գրեթէ կազմալուծուած վիճակ ունէր, վասնզի խանդավառող գաղափար մը չէր մնացած կամ կեանքիա օգնութիւն ղրկելու համբայ մը չի կար։

1. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՏԷՏԷԵԱՆ
2. ՄԻՀՐԱՆ »
3. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ »

Ընդհ. Պատերազմի չրջանին իրենց հայրենիքին փրկութեան ծառայելու նպատակով ինչպէս արտաքսահանի Հայերէն չատեր միւթացներ էին կամաւոր արձանագրուիլ նոյնպէս նաև կեանքացիք, մանաւանդ պատրաստ Թամարզացիք, միւթացին 1914 Նոյեմբերին Կովկասեան ճակատ, կռուելու համար ցեղին թշնամիին դէմ։

Այսպէս Բէյսինէն և Ս. Միլուօքիէն Կովկաս գացած են.

Յարութիւն(1), Գալուստ, Արիստակէս Տէտէեան Տէր Գրիգորեանները, Գրիգոր Եահնըեան, Դաւիթ Գէտիկեան, Գրիգոր Կրտժըմանեան, Դաքքրիէլ Մերուժեան (Տէտէեան), Մարգիս Պահապքէյիլեան, Գրիգոր Գալայճեան, Արամ Զօրպահեան, Յովհաննէս Գօյահեան, Սի-

(1) Ս. Հնչակեան գունդի հարիւրապետներէն, նահատակուած Կովկասի մէջ։ Եղած է հիմնադիրներէն մէկը Թամարզայի Ազգ. Առհակեան վարժարանին, Ուսուցիչասիրաց Ընկերութեան և Ազգաստախնամին։ Մինչև երկրկա առաջացող զօրահաւաքներուն մէջ էր։ Նահանջի առեն նահատակուած է։

բակոս Գալայճեան, Սիմոն Թագուչեան, Գրիգոր Զիրքինեան, Հաճի Քէյիշեան, Արշակ Քեաթիպեան(1), Բարսեղ Չէքեան, Մխիթար Գալայճեան, Հնչակ Զիրքինեան, Արամ Գալֆայեան, Ղազար Սահակեան, Կիրակոս Ղուրչուտեան, Վահրամ Մինասեան, Կիւլպէնկ Սահակեան Յարութիւն Ազատեան, Արմենակ Առաքելեան, Հաճի Իմմի Զիրքինեան(2)։

Այս առաջիններուն յաջորդեցին ուրիշներ, երբ մանաւանդ հասան չարաղէտ դէպքերու լուրերը և արծարծեցին վրէժխնդրութեան զգացումը։

Մասնաւոր առիթ մը եղաւ առը համար 1916 Դեկ. 5ի ֆրանս. կառավարութեան որոշումը որով կ'ըստեղծէր «Արեւելեան լէգէոն»ը, «բարգկացեալ Օսմանեան ծագումով պինուրականներէ՝ Ֆրանսացի ապաններու և աստիճանաւորներու ղեկավարութեան տակ» այն պայմանով որ «Հայկական քոմիթէներ իրենք... առաձնեն կամաւոր գտնել համոզելու գործը» և «արձանագրուած կամաւորներուն Ֆրանսա փոխադրութիւնը», ինչպէս նաև «ընդհատանէն կամ հնդկաստանէն գալիք կամաւորներուն ալ»։

ԿԻՐԱԿՈՍ ՂՈՒՐՉՈՒՏԵԱՆ (Թոմարզացի)
կռուած Կովկասի ճակատին վրայ

---

(1) Ծնած է 1889 Օգոստ. 24ին Թոմարզա։ Իբր որբ Ս. Աստուածածնայ վանքին Որբանոցը կ'ուսանի մինչև 1906։ Երկու տարի ուսուցիչ ծագկոցի և նոյնքան՝ նախակրթարանի։ 1911ին կ'անցնի Ամերիկա, ուր պղնձի հանքերուն մէջ կը գործէ երկու ու կէս տարի։ 1914ին կամաւոր կ'արձանագրուի և կ'երթայ Կովկաս ուր կը միանայ Զ. գունդին, ծառայ մնած է Հայկական գունդի մէջ։ Մինչև Երիզա կ'առաջանայ։ Տարի մը հոն մնալէ յետոյ կը թոդու բանակը։ Ծառայ 1917ին Ճէպէհեանի ձիաւորներուն հետ կը նահանջեն Պարսկաստան և ապա Մեզրի։ 1919ին Էջմիածին էր։ Զօրացրումէն յետոյ կ'անցնի Կ. Պոլիս և ապա Կիլիկիա, որուն պարպումէն յետոյ Թափառական կ'ըլլայ։

(2) Ծնած է Թոմարզա, 5 Մայիս 1889ին, 1909ի Կիլիկեան եղեռնին 14 Հնչակեաններու հետ Հաճընի Օպրիւ ճակատը պաշտպանած է։ Ամերիկայի մէջ գործաւոր, մեծ պատերազմին մեկնած է Կովկաս և

մասնաղներուս Բոլ–Սայիտ փոխադրութիւնը։ Երբ Ամերիկայի Հայ Ազգ. Միութիւնը կոչ ըրաւ Ամերիկայի Հայութեան որ ձեռնտու ըլլայ կամաւորներուս արձանագրութեան և անոնց մինչև Գորտօ փոխադրութեան ծախքերուն, շատերը փութացին պատասխանել այս հրաւէրին, ցոյս կար որ մինչև 5000 Հայ կամաւոր պիտի անցնէին Ֆրանսա, բայց փոխադրութեան դէմ հանուած դժուարութիւնները չլատեցին կամաւորական շարժումը։ Առիվ հանդերձ հինգ ամիսներուս ընթացքին, 1917 Յունիս 9էն մինչև Նոյեմբեր 3, 1172 Հայ կամաւորներ փոխադրուեցան Նիւ–Եորքէն Գորտօ Ազգ. Միութեան ծախքով և մեծ դժուարութեամբ, վասնզի կարելի էր մէկ չոգենաւով բոլորը միասին փոխադրել, բայց այդ չոգենաւը չի ղրկուեցաւ կամ չգտնուեցաւ և Հայ կամաւորները 17 պզտիկ խումբերով գացին Ֆրանսա։

Այս 1172 կամաւորներուն մէջ կային հետեւեալները որոնք կեսարացի կամ շրջակայ գիւղերու բնակիչներէն էին.

ՄԱՆՈՒԿ ՋԻՓԵԱՆ (կամաւոր)
Թումարզայի Միաց. Ընկ.թեան Գաւառապետը

Անուն	Ծննդավայր	Բնակավայր
1. Ագկիւլեան Արիս	Կեսարիա	Բէյսէն
2. Ախօղլանեան Ահարոն	Կեսարիա	Նիւ–Եորք
3. Աղաճանեան Գեղամ	Կեսարիա	Գօսթոն
4. Աղպաշեան Ասատուր	Կեսարիա	Ֆիլիվէնտ
5. Այրանճեան Թորոս	Էվերէկ	Նիւ–Եորք
6. Անտէրիկեան Յարութիւն	Էվերէկ	Տիթրոյիտ
7. Անտոնեան Գառնիկ	Իքրէք	Միրաքիւս

Հ. գաւնդի բոլոր կռիւներէն յետոյ վերջին կամաւորական կռիւները մասնակցած, ու վերջապէս Անդրանիկէն արձակուած մեկնած է Կիլիկիա։ Վերջերը կը գտնուէր Գէյրութ։

Անուն	Ծննդավայր	Բնակավայր
8. Ապահեան Եղիա	Նիրզէ	Ուսմբրթաուն
9. Աբելպէկեան Կարապետ	Նիրզէ	Գոսթօն
10. Աւետիս Աբրահամ	Լվերբէկ	Գոսթօն
11. Բազումեան Մխիթար	Կեսարիա	Բէյսին
12. Բարսեղեան Բարսուն	Թալաս	Գոսթօն
13. Գազանճեան Բարսեղ	Կեսարիա	Նիւ-Եորք
14. Գալաճեան Սեդրաք	Լվերբէկ	Նիւ-Եորք
15. Գալայճեան Հաճի	Լվերբէկ	Տիթրոյիթ
16. Գալֆաեան Մխիթար	Կեսարիա	Մանչեսթըր
17. Գարակէօզեան Մխիթեան	Կեսարիա	Պրիճբորթ
18. Գարապէյեան Մխիթար	Թումարզա	Սթ. Միլուօքի.
19. Գուլումճեան Լեւոն	Կեսարիա	Զըլմի
20. Դրիգորեան Եղիա	Լվերբէկ	Նիւ-Եորք
21. Դրիգորեան Գօզոս	Լվերբէկ	Նիւ-Եորք
22. Դանիէլեան Խաչեր	Գէլէկէսի	Պրիճբորթ
23. Դանիէլեան Մկրտիչ	Կեսարիա	Պրիճբորթ
24. Երանոսեան Կիրակոս	Գէլէկէսի	Նիւ-Եորք
25. Զէքեան Մանուկ	Թումարզա	Միլուօքի
26. Լմճեան Մկրտիչ	Կեսարիա	Ուսմբրթաուն
27. Իրքէքգըզեան Խաչիկ	Լվերբէկ	Նիւ-Եորք
28. Իքիզեան Քերովբէ	Զօմախլու	Նիւ-Եորք
29. Թագէոսեան Թագէոս	Կեսարիա	Զըլմի
30. Թարխանեան Դաբրիէլ	Լվերբէկ	Նիւ-Եորք
31. Թաւճեան Ղարիպ	Լվերբէկ	Նիւ-Եորք
32. Թաքուչեան Սիմոն	Կեսարիա	Բէյսին
33. Թաքուչեան Հայրապետ	Թումարզա	Բէյսին
34. Թիրեաքեան Ցովհաննէս	Կեսարիա	Գոսթօն
35. Թորոսեան Արամ	Լվերբէկ	Նիւ-Եորք
36. Թորոսեան Բարսեղ	Լվերբէկ	Ֆիլատէլֆիա
37. Թորոսեան Ցակոբ	Նիրզէ	Ուսմբրթաուն
38. Թորոսեան Ցարութիւն	Լվերբէկ	Նիւ-Եորք
39. Թորոսեան Փիլիպոս	Ֆէնէսէ	Տիթրոյիթ
40. Թոմպազեան Մարտիկ	Լվերբէկ	Նիւ-Եորք
41. Ժամկոչեան Եղիա	Կեսարիա	Պրիճբորթ
42. Ժամկոչեան Սարգիս	Լքքերէ	Նիւ-Եորք
43. Իզմիրլեան Կարապետ	Ֆէնէսէ	Տիթրոյիթ
44. Խանզատեան Աւետիս	Կեսարիա	Զըլմի
45. Խաչիկեան Ցակոբ	Թումարզա	Բէյսին
46. Խըտըրեան Ցարութիւն	Լվերբէկ	Ֆիլատէլֆիա
47. Խըտըրեան Սիրակեան	Լվերբէկ	Նիւ-Եորք
48. Խըտըրեան Վահան	Նիրզէ	Ուսմբրթաուն
49. Կաղընճեան Մխիթար	Կեսարիա	Բէյսին
50. Կապալեան Ցակոբ	Կեսարիա	Բէյսին
51. Կապարեան Կարապետ	Կեսարիա	Հէվրհիլ
52. Հաճընեան Մինաս (1)	Կեսարիա	Բէյսին

(1) Արարայի հակառամարտին մէջ վիրաւորուածներէն։

Անուն	Ծննդավայր	Ցեղակավայր
53. Համբարձումեան Ցովսէփ	Զօմախլու	Նիւ–Եորք
54. Հայթաեան Մխիթան	Էֆքէրէ	Նիւ–Եորք
55. Հայտարեան Արշակ	Թոմարզա	Միլուոքի
56. Հայտարեան Թորոս	Թոմարզա	Միլուոքի
57. Ղազարեան Համբարձում	Կեսաբիա	Ֆլինվլէնտ
58. Ղազարեան Հայկ	Էվէրէկ	Նիւ–Եորք
59. Մազլաքեան Մխսաք	Զօմախլու	Րէյմին
60. Մանանեան Կարապետ(1)	Թոմարզա	Միլուոքի
61. Մաշլաքեան Խաչատուր	Ֆէնէսէ	Նիւ–Եորք
62. Մարգարեան Արամ	Ֆէնէսէ	Գրիճրորթ
63. Մարկոսեան Ակրիքօլ	Կեսաբիա	Նիւ–Եորք
64. Մքրճեան Գեորգ	Էվէրէկ	Տիթրոյիթ
65. Մքսքրեան Թորոս	Կեսաբիա	Րէյմըն
66. Մինասեան Կիրակոս	Էֆքէրէ	Զըլսի
67. Մուգուճեան Սեդրաք	Էվէրէկ	Նիւ–Եորք
68. Մուրատեան Ցակոբ(2)	Կեսաբիա	Զըլսի
69. Ցակոբեան Դրիգոր	Կեսաբիա	Տիթրոյիթ
70. Ցովակիմեան Ալեքսան	Կեսաբիա	Զըլսի
71. Ցովհաննէսեան Մելգոն	Կեսաբիա	Զըլսի
72. Նազգաչեան Վահան	Կէմէրէկ	Նիւ –Եորք
73. Ներսէսեան Վարդան	Գալակէօյ	Գրիճրորթ
74. Շալճեան Ցակոբ(3)	Գալակէօյ	Նիւ –Եորք
75. Շահազիզեան Լեւոն	Կեսաբիա	Գրիճրորթ
76. Շորճեան Կարապետ	Թոմարզա	Նիւ– Եորք
77. Ոզնիկեան Բաբգեղ	Էֆքէրէ	Նիւեորք
78. Ոզուն Գաբրիէլեան Դանիէլ	Կեսաբիա	Րէյմին
79. Զիրքինեան Մամաս	Թոմարզա	Րէյմին
80. Գալեան Ստեփան	Կեսաբիա	Գոսթօն
81. Գարուժեան Ցարուժիւն	Թոմարզա	Րէյմին
82. Գարսամեան Կարապետ	Էվէրէկ	Նիւ Եորք
83. Գեորգեան Ալտիկ(4)	Էվէրէկ	Նիւ Եորք
84. Գէզիրճեան Ցակոբ	Կեսաբիա	Գոսթօն
85. Գօզուքեան Դրիգոր	Էվէրէկ	Ֆլինվլէնտ
86. Գօզուքեան Թորոս	Կեսաբիա	Ֆլինվլէնտ
87. Գօտուրեան Ցովհաննէս	Էվէրէկ	Նիւ Եորք
88. Յահաիճեան Մխիթան	Էվէրէկ	Տիթրոյիթ
89. Յահակեան Ցովհան	Թալաս	Լորէնս
90. Յարգիսեան Մաքսուտ	Էվէրէկ	Տիթրոյիթ
91. Յարգիսեան Գեորգ	Կեսաբիա	Ֆլինվլէնտ
92. Յարգիսեան Յարգիս	Կեսաբիա	Գոսթօն
93. Յէֆէրեան Թագէոս	Էվէրէկ	Նիւ Եորք
94. Յիմոնեան Սերոբ	Կեսաբիա	Ֆիլատէլֆիա

(1) Արաբայի մէջ վիրաւորուած։
(2) Նոյնպէս։
(3) Նոյնպէս։
(4) Նոյնպէս։

Անուն	Ննջեցյալ	Բնակավայր
95. Մինասեան Բարսեղակ	Էֆքէրէ	Գրաքլին
96. Միսլեան Յարութիւն	Ֆէնէսէ	Գոմթօն
97. Սուլթանեան Դաւիթ	Էվէրէկ	Նիւ Եորք
98. Սվաճեան Արշակ	Թոմարզա	Րէյսին
99. Սվաճեան Գօդոս	Կեսաբիա	Քլիվլէնտ
100. Վարդուկեան Յովհաննէս	Էվէրէկ	Թրօյ
101. Տէլի Սէյիտեան Մինաս	Թոմարզա	Քլիվլէնտ
102. Տէմիրճեան Վահան	Կեսարիա	Զըլմի
103. Տէտէեան Մելքոն	Կեսարիա	Րէյսին
104. Տէր Առաքէլեան Տիգրան	Էվէրէկ	Նիւ Եորք
105. Տէր Յարութիւնեան Յար.	Կեսարիա	Նիւ Եորք
106. Տէր Վարդանեան Եղիա	Թոմարզա	Րէյսին
107. Տէօվլէթեան Յովակիմ	Կեսարիա	Նիւ Եորք
108. Տէօքմէճեան Յարութիւն	Կեսարիա	Զըլմի
109. Տուզաքեան Խաչեր	Կեսարիա	Րէյսին
110. Տրզատեան Ղազար	Թոմարզա	Միլուոքի
111. Փանոսեան Յարութիւն	Կեսարիա	Լին
112. Փանոսեան Յտեփան	Կեսարիա	Հըտսըն
113. Փափազեան Անդրէաս	Կեսարիա	Նիւթընփրթլա
114. Փափազեան Մարտիկ	Էֆքէրէ	Տիթրոյթ
115. Քացախեան Միրական	Գալակէօյ	Նիւ Եորք
116. Քացախեան Վարդան	Գալակէօյ	Նիւ Եորք
117. Քեաթիպեան Յարութիւն	Թոմարզա	Րէյսին
118. Քէլէչեան Յովհաննէս	Էվէրէկ	Նիւ Եորք
119. Քէհեաեան Յակոբ(1)	Կեսարիա	Զըլմի
120. Քէչիչեան Ալիքսան	Կեսարիա	Միլուոքի
121. Քէչիչեան Սարգիս	Թոմարզա	Նիւ Եորք
122. Քէչիչեան Սերովբէ	Կեսարիա	Գոմթօն
123. Քէօրթէքեան Միհրան	Կեսարիա	Գոմթօն
124. Քրըլարեան Գեորգ	Կեսարիա	Րէյսին
125. Քիրիկեան Փիլիպոս	Էվէրէկ	Տիթրոյթ
126. Օհանեան Եղիա	Էվէրէկ	Գրինֆըրըթ
127. Օհանեան Սարգիս	Թոմարզա	Րէյսին
128. Օնպաշեան Վարդան	Էվէրէկ	Գրաքթըն

Ինչպէս կը տեսնուի գրական ու չափազանց գործնական հռչակաւոր Կեսարացիք հակառակ Ամերիկահայ գաղութին մէկ տասանորդը չներկայացնելուն, աւելի քան հարիւրին տասը իրենք տուած էին կամաւորները(2)։

---

(1) Արարայի հակատամարտին մէջ ինկողներէն մէկը։

(2) Առոնցմէ դուրս Ամերիկայէն ուրիշ Կեսարացի կամաւորներ պէտք է եկած ըլլան, վասնզի Արարայի վիրաւորներու ցուցակին մէջ կը հանդիպինք Ամերիկահայ Էվէրէկցի Զիկզիկեան Միքայէլի, Կեսարացի Ցակոբեան Յերոնի և Էվէրէկցի Շազոեան Ցակոբի անուններուն, որոնք այս ցուցակին մէջ չեն նշանակուած։ Մասնաւորապէս Հար. Ամերիկայէն եկած է Գէյրութ Թոմարզացիներու խումբ մը։

Դժբախտաբար իմ ինձ հասած տեղեկութիւնները այդ կեսարացի հայորդիներուն թիւը ճշդելու որպէսզի ընդհանուր գաղափար մը կազմենայի տալ։ Սակայն այս համեմատութիւնը բաւական պերճախօս է։

Ջինադաղարէն յետոյ երբ անապատները տարագրուած կեսարացիներէն մէկ մասը երկիր դարձաւ և ջարդէ ու տարագրութենէ ազատողները իրենց կարօտութիւններուն համար իրենց հետաւոր ազգականներուն դիմումներ ընել սկսան, աշխարհի ամէն կողմերը գտնուող կեսարացիք իրենց հայրենակիցներուն օգնութեան հասնելու համար ուզղակի գործի ձեռնարկեցին և իրապէս գեղեցիկ օրինակ մը տուին միւս գաւառներուն։

Հարաւ Ամերիկայէն Պէյրութ հասնող Թոմարզացի կամաւորներու խումբ մը

Ամէնէն առաջ չարժող գաղութը եղաւ Կ. Պոլսոյ կեսարական գաղութը, որուն անդամները, իրր ամէնէն մօտականները իրենց ծնընդավայրին, Ջինադաղարէն անմիջապէս յետոյ կ'սուտանային նամակներ որոնք կը նկարագրէին իրենց թշուառութիւնները և կարօտութիւնները։

«Պոլսեցիք կարգ մը հայրենակիցներու մեծամասն ըդձակի մէջ կատարած խորհրդակցութիւններէ յանգեցան անմիջական նպաստ փութացնելու համար Հայրենակցական Միութեան մը կազմութեան անյետաձգելի պէտքին՝ ծնունդ տալով միանգամայն սոյն նպաստակին իրագործման առնմանուած առաջնեայ մարմինի մը։

Այս մարմինը ծնունդ առաւ 1918 Դեկտ. 15ին Կէտիկ-Փաշայի Ս.

Մեսրոպեան վարժարանի սրահին մէջ կատարուած գումարումի մը մէջ, որուն հրաւիրուած էին լրագրաց միջոցաւ կեսարիոյ և չրխկայից Գալաթեակ Հայերը, որ մեծ թիւով փութացեր էին պատասխանել հրաւէրին, ժողովին նախագահեց թաղին քարոզիչը Յովհան վրդ. Կարապետեան։ Ատենապետ ընտրուեցաւ Թորոս Եսայեան և ատենադպիր՝ Յարութիւն Յովնանեան։

Կեսարիոյ և Շրչկայից վհատեցուցիչ կացութիւնը և վերապրողներուն ողբալի վիճակը բացատրուեցաւ և կոչ եղաւ ներկաներուն մարդասիրական զգացումներուն որպէսզի առանց ժամանակ կորսընցնելու, իւ մի խմբուին և ձեռք ձեռքի օգնութեան փութան մահուան այնքան մօտիկը ապրող իրենց հայրենակիցներուն։

Ներկաներու պահանջին վրայ ձեռնարկուեցաւ անմիջական ընտրութեանը հանգանակիչ մասնախումբի մը, որ պաշտօն պիտի ունենար կարելի չափով և արագօրէն օգնութիւն փութացնել կեսարիա։

Այս յանձնաժողովին անդամ ընտրուեցան.

Աբրահամ Աբէլեան,
Արիստակէս քհ. Վարժապետեան,
Ասեփս Կիւլպէնկեան,
Կարապետ Տէօվլէթեան,
Մխիթար Լեւֆեան Գանձապետ,
Մխիթար Օհանեան,
Յակոբ Ալթըբարմագեան Ատենապետ,
Յակոբ Գուրթնուեան Ատենադպիր,
Յակոբ Սիլկիճեան,
Յովհաննէս Աչուկեան,
Պետրոս Տէյիրմէնճեան,
Սարգիս Քէչեան,
Ստեփան Ստամպօլլըեան։

Ներկաները, կեսարական գործնականութեամբ մը այն օրն իսկ հինգ յօդուածներէ բաղկացեալ հակիրճ ծրագիր մը եւս խմբագրեցին, որպէսզի հշդուի յանձնաժողովին պաշտօնը։

Այս ծրագիրը որ իր լակոնական ոճովը ուշագրաւ էր, հետեւեալն էր.

ՅՕԴ. Ա.— Տարագրելոց եւ որբերու նպաստամատոյց Յանձնաժողովը Ընդհ. Ժողովոյ մեծամասնութենէն ընտրուած 13 անձերէ կը բաղկացայ։

ՅՕԴ. Բ.— Յանձնաժողովը իրաւասու է ընտրել իր մէջէն եւ ի հարկին դուրսէն յարմար նկատած նպաստահաւաք կամ նպաստամատոյց մարմիններ։

ՅՕԴ. Գ.— Հանգանակուած դրամը յանձնանձնել եւ յարմար նկատած ձեւով բաշխել կարօտեալներու։ Հանգանակութեան եւ յանձնանձնումի մասին իրենց միջեւ անհամաձայնութեան մը եւ կամ ոեւէ պատճառով հարկ տեսնուած պարագային, իր դիւանի միջոցով հայրենակիցները կոչով մը Ընդհ. Ժողովի հրաւիրել։

ՅՕԴ. Դ.— Ցիշեալ Շրջաններու հոգեւոր պէտին համար ալ ի հարկին նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւն տրամադրել։

ՅՕԴ. Ե.— Վերոգրեալ յօդուածներու կիրարկութեան մէջ երբէք յարանուանական խիր չի դնել։

Յանձնաժողովը երեք օր յետոյ արդէն գործի ձեռնարկած էր՝ առաջին առթիւ իսկ իր մէջէն 2590 Թրք. ոսկի հանգանակելով և անմիջապէս նպաստ հասցնելով կեսարիա։

Ցանձնաժողովը որպէսզի նպաստահաւաքութեան գործը ապահով հիմերու վրայ դնէ կազմեց երկու յանձնաժողովներ տեղւոյն վրայ, մին Կեսարիոյ, Թալասի և շրջակայից և միւսը Էվէրէկ – Ֆէնէսէի և շրջակայից համար։

Նոյնպէս յանձնաժողովը, դիմումի ըրաւ Զմիւռնիա, որպէսզի հոն գտնուող Կեսարացիք ալ կազմեն մարմին մը իրր մասնաճիւղ, ինչ որ կատարուեցաւ։

Զմիւռնիոյ մասնաճիւղին անդամներն էին.

Արթաքի Գալփաքեան(1)	Ատենապետ,	
Գեորգ Յովնաննեան	Ատենադպիր,	
Սեդրաք Կիւրիւնլեան	Գանձապետ,	
Կարապետ Թիւֆէնկճեան	Խորհրդական,	
Զաքարիա Աւետիքեան	»	,
Մինհրան Սաղըրեան	»	,
Տիգրան Տօնիկեան	»	:

Ասկէ զատ՝ Իզմիրի «Հայ Տարագրեալներու եւ անոնց որբերու նպաստամատոյց Ցանձնաժողովը» որ գլուխ տեղական հանգամանք ունէր, անշուշտ տեղւոյն կեսարացիներու ազդեցութեամբ, տրամադրեց երկու անգամէն 4000 թրք. ոսկի Օր. Երկաներանի միջոցաւ կեսարիոյ որբերուն մէկ մասին հոգը ստանձնելու համար և զայն դրկեց կեսարիա, կազմակերպութեան համար, սակայն յետոյ յարմար դատեց որ այդ գործը փոխանցուի տեղւոյն Որբանոցին, որ կազմել հարկ գտաւած էր երբ թուրք որբանոցին մէջ պատսպարուած 250 որբերը յանձնուած էին ազգին։

Կ. Պոլսոյ Ցանձնաժողովը՝ որ իրեն օժանդակ առած էր երկու յանձնաժողովները և իրր նպաստահաւաք, պէտք է խոստովանիլ թէ ունեցաւ խիստ պատուաբեր գործունէութիւն մը, չորս ամսուան կարճ ժամանակի մը մէջ հանգանակելով 12000 թրք. ոսկիէն աւելի դրամ, միայն Կ. Պոլսոյ կեսարացիներէն։

Իսկ գուրպէն (ինչպէս եգիպտոսի ազգ. միութենէն 2030, Իզմիրի մասնաճիւղէն 1650, Ֆիլիպէի Տարագրելոց կեդր. յանձնաժողովէն 1584, և Արթաքի Գալփաքեանէ 400 և այլն) միայն ստացած էր 5800 ոսկիի մօտ գումար մը, յաջորդ տարուան ընթացքին։ Ասոնք ցոյց կու տան թէ Կ. Պոլսոյ և Իզմիրի կեսարացիք ինչ ոգեւորութեամբ և եռանդով զոհաբերութիւն ըրին իրենց հայրենիքը վերածաղկեցնելու համար։

Նոյնիսկ կեսարիա և շրջակայքը հաստատուած վերապրող հայերը, նիւթական զոհողութիւններ ըրին, իրենցմէ աւելի կարօտեալներուն համար։

Կ. Պոլսոյ Ցանձնաժողովը որ առաւ «կեսարիոյ, Էվէրէկի եւ շրջակայից կարօտելոց Ցանձնախումբ» անունը եռանդուն ջանքերով շարժման մէջ դրաւ նաև Արտասահմանի կեսարացիները, և յաջողեցաւ առանալ եգիպտոս մնացեալներէն, Բարիզի, Լոնտոնի Մանչէսթրի և Ամերիկայի կեսարացիներէն նպաստներ և այդ գա-

(1) Հիմա Աթէնք հաստատուած առեւտրական, որ կը վարէ Ազգ. վարչութեան Ատենապետութիւնը։

գումներն ալ չհաղթգռել սկսաւ կեսարիայով ուրկէ չարունակ տագնապալի լուրեր կը հասնէին։

Ցանձնաժողովը յաջողեցաւ քիչ շատ հասնիլ կարօտութիւններուն և խնամել մանաւանդ 470էն աւելի որբերը։

Դժբախտաբար այդ ուժգին թափը արագ ան գործի սկսած էր ջլատուեցաւ երբ քաղաքական հարիզոնը մթագնեցաւ և ապագայի յոյսերը չքացան, մասնաւորապէս Քէմալականներուն կ. Պոլիս մուտքով, որ հարկադրաբար վերջ կը դնէր կեսարացական այս մարմնին գործունէութեան, որուն դլխաւոր չիղը եղած էր Ցակոբ Ալթընբարմագեան, Լվերէկցի գործարարատէրը և կաշիի վաճառականը, որ ո՛չ միայն նիւթական այլ բարոյական մեծ զոհողութիւններ ըրած էր։

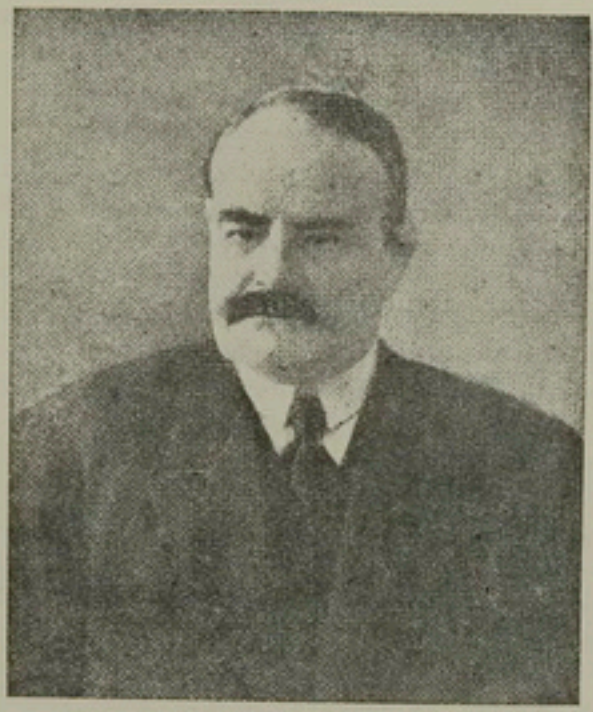

ՑԱԿՈԲ ԱԼԹՐԲԱՐՄԱԳԵԱՆ, († 7 Յուլիս 1923)

Այն չրլանին ուր տակաւին ապագայի գեղեցիկ հեռապատկերներ բոլոր Հայերը կ'օրօրէին յոյսերով, կ. Պոլսոյ մէջ ապրող կեսարացիք և չրլակայ վայրերու բնակիչները, անջատաբար գիւեսարիոյ, Լվերէկի եւ շրջակայից կարօտեալ Ցանձնախումբէն ձեռնարկներ ըրին կազմելու ուրիշ միութիւններ իրենց ծննդավայրերուն վերաչինութեան համար։

Այսպէս տիրանալու համար Լվերէկի և Ֆէնէսէի Ռուբինեան և Մեսրոպեան հնօրեայ ընկերութեանց կալուածներուն և անոնց հասոյթը գործածելու համար այդ վայրերու պէտքերուն, կազմուեցաւ Ռուբինեան – Մեսրոպեան Միացեալ Խնամակալութիւն մը, որուն անդամներն էին.

Ցակոբ Ալթընբարմագեան Աւետարանչ.
Արիկ Դալֆեանեան Ակնեցադպիր,
Յովհաննէս Աչուկեան Գանձապետ,
Գրիգոր Թօմարզալըեան անդամ,
Թորոս Գալայճեան »
Թորոս Նաւասեան »
Հաճի Կրպ. Պարսամեան »

Իսկ Լիքէրէցիք, հոն ծնած երկու մտաւորականներու, Ենովք Արմէնի և Ցակոբ Տ. Ցակոբեանի նախաձեռնութեամբ կազմեցին Լիքէրէի Հայրենակցական Միութիւն մը, որ սակայն շատ կարճ կեանք ունեցաւ, դէպքերու գահավիժումով և կ. Պոլսոյ Հայոց անչքացմամբ,

մանաւանդ չատելու իրր նոր տարագիրներու մեկնումով։ Սակայն Պ. Գոլոյ օրինակը վարակիչ եղաւ և մասնաւորապէս Ամերիկայի կեսարացիք իրենք ալ գօտեպնդուեցան օգնութեան հասնելու համար իրենց հայրենիքին։ Հէճքարէի Աղջկանց Վարժարանի Տրթասիրաց Միութիւնը, առաջին մարմինը եղաւ որ պատասխանեց կեսարիոյ, Էվէրէկի եւ շրջակայից կարօտեալց Յանձնախումբին օգնութեան կոչին 1090 տոլարի գումար մը ղրկելով անոր։

Այս մարմինը պատերազմի տարիներուն ալ օգնութեան հասած էր կարօտ և ցանուցիր հայրենակիցներու և համազգային բոլոր կարեւոր ձեռնարկներու, և 1918ին գմէկ միլիոնէն հանգանակութեան մրցումին մէջ, Նիւ Եորքի գոյգ չահողներէն մէկը եղած էր։ Միջին թուով իր իւրաքանչիւր անդամը վճարած էր 85-86 տոլար, գումար մը որ 25-30ο/οով աւելի էր միւս միութիւններու տուածէն։ Տիթրոյթի Էֆքարացիները ևս առաջին հանդիսացած էին իրենց տեղի մրցումին մէջ։ Ան ունէր մասնաճիւղեր Նիւ Եորքի, Տիթրոյթի և Հըսաբըհի մէջ։

Այս կազմակերպութիւնը 1918էն ակսեալ կարօտեալներու ղրկած է 1600 տոլար և Ազգ. Հանգանակութեան տուած է 2000 տոլարէն աւելի։ 1927ին 100 տոլար կը ղրկէ կեսարիոյ որբերուն, 1928ին՝ 50 տոլար Բարեգործականի միջոցաւ Հալէպի փախստականներուն։ Հակառակ կարօտութեան մեծութեան ու իր միջոցներուն սահմանափակութեան, անիկա ամէն չանք ըրած է բարոյապէս և նիւթապէս օգնութեան հասնելու իր համազգիւղացիներուն և յաջողած է երեսուն ղրկել էֆքէրէ մնացած 9 ընտանիքներ (45 հոգի)։

1935ին այս մարմինը փոխեց իր անունը և եղաւ վերաչինաց Միութիւն մը և միացաւ Համակեսարացիական Միութեան, որպէսզի նոր-կեսարիոյ կից էֆքէրէ անուն թաղամաս մը չինելու և իրենց ծննդավայրը յաւերժացնելու գործին նուիրուի։

Նոյնպէս Ամերիկայի մէջ կազմուած ուրիշ մարմին մը, Էվէրէկի Մեսրոպեան ընկերութիւնը (որուն կազմութեան վրայ խօսած եմ վերը) որ պատերազմի օրերուն իր կարելին ըրած է աղէտահար Էվէրէկցիներու օգնութիւն հասցնելու համար, դիւանագործէն յետոյ ևս իր մասնակցութեան բաժինը համազգային հանգանակութեանց, շատ համեստ բաժիններով և օգնութեան հասաւ Դամասկոս, Հալէպ, Ատանա և այլուր գտնուող տարագիրներուն։

Այսպէս տուած է.

Կաթողիկոսարանին	100	տոլար
Ազգ. Միութեան	100	»
գՄէկ միլիոնի հանգանակութեան	3103	»
Հ. Բ. Ը. Միութեան	364	»
Շիրակի աղէտեալներուն . .	740	»

Այս միութեան այժմեայ կազմը կը բաղկանայ հետեւեալներէն.

Յովհաննէս Ալպարեան Աւետեսեան,
Կարապետ Բաչալեան,
Յարութիւն Մէլէքեան,
Յակոբ Սարգիսեան,
Կարապետ Գուզուճեան,
Յակոբ Բէյլիկեան,
Յակոբ Հալէպեան։

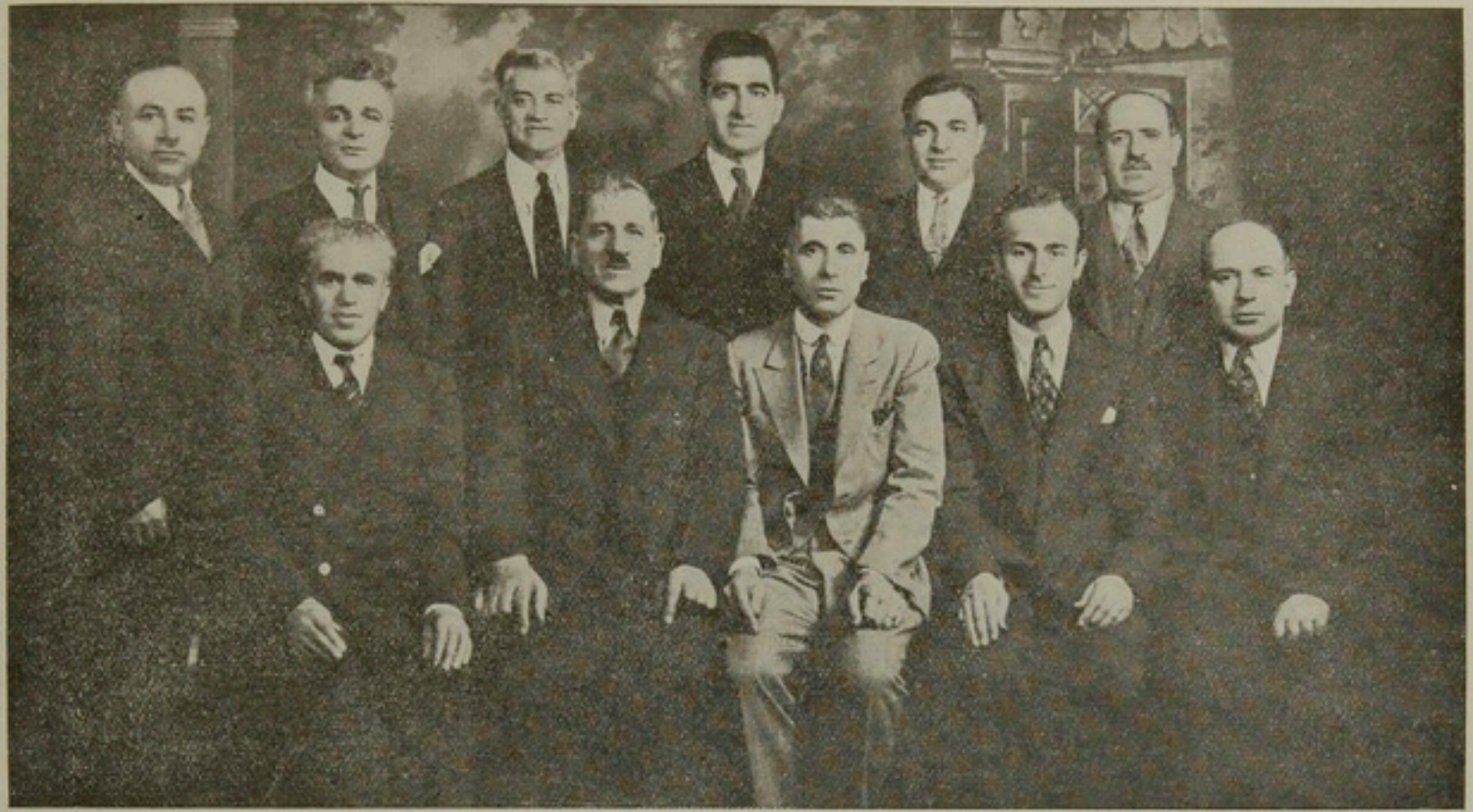

Նիւ-Յարքի «Էչմէէճին Հայրենակցական Միութեան» վարչութիւն

Ձախէն աջ նստած.— ԲԱՐԱՂ. ՓՐՆՏՐԳԵԱՆ, ԴԱՆԻԷԼ ՏԱՏՈՒՐԵԱՆ, ՏԻԳՐԱՆ ԳՈՒՉՈՒՃԵԱՆ, ՑԱԿՈԲ ԹԻՐՉԵԱՆ, ԵՂԻԱ ՀԱՆԷՍԵԱՆ: Ոտքի վրայ ձախէն աջ.— ԱՍՏԻԿ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ, ՑԱԿՈԲ ՆՈՐՔՆԵՄՑԵԱՆ, ՓԻԼԻՊՈՍ ԷՆՖԻՃՃԵԱՆ, ԿԻՐԱԿՈՍ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, ՄԱՆՈՒԿ ՏԻՒՏԻՒՃԵԱՆ

Բայց իր գործունէութեամբ այս մարմինը ինչպէս կը թուի մեծ աղայական հով մը ունեցած է, ինչ որ շատ հաճելի չէ եղած Էվէրէկցիներէ ոմանց, որոնցմէ 13 հոգի 1926ին հիմն դրած են Էվէրէկի Հայրենակցական Միութեան։ Այս միութիւնը հետզհետէ ծաւալած է Նիւ-Եորք քնակող Էվէրէկցիներու միջև և վայելած՝ աշխատաւոր ու բանուոր դասակարգին նիւթական և բարոյական աջակցութիւնը։

Միութեան կազմութեան դրդապատճառը և գործունէութեան շրջանակը եղած է մասնաւորապէս Գէյրութի գաղթականութիւնը։ Այս մարմինը նպատակ ունէր ոչ միայն նիւթապէս և բարոյապէս օգնել Էվէրէկցի գաղթականներուն, այլ նաև ի մի հաւաքել զանոնք և ինքնաբաւ դարձնել։

Ան ունէր Գէյրութի մէջ իրեն ներկայացուցիչ մը, Ամերիկահայ Տիգրան Գազտաղլեանը, որուն ժրաջան և անխոնջ չանքերուն շնորհիւ միութիւնը չարունակեց նպատակի գործը, նաև առանձնաց թաւրատական մանուկներուն կրթութեան հոգը, զանոնք տեղաւորելով Ազգ. վարժարաններու մէջ, ինչպէս նաև աղքատ հիւանդներու բժշկական սպասարկութիւնը։

Միութիւնը օգնած է նաև Գոլիա և Յունաստան գտնուող կարօտ հայրենակիցներու, իսկ 1931ին անսալով միութեան ներկայացուցիչին ցուցմունքներուն սկսած էր ցրուած Էվէրէկցիները ի մի հաւաքելու և ինքնաբաւ դարձնելու ծրագիրը իրականացնելու միջոցները ձեռք առնել, նոր թափ առած ներգաղթի գաղափարին ուժ տալով, երբ ստեղծուած խանդավառութիւնը մէկէն դադրեցաւ և Ամերիկայի Էվէրէկցիներուն պահանջող կամքը չլսուեցաւ երբ Գէյրութի գաղթականներուն Էվէրէկցիներու թաղամասին մէջ միութեան գործունէութիւնը վարձատրուեցաւ իր ներկայացուցիչին դաշնահար սպանութեամբ, որպէս զոհ եղբայրասպանութեան։ Այս հարուածը չատ մը գեղեցիկ ծրագիրներ անկատար թողուց։

Բայց բարոյական կապը որ ձեռնադած էր անխախտ 1934ին իր վերազարթնումը ունեցաւ և Միութիւնը որոշեց ոգի ի բռին աշխատիլ իր տեղը գրաւելու գաղութահայ հայրենադէն միութիւններու կարգին, փրկելու համար իր բեկորները որոնք կը տառապին թշուառութեան մէջ, օտար հորիզոններու տակ։

Այսօր Էվէրէկի Հայրենակցական Միութիւնը մաս կը կազմէ Նոր Կեսարիոյ Համագործակցականին, մինչ Մեսրոպեան Ընկերութիւնը, որ 1925ին 12,000 տոլար պահեստի գումար մը ունէր և 182 անդամ, վարանում ցոյց կու տայ միանալու հակառակ անոր որ իր Տիւթրոյթի

ՏԻԳՐԱՆ ԳԱԶՏԱՂԼԵԱՆ
Սպաննուած 22 Հոկտ. 1929

մասնաճիւղը անջատաբար միացած է։

Նիւ-Եորքի Ազգատախնամը որ պատերազմէն առաջ այնքան ուռանդուն եղած էր օգնելու հայրենիքի պէտքերուն և պատերազմի տեսն գրեթէ անգործութեան մատնուած, վասնզի միայն 1917–1918 երկու վերջին տարիներուն Հայ Ազգային Գաշտպանութեան Միութեան տրամադրած էր մէյ մէկ գումար, զինադադարէն յետոյ միայն 250 տոլար ղրկեց Կեսարիա՝ որբերուն համար։

Այս մարմինը զարմանալի է որ չատ վերապահ չարժած է երկար տեսն, վասնզի 1920–1924, հինգ տարիներուն գրեթէ անգործութեան շրջան մը բոլորելէ յետոյ է որ 1925ի վերջերը 500 տոլար կը ղրկէ Կեսարիա և նոր թափ մը կ'տանայ իր գործառնութիւնները, վասընզի 1926 Փետր. 8ին Կեսարիա կը ղրկէ դարձեալ 300 տոլար։

Իսկ 1927ին Գէյրութի Կեսարացիներուն կը ղրկէ 400 տոլար և կը վճարէ Բարեգործականին 2500 տոլար Կեսարացի որբերուն համար։ 1928ին Կեսարիա կը ղրկէ 250 տոլար և Գէյրութ՝ 150 տոլար։

1929ին նկատելով թէ այլեւս «Ազգատախնամ» անունին տակ և հին ծրագրով գործունէութիւնը ժամանակագանցութիւն մը պիտի ըլլար և պէտք էր աւելի մեծ կոչումի մը նուիրուիլ, զայն կը վերակազմեն նոր անունի մը տակ և անոր կուտան Կեսարիոյ Վերաբնակական Միութիւն անունը, այն միամիտ հաւատքով թէ հին Կեսարիան կարելի պիտի ըլլար վերականգնել։

Նոյն տարւոյ ընթացքին դարձեալ Բարեգործականին Կեսարիոյ որբերուն համար 500 և յաջորդ երկու տարիներուն (1930 և 1931) 1000ական տոլար կը տրամադրէր։

1932էն յետոյ այլեւս գլխաւոր նպատակը կը դառնար Նոր-Կեսարիա, որուն չինութեան համար այս մարմինը կը յատկացնէ մօտաւորապէս 10,000 տոլարի գումար մը, առանց հաշուելու իր յանձնառութիւններն ու խոստումները։

Այս համբուն մէջ զինքն կանխած է Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութիւնը որ Ուսումնասիրաց և Ազգատախնամ ընկերութիւններու միացումով կազմուած էր։ Թոմարզացիք ամէնէն իրատեսները եղան, և ամէնէն առաջ հասկցան թէ անկարելի է Հին Թոմարզան վերածագկեցնել իր պատմական քնավայրին մէջ, Արգէոսի հնադարեան հովանիին տակ։

Կեսարիան ծովերէ ծով Հայաստանի մը կեդրոնը պատրաստելէ յետոյ, նոյնիսկ անոնք տեսան թէ հոն ապրելու հնարաւորութիւնը չի կար։

Թոմարզացի Միացեալ Ընկերութիւնը առաջին կեսարացիական միութիւնը եղաւ որ իր յոյսը կտրեց իր ծննդավայրէն և իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուց Հայաստանի վրայ, վասնզի Թոմարզացիք իրենց ծննդավայրին մէջ զինադադարէն յետոյ կարճ միջոց մը ձեռք չեցան, չատով տեսան անհնարութիւնը հոն ապրելու, և որոշեցին Հայաստան տեղափոխել, և Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութիւնը ընդ առաջ երթալով այս ցանկութեան 1929ին կեսարիոյ վերաշինական Միութեան կեդրոնի միջոցաւ ի. Հայաստանի կառավարութեան ղրկեց 10000 տոլար, որպէսզի անով չինուի Նոր-Թոմարզա անունով ագան մը։ Հայաստանի կառավարութիւնը Նոր-Սեբաստիոյ կից՝ Աչտարակի ճամբուն հարաւ-արեւելեան կողմը, նախ չինեց

երկու տուն, նաև կառած մը, և ապա ձեռնարկեց շինելու նաև երկու ուրիշ տուներ։

Այս մարմինը միայն այսքանով չբաւականացաւ այլ շարունակ կոչ ըրաւ որ կազմուի Համակեցարացիական Միութիւն մը, և միացեալ ոյժերով աշխատուի կառուցանելու Նոր-Կեսարիան։ Գաղափար որ վերջապէս գետին գտաւ և այսօր զայն ընդգրկած են ոչ միայն Ամերիկայի մէջ կազմուած կեսարացիական բոլոր միութիւնները գրեթէ այլ նաև ուրիշ վայրերու կեսարական միութիւնները, որոնք զինադադարէն յետոյ բոլորովին տարբեր ուղղութիւն մը ունէին։

Անոնց հետապնդած նախնական նպատակն էր կեսարիոյ հայերը իրենց տեղերը գարձնել և հոն տեղաւորել։

Սակայն ինչպէս տեսնուեցաւ ասիկա երազ մը եղաւ, վասնզի 1918–1920ի շրջանին ազգաւաթիւ գարձողներն ալ անտանելի գտնելով կեսարիոյ միջավայրը անկէ կը հեռանային։

Զինադադարէն յետոյ կեսարացիք բաւական մեծ թուով մը մնացին Սուրիա, երբ մանաւանդ դիւրութիւններ գտան ապրելու, բեւեր թիւ մը Կիլիկիոյ պարպումէն և Իզմիրի գրաւումէն յետոյ, ապաստանեցաւ Յունաստան և Ֆրանսա և հոն տեղերը հաստատուեցաւ կամ աւելի հեռաւոր վայրեր, մասնաւորապէս Հարաւ-Ամերիկայի երկիրները, ինչպէս Պրազիլիա, Արժանթին և այլ գնաց ապրուստ մը ապահովելու համար։

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները և Եգիպտոս, ուր նախապէս հաստատուած կեսարական գաղութներ կային, նոր կեսարացիներ ընդունեցին։

Շատ հասկնալի է թէ աւելի մեծ թուով կեսարացիներ համախմբուէին այս երկիրները, եթէ գաղթային հոսանքի դէմ դրուած արգելքները չահմանափակէին անոնց մուտքը։ Ասով հանդերձ զինադադարէն յետոյ Եգիպտոսի մէջ կեսարացի հայերը ունեցան թիւի ու որակի յաւելում, և այսօր կեսարացիք առանձին կը ներկայացնեն ամէնէն մեծ թիւը զանազան գաւառացիներու մէջ, և ունին Եգիպտոսի մէջ նշանակելի դիրք մը։

Ունին իրենցմէ թաղիչկներ, առաջնորդութիւններ, ինչպէս նաև առեւտրականներ։ Կօշիկի արհեստագործութիւնը ինչպէս նաև կօշիկի պատրաստութեան նիւթեղէններու վաճառականութեան մէջ առաջնակարգ տեղ ունին Լվերէկցիք։ Այս գաղութը մինչև Մելքոնեան գործարանին փակումը, աւելի զօրաւոր էր և աւելի ազդեցիկ, վասնզի այդ հաստատութիւնը հիմնուած կեսարացիներէ և կառավարուած կեսարացիներով, կերպով մը յենարան մըն էր բոլոր Եգիպտոս ապրող կեսարացիներուն։

Զինադադարէն յետոյ Եգիպտոսի կեսարացիք տակաւին արդի թիւը թէև չունէին, սակայն իրենք ալ աճապարած են օգնութեան ձեռք կարկառել իրենց ծննդավայրին, ղրկելով 900 ֆ. ոսկիի գումար մը կեսարիա, հայթայթելով հանգանակութեամբ մը որուն նախաձեռնարկ եղած են Հ. վարդան Եվրդ. Խաչէրեան, Տիրայր Բիւզանդ Թէքէեան և Բարսեղ Ձէմալեան (†)։

Մելքոնեան եղբայրները իրենք ալ առանձին պատասխանելով Կ. Պոլսոյ կեսարիոյ, Լվերէկի և շրջակայից կարօտեալց յանձնա-

խումբի կոչին դրամ ղրկած էին Կ. Պոլիս, ինչպէս նաև Ազգ. միու-
թիւնը, սակայն այս պատահական նպաստները անշուշտ չէին կրնար
ահագին պէտքերուն բաւել։ Մասնաւորապէս 1924-25 թուականնե-
րուն կացութիւնը կեսարիոյ մէջ տագնապալի հանգամանք մը առա-
ցած էր և Հայ մամուլը արձագանգ կ'ըլլար սրտառուչ կոչերու և
դիմումներու որոնք ուղղուած էին Կ. Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարա-
նին, արտասահմանի հայութեան, մասնաւորապէս կեսարացիներու։

Կեսարիոյ Առ. փոխ. Տ. Սերովբէ քհ. Գուրմաեան, շատ մտայղ և
յուսահատական գոյներով կը ներկայացնէր Ս. Կարապետ վանքը
ապաստանած 200ի մօտ որբերուն վիճակը։

Այս սրտառուչ կոչերը պատճառ կ'ըլլան որ Եգիպտոսի կեսարացի
Հայերէն ոմանք նախաձեռնարկ ըլլան հրաւէր մը ընելու մամուլին
մէջ, խորհրդակցութեան մը, 24 Հոկտ. 1925ի օրուան համար։

Հրաւէրին միայն պատասխանած էին 13 կեսարացիներ։ Այս առա-
ջին հաւաքոյթին Առեներպետը եղաւ Գ. վահան Թէքէեան և Առեներ-
պիրը Գ. Մանուէլ Գէյլէրեան, Գ. Թէքէեան ներկայացուց կեսարիոյ
մէջ տիրող կացութիւնը և այն պարտականութիւնը որ կը ծանրա-
նար կեսարացւոց վրայ, որոնք պէտք էր արժեցնէին իրենց նկատ-
մամբ տածուած յոյսերը և փութային պատասխանել եղած կոչե-
րուն իրենց նախանձախնդրութեամբ և ազգասիրական ոգիով։

Ներկաները կ'որոշեն նախ կազմել Հանգանակիչ ցանձնախումբ
մը և երկրորդ, կազմել մնայուն մարմին մը, կեսարիոյ եւ Շրջակայից
Հայրենակցական Միութիւն անունով։

Հանգանակիչ ցանձնախումբը որուն անդամ ընտրուեցան.

Հ. վարդան վրդ. Խաչէրեան,
Բարսեղ Գալըգճեան,
Բիւզանդ Թէքէեան,
Առեփան Եսայեան,
Բարսեղ Ճեմալեան,

եւ օգնական՝

Արշակ Օտապաշեան,
Մխիթար Ալթունեան,
Տոքթ. Ղազարոս Արթինեան,

պաշտօն պիտի ունենան հանգանակութեան գործին հետ զուգընթա-
ցաբար նաև նորակազմ Հայրենակցականին անդամները արձանագրել։

Հանգանակիչ ցանձնախումբը՝ Առաջնորդարանէն ստացուած ժա-
պաւէնները տումարով նպաստահաւաքութեան ձեռնարկելով 244 ոսկի
կը գոյացնէ, և երեք անգամով Գանձ Օթթոմանի միջոցաւ կեսարիա
կը ղրկէ 73.50 ոսկի, իսկ 153 ոսկին կը փոխանցէ Հայրենակցակա-
նին, որ 1 Մայիս 1926ին իր վերջնական կազմը կ'ստանար, նոյն օրը
գումարուած ժողովի մը մէջ վաւերացնելով իր կանոնագիրը և ընտ-
րելով իր անգրանիկ վարչութիւնը։

Ինչպէս իր կանոնագրէն կը տեսնուի, Հայրենակցականին նպա-
տակն էր,

Ա. Առաքսանմանի մէջ եւ ամէնուրեք ցրուած կեսարացի Հայրենակից-
ներուն միջեւ միութեան կապ մը հաստատելով իրարու եւ հայրենաբնակ Հայ
ժողովուրդին օգտակար հանդիսանալ։

Բ. Օգնել Կեսարիոյ եւ Շրջակայից մէջ գտնուող որբանոցներուն, վարժարաններուն եւ իւրաքանչիւր կարօտ ազգայիններուն:

Գ. Ցուցասցաք, Սուրիա, Եգիպտոս եւ այլուր ապրող Կեսարացիներուն դէպի Հայաստան ներգաղթը դիւրացնել եւ յծուխ Հայաստանի վերաբնակութեան ախտաստեղծներուն՝ հիմնելով այն տեղ ՆՈՐ ԿԵՍԱՐԻԱ մը:

Այս քանի մը տողերը ցոյց կուտան թէ այս մարմինը ունէր մեծաւոր և հեռաւոր նպատակներ, իր գլխաւոր մտատանջութիւնը ըլլալ կը թուէր հայրենադարձները, հոն գտնուող որբանոցները, վարժարանները և կարօտեալները։ Իսկ հեռաւոր նպատակը՝ կեսարացիները փոխադրել Հայաստան և հոն կառուցանել ՆՈՐ ԿԵՍԱՐԻԱ մը։

Գահիրէի Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութիւնը որ կը պահէ իր գոյութիւնը 10 տարիներէ ի վեր, պէտք է ըսել թէ կանոնաւոր կերպով հետապնդած է թէ՛ իր անմիջական նպատակները և թէ՛ անոնք որ երբեմն հեռաւոր՝ այլ այսօր մեծաւոր նպատակի մը վերածուած և իրագործութեան համրուն մէջ մտած են։

Հայրենակցականի առաջին վարչութեան անդամ ընտրուած են 1 Մայիս 1926ի ժողովին մէջ,

Հ. վարդան վրդ. Խաչերեան	Ա. Ատենապետ
Բարսեղ Գալըգճեան	Բ. »
Մանուէլ Գէյլէրեան	Ա. Ատենադպիր
Բարսեղ Ճէմալեան	Բ. »
Յակոբ Մարտիրեան	Գանձապահ
Միհրաք Լալինեան,	Հաշուապահ
Յարութիւն Դուքենուեան	Խորհրդական:

Այս վարչութիւնը 13 ամսեայ պաշտօնավարութիւն մը ունենալէ յետոյ հրաժարած է և 11 Յունիս 1927ին ընտրուած է նոր վարչութիւն մը, հետեւեալներէն բաղկացեալ.

Հ. վարդան վրդ. Խաչերեան	Ա. Ատենապետ
Յակոբ Գալըգճեան	Բ. »
Մանուէլ Գէյլէրեան	Ա. Ատենադպիր
Կարապետ Ովազլեան	Բ. »
Յակոբ Մարտիրեան	Գանձապետ
Միհրաք Լալինեան	Հաշուապահ
Բիւզանդ Թէքէեան	Խորհրդական
Յովհաննէս Թէլլալեան	»
Մուրատ Գասապեան	»

Այս վարչութիւնն ալ պաշտօնավարեց մինչև 1928ի վերջը, և իրեն յաջորդեց 3 փետր. 1929ին Ընդհանուր ժողովին քուէով, հետեւեալ մարմինը.

Գառնիկ Սմաբեան	Ա. Ատենապետ
Բիւզանդ Թէքէեան	Բ. »
Մանուէլ Գէյլէրեան	Ա. Ատենադպիր
Կարապետ Ովազլեան	Բ. »
Յակոբ Մարտիրեան	Գանձապետ
Մամաս Գալփաքճեան	Հաշուակալ
Յարութիւն Դուքենուեան	Խորհրդական

Այս վերջին ժողովը հակառակ 1931ի սկիզբը իր չրջանը աւարտած համարելով հրաժարած ըլլալուն, անդամական ժողով գումա-

ԳԱՀԻՐԻ ԿԵՆԱՐԻՈՑ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՑԻՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՋԱՆԱՋԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ

1. Հ. Վարդան Ծվրդ. Թաչեռեան, 2. Բարսեղ Գալըճեան, 3. Բիւզանդ Թէֆէեան, 4. Յակոբ Մարտիճեան, 5. Միսաք Լաչինեան, 6. Մուրատ Գասապեան, 7. Մամա Գալփաքճեան, 8 Կարապետ Ալազեան, 9. Մանուէլ Պէյլէրեան

բելու անկարելիութեան առջև, կը պահէ իր գոյութիւնը դեռ և կը վարէ գործերը, թէև իր նպատկէն պակսած են Յարութիւն Դուքեանեան առաջին օրէն, Դանիկ Մամաբեան (այժմ մեռած) մի քանի ամիսէն և Մամաս Գալփաքճեան՝ վերջերս ձեռնաթափ եղած ըլլալով։

Այս իրարու յաջորդող մարմինները, իրենց առաջին հոգածութեան առարկայ ըրած են կեսարիոյ մէջ տպրող Հայութեան բեկորները, մասնաւորապէս որբերը, որոնց ոչ միայն ապրուստը հոգացած են, այլ ջանադիր եղած զանոնք արուեստահմտի փոխադրել։ Եւ հակառակ թուրք կառավարութեան յարուցած դժուարութիւններուն, Հ. Բ. Ը. Միութեան և Մելքոնեան Հաստատութեան խնամակալութեան դժկամակութիւններուն, շնորհիւ Տիգրան Խան Քէլէկեանի և Պատրիկ Կիւլպէնկեանի ազդեցիկ միջամտութեան, վերջապէս յաջողած են 1 Դեկտ. 1928ին 50 որբերու առաջին խումբը համբայ հանել, Հ. Բ. Ը. Միութեան վճարելով անոնց հանապարհածախսը։

Իսկ Բ. 63 որբերու խումբին մեկնումը յաջողած է շնորհիւ հանգ. Պատրիկ Կիւլպէնկեանի որ 5 տարուան համար իրը աննդապրամ տարեկան 2000ական տոլար վճարել յանձն առաւ և Տիգրան Խան Քէլէկեանի, Նիւ–Եորքի Ազգասախնամին և Բարիզ հաստատուած կեսարացի բարեկեցիկ խումբ մը Հայերու, որոնք նոյնպէս 5 տարուան համար տարեկան 1000ական տոլար վճարել խոստացան։

Հայրենակցականը այս առթիւ իրր հանապարհածախս վճարեց 200 եգ. ոսկի։ Այս որբերը Գէյրութի Քէլէկեան – Միսուան որբանոցը տեղաւորուեցան։

Վերջապէս 25 որբերու Գ. խումբին մեկնումը որուն համար ալ Հայրենակցականը վճարած է 100 ոսկի իրր հանապարհածախս, կը պարտէր Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի իշխանական առատաձեռնութեան, որով տարեկան 600 ոսկի տրամադրեց 5 տարուան համար, իրր աննդապրամ այդ որբերուն։

Հայրենակցականը այս կերպով 138 երիտասարդներ փրկել գատ, կեսարիոյ կարօտեալց պարբերաբար նպաստներ հասուցած է և զօրավիգ եղած Տ. Սերովբէ Ալճ. Պուրմայեանի որպէսզի անիկա կարենայ իր պաշտօնը շարունակել։ Հայրենակցականին այս յաջող և օգտակար գործունէութեան մէջ կարեւոր բաժին մը ունեցած են բարերար Կարապետ Մելքոնեան որ նուիրած է 350 ոսկի Միութեան որ գինքը «բարերար անդամ» հռչակած է, Կիւլպէնկեան Պատրիկ և Գալուստ և Քէլէկեան Տիգրան Խան որոնք իրենց առատաձեռն նուիրատուութիւններով կրցան Հայրենակցականին գործը դիւրացնել։

Իսկ Պատուոյ անդամ հռչակուած են Տեարք Բարսեղ Պալըգճեան և Յակոբ Մարտիկեան։

1929ին վարչութիւնը երախտամատոյց ըլլալու համար նախորդ վարչութեանց և միութեան հիմնադրութեան մէջ անխոնջ աշխատող Հ. Վարդան Եվրդ. Խաչերեանի, որոշեց զայն Պատուոյ Նախագահ արձանագրել։

Հայրենակցականը որ իր կազմութեան առեն հազիւ 18–20 անդամ ունէր, քիչ յետոյ ունեցաւ 125 վճարող անդամներ որոնք տարեկան 100 ոսկի անդամավճարին կը վճարէին։ Ցետոյ այդ թիւը հասաւ 148ի տարեկան 120 ոսկի անդամավճարով։ Սակայն Մելքոնեան գործա-

տան փակումը և յաջորդող տնտեսական տագնապը պատճառ եղաւ որ Հայրենակցականին վճարող անդամներուն թիւը պակսի։

1928ի վախճանին անդամներուն թիւը իջած է 100ի 80 ոսկի տարեկան անդամատուրքով։ Այս թիւը հետզհետէ պակսելով իջաւ 40ի և անդամատուրքին քանակը 36 եգ. ոսկիի։ Նկատողութեան արժանի պարագայ մըն է թէ հակառակ անոր որ այս մարմինը համակեսարացիական հանգամանք մը ունէր, կեսարիոյ չրջակայքն ալ մէջը առնելով, սակայն իր անդամներուն մեծամասնութիւնը կեսարիոյ քաղաքացիներ էին և չրջակայքի հայրենակիցները, մասնաւորապէս Իվէրէկցիք և Ֆէնէսէցիք որոնք գրեթէ համահաւասար թիւ մը կը ներկայացնեն կեսարացւոց անտարբեր վերաբերում մը ցոյց տուած են և շատ քիչեր անդամ արձանագրուած են այս միութեան։

Հայրենակցականը անդամավճարներէ զատ ունեցած է ուրիշ հասոյթներ, ինչպէս գանազան նուէրներ, և վիճակահանութիւն և այլն։

Գահիրէի Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութիւնը նախաձեռնարկ եղաւ նաև ոչ միայն Ալեքսանդրիոյ մէջ կազմելու քոյր մարմին մը, այլ Եւրոպայի գանազան քաղաքներու մէջ ալ, ուր կեսարացիներ կը գտնուէին, Հայրենակցական Միութեան մասնաճիւղեր հիմնելու և անոնց բոլորը ներթարկելու Բարիզի մէջ կազմուելիք կեդր. վարչութեան, որ բնաւ գոյութիւն չկրցաւ առնել, վասնզի իր դիմումները երկար տեղն ապարդիւն եղան և շատ վերջերս է որ միայն Ֆրանսայի մի քանի քաղաքներուն մէջ կազմուեցան կարգ մը մարմիններ։

Միայն 6 Յունիս 1926ին Ալեքսանդրիոյ մէջ կարելի եղաւ ծնունդ տալ քոյր մարմինի մը որ 31 Հոկտ. 1926ին իր վերջնական կազմը առացաւ վաւերացնելով իր կանոնագիրը որուն նպատակի բաժինը նոյնն էր Գահիրէին հետ և գրեթէ միշտ անոր հետ համերաշխաբար և հասկցողութեամբ կը գործէր։ Սակայն Ալեքսանդրիոյ Հայրենակցականը կարճ կեանք ունեցաւ և չուտով կազմալուծուեցաւ։ Մասնաւորապէս որքերու արտահանութեան խնդրոյն մէջ անիկա գոնէ բարոյապէս աջակցած է Գահիրէի քոյր մարմինին, և ինքն ալ մասնաւոր պատուիրակութիւն մը ղրկած է որ Գահիրէի Հայրենակցականին պատուիրակներուն հետ ներկայացած է Տիգրան Խան Փէլէկեանին։ Հիմա գրեթէ կազմալուծուած է ան, մինչ Գահիրէինը կը շարունակէ իր գործունէութիւնը, իր նախաձեռնութեան արդիւնքն է ներկայ հատորս, որուն պատրաստութեան համար ամէն զոհողութիւն ըրած է։

Գահիրէի Հայրենակցականը հիմա ինքգինքն նուիրած է, ափիւռքի մէջ ցրուած կեսարացիներու կողմէ յայտնուած բաղձանքին համաձայն, նոր կեսարիոյ չինութեան գործին։

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց կեսարացիները 1932 Հոկտ.ին նիւ Եորք գումարուած համագումարի մը մէջ տուած էին որոշումը, որով ամէն գնով ոյժ պիտի տային կառուցանելու նոր կեսարիան Հայաստանի մէջ, նուպարաշէնէն ոչ շատ հեռու։ Ամերիկայի կեսարիոյ վերաչինաց Միութեան կեդրոնական վարչութիւնը այս առթիւ որոշած էր բանալ 15 հազար տոլարի քէմբէյն մը, որմէ եգիպտոսի համար 5000 տոլար բաժին սահմանուած էր։

Եգիպտահայ կեսարացիներէն երկու անձնաւորութիւններ, Տիարք Կարապետ և Յարութիւն Սարըեան եղբարք 500 ոսկի նուի-

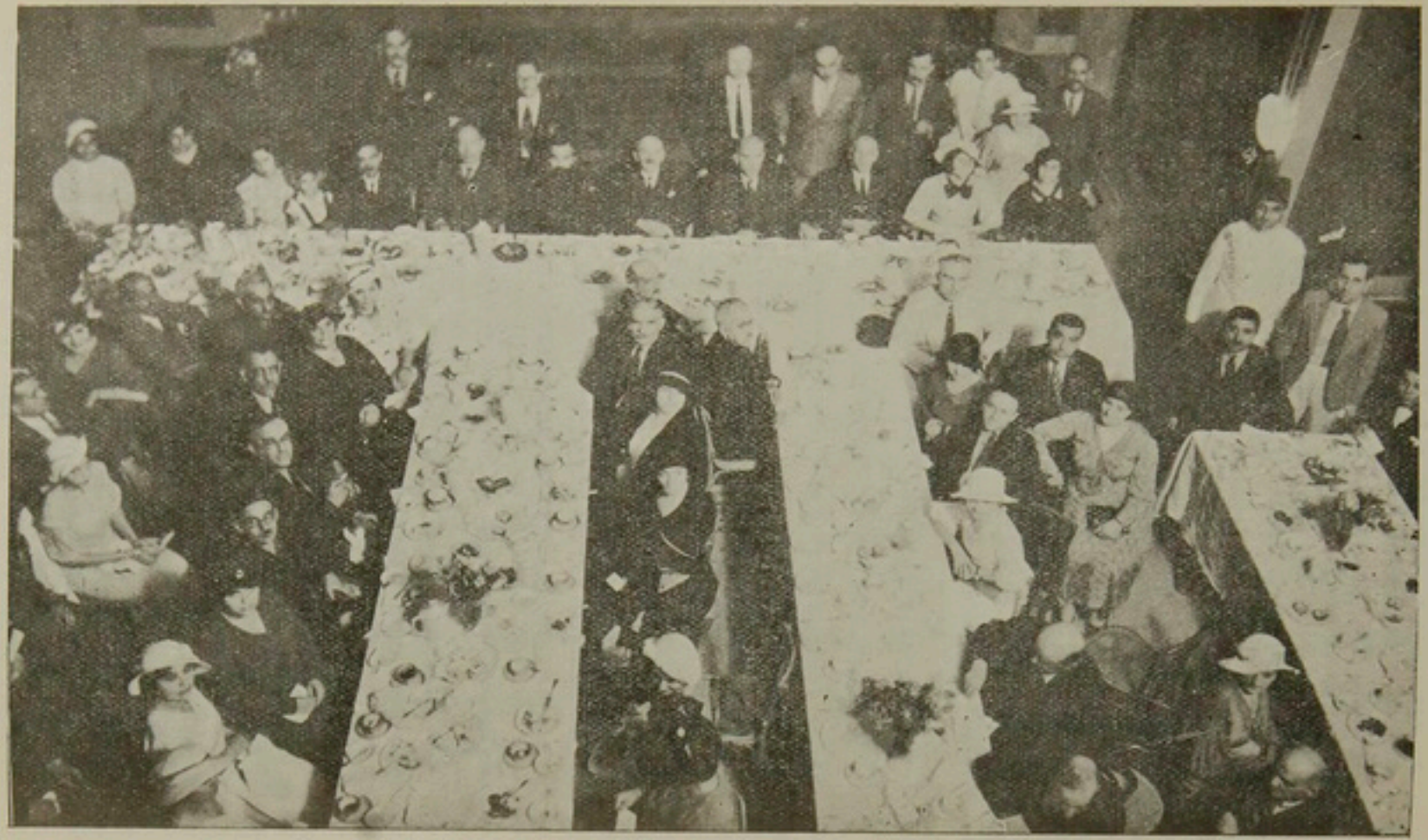

Ի պատիւ Կարապետ եւ Ճարուքիւճ Մարքեաց եղբարց տուած բէյաւեղաքը Գահիրէի Հայրենակցականին կողմէ, 20 Մայիս 1934ին

բելով արդէն սահմանուած 1000 եգ. ոսկիին կէսը չնորհեցին։

Հայրենակցականը, 20 Մայիս 1934ին ի պատիւ Սարըեան եղբարց տուաւ թէյասեղան մը և հոն բացաւ հանգանակութիւն մը որ առաջին առթիւ 200 ոսկի արդիւնք տուաւ։

Քանի մը շաբաթ յետոյ Ալեքսանդրիոյ մէջ ալ հանգանակութիւնը բանալու համար, Գահիրէի Հայրենակցականին թելադրութեամբ կազմուեցաւ Ալեքսանդրիոյ հանգանակիչ և թէյասեղանի կազմակերպիչ յանձնախումբ մը անդամակցութեամբ Տեարք Բարսեղ Գալըգճեանի, Յարութիւն Գումիւճեանի, Բարսեղ Օհանեանի, Յակոբ Աւագեանի, Գ. Սվազլեանի, Տոքթ. Ե. Խաչերեանի, Մ. Սիմիթեանի, Մ. Մանուկեանի և Արամ Դրասէրեանի։ Անոնք տուին թէյասեղան մը, որ ոչ նուազ արդիւնաւոր եղաւ վասնզի հոն Տիար Բարսեղ Գալըգճեան յայտարարեց թէ տարեկան 100 ոսկի կը յատկացնէր Նոր Կեսարիոյ վարժարանին և ուրիշներ 100 ոսկիի մօտ գումարով մը կը մասնակցէին հանգանակութեան։

Հետեւաբար Եգիպտոս Ամերիկայէն իրեն եղած կոչին պատասխանած կ'ըլլար փոխան 1000 ոսկիի 800 ոսկիով, 500ը Սարըեան եղբայրներէն և 300ը Եգիպտոսաբնակ կեսարացիներէն հանգանակուած։

Եգիպտոսի մէջ ապրող կեսարացիք, որոնք համեմատաբար ամէնէն նպաստաւորեալներն էին, Ամերիկայի գաղութին հետ, ինչպէս կը տեսնուի անտարբեր չեն գտնուած իրենց այն հայրենակիցներուն նկատմամբ որոնք բախտէն անժառանգեալները եղած, և զբկանքներու դատապարտուած են։

Անոնք ցոյց տուած են զոհողութեան ոգի։

Իսկ ինչ որ աւելի գնահատելի է և պատուաբեր կեսարացիներու համար, այն չանքերն են որ իրենցմէ անոնք որ համեմատաբար աւելի անապատ և անհաստատ պայմաններու մէջ ապրելու կոչուած էին, ցոյց տուին։

Սուրիոյ, Ցունաստանի և Ֆրանսայի մէջ ապրող կեսարացիք, որոնք իրապէս գաղթականի կեանք մը ունին, և կեանքի պայքարը կը մղեն գրեթէ դժնդակ պայմաններու մէջ, անոնք ալ ցոյց տուին չուտով վերականգնելու ընդունակութիւնը և իրարու օգնելու պատրաստակամութիւնը։ Այսպէս Սուրիոյ այն կեդրոնասիրները ուր ամէնէն աւելի համախմբուած էին ամէն կողմերէ գաղթականներ, Հալէպն էր, ուր ամէնէն կանուխ կազմուած է «Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութիւն» մը նոյնիսկ 1920էն սկսեալ։ Այս մարմինը, մարմին առած նոյնիսկ տակաւին հաստատուն կերպով իր բնակութիւնը չհրաժարած գաղութի մը մէջ և այնքան հնչիւ պայմաններու տակ, ուր միջոցի տարիներ մասնաւոր ծրագիր-կանոնագիր մը ունենալու պէտքին վրայ իսկ չէր անդրադարձած, և ընդունուած ժողովական սովորութիւններով կը կառավարուէր։

1928ին՝ իր կազմութենէն ուրեք տարի յետոյ Հայրենակցականի վարչութիւնը կը խնդրէ կանոնագիրի մը խմբագրութիւնը և 1928 Յուլիս 25ին Ընդհ. ժողովին մէջ կ'ընտրուի 15 հոգիէ բաղկացեալ յանձնախումբ մը, վարչութեան եօթը անդամները միասին ըլլալու պայմանաւ։

Այս յանձնաժողովը կը կազմէ ծրագիր – կանոնագիր մը որ 11

Օգոստ. 1928ի Ընդհ. ժողովի մէջ քննութեան կ'առնուի և առժամեայ հանգամանքով գործադրութեան կը դրուի։

Այս մարմինին նպատակն էր.

Ա. Օգնել ճիւրպապէս եւ բարոյապէս իրեն ներուած չափով կարօտ եւ որբեւայրի հայրենակիցներուն։

Բ. Օգնել աղէտէ ազատուած հայրենակիցներու առանց սեռի, տարիքի եւ դաւանանքի խտրութեան, մասակարարել ապրուստի անմիջական պէտքեր եւ հայթայթել գործ, գործելու ի վիճակի եղող արհեստաւորներուն իրենց արհեստի ճիւղին վերաբերեալ։

Գ. Հեռաձուլ բյլալ եւ միջոցներ ստեղծել անապահներու մէջ բուրհրու եւ արաբներու ճով ապաստանած կամ առնւանգուած հայրենակիցներ ազատելու։

Դ. Հնամեայ եւ դասախարակել մասաղ սերունդը տեղական դպրոցներու մէջ։

Ե. Ստեղծել պէտք եղած միջոցներ հետի պահելու համար երիտասարդ դասակարգը ծուլութենէ, արբեցողութենէ, խաղամոլութենէ եւ այլ անբարոյականց արարքներէ վար պահելու համար ազգային եւ իմիճանաճաչութեան ոգին։

Այս մարմինը որ ցարդ կը շարունակէ իր գործունէութիւնը մասնաւորապէս տարուած է կարօտութիւնները գարմանելու աշխատանքով։ Մասնաւորապէս Հալէպ անապատին ամենամօտ գտնուելուն օրէ օր արաբներու ձեռքէն ազատագրուող և Հալէպ եկող կեսարացիք անպակաս են և այս մարմինը հազիւ կրնայ անոնց անմիջական պէտքերը հոգալ, ինչպէս կը յայտնէին այս մարմինին ատենադպիրը՝ Ո. Նարկիզեան և ատենադպիրը՝ Յարութիւն Կ. Ալճանճեան 23 Յունիս 1935 թուականով հաղորդագրութեամբ մը։

Նոյնպէս Մարիոյ Հայ գաղթականներու երկրորդ համախմբման վայրին Դամասկոսի մէջ Կեսարացիք Հալէպի Կեսարացիներու օրինակին հետեւելով 1924ին կը կազմեն Հայրենակցական միութիւն մը, որուն նպատակն էր.

Ա. Դամասկոս եւ շրջակայքը գտնուող Կեսարացի կարօտ հայրենակիցներու օժանդակել ճիւրպապէս եւ բարոյապէս, ջանալով վերմացնել անոնց գաղթականական կեանքի զանազան դժուարութիւններ։

Բ. Ամէն կերպով աչխատիլ վար պահելու ազգային զգացումը եւ պայմարիլ այլասերումի անաւոր վտանգին դէմ, մասաղ սերունդին դաստիարակութեան հոգ տանելով։

Գ. Մօտէն հսկել հայրենակիցներու բարձ ու վարիճ վրայ եւ ջանալ որ անոնք ըլլան պարկեշտ բաղաքացիներ մեզ հիւրընկալող այս երկրին մէջ։

Դ. Համերաչխութեան ազդակ լինիլ, մասնաւորապէս հայրենակիցներու եւ ընդհանրապէս ազգակիցներու մէջ, դիւրացնելով անոնց յարաբերութիւնները տեղւոյն Ազգ. մարմիններու հետ։

Դամասկոսի մէջ հիմա կան մօտաւորապէս 75–80 կեսարացի ընտանիքներ, մեծամասնութիւնը բարեկեցիկ, հաստատուած մեծ պատերազմէն վերջ։

Հայրենակցականը ունի մօտ 60 անդամ, որոնց միայն 30–35ը վճարող։

Ցարդ կ'օգնէ տեւականապէս 9 չքաւոր ծեր կիներու, որոնք գանձապէս ամսամեայ կ'ստանան։ Ասկէ զատ ունի շատ մը անապրնակալ ծախքեր, դեղի, բժիշկի, համբորդութեան և այլնի համար։

Նոյնպէս Գէյրութի մէջ, որ Հալէպէն յետոյ Հայ գաղթականներ հիւրընկալող ամէնէն մեծ քաղաքն է, կազմուած էր «Գէյրութի կեսա-

րիոյ Աղէտահեղեղեալ Ընկերութիւնը» որ ինչպէս իր անունէն ալ ցոյց կու տայ, նպատակ ունի մարմին մըն է և գրեթէ միւսներու բնոյթը ունի, դժբախտաբար իր կանոնագիրը աչքի առջև չունինք տեղական կերպով ներկայացնելու համար իր նպատակը։ Ակայն 24 Նոյ. 1933ին գրուած նամակէ մը կը տեղեկացուի թէ (տես Նոր Կեսարիա, Ա. տարի, թիւ 1, էջ 12) Գէյրուէ-Ջարնակ կեսարացի ընտանիքներու թիւն է մօտաւորապէս 400, որոնց մեծաւոր մասը կարօտեալ։

Աղքատախնամը ունի հազիւ 150 անդամ, որոնցմէ 100 հոգին վճարող։

Աղքատախնամը, տակաւին հիմա կը գտնուի օգնելու հարկին տակ կարօտ ընտանիքներու և չքաւոր աշակերտներու։ Իրենց տարեկան անդամավճարներուն գումարը կը հասնի մօտաւորապէս 200 – 250 Մուրհական ոսկիի, որ անբաւարար է օգնելու կարօտ և հիւանդ ընտանիքներու։ Կան նաև չքաւոր ուսանողները որոնց դպրոցական ծախսի բեռն ալ կը ծանրանայ այս մարմիններուն վրայ։

Ինչպէս կը տեսնուի այս երեք մարմիններուն առաջադրած նպատակներէն, թէ՛ Հալէպի «Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութիւնը», թէ՛ «Դամասկոսի Կեսարացւոց Հայրենակցական Միութիւնը»(1), և թէ՛ «Գէյրուէի Կեսարիոյ Աղէտահեղեալ Ընկերութիւնը», կազմուած էին պարագաներու հարկադրանքին տակ, գաղթականներու կարօտութիւններուն օժանդակելու, ազգին բեկորները փրկելու, այլասերումի և բարոյական անկումներու թումբ կանգնելու և գաղթականներու գործերը դիւրացնելու նպատակով։

Իրենց նպատակի բաժինը ցոյց կու տայ թէ այդ մարմինները գոյութիւն առած էին անմիջական ներկային հարկին տակ, տակաւին գաղթականական կեանքի զանազան դժուարութիւններով չրջապատուած կեսարացիներու մէջ, իրերաօգնութեան գեղեցիկ գաղափարով և անոնք չունէին ուրիշ հեռաւոր նպատակներ, որոնց վրայ մտածելու հնարաւորութիւնը տեսնէին այն ժամանակ պայմաններուն մէջ ուր իրենք կ'ապրէին։

Ակայն Նոր Կեսարիոյ չինութեան ձեռնարկէն յետոյ կարծես թէ այս մարմիններուն մէջ ալ սկսաւ տարբեր ոգի մը։

Գէյրուէի Կեսարիոյ Աղքատախնամ ընկերութիւնը, որուն վարչութեան Ատենապետն է հիմա Գ. Յ. Քացախեան և Ատենադպիրը՝ Ի. Հ. Տէրտէրեան, հակառակ իր անձուկ վիճակին պատրաստակամութիւն կը յայտնէր Հայաստանի մէջ կառուցուելիք Նոր Կեսարիա աւանին համար բոլոր կարելի միջոցներով իր մասնակցութիւնը բերել, և ակայն նկատի առնելով իր պիտոյէին անձուկ գրութիւնը, մանաւանդ տեղական պահանջներու անհրաժեշտութիւնները, կը յայտնէր թէ իր օժանդակութեան ձեւը դէպի վերաչինական ձեռնարկը կրնայ ըլլալ բացառիկ կերպով, այսինքն զուտ վերաչինական նպատակի համար տարին անգամ մը կատարելիք հանգանակութեամբ։

Հալէպի և Դամասկոսի մարմիններն նոյնպէս խանդավառութեամբ

---

(1) Այս մարմիններն անդրանիկ վարչութեան Ատենապետն էր՝ Յովհաննէս Մահտեսեան և Ատենադպիրը՝ Տ. Տէվլէթեան, իսկ այժմեան վարչութեան՝ Ատենապետն է Հայկ Թապագճեան և Ատենապետը՝ Կ. Նալչաճեան։

ողջունած են այս գաղափարը, առանց սակայն գրական աշակցութիւն մը բերելու, պարագաններու հարկադրանքին տակ։

Իսկ Անտիոքի քանի մը կեսարացիները, այս չարժման ազդեցութեան տակ 9 Յունիս 1935ին հաւաքուելով Գ. Ձիվան Բուշանեանի (անուանեալ Արքահեան) բնակարանը կը կազմեն Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան Անտիոքի Մասնաճիւղը, և կ'ընտրեն առաջին վարչութիւնը, հետեւեալներէն.

Կարապետ Դաղկունի Ատենապետ,
Յակոբ Խաչերեան Ատենադպիր,
Ձիվան Բուշանեան Գանձապետ:

Այս նորակազմ մարմինը կ'որոշէ՝ իսկէնտէրունի սանճագին մէջ ցրուած համակեսարացիները միացնել Անտիոքի, ուր կ'ապրին միայն 6 կեսարացի ընտանիքներ (37 անձ)։

ԿԵՍԱՐԻՈՑ ՎԵՐԱՇԻՆԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՆՏԻՈՔԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ
1. Կարապետ Դաղկունի
2. Յակոբ Խաչերեան
3. Ձիվան Արքահեան

Սուրիայէն յետոյ, աշխարհագրապէս մայր երկրին մօտ վայրն էր Պալքանեան թերակղզին, որուն երեք երկիրներուն, Յունաստանի, Պուլկարիոյ, Ռումանիոյ մէջ կ'ապրին բաւական թիւով կեսարացիք։ Դժբախտաբար այս երկիրներու մէջ գտնուած կեսարացիք չեն եկած իրարու քով՝ հաւաքական ոյժերով նպաստ մը բերելու համար իրենց ափիւռքի մէջ ցրուած տառապող բեկորներուն կամ Նոր-Կեսարիոյ չինութեան, որ կոչուած է ապաստանի վայր ու տեղի ապաւէնի հանդիսանալ այն կեսարացիներուն որոնք արտաստահմանի մէջ կը տուայտին թշուառութեան մէջ։

Պալքանեան երկիրներէն միայն Յունաստանի մէջ է որ կեսարացիք փորձած են առեղծելու «Կեսարիոյ եւ Շրջանի Հայրենակցական Միութիւն» մը, 15 Ապրիլ 1932ին Աթէնքի գաղթականներէն մէկուն՝ Ֆիքոյի (Տուրկութի) մէջ, նպատակ դնելով՝

Ա. Ազէնք եւ շրջանցիները զօնուող կեսարիոյ եւ շրջանի կարօտ Հայերուն օգնել նիւթապէս եւ բարոյապէս առանց սեռի եւ դաւանանքի խտրութեան, միութեան կարողութեան ճերմակ չափով.

Բ. Կեսարացի կարօտ մաշող սերունդին դասիարակութեան ճախճճախրնդիր բլլալ եւ այդպիսիճերուն օգնել նիւթապէս եւ բարոյապէս:

Գ. Կապ ստեղծել արտասահման գտնուող Կեսարացիճերու եւ միութիւնճերու հետ, ապահովելու համար իրենց նիւթական կամ բարոյական օժանդակութիւնը:

Այս մարմինը որ վաւերացած էր Աթէնքի Առաջնորդարանէն (14 Մայիս 1932) չեմ գիտեր թէ ի՞նչ գործունէութիւն ունեցած է կամ այսօր կը պահէ՞ իր գոյութիւնը։ Միակ իրողութիւնը որ հարկ է ներկայացնել սա է թէ այս մարմինը որ այսքան ուշ ծագում կ'առնէր, մասնաւորապէս սպրդանքներովը կուսակցութեան մը իր ծրագիրէն դուրս ձգած էր Կեսարացիները Հայաստան համախմբելու և հոն նոր Կեսարիա մը կանգնելու ջանքերուն իր օժանդակութիւնը բերելու ամէն գաղափար, բացարձակ անհամապատասխան ընդհանուր փափաքին և արդի իրականութեան պահանջներուն։ Այս պատճառով առաջին օրէն իրենց մէջ ծնած էր երկպառակութիւն մը և մաս մը անջատուելով կազմած էր տարբեր մարմին մը, գարձեալ Կեսարացիական։

Այս պառակտումը հաւանօրէն երկու մարմիններն ալ տկարացուցած և անգամալուծած է։ Այնպէս որ եթէ իրենց վրայ բան մը չէ լսուած, պատճառը հաւանօրէն այս է։

Մասնաւորապէս Ֆիքսի մէջ կազմուած այս մարմինը երբեք չէ պատասխանած իրեն եղած կոչերուն և նոյնիսկ ներգաղթի կամ նոր Կեսարիոյ կառուցման համար իր բարոյական քաջալերանքը զլացած է, մինչ Ֆրանսայի մէջ ապրող Կեսարացիք որոնց շատ անգամներ դիմում եղած էր միանալու և կազմելու Հայրենակցական մարմիններ երկար ատեն տեւէ ձեռնարկ չընելէ լեռոյ, Նոր Կեսարիոյ չինուելուն գաղափարը ծնունդ առնելէն լեռոյ ցոյց կու տան ոգեւորութիւն մը որ շատ յատկանշական է։ Ասիկա կը հաստատէ թէ գործնական Կեսարացիք տեւական բարիք մը ըլլալու սահմանուած գրական գործի մը համար —ինչպէս էր Նոր Կեսարիոյ չինուելուն և Կեսարացիներու Հայաստան համախմբուելը— ինչպէս գիտեն շարժիլ, և ոգեւորուիլ կրկին, վհատութեան երկար շրջանէ մը լեռոյ յոյսի մը ճառագայթումը տեսնելով այս ձեռնարկին մէջ։

Հետեւաբար հաղիւ թէ Նոր Կեսարիոյ չինուելուն իրականութեան համբուն մէջ մտած, Ֆրանսայի երեք մեծ քաղաքներուն մէջ որոնց մէջը և շուրջը համախմբուած են առհասարակ Հայ գաղթականները, կազմուեցան առանձին առանձին երեք մարմիններ որոնք Ամերիկայի Համակեսարական Միութեան հետ յարաբերութեան կը մտնեն և անոր մաս կազմել կը յօժարին։

Այս երեք քաղաքներէն առաջինը եղաւ Մարսիլիա, որ ինչպէս յայտնի է ամէնէն հոծ գաղութն է։

Հոն արդէն Ամերիկայի Թումարզայի Միացեալ Ընկերութիւնը ունէր մասնաճիւղ մը Թումարզացի գաղթականներէ բաղկացեալ(1), երբ 3 փետր. 1935ին Կեսարիոյ և շրջակայից բնակիչներէն 30 հոգիներ գումարուելով կը հիմնեն Կեսարիոյ եւ Շրջանի Վերաշինութեան Միութեան

(1) *Առենապետ՝ Հ. Թագուշեան և Առենադպիր՝ Հ. Եղլանճեան։*

Մարսէյլ–Սէճօ Մարկրիթի Մասնաճիւղը և կ'ընտրեն 5 հոգիներց վարչութիւն մը։ Հիմնադիր անդամները էին հետեւեալները.

Ահէմեան Սարգիս(1),
Ահէմեան Գրիգոր,
Ահէմեան Իքնա,
Ահէմեան Համբարձում,
Գազէզեան Յակոբ,
Գազէզեան Կարապետ(2),
Գազէզեան Փանոս,
Գարաօղլանեան Հայկ(3),
Քացախեան Մինաս,
Սիմիթեան Սարգիս,
Սիմիթեան Գրիգոր,
Սիմիթեան Յակոբ,
Բագլաեան Հայկ,
Գալթալեան Ահարոն,
Գալթալեան Նազար,
Գալթալեան Պօղոս,
Դաւիթեան Յակոբ,
Թալասլեան Յակոբ,
Թալասլեան Գրիգոր,
Սվաճեան Պօղոս,
Ֆիլիխլեան Գրիգոր,
Աստիկեան Կարապետ,
Մկրեան Յակոբ,
Ֆէրատեան Վարդապետ,
Զագմագլեան Կարապետ,
Յովհէփեան Յարութիւն,
Կիւրիւնլեան Յովհաննէս
Թիւրէքեան Սարգիս
Թուլումեան Յարութիւն,
Մարտիրոսեան Յերոն։

Մարսէյլ–Սէնթ Մարկրիթի այս մասնաճիւղը նախաձեռնարկ կ'ըլլայ Ֆրանսահայկական հայրենակիցներու ուղղելու կոչ մը, որպէսզի անոնք ալ կազմակերպուին, և կատարեն իրենց ինկած նիւթական և բարոյական պարտականութիւնը նոր կեանքով աւանին չինուիեան համար, և իր գործով չահագրգռելու համար ժողովուրդը Մարսէյլի ամենագեղեցիկ պարտէզներէն ալ Ֆըրէգիէրի մէջ կու տայ դաշտահանգէս մը որուն հասոյթը 60 տոլար կը ղրկէ նիւ Եորքի կեդրոնը։ Միութիւնը իր կազմութենէն հինգ ամիս յետոյ եռապատկած էր իր անդամներուն թիւը, 90ի բարձրացնելով զայն, Այնպէս որ 1935 Յուլիս 28ին պէտք տեսնուեցաւ ընտրելու նոր վարչութիւն մը։ Մարսիլիոյ օրինակը վարակիչ կ'ըլլայ, և 17 Օգոստ. 1935ին 8 հայրենակիցներու մասնակցութեամբ կը կազմուի կեսարիոյ և շրջաններու վերաշինական Միութեան Լիոնի մասնաճիւղը։

Հիմնադիր ժողովը որ կորիզը պիտի կազմէր, և պիտի ջանար կեսարիոյ և շրջակայից գաղթականները իր շուրջը համախմբելու, ընտրեց երեք հոգիներէ բաղկացեալ առաջնորդ վարչութիւն մը, որուն Առեներապետն էր Օ. Դանիէլեան և Առեներապիրը՝ Ե. Մամբեան և ինքն ալ լծուեցաւ աշխատանքի։

Իսկ ամէնէն յետաձնացը եղաւ Բարիզ, ուր մասնաճիւղ մը կազմելու համար, —յետոյ կեդրոն դարձնելու մտադրութեամբ— թէ՛ Եգիպտոս և թէ՛ Ամերիկա, բազմաթիւ դիմումներ ըրած էին ի զուր տեղը։

Վերջապէս ան ալ չարժեցաւ և 6 Հոկտ. 1935ին կազմուեցաւ հոն ալ Կեսարիոյ եւ Շրջանի Վերաշինական Միութիւնը։

Միութեան կազմութեան նախաձեռնարկ եղած են Յակոբ և Յարութիւն Վէգիրեաններըը, Կարապետ Գույումճեան և Յակոբ Քիւչիւքեան։ Անդրանիկ գումարումին միայն 12 կեսարացիներ ներկայ եղած

(1) Առաջին և երկրորդ վարչութեան Առեներապիրը։
(2) Անդրանիկ վարչութեան Առեներապետ եղած է։
(3) Երկրորդ վարչութեան Առեներապետը։

են և մասնաճիւղը հիմնուած հռչակած, և ընտրած վարչութիւն մը հետեւեալներէն.

Մինաս Թագուչեան (Ֆէնէրէցի) Նախագահ,
Յակոբ Քիւմիւեան (Տալաքիւմիւեան (կես.) Փոխ-Նախագահ,
Յակոբ Վէզիրեան (Թալասցի) Գանձապահ,
Միսաք Կիւլպէնկեան (Թալասցի) փոխ-Գանձապահ,
Յարութիւն Վէզիրեան (Թալասցի) Գանձապահ,
Կարապետ Թուլումճեան (Թալասցի) Քարտուղարական,
Գալուստ Ձիկէրճեան (Թալասցի) » .

Ամիս մը յետոյ անդամներուն թիւը կը հասնի 20ի։

1935 Նոյեմ. 24ին կու տայ ցերեկոյթ-թէյասեղան մը, որուն կը մասնակցին 80 հայրենակիցներ, և Դեկտ. 28ին՝ երեկոյթ-պարահանդէս մը, ուր կը խօսի Համազգայինի պատգամաւոր Ճան Թաշճեան որ Հայաստանէն կը դառնար։

Այս մարմինին պատուոյ նախագահ ընտրուած էր Տիար Յակոբ Խնուճեան։

Երբ վերջին անգամ Դանուէ Շահվերտեան իբր ներգաղթի լիազօր Ֆրանսայէն Հայաստան երթալիք գաղթականներու առաքման գործով զբաղելու համար Բարիզ եկաւ այս մարմինը կեանքի ներգաղթը դիւրացնելու համար քաղաքացի Շահվերտեանի հետ բանակցելու համար կազմեց երեք անձերէ՝ Թագուչեան Մինասէ, Քիւմիւեան Յակոբէ, Վէզիրեան Յարութիւնէ բաղկացեալ յանձնախումբ մը, որ յաջողեցաւ ներգաղթի ցանկին մէջ ներմուծել տալ 91 կեանքերու անունը, որոնք առաջին կարաւանով արդէն իսկ մեկնեցան Հայաստան, հոն առաջին բնակիչները ըլլալու համար կառուցուելու վրայ եղող Նոր Կեսարիոյ, որուն հիմը դրուած էր 1934 Յուլիս 13ին, Հայաստանի մայրաքաղաքին՝ Երեւանի արեւմտեան կողմը, Ղըռաբուլաղին մէջ։

Թէ ինչպէ՞ս Նոր Կեսարիոյ գաղափարը և անոր չուրջը ինչպէս ստեղծուեցաւ Կեսարացական բոլոր կազմակերպութիւններու համագործակցութիւնը, ոչ նուազ հետաքրքրական է։

Արդէն 1925-1926 թուականներէն Ցայր տալ սկսած էր մամուլի էջերուն մէջ շարժում մը և կը ծեծուէր սա գաղափարը թէ պէտք էր Կեսարիոյ և շրջակայքի բոլոր հայրենակցականներու կողմէ ընտրուած ներկայացուցչական մարմին մը կազմուի, փոխադարձ ծանօթութիւններ մշակելու, հայրենակցական կապերը զօրացնելու և համակեսարացիական շարժում մը կամ աւելի պարզ խօսքով համագործակցութիւն մը առաջ բերելու համար։

Այս գաղափարներու մշակութիւնը բոլորովին անհետեւանք չմնաց և գրեթէ նոյն ժամանակները առնուեցան մի քանի նշանակելի քայլեր, որոնք արդիւնքն էին այս քարոզութեանց։

Նիւ Եորքի «Կեսարիոյ Աղքատախնամը» գրեթէ նոյն ժամանակները, ձեռնարկ մը ըրաւ Կեսարիոյ և շրջակայքի բոլոր կրթասէր-բացներըն և բարեսիրացներուն համախմբել և մէկ միութեան վերածել։

Եւ որպէսզի ինքնասիրութիւնները չվիրաւորուին և անունի խնդիր չյարուցուի կ'առաջարկէր որ այս միութիւնը իրագործուի տարբեր բոլորովին նոր անունի մը՝ ինչպէս «Արգէոս Միութիւն» անունին տակ։

Նոր կեսարիոյ հիմնադրութիւնը 13 Յուլիս 1934ին. ի ներկայութեան Ադամայիո երջնկեանի (Ժող. Գործավարներու Նախագահի Տեղակալ), Գ. Վարդանեանի (Հնկի Գլխ. Վարչութեան Նախագահ), Ե. Կիւրիւնլեանի (Նոր Կեսարիոյ ներկայացուցիչ, կեսարացի), Եդուարդ Զոփուրեանի (Գեղ. Հրաս. Նախագահ, կեսարացի)

Այս առաջարկը կանխահաս էր, վասնզի անոր իրագործման դէմ կային բազմապիսի գժուարութիւններ, ոմանք լուծելի և ոմանք անլուծելի։

Մասնաւորապէս տեղական ինքնաիրաւութիւնները, և յատկապէս կեսարացական մարմիններէն ոմանց կարեւոր պահեստ մը և ուրիշներու ոչինչ ունենալը մեծ արգելքներն էին այս միութեան իրագործման։

Նիւ Եորքի «Կեսարիոյ Ազգաստախնամ Ընկերութիւնը» առանց պէտք եղած կերպով գետինը մշակելու նոյնիսկ առաջարկ ներկայացուց բոլոր կեսարիոյ և շրջակայից անունով կազմուած Հայրենակցականները մէկ յարտարարի վերածելու և կեդր. վարչութիւն մը հիմնելու։ Եւ սոյր համար հրաւէր ըրաւ Շրջանային պատգամաւորական ժողովի մը մասնակցիլ, ներկայացուցիչներ նշանակելով։ Սակայն հակառակ չատերու ակզբունքով համամիտ և համակարծիք ըլլալուն «Ազգաստախնամը» չկրցաւ ոեւէ յաջողութիւն ձեռք բերել, վասնզի գետինը նախապէս մշակուած չէր, և իր ձեռնարկը այն տպաւորութիւնը կը թողուր թէ իր հրաւէրը ուրիշ նպատակ չունէր եթէ ոչ իրեն մէջ ձուլել միւս մարմինները, և ինքն գառնալ կեդրոն։

Այս պատճառով, օրինակ, Դահիրէի Հայրենակցականը համամիտ ըլլալով հանդերձ գաղափարին, մերժեց մասնակցիլ պատգամաւորական ժողովին առարկելով թէ Ա. Աչխարհագրականօրէն Նիւ Եորքը երբեք յարմարութիւն չուներ որպէս կեդրոն գործելու, Բ. Արտասահմանի կեսարացիները իրարու չաղկապող առաւելութիւն ալ չուներ և կեսարիոյ հետ արագ յարաբերութեան հնարաւորութիւններէն զըրկուած էր։

Ուստի Դահիրէի Հայրենակցականը որուն հետ նաև համաձայն էր Ալեքսանդրիայինը, կ'առաջարկէր Համակեսարացիական վարիչ մարմինին իրր կեդրոն փոխան Նիւ Եորքի՝ Բարիզը ուր սակայն դեռ Հայրենակցական իսկ գոյութիւն չուներ, և պէտք էր որ գոյութիւն ունենար։ Ասոր համար Դահիրէ և Ալեքսանդրիա ձեռնարկներ ըրին և չյաջողեցան։

Միութեան գործն ալ մնաց առկախ։ Սակայն մշակուած գաղափարը չմնաց բոլորովին անարձագանգ և գոնէ պզտիկ միաւորներ իրարու միացան և սկսան միացեալ ոյժերով գործել։ Այսպէս հիւսիսային Թոմարզայի Ուսումնասիրաց և Ազգաստախնամ ղոյզ ընկերութիւնները, 1926 Սեպտ. 12ին, միացան և կազմեցին Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութիւնը, որուն իրր մասնաճիւղեր միացան աշխարհի զանազան մասերու մէջ կազմուած Թոմարզացիներու Հայրենակցական Միութիւնները։

Եղաւ ատեն որ այս ընկերութիւնը ունէր Բէյրութի կեդրոնէն զատ 13 մասնաճիւղեր, որոնք էին, Սաութ Միլուօքի, Եդէմ, Տիթրոյթ, Շիքակօ, Նիւ Եորք, Գալիֆորնիա, Գուէնոս Այրէս, Քօրտոպա, Մարսիլիա, Փիրէոն, Գէյրութ, Ալէյ, Դամասկոս։ Ասոնք ցարդ կը պահեն իրենց գոյութիւնը, տեղ տեղ երկու՝ արանց և կանանց մասերով։

Թոմարզացիք այս Միութիւնը իրագործելէ յետոյ, առաջինը եղան որ յուսահատ իրենց հին հայրենիքը վերականգնելու գաղափարէն փոխան Արգէոսի Արարատի ստորոտը՝ Հայաստանի մէջ նոր Թոմարզա մը կանգնելու գաղափարը ունեցան և անոր նուիրուեցան

իրենց բոլոր եռանդով, որպեսզի հան համաժամբեն իւմիւռա աշխարհ ցրուած թումարզացիներէն որքան որ կրնան։

Այս նախաձեռնութիւնն ալ իր հետեւանքները ունեցաւ։

1929ին Նիւ Եորքի Ազգատախնամը աւելի իրատես ուրիշ կերպով մտածեցաւ գործին, ինքն ալ թումարզացիներուն օրինակին հետեւելով Խ. Հայաստանի մէջ կեսարացական նոր աւան մը շինելու գաղափարը իրեն նպատակակէտ ընտրեց և ինչպէս ըսի արդէն, իր անունը փոխեց «Կեսարիոյ Վերաշինական Միութեան» նոյն տարին գումարուած Համագումարին մէջ, ուր որոշուեցաւ Կեսարիոյ և Երբեշակայքի կազմակերպութիւններուն և հայրենակիցներուն մասնակցութեամբը, 200000 տոլար գոյացնել յառաջադրուած կեսարացական նոր Աւանին հիմերը գնելու համար։

Այս որոշումով կեսարացական հայրենակցականներու, կրթասիրացներու և բարեսիրացներու, եթէ ոչ միութիւնը գէթ համագործակցութիւնը ստեղծելու ջանք մը կ'ըլլար, ինչ որ աւելի մեծ հաւանականութիւն կ'ընծայէր յաջողութեան, վասնզի անձնասիրութիւններու և տեղական նախանձախնդրութեանց գոհացում կու տար, վասնզի մէկ հալոցի մէջ չէր որ պիտի միանային և ամէնուն ջանքերը առանձին պիտի տեսնուէին։ Սակայն «Ազգատախնամը» այս անգամ ալ հանգանակութեան համար որոշուած գումարին մէջ չատ իրատես ըլլալ չէր թուեր, թէև կարելի չէր բացարձակ ցնորք մը նկատել, վասնզի 200000 տոլարի հանգանակութիւն մը բանալու որոշումը անգործադրելի մնաց, վասնզի անիկա կը զուգադիպէր Հ. Բ. Ը. Միութեան, յայտարարած Նուպարաշէնի հանգանակութեան, որ չխանձեցնելու համար Կեսարիոյ Վերաշինական Միութեան վարչութիւնը, դադրեցուց իր ձեռնարկած հանգանակութիւնը ընդառաջ երթալով Հ. Բ. Ը. Միութեան Ամերիկայի Երջանկակային վարչութեան խնդրանքին։

Թումարզայի Միացեալ Ընկերութիւնը սակայն անվարան կերպով առաւ առաջին քայլը, և փոխանակ հանգանակութեան արդիւնքին սպասելու, իր պահեստին՝ 30000 տոլարին ապահովելով նախաձեռնարկ եղաւ շինելու ՆՈՐ ԹՈՄԱՐԶԱ անուն աւան մը, առաջին առթիւ տրամադրելով 10000 տոլար և շինութեան համար երկու բեռնակիր ինքնաչարժ կառքեր, Նոր Թումարզայի կառուցումներուն և բնակչութեան կարիքներուն համար։ Այս գումարով՝ որ Կեսարիոյ Վերաշինացին և Ամերիկեան Հօկի միջոցով Հայաստան ուղարկուե-

ՆՈՐ ԹՕՄԱՐԶԱ թերթին նախաբը

ցաւ, հիմը դրուեցաւ Նոր Թոմարզային, որ այսօր արդէն իր մէջ կը պարփակէ բաւական թիւով Թոմարզացիներ։

Թոմարզացիներուս ձեռնարկը իսկապէս քաջալերական բնոյթ մը ունեցաւ։ Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութիւնը 1931ին սկսաւ հրատարակել «Նոր Թոմարզա» անուն պաշտօնաթերթ մը եռամսեայ, որ կը նպաստէր յարաբերութեան դնելու Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութեան բազմաթիւ մասնաճիւղերը, և տեղեկութիւններ կու տար Նոր Թոմարզային, առեղծելով խանդավառութիւն անոր շուրջը։

Այս երեւոյթը քաջալերական էր, այնպէս որ Կեսարիոյ Վերաբնակական Միութիւնը, ինքն ալ հարկ զգաց այս ուղղութեամբ չարժուիմ մը առաջ բերել, և 1933ի Համագումարին մէջ, նկատի առնելով այս առեղնուան պայմանները, աւելի գործնական կերպով մօտեցաւ հարցին, ու բացի Միութեան արդէն Հայաստան փոխադրած 4000 տոլարէն, 25000 տոլարի, աւելի չափաւոր հանգանակութեան մը սկսելու որոշում տուաւ։

Նոր վարչութիւնը որ կը բաղկանար հետեւեալներէն.

Տեարք Մարտիկ Գալեօզեան	Նախագահ
Յովհաննէս Կէօվճեան	Փոխ-Նախագահ
Գասպրիկ Սելեան	Գանձապետ
Արամ Բագրատունի	Փոխ-Գանձապետ
Յարութիւն Հազարեան	Գանձապետ

ՆԻՒ-ԵՈՐՔԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻՆ, 1935Ի ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Ձախէն աջ՝ Նշան Եպրուպեան (Ատենադպիր), Արշաւիր Բաղդրունի (Ատենապետ), Յարութիւն Հազարեան (Գանձապետ), Սարգիս Հինդլեան (Փոխ-Ատենապետ), Ձախէն աջ՝ ոտի վրայ, Արմենակ Պրուսալեան (Խորհրդական), Ոսկի Ուսքաեան (Խորհրդական), Ատեն Երկաթ (Խորհրդական), Արամ Բագրատունի (Փոխ-Ատենադպիր), Յակոբ Բագախեան (Խորհրդական)

Դրիգորիս Գոհէլեան	Խորհրդական
Բիւզանդ Գալըգճեան	»
Գրիգոր Ալթաբեան	»
Հայկ Կարապետեան	»
Մխիթար Նուրճեան	Փոխ-Անդամ
Գրիգոր Զամագլեան	»
Արշաւիր Գաղցրունի	»
Աստուր Թօփալեան	»
Հայկ Մարկոսեան	»

շարժման մէջ գրաւ Եւրոպայի ուրիշ քաղաքները գտնուած կեսարացիները, և կրցաւ Նոր Կեսարիոյ կառուցման գաղափարով խանդավառել զանոնք, մանաւանդ երբ գործնական քայլեր առաւ։

Այս ոգեւորութիւնը ծնունդ տուաւ Համագործակցական շարժումի մը, վասնզի Նոր Կեսարիա աւանին Խ. Հայաստանի մէջ հիմնարկութեան օրերուն զուգադիպեցաւ Ֆէնէսէյիներու Ռուբինեան Ուսումնասիրաց Ընկերութեան համագումարն ալ մէկի դէմ 14 քուէով որոշուեցաւ Նոր-Ֆէնէսէյ թաղամասը կառուցանել Նոր-Կեսարիոյ մէջ, արձագանգ տալով կես. վերշ. Միութեան կեդրոնի հրաւէրին։

Այս համագումարին մէջ ընտրուած էր նաև յանձնախումբ մը, որուն պաշտօնն էր բանակցիլ Կեսարիոյ վերաշինական Միութեան հետ, այս հարցին շուրջ։

Այս բանակցութիւնները մարմին տուին Համագործակցական Միութեան մը գաղափարին որուն շուրջը կարելի պիտի ըլլար համախմբել Կեսարիոյ չրջանին քաղաքներու և գիւղերու Հայրենակցական և կրթասիրաց միութիւնները։

Այս նպատակով պաշտօն տրուեցաւ ՊՊ. Արշաւիր Գաղցրունիի, Ալէքսան Գրիգորեանի, և Աստիկ Տ. Յարգիսեանի, մշակելու Համագործակցականի կազմական ծրագիր-կանոնագիրը։

Կեսարիոյ վերաշինականը պատրաստուած կանոնագիրը ընդունեց նոյնութեամբ, իսկ Ֆէնէսէյիներու Ռուբինեանի կեդր. վարչու-

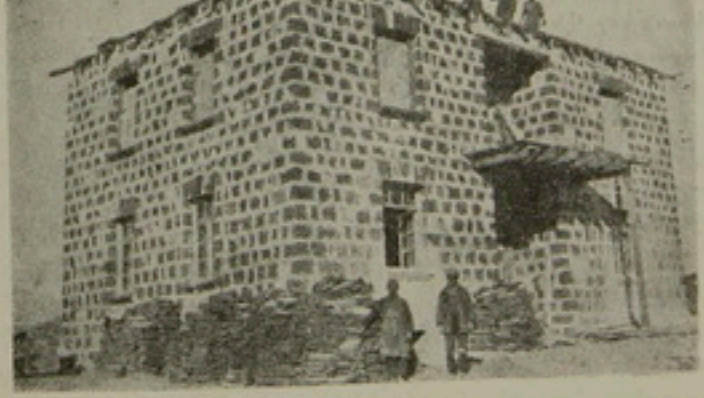

ՆՈՐ ԹՕՓՄԱՐՋԱՅԻ ԽՈՇՈՐ ՇԷՆՔԸ

թիւնը զայն դրկեց իր մասնաճիւղերուն, որոնք կարգ մը բարեփոխութեանց ենթարկելէ վերջ վաւերացուցին իրենց ընդհ. անգամական ժողովներուն մէջ։

Կեդրոնական մարմիններն ալ իրենց կարգին կրկին ներկայացուցին զայն, և այսպէս Յունուար-Ապրիլ 1935 տեւող բանակցութիւններէ յետոյ, 15 Ապրիլ 1935ին, հիմնադրուած և իրականութիւն մը եղած յայտարարուեցաւ ՆՈՐ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ, որ իր առաջին նիստը գումարեց 8 Մայիս 1935ին, ի ներկայութեան կեդրոնական վարիչ մարմինի ամբողջ անդամներուն, կեսարիոյ վերաչինացի կողմէն հինգ հոգի, և Ֆէնէսէցիներու վերաչինական ցանցանախաձեռնէն երեք անձ։

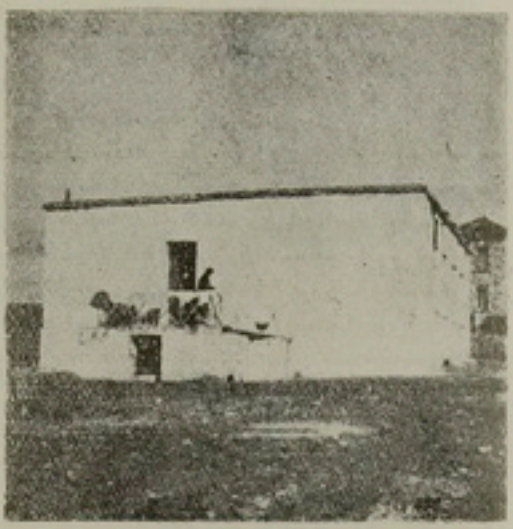

ՆՈՐ ԹՈՒՐՔԱՑԻ ՏՈՒՆԸ

Այս առաջին նիստին մէջ կազմուեցաւ գիւանը հետեւեալ կերպով.

Տիարք Մարտիկ Գալեօզեան Նախագահ,
Աստիկ Տ. Մարգիսեան Փոխ-Նախագահ,
Արամ Բագրատունի Քարտուղար,
Ալէքս Դրիգորեան Փոխ-Քարտուղար,
Յարութիւն Հազարեան Գանձապահ,
Յովհաննէս Կէօվճեան Խորհրդական,
Սեդրակ Տօղրամաճեան » ,
Արշաւիր Քաղցրունի » :

Այս կազմը հիմա յանձնած է իր չուրջը համախմբել և ապահովել մասնակցութիւնը համագործակցական մարմիններն հետեւեալ միութիւններուն.

1. Կեսարիոյ վերաչինաց Միութեան,
2. Թումարզայի Միացեալ Ընկերութեան,
3. Ֆէնէսէի Բուրինեան Ուսումնասիրաց Ընկերութեան,
4. Իվէրէկի Հայրենակցական Միութեան,
5. Իվէրէկի Մեսրոպեան Նպաստամատոյց Ընկերութեան Տիքրոյիւոի Մասնաճիւղին,
6. Իֆքէրէյի Կրթասիրաց Միութեան,
7. Գէլէկէսէյի Վերաչինաց Միութեան,
8. Թաչխանի » » ,

Առանց հաշուելու Գէյրութի Կեսարիոյ Աղքատախնամ Ընկերութեան, Դամասկոսի Կեսարիոյ Հայրենակցական Միութեան, և Ալէնքի Կեսարիոյ Հայրենակցականներու համակրանքը ու համամտութիւնը, Գահիրէի Հայրենակցականին առանց պաշտօնապէս համագոր-

ծակցականին մաս կազմելու իր բերած կարեւոր աշակցութիւնը, և շատ մը նորակազմ կամ կիսակազմ — եթէ ներելի է այս բացատրութիւնը — համակեսարացիական միութիւնները, որոնք գոյութիւն առնել սկսան աշխարհի ամէն կողմերը։

Համագործակցական այս շարժման ոգին ու կիզն էր նոր կեսարիոյ կառուցումը, որ առաջ կը տարուէր։

Հայաստանի կառավարութիւնը նկատելով կեսարացիներու և

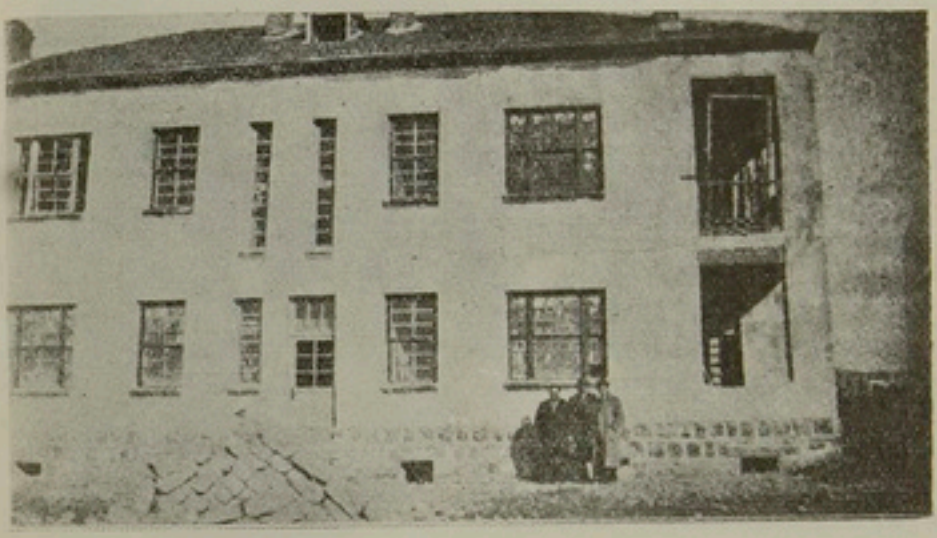

ՆՈՐ ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ՇԻՆԻՔԸ

թումարզացիներու իրենց բնագաւառին մէջ դրացնութիւնը, ապահովելու համար նաև անոնց ապագայ միութիւնը, նոր կեսարիան հիմնեց նոր թումարզայէն ոչ շատ հեռու, որպէսզի կարելի ըլլայ յետոյ միացնել զանոնք, մեծ քաղաքի մը մէջ։

Նոր կեսարիոյ հիմնարկութիւնը պատճառ եղաւ որ, կարծես զրոպանակէ մը մղուած, բոլոր կեսարացիք ամենուրեք կազմակերպուէին։

Այնպէս որ 1934ին կեսարիոյ վերաշինական միութեան մասնաճիւղերու թիւը՝ որոնք 4–5 հատէն, 16ի բարձրացաւ։

Ֆէնէէի Ռուբինեան Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը իր Ը. համագումարին մէջ որոշեց իր պահեստի դրամին 60 ո/օը յատկացնել նոր կեսարիոյ մէջ նոր Ֆէճէէսէ անուն թաղամաս մը շինելու։

Էվէրէկցիներու Հայրենանպաստական Միութիւնը և Էվէրէկի Մեսրոպեան վարժարանի Տիթրոյիթի մասնաճիւղը, նոյնպէս վճռեցին կանգնել նոր Էվէրէկ մը իբր թաղամաս նոր կեսարիոյ և առաջին առթիւ միասնաբար յատկացուցին 1500 տոլար։

Էվէրէկցի Կարապետ Անդրիկեանի կտակակատար մարմինը, Հնչակեան օգնութեամբ և կեսարիոյ վերաշինութեան միութեան կեդրոնի նախագահ Մարտիկ Պալեօզեանի և գանձապահ Յարութիւն Հազարեանի ջանքերով, շինութեան յատկացուած գումարէն մօտ 7000 տոլար անմիջապէս յանձնեց նոր կեսարիոյ Համագործակցականի կեդրոնական գործադիր մարմինին։

Թումբզայի Միացեալ Ընկերութիւնը տեսնելով իր տարիներէ ի վեր հետապնդած նպատակին իրականացումը, միացաւ Համագործակցանին և Նոր Թումբզան եղաւ Նոր Կեսարիոյ մէկ թաղամասը։

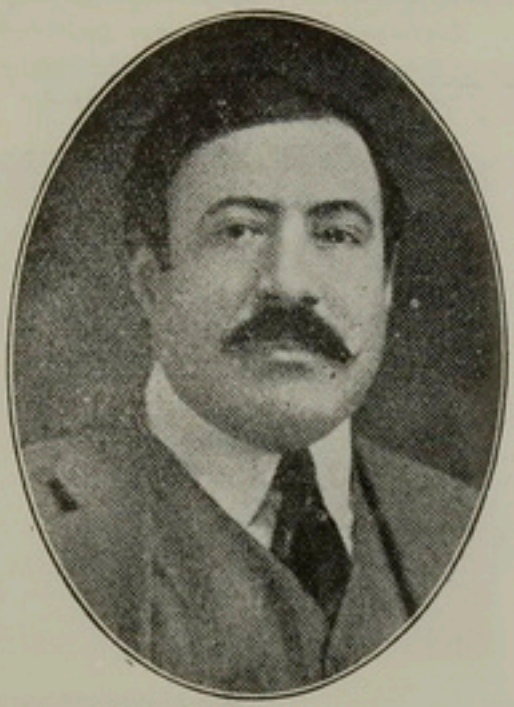

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ
որուն կեանքի 6700 տոլարը մեծ մասը կը կազմէ Նոր Էվէրէկ թաղամասի հիմնադրամին

Ի. Հայաստանի կառավարութիւնը նկատի առնելով կեսարացիներուն ցոյց տուած եռանդը և համակեսարացիական չարժումը, և Ն. Կ. Վ. Մ. կեդր. գործադիր Մարմինին չինարարական ծրագիրներուն ընդարձակութիւնը, Նոր Կեսարիոյ համար որոշուած վայրը անյարմար նկատեց, և Նոր Կեսարիոյ խոստացած երկու չէնքերուն փոխարէն, կառավարութիւնը յատկացուց Երեւանի հարաւային կողմը, Նուպարաշէնի և Նոր Խարբերդի միջև գտնուող, արդէն չինուած ջրանցքով մը ոռոգուած ընդարձակ հողամասը՝ յատկից 60-70 հեկտարնոց պտղատու այգիներով։ Այս Նոր վայրին վրայ, Հ.Կ.Մ. Գլխաւոր վարչութիւնը Նոր Կեսարիոյ և Նոր Թումբզայի համար մինչև հիմա ծախսուած 13500 տոլարի փոխարժէքով, ըստ Նոր ծրագիրին պիտի չինէ իւրաքանչիւր ընտանիքի համար մէկ տուն՝ եռեւը պարտէզով և բանջարանոցով։

Առնուած ամենավերջին տեղեկութեանց համաձայն Նոր Կեսարիոյ չինութեան համար յատկացուած է 45,000 տոլար և մինչև 1936 Օգոստոս դրկուած է Ի. Հայաստան 39,000 տոլար, և մնացեալն ալ պիտի դրկուի։

1936ի վերջը Նոր Կեսարիոյ մէջ չինուած պիտի ըլլայ 35 տուն, դպրոց մը, ապուխտի գործարան մը, մանկամատուր մը և դերձականոց կամ կօշկակարանոց մը։

Հայաստանի կառավարութեան փափաքն է Նոր Կեսարիան ընել ապուխտի արտադրութեան կեդրոն մը, և կերպով մը զայն դարձնել հարստարեւտական քաղաք մը։ Մինա կողմէն Կեսարիոյ Համագործակցական Միութիւնը, որ կը փափաքի հաստատել Նոր Կեսարիոյ մէջ, բիլօպաժի, գորգի և մետաքսի գործարաններ, շերամարուծական վարժարան, մանկապարտէզ, մարզարան եւայլն, պիտի ունենար տրամադրելի անհրաժեշտ տարածութեամբ հողը, և կարելի պիտի ըլլար թէ՛ կառավարութեան և թէ՛ կեսարացիներու բաղձանքները իրարու համաձայնեցնել։

Նոր Կեսարիոյ Համագործակցական Միութիւնը, որ Նոր Կեսարիոյ շինութեան արտասահմանեան վերին մարմինն է, ուրախութեամբ համակերպելով կառավարութեան որոշումին, հիմա լծուած է Նոր Կեսարիոյ մէջ, Նոր Թոմարզա թաղամասէն զատ շինելու Նոր Էվէրէկ ու Նոր Ֆէճէսէ թաղամասերը, որոնց համար կարեւոր գումարներ ունի իր տրամադրութեան տակ։

Այս բոլոր լուրերը ամէն հաւանականութիւն կ'ընծայեն թէ Նոր Կեսարիան սահմանուած է դառնալու Հայաստանի մէջ կարեւոր քաղաք մը։

Դժբախտութիւն մըն է որ այսօր ի չգոյէ կանոնաւոր վիճակագրութիւններու, որոշ տուեալներ չունինք թէ որքա՞ն Կեսարացիներ կան իրենց վերածնուող Հայրենիքին մէջ, ինչպէս նաեւ որոշ թիւեր չունինք թէ որքա՞ն Կեսարացիներ կը մնան տակաւին թրքական եաթաղանով ջարդուած եւ բարբարոսական պէս պէս խժդժութեանց ենթարկուած իրենց Արգէոսեան բնագաւառին մէջ։

Նոյնքան անյայտ է թիւը Ի. Միութեան սահմաններէն ներս ապրող Կեսարացիներու, ինչպէս նաեւ աշխարհի ուրիշ մասերը ի ծագաց ի ծագս աշխարհի ցրուած Կեսարացի Հայերու, որոնք կը մաղթենք որ օր մը հաւաքուին Հայաստանի սահմաններուն մէջ, եւ իրենց համար բնածին եղող գործնական ոգւով լծուին ստեղծագործ աշխատանքի եւ կերտեն, շինեն, կառուցանեն, գործեն, ու աշխատին իրենց սեփական հայրենիքին մէջ, ինչպէս երբեմն կը գործէին այնքան արդիւնաւորութեամբ Արգէոսի ատրոտը, նախանձը գրգռելով իրենց գրացիներուն եւ հեռաւորներուն, որոնք Կեսարացիին մէջ տեսնել կը կարծէին թաքուն գերբնական ուժ մը։

Փ.

ԿԵՍԱՐԱՑԻ ԴԷՄՔԵՐ
ԻՐԵՆՑ ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԷՆ ԴՈՒՐՍ

Իր գլխաւոր քաղաքով եւ չրջակայ աւաններով գործնական ու աշխոյժ ժողովուրդի մը ծնունդ տուող գաւառի մը բնակչութիւնը, որուն մէկ կարեւոր մասը, ինչպէս տեսնուեցաւ, չէ կրցած մնալ իր ծննդավայրին մէջ, զայն իբր գործունէութեան դաշտ չափազանց նեղ գտնելով, իր բնակավայրէն դուրս իր կարողութիւնները անշուշտ ոեւէ կերպով պիտի արժեցնէր։

Արգէն բացատրուեցաւ թէ ինչպէս առհասարակ կեսարացիք արժէքաւորած են իրենց տոկուն աշխատասիրութիւնը, յարատեւող ոգին, առեւտրականի գրեթէ բնազդային կարողութիւնները, ճարպիկութիւնը, խնայասիրութիւնը, չարքաշութիւնը, մտքի աշ-

խոյժը և արթնութիւնը, ձեռներէցութիւնը, յանդգնութիւնը, խօսելու, համոզելու և երթէ կուզէք խաբելու ընդունակութիւնը, և ուր որ գացած են, իրենցմէ շատ շատերը եղած են յաջողածներ և կըրցած են գրաւել առաջնակարգ դիրքեր։ Ներկայացնել փորձել բոլոր այն գէմքերը որոնք նշանաւոր եղած են արտասահմանի մէջ իսկապէս անկարելի ձեռնարկ մըն է, վասնզի չկայ աշխարհի մէջ անկիւն մը ուր կեսարացին ոտք կոխած և հոն դիրք մը գրաւած չըլլայ։ Թուել բոլոր անոնք որոնք իբր կեսարացի կամ կեսարացիի սերունդ զանազան ասպարէզներու մէջ դիրք մը գրաւած են իսկապէս շատ դժուար է, վասնզի անոնց թիւը հարիւրաւորներու կը հասնի և անոնց ամբողջական ցանկը կազմել իսկ դժուար պիտի ըլլար, վասնզի կեսարացիք իրաւունք ունին պարծանքով ըսելու թէ բոլոր Հայ գաղութներու մէջ ունին բազմաթիւ աչքառու հայրենակիցներ։ Ասոր համար ոեւէ փորձ անթերի ցուցակ մը կազմելու բոլոր քիչ շատ անուն ունեցող կեսարացիներու անկարելիութիւն մըն է։ Սակայն հնարաւորութեան սահմանին մէջ պիտի ջանանք անոնցմէ մաս մը ներկայացնել, սկսելով անոնցմէ որոնք միջազգային համբաւին տիրացած են և ապա ներկայացնելով անոնք որոնք միայն Հայ ազգին չրջանակին մէջ փայլած են։

Ը.

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԴԷՄՔԵՐ

Ա.

Գ Ի Տ Ո Ւ Ն Ե Ր

1. ՏՈՓԹ. ՄԻՀՐԱՆ ԴԱՍԱՓԵԱՆ (1870-1910).— Ծնած է 15 Յունվար 1870ին կեսարիա ուր ստացած է իր նախնական և միջնակարգ կըրթութիւնը Արգէոս բարձրագոյն վարժարանին մէջ։ 1887ին անկէ չրջանաւարտ ելլելէն յետոյ, հոն մի քանի տարի դասատուութիւն ըրած և ապա գաղթած է 1894ին Ամերիկա։ Հոն յաճախած է Ֆիլատելֆիոյ Medico-Chirurgical բժշկական Գոլէճը որմէ ընթացաւարտ ելած է 21 Մայիս 1898ին։ 1899ին երբ սպանիա-ամերիկեան պատերազմը ծագեցաւ կոչուեցաւ բանակին մէջ ծառայելու՝ իբր բժիշկ։ 1903ին տնօրէն կարգուեցաւ Ֆիլատէլֆիոյ ընդհանուր հիւանդանոցին Ռէօթկէնեան հատագայթներու աշխատանոցին։ Այս պաշտօնը վարեց մինչև իր մահը։ Անիկա կը տիրէր արտակարգ տարփանքով մը իր մասնագիտութիւնը՝ ըմբռնելի միայն բարձր հակում մը ունեցող հազուագիւտ հոգիներու համար։ Ան իր բոլոր ջանքը չխնայեց այս նոր մեգութիւնը օգտագործելու ի նպաստ մարդկային ազգին, աւելքելու համար մարմնական հիւանդութիւնները, փրկելու համար

կեանքերը, և առով պակասեցնելու համար խոր և ծանր անձկութիւնները։ Սակայն ուրիշներու կեանքը փրկելու համար իր կեանքը զոհեց, ինչպէս «Նորք Ամերիքեն» կը գրէր իր «գործին պատմութիւնը մէկն է յարաւեւ վտանգներու, յարաւեւ յաղթութիւններու եւ յարաւեւ իմիճամոռացութեան պատմութիւններէն։ Ակներեւ վտանգը աւելցուց իր եռանդը։ Այդ վտանգը պէտք էր որ յաղթահարուէր։ Մահացու ոյժը պէտք էր որ փոխուէր ապահով եւ փրկարար դարմանի։ Եւ եղաւ այդպէս։ Այսօր Ֆ. ճառագայթը կրճայ գործածուիլ ցոյնման ապահով կերպով՝ որուն ոեւէ զօրաւոր ազդակ՝ բժշկութեան մէջ։ Եւ անոր գործառնութեան մեքոսը այնման կատարելագործուած է որ շատ նուազած են վտանգները զայն գործածողներուն համար։ ...Եւ ո՛չ ոք այնման ցպատանց այդ ապահով գործածութեան՝ որուն Տոքթ. Գասապեան։»

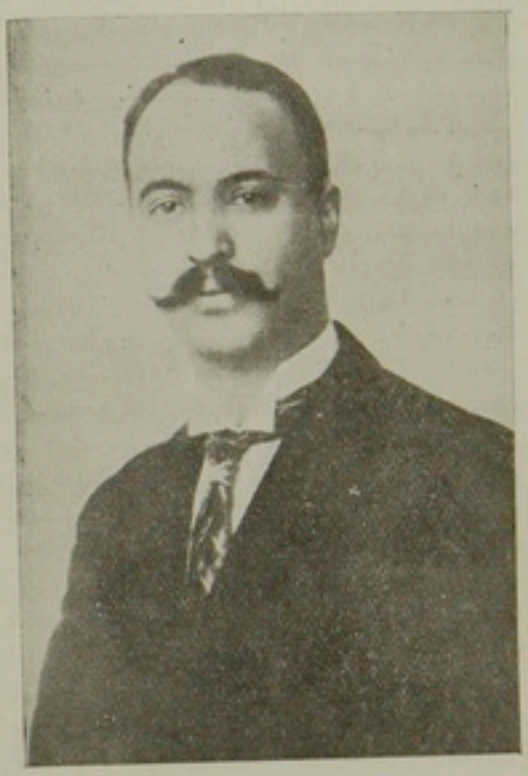

ՏՈՔԹ. ՄԻՀՐԱՆ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

Տոքթ. Գասապեան հեղինակած է մի քանի գիրքեր առուերանկարի (Skiagraphy) *վրայ, որոնցմէ մէկը «Էլեքտրաբուժութիւնը եւ Ռէօգկէնեան ճառագայթները»* — 800 էջնոց հատոր մը — *առաջին անգամ հրատարակուած է 1907ին։ Անոր երրորդ տպագրութեան փորձերը Տոքթ. Գասապեան իր մահուան անկողինին մէջ նայած է։*

Այս գործը նկատուած է նոյն ներքին վրայ Ամերիկեան մեծագոյն հեղինակութիւններէն մին և կը գործածուի իբր դասագիրք, և թարգմանուած է գերմաներէնի։

1903ին անիկա ուսուցչապետն եղաւ էլեքտրաբուժութեան այն հաստատութեան ուր ինքն ուսած էր բժշկութիւնը և նոյնպէս այս պաշտօնը վարեց մինչև իր մահը։

Եղած է անդամ Ֆիլատելֆիոյ և Փենսիլվանիոյ նահանգներուն բժշկական կառոյցներուն, ինչպէս նաև ընդհանուր Ամերիկայի «Էլեքտրաբուժութեան Ընկերակցութեան» փոխ-նախագահը և New-York Medico Legal Society-ի նախագահը մինչև իր մահը։

Տոքթ. Գասապեան պատուիրակ եղած է շատ երկիրներու մէջ Ֆ. ճառագայթներու միջազգային համաժողովներու։ Իր մահէն առաջ ինքը կը յորդորէր ընդհանուր Ամերիկայի Միակ Ֆ. ճառագայթներու մասնագէտը և ամէն կողմերէ իրեն դիմումներ կ'ըլլային իր տեսութիւններուն և հետազօտութիւններուն տեղեկանալու համար։

երբ Buffolo քաղաքին մէջ ցուցահանդէսի պահուն Ամերիկայի Մ. Նահանգաց նախագահը Մաքինլի մահափորձի ենթարկուեցաւ անխնամ մը գնդակով և Ամերիկեան բժիշկներ անկարող գտնուեցան, կառավարութիւնը մասնաւոր շոգեկառքով Տոքթ. Միհրան Գասապեանը Ֆիլատելֆիայէն Buffolo տարաւ։

Հակառակ Բ. հանգամայիններէն իր ստացած այրուցքներուն և վտանգներուն կեանքիդ այս դաւակը սիրով փարեցաւ գործին և հետզհետէ իր համբաւը տարածուեցաւ։

Մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ դարձուց ջուրոյցքներու և քաղցկեղներու գարմանումը ատուերանկարի միջոցաւ, և ամէնէն յաջող գարմանիչներէն մէկը եղաւ՝ գիտութեան այս հիւղին մէջ, որուն գոհ եղաւ ինքն ալ, վասնզի 1902ին այդ այրուցքը առաջին անգամ իր ձեռքերուն վրայ երեւան եկաւ, և հետզհետէ աւելի առաջացաւ։ 1908ին հարկ եղաւ անդամահատել իր ձախ ձեռքին մատները։ Յետոյ տարածուեցաւ թեւին մէջ և հարկ եղաւ գործողութեան։ Փոխադրուեցաւ Ֆիլատելֆիոյ ձէֆըրսոնը հիւանդանոցը, ուր մեռաւ 1910 Յուլիս 12ին։

Տոքթ. Միհրան Գասապեան պահած էր իր հայկական նկարագիրը։ Իր մահէն տարի մը առաջ 1909ին այցելած էր իր ծննդավայրը և Կ. Պոլսոյ մէջ ամուսնանալով Հայ աղջկան մը հետ, գացած էր Ամերիկա։

Ամերիկեան լրագիրները, ինչպէս Տ֊Ցօսթընի Իվընինկ֊Գուլոթին և Նորք Ամերիքըն թերթերը իր մահուան առթիւ մեծ գովեստով խօսած են իր վրայ։

Իր վրայ խօսուած է նաև Pensylvania Universityի կողմէ հրատարակուած Ամերիկայի նշանաւոր մարդոց համառօտ կենսագրական նօթերու հատորիկին մէջ, ուր իր կենսագրութիւնը կը վերջանայ սա տողերով «Իր ազնուը մեծ էր, սակայն իր գործը՝ աւելի մեծ»։

2. ԲՐՈՖ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Մ. ՏԱՏՈՒՐԵԱՆ.— Ծնած է Լիվերբէկ 5 Դեկտ. 1878ին։ Նախնական կրթութիւնը ստացած է Ֆէնէէսի Բողոքականաց վարժարանին մէջ, ուրկէ յետոյ անցած է Կեսարիոյ Արգէոս Բարձր. վարժարանը (1893֊94) ապա Տարսոնի Սէնթ Փոլ Գոլէճը (1894-1899), որուն շրջանը աւարտելէ յետոյ հոն մէկ տարի (1899-900) ուսուցչութիւն ըրած է ուսողական գիտութեանց։ 1900ին կ'երթայ Ամերիկա և կ'ընդունուի նէյլի Sheffield Scientific Schoolը։

1901ին շահած է ուսողութեան մրցանակը ու պատուոյ յիշատակութեան արժանացած է Բնագիտութեան մէջ։ 1902ին ընդհանուր գասերու համար «Բարձր Գասիներ» ընդունած է։ 1903ին Sigma Xi Գիտական ընկերութեան անդամ ընտրուած, ելեքտրական հարստաբագիտութեան մէջ մրցանակ շահած ու երկու տարի յաջորգաբար Leomis Fellowship (400 տոլար) առած է բնագիտութեան համար։

1905ին Գասակարգ Արուեստից (M.A.) աստիճանն առնելով, օգնական ուսուցիչ նշանակուած է բնագիտութեան նոյն հաստատութեան (1906-7)։ Նոյն տարին երկու գիտական ուսումնասիրութիւններ հրատարակած է American Journal of Scienceի մէջ, որոնք յետոյ թարգմանուած են գերմաներէնի։ 1906ին հրատարակած է ուրիշ գիտական ուսումնասիրութիւն մը միեւնոյն հանդէսին մէջ։ Ստանալով

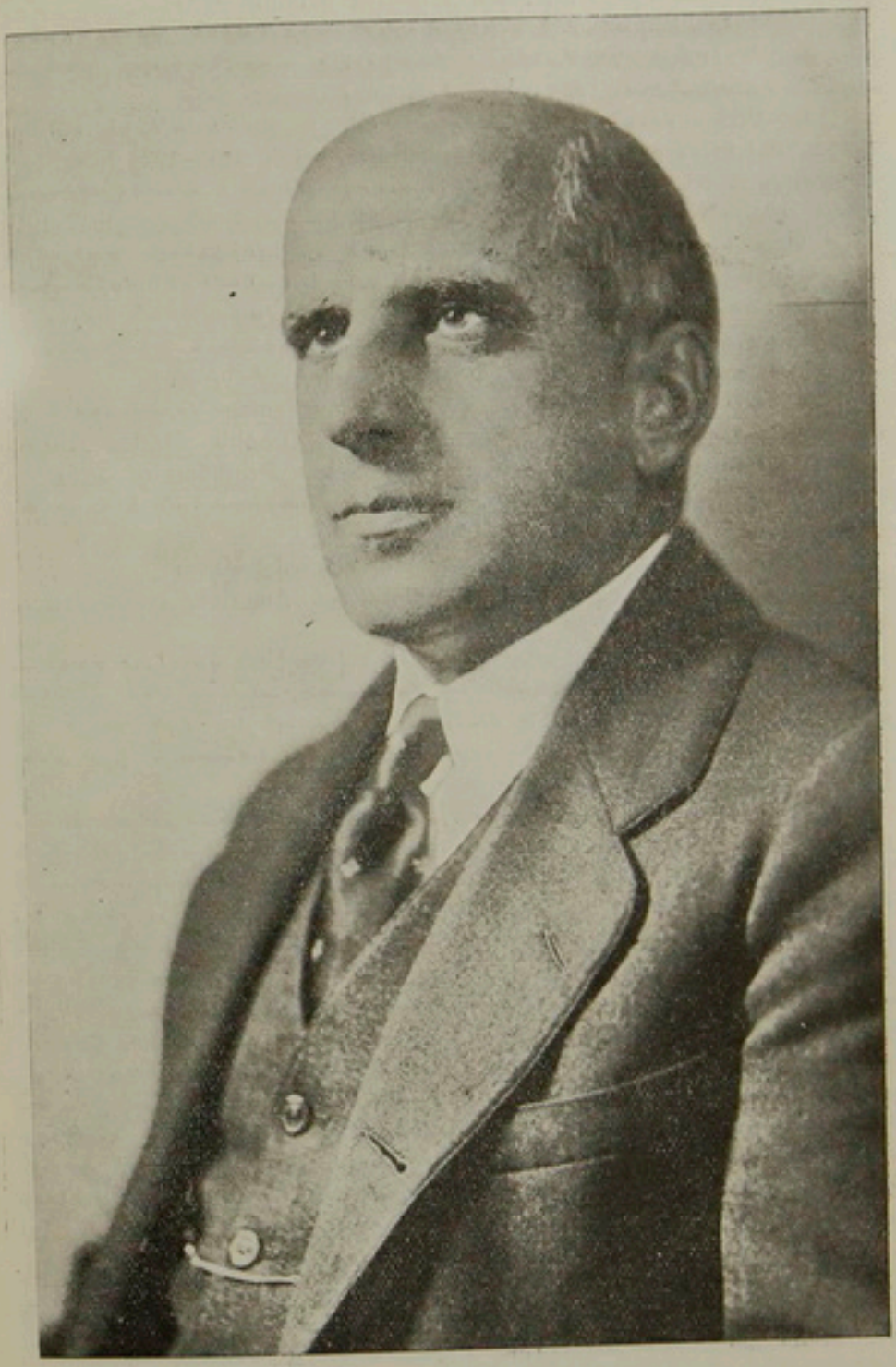

ԲՐՈՖ. ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ Մ. ՏԱՏՈՒՐԵԱՆ

վարդապետ փիլիսոփայութեան (Ph. D) աստիճանը, եղած է բնագիտութեան ուսուցիչ, Sheffield Scientific Schoolի մէջ։

1908ին հրատարակած է ուրիշ ուսումնասիրութիւն մը որ երեւցած է Ամերիկայի, Գերմանիոյ և Ֆրանսայի առաջնակարգ բնագիտական հանդէսներու մէջ։

1919–1923 ուսուցիչ էր բնագիտութեան և մաթեմաթիքի գԵէքիւ Սայէնթիֆիք Սոուլթի և գԵէյլ Կրէճիւէյթ Սոուլթի մէջ։ 1919–1923 Խօչիէլի Փրօֆէսօր Թրինիթի Գոլէճի, 1923ին ուսումնութեան և աստեղագիտութեան Սիպըրի բրոֆէսէօրութեան դիրքին կը բարձրանայ։ 1917–1919 օդանաւորդութեան հարտարագէտ եղած է Ամերիկեան քանակին սպայակոյտին քով։ Պատերազմի ատեն ռազմական–մեքենագիտական աշխատութեանց պարապած է Ամերիկեան կառավարութեան հաշուոյն։ Հիմա կը պաշտօնավարէ իբր ուսումնական և բնական գիտութեանց ուսուցչապետ Թրինիթի Գոլէճի և Հարթֆորտի, Քոնի մէջ։

Իր հեղինակութիւններն են Analitical Mechanics գործը որուն Գ. տպագրութիւնը 1931ին հրատարակուեցաւ, Graphic Statics (1919), Analytic Geometry and Galculus (1935), Some Problems of Progress (1922) և այլն։ Ունի բազմաթիւ յօդուածներ բնագիտական և ուսումնական գիտութեանց նուիրուած՝ թերթերու մէջ։

1921ին սկսած է խմբագրել «Ամէրիքըն մէճ ավ Սայէնս»։

Անդամ է American Physical Societyի ու American Mathematicae Societyի։

Իր անունը գրուած է «Ամէրիքըն Մէճ ավ Սայէնս» կոչուած գիտնական ընտրանիներու տարին անգամ մը հրատարակուող մեծ ցանկին մէջ, ինչ որ իր միջազգային համբաւին փաստն է։ Հոն գայն կը ներկայացնեն իբր գիտուն մը «որուն գործը կը նկատուի իբր ամենակարեւորը»։

Բրոֆ. Յարութիւն Տատուրեան Հայ ազգային կեանքէ ալ հեռու չէ մնացած և նախագահ եղած է Ամերիկայի Հայ Ուսանողիմական Միութեան (1919–1921)։ Ակէ քանի մը տարի առաջ, երբ տակաւին նոր ձեռնարկուած էր առաջին հնգամեայ ծրագիրին, այցելեց Խ. Հայաստան և անձամբ ծանօթացաւ հոն կատարուած աշխատանքներուն։ Ան, վերադարձին, համակենսաբանական խորհրդակցութեան մը, որուն կը նախագահէր Տիգրան խան Քէլէկեան, առաջարկեց և վճռականօրէն պաշտպանեց անյապաղ սկսելու Նոր Կեսարիոյ կառուցումը։ Իսկ Նոր Կեսարիոյ չինութեան ձեռնարկուելէն յետոյ ինքզինքն տրամադրեց և խոստացաւ իր աջակցութիւնը։ Այս առթիւ անոնք թելադրած է նոր քաղաքին անունը դնել Արգէոս, որպէսզի տեղի չունենայ դիւրազգացութեանց և ամէն արգելք վերցուի համագործակցութեան համար այն բոլոր հայրենակիցներուն, որոնք ծնած են Արգէոս լեռան շուրջ բոլորը (տես Նոր Կեսարիա, Ա. տարի, թ. 1)։

3. ՏՈՓԹ. ՄԻՀՐԱՆ ԲԱՐՈՒՆԱԿԵԱՆ.— Ծնած է Կեսարիա 1874 Յուլիս 10ին. Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Կեսարիոյ Ամերիկեան Միսիոնարական դպրոցը և միջնակարգ ուսումը՝ Արգէոս Բարձր. վարժարանը և Յիսուսեանց դպրոցը։ 1888ին պահ մը ուսուցչութիւն ըրած է Տք. Երէցեանի դպրոցը։ 1891ին գացած է Ամերիկա ուր յաճախած է Նիւ-Ճըրզի նահանգին Hackett's Townի Cente-

nary Collegiate Institute-ը մէկ տարի, 1892ին կը մտնէ Նիւ-Եորքի համալսարանին բժշկական Գոլէճը, ուրկէ կը վկայուի 1895ին։

Ընթացաւարտութենէն անմիջապէս յետոյ մէկ տարի կը ծառայէ Alms House and Work House քաղաքային հիւանդանոցին մէջ, և յետոյ իր դարմանատունը կը բանայ իրը բժիշկ։ Սակայն անիկա իր առանձին գործովը չբաւականանալով կ'սկսի կառավարական և այլ պաշտօններու հետամուտ ըլլալ։

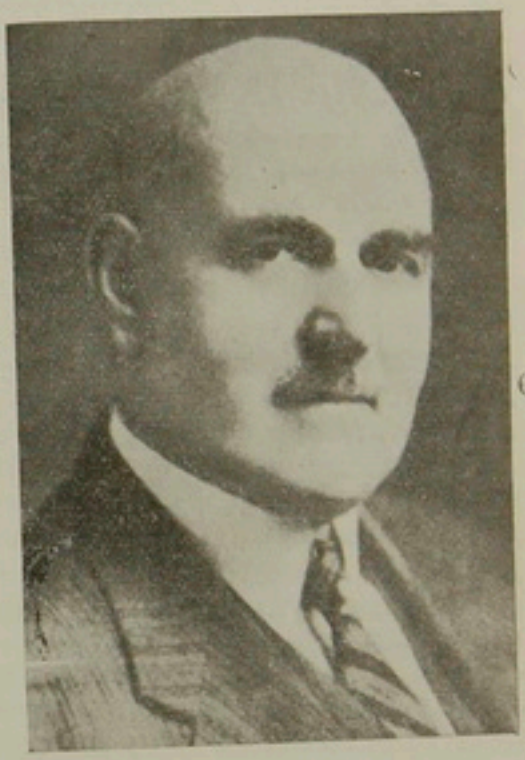

ՏՈՔԹ. ՄԻՀՐԱՆ ԲԱՐՈՒՆԱԿԵԱՆ

1896ին Տոքթ. Բարուն, նահեան այցելու մորթաբան կը կարգուի Նիւ-Եորքի Ձրի բուժարանի մորթի հիւանդութեանց բաժինին մէջ, 1898ին նոյն պաշտօնով կը փոխադրուի Եունիվըրսիթիի և Պէլվիւ Գոլէճի դարմանատունը, ուր այդ պաշտօնը կը վարէ 8 տարի և կը հրաժարի 1906ին։ Այս ժամանակամիջոցին (1897–1906) Եունիվըրսիթիի և Պէլվիւի շրջանաւարտ կարգերուն կը դասախօսէ վերոյիշեալ մասնագիտութեան վրայ։ Մօտաւորապէս չորս տարի (1897–1902) Պէլվիւ հիւանդանոցին մորթի և վէնէրական ախտերու բաժնին այցելու հիւանդներու դարմանիչն եղած է։

1906ին Նիւ-Եորք քաղաքին հիւանդանոցին մէջ կը ծառայէ օգնական մորթաբանի պաշտօնով և նոյն տարուան վերջերը արդէն իսկ կը գրաւէ իսկական դասախօսի բեմը Նիւ-Եորք Past Graduate բժշկական դպրոցին և հիւանդանոցին մէջ, միեւնոյն տեղ ծառայելով Փրիսպիթերեան հիւանդանոցը։

1911ին Կուվըրնիըր հիւանդանոցին մորթային հիւանդութեանց բժիշկ կը կարգուի։

Տոքթ. Միհրան Բարուն Ակեան իրր մասնագէտ մորթի և վէնէրական հիւանդութեանց, ոչ միայն վարիչն է այդ հիւանդութեանց հիւղին՝ Պէլվիւ Հիւանդանոցին մէջ, այլ նոյն հիւղին համար խորհրդատու բժիշկն է Նիւ-Եորքի իտալական երկու հիւանդանոցներուն և Պէյսնի Հիւանդանոցին, Նիւպըրկի Հէյնիթ Հիւանդանոցին, և Նիւ-Եորքի ոստիկանութեան պատուոյ վիրաբոյժ։

Տոքթ. Բարունակեան անդամ է բժշկական բազմաթիւ ընկերակցութեանց, ինչպէս Նիւ-Եորք Քաունթիի բժշկական ընկերակցութեան, Ամերիկեան բժշկական ընկերութեան, Մէնհէթընի մորթաբանական ընկերութեան։ Պատուոյ անդամ է Նիւ Եորքի բժշկական

Ակադեմիային և Մարթաբանութեան Զ. Միջազգային Համաժողովին։ Եղած է նախագահը նիւ Եորքի բժշկական Ակադեմիայի մարթի հիւղին, երկու անգամ նախագահ՝ Մէնհէթընի Մարթաբանական ընկերութեան։ Ունի միջազգային անվիճելի համբաւ և հեղինակութիւն։

Երեք անգամ նախագահ եղած է նաև հայկական բժշկական միութեան որուն հիմա պատուոյ նախագահն է։ Տօքթ. Բարսեղեանեան խառնուած է Ամերիկեան հանրային կեանքին և նիւ Եորքի քաղաքացի հանգ. Քէփիթն կատարելագործութեամբ կազմած է նիւ Եորքի առաջին Հայ Հանրապետական Ակումբը (Armenian Republican Club)։ Կը պատկանի վարուց Ազատ – Որմնադրաց կազմակերպութեան և ունի բարձրագոյն աստիճանը իբր մեծ-վարպետ։

Միմիայն ինքնօգնութեամբ ու յարատեւ և աննկուն հիգերով ձեռք բերուած այս դիրքը պատուաբեր է որքան իր անձին, նոյնքան իր ազգին և իր ծննդավայրին։

4. ՏՈՔԹ. ԼԵՒՈՆ ԳԱՍԱՊԵԱՆ.— Տօքթ. Միհրան Գասապեանի ազգական և նոյն ընտանիքէն, որ տասնեակու երկար տարիներու տաժանակիր և համբերատար աշխատանքով յաջողեցաւ այս տարի կատարել հրաշալի գիւտ մը որուն մեծ նշանակութիւնը Ամերիկեան կառավարութիւնը տեսած է իրեն, հիացում յայտնելով և իմացնելով թէ այդ գիւտը անցած է գիտական մանրակրկիտ խուզարկութիւններէ և ընդունուած է որպէս գարերու ամէնէն մեծ գիւտը։ Այս զարմանալի գիւտը հաւանաբար հայուն հետաքրքրութեան առարկայ է հիմա բոլոր Ամերիկայի, Եւրոպայի և Ասիոյ մէջ։ Տօքթ. Լեւոն Գասապեան գտած է քիմիական չիհուկ մը որ մեռած մարմինը ներսէն մէջ կը ներարկէ ու դիակը կը քարանայ ամբողջութեամբ, կենդանի արձան մը դառնալով։ Մեռելին դէմքը և մարմինը կը մնան անփոփոխ՝ պահելով դիմագիծին նոյնութիւնը։ Որքան որ ժամանակ անցնի այնքան աւելի կը քարանայ մարմինը։ Անսահման գարեր կրնայ պահուիլ մարմինը։ Քիմիաբաններու գատումով այս գիւտը կը գերազանցէ հին եգիպտական մումիաներու գմռումը։

ՏՈՔԹ. ԼԵՒՈՆ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

5. ՒՐՈՖ. ԳԱՐԼ ՍԱՐԳԻՍ (Սարգիս Քէհեաեան).— Ծնած է Իվէրէկ 1893ին։ Մատաղ տարիքին իբր որբ Գերմանիա տարուած է և հոն ստացած է իր ուսումը։ Դիտուն մը վկայուած Գերլինի և Գեռնի համալսարաններէն՝ 25 տարիներէ ի վեր կը պաշտօնավարէ իբր բրօֆէ-

սէօր Տիէսընհօֆն քաղաքին (Քանթօն Թուրկաու, Զուիցերիա) երկրորդական վարժարանին մէջ, իբրև դասախօս գրական և գիտական հիւղերու։ Իր 25ամեայ յոբելեանը տօնուեցաւ 1935ին։

Բ.

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԻՏՆԵՐ

1. ՄԻՀՐԱՆ ՍԱՐԱՁԼԵԱՆ.— Համբաւաւոր նկարիչ որ Ամերիկայի մէջ ուներ միջազգային համբաւ (տես կենսագր. վերը, էջ 1549)։

Գ.

ԳՐԱՄԱՏԻՐՆԵՐ

1. ԳԱԼՈՒՍՏ Ս. ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ.— Գալուստ Ս. Կիւլպէնկեան որ համաշխարհային դրամատիրական հրապարակին վրայ ունի հռչակաւոր անուն մը իբր միլիոնատէր և քարիւղի համաշխարհային առեւտուրին մէջ կարեւոր դեր մը կատարող անձ մը, ծնած է Թալաս, և որդին է Կիւլպէնկեան բարեհամբաւ ձանօթ ընտանիքէն Սարգիս Կիւլպէնկեանի (1830–1893), յայտնի վաճառականին և բարերարին։

Շատ պզտիկ հասակին Կ. Գալիս եկած է և իր ուսումը հոն ստացած է Ամերիկեան Ռօպերթ Գոլէճի մէջ։

19 տարեկանին իր հօրը հետ գացած է Մանչէսթըր, Կիւլպէնկեան վաճառականական տան գործերով, սակայն առեւտրականի սուր բնազդով և կեանքի յատուկ նախանձախնդրութեամբ հրապուրուած է քարիւղի գործով՝ մասնաւորապէս Մանթաշէֆի միջոցաւ, ինչպէս գործի գործով, որոնց ապագայ զարգացումը նախատեսելու արժանիքը ցոյց տուաւ։ Այս չահագրգռութիւնը զինքն մղեց Կովկաս և մանաւանդ Պագու ուսումնասիրութեան համար։ Ուստի անիկա 1890–1891ին ուղեւորեցաւ Կովկաս, և դարձին առաջին անգամ Revue de Deux Mondesի 1891 Մայիս 15ի թիւին մէջ աւելի քան 40 էջեր գրաւող ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց La peninsule d'Apchéron et le Pétrole Russe խորագրով և նոյն տարին հատոր մը La Transcaucasie et le Peninsule d'Apchéron, Souvenirs de Voyage, գործը (Paris, Hachette, 1891, էջ XXXI + 337)։

Նոյնպէս գրեց պզտիկ գրուածքներ մը La fabrication des tapis en Orient խորագրով (Rev. Arch. XVII, էջ 163–173), ուր ցոյց կու տայ պարսկական գորգերու լաւագոյն մասնագէտի իր կարողութիւնը։ Իրր նախապատրաստութիւն, այս համբաւոր ընտանիքին զաւակ անիկա պահ մը Մանթաշէֆի տնօրէնութեան մօտ աշխատեցաւ և ապա սկսաւ իր հաշուոյն գործել և հետզհետէ կարեւոր տեղ մը գրաւեց քարիւղի աշխարհին մէջ, բայց ան խուսափեցաւ իր անունով բրլար մը հաստատելէ, նախընտրեց միայն իւլիսներու ետեւը, յաջողցնել առաւելապէս ուրիշներուն գործերը և հարստանալ առանց աղմուկի։

Անիկա առաջին անգամ 1899ին իր վրայ խօսեցնել տուաւ Լոնտոնի մէջ, երբ գործակից սկսաւ Ռոյթըր Տըյ քարիւղի ընկերութեան հիմնադիրներէն Սըր Հէնրի Տէթէրտինկի, անոր սկզբնական օրերուն,

Կիւլպէնկեան անոր հմուտ խորհրդատուն եղաւ։ Ան էր որ օգնեց Տէթերտինկին գլուխ հանելու Ռոճիլտի հետ ձեռնարկած իր գործը։ Կիւլպէնկեան խոշոր գործերու միջնորդ էր և ճշմարիտ «ձեռնարկուն» մը, ինչ որ կը հաստատեն այսօր իր ամէնէն ոխերիմ թշնամիները։ Վերջապէս ան ձգեց Կովկասը և եկաւ Եւրոպա։ Ան շատ հարուստ էր արդէն, և 1907ին ունէր Ռոյեըլ Տըչ ընկերութեան մէջ կարեւոր բաժին։

Բարիզի մէջ անիկա մասնակցեցաւ այն բանակցութիւններուն որոնք կատարուեցան Շէլի կողմէն գնելու համար Ռոճիլտի կովկասեան ձեռնարկները։ Բայց իր գործունէութեան կեդրոնը Լոնտոն էր ուր մօտէն կ'աշխատէր աւստրիացի Օփընհայմի հետ, որ Տէթերտինկի Բրբաթի ելեւմտական գործակատարն էր։ Թէև Կովկասը իր գործունէութեան կեդրոնը մնաց, բայց միաժամանակ, սկիզբէն իսկ նախագծալով այն կարեւոր գերը, որ վերապահուած է Մուսուլի, Կիւլպէնկեան գիտցաւ անոր մէջ աչքառու տեղ մը գրաւել։ Երբ պատերազմի յայտարարութենէն քանի մը ամիսներ առաջ բանակցութիւններ սկսան Անգլիոյ և Թուրքիոյ միջև ձեռք բերելու համար այս վերջինին քարիւղի ընկերութիւններու դրամագլուխի կէսին իրաւունքը, Կիւլպէնկեան եղաւ այդ բանակցութիւններու գլխաւոր առանցքը։ Իր աշխատանքները այնքան լաւ գնահատուեցան Լոնտոնի մէջ, որ Տէթերտինկ և անգլ. կառավարութիւնը անոր դիջան Թրքական քարիւղի ընկերութիւններու (Թրքիք Փեթրոլիում) արժեթուղթերու 5 առհարիւրը։ Հոսկէ կ'սկսի անոր մասնակցութիւնը Մուսուլի քարիւղի գործին որուն կը պարտի առաւելապէս իր բախտը։

Անիկա միակ անհատ բաժնետէրն է հիմա Իրաք Բեթրոլիում անուանը ստացած ընկերութեան որուն վեցուկէս միլիոն բաժնեթուղթերուն 5 առ հարիւրը ունի, և այդ բաժինը անբաժանելի է, իսկ մնացեալները բաժնուած են Շէլ խմբակցութեան, Անգլօ – Բըրչինի, նաև ֆրանսական և ամերիկեան խմբակցութիւններու միջև։ «Երեք մեծ ուժեր, կ'ըսէ Ռիչարտ Լէվինսըն, Անգլիա, Ֆրանսա և Ամերիկա սխալեցան՝ կարծելով թէ Մուսուլի խաղաղութիւնը կրնան կնքել հայաղդի Կիւլպէնկեանի տալով մեծամասնութիւնը ապահովող արժեթուղթերու ծրարը։ Կիւլպէնկեան երեքէն ո՞ր մէկուն նժարին մէջ պիտի նետէր իր 5ո/օը։ Այդ ատենէն ի վեր, այս մեծ հարցն է, որ արդէն քանի մը անգամներ միջազգային քարիւղի վէճերը և դիւանագիտական բարդութիւններ յառաջ բերաւ։

Պաղտատի խաղաղութեան դաշնագիրին հանդիսաւոր ստորագրութեան ատեն Կիւլպէնկեան տակաւին Տէթերտինկի գործակիցն էր և կը ներկայացնէր «Ռոյեըլ Տըչ–Շէլ»ի շահերը։

Բայց չուտով հաստատեցին թէ Կիւլպէնկեան գաղտնի համաձայնութիւն մը կնքած է Ֆրանսա. կառավարութեան հետ և յանձնառու եղած՝ Մուսուլի հարցին մէջ Ֆրանսական շահերու հակառակ ոեւէ ձեռնարկ չընել։

Կ'ըսուի թէ Գրիան և Փուանքարէ, քարիւղի մասին Կիւլպէնկեանի հմտութիւնը հաւատարապէս գնահատած են։ Գրիան որոշած էր անոր տալ Grand Croix de la Légion d'Honneur, սակայն անիկա մերժած է համեստօրէն, հեռու մնալու համար աղմուկէ։

Տէթերտինկի համար Կիւլպէնկեանի Ֆրանսայի հետ ունեցած յա-

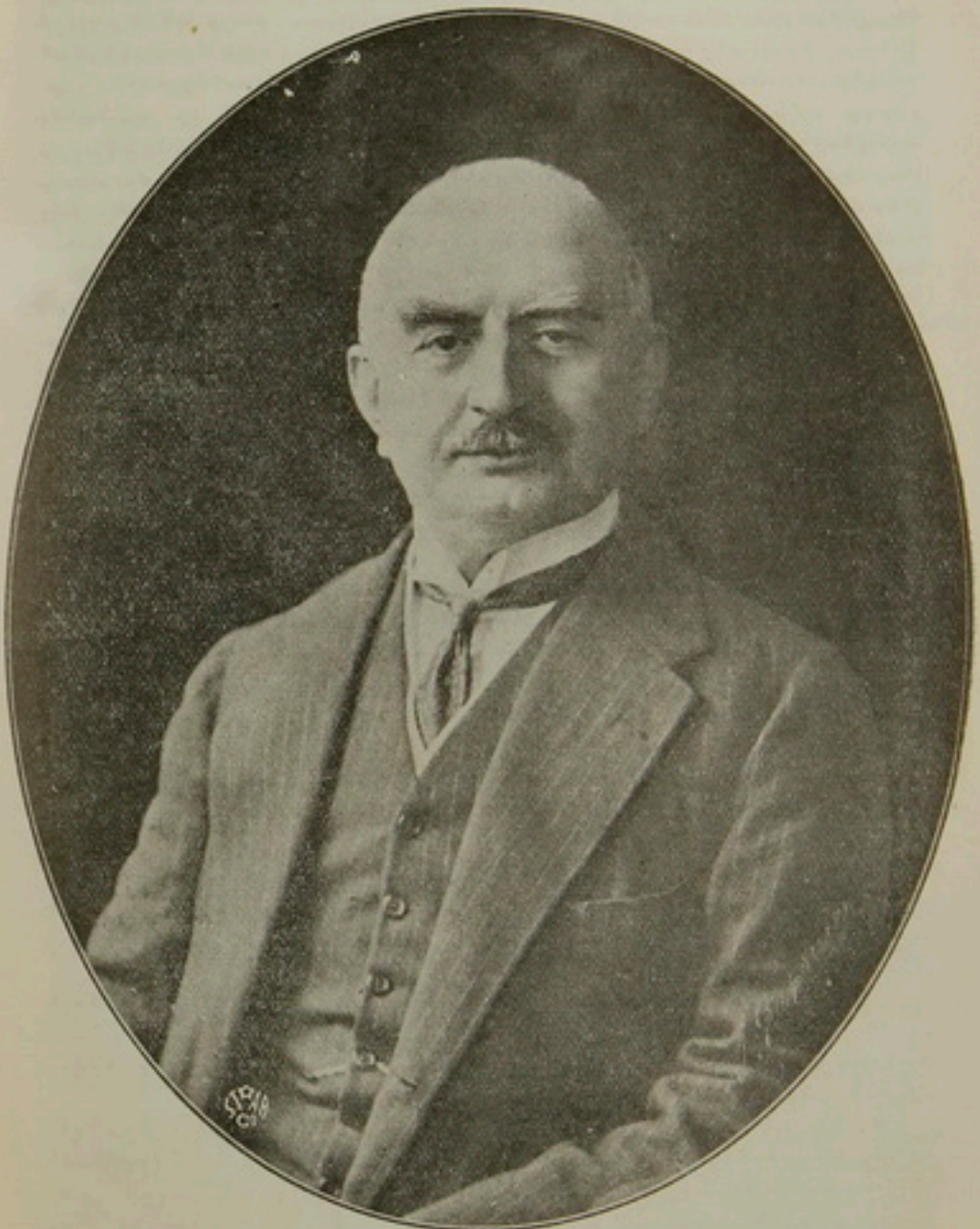

ԳԱԼՈՒՍՏ Ը. ԿՈՒԼԳԻՆԿԵԱՆ

քաղաքական հարցերը աւելի նուազ արժէք կը ներկայացնէին քան անոնք որ պիտի ունենար ան իր անդրաւլանտեան հակառակորդներուն՝ Թօքֆէլլերի Ստանտարտ Օյլին հետ։ Ամերիկացիները, իրենց կառավարութեան օժանդակութեամբ, քաղաքական կռիւ մը վճռեցին ձեռք ձգեցին Մուսուլի գործին մէկ չորրորդը, բայց անոնք չէին կրնար իրականին մէջ առանձալ այս չորրորդը, եթէ Կիւլպէնկեան չուզէր, որովհետեւ, այդ պարագային, ան իր իսկ ունեցածին չորրորդը պէտք էր զիջէր։ Ասոր համար Կիւլպէնկեան կը պահանջէ այնպիսի գին մը որ սարսափ կը պատճառէ նոյնիսկ Թօքֆէլլերի մարդոց, և անոնք կը նախընտրեն հրաժարիլ այնքան գժուարութեամբ ձեռք բերուած Մուսուլի համաձայնութենէն, քան թէ ենթարկուիլ կամքին Կիւլպէնկեանի, որուն ետեւը կը կասկածին տեսնել ամենազօրեղ Տէթերտինկը, որ աւելի տրամադիր համաձայնութեամբ մը գալու Սթանտարտ Օյլին հետ, անհամաձայն Կիւլպէնկեանի իր Թօյեըլ Տըչի ընդհանուր Տնօրէնի դիրքը օգտագործելով Կիւլպէնկեանը կը հրաժարեցնէ Թօյեըլ Տըչ–Շէլի վարչական խորհուրդէն։

Ուրիշներ կը պատմեն թէ Կիւլպէնկեան որ մեծ դեր ունեցած էր Վենեցուէլլայի քարիւղներու չահագործման գործին մէջ, անոր մեծ նշանակութեան գործին մէջ վէճ մը ունենալով 1928ին բաժնուած է Սըր Տէթերտինկէն, և այս երկու անձերը որոնք 15 տարիներ միասին աշխատած էին Եւրոպայի ամենազօրեղ քարիւղի թրըսթին հաստատման համար, կը գտնուին իրարու հակառակորդները, և կը գտնեմարտին, և Կիւլպէնկեան անհատ մը ըլլալով մեծ նեղութիւն կը պատճառէ Թօյեըլ Տըչ–Շէլ զօրաւոր կազմակերպութեան, քանի որ ծանօթ է անոր տկար կողմերուն։ Ան կը մաքառի սակարանական խաղերով որ կը վարէ յաճախ հեռուէն կամ իր գաւակին՝ Ռ. Նուպար Կիւլպէնկեանի ձեռամբ որ սքանչելի վարիչ մըն է։

Գալուստ Կիւլպէնկեան այսօր կը հանչցուի միակ սկզբնատառով մը, Կ.-ով, քարիւղի գործով զբաղող չրջանակներու մէջ ուր ան հզօր ազդակ մըն է։

Տէյլի Մէյլ անգլ. լրագիրին մէկ տեղեկութեան համաձայն իր հարըստութիւնը առնուազն 10 միլիոն անգլ. ոսկիի կը հասնի և ամէն տարի միայն Լոնտոնի Սակարանին մէջ հսկայական գործառնութիւններ կը կատարէ։

Հիմա կ'ապրի Բարիզ, ուր ունի չքեղ ապարանք մը, որ միևնոյն ատեն գեղարուեստական առարկաներու ցուցահանդէս մըն է, մասնաւորապէս իր նկարներու նշանաւոր հաւաքածոյով, որ երկու միլիոն անգլ. ոսկիէն աւելի արժէք ունի։

Ռ. Կիւլպէնկեան տեղեակ է հայերէնի, անգլիերէնի, ֆրանսերէնի, իտալերէնի, գերմաներէնի և պարսկերէնի։ Ինչպարտ Լէվինսըն (VU չարաթաթերի 1932, թ. 230-233) զայն կը կոչէ «հայազգի քարիւղի արդիւնաբերական իշխանը» և ուրիշ տեղ մը «քարիւղի թագէյրանը»։

Իր գաւակը Ռ. Նուպար Կիւլպէնկեան, իր ներկայացուցիչն է իւրաքի Բեթրոլիում Ընկերութեան, Լոնտոնի մէջ։ Երիտասարդը իր ակզբնական կրթութիւնը ստացած է Հարրոյի համբաւաւոր վարժարանին մէջ, ապա պատերազմի ժամանակ յաճախած է Քէմպրիճի

2. Ս. ՎՐԹԱՆԷՍ Ա. ՓԱՐԹԵԻ (ծն. 262-341 †). — Ա. տրդի Ս. Գր. Լուսաւորչի, նոյնպէս ծնած է Կեսարիա և աչխարհիկ կեանք վարած և հոն ամուսնացած, և երկար տարեն անզաւակ մնալէն յետոյ երկուրեակ զաւակներ ունեցած է։ 310ին ընտանեօք Հայաստան եկած է, և հոն ատացած է եկեղեցական աստիճան և իր կրտսեր եղբօրը յաջորդած է Հայրապետական Աթոռին վրայ, և ութը տարի (333-341) պաշտօնավարելէ յետոյ վախճանած է։

3.— Ս. ՅՈՒՍԻԿ Ա. ՓԱՐԹԵԻ (ծն. 295-347 †).— Ծնած է Կեսարիա։ Վրթանէսի երկուրեակ զաւակներէն մին։ Միւսն արդէն նահատակուած ըլլալով, Յուսիկ որ 15 տարեկանին Հայաստան եկած, Արքունեաց մէջ կրթուած, Տիրան թագաւորին փեսայացած և երկուրեակ զաւակներ (Գապ և Աթանագինէս) ունեցեալէ յետոյ կրօնաւորած էր, յաջորդեց իր հօրը, 341ին և միայն վեց տարի պաշտօնավարելէ յետոյ ապաշուեցաւ Տիրանէն (347)։

4. Ս. ՍԱՀԱԿ ՓԱՐԹԵԻ (ծն. 348 Մեպ. 29 — 406 Մեպ. 7 †).— Ներսէս Մեծ Գարթի Հայրապետը Կեսարիա ուսում առած ատեն իր կնոջ հետ, հոն ունեցած էր Սահակը՝ 348 Մեպտ. 29ին։ Ներսէս՝ որ Կեսարիա դաստիարակուած էր 350ին դարձաւ Հայաստան, և եղաւ արքունական պաշտօնատար, և երեք տարի յետոյ 353ին գրեթէ բոնի կաթողիկոս ընտրուեցաւ, և յայտնի է թէ ինչ մեծ անուն ձգեց, իր գործերով։ Իր մահէն († 373) յետոյ թէև Մանազկերտացիները յաջորդեցին հայրապետական աթոռին վրայ սակայն հուսկ ուրեմն Սահակ, որ պատրաստուած էր այս բարձր պաշտօնին, Կեսարիոյ և Բիւզանդիոնի հռչակաւոր ուսումնարաններուն մէջ, ընտրուեցաւ կաթողիկոս 387ին և պատուով ու փառօք պաշտօնավարեց մինչև իր մահը՝ 436։ Խօսիլ իրը Հայ գպրութեանց հիմնադիրի Ս. Մեսրոպի հետ կատարած գերին վրայ աւելորդ կը նկատեմ։

5. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ (†1322). — Իր մասին իրը Կեսարիոյ Առաջնորդի երկար խօսուած է (տես էջ 913-914) ուստի վերտին հարկ չեմ տեսներ կենսագրելու։ Դիտելի է որ ն. գարէն մինչև ԺԴ. դար Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռը ո՛չ մէկ Կեսարացի բարձրացած է։ Միայն ԺԴ. դարուն երբ աթոռը արդէն Կիլիկիա փոխադրուած էր այս ցաւալին ազգասիրական եկեղեցականը կը բարձրանայ աթոռ։ Փակագիծի մէջ ըսեմ թէ այս եկեղեցականը սմանք նոյնացուցած են Կոստանդին Բ. Կատուկեցի Գրօնագործ կաթողիկոսին (1286-1289) հետ, սակայն հիւլա չէ, ինչպէս չատ փաստացի կերպով ցոյց տուած է Օրմանեան (տես Ազգապատում, էջ 1803-5)։

6. ԱԲՐԱՀԱՄ Գ. ԿԻՆՏԱՑԻ ԿԱՄ ԿԵՍԱՐԱՑԻ († 1737).— Ինչպէս արդէն բացատրուեցաւ (տես էջ 1928) այս եկեղեցականը որդին էր Թօսունեանց Արզուման Դալֆային որ 1659էն յետոյ Կրէսէ գացած և հոն ամուսնացած էր Ցոյն աղջկան մը հետ և անկէ ունեցած Աբրահամը, որ որքան Կրէտացի նոյնքան նաև Կեսարացի կրնայ կոչուիլ, մանաւանդ եթէ հիւլա է իր կենսագիրներէն մէկուն տեղեկութիւնը թէ Աբրահամի հայրը Կրէտէի մէջ ամառնանալէ յետոյ իր Ցոյն կինը Կեսարիա տարած և հոն ծնած է ապագայ Հայոց Կաթողիկոսը (տես Արփի Արարատեան, Զմիւռնիա, 1854 Ապրիլ, Ա. տարի,

թ. 10, էջ 123–125), Աբրահամ Գ. Կաթողիկոս որ իբր Ամենայն Հայոց Հայրապետ հազիւ երեք տարուան կարճ պաշտօնավարութիւն մը (1734–1737) ունեցած է, արդիւնաւոր եկեղեցական մը եղած է։ Իր ուսումը ստացած է կա՛մ Երուսաղէմ, կա՛մ Իզմիր, կա՛մ Ռօտոսթոյ, եթէ ոչ Ամրոլու վանքը, ինչպէս ըսողներ կան (տես Ալիշան Աբարան, Նոյն)։ Իբր առաջնորդ պաշտօնավարած է Ռօտոսթօ 1709էն 1734, և ապա ուխտաւորութեամբ գացած է Էջմիածին, ուր երկուկէս ամիս Աբրահամ Բ. Խոշաբեցիի մօտ ապրած է։ Աբրահամ Բ.ի անակնկալ մահէն (1734 Նոյեմ. 11) յետոյ ատիպման տակ ինքն օծուեցաւ Կաթողիկոս 1734 Նոյեմ. 14ին և չհեղլով Նատիր շահի բարեկամութիւնը կրցաւ օգտակար ըլլալ իր ազգին։ Վախճանեցաւ 1737 Ապրիլ 18ին։ Գրած է պատմութիւն մը իր ժամանակի անցքերուն վրայ։

Ջ. ԱԳՈՒԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

1. ԳՐԻԳՈՐԻՍ (ձն. 295–337†).— Երկուորեակ որդիներէն մին վըրթանէս Պարթև Հայրապետի, որ ծնած էր 295ին Կեսարիա, և 310ին իր հօրը հետ եկած էր Հայաստան և Տիրան թագաւորի արքունեաց մէջ անած ու կրթուած։ Դրիգորիս չուտով կը կրօնաւորի և Ս. Գր. լուսաւորիչի մօտ եկեղեցական ծառայութեանց մէջ կ'աշխատի, և գնահատելի վարքաբանութիւն ցոյց կուտայ, այնպէս որ տակաւին հազիւ 25 տարեկան 320ին եպիսկոպոսական ատենհանով իբր եպիսկոպոսապետ կը ղրկուի Աղուանից կողմերը և փայտակարան։ Իրմով կ'սկսի Աղուանից Կաթողիկոսութիւնը, որ տեւած է մինչև անցեալ դարուն սկիզբները։ Գրիգորիս նահատակուած է 337ին։

Յ. ՆԻԼԻԿԻՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

1. ՂԱՍԻՏԷԱՅ ՄԱՏԹԷՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՍԱՐԸ († 1727).— Առաջին Կեսարացի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն է որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութենէն հոն անցած և պաշտօնավարած է 1694-1706 (տես իր մասին էջ 920 եւայլն)։

2. ԳՐԻԳՈՐ Բ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՈՒՂՈՒՐԼՈՒ († 1729).— Իր մասին տեղեկութիւններ կը պակսին։ Իբր Կիլիկիոյ Կաթողիկոս պաշտօնավարած է ութը տարի (1721–1729)։

Ե. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐ

1. ԵՍԱՅԻ ԱՐՔԵՊ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ (1825–1885 Օգոստ. 29 †).— Ծնած է Թալաս։ Ջուսակ՝ պարզ արհեստաւորի մը, 1834ին 13 տարեկան Կ. Պոլիս կ'երթայ և հոն հիւանդութեամբ կը պարապի մինչև 20 տարեկան։ Ցետոյ կ'զգայ ուսման մարմաջը և ինքզինքն կը նուիրէ զարգացման։ 1844ին կը յաջողի երթալ Երուսաղէմ ու 4 տարի ուսման պարապելէ յետոյ, 1848ին Յարկաւագ իսկ 1850ին վարդապետ կը ձեռնադրուի և կը վարէ գպրոցներու և տպարանի տեսչութեան պաշտօնները։ Իր ջանքերովը կը կարգաւորուի թանգարանը և կը ձեռնարկուի ցուցակագրութիւնը 2000ի մօտ ձեռագիրներուն։ 1857ին կը փափաքի լուսանկարչութիւն սորվիլ որպէսզի Ս. տեղեաց հնութիւնները նկարէ և կը յաջողի ինքնաչխատութեամբ քիչ շատ թա-

փանցնել արհեստին գաղտնիքներուն։ 1859ին Կ. Պոլիս և անկէ Բարիզ և Մանչէսթըր կ'այցելէ կատարելագործելու համար արհեստը, և կը յաջողի անոր հմտանալ, ինչպէս նաև Galvanoplastieի։ 1863ին կը դառնայ Երուսաղէմ, ուր մեծ զարկ կու տայ տպարանին։ 1864 Օգոս. 14ին Կ. Պոլսոյ Ազգ. Ընդհ. ժողովի մեծամասնութեան քուէով տակաւին վարդապետ կ'ընտրուի Պատրիարք Երուսաղէմի, երկարատև պայքարներէ յետոյ, որոնց պատճառով աթոռը չորս տարի թափուր Մնացած էր։ 1864 Մեպ. 10ին կ'երթայ Կ. Պոլիս անկէ Իզմիրմիածին, ուր եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի։ 1864 Դեկտեմբեր 3ին կը դառնայ Կ. Պոլիս, ուր ձեռնարկուած Երուսաղէմի Կանոնագիրքին խմբագրութիւնը, ճշդող յառաջիկայ յարաբերութիւնները երկու աթոռներուն, փութացնել կու տայ և իր Սահմանադրական ուխտը կատարելէ յետոյ կ'ուզեպարէ Երուսաղէմ, Ջատկի տօներուն հոն հասնելու համար։ 1865 Ապրիլ 5ին ձեռնարկեց պաշտօնի։ Իր իշխանութեան շրջանին երեք բան գինքը կը խանդավառէին, վարժարանը, թանգարանը և տպարանը, որոնց կրցաւ փայլ տալ։ Իր քաջալերութեամբ սկսաւ հրատարակուիլ Սիօճ ամսաթերթը 1866 Յունուարէն սկսեալ։ Անիկա հաստատեց նաև տպարանին մէջ ձուլարան մը և ներմուծեց կարգ մը կատարելագործութիւններ։ Իր օրով էր որ Երուսաղէմի վանքին մէջ մատուռ ակն մը վերածազգումը կը տեսնուի Չնորհիւ Գարեգին Մուրատեանցի (յետոյ Մելքիսեդեկ Արք.) և Հ. Սահակեանի։

Սակայն Եսայի Պատրիարք, իր այս նախաձեռնութիւններով յանդգնած՝ ինչպէս վայել է հեռատեսի մը, չէ կրցած հարազատ հեռատեսի մը հանդիսանալ, տնտեսական մատակարարութեան մէջ, որուն հետեւանքով վանքը ինկած է պարտքի տակ և իր պաշտօնավարութեան վերջերը, իր ջանքերով ստեղծուած մատուռական շարժումը դժբախտաբար սկսած է քանդուիլ, Սիօճը դադրած (1877), ժառանգաւորաց վարժարանը անչքացած, տպարանը անգործութեան մատնուած է։

Եսայի Պատրիարք այս տագնապին դարմար տանելու համար 1882 Ապրիլ 26ին Պոլիս գնաց, սակայն կարելի չեղաւ բացուած վէրքը դարմանել։

Քիչ յետոյ վրայ հասաւ իր հիւանդութիւնը որուն դարման տանելու համար 1884ին կրկին Կ. Պոլիս եկաւ և աւելի քան 5-6 ամիս հոն Մնաց։ 1885 փետր. 24ին դարձաւ Երուսաղէմ ուր վախճանեցաւ վեց ամիս յետոյ, 1885 Օգոստ. 29ին։

5. Կ. ՊՈԼՍՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐ

1. ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ (1636†).— Իր մասին իբր Կեսարիոյ Առաջնորդներուն ամէնէն նշանաւորներէն մէկուն արդէն երկարօրէն խօսած եմ (տես էջ 916-918)։ Այս եկեղեցականը որ 1601–1636, 35 տարիներու շրջանին հինգ անգամ պատրիարքական աթոռը ձեռք բերաւ իր ժամանակին ամէնէն հմուտ ու կարող եկեղեցականներէն մէկը եղած է և իր ազգին և եկեղեցւոյն ծառայած է, մաքառելով բոլոր իր հակառակորդներուն և թշնամիներուն դէմ, որոնց բոլոր ապրանքներուն յաղթած է անընկճելի կորովով մը։

2. ԿԱՐԱՓԵՏ ԿԵՍԱՐԱՑԻ, կամ ԿՐՕՕ ԵՐԻՑ. — Տգէտ քահանայ մըն էր, որ Մարտիրոս Քէֆէցիէն վարդապետ ձեռնադրուելէ յետոյ, անշուշտ կեսարացական հարպիկութեամբ տիրացաւ Կ. Գոլոյ պատրիարքական աթոռին, և հակառակ իր ընդդիմադիրներուն քանիցս անգամ զինքը տապալել յաջողելուն նորէն ձեռք բերաւ աթոռը և այսպէս հինգ անգամ.

Առաջինը՝	1676–1679
Երկրորդը՝	1680–1681
Երրորդը՝	1681–1684
Չորրորդը՝	1686–1687
Հինգերորդը՝	1688–1689

Պատրիարք եղաւ Կ. Գոլոյ, իր օրով, երկրորդ անգամ Կ. Գոլոյ մէջ տպարան կը հաստատուի Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի ձեռամբ, ճակոբ Ջուղայեցի պաթողիկոս որ Կ. Գոլիս եկած էր վախճանեցաւ 1680 Օգոստոս 1ին, և թաղուեցաւ Բանկալթի գերեզմանատունը; Իր օրով սաստկութեամբ չարունակուած է եղիազար Այնթապցիի պայքարը, որ վերջ գտաւ իր Գ. պաշտօնավարութեան միջոցին, երբ 1682ին անիկա ընտրուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, և Կ. Գոլոյ մէջ եպիսկոպոս ձեռնադրեց Կարապետ Կեսարացի Պատրիարքը, որ երկու անգամ եւս տապալեցաւ և վերահաստատուեցաւ։

3. ՄԱՏԹԷՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՍԱՐԸ. — Ինչպէս արդէն յիշուեցաւ 1692-1694 Կ. Գոլոյ Պատրիարք եղած է նախ քան Կիլիկիոյ Կաթողիկոս ըլլալը (տես վերը, էջ 2019)։

6. ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐ

Ինչպէս բարձրագոյն աթոռներու նոյնպէս նաև կարեւոր առաջնորդական աթոռներու վրայ գտնուած են Կեսարացի եկեղեցականներ։ Արդէն տեսանք թէ իրենց բնիկ երկրին մէջ իրր առաջնորդ պաշտօնավարած էին.

Կոստանդին Արճեպ. Կեսարացի (յետոյ Կաթողիկոս) (տես էջ 913–914),
Գրիգոր Արճեպ. Կեսարացի (յետոյ Պատրիարք) (տես էջ 916–918),
Մաթէոս եպ. Սարը (տես էջ 920),
Ցովսէփ վրդ. Ամանօղլու (տես էջ 920),
Վ.րթանէս եպ. Սեբաստեաց (տես էջ 921),
Մաթէոս եպ. Գարամանեաց (տես էջ 928–931),
Սեբաստ եպ. Օձլազաց (տես էջ 931–934),
Կարապետ եպ. Կէրմիրցի (տես էջ 934),
Ասեփս եպ. Մուճճուսուցի (տես էջ 934),
Տակոբ Արճեպ. Հաճէսեան (տես էջ 936–941),
Եղիա եպ. Ճրճրըդեան կամ Սէֆէրեան կամ Գերձակեան (տես էջ 941),
Տրդատ եպ. Գալեան (տես էջ 945-956),

և թերեւս ուրիշ շատեր որոնց ծննդավայրը չէ յիշուած և որոնք սակայն հաւանօրէն տեղացի կղերէն հասած են։

Ասոնցմէ ոմանք յետոյ բարձր աթոռներ փոխադրուած են իրր Կաթողիկոս, Պատրիարք կամ Տեղապահ, իսկ ոմանք այլուր իրր

առաջնորդ պաշտօնավարելէ յետոյ հուսկ յետոյ եկած իրենց ծննդավայրին ծառայած են։

Ասոնցմէ զատ կը յիշուին կեսարացի արժանաւոր եկեղեցականներ որոնք շատ կարեւոր վիճակներու առաջնորդութիւնը վարած են։ Ասոնցմէ կը յիշատակեմ հետեւեալները.

1. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎՐԴ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ (1590 - 1646 †).— Նոր Ջուղայի երախտաւոր առաջնորդը, որ դիւցազն մըն է աշխատութեան և մեծ գէմք մը մեր պատմութեան մէջ։ Խաչատուր կեսարացի ծնած է 1590ին կեսարիա և հաւանօրէն քահանայ ձեռնադրուած պէտք է ըլլայ կեսարիոյ առաջնորդներէն ամէնէն երեւելիներէն եղող Գրիգոր վրդ. կեսարացիէն տակաւին շատ երիտասարդ։

Ինչպէս կը մակաբերուի Դարանաղցիի խօսքերէն, այրիանալով կանուխէն կը մեկուսանայ Կիպրոս կղզին Ս. Մակարի վանքը, ուր կը գտնէ զինքը Դարանաղցին 1616ին։ 1617ին կ'այցելէ երուսաղէմ (Դարանաղցի, էջ 606 և 617) և անկէ կու գայ Կ. Պոլիս ուր 1620ին կ'աշակերտի Գր. վրդ. Դարանաղցի «Բուք» անուանեալ պատմագրին (նոյն էջ 425)։ Կ. Պոլիսէն կ'անցնի Էջմիածին, ուրկէ 1621ին կը ղրկուի նոր Ջուղա իբր Մխիթարաբաշխ և ժողովուրդին խնդրանքով Առաջնորդ կը կարգուի վիճակին և վանահայր Ամենափրկչեան վանքին։

Երբ Մովսէս Տաթեւացի՝ Կաթողիկոս կը գառնայ 1629ին «մեծ աշակերտն իւր» Խաչատուր վրդ. կեսարացին, արեւմտեան երկիրներու, այսինքն Ասորեստանի և Հռոմաստանի նուիրակ կը կարգէ։ Իրեն հետ էր հաւանօրէն իբր օգնական Սիմէոն վրդ. Ջուղայեցին։ Իրենց նուիրակութեան բուն նպատակակէտն Լեհաստանն էր ուր Հայերը նիկոլ եպ. Թորոսովիչի պատճառով մեծ խռովութեան մէջ էին։

Խաչատուր վրդ. «անցեալ զամենայն տեղեօք՝ եկեալ եհաս ի կեսարիա, և անդ պատահեցաւ մեծ վարդապետին Գրիգորի և Գրիգոր վարդապետն բազում բանս հրամայականս պատուիրեաց Խաչատուր վարդապետինն» (Դաւրիժեցի, էջ 371–372)։

Գրիգոր կեսարացի որ Լեհաստան գացած էր նոյն վէճին ակզբնաւորութեան, պէտք է ասյս մասին հրահանգած ըլլայ այս երկու վարդապետները, որ ցամաքի համբով գացին Կ. Պոլիս անկէ անցնելու համար Լեհաստան, ուր գտան իրենց դէմ բրոթականատայի պատրաստուած աշակերտները, որոնց դէմ մաքառելու համար պէտք եղածին պէս զինուած չէին։

Կաթոլիկ քարոզիչները որոնք շատ ադէկ գիտէին իրենց հակառակորդներուն տկար կողմը, Էջմիածնայ նուիրակները հրապարակային վիճաբանութեան հրաւիրեցին, նոյնիսկ Հայերէն լեզուի մէջ անոնց տգիտութիւնը ցոյց տալու համար։ Անոնց հարցուեցաւ թէ «վարեմ» բառը քա՞յ է թէ անուն և անոնք չկրցան պատասխանել (Առաքել Դաւրիժեցի էջ 373) և ծաղրելի դարձան։

Խաչատուր վրդ. Կեսարացի և Սիմէոն Աբեղայ, ամօթահար դարձան Էջմիածին և այնտեղ գտան Ամրոցու դպրանոցին հիմնադիր Բարսեղ վարդապետին աշակերտներէն Մելքիսէդ վրդ. Վժանցին և անոր առաջին աշակերտները եղան։

Խաչատուր վրդ. Կեսարացի և Սիմէոն Աբեղայ ժամանակին բոլոր

գիտութիւններըը ազգ և գիտութիւն արտաքին գրոց, և զարուեստս քերականութեանն որոնք ըստ Առաքել Դաւրիժեցիի գրնաւին բարձեալ և անհետ լեալ էինն և նոյն գարուն մէջ շնորհիւ Բարսեղի, Մելիքսէդի և այլի պէս վարդապետներու գտնուած և ստուգած էին հայ վարդապետներու մէջ, իրենք ալ կ'իւրացնեն, մանաւանդ Սիմէոն վրդ. Ջուղայեցի, որ երկար կը մնայ Էջմիածին։

Խաչատուր վրդ. Կեսարացի, կը փութար իր վիճակը։ Սիմէոն վրդ. Ջուղայիցի յետոյ կ'երթար գինքը գտնել, Խաչատուր վրդ.

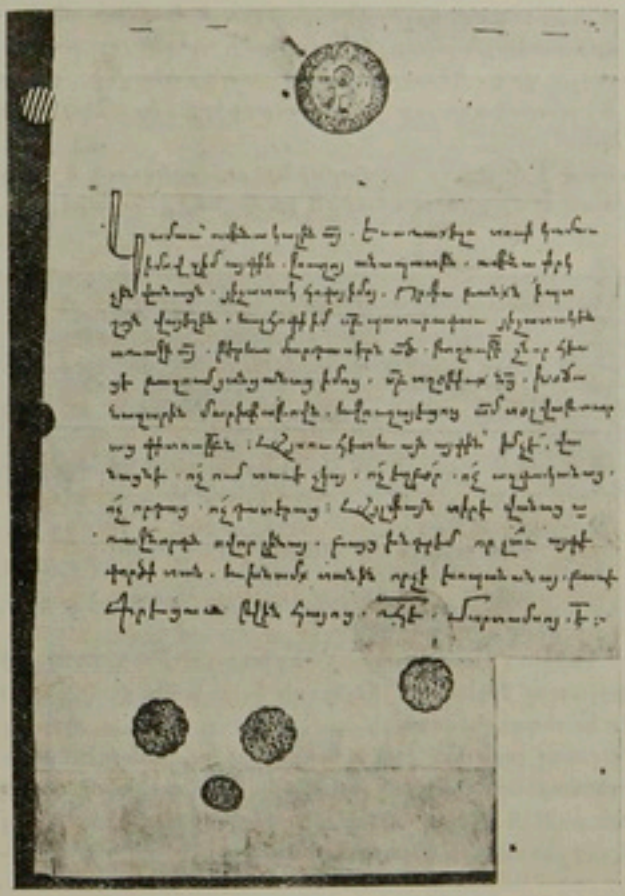

Կտակագիր Խաչատուր վրդ. Կեսարացիի կնիքով հաստատուած

Կեսարացի կը հաւաքէ աշակերտներ, ուսումնական վարդապետներ հասցնելու համար և կը հանդիսանայ արդարև «աստուածազարդ վարդապետացն վարդապետ» աչխատելով ըլլալ «պատճառ կրկին լուսաւորութեան ազգիս Արամեանց։ Ան իրեն գործակից Սիմէոն վրդ.ի հետ անձնանձրոյթ կը պարապի ուսման և կը հասցնէ աշակերտներ. «Ցօրինեաց.... զհամալսարանս՝ յոր ուսուցանէր և մարզէր զհամրակս ի գիտութիւնս հնոց և նորոց կտակարանաց և ի համայն արուեստս ազատականս և գերբնազանցականս»։

Իակ ինչ որ հրաչալին էր և միայն Կեսարացի մը կրնար ընել, Գարեկաստանի այդ հեռաւոր անկիւնը, խաւարին միջավայրի մը մէջ, այն ձեռնարկն է որ ան ըրաւ 1640ին առանին միջոցներով, միայն Եւրոպա տպեալ գիրք տեսած ըլլալով՝ տպարան և թուղթի գործարան հաստատելու համար, և յաջողեցաւ փայտէ գիրերով տպելու նախ ձեռագիր վարժը։

1642ին կը հրատարակէ ժամագիրք մը աւելի բարեձև տառերով։ Անիկա տպագրութեան հրաշալի արուեստին լիովին տիրանալու համար 1639ին Եւրոպա կը ղրկէ իր աշխատակից Յովհաննէս վրդ.ը տպագրական արուեստը ուսումնասիրելու և նոր տառեր պատրաստել տալու համար, սակայն անոր վերադարձը տեղեկելու բախտ չէ ունեցած։ Խաչատուր վրդ. Կեսարացի իր տպարանով և գործոցով հանդիսացած է պարծկահայոց վերանորոգիչը և Հայ անմոռանալի դէմքերէն մին։

Վախճանած է 1646ին։ Իր մարմինը ամփոփուած է Նոր Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքին տաճարին բեմի ներքնայարկը։

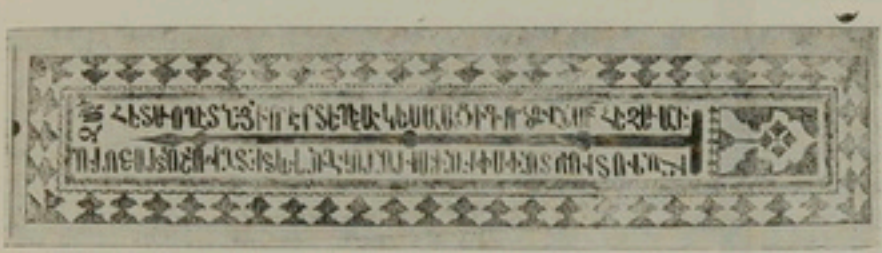

ՏԱՊԱՆԱԳՐԱՐ ՅԱՁԱՏՈՒՐ ՎՐԴ.Ի

Իր տապանագիրը հետեւեալն է.

«Ի հանգիստ առ ամփոփի՝ մաՌւր մարմնի վարդապետի
Յաչատուր Սրբազանի՝ հետեւողի Տեառն Յիսուսի,
Որ էր տեղաւ Կեսարացի՝ գործով աւուրք, հեզ եւ արի,
Բարձեալ յուս իւր զլուծ Քրիստոսի՝ առաջնորդէ նորին հօտի,
Երեսնամեայ այս գործ յանձնի՝ սմա նսեմի յայսմ աթոռի,
Կրէ յանձին զվարս անմարմնի՝ մնայ մինչեւ յիսուն վեցի
Ցաղցաւորացս ճա զատի հազար՚Ղ. եւ Ե թուիթ»։

2. ՍԱՀԱԿ ՎՐԴ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— 1692ին Սեբաստիա կու գայ ժողովարարութեան մը համար, և հոռոմախօս ըլլալով, կը չահի սիրտը Սեբաստացի մեծամեծաց որոնք բազմակնիք աղերսագիր մը կը ճամբեն Կ. Պոլիս Մատթէոս Սարը Կեսարացի Պատրիարքին, որ կոնդակ կու տայ Սահակի անուներն և մերժելով Անանիա եպ.ը (1692) կը հանեն աթոռ Սահակը։

Նոյն ժամանակ քաղաքի օրինաւոր եպիսկոպոսն Անանիա եկեղեցւոյ առեանէն գյեթ բազում ողջամիս բառոզութեանց ի հարց .... վասն է՞ր եւ սակս յի՞նչ յանցանաց զրկեցիք զիս հեռնչութենէ, եւ ոչ ոք եղ ճմա պատասխանի, զի չուեէր ինչ. բայց միայն զի ոչ ուէր եւ ոչ բմպէր բեղ նոսա եւ ապա ասաց, այդպէս լուր մնապիք, եւ ելեալ գնաց սյլ ուրեք։

Իսկ Սահակ եպ. Կեսարացի որ անխրատ կերպով յափշտակեր էր Անանիա Արքեպ.ի Ախոռը ձեռնտուութեամբ իր հայրենակից Մատթէոս Սարը Գատրխարքին, կողոպտեց ժողովուրդն, նաև ժողովեց եկեղեցական անօթներըը և շատ մը պարտքեր թողլով, եկաւ գնաց, և իրեն բան մը ըսող չեղաւ. կարծեցին թէ պիտի գառնայ նորէն. վ.ուռ մնացին քսս բանի Աճանիա Արհեպիսկոպոսի, եւ Ս. Ներսէս մնաց քահանայ յրնչից եւ բնկաւ շատ մը տակոսով պարտքի ներքեւ» (Գաստ. Սերաստիոյ, էջ 252–253)։

3. ՓՕՂՈՍ ԱՐՔԵՓ. ՂԱՐԱԽՈՁ ՏԷՐՏԻՎԱՆՔՑԻ.— *Գրուածքի և Նիկոմիդիոյ արքեպիսկոպոսաց առաջնորդը, որուն վրայ արդէն խօսած եմ (տես էջ 1934–35)։*

4. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՓ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— *Որուն նախընթացը անծանօթ է, 1782ին եղած է Առաջնորդ Գրուածքի յաջորդելով Զաքարիա Գատրիարքի, Զորս տարի ան (1782–1786) պաշտօնավարութենէ մը յետոյ կը վախճանի, Թաղուած էր Գրուածքի գերեզմանատունը ուր կը Տնաբ իր դամբանը հետեւեալ արձանագրութեամբ.*

ես խուժանից տուեալ եմ խոյս
Եկեալ յայս վայր կամ անխրախոյս,
Ուզի այս է իմոյ մարմնոյս
Ցարկ անգերան պիտակ նոգւոյս
Դեռ կացուցայ սոյն Գաղաթիս
Ցարուքիւն պետս Հայոց տունիս
Ուժաճ բաժին ինձ նուաստիս
Վ.ետսօ էանց օրն իմ յաստիս
Իմ վշտալի անբուժ ցաւոյս
Ոչ գտի ճար կացի անյոյս
Արդ բնկողմնեալ կամ նոր գթոյս
Միայն ունիմ յոյս զՔիստոս
Եղբարք յաչէք զԱղճալիս
Լալով եւ գնեզ համակ բնդ իս
Այլ արարեալ տեսէք դուք զիս
Եւ գթալով դուք զողորմիս
Թվակաճ ՌՄԼԵ (= 1786)։

5. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՓ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— *Էջմիածնայ մհաբան եպիսկոպոսը 1796ին կ. Գոլոյ Նուիրակ կը կարգուի և անկէ կ'անցնի Ռուսիոյ և ապա 1798ին Իզմիր, իբր Տէրունի վիճակին առաջնորդ։ Հոն պաշտօնավարած է բաւական երկար ատեն, արդիւնաւորապէս։*

Դաւիթ–Դանիէլեան վէճին մէջ գործօն դեր կատարած է իբր Դաւիթ Ինճեգէթցիի կողմնակից, տեղւոյն ուսս Հիւպատոսի ազատնած։

Զինքը պաշտօնանկ ընելու համար Դանիէլի կուսակիցներուն ջանքերը ապարդիւն եղած են, իր օրով, 1801 Յուլիս 31ին չինուած է Իզմիրի Լուսաւորչեան Հիւանդանոցը։ 1810 Օգոստ.ին կ. Գոլոյ եկած է Ստեփան վրդ.ի հետ մասնակցելու համար այն ժողովներուն որոնք գումարուեցան քննելու համար Կաթողիկութեան յարող Հայոց առաջարկները միութեան համար։ Մարտիրոս եպ. յետոյ գարձաւ

կրկին Իզմիր ուր 1811 մեպտ. 1ին կոտակ մը ըրած է Իզմիրի Հայոց խօրայիին 2500 ղրչ. ձգելով։

Եղած է Տեղապահ Կաթողիկոսութեան և Ցովհաննէս Կարբեցիի հետ կանգիտա կաթողիկոսութեան ներկայացուած է՝ երկաննուն ցանկին մէջ։

6. ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՓԵՊ. ՏԷՕՎԼԻԹԵԱՆ ՄՈՒՆՁՈՒՍՈՒՆՑՒ. — Առաջնորդ Իմիրնէի 1811—1840։ Ծնած է 1770ին Մուննուսուն։ Հայրը՝ Ցովհաննէս Գալֆա Տէվլէթեան(1) հաւատնօրէն իր հետը Կ. Պոլիս բերած է իր զաւակը, որ աշակերտած է Զաքարիա Փոքուզեան և Ցովհաննէս Զամալեըճեան պատրիարքներուն։ Առանցմէ վերջինը իր աշակերտը կարգած է Առաջնորդ Իմիրնէի 1811ին վախճանած է Միքայէլ եպ. Զօպանեանցի տեղ։ երբ 1819ին Էջմիածին կ'երթայ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար Իմիրնէցիք որոնք կ'ուզէին Միքայէլ եպ.ի աշակերտներէն մին Առաջնորդ տեսնել կը մերժեն զինքը։ Պօղոս Պատրիարք առանց նոր առաջնորդ մը ղրկելու Իմիրնէ հրահանգ կու տայ Մեսրոպ եպ.ի երթալ իր ծննդավայրը և հոն սպասել մինչև որ Իմիրնէցիք խնդրամատոյց ըլլան զինքը ընդունելու։

Հոն գտնուած ատեն հրահանգ կ'ստանայ Կ. Պոլսոյ Ազգ. վարչութենէն և Իմիրնէցի Պօղոս Պատրիարքէն ընկերակցութեամբ կնաստրիոյ Առաջնորդ Աւետիք եպ.ի ուղեւորելու դէպի Երուսաղէմ իբր քննիչ։ Այս պաշտօնը կատարելէն յետոյ՝ երբ կը պատրաստուէր վերըստին կնաստրիա դառնալու Իմիրնէի մէջ կիրքերը հանդարտած ըլլալով զինքը կ'ուզեն որով 1–1ուկէս տարուան բացակայութենէ մը յետոյ կը դառնայ իր սեփական վիճակը 1820ին և հոն կը մնայ մինչև իր մահը († 1840)։ Թաղուած էր Ս. Թորոս եկեղեցւոյ գաւիթը։ իր գերեզմանաքարին վրայ կը կարդացուէր հետեւեալը.

Շիրիմս է Տ. Մեսրովբայ հոգեբնիթ Արհի եպսի. Կեսարացւոյ՝ աշակերտի Տ. Զաքարիայ եւ Տ. Ցովաննու Ասուածաբան Պատրիարքաց Կոստանդնուպոլսոյ։

Ոյք գերզօք՝ ռաքուճի բարի
Կարգեցաւ դեռ՝ այս վիճակի
Ջամո երեսուց՝ արդեամբ ի լի,
Հովուէր բարւոք ըզհօտ Փրկչի.
Հասեալ ի տես՝ եօթանասնի,
Ի Տէր հանգեաւ՝ փոխմամբ ասի,
Հոգւով պայծառ՝ որպէս զարփի,
Եղեւ հաղորդ Սուրբ Հարց զճէի.

---

(1) *Այս անձին գերեզմանը կը գտնուէր Իմիրնէի Հայոց գերեզմանատան մէջ եկեղեցականաց յատուկ բաժինին մէջ։ Ես ընդօրինակած եմ անձամբ իր տապանաքարը որ հետեւեալն էր.*

Ռ Մ Կ Բ (= 1813)

Գրա. Տէր իմ Տէր, մեծ ողորմութեամբ ի կարօտեալ հոգի ի տապանիս եղելոյ Տէվլէթեան Ցովհաննէս Գալֆայի Կեսարացւոյն ըստ մարմնոյն հօրն դիտի հաղարիս Մեսրոպ եպիսկոպոսի, աշակերտի Տ. Ցովհաննու Ասուածաբան պատրիարքին Կ. Պոլսոյ։»

Հայցմամբ սոքին՝ արդ Սուրբ Հոգի
Պարգեւեա մեզ՝ բզցոզ ընորհի,
ՑԱմի Տ. 1840 ի Յունուարի 14»:

Այս եկեղեցականը որ «քաջ քարոզ» անուանուած է, կը պատմուի թէ ունէր կապոյտ և աղու աչքեր, գեղադէմ, հեզամբոյր։ Իր կեանքը հգնաւորի մը կեանքին հանգոյն եղած է։ Խորհրդի մէջ կը պատմէին թէ իր քարոզ խօսած ատեն բոլոր գինեաուններըը, մէեսախներըը, արհարաններըը գոցուելով, խուռն բազմութիւն մը կը գիմէր եկեղեցի, ունկնդրելու համար իր քարոզին։ Նոյնիսկ Թուրքեր մեծ բազմութեամբ յաճախ եկած են զինքը լսելու եկեղեցւոյ պատուհաններէն։

7. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊ. ԳԱԼՓԱՑԵԱՆ ԼՎԼՐԿՍՒ.— *Երուսաղէմի միաբան, վարդապետ ձեռնադրուած է 1830ին, 1839 Մայիս 17ին Ցակոբոս Պարթիարքի հրամանաւ Առաքնորդ կը կարգուի Տրապիզոնի ըստ իր ձեռագիր վկայութեան թէ ի 1839 Մայիս 17 հրամանաւ Ցակոբոս Սրբազան պատրիարքի կարգեալ տեսուչ օրհնեալ հաղարացն Տրապիզոնու եւ Կիւմիւշխանէի եւ բոլոր վիճակացն, եւ եկեալ ընդ գրչաւ տակի ի ճերկայութեան բոլոր հաճանայից եւ երեւելի արուց, զամենայն կանս եւ կարապս Առաջնորդարանի եւ Ս. Փրկչայ վանուցն եւ երից արոց եկեղեցեացն, որոց եւ չորեցուցց առս հատատարիմս եւ վերակացուս եւ կառավարիչս կացուցանել ընտրութեամբ բոլոր գյխաւորացն...: Այս կանոն յաւիտեան մնալոյ ազազաւ ասացոր ի գիր արձանագրեալ սարագրեմ ես Սրբազանի փոխանորդ եւ Այցելու եւ վերատեսուչ նուաստ ծառայ ծառայիցն Ասուածոյ Ս. Երուսաղէմի միաբան կարապետ վարդապետս կեսարիու էվէրէմ գեղչէ մնասի կարապետ Դալֆանեան Քիւրճի զատէ»:*

Կարապետ վրդ. իր դէմ կը գրգռէ վիճակին մեծագոյն մասին զայրոյթը, որ տեղի կու տայ իր վիճակայնոց բողոքին և Պատրիարքարանի հրամանին համաձայն հեռանալը կը պահանջուի։ Բայց ինք ընդհակառակը կը յամառի մնալ իր պաշտօնին վրայ։ Այս յուզման միջոցին պատահմամբ հոն կը հանդիպի Քիչմիշեան Յովհաննէս Ամիրան զորոց երեկոցուցց կողմանց հակառակորդաց սեսեաց կազմեալ մեղադրակարդ գաւեր զկղերս եւ ընդ իւր ածէ ի Ն. Գոլիսս։ Արդէլ վրդ. Մխիթարեան եւս կ'ըսէ ճիազիւ թէ երկու տարի վարելով գանիկայ (առաջնորդութիւն) ետիօրութիւն ձգեց եւ ելաւ 1842 թուինն (տես Խոսրով վրդ. Գէհրիկեան, Առաջնորդութիւն Հայոց Տրապիզոնի ԱՐԵՒԵԼՔ. թ. 4630–4633)։

Կարապետ վրդ. Գալֆայեան 1843ին Առաջնորդ կը գրկուի Սեբաստիա, որուն համար գրիչ մը կը վկայէ թէ էր «այր հմուտ եւ հեզաբարոյ»։ 1851ին «քսան խնդրացաց վիճակայնոց ձեռնադրի եպիսկոպոս ի Նեռսէս հիզերորդ հայրապետէ Հայոց մեծաց ի սուրբ գահն միածնաէջ» (Գիւտճ. ժ. հատոր, էջ 437)։

Սեբաստիոյ առաջնորդութիւնը վարած է մինչև 1869, ուրկէ յետոյ մեկուսացած է Ս. Նշանի վանքը իբր վանահայր։ Հոն վախճանած է 1877ին (Գասմ. Սեբաստիոյ, էջ 306)։

Կարապետ եպ. Գալֆայեան 1857–1859ին Երուսաղէմ այցելած է և մի քանի անգամ ալ իր ծննդավայրը էվէրէկ, ուր ինչպէս տեսանք ատատարած է Իլիպէի եկեղեցւոյն և դպրոցին շինութեան։

համալսարանը որուն չրջանը աւարտած է։ Անիկա Լոնտոնի բարձր դասուն սիրելի մէկ անդամն է և ամէն տարի քանի մը անգամ կը հրաւիրուի Անգլիոյ թագաւորին ընկերական մեծ ընդունելութեանց։

Իր փեսան Գ. Դէորգ Լասեան եւս անդամ է Իրաքի Բեթրոլիւմ Ընկերութեան վարչական խորհուրդին։

Գ. Դալուստ Կիւլպէնկեանի ազգային կեանքը եղած է ահմամանափակ։

1930ին Գօղոս վեշալա Նուպարի մահէն յետոյ անիկա ընտրուեցաւ Հ. Բ. Ը. Միութեան նախագահ և մօտաւորապէս երկու տարուան պաշտօնավարութենէ մը յետոյ 1932ի վերջերը հրաժարեցաւ։

Իր բարերարութեամբ հինուած է Լոնտոնի Ս. Սարգիս եկեղեցին և Երուսաղէմի Դուրեան Մատենադարանը, որուն համար նուիրած է 7000 ոսկի։ Ցիշեցի արդէն իր հինգ տարուան համար կեսարիոյ որբերուն տարեկան 500 ոսկիի նուիրատուութիւնը։ Նոյնպէս ամէն տարի անիկա կարեւոր նպաստ մը կը հասցնէ Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցին և այլ ազգային կարօտութեանց, յաճախ գաղտնի։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԷՄՔԵՐ

Ա.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ

1. ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

1. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Ա. ՓԱՐԹԵԻ (264 – 333 †). — Հայ Առաքելական եկեղեցւոյ Բ. հիմնադիրը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, երէք ծննդեամբ կեսարացի չէր, —ինչ որ շատ թէական է— գոնէ ծննդեամբ և կրթութեամբ կեսարացի մըն էր։ Սակայն ես խնդրոյ առարկայ ընել չեմ ուզեր այս հարցը, որքան որ ալ կեսարացին մը և կեսարիոյ դերին տեսակէտով այս խնդիրը ունենար իր խիստ չահեկանութիւնը։ Արդ, աւանդական պատմութեան իսկ համաձայն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի անմիջական յաջորդը և Բ. զաւակը Ս. Արիստակէս Ա. Փարթեւ ծնած էր մերձաւորապէս 264ին ի կեսարիա։ Դեռ նորահաս երիտասարդ հոգեւորական կեանքի հետեւեցաւ և Նիկոմաքոս հգնաւորին աշակերտեցաւ, և ապա ինքն գլուխ եղաւ հգնաւորներու խումբի մը։ Հայաստան գալէն յետոյ իրը հօրը օգնական եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ։ Դացած է Նիկիոյ առաջին տիեզերական ժողովին, կեսարիայէն անցնելով։ Արդէն Գր. Լուսաւորիչի կենդանութեան կը վարէր Հայրապետական գործերը, ուստի անոր մահէն յետոյ ինքն յաջորդեց և հազիւ եօթը տարի (327–333) պաշտօնավարելէ յետոյ մեռաւ։

8. ՊԵՏՐՈՍ ՎՐԴ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— Միաբան Ս. Կարապետի, 1839ին կեսարիոյ Առաջնորդ ձակոբ եպ. Ահէմեանի հետ անհամաձայն կը թողու վանքը և կը հեռանայ կեսարիայէն և կ'երթայ Կ. Պոլիս, ուր ձակոբ Պատրիարքէն Կ. Պոլսոյ Պատ. Փոխանորդ կը կարգուի։

1840ին երբ ձակոբ Պատրիարք կը հրաժարի և իր նախկին վիճակը Ամասիա–Մարզուան կ'երթայ, Պետրոս վրդ.ը Շապին–Գարահիսարի և Թամզարայի առաջնորդ կը կարգէ։

Տեղացիք զինքն կը կոչեն պիւլպիւլ։ 1843 Մայիս 18ին Ներսէս Աչտարակեցի Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցած է իբր Թրքահայոց Ներկայացուցիչ Էջմիածին երթալով։ Այս առթիւ մօտաւորապէս երեք տարի Մնացած է Էջմիածին, այսինքն մինչև ընտրեալ կաթողիկոսին Բեթերսպուրկ երթալ և անկէ կովկաս դառնալը, և ապա Ներկայ եղած է 1846 Յունիս 9ին Կաթողիկոսին օծման (Ազգապատում, էջ 3767–9, 3790) և ապա եպիսկոպոս ձեռնադրուելով դարձած է Շապին–Գարահիսար։ Իր վիճակին առաջնորդական պաշտօնը չարունակած է մինչև իր մահը որ եղերական եղած է, վանդի սպանուած է իբրև Թալասոյ կարապետ վրդ.ի հետ։

9. ՍԵՐՈՎԲԷ ՎՐԴ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ։— Ծնած է 1871ին Թալաս։ Ձեռնադրուած 1898ին երուսաղէմ իբր միաբան։ 1902–1904ին տեսուչ Դամասկոսի։ 1904ին կ'երթայ Պաղտատ իբր Առ. Տեղապահ և կը մնայ մինչև 1907, որմէ յետոյ կը դառնայ երուսաղէմ և կ'ատանձնէ ծոպպէի տեսչութիւնը։ 1910ին տեսուչ կը կարգուի ժառանգաւորաց վարժարանին։ 1914ին կը նշանակուի տեսուչ Բեթլեհէմի։ Կը վախճանի 27 Հոկտ. 1917ին։ Ունի Տրագիր կենցաղ անուն (տպ. 1904, Կ. Պոլիս) հրատարակութիւն մը (Ազաւնունի եպ. Միաբանի, էջ 468)։

7. ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԱՑԼ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐ

Կեսարացի այլեւայլ աստիճաններով և պաշտօններով եկեղեցականներու թիւը թերեւս չատ ու չատ է։ Ձեմ խորհիր թէ կարելի է ամբողջ ցուցակը ներկայացնել անոնց որոնք կեսարիայէն դուրս գործած են։

Անոնցմէ մէկ կարեւոր մաս մը զանազան առիթներով արդէն յիշուեցաւ և զանոնք առանց կրկին յիշելու, հոս պիտի ներկայացնեմ մի քանի դէմքեր եւս, որոնք Հայ եկեղեցւոյ ծառայած են։

1. ՊԵՏՐՈՍ ԵՊ. ՏԷՐԷՎԱՆՔՑԻ.— Արդէն յիշած եմ իբր փոխանորդ պատրիարքութեան և ուսուՑիչակից Գողոս եպ. Ղարագէչի, Պետրոս եպ. Ամասուածատուրեան, որդի Խանձի Պուտախի որ 1703ին վարդապետ ձեռնադրուած և 1786ին փոխանորդ եղած և ապա երուսաղէմ անցնելով հոն 1813ին մեռած էր (տես էջ 1935-36)։

Այս եկեղեցականէն քիչ առաջ կը հանդիպինք հասանուն և համերկրացի ուրիշ Պետրոս եպ. Տէրէվանքցիի մը որ Ջաքարիա Պատրիարք փոքուզեան փոխանորդութեան կոչած է մերձաւորապէս 1773ին։ Պետրոս եպ.՝ նոյնպէս Ջաքարիայի աչակերտներէն էր։ Այս եկեղեցականը 1777 Դեկտ. 10ին Միմէոն Կաթողիկոս ձեռնադրեաց pus խնդրոյ ցոյն Ջաքարիա Պատրիարքի եւ իշխանաց ցոյցոյ բաղաքին, այնու պայ-

մաճառ զի մնացէ բեղ ձեռամբ պատրիարքին»(1), (ձեռագիր Դիւրք Ձեռնադրութեանց)։ Հաւանօրէն պաշտօնավարած է իբր փոխանորդ Կ·Պոլսոյ մինչև 1779, վասնզի այդ թուականին ուրիշ մը կը տեսնենք նոյն պաշտօնին վրայ։ Թերեւս վաղամեռիկ եղած է և ասոր համար քանի մը տարի յետոյ՝ 1783ին Զաքարիա Պատրիարք իր աշակերտներէն ուրիշ Տէրէվանքցի մը դարձեալ Պետրոս կոչած է։

2. ԹԱԴԷՈՍ ՎՐԴ. ՊԱԽԱԼԵԱՆ, ԼՖՓԼՐԼՑԻ.— Միաբան Երուսաղէմի, Ձեռնադրուած է 1814ին վարդապետ։ 1847-48ին եղած է տեսուչ Բեթղեհէմի։ Կը վախճանի 1850ին (Աղաւնունի եպ. Միաբաններ, էջ 150)։

3. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎՐԴ. ԱԼԻՔՍԱՆԵԱՆ, ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— Պօղոս եպ. Թաքթաքեան երբ իբր Պատրիարք Կ. Պոլիս կ'երթայ, իզմիրի թեմը կը կառավարէ փոխանորդ վարդապետներով, որոնցմէ վերջինը կ'ըլլայ Կարապետ եպ. Ալիքսանեան Կեսարացի, որ 1867-1869 կը պաշտօնավարէ։ Ուրիշ տեղեկութիւն մը չունինք իր մասին։

4. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎՐԴ. ԿԱՑԾԱԿՆ, ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— Միաբան Երուսաղէմի։ Ձեռնադրուած է 1802ին, վանեցի Թէոդորոս Պատրիարքէն։ 1822ին կը ղրկուի Գահիրէ իբր օգնական առաջնորդի։ Վախճանած է 1854ին (Աղաւնունի եպ. Միաբաններ, էջ 194)։

5. ՂԱԶԱՐ ՎՐԴ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ (Քէօսէ).— Սղերդի և Մշոյ կողմերը պաշտօնավարած ժամանակ, կուսակալները իր մասին կը գանգատին Բ. Դրան, կը ձերբակալուի Տիարպէքիրի մէջ և հոնկէ ալ կը տարուի Պոլիս և կը տարագրուի 1859ին Երուսաղէմ, ուր կը մնայ (Աղաւնունի, Միաբաններ, էջ 229)։

6. ՄԱՏԹԷՈՍ ՎՐԴ. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— Միաբան Երուսաղէմի։ Ձեռնադրուած է 1820ին, 1843-1845 տեսուչ Յոպպէի և 1850ին Կ. Պոլսոյ Փոխանորդ եղած (Աղաւնունի եպ. Միաբաններ, էջ 253)։

7. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎՐԴ., ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— Երուսաղէմի վանքին կը միաբանակցի 1862ին (Աղաւնունի եպ., Միաբաններ, էջ 273)։

8. ՄԻՆԱՍ ՎՐԴ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— ԺԹ. դարուն սկիզբը Երուսաղէմի միաբան էր (Աղաւնունի եպ , Միաբաններ, էջ 154)։

9. ՄԿՐՏԻՉ ՎՐԴ., ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— Երուսաղէմի միաբան վարդապետ մը որ 1800ին տեսուչ էր Յոպպէի։ Վախճանած էր 1818ին (Նոյն էջ 306)։

10. ՅԱԿՈԲ ՎՐԴ. ՄԵՐՏԻՆԵԱՆ, ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— Կոչուած «գրագիր», վասնզի քարտուղարն էր պատրիարքարանին 1824էն առաջ (Միաբաններ, էջ 297)։ 1827ին և 1835ին ընդօրինակած է ձեռագիրներ (տես Նոյն, էջ 328)։ Վախճանած է 1836ին (Նոյն)։

---

(1) Աթիկա գլխաւոր փաստն է որ երկու Պետրոս եպ.ներ կային, երկուքն ալ Զաքարիայի աշակերտ և անոր փոխանորդ, մին Ա. և միւսը՝ Բ. պատրիարքութեանը ընթացքին։ Երկրորդ Պետրոս եպ.ը (Աստուածատուրեան՝ որդի Խանճի Պուտախի) ինչպէս կը տեսնուի ձեռնադրուած է եպիսկոպոս, 17 տարի յետոյ, 1794ին, ինչպէս կը հաստկցուի Ղուկաս Կաթողիկոսի մէկ նամակէն (տես Դիւան, Դ. էջ 634-5)։

11.— ՊԵՏՐՈՍ ՎՐԴ. ՊԱԼԵԱՆ, ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— Երուսաղէմի միաբան, Ձեռնադրուած 1881ին, Տեսուչ Դամասկոսի (1885-1886) և Ս. Փրկչի 1886ին (Միաքանի, 417)։ 1887ին կը հեռանայ Երուսաղէմէն և ժամանակ մը Սուրբ Կաթողիկոսական վիճակին մէջ գտնուելէ յետոյ, կեսարիոյ Ս. Կարապետի միաբանութեան մէջ կը մտնէ և փոխ. վանահայր կ'ըլլայ։ 1895 Փետր. 14ին յանկարծամահ եղած է։

12. ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ., ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— Երուսաղէմի միաբան մը, որ 1807-1828 պաշտօնավարած է Եգիպտոս։ 1829 կը դառնայ Երուսաղէմ։

13. ՏՐԴԱՏ ՎՐԴ. ՊԻՐՊԻՐԵԱՆ, ԿԵՍԱՐԱՑԻ.— Ծնած է 9 Մարտ 1891ին, Աւազանի անունն է Գառնիկ։ Նախակրթութիւնը ըստացած է Կեսարիոյ Հայկեան վարժարանի մէջ։ 1910ին մտած է Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց վարժարանը։ 1913 Հոկտ. 10ին՝ Գպիր, 1918 Հոկտ. 22ին՝ սարկաւագ և 1922 Յունվար 28ին աբեղայ կը ձեռնադրուի։ 1923ին կ'ըլլայ մատակարար և 1926-1930 թարգման Ս. Յակոբի վանքին։ 1932էն ի վեր տեսուչ Բեթղեհէմի։

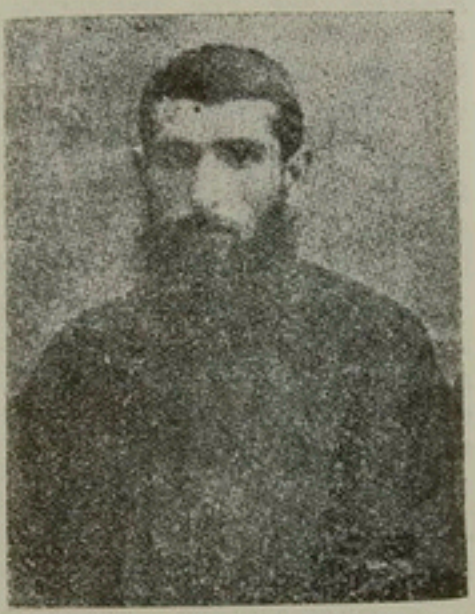

ՏՐԴԱՏ ՎՐԴ. ՊԻՐՊԻՐԵԱՆ

14. ԱՐԻՍՏԱԿԻՈՒ ԱՓՀ. ՎԱՐԴԱՊԵՏԵԱՆ.— Ծնած է 1848ին Կեսարիա, վաղեմի ուսուցիչ ուսողութեան։ 1889ին կը ձեռնադրուի քահանայ Կ. Պոլսոյ մէջ, և կը պաշտօնավարէ Կէտիկ Փաշա, Եէնի Դափու, Ակիւտար և Ֆէրիքէօյ թաղերը։ Նաև պահ մը գացած է Աստա Փազար։ Անդամակցած է Երեւփոխանական և կրօն. ժողովներու։ Վախճանեցաւ Կ. Պոլիս 1924 Յունիս 30ին։

15. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՓՀ. Տ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ.— Ծնած է 1842ին Կեսարիա, և հոն քահանայ ձեռնադրուած։ Ս. Աստուածածինին եկեղեցւոյ աւագերէց եղած է։ Ցետոյ փոխադրուած է Կ. Պոլիս, ուր մեռած է 1927 Յունվար 19ին։

16. Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՓՀ. Տ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ.— Կեսարացի, և ձեռնադրուած քահանայ իր ծննդավայրին մէջ ուր պաշտօնավարած է 18 տարի և յետոյ 1892ին եկած է Կ. Պոլիս, ուր հինգ տարի ՅԱԼէք ետք կը վախճանի 2 Յունիս 1897ին։

17. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՓՀ. ԵՍԱՑԵԱՆ.— Ծնած է Էֆքէրէ 6 Փետր. 1867ին։ Ազգանուն կարապետ որդին է Տ. Ազարիա ՓՀ.ի։ Նախակրթութիւնը առած է իր ծննդավայրին մէջ և ապա թաղաս ուր և Մերսին ուսուցչութիւն ըրած է։ 1895ին մտած է

Արմաշի Դպրեվանքը։ 1897ին իբր յեղափոխական աքսորուած է Խարբերդ և 9 ամիս բանտարկուած, ցետոյ գրկած է Տարսոն և քահանայ ձեռնադրուած 2 ցուն վ. 1901ին ի Սիս կաթ. Տեղ. Կիրակոս եպ. Բէքմէզեանէ և կարճ միջոց մը գէյլան քահանայագործելէ վերջ Հալէպ փոխադրուած, Հոն կը պաշտօնավարէ թէ իբր Ծխատէր քահանայ և թէ իբր լուսարարապետ, թէ իբր Առաջն. փոխանորդ և թէ իբր Առաջն. Տեղապահ, և թէ կրօն. ժողովի Առենապետ։

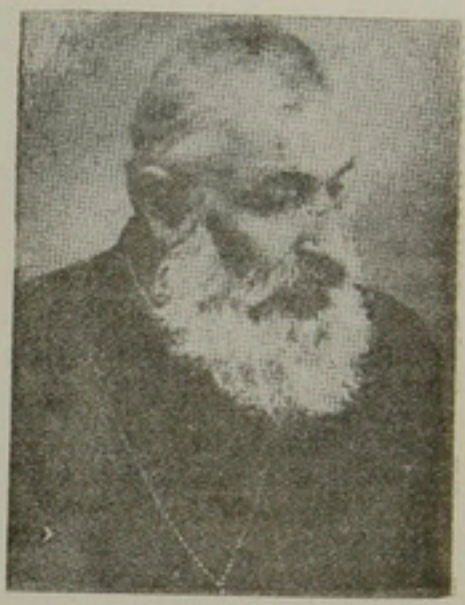

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՓՃ. ԵՍԱՑԵԱՆ

1916ին գերեզման բանտարկուեցաւ և զինադադարին միայն ազատ արձակուեցաւ։

1912ին գէյլանի 112 տնուոր կաթոլիկ Հայերը գրկած էին մայրենի եկեղեցւոյ գիրկը։ Գաւազած է լանջախաչով և ծաղկեայ վիլոնով և 1926ին Աւագութեան արժանացած է կաթոլիկոսական կոնդակով։ Հմուտ և նախանձայոյզ եկեղեցական մըն էր որ քաղաքական տագնապներու հետեւանքով երեք անգամ բանտարկուած և մահուան դատապարտուելու վտանգը անցուցած է իբրեւ քահանայապետական տակ։ Հալէպի կրօն. ժողովի Առենապետն էր։ Այս անձնուէր հովիւը պատնէշին վրայ կրօնական պաշտամունք կատարած ատեն եկեղեցիին մէջ 6 Ապրիլ 1927ին յանկարծամահ եղաւ և հետեւեալ օրը թաղուեցաւ եկեղեցւոյն բակը։

18. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵՍԱՐԵԱՆ.— Նիրզէ գիւղացի, Բ. թարգման Ս. Յակոբի վանքին, վախճանած է 1806ին և թաղուած Ս. Փրկչի վանքը իր տապանագիրն է հետեւեալը.

«Տապան այս է հանգստեան
Որոյ գահիս հին միաբան
Յոգնաշխատ էր եւ ժրաջան
Պատուսիրատ երկրորդ թարգման
Մահտեսի Խաչատուր Կեսարեան
Որ ի գեղջէ Նիզէ անուան
Փոխեցաւ ի կեանս անվախճան,
Ի թվին ՌՄԵԵԻՀ (=1806)
Յամսեանն յունվարի ԻԱ.ին
Որ հանդիպիմ այս տապանիս
Բոլոր առիւ տուէ ողորմիս։»

(Ազաւնունի եպ., Միաբանիք, էջ 174)

19. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԷՎԼԻՐԿԻՏ.— Քրմազգեաց միաբան երուսաղէմի, կը վախճանի 1893ին, ի նպաստ Ս. Յակոբի վանքին յիշատակ թողուով մէկ մթերանոց երուսաղէմի մէջ (Միաբանիք, էջ 173),

8. ՀԱՑ - ԿԱԹՈԼԻԿ ԵՒԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ

Կաթոլիկութեան կեսարիոյ մէջ հաստատուելէն և իրենց հաւատացեալներուն կազմակերպուելէն ետք, ինչպէս նաև բնիկ տեղացի կղերին վրայ արդէն խօսուած է։ Ասոնցմէ ոմանք կեսարիայէն ալ դուրս ունեցած են գործունէութիւն։ Այսպէս.

1. ՅՈՎՀԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԻՄՈՆԵԱՆ.— (Ծն. 1705 – 1781 Հոկտ 30 †) *որ Սարգիս եպ. Սարաֆեանի աշակերտած էր, յետոյ եղած է Թրխեսոի Հայ Կաթոլիկներուն երէցը։ Ասիկա բնիկ կեսարացի էր։ Իր մահուան առթիւ Թրխեսոի Հայ Կաթոլիկներուն ննջեցելոց գիրքին մէջ գրուած էր.*

«Ձամի տեառն 1781 30 Հոկտ. Ծաւուր երեքշաբթի 9 եւ կէս ժամու աւուրն փոխեցաւ առ Տէր բարի եւ երջանիկ մահուամբ յառաջագոյն ընկալեալ զաւետեացն սուրբ խորհուրդս եւ զպապական ճեռոդութիւն Վեր. Յովհաննէս Վ.ն Արիմանեան, առաջին գաբելան ժողովրդեանս Հայոց զկնի միոյ կէս ամի հիւանդութեանն իւրոյ կոչեցելոյ սեւ դեղնացաւ ի տան պարոն Գրիգորին Հէրվէքեան, որում եւ զամենայն ինչս իւր ճմա եթող կտակաւ, քէպէս եւ սակաւ ոչինչ գտաւ առ ճմա: Եւ ի 31 Հոկտեմբերի յերեկոյին ընկերակցութեամբ եղբայրութեան Սրբոյն Անտոնի Պատուագոյն փառաւորապէս բերեալ եղեւ յեկեղեցին մեր Սաղմոսիւք եւ օրհնութեամբ, եւ զկնի բազում աղօթից թաղեցաւ առաջի աւագ խորանին Սրոց Մարտիրոսաց ի գերեզմանին Սիճօր Գալոյին հրամանաւ ճորա եւ բիւ ամաց սորա 76: Էր սա հեսարացի եւ ազգակերս Սարգիս վարդապետին: Ես Հ. Ղուկաս Սիմոնեան եկեղեցպան վկայեմ»:

2. ԳՐԻԳՈՐ ԾՂՐԴ. ԱՇԸՂԵԱՆ.— *Բնիկ էվէրէկցի եկեղեցականը որ արդէն յիշատակելու առիթ ունեցայ (էջ 1043), անց եօթանասունը ալեւոռեալ հիմա կը մնայ Զմմառի վանքը։ Այս ծերունի վարդապետը որ իր կեանքին մեծ մասը անցուցած է կեսարիա և տեղւոյն Հայ Կաթոլիկ Առաքելորդիներու ձեռքին տակ քահանայագործած, իր ուսումը առած է Զմմառի մէջ, և վարդապետ ձեռնադրուելէն անմիջապէս յետոյ գացած է կեսարիա ուր մնացած է մինչև 1930 թուականը, ուրկէ յետոյ մեկնած է Զմմառ ուր կը մնայ ցարդ։ Խուզարկու և պրպտող միտք մը որ բանասիրական աշխատութիւններ ալ ունեցած է։*

3. ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ՔԷՇԻՇԵԱՆ.— (Տես իր կեանս. էջ 1044) *Բնիկ կեսարացի որ ինչպէս տեսնուեցաւ Զմմառի փոխ-վանահայրութեան պաշտօնը վարած է կեսարիոյ առաջ. փոխանորդի պաշտօնը ձգելէն յետոյ։*

4. ՎԱՐԴԱՆ ԾՂՐԴ. ԽԱՉԷՐԵԱՆ.— (տես իր կեանս. էջ 1045), *որ կեսարիայէն դուրս եգիպտոսի Առաջ. Փոխանորդի պաշտօնը վարած է և կը վարէ ցարդ։*

5. ԱՐՍԷՆ ՎՐԴ. ԽՕՐԱՍԱՆՃԵԱՆ.— *Բնիկ կեսարացի Զմմառի միաբանութենէն, որ ինչպէս յիշուեցաւ կեսարիոյ մէջ երկար տարիներ քահանայագործած է։ Հիմա կը գտնուի Կիպրոս, ուր կը պաշտօնավարէ։*

ԵՄԱՑԻ ԱՐՔԵՊ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ
(Տես կենսագր. էջ 2019 – 2020)

Ց. ՀԱՑ-ԲԱՂՈՔԱԿԱՆ ԵՐԻՑՆԵՐ

Հայ բողոքական համայնքի պատկանող կեսարացիներէն իբր պատուելի կամ երէց գործող անձեր ալ գտնուած են։ Առնցմէ կը յիշենք հետեւեալները.

1. ՎԵՐ. ՄԱՐԿՈՍ Գ. ԲԱՐՈՒՆԱԿԵԱՆ.— Ծնած է 1866ին Կեսարիա և իր նախնական կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Ամերիկեան Միսիոնարական դպրոցին մէջ, իսկ միջնակարգ կրթութիւնը Այնթափի Ամերիկեան Գոլէճին մէջ որուն շրջանը աւարտած է 1887ին։ 1889ին կ'երթայ Ամերիկա ուր կը մտնէ Մէտիսոնի Աստուածաբանական ճեմարանը որմէ իր վկայականը կ'ստանայ 1894ին և իբր Մեթոտական պատուելի կը գործէ երկար տարիներ, քարոզելով Միացեալ Նահանգաց զանազան քաղաքներուն մէջ, հաստատուելով նոր եկեղեցիներ և կիրակնօրեայ դպրոցներ։

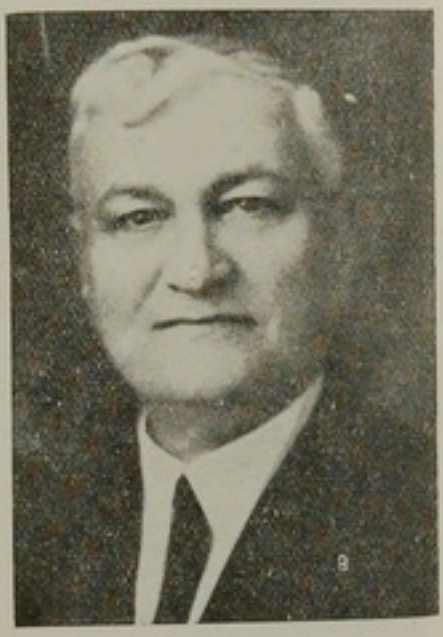

ՎԵՐ. ՄԱՐԿՈՍ Գ. ԲԱՐՈՒՆԱԿԵԱՆ

Իր ծերութեան օրերուն հանգստեան կոչուած էր, սակայն անիկա Ամերիկեան Ռըլիճի կողմէ առեղնաբանութիւններ ըրած է Հայոց համար և անոր գործին բերած է իր աշխատակցութիւնը։

Մեռած է 11 Հոկտ. 1929։

2. ՎԵՐ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՏԱՆԱԼԵԱՆ.— Ծնած է Կեսարիա Սընըգին Մահլէ և իր նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին Բողոքականաց Արգէօս վարժարանին մէջ, որմէ շրջանաւարտ ելլալէն յետոյ չորս տարի ուսուցչութիւն ըրած է Կեսարիա։ Ցետոյ յաճախած է Մարզուանի Անաթոլիա Գոլէճը որմէ վկայուած է 1891ին Գրականութ. (B. A.) և Աստուածաբանական ճեմարանէն՝ Աստուածաբանութեան վարդապետ (B. D.). Դպրոցէն ելլալէն ետքը իբր քարոզիչ պաշտօնավարած է Հերէք (Թօգատ), Թալաս, Մարզուան, և ապա գացած է Ամերիկա ուր մտած է Հարթֆըրտի Աստուածաբանական ճեմարանը և Կրճուէյթ Գօրս առած և կրօնամանկավարժական պատկառելի աստիճանով (B. R. Pd.) ընթացաւարտ եղած է 1907ին և յաջորդ տարին (1908) Նիւ-Եորքի համալսարանին վարժապետանոցէն ստացած է «վարդապետ-դաստիարակ»ի (M. Pd.) աստիճանը։

Ամերիկա իր ուսանողութեան շրջանին Հարթֆըրտի Նիւպրըճըն նոբէն քարոզչութիւն ըրած է։

Ամերիկայէն գարձին պաշտօնավարած է յաջորդաբար Իզմիր, Ատաբազար և Գրուսա։

Թալաս, Մարզուան և Ատաբազար իբր հովիւ պաշտօնավարած

առեն այդ տեղերու բարձրագոյն վարժարաններուն և իզմիրի մէջ պետական վարժապետանոցին մէջ իբր ուսուցիչ պաշտօն ստանձնած է, իբր յաւելուած իր պաշտօնին։

ՎԵՐ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՏԱՆԱԼԵԱՆ

Մեծ պատերազմին սկիզբն ալ գրուա իբր քարոզիչ պաշտօնավարած առեն տեղւոյն Մէթքէպը Սուլթանիի գաստխօս նշանակուեցաւ և վեց տարի (1914 – 1920) պաշտօնավարեց։ Տարագրութենէ փրկուած է վառնդի Զուիցերիացի վաճառականներու միջնորդութեամբ գրուածքի բողոքականները տեղահան չեն եղած։

Երբ Մ. Նահանգներն ալ պատերազմի մտան, Միսիոնարները իրենց դպրոցները գոցելով հեռացան։ Գատ. Առաձնալեան յաջողեցաւ կառավարութենէն արտօնութիւն ինքն դպրոց մը բանալու «Նոր Դպրոց» անունով, մանկապարտէզի և նախակրթարանի բաժիններով, հասոյթի միակ աղբիւր ուսենալով աշակերտներու թոշակները։ Այսպէս երեք տարի (1917–1920) իր կնոջը (Տիկ. Վարդուհի ծն. Մանիսալեան)(1) հետ զոհողութեամբ դպրոցը վարելէ յետոյ, գրեթէ անձնուիրութեամբ, պինադադարի երկրորդ տարին՝ 1920ին, արձակուրդ մը ընելու համար Ամերիկա կ'երթայ, ուրկէ այլեւս չի կրնար դառնալ Քէմալական շարժման հետեւանօք Անատոլուն բոլորովին քրիստոնեաներէ պարպուած ըլլալով։ Հաստատուած է հիմա Տիթրոյթ և հոն եւս կը կատարէ Հայ Աւետարանական եկեղեցւոյ հովուութիւնը։

Անդամ է Ազատ Որմնադրութեան, Հ. Բ. Ը. Միութեան, Կեսարական Հայրենակցական Միութեան։

Ո՞նի նաև գրաւոր աշխատութիւններ։ Աւետարերի մէջ հրատարակուած է իր «Գիտութիւն եւ Կրօնք» յօդուածաշարքը, աշխատակցած է Բիւրակնի, Արեւելքի, Նոր Աւետարերի, Դաւիճնի, Կոչնակի Պայքարի, Կռունկի և Արեւի։ Ունի նաև գիրք մը «Դարմանք» անուն՝ հակակրօն շարժման դէմ։ 1913–1915ին հրատարակած է կիրակնօրեայ դասախօսութեանց համար եռամեայ դասագիրքեր, հայերէն–թուրքերէն։

---

(1) Տիկ. Վարդուհի Գաղատիացի է և չրջանաւարտ Ատարազարի Հայուհեաց վարժարանէն։ Նախապէս այդ վարժարանին մէջ պաշտօնավարելէ յետոյ 35 տարիներէ ի վեր ունին իրենց մասնաւոր վարժարանը։

Ձեռնարկած է պատրաստելու Հայ Աւետարանականութեան պատմութիւնը «Ցուցագիրք» անունով։

3. ՎԵՐ. ՓԱՌՆԱԿ ԻՍԿԻՆՏԻՐԵԱՆ.— Ծնած է 1870ին Կեսարիա, և նախնական կրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրին մէջ և ապա աշակերտած Արգէոս Բարձրագոյն վարժարանին որուն առաջին ընթերցասարանէն մէկն եղած է 1887ին։ 1890ին Անատոլիա գոլէճէն և Մարզուանի Աստուածաբանական ճեմարանէն միանգամայն ընթացասարտ կ'ըլլայ և Կիւմիւշ Հաճի գիւղի քարոզիչ կը կարգուի և վեց տարի կը պաշտօնավարէ հոն։

1897ին կ'երթայ Ամերիկա և Հարթֆորտի Աստուածաբանական ճեմարանին մասնաւոր դասընթացքին կը հետեւի։ Վերադարձին Վէզիր Քէօփրիւի Աւետարանական եկեղեցւոյն քարոզիչ կը կարգուի և երեք տարի պաշտօնավարելէ յետոյ՝ 1906ին կը հրաւիրուի Նիկոմիդիա որուն հովիւ կը ձեռնադրուի։ 1907ին Սամսոն կը փոխադրուի նոյն պաշտօնով։ 1908ի Օսմ. Սահմանադրութենէն յետոյ Նիկոմիդիոյ գաւառին զանազան քաղաքները, Գոլիա, Սամսոն և Ատանա ազգերու հաշտարարութեան մասին աշխատանութիւններ կ'ընէ։ 1910ին Թուրք կրթ. նախարարութեան կողմէ կ. Գոլոյ Մէրճան և Իսթանպօլ Սուլթանի գպրոցներուն անգլ. լեզուի ուսուցիչ կ'անուանանուի, և կը պահէ պաշտօնը ընդհ. պատերազմի առեն, մինչեւոյն առեն Սկիւտարի ժողովարանին մէջ քարոզչութիւն ընելով։ Պատերազմէն յետոյ Հայոց Վարչական գաղթականաց կայանին տնօրէնութիւնը կը վարէ։

ՎԵՐ. ՓԱՌՆԱԿ ԻՍԿԻՆՏԻՐԵԱՆ

1922ին Իզմիրի Ղարդէն յետոյ կը գաղթէ Ամերիկա և կը հաստատուի Տիթրոյիթ և 8 ամիսներ Հայ Աւետարանականներուն իրը քարոզիչ պաշտօնավարելէ յետոյ՝ Near East Reliefի կողմէ Մինիկրէն և Օհայօ նահանգներուն շատ մը քաղաքներուն մէջ իրը ներկայացուցիչ կը գործէ և ապա նիւ-Եորք կը փոխադրուի և հոն 9 տարիներ կը պաշտօնավարէ, մինչեւոյն առեն 3 տարիներ կիրակի օրերը առեներախօսելով Նիւ Եորք Նահանգին եկեղեցիներուն մէջ Ռըլիֆի համար։ Իր իրը Հայ՝ ազգին վրայ տուած տեղեկութիւնները և իրը կենդանի վկայ թրքահայ բարբարոսութեանց մասին տուած ծանօթութիւնները խոր տպաւորութիւն ձգած են Ամերիկացւոց վրայ։ Վեր. Փառնակ Իսկենտէրեան ունի նաև գրաւոր վաստակներ։ Երկար տարիներ (1890–1920) աշխատակցած է Աւետարերի, Նոյնպէս նաև Բիւրակնի, Մանգուսմէի Էմմեարի, Թամանակի և Բիւզանդիոնի առհասարակ կրօնական նիւթերով։ Ան-

դաւ է Հ. Ռ. Ը. Միութեան և Ամերիկայի մէջ վերջերս կազմուած Ս. Հայաստանի Շինարարական Մարմինի կեդրոնական վարչութեան։ Վեր. Փառնակ Իսկենտէրեան հաստատած է չորս զաւակները, որոնցմէ երկուքը համալսարանական, մին Նիւ-Եորքի մէջ ծանօթ երգիչ և չորրորդը առեւտրական։

4. ՎԵՐ. ՍԻՄԱԿ ԷՕՄԻՒՐԵԱՆ.— Ծնած է 1874 Մայիս 3ին, Մուշեռուսի մէջ, և իր նախակրթութիւնը ստացած է Կեսարիոյ Բողոքականաց դպրոցին մէջ։ Ցետոյ աշակերտած է Անատոլիա Գօլէճին որմէ վկայուած է պատկառոր Արուեստից (B.A.) տիտղոսով և ապա Օպերլինի Աստուածաբանական ճեմարանին, որմէ ստացած է վարդապետ Աստուածաբանութեան (B.D.) տիտղոսը։ Դպրոցը աւարտելէ յետոյ Ափետսրանիչ եղած է Norfolkի (Virginia) երիցական եկեղեցիին և ապա հովիւ։ Ընդհ. պատերազմի ատեն գործած է իբր քարտուղար պատերազմական գործերու, իսկ յետոյ 6 ամիս գործօն անօրէն Ռըլիֆի։

Ունի երկու զաւակներ որոնց մին Հանրի՝ Բիթըրսպուրկի Միւղէին տնօրէնն է և միւսը՝ Լոնէսթ՝ երէց է։

Վեր. Սիմակ Իօմիւրեան, ունի պատրաստած Հայերէն երգարան մը և գրած՝ անգլիերէն կրօն. տաղեր և կցուրդք։

5. ՍԱՀԱԿ ԵՐԼԱՆՃԵԱՆ.— Ծնած է 1896 Օգոստ. 17ին Թոմարզա, և որդին է Ցակոբ Երլանճեանի։ Աշակերտած է իր ծննդավայրին Ազգ. վարժարանին և վանքին դպրոցին։ Տարի մը աշակերտած է Թալասի Ամերիկեան վարժարանին։ Ամերիկա երթալէ յետոյ մտած է Սաուրթ Միլվոքի դպրոցը, ուրկէ յետոյ մտած է Շիքագոյի համալսարանը որուն ընթացքին հետեւած է 5 տարի և ապա՝ 4 տարի Բէնէմըն Վերհիմնիա Աստուածաբանական ճեմարանին։

Հիմա իբր քարոզիչ կը գործէ Ամերիկացիներու մէջ։ Անդամ է Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութեան։

ՎԵՐ. ՍԻՄԱԿ ԷՕՄԻՒՐԵԱՆ

ՍԱՀԱԿ ԵՐԼԱՆՃԵԱՆ

ՄԱՍՆԱԲԱՆՆԵՐ

(Ալբուբենական կարգով)

1. ԱՂՋԱՐԵՆՑ ՕՐ. ՍԻՐՎԱՐԴ.— Դուստր եղիազար եղիազարեանի որ ծնած է Իզմիր 6 Յունվար 1914ին և իր ընտանիքին հետ անցած է Ամերիկա ուր ստացած է իր նախակրթութիւնը ձըրզի Սիթի (Ն. Ճ.) և բարձրագոյն կըրթութիւնը՝ Լոնկ Այլէնտ Սիթիի Գրաչըներ Հայ Ընկուլի մէջ, մասնագիտութիւն ձեռք բերելով ըղգրութեան և երաժշտութեան մէջ։ Հիմա կ'զբաղի ըղգրութեամբ և գրական աշխատանքներով։ Կ'աշխատակցի «Youth» չաբաթաթերթին։ Հարուածային անդամ Ամերիկեան Հայկ. երիտասարդութեան (A. Y. A.) և կեսարիոյ կրտսերաց Լիկայիին։

ՕՐ. ՍԻՐՎԱՐԴ ԱՂՋԱՐԵՆՑ

2. ԱՃՎԱՏԵԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍ (1830-1876).— Ծնած է Կեսարիոյ Մուճհուսուն գիւղը 1830ին։ Հայրն էր Մկըրը Դալֆա։ 16 տարեկանին Գալիս եկած է ուր երկար տարեմասնաւոր դասեր առած է Խրիմեան Մկրտիչ վարժապետէն (ապա Կաթողիկոս) իր հօրեղբօր Սըվաճի պաշի Յովհաննէս Այվազեանի տունը։ 1851ին կը յաճախէ Սամաթիոյ Ահակեան վարժարանը, ուր կ'աշխատակցի տաներուն հրատարակած Բուրաստան հանդէսին։ Դըպրոցէն ելլելէն յետոյ տպարանի մը մէջ աշխատած է, մինչեւոյն տարին (1852–1858) աշխատակցելով Մասիսի քրոնիկներ գրելով օրուան խընդիրներու վրայ։ 1859ին կը կազմակերպէ Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի կից գտնուող Ազգ. տպարանը (տես Միւճաթիի էրճիաս թ. 12) որ կարճ կեանք մը կ'ունենայ և կը փակուի, 1861–1862ին։

Առեն մը ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ 1863ին իրեն հայրենակից Գէորգ Զարդարեանի թղթավաճառատան մէջ պաշտօնավարեց իբր վարիչ։ 1869ին Մանգումէի էճէնար լրագիրին օգնական-խմբագիրն էր։ 1869ին երբ այս լրագիրը դադրման դատապարտուեցաւ, անոր տեղ հրատարակուեցաւ Արարատ անուն լրագիր մը, 1869 Սեպ. 26ին, որուն արտօնատէրը Այվազեանն էր։ Երբ ժամանակ մը յետոյ՝ 1869 Հոկտ. 29ին Մանգումէի վերհրատարակութիւնը արտօնուեցաւ, Արարատ դադրեցաւ միայն 26 թիւ հրատարակուելէ յետոյ, և Այվազեան «Ա.» աստղագրութեամբ աշխատակցեցաւ Մանգումէի և առաջամասէս անոր հաշիւներուն կարգադիրը եղաւ։ 1870 Մարտ 4ին շաբաթը երկու օր (Դշ. և Շբ.) սկսաւ Արարատը հրատարակել (Մանգումէ, թ. 1176) և տարի

մը չարունակելէ յետոյ 1871 Օգոստ. 11ին Ազգասէր խմբագրութիւնը թողուց Գործասէրը ընկերութեան (Մանզումէ, թ. 1666) և ինքն սկսաւ աշխատակցիլ զանազան լրագիրներու, մասնաւորապէս Մանզումէի ուր «Զգօն» ստորագրութեամբ կը գրէր շահեկան յօդուածներ։

1872 Յունիսին երբ Գործասէր ընկերութիւնը Ազգասէր թողուց ինքն սկսաւ զայն հրատարակել իբր շաբաթաթերթ (Մանզումէ, թ. 1905) սակայն չկրցաւ երկար չարունակել, և դադրեցուց։

1876 Սեպտ. 18ին քանի մը տարուան դադարէն յետոյ կը վերսկսի Ազգասէր հրատարակութիւնը իբր օրաթերթ, կէսը հայերէն և կէսը հայատառ թրքերէն (Մանզումէ, թ. 3261)։

Այվազեան իր ժամանակի լուսագոյն հրապարակագիրներէն մէկը եղած է, և սուր քննադատ մը, որ չէ վարանած ի հարկին թուրք կառավարութիւնը քննադատելէ։ Այս պատճառով իր թերթը յաճախ դադրման դատապարտուած է։ Այվազեան կերեմ պաշտպան մամուլի ազատութեան անգամ մը Օգսէն Խճասարեանի հետ Դար լրագիրին խափանման առթիւ համարձակեցաւ գրել թէ «երբէք ժողովուրդը հօս մըն է, թերթերն ալ այդ հօսին պահապան շուներն են կ'ըսեն, վերջուր պահապան շուներն այդ հօսը գայլերուն յափշտակութեան մատնեցիր»։

ԱՍՎԱՍՏԱՆ ՄԱՏՓԷՈՍ

Ուրիշ անգամ մը եւրոպական լրագիր մը Հայոց վերջին թագաւորին՝ Լեւոն Ե.ի կարծեցեալ սերունդէն անձերուն նիւթական խեղճ վիճակը մատնանշած ըլլալով, Այվազեան գրեց որ «երբէք ամէն էսճաճ իր անկեալը խնամելու պարտական է թագաւորաց էսճաճն ալ թող իր անկեալները խնամէ»։ Աւելորդ է ըսել թէ այս յանդգնութիւնները պատժուեցան թերթին խափանումով։

Իսկ 1876ին Տրապիզոնի Շանա գիւղին մէջ քահանայի մը դէմ գործուած հարստահարութեան առթիւ իր գրածը իր կեանքը արժեց։

Այդ դէպքին համար բաւական կերպով արտայայտուող Մէնմուա, Ազգասէր և Հայրենիք լրագիրները ոչ միայն խաբանութեան այլ անոնց խմբագիրները եպարքոս Մէհմէտ Րիւշտի փաշայի հրամանով խոշտանգուեցան և գանահարուեցան։ Այվազեան գրեթէ մահամերձ տուն կը փոխադրուի և անկողին կ'իյնայ։ Կառավարութիւնը քննութեան համար Շանա մարմին մը կը ղրկէ, Պատրիարքարանը անոր կ'ընկերացնէ Մատթէոս Եպ. Իզմիրլեանը, իսկ եպարքոսը կը հրամայէ որ երեք Հայ թերթերու խմբագիրներն ալ երթան որպէսզի անձամբ համոզուին թէ իրենց գրածը սուտ է։ Այվազեան որուն թերթը 1876 Հոկտ. 13ին խափան ջնջուած էր անկարող կ'ըլլայ այս համբորգութիւնը կատարելու, իր հիւանդագին վիճակին բերմամբ և միայն

Հայրենիքի խմբագիրը՝ Մելիքեան և Մէնմուայի խմբագիրը՝ Մարգարեան կ'ընկերանան ցանձնաժողովին որ կը հաստատէ գէպքին առաջնութիւնը։

Հաւանական է որ ինչպէս Հայրենիքի և Մէնմուայի նոյնպէս նաև Արարատի հրատարակութիւնը վերսկսին աշնան, սակայն Այվազեան չկրցաւ վերագտնել իր առողջութիւնը և 1876 Դեկտ. 15ին յանկարծամահ եղաւ փողոցը։

Իր յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ արտասովոր չքով, և ի ներկայութեան խուռն բազմութեան։ Բազմաթիւ գամբանականներ արտասանուեցան մամուլի այս զոհին վրայ։ Ժողովուրդը՝ տեղատարափ անձրեւին տակ ինքն իսկ փոխեց գերեզմանը Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն բակը և բռնի հոն թաղեց անոր մարմինը։

Մատթէոս Այվազեան, հեղինակած է Առաջնորդ հեռակացութեան հայերէն լեզուի քաւագիրքը (1863) ինչպէս նաև ձառ ի պատիւ մամոյ աբեղայութեան տեառնակը։ Նոյնպէս իր հեղինակութիւնն են Հայ եկեղեցին եւ Ամերիկացի բառագիչ (1860) և Պատասխանի կարեւոր հարցման Նորին Բրիտանական Վեհափառութեան վեմամեայլ Թեսպանին (1863) տետրակները որոնք անանուն հրատարակուած են։ 1869ին երուսաղէմի Մատենադարանին նուիրած է չորս արժէքաւոր ձեռագիրներ։

3. ԱՑՎԱՏԵԱՆ ՓԱՌՆԱԿ.— Որդին նախորդին որ 1891 Յունվար 1ին սկսած է հրատարակել իր հօրը թերթին անունով Արարատ անուն երկշաբաթաթերթի մը Նիւ Եորքի մէջ։ Հոկտ. 8ին վերածեց շաբաթաթերթի։ Բաւական հոխ բովանդակութիւն ունէր։ Երբեմն հրատարակուեցաւ նաև Անգլիերէն և Հայերէն։ Երկու տարին չբոլորած դադրեցաւ։ 1902ին Այվազեան փորձեց իր ամսաթերթի վերսկսին հրատարակել Արարատը սակայն միայն երկու թիւ կրցաւ։

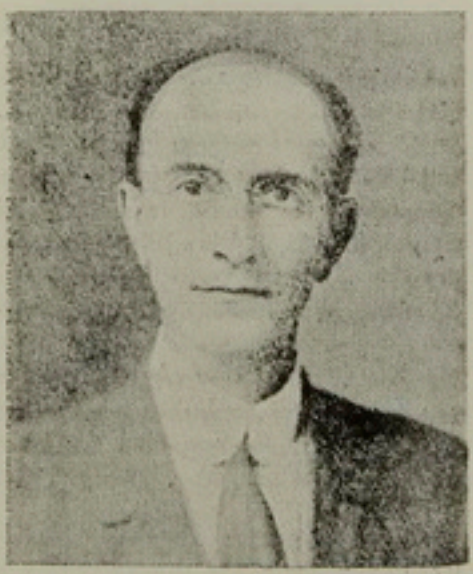

ԱՑՎԱՏԵԱՆ ՓԱՌՆԱԿ

4. ՅՈՎՒՓ ԱՐՄԻՆ.— Ծնած է 1885ին Իֆքէրէ, և շատ պզտիկ հասակին եկած է Կ. Պոլիս ուր առած է իր նախնական կրթութիւնը Խասքէօյի, Սամաթիոյ և Գում Գաբուի թաղային վարժարաններուն մէջ և ապա 1896ին յաճախած է Ազգ. Կեդրոնական վարժարան և ապա Ութպէրթ Գոլէճ, որուն շրջանը աւարտելէ յետոյ նուիրուած է գրականութեան և Բրօֆ. Ճէհիզեանի հրատարակած Բիւրակն չաբաթաթերթին օգնական խմբագիր եղած է 1901–1905ին, միեւնոյն ատեն աշխատակցելով Արեւելիի, Մասիսի և Արեւելեան Մամուլի։

1906–1908 իր խմբագրապետութեամբ հրատարակուեցաւ Մասիսը և ապա Զէզոլը (1909) իբր շաբաթաթերթի։

1909-10ին հրատարակեց Առաւօտ օրաթերթը։

Գահ մը հեռանալով գրական ասպարէզէն ուսուցչութեան ասպարէզը ընդգրկեց և 1910ին առանձնեց Մերսին Ազգ. Գարթեւեան վարժարանին և ապա Առա-Փազարի Ազգ. Կեդրոնական վարժարանին տնօրէնութիւնը որ մինչև 1915 տեղահանութիւն վարեց։

1915ին տեղահանութեամբ կը տարագրուի Քէօթահիա ուր տարի մը փախստական ապրելով ծըպտեալ կը յաջողի փախչիլ Գոլիա, ուր կը մնայ ծառայած մինչև զինադադար, որմէ յետոյ երեւան ելլելով կ'ստանձնէ ժամանակի խմբագրապետութիւնը (1918-19)։

ԵՆՈՎՔ ԱՐՄԷՆ

1919ին կ'ընտրուի Տնօրէն Հայ Կարմիր Խաչի կեդրոնին, Գոլիա, և կը վարէ այդ պաշտօնը մինչև 1922 Քէմալականներու մուտքը։ Ընդհանուր խուճապին մէջ ինքն ալ կը հեռանայ Կ. Գոլիսէն և կ'երթայ Գառի (Իտալիա) ուր իտալական գրամագլուխով կը հիմնէ ընկերութիւն մը՝ «Società Italo-Armeno dei Tappeti Orientali», ըլլալով անոր չահակից ընկեր և տնօրէն, արեւելեան գորգի հարստարարութեամբ այդ երկրին մէջ առաջին անգամ ծագկեցնելու առաջադրութեամբ, ինչ որ վայելուն ընդունելութիւն կը գտնէ և այդ նպատակով հիմնուած գորգի գործարանը — որուն հայ աշխատաւորները ինքը անձամբ տարած էր Աֆիոնքէն — երկու տարի գործելով կ'արտադրէ Իտալիոյ ամէն կողմէ մեծապէս գնահատուած արեւելեան գորգեր։

Ցետոյ տնօրէնութեան կը կոչուի «France-Orient» արեւելեան գորգի ընկերութեան Իւզէսի (Uzès) գորգի աշխատանոցին, ուր կը գործէ 1925-30, մինչև ընկերութեան ձեւափոխումը։

1931ին Մարսէյլի մէջ կը հիմնէ արագատիպ մեծ մամուլով և արդիական ամէն կատարելագործութիւններով օժտուած առաջին հայկական տպարանը՝ իր անունով, որ ցարդ կը շարունակէ հայերէն և ֆրանսերէն ամէն կարգի տպագրական գործեր կատարել։

Հիմա կ'անդամակցի իբր ատենադպիր վարչութեան Մարսէյլի Ս. Թարգմանչաց Մայր-եկեղեցիին կրօնական ընկերակցութեան, ինչպէս նաև Հ. Բ. Ը. Միութեան Մարսէյլի մասնաճիւղին վարչութեան։

Վերոգրեալ լրագիրներէն զատ անիկա աշխատակցած է նաև Մանզումէի, Ծաղիկի, Բիւզանդիոնի, Ազատամարտի, Վէրջին Լուրի, Նոր Օրի, Ցառաջի, Ազագայի, Հայ Միտքի (Մարսէյլ և Ամերիկա), Անահիտի, Պայմարի, Մշակի (Ամերիկա), Վէրածնունդի, Կոչնակի և ուրիշ զանազան թերթերու, ինչպէս նաև տարեցոյցներու։

իր հեղինակութիւններն են, կիները, Թրքահայ գրականութիւնը մամուլի ազատութեան թուականին, Ազգ. Սահմանադրութիւն, Վեղարաւոր Սահակ, Արշակ Զօպանեան, իսկ Թարգմանած է Դեսպան Մորկընթաուի յիշատակները և Մղձաւանջ:

Ենովք Արմէն այն հազուագիւտ մտաւորականներէն է որ հակառակ Կ. Պոլսոյ թոհուբոհին մէջ ապրած ըլլալուն հեռու մնացած է կուսակցական գործունէութենէ:

5. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ-ԲԱԿԼԱՒԱՆ ԱՐԱՄ.— *Ծնած է Կեսարիա 1900ին և ստացած է իր նախակրթութիւնը տեղւոյն Կիւմիւշեան վարժարանին մէջ: Ցետոյ Կ. Պոլիս փոխադրուած և հոն հետեւած է պարբերաբար Կեդրոնականի և Մխիթարեան վարժարանի դասերուն: Արամ Բագրատունի, որ առաւելապէս ինքնազարգացումով յառաջացած է կեանքի մէջ, հետեւած է գրականութեան և գերասանութեան: Անդամ է Կեսարիոյ վերաշինական Միութեան, Հնչակեան, Գետական Հայ Կարմիր Խաչի, Ամերիկահայ Աշխատաւորական Արուեստի Միութեան: Աշխատակցած է Կ. Պոլսոյ մէջ երկիր թերթին, ինչպէս նաև Ամերիկայի Բանուորին և Ամերիկա պարբերաթերթին: Իր կեղծ անուններն են Բագրատ, Արմոգ, Բագրատունի և Կեսարացի: Հիմնադիր և անդամ խմբագրական կազմի Ամերիկա հանդէսին: Հիմա անդամ է Նոր Կեսարիոյ խմբագրական կազմին:*

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ-ԲԱԿԼԱՒԱՆ ԱՐԱՄ

1919ին Պոլսոյ մէջ երեք ընկերներով կազմած է Առեւմիս Գեղարուեստասիրաց Միութիւնը, թատերական, նկարչական, գրական և երաժշտական բաժանմունքներով: Այս միութիւնը շարունակուած է մինչև 1922: 1925ին Ամերիկա անցնելով անդամակցեցաւ Կեսարիոյ Աղքատախնամ Ընկերութեան և անմիջապէս քարտուղարութեան կոչուեցաւ: Ինքն անոնցմէ մէկն է որ ջատագով հանդիսացած է Խ. Հայաստանի մէջ կառուցանելու ՆՈՐ ԿԵՍԱՐԻԱՆ: 1929ին Կեսարիոյ վերաշինաց Կեդրոնական վարչութիւնը ստեղծելու գործին մէջ ունեցած է գնահատութեան արժանի աշխատանք, առանձնելով նախ փոխ-քարտուղարի և ապա քարտուղարի պաշտօն: Նոր-Կեսարիոյ Համագործակցական Միութեան կազմութեան մեծապէս աստարած է և Նոր Կեսարիոյ շինութեան աշխատանքներուն մէջ կարելի է գինքը համարել անկիւնաքարերէն մին: Անոր ջանքերուն շնորհիւ է որ 1932ին Ամերիկահայ պատմութեան մէջ աննախընթաց առաջին անհատական նուէրը ղրկուեցաւ Խ. Հայաստան, այն է Տոքթ. Սեփոն Նշանեանի «Բ» հատագայթներու և ելեքտրաբուժական կազմածները որոնք կ'արժէին 30,000 տոլար:

1935ին գործեալ իր միջնորդութեամբ էր որ Շիքագոյէն Աստիկ Տէվէճեան նուիրեց Խ. Հայաստանի գրադարանին, իր աննման գրադարանը, որ իր որակովը և քանակովը անմրցելի է և հնարաւոր չէ գրամով գնահատել։ 1935ին, կրկին ան գործօն դեր ունեցաւ համբաւաւոր արձանագործ Ցակոբ Փափազեանի արձաններէն լաւագոյններէն մէկը Խ. Հայաստանի նուիրելու գործին մէջ։ Նմանապէս յաջողեցաւ Արտաշէս Ալթունեանի նուէրը —որ կը բաղկանար գիտական գիրքերէ և յղկագործերէ— Հայաստան ղրկել, ինչպէս նաև ապահովել նոյնին մէկ ուրիշ կարեւոր նուէրը, որ պիտի գոհացնէր Հայաստանի 1936ի քարանձաւի կամ յղկագործի պահանջը։ Այս նուէրին նիւթական արժէքը կը գնահատուի 10000 տոլար։ Արտաշէս Ալթունեանի փորձառական դիւրութիւնը որ պիտի տայ, պիտի լրացնէ խոշոր պակաս մը Հայաստանի տնտեսութեան մէջ։

Իրեն հետ գործողները կը վկայեն թէ Բագրատունի նուիրումի և զոհաբերութեան օրինակելի տիպար մըն է։ Ան գիտէ տրամադրել իր բոլոր կարողութիւնները հասարակական գործին։

1934ին եղած է «Ամիրճօկի կեդր. վարչութեան գանձապահ և իր դրական ծրագիրներով մեծապէս նպաստած է անոր։

6. ԳԱՐՏԱՇԵԱՆ ՎԱՀԱՆ.— Ծնած է Կեսարիա 1883ին Դեկտ. 1ին և կը պատկանի եէտիգարտաչեանները ընտանիքին, որոնց մէկ հիւղը կը գտնուի Ռումանիա և միւսը՝ Եգիպտոս։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրին վարժարանը և յետոյ յաճախած՝ St. Bazil Ժխուսեանց վարժարանը (1890–1900)։ 1902 Յուլիս 2ին կ'երթայ Մ. Նահանգները և կը մտնէ Եէյլի Համալսարանը և կը հետեւի օրէնագիտութեան (1905–1908)։ Համալսարանը աւարտելէ յետոյ կ'ընդունուի Նիւ-Եորքի օրէնբռնգէտներու կաճառին մէջ և 1909ին կը կազմէ ընկերակցութիւն մը ուրիշ փաստաբանի մը հետ։ 1911ին կ'ըլլայ տնօրէն, խորհրդական և վիճակագիր Ամերիկայի Օսմ. Առեւտրական Սենեակին և Խորհրդական Ուսուցիչներու Թրքական Դեսպանատան և Նիւ Եորքի Թրքական Ընդհ. Հիւպատոսարանին (1910–1914)։ 1913ին ելեւմտական գործակալ Թուրքիոյ Մ. Նահանգաց մէջ, և 1914ին օգնական բարձր յանձնակատար Թուրքիոյ՝ Սան Ֆրանչիսքօի Միջազգային արուեստահանդէսին։

ԳԱՐՏԱՇԵԱՆ ՎԱՀԱՆ

Ընդհ. պատերազմէն յետոյ թրքական ծառայութիւնը կը թօթափէ և կը նետուի ազգային կեանքի մէջ, և կ'աշխատի հայկական անկախութեան գաղափարը համար և կը վարէ հոկտ. 1918էն 1923 պատ-

ական տնօրէնութիւնը փրէս Պիւրոյի և James W. Gerardի առեն-պետութեան տակ գործող Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան ծանձնախումբին։

Հեղինակած է այլեւայլ անգլիերէն գիրքեր, ինչպէս Օսմ. կայսրութիւնը ի. դարուն (1908). Արեւելեան խնդրոյ վրայ կարճ բացատրութիւն մը (1908), Ռուրդարաճական օրինաց սկզբունքները (1909), Աղդի կեանքը բռնական հարէմին մէջ (1912), Հայաստան եւ Հայք (1916):

Ունի բազմաթիւ յօդուածներ և տետրակներ Արեւելեան խնդրոյն մասին (1916-1923)։ Հայկ և Արման անուններով աշխատակցած է նաև «Հայրենիք»ի 1907-1923 շրջանին կատարած է գիտական կաճառներու և համալսարաններու մէջ բազմաթիւ բանախօսութիւններ Արեւելեան խնդրոյն և անոր յարակից նիւթերու մասին։

Վահան Գարտաշեան թերեւս տաղանդ ունէր սակայն դժբախտութիւն մըն է որ նկարագրով բախտախնդիր մը եղած է։ 1908ին ամուսնանալով տարէց այրի Ամերիկուհիի մը հետ, անոր նիւթական միջոցները ուղած է իրեն բարձրացման պատուանդան գործնել, և ասոր համար է որ իր ծառայութիւնը տրամադրած է նախ Թուրքերուն, կարծելով թէ կրնայ օգտագործել Թուրք կառավարութիւնը 1913ին կ'երթայ Կ. Պոլիս, իբր թէ լուսաւորելու համար Թուրք ժողովուրդը և Թուրք կառավարութիւնը թէ Օսմ. Կայսրութիւնը կազմող ազնազան ցեղերը պարտ էին սովրիլ բարեկամ ըլլալ իրարու հետ և մշակել եղբայրութեան ոգին։ Միւս կողմէն Ամերիկացիներուն կը ներկայանար իբր պետը կազմակերպութեան մը, որուն նպատակն էր «յառաջացնել Թուրքիոյ մէջ բարոյական վիճակներ, որոնք հարկաւոր էին նոր բէժիմին յաջողութեանը»։ Արդարև Թուրքիայէն կը դառնար, ձեռք բերած վերը նշանակուած չահաբեր պաշտօնները, (նկեմտական գործակալ, օգնական բարձր յանձնակատարի և փոստատան Նիւ Եորքի Թուրք հիւպատոսարանին) որոնք պահեց մինչև 1918 գէթ իբր տիտղոս, և գործակցեցաւ այն մարդոց որոնք Թուրքիոյ ամբողջութիւնը պաշտպանելու նպատակով ծրագիրներ կը յղանային և կը պատրաստէին «Reconstruction Work in Turkey» գիրքը որ հազարաւոր օրինակներով ձրի ցրուեցաւ, և խոշոր դեր կատարեց ամերիկացիներու միտքերը յղաշրջելուն մէջ։

Սակայն իր արկածախնդրական բազմաթիւ արարքներուն մէջ գլուխ-գործոցը պիտի ընայ 1921ին հրատարակած տետրակը «Ուիլսոն Հայասացի կործանիչ» խորագրով, որով կը յարձակէր Նախագահ Ուիլսընին, Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցին և Ամերիկեան Միսիոնարներուն վրայ, զանոնք մատնանշելով իբր Հայաստանի դժբախտութեան երկարաձգման պատասխանատու, ինչ որ պատճառ եղաւ որ Կ. Պոլսոյ Հայ երեք հոգեւոր պետերը 20 Մայիս 1921ին պաշտօնական յայտարարութեամբ գատապարտեն զինքը։ Վահան Գարտաշեան, երբեմն հակառակորդ յետոյ անձնուէր գործիչ Դաշնակցութեան, մեռաւ 12 Յունիս 1934ին ի Նիւ Եորք։

7. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ ՅԱԿՈԲ.— Ծնած է Առաձոր 1905ին կեսարացի ծնողքէ (երեմիա և Ովսաննա Գուլումճեան)։ Նախակրթութիւնը առած է Առաձորի Աբգարեան վարժարանը։ 1924ին եկած է Ամերիկա և ժամանակ մը տպարանի մը մէջ աշխատած և յետոյ մտած է

թէմիլ և փէնսիլվանիոյ Համալսարաններըը։ Հետեւած է գրականութեան և լրագրութեան։

1925-1932 հրատարակած է Ֆիլատելֆիոյ մէջ Հայ Միտ թերթը, երբ մէկ կողմէն Համալսարան կը յաճախէր։ Հիմա Բաճուորի քաղաքական բաժնին խմբագիրն է։ Հրատարակած է Այսպէս է Ամերիկաց, Լեցիցեաց Երգեր և Արձակ Բանաստեղծութիւններ հատորներըը։

Անդամ է Հօկին, Պետական Հայ Կարմիր Խաչին և այլն։

8. ԳՐԻԳՈՐ ՅԱԿՈԲ (ՃՐՃՐԵԱՆ).— Ծնած է Կ. Պոլիս Մկիւտար 1905ին կեսարացի ծնողքէ (Գրիգոր Ճրճրեան և Շիրազատ Ծն. Հազարեան)։ Մինչնակարգ կրթութիւնը առած է Կ. Պոլսոյ Ազգ. Կեդր. վարժարանին մէջ որուն չրջանը աւարտած՝ 1922ին և յետոյ գացած է Գերմանիա Լայփցիկի Առեւտրական Համալսարանը ուրկէ վկայուած է Մագիստրոս քաղաքատնտեսական գիտութեան (1927)։ Թէև մասնագէտ քաղաքական–առեւտրական գիտութիւններու և իսկապէս նետուած առեւտրական ասպարէզ՝ իբր մրցի վաճառա-

ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ ՅԱԿՈԲ

ԳՐԻԳՈՐ ՅԱԿՈԲ (ՃՐՃՐԵԱՆ)

կան, կը մնայ ինքն մտաւորական մը, և աշխատակցած է գերման և Հայ թերթերու։

Իր գլխաւոր գործերն են՝ Էսկար Ալլան Փոյի քարգմանութիւններ (1925), Եթովպիա, Հայ եկեղեցին եւ Հայերը (1927), Պետութիւնը որպէս բնկեր առեւտրականին (գերմաներէն՝ անտիպ) (1928), Ոճխարհի վայրի անասուններ՝ մորթի վաճառականի ակնարկով դիտուած (աւարտական ճառ գերմաներէն լեզուով) (1927)։

9. ԳՕՃԱԵԱՆ ԲՐՕՖ. ԿԱՐԱՊԵՏ.— (տես իր մասին վերը էջ 1194)։

10. ԴԱՒԻԹԵԱՆ ՏՈՒՔ. ՍՏԵՓԱՆ.— (տես էջ 1524 և 1195)։

11. ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐ.— (տես էջ 1199)։

12. ԹԱԳԻՈՐԵԱՆ ԴԱՒԻԹԻՒ.— (տես էջ 1203)։

13. ԹԻՓԼԻԵԱՆ ՎԱՀԱՆ.— (տես էջ 1205-7)։

14. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ ՏՈՔԹ. ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ԽԱՆ.— Թիրեաքեան հասարակ բժիշկ մը չէր այլ բարձր որակով մտաւորական մը, որ բժշկութեան անձուկ սահմաններէն դուրս ունէր խոշոր հմտութիւն լեզուական և բանասիրական մարզերու մէջ և այն հազուագիւտ տիպարներէն էր որոնք իրենց արուեստին սահմաններէն դուրս գիտեն մտաւորական և հանրային ծառայութիւններով նաև օգտակար ըլլալ իրենց ազգին։ Տոքթ. Ցարութիւն Խան Թիրեաքեան ծնած է Թալաս 1845 Դեկտ. 25ին և իր նախնական ուսումը ստացած տեղւոյն վարդ-Գաւառիկեան վարժարանին մէջ, իրեն ուսուցիչ ունենալով Յակոբեան Կիւրճեանը և Տ. Գրիգոր քհ. Ղարամանեանը։

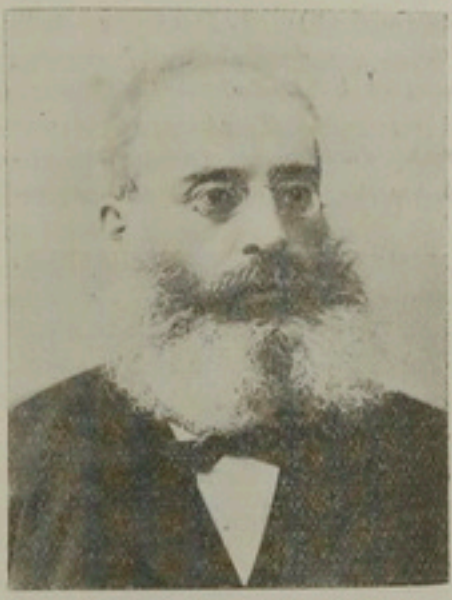

ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ ՏՈՔԹ. ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ԽԱՆ

Ցետոյ Գալֆա պանդխտելով՝ յաճախած է Ֆրէրներուն, Այնուհետեւ նետուած է կրթական ասպարէզ։ Իր արգիւնաւոր պաշտօնը եղած է Տրապիզոնի ազգ. վարժարանաց երկամեայ տնօրէնութիւնը (1870-72)։ Այս ժամանակամիջոցը կրնայ համարուիլ իր կեանքին մէջ փոխանցման շրջան մը, զի ուսուցչութիւնը իրեն համար միջոց մըն էր թէ՛ զարգանալու և թէ՛ պատրաստուելու անկախ ասպարէզի մը որ աւելի յարմար պիտի ըլլար իր նկարագրին և գաղափարներուն։ Գաշտօնէն հրաժարելով՝ Գալէն կ'անցնի Բարիզ բժշկ. ուսման հետեւելու, իր խնայած գումարին միայն ապահովուած. կը բոլորէ զրկուած ուսանողութիւն մը և Բարիզի Ազգ. Մատենադարանին մէջ չհագթգամուղներու հաշոյն կ'ուսումնասիրէ թարգմանութիւններ ալ ընելու, օգտագործելով արեւել. լեզուաց իր հմտութիւնը։ Հակառակ այս նեղ պայմաններուն կը յաջողի բոլորել ուսանողական փայլուն շրջան մը, 1878ին վկայականն առնելով։ Բժշկանոցին մէջ իր աւարտաթիր ուսումնասիրութիւնն է եղած մալեխինգ (Ciguë) բոյսին թոյնը (Conine) զոր Ալֆէնացիք խըմցուցին Սոկրատի, և Ակադեմիայէն արժանացած է մասնաւոր շքադրամի։ Գալֆա դարձին կը հաստատուի Կէտիկ Փաշա թաղը, ուր կը գործէ իբրը բժիշկ մինչև Գալֆէն իր հեռանալը։

Տոքթ. Թիրեաքեան ազգային կեանքի ալ կը խառնուի այդ յոյսի տարիներուն և կը դառնայ սիրելի դէմքերէն մին նոր սերունդին։ 10 Մայիս 1881ին Դուռ Դարու-Կէտիկ Փաշա Միացեալ թաղէն երեսփոխան կ'ընտրուի։ Տարի մը վերջը Բ. Ասեղնապետն է Ազգ. ժողովին և գրեթէ ինքն կը վարէ ամբողջ տարին վասնզի Ա. Ասե-

նապետը հրաժարած է։ Ցաղկոդ տարին արդէն ինքն ընտրուած էր Ա. Ատենապետ Ազգ. ժողովին։ 1884 Յուլիս 6ին կը հրաժարի երեսփոխանութենէն երբ ազգ. չրջանակներու մէջ յուսախաբութիւնը արդէն սկսած էր որ Հայկական բարեկործութիւններու գործը ձախողուած մը եղած էր։

Ցարութիւն Գասարիսեան և Նուբեան, երկու իրարմէ տարբեր տեսակէտներով համաձայն՝ քայլեր կ'առնէին Ազգ. ժողովին հեղինակութիւնը սահմանափակելու։ Այս երեւոյթը պայքարի մղեց երիտասարդները որոնք կը յաջողցնեն Տօքթ. Թիւրեաքեանի ընտրութիւնը Թօփ Դարուէն (14 Ապրիլ 1885) և կը խնդրեն որ չմերժէ։ Անիկա կը համակերպի և Ազգ. ժողովին մէջ «յառաջդիմականը» անունով ճանչցուած խմբակին պետը կը դառնայ և կ'աշխատի փրկել Սահմանադրութիւնը, ձախողութեան մատնելով «վերաքննութեան» խնդիրը։ 1886-7ին արդէն իրենք կը դառնան մեծամասնութիւն և կը յաջողին մեկուսացնել նախ Նուբեանը և ապա Ցարութիւն Գասարիսեանը, որուն յաջորդին ընտրութեան համար տեղի կ'ունենայ բուռն պայքար պահպանողական և ազատական ոյժերու միջև։ Ազատականներու վարիչն էր Թիւրեաքեան, և իրենց ընտրելի նպատակէ, որ իր թեթեւամտութեամբ կը վիժեցնէ երիտասարդութեան յաղթանակը, և Աչըգեան կ'ընտրուի Գասարիսեան։ Ազատականները սակայն Գաղ. ժողովի ընտրութեան մէջ կը յաղթեն և կը կազմեն Գաղ. ժողով մը որ բոլորովին անկախ և առաւելապէս վճռառական անձերէ կը բաղկանար։ Թիւրեաքեան այս չրջանին խմորուող յեղափոխական ծրագիրի մը կը բերէ իր մասնակցութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած գաղտնի մարմինի մը մասնակցելով «Մէհմէտ Էֆ.» ծածկանունով։

1890 Յուլիս 15ին, Դուբպան պայրամին օրը կատարուած ցոյցը, պատճառ կ'ըլլայ որ ինքն ալ վտանգուի և ձերբակալուի և բանտարկուի մինչև 1891 Յունուար 5, երբ ընդհ. ներումով կ'արձակուի։

1896ին կ'անցնի Գարսկաստան, ուր կը մնայ 10 տարի։ Շահին կանանոցին բժշկապետ կարգուելով՝ կ'ստանայ Խան տիտղոսը։ Հոն իր ժամանակին գլխաւոր մասը կը յատկացնէ գր. գրագրմանց և ուսումնասիրութեանց։ Հին հայերէնը վազուց իր պաշտամունքին առարկան էր արդէն, և ուսումնական խնդիրներու համար ունէր մեծ շահագրգռութիւն, ասոր համար էր որ երկար տարեն վարած էր Պոլսոյ Ուսում. Խորհուրդի Ատենապետութիւնը (1887–1891)։

Գարսկաստան անցնելէ յետոյ ինքզինքն նուիրեց Իրանեան ուսմանց որոնց կարեւորութիւնը Հայ բանասիրութեան համար չատոնց նշմարած էր, ուստի սկսաւ գրագրիլ Գարսիկ և Հայ լեզուաց բաղդատական ուսմամբ, և խորացաւ անոր մէջ հետզհետէ և օրէ օր աւելի հետաքրքրական յայտնութեանց առիթ գտաւ ինքզինքն, և գտնելու լեզուին ուսումին նուիրեց ինքզինքն։

Այս հետազօտութեանց արդիւնքն էին Առաջիր Բարբառական Կարնամակը (1907) և Ասրպատ (1909) և Ֆիրդուսի Շահնամակը։

Տասը տարի Գարսկաստան մնալէ յետոյ կ'անցնի Ջուխկերիա, յետոյ Բարիզ և հուսկ ուրեմն Ամերիկա, չարունակելով իր աշխատասիրէ կեանքը գր. և ազգ. մարդերուն մէջ։

1914ին մամուլին կը յանձնէ իր կարեւորագոյն երկն՝ Արիական բառարանը որ պատերազմին հետեւանօք 1920ին հազիւ կ'աւարտի և

ինք անոր հրատարակ ելլելը տեսնելու բախտը չ'ունենար, կնքելով մահկանացուն 1 Մարտ 1919ին Նիւ Եորքի հիւանդանոցներէն միոյն մէջ։

Հրատարակած է նաև Հայերէնի զեղծումներ (1917) և Հայկ. տաղաչափութիւն (1918) անուն գործերը։

Իսկ յետ մահուն հրատարակուեցան Գուալոյի Արուեստ հերքողականը (1919), Մատեմ Կօլէսնեանը (1920), Հայ – Իռանական ուսումնասիրութիւնի (1922), Համառօտ եւ կրկնակ խումբեր (1923), որոնք կը լրացնէին իր բառարանը, տարիներու տքնութեան արդիւնք։

Ինքն հին սերունդի ամենահազուագիւտ կարկառուն ներկայացուցիչներէն մին է, գաղափարի անյողդողդ և անքասիր գինուոր, յամառ և լուրջ աշխատութեան տիպար մարմնացում որ ցմահ գուրգուրաց Հայ ազգին և լեզուին վրայ, իր կարելին ընելով անոնց փառաւորմանը համար։

Տոքթ. Յարութիւն Թիւրեանեան ունեցած է երկու զաւակներ, Աչօտ և Միհրդատ, որոնցմէ վերջինը արժէքաւոր մտաւորական մըն է իր հօրը պէս ունենալով անոր նախասիրութիւնները և մասնագիտական ձանձութիւնները։

15. ԿԵՍԱՐԱՑԵԱՆ ՕՐ. ԷԼՊԻՍ.— Ծնած է 1830ին Կ. Պոլիս Գէչիքթաշ, Կեսարացի ընտանիքէ մը ինչպէս իր մականունը ցոյց կու տայ։

ԿԵՍԱՐԱՑԵԱՆ ՕՐ. ԷԼՊԻՍ

Օր. Կեսարացեան Հայ լեզուն մշակած էր Մխիթարեան ճոխ և հիւթեղ մատենագրութեան վերծանութեամբ և առաջնորդութեամբ իր ազգական Անդրէաս Տէր Անդրէասեան բանասէր Եպիսկոպոսին որ յետոյ Էջմիածին գացած է և Գովկասի մէջ թեմական պաշտօն վարած է։ Օր. Կեսարացեան զարմանալի յանդգնութեամբ մը 1863ին ձեռնարկած է հրատարակելու կանացի կիթառ անուն հանդէս մը, որուն գոյութիւնը առիթ տուած է Մկրտիչ պէյ Տատեանի 1867ին Revue des deux Mondesի մէջ այդ յայտարար նշանը նկատելու Հայ հնոյ մտաւոր զարթուումին։

Օր. Կեսարացեան Թրքահայ գրագիտութիւնները երիցագոյնն է։ Իր արձակ և ոտանաւոր արտադրութիւնները ամփոփած և հրատարակած է Նամականի առ ընթերցասէր Հայուհիս տիտղոսով հատորի մը մէջ (1879 Կ. Պոլիս) հատոյթը յատկացնելով «Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկ. Հանդ»։ Աշխատակցած է հայ լրագիրներու և մանաւանդ պատ Մասիսին, ուր գրած է «Երջանիկ ժանտախտ» խորագրով նկարագիր

թղթակից մը որ առաջ և հեգնոտ ակնարկութիւն մըն էր Հայկական պարահանդէսներուն։

Իր կեանքին վերջին մասը անցուցած է Ալեքսանդրիա իր քեռորդւոյն Տիգրան Կամասարականի մօտ, ուր դեռ ողջ էր 1911-12ին (Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, 1911, էջ 267-8)։

16. ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՕՐ. ԱԳԱՊԻ.— Ծնած է Թալաս 1 Ապրիլ 1915ին և դաստիարակութիւնը ստացած է Mt. Pleasant Tradeweld Schoolի և բարձրագոյնը՝ Racine Junior High և High School Normal Teachers Collegeի (վարժապետանոց) մէջ, և պատրաստուած է ուսուցչութեան, սակայն հիմա կ'զբաղի քարտուղարութեամբ։ Օր. Ագապի Կիւլպէնկեան վիճաքանքն նահանգին մրցմանց մէջ չահած է 12 առաջին և 4 երկրորդ մրցանակ դպրոցական զանազան դասընթացքներու մէջ, ինչ որ անօրինակ յաջողութիւն մըն էր քանի որ ցարդ ոչ մէկ ուսանող չահած է այդչափ մրցանակներ։ Վիպակ (Short Story) գրելու մէջ եւս առաջին մրցանակ չահած է։ Գրած է անգլերէն քառատեղծութիւններ։ Եղած է բարձրագոյն վարժարանի հրատարակած թերթին խմբագիրներէն մէկը։

ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՕՐ. ԱԳԱՊԻ

Անդամ է Ամերիկեան շատ մը միութիւններու, նաև Գեղական Հայ Կարմիր Խաչի և Կեսարիոյ Հայրենակցականին։

17. ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ԿԻՒԼՊԷՆԿ.— Եղբայր նախորդին և անոր պէս ծնած Թալաս, որուն վարդ-գաւարիկեան վարժարանին և Ս. Կարապետի բարձր. վարժարանի մէջ առած է իր նախնական և միջնակարգ ուսումները։ Յետոյ Ամերիկայի մէջ հետեւած է Շիքագոյի Համալսարանին քաղաքական – տնտեսագիտութեան ճիւղին և North Western Համալսարանին իրաւագիտութեան դասընթացքին և վկայական առացած է իբր փաստաբան։

Կիւլպէնկ Կիւլպէնկեան թէև իր արուեստը իբր գործ կը գնէ սակայն միեւնոյն ատեն կ'զբաղի հրապարակագրութեամբ։ Լաւ ատենաբան է։ Անդամ է Հ.Ո.Կ., Համի, Կեսարիոյ Հայրենակցականին և Ամերիկեան զանազան կազմակերպութիւններու։

Ունի հեղինակութիւններ «Արեւմտեան բաղամակրութեան բաղամական կազմը», «Սկզբունքային եւ տարիքական վերլուծումներ», «Ցնծութեական բարեջղումը ճախամարդէզ միջնեւ կօմունիզմ»։ Առաջին անգամ թարգմանած է «Պետութիւնը եւ յեղափոխութիւնը» գիրքը «Երիտասարդ Հայաստանի» մէջ։

18. ԿԻԼՊԻՆԿԵԱՆ ՕՐ. ՎԱՐԴՈՒՀԻ.— Քոյր երկու նախորդներու եւ ձնած անոնց պէս Թալաս 1913 Նոյեմ. 10ին։ Իր նախակրթութիւնը եւ միջնակարգ կրթութիւնը առած է հիշդ այն վարժարաններուն մէջ ուր ուսած է իր քոյրը Օր. Ապապի եւ ապա յաճախած է Wisconsin Համալսարանը, Milwaukeeի իրաւագիտական դպրոցը եւ Madisonի Համալսարանը եւ վկայուած է իբր օրէնագէտ, Orator ալ ակօլճի պատուանշանով։

Ամերիկայի Միջին Արեւմտեան նահանգներու բարձրագոյն դպրոցներու մրցման մէջ չհաած է առաջին մրցանակը։

Ունի իբր գրաւոր աշխատութիւններ օրէնագիտական ուսումնասիրութիւններ եւ վէպեր։ Խմբագիր է Վիսքանսըն Լո Րիվիու (Wisconsin Law Review) իրաւագիտական հանդէսին որ կը հրատարակուի Վիսքանսըն Համալսարանի օրէնագիտական ճիւղին կողմէ։

Կը վայելէ բեմախօսի ալ համբաւ։

ԿԻԼՊԻՆԿԵԱՆ ԿԻԼՊԻՆԿ

ԿԻԼՊԻՆԿԵԱՆ ՕՐ. ՎԱՐԴՈՒՀԻ

19. ՃԵԼԱԼ ՅՈՎՍԻՓ (ԲՐՈՖ.).— Ծնած է 1874ին Պոլիս (ամանք կը պնդեն թէ ծնած է Կեսարիա-Թալաս, և շատ պզտիկ եկած է Պոլիս)։ Հայրը Կեսարացի էր։ Շատ համեստ ընտանիքի զաւակ, նախնական ուսումը ազգ. վարժարաններու և մասամբ Գարտիզակի ամերիկեան բարձր. վարժարանին մէջ առանձնէ յետոյ, չնորհիւ իր ուսումնասիրութեան հօրը ջանքերուն կը մտնէ Քաղաքային բժշկական վարժարան և գեղագործական ճիւղը յաջողութեամբ աւարտելով կը վկայուի 1891ին և կը բանայ գեղարան մը Սկիւտարի մէջ։ Հազիւ մէկուկէս տարի չարունակելէ վերջ գեղագործութիւնը կը մասնակցի գեղագործական վարժարանի կողմէ բացուած մրցումին և 16 մրցակիցներու մէջ առաջին հանդիսանալով կ'ընդունուի 1893ին իբր օգնա-

կան ուսուցիչ գործարանատեր տարրրաբանութեան (Chimie Organique)։ Քանի մը տարի ետքն արդէն բուն դասախօս նշանակուած էր նոյն հիւղին, պաշտօն որ պահեց մինչև քանի մը տարի առաջ։ 1908ին պաշտօնը պահելով հանդերձ՝ տարրրալուծութեան դասատու կը կարգուի կայս. Համալսարանին, և 1910ին ալ պետական Առեւտրական Բարձր. վարժարանին, և երկար ատեն կը վարէ պաշտօնը մեծ ձեռնահասութեամբ և միշտ գնահատուելով։

ՃԷՆԱԼ ՑՈՎԱՆՓ (Բոսֆ.)

1925ին իրեն յանձնուեցաւ նաև Համալսարանին մէջ Hydrologieի նոր հաստատուած դասը։

Միակ Հայ ուսուցիչն էր ինքը՝ Ֆէմալականներու Կ. Գոլիս մտնելէն յետոյ որ պաշտօնի վրայ կը մնար թուրք բժշկանոցին մէջ, քառորդ դարէ հետէ հասցնելով ամենազգի աշակերտներ։ Դասախօսած է նաև Գէրպէրեան վարժարանի մէջ և Խասեանի լրացուցիչ կարգերուն։

Հեղինակած է թրքերէն Գործնական Տարագիտութիւն մը, երկհատոր և առաւարածաւալ։ Ուսուցման համար իր տեսակին մէջ անգրանիկ և յոյժ գնահատուած գիտական երկասիրութիւն մըն էր ան։ 1930ին հրատարակած է Hydrologieի գիրք մը։ Առաջին անձն է որ թուրքիոյ մէջ կրցած է պատրաստել Heroïne, եւրոպական արտադրութիւններու բոլոր յատկանիշերովը։

Ցովսէփ ճէլալեան քանիցս ուղեւորած է Եւրոպա և այցելած նշանաւոր քիմիագէտներու աշխատանոցները։ Ինքն հիմնած է Մինկրոսի հետ Գոլոյ մէջ տիպար տարրրագործարան (laboratoire) մը որ տարիներէ ի վեր կոչուած է մեծ օժանդակ մը բլլալ բժիշկներու՝ աթոռազննական մթին պարագաներու մէջ, նոյնպէս և վաճառականաց՝ անձնական հանքային և առեւտրական նիւթերու հիգրիտ վերլուծման տեսակէտով։ Այս գիտուները 1919ին Լոնտոնի Սօսայիթի ավ Քէմիքըլ Ինտըսթրի (Առեւտրական քիմիական ընկերութիւն) պատուոյ անդամ ընտրուած է իր գնահատութիւն այն մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան որ ներկայացուցած էր Թուրքիոյ Chromeի հանքերուն մասին։

Բրոֆ. Ցովսէփ ճէլալ ունեցած է նաև ազգային գործունէութիւն անդամակցելով զանազան շրջաններու՝ 1908էն յետոյ Ուսումնական Խորհուրդին՝ որուն ատենապետն ալ եղած է։ Անդամակցած է նաև Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան և երկար ատեն նաև Թերապի Թաղ. Խորհուրդին, որուն ատենապետութիւնը կը վարէր վերջերս։

Մեռաւ 1936 Յուլիս 27ին։

Բրոֆ. Ցովսէփ ճէլալ ունեցած է երուանդ անունով իրեն պէս

գիտութեան սիրահար եղբայր մը որ ծաղիկ հասակի մէջ զոհ եղած է գիտութեան piqure anatomiqueի հետեւանքով։

Ունեցած է նաև երէց եղբայր մը՝ Սարգիս որ Մայր. Արեւելք համբորգած առեն մեռած է, իսկ իր կրտսեր եղբայրն է Տոքթ. Գրիգոր ձէլալ որ երկար առեն Կ. Պոլսոյ մէջ իր արուեստը ի գործ դնելէ յետոյ հիմա հաստատուած է Ամերիկա։ Իսկ իր քրոջ՝ Տիկին Ակիւլինէ Մուրատի վրայ պիտի խօսինք իր կարգին։

20. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ ՅԱԿՈԲԻԿ.— Ծնած է Կեսարիա 1802 Դեկտ. 14ին։ Բարձրագոյն ուսում ստացած էր Իտալիոյ մէջ։ Փեսան էր Յովհաննէս Ամիրա Ներվէրեանի։ Առաջին տնօրէնն էր հայ անդրանիկ երկրորդական վարժարանին՝ Սկիւտարի Ձեմարանին՝ 1836ին։ Երբ Ամիրաներու չնչամութեամբ Ձեմարանը փակուելու վտանգին առջեւ էր 1841 Ապրիլ 6ին քննութեան հանդէսին առթիւ Մանուէլեան ծնողքներուն բացատրեց իրաց վիճակը առեներաքանութեամբ մը, նոյն օրը ներկաները միանալով որոշեցին չթողուլ որ Ձեմարանը փակուի։ Եւ սկսաւ պայքարը ընդ մէջ Ամիրաներուն և ժողովուրդին որուն դեկավարներն էին Յակոբիկ Մանուէլեան, Թօհաճեի եղիազար, գինեպան Խաչէնտէր, Յովհաննէս վրդ. Սեթեան և ուրիշներ։ Սակայն չյաջողեցան և ընկճուեցան։ Ձեմարանը փակուեցաւ (3 Հոկտ. 1841), սակայն պայքարը չդադրեցաւ և ինչպէս յայտնի է յանգեցաւ ժողովրդապետութեան յաղթանակին։ Այս պայքարին մէջ մեծ դեր կատարած է Յակոբիկ Մանուէլեան, որ յետոյ Շահնազարեան վրդ.ը հալածողներուն գործակցեցաւ։ Մեռած է 1870 Օգոստ. 27ին։

21. ՄԷԼԷՔԵԱՆ ԵՂԻԱ ԵՐՈՒԱՆԴ.— Ծնած է Իվերէկ 1888 Յունվար 17ին և որդին է տեղւոյն Տ. Կարապետ քհ. Մէլէքեանի։ Նախնական կրթութիւնը առած է Ծննդավայրին Մեսրոպեան վարժարանին մէջ և ապա գացած է Տարսոնի Ս. Պօղոսեան Գոլէճը ուրկէ վկայուած է պահակաւոր արուեստից (A. B.) 1909ին։ Յետոյ գացած է Ամերիկա և հետեւած է Iowa State Universityի և վկայուած է Մագիստրոս Արուեստից (M. A.) 1913ին և վարդապետ փիլիսոփայութեան (Ph. D.) 1915ին։ Իր մասնագիտութիւնն է իմաստասիրութիւն, հոգեբանութիւն և ընկերաբանութիւն։ Հիմա դասախօս է փիլիսոփայութեան և հոգեբանութեան Batke Creek Collegeի մէջ (Միչիկըն նահանգ)։

Անդամ է Ամերիկեան Հոգեբանական Ընկերութեան (American Psychological Association) և Ամերիկեան Համալսարանական Բրօֆեսէօռներու Ընկերակցութեան (American University Professors' Association)։

Բրօֆ. Եղիա Երուանդ Մէլէքեան աշխատակցած է հայ թերթերու ինչպէս Բազմավէպի, Հայրենիքի, Փիւնիկի, Նաւասարդի, Կոչնակի բանաստեղծութիւններով, գրական և քննադատական ուսումնասիրութիւններով և անգլիերէնէ թարգմանութիւններով գլխաւորապէս բանաստեղծութիւններ։

Իսկ հրատարակութեան համար պատրաստ ունի Մոխիրներ եւ կայծեր անուն ինքնագիր բանաստեղծութիւններու հատոր մը և երգեր՝ Ալպիոնի ճնարէն անուն հատոր մը անգլիերէնէ բանաստեղծութիւններու թարգմանութիւններէն կազմուած, ինչպէս նաև ընկե-

բարիքասիրական ուսումնասիրութիւն մը Գերմարդ՝ Նիցչէի Փիլիսոփայութեան մէջ խորագրով և ուրիշ հաւաքածոյ մը՝ Դեզերտումներ գրական և քննադատական փորձերու։ Անիկա կ'ըսէ թէ «Ինձի համար տանջանք մըն է մտածել որ պարագաներու դժբախտ շարայարումը զիս արգիլեր է մինչեւ հիմա Հայ գրականութեան եւ մտակոյրին ճուիրուելու բուռն փափաքս իրագործելէ։ Վերջին 25 տարիները բոլորովին կտրուած եմ Հայ միջավայրէ։ Իմ բոլոր կարողութիւններս, եթէ ունիմ, ճուիրուեր եմ օտար մտակոյրի օտար ասպարէզու տակ։ Վերջին ութը տարիները ուսուցիչ եմ Batke Creek Collegeի մէջ մինչ իմ փափաքս պիտի ըլլար Հայ հասարակութեան մը մէջ ըլլալ, Հայ միտքերը հրաւիրել գիտութեան եւ իմաստութեան աղբիւրին, եւ Հայ գրականութեան ճուիրուելի ամբողջական ճուիրումով։ Բայց այդ եղաւ անկարելի՝ ճակատագրականօրէն, եթէ կայ ճակատագիր։ Ինձի համար առանձնապէս ցաւալի է որ չեմ կրցած լիովին ճուիրուիլ Հայ գրականութեան։ Հայ գրականութիւնը չի վճարեր, ինչպէս ամէն ոք գիտէ։ Հետեւաբար ինձ կը մնար իմ ժամանակիս փոքրամասն

նատու պաշտօնին, իր դէպի արաբ լեզուն և գրականութիւնը ունեցած հետաքրքրութիւնէն — որ իր ծննդավայրէն կ'սկսէր — մղուած հետզհետէ աւելի մխրճուած է անոր մէջ և զայն զարգացուցած է մեծապէս, այնպէս որ Եգիպտոսի մէջ երէկ ոչ միակը գէթ այն հազուադիւտ հայերէն է որ խօսրապէս կը հանչնայ արաբերէն լեզուն, և գրականութիւնը և զայն կրնայ գործածել իր հայերէնին հաւասար, կարողութիւն որ նոյնիսկ կառավարութիւնէն հաստատուած է 1906ին նշանակուելով հայերէն և արաբերէն լեզուներու փորձագէտ (expert) Գահիրէի տեղական դատարաններու առջև։

ՄՔՍՐԼԵԱՆ, ԳԻՈՐԳ

Իր արաբերէնի հմտութիւնը գործածած է նաև արաբ գրականութիւնը ծանօթացնելու Հայերուն բազմաթիւ արաբ բանաստեղծներու մասին ուսումնասիրութիւններ և անոնց գրուածներէն թարգմանութիւններ կատարելով, ինչպէս նաև արաբ պատմագիրներու Հայոց մասին տուած ծանօթութիւնները և տեղեկութիւնները հայացնելով։ Իր այս յօդուածները գլխաւորապէս հրատարակուած են Ցուսաբերի, Սիոնի և Ազաս Միտի մէջ։ Ասոնցմէ ետք Ալէքսայար էլ Ասանաց (Անհետացած երեւելիներ) անուն գործէն քաղուածները եագուբի «Մոսճամ էլ Պիւլտանի» (Աշխարհագրական Բառարան) տեղագրական ծանօթութիւններով հարստացած, հրատարակեց առանձին հատորով 1935ին։

Տիար Գէորգ Մքսրլեան ասկէ զատ Ազատամարտի հրատարակութեան ամբողջ չրջանին (1909–1915) Եգիպտոսի թղթակիցը եղած է։

Իբր արաբագէտ քաղիցս անդամակցութեան հրաւիրուած է Ազգ. վարժարաններու կրթական ծրագիրը պատրաստող յանձնաժողովներու, մասնաւորապէս արաբերէնի մասին իր փորձառութենէն օգտուելու համար։

1931–1933 երկամեայ չրջանին եղաւ նաև անդամ Գալուստեան Ազգ. վարժարանի Հոգաբարձութեան։

23. ՄՈՒՐԱՏ (Տիկ.) ԱԿԻՒԼԻՆԷ.— Ինած է Թալաս – Կեսարիա, և քոյրն է Բրոֆ. Յովսէփ Ձէլալի։ Նախակրթութիւնը առած է Գուրասայի Ազգ. վարժարանը։ Ցետոյ աշակերտած է Դպրոցասէր Տիկնանց վարժուհիներուն և անկէ չրջանաւարտ եղած է 1895ին այդ արիւնոտ տարին։ Իր արտակարգ ուչիմութեան և կարողութեան համար նոյն տարին իսկ վարժարանին մէջ պաշտօնի կոչուած է իբր ուսուցչուհի, սակայն գժբախտ դէպքերու բերումով յաջորդ տարին դպրոցը փակուելով Օր. Ակիւլինէ ձէլալ ստիպուած է իր սիրած հաստատութիւնը

Քոզուլ և Թերայի Իսահան վարժարանին մէջ ստանձնել պաշտօն, ժամանակաւորապէս։

1909ին Օր. Ա. Ճէլալ ամուսնացաւ Մուրատի (Համբարձում Գօյա-Հեան) հետ, երբ Սասնոյ Հերոսը կը վարէր Գօզանի Մէպուսութիւնը։

1909ի սկիզբներէն երբ Դպրոցասէրը վերակազմուեցաւ Տիկին Մուրատ առաջիններէն մէկը եղաւ որ իր ոյժերը տրամադրեց վերականգնած ընկերութեան և անոր վարժուհիներուն, որ իր դուռները լայնօրէն բացած էր դաստիարակելու համար Հայ աղջիկները, մանաւանդ Կիլիկեան եղեռնին զոհերուն որբուհիները։

Տիկին Մուրատ՝ Դպրոցասէրի այս վերակազմութեան շրջանին, անոր ամէնէն եռանդուն և գործօն դէմքերէն մին հանդիսացաւ և իր ընկերուհիներուն հետ յաջողեցաւ դնել վարժուհիներու իսկապէս նախանձելի վիճակի մէջ, ընտրելագոյն ուսուցչական կազմով մը։ Սակայն Ընդհ. պատերազմը տակնուվրայ ըրաւ նաև այս գեղեցիկ գործը, և պատերազմի չորս տարիներուն անշքացաւ ան։ Տիկ. Մուրատ, ինքն ալ իր ամուսնոյն ձերբակալութենէն յետոյ վտանգուած, կրցաւ մինչև զինադադար ծառայած Պէյալ և ապահով ամերիկանական հետապնդումներէն 1918ին զինադադարին երեւան եկաւ և դարձեալ անցաւ գործի գլուխ, անմիջապէս Կէտիկ Փաշայի մէջ կազմակերպելով Դպրոցասէրի անունով որբանոց-վարժարան մը, իբր կորիզ, ընկերութեան վարժուհիներուն։ Նոր յոյսեր, նոր ոգեւորութիւն առաջ բերին։ Անոնք գեղեցիկ ծրագիրներ ունէին, կ'ուզէին Հայաստանին մէջ կանգնել դպրոցական չէնք մը և հոն փոխադրել վարժուհիները։ Տիկ. Մուրատ ընկերակցութեամբ Տիկ. Մանուկ Հ. Խաճատուրեանի 1920-21ի առաքելութեամբ Ամերիկա գնաց իր նպատակները յաջողցնելու համար և ամէն կողմ ընդունելութիւն և օժանդակութիւն գտաւ, և կրցաւ կարեւոր գումար մը հանգանակել որ որոշուեցաւ իբր անձեռնմխելի պահել, դպրոցին Հայաստան փոխադրութեան ատեն գործածելու համար։ Սակայն չուտով այս գեղեցիկ ծրագիրները անշքացան, և իզմիրի չարչէն յետոյ երբ փոքր Ասիա կը պարպուէր և որբերը գուրս կը հանուէին Թուրքիայէն Դպրոցասէրն ալ պարտաւորուեցաւ իր որբանոցը վճակել և որբուհիները փոխադրել արտասահման։ Ջիչ յետոյ սակայն Տիկին Մուրատ և Օր. Թագուհի Պալթազար, Սելանիկի մէջ հաւաքեցին իրենց որբուհիները և վերահաստատեցին իրենց հաստատութիւնը։ Տիկին Մուրատ, 1924ին Եգիպտոս գնաց հանգանակութեան և գտաւ հասմակրանք և օժանդակութիւն։

ՄՈՒՐԱՏ (Տ-Կ.) ՈՂՈՒԼԻՆԷ

Ճաշարդ տարին Դպրոցասէրը կը փոխադրուի Մարսիլիա ուրկէ վերջապէս Բարիզ, ուր կը մնայ ցարդ։

Թէ Սելանիկի, թէ Մարսիլիոյ և թէ Բարիզի մէջ հաստատութեան վարչութեան և մատակարարութեան մէջ Տիկին Մուրատ մնաց գըլխաւոր դէմքը։

1930–31ին կրկին անիկա գնաց Ամերիկա, Անգլիա, Գերմանիա, հանգանակութեան համար։

1934ին՝ Դպրոցին տանուհիներէն Օր. Ա. Փիրփիրեանի հետ ասելի լայն շրջագիծով հանգանակութեան մը ձեռնարկեց Սուրիա, Պաղեստին, Եգիպտոս, Միջագետք և մինչև Հնդկաստան այցելելով և շրջելով անխոնջ ոգւով մը։ Տիկին Մուրատի անձն նոյնացած է այսօր Դպրոցասէրի հետ որուն հոգին է։

24. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ Ն.— Ծնած է 1860ին Կեսարիա և կը պատկանի Կեսարիոյ ամէնէն նշանաւոր և ծանօթ ընտանիքներէն մէկուն։ Գոլիս եկած է տակաւին շատ պզտիկ և իր երկրորդական ուսմանց շրջանը լրացուցած է Իսպերթ Գոլէճի մէջ, որմէ ետքը կանչուելէ յետոյ Ներսէս Պատրիարքի մասնաւոր յորդորանօք և Հայոց ծանօթ բարեկամ ձեռքմս Պրայսի խորհուրդներով Օքսֆորտի Համալսարանը գացած է, 1880ական թուականներու սկիզբը, իրեն հետ ունենալով նոյնպէս Կեսարիոյ երեւելի ընտանիքներէն Մանուկեան Սեներքերիմի զաւակը։ Իրենցմէ առաջ այդ Համալսարանը միայն մէկ Հայ աշակերտած էր ան ալ բժշկական ճիւղին։ Մօստիչեան հոն հետեւեցաւ օրէնագիտութեան, խանդավառուած ազգին ծառայելու գաղափարով, քանի որ այդ թուականներուն Հայկական բարեներոգմանց խնդիրը օրուան խնդիրը էր և եւրոպական դեսպանատանց և Բ. Դրան միջև բանակցութիւններ կը կատարուէին Հայաստան ներմուծուելիք բարեներոգմանց համար։ Մօստիչեան կը գրէ թէ «Ներազներու այդ օրերուն մէջ ամէնքս ալ կը հաւատայինք թէ ուշ կամ կանուխ պիտի գայ օրը յորում ազգը շատ պէտք պիտի ունենայ այդպէս մասնաւոր կերպով պատրաստուած գործիչներուն»։ Սակայն մինչև Օքսֆորտէն իր գոլիս դարձը այդ հաւատքը արդէն խախտած էր և յուսախաբութիւնը ընդհանուր էր։ Մօստիչեան իր նպատակին գոնէ անուղղակի միջոցներով մասամբ հասնելու համար Խարիհիէյի օրէնագէտ խորհրդականներու սենեակը կ'սկսի յաճախել իբր անվճար օգնական–քարտուղար։ Կը յուսար որ յաչողէր լսնտոնի Թուրք դեսպանատան քարտուղար անուանուիլ։ Այս միջոցին դեռ նոր բացուած էր Ազգ. Կեդրոնական վարժարանը որ Մինաս Չերազի տնօրէնութեան և զօրաւոր խնամակալութեան մը տակ փայլուն շրջան մը կը բոլորէր։ Խնամակալութիւնը կը բաղկանար երկու տարրերէ, գրամատէր և ուսումնական։ Գրամատէրներէն՝ որոնց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր Աբիկ Ունճեան, նիւթական ամէն զոհողութիւն կ'ընէին, իսկ ժամանակի զարգացեալ գաղէն առնուած իրենց անդամակիցները՝ որոնց գլուխն էր Մկրտիչ Խասեան, վարժարանին ուսումնական վիճակով կը չահագրգռուէին։ 1889ին խնամակալութենէն կը հրաժարէր Բարեգամեան և արտասահման կ'անցնէր Մինաս Չերազ թէ՛ տնօրէնութենէն և թէ՛ խնամակալութենէն հրաժարելով։ Խնամակալութեան առաջարկով անոնց տեղը կ'առնուին

1889ին ծարուխիւն Ն. Մոստիչեան և Հրանտ Ասատուր, երկուքն ալ Նորահաս համալսարանականներու դասէն, լուրջ դաստիարակութեամբ օժտուած և ընկերական չրջանակներու մէջ յարգուած և անբասիր նկարագրով երկու երիտասարդներ։

1889 Սեպտեմբերին կեդր. վարժարանը բացուեցաւ Զուիցերիացի Մ. Ֆիլիբէնի տնօրէնութեան տակ։ Փորձը չտեւող ցոյց տուաւ թէ, նոյնիսկ Մոստիչեանի բառերով անիկա «չատ հեռու էր ըլլալէ ինչ որ կեդրոնականին տնօրէնը պէտք էր ըլլար»։ Հետեւաբար խնամակալութիւնը կ'սկսէր ամէն կողմ դիմումներ ընել յարմար մէկը գտնելու համար։ Տարին աւարտելու մօտ էր և մէկը չէր գտնուած։ Օր մը խնամակալութեան նիստէն յետոյ Ներսուննկեան ծարուխիւն կ'առաջարկէ Մոստիչեանի որ ինքը առանցնէ այդ պաշտօնը, ըսելով միանգամայն թէ այդ էր փափաքը խնամակալութեան բոլոր միւս անդամներուն։ Մոստիչեան քանի մը օր կ'ուզէ խորհելու համար։ Կեդրոնականի տնօրէնութիւնը իր առջև կը բանար ասպարէզ մը ուր կրնար ծառայել Ազգին՝ գէթ կրթական չրջանակի մէջ և աստով իր սկզբնական նպատակին հասնիլ։ Ուստի կը հաւանի և 1890-1891 տարեչրջանին սկիզբը պաշտօնի կը ձեռնարկէ, և այդ պաշտօնը կը վարէ ձեռնահասօրէն մինչև 1896ի Օամ. պանքայի աղէտալի դէպքը և Կ. Պոլսոյ չարգը, մշակելով և գործադրելով գեղեցիկ ծրագիր մը որուն համաձայն կեդրոնականը պիտի կատարէր չատ կարեւոր դեր մը, պատրաստելով Ա. Հայ քաղաքացիներ երկրորդական բաւականաչափ կրթութեամբ, Բ. Համալսարանները մտնելու կամ լաւագոյն ուսուցիչներ ըլլալու կարող անհատներ, Գ. Մանկավարժներ և իրաւագէտներ։ Սակայն ժամանակ չգտնուց իրագործելու այս ծրագիրը և ամէն ինչ տակն ու վրայ եղաւ։ Ամէն անոնք որ բախտ ունեցած են աշակերտելու կեդրոնականի այդ չրջանին, գիտեն թէ անիկա որքան սիրով վարած էր իր պաշտօնին և ինչպիսի հեղինակութեամբ կը վարէր զայն։ Ըներք պէտք ունենալի ուսանողը պատժելու, կ'ըսէ Մոստիչեան տարիներ յետոյ իր տնօրէնութեան չրջանին վրայ խօսելով, տալիք պատիժը կը պատչաճեցնէին ոչ թէ գործուած յանցանքին այլ գործող յանցաւորին։ Չէի ուզեր որ ուսանողը այն համոզումը գոյացնէ իր մտքին մէջ թէ պատիժ մը կրելով գործած մէկ յանցանքին վճարած ու հաչիւը գոցած կ'ըլլայ և հետեւաբար որքան առեն որ պատիժը կրելու պատրաստ է, կրնայ ազատութեամբ ու ճակատաբաց գործել այդ պատիժը իր վրայ հրա-

ՄՈՍՏԻՉԵԱՆ ՑԱՐՈՒԽԻԻՆ

ւիրող յանցանքը։ Շատ ու չատ անգամներ յանցաւոր ուսանող մը կը պատժէի պարզապէս... չպատժելով։

Ցար. Մօսթիչեանի պաշտօնավարութեան շրջանին հայկական շարժումը սկսած էր և յեղափոխական խմորումներ ամէն կողմ տեսնուիլ սկսած էին։ Մօսթիչեան հակառակ անոր որ գործօն մասնակցութիւն ունեցած էր այս շարժումին մէջ, և մասնաւորապէս Իզմիրլեան գատրիարքի ընտրութեննէն յետոյ իբր թարգման անոր դեսպանատանց հետ մշակած յարաբերութեանց մէջ գլխաւոր դերակատարներէն մէկն էր, աչխատած է միշտ վարժարանը հեռու պահել յեղափոխական շարժումներէ։ Ու յաջողած է գէթ աշակերտներուն ներշնչել դպրոցին պատկառանքը և զայն չվտանգելու խոհեմութիւնը եթէ չէ կրցած զանոնք արգիլել յեղափոխականներ դառնալէ։

Սակայն 1896 Օգոստ. 14/26ի պանքայի դէպքը կը վտանգէր ո՛չ միայն կեդրոնականը այլ նաև Մօսթիչեանը, որ դէպքէն երկու օր յետոյ անգլիական չոգենաւ մը կ'ապաստանէր ու չոգենաւը դեռ մեկնած չէր Գալիսէն երբ Նաղըմ փաչա կ'սկսէր զինքը փնտռել։ Ինչ յետոյ կեդրոնականը կը խուզարկուի և Մօսթիչեան ի բացակայութեան կը դատապարտուի։

Մօսթիչեան արտասահման անցնելէ յետոյ պահ մը Մոսկուա սեղանաւորական հաստատութեան մը մէջ պաշտօնավարեց և այս հեռաւոր միջավայրին մէջ մեկուսացաւ ազգ. կեանքէ, մերձաւորապէս տասը տարի։

Լոնտոն փոխադրուելէն յետոյ դարձեալ ազգ. կեանքի մէջ գործօն դեր կ'ստանձնէ իբր Հայ և Անգլ. ազգերուն քաջածանօթ։ Իր յարաբերութիւնները ու բարեկամութիւնները անիկա գործածած է ի նպաստ ազգին։ Ասոր համար էր որ երբ 1912ին Գօղոս փաչա Նուպարի պատուիրակութիւնը կազմուեցաւ, անոր անդամ եղաւ նաև Մօսթիչեան, որ Անգլիոյ մէջ մեծապէս օգտակար եղաւ, հայանպաստ շարժումը վառ պահելով։ Վերջին անգամ իբր Ցունաստանի Հայոց ներկայացուցիչ մասնակցեցաւ Բարիզի հաշտագումարին (1919) որուն փակումէն յետոյ Լոնտոն դարձաւ։

Կ. Գալոյ մէջ 1890էն ի վեր երեսփոխան էր և 1895ին Ա. Ատեանդպիր։ Անդամակցած է նաև Ուսումն. Խորհուրդին (1895-96)։

Մեռած է Լոնտոն 1922ին։

25. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ (ԲՐՈՖ.) (տես իր կենսագրութիւնը էջ 1219).— *Հոս միայն իբր յաւելուած կ'աւելցնենք մի քանի տեղեկութիւններ որ վերջին պահուն ստացուած են։*

Իր ծննդավայրին վարժարանը աւարտած է 1897ին, Տարսոնի Գոլէճէն շրջանաւարտ եղած է 1905ին, իր ծննդավայրին վարժարանին տնօրէնութիւնը վարած է հինգ տարի։ Ամէն կիրակի եկեղեցին աւարտելէ յետոյ բանախօսութիւններ կը կատարէր կրօնա-բարոյական նիւթերու շուրջը։ 1905ին Սիսի մէջ կը ձերբակալուի իբր կասկածելի, և կ'աքսորուի Իվէրէկ։ 1910ին Տարսոնի Գոլէճին մէջ ուսուցչական պաշտօն ստանձնած է և նոյն տարին Մայիսին ներկայացուցիչ ղրկուած Ամերիկացի ուսուցչի մը հետ Կ. Գոլիս, Թոպէրթ Գոլէճի մէջ գումարուած համաշխարհային Սանուց միութեան ժողովներուն իր պաշտօնավարած կրթական հաստատութիւնը ներկայացնելու համար։

խմբագիրն էր Գոլէճին կիւտնոս չաթաթեթերին որ Տարսոնի թուրք էշրաֆէն Սատըգ փաշայի և այլ մոլեռանդ իթթիհատականներու սպրանքով կը խաթարուի հազիւ քանի մը ամիս հրատարակուելէն յետոյ։ Կարգ մը երիտասարդներու գործակցութեամբ զարկ կու տայ Տարսոնի Ազգ. վարժարանին, կը հիմնէ Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղ մը ֆերովէք Նազգաշեանի հետ, և չորս տարի կը վարէ Առեղծգպրութիւնը։ Նոյնպէս կը վերակազմէ Գոլէճին Հայ ուսանողական միութիւնը և կը հոխացնէ անոր գրադարանը նոր գիրքերով։

1912ին կը մտնէ Գոլտոյ իրաւաբանական վարժարանը, սակայն Պալքանեան պատերազմին պատճառով չի կրնար շարունակել, ուստի կը դառնայ Տարսոն և կը շարունակէ իր ուսուցչական պաշտօնը Գոլէճին և Ազգ. վարժարանին մէջ, մինչև 1915. երբ Ընդհ. պատերազմին հայաջինջ սարսափին սկիզբը իսկ կը ձերբակալուի և իրմէ կը պահանջուի յայտնել թաքստոցը ցարուբիւն Քէօլէճեանի որ արդարև պահ մը իր քով ապաստանած էր։ Անօգուտ կ'ըլլան իրմէ բան մը կորզելու ջանքերը, և կ'արձակուի։

Չէյթունցիք երբ տեղահան՝ Տարսոնէն կ'անցնին Բրոֆ. Յակոբեան կարգ մը երիտասարդներ և կիներ կը հաւաքէ և անոնց միջոցաւ հագուստ և սնունդ հաւաքել տալով կը տրամադրէ։ Հազիւ Չէյթունցիք դէպի իրենց աքսորավայրը՝ Ուրֆայի համրայ ելած էին, 1915 Ապրիլ 22ին կը ձերբակալուի։ Տիկ. Քրիսթին կը փորձէ զայն ազատել բայց չի յաջողիր։

Բրոֆ. Յակոբեան կը տարուի յաջորդ օրն իսկ Էվէրէկ և անկէ կեսարիոյ բանտը։ Բանտէն արձակուելէ յետոյ իրը զինուոր ծառայած է Թալասի Ամէլէ Թապուրիի մէջ և յետոյ քշուած կարին։

Զինադադարէն յետոյ հետիոտն ճամբորդութեամբ ձմեռուան սառնակ ձիւնին և բուքին, ամիսէ մը կը դառնայ իր ծննդավայրը, և հոն բարեկամանալով Գայմագամին՝ օգտակար կ'ըլլայ Էվէրէկի խըլեակներուն։ 1919 մարտին կը մեկնի Տարսոն, ձամբան կը հանդիպին չէթէներու և իր ուղեկիցները կ'ապտնուին, ինքն հրաշքով կ'ազատի։ Տարսոնի մէջ կը վարէ Ազգ. վարժարանին տնօրէնութիւնը։ Հոն դարձեալ կը վերակազմէ Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղը։ Յետոյ կը մտնէ կրկին Գոլէճ և կը վերակազմէ ուսանողական միութիւնը։

Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ կ'անցնի Կ. Գոլիս և կը մտնէ Բիւթանեական Բարձ. վարժարանը, ուր կը պաշտօնավարէ իրը գործակից-ուսուցիչ 1921-1929, ուրկէ յետոյ կ'անցնի Կիպրոս, ուր կը գտնուի հիմա իրը Լառնաքայի Ազգ. երկս. վարժարանին տնօրէնն։

26. ՅԱԿՈԲԵԱՆ Յ. ՎԱՀԱՆ (ԲՐՈՖ.).— Ծնած է Մուհնուսուն, 1861 Նոյեմբեր 28ին։ Ջաւակն էր Յակոբ Քէթէճեանի որուն անունը իրեն մականուն ըրած էր և ընտանեկան անունը լքած, իր նախակրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրին և կեսարիոյ մէջ։ Քանի մը տարի եօզղատ Բողոքականաց գպրոցը ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ կը մտնէ Մարզուանի Անատոլիա Գոլէճը մինչև ակարգ ուսում առնելու համար և 1887ին չրջանաւարտ ըլլալէն անմիջապէս յետոյ նոյն Գոլէճին մէջ թուրքերէնի ուսուցիչ եղած է, պաշտօն որ վարած է մինչև իր եղերական մահը, հասցնելով այդ երկարատև ժամանակա-

միջոցին մէջ պետական լեզուին հմտութեամբ օժտուած բազմաթիւ աշակերտներ, իր ուսուցչութեամբ զբաղած տեղն անիկա աշակերտեցաւ նաև երեք տարի Աստուածաբանական դասընթացքին և երկու տարի ալ արձակուրդով գնաց Կ. Պոլիս հետեւելու համար իրաւաբիտական վարժարանի դասախօսութիւններուն։

Անաթոլիա Գոլէճի Ամերիկեան խնամակալութիւնը վարդապետ Արուեստից (Մ. Ա.) տիտղոսը տուած էր իրեն առ ի գնահատութիւն իր աշխատութեան։

Թէև իր մասնաճիւղը Թուրքերէն էր, բայց նոյնքան հմուտ էր հայերէնի և ի հարկին կրնար այդ ճիւղն ալ դասախօսել։

Բանասիրական ու լեզուաբանական խոր հմտութիւն ունէր, ինչ-

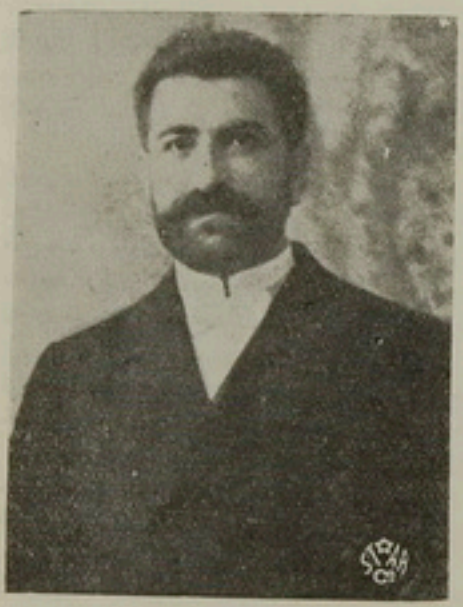

ՅԱԿՈԲԵԱՆ Տ. ՎԱՀԱՆ (Բոռփ.)

ՏԻԿԻՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՎԱՀԱՆ

պէս կ'երեւայ իր գրած յօդուածներէն Մարզուան հրատարակուող Նոր Այգի, ինչպէս նաև Բիւրակնի (1898–1901) և Բիւզանդիոնի մէջ, մասնաւորապէս լեզուաբանական և աստուածաբանական նիւթերու շուրջ, որմէ ես ալ օգտուեցայ գործիս մէջ, ինչպէս նշանակած եմ։ Դժբախտաբար բացի ցրիւ յօդուածներէ չէ ունեցած հայագիտական երկարաշունչ գործ մը։ Իր տպուած գործերն են Բառարան Անգլիերէնէ ի Հայ հետեւողութեամբ Ուէպսթարի եւ Ուսգրի հոյակապ Բառագրոց որ կը պարունակէր 45000 բառ. ոճ, եւայլ, հայատառ հնչմամբ։

Այս բառարանը որ 1893ին հրատարակուած էր առաջին անգամ, այնքան լաւ ընդունելութիւն գտաւ որ 1907ին ունեցաւ երկրորդ տպագրութիւնը մը։

Բրոֆ. Վ. Ց. Յակոբեան պատրաստած էր նաև Gaspey Otto-Sanorի մեթոտով Թուրքերէնի ուղեցոյց մը անգլիախօսներու համար որ հրատարակուած է Haidelberg։

Բրոֆ. Յակոբեան իր առաջին կինը և իր աղջիկ զաւակը կոր-

աբնցնելէ յետոյ 1898ին ամուսնացաւ պոլսեցի Օր. Մաննիկ Տօլմաճեանի հետ։ Երկուքն ալ 1915 Օգոստոս 12ին Գոլէհին ուրիշ ուսուցիչներուն և պաշտօնեաներուն հետ (ընդամէնը 72 հոգի) ձերբակալուելով տարագրուեցան։ Կարաւանին էրիկ մարդիկը թուրքերը սպաննեցին Սերաստիոյ մօտ, իսկ կիներն ու զաւակները մինչև Եփրատ գետին եզերքը քշելէ յետոյ հոն սպաննեցին։ Ոչ ոք իրենցմէ կրցաւ ազատիլ։ Այսպէս խժդժօրէն սպաննուեցաւ այս տաղանդաւոր մարդը ան-ոնց ձեռքով որոնց լեզուն ուսած և ուսուցած էր մօտաւորապէս 30 տարիներ։

27. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ.— (Տես իր կենսագրութիւնը վերը էջ 1220)։

28. ՆՇԱՆԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ.— Ծնած է 1881ին Տէրէվանք (Կեսարիա) և նախակրթութիւնը ստացած է տեղւոյն վարժարանը, դժբախտ պայմաններու մէջ, վասնզի երբ ինքն ինը տարու էր գիւղը կուսակցականներ վէճով մը երկուքի բաժնուեցաւ և դպրոցը ձեաց զօրաւոր խմբակցութեան ձեռքը։ Գարտուղ կողմը կրթարանի վերածեց մերձակայ Ս. Սարգիս վանքին մէկ սրահը։ Նշանեան տարի մը գիշերօթիկ ձեաց հետ, առտու իրիկուն պարտաւորիչ կերպով մասնակցելով եկեղ. արարողութեանց։ Այդ վիմափոր տաճարին խորհրդաւոր մըթնոլորտը խոր տպաւորութիւն գործած է իր տղու մտքին վրայ, հաւատքի և հաւատալեաց հուրը վառելով ներսիդին։ Փիլ յետոյ հօրը հետ գալիս պանդխտելով՝ յաճախեց Գուզկունճուգի թաղ. դպրոցը, բայց հոգաբարձութիւնը չուտ լուծուեցաւ, աշակերտութիւնն ալ ցրուեցաւ։ Նշանեան յաճախել սկսաւ Գէրպէրեան վարժարանը, իր դասընկերներն էին Ղեւոնդ եպ. Դուրեան, Վահան Թօշիկեան, Զարեհ և փիրայը Խորասանճեան և ուրիշներ, ինչպէս նաև այս տողերը գրողը։ Հօրը հիւանդութիւնը պատճառ եղաւ որ չկարենայ դպրոցին շրջանը աւարտել։ Ընդհատելով ուսումնական իր հօրը գործը առաջադիմութիւնը շարունակեց։ 14 տարեկան տաժանագին աշխատութեան ընթացքին՝ Նշանեան չէ դադրած ինքնազարգացման ալ հետամուտ ըլլալէ և հոգեպաշտ հակումով մը իմաստասիրական հարցերու մէջ խորասուզուելէ։ Իր երեւումը Մանզուէի մէջ՝ անոր խմբագրապետին գաւխմի քաջալերութեամբ, յայտնութիւն մը եղաւ և իր գրութիւնները՝ խորհրդապաշտ հոգիի մը արտայայտութիւններ միստիքական շունչով մը, գտան լաւ ընդունելութիւն մը։ Իր

ՆՇԱՆԵԱՆ ՏԻԳՐԱՆ

«Քարացածները» որ արտատպեցինք (տես էջ 1811-17) գաղափար մը կու տայ իր ոճին և կրօնաշունչ ներշնչումներուն մասին։

Գր. Նշանեան եզական տիպար մըն է արհեստաւոր մտաւորականի մը որ կրցած է հաշտեցնել գրիչը ու քերիչը։ Բազմաթիւ յօդուածներ ունի զանազան թերթերու մէջ աստուածաշնչական ներշնչմամբ երբայական տօներու և հայ եկեղեցւոյ տաղաւարներու մասին։ Ջինադագարէն յետոյ Վերջին Լուրի կ'աշխատակցէր, կրօնական յօդուածներով։

1922ին ինքն ալ հեռացաւ չատերու հետ Կ. Պոլիսէն և գնաց ծուռնաստան, ուր կորնթոս բնակեցաւ պահ մը։ Այդ նոր միջավայրը լեցուն պատմական յիշատակներով և դիցաբանական ասանդութիւններով, ներշնչեցին զինքը գրի առնելու զմայլելի այն շարքը յօդուածներու որոնք «Կորնթեան Նամակաց» ընդհանուր խորագրով և «Մոնազն» ծաղկանունով հրատարակուեցան Վերջին Լուրի մէջ։

Գր. Նշանեան, տէվրիշի հակումներով այս արհեստաւոր-մտաւորականը հեռու մնացած է հանրային աղմկալից կեանքէ, միայն 1908-1912 կարճ շրջան մը խառնուելով անոր իբր հիմնադիրներէն մին Համակավարներու Սկիւտարի ակումբին։

Հիմա կ'ապրի Փոսթանճա, աշխատելով ի հարկին կենսաչահութեան համար բայց երբեք չմոռնալով մտաւորական զբաղումները, որոնց նախասիրութիւն ունեցած է և ունի տակաւին։

29. ՈՒՂՈՒՐԼԵԱՆ ՀՄԱՑԵԱԿ կամ ՄԵԼՔՈՆ ԱՍԱՏՈՒՐ. — (տես իր մասին վերը էջ 1223-1225)։

30. ՓԱԼԵԱՆ ՌՈՒԲԻՆ.— (Տես վերը էջ 1227)։

31. ՓԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ կամ ԲՐՈՓ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ Ս. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ.— (Տես իր մասին էջ 1228-1229)։ Հոս հարկ կը դատեմ աւելցնելու իր գիտական հնարքներուն մասին հետեւեալ չահեկան տեղեկութիւնը։ 1921ին Իզմիր հրատարակուող Ֆրանաբրէն Լը Լրվան և յաւնարէն Ամալթէա և Գոզմոս «Հրատապի գիւտ մը Իզմիրի մէջ» խոշագրով արձագանգը եղան մեքենայի մը գիւտին, որուն հեղինակն էր Բրոֆ. Խաչատուր Ս. Բաղդասարեան։ Բարիզի համալսարանէն Բաւքալ, Օքսֆորտի համալսարանէն Բօքրօ եւայլք այս մեքենան քննելով՝ հաստատեր են անոր օգտակարութիւնը։ Իզմիրի Ֆրանս. հիւպատոս Լաբօմի քննիչ մասնագէտներ անուանած է, որոնք շատ նպաստաւոր տեղեկագիր մը տուած են, նման տեղւոյն անգլիխտալ. ընկերութեան։ Մեքենական աշխատութեանց մէջ 95 օ/օ խնայողութիւն մը կը գոյանար Բաղդասարեանի գիւտով որուն իրաւունքը գնել առաջարկած է Փարիզեան ընկերութիւն մը։ Աւաղ որ Իզմիրի չարդին իր ապանութիւնը այս գիւտէն օգտուելու ժամանակ չթողուց։

32. ՓՕՂՈՍԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ.— Ծնած է 1889 Մայիսին Կեսարիա, և որդին էր Փօղոս Փօղոսեանի։ Մօր կողմէ կը պատկանի Սատէեան ընտանիքին որ իր մէջ կը հաշուէր քանի մը հարստարապետներ, որոնց մէկը, իր մօրը մեծ հայրը Սարգիս, շինած է Կեսարիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին։

Իր նախակրթութիւնը ստացած է Կիւմիշեան վարժարանին մէջ

ծութեանց գրքոյկը (1914), Փօթորիկի երգեր քերթուածներու հատորիկ մը (1920), երկու ամիս Հայաստանի մէջ (1931) և Արդի Հայաստանը հայրենագիտութեան դասագիրքը (1934)։ Հրատարակելի ունի ճիճչպէս գայ Ամերիկաց համբարգական տպաւորութիւնները։

33. ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏ ՏՕՓՔ.— (տես իր մասին էջ 1331-39)։

34. ՍԱՀԱԿԵԱՆ ԱՐԱՄ ՏՕՓՔ. (ՍԱԼՔԻ).— (տես էջ 1528)։

35. ՍԱՑԱՊԱԼԵԱՆ ԺԱԳ (ՓԱՑԱԼԱԿ).— Ծնած է Գոնիա 1880 ցուներին, կը պատկանի Թալասի երեւելի Սայապալեան ընտանիքին և որդին է Ղազարոս Սայապալեանի որ յետոյ եղաւ կառավարիչի օգնական կեսարիոյ։ Ժագ իր նախակրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրին մէջ, ապա 1896ին դրկուած է Գալիա Գէրպէրեան վարժարան, ուրկէ անցած է Իզմիրի Ամերիկեան վարժարանը ուր երկու տարի մնացած է։ Դպրոցը թողլէ յետոյ մտած է առեւտրական ասպարէզ, Գալոյ Գնահեան վաճառատան մէջ իբր գրագիր պաշտօնավարելով։

ՍԱՑԱՊԱԼԵԱՆ ԺԱԳ (Փայլակ)

1904ին կ'երթայ Գոնիա և հոն 5 տարի (1904–1909) կը պաշտօնավարէ իբր թարգման անգլ. հիւպատոսարանին, այդ միջոցին 1 ուկէս տարի ալ հիւպատոսի փոխանորդութիւն ընելով՝ առնոր բացակայութեան։

1909ին կրկին կու գայ Գալիա և կ'ստանձնէ թուքերէն շէհնպալ հանդէսին տնօրէնութիւնը։

Աշխատակցած է Գալատահայ մամուլին և տարեցոյցներու, արձակ և ոտանաւոր գրութիւններով։ Ունի նաև առանձին հատորներով. Առաջին Սէրը (վիպակ դպրոցական կեանքէ), Շերամաբարհ, Բոցեր եւ Ըճկ. (երգիծատետր) և այրիախնամ-որբախնամի ընդարձակ տեղեկագիրը որ խնամեալ աշխատութիւն մըն էր (1911-1911)։

Ունէր նաև անտիպ գործեր։

Խառնուած է հանրային կեանքի վարելով զանազան պաշտօններ։ Ազգ. երեսփոխան ընտրուած էր Գոնիայի վիճակէն։

Ջոհ եղաւ Ապրիլեան եղեռնին։

36. ՍԵԼԵԱՆ ՊԱՏՐԻԿ.— Ծնած է 1896ին Թալաս։ Կը պատկանի տեզուչն ամենաքաջածանօթ Սելեան ընտանիքին։ Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին վարդ-Գատրիկեան վարժարանին մէջ իսկ միջնակարգ կրթութիւնը Ս. Կարապետի վարժարանին մէջ։ Գատերազմին կը տարագրուի Թալասէն Սուրիա։ Գատերազմէն յետոյ անցած է Ամերիկա ուր վարած է հասարակական գործեր, մասնաւորապէս խմբագրած է Նոր Աշխարհը և անոր յաջորդող Բանուորը

քանի մը տարիներ յաջորդաբար։ Ցետոյ եղած է Հնդկի կեդրոնական վարչութեան անդամ, վերջին անգամ խմբագրած է Կ. Միտալի հետ վերելք Ամերիկահայ Տարեգիրքը։ Խ. Հայասատան գացած է որպէս Ամերիկահայ առաքելին պատուիրակութեան անդամ և ներկայ եղած է Հայասատանի խորհուրդներուն ուխտերորդ համագումարին։

ՍԻԼՎԱՆ ՊԱՅՐԻԿ

37. ՍԻՎԱՍԼԵԱՆ ԲՐՈՖ. ԱՌԱՔԻԼ.— Ծնած է 22 Հոկտ. 1858ին Մուշճուսուն և իր ուսումը առած է նախ իր ծննդավայր գիւղին և ապա Կեսարիոյ վարժարաններուն մէջ, և յետոյ ուսուցչութեան նուիրուած է, Զանազան տեղեր պաշտօնավարելէ յետոյ ուսուցչութեան կոչուած է Անատոլիա Գոլէճի մէջ, ուրկէ անցաւ Ամերիկա Carlton Գոլէճի մէջ բարձրագոյն թուաբանութեան և աստեղագիտութեան հետեւելու համար։ Կանոնաւոր չրջան ուսնեցող գիտաւորներու ծիրերուն յատակագիծը պատրաստած էր, իրր թէզ, որուն համար վարդապետութիւն (Ph. D.) աստիճանը ստացաւ։ Իր գծած յատակագիծը այնքան կարեւոր նկատուեցաւ որ ներառնուեցաւ Young's Popular Astronomy գիրքին մէջ։

ԲՐՈՖ. ՍԻՎԱՍԼԵԱՆ ԱՌԱՔԻԼ

Իր մասնագիտական ուսումը կատարելագործելէ յետոյ այսպէս Ամերիկայի մէջ գարձաւ կրկին Մարզուան և շարունակեց իր ուսուցչական պաշտօնը մինչև 1915 Օգոստ. 12 երբ ձերբակալուեցաւ Գոլէճի 72 պաշտօնականներու հետ, և ինչպէս արդէն ըսուեցաւ իրր այր ինքն նահատակուեցաւ բոլոր կարաւանի էրիկ մարդոց պէս Սեբաստիոյ մօտ, իսկ կինը և երկու աղջիկները Եփրատի մօտ։

Բրոֆ. Առաքել Սիվասլեան բարեբախտաբար իր երկու մանչ զաւակները՝ Հրանդ և Երուանդ նախապէս դրկած էր Ամերիկա ուսում առնելու համար։ 1911–1912ին արձակուրդով ինքն ալ երկրորդ անգամ գնաց Ամերիկա իր զաւակները տեսնելու և այս

պատեհութիւնէն եւս օգտուեցաւ գիտական հետազօտութիւններ կատարելու։

Իր զաւակներէն անդրանիկը Հրանտ, ծնած է 1884 Հոկտեմբերին Մարզուան և աշակերտած է տեղւոյն թողտքականաց վարժարանը և ապա Ընաթիոլիա Գոլէճ որուն շրջանը 1904ին աւարտելէ յետոյ գացած է Ամերիկա և հետեւած Ohio State University Համալսարանին

Բրոճ. Ռաֆել Սիվասլեանի ընտանիքը,
բացի երկու տղաքներէն միւսները ներառակուած

մէջ քաղաքային երկրաչափութեան դասընթացքին որմէ վկայուած է 1911ին։ Իր երկրորդ զաւակը՝ Եղուարդ Նոյնպէս ծնած Մարզուան 1887 Ապրիլ 30ին Նոյնպէս իր նախակրթութիւնը տեղւոյն թողտքականաց դպրոցին և մինչնակարգ կրթութիւնը՝ Մարզուանի Գոլէճին մէջ ստանալէ յետոյ 1905ին անցած է Ամերիկա և Bisell College of Photo-Engravingի ընթացքին հետեւած և 1910ին վկայուած։ Իր մասնագիտութիւնն է առեւտրական գեղարուեստ և ունի սեփական մը։

38. ՎԱՐԴՈՒԿԵԱՆ ԲԱՐՍԵՂ.— (տես վերը էջ 1235).

39. ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՅԱԿՈԲ.— Ծնած է 5 Յուլիս 1881ին Կեսարիոյ Էֆքէրէ գիւղը, և անդրանիկն էր բազմաթիւ որդիներուն համեստ Գալուստ անուն լրագրավաճառի մը, որ իր ընտանիքը տեղափոխեց Կ. Պոլիս երբ Յակոբ հազիւ 3 տարու էր։ Իր նախակրթութիւնը սաստացաւ Կ. Պոլսոյ Թաղ. վարժարաններուն մէջ և 1894ին դրկուեցաւ Վենետիկ իբր վարդապետացու, բայց չյաջողեցաւ մը վերադարձաւ։

1895ին շրջանաւարտ եղաւ Գում-Գաբուի դրսի դպրոցէն, և պահ

մը իր հօր օգնականութիւնն ընելէ յետոյ Շուկան՝ 1896ին մտաւ կեդրոնական երք անիկա վերաբացուեցաւ։ 1900ին կիսաւարտ թողուց զայն և ատեն մը վաճառատան մը մէջ իբր պաշտօնեայ պարապելէ յետոյ 1902 Ապրիլին «Մանզումէ»ի խմբագիր եղաւ և մինչև 1909, թերթին խափանումը ձեռց հոն, հրատարակելով յաճախ խիզախ քննադատականներ, աղմկայարոյց խմբագրականներ, թղթակցութիւններ, նորավէպեր և այլն։ Ցետոյ պահ մը խմբագիր եղած է «Հայրենիք»ի և հրատարակած 15 Օգոստոս 1909ին «Օրագիր» կարճօրեայ օրաթերթը։

ՏԻՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՅԱԿՈԲ

1909ին կը մտնէ պետական ծառայութեան մէջ և կ'անուանուի «Միւտիր» Վարտիզակի և այն պաշտօնը կը վարէ երեք տարի։ Ցետոյ դարձեալ կ'ըլլայ խմբագիր։

Վառերազմին աքսորուած է Կ. Պոլիսէն և ճարտարամտութեամբ կրցած է Ամալ Գոնիա ուր իբր ճախաւ բանուոր աշխատած է այլ և այլ շինութիւններու մէջ։

Զինադադարին դարձաւ Կ. Պոլիս և 1918էն մինչև 1922 աշուն վարեց «Վերջին Լուր»ի խմբագրապետութիւնը։

1922 աշնան ինքն ալ չատերու հետ անցաւ արտասահման և ապաստանեցաւ Ֆրանսա, ուր պահմը Բարիզի Առաջնորդարանի քարտուղարութիւնը վարելէ յետոյ ըզբաղեցաւ պանդոկապետութեամբ և ապա հիմնեց տպարան մը, որ ցարդ կը գործէ։

Իր առաջին տպագրեալ գրութիւնը երգիծական մըն էր, Հինն ու Նորը, թատերախաղիկ մը, որ իբր դպրոցական շարադրութիւն պատրաստած էր և իր ուսուցիչը Հ. Աստուր գնահատած և հրատարակել տուած էր 1899ին Վաղիկ զաւեշտաթերթին մէջ, ուր յետոյ հրատարակած է զուարճալիքներ։ 1900ին կ'սկսի աշխատակցիլ Սուրհանդակի, Արեւելքի, Արեւելեան Մամուլի, Մասիսի, մինչև որ Մանզումէի խմբագիր կ'ըլլայ։

Այդ շրջանին ալ աշխատակցած է պարբերականներու։

1907-8ին հրատարակած է Վաղիկ մանկանց հանդէսը։

Իր ծածկանուններն են «ց ....» «Մոգպետ», «Արաքսի խարտեաշ եան», «H. H.»։

Ուշի նորավէպերու հատոր մը՝ «Ուր խեցիներ ժողովեցի»(1)։

---

(1) Համանուն չորս գրոշներ ուշինք, գանձակեցի մը, Իզմիրցի մը, Էֆքերէցի մը և Խարբերդցի մը (Շահան Նաթալի)։

40. ՓԱՆՈՍԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ (1826-1905).— Ծնած է 1826ին Կեսարիա, ուր ստացած՝ նախնական կրթութիւնը, յետոյ Ս. Կարապետի վանքը։ 1841ին Զալիս գալով Զմիւռնիա արհեստասէրներու կ'աշակերտի, ապա հարուստի մը քով ծառայութեան մտնելով Եգիպտոս կ'անցնի, ուրկէ կը դառնայ չուտով և Խասքէօյ փոռապանի աշակերտ կ'ըլլայ, միաժամանակ ինքնազարգացման հետամուտ։ 1847ին կը մտնէ բժշկ. վարժարան որուն ընթացքը չի կրնար շարունակել ապրուստի միջոցներէ զուրկ ըլլալուն։ 1848ին կ'անցնի երկրագործական վարժարան որուն ուսանողները թէ գիշերօթիկ էին և թէ իրր կեանքօշակ 250 դրչ. կ'ստանային իրր ամսական։ 1849ին կը լքէ այս վարժարանն ալ առանց անոր շրջանը աւարտելու։ Իր ապրուստը հոգալու համար Սամաթիոյ մէջ կը բանայ գէշօրէկի փուռ մը որ կարճ ժամանակ յետոյ կը լքէ և կը դառնայ Խասգիւղ, ուր կը բանեցնէ 1854-1857 չոգեշարժ աղօրիք մը յարակից ունենալով ալիւրի խանութ մը և փուռ մը։ Այս գործը կը գտնէ մեծ յաջողութիւն և Փանոսեան կը վարձէ նաև երկու ուրիշ փուռեր Գում-Գարու և Սկիւտար և օրական մինչև 4000 օխա հաց կ'ապառէ։ Սակայն ինքը պէտք եղած գրամագլուխը չունենալով կը պարտաւորուի գործը դադրեցնել և փորձել ուրիշ նորութիւն մը՝ եբրոպական լուացարանի մը հաստատութիւնը, որ սակայն ընդունելութիւն չի գտներ։ Գործնական կեանքի ձախողութիւններէն յուսահատ՝ կը նետուի ուսուցչական ասպարէզ և Խասգիւղի մէջ կը բանայ դասարան մը և քիչ յետոյ կը ձեռնարկէ հրատարակելու 1859 Յունիս 1ին գիտական, արուեստագիտական, գրական հայատառ թուրքերէն շաբաթաթերթ մը՝ Միւճաւիի Էրճիաս անուն, որ 1862ին երկօրեայի կը վերածէ։ Իր կեանքն ընդհատուածներուն համար լրագիրը կը խափանուի 1863ին ազգ. մարմիններու պահանջումով և Փանոսեան ձեռնամուխ կ'ըլլայ հրատարակչութեան, պրակ առ պրակ լոյս ընծայելով Թափառական Հրեայն, միեւնոյն ատեն աշխատակցելով Վարագայի Հաւասիսի։ Ազգ. գործերու վրայ իր քննադատութիւնները կ'երեւին անջատ գրքոյկներով։ Այսպէս կը հրատարակէ Մէքիլ Գիր Միլլէթ (1860) անուն տետրակ մը և մանաւանդ Խալաճաթր Մուհիմմէ (Կարեւոր Բարեկարգութիւնք) (1863) անուն գրքոյկը (այս վերջինը Արմենակ Հայկունի հայերէնի թարգմանած է) որ մեծ յուզում առաջ բերաւ։ Կրօն. ժողովի յանձնարարութեամբ ներբեր եպ. վարժապետեան ի պատասխան այս տետրակին գրեց «Քրխտոսի Ս. Եկեղեցին և անոր հակառակորդները» անուն տետրակը, որուն Փանոսեան պատասխանեց Միւխեաճաթով, և վէճը գադրեցնելու համար Պատրիարքարանի ծիծաղելի չանքերը քաշքշեց Էմմեարը Մուխայէրէ գըրքոյկով։ Կը պայքարի նաև կաթոլիկ կղերին դէմ, Տատեան Գօղոսի

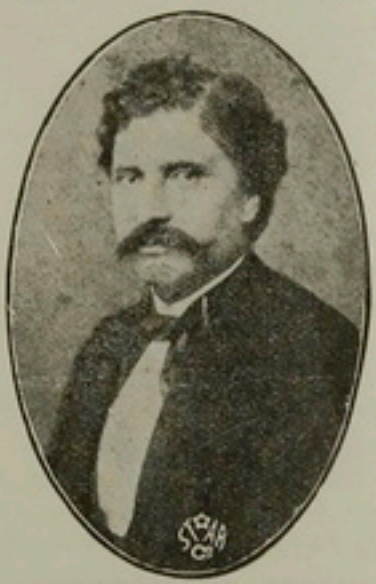

ԿԱՐԱՊԵՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆ

մահուան առթիւ հրատարակուած Պէյաճեամէին արձագանգելով իր իմքինաը Պէյաճեամէով (1864)։ Այդ չրջանին է որ կեսարացի բարեկամներու օժանդակութեամբ լոյս կ'ընծայէ չարք մը պրակներ «Նայէեճէյի Գայսէրիյէ» «Ասարք Գայսէրիյէ» «Միւսթէհի» անոնք ժողովրդական կը դարձնեն գինքը։ Անկէ քաչալերուած՝ 1866 Փետր. 22ին կ'սկսի Մանզուսէի էմքեար օրաթերթը զոր կը չարունակէ մինչև իր ձերսութեան օրերը՝ (1896) աւելի կամ նուազ կանոնաւորութեամբ, ժողովուրդը երբեմն իր հետը կամ դէմ ունենալով և ցոյց տալով մաքառողի աննկուն նկարագիր մը որ գրոչին է հանրային հչմարիտ գործիչին, և անվեհեր հրապարակագիրին, փանոսեան իր Մանզուսէին հետ հրատարակած է նաև Նորաձեւութեան հանդէս մը Vosu (1874) և հայերէն չարաթաթերթի մը համանուն (1875) զոր 1876 Յունվար 1ին օրաթերթի վերածած է և չարունակած մինչև Նոյտ. 4։ ժողովրդապետութեան ջերմ պաշտպան՝ իրք գոնուած է միչտ ազատարձակութենու (Սահմանադրական) խումբին մէջ, չդադրելով կատաղօրէն պայքար մղել գԽաւարեալ և Ամիրա դասակարգերուն դէմ։ Սահմանադրութեան հաստատութենէն անմիջապէս յետոյ կ'ընտրուի երեսփոխան Մայր եկեղեցիի թաղէն և 1863էն մինչև 1869 կը վարէ այդ պաչտօնը կրկին ընտրութիւններով։ Այդ հանգամանքով կ'երեսի ընդդիմադիրներու չարքին, միչտ ընդվզող «Մենծ Ազգ»ներու դէմ որոնք ցվերջ առարկայ կը դառնան իր հալածանքին։ 1870ին թէև վերստին կ'ընտրուի երեսփոխան, բայց կը մերժէ չառնել դառնացած։ 1881ին Գարակէօմրիւքի և Գում-Գապուի թաղեցիք նորէն կոչում կ'ընեն իրեն. կը համակերպի և մինչև 1890 կը մասնակցի Ազգ. ժողովի նիստերուն։ Իր հանրային կեանքին ամէնէն չանդուն ձեռնարկը պիտի նկայ կ. Գալաթ Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցի մատակարարութիւնը, նաև Գատրիարքարանի եկեմուտքը վրան առնելու խիզախ քայլը, 1867ին ընկերակցութեամբ Տոքթ. Գալուստեանի։ Ստոյգ է որ «Ազգին Տանը» մէջ կը մտցնէ խել մը բարեփոխութիւններ, սակայն չի կրնար յարատեւութիւն ցոյց տալ և ըմբռնել մեծ պատասխանատուութիւնը առանձնած իր պաչտօններուն։ Սկզբնական օրերու յաղողութիւնը տեւական կը կարծէ և իր ամբարտաւանութեանը մէջ չափչփուած՝ կ'ստիպուի լքել զանոնք 1868 Փետրուարին, իր անհանդարտ հոգին որ ձախողութիւններէ խռովիլ և ընկճուիլ չի գիտեր՝ կը մղէ գինք այլ անգամ հանրային հաստատութիւններ հիմնելու գաղափարին, զո՛ւտ անհատական չանքերով։ 1869 Յունվար 19ին Սամաթիա կը բանայ «Ազգապետեան» աղջկանց վարժարանը, 1871 Հոկ. 1ին Ֆէնէրի մէջ մանչերու համար «Փանոսեան»ը՝ որ 1874ին կը փակուի, Սկիւտար և Ղալաթիա տեղափոխուելէ յետոյ։ Իսկ «Ազգապետեան» չուրչ 8 տարուան կեանք մը կ'ունենայ, և հիմնադիրը կ'ստիպուի Մանզուսէի մէջ սահմանափակել իր ցրուած ոյժերը։ Ասոնցմէ զատ 1861ին նախաձեռնարկ կ'ըլլայ կազմելու «Երկրագործական Ընկերութիւն» մը, նպատակ ունենալով մղում տալ այդ գիտութեան՝ կեսարիոյ էֆքերէն և Ֆէնէսէ գիւղերուն մէջ։ Այս առաջադրութեամբ կը համրորդէ Եւրոպա և հետաքրքիր մարդու իր գիտողութիւնները կը ներկայացնէ Հայ ընթերցողներուն, Ո'ւզեւորի նաև կ. Գալաթ մերձակայ վայրերը, ժողովուրդն իր սովորութեանց հետ ուսումնասիրելու դիտումով։

Բացի ինքնագիր գործերէ, իր լրագրին իրր թերթոն թարգմանած է բազմաթիւ վէպեր։

5–6 տարիներու գաղթական մը յետոյ, Մանկուէմ 11 Ապրիլ 1901ին վերադարձաւ Կեսարացի ծոմ. Յէրիս Գայէրլեանի, որ հայերէնի վերածեց զայն և մինչև 1912–1913 թուականները շարունակեց անոր հրատարակութիւնը, մինչ Կարապետ Փանոսեան, որ Հայ հրապարակագրութեան ահռվիրաններէն մին հանդիսացած էր, ծերութեան օրերուն՝ հիւանդ և լքուած, երկար տառապանքէ յետոյ կը մեռնէր 25 Մարտ 1905ին։

41. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԳԱԲՐԻԷԼ Ս.— Ծնած է 1887 Հոկ. 30ին, Գալակաբ գիւղը, ուր առած է իր նախակրթութիւնը։ Ցետոյ աշակերտած է Գալաթի Ամերիկեան վարժարանին ուրկէ չրջանաւարտ եղած է 1906ին։ 1906 – 1911 աշակերտած է Մարզուանի Անատոլիա Գոլէճին որուն չրջանը աւարտելէն յետոյ 1911–14՝ երեք տարի նոյն Գոլէճին մէջ ուսուցիչ եղած է։ 1914ին գացած է Ամերիկա և Վիսքոնսինի Համալսարանին մէջ հետեւած է բարձրագոյն ուսմանց, ուսուցչութեան պատրաստութեան համար, ապա՝ յաջորդող դէպքերը արգելք եղած են իր ակզբնական ծրագիրը գործադրելու, և ինքն ներուած է հասարակական գործունէութեան մէջ չրջելով կուսակցական աշխատանքներու, իրր Նամակավար-Ազատական գործիչ։

ԳԱԲՐԻԷԼ Ս. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

1918ին այդ հանգամանքով առանձնած է իր կուսակցութեան հրաւէրով Ազգ Թերթին խմբագրապետութիւնը որ մինչև 1920 երկուքուկէս տարի վարած է։

1920ին վերջերը համրորդած է Պոլիս կուսակցութեան պատգամաւորական ժողովին մասնակցելու համար իրր Ամերիկայի պատգամաւոր և այդ առթիւ չրջած է նաև Եւրոպա։

1923էն յետոյ կ'զբաղի ապահովագրական գործերով։

Հրատարակած է 1934ին Ղեւոնդ Արքեպ. Դուրեանի ապանութեան առթիւ անգլերէն հատոր մը՝ Patriotism Pervertal անուն, որ ամփոփ պատմութիւնն է Հ. Ց. Դաշնակցութեան ազէտալի գործունէութեան։

42. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ.— Ծնած է 1860ին Գալակէաի գիւղը։ Որդին է Տ. Ցովհաննէս քհ. Փէչիչեանի։ Նախակրթութիւնը ստացած է իր գիւղին վարժարանը և յետոյ ղրկուած է Ս. Կարապետի վանքին վարժարանը, և վերջապէս Գարտիզակի Ամերիկեան վարժարանը ուրկէ չրջանաւարտ եղած է 1883ին։

Իբր փաստաբան աշակերտ նոյն հաստատութեան մէջ վար դրուած է երկու տարի (1883–85) իբր ուսուցիչ, միեւնոյն ատեն աշխատակցելով Ազեաքերին թարգմանութիւններով։

1886ին գացած է Ամերիկա և Հարվըրտի համալսարանին մէջ հետեւած է պատմութեան, փիլիսոփայութեան և քաղաքական դրօնագիտութեան, և ստացած պատկառելի արուեստից (M. A.) տիտղոսը։

ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ

Համալսարանը աւարտելէն յետոյ խառնուած է հասարակական գործունէութեան և Հընչակեանները հետ զործած է երկար տարիներ և գործօն աշխատանք ունեցած է հոն։ 1898ին Եգիպտոս դրկուած է ընդհ. պատմամտարակաև ժողովին մասնակցելու համար և հոն անգամ ընտրուած է կեդրոնական վարչութեան և վարած է Զայն Հայրենեացի՝ վերակազմեալ Հնչակեաններու օրգանին (1900–1901) խմբագրութիւնը, ցետոյ թողլով կուսակցական գործիչութիւնը զրաղած է առեւտրականութեամբ։

1912ին կ'ամուսնանայ ծանօթ հեղինակ և գրագիտուհի հայասէր Օր. Գերթհա Մալըվըրնի հետ՝ որուն աջակցութեամբ կը գրէ և կը հրատարակէ Tragedy of Armenia հռչակաւոր գործը։

Անգամ էր Հ. Բ. Ը. Միութեան, Դարձեալ հասարակական գործունէութեան լծուած է պինազադարէն յետոյ անգամակցելով Համաւարութեան որուն կոդմէ 1920ին պատուիրակ գնաց Կ. Պոլիս։

Աշխատակից էր Ազգի, Ազգ-Պահակի, Պայքարի, Հ. Կոչնակի։

Մեռած է 1929 Յունվարին։

43. ՓԻԼԻԿԵԱՆ ՏԻՐԱՆ.— Ծնած է 20 Սեպտ. 1862ին Կեսարիա։ Վեց տարեկան էր երբ իր ծնողքը Պոլիս փոխադրուեցաւ։ Տիրան առաջ իր նախակրթութիւնը Խազիւղի Ներսէսեան վարժարանին մէջ և երկրորդականը՝ Մէզղուրեան և Սուրբ Հռիփսիմեան վարժարաններուն մէջ։ Ցետոյ գնաց Մարսիլիա 1880ին վաճառականական դպրոց յաճախելու համար, Հոն հետեւած է նաև գիտութեանց կուռսին, Տակաւին ուսանողական յօդուածներ կը գրկէր «Մանզումէի Էֆքեարի», Մ. Ջապրի հակադրութեան տակ։

Պոլիս դառնալէ յետոյ 1881էն 1883 Մանզումէի Էֆքեարի խմբագիրը եղաւ, և իբր լրագրող իր նախափորձերը կատարեց հայատառ թուրքերէն այդ լրագիրին մէջ։ Ցետոյ հրատարակեց հայատառ թուրքերէն ձիճաճ չաբաթաթերթը։ Այն առեններէն Համիտ վէհափ անուն ծանօթ գրագէտը կ'ակսի հրատարակել Սա'ատէթ օրաթերթը, որուն խմբագրութեան մաս կազմեց։

1894ին գնաց Ազէնք և հոն աշխատակցեցաւ Սբէքթաբէօր ս'Օրիանի զոր կը հրատարակէր Ժան ար Գոսճոռի տնօրէնն Քիրիաքօպուլօ։ Ժամանակ մը յետոյ կուրծքի հիւանդութեամբ տկարացած դարձաւ Գոլիա և երկու տարի տունէն աշխատակցեցաւ Ա՛մաէթի և Քարիճի, նաև Ասպահի և հայատառ թուրքերէն ձէրիտէի Շարհիէի։

Այս միջոցին Հայկական խնդիրը առած էր հրատապ երեսոյթ մը և իզմիրլեան գատրխարք Հայկական բարեկործութեան հարցին առթիւ դեսպանատուններու հետ կը կատարէր բանակցութիւններ և թղթակցութիւններ, որոնց համար իրեն կ'աջակցէին կեդրոնականի տնօրէն ցար. Ն. Մօստիչեան և Տիրան Քէլէկեան, իբր թարգման։

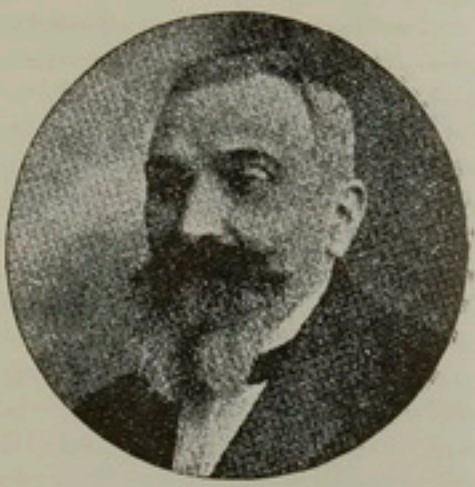

ՏԻՐԱՆ ՔԷԼԷԿԵԱՆ

Այս առթիւ կարճ միջոց մը Քէլէկեան գատրխարքարանի պաշտօնեայ եղաւ։ Գանքայի դէպքէն յետոյ ինքն ալ վտանգուած ըլլալով, փախաւ Լօնտոն։ Անկէ կ'աշխատակցէր Ninetieth Century-ի Comtemporary Review-ի և Graphic-ի և կանոնաւոր կերպով օժանդակեց եօթ ամիս արեւելեան լուրերու բաժինին՝ Տէյլ Մէյլի։ Յետոյ անցաւ Վիեննա ուր դարձեալ գրեց օտար թերթերու։

1897 Հոկտեմբերին կրցաւ դառնալ Կ. Գոլիա, և խմբագիր եղաւ Սապահի և աշխատակցեցաւ ձէրիտէի Շարհիէի և 1899ին Սուրհանդակի որ նոր լոյս կը տեսնէր ձէրիտէի արտօնատիրոջ կողմէ։ Այս միջոցներուն կառավարութիւնը ինքը կ'որոշէ թուրք թերթերու խմբագիրները, որով Տիրան Քէլէկեան բացը կը մնայ և կը կարգուի «Անձնական գանձու նախարարութեան» քարտուղար։

1904ին գանձեալ կ'ատիպուի հեռանալ Կ. Գոլիէն և ապաստանիլ Եգիպտոս ուր Journal du Caire-ի քաղաքական բաժինին խմբագրութիւնը կ'ստանձնէ։ Յետոյ խմբագրապետ եղաւ La Bourse Egyptienne-ի, ուր կ'ստորագրէ Վիքոնթ ար Գլանիկ ծածկանունով։ Այս ժամանակամիջոցին թղթակից էր Վիեննայի «Ռոյէսբօճեէցց Պիւոօթ և Բարիզի «Ռէվէս Ասոսիէ»ի։ Կը հրատարակէ նաև «էնիթբօրն Կուէճիճ» անգլ. թերթը մէկ տարի և «Եճեճի Ֆիխիր» անուն յեղափոխական թուրք երկշաբաթաթերթը՝ երկու տարի որ գաղտնի Կ. Գոլիա կու գար և կը տարածուէր։

1909ին Կ. Գոլիա կը դառնայ կրկին օգտուելով Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն և կ'ստանձնէ Սապահի խմբագրապետութիւնը։ «Ձայլ Քաֆ» ստորագրութեամբ իր գրած խմբագրականները կը յարբեցուցանէին թուրք ընթերցողներու կողմէ և խորունկ ազդեցութիւն կը ձգէին թուրք զանգուածին վրայ։ Թուրք հանրային կարծիքը պատրաստելու մէջ իր դերը նշանաւոր եղած է։ Իր հայեացքները և տեսութիւնները անյեղլի հեղինակութիւն կը նկատուէին։ Քէլէկեանն էր քաղաքագիտութեան հասարակաց ուսուցիչը, ինչպէս

դիտել կու տայ Վարդգէս Վ. Սայրաեանը (Պայմար, 1927 Ապրիլ 23, թ. 1307)։ Իր ոճը այնքան պարզ և դիւրահասկնալի էր որ, ամէնքն անգամ կրնար ըմբռնել անոր ըսածները, այնպէս որ Թուրքիոյ ամէնէն ժողովրդական հրապարակագիրը դարձած էր Քէլէկեան, անոր նախանձը և ատելութիւնը գրգռելով իր թուրք պաշտօնակիցներուն որոնք սաստիկ կ'ղչարէին։

Իր ուղղութեամբը հակահէթհիստական, կրցած էր սակայն գրաւել թուրք աւագանիին համակրանքը։ Գահաժառանգ իշխան Նուռուէ Իզզէտինի մօտ ազատ մուտք ունէր և Մահմուտ Շէֆքէթ փաշա, ազատարար բանակի հրամանատարը և ապա նպարքոս, իր յայտարարութիւնները անոր միջոցաւ կը կատարէր և իր թելադրութիւնները Քէլէկեանի խոզովակով ընել կը նախընտրէր։ Ինքն թուրք հանրային կարծիքին վրայ ունէր հեղինակութիւն և կը վայելէր նաև մտաւորական դասակարգին յարգանք։ Տիրան Քէլէկեան իբր նախկին Հնչակեան, ետքէն վերակազմեալ՝ Ռամկավարներու յարած և անոնց վարչութեան անդամակցած էր։ Քեամիլ փաշայի գահկիրը երբ հայկական բարեռնորոգմանց համար կարգ մը Հայ երեւելիներ խորհրդակցութեան կոչեց, նոյնպէս իրեն դիմեց։ Հայ գրականութեան ալ ծառայած է իբր ամսթէօա աշխատակցելով Զօհրապի Մահսիմին, Շամտանճեանի Մադիկին ու Մասիսին, ժամանակին և Թէոդիկի Տարեցոյցին։ Իր գրական ծածկանունն էր Գլանիկ զոր Եւրոպա ալ գործածած է «Վիճոնք ար Գլանիկ» ձեւին տակ, բացի ուրիշ ծածկանուններէ որոնք կիրարկած է Եւրոպա։ Սուրհանդակի մէջ գրած է Սիրայր ծածկանունով, և ձուռնալի մը հետեւանօք պահ մը գագրած է գրելէ, յետոյ վերստին Տիւնիէ ծածկանունով։

1879ին երբ պատանի էր դեռ, լոյս ընծայած է Անցեալն եւ Ապագայն կամ Ազգ. Վերակազմութիւն վերնագրով տետրակ մը։

1915 Ապրիլ 11/24ին երբ հայ մտաւորականները կը ձերբակալուէին, Տիրան Քէլէկեան եւս անոնց բախտակից եղաւ և աքսորուեցաւ Զանկըրը, թերեւս թուրք բարեկամներու միջնորդութեամբ իրեն հրաման տրուեցաւ յետոյ «Հայաբնակ գաւառներէն դուրս ո՛ւր որ ուզէ բնակի, ընտանիքով ալ, եթէ փափաքի», սակայն Տիրան Քէլէկեան խրոխտաբար մերժեց այս չնորհը, հակառակ իրեն տրուած խորհուրդներուն և Հնաց Զանկըրը՝ ապաստելով Գալիս գարձի մը հրամանին (Ռ. Քէլեան, Ամէնուն Տարեցոյցը, 1922, էջ 40-41)։ Ասկէ յետոյ էր որ Թալաաթ կը հեռագրէ որ «Սերպաստիա պէտ էր դրկել դաշուելու»։ Քէլէկեան համբայ կը հանուի։ «Կը պատմուի թէ ճամբան չէրէզ գայմագամ մը եւ ոստիկան մը այլ կը գոցեն գիճ փախցնել ուզող Թուրեռուն, բայց իճիճ յանձն չառնեն, «ես կրնամ իճիգիճիս պատասպանել Սիվասի պատերազմական ատեանին առջեւ» ըսելով։ Հետեւեալ օրը իր գործը կը լմնցնեն։ Զամլը Պէյ չհասած, «ճայկական բարձրաւանդակը ոտ չկոխած» (Ռ. Քէլեան, նոյն)։

Այսպէս Տիրան Քէլէկեան կ'սպաննուէր անոնց ձեռքով որոնց լուսաւորութեան գոհած էր իր կեանքին լաւագոյն մասը։

Տիրան Քէլէկեան, 1909էն յետոյ, Սապահի խմբագրութիւնը վարած տեղն հրաւիրուած է նաև գոտեյասօսելու Միւլիէի մէջ, քաղաքական պատմութիւն (բարիխի սիյասի)։

Անգամ էր նոյնպէս պատմական ցանձնաժողովին որ պաշտօն ունէր պետական գիւաններուն պատմական վաւերագիրները դասաւորելու և կարգաւորելու։

Հեղինակած է Ֆրանսերէնէ Թուրք առուար բառարան մը Համուսի Սամի անունով։ Ունէր նաև երեք վէպեր, Թուրք կեանքէ և Թուրք լեզուով, որոնք տպուած էին Սմ՛առէքի մէջ։ Իսկ Թարգմանած էր Թուրքերէն բազմաթիւ գիրքեր։

Ռ. Քէշեան իր վրայ խօսելով ըսած է թէ «Տիրան Քէլէկեան այն հայերէն էր որուն իրենց տաղանդով, արուեստով կամ հանրային ծառայութիւն. ներով, մեր «հարեւանցիներուն առին բարձր գաղափար մը Հայ ցեղին բնդունակութեանց վրայ» (Ամենուն տարեգոյց, 1922, էջ 33)։

44. ՔԷՉԵԱՆ ԲԻՒԶԱՆԴ.— Ծնած է 1859 Օգոստոս 8ին, Կ. Պոլիս Գում Գարու, Կեսարացի ծնողէ։ Շատ պզտիկ էր երբ հայրը՝ Յովհաննէս Քէչեան, նախապէս վաճառական եւ յետոյ տասանորդի վարձակալ, իր գործերուն բերմամբ բնտանիքը Կ. Պոլիսէն Կեսարիա կը փոխադրէ։ Քէչեան այս առթիւ պատճուիքիւը կ'ուզենայ Կեսարիոյ օդը եւ ջուրն ալ ծծելու եւ խմելու եւ իր երակներուն մէջ հոսող կեսարական արիւնը ճորոգելու եւ կենսաւորելու։

Մեծ հրապարակագիրը հոն է որ առաջին անգամ դպրոցի մը երեսը կը տեսնէ։ Դժբախտաբար այնքան փոքր էր որ իր յիշողութեան մէջ մեծ տեղ մը չէ գրաւած Կեսարիան որմէ շատ քիչ բան մը գիտէ։ Միայն կ'ըսէ թէ **ընտանեկան միջավայրի մէջ էր որ լեզուս բացուեցաւ, եւ թէպէտ Պոլսածին, սակայն տարեկանէս ետքն էր որ ինչ որ տան հայերէն խօսիլ վարժուեցայ Ամասիոյ մէջ, ուր ճոյն միջոցին փոխադրած էին մեր բնտանիքը։ Ինձ համար օտարներէնը գրեթէ մայրենի լեզու մը եղած ըլլալը դիւրացուց իմ ուսմանս ճոյն լեզուին մէջ»։**

Ամասիոյ մէջ կը շարունակէ իր ուսումը մինչեւ 1872, տեղւոյն Ս. Յակոբեան վարժարանին մէջ, մինչեւ որ իր ծնողը կը դառնայ Պոլիս եւ կը հաստատուին Գում Գարուի թաղը։

Քէչեան կը յաճախէ Մայր-Վարժարան, ուր ուսման հետեւելով հանդերձ կը շարունակէ խմբագիրի տղայական փորձարկութիւններ որոնք մանկութեան թուականներուն արդէն բնել սկսած էր ի ծնէ խմբագիր այս պատճին, որուն մէջ կարծես բնազդային էր խմբագիր դառնալու գաղափարը, յարգիր հրատարակելու փափաքը, որուն նախապատրաստութիւններ տեսնել կ'սկսի Մայր-Վարժարանի մէջ կանոնաւոր տետրակներու մէջ հաւաքելով իր ապագայ բերին նախատեսմանուած նիւթեր եւ գրութիւններ։

Մայր-Վարժարանը աւարտելէն յետոյ, բարձրէն, Ֆրանսերէնի եւ տմարակալութեան դասեր տալ կ'սկսի ապահովելով յաւազոյնին։ Իր նիւթական վիճակին անձկութիւնը հարկադրած էր զինքը ճոյնիսկ աշակերտութեանը միջոցին ուսման ժամերէն գողնալով օգնական – դասատուի պաշտօն վարել։ Դ. կարգի իր դասընկերներու հետ հայերէն, Ֆրանսերէն, բնաբանութիւն եւ

այլ դասեր առնելէ յետոյ, ովքի դասարանը կը մտնէր անոնց բուրճերէնի դաս տալու: Դպրոցէն ելլելէն յետոյ ալ Հ. Ասատուրի մասնաւոր դասեր տուած է:

1876 Սեպտեմբերին կը մտնէ իր ճախատիրած ասպարէզին՝ լրագրութեան մէջ: Գալաթիացոց հնոցը շարժման մէջ էր: Թուրք ազգի մէջ հինի եւ նորի պայքարը սկսած էր եւ երկու գաղրնկէզութիւններ իրարու յաջորդած էին: Հայ ազգն ալ ներքին խմորումի մը մէջ էր: Լրագիրները —որոնք շահնկատութիւն կ'ստանային— ամէն օր սունկի պէս կը բուսնէին, սակայն կարճ կեանք կ'ունենային, վասնզի անոնց վարիչներէն շատ քիչերը էր որ գործին տէր էին եւ լրագրող ըլլալու ձիրքն ունէին:

Ասոնցմէ մէկն էր Միհրան Գափամաճեան, որ կը ձեռնարկէ 1876 Սեպ.ին հրատարակել օրուան լուրերու համար «Մասիսի աւետաբերութեամբ, «Բուզճամէի Մասիս» անուն հայերէն փոքր օրաթերթ մը, որուն ջրանսերէնի եւ բուրճերէնի բաժանորդագրութեան խմբագիրը կ'ըլլայ 18 տարեկան պատանի Քէչեան, որ քանի մը ամիս միայն կրնայ այս պատասխանը պահել, վասնզի թերթը կը խափանուի: Քէչեան այս անգամ կը գործակցի Վարդան փաշայի, որ այդ բուսակաճներուն օրուան քաղաքական փորձառութեան տակ վերսին խմբագրական ասպարէզ կուգար եւ կը վարձէր Գէորգ Այվազեանի երիտթերթը «Մամուլը, որպէսզի զայն վերածէր հայատառ բուրճերէն քաղաքական օրաթերթի մը: Քէչեան օգնական-խմբագիրը կ'ըլլայ այս թերթին: Երբ 1877ին ամրան Վարդան փաշա կը վարձէ Անտոն Սահակեանի «Թէրճիմանը Էքէհարա» օրաթերթը, Քէչեան նաեւ միասին կ'անցնի հոն: Իր գործակցութիւնը Վարդան փաշայի հետ ունեցած է ճակատագրական հետեւանք Քէչեանի վրայ որ անոր խորհրդով իճնամախտութեամբ սորվիլ սկսած է անգլիերէնը եւ ճախատիրել անգլ. լրագրական մեթոտներ եւ անգլեսահոն կեանքը ու կենցաղը:

Իր յատուկ ախտաութեամբ եւ իր յարատեւող ճկարագրով, կարճ ժամանակէ մէջ այնքան կարողութիւն եւ ձեռնհասութիւն ցոյց կուտայ, այնքան կը գրաւէ ուշադրութիւն, որ երբ Վարդան փաշա կը մեռնի (1879 Մարտ 28), թէպետեւ Քէչեան արդէն հետացած «Թէրճիմանը Էքէհարէն, թերթին նոր վարիչը՝ Տիգրան Ճիվէլէկեան կը դիմէ Քէչեանի, որպէսզի իճը շարունակէ գրել խմբագրականներ, եւ Քէչեան հետուէն կը վարէ թերթը, առանց շատ զգալի ընելու Վարդան փաշայի պէս փորձ խմբագրի մը պակասը: Քէչեանի հայատառ-բուրճերէն լրագրութեան մէջ ձիճած համբաւը եւ ցոյց տուած կարողութիւնը ուշագրաւ կը դարձնեն զինքը, եւ Իւթիւճեանի արտեսն աչքերէն չեն վրիպիր Քէչեանի ձիրքերը եւ ընդունակութիւնները: Ուստի 1879 Յունուար 1ին երբ «Մասիսը կը վերածէ օրաթերթի, Քէչեանը օգնական-խմբագիր կ'առնէ իր հովը, Միհրան Չերազի յանձնարարութեամբ: Բիւզանդ Քէչեան «Մասիսի մէջ կը վարէ խմբագրապետի դեր եւ անոր վարիչը իճը կ'ըլլայ, եւ 1879էն մինչեւ 1884 գայն կը դարձնէ Հայ թերթերուն յաւազոյնը, որուն շուրջը հաւաքուած էին ժամանակին ձեռնհաս գրիչներ :

Վարդան փաշա իրեն ցոյց տուած էր յաւ լրագրող ըլլալու ճամբան, Իւթիւճեան անոր տուաւ ազգային կեանքի ծանօթութիւններ, եւ մանաւանդ անոր փոխանցեց Հայ լեզուն եւ ախտարհաբար կանոնաւորելու համար իր ճախանձախնդրութիւնը որ մինչեւ վերջը Քէչեանի ալ ժառանգութիւնը մէկը եղաւ:

1884 Յունուար 2ին երբ խումբ մը եռանդուն երիտասարդներու ջանքերով «Արեւելք» հրատարակութիւն սկսաւ, անոր քաղաքական բաժինին խմբագրութիւնը Քէչեանի վստահեցաւ: Իր հետացումը «Մասիսէն, հարկադրեց Իւթիւճեանը քանի մը ամիսէն անձնատուր ըլլալու եւ իր լրագիրին հրատարակութիւնը

դադրեցնելու որոշ ամսականի մը փոխարէն գայն տրամադրելով «Արեւելք»ի վարչութեան:

Բէչեան, «Արեւելք»ի մէջ պահ մը սահմանափակուեցաւ միայն հաղորդական մարզին մէջ, ուր տիրակալեց գրեթէ առացնին: 1884–86, Բէչեան կը վարէ նաեւ «Մասիս» շաբաթաթերթի խմբագրապետութիւնը:

«Արեւելք»ի փայլը եւ Բէչեանի ալ աւելի ժողովրդականացումը կը տեւէ վեց տարի (1884–1890) որմէ յետոյ կը բայթայուի «Արեւելք»ի խումբը, եւ 1890ին կը հիմնուի Հայրենիք օրաթերթը, որ իբր ժողովրդական օրաթերթ, ցոյնիսկ «Արեւելք»ի շուրջը համախմբուած երիտասարդներէն ոմանք կը հրատարակէին:

«Արեւելք» կը դառնար անհատական սեփականութիւն եւ Բէչեան կ'ըլլար աւելի խմբագրապետը: Այս ձեւով անիկա գրեթէ միանակը կը շարունակէ թերթը վարել մինչեւ աւելի խոհեմումը, Օսմ. Պանճայի դէպքի օրերուն: Այդ օրերուն ոչ մէկ հայ թերթ մնացեր էր հրապարակին վրայ, բացի «Ժէրիւեթի Շարիյէթէն եւ «Փունջ» շաբաթաթերթէն: Պոլսոյ կացութիւնը այնքան յուսահատական էր եւ Բէչեանի վիճակը այնքան անհատական, — վասնզի Խասգիւղի մէջ իր տունը կողոպտուած եւ իրմէ անգործ էր— կ'որոշէ հեռանալ Պոլիսէն եւ երթալ հաստատուիլ Լոնտոն: Այս մտադրութիւնը կը յայտնէ Տեղապահ Բարթողիմէոս եպ.ի որ Նուրեանի հետ այս հետաքրքրութեան մէջ վաստիկ մը տեսնելով, Բէչեանին կը խոստանայ թերթի մը արտօնութիւնը ձեռք բերել որպէսզի չմեկնի, եւ արդարեւ կը յաջողին ստանալ «Բիւզանդիոն»ի հրատարակութեան հրամանը: Բէչեան 1 Նոյեմբեր 1896ին պիտի հրատարակէր իր թերթը, սակայն վերջին պահուն պատրուակ մը ստեղծելով Նոյեմ. 4 Բ. օրուան յետաձգեց, որպէսզի այն օրերուն ուր պատրիարքական ընտրութիւն պիտի կատարուէր չհարկադրուէր Տեղապահին ի նպաստ հրատարակութիւնը ընելու: Եւ արդարեւ առանց այս մասին ունէ առաջադէտ ժամանակ ունենալու Օրմանեան՝ Պատրիարք ընտրուեցաւ:

Օրմանեան Ո. իբր պետ ազգային իշխանութեան, գործադիր մարմինին գլուխն էր եւ իրեն օժանդակ պէտք էր ունենար հաճոյին կարծիք՝ զոր ղեկավարելու դերը կ'ստանձնէր Բէչեան միակ հայ օրաթերթին իբր վարիչ: Այս երկու մեծատաղանդ անձերը որոնք նկարագրի զարմանալի նմանութիւններ ալ ունէին իրարու, բացառիկ կերպով անընդհատ պայմաններու մէջ, իրարու օժանդակելով առանց բնաւ պատճառական կամ պայմանագրական համաձայնութեան մը, կատարեցին ճանապարհի դեր մը: Երկուքն ալ հաստատ միտք, երկուքն ալ զօրաւոր դատողութեան տէր, երկուքն ալ հմուտ, երկուքն ալ մերթոյն մարդ, իրենց առաջին գործը եղաւ տիրող յուսահատութեան եւ բարոյալքման դէմ մարտիկ եւ հաւատք ու յոյս ներշնչել ժողովուրդին, վհատած ու ընկճած զանգուածները ոգեւորել եւ խրախուսել:

Առաջին երկուամսեամեակին (1896–1908) մէջ «Բիւզանդիոն» կը հանդիսանայ ուրեմն Պոլսոյ հայ մամուլին ամէնէն պատկառելի ու ամէնէն որոշ դիմայեղութեամբ լրագիրը, որ իսկապէս դեր մը կը կատարէ: Իսկ 1908 Յուլ. 23ին հռչակուած Օսմ. Սահմանադրութիւնը, որ մամուլին ազատութիւն կու տար, «Բիւզանդիոն»ի համար կը բանար նոր էջ մը, ուր խմբագիրը իր հմտութեան լիութեամբ երեւան կու գար եւ իր լրագիրը կը դառնար պատկառելի:

Ընդհ. Պատերազմը եւ իր Զանկրը սխորը խորապէս ցնցեցին զինքը եւ իր բարոյական կորովը ջլատեցին:

1915 Մայիսին Զանկրէն դարձէն յետոյ, հազիւ քանի մը ամիս Կ. Պոլիս մնաց եւ Օգոստոսէն անցաւ Գուլկարիա, ուր բնակեցաւ մինչեւ 1919:

«Բիւզանդիոն» շարունակեց իր գոյութիւնը մինչեւ 1918 Դեկտեմբեր, առանց իր աճձնական մասնակցութեան:

Ֆէյեան, այնքան բնկճուած եւ ցնցուած էր որ, 1918 Հոկտեմբերին երբ զինադադար եղաւ, չկրցաւ իր մէջ զգալ բառոյական ոյժ, եւ պէտ եղածին չափ կորով, գալու համար անմիջապէս Պոլիս, եւ սանձձելու իր բերքին դեկավարութիւնը: Իր տարիքը եւ առողջական վիճակը ձեռնտու չէին որպէսզի անիկա կրկին փորձէր հիմնելու օրաթերթի մը նման բազմապահանջ գործ մը: Հետեւաբար նախընտրեց աչխատակցիլ Պոլսական մամուլին, մասնաւորապէս «Լերջին Լուրին եւ յետոյ «Նոր Լուրին, ինչպէս նաեւ պահ մը աչխատակցեցաւ «Հ. Կոչնակ»ի, Փաւստոս Բիւզանդացի ծածկանունով:

Լրագրական բազմաթիւ յօդուածներէ զատ անիկա ունի կոթողական գործ մը՝ *Ազգ. Հիւանդանոցի Պատմութիւնը* որ հասատատութեան յիսնամեակին առթիւ Հոգաբարձութիւնը պատրաստել տուած էր: Այս հատորին մէջ Ֆէյեան ազգային փորձառուոր այս հիմնարկութեան պատմութեան հետ համրնթաց կը խօսի նաեւ ազգային յիսնամեայ կեանքին վրայ: Ֆէյեան անուանը կցուած է նաեւ Տիմոթէոս Դեսթունի *Ընկերային նամականի* բնդհանուր խորագրին տակ, *առ երիտասարդս, առ օրիորդս* եւ *առ դեռատի ամուսնացեալս ուղղեալ* երեք հատորներու բարգմանութեան որ կատարուած է ի հաճիւ «Տրապագրական Միութեան Հայ երիտասարդաց ի Կ. Պոլիս» կոչուած մարմնին մը:

Ֆէյեան, Հայ իմացական հորիզոնին վրայ հսկայ մրճ էր իր անագին հմտութեամբ որ ձեռք բերած էր ինքնաճխատութեամբ — դպրոցներու յաւարտյոյնով — եւ կրնար մրցիլ համալսարանականներու հետ:

Նշանակելի է իր յարատեւ եւ յամառ ջանքերը, անվհատ ջանադրութիւնները եւ անհնման կորովը, որոնք կը պատէր բերեւս իր կեսարական արիւնին:

Հանրային բազմաթիւ դէմքերու մէջ որոնք վերջին յիսնամեակին մէջ գործեցին, ոչ մէկը ցոյց տուած է այն կորովը եւ յարատեւութիւնը որ իրը եղաւ:

Իր նախասիրած գործն էր խմբագրութիւնը եւ խմբագիր մնաց մինչեւ վերջը եւ իր յաջողութեամբ ցոյց տուաւ թէ գործին մարդը խմբագրութեամբ այլ կրնար դրամ շահիլ կամ կեսարական վարդապետութեամբ՝ *վարդ բլլալ*»:

Ֆէյեան, 50 տարիներու իսկապէս բեղմնաւոր գործունէութենէ մը յետոյ մեռաւ 1927 Յունիս 29ին:

45. *ՕՀԱՆԵԱՆ ԲԱԲՈՑՂ.*— *Ծնած է 1874 Դեկտ. 13/25ին Կեսարիա։ Հինգ տարեկանին ծնողքն զինքը երուսաղէմ կը տանին ուխտ ըրած ըլլալով։ Ցետոյ կը հաստատուին Իզմիր և վերջապէս Պոլիս։ Շեփացած և անհնազանդ տղայ Բաբոնդ, դպրոց երթալ չէր սիրեր։ Ծնողքը երբ կը պարտաւորուին Կեսարիա դառնալ զինքը կը դնեն Գալաթա-Գիւղի Մխիթարեան վարժարանը գիշերօթիկ, ուր կը մնայ երկու տարի (1888–1890) այս անգամ դասարանին առաջինը ըլլալով։ 1890ին կը ձգէ վարժարանը ուրիշներուն վրայ բեռ չըլլալու համար և իր մօրեղբայրներուն՝ Թէքէեաններու քով օգնական գրագիր կ'ըլլայ։*

1892ին կ'այցելէ իր ծննդավայրը, ուր կը մնայ երեք ամիս, և կը դառնայ Պոլիս, ուր կ'սկսի մաքսէն ապրանք հանել կամ լաւ է ըսել փախցնել։ Գործի մէջ յաջողակ չատ դրամ կը վաստկէր և նոյնութեամբ կը մսխէր։ Բնութեամբ անհանդուրժող և քիչ մը կռռազան, օր մը Գում-Գաբու խնդիր մը կ'ուռնենայ և դաշոյնով կը վի-

բաւարար է, երկու ամիս հիւանդանոց մնալէ յետոյ, ընտանեկան խորհուրդ մը կ'որոշէ զինքը Գալիֆէն հեռացնել և ղրկել Տարտանէլ հոն վաճառականութեամբ զբաղելու համար։ Հոն տարուոյն ութը ամիսները, լեռնէ լեռ գիւղէ գիւղ կը չրջի ապրանք գնելու համար և բացօթեայ չարքաշ կեանք մը կը վարէ, ֆիզիքապէս օգտուելով։ Ձիու ու ջէնքի սիրահար առաջնակարգ ձիավարող և լաւ որսորդ մը կը դառնայ։

ԲԱՐՍԵՂ ՕՀԱՆԵԱՆ

Դժբախտաբար 1895ին կեսարիոյ չարդը և մանաւանդ 1896ի Գանքայի դէպքը, որուն մէջէն պատահմամբ Կ. Գալիս գտնուած էր և աչքերովը տեսած էր Հայերու չարդարիլն, իր կեանքը վըրդովեցին և իր մէջ ծնունդ տուին զգացումներուն որոնք զինքը մղեցին անխոհեմութիւններու և խենթութիւններու, այն աստիճան որ Տարտանէլ գտնուող գաղտնի ատիկան մը կը տեղեկագրէ Գալիս, ուրկէ հրամանը կու գայ ձերբակալել զինքը և Գալիս ղրկել։

Տարտանէլի Ալայ-պէյին որ հին յունական չրջանի գերեզմանները կը պեղէր և գտած գրաւիներըը և արձաններըը իր մէջոցաւ օտարներուն կը ծախէր. նոյնպէս իր մէջոցաւ կ'առաներ աւազանակներէ և մարքաներէնգներէ, եկած հրամանը գաղտնի կը հաղորդէ իրեն։

Նոյն գիշերը իսկ Տարտանէլէն անցնող Թուսական չոգենաւը կը մտնէ Օհաննեան և չուներ կ'առնէ Ալեքսանդրիա 1901 Մայիսին։

Նախ Գահիրէ Մելքոնեան ծխախոտի գործարանը քաղէք համբելով գործի կ'ակսի։ 7 ամիս յետոյ կը փոխադրուի Ալեքսանդրիա, իբր անձնական գրագիր Մելքոնեան Բրիքոր աղային։

Հոս կ'ակսի իր հանրային կեանքը, մասնակցելով ժամանակին Սահմանադրական պայքարներուն։

1902ին կը կազմակերպէ ցրուած Հայ նուագախումբներու խումբը, որ մինչև իր Գահիրէ մեկնումը (1905 ամառ) կը չարունակէ, լաւագոյնը հանդիսանալով միջազգային նուագախումբերուն մէջ։

1902ին գարնան Լոնտոնէն Ալեքսանդրիա կու գայ Վահէ (Ալեքսան Արզուեան) և Շաւարշ Հովհաննեանի հետ Հնչակեան մասնաճիւղը կազմակերպելու կ'աշխատի։ Օհաննեան անոնց ատիպումով կը միանայ վերակազմեալներու և նահանգային վարչութեան Առեներտը կ'ըլլայ։

1903ին Հովհաննեանի և Օ. Թաչճեանի հետ քայքայուած Տիգրան երկաթ Միութիւնը կը վերակազմեն և Լսարան – Ընթերցարան մը կը հիմնեն։

Ջգուած պաշտօնէի նստոզական կեանքէն և հանրային գործու-

նէութեան համար ազատ ժամանակ ունենալու համար, Մելքոնեան-ներու պաշտօնը կը թողու և 1904ին կը մտնէ Մակարան։ Նոյն տա-րին կը գնէ նախ Մխիթար Աբգարեանի և յետոյ «Արմոն» տպարանը ուր կը հրատարակուէր Ե. Օտեանի Ազգս Բեմը անկանոն կերպով։ Ինքն կ'ատանձնէ անոր կանոնաւոր հրատարակութիւնը Օտեանը իբր խմբագիր պահելով և թերթը վերակազմեալներու հուսակցական անպաշտօն օրկանը դարձնելով։ Օտեանին հնդկատան մեկնելէն յետոյ յաջորդաբար թերթին խմբագիրներըը կ'ըլլան Միքայէլ Կիւրճեան, Վահան Թէքէեան և Լեւոն Լարենց։ Այս միջոցին ինքն ալ կ'աշխատակցի «Արայ» ծածկանունով Ազգս Բեմին։ Այս օրերուն կը հրատարակէ նաև Օրէնք անուն լրագիր մը՝ միայն տեղական սահմա-նադրական պայքարին նուիրուած և մեծ ազդեցութիւն չունեցող։

Ազգս Բեմի դէմ դատ կը բանան Ոզոպլեան, Բարթող փաշա և Լուսաբերի խմբագիր։ Բարթող փաշայի վարձկան «էքսիրեան»ները օր մը տպարանին վրայ կը յարձակին Օրէնքի մէջ հրատարակուած յօդուածի մը համար։ Օհանեան որ տպարանը կը գտնուէր հուժկու մարմինով կը դիմադրէ և փառաւոր ծեծ մը կը քաշէ յարձակողներուն որոնց պետին գլուխն ալ կը կոտրէ, և միայն առագանդով մը կ'ազատին։ Վերակազմեալներու հեղինակութիւնը փրկուած էր, վասնզի իրենց հակառակորդները չէին յաջողած իրենց ծրագիրին մէջ։ Օհանեան այս յաջողութեան մէջ մեծ բաժին մը ունէր նուիրեալ կառավարած իր պահպանութիւններով, թէ կուսակցական գործերու, թէ անոնց լրա-գիրին և թէ Տիգրան Երկաթ Միութեան համար։ Այս յաջողութեան օրերուն նորէն արկած մը ունեցաւ սակայն։ Մակարանին մէջ ուր 96ի գաղթէն ի վեր քանի մը հայեր կային միայն, օտարները բերնի ծամոց բրած էին Sale Armenien անարգանքը։ Օհանեան օր մը իրե-նից կ'ուզենայ ֆրանս. հպատակ, իր ֆիզիքական այժին և առևտրա-մարտութեան վրայ վատահ Սուրիացիի մը հետ, և որովհետև անիկա իր ցեղը կ'անարգէ, Օհանեան լաւ մը զայն կը ծեծէ։ Անիկա մեռա-ժարտիլ կ'առաջարկէ և վկաները կը դրկէ։ Ծեծ ուտողը ինք էր, կռիւի զէնքը որոշելու իրաւունքը իրը։ Օհանեան որ չէր գիտեր առևտրամարտութիւն կ'ընդունի։ Մենամարտը տեղի կ'ունենայ և երկուքն ալ կը վիրաւորուին, Օհանեան կուրծքէն և հակառակորդը ուսէն։ Այն օրէն այլեւս Sale Armenien բառերը այլեւս անգամ մըն ալ չեն արտաբերուիր Մակարանին մէջ։

1905ի ամառը նորակազմ Comptoir Financier Commercial հրեայ դրամատունը, Գահիրէի Մասնաճիւղին Մակարանի տնօրէնութիւնը կ'առաջարկէ իրեն, խոշոր ամսականով և շահաբաժիններով։ Օհանեան կ'ընդունի և կը տեղափոխուի Գահիրէ իրեն հետ տեղափոխելով նաև Ազգս Բեմը։

1906ին Գահիրէ գումարուած վերակազմեալ պատգ. ժողովին իրը պատգամաւոր եգիպտոսի կը մասնակցի և կուսակցութեան քայ-քայումը արգիլելու համար կարգ մը առաջարկներ կը ներկայացնէ որ չեն ընդունուիր։ Օհանեան գառնացած կը հրաժարի, վերակազմ-եալներուն նուիրելով Ազգս Բեմը և տպարանը։

1906-1912 հեռու կ'ապրի հանրային կեանքէ։ 1912ին ծանրապէս կը հիւանդանայ և վեց ամիս անկողինի կը ծառայէ և կը բուժուի մարզանքով։ Աւիկա պատճառ կ'ըլլայ որ մարզանքը երիտասարդու-թեան մէջ մտցնելու գաղափարով խանդավառուի։ Առոր համար կը

հիմնէ 1912ին «Կամք» Մարմնամարզական Ակումբը որ ցարդ կը շարունակէ հիմնադիրներէն մէկն է նաև «Ցառաջդիմասէրին»։

1912ին Մխրան Տամատեանի առաջարկով կը մասնակցի Եգիպտոսի մէջ կազմուած ինքնապաշտպանութեան քոմիթէին, և կ'երթայ Տէօրթ-Եօլ քննական այցելութեան մը համար։ Ապա կ'երթայ Աթէնք ուր կը յաջողի զէնք ձեռք բերել և գերի հայ 40 զինուորներու և այլ հինգ կամաւորներու հետ համբայ կ'ելլէ դէպի Կիլիկիա, հիշդ այն օրերուն երբ թրքական «Համիտիէ» զրահաւորը Սիրան կը ռմբակոծէր։ Ձեռնարկը կը վիժի Բարիզէն Հայկ. պատգամաւորութեան կողմէ Կիլիկիոյ Սահակ Կաթողիկոսին հասած հրահանգներուն պատճառով, որոնց հետեւանօք ցունաստանէն մեկնելէ առաջ ծանուցուած պատրաստութիւններէն ոչ մին եղած էր, երբ ինքն կը հասնի Ալէքսանտրէթ։ Պատճառը հասկնալու համար երեք հոգիով ցամաք կ'ելլէ և հոն կը հասկնայ որ ոչ զէնք կ'ուզէին, ոչ զիրենք ընդունիլ։ Ապելին ըլլալով կը մասնուի Ալէքսանտրէթ և Ֆրանսուհոգենաւ գացած պահուն ատիկանական մակոյկներու կողմէ գնդակոծներու տեղատարափի մը տակ կ'առնուի։ Անզէն՝ կ'ամիսպուի անձնատուր ըլլալ, կը ձերբակալուի և կը բանտարկուի։ Ցետոյ մեղսակիցները հասկնալու համար ազատ կը ձգեն զինքը քաղաքին մէջ, գաղտնի ատիկաններու հսկողութեան տակ։ Օհանեան ձեւով մը կը տեղեկանայ որ կրկին ձերբակալելով Հալէպ պիտի ղրկեն, ուստի ատիկանապետը կաշառելով դիշեր մը փախուստ կու տայ և արշաւոյին խոհիվական շոգենաւ կը մտնէ։

Ալէքսանդրիա հասնելէն յետոյ բոլորովին կը նուիրուի կամքին։ 1915ին վանի Հայոց կոմիտէ գրաւումն ի յիշատակ կը հիմնէ «Հայ հետազօտիչները», կցելով կամքին որ նոյնպէս մինչև ցարդ գոյութիւն ունի։

Վերջին կամաւորական շարժման առթիւ, Միացեալ կուսակցութիւնները անկարելին կ'ըներն «Կամքը քայքայելու, մէկը կամ միւսը կ'ուզէին միութեան քողին տակ իրենց ազդեցութիւնը տիրական դարձնել, մինչ Օհանեան կ'ուզէր միմիայն մարզական դիրքի մէջ պահել։ Տեսնելով որ իր պատճառով այդ գեղեցիկ գործը պիտի տուժէր, կը հրաժարի, և ասկայն ինչ որ կը վախցուէր որ պիտի պատահէր կը կատարուի և այդ միութիւնը կուսակցութեան մը ձեռքը կ'իյնայ։

Օհանեան այդ թուականէն իվեր ընդ միշտ հեռացած է հանրային կեանքէ և այս կէս մը գործի, կէս մը հանրային մարդու խառնուրդ անձը, ինքզինքը տուած է մտաւորական աշխատանքներու, մանաւանդ պատմական ուսումնասիրութեանց, որոնց մէկ նմոյշը արդէն տեսնուեցաւ հատորիս մէջ։

Գ. Բարսեղ Օհանեան սիրող գրամագէտ մըն է և ունի շատ հոխու արժէքաւոր հաւաքածոյ մը հին գրամներու։

Իր նկարագիրին և խառնուածքին վրայ գաղափար մը տալու համար քանի մը տող իր գրուածքներէն բաւական պիտի ըլլայ։ Առթիւ մը կը գրէր. «Ցաճի մը անգամ «Հնչակ» կարդացած եմ բայց միշտ հարուածահարուածի պատմութիւններ գիս զգուեցուցած են, կեանքիս մէջ երբեք չեմ կրցած ընդունիլ լուծ մը կրելու գաղափարը իսկ»։

Ուրիշ տեղ մը կ'ըսէ. «Ինձի համար ժողով ընել, խորհրդակցիլ անցանելի բան մըն է, միշտ իմքնագլուխ գործած եմ։

46. ՖՆՏԳԼԵԱՆ ԴԱՒՆԻԿ.— Ծնած է 1862 Մեպո.ին Կ. Գալիա Գէշիկճաշ, Կեսարացի Ֆնտգլեան ընտանիքէն։ Զաւակն է Յարութիւնի († 1891)։ Դեռ երիք տարեկան վարպետ-Տուտուճի մը արգելոցդպրոցին մէջ հեգել, կարդալ սորվելէ յետոյ 1869ին եօթը տարեկան, Գալեանց նոր կառուցած Մաքրուհեան երկսեռ վարժարանի մանչերու բաժնին մէջ ուսուցիչներուն աչակերտ կ'ընդունուի առանց յանձնառու «Յազկոցին մէջ։ Գէշիկճաշի փայլուն շրջանն էր այդ 1865–1875 շրջանը, երբ Հայ մեծ գէմքերու և մեծանուն ընտանիքներու Տատեանց, Գալեանց, Փափազեանց, Դարակէօզեանց, Մանուկեանց, Հալաճեանց, Կիւմշեանց, Խօրասանճեանց և այլն համասեռութեանց կեդրոնն էր։ Ասոնց մէջէն կը կազմուէր հոգաբարձութիւնը դպրոցին, որ վերատեսչութեան տակ էր հրապուրիչ քարոզչին՝ Նարպէյի։ Իր ինքնակենսագրութեան մէջ ուրկէ կը քաղեմ այս տեղեկութիւնները Գ. Դաւնիկ Ֆնտգլեան կ'ըսէ թէ «Դեռ կը յիշեմ իր Բարիզէն բերել տուած Քրանսացի եռանդուն ուսուցիչը, որ նաեւ մեր դժուարազուսպ երիտասարդներուն կարգ կանոն պարտադրելու պաշտօնն ալ ունէր։ Եւ դեռ կը յիշեմ մանկական զարմանքս թէ ինչո՞ւ մեզի պերկրող կայսրութեան» Ֆայլերգը Partant pour la Syrie սորվեցնող զուարթ Քրանսացիին յանկարծ աճեցաւ նոյն դպրոցէն։ Ի վիճակի չէի այն ատեն 1870–71ի մեծադէս պատերազմին բացած վիրը չափելու, ուր այնքան առոյգ Քրանսացիներ յաւիտենական մութը հրուեցան։ Դասընկերներուս մէջ կը յիշեմ Զօհրապը, որ նշանաւոր հանդիսացաւ սահմանուած մարդոց կանխայայտ փայլուն ապագային։ Նապուկ միտք, սուր լեզու, սէգ բայց ապերասկան հոգի, եւ մշտաշարժ գործունէութիւն»։

ԳԱՒՌՆԻԿ ՖՆՏԳԼԵԱՆ

1874ին կ'աւարտէ Մաքրուհեան վարժարանը, և 1875-76 դպրոցական տարին Ռօպէրթ Գօլէճ կը մտնէ ուր Ֆրանսերէն, Հայերէն և Թուրքերէն լեզուներու համար դասակից կ'ըլլայ seniorներուն, թէպետ մաթէմաթիքի մէջ freshman հազիւ կրնայ ըլլալ։

1876ին Անգլիա կ'երթայ, կարճ նախապատրաստականէ մը յետոյ կը մտնէ Մանչէսթրրի Համալսարանը Owens College. ուր երկու տարի գիտութեանց բաժնին մէջ աշխատելէ յետոյ և B. Sc.ի կոչումը ստանալէն առաջին մասը անցնելէ յետոյ իր հօրեղբօրը Դէորգի յանկարծական մահը և հօրը բացայայտ հրամանը վերջ դրին ուսանողական կեանքին և զինքը քաշեցին գործին կեանքին։

Դաւնիկ Ֆնտգլեան պահ մը Կ. Գալիա Ֆնտգլեան վաճառատան մէջ գործելէ յետոյ, գնաց հաստատուիլ 1890ական թուականներուն

Մանչէսթըր ուր ցարդ կ'գրպդի վահառականութեամբ։ Ֆնտգլեան որքան իբր վահառական նոյնքան նաև հանրածանօթ դէմք մըն է Հայ գրականական և բանասիրական պրպտումներու պատմութեան մէջ։ «Մուր եւ չճաղ միտ, որ կրցած է, իր ծուկայի կեանքին իրեն տուած սուղ ժամանակները յատկացնել գրական եւ բանասիրական ճախասիրութիւններու եւ տիրանալ՝ ինքնաճախաւութեամբ, կարգ մը հին եւ նոր լեզուներու բաղդատական ուսումին։ Ինչ Հայ վահառականներու շարքին մէջ միակն է. գրեթէ, որ կրցած է իբրեւ մեր աշխատաւոր, յոյսեր ափռել Հայ հեթանոսական կեանքի մութ խորհուրդներուն վրայ, իր անկախ մտածողի եւ տրամաբան դատողի սուր քափանցողութեամբը։ Ֆնեգլեան ինքզինքը իր անվնաս եւ տկուն աշխատասիրութեանը կը պարտի. ինքնակերտ մարդն է անիկա, եթէ կարելի է այսպէս ըսել. Հայ բանասիրութեան ճամբուն վրայ, որովհետեւ պարագաները չեն ներած որ կարենար դպրոցական շրջան մը աւարտել» ինչպէս վերը տեսանուեցաւ։

Գառնիկ Ֆնտգլեան, Հայ գրական աշխարհին ծանօթացած է Արեւելքով, և կը պատկանի այն կրտսերներու խումբին որուն գլխաւոր դէմքերն էին Զօհրապ, Հ. Ասատուր և Ա. Կամսարական, և ինքը, որոնք իրենց աշակցութիւնը բերին Արեւելքի հիմնադիրներուն։

1892ին երբ Մասիս հրատարակուեցաւ Զօհրապի խմբագրապետութեամբ, Գառնիկ Ֆնտգլեան հոն քանի մը յօդուածով ուսումնասիրեց «Աբխարհաբարի բնթացքը ԺԹ. դարուն» և գրագատականով մըն ալ, ժողովրդական լեզուին գրականութեան մէջ ունեցած կարեւոր դերին վրայ խօսեցաւ Մինասեան Յովհաննէսեանի Իտկան կեանքի նուագներուն առթիւ։

Գառնիկ Ֆնտգլեանի կարեւոր մատենագրարանը ինչպէս նաև իր ձեռագիր աշխատութիւնները Գատրգիւղ հրդեհի մը մէջ այրեցան, սակայն անիկա չէր թող գրական աշխատութիւնները։ Երբոյա հաստատուելէն յետոյ աշխատակցեցաւ Արշակ Զօպանեանի Անահիտին ուր հրատարակեց խաչեամի քառեակներու և Շէյքսպիրի «Անտոնիա եւ Կղէոպատրա»ի թարգմանութիւնները։

Վերջերս Հ. Կոյնակի մէջ հրատարակեց Բիւզանդական պետութեան մէջ Հայերու կատարած դերը բացատրող յօդուածներ, որոնց անդրանիկ նմոյշը կրնայ համարուիլ «Հայ իշխանաւորք ի Ռավենա եւ Բիւզանդական կայսրութեան մէջ» հմտալից գրութիւնը Ամենուն Տարեցոյցին մէջ (1926, էջ 355-367)։

1930ին տպուեցաւ Երուսաղէմ Կորիւնի «Վարք Մաշտոցի» գործը «ուղեալ և լուսաբանեալ» իրմէ, 35 էջ մեծադիր ներածութիւնով, որ խզճամիտ ուսումնասիրութիւն մըն է։ Ֆնտգլեան այս գործին վրայ երկար տարիներ աշխատած է, վաղնջի տակաւին 1913ին անիկա մատնիր էր զայն հրատարակելու։

Գառնիկ Ֆնտգլեանի անդրանիկ զաւակը Արթօ Ֆնտգլեան եւս գրագէտ մըն է, ժամանակակից համալսարանական կանոնաւոր կրթութեամբ մը, վաղնջի Քէմպրիճի համալսարանին ընթացքը աւարտած է։ Անիկա Manchester Gardianի մէջ գիրքերու, բարքերու և նկարներու վրայ գեղեցիկ յօդուածներ հրատարակած և նոյնիսկ միջոց մը թիրթին խմբագրական մասնիներին անդամակցած և պզտիկ առաջնոր-

գաղներ գրած է։ Ցետոյ Ամերիկա գացած է գործով և ամերիկեան Մականիններու աշխատակցած։ Գատերազմի տարիներուն զինուորագրուած է ամերիկեան բանակին։

Զինադադարէն յետոյ Մանչէսթըր գարձած է և նուիրուած՝ ամբողջովին գործի աշպարէզին։ Սակայն խմորը որ ունի անշուշտ զինքն ալ պիտի մղեն իր հօրը պէս, իր հանգիստի ժամերուն պարապելու գրականութեամբ որուն կոչումը ունի։

Գ.

ԱԶԱՏԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆՆԵՐ

Բ Ա Ժ Ի Ն Ն Ե Ր

1. ԱԼԼԱՀՎԵՐՏԻ ՏԻԳՐԱՆ.— Ծնած է 1860ին Կ. Պոլիս կեսարացի ծնողքէ, աշակերտած է Էէնի-Գաբուլի և Գում-Գաբուլի Ազգ. վարժարաններուն և ապա Մուլթանիյէի։ 1882ին կը վկայուի դեղագործ և ապա 1893ին բժիշկ։ Գաշտօնավարած է թէ իբրև քաղաքային և թէ իբրև զինուորական բժիշկ Անատոլուի զանազան կողմերը։ Երկար տարեն գործած է Գում-Գաբուլի շրջանին մէջ իբր թաղային բժիշկ, և յետոյ փոխադրուած է Բեբայի կողմը։

ՏԻԳՐԱՆ ԱԼԼԱՀՎԵՐՏԻ

Անդամակցած է Գում-Գաբուլի և ապա Ֆէրիի գիւղի Թաղ. Խորհուրդներուն, կարեւոր գեր մը ունեցած է Գում-Գաբուլի Զորս Միացեալ Թաղերու Աղքատախնամի կազմութեան մէջ։ Երկար տարեն անդամակցած է Դատաստանական Խորհուրդին։

2. ԱՓՎԱԶԵԱՆ ԼԵՒՈՆ (Dr. Stewart).— Ծնած է Թաւրաս 27 Նոյեմ. 1892ին, և որդին է տեղւոյն Տ. Յակոբ Ք. Այվազեանի։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է տեղւոյն վարդ-Գատերիկեան վարժարանին մէջ, իսկ միջնակարգ կրթութիւնը Ս. Կարապետի Բարձր. վարժարանին մէջ։ Ցետոյ գացած է Ֆրանսա և աշակերտած է Լիոնի և Բարիզի բժշկական համալսարաններուն. 1914–1919ին ծառայած է Ֆրանս. բանակին և այս առթիւ Ֆրանս. կառավարութենէն պատուոյ շքանշանով պատուուած է իր նշանակելի ծառայութեանց և արտակարգ անձնուիրութեանց համար։

Ֆրանսերէն լեզուով հրատարակած է 1919ին հատոր մը «Arthrites Suppurées Traumatiques de la Guerre et leur Traitements Chirurgicale»։

ԼԵՒՈՆ ԱՓՎԱՋԵԱՆ

1920ին կ'երթայ Ամերիկա, ուր վկայական առանձնակի յետոյ պաշտօնավարած է զանազան հաստատութեանց մէջ, ինչպէս նաև վեց ամիս Անգլիոյ մայրաքաղաքին Լոնտոնի մէջ։

3. ԱՐՋՈՒԻԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ.— Ծնած է Թալաս 1872 Օգոստոսին։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրը յետոյ Կ. Պոլսոյ մէջ, ուրկէ անցած է Նանսիի բժշկական համալսարանը ուրկէ բժիշկ վկայուած է 1897ին։ Արկածալից ու տարուբեր կեանք մը ունեցած է Տօք. Արզուեան և կրցած է բարեբախտաբար յաղթել ամէն ձախող պատահարներու։ Իր ուսումը աւարտած՝ երբ Պոլիս կու գայ հաստատուելու թուրք ռազմիկանութեան բռնութիւններուն կ'ենթարկուի և բաւական առեն բանտ կը մնայ։ Արձակուելէն յետոյ հազիւ սկսած ձերնարկել իր արուեստը կ'աքսորուի Կեսարիա։ Ձմրան Մինոպի մէջ կը փախչի Ռուսական չոգենաւ մը բայց նաւապետը զայն կը յանձնէ։ Ժամանակէ մը վերջ ֆրանսա. կառավարութեան պաշտպանութեամբ կը գարձնուի Կ. Պոլիս, ուրկէ խոյս կու տայ Բարիզ և հոն կը հաստատուի։

1908 Սեպտ.ին Օսմ. Սահմանադրութենէն օգտուելով կը դառնայ Պոլիս և յաջող մրցումէ մը վերջ դասատու կ'որոշուի Դամասկոսի Նորարաց թուրք բժշկական վարժարանին, միքրոպազնական և առողջապահութեան երկու կարեւոր ճիւղերու։

1914ին թուրք պաշտօնակիցներու սադրանքներով պաշտօնանկ կ'ըլլայ և կու գայ Կ. Պոլիս։

Պատերազմին զինուորական բժիշկ կ'ըլլայ և կը գործէ հիւանդանոցներու մէջ։

Ունի անտիպ աշխատութիւններ առողջապահութեան վերաբերեալ և հրատարակուածներ այլեւայլ օրաթերթերու մէջ։

Անդամ էր Հայ Բժշկական Միութեան։ 1919ին Հայ Բանակին նուիրեց վիրաբուժական գործիքներ։

1922ի վերջերը Թուրքիայէն հեռանալով գնաց Նարոլի, ուրկէ անցած է հիմա Մարսիլիա և հոն հաստատուած։

Ունի անտիպ աշխատութիւններ առողջապահութեան վերաբերեալ և հրատարակուածներ այլեւայլ օրաթերթերու մէջ։

4. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.— (Իր մասին տես վերը էջ 1184)։

5. ԲԱՐՈՒՆԱԿԵԱՆ ՄԻՀՐԱՆ.— (Նոյնպէս, տես էջ 2010)։

6. ԳԱՍԱՊԵԱՆ ՄԻՀՐԱՆ.— (Նոյնպէս, տես էջ 2006)։

7. ԳԱՍԱՊԵԱՆ ԼԵՒՈՆ.— (Նոյնպէս, տես էջ 2012)։

8. ԴԱԻԻԹԵԱՆ ԳԷՈՐԳ.— (Նոյնպէս, տես էջ 1524)։

9. ԴԱԻԻԹԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ.— (Նոյնպէս, տես էջ 1525)։

10. ԴԱԻԻԹԵԱՆ ՍԵՐՈՎԲԷ.— (Նոյնպէս, տես էջ 1524)։

11. ԴԱԻԻԹԵԱՆ ՈՍԿԵՓԱՆ.— (Նոյնպէս, տես էջ 1195. 1524)։

12. ԵԱԶՃԵԱՆ, ՏԻԳՐԱՆ Մ.— Ծնած է Կեսարիա 21 Նոյեմ. 1879ին, և իր նախակրթութիւնը ստացած է Կեսարիոյ Բողոքականաց վարժարանին մէջ։ Յետոյ գացած է Ամերիկա, ուր ստացած է փիլիսոփայական համալսարանը ուրկէ բժիշկ վկայուած է։ Իր մասնագիտութիւնն է աչքի, ականջի, քթի ու կոկորդի հիւանդութիւնները։

Անդամ է Ամերիկեան վիրաբուժական Գոլէճի (F. A. C. S.), Ամերիկեան բժշկական Միութեան, Նիւ-Ճերզիի վիրաբուժական Ընկերութեան, Նիւ-Ճերզիի նահանգային և Թրէնթընի բժշկական ա-

ՏԻԳՐԱՆ ԵԱԶՃԵԱՆ

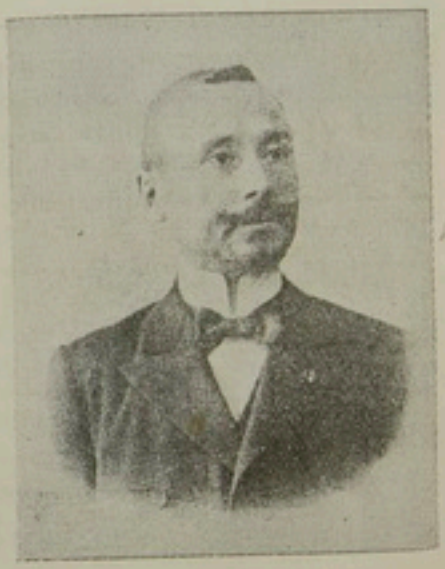

ՄԻՀՐԱՆ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ

կումբներու։ Մասնագէտ բժիշկն է Թրէնթընի Մէրսըր հիւանդանոցին աչքի, ականջի, քթի և կոկորդի հիւղին։

Տոքթ. Տիգրան Եազըճեան, ուր նի բժշկական մասնագիտական յօդուածներ Ամերիկեան բժշկական ամսաթերթերու մէջ։ Նոյնպէս գրած է առողջապահական յօդուածներ հայ թերթերու, մասնաւորապէս Կաչնակի և Բառնիւմայի մէջ։

Անդամ է Հ. Բ. Ը. Միութեան։

13. ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ ՄԻՀՐԱՆ.— Ծնած է 1857ին Կ. Պոլիս Կեսարացի ծնողքէ, կը պատկանէր հարաւսաւոր Ջարդար-Օղլու ընտանիքին։

իր կրթութիւնը նախ ստացած է Կ. Պոլսոյ մէջ և յետոյ գացած է Բարիզ ուրկէ վկայուած է բժիշկ 1881 Օգոստոս 6ին։ Իր մասնագիտութիւնն էր վիրաբուժութիւն, որուն մէջ կը վայելէր միջազգային համբաւ։ Երկար տարիներ (1894-1908) վարած է Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցի և Բանկալթիի Ս. Յակոբեան Հիւանդանոցին վիրաբուժապետութիւնը։

Մեռած է Կ. Պոլիս 1926 Յունիս 21ին։

14. ԷՕՄՒՐՃԵԱՆ ՏԻՐԱՆ.— Ծնած է 1872 Փետր. 1ին Մուշ, և որդին է Գատ. Գրիգոր Էօմիւրճեանի։ Իր կրթութիւնն ստացած է Կեսարիոյ Արգէնս վարժարանին մէջ և ապա աշակերտած է Մարզուանի Ամերիկեան Գոլէճին որմէ վկայուած է Գրականութ Արուեստից (B.A.)։ Յետոյ գացած է Գէյրութ, ուր մտած է Ամերիկեան բժշկական վարժարանը, որուն շրջանը աւարտելէ յետոյ, գացած է Ամերիկա ուր շահած է իբր բժիշկ գեղեցիկ համբաւ մը։ Մեռած է 1920ին։

15. ԷԼԻՊԷՕՑԻՒԹԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ.— (տես էջ 1526)։

16. ԹԱՊՈՊԵԱՆ ՀԱՃԻ ԹՈՐՈՍ.— (տես էջ 1522)։

17. ԹԱՊՈՊԵԱՆ ՀԱՑԿԱԶՈՒՆ.— (տես էջ 1524)։

18. ԹԱՊՈՊԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԷՑ.— Ծնած է 1845 Մայիս 14ին Կեսարիա, 1860ին աշակերտած է Կ. Պոլսոյ բժշկ. վարժարանին ուրկէ վկայուած է 1870ին հարիւրապետի աստիճանով. 1871ին մըրցումի մը մէջ առաջին հանդիսանալով կը յղուի Վիէննա ախտային անդամագիտութեան (Anatomie Pathologique) հիւղին հմտանալու։ 1875ին վկայուած կը դառնայ Պոլիս և նոյն հիւղին օգնական դասատու կը կարգուի։ Բուն դասատուին նախանձով քիչ յետոյ կը ղրկուի Շքոտրա քաղաքը ուր կը մնայ տասը տարի (1875 - 1885) ուրկէ յետոյ կը հրաւիրուի իբր բուն դասախօս նոյն հիւղին, թէ քաղաքային և թէ զինուորական վարժարաններուն մէջ։ 1894 Օգոստոս 15ին յանկարծամահ կ'ըլլայ։

19. ԹԱՊՈՊԵԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏ.— (Տես էջ 1522)։

20. ԹԱՊՈՊԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆ.— (Տես էջ 1526)։

21. ԹԱՊՈՊԵԱՆ ՏԻԳՐԱՆ.— (Տես էջ 1523)։

22. ԹԷՔԷԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ.— (Տես էջ 1529)։

23. ԹԻՐԵԱՓԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ (Տես էջ 2046)։

24. ԹԻՒՐԱՊԵԱՆ Գ.— Տոքթ. Վահրամ Թորգոմեանի կազմած բարիզէն վկայուած Հայ բժիշկներու մէկ ցուցակին մէջ կը հանդիպինք անունը այս կեսարացի բժիշկին որ 1871 Օգոստոս 24ին վկայուած է, իր մասին դժբախտաբար չունինք աւելի ծանօթութիւններ։

25. ԹՈՄԿՈՋԵԱՆ ՄԻՍԱԻԷ.— Ծնած է Կեսարիա 17 Յունիս 1866ին։ Իր նախնական ուսումը առած է տեղւոյն Ազգ. վարժարաններուն մէջ և իր բժշկական ուսումը Պոլսոյ բժշկական վարժարանին մէջ, ուրկէ վկայուած է 1890ին։ Ուսանողութեան միջոցին Պոլսոյ Ֆրանսական և Գերմանական հիւանդանոցները յաճախելով կանոնաւորա-

պէս երեք տարիներ, մեծապէս կ'օգտուի Նոր Չրքանաւարտ կ'երթայ ու կը հաստատուի Մեծ-Նոր-Գիւղ (Եալովա), որ իրեն ծանօթ էր ուսանողութեան չրջանէն։ Հոն կը մնայ մինչև 1894, անկէ ուղղակի կը մեկնի Եւրոպա։ Վիեննա, Լոնտոն և մասնաւորապէս Բարիզ կ'աշխատի կատարելագործել իր արուեստը և կ'ուսումնասիրէ մասնաւոր կերպով մանկաբարձութեան և կնախտաբանութեան հիւղերը, հետեւելով իր նախկին վարպետին, Տոքթ. Խօրասանճեանի խորհուրդներուն։ 1896ին կը հաստատուի Ալեքսանդրիա ուր կը մնայ մինչև իր մահը (7 Նոյեմ. 1922)։ Այդ ժամանակաշրջանին Կ. Պոլիսէն հասնող քաղաքական ու բազմակարօտ գաղթականներուն համար, 24 անկողինէ բաղկացեալ հիւանդանոցի մը (Chambres-Hopital) վերածել կու տայ հին առաջնորդարանը և որուն բժշկապետութեան պաշտօնը կը վարէ սիրայօժար երեք տարիներ մօտաւորապէս, այսինքն այնքան ատեն, որքան այդ պզտիկ հիւանդանոցը գոյութիւն ունեցաւ։

ՄԻՍԱՔ ԹԱՄՊՈՋԵԱՆ

Խառնուած է նաև հանրային կեանքին։ Այսպէս 1913–1914ին վարած է Ալեքսանդրիոյ Քաղ. Ժողովի Առեղնապետութիւնը։ 1917–1918ին Ալեքսանդրիոյ Զօղոսեան վարժարանի Ե. և Զ. կարգի աշակերտուհիներուն անձնուիրաբար դասախօսած է մանկաբուժութիւն, հիմնելով սա իրողութեան վրայ որ 1910ին Բարիզ գումարուած դպրոցական առողջապահութեան համաժողովը միաձայնութեամբ ընդունած է այն իղձը՝ որ կը պարտադրէր մանկաբուժութեան ուսուցումը 12–16 տարեկան աշակերտուհիներուն և թէ Բրոք. Բինարի պէս հեղինակութիւն մը դասախօսած էր նոյն նիւթը Բարիզի նախնական վարժարաններուն մէջ 10–14 տարեկան աշակերտուհիներուն։

Անդամ էր բժշկական զանազան ընկերութեանց և ունէր շատ մը բժշկական ուսումնասիրութիւններ, տպուած ու անտիպ։

Մասնաւորապէս աշխատակցած է «Բժիշկ» հանդէսին (1912–1914), մասնաւորապէս գրելով մանկաբարձական և առողջապահական հարցերու վրայ։

Իր Բժշկին Տարեցոյցին մէջ գրած մէկ ուսումնասիրութիւնը «Ամենաւծութիւն կամ ցեղային իմմունապատպանութիւն» 1921ին առանձին տետրակով մըն ալ հրատարակած է։

Մասնակցած է նաև բժշկական զանազան ճօնկրէներուն, որոնց Ակիպտական իր փորձառութիւնները տարած է։

26. ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ.— Ծնած է Կեսարիա։ Նախակրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրին մէջ և ապա փոքր հասակին փոխադրուած է Եգիպտոս, ուր մի քանի տարի ետք Ալեքսանդրիա յետոյ գաղթած է Ամերիկա, ուսումնառնելու համար, և արդարև Ֆօրթվէյն (Ինտիանա) քաղաքին մէջ գոլէճական ուսումը լրացնելէ յետոյ, 1898ին կը մտնէ Միչիկան Համալսարանը բժշկութեան հետեւելու համար։

1902ին բժշկական վկայականը առանալով կը դառնայ Եգիպտոս ուր կը գտնուէին իր ծնողքը։ Երկու տարի (1902–1904) Ալեքսանդրիա ետք յետոյ կու գայ կը հաստատուի Դահիրէ, ուր ցարդ կը մնայ, բերելով իր գործօն մասնակցութիւնը ազգային կեանքին։

ՍԱՐԳԻՍ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ

1906ին եղած է Կալուածոց Հոգաբարձու, 1911ին անդամ և Ատենապետ այն Գաղ. ժողովին որուն Ատենապետն էր Խաչիկ Կիւմիւշեան։ Այս Գաղ. ժողովն էր որ Գալուստեան վարժարանի վիճակը բարւոքելու աշխատած է Մինաս Չալեանը տնօրէն նշանակելով, սակայն վէճերու հետեւանօք կարելի չէ եղած այս ծրագիրը լրացնել։ Տօքթ. Ս. Ժամկոչեան այս պատճառով հրաժարած է։

1919ին Եահեա վաթանի դէպքերու ատեն կազմակերպուած կարմիր Խաչի բժիշկ եղաւ։

1923ին դարձեալ անդամ ընտրըւեցաւ Գաղ. ժողովին և վարեց Ատենապետութիւնը ժողովին մինչև 1926։

Անդամ էր նաև Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շինութեան յանձնաժողովին։

1934էն ի վեր կը վարէ Գալուստեան Ազգ. վարժարանի Հոգաբարձութեան Ատենապետութիւնը։

27. ԻՍԳԻԶԷՐԵԱՆ ՅԱԿՈԲ.— (Տես էջ 1525)։

28. ԻՍԳԻԶԷՐԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ.— (Տես էջ 1525)։

29. ԽԱԽԱՄԵԱՆ ԱՐՄԵՆԱԿ.— Ծնած է Կեսարիոյ Առաջնորդութեան Ենթակայ Գըրչէհիր քաղաքը 1884ին և շատ փոքր հասակէն փոխադրուած է Կեսարիա ուր մեծցած է։ Հոն առած է իր նախակրթութիւնը Ազգ. վարժարաններու մէջ, ապա Ս. Կարապետի Բարձրագոյն վարժարանը մտած է, ուրկէ չրջանաւարտ եղած է 1904ին։ Բժշկութիւնը սորված է Գէնէվրոյի Ֆրանսական վարժարանին մէջ, ուրկէ չրջանաւարտ եղած է 1908ին։ Իր ուսանողական չրջանին աշ-

խատակցած է զանազան թերթերու, գիտական, գրական և առողջապահական յօդուածներով։

Բժշկական ասպարէզին մէջ չըլլած է թուրքիոյ չատ մը քաղաքները և իր այցելած վայրերուն մէջ համակրութեան արժանացած է։

1914ին կը գտնուէր Գազատիա։

Ընդհ. պատերազմին նահատակուած։

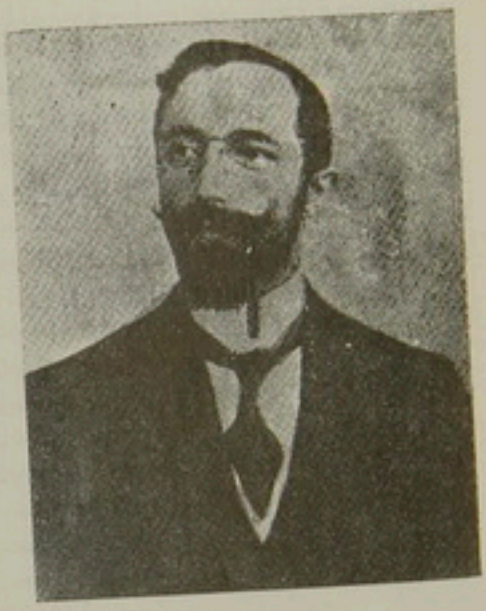

ԱՐՄԵՆԱԿ ՅԱԿԱՐԵԱՆ

30. ԽԱՆԼԵԱՆ ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Ծնած է Կեսարիա 1895ին։ Բժիշկ վկայուած Կ. Պոլսոյ Բժշկական վարժարանէն։ Մասնագէտ մոր-թային հիւանդութեանց։ Կ. Պոլսոյ Ազգ. Հիւանդանոցին մէջ 1923ին պահ մը իր մասնագիտութիւնը իբրև գործ դրած է։

Եղած է նաև հոգաբարձու նոյն հաստատութեան։

31. ԿԻՕԶԼԵԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄ.— (Տես էջ 1526)։

32. ԿԸՆՔԱՊԱՊԿԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ.— (Տես էջ 1526)։

33. ԿԻՒԼՊԻՆԿԵԱՆ ԱԲԻԼ.— (Տես էջ 1526)։

34. ԿԻՒԼՊԻՆԿԵԱՆ ԿԻՒԼՊԻՆԿ.— (Տես էջ 1526)

ՑԱԿՈԲ ԿԻՒՐԻՒՆԼԵԱՆ

35. ԿԻՒՐԻՒՆԼԵԱՆ ՑԱԿՈԲ.— Ծնած է 1888ին։ Նախակրթութիւնը ստացած է Թալասի Ամերիկեան վարժարանին մէջ. որուն չրջանը աւարտելէն յետոյ մտած է Պէյրութի Ամերիկեան բժշկական վարժարանը։ 1910ին իր վկայականը ստացած է և նոյն տարին իսկ հաստատուած է Եգիպտոս, ուր կը գործէ ցարդ իբրև փորձ ու կարող բժիշկ մը։

36. ՀԱՑԿ (իսկական անունով ՏԱՊԱՆԵԱՆ ՀԱՑԿ).— Ծնած է Կեսարիա 1884ին և որդին է Պետրոս Տապանեանի և մօր կողմէ կը պատկանի Ֆրէնկեան ընտանիքին։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին Հայկեան Ազգային վարժարանին և Ցիսուսեանց վար-

ժարանին մէջ, ցետոյ գացած է Տարսոնի Գոլէճը ուրկէ 1901ին վկայուած է պատկառար արուեստից (B. A.)։ Հոն երկու տարի իբր ուսուցիչ ուսողութեան պաշտօնավարելէ յետոյ մտած է Գէյրութի Ամերիկեան Համալսարանը (1903), ուրկէ 1907ին ստացած է իր բժշկական վկայականը իբր մասնագէտ վիրաբուժութեան, ախտաբանութեան և մանկական հիւանդութեանց, Սէրթիֆիքէյթ ավ Մէրիթի արժանանալով։

1907-1910 օգնական-բժիշկ եղած է Գաղեստինի մէջ Տիբերիոյ Ակումատական եկեղեցւոյ առաքելութեան հիւանդանոցին։

ՀԱՑԿ ՏԱՊԱՆԵԱՆ

1909ին Կիլիկիոյ եղեռնին, Անգլ. կարմիր խաչին կողմէ Ֆրանսական Jules Michelet գրահաւաքով Գէյրութէն Մերսին ղրկուած է իբր վիրաբոյժ չարդին վիրաւորուածները դարմանելու համար, իսկ պաշտօնը ձգելէ յետոյ 1910ին վեց ամիս Եգիպտոսի անգլ. բանակին մէջ ծառայած է և յետոյ գացած է Բարիզ և Լոնտոն իր ուսումը կատարելագործելու համար։ 1911ին կը դառնայ Դահիրէ իբր բժիշկ Զըրչ Միսիոների Սոսայիթիի և տարի մը յետոյ կրկին Եւրոպա կ'երթայ, այս անգամ Լէյզէնի Սանատորիումներուն մէջ վեց ամիս ծառայելու համար իբր օգնական բժիշկ։ Ջուիցերիայէն դառնալէն յետոյ 1914-21 Դահիրէի մօտ Գառաժի մէջ իբր անկախ բժիշկ և վիրաբոյժ կը գործէ։ 1921ին կը մեկնի Ամերիկա ուր երկու տարի Տիթրոյթի Գորտի ծառայութեան մէջ մնալէ յետոյ 1923ին կը թողու և մինչև այժմ կը գործէ անկախ բժիշկ։

Ամերիկայի մէջ անդամ եղած է Տիթրոյթի Համալսարանական Միութեան, Ամերիկեան Բժշկական Ընկերակցութեան, Միչիկանի Նահանգին Բժշկական Ընկերութեան, և այլ բժշկական ընկերակցութեանց և ակումբներու։ Տոքթ. Հայկ հեռու մնացած է գիրքախտաբար Հայ հանրային կեանքէ և միայն Հ. Բ. Ը. Մ.ի անդամ է։

37. ՀԻՆՏԼԵԱՆ ՍԱՐԴԻՍ.— (տես վերը էջ 1213)։

38. ՃԻՎԱՀԻՐՃԵԱՆ ՄԻՍԱՔ.— Ծնած է 1858ին կեսարիա, ուրկէ փոքր տարիքին եկած է Գոլիա։ 1877ին բժիշկ վկայուած է Կ. Գոլտոյ բժշկական վարժարանէն, իր մասնագիտութիւններն էին վիրաբուժութիւն և մանկաբարձութիւն։ Ցետոյ գացած է Բարիզ իր ուսումը կատարելագործելու համար։ Եղած է քաղաքապետական բժիշկ Միջագետքի և Սուրիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ։ Ցետոյ հաստատուած է Գոլիա Դում-Դարու թաղը։ Եղած է Դում-Դարուի չորս թաղերու Աղքատախնամին բժիշկը։ Վարած է նաև Մայր եկեղեցւոյ թաղ. խորհուրդի, ինչպէս նաև Դատարանական խորհուրդի անդամակցու-

թիւնը՝ 1897–98 թուականներուն պահ մը թուղթ գացած է։ 1915 Ապրիլ 24ին մտաւորականներու հետ աքսորուած է Այաշ, ապա յետոյ դարձած է Ազատ-որմնադիր էր։ Մեռաւ 1924 փետր. 5ին։

39. ՄԱԼԽԱՍ ԼԵՒՈՆ.— Ծնած է կեսարիա 1878ին։ Աշակերտած է Ս. Կարապետի Բարձր. վարժարանին, ցետոյ աշակերտած է Նանսիի բժշկական համալսարանին ուրկէ վկայուած է բժիշկ 1902ին և եկած է նոյն տարին Պոլիս, ուր թագուհիի ֆրանսական հիւանդանոցի մէջ երկրորդ վիրաբոյժի պաշտօնին կոչուած է։ 1902-8 այս պաշտօնը վարելէ յետոյ 1909ին Ազգ. Հիւանդանոցի վիրաբուժապետ եղաւ, պաշտօն որ ձեռնահասութեամբ վարեց մինչև 1923։ Հիմա պատուաւոր վիրաբուժապետն է Ս. Փրկչեան հիւանդանոցին և վիրաբուժապետը ֆրանս. հիւանդանոցին։ 1909ին Ազգ. Երեսփոխան ընտրուած է Մաքր-գիւղէն։ Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան անդամակցած է մի քանի անգամ։

Պատուաւոր է ֆրանս. կառավարութեան կողմէ Officier d'Académie պատուանշանով։

ԼԵՒՈՆ ՄԱԼԽԱՍ

ՎԱՀԱՆ ՓԱՇԱ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

40.— ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՎԱՀԱՆ ՓԱՇԱ.— Որդի հարստահաւոր գիտնական կեսարացի ծագումով Մանուէլեանի (տես վերը էջ 2052), ծնած է 1847ին Մկիւտար, իր նախակրթութիւնը կ'ստանայ Գուզկունճուք Իճատիյէի թաղային վարժարանը և դէպի 1862ին կ'աշակերտի թուրք բժշկական վարժարանին որուն ընթացքը կ'աւարտէ 1869ին հարիւրապետի առոյճանով։ 1869–1872 կը պաշտօնավարէ Հայոտար փաշայի հիւանդանոցին մէջ։ 1872ին կը ղրկուի կառավարութենէն Բարիզ ներքին ախտաբանութեան ճիւղին պարապելու։ 1875ին Կ. Պոլիս դառնալով, կը կարգուի օգնական-ուսուցիչ բազմախտագիտական

գայթներու և Radiumի բնոյթին (Phisiques) վրայ ուսումնասիրու-թիւններ ունի, հայերէն լեզուով։ Ունի նաև ձեռագիր Ռատիօլօժիի վրայ ընդարձակ հատոր մը որ լոյս պիտի տեսնէ առանձին հատորով։

Կատարած է գաստախօսութիւններ Birth Controlի վրայ, որոնք հրատարակուած են պարբերաբար հայերէն թերթերու մէջ։

Տոքթ. Սերոն Նշանեան անդամ է կեանքիոյ վերաչինական Մի-ութեան։ Տոքթ. Նշանեան Ֆ. հառագայթներու իր ոքանչելի կազմած-ները որոնց արժէքը 30000 տոլար գնահատուած է, նուիրեց Խ. Հա-յաստանի բժշկ. Համալսարանին, ինչ որ խորապէս գնահատուեցաւ Հայ Կառավարութենէն որպէս աննախընթաց անհատական նուիր-ատուութիւն մը գաղութահայութեան կողմէ։

47. ՆՇԱՆԵԱՆ ՍՈՒՐԷՆ.— (Տես էջ 1222)։

48. ՈՒԶՈՒՆ ՕՂԼՈՒ ՀԷՔԻՄ ՍԱՐԳԻՍ.— (Տես էջ 1522)։

49. ՃՕՐՃ Գ. ԱՐՄԷՆ (ՁՕՐՊԱՃԵԱՆ ԱՐՄԷՆ).— Ծնած է 1892 Հոկտ. 2ին Թոմարզա և որդին է Դրիգոր Ձօրպաճեանի։ Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Թոմարզայի վանքը և Թալասի Ամերիկեան վարժարանին մէջ։ Ցետոյ գացած է Ամերիկա և մտած է Վիսքօնսընի Համալսարանը ուրկէ վկայուած է պատկառոր գիտու-թեանց (S. B.) 1917ին և Շիքագօյի Համալսարանը և Rush Medical College ուրկէ վկայուած է բժիշկ 1919ին։

ԱՐՄԷՆ ՁՕՐՊԱՃԵԱՆ

Մասնագէտ մրզային գործարաններու։ 1919-23 ծառայած է իբր օգնական վիրաբոյժ Միացեալ Նահանգաց հանրային առողջապահութեան ճիւղին մէջ, իսկ 1923էն կը գործէ իբր բժիշկ և վիրաբոյժ, իր մասնագիտութիւնը կիրարկելով։ Դասախօս է Օռէկօնի բժշկական վարժարանի մէջ մրզային գործարաններու ճիւղին, և խորհրդական բժիշկն է Առողջապահական ձարտարապետութեան Multnomah ընկերութեան։

Աշխատակցած է վիսքօնսընի Համալսարանի թերթին։

50. ՓԱՂՃԵԱՆ ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ.— (Տես էջ 1520)։

51. ՓՕՂՈՍԵԱՆ ԽԱՉԻԿ.— Ծնած է 1876ին Կէրմիրի մէջ, ուր ստացած է իր նախակրթութիւնը և յետոյ Կ. Պոլիս եկած և մտած թուրք բժշկական վարժարանը ուր նախնական ծանօթութիւնները ստա-նալէ յետոյ կ'անցնի արտասահման 1896ին և կը հաստատուի Լօզան և կը շարունակէ կիսատ թողած ուսմունքը տեղւոյն համալսարանին

մէջ, 1899ին վերջերը, իբր բարձրագոյն կարգի ուսանող, մրցման քննութեան մանելով կը յաջողի իբր էճնթէհան ընդունուիլ Լօզանի մէջ Սբրիի յիմարանոցը որ միանգամայն կը ծառայէ իբր յիմարաբուժական քլինիք ուսանողներու համար։ Վեց ամիս ետքը բժշկական վկայականը կ'ստանայ և յիմարաբոյժ Բրոք, Տօքթ. Մահմէի յանձնարարութեամբ Տօքթ. Ֆօղոսեան կը նշանակուի օգն. յիմարաբոյժ յիշեալ հաստատութեան։ 1902ին սկիզբները հրաժարականը տալով իր պաշտօնէն, գիտական համբորդութիւն մը կը կատարէ Գերմանիա և Ֆրանսա քանի մը ամիսներ, ուրկէ վերջ կը դառնայ Պոլիս, ուր ստիկանութեան կողմէ բաւական հալածանքի կ'ենթարկուի և իր ծննդավայրը կ'աքսորուի, բայց չետոյ կը յաջողի կրկին Պոլիս գալ։ 1902ին կը նշանակուի օգնական-յիմարաբոյժ Ազգ. Հիւանդանոցի երբ Տօքթ. Մոնճէրի յիմարաբուժական բաժինին պետն էր։ 1906 Մայիսին Տօքթ. Մոնճէրի երբ կը հրաժարի իրենք կ'անուանուի յիմարաբուժապետ։ Մինչև 1915 այս պաշտօնը վարեց։ 1915ին զինուորագրուեցաւ և պատերազմի տարիներուն ծառայեց օսմ. բանակին մէջ։ Զինադադարէն չետոյ կրկին Պոլիս հաստատուեցաւ։ 1923էն ի վեր կը գտնուի Հալէպ։ Անդամ է Ջուիցերիոյ և Բարիզի յիմարաբուժական ընկերութիւններու։ Ինկիւրիւէն ազգային երեսփոխան ընտրուած է 1913ին և մինչև վերջը պահած է այս պաշտօնը։ Հալէպի մէջ ուր կը շնայ ցարդ ազգային աւելի եռանդուն գործունէութիւն մը ունեցած է։

ՅԱԶՈՒԿ ՓՕՂՈՍԵԱՆ

Գրած է բժշկական յօդուածներ լրագիրներու և տարեցոյցներու մէջ։

52. ՌԻՖԹԻՈՍԵԱՆ ՏԻԳՐԱՆ.— (Տես իր պատկերը վերը էջ 1527)։ Բնիկ Կեսարացի։ Իր նախնական ուսումը առած է Հայկեան վարժարանին մէջ և ապա գացած է Պոլիս, ուր հետեւած է բժշկութեան և իր վկայականը ստանալէ չետոյ դարձած է իր ծննդավայրը։ 1909ին Առանձին կոտորածի օրերուն երբ Կեսարիա եւս ապրեցաւ անդհսի օրեր, Տօքթ. Ռիֆթիոսեան ինքն ալ դեր մը կը կատարէ ձելալ պէյի մօտ արգիլել տալու համար չարիքը։

1910ին կը մեկնի Պոլիս ուրկէ կը ղրկուի իբր թագապետական բժիշկ Աստրազար և ապա Կեսարիա։ 1914ին կը ղրկուի Նիյատէ ուր կը մեռնի Թիւճիւսէ։

Դիմասիրտ ու անձնուէր բժիշկ մը եղած և սիրուած է անխտիր ժողովուրդէն։

Նիյտէի մէջ փրկած է հարիւրաւոր քրիստոնեայ գինուորներ, որոնք դատապարտուած էին կարին չհասած սպանուելու։

53.— ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏ.— (Իր պատկերը և կենսագրութիւնը իբր մտաւորականի և իբր առաջնորդող հանրային մարդու տես վերը էջ 1331-1339)։ Հոս երկու բառով կ'ուզեմ խօսիլ իր բժշկական արուեստին վրայ։ Բժշկական ուսումը առած է Բարիզ, որուն հա-մալսարանը աւարտած է 1849 Նոյեմ. 9ին։ Գոլիս դառնալէն յետոյ (1851) մխրճուելով ազգային գործերու մէջ տուժած է նիւթապէս, ուստի դիմած՝ Տոքթ. Աճէրվիչէնի, որուն միջնորդութեամբ բժշկ. վարժարանի բժշկական փիլիսոփայութեան (Philosophie Medicale) և բժշկական պարտաբանութեան (Déontologie Médicale) ուսուցիչ կը կարգուի 1874ին։ Երկու տարի միայն կը շարունակէ այս պաշտօնը, վաղմահ վրայ կը հասնի (1879 Նոյեմ. 29)։

Թուրք բժշկ. վարժարանի տնօրէնութիւնը կը խնդրէ դասախօսութիւնները գիրի առնել և հրատարակել։ Տոքթ. Ռուսինեան մէկ ամսուան մէջ կը պատրաստէ փիլիսոփայութեան հատորը որ յետոյ Դր. Օտեան հայերէնի վերածելով հրատարակած է 1879ին։

1856էն իվեր անդամ էր Գոլոյ բժշկական ընկերութեան և բժիշկ Սպարապետի Դրան Հիւանդանոցին։

54. ՌՕՖԻՆՍՕՆ Ռ.— Ծնած է Կէրմիր, Թապիպեան ընտանիքէն, կանուխէն Բարիզ հաստատուած է և հոն անդամ ընտրուած է Ֆրանսական բժշկական կաճառին։

Մեռաւ 1921 Յունիսին Բարիզ։

Գոլոահայ մամուլին մէջ գրած է չահեկան բժշկական և առողջապահական յօդուածներ։

55. ՎԱՐԴԵՐԵԱՆ ԳԷՈՐԳ.— Ծնած է Կեսարիա 1895 Մարտ 27ին։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է Կեսարիոյ Ցիսուսեանց վարժարանին մէջ և ապա 1908ին մտած է Ս. Կարապետի վանքին բարձրագոյն վանքժարանը ուրկէ չրջանաւարտ եղած է 1911ին։ Ցետոյ եկած է Գոլիս հետեւելու համար իրաւաբանութեան Համալսարանի ընթացքին և մինչև 1914 յաղողութեամբ շարունակած է։ 1914ի վերջերը մտած է բժշկական Համալսարանը և չրջանաւարտ եղած է անկէ 1919ին։

ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԵՐԵԱՆ

1919ին Դատաբրդայի մայրանոցին մէջ բացուած ծննդաբերութեան մասնաւոր դասընթացքին հետեւելով հոն մայրանոցին այցելու բժիշկ անուանուած է։ 1921ին իր մասնաւոր դարմանատունը հաստատած է Սիրքէճի, միեւնոյն ատեն շարունակելով իբր այցելու բժիշկ յաճախել հեւլհանէի և Դատաբրդայի մայրանոցները։

1923ին վերջերը կը հաստատուի Դահիրէ և իր անձնական դարմանատունէն զատ այցելու բժիշկ եղած է Տոքթ. Բարսեղեանի հիւանդանոցին, Հայ-կաթոլիկ Առաջնորդարանին և Ազգաժառնամին,

ինչպէս նաև Նիր-Խոթ-Րըլիֆի և Շուպրայի Մերանոցին։ Այս երկու պաշտօնները ցարդ կը պահէ։

1934ին հաստատած է իրեն անձնական մայրանոցը և կը վարէ Քիչնէր մայրանոցին ներքին և կանանց բաժինը։

56. ՏԱՄԼԱՄԱՑԵԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ.— (Տես էջ 1527)։

57. ՏԱՄԼԱՄԵԱՆ ԽԱՉԻԿ.— (Տես էջ 1527)։

58. ՏԱՏՈՒՐ ՄԱՐԳԱՐ.— Ծնած է Կեսարիա։ Ընտանեկան մակաւնունով Տատրեան։ 1868ին Ամերիկա գացած է իբր ուսանող բժշկութեան, 1871ին բժշկական վկայականը ստանալէ յետոյ դարձած է Պոլիս ուր 13 տարի իր արուեստը իպարծ դնելէ յետոյ 1884ին կը դառնայ Ամերիկա և ընտանեօք կը հաստատուի Նիւ-Եորք։ Տ. Տատրեան տեսնելով թէ մանծնագործութիւնը աւելի շահաւոր է քան բժշկութիւնը, մանուն չինելու մեծաշնորհը կ'ստանայ կառավարութենէն։

59. ՏԱՏՈՒՐ ՑԱԿՈԲ.— Ծնած է Կեսարիա 1860ին։ Քեռորդին է բարեբար Տիգրան Խան Քէլէկեանի և փոքր հասակէն Պոլիս ղրկուած է։ 18 տարեկանին գեղագործ կը վկայուի ու իբր այդ կը պաշտօնավարէ Ազգ. Հիւանդանոցին մէջ։ Ապա բժշկական վարժարան կը մտնէ և բժիշկ կը վկայուի (1886)։ Եւրոպա կ'երթայ քիմիի, կոկորդի և ականջի հիւանդութեանց մասնագէտ դառնալու համար և կ'այցելէ յաջորդաբար Բարիզ, Վիեննա և Լոնտոն (1886-89)։

ՑԱԿՈԲ ՏԱՏՈՒՐ

Պոլիս դառնալէն յետոյ ստանձնած է Ազգ. Հիւանդանոցի և Պուլկար Հիւանդանոցի քիմիի, կոկորդի և ականջի մասնագէտի պաշտօնը որ 35 տարի չարունակ վարած է ձեռնհասութեամբ։

15 տարի Կիւմիւշ Սուլուի Զինուորական Հիւանդանոցի մասնագէտը եղած է և թուրք կառավարութենէն գնահատուած է աստիճանով և պատուանշաններով։

20 տարի եղած է Բերայի Ազքատախնամին բժիշկ։

1921-1923ին անգամ եղած է Պոլսոյ Քաղ. ժողովին։

Իր ճիւղին վերաբերեալ առողջապահական յօդուածներ ալ գրած է լրագիրներու և տարեցոյցներու մէջ։

Մեռաւ 1930ին։

60. ՏԱՏՐԵԱՆ ՑԱԿՈԲ Գ.Բ.— Ազգական մանուն իշխան Տոքթ. Մ. Տատրեանի, ականջի քիմիի և կոկորդի հիւանդութեանց մասնագէտ Տոքթ. Ցակոբ Տատուրի։ Ծնած է 1852ին Կեսարիա, ուր ստացած է իր նախակրթութիւնը և ապա անցած է Պոլիս և մտած՝ զինուորական բժշկական վարժարան, ուրկէ չրջանաւարտ ելած է 1880ին, իբր

դասակից ուներնալով շամլը Էմին փաշան, Կիրիտլի Ալի պէյ, Մահմուտ Հայգը փաշա (առողջապահութեան օգն. դասախօս բժշկ. վարժարանի և հեղինակ Առողջապահութեան հատորի մը), Միւնիր պէյ (քաղաքային բժշկ. վարժարանի դասատու գործարանաւոր քիմիագիտութեան և տեղաբանութեան), Ճէմիլ պէյ (օգն. դասախօս արտաքին ու վիրաբուժային ախտաբանութեան):

Երկար տարիներ պաշտօնավարած է Գաղտատ և Գասբա, նոյնպէս Թրակիա: Եղած է բժշկապետ Եանիայի հիւանդանոցին: Հարիւրապետութենէ բարձրացած է գերհազարապետ, գեր - գնդապետ, գնդապետ և վերջապէս միրուլայութեան աստիճանին: Հիմա Գասը գիւղ քաշուած՝ կ'ապրի:

ՅԱԿՈԲ ՊԼԻՑ ՏՈՏՐԵԱՆ

61. ՏԻՎԼԻԹԵԱՆ ԽԱՉԻԿ.— (Տես էջ 1527):

ԲԻՒԶԱՆԴ ՏՕՆԻԿԵԱՆ

62. ՏՕՆԻԿԵԱՆ ԲԻՒԶԱՆԴ.— Ծնած է Կէմէրէկ, որդի Բարսեղ Տօնիկեանի: Իր նախակրթութիւնը ստացած է Թալասի Ամերիկեան վարժարանին մէջ, իսկ միջնակարգ կրթութիւնը՝ Մարզուանի Անատոլիա գոլէճին մէջ: Յետոյ աշակերտած է Գէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին:

1914ին պինուտրագրուած է թրքական բանակին մէջ:

Ուրիշ ծանօթութիւններ դժբախտաբար չունիմ:

63. ՓԱՆՈՍԵԱՆ ԼԵՒՈՆ.— (Տես էջ 1528):

64. ՓՒԶԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ.— (Տես էջ 1523):

կեսարիոյ մէջ գործող առաքելաբոյժներու վրայ խօսուած է արդէն (տես էջ 1528)։

Հոս պիտի խօսիմ միայն մի քանի կեսարացի առաքելաբոյժներու վրայ որոնք ծանօթ են կեսարիայէն դուրս։

1. ԱՒՈՑԵԱՆ ՏԵՐՈՆ.— Ծնած է կեսարիա 1905ին և 9 տարեկանին փոխադրուած է իր ծնողքին հետ Կ. Պոլիս ուր աւարտած է իր նախակրթութիւնը Գատըգիւղի Արամեան վարժարանին մէջ։ Ցետոյ հետեւած է առաքելաբուժութեան Ղանաթի բժշկական համալսարանին մէջ ուրկէ վկայուած է 1931ին, և նոյն տարին Սեպտեմբերին գալով Գահիրէ հաստատուած է Շուպրայի թաղամասին մէջ։

ՏԵՐՈՆ ԱՒՈՑԵԱՆ

ԱՐՇԱԿ Խ. ԱՐՍԼԱՆ

2. ԱՐՍԼԱՆ ԱՐՇԱԿ Խ.— Ծնած է 1886ին Մուշ-Հուսուն և իր նախակրթութիւնը առած է իր ծննդավայրին Ազգ. Մեծբինեան և երկրորդական կրթութիւնը՝ Թալասի Ամերիկեան վարժարանին մէջ, որմէ վկայականը առանալէն (1905) յետոյ անցած՝ Պոլիս և մտած է Պոլսոյ բժշկական վարժարանը, առաքելաբուժութեան հետեւելու համար։ 1909ին կ'առանայ վկայական։

1914ին կամաւոր Հայ Լեգէոնական Ֆրանսական բանակին մէջ։

Առաքելաբոյժ սպայ Տեղակալ Առանայի և Մերսինի Ֆրանսական հիւանդանոցներու։

Կիլիկիոյ պարպումէն առաջ գացած է Պոլիս ուր Ֆրանսական Կիւլհանէի հիւանդանոցին առաքելաբոյժ եղած է երկու տարի։ Հոն ամուսնանալէ յետոյ Քէմալականներու գալէն վերջ 1923ին Պուէնոս Այրէս (Արժանթին) գացած է իր եղբօրը ծանօթ հարստարապետ Խաչատուր Ասլանի մօտ։ Արշակ Արսլան եղբայրն է նաև Տոքթ. Յովհ. Արսլանի։

3. ԱԻԱԴԵԱՆ ԱՐԻՍՏԱԿԻՍ.— Նախկին ուսուցիչ և հիմա ատամնաբոյժ Նիւ-Եորք (տես իր կենսագրութիւնը էջ 1188)։

4. ԹԻՐԶԵԱՆ ԲԱՐՍԵՂ Գ.— Ծնած է Կեսարիա 1880 Ապրիլ 30ին, և իր նախակրթութիւնը առած է տեղւոյն Հայկեան Ազգ. վարժարանին մէջ։ Ցետոյ աշակերտած է Ս. Կարապետի Բարձր. վարժարանին ուրկէ չրջանաւարտ եղած է։

Ցետոյ հետեւած է ատամնաբուժութեան և հիմա Գալիֆորնիոյ մէջ համբաւաւոր ատամնաբոյժ մըն է։

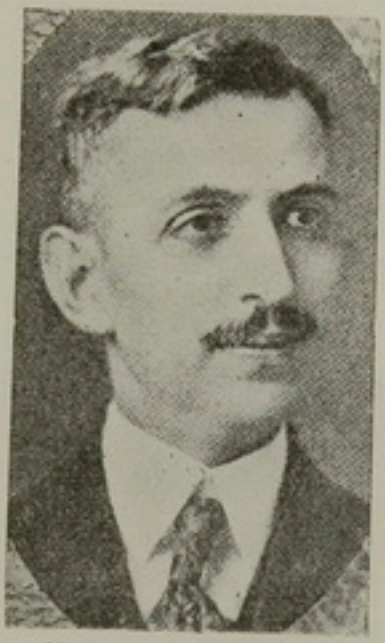

ԲԱՐՍԵՂ Գ. ԹԻՐԶԵԱՆ

5. ԹՈՐՈՍԵԱՆ ՊԵՆՈՆ.— Ծնած է Ֆէնէեք և իր նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին Ազգ. վարժարանին մէջ։ Ցետոյ Պոլիս աշակերտած է Ֆրէբրներու դպրոցը և ապա Թուրք բժշկական Համալսարանին ատամնաբուժական հիւղը։ Հիմա Տիթրոյիթի մէջ իր արուեստը իւ գործ կը դնէ։ Անդամ է Հ. Բ. Ը. Միութեան։

ԴԱՂԱԳՈՐԾՆԵՐ

Կեսարիոյ և չրջակայից մէջ գործող դեղագործներու վրայ բաւական ընդարձակ տեղեկութիւններ տուած եմ արդէն (տես էջ 1528–1530)։ Անչուշտ մեծ թուով ուրիչ դեղագործներ ալ եղած են աչխարհի զանազան կողմերը ցրուած Կեսարացի Հայ գաղթականներու մէջ, սակայն իրենց անունը անյայտ մնացած է։ Մեզի ծանօթ է միայն անոնցմէ պատահօրէն ԻՍԿԻՆՏԻՐԵԱՆ ԳԱՐՈՒԹԻՒՆ որ 28 Մեպտ. 1885ին ծնած է Ֆէնէեք և իր նախնական կրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին թաղային վարժարանին մէջ, ուր յետոյ յաճախած է Տարսոնի Ամերիկեան Գոլէճը։

Ամերիկա փոխադրուելէ յետոյ աշակերտած է Նիւ-Եորքի դեղագործութեան Գոլումպիա Գոլէճը որմէ ստացած է իր դեղագործութեան վկայականը և հիմա իր արուեստը իւ գործ կը դնէ Ամերիկայի մէջ։

ՕՊՏԱՉԱՓ (Optometrist)

Բոլոր Հայութեան մէջ միակ Հայ կին տեսաչափն է ԴԱԼՅԱԵԱՆ ԱՆԱՀԻՏ որ Մունճհուսունցի ընտանիքէ մը կը սերի և զաւակն է

Ղազար Գալֆեաեանի։ Ծնած է Գոլիա 1907ին ուր հազիւ թէ նախակրթութեան մը տարեքրքը աստացած՝ 13 տարեկանին 1920ին Գոլիսէն Ամերիկա գացած է, ուր աստացած է իր նախակրթութիւնը Մանչէսթըրի (Նիւ – Հէֆըշըն) Lincoln Grammar Schoolի մէջ և միջնակարգ ուսումը՝ Գօսթընի աղջկանց բարձր. դպրոցին մէջ, ինչպէս նաև վաստիքըրհաուսնի երէց բարձր. վարժարանին մէջ։

Ցետոյ մտած է Գոսթընի Մասաչուսէթի Տեսաչափութեան Գոլէճը ուրկէ աստացած է իր վկայականը 1928ին։

Ուշնի Մասաչուսէթի և Նիւ–Եորքի նահանգներու արտօնագիրներըը։ Թէ բարձրագոյն վարժարանի և թէ Գոլէճի Cum Laud պատուանշանը աստացած է։

ՕՐ. ԱՆԱՀԻՏ ԳԱԼՖԱԵԱՆ

ՓԱՍԱՌԱՆՆԵՐ

Կեսարիոյ և շրջակայից մէջ գործող փաստաբաններու վրայ բառական ընդարձակօրէն խօսուած է (տես էջ 1530-31)։

Այս հատորին ուրիշ էջերուն վրայ խօսուած է նաև ԹԱՇԵԱՆ ԿԱՐԱԳԵՏԻ (էջ 1204) և ԳՕՒՆՏԱՓՃԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ (էջ 1419) ինչպէս նաև Կ. Գոլոյ ամէնէն լաւագոյն փաստաբաններէն Տիար ԴԱԻԻԹ ՏԷՐ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆի վրայ (էջ 1242)։

Աւելորդ է ըսել թէ Կ. Գոլոյ մէջ կային ուրիշ Կեսարացի Հայ փաստաբաններ որոնք երկրորդական դիրքի վրայ կը մնային։

Իսկ Իզմիրի մէջ իրը օրէնսգէտ նշանաւոր եղած է ԹՒՐԱԹԼԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ որ ծնած է Թալաս 1854ին, և որդին էր Կարապետ Թէքքաթլըեանի, և միայն նախակրթութիւն մը աստացած է իր ծննդավայրին ազգ. վարժարանին մէջ։ Երիտասարդ հասակին մէջ Գոլիա գալով այն ժամանակի եպարքոսին (որ Կեսարացի էր) դիմած է պաշտօնի համար և ղրկուած է Տարտանէլ իրը տեղւոյն կառավարիչին անձնական քարտուղարը։ Տարտանէլի մեծ երկրաշարժին հետեւանօք փախած է Իզմիր (1870-71)։ Ցետոյ նոյն Կեսարացի եպարքոսի կողմէ ղրկուած է Ինկիւրի իրը կուսակալութեան աւագ–քարտուղար (պաե Քեաբիա) և հոն երկու տարի պաշտօնավարած է։ 1874–1875 թուականներուն կը կարգուի Կեսարիոյ Կալուածոց Տնօրէն (էմլաք միւտիրի) և հոն 5-6 տարի կը պաշտօնավարէ, յետոյ կը հրաժարի և կ'երթայ Իզմիր, և հոն տարի մը ինքնօգնութեամբ իրաւագիտութիւն ուսանելէ վերջ առաջին աստիճանի վկայական կ'աստանայ և մինչև իր մահը (1902) Իզմիրի մէջ փաստաբանութեամբ կը պարապի, վայելելով բոլորին

յարգանքը և վստահութիւնը։ Ազգային կեանքի ալ բերած է իր մասնակցութիւնը, վարելով առեղնագործութիւնը տնտեսական և դատաստանական խորհուրդներու և անգամ մըն ալ քաղ, ժողովին, Մեծ համբաւ ունէր Իզմիրի մէջ։

Իբր փաստաբան կը յիշատակենք նաև ԵՍԱՑԵԱՆ ԹՈՐՈՍը որ ծնած է Ֆէնէէ 5/17 Յունվար 1886ին և իր նախակրթութիւնը ծննդավայրին Ռուբինեան վարժարանին մէջ առանալէ յետոյ աշակեր-

ԹՈՐՈՍ ԵՍԱՑԵԱՆ

ՏԻԿԻՆ ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՑԵԱՆ

տած է Տարսոնի Ամերիկեան Մէն-Բօլ Գոլէճին ուրկէ չրջանաւարտ եղած է 1904ին և ապա ուսուցիչ՝ նոյն հաստատութեան մէջ վեց տարի (1904–1910)։

1910ին կ'երթայ Գոլիա և կը մտնէ իրաւաբանական վարժարանը ուրկէ կը վկայուի փաստաբան 1914ին։ Ութ տարի Գոլիա իր արուեստը ի գործ դնելէ յետոյ 1922 Դեկտ. 12ին կը մեկնի Ամերիկա և կը հաստատուի Տիթրոյթ քաղաքը, ուր կը հետեւի Ամերիկեան իրաւաբժեան և Ditroit College of Lawէն չրջանաւարտ կ'ելլէ 1927ի աշնան և իբր արտօնեալ օրէնագէտ Միչիկան նահանգին բոլոր դատարաններուն մէջ դատ վարելու իրաւունք կ'ստանայ։ Հաստատուած է հիմա Տիթրոյթի մէջ և կը գործէ հոն։

Թորոս Եսայեան անդամ է տեղւոյն ազգային և կրթական կարգ մը կազմակերպութեանց և հիւսարական վերաչինացի։

Ունի ձեռագիր երկ մը՝ «Negotiable Instruments» մասին, որ Ամերիկեան օրէնքին հայերէնով ամփոփումն է, և մասնաւորապէս պատրաստուած է Ամերիկահայ առեւտրականներու գործածութեան համար։ Այս գործին մէկ մասը հրատարակուած է 1924ին Գայֆարի մէջ։

Թորոս Եսայեան ամուսնացած է իրեն հայրենակից Օր. Զապէլ

Թորոսեանի հետ (ծնած Էվէրէկ 1897), որ Ֆէնէսէի Ռուբինեան վարժարանի մէջ պահ մը ուսուցմ ստանալէ յետոյ զայն չարունակած է Գոլոյ Դատրգիւղի Արամեան և Դպրոցասէր Տիկնանց վարժուհիոցի մէջ։ Տիկին Զապէլ Եսայեան, զարգացած տիկին մըն է, և անդամ եկեղեցասէր Տիկնանց Միութեան Հայ Առաքել. եկեղեցւոյ և Տիթ-քոյթի Հայ Տիկնանց Ակումբին։

Դ.

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐ

Արդէն բացատրուած է թէ ինչպէս կեսարացիք Օսմ. պետութեան ամէն մասերուն մէջ իրը շինութեանց գործաւորներ կամ շինուածապետներ և հարտարապետներ տարածուած և կարեւոր դեր կատարած էին։ Տեսանք թէ Կ. Գոլոյ բոլոր կարեւոր շինութիւններուն հարտարապետներէն սկսեալ մինչև գործաւորները կեսարացիներ էին։ Աննման հանճարը՝ Սինան որ ժԶ. դարուն գործած էր (տես իր մասին էջ 1532-5 և 1919) իրը արքունի հարտարապետաց պետ, կեսարացի մըն էր, և ժԶ. դարէն սկսեալ մայրաքաղաքին մէջ թէ այլուր պետական շինութեանց հարտարապետները առ հասարակ կեսարացիք եղած էին։

Տեսանք թէ ԹՕՍՈՒՆԵՆՑ ԱՐՁՈՒՄԱՆ ԳԱԼՖԱ (տես էջ 1928) ինչպէս ժԼ. դարուն կրէտէ գացած էր, նոյնպէս տեսանք թէ ժԸ. դարուն սկիզբը՝ արքունի հարտարապետն էր ԱՐԱՓ ՕՂԼՈՒ ՄԵԼՏՈՆ (էջ 1535) որուն հետ ժամանակակից էին ոչ նուազ ծանօթ ուրիշ հարտարապետներ, ինչպէս ՍԱՐԳԻՍ ԳԱԼՖԱ, ՊԵՆԵԱԹ ԽԱԼՖԱ, ՏՕՆԻԿ ԳԱԼՖԱ (տես էջ 1535)։

Իսկ չատ աւելի մեծ թուով հարտարապետներու կը հանդիպինք ժԹ. դարուն, մեծ մասամբ արքունական շինութեանց մէջ գործող, ինչպէս ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԷՐՎԷՐԵԱՆ, ԵԱԶՐՃԸ ՓՕՂՈՍ, ՐԷՍԻՄՃԻ ՄԿՐՏԻՉ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՑՎԱՏԵԱՆ, ՆՇԱՆ ԳԱԼՖԱ որոնց վրայ արդէն խօսեցանք (տես էջ 1535-1538)։

Առանցմէ դուրս իրը պարզ հարտարապետներ, գործած է Կ. Գոլոյ մէջ Էվէրէկցի էօրտէկ մականուանեալ ՄԻՆԱՍ ԳԱԼՖԱՆ (տես էջ 1535) որուն շինած եղեգեցիկ եկեղեցիները նշանաւոր են։

Բազմաթիւ են կեսարացի ուրիշ գալֆաներ, իրականին մէջ շինուածապետներ (բրխաս պաեի) որոնք հասած էին յաճախ հիւանդութենէ և չունէին հմտութիւնը արուեստին տեսականին, սակայն գործնականին վարժութեամբ կը գործէին իրը հարտարապետներ։ Իսկ հիմա սփիւռքի մէջ կան դարձեալ կեսարացի հարտարապետները

որոնք գրաւած են կարեւոր դիրքեր և չահած են անուն ու համբաւ։

Ասոնցմէ կարելի է յիշատակել մասնաւորապէս ԻՍՐԱՑԻԼ ՌՈՍԼԱՆԸ որ Արժանթինի մայրաքաղաքին՝ Պուէնոս Այրէսի մէջ այսօր համբաւաւոր հարտարապետ մըն է, ինչպէս արդէն բսուեցաւ (տես վերը էջ 1185)։

Հոս Եգիպտոսի մէջ ալ ունինք երկու հարտարապետներ որոնցմէ մին կեսարիա ծնած և միւսը՝ Ծաղկաձով կեսարացի, որոնք ծանօթ են իրը կարող հարտարապետներ և գրեթէ միշազգային համբաւ կը վայելեն։

Ասոնցմէ բուն կեսարացին է ՄԱՐՏԻՆԵԱՆ ՀՐԱՆՏ ծնած կեսարիա 1896ին, նախնական կրթութիւնը ստացած է կեսարիոյ Ցակոբեան վարժարանին մէջ, երբ վարժարանին տնօրէնն էր Վահան Քիւրքճեան։ Ցետոյ 1909ին Գահիրէ գալով իր ուսումը շարունակած է Ֆրօ. Գօլէհի մէջ որուն շրջանը աւարտած է 1913ին։ Ցետոյ հետեւած է Եգիպտ. Գեղարուեստից վարժարանին հարտարապետական ճիւղին և 1916ին հարտարապետ վկայուած է։ Հինգ տարի Հանրօգուտ շինութեան նախարարութեան մէջ պաշտօնավարելէ յետոյ 1923էն ի վեր պաշտօնեայ է արքայական պալատներու հարտարապետական գիւանին մէջ։ Հանգ. Ցուստ Ա. Թագաւորը փափաքելով իր պալատները եւրոպական արքունիքներու նմոյշին համաձայն կերտել, ձեւափոխել տուած է հին պալատները և մեծածախս նորեր շինել տուած։ Այս գործերուն մէջ իր բաժինը բերած է Մարտինեան թէև շուքին մէջ մնալով։ Իր հարտարապետական յաջողութիւններն են Մոնթազայի պալատին հրաշագեղ միջնադարեան ոճով նոր պալատը իր յարակից շէնքերովը, արքայական գրասենեակը, Ռաս-էլ-Թինի պալատին իշխանութիւններուն և պաշտօնատարներուն յատկացեալ յարկաբաժիններըը, Ապտինի պալատին բեմը և ընդունելութեան սենեակները եւայլ, Փուպպէյի պալատին հակատներու բարեզարդութիւնը, կարաժները և փառաւոր մուտքերը։

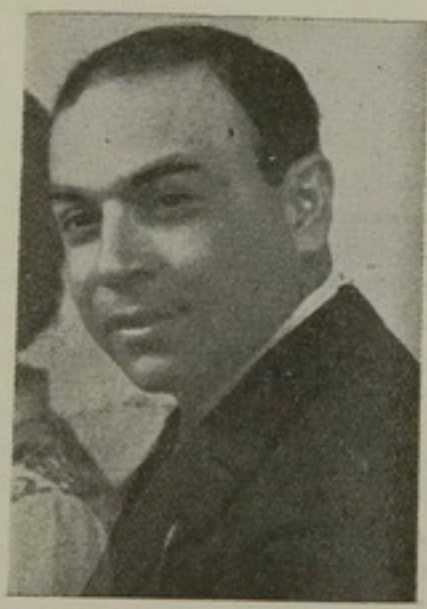

ՀՐԱՆՏ ՄԱՐՏԻՆԵԱՆ

Իր յաջողութիւններն են նաև Հելիոպոլիսի Institut Royal de Desertի հսկայական շէնքը, ինչպէս նաև եգիպտական կարմիր Մահիկի կեդրոնատեղին, Մալիքա Նազլի փողոցին վրայ։

Պաշտօնական գրաղումէն զատ ունեցած է անձնական հարտարապետական գործունէութիւն մը 14 տարիէ ի վեր, և կառուցած է 30է աւելի անհատական շէնքեր որոնց մէջ նշանակելի են իր ինքնատիպ տունը ի Հելիոպոլիս, ինչպէս նաև Ց. Մարտինեանի, Տոքթ.

Գ. Սերոբեանի, Տոքթ, Ա. Ազատեանի, Մաշէքի և այլ վիլլաները և կարգ մը աթաթիւրքմաններ և Չայլաքեան գամբարանը՝ ի Մարմինա։

Ասոնք ամէնն ալ իրենց առանձնայատուկ ոճովը և իր արուեստին յատուկ գրաշմովը յայտնի ու նշանակելի են։ Տակաւին վերջերս իրեն յանձնուեցաւ Դահիրէի Սուրբ Կաթոլիկ հաստատութեան դպրոցին շինութիւնը, որ արդիական հարստարապետութեամբ տիպար հաստատութիւն մըն է։

Տիար Հրանտ Մարտիրոսեան 1927–28 շրջանին պահ մը եղած է կալուածոյ Հոգաբարձու։

Գալով Ծագումով Կեսարացի հարստարապետին՝ անիկա է ՊԱԼԵԱՆ ԿԱՐՕ որ ծնած է Կ. Պոլիս, Պէշիքթաշ թաղը, և որդին է նշանաւոր քանդակագործ Պալի Պալեանի (տես վերը էջ 1541) որ թաղացի էր։ Կարօ Պալեան իր նախակրթութիւնը Պէշիքթաշի Մարուհեան վարժարանին մէջ ստանալէ յետոյ Գյալաթասարայի Գեղարուեստից վարժարանը ուրկէ վկայուած է հարստարապետ։

ԿԱՐՕ ՊԱԼԵԱՆ

1896ին Կարօ Պալեան Կ՚Սոտիպուի անցնիլ Պուլկարիա ուր կը մնայ մինչև 1901։ Անկէ է որ Կ՚անցնի Եգիպտոս, ուր իր արուեստին մէջ ունեցած ձեռնհասութեամբ կը հասնի կարեւոր դիրքի մը։

Իր հարստարապետութեամբ շինուած են Գահիրէի մէջ մի քանի շատ յայտնի ու հոյակապ շէնքեր, ինչպէս Սիքիւռէլի, Շէմլայի, Ֆլէօհանի, Մաթոսեանի, Եագուպեանի և այլ շէնքերը։

Ինքն էր նաև կառուցանողը Կիպրոսի Մելքոնեան հաստատութեան, ինչպէս նաև իր պատրաստած յատակագիծին վրայ կառուցուած է Տէօրթ–Եօլի Քէլէկեան որբանոցը։

Տիար Կարօ Պալեան հեռու չէ մնացած ազգային–հասարակական կեանքէ և անոր բերած է իր մասնակցութիւնը անդամակցելով զանազան ժողովներու, մասնաւորապէս Թեմականին որուն Բ. Առեներապետն է հիմա։

Ունի նաև գրաւոր վաստակներ։ Բացի լրագիրներու և տարեցոյցներու մէջ գրած յօդուածներէն ունի երկու կարեւոր հատորներ, մին «Դէպի լոյս», վարժարանական շէնքերու հարստարապետութեան մասին ուսումնասիրութիւնը մը որ Միացեալ Ընկերութեան տեփակատնութիւնն էր, և միւսը՝ «Եգիպտոս եւ արաբական ճարտարապետութիւնը» շատ կարեւոր աշխատասիրութիւնը, ուր իր արուեստագէտի հմտութիւնը կը տեսնուի։

Նոյնպէս մեզի ծանօթ է անունը Ամերիկայի մէջ մեծ համբաւի տիրացած հարստարապետի մը՝ ՀԱՑԿՈՒՆԻ ԹԱՇՃԵԱՆի որ Ամերիկայի

մէջ շատ երեւելի եղած է, այնպէս որ մօտ տարիներուս, Գելֆիգա-
յէն կոչուած է կամուրջի մը չինութեան համար։ Նոյնպէս իր յատա-
կագիծով չինուած է Ֆիլատելֆիոյ մէջ գետին վրայ հսկայ կամուրջ
մը։ Դժբախտաբար իր լուսանկարը եւ իր կենսագրութիւնը չկրցայ
ունենալ։

Իր եղբայրն է ԱՐՄԷՆ ԹԱՇՃԵԱՆ որ նոյնպէս հարտարապետ է հի-
մա Ամերիկայի մէջ։

Իրենց քոյրն է Տիկ. Արմենուհի Լէմարն։ Հայկուհի եւ Արմէն
Թաշճեան զաւակներն են պատ. Յակոբ Թաշճեանի որ 1860ական
թուականներուն Կեսարիոյ մէջ ուսուցիչ եղած է եւ յետոյ պարբերա-
բար Էրզրումի եւ Վարուիզակի մէջ քարոզչութիւն ընելէ յետոյ ի
վերջոյ Զմիւռնիոյ քարոզիչ եղած է եւ հոն մեռած։

Հոն Ամերիկայի մէջ իրր չէնքերու հարտարապետ կը գործէ
հիմա նաեւ չահեկան դէմք մը՝ Տիար ՊԱՐԶԷՄԱՆ, որ ծնած է 9 Յունիս
1877ին Կեսարիոյ գաւառին ներքակայ ձիւհիւն գիւղին մէջ։ Իսկական
անունով Մանուէլ Չէօրթիւկեան։ Պարչէման անունը կազմուած է հօրը
(Պարսամ) անունէն, մականունին եւ իր անունին առաջին վանկերով,
(Պար-չէ-ման)։ Իր նախնական կըր-
թութիւնը ստացած է իր ծննդա-
վայր գիւղին դպրոցը եւ ապա Թո-
մարզայի Ս. Աստուածածին վան-
քին մէջ։ Յետոյ պահ մը ուսուց-
չութիւն կ'ընէ Եազըր-Պրունի մէջ
եւ ապա կ'երթայ Տարսոն աշակեր-
տելու համար տեղւոյն Ամէն-Բօլ Գօ-
լէճին։ Գօլէճը ձգելէ յետոյ եկած է
Թալաս ուր Տոքթ. Տատի քով փոր-
ձառական բժշկութիւն սորված է։
Հոն մնացած է 6 տարի (1899-1905)։
1905ին եկած է Գանատա, ուր տա-
րի մը մնալէ յետոյ անցած Միաց-
եալ Նահանգները եւ հետեւած գը-
րութիւնի հարտարապետական վար-
ժարանի ընթացքին եւ Գօլոմպիա
Համալսարանին հարտարապետա-
կան հիւղին որմէ ստացած է իր
վկայականը իրր չէնքերու հարտա-
րապետ 1911ին։ Իր արուեստագիտական ուսումը ստանալէն անմի-
ջապէս յետոյ կը գառնայ Գանատա եւ կը հաստատուի Վանկուվըր։

ՊԱՐՉԷՄԱՆ

1912ին կը միանայ Royal Canadian Mounted Police Forceին (R. C. M. P.) եւ կը պաշտօնավարէ Եուկոն Ալասքայի մէջ մինչեւ 1913։

1913-14ին կը գրկուի Գինատատան եւ Հնդկաստան իրր աֆիոնի մաքսախոյզներու քննիչ Departement of Criminal Investigationի կողմէ։

1915ին ընդհ. պատերազմին ատեն կը մտնէ Մեծն-Բրիտանիոյ քանակը եւ Գանատական Serg-Majorի աստիճան կ'ստանայ։

1916ին Գրաքննութեան սենեակի կցորդ կը կարգուի։

Բրիտանական կայսրութեան դէմ սարքուած դաւադրութիւն մը երեւան հանելուն համար կը վարձատրուի չքանչանով։

1918ին զինադադարէ վերջ Դանատայի մէջ ազգային տեսակէտով երկու մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէ Պատերազմէն անմիջապէս յետոյ Ամերիկայի լրագրութեան կայսր Ուիլըմ Ռէնոլֆ Հըրսթի օժանդակութեամբ հայկական կոտորածներու եւ տեղահանութեանց պատմութիւնը ֆիլմի առնուած էր «Հոգիներու Անուղղը» գլխաւոր դերակատարն էր։ Այս շարժանկարը շահագործելու համար, պէտք է ըսել չարաչար և հայ պատիւը ոտնակոխ ընող եղանակով մը, տարուած էր վանգուվըր (Դանատա)։ Այս պատկերին բուն նպատակը հասկնալով Պարչէման Դանատական թերթերու մէջ կ'սկսի մերկացումներ ընել։ Ասիկա պատճառ կ'ըլլայ որ շարժանկարը ցուցադրող ընկերութիւնը զինքը դատի քաշէ։ Այս ընկերութիւնը սակայն ցուցադրութիւնը աւելի արդիւնաւոր ընելու համար յայտարարած էր որ Ամերիկայի նախկին նախագահ և այն առեղնուան բարձրագոյն առեանի գլխաւոր դատաւորը՝ Թէֆթն ու Պալֆիմորի կարտինալը՝ կիպըն իրը թէ այդ շարժանկարը ջատագոված էին։ Պարչէման այս երկու կարեւոր անձնաւորութեանց գրելով այդ յայտարարութեան աուտ ըլլալը կը հաստատէ, այսպէս դատը կը շահի և պատճառ կ'ըլլայ որ այդ Հայ ազգին համար վարկաբեկիչ շարժապատկերը բացարձակապէս արգիլուի ամբողջ Բրիտանական կայսրութեան մէջ։

Նոյնպէս ինքն պատճառ եղած է որ փրկուին 1000 Հայ որբ-որբուհիներ որոնք այսօր իսպառ կորսուած պիտի ըլլային մեզի համար, վասնզի 1921ին Canadian Presbyterian Boardը ծրագրած էր Սուրիայէն 1000 Հայ որբ-որբուհիներ բերել և այս նպատակով դրամ կը հաւաքէր։ Պարչէման պատահմամբ անոնց ժողովին ներկայ կ'ըլլայ և կը հասկնայ թէ այս չարժման բուն նպատակն է այս որբերուն անունը փոխել, զանոնք Դանատայի ընդարձակ տարածութեան վրայ ցրուել ազարակներու իրը ապաստաւորներ և զանոնք բողոքական դարձնել։ Պարչէման այս ծրագիրին կը հակառակի ու ջատագովելով հանդերձ Boardին Հայ որբերը փրկելու համար առած քայլը կ'առաջարկէ որ ան ըլլայ իսկական մարդասիրական հիմնաւրայ։ Ասոր համար կ'առաջարկէ որբերը բերել Դանատա, հոն հայկական գպրոց մը բանալ, Հայ ուսուցիչներով և Հայ եկեղեցիին հակոդութեան տակ և ջանալ ասոնցմէ ոչ թէ գերիներ այլ մարդեր պատրաստել։ Այս ձեւը չ'ընդունուիր Boardին կողմէ և Պարչէման կառավարիչին և քաղաքապետներուն ապարդիւն դիմումներ կատարելէ յետոյ կրկին մամուլի օգնութեան կ'ապաստանի, Միեւնոյն ժամանակ վանգուվըրի կաթոլիկ Առաջնորդարանին յանձնարարակաժամանակ վանգուվըրի կաթոլիկ Առաջնորդարանին յանձնարարակաՆով կը դիմէ Թորոնթոյի Արքեպիսկոպոս Nill Mc' Nealի որ Պարչէման տեսակէտին ուժ տալով կ'անցնի գործի ու բարլամէնթական որոշումով մը Դանատայի արտաքին գործերու նախարարութեան վրայ բանեցուցած ճնշումին հետեւանքով միայն 100 հայ որբեր կու գան Դանատա որոնց համար կը բացուի մասնաւոր գպրոց Հայ ուսուցիչներով ու Հայ եկեղեցիին հովանաւորութեամբ։ Անոնցմէ

չատեր յարաբերութեան մէջ են իրենց ծնողքներուն հետ և այժմ ինքնապահ գործած։

Պարչէման 1921ին պաշտօնով կրկին կը դրկուի Զինաստան։

Հիմա կ'զբաղի իր մասնագիտութեամբ՝ այսինքն չէնքերու հարստարակութեամբ, ինքն կեսարիոյ վերաշինաց Միութեան ամէնէն գործօն անդամներէն մէկը եղած է և երբեմն անոր գործավարը։ Անդամ է նաև British Rationalist Association*ի և* American Civil Liberties*ին։ Աշխատակցած է երբեմն վանգուվըրի (Գանատա)* Cassen Province's World, Federationist *և* Labor States Man *թերթերուն, նաև* Montreal Star*ի և վանգուվըրի* Star*ին։*

Աշխատակցած է նաև Ամերիկահայ մամուլէն կռունկ շաբաթաթերթին, Հայ Միտի, Մեակի, Պայքարի և Բաղուտրի։

Ուշի անտիպ անգլիերէն աշխատութիւն մը «The Eye's of the World» արեւելեան հարցը մէջէն սերտուած և ինքնակենսագրութիւն մը։ Իսկ հայերէն անտիպ գործերն են «Կուսակրօնութիւնը եւ երբեմն կուսակրօնները», «Միրաճարութիւնը եւ երբեմն միրաճարները», «Գիտութեան դէմ կազմակերպեալ պայքար», «Գիտութիւն եւ երբեմն գիտութեան ջահակիրները», «Ոջիլներ եւ մեծ», «Ամերիկեան այլանդակ աղանդներ», «Դեւերու, դեղերու եւ վնուկներու պատմութիւնը»։

Իր մօտ ապրած անձ մը կը գրէ թէ «Պարչէման բազմահմուտ անձ մրն է, ան իրաւամբ կոչուած է «Շարժուն Գրադարան» Ինչն եղած է այսիսենքան ուսանող» մը որ միշտ կը պրպտէ ու կը գտնէ ուշի սուր միտք եւ յիշողութիւն պատմական եւ կրօնական հարցերու մասին։ Ուշի ձեռագիրներ անգլիերէն եւ հայերէն, որոնք ոչ մէկ պատմագիր կամ ընկերաբան կրցեր են բացատրել։ Ան իր բանաձեները առանց կտրելու չրտեր եւ զարմանալիօրէն գիտէ իր աղբիւրները եւ կը փաստարկէ։ Իր բնութիւնը երկու հակոտնեայ կողմեր ունի։ Ան յաճառ կռուող է երբ համոզուած է արդար եւ համայնական սկզբունքներու վրայ, միւս կողմէ սակայն միշտ տրամադիր է խնամել իր հակառակորդներուն յոյն կարծիքը պայմանաւ սակայն որ ան բլլայ դաղափարական մաքուր գետնի վրայ եւ համայնքին օգտակար։ Իր սկզբունքներ համամարդկային են, կը հաւատայ անսահման ազատութեան վրայ եւ ջերմ կողմնակից է այսօրուան խորհրդային կարգերու եւ անոր գաղափարաբանութեան։ Իր սիրտը մանուկի մը սրտին պէս զգայուն է եւ բուխ է։ Անհատին կնճիռի մը նման վհանգաւոր է երբ տեղ մը անարդարութիւն կը կատարուի, իսկ այն բնկերային անարդարութիւնները որոնք կը կատարուին երկրին վարչական [սխալէմին եւ կամ մէկ ազգի մը միւս ազգ մը կողոպտելու աւարառութիւնները, բնականաց յոյսով կ'արձանագրէ իր երկերուն մէջ։ Ինչ պէ որ մը այս փաստաթուղթերը ճշմարտօր բլլային հանրութեան տեսակետները դարձնել. վստահ եմ որ այն ատեն երջանիկ պիտի կը փակէր»։

ՊԱՆԴԱՏԱՐԱՆ

Արդէն խօսած եմ ծնունդով կեսարացի երեք նշանաւոր քանդակագործներու կամ արուեստագէտ փորագրիչներու մասին, որոնք էին, ՍԻՐՎԱՐԵԱՆ ՑՈՎՀԱՆՆԻՍ ԱՄԻՐԱ (տես էջ 1541), ՊԱԼԻ ՊԱԼԵԱՆ (տես էջ 1541) և ՄԿՐՏԻՉ ԳԱԼՖԱՑԵԱՆ (տես էջ 1541–43) որոնք արդէն ոչ թէ իրենց ծննդավայրին այլ անկէ դուրս նշանաւոր եղած են։

Բազմաթիւ էին ուրիշ կեսարացի վարպետներ որոնք միշտ կա-

բոդուխիւններ կը ներկայացնէին և որոնք զանազան ուրիշ քաղաքներ գացած էին իրենց արհեստը ի գործ դնելու համար, սակայն չէին հասած այնպիսի բարձրութեան մը, որ յիշատակուած ըլլան իբր տաղանդներ և անուն մը շահած, կամ եթէ հասած էին դիրքերու և համբաւի տիրացած՝ մեզի մատչելի չեն եղած իրենց անունները։

ՆԿԱՐԻՉՆԵՐ

Կեսարացի Հայ նկարիչներու վրայ, որոնք առհասարակ իրենց նախափորձերը ըրած էին Կեսարիոյ մէջ և ապա փայլած էին հեռաւոր Նոր Ջուղայի (ՀԱՋԱՏՈՒՐ ՎԼՂ. ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ, տես էջ 1546), Ֆիլիպէի (ԵՂԻԱԶԱՐ և ՂՈՒԿԱՆ, տես էջ 1547), Գոլոյ (ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑԻ տրքուն նկարիչ և ասոր եղբայրը ԵՍԱՑԻ ԽԱՉԿԱՐԱՐ, տես էջ 1547), Նգիպտոսի (ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿ ՄԷՇԷՃԵԱՆ, էջ 1552) և հեռաւոր Ամերիկայի (ՄՒՀՐԱՆ ՍԱՐԱՑԼԵԱՆ, էջ 1549) մէջ, սկսեալ ժէ դարուն սկիզբէն մինչև մեր օրերը, ինչպէս նաև այն նկարիչներու, նախաձներու և գործի օրինակներ պատրաստողներուն վրայ որոնք իրր արհեստաւորներ Կ. Գոլոյ, Փոքր Ասիական, Սուրիական և այլ քաղաքներու մէջ գործած են — այս գիրքին զանազան էջերուն մէջ խօսուած է։ Միայն անոնց վրայ կ'աւելցնեմ անունը Կեսարացի ՄԱԿԱՐՈՍ ՍԻՆԱՆեանի որ իր կեանքը ատեն մը քարշ տալէ յետոյ օտար աստղերու տակ, վերջապէս կու գայ և կը հաստատուի Կիպրոս։ Ան՝ իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Մերսինի Ազգ. Գարթեւեան վարժարանին մէջ, որու շրջանը աւարտած է 1920ին։

ՄԱԿԱՐՈՍ ՍԻՆԱՆԵԱՆ

Ինքզինքն փոքր տարիքէն կը նուիրէ գեղագիտութեան և ինքնաչխատութեամբ կ'առաջանայ իր սիրած հիւղին մէջ։ 1920ին Լոնտոնի մէջ տեղի ունեցած ցուցահանդէսին մէջ, իր ձեռարուեստներուն գեղեցկութեանը համար Major W. H. Fluinէն կ'ստանայ գնահատական գիր մը։ Սակայն դժբախտաբար անբերի միջավայրի մէջ խամրած մըն է, վաղնդի Մակարոս Սինանեան, որ ունի նաև գեղեցիկ թենորի և լաւագոյն սիրող դերասանի կրկնակ յատկութիւններն ալ չէ կրցած մշակել իր գեղարուեստական հակումները և այսօր Կիպրոսի մէջ պետական պաշտօնեայ է։

Իրեն պէս երիտասարդ արուեստագէտ մըն էր նաև ՍԱՐԳԻՍ ԲԱԳԼԱՆեան ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ որ թերեւս շատ ապագայ ունենար եթէ վաղաժամ չմեռնէր։

Սարգիս Բագրատունի ծնած է 1904ին Կեսարիա, և իր նախնական

կրթութիւնը առած է տեղւոյն կիւմշեան վարժարանին մէջ, և յետոյ տրված՝ կոչկակարութիւն։ Տակաւին կեսարիա եղած ատեն բացառիկ տաղանդ ցոյց տուած է գործերու նկարչութեան և մանրանկարչութեան մէջ, որով իր մէջ յայտարերուած է նկարչութեան ընդունակութիւնը։

Կեսարիոյ մէջ չըլլուն առաջնահանի մը մէկ ձախաւերութիւնը, որով փոխանակ ցաւդ ակռային առողջը կը քաշէր, կոտրելով ծնոտի ոսկորը, պատճառ եղաւ որ հարկադրուի Ի, Պոլսոյ մէջ հանել տալու բերանի ոսկորներուն կէսը, և վերջապէս վաղահաս մեռնի 1920ին հազիւ 16 տարեկան, երբ գեղեցիկ ապագայ մը իրեն կը սպասէր, վասնզի անիկա մէկ կողմէն Մխիթարեան Հ. Ներսէս Անդրիկեանէն մասնաւոր դասերով իր հմտութիւնը կ'աւելցնէր, միւս կողմէ նկարչութեան կը պարապէր, և իր մահէն տարի մը առաջ Պոլսոյ մէջ կատարուած նկարչական ցուցահանդէսի մը մէջ արժանացած էր մրցանակի։ Իր նկարներէն ոմանք կը մնան պահուած Ներկայիս Եգիպտոս՝ իր մօրեղբօր Հաճի Բարթի Զինարեանի քով։

Վաղամեռիկ արուեստագէտը փորձած է բանաստեղծութիւններ եւս գրել։

Անդամակցած է Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան և «Արտէմիտ» Գեղարուեստասիրաց Միութեան։

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ

Բնիկ կեսարացի բանաստեղծներու և կեսարիա ծնած և այլուր իրը աշուղ և բանաստեղծ ապրած բազմաթիւ կեսարացիներու կեանքը ըրած եմ արդէն (տեսնել էջ 1562, Խաչատուր վրդ. կեսարացիի էջ 1557, Գրիգոր վրդ. կեսարացիի էջ 1571, Յակոբ քհ. կեսարացիի էջ 1555 և 1582–4, Գրիգոր Գապասաքալեանի էջ 1556, Սարգիս Չէքի Նուրլեանի էջ 1571, Թիւրապիի էջ 1562, Յովհաննէս Գալըգճեանի (Լութֆի) էջ 1564, Հաճի Կարապետ Տաքէճեանի էջ 1573 և Հաճի Կարապետ Գոհլալեանի վրայ գրուածները, ինչպէս նաև իրը մտաւորականներ ներկայացուած բազմաթիւ անձերու —որոնք բանաստեղծական գրուածներ ալ ունեցած են— վրայ տըրուած տեղեկութիւնները) և կրկին չեմ ուզեր թուել անոնց անունները։ Միայն անգամ մըն ալ չեշտել պէտք կը տեսնամ թէ կեսարիա հակառակ անոր որ միայն շահու և դրամի սիրով առլցուն մարդոց ծննդավայրը նկատուած և միայն գործի մարդոց ծննդավայր մը համարուած է, սակայն զարմանալի է որ անիկա նոյնքան կարեւոր ու արժէքաւոր մտաւորականներու՝ մասնաւորապէս բանաստեղծներու ծննդավայր ալ եղած է։

Արդի բանաստեղծներու լաւագոյնը՝ նոյնիսկ իր գաղափարի հակառակորդներուն կողմէ անվիճելիօրէն ընդունուած՝ Վ. Ա. Հ. Ն. Թէքէեանն է, որուն կենսագրութիւնը արդէն տրուած է (էջ 1205–7)։

Անշուշտ ուրիշներ որոնք գոնէ բանաստեղծութեանց նախափորձեր ըրած ըլլան բազմաթիւ են, սակայն անոնցմով զբաղիլ չ'արժեր, վասնզի շատերը անոնցմէ յարատեւութիւն չեն ունեցած և ոևէ անուն չեն թողած։

Արդէն տեսնուեցաւ որ բազմաթիւ մտաւորականներ իրենք ալ

ունեցած են առաւել կամ նուազ չափով քերթելու փափաքը, ինչպէս Փայլակ (ժագ Սայապալեան), Խաչատուր Գաղտասարեան, Համբեակ Ուղուրլեան, Եղիազար Եղիազարեան, և այլ բազմաթիւ մտաւորականներ, փորձած են մշակել այս սեռը, սակայն չեն կրցած իրենց ապահովել անուն մը։

Այս շարքէն դուրս, իր արուեստով ու հասունութեամբ ուշագրաւ հանդիսացաւ իր Զօրավաճիճ հատորով, որ այս տարի (1936) հրատարակեց, ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՀԱԿԵԱՆ, բնիկ Կեսարացի երիտասարդը, որ իր նախակրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրին Ազգ. գործոյն և ցիսուեանց վարժարանին մէջ և գրեթէ պատանի՝ տարագրութեան դառնութիւնները իր մորթին վրայ կրած։ Զինադադարին եկած է Եգիպտոս և Դահիրէ Առաջնորդարանին մէջ քարտուղարութեան կոչուած և ապա հաշուակալ եղած է։

Իրեն պէս ուրիշ երիտասարդներ ալ կան թերեւս սփիւռքի Կեսարացի Հայոց մէջ, որոնք պատեհութիւնը չունին իրենց տաղանդը յայտնաբերելու կամ մեզի անծանօթ կը մնան։

ԵՐԱԺԻՇՏՆԵՐ

Բանաստեղծութեան անբաժան ընկերը երաժշտութիւնը անմշակ չէր մնացած Կեսարիոյ մէջ ինչպէս տեսնուեցաւ, սակայն Կեսարիոյ մէջ կիրարկուած երաժշտութիւնը զուտ Արեւելեան էր իր արդիւնք միջավայրին ուր ան կը զարգանար և կը մշակուէր։

Իսկ Արեւմտեան երաժշտութիւնը մշակող Կեսարացի Հայ արուեստագէտներուն մէջ բարձրագլուխ կը կանգնի անունը ՀԱՑԿ ԿԻԻՏԷՆԵԱՆի, որ իսկապէս միջազգային համբաւ վայելող երաժիշտ մըն է։

ՀԱՑԿ ԿԻԻՏԷՆԵԱՆ

Հայկ Կիւտէնեան ծնած է 1888ին Կեսարիա, և տակաւին հազիւ 8 ամսու փոխադրուած է իր ծնողքին հետ Գալիա, ուր իր ուսումը ստացած է Վիէննայի Մխիթարեանց, Կեդրոնական և Կալաթա Սէրայի վարժարաններուն մէջ։ Ջութակի առաջին դասերը ստանալէ յետոյ կ'ուղեւորի Եւրոպա։

Հազիւ Գալիա դարձած՝ վերբաւին կը մեկնի այս անգամ Իզմիր, Սելանիկ, Եգիպտոս, Կովկաս, Պուլկարիա և Ռումանիա այցելելով, Ամբողջ աշխարհը պտըտած է գրեթէ, ամենուրեք հաւաքելով իր հպատէն ծորող մեղրը։

Երկրորդ անգամ կեդր. Եւրոպա անցնելուն՝ կ'աշակերտի Գրիւնէլի երաժշտանոցի ջութակուոյց Քրիքպումի, իսկ Բրակայի մէջ երգահանութեան իր վարպետները կ'ըլլան Սէվչիք և Նովաք։

Գերլին ալ այցելելէ վերջ կը մեկնի Ամերիկա՝ ուր կը մնայ եօթը տարի, մինչև 1924։ 1919ին կ'ատանձնէ Սինսինատիի երաժշտանոցին (Օհայօ) լուծակի ուսուցչութիւնը՝ զոր կը վարէ 3 տարի։ Իր աշակերտահիններէն մէկուն հետ, որ հիացիկ համակրանք մը կը տածէր իր վարպետի հանդէպ, կ'ամուսնանայ և այդ օրէն Հայկ Կիւտէնեան և իր տիկինը՝ Լօու, որ հաւատարիմ յաջողութեամբ լուծակ և դաշնակ կ'ուսուցանէ, միասին նուագահանդէսներ կը սարքեն զանազան երկիրներ։

1924ին Հայկ Կիւտէնեան անցաւ Անգլիա և տուաւ նուագահանդէսներու շարք մը որոնք մեծ գնահատութեան առարկայ եղան այդ դժուարահաճ ատեանին մամուլէն և վարպետ երաժիշտներէն։

1926ի գարնան Տէր և Տիկին Հայկ Կիւտէնեան եկան Բարիզ և հոն տուին երկու նուագահանդէսներ որոնք մեծապէս գնահատուեցան։

Հայկ Կիւտէնեան առակ մեծ լուծակահար մը չէ այլ յօրինող մը և ուսումնասիրող մը արեւելեան երաժշտութեան գաղտնիքներուն, միայն թէ ինքն զարտուղութիւն մը կը կազմէ Հայ երաժշտ. աշխարհին մէջ, վասնզի անիկա տարակուսելի կը գտնէ գոյութիւնը ազնիւ ու հարազատ Հայ երաժշտութեան մը, պարսկականին, արաբականին կամ նոյնիսկ հնդկականին ազդեցութենէն զերծ։ Իր երաժշտական անդրանիկ հեղինակութիւններն են Այպաճական պարեր և Գուլկարական եղանակներ գործերը որոնք բնաւ չեն համապատասխաններ իր յետնագոյն գաղափարներուն։ Ընդ նմին Արմէնիոն Լրլէպայ (Հայ օրօր) և Արմէնիա կտորները որոնք հակառակ իրենց անուններուն՝ արեւմտ. երաշտութեան կը պատկանին, մինչդեռ նախորդներէն թանկագին իր արեւել. կտորները դիտմամբ լոյս չեն ընծայուած դեռ։

Այսպէս անտիպ ունի Տէրվիշներու պար (երկու դաշնակի համար), կէս գիշերուան ճուռզ անապատին մէջ (դաշնակ), Ցուցեր հազար ու մէկ գիշերներէն (ալտօ և դաշնակ), Անցնող կարաւանը, Իսլամ գերեզմանատան մը մէջ, Ասուղը, Հովուական, Սիփիճոր՝ վերջալոյսին, Օմար Խայեամ, Գլուխն ու գիրքը (առակ, լուծակ ու դաշնակ), Հովիւը, Մոլորեալ ոչխար, (լուծակ), Հրաժեշտ անապատին մէջ (բարձրաստիճան և տարփ), Պարերգ (նոյնպէս), Արեւել. Հարսնիք, (բարձրաստիճան և բախտաւոր ձայնարանք), Երեք Արեւել. պարեր (կիսաձայն տաւիղի քառերգ)։

Երաժշտական հասկցողութիւն ունեցող գրող մը կ'ըսէ թէ «կարելի է ըսել որ ատոնց ունկնդրութեան միջոցին՝ մարդ չարժանկաբրին հետ համեմատելի լողական զգայնութիւններ կ'ունենայ»։

Կիւտէնեան, որ իր հայութիւնը բնաւ չի ծածկեր, Հայ ազգին քաղաքակրթական արժէքը բարձրացնող դէմք մըն է այնպէս որ վեր. Գրքքատըն իրաւամբ ըսած է թէ «Հայ գաւրին ի նպաստ՝ օտար չրջանակներու մէջ ատելի պերճախօս և համակրածին բրոթականտ չեմ կրնար երեւակայել ես, քան հպատակ Մայեսթրը Կիւտէնեանի ջութակինը»։

Երկրորդական կարեւորութեամբ կարելի է յիշատակել նաև ՖԻԿԻՆ ՖԻԼՈՐ ՄԻՀՐԱՆ ԵՓՐԻՄԵՆԸ (ծն. Դրիգոր Ձրվեան) որ ծնած է 16 ծունիս 1904ին Կեսարիա և պզտիկ հասակին տեղափոխուած Կ.

Գոլիա ուր ստացած իր նախակրթութիւնը թաղային վարժարանները մէջ, ապա աշակերտած է Alliance Francaise-ի։ Ապա գացած է Լայբցիկ ուր հետեւած՝ երաժշտութեան։ Ամերիկա երթալէն յետոյ

ՏԻԿ. ՖԻԼՈՐ Մ. ԵՓՐԵՄԵԱՆ

ԳԱԼՎԻՆ ԹԻՓԵԱՆ

Նիւ Եորքի Institute of Musical Art-ի չրջանին հետեւած է և հիմա դաշնակահարուհի և երգահան է։ Ունի բազմաթիւ երաժշտական հեղինակութիւններ։ Անդամ է կեսարիոյ վերաչինական Միութեան։

Նոյնպէս իբր արուեստագէտ Ամերիկայի մէջ բաւական համբաւ կը վայելէ ԳԱԼՎԻՆ ԹԻՓԵԱՆ, որ ծնած է Թալաս 15 Ապրիլ 1908ին, և զաւակն է Տօքթ. Գրիգոր Թէքեանի։ Իր մայրը՝ յոյն էր, (Մարիա Սիբիլիտիս)։ Իր ծնողաց հետ եկած է Գոլիա և հետեւած Ամերիկեան վարժարանի ընթացքին։ Ցետոյ գացած է Գանատա ուր աշակերտած է Մոնրէալի Գեղարուեստից վարժարանին և Նիւ Եորք Սիթիի Cooper Union College-ի։ Նոյնպէս յաճախած է Նիւ Եորքի մէջ երաժշտական դպրոցին։ Սիրահար մըն է երաժշտութեան և ունի անտիպ երաժշտական կտորներ։ Իր քոյրը Օր. ՖԼՕՐԻՆԷ ԹԻՓԵԱՆ, որ ծնած է Կ. Գոլիա 6 Մայիս 1916ին, իրեն պէս Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ ուսում առած է, աշակերտելով Ամերիկեան բարձրագոյն վարժարանին։ Ցետոյ հմտանալու համար Փըրնսթընէրէնի մտած է Կ. Գոլոյ ժամն տ'Ալբք Գոլէճը որմէ վկայուած է։ Մեծ եռանդով հետեւած է նաև երաժշտութեան և դաշնակ ուսած է Փիսանքօ տէօ Բօմանովաքիին և վլատիմիր Փօթկայցքիին։ Հիմա կ'զբաղի դաշնակահարութեամբ, երաժշտութեամբ և դաշնակի ուսուցչութեամբ։

Նոյնպէս կը յիշատակեմ ՏԻԿԻՆ ՀՌՈՒԻԹ ՀՐԱՆՏ ՓԻՐԱԶԵԱՆը (ծն. Գրիգոր Միմաալեան) որ ծնած է Մուհնհաուսն 1886ին, և իր նախակրթութիւնը ստացած է Շէհիր Գըշլա, իսկ միջնակարգ կրթութիւնը՝ Թալասի Ամերիկեան և Մարզուանի Ամերիկեան բարձրագոյն վար-

ժարտաններուն մէջ, ուր առաւելապէս իրր մասնագիտութիւն հետեւած է երաժշտութեան (դաշնակ և ներմօնի) և անգլ. գրականութեան։

1910էն մինչև 1917 դաստատուած է Թալասի և Մարզուա-

ՕՐ. ՖԼՈՐԻՆՍ ԹԻՐՔԵԱՆ

ՏԻԿ. ՀՌՈՒԻՓ Հ. ՔԻՐԱԶԵԱՆ

նի Ամերիկեան վարժարաններուն մէջ։ 1921ին Ամերիկա գալով ամուսնացած է Հրանդ Քիրքեազեանի հետ։ Հիմա կ'զբաղի անգլիերէն երկու գործերու պատրաստութեան՝ մին կենսագրական մը «The Lucky Exile» խորագրով և միւսը արձակ և ոտանաւոր գրուածքներու հաւաքածոյ մը՝ «The Armenian Women» անունով։

Վ. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ

Հայ վիպասաններու մէջ իր առանձնայատուկ տեղը ունեցող դէմք մըն է ՏԻԿԻՆ ՍՐԲՈՒՀԻ ՏԻՒՂԱՔ ՓԱՇԱ, իրր ձգտումնաւոր վիպագրութեան մը առաջին ներկայացուցիչը, և իրր կնոջ գատին նուիրուած վէպերու հեղինակ։ Ես մտածել թէ անիկա թէ՛ հօր և թէ՛ մօր կողմէ կեսարացական արիւն կը կրէր իր երակներուն մէջ, վասնզի իր հայրն էր կեսարացի Սարգիս Վահանեան († 1842) և մայրն էր Տիկին Նազլը Վահան, դուստր կեսարացի ծագումով Արզումանեան ընտանիքին, որ իր ատենի հայ կանանց մէջ անվիճելի գերազանցութիւն մը ունեցած է իր ուսումով, ազգ. գործունէութեամբ ու կրթութիւնով և որ մայրենի լեզուէն զատ գիտէր ֆրանսերէն և յունարէն, և որ կանուխէն այրեցաւած՝ նուիրեց ինքզինքն իր երկու զաւակներուն, Յովհաննէսի և Սրբուհիի դաստիարակութեան գործին։

Սրբուհի ծնած է 1841ին Կ. Պոլիս Օրթագիւղ։ Իր նախակրթութիւնը առած էր Օրթագիւղ հաստատուած ֆրանսա. մասնաւոր դպրոցի մը մէջ։ Ցետոյ եղբօրմէն՝ վահան էֆ.էն ուսած էր ֆրանսերէն,

բնական գիտութիւններ և պատմութիւն, ֆրանսերէն լեզուով աւանդուած։ Սորված է նաև իտալերէն և յունարէն և այդ երկու լեզուներն ալ դիւրութեամբ կը խօսէր և կը գրէր։ Երաժշտութեան մեծ յարմարութիւն ունենալով, աշխատած էր նաև դաշնակի։ Բայց, այդ առաջին տարիներուն մէջ, հայերէնը կը խօսէր և կը կարդար միայն և իր մայրենի լեզուին քերականութիւնն ու գրականութիւնը կ'անգիտանար բոլորովին։

ՏԻԿ. ՍՐԲՈՒՀԻ ՏԻՒՍԱՔ ՓԱՇԱ

Սրբուհի Վահան, 1861ին կը ծանօթանայ Գէչիկիթաչլեանի և հաւուն տարիքի մէջ գաս առնել կ'սկսի և քիչ առեն կ'ընտելանայ հին ու նոր հայերէնին։ Գէչիկիթաչլեան անյոյս սէր մը կը տածէ անոր նկատմամբ, մինչ Օր. Սրբուհի Վահան արգահատանքով կ'սփոփէ բանաստեղծը՝ իր հիւանդութեան չրջանին՝ 1867 – 68 տարիներուն, իր շարունակական այցելութիւններով։

Իր մայրը Տիկ. Նազլը Վահան խորունկ ազդեցութիւն մը ունեցած է իր վրայ, իրր մտատիպար ծառայելով։ Նազլը Վահան հանրային չիղ ունեցող և ազգին ծառայելու կամք ունեցող կորովի կին մը եղած է։ Տիկ. Տիւսաք ալ նոյն կորովով մեր մէջ առաջին կին գրողը եղած է որ ձգտուձիւսաւոր գրականութիւն մը բրած է։ Իր առաջին գործը Ազգարհաբար Հայ Լեզու (1880) ժողովրդական լեզուին գործածութեան ի նպաստ գրուած էր, իսկ իր երեք վէպերը՝ Մայրա (1883), Սիրանուշ (1784) և Արաքսիա կամ Վարժուհին (1887) թէև գրական բարձր արժանիք մը զուրկ՝ կանանց ազատագրութեան նուիրուած գործեր են։ Այս վէպերով առաջին անգամ Տիկին Տիւսաք այս հարցը կ'արծարծէր Հայ իրականութեան մէջ։

Իր մահէն յետոյ գտնուեցաւ ֆրանսերէն յուշագրութիւն մը որուն ինչինչ մասերը հրատարակուած են։

Գրականութեամբ Հայ ազգին ծառայելէ զատ Տիկին Տիւսաք իր ջանքերը և աշխատութիւնները նուիրած է նաև հանրային ձեռնարկներու։ 1864ին Օրթագիւղի Աղքատախնամին առեներագիրն էր, երբեմն Հռիփսիմեան վարժարանի խնամակալ և հուսկ ուրեմն Դպրոցասէր Տիկնանց Ընկերութեան ամէնէն գործօն անդամներէն մին և Առեներապետը (1881–83)։ Ինքն մէկն եղած է Հայ առաւութիւ կիներէն որ յանգգնած են բեմ բարձրանալ։ Տիկին Տիւսաք Բերայի Սեյլոզոսի մէջ, 1882ին, Հայոց մեռուորական յառաջիմութիւնը նիւթ ուներնալով կատարած է ֆրանսերէն լեզուով առեներաբանութիւն մը, մինչազգային բազմութեան մը առջև։

իբր կին և մանուածագ իբր մայր, գերազանցապէս նուիրուած է իր ընտանիքին։

Ամուսնացած է 1871 Յունուար 27ին Տիւսաբ փաշայի հետ, որ իր գաշնակի ուսուցիչն եղած էր և ունեցած է երկու զաւակներ, մին մանչ և միւսը՝ աղջիկ։ Տիկին Տիւսաբ անապատ գործովի աղբիւր մը եղած է անոնց նկատմամբ։

1889–1890 կ'ապրի Բարիզ ուր իր աղջիկը երաժշտութեան կը հետեւէր և իր մանչ զաւակը Լիսէի կ'աշակերտէր։ 1890ին ինքն ծանր հիւանդութեան մը կ'ենթարկուի և քիչ յետոյ աղջիկը Տօսին թոքախտէ կը վարակուի և Տիկին Տիւսաբ զայն կը բերէ Կ. Պոլիս։ Տօսին կը մեռնի 1890 Սեպտ.ին, և այս մահը խոր ազդեցութիւն մը կ'ունենայ այս կնոջ վրայ, որ կը մեկուսանայ իր սուգին մէջ և կը քաշուի թէ՛ հանրային և թէ գրական կեանքէ և տառապագին կեանք մը կ'ունենայ։ Բազցկեղը վերջ կու տայ իր կեանքին 1901 Յունուար 16ին։

Ե.

ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՐԴԻԿ

Օսմ. Պետութեան մէջ 1840ական թուականէն յետոյ է որ քրիստոնեայք արտօնուած են պետական ծառայութեան մէջ մտնել, հետեւաբար հին ժամանակներու մէջ պետական ծառայութեան մէջ Հայերը չեն գտնուած, իրենց կրօնքը պահելով, այլ ստիպուած են իսլամանալ ինչպէս կեսարացի Խալիլ փաշա, ու շատ մը ուրիշներ, որոնց անուններըը ապահովաբար մեզի չեն հասած։

Կեսարացիք, իրր Թրքախօս, աւելի մեծ դիւրութիւն ունենալով սորվելու Թուրք լեզուն, աւելի շատ յարմարութիւն կը ներկայացնէին պետական պաշտօններու համար, սակայն նկատելի է որ իրենց նկարագրին հետ շատ քիչ կը յարմարէր պետական պաշտօնէութիւնը, որ անհաչտ էր իրենց նախաձեռնարկ ոգւոյն և յանդուգն նկարագրին։

Ասով հանդերձ բաւական թուով կեսարացի կամ կեսարացիի զաւակ պետական պաշտօնատարներ գտնուած են Օսմ. ծառայութեան մէջ, որոնք միասմի թուել թերեւս անկարելի է, սակայն անոնցմէ մի քանի առաջնակարգերը ու նշանաւորները, որոնք շատ բարձր պաշտօններու հասած են ներկայացնել կամ յիշել պարտականութիւն կը համարեմ։

Ասոնց մէջ առաջինը որ թէ՛ իրր պետական անձ, թէ՛ իրր Հայ հայրենասէր և բարձր մտաւորական անմոռանալի անուն թողած է, կը հանդիսանայ ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ (ծն. 1834 Դեկտ. 9 — 1886 Օգոս. 5 †) որ կեսարացի չէր սակայն զաւակն էր Մունճուսունցի եազըճը Պօղոս աղայի (տես իր մասին էջ 1535–6) և հետեւաբար իր երակներուն մէջ կը կրէր կեսարական արիւն, մանուածագ մօր կողմէ, վասնզի հայրը՝ որդին էր Պետրոս անուն Բալուցիի մը որ Մունճուսուն գաղթած և հոն ամուսնացած էր։

Գրիգոր Օտեան, բարձր որակով մտաւորական մը և մեծ հայ-

բեներէն մըն է, որուն ազգային կեանքին մէջ կատարած գործը, իբր գործակից ու գաղափարակից Տօքթ. Ն. Ռուսինեանի, Նիկողոս Գալեանի և Բարիզ կրթուած այլ երիտասարդներու, ազգային վերածննդեան համար, հայ լեզուին համար, ինչպէս նաև կանոնաւոր վարչութիւն մը ունենալու համար, հանրածանօթ է ամէնուն, ինչպէս մէկն է Ազգանպաստ խմբագրողներուն և 1878ին «Հայկական խնդրոյ» արծարծիչներուն, գտնուելով Պատրիարքի խորհրդականներու շարքին մէջ։

Այս անցքերը այնքան ծանօթ և այնքան յեղյեղուած են որ անոնց չեմ անդրադառնար, սակայն մխիթարեան առեն կ'ուզեմ ի վեր առնել թէ անիկա եղած է բարեփոգոյն պաշտօնատար մը որ նախարարի աթոռ ալ գրաւած է փոխ-նախարարի հանգամանքով —թերեւս քրիստոնեայ ըլլալուն համար նախարար չանուանուելով— և շատ գործօն դեր կատարած է Թուրք աւազանին հետ, որոնց ամէնէն գաղտնի խորհուրդներուն մասնակից ու պետութեան բարիքին համար ծրագրուած գործերու կամակից եղած է և 1876ի Օսմ. Սահմանադրութեան ալ խմբագրողներէն մէկն է։

Իր պետական պաշտօնատարի առապարէզը սկսած է Խարիճիյէի մէջ պարզ քարտուղարութեամբ։ 1860ին Խարիճիյէի օտար թղթակցութեան դիւանին պետն էր երբ Դեկտեմբերին ստացաւ սանիյէի աստիճան։

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

1865 Փետր.ին ղրկուեցաւ Դանուբեան կուսակալութեան կեդրոնը՝ Ռուսճուգ, իբր քաղաքական ընդհ. տեսուչ։ 1867ին Գալիա դարձաւ, 1868ին պետական խորհուրդի քարտուղար և 1869 Օգոստոս 27ին Խարիճիյէի դիւանապետ կարգուեցաւ։ 1870ին Եւրոպա ճամբորդեց։ 1871ին Հանրօգուտ չինուածքներու Նախարարութեան խորհրդական անուանուեցաւ։

1871 Յունիս 1ին Գերմանիոյ հանքային ջուրերը գնաց, և այս առթիւ գրեց Վիսպատնի վրայ իր հիանալի էջը։

1871 Սեպտ.ին Առեւտրական Նախարարութեան խորհրդական կարգուեցաւ իսկ 1872 Յունիս 3ին պետական խորհուրդի անդամ։

1875 Յունիսին դարձեալ Հանրօգուտ չինուածքներու Նախարարի խորհրդական եղաւ և երբ 1875 Օգոստոսին Նախարարը՝ Սերվեր փաշա պաշտօնով Հերսէք ղրկուեցաւ՝ արտասովոր պաշտօնով, Օտեան կարգուեցաւ փոխ-Նախարար և վարեց բոլոր Նախարարութեան գործերը։ Այս առթիւ իր ցոյց տուած արժանիներց համար 1876 Յունիս 8ին ստացաւ Գալայի աստիճան։

1877 Դեկտ.ին Սիմոն պէյ Մաքսուտի հետ մասնակցեցաւ Ղալիպ

փաշայի նախագահութեան տակ գումարուած այն յանձնաժողովին որ պաշտօն ունէր ոչ-իսլամներու ինքնուրացութեան համար կարգադրութիւններ ընելու։

1879ին ղրկուեցաւ Լոնտոն կարեւոր բանակցութեան մը համար երբ դեռ կը վարէր Հանրօգուտ շինութեանց նախարարի պաշտօնը։ Հազիւ դարձած էր Եւրոպայէն 1880ին ապաստանեցաւ Բարիզ ուր մինչեւ իր մահը՝ 1887 Օգոստ. 5, տարագրութեան այս շրջանին իրեն ափոփանք ունենալով միայն գրիչը։

Իրեն հաւատարմապատիւ ուրիշ պետական գէմք մըն էր Վահան Էֆ. Քեան անուամբ Յովհաննէս Վահանեան, որ նոյնպէս կեսարացի չէր այլ կեսարացիի մը՝ Մարգիս Վահանեանի († 1842) զաւակը, (տես վերը, էջ 2114)։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՀԱՆԵԱՆ

Յովհաննէս ծնած է Կ. Պոլիս 1832ին և 1848ին Բարիզ ղրկուած իր ուսումը շարունակելու համար Փարթիզպանեան և Միքայէլեան Խաչատուրները մեներգ ուսնեցնելով։

Յովհ. Վահանեան կը հետեւի տարբեր արուեստներու, և 1852ին իբր վկայեալ տարբերան կը գտնենք Պոլիս և տարի մը յետոյ, 1853ին կը հրատարակէ Քիմիական գիտութենից սկզբունքը։ Նոյն տարին կ'անդամակցի անգրանիկ Ուսումն. Խորհուրդին, ինչպէս նաև 1855-57ի և 1857-59ի Շրջաններուն։

1861ին նաև վեց ամիս նոյն պաշտօնը վարած է, իսկ Ազգ. վարչական վերջին գործունէութիւնը կ'ըլլայ 1867-69ին անդամակցութիւնը 20 Մարտ 1866ի պետական հարուածով կարգեալ խառն ժողովին, թէև ատոյգ է որ միշտ չահագրգռուած է ազգ. հարցերով և փափուկ պարագաներու ալ չէ զլացած իր խորհուրդն ու ազդեցութիւնը։

Իբր պետական պաշտօնատար ան կատարած է շատ կարեւոր գեր։ 1860ին կարգուած է անդամ Նորակազմ Առեւտր. Դատարանի, և 1864ին նախագահ Առեւտր. Բ. դատարանի, 1867ին կ'ատանայ Ճիւլեմ առնիւ աստիճան, 1868ին կ'ըլլայ առեւտրական փոխ-նախարար, 1869-74ին անդամ Ահքեամը Ատլիյէի։ 1871 Դեկտ. 24ին կը նշանակուի Կրթ. Նախարարի Խորհրդական և 1872ին Պետական Խորհուրդի Անդամ։ 1872-3 Մայիսին կալաթա Ակերայի Լիսէյի տնօրէն։ 1872 Մարտ 16ին Լիսէի տնօրէնութիւնը պահելով կ'ատանձնէ Հանրօգուտ շինութեանց նախարարի խորհրդականի պաշտօնը։ 1872 Մայիս 13ին ալ կը նշանակուի կրկին անդամ Ահքեամ Ատլիէյի, որ դատական նախարարութեան վերակազմութեամբ կ'զբաղէր։

1875 Յունիսին ընտրուեցաւ պետական խորհուրդի անդամ և 1875

Դեկտ. 1ին խորհրդական դատական նախարարութեան, պաշտօն որ վարեց մինչև իր մահուան թուականը բազմաթիւ նախարարներու առեն, լուին ու առուերին մէջ գրեթէ ինքն վարելով բոլոր գործերը։ 1876 Փետր.ին պահ մը առժամեայ դատ. նախարարի պաշտօնը վարեց։ 1877ին խորհրդականի պաշտօնին վրայ աւելցաւ Ահքեամը Ատլիյէի նախագահի խորհրդականին պաշտօնը։

1877ին գնաց Եւրոպա դատական օրէնքներու ուսումնասիրութեան համար, և 1877 Յունիսին երբ Պոլիս եկաւ նախարարը՝ Աբտ փաշա Խոիրնէ ղրկուած ըլլալով, 2 ամիս իբր փոխ-նախարար գործեց։ 1881 Մայիսին ալ ձեվափէթ փաշա՝ երբ Միհատի փաշայի և ուրիշ ամբաստանեալներու գործերովը կ'զբաղէր Եըլտըզ, ինքն փոխանորդարար վարեց նորէն նախարարի պաշտօնը։

15 Յունիս 1890ի ցոյցէն յետոյ՝ Համիտ կազմեց Տատեան և Գազազեան փաշաներէ և վահան էֆ.է բաղկացեալ յանձնաժողով մը, Աչըգեանի հրաժարման պարագաները քննելով համոզելու զինքը որ ետ առնէ հրաժարականը։ Յանձնաժողովը չի յաջողիր արդիւնքի մը հասնիլ։ Տատեան յետոյ առանձին այդ նպատակով կ'աշխատի։

Վահան էֆ. մեռած է 14 Ապրիլ 1891ին, տասը տարի առաջ իր քրոջմէ՝ վիպասան Տիկ. Սրբուհի Տիւսապէնէ։

Ժամանակով Օտեան Դրիգորէն և Վահանեան Յովհաննէսէն բաւական յետոյ անոնց պէս կեսարացիի զաւակ մը, Պետրոս Հալաճեան յաջողեցաւ նախարար ըլլալ, չնորհիւ խաբեպատիր Օսմ. Սահմանադրութեան։

ՊԵՏՐՈՍ ՀԱԼԱՃԵԱՆ

Պետրոս Հալաճեան, որդին Կեսարացի դրամատէր և հանքատէր Բարսեղ Հալաճեանի, ծնած է Պոլիս, Պէշիքթաշ 1871ին, և իր նախակրթութիւնը ստացած՝ նոյն թաղին Մաքրուհեան վարժարանին մէջ, ետոյ մէկ երկու տարի յաճախած է Պէրպէրեան Վարժարանը, ուրկէ յետոյ մտած է Կայլաթա Ամերայի լիսէն, որուն շրջանը լրացնելէ յետոյ հետեւած է Պոլսոյ իրաւաբանական վարժարանի ընթացքին, և յաջողութեամբ աւարտելէ յետոյ 1892ին գացած է Բարիզ, ուր նախ յաճախած է քիչ մը ատեն Արհեստից վարժարանը և ապա իրաւաբանական վարժարանը, որուն շրջանը լրացնելով ստացած է իրաւաբանութեան և քաղաքական ու տնտեսական գիտութեանց Տոքթորի կրկնակ վկայականները։

Պետրոս Հալաճեան 1901ին Պոլիս դառնալով՝ Ղալաթիոյ մէջ կը բանայ գրասենեակ մը և հազիւ 1-2 տարի փաստաբանութեամբ պարապելէ յետոյ Հանրային պարտուց վարչութեան իրաւագիտական

հիւղի խորհրդականի օգնականը կը կարգուի, վանդի նոյն վարչութեան դրամատան մը հետ ունեցած մէկ դատը Հալաճեան չհաւած էր։ Վարած է նաև նոյն վարչութեան մէջ դրոշմատուրքի ընդհ. տնօրէնի պաշտօնը և այս առթիւ պատրաստած է դրոշմաթուղթի կանոնագիր մը։ Մինչև 1908 Օամ. Սահմանադրութեան վերահաստատութիւնը Հալաճեան Ձեայ Հանր. պարտուց վարչութեան մէջ։

1908 Օգոստոսին ընտրուեցաւ ազգ. երեսփոխան Խասգիւղէն ուրկէ յետոյ վերընտրուեցաւ։ Իսկ 1911 Մայիսին ընտրուեցաւ անդամ Գազ. ժողովի Ցամպոլլեանի վարչութեան մէջ։ Այս ժողովը մասնակի մը քանի փոփոխութիւններով կը պաշտօնավարէ մինչև 1912 Մեպտ.։

1908 Հոկտեմբերին ընտրուեցաւ մէպուս, իբր ներկայացուցիչ Վանդի իր բարիդ գտնուած տեղն յարաբերութիւն ունեցած էր այդ կուսակցութեան տարագիր անդամներուն հետ։ 1909 Մեպտ.ին երբ Դաբքրիէլ Նորատունկեան հրաժարեցաւ ինքն անոր յաջորդեց իբր հանրօգուտ չինուածքներու նախարար՝ Հիլմի փաշայի դահլիճին մէջ։ 1910 Յունվարին՝ Հագգը փաշայի դահլիճին մէջ վերստին պահեց իր նախարարական աթոռը։ Մէկուկէս տարի նախարարութիւնն ընելէ յետոյ հրաժարեցաւ, իր անձը և պաշտօնը աշխատելով օգտակար ընծայել ազգին և երկրին։ Իր օրով ներմուծեց այդ պաշտօնատան մէջ բարեփոխումներ և կարգ մը հանրօգուտ չինուածքներու մեկնաչնորհներ տուաւ։

1912ին Հալաճեան Բարիզ գնաց իբր Օամ. անդամ Բարիզի միջազգային ելեւմտական յանձնաժողովին։

1913ին դարձեալ Մէպուս ընտրուեցաւ Պոլսոյ։

Իր մէպուսական պաշտօնին հետ կը պահէր Հանրային Պարտուց վարչութեան իրաւագէտ-խորհրդականի պաշտօնը և մէպուսական ժողովի պիւտճէի յանձնաժողովին նախագահն էր։

1914ի ընդհ. պատերազմի չրջանին մասամբ չնորհազուրկ կեանք մը ունեցաւ, և հակառակ անոր որ իր ամէնէն հաւատարիմ անդամներէն մին եղած էր, Իթթիհատը պատշ մեկուսացուց, անոր Հայու հանգամանքին համար։

Ձինադադարէն յետոյ Պետրոս Հալաճեան անցաւ Ֆրանսա ուր կը Ձեայ ցարդ։

1929ին Հ. Բ. Ը. Միութեան վարչական խորհուրդի անդամ ընտրուեցաւ և հազիւ 3-4 ամիս պաշտօն վարելէ յետոյ հրաժարեցաւ։

1934ին հրատարակեց համաշխարհային տնտեսական տագնապին նուիրուած Ֆրանսերէն հատոր մը որ չատերու կողմէ գնահատուեցաւ իբր արժէքաւոր աշխատութիւն մը։

Այս կեանքական ներուն աւագ պաշտօնատարներէն զատ, բնիկ կեսարացի բարձրագոյն պաշտօնատարներ եղած են հետեւեալները։

1. ՇԱՀՈՒԱՋ ԿԱՐԱՊԵՏ.— կեսարացի, մեծ օրէնագէտ և հմուտ դատաւոր, որ մեծ համբաւ ունեցած է, թուրք չրջանակի մէջ. գրեթէ ինքնաշխատութեամբ ձեռք բերելով իր օրէնագիտական հմտութիւնը վաճռդի այն տեղն իրաւագիտական վարժարան գոյութիւն չունէր, և միայն իսլէմաններն էին որ կը հետեւէին անոր խալամ մէտրէսէներուն մէջ։

Դատական նախարարութեան մէջ իր պաշտօնը սկսած է նախ դատարանի անդամակցութեամբ։ 1873ին արդէն նախագահն էր նախագահատ առեանին, և քանի մը տարի յետոյ (1879) անդամ վերաքննիչ առեանի, և վերջապէս անդամ (1884) վճռաբեկ առեանի։

Իր օրէնագիտական հմտութիւնը այնքան ընդանակելի էր որ իրեն վստահուած է Միւլքիյէի և իրաւաբանական վարժարաններու մէջ երկար տարիներ առեւտրական օրէնագիտութեան ուսուցչութիւնը որ մեծ հեղինակութեամբ վարած է և ուսանողութեան առաւելագոյն օգուտը ապահոված է, իր դասախօսութիւնները գիրի առնելով և վիմագիր տպել տալով։

Ազգ. կեանքի ալ բերած է իր մասնակցութիւնը։ 1874ին Գատը գիւղէն —ուր կը բնակէր— ընտրուեցաւ երեսփոխան, և վեց տարի վարեց այս պաշտօնը սկիզբներէն կանոնաւոր հետեւելով ժողովին աշխատութիւններուն, սակայն յետոյ յաճախ բացակայած է, այնպէս որ 1880 Նոյեմ. 14ին իր երկարատև բացակայութեան պատճառով հրաժարեալ նկատուած։

Իր եռանդով աշխատած առեներ. 1876 Յունիս 4ին ընտրուած է Քազ. ժողովի անդամ, և 1876-78ի երկամեայ եղած է այս ժողովին Բ. Առեներապետ։ Այս ժողովը կը բաղկանար պետական բարձրագոյն պաշտօնատարներէ և պետութեան առջև դիրք ունեցող անձնաւորութիւններէ։ Առեներապետն էր Սահակ Ապրօ և Դ. Առեներապետը՝ այն առեներուան թուրք մէպուսական ժողովին անդամ Եպուհ պէյ Մաքսուտ, իսկ Ա. և Բ. Առեներդպիրները՝ Յովհաննէս Նուբեան և Յովհաննէս Գօյտեան։

Ամուսնական խնդրոյ հետեւանօք Յարութիւն Գատրիարք վճռապետեանի օրով 1888ին բանադրուեցաւ և այս պատճառով խլամացաւ և եղաւ Ալի Շահպազ։ Թէպետև կրօնափոխ մնինչև վերջը պահած է կ'ըսուի իր շահագրգռութիւնը հանդէպ Հայ ազգին և անոր կեանքին, գաղտնի կարդալով Հայ լրագիրները։

Շահպազ դատական նախարարութեան մէջ իր ազդեցիկ դիրքը պահած է մինչև իր մահը։

2. ՄՈՍՏԻՉԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Ծնած է 1859 Մարտ 31ին Կեսարիա։ Հազիւ վեցամեայ, իր հայրը Կիրակոս աղա առեւտրական պատճառով ընտանեօք հաստատուեցաւ Նիյտէ ուր իր զաւակին նախակրթութիւն տալէ յետոյ 1872ին Կ. Պոլիս Ղալաթիա Փանոսեան վարժարանը դրկեց։ Ցետոյ կ'աշակերտի Կալաթա-Սէրայի իրաւագիտական վարժարանին ուրկէ չրջանաւարտ կ'ելլէ 1881ին։ Նոյն տարին կ'անուանուի Պոլսոյ Նախագատ Առեանի հարցաքննիչ և իրը վստահելի պաշտօնատար տարի մը առաժամապէս նոյն պաշտօնով Բեռա կը տեղափոխուի Մայր Թագուհիին և Ուսլթանները և իշխանուհիները ամսաթոշակի գանձումին առթիւ կայսեր. կանանոցի քանտիլճի պաշը Հիւսէյին Աղայի գործած պեղծութիւններու համար ներքինապետ Հաֆըզ Վերհամ Աղայի բացած դատին քննութեան առթիւ։ 1884ին կ'անուանուի օգնական անդամ վերաքննիչ Առեանի։ Այս միջոցին հայահալած քաղաքականութիւնը կ'ակսի և չատեր Աւժէնիա, Հճյակ, Թրօշակ կարդալու պէս և անկէ առելի փցուն պատճառներով դատաստանի կ'ենթարկուին։ Մաստիչեան ասոնցմէ չատերը կը վրկէ զանազան եղանակներով։ Բիւրտ Մուսա պէյի դատա-

վարութեան միջոցին իբր Հայ հակառակ իր փափուկ դիրքին անոր ոճրապարտութեան քուէ տուած է սակայն 2/3ի մեծամասնութիւն չգոյանալով ան անպարտ արձակուած։ 1896ին կ'ընտրուի Բերայի նորակազմ պատժական երկրորդ դատարանի անդամ։ Հոն իր կաշառակեր ընկերակիցներուն դէմ պայքարած է և զանոնք չնորհազուրկ ըրած, միւս կողմէն շէֆիք փաշայի պաշտպանեալ լրտեսներէն մէկը Մայր-եկեղեցիէն խայտառակելով արտաքսելու յանդգնած ըլլալուն համար Խարբերդի և Տիարպէքիրի կուսակալութեանց դատական քննիչի պաշտօնով մայրաքաղաքէն հեռացուած է (1903)։ Այս պատճառով ներկայ գտնուած է Խարբերդի եղեռնագործ ատեանի մէջ տեղացի 50-55 Հայերու (Բրօֆ. Թէնէքէճեան, Ռուբէն Զարդարեան եւայլ) դատավարութեան։ Իր պաշտօնակիցը Մուսուլցի Ահմէտ Համտի՝ կայսերական թիկնապահ Զէրքէզ Մէհմէտ փաշայի սիրելին՝

Պեսակաս մարդը

Ազգային մարդը

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄՈՍՏԻՉԵԱՆ

ամէն ջանք կը թափէր որ այս Հայերը դատապարտուին, սակայն Մոստիչեան կը յաջողի դատաւորները խրախուսել և այդ Հայերէն քսան մէկ երկուքէն, միւսները ամբաղջովին ազատել իբր անպարտ։

Ութը ամիս յետոյ (1904) նոյն պաշտօնով կը տեղափոխուի Իզմիր և Սմլանիկ, ուր մանուածանդ կրցաւ Ռումելիի ընդհանուր քննիչ Հիւսէյին Հիլմի փաշայի գործակցութեամբ վերահսկազմել դատարանները և արժանանալ Աւստրիական և Ռուսական քաղաքական գործակալներու յարգանքին և գնահատութեան։

1907ին երբ Սմլանիկ նահանգին քննիչութիւնը կ'անջատուի Իզմիրնէէն և եւրոպական հակակշիռի ենթարկուած Ռումելիի երեսակ նահանգներու համար զատ զատ քննիչներ կը նշանակուին, Մոստիչ-

եան՝ կ'անուանուի Մանասթըրի քննիչ, Թուրք օգնականով մը և լիազօրութեամբ։

Երբ Բեանէի մէջ Նիազի և Ինվէր Օսմ. Սահմանադրութիւնը հրաջակեցին (1908 Յուլիս 10) Մոսուիչեան առաջին քաղաքագրներէն մէկը եղաւ այս շարժումին։

1908ին կը փոխադրուի Սելանիկ նոյն պաշտօնով և 1909 Ապրիլին Ատանայի ջարդէն յետոյ, Եպարքոս Հիւսէյին Հիլմի փաշայի առաջարկով՝ կառավարութեան կողմէ քննկերակցութեամբ պետական խորհրդոյ նախնական Ատեանի նախագահ Ֆայիզ պէյի կիլիկիա կը ղրկուի։ Իրը քննիչ մարմնոյ անդամ գրեթէ բոլոր կիլիկիան կը շրջի։ Իրենց տուած 1909 Յունիս 27ի տեղեկագիրին վրայ որոշուեցաւ դատի ենթարկել զինուորական հրամանատարը, Ատանայի կուսակալը, ձեպել Գերէքէթի կառավարիչը և շատ մը ոճրագործներ և Օսմ. կառավարութիւնը պաշտօնապէս յայտարարեց Հայոց անմեղութիւնը (31 Յուլիս 1909)։

Թէնիզպաթի առթիւ Սելանիկէն Գոլիս կը տեղափոխուի 1910ին իրը վերաքննիչ ատեանի անդամ։ Ասիկա զրկանք մըն էր որ կը կատարուէր ի պատիժ իր Ատանայի քննիչութեան, եթէ ոչ պահ մը խորհած էին զինքն ծերակուտական անուանել։

Գոլսոյ մէջ եւս իթթիհատի քաղաքականութեան դէմ ծառացաւ հակառակ Թալէաթի կրկնակ խնդրանքներուն Զէքի պէյի երկու ապահիչներու դատապարտութեան ի նպաստ արտայայտուելով դատարանին մէջ։

Ասոր համար էր որ 10 տասը տարի զինքն նոյն պաշտօնին մէջ պահեցին և 1920ին վճռաբեկ ատեանի անդամ անուանեցին։

1922ին հանգստեան կոչուեցաւ։

Զինադադարէն անմիջապէս յետոյ ջարդարարներու քննիչ յանձնաժողովին (Թէֆթիշ Հէյեաթ) անդամակցած է սակայն իր անդամակիցներէն Ալի Նաճիր փաշայի պատերազմական նախարար Հմիտ Ապուգ փաշայի հաստատած բողոքներուն հետեւանօք այս յանձնաժողովը լուծուեցաւ և սոսկ զինուորականներէ բաղկացեալ մարմին մը կազմուեցաւ։

Յարութիւն Մոսուիչեան պետական պաշտօններու մէջ ազգին օգտակար բլլալէ զատ այլապէս ալ ազգին ծառայած է։

1891ին կարապետ փանոսեանի անկման օրերուն երբ Սարգիս Թաշճեան և Գասպիկ Դալլընեան դրամագլուխ գնելով Մաճկուէն ակտան հրատարակել իրր առաւօտեան 10 փր.նոց օրաթերթ, խմբագրութեամբ Մ. Գազանճեանի, Ա. Մուսաճանեանի և Գառնիկ Հիսարլեանի և մատակարարութեամբ՝ երգիծաբան Յակոբ Հաճեանի, Յար. Մոսուիչեան իրր հաւատարիմ աշակերտ և ջերմ հետեցող Փանոսեանի, առանձնից տեսչութիւնը թերթին որուն կեանքը դժբախտաբար հազիւ քանի մը ամիս տեւեց։

Յ. Մոսուիչեան երկար ատեն Մայր-եկեղեցւոյ Թաղ. խորհուրդի անդամակցած է քառամեայ շրջաններով։ Երկրաշարժի (1893) միջոցին իր ջանքերով թաղապետութեան Ա. շրջանակի կողմէ օրական 500-600 հաց տրուած է 5-6 ամիս Գում-գաբուի Հայ կարօտեալներուն։ Նոյնպէս 1895ին յանդգնած է խաֆիյէ լուսարար Յովհաննէսը — որ յետոյ սպանուեցաւ — պաշտօնէ հանել և վռնտել և հակառակ

Նազըմ փաշայի կրկնակ յանձնարարութիւններուն դէմ չվերահասատեղ իր պաշտօնին մէջ, երբ իր բուռոր պաշտօնակիցները առ երկիւղի համակերպելու կողմն էին։

8. Մատիչեան 1888 Յունիս 12ին Դում-Գարուի և Կէտիկ փաշայի միացեալ թաղերէն Ազգ. երեսփոխան կ'ընտրուի և երկու տարի յետոյ 1890 Օգոստ. 31ին կը հրաժարի։

1891 Դեկտ. 2ին ընտրուած Ազգ. Հիւանդանոցի հոգաբարձութենէն Արիկ Ունճեան հրաժարելով իրեն կը յաջորդէ Մատիչեան և մինչև 1894 Փետր. 1, Բարսեղ Պէրամպօլլեանի հետ գլխաւոր գործակիցը կ'ըլլայ Սարգիս Թաշճեանի։

1910 Նոյեմ. 1ին Գալաթիոյ թաղէն դարձեալ երեսփոխան կ'ընտրուի, և 1911 Մայիս 11ին Յակոբ Ստամպօլլեան–Գէորգ Ալաճեան վարչութեան կ'անդամակցի։

1916 Յուլիս 28ի օրէնքին համաձայն երբ Գաղղիոյ եպ. ձեռնհասութեան Գալաթիոյ Կաթ. Գատ. փոխանորդ անուանուեցաւ Մատիչեան եղաւ անդամներէն մէկը խորհրդակցական ժողովի, և առաջինը՝ որ Ջինադադարի վաղորդայնին պահանջեց Սահմանադրութեան վերահաստատութիւնը։

Ջինադադարէն յետոյ կարճ միջոց մը մասնակցեցաւ Ազգ. ժողովներուն և յետոյ հրաժարեցաւ (23 Ապրիլ 1920)։

1922 Փետր. 3ին՝ Ազգ. ժողովը 55 քուէարկուներուն 47ին քուէով իրեն պաշտօն տուաւ կազմելու Գաղ. ժողովը։ 8. Մատիչեան յաջողեցաւ իր շուրջը հաւաքել ամէն հոսանք մարդիկ և կազմել ժողովը՝ որուն կազմը վաւերացուեցաւ 17 Փետր. 1922ին։

Այս Գաղ. ժողովի պաշտօնավարութեան շրջանին դէպքերը գահավիժեցան քէմալականներու յաղթանակով և Իզմիրի գրաւումով։ Գրեթէ իր գործակիցներէն շատերը 1922ի վերջերը նոյնիսկ Գալիսը թողուցին։

1 Դեկտ. 1922ին պատգամաւորութիւն մը կը ներկայանայ Ջաւէն Գասպարեանին և կը հրաւիրէ որ քաշուի։ Ջաւէն Գասպարեան Ազգ. ժողովը նիստի կը հրաւիրէ։ 8 Դեկտ.ին ընդհ. ժողովի անդամները անպաշտօն խորհրդակցութեան մը մէջ համաձայնութիւն կ'ըլլան Գասպարեանին ձեռնթափութեան ուղարկել անձնական մը մեկնի յաջորդ օրը (9 Դեկտեմբեր 1922) վառնա։

20 Դեկտեմբեր 1922ին Գէորգ եպ. Ալաճեան Տեղապահ կ'ընտրուի նոր Գաղ. ժողովի մը կողմէ որ Յար. Մատիչեան հինէն իրեն տրուած իրաւասութեան մը վրայ հիմնուելով վերակազմած էր։

Այս ժողովին կազմը 5 Յունուար 1923ին կը վաւերացուի Ազգ. ժողովէն։

Այս օրերուն ուր ընդհանուր էր վհատութիւնը և խուճապը, Յար. Մատիչեանի պատասխանատուութիւնը առանձնելը խոհապէս առանձնութիւն մը և քաջութիւն մըն էր, որ ինքն ունեցաւ, առնելով ժամանակաւորին պայմաններու մէջ իր պաշտօնը շարունակելով, և միշտ նոր անդամներ ճարելով։

Անիկա յաջողեցաւ վերակազմել վարչական մեքենան, թաղային և ազգային բոլոր մարմիններուն գործի լծել և տագնապալի վիճակէն ազատել Հիւանդանոցը և Խնամատարութիւնը։ Միւս կողմէ, շնորհիւ իր անձնական յարաբերութիւններուն և վարչագիտութեան, յա-

ջողեցաւ կապ հաստատել պետական շրջանակներու հետ, որոնց անձամբ կը դիմէր՝ ազգային գործերու համար։

Անիկա նոյնիսկ այդ փափուկ օրերուն յաջողեցաւ ջախջախելու սանդրանքները կարգ մը բախտախնդիրներու որոնք Թուրք և Հայ Բարձրացման Միութիւն անունով մարմին մը կազմած, կ'ուզէին ազգին հակաւտագիրը իրենք վարել։ Ասոր համար ոմանք զինքը մրոտել ուզեցին և իրեն հակառակեցան։

Այսպէս չորս տարի, մինչև 1926 Մարտ 25, պաշտօնավարեցէ և յաջողեցէ յետոյ Ազգ. ժողովի վերակազմութեան հրամանը ստանալ և երեսփոխանական ընտրութիւնները կատարել, հրաժարեցաւ և 12 Յունիս 1927ին ներկայացուց 1922 Դեկտեմբեր 21 – 1926 Մարտ, իր պաշտօնավարութեան համարատուութիւնը, որ իր քինախնդիր հակառակորդները, երբ ինքն առժամապէս եգիպտոս կը գտնուէր, 1929 Յունիս 14ին նկատի առնելով ընդհին մեծամասնութեամբ մը (27 քուէով) պարտաւանաց քուէի մը արժանացուցին ապերախտութեամբ։

Մոսուլեան գնաց գոլիս բողոքելու համար և առանց իր նպատակին հասնելու վշտահար մեռաւ 8 Ապրիլ 1930ին։

Իր յուղարկաւորութեան օրը ժողովուրդին ցոյց տուած յարգանքը արդէն ցոյց կու տար թէ այդ վճիռը որքան անարդար էր։

Թուրքիայէն դուրս, անշուշտ կեսարացի Հայ պաշտօնատարներ աւելի քիչ են կամ գրեթէ չկան, բացառութիւն ընելով եգիպտոսը, երբեմն թրքական գերիշխանութեան տակ այս ինքնավար երկիրը, որուն վարչութեան կազմակերպութեան առաջին գործաւորներուն մէջ ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ կարեւոր տեղ մը գրաւած է կեսրացի մը՝ ՓՕՂՈՍ ՓՒՑ ԵՈՒՈՒՒՖԵԱՆ (տես էջ 1943), որ անուրանալի է թէ մեծ ծառայութիւն մատուցած է այս երկրին։

Նոյնպէս իրը պետական պաշտօնատար եգիպտոսի ծառայած են ՐԻՑԻՍԵԱՆՔ (տես էջ 1945-6) որոնք տեսնուեցաւ թէ ինչ կարեւոր դեր կատարած են։

Իակ Թուրք կառավարութենէ զատ, ուրիշ պետութեան մը ծառայող կեսարացի պաշտօնատարներու հազուագիւտ նմոյշ մըն է ԳՐԻԳՈՐ ԹՈՒՆԹԱՍԵԱՆ կամ ԹՈՒՆՃԵԱՆ († 1933) որ Կիպրոսի օբէնագրական ժողովի թուրքերէնի օգնական թարգմանիչը եղած է 1902էն սկսեալ և կարեւոր դեր կատարած է կղզիի վարչութեան մէջ։

Իակ ընդհ. պատերազմէն յետոյ կազմուած պետութիւններէն Սուրիականին մէջ հարկ կը դատենք տալ անունը ԿԱՐԱՊԵՏ ԾԱՂԿՈՒՆԻի որ ռուսիկանապետն է Ալէքսանտրէթի, ան ծնած է 1890ին կեսրիմը և զաւակն է ձէյէքճի Արթին Զիլէքճեանի։ Նախակրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Վարթեւեան դպրոցին մէջ որուն տեսուչն էր ծակոր եռայեան (կախազան բարձրացած 1915ին), իակ միջնակարգ կրթութիւնը Ս. Կարապետի բարձր. և կեսարիոյ Ֆիրուսեան վարժարաններուն մէջ։ Այս վերջինին մէջ պարագլուխը կ'ըլլայ ըմբոստութեան մը ուղղուած հայ պատուն աղարտելու ձգտումին դէմ, թելադրուած Հմ. Ուղուրլեանի մէկ յօդուածէն։

1909ին կ'երթայ Գոլիս և կը մտնէ Եըլտըզի ռուսիկանական վարժարանը՝ ուրկէ չրջանաւարտ, կը կատարէ ռուսիկ. պաշտօններ։ 1910ին կ'ընկերանայ Գերմանիոյ Գահաժառանգ Իշխանին դէպի Երուսաղէմ ճամբորդութեան, ինչպէս նաև Սուլթան Րէշատին, Ռումէլիի

նահանգներուն մէջ կատարած այցելութեան առեն, 1911ին քօմիթէը կ'անուանուի Իմին Իօնիւթ ապա յաջորդաբար Միրքէհիի, Օրթագիւղի, Գէչիքթաչի և հուսկ ուրեմն Կալաթա Սէբայի, ուր մինչև 1915 Մայիս, պաշտօնը պահելէ յետոյ, կ'աքսորուի դէպի Տէր Զօր, սակայն կը յաջողի փախչիլ Իսկիշէհիրէն և շրջիլ փախստական մինչև 1917, Զոզանթիի և Գոնիայի շրջականները, մինչ իր հայրը բանտին մէջ կը հեծէր 15 տարուան դատապարտութիւնով մը։ 1917ին կը ձերբակալուի և կը ղրկուի Գոչ-Հիսար։

Զինադադարին ինքզինքն կը նուիրէ թուրքերուն մօտ գտնուող հայ երկսեռ մանուկներու հաւաքման։ Ցետոյ կ'անցնի Կիլիկիա և Ատանայի մէջ գաղտնի Ոտիկանապետ կ'ըլլայ։ Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ կու գայ Ալէքսանտրէթ, և հոն կը մտնէ Ոտիկանապետի բաց պաշտօնի մը համար բացուած մրցումին և առաջին հանդիսանալով Ոտիկանապետ կը կարգուի Իսկէնտէրունի անկախ Սանճագին (1922 Մեպտ.)։

Իր աշխատասիրութիւնը և կորովը գինքը արժանացուցին 1928ին Commissaire Hors Class տիտղոսին։

1931 Օգոստ. 27ին գինք փոխադրեցին Հալէպ՝ Ոսթիկանական մասնաւոր գնդի տիտղոսով և ցոյց տուած կարողութեան համար վարձատրեցին Մուրիական արժանիքի պատուանշանով։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՂԿՈՒՆԻ

Ազգայնական ծայրայեղ ցոյցերու միջոցին յայտ բերած կորովն ու արթնութիւնը կը գնահատեն նոյնիսկ իր հակառակորդները՝ որոնք չքաշուեցան իր պաշտօնատուները յորջորջելու «Հալէպի պատիխլը»։

Մուրիայի ազգայնականները, Մաղկունիի մէջ տեսան իրենց քաղաքական ծրագիրները տակնուվրայ ընող պաշտօնեայ մը և հայանուն վատի մը ձեռքով որ թրքուհիի տարազով ծպտուած էր. 27 Օգոս. 1932ին մահափորձի մը ենթարկեցին գինքը։ Հիմա, գնդակի սպին, դէմքին վրայ, կը յիշեցնէ Հայու ձեռքէն՝ Հայու կեանքին դաւոտ այս տխուր արարքը։

Իր մահափորձին վայրկեանին իսկ ցոյց տուած կորովը, պատրաստութիւնը և քաջութիւնը իր պետերէն գնահատուեցաւ, ասով հան-

դերձ իր հակառակորդները յաջողեցան զինքը հեռացնել Հալէպէն։ Ժազկունի անուանուեցաւ Ալէքսանտրէթի անկախ սանճագին ոստիկանութեան պետ, (1933 Յունուարին) պաշտօն որ կը վարէ ցարդ։

Անիկա ունի նաեւ ոստիկանական պաշտօնէն ներշնչուած գրական աշխատութիւնները, ինչպէս Ոսիկանութիւնը եւ ոճրականութիւնը (հայերէն), Ոսիկանական Հոգեբանութիւն (ֆրանսերէն), և Թուրքերէն լեզուով Բէհպէրի Թանգրզաք անուն գործ մը որմէ դաս կը տրուի ոստիկաններուն։ Ոսիկանական Հոգեբանութիւնը հրատարակած է Ալէքսանտրէթի Echo ֆրանս. թերթին մէջ։ Առանձին գործ է Փաստաբանական ոճիրի մը պատմութիւնը խորագրով վէպ մը։

Սուրիոյ մէջ հազուագիւտ ոստիկանապետ մը համբաւն ունի և պատիւ կը բերէ ո՛չ միայն իր ծննդավայրին այլ նաև ազբողջ Հայութեան։

9.

ՁԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐ

Արդէն խօսեցայ կամաւորական չարժման կեսարացւոց բերած մասնակցութեան վրայ (էջ 1969-1974), ցոյց տալով թէ ինչպէս անոնք գաղափարական խանդավառութեամբ մը, մասնաւորապէս հեռաւոր Ամերիկայէն փութացին դէպի պատերազմի հակատները և կռուեցան հայրենիքի ազատագրութեան համար։

ՏԱՈՆԱՊԵՏ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՂԱՋԱՐԵԱՆ
1918ին Հայկական Լէգէոնին մէջ

Ս. ԿԻՐԻԹԼԵԱՆ
Անասնաբոյժի օգնական
Հայկ. Լէգէոնին մէջ Կիլիկիա 1919ին

Տուած էի նաև անոնց անուններըը, որքան որ կրցած էի գտնել, արձանագրուած զանազան վաւերագիրներու մէջ և չեչտած էի թէ շատեր կային, որոնց յիշատակութեան չէի կրցած հանդիպիլ։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱՊԱՐԵԱՆ(1)

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԱՐԽԱՆԵԱՆ(2)

---

(1) Իր անունը յիշուած է էջ 1972, Ամերիկայէն եկող կամաւորներու ցուցակին մէջ։ Գնդապետի տառնապետ եղած է Արաբայի հատկատը։ Պատերազմէն առաջացած է ֆրանսա. կառավարութենէն, ծնած է Մուշեհատառն 17 Մարտ 1893ին, իր ուսումը նախ առած է իր ծննդավայրին մէջ և ապա Գոսթըն։ Հիմա արհեստաւոր է և կ'ապրի Ամերիկա։

(2) Ծնած է Լվէրէկ 1898ին և 1915ին տարագրուած Արաբիոյ խորերը Վատի-Մուսա (Petra)։ 1918ին ակիդը ազատագրուած է և Ագապայէն անցած է Յուէզ ուր ծանօթացած է բժիշկ Major Marshallի։ 1918 Ապրիլին կամաւոր կ'ըլլայ Արեւելեան լէգէոնին և կ'երթայ Կիպրոս, ուր մէկ ամիս Ջեալէ յետոյ Major Marshallի թելադրութեամբ կը հրաւիրուի անգլ. գինուորական իշխանութենէն Ագապա, ատանձնելու համար ազատուած Հայերու հոգատարութիւնը մինչև Դամասկոսի գրաւումը, որմէ յետոյ Major Marshallի հետ պիտի երթայ Դամասկոս հոն նոյն գործը շարունակելու համար երբ գինադադար հռչակուեցաւ և ինքն Ջեալ եգիպտոս։ Բօրթ-Սայիտի Հայկական քէմբին մէջ անգլ. իշխանութեանց մօտ կը վարէ գրագիրի պաշտօն մինչև քէմբին ցրուիլը։ 1920ին կը գաղթէ Մ. Նահանգներ և կը հաստատուի Schenectady, նիւ եորք նահանգին մէջ։ Արհեստով լուսապատկերիչ է։ Լվէրէկի Հայրենակցական Միութեան անդամ, Ամիր-Հօկի անդամ և վերջերս Թրոյի Հօկի մասնաճիւղին քարտուղար էր։

լէգեոնականներու այս խումբէն դուրս, գտնուեցան նաև ուրիշ Հայեր որոնք ծառայած են նաև օտար բանակներու մէջ, իբր զինուորական պաշտօնատարներ ու սպաներ։

Առանց մէջ ալ կեսարացիներ գտնուած են, Ջինուորական ապարէզի նուիրուած կեսարացի առաջին Հայը, որ ընդհանուր պատերազմէն ալ առաջ այդ ասպարէզի սէրը ցոյց տուած է, եղած է ՋՕՐ. Ա. ԹՈՐԳՈՄ, Անիկա ծնած է կեսարիա։ Տղայ տարիքին գաղթած Եգիպտոս ուր երթեմն գրաւճառի աշակերտ եղած է։ Ցետոյ անցած է Գուլկարիա ուր մտած է պուլկար զինուորական վարժա-

Ս. ՕՀԱՆԵԱՆ
Շրջ. Ս. Կարապետի Բարձր.
վարժարանէն 1913-14ին
Կամաւոր Հայկ. Լեգէոնի

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱԶԱՋԵԱՆ
Կամաւոր
Հայկ. Լեգէոնի 1918ին

բան։ Իր զինուորական ուսումը աստանալէն յետոյ Գուլկար բանակին ծառայած է իբր սպայ և բարձրացած է մինչև գնդապետութեան աստիճանին։

1908ին Օսմ. Սահմանադրութենէն օգտուելով Կ. Գուլիա եկած է և 1909 Մայիս 2ին սկսած է հրատարակել Ֆրանսերէն Le Libéral կիրակնօրեայ թերթը, որ կարճ կեանք մը ունեցած է վասնզի վարչապետին դէմ բուռն յօդուած մը հրատարակած է և այս պատճառով Յունիս 24ին խափանուած է։ Այս միջոցին է որ Բիէռ Լօթիին մեծամարտի կը հրաւիրէ իր ազգը նախատած ըլլալուն համար։ Կ. Գուլիէն կրկին կը գառնայ Գուլկարիա Գալքանեան պատերազմին կը ծառայէ պուլկարական բանակին մէջ իսկ ընդհ. պատերազմի առեն ռուս բանակին մէջ։

1917ին երբ ռուս զինուորները հակատը լքելով տուն կը գառնային Գնդապետ Թարգում էրզրումի մէջ Հայ զինուորները հաւաքելով

դիմագրութիւն մը կազմակերպելու և Թրքահայաստանի մէջ անկախ կառավարութիւն մը հաստատելու ձեռնարկ ըրած է։

Զինագադարէն յետոյ մտած է Հելլէն բանակին մէջ երբ անիկա Կոստանդին թագաւորին հրամանատարութեան տակ առաջանալ կը փորձէր դէպի Էնկիւրիւ՝ Անատոլուի սիրտը, իզմիրի գրաւման առեն բախտախնդրաբար ուզեց հայկական լեգէոն մը կազմել և աղմկայարոյց ու անխորհուրդ արարքներով տեղի տալ գրգռութիւններու։ Ականատես վկաներ իր վրայ կը ծանրացնեն իզմիրի հայոց ջարդին պատասխանատուութիւնը։ Հելլէն բանակին մէջ իր ծառայութիւններուն համար Հելլէն կառավարութենէն պաշտօնապէս «զօրավարի» տիտղոս ստացա՞ծ է թէ ինքնաբերաբար ինքզինքն այս տիտղոսով պճնած է մեզի անծանօթ կը մնայ, սակայն սա արդէն է որ կ'ապրի հիմա Աթէնք իր անունին կցած «Զօրավարի տիտղոսը», ստանալով Հելլէն կառավարութենէն կենսաթոշակ մը և հոն կը մասնակցի հանրային գործերու, երբեմն Դաշնակցականաց դէմ մաքառելէ յետոյ այսօր անոնց ձեռքին տակ գործելով։

ՋՕՐ. Ա. ԹՈՐԳՈՄ

1933ին փորձեց l'Armenie անուն ֆրանսերէն հանդէս մը հրատարակել որ հազիւ 1-2 թիւ լոյս տեսաւ։

Իրեն պէս օտար բանակի ծառայած է ՇԱՒԻԼ ՏԻՐԱՆ ԹԷՓԷՆԱՆ, որ ծնած է Մարսիլիա 10 Սեպտ. 1887ին, ի հօրէ և ի մօրէ զուտ կեսարացի ծնողքէ մը, վասնզի ինքն զաւակն էր Միհրան Թէքէեանի, որ ծնած էր 1852ին Կեսարիա, և որդին էր Քերովբէի և թոռը «Ազգապետ» Մուրատ Թէքէեանի (ծնած Կեսարիա 1795ին)։ Մուրատ զաւակն էր Բարսեղ Թէքէեանի և թոռը Գրիգոր Թէքէեանի (1718) որուն նախնիքը եկած պարսկական Հայաստանէն կառուցած էին Կեսարիոյ մէջ ընդարձակ թէքէ մը(1), որմէ է իրը թէ ընտանեկան աւանդութեան մը համաձայն իրենց մականունը։

Թէքէեան ընտանիքին Կեսարիա տեղափոխութիւը ըստ աւանդութեան եղած է ժէ. դարուն սկիզբները, Շահ Աբբասի Հայաստան արշաւանքին առեն։ Ինչպէս այլուր ալ առիթ ունեցայ բսելու աւանդօրէն կ'ըսուէր թէ նոյն ժամանակները հինգ ընտանիքներ, ինչպէս Կիւլպէնկեանները որոնք Թալաս հաստատուած են, Մեթէբիսեաններու և Խուպէսէրեաններու, միասին եկած են։ Թէքէեանները

(1) Մինչև վերջերը կ'ըսուի թէ գոյութիւն ունէր Կեսարիոյ մէջ վայր մը որ Թէքէ էօճիւ կը կոչուէր։

ուղղակի քաղաք հաստատուած են։ Իսկ մայրը կը պատկանէր Կիւմըլճեան և Մանուկեան ընտանիքներուն այնպէս որ դուռ կեսարացան արիւն կը կրէր իր երակներուն մէջ։ Իր հայրը, Մխիթար Թէքէեան 1871ին կու գայ Մարսիլիա և կը հաստատէ հոն իր առեւտրական տունը 1876ին «Թէքէեան Եղբարք» անունով մասնաւորապէս յարաբերութեան մտնելով Կ. Պոլիս հաստատուած կեսարացի անդամ նաւտր դրամատէրներու հետ։ Թէքէեան Եղբարց տունը ունէր մասնաճիւղեր Կ. Պոլիս, Ձմիռնիա, և Լիվըրբուլ։ Այս տունը հնագոյն Հայ տուներէն մէկն է որ ցարդ կը մնայ Եւրոպայի մէջ։ Մխիթար Թէքէեան ինքն եղած է Մարսիլիոյ մէջ Հայ եկեղեցիի մը հիմնա-

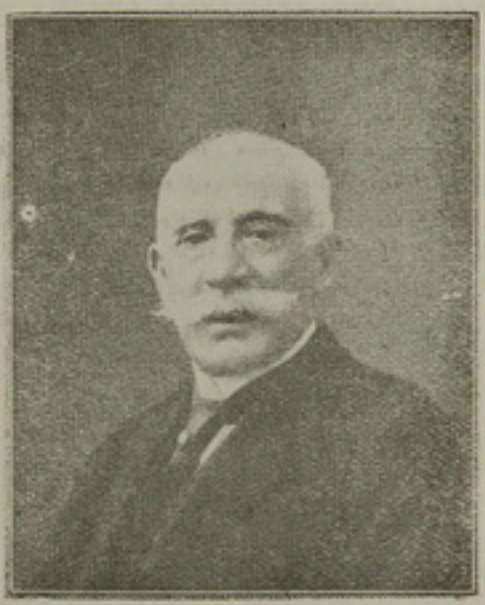

ՄԽԻԹԱՐ ԹԷՔԷԵԱՆ

ՇԱՒԼ-ՏԻՐԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

դիրը 1882ին, զայն բանալով նոյնիսկ իր գրասենեակին մէջ, և երկար տարիներ Մարսիլիոյ Հայ Համայնքային վարչութեան։ Մխիթար Թէքէեան մեռած է 1926ին։

Շաւլ-Տիրան անդրանիկն էր անոր զաւակներուն։ Իր կրթութիւնը առած է Մարսիլիոյ մէջ վկայուելով նախ պահակատոր գրականութեան և ապա իրաւաբան էքսի համալսարանէն։ Իր հայրը քանի մը ամիս զայն կը ղրկէ Վիեննատիկի Մխիթարեանց քով առանալու համար գէթ նախնական ծանօթութիւններ հայերէնի։ 1914ին երբ ընդհ. պատերազմը կը ծագի, կը զինուորագրուի և իբր թնդանօթաձիգ կը ծառայէ, յետոյ կ'անցնի նաւատորմիղին և վեց ամիս յետոյ Տարտանէլի գործողութեանց կը մասնակցի ենթասպայի աստիճանով։

1915 Յունիսին ծովային սպայ կ'ըլլայ, կցորդ Ալեւելեան բանակներուն Ծովակալ հրամանատարի սպայակոյտին, ինքն մեծ դեր կատարած է 1915 Սեպ.ին Սուէյտիացիներու փրկութեան գործին մէջ չնորհիւ քաջալերութեան իր հրամանատար Vicomte Benoist d'Azy'ի,

ինքն ձեպել Մուսայի Հայոց անունով և անոնց համաձայնութեամբ խնդրագիր մը ներկայացուցած է Denys Cochin-ի, այն ատեն ministre d'Etat արտօնելու համար ձեպել Մուսայի Հայերը, որ ծառայեն Ֆրանս. դրօշին տակ։ Իր գաղափարն էր առեղծել Հայկական այժ մը տրամադիր օգնելու Ֆրանսայի և իր դաշնակիցներուն և այսպէս ուշադրութիւն գրաւականը ապագային համար ազատագրուած Հայաստանի մը։ Ազերբագիրը որ ինքն պատրաստած էր նկատի առնուեցաւ և Ֆրանս. կառավարութիւնը դրկեց Բորթ-Սայիտ Դնդ. Romien-ը կազմակերպելու համար Արեւելեան Լեգէոնը և ինքն իբր կցորդ սպայ գնդապետին՝ Հայ Լեգէոնականներու զինուորագրութեան համար։ Յայտնի է թէ կարելի եղաւ մօտաւորապէս 5000 կամաւոր զինուորագրել և թէ Արեւելեան Լեգէոնը, յետոյ կոչուեցաւ Հայկական Լեգէոն։ Անոնց կորիզը ձեպել Մուսայի Հայերն էին։

1917ին, Լեգէոնին կազմակերպութենէն յետոյ Շառլ Տիրան Թէքէեան անուանուեցաւ փոխ-կառավարիչ Քասթէլլօռիզօ կղզիին։ Զինադադարէն յետոյ (1918 – 1919) անուանուեցաւ առաջին կցորդ սպայ Գէյրութի ծովային խարիսխին հրամանատարութեան և կազմակերպեց Սուրիա տարագրեալ Հայոց դէպի Կիլիկիա դարձի աշխատանքը, որով Հայ տարրով լեցուեցաւ Կիլիկիան որուն ամէն մասերը չրջեցաւ և հաւանօրէն Ֆրանս. կառավարութենէն պիտի կոչուէր երկրին վարչութեան մէջ կարեւոր պաշտօնի մը երբ քաղաքական յեղաշրջումով դէպքերը գահավիժեցին և Կիլիկիան այնքան դաւաճանօրէն պարպուեցաւ։ Շառլ Տիրան Թէքէեան քաշուեցաւ այլեւս։

Աշխատակցած է բազմաթիւ լրագիրներու և հանդէսներու։ Պատերազմէն յետոյ հրատարակած է հատոր մը «l'Action Franco-Arménienne pendant la guerre» (Ernest Le Roux, Paris 1920)։ 1930ին հրատարակեց ուրիշ հատոր մը «Marseille, La Provence et les Arméniens» ուր ուսումնասիրած և հաւաքած է բոլոր վաւերագիրները վերաբերեալ Մարսիլիոյ և Բրովանսի Հայոց պատմութեան, սկսեալ Միջին դարէն մինչեւ մեր օրերը, հետեւելով Հ. Ալիշանի «Հայ-Վենետ»ի օրինակին։

Շառլ Տիրան Թէքէեան անդամ է Բրովանսի պատմական կահառին և ուրիշ բազմաթիւ ընկերակցութիւններու։ Ստացած է պատ. յետոյ լեգէոնի Ասպետութիւն 7 Օգոստ. 1931ին Ֆրանս. կառավարութենէն, ի վարձատրութիւն այն ծառայութեանց որ ան մատուցած էր Ֆրանսայի պատերազմի չրջանին։ Ստացած է նաև Պատերազմի ատեն բազմաթիւ Ֆրանսական չքանշաններ իբրեւ նաև սերպական պատուանշան։

Այս կարգին, նուազ կարեւորութեամբ կարելի է յիշատակել նաև ՁԻՁՄՄ ԿԻՐՈՏԼԻԱՆը որ ծնած է 23 Փետր. 1893ին Կեսարիա, և Ամերիկա փոխադրուելէն յետոյ հետեւած է լուսանկարչութեան։ Ընդհ. պատերազմին զինուորագրուած է Ամերիկեան Բանակին և օդային տորմիդին մէջ ծառայած է իբր լուսանկարիչ, որուն համար ստացած է չքանշան և արժանացած է մասնաւոր յիշատակութեան։

Նոյնպէս կարելի է յիշատակել ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԱՀԼԵՒԱՆը, որ 1897ին ծնած է Կերմիր, 10 տարեկան էր երբ եկաւ Ինկիւբիւ և Էսկիշէհիր

և ապա Միվրիհիսար։ Երեք տարի այս տեղերը Պալէ յետոյ ծնողաց հետ կու գայ Կ. Պոլիս և կը հաստատուի Բերայի կողմը։

1912 Հոկտեմբեր 20ին Պալքանեան պատերազմին իր եղբօրը հետ կ'երթայ Ամերիկա, հայրը–մայրը Պոլիս ձգելով։

1918 Յունիսին կը զինուորագրուի Ամերիկեան բանակին մէջ և հոն կը ծառայէ մինչև 1919 Մայիս։

Պատերազմէն յետոյ եղած է Sergents at Arm, այսինքն օբէնագրական ատիկան։

Ասկէ զատ անիկա Միլֆըրտի Հայկական դպրոցին մէջ ուսուցչութիւն կ'ընէ և հոգաբարձութեան ալ քարտուղարն է նոյն տեղն։ Վարժարանը ունի երկաթ. 50 աշակերտ, 6էն 16 տարեկան։ Դասերը կը տրուին Դշ. Դշ. և Ուբ. իրիկուններըը ժամը 6-8։

ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԱԼԵԱՆ

Լ.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

Պետական մարդոց և զինուորական ծառայութիւններով զբաղեալ պետութեան ծառայողներու պէտք է յարգենք բնական կարգով

անոնք որոնք հայրենիքին ծառայել նկրտեցան քաղաքական կամ առպատակային գործունէութեամբ։ Արդէն այս հատորին մէջ խօսուեցաւ անոնց մասին որոնք կեսարիոյ և չրխակայից մէջ գործեցին, ինչպէս տեսնուեցաւ այնքան եռանդով ու հաւատքով թէև առանց գիտակցութեանը իրենց արարքներուն հետեւանքներուն, յաճախ մանկունակ ու երազային գործունէութեամբ մը։ Տիար Բարսեղ Օհանեան՝ հեղինակը այն տողերուն որոնք նուիրուած էին գործունէութեանը ժիրայրներու, փանոսներու, կիւլպէնկներու, Ծառուկեաններու, ինչպէս նաև անոնց յարգներուն, Քիւրքճեաններու, Վիշապեաններու և այլոց, ինչպէս ըսած էի սիրը նուիրական պար-

ՄԻՒՐԻՃԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄ ԵԱՆ
Կախուած էնկիւրիւ
(տես իր մասին էջ 1381)

տականութիւնն մը, յիշած էր Կեսարիոյ զաւակներէն անոնք որոնք այլուր ապանուած կամ կախազան հանուած ու գնդակահարուած էին, իբր քաղաքական դատապարտեալ, իբր պինուորական փախստական, իբր ապստամբ, կամ աւելի ճիշտ իբր Հայ (տես էջ 1424–5)։ Տիար Բ. Օհանեան անոնցմէ նշանաւորները և հանրային կեանք ունեցողները ներկայացուցած էր։ Օգտուելով իր տոզերէն, և ի հարկին իմ ծանօթութիւններս ալ աւելցնելով կը ներկայացնեմ այն կեսարացի դէմքերը որոնք Հայ ազատագրութեան պայքարին բերած են իրենց մասնակցութիւնը։

Ասոնք երկու դասակարգի կը բաժնուին. Ա. անոնք որ իբր մտաւորականներ կամ իրր հայրենասէրներ, իրենց գործօն մասնակցութիւնը բերած են ոեւէ կուսակցութեան մը առանց յեղափոխականութիւնը գործի ու ասպարէզի վերածած րլլալու։ Այսպէս Տոքթ. Ռուբինեանէն մինչև Տոքթ. Թիրեաքեան խան և մինչև Տոքթ. Սալբի, ինչպէս Տիրան Քէլէկեան, Ժագ Սայապալեան, Վահան Թէքէեան և ուրիշ հարիւրաւոր Կեսարացիներ թերեւս հայրենասիրաբար իրենց մասնակցութիւնը բերած են հայ ազատագրութեան շարժումին։ Ասոնց վրայ արդէն հատորիս զանազան մասերուն մէջ խօսուած րլլալով իրենց անհատական այլ հանգամանքին բերմամբ, վերստին անդրադառնալ աւելորդ կը համարեմ։

Իսկ Բ. անոնք որոնք իրր գործիչ, յեղափոխական, կուսակցութեան մը գործակալ կամ ներկայացուցիչ գործած, կամ իրր պինուր կամ ապստամբ իրենց ծառայութիւնները տրամադրրած են կուսակցութեան մը, կամ ապրած են իրր յեղափոխական, իրենց ամբողջ կեանքը կապելով ազատագրական շարժման։ Ասոնց մէջ ալ կեսարիա դարձեալ ունի իր ներկայացուցիչները, որոնց վրայ ցարդ չէ խօսուած այս հատորին մէջ։

Ահա այդ դէմքերն է որ հոս ներկայացնել կ'ուզեմ, տալով խօսքը Տիար Բ. Օհանեանի, հակառակ անոր որ ես համամիտ չեմ իր ինչ ինչ տեսութիւններուն, մասնաւորապէս Արզուեանի մասին իր յայտնած կարծիքներուն որոնք կարծես կը միտին արդարացնել անոր ոճրագործ գործունէութիւնը, իրեն վերագրելով իրր գամեժացուցիչ դէպք յանձնառացած հիւանդագին հոգեբանութիւն մը։ Այս տեսութիւնը կրնայ յենակէտ ծառայել նաև Հայ յեղափոխութեան անունով գործուած ուրիշ բազմաթիւ աններելի ոճիրներու որոնք միշտ դատապարտութիւնը և ամօթը պիտի մնան զանոնք գործադրողներուն որոնք ազատութիւնը նշանաբան ունեցած են սակայն ամէնէն բռնակալն և ամէնէն ճնշիչ միջոցները կիրարկած են իրենց համամիտ ու համամած չեղողներուն նկատմամբ։

Իսկ գրամ հաւաքելու համար ոճիրը կարելի չէ ոեւէ կերպով արդարացնել, մանաւանդ երբ ան կը գործուի Տիգրան Դարակէօզեանի, Յովհաննէս Թաւշանճեանի, Արիկ Ոնճեանի և ժամահարեանի պէս անձեր մահացնելու համար։

Այս տողերը հարկ դատեցի գրել որպէսզի չկարծուի թէ անգոնած եմ այն գաղափարները որոնք իմս եղած են վաղուց և որոնք այսօր ալ կը պահեմ, դատապարտելով ամէն ոճիր, մանաւանդ այն որ կը գործադրուի գաղափարի հակառակորդներ լռեցնելու կամ գրամ շորթելու համար։

Ահա այդ գէմքերը՝ որոնք կեսարիա տուած է Հայ յեղափոխութեան, Տիար Բարսեղ Օհանեանի գրիչով։

1. ԱՐՋՈՒԻԱՆ ՀԱՑԿՈՒՀԻ (ՍՏԵՓԱՆ).— Արզուեան ընտանիքը չատ համեստ՝ կարելի է ըսել թէ աղքատ էր, բայց հայութեան տուաւ երկու նշանաւոր յեղափոխականներ, Հայկունի (Ստեփան) և վահէ (Ալէքսան) Արզուեան եղբայրները։

Հայկունիի կեանքին և գործունէութեան վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ կը պակսին։ Իրեն ժամանակակից հին ընկեր մը որուն դիմած էի՝ հետեւեալ տեղեկութիւնները հաղորդեց։ Ստեփան կեսարիոյ ամէնէն խիզախ ապստամբներէն մին եղած է, Թորոսի, Սիւլէյնկի ընկերներէն, 1893ի կեսարիոյ ձերբակալութիւններուն դիմացած և քանի մը փախստականներու գլուխը անցած, ապստամբական-գործիչ գործած է, իր տիտան հասակին վեհանձնութեան և կտրիճութեան համար թուրքերը իրեն ջախջախ տիտղոսը տուած են եղեր։ Մատնութեան մը զոհ կը ձերբակալուի և Առանա կը բերուի, ոճրագործ Առեաններին մէջ իր յանդուգն պատասխաններով հիացում կ'ազդէ նոյնիսկ թուրք դատաւորներու։ Մահուան կը դատապարտուի (15 տարի չղթայակապ աշխատութիւն)։

Բարեներոգութիւններու ձրագրին համիտի կողմէ ստորագրելուն ազատ կ'արձակուի՝ և կ'արտաքսուի թուրքիայէ, հիւանդ բանտի տանջանքներէն հիւծուած կը հասնի Եգիպտոս։

Առում Ալանեան կեդրոնի ներկայացուցիչը որ հոս գինք մօտէն ճանչցած է, ինծի ըսաւ թէ վահէէն աւելի հպարտ էր, դժուարաւ կրցած է գինք Հէլուան դրկել կազդուրուելու համար։ Հազիւ ինքզինքը գտած ամէնէն մեկնած է, նորէն երկիր մտնելու համար, բայց մահը վրայ հասած և մեռած է ծադիկ հասակին մէջ։

Առումին քով ձգած է իր ապստակի հագուստները որպէսզի իր յիշատակ իր եղբօրը Ալիքսանին յանձնուի. վահէ Եգիպտոս գալուն առեր է այդ հագուստները և իրը մասունք կը պահէ եղեր։

2. ԱՐՋՈՒԻԱՆ ԱԼԻՔՍԱՆ.— Ծնած էր կեսարիա 1874ին։ Շատ մը կեսարացիներու նման պատանեկութեան գուխս եկած, կեդրոնականի աշակերտած, յետոյ Ֆրանսա մեկնած, և իրը գործատուր մեքենական գործարանի մը մէջ աշխատած է, ինքզինքը սիրցուցած տնօրէնութեան և իրը սոյն գործարանի ներկայացուցիչ Թուրքիա վերադարձած, Կիլիկիա ճամբորդած՝ և գապը Ալիի ցոյցէն քանի մը ամիս առաջ գուխս վերադարձած է, և Հնչակեան կուսակցութեան մէջ մտած ինչպէս ժամանակին մտաւորական երիտասարդութեան մեծամասնութիւնը։

Գապը Ալիի ցոյցին երիտասարդ Արզուեան յայտնութիւն մը կ'ըլլայ։ Գապը Ալիէն մինչև Ղալաթիոյ եկեղեցին ճամբան կը ժողվէ կառուղ երիտասարդութիւնը և Ղալաթիոյ եկեղեցւոյ պաշտպանութիւնը կազմակերպել յետոյ կ'անցնի Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին։

Վահէ հրամայելու համար ծնած է և հոս կը գտնէ իր կոչումը։ Իր ամէնէն մահացու հակառակորդներն իսկ հիացումով կը խօսին իր երկու չարաթ տեւող գեկավարութեան մասին, ինչ է որ կը բանակ-

ցի դեսպաններուն հետ, ժողովուրդը կերակրելու միջոցները կը հայթայթէ, ներքին կարգապահութեան կը հսկէ, դիմադրութիւնը կը կազմակերպէ, մինչդեռ ցոյցը կազմակերպող վարիչներ ծակէ ծակ փախած են:

Երբ դեսպաններու առաջ ապահովութեան վրայ եկեղեցին կը պարպուի, եկեղեցին գոնուող լրտեսի մը ցուցումով փողոցին մէջ կը ձերբակալուի վահէ և կը բանտարկուի Ղալաթիա Սէրայ։ Դեսպանները լուր կ'առնեն և երկրորդ օրը կ'ազատեն զինքը։ Թուրք ոստիկանութիւնը կը պահանջէ թուրքհայէն դուրս հանուիլը։ Արզուեան կը յաջողի ձեռք պաշարուած լրտեսներու ցանցէ մը։

Իր տիրական դիրքը եկեղեցւոյ մէջ, իր հմայքը շարքերու վրայ, բացառիկ դիրք մը առեղծած են իրեն, և վարիչ մարմնոյն կ'անդամակցի։

Երբ Զէյթունի ապստամբութիւնը կը պայթի, նամակ մը կը հասնի Զէյթունէն գատրիարքարան որով կամ զէնք ու պաշար ղըրկուիլը և կամ դեսպանական միջնորդութիւն կը խնդրուէր։ Պատրիարքը խորհրդակցութեան կը կանչէ Հնչակեան պետերը, և կուսակցութիւնը իր վրայ կ'առնէ օգնութեան գործը։ Վարչութիւնը որոշումներ կ'առնէ, բայց գործադրութիւնը կը յանձնարար Արզուեանի վրայ և հարուստները սպառնալիքի տակ կը ցնծան։ Ամէնէն նշանակալիցն է Տոքթ. Մաթէոսեանի առեւանգումը։ Այս տագնապալից օրերուն է որ պիտի սպանուի Տիգրան Դարակէօզեան պատուական Հայը։

Նազարբէկ կ'իմանայ Գոլոյ վարչութեան գրամ հասնելը, կը պահանջէ գրամները և ինք կ'առանձնէ Զէյթուն գրամ և մարդ հասցնել։ Լոնտոն կը ղրկուին հասնելիք գրամները։

Սուրէն Սուրէնեան փոքր Հայքի լաւագոյն գործիչներէն մին, որ կեդրոնը կը գտնուէր կը տեսնէ Նազարբէկի ոեւէ կերպով Զէյթունի չօգնելը, և տեղեկագրով մը խնդիրը կը պարզէ Գոլիա, և Ամերիկա կ'անցնի շարքերը իրազեկ ընելու։

Այս միջոցին Արզուեան երկրորդ անգամ կը ձերբակալուի։ Նորէն դեսպաններու միջամտութեամբ կ'ազատի, և կ'արտաքսուի։ Կը մեկնի Լոնտոն իբր Գոլոյ վարչութեան լիազօր։

Նազարբէկ ռուսահայ յոխորտանքով կ'ընդունի այս դեսպրոյս երիտասարդը որ իրմէն հաշիւ պահանջելու կու գար։ Զէյթունի օգնութեան գործին առացած այս երեւոյթը պատճառ կ'ըլլայ Գոլիա ալ շարքերու պատասխանատուին, և վահէն գաղտնաբար նորէն Գոլիա կը գտնայ, և անմոռանալի երեւանդ Զավուշեանի հետ կ'ակռի կազմակերպել Գոլոյ Մասնաճիւղը, և Նազարբէկեան կեդրոնէն անջատ գործել, բայց ինք այնչափ ծանօթ է Գոլիա որ լրտեսներէ կը հանէ ցուի և ձերբակալու ելէ պրծելով կ'անցնի Աթէնք և անկէ Եգիպտոս։

Իրմէ առաջ արդէն Գոլիսէն հեռացած է Արփիար և քիչ մը ժամանակ Նազարբէկի հետ Լոնտոն կեդրոնը մնալէ յետոյ կռուած և Բարիզ քաշուած։

Նազարբէկի դէմ դժգոհութիւնը գագաթնակէտին հասած է։ Արտասահման ապաստանած գործիչներ և Ամերիկայէ պատգամաւորներ ընդհանուր ժողով մը կը գումարեն, կ'արտաքսեն Նազարբէկը. նոր գլուխ ազգայնական կեդրոն մը կ'ընտրեն, որուն անդամները կ'ըլլան

Մ. Սբվազլը (Կիպրոս), Մ. Տամատեան, Արփիար, Լ. Մկրտիչեան (Ազեքսանդրիա), և Յուրէն Յուրէնեան (Ամերիկա)։

Իրականութեան մէջ Արփիարի և Տամատեանի վրայ միայն կը ծանրանայ աշխատանքը, և այս երկուքը իրարու հակառնեայ բնաւորութիւններ և նկարագիրներ են, բայց աստի երկուքին ալ կը պակսի տիրական վարիչի ձիրքը, և առաջին օրէն կ'սկսի անհամակցողութիւնը մինչև իսկ խոհանոցի հղճիմ խնդիրներու համար։ Ամենատաղ չըբլան մը։ Այս երկուքին վէճերը այնպիսի համեմատութիւններ կը առնեան որ երեք տարուան որոշեալ չրջանը չլմնցած, նոր գատգմ. ժողով մը կ'որոշուի որ տեղի կ'ունենայ Ազեքսանդրիա 1898ին։

Այս նոր գատգմ. ժողովը Ս. Դ. Հնչակեաններէ զանազանուելու համար կուսակցութեան անունին վրայ կ'աւելցնէ վերնագրմեալ մակդիրը, և կը կազմէ նոր կեդրոն մը՝ առաջինին չափ անկապակից՝ բաղկացեալ Մ. Սբվազլեանէ (Կիպրոս), Կ. Փափազեանէ և Փ. Ագամեանէ (Ամերիկա) և Արփիարէ։ Իրականութեան մէջ միմիայն Արփիարեանն է, և իր ամբողջ գործունէութիւնը Լ. Բաշալեանի հետ «Նոր կեանքի» հրատարակումը կ'ըլլայ և աղէտալի անխոհեմութիւն մը, որուն պիտի անդրադառնամ։

Նազարբէկեան՝ արտաքսումէն իվեր սկսած է սեւացրէքի, բայց ժանուէմ առաջ Լոնտոն հասնելուն Արփիարեանը «Հնչակի մէջ փաստաբանած էր իբր մեծ գործիչ, հիմա կը ներկայացնէր Նազըմ փաշայի կողմէ դրկուած յռեա մը։

Միւս կողմէ Յ. Ճանկիւլեան Աքեայի բանտէն ազատուելէն յետոյ, ինքզինքին ազատարարի դեր մը, և միշնորդի պաշտօն մը տուած է։ Լ. Մկրտիչեան ինչպէս կ'երեր ինծի առաջին տեսակցութեան մը կը հասկնայ, կը կշռէ այս անձնուէր՝ բայց խեղճ մարդուն կարողութեան և խելքին աստիճանը, և անոր հաշտարարի, միութեան միշնորդի դերին ամբողջ անհեթեթութիւնը և իրեն կարեւորութիւն չի տար։ Յ. Ճանկիւլեան իր «Յուշին» մէջ վիրաւորուած կը դրէ «Դիմակաւորները»։

Կ. Փափազեան, Ամերիկայի պատգամաւորը և նոր կեդրոնի անդամներէն հին փորձառու յեղափոխական, նկատի կ'առնէ կուսակցութեան դրութիւնը, գիտէ այն ոյժը որ կը ներկայացնէ Արզուեան։ Գոլիս որուն կեդրոնական գէմքն է Ր. Զավուշեան, կապուած է Արզուեանի և Արզուեան ու Զավուշեան Համիտը ապանելու ծրագիրը մը կը պատրաստեն և վահէ արտաքսահմանի մէջ անոր գործադրութեամբ կ'զբաղի, կը բանակցի վահէի հետ և գինք կը կապէ նոր կեդրոնին, միասին կը մեկնին Լոնտոն, Փափազեան նիւթականը ապահովելու համար կ'անցնի Ամերիկա և վահէ՝ Արփիարի հետ կը մնայ կեդրոնը։

Արփիարեան Լոնտոնի մէջ ծանօթացած է Գոլսեցի Լիմոն Շ.... եան անուն Հայ-կաթոլիկ երիտասարդի մը, որ կը ներկայացնէ նաև Արզուեանին։ Առանց մասնաւոր զբաղումի Լոնտոնի մէջ լայնօրէն ապրող այս երիտասարդէն կը կասկածի վահէ, և քննութիւն մը կ'ընէ, կը լրտեսէ և կը տեսնայ թէ՝ Լոնտոնի թրքական դեսպանատան հետ յարաբերութեան մէջ է։ Իրականութիւնը կը հաղորդէ Արփիարի և կ'զգուշացնէ զինք։

Ամերիկայէն դրամը հասած ըլլալով Արզուեան Բարիզի համբով

և իրր նաւապետ ծպտեալ կը մտնայ Գոլիա 1900ին։ Իրմէ առաջ իր նշանածը Օր. Ռաֆէ Գոլիա մտած է վահէի թաքստոցը պատրաստելու։

Արգուեան Տոքթ. Գահորդ ծածկանունին ներքև կ'ակռի գործել բայց հազիւ քանի մը շաբաթներ անցած առաւօտ մը յանկարծ տուները կը պաշարեն և զինք ձերբակալելով կը տանին Ոստիկանական նախարարութիւն։

Այս ձերբակալումի մասին հետեւեալը ինծի հաւաստած է, իրազեկ ընկեր մը։

Վահէի մեկնելէն ետքը իրր թէ պատահմամբ Արփիարի կը հանդիպի նորէն Իսմոն Շ....եան և թէյ առնելու կը հրաւիրէ, Արփիար զինք գլխէն հեռացնել կը կարծէ ստիպողական նամակ մը բօստին ձգելու ստիպուած ըլլալը յայտնելով։ Միւսը օձիքը չի ձգեր —գէթ այդ է կ'ընկերանամ քեզի ետքէն թէյը կ'առնենք» ըսելով։ Միասին կ'երթան թղթատարատուն և Իսմոն կերպով մը կը տեսնէ նամակին հասցէն։

Ինչպէս յայտնի է Գոլիա և Ծովեզերեայ քաղաքները օտար թղթատարատուններ կային, որոնց միջոցաւ կ'առաքուէր, նամակ, թերթ։ Վահէն իր նամակները կ'առաքեր Անգլիական բօստէն և հասցէն միմիայն Լոճոտ Արփիար գիտեր, հարցաքննութեան միջոցին երեւան ելած է թէ, իր հասցէին հասած նամակէն ոստիկանութիւնը տեղեկացած էր իր ինքնութեան։

Երեք ամիս շարունակ սոսկալի կերպով կը տանջեն զինքը բանտին մէջ, յետոյ թունաւորած մէկ անգամէն մէջտեղէն վերցնելու համար, իր զօրաւոր կազմը կը տոկայ, բայց այս տանջանքներուն և թունաւորումի հետեւանօք թոքախտ կ'ըլլայ և խիթերէ կը տառապի որմէ մինչև վերջը չի կրնար ազատիլ։

Վերջապէս Գոլիա Օր. Ռաֆէի, Ֆրանսական դեսպանատունը և Բարիզ Զօպանեանի միջոցաւ Դլեմանսոյի, Գէրարի և այլն ջանքերով կը հանուի բանտէն և կ'առաքնորդուի Գուլկարական սահմանագլուխը։

Վահէ թոքախտաւոր կը հասնի Բարիզ, Ամերիկայի ընկերները նամանաւանդ Տոքթ. Արթինեան կ'օգնեն իրեն և կ'ուղարկեն Ալճերիա, քանի մը ամիսէն կազդուրուած կը վերադառնայ, այս անգամ ալ սաստիկ խիթերէ կ'սկսի տանջուիլ։ Տոքթ. Արթինեան և Զօպանեան զինք հիւանդանոց կը փոխադրեն, ուր վիրաբուժական գործողութեան մը կ'ենթարկուի, և գրեթէ հրաշքով կ'ազատի մահուընէ։

Այս միջոցին է որ Համիտ մէկ կողմէ Միւնիր փաշայի միջոցաւ Վահէին հետ, և միւս կողմէ Տատեան փաշայի եղբօրորդւոյն Տրդատ պէյի միջոցաւ Դաշնակցութեան հետ բանակցութեան կը մտնէր, բարեկործութիւններ խոստանալով, և հարիւրի չափ յեղափոխականներ ազատ արձակելով, կը հրաւիրէր յեղափոխական պետերը Գոլիա գալ և Բ. Դրան հետ բանակցիլ։ Մուղակը չատ վրան բաց էր....

Վահէ հիւանդանոցէն ելլելէ յետոյ Ամերիկայի ընկերներու պընդումով կը մեկնի Ամերիկա։

1898ի գարնան. ժողովին վերակազմեալութիւնը իրեն գործունէութեան դաշտ ընտրած էր միայն Կիլիկիան, և մասնակի չարժուիներու միասը նկատի առնելով ընդհանուր ապստամբութիւն մը պատրաստել որոշած, բայց այս գործունէութեան ձեռնարկելու համար

գրեթէ ոչինչ կար, ուստի վահէ ողբացեալ Զիթճեանի հետ քաղաքէ քաղաք չրջելով քանի մը ամսուան մէջ կը կազմակերպէ Ամերիկայի մասնաճիւղերը, անվերապահօրէն կարելի էր ըսել թէ՝ այս միջոցին վահէ ազատարարը և բուն հիմնադիրը եղաւ վերակազմեալութեան։

Գործունէութեան նոր ծրագիր մը պատրաստելու համար լինի մէջ կը գումարուի նոր ՓատգՓ. ժողով մը՝ որ նկատի առնելով Արփիարեանի անկարողութիւնը և անոր անունին չուրջ չրջող զրոյցները կ'որոչէ դինք հեռացնել կուսակցութենէն և գործադրութիւնը կը յանձնէ Արզուեանի և Ս. Սուրէնեանի, վահէ բողոքներուականջ կախողներէ չէ, ականջէն բռնելով դուրս կը նետէ Արփիարը, և նոր կեդրոն մը կը կազմուի, վահան Շահրիմանէ, վահրամ Դրիգորեանէ և Արզուեանէ, իրականութեան մէջ վահէն է ղեկավարողը։

Թրքահայ յեղափոխութեան այս վերածնունդը տեսնելով, Դաշնակցութիւնը որ մինչև այն ատեն օգտուած է Հնչակեան պառակտումներէն, նազարբեկի նման այն ալ կ'սկսի սեւացրէքի, վահէ անարգանքի համբերողներէն չէ, օր մը հանդիպելով վաստեանին (Դաշն. ներկայացուցիչ) կ'պատահէ փողոցին մէջ։ Այդ ապտակը պատճառ պիտի ըլլայ, որ վերակազմ-Դաշնակցական միութեան կամ համագործակցութեան ամէն ձեռնարկ ապարդիւն մնայ ապագային։

Վերակազմեալութեան առաջած ոյժին առջև հին Հնչակեանները որ գրեթէ ոչ մի ոյժ կը ներկայացնեն այս պահուս, միութեան ծրագիր մը կը բերեն, որ քանի մը ամիսներ բանակցութիւններէ վերջ, միութիւնը կը կատարուի և կը տօնուի 1902 Մայիս 17ին։

Այս միութիւնը Ամերիկայի վարիչներու, եւ Արզուեանց կեդրոնի, ամենավեճ սխալը եղաւ, իր հետեւանքներով տարիներ յետոյ վերակազմեալութեանց ալ ճակատագրը։

Միութիւնը հազիւ կազմուած՝ քանի մը ամիս եռքը պիտի քայքայուի, և ապէտ մը պիտի ըլլայ։ Հայ յեղափոխութեանց ամէնէն սեւ էջը։ Միսօ Շահէնն և Զիթճեան, երկու վերակազմեալներ միեն փոթիի և միւսը Օտեսայի մէջ պիտի սպանուին։

Վերակազմեալները կը պատասխանեն Սպահ Գիւլեանի և Նազարբէկի վրայ մահափորձով, և լոնտոնի մէջ «Պագունիի», «Համբ» և «Որսորդ» հին Հնչակեանները սպանելով։

Հնչակեան Միութենէն անմիջապէս յետոյ Եգիպտոս եկաւ վահէ քանի մը գործիչներով, որոնք կիլիկիա պիտի մտնային Կիպրոսի ճամբով։ Այս առթիւ ճանչցայ դինքը, և մտայ կուսակցութեան մէջ։ Շաւարշ Հովիւեանի և Ս. Թաշճեանի հետ կազմակերպեցինք նախ Ադեքսանդրիոյ մասնաճիւղը՝ և յետոյ Եգիպտոս, Նահանգ. վարչութիւնը որ 1903էն մինչև 1906 ՓատգՓ. ժողովը աչակցեցաւ Արզուեան կեդրոնին։ Այդ չրջանը պատմական, մանաւանդ Եգիպտահայ տեսակէտով, չահագրգռական է, որ պարտաւորուած եմ զանց ընել՝ թէպէտ այն կապուած ըլլայ Արզուեանի անձին և գործունէութեան։

Հնչակեան բաժանումէն յետոյ նորէն Ադեքսանդրիա եկաւ, վահէ հարուստ Հայերու դիմաց կուսակցութեան նպաստելու, և ամէնքն ալ ատատարեցին, վահէի անձին հմայուած կամ վախի ազդեցութեամբ։

Դժբախտաբար միշտ հիւանդ էր Արզուեան թոքախտը ամրող-

ղովին չէր սպիացած, և ժամանակ առ ժամանակ խիթերէ կը տառապէր։ Միսիայն կաթով կը սնանէր։ Հոս օրերով անկողին մնաց պատառ պանդոկի մը մէջ, մեր ամէն ջանքերը գինք լաւագոյն սենեակ մը տանելու ի զուր եղան։ Ինչ որ ալ ըսեն գինք սեւացնողները Վահէն անչափ բծախնդիր էր կուսակցական դրամներուն, այս իր նկարագրին մէկ կողմն է, անաչառօրէն կ'ուզեմ ցոյց տալ այլ մէկ կողմը։ Այս միջոցին Արփիարեան գէշ հաճոյքի մէջ կը չարունակէր իր սեւացրէքը, կը կրկնապատկէր իր յարձակումները, օր մըն ալ վճռեցին իր վրայ մահափորձ կատարուած ըլլալու լուրը հասաւ, տեղւոյն եգիպտահն մեկնած էր։

1903-1906 Արզուեանի կեանքին ամէնէն աւելի քննադատուած շրջանն է, բայց այդ անաչառօրէն ընելու համար պէտք է, վերակազմեալ կեդրոնի և Ամերիկայի Նահանգային վարչութեան ամբողջ գործունէութիւնը մանրամասնօրէն քննել, ինչ որ 1906ի Գատգ. ժողովին իսկ ամբողջովին կարելի չեղաւ, և յետոյ պէտք է մարդկօրէն վահէի հիւանդութիւնն ալ նկատի առնել։ Գիտի բաւականանամ ուրեմն իրր եզրակացութիւն իմ իրազեկի անձնական կարծիքս յայտնելով իր վրայ։

Անուրանալի է թէ Արզուեան զօրաւոր խմացականութեան և հզաւագիտ ուշիմութեան մը, կը միացնէր անընկճելի կամք մը, պողպատէ նկարագիր մը, անվախութիւն և խոհեմութիւն իրար կ'ամբողջացնէին։ Իր մէջ Դաւուր մը կար և Կարիպալտի մը, բայց միեւնոյն ատեն Միլլա մը։ Իր այս ձիրքերուն քով, և կամ թէ իր այս առաւելութիւններուն գիտակցութիւնը, գինք մղած է ծայրայեղ անձնավստահութեան մը, որ երբեք նկատի չառաւ իր քայքայեալ առողջութիւնը իսկ։ Այդ անձնավստահութիւնը գինք դարձուցած էր նաև հպարտ, արհամարհող ամէն անոնք որ իր խորհելակերպէն չէին։ 1906ի պատգ. ժողովին անոր ապացոյցը տուաւ։ Այդ ժողովը կրնար արդիւնաւոր ըլլալ, հակառակ եղած խոշոր սըխալներու բայց վահէ չարունակեց իր անձին իր կամքին վրայ վստահիլ, չուզեց տեսնել՝ կամ չտեսաւ այն պարապութիւնը որ կ'ստեղծէր իր շուրջը։ Ինք որ կուսակցութիւնը իր կամքին ուժով փրկած էր Ամերիկա, իր շուրջ հաւաքելով խակապէս եզական ոյժեր, չէր նշմարեր թէ՝ անոնց մէկ մասը իր դէմ կը գտնար, և քայքայուելու չէր կրնար ուշանալ. և միակ կուսակցութիւնը որ կրնար թուիլ կանգնիլ 1908ի հայկական յիմարութեան առջև, գադրած էր այժմ ներկայացնելէ իրր հետեւանք Արզուեանի կամակորութեան։

3. ԴԱՎԻՃԱՑԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Դաշնակցական կարովի գործիչը, նախկին Դաշնակցական ներկայացուցիչ եգիպտոս։ Ըստ Թէոդիկի (տես Ցուցարձակ, էջ 34) ան գերձած է Թալաս 1870ին։ 1886ին կու գայ Պոլիս, կը հետեւի իրաւագիտութեան եւ կ'ըլլայ փաստաբան։ 1896ին կ'անցնի Պուլկարիա ուր կը դառնայ Դաշնակցական գործիչ։ Պուլկար կառավարութիւնը կը վտարէ գինքը երկրէն կարգ մը յեղափոխական գործիչներու հետ։ Երկար տարիներ Եգիպտոս եւ Թրքէվ ապրելէ վերջ, Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումին կ'անցնի Թուրքիա եւ պահ մը Իզմիրի երեսփոխանը կը մնայ, իբր հաստատակամ գործիչ։ Պոլիս դարձին՝ բաղաքական ճնշիչ կը կարգուի, ապա Մագրիբէօյի բաղաքական ճախա-

գան՝ (պէլէտիէ բէյիւմ), պատճառ զոր կը վարէ մինչեւ իր ամսոյման օրը», այսինքն 24 Ապրիլ 1915։

4. ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ. — Գալիա Գայազիտի հրապարակը կախուած քանի հնչակեաններէն մին։ Առեղնագիրը կեսարիոյ հնչակեան մատնահիւդին, որդին կեսարիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ Աւագերէց Էվէրէկցի Տ. Մահփառն քհ. Եղիազարեանի(1), Գալ-

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱԼՖԱԵԱՆ

Տ. ՍՏԵՓԱՆ ՔՀ. ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

ոյ Գատերազմական Առեւտը՝ կը փնտռէր կեսարիոյ հնչակեան Կոմիտին քարտուղար «Ասուպը»։ Ասոր ծանկանուն էր՝ վազեմի յեղափոխական Մինաս Գեորգեանի։ Ոնիկ եղիազարեանի համար՝ կ'ըսէ մատնիչ Համայեակ Արամեանց իր հնչակեանց կուսակցութեան պատմութեան մէջ՝ «Հեռագրին մէջ բուած ծանր ամբաստանութիւններէ Միհրան Գեորգեանին կը վերաբերէին, ինչ որ երկու խօսով կրնար բացատրել եւ խոշոր թիւրիմացութիւնը փարատել։ Սակայն Օճիկ եղիազարեան նախազգին հրաւէրին ի պատասխան բաւականացաւ յայտնել թէ՝ յիշուած յանձնարարէն ոեւէ մին գործած չէր ինք։ Եւ երբ տեսաւ որ մեզի կը պատասխանէին պարզել իրողութիւնը, Օճիկ վճռական ատամով մը արգիլ հանդիսացաւ։ Դադարի պահուն ի զուր ամէն կողմէ կը փորձէինք համոզել զինքը, թէ Ասուպին պարագան պարզելուն մէջ ոեւէ վտանգ չկայ։ Ոչ, ոչ կը զոչէր Օճիկ

(1) Այս քահանան որ բարեպաշտութեան տիպար մըն էր, ժողովուրդէն կը կոչուէր «կաթողիկոս»։ Էվէրէկցի էր, ի. ծնած 1847ին։ Տեղացիներու բարբառով կը պատկանէր Ազգարեանց ընտանիքին։ Նախապէս ուսուցիչ։ Ձեռ. 1880ին քահանայ ձեռնադրուած է Կեսարիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն վրայ որուն յետոյ աւագերէցը եղաւ։ Իր զաւակներն են եղիազար, Սարգիս, Յովհաննէս և Սերբուհի, վախճանած է 2 Ապրիլ 1912ին։

անեղիթալի հասաստամուրեամբ —մի պնդէք, թող դաստպարտեն զիս, եւ թող կեսարիոյ մէջ ալ կարծեն թէ Միհնաս Պետրոս-Ասուպ— արդէն իսկ պաժուած է, եւ հետեւաբար զիմիմ հետապնդելու ալ պէտք չմնայ...»:

Ընկերասիրութեան, անձնուիրութեան, աւելի մեծ օրինակ մը՝ անկարելի է գտնել ամբողջ ազգերու յեղափոխական պատմութեան մէջ։ Եւ այս դիւցազնական օրինիկին համար «Իրազեկ» իր նօթերուն մէջ կը գրէ. «Համենս հոյս ունակերս մը եղած է վարժարանը, մաքուր բարոյականով, անբասիր, անմեղուկ երիտասարդ մը» (իր կենսագրութիւնը տես էջ 1200 և պատկերը էջ 1199)։

5. *ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ ԲԱՐՈՆԵՂ (ԽԱՆ). — Իր մասին կը գտնեմ Դրօշակի 1904 Մարտի թուէն հետեւեալ կենսագրականը. «Դեռ երիտասարդ հասակում վրէժխնդրութեամբ վառուած ճա մասնակցել է Պոլսում Գում-Գարուի եւ Բաբ Ալիի ցոյցերին, ապա անցել է Պարսկաստան եւ Խանասորի կռիւին է մասնակցել։ Եղել է Վանում, Վանից անցնելով Կովկաս բնակուեց Խասատուրի հերոսների խմբապետ։ Այդ մեծ կռիւը հմտութեամբ վարեց, եւ անվնաս վերադառնալուց յետոյ, ճանճակուեց «հայծակ» ձիաւոր խմբի առաջնորդ եւ Բասենի կռիւների ժամանակ Բոցիկի եւ Գոմաձորի վճռական կռիւներում հրաշալի կերպով կառավարեց խումբը, բայութեամբ կուեց։ Երրորդ օրը երբ վճռած են վերադառնալ Կովկաս չորս օրուայ յոգնութենից կազդուրուելու եւ նոր ոյժերով վերսին անցնելու համար, սահմանի մօտ, յուսաբացին, նկատում էին թշնամիներից եւ կռուի բռնում։ Դալի Բաբայի հարում դիրք բռնելով, դիմադրում են մինչեւ փամփուշտների սպառիլը, ապա բնկնում անհաւասար ուժի առաջ, հարապատիկ զոհեր գլորելով թշնամիներից»։*

ԲԱՐՈՆԵՂ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ (Խան)

«Ինքնակենսագրու վրայ գրուած գլուխին մէջ յիշած եմ իր անունը, ինք ծնած է 1863ին Կեսարիոյ Տէրէվանք գիւղը։ Անգրագէտ էր և թրքախօս, ինչ որ չարգիլեց Դաշնակցական չաւագոյն խմբապետներէն մին ըլլալ։ Դանիէլ Վարդապետ որ գինքը ճանչցած էր կը գովէր իր քաջութիւնը և այս չաւագոյն վկայականն է։

Իսկ իր հերոսդին Գրիգոր Նեսենեան որ անոնց աւելի մօտէն կը ճանչնար զինքը, իր մասին կու տայ հետեւեալ տեղեկութիւնները, որոնք նոյնութեամբ կը ներկայացնեն, բաղդատութիւնը ուշիմ ընթերցողին թողնով։

«Բարսեղ Թիրեաքեան իր յեղափոխական անունով «Խանը», որուն վրայ չինուած ծանօթ երգ մըն ալ կայ (ձկուսին չի կար, մութ գիշեր էր, մի խումբ կ'երթար յառաջ յառաջ...»), ծնած է Տէրէվանք՝ 1864ին։ 18 տարեկանին եկած է Պոլիս և հետեւած արհեստի իր զուգկունհուք։

ցետոյ անցած է Պալաթ՝ ուր զբաղած է առաղձագործութեամբ՝ մինչև իր Պոլսէն մեկնումը։ Մասնակցած է 1890ի Դում-Դարուի դէպքին և այնուհետև քաշուած կուսակցական կեանքէ մինչև 1895ի վերջերը։ Բայց Պապը-Ալիի ցոյցէն յետոյ՝ երբ կրտսեր եղբայրը վտանգուած և ապաստանած է Ղալաթիոյ եկեղեցին, անոր անկէ փախուստի միջոցին ինք ալ միացած է անոր և անցած Պուլկարիա։ Քիչ ժամանակ Պուլկարիա և Ռումանիա աշխատելէ յետոյ կ'անցնի Կովկաս։ Եւ որովհետև այդ շրջանակին Հնչակեանք պառակտուած և տկարացած էին երկուքն ալ իրարև Դաշնակ կ'անցնին սահմանը և կը մասնակցին վանի 96ի կամ 97ի կռիւներուն։ Դարձեալ երկուքը կը մասնակցին խանասորի արշաւանքին, Խաստուրի կռուին, ուր գոմի մը մէջ պաշարման հետեւանքով կը սոխպուին կռուի բռնուիլ թշնամիի ուժերու հետ և Մինհրան կ'սպանուի հոն։ Իսկ Բարսեղ Թիրեաքեան կայծակ ձիաւոր խմբի իրրև պետ սահմանէն կ'անցնի Անդրանիկին օգնութեան փութալու համար և Բասենի դաշտին վրայ Տէլի Պապա ըսուած տեղը կը պաշարուի թուրք ուժերէն և կ'սպանուի կռուին մէջ, կարծեմ 1911ին։ Խաստուրի կռիւն ալ պատահած է 1899ին։ Բարսեղ բնաւորութեամբ խիզախ էր, յանդուգն, իսկ իր յեղափոխական գործունէութիւնը կարելի է վերագրել աւելի՛ իր արկածախնդիր ոգւոյն՝ քան ազգասիրութեան»։

6. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ ՄԻՀՐԱՆ (յեղափոխական անունով ՎԱՀԱՆ).— Թէև Տիար Բ. Օհանեան իր մասին չէ խօսած, սակայն իր քեռորդւոյն՝ Գ. Նշանեանի տեղեկութիւններէն օգտուելով կու տամ հետեւեալ ծանօթութիւնները։

ՄԻՀՐԱՆ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

Ծնած է 1868ին Տէրէվանք։ Ան ալ 17–18 տարեկանին եկած է Պոլիս և հետեւած առաղձագործութեան՝ ի Դուզ կուենճուք։ 1894ին մտած է Հնչակեան կուսակցութեան մէջ և մասնակցած է Պապը Ալիի ցոյցին՝ ուրկէ վերջը առաջնորդուելով հետապնդումի, Պոլսէն հեռացած ժամանակ միասին առած է իր երէց եղբայրը։ Միհրան՝ հակառակ իր եղբօրը խոհուն էր, լուրջ ու ծանր բնաւորութեամբ և խորապէս ազգասէր՝ զոհաբերութեան ոգիով։ Գրիգոր Նշանեան կ'ըսէ. «Ես իրրև իրենց քեռորդին, ապրած ըլլալով իրենց հետ, երկար ժամանակ, չափազանց կը սիրէի Միհրանը, ազդուած իր միսթիքական խոր հոգիէն»։

Ինչպէս ըսի Միհրան սպանուած է Խաստուրի կռիւին մէջ 1899ին։

Թիրեաքեան Բարսեղի և Միհրանի մէկ ուրիշ եղբայրն էր՝ Ալիքսան որ ինչպէս յիշեցի (տես էջ 758) ուզած է գէնքով գիմադրել տարագրութեան առթիւ, բայց չէ կրցած համոզել սարսափած գիւղացիները որոնք խնդիր չհանելու նկատումով տեղի տուած են և ջարդուած։

7. ՃՐՃՐԵԱՆ ԱՐԹԻՆ.— Կեսարացի Հայ մը որ հանրային կեանք չունի, Պարզ համեստ կտրիճ Հայ մը, կառապան, որ տեղահանութեան մեծապէս օգտակար եղած է, տասնեակներով Հայեր ազատելով և վերջապէս կրցած է անվտանգ Հալէպ հասցնել կախազան հանուած Գառնիկ Գույումճեանի այրին և զաւակները և կիներու կարաւանն մը։

8. ՄԱՆՈՒԵԱՆ ԵՐԵՄԻԱ.— Թոմարզացի, որ Գայազիտի հրապարակը կախազան հանուած 20 Հնչակեաններէն մէկն է (տես պատկերը էջ 1446)։

9. ՄԱՐՋՊԵՏ (ՂԱԶԱՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ).— Կեսարիոյ Թոմարզա գիւղէն՝ ծնած 1878ին, Մանուկ հասակէն արբացած՝ կու գայ Գոլիս և Գէզճեան վարժարանը նախնական կրթութիւնը ստանալէ ետք, հօրեղբայրը կ'ուղարկէ զինքը Միւնիխ, ուր կը հետեւի մանկավարժութեան, Հոնկէ մեկնելով Գուլկարիա՝ պահ մը ուսուցչութեամբ կ'զբաղի, յետոյ իր պատկանած կուսակցութեան՝ Դաշնակցութեան, կողմէ կ'անցնի Գարսկաստան, Եւ Խոյի մէջ պատասխանատու ներկայացուցիչ կը կարգուի, սակայն յաչս պարսիկ կառավարութեան՝ կը ներկայանայ իբր վէքիլը Խալիֆէ (Ա. ռաջնորդի փոխանորդ), Կը մասնակցի ըստ Մալխասի «Ազատամարտ»ին պարսկական յեղափոխութեան, Երբ Ռուսերը Ատրպատականը կը գրաւեն կ'անցնի Վան, Եպիսկոպոսի խուռմբին հետ Բաղէշ կ'երթայ, ուր գլխաւորաբար զարկ կու տայ կրթական գործին, մտնելով ամէն խաւէ ներս, Ցետոյ կու գայ Գոլիս և կը վարէ Եէնի-Դարուլ դպրոցին տեսչութիւնը քանի մը տարի, յետոյ Գուլկարիա կ'ուղեւորի կազմակերպական գործերով։ Ընդհ. պատերազմին սկիզբներէն Գոլիս կը դառնայ։ Սարսափի օրերուն՝ պահուըտած կը մնայ. բայց անձնուրաց և այլասէր մարդ նոր աքսորուած Թաւուտեանը դիմումներով վրկելու փութկոտութեամբ՝ դուրս կ'ելլէ թաքստոցէն ու կամուրջին վրայ կը ձերբակալուի։ Վեց ամիս կեսարիա տարագիրի կեանք մը բոլորելէ ետք՝ կը յաջողի հասնիլ Վալին, զինքը Գոլիս դարձնելու համար, յայտարարելով որ կարեւոր յայտնութիւններ ունի ընելիք, մանաւանդ երբ Կովկասի երթալ՝ Թուրքիոյ ի նպաստ բրօբականտ պիտի ընէր...։ Սակայն գալէն քանի մը օր վերջ կրկին կ'աքսորուի, այս անգամ Միջագետքի անապատները։ Հոն թրքախօս ինքզինքը Թուրք ցոյց տալով Թուրք բանակին հայթայթիչ կ'ըլլայ և այս դիրքէն օգտուելով հարիւրաւոր Հայեր կ'ազատէ։ Վերջապէս զինադադարէն քանի մը օր առաջ բան

ՂԱԶԱՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ (Մարզպետ)

Մալխասի վանդի Թուրք կառավարութեան կողմէ պիտի ձերբակալուէր —գուցէ մատնուած— պետեւիի տարազով ձիով խոյս կու տայ և ձիէն իյնալով կը մեռնի։

Ըստ ուրիշ տեղեկութեան մը կ'ապաննուի Թուրք չէթէներու կողմէ։

Թուցիկի ձեւով հրատարակած է «Ջուլումաթի» դինուոր Օհաննէսի կենսագրութիւնը, իսկ Գոլիս՝ Մանկական Աշխարհը։ Կը գոչուէր նաև «Մարզպետուհի»։ «Հայկ Առաքելեան» իր աւետարանական հպատակութեան կեդրոնն էր՝ զոր կը գործածէր Գարսկաստան։ Երկու անհատ, —«մտաւորականն» և «հայդուկը»— կ'ապրէր իր մէջ։

10. ՇԱՀԳԱԶ ԲԱՐՍԵՂ.— Թէև ծնած է Կ. Գոլիս 1883ին, սակայն զաւակն էր կեսարացիի մը։ Իր ուսումը ստացած է Կ. Գոլիս Մայր վարժարան, կեդրոնական և Մխիթարեան վարժարաններէն։ Ցետոյ գացած է վենետիկ՝ Մուրատ-Ռափայէլեան, որուն շրջանը աւարտած է։ Գոլիս գարձին՝ Շամտանճեանի հետ կը հրատարակէ «Ծաղիկ» թերթը։ 1903ին, կը փախչի Եգիպտոս ուր կը մնայ հինգ տարի, առեւտրական ասպարէզի մէջ, բերելով նաև իր կրակոտ մասնակցութիւնը ազգ. խնդիրներու և աշխատակցութիւնը արտասահմանի թերթերու։ Ալեքսանդրիոյ մէջ հրատարակած է Կրակ թերթը (2 թիւ), Ալլասիրութիւն եւ եսասիրութիւն գրքոյկը, Մեռակ կիսամեռեան և Հաջիւցներ թուցիկը։ 1908ին Գոլիս կ'երթայ և իրը Դաշնակցական գործիչ կ'երթայ ներքին գաւառները, ապա Գուլկարիա և Եգիպտոս (1912)։ Ցետոյ կը մեկնի Բարիզ իրաւաբանութիւն սորվելու։ Մ. վարանդեանի հետ կը շարունակէ Pro Armeniaն և կ'աշխատակցի Հայրենիքի և Հորիզոնի։ Պիչ Ընացած էր փաստաբանի վկայականը առնելու, երբ 1914ին Գոլիս եկաւ վիքթոր Գէռառի կողմէ իրեն վստահուած պաշտօնով մը։ 1915 Ապրիլեան ղոհերէն մէկը եղաւ։

ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀԳԱԶ

ՎԱՐԱԶԴԱՏ (Յ. Բ. Թիւրապեան)

11. ՎԱՐԱԶԴԱՏ Բ. (Յ. Բ. ԹԻՒՐԱՊԵԱՆ).— Հոյ չակեան կուսակցութեան ամէնէն գործօն գէմքերէն. ընկ. Յալասցի, Հնչակեան վար-

չութիւններու անդամակցած է յաճախ։ Գտնուած է Կ. Պոլիս և Ամերիկա պատասխանատու պաշտօններով և իբր խմբագիր հնչակեան թերթերու։ Հիմա ալ կը վարէ Նոր Երկիր (Բարիզ) խմբագրութիւնը։

12. ՓԻՇԻՆԵԱՆ ՄԻՆԱՍ.— Այլ անուամբ «Սամսոնցի Սարը խաչիկ» կամ «Մինասը», ծնած Կեսարիա, 1880ին։ Մանուկ հասակէն մտած հնչակեան կուսակցութեան մէջ։ Հայ-թաթարական կռիւներուն՝ երեւան և Շուշի պատասխանատու դեր ստանձնած։ Իր յաղթանդամ դրսերեւոյթով ահաբեկիչ։

Ը.

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ

Երբ կարդը կու գայ Կեսարացի Հայ վաճառականներու վրայ խօսելու իսկապէս վարանումի կը մատնուիմ վասնզի բոլոր Կեսարացի Հայ վաճառականները և առեւտրականները ոչ թէ ներկայացնել այլ նոյնիսկ թուել, դիւրին աշխատանք մը պիտի չըլլար և ոչ թէ այս հատորը, այլ աւելի պէս բազմաթիւ հատորներ պիտի չբաւէին պատկերացնելու համար Կեսարացի Հայ վաճառականներուն համաշխարհային չուկային մասնաւորապէս Արեւելքի վաճառականութեան մէջ՝ կատարած դերը։

Արդէն շատ ու շատ առիթներով ըսի թէ Կեսարացին ի բնէ առեւտրական կամ վաճառական է, պատեհութիւններ շատ ներկայացաւ ցոյց տալու համար իր նախաձեռնարկ ոգին և յանդգնութիւնը, և բախտախնդրական նկատուելու չափ խիզախ նկարագիրը, և յաճախ չեղաւ ան իրողութիւնը թէ Կեսարացիք ուրիշ ամէն բանէ առաջ առեւտրական էին և իբր այն առաւելապէս համբաւուած և հռչակուած։

Կեսարիայէն դուրս առհասարակ իրենց գործունէութեան հիմը և նոյնիսկ պատճառը իրենց գաղթականութեան, առեւտուրը և վաճառականութիւնն էր։

Այն հատուածներուն մէջ ուր խօսուեցաւ Կեսարացի Հայոց աշխարհի զանազան մասերը հաստատուելուն վրայ, արդէն որոշ տեսնուեցաւ թէ գլխաւոր պատճառը այդ ցրումին ու տարածման վաճառականութիւնն էր։

Ուստի չատ մեծ անխոհեմութիւն մը պիտի ըլլար իմ կողմէս ուզել փորձ ներկայացնելու համար Կեսարացի Հայ առեւտրականներու լիակատար մէկ ցուցակը։ Անիկա անկարելին փորձել պիտի ըլլար։ Այս պատճառով որոշեցի ներկայացնել կեանքը և գործը մասնաւորապէս այնպիսի վաճառականներու որոնք ծանօթ են հանրութեան որքան իբր առեւտրականներ, նոյնքան ալ իբր ազգօգուտ դէմքեր, իրենց նիւթական և բարոյական զոհողութիւններով։

Այս սահմանափակումը ընելով հանդերձ, հարկ կը դատեմ ըսելու թէ խիստ կը կասկածիմ որ կրցած ըլլամ որոշ գաղափար մը տալ ոչ թէ Կեսարացի Հայ վաճառականներու առեւտրական գործառնութիւններու ընդարձակութեան այլ նոյնիսկ անոնց հանրային գոր-

ծուն էութեան և մարդասիրական զոհողութեանց վրայ, վանդի վըստահ եմ թէ թիւով անհամար վաճառականներուն մէջ որոնց ծնունդ տուաւ Հայ-Կեսարիան անշուշտ շատ շատեր ալ կան որոնք իրենց համեստութեան կամ իրենց միջավայրին պատճառով մնացած են աստուերին մէջ ու չեն հռչակուած։

Ասոր համար անշուշտ ներողամիտ պիտի ըլլան ընթերցողները եթէ մոռացումներ տեսնեն, նկատի առնելով այն դժուարութիւնները որոնք չրջապատած են այս տեսակ աշխատութեան մը ձեռնարկողը։

Հոս մեր կատարելիքը սոսկ փորձ մը պիտի ըլլայ ներկայացնելու Կեսարացի Հայ առեւտրական մեծ դէմքերը, որոնք միեւնոյն ատեն ազգին օգտակար եղած են իրենց նիւթական ու բարոյական ձեռնտուութիւններով և հանրային դէմքեր դարձած են։

Հոս այս էջերուն մէջ պիտի տեսնուի թէ կան Կեսարացի ընտանիքներ որոնք ամբողջ սերունդներ յաջորդաբար կրցած են իրենց հարստութիւնը տեւականացնել և միշտ՝ կարծես աւանդաբար իրենց պարտականութիւն համարած են կանոնաւորապէս ընծայել իրենց նիւթական ձեռնտուութիւնը ազգային հիմնարկութիւններուն և կրօնութիւններուն։

Ասոնք պիտի չկանանք ներկայացնել ի մի խմբուած, որպէսզի ընթերցողը ամբողջական գաղափար մը ունենայ, հետեւաբար հոս այս էջերուն մէջ կարելի պիտի չըլլայ պահել ոչ ժամանակագրական ու ոչ այբուբենական կարգը։

ԿԻԼԻՊԷՆԿԵԱՆՔ

Կեսարական հայ ընտանիքներու մէջ Կիւլպէնկեանք կը գրաւեն առաջին տեղը, ո՛չ թէ անոր համար որ անոնք հին ընտանիք մըն են և աւանդական ազնուականութեան մը գրոշմը ունին իրենց ետին, այլ անոր համար որ այդ մեծ ընտանիքը որուն հարիւրաւոր անդամները այսօր ցրուած են Կեսարիայէն դուրս հեռաւոր վայրեր, մօտաւորապէս երեք հարիւր տարիներու իր կեանքին մէջ որ Արգէոսի չուրջը ապրած է, տեւականապէս աղբիւր մը եղած է բարութեան ու բարեգործութեան, և ազգին տուած է օգտաշատ ու պատուաբեր անդամներ, մասնաւորապէս առեւտրականներ, թէև ուրիշ առպարէզներն ալ օտար չեն եղած այս մեծ ընտանիքին անդամներէն ոմանց։

Արգէն տեսնուեցաւ (տես էջ 1953) որ այս ընտանիքը ազնուական ծագումի մը աւանդութիւնը կը պահէր իր մէջ, անշուշտ իր նախնիքներէն աւանդաբար եկած հասած մինչև մեր օրերը։ Իրենց Ռշտունեաց նախարարական ընտանիքին սերունդը ըլլալու տեսութիւնը որքան որ ալ հաւաստի և պատմական կոչուելու չափ զօրաւոր փաստերու վրայ հիմնուած չըլլայ, սակայն աւանդութիւն մը կրնայ նկատուիլ, և իրր այն կարելի է անոր արժէք մը տալ, որքան որ ալ անիկա առասպելութիւն մը չթերէ այդ ընտանիքին համար որուն ծագումը ազնուական եթէ չըլլայ իսկ բան մը չի կորսնցներ իր արժէքէն ու համբաւէն, երբ իր գործերն են ազնուական։

Կիւլպէնկեան ընտանիքը, ըստ աւանդութեան մին էր այն եօթը

ընտանիքներէն որոնք Պարակաստանէն եկած էին Կեսարիա և իրենցմէ ամանք քաղաքը և ամանք Թալաս հաստատուած էին (տես էջ 646)։

Կիւլպէնկեանք այս վերջիններէն են որ եկած հաստատուած են Թալաս, որուն ոչ միայն հնագոյն ընտանիքը այլ նաև ամէնէն բազմաճոխը կը ներկայացնէին, իրենց կալուածները Թալասի շուրջը շատ ընդարձակ էին։ Ամերիկեան հաստատութիւնները որոնք չինուած էին բարձրագիր դիրքի վրայ երբեմն այգին էին այս ընտանիքին, որ Թալասի շուրջը ամենահին օրերէ սկսեալ բարիքներ ըրած է։

Մասնաւորապէս Թալաս իր փառքէն և համբաւէն շատ բան կը պարտի Կիւլպէնկեաններու որոնք չինած են 1848ին անոր վարդ Պատրիկեան վարժարանը (տես էջ 736 և 1160-61) և ապա 1860ին համանուն աղջիկներու վարժարանը (տես նոյն էջերը) և երկար տարիներ մինչև ընդհ. պատերազմ հոգացած են այդ վարժարաններու ծախքերը։ Այս ընտանիքն է որ Մ. Կարապետի վանքին նուիրած է Հէօնկեէլի ջաղացքը և չրչակայ ընդարձակ արտերը, գետին երկու կողմերը (տես էջ 991) 1830ական թուականներուն չինած է Տէրէվանքի Մ. Մարգիս վանքին վիմափոր չրամբարը, 1870ին նորոգած է Թամարզայի Մ. Աստուածածինն վանքը (տես էջ 1011) և 500 ոսկի տուած՝ Զօմախլուի Մ. Լուսաւորիչ եկեղեցիին չինութեան (տես էջ 837-8)։ Նոյնպէս շատ կարեւոր գործ մը կատարած է Մ. Կարապետի բարձրագոյն վարժարանին չէնքին չինութեան մէջ, ինչպէս յիշուեցաւ (տես էջ 1131), տալով Տրդատ եպ. Գալեանի 1899ին Ուսումնասիրաց ընկերութեան 800 ոսկի գումարը որ իրենց քով կը մնար, և կատարելով Դաւոնիկ Կիւլպէնկեանի նախաձեռնութեամբ հանգանակութիւն մը, չինութիւնը լրացնելու համար։ Կիւլպէնկեանք էին նաև որ 1873ի սովին առեն Կեսարիոյ և չրչակայից սովեալներու օգնութեան համար մեծ նպաստ բերին (տես էջ 1309), արմտիք հասցնելով Կեսարիա։

Անոնք հանրային գործերու միշտ բերած են իրենց մասնակցութիւնը և շարունակ խառնուած են ազգային կեանքի, կատարելով շատ ազդեցիկ դեր։

Անոնց ազդեցութիւնը գերազօր եղած է նաև պետական շրջանակներու մէջ, ուր իրենցմէ ազդեցիկ անձեր, յաճախ ժողովուրդին շահերը պաշտպանած են բանիւ և գործով։ Օրինակի համար 1863ին Թալասը քաղաքին կապող խճուղին չինուած է Քերովբէ Կիւլպէնկեանի ջանքերով և ձեռնտուութեամբ, կառավարիչ Համիտ պէյի վրայ իր ունեցած ազդեցութեան շնորհիւ։

Կիւլպէնկեանները մինչև այսօր մասնաւոր գուրգուրանք մը ցոյց կու տան Կեսարիոյ խլեակներուն և անոր անունին կապուած ամէն բանի հանդէպ և զինադադարէն յետոյ վերապրող Կեսարացիներու օգնութեան ձեռք կարկառողներուն մէջ միշտ պիտի յիշուի անունը Կիւլպէնկեաններու, մասնաւորապէս վեհոգի ու պատուական և ազնուասիրտ Հայուն՝ հանգուցեալ Պատրիկ Կիւլպէնկեանի որ կարեւոր գումարներով նպաստ ու աջակցութիւն ընծայած է կեսարիոյ կարօտեալներուն և որբերուն, զինադադարէն յետոյ։

Այս պատուական ընտանիքը որ իր մէջ կը հաշուէ բազմաթիւ

ազգային դէմքեր ու օգտաշատ անձնաւորութիւններ, ինչպէս արդէն ըսուած է (էջ 1477) իրր վաճառական ու առեւտրական ալ մեծ ու կարեւոր դեր մը կատարած է Կեսարիոյ և շրջակայից մէջ։ Մասնաւորապէս իրենք նախաձեռնարկ կամ հնագոյն վաճառականներն են որոնք արտաժութեան առեւտուրով զբաղած են (տես էջ 1489), այս առթիւ ո՛չ միայն թուրքիոյ արտաժման նաւահանգիստներուն, ինչպէս Կ. Պոլսոյ և Իզմիրի հետ, յարաբերութիւն և երթեւեկ ունեցած են, այլև արտասահմանի հետ, ուր ունեցած են ներկայացուցիչներ, և այսպէս այս ընտանիքին անդամները հաստատուած են, Իզմիր, Պոլիս, յետոյ Մանչէսթըր, Լոնտոն, Բարիզ, Մարսիլիա, և վերջապէս Ամերիկա, հետզհետէ ընդարձակելով իրենց վաճառականութեան շրջանակը և գործառնութիւնները, ինչպէս նաև ապրանքները որոնցմով կը շահագրգռուէին։

Տեղական ապրանքներու արտաժումի գործին կցուեցաւ յետոյ եւրոպական հարստարեւտրական ապրանքներու ներմուծումը և ապա գործի գործը, որ միայն Անատոլուի մէջ պատրաստուածներուն մէջ չսահմանափակուեցաւ այլ Պարսկականին և Կովկասեանին վրայ ալ տարածուեցաւ և այս կերպով կիւլպէնկեանք գացին Պարսկաստան և Կովկաս, և հոն տեղերն ալ ունեցան իրենցմէ ներկայացուցիչներ։

Կիւլպէնկեաններէն հիւղ մը ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ (էջ 1944) Մէհմէտ Ալիի շրջանին եկաւ Եգիպտոս և հոս դարձաւ հողատէր։

Այս ընտանիքին բոլոր անդամները ներկայացնել միաւոմի իրենց գործերով անշուշտ կարելի չէ, սակայն պիտի ջանանք մի քանի կարեւոր դէմքերու վրայ գաղափար մը տալ։

Դժբախտաբար ընտանիքին հին դէմքերուն վրայ մեր ունեցած ծանօթութիւնները հատուկտոր են։

Օրինակի համար անցեալ դարուն սկիզբը կամ աւելի կանուխ այս ընտանիքին անդամներէն էր ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՄԻՐԱ ԿԻԻԼՊԷՆԿԵԱՆ որուն վրայ շատ անցղակի յիշատակութիւն մը ունինք (տես էջ 1950)։ Ն՚այնպէս 1804-5 թուականներուն կը յիշուի Պոլսոյ մէջ ՅԱԿՈՒԲ ԱՂԱ ԿԻԻԼՊԷՆԿԵԱՆ, որ ինչպէս ըսի (տես էջ 1954) հաւանօրէն սեղանաւոր մըն էր, և մտերիմն ու սիրելին արքունական պաշտօնատար Իպրահիմ Քեհեայի։

Հոս յիշենք նաև այս ընտանիքին պատկանող եպիսկոպոս մը որուն վրայ արդէն խօսեցայ (տես էջ 2028)։ Այս եպիսկոպոսն էր ՊԵՏՐՈՍ ԵՊ. աշխարհական անունով Յակոբ, որ անցեալ դարուն սկիզբը ապրող ուսեալ եկեղեցականներէն մին է, և երկար տարիներ աշխատած է Ս. Կարապետի վանքին մէջ իրր գրագիր կամ քարտուղար։ Անիկա 1807ին Մխիթար Աբբայի ձեռագրատունը ընդօրինակած է երբ «գեռ համբակագոյն» էր։ Յետոյ անիկա կրօնաւորած է և կոչուած է Պետրոս, և մինչև 1839 ապացած է Ս. Կարապետի վանքը։ Այս վարդապետն է որ յօրինած է իր հոգեւոր հօրը Ստեփանոս Արքեպ.ի հրամանով պատասխանը այն ոտանաւորին որ Տիւզեան Կարապետ, Յակոբ և Պօղոս եղբայրները գրած էին 1823 Մարտ 18ին Ս. Կարապետի վանքին մէկ սենեակին պատին ծեփին վրայ։ Այս պատասխանը նոյնպէս ոտանաւոր, որ իրր թէ սենեակին բերնով

խմբագրուած՝ 3 Յուլիս 1823ին գրուած էր (տես Հայ Վաճառայի, էջ 57) ցոյց կու տայ թէ Պետրոս վրդ. բաւական յաջողակ գրիչ չարժող մըն էր։ 1839ին հեռանալէ յետոյ վանքէն, Շապին-Գարա-Հիսար առաջնորդ գացած է։ Եպիսկոպոսանալէ յետոյ հաւանօրէն այցելած պիտի ըլլայ իր ծննդավայրը՝ Թալաս որուն վարժարանին —որ Կիւլպէնկեանք կառուցած էին— նուիրած է գիրքեր և ձեռագիրներ։

Կիւլպէնկեան ընտանիքին ամէնէն կարեւոր դէմքը սակայն եղած է Կիրիլլոսի Զէյթիի որ 1830ական թուականներուն չինած է Տէրէվանքին վիմափոր չրամբարը և ժամանակին կեսարիան յուզող ազգային վէճերուն խառնուած է։ Կիւլպէնկեանք՝ որ Մանիկօղլու-Ցրէնկեան վէճերուն մէջ Մանուկեաններու գլխաւոր նեցուկը եղած են (էջ 1315), պահ մը նոյնիսկ զեկավար դեր ստանձնած են, մասնաւորապէս 1840-50 թուականներուն երբ կեսարիոյ և չրջակայից մէջ գլխաւոր դէմքն էր Կիւլլապի Զէյթիի որ ինչպէս յիշուեցաւ (էջ 936) սպառնացած է 1848ին կաթոլիկութեան դիմել իր պաշտպանած առաջնորդը պաշտօնի վրայ պահելու համար։

Այս պատկառելի և ազդեցիկ անձնաւորութենէն՝ Կիւլլապի Զէյթիի Կիւլպէնկեանի զաւակներն էին Մ. Սերովբէ և Սարդիս Կիրիլինկեան եղբայրք որ այս ընտանիքին համազգային նշանակութիւնը մը և համբաւ մը տուող գլխաւոր դէմքերը եղած են։ Երէց եղբայրը Մ. Սերովբէ Կիրիլինկեան ծնած է 1833ին Թալաս և իր կրթասեր եղբօրը Սարգիսի հետ գացած է Զմիւռնիա, վահառականութեամբ զբաղելու համար։ Հոն երկու եղբայրը կը հիմնեն Կիւլպէնկեան տունը որ ետքը տարի իզմիրի մէջ չարունակելէ յետոյ Ղրիմի պատերազմէն յետոյ կը փոխադրուին Պոլիս և հետզհետէ կ'ընդարձակեն իրենց գործը, արտածութեան և ներածութեան վահառականութեամբ և սեղանաւորական գործերով զբաղելով։ Թէպետև Պոլիս հաստատուած՝ միշտ շահագրգռուած է կեսարիոյ գործերով և 1860ին Ազգային Ընկերութեան (էջ 1121) և 1868ին Ուսումնասիրաց Ընկերութեան անդամ եղած է (էջ 1131)։ Կ. Պոլսոյ մէջ արդէն 1860ական թուականներուն ուշագրաւ հանդիսացած, 1869ին կը կոչուի Բ. Դրան կողմէ նշանակուած առաժամեայ խառն ժողովի անդամակցութեան։

Սերովբէ Կիրիլինկեան

1876-78ին անդամ է Փաղ. ժողովի, որմէ յետոյ 1878 Նոյեմ. 3ին Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան անդամ կ'ընտրուի, և մինչև իր մահը (10 Փետր. 1886) այդ

պաշտօնին վրայ կը մնայ, հակառակ անոր որ 1885 Յուլիս 15ին Քազ. ժողովի ալ անդամ ընտրուած էր։

Այս հոգաբարձութիւնը որուն ատենապետն էր Միքայէլ Ցակոբեան, այն պատկառելի մարմինն է որ յաջողեցաւ Ազգ. Հիւանդանոցի ի հիմանէ նորոգութեան մեծ գործը գլուխ հանել յաջողութեամբ և անմոռանալի անուն թողուլ մեր տարեգրութեանց մէջ։

Այս առթիւ Կիւլպէնկեան եղբարք միանուագ 4000 ոսկի նուիրատուութիւն մը ըրած են, առանց հաշուելու այն պարբերական և տեւական նուիրատուութիւնները և նպաստները որոնք անոնք տուած են Ս. Փրկչեան հաստատութեան, որ մինչև ցարդ այս ընտանիքին մասնաւոր հոգածութեան առարկայ եղած է, և որուն ո՛չ միայն նպաստած են նիւթապէս, այլ անոր մատակարարութեան գործին մէջ կարեւոր դեր մեծ աշխատութիւն ունեցած են իրր հոգաբարձու։

Կիւլպէնկեան եղբարք չինած են նաև Թալասի աղջիկներու վարժարանը և Զօմախլուի եկեղեցին, ինչպէս նաև կարեւոր նպաստներ բերած են Հայաստանի Սուվելոց Յանձնաժողովին, ինչպէս նաև

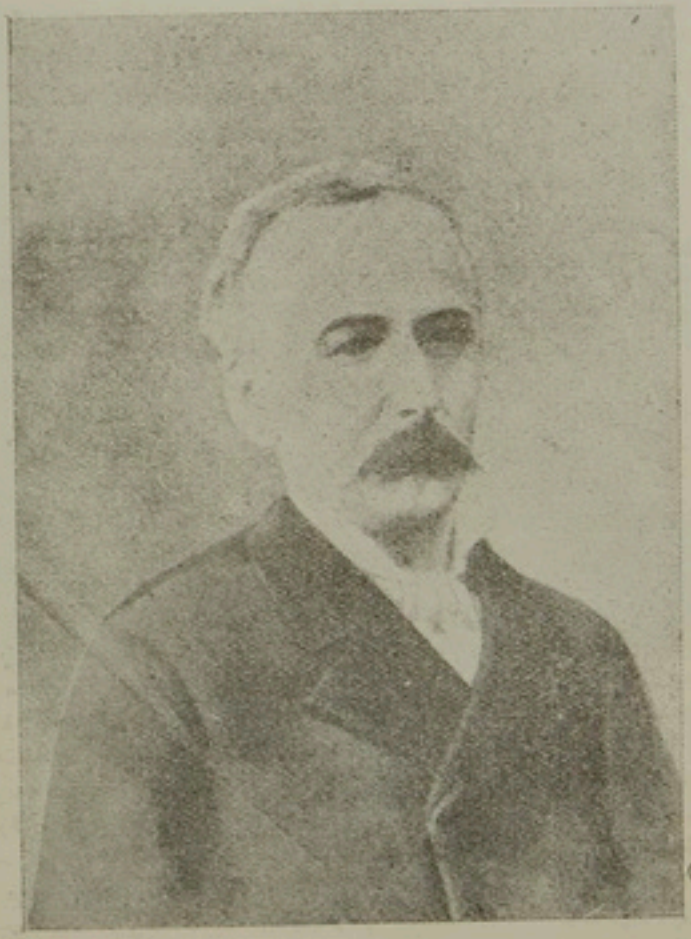

ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ

Գալոյ բարեպաշտական կրթական և կրօնական հաստատութեանց և բոլոր օգտակար ձեռնարկներուն։

Մ. Սերովբէ Կիւլպէնկեանի մարմինը ի նշան երախտագիտութեան թաղուեցաւ Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցին մէջ որուն բարերարը եղած էր։

Իր պզտիկ եղբայրը՝ ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ծնած է 1836 Յունվ. 28ին Թալաս և մանկութիւնը և երիտասարդութիւնը անցուցած իր ծննդավայրին մէջ և ապա իր եղբօրը Մ. Սերովբէի հետ Զմիւռնիա գացած է և վաճառականութեամբ զբաղած, և անոր հետ եկած Գալիա, ուր միասին ապահոված են իրենց համար փայլուն դիրք մը։ Սարգիս Կիւլպէնկեան գանձապետն էր Ուսուցչաց Ընկերութեան որ 1868ին կազմուած էր տպարան մը հիմնելու համար Կեսարիոյ մէջ, այս պատճառով էր որ երբ ընկերութեան գրամագլուխը 1878ին Թուրքիոյ անանկութեան հետեւանօք վտանգուեցաւ, Յունացորդ գումարը Յունց իր քով և պահպանուեցաւ, և չհագործմամբ 800 ոսկիի հասած էր, երբ 1899ին Տրդատ եպ. Գալեանի խնդրանքով իր զաւակը՝ Գառնիկ Կիւլպէնկեան այդ գումարը յատկացուց Ս. Կարապետի Բարձրագոյն վարժարանին նոր չէնքին կառուցման։

Սարգիս Կիւլպէնկեան վարած է նաև ազգային պաշտօններ։

1889-91ին Սահակ Ղազարոսեանի վարչութեան անդամակցած է։

Մեռած է 1893 Յունվար 25ին և իր մարմինն ալ թաղուած է Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցի շրջափակին մէջ։

Մ. Սերովբէ Կիւլպէնկեանի զաւակներն են ԳԱՏՐԻԿ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, ԿԻՒԼԼԱՊԻ և ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, որոնք Կիւլպէնկեանց անունին նոր փայլ ու փառք տուին, ոչ միայն իրր վաճառական իրենց գործառնութիւններով այլ մանաւանդ իրր այր բարեգործ, որոնք ու զգացումի մարդեր և իրր գթութեան ու մարդասիրական զգացումներով օժտուած ազնիւ անհատներ։

Ասոնց մէջ թէ իրր անդրանիկ և թէ իրր գերազանցապէս ազնուահոգի, հայրագորով և գթասիրտ, առաջին տեղը կը գրաւէ ԳԱՏՐԻԿ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ, իսկապէս ազնուական հոգիով բարերարը, որուն կեանքը ամբողջ նուիրումի ու սիրոյ չրջանակ մը պարուրած է։ Կեսարիոյ այս մեծ զաւակը, թերեւս իրր նուիրատու և բարերար անմրցակից չէ և գուցէ իրմէն աւելի տուողներ եղած են, սակայն իր տալու եղանակին ազնուականութիւնը շատ քիչերն են որ ունեցած են։

Գատրիկ Կիւլպէնկեան իր բարերարութիւններուն մէջ կրցած է սիրտը և միտքը իրարու չծորգել և իմաստուն բարերար մը հանդիսանալ, որ իր նպաստը կրցած է արդիւնաւորել և ծառայեցնել գերազանցապէս ազնիւ, օգտակար և գեղեցիկ գաղափարներու։

Գատրիկ Կիւլպէնկեան ծնած է 1858 Ապրիլին Թալաս, և իր նախնական կրթութիւնը իր ծննդավայրին մէջ առանալէ յետոյ եկած է Կ. Պոլիս և նախ աշակերտած է Խասգիւղի Շահնազարեան վարժարանին, ապա Ռօպերթ Գոլէճի, որուն չրջանը աւարտելէ յետոյ մասնակցած է վարչութեանը իր հօրը և հօրեղբօրը հիմնարկած Կիւլպէնկեան մեծ տան գործառնութեանց, որ արդէն այդ թուականին հիւղեր ունէր Թուրքիոյ բոլոր գլխաւոր քաղաքները, մինչև Պաղտատ, ինչպէս նաև անկէ դուրս, Պարսկաստան (Դավրէժ),

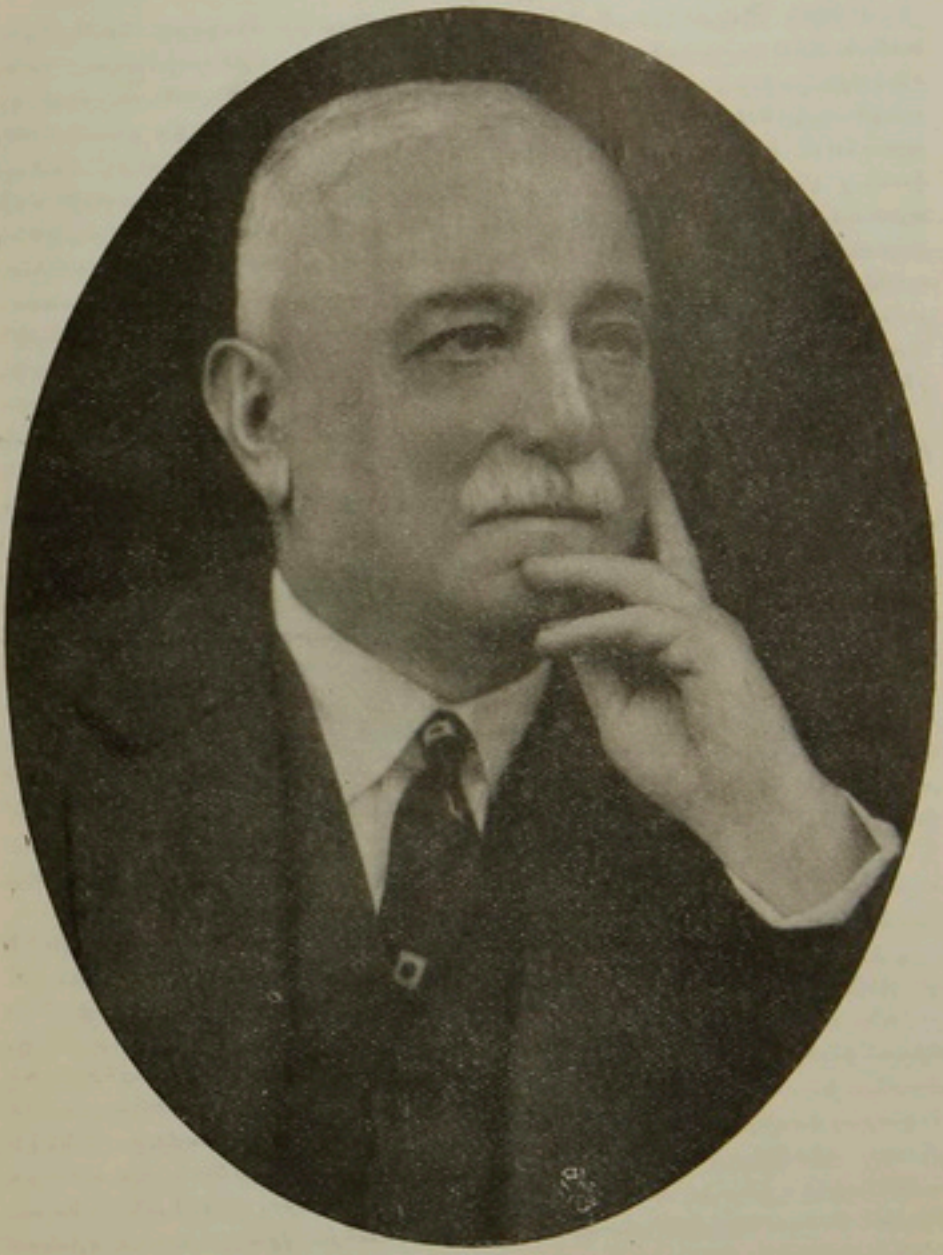

ԳԱՍՏՐԻՍ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ

Կովկաս (Թիֆլիս), ինչպէս նաև Գալքանեան երկիրներու մէջ, և Ցրանաս (Մարսիլիա)։

Հայրը՝ Սերովբէ Կիւլպէնկեան երբ մեռաւ 1886ին, Գասպրիկ Կիւլպէնկեան, երիտասարդական կորովով և աչխոյժով առանձնաց զեկավարութիւնը առեւտրական այս մեծ տան, իր հօրեղբօրը Սարգիսի և իր կրտսեր եղբայրներուն հետ։

1890ին Կիւլպէնկեան Ֆիրման կ'ուզենար իր հիւղերը նաև Լոնտոն և Նիւ Եորք, և կ'ստանար նոր փայլ ու ընդարձակութիւն, առկայն յաչորդ քաղաքական պատահարները, որոնք Թուրքիան կը տագնապէին և Հայոց համար անապահով վայր մը կը գարձնէին, պատճառ եղան որ Կիւլպէնկեանք իրենց գործառնութիւնները կամաց կամաց սահմանափակեն Թուրքիոյ մէջ, և տեղափոխուին արտասահման, իրենց հետ Թուրքիայէն դուրս հանելով իրենց դրամագլուխը, եթէ ոչ ամբողջութեամբ գէթ մեծ մասամբ։ Կիւլպէնկեան առեւտրական տունը այս հեռատեսութեան և խոհեմութեան քայլին կը պարտի յաչորդող զարհուրելի պատահարներէն նուազ ջնասուիլը և արտասահմանի մէջ իր յաչող գործառնութիւններով, իր տեւականութիւնը ապահովելը։

Գասպրիկ Կիւլպէնկեան, իր հեռատես ձեռներէցութեան որ իրր առեւտրական ցոյց տուած է, միացուցած էր իր ընտանիքին աւանդական ազնուականութիւնը և ազգային ամէն ձեռնարկներու բերած է իր մասնակցութիւնը։ Ըսի թէ հայրը՝ Սերովբէ, Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան անդամ էր երբ մեռաւ 1886 Փետր. 10ին, և Հիւանդանոցի վերաշինութեան գործը տակաւին անկատար էր։ Գաղ. Ժողովը անմիջապէս իրեն յաչորդ նչանակեց իր զաւակը՝ Գասպրիկ Կիւլպէնկեանը որ մինչև 1891 այս հոգաբարձութեան մէջ աշխատելէ յետոյ 1891ին Կրկին վերընտրուեցաւ և մինչև 1894 Փետր. դարձեալ վարեց Հոգաբարձուի պաշտօնը։ Այս ժամանակամիջոցին պահ մը (1889ին) Երուսաղէմի Ս. Փրկիչ վանքի վերանորոգութեան համար հանգանակութիւն մը կը կատարէ Կ. Գոլսոյ մէջ ցարութիւն պատրիարքի խնդրանքով։

1894 Մեպտ.ին դարձեալ Հիւանդանոցի հոգաբարձու կ'ընտրուի առկայն կը մերժէ պաշտօն առանձնել։

1895-96 արիւնալի դէպքերէն յետոյ երբ ազգային իշխանութիւնն իսկ կը կազմալուծուի Հիւանդանոցն ալ տագնապի կը մատնուի։

1896 Նոյեմ.ին Օրմանեան պատրիարքի ընտրութեամբ երբ նոր չրջան մը կը բացուի, վերակազմութեան և դարմանումի, Ազգ. Հիւանդանոցի տագնապին համար ալ դարմաններ խորհիլ կը մատածուի, առկայն կարելի չըլլար։ 1897ի սկիզբը կազմուած հոգաբարձութիւնը մը հազիւ 10 ամսուան պաշտօնավարութենէն յետոյ ձեռնթափ կ'ըլլայ։ Ջօրաւոր Հոգաբարձութեան մը պէտքը ամէն ոք կ'զգար և ամէն աչք ուղղուած էր Կիւլպէնկեան ընտանիքին նախանձախնդիրին՝ Գասպրիկ Կիւլպէնկեանի վրայ, որուն դիմումի կ'ընէ Օրմանեան պատրիարք, օր մը յանկարծ անոր գրասենեակը երթալով և յիչեցնելով այն սէր ու գուրգուրանքը որ երբեմն իր հայրը և իր հօրեղբայրը և ինքն ունեցած էին այդ հաստատութեան վրայ, որուն չծորգուած էր իրենց անունը։ Այս յուզիչ կոչը որ ազգին անունով Գասպրիարքը իրեն կ'ընէր տկարացուց զինքը և

անիկա խոստացաւ կազմել հոգաբարձութիւն մը, իր ատենապետութեան տակ։ 1897 Հոկտ.էն մինչեւ 1898 Յունիս հազիւ կարելի եղաւ գտնել այս ծանր պաշտօնը վարելու յօժարող քանի մը անձ, եւ մինչեւ այդ ատեն Հիւանդանոցը կառավարուեցաւ վարչական յանձնաժողովով մը։

Գատրիկ Կիւլպէնկեան 1898 Օգոստ.ին իր կողմէ ընտրուած ընկերներով պաշտօնի ձեռնարկեց եւ մինչեւ իր Ամերիկա մեկնումը պատուով եւ անօրինակ յաջողութեամբ մը այդ տագնապալի ժամանակամիջոցին մէջ կրցաւ Հիւանդանոցը դնել իսկապէս ներկայանալի վիճակի մը մէջ, կառուցանել յաջողելով հոն հիւանդարանի երեք բաժիններըը որոնք կոչուեցան Կիւլպէնկեան, Յակոբեան եւ Ոսկեան, զանոնք կառուցանող բարերարներուն անուններով։

Գատրիկ Կիւլպէնկեան, որ այնքան մեծ սէր ունեցած էր այս հաստատութեան վրայ, որուն թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ բարոյապէս օժանդակած էր, մինչեւ վերջը չդադրեցաւ իր հոգածութեան առարկայ ընելէ եւ նոյնիսկ մահուան անկողինի մէջ անոր վրայ կը մտածէր։ Գատրիկ Կիւլպէնկեան բացի Հիւանդանոցի հոգաբարձութենէն մաեռնակցած է Արմաշի Դպրեվանքի եւ Սանասարեան վարժարանի խնամակալութեան։

1887 Սեպտ. 15ին անդամ ընտրուած է նաեւ Ֆաղ. ժողովի եւ կանոնաւոր երկամեայ մը անդամակցած է նոյն ժողովին։

1894ին Իզմիրլեան պատրիարքի հետ պաշտօնի մտած Ֆաղ. ժողովին ալ անդամ ընտրուած եւ ատկայն հրաժարած է։

Իսկ 1896 Յունիս 24ին Իզմիրլեանի հրաժարականէն յետոյ երբ Բ. Դուռն առժամեայ խառն ժողով մը ընտրեց, վաճառականն դասէն անոր անդամ կարգուեցաւ Գատրիկ Կիւլպէնկեան, որ Նուբեանի ընդդիմադիրներուն մէջն էր։

Ամերիկա վերադարձէն յետոյ, թէեւ առողջական պատճառներով հեռու մնացած է պատասխանատու պաշտօններէ սակայն առժամեայ պարտականութիւններ առանձնած է, բժշկական արգելքի հակառակ ի աչխատած է եռանդով։ Յատկապէս Նիւ Եորքի հայութիւնը ծախսարած է գինքը, ոչ միայն իբր առաջնորդական նուիրատու, այլ նաեւ իբր նախագահ հրապարակային ժողովներու։ Գատրիկ Կիւլպէնկեան, որ 1896ին այցելած էր Երուսաղէմ, 1925ին Բարգէն եպ. Կիւլէսէրեանի ջանքերով յանձն առաւ Ս. Յակոբի վանքին մէջ եկեղեցականութեան պատրաստուողներու համար կազմուած դասարանի ծախքերը վճարել տարեկան 1000 ոսկիով, հինգ տարի յաջորդաբար, իր եղբօր Կիւլլապիի եւ զաւակին Վերոժիի յիշատակին համար։ Արդարեւ Կիւլպէնկեանց անուանով ընծայուած դասարան մը բացուեցաւ որ մինչեւ 1930 չարունակուեցաւ։

Գատրիկ Կիւլպէնկեան, զոր Նիւ Եորքի կեանքի հայրերէն կը կոչէին պապա, Գատուակալ եւ ցկեանս նախագահն էր կեսարիոյ Աղքատախնամ Ընկերութեան որ յետոյ վերածուեցաւ կեսարիոյ Վերաշինական Միութեան, եւ միշտ կը շահագրգռուէր անոր գործերով եւ գրեթէ վերջին տարիներուն՝ երբ ցաւեր եւ կսկիծներ յաջորդաբար զինքը հարուածած էին, անիկա ուրիշներու ցաւերուն դարման տանելու նուիրած էր ինքզինքն, եւ առաստաձեռնութեամբ կը պատասխանէր միշտ իրեն եղած դիմումներուն, կեսարիոյ կարօտեալ-

ներուն, ազգ. հիւանդանոցին և այլ բազում կարօտութեանց համար։

Գատերազմէն վերջ կեսարիա հաւաքուած ամէն տեղացի կարօտեալներուն ան կ'օգնէր այնքան չափով որ կեսարիոյ վերաշինութեան Միութիւնը կ'օգնէր և յաճախ աւելի գումարով։

Երբ 1928ին կեսարիա գտնուող 161 որբերը բերուեցան Հ. Բ. Ը. Միութեան օգնութեամբ, Գէյրութ՝ Քէլէկեան-Միսուան Որբանոցը, ինքն և իր եղբայրը՝ Տիար Յարութիւն Կիւլպէնկեան վեց տարուան համար յանձն առին տարեկան 2000 ոսկի վճարել, որբերու հոգատարութիւնը ապահովելու համար։

Այս առթիւ Գահիրէի կեսարիոյ և Շրջակայից Հայրենակցական Միութիւնը զինքը բարերար անդամ հռչակեց։

Ի յիշատակ իր սիրեցեալ և վաղամեռիկ կեներակցին, Տիկ. Վերժին Կիւլպէնկեանի (ծն. Մանուկեան † 1903 Յունուար 25) և անոր անունով՝ Հալէպի մէջ Մայրանոց-Հիւանդանոց մը չինել տուաւ, սակայն անոր առանց բացումը տեսնելու իր մահկանացուն կնքեց։

Մրագիր ուներ նաև Հալէպի մէջ կառուցանելու Ուսուցչանոց մը։

Իակ Ամերիկի մէջ հաստատած է Կիւլապի Կիւլպէնկեան վարժարանը, որ կը մատակարարուի Կ. Կիւլպէնկեան հիմնադրամով։ Իր հանգուցեալին գործունէութեան վերջին դրուագները եղան Մ. Ձեռազի և եղիչէ գատրիարք Դուրեանի ցոհելեանական ցանձնաժողովներուն կազմութիւնը հովանաւորելու գործերը։

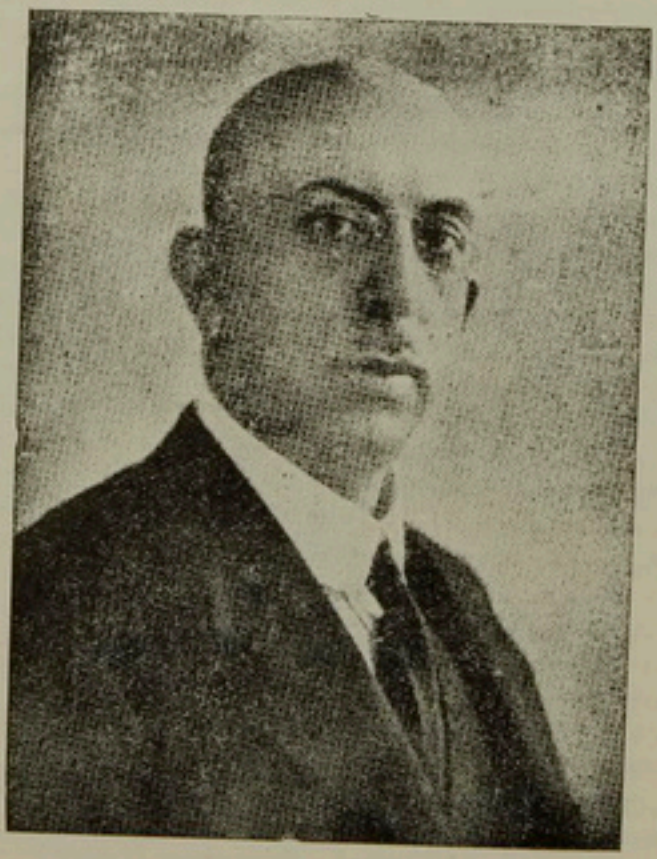

ՆԵՐՍԷՍ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ

Իր նպաստով լոյս տեսաւ Հայ Կրթական հիմնարկութեան խնամով Խրիմեանի երկերու ժողովածուն։

Պատրիկ Կիւլպէնկեան մեռաւ 12 Յունիս 1930ին ի նիւ Եորք Բօլիքլինիքի հիւանդանոցին մէջ և թաղուեցաւ Վուալոն գերեզմանատունը։

Պատրիկ Կիւլպէնկեան ունեցած է չորս զաւակներ, Ներսէս, Սերովբէ, Հերմինէ և Շուշան։

Առանցմի Տիար ՆԵՐՍԷՍ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ որ հաստատուած է հիմա Լոնտոն, իբր որդի հարազատ, իր հօրը բարեսիրական և մարդասիրական գործունէները իրագործած է և անոր պէս առատաձեռնօրէն կը տրամադրէ իր դրամական նպաստները ազգային կարօտութիւններու։

Դժբախտութիւն մըն է որ Տիար Ներսէս Կիւլպէնկեանի հայրական սիրտը կարենար խոցուելու կորսնցնելով 1928ին իր միակ մանչ զաւակը՝ ՊՕՂՈՍԻԿը 14 տարեկան ծաղիկ հասակին մէջ։ Անոր անունը յաւերժացնելու համար իր հայրը միշտ իր նուիրատուութիւնները կը կատարէ անոր յիշատակին։

ՍԵՐՈՎԲԷ՝ երկրորդ զաւակը Պատրիկ Կիւլպէնկեանի, պատուական երիտասարդ մը, 1918ին, Նիւ Եորք իրենց Հինգերորդ Ավընիւ վաճառատան մէջ յիմար ոճրագործի մը գնդակին զոհ գացած է իր հօրեղբօրը Կիւլպէնկեանի հետ։

ՀԵՐՄԻՆԷ՝ տիկին է Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդր. վարչութեան գանձապետ Լեւոն Կիւմիւշկերտանի, և ՇՈՒՇԱՆ՝ կողակից է կեսարիոյ Վերաշինական Միութեան կեդր. վարչութեան նախագահ՝ Տիար Մարտիկ Պալեօզեանի։

Մ. Սերովբէ Կիւլպէնկեանի երկրորդ զաւակն էր ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, որ նոյնպէս Թօպէրթ Գոլէճի շրջանը աւարտած ազնուական երիտասարդ մըն էր որ ամուսնացած էր Օր. Արաքսի Վահանեանի (Դատական Նախարարի Խորհրդական Վահան էֆ.ի աղջիկը) հետ։

ՍԵՐՈՎԲԷ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ
(Որդի Պատրիկ Կիւլպէնկեանի)

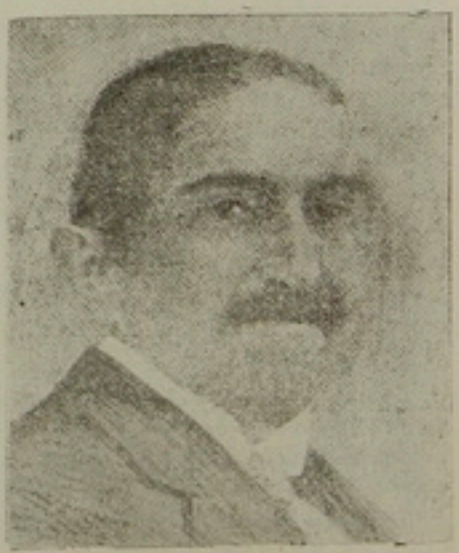

ԿԻՒԼԼԱՊԻ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ

Ցովհաննէս Կիւլպէնկեան և իր կինը դժբախտ վախճան մը ունեցան մէկ ամսուան ընթացքին իրարու ետեւէ մեռնելով։ Ամուսինը մեռաւ 9 Յունվար 1894ին և տիկինը 5 Փետր. 1894ին։ Երկուքն ալ կը հանգչին Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցի շրջափակին, Կիւլպէնկեանց յատուկ դամբարանին մէջ։

ԿԻՒԼԼԱՓԻ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ՝ երբորդ որդին Մ. Սերովբէի, ինչպէս յիշեցի գոհ գացած է 1918ին իր եղբօր որդւոյն Սերովբէի հետ ոճիրի մը։ Այս առթիւ գատերիկ և ցաւութիւն Կիւլպէնկեան եղբարց յաւերժացնելու համար յիշատակը տարաբախտ գոհերուն կազմած են Կիւլպէնկեան հիմնադրամ մը որուն հասոյթներով կը մատակարարուին կարգ մը հաստատութիւններ և նպաստներ կը տրուին կարօտեալներու և գէյրութի մէջ չինուած է Կիւլպէնկեան իրը գաղթականաց։

Իսկ չորրորդ զաւակը Մհ. Սերովբէի՝ Տիար ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ, արդի պատուական նախագահը կեսարիոյ վերաշինական Միութեան և գանձապահը Հ.Բ.Ը. Միութեան Ամերիկայի Երջանայրին Մարմնոյն։

Ծնած է 1871 Ապրիլ 18ին Սկիւտար Կ. Պոլիս։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է Գատը Գիւղի Արամեան վարժարանը և միջնակարգ կրթութիւնը՝ Թոպէրթ Գոլէճի մէջ, որուն շրջանը աւարտելէ յետոյ Կիւլպէնկեան առեւտրական տան գործառնութիւններուն մէջ ինքն ալ իր բաժինը ունեցած է և երբ Կիւլպէնկեանք արտասահման փոխադրուած են ինքն ալ անցած է Ամերիկա, ուր մասնաւորապէս զբաղած՝ արեւելեան գորգերու վաճառականութեամբ, ինքն ալ իբր հարազատ Կիւլպէնկեան մը ժառանգորդն է իր ընտանիքին ազնուական զգացումներուն և կը շարունակէ ընտանեկան իր գատերարակութեան համաձայն գերդաստանին սովորական եղած առատաձեռնութեամբ օժանդակել ազգ. կարօտութիւններու և մատակարարել իր տարաբախտ եղբօրը և եղբօրորդւոյն՝ Կիւլլապիի և Սերովբէի անունով կազմուած հիմնադրամը։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ

Տիար Յարութիւն Կիւլպէնկեան ունի չորս զաւակներ, Եդուարդ, Վէրժինիա, Արաքսի և Մոնիա։

Ամերիկայի Հայ գաղութին ամէնէն յարգելի ու ամէնէն սիրուած անդամներէն մին է։

Իսկ Սարգիս Կիւլպէնկեանի (1836–1893 Յունուար 13 †) զաւակներն են ԳԱԼՈՒՍՏ և ԳԱՈՒՆԻԿ, առաջինը հիմա միջազգային դէմք մը, իբր քարիւղի իշխան և միլիոնատէր (տես իր մասին էջ 2013–2017) և միւսը՝ առեւտրական մը։

ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ

Մելգոնեան ընտանիքը ծագումի ազնուականութիւն չէ ունեցած և անուն ունեցող ընտանիք մը չէ եղած, իր համբաւը կը պարտի Գրիգոր և Կարապետ Մելգոնեան եղբայրներուն որոնք իրենց աննախընթաց բարերարութիւնամբ ապահովեցին Հայ ազգին մէջ անմահ անուն մը։ Բնիկ Կեսարացի, Ս. Լուսաւորիչ աղբատիկ թաղի բնակիչ, այս երկու եղբայրները, նոյն թաղին Կիւմշեան վարժարանին մէջ շատ նախնական ծանօթութիւն մը հազիւ ստացած կը նետուին գործի ասպարէզ և նախ կեսարիոյ մէջ առեւտուրով կ'զբաղին, և հոն նոյնիսկ տեղական ազգային վէճերու կը բերեն իրենց մասնակցութիւնը։ Ցիշեցի (էջ 1317) արդէն թէ այդ պատճառով նոյնիսկ Գրիգոր Մելգոնեան, 1871ին, ազգային իրաւունքներէն զրկման վճիռ մը ստացած է։ Հաւանօրէն 1878ին, ռուս-թրքական պատերազմէն յետոյ է որ երկու եղբայր կեսարիայէն դուրս կը նետուին և նախ կ'երթան Ռումանիա, ուր Ֆոքշան քաղաքին մէջ կ'զբաղին առեւտուրով։ Այնտեղէն սակայն չուտով կը փոխադրուին Ալեքսանդրիա, ուր աւելի չահաւոր առեւտուրի մասին հաւաստումներ ստացած էին բարեկամներէ և մաքսատան համբուն վրայ խանութ մը կը վարձեն, զբաղելով ծխախոտի վաճառամամբ։ 1882ին կը հիմնուի Գ. և Կ. Մելգոնեան ծխախոտի տունը, նախ Զակազիկի մէջ, և ապա Ալեքսանդրիա, իսկ Ցէյումի և Առուանի մէջ ճիւղերը կը հիմնուին 1888ին։

1900ին Գ. և Կ. Մելգոնեան տունը գահիրէ կը փոխադրուի իր նորակառոյց սեփական գործատեղիին մէջ, որուն ամսական արկածքէն արտադրութիւնը կը հասնի 1914ին 10 միլիոնի պատկառելի թուանշաններուն։ Այս հսկայ ձեռնարկը որ ամենահամեստ միջոցներով սկսած էր, իր յաջողութեան և յառաջդիմութեան անընդհատ վերելքը կը պարտէր հիմնադիրներուն ժրաջան և անդուլ աշխատասիրութեան որ իրենց մէջ կեսարացին կը յատկանշէ։ Գրիգոր Մելգոնեան կ'զբաղէր տեղական գործառնութիւններով, իսկ Կարապետ Մելգոնեան ծխախոտներու գնումով և գործատուններու հսկողութեամբ։ Մելգոնեան տունը, իբր ամենահին և ամենակարեւոր Հայ գործարաններէն մին, իր հիւղաւորութիւնները ունեցած է Եգիպտոսի բոլոր գլխաւոր կեդրոններուն մէջ, ինչպէս նաև Շայրագոյն Արեւելքի և Եւրոպական մեծագոյն հրապարակներուն վրայ։ Մելգոնեան եղբարք իրենց այս փայլուն յաջողութեան մէջ զբաղած են նաև ազգային տեղական գործերով և Ցաղ. ժողովի անդամակցած են և ազգային կարօտութիւններու իրենց նպաստը բերած են։ Մասնաւորապէս մասնաւոր խնամք ունեցած են իրենց ծննդավայրին Կիւմշեան վարժարանին համար ուր իրենք ուսում առած էին և նախ տարեկան 25 եգ. ոսկի և ապա 50 ոսկի կանոնաւորապէս ղրկած են։

Մելգոնեան եղբայրներէն Գրիգոր, մասնաւոր ծրագիր մը ունէր կտակի կամ նուիրատուութեան՝ աղքիկներու դաստիարակութեան համար։ Դժբախտաբար կաթուածը կանխեց փափաքին գործադրութիւնը և նուիրատուութեան ծրագիրը անկատար մնաց մահուան պատճառով, որ տեղի ունեցաւ 3 Յունիս 1920ին։

Այդ օրերուն, հանգուցեալին եղբայրը Կարապետ Մելգոնեան,

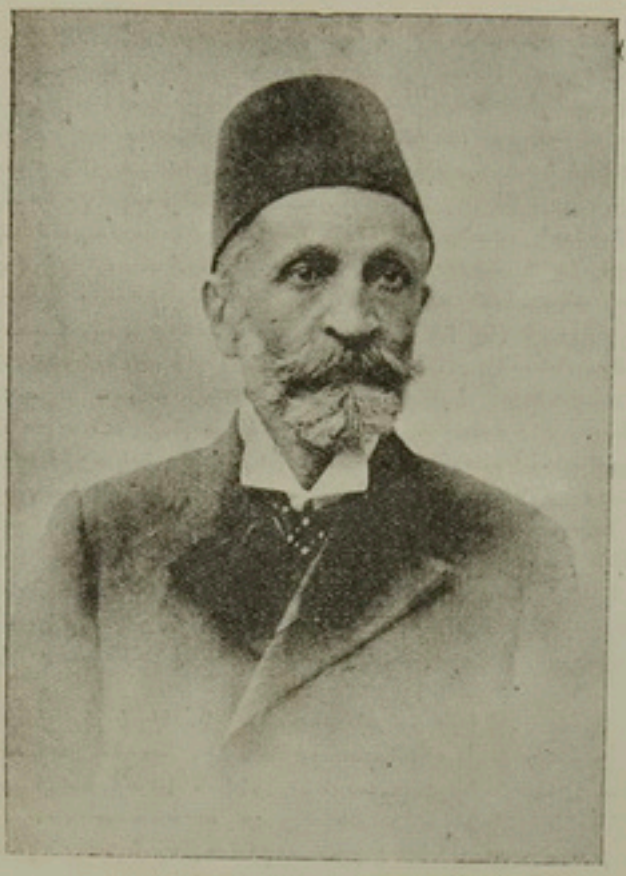

ԳՐԻԳՈՐ ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ

պիտակ իր եղբօրը բարեսիրական նպատակին, հանգուցեալին ամբողջ հարստութիւնը, գրաւոր կտակով մը, տրամադրեց Հայաստանի Կառավարութեան և այսպէս յորջորջուեցաւ «Ազատ Հայաստանի արտասահմանեան առաջին Հայ քաղաքացին»։

Ահա խոստումին հետեւանքով Ալեքսանդրիոյ Հայ գաղութը ազգային բարերարի մը արժանավայել թաղում մը սարքեց Գրիգոր Մելգոնեանին, որուն մարմինը թաղուեցաւ Ալեքսանդրիոյ եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ։

Հետագային, այդ կտակը կրեց քանի մը փոփոխութիւններ, և վերջ ի վերջոյ, ի կենդանութեան պարտադիր յանձնառութեանց ձեւին տակ, օրինական գործողութիւններով նուիրատուութեան մը վերածուեցաւ որ կ'ընդգրկէր Մելգոնեան հարազատներու ամբողջ հարստութիւնը, շուրջ 600000 անգլ. ոսկի, և կը տրամադրուէր վճռականօրէն Հ. Բ. Ը. Միութեան, առաւելապէս յօգուտ հայրենիքի և գաղութահայութեան մշակութային ձեռնարկներու։ Ալեքսանդրիոյ Խառն Դատարանին առջեւ, նախ 1925ին և յետոյ 1926ին հնքուած նօտարական ակտերով։

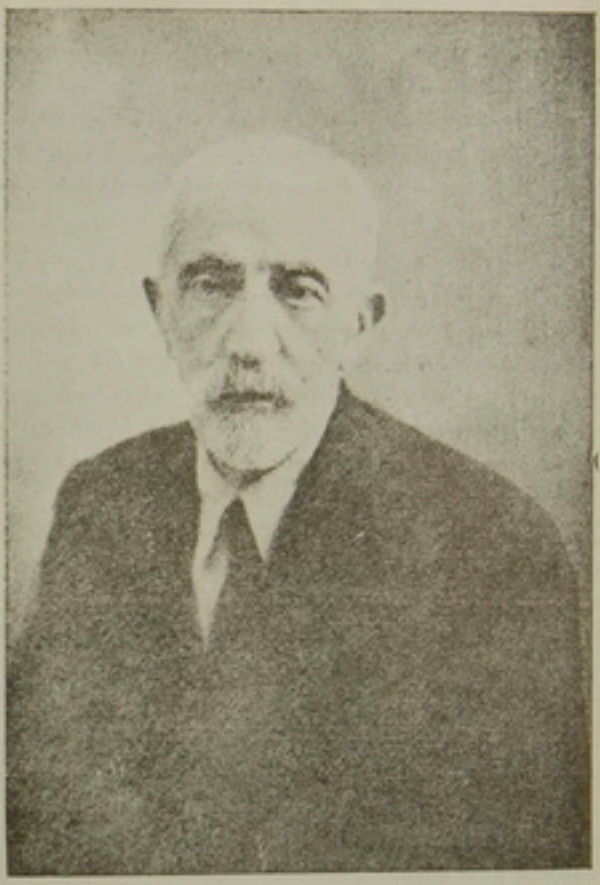

ԿԱՐՊԵՏ ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ

Ազգային տարեգրութեան մէջ անձնախընթաց այս նուիրատուութիւնը —վասնզի այսքան խոշոր գումար մը մէկ անգամէն նուիրող Հայ ուրիշ բարերարներ չեն եղած— առանձալով, Հ. Բ. Ը. Միութիւնը յանձն կ'առնէր, Սիպրոսի մէջ հիմնուած Մելգոնեան կրթական հաստատութեան բոլոր ծախքերը հոգալ, առաւելագոյն 500 երկաթուղիներու և չքաւոր տղոց գաստիարակութիւնը ապահովելու համար, նոյնպէս 1. տարեկան 1000 ֆգ. ոսկի վճարել Երուսաղէմի Պատրիարքարանին, ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ Մելգոնեան սաներ պահելու համար, 2. տարեկան 1500 ֆգ. ոսկի վճարել Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանին, 500 ոսկիով Ազգ. Հիւանդանոցին մէջ Մելգոնեան եղբայրներու առանձնով անկողիններ պահելու համար, 3. տարեկան 3000 ֆգ. ոսկի վճարել Երեւանի Պետական Համալսարանին, Հայ լեզուի, Հայ գրականութեան և Հայոց պատմութեան ամպիոններուս հաստատման, ուսուցիչներու և հրատարակութեանց համար (նշանակուած որ կը մատակարարուի Մելգոնեան ֆոնտի ցանձնաժողովին միջոցաւ), 4. Ալեքսանդրիոյ մէջ կառուցանել Մելգոնեան Մանկապարտէզը՝ ծախսելով 6500 ֆգ. ոսկի, 5. գլուխ

հանձել Կիպրոսի Ս. Մակար վանքի համբուն չինութիւնը, ծախսելով 1000 եգ. ոսկի։

Բացի այս պարտադիր գլխաւորագոյն տրամադրութիւններէն, կարապետ Մելգոնեան ցանկութիւն յայտնած էր նաև որ՝ Հ. Բ. Ը. Միութիւնը կարելիութեան սահմանին մէջ Մելգոնեան կրթ. հաստատութեան կից արհեստագիտական ճիւղեր բանայ, եւրոպայի համալսարաններու մէջ ձրիավարժ ուսանողներ պահէ և ազգ. մշակութային հիմնարկութեանց օգնէ։

Կարապետ Մելգոնեան, որ տարեկան 5000 եգ. ոսկի կենսաթոշակ պիտի ստանար, ըստ նուիրատուութեան պայմաններուն, իր յաժար կամքովը անկէ 1000 ոսկին յատկացուց Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանին Անթիլիաս հաստատութեան առթիւ։ Կարապետ Մելգոնեան, որ ամառնային եղանակը կ'անցնէր Կիպրոս, իր անունով հիմնուած հաստատութեան մօտ չինուած վիլլային մէջ և կը հետեւէր անոր կեանքին, վերջին 1–2 տարիները այնքան տկարացաւ որ չկրցաւ երթալ Կիպրոս։

Վերջապէս խոր ծերութեան մէջ մեռաւ 1934 Յուլիս 23ին։

Իր յուղարկաւորութիւնը Յուլիս 25ին Ալեքսանդրիա կատարուեցաւ յետոյ մարմինը փոխադրուեցաւ Կիպրոս ուր թաղուեցաւ 19 Օգոստ.ին Մելգոնեան կրթ. հաստատութեան շրջափակին մէջ, ուր յետոյ փոխադրուեցան նաև իր եղբօրը Գրիգոր Մելգոնեանի աճիւնները։

Ամեն. Տ. Թորգոմ Ս. Պատրիարք Կարապետ Մելգոնեանի մահուան առթիւ իր գրած մէկ նամակին մէջ կ'ըսէր թէ ան «իր կեանքին վերջալոյսին մէջ կրցաւ պայծառակերպել իր անձը, յաւերժական օրհնութեան աղբիւր դարձնել զայն ամբողջ Ազգին համար։ ... Մարդը գնաց, գաղափարն ու գործը պիտի մնան ընդ միշտ»։

Արդարև մեղանչական մարդը, իր բոլոր տկարութիւններով և պակասութիւններով գնաց, միայն իր գործն է որ մնաց, և այդ գործը, որ իրը կենսատու աղբիւր մը ոռոգել կոչուած է ազգին անդաստանը, որքան որ ալ պզտոր ակ մը ունեցած ըլլայ, պիտի դատուի իր արդիւնքներով, և ոչ թէ զայն կերտողներու բարոյական և անհատական նկարագրով ու դիտումներով։

Ժամանակը բոլորովին մոռթին մէջ պիտի թողու հետզհետէ այն բոլոր տեսակ մը կսկծեցուցիչ դրուագները որոնք այս նուիրատուութեան խանձարուրքը կազմեցին և այդ չարիքի պտուղ բարիքը դիտցուցին, վասնզի վերջապէս պէտք է անկեղծ ըլլալ ըսելու համար թէ Մելգոնեան նուիրատուութեան մէջ երբեք չկայ այն վսեմ ներշընչումը բարիքը բարիքին համար կատարած ըլլալու, այլ անիկա իր մէջ ունի կեանքական հակառակասխրութեան և վրէժխնդրութեան նկարագիր մը։ Անիկա կատարուած է ազգին բարիք մը ընծել ասելի վրէժ լուծելու կամ պատժելու համար իրենց ժառանգորդ եղբօրորդին՝ որուն հետ գժտած էին։ Սակայն ասիկա արդիւնքին տեսակէտով բան մը չի պակսեցներ արժէքէն նուիրատուութեան որ կը մնայ իր տեսակին մէջ աննախընթաց։

Ան, որուն զրկանք մը ընելու համար կատարուած էր նուիրա-

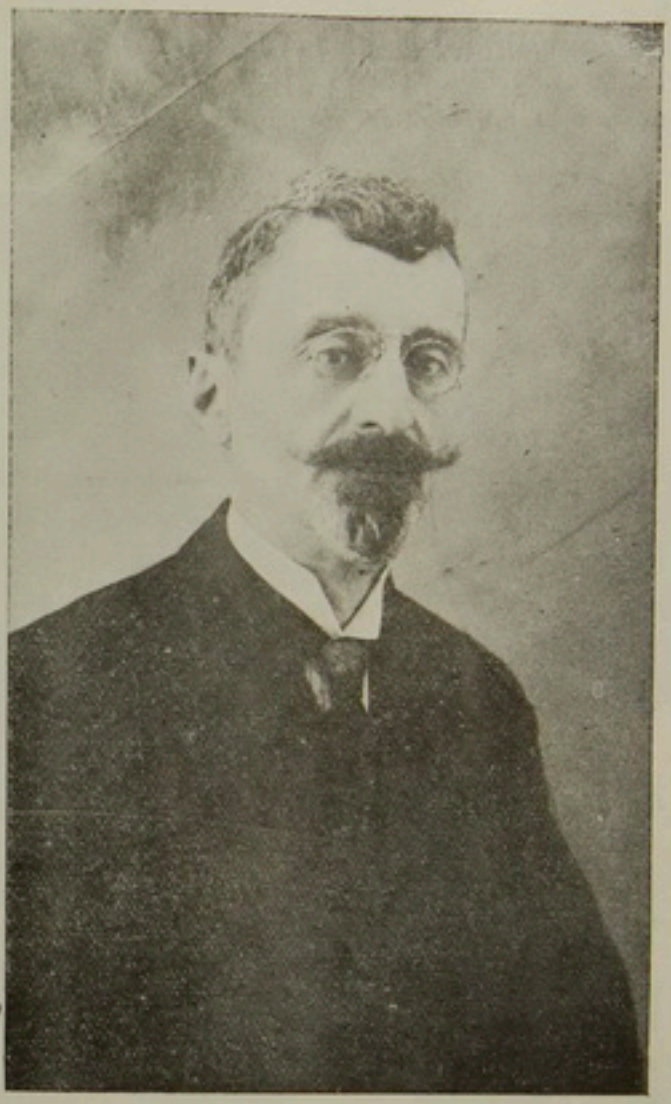

ԱՐԹԱՓԻ ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ

տուսութիւնը. էր Մելգոնեան Արթափի իրենց հանգուցեալ եղբօրը զաւակը որ իրենց գործատան վարիչը և հոգին եղած է մինչև 1917, Անիկա նախ եղած էր իրենց ծէյտւմի գործատան տնօրէնը և ապա փոխադրուած էր Գահիրէ. Մելգոնեան եղբարք իրենց առաջացեալ տարիքին բերմամբ քաշուած Ալեքսանդրիա, իրենց գործին և գործատան կառավարութիւնը ձգած էին անոր, և պէտք է ըսել թէ անոր ջանքերուն ու ձեռնհասութեան ոչ նուազ կը պարտէր Մելգոնեան տուները, իր նախանձելի դիրքը, ըլլայ Եգիպտոսի, ըլլայ Սուտանի, ըլլայ Ս. Արեւելքի և Եւրոպայի հրապարակներուն վրայ։ Իրմէ զատ նոյն գործին մէջ աշխատած են երկար տարի Մելգոնեան

եղբարց երկու քեռորդիները՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԼՐՃեԱՆ և ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՉԱՑԼԱՔԵԱՆ :

Ասոնցմէ ԱՐԹԱՔԻ ՄԵԼՔՈՆեԱՆ ձեռնթափ եղած 1917ին և քաչուած Նիւ ուրք կ'ապրի հիմա։

Յարութիւն Գլրճեան մեռած է 1925ին, իսկ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՉԱՑ-

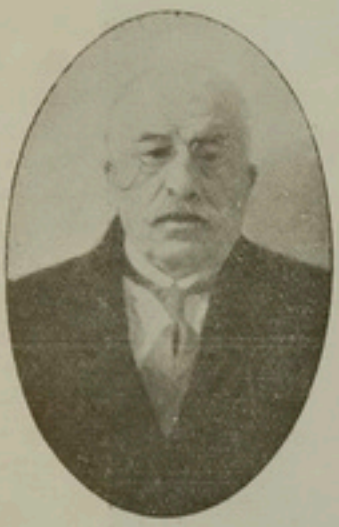

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԼՐՃեԱՆ

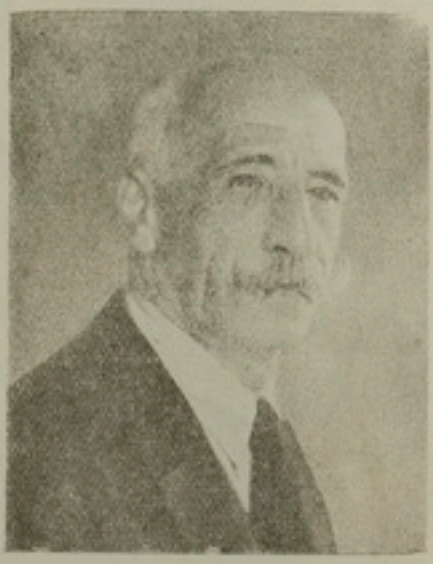

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՉԱՑԼԱՔԵԱՆ

ԼԱՔԵԱՆ, մինչև 1926, գործատան Հ. Բ. Ը. Միութեան կողմէ վաճառուած պահելէ յետոյ տնօրէնութեան պաշտօնը, Տիգրան Հաճընլեանի հետ խարխափուխի խաւաքարտի գործատունը գնելով ընդարձակած է և իմիջեղէ և խաւաքարտէ տուփերու պատրաստութեան կարեւոր ճարտարութեամբ կ'զբաղի։

Ի Ս Ա Ե Ա Ն Ք

Մատիչեան ընտանիքը կեսարիոյ ամէնէն ծանօթ ընտանիքներէն մէկն էր։ Անոնք կ'զբաղէին տեղական ապառանդ յատուկ պղնձի վաճառականութեամբ։ Մատիչեանք հետզհետէ ընդարձակեցին իրենց գործառնութիւնները և Կ. Պոլսոյ և նոյնիսկ եւրոպական հրապարակներէն պղինձ ներածել սկսան (տես վերը էջ 1956)։

Այս ընտանիքին վերագրած էր Գէորգ Իսաեան որ ծնած էր 1810ին կեսարիա, և ամուսնացած Մ. Կարապետ և Համբարձում Մատիչեան եղբայրներու Աննա քրոջը հետ, որ ընտանիքին աւանդութիւնները պահեց մինչև վերջը, և նոյն ուղղութեամբ ալ առաջնորդեց իր երկու զաւակները։

Տիկ. Աննա Գ. Իսաեան, ծնած էր նոյնպէս կեսարիա, 1824ին, և

չատ կանուխ, հազիւ 16 տարեկան ամուսնացած էր Գէորգ Իսահակեանի հետ, որ կեսարիոյ հորիզոնը անձուկ գտնելով նետուեցաւ Կ. Պոլիս, իր երկու զաւակներուն, Յովհաննէսի և Մկրտիչի հետ, ինչպէս նաև կնոջը, և պղինձին կցելով նաև երկաթը — որուն մէջ աւելի զօրացան յետոյ— հիմնեց տուն մը։ Այս տան գործառնութիւնները բաւական ընդարձակուած էին երբ Գէորգ Իսահակեան մեռաւ 1870ին։

ՏԻԿ. ԱՆՆԱ Գ. ԷՍԱՅԵԱՆ

Իր երկու զաւակները ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, ծնած Կեսարիա 20 Հոկտեմբեր 1841ին և ՄԿՐՏԻՉ 1843ին, իրենց հօրը գործը ընդարձակեցին և Լոնտոնի մէջ հիւղաւորում մը ունենալով, գրաւեցին առաջնակարգ տեղ 1875էն 1895։ Յովհաննէս և Մկրտիչ Իսահակեան եղբարք որոնք յետոյ գրաղեցան նաև տեղանաւորութեամբ, իրենց ձեռքերուն մէջ ունէին 1875–1895 քսանամեակին Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ գտնուած Հայ վաճառականներու մեծ մասին և գրեթէ բոլոր Կեսարացի Հայ վաճառականներու տեղանաւորական գործառնութիւնները և չհասած էին մեծ համբաւ և հարստութիւն, որմէ ազգին առատաձեռնօրէն բաժին հանած են, թէ իրենց ծննդավայրին և թէ՛ ընդհանուր ազգին կարօտութեանց նպաստելով։ Իրենց բարեպարտութեան արգասիքն էր Մ. Կարապետի բարձրադոյն վարժա-

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԷՍԱՅԵԱՆ

ՄԿՐՏԻՉ ԷՍԱՅԵԱՆ

բանին —այնքան օգտակար ու արդիւնաւէտ հաստատութեան մը— հիմնարկութիւնը վաղնջ եթէ 1888ին ցովհաննէս և Մկրտիչ Խաչեան եղբարք Տրդատ եպ. Գալեանի խնդրանքին ընդ առաջ երթալով եօթը տարուան համար յանձն չառնէին 1000 ոսկի նուիրել պայմանով որ իրենց հանգուցեալ հօրը Գէորգի անունով 20 ձրիավարժ աշակերտներ պահուին, թերեւս այս այնքան մեծ գեր կատարող և կեանքիոյ Հայութեան համար պարծանք մը եղող հաստատութիւնը հիմնուած պիտի չըլլար։

Նոյնպէս իրենց բարերարութեամբ վերակառուցուեցաւ Բերա, Թաքսիմ, Նարէկեան վարժարանը հոյակապօրէն, իր մէջ ունենալով նաև Ս. Ցարութիւն մատուռը, և կոչուեցաւ Խաչեան վարժարան։ Շինութիւնը սկսած է 1893ին և աւարտած՝ 1895ին։

Իսկ իրենց տուած նպաստներըը զանազան հաստատութեանց և կարօտութեանց հոս ներկայացնել կարելի չէ։ Մասնաւորապէս Մկրտիչ Խաչեան գլխաւոր աշակիցներէն մէկը եղած է ներքին վարժապետեան Գատրիարքին, Գերլինի պատգամաւորութեան առթիւ եղած ճախքերուն մեծագոյն մասը ինքն հոգալով։

Անոնք նաև իրենց ժամանակը տրամադրած են ազգին, ծառայելով հանրային գործերու մէջ։

Երկու եղբայրներն ալ վարած են երեսփոխանական պաշտօններ։

Ցովհաննէս Խաչեան եղած է նաև Քաղ. ժողովի անդամ 1876–77ին, և 1889–91ին, ինչպէս նաև բազմաթիւ յանձնաժողովներու, մասնաւորապէս Ազգ. Հիւանդանոցի այն պատկառելի և մեծ հոգաբարձութեան (1878–1886) որ Միքայէլ Ցակոբեանի ատենապետութեան տակ Ազգ. Հիւանդանոցի վերանորոգութիւնը կատարեց, բոլորովին նոր և քարուկիր չէնքեր կառուցանելով փայտաչէն հին ու խարխուլ չէնքին տեղ։

Այս շինութեան գործին Խաչեան եղբարք եւս բերած էին առատաձեռն մասնակցութիւն։

1880ին կարճ շրջան մը անդամ եղած է նաև Բերայի Քաղ. Խորհուրդին և Կալուստեան Հոգաբարձութեան (1881–1893). որուն Ատենապետն եղած է պահ մը, ինչպէս նաև մասնակցած է այն արտասովոր թաղային մատակարարութեան որ գործած է 1882-85, Նուբեանի ատենապետութեամբ, և ինքն Կալուստեան մասնաժողովին մէջ էր։ 1885ի վերակազմութենէն յետոյ չէ մասնակցած, սակայն միշտ հոգացու եղած է Բերայի եկեղեցւոյն և դպրոցներուն։

Իսկ Մկրտիչ Խաչեան 1874–1876ին անդամակցած է Քաղ. ժողովին, սակայն իր գլխաւոր գործը եղած է Կեդրոնական վարժարանի Խնամակալութեան ատենապետութիւնը որ վարեց 1886–1896, վարժարանին ամէնէն փայլուն շրջանին։ Նոյնպէս ատենապետն էր Հ. Բ. Ը. Միութեան Կ. Գոլոյ Մասնաճիւղին։

Ցովհաննէս Խաչեան մեռաւ ի Ծրանաս 26 Յուլիս 1900ին և մարմինը բերուեցաւ Կ. Գոլիս, թաղուելու համար իր հօրը քով, Շիշլիի Ազգ. գերեզմանատան մէջ 18 Օգոստ. 1900ին։

Մկրտիչ Խաչեան մեռաւ 1921 Օգոս. 7ին։ Իսկ իրենց մայրը՝ Աննա Խաչեան որ իր զաւակներուն բարերարութեանց քաջալերողը և թելադրողը եղած է շատ անգամ և ինքն անձամբ ալ խառնուած է հանրային կեանքի, մեռաւ 1917 Մարտ 20ին։ Ան 1886 Ապրիլ 21ին

ընտրուած Բերայի աղջիկներու վարժարանին տիկնանց խնամակալ մարմինին անդամակցած է, որ յետոյ 1888ին վերածուած է Աղքատաց խնամակալութեան։ Հոն տիկին Աննա Իսահան մեծ եռանդով աշխատած է։

1895ին Բերայի Արհեստանոցի խնամակալութեան մասնակցած է, և ինքն առանձնած է աղջկանց վարժարաններու աղքատիկ աշակերտներու նպաստի հոգը։

Ցովհաննէս Իսահանի դուստր Նուարդ, որ թարգմանիչն է անգլիերէնէ վիպասանուհի Էմուտ Տարաքաղճի Մուսա գործին (1888) և ֆրանսերէնէ նոյն հեղինակին Վաղը և Դադարումն ժամացոյկի բարոյախէպերուն (1889), այժմ է տիկինը Դալուստ Կիւլպէնկեանի։

Մկրտիչ Իսահան որ ամուսնացած էր Թալասցի նշանաւոր տեղացուհի Ցակոբ Գէյլէրեանի աղջկան Մաքրուհիի հետ (ծնած Կեսարիա 4 Ապրիլ 1846ին) ունեցած է երեք զաւակներ, Վահան (ծն. 1868) Գէորգ (ծն. 1871–78 †), Զապէլ (ծն. 1874–1881 †) որոնցմէ միայն անդրանիկը եղաւ միակ յոյսը Մկրտիչ Իսահանի, վասնզի կորսնցնելէ յետոյ իր կինը Մաքրուհին, որ մեռաւ 4 Մայիս 1876ին վիճեցաւ և մարմինը բերուելով Կ. Պոլիս թաղուեցաւ իր հօր քով՝ Դուժ Դարուի դուրսի Ս. Ցարութիւն եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ, անիկա դժբախտութիւնը ունեցաւ կորսնցնելու նաև երկու զաւակները՝ Գէորգը և Զապէլը։

ՏԻՄՐ ՎԱՀԱՆ ԻՍԱՀԱՆ ծնած է Կ. Պոլիս 1868ին, և խնամեալ կրթութիւն մը ստացած է նախ Հարօի (Harrow) բարձրագոյն վարժարանին մէջ, և ապա վկայուած է Bachelier ժըն էվի պետական կիմնազիոնէն։ Հետեւած է ի վերջոյ իրաւաբանութեան և ստացած Licencié en Droitի վկայական Բարիզի Համալսարանէն։ Ցետոյ Կ. Պոլիս գալով Իսահան տան գործառնութիւնները ինքն վարած է հօրեղբօրը Ցովհաննէսի մահէն և իր հօրը՝ Մկրտիչի ծերութեան պատճառով գործէ քաշուելէ յետոյ։

ՎԱՀԱՆ ԻՍԱՀԱՆ

Ինքն եղած է գանձապետը՝ Ցովսէփ Իզմիրլեանց գրական մնայուն Ցանձնաժողովին։ Եղած է նաև անդամ Ազանաստաթեան խնամակալութեան, ինչպէս նաև Թաղական Բերայի և անդամ Կալուստեանցի (1897էն 1911)։

Ինչպէս արդէն յիշեցի (տես էջ 1305) 1908էն յետոյ Կեսարիոյ երեսփոխան էր Կեդրոնի Ազգ. ժողովին մէջ։

Ամուսնացած է Աբրահամ փաշա Երամեանի աղջկան հետ։

ՖԼԼԿՆԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔ

Ֆէլէկեան ընտանիքը որ կեսարիայէն Գալիա, Գարմանիա, Եգիպտոս և Ամերիկա տարածուած է, կը համրէ իր մէջ բազմաթիւ դէմքեր որոնք ազգին մեծ ծառայութիւններ մատուցած են։

Առաջին գլխաւոր դէմքերն են ԿԱՐԱՊԵՏ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, ՊԵՏՐՈՍ և ԴՐԻԴՈՐ ՖԼԼԿԵԱՆ եղբայրները որոնք ամէնքն ալ անցեալ դարուն կէսէն առաջ Կ. Գալիա գաղթած և հոն կարեւոր դիրքերու հասած են։

Առանցքէ ԿԱՐԱՊԵՏ ՖԼԼԿԵԱՆ ոսկերիչ էր և իր ժամանակին գրեթէ հնագիտութեամբ զբաղող հազուագիւտ արհեստաւորներէն մին, Ամէն անգամ որ Կ. Գալիա կը դառնար իր պռոյաններէն, բազմաթիւ հնագիտական առարկաներ կը բերէր և այն ժամանակները խիստ սակաւաթիւ հոսկցողներու՝ ինչպէս Ալիզանի, Սուպհիի և Մաքրիտի վրայ աներէ կը վճառէր։

Կարապետ աղա հետզհետէ կ'ընդելանայ արուեստին գաղտնիքներուն և փորձառութիւն կ'ստանայ, և այդ հիւղին վարժ գաւակներ կը հասցնէ։

Տարօնի Հայ եկեղեցին չափազանց հինցած ըլլալով 1850ին կը ձեռնարկուի վերաշինելու հինը փլցնելով, սակայն շինութեան յատկացուած դրամը պակսած ըլլալուն եկեղեցին կիսաշէն թողուած էր։ Քիչխան ազգայնները փափաքելով դարման մը տանիլ այս վիճակին, կ'որոշեն եկեղեցին տակէն գետնուած անուռկ մը ոսկի և արծաթ հին դրամներով և մետալներով հալեցնել և աւարտել եկեղեցւոյ շինութիւնը։ Կարապետ աղա Ֆէլէկեան որ բարեբախտաբար հոն կը գտնուէր, անոնց կ'ըսացնէ գործուելիք սխալը և կը հասկցնէ այդ դրամներուն ունեցած հնագիտական մեծ արժէքը, որով կ'որոշուի նոյնութեամբ աճուրդի դնել զանոնք։ Կարապետ աղա Ֆէլէկեան ամէնէն բարձր գինը՝ 500 ոսկի վճարելով կը գնէ որով եկեղեցւոյ շինութիւնը կ'աւարտի։ Այդ դրամներով ու մետալներով այսօր կը գտնուին Բարիզի թանգարանին մէջ և արժանաւորապէս կը ներկայացնեն հոն հայկական գեղարուեստը և պատմութիւնը և կ'արժեն երկու միլիոն ֆրանք։

Իր բազմաթիւ գաւակներէն անդրանիկն էր Դ-ՈՐԳ ՖԼԼԿԵԱՆ (1851–1908), որ ծնած էր 1851ին կեսարիա։ Իր նախնական ուսումը տեղւոյն Ազգ. վարժարանին մէջ աւարտելէ յետոյ 1872ին Կ. Գալիա կ'երթայ իր հօրը արհեստին հետեւելու համար։ Իրօք ալ իր ջանքերով ու յարատեւութեամբ կը յաջողի առաւել եւս մխրճուիլ հնագիտական անել բաւիղներուն մէջ և մեծ համբաւութիւն համբարել այդ տեսակէտով, այնպէս որ այսօր Գալատոյ մէջ գոյութիւն ունեցող հնագէտներու մեծագոյն մասը կը խոստովանի անոր աշակերտներէն ըլլալ։

Դէորգ Ֆէլէկեան իր փոքր եղբայրները հետզհետէ Կ. Գալիա բերել տալով զանոնք կը կրթէ ու ապա Գարմանիա, Ամերիկա և Ֆրանսա կը ղրկէ և այսպէս կը հիմնէ բազմաճիւղ հաստատութիւն մը։

Դէորգ Ֆէլէկեան այս կերպով յաջողած է գեղեցիկ անուն մը թողուլ Արեւելեան հնագէտներու մէջ իբր լաւ գնահատիչ և ժամանակին կանխահասօրէն գուշակած է թէ ի՞նչ առուիւրան մեծ ապագայ

ու յառաջդիմութիւն վերապահուած էր արհեստի այս ճիւղին։

Գոլխոի առաջին հնագէտն ու մարգրիտի առաջին վաճառականն էր։

Ունէր ցուցահանդէսներէ մեծագոյն պատիւներ։ Գէորգ Քէլէկեան իրը եկեղեցասէր Հայ, միշտ հետաքրքրուած է ազգային կեանքով և օգտակար եղած է բարեգործական հաստատութեանց իր նիւթական ժամանակութեամբ։

ԳԷՈՐԳ ՔԷԼԷԿԵԱՆ

1908 Փետրուար 14ին մեռած է Գատըգիւղի մէջ, ամբողջ վիհակով։

Իր եղբայրն է ՏԻԳՐԱՆ ԽԱՆ ՔԷԼԷԿԵԱՆ հանրածանօթ բարերարը ու աշխարհածանօթ հնագէտը որ հաստատած է քազմաճիւղ հաստատութիւն մը։ Տիգրան Քէլէկեան ծնած է Կեսարիա և շատ պզտիկ եկած է Գոլխո, քովը իր մեծ եղբօրը՝ Գէորգի։ Իր դաստիարակութիւնը առած է Գոլխոյ մէջ ծանօթ Գուրջէնի Հայկական Կրթարանէն, և երկար տարիներ իր եղբօրը գործակցելէ վերջ, արտասահման անցած է և Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ ազգային հրապարակին վրայ աչքառու դիրք մը չունած է ինքզինքին իրբև հնագէտ։

Տիգրան Քէլէկեան Նիւ-Եորքի պարսկական պատուակալ հիւպատոս եղած է քանի տարի (1884–1904) և Շիքագոյի ցուցահանդէսին պարսկական քոմիսէր։ Այս առթիւ է որ Շահէն ստացած է խանութեան տիտղոս։

Իրր հիւպատոս մեծ ծառայութիւններ մատուցած է պարսկատանին այդ երկիրը ծանօթացնելով իր արտադրութիւններով թէ՛ Եւրոպայի և թէ՛ Ամերիկայի։

1904ին Յովհաննէս Թաւշանճեանի հետ իրենց անձնական ծախսովը չինել տուած են սիրուն տաղաւար մը Ովն Լուի ցուցահանդեսին մէջ, որ պարսիկ ոճի և գեղարուեստի վայելուն նմոյշ մըն էր։ Հոն մեծ համբաւ շահեցաւ, այդ տաղաւարին մէջ իր ցուցադրած պարսկական հին գորգերու և կերպասներու թանկարժէք ու հոխ հաւաքածոն։

Տաղաւարին ընդհանուր վերակացուն էր ինքն և կառավարիչը՝ Յովհաննէս Թաւշանճեան, իսկ քարտուղարն էր՝ իր փոքր եղբայրը՝ Յովհաննէս Քէլէկեան։

Բացի նիւ Եօրքէն ու Բարիզէն, Քէլէկեան Խան Գահիրէի մէջ ալ տուն մը հաստատած է՝ եգիպտական հնութիւններ ուսումնասիրելու և թանկագին ստացուածներ ապահովելու համար։

Արեւելքի մէջ կատարած իր յաճախակի ճամբորդութիւններով հայկական հաւաքածոներ կազմած է՝ որոնց ամենագլխաւորը — և իր

ՏԻԳՐԱՆ ԽԱՆ ՔԷԼԷԿԵԱՆ

տեսակին մէջ անզուգականը— Լոնտոնի Սաուիթ Քենսինկթըն Մուզէօնը ցուցադրած՝ պարսկական յախճապակիներու կամ արծափեղէններու (faïence) հրաշալի շարքն է հարիւր հազար ոսկիներ արժող։ Այս հաւաքածոյին մասին եւրոպական մեծ մուզէօններու տնօրէնները և ականաւոր մասնագէտներ դրուատալից էջեր տառադրած են, յայտարարելով թէ «Արեւելեան արուեստին պատմութեան համար անգին յիշատակարան մը կը ներկայացնէ անիկա։

Այս, ինչպէս նաև արեւելեան նկարազարդ ձեռագիրներու ժողովածոները գեղեցկագիտական չքեղ գործեր են՝ որոնց մէջ կը ցոլանան Քէլէկեան Խանի հաշակն ու հմտութիւնը։

Տիգրան Խան Քէլէկեան ինչպէս բաած է Ս. Գարթեւեան ազամանգակից Հայ ընկերութեան ամէնէն իմիճաւիպ դէմքերէն մին կրնայ ընկատուիլ...։ Տիպար մը որուն մէջ կառնէնեօրի գիծեր ժողովուրդի զաւկի յատկանիշներուն կը խառնուին, առանց բան մը կորացնելու իրենց հարազատութենէն, կարծես գիտար ամրողջացնելով, իտարու հետ տարաճայով, պիւրեղացնելով։ Կենսապայմարի ասպարէզին վրայ քէեւ համեստ աստիճանէ մը նետուած՝ Տիգրան Խան Քէլէկեան նուաճողի, յաղթականի բոլոր անհրաժեշտ ձիրքերովն օժտուած էր, կորով, յանդգնութիւն, բախտ ճշմարելու եւ զայն ոտայու գերազանց յատկութիւնը մարմնացնելով իր անձին մէջ։ Իր դրսեւորոյթը «բարի հսկայի» մը —ինչպէս կ'ըսեն— տպաւորութիւնը կը գործէ վրաղ, ու կը զգաս թէ ներկայութեանը կը զգուիս մարդու մը որ հզօրապէս շինուած է դժուարին հետապնդումներու, տաժանգոտ ճիգերու եւ ամեհի խիզախումներու դիմագրաւումին համար՝ ճիւթի աշխարհին մէջ։ Կ'զգաս, միեւնոյն ատեն, թէ վեհանձնութիւնը կը բղխի այս հարուստ խառնուածքէն, ոչ եսէն իւրացուած, մտածուած, համակերպուած առաքինութենէ մը պէս, այլ բնազանին, բնական ու աղբիւրի առատութեամբ ժայթքող վեհանձնութիւն մը, որ մեծ ժէստերն ընել կու տայ ամենապարզ ու ամենարնական կերպով։ Արեւելեան հին առուեսի թանկարժէք բեկորներ, որոնցմով միտս երջապատուած է եւ որոնց խորունկ հմտութեանը ձիրացած, արքունքի հոգի մը զարգացուցած են այս մեծ առեւտրականին մէջ։ Ասով կը բացատրուի տալու, ճոխիրելու այն անվերապահ յօժարութիւնը որ երբեմ չի պակսիր իրեն ամէն հաճոյքին կոչի կամ անհատական աղետի առջեւ»։

Տիգրան Խան Քէլէկեան արդարև ազգովին յարգուած է իր անձին բարեգործութիւններուն համար —մեծ մասամբ մուքին մէջ կատարուած— որոնց մէկ կոթողն էր Ըրբանոցը՝ զոր կանգնած էր 1912ին Տէօրթ-Եօլի մէջ իր հանգուցեալ եղբօրը Գէորգ Քէլէկեանի յիշատակին։

Տիգրան Խան Քէլէկեան մեծ աշխատասէրներէն մէկն է Հ. Բ. Ը. Միութեան որուն Բարիզի մէջ տարածման —պատերազմէն առաջ— մեծապէս նպաստած է և հիմա ալ իր կեդրոնական վարչութեան անդամ կը կատարէ կարեւոր գեր մը։

1910էն ի վեր բարերար անդամ է նոյն միութեան։

Սակայն անիկա իր բարիքները չէ սահմանափակած միայն Բարեգործականի չրջանակին մէջ և անկէ դուրս ալ առատաձեռնօրէն մասնակցած է ամէն հանգանակութիւններու։

1902ին ինքնաբերաբար կլորիկ գումար մը նուիրած է Կ. Գալոյ Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցին, որուն գինադարձէն յետոյ ալ շատ կարեւոր նպաստներ հասուցած է։

1912ին ուխտաւորութեամբ կ'այցելէ Երուսաղէմ և հոն տեսնելով 1894ին գտնուած հայկական այն գեղակերտ մոզայիքը որ Դամասկոսի դրան մօտ երեւան եկած էր, Ս. Յարութեան խալամ գտնապանին նոր չինելիք տան տակէն, 250 ոսկիի ծախու կ'առնէ, փափաք յայտնելով որ մաս առ մաս այդ մոզայիքը փոխադրուի Ս. Յակոբի վանքը, պատշաճ տեղի մը յատակը անով զարդարելու համար։ Միաբանութիւնը, սակայն, աւելի յարմար նկատելով՝ չխախտել զայն, նոր համաձայնութիւն մը կը կնքէ կալուածատիրոջ հետ և չէնքին յարկաբաժինը 600 ոսկիով ծախու կ'առնէ, Քէլէկեան Խանի նուէրին վրայ վանքին անտուկէն աւելցնելով 355 ոսկի։ Քէլէկեան Խան Բարիզի գտնուղ կարօտ Հայ ուսանողներու իր ակցութիւնը միշտ չէ ղլացած, ինչպէս նաև մեկենաս եղած է կարգ մը հեղինակներու։ 1924ին չատ կարեւոր օժանդակութիւն մը բերած է Կեսարիոյ կարօտեալներուն։ Գահիրէի Կեսարիոյ և Շրջակայից Հայրենակցական Միութիւնը իր և Պատրիկ Կիւլպէնկեանի ազդեցիկ միջամտութեան կը պարտին 1928ին Կեսարիա գտնուած որբերու արտասահման փոխադրութիւնը։ Նոյնպէս ինքն այս առթիւ յանձն առաւ 5 տարի 1000ական տոլար վճարել, Կեսարիոյ որբերուն համար։

Այս առթիւ Գահիրէի Հայրենակցականը գինքն ալ պատուեց գբարերար անդամի տիտղոսով։

Քէլէկեան Խան ազգ. պատուիրակ ընտրուած է Բարիզի Հայ գաղութէն և ամերիկեան դիւանագիտական չրջանակներու մէջ ծանօթ դէմք մըն է։

Քէլէկեան Խան ունի գիրանա. և անգլ. լեզուներով հնագիտական երկու հրատարակութիւններ հետեւեալ խորագրով. 1. Collection Kelekian. Etoffes et tapis d'Orient et de Venise. Notice de M. Jules Guiffrey, Paris, 1908. 2. The Kelekian Collection of Persian and analologus potterie, 1885–1910, Paris, 1910.

Քէլէկեան Խան արօրի մարդ ալ է, գործի ու գեղարուեստի մարդուն հետ։ Շանթիյիի իր ախոռները կը պարունակեն ազնուագոյն ձիեր՝ որոնք Բարիզի մեծ արշաւներուն մէջ յաճախ մրցանակներ չահելով՝ իրենց տիրոջ վրայ կը խօսեցնեն։

Կարապետի միւս եղբայրն էր ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ որ ծանօթ է Քէլէկեան մականունով։ Աւելի գործակատար էր, և կանուխէն Կ. Պոլիս տեղափոխուած (տես էջ 1499–1500)։ 1861ին Կ. Պոլսոյ մէջ հաստատած Կեսարիոյ յանձնաժողովին անդամ ընտրուած է։

Միւս եղբայրն էր ԳԵՏՐՈՍ ՔԷԼԷԿԵԱՆ որ Կեսարիա ապրած է։ Աւոր զաւակն էր ԳՈՂՈՍ ՔԷԼԷԿԵԱՆ (1850–1899 †) որ ծնած է Կեսարիա և մկրտուած նոյն քաղաքին Ս. Յարգիս եկեղեցին, Յովհաննէս ապա Քէլէկեան, իր հօրեղբայրը զայն միասին Կեսարիայէն Պոլիս կը բերէ 1857-58 թուականներին, Կ'աշակերտի Հիւսարտիպի Մեզոպուրեան վարժարանը, յետոյ կը մնայ միւս հօրեղբօրը՝ Գրիգոր Քէլէկեանի մօտ որ խանգիւղ կը բնակէր և կը յաճախէ Շահնազարեան վարժարանը։ Դպրոցը ձգելէ յետոյ պարապած է իր հօր և հօրեղբօր գործերով։ 1876–77 թուականներուն իր հաշուոյն կը հիմնէ սեղանաւորական տուն մը և կը չինէ հասկաւոր գիրք մը։ 1893-94ին կը քաշուի գործէ, և 1899 Սեպտ.ին կը մեռնի՝ անզաւակ, կամք յայտնելէ յետոյ որ

գումար մը կ'ուզէ յատկացնել Ազգ. Հիւանդանոցին, իր կինը Տիկ. Յանդուխտ (Ծն. Ճակոբ Սարաֆեան) կը գործադրէ իր ամուսնոյն փափաքը 1905 Մարտ 15ին վաճքի ընդլով 4000 ոսկի գումար մը, պայմանաւ որ տոյն գումարով տրէճ միւլի կալուածք մը գնուի, և հասոյթին 1/6ը Մաքրիքէօյի Ս. Աստուածածնին և Տատեան վրժ.ին յատկացուի և 5/6ը Ազգ. Հիւանդանոցին։

Կարապետ Քէլէկեանի՝ կրտսերագոյն եղբայրը ԳՐԻԳՈՐ ՔԻԼԻԿԵԱՆ որ ինչպէս յիշուեցաւ Գալաթիոյ Խաչիւղ կը բնակէր, կարեւոր գումարով մը 1860ին մասնակցած է «Արամեան Ընկերութեան» դրամագլուխին կազմութեան (տես էջ 1121)։

ՊՕՂՈՍ ՔԻԼԻԿԵԱՆ

ՍԱՐԸԵԱՆ ԵՂԲՈՐ

Սարըեան եղբարք որոնք պատկառելի նուիրատուութեամբ մը իրենց անունը կցեցին համակեաարարացիական նոր կեդրոնամասրին՝ Նոր Կեսարիոյ, նուիրելով դպրոցի շինութեան համար 500 ոսկի, ուընին համեստ ծագում մը։

Ասոնցմէ ԿԱՐԱՊԵՏ, ծնած Կեսարիա, հազիւ 13–14 տարեկանին դպրոցը կիսատ թողլով գործի ասպարէզ ելած և իր հօրը դործին մէջ աշխատիլ սկսած էր։ Այդ առեներն մասամբ վերջ տրուած էր Կեսարիոյ մէջ Տէր Թոդիկեան հին դրութեան, վաճռի ֆալախանին՝ գաւազանը և Սաղմոսին ու Ընարեկին՝ ընթերցարանը և Քրիստոնէականը յաջորդած էին, Այս բարեփոխութիւնը իր բարերար ազդեցութիւնը ունեցած էր և աշակերտները քիչ շատ իրենց կարդացածը կ'ըմբռնէին։ Կարապետ Սարըեան ալ մէկն էր անոնց որ այս ազդեցութեան տակ, զգացած էր իր մէջը ուսման համար ախր մը, որ աննշմար չէր մնացած իր հօրը աչքերէն, որ կը տեսնէր թէ զաւակը անթերի կատարելով խանութին պարտականութիւնները պարապոյ ժամերն ալ կը յատկացնէր ընթերցանութեան, սակայն չէր քաջալերեր զայն ալ վախով որ անիկա կը նուիրուի ուսման և կը լքէ իր գործը։ Այսպէս Կարապետ Սարըեան մնաց իր հօրը խեղճուկ գործին մէջ՝ դժգոհ իր վիճակէն վաճռի նախ այդ գործը հեռու էր փայլուն

ԿԱՐԱՊԵՏ ՈՒՐՔԵԱՆ

ապագայ մը խոստանալէ և երկրորդ հնաարիոյ հարիպոնը անձուկ կը գտնէր։ Ուստի կը փոփոքէր հեռանալ ժամ առաջ և հաստատուիլ Կ. Պոլիս ուր յոյս ունէր նաև թէ հայերէնին ծանօթանալով պիտի կարենար գտնել ընթերցման ալ ահագին նիւթ ու պաշար։

Ահա այդ նպատակով հոլմէն ծածուկ կը թղթակցի իր Կ. Պոլիս բնակող մօրեղբօրը՝ Գասապեանին հետ որ ձգձգումներով կ'որոշէր գինքը, սակայն իր մէկ նամակին ընթերցումը մօրեղբօրը ընկերոջ կողմէ պատահաբար կ'ըլլայ որ այս վերջինը թելադրէ իր մօրեղբայրը հրաւիրելու այդ պատանին Կ. Պոլիս, իբրեւ գործին մէջ աչխատելու, վասնզի անոր նամակին մէջ անխիկա տեսած էր հասարակութիւն և լրջութիւն։ Այս հրաւէրը սակայն կ'անցնի հօրը ձեռքը որ յուզուած՝ մօրը հետ ամէն ջանք կ'ընէ իրենց զաւակը իր մտադրութենէն հեռացնելու, սակայն չի յաջողիր։ Կարապետ հաստատ կը մնար իր որոշումին վրայ։ Ինդրքը յուսահատ ժամանակ մը

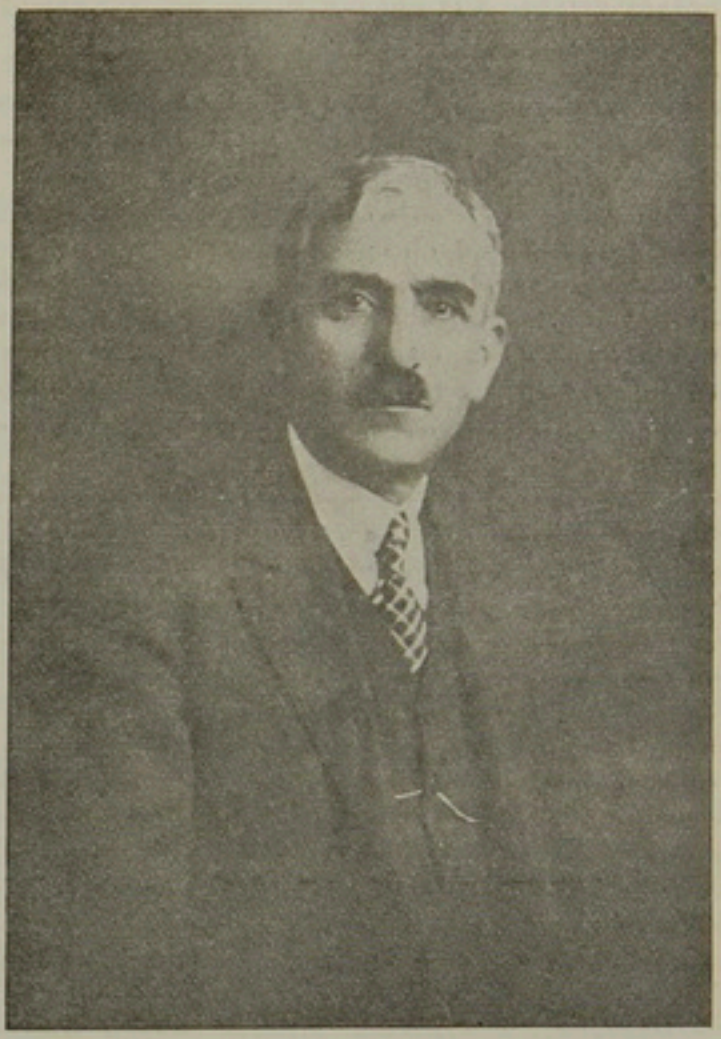

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱՐԳԵԱՆ

ձգձգելէ և խաղցնելէ յետոյ վերջապէս համակերպեցան որ անիկա հեռանայ Կեսարիայէն և երթայ աշխատի Կ. Պոլիս մօրեղբօրը քով, որ իր ընկերոջ հետ երկու տարի կը շահագործէ Կարապետը կեսարացիական ասվորութեամբ առատ խոստումներով և քիչ վարձատրութեամբ։ Երիտասարդ Կարապետ կը համակերպի այս զրկանքին, վասնզի առիթ կ'ուզեենայ հայերէնը մշակելու և հայերէն գրուածք մը լիովին հասկնալու։ Երկու տարի յետոյ կը բաժնուի մօրեղբօրմէն և առանձին գործի կը ձեռնարկէ, մաքսատուն այնէն ձգուած ապրանքները գնելով և ծախելով։ Այս նախաձեռնութիւնը և ձեռք բերած յաջողութիւնը պատճառ կ'ըլլայ որ իր մօրեղբայրը և ընկերը զինքը մեղադրեն իրր ապերախտ։ Կարապետ Սարըեան զգացուած դառ մը տալու համար կը յիշողութ այդ գործը և սեղանաւորի մը քաջալերութեամբ կը ձեռնարկէ զարդասկիններու առեւտուրին, որուն մէջ հետզհետէ կ'առաջանայ։ Սեղանաւորը տեսնելով անոր աշխա-

տասիրութիւնը կ'առաջարկէ ընկերակցութիւն մը, որ 1–2 տարի հազիւ կը տեւէ, վասնզի այս ընկերն ալ գինքն կ'ուզէր չահագործել, և չէր ցոյց տար հաշիւ։ Վերջապէս Կարապետ Սարըեան կը բաժնուի և առանձին կը գործէ։

1892ին կը դառնայ Կեսարիա իր ծնողքը տեսնելու, սակայն այն միջոցին հոն փոքր Հայքի կազմակերպութեան մասնութեամբ ներքակալութիւնները կը պատահին, և այդ տխուր օրերուն իր հայրենիք այցելութիւնը գէշ տպաւորութիւն մը կը թողու իր վրայ, ուստի չուտով կը դառնայ Գալիա։

Նոյն ժամանակամիջոցին իր եղբայրը ճարութիւն կազմած էր Սիլկճեան-Սարըեան ֆիրմային տակ ճիճիմի և գորգի առեւտուրով զբաղող ընկերութիւն մը և յաջող գործ մը ունէր։

Կարապետ Սարըեան կ. Գալիա դառնալէ յետոյ եղաւ այս տան ներկայացուցիչը և անոնց պատրաստել տուած գորգերուն ապառողը։

1913ին ընդհ. պատերազմի վտարդայնին կը հաստատուի Եգիպտոս, ուր կ'զբաղի գործակալ գորգի վաճառականութեամբ։

Իր եղբայրը ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, իրեն տարեկից Մ. Ճակոբ Սիլկճեանի հետ ընկերակցութեամբ 1886էն ի վեր կ'զբաղէր Մրավլըզ կոչուած գործով, որ գլխաւորաբար կը բաղկանար հետեւեալ ապրանքներէ. ձիու և իշու մազէ տոպրակ, կէպրէ ուղտերու համար համաուտուգ չուլլուգ և վրաններ ու դազըլ, որոնց ամէնը կը շինուէին այծի մազերէ դազրլ Քեարխաճէսի կոչուած առտերկրեայ գործատաներու մէջ։ Երկուքն ալ ժրաջան երիտասարդներ մեծ եռանդով և փափաքով կ'աշխատէին գործին մէջ, բայց իրենց խանութը Սարահխանէի մէջ թուրք տարահներուն յարակից ըլլալով 1895ին Կեսարիոյ ջարդին բոլորովին կը կողոպտուի թուրքերու կողմէ, որով իրենց զբամագլուխը փճանալէ վերջ 100 ոսկիի մը չափ ալ պարտքի տակ կը մնան։ Մ. Ճակոբ Սիլկճեանի հօրեղբայրը Գէորգ աղա Սիլկճեան օգնութեան կը հասնի, թէ նիւթապէս ձեռնտու ըլլալով և թէ բարոյապէս ալեկցելով, երաշխաւոր ըլլալով անոնց պարտքերուն։ Երկու ընկեր գործի կը ձեռնարկեն, այս անգամ մեծավին գործէն աւելի ոյժ տալով հիճիմի և գորգի շահաբեր գործերուն և քիչ առեղուտն մէջ բոլոր պարտքերը մարելէ վերջ դարձեալ հաստատ զբամագլուխի մըն ալ տէր կը դառնան։

1898ին արդէն հրապարակին վրայ թէ իրր գորգի վաճառական և թէ գործատէր անուն մը ունէին, այնպէս որ երբ միւթէսարըֆ Մէհմէտ Նազըմ փաշա ֆխալը զոսիսիոնըթ անուն յանձնաժողով մը կազմեց անոր անդամ կարգեց նաև Ճարութիւն Սարըեանը որ յետոյ իրեն բարձրացման նպաստեց, վասնզի Կ. Գալեայ և Բարիզի համայնապատկերներուն ներկայացնող գորգեր պատրաստել տալով կը նըւիրէ Նազըմ փաշային, որ այդ գորգերը կը ղրկէ Մուլթան Համիտի։ Կարմիր Մուլթանը, ի նշան գոհունակութեան Նազըմ փաշան կը վարձատրէ զայն կուսակալ կարգելով նախ Տիարպէքիրի և ապա Հալէպի։

Սիլկճեան-Սարըեան առեւտրական տունը քիչ ժամանակի մէջ կարեւոր վաճառականական հաստատութիւն մը կը դառնայ և 10–12 տարի շահեցած Կեսարիոյ գրեթէ ամէն տեսակ արտադրութեան ապ-

քանքներուն վաճառականութեամբ կ'զբաղի մինչև 1914, որմէ յետոյ Կեսարիոյ հորիզոնը նեղ գտնելով երկու ընկեր միասին կը հաստատուին Պոլիս, որով գործ կը ձեռնարկեն տարագրութենէ և կողոպուտէ և կը շարունակեն իրենց ընկերակցութիւնը մինչև 1922 կատարեալ համերաշխութեամբ:

1922ին երբ Քէմալականները իզմիրը գրաւեցին, երկու ընկերները խոհեմութիւն համարեցին Պոլիսէն հեռանալ, և համերաշխութեամբ բաժնուեցան, Սիլկճեան գնաց հաստատուիլ Վիեննա և Յարութիւն Սարըեան եկաւ Եգիպտոս, իր մեծ եղբօրը քով, և ցարդ կ'զբաղի անոր հետ գործի վաճառականութեամբ:

Ինչպէս արդէն ըսուած է Սարըեան եղբարք, նախ Նոր Կեսարիոյ հիմնարկութեան առթիւ տուին 25 անգլ. ոսկի, և յետոյ 500 ոսկի, հոն կառուցանելու համար կրթական հաստատութիւն մը, որով քերին մեծ նպաստ մը:

Մ Ա Ն Ո Ւ Կ Ե Ա Ն Ք

Մանուկեան կամ Մանիկ-Օղլու ընտանիքը Կեսարիոյ ամէնէն վաղեմի ընտանիքներէն մին էր, երբեմն մրցակից Զարդարեան կամ Զարդար-Օղլու ընտանիքին (տես էջ 898) և յետոյ ոխերիմ հակառակորդ Ֆրէնկ-Օղլուներու որոնց դէմ երկար տարիներ մաքառած է Առաջնորդարանին չուրջը երկարատև և պատմական պայքարով մը, որուն բովանդակ Կեսարիան մասնակցած է, մէկ կամ միւս կողմին յարելով, և այնքան երկար տեւած որ այլեւս զղուանք պատճառած է (տես էջ 899, 933-938, 1103-1105 և 1315 եւայլ): Առեղութիւնը այնքան սաստիկ էր երկու կուսակցութիւններու մէջ որ անոնք իրարու եկեղեցի իսկ չէին երթար և քաղաքին երկու եկեղեցիները երկու միլիոնաթերդեր էին որոնց մէջ ամրացած էին երկու ընտանիքներուն հետեւորդները և կուսակիցները: Այս կացութեան պատճառած զըզուանքն էր որ առիթ տուաւ, ինչպէս ըսուեցաւ, երբորդ եկեղեցիի մը շինութեան ուր այս երկու կուսակցութիւններուն չպատկանողները յաճախել սկսան:

Մանիկ-Օղլու ընտանիքը հետեւաբար Կեսարիոյ մէջ կատարած է մեծ դեր իրր երկարատև պայքարի մը դեկավարը և առաջնորդը: Ասկէ զատ սակայն անոնք իրր հանրային դէմքեր և վաճառականներ նշանաւոր եղած են:

Երկարօրէն արդէն խօսած եմ թէ զԲարսեղ Մանուկեան Որդիքն առեւտրական տունը ինչպիսի յաջողութիւններ ունեցած է (տես էջ 1476-1478), թէ ինչպէս անիկա Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ առաջնակարգ տեղ գրաւած է և ապա կանուխէն Մանչեսթրի մէջ ունեցած է ներկայացուցիչ (տես 1935), և թէ վերջապէս այս մեծ տունը 1880էն յետոյ բաժնուած է 5-6 զանազան տուներու որոնք նոյնպէս բաւական յաջողութեամբ գործած են Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ:

Այս մեծ ու ազդեցիկ ընտանիքը որուն նախնիքը այնքան հզօր ներգործութիւն մը և հեղինակութիւն մը ունեցած էին Կեսարիոյ

Հայոց գոնէ կէսին վրայ, այդ հեղինակութիւնը միեւնոյն ատեն ձեռք բերած էին առատաձեռնութեամբ։

Մանիկ-Օղլուները մատակարարած էին իրենց խնամքին տակ գտնուած եկեղեցիները և դպրոցները, որոնց նիւթապէս նպաստած էին։

Անոնք էին որ 1861ին կազմակերպեցին Առամեան Ընկերութիւնը որուն Կ. Պոլսոյ հիւղին ատենապետն էր Մ. Մանուկ աղա Մանուկեան, բարեսէր Մանուկեանի բազմաթիւ զաւակներէն երիցագոյնը և հայրապատիւը (տես էջ 1121–2, 1318)։

Մանուկեան եղբայրները որոնք իրենց գործը կը նկատէին այս ընկերութիւնը, կազմուած ի հեճուկս Ֆրէնկեաններու հիմնած Հայկազեան Ընկերութեան, կրցան իսկապէս իրենց և իրենց կուսակիցներուն զոհողութեամբ բարգաւաճ վիճակի մը հասցնել զայն։ Անոնք յաջողեցան հաւաքել և իրր դրամագլուխ Օսմ. Բանսոլիտի վերածել 1500 ոսկիի գումար մը և բանալ աղջիկներու վարժարան մը, որ մատակարարուեցաւ մինչև 1877–78, այս գումարին տոկոսներով, ազատ Առաջնորդարանի հսկողութենէն և Ֆրէնկեաններու միջամտութենէն (տես էջ 1121)։

Մանուկեան եղբայրները՝ այս վարժարանին նուիրեցին նաև Վէզիր Խանի մէջ թ. 21 և 32 սենեակները և անոնց առջև կամարներու տակ բէյէ մը՝ ուր գերձակները կ'աշխատէին։ Եէնի Խանի դիմացը թ. 2 խանութին 11/15 բաժինը, նոյն տեղը թ. 4 խանութը, Կլամալ Խանին մէջ մթերանոց մը, Հաճի Նուհ չարչուին մէջ թ. 50 և 54 խանութները, Էսկիհիլէր չարչուրի մէջ թ. 29 խանութը, Աթ Պազարի մէջ թ. 119 խանութը, Բամպուքճըլար չարչուրի մէջ գետին մը և խանութ մը (թ. 80), Էսկիչէհիրի այգիներուն մէջ Զալըլըգի մը կէսը և Քէօշկ Իօնիւի մէջ Զալըլըգի մը ամբողջը, այն ատենուան գնահատութեամբ համագումար 600 ոսկի արժէքով։ Այս կալուածներուն տարեկան 30 ոսկի եկամուտը 1878էն յետոյ՝ երբ հիմնադրամը փճացաւ, Առամեան վարժարանի միակ հաստատուն եկամուտը եղաւ (տես էջ 1122)։

Մանուկեանները այս բարեգործութիւններէն զատ ըրած են ուրիշ շինարարութիւններ և նուիրատուութիւններ։ Կ'ըսուէր թէ անոնք շինած էին աղբիւր մը որմէ կ'առագուէր գերեզմանատան ուռենիները (տես էջ 904)։

Այս ընտանիքին անդամները խառնուած են նաև հանրային գործերու, ամէն անգամ որ իրենց կուսակցութիւնը յաղթական եղած է և Առաջնորդարանի ժողովներուն մէջ գերակշիռ դեր ունեցած։

Երբ անցեալ դարուն երկրորդ քառորդին իրենց վաճառականական գործերուն թերմամբ փոխադրուեցան Կ. Պոլիս գէթ մասամբ, հոն ալ խառնուեցան հասարակային գործերու։ Մանուկեան եղբայրներէն անդրանիկը Մ. ՄԱՆՈՒԿ ԱՂԱ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, նոյնիսկ 1866ին պետական հարուածով Բ. Դրան կողմէ կարգազրուած խառն ժողովին անդամակցած է և մինչև 1869 մասնակցած՝ անոր աշխատութեանց։ Ցետոյ ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ (էջ 1304) 1871ին կեսարիոյ վիճակէն երեսփոխան ընտրուեցաւ, սակայն տարի մը միայն պաշտօն վարեց և հրաժարեցաւ, հաւանօրէն զգացուած հակառակորդներու

կեսարիոյ մէջ զօրանալէն և իր եղբայրներէն Սարգիսը ընտրողական իրաւունքէն զրկելու պատիժին ենթարկուած ըլլալէն (էջ 1317)։ Մանուկ Մանուկեան, 1873-74ին ալ Քաղ. ժողովին անդամակցած է։

Մանուկեան ընտանիքին մէջ սակայն որքան իրը ձեռներէց ու գործունեայ վահառական, նոյնքան ալ իրը հանրային գործունէութեամբ պատկառելի դէմք անմոռաց անուն և մեր տարեգրութեանց մէջ յիշատակելի դէմք, կը մնայ անունը ՍԵՆԵՓԵՐԻՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆի (1824–1908) որ ծնած է կեսարիա 1824ին (տես պատկերը էջ 1477)։ 16 տարեկանին 1840ին Կ. Պոլիս կու գայ և առեւտրական առպարէզ կը մտնէ։ Ինչպէս արդէն այլուր բացատրած եմ (էջ 1477) մանիֆաթուրայի արտաքերկրեայ վահառականութեան գլխաւոր մշակոյթները մին եղած է։ Իրը առեւտրական Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ մի. լագգային համբաւ ունեցած է և ինքը եղած է հիմնադիրներէն մէկը Պոլսոյ Առեւտրական Ընեակին որուն առաջին խորհրդականի պաշտօնը պահեց մինչև իր մահը։ Սակայն անիկա սոսկ առեւտրական չէ եղած այլ ազգային հոգեկան մէջ ալ գէմք մը եղած է։ 1852ին Գերագոյն ժողովէն Հոգաբարձու կը կարգուի Ազգ. Հիւանդանոցին ուր գնահատելի պաշտօնավարութիւն մը կ'ունենայ Խրիմի պատերազմի տագնապի պահուն։ 1860էն յետոյ գրեթէ մինչև 1896 անընդհատ երեսփոխան, 1861ին Ելեւմտից խորհուրդի և 1865ին Քաղ. ժող. ի անդամ կ'ընտրուի։ 1867ին Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձու կ'ըլլայ սակայն փանոսեան երկու ամիս յետոյ ինքն ատանձնելով մատակարարութիւնը հոգաբարձուները ձեռնթափ կ'ըլլան։ Տարի մը յետոյ երբ փանոսեան ընկճուեցաւ և Ազգ. Հիւանդանոցին մատակարարութիւնը վարչութիւնը ինքն ձեռք առաւ, ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ Մանուկեանի կոչում ըրաւ, այս հաստատութիւնը փրկելու։ ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ Մանուկեան գրեթէ մինակը Հիւանդանոցի մատակարարութեան մէջ մտցուց հաւասարակշռութիւն և յաջողեցաւ չորս տարուան մէջ նոյնիսկ կալուածներ գնել և 500 ոսկիի նպաստ մը ձեռք բերել կառավարութենէն։

1872 Յուլիս 12ին Քաղ. ժողովի անդամ ընտրուեցաւ և իրը կարող վարիչ մը Առեղնապետ եղաւ վարչութեան, երբ Խրիմեան Պատրիարք էր։ Նախագահ և վարչութեան Առեղնապետ խառնուածքով իրարու անհաշտ՝ չկրցան միասին գործել։ ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ Մանուկեան հաշիւի մարդ էր և գրական, Խրիմեան՝ անհաշիւ և վերացական։ Քաղ. ժողովը հրաժարեցաւ 1873 Օգոստ. 3ին, և այս առթիւ ատեղծուած տագնապը՝ տապալեց նաև Խրիմեանը։

Ներքին գատրիարք երբ պաշտօնի ձեռնարկեց իր առաջին գործերէն մէկը ըրաւ խնդրել ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ Մանուկեանէն որ դարձեալ վերստանձնէ Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը որ պատերազմի և տնտեսական այդ տագնապի տարիները (1874–1878) մեծ խոհականութեամբ վարեց, այդ հաստատութեան պատմութեան մէջ գրաւելով պատուաւոր անուն մը։ Իր հիմնական սկզբունքն էր ազգին տուները հոգալ այնչափով որ կու տար ազգը։

1874ին և 1877ին երկու անգամ Քաղ. ժողովի անդամ ընտրուած է սակայն չէ ստանձնած պաշտօն։ 1879–1880ին վերջապէս Քաղ. ժողովի անդամակցեցաւ։

1885-87 և 1889-91 դարձեալ Քաղ. ժողովի անդամ եղած է։ 1895ին

կրկին նոյն ժողովի անդամ ընտրուեցաւ, սակայն չընդունեց։

Գնահատելի աշխատութիւններ ունի նաև իբր բերայի և Գընալըի եկեղեցիներուն թաղական։

Անդամակցած է նաև զանազան յանձնաժողովներու և մասնախումբերու։ Մասնաւորապէս անդամ էր այն Խորհրդարանական յանձնաժողովին որ 1878-79ին ներկայ գտնուեցաւ Հայկական Խնդիրը վարելու համար։

Անդամակցած է նաև Երուսաղէմի պարտուց բարձման յանձնաժողովին։

Մեռած է 1908 յունվար 18ին։

Նոյն ընտանիքէն էր ՄԿՐՏԻՉ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ († 1931) որ իր անունով առեւտրական տուն մը ունեցած է 1880ական թուականներէն յետոյ, և վաճառականական շրջանակներու մէջ պատուաւոր անուն, Ազգային ասէն օգտակար ձեռնարկներու բերած է իր մասնակցութիւնը, կրթական թէ բարեգործական հաստատութիւններու մէջ ունեցած է աշխատութեան կարեւոր բաժին մը, այսպէս Միացեալ Ընկերութեան ամէնէն եռանդուն անդամներէն մին եղած է։

ՄԿՐՏԻՉ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Ազգ. երեսփ. ընտրուած է, ինչպէս նաև անդամ Բազ. ժողովի՝ որուն 1889-1891 և 1894-1896 երկու կարեւոր շրջաններուն Ա. Ատենապետը եղած է։

1908ին Բ. Ատենապետ ընտրուած է սակայն հրաժարած է և չէ մասնակցած ժողովին աշխատութեանց։

1919ին կրկին Բազ. ժողովի անդամ ընտրուեցաւ սակայն առաջին օրէն հրաժարեցաւ։

1920ին Զաւէն Պատրիարք յաջողեցաւ դինքն համոզել ատանձնելու համար ասկէ հասանքներէ առնուած անդամներով կազմուած Բազ. ժողովի մը ատենապետութիւնը, որուն հետ սակայն ինքն չկրնալով գործել չուտով ձեռնթափ եղաւ, և այլեւս ոեւէ ազգային պաշտօն չստանձնեց։

Նոյն ընտանիքին մէկ ուրիշ պատկառելի և մեծարուած դէմքն էր ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ († 1929) որ նոյնպէս 1880ական թուականներէն յետոյ առեւտրական իր սեփական տունն ունէր և Հայ և օտար առեւտրական շրջանակներու մէջ ծանօթ ու յարգուած դէմք մըն էր, իբր արտադրութեան վաճառական, իր գլխաւոր հանրային ծառայութիւնը եղած է Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցին հոգաբարձութիւնը որուն անդամակցած է 1895-97, 1897, 1898-1906, 1906-7 և 1907-8 շրջաններուն, եռանդով աշխատելով։

1896ին Ամժամեայ Խառն ժողովին անդամակցած է իբր վաճառական գաւառն ներկայացուցիչ Գատրիկ Կիւլպէնկեանի հետ։

1906-8ին ալ անդամ եղած է Բազ. ժողովի։

Իր բարեհամբոյր բնաւորութեամբն ու առատաձեռնութեամբը վայելած է միշտ ազգին վստահութիւնը և համակրութիւնը։

Իսկ ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ, նոյն ընտանիքին կրտսերագոյն դեմքը, Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ հաստատած էր վահառատուն մը որ կ'զբաղէր մանածի առեւտուրով։ Ազգ. վարչական պաշտօններէ հեռու Ճնացած է, սակայն Գատըգիւղի եկեղեցւոյն և դպրոցին, իբր թաղական և իբր հոգաբարձու մեծապէս օգտակար եղած է։

Ննջանակելի է որ իրմով վերջ կը գտնէր Մանիկօղլու – Ֆրէնկեան երկարատև պայքարը որ Պոլսոյ մէջ ալ չարունակուած է, վանդի այս երկու ընտանիքները և իրենց կուսակիցները մայրաքաղաքին մէջ իրարու դէմ եղած և հին հակառակութիւնը չարունակած են։ Արմենակ Մանուկեան, ամուսնանալով Մերսին հաստատուած Ցովհաննէս Ֆրէնկեանի աղջկան հետ, երկու ընտանիքներու մէջ տիրող անհաչտ ատելութեան վերջ տուաւ, խնամութիւն հաստատելով՝ ինչ որ երբեք չէր եղած 60–70 տարիներէ ի վեր որ երկու ընտանիքներուն մէջ պայքար կար։

Արմենակ Մանուկեան հիմա կ'ապրի Կ. Պոլիս, գործէ քաչուած։

ՋԱՐԴԱՐԵԱՆՔ

Ինչպէս Մանուկեաններու վրայ խօսուած տեղն ըսինք Մանիկ-Օղլուները նախ Զարդար-Օղլուներու և ապա անոնց ազգական Ֆրէնկ-Օղլուներու հետ մաքառած են երկար տարիներ։

Անցեալ դարուն առաջին քառորդէն սկսեալ այս ընտանիքին գերազդեցիկ դեմքն էր Միլլէթ պաշը կամ Ազգապետ ՋԱՐԴԱՐ ՕՂԼՈՒ ԿԱՐԱՊԵՏԸ որուն վրայ արդէն չատ ընդարձակօրէն խօսած եմ (տես էջ 896, 1307–8 և 1916)։ Անիկա կեսարիոյ Հայ համայնքին մէջ մեծ գործիչ մը եղած է, ո՛չ թէ միայն իբր հաստուածի մը պետը այլ իբր իմաստուն և խորագէտ վարիչ մը, ինչպէս նաև առատաձեռն բարերար մը որուն նիւթական ու բարոյական ձեռնտուութեամբ ի հիմանէ վերակառուցած էր Ս. Աստուածածին եկեղեցին (տես 896), և Հայոց գերեզմանատան մէջ բացուած՝ հոր մը (էջ 904)։

Տեսանք թէ անիկա ինչպէս չահած էր բարեկամութիւնը Ցարուխիւն Ամիրա Պէզճեանի և Տիւզեանններու, և իրեն դէմ լարուած դաւէ մը կրցած էր ազատիլ և նոյնիսկ Սուլթան Մահմուտի պէս հզօր Սուլթանի մը մասնաւոր չնորհին արժանանալ և տեսակ մը անպաչտօն գայմագամի դեր կատարել կեսարիոյ մէջ (էջ 1307–8) և 1845ի սովին հայոց և իսլամաց հաւասարապէս ընձեռնելով օգնութիւն և օժանդակութիւն և իր այգին չրջապատել տալով խառն ամէն ազգի աղքատներուն և անոնց գործ հայթայթելով, չահիլ ընդհանուր համակրանք ու բարեկամութիւն, և նոյնիսկ կողոպտիչ ու հարստահարիչ Թուրքերուն պատկառանք ներչնչել և զերծ Ճնալ այն ընդհանուր կողոպուտէն որ գործադրեցին Հասան պաչա և իր արբանեակ էֆէնները, չահագետներու դէմ, անոնց ամբարները կողոպտելով (տես էջ 1308)։

Այս մեծ մարդուն զաւակն էր ՀԱՃԻ ԱԲՐԱՀԱՄ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ, որ սակայն չկրցաւ իր հօրը նիւթական բարեկեցիկութիւնը պահել։ Իր նիւթական միջոցները հետզհետէ սպառեցան և 1851ին մեռաւ նիւթապէս գրեթէ կործանած։

Հահի Աբրահամ Զարդարեան ամուսնացած էր Ծրէնկեան ընտանիքէն Եղիսաբէթի հետ (քոյր Ցակոբ և Յովհաննէս Ծրէնկեանի) որ 105 տարեկան մեռած է։

Հահի Աբրահամ Զարդարեան ունեցած է չորս մանչ զաւակներ, որոնցմէ երկուքը Գէորգ և Ռոիբէն, այս վերջինը տակաւին չատ երիտասարդ 1870 Մայիսին չնչին վէճի մը հետեւանքով սպանութեան մը զոհ գացած է Գոլիա Խան գիւղի մէջ։

Տիկ. Եղիսաբէթ Ռ. Զարդարեան
եւ իր Զաւակը Ռոիբէն

Գէորգ Զարդարեան

Իսկ Գէորգ Զարդարեան որ ծնած էր 1834ին Կեսարիա, երբ իր հայրը՝ Աբրահամ մեռաւ, 17 տարեկան պատանի, Կ. Գոլիա դրկուեցաւ, իր մօրեղբօրը Ցակոբ Ծրէնկեանի մօտ, որ Մայր – Վարժարան դրաւ զայն։ Դպրոցէն ելլելէն յետոյ քանի մը տարի սեղանաւորութիւն ըրաւ Վալիտէ Խանի մէջ և ապա 1863ին Ցակոբ Արշակի հետ ընկերակցութեամբ հիմնեց Զարդարեան Թըղթավաճառատունը։ Մէկ կողմէ ձեռնհասութեան ոգին և յանդգնութիւնը, միւս կողմէ սեղանաւորութեան անձուկ չրջագիծը, անհաչտ գալով իրեն, հուսկ յետոյ բոլորովին կը թողու սեղանաւորութիւնը և 1870ին կը հիմնէ իր սեփական տպարանը ուր կը կեդրոնացնէ իր բոլոր ուժերը։ Տպարանին կը կցէ քիչ յետոյ կազմատուն մը, ինչպէս նաև սիկառի թուղթի գործարան մը։ Այսքան ծաւալուն և ծանր գործերուն վրայ 1872ին կ'աւելցնէ նաև խաւաքարտի գործարան մը Եէտի Գուլէի մէջ։

Այս տեսակ ցրուած գործ մը վարելու համար որքան որ պէտք եղած հարպիկութեամբ օժտուած էր, սակայն ձախողութիւնը եկաւ հասաւ և Գէորգ Զարդարեան ստիպուեցաւ իր վճարումները դադրեցնել և իրաւախոհութիւն մը ընել իր պահանջատէրներուն հետ։ Սակայն առանց վհատութեան նորէն փարեցաւ իր գործին և մեր մէջ գրեթէ խիստ հազուագիւտ բացառութիւն մը հանդիսացաւ իր պահիւր վերահաստատելով, իր անանկութեենէն հազիւ երկու տարի յետոյ իր պահանջատէրերուն հատուցանելով 100ին 100, հանդերձ տոկոսներով։

Միայն այս պարագան բաւական է ցոյց տալու համար թէ իր մէջ գրական ոգւոյն հետ միացած էր բարոյականի անժխտելի բարձրութիւնը, կամքի ոյժը և կորովը։

Իր ձեռներէցութեան հաւատարիմներն են իր տպարանին մէջ մտցուցած կատարելագործութիւնը և կարգ մը նորութիւնները։ Ինքն է որ առաջին անգամ հրատարակել սկսած է Կ. Պոլսոյ մէջ ուխտ լեզուէ պահ orացոյցներ։ 1873ին նոյնպէս առաջին անգամ ինքը կը ձեռնարկէ հրատարակելու ժողովրդական օրացոյց մը, և գրպանի ընդարձակ և համառօտ օրացոյցները, որոնք հրատարակելէ կը դադրի 1880ին իրը հիւանդանոցին հասոյթ նոյն հաստատութեան անունամբ հրատարակուիլ կ'սկսին։ Նոյնպէս մինչև իր օրերը Պոլսոյ մէջ այնքան զարգացում չէրին գտած լիթօկրաֆը և թիթօկրաֆը որոնց մղում տուաւ։ Ցաջողեցաւ նոյնիսկ chromolithographieի գեղեցիկ և ներքին արուեստը գործադրել։ Ցիշատակելի է իր տպած 24 կտորներէ բաղկացած Օսմ. պետութեան մէկ աշխարհացոյցը զոր պատրաստած էր Ալի փաշա։ Տպած է նաև նօթահ տետրակներ դաշնակի և ջութակի համար նօթահի հաւի իմին պէյի հետ, որոնց միջև 31 թիւը հրապարակ ելած է։

Որքան առեւտուրի նոյնքան ալ գաղափարի մարդ եղած է, և հանրային մտաւորական զարգացման նպաստելու համար ամէն զոհողութիւն ըրած է։

Թէև բազմազբաղ, աշխատած է հանրային գործերու մէջ ալ։ Բազմիցս անգամ եղած է Մայր-եկեղեցւոյ Թաղ. Խորհուրդին։ Մասնաւորապէս յիշատակելի է իր ատենապետութիւնը (1880-1885) այդ մարմնոյն, երբ ան ձեռնարկեց չորս չրջակայ թաղերու դպրոցները միացնելու և յաջողեցաւ։

Երկար ատեն եղած է երեսփոխան։ 1865ին՝ անգամ Թաղ. ժողովի և 1867ին անգամ Հիւանդանոցի փոխոսեան Մատակարարութեան բացը գոցելու համար կարգուած հանգանակող մասնախումբին։

Մանուկեան-Զարդարեան հակառակութիւնը կերպով մը տեղափոխուած ըլլալով Կ. Պոլիս, հոս ալ ընտանիքին երկու գլխաւոր դէմքերը, Սեներքերիմ Մանուկեան և Գէորգ Զարդարեան իրար չեն քաշած։

Փաստաբանէն յետոյ Սեներքերիմ Մանուկեան վարած էր Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը և փայլուն անուն մը չհասած էր, որ ինքն առաջնորդած էր Ազգ. վարչութեան Ատենապետի աթոռը։

Ցաջորդ հոգաբարձութեան Ատենապետը եղաւ Գէորգ Զարդարեան 1872ին, երբ իր գործը առած էր մեծ ընդարձակութիւն։

Գէորգ Զարդարեան՝ հակառակ Սեներքերիմ Մանուկեանի —իրը

ֆաղ. ժողովի ատենապետ— ցոյց տուած չկամութեան, իր բազմաթիւ ձեռնարկներուն վրայ իր նախաձեռնութեամբ հատ մը եւս աւելցուց, Ազգ. Հիւանդանոցի մէջ հաստատելով մոմարան մը որ երբեմն եղած է հասոյթի կարեւոր աղբիւր մը։

Զարդարեան անդամակցած է նաեւ Արեւելեան Տնտեսական Միութեանց որուն հիմնադիրներէն մէկն էր Թակոր Արշակի հետ, Դժբախտաբար այս շատ օգտակար եւ խնայողութեան գաղափարը մշակող մարմինը չկրցաւ իր նպատակը իրագործել կառավարական արգելքով։ Դէորգ Զարդարեան Մաքրի գիւղի (հիմա Փաքր գիւղ) քաղաքապետական ժողովի երկար տարեն անդամակցած է։

Ըստ Եղիա Տէմիրճիպաշեանի (Երկրագուցս, 1888, էջ 276-77) Զարդարեան «Կեսարացի ջոջերուն հարստութիւնը չուներ, այլ անոնց չափ յարգ ուներ իբր ուժիմ եւ բարեկիրթ ազգ . . . աւելի խոհեդոց քան գործոց մարդ էր, ուսեր եւ չկրցաւ մեծ հարստութիւն դիզել»։

Դէորգ Զարդարեան ամուսնացած է 1870 Նոյեմ. 1ին Աղաթօն Գրիգորի քեռազղկան Օր. Արտաչամ Աղաթօնի հետ, Ի ունեցած է երեք զաւակներ, որոնց մին՝ Արմինէ վաղահաս մեռած է։ Այս հարուածը խորապէս խոցած է Դէորգ Զարդարեանի սիրտը, որ 1887ին Երուսաղէմ գացած է ապրուելու համար հոգեպէս, սակայն ցաւը անդարմանելի մնացած է և մեռած է 1888 Մայիս 30ին վշտահար։

Իր երկու զաւակները, Վահան և Գիմէն, իրենց հօրը գործը կը շարունակեն միասնաբար Կ. Պոլիս և հիմա անջատաբար, մին Գահիրէ և միւսը Կ. Պոլսոյ մէջ։

Ճ Ր Ի Ն Կ Ա Ն Ց

Մանուկեաններու դէմ մաքառող Զարդար-Օղլուներու յաջորդող ընտանիքը եղած է Ճրէնկ-Օղլուներու ընտանիքը, որ աւանդաբար ներունդներն էին Փարակատանէն եկող եօթը մեծ ընտանիքներէն մէկուն (տես էջ 666)։ Ասոնք բուռն սատկութեամբ մաքառած են Մանիկ-Օղլուներու դէմ, ինչպէս բազմիցս յիշելու առիթ ունեցայ (տես էջ 899, 933-5, 938, 1103, 1315-6 և այլ)։

Այս ընտանիքին ամէնէն կեդրոնական դէմքը եղած է ՀԱՃԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ՃՐԻՆԿԵԱՆ (1809–1899†) որ Զարդար-Օղլու կարապետին յաջորդած է իբր Մանիկ-Օղլուներու դէմ մաքառողներու պետը, և 1860ական թուականներուն շատ կարեւոր դեր կատարած է Կեսարիոյ մէջ, ինքն է գլխաւոր հիմնադիրը և առաջին նուիրատուն՝ Հայկազեան Ընկերութեան որ 1858ին հիմնուած և 1859ին վերակազմուած էր (տես էջ 1103 և 1121) իր և իր կուսակիցներուն կողմէ։

Հաճի Կարապետ Ճրէնկեան, մինչև իր խոր ծերութիւնը ապրած է Կեսարիա, և հոն մեռած է։

Այս ընտանիքէն էր ապահովաբար Մ. ՄԿՐՏԻՉ ՃՐԻՆԿԵԱՆ (1819–1895†) որ առաղձի վաճառական էր և կը բնակէր Փալաթ որուն մեծապէս օգտակար եղած է, իբր եկեղեցապան 1851 և 1854 թուականներուն, և 1878ին եղած է թաղական, 1860էն սկսեալ երեսփոխան էր, և անդամ եղած է անդրանիկ առաժամեայ ֆաղ. ժողովին՝ 1860 Մայիս-Օգոստոս, ինչպէս նաեւ անոր յաջորդող ընտ-

բուած առաջին քաղ. ժողովին (1860 Օգոստոս — 1861 Ապրիլ), նոյնպէս 1861 Հոկ. 19ին Բ. Դրան կողմէ նշանակուած Խառն ժողովին անդամակցած է, մինչև որ 1863ին Սահմանադրութիւնը վաւերացուած է։ 1865ին Խորհենան վարժարանի շինութեան գործին լծուած և ի գլուխ հանած է մեծ ջանքերով։ Զոհող այս ազգային գործիչը գալաթիոյ թաղին մեծ ծառայութիւններ մատուցած է, իր անունը մինչև այսօր մեծ երախտագիտութեամբ կը յիշատակուի թաղեցիներէն։

Ինքն կը հանգչի Խոիրնէ Գաբուի Ազգ. գերեզմանատունը, հետեւեալ տապանագիրով.

«Անճերկուն ոգի եւ այր ժրաջան
Առդարակ Էրեանց հացին օրհնաբան
«Հայր՝ որդւովք բերկրեալ եօթանասնամեծի
Կենօք բազմաչխաս արդեամբք ցանկալի
Ազգային Տեսուչ Խորհրդոց անդամ,
Ո՛չ երբէք ի կոչ ազգին էր դրժկամ։
Անզոյգ բարութեանց ուրիշ յարացոյց,
Չ'եղեւ ինչ ճրմա փոյթ, այլոց ի ցոյց
Ցիշատակ ապայց՝ յիւրայնոց կրսկիծ,
Ասացօք դրճի վէմս արտասուալից»։

1819 – 1895

Մ. Մկրտիչ Ֆրէնկեանի դաւակն էր ՊՕՂՈՍ ՖՐԻՆԿԵԱՆ որ տակաւին երիտասարդ անձնասպան եղած է Սամաթիոյ մէջ, Պօղոսի անդրանիկ զաւակն էր ԿԱՐԱՊԵՏ ՖՐԻՆԿԵԱՆ, որ առեւտրական մըն է և կարծեմ թէ Կ. Պոլիս կը գտնուի հիմա։ Երկրորդ զաւակն է ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՖՐԻՆԿԵԱՆ հաստատուած է Ռումանիա և կ'զբաղի վաճառականութեամբ։ Կարեւոր նուիրատուութիւններ ըրած է Ազգ. Հիւանդանոցին, մասնաւորապէս այդ հաստատութեան գումին ղրկած է կաթսաներու կովեր։ Երրորդն է ԱՇՈՏ ՖՐԻՆԿԵԱՆ, որ հիմա հաստատուած է Բարիզ և գոհարավաճառութեամբ կ'զբաղի, և ծանօթ է տեղւոյն վրայ։ Չորրորդ կրտսերագոյն զաւակն է ՄԿՐՏԻՉ ՖՐԻՆԿԵԱՆ, որ յանձնակատար-վաճառականութեան փայլուն տուն մը ունէր մինչև 1922 Կ. Պոլսոյ մէջ, և մասնաւորապէս 1908էն յետոյ զինավաճառութեան տուած էր մեծ զարկ և եւրոպական բազմաթիւ տուներու ներկայացուցիչն էր։ Հիմա ալ կը շարունակէ Կ. Պոլսոյ մէջ զբաղիլ առեւտուրով։

Մ. Մկրտիչ Ֆրէնկեանի մէկ ուրիշ զաւակը և հանգ. Պօղոս Ֆրէնկեանի եղբայրն էր, ՄԱՐՈՒԽԻ ՖՐԻՆԿԵԱՆ, որ ամուրի ապրած է եէնի Գարու և երկար տարիներ վարած է իբր նահապետ նոյն թաղին Թաղ. Խորհուրդի Ատենապետութիւնը։ Պօղոս և Մարուքէ Ֆրէնկեաններու քոյրը՝ Տիկին Քէօմիւրճեան, մայրն է առեւտրական թուաբանութեան մասնագէտ և պետական վարժարաններու դասախօս ԳՐԻԳՈՐ ՔԷՕՄԻՒՐՃԵԱՆԻ և մաքսային պաշտօնատար ԱՐՔԻՆ ՔԷՕՄԻՒՐՃԵԱՆԻ։

Կեսարիոյ Ֆրէնկեան ընտանիքէն նաև ուրիշներ եկած են Կ. Պոլիս։ Առանց մէջ ամէնէն կարկառուն դէմքերէն է ՅԱԿՈԲ ՖՐԻՆԿԵԱՆ որ ծնած է 1827ին Կեսարիա, ուր անցուցած է իր երի-

տասարդութիւնը։ 1858 Յունուարին կ'ամուսնանայ և 1859ին ընտանեօք Կ. Պոլիս կու գայ և հոն կ'ուսնեանայ հանրային գործունեայ կեանք։ Հազիւ թէ Կ. Պոլիս եկած, Ազգ. երեսփոխան կ'ընտրուի, 1863ին կէտիկ փաշայի թաղէն, և նոյն տարին իսկ (20 Մեպ.) անդամ Ջաղ. ժողովի։ 1864 Յուլիս 17ին կը վերընտրուի նոյն ժողովին անդամ։ 1865 Յունիս 11ին անդամ կ'ընտրուի Կոտակաց Հոգաբարձութեան։ 1866 Մարտ 20ին երբ պետական հարուածով Խառն ժողով կը կազմուի, անոր եւս անդամ կը կարգուի Յակոբ Ֆրէնկեան, որ 1870 Փետր. 27ին երբ օրինական ձեւով Ջաղ. ժողով կ'ընտրուի, դարձեալ անդամակցութեան կը կոչուի նոյն ժողովին ու երկու տարի պաշտօն կը վարէ։

1876-1878 և 1885-1887 երկամեաներուն եւս անդամ եղած է Ջաղ. ժողովի։

1869ին Կարապետ Փանոսեանի հաշւոց քննիչ Յանձնաժողովին ալ անդամակցած է։

Պօյաճը գիւղի եկեղեցին որ փայտաշէն ու խարխուլ չէնք մըն էր, վերանորոգուած է 1883ին վերաշինել քարուկիր։ Այս շինութիւնը որուն մէջ մեծ դեր կատարած է Յակոբ Ֆրէնկեան, թէ դրամ հանգանակելու և թէ հսկողութեան տեսակէտով, աւարտած է երկու տարիէն և եկեղեցին օծուած է 1885 Մեպտ. 23ին։

1885ին Կարապետ անուն Տիվրիկցի մը նոյն տեղւոյն կալուածատիրուն իրր միւթէվէլլի չարաչար զեղծած էր։ երբ Ազգ. վարչութիւնը յաջողեցաւ պաշտօնանկ ընել և բանտարկել տալ զայն, Յակոբ Ֆրէնկեանը կարգեց միւթէվէլլութեան տեղապահ և Տիգրան Կիւմիւշկերտանը՝ գանձապետ։

Յակոբ Ֆրէնկեան ազգային շրջանակէ դուրս պետական ծառայութիւններ ունեցած է։

1879ին պատերազմին առթիւ եէնի գիւղի մէջ կառավարութեան կողմէ կազմուած մասնախումբին անդամակցած և եռանդով աշխատած է։ Նոյն տարին Միհրդատեան Սահմանադրութեամբ գումարուած Օսմ. մէջպուսական ժողովին անդամ ընտրուած է Առաջնա քաղաքէն։

1884 Յուլիս 19ին Ապահովութեան անտուկի պաշտօնեայ կը կարգուի և երկար պաշտօնավարութենէ մը յետոյ հանգստեան կը կոչուի, ու առողջ ծերութեամբ իր կեանքը անցնելով վոսփորի գիւղերէն մէկուն մէջ կը մեռնի 1905 Փետրուարին։ Ունէր Ուլա սաճիսի սահիճան։

Յակոբ Ֆրէնկեանի կրտսեր եղբայրն էր ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ ՖՐԻՆԿԵԱՆ որ Մերսինի հաստատուած էր և կ'զբաղէր վաճառականութեամբ, և ունէր փայլուն դիրք։ Կեսարիա ծնացած Ֆրէնկեաններէն, ինչպէս արդէն առիթ ունեցայ խօսելու, ամէնէն յայտնի դէմքն էր ՏԻԴՐԱՆ ՖՐԻՆԿԵԱՆ (տես պատկերը էջ 1314) որ երկար տարեն անդամակցած է մէճլիսի իսարէի և տեղնապետած է Գաւառական երես. և Ջաղ. ժողովներու և Ազքարտաց Գանձանակի Յանձնաժողովին (տես էջ 1302, 1303, 1312)։ Նոյնպէս յիշեցի ՆՈՒՓԱՐ ՖՐԻՆԿԵԱՆը իրր Ազքարտախնամի անդամ (էջ 1313) և ԵՐՈՒԱՆԴ ՖՐԻՆԿԵԱՆը իրր Հ. Բ. Ը. Միութեան օժանդակ անդամ (էջ 1278), ինչպէս նաև ՇԱՓՈՒՀ և ԽՈՍՐՈՎ ՖՐԻՆԿԵԱՆները (էջ 1490) իրր տեղանաւորներ։

Խուպէտէրեանք ըստ աւանդութեան Պարակաստանէն Կեսարիա գաղթող ճօճն ընտանիքներէն մէկն էին և հաստատուած Կիւլպէնկեաններու հետ Թալաս (տես էջ 666) որուն արդարև ամէնէն հին ու ամէնէն պատկառելի ընտանիքներէն մէկն էին։

Խուպէտէրեանք միշտ Թալասի մէջ Հայ Եկեղեցիին ու դպրոցին նպաստած են և օգտակար եղած՝ համայնքին իրենց զոհողութիւններով։ Մասնաւորապէս այս ընտանիքին երկու գլխաւոր դէմքերը եղած են Յակոբ և Կարապետ Խուպէտէրեաններըը, հայր և որդի։

ՅԱԿՈԲ ՈՂՈ ԽՈՒՊԷՏԷՐԵԱՆ (1805–1887 †) կառուցած է Թալասի վարի թաղին վարժարանը (տես էջ 735 և 1161) որ ի պատիւ իրեն կոչուած է «Խուպէտէրեան Վարժարան»։ Յակոբ աղա Խուպէտէրեան այս կերպով կը գառնար բարերարը իր ծննդավայրին, Թալասցիք ի նշան երախտագիտութեան իր մարմինը թաղած էին Թալասի Ս. Թորոս Եկեղեցիին բակը։

Իր որդին ԿԱՐԱՊԵՏ ԽՈՒՊԷՏԷՐԵԱՆ որ ծնած է Թալաս 1834ին, 14 տարեկան հասակին կը պանդխտի Իզմիր և Պոլիս, 1854ին կը ձեռնարկէ վաճառականութեան և ապա կիւլպէնկեանց տան վերակացու կը կարգուի։ Այդ պաշտօնին մէջ նշանաւոր կը հանդիսանայ իր գործունէութեամբ։ Իր հօրը չինած վարժարանին ամէն տարի յատկացուցած էր 150 ղրչ. որ չարունակեց մինչև իր մահը՝ 1901 Յունուար 2։

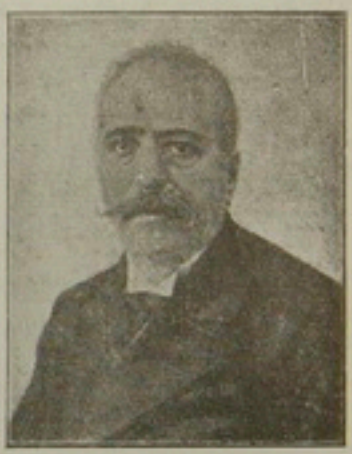

ԿԱՐԱՊԵՏ ԽՈՒՊԷՏԷՐԵԱՆ

Կարապետ Խուպէտէրեան, որ ոսկեահպատակ էր, իր ամբողջ հարստութիւնը 3000 ոսկի, կտակած էր ազգին, 1894 Հոկտեմբեր 25 թուակիր կտակագրով մը, որուն տրամադրութեան համաձայն այս գումարին տոկոսէն 75 ոսկի պիտի տրուէր Թալասի Խուպէտէրեան վարժարարին, 15 ոսկի Ս. Պօղոս Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցին և 15 ոսկի Երուսաղէմի եւայլ։

Այս կտակին մէջ կար նաև տրամադրութիւն մը դպրոցական դասագիրքի մը համար իբր տարեկան մրցանակ, որուն քանակը կտակեալ գումարներուը համեմատաբար բաշխելով 12 ոսկիի վրայ հաստատուեցաւ (տես Բիւզանդիոն, թ։ 3280)։

Կտակին մատակարարութիւնը ընելու համար Ազգ. Կեդրոնական վարչութիւնը կազմած էր Խնամակալութիւն մը որուն կ'անդամակցէին Պատրիկ և Գառնիկ Կիւլպէնկեանք և Մկրտիչ Մանուկեան, իսկ Խուպէտէրեան մրցանակի գործը Ց. Իզմիրեանց գրական Ցանձնաժողովին յանձնուած էր, որ 1905ին առաջին անգամ այս կտակը գործադրութեան դրաւ։

Այս ընտանիքին շատ մը անդամները ցրուած են աստ անդ և զանազան առաքելներու մէջ դիրքի հասած են։

Առոնցմէ մէկն էր ԼՈՒԻՖՅՈՒ ԽՈՒՖԻՍԻՐԵԱՆ, Առաջնայի երբեմնի Ֆրանս. փոխ-հիւպատոսը, որ 1909ի Ատանայի եղեռնին բազմաթիւ հայեր փրկած է չնորհիւ իր դիրքին։

Աւոր զաւակն էր ՎԱՀԱՆ ԽՈՒՖԻՍԻՐԵԱՆ որ ծնած էր Թալաս 1894ին և առեւտրական մըն էր։ Զինադադարէն յետոյ՝ Օսմանիկէի Ֆրանս. զինուորական կառավարիչի խորհրդական եղած է և Սահակ Կաթողիկոսի ուղեկից – թարգմանը՝ ի Բարիզ։ 1926 Օգոստոս 21ին չոգեկառքով Դամասկոսէն ընտանեօք Գէյրութ ուղեւորութեանը պահուն Իլհամէ կայարանը կողոպտուած, մօրը և Ֆրանս. սպաներու հետ բռնաւուած է, 100 հոգիներց Տիւրզի հրոսախումբի մը կողմէ, գեռատի ու գեղանի քրոջը պատիւը պաշտպանած ատեն։

Կ Ի Ւ Մ Շ Ե Ա Ն Ք

Կիւմշեանք եւս կեռարիոյ վաղեմի նշանաւոր ընտանիքներէն մէկը կը ներկայացնէին։ Մանիկեան – Ֆրէնկեան պայքարին մէջ անոնք միշտ գտնուած են Մանուկեաններու կողքին (տես էջ 933-6, 1315 եւայլ), և նշանաւոր եղած են իրենց գործերովը։

Առաջին դէմքը որ բարեխիրական գործով մը, այս ընտանիքէն նշանաւոր եղած է, ՍԱՐԳԻՍ ԿԻՒՄՇԵԱՆՆ է որ վերաշինած է 1834ին Ս. Սարգիս եկեղեցին (տես էջ 898), իսկ 1826ին, իր բնակած թաղին, այսինքն Տբտա Շաւթ մէջ, Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ կալուածներէն մէկուն մէջ հիմնարկած է դպրոց մը որուն առաջին դասախօսը եղած է Գարա Մեհրհան անուն պատուելի մը (տես էջ 899 և 1106)։

Սարգիս Կիւմշեան չինած էր նաև երկու աղբիւրներ, մին գէղիր Խանէ Խօնիւ և միւսը գերեզմանատան մօտ, ինչպէս նաև ձիւնի հոր մը Հաճըլար Ծօլուի վրայ, որ կը կոչուէր Կիւմիւշ Օղլու Գույուսու։ Իր մահէն յետոյ իր երկու զաւակները ԴԱՆԻԷԼ և ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ իրենց հօրը բարեգործութիւնները շարունակեցին։

Գարա Մեհրհան վարժապետով բացուած վարժարանը 1826էն 1859 շարունակուելէ յետոյ, երբ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին չինել կը ձեռնարկեն նոյն տեղւոյն վրայ, թաղական վիճակ մը կ'ուներ։

Դանիէլ և Յովհաննէս Կիւմշեան եղբարք իրենց հօր ձեռակերտը յաւերժացնելու համար, ի յիշատակ անոր, ինչպէս տեսնուեցաւ (էջ 1106), կը կառուցանեն իրենց ծախքով 1868ին Կիւմշեան վարժարանը, որուն տեւականացման համար նաև ազգին կը նուիրեն Կէօղ Խանին մէջ սենեակ մը և երկու խանութ, վէղիր Խանի մէջ թիւ 21 և 22 երկու սենեակները, Ուզուն Զարչը և Գէզէմէֆէն Գարու մէկ մէկ քարուկիր խանութ և 35 հատ 1863ին Օսմ. փոխառութեան պարտաթուղթ (տես էջ 1112)։

Ազգին տրուած այս հատոյքներէ կալուածներուն և տոկոսաբեր պարտաթուղթերու եկամուտը պիտի յատկացուէր իրենց հօրը կառուցած վերոյիշեալ երկու աղբիւրներուն պարբերական նորոգութեանը և գերեզմանատան ուսենիներու պահպանութեան և ձիւնի հորը լեցնելու՝ ամէն տարի, իսկ Շնացեալը Կիւմշեան վարժարանին ծախուց։

Սակայն այս նուիրատուութեան ամէնէն ուշելի հատկութիւնը՝ 35 հատ 1863ի Օսմ. փոխառութեան պարտատոմսերը 1878ին թրքական պետութեան անանկութեան հետեւանօք փճացաւ։

Դանիէլ և Յովհաննէս Կիւմիւշեան եղբարք սակայն դարձեալ 1892ին նոր նուիրատուութիւն մը ըրին, այս անգամ վագըֆի դրութեամբ, որուն մայր դրամագլուխը 1902ին 1000 ոսկիի հասած էր։ Նոյնպէս նոյն տարին ազգին նուիրեցին իրենց կեսարիոյ մէջ ունեցած առացուածքներէն 5-6 հարիւր ոսկիի արժէքով կալուածք մը, սակայն այնպիսի ձեւով մը եղած էր այս կտակը և նուիրատուութիւնը որ վարժարանը չկրցաւ անոնցմէ անմիջապէս օգտուիլ, վասնզի այնպէս մը կարգադրուած էր որ թէ իրենց նուիրած կալուածին և թէ իրենց վագըֆի դրութեամբ կտակած գումարին հատոյցները պիտի բարդուէին դրամագլուխին վրայ մինչև որ այդ դրամագլուխը հասնէր այնպիսի քանակի մը որուն հատոյցը բաւականաչափ բլլար Կիւմիւշեան նախակրթարանի ծախքերուն (տես էջ 1112)։ Եթէ այս կտակը և նուիրատուութիւնը դժբախտ պատահարներու բերմամբ չկրցան օգտակար բլլալ, սակայն երկու եղբայրներէն՝ Յովհաննէս Կիւմիւշեան ի վերջոյ իր կտակով ըրաւ այնպիսի կարգադրութիւն մը, որմէ թէ անմիջականօրէն օգտուեցաւ ազգը և դեռ կ'օգտուի։

Յովհաննէս Կիւմիւշեան որ ծնած էր 1817ին կեսարիա Ս. Մարգիս թաղը և նախ զբաղած էր մանիֆաթուրայի վաճառականութեամբ, արդէն կանուխէն փոխադրուած էր Կ. Պոլիս, ուր զինքը կը գտնենք 1860ին (տես էջ 938) իբր հիմնադիրներէն մինչև Համեստաց Ընկերութեաց որ Մանիկ-Օղլուներու կուսակցութեան ձեռակերտն էր (տես էջ 1121)։

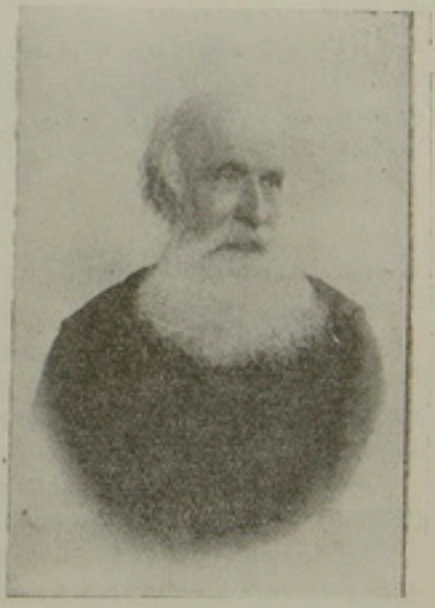

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԻՒՄԻՇԵԱՆ

1868ին ոչ միայն իր եղբօրը Դանիէլի հետ կը կառուցանէ Կիւմիւշեան վարժարանը կեսարիոյ մէջ, այլ նաև նախաձեռնարկներէն մին կ'ըլլայ «Ս. Կարապետի վանուց Ուսումնասիրաց Ընկերութեան» որ նոյն տարին կազմուած է, հանգանակութիւն մը կատարելու և Ս. Կարապետի վանքին մէջ բարձրագոյն վարժարան մը բանալու համար։ Յովհաննէս Կիւմիւշեան այս ընկերութեան Առաջնապետն էր։ Ընկերութիւնը յաջողեցաւ հաւաքել 1000 ոսկի գումար մը սակայն չկրցաւ բանալ վարժարանը, որ յետոյ Տրպատ եպ. Պալեան պիտի իրագործէր։

Յովհաննէս Կիւմիւշեան, իր գործառնութիւններէն հետզհետէ ընդարձակեց և ի վերջոյ անդամատուրութեամբ դրաւեցաւ մինչև նոյն տարին ազգին ալ ծառայելով, իբր ժողովական։ 1872ին կեսարացիք

զինքն ընտրեցին կեդրոնին երեսփոխան (էջ 1304) սակայն մերժեց և հրաժարեցաւ, իսկ 1891ին երբ կրկին ընտրուեցաւ ստանձնեց և մինչև 1894 մասնակցեցաւ ազգ. ժողովի նիստերուն, որմէ յետոյ անցաւ Մարսիլիա ուր հաստատուեցաւ։

1892ին կտակ մը և նուիրատուութիւն մը ընձեռէ յետոյ իր եղբօրը հետ, դարձեալ չի դադրիր խորհելէ իր հօրը անունին նուիրուած հաստատութեան վրայ և մի քանի տարի յետոյ կը պատրաստէ կտակ մը որով 10000 ոսկի կը թողուր զանազան բարեգործական ու կրթական հաստատութեանց, մասնաւորապէս կեսարիոյ Կիւմշեան վարժարանին ի նպաստ։

Այս գումարին կէսով պիտի գնուէր միւլի կալուածներ, իսկ միւս կէսը պիտի չահագործուէր։ Հասոյթին 40ο/ο կեսարիոյ Կիւմշեան վարժարանին, 10ο/ο Էջմիածնի Մայր-Աթոռին, 10ο/ο Երուսաղէմի, 5ո/ο Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցին, 5ο/ο աղքատ տղոց բաշխուելու համար դպրոցական գիրքեր տպագրելու յատկացուած էր, իսկ 20ο/ο պայման դրուած էր բարգելու տարուէ տարի դրամագլուխին վրայ։

Յովհաննէս Կիւմշեան մեռաւ Մարսիլիա 26 Մեպտ. 1902ին, 85 տարեկան հասակին մէջ, և իր կտակը Ազգ. Պատրիարքարանի խնամով գործադրութեան դրուեցաւ, ցանձնաժողովի մը ձեռամբ որուն անդամ էին Բարսեղ Ստամպօլեան, Մանուկ Արզրեան և վահան Խաչատուր, և այդ կտակը օրհնութիւն մը եղաւ ո՛չ միայն Կիւմրեցւոյ վարժարանին համար մինչև 1915 սոսկալի տարին այլ մասնաւանդ զինադադարէն յետոյ իրը սատար ու նպաստ այն ձեռնարկներուն որոնք Տ. Սերովբէ Աքհ. Պուրմայեան կատարեց կեսարիոյ վերապրող բեկորներուն նորահաս տղոց տալու համար գոնէ նախնական ծանօթութիւններ դպրոցի մը բացումով։

ԹԱՓԱՌՊՐՈՒՆԵԱՆ

Այս ընտանիքն ալ կեսարիոյ մեծ ընտանիքներէն մէկն էր։

Արդէն տեսանք թէ նշանաւոր էմէ Սարաֆ Մխիթան (տես 1348-51) մօր կողմէն այս ընտանիքին կը պատկանէր, իսկ այս ընտանիքէն Բենիամին անուն անձ մը 1895 Նոյեմ. 30ին, Յարդի օրը, եկեղեցւոյ տանիքէն թռուցք խուժանին վրայ զէնք պարպած էր (էջ 1386)։

Թահթապրունեան ընտանիքէն Մ. Դանիէլ Մ. Թաւթապրոնեան (1820-1890 †) Կ. Պոլիս կը փոխադրուի և հոն կը հաստատուի։

Իր երեք զաւակները ԱԴԱԹԱՆ, ԴԻՈԳԻՆԻՍ և ԿԱՐԱՊԵՏ փայլուն յաջողութիւն կ'ունենան Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ իրը սեղանաւոր – դրամատէրներ և իրը կալուածատէրներ և կը գրաւեն Հայ հարուստներու մէջ կարեւոր տեղ (էջ 1957)։

Իրենց անդրանիկը՝ Ագաթան որ ծնած էր Կեսարիա 1847ին, 1861ին Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած Ուսումնասիրաց Ընկերութեան հիմնադիրներէն մին էր (էջ 1252)։

Ագաթան Թահթապրունեան, իր կրտսեր եղբօրը Դիոգինէսի (ծն. 1848 Դեկ. 15 — մեռաւ 1895 Յուն. 20) մահէն յետոյ հաստատուեցաւ Բարիզ։ 1906ին իր եղբօրը կարապետի հետ պատրաստակամութիւն

ԱԳԱԹԱՆ ԹԱՀԹԱՊՐՈՒՆԵԱՆ

յայտնեց, Օրմանեան Պատրիարքի խնդրանքին ընդ առաջ երթալով, Մ. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցի փոյտաչէն մատուռին տեղ կառուցանել քարաշէն եկեղեցի մը։ Եկեղեցւոյ հիմնարկութիւնը կատարուեցաւ 1906 Փետր. 10ին, իսկ օծումը նոյն տարւոյն Դեկտեմբերչին 1-2-3 երեք օրերուն մէջ փառաւոր հանդիսութեամբ եւ տեառնապըրուեցաւ նախկին անուամբ յանուն Մ. Փրկչի։ Եկեղեցւոյ հակատը զետեղուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Տաճարս Մ Փրկչին
Փայտակերտ կառուցաւ զառաջինն յամին 1833
Ի հոգելոյս Պէշճեան Ցարութիւն Ամիրայէ.

«Զարդիս վերսին կառուցաւ ի հիմանց տուճս սրբութեան ի տեղւոջս գրութեան՝ արդեամբ եւ ծախիւք բարեպաշտօն տիարց Ազաթանայ եւ Կարապետի հարազատաց Թանթապրուճեանց ի յիշատակ եւ ի հանգիստ հոգւոյ եւ եղբօր իւրեանց Դիոգինեայ վաղամեռիկ վախճանելոյ յամին 1898, եւ տեառնզարեցաւ յանուն ամենասուրբ Փրկչին ի կաթողիկոսութեան Տ. Տ. Մկրտչի եւ ի պատրիարքութեան Տ. Մաղաքիայ: Ցամի 1906 Ոգտոս»:

Թահթապրուճեան եղբարք նոյնպէս իրենց ծննդավայրին մէջ բացուած Մ. Կարապետ բարձրագոյն վարժարանին մէջ ատենը ունե-

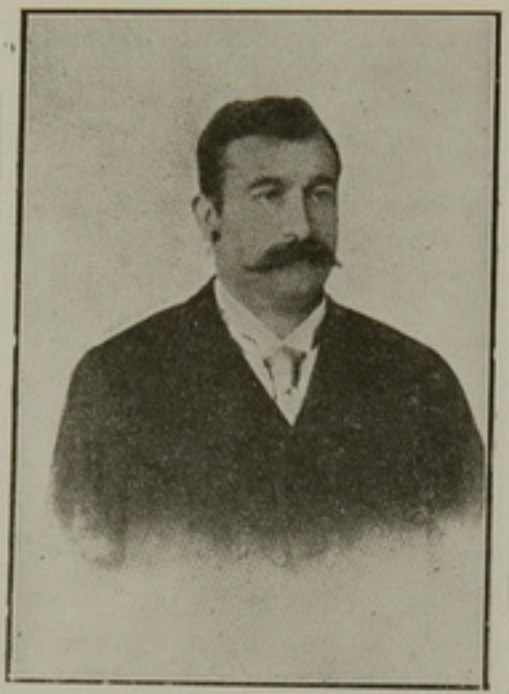

ԴԻՈԳԻՆԻՍ ԹԱՀԹԱՊՐՈՅՆԵԱՆ

ցած են իրենց անուններով, Տրպատ եպ. Գալեանի կողմէ եղած գիմումին պատասխանելով։

Ազաթեան թահիթապրուններեան 10000 ֆրանք նուիրած է 1912ին Հ. Բ. Ը. Միութեան որուն այս առթիւ պատուոյ անդամ ընտրուած է։

Ազաթեան թահիթապրուններեան մեռած է 1919 Նոյեմ. 17ին։

Իակ Կարապետ թահիթապրուններեան, որ ցարդ կ'ապրի Բարիզ, 1909ին պահ մը Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ թաղական եղած է։

ՊԱԼԵՈՋԵԱՆԴԻ

Այս ծանօթ և հռչակաւոր ընտանիքին նախահայրը կամ նահապետը ՍԱՐԳԻՍ ՍԱԽԱԿԵԱՆ ծնած է Սեբաստիա 1780ին և ժթ. դարուն առաջին տարիներուն փոխադրուած է Թալաս ուր փեսայացած գիւղին ամէնէն նշանաւոր ընտանիքին՝ Խուպէսէրեաններուն՝ ամուսնանալով Մամուշ Խուպէսէրեան օրիորդին հետ։ Հոն ունեցած է երեք զաւակներ, ՄԱՐՏԻՐՈՍ (ծնեալ 1805ին) և ՀԱՒՐԱԱՐՋՈՒՄ (ծնեալ 1807ին) և աղջիկ մը որ յետոյ եղած է ՏԻԿԻՆ ՍԱՐԳԻՍ ՔԻՕՐՀԱՃԵԱՆ։

Սարգիս Սախակեան 1820ին կը փոխադրուի Իզմիր, ուր 1837էն յետոյ կը գործածէ ՊԱԼԵՈՋ մականունը։

Հոն իրեն կը հետեւին նաեւ իր զաւակները և առեւտրական յաջողութիւններ ձեռք կը բերեն, մասնաւորապէս պրազիլով արտաձուխեան վաճառականութեամբ (տես էջ 1955)։ ՄԱՐՏԻՐՈՍ մեծ զա-

ւսակը Սարգիսի, իր կարգին ուներցած է իր հօրը պէս մէկ ազիկ (յետոյ Տիկին Գետրոս Գալեան) և երկու մանչ զաւակներ՝ որոնք էին ԿԱՐԱՊԵՏ և ՄԱՏԹԷՈՍ որոնք երկուքն ալ Թալաս ծնած են և յետոյ Իզմիր իրենց հօրը հետեւած են, և հոն տեղական արտադրութեանց, ինչպէս բամպակի, ցորենի, թուղի, չամիչի և աֆիոնի վաճառականութեամբ, մեծ հարստութեան տիրացած։

Կարապետ որ ամուսնացած էր Տուտու Կիւրիւնլեանի հետ մեռած է Բարիզ 1897ին, անզաւակ։

Իսկ ՄԱՏԹԷՈՍ ԳԱԼԵՕԶԵԱՆ որ ծնած է 1846ին Թալաս, իր նախակրթութիւնը Թալասի մէջ ստանալէ յետոյ այդ թուականներուն հոն բացուած վարդ–Գատրիկեան վարժարանին մէջ, գացած է Իզմիր ուր իր եղբօրը հետ առեւտրական ընդարձակ գործառնութիւններ ունեցած է իբր արտածող և ներածող վաճառական, և Իզմիրի 3 կամ 4 մեծ կալուածատէրներէն մին դարձած է։ Գալեօզեան եղբարք, մանաւանդ Մատթէոս հակառակ իրենց նախնական կրթութիւն մը միայն ունենալնուն, գործի մէջ տաղանդ էին։ Մատթէոս մասնաւորապէս ընդարձակեց իր հօրը կողմէ սկսուած գործը Իզմիրի մէջ և բազմապատկեց իր հօրմէն ժառանգած կալուածները և գրամագլուխը, այնպէս որ 1880–1890ի տասնեակը ան ամէնէն աչքառու և ազդեցիկ անձն էր Հայ համայնքին, ինչպէս նաև Իզմիրի մէջ հանդիսացուած ամենահարուստ մարդը։ 1880ական թուականներուն իր ձեռքին մէջն էին Մանիսայի բամպակի արտադրութիւնը և հոն ունէր հարիւրաւոր արտաւար հողեր և բամպակի հսկայ գործարան մը։ Ան ունէր շատ մեծ ազդեցութիւն կառավարական շրջանակներու վրայ, և կարելի է ըսել թէ գրեթէ բոլոր կուսակալները որոնք Իզմիր եկած են շատ յարգանքով վարուած են իրեն հետ իբր խմասուն և փորձառու անձ մը։ Իրեն չնորհուած է պատուանշաններ այն օգտակար խորհուրդներուն համար որ ինքն տուած է Իզմիր քաղաքին բարգաւաճման և յառաջդիմութեան համար։ Երկար տասն անդադրմանց կուսակալութեան Խատէ մէհլիսի և թաղապետական (պէլէթիյէի) ժողովին։

Ան կ'օգնէր առատաձեռնօրէն Հայ գաղութին, թէև խորհողներ կան թէ իր օժանդակութիւնը իր հարստութեան համեմատական չէր։ Բայց անոնք որ մօտէն հանդիսացած են գինքը կը վկայեն թէ ան ժողովուրդին կարծածէն շատ աւելի առատաձեռն եղած է օժանդակելու համար Հայ եկեղեցական և կրթական հաստատութեանց ինչպէս նաև զանազան ազգային կարօտութեանց, թէ՛ Իզմիր և թէ՛ անկէ դուրս, ինչպէս ի մէջ այլոց իր ծննդավայրին Թալասին՝ որուն Ս. Թորոս եկեղեցին Գալեօզեաններէը չինած էին (տես էջ 732)։

Մատթէոս Գալեօզեան խժդժօրէն սպանուեցաւ 1902 Հոկտ. 4ին, կուսակցութեան մը կողմէ որուն սպառնալիքով պահանջած դրամը չէր ուզած տալ։ Մարդասպանը Մանիսացի երիտասարդ մը ուղղակի իր պաշտօնատան մէջ սպանեց գինքը և ձերբակալուելով մահուան դատապարտուեցաւ։

Մատթէոս Գալեօզեան ունեցած է հինգ զաւակներ, 1. ԱՐՈՒՍԵԱԿ որ ամուսնացած է Տոքթ. Արամ Արեւեանի հետ, 2. ՄԱՓՐՈՒՀԻ որ ամուսնացած է Կիւլպէնկ Կիւրիւնլեանի հետ, 3. ՎԱՀԱՆ, 4. ՍԱՐԳԻՍ, 5. ԳԱՌՆԻԿ որ մեռած է 1929ին։

Իսկ ընտանիքին նախահայր՝ Սարգիս Մախայեան-Գալեօզի միւս զաւակն էր ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԳԱԼԵՕԶԵԱՆ որ ինչպէս բոլոր ծնած էր 1807ին Թալաս և ամուսնացած Իսկուհի Դանիէլ Խաչպէէրեանի հետ և ունեցած է միակ մանչ զաւակ մը, ԼՕՂՈՖԷԹ ԳԱԼԵՕԶԵԱՆ, այս ընտանիքին ոչ նուազ կարկառուն և յարգելի դէմքերէն մին։ Լօղոֆէթ Գալեօզեան ծնած է Թալաս 1851ին, ուր առացած է իր նախակրթութիւնը։ Ամուսնացած է 1869ին Օր. Թագուհի Գարամանեանի հետ (մեռաւ 1936ին ի Նիս) Զբաղած է երկաթի վաճառականութեամբ, Կ. Պոլսոյ մէջ ընկերակցութեամբ Աբէլ Կիւլպէնկեանի։ Այս առթիւ Անգլիա կը ճամբորդէ և հոն կը մնայ չորս տարի, ուր առեւտրական գործով պարապած տեղն ինքնօգնութեամբ ինքզինքն զարգացնելու կ'աշխատի։

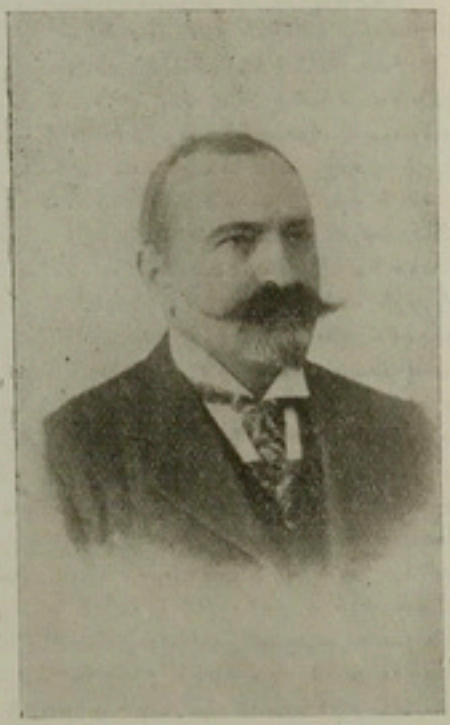

ԼՕՂՈՖԷԹ ԳԱԼԵՕԶԵԱՆ

1882ին կը հաստատուի Իզմիր ուր կը շարունակէ զբաղիլ վաճառականութեամբ։

1899ին Օսմ. կառավարութիւնը զինքը կը նշանակէ պատուիրակ Ֆիլատելֆիա գումարուելիք միջազգային առեւտրական համաժողովին։

Լօղոֆէթ Գալեօզեան ընդունելով այս պաշտօնը կը մեկնի Ամերիկա, ուր կը հանդի հիւանդ և իր ժամանումէն երկու օր յետոյ կը մեռնի նիւ Եորքի հիւանդանոցներէն մէկուն մէջ։

Լօղոֆէթ Գալեօզեան, ազգային չքլանակի մէջ ալ նշանաւոր դէմք մը եղած է։

1875 Յունիս 1ին Եօզկաթի Դաւառական ժողովը զինքն ընտրած է Կեդրոնի երեսփոխան և Լօղոֆէթ Գալեօզեան 1 Օգոստ. 1876էն մինչև 1882 Սեպ. 2, իր 11 Յունիս 1882 թուականով հրաժարագիրին ընդունելութիւնը պահած է այս պաշտօնը, որմէ հրաժարած է այն պատճառով որ իր բնակութիւնը Իզմիր հաստատած էր։

Այս առթիւ կը խնդրէ ժողովին Ատենապետէն իր հրաժարականը «ցերկայացնելով հանդերձ իմ հոգեբեսի սերտ ողջոյնս ալ ազգիս ընկերակցաց հաղորդելը և անոնցմէ համեստութեամբ մը կը յարէ թէ «անոնց մէջ խիստ փոքր եւ աննշան տեղ մը միայն դասարկ բողոքով, իրենց յիշողութեան մէջ մնալու պահանջումն չեմ կրնար ունենալ, սակայն հանգիստ հաւատալ զանոնք, թէ ուր որ ալ ըլլամ միշտ իրենց յիշատակը իմ սրտին մէջ կենդանի պիտի մնայ եւ միշտ իրենց աշխատութեանց ուղիղ հանդիսատես պիտի լինիմ»։

Լօղոֆէթ Գալեօզեան այս չքլանին 1878-80 անդամակցած է նաև Կ. Պոլսոյ Քազ. ժողովին։

Իսկ Իզմիրի մէջ Առաջնորդարանի ժողովները սկսան մասնակցած է, և ընծայած է իր աջակցութիւնը՝ բարեխիղճ ձեռնարկներու։

Ջերմ հաւատացիր մը եղած է Մելքիսեդեկ եպ. Մուրատեանի որուն Իզմիրի առաջնորդ ընտրութեան գլխաւոր պատճառը ինքն է և իր անձնականէն հոգացած է անոր հարցու ծախքը։

Անիկա նոյնպէս գրականութեան մարզին մէջ ազգին ծառայելու աշխատած է անգլիերէնէ և ֆրանսերէնէ թարգմանելով քիմիաբանութեան վերաբերեալ այլեւայլ գիրքեր, ինչպէս նաև Շէյքսպիրի «Վենետիկի վաճառականը» որ նախ Առեւելեան Մամուլին մէջ և ապա առանձին հատորով հրատարակուած է։

Լօզոֆէթ Գալեօզեան ունեցած է վեց զաւակներ որոնցմէ երկու աղջիկները վաղաժամ մեռած են, մին 1871ին և միւսը 1872ին, իսկ ծնողքեն չորսերէն առաջինը՝ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ (ՀԱՄՏ) ԳԱԼԵՕԶԵԱՆ ամուսնացած է էլի տէ Փասթայի հետ։ Երկրորդը՝ ԻՍԿՈՒՀԻ ամուսնացած է Մխոաք Մօրուքեանի հետ, որ Իզմիրի մէջ համբաւաւոր վաճառական մըն էր։ Երրորդը՝ ԵՐՈՒԱՆԴ ԳԱԼԵՕԶԵԱՆ, գրաւէր մըն էր որ ունէր շատ արժէքաւոր մատենադարան մը։ Եգիպտոսի պետական երկաթուղիներու վարչութեան մէջ պաշտօնեայ, մեռաւ 1933ին։ Զորրորդը՝ ՄԱՐՏԻԿ ԳԱԼԵՕԶԵԱՆ, որուն յիշատակութիւնը արդէն ըրի իբր առեղնապետ Նիւ Եորքի Կեսարիոյ Վերաչինաց Միութեան (տես էջ 2000-2002-2003) և իբր փեսան Գատրիկ Կիւլպէնկեանի (տես էջ 2157)։

Մարտիկ Գալեօզեան ծնած է Իզմիր 2 Ապրիլ 1884ին և իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Իզմիրի Ամերիկեան Բարձր. վարժարանին մէջ, որուն շրջանը աւարտելէն յետոյ աշակերտած է Կ. Գալիա Ռոպէրթ Գոլէճի և ապա անցած է Անգլիա, ուր ապրած 1905էն 1921, իբր վաճառական գրագիրով արեւելեան գործերու և մաշտակներէն և բուրդի առեւտուրով, Լիվըրփուլի մէջ։

Ընդհ. պատերազմի ատեն 1914ին իբր անգլիական հպատակ կը զինուորագրուի և ֆրանսական հակատ կը ղրկուի, որպէս կառուց ուժ։ 1916-17ին կը նշանակուի անգլ. զինուորական փոխ-կառավարիչ Մարսիլիոյ։ 1917ին տեղակալի աստիճանով կը ղրկուի Եգիպտոս, ուր պաշտօն կը տրուի իրեն հարցաքննելու Հելիոպոլսոյ մէջ արգելափակուած թուրք գերիներ-

ՄԱՐՏԻԿ ԳԱԼԵՕԶԵԱՆ

բը։ 1918ին Ինթելիճանս Օֆիսըը նշանակուեցաւ 4րդ հեծելազօրաց ջոկատին և գաղեստինեան մեծ արշաւանքին առեն մեծ գեր խաղաց թշնամիէն կարեւոր լուրեր քաղելով։ Թրքական բանակին վերջնական քայքայման մէջ մեծ աստար հանդիսացաւ անգլ. բանակին ուրուն հրամանատար Ալէնպիի գովասանքներուն արժանացաւ և յիշեցաւ իր անունը պատուոյ յիշատակութեան արժանացողներուն մէջ, և բարձրացաւ հարիւրապետի աստիճանին։

Զինադադարին գա՛ղափէ գտնուելով հարիւրաւոր Հայ գաղթականներու ընձեռնեց հնարաւոր օգնութիւնը հայթայթելով անոնց անգլիական բանակէն ուտեստեղէններ և զանազան պաշարներ։

1918 Դեկտեմբեր — 1919 Յունուարին Զօր. Ալէնպիի բանակին կցուած գնաց Հալէպ և Մուսուլ։ 1919 Մարտին իրը Ինթելիճանս Օֆիսըը փոխադրուեցաւ Պելանիկ, ի. Գալիա և Թիֆլիս ու Մայիսէն մինչև Յունիս կարգուեցաւ Անգլ. փոխ–ներկայացուցիչ Հայ կառավարութեան մօտ՝ Երեւանի մէջ։ Հայաստան գտնուած միջոցին պաշտօն ստացաւ կարճ թրքական բանակի թնդանօթներուն և ռազմամթերքներուն մէկ մասը Հայկական կառավարութեան յանձնելու։

Երբ Զօր. Անդրանիկի զօրքերը գինադադարի կ'ըլլային, ինք անձամբ կարգադրութիւններ ըրաւ Հայ կառավարութեան հետ, որ գինէ զօրավարին ռազմամթերքները, ձիերը նայլն։ 1919 Օգոստոսին դարձաւ Անգլիա, և ընդունեց Անգլիոյ թագաւորին կողմէ իրեն տրուած պատուանշանները։ Նոյն տարի Նոյեմ.ին ամուսնացաւ Օր. Շուշան Գատրիկ Կիւլպէնկեանի հետ։ 1921ին գնաց Նիւ Եորք և 1925ին ընկերակցեցաւ Կիւլպէնկեան առեւտրական տան։ 1933ին բոլորովին անկախ, սկսաւ առանձին գործել, հիմնելով Anglo Oriental Import Rug Co. անունին տակ Նիւ Եորքի մէջ առեւտրական տուն մը որ կ'զբաղի արեւելեան գորգերու, մուշտակեղէններու և այլ ներածութեամբ։ Ունի երեք գրասենեակներ, Մարտիկ, Արաքսի և Անահիտ։

Մարտիկ Գալեօզեան ազգային հանրային գործունէութիւն ալ ունեցած է։ Անիկա հիմնադիրն է Կեսարիոյ վերաշինական Միութեան, ինչպէս նաև Նոր Կեսարիոյ Համագործակցական Միութեան, անդամ է Հ. Բ. Ը. Միութեան Ամերիկայի չրջանային մարմնոյն և պատուոյ նախագահն է Armenian Aid Society of America–ի։

Գ. Ս. Բ Ա. Մ Ա. Ն Ե Ա. Ն Ց

Գարամանեան ընտանիքին փայլ տուին ծարաւթիւն և ծակոր Գարամանեան եղբարք, որոնք ինչպէս յիշուեցաւ արդէն կ'զբաղէին հանքածուխի վաճառականութեամբ (տես էջ 1962)։ Անոնք նոյնիսկ ծովային փոխադրութեան գործերու ալ ձեռնարկած են, շոգենաւային ընկերութեան մը կազմութեան նախաձեռնարկ ըլլալով և այսպէս Հայոց համար անկոխ գետին եղող երկու գործերու մէջ փայլուն յաջողութիւններ ձեռք բերելով։ Առնցմէ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱՐԱՄԱՆԵԱՆ ծնած է 1850ին Կեսարիա, ուր հազիւ նախակրթութիւն մը առնելէն յետոյ 13 տարեկանին (1863) եկած է Կ. Պոլիս, ուր համեստ աստիճանէն հասած է բարձրագոյն դիրքերու։ Ան յաջողած է տէր դառնալ Թուրքիոյ մէջ, մասնաւորապէս Իզմիրի և Զունկուլ-

տաքի հանքաձուխի բազմաթիւ հանքերուն, և ըլլալ հիմնադիրներէն մին այն Օսմ. ընկերութեան, որ կը շահագործէր Էրէյլիի հանքաձուխի հանքերը, որոնք միակ հանքերն են քարածուխի Թուրքիոյ մէջ և ապաւոր միլիոնաւոր ոսկիի գրամագլուխ մը կը ներկայացնեն։ Այս ընկերութեան անդրանիկ վարիչը եղած է ինքն, որ բազմաթիւ եւրոպական ընկերութիւններու ալ վարչութեանց մէջ, ուր իր գոր-

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱՐԱՄԱՆԵԱՆ

ՑԱԿՈԲ ԳԱՐԱՄԱՆԵԱՆ

ծակցութիւնը և իր խորհուրդները փնտռուած էին, կարեւոր դեր կատարած է։ Նոյնպէս ինքն է որ նախաձեռնարկ եղած է կազմելու չոգենաւային ընկերութիւն մը որուն նաւերը կ'ոպտարկէին Կ. Պոլսոյ և Սեւ Ծովու և Կարմիր Ծովու նաւահանգիստներու միջև, մինչև Հնդկաստան։ Տնտեսական այս կարեւոր ձեռնարկներուն բերած իր օժանդակութիւնը գնահատուած է Օսմ. կառավարութեան կողմէ և իրեն շնորհուած է աստիճաններ և պատուանշաններ։

Ցարութիւն Գարամանեան, ազգային չրջանակի մէջ գործօն մասնակցութիւն մը չէ ունեցած, սակայն քաղաքական ալ չէ մոռցած ազգը, նիւթապէս նպաստելով։

1903ին Կիլիկիոյ արդի կաթողիկոս՝ Սահակ Բ.ի ընտրութեան յետոյ Ազգ. Կեդր. վարչութեան կողմէ երեսփոխի իրը հրաւիրակ ղրկուեցաւ Մոլաէս եպ. Կէօմրիւքճեանի հետ։ Ցարութիւն Գարամանեան՝ փետր. 26ին Սահակ Կաթողիկոսի հետ էր երբ ան մեկնեցաւ երեսփոխէնէն և փոխանցեց հանդէսներով փետր. 27ին նաւ մտաւ եւ Մարտ 3ին՝ Մերսին, Մարտ 5ին՝ Ատանա և Մարտ 10ին՝ Սիս ժամանեց։

1903 Ապրիլ 20ին Ցարութիւն Գարամանեան Սիսի մէջ ներկայ

եղաւ իբր ներկայացուցիչ կիզրանական վարչութեան Հայրապետական օծումին, որուն ներկայ էին 20000 ուխտաւորներ, և ապա դարձաւ Կ. Պոլիս։ Մեռաւ 1909ին ի Կ. Պոլիս։

Իր եղբայրը ՅԱԿՈԲ ԴԱՐԱՄԱՆԵԱՆ, ծնած է 1854ին Կեսարիա, և նոյնպէս իր նախակրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրին մէջ և 1872ին եկած՝ Պոլիս իր եղբօրը քովը և անոր հետ զբաղած է վաճառականութեամբ մինչև 1895։ Այնուհետև անձնական կալուածները հաստութաթեր ընելու զբաղած է։

Յակոբ Դարամանեան ազգային վարչական պաշտօն երբեք չէ վարած։ Մեռած է 1905 Մայիս 16ին, Բարիզի մէջ և մարմինը փոխադրուած Պոլիս։

1904ին ի կենդանութեան Ազգ. Հիւանդանոց այցելած և փափաք յայտնած ըլլալով այս հաստատութեան նպաստ մը տալ, իր մահէն յետոյ իր այրին՝ Տիկ. Թագուհի և զաւակները, ինչպէս նաև եղբայրը՝ Յարութիւն Դարամանեան յանձն կ՚առնեն նոյն հաստատութեան նուիրելու հականեխական չերոց մը (էքիւ) մը, և կը վճարեն 650 ոսկի. սիայն մեքենային արժէքը, մինչ անոր մինչև հաստատութեան լուացարանին մէջ զետեղուին —որ 1906ին հազիւ աւարտեցաւ— և գործածութեան վիճակի մէջ դրուիլը ընդհանուր ծախքը 1000 ոսկիի չափած էր, որուն մնացորդ 350 ոսկին հոգաբարձութիւնը ինքն հայթայթած է։

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

Մուրատեաններըը կեսարիոյ մէջ զանազան հիւղերու կը բաժնուին և կը ներկայացնեն շատ մեծ ընտանիք մը որմէ զանազան հիւղեր Կ. Պոլիս եկած են։

Ասոնցմէ ոմանց մասին արդէն խօսուած է։

Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի կը նկատեմ ասոնցմէ ԽԱՉԱՏՈՒՐ Մուրատեանի սերունդը։

Խաչատուրի զաւակն էր ԳԷՈՐԳ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ (ծն. 1819 — 1901 Հոկտ. 31 †) առաջնակարգ վաճառականը որ Կ. Պոլսոյ հրապարակի վրայ հերմանեզէնի՝ մանաւանդ թիւլպէնտի և ամերիկեան առեւտուրի մէջ շատ կարեւոր տեղ գրաւած է։ Գէորգ Մուրատեանի համար կը պատմուի թէ ձախողութեանց թերմամբ հարկադրուած է պահ մը իր վճարումները դադրեցնել և իր պարտատէրներուն հետ իրաւախոհութեան մը գալէ յետոյ շարունակել իր գործը։ Սակայն այդքան պատուախնդիր էր որ իր վերականգնումէն յետոյ իր բոլոր նախկին պահանջատէրներըը կը գտնէ և իր զեղչած գումարները կը վերադարձնէ տոկոսներով։ Ո՛րուան թէ պահանջատէրներէն մին՝ Յոյն մը, մեռած էր և ժառանգորդները Աթէնք գացած հաստատուած էին։ Գէորգ Մուրատեան, երկար պրպտումներէ յետոյ տեղեկանալով որ անոնք Յունաստան գացած են, կ՚երթայ Աթէնք և զանոնք գտնելով կը վճարէ տոկոսով անոնց հօրը ունեցած պարտքը և կը գառնայ Պոլիս։ Այս արարքը որ առեւտրական տարեգրութիւններու մէջ գրեթէ անասելի էր, ապահոված էր Գէորգ Մուրատեան առեւտրական տան բարձր անուն մը որ իր զաւակը ՄԻՀՐԱՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ եւս պահեց։

Մխիթար Մուրատեան միակ զաւակն էր Գէորգի և անոր կնոջ Իսկոհիւի (ծնեալ Թերխան, 1844 Մայ. 1 — 1894 Մայ. 19 †), որ ցարդ կը շարունակէ պահպանել գԳէորգ Մուրատեան» առեւտրական տան գործառնութիւնները, Իտալիոյ, Ռումանիոյ, Գուլկարիոյ, Եգիպտոսի և Հապէշիստանի մէջ, 1922էն յետոյ Գալիսէն քաշուելէ յետոյ, ուր երկար տարիներ հրապարակին ամէնէն պատուաւոր տուներէն մէկը կը ներկայացնէր։

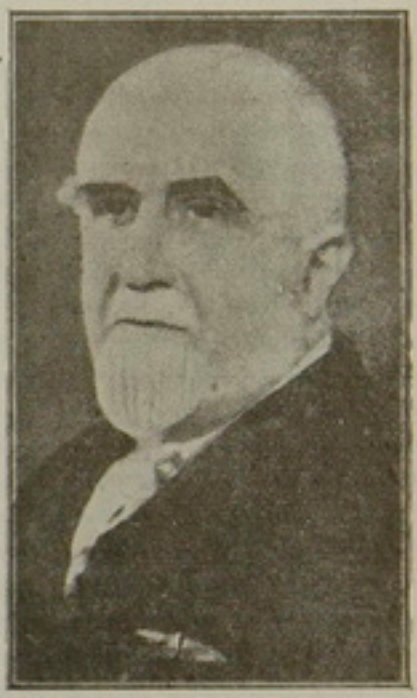

ՄԻՀՐԱՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

Մխիթար Մուրատեան, հետու չէ Հնացած նաև ազգ. կեանքէ և բերած է իր մասնակցութիւնը հանրային գործերու։ Մասնաւորապէս խիստ պատուաբեր ու գնահատելի ծառայութիւն ունեցած է Թերայի կալուածոց Հոգաբարձութեան մէջ որուն անդամակցած 5 Յունիս 1897էն սկսեալ, իբր գանձապետ վերցնելով աշխատութեան ամէնէն ծանր մասը և մինչև 1921 խղճմտութեամբ և կատարեալ աչալրջութեամբ վարելով իր պաշտօնը։

1908էն յետոյ պահ մը անդամակցեցաւ Ազգ. Ժողովին իբր ընթափոխան, սակայն իր խառնուածքին յարմար չգտնելով այս պաշտօնը ուր խօսքը կը տիրէր փոխան գործի, շուտով հրաժարեցաւ։

Ջինադարդարէն յետոյ 1919ին Գաղ. Ժողովի անդամ ընտրուեցաւ սակայն չմասնակցեցաւ Ժողովներու։

Մխիթար Մուրատեան սիրած է միշտ անաղմուկ գործունէութիւնը, և միշտ առաստաձեռնօրէն նպաստած է Կ. Գալաթոյ մէջ ամէն բարեսիրական ձեռնարկներու։

Իր բարերարութեամբ չինուած է Ատիս Ապատպայի Հայոց Ս. Գէորգ եկեղեցին որ տակաւին չէ օծուած։ Նոյնպէս ինքն է որ 500 անգլ. ոսկի տուած է Գէորգ Մեսրոպի ձեմարանին Գուլկարիոյ մէջ և 1000 ոսկի ալ փոխատուութիւն մը ըրած է անոր շէնքին համար։

Մխիթար Մուրատեան ամուսնացած է Զարուհի Սթամպօլլեանի հետ (ծն. 1871 — 1921 †) և ունեցած է երեք զաւակներ, Արամ, Վահան և Զարեհ, որոնցմէ առաջինը՝ Արամ (ծն. 1897 Նոյեմ. 10 — 1910 Նոյեմ. 30 †) վաղաժամ մեռած է, իսկ միւս երկուքն՝ Եգիպտոս և Գուլկարիա, իրենց հօրը գործին մէջ կ'աշխատին։

Արդէն համառօտ կերպով յիշատակած եմ (տես էջ 1484) թէ Կեսարիոյ մէջ մետաքսի առեւտուրի մէջ փայլուն տեղ մը գրաւած են Գազազ Սարգիս Թէլֆէեան և իր երկու զաւակները՝ Կարապետ և Մովսէս, որոնք յետոյ գաղթած են Կ. Պոլիս և Ամերիկա և գործակցութեան մէջ առաջնակարգ տեղ գրաւած են։

ՍԱՐԳԻՍ ԹԷԼՖԷԵԱՆ ընտանիքին առաջին գլխաւոր դէմքը Կեսարիոյ մէջ առաջնակարգ գազազ մըն էր և Փրուսայի և Կ. Պոլսոյ հետ մեծ առեւտուր կ'ընէր։

Իր անդրանիկ զաւակն էր ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԷԼՖԷԵԱՆ որ ծնած է 1832ին Կեսարիա, ուր առած է իր նախնական կրթութիւնը ազգ. վարժարանին մէջ, և յետոյ հետեւած է իր հօրը գործին զբաղելով մետաքսի վաճառականութեամբ, և յետոյ ձեռնարկելով գործակցութեան։

Սարգիս Թէլֆէեան առաջին հայերէն եղած է որ յարած է Բողոքականութեան Կեսարիոյ մէջ, ուր Աւետարանականներու համայնքին ամէնէն նշանաւոր դէմքերէն մէկը եղած է, իր առատաձեռնութեամբը՝ և զոհողութեամբ։ Ինքն եղած է Կեսարիոյ Արգելոց բարձրագոյն վարժարանին հիմնադիրներէն մին, իր փափաքն էր հասնող նորահաս երիտասարդները տեսնել բարձր կրթութեամբ մը օժտուած և յաջողեցաւ ալ։

Իր յառաջդիմական ոգին պատճառ եղաւ որ Կեսարիոյ անձուկ հորիզոնին մէջ չկարենայ պարփակուիլ և փոխադրուիլ Պոլիս 1886ին, ուր 1888ին ներգը Ճնալով իր զաւակները փոխադրեց Ամերիկա, հոն մեծ ապագայ տեսնելով։ Արդարև իր առեւտրականի հոտառութիւնը զինքն չէր խաբած վաճռզի իր զաւակները Ամերիկայի մէջ կրցան նիւթական բարեկեցիկ վիճակի մը հասնիլ։

Կարապետ Թէլֆէեան ամուսնացած էր 1865ին Կեսարիոյ Տանօթ ընտանիքներէն՝ Սարաֆեան Օր. Նուրիձայի հետ (մեռած 1904ին Կ. Պոլիս) և ունեցած է 5 մանչ և 3 աղջիկ զաւակներ։

Կարապետ Թէլֆէեան մեռած է 1906ին։

Սարգիս Թէլֆէեանի երկրորդ զաւակն էր ՄՈՎՍԷՍ ԹԷԼՖԷԵԱՆ որ ծնած է 1844ին Կեսարիա։ Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ կից ճեմարանի վարժարանին մէջ։ Երիտասարդութեան տարիներն մասնաւոր ճոխ ուսուցիչէ մը սորված էր նաև յունարէն կարդալ գրել։

Մովսէս իր հօրը գործէն ժառանգած էր և զայն մեծ զարգացման հասուցած։ Ինքն է ճիճիմի գործը Կեսարիա ներմուծողը։ Տարիներով 200էն աւելի գործաւորներ կ'աշխատէին իր աշխատանոցներուն մէջ։ Ցետոյ գործի գործի ձեռնարկեց և իր մեծ եղբօրը Կարապետի՝ Սարգիս անուն զաւակին այս գործը սորվեցուց։

1895-96ի Հայկական ջարդերէն յետոյ Մովսէս Թէլֆէեան ընտանեօք փոխադրուեցաւ Կ. Պոլիս ուր չարունակեց իր գործը։ Բացաւ նաև մասնաճիւղ մը Գուլկարիոյ մէջ որուն գլուխն էր իր զաւակը՝ Սարգիս։

Մովսէս Թէլֆէեան եւս իր եղբօրը պէս յարած էր Բողոքականութեան, կրօնասէր անձ մը եղած է։

Ֆիլիպէ քաղաքին Գուլկար և Հայ Աւետարանականներու իրը քարոզիչ հրաւիրած է վեր. Հայկ Եարտըմեանը, երկու տարի անոր տարեկան ամսաթոշակը ամբողջովին ինքն վճարելով, իսկ իր մահէն յետոյ ալ երկու տարի՝ իր կինը։

Մովսէս Թէլֆէեան կը մեռնի 1900ին, իր մահուան ատեն կեսարիոյ Հայ Առաքելական երեք եկեղեցիներուն և Աւետարանական ժողովարանին կը կտակէ մէյ մէկ գուշար, ինչպէս նաև կը թողու գուշար մը Արգէոս Բարձրագոյն վարժարանին և Ս. Ցակոբեան դպրոցին համար։

Մովսէս Թէլֆէեան որ ամուսնացած էր 1868ին, ունեցած է 5 աղջիկ և 2 մանչ զաւակներ։

Իր գործը շարունակած է իր զաւակներէն՝ ՍԱՐԳԻՍ Թիլֆիլեան որ հօրինական գործը արտակարգօրէն բարգաւաճ վիճակի մը հասցուցած է։ Ո՛չ միայն գործի առեւտուրին մէջ Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ կարեւոր դիրք մը գրաւած էր այլ դարձած էր կալուածատէր մը։ Անիկա մեծ յաջողութեամբ Կ. Պոլսոյ մէջ մինչեւ 1922 գործեցէ յետոյ, իզմիրը՝ Քէմալականներէն գրաւուելէն յետոյ, թողուց Կ. Պոլիսը և ընտանեօք գնաց Իտալիա, ուրկէ անցաւ 1923ին Բարիզ։ Թուրք կառավարութիւնը իր բոլոր ստացուածքները Կ. Պոլսոյ մէջ գրաւեց իրը լքեալ գոյք։

Սարգիս Թէլֆէեան երիտասարդ հասակի մէջ մեռաւ 1934ին։

Գալով կարապետ Թէլֆէեանի զաւակներուն անոնցմէ ամէնէն նշանակելի դիրք ունեցողը եղած է անդրանիկը՝ ՍԱՐԳԻՍ Թիլֆիլեան որ ծնած է 1864ին։ Նախնական կրթութիւնը առած է Կեսարիոյ Աւետարանականաց դպրոցին մէջ, ապա միսիոնարական բարձրագոյն վարժարանին մէջ։ Առեւտրական առաջնակարգ կազմակերպող ոգի մը ցոյց տուած է։ Արդէն ըսի թէ ինքն գործավարութիւնը սորված էր իր հօրեղբօրը՝ Մովսէս Թէլֆէեանի քով, և 1888ին իր հօրը կարգադրութեամբ անցած էր Ամերիկա, ուր մի քանի տարի և տեղական լեզուին տիրանալէն անմիջապէս յետոյ ցոյց կու տայ իր առեւտրականի տաղանդը զարկ տալով գործի գործին, նիւթապէս նպաստաւորելով նաև իրմէ փոքր բոլոր եղբայրները։

Ինչպէս իր հայրը և հօրեղբայրը նոյնպէս նաև ինքն անտարբեր չէ եղած հանրային-կրօնական գործերու նկատմամբ և առաստաձեռն եղած է։ Նիւ Եորքի Հայ Աւետարանական եկեղեցիին հիմնադիրներուն մէջ կարեւորագոյն տեղ գրաւող անձը եղած է։

1914ին մեռաւ իր հարստութեան կէսը յատկացնելով կրօնական և կրթական նպատակներու։ Այս գումարէն 15000 տոլար Նիւ-Եորքի Հայ Աւետարանական եկեղեցիի չէնքին գնման յատկացուեցաւ, 15000 տոլար Թէլֆէեան Աւետարանչական հիմնադրամը կազմեց։ Այս գումարէն շատ մը երիտասարդներ օգտուած են բարձր դպրոցներու մէջ կրթութիւն ստանալով, և պատրաստուելով իրը բժիշկ, փաստաբան, ուսուցիչ և երկրաչափ։

Այս երկու գումարներէն դուրս մնացեալ գումարը Սարգիս Թէլֆէեան թողած է Ամերիկեան Գորտին, յատկացնելու համար Թուրքիոյ մէջ Հայ երիտասարդներու կրթութեան գործին։

Իր երկրորդ եղբայրը ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Թիլֆիլեան որ ծնած է 1868ին Կեսարիա, առած էր իր նախնական կրթութիւնը՝ Աւետարանակա-

նաց և մինչև ակամբ՝ առացած է Արգէնա բարձրագոյն վարժարանին մէջ, որուն առաջին ընթացաւարտներէն մին եղած է։

Ինչպէս արդէն յիշուեցաւ հօրը առեւտրական գործին մէջ աշխատած է՝ 1888ին Ամերիկա գալով։

Իր հօրը և անդրանիկ եղբօրը պէս եկեղեցասէր և կրթասէր անձ մը եղած է։ Կ. Պոլսոյ Գալաթիոյ մէջ հաստատուած թրքախօսներու Լիմմանուէլ եկեղեցիի զարգացման համար ամէնէն շատ գործօն դեր կատարող դէմքն եղած է։ Իսկ Ամերիկայի մէջ Նիւ Եորքի Աւետարանական եկեղեցիին մեծապէս օգտակար եղած է և անոր յառաջդիմութեան շատ նպաստած։

1924ին մեռաւ կտակելով 35000 տոլար իր մեծ եղբօրը՝ Մարգիսի հաստատած Թէլֆէեան Աւետարանչական հիմնադրամին։

Առաջին անգամ ամուսնացած է 1899ին Կ. Պոլսոյ Ծանօթ Մինասեան ընտանիքէն Օր. Ճուհաննայի հետ, և ունեցած 2 զաւակներ, ՆԱՐԱԳԻՏ և ՀԱՐՒԹ որոնք իրենց հօրը գործը կը շարունակեն։

1910ին ամուսնացած է երկրորդ անգամ Օր. Արուսեակ Իսկիպեանի հետ, որմէ ունեցած է երկու մանչ և մէկ աղջիկ զաւակներ։

ՀՐԱՆՏ ԹԷԼՖԷԵԱՆ՝ դարձեալ Կարապետի զաւակներէն, ծնած է 1878ին Կեսարիա, և իր նախնական կրթութիւնը ծննդավայրին Բողոքականաց վարժարանին մէջ ստանալէ յետոյ աշակերտած է երեք տարի Կ. Պոլսոյ Ռոպէրթ Գոլէճի և ապա 1888ին Նիւ Եորք գալէ յետոյ երկու տարի հետեւած է Peekertrill Military Academyի ընթացքին։ Ինքն ալ ընտանիքին միւս անդամներուն պէս զբաղած է գործի վաճառականութեամբ։ Ինքն է հիմա Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական կազմակերպութեան Գանձապետը։

Ինչպէս ընտանիքին միւս անդամները նոյնպէս նաև ինքն առատաձեռն նուիրատու մը եղած է կրօնական հաստատութեանց։ Նուիրած է 10000 տոլար Նիւ Եորքի Հայ Աւետարանական եկեղեցւոյ շէնքին համար և 10000 տոլար Թէլֆէեան Աւետարանչական հիմնադրամին։ Զանազան բարեգործական և կրթական նպատակներու համար ալ միշտ առատաձեռն եղած է։

Իր կինը՝ Տիկին Ազնիւ (ծն. Պօղոս Տօբիկեան, Մարզուանցի) որուն հետ 1913ին ամուսնացած է Կ. Պոլսոյ մէջ, Նիւ Եորքի Հ. Բ. Ը. Միութեան եռանդուն անդամներէն մին է։

Ալֆէրթ Թէլֆէեան, վերջինը Կարապետ Թէլֆէեանի զաւակներուն ծնած է 1881ին Կեսարիա, և 1886ին Կ. Պոլիս գալով իր հօրը հետ իր նախնական կրթութիւնը առած է Գատըգիւղի Արամեան վարժարանին մէջ և ապա Գերմանական վարժարանը։

1896-8ին Ամերիկա եկած է և Նիւ-Եորքի Public School և Milchlory School դպրոցները յաճախած է, ինքն ալ զբաղած է գործի գործով։ Հիմնադիր անդամներէն մին եղած է Նիւ Եորքի Աւետարանական եկեղեցիին և ներկայիս անոր վարչութեան ամէնէն աղդեցիկ անդամներէն մին է։ 10000 տոլար ալ ինքն նուիրած է Թէլֆէեան Աւետարանչական հիմնադրամին։ Նոյնպէս 10000 տոլար նուիրած է զանազան բարեսիրական նպատակներու համար։

1917ին երբ Գերմանական ընդծովեանները անխնայ կը հարուածէին Ատլանտեանի վրայ երթեւեկող չոգենաւերը, Ալֆէրթ Թէլֆէեան կը յանդգնի հեղքել Ովկիանոսը և երթալ Բուսիա և անկէ անցնիլ

Պարակատան և հան Ձեռալ մէկ տարի, հաւաքելու համար մեծ քանակութեամբ գորդեր, որոնք առաջատանաւով ղրկեց Ամերիկա, և ինքն ևնդկաստանէն խաղաղական ովկիանոսէն Սան Ֆրանչիսքօ երթալ և այսպէս աշխարհի շրջանը կատարել։

Ամուսնացած է 1912ին Օր. Բօզ Թապիպեանի հետ և ունեցած է երկու զաւակներ, Ռոպերթ և Մարդիս, որոնցմէ առաջինը այս տարի աւարտեց Stanford Համալսարանը և երկրորդը նոյն համալսարանին մէջ կը հետեւի բժշկութեան ընթացքին։

ԹՕՓԱԼԵԱՆ

Արդէն կեսարիոյ գորգավաճառներուն վրայ խօսած ատենս յիշած եմ թէ ամէնէն կանուխ այս գործին ձեռնարկողներէն մէկն էր Մհ. Մելքոն Թօփալեան (տես էջ 1500) որուն գործը չարունակած էր իր զաւակը Յակոբ Թօփալեան (տես էջ 1508), որ ծնած է 1876 Յունվ.ին կեսարիա։ Իր նախնական կրթութիւնը առած է տեղւոյն ազգ. վարժարաններուն մէջ։ 15 տարեկանին դըպրոցը ձգելով մասնաւոր դասեր առած է և ընթերցմամբ ինքնազարգացման աշխատած։ Մեծապէս օգտուած է նաև Տօքթ. Աւետիս Երէցեանի քարոզներէն որոնց կանոնաւորապէս հետեւած 12 տարեկանէն մինչև 18 տարեկանը։

ՅԱԿՈԲ ԹՕՓԱԼԵԱՆ

Դպրոցը աւարտելէն յետոյ, 1891էն մինչև 1894 մանիֆաթուրայի վաճառականութեամբ զբաղած է, իսկ այդ թուականէն յետոյ զբաղած է գորգի վաճառականութեամբ, մինչև 1900 կեսարիոյ մէջ, որմէ յետոյ փոխադրուած է Կ. Պոլիս, ուր Ձեացած է մինչև 1922 նոյն գործով զբաղելով։ Ցետոյ անցած է Ամերիկա ուր ցարդ կ'զբաղի գորգի վաճառականութեամբ։

Յակոբ Թօփալեան, շատ կանուխէն ունեցած է նաև հանրային գործունէութիւն, կեսարիա եղած ատեն տակաւին հազիւ 22-23 տարեկան, Մայր-եկեղեցւոյ դպրոցին Հոգաբարձութեան պաշտօնը վարած է։ 1900ին Կ. Պոլիս գալէն յետոյ, նոյնպէս ծառայած է ազգին։ իր բնակած թաղին՝ Գատը գիւղի Աղքատախնամին, Դպրոցի Հոգաբարձութեան, և թաղ. խորհուրդին անդամակցելով։ 1908ին Օսմ. Սահմանադրութենէն յետոյ նոյն թաղին մէջ ժողովուրդին մտաւոր մակարդակը բարձրացնելու համար կազմուած Մտաւոր ընկերութեան հիմնադիրներէն մէկը և Առեներապետր եղած է։ Այս չրջանին ամէնէն կարող ատենաբանները կը հրաւիրուէին Կիրակի օրերը բանախօսելու Գատը գիւղի վարժարանին համ Մօտայի Մխիթարեանց դպրոցին մէջ։

1922ին Կ. Պոլիսը ձգելով հաստատուած է Նիւ Եորք, չարունակելով իր գործը և մեծնոյն ատեն իր հանրային ծառայութիւններ-

բը։ Այսպէս գանձապետը եղած է երեսփոխանի պատրիարք Հանգ. Դուբեան Ա.ի գրական հիմնադրամի ճանձնախումբին, ինչպէս նաև Բրաֆ. Թումաեանի յոբելեանի Մասնախումբին։

Անդամակցած է Դպրոցասէր Տիկնանց Միութեան և Պուլկարիոյ Հայ ձեմարանի ճանձնախումբերուն։

Առեղնապետը եղած է մի քանի տարիներ Կեսարիոյ Նիւ Եորքի Աղքատախնամին կամ Հայրենակցական Ընդհ. Միութեան, ինչքն ալ մէկն է անոնցմէ որոնք շատ աշխատած են Կեսարիոյ և Շրջակայից Հայրենակցական Միութիւնները միացնելու կամ համագործակցութեան մը հրաւիրելու։

ԱՍԱՏՈՒՐ ԹՕՓԱԼԵԱՆ

Իր եղբայրը ԱՍԱՏՈՒՐ ԹՕՓԱԼԵԱՆ, որ ծնած է 1890 Օգոստ. 20ին Կեսարիա, նոյնպէս գործունեայ դէմք մըն է հիմա Ամերիկայի Կեսարացի Հայոց Շրջանակին մէջ։ Իր նախակրթութիւնը ստանալէ յետոյ իր ծննդավայրին Ազգ. վարժարաններուն մէջ 2 տարի աշակերտած է Գէյրութի համալսարանին։

1915ին գացած է Ամերիկա, ուր կ'զբաղի գործի վաճառականութեամբ, 1935ին գնաց Հայաստան իբր Կեսարիոյ Վերաշինական Միութեան ներկայացուցիչ մասնակցելու համար թ. Հայաստանի 15րդ. տարեդարձի տօնակատարութեան, և հոն մնացած է 15 օր։ Այս առթիւ գիրն առած է իր տպաւորութիւնները (տես Նոր Կեսարիա, Ա. տարի, թ. 3, էջ 103)։

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԴԻՄԱՐԵՐ

Մինչև ցարդ խօսեցայ խումբերու վրայ որոնք ընտանեկան կապերով իրարու հետ չծորդուած էին և յաճախ մրճնոյն գործին մէջ աշխատած։

Հիմա պիտի խօսիմ անհատներու մասին որոնց ընտանեկան անունը իրենցմով վախճած և ուժդ յաճախ իրենց գործը շարունակողներ չեն ունեցած, կամ չեն ի՛նչուած։

Առանցմէ ես պիտի ներկայացնեմ անոնք որոնք հանրային օգուտի տեսակէտով արժէք մը ներկայացուցած կամ բացառիկ դիրք մը ունեցած են պատուաբեր իրենց ազգին և ծննդավայրին, վասնզի ինչպէս բսած եմ արդէն Կեսարացի յաջողակ առեւտրականները թուել իսկ կարելի պիտի չըլլար։ Նոյնիսկ այս մասնաւորութեամբ կարելի չէ բոլոր առեւտրական արժէքաւոր դէմքերը ներկայացնելու յաւակնիլ, երբ անոնք այնքան շատ են։ Հետեւաբար պիտի ներկա-

յացնեմ միայն այն դէմքերը որոնց վրայ տեղեկութիւն ստացած կամ գտած եմ։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԹՈՒՂԼԱՃԻ.— Էֆքէրէցի աղիւսագործը որ Կ. Պոլսոյ մէջ փայլուն դիրք մը ունեցած է անցեալ դարուն սկիզբը և նիւթական բարեկեցիկութիւն։ Անիկա իր հարստութենէն ազգին ալ բաժին հանած է երկու բարերարութիւններով։ 1813ին Կ. Պոլիս գէյքօզի վարժարանը չինած է (տես Մասիս, 1853 Մարտ 18), և յաջորդ տարին՝ հաւանօրէն երուսաղէմ ուխտագնացութեան առթիւ իր կնոջ Համասփիւռի հետ նորոգած է Ռէմլէի Ս. Գրիգոր եկեղեցին խաչկալը և սակեզօծել տուած, իր ծախքով, ինչպէս ցոյց կու տայ հետեւեալ յիշատակարանը.

«Ի պատիարխութեան տեառն Թէոտորոս արհեպիսկոպոսի եւ յրէիզութեան Մանուկեցի Ծակոր վարդապետի, յիշատակ արարին զայս Ս. Կարապետի խորանի խաչկալն հանդերձ եալտրզովն էվգարացի Թուղլաճի Մհս. Մարտիրոսն եւ կողակից Համասփիւռն, ի վանս սրբոյն Գէորգայ, թվին ՌՄԿԳ (= 1814) Հոկտ. ա»։

Աւելի ծանօթութիւն չունիմ իր մասին։

ԲԱՐՍԵՂ Ց. ՍԹԱՄՊՕԼԼՈՒԵԱՆ.— *Ընիկ կեսարացի որ սեղանաւորական հրապարակի վրայ կարեւոր դիրք մը ունեցած է Կ. Պոլսոյ մէջ։*

ԲԱՐՍԵՂ Ց. ՍԹԱՄՊՕԼԼՈՒԵԱՆ

1891ին իրեն կոչում կ'ընէ այժմեան վարչապետ Սամաթիոյ Ալէքը Մէրմէր թագը հաստատուած Գլխադիր Ս. Ծակոր եկեղեցին որուն չէնքը չափազանց հինցած էր։

Բարսեղ Սթամպօլլուեան չկարենալով հանգանակութեան ելլել, քսակէն կը վճարէ 1704 ոսկի, որ ծախուց երեք քառորդն էր, և մնացեալը կը հաւաքէ բարեսէր անձնաւորութիւններէ։ Շինութեան բովանդակ ծախքը եղած էր 2402 ոսկի։

Կը պատմուի թէ իր գրագիրը Գրիգոր Ալէքճեան իրեն առաջարկած է փոխանակ Գլխադիր Ս. Ծակոր եկեղեցին վերաշինելու, Սամաթիոյ Սահակեան-Նուենեան վարժարաններուն նպաստ մը ընել։ Սթամպօլլուեան, որ թրքախօս էր կը պատասխանէ «Պէն Գլխադիր Քիլիսէսինի եափմադը ուխս էթթիմ, իսթէյէն տէ Ս. Սահակեանս եարդըմ էթսին»։

Եւ կը գործադրէ իր մտադրութիւնը և կը լրացնէ շինութիւնը։

Այս առթիւ եկեղեցւոյ հակառը գրուած էր հետեւեալ արձանագրութիւնը։

«Ի հիմանէ կառուցաւ Ս. Տաճարս այս, ճախագահութեամբ Բարսեղ Ց.

Սամսպօլլուեանի եւ Ազգ. ազդամոց Մասնախմբոյ, յերիս մասունս արդեամբ ճորիճ վսեմութեանց Բարսեղ Է.ի եւ մնացեալ մի մասն բարեբեր անձանց ճուիրատուութեամբ, ի Հայրապետութեանց Տ. Տ. Մակարայ Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց եւ ի Պատրիարքութեանց Կ. Պոլսոյ Տ. Խորէնայ Ա-բգեանց Ս. Աբեղիսկոպոսի, 1892 Դեկտ. 28ին:

Բարեբեղ Սիմսպօլլուեան վարած է 1891-94 և 1894-95 չրջաններուն Ազգ. Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը և նպաստած է միշտ բարեսիրական ձեռնարկներու։

ԲԱՐՍԵՂ ՀԱԼԱՃԵԱՆ.— Ծնած է 1832 Կեսարիա։ Ինչպէս իր ժամանակին շատ մը պատանիները, 15 տարեկանին Պոլիս եկած է և մտած Գավաթեան դանօթ տունը, ուր մնացած է հինգ տարի։

20 տարեկանին ձեռնարկած է առանձին գործի՝ ընտրելով երկաթի և ածուխի հիւղը։ Խրիմի պատերազմին (1854-1855) հազիւ 22-23 տարեկան երիտասարդ ի խնդիր շահաւոր առեւտուրներու Խրիմ գացած է և յաջողած և վերադարձին ընդարձակած է իր գործը։ Այս կեսարացի արիւն երիտասարդը որ կ'ուզէր շուտ յառաջանալ, Պոլսոյ մէջ իր ցանկութեանց անմիջական գոհացում չգտնելով կ'երթայ Եգիպտոս, հոն իր բախտը փորձելու։ Իրաւ ալ կը յաջողի յարաբերութեան մտնել նախարարներուն, նոյնիսկ փոխարքային հետ և կ'ըլլայ ածուխի հայթայթիչը եգիպտական կառավարութեան։ Այս միջոցին յաջողութեամբ 1868ին Պոլիս դառնալով կ'ամուսնանայ Ա-պահովութեան Ընտուկի հիմնադիր Փափազեան եղբայրներէն Յովհաննէսի աղջկան Օր. Թագուհիի հետ և վերջնապէս կը հաստատուի Պոլիս։ Ընգամ մը իր հարստութեան կորիզը կազմուած՝ այս գործունեայ և նախաձեռնարկ մարդուն համար, դիւրին էր այլեւս դիրք մը չինել որուն իրապէս հասաւ իր անվհատ աշխատասիրութեամբ և հարպիկութեամբ։

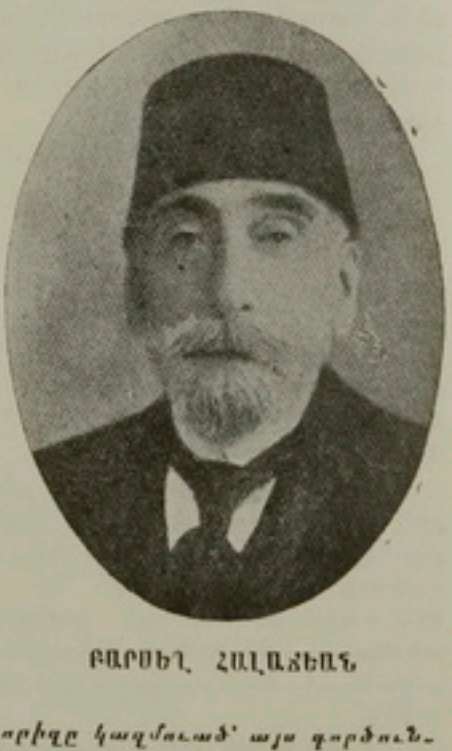

ԲԱՐՍԵՂ ՀԱԼԱՃԵԱՆ

1890ի միջոցները ձեռնարկած է նաև հանքային գործերու, եւ դած է հիմնադիրներէն մին էրէյլիի ածխահանքի ընկերութեան, և մեծ գործունէութիւն ունեցած է այդ հիւղին մէջ։

Ունեցած է 6 զաւակ, բոլորն ալ մանչ, Արամ, Գեւորա, Սարքէն, Միհրան, Երուանդ և Հրանտ։ Այս հազիւ նախակրթութիւն մը տեսած հօր մխակ փափաքն եղած է եւրոպական բարձրագոյն ուսում տալ իր բոլոր զաւակներուն ալ, այնպէս որ երկուքը՝ Արամ (†) և Սարքէն եղած են վաճառականներ, Գեւորա՝ (որուն վրայ խօսած եմ, տես էջ 2119) իրաւաբան, Միհրան՝ հարտարապետ, Երուանդ՝ բժիշկ և Հրանդ՝ հանքային երկրաչափ։

Բարսեղ Հալաճեան որ պարտքով եկած էր իր ծննդավայրէն և ինքնօգնութեամբ չինած նախանձելի դիրք մը, չէ եղած անտարբեր հարուստներէն։ Ազգասէր և ուսումնասէր, ո՛չ միայն կեանքիդ ազգականներուն օժանդակած է մինչև վերջը, այլ նաև օգնած՝ ուսանողներու և գրական աշխատասէրներու։

Երկար տարիներ եղած է Գէչիկիմաշի թաղ. խորհրդոյ ատենապետ, Բերայի կալուածոցին Ատենապետ (1896-7) և անդամ թաղ. խորհուրդի։ Նոյնպէս 25 տարի անընդհատ Ազգ. երեսփոխան եղած է երիցս վերընտրուելով, 1870ին Գում-Գարուէն, 1875ին Գէչիքթաշէն և 1888ին Խասգիւղէն։ Անդամակցած է նաև երեք անգամ (1872-1874, 1876-78 և 1882-84) Ազգ. ժողովներու ինչպէս նաև Ուսումնական խորհուրդի (1876-8), և երեսաթղթի պարտուց բարձման յանձնաժողովին։ Աշխատած է որ աշխարհականներու կողմէ հակակշիռ մը հաստատուի երեսաթղթի վանքին մէջ։

Կեդրոնական վարժարանի հիմնադիրներէն մէկը եղած է։

Բարեսիրական ամէն նպաստահաւաքութեանց մասնակցած է։

1908ին յետոյ երբ Միացեալ Ընկերութիւնը վերակազմուեցաւ 500 ոսկի նուիրեց անձեռնմխելի գրամագլուխ մը կազմելու համար։ Այս առթիւ իրեն տրուեցաւ բարերար անդամի տիտղոս.

Մեռաւ 1920 Յունիս 1ին։

ԲԱՂՐՍԵՂ ՊԱԼԸԳՃԵԱՆ.— Ծնած է Կեսարիա 1878ին։ Հայրը Գրիգոր կը մեռնի 1880ին, և ինքն երկու տարեկան որբ կը մնայ և կը մնայ մօրը աշխատութեամբ և խնամով։ 1884ին ձրի կը յաճախէ Ս. Աստուածածինին եկեղեցիին քով գտնուող հայկեան վարժարանին ծաղկոցը և ապա նախակրթարանը, միեւնոյն ատեն ծառայելով իբր դպիր եկեղեցիին։

ԲԱՂՐՍԵՂ ՊԱԼԸԳՃԵԱՆ

Հակառակ իր և մօրը բաղձանքին, ապրուստի մղձաւանջը կ'ստիպէն զինքը ձգելու դպրոցը 1890ին, առանց չըլլանը աւարտելու և մտնելու Ց. Եւսաւիեան և Ընկ. ճեան վաճառատունը իբր պաշտօնեայ, ուր իր չարքաշ աշխատութիւնը, յանդուգն հմտութիւնը և հաւատարիմ ծառայութիւնը գնահատուելով, փոխանակ 5 ոսկիի իրեն կը վճարեն 12 ոսկի տարեկան, որով իր մայրը կ'ազատէ գիշեր ցերեկ ձեռագործի աշխատութիւններէն որ տկարացուցած էր անոր աչքերը։

Փոքր Հայքի կազմակերպութեան ձեռնարկութիւններէն յետոյ, վախնալով որ ինքն ալ պիտի ձերբակալուի, վաճառի ծիրայրի արբանեակներէն Թաթուլը՝ Եւսաւիեաններու ակնկալութեամբ պաշտպանած էր, 1894 Հոկտ.ին երեսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանը

երթալու պատրաստակին տակ կը մեկնի կեսարիայէն և կ'ապաստանի Ալեքսանդրիա ուր կը մտնէ Մելգոնեաններու գործին ամսական մէկուկէս ոսկի թոշակով

1896ին կը հաստատուի իբր ներկայացուցիչ Մելքոնեաններու Մանսուրա, ուր չարաչար աշխատութեամբ իր խնայած գումարով 1901ին կը յաջողի խանութը ծախու առնել, մասնավաճառներով հատուցանելու պայմանով և ինքն կը դառնայ սեփական գործի տէր, և հետզհետէ աւելի կ'ընդարձակէ իր գործառնութիւնները, և մասնաճիւղեր կը բանայ Մանսուրայի շրջանակին բազմաթիւ գիւղերուն մէջ,

Բարեղ Գալըգճեան, իր նիւթական յաջողութիւններուն մէջ չ'անտեսեր իր ազգը և կ'օգնէ ինքնաբերաբար Գալուստ Որբանոցին, Միացեալ Ընկերութեան, Ազգ. Հիւանդանոցին, 1909էն յետոյ։

1914ին կը դիմէ Հ. Բ. Ը. Միութեան նախագահ Գօդոս փաշա Նուպարի և կը կոտակէ կրթական հաստատութեանց ի նպաստ կարեւոր գումար մը։ 1914 Մարտին Մանսուրայի Հայ գաղութին կողմէ ներկայացուցիչ կը կարգուի Ազգ. պատուիրակութեան նախագահ Գօդոս փաշայի վերադարձին ընդունելութեանց միջոցին,

1915ին գացած է Բօրդ Սախտ և օգնած է անձամբ 4000 Սուէտիացիներու նաւերէն պարպումին և տեղաւորման իննչպէս նաև անոնց համար հաւաքած է հակերով հագուստեղէն և ուտելիքներ։ Եղած է նպաստամատոյց մարմնոյն Ատենապետ և Մանսուրայի Ազգային միութեան Գանձապետ։

1919ին չարունակելով հանդերձ իր Մանսուրայի վաճառատան գործառնութիւնները կը տեղափոխուի գործով Գահիրէ, ուր գտնալ ազգային օգտակար ծառայութիւններ ունեցած է աջակցելով որբահաւաքման գործին, Ոսկի Ֆոնտին և Հայկական վերաշինութեան արդիւնաւորման, Արարատեան Որբանոցի կազմակերպութեան, Սովելոց Ցանձնաժողովին, Իզմիրի չարդէն և Լէնինականի երկրաշարժէն յետոյ կազմուած հանգանակիչ յանձնաժողովներու, որոնց գանձապահը եղած է։

Գահիրէի Թեմականի և Ազգ. ժողովի անդամակցած և Առաջնորդարանի գանձապետութիւնը և կալուածոց հսկիչի պաշտօնները վարած է անձնուիրութեամբ։

Սակայն իր ամէնէն նշանակելի ու անմոռաց ծառայութիւնն է Ցունաստանէն եկած որբուհիներուն համար 1924ին կազմուած Ցանձնաժողովին իբր Ատենապետ իր մատուցած աշխատութիւնները և մանաւանդ զոհողութիւնները՝ նիւթապէս և բարոյապէս, որոնք պաշտօնապէս ալ գնահատուեցան։

1925ին Ջահլէ օդափոխութեան գացած ըլլալով, կը տեսնէ որ ազգ. վարժարան չկայ, ուստի ծախու կ'առնէ 255 հնչուն ոսկիի, հող մը որ իր մէջ ունէր ջուր և երկու սենեակներ, Գալըգճեան կուտայ 80 ոսկի, Եգիպտոսի Առաջնորդ Տ. Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեան կը ղրկէ 115 ոսկի, իր խնդրանքով հանգանակելով, իսկ պակսած 40 ոսկին ինքն կը հայթայթէ տեղւոյն վրայ օգափոխութեան եկող եգիպտահայ ազգայիններէն հանգանակելով։

Ցետոյ կը ձեռնարկէ շինելու վարժարանը, շինելով նաև մանկապարտէզ և ջուրի աւազան։

1926ին Հ. Բ. Ը. Միութեան 1914ին կտակած գումարով իր անձնական հսկողութեան տակ Ալեքսանդրիոյ մէջ կառուցած է չէնք մը, որ սեփականութիւնն է Միութեան։

1929ին ծնունդին ընդառաջ երթալով Զահլէի հայերու բաղձանքին ընդունած է իր արդեամբ և ծախիւք չինել Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին ի յիշատակ իր հօրը Գրիգորի։ Գեռինը կը գնուի 1928ին և շինութեան արտօնութիւնը կ'ստացուի 1929 Յունուար 1ին, իսկ Մայիս 25ին կը ձեռնարկուի շինութեան և Սեպտ. 22ին կը կատարուի հիմնարկէքը, իսկ օծումը՝ 1930 Ապրիլ 12ին՝ Մաղկազարդի օրը։

1931ին Տէր Զօրի մէջ ի յիշատակ մէկ միլիոն նահատակաց կը չինէ մատուռ մը յանուն Ս. Հռիփսիմէի, իր մօրը անունով։ Մատուռին օծումը կը կատարուի Դեկտեմբերին, միեւնոյն առեն բացումը կատարուելով յարակից նահատակաց վարժարանին և հաւաքումը Հայ նահատակներու ոսկորներուն, և գնումը Հայ գերեզմանատան մը գետնին։

Այս առթիւ Վեհ. Յակոբ Կաթողիկոս իրեն կ'ուղղէ օրհնութեան կոնդակ մը և Ամեն. Թորգոմ Պատրիարք՝ օրհնութեան գիր մը։

1934ին Հ. Բ. Ը. Միութեան չէնքին հատոյթները կը յատկացնէ Նոր Կեսարիոյ, Զահլէի Ազգային Գալըգճեան և Տէր Զօրի Նահատակաց վարժարաններուն։ Այս հատոյթէն տարեկան 100 ոսկին պիտի յատկանար Նոր Կեսարիոյ վարժարանին, ինչպէս ինքնաբերաբար յայտարարած էր Բարսեղ Գալըգճեան, Ալեքսանդրիոյ մէջ Կեսարիոյ և Շրջ. Հայրենակցական Միութեան թէյասեղանին վրայ (էջ 1990)։

ՀԱՁԸՆԼԵԱՆ ՏԻԳՐԱՆ.— Բնիկ Կեսարացի, ծնած է 1877 Ապրիլ 23ին։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է Կեսարիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ յարակից Կիւմշեան վարժարանին մէջ որուն չրջանը աւարտած 1891ին, և յաջորդ տարին իսկ մեկնած է Հալէպ իբր պաշտօնեայ Քէհեաեան տան։ Երկու տարի Հալէպ մնալէն յետոյ տեղափոխուած է նոյն առեւտրական հաստատութեան Իսկիչէհիրի ճիւղը (1894)։ Երկու տարի յետոյ Կ. Պոլիս (1896) կ'երթայ Ամերիկա գաղթելու մտադրութեամբ և նպատակով, սակայն նոյն թուականին պատահած Գանքայի դէպքը զինքն կը հարկադրէ ժամ առաջ Թուրքիայէն դուրս նետուիլ և իբր առաջին հանգրուան ինքզինքն կը նետէ Ալեքսանդրիա 1896 Սեպտ.ին Կ. Պոլիսէն մեկնող գաղթականներու հետ։

Ալեքսանդրիա հասնելէն երեք չաբաթ յետոյ չատ համեստ պաշտօնով մը կը մտնէ Մելքոնեան եղբարց Ալեքսանդրիոյ մասնաճիւղը իբր գրագիր։ 1898ին կը փոխադրուի Զակազիկ և 1901ին Գահիրէ, վաճառի Մելգոնեաններու Ֆէյում և Զակազիկի գործարաններուն միացեալ փոխադրուած էին Գահիրէ։ 1901էն մինչև 1910, հետզհետէ բարձրանալով գրագրութենէ արկղապետութեան և անկէ ընդհ. քննիչութեան, այդ հանգամանքով կը մեկնի Սուտան, ուր կը հաստատէ 1912ին Հաճընեան – Գրիգորեան տունը, որ կ'ատանձնէ Մելգոնեան տան ներկայացուցչութիւնը, և մեծ գործ կը տայ Մելգոնեան գործատան արտադրութեանց տարածման Սուտանի մէջ։

Ցետոյ կրկին կը դառնայ Գահիրէ (1914) ուր առեւտրական գա-

նազան յաչող ձեռնարկներ կ'ընէ ընդհ. պատերազմի առեն, 1917ին կը հրաւիրուի Մելգոնեան գործատան օգնական տնօրէնութեան և 1918 Օգոստոսին Արթաքի Մելգոնեանի քաշուելէն յետոյ, Յ. Զայլաքեանի հետ կ'ստանձնէ տնօրէնութիւնը որ կը վարէ մինչև 1927 Յուլիս, գործատան վաճառումը՝ Մաթոսեան-Մասքերօ Միացեալ ընկերութեան։

Մելգոնեան նուիրատուութեան կատարման և անոր Հ. Բ. Ը. Միութեան փոխանցման գլխաւոր պատճառներէն մէկը եղած է, անձնական ամէն նկատում և չահ անտեսելով, մինչ ցաւով հոս պէտք է արձանագրել թէ Հ. Բ. Ը. Միութիւնը քանի մը չահախնդիր անձերու ներքև գործով կատարած ապրանքներուն գհ, իր կռնակէն կատարուած բանակցութիւնները փութացուցած է և իր դերև հանած է Հայընկերանի մշակած ծրագիրը, որ կը ձգտէր աւելի նպաստաւոր պայմաններով կատարել Մելգոնեան գործատան վաճառումը և փըրկել և տեւականացնել հայկական ճարտարարուեստ մը և բազմաթիւ հայ ընտանիքներու ապրուստ ապահովող այս հաստատութիւնը, քան մը որուն Հ. Բ. Ը. Միութիւնը նոյնքան փափաքող ըլլալու էր և դժբախտաբար չեղաւ։ Սակայն Հայընկերանի կրնայ պարծիլ թէ գոնէ իր ջանքերը պատճառ եղան որ 100,000 ոսկի աւելի վճարէ Մաթոսեան-Մասքերօ ընկերութիւնը, ինչ որ ոչ նուազ կարեւոր ծառայութիւն մըն էր։

ՏԻԳՐԱՆ ՀԱՅԸՆԼԵԱՆ

Հայընկերան՝ Մելգոնեան հաստատութեան վաճառումէն յետոյ կազմել աշխատեցաւ Անանուն ընկերութիւն մը և ինչ որ ծրագրած էր Մելգոնեան հաստատութեան գնուժովը ընել, փորձեց ընել նոր գործատան մը հիմնարկութեամբ (1929), սակայն գարձեալ հայկական անհամաձայնութիւնը և եսապաշտութիւնը արգելք եղան գործին յաչողութեան և ընկերութիւնը լուծուելով ինքն միևնակ տարաւ առաջ գործը, սակայն կարգ մը գժբախտութիւններու հետեւանօք կարնէլի չեղաւ իր հիմնած «Ել Շարքը» նոր գործատունը շարունակել։

Վերջերը ստանձնած էր տեղական գրամագլուխով և նախագահութեամբ իշխան Ապպաս Հալիմի հաստատուած «Իթթիհատ գործատան տնօրէնութիւնը։

Ուրբէն Գարթեւեան իր մասին խօսելով ըսած է թէ «Հանրգիտեան ասոնցմէ է, այլ խիստ հազուագիւտ էակներէն, որոնք ո՛եւէ տիպոս կամ յատկութիւն չունին մեր հասարակ ուղեղներուն կամ համառօտիվ հարկա-

դրուելու համար, բայց որոնք այլապէս կարեւոր տեղ մը կը բռնեն իրենց պահպանած հասարակութեան մէջ՝ բան շատ մը տիեզրասաւոր ու յաւակնոտ ջանքերու»:

Այլասիրական ամէն ազնիւ գաղափարի կամ գործի՝ ծառայելու համար ասոնց անձնուիրութիւնը սահման չունի, ու գրեթէ վիրաւորիչ ու աննահանջ բնոյ հանգամանք մը կը տեսնայ յաչս ուրիշներու, որոնք երբեմնապէս չեն կրնար հանդուրժել ասոնց — այս «պօյերնէն վեր ապուրներ ուտողներուն — տարապայման վեհանձնութեանը, որովհետեւ ասոր մէջ անխուսափելիօրէն կը տիպուին հասատել իրենց հոգեկան անկարողութիւնը:

Հանրելեաններ «խեղթի» տեղ կ'անցնին՝ եսակենութեան ուխտաւորներու հոծ բոլանին մէջ, անոնք «ժարդ պիտի չըլլան», որովհետեւ Լսարանին, Բարեգործականին, Ռամկավարին եւ դեռ չեմ գիտեր քանի հաստատութիւններու օգտին հետապնդել վազելու, բոլորանուէր ծախսելու, անհաշիւ զոհելու իրենց յարատեւ կամաւորութեանը մէջ յանախ կը մոռնան իրենց անձին, իրենց գրպանին, իրենց «ապագային» — ո՛վ վսեմ բան — նուիրական հոգը . . .

Հանդարտասումի ու խանդավառութեան բնդունակ հոգիներու յուսահատեցուցիչ բացակայութեան մէջ զոր մեր հաստատին կեանքը կը ներկայացնէ այսօր, Տիգրան Հանրելեանները հրաշալի բացառութիւններ են որոնց կը կառչիս եւ որոնք ինչ կը սիրտիեն ետեւդ պարպուող իտէալի սեանկութենէն, համակրութեան պարապէն ու զգացումի ամլութենէն:

Անոնք կու գան ինձի, անվերապահ ու ինքնամոռոյց մերձեցումով մը եւ կարծես սրտերնին ձեռքերնուն մէջ ինձի կ'երկնցնեն, ըսել ուզելով.

— Նա՛, առելի բան մը կրնայի՞ բերել ինձի: Տիգրան Հանրելեանը այս առագրաւ երեւոյթներէն է եգիպտահայ գաղութին մէջ...» :

Տիգրան Հաճնլեան սրտի մարդն է և իսկապէս ազնուական հոգի մը, որուն կը ներէ մարդ իր պակասութիւններն ալ եթէ ունի, իր վեհանձնութիւնը վսեմին կը մօտենայ: Տակաւին քանի մը ամիս առաջ էր որ ինձի պատմեցին թէ անձնուէր Դաշնակցականի մը անչնչացած մարմինը լքուած իրեններէն՝ Հաճնլեանի — որ Ռամկավար մըն է — ծախքովը իր վերջին հանգստարանը առաջնորդուած էր:

Ոչ ոք այս գաղութին մէջ իրեն դիմած և իր կարողութեան սահմանին մէջ եղող խնդրանք մը ներկայացուցած և մերժումի հանդիպած է: Եւ յաճախ ձախը չէ գիտցած թէ աջը ինչ տուած է: Իր թանկագին սիրտը սակայն չափազանց խոցուած պէտք է ըլլայ հիմա տեսնելով կռնակ դարձնելը թեւափախ թիթեռնիկներուն որոնք երբեմն իրը լուսատու ճրագի մը իր շուրջը կը գառնային հազար քծնիքներով: Թերեւս չատեր հանրային կարօտութիւններու և զանազան հաստատութիւններու առատօրէն տուած են, իրենց աւելորդէն սակայն չատ քիչեր, թերեւս ոչ ոք տուած է իրեն պէս ինքնաբերաբար՝ ակնկալուածէն աւելին:

Ինքն էր որ 1923ին երբ Քէմալական յաղթութիւնները Հայ որբերը դուրս կը նետէին Թուրքիայէն և Հ. Բ. Ը. Միութիւնը բոպէին պահանջը չէր կրնար տեսնել անոնց հոգածութիւնը իր վրայ առնելու համար որպէսզի օտար կազմակերպութիւններ որբերու խնամածութեան գործը և նոյնիսկ որբերու մին ու սակրը չի շահագործեն, Հաճընլեան միակ մարդն էր որ 500 ոսկի տրամադրեց մէկ

անգամէն, խոստմնալից որքերու բարձրագոյն ուսուցմը ապահովելու համար։

Երբ Թորգոմ Արքեպ. Գահիրէի մէջ նախաձեռնարկ եղաւ Գէրպէրեան վարժարանը հիմնելու, Արմենակ պէյ Կամսարական 300 ոսկի և Տիգրան Հաճընլեան 200 ոսկի տուին, իբր առաջին հիմնադրամ նոյն հաստատութեան, որուն բացը գոցելու համար յաջորդ տարիներուն եւս Հաճընլեան ըրած է մեծ զոհողութիւններ։ Իսկ իր տուած նպաստները և մասնակցութիւնները զանազան հանգանակութիւններու և անհատական նուէրները, իսկապէս թիւ չունին։

Հաճընլեան, ունեցած է անցեալին՝ իր երիտասարդութեան, հանրային գործունէութիւն մը։ Ասկէ 25 տարի առաջ անիկա հիմնադիրներէն մէկը եղած է Հայկական ընթերցասրահին, Մեդրաք Օտապաշեանի, Տիրան Գէյլէրեանի, Գարեգին Գահլաւի և Կարապետ Երզնկացեանի հետ։

Անոնք վարձած են արդի Գոզմոկրաֆի գեղինը և հոն չինած միայարկ ընդարձակ սրահ մը, Մելգոնեան եղբայրներէն Տիգրան Հաճընլեանի միջնորդութեամբ իբր վճռ առնուած և ապա նուէրի վերածուած 150 ոսկի դրամով։

Հոն գրեթէ ամփոփուած էր գաղութին հայկական կեանքը վաթընդի հոն կը կատարուէին բանախօսութիւններ, հանդէսներ և կը տրուէին թատերական ներկայացումներ, որոնց բերած է իր մասնակցութիւնը՝ Հաճընլեան երբեմն նոյնիսկ բեմ բարձրանալով։

Հաճընլեան մինչև վերջն ալ եգիպտոս այցելող կամ տեղական արուեստագէտներու բարեկամը և հովանաւորը եղած է և միշտ զանոնք քաջալերած։

Հաճընլեան, իբր Թամկավար, այս կուսակցութեան եգիպտոսի չրջանակին ամէնէն մեծ ձեռնտուն եղած է նիւթական զոհողութիւններով և մեծ նպաստ ընծայած է պատկառելի գումարներով Ազեւի հրատարակութեան համար։

Հիմա իբր հանրային պաշտօն միայն կը պահէ Բարեգործականի եգիպտոսի չրջանային վարչութեան անդամակցութիւնը։

ՑԱԿՈԲ ԴՈՒՅՑՈՒՄՃԵԱՆ.— Որդի Գուլումճեան Մարտիրոս աղայի ծնած է 1842ին Թալաս և հոն իր նախնական ուսումը առանալէ վերջը իր հօր հետ գացած է Կարին և մտած է առեւտրական ասպարէզի մէջ։ Իր հօր ձեռքին տակ, վաճառականի մը հարկաւոր գործնական ձանձութիւնները առանալէ վերջը անցած է Տիարպէքիր և չարունակած է զբաղիլ ընդարձակ առեւտուրով՝ իբր ընկեր և գործակից Կիւլպէնկեան տան, պաշտօն զոր պահած է ճիշդ կէս դարու միջոց մը։

Տիարպէքիրի մէջ կուսակալութեան խտարէի ժողովի անդամ եղած է երկար ժամանակ, առեւտրական սենեակի նախագահ, և անդամ կառավարական յանձնաժողովներու։ Այս առթիւ առացած է Միւթէմայիզ աստիճան և զանազան պատուանշաններ։ Ազգ. չրջանակի մէջ ալ երկար ժամանակ փաղ. ժողովի առենապետութիւն ըրած և տեղւոյն Ազգ. գործերուն օգտակար ուղղութիւն տալով գնահատուած է ժողովուրդէն, նպաստած է Տիարպէքիրի Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյ վերաշինութեան թէ՛ անձնապէս նուիրելով կարեւոր

գումար մը և թէ՛ յորդորած ուրիշներ որ տան և կրցած է գլուխ հանել այդ հոյակապ տաճարին շինութիւնը։

Հայկական կտորաձեռներու տունն (1895-96)։ Տիարպէքիր ջարդի օրերուն, իր տունը ընդունած է հարիւրաւոր հայեր և շաբաթներով հովանաւորած և պատսպարած է իր անձին վտանգով և կարօտեալներու առջև բացած է իր տան մառանները։

Տիարպէքիրէն փոխադրուելով Հալէպ, Կիլպէնկեան տան շահակից ընկերի հանգամանքով, հոն ազգային ձեռնարկներու առաջդող եղած է, գործեալ մասնակցելով Ազգ. ժողովներու և ո՛չ ևանք և ո՛չ ալ դրամ խնայած է։ Առեւտրական պատճառներով յարաբերութեան մէջ ըլլալով ձիզրէ գաւառակին հետ (Տիգրիսի վրայ) կը տեղեկանայ թէ հոն ցիր ու ցան Հայեր կան մինչև գաւառակին

ՅԱԿՈԲ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

ՓԵՐՈՒԶԻՒ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

խորերը, որոնք արաբ աշիրէթներու հետ առեւտուրով կ'զբաղին, բայց չունին ազգ. կեդրոն մը, ո՛չ եկեղեցի, ո՛չ քահանայ և ուներն չափահաս տղաք որոնք անկնունք մնացած են, ընտրել կու տայ քահանացու մը և ձեռնադրել տալով կը զրկէ ձիզրէ, անոր քննակութեան և իրը մատուռ գործածելու համար վարժուած չէնքին ծախքը ինքն վճարելով։

Պատասխ փոխադրուելով, հոն ալ ժողովուրդը ընտրած է գինքը անդամ գաւառական ժողովին, պաշտօն մը որ պահեց իր վրայ մինչև մահուան օրը։ Կառավարական շրջանակի մէջ գնահատուելով, երկար տարիներ Պաղտատի Խտարէ ժողովի, նաև կառավարական յանձնաժողովներու անդամ եղած է։

Գասբայի Հայերը պատրաստուած էին վերաշինել իրենց աւերակ եկեղեցին, սակայն կը պակսէր դրամ և կառավարական արգելքին բարձման աշխատող ազդեցիկ անձ մը։ Ցակոբ Դուլումճեան Գասբա երթալով կառավարական արգելքը կը յաջողի վերցնել տալ և ժողովուրդը խրախուսել և հիմնարկութիւնը կատարել տալ։

Գաղատաի Հայ գերեզմանատունը անյարմար տեղ մը գտնուելուն համար 1903ին կարեւոր գումար մը հանգանակելով բնդարձակ հող մը գնած էին անգլ. և լատին գերեզմանատուններու կից։ Այս գերեզմանատունը օրմափակելու ծախքը 200 ոսկի, առանձնած էր իր եղբայրը Գերովբէ Դուլումճեան, սակայն վաղաժամ մեռած ըլլալով չկրցաւ կատարել իր մտադրութիւնը։

Ցակոբ Դուլումճեան յորդորեց իր եղբօրը զաւակները, յարգել իրենց հօրը խոստումը և անոնց գրամով և իր ալ մասնակցութեամբ կատարուեցաւ այդ օրմափակումը։

Մեռաւ 1913 Յունիս 22ին և մեծաշուք յուղարկաւորութեամբ մը թաղուեցաւ։ Ունէր հինգ արու զաւակներ և երկու աղջիկներ։

Իր կրտսեր եղբայրը՝ ԳԵՐՈՎԲԷ ԴՈՒԼՈՒՄՃԵԱՆ նոյնպէս մեծ անուն և համբաւ վայելած է Գաղատաի մէջ իբրև նշանաւոր վաճառական, և ընկեր Կիւլպէնկեան Տան։ Ան եւս մեծ ազդեցութիւն ունեցած է կառավարական շրջանակներու մէջ և պատուուած Մխիթէմայիրի առաջնորդով։

Գալաթիոյ մէջ կազմուած Սուվելոց Յանձնաժողովին կողմէ խնդրուած ըլլալով շատ վաստահելի և ազդեցիկ Հայու մը առաքումը վանի Կիւլպէնկեան Տան յանձնարարութեան վրայ Գերովբէ Դուլումճեան վանի գացած և Խրիմեան Հայրիկի աջակցած է արմտիքի և դրամներու բաշխման։

Հիմա Ցակոբ Դուլումճեանի չորս զաւակները և Գերովբէ Դուլումճեանի մէկ զաւակը կը գտնուին Գաղատաի, ուր ունին իրենց մեծ ագարակը Ֆէլուճէ գիւղաքաղաքին մէջ և պատիւը ունեցած են հոն քանիցս ընդունելու Իրաքի Հանգ. Ֆէյսալ թագաւորը։

ՑԱԿՈԲ ՈՒՂՈՒՐԵԱՆ.— Ծնած է Կեսարիա 1860ին և 1873ին Ալեքսանդրիա ժամանած է և իր մօրեղբօր Կարապետ աղա Քէչէրեանի առեւտրական գործերուն մէջ մարզուելով, յաջողած է հետզհետէ ինքնօգնութեամբ կարեւոր դիրք մը գրաւել ծխախոտի վաճառականներու մէջ։ Թէև ամուրի, հօր պարտականութիւնն կատարած է հանդէպ իր քրոջ զաւակներուն —Ձիվէլէկեան եղբայրներուն— որոնց դաստիարակութեան համար ոչինչ խնայած է։

Մասնակցած է ազգ. գործերու Թագաւոր վաչայի օրերէն սկսեալ, իսկ Յովսէփ եպ. Այվազեանի առաջնորդութեան շրջանին պաշտօնավարած է Աբրահամ վաչա Բարթողի —որուն մտերմագոյն բարեկամն եղած է— նախագահութեան ներքև կազմուած խնամակալութեան բովանդակ տեւողութեանը (1902–8) մասնաւորապէս նուիրուելով ազգ. կալուածներու բարւոքման և Աղքատախնամի գործերուն։ Ուղղութեան ունէր Մէհէխիչէի Ռ. ատենեան՝ Գէյութեան տիրացուով։

Մեռած է 29 Հոկտ. 1916ին։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԹԻՐԻԱԿԵԱՆ.— Թալասցի վաճառական, ուշիմ և բանիբուն, որ Գալաթիոյ առեւտրական հրապարակին վրայ յարգ ունէր և

դիրք։ Անիկա մանուկ հասակէն Գալիա կու գայ և իր ձեռքին հետ կը հասատատէ խասգիւղ։ Կարապետ զաւակն էր մարմարեայ հրթռղներուն և տապանաքարերու մասնագէտ Հաճի Գէորգ աղայի (ձն. 1814 մեռ. 1884 Օգոստ. 28)։ Կարապետ հօրեղբօրորդին էր Տոյթ. Յարու-

ՑԱԿՈԲ ՈՒՂՈՒՐԵԱՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՒՐԵԱՔԵԱՆ

թիւն խան Թիրեաքեանի և մօր կողմէ ազգական էր Կիւլպենկեան-ներու։ Կարապետ կ'աշակերտի Ս. Ներսէսեան վարժարանին, ապա ընկերական ունեցած վարժապետեանները, Գէրպէրեաններ և այլն։ Իրենէ ուշիմ դպրոցին չրջանը աւարտելէետքը կը մտնէ առեւտրական ասպարէզ ու քիչ յետոյ իր ձեռնարկէց ոգիին չնորհիւ կը հաստատէ մանիֆաթուրայի վաճառատուն մը ընկերակցութեամբ Մանչեսթրցի մանիֆաթուրայի գործարանատէր Անգլիացիի մը հետ ընկերութիւն Թիրեաքեան և Ընկ.ի ֆիրմային տակ։ Կարապետ Թիրեաքեան գործի առեւտուրին մէջ ալ յառաջդիմութիւն ցոյց կու տայ ու այսպէս միջազգային անուն ու դիրք կ'ստեղծէ իրեն, Թիրեաքեան, որ արդէն վարժարանէն յաջող եւլած էր հայերէնի, թուրքերէնի և չափաբերութեան մէջ, ինքնաչխատութեամբ կը սորվի նաև անգլերէն։ Այս անձը որ կը բնակէր Խասգիւղ, 1880ական թուականներուն իրր Առեղնապետ իր թաղին թաղ. խորհուրդին թաղին մատակարարութիւնը կանոնաւոր վիճակի մէջ դրած է և օգտակար գործունէութիւն մը ունեցած Խասգիւղի մէջ իրր Հոգաբարձու և թաղական։ Ու այդ թուականէն յետոյ գրեթէ անընդհատ մասնակցած է թաղ. խորհուրդներուն, ժողովուրդին քուէով։

1894ին երբ թաղը աղետահար կ'ըլլար քօլէրայէն, երկրաշարժէն և Զըգսալընի մեծ հրդեհէն, Թիրեաքեան մեծ օգտակարութիւն ցոյց կու տայ թաղեցւոց ցաւերը մեղմելու համար։

Անիկա միշտ հոգածու եղած է դպրոցին համար որուն յառաջդիմութեան համար ոչինչ խնայած է, և մանկապարտէզի դրութիւնը ամէնէն կանուխ ընդդիմող վարժարաններէն մէկը եղած է Խասգիւղի վարժարանը շնորհիւ իրեն, Եկեղեցւոյ պայծառութեան ալ նպաստած է։ Նուիրած է եկեղեցիին եպիսկոպոսական աթոռ մը ու գորգեր։

Թիրեաքեան վարած է նաև Գնալըի թաղականութեան պաշտօնը։ 1896ին Խասգիւղի կարօտեալոց կալուածատուրքերը բաշխել տուած է անձնուէր ջանքերով։ Իր ծերութեան օրերուն մեկուսացած էր Գնալը կղզին ուր մեռաւ 1918 ցուլիսին։

ՀԱՑԿ ԻՆԱՑԷԹԵԱՆ.— Ծնած է Կէրմիր 1872ին, ուր ստացած է իր նախակրթութիւնը, Գարթեւեան վարժարանին մէջ, որ այն տեղն փայլուն չրջան մը կը բոլորէր, սակայն ինչպէս բացատրուեցաւ արդէն (տես էջ 1099-1160) սխալ հասկցուած դաստիարակութեան մը զոհ երթալով թոզած է դպրոցը՝ վիրաւորուած իր արժանապատուութիւնը։

Իր առեւտրական ասպարէզը կ'սկսի իբր Կիւլպէնկեան Տան պաշտօնեայ Զանկըրի մէջ, ուրկէ կ'անցնի Գ. Գալֆա ուր Աբել Կիւլպէնկեան Տան մէջ կը պաշտօնավարէ ութը տարի։ Ցետոյ առանձին կը հիմնէ առեւտրական տուն մը 1892ին, որ մինչև 1895 կը շարունակէ Գ. Գալսոյ մէջ։ 1894ին կ'ամուսնանայ Սկիւտարի մէջ, Օր. Կիւմիւշեանի հետ։

1895ին Հայկական Դէպքերուն արատեսութիւնը կ'ունենայ այլեւս Հայոց համար Թուրքիոյ մէջ չտեսնելու լաւագոյն ապագայ մը և կ'անցնի Եգիպտոս, և կը հաստատուի Գահիրէ։ Հայկ Ինաչէթեան ինքնաշխատութեամբ տիրացած տեղական լեզուին, իբր վաճառական կը գրաւէ կարեւոր դիրք մը թէ՛ Եգիպտոսի և թէ՛ Սուտանի մէջ իր գործառնութիւններով։

ՀԱՑԿ ԻՆԱՑԷԹԵԱՆ

ՕՐԳԻՍ ԹԱՇՃԵԱՆ

Հայկ Ինայէթեան առաւելապէս գործնական մարդ, կեսարացիական առեւտրականներու ձեռներէցութեան, յանդգնութեան և արագաշարժութեան միացուցած է ողջմիտ ու ուղղամիտ մարդու համբաւը, որ օրքան առեւտուրի նոյնքան հանրային ծառայութեան մէջ ցոյց տուած է, ամէն անգամ որ իրեն կոչուած եղած է։ Այսպէս իբր Քաղաքագլուխ Ատենապետ և իբր երեսփոխան իր պաշտօնավարութիւններուն մէջ իր խօսքը կշիռ ունեցած է իբր գործնական ու վաճառականի մարդու խօսք։

Ինայէթեան երկար տարիներէ ի վեր անդամ է Հ. Բ. Ը. Միութեան Եգիպտոսի շրջանային վարչութեան։

ՍԱՐԳԻՍ ԹԱՇՃԵԱՆ.— Ծնած է կեսարիա 1847ին։ Տղայ հասակին մէջ Կ. Պոլիս եկած և սեղանաւորութեամբ առաջնանալով հասած է մինչև սեղանաւորներու արհեստապետութեան բարձր աստիճանին։ Ունէր Ուլայի Բ. աստիճան և Մէճիտիէի Գ. կարգի պատուանշան։ Հանրային գործունէութեան տեսակէտով իր ամէնէն նշանակելի աշխատութիւնը եղած է Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը որ վարած է երեք տագնապալի շրջաններու (1891–1894, 1894, և 1894–1895)։ Մասնաւորապէս 1895ին վեց ամիսի չափ գրեթէ առանձին կառավարած է Հիւանդանոցը երբ իր ընկերները գործէ քաշուած էին։

Իր նպաստներէն օգտուած է նաև Գրնալըի եկեղեցին, որուն Թաղ. Խորհուրդին ատենապետութիւնը վարած է երկար տարի։

1907 Ապրիլ 19ին մեռաւ և Գրնալը եկեղեցւոյն չրջափակին մէջ թաղուեցաւ, վասնզի եկեղեցւոյն հանդիպակաց գետնին վրայ գպրոցի մը շինութեան համար կտակած էր 400 ոսկի։

ՄՀՏ. ՆԱԶԱՐ ՍԷԼԻՒԱՆ.— Ծնած է կեսարիա 1843ին։ Սեղանաւորական հրապարակին վրայ իր գործունէութեամբ ծանօթ։ Վաստրած է կեսարիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն շինութեան և անդամակցած է գաւառական ժողովներու։ Իր հանգուցեալ եղբայրը բերանացի 800 ոսկիի կտակ մը ըրած ըլլալով Մհ. Նազար Սէլիւան անվրէպ գործադրած է։ Մեռած է 1907 Մայիս 23ին Կ. Պոլիս։

ՀԱՑԿԱԶՈՒՆ ԹՕՓԱՒԵԱՆ.— Ծնած է 5 Նոյեմ. 1864ին կեսարիա։ Նախնական կրթութիւնը ստացած է հոն Տօքթ. Աւետիս Երեցեանի վարժարանին մէջ։ Ցետոյ մտած է Պարտիզակի բարձրագոյն վարժարանը և 18 տարեկանին պահ մը հօրը հետ վաճառականութեամբ զբաղելէ վերջ՝ առեւտրական գործով անցած է Ամերիկա ուր ձեռնացած է մինչև իր մահը։ Հոն 1888ին սկսած է թրքական, պարսկական և հնդկական գորգերու գործառնութեամբ պարապիլ։ Համեստ կերպով սկսած այս գործը յառաջացուց օրէ օր, և եկաւ տարեն մը որ Ամերիկայի մէջ հանչցուեցաւ իբր թանկարժէք ընտիր գորգերու ամէնէն աչքառու ներածիչը։ 1892ին կայս. պատուիրակ և ընդհ. տնօրէն կ'անուանուի պարսիկ կառավարութենէն Չիքագոյի արուեստահանդէսին մէջ պարսկական տաղաւարին զոր թրքականին հետ իր ծախքով կառուցանել տուաւ և ընդունեց 48 տիրլօմ և նոյնքան մետալ՝ այդ երկիրներէն հաւաքած և ցուցադրած իր խոստ հետաքրքրական և հրաշալի ապրանքներու ճոխ մթերքին համար, նաև տիրլօմ մը նախագահ Քլիվլէնտէ։ Պարսիկ կառավարութենէն ստացած էր Առիւծ և Արեւ պատուանշանը, Թուրքիայէն՝ Մէճիտիէ,

իակ վէնէցուէլլայէ գործէ Տէլ Լիզիէտօռէ։ 1907ին Հուայթ Հաուզի (Սպիտակ տուն = Նախագահական պալատ) մէջ կախուելու համար Ամերիկեան կառավարութեան նուիրեց 50000 օսլարի արժէքով պարգեւ. գործ մը —թերեւս ամենաչքնաղը մինչեւ այն ատեն Ամերիկա ներմուծուածներէն — որ 6 ուկէա ոտք երկայնք ունէր և 4 ոտք լայնք, մեռած քաջհիւս կարկեհանով, մարգարիտով, պերոզակով ևն. ընդելուզուած, զոր նախագահ Ռուզվէլթ ընդունած է, չնորհակալելով զինքը։

1910ին թագաւորի նախագահութեան օրով վերադարձին նուիրեց թանկագին գործ մը, հատ մըն ալ Զիքագոյի թանգարանին։ Թովփաքեան ունէր պարսկական գալատ կոչուած մարմարէ չքեղ սմպրանոց մը նիւ Եորքի չրջակայքը որ ամէն գեղարուեստաբերի հիացման առարկան դարձած էր։

ՀԱՑԿԱՋՈՒԻՆ, ԹՈՓՒՔԵԱՆ

Վերահաւնձն նուիրատու մը եղած է բարեւորական գործերու համար մանաւանդ իր ազգակիցներուն։ Առաւելագոյն չարդէն ետք առաւնձնած է 28 որբերու պաշտպանութիւնը։

1909ին անուանեցաւ նիւ Եորքի պարոնիկ ընդհ. հիւպատոս և պաշտօնավարեց մինչեւ 1923։ Մ. Նահանգաց կառավարութենէն հանչցուած էր իբր ուղղամիտ քաղաքացի, քաղաքագէտ և հնագիտութեան մասնագէտ և թ. Մօրկանի պէս միլիոնատէրներ իր բարեկամներն էին։ Նաև կը վայելէր անձնական բարեկամութիւնը նախագահ Ռուզվէլթի։ Անդամ էր բազմաթիւ գլխաւորներու և հայասիրական ընկերութեանց, ինչպէս նաև Ազատ-Որմնադիրներու կազմակերպութեան։

Մեռաւ 1926 Հոկտ. 13ին Նիւ Եորքի մէջ արկածի մը զոհ եղած։

Իր կինը՝ Ռօզ Ցն. Ալեսխա Երէցեան, ծնած 22 Փետր. 1882ին Կեսարիա, 1895ի չարդէն վերջ Կ. Պոլիս եկած է և հոն Ֆրանս. Մայրապետներու վարժարանին մէջ ուսում առած, 1900ին ամուսնանալով Հայկազուն Թովփաքեանի հետ եկած է Ամերիկա, ուր իր կեանքը բարեւորական գործերու նուիրած է և զոհոզութեան տիպար մը եղած է, բազմաթիւ որբերու խնամքը առաւնձնելով։

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՋԱՐԵԱՆ.— Ծնած է Կեսարիա 1890 Յունիս 12ին։ Իր նախակրթութիւնը առացած է Կիւմիշեան վարժարանին մէջ։ Կանուխէն գաղթած է Ամերիկա ուր հիմա կ'զբաղի մորթի և մանչեսակի վաճառականութեամբ թէ իրր ներածող և թէ իրր արտածող։

Առաջնակարգ առեւտրական, ցարութիւն Հազարեան քալ ծանօթ է որպէս հայրենասէր, ազատասէր և գրասէր։ Քաղաքութեան արժանի ամէն հանրային ձեռնարկի ընծայած է իր աջակցութիւնը։ Զօր. Անդրանիկի հանգանակութեան մասնակցած է 1000 տոլարով։ Տիար Հազարեան մեծ անուն ունի միանգամայն որպէս գրասէր ու գեղարուեստասէր։ Անիկա բարեկամն է գրչի ու արուեստի մշակներուն։ Անիկա նկարիչներու իր հաւաքածոյին մէջ ունի գործերը Հայ նկարիչներէն Եէրայլեանի, Գալուստի, Հաճիէֆի եւայլ, մանաւանդ թէրլէմէզեանի՝ որուն 40 կտորները կը զարդարեն իր բնակարանին պատերը, և որոնցմով կրնայ հրաշալի ցուցահանդէս մը սարքել ի հարկին։ Հայ վրձինի արտադրութիւնները արդեամբ գնահատելու տեսակէտէն հազուագիւտ դէմքերէն մին է ամբողջ հայութեան մէջ իսկ մէկ հատիկը ամբողջ Մ. Նահանգաց մէջ։ Դէթ մեզի անծանօթ է ուրիշ Հայ մը, որ միեւնոյն ատեն ոեւէ նկարիչէ այդքան բազմաթիւ արտադրութիւններ ապահոված ըլլայ իր հաւաքածոյին համար։

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱԶԱՐԵԱՆ

Հազարեան տրամադրած է իր կարողութիւնները հանրային գործերու։ Իբր կարող հաշուապահ գրեթէ Ամերիկա գալէն ի վեր բացառութիւն համարելով մի քանի չրչաններէն ան եղած է և դեռ է կեսարիոյ Աղքատախնամ ընկերութեան, կեսարիոյ վերաշինական միութեան կեդրոնի, ինչպէս նաև նոր կեսարիոյ համագործակցական միութեան և կեսարիոյ վերաշինական Նիւ Եորքի մասնաճիւղին գանձապահ։

Վերջերս անդամներէն է Հ. Բ. Ը. Միութեան, որուն Նիւ Եորքի մասնաճիւղի վարչութեան կը մասնակցի։

1928ին կեդրոնական մարմինի մը կազմութենէն ի վեր, իր վաճառատան մէջ տրամադրած է գրեթէ ամբողջ սենեակ մը կեսարացիներու գործերու համար։ Անիկա եղած է միակ հայրենակիցը, որ հանգ. նախագահ Պատրիկ Կիւլպէնկեանի հետ գործնական գտած և ջատագոված է Ա. Քաղցրունիի տակաւին 1927ին ներկայացուցած կեսարացիներու թերթի մը ծրագիրը, որ կարելի եղաւ իրականացնել ուրիշ տարի վերջ։ Գործնական ու ուշիմ հայրենակիցը մըն է, որ թէև շատ քիչ կը խօսի, բայց երբ խօսի բան մը կ'ըսէ։ Նոր կեսարիոյ շինութեան ջերմ համակիրը անոր համար իր ջանքերը երբեք չէ զլացած։

ԱՐՇԱԻԻՐ ՔԱՂՑՐՈՒՆԻ (ԹԱԹԼԵԱՆ).— Ահա դէմք մը որ կարելի է դասել թէ՛ մտաւորականներու, թէ՛ առեւտրականներու և թէ՛ հանրային գործիչներու մէջ։ Հաւատարապէս, առանց սխալ մը ըրած ըլլալու, ինած է 1902 Մարտ 14ին կեսարիա, և իր նախակրթութիւնը՝ ծննդավայրին Հայկեան և ցակոբեան վարժարաններու,

մի ընդհանուր ուսումը՝ Գոլֆ Գէզազեան և կեդրոնական վարժարան-ներու և բարձրագոյնը՝ Սօրպոնի համալսարանին մէջ ստացած է։

Ուսած է ընկերաբանութիւն, փիլիսոփայութիւն և իրաւաբա-նութիւն, և հետեւած է գրականութեան ու արուեստի։

Իբր արհեստ ծանօթ է գործագործութեան և նորոգութեան։ Հիմա կ՚զբաղի արեւելեան հին և նոր գորգերու առեւտուրով։

Ընդհ. պատերազմէն յետոյ կ. Գոլոյ մէջ հրատարակած է 1918ին Որքուհին և մասնակցած է Գոլոյ մէջ վերհրատարակուող Կայծի խմբագրական մարմնոյն։

Ունի բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ և հասարակական գրու-թիւններ, հրատարակուած ամե-րիկեան, պոլսական և ուրբա-կան թերթերու և պարբերական-ներու մէջ, Ա. Մաժակ, Հայր, Ա-զատակամ, և Քաղցրուճի ստորա-գրութիւններով։ Հիմա ալ ինքն ալ կը խմբագրէ կ. վ. Մխութեան պաշտօնաթերթը Նոր Կեսարիան։

ԱՐՇԱԻԻՐ ՔԱՂՑՐՈՒՆԻ

Մակայն Քաղցրունի առա-ւելապէս եղած է հասարակական գործիչ։ Տակաւին 11 տարեկա-նին կիւմշեան վարժարանի աշա-կերտներու ընթերցասիրաց միու-թեան չարժումը փոխադրած է մի քանի ընկերներով Մրացեալ Ուսուցչարանը և անոր վարիչը եղած է մինչև տեղահանութիւն։ Այս միութիւնը ունէր աւելի քան 300 աշակերտ անդամներ։ Ջինա-դաշարէն անմիջապէս վերջ, Հա-լէպի մէջ հիմնած է Ս. Դ. Հնչակ-եան Ուսանողական Միութիւնը։ 1919ին Գոլֆ, կեդրոնական, Գէր-պէրեան և Գէզազեան վարժա-րաններու աշակերտներով հիմնած է Հայ Արուեստասիրաց միութիւ-նը, իբր գպրոցական կազմակերպութիւն։

1920ին իբր Մարսէյլի Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան մասնա-ճիւղի քարտուղար ամէն չանք թափած է Ս. Դ. Հնչակեանութիւնը Հայաստանի Համայնավար կուսակցութեան միացնելու համար և ապակայն չյաջողելով հրաժարած է։ 1923ին հիմնադիրներէն մին եղած է Նիւ Եորքի Տեղեկատուական մարմինի որ մի քանի տարի յետոյ փոխուեցաւ Ամեր-Հօի։ 1934ին Հայ Աչխատաւորական Միութեան —ՀԱՄ— և 1935ին Ամերիկահայ Աչխատաւորական Արուեստի Միու-թեան հիմնադիրներէն եղած է և այժմ ՀԱՄի կեդրոնին Գանձապահն է։ Առանցմէ զատ ան, նուիրուած անդամ է զանազան աչխատաւո-րական կազմակերպութեանց և կազմակերպիչը երիտասարդական միութեանց։ Ան, անվերապահ ու ջերմեռանդ հաւատացեալ մըն է վերաչինական ձգտումներու և պաշտպան Խ. Հայաստանի և անոր

գաղափարաբանութեան։ Կեսարիոյ Վերաշինական Միութեան մէջ, կը կատարէ չափազանց գնահատելի ու նուիրուած աշխատանք, ան կը զոհէ իր նիւթականը, բարոյականը և ֆիզիքականը առանց տրտունջի և յոգնութեան։ Կեսարիոյ Վերաշինաց Միութեան աշխատութեանց լծուած օրէն իր երազն ու ծրագիրը Նոր Կեսարիան էր։ 1926ին ընտրուեցաւ Կեսարիոյ Աղքատախնամի Նիւ Եորքի Վարչութեան Ատենապետ։ Կեսարիոյ մէջ գտնուող որբերու փրկութեան գործին զուգընթաց, սկսաւ գաղափարակից մի քանի հայրենակիցներու հետ, Նոր Կեսարիոյ ծրագիրը մշակել։ Այս պատճառով, 1928ին Աղքատախնամ անունը փոխուելով եղաւ Կեսարիոյ Վերաշինական Միութիւն, և իր ջանքերով կազմուեցաւ օրինաւոր կեդր. Մարմին մը, իր պատրաստած ծրագիր-կանոնագիրին վրայ, ընդունելով Խ. Հայաստանի մէջ Նոր Կեսարիա մը հիմնելու գաղափարը։ Արշաւիր Քաղցրունի, 1926էն ի վեր, բացի մէկ չրջանէ, կը վարէ Նիւ Եորքի մասնաճիւղին Ատենապետութիւնը։ Կեդրոնին հաստատումէն ի վեր եղած է անոր անխոնջ անդամը, Նոր Կեսարիոյ Համագործակցական Միութեան կազմութեան և զանազան պատասխանատու ու ծանր աշխատանքներուն մէջ ունեցած է մեծ դեր և այժմ իրեն վստահուած է Նոր Կեսարիա պաշտօնաթերթի պատասխանատու խմբագրի պաշտօնը, որ կը վարէ պատուակալ կերպով և անձնուիրութեամբ։

Ամուսնացած է Ամերիկուհիի մը հետ և ունի միակ դուստր մը։

ԱԲՐԱՀԱՄ ՍԵԼԷԱՆ.— Ծնած է Թալաս։ Որդին էր Ստեփան Սելեանի որ կը պատկանէր Թալասի հնագոյն ընտանիքներէն մէկուն։ Իր ուսումը առած է իր ծննդավայրին վարդ-վարդրիկեան վարժարանին մէջ։ Եղած է կարեւոր վաճառական մը և միանգամայն պետական մարդ մը։ Տարիներով ընտրուած է Մերսինի քաղաքապետ և մեծ դեր խաղացած Մերսինի նաւահանգիստի զարգացման մէջ։ Ընդհ. պատերազմէն առաջ Կեսարիոյ Հայ ազգային կեանքին մէջ կարեւոր մասնակցութիւն մը ունեցած է։ Եղած է փաստ. ժողովի Ատենապետ ինչպէս նաև Ս. Կարապետի վանքին բարձրագոյն վարժարանին խնամակալութեան ատենապետ և ձեռնահասօրէն վարած է այդ պաշտօնները։

Պատերազմին ատեն կը գտնուէր Ամերիկա։ Զինադադարէն յետոյ դարձաւ Սուրիա ուր քանի մը տարի առաջ մեռաւ 87 տարեկան։

ԱԻԵՏԻՍ Գ. ՍԵԼԷԱՆ.— Ծնած է 1868 Հոկտ. 19ին Թալաս։ Որդին էր Գեորգ Ց. Սելեանի։ Իր նախակրթութիւնը առած է Վարդ-վարդրիկեան վարժարանին մէջ, իսկ միջնակարգը՝ Այնթափի Կեդրոնակ. Թուրքիոյ Գօլէճի մէջ ուրկէ վկայուած է իբր պատկառելի արուեստից։ Յետոյ Ամերիկայի մէջ ուսած է երկրագործութիւն Vermontի և Շիքագոյի համալսարաններուն մէջ։

Հիմա կ'զբաղի Imported Sheep Casings-ով։

Հ. Բ. Ը. Միութեան կազմութեան տարին (1906) իսկ անոր քարտուղար Տոքթ. Տաղավարեանի հետ թղթակցած և 1907 Հոկտ. 6ին առ Գօդաս փաշա Նուպար ուղղած նամակով մը անոր Ամերիկայի մէջ առաջին անգամ հիմ գնելուն պատճառ եղած է և 1908ի աշնան Գօսթընի անգրանիկ մասնաճիւղին առաջին անդամը եղած է։

Գաւուց անգամ է Հ. Բ. Ը. Միութեան և Ընդհ. քարտուղար Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցւոյն հիմնարկութեան։

Ունի հաւաքածոյ գրքոյկ մը 64 տարբեր լեզուներու իրենց իւրաքանչիւր գիրերու նմոյշներով շիքագոյի 1892ի ցուցահանդէսին առթիւ պատրաստուած։

Ունի անտիպ երկ մը «X Ray պատկերը Հ. Բ. Ը. Միութեան Ամերիկայի պատմութեան» խորագրով։

ՍԵԼԵԱՆ ԼԵՒՈՆ.— Ծնած է Թալաս, 1873 Ապրիլ 13ին, և անոր պէս իր ուսումը առած է տեղւոյն վարդ Գաբրիկեան վարժարանին և ապա Գօսթօնի Eng. High Schoolի և Vermontի համալսարանին մէջ, և իր եղբօր պէս կ'զբաղի Sheep Casingsի գործով, ինչպէս ալ ունի անտիպ թարգմանութիւնը Լիվանժէլինի՝ Լօնկֆէլլօին։

ԵԱՒՈՒԳԵԱՆ ԱՐՇԱԿ.— Ծնած է Կեսարիա 1868ին, որդին Գաւո. Քերովբէ Եագուպեանի, վաղեմի հովիւին Կեսարիոյ Հայոց, որ հա-

ԱԻԵՏԻՍ Գ. ՍԵԼԵԱՆ

ԱՐՇԱԿ ԵԱԳՈՒԳԵԱՆ

կառակ անոր որ հոգեւորականի մը որդին էր և կեանքի լաւագոյն մասը ուսուցչութեամբ անցուցած էր, իր մէջ գործող կեսարացական բնազդով այսօր դարձած է առեւտրական մը Ամերիկայի մէջ, ինչ որ մեծապէս զարմանալի է։ Այս տեսակէտով անիկա կը ներկայացնէ չահեկան տիպար մը։ Իր նախակրթութիւնը առած է Կեսարիոյ բողոքականներու նախակրթարանին մէջ, իսկ միջնակարգ կրթութիւնը Այնթապի կեդր. Թուրքիոյ Գօլէճին մէջ որուն չրչանը աւարտելէ յետոյ մտած է Լոխինպուրկի Համալսարանը ուր ուսած է մէկ տարի մաթեմաթիք։ Լոխինպուրկէն գարձին (1889) երկու տարի Առաձայի և

25 տարի Զարտիզակի բարձրագոյն վարժարանին մէջ ուսուցչութեան և բնագիտութեան ուսուցիչ եղած է։

1915ին տարագրուած է Զարտիզակէն և զինադադարէն յետոյ 1919ին Զմիւռնիոյ Միլլզեյային Գոլէճին մէջ ուսուցչութեան պաշտօն վարած է։

1920ին կը գաղթէ Ամերիկա, ուր կ'զբաղի առեւտրական գործերով։ Անդամ է Հ. Բ. Ը. Միութեան։

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ.— Ծնած է Նիկոմէ 1890ին։ Աշակերտած է Թալաս Ամերիկեան վարժարանի և 1909ին չրջանաւարտ եղած է Մարզուանի Անաթոլիա Գոլէճէն։ Ցետոյ գացած է Ամերիկա ուր մտած է Wisconsinի Համալսարանը որուն չրջանը աւարտած է 1914ին։ Մասնագէտ քիմիական ազդին պատրաստութեան և ուսումնասիրաբար Տնտեսագիտական վարժարանին։

Իբր պատկառութեան աւարտաճառ ունի անգլիերէն աշխատասիրութիւն մը «Տնտեսագիտական խոկում կրային լուսածնի ապառաժի մասին», իսկ Համալսարանի չրջանը աւարտած ատեն «Մասնագիտական cooperative ընկերութեանց մասին»։

Անդրանիկ Նիկողոսեան հիմա կ'զբաղի գործակատարութեամբ։

ՑԱԿՈԲ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

ԳԱՍԱՊԵԱՆ ՑԱԿՈԲ.— Ծնած է Էվէրէկ 1877 Փետր. 11ին, իր հայրն էր Ցարութիւն և մայրը՝ եղած՝ գուսարը Տ. Թորոս ք.ի։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է Էվէրէկի Մեսրոպեան վարժարանին մէջ, որուն գլխաւոր ուսուցիչն էր այդ չրջանին Տ. Կարապետ ք. Մէլիքեան։ Նախապէս զբաղած է առեւտուրով, 1910-13 եղած է Մալիյէի (ելեւմտական) պաշտօնեայ։

1913 Մայիս 13ին գացած է Ամերիկա, ուր դարձեալ զբաղած է առեւտուրով։ Անդամ է Էվէրէկի Մեսրոպեան վարժարանի խնամակալութեան վարչութեան։ Ունի ձեռագիր աշխատասիրութիւն մը «Էվէրէկի եւ Ֆէճէսէի եւ շրջակայից Հայոց ծագումն» անուն, որմէ մեզ եւս օգտուեցանք մեր համագրութեան մէջ։

ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՄԱՆՈՒԿ.— Ծնած է 1880ին Մուշճուսուն, և հոն ստացած է իր նախակրթութիւնը։ Իր մօրեղբօրը՝ Ստեփան Իսրայէլեանի հետ եկած է Ալեքսանդրիա, տակաւին շատ դեռատի և լծուած կօշկակարութեան մեքենագործի արհեստին, որ մէյ մը 3 տարի ի գործ դրած է, և ապա լքած զայն ձեռնարկելու համար կիրի ու շինուածանիւթերու շահաւէտ գործին։ Օրէ օր կը փայլի,

մինչև որ 1902ին կը դառնայ Ալեքսանդրիա քաղաքապետութեան շինուածաններուն եւայլ մասնէրիէլի գործերու հայիւպիչը։

1893ին կ'այցելէ Մունճուսուն եւ ապա 1896ի ջարդերուն կը փութայ դառնալ Ալեքսանդրիա, ուր վերջնականապէս կը հաստատուի։

Ընդհ. պատերազմի ամբողջ ընթացքին կը յանձնանձէ անգլ. բանակին պարենաւորումը եւ պատուաւոր կերպով կը կատարէ իր յանձնառութիւնները։ Շինուածքաց գործերու մէջ իր ձեռք բերած հմտութեամբ չահած է ձեռնարկու Entrepreneurի համբաւ։

Հայկազեան կրթարանի ընդարձակումը իր անձնական զոհողութիւններով նշանակելի պիտի մնայ։

Անդամակցած է Ալեքսանդրիոյ Քաղաժողովին եւ Կալուածոց Հոգաբարձութեան։

ՄԱՆՈՒԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ՄՈՒՂԱԼԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ.—Ծնած է 1880ին Մունճուսուն, ուր առած է իր նախնական ուսումը։ 1892ին եկած է Եգիպտոս եւ նախ կօչկակարութեամբ զբաղած եւ ապա առեւտրական ասպարէզ մտած է, ուր կը գրաւէ կարեւոր տեղ մը։

ՄՈՒՂԱԼԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ.— Ծնած է 1888 Մայիս 18ին Ալեքսանդրիա, ուր առած է իր կրթութիւնը նախ ազգ. եւ ապա անգլ. Քօլէյ Սէնթ

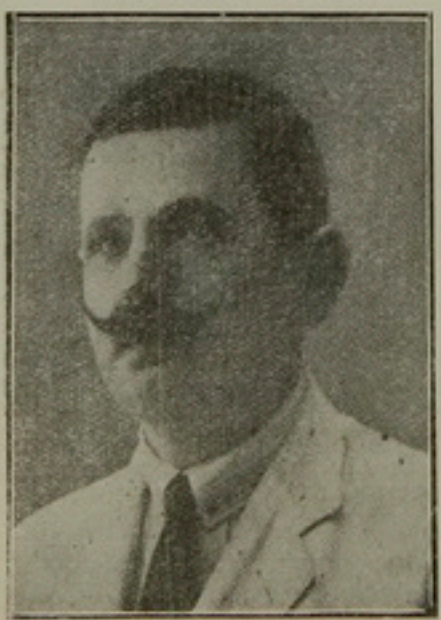

ԿԱՐԱՊԵՏ ՄՈՒՂԱԼԵԱՆ

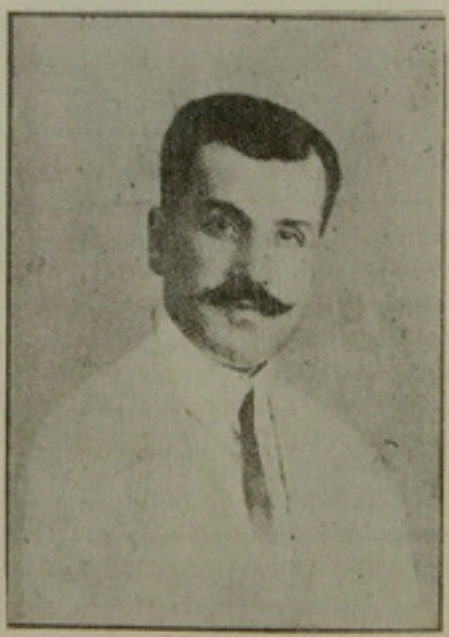

ՊԵՏՐՈՍ ՄՈՒՂԱԼԵԱՆ

Անարխուզ վարժարանին մէջ, որմէ վերջ նետուած է գործի ասպարէզ և 1904էն ի վեր կ'զբաղի վաճառականութեամբ։ Նշած է թեմական անդամ.

ՅՈՎՀԵՒՆ ՃԻՎԱՆ.— Ծնած է Կէրմիր 1866ին։ 14 տարեկանին հեռացած է իր ծննդավայրէն և իբր պաշտօնեայ Եօզղատ, Դըրլէհիր և Կ. Պոլիս զանազան առեւտրական տուներու մէջ տասը տարի (1880–1890) մարզուելէ յետոյ եկած է Եգիպտոս և հաստատուած է Ալեքսանդրիա, ուր նախ 1891–1906, 15 տարիներ աշխատած է Մելգոնեան տան մէջ, ուրկէ յետոյ հաստատած է իր սեփական գործը։

ՃԻՎԱՆ ՅՈՎՀԵՒՆ

1820 Մայիս 20ին Հայաստանին Հանրապետութեան հանաչման տօնին օրը՝ Ալեքսանդրիոյ Առաջնորդարանին վրայ առաջին անգամ Հայկական գրօշակին պարզուելուն առթիւ կատարուած ճաշուրդին 600 եգ. ոսկի արդիւնքին վրայ մնացուածք 200 եգ. ոսկի աւելցուցած է և ինքն պարգած գրօշակը։

ԿԻՒՐԻՒՆԼԵԱՆ ՀԱՃԻ ՊԷՅՑ որ հաւանօրէն նոյն է Կիւլպէնկ Կիւրիւնլեանի հետ (յիշուած վերը տես էջ 2103) իբր վեհանո Մատթէոս Պալեօզեանին, Կիւլպէնկ փոքր անունը Հաճի պէյի փոխուած է, իր աստիճանաւորի հանգամանքին և Մահտեսի վիճակին պատճառով, ինչպէս երբեմն շատերու փոքր անունը մոռցուած և «Հաճի աղա» կոչուած։

ՀԱՃԻ ՊԷՅՑ ԿԻՒՐԻՒՆԼԵԱՆ

Հաճի պէյ Կիւրիւնլեան թաւլասցի ազդեցիկ անձնաւորութիւն մը եղած է որ զբաղած է վաճառականութեամբ և անշարժ ժամանակներու մէջ երբ պանքայի գործառնութիւններուն տակաւին ծանօթ չէր ժողովուրդը, ինքն կը կատարէր այդ գործառնութիւնները և իր առօրեագրութիւնը բովանդակ Անատոլուի մէջ կարիներէն ակսեալ մինչև Կ. Պոլիս, կ'ընդունուէր առանց առարկութեան և գրամի տեղէ տեղ փոխադրութեան գործին կը ծառայէր։

Հաճի պէյ կիւրճիւնլեան, պետական չրջանակներու մէջ ալ յարգուած դէմք մը եղած է և մասնակցած՝ կուսակալութեան Խորհրդոյ Մէճլիսիններու և այս առթիւ գասուած է պետական ատոհանաւորներու մէջ։

ՊԷՅԼԷՐԵԱՆ ՅԱԿՈԲ.— Ծնած է 1815ին Թալաս։ Աշակերտած է Ս. Կարապետի վանքին մէջ բացուած վարժարանին, և յետոյ փոխադրուելով Կ. Պոլիս եղած է նշանաւոր սեղանաւոր մը։

1860ին հիմնադիրներէն և առաջին նուիրատուներէն մէկը եղած է Արամեան Ընկերութեան (տես էջ 1121)։ Ձեռնաու եղած է նաև իր ծննդավայրին որուն Ս. Աստուածածինին եկեղեցւոյն նուիրած է գատարագի ծանրագին գգեստ մը (տես էջ 736)։ Մակայն իր գլխաւոր նուիրատուութիւնը եղած է 200 000 դրչ. Ս. Կարապետի վանքին պարտքին հատուցումը որ 1864ին կատարած է ինքն (տես էջ 940) իբր աշակերտ Ս. Կարապետի իր երախտագիտութիւնը արտայայտելու համար։

Յակոբ Պէյլէրեան՝ աներհայրն էր Մկրտիչ Խաւեանի։

Վաղաժամ մեռած է 1865 Ապրիլ 5ին Կ. Պոլիս և թաղուած է Գում գաբուի գուրսի Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ չրջափակը, ուր կը տեսնուի իր գամբանը հետեւեալ արձանագրով.

Պայազատ Յակոբ Պէյլէրեանց
Մեծին Կեսարւոյ Թալասու ծնունդ
Ամփոփի աստ Բիւզանդիոնին ի ծոց։
Հանճարեղ բնդ քաղդին, ձեռն ի գործ վսեմի
Արագ միայնեցաւ համբաւն, սիրեցն բնդարձակ, ոգի զուարթ
Ձեռն առաս ի բոլ ի գործ, միշտ զուգընթաց հանդիսանայր։
Որ սիրէր զազգ, սիրեցաւ յազգէն իւրոյ,
Ուստի, բնդ հրաժեշտ մահու առաքինի ոգւոյն
Սգացին բնտանիք, յացին ազգ եւ հայրենիք,
Թէ՛ յանդրիս եւ թէ ի գիր դպրութեանց
Անմահ լիցի իւր յիշատակ։
5 Ապրիլ 1865

ԳՐՆԱՃԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Գրնաճեան Կ. Պոլսոյ նշանաւոր առեւտրական տան հիմնադիրը, որ 1849ին գաղթած է Կ. Պոլիս և յամառ աշխատութեամբ կրցած է կարեւոր դիրքի հասնիլ Գաստամայի վաճառականութեան մէջ մեծապէս փայլելով 1880ական թուականներէն յետոյ (տես իր մասին էջ 1957)։

Յարութիւն Գրնաճեան որ կէտիկ փաշա կը բնակէր 1895ին իր անձնական ծախքով նորոգած է նոյն թաղին Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչ եկեղեցին, ուր թաղուած է ինքն։

Յարութիւն Գրնաճեան մեռած է 1895 Յուլիս 16ին, բարեպաշտ գործ մը թողլով իր զաւակներուն Սարգիսի և Պահանի, որոնցմէ երկրորդը այս տան Մանչէսթըրի ներկայացուցիչն է և հոն հաստատուած երկար տարիներէ ի վեր։

Իսկ Սարգիս Գրնաճեան որ ցարդ կը վարէ այս տան Կ. Պոլսոյ հիւղը, ծնած է Պոլիս Օրթագիւղ 1873ին և իր կրթութիւնը առած է Ց. Գալբգէնի գաւայկական կրթարանէն մէկ որմէ չրջանաւարտ եղած է 1889ին։ Առեւտրական ասպարէզ մտած է 1891ին։

1 Նոյեմ. 1901էն սկսեալ երկար ատեն վարած է ՓՈւառուցչաց օգնութեան անտուկի գանձապետութիւնը և 1908էն յետոյ անդամակցած է Նպաստից ցանձնաժողովին։

1910ին անդամ ընտրուած է Ֆազ. ժողովին և 1912ին Ազգ. երեսփոխան Հալէպ – Այնթապ միացեալ վիճակներէն։

1913ին և 1927ին դարձեալ Ֆազ. ժողովի անդամ ընտրուած է։

Բազմաթիւ յանձնաժողովներու և մասնաժողովներու մասնակցած և միշտ տրամադրած է իր կարողութիւնները ազգին։

Հայկական պանքայի վարչական խորհուրդի անդամ ալ եղած է։ Հիմա կը ձեայ Կ. Գալիս, և կը ներկայացնէ գործունեայ գէմք մը առեւտրական ու հասարային կեանքի մէջ։

ՍԱՐԳԻՍ ԳՐՆԱՃԵԱՆ

ՏԻԼՍԻՋԵԱՆ ՀԱՃԻ ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Տիլսիզեան ընտանիքը որուն անդամները այսօր Ամերիկայի, Իտալիոյ և Համպուրկի մէջ առեւտրական ընդարձակ գործունէութիւններով նշանաւոր անդամներ ունեցած է — որոնց վրայ կենսագրական ծանօթութիւններ չունեցանք — Փոքր Ասիոյ մէջ ալ ունեցած է իր ներկայացուցիչները որոնցմէ է Հաճի Ցարութիւն Ս. Տիլսիզեան, որ ծնած է Դեկտեմբեր 1846ին և 15 տարեկան մատաղ հասակի մէջ՝ ընտանեկան թոյնէն բաժնուելով՝ պանդխտութեան համրան ձեռք առած է դէպի Զիլէ, որ այդ թուականներուն իր համբաւաւոր տօնավաճառին շնորհիւ, առեւտրական կարեւոր կեդրոններէն մէկն էր։ Հոն Ցարութիւն Տիլսիզեան անդուլ տքնութեամբ և անվհատ աշխատութեամբ կը յաջողի իրեն դիրք մը շինել և իր պարկեշտութեամբ և ազնուութեամբ իր շուրջիններուն համակրանքը շահիլ։ 28 տարիներ Զիլէ ձեալէ յետոյ երբ այդ քաղաքը տակաւ կը կորսնցնէ տօնավաճառի հանգամանքը, այլեւս անձուկ կը գտնէ զայն իր գործունէութեան համար, միւս կողմէ մտատանջ իր զաւակներուն դաստիարակութեան խնդրով 1891ին կը հաստատուի Սամսոն, հիմնելով առեւտրական տուն մը։ Հոն եւս կը գրաւէ պատուաւոր տեղ մը և համակրանք։ Առեւտրական վէճերուն համար շատեր իրեն կը դիմէին իբր իրաւարարի։

Խորհրդատու և մեծատոր եղած է առեւտրական ասպարէզ թեւակոխող երիտասարդներու և շատերու նիւթական աջակցութիւններ ըրած է։

Եկեղեցւոյ, դպրոցի և աղքատաց նկատմամբ միշտ առատաձեռն եղած է։ Նոյնպէս եղած է պատուական Հայ մը իր զաւակներուն համար։

Մեռած է 3 Յունուար 1906ին Սամսոն։

Հոս կ'ընդհատենք չարքը Կեսարացի առեւտրականներու որոնց թիւը կարելի էր անսահման երկարաձգել, վասնզի Կեսարացիք իրը գործի մարդիկ ու իրը շահու և վաստակի ետեւէ վազող անձեր, գրեթէ երկրագունտիս ամէն կողմերը ցրուած են, և ամէնէն հեռաւոր անկիւններու մէջ ալ անոնց կարելի է հանդիպիլ։

Ինչ որ ներկայացուցի սոսկ գաղափար մը տալու կրնայ ծառայել։ Հանրային գործունէութեամբ և օգտակար ծառայութիւններով հռչակուած առեւտրականներու այս չարքը ինչպէս ըսած եմ, դարձեալ պարտք կը համարեմ կրկնել թէ բնաւ չունի ամբողջական ցուցակի մը հանգամանքը, վասնզի պէտք է գիտնալ թէ ոչ մէկ հնարաւորութիւն կար լիակատար ընել այս չարքը։

Հետեւաբար պիտի խնդրեմ որ եթէ հոն տեսնուին պակասներ ու թերիներ, և մոռցուած անուններ, անմեղադիր ըլլան ընթերցողները վասնզի հնարաւորը եղած է և աւելին անհնարին էր, և մեր կարողութենէն վեր։

Թ.

ԱՐՀԵՍՏԱՒՈՐՆԵՐ

Կեսարացի Հայը իր ձեռներէց ու յանդուգն բնաւորութեամբը յատկանշուած, հեռու չէ մնացած նաև արհեստներէ որոնց մէջ ալ յաջողակ դէմքեր տուած է։

Հարկ կը դատեմ դիտել տալ թէ արդէն իրենց ծննդավայրին մէջ անոնք էին քաղաքին գլխաւոր արհեստաւորները (տես էջ 1493-1521) և իրենց ձեռքերուն մէջ ունէին գրեթէ բոլոր չահաբեր ու կարեւոր արհեստները և շատ երկրորդական ու նախնական արհեստները թողած էին հրուրքերուն ձեռքը։

Հետեւաբար օտար չէր նաև արհեստի սէրը Կեսարացիին համար որ իր ծննդավայրէն հեռու ալ առաւելապէս վահառական ու առեւտրական դառնալով հանդերձ, տուած է դէմքեր որոնք արհեստի հետամուտ եղած և կրցած են նշանաւոր հանդիսանալ իրենց ասպարէզին մէջ։

Արդ, որպէսզի գրականապէս ցոյց տանք թէ արդարև Կեսարիա նաև տուած է արհեստաւորներ, կը ներկայացնենք Կեսարացի Հայ արհեստաւորներ որոնք աչխարհին զանազան մասերուն մէջ գործած են։

ԱՂՋԱՐԵՆՑ ԳՕԻՐԴԻՆ, որդին Յանօթ հանգ. եղիազար եղիազարեանի, ծնած է Ագնարայ 1907 Սեպտ. 19ին։ Իր նախակրթութիւնը առած է Իզմիրի Ազգ. վարժարանը և միջնակարգ կրթութիւնը՝ Լօն Այլէնտ Սիթի Հայ Աքուլի մէջ, ծնողաց հետ Ամերիկա փոխադրուելէն յետոյ։

Հիմա է Ամերիկայի մէջ լուսանկարիչ – փորագրիչ։ Անդամ է Կեսարիոյ Վերաշինաց Միութեան Կրտսերաց Լիկային և Հ.Ո.Կի։

ԱՒԱՓԵԼԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ.— Ծնած է Լվէրէկ 1887ին, և հազիւ շատ տարրական նախակրթութիւն մը առած ծննդավայրին Բուրինեան վարժարանին մէջ, 1897ին տասնամեայ իր ծնողքին հետ կը մեկնի

Աթէնք ու ապա Եգիպտոս, ուր ժամանակ մը կը յաճախէ Ալեքսանդրիոյ Զօղոսեան վարժարանը և ապա կը մտնէ դժկամակութեամբ իր հօշկակար հօր քով, հակառակ Դանիէլ վրդ. Աշըգեանի ջանքերուն որ կ'ուզէր համոզել իր հայրը որ իր տղուն ուսումը չարուներակէ։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

Առաքելեան սակայն դժգոհ իր վիճակէն նախ իր ծնողքը կը ղրկէ Աթէնք և ինքն հոս զանազան ապարէզներու մէջ նետուելէ յետոյ, անոնց օգնելու համար կը փութայ ինքն ալ ցուներատան, ուր կը մատնուի թշուառութեան և յուսահատութեան։ Ի՛որոշէ կրկին գառնալ Եգիպտոս իր հին բաթրոնին քով, որուն ղրկած համբու ծախքը իր ծնողքին տալէ յետոյ, ինքն առանց անցագրի և առանց տոմսի մեծ դժուարութիւններով կը մտնէ Եգիպտոս, և զանազան գործերու ձեռնարկելէ յետոյ կը մտնէ Գահիրէ ցակոբ Կիրակոսեանի դեղարանը. ուր քիչ մը առեն մեռնելէ յետոյ ինքզինքն կը նուիրէ Զինկոկրաֆի արուեստին, զոր կատարելագործելով 1907էն իվեր ուրն իր առանձնայատուկ Ֆոթօ-Զինկօյի տիպար գործարանը, որ Գահիրէի լաւագոյն աշխատանոցներէն մէկն է։

Կարապետ Առաքելեան, 1905ին Հայ-Թաթարական չարժումներուն լուրը առնելով Եգիպտոսէն գացած է Կովկաս, մասնակցելու համար կռիւներուն, սակայն յուսախաբ՝ տեսնելով քաոսային վիճակը, վերադարձած է կրկին Եգիպտոս։

Կարապետ Առաքելեան, արուեստագէտի նախանձախնդրութեամբ, հիմա ունի մէկ իտէալ մը, որ է համաձայնեցնել բոլոր Եգիպտոսի զինկոկրաֆները — ամէնքն ալ Հայ — որպէսզի մրցումը գագրեցնեն և արուեստը չաղճատեն ու չխայտառակեն, սակայն 15 տարիէ իվեր իր ըրած ջանքերը ի զուր եղած են, ինչ որ իրեն մեծ ցաւ պատճառած է։

ԱՏԱՆԱԼԵԱՆ ՀՐԱՆՏ.— Ծնած է Թալաս, Որդին է պատ. Կարապետ Ատանալեանի։ Նախակրթութիւնը ստացած է Զարտիզակի Ամերիկեան Բարձր. վարժարանին մէջ ուրկէ յետոյ մտած է Թօպերիր Գոլէճ (Գոլիս) հետեւելու համար էլեքտրական հարստարագիտութեան, որ կատարելագործեց իր Ամերիկա գալէն յետոյ Բենսիլվանիոյ Համալսարանին մէջ։

Մասնագէտ է էլեքտրական զետեղումներու որոնք չէնքերը կը տաքցընեն և կը պաղեցնեն։

Վաշինկթընի և այլ մեծ քաղաքներու կառավարական մեծամեծ չէնքերու մէջ այս գործիքները զետեղելու համար պայմանագրութիւններ կը կնքէ։

Անդամ է Ազատ-Որմնադրութեան և գիտական այլեւայլ միութեանց և Հ. Բ. Ը Միութեան։

ԳԱԼՖԱԵԱՆ ՍԱԼԻՒ.— Ծնած է Կ. Գոլիս 1908ին կեսարացի ծնողքէ և կանուխէն գացած Ամերիկա, ուր առած իր նախնական և միջնա-

կարգ կրթութիւնը Ամերիկեան վարժարաններու մէջ, մասնաւորապէս Ցօսթօնի գործնական արուեստից վարժարանին մէջ։ Իր մասնագիտութիւնն է առեւտրական արուեստագիտութիւն որով կը զբաղի հիմա։

ԵԱԳՈՒՊԵԱՆ ԼԵՒՈՆ.— Ծնած է Կեսարիա, 1900 Օգոստոս 14ին։ Նախակրթութիւնը՝ Կիւմիւշեան և միջնակարգ ուսումը՝ Մխայեալ Ուսումնարանին մէջ ստացած է։ Պատերազմի ժամանակ գաղթական հանուած է մօրը և պզտիկ եղբօրը հետ, որոնք ինկած են Համրան Շէյխ-Մխքին-Հավրան։ 1918ին, ազատելու համար ինքզինքն էլ Փարիզէն (ձեպէլի Տիւրզի) կ'ուկսի մի քանի ընկերներով, Արաբական անապատը հեղքել։ 23 օրուան տաժանելի համբորգութենէ յետոյ կը հասնի կարմիր ծովու եզերքը՝ Ագապա, ուր կը միանայ Հայկական Լէգէոնին։ Անկէ կ'անցնի Բորթ-Սայիտ և Անգլ. բանակին կը ծառայէ 1 Նոյեմ. 1918էն մինչև 19 Դեկ. 1920, որմէ վերջ՝ եղբօրը Սարգիսի օգնութեամբ կ'երթայ Ամերիկա և հոն Նիւ Եորքի մէջ կ'զբաղի հիմա գերձակութեամբ։ Կեսարիոյ վեր. Միութեան կ'անդամակցի 1925ին և վարչութեան անդամ կ'ընտրուի 15 Յունիս 1932ին։

Քարտուղարն է Կեսարիոյ Վերաշինական Միութեան Նիւ Եորքի մասնաճիւղին։ Իր եռանդուն և անխոնջ աշխատութեանց համար պատուաւոր է 20 Մարտ 1935ին «Հարուածայինն» տիտղոսով Կեսարիոյ Վերաշինական Միութեան կողմէ։

ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ ԹՈՐՈՍ.— Ծնած է Իվէրէկ 1901ին։ Եգիպտոս եկած է 1910ին, և հոս աշխատած է Ֆէնտեան հաստատութեան մէջ։ 1928էն ի վեր ունի իր սեփական աշխատանոցը գինկօկրաֆի և Գահիրէի յաչդակ գինկօկրաֆներէն մին է։

ԿԻՕՎՃԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.— Ծնած է Կեսարիա 5 Մայիս 1880ին։ Իր ուսումը ստացած է իր ծննդավայրին Կիւմիւշեան վարժարանին մէջ և յետոյ շատ կանուխէն՝ 1900ական թուականներուն գացած է Ամե-

ԼԵՒՈՆ ԵԱԳՈՒՊԵԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԻՕՎՃԵԱՆ

բիկա, ուր լուսանկարիչ-փորագրիչի արուեստը տրված է ասպարէզը ակնելով իբր պարզ գործաւոր մը, իր գործերը հիմա գնահատուած են իրենց մաքրութեան և կատարելութեան համար։ Այսօր գլխաւոր բաժնետէրն է իր հիւղին մէջ կարեւոր հաստատութեան մը։ Կէօվհըեան Ծովհաննէս 1905ին հիմնադիրներէն մէկը եղած է Նիւ Եորքի Կեսարիոյ Ազգատախնամին որուն մինչև վերջը աշխատող այժերէն մէկը եղած է։ 1928ին երբ ան վերածուած է Կեսարիոյ Վերաչինական Միութեան անոր կեդրոնին փոխ-նախագահը եղած է և նոր Կեսարիոյ Համագործակցական Միութեան մէջ Կեսարիոյ Վեր. Միութեան ներկայացուցիչներէն մին է։ Եղած է մէկու անխոնջ և նուիրուած աշխատող մը։ Նոր Կեսարիոյ հիմնութեան գերեզ առաջին օրէն արուեստ փարած է և անոր տրամադրած է իր կարելի բոլոր միջոցները։ Իբր նոր Կեսարիոյ Համագործակցական Միութեան ազդեցիկ անդամներէն մին, մեծ խանդավառութեամբ և վստահութեամբ այժմ ևս տալ հիմնութեան աշխատանքներուն և անոպատ կերովով կը մասնակցի այդ կազմակերպութեան բոլոր գործերուն, ինչքն կը պատրաստէ անձնուիրութեամբ նոր կեսարիա հանգէսին բոլոր պատկերները, այնքան կատարելագործեալ և գեղեցիկ։

ԿԻՒՐՃԵԱՆ ՍԵՐՈՒԲ ԱՐՄԵՆԱԿ.— 1877ին Թալասցի այս երեսնամեայ երիտասարդը, սառնաշունչ Մէյնի Փոուրն Թոլէհէն վկայուած՝ Գալիա կ'երթայ վահառականութեամբ գրաղելու՝ բայց վերջը Աթէնքի մէջ կը հաստատուի իբր լուսանկարիչ (Ամերիկահայ Տարեցոյց, 1912, էջ 87)։ Իր մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, դժբախտաբար,

ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ ՎԱՀԱՆ.— Ծնած է 1897ին Զօմախլու, որուն Իրիմեան նախակրթարանին մէջ առած է իր կրթութիւնը։ 1913ին գաղթած է Ամերիկա ուր տրված է տոզաշար-մեքենավարութիւն և հիմա կ'ընէ տոզաշար-գրաշարութիւն։

1917ին կը մտնէ վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ և կը վարէ Առեներագիրի պաշտօն։ 1922ին կը հիմնէ «Բառերքեր Մատենաշար» հրատարակչականը և կը հրատարակէ մի քանի երկեր Հայ և օտար հեղինակներէ։ Կ'աշխատակցի Նոր-Կեանք-Արօրի, Մեսակի, Պահակի, Ազգ-Պահակի, Պայքարի, Կոչնակի նաև Նոր-Կեսարիոյ, «Վահան Արփիչ» կեղծ անունով։ Ունի քերթուածներու՝ Արձակ էջեր խորագրով ձեռագիր հատոր մը։

ՎԱՀԱՆ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

Զօմախլուի Հայրենակցական Միութեան գործօն անդամներէն եղած է իբր կեդրոնի առենադպիր և պաշտօնաթերթ «Արգէոսի խմբագիր, ինչպէս նաև այժմ, իբր նպատակ ունենալով իր ծննդավայր Զօմախլուի յաւերժացումը խ. Հայաստանի մէջ և զօրաւոր ջատագով մըն է համակեսարացիական շարժումին։

ՄԵՆԵԱՆ ԱՐՄԵՆԱԿ.— Որդի Ցարութիւն Բէյնիրեէմէզեանի, ծնած է 1879 Փետր. 22ին Կեսարիա, և իր նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին Հայկեան վարժարանին մէջ, և 1905ին եկած է Ամերիկա, ուր իբր արհեստաւոր գործած է։ Եղած է հիմնադիրներէն մէկը Նիւ Եորքի Կեսարիոյ Աղքատախնամին։

Ունեցած է երկու զաւակներ, Արմենակ և Սիրվարդ։ Երկուքն ալ Ամերիկեան բարձրագոյն վարժարաններէն շրջանաւարտ։

Մեռած է 1921 Սեպտ. 28ին։

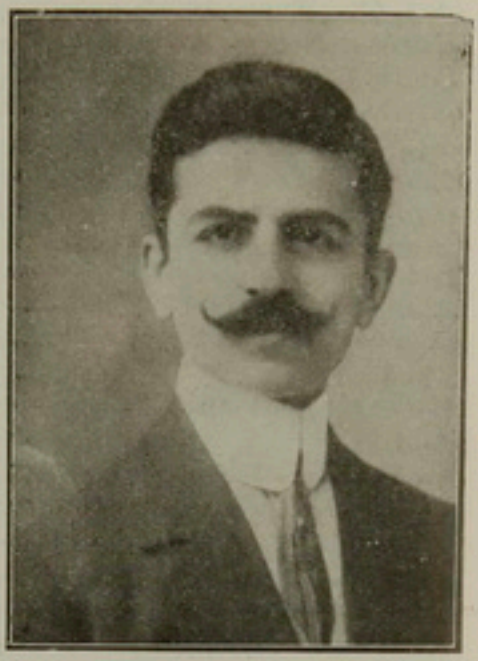

ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԵՆԵԱՆ

ՄԷԼԷՔԵԱՆ ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Ծնած է 1896ին Էվէրէկ, որդին է Տ. Կարապետ քհ. Մէլէքեանի։ Իր նախակրթութիւնը առած է Էվէրէկի Մեսրոպեան վարժարանը, որմէ յետոյ մտած է Ս. Կարապետի վանքին բարձրագոյն վարժարանը։

1915–16 մէկ տարի եղած է Կեսարիոյ պատերազմական ատեանին քառնը և ականատես եղած է Թրքական խժդժութեանց և կախաղաններու։ Երկու ու կէս տարի ընդհ. պատերազմին և մէկ տարի Ֆէմալեանի պատերազմի ատեն ծառայած է Թուրք բանակին մէջ։ Իբր վարձատրութիւն Ֆէմալեան կառավարութեան կողմէ Գոնիայէն աքսորուած է երկրին ներսերը, սակայն համբան յաջողած է փախուստ տալ և վեց ամիսէն ետք պահուած Հալ Իրէյլի մէջ, զարաց ճեպհէսիի պատերազմական ատեանի հետապնդումներու ասպարէզին տակ։

Կարճ տեւողութեամբ ուսուցչութիւն ըրած է Էվէրէկի, Ֆէնէսէի, Կեսարիոյ և Գոնիա–Իրէյլիի ազգային վարժարաններու մէջ։

Ֆէմալեան յաղթանակէն յետոյ դարձեալ փախստական, մեծ դժուարութեամբ յաջողած է Թուրքիայէն հեռանալ և 1923ին գալ Ամերիկա, ուր հետեւած է լուսատիպագրչութեան։

Անդամ է Էվէրէկի Մեսրոպեան Ուսումնասիրաց ընկերութեան, որուն Նիւ Եորքի կեդր. վարչութեան քարտուղարն է 1932էն ի վեր։

ՄԻՒՍՑԻԼԵԱՆ ՎԱՐԴԱՆ.— Ծնած է Էվէրէկ 1894 Փետր. 12ին և իր նախակրթութիւնը առած է Էվէրէկի Մեսրոպեան վարժարանին մէջ, որմէ յետոյ հետեւած է դերձակութեան։ 1912 Օգոստ. 1ին հասած է Ամերիկա և հաստատուած է Նիւ Եորք։ Հիմա կ'գրադի մեքենայի վրայ տպագրուած թուղթեր կտրելով (paper cutter)։ Հիմնադիր անդամներէն մին է Էվէրէկի Հայրենակցական Միութեան և գործօն աշխատող Նոր Կեսարիոյ Համագործակցականի հիմնարկութեան և

զարգացման։ 1926 Մարտ 30ին ամուսնացած է Օր. Սրբուհի Աղգաբեանի հետ։

ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ ՆԻԿՈՂՈՍ.— Ծնած է Նիկոմէ 1892ին։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է Թալասի Ամերիկեան վարժարանին մէջ, որմէ յետոյ մտած է Մարզուանի Անատոլիա Գոլէճը և շրջանաւարտ եղած է 1911ին։ Ապա գացած է և մտած է Wisconsinի Համալսարանը ուրկէ 1916ին վկայուած է իբր ելեքտրական հարստարագէտ։ Հիմա գլխաւոր հարստարագէտն է աշխարհահռչակ Goodyear Fire & Rubber Co.ի որուն կողմէ նոր դասընթացքի մը համար երկու տարի Անգլիա ղրկուած է։

Հայ ազգին պատուաբեր զաւակ մըն է իր գիրքով ու պաշտօնով։

ՉԱԳԻՄԱԴԼԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ.— Ծնած է Կեսարիա 1882 Դեկտ. 22 և իր նախակրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրին Կիւմշեան վարժա-

ՎԱՐԴԱՆ ՄԻՓԱՑԻԼԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՉԱԳԻՄԱԳԼԸԵԱՆ

րանին մէջ որմէ շրջանաւարտ եղած է 1899 Յունիս 27ին, և երկու տարի վերջը՝ 1901 Յունիս 1ին Ամերիկա եկած է։ Ունի ասեղնագործութեան արհեստանոց։

Գրիգոր Չագիմագլըեան հիմնադիրներէն մէկն է Կեսարիոյ Աղքատախնամ Ընկերութեան։

1926էն առաջ եղած է նաև Երբքի մասնաճիւղին Ատենապետը՝ երկար ժամանակներ։

Ընդհ. Գատերազմէն յետոյ Կեսարիա գտնուող սրբերը Գէյրութի Քէլէկեան սրբանոց փոխադրելու համար թափուած նախապատրաստական աշխատանքներուն մէջ մեծ դեր ունեցած է, Հայաստանի

մէջ Նոր Կեսարիոյ կառուցման գաղափարին յարած է հեռագնաց քարեկամական դիրքով, ինչպէս իրապնդ մը կը գրէ։ Հակառակ իր քանիցս մերժումին ընտրուած է Կեսարիոյ Վերաշինական Միութեան կեդրոնի անդամ, և անոր կազմութեան և զարգացման գործերուն մէջ կատարած է մեծ աշխատանք։

Անդամ է նաև Հ. Բ. Ը. Միութեան, դանձապահ է Նիւ Եորքի Ս. Խաչ եկեղեցւոյն և անդամ Ուսուցչական Խորհուրդի, Առեղնապետը և հիմնադիրն է Հրատարակչական Մարմնոյն։

ՊԱԼՃԻՃԵԱՆ ԱՐՇԱԿ, որդի փաստաբան և Ֆէլէք ու Մաեակ Թերթերու խմբագիր Յովհաննէս Պալճիճեանի (տես իր մասին էջ 1562)։

ԱՐՇԱԿ ՊԱԼՃԻՃԵԱՆ

Իր ուսումը ստացած է Գէրպէրեան վարժարանի մէջ, ուրկէ չրջանաւարտ ելլելէ յետոյ գացած՝ Բարիզ և աշակերտած է Ecole Estienneի ուր սորված է Փօթօ-կրավէօրի արուեստը։

Ցետոյ Բարիզի մէջ ընկերակցութեամբ իրեն Գէրպէրեանի և Ecole Estienneի մէջ դպրոցակից ընկերոջը Գրիգոր Ալէքսիճեանի հետ հիմնած է աշխատանոց մը ուր կարեւոր դիրք մը գրաւած է Բարիզեան հրապարակին վրայ։

ՊԱՊԻԿԵԱՆ ՕՐ. ԱՆՆԱ.— Ծնած է 1910 Նոյեմ. 29 Եգիպտոս Ալէքսանդրիա Մուհամուտեցի ծնողքէ (Գեորգ Պապիկեան և Խաթուն ծն. Կէօքճէքեան)։ Կանուխ Ամերիկա եկած է և Գօսթընի և Նիւ Եորքի մէջ առած է իր նախնական և մինչնակարգ կրթութիւնը և հետեւած է զարգարուհատ, Հիմա կ'զբաղի գերձակութեամբ։ Անդամ է Ամերիկեան Բամիկավար Գլխապին։

ՊՕՍԹՈՆԵԱՆ ՕՐ. ՄԱՐԻ.— Ծնած է 1909ին Կիպրոս Կեսարացի ծնողքէ (Յարութիւն և Սէնեկիւլ) և կանուխ եկած է Ամերիկա ուր առացած է թէ՛ իր նախակրթութիւնը և թէ՛ իր մինչնակարգ կրթութիւնը աշակերտելով նախ Cartar Junior High Schoolի և ապա Chelsea High Schoolի։ Օր. Մարի Պօսթոնեան արուեստագէտ է և օդաչու։ Հիմա Varitypist է։

Հանրային և հայկական գործերէ ալ հեռու չէ մնացած։

Օր. Պօսթոնեան անդամ է Կեսարիոյ Վերաշինականի Կրտսերաց Լիկայի և կը վարէ անոր կեդրոնին քարտուղարութիւնը։ Անդամ է նաև Newman Club of N. Y. U. Collegeի։ Գրած է անգլիերէն յօդուածներ «Նոր Կեսարիա»ի և «Armenian Spectator»ի մէջ։

ՊՐՈՒՍԱԼԵԱՆ ՏԻԳՐԱՆ.— Ծնած է 1888 Մայիս 12ին Կեսարիա, ուր կիւմշեան վարժարանի մէջ առած է իր նախակրթութիւնը։ Իրր մասնագիտութիւն ուսած է ասեղնագործական նկարչութիւն, և քանի արհեստաւոր մըն է ասեղնագործութեան։

Անդամ է Կեսարիոյ Վերաշինական Միութեան։

ՓՒՕԼԷԵԱՆ ՏԻՐԱՆ.— Ծնած է Էվէրէկ 1894ին, և զաւակն է

Ալեքսան և Լուսիկ (տես իր մասին էջ 1246-7) Քէօլէեաններուս իր նախակրթութիւնը առացած է ծննդավայրին՝ Մեսրոպեան և գրացի Ֆէնէեի՝ Ռուբինեան վարժարաններուն մէջ։ 1910ին եկած է Ամերիկա, և լուսափորագրութիւն (Photo-Engraving) սորվելէ յետոյ ընկերակցաբար հիմնած է սեփական գործատեղի մը և մեծ յաջո-

ՕՐ. ՄԱՐԻ ՊՕՍԹՈՆԵԱՆ

ՏԻՐԱՆ ՔԷՕԼԷԵԱՆ

ղութիւն գտած, Հիմա տէրն է Graphic Photo-Engraving Co.ի Նիւ Եորքի մէջ, ընկերակցութեամբ կեսարիոյ վերաշինաց Միութեան փոխ-նախագահ Յովհաննէս Քէօվճեանի որուն վրայ վերը (էջ 2230) խօսեցայ արդէն։

Անդամ է Իվէրէկի Մեսրոպեան Ուսումնասիրաց Միութեան և պատուակալ անդամ կեսարիոյ վերաշինաց Միութեան ի Նիւ Եորք։ Գիւղահատեալի աշխատանք կատարած է Իվէրէկի Մեսրոպեան Ուսումնասիրացի կեդրոնը Նոր կեսարիոյ համագործակցականին անդամ դարձնելու համար սակայն ցարդ չէ յաջողած։

ՔԻԼԻՄԼԵԱՆ ՏԻԳՐԱՆ։— ծնած է 1892 Մարտ 22ին Ինճէ Սու (փոքր)։ Իր նախակրթութիւնը առած է Զօմախլուի Խրիմեան վարժարանին մէջ։ Արհեստաւոր մը համեստ, որ կազմակերպիչը և Առեղնապետը եղած է 1914ին Ինճէ Սուի Արամեան Կրթասիրաց Միութեան, որ հիմա կազմալուծուած վիճակի մէջ է։

Երբեմն աշխատակցած է Պայքարի։

ՕՀԱՆԵԱՆ ՄԱՐԱՏ ՕՀԱՆ Կ.— Կեսարացի, ընչքաւոր 1895ին Մ. Կարապետի Բարձրագոյն վարժարանէն Ա. կարգի վկայականով, Գանի մը տարի Գէյրութի մէջ գրագրութեան պաշտօն վարելէ յետոյ, կը մեկնի Ֆրանսայի Էքս քաղաքը, ուր մեքենագիտութեան վար-

ժարան կը մտնէ և 1903ին իբր մեքենագէտ վկայական կ'ստանայ և 1904ին Բարիզի մեծ ընկերութիւններէն մէկուն մասնաճիւղին մէջ կ'զբաղի իր արհեստով։

Ժ.

ՁԱՐՏԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆՆԵՐ

Արհեստներու հետ զուգընթաց են նաև հարտարուեստական դործերը, որոնց մէջ ալ նախաձեռնութիւն ունեցած են կեսարացիք, ինչպէս իրենց քնավայրին նոյնպէս նաև անկէ դուրս, հիմնելով կարգ մը հարտարուեստական հաստատութիւններ, երբեմն շատ նշանակելի։

Արդէն բացատրուած է թէ օրինակի համար կօշիկի շինութիւնը ինչպէս Իլէրէկցի բազմաթիւ արհեստաւորներու համար հարտարարուեստ մը եղած է և ինչպէս անոնք Կ. Գոլոյ ինչպէս նաև Եգիպտոսի մէջ երկար տարեն հրապարակի վրայ տպատող կօշիկներու մեծագոյն մասը իրենք պատրաստած են Զաթալ Խանի կամ Գէնի Մուբէնի իրենց աշխատանոցներուն մէջ։

Այս տեսակ սովորական հարտարուեստէ զատ, կեսարացի մի քանի գէմքեր հիմնարկած են իրենց ծննդավայրէն դուրս, տեղափոխելու կամ ձեռնարկելու իրենց յատուկ նախաձեռնութեամբ հարտարարուեստներու որոնք սովորական չեն կամ նոր են։

Այս տեսակ գէմքերն են հետեւեալները.

ԵՐԿԱՆԵԱՆ ԲԱՐՍԵՂ.— Ծնած է կեսարիա. իր նախնական ուսումը ստացած է տեղւոյն Ս. Կարապետի Բարձրագոյն վարժարանին մէջ և ապա նետուած է առեւտրական ասպարէզ, ուր իր հարտար գործունէութեամբը յաջողած է կարեւոր դիրք մը ձեռք բերել։ Իր նախաձեռնութեամբ հիմնած է պահածոներու գործարան մը «Էրմիա» անունով՝ Կ. Գոլոյ մէջ զոր հետզհետէ իր մասնագիտական փորձառութեամբը կատարելագործած է արժանանալով թէ՛ իշուքներու և թէ՛ օտարներու գնահատանքին։ Ազգ. չրջանակի մէջ ալ յարգուած ու սիրուած գէմք մըն էր և առաւօրէն կը բանար իր քսակը բարեսիրական նպատակի համար ամէն իրեն դիմողներուն, եղած է անդամ Ջազ. ժողովոյ, Բերայի Կալուածոց Հոգաբարձութեան և Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան և մանաւանդ այս վերջին պաշտօնին մէջ աշխատած էր կատարեալ անձնուիրութեամբ։

ԲԱՐՍԵՂ, ԵՐԿԱՆԵԱՆ

Մեռած է 1932ին։

ՀԱՋԱՐԵԱՆ ՄԻՀՐԱՆ.— Եղբայր Յարութիւնի, ծնած է 1880ին Կեսարիա և իր նախակրթութիւնը ստացած է Կարապետ Ալակէօզեանի դպրոցը և միջնակարգը Կիւմլեան վարժարանին մէջ, ինչպէս արդէն ըսուած է (տես էջ 1508, ուր կայ նաև իր պատկերը) 1904ին գացած է Հապէշիստան, ուր իր մասնագիտութիւնը՝ գործ բանեցնելու արհեստը ի գործ դրած է և գործագործութիւնը Եթովպիա ներմուծած է և այս պատճառով գնահատուած է Մենելիք Բ. և Հայլէ Սելասէ կայսրերէն, վերջերը տնօրէն էր Մ. Գէորգօֆֆի ծխախոտի և սիկարի թուղթին մեծնաչնորհին։

ՄԻՆՆԻԹԵԱՆ ԴՐԻԳՈՐ.— Ծնած է 1888ին Կեսարիոյ մէջ և մանուկ հասակին իր ծնողաց հետ Կեսարիայէն Եգիպտոս եկած է և նախ Յնացած է Ալեքսանդրիա, ուր ստացած է իր նախակրթութիւնը Զօղոսեան վարժարանին մէջ, և յետոյ մտած է առեւտրական ասպարէզ, և Գահիրէ հաստատուած, ինքն նախաձեռնարկ եղած է հիմնելու օճառի և քամպակի իւղի գործարանները, որոնք այսօր Եգիպտոսի հրապարակին վրայ նշանակելի տեղ մը ունին, և երկրին ճարտարարուեստին մէջ պատուաբեր դիրք մը կը գրաւեն։ Իր օճառի գործատան արտադրութիւնները 1931ի և 1936ի Գահիրէի ճարտարարուեստի ցուցահանդէսին մէջ ոսկի մետալլով գնահատուած են։

ԳՐԻԳՈՐ ՄԻՆՆԻԹԵԱՆ

Ինքն ունեցած է նաև ազգային գործունէութիւն, մասնակցելով Ազգաժողովական տնօրէն խորհուրդին մի քանի շրջաններ, ինչպէս նաև Հ. Բ. Ը. Միութեան աեղական վարչութեան։

ՏԷՑԻՐՄԷՆՃԵԱՆ ՊԵՆՈՆ.— Ծնած է Թալաս 1871ին։ 1884ին հաստատուած է Պոլիս, իր ձեռներէցութեան և վաճառականական կարողութեան շնորհիւ փայլուն դիրքի մը տիրացած է, հաստատելով Պաղտասար Տէյիրմէնճեան եւ Որդիք ֆիրմայով շինուածանիւթերու մեծ վաճառատունը, ինչպէս նաև ալիւրի, աստղէի և զեների գործատունը Պալաթի նաւամատոյցին մօտ։ 1921 Հոկտ. 15ին Կ. Պոլսոյ Քաղ. ժողովի անդամ եղած է։

ՏԷՑԻՐՄԷՆՃԵԱՆ ՅՈՎՍԻՓ.— Կրտսեր եղբայր նախորդին, ծնած է 1881ին Թալաս և իր ծննդավայրին մէջ ուսում առնելէ յետոյ աշակերտած է Ս. Կարապետի վանքին բարձրագոյն վարժարանին, ուրկէ յետոյ փոխադրուած է Պարտիզակի Ամերիկեան բարձրագոյն վարժարանը, որուն շրջանը աւարտելէն յետոյ եկած Պոլիս, ուր ինքն

ալ գործակցած է իր հօրը և երէց եղբօրը զՊաղտասար Տէր-Մէհեանն և որդիքն անուանին տակ գործող տան գործերուն, որոնց համար կը

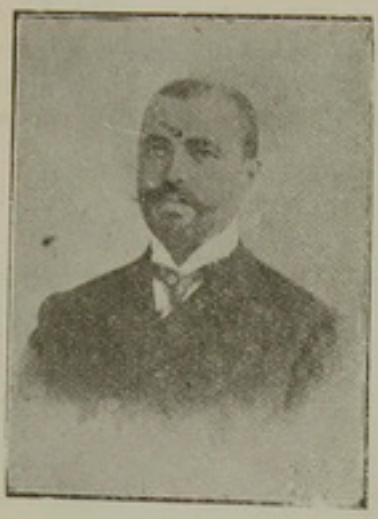

ՊԵՆՈՆ ՏԷՑ-ՄԷՆՃԵԱՆ

ՅՈՎՍԷՓ ՏԷՑ-ՄԷՆՃԵԱՆ

քերէ նաև իր աշակցութիւնը՝ իր զաւակը Յակոբ որ Մարսէյլի վաճառականական քարտզպոյն վարժարանէն վկայուած է։

Հանրային գործերէ ալ հեռու չէ եղած և մինչ նպաստած կարեւոր նուիրատուութիւններով։

1919 Օգոստ. 29ին անդամ ընտրուած է Քազ. ժողովի։

Ժ.Ա.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐ, ՏՊԱԳՐԻՉՆԵՐ ԵՒ ԼՐԱԳՐՈՂՆԵՐ

Կեանքի ամէն ճիւղերու մէջ ինչպէս տեսնուեցաւ ունեցած էին բաւական թուով Հայ դպրութեան ծառայող մտաւորականներ։

Այս շարքէն դուրս, անշուշտ, հարկ կը դառնայ ներկայացնել ուրիշ շարք մը անձերու որոնք իրր հրատարակիչ, իրր տպագրիչ և իրր լրագիրներու հիմնադիր, առանց մտաւորականներ ըլլալու ծառայած են մտաւորականութեան, իրր շահու ձեռնարկ հիմնելով լրագիրներ, տպարաններ և հրատարակելով գիրքեր։

Ասոնցմէ մեծագոյն մասը դժբախտաբար Հայ ազգին ծառայելէ առելի ծառայած են թուրք քաղաքակրթութեան, մանաւանդ թուրք լրագիրներու և մանաւանդ թուրքերէն գրոցական գիրքերու տպագրութեան և հրատարակութեան բերելով իրենց նպաստը և աշակցութիւնը և այսպէս նպաստելով թուրք կրթական և մտաւորական կեանքին զարգացման, որուն թանկագին ծառայութիւնը

Ներ մատուցած են, երկրորդաբար ընելով նաև հայերէն ալ հրատարակութիւններ։

Ա՜ս ասոնցմէ ասոնք որոնք կեսարացիները էին։

ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Ծնած է կեսարիա 1853ին և կանուխէն եկած է Կ. Պոլիս, և զբաղած է գրաշարութեամբ։ 1890ին ինքն կ'առնէ Հայ Գրաբարաց Ընկ. (Շիրէքի Միւէբբիսիէ) տպարանը և այդ անունով կը շարունակէ գործը, անուանապէս իր ընկերութեան գործը։ Սակայն կառավարութենէ կը կանչուի և կ'ազդարարուի իրեն. «պատճառաց պէտքէ Շիրքիէ ճամբ գալգաճագը», բան մը որուն կը բաղձար արդէն։ Այնուհետև իր տպած գիրքերուն և թերթերուն վրայ կը դնէ իր անունը (1894-1912)։

1908էն յետոյ այս տպարանին անունը վերածուած է Ց. Ասատուրեան եւ որդիին։

ԳԱՑՍԼԻՐԵԱՆ ԳԱՈՓԱՐ.— Կեսարացի տպագրիչ և գրավաճառ, ի Կ. Պոլիս, մասնաւորապէս Թուրքերէն գիրքերու։ Այս անձը իր անփոխան գրատան համար իրր հրատարակիչ շատ մը գիրքեր տպած է և այս պատճառով հիմնած է տպարան մը ուրկէ լոյս տեսած են նաև մի քանի հայերէն գիրքեր։ Գայսէրեան Գասպար առեն մը գործակցած է Քէչիշեան Կարապետի հետ։

ԳԱՑՍԼԻՐԵԱՆ ԴՐԻՒՈՐ.— Եղբայր Գասպարի, որ կանուխէն կեսարիայէն Կ. Պոլիս գալով ինքն ալ հիմնած է «Աստր» անուն գրատունը մը և զբաղած Թուրքերէն գիրքերու առեւտուրով։

Ինքն ալ իր հրատարակչական ձեռնարկներուն համար իր գրատան յարակից ունեցած է 1899էն սկսեալ տպարան մը, ուրկէ լոյս տեսած են նաև մի քանի հայերէն գործեր։ Իր հայերէն տառերը որոնք գնած էր Ց. Փալագաչեանէ յետոյ փոխանձեց իր եղբօրը Յովհաննէսի։

ԳԱՑՍԼԻՐԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՖԷՐԻՏ.— Կրտսերն երեք եղբայրներուն ծնած էր 1868 Յունվարին կեսարիա և 1879ին Կ. Պոլիս գալով նախ

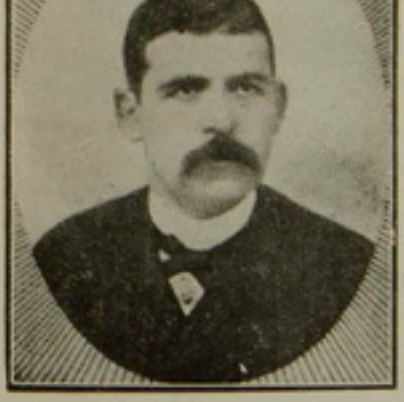

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՑՍԼԻՐԵԱՆ

եղած է լրագրի ցրուիչ, ապա գրավաճառ և հրատարակիչ Զուհուր, Իմմրան, Խավէր, Մուսավվէր, Ձիհան, Նօգիա, Մուհիտ եւայլ թուրքերէն թերթերու, մինչև 11 Ապրիլ 1901 կարապետ Փանոսեանի Մանզումէին արտօնատէր գառնալը։

Յովհաննէս Գայսէրեան՝ յաջորդաբար Փասիմի, Երուանդ Տ. Անդրէասեանի և Յակոբ Տ. Յակոբեանի խմբագրութեամբ ծաղկեցուցած է Մանզումէն, իբր ժողովրդական օրաթերթ։ 1908ին Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ Մանզումէ մեծ ծաւալ ստացաւ իբր «ազատական անկախ օրգան», սակայն անակնկալ կերպով խափանուեցաւ 27 Յուլիս 1909ին պատերազմական ատեանի որոշումով։ 1912ին վերսկսաւ, սակայն կարճ կեանք ունեցաւ։

Գայսէրեանի Մանզումէի տպարանէն լոյս տեսած են նաև մի քանի գիրքեր։

Յովհաննէս Ֆէրիտ Գայսէրեան մեռաւ 1924 Նոյեմ. 9ին։

ԹՕԶԼԵԱՆ ԱՌԱՔԷԼ.— Բնիկ Կեսարացի՝ եղբայր Յովհաննէս Թօզլեանի որ երբեմն տպարանատէր (1869-1875) և ապա փաստաբան եղած է։ Առաքէլ Թօզլեան եղած է նշանաւոր թուրք գրավաճառ մը Կ. Պոլսոյ մէջ։ Առաքէլ Թօզլեան 1880ական թուականներու սկիզբ-

ԱՌԱՔԷԼ ԹՕԶԼԵԱՆ

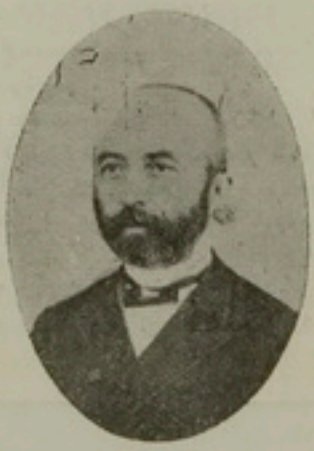

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՕԶԼԵԱՆ

ները հիմնած է նաև տպարան մը ուր կը տպագրէր թուրքերէն և ֆրանսերէն գասագիրքեր։

Այս ընկերութեան արտօնագրէն օգտուելով հայ գրաշարները միութիւն մը կազմած են և կազմակերպած են «ՀԱՅԱՑ ԳՐԱՇԱՐԱՑ ԸՆԿ.» տպարանը, որուն նախաձեռնողն էր Ա. Մալխան, որ պահ մը վիմագրող Մարտոսեանի հետ ընկերակցած էր և ունէր փոքրիկ տպարան մը։ Հայ գրաշարաց ընկերութեան տպարանը գործած է 1880էն 1890 այդ ընկերութեան վարչութեան տակ, յետոյ փոխանձուած է Ցարութիւն Աստուրեանի։

Թօզլեան Առաքէլ մեռած է 1912 Ապրիլին։

Իր զաւակը՝ Լեւոն Թօզլեան չարունակած է իր գործը։

ԹՕԶԼԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.— Բնիկ Կեսարացի որ գրեթէ պատանի

եկած է Կ. Պոլիս, և շուկան ապուխտ-հաց ծախելով սկսած է իր առպարէզը։ 1869ին կը քանայ վէպիր Խանի մէջ պզտիկ տպարան մը որ 7 տարուան կեանք կ'ունենայ, և կը տպէ մի քանի գործեր, ինչպէս Տիկին Մոնսորոյ (1869), Վրէժ, Ալ եախօս չիչէմ իլէթիճին պիրինճի բէրդիպի (1871), Բարեկամ մանկանց, Տիւրպինճի ազգ, Նոր օրացոյց ժողովրդական (1872), Թէյսիրի խմլա (1873), Նոր ճրաբ ի Գում-Գաբու, Դիւցազներգութիւն Մեծին Վարդանայ եւ Վահանայ Մամիկոնէից (1875)։

Յովհաննէս Թօզլեան որովհետև ուսումնական անձ մըն էր, այդ պատճառով նախամեծար սեպած է փաստաբանութեամբ պարապիլ ցանկ և 1875ին վերջերը ձեռքէ հանած է իր տպարանը։

ՁԻՎԷԼԷԿԵԱՆ ՏԻԳՐԱՆ.— Ծնած է Կեսարիա 1848ին Հայ-Կաթոլիկ ծնողքէ։ Մանկութեան տարեն Կ. Պոլիս եկած և աշակերտած է Բերայի Վիեննայի Մխիթարեանց վարժարանը, որուն չրջանը աւարտելէն յետոյ սեղանաւորական գործոց մէջ մտած է։ Մինչ մը տեղական ֆրանսերէն թերթի մը վարչական հիւղին մէջ պաշտօն վարելէ յետոյ

ՏԻԳՐԱՆ ՁԻՎԷԼԷԿԵԱՆ

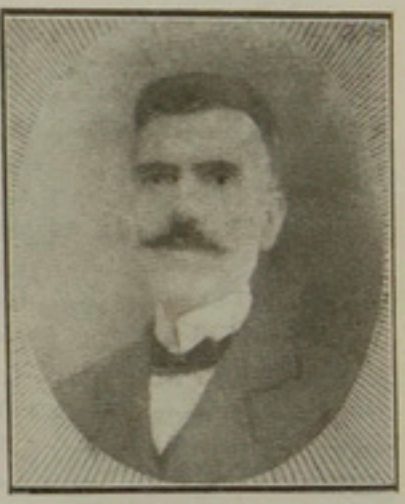

ՄՈՒՀՐԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

լրագրական կեանքի մէջ մտած է Անտոն Սագաեանի գլխաւորով։ Ապա վարչութիւնը ստանձնած է վարդան փաշայի խմբագրապետութեամբ հրատարակուած Թէրճիմանը Էմէեար լրագիրին, նախ իբր հաշուակալ, և ապա, քանի մը ամիս ետքը իբր տնօրէն-մատենակարար։ 1877-1885 այս ձեռով նոյն լրագիրը հրատարակելէ յետոյ 1885ին ստացած է արտօնութիւնը ձէրիէի Շարիխէի հայատառ թուրքերէն օրաթերթին որ հրատարակած է մինչև իր մահը։

1899ին սկսաւ հրատարակել հայերէն Սուրհանդակ օրաթերթը եւս որ չարունակուեցաւ մինչև 1908 Դեկտ. 1։ Հրատարակած է նաև բազմաթիւ հայերէն և հայատառ թուրքերէն գիրքեր և թերթեր։ Տիգրան Ձիվէլէկեան ունէր Մխիթէմայիլի աստիճան և պատուանշաններ։ Մեռաւ 1907 փետր. 13ին։

ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ ՄՈՒՀՐԱՆ.— Ծնած է 1870ին Թալաս, որուն վարդապետական վարժարանէն չրջանաւարտ եղած է։ Պոլիս գալով

1903ին Գապը Ալիի պողոտային վրայ կը հիմնէ տպարան մը, զայն գնելով Միքայէլ Սարըեանէ և կը կոչէ զայն «Ճիհանճ»։ Տպագրած է բազմաթիւ թուրքերէն գիրքեր, որոնց կարգին նաև մի քանի հայերէն գիրքեր ու թերթեր։

ՄՈՍՏԻՉԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ.— Բնիկ կեսարացի, տեղւոյն նշանաւոր ընտանիքներէն Նազարէթ Մոստիչեանի որդին, իր նախակրթութիւնը առած է իր ծննդավայրին մէջ։ Երիտասարդական հասակէն խառնուած է տեղւոյն հասարակական կեանքին և 1890-1903 կեսրիոյ բոլոր քաղաքական անցուդարձերուն մասնակցած է և 1895ի կոտորածին զոհերուն օգտակար եղած ըլլալուն համար իր հօրը հետ 1896ին թուրք կառավարութեան կողմէ մահուան դատապարտուած է։ Ատեն մը ապրած է Կիլիկիա, որուն պարպումէն (1921 Նոյեմ.) յետոյ անցած է Կիպրոս Լարնաքա քաղաքը ուր 1924-29 հրատարակած է Ասպհա անունով թերթ մը։ Հիմա ունի տպարան և փորագրական ու լուսատպական աշխատանոց մը։

ՆԱԳԱՇԵԱՆ ՄԻՀՐԱՆ.— Բնիկ կեսարացի այս անձը թուրք ազգին մատուցած է անփոխարինելի ծառայութիւն, և թրքական քաղաքակրթութեան ծառայած է առաւելագոյն չափով, վասնզի թուրք ժողովրդական ամենօրեայ լրագրութեան հիմնադիրը եղած է։ 1879ին կը հրատարակէ «Թէրճիմանը Շարք» անուն լրագիրը, որ յետոյ կը վերածուի Սապահի որ առաջին թուրք մեծ օրաթերթն է որ 10 փր.ի գինով ծախուած է։ Ամէնէն կարող գրիչներու, մանաւանդ 1909էն յետոյ Տիրան Քէլէկեանի և գինադադարէն յետոյ Իսմայիլ Քէմալի խմբագրապետութեամբ հրատարակուող Սապահ թուրք մամուլի ամէնէն ազդեցիկ լրագիրներէն մէկն էր։

Նագաշեան իր թերթը գադրեցնելէ յետոյ քաշուեցաւ Զուիցերիա։

ՔԻՇԻՇԵԱՆ ԲԱՐՍԵՂ.— Ծնած է Թալաս 1870ին։ Նախնական կրթութիւնը առացած է ծննդավայրին ազգային և կեսարիոյ Ֆրանսական դպրոցներուն մէջ, ապա աշակերտած է Կ. Պոլսոյ Գէրպէրեան վարժարանին ուրկէ չրջանաւարտ եղած է։ 1900ին գացած Եւրոպա բժշկութեան հետեւելու համար սակայն հիւանդանալով չէ կրցած լրացնել։ 1905ին կը հաստատուի Իզմիր, ուր կը հիմնէ տպարան մը ուրկէ 1907 Հոկտ. 20ին լոյս կ'ընծայէ Ասպալոյս օրաթերթը։

ԲԱՐՍԵՂ. ՔԻՇԻՇԵԱՆ

Եղբայրական մահով մը կը կնքէ իր մահկանացուն 1 Յունվար 1909ին հոն, իր եղբայրը Տ. Քէչիշեան կը շարունակէ տպարանը հրատարակելով կարգ մը հայերէն գիրքեր և հանդէսներ մինչև 1922 Սեպտ. 9, Իզմիրի գրաւումը։

Այս տպարանը առաւելապէս այժմուած էր թուրքերէն հրատարակութեանց, ինչպէս իր համաչխարհական ակնարկը ի Կ. Պոլիս։

ՔԻՇԻՇԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ.— Ծնած է Թալաս 1850ին։ Գրավաճառ ընդհ. Օսմ. գինուորական և քաղաքական վարժարաններու։ 1875ին հաստատած է նաև տպարան մը, հրատարակելով անհամար աժան թրք. գառագիրքեր, զանազան հատորներ և հանդէսներ, ինչպէս «Բէսիմլի Կազէթա», «Մէֆքէպ», «Բէսիմլի Ջրաաք Կազէթասը» և «Եէնի Կազէթա»։ Շիքակօյի ցուցահանդէսէն առացած է ոսկի մէտալ, ձաթոնի Միքաոյէն՝ Ծագող Արեգակեան պատուանշանը, Սերպիոյ Թագաւորէն՝ Բագովայի Ա. Ասթիճան, Օսմ. կառավարութենէն՝ Մէճիտիյէ և Օսմանիյէ, նաև արուեստից չքագրամ։ Ունէր Ուլայի առաքհան։ Գառաւոյ անգամ էր Նիւ Եորքի Բարեգործական Ընկերութեան։

Մեռած է 29 Դեկտ. 1910ին։

Իր մահէն վերջ՝ զաւակները ակսած են շարունակել նոյն գործը Կ. ՔԻՇԻՇԵԱՆ ՈՐԴԻՔ անուամբ, և տպագրած են նաև հայերէն գիրքեր և լրագիրներ եւս։

ԺՐ.

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԶՆԵՐ

Դէմքերու այս թուումին մէջ կը ներկայացնեմ նաև մի քանիներ որոնք իրր զանազան հասարակական կազմակերպութեանց կամ հանրօգուտ միութիւններու կազմակերպիչներ դեր կատարած են և այսպէս ծառայած են հանրութեան։

Այս պիտի դէմքերէն կը յիշեմ պատահաբար ինձի ծանօթացուած հետեւեալները։

ՕՐ. ԱԼԻՍ ԱՏԱՆԱԼԵԱՆ

ՄԱԿԱՐՈՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

ԱՏԱՆԱԼԵԱՆ ՕՐ. ԱԼԻՍ.— Ծնած Մարզուան, գուսար պատ. Կապրապետ Ատանալեանին։ Նախնական կրթութիւնը առացած է Գրուսայի Ամերիկեան վարժարանը և իր ծնողաց հետ Ամերիկա երթալէ յետոյ մտած է Շիքագոյի Նօրթ Վէսթըրն Համալսարանը ուրկէ վկայուած է պատկառոր արուեստից (B.Ա.) իսկ Գօլումպիա Համալսարանէն վարդապետ արուեստից (M. A.)։ Մասնաւորապէս ուշակած է ցեղաբանութիւնն և ազգաբանութիւնն։ Ուխտպօնքն Ինտիան Բիզըրվէյշընը բարեկարգելու պաշտօնը կատարած է Ամերիկեան կառավարութեան իբր պաշտօնատար։ 1931էն ի վեր նիւ եորքի եանգըրս Ամերիկեան Երիտասարդաց Քրիստոնէական Ընկերակցութեան (Y. W. C. A.) մէջ պաշտօնեայ է և կազմակերպիչ։

Օր. Ատանալեան Ամերիկեան այլ ընկերութեանց ալ կ'անդամակցի։ Հայ հանրային կեանքէ ալ հեռու չէ։ Անդամ է Հ. Բ. Ը. Միութեան Ամերիկայի Շրջանակային ցանձնաժողովին և նոյն Միութեան Ամերիկայի Կրտսերաց Լիկային նախագահը եղած է։ Նաև Հայ Գիտական Միութեան քարտուղարն է։

ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ ՄԱԿԱՐՈՍ (Ատաճնաբոյժ).— Ծնած է 1901ին կեսարիա ուր ատացած է իր նախնական կրթութիւնը։ Եկած է Եգիպտոս 1913ին, ինքն եղած է Գահիրէի Հայ-Գօյ Քաւութիւններու կազմակերպութեան հիմնադիրներէն մին և անոր հիմնադրութենէն մինչև այսօր կը վարէ աքաւութ մէթըրի պաշտօնը այդ կազմակերպութեան մէջ։

ԵՐՀԱՆՃԵԱՆ ՅԱԿՈԲ.— Ծնած է 1878 յունիս 19ին Թոմարզա, ուր առած է իր նախնական կրթութիւնը, և 1894ին բացած է խանութ մը։

1909ին գացած է Իզմիր ուրկէ անցած է Ամերիկա (1908 յունուար 8) և վոքեկնի թելի գործարանը մտած է։ 1910 յունիս 16ին գացած է Քէրմիլ վիճաքանաքն և 1912 Մայիս 22ին հաստատուած Սաութ Միլվոքի, ուր եղած է առաջին հայը։ Հոն ունի նպարեղէնի խանութ մը։

1895ին Թոմարզայի մէջ Ս. Դ. Հնչակեան մասնաճիւղի առաջին անդամներէն է։ Ամերիկայի մէջ անդամակցած է Թոմարզայի Միութեան որուն վարչութեան մասնակցած է։ 1929ին Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութեան վերաշինաց ցանձնախումբի Ատենապետ եղած է։ Նոր Թոմարզայի շինութեան նախանձեռնարկ եղած է և աշխատած է համակեցութեան միութեան գոյանալուն։ Այժմ Թոմարզայի Միացեալ Ընկ. կեդր. վարչութեան Ատենապետն

ՅԱԿՈԲ ԵՐԼԱՆՃԵԱՆ

է։ Անդամ է տեղական կազմակերպութեանց։

1907ին Թամարզայի մէջ դպրոցի հոգաբարձու եղած է և 1908ին Թամարզայի մէջ թղթատարական հիւղի մը բացումին աշխատած է։

Սասւթհ Մխլոքի Ս. Ցարութիւն եկեղեցիի շինութեան ցանձնախումբի անդամ էր։ 1916-17 Հնչակեան կուսակցութեան Ամերիկայի վարիչ մարմինի անդամ եղած է։

ՄԻՔԱՑԷԼԵԱՆ ՀԱՑՐԱՊԵՏ.— Ծնած է 1888ին Ձիւնիւն ուր առած է իր նախնական կրթութիւնը և ապա գացած է Թամարզայի վանքը, ուրկէ ելլալէն յետոյ երեք տարի ուսուցչութիւն ըրած է Եազտը և Ձիւնիւն։ 1912ին եկած է Ամերիկա, ուր կազմակերպած է Ձիւնիւնի և Եազտըի Ուսումնասիրաց միութիւնը որուն առաջնապետը եղած է, 1914էն մինչև 1924։ Այս միութիւնը որ 4000 տոլար փոխ տուած է գաղութային արկածեալներու, հիմա կազմալուծուած է։

Հ. Միքայէլեան ուր հիմա առեւտրական է. Տիթրոյթի համայնավարական կազմակերպութեան անդամ է։

ՀԱՑՐԱՊԵՏ ՄԻՔԱՑԷԼԵԱՆ

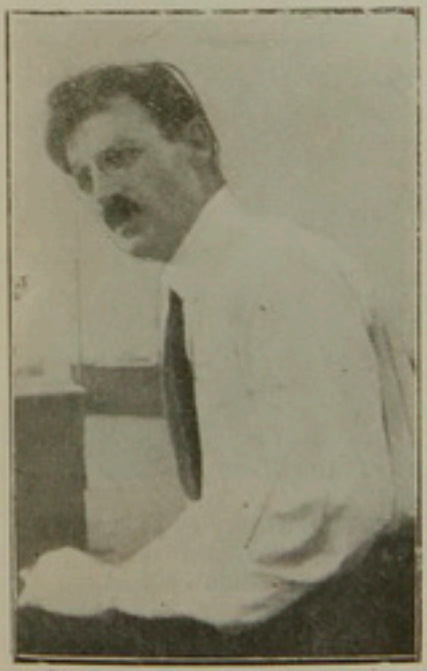

ՆԱԶԱՐ ՁՈՒԻԴԵԱՆ

ՁՈՒԻԴԵԱՆ ՆԱԶԱՐ.— Ծնած է Կեսարիա 1880 Յուլիս 18ին և իր նախակրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Կիւմլեան վարժարանին մէջ։ Մասնագէտ արհեստեան գործերու կ'զբաղի գործի առեւտուրով։ 1905ին հիմնադիրներէն մէկը եղած է Նիւ Եորքի Կեսարիոյ Աղքատախնամ ընկերութեան, և ցարդ կը պահէ այս կազմակերպութեան — որ գարձած է Կեսարիոյ վերաշինական Միութիւն — իր անդամակցութիւնը։

ՓԻՇԼԻՐԵԱՆ ՃԻՎԱՆ.— Ծնած է Կեսարիա։ Նախակրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրին հայկեան վարժարանին մէջ և ապա կանուխէն գացած է Ամերիկա, ուր կ'զբաղի հաղային առեւտուրով։ Հիմնադիրներէն մին եղած է Նիւ Եորքի Կեսարիոյ Աղքատախնամին։

ՊԼՑԼԻՐԵԱՆ ՎԱՀԱՆ.— Ծնած է 1883 Հոկտ. 14ին Կեսարիա և իր ուսումը ստացած է Հայկեան վարժարանին մէջ։ Ամերիկա գաղթած

ՃԻՎԱՆ ՊԼՑԼԻՐԵԱՆ

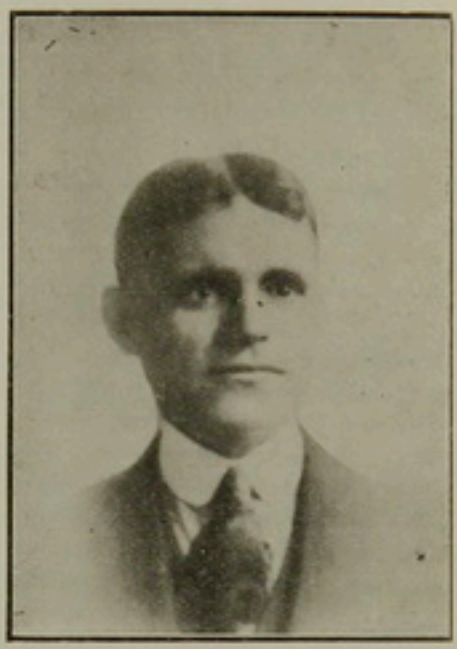

ՎԱՀԱՆ ՊԼՑԼԻՐԵԱՆ

է կանուխ։ Կ'զբաղի հոգւոյին առեւտուրով։ Հիմնադիրներէն է Նիւ Եորքի Կեսարիոյ Ազգասիրաց Խնամիին։

ՓԻՇԻՊԼՑԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.— Ծնած է Կէրմիր 1867 Հոկտ. 17ին և իր նախակրթութիւնը առած է տեղւոյն Պարթեւեան վարժարանին մէջ։ Ամերիկա գացած է 1893 Մայիս 15ին և կ'զբաղի նպարավաճառութեամբ։ Հնագոյն անդամներէն է Կեսարիոյ Ազգասիրաց Խնամի Ընկերութեան։ Ունի երկու զաւակներ, մէկը՝ և կարապետ երկուքն ալ բարձրագոյն վարժարանէ չրջանաւարտ։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՓԻՇԻՊԼՑԵԱՆ

ԱՅԼԵՒԱՅԼ ԱՍՊԱՐԷԶՆԵՐ

Հոս կը խմբենք այլեւայլ ասպարէզներու մէջ ծառայող կեանքեր որոնք քիչ շատ նշանակելի եղած են եւ որոնք յաճախ իրենց տեսակին մէջ միակը։

ԹԻՖԱԹԼԵԱՆ ՄԻՀՐԱՆ.— Ծնած է 1876 փետր. 22ին Թալաս։ Իր ուսումը առած է Իզմիրի Ամերիկեան վարժարանի եւ Մարզուանի Անաթոլիա Գոլէճին մէջ։ 1898–1900 եղած է պաշտօնական Թարգման Կրէտէի Բրիտանական առաժամեայ վարչութեան։

Բրիտանական Զինուորական վարչութեան լրտեսական կազմակերպութեան (Intelligence) ընդհանուր տպայակոյտին գլխաւոր Թարգման։ 1918–20 պաշտօնական Թարգման Նիւ Եորքի քաղաքային եւ եղեռնագատ տեսեաններու, ինչպէս նաեւ Դուբեան Ղեւոնդ Արք.ի տպանութեան գատավարութեան միակ Թարգմանը։

Կ. Գոլոյ եւ Նիւ Եորքի մէջ Նիր Իմթ Ռըլիճըն Թարգման եղած է 8 տարուան ընթացքին եւ բանագնաց պաշտօնատար եւ պետ պաշտօնէութեան գիւանին։ Այժմ գատական Թարգման եւ կեանքի ապահովագրութեան ու չոգենաւային ընկերութեան գործակալ։

ԻՍԿԻՆՏԻՐԵԱՆ ՄԻՍԱՔ.— Ծնած է 1880 Օգոստոս 10ին Էվէրէկ, եւ իր ծննդավայրին մէջ ստացած է իր նախակրթութիւնը։ Ցետոյ աշակերտած է նախ Տարսոնի Ս. Գողոս Գոլէճին եւ Մարզուանի Ամերիկեան վարժարանին, պատրաստուելու համար ուսուցչական ասպարէզի որ սակայն չէ կրցած իր գործ դնել, դժբախտ դէպքերու բերմամբ փոխադրուած ըլլալով Ամերիկա, ուր կ'զբաղի ապահովագրութեան գործով։

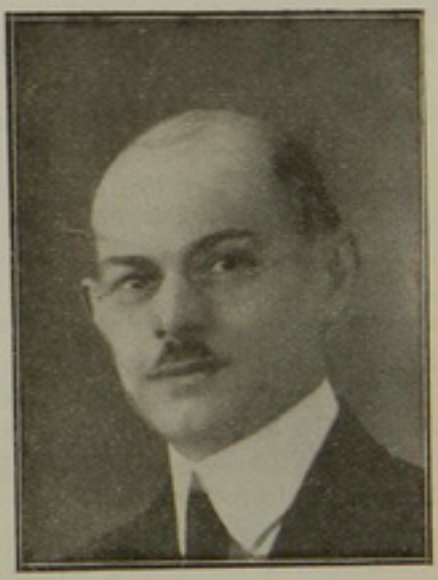

ՄԻՍԱՔ ԻՍԿԻՆՏԻՐԵԱՆ

Անդամ է Ֆէնէաէի Ռուբինեան ընկերութեան։

ԿԱՐԱՓԵՏԵԱՆ ՀԱՑԿ ԿՕՐՏՈՆ.— Ծնած է Նիւ Եորք 1907ին, կեսարացի ծնողքէ որոնք Գահիրէ կ'ապրէին նախապէս։ Հայրը կը մեռնի երբ ինքն երկու տարեկան էր։ Իր կրթութիւնը առած է Ամերիկեան վարժարաններու մէջ եւ շրջանաւարտ եղած է Նիւ Եորքի Գոլոմպիա համալսարանին հրապարակագրական ճիւղէն։

Հիմա գիտական խմբագիր է Նիւ Եորֆ Թայմզի եւ աշխատակից Scribner's Magazineի եւ շատ մը գիտական Թերթերու։

Հեղինակ Major Mistere's of Science անուն գիրքի մը (տես Դբ-բախօսականը «Ամերիկա»ի մէջ Վարչէմանէն)։ Այս տարի պիտի հրա-տարակէ «The History of Mankind, 5000 B. C.»։

ՄԵԼՔԻՍԵԱՆ ԵՒԱՑԻ.— Ծնած է Իվէրէկ 1888ին և որդին է տեղւոյն Տ. Կարապետ քհ. Մելքիսեանի։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրին Մեսրոպեան վարժարանին մէջ և ապա աշակերտած Տարսոնի Ամերիկեան Գոլէճին։ 1910ին գացած է Ամերիկա և անմի-ջապէս մտած է Battle Creek Saniterumը, ուր կը գործէ ցարդ իբր պաշտօնեայ ջրաբուժական բաժնի։ Դարձնական հմտութիւն և փոր-ձառութիւն ունի ջրաբուժութեան, էլեքտրաբուժութեան, մարմնամ-արզի և այլ բուժական մեթոտներու մասին։

ՄՐՄՐԼԵԱՆ ՍԱՐԴԻՍ.— Ծնած է 1895 Ապրիլ 17ին Եաղտը Գուրուն գիւղը և իր նախնական կրթութիւնը ստացած է գրացի Ինճէ Սու գիւղի դպրոցը։

Ամերիկա երթալէն յետոյ յաջողած է մտնել Ինտիանա Համալ-սարանը, ուր հետեւած է ուսոզական գիտութեան։

Հիմա հարտարագէտն է American Bell Telephon Co.ի։

Ազատ արհեստիր։

1932ին Շիքակոյի Համակեռարական միութիւնը կազմակերպած է և անոր քարտուղարութիւնը վարած է։

ՇԱՆԹ ԼԻՒՒՆ.— Ծնած է Կեռարիա 1878 Մայիս 1ին, և որդին է Միվասլեան Սարգիս և Տալիթա ամուսիններուն։

Նախակրթութիւնը ստացած է Արգէոս բարձրագոյն վարժարանին մէջ և երկրորդականը՝ Այնթապ Գոլէճի մէջ, յետոյ Թալասի Ամերիկ-եան բարձրագոյն վարժարանին մէջ ուսուցչութիւն ըրած է 1901էն 1906։ Ցետոյ գացած է Ամերիկա ուր մտած է նէյլ Համալսարանը իր Նիւ Հէյվըն, և հետեւած ընկերային և քաղաքական գիտութեանց։

Համալսարանը աւարտելէն յետոյ զբաղած է հնութիւններով և եղած քարտուղար Metropolitan Museumի հնութեանց հիւղին։ Հիմա գործատան կառավարիչ է։

Կեռարական միութեան անդամ է։ Ունի անտիպ ուսումնասիրու-թիւն մը անգլիերէն լեզուով հին տաճարներու և աստուածներու մասին, և տպուած գրքոյկ մը հին գորգերը ապահով պահելու մի-ջոցները ցոյց տուող։

Իր զաւակներն են Եսթէր և Լեւոն Շանթ, առաջինը ծնած՝ Նիւ Եորք 1916 Նոյեմ. 23ին և երկրորդը 1918 Մայիս 23ին։

Եսթէր իր նախակրթութիւնը ստացած է George Washington High Schoolի մէջ, իսկ միջնակարգ ուսումը Hunter Գոլէճի մէջ։ Մասնագէտ է ֆրանսերէնի։

Անդամ է Հոլիվուտի եկեղեցւոյ King St. Mary մատուռին կրտսեր դուստրներու ընկերակցութեան։

Ունի հեղինակութիւն մը անգլիերէն, սա խորագրով. «Թէ ինչո՞ւ միսիոնարական գործը պէտք է ճանդուի osur երկիրներու մէջ»։ Իսկ իր եղ-բայրը՝ Լեւոն իր ուսումը առած է Նիւ Եորքի Ամերիկեան վարժա-րաններուն մէջ և մասնագիտական ուսումը Cooper Union Art Schoolի մէջ և հետեւած է արուեստի և ունի անգլիերէն գիրք մը, պատմա-կան առարկաներու թանգարաններու արուեստի գործերուն վրայ։

ՉԱՔՄԱՔԼԵԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄ.— Ծնած է Նիւ Եորք կեսարացի ծնողքէ 1912 Մեպտ. 29ին։ Իր նախակրթութիւնը և քարձրագոյն կրթութիւնը առած է Ամերիկեան հաստատութեանց մէջ և յետոյ աշակերտած է Մասաչուսէթի հարստարագիտութեան հեմարանին (Massachusets

ՕՐ. ԵՍԹԻՐ ՇԱՆԹ

ԱԲՐԱՀԱՄ ՉԱՔՄԱՔԼԵԱՆ

Institute of Technology)։ Իր մասնագիտութիւնն է տարրալուծական հարստարագիտութիւն (Chemical Enginer) որ ի գործ կը դնէ ձեռնահասութեամբ, և անդամ է Ամերիկեան տարրալուծական ընկերակցութեան (American Chemical Society)։

Կեսարական կրտսերաց Լիկայի ալ կ'անդամակցի։

ՓԻՑԵԱՆ ՓՕՂՈՍ.— Ծնած է Կ. Փոլիս 1898 Նոյեմ. 19ին Կէրմիրցի ծնողքէ։ Իսկական մականունն է Քիչիպէյեան որ Ամերիկայի մէջ վերածած է Փէյեանի։ Իր նախակրթութիւնը առած է Կ. Փոլիս Կէտիկ փաշայի Ամերիկեան վարժարանին մէջ. իր միջնակարգ կրթութիւնը Ռոպէրթ Գոլէճի մէջ։

Կարճ ժամանակ մը Կ. Փոլիս աշխատած է Ազգ. պատրիարքարանի Տեղեկատու Դիւանին մէջ իբրև քարտուղար։

1921ին գացած է Ամերիկա, ուր աշակերտած է Springfield (Mass.)ի Գոլէճին, և ապա մտած է Գօլօմպիա Համալսարանը հոգեբանութեան հետեւելու համար։

Հիմա կ'զբաղի ապահովագրական գործերով։ 1922էն 1932 Նիւ Եորքի Y.M.C.A.ի Հայկական բաժինին Առեներապետը եղած է և ուրիշ նոյն հիմնարկութեանէն գաւառական քարտուղարի վկայական։

ՊՕՂՈՍԵԱՆ ԱՐԱՄ.— Ծնած է Կեսարիա 1893 Մայիս 2ին և մինչև 1904 իր ծննդավայրին ազգ. վարժարաններէն յաճախած է, և ապա 1904-9 Ս. Կարապետի բարձրագոյն վարժարանը։

1909-914 աշակերտած է Կ. Պոլսոյ Ռոպէրթ Գոլէճին։

1915ին կ'երթայ Ամերիկա և տարի մը նիւ Եորքի համալսարանին և երկու տարի Մասաչուսէթի հարտարագիտութեան ճեմարանին մէջ երկրաչափութեան կը հետեւի և 1918ին չրջանաւարտ կ'ըլլայ, և անմիջապէս իբր երկրաչափ քարիւղի ընկերութիւններու պաշտօնի կը կոչուի և Օքլահօմա և Թէքսաս երկու տարի (1918-20) աշխատելէ յետոյ 1920ին կը մտնէ Շիքագոյի համալսարանը երկրաբանութեան հետեւելու համար և 1921ին կ'ստանայ վարդապետ գիտութեանց (M.S.) տիտղոսը։

1921-1932 Թէքսասի նահանգին մէջ կ'զբաղի քարիւղի գործով իբր խորհրդական ճարտարագէտ։ Գտած է բազմաթիւ քարիւղի հանքեր զանազան ընկերութիւններու համար։ 1932ին կը գառնայ նիւ Եորք ուր այժմ կը զբաղի քաղաքային երկրաչափական գործերով։

ԱՐԱՄ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԻՎԱՍԼԵԱՆ

ՍԻՎԱՍԼԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ.— Ծնած է Մուշեղաւան 1888 Դեկտ. 31ին և որգին է Գրիգոր Սիվասլեանի։ Նախակրթութիւնը ստացած է Շարըճլեայի մէջ իսկ միջնակարգ կրթութիւնը Թալասի Ամերիկեան և Մարզուանի Անատոլիա Գոլէճի մէջ։

Ամերիկա երթալէ յետոյ աշակերտած է Ohio State University Համալսարանին և հետեւած է երկրագործական ճարտարագիտութեան և ծառայած է իբր ուսուցիչ երկրագործութեան։

Հիմա քաղաքային երկրաչափ է Southern California Gos. Co.ի մէջ ի Լոս Անճելոս։

ՍՎԱՃԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆ.— Ծնած է 24 փետր. 1907ին։ Նախակրթութիւնը ստացած է Կեսարիոյ ազգ. վարժարաններուն մէջ։ Ամերիկա գալէն յետոյ աշակերտած է Պրուքլինի մէջ Manual Training High Schoolի որմէ շրջանաւարտ եղած է 1928ին և Նիւ Եորքի Համալսարանէն՝ 1932ին, պատկառոր գիտութեանց (B. S.) տիտղոսով, մասնաւորապէս ուսանելով քիմիաբանութիւն և կենսաբանութիւն։ Ուսանողական շրջանին հետեւած է գօտեմարտութեան և դպրոցին գօտեմարտական ակումբին պետը եղած է։

ՍՏԵՓԱՆ ՍՎԱՃԵԱՆ

Յետոյ մտած է Նիւ Եորքի Համալսարանին Ատամնաբուժական բաժինը որմէ շրջանաւարտ եղաւ 1936ին։

Սվաճեան Ստեփան անդամ է Կեսարիոյ Ազգասահմանամ ընկերութեան և երբեմն ալ անոր վարչութեան։ 1933ին Կեսարիոյ Վերաշինական Միութեան կողմէ պաշտօն ստացած է Նիւ Եորքի և Պոսթօնի Կեսարիոյ կրտսերներու լիկայի մասնաճիւղեր կազմակերպելու։

Անդամ է նաև Ամերիկեան ատամնաբուժական ուսանողական եղբայրակցութեան (XI Psi Phi Fraternity) և Հայ ուսանողական միութեան։ Ունի նաև գրաւոր աշխատութիւններ։ Բարձրագոյն վարժարանաց ամաւթերթին մէջ գրած է երկայն ուսումնասիրութիւն մը Դպրոցական կեանքը Հայաստանի մէջ (School Life in Armenia) և ուրիշ գրութիւններ և նամականիներ Ամերիկահայ թերթերու մէջ։

ԺԴ.

ԱՅՍ ՀԱՏՈՐԻՆ ՆԱԽԱՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Կեսարացի դէմքերու այս թուումը վերլացնելէ առաջ պարտականութիւն կը համարեմ ներկայացնելու նաև կեանքը այն անձերուն որոնք ոչ միայն Եգիպտոսի Հայ գաղութին մէջ իրենց հանրային ու հասարակական ծառայութիւններով իրաւունքը ունէին այս շարքին մէջ մտնելու այլ մասնաւորապէս այդ իրաւունքը ունէին —իմ տեսակէտովս— իրը հիմնադիրները Գահիրէի Կեսարիոյ և Շըբ-

ԳԱՀԻՐԻ ԿԵՍԱՐԻԱՑ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՑԻՑ ՀԱՑԲԵՆԱԿԱՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԿԱՑ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԻՒԶԱՆԴ ՔԷՔԷԵԱՆ
(ԱՏԵՆԱՊԵՏ)

ՅԱԿՈԲ ՄԱՐՏԻՆԵԱՆ
(ԳԱՆՁԱՊԵՏ)

ՄԱՆՈՒԷԼ ՊԷՅԼԷՐԵԱՆ
(ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ)

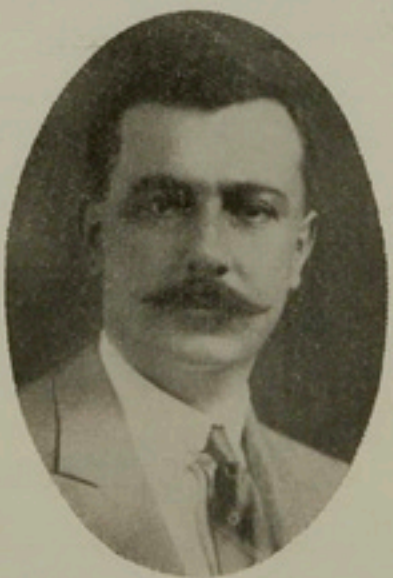

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԲՎԱՋԼԵԱՆ
(ՀԱՄԱՐԱԿԱԼ)

չակայից Հայրենակցական Միութեան և անոր հիմնադրութեան օրէն մինչև այսօր, մօտաւորապէս 10 տարիներէ ի վեր, անվհատ ու անընդհատ անոր վարչութեան պիւնեները, իսկ եթէ ըսուի թէ այս հատորը, որ կոչուած է Հայ-Կեսարիան, այդ հայկական կենդանի վառարանին, հայկական նախաձեռնութեան, առեւտրական գործունէութեան, յանդգնութեան, և կամքի ու յարատեւութեան այդ մեծ ոստանին անցեալ կեանքը պատկերացնելու, իրենց իսկ նախաձեռնութեան գործն է, անշուշտ շատ աւելի մեծ իրաւամբ ինձի պիտի տրուի իրաւունքը ներկայացնելու զիրենք հանրութեան իբր անփափանատէրերը այն բարոյական կերտուածին որ այս հատորով իբր յիշատակարանը փառաւոր անցեալի մը կը կառուցուէր։

Այս անբաժանելիները չորս են որոնք համբերատարութեամբ տարած են ծանր բեռ մը, և ցոյց տուած են իսկապէս կամք ու տոկունութիւն, նոյնիսկ վհատեցուցիչ պայմաններու մէջ առաջ տանելով գործ մը, որուն վրայ արդէն խօսած եմ։

Ոչ նուազ դժնդակ եղած են իրենց ջանքերը Հայ Կեսարիոյ Պատմութեան այս հատորին կազմութեան մէջ, վասնզի իբր նախաձեռնարկներու, իրենց համար պատուոյ խնդիր մը եղած է զայն որքան կարելի է ամբողջական ընել և այս տեսակէտով իբր վարչական մարմին պաշտօնական ու անպաշտօն դիմումներ ըրած են աշխարհի ամէն կողմը գտնուող կեսարացիներու մօտ, տեղեկութիւն մը աւելի, ծանօթութիւն մը աւելի, լուսաբանութիւն մը աւելի ունենալու համար, և յաճախ վհատեցուցիչ անտարբերութեան հանդիպելով հանդերձ երբեք չեն դադրած աշխատելէ ու վհատութիւն ցոյց չեն տուած։ Այս տեսակէտով, ես իբր կենդանի վկան իրենց ջանքերուն, չեմ կրնար չյիշատակել պատուով իրենց անսահման եռանդը, և ասոր համար իսկ իրենց յատկացնել տանտիրոջ տեղը, ամենայն իրաւամբ։

Ահա այդ չորսերը.

ԹԻՒԼԻԵԱՆ ՔԻՒՋԱՆԴ.— Ծնած է Կեսարիա 1884ին և իր ուսումը ստացած՝ տեղւոյն Կիւմիշեան վարժարանին մէջ։ Հազիւ 20 տարեկան 1903ին փոխադրուած է Եգիպտոս, ուր յաջողած է իրեն համար ապահովել դիրք մը։ Ինքն այսօր մէկն է այն չորս նախաձեռնարկ Հայերուն որոնք Գահիրէի մէջ հաստատած են «Բարիզիանա» անունին տակ հաչարան-գարեջրատուն մը որ քաղաքին մէջ իր նմանները ամէնէն համբաւուածն է, կ՚ըսեն Թօզատլեան հաստատութեան պէս։

Բիւզանդ Թէքէեան, Գահիրէի մէջ ճանչցուած է իբր ժողովրդական դէմք մը, որ ամէն խաւերու հետ կը յարաբերի և անոնց ամէնուն մէջ ալ բարեկամներ ունի որոնք իրեն կը վստահին ու գինքն կը սիրեն։ Գրեթէ Գահիրէի մէջ չէ եղած ձեռնարկ մը որուն իր օժանդակութիւնը բերած ըլլայ և անիկա ձախողած ըլլայ։

Առաւօրէն և վեհանձնօրէն զհարեր, գիտէ նաև ուրիշներէ առնել, իր ներկայութիւնը Կեսարիոյ և Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան մէջ, որուն հիմնադիրներէն և ամէնէն եռանդուն աշխատողներէն մին եղած է, անոր յաջողութեան ամէնէն մեծ գրաւականը եղած է։ Տակաւին անիկա չկազմուած 1919ին գինադադարէն

վերջը ինքն նախաձեռնողներէն մին եղած է այն հանգանակիչ յանձնախումբին որ մօտ 700 ոսկի հանգանակեց օգնելու համար տարագրութեներէն կեսաբիա գարձող հայրենակիցներուն և որբերուն։

Այսօր աւելի քան եօթն տարիներէ ի վեր կը վարէ կեսարիոյ Հայրենակցական Միութեան Գահիրէի վարչութեան Ատենապետի պաշտօնը կատարեալ նուիրումով և անխոնջ եռանդով մը, և այս հաստատին խմբագրութեան և հրատարակութեան գործին մէջ ունեցած է կարեւոր բաժին մը։

Կեսարացին այս գործէն միակը չէ ուր իր ջանքերը սպառած ըլլայ ան։ Անիկա բազմաթիւ ձեռնարկներու բերած է իր աջակցութիւնը և օժանդակութիւնը։

Հ. Բ. Ը. Միութեան ոչ միայն անդամ եղած է 30 տարի անընդհատ և վեթերան անդամէ, այլ նաև 1921-1926 հինգ տարի յաջորդաբար Գահիրէի տեղական մասնաժողովին անդամ եղած է և անոր ամէն ձեռնարկներուն, ինչպէս տարեկան որբերու կամ մշակոյթի օրերու առթիւ Գահիրէի մէջ կատարուած հանգանակութիւններուն գլխաւոր աշխատողներէն մէկը։

Բիւզանդ Թէքէեան, 1930-32 անդամ եղած է Գահիրէի Տեղ. ժողովին, տնտեսական տագնապի մը շրջանին, և իր կարելի զոհողութիւնը ըրած է դժուարութիւնները հարթելու համար։

ՄԱՐՏԻՆԵԱՆ ՅԱԿՈԲ.— Ծնած է կեսարիա 1888ին և որդին է Պօղոս Մարտիրեանի։ Նախնական ուսումը ստացած է Յակոբեան վարժարանը և չրջանաւարտ եղած է Հայկեան վարժարանէն 1902ին երբ առաջին անգամ Միացեալ Ուսումնարանը կազմակերպուած է։

1903ին եկած է Գահիրէ իր ժօրեղբօր Մկրտիչ Պալեճեանի քով ուր իրր պաշտօնեայ աշխատելէ վերջ մօտ եօթը տարի 1910էն սկսեալ ինքնանպաստութեամբ կը պարապի և այսօր պատուաւոր դիրք մը կը գրաւէ ըլլայ ազգային, ըլլայ օտար շրջանակներու մէջ։

Իրր հնագոյն անդամ Հ. Բ. Ը. Միութեան, հռչակուած է վեթերան, և երկու տարի (1926-27) Գահիրէի տեղական մասնաժողովին գանձապետութիւնը վարած է։

Մասնակցած է զանազան ազգ. մարմիններու, ինչպէս՝ Գահիրէի Ազգ. ժողովին, 1927ին իրր Ատենապետ և 1934-37ին իրր Գանձապետ, պիւտճէի և մատակարարական խնդիրներու մէջ միշտ իր ձեռնհասութեամբը և հմտութեամբը մեծապէս օգտակար եղած է։

Սակաւաթիւ հիմնադիրներէն մին եղած է 1926ին Գահիրէի կեսարիոյ և շրջակայից Հայրենակցական Միութեան և բոլոր իրարու յաջորդող վարչութեանց մէջ վարած է գանձապետութեան պաշտօնը, զոհարերութեամբ, իր գործատեղին իր բոլոր կազմածներով և գիւրութիւններով, ինչպէս հեռաձայն, բօտտարկդ և այլ եղած է կեսարիոյ Հայրենակցական Միութեան կեդրոնատեղին ու գրասենեակը, վասնզի հոն գումարուած են Միութեան ժողովները, հոն կատարուած են Միութեան գործառնութիւնները և հոն եղած է Միութեան հասցէն, և այս կերպով ապահովուած է Միութեան համար ծախսուց կարեւոր խնայողութիւն մը։

Նիւթական և բարոյական օժանդակութիւնը չէ զլացած կեսարիոյ և Շրջ. Հայերեն Ազգային Միութեան զարգացման, մանաւանդ այս գիրքին տպագրութիւնը կիսահատ չձգելու համար, երբ անոր ծախքը նախատեսուածին կրկինին մօտ գումարի մը բարձրացած է։

Միութեան վարչութիւնը զինքը գոհունակ ձնդամ հռչակած է ըստ կանոնագրի իր կատարած միանուագ նուիրատուութեան համար։

ՓԻՑԼԻՐԵԱՆ ՄԱՆՈՒԿԻԼ.— Ծնած է կեսարիա Եէլալտը թուղին մէջ 1894 Մայիս 10ին։ Իր նախնական կրթութիւնը կիւմլեան վարժարանին մէջ առանալէ վերջ աշակերտած է Միացեալ Ուսումնարանին որուն քառամեայ շրջանը երեք տարիէն աւարտելով 1913ին շրջանաւարտ եղած է, և նոյն տարին իսկ Դահիրէ եկած է Սեդրաք Տէօվլէթեանի միջոցաւ անոր նպարավաճառի խանութին մէջ աշխատելու համար։

1913 Օգոստոսէն մինչև 1915 Ապրիլ, Տէօվլէթեան Միսաքի հետ աշխատելէ վերջ, որպէս հաստարակ բանուոր մտած է Դ. և Կ. Մելգոնեան սիկարէթի գործատունը ուր երկու տարուան ընթացքին, շնորհիւ իր յամառ աշխատութեան, համարումը կը գրաւէ իր պետին և ծրարուհի վարիչի օգնական կ'ըլլայ։ 1917–19 երկու տարի որպէս ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Բօր-Սաիտի Հայկական վրանաքաղաքին մէջ, աւանդելով հայերէն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն և թուաբանութիւն։

Տնօրէն Մեսրոպ ժամկոչեանի հետ ունեցած վարչական և մանկավարժական խոր տարակարծութեան հետեւանքով կը հրաժարի և կը վերադառնայ վերստին Դահիրէ և կը վերստանձնէ Մելգոնեան գործատան մէջ մթերապետի պաշտօնը զոր կը վարէ մինչև այդ հաստատութեան վաճառումը (1927) որմէ յետոյ նոյն պաշտօնով կը փոխադրուի Կիզէ Մաթոսեան ծխախոտի գործատունը ուր կը պաշտօնավարէ ցարդ։

Մանուէլ Գէյլէրեան ունի հասարակական կեանք, նոյնիսկ իր ուսանողութեան շրջանին հակում ու համակրանք ունեցած ըլլալով դէպի Հնչակեան գաղափարը՝ ընկերվարականութիւն, ինչն գլխաւոր կազմակերպիչը եղած է Յակոբ Խաչէրեանի, Մինաս Գացախեանի, Կարապետ Մայիսեանի, Հայկ Ուղուրլեանի, Արամ Գետրոսեանի, Արամ Սասունեանի, Տիրան Զաւարճեանի, Բարսեղ Մէլէմէթճեանի հետ Կեսարիոյ Հնչակեան Ուսանողական Միութեան որուն մինչև իր Կեսարիայէն մեկնումը Ատենադպիրը եղած է։

Դահիրէ հաստատուելէն մինչև հիմա, կ'անդամակցի Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Դահիրէի մասնաճիւղին։

1924–26 և 1930–31 տարիներուն, երկու շրջան անդամ եղած է Գալուստեան Ազգ. վարժարանի Հոգաբարձութեան։ Առաջին շրջանը փոթորկալի եղած է, գպրոցի պաշտօնէից ումանց կողմէ կատարուած չարաշահութիւնները երեսան հանած ըլլալուն համար և այս պատճառով անոնց պաշտպան հոգաբարձուներուն հետ ունեցած անհամաձայնութեան պատճառով։

1926ին գլխաւոր կազմակերպիչը եղած է Կեսարիոյ և Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան Դահիրէի մասնաճիւղին, որուն վարչութեան մէջ տասը տարիէ ի վեր իր վրայ ձանրացած է Առեն-

դըպիրի պաշտօնը, այսինքն բոլոր գրաւոր աշխատանքը։

Իր միւս երեք պաշտօնակիցներուն հետ որոնք չեն լքած գործը կրցած է իրականացնել ծրագրային երեք նպատակները.

Ա. Կեսարիոյ որբերուն օգնութիւն եւ սնոնց առաքումեն փոխադրութիւն.

Բ. Հիմնադրութիւն ՆՈՐ ԿԵՍԱՐԻԱ աւանին Հայաստանի մէջ.

Գ. Հրաւարակութիւն Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ գրքին։

Այս երեք առաջադրութիւններուն իրականացման մէջ, Մանուէլ Գէյլէրեան, իբր մտաւորական ոյժ մը և եռանդուն աշխատող մը, կարեւոր բաժին մը ունեցած է։

Իր անհատական ու հանրային-հասարակական աշխատանքներէն դուրս անիկա ունեցած է նաև գրական աշխատանք, որպէս Եգիպտոսի թղթակից աշխատակցելով երեսնասարդ Հայաստանին, Պալխանեան Մամուլին, Սուրիահայ Մամուլին, Լիբանանին, «Մանուկ Կարապետեանը», «Ժիրայր Մաժակ», «Մաժակորդի» և «Նորայր Արգոս» և այլ ծաձկանուններով։

ՍԻՎԱԶԼԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ.— Ծնած է 1881ին Կեսարիա Թոզ Մահալլէն և որդին է մասվաճառ Հաճի Մելքոն Սիվազլեանի։ Ուսումը առած է Կիւմիշեան վարժարանին մէջ ուրկէ չէ ջնջուած երբ եղած է 1895ին, և մտած Գօղոս Մնտիկեան վաճառատունը իբր պաշտօնեայ։

1895ի Յարդին հետեւանօք Մնտիկեան կը փոխադրուի Իզմիր և ինքն ալ կը մտնէ Գասարճեան եղբարց և Հաճի Գէորգ Ալլահվէրտեանի քով յաջորդաբար մինչև 1898, և ապա կը կոչուի Իզմիր՝ կրկին Մնտիկեանի քով ուր կը գործէ իբր վաճառող, իբր գրագիր, և իբր գանձող, մինչև անոր մահը (1903) որմէ յետոյ կը մտնէ Գագրճեան եղբարց մանիֆաթուրայի վաճառատունը։

1914ին ընդհ. պատերազմին ծագման իբր չէզոք գործակատար Սև Ծովուն եզերքը կը գտնուէր, երբ Տրապիզոնի մէջ զինուորագրուեցաւ, առկայն յաջողեցաւ Կ. Պոլսոյ Նաւահանգիստին մէջ խոհ նեստուիլ Ֆրանս. դրօշակ կրող նաւ մը և երթալ Մարսէյլ, ուրկէ 15-20 օր յետոյ կու գայ Եգիպտոս, 1914 Հոկտ. 4ին։ Երկու տարի բաւական դժուարութիւններ կրելէ յետոյ իր դասընկեր Գասնիկ Սրմաճեանի քով կ'երթայ Ասիւթ ուր կը յաջողի Մաթոսեան ծխախոտի գործատան մէջ գրագիր ընդունուիլ, առկայն Ասիւթի միջավայրն հաճելի չըլլալուն կ'ուզէ գահիրէ փոխադրուիլ և կը յաջողի Մելքոնեան գործատան մթերապետ (Magasinier) դառնալ։ Հոն կը պաշտօնավարէ մինչև 1927 Հոկտ. գործատան վաճառումը, ուրկէ յետոյ կը փոխադրուի Մաթոսեան գործատունը ուր կը շարունակէ իր նախկին պաշտօնը։

Կարապետ Սիվազլեան Գահիրէի Աղքատախնամ Ընկերութեան գործադիր ժողովի անդամակցած է երկու տարի, Կեսարիոյ և Շըրջակայից Հայրենակցական միութեան վարչութեան անդամակցած է առաջին տարիէն ի վեր։

Ա. Ս Ր Ջ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Տպագրութեան բերքացիին սացուած ինչ ինչ ճոռ սեղեկութիւններ եւ ծանօթութիւններ իրր յաւելուած կը ներկայացնենք հոս, ճանկելով այն տեղերը ուր զանոնք պէտ է աւելցնել:

Այս առթիւ կատարուած են նաեւ ուղղութիւններ, մի բանի սխալներու, որոնք աւելի ճորագոյն տեղեկութիւններով ճեղուած են:

Էջ 26, տող 10, աւելցնել.—

Ասոր գլխաւոր ապացոյցն են տասանորդի քանակները, որոնք ինկիւբիւն կատարելութեան հինգ սանճազները կը վկայէին.

Կեսարիա՝ իր համբաւովը անունդ չըլլալով հանդերձ, ինչպէս կը տեսնուի 1896 և 1897 տարիներու բաղդատական մէկ ցուցակէն, ամէնէն աղքատն է իր արդիւնաբերութեամբ, նայելով իր տասանորդի քանակին,

Ահա այդ ցուցակը.

	1896	1897
Ինկիւբիւ	4,672,000 *դահ.*	8,083 000 *դահ.*
Եօզկատ	2.062.000 »	2,268.000 »
Զօրուժ	2 274 000 »	2,334.000 »
Դըրչէհիր	2.010.000 »	2 389 000 »
Կեսարիա	1,192 000 »	1,166.000 »

Էջ 133, տող 24, աւելցնել.—

Դատաւէս Մատրապ ունէր դրամ հատած, իր օրով Կապադովկիան առաջին դրամը հրապարակ կու գայ, սակայն դրոշմուած ոչ թէ Կապադովկիոյ մէջ այլ մաս մը Միջագետքի և մաս մըն ալ Կիլիկիոյ փողերանոցներուն մէջ (Գ. Բարբեղ Օհաննեանի հետազօտութեանց համաձայն):

Գարիկ Մատրապները դրամ հատանելու իրաւունք չունէին, բայց այն պարագային որ ի բացակայութեան վեհապետին կը վարէին բանակի մը սպարապետութիւնը կամ կ'ապստամբէին:

Դատաւէս այս երկու պարագաներուն մէջ ալ գտնուած է և Բարնաբաս, Մազոխ, Ապրոգոմաս սատրապներուն պէս որոնց դրամներն ալ Միջագետքի և Կիլիկիոյ փողերանոցներուն մէջ հատուած էին դրամ դրոշմել տուած է, հաւանօրէն 375-370 թուականներուն (Օհաննեանի տեղեկութիւն) երբ սպարապետ էր, վասնզի աւելի ուշ էր որ սպրտատմբեցաւ (տես էջ 132): Ապրոգոմաս յայտարած է իրր Կապադովկիոյ Սատրապ Արիարաթէ, —այն որ հիմնադիրը կը նկատուի Կապադովկիոյ արքայական գերդաստանին— որ ունի իր դրամը, վասնզի երկիրը խաղաղեցնելու համար դրկուած բանակին գլուխն էր: Իրմէ պահուած դրամները ամէնքն ալ գեղեցիկ, հատուած են Միջագետքի փողերանոցին մէջ, 350էն 330ի մինչև (Օհաննեանի տեղեկութիւն):

Էջ 87ի վրայ գծուած պատկերը առաջ իր վրայ դրուած բացատրութիւններուն փոխադրել էջ 107 եւ 107 էջին վրայ գծուած պատկերը փոխադարձաբար տանիլ էջ 87.

Պաակերներու տակ դրուած բացատրութիւնները այս փոխադրութեան համար ոեւէ փոփոխութիւն չեն կրեր: Միայն պաակերները մին միւսին տեղ դրուած է սխալմամբ:

Իսկ էջ 116ին վրայ գտնուած պաակեր որուն տակ գրուած է (*էջ 107 պատկերին կռնակի կողմը*) ոեւէ արտագրութեան չի կատարիր, վասնզի այդ էջին վրայ դրուելիք պաակերին կռնակը կը ներկայացնէ եւ ոչ թէ սխալմամբ հոն դրուածին:

Էջ 144, տող 9, աւելցնել.—

Տոքթ. Նշան Մարտիրոսեան կը հաւատայ թէ ըստ Հոդնիի Հայաբաբ է բառին ուղղականը և աշն է յետադաս մասնիկը, ոչ թէ աբան ինչպէս կը կարծէ Հ. Տաշեան.

Էջ 162, վարէն տող 8, աւելցնել.—

Արիարաթ Ա.ի մասին Գ. Բ. Օհաննեան գրամագիտական տուեալ ներու վրայ կու տայ հետեւեալ տեղեկութիւնները.

«Սատրապ Արիարաթի ծննդեան թուականը կու տան 404–405 եւ կ'ըսեն թէ Քսերքսեսի բանակին մէջ կը գտնուէր, իբր կապադովկեան բանակին հրամանատար, երբ այս բազաւորը 345ին Եգիպտոսի դիրեց: Պատմութենէն գիտենք նաեւ թէ բացի դրամական չհարկէն Կապադովկիա Պարսիկ արքային կը դրկէր ամէն տարի 1500 ձի, 2000 գրաստ եւ 50000 ոչխար: Արդ, ըստ Շարլ Թէքսիէյի այս Արիարաթ բնականաբար մեռաւ իր սատրապութեան մէջ եւ որդին Արիարաթ Բ.ն է որ հաստատեց Արքայական գերդաստանը: Միւս կողմէ է. Պապելոն կ'ըսէ թէ 82 տարեկանին Ադեմանդրի յաջորդներէն եւմենէսի եւ Պերդիկկասի կողմէ պատռուած խաչ հանուեցաւ 322ին (*տես վերը էջ* 162).

Ո՞ր բնդունիլ: Երբ տուեալներ կը պակսին դեռ հաստատելու թէ Սատրապ Արիարաթ Ա.ով կամ Բ.ով սկսած է արքայական հարստութիւնը, կրնամ գոնէ ճշդել, հակառակ եւրոպական բնդունուած կարծիքին ասոր հիմնարկութեան *ճիշդ* թուականը:

Դարեհի կողմին 331ին Ադեմանդրի դէմ կռուող պարսկական բանակի մը գլուխը կը գտնենք Արիաէս կամ Արաքէս անունով զօրավար մը: Ուելի հաւանական է որ անուններու աղաւաղում մը կայ, ուսկի կարելի է ենթադրել այս Արիաէսը Արաքէս արքայական հարստութեան հիմնադիրին հետ: Բայց հոս երկու պարագայ կը ներկայանայ: Կամ այն է որ Արիարաթ մահուընէ մը գինով սպացած է Կապադովկեան թագաւորութիւնը, —ինչ որ նուազ հաւանական է ծանօթ բլլալով Ադեմանդրի ապագական ոգին՝ որ փոխանակ բարձրացնելու պիտի պաժէր մահինչը— եւ կամ ըստ բնականօրէն Ալեքսանդր իր կատարեալ յաղթութենէն յետոյ, տեղւոյն ծանօթ Արիարաթը հաստատած է Մակեդոնական հսկողութեան տակ իր պատճառին մէջ: Ապա թէ ոչ ինչպէս կարելի՞ է երեւակայել որ 330ին, Ալեքսանդր իր փառքին զենիթին հասած մէկ վայրկեանին պարսիկ սատրապ մը իճգիճիճ անկախ հռչակէ ըստ եւրոպական բնդունուած կարծիքին: Ըստ իս Արիարաթ միմիայն 323ին օգտուելով Ալեքսանդրի մահէն յետոյ առաջ եկած ժխորներէն իճգիճիճը անկախ հռչակած է: Ուրեմն կապադովկեան թագաւորութեան սկիզբը կրնամ 323–24 միջոցին բնդունիլ անվերապահօրէն:

Արիարաթ Ա.ի վերագրուած ամբողջ դրամները իր սատրապութեան շրջանէն են: Միայն է նաեւ վերյիշեալ պատճառներով ուրիշ տարուան շրջան մը

ալ իր թագաւորութեան որ հազիւ տարի մը տեւած է, ճանի որ Արիարաթ պարտուած սպանուեցաւ 322ին(1):

Մանրակրկիտ պրպտումներէ եւ բաղդատութիւններէ յետոյ հաստատուած եմ այն կարծիքիս մէջ թէ, կապադովկեան դրամագիտութեան պէտ է սկիզբ տալ Արիարաթ Բ.(?)ի մէկ պղնձադրամովը որ կը գտնուի Բրիտանական թանգարանին մէջ, անարուեստ, պէտին առջեւ զարնուած եւ Արամերէն լեզուով արձանագրութեամբ, որ իր մեծ կարեւորութիւնը ունի:

Էջ 166, տող 19, աւելցնել.—

Արիարաթ Բ.ի ձեռամբ 301ին կամ 312ին կապադովկեան պետութեան վերահաստատութեան մասին Գ. Բարթող Օհանեանի կարծիքն է թէ եւմենէսի մահէն յետոյ, հաւանաբար 317ին Հայ զօրքով եկած և 316ին տիրացած է կապադովկեան գահուն, ինչ որ ինձի ալ համոզիչ կը թուի։

Էջ 176. ծանօթութեան տակ աւելցնել. —

Գ. Բ. Օհանեան կը հաստատէ թէ Zimmerer իր ըսածին համար կարեւոր հիմնակէտ մը ունի, որովհետեւ Բարիզի թանգարանին մէջ կը գտնուի դրամ մը որ կը կրէ մէկ երեսին վրայ Նիւսա խնամակալ թագուհիին և միւսը Արիարաթի պատկերները, իսկ միւս կողմը հետեւեալ արձանագրութիւնը.

ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ ΝΥΣΗΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΩΣ
ΑΡΙΑΡΑΘΟΥ ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ ΤΟΥ ΥΙΟΥ

Գ. Բ. Օհանեան միւս կողմէ նկատելով որ Լաւոտիկէի վերագրուած դէպքերը այնքան ծանօթ են, վերապահութեամբ կը խորհի թէ վերագիր անուն մը կրնայ ըլլալ Նիւսան, առնուած կապադովկիոյ համանուն քաղաքին անունէն։ Արդարև հետազօտութեան կարօտ խնդիր մը։

Էջ 302, տող 4, աւելցնել.—

Նաև Միքայէլ Ասորի, Ֆրանսերէն թարգմանութիւն, Բ. հտ., էջ 317։

Էջ 302, տող 40, աւելցնել.—

Այս արշաւանքին հրամանատարն էր վահրամ, որ Կեսարիան կը պաշարէ և անոր հազարաւոր բնակիչները կը ջարդէ, և Ճնացեալ բոլոր բնակիչները [գերի կը տանի, իր ետ դարձած ատեն (տես Michel le Syrien, *Բ. հտ. 400)։*

Էջ 303, տող վերջին, աւելցնել.—

Michel le Syrien (*Բ. հտ., էջ 401*) *Մուավիյէի արշաւանքին վրայ խօսելով կ'ըսէ թէ «անիկա թափանցեց կապադովկիան Կեսարիոյ շրջանակը։ Անցնելով կալլիզուրայէն, գտաւ գիւղեր լի մարդերով և անասուններով և զանոնք գրաւեց։ Երկրին ամրողջ աւարը հաւաքելէ յետոյ Մուավիյէ յարձակեցաւ քաղաքին վրայ։ Պայքարեցաւ*

(1) Գ. Օհանեանի հետ համաձայն իր սպանութիւնը արդէն նշանակուած է 322ին (տես էջ 162)։

անոր դէմ տասը օր։ Ցետոյ, ամբողջութեամբ բոլոր նահանգը աւերեց, թողուց լքուած քաղաքը և վերադարձաւ։ Քանի մը օր յետոյ, երկրորդ անգամ եկաւ կեսարիոյ վրայ։ Կռուեցաւ անոր դէմ երկար օրեր։ Կեսարիոյ բնակիչները տեսան որ մեծ զայրոյթով ինկած է իրենց վրայ և թէ չուներին ազատարար մը, համակերպեցան ուրեմն իրենց կեանքին համար բանակցելու։ Պետերը դուրս ելան և համաձայնեցան տալու փրկանք։ Հագարի որդիները երբ մտան քաղաք և տեսան գեղեցկութիւնը չէնքերուն, եկեղեցիներուն և վանքերուն և անոր մեծ հռչակութիւնը, զղջացին անոնց երդում տուած ըլլալնուն համար։ Բայց չկրնալով դրժել իրենց երդումը, ինչ որ կ'ուզէին առին և գացին Ամորիոնի չրչանակը»։

Էջ 255, վերջին տող, աւելցնել ծանօթութեան իբր ետուցակութիւն.— *Միխայէլ Ասորի* (տես Michel le Syrien, Ա. հտ., էջ 267) *այս քաղաքին անունը փոխանակ Մահելլոսի կը նշանակէ* Mâqâlî։

Էջ 304, տող 17, աւելցնել.— *Միխայէլ Ասորի այս գրաւումը չի հաստատեր սակայն կ'ըսէ թէ Հռոմայեցիները, Մուհամէտ՝ ձէզիրէի Էմիրին դէմ պատերազմ մղեցին կապադովկեան կեսարիոյ մօտ Ասպոէլ Մէլիքի օրով* (տես Michel le Syrien, Բ. հտ., էջ 470)։

Էջ 405, վարէն 2 տող, «Հռչակուեցաւ» բառին ետև աւելցնել (1) ծանօթութեան ճառն մը եւ էջին տակ.— (1) *Միխայէլ Ասորի նոյնիսկ կը հաստատէ թէ այս հռչակումը եղած է կեսարիոյ մէջ, վասնզի կը գրէ. «Երբ Հռոմէական բանակները կապադովկեան կեսարիա հասան ամէնքն միահամուռ կերպով համաձայնեցան Զմշկիկի հետ, և կայսր հռչակեցին Նիկոփորոս Տոմեստիկոսը»* (Michel le Syrien, հտ. Գ., էջ 128. Նաև Hist. de Bas Emp. LXXVII-IV)։

Էջ 487, էջին տակ գտնուած երկու ծանօթութիւններէն (1)ին վրայ աւելցնել.— *Միխայէլ Ասորիի ընդարձակ բնագիրին մէջ* (տես Michel le Syrien, Գ. հտ., էջ 173) *այսպէս գրուած է. «Այս թուականին* (1396 *որ Քր.ի թուականն է*) *Թուրք Էմիր մը, Դանիշմանցի կոչուած, յարձակեցաւ կապադովկիոյ վրայ եւ թագաւորեց Սեբաստիոյ, Կեսարիոյ եւ Նիւսիսայինի ճորտամասին միւս տեղերուն վրայ», ինչ որ կը համապատասխանէ գրեթէ հայերէն թարգմանութեան վերոյիշեալ տողերուն։*

Էջ 487, յիւ 2 ծանօթութեան վրայ աւելցնել.— Michel le Syrien (Գ. էջ 176) *ալ կը հաստատէ թէ Դանիշմանդի ընտանիքին պատկանող էմիրներ կը կառավարէին Սեբաստիան, Կեսարիան և Գոնտոսը։*

Էջ 489, վարէն տող 5, «զեկեղեցիս» բառին ետև (1) ծանօթութեան ճառն մը աւելցնել եւ էջին տակ հետեւեալը.— *Միխայէլ Ասորիի իսկական բնագիրին մէջ քան* J. B. Chabotի

թարգմանութեան (Michel le Syrien, Դ. էջ 310) կը կարդացուի. «Այս թուականին (1464 որ համապատասխանէ Քր.ի 1134 տիտ. ըլլալ) հագուիլ մէջ երեւան եկաւ այս հաղարին տիրող էմիրի մը հրովարտակը որ կը պահանջէր ջնջումը եկեղեցիներուն եւ այս պատճառով նաեւ հանգանակներուն... (Հեղագիրը հոս բնդհատուած է)։

էջ 492, վարէն տող 4, աւելցնել (1) ծանօթութեան նշան եւ էջին տակ.—
(1) Բնագիրին մէջ (տես Michel le Syrien, Դ. էջ 332) Տամիղատի տեղ կը կարդանք Symnada, որ հաւանօրէն սխալ բնթերցում մըն է։

էջ 493 տող 17, աւելցնել (1) ծանօթութեան նշան եւ էջին տակ.—
(1) Բնագիրին թարգմանութեան մէջ (տես Michel le Syrien, Դ. էջ 346) այս եղելութիւնը սա կերպով գիրի առնուած է։

«Նուրէտդին զրկեց բոլոր էմիրները որպէսզի իր գունդերուն միանան: Մուսուլի, Մարտինի, Հիսնի Քիայի, եւ Հայերու էմիրները, ուրիշ շատերու հետ հաւաքուեցան Խմայիլի շուրջ Սերթասիոյ մէջ: Ուլթաքը կեսարիա կը գնուէր եւ վայրկեանէ վայրկեան էր յետադէր: Հարեց գունդի ամբողջ ամառը եւ երբ տեսաւ թէ ձմեռը կը մօտենայ եւ թէ ան գիրեցի կը խաբէ, անոնի առաջացան կեսարիոյ դուռերը, յարձակելու համար իր վրան: Ուլթաքը դուրս չելաւ պատերազմ մղելու համար (Զար Հեպրան կ'աւելցնէ երբյց խնդրեց խաղաղութիւն)։ Անոնի պահանջեցին որ ան ազատ արձակէ Մելիտինէ հաղարին մէջ գերի բռնուած ժողովուրդը եւ վերադարձնէ նաեւ այն հաղարները որ իր եղբօրմէն Շահնշահէն բռնի գրաւած էր եւ անոնի որ առած էր Տանուկէն եւ ազատ արձակէ իր եղբօրորդին որ բանտի մէջ կը պահէր։

էջ 505, (2) ծանօթութեան վրայ աւելցնել.—
Միխայէլ Ասորիի բնագիրը (Michel le Syrien, Դ. էջ 411) պայծառորէն կը հաստատէ իրողութիւնը, ըսելով. (1506 տարւոյն Զանուն ամսուն, Մելիտ, տէր Ալպիսանի, զնաց գաւառ Լեւոնը, եւ անոր իշխանութեան տակ մնաց: Անդ ատեն, Լեւոն դարձաւ, կեսարիոյ տիրոջ դէմ եւ անոր յաղթեց, եւ անկէ առաւ բերդ մը կեսարիոյ մօտերը։

էջ 522 տող 8 աւելցնել (2) ծանօթութեան նշանը եւ էջին տակը հետեւեալը.—
(2) Յունուարի կամ հինգ արաբական արտաբերութեամբ էլ Մելիտ էզ Զահիր Գիպրաս էլ Գունաւքտարի 1277 թուականին Կիլիկիոյ հարթով դէպի կեսարիա կատարած արշաւանքին տեղեկագիրը, որ խմբագրած էր արշաւանքին մասնակից մատուռականներէն Գատի Մուհիտտին պին Ալաէզ Զահիր և ուղղած եգիպտոսի վէզիրներէն Գեահէտտին պին Հանինայի, արձանագրուած է Գալգաղանտիի անոնի էլ Ասատ անուն գիրքին մէջ, որ մինչ. դարուն գիրի առնուած արժէքաւոր գործ մըն է։

Այս տեղեկագիրը նաև հայերէնի թարգմանած է Գէորգ Մրլեանը, Ազատ Միտք 1 տես թ. 6, 7, 8, 10 13 եւայլն)։

էջ 714, տող 4, աւելցնել.
Ըստ Միխայէլ Ասորիի Michel le Syrien, հտ. Ա., էջ 280) Յուլիանոս Ուրացող քաղաքին հին անունը Մազաքան գործածութեան

գրած է ինչպէս ըրած էր Բիւզանդիոնի և այլ քաղաքներու համար։

Էջ 725, տող 11, աւելցնել.—

Իսկական բնագիրին մէջ (տես Michel le Syrien, հա. Գ., էջ 237) աւելի բացորոշ կերպով կը խօսուի։ Հոն գրուած է «երբ իր (այսինքն Մելիք Ղազիի) տղան թագաւորեց .... սկսաւ վերաշինել Կապադովկիոյ մէջ հնասարիոյ բաղաքը որ երկար ժամանակէ ի վեր կործանուած էր»։

Էջ 740, տող 22, աւելցնել.—

Հետեւաբար բոլորովին պատմական հիմէ և ստուգութենէ զուրկ է կարապետ Գ. Գէզազ Էմիրբեանեան ստորագրութեամբ ժամանակի (1927 Մեպտ. 15) մէջ երեւցած յօդուածի մը այն տողերը թէ «Թալատ գիւղը... Հաճի Ղամբէմեան Տէտէն 1749ին հիմնած էր և հոն կը բնակէին նաև Ազգը Դարթ և Ահէմ Օղլուներըն»։

Էջ 747, թիւ 2, ծանօթութեան վրայ աւելցնել.—

Տ. Յակոբ ք. Այվազեան բնիկ Թալասցի էր և ծնած 1860ին, իր նախակրթութիւնը ստացած է Թալասի վարդ-Պատրիգեան վարժարանին մէջ։ Ազատամիտ ու ողջամիտ քահանայ մըն էր որ լաւ ալ կը քարոզէր։

Էջ 748, տող 2.—

Միպար անունը Նուպար կարդալ և մականունը Մճլերեան իսկ տակի ծանօթութեան մէջ աւելցնել թէ, թարգմանած է Քուրացը, էվէրէկ գտնուած առեն։ Իր պաշտօնին մրցակիցներըը կը մատնեն, սակայն ինքն կը յաջողի ձեռագիրներըը փախցնել հնասարիս-Թալասի մէջէ քարոզիչ և միեւնոյն առեն Ամերիկացի միսիոնարներուն քարտուղար եղած է 1906-1914։ Աշխատակցած է Աւետարերի, Ազատ մտքի և բարձր իմացականութեան տէր անձ մըն էր։

Մեռած է 1916ին։

Էջ 789, վերջին տող, աւելցնել.—

Հնասարիոյ հիւսիս-արեւելեան կողմը, Դարագաշ լերան ստորոտը, բլրակի մը երեք կողերուն վրայ, գիւղաքներու միջեւ երեւան եկած գերեզմաններէն հաստատուած է թէ ժամանակին յոյներ բնակած են այդ վայրը։

Աւանդութեամբ բնակիչն համաձայն, Գրիգոր Նիւսացի Սերաստիայէն Մուշեղեանները համբով Թալաս գացած առեն բնած է. «Սեբաստիայէն Պեճեռսայի ճամբով Միւթալասիա (=Թալաս) եղբօրս Բարսեղ Հայրապետի հով գացի»։

Էջ 791, վարէն 11 տող, աւելցնել.—

Արգար Եօզկաթլեան (Նոր հնասարիա, Ա. տարի, թիւ 3, էջ 99) կը կարծէ թէ Մուշեղեանը հաստատուած է ԺՋ. դարու կիսուն գարաքաստանէ գաղթող խումբ մը Հայերու կողմէ։ Նախնական անունը «Գէնռուսա» էր և յետոյ թուրք կառավարութիւնը փոխած էր «Մուշեղեանի»։ Գերեզմանաքարերուն վրայ մինչև վերջերը տակաւին կը նշմարուէր Գէնռուսա անունը։

Էջ 791, վերջին տողէն առնցնել.—

Գիւղին հայ հին ընտանիքները հաւանօրէն իրենց նախնական բնակավայրը՝ Գառաղաճ պէտք է եկած ըլլան գարնանային մելիքներու շրջանին կամ անկէ քիչ յետոյ։ Աւոր ապացոյց կը համարուին արտերու և փողոցներու պարսկական անուններ։ Զոր օրինակ Ափարթմ անուն թաղ մը կար որ յետոյ Ափարլի փոխուած էր։ կը կարծուի թէ ետու մահալլէի պէճ ափարթմն խօսքէն ծագում առած է (Ազդարար, 2 փետր. 1927)։

Էջ 792, վերէն 19 տող, առնցնել.—

Ա. Ըօզկաթլեան գիւղին տուներուն թիւը 300 և բնակչութիւնը 1800-2000 կը նշանակէ, իսկ թուրքերը 80 տուն որոնք իրը թէ ժէ. դարուն եկած հաստատուած են։

Էջ 792, վարէն 15 տող, առնցնել.—

Ներկեցին փառաւոր, հարտարապետութեան գլուխ գործոց մըն էր գիւղին հարտարապետներուն կողմէ չինուած։ Մուհնուսուհի մէջ կային նաև 4-5 մատուռներ տարբեր սուրբերու անուններով կոչուած (Ա. Ըօզկաթլեան Նոր Կեսարիա, Ա. տարբ, թիւ 3, էջ 99)։

Էջ 794, տող 6, առնցնել.—

Մուհնուսուհի մէջ քառասուն տարիէն աւելի պաշտօնավարած է Գատ. Գրիգոր Իսմիրլեան որ բնիկ նոյն գիւղացի էր, ծնած՝ 1 Օգոս. 1833ին, և իր նախնական ուսումնարանական կրթութիւնը առած իր ծննդավայրին հայկական դպրոցին մէջ և ապա մտած Ս. Կարապետի վանքը, ուրկէ յետոյ մտած է Մարզուանի Ամերիկեան Աստուածաբանական ճեմարանը, որուն շրջանը աւարտելէ յետոյ եղած է հովիւ Մուհնուսուհի Հայ Աւետարանական համայնքին։ Գատ. Գրիգոր Իսմիրլեան եւս բարեբախտ եղած է չտեսնելով տարաբաղդութիւնը, զի մեռած է 1912ին։

Էջ 794, վերէն 8 տող, առնցնել.—

Մուհնուսուհի Արեւելեան և Արեւմտեան կողմերը, ընդարձակ տարածութեան վրայ կը գտնուէին այգիներ ու պարտէզներ՝ պտղաբեր ծառերով շրջապատուած։ Հիւսիսային մասին լեռնադաշտը և հարաւային կողմի ընդարձակ ջրաբեր դաշտը յատկացուած էին հողագործութեան, բանջարեղինաց և գետնախնձորի մշակութեան, որ նշանաւոր էր, կային նաև ջրաբեր արօտավայրեր ոչխարներու, արջառներու, ձիերու հօտերուն համար։

Գարնան գիւղին տեսարանը հիանալի էր։ Կանանչներ հագած լեռներն ու ձորերը գոյնզգոյն և հոտաւէտ ծաղիկներով, պտղատու ծառերը ծաղիկներով զարդարուած, դարձեալ ձորերու և առուակներու երկայնքին հասակ նետած բարդիներու և հսկայ ուռենիներու հմայիչ տեսքը, կը պատկերացնէին գեղեցիկ տեսարան մը, որ Հայուն ձեռքը ստեղծած էր։

Մուհնուսուհի ունէր քարահանք և կաւ, որոնք կը գործածէին և կը ծախէին տուներու շինութեան համար։ Բնակչութիւնը մաքուր նկարագիրի տէր աշխատասէր ժողովուրդ մըն էր (տես Նոր Կեսարիա, Ա. տարբ, թ. 3, էջ 99)։

Էջ 794, տող 6 աւելցնել.—

Տարագրութեան առաջն հան կը պաշտօնավարէր իբր բողոքական-ներց հովիւ Գատ. Դարբրիէլ Հնունի (Խակիճեան) որ ծնած էր 1890ին Տարսոն որուն Ամերիկեան Գոլէճէն ընթացաւարտ հրաւիրուած է Մէնըզնայի միսիոնարութեան պետ Միս Կըրպըրի կողմէ Զինճիաէրէ՝ իբր ուսուցիչ։

Տարի մը հան պաշտօնավարելէ յետոյ կը մեկնի Լոնտոն՝ Ս. Գրոց մասնաւոր դասերու հետեւելու։ Դարձին կը վերստանձնէ իր պաշտօնը։ Ժամանակ մը վերջ կ'անցնի Մանճեսթըն՝ գաւառակ-հովիւի հանգամանօք։ Տարագրութեան չրջանին կը հետապնդուի և կը տարուի մինչև կէմէրէկ ուր կը նահատակուի ձորի մը մէջ։

Էջ 794, վերէն 12 տող, աւելցնել.—

Առհասարակ կօշկակար, երկրագործ, հիւսն, որձնագիր և հասարապետներ էին։

Միշտ եղած են բարեկեցիկ՝ հարեւան գիւղերու նախանձը գրգռելու աստիճան։ Ընթակայ էին թուրքերու, մանաւանդ Եէնիչէրիներու մերթ ընդ մերթ յարձակումներուն և թալաններուն։

Հայերն իրենց պատիւն և առաջնութիւնը պաշտպանելու համար գիւղին հիւսիսային-արեւմտեան կողմը՝ Գարա-Աղաճ կոչուած վայրը, բնական անառիկ բերդ մը չինած էին լերան մէջ, որուն դէպի ձորը նայող մակերեսին վրայ 8-10 ծակեր կային, թշնամիին յարձակումները եւս մղելու գործածուող, և որ միակ իբր մուտքն անցք ուներ լեռնադաչտին վրայէն գաղտնի բացուածք մը։

Ձորին մէջէն հոսող ջուրը կը լեցուէր բերդին ներքնայարկ աւազանին մէջ, պատսպարեալներուն առատ ջուր մատակարարելու։ Վտանգի ժամանակ գիւղին մանկամարդ կիները, երիտասարդներն ու պզտիկները իրենց ուտելիք ու կարեւոր առարկաներով հան կը պատսպարուէին մինչև վտանգին անցնիլը։ Վայրին մօտ, ժայռին մէջ փորուած էր մատռանման սենեակ մը ազօթելու համար։ Նման ուրիշ քարայր մը կար գիւղին մօտ Հայէկ կոչուած բլուրին կողքին, որ կը պարունակէր մէկէ աւելի սենեակներ, որուն բացուածքը կը գոցուէր խոշոր և կլոր քարով մը որ կը շնար մինչև վերջերը։ Կ'ըսէին թէ գետնուղիներ կային մօտակայ առուակէն ջուր կրելու համար։ Մուհնեաւուն ալ ունէր իր վաչխառուներըը և ջոջերը, որոնք գրեթէ կը կառավարէին գիւղը, ներքին և արտաքին խնդիրները իրենց կարգադրելով։ Բացառիկ պարագաներու մէջ միայն կը դիմէին կառավարութեան, Այդ դրութիւնը չարունակուած է մինչև 1905, որմէ յետոյ է որ կառավարական հարկահաւաքներ եկած են տուրք գանձելու։ Մեծամեծները՝ հարկահաւաք, դատաւոր, փաստաբան, բժիշկ, ամէն ինչ էին։ Առանք ժողովուրդը կը կեղեքէին և միշտ պարտքի տակ կը ձգէին։ Շատ անգամներ գիւղացիներուն կալուածները կը գրաւէին և ինչքերը աճուրդի կը հանէին։

Այս գրութեան հետեւանօք ժողովուրդին համար առեղծուած էին անհանգուրժելի վիճակ մը և տնտեսական աննպաստ պայմաններ։

Չոջերու անհանգուրժելի ազդեցութենէն և սպրդանքներէն զերծ մնալու համար մաս մը բողոքական եղած էր, և ուրիշ մըն ալ կա-

թուիկ, և այս պատճառով մեծամեծներու տուրքը գանձելու դրութեան վերջ տրուած էր։ Նոյնպէս տնտեսական աննպաստ պայմանները պատճառ եղած են պանդխտութեան (Ա. Եօզկաթլեան, Նոր հետաքրքրութիւն, Ա. տարի, թ. 3, էջ 100)։

էջ 796, վերէն 4 տող, աւելցնել.—

Տ. Գեւորգ քհ. Իշմիրլեան, ուսումնասիրած է Մուշեղեանց ծագումը, և հետաքրքրուած է ազգային – տեղական հին հեքեաթներով, աւանդութիւններով, զանազան դէպքերու և նշանաւոր անցքերու պատմագրութիւններով։

ՊԵՏՐՈՍ ՔՀ. ԻՇԻՐԼԵԱՆ

էջ 829, վարէն 10 տող. աւելցնել «Կէտիկ փաշա» բառերուն վրայ.—

Նախապէս քարոզիչ եղած է Բազդքականներու Ֆէնէեի մէջ։

էջ 829, վարէն 8 տող. աւելցնել.—

Իվէրէկի թաղ. խարհուրդին անդամով, և Ազիա Զամպլուեանի հնդահայրութեամբ։

Տ. Կարապետ քհ. Մէլէքեան 1900-1907 պաշտօնավարած է Գոնիա Ագ-Սարայի մէջ իբր քահանայ և ազգ. վարժարանի տեսուչ։

1908-1915 Առաջնորդական փոխանորդ էր Իվէրէկի մէջ և այս հանգամանքով անդամ էր Գազայի Մէկլիսի Իտարէին։

Իվէրէկ շատ բան կը պարտի իր ջանքերուն կրթական մարզի մէջ, իր աշակերտներէն շատեր անուանի վաճառական և ստացուկաններ եղած են։

էջ 845, պէտք է դրուած բլլար Տ. Յակոբ Եպս. Տէր Կարապետեանի պատկերը։

ՅԱԿՈԲ ԵՊՍ.
ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

էջ 846, սկիզբը, աւելցնել.—

Ինճէ Սու, Իվէրէկի հիւսիսային արեւելեան կողմը, իրճիաս լերան մանր չղթայ բլուրներուն առջեւը։

էջ 846, վերէն 5 տող, աւելցնել —

Ինճէ Սու գաղթող Հայերը քան Գարչէմանի (տես Նոր հետաքրքրութիւն, Ա. տարի, թ. 3, էջ 98), Սիսէնն և չրջականերէն եկած են. Առանք երբ թէ իրենց և թէ իրենց արջառներուն համար իրր հեռանալու՝ արօտավայր և ջուր ունեցող յարմար վայր մը կը փնտռէին, իրճիաս բլուրներուն կողքին խոխոջացող պաղ-պաղիւր մը կը գտնեն, և իրենց առաջնորդներէն Սահակ Գազտասար ազա կէօվչէն-

եան, որ Թրքախօս էր, չուրը քննելէ վերջ կ'ըսէ ԷՒյիհէ սուՅ (լաւ-կէկ չուր)։ Իբր թէ այս կոչումը ժամանակի ընթացքին աղաւաղուելով կ'ըլլայ Իճճէ Սու (նոյն)։

Առաջին գաղթողներուն մէջ եղած են նաև քանի մը հայախօս ընտանիքներ՝ Զմշկածագէն, սակայն այս փոքրամասնութիւնը, ի յարգանս գաղութապետ կէօվչէնեանի, կ'սկսի Թրքերէն խօսիլ։

Էջ 846, վերէն 12 տող, աւելցնել.—

Ինճէ Սուի հաստատման թուականը ըստ Գարչէմանի (տես Նոր Կեսարիա, Թ. 3, էջ 98), ժԹ. դարուն սկիզբներն (1803-5) է։ Այն ատեն կային 15-20 Հայ ընտանիքներ միայն։

Էջ 847, վերէն 11֊տող, աւելցնել.—

Գարչէմանի, 1915ին Ինճէ Սուի Հայոց Թիւը կը դնէ 350 ընտանիք, իսկ Թուրքերուն Թիւն էր 50 ընտանիք (նոյն)։

Էջ 847, 8ճեռնակաճ վիճակ, ճաոուածին տակ աւելցնել.—

Ինճէ Սու շատ բարեկեցիկ երկրագործական գիւղ մըն էր ըստ Գարչէմանի, որուն համաձայն Ինճէսուցիք ուրիշ ՅմօտակայՀայ գիւղերուն նման զգուրպէթ չէին երթար. իրենց ոչխար, արջառ և ուրիշ ընտանի կենդանիներն առատ և իրենց հողերը պարարտ էին։ Ագարակ, այգի և գազի ձիւթը (փիւս) Ինճէսուցիները բարգաւաճ վիճակի մէջ դրած էին։

ՀԱՑՈՑ ԿԵԱՆՔ.— Ինճէ Սու վէճերէ հեռու և անխռով ՇՒացած էր և կրթական վիճակը յարաբերաբար լաւ էր։ Հայերը չունէին կուսակցական պառակտում կամ աղանդաւորական բաժանումներ և իրենց Թուրք դրացիներուն հետ միշտ լաւ կը վարուէին և փոխադարձաբար անոնց յարգանքը և պատկառանքը կը վայելէին։

Ակռէ զատ կային ազգակիներ, որոնք մասնաւոր առաւելութիւն մը ապահոված էին իրենց։

Այսպէս Ինճէսուցի ազգեցիկ և հայասէր Գալէնտէրցի Թուրքի մը՝ Հասան աղայի հօրեղբայրը Սուլթան Համիտին կրօնական ուսուցիչն էր կ. Պոլիս։ Այս պատճառով Նոյնիսկ 1895ին Հայկական չարդերուն, մօտ գիւղացի փրկըզոյճիները չհամարձակեցան Ինճէ Սուն Թալանելու։ Հասան աղան քանիցս ՚քալաճճիներուն դէմ գացած և լրջօրէն չեչտած է Թէ՝ անոնք որ Ինճէ Սու մտնել կ'ուզեն պէտք է նախ իրենց կտակը պատրաստեն, որովհետև առանց իր դիակին վրայէն անցնելու մէկը պիտի չկրնար Հայ բարի դրացիներուն մազին դպչիլ։

Ջինուորական և այլ տուրքերու համար շատ քիչ —երբեք— ոտիկան Ինճէ Սու կ'այցելէր։ Հայերը բարեկեցիկ՝ ամէն մասնաւորՀար կանխաւ կը գոցէին և ուրիշ գիւղերու նման, ոստիկանի երկարատև այցելութիւններուն, անոնց ահռելի հայհոյութիւններուն և խժդժութեանց ենթակայ չէին։

Էջ 847, տող 25, աւելցնել.—

ՀԱՑԱՋԻՆՋ ՍԱՐՄԱՓ.

Թէև անխուսափելի էր Ինճէ Սուի ալ տարագրութիւնը բոլոր

միւս վայրերու Հայոց կարգին սակայն Գարչէման (Նոր Կեսարիա, *թ.* 3, *էջ* 98-99) *կը չեշտէ թէ Ինճէ Սու մասնակի դաւանաճութեան մը անմեղ զոհը եղած է։ Ան կ'ըսէ թէ «Հոս պէտ է ըսեմ, որ Ինճէ Սուց բոլոր գիւղերու մէջ միակն էր, որ հակաօսմանեան ոեւէ գաղափարով կամ յեղափոխական ոեւէ եռազով իմիգիճճ զգուած չէր։ Ասոր Հայ բնակչութեան հարստութիւնն ու խաղաղ կեանքը, եւ գործիչ *միսիոնարներու* հանդէպ ցուցուցած անփութութիւնն առոգակի ճշմարիտ էր, այնպէս որ մեր Հայ *ազատարարները* !!! անոնց դրամին համար 1895-96էն մնացած, հին յուճնական զէնքերը իբր *մալգէր* կամ իբր *մարթին* չէին կրցած ծախել։ Ինճէսուցիք հեռամուտ չէին ոեւէ ծովէ-ծով Հայ ազատագրութեան։ Իրենք լաւ կըրած էին իրենց երջապատն եւ այդպիսի անկարելիութեանց վտանգներ։*

Սակայն Սարգիս էֆ. Տօնիկեան կոչուած դաւանաճը, երբեմնի ուսուցիչ Էվէրէկի Մեսրոպեան եւ Ֆէճէսէի Ռուբինեանց վարժարաններու, հակառակ իր բառոզած բմբռնումներուն՝ դրամի համար Հայէ-խփող աղօթող ուսուցիչ Տարսօնի Ամերիկեան Գոլէճի, եւ քանի փոփոխականներու ենթակայ Հնչակեան կուսակցութեան, յարմար կը դատէ իր վրէժը լուծել Ինճէ-Սուէն՝ երբ երկու խարազանի տակ իսկոյն հաւաքարիմ մահմեդականի կը վերածուի։ Այս ճիւաղը, Էվէրէկի Գայմագամ՝ ֆերհունչակ Զէֆի պէյը 30 գինուորներով կ'առաջնորդէ Ինճէսու, զրպարտելով թէ հոն «150 մավզէր եւ աւելի հաճ 100 մարթիճ» կայ։ Հակառակ ցոյնիսկ տեղային քուրմերու ի զուր աղերսին Էվէրէկի Գայմագամին՝ թէ «իրենց դրացիները ոեւէ հրացան չունին», խուզարկութիւնն ու բռնաբարութիւնը կը շարունակուի, եւ շատեր հրացանի կը բռնուին։ *Ըստ Մատաղճեանի* (երիտասարդ Հայրասան) *Ինճէ Սու դրկուած է զէնքերու խուզարկութեան համար մարմին մը, ինչպէս նաեւ Թաչխան, Կէօմէրի եւ Սէօկիւլլի։ Առաջին խուզարկութենէն յետոյ Ինճէ Սու կ'ենթարկուի մատնութեան հետեւանօք երկրորդ խուզարկութեան մը, հետեւանքն ան որ Սարգիս Տօնիկեան կազմակերպած էր։*

Էջ 849.—

Տ. Ատոմ քհ.ի նահատակութեան պատմութեան մասին Թէոդիկի մանրամասն նկարագիրը քաղուած ականատեսներէ Գարչէման իր Տիգրան Ն. Քիլիմլեանէ ստացած տեղեկութիւններուն համաձայն տարբեր կերպով կը ներկայացնէ, սակայն կարելի է համաձայնեցնել։

*Հաւանօրէն Թէոդիկի նշանակած 11 անձերը՝ որոնցմէ մէկն էր Տ. Ատոմ քհ. հետեւեալ կերպով մահացած են, փոխանակ հոն՝ տեղւոյն վրայ սպանուելու, Էվէրէկ տարուելու համար համբայ հանուած են, համբուն վրայ՝ ինչպէս կը պատմէ Գարչէման կայ բլուր մը որ Սուլթան Տաղը կը կոչուի։ «Երբ այդ երջանիկ կը մօտենան Գայմագամ Զէֆին Սարգիս էֆ. Տօնիկեանցին կ'ըսէ թէ «իրական մահմեդականութիւնը փաստելու համար պէտ է հաւաստմութիւնը ցոյց տայ եւ հոն բանի մը Հայ զինակահար բլէ». երբ այս նոտաղանդ *Մուլլան* հրացանը կ'առնէ՝ ձեռքերը կապուած բանտանան կը պոռտկայ —«Սարգիս էֆ. միթէ դուն չէի՞ր մեզի Հնչակեաններու տարին հրաւիրողն, եւ բնաւ գոյութիւն չունեցող հրացաններու համար *կառնխիկ* դրամ ուզողը...», սակայն բանտանային խօսքերը կիսկատար կը մնան. Սարգիս էֆ.ն նախ բանտանան կ'ապահէ եւ ապա միւս ոսանիկաններուն հետ մնացած Հայերը։ Այս ատեր վայրագութեան ի տես ցոյնիսկ Տէր Զօրի ջարդարար՝ Զէֆին ըսած կ'ըսէ. «—Սարգիս էֆ. աղտոտութիւն մը

բրիր, որ դիւրաւ պիտի չմահուի. թուրքերը կռուողներու հետ միայն կը կռուին, սակայն ձեռքերը կապուած մարդիկը միայն փարիք (կրօնափոխ) Հայ մը կրնայ ջարդել, եւ չեմ գիտեր թէ այս ազեխաբեր ոճիրը ի՞նչպէս պիտի կրնանք զոգել»: Ահիկա դիւրին է ապէյիմ», կ'րսէ մեր կրօնափոխ հետոսը?. «Սա դիակները լեռան կողմը կը ցուռենք եւ քանի մը հրացաններ ալ անոնց ոտվ կը քաղուենք, Քննիչ Յանձնախումբին ալ կ'րսենք թէ ճամբ անոնք մեր վրայ կրակեցին, եւ հրացանները իբր ապացոյց կը մատնանշենք»:

Սակայն Քննիչ Յանձնախումբը, որ ինչ ատենէ հոն գացած էր՝ այս տեսարանին առարկը քննելու, Մարգիս դաւանանինց եւ Զէրինց ճարպիկ խաղը կը տեսնէ ամբ որոշ, որովհետեւ դիակներու մատերուն ձեռքերը դեռ կապուած էին եւ հրացաններն օսմ. ոստիկանութեան կը պատկանէին...:

Մատաղճեան (երիտասարդ Հայուհիներ) *կը պատմէ թէ Մայիս 15ին երբ Տ. Առաք քհ. Էվէրէկէն Ինճէ Մուհ կը տարուէր գէնքերուն տեղերը ցոյց տալու համար իրեն կ'ընկերանային նաեւ ոստիկաններուն հետ մատնիչներ՝ Տօնիկեան և Կիւլպէնկ։ Երբ խումբը Ինճէ Մուհ կը հասնի, նախապէս եղած կարգադրութեան մը համաձայն ոստիկանները իրենք քանի մը ձեռք հրացան կը պարպեն և լուր կը տարածեն թէ Հայերը գիւղին շրջակաները հաւաքուած, դիրք են բռնած և անկէ կը յարձակին.*

Ահիկա պատրուակ կ'ընեն և գիւղը կը շրջապատեն և ամէնքն կը հաւաքեն, և գիւղին աչքի զարնող Հայերէն 10 հոգի բրաժեժ կ'ապանեն. Ցետոյ անոնց դիակները իրարու քով կը բերեն, կը կտրտեն, կոյտեր կը կազմեն և պար կը բռնեն երգելով...։ Իսկ առաւօտեան կանուխ Գայմագամին հրամանով դիակները կը փոխադրեն Ինճէ Մուհ գիմացը Մուլթան տաղ։ Ինչպէս կը տեսնուի բաւական չափ են Ինճէ Մուհ գէպքերը, սակայն իրարմէ տարբեր չեն իրենց եզրակացութեան մէջ։ Մանրամասնութիւններու մէջ են տարբերութիւնները։

Մնացած հայերը՝ Զէյթունէն եւրը առաջիններուն, Մայիս 20-25ին տեղահանուած են (Մատաղճեան, երիտասարդ Հայուհիներ) և մինչև Բագրա քշուած են.

Գիւղին Ուսգերէց Տ. Խաչատուր քհ. Քիլիմլեան, որ երիտասարդ տարիքէն իր երէցկինը կորսնցուցած և անբաժին և մաքրակրօն կեանցաղ ունեցած էր, այնպէս որ թուրքերը զայն կը նկատէին սուրբ (էվլիա), և հիւանդութեան ատեն անոր աղօթքին կը դիմէին, 100 տարեկան այեր հասակին Բագրայի մօտ, իր միակ որդին ննջանի և գիւղին ակադատորներուն հետ կողոպտուած և սպանուած է։

Մնացեալները Տէր Զօր քշուած են,

Ինճէ Մուհ բնկորներէն ներկայիս կը գտնուին 40-50 հոգի չափ Գլիվլէնա, Տիթրոյթ, Թրլիտօ և Ըէյնին (Նոր կեսարիա, թ. 3, էջ 99)։

էջ 855, տող 4 աւելցնել —

Իսկ քսան Մ. Ցակոբ Մ. Մատաղճեանի, 800 տուն գուռ Հայ և միայն 35 տուն Թուրք (երիտասարդ Հայուհիներ, եղեռնը եւ Թոմարզա, 1915)։

էջ 856, տող 11, աւելցնել.—

Մ. Ցակոբ Մ. Մատաղճեան (երիտ. Հայուհիներ) *կը կարծէ թէ Թո-*

մարզան իր անունը առացած է Ծոյն իշխանուհի՝ Տուամարծայէն և աւելի քան 900 տարի է որ Թոմարզա գոյութիւն ունի։

Ի՛ 865 վարէն 10 տող, աւելցնել.—

Միւտիրին մտերիմ բարեկամը՝ Եդիա Մ. Գօդոսեան, Թոմարզայի ձերբակալութեանց մէջ տխուր դեր կատարած է (նոյն)։

Ձերբակալուածներու չարչարանքը տեսնելով յեղափոխականներէն ոմանք կը մտածեն ինքնապաշտպանութեան դիմել, սակայն ուրիշներ անխոհեմութիւն կը համարեն այդ քայլը։

Հազիւ քանի մը օր անցած՝ հարիւրապետ Թէֆիքը, ստուարաթիւ ոստիկաններով, Թոմարզա եկաւ, և կառավարութեան անունով յայտարարութիւններ փակցնել տուաւ, որով կը ծանուցուէր թէ զէնք ունեցող ամէն Հայ պարտաւոր էր անմիջապէս իր ձեռքով բերել և զէնքերը յանձնել կառավարութեան, հակառակ պարագային մահուան պատիժ կրէր։

Ժողովուրդէն չատերը իրենց զէնքերը, դանակի կտորներն անգամ տարին յանձնեցին։

Ենթադրելով որ բոլոր զէնքերը չեն յանձնուած, նորէն ձեռը, չարչարանքը սկսաւ, առանց տարիքի և սեռի խտրութեան։

Այդ ժամանակ ձերբակալուեցաւ գինուորական դասալիք Տիգրան Լաֆճեան, որ դրկուեցաւ Իվէրէկ։ Հոն ան միացաւ մատնիչ՝ Տօնիկեանի և Կիւլպէնկի և դարձաւ Գայմագամին առաջին խորհրդատուն և արտակից բարեկամը։

Մատնիչ Լաֆճեան, հետը առած իր թուրք ընկեր Գայրագը, կու գայ Թոմարզա, Իվէրէկի գայմագամին հրամանով։ Նոր խուզարկութիւններ կը կատարուին և զէնքեր կը գտնուին։ Այս անգամ ձեռը անխնայ կը գառնայ և ընդհանուր։

Մատնութեան հետեւանքով մասնաւոր խոշտանգումներու ենթարկուեցան՝ Աւագ Գաղտասարեան, Հաւի Գօդոսեան, Մ. Գաբրիէլ Միւլէեան, Գաբրիէլ Հիւթիւթեան և ուրիշ շատ մը անմեղներ և ծերուններ (Մատաղճեան, երիտասարդ Հայաստան)։

Ի՛ 867, տող 1, աւելցնել.—

7 Ապրիլին ....։

Ի՛ 867, տող 3, աւելցնել զոր հանեցէք յետոյ.—

Կը գառնայ միւտիրին կ'ըսէ. «Այստեղ ոչինչ կայ, ոչ մի թղթի կտոր, ոչ մի կտոր, հիմա տեսէք թէ ինչպէս կը սեռնի Հնչակեանը» (իր իսկ յայտարարութիւնը երիտ. Հայաստան)։

Ի՛ 867, տող 4, աւելցնել.—

Ձախ ոտքը սրունքէն կը կտրի....Գայմագամը և Տօքթ. Մեգրաք Քէչիշեան մէկտեղ Թոմարզա կու գան, բանտ կ'այցելեն և նորէն կը հարցաքննեն Մատաղճեանը և կը խոչտանգեն։ Ո՛չ մէկ խոստովանութիւն։ Մատաղճեան յետոյ կը փոխադրուի Ֆէնէսէ՝ դարմանուելու։ Տօքթ. Քէչիշեան սրունքը կը կտրէ, սակայն որովհետև փրտուտումը կ'առաջանար այս անգամ Տօքթ. Կարապետ Տէմիրճեան ազդրէն կը կտրէ։

Գայմագամը Մատաղճեանէն յետոյ հրէշային չարչարանքներուն կ'ենթարկէ Ցարութիւն Տէտէեանը, Ցար. Գուլումճեանը և մասնաւորապէս Թորոս Ալթըբարմագեանը։ Մեծ, չարչարանք, ատրաշեկ երկաթներով մարմնի այրուածներ, անօգուտ կ'ըլլան անոնցմէ բան մը իսկ կորզելու։

Ի վերջոյ զանոնք կը փոխադրեն Կեսարիոյ բանտը։ Ցետոյ Միւտիր Ահմէտ Ձէլալէտտին Կեսարիա կը կոչուի և անոր տեղը փոխ-միւտիրի պաշտօնով կը ղրկուի Էվերէկցի Զըթգըլտըրմ-Օղլու Օսմանը, որ հակառակ Թամարզացի Հայերէն շատ բարիք տեսած ըլլալուն անցեալին մէջ, հոն չարիք չի մնար որ չգործէ։

Թամարզայի տեղահանութիւնը այս գազանին օրով տեղի ունեցաւ։ Իրեն խորհրդակից էին Թամարզացի Ալին, Քիւչիւկ Օղլու Հաճի Գէքիր, Թուսաննէցի Էմիր, Քէօփէկլիցի Մէյիդ և ուրիշներ։

Հալածանքէ և չարչարանքէ յետոյ՝ հարուստ և խելահաս 25 հոգի բանտ կը ղրկեն։ Ապա բանտարկեալներուն կիները բերելով կը մերկացնեն, գանակոծութեան կ'ենթարկեն, զէնք կը պահանջեն։

Ասկէ յետոյ, Օսման կը հաւաքէ 175 հոգի, կը յանձնարարէ տեղ չերթալ, ապաւել ջհորհրդակցութեանց արդիւնքին, երբ գիշերը վրայ կը հասնի, բոլորին ձեռքերը կապած համբայ կը հանեն դէպի Հալէպ։ Երկրորդ օրը կը ձերբակալեն 75 հոգի։ Ասոնց ալ Հալէպի հանապարհը բռնել կու տան։ Իսկ գիւղը մնացողները Դանիէլ վրդ.ի միջոցաւ կը արտապղեն թէ ձմի յուսահատիք, հանգիստ արտով ձեր գործերը շարունակեցէք, հնձքագի պատրաստուեցէք։ Ոսկային հազիւ շաբաթ մը անցած՝ իրիկնադէմին՝ մուներիկ հանել կու տան թէ. պատրաստուեցէ՛ք, վաղը համբայ պիտի ելնէք։ Թուրքերը և կառավարական պաշտօնեաները [կը խաբեն Հայերը ըսելով թէ ձմի ծախէք ձեր ունեցած ապրանքները, ձեր բարեկամներուն, դրացիներուն թողուցէք, որովհետև մ'հային երկու օրուան համբայ պիտի երթաք, փատիչահի հրամանը կատարած ըլլալու համար, անկէ յետոյ ուղղակի ձեր տեղերը պիտի դառնաք։

Հայերը՝ խաբուած իրենց բոլոր ունեցածը հարեւաններուն կը թողուն, և համբայ կ'իյնան, առանց դրամի, առանց պաշարի։ Մէկ մասը համբան հրասախումբերէ կը կողոպտուի և կը կոտորուի, մէկ մասը կը հասնի Հալէպ ուր մասամբ տարափոխիկ հիւանդութեանց կը զոհուի, մասամբ ալ Տէր Զօր կը ղրկուի։

Տեղահանութենէն վերջ՝ հնձքագի համար՝ 100 Հայ գինուորներ կը ղրկուին Թամարզա և վանքը կը բնակին։ Օսման, գաւառիք գինուորներ անոնց քովը գինուելու պատրուակով, զանոնք խոշտանգումի կ'ենթարկէ։

Եղիա Գաբիկեան, անոնց խոհարարը ձեծին տակ կը մեռնի։ Իր գիակը էվերէկ կը ղրկէ։ Ձամբան գիակը չրհոր մը կը նետեն և յետոյ կը տեղեկացնեն թէ ինքզինքն հորը նետեց (Ց. Մատաղճեան, երիս. Հայաստան)։

էջ 867, տող 23էն վերջ աւելցնել.—

1919 Յունուար 30ին կը կազմուի Թամարզայի մէջ, Աղքատաց Յանձնախումբ մը որ եկած նպաստները կը բաժնէ կարօտեալներուն։

ցեղով կը վինտռեն Հայ որբերը։

Միւտիրը կ'առաջարկէ որ եկեղեցին բացուի։ Ցատուկ արձանագրութեամբ կը բացուի։ Իմվալը Մէթրուքէն ետ կ'առնուին եկեղեցական սպասներու մէկ մասը, վարագոյրները, գորգերը, ինչպէս նաև զանգակը (1919 Մայիս 4ին) և Մայիս 5ին կը բանան եկեղեցին առանց քահանայի։ Թուրքերը իրենց ականջները խցած կը փախչին, որ զանգակի ղօղանջիւնը չլսեն։

Վանքին և եկեղեցիին անշարժ կալուածներն ալ կը յանձնուին։ Արտերէն մաս մը և խանութները վարձքի տալով՝ 5ական ամսական կանխիկ կը գանձեն և կարօտեալներու կը բաշխեն։

Վերադարձող Թոմարզացիներու թիւը հասաւ 75ի։

էջ 870, պէտք էր այդ էջին վրայ դրուած ըլլար Տ. Վարդան Ծ. Դաւիթեանի լուսանկարը։

Վ. ԱՐԴԱՆ Ծ. ԴԱՒԻԹԵԱՆ

էջ 883, էջին տակ աւելցնել.—

Տ. Մեսրոպ քհ. Ափարեան ադքատի մը զաւակ կիւրինի ազգ. վարժարանէն ընթացաւարտ եղած է և ապա ինքնաշխատութեամբ ոչ միայն հայկաբան այլ նաև կարող մաթեմաթիկոս մը եղած է, համուտ թուրքերէնի և անգլերէնի։ Գերհախօս քարոզիչ մըն էր։ Գոնիայի առաջնորդ Տ. Թաթուլ վրդ. Դուրեան միշտ պարծանքով ցոյց կուտար զայն իբր օրինակելի քահանայ մը, որ նախ Ագուարայ պաշտօնավարած և 1915 գարնան Տէնէք Մատէն փոխադրուած էր. Հազիւ երեք ամիս պաշտօնավարած էր հոն երբ տեղահանութիւնը պատահեցաւ։

Ագ–Սարայի մէջ իր կարողութեամբ և վարուելակերպով քաղաքին բոլոր բնակչութեան և մանաւանդ Միւֆթիին բարեկամութիւնը շահած էր։

էջ 884, վերէն 12 տող. աւելցնել.—

Տ. Մեսրոպ քհ. Ափարեանի վկայակից եղաւ անվհատ քաջութեամբ նաև իր 18 տարեկան Գեղամ անուն խոստմնալից զաւակը որ նոյն տարին չըլլանաւարտ եղած էր Գոնիայի ձէնանեան ճեմարանէն։

էջ 886, տող 21, աւելցնել.—

Տարագրութեան միջոցին հոն կը պաշտօնավարէր Տ. Արմենակ քհ. որ Մարզուանի Գոլէճէն չըլլանաւարտ կարող եկեղեցական մըն էր։ Տ. Արմենակ քհ. տարագրութեան ատեն Բագդայի մէջ իբր բժիշկ հիւանդ գաղթականներուն համար գիշեր ցորեկ անձնուիրութեամբ աշխատած ատեն թիֆիւսէն վարակուելով վախճանած է։

էջ 888, տող 3, աւելցնել.—

Ագուարայի մէջ յիշատակութեան արժանի միակ հետաքրքրականհնութեան ձեռագրդներն էին Լալէ Պաղը այգեստանի համբուն վրայգոնա բէլիս կոչուած եղեւնին տրուն արմատը 3 հոգի հազիւ կրնային

գրկել իրենց ձեռքերը տարածելով։ Անոր ձախ կողմը հազիւ 100 մէթր հեռուն կը գտնուէր դամբարան մը որուն մէջ թագուած մեռելը և անոր պատանքը ցարդ չէր փտուած, իսկ քիչ մը անդին կար երկյարկանի հին չէնք մը որուն երկրորդ յարկին առաստաղը փլած էր։ Այդ չէնքը մինչև 1890ական թուականները լեցուն էր արաբերէն և պարսկերէն գիրքերով որոնք անձրեւին և ձիւնին տակ կը փճանային, և ոչ ոք անոնցմով կը շահագրգռուէր։

Այս գրադարանին եւեթ հին գերեզմաններ կային։ Տեղացիները այս տեղերը կը կոչէին էրմահ (հոգիներ) և կ'ըսէին թէ այդ գերեզմաններուն պարսից արշաւանքէն ձեացած են և թէ գրադարանը և թէ դամբարանը, ինչպէս նաև բլուրին ամէնէն վերը՝ Գըրգ Գըզլար կոչուած տեղը գտնուած նոյնպէս գմբեթաւոր դամբարանը, պարսկական են, սակայն հաւանական է Սելճուկեան շրջանէն ձեացած են։

Էջ 888, տող 7, «Հայերը 120 տուն էին» նախադասութեան ետք աւելցնել.—

.... Երբեմն, 1914ին անոնց թիւը բարձրացած էր 250 տունի (1478 անձ), սակայն 1895-96 դէպքերէն վերջ մասնաւորապէս Կեսարիայէն, Թալասէն, Կէրմիրէն եւայլն շատեր հոն գաղթած էին։

Տարագրութենէն յետոյ Պետրոս Մարթաեանի ձեռքով կատարուած մարդահամարի մը համաձայն 700 հոգի ողջ ձեացած էր և 700 հոգի մեռած տարագրութեան մէջ, հակառակ անոր որ Ագռաբայի Հայերը շնորհիւ տեղւոյն Մխիթիթի Հաճի Շէրիֆի ամէնէն ապահով պայմաններու մէջ տարագրուած էին մինչև Ղաթմա, առանց ջարդի և կողոպուտի ենթարկուելու։ Իսկ չրջահայ Նէվչէհիրի, Փօրի, Նիյտէյի, Գարամանի Հայ բնակչութեան հազիւ մէկ քառորդը ողջ ձեացած էր։

Էջ 888, տող 12, «Հայերը ունէին եկեղեցի մը յանուն Ս. Աստուածածնին» տողը կարդա՛ այսպէս.

Հայերը ունէին քարաչէն հին եկեղեցի մը յանուն Ս. Աստուածածնին, կառուցուած մօտաւորապէս հարիւր տարի առաջ, երբ հազիւ 8-10 տունուոր բնիկ և 20-30 անձ ալ պանդուխտ Հայ առեւտրականներ կային։ Եկեղեցիին չէնքը թէև հոյակապ չէր սակայն շատ ամուր էր։ Առաստաղը ծածկուած էր սօսինէրով որոնք կ'ըսուի թէ տեղւոյն թուրք երեւելիները նուիրած էին։

Տեղահանութեան ժամանակ թուրքերը կը փլցնեն և կը կողոպտեն եկեղեցին բայց առաստաղը չեն քակեր։

Եկեղեցիին քակը շատ բնդարձակ բլլալով արեւմտեան կողմը 1892ին չինուած էին միայարկ երեք տուներ որոնք 10 ոսկի եկամուտ կը բերէին և 1900ին չինուած էր մանչերու համար բնդարձակ քարաչէն վարժարան մը որ 1917ին թուրքերը քանդած են, իսկ հիւսիսային կողմը 1904ին չինուած էր բնդարձակ քարաչէն մանկապարտէզ մը, առջեւը ունենալով թաղականութեան սենեակ մը որուն վրայ էր աղջկանց վարժարանը։ Այս վերջիններները չէին քանդուած մինչև պինդագաղար։

Եկեղեցւոյն քակը որ նախապէս իբր գերեզմաններուց կը գործած-

էր. 1910ին դադրեցաւ իբր այն ծառայելէ և ժողովուրդը նոյն թուականին գնեց քաղաքին արեւմտեան կողմը «Տէյիրմէն Խոնիւճ կոչուած տեղէն ընդարձակ ջրաւէտ արտ մը, և շրջապատեց 3 մէթր բարձրութեամբ հուժ պիւռեզ պատով և չորս բոլորը տնկեց 4-5 հազար ասոռիներ։ Այս հողին կէսը իբր գերեզման և կէսը ցորենի արտ կը ծառայէր։

Հայերը ունէին նաև ուրիշ հինաւուրց գերեզմանատուն մը լալէ գաղը կոչուած այգեստանին վերեւը, որ յետոյ բողոքականներուն թողուած էր, քաղաքէն շատ հեռու ըլլալուն համար։

Եկեղեցին ունէր Օտուն Բազար կոչուած տեղը պանդոկ մը ու թուրքերը քանդած էին ընդհ. պատերազմի առեն։ Եկեղեցին ունէր նաև ձիթհանի (պէզիրխանէ) մը 2/3 բաժինը։

Էջ 888, տող 13, աւելցնել.—

Հնագոյն արդիւնաւէտ վարժապետը եղած է Իրքիլէթցի Սարգիս Աթմաճեան որ կարճ ժամանակ մը փայլ տուած է վարժարանին։ Կը յիշուի նաև Մամաս վարժապետ մը՝ տեղացի, որ Տ. Թորգոմեան դրութեամբ փճացուցած է նոր սերունդը։ Դպրոցին այս անկեալ վիճակին և նոյնիսկ փակուելուն պատճառ եղած է հաճի աղաներուն երկպառակութիւնը։ Ագռարայ ալ ունեցած է իր մեծաւորներու կռիւը։ Քիթապճեաններ և Խուպէէրեաններ հոն իրենց հետեւորդներով իրարու հետ կը մաքառէին։

1894ին Թալասցի Բարսեղ Խուպէէրեան, որ շատ կարող և անձնուէր մարդ մըն էր, և կառավարական շրջանակներու մէջ մեծ ազդեցութիւն ունէր, քալէռայէն կը վարակուի և կը մեռնի։ Ասոր վրայ Աբրահամ Լաֆճեան կը յաջողի համերաշխեցնել երկու ընտանիքները և վերջ տալ երկպառակութեան։

Դպրոցը որ այդ թուականին ձգուած էր Կիւլլապի անուն Կերմիրցի նորահաս պատանիի մը և կը ներկայացնէր շատ խեղճ վիճակ մը, այս համերաշխութենէն յետոյ կը վերաբացուի։

Էջ 888, տող 18, աւելցնել «Վարպետեանի fով,

(Գալակէօիցի), որ մի քանի տարիներ անխոնջ կ'աշխատի, իրեն հետ ունենալով Իվէրէկցի տահկաբան Տ. Կարապետ ք. Մէլէքեանը։ Դժբախտաբար կլիմային վատառողջութիւնը պատրուակելով երկուքն ալ կը հրաժարին և կը մեկնին (1897)։

Ասոնց կը յաջորդեն Ցակոբ Եսայեան (Կերմիրցի) և Արամ Գրաւէրեան (տեղացի), որոնք անձնուիրութեամբ կ'աշխատին։ Բայց քիչ յետոյ Գրաւէրեան կը մեկնի Եգիպտոս և Եսայեան ամուսնութեան պատճառով կը հեռանայ։

Ասոնց կը յաջորդեն 1902ին Մըզմըզեան (Թավլուսունցի), 1906ին Նիկոէեցի Ցակոբ և Նէվչէհիրցի Գաղտասար Իսթիյարեան և վերջապէս 1908ին Եղիազար Եղիազարեան և յետոյ 1910ին Թալասցի, Ս. Կարապետի շրջանաւարտներէն, Գ. Աբրահամեան։

Ասոնց շրջանին Ագռարայի վարժարանը շրջականերու լաւագոյն դպրոցն էր։ Դժբախտաբար Եղիազարեան հիւանդութեան պատճառով հրաժարեցաւ և իզմիր մեկնեցաւ, իսկ Աբրահամեան առեւտրական գործով։

Ագաթայի Հայերը Ձեռյուն ուսուցիչներ ունենալու համար երկու տեղացի ուչիմ տղաքներ մասնաւոր հանգանակութեամբ Ս. Կարապետի վարժարանը ղրկեցին։ Առնցմէ Արամ Դաւիթեան 1912ին և Իմմանուէլ Տ. Գէորգեան 1914ին չրջանաւարտ՝ եկան ու մեծ եռանդով կ'աշխատէին երբ ընդհ. պատերազմը ծագեցաւ. և Արամ Դաւիթեան զինուորագրուեցաւ(1)։

Այս պատճառով վերստին հրաւիրուեցաւ Ցակոբ Եսայեան, որ 1915ի Ջատկի ձրագալոյսի արարողութեան առեն ձերբակալուեցաւ և տարուեցաւ Կեսարիա ուր կախուեցաւ, ինչպէս ըսուած է։

Դպրոցական պիւտճէն էր 300 ոսկի։

էջ 888, տող 24, աւելցնել.—

Սակայն չնորհիւ կրթական զարգացման չատ մօտ ժամանակի մէջ հայախօս պիտի կարենային դառնալ։

Տարագրութեան պահուն Ագաթայի մէջ կը պաշտօնավարէին երկու քահանաները, Տ. Գէորգ քհ. Իրքիլէթցի և ասոր եղբայրը Տ. Սահակ քհ. որոնք տարագրութեան մէջ վախճանած են։ Տարագրութենէն երեք ամիս առաջ հոն կը պաշտօնավարէր նաև Կիւրիւնցի Տ. Մեսրոպ քհ. Աֆարեան (տես իր մասին էջ 883-884) որ չատ օգտակար պաշտօնավարութիւն մը ունեցած է և չատ մը բարեգործութիւններ մտցուցած է եկեղեցական վարչութեան մէջ, և չատ բարեկ յարաբերութիւններ կը մշակէր դրացիներու հետ։ Կը դասախօսէր նաև դպրոցը կրօնք և ալէֆպրա։

1915ին գարնան մեկնեցաւ Տէնէք Մատէն վանդզի հոն հրաւիրած էին հարուստ և ազդեցիկ Սալըրեան հինգ եղբայրները։

էջ 897, տող 8 աւելցնել.—

Ս. Աստուածածին Մայր եկեղեցին մէջ 1915ին կը պաշտօնավարէին իբր վերջին պաշտօնեաները եկեղեցւոյն.

1. Տ. Մարտիրոս Աբգ. Զարդարեան (տես կենսագրութիւն էջ 957)։

2. Տ. Աշօտ քհ. Երկաթ (տես կենսագրութիւնը էջ 1201–2)։

3. Տ. Գեորգ քհ. Գարապաճեան (ծն. 10 Մայիս 1867ին Գուրհան (Կիւրիւն)։ Աշխարհական անունով Համբարձում։ Որդի Տ. Կարապետ քհ.ի։ Ուսած է ծննդավայրին Լուսաբերեան վարժարանը։ Գահ մը առեւտրական գործով զբաղած է Իզմիրի մէջ։ 2 Մայիս 1897ին կը ձեռնադրուի Մուսթաֆասա եպ. Սանտալճեանէ՝ Գուրհանի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն վրայ, ուրկէ փոխադրուած է Կեսարիոյ Մայր-եկեղեցին։ Տարագրութեան մէջ անհետ կորսուած)։

4. Տ. Սուրէն քհ. Չիլինկիրեան. (ծնած 1873ին Թավլուսուն։ 1907ին ձեռնադրուած է Մուշեղ եպ. Սերոբեանէ՝ Տարսոնի եկեղեցւոյն վրայ, ուրկէ փոխադրուած է Կեսարիոյ Մայր-եկեղեցին։ Տարագրութեան մէջ կորսուած)։

5. Տ. Յակոբ քհ. Բիւրլեան. (ծնած 1854ին Կէրմիր, աշխարհական

---

(1) Արամ Դաւիթեան Կ. Պոլիսէն կը յաջողի անցնիլ Գուլկարիա, ուրկէ կու գայ Եգիպտոս և կ'երթայ Կովկաս իբր կամաւոր։ Հիմա կ'ապրի Հայաստան Դիլիջանի մէջ։

անուամբ եւս ցոկոթ, ուսած է ծննդավայրին Պարթեւեան ուսումնարանը։ Նախապէս ուսուցիչ, 1897ին կը ձեռնադրուի քահանայ Մոսփանոս եպ. Սանտալճեանէ՝ Զօրումի վրայ եւ հոն կը քահանայագործէ, ինչպէս նաեւ Ինկիւրիւ, Գալէհիք, Զանդըր, Մերզիֆոն եւ հուսկ ուրեմն Կեսարիա։ Երիցուհին եւ զաւակները կորսուած ըլլալով՝ մենիկ կեանք մը կը քալորէը Մայր-եկեղեցիին մէջ։

Ժողովուրդին հետ կ'աքսորուի եւ Ուլուգըշլա հասնելուն՝ ոտքահաններէն այս անմեղուկ քահանան չարաչար կը ծեծեն, որովհետեւ ճնշող անիրաւութեան մը առթիւ համարձակած էր ըսել. «Պէէ իմ պու սիւրիւցիդ չօպաճը....»։ Նահատակուած է)։

Է՛ղ 899, տող 6 աւելցնել.—

Ս. Մարգիս եկեղեցիին մէջ 1915ին վերջին անգամ կը պաշտօնավարէին երկու քահանաներ.

1. Տ. Արիստակէս քհ. Թիմուրեան (տես կենսագր. էջ 1207-8)։

2. Տ. Գեւորա քհ. Մամբրէեան կամ Թումբուրեան. (ծնած 1871ին, Թումարզա, աշխարհական անուամբ Յովհաննէս, ուսած անդ։ վարած է Ագդ. երեսփոխ. պաշտօն ի Կեսարիա։ 1897ին ձեռնադրուած է Մանտալճեան եպ.է։ Քաղաքին 10 քահանաներուն մէջէն միակ վերապրողը, որ չէ կրած բանտի չարչարանք, բացի Դամասկոս իր աքսորումէն՝ ուր 26 Օգոստ. 1916ին խլամացման խիստ հրամանին չի համակերպիր աներկիւղ, Ֆէնէէեցի Տ. Բենիամինն քհ. վանեցեանի (այժմ Կիպրոս) և Թումարզացի Տ. Գրիգոր քհ.ին նման։ Հիմա հաստատուած է Ամերիկա՝ Տիթրոյիտ։

Տ. ԳԵՒՈՐԳ ՔՀ. ԹՈՒՄԲՈՒՐԵԱՆ
ԵՒ ԵՐԵՑԿԻՆԸ

Է՛ղ 903, տող 2 աւելցնել.—

Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ ընդհ. պատերազմին առեն և տարագրութենէն առաջ կը պաշտօնավարէին երեք քահանաներ, որոնք էին.

1. Տ. Ղեւոնդ քհ. Կէմիճեան. (տես կենսագրութիւնը էջ 1211-2)։

2. Տ. Սահակ քհ. Տէր Յովսէփեան. (ծն. 15 Յուլիս 1868ին Գարահէօրէն, Աչխարհական անուամբ Կարապետ, քահանայորդի։ Ուսած Զօմախլու և Էվէրէկ։ 7 Փետր. 1898ին ձեռնադրուած Մոսփանոս եպ. Սանտալճեանէ՝ իր ծննդավայրին եկեղեցւոյն վրայ։ Պաշտօնավարած է Գարահէօրէն, Նէվ-չէհիր և Զօմախլու և վերջապէս փոխադրուած Կեսարիա։

Կը տարագրուի ժողովուրդին հետ սակայն հնարքով մը կը յա-

Չողի քաղաք դառնալ փախստական վիճակի մէջ և Ձեալ հան մինչև Սեպտեմբերի վերջերը։ Նոյն միջոցին եղած մասնաւոր կարգադրութեան մը համաձայն, չատերու հետ կ'ուղարկուի Ագիդիէ ուր կը մարտիրոսանայ։

Կեսարիոյ մէջ՝ զանազան թուականներու կառափնատ բարձրացող Հայոց վերջին օրհնութիւնը տուող քահանան էր. «Ձամենայն մեղս զոր գործեալ եմ, քանզի մեղայ...» ահաւոր խոստովանանքը և արձակումը տուած առեն, արդեօք ի՞նչեր զգացած է այս խեղճ քահանան, անմեղ գահերուն դէմ յանդիման)։

3. Տ. Մելքիսեդեկ ք՛հ. Եարտըմեան. (Ծնած 1875ին Ձախմախ (Գօզագլեան)։ 1907ին ձեռնադրուած Սանտալճեան եպ.էն՝ Ծննդավայրին եկեղեցւոյն վրայ։ Ցետոյ փոխադրուած է Կեսարիա։ Նահատակուած տարագրութեան ճամբուն վրայ)։

Էջ 969, տող 36, աւելցնել «Ներքուն Արքեպիսկոպոսին» խով ծանօթութեաց ճառն մը եւ էջին տակ.—

(1) 1604ին ալ յիշուած է ի Չէյթուն (Ցուցակ Ձեռագրաց Հալէպի, էջ 225)։

Էջ 975, տող 6, ջնջել «1910ին» բառը եւ ամբ տեղ դնել.—
... 1909 Հոկտ. 23ին։

Էջ 1018, պէտք էր դրուած բլլար հետեւեալ ճկարը, որ կը պարտիմ Երուսաղէմի Լուսարարապետ Գեր. Տ. Մեսրոպ Արքեպ. Նշանեանի.—

Թոմարզայի Ս. Աստուածածնին վանքին մխիթարեանները և հիւրընկալ հան գտնուող եկեղեցականները։
(Լուսանկարուած 1878-1879 թուականին)

1. Դանիէլ վրդ. Բազումեանի սարկաւագութիւնը,
2. Գէորգ վրդ. Գօյաճեանի սարկաւագութիւնը,
3. Յակոբ քհ. Գօյաճեանի (հօրեղբօրորդի Գէորգ վրդ.-ի) մանկութիւնը,
4. Յովհաննէս վրդ. Վահրատեան,
5. Յովհաննէս վրդ. Բարապամեան Թոմարզացի,
6. Մուրատեանոս եպ. Ամատունեան (հիւրաբար),
7. Դանիէլ վրդ. Աշըգեան,
8. Կարապետ վրդ. Շահինեան Կէրմիրցի,
9. Կարապետ վրդ. Նազարեանի (Թոմարզացի) պատանեկութիւնը։

Էջ 1054, տող 3, աւելցնել.—

Նշանակելի է որ Հայ պատուելիներու այս շարքին մէջ պարտաւորուած ենք նաեւ յիշատակելու անուններն նաեւ ցոյն պատուելիներուն, որոնք գաւառին Հայ և ցոյն համայնքներուն հաւասարապէս թրքախօս ըլլալու հանգամանքին բերմամբ կրցած են երկու ազգերուն մէջ ալ գործել։

Այսպէս, հարկ կը համարեմ յիշել անուններըը վեր. Պէքճացօ Սիրիճիսիսի և վեր. Խարալամպօ Գօսթանցոն օղլուի որոնք թէպետև յոյն սահմանի հայկական չրջանակներու մէջ ալ գործած են։

Վեր. Պէքճանօ Սիրինիտիս, ծնած էր 1845ին Թալաս, և ընթացաւարտ էր Մարզուանի ճեմարանէն։ 1875ին Կեսարիոյ կողմերը պատահած ատեն, իբր նպաստաբաշխ՝ ժրաջան իր գործունէութիւնը գնահատուած և աւետարանի չ կարգուած էր Իւրկիւպի որուն եկեղեցւոյն վրայ ապա հովիւ ձեռնադրուած է։ Ցետոյ Զինճի տէրէ փոխադրուած է ուր իր 30 ամեայ քարոզչութեամբ ամէնուն սիրելի դարձած է։ Հոն կառուցած է ժողովարան մը։ Իր երկարատև պաշտօնավարութեան առեն չարունակ յարաբերութեան մէջ եղած է Հայոց հետ։ Իր զաւակները ամուռնացած են Հայերու հետ։ 1917ին մեռաւ Ներունազարդ և հեզահամբոյր այս երեցը, Հայոց խուժդուժ ապաղէն և աքսորի սարսափներէն խորապէս ազդուած։

Իակ վեր. Խարալամպօ Գօսթանեանը օղլու, աւելի գործօն դեր մը կատարած է Հայոց մէջ և վերջապէս Հայոց զոհ եղած։

Ընտրելիւքցի այս յոյնը Տարսոնի գոլէճէն ընթացաւարտ ըլլալէն յետոյ չրջիկ աւետարանիչ կարգուած էր Ատանայի, Մարաշի, և Այնթափի թրքախօս չրջաններուն։

Ցետոյ Կապադովկիան չրջանին մէջ ալ գործած է և վահրամ Թահմիզեանի հետ բատ ումանց մասնաւորապէս Մունճուսունի մէջ ազէտալի դեր մը կատարած է այդ գիւղը ապականութեան բոյն մը դարձնելով։ Ընդհ. պատերազմի առեն Զինճի տէրէի բողոքական յուշաց քարոզիչն էր։ Գաչտօնին բերմամբ Մարաշ անցած ըլլալով իբր յեղափոխական և Հայ գաղմիթաճիներու բարեկամ ամբաստանելով կը նետուի բանտ։ Պատերազմական առեանը չ'ուշանար մահուան գատապարտել զինքը, ցանիրաւի զինքն կախադան կը բարձրացնեն, իրմէ կը մնան քանի մը հայատառ-թրքաբարբառ կրօնական երգեր։

Էջ 1054, տող 26-27, ջնջել եւ անոնց տեղ դնել հետեւեալը.
Տօքթ. Աւետիս Երէցեան, ծնած է 1841ին Եւդոկիա, Ասիկա իր

Նախնական ուսուցմը առացած էր իր քահանայ մեծ հօրմէն, վասնզի ինքն վազաժամ որբ մնացած էր։ Իր ուշիմութեան և ընդունակութեան համար 1848ին կը ղրկուի Կ. Պոլիս Տօքթ. Համլինի վարժարանը ուր 12 տարի ուսման հետեւելէ յետոյ 1860ին չրջանաւարտ կ'ըլլայ։ Հոն իրեն դպրոցակից էին պատ. Գերմէրէ Եագուպեան, պատ. Թոմաս Գօյահեան, Յակոբ Գօյահեան (յետոյ Ազգապետ), Տօքթ. Գ. Մատթէոսեան, պատ. Գէորգ Շիշմանեան, Տօքթ. Տատրեան, Ալեքսան Գէզճեան և այլն։

Իր դպրոցականութեան չրջանին երբեմն ինքն աշխատելով և երբեմն Ամերիկա գտնուող իր քրոջմէն ղրկուած պատահական փոքր օգնութիւններով իր ապրուստը ապահոված է։

Շրջանաւարտ ըլլալէ անմիջապէս յետոյ կուգայ Կեսարիա, վասընզի տեղւոյն միսիոնարը Տօքթ. Զարլս Ֆարնուըրթի երկու կարող օգնականներ ուզած էր Տօքթ. Համլինէն և ան պատ. Գերմէրէ Եագուպեանը իբր քարոզիչ և Ալեքսիս Երէցեանը իբր դասատու անոր յանձնարարած էր։

Երէցեան այս առթիւ քանի մը տարի Կեսարիոյ և չրջակայից մէջ կը ծառայէ իբր ուսուցիչ, միսիոնարներու ձեռքին տակ, միեւնոյն ատեն քարոզելով երբեմն։ Իր խօսած քարոզները խորունկ ազդեցութիւն ըրած են և բոլոր Հայ ժողովուրդէն սիրուած է, վասընզի Ալեքսիս Երէցեան լուսամիտ գաղափարներ ունէր և միշտ կը պաշտպանէր սա կարծիքը թէ պէտք չէր Հայ եկեղեցիէն բաժնուիլ այլ զայն պէտք էր ներսէն բարեկարգել։ Այս գաղափարները բնական է շատ հաճոյ չէին կրնար ըլլալ միսիոնար Ֆարնուըրթի որ գինքը կ'աբձակէ պաշտօնէ ձեռքը տալով գոհունակութեան և բարւոք պաշտօնավարութեան վկայական մը։

Ամերիկայի Երէցեանի այս քանի մը տարիներու պաշտօնավարութիւնը ի կեսարիա հակատագրական կ'ըլլայ ո՛չ միայն իր կեանքին համար, —վասնզի հոն 1863ին կը նշանուի և 1867ին կ'ամուսնանայ Օր. Մարիամ Ձէտուրեանի հետ և այսպէս կը կապուի քաղաքին— այլ նաև կեսարիոյ Հայութեան, ուր ինքն կոչուած էր կարեւոր գեր մը կատարելու։

Տօքթ. Զարլս Ֆարնուըրթէն բաժնուելէն յետոյ Երէցեան հրաւէր կ'առանայ Իզմիրի միսիոնար Տօքթ. Վաննէլէպէն մէկ տարուան համար Իզմիրի մէջ իրր ուսուցիչ պաշտօնավարելու համար պայմանաւորուիլ։ Երէցեան կը պահանջէ որ գէթ երկու տարուան համար կնքուի պայմանագրութիւնը։ Տօքթ. Վաննէլէպ կը համաձայնի և Երէցեան կը մեկնի Իզմիր ուր միայն մէկ տարի կրնայ պաշտօնավարել, վասնզի միսիոնարական համաժողովին մէջ որ Կ. Պոլիս կը գումարուէր Տօքթ. Ֆարնուըրթ, խնդիր կը յարուցանէ թէ իր արձակած անձը Տօքթ. Վաննէլէպ առած էր իր գործին մէջ հակառակ ընկալեալ սովորութեան որ կ'արգիլէր միսիոնարի մը արձակած անձը ուրիշ մը պաշտօնի կոչել։ Տօքթ. Վաննէլէպ թէև Տօքթ. Ֆարնուըրթի տուած գոհունակութեան վկայականը ցոյց տալով կ'ուզէ ինքզինքն արդարացնել, սակայն ժողովին որոշմամբ Երէցեանի երկու տարուան թոշակները վճարուելով կ'արձակուի պաշտօնէ։

Երէցեան Իզմիրէն կը գառնայ Կեսարիա (1876) իր կինը հոն ձգելով Ամերիկա երթալու համար քրոջը հրաւէրով, հոն բժշկութեան հետեւելու համար։

Սակայն երբ Կեսարիա եկաւ հոն իր երբեմն սերմանած գաղափարները սկսած էին արդիւնաւորուիլ և մի քանի անձեր որոնց մէջ էին Նազարէթ Աւուրեան, Կարապետ Դաւուդեան, Բարսեղ Սբվաճեան, Բարսեղ Թաշճեան, Գաբրիէլ Ջամպազճեան, Յովհաննէս Ագապաշեան և Գրիգոր Դանիտագճեան, կազմած էին միութիւն մը, Աւետարանի քարոզութիւններ կազմակերպելու համար։ Առանք Հայ եկեղեցին առանց բաժնուելու, առանց բողոքական ըլլալու, կ'ուզէին Աւետարանի գաղափարները տարածել, ուստի վարձած էին Հասան աղա Տամ թաղին մէջ թուրքի մը տունը և գործի սկսած, իբր առաջնորդ և քարոզիչ ունենալով Հակի Արթին անուն անձ մը որուն քարոզներէն բան մը չէին հասկնար դժբախտաբար։

Առանք երբ լսեցին որ Իզմիրէն Երէցեան գարձած էր անոր առաջարկեցին իրենց ըլլալ առաջնորդ և քարոզիչ։ Երէցեան սիրով ընդունեց (1870) և կազմակերպեց գործը հիմնելով Լուսաւորչական Ընկերութիւնը որուն անդամները նախապէս 10-15 հոգի էին։

Երէցեան ընկերութեան անունով բացաւ նաև աղքատ տղոց վարժարան մը ուր ինքն կը դասախօսէր։ Դպրոցը կը բացուի Սէթէն Իօնիւն Ջամպազճեաններէն վարձուած տան մէջ, որ կիրակի օրերը կը ծառայէր իբր լսարան։ Երէցեան հոն ամէն կիրակի կը խօսէր շատ չինչ քարոզներ և ընկերութիւնը օրէ օր կը զարգանար։

Այսպէս Երէցեան....

Է՛ջ 1054, տող 48, «փակուեցաւ» բառին ետև աւելցնել.—
(1872) և Գ. Աւետիս Երէցեան և ընկերութեան անդամներէն ոմանք ձերբակալուեցան և քանի մը օրուան քննութենէ յետոյ արձակուեցան, միայն ընկերութիւնը խաթարուեցաւ իբր գաւրիարքարանէն ալ-արուեստալ։

Է՛ջ 1055, տող 5, «Կեսարիա» բառին ետև աւելցնել.—
Ուր այս անգամ գահճէ-գաչը նոր չէնքի մը մէջ կը հաստատուի։

Է՛ջ 1056, տող 4, աւելցնել.—
Ան կը տարածուէր և կը զարգանար, հակառակ նոյնիսկ չարախօսութիւններուն և զրպարտութիւններուն և տեսակ տեսակ հալածանքներուն։

Այսպէս անգամ մը 1883ին գարձեալ Տօքթ. Աւետիս Երէցեան կը ձերբակալուի և կը ղրկուի Էնկիւրիւ։ Ընկերութեան անդամներէն Նազար աղա Քէչիճեան կամաւորապէս անոր ծառայելու համար ինքն ալ կ'ընկերանայ։ Կուսակալը կարճ հարցաքննութենէ մը յետոյ զայն կ'արձակէ։ Էնկիւրիւի եւրոպական պետութեանց հիւպատոսները, որոնց կը ծանօթանայ Տօքթ. Երէցեան, զինքն կը պատուեներըը, որոնց կը ծանօթանայ Տօքթ. Երէցեան, զինքն կը յորդորեն մնալ հոն տարեկան 200 ոսկի հաստատուն թոշակ ապահովելով սակայն անիկա կը մերժէ և կը գառնայ Կեսարիա ուր ընկերութիւնը լաւագոյն պայմաններու մէջ 84 ոսկի կրնար տալ իբր տարեթոշակ։

Երէցեան այսպէս գործեալ իր գործը առաջ կը տանի մինչև որ Փոքր Հայքի չարժումը կը պատահի և Հայերը կատածելի կը գառնան, Այս առթիւ Ուսումնասիրական ընկերութեան կիրակնօրեայ լսարանն ալ կ'առակախուի քանի մը շաբաթ, սակայն անոր նախագահը և վարիչները կը յաջողին արտօնութիւն առանալ, և շարունակել իրենց կիրակնօրեայ հաւաքոյթները և քարոզութիւնները։

Պատրիարքարանը իր տուած արտօնութեան կոնդակը ջնջած ըլլալով, այս անգամ ընկերութիւնը կ'առնէ Ինճիլ Ձէմիյէթի անունը,

1872ին Քօրօ Յակոբ Միսլեանէ լուսանկարուած պատկեր
Լուսաւորչական Ընկերութեան
Նախագահին եւ հիմնադիր անդամներուն

(*) Տոքթ. Վ. Աւետիս Երէցեան նախագահ, 1. Գաբրիէլ Ջամպաքեան, 2. Յովհաննէս Ազապաշեան, 3. Նազարէթ Աստուեան, 4. Բարսեղ Սբվաճեան, 5. Բարսեղ Թաշճեան, 6. Կապրպետ Գալուստեան, 7. Դրիգոր Գաւնտագճեան,

Էջ 1056, վարէն 12 տող, աւելցնել.—

Իրեն հետ նահատակուեցաւ իր կինը, 20 տարեկան տղան և աղջիկը։ Միայն իր երեք աղջիկները և 5-6 տարեկան մէկ մանչ զաւակը, (տես անոնց պատկերը էջ 1385) վարի յարկը ախոռին կամ ձիւնի հորին մէջ պահուտած ըլլալով, հրաշքով կ'ազատին (տես էջ 1384)։ Իր մահէն երկու ամիս յետոյ յաւերկաւորութիւնը կատարուած է իր նշխարներուն և թաղուած է Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին բակը։

Էջ 1056, վարէն 10 տող, աւելցնել.—

Այդ գործերը կը բազկանային 8–10 հատորներէ որոնց մէջ հա-

ւաքուած էին իր քարոզները, ինչպէս նաև բժշկական նիւթերու վրայ շատ մը գրութիւններ։ Իր բժշկական թեզը ստամոքսի հիւանդութեանց նուիրած, Բենսիլվանիոյ համալսարանին մէջ մինչև այսօր իբր հեղինակութիւն ընդունուած է այդ նիւթին վրայ։

Է՛լ 1057, վարէն 31-32. «Հիւլիւլիւ *որուն իմաստը և ծագումը չենք գիտեր» բառերը ջնջել եւ տեղը դնել.—*

«Հիւլիւլիւ *որուն իմաստին և ծագման մասին ճիշդ գաղափար կու տայ սա բացատրութիւնը։* «Կիլիկիայէն (տեղի Զէյթունէն) եկած Գրիգոր Ֆն. (ոչ թէ վարդապետ) Ոսկերիչեան երբ Էվէրէկի երգեցիները կը բռնուի եւ իր կարծեցեալ *կատարելագործուած* դաւանանքը կ'սիպուի խոստովանիլ բուրիզ մէկը հեգնական մակդիր մը կը գտնէ, *հուլուլի* (= *հիւլիւլիւ* = հասուցած, ժամանած, կամ կատարելագործուած) բսելով։

Այս տղոցդր տեղային բան չէր այլ դասակներէն էր այլանդակ տղոցներու տգեղացող դասէն՝ Ամերիկայի, ուր իրենց երգեցիկ համեմատ fundamentalist = հիմնապաշտ, pendegostalls = հոգեգալատեաց եւ perfectionist = կատարելագործուածներ, shakers, որոնք յաճախ կը շփոթուին quakerներու հետ։»

Գարչէման նոյնպէս կը հաւատայ թէ այս ազանդին գլխաւոր կեդրոնը Զօմախլու չէր, այլ Էվէրէկ-Ֆէնէսէ ուր տուները հասարակաց աւելի գեղատեսիլ էին իրր քաղաք քան Զօմախլուցիները՝ որոնց տուները գրեթէ ամէն օր կրնար մտնել ելնել անարգել։ Գարչէման կը հաւատայ թէ Հուլուլիներն ալ միւս խաւուխիկ տղոցներուն նման պզտիկ սկարուրեներ մը զերծ չէին, այլ է սեռային զեղումներէ։ Էվէրէկ-Ֆէնէսէի Հուլուլիները, որոնց դասակարգի մը կը պատկանէին, ջղայնոտ կիներ որոնց էրիկները տասնեակ տարիներով *դուրսէր* գացած էին, աննկարագիր լկտիաձներ, որոնք իրենց երգեցիկին մէջ յարգանք չէին վայելեր, եւ ոնոնք որ ոնուն մը շինելու եւ իրենց ձայները բանի մը մարդոց մէջ լսել տալու մարմաջէն տառապած էին եւ ոնոնք որ բաղականներէն զրկանք տեսած, հարկահաւաքներէն կեղեքուած էին, տես ինչ բացառութեամբ ալ ոնոնք որոնք լոյսի մը համար կուտորէն կը խարխափէին եւ գոհացում չէին տացած հոգեպէս։ Ահա այս պարարտ հողին վրայ պայթեցաւ օտարամուտ այդ այլանդակ տղոցդր, որ տես աւերներ գործած է։ Այն տեսութիւնը թէ ոնոնք սեռային անբարոյականութեան կամ անձուժկալութեան գոներ եղած են սոսկ Էվէրէկ Ֆէնէսէի եւ Զօմախլուի համար չէ, այլ այդ երեւոյթը Ամերիկեան հոգեբանութիւններու, փիլիսոփաներու, կենսաբաններու, բժիշկներու եւ բնկերաբաններու բուռն ուշադրութիւնը գրաւած եւ երկար ուսումնասիրութեանց տեղի տուած է։

Ամերիկեան հռչակաւոր փիլիսոփայ Ոքէնլի Հօլ եւ հոգեբան Ուիլերմ Ճէյմս եւ բնկերաբան-հոգեբան բժիշկ Տօքթ. Գարլ Ակբսս Մէնինկըր կը հաստատեն թէ կրօնական յուզմունքներու եւ սեռային զեղներու զգումնի մէջ անբաժանելի նոյնութիւն մը կայ։»

Գարչէման կը հաւատայ թէ այս ազանդին հետեւողներուն մեծամասնութիւնը բարոյապէս անկեալներ էին, Այսպէս 2 Էվէրէկցի կիներ բացարձակ, 4 Ֆէնէսէցի կիներ գաղտնի պոռնիկներ էին, 6 Ֆէնէսէցի այրեր որոնք վերջը բաղաքական եղան իրարու կին պղծած էին, 2 Զօմախլուցի կիներ, որոնք նախկին Հուլուլիներ էին և յետոյ բաղաքական, յայտնի թոյլ կիներ էին, որոնցմէ մէկը

տեղահանութեան առեն թուրքերուն հետ փախաւ։ Իսկ կային շատ մը երիտասարդներ նոյն ազանդէն որոնք աւելի անշնորհք մոլութիւններ ունէին։

Էջ 1057, վարէն 12 տող.—

Քուէյքր = երիցական չէ, ինչպէս ըսուած է։ Quaker = մաքրակրօն պէտք է ըլլայ։ Իսկ հոն խնդրոյ առարկայ անձերը որոնք Քուէյքր կարծուած են պէտք է shakersներ ըլլան, վասնզի ըստ Գարչէմանի ա՛չ Քուէյքըրներըը և ոչ ալ երիցականներըը որոնք 18 հիւղերու կը բաժնուին և կալուինականներ են, հակառակ իրենց անողոք և ահռելի ըմբռնումներուն, այս տեսակ յիմար բաներ չէին ըներ։

Էջ 1058, տող 10–11, աւելցնել.—

Վահրամ Թահմիզեանի հետ քէալիմճիութեան տարածողը եղած է Միսաք Քէշիշեան։ Ասոնք երկուքը միասին կեսարիա գացած են 1903–4 դպրոցական տարեշրջանին։ Վահրամ Թահմիզեան հոն մնացած է մինչև իր ամուսնութիւնը, որ 1908ին կատարուած է Գալիօպի Սիրինիտիսի հետ։ Տոքթ. Տատ և Ֆաուլ քաջալերած են Թահմիզեանի ազանդին քարոզութիւնը, իսկ Հ. Բ. Ուինկէյթ հակառակած է իր դպրոցին շրջանակին մէջ մացնելու Թահմիզեանը որ ինսաական դեր մը կատարած է կեսարիոյ շրջանակին մէջ իր քարոզչութիւններով։

Գարչէման կ'ըսէ թէ «Մուճճուսուճ կեսարիոյ 63 գիւղերուն անբասիր բացուհին, Մուճճուսուճ որուն գեղեցիկ սեռին պատոյն վրայ փոքի մը նըսած չէր, Մուճճուսուճ որուն բնակիչները կարծես թէ Թոսկանացի երգիչ գիւղացիներուն պէս ամէնն ալ գեղեցիկ երգողներ էին, այդ կրօնական հետիօթիզմին զոհ գացած էր եւ կարեեռեի պէս իճկած էր ապականութեան մէջ 1905ին ճեռհիւ Վահրամ Թահմիզեանի, Միսաք Քէշիշեանի եւ Խարալամպոս Գօսթանեան օղլուի, որոնք Մուճճուսուճը երկրորդ բոցաճոցին վերածած էին։ Մուճճուսուճ որ Թուրքերուն ամենակատաղի ատելը այդպիսի անպատուութեան ենթարկուած չէր հրիստոնէութեան անունով գործուած այս նախճիրին զոհը եղաւ։

Երբ Գորտը արգիլեց ուրիշ գաւառանդներու մուտքը կապադովկիոյ թեմին մէջ Թահմիզեան Գոնիա գնաց, վասնզի Տոքթ. Տատ ալ Գոնիա գացած էր Գորտէն 32000 տոլարնոց հիւանդանոց մը իւրացնելու համար։ Երբ Գոնիա հաստատուած Մինասյեթ ազանդին հետեւորդ Միս Կըրպըր Զինճիրէրէի մէջ որբանոց մը բացաւ, հոն հաւաքեց Թահմիզեանը և հետեւորդները և հոն տիրեց ու իշխեց ինչպէս կամանայի Մա Ասուածածուհին։

Հոն անոնք չարաւնակեցին իրենց չահագործութիւնները հովանաւորուած Միս Կըրպըրէն։

Միսաք Քէշիշեան Ամերիկայի մէջ ի նպաստ որբանոցին հաւաքած գրամէն 2000 տոլար իւրացուց, ասկայն գարձեալ պաշտպանեցաւ։

Տեղահանութեան առեն այդ ապականութեան օրէրը քանդուեցաւ ասկայն Վահրամ Թահմիզեան Դամասկոսի մէջ չարաւնակեց գործունէութիւն մը ունենալ և Հայ աղջիկներու պատիւը աճուրդի

դնել։ Զինադադարէն յետոյ անցաւ Ամերիկա և հաստատուեցաւ Լոս Անճելոս (Գալիֆորնիա) և ինքզինքն ամուրի ցոյց տալով սկսաւ հին սխրագործութիւններուն։

Գատ. Մ. Կ. Փափազեան զինքը խայտառակելու համար իր կինը Մուրիայէն Ամերիկա կը բերէ։ Առիվ հանդերձ Թահմիզեան իր ազանգին ընծայած անխոտորելի հրապոյրներով Ֆրէզնոյի մէջ կը յայտնի և Գատ. Փափազեան տեղի կու տայ և կը քաշուի արեւմուտք Նիւ Ճըրզի 3 մղոն հեռու Նիւ Եորքէն։

Հիմա Թահմիզեան կը հրատարակէ «Փրկիչ» անուն հանդէս մը որուն խմբագրականները թարգմանութիւններն են հիմնապաշտ (fundamantalist) համանուն օրկանին։

Էջ 1106, տող 5, աւելցնել.—

1919ին զինադադարէն յետոյ Տ. Սերովբէ Ագհ. Փաւրմաեան այս չէնքին մէջ կը բանայ կրթարան մը որ շատ կարճ չրջան մը միայն հոն ձեալէն յետոյ կը փոխադրուի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին յարակից՝ կիւմիւշեան վարժարանի չէնքը, մինչև որ ան ալ կը գրաւուի Ֆրդրոցը կը փակուի։

1919ին, ԿԵՍԱՐԻՑ ԱԶԳ. ԵՐԿՍԵՌ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄ
(դժբախտաբար կարելի չեղաւ մեզի ճշդել անուններ այս խմբանկարին)

Էջ 1166, վարէն 8 տող. «Իրմէն թուրքերէն առրված Էին չատերը» բառերուն վոյ աւելցնել ծանօթութեան ճառն մը եւ էջին սորեր դնել հետեւեալը իբր ծանօթութիւն.—

(1) Առանց մէջ ամէնէն աւելի նշանաւոր եղած է Էվէրէկի Աւա-

գերբեց Տ. Թորոս քհ.ի որդին Տէր Թորոսեան Հաճի Տէտէ էֆէնտի (1834–1915) որ իրեն պէս առաջին կարգի տահկապան էր և պետական ծառայութեան մէջ մտած է և 50 տարի ծառայած է իբր գատական պաշտօնեայ և իբր հարցաքննիչ գատաւոր իր ծննդավայրին մէջ, կառավարութենէն և ազգէն գնահատուած պաշտօնեայ մը եղած է և չատեր իր աշակցութիւնը վայելած են, նահատակուած է աքսորի ժամանակ Թաքքալի մէջ։

Էջ 1183. Ամասուցի վանացի կեցուազրութեան վրայ աւելցնել հետեւեալ տեղեկութիւնները.—

Ութ տարեկանին որբ մնացած է։ Մշոյ Մխացեալի վրժ.ներու տնօրէն Մարկոս Նալպանեանի չնորհիւ կը մտնէ Գալոյ կեդրոնականը, ուր 8 տարի կը յաճախէ (տես Կիլիկեան Տարեցոյց, էջ 249)։ 1912ին տնօրէն՝ Նիքսարի և ապա Թօգատի վարժարաններուն։

Էջ 1204. տող 14. աւելցնել.—

ԹԱՀՄԻԶԵԱՆ ՏԻԿ. ԴԱՎԻԹԻ (ՏՆ. Սիրիներտիս Մթէֆեանօս).— Ծնած է 1878ին Զինճիրլէ։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է Թալասի Ամերիկեան վարժարանը։ Պաշտօնավարած է իբր ուսուցչուհի և Աւետարանչուհի։ 1903էն 1908 օգնական տնօրէնուհի եղած է Թալասի Ամերիկեան Հիւանդանոցին, յետոյ գործած է իբր Աւետարանչուհի։ Ամուսնացած է պատ. վահրամ Թահմիզեանի հետ։ Աչխատակից է Փրկիչ ամսաթերթին։ Թարգմանած է չարք մը հոգեւոր երգեր և հեղինակած է չատ մը անգլիերէն երգեր։ Հիմա Ամերիկայի մէջ իբր Աւետարանչուհի կը գործէ։

Էջ 1204. վերջին տողէն յետոյ աւելցնել.—

ԹԻՓԵԱՆ ՄԱՐԻԱ (ՏԻԿ.).— Ծնած է Թալաս 1873ին յոյն ծնողքէ (Մոսեփեան Սերբենիտիս և Սօֆիա Օկուսիտիս)։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին Ամերիկեան վարժարանին մէջ և միշնակարգ ուսումը Կ. Գալոյ Ամերիկեան աղջկանց գոլէճին մէջ։ Կ. Գալիսէն դարձին Թալասի Ամերիկեան վարժարանին մէջ պաշտօնավարած է եօթը տարի։ Ապա պաշտօնավարած է թէ իբր ուսուցչուհի, քարտուղարուհի և աւետարանչուհի, Գոնեայի Ամերիկեան հաստատութեանց մէջ։ Ամուսնացած է Տոքթ. Թէքեանի հետ (տես էջ 1529 և 2086)։ Տիկ. Մարիա Թէքեան երաժշտուհի մըն է նաև և երգերու յարգմանիչ։

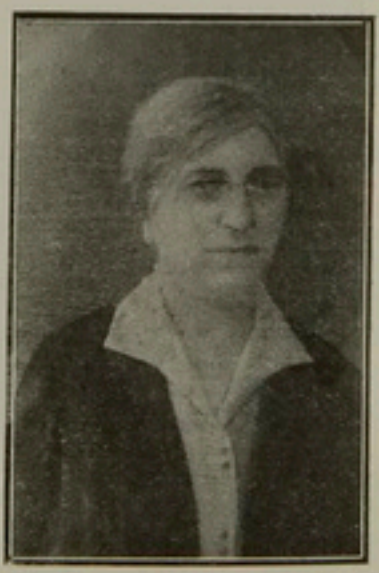

ՏԻԿ. ՄԱՐԻԱ ԹԻՓԵԱՆ

Էջ 1212, տող 35, աւելցնել.—

ԿԻՐԻՏՂԵԱՆ ՏԻԿ. ՌԻՖԿԱ.— Ծնած է 1860ին Կեսարիա, և աղջիկն է Մար-

տիրոջ և Մարիամ Դըլըճճեան ամուսիններուն։

1876ին Մարզուանի Ամերիկեան աղջիկներու վարժարանէն չըբ-
ջանաւարտ ըլլալէն յետոյ կը դառնայ Կեսարիա և մինչև ամուս-
նանալը հինգ տարի իբր ուսուցչուհի կը պաշտօնավարէ Կեսարիոյ
վարժարաններուն մէջ։ Ամուսնանալէն յետոյ ալ երբեմն երբեմն
ընդհատաբար մի քանի տարիներ պաշտօն վարած է։ Կեսարացիք
զինքը կը հանչնային «Ներեկա վարժուհի» անունով։

Էջ 1215, տող 7, աւելցուր.—
... 1910ին։

Էջ 1215, տող 18, ջնջել «4-5 տարի առաջ» բառերը եւ անոնց տեղ դնել.—
... 1928 Օգոստ. 28ին։

Էջ 1222, վարէն 7 տող, «հետեւանքով» բառին ետք աւելցնել.—
... 1910 Օգոստ. 8ին։

Էջ 1229, Պետրոսեան Միհրանի կենսագրութեան վրայ աւելցնել հետեւեալ տեղեկութիւնները.—
Ծնած է 1863 Դեկտ. 16ին։ 1881էն սկսեալ կը պաշտօնավարէ Ազգ. վարժարաններու մէջ, իբր ուսուցիչ և տէպ իբր տնօրէն։ 1887ին կը յարի Հնչակեանութեան, և կը քարոզէ ու կը կազմակերպէ գիւղեր և քաղաքներ։ Քանիցս կը ձերբակալուի։ Ներկին մահուան կը դատապարտուի և հրաշքով կ'ազատի։ 1908էն յետոյ կեսարիոյ Հնչակեան մասնաճիւղին կառավարութեան մօտ ներկայացուցիչն էր։ 1909ին Ս. Գալիա գումարուած Հնչակեան Ջ. Ընդհ. Գատգ. ժողովին մասնակցած և ապա կեդր. վարիչ մարմինէն Գաղատիոյ նահանգին համար բրօքականտիստ նշանակուած է, ինն ամիս յետոյ կրկին ստանձնեց ուսուցչական պաշտօն։ Աշխատակցած է Ս. Գալոյ և Ամերիկայի Հայ Թերթերուն։

Էջ 1234, Սարգիսեան Արիստակէսի կենսագրութեան վերջին տողը ջնջել եւ տեղը աւելցնել.—
1915ին տեղահանութեան ինքն ալ տարագրուեցաւ և յալղոզեցաւ Տարսոն մինչև պատերազմին վերջը։ Զինադադարի վաղորդայնին իր ուսուցչուհի կնոջը հետ Գալիա դառնալով դասատու եղաւ Սկիւտարի Ս. Խաչ գպրոցը։ Հմուտ էր թուրքերէնի, մեռաւ Ազգ. Հիւանդանոցին մէջ 4 Յուլիս 1924ին։

Էջ 1239, վարէն վերջին տող, աւելցնել.—
Ընդհ. պատերազմէն առաջ ֆրանսական քաղաքացի դարձած Տօքթ. Գարեգին Տէր Խաչատուրեան, նախ իբր զինուոր յետոյ իբր զինուորական բժիշկ՝ մինչև զինադադար լիովին կատարած է իր պարտականութիւնը հանդէպ իր նոր հայրենիքին, պատերազմէն յետոյ վերջնապէս հաստատուելով Սէն-Գլէնի մէջ, իբր հմուտ, խղճամիտ և անձնուէր բժիշկ, և իբր լրջամիտ հանրային գործիչ, մեծ ժողովրդականութիւն չահեցաւ, ոչ միայն Սէն-Գլէնի մէջ որուն քաղաքապետ անուանուեցաւ մէկ քանի անգամ, այլ և ամբողջ Հօթ-Մարնի նահանգին մէջ, ուր ան եղաւ երկար տարիներ Շոմոն-վաոթի

նահանգապահին (արձանախոսման) խորհուրդի մէջ մէկ-մէկն պատուիրակ, և քանի մը տարի նոյն իսկ նախագահ այդ խորհուրդին, եղած է նաև Հոյմ-Մարնի Հանրապետական Ակումբի նախագահ, հաշտարար դատաւոր, Բժշկական Միութեան անդամ, և այլ։ Ատացած էր «Ոսկի-սիյէ տ'Ակատեմիի խաչը և Հանրային Կրթութեան «Ոսկի-սիյէի լեգէոնի խաչը։ Ամուսնացած Ժրանուհիի մը հետ, ունեցած է երկու զաւակներ, մին լէոն Տէր Խաչատուրեան, հոդագէտ, Գար-լը-սիւք հաստատուած, Մէօզի նահանգին հոդագործական պաշտօնատանց տնօրէնն է, և միւսը՝ Ալիս, տիկինն է Գրիւէէ հաստատուած հարստարագետ Կարապետ Քիւրքէեանի։

Տոքթ. Գարեգին Տէր Խաչատուրեան մեռաւ 3 Դեկտ. 1936ին։

Էջ 1243, վերջին տող, «Տ. Մոեփան ք.ին» բառերուն ետև աւելցնել (1) յանօթութեան ճառ եւ էջին տակ դնել.—

(1) *Այս քահանան վախճանած է 30 Յունուար 1905ին, ծնած է 1844ին և քահանայ ձեռնադրուած 1873ին Սամսոնի առաջնորդ Յարութիւն եպ.էն (Բիւզանդիոն, թ. 2568)։*

Էջ 1272, տող 31, աւելցնել.—

Ցառաջդիմասէր Ուսանողական Միութիւնը որ կազմուած էր 1912ին։ Անոր վարիչներն էին Օննիկ Գալըգճեան, Գօղոս Սիմճեան և Կարապետ Քէմպէճեան։ Այս վերջինը տնօրէն եղած է Կեսարիոյ Կիւմլեանց վարժարանին գինադադարէն վերջը և մեռած 1922ին թոքախտէ։ Այս մրուխիւնը կը հովանաւորուէր ....

Էջ 1277, տող 27-28, «Յակոբ Գրուասլեանն» բառերուն ետև դնել (1) ճառը եւ աւելցնել էջին տակը հետեւեալ յանօթութիւնը.—

(1) *Յակոբ Գրուասլեան (1882-1913†) իր ուսումը կիւմլեանց և Յիսուսեանց վարժարաններու մէջ առացած անձ մըն էր որ հնագիտութեամբ կ'զբաղէր և հնութիւններ կը հաւաքէր։ Հինգ տարի բարեգործականին մէջ եռանդով աշխատելէ յետոյ հրաժարած է։ Կեսարիոյ կառավարիչ ձեմալ պէյի անձնական բարեկամին էր։ Ոսմանք իրեն կը վերագրեն 1909ին Ատանայի ջարդին առեն Կեսարիան եւս ջարդելու հրամանը անգործադրելի ձգելու յաջողութիւնը որ ուրիշներու ալ ընծայուած է։*

Էջ 1305, տող 23, աւելցնել.—

**** Հայ-Կաթոլիկ և Հայ-Բողոքական համայնքներն ալ ունեցած են իրենց ներքին կազմակերպութիւնները, իրենց առաջնորդութեան համաձայն։*

Հայ-Կաթոլիկ Առաջնորդարանին վերջին Մեծաւոր ժողովին անդամներն էին.

Յակոբ Գալուզեան, մեռած Քէրէք.
Սարգիս Թալասլեան, նահատակուած.
Յակոբ Ճազմաճարեան, տարագրեալ.
Հաճի Գաճիէլ Թէլլալեան, տարագրեալ և մեռած Համա։

Իսկ Հայ-Բողոքականներու վերջին Ուսգաց ժողովի անդամներն էին.

Գաս. Քերովբէ Եազուպեան († 1914).
Գաս. Առաքադուկ Շանլեան, *խալամացած, հիմա Ամերիկա.*
Գրիգոր Գուճադենեան(1), *մեռած Քէրէք.*
Սարգիս Նէվրուզեան, *խալամացած և մեռած 1918ին.*
Գաս. Վահրամ Թահմիզեան, *տարագրեալ, հիմա Ամերիկա։*

Էջ 1314, Հանի Սարգիս Մէրտինեանի պահկերին տակ աւելցնել.—
Մեռած ի Դամասկոս։

Էջ 1397, վերջին տող, աւելցուր (1) ծանօթութեան նման մը եւ տակը իբր ծանօթութիւն աւելցուր հետեւեալը.—
Գարեգին վրդ. ո՞վ էր և ի՞նչէր՝ հասկնալ կ'ուզէ Տիար Բարսեղ Օհանեան։

Այդ ժամանակներէն ծանօթ են միայն երկու Գարեգին վրդ.ներ, մին Ալճէրեան և միւսը Զօպանեան։ *Դժբախտաբար երկուքին ալ ո՛ր տեղացի ըլլալը չեմ գիտեր, որպէսզի կարենամ հետք մը տալ ո՛րն է արդեօք իր ակնարկած գրուածքի Գարեգին վրդ.ը։ Ամէն* նման կարող մէկը չէ եղած և կրօն. *ժողովուրդը զրպզեցուցած է* յաճախ իր ապօրէն և անկարգ արարքներով որոնց համար միշտ պատժուած և նոյնիսկ կեանքէ ալ աքսորուած է (տես էջ 1006)։ *Իսկ միւսը՝ Գարեգին վրդ. Զօպանեան յետոյ խալամացած է և կոչուած է Ահմէտ Մուխթար և եղած է ահարկու լրտես մը և Միլլիյէթ վարժարանին մէջ հայերէնի դասատու։ Ես աւելի արամագիր եմ այս վերջինը նկատելու ակնարկուած վարդապետը, վասնզի Ամէրեան կեանքէ աքսորուած է շատ ուշ (1899) և ժամանակագրութեամբ կարելի չէ համաձայնեցնել։*

---

(1) Հայկ Ղաչէրեան (Լիբանան, էջ. 579) այս անձին համար կ'ըսէ թէ կեանքէ բողոքականներու ազգապետն էր։ Իր պատմութեան համաձայն տարագրութեան օրերուն կեանքէ կաթոլիկ և բողոքական ընտանիքներուն հետագիրներ կու գան թէ «կառավարութեան հրամանով կաթոլիկները և բողոքականները պիտի չտարագրուին և գացողները ետ պիտի գան։»

Հայկ Ղաչէրեան, այս լուրը առուգելու համար կը գիմէ Գրիգոր Գուճուտագճեանի տունը, ուր կը հասնի նաև Հալէպի պատուելիին հոն գտնուող կեանքէցի բողոքականներու ցուցակը կազմելու համար։ Հ. Ղաչէրեան կը մօտենայ այս պատուելիին և կ'ըսէ. «պատուելի գիտէք որ ես ուրիշներէ աւելի տառապած ու չարչարուած եմ ու տակաւին ոտքերս հիւանդ են, արդեօք կարելի չէ՞ գիս ալ ձեր լիստին մէջ արձանագրէք»։ Պատուելին կը պատասխանէ. «ինչո՞ւ չէ. եթէ Գուճուտագճեան էֆ. հատատէ։ Բայց ան կը մերժէ ըսելով. «անկարելի է ես ուստ չեմ կրնար խօսիլ քանի որ դուք ոչ մեր եկեղեցիին և ոչ ուսուրքերուն չէիք մասնակցիր»։ Հայկ Ղաչէրեան կ'ըսէ. «եթէ որ այդպէս է. բայց չէ՞ք ուզեր գիս ազատել ձեր մի խօսքով որ կարելի էր։ Գուճուտագճեան «ոչ ուստ չեմ խօսիր» կ'ըսէ և անդրդուելի կը մնայ իր որոշումին վրայ։

Խորհրդածել աւելորդ է, կարծեմ։

Էջ 1404, պէտք է դրուած բլլար հետեւեալ պատկերը.—

1909 Ի ԱՏԱՆՈՑԻ ՋԱՐԴԻ ՕՐԵՐՈՒՆ ԿԵՍԱՐՒՈՑ
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՈՒՄԲԸ

Ձախէն աջ ոտքի վրայ կեցողները.

Կարապետ Ց. Էքմէքճեան,
Գէորգ Ավանըզեան,
Յակոբ Մէրտինեան (1915ին կախաղան հանուած),
Յարութիւն Գօզանեան,

Ձախէն աջ նստողները.

Մխմոնիկ Փիլիպոսեան,
Գէորգ Եըլանճեան (յետոյ մատնիչ),
Վահան,
Կիւլպէնկ Կիւլպէնկեան (այժմ Հալէպ լուսանկարիչ),
Յակոբ Խայըրլեան (1915ին կախաղան հանուած).

Էջ 1518–20, պղնձագործութեան մասին տրուած տեղեկութիւններուն վրայ աւելցնել հետեւեալ ծանօթութիւնները եւս:—

Հարիւր տարի առաջ պղնձագործութիւնը կեսարիոյ մէջ սահմանափակ և տարրական վիճակ մը ունէր, և մեհնաչներն էր Թօզատցիները, որոնց գործերը համբաւաւոր էին Թօզա պազրը անունով. Այն ատեն կեսարիա միայն միջնորդի դեր կը կատարէր

չրխակայ քաղաքներու համար, Թօզատէն առնել ծախելով, իսկ իր արհեստաւորները —որոնք փոքրաթիւ էին— հին պղինձներէն նորեր կը շինէին և կը կոչուէին գրզարբմաճը։ 70 տարի առաջ երբ անգլ. պղինձը սկսաւ ներածուիլ Թուրքիա, պղնձագործաց Գասարճեանճ, Տաֆէսեանճ, Ճաճօղգեանճ և Ճամճեանճ սկսան իրենք ալ բերել անգլ. ապրանք։ Այս պատճառով գործ հայթայթուեցաւ արհեստաւորներուն և հետզհետէ Թօզատի ապրանքներուն սպառումը պակսեցաւ կեսարիոյ մէջ և տեղականինը՝ չատցաւ, և արհեստը զարգացաւ։

Այն առեղներըը կեսարիա կու գայ Քէօթահիացի Հաճի Իսա անուն Թուրք մը որ իր քովը առնելով Եուսուֆ անուն Թուրք աշակերտ մը կ'սկսի շինել չարխլը բպրզ և տիզգապաճ կուկում որոնք մինչև այն առեն Թօզատէն կը բերուէին։ Այս արհեստը Եուսուֆ 15–20 Թուրքերու կը սորվեցնէ և ասիկա կ'ըլլայ անոնց մեծաշնորհը։

Սակայն Նշան Մաճառեան և իր երկու եղբայրները իրենք ալ կ'ընդօրինակեն և կը յաջողին։ 4-5 տարի վերջը իրենց կը հետեւէին Մ. Յովհաննէս Մարթաեան և իր երկու եղբայրները։

Մաճարեան եղբարՐ առեղ մը վերջը կը տեղափոխուի Գոնիա և մինակ կը մնան Մարթաեան եղբարՐ, որոնք արհեստը կը կատարելագործեն և կը մրցին բոլոր Թուրք արհեստաւորներուն հետ։ Մասնաւորապէս անոնք պղինձը փայլեցնելու (չարխի բռնելու) գործը չատ կը զարգացնեն։

Մարթաեան եղբարք իրենց արհեստը սորվեցուցին Մէհէնեան եղբայրներուն, Սարգիս Միմիքեանի, Աբրահամ Տավութեանի և Մաճուկ Ավաճըգեանի և այլոց, և Հայերը տիրացան հրապարակին։ Թուրքերը՝ որոնք այս մրցակցութենէն կատղած էին 1895ի ջարդին Մեռոճ Մէհէնբեանը մինակ գտնելով 15–20 հոգի վրան կը յարձակին և պղնձագործի մուրճերով անգթաբար կ'սպաննեն, սակայն ասով կարելի չըլլար Հայոց յաջողութեան արգելք ըլլալ։ Ընդհակառակը Հայերը օրէ օր աւելի կը զարգանան։ Մարթաեան եղբարք Կ. Գոլոյ գործերուն նմանութեամբ կը շինեն խոշոր պղինձ կրակարաններ (մաճղալ)։ Նոյնպէս Մ. Յակոբ Մարթաեան որ 1896ին պանքայի դէպքին Կ. Գոլիա գտնուելով Գուլկարիա փախած էր, վառնայի մէջ Գոլոյ վարպետներէն Տրապիզոնցիէ մը արհեստը կը կատարելագործէ և 1900ին կեսարիա դառնալով չարխի բռնելու նահապետական մեթոտը կը բարեփոխէ անիւով դարձնելու դրութիւնը հիրարկելով։

Նոյնպէս Մարթաեանք հին գուրաա պղինձները հալեցնելու և նոր ձուլելու փորձ մը ըրին առանց յաջողելու, սակայն Մարաշցի Հայ մը կեսարիա գալով գիւղիւղէ պատրաստելու գործը սորվեցուց, ինչ որ Հայ պղնձագործներու մեծ բարիք մը եղաւ, և այլեւս Մարզուանի կաթսաներըը որոնք մուրճով շինուած էին կեսարիոյ մէջ ալ պատրաստուիլ սկսան Մարթաեան եղբայրներէն և Յովհաննէս Մալազեանէն։

Այսպէս կեսարիա եղաւ կեդրոն մը այս արհեստին համար և կեսարացի վարպետներու գործերը, ոգոզեցին Գոնիայի, Ինկիւրիւի և Առանայի կուսակալութեան բոլոր քաղաքները և պոլսական արհեստաւորներու գործերուն հաւասար նկատուեցան։

Էջ 1519, տող 1, «Կարապետ Ճամճեան» բառերը պիտի ըլլայ.— *Ծակոթ Ճամճեան*։

Էջ 1519, պատկերին տակ «Կարապետ Ճամճեան»ը կարդալ.— *Ծակոթ Ճամճեան*։

Էջ 1530, վերէն 12 տող, աւելցնել.—

Ինչպէս Արմենակ Տնովքեանի վրայ վերը խօսուած տեղն (տես էջ 1372) ըսուած է անիկա փաստաբանութիւնը սորված էր իր քեռայրէն՝ Ցովհաննէս Քեահեաեանէ որ Կեսարիոյ մէջ ծանօթ էր իբր ինքնուսոյց օրէնագէտ և ունէր յարգուած դիրք մը։

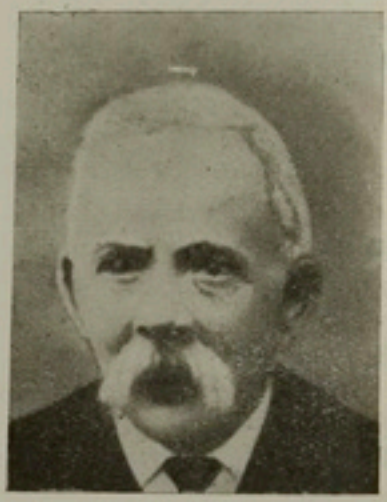

ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԵԱՀԵԱԵԱՆ

Ցովհաննէս Քեահեաեան ծնած է 1838ին Կեսարիա։ Ուսման մեծ փափաք ունենալով ծնողքը զինքը կը ղրկէ Կ. Պոլիս, ուր կ'ատենայ իր նախնական ուսումը։ Դպրոցին չըլլանը աւարտելէ յետոյ ինքնաշխատութեամբ կը սորվի օրէնագիտութիւն, որուն մէջ մեծ բեռ բան համբաւեան չնորհիւ քիչ ժամանակի մէջ իրեն կը չինէ կարող և խըղճամիտ օրէնագէտի անուն մը։ Բաւական երկար տարիներ կ'աշխատակցի փաստաբան Աւետիս Եղրտամեանի Կ. Պոլսոյ մէջ։ 1876ին կու գայ Կեսարիա, ամուսնանալով վերատին Կ. Պոլիս դառնալու մտադրութեամբ, սակայն իր ծերունի մօրը թախծանքին անսալով կը հաստատուի Կեսարիա ուր կրթական վերահսկողութեան շարժման գլուխ կը կանգնի և վարժարաններու ուսումնական ծրագրին բարձրացման համար եռանդով կ'աշխատի։ 1880ական թուականներուն կը յաջողի իրականացնել Միութիւնը երեք թաղերու վարժարաններուն սակայն կարճ չըլլանէ մը յետոյ դարձեալ կը բաժնուին տեղական եռանդութիւններու և հաճի-աղայական անհամակրողութիւններու պատճառով։

1887էն յետոյ նորընտիր Առաջնորդ Տրգատ եպ. Գալեանի գլխաւոր խորհրդատուն եղած է և զայն քաջալերողը Ս. Կարապետի բարձրագոյն վարժարանը հաստատելու համար։ 1895ին իր ատենապետութեամբ կազմուած խնամակալութիւնը համեմատաբար քիչ ժամանակի մէջ կը յաջողի դնել Արամեան աղջիկներու վարժարանը լաւագոյն վիճակի մը մէջ։ 1896ին՝ Յարգերու վազորդայնին նորէն կը ձեռնարկէ թաղային վարժարանները միացնելու, միութեան մէջ մտցնել խորհելով նաև Հայ Բողոքական վարժարանը։ Այս ծրագիրը՝ որուն այժ կու տար Հայ-բողոքական ծանօթ գէմքերէն պատուական անձնաւորութիւն մը՝ Նազարէթ Մոստիչեան, չի յաջողիր, սակայն գաղափարը կը մնայ կենդանի և 1908ի Սահմանադրութենէն յետոյ երիտասարդ նոր այժեր զայն կը յաջողին մասամբ իրագործել ծնունդ տալով կառավարական իտատիչներու ծրագրով Միացեալ Ուսումնարանին։

Յովհաննէս Քեահեաեան որ իր հմուտ իրաւագէտի համբաւը իր ինքնաշխատութեանը կը պարտէր, օրէնագիտական և հանրային պատասխանատուութեան դուռ, իր ազատ ժամերուն անխոնջ ընթերցող մըն էր։ Ունէր հոխ գրադարան մը 4-5 հարիւր հայերէն, թուրքերէն և ֆրանսերէն ընտրեալ հատորներով լեցուն։ 1916ին տարագրութեան համբուն վրայ իր մահուան անկողինին մէջ իսկ դեռ իր գիրքերը կ'երազէր և իր գրադարանին վիրկութեան վրայ կը խորհէր։

Յովհաննէս Քեահեաեան անդամ եղած է նաև եղեռնադատ (ճեզայի) դատարանի, ինչպէս նաև իբր խաւրէ մէճլիսի։ Իր դողդողացող ձեռքերուն համար ժողովուրդին մէջ աւելի ծանօթ էր քիքիրէի Յովհաննէս էֆէնթի անունով։

Էջ 1541, վարէն 7 տող, աւելցնել.—

Պալի Պալեան (1835-1911) ծնած էր Թալաս 1835ին և 13 տարեկանին Պոլիս եկած է՝ իր մեծ եղբօրը միջոցաւ. ժամանակին հայ քանդակագործ վարպետներէն մէկուն աշխատանոցը իբր աշակերտ մտնելու համար։ Երկու տարի աշակերտութենէ վերջ՝ կը դառնայ իր ծննդավայրը հօրը ստիպումներուն վրայ, քիչ յետոյ մեկնելու համար դէպի Ատանա և Տարսոն, ուր բամպակի և ցորենի հօրինական առեւտուրին մէջ երեք տարի ջնացած է։ Բայց սկսուած և կիսատ թողուած արուեստին սիրովը կրկին խանդավառուելով՝ առեւտրականն ապարէզը թողած և իր քայլերը դէպի Պոլիս ուղղած է, ուր քիչ առենուան մէջ՝ ինքնօգնութեամբ յաջողած է իր մասնաւոր աշխատանոցը հիմնել և հետզհետէ գրաւել հայ վարպետներու վստահութիւնը և համակրանքը։

Սուլթան Ազիզ զայն պալատական հարստարապետ կ'անուանէ։ Իժդէնի կայքուհին որոշած էր զինքը Բարիզ տանիլ որպէսզի հոն Զբրաղանի պալատին արաբական ոճով բաղնիքին —որ իր գործն էր— նմանը շինէ, սակայն 1870ի պատերազմը արգելք եղաւ։

1896ին Պալի Պալեան գացած է Պուլկարիա իր զաւակը տեսնելու համար և 1898ին գարձած է Կ. Պոլիս ուր ապրած է մինչև իր մահը 1911 Դեկտ. 5։ Իր գործերն են Ներսէս Պատրիարքի շիրիմը, Սուլթան Համիտի և Մեհեմկեարտ Օսման պէյի շիրիմը, Տօլմա Պահչէի ժամացոյցի աշտարակը։

Էջ 1548, վարէն 5 տող, աւելցնել.—

Ձէյէրի մէջ (էջ 71) կ'ըսուի թէ Սերաստիոյ փառքը և պարծանքը և տեղւոյն հինգ եկեղեցիներուն մէջ ամէնէն փառաւորը և ամէնէն չքեղը եղող Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որ շինուած է 8 քար կոթողներու վրայ գեղեցիկ գմբեթով մը, կառուցանելու և նկարազարդելու համար Սերաստացիք մասնաւորապէս հրաւիրած են կեսարացի պատկերահան Սիմոնը որ հիանալի հարստարապետութեամբ մը կանգնած է այդ հոյակապ տաճարը։

Հաւանօրէն այս անձն է որ 1853ին կոչուած է Իզմիր հոն շարունակելու համար տեղւոյն հոյակապ Ս. Աստիփաննոս եկեղեցւոյ շինութիւնը որ սկսած էր Սիրաթի անուն յոյն մը (տես Հայք ի Զմիւռնի, Ա. հա, Ա. հտ. էջ 77)։ Միայն չի գիտցուիր թէ ինչո՞ւ Սիմոն, չէ լրացուցած անոր շինութիւնը և հրաժարած է (նոյն)։

Էջ 1562, Լուբքի (Բ.) մասին գրուածին «1886ին պահ մը Եգիպտոս ալ եկած է» տողերը կարդալ.—

1886ին եկած է Եգիպտոս ուր մնացած է մինչև իր մահը։

1898 փետր. 18ին Դահիրէի մէջ հրատարակած է Մաժակ անունով հանդէս մը, հայատառ և թրքաբարբառ, որ կարճ կեանք ունեցած է։

Էջ 1719, տող 25, աւելցնել.—

Ժողովրդային զբօսավայրեր գոյութիւն չունին, Անոնց գլխաւոր զուարճութեան վայրը իրենց տաներն են։

Հնեսարիոյ տաճիճներ հարթ ու հողածածկ են. գրեթէ հաւասար բարձրութեամբ եւ իրարու կցուելով կը կազմեն ընդարձակ նեմելավայրեր՝ որոնք հազիւ ընակչութեամբ միակ զբօսավայրն են, մանաւանդ ձմեռուան գաղջ ու արեւոտ օրերուն մէջ։ Երդիճներուն տակ փակուած եւ գորգի գործասեղանները ներուն առջեւ գամուած աղջիկներն ու կիներ տօն օրի մը կամ կիրակիի մը կ'ապասեն որպէսզի իրենց գիրենց տաճիճ ճեռեն։ Իրենց տօնի հագուստները կը հագնին տանդուխէն վեր ելնելէ առաջ, որովհետեւ տաճիճներէ ուրիշ տեղ մը չունին ցուցադրելու համար։ Այս աղջիկները գիրար կը գտնեն հոն, խաղեր, զբօսաճիներ կը ճարեն, երբեմն ալ կը դառնան տափերու ձայնով կամ բախօր մը կը կազմեն ու մազերնին ձգած իրենց ուսէն վար՝ օրօրուելով կը խլեն պատելու մէկ տաճիճէն միւսը, մէկ հիւէն ուրիշ մը կ'երթան իրենց ընկերները հետապնդելէն, դղումի կուտերը չքչքացնելով իրենց ակռաներուն մէջ եւ փողոցին վրայ կը շարուին անցուդարձը դիտելու եւ ժպիտ մը կամ ակնարկ մը ճեռելու համար անոնց, որոնք իրենց կը ճայիին» (*Յովհաննէս Գազանեան*, Հայուն Տարեցոյցը, 1914, էջ 121)։

Էջ 1779, էջին գլուխը դրուած աղօթքը երկու աղօթքներու խառնուրդով կազմուած է, մինչ պէտք էր բլլար երկու աղօթք։

I

Տէր իմ Աստուած, Տէր բարերար
Դու պահպանէ զիս այս գիշեր
Տուր հօրս եւ մօրս կեանք երկար,
Եւ երջանիկ հանգիստ օրեր,
Քու Սուրբ հրեշտակդ մեր մօտէն
Չի հեռանա ամենեւին
Այլ պահէ միտս փորձանքներէ
Արթնցնէ զիս զուարթագին։

II

Հիմա ես որ պառկիմ պիտի
Ցիսուս աղօթք կ'ընեմ քեզի.
Բոլոր մեղքերս Տէր ճերէ
Եւ այս գիշեր զիս պահէ,
Թէ որ ճորեն ես չարթննամ
Շրնորհէ ով Տէր որ քու՝ ովդ գամ
Ամէն։

Է՛ 1828, տող 3 աւելցնել.—

Նոյնպէս կեսարացիներու առեւտրականի ներդամութիւնը ծագրելու համար առեղծուած է կեսարական թմբուկին աւանդութիւնը որուն համաձայն ան 40 տարի փոշիներու խաւի մը տակ արքայութեան մէկ անկիւնը ձեռացած էր անգործածելի, երբ կեսարացի մը բռնի և ներդութեամբ տպրդեցաւ արքայութեան դուռնէն ներս և գրեթէ արհամարհելով ամէն արգելք ներկայացաւ Քրիստոսի և անկէ բռնի կորզեց արքայութիւն տեղաւորուելու արտօնութիւնը։ (Այս աւանդավէպը գրականութեան անցուցած է Հրանդ Մելքոն Տիւրճեան, տես Թէոդիկի Ամենուն Տարեցոյց, 1910, էջ 169–171)։

Է՛ 1830, տող 12 աւելցնել.—

Ասոր մէկ ձեւափոխութիւնն է «Դաւիթ վարդապետի բառզրն ար հեռեւեալն է։

Ժամանակաւ կեսարացիները ուսումնական վարդապետ մը ուճեցնելու տենչով կը դիմեն Պաարիարքարան եւ կը խնդրեն որ իրենց վարդապետը եռ կանչուի եւ անոր տեղ ուսումնական վարդապետ մը դրկուի:

Պաարիարքարանը ճկաթի կ'առնէ խնդիրը եւ գոհացում կու տայ մեծ ադաճերուն: Հին վարդապետը եռ կը կանչուի եւ տեղը նոր մը կը դրկուի ուսումնական դասէն: Վարդապետը կը հասնի Կեսարիա եւ կ'առաջնորդուի մեծ ադաճերէն մէկուն տունը: Կիրակի օրը վարդապետը իր անդրանիկ բառզը կու տայ:

«Օրհնեալ ժողովուրդ, Գործ Առաքելոցի 16րդ գլուխը կ'բսէ թէ ճշմարիտ հաւատացեալները վերջին դատաստանի օրը արդարներուն կողմը պիտի դասուին. նոյնը կը հաստատէ նաեւ Պօղոս Առաքեալ իր առ Թեսաղոնիկեցիս գրած երկրորդ թուղթին 12րդ գլխոյն մէջ»:

Մեծ ադաճերը դուրս կ'ելլեն եկեղեցիէն եւ կը հաւաքուին խորհրդարանը:

— Չեղաւ աս, մեր գործին չի գար, կ'բսէ մէկը:

— Ինչո՞ւ:

— Չլսեցի՞ր Հանի ադա, աճճախ աճճախ Գործ Առաքելոցին 16րդ գլխէն կրճայ կոր վկայութիւն բերել:

— Պօղոս Առաքեալին 12րդ գլխէն անդին չկրցաւ անցնիլ:

— Չէ, չէ, աս վարդապետին անուկը ձեռքը տալու եւ եռ դարձնելու է, մենք տղէն վարդապետ չենք ուզեր:

Ու խեղճ մարդը կը վերադարձնեն Պոլիս եւ նոր խնդրագրով մը ուսումնական վարդապետ կ'ուզեն:

Պաարիարքը Կեսարացիներուն խօսքը չի կոտրեր եւ իր վարդապետներուն ամէնէն ուսումնականը կը զատէ եւ ճամբայ կը հանէ: Դարձեալ առօք փառօք կ'ընդունուի նոր վարդապետն ու կիրակի օրը կ'սկսի իր ճննութեան քարոզը:

«Օրհնեա՛լ ժողովուրդ, Սողոմոն իմաստուն իր Առակաց գիրքին 20րդ գլուխին մէջ կ'բսէ որ երկիւղած մարդը Աստուծոյ ընտրեալն է, ինչպէս որ Մաթբէոս Աւետարանիչ 30րդ գլուխին մէջ բաած է բէ... եւն.:»

Հաւաքում մեծ ադաճերուն:

— Աս ալ չեղաւ:

— Է՛ն, նորէն միւս գացողին հետ բաղդաթելով սանկ ինչ մը «պիլկիթը բարձր է: Ասիկա Աւետարանին մինչեւ 30րդ գլուխը երալ, բայց նորէն մեր

գործին չի գար: Սողոմոն իմաստուն, Գողոս Առաքեալ, ասոնք ամէն մարդ գիտէ, չը՞ նաեղմ, ան ալ չըլլար:

Վարդապետը յաջորդ շաբթու Գոյսոյ ճամբուն ձեռ կ'առնէ:

Նոր դիմում Պաարիարքարանն:

Պաարիարքարանը շուարած է:

— Ի՞նչ տեսակ վարդապետ դրկելու է այս մարդոց, կ'ըսէ Պաարիարքը:

Այն ատեններ Դաւիթ վարդապետ մը կայ եղեր Մայր Եկեղեցին, գաւառացի տգէտ կրճատուր մը, ինչ մըն ալ փախուկ: Կը յանէ Պաարիարքին մտքուէր եւ կ'երթայ ասոր մօտ:

— Սրբազա՛ն հայր, գիս դրկեցէք Կեսարիա, ես այն մարդիկը գոհ կ'ընեմ, կ'ըսէ:

— Ի՞նչ կ'ըսես, դո՞ւն մի, ես երկու ուսումնականաց վարդապետ դրկեցի ես դարձուցին, էեզի՞ պիտի հաւնին:

— Սրբազան Հայր, ես գիտեմ անոնց «վիզաները», դրկէ գիս եւ նայէ վերջը էեզմէ ի՛նչպէս գոհ պիտի ըլլան: Վերջապէս Դաւիթ վարդապետ կը հասնի Կեսարիոյ մօտ գիւղ մը: Հոնկէ մէկը կը դրկէ քաղաք մեծ աղաչեուն, այդ մարդը վարդապետին կոդմէ կ'ըսէ.

— Ի՞նչ գործար մարդիկ էք դուք, ձեր առաջնորդը ննկեր է եւ չէ՞ք երբար դիմաւորելու:

Մեծն աղաները իրար կ'անցնին:

— Այս վարդապետը «զօրլու» մէկը կ'երեւայ կոր, կ'ըսեն ու էշերը ցատկով բնդառաջ կ'երթան:

Հոն ալ լաւ մը կը ջախէ վարդապետը:

— Ասո՞նկ կը դիմաւորէք Ձեր առաջնորդը, եւ յետոյ ճերկուած են ձեր այս կենդանիները, կ'ըսէ:

Մեծն աղաները հազար ճերուք խնդրելով ձեռքերը կը համբուրեն եւ կը բերեն քաղաք:

Կիրակի օրը Դաւիթ վարդապետ կը քարոզէ:

— Ձեզի պէս գործարներուն ի՞նչ խօսիլ որ հասկնաք, դուք ի՞նչ խապար ունիք գիրերէն ու մարգարէներէն, դուք միայն «պասատմա» ուտել մը գիտէք: Երկու բառ հայերէն չէք գիտեր: Ձեզի պէս գործաներուն համար չէ՞ որ Իգնատիոս մարգարէն իր գրիչն երեք հարիւր երեսուն վեց հազար ութ հարիւր իննսուն վեցերորդ գլխին մէջ կ'ըսէ. «Բարձեալ է ի ճոցաճէ ամենայն իմաստութիւն»:

Փափիասուս իմաստունն ալ իր գրիչն հինգ հարիւր վաթսուն հազարերորդ գլխին մէջ կ'ըսէ. «Որպէս զաւազակն Բաղաամու, եւայլն»:

Եւ այսպէս Դաւիթ վարդապետ ժամ մը կոր խօսի հետեւեալ կերպով. «Ձէք գիտեր զաւակ մեծցնել. ձեր բերնէն կը հանէք ծամուածը եւ անոնց բերանը կու տաք: Փողոցի մէջ ձեր աղջիկները Ձեր ետեւնիններ միշտ սուգի մէջ կը պահէք, ինչպէս ետեւ ձեր օձիքներ իւղոտից: Գոլիսէն վերադարձողներ կը ծաղրէք, «չէօփէն չէլէպի» կ'ըսէք: Եկեղեցիներու մէջ ծեղ կը ծախէք, այնպէս որ մէկուն առած ծեղը ուրիշ մը չի կրնար ետիլ»:

Մեծն աղաները ապուր կտրած, հիացած ու ամօթահար մնիկ կ'րնեն եւ խորհրդարան կը հաւաքուին:

— Տեսա՞ք մը ուսումնականաց եւ ուղղախօս վարդապետ, կարծես մեր մէջը մեծցած է: Իգնատիոս մարգարէ, Փափիասուս իմաստուն ո՞ր վարդապետներէն յառած էիք:

— Հապա վկայութիւննե՞րը, 336 հազար գլխէն կը խօսի կոր մարդը:

— 560 հազարէն վար չիյնար կոր:

— Կեցցէ՛ Դաւիթ վարդապետ, մեր բոլոր պակասութիւնները անկեղծօրէն կը խօսի կոր, զսանի վերջապէս մեզի պէտ եղած ուսումնական վարդապետը:

Եւ ամիս մը վերջը օրուան Պատրիարքը կ'ընդունի ընտրհակալութեան ուղերձ մը...: (*Մեգրաք Արամեան. Ժամանակի Տարեգիրք 1927, էջ 3-8*)։

Էջ 1922, տող 24, աւելցնել.—

Նոյնպէս ԺԶ. դարուն կը հանդիպինք Կեսարացի արհեստաւորներու, որոնք առեւտրականներու ատքի հետքերուն փոքր Ասիոյ կարեւոր կեդրոններուն մէջ։ Այդ դարուն օրինակի համար Այտընի քաղաքը —որ այն ատեն չատ կարեւոր կեդրոն մըն էր արեւմտեան փոքր Ասիոյ համար և հոն կը նստէր կուսակալը, որուն կայանը չատ յետոյ եղաւ Իզմիր—, Կեսարացիներ ունեցած էր իրը բնակիչ, ինչպէս ցոյց կու տան Այտընի եկեղեցւոյ չրջափակին մէջ գտնուած գերեզմանաքարերը, որոնք ընդօրինակած է Հ. Յակոբ Վ. Քօսեան (տես Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, Բ. հա., էջ 25)։ Անոնց մէջ կը տեսնենք հետեւեալը.

Դամբարան
ո՛ճ
աճցաւոր. ես
ւիզ. Կեսարիա
ցի. խայդաճա
զործ. Գէորգ.
որ ննջեց ի Տէր
քվիճ
1561

Անշուշտ Կեսարացի Հայեր ուրիշ տեղեր ալ գաղթած են ատկայն...

Էջ 1938, տող 7, աւելցնել.—

Իզմիրի կեդրոնը երբէ առեւտուրի համար հաստատուած էին Կեսարացիք. անոր չրջակայ քաղաքներուն մէջ ալ հաստատուած էին իրը մանր առեւտրական կամ արհեստաւոր, ինչպէս կը հաստատուի անոնց յիշատակարաններով, որոնք բարեբախտաբար փրկուած են։

Այսպէս Այտընի եկեղեցւոյն չրջափակին մէջ Հ. Յակոբ Վ. Քօսեան (տես Հայք ի Զմիւռնիա, Բ. հա., էջ 27) հանդիպած է 1741 թուականով սա տապանաքարին.

Այս է տապան
Ղայսարցի
Մհեսի կիւրակ
ոսի որդի Հաչ
ատուրիճ քվճ
ՌՃՂ.

Նազիլլի մէջ՝ (տես նոյն էջ 53) գտած է 1799 թուականով սա գերեզմանաքարը.

Այս է տապան
Կեսարացի
ի Ղուկաճ
ի Թօմայի
ճ որ եւ ջեր
մեռաւ, ի
ամգեաւ
թվին ՌՄԽԹ

Մէօքէի մէջ՝ 1774 թուականով հետեւեալ գերեզմանը (տես նոյն էջ 107).

Այս է տապան
Ղարայատրցի
Գաբրիէլի
որդի Սահակին
թվին ՌՄԻԳ.

Ինչպէս նաեւ հետեւեալ երկուքը որոնք հաւանօրէն նոյն անձին կը պատկանին, որ 1814ին մեռած է, սակայն հաւանօրէն ծէ. դարուն վերջերէն սկսեալ Մէօքէ ապրած է.

Եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ կը գտնուի առաջինը՝ որ է.

Այս է տապան կեսա
րացի յակոբ որդի
կիւլպահարին որ
փոխեցաւ ի կեանս
1263

Իսկ երկրորդը եկեղեցւոյն մէջ՝ խորանին առջեւ, որ ցոյց կուտայ անձին կարեւորութիւնը և ունի գրեթէ համանման արձանագրութիւն մը, սապէս.

Այս է տապան
Կէսարացի Յակոբի
որդի Գիլրոնար
որ հանգեաւ ի
Քս. 1263 Յուլիս 10

Իսկ Քիւչիւք Ասայի փարոսին տակ գտնուած է հետեւեալ տապանաքարը.

Այս է տապան
Կեսարացի Քիւրճի
Յակոբի որդի Մահեսի
Գօղոսի որ առ Ած.....
ՌՃՀ (=1721)

Ասոնք ամէնը ցոյց կու տան թէ այդ գարուն Կեսարացիք որքան տարածուած էին Իզմիրի և շրջակայից մէջ.

Էջ 1950, տող 30, աւելցնել.—

Ուրիշ տեղեկութեան մը համաձայն (տես Ժամանակ, 1927, Մեպտ. 14 և 16 թիւերը) Իմիրխանեանք հինգ եղբայրներ էին, 1. Զաքարիա, 2. Գինով Հաճի Յակոբ, 3. Իմիրխան Դաւոը, 4. Աբրահամ, 5. Գէչէէր Ադամ կարապետ, բոլորն ալ հաստատուած Թալաս, բնիկ Նախիջեւանցի գորգավաճառներ, որոնք յետոյ անցած են Դաւրէժ քաղաքը

ուր Շահին համակրանաց արժանանալով մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերած և խիստ հարստացած են։ Շահը Խան տիտղոսով պատուած էր զանոնք, սակայն եղբօրը մէկը Շահին պալատականներուն կողմէ դաւադրութեամբ սպաննուելուն իմիրխանեանները զաղթած են Թալատ։

1. Զաքարիա որ ինչպէս կը տեսնուի Մուշեղեանների մէջ մեռնող Զաքարիան չէ, ունեցած է որդի մը՝ Զաւարիա կամ Տէլի Ալեխա, որուն աղջիկներէն էին Մարթա և Եղիսաբէթ։ Մարթայի զաւակները Տիրուհի և Աբրահամ։ Իսկ Եղիսաբէթի որդին է Մատթէոս Գալեօզեան և Տիրուհիին՝ Գալուստ Ս. Կիւլպէնկեան։ Աբրահամին զաւակն է Հայկազուն Կիւլպէնկեան կամ Խանզատեան։ Տէլի Ալեխա ունեցած է նաև վարդենի, Դժխոյ և Ագիւլ անուն զաւակներ։ Դժխոյի աղջիկն է Սուլթան, որուն որդին է Կարապետ Յոհաննէսեան։

2. Գինով Հաճի ծնողք ունեցած է 7 աղջիկ և մէկ մանչ որ 18 տարեկանին ձիէ իյնալով մեռած է։ 7 աղջիկներուն անուններն են Ագգրզ, Մարիամ, Անթառամ, Գատրն, Եղիսաբէթ, Սուլթան և Տիրուհի։

Ագգրզ († 1877 կ. Գալիա) նախ թէք Օղլու Գարամանին և յետոյ վերամուսնութեամբ Եազըճեան կամ Զաքարեան Աբրահամին հարս գացած է։ Ունէր Տէլի Գեորգ անուն որդի մը, որուն զաւակները՝ Միսաք և Աբրահամ պատերազմի ատեն անհետացած են։

Անթառամին որդին է Շաւարշ Եսայեան (տես կեն. էջ 1200-1201) որ այժմ Հալէպ է։

Հաճի ծնողքի երրորդ աղջիկն է Մարիամ որ կինն էր Աբրահեան Դաւիթին որուն եղիսաբէթ կամ Հանըմ աղջկան տղաքը՝ Գասպար և Հայկազուն ողջ են։

3. Գատրն ամուսնացած է Թորոս վարժապետին հետ և ունեցած է որդի մը՝ Համբարձում վարժապետեան, մեքենագործ և հարտարապետ, այժմ ողջ ի Հալէպ։

4. Աբրահամ Իմիրխանեան 23-24 տարեկանին աղջկան մը սիրահարած ըլլալով, եղբայրները չեն հաւանիր։ Ասոր վրայ գիշեր մը կանուխէն 15 հազար ոսկիով խուրձը կը կապէ, ձին կը համեստէ և Թալատին հրաժեշտ տալով Զանկըրը կը հասնի, ուրկէ կ'անցնի Իզմիր, և անկէ կ'երթայ Հնդկաստանի Փօմպէյ քաղաքը, ուր մարգարիտի և ադամանդի գործ բանալով իրեն անունով պէզէսթէն մը չինել կու տայ։

Իր մարմինը իրր թէ Մատրաս քաղաքին եկեղեցիին կից մատնաւոր մատուռի մը մէջ ամփոփուած է։ Տապանաքարն ալ չքեղազարդուած է և ոսկեզօծ տառերով անունը գրուած։

Իրր թէ այս Աբրահամի որդին է եղիա որուն ժառանգութիւնը խնդրոյ առարկայ է և մեռած է 1864-1865ին։

5. Գէչլէր Աղասի կարապետ կը մեռնի 1845ին։ Ասոր զաւակները էին Գոզոս, Ագիւլ և Սրբուհի։

Գոզոսի զաւակները են Յարութիւն, Յովհաննէս, Տօքթ. Վահան (այժմ Հալէպ թաղապետական բժիշկ) և Ալեխա վարժապետ։

Սրբուհի կինն էր Թալացի Ուզունեան Աբրահամի և ունեցած էր Գրիգոր, Սարգիս, Ենովք, Վիքթօրիա, Լազօֆէթ, Լուիզիկ,

Աբրահամ և Սերովբէ անուն զաւակները, որոնցմէ երկուքն մեռած են և Շնացեալները Ամերիկա կը գտնուին։ Առնոցմէ ուշագրաւ դէմք մը եղած է Ուզունեան Գրիգոր որ ծնած է Թալաս և իր նախնական կրթութիւնը առած է Կեսարիոյ Ամերիկեան վարժարանին մէջ և յետոյ աշակերտած՝ Մարզուանի Աստուածաբանական ձեմարանին։ Զբաղած է երբեմն քարոզչութեամբ Գոնիա և Իվէրէկ և յետոյ գործած է առեւտրական Առանայի մէջ։ 1900–1901 տարիներուն Աֆիոն Գարա Հիսարի մէջ Աստուածաչունչ ծախող եղած է։ Իսկ 1905–1915 տասը տարիներուն կ'ապրէր Թալաս իր ընտանիքին մօտ։ 1915ի տեղահանութեան տարագրուեցաւ Տէր Զօր ուր սպանուեցաւ։

Էջ 1981, տող 13. «Գազտաղեանը» բառին ետև աւելցնել (1) նշանը եւ էջին ստորեւ դնել սա ծանօթութիւնը.—

(1) Տիգրան Գազտաղեան ծնած էր Իվէրէկ և իր նախակրթութիւնը առած՝ տեղւոյն Սերովպեան վարժարանը։ Երիտասարդ տարիքին գացած է Ռումանիա, իր հօրը հետ։ 1908էն առաջ անցած է Կովկաս և ծառայած է Դաշնակցական խումբերու մէջ։ Ցետոյ գացած է Ամերիկա և հաստատուած Տիթրոյթ և զբաղած հիւանդութեամբ։ Ընդհ. պատերազմին դարձեալ գացած է Կովկաս և ծառայած կամաւորական գունդերու մէջ։ Ցետոյ կրկին դարձած է Տիթրոյթ։ 1919ին մեկնած է Կիլիկիա, ուր զբաղած է գործածուած հագուստներու վաճառականութեամբ։ Կիլիկիոյ պարպումէն յետոյ անցաւ Սուրիա, հաստատուեցաւ Սայտա և պարապեցաւ լուսանկարչութեամբ այցելելով մօտակայ գիւղերը։ Իր նկարագրով սիրուած բոլորէն Գէյրութի մէջ գործեց որպէս ներկայացուցիչ Իվէրէկի Հայրենակցական Միութեան։ 18 Հոկտ. 1928ին դաշնահարուեցաւ Գէյրութի գաղթականաց քէմբին Իվէրէկի թաղամասին մէջ, Իվէրէկցի Հնչակեաններու կողմէ և Իվէրէկի Միութեան պատկանող գրասենեակը կողոպտուեցաւ։ Վիրաւոր վիճակին մէջ փափաքած է տեսնել Նիւ Եորքի վարչութեան անդամներէն ց. Գուզուճեանը որ Գէյրութ կը գտնուէր իբր այցելու, սակայն չեն գործադրած իր փափաքը. Փոխադրուած հիւանդանոցին մէջ և ոստիկանութեան մօտ զինքն ներկայացուցած էին վտանգաւոր պոլշեվիկ մը, այնպէս որ պէտք եղած խնամքը չէ տրուած և մեռած է 22 Հոկտ. 1928ին, չորս օրուան տառապանքէ յետոյ։

Մեծ հաւատաւոր մըն էր Խորհրդային հայրենիքին և ծառայած էր անկեղծօրէն և անձնուիրաբար։ Զոհ մըն է նախանձի։ Իվէրէկի Հայրենակցական Միութիւնը ի յարգանս իր յիշատակին որոշած է գերեզմանաքար մը դնել իր հողակոյտին վրայ, թէեւ ցարդ չէ իրագործած։

Էջ 1982, վարէն 5 տող, աւելցնել, «1929ին» բովը.—

1929 Մարտ 3ին Ըէյսիի Ազգային Սրահին մէջ կայացած հրապարակային ժողովին մէջ, բոլորին համաձայնութեամբ որոշուեցաւ անոնց խնդրանքին գոհացում տալ, և կազմուեցաւ Թոմարզայի Միացեալ Ընկերութեան վերաշինաց ճանձնախումբը, որուն պաշտօն տրուեցաւ պէտք եղածը ընել Թոմարզա գտնուող բեկորները հաւաստան փոխադրելու համար։ Նաև որոշուեցաւ 25 000 տոլարի հանգանակութիւն մը բանալ, եւ անմիջապէս գործի ձեռնարկելով

ժողովի մէջ ի՛նչ 3000 տոլար գոյացաւ։ Թամարզայի Միացեալ Ընկերութիւնը յետոյ դիմեց Հայաստանի կառավարութեան և անոր համաձայնութիւնը առանալէ յետոյ Թամարզացիներու փոխադրութեան համար, Հայաստանի կառավարութեան հրահանգին համաձայն դրամ դրկելու համար (տարուցակել «Հեսարիոյ Վերաբնակական Միութեան եւ այլ ճախադասութիւնը)։

Ի՛նչ 1983, վարէց 3 տող աւելցնել.—
Մամաս Գալփաքճեան, Արտաշէս Օտապաշեան եւայլն

Ի՛նչ 1995։ Պէտ է դրուած բլայիճ հեռեւեալ երկու նկարները.—

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՆԱՑՔԱՅԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԱԳԱՀ Ա. ՔԱՀՆ. ՊԱԿ

կեմ. վերշ. մխոխթեան մաբմէցլի մաչնաճիկլի վարչութիւն

Ի՛Ջ 2003, պէտ՛ է դրուած բլլային հետեւեալ պատկերները.—

Ց. ԿԻՒՐԻՒՆԼԵԱՆ
Նոր կեսարիոյ Շինութեանց դեկավար
ի Հայաստան

ՃՈՆ ԹՈՇՃԵԱՆ
Նոր կեսարիոյ Համազգայինական
պատգամաւոր ի Հայաստան

ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԿՐՏՍԵՐԱՑ ԼԻԿԻ ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ
Ձախէն աջ ոտքի կեցողները.— *Սարգիս Մերճեան* (ճախկին գանձապետ) *Վահրամ Մերճեան* (գանձապետ), *Սահակ Սըվաճեան* (կեդր. խորհուրդի անդամ), *Ճօն Գոմիտեան* (Ատենապետ), *Արմէն Կէօվճեան* (փոխ-Ատենապետ), *Ջապէլ Եսայեան* (Ատենադպիր), *Լիլեան Գոյաճեան* (ճախկին Ատենադպիր), *Անգնէս Եսայեան* (օգնական Ատենադպիր), *Մարի Գոմիտեան* (Ատենապետ Ըճկերային ցանցճաժողովի եւ անդամ կեդր. խորհուրդի)։

է՛ջ 2003, տող 6, աւելցնել.—

Այս առթիւ էր որ Ամերիկայի հայաշատ կեդրոններուն, ինչպէս Փոթընի եւ Նիւ-Եորքի մէջ կազմուեցան կրտսերաց լիկանները, որոնք առ հասարակ երիտասարդութիւնը կը խանդավառէին նոր-կեանքի կառուցման մեծ գաղափարով։

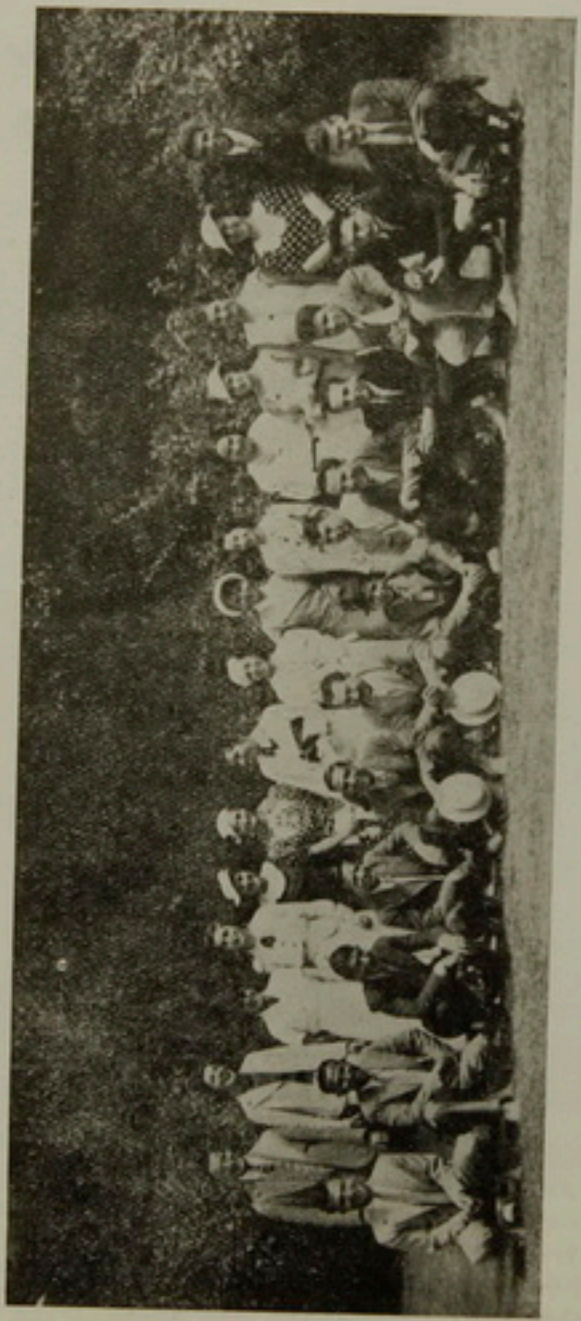

ԿԵՍՈՒԱՑԱՆ ԽՐՏՍԵՐԱՑ ԼԻԿԱՑԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԸ ՓՈԹԸՐՆԻ ՄԷՋ

ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԿՐՏՍԵՐԱՑ ԼԻԿԻ ՊՈՍԹՉՆԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻ
1936Ի ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ

Ձախէն աջ առջի կեցողները.— Ռիչըրտ Ուղուրլեան (Ռեեճապեռ եւ կեդր. խորհուրդի անդամ), *Մարի Ուղուրլեան, Գառլ Արապեան* (Գաճաճապեռ եւ կեդր. խորհուրդի անդամ), *և ձախէն աջ նստողները.— Աննա Թաչճեան* (ղեր-Ռեեճադպիր), *Գերճուհի Ալաքեան* (Ռեեճադպիր):

Էջ 2061, պատկերին տակ գրուած «Նշանեան Տիգրանեան բառերը սրբագրել այսպէս.—

ՆՇԱՆԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ.

Էջ 2066, վարէն 9 տող աւելցնել.—

38ա. *ՏԻՐ ԹՈՐՈՍԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹՈՒՆԵԱՀ, երախտաւոր ուսուցիչը, որ Առաձոյի մէջ մասնաւոր վարժարան մը հիմնած է և եղած խմբագրապետ Առաձոյի վիլայէթի «Ազիացեան կառավարական պաշտօնաթերթին*,

էջ 2085, բժիշկներու կարգին աւելցնել.—

5ա. ԳԱԼԱՑՃԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ.— Ծնած է 1876ին Էֆքէրէ, իր ծնեալէն քանի մը ամիս առաջ մեռած էր հայրը, իսկ 8 տարեկանին կորսուած իր մայրը և ինչպէս իր եղբայրը Գրիգոր, նոյնպէս նաեւ ինքն, մօրեղբօրը Գալայճեան Օղլու Մարտիրոսի հոգածութեան տակ մեծցած է։ Իր նախնական կրթութիւնը Էֆքէրէի մէջ առնելէ յետոյ տակաւին հազիւ 8 տարեկան կ'երթայ Կ. Պոլիս իր մօրեղբօրը քով։ Հոն կարճ միջոցներ յաջորդաբար կը յաճախէ Դուս-Դարուի Ֆրէրներու և Գէզհեան վարժարանը, Օրթագիւղ Դուրգէնի Հայկական կրթարանը, հուսկ ուրեմն կը մտնէ Կ. Պոլսոյ Ագաթրայի Մէքթէպի Օսմանիյէն, որուն ամբողջական ընթացքը նախապատրաստականէն մինչեւ միջնակարգը լրացնելէ յետոյ կը մտնէ բժշկական վարժարան և 1903ին բժիշկ կը վկայուի։ Երկու տարի Պոլսոյ մէջ մասնագիտական ուսումնասիրութեան հետեւելէ յետոյ Պրուսայի հիւանդանոցին վիճակաբան և մարթայքին հիւանդութեանց բաժնին պետ կը կարգուի (1905)։ 1909ին պաշտօնի բարձրացումով Պոլսոյ ընդհանուր առողջապահական վարչութեան մէջ պաշտօնի կը կոչուի։ 1910ին Կ. Պոլսոյ դատական իշխանութեան և ոստիկանութեան տնօրէնութեան մէջ քացուած մրցման մասնակցելով կը կոչուի Պոլսոյ դատական բժշկութեան (Médecin legiste)։ Տասերեք տարի պաշտօնավարելէ յետոյ 1922 Նոյեմբերին պաշտօնը լքելով Գուլկարիա կ'ապաստանի, ժամանակ մը Գուլկարիոյ, յետոյ Ֆրանսայի և հինգ տարի ալ Ատիս Ապապայի մէջ գործելէ յետոյ 1932ին հաստատուած է Նիկոսիա (Կիպրոս)։ [Տոքթ. Գալայճեան հակառակ իր զբաղումներուն հետու չէ եղած ազգային պաշտօններէ։ Ոկիւտարի Աղքատախնամի Դործադիր ժողովի անդամ, ինչպէս նաեւ բժիշկը եղած է։ Նոյնպէս հոգաբարձու եղած է Գէչիքթիայի Մարքրուհեան վարժարանին և բժիշկ նոյն թաղին մէջ հաստատուած աղքիկներու որբանոցին։ Սոֆիայի մէջ եղած է Հ. Բ. Ը. Միութեան վարչական ժողովի անդամ, Ատիս Ապապայի մէջ՝ ցառաջդիմասէր Միութեան Ընդհանուր ժողովի նախագահ և յետոյ վարչական ժողովի Ատենապետ, և Նիկոսիոյ մէջ՝ դարձեալ Հ. Բ. Ը. Միութեան վարչական ժողովի անդամ և ժամանակ մըն ալ փոխ-գանձապետ։ Իր զաւակն է Տիրան Գալայճեան որ Գերմանիոյ մէջ իր արհեստը կատարելագործած է և հիմա հաստատուած է Գահիրէ, ուր Պ. Կ. Առաքէլեանի հետ հաստատած է The Egyptian Photo-Engraving Manufactory ի գինկոգրաֆի տուները։

ՏՈՔԹ. ՊԵՏՐՈՍ ԳԱԼԱՑՃԵԱՆ

7ա. ԳԼՃՃԵԱՆ ԵԴՈՒԱՐԴ.— Որդի Կեսարացի Ցարութիւն Գլճճեանի (Տես էջ 2164) որ Բարիզի բժշկական համալսարանէն 1925 Փետրը-

ւար վկայուած է և հիմա եկած հաստատուած է Գահիրէ և կը գործէ իբր մասնագէտ բժիշկ ներքին հիւանդութեանց։

12ա. *ԵՒԶՊԱՇԵԱՆ ԱՐԹԻՆ, կնաւարացի, բժիշկ վկայուած Բարիզի Համալսարանէն 1904 Յունիս 13ին։*

Էջ 2086, *թիւ* 16, 17, 18, 19, 20, 21, *Թապիպեաց մակացուցով վեցշբժիշկներուն վրայ պետք է աւելցնել հետեւեալը.—*

21ա. *ԹԱՓՓԵԱՆ ՌՕՓԵՆՍՕՆ.— Ծնած Կէրմիր, Կանուխէն Բարիզ հաստատուած և հոն անդամ ընտրուած Ֆրանսական բժշկական Կահատան։ Մեռաւ 1921 Յունուարին Բարիզ։ Գալատահայ մամուլին մէջ գրած է շահեկան բժշկական և առողջապահական յօդուածներ։*

ՏՈՒԹ. ԵԴՈՒԱՐԴ ԳԼՃԵԱՆ

Էջ 2089, *բժիշկներու կարգին, Կիւլպէնկեան Աբէլ եւ Կիւլպէնկ բժիշկներու միջեւ աւելցնել.—*

33ա. *ԿԻՒԼՓԻՆԿԵԱՆ ԳԱՌՆԻԿ, Բարիզէն 1902 Յունիս 5ին վկայուած բժիշկ։*

Էջ 2092, *վերէն 8 տող, աւելցնել.—*

40ա. *ՄԵՐՏԻՆԵԱՆ ԱՐՏԱՇԷՍ.— Բնիկ կնաւարացի։ Իր ուսումը առած է Փանիայի Գոլէճին մէջ և Կէթիսպըրկ քաղաքի* Pensylvania College*ի չրջանը աւարտած է 1901ին Գահկաւար Գիտութեանց* (B. S.) *տիտղոսով։*

Իսկ բժշկական ուսումը առած է Ֆիլատելֆիոյ Medico-Chirurgical College*ի մէջ, ուրկէ չրջանաւարտ եղած է 1905ին* M. D. *աստիճանով և հաստատուած Փոթտգէյ Սէնթըրլ Ֆոլսի մէջ ուր կը գործէր իբր բժիշկ 1912ին (Ամերիկահայ Տարեցոյց, 1912, էջ 378)։*

Բրօֆ. Մ. Անանիկեան կ'ըսէ թէ անիկա վկայուած էր Շիքագոյի բժշկական քոլէճէն (նոյն, էջ 89)։

Էջ 2094, *բժիշկներու կարգին աւելցնել.—*

48ա. *ՉՕՊԱՆԵԱՆ ՅԱԿՈԲ.— Կնաւարացի, այժմ կը պաշտօնավարէ իբր մասնագէտ բժիշկ պետական հիւանդանոցին Գազտատի մէջ։*

Էջ 2096, *ջնջել բժիշկներէն թ. 54 Ռօպինսօն Ռ.ի վրայ գրուածը ամբողջ, եւ տեղը դնել.—*

54. *ՌՕԲԻՆՍՕՆ ՌԱՖԱԷԼ.— Կնաւարացի։ Վկայուած բժիշկ Բարիզի Համալսարանէն 1908 Յունիս 24ին։*

Էջ 2098, տող 22, ավելցնել.—
Տոքթ. Ցակոբ պէյ Տատրեան մեռաւ 20 Հոկտ. 1936ին,

Էջ 2100, ասոմնաթոյժներու կարգին ավելցնել.—
6. ՄԻՍՐՈՊԵԱՆ ՑԱԿՈԲ.— Ծնած է 1894ին Կեսարիա, ուր ստացած է նաև իր նախնական կրթութիւնը։ Ցետոյ գացած է Կ. Պոլիս, ուր հետեւած է Ամերիկեան Գոլէճի ընթացքին։ 1911ին կու գայ և կը հաստատուի Դահիրէ՝ հետեւելով և տիրանալով առաքելական արհեստին, զոր կը կատարելագործէ։

Էջ 2100, վարէն 4 տող ավելցնել.—
Դեղագործներուն այս չարքին մէջ կրնանք ավելցնել նաեւ անունը Լեհոն Պրոհամալեանի։ Ցուշ արդէն երկու տեղ (տես, էջ 1230 և 1529) խօսուած է(1)։ Լեհոն Պրոհամալեան ծնած է 1895ին Կեսարիա և իր նախնական կրթութիւնը առած է Կիւմիւշեան վարժարանին և միջնակարգը՝ Մեսրոպեան Ուսումնարանին մէջ։ Ցետոյ մտած է թրքական բժշկական Համալսարան, բժշկութեան հետեւելու համար։ Տակաւին ուսանող արձակուրդը անցընելու համար Կեսարիա գացած է և հոն Հայկեան վարժարանի Հոգաբարձութեան փափաքներուն և պըտդումներուն առջեւ տեղի տալով ուսուցիչ եղած է նոյն վարժարանին մէջ կարճ շրջան մը, վարձքնդի չուտով ձգած է ընդհ. պատերազմը և ինքն հոն ակաւնատեսած և մասնակից եղած է այն դառն տառապանքներուն որոնց ենթարկուեցան Կեսարիոյ հայերը, վասնզի ինքն ալ ձերբակալուած է իբր մտաւորական և չարչարանքներու ենթարկուելէ յետոյ աքսորուած է ստուար խումբով մը և հրաշքով ազատ՝ հասած Հալէպ, ուրկէ կրկին վերադարձած է Համալսարան և այս անգամ վկայուած իբր դեղագործ։ Պատերազմի տեւողութեան թրքական բանակին մէջ, Պաղեստինի հակատին վրայ, իբր սպայ ծառայած է։ Զինադադարէն անմիջապէս յետոյ Անգլ. կառավարութեան պաշտօնեայ եղած է Պաղեստին բաւական տարիներ։

Լ. ՊՐՈՒՍԱԼԵԱՆ

---

(1) Էջ 1230, բսուած է թէ Դամասկոսի մէջ բժշկութիւն կ'ըսէ, ինչ որ ճիշդ չէ։ Իսկ էջ 1529 բսուած է թէ պատերազմի ատեն արդէն Կեսարիոյ մէջ դեղագործ էր, ինչ որ նոյնպէս սխալ է։

Մի քանի տարիներէ ի վեր հրաժարած պաշտօնէ Բէմլեհ (Գաղեաթին) դեղարան մը բացած է։

Կրնայ յիշուիլ նաեւ ԹԻՓԵԱՆ ՌՕՋԻՐՔԸ, որ ծնած էր Թալաս 18 Ապրիլ 1896ին։ Որդին է Տ֊Քէթ. Գրիգոր Թէքեանի (տես էջ 1529)։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է Թալասի Ամերիկեան վարժարանին մէջ, եւ յետոյ հետեւած է Կ. Պոլսոյ համալսարանին դեղագործական բաժինի ընթացքին եւ եղած է շրջանաւարտ անկէ։ Հիմա Ամերիկայի մէջ կը զբաղի դեղագործութեամբ։ Գրած է քանի մը տարբեր բանական անտիպ գրութիւններ։ Հետեւող է երաժշտութեան եւ գեղարուեստի։ Նոյնպէս կը յիշուի իբր դեղագործ, ԻՍՊԻՆՋԵՐԵԱՆ ՄԻՀՐԱՆԸ, որ կը գործէ հիմա Պաղտատի մէջ եւ ուրի լաւ դիրք քաղաքին մէջ։

Էջ 2101, տող 28 աւելցնել.—
Հոն կը գործէին նաեւ հետեւեալ փաստաբանները։

ԳԱԼԱՑՅԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ, աւելի ծանօթ Գալայճը-օղլու անունով։ Ծնած է 1820ին Էֆքէրէ, ուրկէ շատ փոքր հասակին պանդխտած է Պոլիս, ուր եղած է նախ աստղագործի աշակերտ, յետոյ վարպետ։ Ժամանակ մը յետոյ կը ձեռնարկէ սեղանաւորութեան եւ այս առթիւ տարիներ տեւող անձնական դատի մը համար այն աստիճան խորասմուղ կ'ըլլայ դատական գործերու որ ինքն ալ կը դառնայ փաստաբան եւ թէպէտ առանց վկայականի, իր ժամանակին Պոլսոյ ամէնէն նշանաւոր փաստաբաններու կարգը կ'անցնի եւ բազմաթիւ կարեւոր դատեր կ'ստանձնէ։ Ինքն հազիւ նախնական ուսումի մը ունէր սակայն չափազանց սէր ունենալով ուսման իր երկու քեռորդիներուն տուած է խնամեալ կրթութիւն մին փաստաբան եւ միւսը բժիշկ ընելով։ Իր ծախքով ուսում առած է նաեւ փաստաբան Թոգոմեան Յովհաննէս Փիւլպիւլեան որ իր գրագիրն էր երբեմն եւ յետոյ եղաւ իր քրոջը փեսան։ Մարտիրոս Գալայճեան անզաւակ ըլլալով իր հարստութիւնը իր ազգականներէն կարօտներու տուած եւ այսպէս անոնց բարերարեան հոգածու եղած է։

1890ական թուականներուն արդէն հաստատուած էր Էֆքէրէ իր ծննդավայրը, ուր կ'ապրէր իբր երեւելի մը գեղեցիկ ապարանքի մը մէջ որ տեղացիք խոնախ կը կոչէին։ Այդ չէնքը իր հոյակապ կառուցուածքով, իր գմբէթով եւ բարձր պարիսպներով ուշագրաւ էր։ Ներսը զարդարուած էր ճէզայըլի օղլու կարապետ աղա կոչուած վարպետի մը կողմէ պատրաստուած գաճէ զարդարանքներով։ Այս չքեղ ապարանքը, տեսակ մը պաշտօնատունի հանգամանք ունէր եւ ամէն մարդ հոն կը գիմէր Գալայճը-օղլուի խորհուրդները առնելու համար։ Բոլոր վէճերը եւ անհամաձայնութիւնները գիւղին մէջ եւ շրջակայքը հոն կը կարգադրուէին առանց դատի եւ դատարանի։ 1896ին հայկական ջարդերու ժամանակ կառավարական շրջանակներու մէջ իր ունեցած ազդեցութեամբ յաջողեցաւ Էֆքէրէն փրկել կոտորածէ, իր երաշխաւորութեան տակ հետը առած 300 ամերիկան զինուորներով ցրուելով գիւղը պաշարող խուժանը։ Այս առթիւ մի

քանի ամիսներ այդ ստիկան գինուորներուն ծախքերը մեծ մասամբ ինքը հոգացած է։

Մարտիրոս Գալայճեան նախանձախնդիր Հայ մը եղած է, որ ազգը և եկեղեցին սիրած է։ Կը պատմուի թէ Մեծ Պահոց կիրակի օր մը գիւղին երեւելիները և շատ մը գիւղացիներ ճաշի կը հրաւիրէ, ինչպէս նաեւ Գարեգին վարդ. Զօպանեանը, որ այդ միջոցին հոն կը գտնուէր։

Ճաշի միջոցին առ ի քաղաքավարութիւն կ'ըսէ թէ Մեծ Պահք ըլլալուն չէ կրցած համով հոտով կերակուրներ պատրաստել տալ, սակայն կը խոստանայ Զատիկէն յետոյ ուրիշ ճաշ մը տալ։ Գարեգին վրդ. (այն որ յետոյ պիտի ըլլար Ահմէտ Մուխթարէֆ.) պատասխանելով կ'ըսէ. «Գալայճը օղլու, պահքը ի՞նչ է, սանկ ճիվրա (ձուածեղ) մը պատրաստել տուէք, ուտենք»։ Մարտիրոս Գալայճեան, խոբապէս ազդուած վարդապետին այս ամբարիշտ յայտարարութենէն անմիջապէս իր ծառաներուն ձեռքով ձերբակալել և տան մէջ բանտարկել կու տայ զինքը(1)։

Մարտիրոս Գալայճեան մեռաւ 1905ին, խոր ծերութեան մէջ, առանց տեսնելու իր չէն տան և իր իսկ ճաշակով մշակած և ծաղկեցուցած գիւղին նշանաւոր Եըլտըզ Պահճէսիին և մէջի դղեակին քարուքանդ ըլլալը բարբարոս ձեռքերէ։

ԳԱԼԱՑՃԵԱՆ ԴՐԻՒՈՐ.— Ծնած է 1861ին Ի֊ֆքէրէի մէջ։ Նախնական կրթութիւնը մասամբ իր ծննդավայր գիւղին և մասամբ Կեսարիոյ մէջ առնելէ յետոյ, իր մօրեղբօր Մարտիրոս Գալայճեանի ծախքով, կը ղրկուի Կ. Պոլիս աշակերտելու համար Փանոսեան վարժարանին։ Սակայն քիչ յետոյ այս վարժարանը կը փակուի և Դրիգոր Գալայճեան կը մտնէ Ց. Խաչ Գերմանական հայկական կրթարանը, որուն շրջանը աւարտելէ յետոյ մօրեղբօր փափաքով տարի մը Թուրքերէնի մասնաւոր դաս առնելէ յետոյ կը մտնէ իրաւաբանական վարժարան։ Փաստաբան վկայուելէ յետոյ հաստատուած է Կ. Պոլիս ուր կարեւոր դիրք մը գրաւած է իբր եղեռնական գատերու մասնագէտ և չէրքի օրէնքներուն հմուտ փաստաբան մը։ Գումֆարուի ցոյցէն յետոյ Ցար. Ձանկիւլեանի, Դրիգոր Զըլճեանի և վարդ֊Պատրիկօֆի և պանքայի դէպքէն յետոյ Սկիւտարի մէջ ձերբակալուած շատերուն պաշտպան փաստաբանը եղած է։ 1906ին մեռած է տակաւին երիտասարդ։

էջ 2102, տող 4 աւելցնել.—

Ազգային դիրքոյ մէջ հիմա կը գործէ իբր փաստաբան ՍԱՀԱԿ ՂՈՒԿԱՍ որ ծնած է 1899 Մայիս 31ին Կ. Պոլիս. Թալասցի հօրէ մը և Պոլսեցի մօրէ մը։ Իր նախնական ուսումը առած է Բերայի Իսահան վարժարանին մէջ, որուն շրջանը աւարտելէ յետոյ 1912ին իր հօրը հետ ուր իր հայրը տեսնելու կ'երթայ, Թալաս գացած է, ուր հազիւ ամիս մը կը մնայ, և կը դառնայ Կ. Պոլիս ուր կը մտնէ Գերպէրեան վարժա-

---

(1) Այս դրուագը Ահմէտ Մուխթար իմին աճնամբ պատմած է Մարտիրոս Գալայճեանի բեռորդւոյն՝ Տոք. Պետրոս Գալայճեանի։

բան (1912-1916) և ապա կեդրոնական (1916-1919) որուն դրական բաժինէն չրջանաւարտ կ'ըլլայ։

1920ին կը մեկնի Լօզան ուր կը հետեւի իրաւաբանութեան և քննկերաբանութեան։ 1922ին կ'աւարտէ քննկերաբանական վարժարանի ընթացքը ֆրանսական գըրականութեան համար մասնաւոր գնահատութեամբ, իսկ իրաւաբանական վարժարանէն չրջանաւարտ (licencié) կ'ըլլայ 1923ին, և մասնաւոր գնահատութեամբ իր Տօքթոռի վկայականը կ'ստանայ նոյն համալսարանէն 1925ին։ 1923-1925ին Բարիզի մէջ պատերազմական նախարարութեան թղթածրարներու քննութեամբ պատրաստուած աւարտաճառը ներկայացնելով։

Ղ. ՈԱԼԸՐԵԱՆ ՍՕՃԻ
Տոքթ. Իրաւաբանութեանց

1925ին կը մեկնի Գէօն ուր պետական դիւաններու մէջ գտած վաւերագիրները գինքն կը մղեն գրել Զուիցերական իրաւաբանական պատմութեան մասին գիրք մը — La justice militaire des Suisses en France sous l'ancien Régime — որ կ'արժանանայ մրցանակի և կը տպուի կառավարութեան ծախքով։

Նոյն թեմական ֆրանսական իրաւաբանութեան պատմութեան մասին գրած իր մէկ գիրքը կը գրաւէ ուշադրութիւնը ֆրանսացի իրաւագէտներուն, և Բրօֆ. de Tontoulon-ի և Բրօֆ. Meynial-ի առաջարկին վրայ անդամ կ'ընտրուի «Société de l'histoire de Droit de Paris»ի։

1925ին և 1926ին Բարիզ գումարուած համաժողովներուն ներկայացուցած է զանազան ուսումնասիրութիւններ որոնցմէ չատերը նոյն քննկերութեան ծախքով տպուած են։

Մի՛չեւ 1929 աշխատակցած է Լօզանի մէջ զանազան լրագիրներու, մինչեւ նոյն տարին պատրաստելով իր agrégation-ը։

1929ին եկած է Եգիպտոս և հաստատուած Ալէքսանդրիա, ուր իր գործն կը դնէ իր արուեստը։

Գրած է հետեւեալ ուսումնասիրութիւնները։

1. "Les conseils de guerre judiciaires en France sous l'ancien Régime„.— D'après des documents conservés aux Archives de la guerre. Paris 1925.

2. "La justice militaire des Suisses en France sous l'ancieu Régime.„.— D'après des documents conservés aux Archives de Berne et de Paris. Paris, 1927.

3. "La juridiction du Colonnel Général de France„.— Communication faite aux journées d'histoire du droit tenues à Paris en 1927.

4. "La possession dans le Gage Immobilier„.— Gazette des Tribunaux Mixtes. Décembre 1929.

5. "A propos du Code Pénal militaire Suisse„.— Nov.1927.

6. "Le Prolétariat et le Patronat„.— Six conférences données à Lausanne 1929.

7. " La compétence des Tribunaux Consulaires Français en Egypte en matière de divorce entre époux suisses„.— Alexandrie 1931.

8. "L'interdiction des Citoyens suisses en Egypte„.— Alexandrie, 1931.

9. "La représentation des actions soumises à usufruit dans les Assemblées Générales des Sociétés Anonymes„.— Etude de Droit comparée Allemand, Autrichien, Egyptien, Mixte, Français, Italien, Suisse, 1932.

10. «La Compétence juridictionnelle en Egypte entre deux suisses non protégés et quant au statut personnel des Suisses même protégés».— Alexandrie, 1934.

11. Les Capitulations en faveur des Suisses en France sous l'Ancien régime, origines et fins.».— Alexandrie, 1935 (Bulletin Suisse).

ՑԱՒՈՐ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՈՐԱՊԵԱՆ

Տոք. Դ. Մալբրեան, ունի նաեւ ազգային կեանք մը, իբրեւ նախ. տարկաւին։

1935ին ընտրուեցաւ Ազգ. երեսփոխան և 1936ին փաստ. ժողովի անդամ և ապա փոխ-Առաջնադիւր, տակաւին կարճ պաշտօնավարութենէ մը յետոյ հրաժարեցաւ։ Հիմա կը պահէ միայն իմաստասիրական անդամակցութիւնը։

Էջ 2102. տող 5, աւելցնել.—

Նոյնպէս Ատանայի մէջ երկար տարիներ վաստաբանութիւն կ'ընէր ՆԱՋԱՐԻՒ ԹԷԼԼԱԼԵԱՆ։

Էջ 2103, վերէն 6 տողին տակ աւելցնել.—

Ծիլեն ալ նաև ԿԻՒԼԳԻՆԿԵԱՆ ԲԱՐՍԵՂը, բնիկ Կեսարացի, վկայեալ վաստաբան և եռանդուն ժողովական, իր բնակութիւնը հաստատած էր Իզմիր, ուր իր արուեստը ի գործ դնելով հանդերձ՝ մասնակցած է տարիներով Գաւառ. և Քազաք. ժողովներու։ Ք. Կիւլպէնկեան իր համազուգներուն վրայ հաստատ, բարեկամական շրջանակի մէջ դիւրահաղորդ ու ազգին չահը հանչցող անձնաւորութիւն մըն էր։ Իզմիրի աղէտէն յետոյ հաստատուած էր Լոնտոն ուր մեռաւ 1928ին։

Էջ 2104, տող 6-7 վերէն կարդա՛ այսպէս.—

«Հոս Եգիպտոսի մէջ ունինք չորս հարտարապետներ որոնցմէ երեքը Կեսարիա ծնած են և չորրորդը՝ Ծագուսով Կեսարացի...»

Էջ 2105, վերէն 9 տող. աւելցնել.—

Երկրորդ Կեսարացի հարտարապետն է ԱՐԱՓԵԱՆ ԿԱՐԱՓԵՏ, ծնած 1889 Կեսարիա։ 8 տարեկանին որբացած հօրմէն, իր մօրը և քրոջ հետ կու գայ Եգիպտոս իր մօրեղբօր՝ Պախտիարեանի մօտ և կը յաճախէ Գահիրէի Գալուստեան վարժարանը, միայն երկու տարի, և ապա Ֆրէրներու գոլէջը հինգ տարի։ Դպրոցը աւարտելէն յետոյ կը մտնէ երկրաչափի մը մօտ, ուր կ'ստանայ գործնական վարժութիւններ, իսկ տեսականին համար կը հետեւի Գօրէսթօնեան Թրավօ Բիւպլիքի ընթացքին ու 1912ին կ'այցելէ Բարիզ և հոն կ'ստանայ երկրաչափի վկայականը և կը գառնայ Գահիրէ ուր իրը երկրաչափ յանձնառու գործի լծուելով, կը յաջողի դիրք մը գրաւել։ Գահիրէի մէջ այսօր կը գործէ և ունի չինած բազմաթիւ չէնքեր։

Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան անդամ եղած է մի քանի տարիներ։

Իսկ երկրորդն է ԽՈՆՃԵԱՆ ԱՐՇԱԿ որ չհաճեցաւ իր կեանագրութիւնը տալ։

Էջ 2114, տող 10, երաժիտացներու հատուածին տակ աւելցնել.—

Ատոնց կարգին անշուշտ կարելի է պատուով յիշատակել անունը նաեւ ԲՐՕՖ. ՓԱՏՐԻԿ ԿԻՕՎԵՆԵԱՆի, Թալասցի այս ուսուցիչին, որ Ամերիկա Va-ի մէջ գոլէճի մը երաժշտութիւն կը դասախօսէ։

Էջ 2218, վարէն 13 տող աւելցնել.—

Հայկազուն Թոփուքեան գեր-Նախագահ կ'ընտրուի 1909ին գնաւային Ակումբին և այս առթիւ Հանրապետութեան Նախագահ Թաֆթ անոր կը նուիրէ իր լուսանկարը։

Էջ 2128, տեղի իբր Ցովհաննէս Թարխանեանց ներկայացուած պատկերը, որուն տեղ պիտի դրուած բլլար յաջորդ էջին, որուն կը պատկանին կենսագրական ծանօթութիւնները (2) ծանօթութեան մէջ դրուած։

Իսկ հոս դրուած պատկերը՝ Մարգիս Թարխանեանցի պատկերն է որ եղած է էվերէկի Հայրենակցական Միութեան անդամներէն եւ հիմնադիրներէն մին։

Էջ 2129, վերէն 8 տող, սրբագրել այսպէս.—

ՀՕՐ. Ա. ԹՈՐԴՈՄ, իսկական անունով Արշակ Թորգոմեան, ծնած է Կեսարիա։ Տղայ տարիքին գաղթած Եգիպտոս, ուր երբեմն եղած է պաշտօնեայ Զիմէնթօյի Մասապայի ընկերութեան մէջ։

ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԱՐԽԱՆԵԱՆ

Էջ 2133, տող 19 աւելցուր.—

Ծիշեռնք նահ ԹԻՓԼԱՆ ԼՕԻՏԵՐ, ծնեալ 1899 Մայիս 11ին Թալաս, որդին Տոքթ. Դրիգոր Թէքեեանի (տես էջ 1529), որ իր նախակրթութիւնը առացած է տեղւոյն Ամերիկեան վարժարանին մէջ։

Այս անձը որ հիմա Ամերիկայի մէջ կ'զբաղի առեւտուրով, պահ մը ծառայած է Հելլէն բանակին մէջ և առացած է յիշնապետութեան աստիճան և առած է մըրցանակ և պատուանշան թնդանօթաձգութեան մէջ ցոյց տուած իր կարողութեան համար։

Էջ 2146, տող 3. «Թերթերուս» բառին վրայ աւելցնել.—

ինչպէս «Երիտասարդ Հայաստան»ի և «Ռծամզացիզ Բարիզ»ի։

Էջ 2148, տող 3, աւելցնել.—

Թալասի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ պահուած էր մագաղաթեայ Աւետարան մը որ ունէր 450 տարուան հնութիւն և Սարգիս Կիւլպէնկեանէ նուիրուած էր։ Նաև Տարսոնի եկեղեցիին վերանորոգման առթիւ (1852) գտնուած էր Սահակ Կիւլպէնկեանց անունով տապանաքար մը որ Կիւլպէնկեանք իրր յիշատակ Թալաս իրենց տունը տարած էին (տես Ֆինէէ, էջ 212)։

Էջ 2150, տող 6 աւելցնել.—

... ինչպէս օրինակի համար 1695ին Մովսէս Ջուղայեցիի գրած ձեռագիր ժողովածուն (Տես ԼՕՑՍ, 1905, էջ 1138), և 1780ին գրուած Գիրք Ոսկեկանչ մը, (Տես նոյն, էջ 1140) որ ինքն գրած չի կրնար ըլլալ, ինչպէս կը կարծէ Տրգատ եպ. Գալեան։

Էջ 2158, վարէն 5 տող, աւելցնել.—

Ինքն է (Ցարութիւն Կիւլպէնկեան) վարիչ Կիւլպէնկեան գործի մեծ վաճառատունն որ ապահէ քանի մը տարիներ առաջ չահեցաւ Ամերիկայի տօմէսթիք կապերտներու վրայ մրցանակ և այդ առթիւ Ցարութիւն Կիւլպէնկեան նախագահ Տուլիւի հետ միատեղ լուսանկարուեցաւ։

Է՛ 2169, վարէն 6րդ տողին վրայ աւելցնել.—

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԷԼԷԿԵԱՆ՝ փոքր եղբայրը Տիգրան Խանի, ծնած է 1879 Օգոստ. 15ին կեսարիա, ուր առած է իր նախնական կրթութիւնը և ապա տարի մը աշակերտած է Ս. Կարապետի Բարձր. վարժարանին, որուն անդրանիկ սանները է։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԷԼԷԿԵԱՆ

1893ի գարնան Կ. Պոլիս կու գայ և տարի մը Ռոպերթ Գօլէճ կը յաճախէ, այնուհետև կը մտնէ առեւտրական ասպարէզ և կ'զբաղի հնութեանց առեւտուրով, եղբօրը Գէորգ Քէլէկեանի իբր օգնական։

1895ին կու գայ Նիւ Եորք, իբր եղբօրը Տիգրան Խանի հաստատած հնութեանց վաճառատան իբր վարիչ և կը յաջողի անոր մէկ կարեւոր նեցուկը ըլլալ, մինչև իր տարաժամ մահը։

1908ին ամուսնացած է Գարամանեան Օր. Արեգնազի հետ։ Թողած է երկու մանչ զաւակներ, մէկ աղջիկը մանուկ հասակի մէջ մեռած ըլլալով։ Ջուարթախոհ և ընկերական, ժրաջան աշխատութեան մարդը եղած է, առատաձեռն հանդէպ իր ազգին, եկեղեցիին և չքնաղապատին համար։ Մեռած է Նիւ Եորք 1935 Հոկտ. 5ին։

Է՛ 2176, վարէն 3 տող. «Միլկհեան-Մարըեան» բառերը կարդալ.—
Մարըեան-Միլկհեան.

Է՛ 2203, տող 8 աւելցնել.—
Կարապետ Թէլֆէեանի զաւակն է նաեւ ՏԻԿ. ԱՍԱՆԷԹ ՊԱՇՊԱԶԻՐԿԵԱՆԵԱՆ, որ ծնած է 1873ին և իր նախնական կրթութիւնը առած է տեղւոյն Ազատարանականաց եկեղեցւոյ դպրոցին մէջ։ 1893ին ամուսնացած է կեսարիոյ ամէնէն նշանաւոր ընտանիքներէն Պաշպազիրկեանեանններու զաւակ Մկրտիչ Պաշպազիրկեանեանի (ծն. Կեսարիա 1854 և մեռած 1920ին Փալիֆօրնիա) հետ, ուրկէ ունեցած է երեք արժանաւոր զաւակներ որոնց դաստիարակութեան մէջ կարեւոր դեր կատարած է։ Ասոնցմէ Օննիկ Պաշպազիրկեանեան Փալիֆօրնիոյ մէջ կ'զբաղի այգեգործութեամբ, իսկ աղջիկներէն անդրանիկը՝ Մարի ամուսնացած է Նիւ-Եորքի Հայ Ազատ. եկեղեցւոյ հովիւ Վեր. Ա. Գնտիկեանի հետ և ամէնուն ծանօթ սիրուած երգչուհի մըն է, իսկ երկրորդը՝ Եւնիկէ, ամուսնացած է Շիքագոյի Համալսարանին Բժշկագիտին համբաւ ունեցող neuralgie Բրօֆեսորներէն Dr. Pesesval Barly-ի հետ։

Է՛ 2228, սկիզբը աւելցնել.—
ՕՏԱՓԱՇԵԱՆ ԱՐՏԱՇԷՍ.— Ծնած է կեսարիա 1885ին և որդին է նա-

զարէթ Օտապաշեանի, որուն վրայ արդէն խօսուած է (տես էջ 1312)։

Իր նախակրթութիւնը ծննդավայրին մէջ ստանալէ յետոյ, տակաւին նորահաս պատանի 1901ին Եգիպտոս եկած է, ուր զբաղած է մանրիֆաթուրայի գործով և ինքնաշխատութեամբ լաւ դիրքի մը տիրացած է։ 1908ին Կ՚Երթայ Մանչէսթըր, ուր հինգ տարի մընալէն յետոյ կը դառնայ 1913ին Գահիրէ, ուր Կ՚անցընէ պատերազմին տարիները։

ԱՐՏԱՇԷՍ ՕՏԱՊԱՇԵԱՆ

1919ին վերջնապէս կը հաստատուի Մանչէսթըր, ուր այսօր կը գրաւէ Հայ տուներուն մէջ առանձնակարգ դիրք մը, և ունի առեւտրական ընդարձակ գործառնութիւններ Եգիպտոսի հետ, ինչպէս նաեւ առեւտրական տուներ Նիկերիայի և Ակրայի մէջ։

Արտաշէս Օտապաշեան ինչպէս իր չուրջիններուն նոյնպէս նաեւ ազգին օգտակար եղած է. հոս Գահիրէի մէջ ամէն անգամ որ իրեն դիմում եղած է նիւթապէս առատաբերով և բարոյապէս քաջալերը հանդիսանալով։ 1919ին զինադադարէն յետոյ երբ կեանքերնի կատաղելներուն համար հանգանակութիւն մը բացուեցաւ, այդ առթիւ կազմուած հանգանակիչ մարմնոյն մասնակցեցաւ։ Մանչէսթըրի մէջ ալ բոլոր հայկական ձեռնարկներուն չէ պլացած իր օժանդակութիւնը և աշխատութիւնները։

ԻԶՄԻՐլԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ

ԻԶՄԻՐլԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ.— Ծնած է 1881 Նոյեմբերին, Կեսարիա։ Նախնական կրթութիւնը առած է Կիւմիչեան վարժարանին մէջ, 1898ին եկած է Գահիրէ իր մօրեղբօրը օրդիներուն քով և ձեռնացած է չուրջ երեք տարի։ 1902ին Կ՚երթայ Սուտան և կը հաստատուի Խարթում, հիմնելով առեւտրական տուն մը որ յետոյ Էլ-Օպէյիտի մէջ ալ ունեցած է մասնաճիւղ մը։

Սարգիս Իզմիրլեան Սուտանի Հայ գաղութին ամէնէն կարկառուն դէմքն է և 1918ին իվեր այսինքն գաղութին առաջին կազմակերպութեան թուականէն մինչեւ այսօր Սուտանահայ գաղութային վարչութեան նախագահը

եղած է։ 1912էն ի վեր — բացառութիւն ըլլալով այն երկու տարիներըը ուր ինքն բացակայ եղած է Խարթումէն — շարունակ անդամակցած է Sudan Chambre of Commerce-ի քոմիթէին, նոյնպէս քաղաքապետական երկու չրջաններուն —ինչ որ օրէնքով առաւելագոյն թոյլատրըուած ժամանակն է,— անդամակցած է Municipal Consule-ին անոր առաջին կազմակերպութեան օրերէն սկսեալ։ Իմպիրլեան Սուտանի Հայ Գաղութին մէջ եղած բոլոր ձեռնարկներուն բերած է իր լայն օժանդակութիւնը։

ՍԱԼԸՐԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ.— Ծնած է Կէորմըր, ուրկէ կանուխ մեկնած է արտասահման։ Նախ եկած է Եգիպտոս, ուրկէ անցած է Սուտան ուր հաստատուած է երկար տարիներէ ի վեր Օմտուրմանի մէջ իբր ներկայացուցիչ Զօհրապեան-Ինայէթեան և ապա Ինայէթեան-Կիւմիւշեան Ընկերութեան։ Հիմա կը գործէ Կիւմիւշեանի հետ։ Սուտանի մէջ ամէն ազգի սիրելի անձ մըն է։

ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԸՐԵԱՆ

Հաստատած է օճառի գործարան մը։ Գրիգոր Սալըրեան քալէլերած է մարզական կեանքը, և գեղեցիկ դաշտ մը վարձած է Օմտուրմանի մէջ պասքէթ պօլի համար։

Սուտանի առեւտրական սենեակի վարչութեան անդամ է։

ԹԻՄՈԻՐԵԱՆ ՕՆՆԻԿ.— Ծնած է 25 Հոկտ. 1885ին։ Զաւակն է Սեդրակ Թիմուրեանի (Տես էջ 1484 և 1499)։ Իր նախակրթութիւնը ստացած է Դատը-Թիւղի (Կ. Պոլիս) Արուեստեան և Դարբագաշեան վարժարաններուն իսկ միջնակարգ կրթութիւնը Ռոպէրթ Գոլէճի մէջ։ Դպրոցը աւարտելէ յետոյ հօրը հետ գործի առեւտուրի մէջ մտած է։ 1901ին Ամերիկա եկած է և եղբօրը հետ գործի ներքաշուելով զբաղած։ 1913ին գացած է Փարակաատան ուր հաստատած է մասնաճիւղեր գործ հիւսուածք կեդրոններու մէջ։

Անդամ է Ամերիկեան ընկերութեան մը Sales departent-ի մէջ, ինչպէս նաեւ Հ. Բ. Ը. Միութեան Newark-ի և չրջակայից մասնաճիւղին։ Սիրող խաղախաղար մը ուր իրեն վարպետ ունեցած է Նիւ-Եօրքի մէջ Ovide Musin-ը։

ԹՈՓԱԶԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ.— Ծնած է 1892 Դեկտ. 28ին Գոնիա, Կեսարացի ծնողքէ և իր նախակրթութիւնը ծննդավայրին Ազգ. վարժարանին մէջ առնելէ յետոյ Կ. Պոլիս գացած է, ուր յաճախած է Բարբարեանի Առեւտրական վարժարանը և Օսմ. Առեւտրական բարձրագոյն վարժարանը։ Կ. Պոլիս Աստարճեան ծանօթ վաճառատան մէջ

բաւական տարիներ պաշտօնավարելէ յետոյ 1921ին կ'երթայ Ամերիկա, ուր նիւ-Եորք Washington Irving High School-ի կ'աշակերտի։

Հիմա կ'պրատի Արեւելեան գործերու առեւտուրով, Անդամ է կեանքի վերաշինաց Միութեան վարչութեան, ինչպէս նաեւ Ամերիկեան Masonic and Shriner's կազմակերպութեան։

ԳՐԻԳՈՐ ԹՈՓՈՒԶԵԱՆ

ՊՕՂՈՍ ՍԻԱՃԵԱՆ

ՍԻԱՃԵԱՆ ՊՕՂՈՍ.— Ծնած է 1897ին կեսարիա, իր նախակրթութիւնը առացած է իր ծննդավայրին Ազգ. վարժարանին մէջ և ապա մտած է Ս. Կարապետի քարձր. վարժարանը որուն աշակերտած է մինչեւ 1914, իսկ 1915ին Ընդհ. Պատերազմին պատճառով Միացեալ Ուսումնասիրաներն, ուրկէ չրջանաւարտ եղած է նոյն տարին։

Այժմ հաստատուած է Windror (Դաննատա) ուր կ'զբաղի գործի վաճառականութեամբ։ Անդամ է Բարեգործականի և տեզական քանի մը միաներ կազմակերպութեանց։

Հայ թերթերու մէջ ծանօթականութեամբ ունի գրուած մի քանի առաջնաւորներ։

Էջ 2233, տող 3, «Ծնած է Նիկոմէ 1892ին» բառերուն փոխ առելցնել.— Զաւակն է ուսուցիչ և քարոզիչ Աւետիս Նիկողոսեանի որ ծնած էր 1862ին Նիկոմէ և իր ուսումը առացած էր կեսարիոյ Ամերիկեան վարժարանին և Մարզուանի Անատոլիա Գոլէճին մէջ որմէ չրջանաւարտ եղած էր 1887ին։ Իր զաւակը Նիկողոս...։

Էջ 2241, վերջին տող առելցնել.—
1885ին կը մտնէ կարապետ Քէչիչեանի գրավաճառատունը և 1894ին կը հիմնէ «Ճիհան» գրատունը, և...

Էջ 2242. տող 3 առելցնել. «Թուրքերէն գիրքեր» բառերուն փոխ.— Նախ Թուրք գաղափարքեր, պատմական և փիլիսոփայական երկեր, Ալֆ

Սէյտի պատրաստած թուք ընդարձակ բառարանը և վերլծերը Մարգիս Գարագաշի այնքան ատուար, մեծամասնա և հմտալից գործերը, որոնք այնքան գնահատուեցան կառավարական շրջանակներէ։

Ժամանակ մը հրատարակած է նաեւ ձիհաճ անուն թուրքերէն թերթ մը։

Էջ 2242, տող 4 աւելցնել.—

Մեռաւ 22 Նոյեմբեր 1936ին յանկարծամահ։ Իր մահը ողբաց Կ. Պոլսոյ թուրք մամուլը միահամուռն կերպով, գնահատելով իր մատուցած ծառայութիւնները երկրին։

Մարտիրոսեան վահան և ցարուքիւն, իր եղբայրները նաեւ ուրիշ Մարիճէք անուն տպարան մը։

Էջ 2247, տող 18 աւելցնել.—

ԹՈՐՈՍԵԱՆ ՄԱՐԻԱՄ.— Ծնած է Թալաս 1875 Հոկտ. 19ին։ Ծնողքն էին Պետրոս և Մարիցա Սելեան։ Իր ուսումը առած է տեղւոյն ազգային վարժարանին մէջ։ Ամուսնացած է և հարս գացած է Իվէրէկ ուր բոլոր բնակչութեան պաշտամունքին առարկան եղած է իբր ազդեցիկ ու կենցաղագէտ կին մը։ Իր բարեգործութիւններն որոնք կը կատարէր գաղտնի, մեծ յարգանք ներշնչած են։ Տիպար մայր, բարի դրացի, առաքինի ամուսին մը եղած է. թուրքերը զինքն կը կոչէին «Ֆիլպեր Հանըմ», իսկ իր ազգականները «Հանըմ Պաճը»։

ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Հիմա կը գտնուի Ամերիկա անդամ է Հ. Բ. Ը. Միութեան և Եկեղեցասէր Տիկնանց Միութեան։

Էջ 2247, տող 6 աւելցնել.—

ԹԻԼԱՒԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.— Ծնած է Կեսարիա։ Իր նախնական կրթութիւնը ծննդավայրին մէջ առնելէ յետոյ նախ գացած է Մանասարեան վարժարան ու ապա Պրուսայի Շերամաբուծական վարժարանը, որմէ շրջանաւարտ ելլելէ յետոյ Ատանայի մէջ զբաղած է ծաղկաբանութեամբ և միջատաբանութեամբ։ Մեռած է 1922ին։

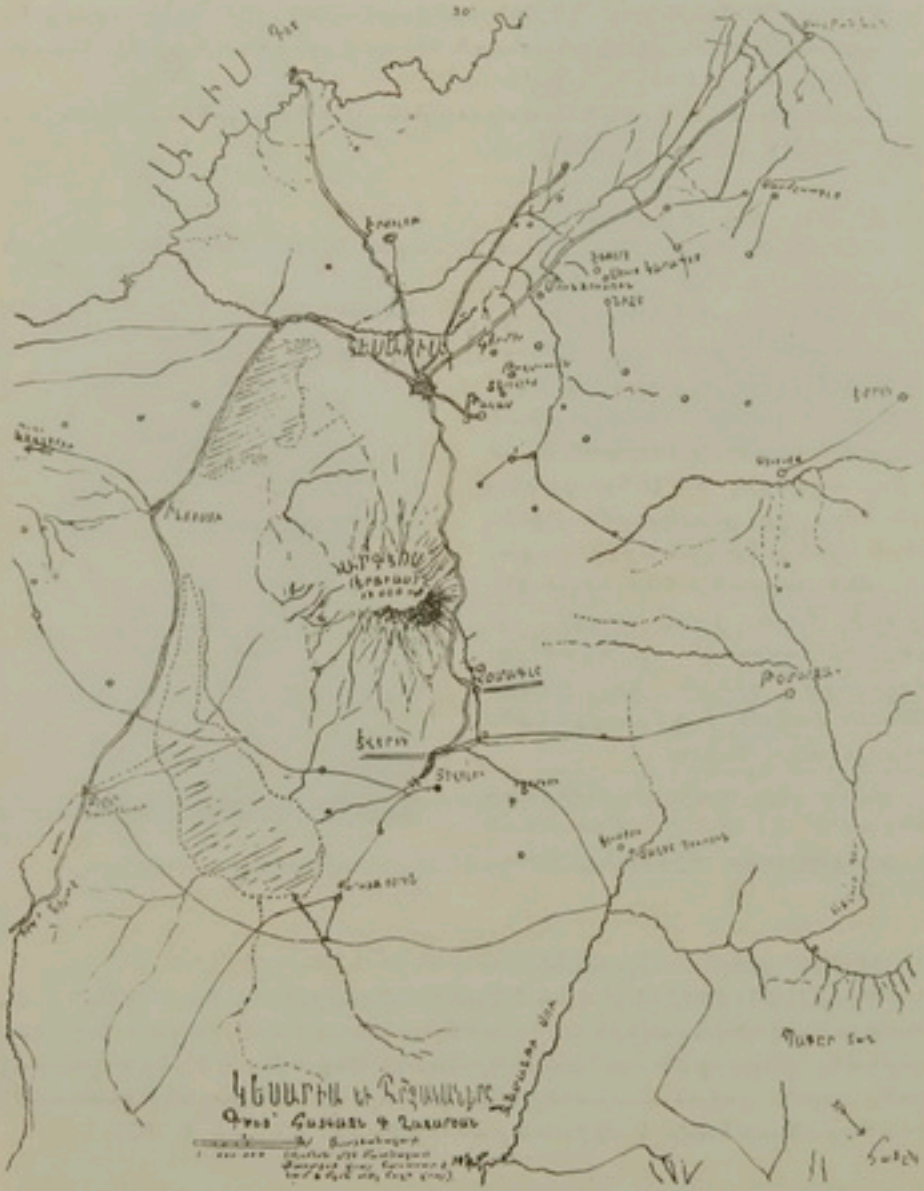

ԱՐԻՒՆ Տ. Կ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆԻ «ՁՕՄԱԽԱԼՈՒԱ» ՀԱՅՈՐԻՆ ԱՌՆՈՒԱԾ

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

ՇԱՆՕԹ.— Տեղ չահելու համար ընդգրկուած է անփոփոխ տասնաւոր, հարիւրաւոր և հազարաւոր թիւերը հատ թիւերով և յաջորդող փոփոխելի վերջաւորութիւնները բարակ թիւերով նշանակելու դրութիւնը։ Օրինակի համար՝ եթէ անուն մը յիշուած է 10, 15, 17 և այլ էջերուն վրայ նշանակուած է այսպէս 10. 5. 7, մինչև որ տասնաւորը փոփոխուի։

Երբ թիւը կ'ըլլայ հարիւրաւոր, այն ատեն հատ կը նշանակուին հարիւրաւորը և տասնաւորը, մինչև անոնց փոփոխութիւնը, այսպէս փոխանակ նշանակելու, 101, 103, 105, 113, 118, 125, 128 և այլն, նշանակուած է **10**1. 3. 5. 13. 8. 25. 8 *և այլն։ Նոյն դրութիւնը կիրարկուած է նաև հազարաւորներու համար։*

Գլխիկ ուշադրութիւն մը բաւական պիտի ըլլայ ընթերցողին համար դիւրաւ կիրարկելու այս ցուցակը, որուն մէջ, գործադրուած են առհասարակ ընդունուած համառօտագրութիւնները, որոնց վրայ մասնաւոր բացատրութիւն մը տալու պէտք չեմ տեսներ։

Բոլոր բազմանուն վայրերու և անձերու զանազան անուանները = նշանով խմբուած են հոն ուր նշանակուած են էջերուն թիւերը, իսկ անոնցմէ իւրաքանչիւրն յիշուած է իր կարգին ☞ ով և յղուած՝ այն անունին ուր նշանակուած են բոլոր համազօրները և էջերուն թիւերը։

Ա.

Աբաս թագաւոր Բագրեւանցի (929-953) 313.

Աբաս թագաւոր Կարսի (984—1029) 338.

— իշխան Անիի 439.

Աբասեան Գագիկ **3**39-40. **4**14. 7-8. **2**1. 4. 7. **3**4-5. 8. **4**0. 5-7. 57-8. 60. 2-6. 79-80. 94. **5**25. 37.

Աբասլան ☞ Ալփասլան

Աբբասեանք **3**06. 32. **4**82-3

Աբգար Դպիր 1284.

— թագաւոր 365.

Աբգարեան Մ. 1968.

— վրժ. (Ասացա) 1231. 2044.

Ա. Բ. Գ. ի բարեկամ ընկ. (Ծամտիիա) Աբէլեան 1518. [1257.

— Աբրահամ **1**588. 976.

— Օր. Եսթէր 1729.

— Լէօֆէր 1507.

Աբէլեանց Փաւստոս խօճա 1475.

Աբիկեան Միհրան 1234.

Աբլասար ☞ Ալպասլան.

Աբողիճարեան հերձուած = Ապողինար-եանցութիւն 265.

Աբու-Թիճար = Ապու-Տիճար 486.

Աբուլեան Գէորգ **11**45. 8-9. 80.

Աբտիու (մարզարէ) 1514.

Աբրահամ 988.

— Բ. Եօտաբեցի կաթ. 2019.

— Դպիր, եղբայր Կեսարացի **S**. Յակոբ Ին.ի 1864.

Աբրահամեան Կարապետ 507. **9**19-20. 34. 42. 56. 79. **11**35. 8. 41. **5**0. 2-4. 6-7. 81. 217. 2273.

— Մաղաքիա վրդ. 922.

— Միրիճան 2133.

— Յակոբ վրդ. Կերմիրցի **9**43. 5. **11**31. 4.

Աբրահամեան Վարդանի 1181.

Աբրահամ եղբայր Միհրան Ին.ի 1880.

— թոռ Նարվուզի 1868.

— հայր Եսայի եպ. Տեր Վանիցիի **1**005. 889-94.

— կաթ. Կրէացի **9**20. 3. **1**089. 894-5. 928-9. 2018-9.

— խալֆա կամ վարժապետ **11**03. 81. 251. **5**39. 72.

— Նահապետ 236. 379. **1**514. 871.

Աբրահամ (որդի Թոթորի) 931.
— (որդի Տէլի Պետրոսի) 2297.
— Տիրացու 981.
— վրդ. Ասապասցի 1904.
— — Տրապիզոնցի 583.
— ին. Գրիչ. (1710) 1883.
— — Գարաբաղի 1215.
— — Մանեհասնի (1495) 788.
Աղաթռռոս 254. [1850.
Աղապա 2128. 230.
Աղապեան վրժ. Գոլիս 1204. 2069.
Աղ-Գոյուելու 564-5. 73.8.
Աղեսիդաւոս 133.
Աղխան 549.
Աւկիւլեան Առիս 1971.
Աղհիսար 574.
Աղէէիր =Անեիոճ Պիսիդիոյ 238.570-1.
Աղէէիրապոլ 268. [3-4.1096.
Աղուլիս 1877.
Աղչայ 570.
Ալսարայ (Գոնիա) = Աղ-Սարայ = Աղաէրայ = Աքսէրայ = Առքեղայիս = Archélais = Գարաւսրա 139. 211. 4. 24. 34. 58. 549. 70-1. 707. 875. 86 8. 910. 1050. 154.88.98.200.301. 2228. 65. 71-4.
Աղաէրայ ☞ Ալսարայ.
Աղտաղ 320. 1533.
— Մաէէ 211. 69. 1380. 563 7.
Աղրիկոլա 252.
Աղամ (քոռ Կիւվարդի) 527.
— Գալճա 1582.
Աղամեան Մերկերիոս 1104. 50. 65. 7.
— Փառնակ 2137. [81.216.
Աղոնց Բոճ. Նիկողոս 277.308 9.25-6. 71. 88-9. 97. 9. 400-4.
Աղրիանոս կայսր (117—138) 222. 31. 4.43.72.712.
Աղրալէս ☞ Սանդրալէս.
Աղրիանուպոլիս ☞ Էտիրնէ.
Աղամօրա 213.
Աղաս Ոստանիկ = Միհրագոեան Մեհ ֆոն = Մայլր 627. 1190. 200. 403-6.
Աղատակամ ☞ Քաղդրունի Առաւիր.
Աղատական Կուսակցութիւն 1185.
Աղաեեան Ա. Տօք. 2105.
— Ցառուխիւն 1970.
Աղան Որմնադրութիւն 2035. 218. 29.
Աղարեան Սեբէոսեան Պետրոս ժ. կաթ. 1041-3.391. [840.
Աղարիա Առքեպ. 893.906.13.80.1061.
Աղարիա Ա. կաթ. Չուղայեցի (1584-1601) 916.68.1068.71.858.62.
Աղարիա վրդ. Տարոնցի կամ Սասունցի (փիլիսոփայ) 918. 1008-9. 69. 71.
Աղարիա ին. 2030. [87-8.
Աղգային հիւանդանոց Ս. Փրկիչ (Գոլիս) ☞ Փրկչեան (Ս.) Աղգ. հիւանդանոց.
Աղգ. Մասեճադարան (Բարիզ) 1886.
— — (Ի. Գոլիս) 1860. 70. 83. 5. 94-5.
Աղգային Պատուիրակութիւն 1206.
Աղգային վարժարան Լատճաք 2059.
— — Պատրա 2054.
— — Տարսոն 2059.
Աղգանազ ☞ Ռափանազ [2048.
Աղգանուէր Հայուհեաց Ընկ. 737.1260.
Աղգասիրաց Ընկ. Գալակէսիի 773.1259.
— Ընկերութեան վարժ. 1129.
Աղէսիոն ☞ Գրլրն Ալսան Բ.
— Կայ Քառս Բ. ☞ Ասէսիոն Կայ Քառս Բ.
Աղիանիի 52. ☞ նաեւ հաթ. [511.
Աղիզ (խնամակալ Հայէպի Սուլթանին)
Աղիզիյէ =Բուճար Պաբր = Առիարաթիա 21. 8-30. 44. 107. 13. 24. 211.69. 344. 7. 417. 9. 20. 2-4. 6.34.45. 769. 85. 801.75-7.80.967.1028.183. 98. 212.215.49.410.9.213-4.525. 925. 38.2276.
Աղիլ Օղաեեց Իշխան 510.
Աղինի ☞ Գառա եագրեր Ապոիլ
Աթաբէկ 502. 11. [Հալիմ.
Աթաթուրք ☞ Մուսթաֆա Քէմալ փաշա
Աթանաս (Ս.) 257. 65.
Աթանագինէ (Նեռէսի որդի) 286. 2018.
Աթանագինէս = Athénogenes 253.978.
Աթենաս 712.
Աթէնք 158. 61. 258-9. 77-8. 326.954. 1099. 201. 29. 356-7. 9. 608. 993-4. 2041. 72. 80. 130. 5-6. 98.229.31.
Աթթալ Բ. Փիլաեելփոս 173.
— Գ. Հայրասէր 173.
Աթիմիոս խնամակալ 344.
Աթոր Բարսեղ 1379.
Աթմաճեան Սարգիս 1420. 2273.

Աբոյեան Մհերոն 2099.
Աբոս 438.
Աբ Գազար (Կեսարիա) 1122. 2178.
Աբ փազար Գաբուսաւ 679-80.
Աժէրեան Գարեգին վրդ. 1006. 2287.
Այազիա 107.
Այաէֆին ☞ Գարաման Օղլու Ալի.
— Արքինա = Էրբէնա = Ճարաքնաճ = Քէօսէ Բէյդամպէր 563.4.9. 79-82.7.820.
— Կայ Խոսրով Ա. = Քէյ Կոբադ (1220-1237) 512-4.8-9.27.31.3.41. 3.7-9.50.67-8.682.4-5.7.1840.85.
— Կայ Խոսրով Բ. 556.
— — — Գ. 522.
Այաէֆինի մզկիթ 552. 7.
Այաէֆին փաշա (եղբայր Սուլթան Մուրատ Ա.ի) 566. 634.
— Քէյպաս 511.
Այայիս Տէօվլէթ = Չիլգաւրօղլու Այայիս Տէօվլէթ = Ալիսոլի = Alidoli = Abnadulat 595-7.
Այակէօզեան Կարապետ 1120. 82. 238.
— — Արք. Կէրմիրցի 974. 97.
— Կարապետի վրդ. 1128.2237.
— Մահակ 974.
Այանա 320. 549.
Այանաճեան Կարապետ 1374.
— Կ. Ճարուքիւճ 1991.
— Վահան 1126.
Այ-Անդրաք 353. 60.
Այամաճ ☞ Գերմաճ.
Այայա = Կալոճօրոս 517. 9.27.49.76.
Այասիա=Այազ=Այզի=Աղձնիք=Այասիս =Alse=Alzi=Alasja=Alaschia 69. 104-5. 11. 21-3. 44.281. 347. 64.
Այասկեր 88. 1263.
Այասիս ☞ Այասիա.
Այա տաղ 619. 1609.
Այատարմա 102.
Այաֆին 510. 2.
Այ-Արմենակներ ☞ Արմենեակներ.
Այա-Քիլիսիա ☞ Այա-Քիլիսէ.
Այ Բիֆին 353.
Այեֆաճդրա 253.
Այեֆաճդրապօլ ☞ Լենինականճ.
Այեֆաճդրեան Անդրէաս վրդ. 154. 77. 88-9. 211. 27. 39-40. 67-8. 70.308. 413.9.23-4.6.34.876.8.1037-9.41.
Այեֆաճդր եպս. 241. 7.
— (Սուրբ) 248.
Այեֆաճերէք = Իսկէճէրուճ 1244. 81. 444. 657. 993. 2080. 125-7.
Այեֆաճերիա 161. 210. 45.7.56.9.65. 77-8. 83-4. 326.9.95.794. 1126.31. 54.81.204.7.20.78.349.79.92.4.9. 431.529.607. 925.44-6.59.61.88.90. 2049. 78. 80.7-8. 137.9.45.59-63. 208-9. 14. 23-5. 34. 7. 308-9.
Այեֆաճերոս եպս. Երուսաղէմի 245-6.
Այեֆիսա 456.
Այեֆիսոս Կոմճենոս ☞ Կոմճեճ Այեֆս.
Այեֆս Մուսեղ Գաբիկ 356. 400.
Այզի ☞ Այասիա.
Այէաքճեան Գրիգոր 2234.
Այէմպի զօրավար 2196.
Այէմտաղի 1537.
Այէմ Տար=Գայրազտար Մուսթաֆա փաշա 1998. [տա 614.
Այէվի 879. 1557. [91.860.
Այեֆսիաճոս (Դպիր-Մարկաւագ) 1070.
Այթրթարմազեան - Գարտաճեան Թորոս 859. 2270.
— Ճակոբ 1976. 8.
Այրուճ (որդի Բօշա Խոսանի) 786.1859.
— (ազգիկ Ճովհաննէս Ֆն. Քարտուղարի) 1071. 866.
— Խաթուճ կին Նեռէս Խաւճայի
— Կապեճ Մարք 1538. [1872.
Այրուճեան Առաջէս 2043.
— Միհրան 1984.
Այրուճ Թաճ Գայէ ☞ Մամռասա
Այի Բաս ☞ Եաղուպ Ասլան.
— Բուսաճա ☞ Եաղուպ Ասլան
— (Էմիր Գամասկոսի) 314.
— իպճ Եահեա 309.
— Ղալիպ պէյ 1420.
— Ղանի փաշա 2168.
— Ղրլրլճր 1397.
— Նազմի 883.
Այիշան Ղեւոնդ վրդ. 14. 7. 22.9.248. 51-4. 97. 367. 427-30.71.4-5.504. 6. 8-11. 20. 67. 9. 90. 2. 619.50. 94. 702. 63. 6. 889. 922. 69. 94. 1070. 228. 340. 7. 473-4. 897.2132.

Ալիշար Խլիկ 70. 2. 80.
Ալի պէյ Հիրիսլի 2098.
Ալիս գետ=Թրգրլ բրմագ=Հալիս=Կարմիր գետ 2.5. 15. 22-4.30.3. 41. 6. 8. 51. 66. 86. 9. 90. 3-4. 102.13. 5. 8. 20-1. 4 9. 38 9. 41.6.8.50 2. 5. 8. 61. 72. 82. 4. 96-7. 200.2. 9. 16. 8-9. 64. 75. 89. 93. 311. 3. 20. 9. 34. 45. 481-4. 8. 92. 5 6. 519. 64. 676. 715. 24.87. 884. 6. 1607.
Ալի տաղ=Բարսեղ հայրապետի լեռ=Այոս Վասիլիս = Ալ Վասիլ = Երկւորեակ լեռ 9. 20-1. 4. 675 6. 730-1.9. 50. 908. 1000. 22. 7. 754. 810. 35.
Ալիսոլի ☞ Ալայիւս Տէօվլէթ.
Ալի Բիզա փաշա (սպարապետ) 1365.
Ալիւր գիւղ (Վան) 1257.
Ալի Թոմարզացի 2270.
— Սէյտի 2316.
— փաշա (Բեռայր Աւրխա խանի) 563.
— — (վէզիր Սուլթան Ազիզի) 1430.
— — 2183.
— — հանի (Գօմանեան) 662.
— — վէզիր (1511) 597.
Ալիհանեանց Կարապետ վրդ. Կեսարացի
Ալիհան Կեսարացի 1923 [2029.
— Կէյվէցի ☞ Կիւրեղ վրդ.
Ալլահվէրեան Բարսեղ վրդ. Էվէրէկցի 1015.
— Բիւզանդ 1126. 58.
— Գէորգ (հանի) 2256.
— Եղբարք (Իզմիր) 1959.
— Յակոբ 1303. 489.
Ալլահվէրդի Թեոդոս 1507.
— Յակոբ 1507.
— Տիգրան (Տիր.) 2083.
Ալ-Լամէս 353.
— -Կապադոկ ☞ Կապադովկիա.
Ալճերիա 2138.
Ալմաճ ☞ Գերմանիա.
Ալ-Մասիսա ☞ Միսիս.
— -Մոսթաթալին 353.
— -Նաթոլուս ☞ Ասիական Թուրքիա.
Ալէէ ☞ Ալաշիա.
Ալոռոդեան 52. ☞ Նաեւ Խաթ.
Ալչըճեան Գրիգոր (Ս. Գոլիս) 2205.
— Գրիգոր 746. 1142. 50. 82. 243. 77. 423.
Ալպաճիա 566. 641. 1195. 349.
Ալպասլան = Ալպիսլան = Ալպիսլան = Արլասլան = Էլպիսլան = Էլպօսլան = Ալպասլա=Ալպասլա=Ալպսլան 445. 71-2. 5. 83. 90-2. 501. 4-5. 8.21. 34. 96. 663. 769. 85. 1225. 421. 4. 2261.
Ալպարեան Յովհաննէս 1965. 79.
Ալպեան լեռ 169. 677. 1551.
Ալպիսլան ☞ Ալպասլան.
Ալպիսլան ☞ —
Ալպօյաճեան Ասատուրատուր 1955.
— Արշակ 911. 56.1088.429.46.
— ընտանիք 1315.
— Կարապետ (հանի) 1103.323-6.
— Մարիամ (հանի) 1324.
— Պօղոս 1577.
Ալպօյաճլար սօղագ 1521.
Ալ-Սամսատ ☞ Սամսատ.
Ալվանենց Խաչատուր 1859.
Ամասպրատիճիէն 508.
Ալփասլան=Արսլան 340-1. 417. 48-52.4.7-8. 61-2.5 6. 72. 81-3. 724.
Ալճարոճեան ☞ Փիլարետոս. [892.
Ախիլէր 569.
Ախլաթ 552.5. 1183.
Ախլղխա 1096. 542. 920.
Ախօղլաճեան Աւետիս 1971.
Ածպրդեր 1096.
Ակակիոս 253. 346.
Ակաեան Սարգոն 701.
Ակեանեան Սարգիս 1585-6.
— Սիմօն 1585-6.
Ակել 1070.
Ակելիսիճէ ☞ Եկեղեաց Գաւառ.
Ակելիոս Գլաբրիոն 184.
Ակինճեան Ներսէս վրդ. 250.543.954-6. 1088-9. 393. 860.
Ակկա 66. 8-70. 2. 9. 83. 90. 101. 15-6. 21.
Ակն 268. 413. 7-8. 542. 856. 909. 1096. 201. 476-7. 606.
Ակնուճի 1401.
Ակոր Մանէսէի 1938.
Ակու 1609.
Ակումբ ☞ Հայ Ընթերցասիրաց Ընկ.
— (Նիզէ) 1280.
Ակուճի Սեպուհ 747. 829.

Ակուսա կայսրուհի 1523.
Ակսիւղոճ 723.
Ակֆոճ 210.
Ակրա (Սերորի կամ Պաարիկէի մօտ) 310.
— (Նիկերիոյ մէջ) 2314.
Ակրոբոյ 711. 9.
Անագին Սահակ եպս. (յետոյ կաթողիկոս 1755—1759) 1547. 901. 33.
Անառոճ վ.արժապես 1166.
Անառոճեան Աւետիս 1294. 563.
Անառոճ ֆհ. (սե.) 1910.
Անմէե Ա.ի մգկիք 1534.
— Ա. Սուլթան (1603-1617) 1919-20.
Անմէե Բ. (1690—1694) 652.1883.9.90.
— Գ. (1703 -1730) 652.60. 1535.
— Հիսար 113. [47.
— Ղազի ☞ Գանիէմեան Անմէե Կիւմիւբէկիճ
— Միհնար 1409. 39-41.
— Մուխթար ☞ Զօպանեան Գարեգին վրդ. Գրուացի.
— Զաւուշ 883.
— Պէյ (Թալատի ոսկիկանութեան պես) 1359. 69.
— Տալկըճ (ճար.) 1534.
— Տայլու ☞ Մուհամմէե Պէճ էլ Գանիէմեան. [603.
— փաշա (Սերասքիոյ կուսակալ)
— — (Գարամանի —)
— — (վէզիր) 660. [611-2.
— — (ճանճի) 1534.
— Բիզա պէյ 1401.
Անրէճս 212.
Աղաբէկեան Մարկոս 1264-5.
— Ն. 1057. 505. 9. 99.
Աղազաէ Մահմուտ 830.
Աղազարեան Կարապետ 829. 1416.
Աղազարեցց Օր. Միրվարդ 2038.
Աղազարմ Նազարէթ 1947.
Աղաթօճ Աւմիճէ 2184.
— Օր. Աւտաճամ 2184.
— Գրիգոր 1254. 334. 2184.
— Մկրտիչ 1255.
Աղաճանճեան Գեղամ 1971.
— Սեդրաք 1729.
Աղամադեան 1547.
Աղապաճեան Յովհաննէս 2279-80.
Աղաջամճիր 604.
Աղաւճեվաճ=Աղաւանից վանք 687.
Աղաւնուճի Մկրտիչ եպս. 393.915.55-6. 84. 1015-6. 72.88. 538.48.869.91. 902.7. 29.32.4-5.9-40.6. 2028-9.
Աղբիանոս 241. [31.
Աղբիւրի թաղ (Էվերէկ) 819.
Աղբուղա 558.
Աղ եազր 675. 1678.
Աղեքսանդր Ա. Զաւդայեցի կաթողիկոս (1706—1714). 1883-4.
Աղեքսանդր Բ. Կոստանդնուպոլսեցի կաթ. (1753—1755). 1900.
Աղեքսանդր Մակեդոնացի (Մեծն) 49-50. 133.5. 7. 41. 7. 55. 60-2. 4-5.9. 74. 92-4. 222-3. 428. 31. 79. 704. 1607. 2258.
Աղզարեան Աղզար ☞ Եղիազարեան Եղիազար.
Աղզարեան Օր. Մրբուհի ☞ Եղիազարեան Օր. Մրբուհի.
Աղզարենց Գաւդէճ 2228.
— Եղիազար ☞ Եղիազարեան Եղիազար.
Աղզարենց բնաճիք 2141.
Աղզր Գարա 2262.
Աղբրճաս 30. 639. 804. 909. 1533. 919.
Աղթամար 539. 739. 1066. 838.
Աղիաեէս 127.
Աղկիփրոճ=Alkiphron 218.
Աղճիք ☞ Ալաբիա. [2019.
Աղուանք 207. 67. 370. 469.519. 1842.
Աղուանից վանք ☞ Աղաւնեվարք.
Աղպաբեան Աբիսողոմ 1959.
— Ասատուր 1975.
Աղվանիս 1096.
Աղտաղի 1397.
Աղրի տաղ 22.
Աղքատախնամ Աղեքսանդրիա 2214.
— Բերա=Տիկնանց հնամատ կայութիւն 2097. 167.
Աղքատախնամ Գահիրէ 2096. 237. 56.
— Գատր Գիւղ 2203.
— Գում Գաբու 2083.
— Ընկ. Կեսարիոյ (Պէյրութ) 1991-2. 2002.
— Թօմարզա 1969.
— Կեսարիոյ ☞ Աղքատաց Գանձանակ.

Ազգաբանական Կեսարիոյ (Տես Տօրք)=Կեսարիոյ Հայրենակցական կամ Վերաբնակեալ Միութիւն Ամերիկայի 964. 1220. 508. 31. 964-5. 7. 9. 82.7. 96. 8. 2003. 42. 9. 94. 108. 13. 55 6. 7-8. 95-6. 204. 19. 21. 8. 30-5. 45-6. 51.99. 316.
— Սկիւտար 2304.
— Բէյսհի 1967.
— Օրթա Գիւղ 2115.
Ազգասց Գանձանակ = Ազգասախնամ = Ազգասց Հանգանակալութիւն = Ազգասց Հոգաբարձութիւն Կեսարիոյ 1301. 3. 9. 12. 4. 491. 2186.
Ազգասց Ճանձխմբ. (Թոմարգա) 2270.
Ազ Քէօփրու գիւղ (Թիֆլիս) 1555.
Ազկուլ (ճառս Նարվուզի) 1868.
Ազօթիկ = Աւետիք Տէրէան = Աւետիք Զօր 770. 1025. 353.
Ազօթիկ (Ս.) վանք Գալակէտի 770.1025.
Անառեաց Հայեաց=Նայծոռիկ 499 529. 62. 645-6.99. 1601.26-7.45.57-8.
Անէմեան Գրիգոր 1995.
— Իգնա 1995.
— Համբարձում 1995.
— Յակոբ եպս. = Աւետիքեան = Ասատուածատուրեան Գաղատացի 899. 901.35-6.40-1. 87.9-90. 1006. 131. 907.9.2028.
— Գաղատսար [☞ Անէմեան Մարգիս վրդ. [տսար 947.
— Մարգիս վրդ.=Անէմեան Գաղ
— Մարգիս 1995.
Անէմ Օղլու (Ճառատապեն) 1538.
— բուրֆ 2262.
Անիչայ 24. 675. 731. 90.
Անանեան Յակոբ 1277-8. 507.
Անանգատէ Յովսէփ եպս. [☞ Անանօղլու Յովսէփ եպս.
Անանոս 66. 9. 303. 450. 80. 592.845.
Անանօղլու Մկրտիչ Տիր. 1903.
— Ճառութիւն 1558.
— Յովսէփ վրդ. ապա եպս.= Անանգատէ Յովսէփ եպս. 920-1.1089-90. 881-3. 90. 929. 2021.
Անառնա=Տել-էլ-Անառնա =էլ-Անառնա 61. 9. 85. 9. 96. 8. 101. 16.
Անառեալբեան Բարսեղ 1519.
Անառեալբեան Պարապեն 1519.
Անասիա 125. 83. 210. 8-9. 39. 47. 63. 305. 8. 16. 53. 5. 7. 9.417-8. 24. 6-7. 35.46. 61. 82. 8. 92.504. 7. 38. 49. 64. 604. 701. 881. 909. 1038-9. 96. 182. 94. 202. 355.524. 6. 42. 80. 749. 2028 74.
Անաւիէ 612.
Անատուճի Մեսրոպ վրդ. = Անատուճի Համբարձում 1170-1. 3-5. 82. 227. 34. 40.
— Համբարձում [☞ Անատուճի Մեսրոպ վրդ.
— Վանուց = Օշին 1105-6. 23. 83. 418. 2284.
Անարա [☞ Լիկաճեոս.
Անարդաբոս 157.
Անբակում (վարգարէ) 1514.
Անբարաւան [☞ Կասաբալա.
Անբրոսեան 1334.
Անբրոսիոս 265. [2022. 4.
Անեճափրկչեան վանք (Նոր Զուղա)
— վրժ. (Ղալաթիա) 1239.
Անեճափրկչի վանք Գրէմի (Լիբանան)
Անեճովփիս Գ. 106. [1034.
Աներիկա = Նոր աշխարհ = Եաճիճնեռու աշխարհ 738. 58. 73. 801. 6. 26.40. 4-5. 50. 60. 3. 6-7. 1050. 3.5.9. 126. 50. 2. 67. 76-7. 85-6. 8.90. 7. 9. 206. 13-4. 6-7. 20. 3.33-6. 40. 7. 80. 303. 406. 10. 6. 45. 83. 9. 99. 500. 3. 8-9. 20. 2.5. 9. 33. 49. 85. 915. 58-9. 63-7. 70-1. 7. 9. 81. 8.90.4.9.2006-8. 10. 2-4. 34-8. 41-2. 4. 7. 9. 52. 5-6. 63-6. 70-1. 83-6. 8. 91. 4.7. 100-2. 5-7. 9. 12-4. 27. 8. 32-3. 6. 40. 6. 9. 55.8.68-9.94. 200-4. 9. 17-9. 21. 3. 7-9. 30-1. 2-5. 44-9. 50-1. 75. 8-9. 81-5. 7. 98. 302. 6-7. 12. 5-7.
Աներիկահայ աշխատաւորական Առաւելեան Միութիւն 2042. 220.
Աներիկեան բարձ. վարժ. Թալաս 1193-4. 7. 272.423. 2037.94.8-9.113. 223. 33. 48. 50. 84. 307. 12.
Աներիկեան Բարձ. վրժ. Պարեիզակ 1219. 2050. 70. 217. 23. 9. 37.

Ամերիկեան Գօլէժ (Այնթապ) = Կեդրոնական Թուրքիոյ Գօլէճ 1052.196.523. 2034. 221–2. 48.
Ամերիկեան Գօլէճ Զմիւռնիա=Միջազգային Գօլէճ 1233–4. 2064.195. 223.
Ամերիկեան Գօլէճ (Պուլիս) 2284. [47.
Ամերիկեան համալսարան Պէյրութ 1529. 2089–90. 3. 8. [2284.
Ամերիկեան Հիւանդանոց (Թալաս) 1529.
Ամերիկեան որբանոց Զիննիսէրէ 1058.
— Ռամկավար Գլիւպ 2234.
— Վ.ժ. (Կեսարիա) 2298.316.
— — (Կէօիկ փաշա) 2249.
— — (Նիւ Եորք) 2248.
— — (Պուրսա) 2244.
Ամեր-Հօկ. ☞ Տեխնիֆակեան Մարմին.
Ամբա Հօճա 1862.
Ամիք ☞ Տիարպէքիր.
Ամինեան 166.
Ամիսոս ☞ Սամսոն.
Ամիսուս 187–8.
Ամիտա 172.
Ամիր 1847.
Ամիրխաճեեան Ուեհիս 1950.
— -Թարխաճեեան Էդոյ 1940.
— Կարապետ 1950.
— Պօղոս 1950.
Ամիր (որդի Հօճա Մաճուկի) 1849.
— (— Սահակ ճ.ի) 1850.
Ամիրսարգիս (որդի պր. Եսբրճեճի) 1847.
— (հայր պայ Հաքուճի) 1856.
Ամիրտովլաք 583–4.
Ամիւս Պաւիլագոճիոյ ☞ Սամսոն.
Աննան 845.
Աննիանոս 37. 213. 27. 82. 92.
Անճիան 181.
Անոզիս 100.
Անովս (Մարզարէ) 1514.
Անորիոն ☞ Ամուրիա.
Անուճա-զաւէ Հիւսէյին փաշա 611.
Անուրիա=Անորիոն=Amorium=Համզա Հանի=Սիվրի Հիսար 306. 20. 53. 8. 97. 403. 25. 50. 2. 571. 4. 723. 1096. 2133. 260.
Անուռու=Անուռռու 60. 107–9. 11.
Անուռռու ☞ Անուռու.
Անսբերտաւ 31. 1475. 936–7. 52.
Անտոլու վանք 1066. 80–2. 6. 2019.
Անտոլու վրժ. 1073–4. 81. 2022.
Անտիլոխիոս 247. 63. 5.
Անտիպոլիս 270.
Անսճօղլու Նէօճիքօս 1421.
Այաճ=Եզիա=Այաս 545. 60. 1064.845.
— (Էնկիւրիւ) 209.
Այա-Քիլիսէ=Այա-Քիլիսիա 834.
Այ Գօսաճ ☞ Այ Կէօսքէճ.
Այ-Եորկի եկեղ. (Թալաս) 766.
Այի Մամա 1254.
Այիոս Բանանիա ☞ Տիան ժամ.
— Գոզմոս=Այ-Կէօզմէ 816–8.
— Կոսմանդիանոս ☞ Այ Կէօսքէճ.
— Գոսդօմոս ☞ Ս. Կարապետի վանք Ցուճաց.
Այ-Կէօզմէ ☞ Այիոս Գոզմոս.
— -Կէօսքէճ=Այ Գօսաճ=Այկօսաճ=Այիոս Կոսմանդիանոս 813. 9.
Այ Կօսաճ ☞ Այ Կէօսքէճ.
Այմելիք (Հայր Մկրտիչ Երեսփոխանի) 1877
Այճաճեան Գէորգ 1512.
— Յովհաննէս 1725.
Այճ էլ Տեվլէ 556.
Այնթապ 337. 431. 9.75. 511. 4. 90. 748. 806. 1034. 52. 8.92.305.482. 99. 523. 30. 619. 2227. 77.
Այնիկէ 813.
Այ Նիկոլա (Ս. Նիկողոս) 690.
Այնորոզ 1364. [817.
Այոս Գաւիրճա վանք (Պիլեճի)=Կէօինէ
Այոս Եսբէլլէսի վանք ☞ Գէորգ Ս վանք Էրճիլէք.
Այոս Վասիլիս ☞ Այի Տաղ.
Այ-Սբէճաճօ 620. 1249. 59. 430.
Այսր-Արգէոսեան երջան 804. 1159. 762.
Այ-Ռօճիա (Մզկիթ)=Ս. Սոփիա 336.448.
Այվազ Գաւաճցի 1877. [554.1532.
Այվազեան Աբրահամ 1571. 937.
— Գէորգ 2075.
— Լեւոն=Stewart Dr. 2083–4.
— — Տէր Յակոբ 1156–7.
— Յակոբ ճ. 747. 2083.
— Յովսէփ Արճեպս. 2214. 62.
Այվազովսկի Գաբրիէլ եպս. 565.70–2. 4–6.84–5.95.7–600.2–3.5–14.32–5. 7.45–6.52.60.6. 1334.532–3.919–20.
Այ-Վասիլ ☞ Այի տաղ.
Այվասեան Զաքէոս 1157.

Ալվաեան Մաթէոս=Զգօճ 1121. 305.
— Մկրտչական 2038. [2038-40.
— Ցովնաննէս Գալֆա Սուվանի պատր 792. 5. 1161. 537. 941. 2038.
— Փառնակ 2040. [103.
Ալթը 568. 71. 2. 4. 774. 872. 2295.
Այրանիեան Թորոս 1971.
Այրարատ [☞ Արարատ.
Այրարատեան Ընկ. Բարիզ 1334.
Այրըլրի Չէմէնի 1952.
Այրի վանք 529.
Ականալեցց Սիմոն 1167.
Ականթոլիա Գոլէճ (Մարզուան) 747. 1184. 5. 94. 214. 6. 347. 77. 80. 527. 2034. 6-7. 59-60. 5-6. 70. 86. 98. 113. 223. 33. 47. 50. 63. 71. 85. 316.
Ականիս Դիցուհի 118. 56. 212. 5. 778.
Ականիա (ամուսին Տճտես Թամամի) 1004. 882.
Ականիս եպս. Ներսեսեան 2024-5.
— Կաթ. Ներսեսեան 528. 38. 40. 893. 911.
— Մոկացի (946-968) 536. 9. 40.
Ականիկեան Մարտիրոս proէ. 879. 2305.
Ականթասիս 223.
Ականթաս 396.
Ականթասիս 393.
Ականտաս կայսր (491—518) 301. 719.
Ականտոլ կամ Ականտոլիոս զօրավար 283-4.
Ականտոլիա (Ասիոյ Մօրիկի) 393.
Ականտոլիկ [☞ Ասիական Թուրքիա.
Ականտոլու [☞ — —
Ականտոլուի Սեղանատոսական Ընկ. 1951.
Ականտարզա=Դիոկեսարիա 314. 421. 5.
Ականտարզա 475. [77. 593. 709.
Ականիա 134-5.
Ականա [☞ Անկիւրիա.
Անգեղ տուն 270.
Անգիս (Մարզաւէ) 1514.
Անգլիա=Մեծն-Բրիտանիա 620. 2. 57. 60. 1035-6. 50. 94. 343-4. 75. 429. 50. 78. 537. 79. 2014. 7. 56. 8. 81. 4. 106-7. 12. 94. 6. 233.
Անգոնա 1474. 924.
Անգաբալիս [☞ Անտավալը.
Անդիզոնէ=Անթիզոնոս 162-6.
Անդիկեան Մարգիս 1423.
Անդիպատրոս Միսիս 177.
Անդրաբա [☞ Գբր Շէհիր.
Անդրանիկ 1010. [2143. 96. 219.
Անդրանիկ Զօրավար 1401. 45. 971.
Անդր-Արգէոսեան երջան 790. 833. 1159. 65. 77. 424. 679. 96. 737. 52. 62. 7. 72.
Անդրէաս գիւղ 1096.
— Առաքեալ 239. 1023. 514.
— (Ս.) եկեղ. Տարսիսի 639. 803. 1837. 72.
— եպս. 915. 71. 1847-8.
— Մեկնիչ 324.
— (եղբօրորդի Գէորգ Ա.ի) 1879.
— Ա. 1850.
Անդրիկ (հայր Գրիգոր Ա. զրիչի) 1857-8
Անդրիկեան Կարապետ 2003-4.
— Ներսէս վրդ. 2110.
Անդր Կապպեան երկիր 5. 565.
Անեկտոս 253.
Անգլիա 571. [353-4. 60.
Անգիգավա = Անգիգուա = Անգիխաւա
Անգիգուա [☞ Անգիգավա.
Անգիլիաս 2162.
Անգիհիւպաս 181.
Անգիմոս եպս. Տիսցոլի 282. 715.
Անժէ (ս') Ժամ 1150. 210.
Անի 339-41. 415-7. 31. 6-7. 40. 3-4. 6. 8. 52. 64. 9. 76. 539-40. 54-5. 905. 74. 1102. [72. 88. 92-3.
Անիաս Կուտարացի = Անիտաս=Anitta
Անիտաս [☞ Անիաս Կուտարացի.
Անծեղի Ձոր 857.
Անկիւրիա=Էնկիւրի=Անգորա=Անկորա=Ankura=Ancyre=Էնգարէ=Գորդոսիա 26. 33. 43. 107. 12. 32. 46. 61. 7. 77. 85. 7. 98. 200. 15. 21. 39-40. 9. 56. 62. 9. 79-98. 301-2. 6-9. 14. 20. 52. 5. 61. 3. 488. 90. 503. 7. 11. 6. 60. 9. 71. 4. 83-4. 7. 8. 603. 8-9. 24. 6. 8-9. 78. 713. 5. 24. 829. 42. 63. 75. 82-3. 921. 3. 36. 40. 4. 8-9. 55. 73. 1032. 7. 44. 96. 150. 2. 71. 83. 91. 8-9. 200. 11. 4. 20. 3. 45. 328. 49. 50-1. 8. 64. 7-74. 6-9. 82. 97-8. 400. 6. 9. 23. 30. 5. 58. 96-7· 523-4. 30. 56. 71. 80. 608. 19. 24. 749. 871. 940. 60. 2089. 95. 101. 30. 2. 3. 257. 75. 9. 85. 97.
Անկորա [☞ Անկիւրիա. [99. 401.
Անձեւացի Տաճատ (որդի Գրիգորի) 381.

Ա.Ճնիր ☞ Ծոփք
Ա.Ճնճղապաշտպանութեան խումբ 1408.
Ա.Ճնճուէր Սանուց Ընկ. (Պոլիս) 1166. 2502.4. [280.
Ա.Ճնճուէրնեու Միութ. (Ֆէնէսէ) 1173.
Ա.Ճոիոլելլօ Հիովաճ Մարիա 1468.
Ա.ՃՃա (դուստր Գրիգոր ճն.ի) 1858.
— (— Լեւոն Գ ի) 396.
— (ճարս Գէորգ ճն.ի) 1879.
— (Բայր Միճաս —) 1880.
— (— Բարսեղ —) 1868.
— (— Ներսէս — Գրիչի) 1852.
— (— Օսեաճ Պօղոս Ազայի) 792.
Ա.Ճ-Նաթոլուս ☞ Ասիական Թուրքիա.
Ա.ՃՃիբազիանոս 227.
Ա.ՃՃիբալ 169.76.
Ա.Ճպար 27.
Ա.Ճպարճեան 1353.
Ա.Ճչիկեան Ասոմ ճն. = Ա.Ճչիկեան Օհան 847-9. 1282. 2267-8.
— Թորոս 847. [847.
— Մարգրիտ (Մայր Ասոմ ճն.ի)
— Օհան ☞ Ա.Ճչիկեան Ասոմ ճն.
Ա.Ճսալիա 479.
Ա.Ճսապալիս ☞ Ա.Ճսավալը.
Ա.Ճսավալ ☞ —
Ա.Ճսավալը=Ա.Ճսավալ=Ա.Ճսաւալ=Ա.Ճսաւալիս = Ա.Ճսաւիլիս=Ա.Ճսապալիս= Ա.Ճղաբալիս = Andabalis=Էսկի Ա.Ճսաւալ = Թավալա = Բադալա =Թաւալա 29.354.60.426-7.
Ա.Ճսաւալ ☞ Ա.Ճսավալը.
Ա.Ճսաւալիս ☞ —
Ա.Ճսաւիլիս ☞ —
Ա.Ճտէրիկեան Ճառարիւճ 1971.
Ա.Ճտէրուճ ☞ Ա.Ճարիուճ.
Ա.Ճտէրսրճ=Anderson Z. 32.422.
Ա.Ճփիգոճոս ☞ Ա.Ճպիգոճէ.
Ա.Ճփիխաւաս ☞ Ա.Ճրիգավա.
Ա.Ճփիպատէր 212.
Ա.Ճփիպատրոս 162-3.
— (Հայր Հերովդէսի) 206.708.
Ա.Ճռիոմ = Փամեֆիլիա 107.47.91. 208. 24-5.38. 40.9.56. 61.77.81. 300-3. 16.9.26.42.83. 403.7. 10.4. 38-9. 41.6.9. 56. 61-2. 6-7.9.72.4-7.9. 82.8.97. 536.711. 905-6.13. 1037. 64.88.126.304.406.657.844.993.
Ա.Ճռիոմիա 195.
Ա.Ճռիոմիս 169-70. [267.
Ա.Ճռիոմոս Ա. Մովսէր (279-261) 167. 71.
— Բ. Թէոս (261—246) 175.
— Գ. (Մեծն) (225-186) 168-70. 6. 92. 4-5.
— Դ. Եպիբաճ (174 -164) 197.
Ա.Ճռիոմ Պիսիդիոյ ☞ Ազեհիր.
Ա.Ճռիատրոս 2.20.2. 121.6. 44.9.58. 212.67. 318.63. 419. 25.69. 71.7. 80.507.9.1609-10.
Ա.Ճտոճ (որդի Մճ. Մերկերիոսի) 928.
Ա.Ճտոճեան Ասոմ 1450.
— Գառնիկ 1971.
— Միաբանութիւճ 1032.
Ա.Ճտոճեանց վանեցադարան 1896.
Ա.Ճտոճ (Եղբայր Կար. ճն.ի) 1894.
— (զաւակ — —) 1894.
— Եգիպտացի 262.
— Եպս. Թոմարգայի 968.1858.
— — Լեռնատաճի 919.
Ա.Ճտոճիճեանճ 231.
Ա.Ճտոճիճոս Կայսր 427.
— Մարկոս 188-9.
— Պիոս 243.713.
— (վկայ) 253.
Ա.Ճտոճի (Ս.) Պատուագլոյ եղբայրութիւճ [2032.
Ա.Ճտոճիոս 198.708.
— Նիկեփորոս 253.
Ա.Ճտոճ (Մահեսի) 981.
— Զէլէպի 1582.
— ճն. 1864.
Ա.Ճտրիաճոս Խալդիացի 337.
Ա.Ճտրիուճ=Ա.Ճտէրուճ 439.66.
Ա.Ճտրովա 882.
Ա.ՃՃաճ մայաս է Քօշէճ 2093.
Ասպար մահալէ ☞ Վարի բաղ Թալաս.
Ասրգեան Գրիգոր վրդ. 1043. 2032.
— Գանիէլ — ☞ Բարսեղեաճ.
— Խորէճ Արճեպս. 960.1237.398. 2047.119.206.
— Հիվաճ 10. 4. 754. 994-7. 1001.3-6.
— Յակոբ 735. 1394.946-7.
— — - Ապիկ 1946.
— Պօղոս 1946-7.
— Վարժարաճ (Թալաս) 735.47.
Ասրգ Էօմէր 1557.
Ասին Ղարիպ (հայր պարոճ Խուրլուտա- Ասխարհ Օվա 515-6. [ճի) 185.3

Ածի Օղու Մէհմէտ 1409.
Ածմուտա 486.
Ածոս (եղբայր Յովհաննէս Մկրտչի) 339.
— Բ. երկար 312.70.82.
Ածոյի 416–8.537.820.1644.
Ածոս Ոզորմած 384–5.409.
— (որդի Գուրչէնի) 440.
— Տարոնեցի 409.
Ածուր ☞ Աստուր.
Ածուա 100.
Ածուրակ 1982.
Ածիրա 287.
Ածրամ 513.1510.
Աչրգպաբեան 1353.
Աչուկեան Մերկերիոս 1282.
— Յովհաննէս 1169.976.8.
Աղազա փառա 608–9.1920.
Աղանովութեան Սնուկ 2206.
Աղանուճի Կարապետ 1122.84.
Աղաղոնիոս 254.
Աղանեան Բարսեղ 1490.
— Գէորգ 1490.
— Եղիա 1972.
— Համբարձում 1530.
— Հրաճեա 1291.
— Մ. Մարգար 1304.
— Յակոբ 1166.72.84.
— Յարութիւն 1156.
— Յովհաննէս 960.
Աղամէա 218.302.
Աղարա ☞ Լիկաճոնա.
Աղեսին փառա 1367–8.72–3.523–4.56.
Աղիոս=Abydos 323.
Աղիրաս 439.76.
Աղլաբ ☞ Ալպաստան.
Աղլաբա ☞ —
Աղլարիա Տաւրոսի լերան 439. 42. 59–60.6–7.9.76.
Աղլաբայ ☞ Ալպաստան.
Աղողիճարեան Ժե. Գաւնդ 292.
— ուրիւն ☞ Աբողիճարեան հերձուած.
Աղողիճարիոս=Աղողիճարոս = Apollinaire 213.45.65.
Աղողոդ 12.
Աղողոնիոս Տիանացի 235–7.42.
Աղողոճ Կոստանդեան 213.
Աղողոճ Հորու 257.
Աղուզ Մհմէտ փառա 2123.
Աղուլէոս 235.
Աղուլ Յարոճ Կոստամա Իպճ Ճաճարի 352–3.87. 420.5–6.79.
Աղուլ Քէտա 464.7.568.
Աղու Հօմօս 1946.
— Նաար Շէյխ էլ Մուայէտ 685.
Աղուչէխ 1096.
Աղու-Սահս=Գուսայիս 562–3.9.78–9.
Աղու-Տիճար ☞ Աբու-Դիճար.
Աղուխաղ 438.41.
— եան Վասիլ 438.63.
Աղպաս փառա 1946.
Աղպիանոս 169.73.81–6.8.93.218.
Աղպոլասար 314.
Աղտէլ Գամբ բաղ 819.
Աղտերազզոս իբն էլ Յուրի կմ. Յաուրի [521.
Աղտիճ 2104.
Աղտիւլ Ազիզ Ա. Սուլթան (1861—1876) 618.873.1479.572.2291.
— Համիտ Բ. (1876–1909) 619–24. 8.82. 1201.34. 62.7.90. 327.43–5. 56.8. 72–3. 82–4.9.91. 405.36.80. 524.2119.35.7–8.76.266.91.
— Մելիճ իպճ Մրտման 304.2260.
Աղտուլլան եղբարճ 1543.923.
Աղրոգոմաս Յաստապ 2257.
Աղրոեան Առաճել 1943–4.
Աղրո բճեանիճ 1937–8.43.
— Մաթէոս 1937.
— Զէլէպի 1929.
— Սահակ 1337–8.2121.
Աղողիճարոս ☞ Աղողիճարիոս
Աղապահեան Յակոբ 1014·
Աղապահ եղիազար վրդ. 1897.
— Մկրտիչ ճն. 1897.
— Յարգիս վրդ. 1869.
— Պաւիաս ճն. 1869.
Առակլիա ☞ Էրէկլի.
Առաճել Արեղայ (1495) 1065.850.
— վրդ. 1842.
— Դաւրիժեցի 583. 91–2. 600–7. 9.35.43.51.65.914.1061.924.2022–3.
Առաճելեան Առմենակ 1970.
— Գրիգոր վրդ. Գէլէկէսիցի 942–3.5–6.
— եղբարճ 1484.512.
— Կարապետ 2228–9. 304.
— Կէօղիւկլի Կարապետ Գասուելի 772.8.803.1103–4.212.

Ռամֆլեանց Հայկ ☞ Մարզպեն.
— Տիգրան 1111.304.727.
Ռամֆլ (եղբայր Գէորգ ին.ի) 1879.
— եպս. Թոմարզայի 969-70.1869.72-3.
— — Սիւնեաց 1079.849.95.
— Էմիէրէցի 1104.
— Ղալճա (Սեպտող) 1876.
— (հիւսն) = Ներսէս 792.
— Մահեանի Զէյթունցի սրկ. եւ վաճառ. սկաց 1865.
— (որդի Բարսեղ ին.ի) 1868.70.
Ռամֆլոց եկեղեցի (Անի) 555.
— (Ս.) վրժ. Եէնի Գաբու 1234.
Ռամֆլ վրդ. (մր. Ս. Կարապետի) 942.
— ին. 892-3.1839.
— — (Զէյթունցի) 644.
Ռեսի ին. ☞ Ովրեսես ին.
Ռեւերակաց համալսարան Լայբցիկ 2045
— Ոճճեակ Պոլիս 2179.
Ռճուսցեա Բ.=Ռճուվցեաս Բ. 107.
Ռճուսցեաս Գ. 110.
Ռճուվցեաս Բ. ☞ Ռճուսցեա Բ.
Ռճուփիս Եգիպտացի 245.
Ռաճեր 187.
Ռաճեռոս 164.
Ռաստուրեան Ռշտւիր 839.
— Մաթէոս 839.
— Յարութիւն 2239-40.
— Յ. եւ որդիք 2239.
— Սուքիաս 839.841. [82.
Ռաստուր Հրանդ 586.1093.2057.67.75.
— Մելիոն ☞ Ալդուրեան Հմայեակ
— Տիրացու (եղբայր Պետրոս եպս. Ռաստուածատուրեանի) 1902.
Ռատր Խօճիւ գաթու=Հիսար Խօճիւ յաթու
Ռատրզրդ 675.709. [680.
Ռաէսիճ Կայ Բաւուս Ռ. կամ Ռգէսիճ (1211—1220) 509.11-2.31.49.682-3.
— =Ռգէսիճ=Խգէսիճ Կայ Բաւուս Բ. (1247—1266) 518-9.21-2.68.
Ռաէս փաշա 879 [888.
Ռարլպէկեան Կարապետ 1972.
Ռարմ փաշա 2119.
Ռարր գրասուն 2239.
Ռահա 5-6.34.42. 58. 78-9.89. 105. 14. 25-8. 30.3.5.7. 60-1. 4-70. 2.4.6. 81-2.4-9.91-2.214.27. 34.9-40.3. 55-6.61.71-2.302-3.6.13.22. 33.8. 41.9-51.5.7-9.61.3.73.80.3-4.97. 436-7.41.8.51. 61-2.5. 530.46.66. 74-5.95.7.602.6.1479.84.608.2012.
Ռահակաց Ընկ. 1257.
— Թուրքիա =Ռճաստոլու=Ռճաստոլիկ=Ռրեւելիք=Ռրեւելեան կմ. Ռրեւելից=Ռճ Նաթալուս=Ռլ-Նաթալուս =Turquie d'Asie 2. 4-5.7. 10.7.28. 33. 46. 80. 8.92. 117.227.56. 335. 49-52. 4-6. 61.9.72. 84-5.92.6.9. 402.4-5.24.64.82.4.552.61.3.87. 9.97.9.604.6-9.11-2.4-5.20-3. 30. 8. 41.3-5.52. 79.85. 718.30.46.94. 889.920.48.64.1040.7.69.71.86.256. 441.64.7.72.5.9.81.93.524.51.97. 607.24.877.40.9.69.916-8.21.3-5. 7-8.51.3.5.7. 2035.83.130.49.225.
Ռահա կեդրոնական 49.545.1467.72.84.
Ռահուբ 2256.
Ռալաճեան Ռամ 2135.
— Ռւեթիս ին. 883
— Գէորգ 427.31. 953. 1532-4.
— — եպս. 1852.2124.
— Կարապետ=Պետոճ 1415.
— — ին. 775.
— Միհրան 1152.86.
— Յակոբ 1415.
— Յովհաննէս (Տոք.) 1150.84-5. 302.578.2084.99.
— Ներսէս վրդ. 1343.
Ռալան Խօճա (որդի Պողոսի) 1475.
— (Մահեանի Գրիչ) 1077.891.
— վահան 1150.85.602.5.
Ռալը (բեռ մայր Ողաճեար Խօճայի) 1871.
Ռալի Մելիք (Մհ.) 1849.
Ռալին (Մհ.) ոս. 1854.
Ռակաճիա ☞ Ռամաճազ. [baïos 213.
Ռամաթայոս կմ. Ռամամայոս = Asma-
Ռաորիկ Սեւիմեանոս Տարոնեցի 317.48. 83.5-6.8.409.11.20.30.536.
Ռաորեսաց 61.5-7.9.72-5.88. 94.7-8. 105.7.9-12.21-4.6-8.30.49-50.365. [506.2022.
Ռաորեսացիք 1466.
Ռաորիք=Cœlesyrie 15.104-5.11.20.9. 31.49.62.84-5.91. 206.8.14. 21.9. 63.5. 302-3.13. 5-6.9.29. 37-8.53. 62. 85.8. 404. 11-2. 38.49.69. 76.

8-81.98. 502.5.36-7.43.600. 1047.
Ասուաց 1961.2159. [63-4.6.8.842.
Ասուպ ☞ Պետրոսեան Միհրան.
Ասուր – Ակէ – Իդիճ 126.
— – Բաճ – Ապալ 126.
Ասսիրիա=Ասիաբենիա 207.72.
Ասսուր=Ասուր 67.9-70.2.4.6-7.101.
Աստամէոս 157. [5.9-10.22.
Աստարճեան վանաստատուճ (Պոլիս) 2315.
Աստերիոս Ամասիացի = Աստորիոս Ամասիացի 254.64.
Աստիկեան Բօսքալճր Նազար = Սերպէսք — Կարապետ 1995. [1323.
Աստղիկ=Վէնիւս=Իշտարի 118.234.
Աստորիոս Ամասիացի ☞ Աստերիոս Ամասիացի. [2037.
Աստուածաբանական նեմարան (Օպէրլին) — — (Մարբուրճ) 2036.247.98.
Աստուածածին (Ս.) 1748.849.96.
— (Ս.) եկեղ. Ագարայ 2272.
— — — Ալի Տաղ 739. 50. 1754.73.
— — — Անգարա 888.
— — — Աստճա 1888.
— — — Դարան Իօրէճ 850.
— — — Իրէկլի 889.
— — — Իֆրէֆ 876.
— — — Իզմիրէ 1888.
— — — Թաշխան 874.
— — — Թոմարզա = Հին Վանճ 854.1010.754.
— — — կմ. վանճ (Իլիպէ) 832.1028.761.95.
— — — Կասի 786-7.1884.
— — — =Պէօյիւճ ժամ (Պեսարիա 680. 90-1. 894-9.902.4.21. 50.1013.77.90. 102-3.5.8.24. 303. 6.12.86. 499. 517. 41-2.8.60. 837. 44. 7-9.53.5. 60.5-7. 71-2.4-5.7. 80. 90-1.4.7. 900.5. 16.2030.181. 203.7.74.
— — — Կեմէրէկ 747.877-8 1904. [Աստիանոս եկ.
— — — Կերմիր ☞ Ս.
— — — Հալէպ 759. 899. 1851-2.
— — — Ճիւճիւճ 868.
Աստուածածին (Ս.) եկեղ. Մանճրսրճ 787-8. 907. 1850.
— — — Մարմի գիւղ 2173.
— — — Մուճճուտուճ 792. 6.1535. 837. 56.9.76.83.6-7. 902. 50.
— — — Նիկէ 885.1875.
— — — Նիւսա 798.
— — — Պեճտուսա 791.
— — — Պուրճաճ 2274.
— — — Պօռ 886.
— — — Սաչախ 873.
— — — Սարմուսագլր 881.
— — — Սեբաստիա 2291.
— — — Սիս 1063. [1852.
— — — Սպիլիա 639. 759.
— — — Վերի բաղ Թալաս 736-7.47-8. 986. 1191. 837.48.87. 903.5.2226.
— — — Տայատա 1839.
— — — Տէճճիլ 880.
— — — Տէրէվանճ 752.4.
— — — Փէսկին 883.[1869.
— — — Փէօթանիա 605.
— — խառան Տարսիեախ 1023.
— — պատկեր Կեսարիա 1548.
— — Վանճ Արզրճ 1008.
— — — Բայու 1285.
— — — Զարխափան ☞ Գաճիէլ Ս. վանճ. [1874.
— — — Զէյթուն 921. 69.
— — — Էճկիւրիւ 1141.
— — — Թալաս 908. [855.
— — — Խճնորի 1029. 67.
— — — (ճայաց) Կեսարիա 908.55.1027.
— — Տաճար Երուսաղէմ 1931.
— — — Ս. Գրիգոր Նարեկացիի վանքին մէջ 1022.
Աստուածածնայ (Ս.) Ուեսմաճ եկղ. Եւդոկիա 1039.
— — վանճ (Թոմարզա) 662. 862.7. 907.15.57. 66-7.9.70. 1007-14. 6-7. 9-20. 47. 67-8. 71.3. 9-80.4.7.98.177.319.409.548. 759. 73.855-8.72-3.6.954.70.2094.106. 48.276.

Աստուածատուր (մօրք հայրք Թոքրացի) 1847.
— (աշակերտ Այեմիանոս Նարկաւագի 1091.860.
— Դպիր 780.
Աստուածատուրեան եղիսէ ֆն.=Տրխեան Գաբրիէլ 829. [ճէմեան.
— Յակոբ եպս. ☞ Ա
— Պետրոս — = Սիմոն Տիրացու Տէրէվանճցի 1902.35.2028–9.
Աստուածատուր եպս. (եղբայր Ներսէս ֆն.ի Գրիչ) 639.1065.852.
— — Մշեցի կմ. Տարոնեցի 915. 67–8. 1007.9. 67.71. 9–80.91.544.853.5–8.
— Համառացցի կաթ. (1715—1725) 1885–7.
— (որդի Զեմպացի) 1850.
— (— Յովսէփ ֆն.ի) 1850.
— (պապ Սգանեարի) 1871.
— պատրիարք (1841—1844) 973.1049. [րի) 1871.
— (Հօրեղբօրորդի Սգանեա-
— (փեսայ Յովհաննէս կեսարացիի) 1874.
— Գարմախսուզ 919.
— Նարկաւագ յեսոյ ֆն. (որդի Հանի Մաթոսի) 782.1333.
— — (1484) 1065.
— Սեպաստ 1844. [78.849.
— վրդ. Մթ. Ս. Նշանի (Սեբաստիա) 583. [կեսարիա 1898.
— — — Ս. Կարապետի
— — կեսարացի 1940.
— — Նուիրակ 1871.
— — Զուղայեցի Աղուճի 1081–2.92.932. [1849.
— (փեսայ Հօճայ Մանուկի)
— ֆն. Գրիչ (Ղարաարցի) (1596) 1068.859.
— դպիր կմ. ֆն. Գրիչ (որդի Էմմէրէցի Տ. Յարթն. ֆն.ի) 1074–5. 544.883.6.9–905–9.901.
— ֆն. (Կազմող) 1090.
— — (վարժապետ Յարթն. ֆն. Էմմէրէցիի) 1073.883.5.7.
Աստուրեան Ց. վրդ. (Տօթք.) 198. 200. 26.72–4.6.8.92.3.
Աստուրեան պատուելի Մարտիրոս 1185.
Ասիրականիա ☞ Վասպուրական.
Ասմանազ=Ազգանազ = Ասմանիա=Ասկանիա 147.
— Միհրան 2079.
Ասմանիա ☞ Ասմանազ.
Ասմուխ 1450.
Ավանդեան Գէորգ 2288.
— Մանուկ 2289.
Ավանոզեան Միսաք 1499–500.26.
Ավետեան 1578.
Ավրամ Յլիկ 312.
Աստրազար 960.2.1096.2030.4.95.
Աստիա 505–6.8.49.
Ատանա 834.
Ատան Պայլ 510.
Ատանա 43.353.439.517.52.88.627.63. 742.58.74.84. 847. 52.72. 1037.9. 77.1552.4. 84–5. 8. 92–5. 2000.3.13. 31.4.6.71–2. 80.5.94. 312. 28.30. 48.4034.7.17.33.48.58.77.92.527. 39. 42. 62.92.619. 888. 9600.6.79. 2036. 44. 959.9. 123. 6.35. 886.88. 97–8. 222.77. 86.8–9. 91. 8. 303.
Ատանալեան Ալիս Որ. 2243–4. [11.7.
— Հրանտ 2229.
— Յակոբ 741. [229.44.
— Պաս. Կարապետ 2034–5.
— Վարդուհի = (ծն. Մանիասլեան 2035. [սլեան 425.
Ատեսատ 425.
Ատեսատիսի Գազասացի 189.
Ատիամանճ ☞ Հիւսնի Մանուկ.
Ատիաբենիա ☞ Ասորիա.
Ատիլիոս Յուլիանոս Կղաւդիոս Ռուֆինոս 272.
Ատիչ 1096. [ճոս 272.
Ատիս Ապապա 2304.
Ատոսա 134–5.
Ատուա 1949.
Ատուրեան Նազարէթ 2279–80.
— Սեդրակ 1130.85.
Ատօլիաէա 333.72.7.90.425–6.37–8. 41.9.52–3.5.71.9.86.724.
Ատիկոս 283.
Ատիականի 120.473–4.
Ատիկէս 290.
Ատիկոս Սեբաստացի 241.
Ատրապա 194.
Ատրպատական 183.94–5.312.944.2144.

Արաբ=Հագարացի=Իսմայիլ= Մարակի ճոս 312.5–6.22.49–50.4.84.6.97–9 412.54.67.78.95. 523.35. 44. 8.69. 88.720–2.2260.
Արաբիա 5–7. 261. 303. 763.840. 1241. 466.945.2128.
Արաբիսոճ ☞ Արաբիսոս.
Արաբիսոս=Արաբիսոճ=Եարբուզ=Արապիսա=Arabisse 253. 70. 344. 7.
Արաբիսոճ 1609. [92–4.419–20.
Արաբլար Կեսիկի 675.702.20.
Արաբկիր 268.413.7–8.538.1096.626–7.
Արաբէս ☞ Արիաէս.
Արալ 6.
Արածաճի 145.469.
Արակի ☞ Էրէկի.
Արակուս 421–2.
Արամազդ 12.212–3.45.
Արամեաճ Ըճկ. (Կեսարիա) 1105. 20–2. 217.54.66.316.2150.73.8.89.226.
— — (Զօմախլու) 842.
— Կրքասիրաց Միութիւն (Ինճէ
— ճանիկ 1102. [Սու) 2235.
— Ներսէ 2295.
— վրժ. Ասաբազարի 960.
— — Գասբ Քէօյ 1202. 2099. 103.58.202.315.
— — Էրմիլէբ 805.
— — Կեսարիա 691.962.1120. 2.4–5.7.84.92.202.4.9–10. 21.3–4. 9–30.2.303.422.586.2178.290.
— — Կէմէրէկ 879.
— — Կէրմիր 788.
— — Կիւրիւճ 1376.
— — Զօմախլու 1190.
— — Գօղ ☞ Սեբիաճեաճ
Արամեաց Հմայեակ 1229.2141. [վրժ.
Արամ Զապէլ 1551.
Արամեացի 15.34.139–40.
Արամ մարտական խումբ 1380.
— Նահապետ 201. 3–8. 362· 4. 6.
Արայ ☞ Օհաճեաճ Բարսեղ. [1102.
Արապեաճ Աբրահամ 1158.
— Գառլ 2303.
— Գրիգոր 2001.
— Կարապետ 2311.
— Մարգիս 1230.
Արապզաեէ Ապեիւրանմամճ 1409.
Արապիսոս ☞ Արաբիսոս.
Արապօղլու Գէորգ (որդի Մելսոնի) 1931.
— Գրիգոր (— —) 1931.
— Մելսոճ Տարսիսախցի 1535. 931.2103.
— Մհր. Միկէճեէր (որդի Մհր. Մովսէսի Էմմարացի) 1025.
— Սեդրակ (որդի Մելսոնի) 1931.
Արարա 1426.2128.
Արարաս = Այրարաս = Արարատեաճ երկիր = Արարաս Գաւառ 122.47.347. 600–1.64.911.
Արարաս Գաւառ ☞ Արարաս.
Արարատեաճ երկիր ☞ Արարաս.
— Ըճկ. (Գոլիս) 1257.61.
— Որբանոց 2208.
Արարաս յեռ. ☞ Մասիս.
Արաւսիճէ ☞ Սարաւիճէ.
Արաւրակացւոց բաղաք 360.
Արաֆս ☞ Երասխ.
Արբանեաճ ձիվան ☞ Բուլանեաճ ձի-
— Գասպար 2297. [վան.
— Գաւիթ Մարիամ ☞ Էմիրխանեաճ Մարիամ.
— Եղիսաբէթ կմ. Հաճըմ 2297.
— Հայկազուճ 2297.
Արբելա 65.
Արգա 20.
Արգեղայոս եպս. 324.
Արգեղոս ☞ Արգէոս.
Արգելա 805.
Արգէոս = Արգեղոս=Արճիաս = Էրճիաս =ձէպէլի Էրճասիպ = Արժիաս = Argæus = Argée 2.4.5. 9–22.4–5.7. 30–2.49–50. 60.3. 86.9. 102.17.20. 4.31.8.46.8.52.4.9.63.72. 200.2. 9.16–7.43.6.52–3.5.64.75. 307.30. 40–1.62–3.78.425.7.9–30.60. 80.8. 94.502–4.7. 20–2.4.35. 42–3.50.7. 63.6.8.80.4.7. 90.3. 601.6.30.6. 9.43.57.69.70–1.3–7.9. 700–2.6.9. 12.20–1.7.9–32.9.57.75.90.807–12. 21–2.30.3–4.43.53.75. 1020.159.61. 85.289.424. 609.11.8. 78.753. 810. 35. 911–3.65.98. 2005.10.147.265.
Արգէոս բարձրագոյն վրժ.=Էրճիաս վրժ. =Հայ բողոքականաց բարձրագոյն վրժ. 1130.92.6.209.530.49. 2006.8.10. 34.6.53.86.200–2.48.315.

Արգոճաւորդք 146.
Արգոս 213.
Արդարմորուխեան Սարգիս 1959.
Արդուարդ 166.94.200.
Արդուին 974.1037.96.
Արեքսուց 41.139.218.
Արեգին 480.
Արեւ (որդի Թաւիթի) 500. [2193.
Արեւեան Տէր. Առամ Տիկ. Առուսեակ
Արեւելեան ☞ Ասիական Թուրքիա.
— Աճառոյու ☞ Հայոսեան.
— Ըճկ. 1257.61.
— բաւարոճ 1217.
— լեզուոճ 1970.
— որբանոց (Գրուսա) 1385.7.
— Պոճառս ☞ Պոճառս Պոլե-
— Ռումելի 945. [մոճակաճ.
— Տճեսասակաճ Միութիճ 2184.
Արեւելից ☞ Ասիական Թուրքիա.
Արեւելք ☞ — —
Արեւբճեան 476.
Արզաւվա ☞ Կիլիկիա.
Արզավիս 1096.
Արզաւս ☞ Կիլիկիա.
Արզբեան բճեանիք = Արզուեան բճեանիք = Արզու Օղլու 666. 936. 1270. 315. 32.46.2135.
— Մաճուկ 1252.957.2190.
— Սարգիս = Արզր Օղլու 937. 1127.2084.
Արզր Օղլու ☞ Արզբեան Սարգիս.
Արզճ 69.
Արզուեան Ալիքեան ☞ Արզուեան Վահէ
— Վահէ 2078.134-40. [ճիք.
— բճեանիք ☞ Արզբեան բճեա-
— Հայկուճի (Ստեփան) 2135.
Արզուման (պապ եայի եպս. Տէրվաճճիի) 1005.892.
— դպիր 1856.
Արզումաճեան բճեանիք 2114.
— Ճակոբ 818.20-1. 32.5. 47.50-1. 68-70. 3-4. 1166.7.9.240. 754.68.966. [Ճովհաճճէս.
— Ճովհաճճէս ☞ Տիւլէկ
— Սարգիս 1013.142. 50.2.
Արզու Օղլու ☞ Արզբեան բճեանիք [85.
Արթալիսոճ = Artalison 345.
Արթամճէս 134.
Արթապան 136-7.
Արթիճեան հաճի Թորոս 838.
— Վազարոս Տէր. 1984.
— Ցարութիւճ 839.
— Տօքթ. 2138.
Արթին Հաճի 2279.
Արժաճդին 1983.2104.
Արժիաս ☞ Արգէոս.
Արիամիէս = Արիարամ (280—230) 134-5. 57.68.201-3.705.
Արիաճոսճեր 252.63.
Արիարաթ կամ Արիարաթէս Ա. 46. 125. 34-5. 7. 9. 57. 61-2.6. 200. 2.20. 2257-9.
— կամ Արիարաթէս Բ. (301-280) 166-8.203.705.2258-9.
— Գ. (230—220) 168.70.705.
— կմ. Արիարաթէս Դ. = Միհրդաս (220—166) 170-1.4.706-7.
— Ե. եւսեբէս Փիլոպատոր (Philopator) (166—130) 171-6. 8. 218.
— Զ. 176-8.2259. [704.6-7.
— Է. Փիլոմիտոր 177-8.
— Ը. 178.80.203.
— Թ. (96—91) 166.88-9.707.
— Ժ. (42—36) 707.
Արիարաթիա — Ազիզիէ.
Արիարաթի 390.
Արիարամ ☞ Արիամիէս.
Արիարամիա 140.
Արիամէս = Արաթէս 2258.
Արիզմաճ (զաւակ Պաւղոս Քասեորաճ.
Արիթէս ☞ Արիարաթ. [ցիի) 1853.
Արիմ ☞ Հայ.
Արի-Միհաճիք ☞ Միհաճիք.
Արիմացի 12-3.5.
Արիմիէս 134.
Արիմոճեան Ճովհաճ վրդ. 1033.2032.
Արիճա ☞ Իւրիւ.
Արիոբարզան Ա. եւսեբէս (96—63) 179-80.2-4.6.202-3.706.
— Բ. (63—52) 186.200.
— Գ. (51—42) 42.132.86. [8.705.7.
Արիսէս 135.
Արիսիոս եպս. Մելեթիճոյ 285.
Արիստակէս = Ըռաստակէս (եդեսիր եէլպաճի էմիճ պէկին) 1848.
— — (զաւակ եէլպաճի էմիճ պէկին) 1848.

Արիստակէս = Ըռւստակէս ճն. Թանգարար 1850.
— (Մ.) Ա. Գարթեւ 279.2017.
— Լուսինվերացի 334. 8-9. 413-6.8.31.6-8. 41-2.4-5. 51.4.8.
Արիստոքլես կմ. Արիստոքւդ 268. [86.
Արիստոնիկոս կմ. Արիստոնիկոս 167.74.
Արիստոտէլ 160.780.1855. [6.9.
Արիվէոս 157.
Արիմ 34.53.118-9.25.44.8.
Արիմէի պէյ 623.
Արծիւեաց Արքանամ Կաթ. Գաղ. = Ծո
Արծկէ 563. [վիզեաց 1032.4.
Արծն 348.444.
Արծրունի Արծւսանի կամ Ապու-Մանի 415.23.43-6.8.54.7-8.60.2.6.
— Ասոմ 414.23.43-6.8.54.7-8.
— Գուրգէն 878. [60.2.6.
— Գրիգոր 1260-1.
— Գաւիթ (1025—1035 կմ. 1027-1037) 413-8.40.2-3.58.
— Մանակ 720
— Մեծեփերիմ քագ. 338-40.412-4.21-2.36.8.40.2-3.79-80.94. 525. 37.55.754.856.994-5.1953.
— Վասակ 720. [539.878.
Արծրունիք 371-2. 413. 8. 40. 61-6.9.
Արկա = Կէրկէր 270.344.7-8.420.
Արկաէոս կմ. Արկաիոս Կայսր (395-408) 294.9-301.24.44.719.
Արկաքիոկերաս [☞ Կարկաքիոկերս.
Արկաւա 268. [372.411.47.
Արկիրոս կմ. Արկիրապոլոս = Argyrus
Արկուճ Խան (1283—1287) 522.
Արհեսաանոց (Բերա) 2167.
Արղանա = Արղն = Գաղնասուն 96.344.63
Արղրնի 1070.96.685.
Արղիյոս Վասիլ Գաարիկ 412.
Արղն [☞ Արղանա.
Արղութեանց Յովսէփ Արքեպ. 932.1933.
Արճիաս [☞ Արգէոս.
Արճէ 436.552.
Արմաղանեաց Մ. Յակոբ 1489.
Արմանիա [☞ Հայաստան.
Արմաշ 957. 1049.96.237-8.935. 2031.
Արմենակ [☞ Արմենեակներ. [155.
— (որդի Նասիպիի) 1572.
— ճն. Ազաարայի 2271.
Արմենեակներ = Արմենակ = Արմենեակ թեմ = Ալ-Արմենեակ = Հայկական թագակաթեմ = Հայ Հռոմ 306.8-9.32. 5-6. 42.5. 9-51.3. 7-9. 61-2. 4.8. 71-2.91-3.6-405.8.11. 64. 524.42. 725.1030-1.63.
Արմենեակ թեմ [☞ Արմենեակներ.
Արմենեաց Վարդերես 1481.
Արմենիա [☞ Հայաստան.
— Առաջին [☞ Հայք Առաջին.
— (բուն) [☞ Հայաստան.
— երկրորդ [☞ Հայք երկրորդ.
Արմենոս 146.
Արմէն [☞ Հայ.
Արմէն Կարապետ = Գալայճեան Կարապետ 1174.85.9-91.209. [1445-7.
Արմէն Կարօ = Բաստրմաճեան Գարեգին
— Եղոյք 901.1978.2040-2.
Արմինիա [☞ Հայաստան.
Արմոզ [☞ Բակլայեան Արամ Բագրատ
Արշակ (Արշակեան Գ. Իորդի) 220. [տունի
— Բ. (թագաւոր Նայոց) 227-8.76.
— Ծակոր 2182.4. [80-1.6.93.
Արշակունեաց Ընկ. 1161.252. [վրժ.
— վրժ. [☞ Խուպէսէրեան
Արշակունիք 283.93-4.334.44.90.
Արշամ (ուսուցիչ) 1105.
— (թագաւոր) 195.201.705.
Արշամունիք 485-6.
Արշամուսա 196.201.348.705.
Արշարունիք 383.
Արշաւա [☞ Լուսի.
Արշաւիր զանձապահ 401.3.
Արշիպեղագոս 82.4.181.615.844.
Արսամոյ 419.
Արսէնի Դպրասուն 1935.
Արսէն (մեծ պապ Խաայի եպս. Տէրվանցիի) 1005.892.
Արսլան Գպիր (1611) 1088.
Արսլանեան Ա. Ա. Նազարէթ 1154.
— Արշակ 1578.2099.
— Թագւոր վարժապես 1933.
— Խոսրով 787.1104.50.85-7. 224.48.578.760.75.7.86.2099.104.
— Խոշտան [☞ Ութեարի.
— վրժ. (Սաչախ) 873.
Արսամաճ 564.
Արտաքազանէս = Արտաւազ 195.

Արտագերս 190
Արտագ 1066.
Արտամիս 129.
Արտանէս (Պոփոց թագ.) 179.
Արտաշես 183.96.223.76.
Արտաշէս Ա. = Արտաքսաս 126.49.72.
— Աքեմենական 205-7. [94-7.
— Բ. Ուշեղ = Artaxerxes Mnémon 133.5-7.55. [8.220.
— Գ. = Ջենոն (17—35) 191.6.
Արտաշիր Սասանեան Սահրանցի 224.73.
Արտաւամա Բ. 104.5.
Արտաւազ ☞ Արտաքսաս. [194.
Արտաւազդ Ա. (թագ. Հայոց) (245—195)
— Բ. (— —) (56—34) 161.89.98.
— Գ. (— —) (5 Քր է առաջ) 190. [96-8.430.
— զօրավար Ոփսիկիոնի 352.
— Մամիկոնեան սպասեղ 399.
— Մանդակունի (մեծ սպարապետ) 402.
— Մարաց թագ. 198.267.
Արտաւան զօրավար 392.
— Գ. Գարբեւ (10—40) 220.
— Դ. Գարբեւ (209—226) 293.
Արտաւիլ 643.
Արտաֆերնես 47.
Արտաքսաս ☞ Արտաշէս Ա. [215.
Արտեմիս Պերսիա = Artémis Perasia
— Տաւրոպոլոս = — Tauropolos 212.
Արտեմիդորոս 139. [2042.110.
Արտէմիս Գեղարուեստասիրաց Միութ. Արտիմ 1858. [1069.874.
Արտիմէդ 153.
Արրիանոս կ. Առիանոս=Flavius Arien
Ար-րոտաճ 514. [161.222-3.35.
Արցախ 559.665.1841.
Արփաճրօղլու 624.
Արփա խան 563.
Արփիարեան Արփիար = Հայկակ 1207. 57.596.600.5.2136-40.
Արքեպիսկոպոս ☞ Ագ-Սարայ.
Արքեպիսկոպոս 157.86.9-91.8.211-2.6.9. 67.669.708.
Արքեպիսկոպոս եպս Կեսարիոյ 241.
Արքէնոակ 857.
Արքիլաոս 81.
Ասագեան Արիստակէս=Տարէսեան 1188.
— Գալուստ 839. [2100.
— Գէորգ 1157.
— Իգնատիոս Ֆի. = Եանիրճեան
— Կարէճ 1156. [Իգնատիոս 868.
— Կարապետ 1120.72.88.
— — 1157.
— Հաճի Պետրոս 839.
— Յակոբ 1990.
— Յովհաննէս 1552.
— Պերճուհի 2303.
Ասագ եպիսկոպոսի 1879.
— Թէֆիրացոյի 1348.
— իշխան 446.558.1842-3.
— Ֆի. (1376) 1858.
— — Գրիչ 1072-3.80.868-9.
Ասան (տէր Գարամանի) 568.
Ասարա ☞ Լիկաճնոս.
Ասգերեան վրդ. 297.
Ասգոսիճնոս 237.
Ասեանական եկեղ. (Նիւ Եորֆ) 2202.
Ասեանեան Ս. Մանուկ 1158.
Ասեիսակաճաց վրժ. 1523.
Ասեիսակաճներ ☞ Լուսաւորչականներ
Ասեիս Աբրահամ 1972.
— եպս. Կեսարիոյ (1685) 920.1880.
— — Մուճճուսուճցի (1825-1829) 932.4-5.1906.
— Ֆի. Տէրվաճի 756-7.
— — (որդի Վահան Գրչապետի) 1069.874. [Ներսէս.
Ասեիֆեան Զաքարիա ☞ Ասեիֆեան
— — (Իզմիր) 1977.
— Ներսէս = Տէր Սահակեան
Ներսէս=Ասեիֆեան Զաքարիա 1142. 50.243.4.7.423.2122.
— Յակոբ եպս. ☞ Անէմեան Յակոբ եպս. [փաճեան 1243.2286.
— Տ. Սահակ Ֆի. = Տէր Սահ-
Ասեիֆ (եղբայր Գաբրիէլ Մարաշցիի 1854
— եպս. Եւդոկիացի (1738—1744) 923-4.7.72. 1033.83. 895.7.2026.
— Զար ☞ Ազօրիկ.
— (որդի Յովհ. Ֆի. Եւմառացիի) 1901.
— Գաբիարէ 920. [Ազօրիկ.
— Տէրէսի ☞ Ազօրիկ.
Ասերակ ☞ Եվերէկ.
Ասլոս 488.

Ուճի էմիր 1475.
Ուշար Քէօյ 1609.
Ուսերիա 607.20.1032.920.
Ուրէլիացոս 236.50.
Ուրսացոճ 261.
Ուրսէճեիոս 252.
Ափարթսմ բաղ=Ափարլր բաղ 2263.
Ափարլր ☞ Ափարթսմ.
Ափխազ 312.
Ափրացիկ Մոկացի 409.
Ափրիկէ 5.58. 247.65. 306. 50. 94-5.
Ափրիկէ հեդրոցական 654. [1948.
Ափամէճեաճ 68.129.33.7.9-41.66.
Աֆապա 521.
Աֆիա 613.1328.75.409.561.2137.
Աֆսէրայ ☞ Ազսարայ.
Աֆսօս 1609.
Աճարեաճ Գեղամ 2271.
— Մեսրոպ ֆն. 883.2271.4.
Աճիոճ Գարաճիսար 1053.2063.298.
Աճղաճի ճամի 687.
Աճղաճիսաճ 51.
Աճեար 592. 619.62-3. 862-3. 1016.8. 319.30.47.51.77.9.98.467.511.
Աճեարեաճ եղբարք 1498.
Աճեիճ 426.

Բ

Բաբաեուանի հիւանդացոց 2096.
Բաբելոն-Բաղելացի=Գարաս(ու)եաճ 52. 66-70. 88-9. 95.8.9. 101.3.12.4-6. 20-1.7-9.33.40.3.62.4.214.35.
Բաբերդ=Գայպուրդ 337.564.79-80.603 969-70.1096.
Բաբիկ=Թէոփորոս 306.
Բագայ կամ Բագիս գաւառ 213.
Բագայոս 212-3. [8.30.
Բագաձաւոճացի=Bagadaoner 124. 5.
Բագարաս պաձանի ճահաձակ 297.
Բագարաս Տարօճեցի 409.
— =Բագրաս Մագիստրոս եւ Արեւելիի Քաթաթաց Ճնիի 437.52.
Բագաւոս=Բագուաս 180.
Բագէոս 212.
Բագուաս ☞ Բագաւոս.
Բագրաս իշխան Արեւճաճ 476.
— Մագիստրոս եւ Արեւելիի Քաթաթաց Ճնիի ☞ Բագարաս.
Բագրաս ☞ Բակլայեաճ Աբաս. [1585.
— (որդի Քիւշիւք Մահճուպիի)
Բագրաուճի ☞ Բակլայեաճ Աբաս.
— առեւտրական վրժ. (Պոլիս)
— Աբաս 2000.2. [2315.
— Աբաէճ վրդ. 1340.
— Գագիկ Բ. 339-40. 415-8. 27. 31. 6-40. 2-6. 9. 55.7-66.73. 9-80.94.525.37.821.35.92.1060.
— Դաւիթ 439.60.
— Սմբատ Կիւրապաղատ 381.
— Վարազտիրոց 399.
Բագրաուճիք 295. 333.9-40. 70-1.83. 462.70.94.821..78.
Բագրեւանդ 1342.
Բադալա ☞ Ածավալր.
Բագենց գիւղ 739.1838.
Բագիս=Bazis 213.
Բագուվեան Գաճիէլ վրդ. 1019. 151.
— Միհրան 1972. [2270.7.
— Վաղարշակ 1156.
Բաթաթաճեան Ցարութիւն 1959.
Բաթիսթա 954.
Բաթիւս Հռիւակս 723.
Բաթրիկ Իլիսէսի 690.
Բաթրճաեան Կարապետ 1126.
Բալա 115.7.
Բալահովիս = Bilabitene 347-8.63.
Բալամուեան Կարապետ 1303.483.
Բալայեան Ցարութիւն 1280-1.
Բալանսա կմ. Բալիսա 354.60.
Բալաս գիւղ 30.
Բալասակէօլ = Թուզլու 30-1.
Բալբլրեան Աւետիս 1302.
Բալիսա ☞ Բալանսա.
Բալմիրա ☞ Պալմիրա.
Բալու = Baline = Ռոմանոպոլիս 348. 456.591.603.1096.285.510-1.
Բալտոլիքաս աղբիւր 450.
Բալք 1096.
Բախտասար (որդի Պաւղոս Բաստողացիի) 1853.
Բախտի (Fortuna) Մեհեան 257.
Բակլայեան Աբաս Բագրատունի = Բագրաս=Բագրատունի=Աբմոզ 2042.
— Բագրատունի Սարգիս 2109.
— Հայկ 1995.
— Մերուժան 1120.

Բակլաթեան Միհիճան 1107.
Բահրի փաշա ☞ Պահրի փաշա.
Բաղաամ 2294.
Բաղանիս ☞ Բասեն. [949.2144.
Բաղէշ = Պիթլիս 974. 1066. 183. 341.
Բամպուկեան ☞ Բամպուկճուխեան.
Բամպուկճու խան =Բամպուկխան 688.
Բամպուկեան Գրիգոր 1156. [1328.85.
Բամպուրճեան եղբարք 1137.
Բամպուրճուլար Ջարտու 1122.2178.
Բանիկ 1020.
Բանլը 1029.
Բանկալթի 1940.2021.
Բաբալեան Լեւոն 2137.
— Կարապետ 1965.79.
Բայու-Նուին 515-7.9.
Բառնճաբաս առաքեալ 238.1514.
Բառնճաբասեան Կարապետ 1166.
— Յարութիւն 1282.
Բասաճէս ☞ Բասեն.
Բասեան ☞ Բասեն.
Բասեն=Պիջանա = Bidana = Պիջանէ= Bidane=Պիզանա=Bizana=Բազանիս =Բասեան = Յուսինճանուպոլիս = Բասաճէս=Բասենլեր = Ղեւոնդուպոլիս 344. 6. 65-6. 86. 430.85. 1342.
Բասենլեր ☞ Բասեն. [2142-3.
Բասենց Յարութիւն 1933.
Բասիլէյոս Պուլկարակոնաս ☞ Վասիլ Բ. Պուլկարապաճ.
Բասիլիսկոս Ամասիացի կամ Կոմանացի (ճահաւսակ) 253.
Բասիլիոս Ամասիոյ (ճահաւսակ) 253.
— Կոկիսոնցի (սուրբ) 297.
Բասկալ 2062. [201.23.93.1624.
Բասմաճեան Կ. Ե. 172. 83. 5. 90.5.
Բասմաճեան Բարսեղ 1304.481.
— Գարեգին ☞ Ալմէն Կարո
Բասովա 1521. [1018.2277.
Բարաղամեան Ճովհ. վրդ. Թոմարզացի
— Տիգրան 2056.
Բարբավա 354.60.
Բարդենհեվէր=Bardenhever 261.
Բարդոյ 1474.
Բարթ Հ. 3.
Բարթող Աբրահամ փաշա 1945.2079.214.
Բարթողիմիոս առաքեալ 239.1514.
Բարիզ 157.618.20.3.954.98.1126.54. 64.77. 81. 6. 91.6-7. 206-7. 17.9. 30.77.303.33-6. 400.29. 41.7.506. 21.7.43.51. 945.59.77.87-8. 95-6. 8. 2014.6.20.46-7. 56.8. 62.7.72. 80-1.3 4.6 7.90-3.5-7.112.6-9.20. 36 8.45-6.9.67-9.71-2.6.85.8.90. 2-3.8.201.34-6.59.91. 304-5.9.11.
Բարիզիանա 1962.2253.
Բարիճեան 1592.
Բարլաամ ☞ Բարդամ.
Բարխուտարեան Մակար եպս. 559.1841.
Բարձոր 857. [7.48.50.63-4.1465.
Բ. Դուռ. = Պապը Ալի. 43.428-30.34.
Բարձր Բերդ 475.7.591.
Բարձր Հայոց Գաղեցի բնկ. 1345.
Բարճաբաս Սաւրաւ 2257.
Բարդամ ճահաւսակ = Բարլաամ= Մուկիոս Ակեւոլաճ 251.2.
Բարուճակեան Մակարոս 1518.
— Մարկոս Պատ. 2034.
— Տոմբ. Միհրաճ 2010-2.85.
Բարսակիս=Barsakis 244.
Բար-Սաւմա = Bar-Sauma վանք 480.
Բարսեխ աղա 1909. [892.905-6.
Բարսեղ Անեցի կաթ. 469. 76. 539-40.
— Արճեպս. Դրազարկցի 1061.
— Արմուճի ճկարիչ 1547.933.2109.
Բարսեղեան Բարուճակ 1972. [239.
— Տէր Հմայեակ Բարսեղ 1156.
— Գրիգոր ☞ Բարսեղեան Գաճիէլ վրդ.
— Գաճիէլ վրդ. = Բարսեղեան Գրիգոր=Աբրդեան Գաճիէլ վրդ. 1006. 353.8-62.4.6-71.4-5.8-9.88.92-8. 2142.229.77.
— Գաճիէլ Գասապ 1375.
— Հմայեակ Եպ. 737.47.1238-9.
Բարսեղ Էմէ 1586.
— Հաճի ☞ Ջիլճէրի Բ.
— Մեճակեաց Գրչագիր Հայաստաճցի 543-4.57. [798.1024.
— (Ս.) (եղբայր Գրիգոր Նիւսացիի
Բարսեղի (Ս.) լեռ ☞ Ալի տաղ.
Բարսեղ=Վասիլիոս Հայրապետ (Ս.) Կեսարացի 21.40.140.214.6.9.41.7.9. 51-4.6-63.5.80-3.5.7-8.90-1.5-6. 324.8.431-3.50.5.675.86.92.724. 8.30.2.40.50.1000.22.305.510.608. 757.9.840.93.2262.

Բարսեղ (Ս.) Հայրապետի եկեղ. կեսարիա 899.904.1867. [1022.
Բարսեղի (Ս.) Հայրապետի վանք Թալաս
— — վանք Թոմարզա 1022.
— — — կեսարիա 899.1021.
— վրդ. 500.
— — (Առաջնորդ Ամիթի 1070.
— — Ուռնցի 1066.
— — Գաւառացի 1066.2022-3.
— — Թոմարզացի 1012.
— =Բասիլ ճն. (Սրգոնից) Գրիչ (1631—1657) 1072-3.80. 860.8-72. 8.910.
Բարտաս Հայկազն☞ Վարդ Հայկազն.
Բաւր 236.
Բեթեսպուրկ=Բերոկրաս 880.2028.37.
Բերոկրաս☞Բեթեսպուրկ.
Բելբրգաս ☞ Պելկրաս.
Բելիսարիոս=Պեղիսար 350.
Բեկ 996.
Բեկրի 345.7.436.
Բենեդիկտեան Հերոնիմոս 1935. [527.
Բենեճագիոս ար Մօլենցից Վենետիկցի
Բենսիլվանիա = Pensylvania 1527. 2007·85.229.81.305.
Բեռ. 52.
Բեռաֆի (գրածախ) 1389-90.
Բերա 730. 1050. 251.7.92. 305. 446. 933. 2051.83.122.33.67.80.99.207.
Բերայի արհեստանոց 2167.
Բերիս ☞ Հալէպ.
Բերդումեան Պետրոս եպս. 1015.547.933.
Բերդուս 480.508.32.
Բերլին ☞ Պերլին.
Բերսիսա=Բրիսա 346.
Բերվանէ եազըր 1329.
Բեզիկեան Միսաք 1520.
Բեթլեհէմ 1931.2028-30.
Բելանճոյ 591.
Բեմպէնեան Պանիէլ 1113.
— Կարապետ 1126.2286.
— Յակոբ 1188.
Բեյիզեան Յակոբ 1979.
Բեյճիրեէմէզեան Յարութիւն 2232.
Բեչենեկներ 437.
Բեչերացի 981.
Բեսէճի Մեքսասացի Ալուղ 1568.
Բերի փաշա 688.
Բէմմէզ Անտոն 1430.
Բէմմէզեան Կիրակոս եպս. 2031.
Բժիշկեան Միհրան վրդ. 1097.1292.
Բիզա 545.1521.
Բիէտ Լօրի 2129.
Բիլաբիլ (Friedrich Bilabil) 45.6.95.
Բիլզմուճ 239. [9.121-2.
Բիճ Միհրան ☞ Եազրճեան Միհրան.
Բիմբոյա=Bimboa 138.
Բիյուսի բազ. 63.
Բինար բոճ. 2087.
Բինկեան 1096.
Բիսէճեան Յակոբոս Մուճճուսուցի 962
Բիւրեան Յակոբ ճն. 2274-5. [1540.949.
Բիւզանդացի Նոռայր 1623.
Բիւզանդական Կայսրութիւն= Բիւզանդական պետութիւն 156. 303.11-2.5. 7. 21.4-6.9.30.2.7.9-44.7. 52-3. 5.7. 9. 61. 3. 8-73. 6. 8. 80-6. 91-3.9. 402-3.5.8-10.2. 4-5. 20.4.8. 36-43. 9. 61-2.4-6. 71-3. 7-8. 84. 6.8.94-6.513.23-6.30.5-7. 42.7.9. 53.66.79.80.8.632.79.92-3.8.718-9.21.1059.430.917.2082.
Բիւզանդիոն = Պոսֆոռոս = Պօզանթի = Բոզանթի = Պիզանթի = Պօզանթիոն = Պոսֆոռոս = Podando = Poduando Podandus = Opodondo = Botentrou = Podantos = Պիւզանդէ 428.31-3. 79-80.510.7.958.1330.469.2126.
Բիւզանդիոն ☞ Կ. Պոլիս.
Բիւրոնական բառն. վրժ. (Պոլիս) 2059.
Բիւրոնիա = Հելլեսպոնտեան Փռիւգիա 108.31-2. 47.51-2. 63.5.7.9. 71.4. 7- 82.5.7. 200.3. 22.39-40.2. 98. 308.17.402.87.713.
Բիւրնիա 237.9.
Բիւկեղարիոն ☞ Բուկեղարիոն
Բիւրիոն 246.
Բլասիոս 253.
Բոսֆորացւոց դուռ 356.
Բոի վանք 559.1841.
Բոզանթի ☞ Բիւզանդի.
Բոլաեան Յովակիմ 1964.
— Վահան 1137.55.
Բոլիվիճիճիւանցոց (Նիւ Եորք) 2157
Բողոքականաց Աղջկանց վրժ. 1130.

Բողոքականաց վրժ. Կեսարիա 1129–30. 2202.
Բողոքական ☞ Հայ Աւետարանական
Բոյեմոնեաս ☞ Պոհեմոնդ (իշխան Անտիոքոս մանկլէսի 681. [տիոխի)
Բոսորա 303.
Բորչալու 1555.
Բոցիկ 2142.
Բուզդէ 1612–4.6.
Բուդամիս զօրավար 475.
Բուխհոլց ☞ Buchholz [կելարիոն.
Բուկելարեան բանակաբեմ ☞ Բուկելարիոն = Բուկեղարիոն = Բիւկեղարիոն=Բուկելարեան բանակաբեմ= Բուկեղարացի 352.6.9.99–400.723.
Բուկեղարացի ☞ Բուկելարիոն.
Բուկեղարիոն ☞ Բուկելարիոն.
Բուղտաս 643.
Բուճար պաբ ☞ Ազիզիյէ
Բուռուշաբբու = Purushattu =Pursahanda=Բուռուշանտա 68.87.701.
Բուռուշանտա ☞ Բուռուշաբբու.
Բջնի 436.
Բռիկ 123.
Բռօբի (Գրնալր) կղզի 402.2180.216.
Բրակա 50.1516.2111.
Բրգնիկ 1037.
Բրէնբաճիա 1401.
Բրիսա ☞ Բեռիսա.
Բրիտանական բանգարան (Լոնտոն) 1910 [2259.
Բրովանս 2132.
Բրովիէնս 1240.
Բրուինիոս 452.
— Բ. 724.
Բրուճճուիէր 158.
Բրուսիա 1050.
Բրուսով Վալերի 193.7–8.208.
Բրուսիաս 171.
Բրուտոս 42.187–8.
Բօրօ 2062.
Բօրի = Փորի 381.2139.
Բօշալեան Գէորգ = Տէճնեան 828.
Բօշալ Խոսաս (Կոսաս) 639.1859.
Բօռ–Սահս 1524.971.2128.32.208.30.

Գ.

Գաբամաճեան Միհրան 2075.
— Սիմոն 10.639.1534.
Գաբիկեան եղիա 2270.
— Կարապետ 1315.
Գաբլանեան Ադամ 1158.
— Գալուստ 1303.488.
Գաբուտուգեան Բ. 1968.
Գաբրիէլ Ասպետէց Սերաստիոյ 385.
— բռօճ. 550.
Գաբրիէլեան Մարգար 1150.88.
Գաբրիէլ եպս. փոխ. Երուսաղէմի 935.
— (զաւակ Ռամֆել Դալճայի) 1876
— Կաբոդիկոս 593.
— Կեսարացի 2296.
— Հրեշտակապետ 1355.774.
— (մահ.) հօրեղբայր Ռամֆել Դալճայի 1876.
— Ցոյն իշխան Մալաթիոյ (Philarète) 466.74–5.96–7.9.
— (որդի Բարսեղ ճհ.ի) 1870.
— (որդի Նուլքաս Գալիճ) 982.
— Սարկաւագ Մարաշցի գրիչ
— ճհ. գրիչ 1009. [1068.854.
Գագիկ իշխան (որդի Գուրգէնի) 440.66.
Գազա ☞ Կեսարիա Պաղեստինի
Գազարեան Երուանդ 1137.53–4.817.
— Կարապետ 1520.
— — 2129.
— Հանճի Յակոբ 1294.418.37–8
— — Ներսես 1103. [507.
— Յակոբ փաշա 2119.
— Յարութիւն ☞ Իւլճէբի.
— Սարգիս 1520.
Գազան Ալի ☞ Սարուանցդիմար.
Գազանճեան 1353.
— Բարսեղ 1972.
— Բիւզանդ 958.
— Կարապետ 1484.
— Մ. 2123.
— Մակարոս 2243–4.
— Յարէթ 1484.
— Յովհաննէս 1624.
— Ներկոդոս 1484.
Գազանճրլար 1439.
Գազանճր օղլու Ալի-ասլան 1421.
Գազէզեան Կարապետ 1995.
— Յակոբ 1995.
— Փանոս 1995.
Գազիւրա 139.219.
Գազլր Գարու 680.91.

Գազպէլ (կիրճ) 507.
Գազտաղլեան Տիգրան 1981.2298.
Գաթա-Գոճոյս ☞ Գոճոյս.
Գաթրճեան Յովսէփ վրդ. 44.151.66.
Գաթրճեանց Գուտակ խօճա 1475.
Գաթրճը խաճ 688.
— օղու 611.
Գաթիլ Խայրուլլահ 1421.
— Մէհմէտ Օղուլճուղլու 1421.
— Մուսթաֆա Հաճիլարը 1421.
Գաթիպա (Մեմլուք Սուլթան) 595.
Գաթմա 872.1208.
Գալամեան Ալեքսանտր 1901.
Գալանեան Սեդրաք 1972.
Գալայճեան 855.
— Գրիգոր 1969.
— — 2304.8.
— Թորոս 1978.
— Կարապետ 1158.
— — ☞ Արմէն Կարապետ.
— Կիրակոս 1970. [
— Հաճի 1972.
— Մարտիրոս 2304.7–8.
— Միհրան 1970.2.
— Տ. 1968.
— Ցակոբ 1281.
— Նոյեմի 1125.
— Պետրոս (Տոքթ) 2304.8.
— ☞ Տէլի Սէիսեան Մարգիս
— Վ. 1968. [վրդ.
— Տիրան 2304.
Գալայնը օղու Մարտիրոս ☞ Գալայճեան Մարտիրոս.
Գալանոս Դղեմէս վրդ. 446.
Գալաուզ էլ Մելէք Մահմուտ Սուլթան
Գալբագեան Աբրահամ 1349. [533.68.
— Արթաին 1977.
— Կարապետ 1121.
— Ցակոբ 1133.529.
— Ցարութիւն 1501.92.
— Սեդրաք Մահ. 1304.
— Տիգրան 1501.
Գալբագեան Լեւոն 1490.
— Կարապետ 1490.
Գալզալեանի 2261.
Գալէ 1439.
Գալէ Գարու 680.
— Էօճիւ 1323.
Գալէնիկ 557.9–60.1844.2275.
Գալէմճեան 1218. [23–4.1032.930.
Գալէմճեաեան Գրիգորիս Ծ. վրդ 918.
— Ցակոբ 1518.
Գալեցէր օղու 599.603.6.8.
Գալէ տաղ 427.
— Էօյ 113.
Գալրպճեան Իգնատիոս Արք. 1039.
Գալթագեան Գօղոս 1123.
Գալթագճեան Կարապետ 1512.
— Հաճի Դաւիթ 1512·
— Ճիւան 1528–9.
— Գօղոս 1528–9.
— Մարգիս (Տոք.) 1302.
— Փողոց 1329.
Գալթալեան Անտոն 1995.
— Նազար 1995.
— Գօղոս 1995.
Գալիճորճիս 870. 1550–1. 998. 2100.
Գալլիա ☞ Ֆրանսա [283.313.
Գալլիլէոս 261.
Գալճեան Կարապետ 1280.
Գալուստ ☞ Ժիրայր.
Գալուստեան Գ. Հ. 47.590.1053–4.7.
— Մ. պաստրլի 879.
— Մարտիրոս 1375.
— Ճ. 1968.
— Տոքթ. 2069.
— վարժ. Գանիրէ 1220.2035. 54.88.255.311.
Գալուստ (եղբայր Ալթունի) 1866.
— (հօճի) Ծերունի 855.
— Նկարիչ 2219.
— (որդի Ապտուլլահի) ☞ Քեյուկ
Գալչրճեան Պապիկ 2123. [1302.
Գալփագճեան Գէորգ = Կիւտիւկ աղա.
— Մամաս 1985–7.2299.
— Գօղոս 1124.
Գալօժաճ 556.
Գալճայեան Արիկ 1978.
— Անահիտ 2100–1.
— Անտէլ 960.
— Անրաք 1970.
— Անտէճ 746.1302.75. 400. 2.23.531.9.92.
— Անհս 828–9.33.5 6.8.41. 3.6–7. 50.68. 971. 95.8.1190. 200. 40–1. 411.5–6.20.51–2. 664–6.73–4. 95.720.47.63.6.9.72.834.

Գալէայեան Աւետիս Գալֆա 1539.
— Խորէն վրդ. ☞ Նարպէյ Խորէն Արքեպս. [2027.
— Կարապետ եպս. 832. 47.
— — Քիւրճիւ Ջաւէ 2027.
— — ☞ Լիսաճի.
— Ղազար 2101.
— Մաթէոս 746.1530.9.
— Միխայէլ 1280–1.
— Մկրտիչ 1541–2.62.2108.
— — Թոմարզացի 1967.
— Յակոբ 835.
— Յարութիւն Զօմախլուցի 839
— — (Դաշնակ. գործիչ) 1423.539.2140–1.
— որբանոց 1225.
— Պարսամ 1967.
— Սալթի 2229.
— Սարգիս Ֆն. 838.40.1210.
— Սրապիոն 1247.
— (Ղազարոսեան) Տիկ. Վերժիճ Էվէրէկցի 1602.
Գալֆա Քիւչիւքեան Լեւոն ☞ Վարժապետեան Լեւոն.
Գանիրէ 830.959. 1053.126.52. 206–7. 30.304.401.13.88.549.77.9.86.877. 925.55.61–2. 2029.54. 63.78–9.88. 90.6.9.104–5.11.59.63.9.84.208–9. 12.6.29–30.7.47.53–6.304–5.7. 11.
Գանորդ Տէր. ☞ Արզուեան Վահէ [4.
Գաղաֆիա ☞ Անկիւրիա.
Գաղաֆացիէ 34.91.161.71.
Գաղերիոս կայսր 254–5.70.
Գաղիանոս կայսր 249–50.
Գաղղիոս 255.
Գաղնը Պազար 1322.
Գաղուբէ Հայոց 290.
Գամաճօ 1915.
Գամիրէ ☞ Կապադովկիա.
Գամիր ☞ Կապադովկիա
Գամրակ ☞ Կէմէրէկ.
Գամրաց ագխարհ ☞ Կապադովկիա.
Գամրուկ ☞ Կէմէրէկ.
Գայանեան Մուրատ 1282.
— Յակոբ 1408.
— Յովհաննէս բրաճ. 1351. 3. 74–5.82.91.523.
Գայայր Անմէ փաշա (գայմագամ) 651.
Գայբեան Միհրան 1165.
Գայիանէ Որ. (ուսուցչուհի) 1122.
Գայլ գետ ☞ Իրիս.
Գայլրմճեան Լեւոն 841.
Գայսէրեան Գասպար 2239.
— Գրիգոր 2239.
— Յովհաննէս Տէրիս 2070.
Գայսէրի ☞ Կեսարիա [239–40.
— բաղ (Ս. Կարապետ վանք) 978.
Գայսէրլեան Սահակ 1420.
Գանսաս 1044.551.2106–8.13. [90.
Գանլը Գաբու 679.
— Խուրդ 675.
Գանկրա ☞ Զանկրը:
Գանպօղ (դեսպան) 1391.
Գանձակ 467. [եան Բարսեղ
— Գեներալացի ☞ Տէր Բարսեղ-
Գանձանակ խան 688. 90–1. 1309. 11.
Գանսու Ղաւրի Սուլթան 598. [540.
Գանտիլճեան Յարութիւն 960.
Գաս-գաս ☞ Հայք Փոքր.
Գասկա ☞ — —
Գապագեան Ռուբ 1157.
Գապագը Օղլու 614.
Գապագիկ ☞ Կապադովկիա.
Գապալագեան Յարութիւն 1164.
Գապասագալեան Գասպար 1555.
— Գրիգոր դպիր Կեսարացի 1094. 555.82–4. 934.42.2110.
— Յակոբ = Ղապա Մախալեան Յակոբ 1011.
— Սարգիս 1555.
— Տէր Սարգիս Ֆն. 1555.
Գապաճ 20.
Գապաճլու 1236. [1190–1.
Գառմէճ=Մելգոնեան Տաճատ վրդ. 747.
— Խսկուհի Տիկ. = Չիթճեան Խսկուհի=Նիճի 1191.
Գառնիկ դեղագործ 1350.
Գասապա 1558.80.
Գասապեան Եղսա 2223.
— -Եսայեանց բրկ. 1485.
— Թորոս Ֆն. 2223.
— Լեւոն Տոքթ. 2012.85.
— Կարապետ ☞ Միճճէրի.
— Մաթէոս 1520.
— Մեսրոպ 1140.507.

Գասապեան Միհրան Տէր. 2006–8.85.
— Միհրան ☞ Եղովբեան Միհրան
— Միհրան ☞ Խզանի.
— Մուրատ 1985–6.
— Յակոբ (Գալէմքեար) 1518.
— — Մալիյէի պատասխանայ
— Յարութիւն 2223. [2223.
— Յարգիս 1591.
— Տիգրան Մինասեան 1481.
Գասապօղլեցց բաղ (Եվէրէկ) 819.1591.
Գասարճեան Գէորգ 1499.
— Կարապետ 1482.99.530.
— Միհրան 1499.
— Յարութիւն 1137.55.
— Յովհաննէս 1384.
— Նազար 1439.98-9.
Գասարճեանի 1573.2174.256.89.
Գասըմ փաշա 1251.
Գասպապալա 185.
Գասքէմուճի 483. 549.67.70.909.1497.
Գասկա ☞ Հայի Փոխր.
Գասպարեան Գասպար 1152. [1032.
— Ղուկաս վրդ. Խարբերդցի
— Յարգիս եպս. Եւդոկիացի
Գասպար Մոգ. 1023.760. [1033.
— Սիմ Հաճիգիւղցի 1380.
Գավազլը գիւղ 884.
Գավալա 1190.
Գավաճեան Զօրապ 1172.5.91.237.
— տուն 2206.
Գավլաճեան Խաչատուր 1282.
Գավճեան Գառնիկ 867.
— Կարապետ 1500.
Գավուդեան Կարապետ 2279–80.
— Մհ. Յակոբ 1481. 2286.
— — Վահան 1481.
Գավուգճեան Ներսէս 1121.
Գավուր 2140.
Գաւէմեան Աւրամ 1126.
Գաւր Բաղճիի 690.
Գաւր Կէօյ 1353.
Գաւրդա 2096. [613–4.
Գաւր փաշա (Գարամանի կուսակալ)
— Քէօյ 757.1525. 2082.98. 121.69.
Գաւթի 56. [81.203.
Գաւրկացց Ճաճար 1867.
Գարագալա 22.
Գարագաշեան Ա. Մ. 126–7. 33–4. 47. 51.61.6–7. 72.6.8–9. 83.5.91.6–7. 220.3–4.1242.
— Յարութիւն 1565.
— վարժ. (Գաւր գիւղ) 2315.
Գարագաշ (լեռ) 2262.
Գարագրգեան Մարգիս 829. 1420.
Գարա Գոյունլու 565–6.73.
Գարագոչեան = Ղարագոչեան Գօղոս Արհեպս. Տէրէվանճրգի 1049.902.34–5.
Գարագոչ Մարգիս 2317. [2025.8.
Գարա Եազրըր Ապտիւլ Հալիմ = Ագիճի
— Եուզլուկ 564. [601–6.44.1923.
— Եուսուֆ 565–6.73.81.
— Խոջիւֆ = Գարա Իվ 70.113.701.
— Իվ ☞ Գարա Խոջիւֆ.
— Խալիլ (Գազասկեր յետոյ վէզիր Խայրեէտին փաշա) 634.
— -Կէչի 692.
Գարակէօզեան Հմայեակ 1156.
— Միրիճան 1972.
— Յարութիւն 1375.
— Սեդրաք 1175. 7. 91.245.
— Տիգրան 2134.6.
— եաճի 2081.
Գարակէօզ փաշա (Գարամանի կուսա-
Գարակէօմրիւֆ 2069. [կալ) 595.7.
Գարահիսար = Սեվաստոս-Կիզիսդրա = Գերդէ 43.206.38.64.8.587.708.810.
— Տէվէլու 25. [34.1096.
Գարադաճ 791. 2263–4.
Գարան Խորէն=Գարանա Վիրան=Գարանա Խորէն 675.709.849–51.910. 1177. 204.42·592.643.772.966.2275.
Գարանա լեռ. 888.
— Հիսար 566.
— Վիրան ☞ Գարան Խորէն.
— Օղլու աղբիւր 1329.
Գարա ձէհէննեմ 1919.
Գարաման ☞ Լարանտա.
Գարամանեան Աւրամ 1157.
— Արեգնազ Որ. 2313.
— Գրիգոր Մհ. 1191.
— Եղբարք 1962.
— Որ. Թագուհի=Պալհոզեան Տիկ. Լօղոճէք 2194.
— Տիկ. Թագուհի 2198.
— Մաթէոս եպս. 925–32. 4.72.83.7.1083.555.83.751.2021.

Գարամանեան Յակոբ 2196-8.
— Յարութիւն 2196-8.
Գարամանեանք 566. 71-3. 7-8. 80-8. 92.5.684-5.722.38.882.
Գարաման թաղ 736.
— Իխան 567-71.
— Պայրր 738.
Գարամանցիք 584. [566.9-71.80.
Գարաման օղու Ալի պէյ = Ալաէտին
— — Գասըմ պէյ 585.95.
— — Իպրահիմ 574-5.
— — Իսհագ [☞ Իսհագ Իզխան Գարամանի.
— — Մուհամմէտ 595.
— օղուներ [☞ Գարամանեանք.
— օղու Փիր Անմէտ 575-6.684-5.
Գարա Մերճան 899.1106.13.81.91.203. 2188. [1106.91.
— — դպրոց (Կեսարիա) 899.
— Մէհմէտ 681.
— Մուսթաֆա 611.
Գարանիս [☞ Կրանիս.
Գարանքիլեան Գարեգին վրդ. 351.5.
Գարապէյեան Միհրան 1972.
Գարա Պէքար Աշիրէթ 1355.
— Պրյրգ օղու Շահգուլի 597.
— Սայիս (ապաստամբ) 606.
Գարապի 567.
Գարասիվրի 20.
Գարա Սու [☞ Սարմուսագլր.
— Տաղ 596.614.20.1256.430.
Գարաստաւ [☞ Մալլոս.
Գարաստէտ 1166-8.
Գարաստէրէ 675.807.1378.
Գարաս(ուն)եան [☞ Բաբելոն.
Գարա Բիւսէմ 634.
Գարաֆէնեանեան Կ. 1968.
Գարա-Քէհեա Մկրտիչ 784.
Գարաֆիլանեան Յովհաննէս 1375.
Գարաօղլանեան Հայկ 1995.
Գարա Օսման Թիւրմէն պեռ կմ. Օթման 564-6.73.8.81.619.
— — օղու 614.
Գարաճէրիէ 1431.
Գարբալ 1201.32.
Գարլ Մարգիս prof. = Քէհեաեան Մարգիս 2012.
Գարնբարզ 20. [
Գարասեռ օղու 619.
Գարասիեիս 211.
Գարասուրա [☞ Ագ-Մարայ.
Գարս պազար 1355.
Գարսանգ [☞ Garstang Y.
Գարսան զօր. 594.
Գարսաեեան Վահան 2043-4.
Գարեիա 162.
Գարիպգլր 520.
Գարիսամանեանք 1478.
Գեամրակ [☞ Հէմէրէկ.
Գելցեր Հ. = Gelzer H. 288.300.2-6. 10-2.6.20-1.4-5.7.33.6.9.45.7-57. 9-61.9. 74-6. 84.90.3. 6-9. 405-8. 20.4.9.46-8. 50-1.5.84 96. 508-9. 14.27.49-50.723.1042.54.7.
Գեղամ Ս. 820.6.31.
Գեղասիոս Կիւզիկեցի 256.
— Պապ (492—496) 252.
Գեղարուեսիից Վ.ժ. եզիպեոս 2104.
— — Կ. Պոլիս 2105.
— — Մօնրէալ 2113.
Գերասիա [☞ Կիրասոն.
Գերմա=Ալամա=Ալմա 488.512.
Գերմանական Վ.ժ. Գաբ Գիւղ 2202.
Գերմանիա 488. 90. 589. 1290-1. 343. 448-50.85.523. 2010.2.95. 117.25. [304.
Գերմանիկ [☞ Մարաա.
Գերմանիկոս 191.220.72.369.
Գերմանիկուպոլիս [☞ Էրմէնէկ.
Գերմանոս վկ. 253.
Գզրլեան եւ Գլրճեան Ընկ. 1501.
Գզիրեան Աբրահամ 839.
Գէ-Հեռա [☞ Հեռա.
Գէորգ Բարագթազէ 438.
— Գրիչ (1376) 1858.
— — (1767-70) 1901.
— — (աշակեր՝ Բարսեղ Ճ.Ի) [1080.
— Ծ. Կաթողիկոս 942.
— Գպիր Կեսարացի 1094.
Գէորգեան Ձեմարան 944.1190.219.
Գէորգ Ե. Կաթողիկոս 958.1205.
— Երուսաղէմ [☞ Երկաթ Աւետ Ճ.
Գէորգի բազաւոր վրաց 339.
Գէորգ խայդաճագործ 2295.
— Կաթողիկոս Լօռեցի 469.967.
— Մ. (որդի Մ. Մարգիս Գալֆայի) [981.1932.
— Կոյր 1587.
— Մեսրոպ 148.2199.

Գէորգ Մեղրիկ 1060.
— Մլէհ 420-2.5.
— (որդի Գէֆաղիճ) 983.
— Ս. 252-3.1133.746.905.
— — եկեղ. (Ասիս Ագապա) 2199.
— — — (Գրէհիր) 883.955.1204 837. [(Էֆրէմ).
— — — ☞ Ս. Թորոս եկեղ.
— — — (Թալաս) 766.
— — — (Ճավա) 1551.
— — — (Մարաշ) 1212.
— — — (Պէլվէրէճ) 785.
— — — (յոյն Գարաճէորէճ) 850
— — — Սամաթիա = Սուլու Մահասբր 584.6.791.1535.859.906
— — — (Տալաշա) 1839. [31.
— — — (Ֆիլիպէ) 945.
— — զօրավար վանք (Տէրէվանճ) 754.1002.891. [1180.5.
— — մասուռ (Էմիրէ) 780-1.
— — — (Տէրէվանճ) 1001-2.5. [881.
— — սեղան (Մարմուսագլիի եկեղ.)
— — վանք = Այոս Խսբրէլլէսի վանք (Ս. Եղիա) Էրիվէրք 805.1027-8.
— — վանք (Ռամլէ) 2205.
— վրդ. Կեսարացի 1001.4-6.
— — Կիլիկեցի 1088.
— — Սկեւռացի կմ. Լամբրոնացի 557.913-4.1064.845.
— Ֆն. 529.
— — Գրիչ (1191) 892-3.1063.839.
— — — (1681) 1072.878-9.
— — Էրիվէրքցի 2274.
Գէորգօճէ Մաքիկ 1508.2237.
Գէօրէմէ 241.55.64.479.
Գրգաբահամեաց Ճարտարիւն 1152.91.
Գրգրլ Բաւճար 98.
Գրգրլգաբու 1408-9.
Գրգրլեաց Մարգիս 1121.
Գրգրլ Էօրէճ 655.720.
— Ըրմազ ☞ Ալիս գեղ.
— Թէփէ 675.807.
— Թոփրսգ 880.
Գրգրլպաբ 1347.
Գրգրլ Փէօշկ 675.
Գրգլար Բաւճար 751.
Գրգ Հիսար ☞ Տիանա.
Գրլրճ Ալաճ Ա. Խան Միւլէյմաճ Ա. (1092—1107) 474.87-9.96-8.503.27
Գրլրճ Ալաճ Բ.=Ազեսիճ (1156—1193) 426.85. 90.2-3. 501-5.7.26. 31-3.
— — Գ. (1204)508. [50.679.83.
— — (Իշխան Սելջուկի) 576.
Գրլրճճեան Մարիամ 2285.
— Մարտիրոս 2285.
Գրլրճեան Ա. 1556-8.
Գրպրգլեան Եղիա 1164-5.92.
— Սեթիան 1163-5.92.
Գրտճար 675.709.
Գրզպան (Իզմիր) 1048.
Գրզլար ☞ Գրզ գրզլար.
Գրզ գրզլար = Գրզլար 718.2272.
Գր էհիր = Ագարթա = Խսկիլիպ=Andrapa 43. 355.9.424. 528.84. 875. 82-3. 910.99. 1198. 213.42.4.353. 70.8.498.500.49.2088.225.57.
Գար-օղլու 656.
Գիզանտիոս 37.
Գիլրոնար ☞ Կիւլպանար.
Գինեթողաց Ընկերութիւն 1270.402.
Գիսսինոս 248.
Գիրզովր ☞ Գրիզորիս գիւղ.
Գրիզովրու ☞ — —
Գիւգէս=Gygès 126.
Գիւճէս 138.
Գլսկայ վանք ☞ Մուսի Ս. Կարապետ
Գլանիկ ☞ Քէյէկեան Տիրաց.
Գլրճեան Բենեամին 1507.
Գլրճեան Գրիգոր 1353.2308.
— Գէորգ 938.1255.305.
— եւ Գզլեան Ընկ. 1501.
— Եղուարդ Տոհբ. 2304-5
— Մեսիա 1507.
— Ցակոբ 1481.
— Ցարութիւն 2164.304.
— Մաքենիկ Օր. ☞ Գուճազ-
— Մարգիս Մ. 1481. [ճեան Տիկ.
Գլէմանսօ=Clémanceau 1336.2138.
Գլիյկաս 393.
Գլիվէճս 2268.
Գլիւզերոս 214.
Գլխադիր Ս. Ցակոբ (Այրր Մէրմէր Սա-
Գլխաձորի վանք 1066. [մաքիա) 2205.
Գզափիւռա 253.
Գնալը կզզի ☞ Բոօքի կզզի.

Գնաճեան Կարապետ 1158.
— Մկրտիչ 1573.
— Յարութիւն 1957.2226.
— Յովհաննէս 1501.
— Սարգիս 2226-7.
— Վահան 2226.
— տուճ 1957.2064.
Գնդունի Մկրտիչ ֆն. = Գնդունի Գողթն 1104.50.65.92.
Գնդունի Գողթն☞Գնդունի Մկրտիչ ֆն.
Գոբացիի 224.49-50.399.644.
Գոհար (եղբօր դուստր Յովհաննէս Նախաջ Գրիչի) 1065.78.847.9.
Գոհար (մայր Սահակ ֆն.ի) 1850.
— (քոյր Ալբուհի) 1866.
Գոհարիճեանճ 498.500.
Գոհարիճէ 500.
Գոհարիճնոս=Գոհար Մելիք 500.
Գոհար Մելիք☞Գոհարիճնոս.
Գողգոթա 1196.
Գող Վասիլ 470-1.4.6.94-5.7.906.
Գոմաձոր 2142.
Գոմեր☞Կապադովկիա.
— գիւղ 857.
Գոնիա = Գուրիա = Կաւցիա=Իկոնիա =Իկոնիոն=Կաճ=Կոնիայ=Կոնճ 26. 33.87.238.63.5. 354.60. 423.7.9. 50-1.3.87.9.93.5.503.7-9.15-20. 2.7.9.31.4.9. 41.5.7-9. 52-3.5-8. 65-6.8.70-1.4-6.82.4-5.600.11.4. 7.62.74.8.84. 821.75. 84.7-9.962. 81.99.1096. 181.9.97-8. 204.9.23. 46. 65. 91. 301. 418. 20.4.58.529. 608.843.2063-4.7.126.232.71. 82. 4.9.98.305.15.
Գոնիրաս Գ. Կայսր 490.
— Գուճեսապլ 488.
Գոչ-Հիսար 2126.
Գոչ փուճար 24.812-3.
Գոչուճեան ըճաճիճ Կիւրիւճցի 1482.
— Միսաէլ☞Քասիմ.
Գորգուս արհայզուճ 597.
Գորգիոս = Gurdius (խճամակալ Ուրհայոյ Ը.ի) 177-80.
Գորէճ 363.
Գործաւէր Ըճկ. Կ. Գոլիս 2039.
Գորդիա (քոյր Մօրիկի) 393.
Գորդիանոս Գ. (238—244) 224. 32. 48.
Գորդիոս կմ. Գորդիանոս Սուրբ զօրապետ
Գորտովա 687. [253.65.
Գուգարք 149.
Գուգեան 829. [142-3.
Գուգկուճճուկ 1238. 399. 2061. 91 2.
Գուգու գուլպագր☞Ուճճեան Մաքսս
Գուգուեան Հաճի Յարութիւն 1103.
Գուգուլուգ գաբուսու 1322.
Գուգուճեան Եղիա 1965.
— Կարապետ 1979.
— Տ. 2298.
— Սերոբ 1965.
— Տիգրան 1980.
Գուգուպալեան Փաթոս 1192.208.586.
Գուբճուեան Մարի = Տիկ. Սահակեան
— Յակոբ 1976. [1218.
— Յարութիւն 1985.7.90.
Գուբսու Շէրիճ Քիլիսէի (Երուսաղէմի
Գուլէյի խալա 1536.8. [նկեղ.) 690.
Գուլիճ (Ճախազան) 2312.
Գում Գաբու 1092. 243.51. 345.52-3. 8.417.2040.6.66.8-9. 74.7.83.90. 123-4.42-3.207.308.
Գում Գաբուի դուրս 1234. [1919.23.
Գույճուճու Մուրաս փաշա 607. 45.
Գույումճեան Աբրահամ☞Գույումճեան Տ. Սեթիան ֆն. [3.89.2144.
— Գառնիկ 1331.404.8.12-
— Գրիգոր (Սազայիրճեր Օղ
— Երեմիա 2044. [յու) 1418.
— ըճյաճիճ 1350.408.21.3.
— Լեւոն 1972.
— Կարապետ=Քէօրքիւճ Կարապետ 1130.92.549.
— — 1995.
— Մարտիրոս 2212.
— Յակոբ 1213.81.2044-5.
— Յարութիւն 2270. [212-4.
— Յովակիմ 949.
— Յովհաննէս 1152.
— — 1948.
— Ովաննես 2044.
— Սահակ 1126.
— Սերովբէ 1489.
— Սեթիան ֆն. = Գույումճեան Աբրահամ 769.
— Քերովբէ 2213-4.
— Օննիկ 1276-7.489.

Գուճազճեաճ Ուեթիս (Մճ.) 1313.
— Գրիգոր 1140. 277. 500. 5.7.2279-80.7.
— Կարապետ 1130.50.92.
— Մարթիրոս 1419 530.2101
— Միհրաճ 1151. [1192.
— Տիկ. Սաթենիկ ձճ· Գլրճեաճ
Գուճաուրաճեաճ Յակոբ պաս. 1193.234.
— Յովհաննէս 1149.72.93
— Վարդան 1123.
— Տիկին 1122.
Գուլակեաճ Թորգոմ Արք. (Պատրիարք Երուսաղէմի) 17. 877-9. 925.75.98. 1146.857.2162.208-9.12.
Գուճեաճ Միհրաճ 1420.
Գուռ Ռաա 1215.
Գուռմէճ 1190.
Գուվվա ☞ Կորոճ բերդ.
Գուսէյինբճի ☞ Թէսլիմճիք.
Գուրգէճ կմ. Գուրգուաս 371-2.4.408.
— Թէոփիլոս 312.406.
— Իշխաճ (եղբայր Կարուց Աբաս
— Յակոբ 1228. [բագ-ի) 338.
— կամ Գուրգուաս Յովհաննէս 311-3.57.86.405-6.
— Ռոմանոս 405.
Գուրիա ☞ Գոճիա.
Գուրճուճյու ճամի 1534.9.
Գուրու Գույու 107.
Գուրուեաճ Յակոբ 1518.
Գուրու չայ 419.
Գրակաճ Միսուիւճ 1267.
Գրակգոս Տիբերիոս 172.
Գրաէրեաճ Աբամ 1990.2273.
Գրիգոր Աբեղայ (աշակերտ Եզայի եպս.ի) 1005.84.871.93.
— — (որդի Մարգիս ճն.ի) 1847
— Ալմեղուկ Արճեպս. 920.1880.
— Աղուղ ☞ Զէյճէքի Ա.
— Բագարաս 317.
— Բագուրիաճոս 437-9.
— Բ. Կեսարացի Ուղուրլու (կաթ. Կիլիկիոյ) 2019.
— Բ. Վկայասէր Կաթ. (1065-1105) = Պահլաւունի Վահրամ 436.40.7. 68-9.76.80.878.967.1060.76.
— Գ. Պահլաւունի կաթ. (1113-1166) 476.906.1842.
Գրիգոր Գրիչ (1364) 1844.
— Գրիչ (1670) 1073.875.7.
— Գուրիճ 558.1841-3.
— Գպիր գրիչ (1615) 1088.
— — Մարգուաճցի (ապագրիչ)
— — Վարագեցի 577. [1073.
Գրիգորեաճ Ալեքսաճ 2001-2.
— Եզճակ Տէր Վրթաճէս ☞ Զըլբըլեաճ Տէր Վրթաճէս.
— Եղիա 1972.
— Պօղոս 1972.
— Ս. Տէր Մ. 101.
— Վահրամ 2139.
Գրիգոր (եղբայր Սգաճտարի) 1871.4.
— (— Խօճա Մաճուկի) 1849.
— (— Հերակլի) 394-5.
— (— Պետրոս վրդ.ի) 1010.
— (— գրիչ Գէորգ ճն.ի) (1191)
— եպս. 1847. [892.1839.
— — (միաբաճ Երճեթակի) 1088.
— — Ուլնիոյ 1068-9.72.874.
— — Ուռուգիչ 1869.
— — Սիճոպի 356.
— Երէց ջարուճակող Ուռհայեցիի 421.89.91-2.501.26.31-2.
— Ջ. Ագիրաս կաթ. Պահլաւուճի (1194-1203)538.913.1061 [Ուռհայեցի
— ԺԳ. կաթ. ☞ Սրապիոճ վրդ.
— ԺԳ. պապ 968. [1940.
— Էմիրէճցի (միաբաճ Երուսաղէմի)
— (բուռ Տօճիկ Գալճայի) 1886.
— Իշխաճ (որդի Լեւոճի) 508.
Գրիգորիս գիւղ = Գիրգովրու=Գիրգովր 640.857.1027.939.
— կաթ. Ազթամարցի 1066.
— Պահլաւ (կաթ. Եգիպտոսի) 469
— Տոկիսոճցի 297.
— (որդի Վրդաճէս Պարթև Հայրապետի) 2019.
— վրդ. 1077.893-4.
Գրիգոր Լուսաւորիչ 250-6. 79. 85.7. 443.525.728. 901.6. 77-81.5.7.94. 1772.862.908.2017-9.
— Խաթլաճխարի Էլվճի Գրիչ (1570)
— Խլաթեցի 1061. [1067.
— Խօճա 895.
— Կազմող 1877.
— Կաթ. (?) (1058) 486.

Գրիգոր Կեսարացի (Մեծեկապես Երուսաղէմի) 1929. [875-6.
— Կողոճացի Գրիչ 885. 1070. 3.
— Կ. Պոլսեցի (Ճկարչութեան ու սուցիչ) 1552.
— (հայր Յովսէփ ճ.ի) 1880.
— (Հօրեղբօրորդի Սիրասանի) 1850.
— Մագիստրոս 340. 436. 9. 47.
— Մանեսի (որդի Ղուզուխցի-օղլու Մարգիսի) 1023.
— Մարտիրոս խալֆա Էմմարացի (Գօշ, Գրիչ, Եագրեր) 979.
— Յակոբ=Ձերնբրեան 1195. 2045.
— Նազիանզացի Աստուածաբան 36-40. 219. 51. 3. 5. 7-60. 4-5. 78. 86. 91. 5-6. 328. 714. 890. 1893.
— Նիւսացի (Ս. Բարսեղի եղբայր) 40. 241. 5-6. 8. 54. 8. 61. 3-5. 86. 91. 328. 798. 886. 93. 907-8. 71. 1021. 4-5. 846. 8. 93. 2262. [930. 5. 9.
— Շղթայակիր 923. 1073. 80. 886-7.
— (որդի Գրիչ Յովհ. Երմառացիի)
— (— Մուշեղակի) 402. [1901.
— (— Սահակ ճ.ի) 1850.
— (— Վարդի) 1850.
— (— Տօնիկ խալֆայի) 1886.
— պաշտաճիկ (աս.) 1877.
— Պասուելի ☞ Հանի Մուլլա.
— Պարոնեար Պասր եր. 1863. 939.
— Պետրոս Ջ. կաթ. (1812-1840) 1035. 7.
— — Ը. — (1843—1865) ☞ Տէր Աստուածաստուրեան Միխայէլ Արք.
— Սարկաւագ Կեսարացի 1875.
— Սափրիչ (Էմմէրէցի) 1526.
— Ս. Ակն. 24. 1024. 810.
— — Լուսաւորիչ եկեղ. (Գուզկունճուկ) 1535. [1874.
— — Լուսաւորիչ եկեղ. (Զէյթուն)
— — եկեղ. (Կեսարիա) 892. 4. 1839. 73.
— — — (Հռոմկլայ) 1842.
— — — (Ռէվոլէ) 2205. [1248.
— — Լուսաւորչեան դպրոց (Բերա)
— — Լուսաւորիչ եկեղ. (Զահլէ)
— — Մասուռ (Ակն) 555. [2209.
— — Նարեկացիի վանք (Տարսիսի) 1022-3.
Գրիգոր Ս. Նիւսացիի վանք (Նիրզէ) = Hisia monastère= Հիզիա=Նիզիա=Նիրզա=Նիրզէ վանք 799. 801-2. 907-8. 15. 1023-5. 7. 65. 78-9. 751. 810. 40. 6-9.
— Մանչեսթրացի (Կեսարացի) 246-7
— վրդ. Ասացեցի 1898.
— — (Առաջնորդ Կեսարիոյ) (1655—1662) 919. 69. 1871.
— — (1489) 1846. [927.
— — (Մբ. Ս. Կարապետի) (1744)
— — (— — —) (1744)
— — (Զահլեցի) 936. [927.
— — Գարաճողլի 582. 5-600-9. 38. 43-6. 916-7. 68-70. 1009. 30. 87. 919. 22. 4. 2022.
— — Կեսարացի (Պասր.) 915 9. 69. 1009. 31. 69. 71-2. 86-9. 91. 554. 71. 859. 62. 4-5. 7-9. 922. 4. 2020-2. 110.
— — Կ. Պոլսեցի 1906-7.
— — Պէյէկէսեցի 1909.
— — Պէնեսուցի Մբ. Ս. Կար.
— — (Աս.) 1901. [1898.
— — Տաթեւացի 957. 1076. 8. 89. 546. 860. 84. 90. 8. 939.
— Տարոնեցի 409.
— Տիրացու (որդի Պօղոսի Մասնեցի) (1740—41) 789. 1077. 897.
— — (— Յակոբ ճ. Երմառացիի) (1767—1783) 1075. 901-3.
— Տղայ կաթ. (1173-1193) 531. 913
— ճ. (հայր Գէորգ ճ. Գրիչի) (1191) 1839. [856-8.
— ճ. Գրիչ (1572—1588) 1067. 80.
— — — (1601) 1068. 859.
— — (1690) 983.
— — — (1677) 1073. 877.
— — — (Թոմարզացի) (1206) 980. 1020. 4. 63. 544. 840.
— — Կիլիկեցի 839.
Գրոսկիճս=Գրոսկենս 212. 5. 684-5. 702.
Գօրուլեան Գէորգ 1157.
Գօզան 588. 1197. 417. 2055.
Գօզանեանք = Գօզան Տոհմապես = Քուզան = Խզան Օղլի = Գօզան Օղլու = Խզաններ = Ղուզան Օղլի = Գաւուլչի Օղլի 590. 1. 3. 619. 62. 818. 44. 62-3. 9. 73. 1610.

Թօզաճ Օղլու ☞ Թօզաճեանճ.
— — եուսուֆ 818.
Թօզմօկրաճ 2212.
Թօկապախան Զրխլախ 604.
Թօլբուխեան Դրիզոր 1157. [9-51.
Թօլմպիա Համալսարան 2100.6.247.
Թօճաեան Ռոմենիցա Տիկ. =Օր Սրվագլեան 1193.
— Կարապետ 1194.2045.
Թօճա Բադրպ փաշա 611.3.
Թօյուճճեան Կարապետ 1156.
— — (Սամսոնցի) 1157.
Թ›ճոճ (ադբիւր) 881.
Թօշ տաղ 20.
Թօշօյեան Գօղոս 1183.
Թօրամազ տաղ 22.3.
Թօրգուճ=Korkoun=Corcoun 427.
Թօրէսբօճաեան Թրամբօ Բիւպլիճ 2311.
Թօրսօճ Գօյու 731.

Դ

Դադամէս սաբրապ 133-7.2257.
Դադեան Խաչիկ վրդ. 1877.
Դադէմ 1096.
Դալարա գիւղ 1839.
Դալի բաբա 2142.
Դալճաք (մայր Ցովհաճ Ին.ի) 1847.
Դակիէ 212.
Դաներբէ ☞ Դուճուբէ
Դամասկոս = Շամ 100.4. 303-4.14. 485.93.574. 601.3.5. 830.45.66-7. 72.947. 1059. 203.25.30.45.78.304. 413. 979. 91-2. 8. 2028-9.84.128. 88.282.7.
Դամասկոսի դուռ (Երուսաղէմ) 2172.
Դամասոս 280.
Դամիաճոս 393.
Դամուրգափու 603.
Դան=Լայիս 709.
Դանա ☞ Նիկէ.
Դանիէլեան Խաչեր 1972.
— Մկրտիչ 1972.
— Յակոբ 1158.
— Պետրոս 1157.
— Միմօճ 1353.
— Օ. 1995.
Դանիէլ Ճգճաւոր 995-6.
— Մարգարէ 994.1514.908.
Դանիէլ Ծաւրմառեցի 972.
Դանիէլի (Ս.) վանք = Զարխափան Ս. Աստուածածին Գալակէտի 264.747.725-6.883.908 9.12. 26.8.31.3-4.50. 71-5. 93-7.9. 1006-7.14.9. 160.90. 223.38.99.582.721.898.904.7-9.
Դանիմանդ 483-4.9-90.2-7. 502.23. 33.7.
— Ռնմէէ Կիւմիւբէկիճ = Ռնմէէ Ղազի (1084—1104) 474.86-7.
Դանիմէնդ Գարամանցի (ուսուցիչ) 634
Դանիմանդեանճ 421.6.51.61-4.9-702.4-5.81-5.7-99.501-3.33.82.721-2 875.92.
Դանիմանդ Իսմայիլ ամիրա 492-3.2261
Դանիմէնդ Մելիք Մուճամմէտ 489.682.
Դանուբ 245.395.438.566.621.
Դանուբեան Ուսումնական 2117.
— Իշխանութիւն ☞ Ռումանիա
Դաշնակցական Ուսումնական Հ. Ը. 1120.204. 36.8. 43.5.8-9.94. 344. 83.90.400-1.3-4.6.8. 10-1.3-8.20. 2-5.37-9.44.7.2070.138-40.2.4·298
Դապաեան Մելիճ եպս. 1032.
Դասիլ=Դաւիլ 605.
Դասիմոճ 723.
Դասկիլիոճ (Գրագոնդեայ) 131.51.
Դասսարկում = Դասիարկում 213.876.
Դասիարկում ☞ Դասարկում.
Դասիրա 198.
Դասիմա 348.
Դարա 302.48.
Դարբինեան Մխբաե 1159.
Դարեճ ☞ Զարիադրէս.
Դարեճ Գոռոմաճ 2258.
Դարոանոս 182.
Դաւիթ Արքակաղնեցի 540-1.
— Բաղիեցի 529.
Դաւիթեան Ադա 839.
— Ադամ 2274.
— Բարուճակ 1247.302.
— Բարսեղ 1579.
— Գառնիկ Ս. 765.1163.228.
— Գէորգ Տէր.=Դաւիթէս 1164
— Գրիգոր — 2093. [524.2085
— Դաւիթ 1405. [նուե.
— ☞ Եաղուբեան Լուսա-
— Խաճակ վրդ. Կէրմիրցի 973-4.97-8.

Դաւիթեան Խաչատուր 768.1162.
— Կարապետ եպս. Կէրմիրցի տես 931.3–4.72–4.2021.
— Կարապետ Ս. (Տիր.) 1525.2085
— Մարտիրոս ☞ Դաւիթեան Տ. Վարդան Հն.
— Մեսիա Մհ. պատ. 747.
— Մկրտիչ 1156.
— Յակոբ 1995.
— Յովհաննէս 1418.
— Սերովբէ 1524.2085.
— Տիր. Սահիան = Ֆրէնկ Սահիան = Հէֆյմ Սահիան 1195–6. 348. 524.2045.85.
— Վարդան Հն. = Դաւիթեան Մարտիրոս 869–70.2271.
Դաւիթեաններ 1524.9.
Դաւիթ եպս. (Կեսարիոյ) (1633—1638) 918-9.69.1087.869.
— — (Կեսարիոյ) (1709) 921.1883
— — Երեւանցի (1746–1776) 924–30.88.1033.83.898.900–2.
— — Էնէզէքցի 932.72.2025.
— (զաւակ Խարպի) 1563.
Դաւիթէս Տիր. ☞ Դաւիթեան Գէորգ.
Դաւիթ Իշխան Սեբաստացի 498.500.
— Կաթ. Կիլիկիոյ (1663—76) 912. 1874. [411.38.
— Կիւրապաղաս Տայոց 320. 87.
— Մարգարէ 1899.
— մեծ պապ Տօճիկ Խալճայի 1886.
— Մերտինցի (Պատ. Եր.ի) 1863.
— Նահապետ 297.
— որդի Գրիչ Կիրակոս Հհ.ի 1872.
— — Վազար Հհ.ի 1882.
— — Ոսկիվերիժի 338.442–3.
— — Սահիանոս Գրիչի 1854.
— — Վարդի 1850.
— Պէկ Պիւճեցի 666.1428.
— Վանանդայր (1060) 1841.
— վրդ. 2293–5.
— — (1749) 996. [Դաւիթ 975.
— — Կիւրիւճցի տուեալ = Ջիֆ
— — (մբ. Թոմարզայի) 1018.
— փիլիսոփայ 1893.935.
— Հն. 1858.
Դաւիլ ☞ Դասիլ.
Դաւուլչի Օղլի ☞ Թօզանեանճ.
Դաւրէժ=Թաւրէզ 603.31.43.64. 1517. 32.846.2152.296.
Դդուզ Սուլթան 472–3.5.85.97.
Դերբէ = Zosta 212.38.
Դեգիճ = Digisène 348 63.
Դելիփս 167.
Դեկոս Կայսր (250—253) 247–8.73.978.
Դեղնածեան Կարապետ 1105.
Դեմեղր Պոլիորկէթիս (Poliorcète) 164–5
Դեմեդրիոս 261.
Դեմոսթենէս 711.
Դերեճիկ 440.
Դերձակեան Եղիա Եպս. =Հրնճրդեան= Ակէտրեան = Տէր Կարապետեան Յովհաննէս 796. 829.40.5.7.68.73. 941–4. 99.1014.131.240.396.909.2021.
Դերսան=Դիրկոնիէ 126.49.53.270.383.
Դերսանեան Տիգրան 1126. [410.588.
— Հայկ 1520.
Դէմիսկիւրա 190. [իանա) 1549.
Դէլլըր համալսարան (Ֆօրտ Ուէյն Ինտիանա ☞ Կէնթիս.
Դիանիոս=Dianios 258–9.
Դիդիմոս 37.
Դիլիջան 2274.
Դիմաթեան Խորէն եպս. 801.51.
Դիմեդրիոս Ա. 173.
Դիմիդրիոս կուսակալ 228.
Դիոկեսարիա ☞ Ածարզաբա.
Դիոկղետիանոս 226–7. 35. 51.4. 6.69. 77.96.303.45.50.713.978.
Դիոճենիոս 249.502.
— Ալիկառնացի 146.
— եպս. Պարթոլցի 935.1940.
— Թռակացի 202.
Դիոն Կասսիոս=Dion Cassius 184.9. 222.44–5.92–3.
Դիոսկորոս (բժ. Պաղեստինոյ) 187–8.98.200
Դիոսկորոս Սիկիլիացի=Diodre de Cicile 132.4–6. 60–3.6.8–70.2.4–5. 94.7.
Դերկսիճէ ☞ Դերջան [215.
Դիցիանոյ Վեչելլիոյ 649.
Դիւդեւսոս 189.
Դիֆենիս Ակրիտաս=Digénis Akritas 373.
Դկղաս 196.
Դոխոյենց Սրբուհի 1201.
Դոլիճեճէ 314.
Դոմաճիան 254.

Դամէհամնոս 231.5-6.42.
Դամէհոս Կալվինոս 187.
Դամիճիկեանք 527.612.1078.
Դամիճիկեան եղբայր (քոռ) Պետրոս 1075
Դոճաս 254. [895.
Դորիլիա = Էսկիշէհիր 507. 1148.538. 2063.126.32.209.
Դորիւղեոն 723.
Դորոթէա 251-2.
Դուբլի Տէօուպի 107.
Դուլ Կիլա=Դժխոյ Ամրոցի=Ջիբիսարուն Djosastaroun = Dhoulkila =Guizizdara = Ջոսաստրուն = Սիսերապոլիս 353-4.60.429.
Դուկաս 565.
— Անգրաճիկոս☞Տուկաս Անդրաճիկ.
Դուին 348.65. [
Դուռնուրբէ=Դանիրբէ 571.
Դումշա Նիկողայոս Թէոսար 1840.
Դուճէր 156.
Դուրեան եղիբէ Պարիարք 47. 153.72. 81.5.93-5.286-7.93. 312.7.38. 41. 9.71.3.84.405.8.37.44.9.62.1062. 185.342.2061.156.204.47.
— Թաթուլ վրդ. 2271.
— Ղեւոնդ Արք. 2070.
— Մաեճաղարաճ (Երուսաղէմ)
— Պետրոս 1340. [2017.
Դուրճաօվասի☞Թաւրուճ
Դոխիա=Dokéia=Թոսիա 355.
Դպրաց ուսումնարան Դամ Դարու 1238
Դպրոցաէճ Ընկ. Էվէրէկ 823.1254.9.
Դպրոցասէր — — 1259.
— Տիկնանց վրժ. Պոլիս 1244. 6.61.2054-6.103.15.204.
Դպրոցասիրաց Ընկերեանց Ընկ. Պոլիս
Դրազարկ 106.1063.846.77 [1257.61.
Դրաէ☞Նիկէ.
Դօքին (որդի Յովհաննէս Ք. Խաւուղարի)
Դօքիր 1866. [1866.

Ե

Եաբուճեան Կարապետ 1122.
Եազուպ Արքիճ փաշա 1549.
Եազուպեան Աբգար 2222.
— Լեւոն 2000.230. [96.505.
— Հայկազուն 1052-3.129-30
— Սարգիս 2230.
Եազուպեան Փերովբէ (վերապատուելի) 1052-3.129.96.78-9.389.2222.78.87.
Եազուս 352-3.6.429-30.5.2054.
— (մայր Պետրոսի) 1900.
Եազր (Դերեզմանատուն) 1353.679.
Եազրլը Գայա 113.
Եազրճեան Ագգրգ☞Էմրխանեան Ագ-
— եղբարք 1421.81. [գրգ.
— Մարգար 1481.
— Միհրան=Բիչ Միհրան=Նէվ-էհէրլեան Միհրան 1248. 410-1.5.9.
— Միսաք 1355.64.74. [38.
— Մկրտիչ 1500.
— Յովհաննէս Ամիրա 1481.
— Նշան 1520.
— Սահակ (դեղագործ) 746.
— — (վաճառական) 1481.
— Վահան 1481. [529.
— Տիգր. Տիգրան 2085.
— Օննիկ 1481.
Եակով 1449.
Եանեա իպն Պադրաք 318.
— Ճարտարապետ 685.
Եանեալը 588.
Եանիճեան Գրիգոր 1969. [Իգնատիոս ծ.
Եանիճեան Իգնատիոս☞Աւագեան
Եաղի Պաղտ☞Եաղուպ Ալաճ.
— Պաղտ☞ — —
Եաղլեան Ճարտիւճ 1272.94-5.
Եաղճ 139.
Եաղճեան Լուբճիկ 1157.
— Յովհաննէս 1012.6-7.
Եաղմուրլու 810.
Եաղուպ Ալաճ (1143—1165)=Ալի Բաս =Ալի Բուսաճա=Եաղի Պասան=Եաղի Պաղտ 421.90-3.500-2.
Եաղուպեան (էէճ) 2105.
— Ռուբէն 1501
— Փաշա 1350. 5. 62.4.9. 71.5-6.81.2133.
Եաղուպ (եղբայր Յակոբ ծ. Կեսարացիի) 1864.
— (հայր Գրիգոր Կեսարացիի) 916
— Պարսից Շահ 596. [1864.
Եաղուրճեան Լուսաճուճ Տիկ. (ծն. Դաւիթեան) 1197.
Եաղուր Պուրսա 852. 69.70. 911.1592. 659.93.2106.245.8.

Եամալը 817.
Եամուլա=Եէմլիհա 94.
Եալլաեաց Ճարուիւեց 1156.
Եաճար Քաշ=Քարսիարխիս=Տամսիյարխոճ = Հրեշտակապետ վաճառ Ճուճաց 264.525.802.980.94.
Եաճեա 2098.
Եաճրզ Խորէճ=Գեպուզիա 244.
Եաճկրճ Քէօշկիւ 1536.
Եաճգիճերու ափխարհ ☞ Ամերիկա.
Եասեաց ☞ Սահակեաց Ուրտւիր.
Եասիկար 20.
Եարբուզ ☞ Ուրապիսոս
Եարսրմեաց Հայկ (վերապատուելի) 2201.
— Մելիքսեդեկ ինձ. 2276.
— Սարգիս 1158. [197.
Եաճա = Ճոպպէ 1524.931.40. 2028-9.
Եզէա 235.
Եզէակաց 8.33.56.8.61.70.8.83-4.8. 120.6.35.7.311.669.
Եզիա ☞ Այաճ.
Եզիպտոս=Մար=Մբսբր = Մեցիի 5.6.8. 37.53.68-70.89.94-6.8-101.3-11.20 7.9.36.43. 62.5.9. 75.86. 227.32. 56.9.63.5.78.99.301.85.94-5.407. 69.78. 514.21-2. 33.41.59-60.2-3. 8-9.82.92.5-8.614.6-7.85.96. 726. 35.66.72. 917.54. 1037.46. 88.93. 205-6.10.5.36.76.81.95.302.30.49. 95-6. 401.44.68.96. 507.13. 24.8. 49.52.62.5.756.862.915.25.43.4-7. 9.58-9.61-2.7.70.7. 83-5.8. 90.5. 2030.2.43.53-6.68. 72.9-80.8-90. 104-5.9-11.25.8-9.35-6.9-40.5.9. 59.63.8.76-7. 95.9. 206.8.12.6-7. 24-5. 9-30.4. 6-7.44. 51.3.6. 61. 73-4.92.309.11-2.4.
Եզնաեաց ճամբայ 240.
Եդեսիա = Ուրճա=Ուռճա=Ուռհայաստան 207.25.62. 77.9.302. 13.6.26. 42.50.65.73.85.438.41. 63.7.9.71-5.9.80.97.596. 602-4. 709.47. 906. 59.1096.192.208.421.5.83.
Եդէմ 1998.
Եդպտոսի 1938.
Եգեկիէլ Մար. 119.21.3.47.
Եգէկիէլեաց Ճովակիմ Ջէյրունցի ժամկոչ 1211-2.410.8-20.4.
Եգս 596.
Եգոի ☞ Եէգիոի
Եէգիոի=Եգոի 510.1347.
Եէմէնիճեաց Հ. 1968.
— Միխայէլ=Լէյամիմ 1120.
Եէմլիհա ☞ Եամուլա [52.97.268.
Եէյլի համալսարան 2043.248.
Եէճի Գարու (Կեսարիա) 680.2.
— — (Գոլիս) 944. 1251. 521. 2030.83.144.85.
— Նաճ (Կեսարիա) 1121.2178.
— — (Գոլիս) 931.
— Համամ 690.
Եէճիճէ 852.62.9-70.3.910.1096.423.
— Գալէ 748. [592.659.746.
Եէճի Մահալլէ (Կեսարիա) 1320.9.85.
— — (Սկիւտար) 753. [435.
— — թաղ (Մարմարայոլը) 881
— -Շէհիր 612.
— Քէօյ (Գոլիս) 958.2186.
Եէհիլ բրմագ☞Իրիս գետ
Եէհպէլաեաց Աբրահամ 1485.
— Գէորգ 1485.
Եէհզարապաեաց Ռաճայէլ կմ. Գարապաեաց 1348.
— Մարաճ Միհրաճ ☞ Թաճրապուրաճեաց Մարաճ Միհրաճ.
Եէհզարապաեաճճ 2043.
Եէհի Գալէ 1220.2182.
— Օլուգ 138.419.
Եէրէ Կէչէճ 419.
Եթզթգ համամ 1386.
Եթլաճլը լեռ. 21.113.675.721.1810.
Եթլաճճեաց Գէորգ (մաճճիչ) 1120.84.98 204.49.410-1.8-20.2037.288.
— — ☞Վիճապեաց Գէորգ
— Հ. 1994.
— Յակոբ 855-7.9.67-8.70-1 3.1007.17.660-1.2244.
— — ինձ.=Եթլաճճեաց Նազարէթ 764.1162.98.
— Նազարէթ☞Տեր Յակոբ ինձ.
— Սահակ 2037.
— Սեռովբէ Ե. 1154.6.98.
— կամ Յովհաճճէսեաց Սեբիոճ 1162-4.98.211.20.2.7.30.5.
Եթլթգ 620.3. 1358.91.524. 2119.25.
Եթլթգեաց Յովհաճճէս 1257. [282.

Երլթրզ Թաբր 413.
— Գահճէսի 2308.
Երովպիա 1508.948–9.2237.
Երուզաբեան Արթին Տէր. 2305.
Երամ 51.3–4.65.7.84.
Երասիպոս = Երեսիպոս 243.
Երեւա=Elaüsa=Elaioussa 212.
Երեսիպոս ☞ Երասիպոս.
Երեւս կղզի Տարեան 190. [1841.
Երիի (կին Շիրաւանենց Հասան իշխանի)
Երպիոս=Յուսիկ եպս. Կոմանայի 290.
Երբատան 138.
Երեղեաց գաւառ=Ակելիսինէ 124–6.49 53.98.208.67.70.357.452.
Երեղեցասէր Տիկնանց Միւթճ. Ս. Խաչ Երեղ. Նիւ Եորք 1247.2317.
— — — Տիտրոիս
Երէճգատէ Մուսաքէս 1409. [2103.
Եղբայրասիրական Ընկ. Գալաթիոյ Գաբու 1251
Եղիանեան Խաչէր 1164–5.98.
Եղիազար Աղեքսանդրի Կար. 920.1089. 880.926.9.31.2021.
Եղիազարէ սն Եղիազար Ճուաղանցու 1586
— — = Աղգարենց
Եղիազար կմ. Աղգարեան Աղգար 674 6.8.88.703.17–8.20–2. 31.3–4.6.8. 45.52.60.2–3.7.72.5.7–8.85. 90.2. 806.10.5–6.27.31–2. 62.96.8. 976. 8.99. 1097. 9. 100.3. 20. 66. 98–9. 203. 13. 20.4.7–8. 35–6.8.45.472. 93.6. 554. 96.8. 602.45. 769.834. 915.2038.45.111.41.228.73.
— Կարապետ 1478.953.
— Սարգիս 2141.
— Որբունի=Աղգարեան Որբունի 2141.233.
— Ստեփան ճն, 1213.402.2141
— Վազգէն 1199.
— Տ. Ե. 1225–6.
— Օճնիկ կամ Ճովհաննէս=Տէր Ստեփաննեան Ճ. 1104.99.200.13. 72.90.5.402.2141–2.
— — (վաճառական Իզ
Եղիազար Թօխաճնի 2052. [միր) 1959.
— Կեսարացի 1547.928.2109.
Եղիա (Ս.) ☞ Ներսէր Լլիաս.
Եղիայի (Ս.) լեռ 525.980.
Եղիա Մահտեսի Գրիգորիս գիւղէն 1939.
Եղիա մարգարէ 1514.754.6.82.
— (Ս.) ուխտավայր Էմմէրէ 781.1754
— Զէյէպի 661.1319.882.928.
— վրդ. Կեսարացի Նադաս 1547.939
Եղիեէ 559.1893.
Եղիսա 324.
— դուստր Ճովհաննէսի 1874.
Եղիսաբէթ 1897.
— դուստր Բարսեղ ճն.ի 1868.70
Եղիսէ մարգարէ 1514.
— (խապան) 608.
Եղնիկ մայր Գրիգոր ճն. Գրիչի 1857–8.
Եճիւս=Enyo 212.
Եճնաբա 253.
Եմովճեան Արմենակ 1372–3.523.30.2290
— Միհրան Ճ. 1150.
— Միհրան = Գասապեան 1508.
— Միխայէլ 1121. [91–2.
Եմսէճ 56.
Եռասմեան Աւետիս 2290.
Եուզօճ Ալասճա 2106. [յար Քէսպի 605.
Եուլար Գասիպ=եուլար Գասիպի=Եուլ-
— Գասիպի ☞ Եուլար Գասիպ
— Քէսպի ☞ — —
Եուկոսլաւ 1525.
Եուճի–Վլրսիքի դարմանատուճ 2011.
Եուսուճ 2289.
Եուսուճեան Գառնիկ 1485.
— Եղիա 1423.
— Կարապետ 867.
— Ճակոբ 1485.592.
— Ճարութիւճ 1277.485.592.
— Ճովհաննէս 1485.592.
— Ճովսէփ 1256.
— Նշան 1282.592.
— Պետրոս Ամիրա 1943.7–8.
— Պօղոս պէյ 1943–4.6.8.
Եուսուճեանճ 1938. [2125.
Եուսուճ Իզզէտտին իշխան 2073.
— Կեսարացի 1929.
— Հաճի Քեճան ☞ Տօճիկեան
— պէտ Ալճարնեղու 619. [Սարգիս
— Սալահէտտին 507.
Եուրուխ = Եիւրուզ= Եուրուխ=Եիւրիւխ
Եիւրէր 591. [590–1.619.
Եպափրաս=Եպափրոսիոս 239.
Եպափրոսիոս ☞ Եպափրաս.
Եպիկտետոս 222.32.

եպիրոս 614.
եպիսկոպոս 140.
եպկարոս ☞ էմմերէ.
եռայեան Անգէէս 2301.
— Անբառամ ☞ էմիրխանեան
— Գանիէլ 1164. [Անբառամ
— երուանդ 1156-7.
— Զապէլ = Թորոսեան Զապէլ 2102-3.301.
— Թորոս 1976.8.2102.
— Կարապետ ☞ եռայեան Յարութիւն Աւագ հմ.
— Ճիվան 2225.
— Յակոբ (ուսուցիչ) 1126. 52. 200.402.19.2125.273-4.
— — =էնվէր (Ռամճարոյճ)
— Մաթէոս 1163-5. [1528.
— Յարութիւն Ա. հմ. =եռայեան Կարապետ 2030.
եռայեաններ 744.
եռայեան Շուարճ= Յարութիւն Շուարճ =Ոսիճ 1200-1. 359.75. 500.2.6-7. 2297.
— Ռեւիսան 1400.2.4-6.1984.
— Վառիկ 1200.
եռայի 1897.
— (եղբայր Գեորգ Գամամճիի) 989.
— եպս. Տէրվոճիցի 922.1004-5. 76-7.84-5.887.9-94.
— ծաղկարար 1547.931.2109.
— (Մարզարէ) 557.1064.514.845.
— մհ. Թալասցի 1896.
— (հայր Յակոբի) 982.
— Գասր. երուսաղէմի= Կարապետեան եռայի Գասր. 946. 1235. 394-5. 543.909.2019-20.33.
— վրդ. Նեեցի 913-4. 1063-4.845.
եռար օղլու Գրիգոր Կերմիրցի 1910.
եսիեռս 259.
եսճա 11-3.217.
երամեան Աբրահամ վարդ 1606.2167.
— Կարապետ պէյ 1606.
երան 97.140.6.57.
երանեան (եղբայր Յօճա Մանուկի) 1849
երանոսեան Կիրակոս 1972.
երասխ=Ասրմ 63.95-6.195-6.348.
երասխաձոր 383.
երատոսթենէս=Eratusthènes 152.210.
երեմեան Կարապետ Թոմարզացի 1548.
երեմիա վրդ. մր. Էջմիածնայ 929.
երեցեան Աւետիս Տիր. 1054-6.258.384-5.484.525.2203.77-80.
— Աւետիսի դպրոց 2010.217.
— Գաւիթ ☞ Զարուհի.
— or. Ռոզ Ա. 2218.
երեւան 603.65.927.1206.428. 527.979 96.2004.146.96.
երեւանի պետական համալսարան 2161.
երզնկա=երիզա=Յուսիսանատոլիս 196 270.83 4.437.51.61-2.81.4.6.513. 5-6.9.22.6.62.4.71.96.603.5.1096 184.492.542.969-70.2093.
երզնկացեան Կարապետ 2212.
երզնկեան Աբրամիս 1997.
երիզա ☞ երզնկա.
երեմիա մարգարէ 147.579.1008.514.
երիսասարդաց Քրիստոնէական Ամերիկեան Ընկ. Նիւ Եորք 2244.9.
երիցակաճ 2282.
երկաթ Աւետ հմ. = երկաթեան երուանդ =Փիմաւրեան Գեորգ երուանդ = Կրզարեան Գեորգ երուանդ 30.672-3 7.702.19. 32-3.6-9.46.8. 878.80. 7.95-8.900-2.46.71. 1104-7.13.20. 3.49.69-70.2.4.91.201-2.15.31.44. 62.3002.4.423.97. 500.7. 86.96.9. 676.751.915-6.2274.
երկաթեան երուանդ ☞ երկաթ Աւետ հմ.
երկանեան Բարսեղ 2236.
— (Որ.) 1977.
երկանխոզ 857.
երկրագործական Ընկ. Գոլիս 1254.2069
երկւորեակ յեռ. ☞ Այի տաղ.
երեւսիմա = Սասիմա= Սասիմիա=Sasime 39.214.59.64.360.8.
երոսէիս 251.
երուանդ Գամրացի 241.
— Սակաւակեաց 153.
երուսաղէմ=Սիոն 17.238.45.386.487. 91.529.69. 603.40.774. 830.916-8. 20.34.45-7.52-4.68.725.8.1005.18 37.45-6.8.67-8. 70-1. 84-5.9. 146. 85.206. 21.35.85.97. 395-6.9.488. 514.37-8.437.56.64-5.73.692.747. 52-3.801.44-6.51.5.9.61-3.5-6.78-9.81.3-4.6-92.4.7-904. 6-7.9.26. 9.31.5-6. 9-40.2.8-9. 2019-20.2.

6-31.3.77.82.125.55.61.72.80.4.7. 90.7.204-5.7.
Եւրոպական Ս. Եկեղ. (Բեռա) 1050.339 537.2135.92. [թաղ 734.47.2312.
— — — Թալաս վարի
Եւա (Երեցկին Աստուածատուր հ.ի) 1885
— (— Յովհաննէս —) 1901.
— (Մայր Գեղոնս Գասմանիի) 989.
— (— Ցարութիւն հ. Եւմարացի Գրիչին) 1883.5.
Եւագր Մոլասսիկ=Եւագրիոս 392-3.
Եւագրիոս ☞ Եւագր Մոլասսիկ
Եւգառա ☞ Էմմէրէ.
Եւդիմէոս 252
Եւդիճոս 300.
Եւդոկիոս 254.
Եւդոկիա ☞ Թոգաս.
— Կայսրուհի 449.
Եւթաղ 279.
Եւթիմիոս Մելիտինեցի 254.
Եւիթիոս 290.
Եւլալոս Նպս. Ներասիոյ 290.
Եւղաղիոս եպս. Կեսարիոյ 258.
Եւմէնէս 135.61-4.6.9-70.3-4.94.213.
Եւմիլիա 263. [2258-8.
Եւճաթիոս 277. [185.
Եւպատորիա=Eupatoria = Magnopolis
Եւպատոր Միհրդատ թագ. Պոնտոսի 5 23. 42.7.123.72.6-85.7.91-2.7-8.203. 6.9.67.705.
Եւզաթիոս զօրավար 359.
Եւսեբիա (առ Արգեոսիս)☞ Կեսարիա
— (Տաւրոսի գաւառ) 214.
— ☞ Նիկէ
Եւսեբիոս=Եւսեպ 237.9.44-5.9.53. 5.8-9.64.73.81.92.3.1545.
Եւսեպ ☞ Եւսեբիոս
Եւսթաէոս եպս. Սեբաստիոյ 12.258.62
Եւստաթիոս 252. [5.87.8-91.4-5.
Եւտեմոն 330.
Եւտիէս 249.
— Մելիտինեցի 254.
Եւտիքիոս 261.
Եւտոխիա 446.
Եւտոխիոս 146.1615.
Եւրոպա 5.52.4.68.120.7.322.51.70. 9.84.437.97. 566.70.4-5. 88-9.98. 606.18-22. 53-4.8.90.922-3. 1056. 94.180.205.24.8.61-2.5.84.358.96 442.4.72.3.8-9.83.96.551.915.24. 51.3.88.2001.14.6.24.51.69-70.3. 82.7.90.7.111.7-9.31. 62-3.9.242.
Եւրոպական Թուրքիա 620.1528.
Եւփեմիա 253.64.
Եւփրասիա 253.
Եւմարիա ☞ Էմմէրէ.
Եւմառա ☞ —
Եւմիհենեան Գոճոս 190.222.
Եւմիհիոս 219.
Եւհեսոս 138.74.81. 235-6.40. 56.309.
Եւհորիոս 210. [24.51.450.978.1466.
Եւհրայեցիք = Հրեայ= Իսրայէլ 124 9. 651.99.700.20.
Եւիրաս 4.5.8.23.46.8.61.6.70.85.99-100.2-3.5-6.11.20-3.5. 31.8.48-55 8.72.7.9-80.3-4.93.5-200.2. 6.8-9.16.8-9.21. 67-8.72.4-5.89. 91.3. 7.302.7.11.3-4.6-7. 20-1.5.30-2. 4-5.7.42.8.55.61-3.70.3.95.8.41 7.9.21. 30.5-6.8. 44.7-50.71-2.5. 80-1.6.96.514.35-6.65.88.96. 719. 906.1466.559.607.2061.5.
Եւիրասացիք 337.475.
Եւիրեմ Աբեղայ մր. Ս. Կարապետի 1902.
— (Սուրբ) 263.717.
Եւիրեմեան Միհրաճ 1501.
— Տիկ. Փիլոր=ծճ. Հրճքրեան
Եւիրեմ Կաթ. 263. [Գրիգոր 2112.
Եօզարբմաճալլէ (Թալաս)☞ Վերի թաղ
Եօզկաբլեան Աբգար 2263.5.
Եօզկաս 43.62.111-2.29.469.594. 619. 78.747.67.85.801.51. 76-7.909.36. 44.8.57.1046.52.48.92. 229.42.5. 371.6.9-80.2.9-90.6-8. 400.11.77 92.522.56. 619.749. 821.32. 2059.
Եօզղաբլր Գրիգոր 1518. [194.225.57.
Եօյայ արդմագ=Օյասբխմագ 604.
Եօղուճ մինարէ 686. [րէսի 683.
— Գաւրճ = Պիրինճի պատպան տայ-
Եօղուրդլու Աբեան ☞Չայդրճը Միհի-
Եօղուրթ Գազար (Էվէրէկ) 825. [նաճ.
Եօղուրտաբեան Ցարութիւն 1418.
Եօվմէրէ ☞ Էմմէրէ.

Զ

Զաբ ☞ Զիրինճէ.
Զաբ (ատրին) 65.
Զակագիկ 1961.2159.209.

Զանլէ 2208–9.
Զաղիմոս 359.
Զամանցի Սու =Սամանցի Սու= Ժամճդաւ գետ=Զամանցիա Սու= Սամանցի Սու = Քուրմաճ Սու = Կարմալաս= Կարմալոս=Կարմալիս = Կարամալոս =Քառամալիս 2.24.213.7.419.23–8.619.70.810.
Զամանցիա Սու [☞ Զամանցի Սու
Զամա 169.
Զամանցա [☞ Էֆրէմ.
Զամպամճեաճ Աւետիս 1404.13.22.81.
— Գաբրիէլ 2279–80.
— Գաւիթ 1302–3.481.
— Կարապետ 1302.422.81.
— Միհրան 1959.
— Յակոբ 1490.
Զամպամճեաճճեր 2279.
Զանգրոս 66.
Զապեռա=Zamaneni 306.424.
Զապէլ թագուհի 512.
Զաս էլ Մաթամեր [☞ Մաթամիր
Զառա 211.69.957.
Զարբանէլեան Գարեգին վրդ. 914. 1027
Զարիադէսիս [☞ Զարիադրէս. [66.
Զարիադրէս=Զարճն = Զարիադէսիս = Գարճն (193—158) 126.49.72.9.95-6
Զարիկա 1609. [Գաւիթ 1555–6.
Զարուրի=Շավզի=Բէբեօզի=Երէցեան
Զարդարեան Աբրահամ 2181–2.
— Գէորգ 2038.182–4.
— Կարապետ 896.904.1306–8 19-20.46.560.916.2181.4.
— Մամաս= յետոյ Տղաս վրդ. 1137.51.3.202. [202.2274.
— Մարտիրոս հճ. 950.7.1104
— Միհրան Տէր. 2085. [2184.
— Պիմէն 640.804. 89.1533.
— Ռուբէն 1146.2122. [2182.
— — (որդի Աբրահամի)
— Վահան 1518.41.923.2184.
— Տղաս վրդ. [☞ Մամաս
Զարդարեան [2085.177.81.3–4.
Զարդարօղլու բեհ. 666. 1332.90.476.
— Գուլուսու 904.
— պաղր 1307.
Զարճն [☞ Զարիադրէս.
Զաւելի տի Մօսիճ 1841.
Զաւէճ Գասրիարք 958–9.2124.80.
Զաւսոճ [☞ Նազիանզ [Աղդրգ.
Զաքարեան Աղդրգ [☞ Էմիրխանեան
— Մարկոս Պարկաւագ 1474.
— Ներսէս [☞ Աւետիքեան Ներ-
Զաքարիա 374-5.82.6. [սէս.
— իշխան ապարապե 1842.
— մարգարէ 1514.
— Պարկաւագ Վաղարշապատցի 665
— վրդ. Կեմերէկցի 877.930.85. 1005.583.904.
— — Վանեցի (յետոյ Գասրիարք) 912.7.1031.66.86. [վրդ.-ի) 1881.
— հճ. Ասանեցի (հայր Ցովսէփ
Զգօճ [☞ Այվազեան Մաթէոս
Զելա [☞ Զիլէ
Զելեկինօրոս կուսակալ 227.51.
Զենոբ Գլակ 978.
Զենոբիա (Գալմիրայի թագուհի) 226.
Զենոճ [☞ Առաւէս Գ. [32.6.
— Կայսր 326.
Զեճէէ Գօղոս 1582.
Զեճս-Արիճեր 158.
Զեպիճոս 253
Զերնա Գալէ 113.
Զեւս 11-3.157.212.4.57.
— Նեմեսիոս=Zeus Némésios 243.
Զէմպան (եղբայր Սանակ հճ.ի) 1850.
Զէյվէեան Նազիկ 1154.
Զէյթուն = Ուլճիա= Ցուլիուպոլիս 47. 211.69. 96–7. 347. 477..80. 593–4. 625-6.47.836.44.55. 62.4. 921.69. 1053.67–72.80.91.324.55.62–3.425. 86.657.749.874.2136.268.76.81.
Զէյթուն բաղ (Ս. Կարապետի վանք) 978 [90.
Զէյթունցի 590.
Զէյհա 190.
Զէյն-էլ-Ապէտին 565.72.
Զէյպէկ 1398.
Զէճկիպար=ձէճճիպար Գալէ 430.
Զէճճիր Գալէ 721.
Զէրէզէֆ Քէօյ 113.
Զէրկէրեան Ցակոբ 1158.
Զէվֆի=Հանի Կարապետ աղուղ 1556.
Զէֆեան Բարսեղ 1970.
— Մանուկ 1971–2.
Զէֆէեան Վարդուկ 865.
Զէֆէրիա պէյ 1409.66.
Զէֆի բոլիս միւնիւրիւ 1409.

Չէֆի Կրեէցի 1408.
— =Նուրլուեանց Մարգիս 1556-8.2110
— Ռուլաճ 794.
— Խալֆա 783.1042.
— պէյ 2123.
— — =Մալիճ Չէֆի Էվերէկի կառավարիչ 828.30.48-8.1019.76.22945. 409-11. 6-7. 24. 38.41. 66.602. 2267-8.
Չրզոբր=Չարզորբ 703.18.1307.769.
Չիսթեանի Քէյ Խսարով 1840.
Չիա փաշա 1412.
Չիբիճէ=Չաբ 104.38.
Չիլէ=Չիլա 215.8.368.1096.580.2227.
Չիլճի (կին զրիչ Կիրակոս Ճ.ի) 1872.
— (մայր — Ղազար Ճ.ի) 1882.
Չիկզիկեանց Միխայէլ 1974.
Չինլեցց խան 1212.
Չիմաբ (ազգիկ Ոզաճտարի) 1871.
— (Տիկ.) 1071.
Չիմմերէր=Zimmerer=R. Oberhummer 3.5.12-5.7.22.6.8-9.35-6.8-41.5.9115. 20. 4.6.8. 30-2.4. 7-9.41.67. 71-2.6.212-6.8-9.25.36-7. 40-2.4. 7-8.52.5. 7-61.3.5.87. 324-5.7-9. 451.84.95.9.684-5.93.702.20.884. 2259.
Չիյնէբի (Ա.)=Ալուդ Գրիգոր 1558.
— Բ. = Հաճի Բարսեղ 1558.64.
Չինակիր Ընկ. Կարճոյ 1264.
Չինճիէրէ 264. 676.731-2. 40.62.910. 1058-9.182.290.500.746.80.2264.77
Չինճիրլի 114. [82.4.
Չիլզաարեանց Գուսագ 595.
Չիլզաար տոմ 565.71-4.92.6-7.684.
Չիլզաարօղլու Ալայիսսէօվլէբ[☞Ալա
Չմիւռնիա [☞ Իզմիր. [իսսէօվլէբ.
Չմմառ (վանք) 796.1033.5.7-41.3-5.
Չճնոզեանց Կարապետ 1157. [279.2032.
Չոճարաս 225-6.334.98.400.39.50.2. 6.64.692.711.
Չոսիմոս 226.93-4.
Չոսիկոս Կումանացի 244.6.
Չորգաս [☞ Էսկի Շէհիր.
Չորզորբ [☞ Չրզորբ.
Չուիցերիա 1191.551. 2013. 47. 90.5.
Չուճկուլսաֆ 2196. [242.
Չուրճաճեանց Մարտիրոս 1418.
Չօճրապ Գրիգոր 1446.2073.81-2.
— եան-Ինայէթեանց տուճ 2315.
Չար [☞ Տէր Չար.
Չարայեանց Նիկողոս 1255.335-6.
Չարավար Ագդրաճիկեանց մանկապարտէզ Գէյրութ 1695.
Չարպապաճի Ղարադաղ 603.

Ը

Ըզնայեաններ 998.
Ըլ-Ամառնա [☞ Ամառնա
Ըլ-Գուպազագ [☞ Կապադովկիա
Ըլիպէօլիւեանց Կարապետ 1107. 20.52. 202.526.2086.
Ըլիքիւզեանց (Համբարձում) Արմենակ 1203
— Միհրան 844.
Ըլիքիւչիկեանց Կարապետ 1283.
— Համբարձում 1283.
— Մակար 841.
Ըլնամէ 2188.
Ըլճասիպ 10.
Ըլմաեան Գէորգ 1489.
— Ս. Վանաց 1437-9.41-3.
Ըլմանեանց Աւետիս 1418.
— Յակոբ 1540.
Ըլ-Մահուճ 306.
Ըլ Շարֆ 2210.
Ըլպիս (ազգիւր)=Գլիսա կամ Գոլբսբ 24 811-2.6.8.34.1686.764.
Ըլպիս-Էօրէճ [☞ Էվերէկ.
Ըլպիսաճ [☞ Ալպասաճ.
Ըլպուզ 5.
Ըլպօսբաճ [☞ Ալպասաճ.
Ըլ Քամիլ մելիք Եգիպտոսի 514.
Ըլմարիյէ=Ձէպել Տիրգիւ 2230.
Ըլճազի=Հաճի Պեհրոս 1558-60.
Ըլ Օպէյիս 2314.
Ըկիտճի 1561.
Ըճուզ (Քիլիսէ) Հիսար [☞ Տիմճա.
Ըճվէճ Խալֆա 1181.203.
Ըճբր 1047
Ըճիեանց Կարապետ 1481.
Ըճուարբ 2167.
Ըժէրա 302.
Ըմիճեանց 1657.
Ըմիճ Էօճիւ 2126.
— (որդի Խաբրտանի) 1847.

Էմին պէկ (Պարոն Եէլպաճի) ան. 1848.
Էմիր Թաւուճօղի 2270.
Էմիրխան Գաւրն 2296.
Էմիրխանեան Աբրահամ 2296–7.
— Ազգրգ=Տիկ. Թէոդոլու Գարամանի կամ Եազրճեան կամ Ջամարեան Աբրահամ (դուստր դինով Ցակոբի) 2297. [2297.
— Ազկիւլ (դուստր Կարապետի)
— — (— Տէլի Ուեսիի 2297.
— Ածքառամ=Տիկ. Եաւլեան (դուստր Գինով Ցակոբի) 2297.
— Աննա 1950.
— Ուեսիս վարժապետ (որդի
— Ուեսիս 1950 [Յովհաննէսի 2297
— Գաւրն (դուստր Գինով Ցակոբի) = Տիկ. Վարժապետեան Պարոն
— Գրիգոր 1950. [Գաւրն 2297
— Դժխոյ (դուստր Տէլի Ուեսիի) 2297.
— Եղիա (որդի Աբրահամի) 2297
— — (— Ուեսիի) 1950.
— Եղիսաբէթ (դուստր Գինով Ցակոբի) 2297.
— Եղիսաբէթ (ազգիկ Տէլի Ուեսիի)=Տիկ. Գալեօզեան 2297.
— Ջավարիա = Տէլի Ուեսիս (որդի Ջամարիայի) 2297.
— Ջամարիա 2296–7.
— Պարոն 1950.
— Խան ադա 1950.
— Կարապետ 1950.
— — Գ. Պէզազ 2262.
— Կարապետ Պէյլէր Ազգասի 2296–7
— Մարկա (ազգիկ Տէլի Ուե-
— Մարիամ 1950 [սիի) 2297.
— — =Տիկ. Ամբանեան Գաւիթ (դուստր Գինով Ցակոբի) 2297
— Ցակոբ Հաճի ազինով 1950 2296–7.
— Ցարութիւն (որդի Յովհաննէսի) 2297. [2297.
— Յովհաննէս (— Յովհաննէսի)
— Յովհաննէս 1950. [2297.
— — (որդի Կարապետի)
— Սուլթան (դուստր Գինով Ցակոբի) 1950.2297.
Էմիրխանեան Որբուհի (դուստր Կարապետի)=Ուզուճեան Որբուհի Աբրահամ 2297. [2297.
— Տիր. Վահան (որդի Յովհաննէսի)
— Վարդուհի (դուստր Տէլի Ուեսիի 2297.
— Տէլի Ուեսիս ☞ Ջավարիա
— Տիրուհի (դուստր Գինով Ցակոբի) 2297.
— Տիրուհի (ազգիկ Մարկայի) = Տիկ. Կիւլպէնկեան Մարգիս 2297.
Էմիրխանեանք կամ Էմիրխանօղուներ 1949. 2297. [Էմիրի) 1950.2297.
Էմիրխանօղու Հաճի Ջամարիա (որդի
— Ղարաճա 1949–50.
Էմիր Ղազի ☞ Էմիր Ղազի պին Մուհամմէտ.
— — Պին Մուհամմէտ Կիւմիւբէկին=Միր=Էմիր Ղազի (1106–1135)
Էմիր Զօպան 562. [489–90.
— Մուլթան բաղ 692.
Էմճեան Մկրտիչ 1972.
Էմմանուէլ եկեղ. Պոլիս 2202.
Էմմանուէլեան Յովհաննէս վրդ. (Եպս. Յեսոյ Յովհաննէս Պետրոս ԺԱ. կաթ. Պատր.) 710. 1039.41–4.128.388–92.503.
Էմմէ–Մարիէն 1335.
Էմպիկ (հայր Ագաճեանի) 1871.
Էյլէզլի 851.1177.424.592.643.
Էյլէճճէ Գիւղ 748.
Էյուպ 1217.
Էյուպեան Մէյիմ Էֆէնտի 513–4.41.
Էյրի Պուճաղ 675.
Էյպա Գաբու 680.1129.
Էյրի Պօյճու 1769.
Էնզարէ ☞ Անկիւրիա
Էնկէր Կէօլ 25.806.
Էնկիւրիւ ☞ Անկիւրիա
Էնսուրդ 3.
Էնվէր ☞ Եաւլեան Ցակոբ.
— փաշա 958.1447 2123.
Էնեիւլիւֆ 676.731.
Էնճիէճեան Փիլիպպոս 1980.
Էշէկ մէյտան 675.
Էշիլեճց ըճեանիֆ 1853.
Էշիլ (պապ Խուրլուճանի) 1853.
Էպիխա 439.66.
Էպուլճէտա 726.

Էջմիածին 639.45.908–9.11–2.6.21.3.6.8–32.43.8–9.52.8.75–6.91. 1008–9.15.32.66.86.8.205.99.424.44.7.542.62.846. 52.5. 62.9–70.3–6.8.82. 4.7. 90.4–5.7. 900.4. 32.70.2019–20.2–3.5–6.8.48.190.
Էջմիածին (Ս.) Տաճար Եռատապէմ 984.
Էր 20. [1476.548.931–2.
Էսաեան Ա.Ճնա 2164–7.
— Գէորգ 1133–4.50.85–6.8.91.7.202.4.8–9.15.21.3.36.956.2164–6
— — (որդի Վահանի, փեսայ Գալուստ Կիւլպէնկեանի) 2017.167.
— Գործատուն 2167.
— Զապէլ 2167.
— Մկրտիչ 1133.5.8. 47.9. 486.956.2056.165–7.226.
— Ցովհաննէս 1133. 5.8. 47.9.486.956.2165–7. [Գալուստ 2167.
— Նաւարդ = Կիւլպէնկեանց Տիկ.
— Վահան 1305.2167.90.
— վրժ. Պոլիս = նախկին Նարեկեան 2051.5.166.308.
Էսաեանք 1915.57.2164.
Էսապլեան Պ. 50.7.
Էսա (հանճի) Քէօթանեցի 1686.2289.
Էսէեան Միհրան 1976.
Էսիա (որդի Ոզանատ խօնդի) 1871.
Էսկի Ա.Ճատալ ☞ Ա.Ճատալը.
— Գայսէրիյէ ☞ Էսկիշէհիր
Էսկիճան or. Առաւսեակ 2202.
Էսկիճեան Գաբրիէլ Պաս. ☞ Հնուճի Գաբրիէլ Պաս.
Էսկիշիւէր Զարեհ 1122.2178.
Էսկի Շէհիր ☞ Գորիյիա.
Էսկիշէհիր (Կեսարիոյ մօտ աւերակ) = Էսկի Գայսէրիյէ=Զորզաս 12.124.305675. 91–2. 701–2. 9–10.8–20. 1122. [2178.
Էվաճճէլիճ 2222.
Էվէրէկ=Աւհրակ=Էվէրէկ Էրմէճի =Էլպիս Էօրէճ 20.4.6–7.44.93. 535.93.748.96.807.10–35.42.4–50.64.6–7.9–71.5. 904.9.55.9. 1019.28.42.6.50.9. 65. 70.2. 4–7.88–9. 91.8.200–1.4.8.13–5.9–20.3.8–9.31.4–542.4–6.54.82.302.31.60.88. 409–11.6.20.4.34.8–9.43.520.38. 88.91–2.618.29.43–4.54–5.7.63.73.9–81.6.91.5–7.9. 701.3–4.7–8.15.20.2–4.6.8.30–1.4–5.40–2.6.53–4.6.9–60.2–4.7–8.77.9–81. 90.5–8.800.3–6.21.3–5.32–4.63–4.8.71–4.7. 2008.12.27.52.9.103.28. 223.8. 30.2.4.47–8.62.5.8–70.5.81.3.98.317.
Էվէրէկ Էրմէճի ☞ Էվէրէկ.
Էվէրէկլեան Յակոբ 1111.20.203.
Էվլիա Զէլէպի 555.676.80.727.
Էվլիէ 20.
Էվրէճեան Գիւլոր 1252.509.
Էվճառա ☞ Էվֆէրէ.
Էվֆէրէ ☞ Էվֆէրէ.
Էտիլ Գէկ (եղբայր Էմին պէկի) 1848.
Էտիճճիկ 1096.
Էտինգուրկ 1052.2222.
Էտիրճէ=Ադրիանուպոլիս 228.616.919–20.3.34–5.44. 1036.46.96. 200.85.537.43.923.2026.31.119.22.
Էտիրճէ գաբու 2185.
Էտհէմ Գարագօլ գօճանցանք 883.
Էրամ պէյ 1606.
Էրզրում=Թէոդոսուպոլիս= Թէոդուպոլիս=Կարին = Կարինեսիս 123.6.49.53.270.83–4.302.5.32. 45–6.8.65.86–7.439.44. 51.3.503. 11.3.9.22.49.52.8.73.9.80.608–9.12.765.930.69.74.1037. 70.7. 96.180. 219.52.64–5.85.341.5.51–2.79.407.29. 415.7.77.92.7.511.42.55.601. 842.93906.20.50.2059. 93.6. 106.29.87.
Էրզուրումլուեան Օճիկ 741. [212.25.
Էրէդիպա 268.
Էրէկլի=Էրէյլի=Հերակլիա = Heraclée de Capadoce=Առակլիա= Առակլի= Կիւբիւստրա=Կիւբիւստրա Հերակլեան = Cybistra Heracles = Կիբիստրա= Kibistra=Cibistra=Էրէյիլ 194.212.4–5.54.6.354. 60.8.428–31. 33.80.504–6.9.20–1.875.82.8–9. 1184.6.215.46.301.492.957.2196–7. 206.32
Էրէյիլ ☞ Էրէկլի
Էրէյլի ☞ —
Էրբէճա ☞ Ալաեսիճ Արիճա
Էրզոդրուլ 565.
Էրճիաս ☞ Արգէոս.
— վրժ. ☞ Արգէոս բարձ. վրժ.
Էրճիկիս 10.

Էրմէնէկ=Գերմանիկուպոլիս 567-8.82.
Էրմէնի Բուճարք 881. [1539.
— Քէօյ 1096.
Էրէէզգեանց Խաչիկ 1972.
Էրիլէք 86.720.804-6.909-10. 1027.50 421.3-4.643.835.73.
Էրիլէքեանց Գրիգոր 774.
Էրիլէքեանց Տիգրան 1120.30.
Էփրիկեանց վրդ. 679.733-4.987.
Էֆեզեան Ութեիս 844.
— Գաբրիէլ 839.1203.
— Գէորգ 839.
— Նազարէթ 1203.
— Նեռէս 841.
— Սեդրաք 841.1203.
— Քեռվբէ 1972.
Էֆէզ փառա 603.
Էմէէճեանց Յակոբ 1498.
— Կարապետ 2288.
— Յարութիւն 1303.498.
— Յովհաննէս 1415.22.98.
— Պետրոս 1111.
Էմս աճ բօվանճս 1046.2235.
Էրէէ=Ջամանճա 113.213.428.663.801 64.8.76-7.82.1028-9.971.
Էրէէճիկ 163.213.
Էօզպէէ 571.
Էօմէր Էֆէնճի միւէէրիս 1556.
— Միւմբազ 1409.
— պէկ 619.
Էօմիւրեանց Գրիգոր պաս. 1058.2086.263
— Էռճէար 2037.
— Կարապետ 746.
— Հաճրի 2037.
— Մարգիս 746.
— Միսակ պաս. 2037.
— Տիրան 2086.
Էօմիւրկէճ☞ Կամերճան
Էօմիւր Մույու ☞ Կեճաց Ճուր
— — ☞ Հայաթ սույու Գա-
Էօյրիւկ ☞ Իւրիւմ. [լակէսի.
Էօսէմիճ 1191.1215.
Էօրէճեանց Գրիգոր 779.83.853. 1150.4. 6.203.634.762.4-5.7.71-2.
Էօրէկ Միճաս Գալճա Էվէրէկցի 1535.
Էօֆսիւզ ժամ կամ Բիլիսէ 798 [2103
Էճլամ 556.
Էճսանճի=Սահակեանց Մամաս 1561.
Էմմէրէ=Էվմէրէ=Հեւմառաւ=եւմարիա =Յիւմառա=Էվմառա=եօվմերէ=եւմառա=Հեվմերէ=եւզառա=եպկարա 25.676.761.75-86.9.96-7.907.9-10 5.21-2.43.76.82.97. 1014. 47.73-4. 81.92.139.60.209.15.38.4. 338.62. 5.502.26.90.618.20.9.34.79. 726. 35.46.54.60.2.4-5.7.81.94-6. 802. 6.21.3.32.5.73.80-1.5.7-8.90.5-6 8-9.900-3.49.68. 72-4.9.2030.40.
Էմմէրէ գաբու 983.90. [66.9.304.7.

Ը

Ըլրճա համար 31.
Ըկրճ=Տիրոպէա = Tyropaéum =Abigern 322.549.
Ըխլում (կին Պաղպանդ Խօճայի 1866.
Ընթերցասիրաց Ընկ. (Կեսարիա) 1402.
— — յարաճ (Սկիւտար)
Ընթերցաճաճ Ընկ. 1268. [1257.
Ընթերցարանի Միւրճ. (Կեսարիա) 1586
Ընկուզուս 480.
Ընճապապ օղլու Պետրոս 1938.
— — Պօղոս 1938.
Ըրբգլրեանց Նեռէս վրդ. = Շրխլրեանց 1006.190.223. [ճախարար
Ըռիսակէս ☞ Արիսակէս ին. Թա-
Ըռսակէս (նորայր Էմին պէկի) ☞ Արիսակէս. [Արիսակէս.
— (զաւակ — —) ☞
Ըսպրաս ☞ Սպրբճ.
Ըսպրաճ ☞ —
Ըսպիլ (կին ձճոզի որդի Յովհաննէսի) 1851. [1851.
— (մայր — — —
Ըսպոճ ☞ Սպրբճ.
Ըսամդուլ ☞ Կոսաճիդուճուպոլիս

Թ

Թարայ 122.
Թազաճ 311.
Թազաճեանց Բարթողիմէոս վրդ. 966.
Թազաւոր Ս. եկեղ. Գաբգիւղ 1537.
Թագիէսին Անմէռ Մագրիգի 533.
Թազուճեան Հ. 1994.
— Հայրապետ 1972.
— Միճաս 1996.
— Սիմոճ 1970.2.
— Քեռվբէ 1172.

Թագուհեցց բաղ (Էվերէկ) 819.
Թագուհեաց Թաթրիէլ 849.1109.14.7.20 66.8.70-1.88. 203.27.35. 40.4.71. 597.644.2046.
— Գայեաճէ 1175.203.
— Եղիեէ ֆն. 831.
Թագուր վարժապե 1547.
Թադէի վանք (Աւազ) 1066.
Թադէոս=Ղէբէոս = Յուդա Յակոբեաց առաքեալ 239.41.978.93-5.1002.7. 514.908.
Թադէոս-Բարթողիմէոս մասուր. (Թոմարգա) 1007.10. [1945.
— — — (Ղարպիէ)
Թադէոսեաց Աւագան 974.
— Թադէոս 1972.
Թադէոսեաց Յակոբ 1204.
Թադէոս Նահապակ 297.
Թագրն 876.
Թաթար 515-7.9-21.4-6. 30.4-5. 53. 8-9.61.4.6-9.71.8-81. 621.82.887.
Թաթարեաց Տիգրան 1481. [1841-2.
Թաթլեաց Աբգարի☞Բաղրատնի Աբ-
Թաթլբեաց ձիվան 1508.86. [գարի.
Թաթուլեաց Մարգիս 1159.
Թաթուլ (յեղափոխական) 2207.
— (տէր Մարաքի) 474-5.
Թալա ☞Թալաս.
Թալաս = Թալա= Մուբալաղիա=Մուբալաղի=Tallas 7.21.273.639.66. 76.9.83.716. 30-8.9.40.2-8.53.6-7.9.62.6.860.77. 908-10.39.46.55. 1003.10.7.27.45.50.72.97. 100.54. 9-61. 75.84-5.91.3-4. 200.3.12-3. 24.32-3.5-9.45.94.316.50.5.8-64. 6.9. 78-9.81.96-7.440. 502.26.8.42 89.617-8.29-30.79.728. 30.3.7.46. 70.2.81.4.90-1.3.7.9.802-6.10.39 72-3. 915. 45. 9-50.3-5.9.72-3.7. 2013.9. 28. 30.4.46.9-50.4.9.64. 83-4. 101.6.13-4.30.40.8.50-2. 87-8. 92-4.212.21-2.6.9.37.41-2.7.62 72.7.84.91.6-8.307.12.7.
Թալասլեաց Աբրաֆի 1481.
— Գրիգոր 1995.
— Յակոբ 1995.
— Մարգիս 2286.
Թալեաթ փաշա 1343.417. 41.3.5.50.
Թալէյրան 2016. [2.2073.123.
Թալէպի=Կարապետ ասուղ 1561.
Թալիճ 559.1841.
Թախտա գալէ 1376. [2190-1.
Թանթապուրուցեաց Ագաթան 1252.348.
— Բենիամին 1386.2190
— Գալուստ 1121.
— Դանիէլ 1126.2190
— Դիոգինէս 2190-2.
— Եղբարք 1203-4.957
— Կարապետ 2190-2.
— ձիվան 1350.
— Մարաք Միհրան = Եէսիզարաբեան Մարաք Միհրան 1348 50-1.2190.
— ք. 1349.2190.
Թանմիզճեան Վահրամ պաս. 1058.292. 2277.82-4.7.
— Տիկ. Գալիօպի 2282.4.
Թաղակաց Խորհուրդ Բերա 2166-7.
— — Գոլիս Մայր եկեղ.
Թաճիրեան Դաւիթ 1158. [2183.
Թամամ (մայր Փառակեցի Խահակ եպ.ի)
— (որդի Սեթփան Գրիչի) 1854. [930
— ճճեես 1004.882.
— (հոյր Ալբուցի) 1866.
Թամար ☞ Կիւրճի Խաթուն.
Թամարէն 518.
Թամգարա 856.1096. [Յակոբ 829.
Թամբզեան Միխիթար ֆն. = Թամբզեան
— Յակոբ☞Թամբզեան Միխի-
Թամիր 419. [թար ֆն.
Թամուզեան տուն 855.7.
Թանճի Կարապետ 873.
Թանգիմար 1318-20.6.427.
Թանքա 834.1215.
Թանդր Թանիմազ 604.
Թաոխան=Թաոնի=Տաոան 852.62.73-4 910. 1592.659.772.2267
Թաոխրելա 1536.8.
Թաոնեան Ա.ճճա 2303.
— Աբամ 1126.
— Աբմէճ 2105.
— Բարսեղ 2279-80.
— Գէորգ 1498.
— Գրիգոր 1140.
— Թագուհի Որ. 1204.
— Կարապետ 1137.55. 204.303. 420.530.2101.

Թաճեան Հայկազուն 1107.20.204.
— Հայկուհի 2105-6.
— Ճաճ 1996.2301.
— Մամաս 1520.
— Մեսրոպ Կէրմիրցի 1106.64.
— Միհրան 1126. [204.
— Մխրձիչ 938.1104.538-9.
— Յակոբ պատ. 2106.
— Յովհաննէս 1104.64.204.
— Նիկողոս 1169.
— Սարգիս 1957.2123-4.216-7.
— Օ. 2078.139.
Թաճի ☞ Թաճան.
Թապագեան Հայկ 1992.
Թապաղեան Յակոբ 1375.
Թապիպեան Բարսեղ 959.
— Թորոս = Թուրգալճի Հէրիմ օղլու 1522-3.2086.
— Կարապետ 768.
— Հայկազուն 1524.2086.
— Յակոբ 1152.
— Յովհաննէս պէյ 2086.
— Նահապետ 1522-3.2086.
— Ոսկեհատ 1164.2305.
— Սահիան 1153.65.526.2086.
— Տիգրան 1523-4.2086.
— Քոզ որ. 2203.
— Օճիկ 1158.
Թապլա Գայա 734.8.
Թասլաճեան Յովհաննէս (հանի) 1508.
Թավալա ☞ Աճեավալը.
Թավանեան Ղարիպ 1972.
Թավերնիէ = Tavernier Jean Baptiste
Թավուզ Բազար 795. [631.41.
Թավուզճու 692.
— Պէյկիսի 692.
Թարապիա 1537.
Թարաս ☞ Տարրաս.
Թարգմանչաց Ս. Մայր եկեղ. (Մարսէյլ) 2041. [755.7.
— Ս. վարժ. (Տէրէ վանք)
Թարթար գետ 559.1841.
Թարխանեան Գաբրիէլ 1972.
— Յովհաննէս 2128.311.
— Սարգիս 2311. [852.
Թարմաճ (եղբայր գրիչ Ներսէս Ֆի.ի) 1065
Թարսիարխիս ☞ Եաճար-Թաճ.
Թարսոս ☞ Տարսոճ.
Թարսուս ☞ Տարսոճ
Թաւալա ☞ Աճեավալը.
Թաւճուտաւճ ☞ Թաւլուտաւճ.
Թաւտեան 2144.
Թաւքուր 445.537-8.875.905.1060.
Թաւլուտաւճ=Թաւճուտաւճ = Թաւճուտաւճ 731.59-61.909-10.55. 1360.81 424.502.89. 617-8. 29-30. 746.873.
Թաւճուտաւճ☞Թաւլուտաւճ [2093.274
Թաւճճեան Յովհաննէս 2134.69.
Թաւուլ 603.
Թաւվալեան Մ. 1968.
Թաւրէզ ☞ Գաւրէժ.
Թաֆէսեան Միսաք 1518.
Թաֆթաֆեան Գօրգոս եպս. (Գաղր.) 2029.
Թաճիլէ 866.
Թեկղի Ս. վանք 264.
Թեճեռա 182.
Թեսալիա 146-7.
Թեսալացիք 483.
Թերգիլի 1396.
Թերէմպաբ 765.7.
Թերխան Իսկուհի ☞ Մուրատեան Իսկուհի.
Թերմա 359.
Թերմէ 213.
Թէլ-Էրմէճ 1041.
Թէլլալեան Դանիէլ 2286.
— Յարութիւճ 1411.
— Յովհաննէս 2317.
— — 1985.
— Նազարէթ 2311.
— Պետրոս Էսիմճի 1537.
— Մ. Սարգիս 1520.
Թէլլեան Ց. Ս. 888.1157. [2202.
Թէլճէեան Ազնիւ Տիկ. (ծն. Տօրիկեան)
— Ալպէրթ 2202. [2201-2.
— Աւետարանչական հիմնադրամ
— Կարապետ 1130.484.99.2000-2.313. [2202.
— — (որդի Յովհաննէսի)
— Ս. Յովհաննէս 2201.
— Հարէթ 2202.
— Հրանտ 2202.
— Մովսէս 1484.99.1509.2200-1
— Յովհաննէս 2201.
— Ոսկեր 2203.
— Սարգիս Գազազ 1484.2200-2

Թլփէեան Մարգիս (որդի Կարապետի) 2200–1. [2200–2.
— — (որդի Մովսէսի)
— — (որդի Ալպերթի) 2223
Թլփէեանք 1484.500.2200.
Թէոան 820.1237.554.
Թէմիլ Համալսարան 2045
Թէյլու☞Մուհամմէտ պէկ էլ Գանիհ·
Թէոէֆեանց Կարապետ 1137 [մանդ.
— Միսաք 1105.
— Նիկողոս (proℓ.) 2122.
Թէոդիկ 26.47.757. 60.3.9.73.9. 84. 6–8.92.9.829–30.47–8.51. 66. 83–4. 959.1050. 212.48. 527.51–2. 2049. 140.267.93.
Թէոդոս Ա. կայսր (Մեծ)=Թէոսոր (379–395) 250. 60–1. 5–6.70. 92–4. 6.9–300 63.714.24.816.
— Բ. փոքր կայսր (408—450) 277 83.300.44.9.63.6.
— Գ. 396.
— եպս. Նիկոպոլսոյ 281.
Թէոդոսիա (ճհ.) 253.
Թէոդոսիոս վանահայր Մեգարիսեցի 254
Թէոդոսուպոլիս☞Էրզրում. [4.22.
Թէոդորա կայսրուհի 306–9.30.52.403–
— — (1056—57) 447.59
Թէոդոր Ասկիդաս 325
Թէոդորեանս 263-4.
Թէոդորէ Կիւրացի 325.
Թէոդոր Մոպսուեստացի 325.
Թէոդորոս արեղայ (ճահ.) 498.501.
— Ալախօսիկ 469.
— կամ Թէոդոս զօրավար 356.
— Կաթողիկոս 593. [400.
— Կեսարացի պատմի 528–9. 40.883. [935.1900–1.7.2029.205.
— Վանեցի պատ. երաժշտէմի
— Մ. եկեղ. Միպիլիա 639.1852
— — — կամ վանք Կեսարիա 893.906.80.1020–1.
— — մատուռ Էմէրէ 781.1885
Թէոդոր Պատր· Ա.ցիոնի 383.
— Պատրաս 316.
Թէոդուպոլիս☞Էրզրում.
Թէոկտիստա (Ֆոյր Մօրիկի)393.
Թէոկտիստ Ճերիճեի 308.
Թէոկրիտոս եպս. 244.
Թէոպէմիոս 245.
Թէոտոպէ 245.
Թէոտորեանց Գէորգ 1473–4.918.
— Մարգիս վրդ. 1334.
Թէոտոր (եղբայր Փոկասի) 302–3.
— կայսր☞Թէոդոս Ա. Մեծ.
— Կեսարացի 1473–4.918.
— Մելիտեն 307.
— (Ս.) 1840.8.56.
— գիծ. (Ս.) եկ. Զէյթուն 1874.
Թէոտորոս Սերաստիա 254.
Թէոփանէս Բիւզանդացի 393.
— Շարայարեալ 307.10.48.50 4.6.93.5–6.8.400.3–4.21.
Թէոփաս 358.
Թէոփիլոսկոս Սիմոկատա 392.
Թէոփիլոս (Ս.) 252.
— 1935.
— Ա.ցիոնացի 239.41.
— կայսր 306.52.403–5.
— վարդապետ 356·
Թէոփորոս Գարսիկ☞Բարիկ
Թէոփրաստ 41.
Թէսթինեան Մարտիրոս☞Մինակեան
Թէսլիմնիք = Բուհիներ = Գուսէյիրցի 1057–8.2282. [204.2100.
Թէրզեան Գ. Բարսեղ Կեսարացի 1150.
— Գէորգ Ֆն. = Միհրան 1204.
— Թովմաս 1255.
— Միհրան☞Գէորգ Ֆն.
— Յակոբ Ասանցի 695.
— — Էվէրէկցի 1980.
— Մարգիս 1156.
— Տիրան 1157.
Թէրխունի Ռմմէ փաշա վէզիր 635.
Թէրլէմէզեան 2219.
Թէոսմանէ 1957.
Թէփէճիք 714.
Թէքթլեան Կարապետ 2101.
— Միհրան 2247.
— Պետրոս 1959.2101.
Թէֆեան Գալփճի 2113.
— Գրիգոր (Տոքթ.) 1529.2086.113
— Լուսեր 2312. [284.307.12.
— Մարիա (Տիկ.) 2284.
— Ռոպէրթ 2307.
— Ֆլորէնս 2113–4.
Թէֆէեան Ա.ցդրէաս 1013.278.303.481.

Թէֆեեան Բարսեղ 2130.
— Բիւզանդ 1983-6.2252-4.
— Գէորգ 1158.
— Գրիգոր 2130.
— եղբարք 2131. [130.
— Ընծաճիք 666.1315.46.90.2077
— ձիվաճ 1013.
— Միհրաճ 2130-1.
— Մուրատ 1103.2130.
— Յարութիւն 1330-1.
— Վահան 18. 20-1.4.31. 666. 72.4.8-9.88.90. 730.43.62. 73.897. 904.54.1142.8.50.205-7.17.716.59 914.84.2046.79.110.34.258.
— Տիրաճ 1330-1.
— Շարլ-Տիրաճ 2130-2.
— Փերովբէ 2130.
Թէֆլի օղու 619.
Թէկէօզ կամուրջ 23.31.113.676.1365.
Թէիր 808.33-4.1236.
Թէիրեան Սիմոն Լ. 1158.
Թէիրասոդ ☞ Ոսոսդրօ.
Թէխաս 2250.
Թէխէ ☞ Texier.
Թէրէ էօճիւ 1322.2130.
— տաղ=Սիվրի տաղ 22.567.71.632.
— Տէրէի 1221.423 [խաճեան Ազգրդ
Թէօղլու Գարաման Ազգրդ ☞ Էմիր-
Թէքը (Թաքը կամ Թաքը) ճախազան 2107.218.311.
Թէքիր հարիւրապետ 2269.
— փաշա հետիվ 1946.
Թրդի 1966.
Թրխլօղուներ 1949.
Թրնկրեան Յակոբ 1035.
Թսպլի 1529.
Թիեռ 1333.
Թիքիրէէ Յովհաննէս ☞ Քեահեաեան
Թիլինէ 1331. [Յովհաննէս.
Թիլհօ 2268.
Թիմուրքաշ բարար 561-2.
— Գ. 562-3.
— վէզիր կամ Պէյլէրպէկ Օսմանեան 564.6.70.
Թիմուրեան☞երկար Տ. Ասիա ճն.
— Արիսաակէս ճն.☞Թիմուրընծաճիք 1108 [եան Յակոբ
— Յակոբ=Թիմուրեան Արիստակէս ճն. 1120.3.5. 72.4.90.207. 34.302.4.424.586.2275.
Թիմուրեան Օեդրամ 1484.99.500.2315.
— Տիկ. Վարդուհի 1126.
— Օճիկ 2315.
Թիմուրլէնկ=Լէնկթիմուր 563.5 6.71-3
Թիյրէքեան Սարգիս 1995.
Թոճվիլ 1237.
Թրան 147.
Թրեամեան Ալիքսան 758.2143.
— Ասիա 2048.
— Բարսեղ = Խան 758.1351.
— Գէորգ հանի 2215. [2142-3
— Կարապետ 1956.2214-6.
— Միհրաճ=Վահան 2143.
— Միհրդատ 2048.
— Տոքթ. Յարութիւն 1131.89. 237.2046-8.86.93.134.215.
— Յովհաննէս 1972.
Թիւթիւճեան Աբրահամ 1164-5.208.
— Լեւոն 60.700.1827.9-30
— Մակար 1158.
— Յովհաննէս 1520.
— Սարգիս 1520
Թիւճարի=Յովհաննէս Կարսեցի 1555.
Թիւճիւրեան Գօրղս=ձէյխուն 1323.
Թիւրապ բան 736.
Թիւրապի = Կարապետ աղուն Թալասցի 1561.2110.
Թիւրապեան Ե. Բ.= Վարազդատ 2145.
— Գ. 2086.
Թիւրխիւճեան հանի Գէորգ 1418.
Թիւրմէճի ☞ Թիւրմէճիսաճ.
Թիւրմէճիսաճ =Թիւրմէճի= Turquémène 545-6.
Թիւմէճկճեան հանի Գէորգ ☞ Կեսայի
— Կարապետ 1126.977.
— հանի ☞ Իլմի.
Թիմլիս=Տիգրիս 347.1180.479.542.67.
Թիլ Համդուն 423. [2154.96.
Թլպատար 475.511.31.
Թոզաս=Եւդոկիա 346.68.434.49.61. 9.82-3.92. 503.7-8.15.38.42.64-5. 73.94.9-600.3-5.9.31.47.54. 909. 16.21.3.40.67 1037-8 90.6.252.356 477.97.519.42.52.80.601.24.6.85-6.749.920.40.2034.277.84.9.
Թոզաեան Ջաֆէռս 1120.

Թոզարմաճ ☞ Թորգոմ
Թոզարմաճ ☞ —
Թոզ մահալլէ 2256.
Թոթոշթոս թաղ 692.
Թոլոզաճ Տոհբ. 1237.
Թոմա Արծրունի 284.339.415.856.
— Երաժիշտ 1088.
— Խօճա 1475.
Թոմարզա=Տուտարզա=Տուտարծա=Թօմարզա 24.421.6.8.663.799. 820.36 40–1.7.9.51.76.906–10.6.41. 66–70 5.80.99.1007.9.10–3.5–8.20.7. 42. 65.9.72.9.159.77.221.7.9. 40–1.3 75.82.302.17.30–1.88.409.25. 589. 92–3.618.28–9.59–60.3.5.73. 93.6. 753.811.7. 21.3.32.40.51.5–8.64. 7–9.70.2–3.6.9.82.905.68. 70.2–4. 2028.37.94.244–5.68–70.5.98.
Թոմբուրեաճ Ցովհաննէս ☞ Մամբրէեաճ Պետրոս ին. [Պետրոս ին.
— Պետրոս ☞ Մամբրէեաճ
Թոմպախ 817–8.
Թոնուզ 211.69.875.7.9.
Թոնդրակ 381.
Թոնդրակեցի Կուճծին 1493.513.
Թոնդրակեցիք 307.81.
Թոռաս ☞ Տարրաս
Թոռնիկ (իշխան Սասունի) 437.66–8.86
Թոսիա ☞ Դոհիա
Թոսմաճա 1474.
Թովմա Մեծոփեցի 578.1062.6.
Թովմայեաճ Աբբակ ☞ Ցովհաննէս ին.
— Ցովհ. ին.=Թովմայեաճ Աբ-
Թովմաս Առաքել 1514. [բակ 851.
Թովմասեաճ Կարապետ 1980.
Թովմաս զօրավար 402–3.
Թորամաճ 1950.
Թորամաճեաճ Թորոս 552–3.
Թորգոմ = Թոզարմաճ = Թուլգարիմու= Թոզորմաճ = Թորգոմայ տուճ 119.47.
Թորգոմ զօր. ☞ Թորգոմեաճ Աբբակ
Թորգոմայ տուճ ☞ Թորգոմ [312.
Թորգոմեաճ Աբբակ=Թորգոմ զօր. 2129.
— -Ագապեաճ վարժ. (Թէճէան)
— Նշան Ա. 1313. [782.4.
— Վահրամ Տոհ. 782.1335.2086
— վրժ.=Յակոբեաճ վրժ. (Ագաւաչ) 888
Թորգոմեաճ վրժ.=Մանակեաճ — (Թումարզա) 858.65.1019.235.965.
— — (Զօմախլու) 840.
Թորոճան 1551.
Թորոս աբեղայ 577.
— Գալճա Կեսարացի 1932.4.
— Գրիչ 1072.871.
Թորոսեաճ Աբրամ 1972.]
— Բարսեղ 1972. [8.47.319.
— — վրդ. 662.862.1016–
— ապէլ ☞ Եսայեաճ Զաքէլ
— Կարապետ 1104.23.
— — 1432.
— Ղուկաս 863.
— Մարիամ = Տիլպէր Հանըմ= Հանըմ պաճր 2317.
— Յակոբ 1972.
— Յարութիւճ 1972.
— Ցովհաննէս 1158.
— — 1256.
— — Թէճէսէցի 1281.
— — վրդ. 259.87.91.
— Պետճոճ 2100.
— Մարգիս 1452.529.
— վրժ. Մէջիւլիւ 872.
— Փիլիպպոս 1972.
Թորոս եպս. Կեսարիոյ յետոյ Թորոս Բ. Կաթ. Կիլիկիոյ (1653—1657) 780.907 15.1862.70.
— Երէց Սբամպոյճի 1926. [75.
— Կիւրեղապատում Ուռհայի 466.
— (Հայր Ցովհ. Գրիչ աբեղայի) 1850
— Հոգեւոր որդի Խօճա Մանուկի 1849.
— Պարոճ (հայր Էմին պէկի) 1848.
Թորոսովիչ Նիկոլ եպս 1032.2022.
Թորոս Մարկաւագ (աշակերտ Ցովհ. Նագաճի) (1484) 1065.78.849.
— Ս. 605.753.1746.67.95.909.
— — եկեղ. Եէճիճէ 870.
— — — Էվէրէկ 814–5.23.1548
— — — Էֆիրճէ 2026. [837.
— — — Էֆրէֆ=Ս. Գէորգ 876.
— — — Թալաս 734–5.40.1238 872.2187.93. [1837.48.82.
— — — Թավլուսուճ 760–1.
— — — Թոմարզա 1858.
— — — Ւճճէսու 847.

Թորոս Ա. եկեղ. Խաչիկիա 759 [1850.6
— — — Մանկրաբց 788. 907.
— — — Մուճճուտուց 766.
— — — Նեվշէհիր 887.
— — — Նիկէա 885.1875.
— — — Նիրգէ 799.1837.70.
— — — Զօմախլու 837.40.1240
— — — Տէրէվանճ 752.5-6.
— — — Տէճէսէ 823.30.1168.
— — մասուռ. կէրմիր 765.
— — — Տրէճճ Տէրէսի 781.
— վրդ. Սսեցի 912.9.
— ֆն. Կեսարացի (հայր Կոսաճդհճ եպս.ի) 913.1843.
— — (որդի Շիր(ին) ֆն.ի) 1856–7
— — (ուսուցիչ Գաբրիէլ Մուրատ
Թուխագեաճ Գրիգոր 2315–6 [գիի) 1068.
Թուխճեաճ Տոխբ. Յակոբ 287–8.
Թուխուգեաճ Նուէր 1125.
Թոխմա Սու 310.421.30.
Թուզլա 1360–2.74.93.
Թուզլու ☞ Բալաս կէօլ
Թուզկէօլ 211.887.
Թուբալբո 750.
Թուբգալճեաճ Յարութիւճ 1522.
Թուբգալճը Հէհիմ օղլու ☞ Թապիգեաճ Հաճի Թորոս.
Թուբմոսիս Ա. = Թօրմէս 106.
— Գ. 106.
— Դ. 106.
Թուլգարիմու ☞ Թարգամ.
Թուլուզ 32.
Թուլումճեաճ Կարապետ 1196.
— Յարութիւճ 1995.
— Մարգիս 1419.
Թուխբար (ճօրեռ Յակոբ ֆն. Կեսարացիի) 1864.
Թուխտարեաճ Կարապետ 1156.
Թումա (եղբայր Գէորգ ֆն.ի 1879.
— (որդի Աբրէճի) 1005.892.
Թումաեաճ Լիւսի Տիկ. 1375.
— Կարապետ proĉ. 467.1351. 74–5.82.91.435.523.2204.
Թումայեաճց — 1877.
Թուճբաեաճ=Թուճճեաճ Գրիգոր 2125.
Թուճճեաճ ☞ Թուճբաեաճ Գրիգոր
Թուճուզ 595.2091.
Թուճտաեաճ Կ. 1968.
Թուճտաեաճ Պ. 1968.
— Վ. 1968.
Թուռեւաճ 437. [Գրիչի) 1890.
Թուռճանեա (մայր Յարութիւճ Ալտճացի
Թուրուճ=Թուռճաօվասի 427. [1907.
Թուրապեաճ Կարապետ Սրկ. Թալասցի
Թուրկաու բաճբօճ Զուիցերիական 2013
Թուրսարգիսեաճ Գուրգէճ 1150.6.208.
Թուրվանե (կին Պաղտացդ խօճայի) 1866
— 1879. [1854
Թուրվանեա (կին Սեբաստացու երէց գրիչի)
— (մամ Տօճիկ Խալճայի) 1886
Թուրք=Տաճիկ 10.55. 315. 450. 65–6. 70–1.6–7.83–4.6.8–91.7.9. 503.5–8.13.7.20.2–4.6.8. 41.5.7. 53.61. 5–6.74–8.87–8.90–1.5.600.5.18.205–8.30–4.6.8. 40–1.3–6. 51–2.4–6. 61.4.6–8.75–6.84. 90–1.8.708.22. 4–5.8–9.33.8.40.53.879.87.96. 911 58.64.88.1047.314.42–3.6.51.84.91 433.6–7.553.2262–4.6–8. 70–3.9–
Թուրք գիւղ 819. [80.2.9.316–7.
Թուրք եւ Հայ Բարձրացման Միբճ. 2125
Թուրքիա=Թրքաստաճ=Տաճկաստաճ 28. 529.43.4.56. 605.12.6–7. 20–2.9. 30.2.7–8.53.6–8.61.8.97.743.72–4 82.845.909.55.8.1032–3.5–6.47.81 94–5.8.104.12.91. 249–50.6.9.63. 5.74.6.83–4.90–1. 312.26.43–4.6. 57.75.82.4. 91.9. 406.33.6.41.6. 8–50.69.78–9.81.8.93.6–7. 501.21. 46.63.5.606.840.915.27. 37–8.41.3 7.50–1.9–60.6.9. 2014.43–4.51.73. 84.9.113.35–6. 40.4.9. 52.4.96–7. 201.9.11.6–7.32.89.
Թուրքմաճ ☞ Թուրքմէճ
Թուրքմէճ = Թուրքմաճ 465–6.82.4–6. 528. 38.45. 64.7–8.71–2.8. 81.91–600.2.6.9.19.62–3.98.725. 863.71. 1467.505. [1872.
Թուռճանեա (մայր գրիչ Կիրակոս ֆն.ի)
Թուխագեաճ Գրիգոր 2315–6.
Թրակիա 34·65.81. 110.20–1.3. 44–5. 7–8.64.8–9.227.56.67.316. 83.97.9 409.566.643.2098.
Թրակէսեաճ բաճակաբեմ 351–2.4.99.
Թրաճզակար 1506 [723.
Թրիէսէ 922.1032–3.543.940.7–8.2032
Թրիճիբի Գօլէճ 2010.

Թրճալա ☞ Սեբաստուպոլիս.
Թրոյ 1966.74.
Թրմահայասան ☞ Հայասան
Թրմասան ☞ Թուրքիա.
Թրօճս Բիէռ (տր) 1255.
Թօզաթլեան Բարսեղ 958.
Թօզաս բաղ (Ս. Կարապետ) 978.90.
Թօզաթլեան Ճաբարան Գոլիս 2253.
Թօզլեան Առաքել 2240.
— Լեւոն 2240.
— Յովհաննէս 2240–1.
Թօքմէս ☞ Թուքմոսիս
Թօմա Ղուուննի 2296.
Թօմարզալեան Գրիգոր 741.1978.
Թօմպազեան Մարտիկ 1972.
Թօշիկեան Մարգիս 1152.208.
— Վահան 2061.
Թօսունեան ճանի ագա 1587.
Թօսունեանց Ազգուման Խալֆա 1928–9.
Թօփալ Ալյաղ 516. [2018.103.
Թօփալեան Ասատուր կամ Ասատուր 2001
— Գէորգ 1150.209. [204.
— — Մարաշցի 1212.
— եղբարք 1140.
— Մահ. Մելիոն 1500.8.2203
— Ճակոբ 1508.2203.
— Ս. Զ. 1016
Թօփալեանցներ 2203.
Թօփալ Թորոս 1520.
— Մարկոս ☞ Մարկոսեան Մար-
— Օհանես փոքր 600. [կոս.
Թօփան գիւղ 1194.
Թօփաճեան Հայկազուն 2217–8.311.
Թօփ զաբու 1201.2047.
Թօփճեանէ 1536.957.
Թօփճուլար խրլայ 1536.

Ժ

Ժամանարեան 2134.
Ժամկոչեան Ա. 1239.
— Բագրատէս 1481.
— Գառնիկ 1490
— եղիա 1972.
— Կարապետ = Կիւճկէօրմէզ 1107.20.2–3.209.
— Մեսիա 1485.
— Մեսրոպ 2255.
— Միսաք 2086–7
Ժամկոչեան Ճակոբ 1520.
— Ճակոբճան 1520.
— Մարգիս 1423.
— Ն. 1968.
— Մարգիս (Տոհբ.) 2088
— — Էմմէրէճի 1972.
Ժամու բաղ Էվէրէկ 819.
Ժան ս'Ակռ զոլէժ Գոլիս 2113.
Ժառանգաւորաց վարժ. (Ս. Կարապետի) 1135.200.9.32.47.395.2030.63.207
Ժէրմէճ 372.
Ժրնան Կումպաճի 1357.
Ժրճէվ 1216–7.352.2140.67.
Ժիրայր= Գալուստ = Մորուք 879.948. 1200.29.351–2.9–60.3.82.9–90.3. 8.402.22–3.2207.
— զրադարան 627.
— Մաժակ ☞ Գէյլէրեան Մանուէլ
Ժողովրդասիրաց Ընկ. Խաս գիւղ 1257.

Ի

Իբերիա ☞ Վրաստան.
Իբիս Մծբնացի 325.
Իբն Պաթթութա=Ibn Battuta 725.
Իբովրա 359.
Իբսոս 165–6.94.
Իգանի=Գասապետեան հանի Մկրտիչ 1561
Իզզէթ հացագործ 883. [71.690.
Իզզեթին Կայ Քաուս Բ. ☞ Ասէթին Կայ Քաուս Բ.
Իզմիր ☞ Նիկոմիդիա
Իզմիր=Զմիւռնիա 33.108.399.419.545–6.612.4.23.90.6.734.42.67. 74.872 923.46.53–5.9. 1047–8.54. 96.131. 70.90–1.9.200.7.15.24.8.33.6.44 7.75.80.4–5.9.341.78. 400.67.70. 5–7.9–80.9. 507.24. 42.8. 601.3. 936–8.43–4.7. 50–2.3–5.8–60.2.5. 77.2019.25–6.9. 34–6.8.55.62.77. 101–2.4.11. 24. 30. 40.9–50.2.77. 92–5.201.8.42.4.56. 73–4.8–9.91. 5–7.311.
Իզմիրեանց Յովսէփ 1220.2187.
Իզմիրլեան եղիա 1549.
— Կարապետ 1972.
— Մարգիս 2314–5
Իզմիրլեան Մաթէոս կաթ. 1240.398–9. 409.2039.58.72.155
— Ճակոբ 1107

Իզմիրլեան Պետրոս հն. (հայր Իզմիրլեան Պետրոս հն.ի) 796. [2265.
— — հն.=Պօղոս 796.1949
— Պօղոս ☞ Իզմիրլեան Պետ-
Իզնիմիս ☞ Նիկոմիդիա [րոս հն.
Իզնիմիթլեան հանի Յակոբ 1530.
Իզօնցօ 575.88.
Իթթիհատ գործաւուն 2210.
— վէ Թէրաղգը կուսակց. 1272.
Իթթիւաճ կուսակց. 1272.
Իթլիպ 962.6.
Իլիաս փաշա 609.
Իլիպէ = Իլիպէս 831–2.68.911.1028. 177.420.593.643.57.772.2027.
Իլիպէս ☞ Իլիպէ
Իլիճօս 21.675.
Իլլիրիացիք 584.
Իլճանի 562.
Իլմի=Փիւճէնկճեան Հանի 1561.4.
Իխթիյարեան Պաղտասար 2273.
Իկոնիա ☞ Գոնիա
Իկոնիոն ☞ —
Իմմալեան Թաթուլ 1158.
Իճահիյէ (Սկիւտար) 1205.537.2091.195
Իմամ Զաէէ Էօմէր 1505.
Իմամլը 881.
Իմբրոս կղզի 316.
Իմրահի 1557.
Իյնէճեան Միհաս 1121. [2216–7.
Իճայէբեան Հայկ 765. 1099–100. 63.
— –Կիւմիւճեան տուճ 2315.
— Մկրտիչ 1137.51–2.209.
Իճդրա 59.
Իճճէեան Կարապետ 1137.
Իճճէ մինարէ 555.
Իճճէ Սու (մեծ) 20.5.846.90.1019.405
— — (փոքր) 720. 828.46–7.9–50. 68.71.910.1177. 242–3.82. 424.592. 659.746.2235.65–8.98.
— — Գազա 43 4.587.846.1441.
— — գետակ 846.
— — լեռներ 2.833.
Իճճիլ Ձեմիէթ ☞ Լուսաւորչեան բնկ.
Իճճիճեան եղբարք 1518.
— Ղուկաս վրդ. 367. 589.94. 634.7.73.9.83.6.8.90.4–5.717–8. 33–4.40.54.9–60.2–3.6.73. 83.6–8. 98–9.802–3.5–6.46.82.4.6–7.90.4. 1023.494–5.510.21.31.5.40.7.620.
Իճճիպակ խօճա 1071.867. [930.2.
Իճճիպէկեան Օհան 1518.
— 1517.
Իճճիթիւզէճեան Գրիգոր 1313.
Իճճուճեան Յակոբ 966.1996.
Իճճովկենց պապ 509.27.
Իճչաղան 604
Իճհանա համալսարան 2248.
Իճտա 51.126.
Իմամլի 549.
Իմամզեան Յակոբ (լեռոյ հն.) 1168.71.
Իոնա ☞ Յոպէ
Իոնվա ☞ —
Իոպարի ☞ Ասպիկ
Իչ-գալէ 681.3–5.727.
Իչերիբար 681.90.2.727.895.7.9.
Իպիճեան Յեփթան 1162.
Իպի–Սին 72.
Իպն էլ Ազիր=Ibn el Athir 425.39.
— Խալլիքան 2054.
— Խորադբէ 352–4.9–60.429.723.
— Պիպի 511.5–6
Իպրահիմ աղա բաղ (Ֆէճէէ) 819.
— Ճուլուգ Մարաջի 1353.5.
— Միւճիր (հանի) 1218.
— (որդի Եգիպտոսի Ապու Նասր Մուլթանին) 685.
— պէկ (ապտամբ) 603.
— պէյ, Գարամանի իշխան 584.
— Մուլթան (1640–1648) 610.32 1937.
— փաշա Տամաս, եպարխոս 666.
— — մեծ վէզիր 599 [88.887.
— — — — Մուլթան Միհ Լիյմանի 635.1211.
— — (որդի Եգիպտոսի Մէհմէտ Ալի փաշայի) 616–7.1211.
— — Ներսեսիոյ կուսակլ. 610.
— Փեհեա 2149.
Իպրանոսեան եփրէմ 1481.
— Մարուխէ 1481.
— Վահան աստուն 1194–5.487
Իրլանտա 1450.
Իսա բժիշկ Եղեսացի 1063
Իսակ որդի Վահրամի ☞ Սահակ Վրա-
Իսահակ եպս. Փառակեցի 930 [խամիոս
Իսա Բէյիս 1473.
Իսաւրիա=Սաւրիա 185.90.226.38 303 50.4.61.505–6.10.36.82.888.

Խաւտուպոլիս 430.
Խէփեան Գրիգոր 839.
Խաբանպոլլուեան Յովհաննէս 1121.
Խաբանպոլ Մալբանի դպրոց Պոլիս 2036
Խոհոր Պեղուսիացի 36–8.218.
Խոլամլը 588.
Խակէճեէր գիճեպան 2052
Խակէճեէրեան Կարապետ 1176.
— Միսաք 2247
— Յարութիւն 2100.
— Նազար 1280
— Փառճակ պատուելի 2036–7
Խակէճեէր օղլու Օթմէրի 1421.
Խակէճեէրուն ☞ Ալէքսանտրէթ
Խակէճեէր պէկ (1421—1437) 573.81.
Խակիլիպ ☞ Գրէճիր
Խանազ իշխան Գարամանի 575.84.8.
— փաշա Գոսճայի կուսակալ 585.
Խամայիլ ☞ Ակոբ
— Աճէար Գոջ կէօլճի Չէլլօ 1353
— Հազդր 522
— փաշա (զօր.) 619.
Խանս 4.436.65.80.669.
Խանսի ծոց 669.
Խանվա ☞ Ծուխաց Աճխարհ.
Խապէչէրեան Միհրան 2307
— Տիգ. Յակոբ 1525.8.2088
— Պետրոս 1501.5–6.
— Վահան 1156.502.
Խապէճեան դեղարան 1529
— Յակոբ 1302–3.487.
— Տիգ. Կարապետ 1525–6.2088
Խապրան ☞ Ոպրան
Խապիլա ☞ Խապիլէ
Խապիլէ=Խապիլա = Սպիլա = Սպիլիա 639.759.909.1629.746.72.852.
Խապիրեան Միհրան ☞ Նարինմ
Խարայէլ ☞ Եփրայեցի
Խարայէլեան Սեթիան 2223
Խարայէլ վրդ. 937.
Խվանէ իշխան ապարապետ 1842.
— վրացի որդի Լիպարիտի = Յովհաննէս Խանէ=Խվանէ 437.53.85–6
Խվեռոն վանք 438.
Խտալիա 167.9.75.265.301.50.98.575.88.1343.536. 925.43. 2041.52.199.
Խոզեկ 1410–4.7–8.24. [201.27.
Խոռ 4.5–8.51.66.99.130.7.46.60.612
Խոտ 596.1463.7.9.2214. [1467.
Խէճէ կայսրուհի 305.56.400–1.
Խիհաճ Նիյէթ 709.
Խիճէոս 240.
Խիս=Գայլ գետ=Lycos=Լիւկոս=եբեխլ բոմազ 46.93.115.32.41. 90.6–7.209 47.63–4.330.6.
Խզէս=Uzès 2041.
Խզկէօզլիւ 881.
Խզհիւկեան Բ. 1968.
Խզէր 591.
Խզէրլիճ 591
Խզպէճ սպարապետ 595.
Խբիւճեան Կարապետ 1226.334–5.2075.
— Սեթիան 1049.
Խլճէբի=Գազազեան Յարութիւն 1562.
Խլիւճ ☞ Խրիւճ.
Խչ բէփէ 20
— գաբու 488.
— Ֆիլիսէ վանք 972
Խչօճ 590.5.
Խվանէ ☞ Խվանէ վրացի
Խր որդի Գալխաթուճի 1856
Խրգուբ=Խրկիւպ= Argustana 41.4. 218.640.875.89.911.1533.2277.
Խրիւճ=Խլիւճ=Խօյրիւկ=Ակրիճա 80.6.
Խրկիւպ ☞ Խրգուբ [111–2.50
Խռոպաճակ 222.
Խիլիճեան Ճիպրայէլ 898.1482–3.
Խիճիր փաշա 611.
Խիհգեճիա 212.
Խի գաբուլու 623.
Խիճճի փաշապաշ տայրէսի 683.

Ծ.

Ծաբառճուճ կամ Ծաբառճաս 93.
Ծաբօնք 2062
Ծազարդ = Lagarde Paul 47–8.157–8.
Ծազ 584. [1612–3.
Ծազարեան Ճեմարան 1900
Ծազիկէ ☞ Փասխա
Ծազիսեան 301.
Ծալա Մալբան 1866
Ծալէ պաղր 2271.3.
Ծակեաճդիոս 235.
Ծամբռն 439.67.71.517.60.93.913.
Ծամբրիսիոս 236.
Ծայբցիկ 2113.
Ծայիս ☞ Գաճ

Լայնեմեռոց 162.
Լանկուա Վիգpor 1286.
Լանճա պարոճուճի Բրակա 1516.
Լաչինեաց Եղիա 1965.
— Խաչատուր 1167
— Կարապետ կամ Լաչինօղլու 1166-8.70.4.89.209.36
— Միսաք Ց. 1152.985-6.
— Ցակոբ պատ. 1105.22.210.
— Ցարուքիւճ. վրդ. 796.1046.
Լառաճատ=Գարամանճ= Խարամանճի երկիր 212.430.506.9.34. 49. 55. 64. 7-8.70-6.82.5.95.7-600.2.11-4.50 885.1189.617.2272.
Լառճախա 1219.30.2242.
Լատէճ=Lassin 151.7.
Լատեւ 1857.
Լատիկ 1506.
Լատին 477.97-8.502.8-9.12.4.25.45. [81.
Լարեճց Լեւոճ 2079
Լարիսա 339.58.60.86.8.412-4.7-22. 4.6.35.46.79.90.501.36.8.875. 905
— (Իզմիրի մօտ) 419. [67.
— (Ցուճատաճ) 419.
— Հերպա☞Հերպա
Լարվէր 1096.
Լատաճդ Սարբչի = Լիւսճ-օղլու=Լէճ բուլ Դեղին—Lentul Degh 592-3.606
Լատզատի ☞ Լօզատի
Լատիալիզիէ ☞ Լատիասիճէ
Լատիասիճէ=Լատիալիզիէ 211.69.
Լատինճ որդի Վարդի 1850.
Լատոսիկէ = Դիւսա (Ֆոյր Միհրդատի) 176-8.219.39.65.441·2259.
Լաֆի ճկարիչ 1549.
Լաճճեաճ Աբրահամ 2273.
— Տիգրան 2269.
Լեհաստան 581.652.917.9.1009.32.86. 920.2022. [542.841.2208.
Լեհիճակաճ=Ալեքսանդրապոլ 558.1219
Լեպիտոս 188
Լեպսիուս Sofp. 1448
Լետիոս նպատ. Մելետինոյ= Létoios 264.
Լեւիդիս ☞Լէվիտիս.
Լեւոճ Ալկիբի որդի 307.
Լեւոճեաճ Գ. խաչիկ 739.1839.953.
— վրժ. եէճիճէ 870.
— — Թօփ Գարու 1234.
Լեւոճ նպատ. Դամճդաւի 967.
— Ջ. Խոտատաէր կայսր (886–912) 311.57.61.420.5.
— իշխան Կիլիկիոյ Ռուբինեաց (1129—1137) 470.4.
— Լերաճերիոս 438.
— Մեծ (Հայոց թագաւոր) (1185—1219) 504-6.8-11.20.4.39-40. 888. 907.13.2261. [517.33.68.1845
— Բ. (Հայոց թագ.) (1270–1289)
— Դ. (— —) (1320–42) 562
— Ե. (— —) (1374–75) 581
— Դ. Խազիր կայսր (774–780) 398.
— ԺԴ. պապ 1042-3. [400.
— Ներիճի 319.410.
— Սարկաւագ 386-7.422.
— Գ. Կայսր Իսաւրացի (717—741) 304-5.27-8.48-9. 51.4-5.69.79-80. 96-8.400.49.
— Ե. Հայկազճ կայսր (813—820) 330.59.61.402-4.7.30.581.2239.
Լէմսըճ Տիկ. Արժեճուճի 2106.
Լէյաիմ ☞ Եէմէճիճեաճ Միխայէլ.
Լէյզէճ 2090.
Լէյտիճ 157.1846.
Լէճբուլ Դեղին ☞ Լատաճդ Սաճբրչի
Լէճկիմմուր ☞ Թիմուրլէճկ
Լէսբոս 316.
Լէվիճսըճ Ռիչարտ 2014.6.
Լէվիտիս= Լեւիդիս= Levidis 212.40. 55.64.732.72.86.98.881.6.
Լէօ 7.51.117.54.72.208. 368. 637.58.
Լէօճիլէ 243.
Լըժաճ 702.
Լըմուտճ 1951.
Լիբատճաճ=Նիբլատճ 66.9.105-6.606.709 1033-4.7-8.40.195.337-8.429.
Լիբատիոս 257-8.77-8.96.
Լիբիա 278.
Լիդիա ☞ Սեսարիա Գակեատ
Լիկատճաճ ☞ Լիկատճաս
Լիկատճաս=Lykandos=Լիկատճաճ =Lapara = Ատարա = Ամարա=Ապարա= Abara = Amara 318.9–20.36.54.8. 70.412–4.5.7–8.20–2.5.30.5.49–50 3.79.90–1.501.33–4.6.
Լիկիա 362.

Լիկաւոնիա-ցիք 4.22.8.132.9.74.6. 90.234.8.40.301.50.6.61.507. 707 32.886-7.1607-8.
Լիկիացոս 253-4.
Լիկիճիացոս 254.
Լիճկիճոս 274.
Լիկոնիա 363.
Լիկոս ☞ Լիքոս
— իշխան 476.
Լիճ 1096.
Լիմնոս 182.1609.
Լիմոճճեաց Պապա Համբարձում 1581-2
Լիճ 1974.2139.
Լինչ 554-5.
Լիոճ 1995.2083. [86
Լիսարիս իշխաց կիւրապաղաս 437.53
Լիսացի = Գալճեաեաց ճաճի կարապետ
Լիսէ ծրճէվ 1945.]1541.62.
— կալաթա Սէրայի 1210.56.525.2111
Լիվիա 190. [8-9.21
Լիվոռնօ 923.1474.877.924.41.52.
Լիվրոյլ 1205.2131.
Լիւաց օղլու☞Լաւացդ Սարչի
Լիւդիա 67.83.125-30.4.8-40.50.6.69 93.233.98.324.50-1.61.
Լիւլճեաց Կարապետ 1110
Լիւկիա 162-4.90.298..
Լիւկոսէս 188-9.
Լիւկոս ☞ Իրիս.
Լիւսդրա=Եարուճ սարայ 238.887.
Լիւսիաս 252
Լիւսիմախոս 164-5.8.
Լիւտաս Յովճաննէս=Johan Lydas 389
Լիոճ Օրոս 10.
Լիքօս=Լիկոս 20-1.190
Լոգոճիոճ 370.431.
Լոմպարտացիք 488.
Լոնգինոս=Longin 232
Լոռաճ 1079.126.81.435.96.849. 910. 36.51.6.77.2013-4.6-7.51.6.8. 72 6.8.84.7.90.7.109.18.36-9.49. 54.
Լոսիր 518. [7.65.264.311.
Լուբեր (եղբայր Յովճ. ճճ. Բառուղարի)
Լուբճի Ռ. 1562. [1866
— Ֆ. ☞Գալրգճեաց Յովճաննէս
— ռահիկաճ զօր. հրամանատար 828
Լուի ԺԴ 3.1937.
— Ֆիլիպ 1333
Լուլու բեղդ 510.
Լուկաս Բօլ=Lucas Paul 3.683.
Լուկիաճ Ազեքսանդրոս 35.
Լուկիանոս Սամոսատցի=Lucien 231.
Լուկինոս Կասիոս 181.
— Թրաճճիոս 183.
Լուկուլլոս 182-4.202.18.
Լուկրէտիոս 232. [chan 56.8.64.
Լուտաճ (Ֆէլիքս Ֆոճ)=Felix Von Lus-
Լուսաբերեաճ վրժ (Պաւրճաճ) 2274.
Լուսարարեաց ճաճի Մարտիրոս 1418.22
— Յակոբ 1317. [90.
Լուսաւորչականներ = Ալեքսանդրականներ 1054-6.129.85.96.487.525.8.743.
Լուսաւորչեաց Ընկ. = Ուսումնասիրականաց Ընկ.=Ինճիլ ձեմիէթ 1054.6-7. 258.484.2279-80.
Լուսաւորիչ Ս. եկեղ. Գահիրէ 2088.
— — — Գնալք 2217.
— — — Կեսարիա 690-1. 717.899-900.2-3. 62. 1106.8.12.4. 24-5.81.98.211. 25-6.8. 304-5.28. 410.8. 538-9. 48-9.752. 916. 2062. 141.59.88.209.17.75.80.3.
— — — Կէմէրէկ 879.
— — — Ղալաթիա 768. 830.47.918.1074.166.535.47.860-1 3.85.931 2.2040.
— — — Մաղնիսա 955
— — — Նէվշէհիր 887.
— — — Չօմախլու 837-8 45.2148.
— — վանք Սեպուհ լեռ. 970.
Լուսինեաց վրժ. Կէմէրէկ 879.1194.
Լուվ=Ռուավա 34.89.115-7.9.
Լոմաճա 310.421.
Լոզաճ 629.1343.2094-5.309.
Լոզաւի=Լաւզաւի 510
Լոխմաճ 1820.
Լոճկ Ալլեճս սիրի 2228.
Լոճկճէլլօ 2222.
Լօս-Ալճելոս 2283.
Լօրաճ ☞ Laurent
Լօրէճ 1237.
Լօրէնս 801.1973.
Լօրիկեաճ Եաչատուր Կ. 1154.
Լօմմաճօղլու աւազակ 1352.
Լօօճս proճ. 288.

Խադայի վաճ 558.1843.
Խադ եպ. Կարճեցի կաթ. տեղապահ 228
Խադուճ դուստր Խօճա Մահուկի 1849.
Խազախ 1920
Խազրճա գիւղ 1868
Խազիկ օղու=Խազուկ օղու էրեխը կամ էրեխը պաբ 516.
Խար=Խէր=Խէրի= Կաս =Խարիացի= Նախնհար=Խէրիս=Խէրս=Խէրիացի =Խարիա=Խեր=Խարի=Խարսասաց= Խաս=Խարբա=Խարա= Ha at-ti-li= Hattili=Chatili=Hatti 52-4.8-60. 2-3.5.7-70.2-3.7.80.5.91-4.115-9.
Խարա ☞ Խար [30.42-4.701.
Խարսասաց ☞ Խար
Խարբա ☞ —
Խարի ☞ —
Խարիա ☞ —
Խարիացի ☞ —
Խարուճիյէ = Շամիյէր Մէտէսէ 573-4.
Խարուճ (աղջիկ Յովհ. Կեսարացիի) 1874
— (կին Յակոբ Հն. Կեսարացիի) 1864
— (մայր Յովհ. Հն. Քարտուղարի) 1866. [ընկեր) 1853
— Մամիկ (կին պարոն Խուրյու-
— Մերայ ☞ Լիւսերա
— փաշա (կին Մկրտիչի) 1877.
— — (— Խորհրդի) 1847.
— (Բոյր Ներսէս Հն. գրիչի) 1852.
Խարուճիյ 85.
Խարփաշա (դուստր Խօճա Մահուկի) 1849
Խալապ ☞ Հալէպ
Խալդեր ☞ Ուրարացիք
Խալդիա ☞ Խալդիք
Խալիք աղա 563.
Խալիլ ապասամբ 606.
— Էֆէմ 3.304-5.504.11.6.26. 51 5-6.679.84.6.93.820.
— Էֆ. Հանի Գալաէրլի 686.
— փաշա Զէյթունցի Եէնիչէրի ագասք 969.1919.
— — Կեսարացի Հայ Բարբոս 608-9.42-3.1919-21.4.2116.
Խալիս պէյ. Շամլրզաէ տաճ վարիչ 1482
Խալիճէ (հանճ) ☞ Քիաքիպ Զէլէպի
Խալուրցներ 149.
Խալպայ ☞ Հալէպ
Խալպաճ ☞ Հալէպ
Խախամեան Առաքել (բժիշկ.) 1155-6.
Խաղրակեանճ 1841-2. [2088.
Խաղդիացիներ ☞ Խաղդիճ
Խաղդիճ = Խաղդիացիներ =Խալդիա= Khaldia 120.5-6.97-8.267. 316.37.
Խայասա ☞ Հայասատաճ [52-3.7.436.
Խայեամ 2082.
Խայրլեան Կարապետ 1230.414-5.37.
— Հոճի Գրիգոր 1519.
— Յակոբ 1414-5.85.2288.
Խայտայաղիչ=Քաղաքացիչ 444.
Խայրէտին փաշա 1341
Խան ☞ Թիրեաքեան Բարսեղ
Խանապատեան Ռուբէն 1352.
Խանապախեան Միհրճան Զէլլո 1350.5
Խանասար 2142-3 [62.4.75-6.81.
Խանդէֆ փոս (ձիւրճիւրիճ) 1329.
Խանզատեան Աբրահամ ☞ Կիւլպէնկ
— Ուեթիս 1972 [եան Աբրահամ
— Հայկազուն ☞ Կիւլպէնկեան Հայկազուն
Խանէ վրացի ☞ Իվանէ վրացի որդի
Խանիգալբաս ☞ Միհանճի [Լիպարիթի
Խանլեան Բարսեղ 744.1157.
— Բենիամին 744.
— Յարութիւն 2089
— Որբունի 744.
— Վարդուհի 744.
Խանձուռ 1517.855.
Խանճի պուտախ 1935.2028-9. [1866
Խանչակ (աղջիկ Յովհ. Հն. Քարտուղարի)
Խանճուր (մայր Գողոս Քասապոպանցիի) 1853. [ցիի) 1853.
— (մեծ մայր Գողոս Քասապոպանց-
Խաչակիրներ 487-91.4-7. 507. 23.6.
Խաչ աղբիւր 857. [721.882.980.
Խաչատուր Անեցի Վեսս կամ Գեխ Շիրակուճի կամ Առաքուճի 439.41.6.
— Գրիչ (ազաներս գրչագրեց Զէյթունցի Վահան եռեցի) 1068.
— — եւ սպացող 1514.
Խաչատուրեան Թորոս 2230.
— Խ. 1137.
— Մաթէոս վրդ. Կեսարացի
— Վ. 1137. [2029.
— Եպս. Հալէպ 1852.
— Երեց Կեսարացի 1926.

Խաչատուր Էվերեկցի 2031 [ուսած 1029
— Էֆրէմի Խաչարիճ վրայ յիշ.
— Ա. կաթ. Զարիկ 1854–5.
— Բ. — Ուլնեցի 968.1067. 557–8.
— Գ. — Սեբաստացի 1871.
— Կեսարացի տաղասաց 1562.
— Մեծ. Չէլէպի (որդի հանի Կարապետի կամ Հանի տղա) 661.1002. 4.318.881–2.928.
— (որդի մեծ. Կիրակոսի) 2295.
— (— Յովհաննէս ճեմ.ի) 1847.
— սաղմոս 1897. [1898.
— վրդ. (աբակեր Աւետիք եպս.ի)
— — «Բուժիչ» 968.1067.856
— — Կեսարացի 1546–7.62. 2022–4.109.
Խաչատրեան Աստուածատուր prof. 8.9. 45–6. 52.4.6.8–64.7–70.2.7–8.81. 4.91.3. 5–7.9. 101–6. 10–1. 4.21–5.
Խաչ Բլուր 500. [30.40.2.4–5.7.96.
Խաչենեցիք 558.
Խաչենց Սրբուհի 1201.
Խաչեր (բոռ. Գէորգ ճեմ.ի) 1879.
— կրօն. (եղ. Կար. Կազմողի) 1844
— (նայր Յար. Գրիչ Աստուածիի)
Խաչէրեան Ե. Տիբ. 1990. [1890–1.
— Յակոբ 1126.272–3.406.993. 2255. [5–6.325.476.983–7.2032
— Վարդան Վրդ. 1039.42.
Խաչէր (Զամմալր տէրէրի տղան) 1384.
— «Մույա կիսէնց» 1322–3.
Խաչիկ Ա. Արշարունեաց կաթ. (971—992) 536.905. [444–6
— Բ. Աղեցի կաթ. (1058—1065)
Խաչի Վար (Վայր) = Խաչ տաղր = Հաչ տաղր 812.5.31.976.9.80.1025.135.
Խաչիկեան Կարապետ 1156 [93.657.773
— Հայկազուն 1283.
— Հանի Թորոս 835.
— — Ղազար 838.
— Յակոբ Թոմարգացի 1972.
— — Զօմախլուցի 841.
— (Պէյլէրեան) Նազարէթ-Պետրոս 1120.37.54.229. [լանի 437.
Խաչիկ Խուլ մեծ իշխան Հայոց Թորոս
— Ծօրեզրօրորդի Սիրաեանի 1850.
Խաչուկ (նայր Ներսէս Խօճայի) 1872.
— (որդի — —) 1872.
Խաչ Ս. եկ. Թոմարգայի վանքին 1012. 6–7. [1042.4.52.128.
— — — Հայ-կաթողիկէից (Կեսարիա)
— — — Մանճրսոց 787–8.907.1850.
— — — Նիւ-Եորք 2234. [910.
— — — Պալակէսի 639.773.1837.51
— — — Սկիւտար 944.1535.932.
— — յեռ. (Ս. Կարապետի վանք) 947.
— — վանք Պիզուի 428.31.537.892. 1020.8-9.60.
— — վարժ. Սկիւտար 1204.2285.
— տաղր ☞ Խաչի Վար
Խաչո Ռէիս 1341. [188.97.209.
Խապաեան Մանուկ կաթ. 957.1277.2080
Խասանճա (Խոյր Խորհանի) 1847.
Խասգիւղ 1217.20.9.2040.68.76.120 72.3.82.207.15–6.
Խասիկ (կին Վարդի) 1850
Խասիպէր ճանիյէր ☞ Հէրիքլէր Նիյէրի
Խասխաթուն մամ 1857.
— (կին Բարսեղ ճեմ.ի) 1868.
— (մայր Գէորգ —) 1879.
Խասպակ (եղբայր Խօճա Մանուկի) 1849
Խաս Պաղճա Ս. Կարապետ վանքի 776. 934.47.78.92.
— — Տէրէվանքի 750.
Խասսուր 2142–3.
Խավանճա Աբրահամ ☞ Կիւլպէնկեան
Խաս ☞ Խաբ [Աբրահամ.
Խասիմ Ալի փաշա 595.
Խասսի ☞ Գօղագէօյ
Խասսուսաբ ☞ Գօղագէօյ
Խասսուսիլ «Արեգ արեայ» 107.
— Գ. 108–9.
Խասրա բերդ 354.
Խարա-Ալյաճ=Խարայաճ 502.31.
Խարամանի երկիր ☞ Լարանճա
Խարայաճ ☞ Խարա-Ալյաճ
Խարբերդ = Խարբուրդ=Մամուրէթ-Իւլ-Ազիզ 102.96.456.60.9.74-5.97.502 14.31.33.6.8.65. 91.6. 603.49.54. 92.905.57.68.81. 1037.291.448.58.
Խարբուրդ ☞ Խարբերդ [963.2122.
Խարիբօ փաստաթուղթ 1421.
Խարիսանճ ☞ Խարսիանճ
Խարիսիաիս 2164.
Խարբուտ 2314–5.
Խարմանճըղ ☞ Միւսթէար Չիֆլիկ

Խարճաճ 353.9.
Խարպի=Կարապետ կամ Յարութիւն Տիդիսցի 1562-3.7.84-6.
Խարսիսաճ = Ղարսիսաճ = Խարիսաճաճ = Քարսիսաճոճ=Charisan= Charison= Charsian = Charsianum 306.20-1. 52-3.5-7.9-61.71-2.415-6.721.3.
Խարսիսաճեան Աւրմսի ☞ Տէր Յակոբ.
Խարտուսիլ Ա. 100 [եաճ Յակոբ
Խարրի ☞ Խաւրի
Խաւարսաճէք ☞ Խաւարսաճէք
Խաւարսաճէս ☞ —
Խաւարսաճէք=Խաւաճէք = Խաւարսաճէս=Kavadanek 338.41.413.8.22-3
Խաւսիկ 1853. [48.58.62.70.
Խափլաճ Խարի Գրիգոր Էլմճի գրիչ 1855
Խեր ☞ Խար.
Խեքա ☞ —
Խելաւ գես ☞ Կապուտակ գես
Խելօք Գաւիթ 1818-9.
Խզաճ օղլու ☞ Գօզաճեանճ
Խէր ☞ Խար
Խէրիացի ☞ Խար
Խէրի ☞ —
Խէրիս ☞ —
Խրզաճճեր ☞ Գօզաճեանճ
Խրզարճեան Գէորգ Երուանդ ☞ Երկար
Խրլկցի ☞ Խուլ [Աւտս ֆն.
Խրճզրր տաղ 20.
Խրտրր-Էլիաս զօր. 593.818
— - — = Ս. Եղիա (ուխտավայր) Զօմախլու 834.1746.54
Խրտրրպալ 1840
Խրտփարզա (կին խօճա Մանուկի 1849.
Խրայ փաշա 1847.
— Մելիք (հոյր Մկրտիչ Երեսփոխանի)
Խիզաճ 739.1257.601.838. [1877.
Խիլակու ☞ Կիլիկիա [Ցուրիւն)
Խիւսավէճհիկեաս ☞ Օսման (իշխա-
Խլար 450-1.513.
Խլաձորի վանճ 383.
Խլից ☞ Խուլ
— Ցովասափ ֆն. 1071.4.866.
Խճայոզակաճ Միութիւն 1267.
Խճձորեան Ցարութիւն վրդ. Ալուկ, Եւֆրացի 1548.
Խճձորի Ս. Աստուածածին վանճ Սրվզրճի Խճուս 1096. [մօս 877.1029.67.855
Խոյ 2144.
Խոճա 426.50
Խոճեալը գիւղ 1341
Խորով Ա. Անաւեհրվաճ (531—579) 302
— — Հայոց բազ. 248.
— Բ. — — (311—328) 276.
— Եպս. 280.
— Տիարպէքիրի փաշաճ 605.
Խովանդ (ազգանուն էմինճ պէյի) 1848
Խոսաճ մճ. Բոշա 786.1859.
Խորենացի Մովսէս 152-3.5. 201.3-8. 48.73. 81.3.6-8. 348. 62-5.7. 402. 704.8.1893.
Խորէճեաճ վրժ. Նաւլը-Գաբու 1234.
— — Գալաթ 1234.2185.
Խորուսճեաճ Միհրաճ 1150.210.
Խորխորունի Արիստակէս 746.
Խորձեաճ=Խորձէճ=Խորձէճ 270.345.8.
Խորձէճ ☞ Խորձեաճ [63.415.
Խորձէճճ գես 149.
Խորձէճ ☞ Խորձեաճ
Խորու ձակ 812
Խորվիրապ 1008-9
Խուանդ կամ Խովանդ խաբուճ 685.
Խուարէզմ 513.41.
Խուբաճ (կին Աստուածատուր) 1847.
Խուբլուտաճ պարոճ ա. 1853.
Խուբպէսիճ Մալէք Մալճ 504.7.
Խուզի փաշա (Լիվա) 624
Խուլ=Խրլկցի=Խլից 1068.70-1.859.65
Խուկաս(?)= Ղուկաս տիրացու (եղբայր Միմոճ դպիր Աստուածատուրեանճի) 1902
Խուճնիաճոս ուսուցիչ 1167.
Խուճեի փաշա (հոյր Խարբաճի 1847.
Խուպէսէրեաճ=Ուրբակուճեաճ վրժ. Թալաս 735.43.1185.216.8.39.47. 916.
— Բարսեղ 2273. [2187.
— ըճեաճիէ 666.745. 2130.
— Լուբճիկ 2188 [87.92.273
— Կարապետ 735.1161.916.2187
— Իսկուճի Դ. (Տիկ.) 2194.
— Մանուէ (Օր.) 2192.
— Յակոբ 735.2187.
— Սիրակաճ 1152
— Վանաճ 2188.
Խուպէսէրի բաղ Թալասի 734.
Խուսէճ փաշա 609.
Խուսրէվ — Սեբաստիոյ 1355.

Խուսեղ (ազգական Էմին պէկի) 1848
Խուսավէրտ (որդի Մկրտիչ երեսփոխանի)
— (— վ.որդի) 1850 [1877
Խուրհա փաշա 1944.
Խուրի=Խարրի = Հուրրի= Hurri ☞ նաեւ Խար 52-4.9-60.3.73.95-101. 3-5.15-7.25.43-5.
Խուսուպոյիս ☞ Սկիւտար.
Խոր ադա 799.
Խորեան Խոր 774.
— Ճակոր 1157.
— Ճարուխիւճ 1972
— Մեճեմերիմ 797-801. 1023-5.
— Միրական 1972. [728.948-9
— Սեւիան 1137.50-1.210.
— Վանան 1972.
Խոր Կեսարացի 931.
Խորհան պարոն (Սս.) 1847. [լէք) 805
Խորէլէզ մեճասան = (Ս.) եղիա (Էրմի
Խորհիճ (ազեր Խորհանի) 1847
— (որդի Մկրտիչ երեսփոխանի) 1877
Խորհան (տեսայ խօսք Մանուկի) 1849.
Խորպայ (ճօրեղբայր Ցովհ. հճ. Կեսարացիի) 1864.
Խրիմ=Ղրիմ 120.581.618.1009.39.32643.429.78-9.2150.79.206.
Խրիմեան Մկրտիչ կաթ. (Հայրիկ) 948. 91.1017.54. 252.5-6.9. 63-5.340. 4.56.2038.157.79.91.214.
— վրժ. (Վերի թաղ Ջօմախլու) 839-40.2231.5. [841.
— — (Վարի — —)
Խրիսթիյանեան Գալուստ 1303.
Խրիսուպոյիս ☞Սկիւտար
Խրիսափոր վէզիր 526.
Խոզոր 345.7.
Խճապէկ (որդի Մհանճարի) 1874.
Խճասարեան Մանճիկ (Տիկ.) 2055
— Օգսէճ 2039.
Խոճի պէյ ☞ Քուչի Ալպանացի
Խորասան 1506.
— ձոր 833.
Խորասանեան Առաքէլ վրդ. 1043.2032.
— Զարեհ 2061.
— Ժիրայր 2061.
— Միխայէլ (Տքր.) 2087.92
— Պետրոս 1304.
— Մարկիս 1137.
Խորասանեան 2081.
Խօսարան (Եէնի Գաբու) 1257. [1006.
Խորոզեան Մեսրոպ վրդ. Գալակէոիցի

Ծ

Ծալեան Միհրան 2088.
Ծակ Քար 798.
Ծաղկոցճ 381
Ծաղկուճի Կարապետ 1993.2125-7.
Ծամանդրոս=Ծամանդիա = Tsamandos = Tzamandos 421.3-4.6-7.
Ծամանդիա ☞ Ծամանդրոս
Ծամանդրոս (այլ) ☞ Տագմանեան
Ծամանեան=Ծամանդրա = Ծամանի Տէր =Samandra 426-7.1182. 235.44.7.
Ծամիդոս ☞ Ծամիսէս [423.
Ծամիսէս=Ծամիդոս 500.
Ծամճդաւ գետ ☞ Ջամանքի Սու
— Քաղաք=Simandoua=Symnada 211.318.39-41.68.414.6-9.21-7. 34-5.40.5-7.50.5.7-64. 76.9.81.92 525. 37-8. 639. 857. 75-6. 905.67.
Ծամուանճէ 857.1868. [1060.851.2261
Ծայրագոյն Արեւելք 2052.159.63.
Ծապէրի 1096.
Ծառուկեան Թորոս. Մեծ Չելլօ 1229. 354.6.64-5.9.74.6-82.423.2135.
— Կարապետ վրդ. 1210.582.
Ծառուկ (եղբայր Բարսեղ հճ. գրիչի) 1868.70.
— (հայր Գէորգ հճ ի) 1879.
Ծերենցի օրհնակ 1871.
Ծերուկ (եղբայր Բարսեղ հճ.ի) 1868.70
Ծերուճեան=Տէտէեան Գաբրիէլ 1969.
Ծիտտա=Ծիտտա=Sitta= Tzetta=Zeta
Ծովուկ Տիկին 1839 [345-6.
Ծովք դղեակ 428.39.75.1847.
Ծորձորակ 714.
Ծոփաց աշխարհ ☞ Ծոփք
Ծոփք=Ակնիք=Ծոփաց աշխարհ=Խոտա =Խոտվա = Խուվա= Հանճիք=Սոփիճէ = Շուվէ ☞ նաեւ Մուրիա 102-4.23.44.72.8-9.83-5.95-7.200-1.7.67.70.96.341-5.7-8.63-4. 448. 72.514.38.705.
Ծոփք Մեծ 184.344.8.
— Շահուճեաց 344.8.
Ծովիզեան Աբրահամ կաթ. պատ. ☞ Արծիւեան — — —

Կաբիրա ☞ Սեբաստիա
— ☞ Նէոկեսարիա
Կաբարկիոճ 723.
Կադեճա 213.
Կադմուխ=Կումմուխ 121-2.
Կազուաճա ☞ Կապադովկիա
Կաթ ապրիւր 798.
Կաթոլիկ Հայեր 1033.47.2264.86-7.
Կալկաթա 1950.
Կալաճօղոս ☞ Ալոյս
Կալիգուլա Կայիոս 267.
Կալիկաճոս 190.450.
Կալիսէ 251.
Կալիւս 134.
Կալլիգուրա 2259.
Կալոճպաղաս=Կալօճպէդաս=Galombégad 415.8.33.
Կալուածոց Հոգաբարձութիւն (Բերա)
Կալուիճակաճք 2282. [2167.236.
Կալօճպէդաս ☞ Կալոճպաղաս
Կաղրճճեաճ Միհրաճ 1972.
Կաղիաճոս Կայար 711.
Կամախ = Քէմախ = Կամաւ 270.83-4. 357.60.462.92.564. 603-5.45.1492.
Կամարակ ☞ Կէմէրէկ
Կամարհիաս 509.
Կամաւ ☞ Կամախ
Կամհիւս 134-5.
Կամճճից 1899.
Կամճսիճէ ☞ Քամաճեճէ
Կամբերաճ=Էօմիւրկէճ 877.
Կամճրուկ ☞ Կէրմիր
Կամուդիաճոս զօր 356.
Կամպէ 846.
Կամսարականք Ա. 2082.212.
— Կոսաճցիին 1264.
— Տիգրաճ 2049.
Կամրակ ☞ Կէմէրէկ
Կամրկապ 1096.
Կամրջաձոր 383. [ռավ Ա.
Կայաբէսին ☞ Ղայաբէսին Կայ Խոսկայէճ 436.1840.8-9.51-2.6.87.
Կայիբոսի վանք Սեպուհ լերան 1066.
Կայիոս Կեսար 190.
Կայծակ խուժք 2143
Կայծոճ 436.
Կայծոյիկ ☞ Անատեաճ Հրաչեայ
Կաճ ☞ Գոճիա
Կաճէնբերգ=Kannenberg 216.
Կաճէբ=Քիլբէքիէ 68-72.4.7.80-1.4. 6-8.90-1.113-6.57.701-2.1466.
Կաճքրմէրի 1533.
Կաճիաոս 254.
Կաճչի բերդ=Ջուխուր Հիսար 297.
Կաճեքլօրի ամրոց 549.
Կաճկա ☞ Հայք Փոքր
Կապադովկ ☞ Կապադովկիա
— պես ☞ Կապուտակ գետ
Կապադովկիա = Կապադովկիա Մեծ = Գապազիկ = Էլ Գուպազագ=Ալ Կապադոկ=Kada Vadn = Kada Yachn =Կաապաուկ=Katpatuk = Կապաուկա = Կիզուվաճա= Կիզվաճա= =Kissuvadna = Kappatok = Katpa Ducha= Katpaduka=Kappadokes= Kappadokia= Կիսուվաճա= Կիզվաճաճ=Կապադովկ=Կապադոճս=Կապուտակ=Կապաուտֆա= Cappadocia =Կիզուաճա=Կազուաճա=Կապադոճիա (Տուճա) = Գամիրֆ=Գամէր= =Գոմեր=Գամրաց սպիտակ =Cappadoce=Փոքր Գամիրֆ 1-5.7-11.3.5-6. 8.20.2.3.5-6.8-9.31-9.41-9. 55.9. 61-2.4.7-71.3.7.9-81.5.8-91.4.7. 9.102.3.11.5.9-21.3.211.3-29.33-5.7-49.55-6.8-9.62-72. 5-6. 9-80. 2.5.7-9.92-9. 300-9.10-8. 20-5.8-32.4.6-9.41-2.4-5.52-6.8-61.3-4. 7-72.6-8.80.4.7-93.8-9. 401-6.8-13.5-7.22.6.8-30.2.4.6.42-3.9-51 6-9.62-6. 8-70.3.5-6. 8-85.7-90. 3-6.502-3.6.11.6.20.4.36-7. 41-3. 50.7.68.73-4.6.81-2.4. 602.4.32. 69.78.93.9.702-8.11-4.9-21.3. 32. 52-3.812.36.46.75.7-8.86-7. 9-90. 905-6.76.1038. 50.9.78.493. 517. 43-6.83.607-11.4-7.24.87.769.853. 67.77.96.904.6.2257-60.2. 77.82.
Կապադովկիա Առաջին = Cappadocia prima 43.213.349.55.9.61.3.713.
Կապադովկիա Գ. 359. [61.3.510.713
Կապադովկիա Երկրորդ 43.213. 349-50
Կապադովկիա մեծ ☞ Կապադովկիա
Կապադովկիա Պոնտական = Կապադովկիա ինքր 33.42-3.5.165.354.

Կապադովկիա փոխ ☞ Կապադովկիա Գոճեական
Կապալեան Յակոբ 1972.
Կապան ☞ Կուկյայ Կապան
Կապասոնս ☞ Կապադովկիա
— ☞ Կապուտակ գետ
Կապարեան Կարապետ 1972.2128.
Կապիտոլինոս Յուլիոս 223.
Կապիտոլինա 251.
Կապուտակ ☞ Կապադովկիա
— գետ=Կապադովկ = Կապասոնս=Cappadoce= Տե՛ս բոլոր= Հելատ գետ 47.112.
Կապուտեան ամրոց 485.
Կապտաուխա ☞ Կապադովկիա
Կապրիէլ Ալպէռ=Gabriel Albert 4.678 81.3-5.7.702-3.14.20.5.
Կասանճարոս 163-4.
Կասեան հարս. ☞ Կասիս
Կասի ☞ Կէսի
Կասիս 388.391.
Կասիդ կամ Կասեան հարստութիւն 96.
Կասիյարա 122.
Կասիոս 188.
Կասիսար 708.
Կասկա ☞ Հայր փոխ
Կասպիա 886
Կասպից ծով 6.51.102.26.590.
Կաստաբալա=Ամբարարաւի 212.5.
Կաս ☞ Հար
Կատաոնիա ☞ Կաստաոնիա
Կատարելագործեալ=Perfectionist 2281
Կատարիճէ Զարուհի 613.
— Ծովհաննէս 928
Կաստաոնիա = Կատաոնիա = Cataonia 22.124-6.8.30.49.51.3. 211. 3. 9.
Կաստէ=Kades 108. [66.472.
Կատրս Քէփքն 2012.
Կաստիրա ☞ Նիկէտ
Կատոն 272
Կատուկ 492.
Կատպատուկ ☞ Կապադովկիա
Կատպատուկա ☞ — [դովկիա
Կատպա-Տուխա (Տուհա) ☞ Կապադոկարակալլա 16.224.36.46.93.712.
Կարամալիս ☞ Ջամանցի Սու
Կարամալոս ☞ — —
Կարապետ (Հայ կաթոլիկ պատանի) 1330
Կարապետ (Ս. Կար.ի երջանկարան) 1158
— աղա (որդի Միհրանի) 983.
— աղուղ ☞ Թալէպի
— — Թալագցի ☞ Թիւրապի
— — Հանի ☞ Չէվրի
— — Տիդիսցի ☞ Խարպի
— Արեպ. Կեսարիոյ (1729–1731) 922.1032.76.940. [սաղէմի 1940.
— — Էքմէէրեցի մբ. Երու-
— — Գօյաճը-օղլու Ամքայ 928
— — Նուիրակ Երուս.ի 1900
— — (վճռ. Գրիգոր Նիւսացի վանքին) 1024. [Մարաշցիի) 1068.
— — (Ուսուցիչ Գաբրիէլ
— — Ս. Դանիէլի 972.1907
— — Կարնոյ 1429.
— դպիր Էվերէկցի 1906.
Կարապետեան Գալուստ 1137.
— Գրիգոր 1137 [պատր.
— Եսայի պատ. ☞ Եսայի
— Կարապետ Ամհ. 2030.
— Հայկ 2001.
— Հայկ Կօտանց 2247
— Մանուկ ☞ Գէյլէրեան Մանուէլ.
— Յովհաննէս Վրդ. 1976.
— Յովհաննէս 1137.
— վարժարան Իլիպէ 832.
Կարապետ (եղբայր գրիչ Յովհ՝ Աբեղայի) 1850. [1864
— (— Յակոբ Ամհ. Կեսարացիի)
— Էվերէկցի դպիր 1906.
— Կազմող (1274) 1843.
— Կաթ. Ուլնեցի (1726–1729) 1890
— Հանի աղա Ներիճի 1311
— — (հայր Մահտեսի Խաչատուր Չելեպիի) 661.1004.882.
— (հայր Գեղոնս կրօնաւորի) 1855
— (— Միհնա Ամհ.ի) 1880.
— (Ամհ.) Աւելածու 1904.
— (որդի Տեռէս Խաւճայի) 1872
— Ուսա 1539.
— պատարիագ Կեսարացի = Կրպօ երէց 919–20.1925–6.2021.
— — Գալաթցի 1035.940
— — Երուսաղէմի Գանձակեցի (1761—1768) 1902.
— Սարը Գայսէրի 1956.

Պարապետ Մարկ. կեսարացի 1034.943
— — էվէրէկցի 1137.
— — պրիչ (1617) 1070.
— (Մ.) ☞ Յովհաննէս Մկրտիչ
— (—) աղօթարան եղեր Գրուց 870.
— (—) բարձրադոյն վրժ. 1181. 301.3. 412. 9-20.3. 526.8. 689. 2049.64. 83.8.91.6.100. 25.9.48. 52.65.91.221.32.5.50.74.90.313.6
— (—) բաղ Աստրագար 960.
— (—) խորան Ռամլէ 2205.
— (—) կոմանայի վանք Ազիզիէ
— (—) եկ. Չէյրուց 1874 [1028
— (—) — Սկիւտար 1333.
— (—) — Թոմարգա 1858.
— (—) նշխարաց (Թալաս) 1022.
— (—) վանք գրական Մի. 1266
— (—) — երևցյակ 1088.
— (—) — կեսարիա Էվէրէ= Գէօյիւֆ Ռաճապրր 18.507.25.57. 772.5.7.8.83.5.94.6-7. 802.4.41 5.7.77. 88. 93. 906-8.15.9-24.7-9. 30-6.40.6-7.50.5.7. 62.4.6.72-3. 6-7.9-82.4-94.7.9.1003.5-7.14.8. 20.2-4.7.32.48.63.7-8.73-6. 9-83. 93.8.102.30-2.5-9.41.3-8.50-1.5. 65.76.8. 80-2.5.8.91-3.7-8. 200. 2-5.7-10.2-9.21-3.9-30.8-40. 2.7. 54.69.72.8.85.7.98-300.6. 17.24. 55.79.476.501.48. 52.5. 68.81-3. 746.8-9.51.4.91.838.40.6.50.3-6 66.77.80.3-6.8.90.7-902.4-7.9.26 60.84.2028.30.68.70.148-9.89: 226 35-7.63.73 [թիւ 1266.
— (—) վանուց Գրական Միու-
— (—) վանուց Ուսում. բնկ. 1131 2148.50.2.89.
— (—) վանք Ռուբ = Գլակայ վանք 928.1070.7.88.285.355. 555. 67.780.940.
— (—) — Ռուճաց = Այիոս Գրոգոմոս 732.
— (—) — Տիկէ 885.1029.875
— վրդ. Այեֆաճճաց 2028.
— — Ռաարճի Ջալալ 1066.
— — աբակեր Ալեքիֆ եպ.ի 1898
— — (ուրիշ) աբակեր Ալեքիֆ եպս.ի 1898
Պարապետ վրդ. Մր Ս. Կարապետի 927.
— — ուսուցիչ Ս. Կարապետի 930.85.1583.
— — Մր. Ս. Կարապետի 1317
— — Թալասցի 1006.907.
— — Կայծակ կեսարացի 2029
— — Զմեկածաշցի 1025.
— — Վանեցի 1017.
— — Տիվրիկցի 2186
— տիրացու 981
— ֆհ. Թալասցի 740.1888.
— — 982. [1077.897,
— — որդի Մարուկէի (Գրիչ)
— — — Տէր Միճաս ֆհ.ի (Գրիչ) 1077.894.
— — 1906.9. [40.
— — Մեծ Չօմախլուի 840.1210
— — հայր Տէր Կարապետեանց Յակոբ ֆհ.ի 845. [1185.90.
— — փոքր Չօմախլու 841-3.
Կարբէաս=Կարպէաս=Carbeas 307.9.
Կարդելիա=Ճարդելիա 354 [422.
Կարելաս 248.
Կարիա 163.298.324.51.61.
Կարին ☞ Էրզրում
— ☞ Montaigüe de Գուարին
Կարինեցիս ☞ Էրզրում
Կարիպալեի 2140.
Կարկապիոկերս = Արկապիոկերս 196.
Կարկամիշ=Carchemisch= Ճարապղուս 63.77.104.6.10-1.22.9.1190.425.
Կարկառ 476.531.
Կարմալաս ☞ Չամանցի Սուլ
Կարմագոս ☞ — —
Կարմեղեանճ 1078.
Կարմիր ☞ Կէրմիր
— գեռ ☞ Այիս գեռ
— խաչ Գահիրէ 2088
— ծով 6.8.99.222.1485.2197. 230
— հող 765.
— Ղեռամ 797.
— Մահիկ եգիպտոսի 2104.
— վանք 480.99.
Կարմուր ☞ Կէրմիր
Կարմրակ ☞ —
Կարճեադէս 175.
Կարոլիդիս Ն. =Karolidis N. 138.219.
Կարուելայ 1096.

Կարպեաս ☞ Կարբեաս
Կարպիանոս 1545.
Կարս 340–1.8.70.414.37.40.5.64.6. 76.94.514.37·974.1184.542.55.2196
Կարսուրա 887.
Կարսէաս 834.
Կարտերիոս 254.
Կարճեղոճ 169.210.301.94.2282.
Կասկոճացի 120.
Կաճա=Քեէթ 584.643.1008.66.871.
Կաճեաց Գաբրիէլ=Շմաւոն 1352–3.
Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճ ☞ Ամերիկեան Գոլէճ Այնթապ
— վրժ. Ասպաքար 2048.
— — Թերգիլի 1396.
— — կ Գոլաղ 830.1138. 205–6. 16–7.25.34.9.65.2040–1.5. 57–8.67.72.111.35.45.66. 207.20.84
— — Մուշ 1183 [309.
— — Վան 1264.
Կեղսոս 235.
Կեճաց ճուր (Խվերէկ)=Հայաթ Սուլու= Խօմիւր սուլու 817.32.
Կեճեճիոս 404.
Կենտրոնական = Կիզիսարա
Կեսարեացոց պատմիչ 310.9.34.6. 8–9.58 71–2.6.93.8. 400.5.9. 12–3.5–6.8. 21–3.31.8.48.52.64.
Կեոզէ Ալբերդ=Albert Götze 45–6.58.
Կեռնելիոս Տեզոս 137. [93.100–2.11
Կեռասակ=Կեռ Սահակ 510
Կեռասահակ ☞ Կեռասակ
Կեսարացեաց Էլպիս Որ. 2048.
Կեսարեաց Գէորգ տիրացու 1092.933.
— Թումաս պաս. 1211.
— Խաչատուր 2031
Կեսարիա Կապադովկի ցուց= Césarie de Cappadoce = Կեսարիա Հայոց = Կեսարիա Բիւզանդական = Կեսարիա Գամրաց=Գայսէրի=Կայսէրի= Եւսեբիա առ Արգեոսիւ = Մազակ =Մազակա=Մազակաց=Մազաք= Մազակ =Մազակա=Mazaca=Caesareia 1–4 7.9–10.4–5.7–8.20–33.8–9.43–4.8–9 65.70.2. 80.4–5.7.9. 92.4.8. 107. 13.22.4.8. 30.8–9.75. 82.4–5. 99. 203–11.3.5–6.8.25–7.34.7.9–41. 3–4.6–54.5–9.63–4.71. 7–89. 91–4.6. 301–6.8.11.6–20.4–7.9. 31–2.6.8–41.3–4.9.55.7.9.62–9.87–8.98. 414 6–9.21.3.5–30. 2.5. 46.9–52.7.9. 61.3.9–70.4.7.9.81–4.9.92–4.7.9. 503–13.5–7.9. 21–2.4.6.8. 30.4–6. 8–46.9–52.6–68.71–4.6–80.2. 5.6–9.93–601.3–6. 8–10.2–3. 6–9.21–8. 30.2–3.8.40. 2–4. 6–7.9–50.4–5.9–60.2. 4–82.4–8. 90.2–709. 11–32. 8–43.6–8.54.7. 62.4.6–9. 71.3–4. 6.8–81. 3.5–7.9–90.3–4.6. 8–800. 2–7.9–10.5.20–1.4–5.7–30.4.6.8.9. 42.5–6.8.52.5.9–60.4–7. 74–85.7–94.6.9. 901. 3–13.7. 29–41.4–50. 2–4.6–9.66–76.8.80–1.4.6–7. 90–1. 3–4.6–7.9–1003.5–6.8–9.12.5. 20–1 4.7.30–65.7–73.5. 8–93. 5–103.9–10.2.4–5.7.20–2.5–8.30–1.3–5. 40–1.3.6.8.52.4–5. 9–62.4–5.9. 72.5. 7–9.82–5.8. 90–3.6–8. 200–4.6–8. 11–6. 8–20.3–30. 2.4–8. 41–2.4–6. 8–52.7–8.61.6–9.72–80.2. 5–91.3–5.7–307.9.11–2.4.7–21.3–8. 31–2. 7.9.46–53.5.8–9.62–7.9. 72.4.7–8. 82–5.7–91.7. 400–12.4.9–21. 3–5. 7–8.30–41.3.5.7.50–2.8. 60.2–6.8–73.5–81.3–5.7–514.6–8. 20–30.3–5 7–43.6–50.2–6.8–9. 63–5.7. 71–4. 8–9.81–9.93–4.7.9–602.5–7.17–20. 4–30.4.43.57. 72–3.6.8–83. 5–7.9. 94–6.9–700.3–5.7–8. 10.20. 4–30. 2–3.40–2.4.6–9. 52.4.6–8. 60–1.3. 7.9.72.6.80–1.4·7–8.93. 6–800.2–6.8.10.7.20.4 6.30–2.4–7.9–40.1–57.9–60.2.71.3–5.7–8.81–8. 90–2. 4–907.9–10.2–9.21–5.7.30.2.6.40 2.5.8–50.3–5.8.60.3.5–9.71–4.6–8 82–5.7–8.93–6.8–9. 2001.6.8.10. 7–9.22.6.8.30.2.4.6–8.42–3. 50.2–4.6.9.61–6.8–9.71.4. 7–8. 84–5.8–93.5–7.9–101.4.6.9.10–2.21.9–30. 2–5.42.4.6–50.2.5–6.9.64–8. 72–3. 6–9.81–2.4–90.6.8. 200–4.6–8.14. 7–9.21–2.7–8.30. 2–4.6–7.9. 41–2. 4–6.8.50–1.3–7.9–62. 70.2.4–9.82–90.2–4.308.11–4.6–7.
Կեսարիա Մաւրազարբեաց = Cesarée d'Anazarba 709.

Կեսարիա Անտիոքեան = Cesarée d'Antioche 709.
— Բիւզանդական ☞ Կեսարիա Կապադովկիացւոց [Bithynie 709.
— Բիւթանական = Cesarée de
— Փոքրաց ☞ Կեսարիա Կապադովկիացւոց
— դիւղ Մեւերիկի մօտ 709.
— Հայոց ☞ Կեսարիա Կապադովկիացւոց
— Նոր ☞ Նէոկեսարիա
— Որոնդէսի վրայ 479.709
— Պակեան = Cesarée de Bage = Լիդիա 709.
— Պաղեստինի = Cesarée de Palestine = Մարասոյի ատաւակ = Գազա 164.246.53.7.709.
— Ռուրիական = Chaizar 337.42
— Փիլիպպեան 709
— Փռիւգեան 709.
Կեսարիոյ, Էվէրեկի եւ երջանկայիշ կառոյց յանձնէ. Գոյիս 964.1975–9.
— եւ երջանկայիշ հայրենակցական միութիւն Անթիոք 1993.
— եւ երջանի վերաշինական միութիւն Բարիզ 1995.
— եւ երջանկայիշ հայրենակցական միութիւն Գահիրէ 963–6. 1984.6.8–90.8.2002.156.72.251–6.
— եւ երջանկայիշ հայրենակցական. միութիւն Հալէպ 1990–2.
— եւ երջանկայիշ հայրենակցական. միութիւն Ցուցասաց 1993.2002.
— կանանց միութ. Տիտոնիք 964
— կրօնաւոց լիկի Նիւ-Եորքի մասնաճիւղ 2301. [նաճիւղ 2302–3.
— կրօնաւոց լիկի Պոսթոնի մաս-
— հայրենակցական միութիւն Ազեքսանդրիա 1998.2209.
— հայրենակցական միութիւն Դամասկոսի 1992.2002.
— վերաշինական կմ. հայրենակցական միութիւն Ամերիկա ☞ Ազ Ֆռանսիսքոյ Նիւ-Եորք
— վերաշինութեան միութիւն Մարսէյլ Մէջ Մարկրիթի 1994–5. 2299–300. [50–1.
Կեսար Վեչելիո = Cesare Vecellio 649
Կեսար Ռուբ 253.
— — 253.
— կամ Կեսարաց Ռուբ (եղբայր Գրիգոր Նազիանզոցիի) 258.64.
Կեսայի = Թիւքէնկենան նահի Գէորգ
Կերասոն ☞ Կիրասոն [1564.72.
Կերասոնց ☞ —
Կեցուցի (որդի Վարդի) 1850.
Կէսաց 431.
Կեզիւէր = Բէյպար 1322.
Կէրս 712.
Կէյհի Էմմէզ 797.
Կէյհպոլու 566.634.
Կէյսէրեան Ռասուր 1282.
Կէմէրէ 834.
Կէմէրէկ = Գամրակ = Գեամրակ = Գամրուկ = Կամուրակ = Կամրակ = Շէհիր Գրքոյ 440. 537. 746–7. 58. 69. 75. 84.9–94.801.77–9. 905.10.94.1163. 82.5.94.216.35.44.7. 360–2.8.79–80.421.3.528.63 904.73.2098.113.
Կէմիճեան Բարեղ 1313.85. [264.
— Կուսին 1125.
— Ղեւոնդ Ֆր. = Կէմիճեան Ադոմիէլ 1120.34.65.211–2.385.410.8 2275. [Ղեւոնդ Ֆր.
— Ադոմիէլ ☞ Կէմիճեան
Կէճեան Արմենակ 774.
— Եղոմ 774
Կէճիա = Գիալա 125.
Կէսէլիեան Մ. 1968.
— — 1968.
Կեսի ☞ Կեսի
Կեսի = Կեսի = Կասի = Նոր Կասի = Նոր Կասիան 639. 772.9.85–7.90.7.9. 803.909–10.1068.751.72. 859.73.84.
Կէվէզէեան Մարտիրոս 1564.
Կէվճեր Նէսիպէ 250.
Կեւերես 675.709.
Կեսիկ Ռմէե փաշա 576.85.
Կեսիկ փաշա 829. 938. 1217.46.340. 961.2030.46.55.124.86.226. [լեճի)
Կեսիճէ ☞ Այիոս Գաւիրնա վանք (Պի-
Կեսիկլէր 675.709.
Կերէմէ (յոյն գիւղ) 816
Կերեճ ☞ Montaigüe de Գուարին
Կերէմէզեան Գրիգոր 1302–3.
— Հաճի Կարապետ 1591.

Կերկեմէ 880.
Կերկեր ☞ Ակա
Կերճաճ 268.
Կերմիաճ 564.70-1.4.
Կերմիր=Կամերուկ=Կարմիր= Կարմրակ = Կարմուր 676.730.59.61–9.75.86. 877. 909.12.31. 71.3.97.1072.101. 56.9–61.92.4-5.7.211.22.7. 30.1. 42.4.302.60.94.424. 502.24.9.89. 90.617–8.29-30. 79.761. 856.60.9. 73.916.2094.125.32.216.25.46. 72. 4.305.15.
Կերմիր ալիք 1412.
Կեօզեեաճ Աբրահամ Տ՛ր. 1526.2089.
Կեօզիւպեօյիւճեաճ Յակոբ 1965.
Կեօզիւճիւլիւ Կարապետ պաշ. ☞ Ասա ճէլեաճ Կեօղիւճիւլիւ Կարապետ պաշ
Կեօլէմէճ 1227.
Կեօլի ձաղ 92.
Կեօմէճ 1361.
Կեօմ՛ոի 862.9.1659.93.2267.
Կեօմրիւկ գիւղ 799.
— խան (Կեսարիա) 1309.
Կեօմրիւճճեաճ Մովսէս եպս. 829.2197.
Կեօյ բէիէ 810–1.
Կեօյօղլուճեաճ Գասիէլ 1586.
Կեօճ խան 688.1112.2188.
Կեօպիւլ ☞ Նիկողոս
Կեօպէրէ ☞ Կիզիսարա
Կեօվճեաճ Ասէճ 2301. [230–1.5.
— Ցովհաննէս 1963–4.2000.2.
Կեօվէէճեաճ Գաղտաար Մանցի 2265-6.
— Գասրիկ 2311.
Կեօռէոի 1506.
Կեօճճէբեաճ Խաչուճ 2234.
Կէօ մէռէէ 555.
— Մու =Կոկիսոճ 211.69.96-7.344 7–8.58.93.420.5.34.45.72.509.663.
Կրթոլոգեաճ Ղեւոնդ 1377. [1096.
Կրձծրմաճեաճ Գրիգոր 1969. [2264.82
Կրպր միս = Miss. Gerber 1291–2.
Կրսարիճ=Kitharidzon 345.7–8.
Կհաճար 127–9.
Կիբեղ ☞ Քիբեր
Կիբիսդրա ☞ Էրէկլի
Կիզաճուա 109.
Կիզիկոճ 397.566.
Կիզիսարա ☞ Կիզիսարա
Կիզիսարա= Կիզիսարա= Կճարսկաւիս= Կճճարոսկոյ=Կիւսբէրէ=Guentrosgavis=Kyzistra=Կեսարէ 24.43.354. 427–31. 3. 58. 60–3. 6.588.94.627. 835-6. 52.75. 1020. 159.77. 629.59. 96.809.
Կիզուաճա ☞ Կապադովկիա
Կիզուվաճա ☞ —
Կիզվաճ ա ☞ —
Կիզվաճաճ ☞ —
Կիքարիձոր 270. [պաճ
Կիլիկեաճ դուռճեր ☞ Կուկկիա կա-
Կիլիկեաճ բճկ. = Վարդաճեաճ բճկ. Կ. Պոլիս 1231.56.61.
Կիլիկիա=Արգաուա=Արգաւա= Հելակկու=Խիլակու 2.12–3.5.55.69.89.99 102–3.7–9.11.20–2.4–6.8. 32.7.48. 51.74.6.80.2.4–8.90.6.206.8. 11 4.9.24–6.34.49.69.300.3–6.8.11.5. 8–9.32.7–8.42.77.87.9.407.9.11–2 25.7–8.30.8–9.41.9 50.3. 6–7.61. 5–7.70–2.4.6.8.80. 520. 33–5.7.9. 45.60.7–9.72.80–2.90–3.5. 601.19. 27.9.703.5.78. 807.10. 36.44.56. 66.72.85.8–9.906.11–3.6–20.3. 36. 49.57.68.76.94–6.1031.4.8. 53.7–8 60–4.7–72. 80. 148.60.83–4. 90.5. 200.12.25. 30.6.56.71.6.99. 338. 82. 418. 30.67.73. 527.31.42–4.81. 609.19.27.57.9.845.62. 70.4.926. 40.70–1.83.2018–9.21.80.90.1.123 6–7.32.5.8.62.97.242.57.61.81.98.
Կիլիկիա Ա. 361.714.
— Բ. 361.
Կիլիսէ Հիսար ☞ Տիանա
Կիլրիսս-Քրեսթեաճ եւ բճկ. 1956.2215
Կիկերոճ 42.181.6–9.202.429.889.
Կիկերոճեաճ կիրճ 313.
Կիկի (Մարմուսպլրի մօտ) 881.1720.
Կիկկուլի Միխայեցւոյ 118.
Կիմմերացիք=Գոմեր=Գոմիրք ☞ Նաեւ Կապադովկիա 34.48.97.120.3.6–8. 30.45–6.8.50.3.
Կինեզիոս 294.
Կիշիլիկեցց Խաղ վրդ. ☞ Տէր Մարկիպիրացոս 247. [դարեաճ Խաղ վրդ.
Կիպճ=Gibbon 225.60. 378.96.449–50.64.72.83.2107
Կիպրիսացոս եպ. 497

Կիպրոս 8.42. 66.9.83. 100.11.33.64. 238. 303. 574. 633. 804. 21.30.89. 1229–30.78.338.44.524.33.92.855. 96.922.8.2059.109.25.8.37.9. 61–2.234.42.75.
Կիռվարդ 527.
Կիս ☞ Տիացա.
Կիսամոս Յովհաննէս 506.
Կիսոն 532.
Կիսուվաեցա ☞ Կապադովկիա
— սրեղոյ աբակերս եսայի եպ.ի 1005.84.891.3.
— Գանձակեցի 339.83.93.411. 8.46.60.70.504–5.10.2–3.5–9.25.9. 39.41.58.1008.60–1.842.60.71.
Կիրակոսեան Բարսեղ 1104.
— Գարեգին հ. 1839.
— Դանիէլ 1103–4.
— Յակոբ 2229.
— Սեթիան Դ. 1154.
— — Կ. 1154.
Կիրակոս եղբայր Գաբրիէլ Մարաւցի Գրիչի 1854.
Կիրակոս եպ. Կապադովկիոյ 330.
— — Զօղուխի 877.1904.
— — Տրապիզոնցի 915. 71. 1846–8.50.
— Թուլկուրացի 1842
— Կազմող 1851. [1927.2295.
— Մահեսեի որդի Խաչատուր
— Կար. 593.936.97.
— հայր Աւետիս Ղալճայի 1876.
— որդի Ղազար հ.ի 1882.
— Մարկաւագ 786.1859.
— Մուրբ 1779–80.
— — եկ. Տիարպէքիր 2212.
— վրդ. Դրազարկի 1060.
— հ. 1072.
— — Գրիչ 1080.872.
— — հայր Ղազար հ.ի 1882.
— — Տրապիզոնցի 1067.
Կիրասոն=Կերասոնդ=Կերասոն=Գերասիա=Kérasunde 35.291.346.1235.
Կիրիս ☞ Կրէտէ
Կիրիցլեան Ճէյմս 2132.
— Ս. 2127 [վարժուհի 2284–5
— Տիկին Ռեբեկա = Ռեբեկա կիւ 20
Կիւրիսարա ☞ Էրեկլի
Կիւրիսարա Հերակլեան ☞ Էրեկլի
Կիւր-Կիւր գաետ Սուրէյա պէյ 1044.
Կիւղնոս 185. [405–6.20.42.
Կիւզայէ 779
Կիւզիկէ 182.
Կիւլապաէեց 2158.
Կիւլէկ պօղազի ☞ Կուկկայ կապաց
Կիւլէսէրեան Բարգէն կար. 426.583. 924–5.1073.80.618–9.860. 83.6.94. 2155
Կիւլիզար մայր Ղազար արեղայի 1895.
Կիւլիսեան — Սրապիոն հ. գրիչի 1880
Կիւլիւ Կ. Պոլսեցի 1934.
Կիւլլապի վարժապետ Կերմիրցի 2273.
Կիւլլիւեան Ե. 1968.
Կիւլլէ 675.709.
Կիւլճանէ 657.2096.
Կիւլէէնեան Մահակ 772–3.
Կիւլ պահար=Գիլրոհար 2296.
Կիւլպէնկեան Աբրահամ=Խաւանա Աբրահամ 803. [Աբրահամ 2297
— — = Խանգաեան
— Աբէլ Տէր. 1152.526.2089 305.
— — 1305.956.2194.216
— Ադապի 2049–50.
— Աւրման 2158.
— Աւետիս 1976.
— — կամ Աւետիք Հանի աղա 737.1193.
— Բարթողիմէոս խաւանա
— Բարսեղ 2311. [1945.
— Գալուստ 737. 964. 6. 1278.987.2013–7.158.66.297.
— Գառնիկ 1135.2148.52.
— — Տէր. 2305 [8.87
— Երուանդ 2158.
— եղբարք 1957.
— ընտանիք 666. 737–8.45. 837–8.964.91. 1011.134–5.49. 60–1. 309.15.96. 477.9.89.915. 44.6.9–50.3–4.2130.3.47. 8–50.2.4.8.87. 215.312. [2149.
— Կարապետ ամիրա 1950.
— Կիւլպապի Զէյէպի 737. 936.1006.2150.
— — որդի Մհ. Սերովբէի 2152.5.7–8.96.

Կիւլպէնկեան Կիւլլապի հիմնադրամ 2155.8.
— — վրժ. 2156.
— Կիւլպէնկ 2049. [2288.
— — (լուսանկարիչ)
— — Տէր. 1526.2089 305. [2297.
— =Խաճգաւեան Հայկազուն
— Հերմիճէ 1257.
— Մարիամ 736.1161.
— Մարիոս 737.
— Մարուճի Օր. = Կիւրիճեան (Տիկ.) 2193.
— Միսաք 1996.
— Յակոբ աղա 1954.2149.
— — ☞ Կիւլպէնկեան Պետրոս եպ.
— Յարութիւն 1944–5.
— — 2152.6.8.312
— Յարկաբաժին Ազգ. հիւանդոցաց Պոլիս 2155.8.
— Յովհաննէս 2152.8.
— — որդի Սերովբէ Պաարիկի 2057.
— Ներսէս որդի Պաարիկի
— Նուպար 2016. [2156–7.
— Տիկ. Նուարդ ☞ Էսաեան
— Շուշան Պաարիկ 2157.96
— Պաարիկ 744. 964. 1014. 987.2148.52–5.7.72.180.7. 95.219.
— Պետրոս եպ. = Կիւլպէնկեան Յակոբ 1083.887. 903.5–6.7.
— Պողոսիկ 2157. [2149–50
— Սահակ 2312.
— Սարգիս 736–7.991.1006. 131–2. 61.96.954. 2013. 150–2.4.8. 312.
— Սերովբէ մհ. 736–7.991. 1006.121.31–2.61.96.8.954.2150–2. 4.8. [2155.7–8.
— — որդի Պաարիկի
— Սոֆիա 2158
— Սուլթան ☞ Էմիրխանեան Սուլթան.
— Վարդ Պաարիկ 1954.
— Վարդուհի 2050.
— վարժարան (Թալաս) 1175
— Վերժինիա 2158.
Կիւլպէնկեան Վերժին Ց.=ձն. Մանուկեան 2156. [խաճեան Տիրուհի
— Տիրուհի Սարգիս ☞ Էմիրտուն Հալէպ 2213.
— — Զանկրը 2216.
— — Պաղտատ 2214.
— — Տիարպէքիր 2212.
— Փետրվէր 732.7.2148.
— — 2049.
Կիւլպէնկ բաղ 736.
— Չէլլօ 1355.77.
Կիւլվարդ 982.
Կիւկիճէս տաղ ☞ Պետրիա
Կիւկլաեներ 216.
Կիւմէճէկ ☞ Կոմանա Պոնտոսի
Կիւմիւշեան Աբրահամ 1957.
— Ալեքսի 1957.
— Խաչիկ 2088.
— (Կերմիրճի) 959.
— տուն (Գանիրէ) 2315.
— Ֆ. 2081.
— Օր. 2216.
Կիւմիւշկեռեան Լեւոն 2157.
— Տիգրան 2186.
Կիւմիւշխանէ 268.603.2027.
Կիւմիւշ Հանի գիւղ 2036.
— մասէն 427.
— Պու 1538. [2092.7.
— — հիւանդոցաց Կ. Պոլիս
Կիւմշեան Գանիէլ 1106.12.2184.8–9.
— կտակ 1117.
— Յովհաննէս 899.938.1106.12. 21.31.304.957–8.2188–90.
— Սարգիս 898–9.1106.2188.
— վրժ. =Նալիճլի մէմբէզ 881. 946.62. 1106–7.20.4–5.8.54. 82.5. 91.7–8.200.2–4.8–9.11.3–6. 24.7. 9–33.6.44–5.66.71.304.527–8.40.52 915.2042.62.110.59.88–90. 209.18. 20.30.3–4.7.45.53.5–6.83.6.306.14
— — Պանուց բնկ. 1266–71.
— Տէր 904. 33.6. 1315.476–7. 915.56.2131.88.
Կիւմշխանէ Գիւղ 904.2188.
Կիւնկէօրմէզ ☞ Ժամկոչեան Կարապետ
Կիւռէ 1087.
Կիւսթէրէ ☞ Կիզիսդրա
Կիւվէրճինլիք ձոր 777–8.97.

Կիւտէճեան Լեւոն Տիկ. 2112.
Կիւտէճեան Հայկ 2111–2.
Կիւտիւկ աղա ☞ Գալիպօճեան Գէորգ
Կիւտիւճեան 2053.
Կիւրեղեան Դ. 1968
Կիւրեղ եպ. 281–2 90.6.
— Հայկազն 295.
— Մաճուկ 248.
— վրդ.—Ալեքսան Կէյվէցի 1395.
Կիւրիւն 211.69.347. 416–8. 21.3.30. 92.888.974.1037–8.148.55.364–5.76 8.482.503.626–7.2271.
Կիւրիւճեան Յարութիւն 1375.
— Տօգարէք 1959.
Կիւրիւճեան Աբրահամ 1964.
— Ադամ 960.
— Ադոլֆ Տ. 1158.
— Գրիգոր Գրչաճի 1383.6.
— Եղբարք 1137.483.
— Կիւլպէնկ ☞ Հաճի պէյ
— Հաճի պէյ=Կիւլպէնկ 2225–6
— Մարտունի ☞ Կիւլպէնկեան Մարտունի
— Տ. 2301.
— Յակոբ 2084.
— Յարութիւն 1333.501.
— Յովհաննէս 1995.7.
— Սարգիս 1126
— Սեդրաք 1967.77.
— Տատուր 2193.
Կիւրկէճէս տաղ 129.
Կիւրճեան Մելքոն (Հրաճեղ) 2293.
— Միքայէլ 1207.2079.
— Սերոբ Արժճակ 2231.
— Սեւինան 2046.
Կիւրճի ☞ Վրացեան
— Խաբուճ = Թամար 556
— Նէպի 611.
Կիւրճիւ 692.
Կիւրճուր ☞ Բրիւսկիւրոս
Կիւրոս երէց 120.4.9–31.4–5.58.205.
— կրտեր 133.9. [24.
Կիւրսիլոս Քարաալացի = Kyrsilos 147
Կիւքքարի = Յովհէի Ամասիացի 1564.
Կլամազ խան 688.1121.2178.
Կլաստրօճ 1375.
Կլաճիրա 189
Կլէօպատրա խոյր Մորիկի 393.
Կլիկաս 334.464.
Կլոսիապոլիս 234.
Կլոս–Իկոճիմ 234.
Կլոսիոս ☞ Կղոսիոս Ա.
Կլօսիօ–Լատոսիֆիա 234.
— –Տէրպէ 234.
Կղաւդիա 253.
Կղաւդիոս 14
— Ադոդինարիս 245.
— Կայսր 267.
— Հերմինիանոս 224.45.
Կղաւսոս = Դաւսոյ 739.1838–9.
Կղեմիոս եպս. Կեսարիոյ 241.
Կղեմէս Ալէքսանդրացի 245.7.
— Կալաճոս 284.
Կղէարկոս 295.
Կղէոճ Գորտիացի 189.
Կղէոպատրա 179.86. [Ialeison 348.
Կղիսուրա Քարագացւոց=Kleisura Ba-
Կղոսիոս Ա. = Կլոսիոս 221.34.707–8.
Կրճիապապեան Կարապետ 1526.2089.
— Պետրոս 1152.303.
Կնուտսօճեր 117.
Կնտոսկոյ 810.
Կնտոսկուիս ☞ Կիզիսարս
Կոլոս Յովհաննէս Բադիեճցի 666.923–4 86–7.1032.73. 80.2.4.90. 535.886. 94.904.30–1.3.5.
Կոլոսի դպրոց 789.1015.76–7.90.2.
Կոլուճիա ☞ Կոզոճիա
Կոկիսոճ ☞ Կէօք Սու
Կոկո 797.
Կոզք 267.
Կոզոճիա=Կոլուճիա=Բէօյլիւ Հիսար=Շապին Գարահիսար = Նիկոպոլիս 184–5.7.98.208.70.81.90–1. 307.20 30.6–7.44.6.53.6–60.8.72.425.6. 62.507.29.64.723.856.974. 1096.425 542.2028.150.
Կոզոճիա Անտոճիճա ☞ Նիկէ
Կոզոսացիք 239. [66.381.454
Կոզիա 51.120.3.46–58–9.77.96–9.219
Կոմանա Պապագովկեան=Շէհիր Տէրէսի = Բիւրսա = Շար=Շարտէրէ = Comana 36.42.124.38–9.56.8.85–6.8–9.212.4.8–9.70.96. 347.68. 417–8. 20.2.4.34–5.46.93.2282.
— Պամփիլիոյ 244.

Կոմաճա Պոճոսի=Կոմէճէկ=Կիւմէճէկ 185.212.90.309.6.8.424.6.34.
Կոմճեաս 444
Կոմէճէկ ☞ Կոմաճա Պոճոսի
Կոմմագենացի 413–7.23.49–50.6–7.61–75.7.80.2–6.97.
Կոմմագենէ ☞ Կոմաֆենէ
Կոմաֆենէ=Կոմմագենէ 201.8. 19.67. 378.422.56.62.8.72.
Կոմճեն Ալեքս=Կոմճենոս Ալեքսիոս 358 87.471.4–5.84.9.97–8.
— Ա.ճճա 437.9.72.
— Դաւիթ 508.
Կոմճենճեաճ=Կոմճենոսներ 335. 512.
Կոմճեն Խաճակ 334.76.87.412.48.84–5
Կոմճենոսներ ☞ Կոմճենճեաճ
Կոմճենոս Մանուէլ Ա. Կայսր 319.423. 90.526.
— — Կիւրապաղատ 450.
Կոմսորոմեայ տեղակալութիւն 360.
Կոճաճ (Հայր Պօղոս Քաստրոցցիի) 1853
Կոճիայ ☞ Գոճիա
Կոճիպեր proč. 379.
Կոճճ ☞ Գոճիա
Կոճորաս 341
Կոպեռնիկոս 261.
Կոպիտառ 475.7.
Կոռա ☞ Կորոճ բերդ
Կոռիկոս բերդ 441.574
Կոսդա լեռ 857.
Կոսաճ? ☞ Բօշա Խոսակ [8.93–4.
Կոսաճդ Բ. Կայսր (337—360) 258.76.
— Գ. Կայսր (641—668) 303.
Կոսաճդեանց Կարապետ 436.
Կոսաճդիանոս Ա. Մեծ (306–337) 227 54–5.64.9–70.3–4.93–4.325.8–9.45 999.1066.
— եպ. Նիկոլեացի 327.
Կոսաճդին Ա. Կաթ. Բարձրբերդցի (1221—1267) 529.41.1061.
— Բ. — Կաստուկեցի, Գրօճաչոռծ (1286—1289) 2018.
— Գ. — Կեսարացի (1307—1322) 913–4. 1031. 61.3–4. 843.5.2018.21.
— Գանճասպլ 509–10.
— Ե. Կայրոնիմոս (Տաւրի կոս) (741—745) 305.28.32.69.97–8. 449.
Կոսաճդին եպ. Դրազարկցի 913.1845.
— — Մելեթինոյ 285.
— եղբայր Մեթերոսի 320.
— — Վանաց գրչապետի 1069. [793) 356.401.
— Զ. Միրաճածին Կայսր (780–
— Ը. (976—1028) 385.447.
— թագ. 2130. [517.79.
— թագաւորաճայր (1345–1365)
— Ի. կամ Ժ. Մոնոմախոս (1042–1054) 333–4.40.415.31.6. 44.7.59.
— իշխան Կարկառի 476. [84.
— — Լամբրոնի 517.
— իշխանապետ որդի Ռուբէնի
— Լամբրոնացի 510. [470.7.
— Ի. Միրաճածին (Պիւիիւռոժէն) (912—959) 35.204.14.310–1.31 6.49.50–1.3–61.71. 86.9. 420–2.5. 8.79.704.8.22–3.
— Մանաղեցի ադանդապետ 379
— որդի Հեթում-Հեղեայ 510.
— — Ճնոզի 1851.
Կոսաճդինոս Առաքիր 356.401.
Կոսաճդին Դ. Պոկոնատոս կայսր (668–685) 350.
Կոսաճդիոս Ա. (305—306) 254.
Կոսաճդնուպոլիս = Սեաճպօլ=Ըսաւմ. բուլ = Բիւզաճդիոն 17–8.29.33.134–228.50.6.8.60–1.4. 75.9. 83–4.6. 8–9.95.300.4.6.8. 13–4.6.9–20.3–4 9.35–6.77.80.7–8.92.5.7–8.400–1· 19.37–8.44–8.57.65.71.4–5.8.83.9· 95.8. 508.21.6.45–6. 9–50. 4.66· 74–5.9.82–6.601.3.5 12.4–5.9–20. 3.6–7.9.32.43–7.51–4.61–2. 4–6.88. 90.6.724.7.9.42–3.52–3.6–8. 61–2 7.82.91–5.9–800.2.6. 25..7.9.31. 42.4.6.60.2–3.5.7.73·80.94. 904. 9–12.6–9.20–1.3.5–6.8.31.3–4.6–9. 41.4–5.8–50.2–4.7–60.4.6–9.81.8. 98.1011–2.4.6–8.23.8. 30–2.4.6–8. 40·1.4.6–50.3–4.66.71.4.7. 82.5–90.2.4 5.7.9. 101.4.10. 20–1.6–7. 30·2.4–5.8.41–5.9.52. 60–1.4.6–7. 9·72.81.4.8–9.91–3.5.7.9. 200 2. 4–8.15.7–20.2–4.6–35.7–40. 2–3.5–6.8.50–2.4–8.61–2.4–5.72.4.81.3–6.8–90.2–4.304.7.9.11.7–8. 20–1.

5.33-4.7.8-41.4.6 9.52-3. 65.7-9. 72-3.9.82-3.90-1.3. 6 401.3.5-7. 9.11.4.7-8.31.8.47-8. 66-7. 9-71. 5-80.3-4.6-7.9.92.4 500.3.6-9.13 21-2.4-6.8-33. 5-7.65.7. 73.83-6. 91.601.3.5.26.65-6.85.9. 700.18. 64.6.818-9.59.61-3.6.70-1.6 82-3 5.7.902.16-36.40. 2-4.9-52. 3-62. 5-6.70.5.7-9.81.4.2008.13. 8-22. 4-30.6.8. 40-2.4-8. 50-2. 6.8-64. 6 74.6-8.81.3-7.9-97.9. 100-3.5. 9.10-1.3-4. 6-9.20-1.4-5.9. 31.3. 5-8.40-6.9-50.2.4 8.61.4-9. 71-9. 81-7.9.90.4.6-9.200-3.5.6.9.17-8 20.5-7.9.31.6-7.9-41.7.9.56. 66. 8.74.8.84-5.9-90.3-4.7. 304.6-8.
Կոսեան Կեսարացի 1938. [13.5.7.
Կովկաս 5-7.51.4.62.85. 90.5.126-7. 30.42.370-1.484.612.54.65.948.1032 184.216.61.4.342.83.426.47.50.69 79.505.42-3.612-3.969-70. 2013-4. 28.48.111.42-4.9.54.229.74.98.
Կովկասեան ☞ Յարէթեան
Կոտիկա 318.
Կոտիս Ե. 267.
Կորաա ☞ Մարագոչայ
Կորբուղոն Գոմեսիոս 221.
Կորդուաց գաւառ 185.207.26.81.
Կորիւն 147.2082.
Կորնթական ծոց 167.
Կորնթոս 210.40.2062.
Կորոգոմոյ 475.7.
Կորոյ 139.
Կորա ☞ Կորոն բերդ
Կորոն բերդ=Կսաա=Կորա=Գաւիվա=Հրանէյ Գորրա 353-4.60.
Կորոճէ 311.
Կուզալանա ազգակոն Գեսրոս կրօնաւորի 1855.
Կուզէ որդի Վարդի 1850.
Կուզիկեան Մարկիս եպ. 1940.
Կուինտիլիանոս 39.
Կուինտոս Կուրտիոս 193.
Կուլաատր կին Խոսրովպալի 1840.
Կուլզար դուստր Նարվազի 1868.
Կուլիկ կին Գրիգոր ին. Գրիչի 1858.
Կուլիսաց երէցկին Տ. Յակոբ ին.ի 1888
— դուստր Նարվուզի 1868.
Կուլիսաց կին Նարվուզի 1868.
Կուլլի երէցկին Յարութիւն ին. եւմառացի Գրիչի 1883.5.
Կուլմարդ 786.1859.
Կուկկիայ Կապան = Կապան = Կիւլէկ Գօղազի = Բիւլէկ Գօղազի = Կիլիկեաց դուռներ 240.509-10.7.20.1330.
Կուռ ար 1011.
Կումմուխ ☞ Կադմուխ
Կումուխ 101
Կուճաս մայր Գախաբունի 1856.
Կուճախաա 133.
Կուճիա ☞ Գոճիա
Կուչարա 90.2.144.
Կուպեր = Cooper 14.
Կուռճելիոս 1935-6.
Կուսագիւղու Մահմուտ պէյ 596.
Կուվրճիր հիւանդանոց 2011.
Կուտէյ պատուելի 1047.
Կուտիճա=Քէօթահիա=Cotyaeum 319. 567. 74.87. 605.17. 960. 83-4.98. 1088.96.548.869.950.2041.
Կուտմար=Ներիհիոս = Քազերք=Քրիմարիոն=Քեղմար 104.
Կուր գետ 95.121.5-6.49.93.348.
Կուրտիկ=Քուրտիկ 402.
Կուրտիոս 4.
Կռունկ Կարապետ եպ. 1088.
Կսեսիաա 135
Կարին Ամիրայ 454.
Կրամեր=Gramer Ed. 212.387.
Կրացիս=Գարացիս 102.
Կրաիր 162. [8.205.
Կրեսոս (Լիւդիոյ թագաւոր) 129-30.4.
Կրէչմըր=Kretschmer Paul 56.150.8. 1612.
Կրէտ=Կիրիս 8.10.63.100.14.314.89. 98.620.1398.429.894.928-9.2018.103
Կրէնուէյք Գօրս 2034. [247.
Կրթասիրաց Միութ. Էմէրէի Ամերիկա 1967.2002.
Կրթասիրական Ընկ. Կեսարիա 1258.
Կրթասիրաց Միութիւն — 1270.402
— — Նիզէի 801.
— — Զօմախլուի Ամերիկա 1177.
— վրժ. Զօմախլուի 1203.42.
Կրիսոբեր ☞ Քրիւսկիւրոս

Հրճիկեան Միհրդատ 1104.
— Յակոբ 1255.334.
Հրոնոս 13.
Հրոմբախէր=K. Krümbacher 390.
Հրաւ երէց [☞ Հարապեան պատր. Կեսարացի [2228.34.44.9.51.
Հրսեբաց Լիկա Կեսարիոյ վերաբինաց

Հ

Հազարացիք [☞ Արաբ
Հազգր փաշա 2120.
Հազարագիւղ [☞ Chiliokomon
Հազարեան Հարապեան վրդ. [☞ Հազարաճեան
— Միհրան 1508.2237
— Յարութիւն 1551.2000.2-3
— Շիրազան 2045. [218-9.37.
Հազարը(ան) 1857.
Հազարտան (հայր Մուրատի) 1851.
Հազարտանեան Հարապեան Տիվրդ.=Հազարեան Հարապեան (Յակոբ) Տիվրդ. Թոմարզացի 1007.19.409. [Տիվրդ.
— Յակոբ [☞ Հարապեան
Հազարզան (եղբայր Պաւղոս Բասմաջեանցիի) 1853. [1853.
— (որդի Պաւղոս Բասմաջեանցիի)
Հաբ=Հեբ=Եբ = Քեթացի = Հիբիմ= Hatti=Հաս=Hethiter= Նէս-Նէսեան Նէս-Հաբեր=Քաբ=Հիբիդ=Hittite= 34.45-6.51.3.65.7-9.72-3. 80-1.4. 6.92-4.5-6. 106.13-4. 6-23.30.41. 3-4.9.701.1493.
Հալանեան Արամ 2206.
— Բարեղ 938.1131.956.2119
— Երուանդ 2206 [206-7.
— Հարապեան 1508
— Հրանդ 2206.
— Միհրան 2206.
— Միհրդատ 946.1508.
— Նշան 946.1124.3022.3.422
— Պետրոս 2119-20.206 [508.
— Սարգիս 1508.
— Սուրէն 2206.
— Ք. 2081.
Հալան-օղլու Հաճի Յակոբ [☞ Ֆագիրի
Հալապի խօճա 1475.
Հալէպ=Բերիա = Խալպաբ=Խալպայ= Հալպայ 88.100-1.4.7.247.313-4.6. 20.87.407.38.49-50.4.62. 72.5.93. 502.8.11.31.74.95.8-9.603. 5.11. 39.84.769. 845.67.72.912.59.62.66 1008-9.19.32 4.7.70-1.126.83.90-2 200-1. 23.5.32. 81.5. 302.4. 55. 406.11. 21.3. 50-1.6. 81-2.7.99. 525.8.44.92.749.852.4-5.66.920. 4-5.38.79.91-2.2031.80.95. 126-7. 44.56.76. 96. 209.13.27. 70.87.97.
Հալէպեան Յակոբ 1979. [306.
— Յարութիւն 1158.
Հալիմ Պաշա Նապիլ 2210.
Հալիս [☞ Ալիս
Հալկում 467
Հալպայ [☞ Հալէպ
Հաղբատ 1008-9.66.
Հաճեան Յակոբ 2123.
— Յովհաննէս եպ.=Հաճեան Պօղոս վրդ. 1038-41.128.
— Պօղոս վրդ. [☞ Հաճեան
Հաճր գրգ 550. [Յովհաննէս եպ.
— գիւղ 550.
Հաճրլար եօղու 904.2188.
— էօյ 720.1112.320.86.404.
Հաճր Յովհաննեան Հաճի Յովհաննէս 1103
Հաճրն=Պահիմոն Հարդան 20.211-2.69 96.347. 425.7.34. 588. 90-1.3-4. 619.27.832.44-5.62.6.1018.28.183 220-56.90-1.418.20.86. 657.9.749
Հաճրնեան Միհրան 1972. [56.970.
Հաճրլեան Արմենակ 1520.
— -Գրիգորեան տուն 2209.
— Կարապետ 1154.
— Յակոբ 1154.
— Ճեր 2211
— Տիգրան 2164.209-12. [80.
Հաճր էօյ=Սիմ Հաճր էօյ 1096.231.379-
Հաճի Գալճա [☞ Քէաթիպ Չէլէպի
Հաճիգրգեան Նազարէթ 1501.
Հաճիէմ. 2219.
Հաճի Խայրանիմ վէզիր 605
— Խալիմէ [☞ Քէաթիպ Չէլէպի
— Ձէօյի 564.
— Մէհմէտ Գավազլըցի 884.
— Մուլյա=Գրիգոր պատուելի=Մոլլա Գրիգոր 1166-7.218-9.27.
— Յակոբեան Գալուստ 1283.
— Յովհաննեան Յակոբ 1104.

Համի Նուն Զարեու 1122.2178.
— Պահրամ 686.
— պէյ (Վարակնեւու պեյ) 619.
— Վահան (հօճա) 624.
Համ☞Հայ Ազնաւուրական Միութ.
Համա 872.1278.302–3.2286.
Համազուման ժողով Բարիզ 1206.
Համազգային վրժ. Բոհեմիա 1190
Համալեան Բենեամին 1501
— Կիւլպէնկ 1229.355.9.61. 3–6.9–70.5–6.8–82.423.2135.
— Տէօվլէթ 1355.
Համակեսարացիական Միութիւն 1979.
Համամ Գայա 719. [83.2244–5.
Համամճեան Յակոբ 1431.
Համաշխարհային Սանուց Միութ. Ոսպէրթ Գօլէժի կ. Գոլիս 2058.
Համասիւռ (կին բուլղաճի Մարեի-
Համասաց 313.666. [ռսի) 2205.
Համարայոս Գէորգ 315–6
Համբարձումեան Գէորգ 1407.16.45.
— Յովսէփ 1973.
Համզա Համի [☞ Ամուրիա
Համիթ [☞ Տիարպէքիր
Համիլդը 3.14.693.
Համիս (երկիր) 567.71.
Համիտիյէ [☞ Մարմուսագլը
— գրաւատր 2080.
Համիս պէյ Գայմազամ 732.945 1320–3 5.573.2148.
— — հազարապետ 628.
Համլին Գոլէճ (Պէպէ) 1054.
— կ. Տէր. 1052.2278.
Համմուրաբի 66.
Համպուրկ 1205.2227.
Համտի Անմէտ Մուսուլցի 2122.
Համր 2139.
Հայ=Hay=Արմէն=Արիմ=Arimoi=Armeni=Arman=Urmeni 34.96.123–4 31.41.4.5–6.8–9.51. [1982.
Հայ ազգային պատասխանատուութեան միութ.
Հայաթ սուլթ (էվէրէկ)[☞կենցաղ նուէր
— — =Իսմիւր սուլթ (Պալա-կէսի) 1027
Հայախօսաց բնկ. (կեսարիա) 1116.271
Հայաստ [☞ Հայաստան [402.
Հայ աշխատաւորական միութիւն =Համ
Հայաստ [☞ Հայաստան [2049.220.
Հայաստան=Արմաճիա = Հայաստ=Արմինիա=Հայաստ= Թրհանհայաստան= Արմենիա=Հայաստ=Հայաստ=Hayasa = Հայք = Հա ք Մեծ=Արեւելեան Աճատոլու=Արմենիա (բուն) 4–7·34. 46.8. 51.4.7–9. 60–2.3.5.7–8. 95. 101–4. 20. 3–6.8. 30.6. 43–56.8–9. 61–2.5–6.72.83–5.90–9. 200.2–3.5. 7–8. 19–23.6–9.39.48.50.6.8.63.6–8.70–82.4.6–7.9–90.2–7.9 300 4.12 6.23.30 8.40–7.9.51.3.5.7–8.61.4–5.7–8.70.8.81–6.90.2–5.401.9.11. 4.22.30.6.8–9. 41.4.8.51. 63–4.6. 70. 6.8.80–1.3.8. 514.39.43.52–4. 62.6.71.3.9–82.8.600–3.5.12.20–1.9.31.50.9.65.9.765.867. 958.94. 1032.5.49.61.4.90. 169.75. 80.3. 243.60.83.305.38.44.6.51.2.5. 76 9.403.26.30.43.7.66–7.527.95.607 44.704–5.840.2.59.923.5.58. 82.5 8.96.8–2000.17–9.44.56.130.2. 51
Հայաստանլըզ 736. [8.
Հայաստան Ճորճդային 867.1982.99. 2001.4–5.10.37.42–3.55.63.5. 94. 6.204.20–1.5 31.3.56.98–9.301.
Հայ առաւեօտասիրաց միութ. կեսարիա 2220
— Աւետարանական = Բողոքական 1046–50.3–4.7–8.129.279.743.2263 5.73.9.81.6–7.90.
— Բարեգործ. Ընդհ. Միութիւն 1186 232.52.76–8.80.412.7–8.23.979.82 7.99.2017. 35.7.41.59.71. 85.100. 20.56–8.60–2.4.6.71.86.92.6.202. 8.12.5–7.9.29. 34.7.43–4.54.81–3. 6.304. [129.2201.
— Բողոքականաց ժողովարան 1051.
— Բողոքականաց բարձ. վրժ.[☞Արզեոս բարձր վրժ.
— գիտական միութիւն 2241.
— գրատարաց բնկ.=Շիրէքի միւրէբ-թիպիէ 2239–40
— երաժշտական բնկ. կ. Գոլիս 1338.40
— բնթերցասիրաց բնկ. կամ Ակումբ կեսարիա 1269–70.94.
— բնկերային ծառայութեան մարմին (Նիւ–Եորք) 1247.
Հայթեան Միհրան 1968.73.

Հայլէ Մելասէ կայսր 1508.2237.
Հայկ նահապետ 1102.
Հայկազեան կրթարան Ադեբատեցդրիա
Հայկազուճք 470. [2224.
Հայկազեան բնկ. Կեսարիոյ 1103.21. 251.316.2178.84.
— վրժ. Նէվէհիր 887.
Հայ կաթոլիկք 1031–43.5.52.128.2286
— կաթոլիկ առաջնորդարան Գահիրէ
— — վրժ. Կեսարիա 1128 [2096
Հայկակ☞Արիւիարեան Արիւիար [ներ
Հայկական բանակաթեմ☞Ադրեներակ
— բնթերցարան Գահիրէ 2212
— երկիրներ 488.95.
— բնկ. յարան Սամաթիա 1257
— լէզեոն 1206.2230.
— կրթարան (Օրթագիւղ) 2169 226.304.8
— պանճա Գոլիա 2227.
— վրժ. Գրէհիր 883.
— վրաց մաղար Բօղ Սայիտ 2255
Հայ կարմիր խաչ (պեսական) 2042.5.9
— — — Գոլիա 2041.
Հայկեան բնկ. Էվէրէկ 824.1259.
— վրժ. Էմմէրէ 782.
— — Կեսարիա 950.1102.4-5 25.81–3.6.90.2–3.200.2.4.10.2.6. 21–4. 30–2.47.51. 303. 2030.89.95. 100.207.19.32.45–6.306.
Հայեկ 855.9.2264.
Հայկի բերդատեղի 853.
Հայկ (միտիւր) 746.
Հայկունեան վրժ. Կեսարիա 1105.22.210
Հայկունի Տիկ. ուսուցչուհի 1122.
Հայկուճի Ադրեճակ = Ճիզմէճեան Համբարձում 2068.
— Արշակ 1353.
— Եղիա 1174.
Հայ կրթական հիմնարկութիւն Նիւ Եորք 2157. [2012.
— հոգեւորպետական Ակումբ — —
Հայ-Հոռոմ☞Ադրեճեակներ
— հեմարան Պուլկարիա 2204.
Հայմանճ հիլէք 709.
Հայմանա 829. [2010.
Հայ յառաջդիմական միութիւն. Ամերիկա
Հայոց Հայրենասիրական միութիւն. 1265.
— ծոց 480.
Հայուկք. ցեղ 619.
Հայուհեազ բնկ. Կ. Պոլիս 1261.
— վրժ. Ասաբազար 2035 [2251
Հայ Ուսանողական միութիւն Ամերիկա
— — — Տարան Գոլէճի 2059 [2244
— պօլսահայերու միութիւն Գահիրէ
— տարագրեալներու եւ որբերու նպաստամատոյց ընճնճուժողով Իզմիր 1977.
Հայտարեան Արշակ 1973.
— Թորոս 1973.
Հայտար փաշա 1365.952.2036.91.
Հայր Աբրահամ 798.
— — վանք (Փիրգովր) 857.1027
Հայրապետ (եղբայր Նեռսէս ֆն. Գրիչի) 1065.852.
Հայրենակցական միութիւն. Էվէրէկի Նիւ Եորք 1980–1.2002.128.232.98.319
— — Էմմէրէի Գոլիս 1978.
— — Զօնախալու 2231
Հայրենիքի օգնութեան կոմիտէ☞Հօկ
Հայք☞Հայաստան
— առաջին=Գուռին Ադրենիա=Գռռոտվն Ադրենի=Գռռոտվն= Ադրենիա առաջին 154.204.8.69.71.5.83–4.9. 91.330.44.6–8.55.61–8.85.506.713. 1865.
— Բարձր 144.9 310. 42.8. 63.5. 574. 1581.
— երկրորդ= Ադրենիա երկրորդ 154. 204.69–71.5. 84.9. 344.6.8–9.55. 60.2–8.85.90.420.6.45.713. [506.
— երրորդ 154.204.346.63–8.90.420
— Խորազոյն☞Հայք ներքին
— Մեծ☞Հայաստան
— Ներքին = Հայք խորազոյն = Armenia Interior 344.8.65. [348.56
— Ներքագոյն = Armania Profunda
— Զորեբբագաբեան 290.
— Զորրորդ=Ցուստինիանա=Ցուստիանուցիոս 154.200.4.310.47–8.55.63–6.95.456. [րորդ 348.61.5
— — միւս=Ցուստինիանա Զոր-
— Սահրին 348.650.
— Փոքր=Փոքր Հայաստան= Armenia Minor=Գասկա=Գոսկա = Գաս-Գաս =Վերին Աբխազ= Կասկա= Կոսկա 46.101–2.11.7. 20–2.3.30. 44. 6–9.

51.3–5. 71.7. 87–90.3.5.202.5.8. 18.21.7.39–40.56.67–71.5–6.9. 81–2.4–5.90–3.6.8.307.10.34.7.42.4. 7.55.9.62–3.7.10.26.64.76.88. 524 36.–7.9–40.2.74.92. 621.45.50.705 844.948.1038.59.200.14.45.64. 345 51–3.5–8. 60.71. 82.9.98. 403.35. 2136.76.207.80. [1774.
Հանգեղեցի (հանգուցեալ եկեղեցի) 718.
Հանգիս 593.
Հանգիստ բաթ 717.1774.
Հանէս ադա մահեսի 940
Հանէսեաճ եղիա 1980. [սիկ.
— Լուսիկ ☞ Քէօլէեան Լու-
— Յակոբ Արհեպս. Եվերկցի 936–41.7.1131.2021.
Հանբմ պանը ☞ Թորոսեան Մարիամ
Հանիս Օղլենց Ղարա Տեէ 1212.
Հանձիք ☞ Ծոլիք
Հանճա վրդ. Երուսաղէմացի 1090.
Հանրապետութեան հրապարակ 691.
Հասեանճ գաւառ=Asthianène 344–5
Հայաթբր Ջեմէնէ 811. [7–8.63.
Հայ տաղը ☞ Հայի ծար
Հապէհասաճ 1508.948.62. 2199.237.
Հառնակ=Harnak 240.4.
Հասաճ Ալպ=Հասանճարփա 31.
— ադա էմէ. 1307–8.2181.
— — Տամ բաղ 2279.
— — Տէվրի 1308.
Հասանճարփա ☞ Հասաճ ալի
Հասաճ Գալէճեէրլի 2266.
— իշխաճ 437.9.
— խան 563.
— որդի Գրիգոր Հասանճայ 1843.
— Ուզին 559.1841.
— Գէյլի 845.72.
— Տաղ=Հասար տաղ 20.2.163.213
— փաշա վէզիր 605. [675.887–8.
— Քէյֆ 596.
— էօյ 214.
— Քազը 692.
Հասար տաղ ☞ Հասաճ տաղ.
Հասրճ Մանսուր ☞ Հիւսճի Մանսուր
Հասին=Հիսճ-Ան-Սահալիբա = Ալաւաց դղեակ 353.60.
Հասինլի 692
Հասուճ Անտոն եպ. 1037–8.40–1.3.
Հավզա 1375.
Հաս ☞ Հաթ
Հասեի ☞ Գօղազ էօյ
Հասսուսաս ☞ Գօղազ էօյ
Հասրեաճ Ղազարոս 1379.
Հարամի դաշտ 833.
Հարաճ 514.
Հարաւային Ամերիկա 867.1983.
— Իտալիա ☞ Ճուճասաճ Մեծ
Հարդաճ ☞ Հաճրճ
Հարէմի ճօգուշու 811.
Հարբէբրս Ասսուածաբանական ճեմարան
Հարաս Գալէ 113. [2010.34.6.71.
Հարոյի բարձր. վրժ. 2016 167.
Հարֆ 381.
Հացուճի Վարդան վրդ. 280.2.90.1061
Հաւուկ Կուկուճացի կմ. Կուկայաւիճցի
Հաւրաճ 840.1241. [284
Հաքբզ բուրֆ պեռ 864–5.7.
Հաքբզի 1564.72.
Հաքբզ փաշա 609.
Հաքմէճ Տէր. 1523.
Հեր ☞ Հար.
Հերուս (հայր Թորոս Կիւրապաղաթի) 475
— բազաւոր Հայոց 510.2–7.9–21
— Հեզի 510.1061 [4.40.888.1845
— Գասմիչ 430.508–9.25.44.
Հելիճա 306.
Հելիոգորթալ կայսր 224.46.
Հելիոպոլիս 2104.95.
Հելլաթիոս եպ. 264.324.
Հելլեսպոնեաճ Փռիւգիա ☞ Բիւրգաճիա
Հելլեսպոնտոս 90.168.269. 323.45.61.
Հելլէճ 15.6.1607. [402.713.24.
Հելվա Տէրէ 163.213.
Հեկատէ 150.
Հեղինէ Մահեսի 981.
— (Մայր Յովսէփի ճ.ի) 1880.
— Ս. 264.
Հեսիոս 12.
Հեսիքիոս 212
Հեվերէ ☞ Էվերէ
Հեր 437.
Հերա=Գէ-Հերա 11.3.
Հերակլ Ա. (610—641)= Flavius Heraclius 302–3.35·49.51.7.94–5
Հերակլէս 712.4.
Հերակլ Գասրիկ 394–5.

Հերակլիա [☞ Էրէկլի
Հերակլեպոլիս=Գեռմոպոլէ 270.
Հերապոլիս [☞ Ջմբկաձոր
Հերէէ 1096.2034.
Հերիճ Տէր. 1375.
Հերիմա մամ Պաղեստար Թօճայի 1871.
Հերձֆիլտ=Hatzfeld Jean 41.5-6.51.
Հերմիւս 709.
Հերմոգինէս 255.8.
Հերոդէոս Ագրիկոս 218.
Հերոդոտոս 4.15.44.122.4-5.7-9.31-2. 46.9-52.5.96.219.1180.615.
Հերոկղիս Միւճեկղիմոս 213.
Հերոկղոս 237.
Հերոնիմոս 161.245.1608.
Հերովդէս (ճ ոյր Անդիպատրոսի) 206.708
— բազ. Հրէից 709
— — Քաղկեդի 268.
Հերպա=Լարիսա Հերպա 213.7.419.24
Հերսէէ 620. 2117.
Հեւֆառաւ [☞ Էմմէրէ
Հեփիսթոն 278.
Հէքիլէր Նիլէքի = Խասիլէր Նահիլէք
Հէլուաճ 2135. [675.701-2.9.
Հէվրոնի 1972
Հէրմէքեաճ Գրիգոր 2032.
Հէրսէկ Անմէռ փաշա 595.
Հէրօղու (Քարայր) 1423.
Հէֆիմեաճ Գրիգոր պաս. 793.
Հէֆիմ Սեբաստացի [☞ Դաւիթեաճ Տէր.
Հէօճկէլէ 991.2148. [Սեբաստիա
Հէմմարեի Ազգկանց վրժ.ի Կրթասիրաց Միութ.=Վերաբնաց Միութ. 1968
Հրան էլ Գորրա [☞ Կորոն Բերդ [79.
Հրանի ուզ'ալ Ֆիլա'ա 429.
Հրանրճ Քաւուճքի 2234.
— 1974.9.
Հիերակղիս Միւճեկղիմոս 359.
Հիերապոլիս 441.52.
Հիզիա [☞ Նիրզէ
Հիբիղ [☞ Հաբ
Հիբիմ [☞ —
Հիլակկու [☞ Կիլիկիա
Հիմմէբդէ 94.
Հիմճապաճեֆ=Fundamantalist 2281.3
Հին Ասորիք [☞ Յակոբիկք
Հինդլեաճ Ղազարոս 1157.212.
— Մարգիս 1137.54.213.2000.90
Հինդլեաճ Սեբաստաճ 1154.213.
Հին Կէսի [☞ Գալաթէսի
— վանք [☞ Ասատածածին (Ծ.) Եկ.
Հինտուքուշ 5-6. [Քոմարգա
Հիպերիոս 295-6.
Հիսար Էօճիւ Գարու [☞ Ասար Էօճիւ
Հիսարլեաճ Գասնիկ 2123. [Գարու.
— Մամբրէ 1482.
Հիսարճրգ 113.675.807
Հիսար Ճ. 1855.
Հիսճ-Ան-Մահաիրա [☞ Հասին
Հիրճ 1915.
Հիփիփարոս=Hipparque 152.210.
Հիւթիւթեաճ Գաբրիէլ 2269.
Հիւլիւլիւճեր=Մուճապէրճիճեր= Միրոյ Ըճկ. 1057.664.2281.
Հիւճեար իսկէլէսի (Գէյֆոզ) 1093.
Հիւպշման=Hubschmann 184-5.97.270 345-8.67.
Հիւսէյին ազա զանճիլճի պաբը 2121.
— Հիլմի փաշա նպարոս 661. 2120.2-3. [հրամանատար 625.7-8
— Հիւսճի — (Ֆերիզ) զին.
— Ջավուշ Ագռաղի դաշատար 1533
— փաշա ապատամբ 604.44.1923
Հիւսճի Ջիա 2261.
— Մանատար = Հաարճ Մանատար = Ասբետամճ 471.4.80.820-1.1644.
Հիւճեարպէյէճեաճ Յովճաճճէս Ճն. 1212
— Տէր. 2093.
Հիւզինգ 102.
Հիւսաճեաճ տուճ 195.
Հիւրմիւզեաճ Առտակ 1126.
— բճաճիճ 1923.
— Հաճի Մարգիս 1304.498.
Հիւսոս 96.100-1.5.
Հճասէս Գ. 586.9.637. [701.
Հնդեւրոպական 65.116-20.43.5.8.58.
Հնդիկ 34.
Հնդկաստան 8.51.8.68.99.156.68.223. 35.545.688. 1015. 32.357. 450.915. 49-50.70.2056.79.106.97.203.97.
Հնդկաց Ովկիանոս 654.
Հնուճի=Էսկիճեաճ Գաբրիէլ պաս. 2264
Հնչակեաճ յաարաճ 1408.
— Կեդր. վրժ. Ասանա 1190.
— Կուսակցութիւն 627-8.757. 70.1120.83.90. 205.11. 6.29.32·

5-6.45.8.94-5. 353.7-8.63.77.80. 2.400-4.6-12. 4-6.8-20. 2-3.37-9. 44.528.969. 2110.35.7.9. 41. 3-4. 220.31.44-5.55.67.9.85.98.
— Ուսաճողկն. Միութիւն կեսարիա 1232.72-3.2255. [լէպ 2220.
— — — Հա-
Հոգաբարձութիւն Աղթամար Գանձասեկի Հայոց կեսարիոյ☞Աղթամար Գանձկ.
Հոգարթ=Hogarth 32.
Հոգաւոր (տղի Յարութիւն ֆ.ի) 1883
Հոգեգալստեան=Pendegostalis 2281.
Հոգեհրաց բնկ. կեսարիա ☞ Տիկնց. պարզասիրաց Ընկ.
— — վարժ. ☞ Տիկնանց պարզասիրաց բնկ. վրժ.
Հոլանտա 1475.936.43.
Հոլիվուտի եկեղեցի 2248.
Հոլով Յովհաննէս վրդ. 1933.
Հողագործական բնկ. Կ. Պոլիս 795.
— — Մուճճուսուճ 1255
Հողմիեան 134-5.57.70.
Հոմերոս 12.148.
Հոմմել=Hommel Fr. 45-6.122. 1612.
Հոմս 1230.
Հոճի 905-6.
Հոճորիաեէս 240.
Հոճ 300-1.468-9.76.719
Հոռի վանք ☞ Տէրէվանք.
Հոռմբնոց բաղ (էվէրէկ) 819.
Հոռոմասաց ☞ Յունասաց
Հոռոմոսի վանք 383.
Հոռոմոց աչխարհ ☞ Յունասաց
— երկիր ☞ —
Հովեանք 1201.
Հովիւեան Գէորգ 1157.
— Շուարթ 2078.139.
Հուայք Հաուզ=Սպիտակ տուճ 2218.
Հուլաղու 519.21.4.
Հուկասեան 103-5.
Հուման ☞ Houmann
Հունգարացի=Մաճառ 602.6.
Հունգարիա 514.
Հուցմա proф. 485.
Հուրրի ☞ Խուրրի
Հռեգեգովրա 360.
Հռեգեմոնիկիոս 214.
Հռեգեպոսաճղոս 213.359.
Հռիփսիմեանց վրժ. Օրթագիւղ 1261.2115
Հռիփսիմէ Խաթուն (մայր Էմին պէկին) 1848
— կին Առաքէլ Դալմայի 1876
— Ս. 1602.
— — Մասուր Տէր-Ջօր 2209.
Հռիփսոսեան 497.
Հռոդոս 165.90.1200.
Հռոմ-Հռոմայեցի 29.36.77.141.67-74. 6-91.4.6.8-200.2-3.8-10. 20-4.6. 8.31.8.40.6.9.52.6.67.72.3-8. 81 4.7.9.91-4.6.8. 301. 25.9. 47.93. 400.27.512.88.676.9.86.93. 704-6 15.920-1.3.5.75.1031-2.4.6.8. 41 4.78. 80.6. 601-2. 916-7. 26.40-1. 2260 [11.3.1842.
Հռոմկլայ 471.6. 529. 39-41.58.906.
Հրայր ☞ Քաղգրացի Արտաւիր
Հրաճեայ ☞ Որճնդէս բազ. Հայոց
Հրեայ ☞ Եփրայեցի
Հրեական Ս. եկեղ. Չէքուճ 1874.
— — — Գալաթ 646. 842.936.1011.92.535.876.927.31.
— — — Քէօթահիա 1474
— — բաղ Ասթարգար 960.
— — մասուր ի Ս. Կարապետ 525.930-1.77.82-5.7.9.
— — վանք Տուճաց ☞ Եաճար բաճ
— — — Սեբաստիա 500
Հրոզնի=Hrozny prof. 46.57. 62.70.85 90.2.6-7.116.8.701.2258.
Հոր Մարճ 2285-6.
Հոլասեան Յակոբ Արքեպ. 1038.
Հոլ Օրէնլի 2281.
Հոկ = Հայասաց Ոգնուբեան Կոմիտէ 2004.42.9.
— Ամերիկա 2228
— Թրոյի 2128.
Հորաճ 1245.525.9.
Հորսէնա 268.

Ղ

Ղախարով 51.
Ղախուդին 857. [խանճի 1877.
Ղեւաս Մելիք (մայր Մկրտիչ Երեսփո-
Ղեւոլի գիւղ 639.857.909.1065.851.
Ղկճղուր ☞ Գալըգլը Սու

Ջար բաղ ☞ Մէջի բաղ (Թօմարզա)
Ջարիվանիճ ☞ Տէրէվանիճ
Ջոռոյ վանիճ (Սեբաստիա) 577.

Ղ

Ղազան Աւետար 1016.8.
Ղազանճըլար 1383.6. [1077.895
Ղազար արեղայ Տարսիախցի գրիչ 802.
— դպիր (աւակերտ Ղազար ֆն.ի)
Ղազարեան Անդրանիկ 2127 [1084.882.
— Համբարձում 1973.
— Հայկ 1973.
— Ղազար ☞ Մարզպեն
Ղազար (եղբայր Գէորգ ֆն.ի) 1879.
— (— Յարութիւն ֆն. եւմաստիի) 1883.
— եպ. Կեսարիոյ 915.67.1858.
— — (մբ. Սեբաստիոյ Ս. Նշանի)
— — Աստուածածինի 1070 [583
— — Չէյթունցի (ուսուցիչ Գաբրիէլ Մարաջցիի) 1068.
Ղազարոս ճհ. 297.
Ղազար (որդի գրիչ Կիրակոս ֆն.ի) 1872
Ղազարոսեան Սահակ 2152.
— Վերժին ☞ Գալֆայեան Վերժին Էվէրէկցի
— Քրիստոսատուր 1166.251.
Ղազարուկեան Գրիգոր 829.1416. [8.60
Ղազար (Ս.) վանիճ Վենեսիկ 631.1852.
— վրդ. (մբ. Սեբաստիոյ Ս. Նշանի) 583 [Մեոյ Ս. Կարապետի) 1940.2029
— — Կեսարացի (Քէօսէ) (մբ.
— — Զահկեցի (յետոյ Կաթ.) 1075
— Փարպեցի 288. [895.
— ֆն. Թօմարզացի (1705) որդի Կիրակոս ֆն ի 970.1004.84.872.82.
— — Թօմարզացի (1661) 1072.
Ղազէր Լիմմի 870.
Ղազրնա 857.909.
Ղազի Անմէն պին Ալի պին Նասր 485.
— Բ. (1105) 474.
Ղազիլէր լին 717.
Ղազիկեան Առաքել վրդ. 1927.34.
Ղազի Քէօյ 820.
Ղազլր Կէօմէդի 852.69.71.3.1592.
Ղազրնը 881.
Ղազօղլի մհ. Կարապետ Կեսարացի (Սս.)
Ղաթլուճ 1897. [1900.
Ղաթմա 845.1223.302-3.2272.
Ղալաթա կամ Գալաթա Սէրայ 1368.538. 2119.26.36.
Ղալաթիա 1251.863.2069.119.
Ղալէ (Թօմարզա) 834-5.
Ղալէ Ալթը 817.
Ղալիպ փաշա 2117
Ղադրնը Բազար 1364.511.
Ղամրէման Հանի Տէտէ 2262.
Ղամպէր Ադա 1355.
Ղայնեան Հանի Յակոբ 1419.
Ղայսէեցի Կայ Խոսրով Ա.=Կայսրէացի=Ղիսբեդինի Բէյ Խոսրով (1191-1193 եւ 1204-1211) 503.7-9.27.31.8-9.43.8-50.682-3.6.
— — — Բ. (1237-1247) 514-5.7-8.26-8.56.682.5.7.
— — — Գ. (1267-84)
Ղայսարիէ 550. [521-2.
Ղայեա օղլու Միհայէլ (մհ.) 982.
Ղալըր խան 1361.
Ղայսար Չէլէպի 1089.864. [կիացւոց
Ղայսէրի ☞ Կեսարիա Կապադովկիոյ
Ղանիլ վարպետ Կեսարացի 1932.
Ղաչերեան Հայկ 828.1290.408.11-4.7.
— Տիգրան Կ. 1152 [38-40.2287
Ղապա Սահալեան Յակոբ (որդի Տ. Մարգիսի) Կեսարացի ☞ Գապաճա-
Ղաղրիա մեճասան 586. [գալեան
Ղասիդէճի Մաթէոս վրդ. Կեսարացի=Մարբ Մաթէոս պաս. եւ կաթ. Կիլիկիոյ 920.1032.601.926.40.2019.21.4-5.
Ղավան Կեսարացի 1547.928·2109.
Ղաէմ 1010.
— (մայր ձաճարի) 1867.
— (մօրեղբ. Սգաճարի) 1871.
Ղարաբաղ լեռնցիներ 559 1841.
Ղարագոչեան Պօղոս եպս. ☞ Գարագոչեան [1849.
Ղարակաւդ (փեսայ Խոճա Մանուկի)
Ղարակէօզեան Ղազար 774.
Ղարադուդ (ջերմուկ) 882
Ղարաղօչ (մհ.) (որդի ձաճարի) 1867.75
— (որդի Սէճարի) 1870.
Ղարաճէճէճէմ ☞ Զիյեմեան Կարապետ
Ղարամանեան Գրիգոր ֆն. 1903.2046.
Ղարապակ (բռն. Նարվուզի) 1868.
Ղարասաճաք 604.

Ղ.արաֆէօյ 873.
Ղ.արթրճ 812.
Ղ.արիպ աբուխ 1554.
Ղ.արիպլէր 904.1112. [ճի) 1877.
Ղ.արիպչին (եղբայր Մկրտիչ երեսփոխա-
— (որդի Հօճա Մանուկի) 1849
Ղ.արպիյէ 1944–5.
Ղ.արսիաճ ☞ Խարսիաճ
Ղ.արրա Ջաբր ժամ կամ եկ· 1910.
Ղ.աւտոյ ☞ Կղաւտո
Ղ.եւոճդեան (Մ.) վրժ. Աւմաբ 960.
Ղ.եւոճդիոս Հայրապետ կեսարիոյ 241.
55–6.8.65.79.728. 923.77–8. 81.7.
Ղ.եւոճդ (ճճ.) 297. [1000.895.
Ղ.եւոճդուպոլիս ☞ Բասեճ
Ղ.եւոճդ պաշմիչ 381.99.
— (Մ.) եկ. ☞ Ղ.ուվանճդ ճամի
— ճճ. 839.
Ղ.զրլչալար 1302.
Ղ.զլար Ադասի (Իզմիր) 1937.
Ղ.էբէոս ☞ Թադէոս Առաքեալ
Ղ.ըզրբար ձոր 1423.529.
Ղ.ըռերու դաբե 1996.
Ղ.իսբիդինճի Քէյ Խսուրով ☞Ղ.այասէ-
ճին կոյ Խսուրով Ա.
Ղ.իմաբ (հայր Պետրոս Կրօնաւորի) 1855.
— Տիկ. 1867.
Ղ.եճէլլէկեան Գարոն Տէսէ Էվէրէկցի 940
Ղ.ոնմրուր (կին Տ. Մարգիս ճճ.ի Օրթա-
Ղ.որամազ 1880. [էօյցի) 1847.
Ղ.ուզաճ տաղի 591.
— օղլի ☞ Գօզաճեանճ
Ղ.ուլու (մայր եսայի Թալասցիի) 1896
Ղ.ուկաս Աւետարանիչ 329.543.1545.840
— եպ. Թոմարզացի 968.
— կաթ. կարճեցի 931.84.2029.
— մճ. կեսարացի 1939. [857
— վրդ. (Առաջնորդ Տելեսիմոնի)
— — Խարբերդցի 789.1015.76
82.90.897.901–2.4.
— — կեղեցի կամ Խորձեճացի
1066–69.860.
— — կէրմիրցի 933.73. [1873
— ճճ. (հայր տիրացու մճ. Ղեռէսի)
Ղ.ուճկիաճոս (գիճուոր Խաւարացի) 241.
— հարիւրապետ = Longinus
— վրդ. 1015. [241.4.65.
Ղ.ուլուխցի օղլու Մարգիս 1023.
Ղ.ուվանճդ ճամի=Ղեւոնդիոս (Մ.) եկեղ·
554.685–6.92.728.
Ղ.ուրսեճճ Մուբ=Մուսուբեան Մուսուբ
Ղ.ուրմաճ Գալէ 445. [1167.
Ղ.ուրսուսեան Կիրակոս 1970.
Ղ.ուրս Իսմայիլ փաշա 1018.
Ղ.րլճր Ալի 1397.
Ղ.րիմ ☞ Խրիմ
Ղ.ռուբճեան Գրիգոր 1114.304.422.
Ղ.օճիկեան ☞ Ջամճլեան Յակոբ

Ճ

Ճաբոճ 2243.
Ճազմաջարեան Յակոբ 1278.2286.
— Մարգիս 1157.
Ճանաճ = Ջանաճ 317.70.468–9.72.5.
Ճամբզեան 1958 [80.90.2.534.96.
— Պետրոս 898
Ճամբզ իմամ զաբէ Մէհմէե 1579.
— — – – Բէբիս 1409.20.
— Կէօվէսէի 880.
Ճամի ճեփս (քաղ) 819.
Ճամիի բէպիր (քաղ) 819.
Ճամիի բէպիր ☞ Մուլթաճ ճամի
Ճամճեան Գէորգ 1107.23–4.44. 276–8.
— Գանիէլ 1486–7. [481.7.
— Կարապետ 1144.277–9.302–3.
407.12–3.39–40.87.677.2290.
— Մկրտիչ 1107.481. [90.2290.
— Մ. Յակոբ 1481.6–7.519.677
— Մ. Յարութիւճ 1303.487.
— Մ. Սեդրակ 1487.677.
— ճեր 1421.
— Սէճկիւլ 1677.90.
— Վահաճ 1107.13.408.85.
— Վարդաճ 1677.
— վաճառատուճճեր 1486. 2289.
Ճամուզեան Հայկ 1152.482.
— Մկրտիչ 1482.
Ճամուս Ջաբէ Մէհմէե պէյ 624.
Ճաճ-Բոյաս 606 8.
Ճաճեք 486.
Ճանիկ (Մամասճ) 483.605.909.37.
Ճանկիւլեաճ ☞ Ճիանկիւլեաճ Յարու-
Ճաճոճ 1365.76. [թիւճ
Ճանպէրեի Ղազալի 598.
Ճանսրզեաճճ 2289.
Ճաբիկ (կին Գրիգոր Կազանճեցիի) 1876.

Ճաշիկ (որդի Վարդի) 1850.
Ճապաղջուր 486.
Ճավա 1950.
Ճարապլուս ☞ Կարկամիշ
Ճարդելիա ☞ Կարդելիա
Ճաւհար (Ճոյր էմին պէկի) 1848.
Ճաճէր պէկ զարագօլ 1208.408.11.39.
— պէյ Բաղճիք 690.
Ճաճճաճեաց Բազում եօվք 1019.
Ճզնարաց (Պալակէսի) 770.1025–6.
Ճեմարաց (Կեսարիա) 937.1127.
— (Սկիւտար) 1238. 57. 535–6.
— վրժ. Մարաշ 1053 [942.2052
Ճեճովա 74.545–6.1936.2131.
Ճերմակեաց Մեսրոպ վրդ. 943.
— Յարութիւն 774.
Ճէզայիրլի օղլու Կարապետ 2307.
Ճէլալէտտին Կեսարիոյ ակր 511.
— Մուհամմէտ Շահ 525.
— Ռումի 528.56.
Ճէլալ Ակիւլիճէ ☞ Մուրատ Տիկ.
— Գրիգոր Տէր. 2052 [Ակիւլիճէ
— Երուանդ 2051.
Ճէլալիճեր=Ֆիրարիճեր 594·600.4–7. 9.31.43–4.7.65.739.911.6.1009.30. 71.475.865.919.24.
Ճէլալ Ցովսէփ րոճէ. 2050–1.4.
— Մարգիս 2052.
Ճէլէպեաց Տէր. 1224.
Ճէնրիլի 1307
Ճէնիզեաց րոճէ. 2040.
Ճէմ 595.
Ճէմալեաց Բարուճակ 1983–5.
Ճէմալէտտին Անմէտ 865.2270.
Ճէմալի աբուդ 1558.
— (էլխ–իլ–իսլամ) 632.
Ճէմալ պէյ Միւքէսարբէ 625–8. 949. 1272.404–5.12.32.2095.286.
Ճէմիլ (Իբրահիմադի գլխպի նախագահ)
— պէյ (օգճ. դասախօս) 2098 [1409
Ճէխուն ☞ Թիւնճիւեաց Գօդոս
Ճէխունճի 1564.72.
Ճէյմս Ուիլեըմ 2281.
— Գրաչս 2056.
Ճէճաճեաց Ղեւոնդ ին. 1057.
— վրժ. (Գոնիա) 2093.271.
Ճէննիպար Գալէ ☞ Ջէննիպար
Ճէպէլի Էրճասիպ ☞ Արգէոս
Ճէպէլ-Ռուզաճ-Մարքլը 593.
— Մուսա 2132.
— Գէրէմէբ 2123.
— Տիւրքիւ ☞ Էլմարիլէ
Ճէպէճեաց 1970.
Ճէպհէլիճեաց Յակոբ 1374.
Ճէսուէեաց Մարիամ 2276.
Ճէվահիրճեաց Գաբրիէլ եպս. 2124
— Միսաք Տէր. 2090.
— Ռուբէն 1358.66.75.
Ճէվիզ Ալբը 750–1.1752.
Ճէվիզլի խաճ 1423.
Ճէվէբ փաշա 2119.
Ճէհիճ ☞ Տաճէսեաց Հաճի Կարապետ
Ճէրճիս 10
Ճէճբրօսբճ 2008.
Ճրզրլեաց Վարդավառ Ճ. 1154–5.
Ճրլպաք 20.
Ճքճկրլը (Իբրէճ) 1386.
Ճրճկրլլը օղլու Ազազը 692.
Ճրճճրզլը 655.703.14.8–9.22.
Ճրճճրզեաց Եղիա եպս. Էճճէրէցի ☞ Դեռճակեաց
Ճրճովեճց Յարութիւն ին. 873–4.
Ճրպիճ 25.
Ճրուլավուզ 731.69.
Ճրճրբեաց Աբրիճ 2144.
— Գրիգոր ☞ Եփրեմեաց Տիկ. Ֆիլոր [23.529.
— Գառնիկ (դեղագործ) 1408.
— Գրիգոր 2045.
— Կարապետ 1489.
— Յակոբ 1489.
— — Գրիգոր ☞ Գրիգոր Յակոբ
— Յարութիւն 1304.512.
— Մարգիս 901.1512.
Ճրչի Սիբ (Ն. ճ.) 2038.
Ճիանկիւլեաց Յար.=Ճանկիւլեաց 1345 53.65.958.2137.308.
Ճիզմէճեաց Համբարձում ☞ Հայկունի
Ճիզրէ 2213. [Աւմճեակ
Ճիկէրճեաց Գալուստ 1996.
Ճինաճ գեռ = Ջինուճ 217.334.519.845.
— տպարան 2242.
Ճինաճճիւմա 882.1610.
Ճիճիխա փաշա 606.
Ճինիվիզ Գալէ 721.

Ձիճկէօզեան Յովհաննէս 1967.
Ձիովան Մարիա Անճիոլելլօ 596.
Ձիվանեան Մարտիրոս 1214.366.74.98.
Ձիվաճ Էֆէ 1349.
Ձիվէյէկ Ադզար խալֆա = Տիրացու Ադ-
Ձիվէյէկեան Բարսեղ 1482 [զար 1213.
— եղբայրներ 2214.
— Յովհաննէս 898.
— Տիգրան 2075.241.
Ձիւճէյս 572.
Ձիւնիւճ 852.6.68.70.2.910.1050.592 618.59.772.2106.245.
Ձիւճիւճիի Ուսումնասիրաց Միութիւն (Ամերիկա) 2245.
Ձիւրճիւրիկ 714.1327.
Ձղալի-Ջաստէ կամ Ձղալ-օղլու Սինան փաշա Սպարապետ. 602.7-8.
Ձճճղուկ խչխան 437 [Ձճոզի
Ձճոզի որդի Ըսպիլ ☞ Ըսպիլ որդի
— — — ☞ — կին Ձճոզի [դին որդի Ձճոզի
— — Կոստանդին ☞ Կոստան-
— — Յովհաննէս (սպասող) 1851
Ձոալին կոմս Թլպաշարի 475.531.
Ձորապահակ 300.
Ձորոխ 51.348.
Ձրճրեան Գառնիկ 1158.
Ձօլօլեան Մ. Յարութիւն 1509.
Ձօճսպրն 1047.
Ձօվէքի 1522.
Ձօրճ Գ. Արմէն ☞ Ջօրպաճեան Արմէն

Մ

Մա (Աստւածուհի) ☞ Մâ.
Մա'աճ Բդ. 1209.32.304.
Մաանեէ դուստր Նաւոյզի 1868.
Մա'ան օղլու Էմիր Ֆախրէտտին = Պէճ Մա'ան 603.6.9.
Մագլուպի=Տէրվիշ Յովհաննէս 1567.
Մագնեսիա 169–70.95.
Մագուսացի 140.
Մագրի գիւղ ☞ Մաճր գիւղ
Մագրիզի 534.
Մագակա ☞ Կեսարիա
Մագարա 1421.
Մագդէակաց 140.
Մագեւս 212.
Մագճար պէյ 770.
Մագմանճեան Հ. 1968.
Մաթամեր ☞ Մաթամիր
Մաթամիր=Մաթամեր= Յաս էլ Մաթամեր=Մաթմուրա 354.
Մաթէոսեան Յարութիւն 841.
Մաթմուրա ☞ Մաթամիր
Մաթոսեան (զործչ. կիզէ) 2105.2255-6
— եղբարք 1961.
— Հանի Կարապետ 1111.302.4.24.402.22.85.7.519.
— –Մաթեոս Միաց. բնկ. 2210
— Յակոբ 1137.
Մաժակ ☞ Կեսարիա
Մաժակա ☞ —
Մաժակ Ա. ☞ Քաղցրունի Առաւիր
Մաժակորդի ☞ Պէյլէրեան Մանուէլ
Մաժակ տպարան 1290.
Մաժամ ☞ Կեսարիա
Մալազիկա 723.
Մալազկան Յովհաննէս 2289.
Մալաքիա ☞ Մելեդինէ
Մալակոպէա ☞ Մալակուբիա
Մալակուբիա=Մալակոպէա=Մալզոնիա
Մալանդաստ 354.60. [354.60.
Մալզոնիա ☞ Մալակուբիա
Մալեսինոս Եւստաքէոս Մագիստրոս 318
Մալիքա Նազլի 2104. [21.
Մալէզեան Յովսէփ 1238.
Մալքէփէ (Կ. Պոլիս) 1529.
Մալլոս=Mallus=Գարամանիա 217.
Մալխաթուն (եղբօր բոռ. Յովհաննէս Նախիջ գրչին) 1065.78.849.
Մալխաս 2144–5.
Մալխասեան Գ. Լեւոն 1152.2091.
— Համբարձում 960.1303.
— Միսաք 1482.
— Մկրտիչ 960.
— Մ. Նահակ 1154.
— Մարգիս 1103–4 [839.2231
— Վահան = Վահան Առիփ
Մալխաս Մ. Կարապետ 1514–7.
Մալկարա 1189.601.920.
Մակար Անճիոճացի 243.
— Կաթող 2206.
— (Ս.) եկ. Երուսաղէմ 1931 [162
— — վանք (Կիպրոս) 1896.2022
— վրդ. «զրչապետ» 968.1067.855–6
Մակեդոնիա 5.135.41.60.2-4·7–9. 225 388.409.26.566.620.2.2258.

Մակլէր Ֆ. = Frederic Macler 1516-7. 847.86.96.
Մակկելլոս=Mâqâlî 255.64.2260.
Մակրիճա 263.
Մակրիճէ 254.
Մակրինոս կայսր (217-218) 224.93-4.
Մանալրճ 1096.
Մանբերի Խաբուճ 551.685
Մանճուպի (Պէյհիւֆ=Մեծ)=Պոհճէլեան Հաճի Պօղոս 1567.
— (Բիւչիւֆ=Փոքր) =Ցովհաննէս Տիխիսեցի 1562-3.7-9.84-6.
Մանմէ Տէր. 2095. [բէկին
Մանմուս ☞ Մուհամմէտ իբն Կիւմիւշ-
— Բ. Ասիլ Սուլթան (1808-1839) 614-6.20.49.782.933. 1035. 307.46. 428.535-8.41.56.62.2181.
— Հազգր փաշա Տէր. 2098.
— Շէմիէք փաշա 2073.
— (որդի Մանմուտի Մանասթիի) ☞ Մելիհ Մուհամմէտ
— փաշա վէզիր 575.84.
Մանպուպի 1569.72.
Մանսի Ամիրա 398.
Մաղաղ Ասորի Ածխոտացի 270.
Մաղամեան Միսաք 1973.
— տուն ի Թոխաթ 855.
Մաղամիա մարգարէ 1514
— վրդ. Դերջանցի 1066.
— — Թօղացի 1066.
Մաղնիսա 948.52-5. 1053-4. 96.200.
Մաղսիս սասերապ 2257. [2193.
Մաղսուս Սուլթան (1116-1156) 531-2.
Մանառ ☞ Հաւնգարացի
Մանառեան 1366.
— Ադամ 1120.93.
— եղբարք 2289.
— Ցովհաննէս 1992.
— Նշան 1686.2289.
Մանախաբուճ 849.1184.
— որդի Վարդի 1850.
Մանաս (Ջամմախլր տէրտէրի տղան) 1384
— Էվէրէկցի 1376.
— (Ի) 250-1.65.1746.
— — եկ. 716-7.
— վարժապետ Ագաւաղացի 2273.
Մանիճ 337.
Մանրէեան Ցովհաննէս ☞ Մանրէեան Պետրոս Եպ.
Մանրէեան Պետրոս Եպ. = Թոխաթեան Պետրոս Եպ. = Ցովհաննէս 2275.
Մանրէ վրդ. 960.
Մանեսիա ☞ Միսիս
Մանեսերս 450. [1868.
Մանիկ (Յօհաննէյր Բարսեղ Եպ. գրչի)
Մանիկոնեան Աբրահամ եպ. 944.1398-9
— Աբել 1150.214.
— Ըճկ. 743.1160-1.251.
— Մանուէլ 306.8.403-4.
— Մուսեղիկ (որդի Գրիգորի)
— Վասակ 228. [399.
— Վարդան 283.
— Տուճ 371.401-2.
Մանուէեան Մաթէոս 1335-6.
Մանուէլ-իպն-Ազիզ ☞ Խարբերդ
Մանուճ 1037.
Մանմ (կին Գրիգոր որդի Հասանայ) 1843
Մայիսեան Գէորգ 1512.
— Կարապետ 1126.272-3.2255.
— = Մայիս օղլու Կարապետ (Մահ.) 1303.29.512
— Նազար 1419.
Մայիս օղլու Հաճի Կարապետ ☞ Մա-
Մայծառ 517. [իսեան
Մայրաճէ (կին Զէմպահի) 1850.
Մայրանոց Հիւսանդանոց (Հալէպ) 2156.
Մայրեաց ջուրք 467.
Մայր եկեղեցի (Պոլիս) 920. 1094.168. 238.582.931-2.2069.90.122-3.
— վարժ. (Պոլիս) 1293. 583-4. 933. 2074.145.82.294.
Մանազկերտ 390.436-7.41.51.3-7.61. 5.72.80.1.94.724.1183
Մանանս (մայր Գ-. Կողոնեցիի) 1876.
Մանանդեան Ե. 499.529.62.1601.
Մանանեան Երեմիա 1446.2144.
— Կարապետ 1973.
Մանասարր 2123.
Մանգոյ-խան 519.
Մանէէեան կամ Մանիճեցւոց (ազգանդ) 307.26.31.83-4. [1217.479.2013.
Մանբաշեան = Մանբաշէճ Ադեխանդր
Մանբաշէճ Ադեխանդր ☞ Մանբաշեան
Մանիակ (հրամանատար Եդեսիոյ) 438.
Մանիոս Աֆուիլիոս=Manius Aquillius
Մանիսալեան Ծր. Բերոնէ 2035. [181.
— — Ջաուշի 2035.

Մանիպալեան Or. Թագուհի 2035.
— — Ոսկա 2035.
— — Ոսկի 2035.
— — Վարդուհի ☞ Աստղալեան Վարդուհի.
Մանկուհակ Տէր Եղիկայի 451·62.
Մանկունի Վահրամ Արեպ. 1581–2.
Մանճլրլրգ 421.1006.365.
Մանճրպրճ=Մանճուճ = Մասոճ=Մանճիսոճ=Մանճուսուճ=Մանճրսուճ 25 766.85–90.3.7. 801. 907–10.43.71. 98.1065 186.234.360.2.424.589–90. 630.746.72.850.73.97.
Մանճրուճ ☞ Մանճրսրճ
Մանճուճ ☞ Մանճրսրճ
Մանճուսուճ ☞ Մանճրսրճ
Մանճա ☞ Միսաճի
Մանուէլեան Կարապետ 1942.
— Մանուէլ 768.1162.
— Յակոբիկ 1942.2052.91.
— Վահան փաշա 2091–2.
Մանուէլ վրդ. 1899.
— — 930.1583.
Մանուկ Գրագիր 1936.
Մանուկեան Արմենակ 1957.2181.
— Բարսեղ 1477.2178.
— — 1957. [7.2178.
— Եղբարք 1122.477–8.953.
— բնաճիք 898–9.904.33.5–6.8.1103.5.315–6.476.953.2081.131 50.77–9.81.3–4.8.
— Մանուկ 1121. 304.15.477 2178–9. [1990.2223.
— — Մուճճուսուճի
— Միհրան 1957.
— Միսակ 960.
— Մկրտիչ 1957.2180.7.
— Ն. Արքար 1158.
— Տովհաննէս 1120.245.
— Ռուբէն 1946.
— Սարգիս 1317.2179.
— Տեղրաք 1957.
— Տեճեմերիք 1121.217–8.396 477–8.953.7.2056.179.83.
— Սահիան հն. 757–8.
— Վահառատուճ 1477.2177.
— Վերժին ☞ Կիւլպէնկեան Վերժին
— Տիգրան 1152.957.2180.
Մանուկ (եղբօրորդի Գէորգ հն.ի) 1879.
— Էրզրումցի ☞ Տէվրանի
— Հօճայ մղեան (սս.) 1848–9.
— (Հանի) 941.
— մն. 1847.
— հն. (ուսուցիչ Ցար. գրիչ Աստղացիի) 1077.891.
Մանչէսքրր 1206. 478–9.87. 96–7.552. 952–3.7.72.7. 2013.20. 81–3.101. 49.77.226.314.
Մանսուր (1079–1096) 467
— ☞ Boetti (Battista Giovanni)
Մանսուրա 2208.
Մանսս ☞ Միսաճի
Մանսալեան եղբարք 428–9.31.58.60–2
Մանսս–Մարիկներ ☞ Միսաճի
Մանսայական ☞ Միսաճի
Մանսավաճք=Մօճքէ վանք = Տաղ վանք
Մանհիսոճ ☞ Մանճրսրճ [718.1769
Մանրավաճք 1096.
Մանփէրմաճ 981.
Մասակ ☞ Կեսարիա
Մասականճ ☞ Կեսարիա
Մասէք 2105.
Մասլախճի Հանի Յակոբ 1168.
Մասլամեան Խաչատուր 1973.
Մասկեռս 1096.
Մասուս դայեակ (էպէ) 741.
Մայաճ 41.
Մայիդա 354.60.
Մահմամք 20.
Մահ Ն. (prof.) 52.6–7.9. 62.4. 378.
Մասայուսէք 2249–50.
Մասարա բնկ. 2312.
Մասբէրո=Maspero 45.69.109.
Մասեաց բնկ. (Գաբ գիւղ) 2203.
Մասիս = Արարատ լեռ. 11.8.154.1426.
Մասիսք ☞ Միսիս [998.
Մասկուրք 127.
Մասոճ ☞ Մանճրսրճ
Մասուս Ա. Սուլթան (1116–1156) 423.
— Բ. 522. [90.503.7.
Մասպիպեան Հ. 1302.
Մասրեք ☞ Մոսք
Մավեան Ա. 2240.
Մավլավիներ ☞ Մէվլէվիներ
Մասա ☞ Միսաճի

Մաւազճեան Յակոբ [☞ Մաւաղճեան
Մաւաքեան 1180.
Մաւաղճեան Թորոս 853.6.8.70–1.3.6
— Միհրիկ 1016. [1017–8.
— Յակոբ=Մաւազճեան 849. 66–7.1410.967.2267–70.
— Պետրոս 1014.
Մաւեն Շէնիր[☞Փողն եկեղեցեաց [873
Մաւթէոս Աբեղայ գրիչ (1663–4) 1072.
— ազգական էմին պէկի 1848.
— Ռամեալ 1514.
— Ուես. 239. 41.329. 543.968. 1074.545.840.2293.
— Դպիր Գալաթցի 1094.
Մաւթէոսեան Տէր. Գաւոճիկ 2136.278.
Մաւթէոս (եղբայր էմին Պէկի) 1848.
— Ուռհայեցի 339–41.85–6.414–8.21.3.9–31.3.8–40.2–6.8.50–1.4–5.7–60.2–4.7–9.71–3.5.82–3.5. 7–9 96–7.9.501.31. 912.6.8.67. 1067. 88.554.922.
— վրդ. Խազիւղցի (=Տէլի Մաւթէոս) 936. [1898.
— — մբ. Ս. Կարապետի 927.
— — Սեբաստացի 583.
— (Բեռի Յակոբ եւեցի) 1841.
Մաւի [☞ Միհանճի
Մաւիեճ [☞ Միհանճի
Մաւիեճ [☞ Միհանճի
Մաւիվազա 105.
Մաւրաս 1950.2297.
Մաւրոճա 253.
Մար [☞ Միհանճի
Մարագոչայ=Կորա'ա=Koraa 217.
Մարաւ=Գերմանիկ 47.306.11.79.96. 9.425.35.9.56.61.8–71.4–6. 80.9. 97.9.531.4.72.92–3.6.644.63. 748 806.21.905–6.1037.53.8.68.212.657 864–5.74.920.2277.
Մարաւեան Լեւոն 1130.
Մարասան=Միհանճի 51.90.125.9.62–3
Մարգարեան Առամ 1973. [94.222.412
— Գրիգոր 572.602.1919.
— Յարութիւն 1251.
— Յովհաննէս 2040.
— Ռուբէն 1164
— Տիրայր վրդ. 260.
Մարգարէ (ազգական պարոն Խուրշուեանի) 1853.
Մարգարէ (որդի Յովհ. Ֆն. Խարտուղարի) 1866. [1853
— (— Պօղոս Քասողաճցիի)
Մարգարիթ (դուստր Կարապետ Ֆն.ի) 1894
— (մայր Կարապետ Ֆն.ի) 1894.
Մարգար Ղալէմճեար 990.
— վարժապետ 1353.
— Տիրացու (որդի Քէրէսէճի մն. Կարապետի) 997.
— Ֆն. 1847.
Մարգճակ 500.
Մարգրիթ (կին Միհրան Ֆն.ի 1888.
— (— Տօնիկ Գալճայի) 1886.
— (— Փանոսի) 1892.
Մարդ [☞ Միհանճի
Մարդասան [☞ Միհանճի
Մարգուան 461. 82. 604.25–6. 701–2. 47–8.74.93.909.75.1054.96. 181–2. 5–6.231.345.7. 51–2.5.8. 66.71.5. 7.9. 80.435. 527.42. 601.86. 749. 2028.34.60.65–6.113–4.244.77.
Մարգպետ=Ղազարեան Ղազար=Առաքելեան Հայկ=Մարգպետունի 1275.94
Մարգպետունի [☞ Մարգպետ [2144–5
Մարթա (դուստր Գէորգ Ֆն.ի) 1879.
— (— Մելիքեանի) 1847 [1854
— (— Սեթիանոս Ֆն. գրիչի)
— Զէյթունցի (մայր Առաքել Վարկաւագի) 1865. [ցիի 1866.
— (մեծ–մայր Յակոբ Ֆն. Կեսարա-
Մարթաեան եղբարք 1487.519.2289.
— Կարապետ 1140.491.501.
— Յակոբ 1585.2289.
— Յովհաննէս 1519.686.2289.
— Պետրոս 730. 6. 40. 897–8. 900.4.1108–10.22.226.8.311.9–20 3.497.548–9.59–60.7–9.71.84–6.2272
— Վարդիս Հաճի 1329.
Մարի (մայր Մօրիկի) 393.
Մարիամ (աղջիկ էմմէճի Սէմէրի Տիրուճի աղջկան) 982.
— Ասատուածածին=Ս. Կոյս 329. 717.40.908.24.94–5.1025.635.744–5.7.72.6.8–9.95.
— (դուստր մն. Մերկերիոսի) 928
— (— Բարսեղ Ֆն. գրիչի) 1868
— (— Խասխաթունի) 1857.
— (— Սգաճեարի) 1871.

Մարիամ Թագուհի (կին Գագիկ Աբբասեանի) 446.
— (բոռ. Նարվուզի) 1868.
— (կին Աասատուի) 1901.
— (— Դուտուխցի օղու Մարգիսի) 1023. [դարի) 1866
— (— Յովհաննէս հճ. Խոտու-
— (— Մաղիր օղու Գինէք դալճայի) 983.
— (— Վարդուկի) 1011.
— (— Տէլէք պապուճ) 983.
— Մագթագինացի 987.
— (մայր մհ. Առաքել Վարժապետցիի) 990.
— (— Բարեբեղ հճ. գրիչի) 1868
— (ճհ.) 297. [70.
— Ս. կոյսի վանք Բանլր 1029.
— (հոյր Գաբրիէլ Մարաղցի գրիՄարիանդինացիք 131. [չի) 1854.
Մարիանցի ☞ Միասնցի
Մարիանոս Մարոնիա 1939.
Մարիասինցիք 151.
Մարիճոս տարմապես 403.
— (ա.) 1897.
Մարիմէն ապ. Գոլիս 2317.
Մարկոս Աւետարանիչ 238.329.543.1548
— Աւրելիոս 218.32.43-5. [848
Մարկոսեան ☞ Նաւրճեան Հանի Ցա-
— Ակրիխոլ 1973 [ռուիլ
— Գրիգոր 1163.
— Հայկ 2001.
— Մարկոս 1123.50.
— — հճ. 1240.666.
— վրժ. (Կեսարիա) 1127.
— — (Զօմախլու) 840.
Մարկոս եպ. Կեսարիոյ (1342) 915.
— — — (1662-1681) 919 70.1003.873.5-6.8.
— — մբ. Երուսաղէմի 1929.
— Թոմարզացի 1937.
— Մեծարպոլիս Կեսարիոյ 446.59-60.821. [1005.84.891.3
— վրդ. (ազակեր Եսայի եպս.ի)
— — Կեղեցի 1066.
— հճ. (ա.) 1858.
Մարկուարդ (proℓ.) ☞ Markwart J.
Մարմախոր 857.
Մարմիճա 2105.
Մարմճամարզակաճ Ակումբ (Ազեքսան-
Մարզել 51 [դրիա) 2080
Մարուզէ հճ. Կոզոճեցի 1073.876.
— — (հայր Կարապետ հճ.ի) 1077.897.
Մարսէլլ 758.1046.126.95.205.65.406. 96.508.28.994-5.8.2041.56. 71.84 130-2.49.54.90.5.2220.38.56.
Մարտարիոս 252.
Մարտիկաճեան Օրորա 2107.
Մարտիկեան Ոսկան պէյ 2063.
Մարտին=Մերտին 467.73.595.1032.41.
Մարտինեան Հրանտ 2104-5. [2261.
— Յակոբ 1985-7.2104.252.
— Պօղոս 2254. [4-5.
Մարտինիանոս կուսակալ 40.
Մարտիրապոլիս ☞ Նիրկերտ
Մարտիրոս աբեղայ 583-5.
Մարտիրոսաց վաղար ☞ Նիրկերտ
Մարտիրոս դպիր (Ճօրեղբօրորդի Գէորգ հճ.ի) 1879.
— (բոռ. Գէորգ հճ.ի) 1879.
Մարտիրոսեան Ծերոճ 1995.
— Մանուէլ 1156.
— Միհրան 2241-2.
— Յարութիւն 2317.
— Տէտան Տիր. 50. 3.6-7. 64.72.80-1.5.91. 106.9. 11.3.7-8.
— Վահան 2317. [2258.
Մարտիրոս եգիպտացի պատ. երս.ի 1939
— եպ. Կեսարացի 2025-6.
— — Կեսարիոյ (1608) 915-6.
— — մբ. Էջմիածնի 1015 [1865
— թուղլաճի 2205.
— մհ. Թալասցի 1901.
— (Ս.) (որդի Ս. Մարգիսի) 999. 1746.79.866.
— Քէմէճի պատ. 920.1871.2021.
— վրդ. (ազակեր Ռւեթիֆ եպ.ի)
— — Կեսարացի 2029. [1898
— — Հիզանցի 1070.544.865.
— — մբ. Ս. Կարապետի 1317.
— — Ս. Գանիէլի վանուց 972
— — Մեոյ Ս. Կարապետ վանահայր 1070.
— հճ. (հայր Սրապիոճ հճ.ի) 1880
Մաւրոպոտամոճ 308.
Մարֆո Փոլո 538.45-7.

Մաֆիցի 2008.
Մաֆպուլ Մաւյու 673.
Մաֆսիմիանոս Կայսր (235–238) 224. 6-7.47–8.53.63.
Մաֆսիմինոս Գաղերիոս Դաժ Կայսր (306—313) 253.73.
Մաֆսիմոս Տիւրոս=Maximos Tyrios 14
Մաֆսուէի 429.
Մաֆսուս Մեպուն պէյ 2121.
— Միմոն — 2117.
Մաֆրի գիւղ = Մագրի գիւղ=Գաֆր էօյ 1539.2091.140.84.
Մաֆրիճի փաշա 2168.
Մաֆրուճեան վրժ. (Պէհիկ բաշ) 2081.
Մեղ ☞ Միսաքի [105.19.304
Մեղ-Մագաիճ ☞ Միսաքի
Մեզոպոտամիա ☞ Միջագետք
Մեզպուրեան վրժ. (Սկիւտար) 2071.172
Մելաս 829.
— ☞ Սարմբաագլը
— ☞ Տիգրիս
Մելաոիպպոս ☞ Մեսիպպոս
Մելգոնեան ☞ Մելքոնեան
Մելեզոր 41.214.
Մելեսիճոս Եւսեբէոս Մագիստրոս 372
— բիւանտիք 321.71. [5-6.
— Թէոկիստոս 321
— Լիւտո 321. 3.
Մելեդիոս եպ. Ռեսիոճի 281.
— (Մ.) 254.
Մելիտինէ = Մալաթիա 23.125.36.8-9. 48.51.72.84.90.6.211.3.9.27.44-5. 68-70.83-5.92.6. 302.6-11.5.7.21-2.34.6.42-4.6-8. 53.8.64-6.81.5. 7.95.411.3.5.9-20.2.31.5-7.48.50 2-3.6.66-7.9. 71-2.4-5. 9-80.2-3. 6.9.92-3.6-7.9. 502-3.7. 14-5.22. 33.6.8.64.662.87.769. 74-5.85.96. 905.1037.424.50.601.2261.
Մելիտոն (սուրբ Պատրոսի Քաւոդոցեցիի)
Մելիք Աբրամ 562. [1853.
Մելիքեան Գասպիկ 1163-4.211.22.
— Եղիազար 1255.
— Միրզոյ 2040.
Մելիք Թէվէէլ 428.510.20.
— Մուհամմէդ = Մելիք Մուհամմէդ Տօլար=Մահմուտ որդի Մահմուտի Մահաջի (1035–1143) 489-90.2.9.
Մելիք Մուհամմէդ Տօլար ☞ Մելիք Մուհամմէդ
Մելիքեան 458.72-3.5-7.83–4.95. 503.
— (եղբայր պապ Խաթունի) 1856
— (մհ.) (հայր Խօճա Մանուկի) 1849. [1847
— (մհ.) (հօրեղբայր Խաչատի)
Մելիք (որդի Մասուս Մալբասի) 531.
Մելիքէդ վրդ. Վլաճցի 2022–3.
Մելիք Քէմալ 541.
Մելտոն (Նուիրատու Երուսաղէմի) 1931.
Մելքէսեան Խաչիկ 1965.
Մելքիսեդեկ Արք. Մոլ Մ. Կարապետի 928
Մելքիսե բանասէր 1902. [1031.87-8
Մելքիսեդեկ Կաթ. Գառնեցի 912.7.
— վրդ. «Հերիսա» 970.
Մելքոնեան Արթաի 2163–4.210.
— Գարձատուն 1488. 962. 7.83. 2078–9.159.208.10.25.55–6.
— եղբարց Ազեքսանդրիոյ մասնճիւղ 2209.
— եղբարք Կարապետ եւ Գրիգոր 1112. 4.7.24. 317. 969.77.87. 2038. 159.61–3.212.63. [987.2105.61–2.
— Հաստատութիւն (Կիպրոս) 1026.
— մանկապարտէզ (Ազեքսանդրիա)
— Տանտս վրդ. ☞ Գառնէճ [2161.
— ժողովի յանձնաժողով 2161.
Մելքոն (եղբայր Տավիճ. Ֆն. Բառադրութի) 1866. [Պարգիսի) 1023.
— Մհս. (որդի Դաւոյեանցի օղլու
— Մոզ 1023.760.
Մեծ Աճապար ☞ Տաբեւի վանք
Մեծեան Արմենակ 1964.2232.
— Միրվարդ 2232.
Մեծն-Բրիտանիա ☞ Անգլիա
Մեծ Տօր գիւղ (Գրուսա) 960.2087.
Մեծոփայ վանք (Արճէբ) 1066.
Մենոդոտոս 185.
Մենրուժան եպ. Կեսարիոյ 241.
Մեղսաւորեան Յակոբ 1353
Մեղրեան Գրիգոր վարժապետ 1214.
Մեղրի 1970.
Մեխլուճ 521.33.59–60.8.80–1.95.
Մեմնոն Յոյն պատմիչ 194
Մենանդր Գրոսիկատր 393.
Մենաս Անձոյի գանձանակ 1517.
Մենելիճ Բ. 1508.2237.

Մեծոս Գալէսի ☞ Մուճոս
Մեռեալ ծով 845.
Մեսիպպոս=Մելսիպպոս 243.
Մեսխական լեռներ ☞ Մոսխական
Մեսկէնէ 962 [լեռներ
Մեսրոպեան ցպասաժամայոյց բնկ. էվէրէկի (Տիտոիդ) 850.1176.2002-3.
— բնկ. (Գալիս) 1262.
— Յակոբ 2306.
— Ց. 1968.
— Ուսումնասիրաց բնկ. էվէրէկ (Նիւ Եորք) 1965-7.79.81.2232.5.
— վրժ. (էվէրէկ) 824.9.1227 34.46.966.2052.223.325.48. 67.98
— — (Թաւրուսուց) 760-1.
— — (Իզմիր) 1215.93.948. 2288. [34.976.
— — (Կէսիկ փոսս) 1204.
— — (Մարմուսագլը) 881.
Մեսրոպ երէց 287.567.
— Կաճայեցի 1007-9.71.
— (Ս.) 283.837.999.1009.62.746 2018. [1015.904-5
— վրդ. Կ. Գալսեցի կմ. Ակիւսարցի
— — Արտագի վանուց 1066.
— ճն. Էրզրումցի 1584.
Մեսացի ☞ Միսացի
Մեսեր ☞ —
Մեսիա ☞ Մարտասան
Մեսերճին 1449.
Մեսիկեանց Գօդոս վրդ. 1935
Մերիսօճի Աստուածաբանական ձեմրն. 2034. [Մեսոպոտիս 424.
Մերիեմ Կեսարացի Խաչերի որդի 1937.
Մերկերիոս գինուոր 739.1746.54.846.8
— մճ. 928. [Գալէ 816.
— (Ս.) աղօթարան (Տէվէլտ
— (—) գինուորի եկդ. (Կես.) 728.894.1027.774.853.66-7.
— (—) — վանք (Կես.) 893.906.80.1020-1.841. [1754.885.
— (—) մասուռ (Իմմէրէ) 781.
— (—) վանք Ցուճաց (Կեսարիա) 717-8.1754.
Մերկիւրիոս Ակիւրացի 248.65.
Մերձաւոր Ասիա= Մերձաւոր Արեւելք= Տախտախա = Ցառաջակողմեան Ասիա 5.6.49.52-4.6.8-64.6-70.9. 84.8. 90.4.7-8.100-1. 10.7-9.20. 30.40. 2-3.5.50.8.2044.
Մերձաւոր Արեւելք ☞ Մերձաւոր Ասիա
Մերճան դպրոց (Գալիս) 2036.
— (Ճօրճոբայր Յովհ. ճն. Խոռոմ-
Մերճեան Մարգիս 2301 [զարի) 1866.
— Վահրամ 2301.
Մերսիճ 33.774.860.1154.94-5.210.30. 48.77.397. 400.707. 80.5.92.511. 752.958.60.2030. 90.9. 181.6.97.
Մերսիճ ☞ Մարսիճ [221.
Մերսիճեան Աւետիս 1107.20.214.964.
— Արամէա 2305
— Գէորգ 1529.
— Գրիգոր 1214.552.
— Մկրտիչ 1140.509.
— Յակոբ 1415 90.2288.
— Մարգիս Մ. 1313-4.2287.
— Յակոբ վրդ. Կեսարացի «զրպիր» 2029.
— Սեթիան հաճի ☞ Մէյեանի
— Օճիկ 1126.304.
Մեցիի ☞ Եգիպտոս
Մեխալուպոլիս 190.
Մէանդր=Meandre 233.509.
Մէքէրիսեանցներ 2130.
Մէլէմէքեանի Բարսեղ 1126. 273. 2555.
— Գրիգոր Մ. 901. 1107.23-4.40.302.
— Կարապետ Մ. 1520.
Մէլէմէճճի տոմ 619.
Մէլէհեան Արմենակ 1158.
— Եղիա Երուանդ 1158.2052-3.
— Եղիա Հաճի 1531.
— Խաչի 2248.
— Կարապետ Ամճ.=Մարգիս 829 1167.70.4.89.214.531.2052. 223.32
— Յակոբ 1282.531. [48.63.73
— Յարութիւն 1158.979.2232.
— Մարգիս ☞ Մէլէհեան Կարապետ Ամճ. [6.1943-5.2149.
Մէհէմմէտ Ալի փոսա (Եգիպտոսի) 614.
— Բ. Մեհիմ Ղազի (1142-1154) 686.2262. [35.
— Գ. Մուրատ (1595-1603) 600
— Դ. — (1649-1687) 611
— Խուսրէվ փոսա 1035. [35.
— փոսա (Զէրէզ) 2122.

Մեհեմմէե փաշա (Չերէզ) 608–9.
— Պինի Արթինա 564.
— վարպե 1534.
— (տաճարապե) 746.
Մեհմէե Ա. Չելէպի Սուլթան (1413–1421)
Մեձլաճ 185]572.98
Մեճիճկըր Գարլ Ակրաս Տֆր. 2281.
Մեճիճ Ա. Սուլթան (1839–1861) 617–8.
Մեմլուե Օղլու 863.1330. [1535.8.
Մեմո 1350.
Մեմուճ փաշա 424.
Մեյեր ☞ Meyer Ed.
Մեյաճ Գաբու 679–80.3.1323.
Մեյաճի = Մեհրիճեաճ Սեվիաճ Հաճի 1569.72.
Մեճղհին prof.= Oswald Menghin 55
Մեճեմէճ 419. [7–8.
Մեճրճայը 2264.
Մեճթեէ 264.7.72.4.
Մեճճէբրճի մարդաբաճական բճկ. 2011–2
Մեճպիճ 796.1046.
Մեճարէսիճ ☞ Մուսաոաասուճ
Մեէճճեաճ եղբարք 2289.
— Ոհեոճ 2289.
— Մելիխեդեկ 1120. 215.552.
— Պօղոս 1513. [2109.
Մեէք որդի Ճաբէթի = Mesech 704.
Մէթերկոյք 206. [թաղ 855.9.
Մէջի թաղ=Օրթա թաղ (Թոմարզա)=Չոր
Մէսիա ☞ Մէսիճ
Մէսիճ=Մէսիա 1522.
Մէսճէվի 556.
Մէվլանա Գարա Խալիլ Ձէճեէրէլի 634.
Մէվլէվիճեր=Մավլավիճեր 528.
Մէվղաճի=Պետրոս 1571.
Մէս ☞ Միսաճի
Մէսսարհաճէ 1376.
Մէրէ Հիւսէյիճ 1920
Մէրհպաճլը այգի 675.
Մէրէպ մէյաճը 675.
Մէֆթեպր Սուլթաճի 2035.
Մէֆթեպի Խոսի եւ Ալի 1135.
— Օամաճիէ (Պոլիս) 2304.
Մէֆլէկեաճ Գրիգոր 1423.
Մէֆֆէ 21.553.684.
Մէօզ 2286.
Մզմզդեաճ (Թաւլուսուճի) 2273.
— Ճարուբիւճ = Չիլինկիրեաճ Ճարուբիւճ 1152.215.
Մրբաճեաճ Մկրտիչ 938.
Մրխճեաճ Կ. 1968.
— Կարապե = Քէճեաեաճ Կա-
— Ճովհաննէս 1165 [րապե 1215
— Պետրոս 1973.
— Պօղոս 1215.
Մրխեր Ալագեաճ Ճովհաննէս 1505.
Մրզրբսեաճ Սիմոճ 1282.
Մրսահաճըլը ☞ Մուսա-Հաճըլը
Մրսըր ☞ Եգիպտոս
Մրսրեաճ Թորոս 1973.
Մրսրլեաճ Գէորգ 352.522. 2053–4.241
— Կարապե 1137.53-4.
— Մարգիս 2248.
Մրսաաճա Պինի Ապթիլիա 687.
Մրսըր հիւսճդաճոց (Թիէբրճ) 2085.
Մրխալ (դուսեր Եսբրսաճի) 1847.
— (մայր Աճահէլ Ղալճայի) 1876.
— (— Ճակոբ Եճ. Կեսարացիի)
Միսբաճճեաճ Ճակոբ 1122. [1864.
Միսսէրեաճ Գրիգոր 1150.215.525.2092
— Կարապե 1150.3.215.80
— Ճ. 1968 [526.2092.
— Օճճիկ Գ. 1558.
Միսգեալ բճկ. 1169.83.204.31.6.61. 4–5.76.86.340.2105.80.207–8.
— — Թոմարզայի (Ամերիկա) 1971.82.94.8–9. 2000. 2.4.37.44.
— բճկ.եաճ վրժ. (Ազիզիէ) 801.
— — — (Մուճ) 2284.
— — վերաբիճագ Ճաճձաճումբ Թոմարզայի (Բէյսիճ) 2298–9.
— Հոգբձուբճ. (Կեսարիա) 1231
— Ֆահանիգճեր 867.1050.524.50 982.8.2008.34–5.94.106.28.218–9.
— Ուսումճարաճ (Կեսարիա) 1122 4–6.92.6.202.8–9.15.8. 21.4.7.30 2.42.8.69.72–4. 90.304. 400.7.19. 530.86.2220.30.54–5.90.306.16.
— վրժ. (Կեսարիա) 1123–4.83.418
Միզզոճիա 207.
Միչէճեաճ 114.
Միբոս 118.
Միբրոբարզաճ 136–7.
Միլաճ 254.488.1230.
Միլլիեաոս 101.
Միւֆիլէ վրժ. 2287.
Միլօսեաճ Մարիամ 1001.

Միջերդ 2133.
Միհր 1761.
Միհրաց եղեսացի=Միհրեւաց 241.
— = Միհրէճ = Mithrinès Սարթիկեցի Սաարապ 193.
Միհրաս (Միհրաց) զօր. 180.
Միհրդաս☞Արիաաքէս Դ. [Միհրդաս
— թագ. Պոնտոսի ☞ Եւպատոր
— Կեիսէս կապադովկիոյ թագ.
— Հայոց թագ. 221 [132.6.66.
— (Բեռորդի Տիգրան թագ.ի) 788
Միհրեւաց ☞ Միհրաց եղեսացի
Միհրէճ Սարթիկեցի ☞ Միհրաց
Միհր-Միթրաս 252.
Միյաս զաւէ Հաճի Ալի (Հօճա) 628.
Միճաս Ակնցի 927.
— գրիչ 1910.
Միճասեաց Ասաատւր 829.1416.
— Բարսեղ 1157.
— բոճ. 57.142.
— Կարապետ 1216.81.
— Կիրակոս 1973.
— Ճուհաճճա Որ. 2202.
— Միճաս (Կիւրիւճցի) 1304. 402.23.82.
— — (Կեմէրեկցի) 1104. 11.20.216.402.6.8.10. 2-5.7.9-20.
— Ե. 1968 [37-8.586.
— Սարգիս 1148.50.216-7.
— Վահրամ 1970.
Միճաս (որդի Կարապետ գրիչի) 1894.
— (Ս.) 1795.891.
— (—) Մասւռ. Երուսաղէմ 1931-2
— (—) վանք (Թալաս) 1027.
— վրդ. Կեսարացի 2029.
— Ֆն. երաժիշտ 1073.877.
— — (հայր գրիչ Կարապետ Ֆն.ի) 1077.894.
— — (սաացող) 1880.
— Օղլու Ճովհաննէս 1345.52.77.
Միճքաննեաց Մեսրոպ վրդ. Կ. Պոլսեցի
Միճնէրեաց Գրիգոր 2237. [937.
Միճնէրի=Գասապեաց Կարապետ 1518. [71-2.
Միճնի 147.
Միճոճայր 2282.
Միճուաս 148.
Միճօեաց Հաչեաաւր 1154.6.
Միբրլէ 1333.
Միբիրաց Գալէ 113.
Միբօ 488.
Միաւրեաց եւ փրկաւրեաց բնկ. 1345.
Միջագեաց Աւրամ ☞ Նահարինա
Միջագեաք = Մեզոպոտամիա= Mesopotamia 8.51.3-4.8. 61-2.6. 8-9.71. 7.84.9.92.4.5-6.8-9. 101.3-4. 11. 43-4.99.204.7.15.20.72.301. 13.6-7.42.8.57.70.406.8.12.23.36.52-3 6.66.8-9.78-9.81. 512.4. 52-3.93. 600.2.29. 69.701. 829.66-7. 1019. 183.444.7.51.67.608.925.2056.90. 144. [րիկեաց Գօլէճ Ջմիւռնիա
Միջագգայիճ Գօլէճ Ջմիւռնիա☞Ամե-
Միջերկրական=Ովկիանոս 2.4.5.6.13. 7.33.55.66.9.78.86. 99. 126.43.90. 204.6.17.311.42.62.503. 12.9.92. 6.1134.467.72.925.
Միջիկաց 2036.52.90.102.
— համալսարան (Ֆորվէյ) 2088.
Միջին Ասիա 1492.
— Ասիա 6.552.
Միսալոնկի 1425.
Միսաք ☞ Ուզուելցօղոսեաց Միճաս
— (որդի Տէյի Գեորգի) 2297.
Միսաքեաց Հաչեաաւր 1334.2118.
Միսիս=Ալ Մասիսա=Մասիս f. =Մոպսուէսդա = Մամեսիա 306.53.421. 9-30.9.
Միսլիմ բաբայ Մահմեդէսի 1619.904.
Միսա=Միսաս 122-3.
Միսաճի=Հաճիզալբաս = Մար=Մաճաս = Մասա = Մաճճա=Մասիեճ=Մեղ-Մադաեճ=Մահ=Մասի= Մարդ=Մեղ =Մարզասաճ=Մարհաճի = Մաճաս-Մարսիկճեր = Մաճեայակաճ =Մէս = Մեհեր=Մեհացի=Մասիեճճ= Արի-Միաճճիճ=Manda = Mada 52.58-61.7. 84.95-101.3-6.9. 11.5-6.8. 24-5.7. 31.40.3.5-6.9-51.3.92.
Միսաս ☞ Միսա
Միսիլիճէ ☞ Միսիլի
Միսիլի=Միսիլիճէ 181.
Միսիլիեաց Սարգիս 1375.
Միսիոս=Medeios Լարիսացի 147.
Միսհաբ փաշա 2119.
Միր ☞ Էմիր Ղազի Գէճ Մուհամմէդ
Միրզա Ճովճաճ Ֆն. 1048 [կիւմիւրճէկին
Միրհճաճեաց Գաբրիէլ Ամիրա 1584.

Միրհնաճեաճ լեզուաբանական վրժ. (Կ. Գոլիս) 1189.
— Շնորհ Մկրտիչ Ամիրա 1094
Միրհնաճ Հաճի 1586 [584.
Միրապոեաճ Մելիոճ (Վանեցի) ☞
Միցկեվիչ 204. [Ազաս Ոսաճիկ
Միւզաճէրէեսին Մահմուտ Պինճի նազի Գազաճ 686.
Միւէզէեսին Խայարեան 503.
Միւթալասիա ☞ Թալաս
Միւլին (կին Գաբրիէլի) 1876.
Միւնէճեսիսեաճ տպարան 1335.
Միւճին 2144.
Միւճիր պէյ կառավարիչ Կեսարիոյ 1409
— — (Տիր.) 2098.
— փաշա (դեսպան Բարիզի) 2138.
Միւսէյլի Զավուշ 606.
Միւսէեսին Թուղրիլ Շահ Մելիք Էրզրումի 511. [71.3.
Միւսթէար Չիճիկ=Խարճաճնըզ 869-
Միւսիա 83.233.98
Միւսլիմէ Պին Ապիւլ Մելիք 305.
Միւհրէմին (աւազակ Կեսարիոյ) 842.
Միխայէլ Ա. (811–813) 330.
— Ասորի = Michel le Syrien 337-8.81.413.8.20.3.6.35.9.52-3 5.7.63.70-6.8.80.2-4.6.9.90-4.7. 9.502-4. 6-7.9-11.26. 33.682.709. 25.8.892.2259-62.
— Ասալիոսա 419. [61.402-4.
— Բ. Թլուսա (820–829) 310.52.
— Գ. Արբիւ կամ Հարթեցող (842–867) 306-10.30.52.404.
— Դ. Գաթլոգոճացի (1034–1041)
Միխայէլեաճ Հայրապես 2245 [443.57.
— Միխայէլ 1281.
— Մարգիս վրդ. Թոմարզացի
— Վարդան 2232. [1007.
— Քրիսաւիոր 1344.401.
Միխայէլ Ե. Կալաբաղէ (1041–1042) 437
— (եղբայր Գաբրիէլ Մարաեցի գրիչի) 1854.
— Ջ. Սարաեոճիկ (1056) 447-8.
— Ի. Գ[illegible]ապիճոս (1071—1078)
— Լոկոճոդրակոս 399 [456.84
— Կաթ. Կիլիկիոյ (1737—1757) 996-7. [1020.66.
— — Սեբաստացի (1567–1576)
Միխայէլ Հրեշտակապետի Տաճար (Խոճա)
— Նաղաշ Մարկաւագ 1009 [450
— վրդ. (Առաջ. Զօրոյ վաճճի) 577
— ին. (որդի Բարսեղ ին. գրիչի)
Միխիա Մարզարէ 1514. [1072.870.8
Մլեհ 479.91. [92.8.905.33.2149.
Մխիթար աբբայ Սեբաստացի 1081–2.
— Գօշ 1008.87.9.935.
Մխիթարեաճ Աբէլ վրդ. 2027. [569.
— մաեճադարաճ (Վենետիկ)
— — (Վիէննա) 1089.619.858-60.70-2.94.904-5.
— Միաբաններ 1032.
— Ս. 1624.
— Սեբաստ 1844.
— վրժ. (Վենետիկեաճ) (Գոլիս) 2042.77.145.203. [2111.241.
— — (Վիէննական) —
— ի Վենետիկ 1039.97.295
— ի Վիէննայի 1038 [522.32
Մխիթար Կաթ. Գանձեցի (1341–1355) 579
— (հայր Սեբաստացոս ին. Կեսարացի գրիչի) 1876.
Մխճաւագեաճ Կարապետ 1482.
— Յակոբ 1278.303.482.
— Մարգիս (Հաճի) 1304.482
Մխճեաճ Մամաս 1423.592.
Մխո Շահէճ 2139.
Մծբին 279. [1184–5.2099.
Մծբինեաճ վրժ. (Մուճճուսուճ) 747.93.
Մկրեաճ Յակոբ 1995.
— Յովհաննէս Ամի. 1562.
— Նշան 1155–6.
Մկրտիչեաճ Գաբրիէլ վրդ. Կեսարացի 1006
— Գէորգ 1150.217.
— Լեւոն 2137.
— Խարէճ 737.42.1509.
— Յովակիմ 1282.
Մկրտիչ Գալճա 1107.
— ղրիչ 1882.
— (եղբայր Գաբրիէլ Մարաեցի գրիչի) 1854. [աբեղայի) 970
— (— «Հերիսա» Մելիքսեդէկ
— եպս. Զէյթունի 969.
— երեսփոխան սս. 1877.
— խալճա Ովաճի 1333
— (որդի Գրիգոր ին.ի) 1858.
— (— Սեբաստացոս ին. գրիչի) 1854

Մկրտիչ վրդ. երգսկացի 1395.
— — «Հոդսուկ» 1087.
— — կեսարացի մբ. եր. 2029.
— Տիրացու 982.
— ճն. 799.1870.
— — գրիչ (1711) 1884.
— — (որդեգիր Յովսէփ վրդ. Ամաճօղլուի) 921.1089–90.890.
Մղեսեաց Աբգար ճն. =Սեւիրաց 874.
— Սեւիրաց☞ Մղեսեաց Աբգար ճն.
Մճակեաց =Թէսիճեաց Մարտիրոս 1217
— Խմասուճի 1218.
Մճէրեաց Տ. Նուպար վեր. 748.2262.
Մճիկեան Առաք. 1218.303.530–1.
— Առտակ 1230.
— Գ. Ածա 1108.
— Գէորգ 900.
— — Ե. 1155
— Թադէոս 904.1107.13.23–4. 44.230.77.302.407.82.500.40.
— Հայկ 1304.
— Հրաճոյճ 1125.
— Մաճուէլ 1126.
— Յակոբ 1123.
— Ճեր 1958.
— Պետրոս 1482.
— Պօղոս 1482.2256.
— վաճառաւուճ 958.
Մշակ կոդմճապես 204.704.
Մոզ–Միհրի 140.
Մոզպես Տ. ☞Տէր Յակոբեան Յակոբ
Մոզեաց Գրիգոր 1338.
Մոթաասիմ 306.
Մոլտա–Վալաթիա ☞ Ռումանիա
Մոլթէ 662–3.78.854.8.62. 1016.47.
Մոլլա Գրիգոր ☞ Հաճի Մուլլա
Մոկայաթէացի Թոդրուլ (Մելիք Աշպահ[քանճի) 504–5.2261.
Մոկիսոս 264.
Մոմճեան 1353.
— Գրիգոր=Մումճիճաճեան Գրի
— Ե. 1995. [գոր 829.1416.
Մոմսէն=Mommsen Th. 182–4.99.218.
Մոնկոլ 324.513–6.21–2.62–3.725.
Մոննէրի Տոմբ. 2095.
Մոնտաճեան 326–7.31.
Մոնտանուս Պարակլէտոս = Montanus Parakletus 244.
Մոս ☞ Մոսք
Մոսոք 204.
Մոսիճիք ☞ Մոսք
Մոսիճոք ☞ —
Մոսկուա 2058.
Մոսոք 204.704.
Մոսսուխոպա ☞ Միսիա
Մոսիչեան Առաք 1247.79.486.9.592.
— Գէորգ 1486.
— բճեանիք 1315.956.2164.
— Կիրակոս 2121.
— Հաճի Նշան 1103.
— Հովսէփեան 1133.486.2164
— Հայկ 1486.
— Մարտիրոս 2242.
— Մ. Կարապետ 1133.486.2164
— Ցարուբիւճ (դաստառ) 2121–5
— — Ն. 1205.2056–8.72
— Նազարէթ 2242.90.
Մոսք=Մոս=Մուսխ= Մուսկի =Մոսք–Մոսոք=Մոսիճիք=Մուսխ= Մոսիճոք =Մուսաճի=Մուսկաեան= Muski= Մոսքեի=Մոսքեք=Մոսք–Մուսք 110 20–8.30.44–5.7–9.51–3.702.
Մոսքական լեռիճք= Մեսխական լեռճեր
Մոսքեդի ☞ Մոսք [121.363.
Մոսք–Մոսոք ☞ Մոսք
Մոսք–Մուսք ☞ —
Մովկիոս 360.
Մովսէս (եղբայր Յովճ. կեսարացիի) 1874
— Կազմող 1852.
— Կաթ. Տարեւացի 912. 7–8. 1087–9.562.862.7.9.2022.
— Մարգարէ 247.1430.514.
— Մճե. 1025.
— (որդի Սեւիրաց ճահ. գրիչի)
— Զաւդայեցի 2312 [(1555) 1854
— վրդ. Չէլթուճի 1874.
— ճն. գրիչ (1516) 1007.65.851.
Մսրա 614–5.
Մտրդումաճ Տէր. =Mordtmann A. D. 3 157.63.482.678.93.886.
Մտէ (ազգիկ Պալխաթուճի) 1856.
Մտիմճնէ 211.4.69.
Մտճիկեան Գալուստ 1142.50.218.
Մտոսի=Մտճիա 474.
Մտճիա ☞ Մտոսի
Մուամմէր պէյ (կառավարիչ կեսարիոյ եւ կուսակլ. Սեբաստիոյ) 1202.94.

Մուավիյէ 303–4.2259.
Մուզուճեաճ Սեդրակ 1973.
Մուբայասի ☞ Թալաս
Մուբաճեաճ Բարսեղ 1303.418.98.
— Յակոբ 899.1916.
Մուբաճ–Օղլու 936.
Մուբզալ (եղբօր ազդիկ Գէորգ ճն.ի) 1879
Մուժիկ 204.
Մուիճէեանի Սիւլէյման վէզիր 519.21.
Մուլլա Հէօճճեալ օղլու 655.
Մուխաճրէեանի Այաս 515.
Մուխթար փաշա Կազի 1549.
Մուկիոս Սկեւռոյաց ☞ Բարգամ
Մուհամմէտ Գ. Մուլթան (1594–1603) 603
— իբն Կիւմիւշթէկին = Մահմուտ (1124–1143) 482.725.892.
— Իսմայիլ Կիւմիւշթէկին (1084–1106) 487–9.95–501.
— (ձէզիրէի էմիր) 2260.
— Ձէլլալ–էեանի Շեհ Խուարէզմի 513.41.
— Մարգարէ իսլամաց 545.612
— Չէլէպի Մուլթան (1413–1421) 882.
— Պէճ–էլ–Գանիճամաճ = Անմէտ Տայլու = Թէյլու 481–2. 5–6. 7.99–500.724–5.2260. [568.80.
— Պէարեանի պէյ Գարամանի
— Պիճ–ալ–Հաճաճիյա 722.
— Մաւպին 1464–5.
— փաշա Գարամանի 595.
Մուհապէրճիճեր ☞ Հիւլիւլիւճեր
Մուհարրէմ Ֆէվզի 1460–2.
Մուհիէեանի իշխան Անկիւրիոյ 503.
Մուհիեանի Գաճի պէճ Ապէզ Ջարիր 2261
Մուղալ (ազդիկ Մկրտիչ երեսփոխանճի)
Մուղալեան Կարապետ 2224. [1877.
— եաճ Պետրոս 2224.
Մուղալ (մայր Ջաճար եւ Մաճս խօճացերուճ) 1867.
— (որդի Գալդի) 1850.
— (հայր Մկրտիչ երեսփոխանճի) 1877
Մուղաճ 519.
Մուճնիճաճեաճ ☞ Մամճեաճ Գրիգոր
Մուճոյոս ☞ Մուճաս
Մուճճուսուճ=Պճճուսուա 639.76.731. 47.89.90–6.803.909.12.31.55.7.71. 1046.50.8.181.4–6.93–4.7.238.54–5.89–90.360. 406.24. 502.28–9.36. 89–90.3.618.20.9.35.93. 730.3–4. 59–60.2.75.81.4.90–1.7–8. 800.2–6.17.24.56.8–9.73.6. 82–3.6.921. 49–50.2026.37–8.59.65. 86.99.113. 28.223–4.50.62–5.77.82.97. [520
Մուճաս = Մուճոյոս = Մճճաս Գալէոն
Մուճ 649.836.928.57.74.87.1096.183. 91.285.91.341.431.88.908.2029.
Մուճեղ (ասպատակ) 1216.
Մուճկաեաճ ☞ Մոսք
Մուճկի ☞ — [Մուճ
Մուճուճեաճ Մուճուճ ☞ Դուրաեանճ
Մուճֆէր (պէօյիւք եւ փիչիւք) 124
Մուճֆի ☞ Մոսք
Մուպահեաճեաճ Աբիկ 2123.
Մուռաճեանի ☞ Գուռճ Աճա
Մուսա Աղաք (Աւազակ) 1353.
Մուսա բէկ կմ. պէյ Փիւռ 1191.352.2121
Մուսա–Հաճըլը=Մբռահաճըլը 851.1177
Մուսբաճա աղա 619. [592.643.
— աղիւր 881
— Ա. Մուլթան (1617–18) 1920
— Գ. — (1757–74) 611. 925.
— Դ. — (1807–1808) 614.
— (որդի Սիւլէյման Գանուճիի)
— (— Ֆաթիհի) 585. [599.
— Պէլէճիէ ռէիզի 624.
— Քէմալ = Ալբաքուրք 953–4.
Մուսի Խաճ 563. [1384.426.
Մուսլիմ Խպճ Ապի Մուսլիմ Ալ–Ջարմի 352 [2014.6.196.261
Մուսուլ 612. 767. 1019.45.228. 960.
Մուսուր (իշխան Եդեսիոյ) 373.
Մուսմացի ☞ Մոսք
Մուսմի ☞ —
Մուվաղալիս 108.
Մուսալասիս 254.
Մուսառասպճ ☞ Մուսառասուճ
Մուսառասուճ=Մուսառասպճ=Մէճեռէսիճ=Մուսուռուսուճ=Մուսարասպճ= Moudaçaroun 440.76.537.769.75.89 878.905.67.1060.
Մուսարասպճ ☞ Մուսառասուճ
Մուսուռուսուճ ☞ —
Մուրաս ☞ Պօյաճեաճ Համբարձում
— Ակիւիճէ (Տիկ.) = Ձէլալեաճ

Ակիլիճէ (Or.) 2052.4-6.
— Ա. Խուսավէճիկեար (1359-1388) 566.9-70.634.
— Բ. Սուլթան (1421-1451) 573-4
— Գ. — (1574-1594) 635. 51.804.1858-9.
— Դ. — (1622-1639) 594. 608-10.37.43.5-6.65.1475.920.3-4
Մուրատեան Ալամ 2199.
— Գարեգին ☞ Մուրատեան
Մելխսեդեկ եպ
— Գէորգ 1486.958.62.2188-9
— եղբարք 1957-8.
— Զարեհ 2199 [Օթամպօլլեան
— Զարուհի Մ. (Տիկ.) ☞
— Խաչուհի=Թերխան 2199.
— Խաչատուր 2198.
— Կարապետ 1415.
— Միհրան 2198-9.
— Յակոբ 1973.
— Ներ 2198.
— Վահան 2199.
— վարժարան (Բարիզ) 1334.
Մուրատեանց Մելխսեդեկ= Մուրատեան Գարեգին 238.43-5.9.59. 2020.195.
Մուրատ Զմիւռնացի (գաճապետ) 935.
— խան (որդի Բայազիտ Իրաքի)
— Նեսարացի ոսկերիչ 982 [596
— (հայր Յովան Ին.ի) 1847.
— Մարկոս (որդի Յակոբի) 1473.
— (սաղցող) 1851.
Մուրատ-Ռափաէլեան վրժ. Վենետիկ 2145
— փաշա (1655) 635.
Մուրբազ աղա 619.
Մուրիճա 218.
Մուրսիլ Բ. 107-8.
Մուրսիլիս Ա. 100.
Մուշարդին ☞ Նիկոմեդ
Մոհամեան 2240.
Մոխա 387.
Մսազործներու կանանց Միութիւն 1275
Մսրճան (որդի Մերճանի) 1866.
Մտ ☞ Եգիպտոս
Մտի ☞ Միսաքի
Մրեն 1845.
Մրմրեան Յարութիւն Գ. 1475-9. 537. 41.7-8.930.3.42.53.5-6.8.
Մօնթազա (պալատ) 2104.
Մօնթէ վանք ☞ Մանգան վանք
Մօնթրէալ 1551.
Մօն Պլան=Mont Blanc 10.
Մօնսիր-օղլու Միւէյման 883.
Մօսկաւա 886.
Մօսսիչեան ☞ Մոսսիչեան
Մօտրինա (Modrina) Մօրիկի աղջիկ 397
Մօրիկ Հայկազն = Flavius Tiberius Mauricius (552-602) 301-2. 47-50. 63.5-7.92-4.
Մօրկան=Morgan J. de 7.8.393-4. 8.
Մօրկան Բ. 2218. [427-9.31.63
Մորմէ ☞ Ժիրայր
Մորմէեան Երուանդ Տղայ 1123.
— Միսաք 2195.
— Յակոբ 1505.
— Տիգրան 1113.

6

Յաբէթ 147.204.704.
Յաբէթեան=Կովկասեան ☞ Նաեւ Խաթ
Յազկերտ 271. [52.142.
Յակինթոս Նեսարացի 242.
Յակոբ սպիսկոպոսուն 1034.943.
— դպիր Ակնցի 645-6.1923.
— Գ. Զուղայեցի Կաթ. (1655-1680) 912.1072.872-8.926.2021.
Յակոբեան Ասորիք ☞ Յակոբիկ
— Գալուստ (հաճի) 839.41.
— Գէորգ 1973.
— Դանիէլ եպ. 952.
— Դաւիթ աղա 1255.
— Թազուր փաշա 1396.946.
— Մեհրոն 1974. [2214.
— Կարապետ 1513.
— Պիլպէնկ 839.
— Հայկազուն prof. 1175.89.
— Հմայեակ 1157 [219.2058-9
— Միքայէլ 2151.66.
— յարկաբաժին (Ազգ. Հիւ. Պոլիս) 2155.
— Յովհաննէս 516.8-9.23.7-8 38.46.71.6.85.92.4.6.635.1239.468
— Տուդա ☞ Թադէոս Առաքեալ
— Ս. վրժ. Ամասիա 2074.
— Վահան Տ. prof. 80.94.113 702. 32.78.91. 803-4. 6. 22. 76-7. 80-1.1024.2059-60.

Յակոբեան Վ.անան Ծ.ղ. 957.
— — Տիկ. 2060.
— վրժ. եպոսր Պաւրուն 870.
— — ☞ Թարգմեան վրժ. (Ագռաւայ)
— — (Կեսարիա) 962. 1105. 24-6.83.93.202.4.7.11.23.8.31.483 2104.200-1.19.54.
Յակոբեանց մաենաղարան (Երուսաղէմ) 569.639. 913.22.84. 1005.8.15.76. 85.7.93.753.929.31.6.48-9. 2030-1.40.155.72.
Յակոբ (եղբայր Միհնաս ֆն.ի) 1880.
— (— Մկրտիչ երեսփոխանցի) 1877. [(1277) 1844.
— (— Յովսէփ ֆն. գրիչի)
— (— Պօղոս Քաստողացիի) 1853. [1879.
— (եղբօրորդի Գէորգ ֆան.ի)
— եպ. Կնձորի Ս. Աստուածածնի վանքին 1029.855.
— եպ. Կեսարիոյ 922.1005.77.86-7
— — Կուտինացի 918.83. 1088.
— Զէյթունցի քարտուղար 644.1069-71.544.865.
— (թոռ Էպէ Մառուի) 741.
Յակոբիկի = Յակոբեան-Ասորիք = Հին Ասորիք 544.
Յակոբ Կաթ. Կլայեցի (1267-1286) 1845
— Հանի Կարնեցի 1567.
— կոյր 1586. [930.
— (հայր Իսահակ եպ. Փառակեցիի)
— (— Յովն. Կեսարացիի) 1874.
— Մն. (որդի Մարտիրոսի) 1901.
— Նիկոեցի 2273.
Յակոբոս պատրիարք ☞ Սերովբեան Յակոբոս պատ.
Յակոբ (որդի Եսայիի) 982.
— (— Եսրի) 931.
— (— Կիւլպանարի) 2296.
— Նարկաւագ Թալասցի ☞ Կիւլպէնկեան Պետրոս եպ.
— (Ս.) Առաքել 1514.795.892.
— (—) եկ. Թոմարզա 1857.
— (—) — Ղազլր Կէօմէի 871.
— (—) — Ֆէճէսէ 1795.
— (—) Երուսաղէմի մայրավանք 1166.84.205.394.538.48.890-1.939-40.50.2030.155. [837-8.41-2.1210
— (—) — Վարի բաղ Զօմախլու
— (—) Մծբնայ հայրապետ 263.79. 930.1021.846.8 [(Զէյթուն) 1874
— (—) — Հայրապետի եկղ.
— (—) Հիւանդանոց (Բանկալթի) 2086. [2093
— (—) Որբանոց (Կ. Պոլիս) 1183.
— (—) վանք (Կեսարիա) 1027.
— վրդ. Զէյթունցի 968-9. 1066. 8-9.858.65.919.
— — Մանալրեցի 1949.2205.
— — Պոլսեցի 1006.
— — Քարաբնեցի 446.
— Տիրացու (եղբայր Հօճա Պուտախի որդի Սիմոնի) 1902.
— ֆն. (1067) 1841.
— — 1871.
— — գրիչ (1560) 1068.855.
— — Էմմէրէցի (1754-1756) 780. 1075.92.899-903
— — Թոզատցի 1091.
— — Կեսարացի 918.1072.88-9. 91.571.859-61.4.71.2110.
— — Կրէտէի 1929.
— — (որդի Թալատցի Կարապետ ֆն.ի) 740.1888. [տուղարի) 1866.
— — (— Յովհաննէս ֆն. քար-
— Փիւրճի (որդի Մն. Պօղոսի) 2296
Յաղխկուլ (մայր Նեռէս Խաւճայի) 1872
Յառաջակողմաց Ասիա ☞ Մերձաւոր Ասիա
Յառաջդիմասէր (Աղեքսանդրիա) 2280.
— եր.Ակումբ (Էմմէրէ) 1280
— Միութիւն (Ասիա Ապա-պա) 2304.
— Ուսմ. միքն. 1272.2286
Յարաքնան ☞ Ալաէտին Արքինա պէյ
Յարգուարեան Սեդրակ 1156.
Յարութիւն դպիր Ասանցի 1004-5.77. 84-5.888-93.5. [1881.3-6.
— — (յեռոյ ֆն.) գրիչ 780.
Յարութիւնեան Յովհաննէս 1157.
— վրժ. Թոխաճ 874.
Յարութիւն եպ. Թէֆիրտաղցի 1940.
— — Կեսարացի 2025.
— — Սամսոնի 2286.
— (Մն.) (Հօրեղբօրորդի Յակոբ

Ֆն. Կեսարացիի) 1864.
— Ղալբա տաճի 982.
— Շատուրճ ☞ Նալբանճ Շատուրճ
— (որդի Վարդուկի) 1011.
— (Ո.) եկ. Գում-Գաբուի դուրս 2167.226.
— (Ո.) եկ. Ծաուքճ Միլօֆ 2245
— (Ո.) վաստուռ (Բերա) 2166.
— (—) տաճար (Երուսաղէմ) 779.907.15.2172.
— Ծարկաւագ Էվէրէկցի 1137.
— վրդ. Բասենցի 1547.900.
— — Կեսարացի 925. 927. 1898.
— — (մբ. Ս. Կարապետի)
— — (— — —) 927.1898. [84.
— վարժապետ Էրզրումցի 1555.
— Տիգիսցի ☞ Խարպի
— (Ասուրիուճ) Ֆն. գիտճական ճօսար 1073–5.81. [վրդ.ի) 997.
— Ֆն. Կեսարացի (հայր Գեորգ
— — Կէմէրէկի 1904.
— — Նիկոմիդիոյ 1067.

Ցեր ☞ Հար
Ցեսու մարգարէ 1514.
Ցեսուենանց անապատ 480
Ցերապոլիս ☞ Չմշկածագ
Ցերոճիմոս 237.
Ցեւքառա ☞ Էմմէրէ
Ցիերոճիմոս 708.
Ցիսուսեանճ 628.1041-3.128.224.920.
Ցիսուսեանց դպրոց (Կեսարիա) 1045. 204.32.87.2010.89.96.111. 25.286.
Ցիրմիճ (ազգական պարոն Խուրշուեա-
Ցոր ճահապետ 1514. [ճի) 1853.
Ցորճաղ ☞ Ցուվինալիս
Ցոհաննես 248.
Ցոյճ 15.34.133.8.228.30.580.2.4-6. 8.615.32.41.3-4.6.55.76.8.98.717 32-3.40.887.964.94.1047.532.2277. [312
Ցոճիա 170.629.
Ցոճիական ծով 503.
Ցոպպէ ☞ Եաֆա
Ցովակիմ դպիր Էմմէրէցի (որդի Ցովհաննէս Ֆն.ի) 780.922.1075-7.887-8.
Ցովակիմեան Ալիխան 1973.
— Աւագ Ֆն.=Կարապետ 871–2
Ցովակիմեան Կարապետ ☞ Ցովակիմեան Աւագ Ֆն.
— Մանուկ 1282
— Սեբաստացոց Աւրհայ 960.
Ցովակիմ եպ. Թոմարզացի 970.1876.8
— վրդ. (որդեգիր Եազլու խանցուճի) 1900.
— Ֆն. գրիչ (1662) 1072.873.
— Հեհեա Երեսփոխան 1904.
Ցովան եպ. Ցուլիական 1871.
— (որդի Ցովան Ֆն.ի) 1847.
— Տիրացու (Եղբայր Յակոբ Ֆն.ի) [1888.
— — գրիչ (որդի Մաւրացի) (1478) 1847. [740.1072.872.88.
— — (պապ Յակոբ Ֆն.ի) (1659)
— — (ուսուցիչ Ցովհաննէս Ֆն.ի) [1874.
— Տիրացու 1898
Ցովել մարգարէ 1514.
— (ժամանակագիր) 393.
Ցովհաննես կայսր (363—364) 228.
Ցովհաննէս աբեղայ Կեսարացի 1906.
— — (1495) 788.1065.850
— — (վճճ. Թոմարզայի) 1882. [1855.
— (ազգական Գեորգ կրօն.ի)
— Ակճիսարացի 371–2.
— Աւրհայ. Կեսարիոյ (1552–53) 915.1553. [Ցովճ. Ջ. Սահցի Կաթ.
— — — (1179) ☞
— Բ. Կաթողիկոս Թլկուրացցի (1489–1523) 639. 1850–2.
— Բ. Կապադովկացի (պատր. Կ. Պոլսոյ) (518–520) 325. [859.
— գրիչ (Կասի 1597) 786.1068.
— — (1018) 1839.
— Դ. Կաթ. Այճթապցի բարեբարոյ (1601–1627) 912. 6-8. 1071.
— դպիր գրիչ 780. [862.5.
— — սարկ. եւ Ֆն. Էմմէրէցի (որդի Աստուածատուրի) 780.1074. 890.6-8.900-1.
— դռնապան 1317.
— Ե. Կաթ. Շամախեցի (1759–1763) 1897.
Ցովհաննէսեանց Գարեգին 1149.219.
— Գրիգորիս Աւրհայ. 784.
— Մելիոն 1973.

Յովհաննէսեանց Միհրան 2082.
— Յակոբ 1120.
— Սարգիս դպիր 1092.931.
— Սեթիան ☞ Եղյաննեանց Սեթիան
— Վահան վրդ. 292.
— վրժ. (Ղազար Կէօմէի) 871
Յովհաննէս (եղբայր Գեւորս վրդ.ի) 1010
— (Օհաննես) (եղբայր Յակոբ ճն. կեսարացիի) 1864.
— եպ. Ասիոյ 324 [ձագ) 917.
— — Երզնկացի (Գակբուժրի
— — Չէյթունցի (վճն. Թոմարզայի) 915.68–9.1069.858.
— — կեսարացի (մբ. Երուսաղէմի) 1939.
— — Լարիսայի 386.
— — Հղնեցի 967. 1067.79. 91.855–7.
— — Մարաբցի 1131.
— — Մուշի 1088. [29.
— — Սեբաստացի 499–501.
— — Տիզբոնի 279 [39–40.83
— Եփեսացի 302.93–4.
— Զ. Սանցի կաթ. Մեծաբարոյ = Յովհաննէս Ոսկեպս. կեսարիոյ (1203–1221) 538–41.892.906.11.3.1061
— Չէյթունցի (հայր Յակոբ Չէյթունցիի) 1865. [Մարկաւագի) 1865
— — (— Ռաֆել
— Լուսաւոր (խաչիչէ) 2123.
— Խուլ պատր. 912.7.1031.86 924. [312.64–7.
— կաթ. պատմիչ 147–8.52.285
— — կարբեցի 2026.
— կապադովկիացի 301.89.
— կարապետ (Ս.) վանք Տուճաց Չիճճի տէր 1500. [ճարի
— կարսեցի ատուխ ☞ Թիւճ-
— կեսարացի մն. (ստ.) 1874.
— — (Բ. թարգմանչ Երուսաղէմի վանքին) 1949.
— — (Ամսթերտամ) 1475
— կիւրապաղատ ☞ Ակիոիճէս
— կոկիսոնցի (ճն.) 297.
— (Ովաննէս) (հայր Գաբրիէլ Մարաբցիի) 1854.
— (հայր Ղազար աբեղայի) 1895
Յովհաննէս (հայր Մկրտիչ երեսփոխանցի) 1877. [վանքցիի 981.
— (— Սարգիս Գալֆա Տէր-
— (— Միրաբանցի) 1850.
— Մկրտիչ (Ս.) Ամյորդի = Ս. կարապետ 778. 906. 23–4. 45.78.88. 1011.21.748.50.72.94–5.840.
— Նաղաբ Երզնկացի գրիչ (1478–98) 580.639.1021.65.78–9.544 846.8–9.52. [ճայ) 1843
— (որդի Գրիգոր որդի Հասան-
— (— Լիպարիտի) ☞ Իվանէ
— (— Մկրտիչ երեսփոխանցի) 1877.
— (— Ցարուբիւճ. ճն.ի) 1883
— Որոտնեցի 1087
— (սաղմոդ) 1844.
— Սմբատ բագրատուր 339.
— (Ս.) Առաքեալ եւ Աւետ. 241.309.29.543.978.1514.45.840.84
— (—) Աւետարանիչ եկ. (Կէտիկ փաշա) 2226.
— վրդ. Ռաճնացի 1074.81–2.
— — Գառնեցի 529 [881
— — գրիչ (1438) 1846.
— — Թալասցի 1003–4.84.
— — Վարեցի 665 [881.
— — Համաէնցի 1066.
— — (միաբան Նոր Ջուղայի վանքին) 2024.
— — (մբ. Ս. կարապետի) 927.1898. [Նեանցի 583.
— — (— Սեբաստիոյ Ս.
— — Մուղնեցի 919.
— — Ուռհայեցի 918.1088.
— — Սեբաստացի տեղակալ (1849–1851) 936.
— — Փէճիչէրցի 974–5.
— վարժապետ Ս. Սարգսի 1886.
— Տիխիսեցի ☞ Մանճուպի Իւչիւճ=փոքր [պետի) 1068.71.866
— ճն. (ատակեր Վահան գրչա-
— — Բարձրբերդցի 919
— — գրիչ (1275) 1064.844.
— — — (1664) 1874.
— — — (օրճակաւ Յովհաննէս ճն.ի) 1874.
— — — (1602) 1068.860.

Յովհաննէս ին. Կէմէրէկի 1904.
— — (հայր Ներսէս ին.ի) 1065 852. [1075.888.
— — (— Յովակիմ դպիրի)
— — (որդի Աւետիս ին.ի) (գրիչ) 1069. [544.866–7.
— — Խառատղար (1621) 1071.
— Քացխլերցի 1009.
— Քերականագէտ 387. [1893.
Յովհաննէս Ոսկեբերան 238.41.64.324.543
— — (Ս.) եկ. (Գարակէօմրիւ) 1011.536.
— ին. (ազակերտ Վահանայ գրչապետի) 1069.
Յովհաննեան Յարութիւն 1120.72. 220.
— Պետրոս 1977. [976.2061
Յովհաննէս = Յօհաննէս մարգարէ 1058.514.
— վրդ. Ամթեցի (Ամ. Մուշի Ս. Կարապետի) 928. [921.1074.884
— — (վճռ. Ս. Կարապետի) (1711)
Յովսեպոս պատմիչ 204.703–4.
Յովսէփ Ամասիացի ☞ Կիւրքարի
— Արհեպ. Նիրզեցի (մր. Երուսաղէմի) 1940.
— — ի բազմէ Գիծառու ի Ս. Խաչ վանուցճ 1020.
— գրիչ Կեսարացի (1738) 1895.
Յովսէփեան Գալուստ ին.=Պետրոս 870.
— Գարեգին Արհեպս. 558–9.
— Յարութիւն 1995. [1841–2
— Պետրոս ☞ Յովսէփեան
— Տեղրամ 1304 [Գալուստ ին.
Յովսէփ (եղբայր Յակոբ ին. Կեսարացիի)
— Երաժշտապետ 1061. [1864.
— Իզմիրեանց գրական յանձնա-
— Կեսարացի 1474. [ժողով 2167
— Նահապետ 987.
— Նիրզեցի Օտտպաշի (հայր Եղիա վրդ. Կեսարացի Ձեփարաի) 1547.939.
— վրդ. (Աստուածաբան ուսուցիչ Կրէացիի) 1894.
— ին. (1277) 559–60.1064.844–5.
— — գրիչ (ազակերտ Ներսէս վրդ.ի) (1683) 780.1073.81–2.879–80
— — (Եռի Սահակ ին.ի) 1850.
Յովսիա (Զ. դարու հայ վանականն) 1062
Յորդանան 709.1778.80.
Յուդա Յակոբեան ☞ Թադէոս Առիլ.
Յուդա = Ուսա 185.1840.7–8.51–2.6.
Յուլագարի (ապաստամբ) 604. [80.7.92.
Յուլիա Դոմնա կայսրուհի 236.
Յուլիան = Julian Ep. 218.
Յուլիանա կոյս 248.53.
Յուլիան Ագամէացի 244.
— դիւանագէտ 262. [277–8
Յուլիանոս Կապադովկացի իմաստասէր
— — (Ճ.) 253.
— Ուրացող կայսր 21.219.27 9.55.7–61.4.78.96–7.455. 714.6–9. 39.810.6.999–1000.746.2261.
Յուլիոս Կեսար 178.87–8.206.708.
— Պելիգնոս = Julius Péligno
Յուլիուպոլիս ☞ Զէյթուն [221
Յուդիա 251–2. [1032.891
Յուճանեան Վարդան եպիս. Թօխացի
Յուճասան = Ռումի երկիր = Հռոմոց երկիր = Հռոմոց աշխարհ = Հռոմմասան 162.4.7.9. 82.205. 341.66. 79.415–6.43–4.54.7.9.63.8.78.82. 5.7.9–90.6.501.3–4.8.10–4.6.9–21 3–4.6–7.31.3–5.7–9.41.3–4.6–9. 53 6–7.9.61–2.5.7–9.74.9–80.2.5.602 14.6.30. 82.725. 845.67. 72.85.92. 911.94.1036.60.190.206.20.56.342 82.513. 840.2.87. 918.83.5.90.3. 2022.58.62–3.80.198.208–9. [175
Յուճասան մեծ = Հարաւային Իտալիա
Յուսիկ եպ. 280.
— — Կոմաճայի ☞ Եւպիսիոս
— (Ս.) Կար. 281.6.2018.
Յուստինոպոլիս ☞ Երզնկա
Յուստինիանա ☞ Հայք Զորորդ
— Զորորդ ☞ — — միւս
Յուստինիանոս (527–565) 154. 301.3. 24–6.9.31.5.44–6.50–1.3.5–6. 63–4.6–7.77–8.89–90.2.4.420. 554.681. 720.5.
Յուստինիան կամ Յուստինիանոս Բ. (685–695 եւ 705–711) 304.45.8.61.
Յուստինուպոլիս ☞ Հայք Զորորդ
Յուստինիանուպոլիս ☞ Բաւեն
Յուստինոս Ժամանակագիր 36.163.76.
— Բ. Կայսր (565–578) 302 [9–80
Յուվինալիս = Տոբնաղ = Juvenal 230.
Յօխրապակերտ 1096.
Յօնան Մարգարէ ☞ Յովնան

Նաբոլէոն Ա. 237.594.1094.
— Գ. 1039.
Նաբոլի 12.191.2084.
Նաբուզոդոնոսոր 129.
Նազաբեան Կարապետ 1509.
— Նեան 1126.
— Վերժին (Տիկ.) 1230.
Նազգաբեան Համբարձում պէյ (Տոհբ.)
— Միհրան 2242. [2092.
— Վահան 1973.
— Քերովբէ 2059.
Նազէլի-Ռուսամ 151.
Նազարբէկեան Ռեհիս=Ռւս 1265.345.52.7-8.73.82-3.400.3.2136-7.9.
Նազարեան Կադապետ վրդ. Թոմարզացի 1018.243.2277.
Նազար մհ. 990.
— տան 1010.
Նազըմ փաշա (Մէհմէտ) (կառավարիչ Կեսարիոյ) 1200-1. 68.94.505.2058.
Նազիա 887. [124.37.76.
Նազիազ ☞ Նազիանզ
Նազիանզոս ☞ Նազիանզ
Նազիանզ=Վերաբէհիր = Նազիանզոս =Նէնիզի=Նազիազ =Միհնասօճ= Tiberine=Ջաւտոն 37.214.55.8-9.64.360.8.419.23-4.888.90.1609.853.
Նազլլի 2295.
Նազիմ պէյ (կուսակալ Էնկիւրիի) 949.
Նազիմ 673. [2092.
Նազլեան Տիր. Թորոս 1212.418.22.526
Նազլը (Կին Ռոպօղլու Մելոտ Գալճայի) 1931
Նազլու (դուստր Ռուսմել խալճայի 1876
— (— Գէորգ մհ.ի) 1879 [1874
— (— Յովաննէս Կեսարացիի)
— (— Պայխաքուճի) 1856.
— (— սեռես Թամամի) 1004.882
— (— Տօնիկ Գալճայի) 1886.
— (թոռ. Նարվուզի) 1868.
— Խաքուճ (մհ.) ա. 1900.
— (կին Կարապետ հճ.ի) 1888.
— (հարս Գէորգ հճ.ի) 1879.
— Մահեռնի 1023.
— (մայր Նարվուզի) 1868.
— (մեծ մամ Յակոբ հճ.ի) 1888.
Նաթան (Մարգարէ) 1514.
Նաթանեան Մարկոս 2284.
Նալեան Տակոբ պատ. Զմմառցի 923.85-7.1003.75.83.92.903.33.40.
Նալիճի մէհմէտ ☞ Կիւմիւշեան վարժ.
Նալլը Ղարապաբ ☞ Նալլը Զարպաբ
— Զարպաբ=Նալլը Ղարապաբ 1016
Նալչաճեան Կ. 1992.
— Տ. 1126.
Նալպանդեան Միխայէլ 1340
— Նազարէթ 1313.
Նախանաբ ☞ Խաբ
Նախամիասնի 96.
Նախասիա ☞ Մեծաւոր Ասիա
Նախարարութիւնք = Սատրապութիւնք= Satrapiae 344.
Նախիջեւան 665.1088.
Նահապետեան Գաբրիէլ (Տիր.) 2092-3.
— — վրդ. 295-6.
— Գարեգին = Մարտիրոս 1104.22-3.42.50.221.
— Մանուկ 1104.
— Մարտիրոս ☞ Նահապետ-
— Պետրոս 1104 [եան Գարեգին
— Սարգիս (Տիր.) 2093.
Նահապետ Կաթ. Ուռհայեցի 1882.
— հճ. (հայր Յովսէփ հճ. գրիչ) 559.1064.844.
Նահատակաց վրժ. (Տէր-Ջոր) 2209.
Նահարայիմ-Ռամ ☞ Նահարինա
Նահարինա=Նահարայիմ-Ռամ=Միջագետաց Ռամ 106.
Նահա Ռաոի 1939.
Նահէ դիզուճի 978.
Նահսի 1239.2084.91.9.
Նասուճ փաշազատէ Հիւսէյին փաշա 610
Նապոբալասար 127-9.
Նառխաքուճ (կին Կարապետ հճ.ի) 1894
Նասբր Մուհամմէտ Եգիպտոսի Սուլթան (1293-1341) 562.3.
Նասիպի 1564-5.9.71-2.7.84.
Նասուճ փաշա 1920.
Նասսովճ (Նահապետ) 1514.
Նասրէտտին Խոխան 565.72.
— Հօճա 1820.
— Մէհմէտ պիճ Խալիլ 574.
Նասիր Ալի փաշա 2123.
Նասիրի ☞ Պոնճէլեան Նազար
Նասիր տան 1928.2019.

Նար ☞ Նիւսա
Նարամ-Սին 65-6.90.7.
Նարեկեան վրժ. (Բերա) ☞ Իսաեան վրժ.
Նարեկի վանք 383.
Նար խաթուն 982.
Նարլեան Կ. Մարգիս 1154.
Նարլը Գարու 1238.
Նարկիզեան Ծ. 1990.
Նարնիմ 21.47.157.1470. 546.78.607. 9.16-7.9.757.70.952.
Նարպէյ Խորէն Արեպ.=Գալճեյեան Խորէն վրդ. 1242.334.2047.81.
Նարվուզ 857.1868.
Նաւարանիկ 1036.426.
Նաւումի քաղաք 1217.
Նաւում (Մարգարէ) 1514.
Նելսըն 1506.
Նեղոս 6.8.98.9.262.1945.
Նեկտանիոս 228.
Նեմանէս 181
Նեմփիոս ☞ Կուսմար
Ներկիզ (մայր Սեբաստոս հն. նեսարացի գրիչ) 1876.
Ներոն (54-68) 221.42.5.76.
Նեռասոս ☞ Նոռա
Նեոսորակաճ 453.
Նեռատ Բասենցի 392.
Նեռատեան Վարդան 1973
— վրժ. (Ակն) 1201.
— — (Թիֆլիս) 1180.
— — (Խազիւղ) 1048.217. 2071.215.
— — (Սկիւտար իճաիյէ) 1205
— — (Նիզէ) 800.1247.
— Տիգրան ☞ Նեռատեան Նեռատես հն. [Տիգրան 830.45.1221.41.82
— Նեռատ հն. = Նեռատեան
Նեռատես ☞ Ռաֆել հիւս. [2027-8.
— Ե. Կաթ. Ալեսարակեցի 1428.542
— եպ. (եղբայր Վանան գրչապետի) 1069.874. [881.93.935.
— Լամբրոնացի 481.1064. 74.81.
— Խուճա (աս.) 1872.
— Կաթ. Սեբաստացի (1648-1653)
— Կրակեցի 569. [1862.70.
— Կրետեր 394.
— Շնորհալի 418.39. 70.1060.4.
— Պաարիկ 392. [74.
Նեռատես (Մ.) Պարթեւ 228.80-2.6-8.92 8.906.1017.305.2018.
— վրդ. Նօսար (ուսուցիչ Սրապիոն հն.ի) 1073-4.81-2.880. [1009.
— (հեռաւոր Մեսրոպ կաճայեցիի)
— հն. գրիչ եւ ծաղկող (1511-1535) 639.759.1065.78.544.851-2.
Նեռվաս կայսր (96-98) 235.
Նեսեէնիր 211.69.
Նեմեէնիրլի Կարապետ 1384.
Նեցիզի ☞ Նազիանզ
Նէսսէ ☞ Նիւսա
Նեոկեսարիա= Նիկսար=Կաբիրա=Նոր Կեսարիա=Diospolis=Cabeira 185. 246.58.305.30.58-9.68.449.51.61. 9.74. 81-5.92-3. 538.645. 709.1096.
Նեոպեզոմէոս 181.94 [2284
Նեոփիս Արիստոս = Aréstote Néophyte
Նէսսա ☞ Նիւսա [35.
Նէս-Հաբեր ☞ Հաբ
Նէս-Նէսեան ☞ Հաբ
Նեվէնիր = Նիւսէնիր 35.92.163.218. 798.875.86-7.910. 1215.20.30.529. 40.56.617.2063.272.5.
Նեվէնիրլեան Գառնիկ 1221.586.
— Հաճի Յովհաննէս = Նեվռուզեան 1416.518. [Միհրան
— Միհրան ☞ Եագրճեան
— Պօղոս=Նէմեան 1489.
Նեվռուզեան ☞ Նեվէնիրլեան Հաճի
— Լեւոն 1279.417 [Յովհաննէս
— Կարապետ 1278-9.417.98.
— Մարգիս 2287.
Ներկիզեան Յ. 1968.
Նէմեան ☞ Նեվէնիրլեան Պօղոս
Նէմիզէ (դուստր Սուլթան Մուրատ Բ.ի)
Նիազի պէյ 623.2123. [570.
Նիբլան ☞ Լիբանան
Նիգամիս Տօվլէ Նար 467.
Նիզեայ ☞ Նիզէ
Նիզէ ☞ —
Նիզիա ☞ —
Նիզիէ ☞ —
Նիզիպ 617.
Նիզիպին 121.1204.
Նիկաճովր 163.
Նիկար (ճարտ Նարվուզի) 1868.
Նիկեդաս 506.

Նիկեփոր 2314.
Նիկեփոր Ա. Լօգօթէտ Մելեւէացի կայսր (802-811) 306.401-3. [phore 398.
— որդի Առաւազդ զօր.ի=Nice-
— Ա. պաժին 239.398.
— Վոտնիաս 471-2. [398.
Նիկէտ=(Nicétas) որդի Առաւազդ զօր.ի
Նիկիա 255.6.8.79.90-1.305.9.19-20 49. 429.48.89. 508-9.14.6.66. 723.
Նիկիս եպ. 239. [1087.2017.
Նիկիտաս (որդի Գրիգորի) 394-5.
Նիկոլա Մեծ դուքս 944.
— վճ. Վեճեսիկցի 527.
Նիկոլ եպ. Թորոսովիչ 917.1086.
Նիկոլիա Փռիւգական 327.
Նիկոլ (ճօրեղբայր Խորենացի) 1847.
Նիկողայոս պաս Կ. Գալոյ (1478-1489)
— Թէոդոր Դուքաս 543. [583
— (հայր Չաճար եւ Սաճար Նիկողոս 928. [խօճաճեռու) 1867.
Նիկողոսեան Ազդրանիկ 2223.
— Աւետիս 2316 [Մարտիրոս Ք.
— Գրիգոր ☞ Նիկողոսեան
— Մարտիրոս Ք. Կեսարացի (Մեծ)=Գրիգոր 937-9.45.52.7.103. 5.21.6-7.49.54.8.69.
— Նիկողոս 2233.316.
Նիկողոս եպ. Ֆռնուզի 1398.
— =Կէօպիւլ 1328-9
— (որդի Շիրին խալճայի) 1011.
— (— Սարգիսի) 983.
— (Մ.) եկ. Թօրգաթու 1229.
Նիկոմաքոս 279.2017.
Նիկոմէդ Բիւբացիոյ բազ. 177-82.
Նիկոմիդիա=Իզնիմիտ=Իզմիթ 222.35. 77.309.19.566.827.960. 1047.9.87. 96.285-6.537.923.35.2025.36.
Նիկոպոլիս (Եպիրոս) 222.
— ☞ Կոդոճիա
Նիկոսիա 1183.896.2304.
Նիկսար ☞ Նէոկեսարիա
Նիկտէ=Դրաստէ=Կաստիրա = Նիյտէ=Եւսեբիա= Դաճա= Կոդոճիա= Ազատիճիա 4.26.9.43-4.64.92.113.214.368.427 88.534.8.70.82.774.94. 875.84-6. 9-90.910.99. 1029-30. 73.189.215. 27.301.421.51.527.617.875.2095-6. 121.223.33.72·316.
Նիյտէ ☞ Նիկտէ
Նիճի Ծր. ☞ Գառմէճ Իսկուճի Տիկ.
Նիճոս. 214.
Նիճուէ 51.105.27-8.303.1058.486.
Նիւսա ☞ Նիւսա
Նիւսէեիր ☞ Նէվշէհիր
Նիս 1946.2164.94.
Նիսա ☞ Նիւսա
Նիրասսոս ☞ Նորա
Նիրգա ☞ Նիրգէ
Նիրգէ=Նիզիէ=Նիզիա=Նիզեայ=Նիզէ Հիզիա= Hisia= Նիրգա=Նիւսիա = Նուսա 676.788.96-801.3-4.907-10 55.71.1004.23.47.356.88.424. 502. 89-90.618.20.9.35.728.46.64-5.72 825.70.3.86.927.48.72.2031.
Նիրգէ Սու 1023.
Նիւ-Եորք 1053.188.90.204.13.40.507-8.29.31.51.963-5.71-4.9.81.8.95. 8.2011-2.34.6-7.40.3-4.8.97.100-1.13.28.54-5.7.69.94.6. 218-9.21. 30.2-5.47-9.51.83.98.302.13.5-6.
Նիւ-Եորքի Համալսարան 2251.
Նիւթասիրճոլս 1974.
Նիւ-Հէվըն 2101
— -Ձըրզի 2010.85.283.
Նիւպրկի Ալէճ Թլու կս հիւանդոցնց 2011
Նիւպրրքրն 2034.
Նիւսա=Նիսա=Նիճաճ=Nyssa=Նէճաճ =Նէսսա = Nèsas =Նար= Nyssas 90-1.3.119. 63.89. 213.61.4. 306. 59.68.715.98.886.
— բազուճի ☞ Լաւոսիկէ
Նիւսիա ☞ Նիրգէ
Նիփուր 1488.
Նիմֆոլա (մեռոպոլիս Նէվշէհիրի) 994.
— Ք. Չար 880.
Նիճ=Քէմալ փաշա Ղզ.=Nemfi 108.
Նշան Գալճա Կեսարիոյի 768.
— — Էվէրէկցի 1538.2103.
Նշանեան Ազդրանիկ 1158
— Գրիգոր 751-9.1001.811.2061-2.142-3.303.
— Գաճիէլ 946. 1137. 50-1.65.
— Լեւոն 1158. [221.423.
— Հրաչ 1158.
— Մանուկ 1158.
— Մեսրոպ Արքեպ. 969.1919.2276

Նեաճեան Յակոբ 1158.
— Յառաջիւն 760.3–4.78–9.81 93.854–5.946.79.1104.37. 49.51.63–5.93.208.22.55. 304.32. 500–1.5. 48.820.3.32.
— Սիփոն Տէր.2042.93–4.
— Սուրէն Տէր. 1151.3.222.402
— Տիգրան 2303. [20.526.2094
Նեաճ (Ս.) եկ. Ակել 1070.
— (—) — Ծովմ 1847.
— (—) վանք Սերաստիոյ 498.501. 37.9–40. 77.83. 925. 68.94. 1067. 2025.7. [1020.
— (—) կամ Ս. Խաչ վանք Պիծառու
Նեգոպաճեան Միհրան 1586.
Նեգոպաճի 1572.7.
Նեճա 258. [1866.
Նեճոճար (հայր Յովհ. հն. բառուղարի) [sus 163.213.798.
Նեռա=Նեռուասա=Նեռասս=Neroas-
Նեռագնայա Վօլէա 1344.
Նեռայր Արգոս ☞ Գէյլէրեան Մաճուէլ
Ներ Ռէիարճ ☞ Ամերիկա
Նեռասուճկեան Գաբրիէլ 2120.
— Յառաջիւն 2057.
Ներ բեղ 509.
— Գալոց (Գուլսա) 2035.
— Խվէրէկ 2003–5.
Նեռբճեայեան Յակոբ 1980.
Ներ Թաղ (Ս. Կարապետ) 978.90
— Թոմարզա 1982.98–2005.244.
Նեռիկեան Խաչիկ 1295.
Ներ Խան (Հիսար Տիպի–Իզմիր) 1937.
— Խարբերդ 2004.
— Կասի ☞ Կէսի
— Կասիայի ☞ Կէսի
— Կեսարիա 1339.960.79.82–3.5.8. 92–7. 2001.3–5.10.42. 173.7.209. 19.21.31.4.56.301–2.
— Կեսարիոյ Համազգ. Ընկերակցական 1981 2002.5.42.196.219.31–2.5.301.
Նեռիսեան Մաճուկ 1104.6.223.303.
Նեռոգիս (ռուդի Սեւիլեանոս հն.ի) 1854.
Ներ–Զուզա 1063.86.472.547.62.2022
— Սերաստիա 1982. [4.109.
— Տէէէսէ 2001.3.5.
Նեւման (ասիկոճապես) 883.
Նեւճեան–Սահակեան վրժ. (Սամաթիա) 1284.2205.
Նեւպարաէէճ 1988.99.2004. [1582·
Նեւպարեան մասեճադարան (Բարիզ) 605
Նեւպար–Շահճազարեան վրժ. (Խասգիւղ) 1237.56.2092.152.72
Նեւպար Գօղոս փաշա 1437.47.2058.
Նեւպար փաշա 1396.945.2017 [208.21
Նեւսա ☞ Նիռզէ
Նեւսահէճեան Ռիսակէս պաս. 1053.6
Նեւրեան Յովճաճճէս 2047.76.121.55.
Նեւր Եեւսուճ ☞ Նեւրէ–Սուճի [66
Նեւրէ–Սուճի=Նեւր Եեւսուճ 567–8.
Նեւրէսեճ Աբապէկ 491–3.502.31.2261
— Մահմուտ 504.7.679.
Նեւրիճեան Ալեան վրդ. 1036.
Նեւրի Օսմանիյէ 775.1450.
Նեւրլեան Սարգիս ☞ Զէմի
Նեւրլր Զորպաճր 1556.
Նեւրճեան Միհրան 1508–9. 2001.
— Յառաջիւն Հաճի=Մարկոսեան 1488.509.
Նեւրսիճեան Յովճաճճէս հն. 1930.
Նիրկերս= Մուճարդիճ = Մարսիրոսաց հաղաք = Մարսիրոպոլիս= Martyropolis 309.17.20. 45.7–8.64–6.467.
Նոալէ=Noale 1474. , [73.
Նօթանճի Հաճի Խմիճ պէյ 2163. [2244.
Նորճ Վէսբրճ համալսարան (Շիքակօ)

շ

Շաբբիեուլիուսմա ☞ Նեւպպիուլիուսմա
Շալանճոն Ֆ.☞Chalandon F.
Շալճեան Գաբրիէլ 1512.
— բճեանիմ 1108.
— Յակոբ 1512.973.
— Նազար 1512.
— Վարդան (Հաճի) 901.1107.13
Շախախ այգի 675. [512.
Շակ=Սկիւբացիմ 120.
Շահ Աբբաս Ա. 1920.2130.
Շահակ Կաթ. 281–2.
Շահան (ազգական Գէորգ հն.ի) 1879.
Շահանա (մայր Օգոնեար խօճայի) 1871
Շահան (հայր վարպետ Մահեսարի) 1874
— Նաթալի 2067.
— (հայր Ալթունի) 1866.
Շահապէսեան (հազարապետ նախազահ պաս. ասեաճի) 1409.

Շահապիրաց բնակիւն. (Թոմարզա) 863.
Շահզաւէ նամի (Կ. Պոլիս) 1532-3.
— Մէնմէն 1533.
Շահզատ (հոյր Սգաճեար խօճայի) 1871.
Շահ Թահմազ 592.
Շահինճեան Կարապետ 1223.
— — վրդ. 851.974.1018
Շահին Համամճի 1926. [165.2277.
— Զէյէպի 918.1861.
Շահ Խմայիլ 590.6.8.1468.
Շահնազ ըահ կմ. Շահնըահ 490.3.2261
Շահ Ճիհանց խաթունի Թիւրպէ☞Տուճէր Քուպէ
Շահմիրեան Յակոբ Մահ. 1514-5.7.744
Շահմիրօղլուճեր 1949.
Շահնազարեան Կարապետ վրդ. 2052.
Շահնազար Յովհաննէս 1207.56.61.
Շահնա-Քումպէք 555.
Շահնըահ իշխան 558.
Շահնուր Ներսէս 1248.
Շահպազ Ալի ☞ Շահպազ Կարապետ
— Բարսեղ 2145.
Շահպազեան Բ. Ա. Ն. 1021.
— Բարսեղ 1104.
— Եղիա 1517.
— Լեւոն 1973.
— Ք. Թ. 1775. [2120-1.
Շահպազ Կարապետ=Ալի Շահպազ 1606
Շահսուլթան (Քեռի Սգաճեար խօճայի) 1871.
Շահվէրդի 605. [1871.
Շահվէրդեան Գաճուռ 1996.
Շահրիման Վահան 1341.2139.
Շահրուխ 573.
Շաղօյեան Յակոբ 1974.
Շամ ☞ Գամասկոս
Շամիլէր մէտէսէ ☞ Խաթունիյէ
Շամիճեր 574.
Շամիրամ 214-5.817.
Շամլը էմին փաշա (Տէր.) 2098.
Շամսա ☞ Սամսոսա
Շամսուլա գիւղ 1555.
Շամսուսա ☞ Սամսոսա
Շամճի-Ասան Ա. (1878-1847) 93.
Շամճաճեանց Միխայէլ 2073.145.
Շանա գիւղ (Տրապիզոն) 2039. [50.
Շանդր Է. (Ն. Chantre) 3.28.34.56.113
Շանթ եղբ 2248-9.
Շանթիյի 2172.
Շանթ Լեւոն 2248.
— — որդի 2248.
Շանլեան Սանասարուկ պաս. 806.1586.
Շապաճ ադա 1579. [2287.
Շապին Գարա Հիսար ☞ Կորոնիա
Շապուհ Ա. (241-271) 224-5.692-3.9.
711.3.1746. [227-9.76.999.
— Բ. Երկարակեաց (309—376)
— =Sapor (զբ. Հայկ. բեմին) 358
— (զօրավար Սեճեմերիմի) 444.
Շաուլ Մ. 1231.
Շավղի ☞ Զարուհի
Շաւթս (մն.) (որդի Յօճա Գրիգորի) 895.
Շաւի 1572.7.
Շար ☞ Կոմաճա Կապադովկեան
Շար-Գրօլա 43.1421.3.2250.
Շարդրի էֆէնճ կոմս 488.
Շարիֆ բէյ 20.
Շար Խաթուճ (մայր Միճաս Ֆն.ի) 1880.
Շարտրէ ☞ Կոմաճա Կապադովկեան
Շաւարե=Քաբրմես բազ. Ծովից 195.
Շերամաբուծական վրժ (Գրուսա) 2317.
Շէլ 2014.
Շէհաէտին (տէր Էլէկլիի) 504.
Շէհապէտին Չէրի☞Գեռոսեան Կիւլ-
Շէհինճան (արճայորդի) 597. [պէնկ
Շէհիս Մուսթաֆա փաշա ☞ Քէօփրիւլիւ Զաէտ Ֆազըլ
Շէհիր Գրօլա ☞ Կէմէրէկ
Շէհիր Տէրէսի☞Կոմաճա Կապադովկ-
Շէհսիւվար օղլու Ալի 597. [եան.
Շէհրիեան Յովսէփ 1391
Շէմլա 2105.
Շէմսեան 829.
Շէմսեան Գառնիկ 1420.
Շէմսէտին Մուհամմէտ 568.
— Սամի 485.
Շէյդան Գուլու 597.
Շէյթան Զաֆուչի 604.
Շէյխ Ալի 593 818.
— Ռուլան բէյթ 20
— Խզրաճիմ=Ֆիլիճբէ 624-5.8.949
— Հաճի Գէկբաշի 599. [1540.
— Հասան (որդի Թիմուրտաշի) 562-3
— Ճէլալէտին 1263.
— Մէճիտ 564.
— Միսկին (Զաւրա) 1303.2230.
— Ուպէյտուլլահ 1263.

Շէյխ Զէյէպի 684.
— Տավուտ Մեծ էմիր 684.
— Օղլու Օսլո ☞ Boetti (Battista
Շէյխպիր 2082.195. [Giovanni)
Շէճեի (կին Առաֆեի) 1879.
Շէվֆէք պէյ Թոմարզայի միւտիր 1409.
Շէրէֆ-իւլ-Տեօվլէ Միւսլիմ (1060–1081)
Մարտինի ամիրա 467.
Շէրիֆ Հաճի 2272.
Շէֆէրճեանց Միհրան 1528.
Շէֆիյա 773.
Շէֆիֆ փաշա ոսկի. ճախարար 2122.
Շ.... Էսմոճ 2137–8.
Շրխրտրմեանց Առաճնունի 1172.
Շրխլեանց Առաէճ 839.
— Կարապետ 841.
— Հմայեակ 841.
— Յակոբ 839.
— Ներսէս վրդ. ☞ Ըբզլրեանց
Շիի հերձուած 588.
Շիղա 238.
Շիմշիրեանց եղբարք 1482.
— Կարապետ (Մհ.) 1304.
— Յակոբեանց 1278.303.
Շիոյ 1339.2166.
Շիրմաճեանց Գէորգ 2278.
— Ջարեհ 1257.
— Կարապետ 1167.9.
Շիրազ (Պարսկաստան) 596.1581.
Շիրակ 383.433.1979.
Շիրաճառհենց Հասան իշխան 1841.
— Հասրմբեր իշխան 1841.
— Մասուճ — 1841.
— Տուճ 559.1841.
Շիրէմէճլի բաղ 1128.324.85.
Շիրիճեանց մհ. Հռիփսիմէ 990.
— — Յովհճ. Կեսարացի 990.
Շիրին (եղբայր Ագռէաս հճ ի) 1850.
— (— Պօղոս Բաստրդացիի) 1853
— Խալճա 1011.
— պէկ ապտամբ 603.
— (որդի Յարութիւն հճ. Էմիրէգիի)
Շիր(ին) հճ. 1856–7. [1883.
Շիրիս (Ճորեղբայր Սիրաքանճի 1850.
Շիրէքի խայրիէ 1537. [ծարագ Միւրճ.
— Միւրէքքիպիէ ☞ Հայ Գրա
Շիհահօ=Զիհահօ 1489.550.998.2037.
43.9. 169. 217–8. 21–2.43–4. 5.50.
Շիճայիէ 550. [305.13.
Շլումպերժէ ☞ Schlumberger Gustave
Շմաւոն ☞ Կաճեաց Գաբրիէլ
Շմաւոնեան Գ. պաս. 1052.
Շմաւոն վրդ. (մր. Ս. Նշան Սեբաստիոյ)
Շմեռ մոգ 134. [583.
Շնայէր 1047. [1848
Շնուոր պարոն (ազգական Էմին պէկի)
— — (եղբայր Մկրտիչ երես-
փոխանի) 1877.
Շնորհար (հայր Մկրտիչ երեսփոխանի.) 1877
Շնճոր (մայր Գաբրիէլ Մարաղցիի) 1854
Շոմոն-վաճի 2285.
Շոճակաճ լեռ 510.
Շորճեանց Կարապետ 1973.
Շուազի Ա. 554.
Շուբրիա (երկ.) ☞ Սուբրիա
— (գեղ) ☞ Սուբարի
Շուէե 1094.
Շուլգէ 263.
Շուղուր Ագռապաս 480.
Շումճի կամ Շումճու 1096.
Շուշի 2146.
Շուպպիուլիումաբ=Շաբբիուլիումա=
Սոպպիուլիսմա = Սոճպիուէիումա
Շուպրա 2097.9. [103–7.11.8.
Շուվէ ☞ Մոլիճ
Շուտա=Սուտա 105.
Շուտառնա=Սուտառնա Բ. 105.
Շուտուրպաճ 692.
Շրէօ բլուր 153.
Շհոտրա 2086.
Շօլէ=Compte de Cholet 1673.
Շօճ=Սուտա Բ. 51.138.56.64.1466.

Ո

Ոբսիկեանց ☞ Ոբսիկիոճ
Ոբսիկիոճ=Ոփսիկիոճ=Ոբսիկեանց 352.
96–7.9.430.723.
Ոկտաւիանոս Օգոստոս 188–90.8.245.67
Ողիմպոս 236.1744.
— Բիւրճեանց 261
Ողիճպոս (Պոլսոյ մօտ) 709.
Ոզոմպիադա 228.
Ոճան որդի Նարվուզի 1868.
Ոճոփրիոս Թաթավլացի 1582.
Ոպղիմոս եպ. 258.
Ոպիճիայմ 52.
Ոպտիմատոճ 723.

Ոսկանեանց Կարապետ 1175.
Ոսկան եպ. Երեւանցի 908.71–2.96.
— Միրաճոյը Որ. 1223.
Ոսկեան Միհրան 1294.
Ոսկեհատ (զոհանչ Ոզանեատր խօսայի) 1871
— (կին Գաւդոս Քասատզանցիի) 1853. [2281
Ոսկերիչեանց Գրիգոր վրդ. կամ ՀՌ. 1057
Ովաննէս (որդի Տօճիկ Գալճայի) 1886.
Ովկիանոս ☞ Միջերկրական
Ովսէ Մարգարէ 1514.
Ովրասիոս 176.
Ովրէսես ՀՌ.=Առիսի ՀՌ. 543.1840.
Որադաս ☞ Որոճդէս
Որբախեանմ (Իզմիր) 1977.
Որբախեան (Պոլիս) 2208.
Որբերեանց Ռուբէն 672.1145.
Որեսէս 212.
— Տիանացի (ճճ.) 253.
Որիգինէս ☞ Որոգինէս
Որմիզդ 138.
Որոգինէս=Որիգինէս 235.47–8.
Որոճդաս ☞ Որոճդէս
Որոճդէս գեր 337.42.
— =Որադաս = Որոճդաս սաեռապ 136.55. [(290—245) 194–5.
— =Հրաճե = Որոճե բրգ. Հայոց
Որոսդէս (ճճ.) 252.
Որոսիոս 245.
Որոճե ☞ Որոճդէս
Որոփեռճէս 172–3.6.705.
Որպեսճէ 268.
Որսորդ (հին Հնչակեանց մր) 2139.
Որփէոս 236.
Ուաբինկբրճ Հդ. կմ. Վաբինկբրճ 2043.
Ուդա ☞ Ցուդա [229.
Ուեսթ Տբ. = West Dr. 1522.
Ուզ (հայր Հասան իշխանի) 1841.
Ուզինկեանց Բարեղ 1973.
Ուզուճ Գաբրիէլեանց Գանիէլ 1973.
Ուզուճ եալլա 29.413.9.
Ուզուճեանց Աբրահամ 2297–8.
— — 2298.
— Ուեսիս 2297.
— Գալուստ 1375
— Գ. 1968.
— Գրիգոր 2297–8.
— Եղովբ 2297.
Ուզուճեանց Լողաճէք 2297
— Լուբճիկ 2297
— Մարգիս 2297.
— Մերովբէ 2298.
— Տիկ. Որբուհի ☞ Էմիր-խանեանց Որ. Որբուհի [Տիկ. Վիճբորիա
— Վիճբորիա ☞ Մարաճեանց
— — 2297.
Ուզուն եարմասի Գողոս խօճա 1475.
— Հասան 575–6.85.8.1468.918.
— Ցովհաննէս 1348.
— Զարեր (Կեսարիա) 1112 528 2188
— Գողոսեանց Աբամ 1157.
— — Գէորգ 1518. [1311–2
— — Հաճի Միհրան=Միհրամ
— — Ճիւանց 1482.
— Օղլանեանց Կարապետ 1419.
— Օղլու Հէճիմ Մարգիս Թալաալը
Ուզճ 438. [1522.2094.
Ուիզզօնսրճ Ինեիանց Բիզբրվէբրճ 2244.
Ուիլեբմ Ռէճնօլճ Հբոսբ 2107.
Ուիլսրճ 64.2044.218.
Ուիլսա 1533.
Ուիճկէյբ Հ. Ֆ. 2282.
Ուլման = Ullmann C. 36
Ուլճիա ☞ Զէյթուճ
Ուլու գրզա 33.1492.2275.
— բրմազ 887.
— ճամի (Կես.) ☞ Մուլբանց ճամի
— — (Մարմուսագլը) 881.
— — (Տէվէլու) 818.
Ուլուճճեանց Օհան Քեհեա 1016.
Ուլուպակ (փեսայ Խորճանի) 1847.
Ուլպէճեանց Կարապետ Ե. 1131.
Ուլպիանոս 277.
Ուլփիլիաս եպ. = Wulfila 250.
Ուղերլենց բճռանիբ 1223.
Ուղուրեանց Յակոբ 2214–5.
Ուղուլեանց Ասատուր 1223.
— Զարուհի Տիկ. 1223.
— բաղ (Խվէրէկ) 1407.
— Կարապետ 1223
— Համբարձում 1382.
— Հայկ 1226.72–3.406.2255.
— Հայկանուշ ծճ. Մճախիկեանց 1225
— Համայեակ = Ասատուր Մելիճոճ 507.25.772.4.803–4.70. 919–20.34 42.56.79–80.91.1118.20.2.3–6.35.8

41.9–50.2–3.6–7.81.93.208.17.21.
3–4.48.70.7–8.80–2.302. 511–2.46.
8.749.53.2062.79.111.25.
— Մարի 2303.
— Մեսրոպ վրդ. 1474.
— Մկրտիչ խալճա կամ Նարկաւագ 1100.9.20.225–6.
— Ռիչրդ 2303.
— Սերովբէ 1382.
Ուղուլու (մհ.) (հօրեղբօրորդի Յակոբ ֆն. կեսարացիի) 1864.
— Գալուստ 1474.
Ումմեան 304.32.
Ունանեան Մամաս = Գուզու Գալայդր
Ունգճաեան Առս. 52. [1328–9.50.75.
Ունքէփէ 20.
Ունիթոռ միաբանութիւն 1078.
Ունկնդիր 1648.
Ունճեան Աբիկ 1205.2056.124.34.
Ունճեան Յարկաբաժին Ազգ. Հիւանդացուցի (Պոլիս) 2155.
Ունիա ☞ Եղեսիա
Ունիայասան ☞ Եղեսիա
Ուսանողական Միութ. (Մունճուսուն)
Ուսթաեան Ոսկի 2000. [1272.407.
Ուսլու բէկ 562. [տոչեան բնկ.
Ուսումնասիրական Ընկ. ☞ Լուսա-
— — կիրակնօրեայ լսարան 2280.
Ուսումնասիրաց բնկ. (Ամերիկա) 1982.
— — Թալասի (Պոլիս) 1262.
— — (Թոմարզա) 1280.
— — Թոմարզայի Ազգ. վրժ.ի (Բէյսին) 860.1967.9.98.
— — Խիզանի 1257.
— — (Զօմախլու) 1190
— — Կեսարիոյ Ս. Կարապետի (Պոլիս) 1131.4–5.252.4.85 309–10.562.2190. [րիկա) 2245.
— Միութ. Եաղուբի (Ամե
— — (Կէմէրէկ) 879
Ուսուցիչներու խնող. Միութ. 1294.586
Ուսուցչաց օգ. սնեուկ (Պոլիս) 2227.
Ուսպուսուն ☞ Սպրեցն
Ուսա-Օղլու Կարապետ 1927.
Ուտի 312.
Ուր 66.72.379.
Ուրայէլ Օղլու 1421.
Ուրայիլ Գալճա 1896.
Ուրարատու ☞ Ուրարտեացի
Ուրարտեացի= Ուրարտու = Ուրուսատ= Խալդեր 51.67.122–3.30.42.4–6.
Ուրբաճեան դպրատուն (Հռոմ) 1032.41
Ուրմիոյ լիճ 125.45.94.597.
Ուրուսատ ☞ Ուրարտացիի
Ուրպանոս կուսակալ 227.53.
Ուրպելեան Սեբաստոս (պատմիչ) ☞
Ուրճա ☞ Եղեսիա [Օրբելեան
Ուօրբրպաուն 801.1972.
Ոխսիկիոն ☞ Որսիկիոն

2

Զագալրգ կամ Զախալրդ բդ. 692.714.
Զագրճեան Գրիգոր 1142.50.7.
Զագրս 510
Զազմազլեան Գրիգոր 1964.2001.233.
— Կարապետ 1995.
Զազմազճեան Լուբփիկ 1157.
Զաք կամ Զաս 41.1123.249.397.414.
Զաքալ խան (Պոլիս) 825.44.1167.9.
Զաքմա 1592.
Զալրգեան Արթին 1487.
Զալրլրգ 1122.2178.
Զալրրճր Միրիճան = Եօղուրլու Աբեան =Քլարիճաբաճի Միհրան 1414.586.
Զախմախ գիւղ (Պօղազլեան) 775.2276.
Զախու օղլու Քիւրտ Ղայեա ապասամբ
Զաղաքա 578. [603.
Զաղլաղան 834.1958.2236. [489.
Զաղճեան Կարապետ մհ. 901.1111.304.
Զամբարճեան Յովհաննէս պատ. 934.2026
Զամիչեան Բարթողիմէոս եպ. 1398.2076
— Միքայէլ վրդ. 166. 204.70. 312.41.9.66–8.415.22.6.34.46.58. 67.74.6.99.565.77.665–6.1601.933.
Զամլր պէյ 413.2073.
Զամուրեան Աբրահամ ☞ Ֆէհմի
— Գրիգոր 1577.
— Կարապետ 1125.
— Հաճի Փեփրոնէ 1577.
— Մակարոս 1579.
— Յակոբ Գ. 694.942.1055. 113.20.2.226.58.69.302.
— Պօղոս 1577.
— Վահան 1372.

Զամուրճեան Յովհաննէս = Տէրոյեան
Զամբերբէնեանի 1309.15. [1334-5.
— Սարգիս 938.1121.
Զայ 549.55.675.
Զայիր Օյուզ 874.
Զայլաֆեան (դամբարան) 2105.
— Յարութիւն 2164.210.
Զանկրր=Դանգրա=Քանգրրբ 483.90.
2.549. 64. 849. 1198.450. 2073.6.
Զաւուշեան Եղուանդ 2136-7. [275.97.
Զաքրրեր օղլու 591.
Զաքրրի Մէհմէտ 619.
Զաքրճեան Յակոբ 1111.26.227.
— Տիրան 1126.2255.
Զարրգլեան Ռեշատէս 1157.
Զարխափան Ս. Ածուածածնայ պատկեր 1011-2.5. [լսկէսի ☞ Ս. Դանիէլ
— — Ածուածածին վանք Պա-
Զարմադան 515.
Զարտամպա 1096.
Զարտամպա գետ 570.
Զարտաֆ պաշի 731.
Զարֆեան Հանի Մկրտիչ=Բէհիճեի Մկրտիչ 792.1161.536-8.941.2103.
Զարֆ օղլու բեհանիֆ 1536.8.
— — Զէմէսի 1536.
— — Քէօրրիւսի 1536.
Զափան Օղլու=Զափար օղլու 594.614 9.62.882.1397.
Զափար Օղլու ☞ Զափան Օղլու
Զափար Օղլու Միւլէյմանի պէկ 1904.
Զափուտեան Վահան 1486.
Զափրասս Գարեգին 1217.
Զարմաղեան Տիգրան 1501.91-2.
Զարմարեան Աբրահամ 2249.
— Յակոբ = Ղօնիկեան 825. 1424.592.
Զարմանեան Թորոս 1484. [1348.84.
Զարմարը «Քէհիա» (տէրտէր)=Պետրոս Ք
Զարմանեարար 1477.
Զաֆուչի էչրան 604.
Զեբեան ☞ Զէչճէեան Սեդրակ
Զեխոսլաւաւ 76. [156.
Զեռազ Միհրան 1256.63.339.2056.75.
— — ամիրա Ակնցի 1555.84.
Զէլէպի Մուսթաֆա 613.
Զէլլօ 1200.29. 350.3-5.9. 61-2.4-5. 9-71.6-8.81.8.413.580.
Զէնպէլի 1380.
Զէմպէրլի բանի հրապարակ 1034.
Զէնկիլէր 1216.
Զէմէ բաղ (Ս. Կարապետ) 978.90.
Զէմէ-Քէօփրիւ 139.
Զէչէեան 829.
Զէչէեր 1411.
Զէչճէեան Սեդրակ=Զեբեան 1420.
Զէրչեան Կարապետ 1125.
— պապա Համբարձում 960.
Զէրէզեեր 879.87.1350-1.80.406.
Զէրէսեան Մեսակ 839.1158.
Զէօրբիւկլեան Մանուէլ ☞ Պարչէվան
— Պարսամ 2106.
Զէօֆլիֆ Յակոբ (Սէֆէրեան) 1320.85.
Զրզրն-Ադրլ 139.
Զրզսալրն 2215.
Զրրզրլտրմ-օղլու Օսման 2270.
Զրլրլեան Վրթանէս Ֆն. Նիկոմիդիացի= Գրիգորեան Եզնակ 1047-50.
Զրլսի 1972-4.
Զրլտր 665.
Զրպուզեան Նազար 1964.
Զրելխի 1096.
Զիքճեան Գարեգին 1382.2137.
— Խակունի ☞ Գառմէճ Տիկ.
Զիքունի Տիգրան 1480.96. [Խակունի
Զիլինկիրեան Յարութիւն ☞ Մրզմրզեան Յարութիւն
— Սուրէն Ֆն. 2274.
Զիլճեան Մկրտիչ Հ. 1156.
Զինայէճ 14.
Զիյեմեան կամ Զէյամեան Կարապետ (Սամպօղլու)=Վարդ Ձէնէճէճէմ 1275.
Զինասան 73.2106.8 [402.14.37.42
Զինարեան Հանի Բարթի 2110.
Զինար (որդի Մկրտիչ երեսփոխանի) 1877
Զինէ (մայր Պաղպանդ խօճայի) 1866.
Զիչէճեան Կարապետ Ֆն.= Ղազկիանոս 761 [Կարապետ Ֆն.
— Ղազկիանոս ☞ Զիչէճեան
— Ձէլէպճի Արթին 2125.
Զիրիկոսի Բերիզէս 1549.
Զիրճիճիճեան Տուեղապ 857.
Զիրճիճեանի 857.
— Գրիգոր 1970.
— Հանի Խմմի 1970.
— Հճյակ 1970.

Չիրիմեանց Մամա 1973.
Չիմակօ ☞ Շիմակօ
Չիմ Դաւիթ ☞ Դաւիթ վրդ. Շուշան
Չիմքէլէր 550.
Չիմքէ-Միճառէ 556.
Չմշկածաց= Ցբառպոյիս = Հբառպոյիս 232.9.314-5.408.69.502.14.38.96. 880.2266.
Չմշկիկ Յովհաննէս 314-7.9.31.7.69. 71-2.4-5. 83-5.7. 406. 8-10.2.78.
Չճար բոռ Նարվուզի 1868 [609.2260.
Չճուռ 1096.
Չոգգարեանց Միսաք 1302.
Չոխում Գալա կամ Գալեա 703.
Չորբաւաճէլ 410.
Չորլու 920.
Չորում 461.82.602.4.774.949.1379-80
Չոճակ հակաբոռ 281. [421.2257.75.
Չուգուր 675.
Չուխանեանց Մաթթէոս պաս. 974.1050.
Չուխուրեանց Յակոբոս վրդ. 1036.
Չուճուր խան (Գոլիս) 1048.
— Հիսար ☞ Կանչի բերդ
— Օվա 1510-1.
Չուփուղեանց Վահան 1408.
Չուփուրեանց Եղուարդ 1997.
Չոճարեանց Միսաք 1482.
Չպուզեանց Նազար 2245.
Չպուզեանց Յակոբ 829.1416.
Չռաղան 1538.2291. [423.98
Չռաղեանց կամ Չռաճեանց Յակոբ 1303.
Չօգալուղ 691.
Չօլախեանց Հանճի Նազար 1320.
— Յակոբ 1328-9.75.85.
Չօլաճեանց Գարեգին ճհ. ☞ Չօլաճեանց
— Եսայի 1385. [Յարութիւն
— Յարութիւն = Չօլաճեանց Գարեգին ճհ. 1107.11.20.3.227.
Չօմագլը=Չօմախլու 13.748.830.3-6. 8-47.51.68.909-10. 1050.7.177.85. 90.225.40-3.82.302.588-9.92.618. 28.59.63-6.73.93.6.708.46.59. 63-4.6-7.72.821.3.34.954.72-3.2151.
Չօմագլուեանց Ապես 2265 [231.75.81.
Չօմախլեանց Դաւիթ = Չօմախլուցոնց 1167-8.227.44.
Չօմախլու ☞ Չօմագլը
Չօմախլուի Ազգ. Կրթասիրաց Միութիւն (Ամերիկա) 840. [րիկա) 1190.
— Նպաստամատոյց բնկ. (Ամե-
Չօմախլուցոնց ☞ Չօմախլեանց Դաւիթ
Չոպանեանց Առաքել 1206.2082.138.
— Գարեգին վրդ. Գրուացի = Ամմէս Մուխթար 1397.2287.308.
— Յակոբ 2305.
Չոպանենց Միխայէլ եպս. 2026.
Չորլեանց Մուրեղ 1375.
— Սեբէոս 1528.93.
Չորպանեանց Առամ 1969.
— Առմէն=Ճորճ Գ. Առմէն 2094
— Գրիգոր 2094.
Չօֆկէօզ 113.
Չօֆ-Մէրզմէն ☞ Տէրբ Եօլ

Պ

Պա'ալպէք 2196.
Պաբախիաի Յովսէփ 239.
Պագալեանց Կարապետ Ս. Սերաստացի 1154
— — 1518.
Պագրեանց Եղբարք 2256.
— Յովհաննէս 1104.
Պաբբալ Կազի 305.655.722.1327.
— մահալլէսի 691.714.1327.9.
— յեղուզակ=Քէօյերգաճ 655.
Պաբում 2093.
Պալա 108.
Պալաբ 2124.43.84-5.237.
Պալակասի ☞ Պալակէսի
Պալակէսի=Վերին-Կասի = Պալէակասեանց=Պալակասի=Պելագաս= Պէլէյսի =Պալա-Կէսի = Հին Կէսի=Պէլէկէսի =Պալայկասի=Պէլէդէսի 639.76.769 76.87.909-10.2.31.55.71.93.8. 1025 360-1.7.424.502.89-90.618. 20.9-30.79.751.817.73.910.72-4.2070.
Պալա-կեսի ☞ Պալակէսի
Պալայկասի ☞ Պալակէսի
Պալ Բարսեղ 1513
Պալեանց Բարսեղ 1121.421.82.
— Գրիգոր խալֆա 792. 1535.8.
— Խակուճի Տիկ՝ 1227.
— Լ. 1968.
— Կարապետ ամիրա 1535-8.2132.
— Կարօ 2105.
— Յակոբ 1501.
— Նիկողոս 1333-5.7.537.2117.

Գալեան Գալի 1541–2.2108.291.
— Գեղրու վրդ. Թալացի 947.2030
— — Տիկ. 2193.
— Ռուբէն 1172.203.20.7.34.2062
— Մարգիս 1542.
— Միսակ պ. 1156.
— Սեթիան 1973.
— Տղոս եպ. 426.8.624.39.95 709–10.34.79–80.98.803.47. 51.4.7 65.70.2.4.6.81–2.94. 910.5. 9–23. 8.30.42.5–57.66–8. 70–2.5.81–3.6. 8.90–1.5–6.1000.2–6.11.4–5.7–21. 5–9.42–3.54.68–9.79 83.93. 102.4–5 30.5.7–8. 40.2–3.5–50.4. 78.81–2. 202.8.21.2.4.37. 44–5.7.67–9.76. 301.9.18.86–91.407.95.501.17.48. 54–6.60–2.82.633.5.41–2.5. 724.49 58–9.75.7.81.4.6.837.46. 8–50.4–7.60.7–8.70.3.6–7.9–81.3–8.91–2. 5.9–902.6.60. 2021. 148.52.66.89.
Գալեանճ 1535.7–8.2081 [92.290.312
Գալենց գրաւուճ 1202.
Գալեօղեան Ոճայիս 2196.
— Աբրահամ 2196.
— Գառնիկ 2193.
— Եղիսաբէթ [☞ Էմիրխանեան
— Երուանդ 2195
— Տիկ. Լօղօճէթ [☞ Գարա մանեան Օր. Թագուհի
— Խաչուհի 2195.
— Լօղօճէթ 1959.2194–5.
— Կարապետ 1959.2193.
— Համբարձում 2192.4.
— — (Հայկ) Լ. 2195
— Մաթէոս 1959.2193.225.97
— Մարտիկ (որդի Մարտիկ Լօղօճէթի) 2196.
— — 2000.2–3.157.95
— Մարտիրոս 2192. [Մարգիս
— Մարգիս [☞ Աճեմեան
— — Մ. 2193.
— Վահան 2193. [955.2192.
Գալեօղեաններ 734.44. 946.1244.489.
Գալէակասեանի [☞ Գալակէսի
Գալէն (մհ.) (հայր Մարկոս հ.ի) 1858.
Գալէոլոգ Ճովհաննէս Ե. (1341–76) 580
— ճեր 335.
Գալըգլը գերեզմանատուն 919.
— սու=Ձկնջուր 421.9–30.
Գալըգճեան Ռուբակ 2234.
— Բարսեղ 1984–7.90.2207–9.
— Բիւզանդ 2001
— Գառնիկ (մհ.) 1482.
— Գրիգոր 2207.9.
— եղբարք 2256.
— Հայկ 1158.
— Մկրտիչ 2254.
— Յակոբ 1230.540.985.
— — 1419.
— Ճովհաննէս=Լուբքի Ք. 733–4.7–8.1228.52.305.9.562.2110.234
— Նազար 1540.
— Սահակ = Տիւրկէր Սահակ Ուսա կամ Սահակ Գալճա 1539.41.
— վրժ. (Զահլէ) 2209.
— Օճճիկ 1126.2286.
— — Մակարոս (Ռամճա-
Գալբէսեար 522.1096. [բոյժ 1528.
Գալբաեան Գառնիկ 1126.
— Յակոբ 1126.
— Սեդրաք 1126.
— Սեթիան 1126.
Գալբազարեան Թագուհի Օր. 2055.
— Ղուկաս 1947.
Գալբա-օղլու Ղարապէկ 982.
Գալիմոր 2107.
Գալի (հդ.) 1950.
Գալին (որդի Ալբուճի) 1866.
— (Բեռի Յակոբ հճ. Կեսարացիի)
Գալ Կարապետ 1513 [1864.
Գալճեան Ադեմանցիր վրդ. 285.95.
Գալմասիոս [☞ Գամպալոս
Գալմելիանոս=Յալմելիանոս 241.
Գալմիրա=Բալմիրա 226.32.6.
Գալ Յակոբ 1513.
Գալճանեան բերակղզի = Գալճաճ 145. 299.315.23.6. 84.6.419. 629.1295. 434.44.6.527.917.93.2059.
Գախալեան Թադէոս վրդ. Էմիէրէցի 2029
Գախթիարեան Գառնիկ 1482.
Գախթիարեան Մարգիս (Հաճի) 1303.
— Սերովբէ 1482
— 2311
Գակաղեր 518.
Գակեթացի 151.
Գահապանճեան Ոճաոճ եպ. 1044–5.278.
Գահանճեան 821.

Պահար (դուստր Յովհ. Կեսարացիի) 1874
— (կին Պապեարի) 1871.
Պահաուրեան Դ. 1968.
— Ե. 1968.
Պահաւրեան Սերվիչէն 1165.
— Սեբիան 1159.
Պահլաւ Գարեգին 2212.
Պահլաւունի Տակոր 1374.
— Վահրամ (որդի Գրիգոր Մագիստրոսի) ☞ Գրիգոր Վկայասէր
— Վասակ 439.76.
— Վասիլ 531.
Պահլաւունիք 396.476.538.55.
Պահեան Սու. 104.
Պահրի (դուստր Բարսեղ Կն.ի) 1868–70.
— փաշա=Բահրի փաշա 1383.
Պաղեստին 56.8. 98–100.6.8.246–7.59 61.395.407.598.629. 732.72. 2056.
Պաղլար պաբ 753. [90.306.
Պաղճեան Տէր. Յարութիւն 1526.2094.
Պաղէ գիւղ ☞ Պաղնա
Պաղէեան Աբրահամ 1161.227.
Պաղէ պաբ կամ Պաղէ բաղ 627.81 90–1.962.4.1120.384.404–5.8.679. 2279.
— (որդի Արզումանի) 1005.892.
Պաղնր օղու 1166.227.
Պաղնասուն ☞ Արդանա
Պաղպանդ խօճա 1866.
Պաղվանդ 778.81–2.1160.2:2.332.
— օղուներ 1949.
Պաղտասարեան Խաչատուր 1105.64–5.94 228.58.2062.111.
Պաղտասար Մեծցի 1088. [1068
— Մարկ. Սեբաստացի ծաղկող
— (Բաղտասար) (հայր Տակոր Կն. Կեսարացիի) 1864.
— դպիր Կեսարացի 1077.547.
Պաղտասարեան Ասպ 2269. [932–3.6.
Պաղտասար Մոգ 1023.760.
Պաղտատ 33.311.6.20–1.473–4.83.97. 589–90.6. 601.5.8–10. 43.65.975. 1228.90.469.559.960. 2014. 28.98. 152.213–4.305.7.
— (կին Արիստակէսի) 1848.
— (— Եմինի) 1847.
— (— Պետրոս Ջէյթունցիի) 1854.
— օղու Մօլլա Ռմմէս 883.
Պաղտին (1016) 474–6.
— Դ. (թագ. Երուս.) 491–2.7.
— (Միր) 506.
Պաճաղէլիեան Մարգիս 1969.
Պամբա 63.
Պամպալոս= Pampalus= Պալմաթիաս= Պամպաս=Պամպիոս 28.427.
Պամպաս ☞ Պամպալոս
Պամպիոս ☞ — [507.19.82.708
Պամփիլիա 181.5.7. 238.98.478.81.
Պամփիլիոս Բերիացի 253. [6.70–2.885
Պայազիտ Ա. Երլդրըմ (1388–1403) 564–
— Բ. (1481–1512) 595.
— հրապարակ (Պոլիս) 1034.447.
— (որդի Մուլէյմանի Գաճունիի)
— (Ղզ.) 1183.342.445. [600.
Պայալը 510.
Պայապիս Քա'աղեայլ Տիաճեան 204.
Պայբնդր 564.1215.
Պայըր պաղ 947.91.
Պայիկեան Ռեսէ Կն. ☞ Պայիկեան Յովհաննէս
— Յովհաննէս =Պայիկեան Ռեսէ Կն. 1150.229.
Պայխաբուն (1574) 766.88.1856.
Պայպլ Հասւզ (Պ. Պոլիս) 2202.
Պայպուրդ ☞ Բաբերդ
Պայրազ 2269.
Պայրազեար Մուսթաֆա փաշա ☞ Այէմ-
Պայրամեան Բարսեղ 1485. [եար
— Մարգիս 1424.
— Վահան 1485.
Պայրամլը ազբիւր 881.
Պայրամ խօճա (որդի Էմիր Պալուճ) 1475
— Զէյէպի 1475.
— փաշա վէզիրի գայմագամ 610.
Պանդիրիոս 313. [46.
Պանզէ (բռն. Նարվուզի) 1868.
Պանեէնուս 245.
Պանեռմա 1096.
Պապազիրկանեան Ասանէբ 2313.
— Եղսա 984.
— Եւա 984.
— Ըճաճիխ 1476.88.
— Կարապետ 984.1476.
— — (պապ) 984
— Հռիփսիմէ 984.
— Մարիամ 984.

Պատպազիրկանեան Միհրհյ 2313.
— Յակոբ 984.1476.
— — 984.
— Յարութիւն Ամիրա 983–4.1476.88. [983–4.1476.942.
— Յովհաննէս Ամիրա
— — (պապ) 984
— Նազլու 984.
— Մարգիս 984.1476.
— — (պապ) 984.
— Տալիբա 984.
— Օճհիկ 2313.
Պապա-Եանի աղբիւր 813. [942.
Պապաօղլանեան Կարապետ Հանի 1587.
— Հայրապետ 1567.87.
Պապանվաճ (հայր Պարոնի) 1844.
Պապառոճ կիրճ 517.
Պապելոճ է. ☞ Babelon Ernest
Պապեռոճ (բերդ) 439.67.
Պապր-Ալի = Բ. Դուռ 2135.42–3.242.
Պապ (թագ. Հայոց) 207.28.76.80–3.
— (հայր Տօճիկ Խալճայի) 1886.
— (որդի Յուսիկ Կաթ.ի) 286.2018.
Պապիկեան Աննա Or. 2234.
— Պետրոս 2234.
Պապուկ (որդի Տօճիկ Խալճայի) 1886.
Պառաժ (Գահիրէ) 2090.
Պառակամանոս 473.
Պառի (Իտալիա) 2041.
Պառնասոս 214.50.64.360.715.
Պասմաճեան Գրիգոր 1169.
— — (պատր. Կ. Պոլսոյ) (1764–1773) 925.1902.34.
— Կարապետ 1958.
— Յակոբ 1304.
— Ն. 1111.
— Մարգիս 1156.
Պասմաճկի ☞ Փասմաճկուպոլիս
Պատրա 2098.214.
Պատանեան Աբրամ 1107.20.229.
— Մարիցա 1574.
— Մուրատ 1574.
Պատիմոճ ☞ Հանքը
Պատկանեան Գաբրիէլ 1547.933.
Պատկերամարտ 378–80.
Պատկերապատ 397.
Պատրիկէ ☞ Սեբոր
Պարեամ (որդի Տօլկէր Եուսուֆի) 983.
Պարթեւեան Ազգ. վրժ. (Մերսին) 2041.109
— Ընկ. (Կերմիր) 764.1162.254
— Սուրէն = Պարսիզպանեան Սիսակ 1401.2171.210.
— վրժ. (Կերմիր) 761.4.9.974 1099–100.61–5.81.92.4.8. 200.4.8. 21–3.8. 30.2.5. 42.4–5. 419.2125.
— վրժ. (Նիկէա) 885. [46.75.
Պարթեւներ 158.60–1. 207. 23. 68.73–4.588 [35.149.267.
Պարիադրէս=Պարիադրիս = Paryadrès
Պարիադրիս ☞ Պարիադրէս
Պար-լը-ֆիւ 2286.
Պարիսիս 133.
Պարխար 198.
Պարկալեր 777.
Պարկիարուխ 503.
Պարոյր ☞ Պոյեբեանոս
Պարոն (որդի Պապանվաճի) (սե.) 1844.
— Տէր Մխոյն Գրիգոր եպս. 969. 1069.72.867–8.2276.
Պարուբեան Յարութիւն 1973.
— Սեթիան 1278.
Պարուխաճէ (Էվէրէկ) 816.
Պարուբճեան Աբրահէլ 1140.485.
Պարչէմաճ = Չէորբիւլեան Մանուէլ 1192.311.2106–8.248.65–7.81–2.
Պարչ Յովսէփ=Partsch Joseph 11.5–6.
Պարսամա (իշխան) 473.
Պարսամ Գրիչ (1629–35) 1072.80.867.9
Պարսամեան Կարապետ 1973.8.
— — հհ. 2274.
— Համբարձում ☞ Պարսամեան Պետրոս հհ.
— Մարտիրոս 1120 3 249.410
— Պետրոս հհ. = Պարսամեան Համբարձում 2274.
Պարսամ ծգ. Ս. եկ. (Չէյթուն) 1874.
— (որդի Գրիգոր հհ.ի) 1858.
— ☞ Վ.արսամ
— (Ս.) Վանք (Պալաքէսի) 771.
— (—) տաճար (Սիս) 1063 [1025
— հհ. (հայր Յարութիւն Բահ.ի) 1883.5.
— — գրիչ (պապ Յարութիւն հհ. Էմմէրէցիի) 1073–7.92.901.
— օղլու Հանի 1223.
Պարսիկ 128.30–6. 7–40.50.92. 226.8.

56.68.73-4.6.316.35.92.457.505.48 53.76.88.96. 600.6.12. 32.5.45-6. 64-5.99. 705.14. 20-1.820. 911.99-1000.474.532.54.842.2257-8.72.
Պարսից ծոց 6.99.126.43.
Պարսկաստան 2.5.6.51.8.129.36.52.66 225.32.332.553.75.88.96-7.664.6. 765.86.820.1032.469·71.3. 517.63 7.620.746. 889.918.49-50.3.7. 70. 2024.47.142.5.8-9.52.68-9. 84.7. 203.62-3.315.
Պարսիզակ 1216.57.601.2067.106.223.
Պարսիզպանեաց խաչատուր 1334-6.2118
— Միսակ ☞ Պարթեւեաց
Պատախաչլմախ 93. [Մուրէճ
Պատիկեաճիճ 307-11.26-7.30-1.78-81. 3-4.8.420-2.6.
Պատանիաս կեսարացի 218.
Պափլագոնիա 48.67.102.8.24.50.2.8. 61-2.5.70.7.9.82.5.240.56.62.87. 98.305.8.55.448.713.23-4.1607.
Պաֆոմիոս Ս. 252.
Պաֆու 1217.2013.
Պաֆր գիւղ ☞ Մաֆր Գիւղ
Պաֆրճեաճ Սահակ 1123.
Պաճրա 1096.
Պաճօճճու Միսաք 1420.
Պելագաս ☞ Պալակէսի
Պելէսիմոճ = Սարբ Մէճմէլի 856-7.68
Պելկրաս=Բելբրդաս 644. [909.
Պելճիզա 2056.106.
Պելոպոճէս 584.632.
Պեճեսաուճ=Պեսիսաուճ=Պիսիսաուճ 47.90
Պեճէսճի 471.532.64 [151.
Պեղագոս Պոլիմոճակաճ 363.
Պեղիսար ☞ Բելիսարիոս
Պեմոճդ ☞ Պոճեմոճդ
Պեմուճդ ☞ —
Պեճոճ ☞ Ալպաճեաճ Կարապետ
Պեճիճեաճ Տուտու 845.
Պեճաուսա ☞ Մուճճուսուճ
Պեպուզիա ☞ Եաճբզէօրէճ
Պեռճ 2012.309.
Պեսիպպոս=Պպիւսիպպոս 243.
Պեսիսաուճ ☞ Պեճեսաուճ
Պեսաֆոյէ ☞ Հերակլիպոլիս
Պեփիկեաճ Ա. Մարի 2313.
Պեխաճաս 92.
Պեսուր Երուսաղէմացի (գաճձապետ) 935
Պեսրա ☞ Պեթրիա
Պեսռճաս 307.9.404.
Պեսռոս արեղայ (ուսուցիչ Ցովհաճճէս Երզճկացիի) 1065.78.847.9.
— Ա. Մեծ Պար 616.1343.937.
— Առաքեալ 239-40.996. 1514.890
— Ա.Հճ. 1239.
— Բալուցի 792.2116.
— Գեսադարձ Կաթ. (1019-1058) 444-5.68-9.538-40.
— դպիր Պէյլէր Ալցրիաճեաւպոլսեցի
Պեսռոսեաճ Ասիկ 1973.80. [1092.899
— Աբամ 1272.90.2255.
— Գրիգոր Հճ. 831.
— Ի. 1968.
— Կիւլպէճկ = Շէհապէսիճ Զէճի 1229.45.411.2268-9.
— Միճաս = Ասուպ = Պիսար 1229.35.75.355.77.80.402-6.22.37 2141-2.285.
Պեսռոս եպ. Ղափաճցի 1547.933.
— — Տէրէվաճճցի 2028-9.
— Զէյթուճցի 1854. [դարի) 1866.
— (բոռ Ցովհաճճէս Հճ. Բաբաու
— Կաթ. Կարկառեցի (1601-1608) 916.1068.71.
— կրօճաւոր 1517.855.
— Հաճի ☞ Էլճազի
— ☞ Մէվզաճի
— (որդի Բարսեղ Հճ. գրչի 1868.70
— (— Ցովհաճճէս Կեսարացիի)
— (— Ներվուզի) 1868. [1874
— Պամամի (որդի Մճ. Ասուա-
— Պաոճճէր 1879. [ծաուրի) 989
— Զէրջի Կեսարացի 1006.
— Ս. եկ. Հռոմ 1042.
— — եպ. Մերաասիոյ (եղբայր Ս. Բարսեղի) 258.63.1909.
— Սիկիլիացի 309.426.
— (Սե.) 1854.
— վրդ. 1010.
— — Էճմէրէցի 927.1898. [8.90
— — Կիւրիճցի 921-2.82.1887-
— — Հռոմկլացի Փիլիբիր 1904.
— — մբ. Ս. Գաճիէլի 1908.
— — — — Կարապետի 927.1898
— — Պիւլպիւլ Կեսարացի 2028

Պետրոս վրդ. (Ոս.) 1899.
— — (օրինակ տուող) 1901.
— Տարբաս (Stratopedarque) 316.
— հմ. ☞ Զամմախյր «Քէհիա»
— — (Ոս.) (1553) 890 1853.
Պերապիա 215. [81.200.567.1607.
Պերզամոն=Պերկամա 161.5.7–71.3–4.
Պերկէ ☞ Գարաֆիսար
Պերիոտա 270.
Պերլիճ=Բերլիճ 81.201.620–1.1249.59–60.3.342.4.73.430.43.7–9. 2012.
Պերկամա ☞ Պերզամոն [112.66.
Պերսեպոլիս 51.151.
Պերսէոս 219.
Պերսիկկաս 135.62–3.6.2258.
Պեւռինգերեան ցուցակ 429.708.
Պէզազեան վրժ. (Պոլիս) 2220.
Պէզեան Կիւլիճէ 1125.
Պէզէպէճ Գաբու (Կեսարիա) 1112.2188
Պէզիր խանէ Էօնիւ 904.1329.435.539. 2188.
— — (Կեսարիա) 656.1112.329.
Պէզիրճեան Յակոբ 1973.
Պէզճեան Ալեքսան 1052.2278.
— Յառաքիւճ ամիրա 649.933. 36.40.92–3.8. 1035.48.131. 306–7. 19.536.48.56 82.2181.91.
— վրժ. (Գում-Գաբու) 1234.2144
Պէրճան Հոլվէկ 1449. [304
Պէլէկէսի ☞ Պալակէսի
Պէլեզէսի ☞ —
Պէլէյսի ☞ —
Պէլէճ 619.
— իսկէլէսի 1213.
Պէլ-Խորէճ 1350.
Պէլիճ Ուրիճ 20.
— Մանիէ 691.
Պէլ պաբ 675.
Պէլվիւ Գօլէճի դարմանատուճ 2011.
Պէկ Բազարը 571.
— Շէհիր=Պէյշէհիր 574.
Պէհաէտին Շահիր Տիր. 1436.50.
— պին Հաճնա 2261.
Պէհրամ փաշա Ճեմաղուի Պէյլէրպէյ 599
Պէհրիկեան Խաչատուր ☞ Պէհրիկեան Խորով եպ.
— Խորով եպ. =Պէհրիկեան Խաչատուր 848.957–9. 1278.415.24.
Պէճէճ 675.709. [586.2027.
Պէյազի հիւանդանոց 2011.
Պէյեան Պօղոս=Քէհիէյեան Պօղոս 2249
Պէյլան 2031.
Պէյլէրեան Եղիա Կարապետ 1955.
— բնատիճ 1315.
— Ճիվան 1964.2243–6.
— Մանուէլ=Ժիրայր Մանակ=Նորայր Ազգու=Մանակորդի= Կարապետեան Մանուկ 1126. 272–3.93–4. 984–6.2252.5–6.
— Մարուճի) 2167 [2167.226
— Յակոբ 736. 940. 1121.957.
— — (ուսուցիչ) 1137.
— Նազարէթ–Պետրոս ☞ Խաչիկեան Նազարէթ Պետրոս
— Սարգիս 741.
— Վահան 1964.2246.
— Տիրան 1955.2212.
Պէյլէրպէյի գիւղ 1538.
Պէյլէր օղլու Սուվաճը 1549.
Պէյճէմ լեռներ 833–5.
Պէյճիհիր ☞ Պէկէյիր
Պէյրութ 277.326.774. 860.72.61.3–6. 1135.84.95–6.213.5.22.5.32. 420.77. 80.524.6–9.61.752.958.60.71.4–5. 81–2. 91.8. 2086.8. 90.132.58.88. 204.35.98.
Պէյրութի գաղթ. էմիր եւ էվէրէկի թաղամաս 2298.
Պէյօղ 2205. [
Պէնեաբ Գալճա կամ Պինեաբ Գալճա Կարմրուկցի 768.1535.932.2103.
Պէնի–Սուրէճ 2236.
Պէնկազի 1398.
Պէնկլեան Եղովբոս 964.
Պէնկլի վարպետ Մհանեար 1874.
Պէճ Մա'աճ ☞ Մա'աճ օղլու Էմիր
Պէճեան Հարմարձուխ 839 [Ծախրէեանի
Պէօ-Բարմաք 20.
— գարաաճ 810–1.
—-բէյիէլէր 7.675.702.6.19–21.
Պէօկբաճ 1334.2048.81.105.19.26.207
Պէօկբաշլեան Մկրտիչ 1340.2115.
Պէպէ 1052.
Պէռաար (Վիբոռ) 2138.45.
Պէսիմ ոսկիկաճապետ 1409.11.
Պէտրեան Գաւիթ 1969.
Պէտրէսին Շէյխ, Գազասկէր 598–9.
Պէրէքաթլը Մասէճ 1371.

Պերճամ Հաճըզ ադա 2121.
Պերպերեան Աւետիս 946.1942.
— Գառնիկ [☞ Պերպերեան
— Գեորգ 1158. [Տղաս վրդ.
— Կ. 1968.
— Յարութիւն Մ. 1123-4.278. 302-3.408.22.82-3.98.
— Միքայէլ 1518.
— Տակոր (դեղագործ) 1529.
— — (ուսուցիչ) 1420.
— Տովհաննէս 1518.
— Ռէբէկա 2215.
— վարժ. (Ակիւսար) 1205-6. 2051.61.4.119.212.20.34.42.308.
— Վ. Կարապետ 1152.
— Տղաս վրդ. = Պերպերեան Գառնիկ 2030.
Պերպեր օղլու Գալալը 1322.
Պէճիլիճ 734.8.
Պէճաղ 983.
Պեօճիւճեան Կարապետ 1498.
— — Վ. 1152.
Պեօյիւճ Ալկուն 673.
— ժամ [☞ Ս. Աստուածածին եկ. (Կեսարիա) [վանք (Էմմէրէ)
— Մանասպրր [☞ Ս. Կարապետ
— Չէտէ Եօղիւ 690.1040.128.30.
— — պաբր 1052.
— Պիւրիւճ Կիւղ 639.804.909.
— Տալուս փաշա վէզիր 595.
— Օտուճճու 692.
Պէօրէճի Ջարբըր 1529.
Պոլրար [☞ Էլպիս
Պրճիկեան Ադրիճ 1303.490.
Պչակճեան Մանուկ 829.1416.
Պրսլ prof.=Boussell W. E. 335.92.
Պրպրիկեան=Պօղոսեան Տովհաննէս 1137 55-6.2062-4.292.
— Յարգիս (մեծ հայր Տովհաննէս Պօղոսեանի) 2062.
— — = Պօղոսեան Յարգիս 678.80.7. 702-3.14-5.78. 803. 1137.54.230.
Պրպէճի Լուբիեր 1550-1.
Պրբրսբճ վեր. 2112.
Պիզանա [☞ Բասեճ
Պիզանթի [☞ Բիւզանդի
Պիզու=Պուզանա = Bizou 340.60.98. 415-8.28.30-3. 44.55.7-9.64.81.94. 525.37.876.92.1020.60.
Պիպլիս [☞ Բաղէ
Պիրոճ (տէր Մարասացի) 162.
Պլասիլիս 104.6.
Պլէճ 816-7.
Պլէճիկ 1096.189.601.
Պլիմուճ (բաց. Պաթլագոնիոյ) 177.
Պլլօր այգի 675.709.
Պոզատս 242.1571.
Պոմպէիսա 219.
Պճնար (բոռ. Նարվուզի) 1868.
Պճղար 12.
Պճ պիր տէրէ 549.
— — Բիլիսէ [☞ Փոդճ եկեղեցեաց
Պճեսաճոս եպ. Կեսարիոյ 241.
Պիոս Ե. պապ 252.
— Ը. — 1036.
— Թ. — 1571.
Պիչարի 428.
Պպարս էլ Պունճուխսար Մեմլուք Սուլթան եգիպտոսի=Ֆուճուզսար 521-2 59-60.8.1064.2261.
Պսիդիա 187.298.350.61.709.
Պսիրիս բաց. Հար. 111.
Պսիսուճ [☞ Պճիճսուճ
Պտամա [☞ Բասեճ
Պտամէ [☞ —
Պտար [☞ Պետրոսեան Միճաս
Պտոս Կեսաճճիոս 221.
Պիր [☞ Պիրէճիճ
Պիրէճիճ=Պիր 438.76.
Պիրէճեան լեռճեր 169.
Պիրեոճ 1998.
Պիրիճճի Փասպան Տայրէսի[☞ Եօղուճ
Պիւրոսար 189 [Պաւրճ
Պիւրոսարիս բագուճի 189-91.8.220
Պիւլպիւլեան Տովհաննէս 2307.
Պիւճեանը Համիս [☞ Յարմուսպլը
Պիւսպար 235.
Պիւսաճէ [☞ Բիւզանդի
Պիւրի prof. [☞ Bury I. B.
Պիւրհաճէտտին (հրամ. ռազիկան զօրաց Գրէճիրի) 883.
Պլինիոս 35.41.181.97.240.2.300.708.
Պլիս [☞ Էլպիս
Պլոտինոս=Plotin 232.
Պլուտարխոս 161.3.80.2-3.218.1008.

Պլպուլ գրիչ 1072.80.867.9.
Պղաոճ 232.59.
Պղուճ ☞ Քարոճ
Պոլեմոճ բազ. 189.98.
Պոլեմոճիա ☞ Պոլեմոճական Պոճաոս
Պոլիեւկիթիս (ճճ.) 254.
Պոլիխոս (պաս. Ն. Պոլսոյ) 383.
Պոլսացի ամիրա 469.72.
Պոլսահայ Միութիւն (Ամերիկա) 1247.
Պոկոմիլճեր 388.
Պոմեմոճդ իշխան Ռաոբիի = Բոյեմոճաոս = Պեմոճդ=Պեմուճդ 472.88 9.97–8.
Պոնջլէեան Գրիգոր 2001. [210.
Պողիքիոս կամ Պողիւրոս 134.71–3.94.
Պողիկարպոս եպ. Զմիւռճիոյ 978.
Պողիկոս (Ս.) 292.
Պողիպերճոճ 163.
Պողովաիճ 574.
Պոմպէյ=Պոմպայ 2297.
Պոմպէոպոլիս Կիլիկիոյ=Մոլի 185.
Պոմպէոս 42.184–7.98.201.6.8.18.67.
Պոյրիկ (ճարս Ներվուզի) 1868. [705–7
Պոճաական լեռճեր 413.
Պոճաոս = Գաբապոճաոս 4.6.17.32.43. 5–7.50.67.126. 30–2.4.51.8. 66–7. 9–71.6.9.82–4.7.91.4.7–8. 200–6. 8.11–2.5.7.20–1.4.6–7. 39–40.6.56 8–9.62–3.9–70.80.7.91.4.8. 300–1 7–8.12.25.7. 30.6–7.46–7. 55.8–9. 64.6.413.7.34–5.49.63.507. 19.74. 84.643.705.13.91.1038.66.2270.
— Գիոսպոճեաան 256
— Պոլեմոճական = Պոլեմոճիա = Արեւելեան Պոճաոս 89.256.69.345. 55.7.61.3.713. [2272.
Պոո 19.113.534.82. 885–6. 910.1301.
Պոսթոճ 1053.971–4.2101.28.221–2.30
Պոսթոճեան Ճօճ 2301. [4.51.302.
Պոսիդոճիոս 210.
Պոտճ=Պոտճաա 308–9.
Պոտճաա ☞ Պոտճ
Պոսաաճեան Ցակոբ 1304.
Պոսաճիասէս զօր. 376.
— բճաաճիճ 372.
— Նիկեփոր 387.
Պոսաճաոճ ☞ Բիւզաճդի
Պոսաճաոս ☞ —
Պոսուիճ 488.
Պորիիւր 12.
Պորիիւրիոս Կեսարացի 250.
Պուալօ 2048.
Պուզաճա ☞ Պիզու
Պուզարմա 93.
Պուէճոս Այրէս 1150.86.998.2099.104.
Պուիեճաճիճ 547.
Պուլաճրիա 1096.341.
Պուլկարիա 1183.206.444.958.93.2063 76.105.11.29.43–5.90.9. 200.74.89 91.304. [1256.342.497.2097.
Պուլկարճ 322–3.86.8.403.579. 625.41
Պուլ (հօրեղբայր Եսթրաճի) 1847.
Պալղար լեռ 612.888.
Պուկէսէաս 162.
Պուղասճ ☞ Ռումաճիա
Պումփուլիա 162.
Պուճեաճ 30.44.113.
Պուռճ Ալա = Մուռաճեիճ 520.
Պուսալիա ☞ Ալպուսալիա
Պուսախ (հօճս) (հայր Սիմոճի) 1902.
— (որդի Միրաճեի) 1850.
Պուսաղեաճ Կիլիկիա Որ. 1122.230.
— Ցակոբ 1104.23.230.
— Վեհաճուս Որ. 1230.
Պուրհաճ գիւղ 991.2274.
Պուրհաճէեանի Ռիմէ Գաթ = Պուրհաճ Ղազի 564.6.77.
— Ալպուլ Աբբաս 564–6.72.
Պուրհաճ Ղազի ☞ Պուրհաճէեանի Ռիմէ
Պուրճիլէ–Մէտէսէ 555. [մէ Գաթ
Պուրմայեաճ Ներսէրէք ☞ Մերովբէ Ռիճ.
— Մերովբէ Ռիճ. = Պուրմայեաճ Ներսէրէք=Միրաճ Նամուէլ 525. 761.9.85.96. 830.67. 903.59–60.2. 4–7.78.80–1.5–6.8.1014. 9–20.513. 73–4.949.84.7.2190.
Պուրսաճ 30.
Պուրուկուզգի 121–2.
Պուրսա 566.70. 601.3.8.17.48.794. 917.23.5.60.1037.47–9.87. 96.188. 98.242.85.385.7.484.503.10.38.92 619.923.35.2025.34–5.200.304.
Պուրսալեաճ Ցիգրաճ 2234.
Պուրջէս (դուքս Ռճեիոճի) 410.
— բճաճիճ 372.
Պռակաճա 506.17.20.
Պռոբոս Կայսր (276–282) 226

Գոդոիճ Ուժեճիա ☞ Հայք Առաջին
Գոդովճ Ուժեճի ☞ — —
Գոճեաճճ 1841–2.
Գաթլու գիւղ 835.
Գեերիա=Կիւկիւճէս տաղ=Գեերա? 41.129
Գեիեճէ 176.
Գեղոմէոս Ալեքսանդրի 15.91.210–1. 68–9.362–3.429.708.846.84.6.
— Աւղեղ=Aulétès 186.
— զօր. Ալեքսանդրի 162.4.
— Կեռաճճոս (բազ. Մակեդոնացոց 138. [ճիոյ) 167.
Գրազիլիա 1983.
Գրայբճ հայ մոռլ (Լօճկ Ալլէճբ Միքի) Գրակբբճ 1974. [2038.
Գրեռրեաճ գուճդ 400.
Գրիաճ 2014.
Գրիճբորբ 1966.72–4.
Գրիմոլոս 248.
Գրիճճիոս 439.
Գրիճէիզի 240.
Գրիսկա 251.
Գրիսկոս Սեաղիոս 223.
Գրիսէլ 2111.288.
Գրոխորոճ 1545.
— արեղալ Թրակացի (սե.) 1890
Գրոկոպ եպս. 330.
Գրոկոպիոս 336.719–20.
Գրոկոպոս կամ Գրոկոպ 296.430.
Գրոյերեսիոս=Գարոյր եպս. 290.2.
— =Գարոյր Հայկազճ=Proiserios 258.77–8.96.
Գրոպաեիկէ 1750.
Գրոպոճեոս 172.
Գրոռոպամիոճ 181.
Գրոռովճ ☞ Հայք Առաջին
Գրուճ Գբլա 883.1229.379.
Գրուսալեաճ Ուժեճակ 2000.
— Լեւոճ 1230.529.2305.
— Ճակոբ 1277.2286.
Գրուխիճ 1974.2106.251.
Գոզաճեաճ Ճակոբոս Ուրեպ. Ազկիւրացի
Գոզաճբի ☞ Բիւզաճդի [1038.
Գոզաճբիճ ☞ —
Գոզուխ կամ Գոզուէ 428.767.876–7.82
Գոզուճեաճ Գրիգոր 1973 [936.1389.904
— Թորոս 1973.
Գոլու 560.612.1096.
Գոճճալբ Բարսեղ 1572.
— Միճաճա 1572.
Գոճճէլեաճ Ուրամ 1509.
— Թորոս 1520.
— Ճակոբ (ապուխտագործ) 1512
— — Բ. (հագուստի վաճառական) 1573. [230.304.498.
— — (ուսուցիչ) 1107.20
— Նազար=Նաթիրի 1498.520 72–4.2110. [պի պէօյիւբ (Մեծ)
— Գոդոս Հաճի ☞ Մաճճու-
— — 1158.239.
— — 1123.
Գոդոզ 842.
Գոդոզլեաճ 43.775.883.1212.39.405.92
Գոդոզ-Քէօբրիւ 23.720.
— Քէօյ=Խաստուսա, Խաստի= Հաստի, Հաստուսաս = Hattusas 34.62.4. 84–7.91.3.6.100.2–3.10–2.4–9.42.4
Գոդճա=Գաղճէ գիւղ 87.
Գոդոս աղա (Գալճա= ուսուցիչ) 1168.
— Ռաֆեալ 238–9.996.1514.608. 815.76.908.2293–4.
— Բողոքակաճ 746.
— Գպիր Եւթարացի 780.1886.
— — (որդի Սրապիոճ բահ.ի)
Գոդոսեաճ Ուրամ 2250. [1073–4.880.
— Եղիա Մ. 1282.2269.
— Թադէոս ☞ Դուսճուլեաճ
— Խաչիկ 2094–5 [Գէորգ Վրդ.
— Կարապետ 839.
— Հաճի 1282.2269.
— Ճովաճճէս ☞ Գրքլիկեաճ
— Ճովսէփ 1938.43.7.
— Պետրոս 839.
— Գոդոս 1158.239.
— Սարգիս ☞ Գրքլիկեաճ
— (Ս.) Գոլէճ (Տարսոն) 1188–9. 219–20. 2052.8–9.90.3.100. 2.6. 264.7.77. [2087.229.37.
— վարժ. (Ալեքսանդրիա) 1204.
— Փիլիպպոս վրդ. Թոմարզացի
Գոդոս (եղբայր Գէորգ ճհ.ի) 1879 [1006
— (բոռ Ճովճ. ճհ. Խաչատուրի) 1866
— Խայսարցի 1925.
— Կաթ. Վարագեցի 469.
— Մճ. (սե.) 1854.
— Մաճեխաճճցի 1074.885.
— (որդի Բարսեղ ճհ. գրչի) (1630)
— (— Նարվուզի) 1868. [1868.

Պօղոս (որդի Իւրճի Ցակոբի) 2296.
-- Պատր. Ներիացուպոլեցի 934. 1034–5.428.943.2026.
— -Պետրոս ԺԱ. կաթ. պատ. ☞ Էմմանուէլեան Պօղոս վրդ.
— — Ս. առաքելոց խորան Գալաթէոի 1907.
— — — եկ. (Թոմարզա) 858 67.966.9.1009.855–8.67–9.72–3.6–9
— Ոսմոսացի 379.
— Ոստաեն 332.
— Վանեցի (Պատ. երուսաղէմի) 1902
— վրդ. (վճռ. Տալաբաս) 1839.41.
— — Կեսարացի 2030.
— Տիրացու Մասունցի 1077.897.
— Ֆռ· Մարզուանցի 1072.875.
— — Տէրէվանճի 756.
— Քաստղոնցի գրիչ (1552–1553) 1067.544.853.
— Ֆիզիկա 937.56.1048.
Պօյանեան Աբգարոյս 1230. [1019.2277.
— Գէորգ վրդ.=Եղիա 950.99.
— Դանիէլ 763.5.8.1104–5.7. 20.2–3.50.63–5.98.228.30–2.764.
— Եղիա ☞ Պօյանեան Գէորգ
— Թովմաս 2278. [վրդ.
— Լիլեան 2301.
— Համբարձում=Մուրատ 1353. 82.400.14.6–7.20.42.2055.
— Հայկազեան 1657.
— Ցակոբ 2278.
— — ամիրա 1583.942.
— — ֆռ.=Ցարուխիւճ 859 65–7.1016.2277. [Ցակոբ ֆռ.
— Ցարուխիւճ ☞ Պօյանեան
— — (ուսուցիչ) 1104 6.20.232. [11.232.6.72–3.419.
— Ցովհաննէս (ուսուցիչ) 1105
— — Կերմիրցի վանահայրական 768.1168
— — Թոմարզացի 1969
— — Կ. Պոլսեցական 2121
— Ռեփեան 1375.
Պօյաճը Գարու 679–80.3.91.
— գիւղ 2186.
— Օղլու Կոզմա 1421.
Պօճուզ ☞ Օճկուզ
Պօղոսեան Մ. 1968.
Պօսքաճը–Օղլու Խարալամպօ 2277.82
Պօսքոճեան Ցարուխիւճ 2234.
— Մէճկիւլ 2234.
Պօսճա 585.606.9.20.
Պօսմաճեան Գէորգ Ց. 1437.
— Ցարուխիւճ 2288.
Պօսմոճեան Մարի Որ. 2234–5.301.
Պօֆիկեան Եղիա 1158.
— Կարապետ 1165.71–2.232.4.
Պօսոսեան Գէորգ (Հանճի) 1121.
Պօսուին Գօյէճ (Մէյճ) 2231.
Պօսուրեան Մկրտիչ վրդ. 1517.852.5.8
— Ցովհաննէս 1973. [60.9.
Պօրճլու Տամ 1368.
Պօրս 2201.82.
Պօրսօ 1971.

Ջ

Ջալալ Խազինեցի 558.
Ջանան ☞ Ձանան
Ջանփոլացի = Ջանփոլաս օղլու Ալի փաշա 603. [փոլացի
Ջանփոլաս օղլու Ալի փաշա ☞ Ջանփոլացի
Ջաճար Խուճա Թաթիկեց 1867.75.
— փաշա 603.
Ջիբիսուճ ☞ Դո՛ւլ Կիլա
Ջինդի=Chindi ցեղ 592.
Ջուճ ☞ Ձիճան
Ջուսպուրուճ ☞ Դո՛ւլ Կիլա
Ջրաբերդի գաւառ 559.1841.

Ռ

Ռադամիզդ (բազ. Հայոց) 221.
Ռամազանեանճ 572.
Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւն 1185.205.20.43.401.6.8.22–3.44.
Ռամսէյ=Ramsay 32.163.210–4.7.20. 34.8.40–1.4.55.8.68 320.46. 51.4 5.7–60.419–26.8–30.2–5.50.707.15 23–4.876.83.7–8.
Ռամսէս Ա. 108.
— Բ. 108–9.
— Գ. 110.
Ռաբիս պէյ Էօյ 139.
Ռապաճ 470–1.4.511.
— Աբա=Միսէոն վրդ. Ասորի 517
Ռաս-էլ-Այն 96.1191.232.
— -էլ-Քիճ 2104.

Ռավենա 392.5.612.2082.
Ռաֆիկոս ☞ Ռաֆիոս
Ռաֆիոս=Ռաֆիկոս 500.
Ռասուան (Մուլթան Հալէպի) 475.
Ռափայէլեան Ա. 1968.
— Ո. 1968.
— վրժ. (Վենետիկ) 1945.
Ռափէ Որ. 2138.
Ռաքքի յաւրաց 1402.
Ռեբեկա վարժուհի ☞ Կիրիլեան Տիկ.
Ռիեղոս 3. [Ռեբեկա
Ռէբոսեան Տիգրան Տէր. 1527.2095.
Ռէխ 56.
Ռէսնէ 623.
Ռիկոմեէս 295.
Ռիմինի 255.
Ռիմի-Շարմա թագ. Հալապի 107.
Ռիմ-Սին թագ. Բաբելոնի 73.
Ռիոճ ☞ Փառիս գետ
Ռիչարդ 474.97.
Ռոսուճի Անտոն 1359-60.2-3.5-9.73-4
— Թէոսորոս 303. [6.9-80.
— Վարդ-Գաբրիէլ 1953.
Ռոսուճիք (ճախարարութիւն) 1954.2147.
— (ճահճոտ) 383.
Ռոճիլս 2014.
Ռոմաճոբոլիս ☞ Բալու
Ռոմանոս Ա. Լեկապենոս (920-944) 311 3.37.61.72-5.82-3.405.1059.
— Բ. — (959-963) 376 86.405.22.47. [5.411.38
— Գ. Արկիւրոս (1029-1034) 372
— Դ. Դիոգինէս կամ Տիօճէն = Diogène (1067-1071) 343. 419.25. 39-41.5-6.9-51.3-6.8. 65.79.83-4. 96.724.
— (որդի Վարդ Մլեհոսի) 320.
— Տարոնեցի 409-10.
Ռոպէրթ Գոլէն 1481.2013.40.56.8.81 152.7-8.95.202.29.49-50.313.5.
Ռոսոս 1375.
Ռուբէն Ա. (իշխան Կիլիկիոյ) 427.70-1.5.7.94-5.821. [83.262.978.
Ռուբինեան բնկ (Գոլիս) 824.1170.3.
— Թորոս Ա. իշխան (1145-69) 423.70-1.6.91.
— — Բ. — 506.
— -Մեսրոպեան Միացեալ խբ-ճամակալութիւն 1978.
Ռուբինեան Ուսմ. Միութիւն Ֆէճէսէի (Ամերիկա) 1176.88.967.2001-3.247
— վրժ. (Երեկլի) 889.
— — (Խմէրէկ) 1191.245. 2228.
— — (Ֆէճէսէ) 824.30.1175 81-2.8.90-1.3. 203.27.46.2102-3. 235.67. [21.85.1031.
Ռուբինեանք 470.7.517.34.81.92.807
Ռուբրուք Ուիլեամ 518-9.23.7-8.
Ռուզէ=Ruge 217.419.708.
Ռուզա Բ. (685-675) 123.
Ռուզվէլթ 2218.
Ռուհիթան Վանեցի 919.
Ռումանիա=Գանուբեան իշխանութիւնք =Մոլեա-Վլախիա= Գաղտան 614-6 20.44.917.1008.126.55.256. 444.81. 993.2043.111.43.59.85.99.298.
Ռումի երկիր ☞ Յունաստան
Ռումելի=Ռումելի 537.95.613-4.23 9.41.3.920. 1134.333. 429.97.525. 38.871.940.2025.122.5
Ռումելիի Մեղանչաւոր կամ բնկ. 1951.
Ռումելի Հիսար 1399.
Ռում Մէհմէէ փաշա 585.
Ռումսիկիճ 1046.
Ռուլ Գոնձալից տի Կլավիխօ 571.
Ռուս-Ռուսիա 127.406.514.8.56.613. 5-6.620-2. 767. 880. 958. 1035.263. 342-4.426.9.43-5.50.937.2202.
Ռուսինեան Նահապետ (Տէր.) 778.81-2. 1160.212.331-40.605-5.2064.96.117.
— Տիկ. Նահապետ 1339 [34.
Ռուսնուզեան Ներսեսակէս Ֆր. 945.
— Գէորգ Եպրդ.=Գոդոսեան
Ռուսնուք 614.2117 [Թաղէոս 944-5.
Ռուսինոս 40.
— զօրավար 300.
Ռուբինեսինճ Գլլդճ Ալաճ Դ. 518-9.21.
— = Բաբինաեսինճ Սիւլէյման (1193-1204) 503.7-8.20.8.38-9.
— Սիւլէյման Բ. 522.676.
Ռօլէճ 202.
Ռօլեր Տրչ 2013-4.6.
Ռօպենսոն Ռաճայէլ Տոհ. 2096.305.
Ռոսսոր=Թէհիր-Տաղ.644.6.917.2i.3 38.9.1096.200.923.2019.
Ռոմէէլլր 2015.

Սա՛ահէբեան Առամ 1272.2253.
— Հայկ 1126.232.
Սա՛ահի 2048.
Սա՛ասուլա (nus. qor. հրամ.) 883.
Սաբբաս 254.
Սաբբա Ս. 732.
Սաբրիկիոս ☞ Սապրիկ
Սագագոլիճա 250.
Սագալրնրճ օղու ☞ Գուլումճեան
Սագարիոս qor. 14. [Գրիգոր
Սագրգ-Ադաճ 1391.
— Առմենակ 556.
Սագուճի 2139.
Սադակորա 139.
Սազ իշմէսի 31.
Սազլրգ=Սալրաճ Սազ 23.31.98.
Սազ-Կէօլ 25.
Սալահալմաթրաֆի=Salahalmatrki 726-7
Սալահէտտին (բաղնիք) 1384
Սալամիճ 164.
Սալամուճ 354.60.
Սալեճ Զէֆիի☞Զէֆի պէյ Էվէրէկի կառ.
Սալըդմա գիւղ 797.
Սալրվրճ Գերքիա 2071.
Սալրեաճ եղբարք 2274.
— Գրիգոր 2315.
— Ղուկաս Տիր. 2308-10.
Սալլէճ 482.
Սալդմա Սուլու ☞ Սալդումա
Սալդումա Սու = Սալդմա 797.
Սալմաճասար Ռ. (1243-1233) 109.45.
— Գ. 69.109.
Սալմաս ☞ Սաղմաս
Սալուկիա ☞ Սելեւկիա
Սալուսիոս 229.
Սալպաճեան Կարապետ 859
— Ղազարէթ Ճ. 1158.
— Մխրաս վրդ. =Տիրացուեաճ Գալուստ 950.60.2.5 7.1144.51.
Սալցանոյ=Salzano 1474.
Սալփի Տիր. ☞ Սահակեան Առամ
Սախա (այգի) 675.
Սախայեան Սարգիս = Գալեօղեան Սար-
Սախար (Նիյէր) 709 [գիս 1955.2192-4
Սախա օղու դեռձակ 1926.
Սահաքճեան Կարապետ 1358.68.
— Միհրան 1973.
Սահակեան Ազգ. վրժ. (Գէյրութ) 1195.
— Ազգ. — (Մամաքիա) 2038
— Առամ = Սալփի Տիր. 1528.
— — 1156 [2064.134
— Արքիճ 1016.
— Առմենակ 1154.
— Առտաիր=Եասեաճ 1402-3.
— Եզնիկ 1126.
— Եղբարք 768.1198.916.
— Զաքէոս 1107.11.23.
— Կարապետ 1162.98.
— — վրդ. 407.
— Կիւլպէնկ 1970.
— Ղազար 1970.
— Մամաս ☞ Էճեանի
— Մաոի ☞ Գուրճուեաճ
— Մեսրոպ ճն. 785.1120.232-3
— Մկրտիչ 1164.528.
— Յարութիւճ 1131.62.
— Յովճաննէս 1162.98.
— Յովճաճ 1973.
— Յարգիս 1561.2111.
— Սերովբէ 768.803.1162.
— — 1157. [(Թոմարգա)
— վրժ. ☞ Թորգոմեաճ վրժ.
Սահակ եպ. Բաբերդի 579.
— — Ճուիրակ 926-8.30.
— — Կեսարացի 2024-5.
— (քոռ. Գէորգ ճն.ի) 1879.
— Կեսարացի (որդի Գաղրիէլի) 2296
— պատ. Երուսաղէմի 1884.
— Ս. Գարքե 279-80.3-4.6.8.324 837.1854.2017.
— Վրահամիոս=Իսակ որդի Վահրամի = Sackakios Vrachamios (nsրաֆիկոս) 318-9.
— վրդ. Կեսարիոյ (1717-1719) 921
— — վարդապետաց 1066 [1885-6
— ճն. 1850.
— — Ասորի գրիչ 1063-4.
— — Էրճիէքցի 2274.
— — Մաճիասնի (1495) 788.1850
Սահապ (հայր Յովճաննէս ճն. Խրոնդի) 1866. [կիացի 1033.
Սահէբճի Գասպարեաճ Սարգիս եպս.
Սահիպ Ալա մզկիթ 553.
Սաղրեաճ Առամ 1152.
— Արիս 1175.

Սաղրեաճ Կարապետ 1104.
— Միհրաճ 1977.
— Յակոբ 1490.
— Սարգիս 1277–8.303.490.
Սաղլր 876.
Սաղմաս=Սալմաս 467.
Սաղիր օղլու Գիներ գալճա եւմառացի
Սաղմոսավաճճ 1008–9. [983.
Սամաթիա 584. 6. 1536. 829. 921.3. 2040.68.185.
Սամանցի սու ☞ Ջամանցի սու
Սամաճ Տէրէ ☞ Դամաճեարա
Սամանցի սու ☞ Ջամանցի սու
Սամանցարա ☞ Դամանցրա
Սամառա պէյ 619.
Սամարաճգ 1950.
Սամէս (բազ. Կամմազճճէի) 201.
Սամի աէր Ֆամիսէր 1409.
Սամոսաս=Շամուսաս=Շամսաս=Ալբուճ բաճ Գալէ = Ալ-Սամուսաս 201.81. 310.4.79.425.74.531.4.821.
Սամուէլ արեզալ (ուսուցիչ Յովհաննէս երզնկացիի) 1065.78.847.9.
— Ալեցի 339.41.86.413.8.31. 9.45.62.7.504.8–11.5.61–3.79. 80. 651.914.1891.
Սամուէլեաճ Գալուստ 1384.520.
— Սերովբէ վրդ. 2028.
Սամուէլ (Մարգարէ) 1514. [1898.
— վրդ. (աշակերտ Ալեքիֆ եպս.ի)
Սամսոճ=Ամիսոս=Ամիւս Գափլազոճիոյ 33. 240–1.53. 308.59.483. 767.74. 1157. 218.36. 353.5.8. 470.92.6. 511.42.958.60.2036.95.221.
Սայա (Սարեճիկ) 1333.
Սայաճր 692.
Սայապալեաճ Աբրահամ 746.
— Ժագ = Փալլակ 1404–5. 2064.111.34.
— Ղազարոս 628.1404–5.32
Սայապալեաճճեր 745 [2064
Սայապալ (որդի Յովհաննէս Կեսարացիի)
— (— Սգանեարի) 1871 [1874
Սայիս Ձալիմ փաշա 958.
— պին Ձաբամ 305.
Սայաս 2298.
Սայրասուր Վարդգէս վ. 2073.
Սաճահին 1008–9.
Սաճասարեաճ Մկրտիչ 1180.
— վրժ. (Գարին) 1228.906. 2155.67.317.
Սաճգարիա ☞ Սաճմարիա
Սաճդա–Մարիա եկղ. Լաթինաց (Բերա) [1537
Սաճդրալէս=Ալճդրալէս 241.
Սաճճար ռահ 504.
Սաճաամէտթին 515–6
Սաճակրիս–Արիմ 158.
Սաճ Սրէճաճս 1342.4.
Սաճուց րնկ. (Կիւմբեաճ վրժ.ի Կեսարիա)
— Միութիւճ (Մուշ) 1183. [1110.
Սաճուհեաց Միութիւճ (Կեսարիա) 1276.
Սաճեալճեաճ Սեւինաճոս եպ. 747.61.9 75.85.801.30.45.65.70–1.83.975.99 1006.18.204.11.32.2274–7.
Սաճեբրս (Լիմաճ ճօճ) 1448.
Սաճեուխդ 286. [181.358–9.509.
Սաճմարիա = Սաճգարիա= Սաճմարիոս
Սաճմարիոս ☞ Սաճմարիա
Սաճ Ֆրաճչէսճօ 1550–1.2043.203.
Սաուրճ Մելուօֆի = Milwaukee 1969. 72–4.98.2037.50.2244. [2171.
— Քէճահինկրրճ Մուսէօճ Լօճաճ
Սայազ կմ. Սայախ 852.71.3.911.1592
Սայլը ☞ Ազաս Ոսաճինիկ [772
Սայլու ապասամբ 606.
Սապահ Գիւլեաճ 878.1403.47.2139.
Սապրի (բահրիրաբ միւսիւրի) 1409.39–40
Սապրիկ=Սաբրիկիոս=Փաբրիկիոս 227
Սառա (դուստր Յովճ. ճհ.ի) 1847. [51
— (— Գալդոս Քաստրաճցիի) 1853. [1850.
— (մայր զրիչ Յովհաննէս Աբեղայի)
— (— պարոճ Խուրխուրաճցի) 1853
— (— Յակոբ Չէյթուճցիի) 1865.
— (մեծ պապ Խորբաճի) 1847.
— (հայր Գէորգ ճն.ի) 1879.
Սասաճեաճճ 160.227.61.588.
Սասղգ (բղ.) 692.
Սասիմա ☞ Երեւսիմա
Սասիմիա ☞ —
Սասուճ 437.66.9.1183.267.383.417.25
Սավուա 10.
Սավրիա ☞ Խաւրիա
Սասակ ☞ Assour-edil-ilâni
Սասաղ կամ Սասաղա կամ Սասալա = Քելգիս 208.70.90–1.334.44.6.

Ղաէեաճ բճ. 2062.
Մաթլ (Թալասի Միւթիւր) 746.
— փաշա 2059.
Մատրապուիւճճ [☞ Նախարարութիւճճ
Մար [☞ Մարոս
Մարակիճոս [☞ Ակաք
Մարաճեաճ Ա. 1968.
— Համբարձում 1120.
Մարաճխաճէ 2176.
Մարաճուխ 853.60.
Մարայլեաճ Գէորգ 1550.
— Միհրաճ Գ. 1549–52.2013.
— Պետրոս 1489. [109.219.
Մարաոյի Աշտարակ [☞ Կեսարիա Պոնտոսի
[Գազաճ Ալի 450.
Մարաւաճդիխար կիրճ = Մարպաւիխոճ =
Մարաւսիճէ=Ակաւսիճէ 211.69.
Մարաճ Ալիխաճ Ակճցի 923.
Մարաճեաճ Ակաէճ 1120.
— Դաճիէլ 1109–10.2–3.20.40 226.31.3.66.95.302.500–1.9.
— Ջաճար 1234.
— Յակոբ 1500.9.
— — Սաճդուխտ [☞ Քէլէկեաճ Սաճդուխտ
— Նաւրիձա 2200
— Մարգիս Արքեպ. «Շնորհալիս 922–3.86–7.1032–3.75–7.82.892–3. 5–6.930.9.40.2032.
— Վիխորիա = Ուզուճեաճ Վիխորիա 1233–4. [69.
Մարգարաւսիճէ=Մարկարաւսիճէ 211.3
Մարգիս բաճասէր (տաղաչափ) 1083.898
— Գալճա Տէրէվաճցի 9811.8.
— գրիչ 1004.886 [1535.932.2103
— դպիր (ազակեր Ալեքսիաճոս Որկի 1091.860.
Մարգիսեաճ Ասիկ 2001–2.
— Ադաւճի 1189.276.94.
— Արիստակէս 1189.234.2285
— Բարսեղ վրդ. 307.79.569.
— դպրոց (Խզմիր) 1948.
— Կիրակոս 1980.
— Մահսուս 1973.
— Յակոբ 1979.
— Նեռսէս վրդ. 434.
— Պետրոս 1973.
— Մարգիս 1973.
Մարգիսեաճ Վրժ. (Ամիճիւճ) 868.
Մարգիս (եղբայր Գաբ. Մարաւցիի) 1854
— եպ. Կեսարացի 791.1859.921.
— — Ուլնեցի = Զէյթուճցի 597. 1859.
— — Սաղմոսավաճճի 1067.
— Խզմիրի 945–6.
— իշխաճ Սեբաստացի 498.
— Կաթ. Հռճեցի (1076–77) 468–9.
— (հայր Նիկողոսի) 983.
— մճ. (որդեգիր Պօղոս Մուճճուսուճցիի) 1074.885.
— (որդի Սուլթաճպալիճ) 982.
— (— Տօլկէր Եուսուֆի) 983.
— Պատրիկեաճց պես. 307.
— Պիձակ 1061.
— (Մ.) 252.999–1000.746.8.61. 78–80.9.825.
— (—) Ակաքորմաճ սեղաճ Մարմուսագլրի եկ. 881. [1857–8.82.
— (—) եկղ. Թոմարզա 858.970.
— (—) — Լոճճոճ 2017.
— (—) — (Կեսարիա) 690–1. 896–902. 4.19.37.62. 1077. 85.9. 105–6. 12. 24.7.55.91.208. 304.16. 415.9. 24. 76.82–3.525.38. 48.746. 853–4. 60–2.5–7. 75.7. 94–5.2172. 88–9.200.75.
— (—) թաղ (Կեսարիա) 1228.
— (—) մասուռ (Էմմէրէ) 780–1. 1761.880.5.
— (—) վաճք (Զէյթուճ) 1874.
— (—) — (Կեսարիա) 955. 1027.867.75.
— (—) — (Տէրէվաճք) 661. 750–1.4–5.7.61.7.919.99.1000–5. 7.77.84.837.73.81.6.91–2. 901.7. 28.54.2061.148.
— (Ս.) 1897.
— (—) 1854.
— վրդ. 927.1898.
— — Թալասցի 1003.5–6.
— — Կեսարացի (տեսուչ Յոպպէի) 1940. [1068.
— — Հիզանցի կամ Երզնկացի
— — (ազակեր Եսայի եպս.ի) 1084.889–94.
— — Սուխարայ 1066.

Մարգիս վրդ. (սե.) (1711) 1089.884.
— — Տիգրանակերտցի (Տաղիկ երաժիշտ) 1073.
— վարժապետ 1161.
— վարպետ Կեսարացի 1932·
— փեսայ Սգաճեարի 1871.
— հ. 1906.
— — 1909.
— — կէմէրէկի 1904.
— — Օրթաէօյցի 1847.
Մարգոճ Ա. 72
— Ակկաճի 68-9.72-3.90.101.701
Մարգոճոյ Օղլու 619. [111.22.3.6.
Մարգոճ բազ. Ասորեաստճի (722—705)
Մարդար=Քուրդ Մահմուտ 603.
Մարդիս=Sardis 397.
Մարեաճ-Միլկեաճ 2313.
Մարբեաճ Գրիգոր ☞ Յովհաննէս հ.
— եղբարք 2173.
— Կարապետ 1988-90.2173-6.
— Միքայէլ 2242.
— Մկրտիչ հ. 1234.
— Յակոբ 1126. [2175-7.
— Յարութիւն 1505. 988-90.
— Յովհաննէս հ. = Մարբեաճ Գրիգոր 788.801.
Մարբ քոփուղ 1348.
— Խաչիկ Մամռնցի ☞ Քէհէեաճ
— -Համզա (գիւղ) 747 [Միճաս
— Մաշտոց վրդ. Կեսարացի ☞ Դասիէճի Մաշտոց վրդ. Կեսարացի
— Մէհէճիս 1479.
— Մէհմէտի ☞ Գէլէմիմոճ
— -Մարգիսեաճ Տիգրան 1165.
— Քէճա-զատ Վէճպի 883.
— Օղլաճ (գիւղ) 881.
— -Օղլու 1533.
Մարկարաւսիճէ ☞ Մարգարաւսիճէ
Մարմաճիա 91.
Մարմրագլը (գեղ) = Գարա Սու = Սեւ ջուր = Մելաս 23.7.93.177.216.68. 332.63.670.724.51.91.
— (գիւղ) = Համիտիյէ=Գիւճեաճը Համիտ=Սիմրաճիս=Մէրմնագլը =Մարմնագլը=Սերմնաւճ 597.875 80-1.910.20.1421.4. [90.1248.
Մարմագլը (բաղ) (Ս. Կարապետ) 978.
Մարմնագլը (գիւղ) ☞ Մարմրագլը
Մարոս=Մէյճուճ= Սիճուճ= Մար =Մէճաճ 138.212.7.419. 22.7.9.34.510 93.1203.609.
Մարուճեդիմար կիրճ = Մարպաճեիմոճ= Գազաճ Ալի 450.
Մարուխաճ Ա. 1475.
— (երկիր) 567.71.606.
Մարպաճիմոճ ☞ Մարուճեդիմար
Մարտիկէ 130.8-9.56.234.1466.
Մարոզլաճեաճ Ղազար 2181.
Մաւս (հնավաճառ) 1855.
Մաւալաճեաճց Հ. Բ. Տիգրաճ 487-8.640 935.1395.931-2.9-40.9.2020.
Մաւճիա (կին Մաշտոցի) 1848.
Մաւիիզաս 161.
Մաճայեաճ Ածաճ 2075.241.
Մաճա (եղբայր Գաբրկաճց Ջաճարի) 1867
Մաճար (որդի Յովհաննէս հ. Խառաւ- Մաճէք փաշա 1333. [զարի) 1866.
Մաճի Մէհմէտ 1532.
Մաճրաստեաճ Առճակ 51.4.6-7.65-6.96
Սքէճչեաճ Մարիճէ 1125. [102-3.16.
Սգաճեար Խաւճա 1871-2.
— (որդի Պաղպաճդ Խօճայի) 1866
Սեբաստիա=Սեւաստա=Սեւաս= Սրվագ Օղուսաս=Կաբիրա 2.17.33.43.113.54 82.8-90.6.218-9.39.52-3.70.83-5. 7-8.90-2.4.302.20.34.7-9.42-4.6. 8.58.60.5-6.85-8.411-5. 7-8.20-3. 5.34-5.9.43-5.8. 54-5.7-65.9-70. 9.81-3.5.7-8..90.2-4. 503-4.7-8. 15-6.9.22.5.36-41.5.9.52. 5-6.63- 5.75.7. 603.5.8.10.2.45.7.52.77. 87.709.18.23.48.54.65.74.90. 832. 75-7.80. 905.9.16. 55.68. 94-5.8. 1007.20.37-9.66.70.96.146.8.83-4. 202.12.7.39.52.85. 355.64-5.78-9. 438.48.58.77.92.7. 522.42. 56.80. 92.601.26.953.60.2024.7.61.5.73 192.260-2.75.91. [6.
Սեբաստուպոլիս=Թոխաթ 270.304.44.
Սեբէոս պատմիչ 325.93.699.720.
Սեբոր=Գաբրիկէ 310.
Սեբ (հիմճադիր Չէյթունի) 593.
Սեբեաճ Գրիգոր 1150.234.
— Յովհաննէս վրդ. 2052.
Սել Ալդը (բաղ) 692.1127.2255.
Սելա լիճ 1551.

Սելանիկ 622–3.1185.433.81. 2055–6.
Սելեան Աբրահամ 2221–2 [111.22–3.96
— Աւետիս 2221.
— Լեւոն 2222.
— Կարապետ 1157.479.
— Կ. Ղ. 733–4.6.
— Մաթէոս 1397.
— Մարիցա 2317.
— Յովհաննէս 1479.
— Պաարիկ 2000.64–5.
— Պետրոս Տ. 2221.317.
— Սարգիս 1106.
— Սեթիան 2221.
— Սրբուհի 1311.
— Տիգրան 746.
— Ք. 1477.9.2064.
— օղլու Զիմբլիկ 876.
Սելեւկեանք 42.167.74–5. 90.4–5.267.
Սելեւկիա = Սելէմէ=Սալուկիա 314. 52–3.61.450.79.506.9.12.68.82.606
— Խաւարեան 260.4. [723
Սելեւկոս 162.4–6.
— Կապադովկիացի (Ճհ.) 253.
— Նիկատոր Ա. 147.68.
Սելեցի ☞ Սալըճա
Սելէմէ ☞ Սելեւկիա
Սելիեան վհ. Նազար 2217.
Սելիճուճիա ☞ Սալըճա
Սելճէ (Բերվանատայ) 549.
Սելչուկ 4.265. 323.9. 40.3.412.23. 48–9.51–2.5–7.9. 62–7.9.72–3.5–6. 82.4–7.9–90.3.5–6.9.501–3.5–7.10 2–3.5–7.9–20.2–6.9–31.3–5.7–8. 40–8.50.2–4.7.9. 61.6–7.9. 73–4.6–8. 80–2.6.630.76.8–9.82–4.7. 98.722 5.821.78.85.92.914. 1060. 467.611. 44.9.2263.72.
Սելվեեան Սարգիս 1509.
Սեղբեսեոս արեղա (Ճհ.) 577.
Սեղբոս ամիրա Երեւանցի 1931.
— (Մհ.) 928.
Սեղբոսեան Աբամ 1137.
— Կարապետ 1152.234
— Հայկ 1153–5.234.7.
Սեղուանոս=Սիլվէյճ=Silvain 330.
Սեմակաճ 34.701.
Սեննեկա (փիլ) 231.
Սեննէհրիմեաճ 470–1.
Սեչով=Սալչովա 1008.
Սեպուհ խմբապետ 2144.
— յեռ. 970.1066.
Սերիճիանոս կուսակալ 224.48.
Սերճի=Giuseppe Sergi 54.
Սերմուսոճ ☞ Սարմուսագլը (գիւղ)
Սերոբեան Մուսեղ եպ. 2274.
— Պետրոս Տէր. 2105.
— Վրդանէս 1159.
Սերովբեան Գրիգոր 1113.
— Յակոբոս պատ. (1839–40 եւ 1848–58) 936–7.1193.238.429.2027–8
Սերպէզք ☞ Աստիկեան Բօսքալճր Նազար [430.2243.
Սերպ–իա 204.584.614.20.41.1256.342
Սերվէր փաշա 2117.
Սերվերեան Յովհաննէս ամիրա 1131.238 333.535–6.8.41.941–2.2052.103.8.
Սերվիչէճ Տէր. 1253.331.4–5. 7–9.2096
Սեւանայ լիճ 51.348.
Սեւաստ կամ Սեւաստա ☞ Սեբաստիա
Սեւեան Գաբրիէլ փաշա Տէր. 1337.
Սեւերեկ 709.
Սեւերիանոս կուսակալ 223.
Սեւերոս Ալեքսանդր Բ. (222–235) 224. 36.46. [712
— Սեպտիմիոս (143–211) 224.46.
Սեւ յեռիճ 470.592.619.1060.
Սեւ խաչ (գաղթի բնկ.) 1265.
— ծով=Եւքսինեան Պոնտոս 2.4.6.33. 42.6.50.5.66.84.6.9.91.108.20.6. 9.33.43.52.90.222.4.40.55.362.436 90.503.7.603.5.62.9.1134.467.72 607.951.2197.256.
— ցուր ☞ Սարմրսագլը (գետ)
Սեքսոս պապ (257–258) 249.
— Ռուփոս (Sex. Rufus) 708.
Սէզայի (փոխ–կառավրիչ. Էվէրէկի) 1019
Սէքէճ Էօճիւ 1308.48–9.528.2279.
Սէլաէտին (բաղնիք) 690.
Սէլիմ Ա. Սալթան եաւուզ (1512–1520) 590.7–8.632.5.1093. 468.532.851.
— Բ. — (1566–1575) 633.804 89.1532. [1093–4.
— Գ. — (1788–1807) 613–4.
Սէլիմէ մզկիթ (Էյիրճէ) 1532.
— — (Կ. Պոլիս) 1533.
— զօրանոց 1536.

Ութիմ պէյ 846. [900
Ութեր Կիլ պարոն Վ.այոցձորեցի 1092.
Ութէրճեան Մճացական Չէյթունցի 1396
Ութիզեան Խաչատուր 881.
— Սեդրակ (Թաթուլ)=Ութիզենց =Տիճի Չիւրիւկենց Սեդրակ 1171-2. 5.91.203.34.7.
Ութիզենց ☞ Ութիզեան Սեդրակ
Ութեարի=Ուռլաճեան Խաչան 1578.
Ութիւլի ☞ Ութիւլի
Ութիա Քէօիէկլիճի 2270.
Ութիան ☞ Սարոս
Ութիուճ ☞ —
Ութս Ա., prof. 64.80.94. 106.12-3.337.
Ութս (աղբիւր) 881. [702
Ութեմ (գիւղ) 1380.
Ութրաճեաններ 744.
Ութրաճի 1555.78.
Ութրի պապ 1578.
Ութճ Ալի-օղլու Գարա Անմէս 883.
Ութճէլ-Տուլէ Ալի պին Հէմտուճ = Քափտան=Համտուճ Ութճէս-Տուլան 313-4.
Ութճէս Տուլան Համտուճ ☞ Ութճէլ Տուլէ Ալի պին Հէմտուճ
Ութճուլլան (ոսիկան զօրաց հրամանատար) 1355.9-60.3.5-6.8.70.8.
Ութք-Խարդ եկ. (Ն. Գոլիս) 1043.
— -Գարպ 1333.
Ութ-Ժօզէճ 1128.
— Լուի 2169.
— Գլէճ 2285-6.
— Միւրլիս վրժ. (Բարիզ) 1044.
Ութնիրէմէէի լիճ 810.
Ութվզիճ 2111.
Ութվիճ Տէմիր 684.
Ութր 629.
Ութրալեան 1053.
Ութրէզ 598.994.
Ութրիմ Սազլը ☞ Սարմրսազլը
Ութրվէք Ալիխան 1431.
Ութփէրլի 605.
Ութճարիա Մուրէադրճէ 1462.
Ութօյտօզ 1096.
Ութօկիւլիւ ☞ Ութիւլի
Ութօիւս (գաւառ) 565.
Ութօիւլի=Ութօկիւլիւ=Ութիւլի 852.62 4.70-3.910.1592.659.2267.
Ութօֆէ 2296.
Ութճաէսիճ 1462.
Ութճալի=Տապաճեան Յակոբ 1578-9.
Ութճար մհ. Նիւսացի 799.1870.
Ութէրեան Առաքէ 1230.
— Գարեգին Ամհ. 747.
— Դ. 1968.
— Եղբարք 1486.
— Եղիա եպ. ☞ Գերձակեան
— Թադէոս 1973. [Եղիա եպ.
— Հաճի 1328.
— Պետրոս 1107.20.3.
— Տ. 1968.
Ութէր Էմմէճի 982.
— Խօճա 768.
— մհ. 786.1884.
Ութրգեր (բաղ) 692.2034.
Ութվազ ☞ Սեբաստիա
— Գարու 679-80.2-3.
Ութվազեան Գաբրիէլ 1513.
— Գառնիկ 1990
— Գրիգոր 1193.2250.
— Եղիա 1137.54.6.
— Կարապետ 1985-6.2252.6.
— Մելիճ Հաճի 2256.
— Միհրան 1265.2137.
— Պատուիրեց 1137. [ցա
— Որ. ☞ Գօճաեան Առաքելի-
Ութվզրե 113.877.82.1007.29.223. 720.
Ութրիի յիմարացոց 2095.
Ութճալը-մէտէսէ 553.
Ութմպօլլուեան Առամ 1411.
— Բարսեղ 2124.90.205-6.
— Եղբարք 1958.
— Զարուհի Որ.=Մուրատեան Զարուհի Մ. Տիկ. 2199.
— Կարապետ 2297.
— Համբարձում 1957.
— Յակոբ 2120.4.
— Յովակիմ 1252.
— Պետրոս 1490.
— Սուլթան (Տիկ.) 2297.
— Սեթիան 1976.
Ութճպօլլը Անմէս 845.
Ութճօզ 560.1096.
Ութիմարաճեան Գէորգ 1255.
Ութրազպուրկ 702-3.
Ութրպի (ճարտարապետ) 2291. [168.
Ութրպոճիկ (աղջիկ Մեծն Աճիտոսի)

Սիդդա ☞ Տիդդաս
Սիդոնիոս Ապողինարիոս եպ. 237.
Սիլիվրի 1601.
Սիլլա 180.2.2140.
Սիլլոդոս (Բերա) 2115.
Իլկճեան Գէորգ 1498.2176.
— Յակոբ 1976.2176-7.
Սիլկճեան-Սարբեան 1509. 2176-7.313.
Սիկէճէր մհ. (որդի մհ. Մովսէսի) 1025
Սիկիլիա 12.175.301.56.95.8.
Սիկլառոս Բարդաս ☞ Սկլերոս Վարդ
Սիճուճ ☞ Սարոս
Սիմաւոճեան Միրիճան 1158.
Սիմաւոճ հհ. 1897. [1898.
— — (հայր եապի Թալատցիի)
— — (պապ Սահակ հհ.ի) 1850
Սիմաոս 248. [917-9.1868-9.
Սիմէոն Ք. կաթ. Սեբաստացի (1633—1648)
— դպիր Լեհացի 594.605.46.9.
52.4.95.728-9.39-40.78.80.96. 822
93-4.6-7. 904.8. 17.71-2. 81. 96.
1002.23-4.7.87.393.478.5.94.582-
3.620.809.924.7.
— զօրավար 330.
— Լօղօթէս 402.
— կաթ. Երեւանցի (1763—1780)
754.9-60.6.73.80.7.9.803. 22.36.
46.50.68.83.5-6.8-9.909-10.25-30.
1092.547.901-2.33.40.2028.
— Կեսարացի (հհ.) 297.
— վրդ. Ապարանցի 1066.
— — Ասորի ☞ Ռապաս Աքա
— — Ջուղայեցի 2022-3.
— (Փոքր Հայոց իշխան) 488.
— հհ. (որդեգիր Յակոբ հհ. Կեսարացիի) 1864.
Սիմէովճ (եղբայր Յով. Կեսարացիի) 1874
— (որդի վարպետ Մհճճարի) 1874
— (փեսայ Յով. Կեսարացիի) 1874
Սիմիքեան Գրիգոր 1995.
— Մ. 1990.
— Յակոբ 1995.
— Սարգիս 2289.
— — 1159.995.
Սիմ-Հաճր էօյ ☞ Հաճր գիւղ
Սիմոն Առաքեալ 1514.
— Գէորգ Թէոսորեան 1474.
Սիմոնեան Ղուկաս Հ. 2032.
Սիմոնեան Յարութիւն 1375.
— Սերոբ 1973.
Սիմոն (եղբայր Գէորգ հհ.ի) 1879.
— Խալֆա Թոմարզացի (պատկերահան) 1548.2291.
— Խալֆա Կեսարացի 1538.
— Հանի (ուսուցիչ) 741.
— Զէլէպի (որդի խօճա Թովմայի)
— Սիւնակեաց 262. [1475.
— (Վենետիկի Հայոց տան պահապան)
1474. [Պետրոս եպ.
— տիրացու Աստուածատուրեան ☞
— հհ. (ուսուցիչ Սեբաստոս երէցի)
Սիմրտիս ☞ Սարմրպագլր [1876
Սինա 529.917.1862.
Սինան Գալֆա կամ Գօճա Մէյմար 633
9-40.2-3.676.804.1532-4.919-21.2103
Սինանեան Բարուճակ 1968.74.
— Մարկոս Կեսարացի 2109.
— Ց. 1968.
— (Սինան) Կարապետ 1137.54.
Սինան փաշա (վեզիր) 597-8.
— Հեռապատ Մհճճարի 1871.
Սինապեան Գասպար [338.
Սինասօճ (?) ☞ Նագիանց
Սինկէր 1464.
Սինկոս 2051
Սինճար 6.65. [705.1466.920.2084.257
Սինոպ կամ Սինոպէ 170.83.7.355.9.
Սինոր Գալո 2032.
Սինսինատի 2112.
Սինճ 51.
Սիոճ ☞ Երուսաղէմ
— բարձր. վրժ. (Չինճիսէրէ) 1291.
եպ. Սեբաստիոյ 386.
— Ս. եկ. Ձիւոլի 857.
— — — Մաղնիսա 955.
— — — Պալակէսի 639.
— հհ. Մանճիսոնճի 788.1850.
Սիպիլեան Կղեմէս վրդ. 512.4.
Սիս=Ֆլավիաս 425.514-5.9.40.72.91-
3.606.19.44.757.836.45.55.72.911-
7.9.36.67-8.1007.17.34.63.5.8.70.
175 83.855.7-8.62.5.9-70. 2030-1
Սիսինա=Sisina 188-9. [58.197.265.
Սիսինոս Թրակացի 397.
Սիսինոս 213.
Սիսլեան Մաթէոս եպ. Մարաշցի 1043-4

Սիալեան Յարութիւն 1974.
— Յովհաննէս 1490.
Սիմապեան proф. Ռուբէն 2065–6.
— Գ ☞ Բիւրազեան Հրաճեայ Տիկ.
— Երուանդ 2065–6. [Հռուբ
— Կարապետ (Ամերիկա) 2250–1
— Հրաճեայ 2065–6
— Սարգիս 2248.
— Տալիթա 2248.
Սիվրի-Հիսար ☞ Ամուրիա
— տաղ ☞ Թէֆէ տաղ
Սիսալ կ. 2065.
Սիսերապոլիս ☞ Գու՛լ Կիլա
Սիրա 1190.2080.
Սիրայր ☞ Քէլէկեան Տիրան
Սիրասան (աս.) 1850.
Սիրափիւս 1971.
Սիրաք Սամուէլ ☞ Գաւրմայեան Սե-
Սիրիճիթիս Մարիա 2113.]ռովքէ ֆն.
— Սքէճեօ պաս. 2277.84.
Սիրմա (մեծ մամ պարոն Խուլուսեանի)
Սիրոյ բնկ. ☞ Հիւլիւլիւճեր [1853
Սիրէճի 2096.126.
Սիւզմէեան Կարապետ 1304.487.
Սիւլէյման Գանունի Սուլթան (1520–66) 598–600. 35.7.64. 76. 727.1532–3. 853–5.
— իրն Գուրսւլմիե (1072–1086) 451.9.61.4.72–3.82–5. 7.9.95–6.8 501.3–4.29.81.
Սիւլէյմանիյէ մզկիթ (կ. Պոլիս) 1532.
Սիւլէյման (հայր էրթողուլի 565.91.
— Պիճ Համամ 305.
— փաշա խան (Պոլիս) 1936.
— — (կառավարիչ Մարաշի)
Սիւլիւլիճ 797. [663
Սիւլվէյճ ☞ Սեղուանոս
Սիւնեիի Տէր. 550.
Սիւմէճկէճ 853.60.
Սիւմպիւլեան Ե. 1968.
Սիւմփոսիոն=Symposion 421.79.
Սիւճեաց դպրոց 1067–8.80.
Սիւճիճ 383.588.913.8. 1066.77.86.9.
Սիւսլեան Գաբրիէլ 2269.
Սիւսլիւճ 992.1355.
Սիւճեան Եազուպ 1414.37.
Սիւս Տօճանուան 20.
Սիւրմէեան Առաւազդ Արք. 893.1068, 70.554.852.5.73.925.38.
Սիւֆիանոս Կեսարացի 241.
Սիւֆիւռէլ 2105.
Սլաւ 204.384.411.
Սլաւաց դղեակ ☞ Հասիճ
Սկիդիցէս (Scylitzès)=Յովհաննէս Կիւրապաղատ 318–9.41. 72.7.90.409. 25.38–9.49–50.2–3.5–6.64.71.
Սկիպիոն Ամերիկեցի 169.
— Լուկիոս Ասիացի 169.
Սկիսիսէս=Skydisès 267.
Սկիւթացիք=Շակեր 120.7–8.30.45–6.
Սկիւպ 1525 [50.212.26.387.644.
Սկիւտար=Քրիսուպոլիս = Խրսուպոլիս = Խրիսուպոլիս 3.228.304.23.402. 611.753.93.1092–3.217.51.334.411. 538.2030.6.45.50. 62.8–9.91.158.
Սկովիա 1129. [216.308.
Սղերդ 1183.252.601.2029.
Սմառնօ (որդի Սգանեարի) 1871.
Սմբատ (ճճ.) 297.
— Բ. 554.
— Գունեսապալ 339.41.413–4.6–7 23.9–31.3.45.8.57.60. 504.6.8–12 4.7.20.5.7.47.61.8.907. 1068.855.
Սմբատեան վրժ. (Գարան Խօրէճ) 850.
Սմիթ Ծովակալ 1944.
— (Էմիլ) միսիոներ 1047.
— (Միճէլ) = Sidney Smith 46.52. 61.7.9.73.5.109.21.6.44.
Սմսարեան Գառնիկ 1985.7.2256.
Սոբաքռա 393.
Սոլի ☞ Գոմպէոպոլիս
Սոկրատ 180–1.250.87.91.5.707–8. 890
Սոկրատէս (դասատու) 297. [2046.
Սողանլը Տէրէ 479.1378.
Սողիկեան 1180.
Սողոմիճոս 250.7.87–8.91.708.
Սողոմոն իմաստուն 2293–4.
Սողոճ 39.
Սողոպեարա 306.
Սոմճաս (ճճ.) 297.
Սոյաճդուս 139.
Սոյեմ ☞ Տիգրան բազ. Հայոց
Սոճպիուճիումա ☞ Շուպպիուլիուճումաը
Սոչի=Nèsis 91. [մաը
Սոպպիուլիումա ☞ Շուպպիուլիուճումաը
Սովաճեոս-Կիզիսարա ☞ Գարահիսար

Սավելոց յանձնաժողով 2208.
Սոսերիքոս 324–5.
Սուարէզ Ժորժ [☞ Suarez George
Սուբարի= Սուբարու = Շուբրիա [☞ նաեւ Խոս 52.8–63.5–8. 72. 94.6.
Սուբարու [☞ Սուբարի [142–3.5.
Սուբարուս [☞ Սուբրիա
Սուբրիա= Սուբարուս = Շուբրիա [☞ նաեւ Հոմէր 61.94.142.
Սուեթիա 1657.
Սուզի աւուր 1558.
Սուէզ 2128.
Սուիսաս 202
Սուլդուկ (Թուրմաճ Ամիրա) 451.
Սուլթանաճ = Սելիճուճիա= Սելճուխ = Տրայանուպոլիս 536.905.
Սուլթանճեաճ Գաւիթ 1974.
Սուլթանիյէ 2059.83.
Սուլթան խան 17.549.1368.
— Համամ 690.
— նահիճ 25.
— նամի=Ճամիի Քէպիր=Ուլու.
— Պալի 982. [նամի 686.728.
— կմ. Սուլթան պէկ (Հայր Եռայի եպ. Տէրվանճցի) 1005.889–94.
— Սազ [☞ Սազլըգ
— Տաղ 833–5.2267–8.
Սուլի Սուլթան կամ փաշա (կին Ուրհան պէյի) 564.687.
Սուլու Մանաստիր [☞ Ս. Գէորգ եկ.
Սուխարա վանք 1066. [(Սամաթիա)
Սումա (որդի Պոյխաթուճի) 1856.
Սումերք 53–4.61.5–8.78–80.3–4.115–6
Սունկուրլու 111.883.1556. [8.21
Սուտենիր 1349.492.
Սուչովա [☞ Սեչով
Սուպհի փաշա 2168.
Սուսա Ք. [☞ Շօշ
Սուվէրմէզ տաղ 22.
Սուտս [☞ Շուտս
Սուտոլիոճ 307.
Սուտաճ 1962.2163.209.16.314–5.
Սուտաոճա Ք. [☞ Շուտաոճա
Սուր 204.
Սուրբ Սոֆիա [☞ Այ–Սոֆիա
Սուրէյա փաշա (Ա. Քառասունաւոր Եղեռգին) 536.905
Սուրէճեաճ Սուրէճ 2136–7.9 [վրժ. (Գասմ Գաբու) 2071.
Սուրէճ Կիւրճճեցի 1365.
Սուրիա=Syrie 6.8.50.8. 60.6–7.9.70 89.95.8–100.8.10–1. 29.57. 69.73. 85–6.269.99–301.11.4–6.9.37.42.54 82.95.407.9.25.41.52.6. 62.6.74. 9–81.91.3.5.7. 502.6.14. 32–3.73. 97–8.603.6.17.29.711.69. 845.67. 1126.81.234.43–4.452.6.67.9. 529 31–2.602.925.38. 83.5.90–1.2056. 64.81.90.107.9.27.32.221.83.98.
Սուրմակ 284.
Սուրիաս Գալճա Ֆէճէսէցի 838.
Սուրիասեաճ Ճասաուր 1283.
Սոփիա (կին Ոլրեսէս Ք.ի) 543.1840.
Սոփիճէ [☞ Հոսփ
Սոփոճիա (Մարգարէ) 1514.
Սպահաճ 596.1071.554.866–7.
Սպայզէր 56.
Սպաճիա 571.687.
Սպարկեռ 1838–9.
Սպարտա 133.6.
Սպեւսիպպոս [☞ Պեսիպպոս
Սպրթը=Ըսպրթաճ=Իսպրթը=Ուսպրտուճ= Սպրճարը= Ըսպռոճ= Ըսպրթա 639.759.803–4.909–10.1873.
Սպրճարը [☞ Սպրթը
Սպիլեա (գիւղ) [☞ Իսպիլէ
Սպիլիա (—) [☞ —
Սպիտակ Ճասրիֆ=Leucosyrie կամ Leukosyrien 47.77.129.31.51–2.7.
— ծով 603.
— Սուրիացիք 136.
— Տուճ [☞ Հուալը Հասուս
Սվաճեաճ Ուրսակ 1974.
— Բարսեղ 946.1303.482.2279–80
— Լուբփիկ 746.
— Կ. 1126.
— Կարապետ 1256.
— Յակոբ 1235.482.
— Պօղոս (Մարսիլիա) 1995.
— — (Գանճասր) 2286.316.
— Սեթիաճ 2251.301.
Սամսպօլ [☞ Կ. Պոլիս
Սամսպօլուեաճ [☞ Սրամպօլուեաճ
Սաճաալա Օլլ 2016.
Սաճճանա (գիւղ) 756.
Սեթիաճ (ճճ.) 297.
Սեթիաճեաճ եաալի 1158.

Սեբիացեան Յ. տուրքիւ 737. 46. 1137. 50. 235. 552.
— Յովհաննէս (մհ.) 1561.
— Սարգիս Թալասցի (յետոյ հ.) 1019. [1235.
— — լուսանկարիչ 746.
— վրժ. (Ինճէ Սու) 847.
— — =Աւամեան վրժ. (Գօս) 886. [921. 1032. 76. 940. 2021.
— վերջաբան եպս. Կեսարացի Սեբիացէ Խորէն Եվրդ. 204.
— Գառոն 491. 532.
Սեբիոս որդի Գէորգի 1474
— վրդ. Էրմիլէքցի 974.
— — (փոխ. Ս. Կարապետի) 877. 985. 7. 1904.
— հ. Տէրէվանքցի 756–7.
Սեբիոսոս Բիւզանդացի 1615.
— գրիչ (1481) 1021. 65. 78. 848
Սեբիոսոսեան վրժ. (Քրչի Էօյ) 739.
Սեբիոսոս (եղբայր Կարապետ Կազմոդի) (1274) 1844.
Սեբիոսոս եպ. (Ռաֆֆուրդ Ս. Գրիգոր Նիւսացւոյ վանքի) 1849.
— — Բաբերդի 579.
— — 971.
— — Կեսարիոյ 1905–6.
— — — «Գրոսորոսոս»
— — Սեբաստիոյ 577. [331
— Կաթ. Ազուանից (1081) 469.
— — Սալմաստեցի (1540–1562) 1066. 1853.
— — Սարաձորեցի (1475–1484) 1848.
— պապ (254–257) 249.
— Պատրիարք Ադաւնի 1049.
— Ս. 558. 1840. 2. 8. 65.
— (Ս.) Ուլնեցի (հմ.) 297. 1021 846. 9.
— (—) եկ. Ասանայի 1888.
— (—) — Աւանդաւանց ի Ս. Յակոբ երուսաղէմ 1931.
— (—) — Դատի 1877.
— (—) — Ջմիւռնիոյ 1535. 8. 41. 936–7. 2291.
— (—) — Էմէրէ 780–1. 5. 1880. 5–7. 95. 9. 901.
— (—) — Խասգիւղ 1535.
Սեբիոսոս (Ս.) եկ. Ս. Կարապետի վանքին 1021. [906. 21–2. 80. 1844. 83–4
— (—) — Կեսարիա 893–4.
— (—) — Կերմիր = Ս. Աստուածածնի 763–4. 6. 9. 74. 98.
— (—) — Քէչի Էօյ 738–9.
— (—) վանք Տոմիճիկեանց երուսաղէմ 393.
— Սպասող 1891.
— վրդ. Լեհացի 1903.
— — Պաչյր 921.
— հ. գրիչ (1555) 1068. 854.
— — (եղբայր Վահան Խոր. գրչապետի 1069. [927.
— — Կեսարացի (1684) 1676
Սերոբոն 4. 14–7. 23. 32. 5–6. 42. 90. 123–6. 8. 31–2. 4. 7. 9. 46. 7. 9. 51. 8–9. 72. 8. 82–3. 5–6. 8–9. 95–200. 7. 10–2. 4–20. 33. 8–9. 63. 6–9. 419. 24. 6. 8. 32. 702–4. 6–8. 876. 1607–8. 11.
Սերչիզովսկի Յովսէփ prof. 554.
Սերապիոն եպ. Ուռհայեցի=Գրիգոր ԺԳ. կաթ. 912. 1554. 861. 4. 922.
— Սարկ. եւ հ. (ապակեր Ներսէս վրդ ի) 780. 1073–4. 81–2. 886–7.
— վրդ. Վահանեանէնի 969–70.
Սրապ «Տայր» 1348.
Սրմաֆէհանցիներուն երուսաղէմ 2063.
Սրմաֆէ Մանուէլ Կարնիկ տիրացու 1932. 4. [40. 2. 55. 955. 1340. 902
Սրուանձտեանց Գարեգին եպ. 499. 501.
Սմանսար (փեսայ Յով. Կեսարացիի) 1874
Սմէնէ 1966.
Սյերոս Վարդ = Սիկլարոս Բարդաս 316–7. 9–32. 72. 4. 7. 409–11. 22. 536.
Սօր Սէնք Անտիոկ 2224–5.
Սոզոլլու Մէհէմմէտ փաշա 600.
Սոլագեան Մ. 1968.
Սոլաղ օղլու 609.
Սոռպօն 1219. 2220.
Սոֆֆօլու Հասան փաշա 605.
Սոֆիա 579. 2304.

Վ.

Վազուզանի=Վասուզանի 96. 105.
Վալագրիոս 239.
Վալենտիանոս ☞ Վաղենտիանոս
Վալենտիոս 244.

Վալերիա 251.
Վալերիանոս կայսր (253-260) 28.224-5
Վալինֆիանոս 40. [49.
Վալիտ խան (Ն. Գոլիս) 938.1477.573.
Վահագն 1782 [2182
Վահան 2288.
— ☞ Թիրեմեան Միհրան
Վահանաւէնի վանք 969.
Վահան Արծի ☞ Մալխասեան Վահան
Վահանեան Արամի 2157.
— եպ. Կեսարիոյ 241.
— Տովհաննէս = Վահան էմ. 2114.8-9.57.
— Մարգիս 2114.8.
— Վահան 2114.
— վրժ. (Տօզկար) 1376.
Վահան էմ. ☞ Վահանեան Տովհաննէս
— Կար. (968-969) 385.
— Կարապետ=Տ. Բարսեղեան Կարապետ 1162-3.235.
— Նազիր Տիկ. 2114-5.
— Սրբուհի ☞ Տիւսար Սրբուհի
— ին. Չէյթունցի զրչապետ 1068-
Վահապիր 614. [72.865.74.
Վահկայ (բերդ) = Թէֆէ 429-30.69.77.
Վահրամ իշխան 558. [593.821.
— նրամատար 2259.
— տարուճի 415-6.8.504-6.9-11
Վահրամեան Թորոս ին. 1018.
— Տովհաննէս վրդ. =Տովսէփ 966.1018.2277.
— Տովսէփ ☞ Տովհ. վրդ.
Վահրամ խօճա 646.
Վաղարշ (թագ. Հայոց) 293.
Վաղարշապատ 1008-9.841.
Վաղենտիանոս=Վալենտիանոս Ա. կայսր (364-375) 260 94.714-5.
Վաղերիոս Փլակկոս 182.
Վաղէս 228.63-4.432.
Վաղինկայ Հենրիկոս 172.
Վայվաղաց լեռ 833-4.
Վայսեր=Weidner E. 46
Վան 313.87.464.552.89.664.1096.191 257.63.5.85.8. 341.4-5. 517.601. 862.2080.142-4..214.
Վանայ լիճ 121.3.44.312.450.552.
Վանանդ 123.427.
Վանգէննայմ 1447-9.
Վանգոյ վանք (Արտարուենաց գաւառ)
Վանգուվր (Գանսաս) 2106-8. [1062
Վանեբեան Բենեամին ին.=Համբարձում 830.2275. [միհ ին.
— Համբարձում ☞ Բենեա-
— Յակոբ 2181.
Վան-Մուրի նկարիչ (1671-1737) 1547.
Վանճելէս Տիր. 2278.
Վանիր գիւղ ☞ Տէրէվանիր
Վանիրեան Արիստակէս եպ. 648.
Վանիին ջուրը 814.
Վանիր կէօլ ☞ Տէրէվանիր
Վառուզանի ☞ Վազուզանի
Վառնա 1096.542.85.2289.
Վասակ (դուքս Ասիոհի) 466.
— Պասրիկ 398.
Վասիլ Ա. Մակեդոնացի (867-886) 309-11.30.57.69.405.20.722-3.
— Բ. Պուլկարասպան = Բասիլէյոս Պուլկարակտոնաս (995-1025) 317-23 9.33.7-9.50.69.75-7. 84-8. 406.9-14.22.36.40.7.57.70.8.96.536.
— դպրապետ Մելիտինեցի (Ոմրէատես ին.ի որդի) 543-4.57.1063.840.
Վասիլեան Պետրոս 1257.
Վասիլ եպ. զրիչ 1068.
Վասիլիեվ Ա.=Vasiliev A. 310.421.
— (իշխան Մանուգկերտի) 438.
Վասիլիոս ☞ Բարսեղ Ա.
Վասիլ ճերիճի 317-9.22.75-6. 409-10
— Պարկուզաց Հանրցի 1009.
— Սեւաստոս 471.
— (Ա.) եկ. Կեսարիոյ 716.
— տղայ (1112-1116) 476.
Վասպուրական=Ատրպականիա 38-9. 70.412.21.36-7.9-40. 70.9. 664-5. 856.75.1264-5.953.
Վասի-Մուսա 2128. [85
Վարագայ վանք 339.1066-7.252.64-5.
Վարագոյս ☞ Թիւրապեան Ց. Բ.
Վարանդեան Միքայէլ 2145.
Վարադին 239.
Վարդանանք 1275.93.407.
Վարդան զրիչ (1299) 913.1063-4.
Վարդանեան Գ. 1997. [լիկեան բնկ.
— բնկ. (Ն. Գոլիս) ☞ Կի-
— Միհրան 1375.
— Տիր. 1700

Վարդան եպ Մրեճու 913.1845.
Վարդանէս Փիլիպիկոս = Վարդան Փիլիկ=Filépicus = Philipicus Bardanes 381.95.
Վարդան (ծառայ Կոստանդին Ռոմեայ ի)
— Գաղիք «բուրմ» 401–3 [1845
— վրդ. 1076.935.
— — աքսորուիլը 1066.
— — Բագիրեցի 1080–1.881.
— — մեծ վարժապետ Մուխարայ վանքին 1066.
— — պատմիչ 285.339.64–7. 83.413–4.6–8. 24.6.34.9–40. 5.59–60.74–5.82.5.7. 96–7.9. 504–5.11. 5.1060.76.
— Վուզ=Վարդ Բոյլ 337.
— Տարապնաճանի 919.
— փառա 2075.241.
— Փիլիկ ☞ Վարդանէս Փիլիկ
— Ֆն. Թոմարզայի 1857 [պիկոս
Վարդապետ կէօյի 771.
Վարդ Բոյլ ☞ Վարդան Վուզ
Վարդէս 153.
Վարդենաս (ազգական Գէորգ Ֆն.ի) 1879
— (կին Ռոտեմի 1858.
— (— էթիլ պէկի 1848.
Վարդենէ (եղբօր դուստր Գէորգ Ֆն.ի)
Վարդենի (կին Բարսեղ Ֆն.ի) 1868 [1879
— (— Կարապետ Ֆն.ի) 982.
Վարդերեան Գէորգ Տէր. 2096.
Վարդերեսեան Երուանդ 1302.422.530.
Վարդ Խաթուն (մեծ մայր Գրիգոր վրդ. հեսարացիի) 1864. [306.404.
— Հայկազն = Բարդաս Հայկազն
— (հօրեղբայր Սիրասանի) 1850.
Վարդիկ (մայր Տօճիկ Գալէայի) 1886.
Վարդովեան Յակոբ 1218.
Վարդուկ 1011.
Վարդուկեան Ռոմենակ 1236.
— Բարսեղ 1167.235–6.2066
— Գաբրիէլ 1375.
— Հայկ 1236.
— Յովհաննէս 1974.
— Սիսակ 1236.
Վարդուկ (բոռ Գէորգ Ֆն.ի) 1879.
Վարդ-Պատրիկեան վրժ. (Թալաս) 736–7 43.7.57.1161.82.5.90–1.3. 200.3–4.11–3.37.9.43.6.51.529. 2046.9. 64.83.148.87.93.221–2.41.62.
Վարդ Պատրիկեճ 1953.
— Պատրիկօճ 2308.
— –Պատրոճ (եղբայր Սիրասանի) 1850
Վարժապետ ☞ Տէր Մարկոսեան Տիրացու Կարապետ Ֆն.
Վարժապետեան 829.
Վարժապետեան Արիստակէս Ֆն. 1976.
— Գրիգոր 1169 [2030
— Թորոս 2297.
— — Պատրճ☞Էմիրխանեան Պատրճ
— Լեւոն = Գալշա Փիւչիւրեան Լեւոն 1420.
— Համբարձում 2297.
— Տեսուչ Պատր. (1874–1884) 944.1256.9.61.339.42.4.96–7.2056.68.117.66.79–80.215.91.
Վարժապետաց խնայող. միութ. 1501.
Վարի բաղ (Թալաս) = Ռեազդ Մահալէսի 731.4–5.8–9.52.1239.51.
— — (Թոմարզա) 855.9.1221.
— — (Ֆէճէսէ) 819.
— — (Զօմախլու) 835–8.40.1190
— — (Մարմուսագլը) 880 [240.2
— Մանճուսուճ 792.
— Տէրէ վանճ 1003.
Վարսամ=Վարսակ=Pharsak 590–1.5
Վարռո=Varro 41 [619.
Վարուճա 59. [1152.236.
Վարպետեան Ռեսաէս (ուսուցիչ) 888.
Վարսամ=Պարսամ դուխ եղեսիոյ 472.
Վարսամ ☞ Վարճամ
Վեդադիոս (ճճ.) 297.
Վելի-Զաստ 613.
— –Տուճեալ 599.
Վենապետեան Յարութիւն պատ. 952.91
Վենասա=Venasa 214 [2047.121.54.
Վենեսէ ☞ Ֆէճէսէ
Վենետիկ 74. 545–6. 76.85. 92.5.633. 922–3.44.68.1245.340.473–4.844.53 906.18.36.2066.131.40.5.
Վենետիկի հասարակապետութիւն 575.
Վենեցուէլա 2016.218.
Վենսեհդ ար Պովեն 518.
Վեսպասիանոս կայսր (69–79) 221.68.
Վեսս Մարգիս 339. [711.
Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւն 1205.7.401.44.2139–40.

Վ.Բրաճիուս 369.
Վ.Բրաչինոց միութիւն [☞ Հէմարէի Ազգկանց վոճ.ի Կրթասիրաց Միութիւն
— — (Թաչանցի) 2002
— — (Պէլէկէսի) 2002.
Վ.Բրի թաղ (Թալաս)= Եօզարք Մահալլէ 734.6.8-9.1169.245.
— — (Թամարգա) 855.9.
— — (Զօմախու) 835-8.40.1203-
— — (Մարմուսագլր) 880 [4.10.
— — (Ֆէնեսէ) 819.
— -Կասի [☞ Գալակէսի
— Մուճճուսուճ 792.
Վ.Բրին ափսարճ [☞ Հայֆ Փոր
— Ասորիք 441.
Վ.Բրոս Մարտինոս 223.
Վ.Էգէնտոնֆ = Wesendonk O. G. Von
Վ.Էգիրեան Յակոբ 1995-6. [139-40.
— Յարութիւն 1995-6.
— Մարգիս 863.1013.
— Վ.Եճեանոյէ Գ 1199.
Վ.Էգիր խան (Կես) 1112.21. 485. 579. 2178.88.
— — (Գոլիս) 688.1092.930.2241
— Քէօպրիւ 2036.
Վ.Էլի Էմէնթիի դաշտ 1255.
Վ.Էնգի Համիտ 2071.
Վ.Էնճիւս [☞ Ասպիկ
Վ.Էնուսոս 248.
Վ.Էրմոճք Բժիշկ. Համա. (Ամերիկա) 1523
Վ.Էրեանց Մանուկ 1282.
Վ.Էճայի Նուլթանիյէ 2093.
Վ.Իննճա 55.655.955.1243.542.840.58-60.71-2.94.2072.86-7.97.167.
Վ.Իրրա 59.
Վ.Իլեանց Մոնդգիճ 1282.
Վ.Իլլատիկա=Villatica 1474.
Վ.Իլհէլմ Բ. Կայսր Գերմանիոյ 1290.448
Վ.Իլճէօվ ար (դեսպան) 1547.
Վ.Իլսոն=Wilson 213.445
Վ.Իկսոր (ճանապարհ) 254.
Վ.Իճչինճօ ա'Ալեսանտրի=V. d'Alesandri
Վ.Իմֆլեր=Winkler Hugo 46.122 [592
Վ.Իսապեան Գէորգ =Իսրայէլեան Գէորգ 1198.236.48.406-8.10.3-4.6.37.42. 586.2133.
Վ.Իսմանսրճ = Վ.Իսճօսնի = Wisconsin 2049-50.70.94.223.33.44.
Վ.Իսճօսնի [☞ Վ.Իսմանսրճ
Վ.Իրան Շէհիր [☞ Նազիանզ
Վ.Իրգիլիոս 1623.
Վ.Իրֆ [☞ Վ.Ռասատ
Վ.Իֆքորիս թագուհի 1357.507.
Վ.Իֆքոր Հիւկօ 1228.333.8.
Վ.Իճոնզ ար Գլանիկ [☞ Քէլէկեան Տիրան
Վ.Լասիոս եպ. Կեսարիոյ 241.
Վ.Լտասպեան Գարեհ 47.90. 131.4.8.46
Վ.Ոլկա գետ=Rha-Volga 89.91 [51.5.61
Վ.Ոսնոճ 220.
Վ.Ոպիճկոս Միրակուսացի 236.
Վ.Ոսիիոր 65.90-1. 110.20. 44-5.85.98. 228.329.484.570. 606.69. 701.1537. 951.2186.
Վ.Ոսիիոր Կիմմերեան 184.7.98.
Վ.Ուսպրրպուճ 2101.
Վ.Ուալոն գերեզմանատուճ 2157.
Վ.Ոֆէկճ 2244
Վ.Ռամեան 2139.
Վ.Ռամտապուճ (ուսուցիչ) 1167.
Վ.Տարաճդի 733-4.8-9.43.60.3.73.9. 82.8.92.4.9. 820.3.68.85. 920-1. 78.94-7. 1001.16.25. 39.41-2.55-6. 104-5.27-9.226.59.
Վ.Ռասատ=Իբերիա= Géorgie= Վ.Ռաց ափսարճ=Վ.Ռացի=Կիւրճի=Վ.Իրֆ 51. 68.121.3.49. 206-7.22.50.67. 312. 20.3.41-2.7.70.6.82.7. 409.52-3. 79.86.512.4.9.39.56.67.79.92. 1842
Վ.Ռաց ափսարճ [☞ Վ.Ռասատ
Վ.Ռացի [☞ Վ.Ռասատ
Վ.Րթանէս (Ս.) Ա. Գարբէ 279.2018-9.
Վ.Օտի վոճք (Տիվրիկ) 970.
Վ.Ֆրանճիս 1897.

Տ

Տաթիա 360.
Տազմանեա=Դամասկոս (այլ) 424.6.
Տաթեւացիք 754.1066.
Տաթեի վոճք=Մեծ Անապատ 1067.77.
Տալատա (վոճք) 739.1838-9. [908.
Տալատեցիներ 372.
Տալուրա 219.
Տալմիւիէեան Յակոբ 1236.95.
Տալզրանճեան — 1518.
Տալատյան Մուսթաֆա փաշա վէզիր 652
Տակիտոս 190.220-1.6.30-1.3. 42.72.

Տաղաւարեան Ղազարէթ Տէր. 1276.2221
Տաղլարեան Յովհաննէս 1586.
— Յովսէփ 1278.303.512.
— Փրլանդի (Որ.) 1725.
Տաղլար Տէլիսի 609.
Տաղասան 1506.
Տաղ վանիք ☞ Մանգավանք
Տանաս ☞ Փարամանեան Մանուկ
Տանաեւց վրժ. Գալակէսի 773.1259.
Տանաս «նանն» Բաբերդի 337.
Տանիկ ☞ Թուրք
Տանկասեան ☞ Թուրքիա
Տամանիսուր 2053.
Տամասեան Միհրան 1205.353. 417.32.
— Սեւիան 1256. [2080.237
Տամլամա (սև) 1769.
Տամլամեան 1137.
— Բիւզանդ 1528.
— Լեւոն 1518.
— Խոյասուր Տէր. 1107.25. 439.527.2097.
— Խ. Դ.. Տէր. 1527.2097.
— Կարապետ 1317.
— Ղազար 1113.
— Յարութիւն 1137.
Տամուրտաս 562.
Տայեան Ռաֆել 1416. [ֆն.
— Կարապետ ☞ Տայեան Ղեւոնդ
— Ղեւոնդ ֆն. = Տայեան Կարապետ 830.1236.418.
— Յարութիւն ☞ Տէր Ղեւոնդեան Յարութիւն ֆն.
— =Տէր Ղեւոնդեան Տիգրան 830 1172.5.91.235-6.416.
Տայլու ☞ Մուհամմէդ պէկ էլ Դանիէլ
Տայֆ 47.320.48.65.70.87. [մանդ
Տանա պաս 842.
Տանգրի 467.
Տ'ԱՆժէ 1137.237.
Տանուխ (կին Միրաքանի) 1850.
Տանուն ամիրա=Տրալուն 491–3.2261.
Տանուխ (Ադիկ Վարդի) 1850.
Տաշան ☞ Թաշեան
Տաշեան Հ. Յակոբոս 3.44–5.8.51.3.5. 7.62–3.8.70–1.91–2.5–6. 102–5.19–21.9–30.9.45–8.50.6.9.215.51.97. 500.67.77.644. 701.3.6–9.14.919. 30.1020.68.70.81.514.6–7.609. 11–
Տաշճ Միհրան 1423. [2.4.2258
Տապանեան Ռուբէն 867.
— Հայկ 2089–90.
— Յակոբ ☞ Մէքայի
— Պետրոս 2089.
Տապր 598.
Տարօնեան Արտաւազդ 2289.
Տարօն Կարապետ փարա 1338.
Տարօնեան Տէր. 1338.
Տասա (հայր Ղարվուզի) 1868.
Տասարդ 25.806.
Տատեան Եղիսէ 2092.
-- Մկրտիչ 2048.
— Յարութիւն փարա 1606.2092.
Տատեաններ 2081. [119.38.
Տատեան Պօղոս 1018.2068.
— վրժ. (Պագրի դիւղ) 2173.
— Տղաս 2138.
Տատրեան Ասատուր 746.
— Ռուբենակ 1157.
— Յարութիւն Տ. 1156.
Տատր բաղ 692.
— Խարբուտ բաղ 692.
Տատար 41.
Տատուրեան Ռուբէն 1156.
— Դանիէլ 1980.
— Կարապետ 1281.
— Յարութիւն Վ. proč. 2008–10
Տատուր (եղբայր Տօնիկ Գալշայի) 1886.
— Մարգար=Տատրեան Տէր. 2097.
— Յակոբ 2097. [278.
Տաս Տէր.=Dadd W. S. Dr. 737.1184. 224.528.2106.282.
Տատրեան Ռամոկ 1158.
— Յակոբ պէյ 2097-8.306.
— Տէր. ☞ Տատուր Մարգար
Տարս 320.
Տ.ռոպիր Ե. 956.
Տարանեան ☞ Տարեան
Տարեան=Տարբան=Տարանեան 416–8 22.45.92.537–8.64.905.1626–7.
Տարբան ☞ Տարեան
Տարհասիս 361.
Տարոն 317.47.84.7.409–10.36.86.974
Տարսիսա Յունյս 777.802.
Տարսիեան=Տարսիոն=Տարսիէց=Տերսիեան 639.76.7.99.821–3. 909–10.55.82.1022–3.535.643.872–3.
Տարսիեղ ☞ Տարսիեան

Տարսոն=Թարսուս=Թարսոս 188.225. 35.47. 306.11.4.42.53. 439.42.59–61.6–7.9.71.9.510.7.20.36. 68.723 801.905.1189.95.223. 31.5.45.411. 2031.59.168.264.74.85.91.312.
Տարսոնեցց Յակոբ 1168.
Տարսոնել 145.252.566. 701.883.1369.
Տարսարոս 11. [2078.101.31.
Տարրաս=Թարաս=Թոռաս 310.421.
Տաւլար (մայր Սիրաւացի) 1852.
Տաւվլար (որդի Վարդի) 1850.
Տաւրիա 212.
Տաւրոպոլիս Դիանա 215.
Տաւրոս=Տորոս=Տորոս 2.4–6.13.5.22. 4.30.42.60–1.4.7.9.88–9.109.21–2. 8.32.52.8–9.65.9.80.96. 211.3–5.9 64. 307.13.5.21.30. 40.2–3.56.62. 70–1.6.9.81–2.98.408.12.6. 23.5–6 8–9.35.8.43.9–50.64.6.8.76–81.7. 90.4–5.504.6.20.4.34.70.3.5.80. 5.8.90–5.7–8.601.6. 17.9.62.76.85 719.26.49.810.20–1. 35–6.45.62–3. 906.81.1016.70.467.9.607.9.
Տափեսեաց Արիստակես ☞ Ալագեաց Արիստակես [1519.64–6.72.2110
— Կարապետ Հանի = Ձէթիի
— Մարկարիոս 1530.
— Յարութիւն 1565.
Տափեսեաճի 2289.
Տարսիարիոն ☞ Տարսիեան
Տափսիարիոն ☞ Եպիսկ Թաւ
Տեառն եղբօր սրոն 1931.
Տեգուրմա 102.19.
Տելատպիլիսար Ա. 122.44.
Տելեպինուէ ☞ Տելիպինուս
Տել-էլ-Ամառնա ☞ Ամառնա
Տելիպինուս=Տելեպինուէ 100.
Տելիչ prof. 147.
Տելիճէ բրմագ ☞ Կապուտակ գետ
Տել-Տա'անճիկ 61.
Տեխնիտակաց Մարմին=Ամեր Հոկ 2043 220. [2101.
Տեսչարիական Գօլէճ (Մասաչուսէթ)
Տերեցդիոս Զօրավար 228.82.90.
— Իկոնիոնացի 254.
Տերսիեան ☞ Տարսիեան
Տեւրուդիացոս 245.
Տեփրիկէ ☞ Տիվրիկ
Տէբէէլէի Ալի փաշա 614.2269.
Տէբէրեիկ (Սբր Հէճի) 2103–4.6.
Տէի Իլանի 609.
— Կարապետ ☞ Օնանեան Կ.
— Հասան 601.5–6.
— Մալաց 971.
— Մաթէոս ☞ Մաթէոս վրդ. Խաս-
— պապա 2143. [գիւղի
— Պետրոս 2297.
— Պետրոսեան Միսաք 1362.
— Պուրնաճ էմէ 1350.567.
— Ոէիսեան Միճաս 1974.
— — Սարգիս վրդ. = Գալայ-
— Սու 23. [ճեան 1012.6–8.
— Քէհիեան Միսաք 1376.
— Քիւչիւք 758.
Տէլիմէր Վարդան 1231
Տէմիրճեան Կարապետ Տէր. 2269.
— Վահան 1974.
Տէմիրճիլիք 779.
Տէմիրճիսպահեան Եղիա 1237.2184.
Տէմիրէճ Էօճիւ 2273.
Տէյիրմէնճեան Գաբրիէլ 1197.
— Միհրանչ 1528.
— Յակոբ 2238
— Յովսէփ 2237–8.
— Պաղտասար եւ որդիք 2237–8
— Պետոճ 1976.2237–8.
Տէյր-էլ-Զօր ☞ Տէր-Զօր
Տէնէմ-Մահէճ ☞ Քէմիճ
Տէնիզ Գուլաղը 7.
Տէնիլի 879–80.991.
Տէյէմ պապ 983.
Տէվ Ալի 593.818.20.2. [793.1238.
Տէվէլեան Խաչատուր պատ. =Յակոբ Ճ.
— Կիւրոս 674.88.95. 734.42. 91–2.1238.90.407.76.96. 500–3.5. 89–90. [Խաչատուր
— Յակոբ Ճ. ☞ Տէվէլեան
— Մմբատ 1949.
Տէվէլի տաղը 810.
Տէվէլու 43–4.93.113. 583.93. 662–3. 810.6.8–9.22.9.36.42–4.7.68. 909. 1223.445.66.873.
— Գալէ 816–8.
— Գարա-Հիսար 429–30.610.43.
Տէվէճեան Ասիկ 2043. [5.820.46.
— Կ. 1968.

Տվէճի 690.
Տվէ պաղրատաց ձոր 884.
Տվլէբեան Գաճիէլ 1157.
— Խաճիկ Տ/բ. 1302.423.527.
— Կարապետ 1976. [968.2098
— Յակոբ 1375.
— Յովակիմ 1974.
— Յովհաննէս Գալֆա 2026.
— Մեսրոպ եպ. Մատենատունցի
— Միսաք 2255 [934–5.2026.
— Տ. 1992.
— Տվլէբ 1527.
Տվշիրէ 635.
Տվրաճի=Մաճուկ էրզրումցի 1579.
Տվրէկ 1096.
Տվրիս փաշա 619.
— Օղու խան (Իզմիր) 1936-7 [1969
Տէէեան Արիստակէս = Տէր Գրիգորեան
— Գաբրիէլ☞Մեռուճեան Գաբրիէլ
— Գալուստ=Տէր Գրիգորեան 1969
— թճռաճիճ 855.
— Լեւոն 1158.
— Համբար 1140.302–3.482.
— Մելիճոն 1974.
— Յարութիւն = Տէր Գրիգորեան Յարութիւն 1967.9.
— — 2270.
— Ներսես 1421.
— Պետրոս 1967.
Տէէ Թորոս 741.
Տեսլաճա 268.
Տէրս (Մատիա) 1525.
Տէրս'ա 1218.
Տէր-Աբրահամեան Աբրահամ 1242.
— — Գրիգոր 1154–5.
— -Աճդրէասեան Աճդրէաս եպ. 2048.
— — Երուանդ 2240.
— -Ռաֆէլեան Տիգրան 1974.
— Ասատուռատուրեան Միխայէլ եպս.= Գրիգոր Պետրոս Ը. Կաթ. 1035.7–40.
— Բաղտասարեանց 1353.
— Բարսեղեան Բարսեղ=Գաճձակ Պետուսացի 741.1239.
— — Կարապետ☞Վանեան
— Գալուստեան Գրիգոր 841 [Կարապետ
— Գէորգեան Էմմանուէլ 2274.
— Գրիգորեան Արիստակէս☞Տէր Գրիգորեան
Տէր-Աբրահամեան Գալուստ☞Տէէեան
— — Գրիգոր Ճ.=Տէրէրեան Բարսեղ 866.2275.
— — Յարութիւն☞Տէէեան Յարութիւն
— — Ներ 1969.
— — Սահակ 1280.
— — Սարգիս 1281.
Տէրեան եպարխ 867.
Տէր-Զօր=Տէր-էլ-Զօր = Զօր 747–8.61. 828–30.67–9.74.1019.203.411.24.56 66.529.602.2126.209.67–8.98.
Տէրէի Խալիլ 609.
Տէրճէէ 1156.
Տէրէ վանք=Հոռի=Զօրի=Վանք կէօլ= Վանք դիւղ 678.731. 40.8–9.51–9. 61.7.92.909–10.22.81.1000–2.7.84 351.3.9–60.3.78.80.8.92.4.6.424 32.502.89–90.618.20.9–3..746.52. 811.7.73.2061.142–3.50.
— Քէօյ 1609.
Տէր-Թորոսեան Թորոս Ճ. 2284.
— — Խաչատուր 1282.
— — Հաճի Տէէ էմէճի 2284
— — Պետրոս վարժապետ Թոռ-
Տէրճի Տէէ 507. [ճրատաճ 2303.
Տէրիւճ (ճայր Սահակ Ճ.ի) 1850.
Տէր-Խաչատուրեան Գարեգին (Տ/բ.) 1150 239.2285–6.
— — Լեւոն 2286.
— Կարապետեան եղիա☞Յարութիւն Ճ. [1240.2265.
— — Յակոբ Ճ. 845–6.
— — Յարութիւն Ճ.= Տէր Կարապետեան եղիա 866.1282.
— — Յովհաննէս☞Պերճակեան եղիա եպ.
— Պիրակոսեան Յովհաննէս 1016.8.
— Վէոճեղեան Յարութիւն = Տայեան Յարութիւն 829.1416.
— — Տիգրան☞Տայեան
— Մարգարեան Խաղ վրդ. (Մրկ.)=Կիւիլիկեցի Խաղ վրդ. 1171.240.
— Մարկոսեան Մարկոս=Էմէճի=Թօփալ Մարկոս 839–40.1241–2.
— — տիրացու Կարապետ = Վարժապետ 840.1240.
— Մարտիրոսեան Կարապետ Ճ. 2030.

Տէր-Միքայէլեան Մեսրոպ 1047.
— — Վահան վրդ. Գարեգինակի 1399.
— Միրհիչեան Յարութիւն 1422.83.
— — Վահան 1303.483.
— Մովսէսեան Դաւիթ 1165. 242–3. 2063.101.
— — Կարապետ 1181.
— — Մաքիսարոս Մեսրոպ եպ.=Տէր Մովսէսեան Փարաոդան 300 1672.
— — Սահակ վրդ. 172.89–90.8.201.
— — Փարաոդան ☞ Տէր Մովսէսեան Մաքիսարոս Մեսրոպ եպս.
— Յակոբեան Գալուստ 2066
— — Կարապետ 1243.
— — Յակոբ ծն. 1959.
— — — =Արամեի Խարտեաշեան Ե. Հ. Հ. Մոզպետ 1972. 2066–7.240.
— — Ռուբէն 1158.
— Յարութիւնեան Յակոբ ծն. 829.
— — Յարութիւն 1974.
— Յովհաննէսեանց Յարութիւն 1282.
— Յովհաննէսեանց Ստեփանոսեան եպ. 932. [1934.
— Յովսէփեան Եսայի Դպիր եւ Ճօճար
— — Կարապետ ☞ Սահակ ծն.
— — Սահակ ծն.=Կարապետ 2275
— Ներսէսեան Մ. 845.
— — Ոսկէտոս 1158.
Տէրոյենց ☞ Չամուրճեան Յովհաննէս
Տէրունեան Մադաթիա եպ. 757.
Տէր-Պետրոսեան Ստեփանոսեան=Յարութիւն ծն. 873.
— — Յարութիւն ծն. ☞ Տէր Պետրոսեան Ստեփանոսեան
Տէրպէնտ 229.
Տէր Սահակեան Կարապետ վրդ. 313.
— — Յովհաննէս 1047–8.
— Պարգիսեան Յակոբ 1011.
Տէրսիմ 345.7.
Տէր Ստեփանեան Բարսեղ վարժապետ ☞ Տէր Ստեփանեան Վահան ծն. Տէրէվանցի [63.79
— — Դեւոնդ ծն. 694.733.
— — Ց. 1968.
Տէր-Ստեփանեան Ց. ☞ Եղիազարեան Օճիկ [եան Ներսէս
— — Ներսէս ☞ Ստեփանոսեան 1206.
— — Ստեփան ☞ Ստեփանեան Ստեփան ծն.
— — Վահան ծն.=Տէր Ստեփանեան Բարսեղ վարժապետ Տէրէվանցի — Վարդանեան Եղիա 1974 [ի 757
Տէրվիշ Յովհաննէս Կեսարացի ☞ Մաղլուպի [Գրիգոր ծն.
Տէրէրեան Բարսեղ ☞ Տէր Գրիգորեան
— Է. Հ. 1992.
— Տիգրան 839.
Տէրհյեարեան Թադէոս 1150.
Տէրյի 1557.
Տէորթ-եօլ=Զօֆ Մէրզիէճ 1417.25.208
Տէօվտէճեան Ալգիճէ=Փափազեան 124
— Ուրէճ 1120.
— Բարսեղ 1363.74.
— Միհրիչ 1501.
— Յարութիւն 1974.
Տէճճեան ☞ Բողոսկան Գէորգ [88
Տըարբ ամր 895.9.904.1112.91.203.
Տրալուճ ամիրա Կեսարիոյ ☞ Տանուճ
Տիանա = Tyana =Տիանիթիս= Տուվանուվա=Կիս=Գրզ Հիսար = Էնուզ = Քիլիսէ Հիսար = Կիլիսէ Հիսար 29. 102.24.75.211.3-5.8.35-6.9-41.58. 82.304.55.9-60.8. 427.9.32. 510. 34.8.704.8.15.884-5.
Տիանիթիս ☞ Տիանա
Տիարպէքիր=Ամիթ=Համիթ 313.7.22. 514.64-5.89.601. 709.74. 916-7.28. 58.70.1037.70-1.9.89.201.8.52.65 421.3-4.58.83.96.554.601. 862.4. 902.20.2.2029.122.76.212-3.
Տիբարինացիք 120-1.5-6.8.30.90.267.
Տիբերիա 2090.
Տիբեր կմ. Տիբերիոս կայսր 190-1.211-2.20.33-4.41.72.369.94.707-9.11.
Տիբրիկ ☞ Տիվրիկ
Տիգրան Ա. 207.
Տիգրանակերտ 125.82-3.5.99.215.705-
Տիգրան բազ. (60-62) 268. [7.959.
— Երկաթ Միութ. (Աղխաանցդրիա)
— Երուսաղեմի 205-6. [2078-9
— Հեխան Գուսկանայի 506.

— Մեծ 123.79-80.2-5.91-2.8-9. 203.5-8.15.705-8.1608.
— Սոյիմ (թագ. Հայոց) (160-169)
— փոքր 185 [223.
Տիգրիս=Մելաս 8.61.5-6. 9-70.6.99. 103-4.8.20-2.7.31.8.45. 72.84.92. 226-7.311.25.47.57.719.2213.
Տիգրոն 229.76.9.
Տիեզերհոմճ 2013.
Տիրոյր կամ Տիրոյիս 1966.71-4.9.81 98.2035-6.100.2-3.268.75.98.
— Պոռս 2090.
Տիխպաճեան Համբարձում 1156.
Տիլի Շարլ=Diehl Charles 351.73.80. 8.94.7.406.554.
Տիլպէր Հանրիմ ☞ Թորոսեան Մարիամ
Տիսիզեան Յակոբ 1959.
— Յարութիւն 2227.
— Պետրոս 1107.20.3.244.
Տիկնանց Պարզասիրաց բնկ. = Հոգեսիրաց բնկ. 1127.258.
— — — վրժ. =Հոգեսիրաց վրժ. 1127 [տախտամ (Բերա)
— խնամակալութիւն ☞ Ազգա-
Տիմիաք=Տամիէք 1088.
Տիմոքէոս 238.
— Թեոմոմի 2077.
Տիմօքէմա 323.
Տիտա-ժամ=Ալիոս Բանանիա 717.1752.
Տիե-Գալէ 681-2. [Մեդրամ
Տիեի Ջիւրիւէնց Մեդրամ ☞ Մէմիզեան
Տիլէկ Հիւսէյին փաշա 1920.
— Յովհաննէս=Արզումանեան 1350 68-9.75-6.81.
Տիոյեան Ե. 172.84.95-6.
Տիոսպոնիա ☞ Տրոսպոնիա
Տիպիրնա 104.
Տիպլի Ամիրա 506.
Տիվրիկ= Տիւրիկ= Տիւրիկէ= Տիբրիկ= Տիբրիկէ = Տեփրիկէ = Téphrique= Tibrique 90.211.69. 307.9-10.60. 413. 7-8.20-2.4.48.62. 516.38.49. 53.5.64.604-5.723.970.1066.626.869
Տիտան 11.
Տիտոս Լիւիոս 171.
Տիրան թագ. Հայոց 999.1746.2018-9.
— (ուսուցիչ Հեղէնց լեզուի ի Հռոմ) 202. [Գալֆա
Տիրացու Ազգար ☞ Ճիվէլէկ Ազգար
Տիրացուեան Գալուստ ☞ Սալպաճեան Ամբաս Վրդ.
— Յովհաննէս 1375.
Տիրկան 214.
Տիրապէտ ☞ Ըլկրճ. [Մեժէրի) 982.
Տիրուճի (դուստր Տարսիախցի Էմմէճի
Տիւզեան Ռճսօճ ☞ Ռճսօճ Չելէպի
— կարապետ 933.92-3.1083.306 2149 [582.906.2149.
— Յակոբ 933.92-3. 1083.306.
— Պօղոս 933.92-3.1083.306.2149
— Ք. 956. 92.8. 1292. 306.583. 2181. [մանեան Յովհաննէս
Տիւմանեան Գառնիկ (profˊ.) ☞ Տիւ-
— Յովհաննէս = Տիւմանեան Գառնիկ (profˊ.) 1163.222.30.44.
Տիւպեսնդ ☞ Տրապիզոն
Տիւսաբ Սրբուճի = Վանան Սրբուճի
— Տոհիճ 2116 [2114-6.9.
— փաշա 2116.
Տիւտիւճեան Մանուկ 1980.
Տիւրզի 606.9.
Տիւրիկ ☞ Տիվրիկ
Տիւրիկէ ☞ —
Տիւրկէր Սահակ Ուստա կմ. Սահակ Գալֆա ☞ Գալրգճեան Սահակ
— Օղլու Հիլմի 625.
Տիւրոս 119.23.247.
Տիւփէոս 11-3.5-6.233.432.
Տիփրիկէ ☞ Տիվրիկ
Տլաբառնաս 63.
Տլուխ 337.439.61.79-80.
Տճկիկ=Տուխիկոս=Տուճկիոս 500.
Տոզեր=Dozer 14.
Տոմաշէկ=Tomaschek 91.429.85.1612
Տոմիտա 172.8.83.419.
Տովլար (դուստր Պօղոս Քասապաճցիի) 1853. [852.
— (մայր Ներսէս Ճ-ի) (գրիչ) 1065
Տորդուս ցեղ 595.
Տպագրական Միութ. Հայ եւիտասար-
Տուայս 1047.9 [դաց (Պոլիս) 2077.
Տուզաճեան Խաչեր 1974. [1877.
Տուլա (դուստր Մկրտիչ եւեսփոխանցի)
Տուխա ազգ. 47.
Տուխտէրեան Մ. Միրական 1158.
Տուկաս Ալեքսանիկ=Թուկաս Ալեքսանի կոս 307.56.439.51.

Տուկաս իշխանուհի 373.
— կամ Տուկիձ դասակնիքն ՃՄ. 341.437.9.43.5-6.8.62 [1254) 514
— Յովհաննէս վարագեցւ (1122-
Տուկուլթի-Նինուրտա (1250–1240) 75.
— Նինուրտա Բ. (889–884) 122
Տուկուճճաճ 1927–8.
Տուճաց (զաւառ) 153.
Տուղրիլ 340.438.62.
Տումանեանց Յովհաննէս 1157.
Տուման (տղի Խոսանի) 786.1859.
Տումարգա ☞ Թումարգա
Տումարձա ☞ —
— (յոյն իշխանուհի) 2269.
Տուճէր Խաւպէ =Շահ Ճինաճ Խաթունի
Տուճկիոս ☞ Տճկիկ [փերպէ 548.
Տուերաստա 100.4–5.
Տուվանուվա ☞ Տիանա
Տուխալխա Ա. 93.
— Բ.=Տուհնալիաս=Տուրնա
լիաս=Տուրխալիաս 101–2.
— Գ. 109–10.
— Դ. 110.
Տուհնալիաս ☞ Տուխալիաս Բ.
Տուր-Աբդին 105.
Տուրնալիաս ☞ Տուխալիաս Բ.
Տուրհուբ=Ծիհա 1190.993–4.
Տուրնալիաս ☞ Տուխալիաս Բ.
Տուրուբեան 1257.
Տուֆիկոս ☞ Տճկիկ
Տուլա 189.
Տուլիանոս 231.40.2–3.72.96.
Տուլիանուպոլիս ☞ Սուլթան
Տուպիզոն=Տիւպնտոն 190.323.30.46
508.12.4.6.45–6.52.601. 937.52.5.
7.1032.7.47.204.86.352.8. 83.448
538.42–3.67.2027.46.256.
Տղաս Ա. թագ. 276.
— Բ. — (218–253) 293.
— Գ. — 226.48.74.86.
Տղաեանց Աւագ 1967.
— Պազար 1974.
Տղաս Ճուտարապե 554.
— Գաստին=Teridate 397.
Տեղինբէաս 248. [նաև Եղիսէ ՀՀ.
Տէնեանց Գաբրիէլ ☞ Ասատուռեան-
Տիբազ 136.55.
Տիալին Ադիրիկեանց 1375.98.
Տրոյա ☞ Տրովադա
Տրոպաճեխա=Տիտպաճեխա 270.
Տրովա 240.
Տրովադա=Տրոյա 83.110.
Տրուխաճ ժողով 366.
Տփղիս ☞ Թիֆլիս
Տօլմաճեանց Մաճճիկ (Որ.) 2061.
Տօլմապահնէ 1537.2291.
Տօխմա գեղ 102.
Տօղրամանեանց Մեղրամ 2002.
Տօճիկեանց Ազնիւ ☞ Թէլմէեանց Ազ-
— Բարսեղ 2098. [ճիւ Տիկ.
— Բիւզանդ (Տէր.) 2098.
— Մաղէոս Ա.Հ.=Մաճփան 784
— Մարիանէ Որ. 1172.
— Նշան 1172.
— Սարգիս=Հանի Խաւսէլ Փէ-
ճաճ 1169–70.2.5.91. 229.34.44.411
2267–8.
— Մաճիան ☞ Մաղէոս Ա.Հ.
— Տիգրան 1977.
— Տօճիկ 1169.
Տօճիկ խալֆա Մուճճուսուճի 1535.886
Տորոս կամ Տորոս ☞ Տաւրոս [2103
Տօխուզ (Խրիմեանուայ) 549.

Բ

Բագրեւանց Մելիքէճ 1486.
Բագի աշուղ 1568.
Բամազան տղի Եիւրէէի 591–2.5.
— Օղլուճեր 572.91.
Բաֆֆա 514.830.1120.232.68.71.94.
Բաճճի 1340.
Բէիսեան Աբթին պէյ 1946.
— Գրիգոր 1945.
— Կարապետ 1945–6.
— Միխայէլ 1946.
— Միհրիյ 1945.
— Յարութիւն Կամաղի 1157.
Բէիսեաններ 1946.2125.
Բէիս թաղ 736.
Բէմլէհ 2306.
Բէյճախ Թէսեար 5.23. 47.115.31–2.72.
8–80.2–3.5.96–7.207–8.
Բէյսին 860.1967.71–4.98.2268.98.
Բէնչմրնք Վերնինիա Ա.Ծ. Ճեմարան 2037
Բէսաս Սուլթան 2125.
Բէտի փաշա 617–8.1429.34.

Բեսիմճի Միհրիչ ☞ Ջարհեաճ Հաճի
Բես-իլ-Ալճ 1230.44. [Միհրիչ
Բեսճէ 2123.
Բէճիէ (Թօփհանէ օղլու Սկիւտար) 1537
Բրլիճ 1527.2097.
Բիզա փուշա 869.71.3.
Բիսէր 151.
Բիւշի Մէհմէտ փուշա Եպարխոս 2039.
Բուհիճեր ☞ Բեսիմճիք
Բումլար բուճարք 881.
Բումլու 872.
Բումէյիճ=Բումհիճիճ 697–8.748.
Բումհիճիճ ☞ Բումէյիճ
Բուռաճեաճ Ձիվան=Արբաճեաճ 1993.
Բուրճասիճ ☞ Ռումճէսիճ
Բօմանովաճի (Փիսաճիօ տէօ) 2113.
Բօչիւս 1915.

Ց

Ցաճ=Sannes=Tzannes=Sanoi=Cza-
Ցիցաճի ☞ Zizani [ni ցեղ 300–1.
Ցուռեաճ Վ. 1968.

Փ

Փափրիկիոս ☞ Սապրիկ
Փաթմանճեաճ Մաճուկ = Տաճաս 1247.
Փալամաճեաճ Ցովճաճ 2239.
Փաղակրոս յեռ. 360.
Փամեճեյիա ☞ Ալճիոճ
Փամպբ խաճք 1579
Փամպուգ գալը 441.
Փամպուգեաճ Միհրիչ 1154.
Փամպուճճեաճ Մ. Սեթփաճ 1313.
Փայաս 1657.
Փայլակ ☞ Պայազալեաճ Ժագ
Փայտակարաճ 2019.
Փաճարիա 190.
Փաճիկ (մեծ պապ Խարբաճի) 1887.
Փաճոս 1857.
— 1892.
Փաճոսեաճ Գէորգ եւ Շիրինեաճ բճկ. 1959
— Լեւոճ 867.1111.27.302.4.
402.22.528.87.2098.
— Կարապետ 938.1101.204.26
41.54–5.7.2068–70.123.79 83.6.240
— Միքաէլ 1959.
— Ցարութիւճ 1974.
Փաճոսեաճ Գ. Ց. 773.
— Սեթփաճ 1974.
— վրժ. (Կ. Պոլիս) 2121.308.
Փաճոս երաժիշտ 1123.
— Մճս. (որդի Ուճաճի 988.
Փաշա (դուռեր Միհրիչ երեսփախի.) 1877
— Խարուճ (հայր Միհրիչ երեսփախաճի) 1877.
— (կին Մերճաճի) 1866.
— (հայր Գաւդոս Բասեզոլաճցիի) 1853
— Օսման (Ս. Կարապետի վաճք) 1134
Փապուչճեաճ Նիկողոս 1150.
Փառեղրիոս 324.
Փառճակ (թագ. Կոպադովկիոյ) 134.
— — Պաճեռսի (հայր Միհրդաս) 170–1.6.97. [տի) 187–8
— — — (որդի Միհրդա-
Փառճակէս 157.
Փառճակիա 190.
Փասթա (էլի տէ) Որ. 2195.
Փասխս (գեռ)=Ռիոճ (գեռ) 123.
— =Լազիկէ 357.61.
Փաստեաճ Ց. 1968.
Փարազմաճ ☞ Փարամաճ
Փարես (Ղաճապես) 1514.
Փարեարիոս եպ. Կեսարիոյ 264 [220.2
Փարամաճ = Փարազմաճ (թագ. Վրաց)
Փարվազ (կին Ակճցի Միճասի) 927.
Փաւսթիճոպոլիս=Պասմաճճի = Fanstinopolis 214.8.360.428.
Փաւստոս Բիւզաճդացի (պատմագիր) 207–8.28.74.81.6–8.363. [գաճդ
— — ☞ Բէչեաճ Բիւ-
— եպս. 281–2. 287.
Փաւստոս կամ Փոստոս եպ. Բիւզաճդացի
Փափազեաճ Ալճիճէ ☞ Տէօմէճեաճ
— Ալճրէաս 1974. [Ալճիճէ
— Գաբրիէլ Ս. 2070.
— Եսայի (վաճ.) 1958.
— Թագուճի 2206.
— Կարապետ (հրապարակագիր) 2070–1.137.
— — (վաճ.) 1958.
— Մաճասէ Կ. պատ. 2283.
— Մարտիկ 1974
— Միհրիչ 1375.
— Ցակոբ 2043.
— Ցովհաճճէս (հիմճադիր Ազահովութեաճ Սճուկի) 2206.

Փափազեան Յովհաննէս (վաճ.) 1958.
— Ճեր 2081.
— Պարգեւ 952.
— Ռուբէն Աճդրէաս 1293.
— Սեթիան 1239.
— Փերովբէ 1367–8.
Փերբէվ փաշա 1942.
Փէչիկեան Եղիա վրդ. 296.
Փէմպէճեան Յակոբ Գ. 1152.
Փէճեան Փաւոս 1282.
Փէտիմալճեան Գրիգոր պաս. 1048.293.
Փիթիմոս եպ. 239.
Փիլադելփիա 240.
Փիլալեթէս եպ. կեսարիոյ 330.
Փիլարեոս կամ Փիլառեոս=Ալճարոճեան 385.439.41.50.2.6–75.7.80–1.6.94
Փիլիպպէ ☞ Ֆիլիպէ
Փիլիպպոյիս ☞ —
Փիլիպպոս Առաքեալ 1514.
— Արաբ 248.
Փիլիպպոսեան Հիվան 1529.
— Սիմոն (մհ.) 1103.
— Սիմոնիկ 2288.
— Տիգրան (Տիգ.) 1959.
Փիլիպպոս Կաթ. Աղթակեցի (1633–1655) 918.1862.70.
Փիլիպպոս (որդի Ղազար ճհ.ի) 1882.
Փիլմելիոս եպ. Եփեսոսի 978.
Փիլոմարէոս կուսակալ 227.53.
Փիլոսորգիոս (պատմիչ) 204.50.324.704
Փիլոստրատոս=Philostrate 213.8.36–7
Փիտիճեան Յովհաննէս Ամիրա 2027.
Փիրանեան Մելիքօճ 1126.
Փիրոյէվեան Ղեւոնդ վրդ. 499–500.955
Փիրմիլիանոս Կեսարացի = Firmilianos 246–50.65.73.86.713.
Փիրմիս կուսակալ 253.
Փիրմոս եպ. կեսարիոյ 288.324.
Փիւիիրեան Գ. Ա. 2056.
Փիւնիկէ 106.62.84–5.206.316.407.
Փլատիանոս 264.
Փլորոս Յուլիոս 176.267.
Փղեսացի 110.
Փոթազէբ Սէնթրրլ Ֆոլս 2305.
Փոթի ☞ Բօթի
Փոլատեան Առաքել 1490.
Փոլիբի 239.
Փոկաս բնեանիճ 371–2.4.405.8.
Փոկաս Լեւոն 314.6–8.414.
— Կայսր (602–610) 302.94–5.
— Կոստանդին 314.
— Նիկեփոր (963–969) 314–7.9. 22.31.6–7.69–70.4.6.82.4.7.405–9 12.78–9.2260.
— Նիկեփոր «Ժրաւիզ» 414.43.
— Պեսրոս 317.9.
— Վարդ կամ Բարդաս 313–4.6.9 20–3.77.87–8.410–1.4.
Փողն Եկեղեցեաց = Պիճ պիր Քիլիսէ= Մասէճ Շէհիր 520.
Փոս պզճեր 816.
Փոս պուրիարէ 134.
Փարքուկեան Մկրտիչ 1257.64–5.340.
Փարուր գիւղ 510.
Փաւճարէ 2014.
Փաւճար պաբ ակ 834.
Փաւճրա 1224.
Փափովիչ 1338.
Փոխուզեան Չամարիա պաս. Կաղզուանզի 926–8.34.1094.584.902.26–8.34–6.2025–6.8–9.
Փոխր Ասիա=Asie Mineure=Kleinasien 3.4–6.10.3.5.23.6.31–2.4.7. 40.3. 5–6.8–50.2.4. 5–70.2–3.5–8. 80–4. 6–7.9.90–5.7.100.2–3.7. 10–1.8.9– 21.6–33.5–6. 40.2–5.8. 50–1.7.9– 60.5–7.9–71.4–5.80–2.7–9.97. 200 3–5.8.10.7–8.25–7.31.3–5.8–43.8–9 62–3.5.9–70.5.8.89–90.2.8–9.301– 6.8–114.7.9.22–3.6.9.31–4.6. 41.3 57.62.7.9.71–3.6–80.9.97–9. 403. 5–6.39.47.9–51.5.8. 61.3–6. 71–2. 80.2–5.8.95–6. 503.7.14. 21.3.7. 37.41–2.5–6.52–3.8.60–1.4.6.8–70 3.80.3–4.8–90.4.7–600.2–5. 9–14. 43.6.9.59.62.4–6.9–70.8.99. 701. 5.13.6.9–20.4–5.69.72–3.8. 947.91 1009.54.9.90.102.30.48.212.467.9 86.96–7. 555–6.95. 607–8.13.23.7. 772.913–5.20.5.39. 50.2.9. 2055. 109.227.95.
Փոխրասիական ☞ Ճառեր Խոր
Փոխր Գամիրէ ☞ Կապադովկիա
Փռիւգիա 34.48.65.7.81. 108.10.20–6 8–9.31–2.6.44–6.8.50–3.5–6.62.5. 219.32.8–40.4.69.98. 305–6.18.24. 50–1.402.24.49–50.1607.

Փոխզիա Մեծ 132.52.63.5.
Փսամեթիխոս 127.
Փսելլոս Միխայէլ=Psellos 334.91.439
Փռաւափեռց 195.
Փրէս Պիւրօ 2044.
Փրիսպիթերեաց Հիւանդոցաց 2011.
Փրկիչ (Ս.) եկ Սէօյիւտի 872.
— (—) վանք Գամասկոսի 947.2030
— (—) — Երուսաղէմ 1936.46. 2031.154.
— (—) — Ֆէյրուզ 1874.
— (—) — Տրապիզոն 2027.
Փրկչեաց (Ս.) Ազգային Հիւանդոցաց (Ի. Գալիս) 1205.8.17.22.55.397.9.446 535-6.2017.38.69. 86.9.91-3.5.7. 124.50-2.4-6.66.71.3. 9-80.3-5.7. 90-1.8.206.8.17.36.85.
Փռոնդոն 281.
Փօրկայցի Վլատիմիր 2113.
Փօլաեան Ց. Վահան 1156.
Փօլաս (ճարեղբայր Սգաճարի) 1871.

Ք

Քազերք ☞ Կուսմար
Քար ☞ Հար
Քարակալոն 376.
Քաթերինօ Զէնօ=Caterino Zĕno 576.
Քայաճդար Աբխազար 51. [85.
Քալիբացի=Chalyber 120.
Քաղէաացաց 110.29.40.379.
Քաղկեդոն 285.302.25.7.38.49. 66.77 445.1043.59-60.
Քաղկեդոնիս Մարիս եպ. 257.
Քաղկիդ 268.
Քաղք փազար Գաբուսր 679.
Քաղտաիչ ☞ Խայեյատիչ
Քաղցրուցի Աւգուիր=Թաթեաց=Ազատակամ=Հոյր=Մաժակ Ա. 2000-2. 219-21.
Քամաճեճէ=Կամեսիճէ 211.3.69.424.
Քամար-Քարիպա 1340.
Քանդակուզէն Յովհաննէս Զ. կայսր (1341-1355) 580.
Քանինկ (Լորտ) 1429.
Քանդրք ☞ Զանկրք
Քաջուճի Մանուէլ վրդ. 368.420.
Քառամայիս ☞ Զամաճքի Սու
Քառասնից վանք Սեբաստիա 577.
Քառասուն Մանկուէ եկ. (Հալէպ) 639. 899.1852.4-5.73.
— Մանուկ վանք 691.718.
Քասաղ գետ 153.
Քասբէլլօնիձօ կղզի 2132.
Քասիմ (Գոչուճեաց Միսամ) 2061.240.
Քասաւմաճ Թուրկու 109.
Քարաքայխաճ 687.
Քարամալիս ☞ Զամաճքի Սու
Քարամեաճց Նիկողոս 337.70.
Քարապատէր 482.
Քարէյի ճարտարապետ 1536-7.
Քարիսճ 39.
Քարոճ=Charonia= Գդուսճ= Charonium=Charon=Քարոնիա 233.431-3
Քարոնդաս=Charondas 175.215.704.
Քարոնիա ☞ Քարոճ
Քարոսի Մ. 702-3.
Քարսիաճոճ ☞ Խարսիաճոճ
Քարսիոճ 355-6.
Քարօյիի prof 47.157.9. 1608-17.24.
Քացախեաճ Գ. Ց. 1992. [769.
— Գէորգ Մ. 1485.
— Կարապետ 960.
— Միճաս 1126. 272-3. 406.
— Ցակոբ 2000. [995.2255.
— Սիրական 1974.
— Վարդան 1974. [Հէմսուճ
Քաւիսաճ ☞ Մէյճ-էլ-Տուլէ Ալի պին
Քեազիմ պէյ 1413.20.
Քեաթիպեաճ Աւրական 1970.
— Լեւոն 1150.245.
— Ցարութիւճ 1974.
Քեաթիպ Օղլու Նուճ (Հաճի) 1409.20.
Քեաճեաեաճ Յովհաննէս=Թիթիրէֆ Յովհաննէչ էֆէճի 946.1133.302-3.72.
Քեանթա 211.69. [2290-1
Քեամիլ փաշա 2073.
Քեասաֆեաս (ապասամբ) 604.
Քեարպանպաշ բաղ 736.
Քեյղիս ☞ Սաաղ
Քեյուֆ = Գայուս որդի Ապուլլաճի= Քեղմար ☞ Կուսմար [Kelouk 555.
Քեսուճ 440. 70-1.4.6. 80.9.94.7.9.
Քեսացի ☞ Հար [532.906
Քերուսա ☞ Կոմանա Կապադովկեաց
Քերսոճ 402.
Քերսոնէս 162.

Քգիր օղու Մուսթաֆա բէկ 604.
Քէաթիպ Չէլէպի=Հաճի Գալֆա=Հաճի Խալիֆէ (1592-1656) 305.565.727.1940
Քէբէճեան Յակոբ 793.2059.
Քէլէկեան Բարսեղ 1113.
— Գէորգ 2168-9.71.313.
— Գրիգոր 1121.2168.72-3.
— բնաանիք 1215.2168.
— Կարապետ 2168.72-3.
— Յովհաննէս 2168.313.
— — = Քէլէկօճ Յովհաննէս 938.1499-500.2168.72.
— Պետրոս 2168.72.
— Պօղոս 2172-3.
— Սահակ Տիկ.= Սարաճեան Յակոբ Օր. Սահակ 2173.
— Սարգիս 1140.
— Միսաւաք որբանոց (Տէօրթ-պօլ եւ Պէյրութ) 1225.32.987. 2105.56. 71.233. [2010.97.169-72.313.
— Տիգրան խան 964.1962.87-8
— Տիգրանուհի 1311.
— Տիրան=Գլանիկ= Վիքտոր Գլանիկ=Միրայր 2071-4.134.242.
Քէլէկօճ Յովհաննէս☞Քէլէկեան Յով.
Քէլէպեան Յարութիւն Ֆր. 801.
— Յովհաննէս 1974
— Սեթիան 741.
— Տիգրան 1281.
Քէլլէճեան Սրբուհի 1375.409.
Քէլիմլեան Բարսեղ 1423.
Քէլմոխ (գիւղ) 817.
Քէօղլանեան Բարսեղ 1121.
— Գէորգ 1485.
Քէհեաեան Ռուբ 1156.
— Ռուճեան 1155-6.
— Գրիգոր 1144.302-3.482.
— Եսայի 1157.
— Կարապետ 1154.
— — ☞ Մոխճեան
— Միհրան Ֆ. 1152 [Կարապետ
— Յակոբ 1974. [prof.
— Սարգիս ☞ Գարլ Սարգիս
— Վահան 1278.302.408.
— Տուճ 2209.
— Օճիկ 1482.
Քէմալական 1206.531.
Քէմալեան (Գառա Մէհմէտ Ադա Ջաէ) 4.10.4.20.2.5-8.31-2. 43-4.69.80. 2-4.106.13-5. 24.9.30. 304-5.522. 49-50.6.62-5.71.4.673.6.8. 80-2. 4-6.703.8.14.20.5.7.
Քէմալ իշխան 513.
— Խամալիլ 2242.
— պէյ Կառավարիչ Կեսարիոյ 1409
— փաշա Բոզամ ☞ Նիճ.
Քէմախ ☞ Կամախ
Քէմանի Թաղէոս 1568.85.
Քէմէրէսիի 567.
Քէմիճ օյան կանացց միութիւն 1275.
Քէմպրիճ 2016.82.
Քէչեճեան Ալիխան 1974.
— Հաճի 1970.
Քէչկաբաղ☞Ալաչէհիճ կայ Խաբաթ Ա.
Քէչպաթ ☞ Կէզիլէր
Քէճհրլի քաղ 1327-9.
Քէհեճեան Աբրահամ 1688.
— կամ Քէհեճիճ Ակա 1350.
— Անդրէ Օր. 1245
— Բարսեղ (ազ.) 2242.
— Գ. 1968.
— բնաանիք 1688.
— Իօճէճի Տ. Տիկ. 1688.
— Խաճատուր 1482.688.
— Կ. 1968.
— Կարապետ (Ագերտաճդրիա) 2214
— — (գրաւճառ Կ. Պոլիս) 2239.43.316.
— — (Կեսարացի) 1482.
— Կ. որդիք 2243.
— Ղուկաս Ֆր.= Սարգիս 851.
— Մ. 1385.
— Մամաս 1277.482 [406.2032
— Մեսրոպ վրդ. 1043-4.277-9.
— Միհրան= Սարգ Խաչիկ Սամ-
— Միսաք 2282. [ուճցի 2146.
— Մկրտիչ 1688.
— Յակոբ 1482.
— Յարութիւն 1157.688.
— Յովհաննէս 1171.482.688.
— — Ֆր. 2070.
— Նազար աղա 2279.
— Նազարէթ 1121.
— Սարգիս ☞ Ղուկաս Ֆր.
— — (Թոմարզացի) 1974.
— — 1313.
— Ս. 1968.

Քեհեբաճ Սեդրակ Տէր. 2269.
— Սեռովբէ 1974.
— Տ. 2242.
Քեհե օղլի ☞ Ջաուտի
Քեհպէյեան Կարապետ 2246.
— Մէյրի 2246
— Յովհաննէս 2246.
— =Պէյեան Պօղոս 2249.
Քեկէկեան Սարգիս 1140.
Քեկին գիւղ 1330.
Քէչեան Բիւզանդ=Փաւստոս Բիւզանդա-
ցի 671.3.95.1286.506.605-6.2073-7
— Մկրտիչ (Տէր.) 1153.528.2098.
— Յովհաննէս 2074.
— Շամիրամ 1125.
— Սարգիս 1976.
Քէչէճեան Միսաք 1374.
— Տ. 1111.
— Սարգիս 859
Քէպապճեան Սեճեբերիմ 1375.
Քէպէճի խան 1477.
Քէսիկպաճեան Մարգար ☞ Պօղոս Ֆն.
— — Պօղոս Ֆն.=Մարգար 785
Քէսիկ Քեօփրի 139.
Քէսիճ=Տէճէ Մաստճ=Kiskisos 883-
Քէրեբէս 602. [4.2271.4.
Քէրէ 1278.2286-7.
Քէրպէճեան Կարապետ կամ Կարօ 1165
238.45.366.76.770.
— Սարգիս 1246.
Քէրկեան 675.
Քէրվիլ 2244.
Քէփէճէկեան Գրիգոր 1113.
Քէրճուլ=Kerkouk 60-1.5.1456.
Քէֆէլիճ քէփէ 20.
Քէֆլիճ 692.
Քէֆտճեան = Kékauménos բճասճիճ ի
Կողոնիա 372. [333-4.413.52.
Քէֆտիճեան = Kekauménos (պատմիչ)
Քեօպանիա ☞ Կուտինա
Քեօպրիւլ Կարապետ Էմէճեի ☞ Գու-
յումճեան Կարապետ
Քեօլէեան Ալիքսան 1169.246.2235.
— Լուսի = Հաճէսեան Լուսիկ
1172.4.7.246.2235.
— Խորէճ=Կարապետ 1150.247.
— Կարապետ ☞ Խորէճ [423
— Միհրան 1282.
Քեօլէեան Ճարուխիճ 829. 1137.416.
— Տիրան 2234-5. [965.2059.
Քեօլէ օղլու 1223.
Քեօմիւրճեան Ներսիճ 2185.
— Գրիգոր 2185.
— Երեմիա Չէլէպի 635.51.
1092.926-7.2021.
— Տիկին 2185.
Քեօմիւրճի (գիւղ) 92.
Քեօմիւր պազար 1412.6.
Քեօյ Երգան ☞ Պաբբալ յեղուգակ
— — Մահալլէսի 691-2.
Քեօյերի 419.22.
Քեօյլիւ Հիսար ☞ Կողոնիա
Քեօճ-Բունար 1686.
— Եօճիւ 1122.2178.
— Մեհրէսէ 564.687.
Քեօն օղլու 603-4.
Քեօսէ Քէղամպէր ☞ Ալաէտտին Ներսիճա
— -Խավաղ 1769.
— Միխայլ 566.
— Սամուր (ապտամբ) 603.
Քեսպէճէճ 625.958.
Քեօս տաղ (զօր.) 515.
Քեօր Եուսուճ փաշա 1944.
Քեօրիւճեան Միհրան 1974.
Քեօր Հաճի օղլուճեր 1949.
Քեօհյաճեան Ճէպրայիլ 746.
— Սարգիս 2192.
Քեօփրիւ 1096. [1156-7.
Քեօփրիւլի Ջաէէ Մէհմէէ Ֆաուզ 556.
— բճասճիճ 611. [1661) 611.
— Մուհամմէէ փաշա (1656-
— Մուսթաֆա փաշա (1691) 611
— — Ֆազըլ = Շէհիճ
Մուսթաֆա փաշա 637.
— — Ֆազըլ Ահմէէ
փաշա 611.1928.
Քէճէ ☞ կաճա
Քըչի կամ Քիչի Պիւրիւնկիւզ ☞ Քիւ-
չիւճ Պիւրիւնկիւզ
Քիլիրիհեան Ա. 1968.
Քիլլարեան Պետրոս 1974.
Քիչ Քեօյ կամ Քըչի-Քիւչիւ-Քիւչիւճ Քեօյ
734.8-9.56-7.910.1191
Քիպերդ=Կիպերդ=Kiepert 15. 47.158.
211.419.1609.
Քիպապճեաններ 627.2273. [1364.
Քիպճի-օղլու Ահմէէ պէյ ոսիկաճապե

Քիլիմեան Աստուածատուր = Քիլիմճեան Աստուածատուր հն. 847.2268.
— Բարսեղ 901.1107.302.
— Աստուածատուր հն. [☞ Աստուածատուր
— Կարապետ 1482.
— Հռաճ 2268.
— Տիգրան Ե. 2235.47.
Քիլիս 603.1657.
Քիլիսէ էօյ 113.
Քիմիա (տպիւր) 881.
— (դուստր Յովս Մանուկի) 1849.
— (որդի Չէմպանի) 1850.
Քինալսան [☞ Assour-edil-ilâni
Քինէ Վ.=Vital Cuinet 17.21.30.43. 671-2.86-7.93.709.11.6-20.5. 32-3 53.62. 812.5.9.46.82-3. 976.94-5. 1001.469-70.
Քիոս կղզի 316.9.566.923.
Քիչի Գաբու կամ Քէչի=Քրչի = Քրչա Գաբու 679-80.3.91-2.895. 1039-40. 128.325.439.99.559.
Քիչի էօյ [☞ Քրչի էօյ
Քիչնէր Մայրաճոց 2097.
Քիրազեան Հռաճ 2114.
— — Տիկ. Հռուբ=Սիվասլեան Գ. 2113-4.
Քիրիաֆօրուլօ 2072.
Քիրիկեան Փիլիպոս 1974.
Քիրմասար 1096.
Քիւրէեան Կարապետ 1278.
— Յակոբ 1995-6.
Քիւրէլի քաղ Քալասի 734.
Քիւրիւր Պետրոս եպ. 1930
Քիւլէկ Գօղազ'[☞ Կուկկայ Կապաճ
Քիւլ քէմէ [☞ Կաճէը
Քիւլհանեճեան Գալուստ 1706. [71
— Յակոբ հն.=Պետրոս 869
— Պետրոս [☞ Յակոբ հն.
Քիւչիւք Ալբի 1567.
— Ասա 2296.
— Հասան (Ալեզակ) 1352-3.5.
— Հիւսէյին փաշա 613.
— Յովհաննէսեանց Յովհաննէս 882
— Պիւրիւնկիւզ=Քիչի կամ Քրչի Պիւրիւնկիւզ 639-40.804.909.1533.
— Սիւրիւ 1053.
— էօյ [☞ Քիչի էօյ
— Օղլու Հասճի Պէքիր 2270.
Քիւրեան Ց. 579.
Քիւրիսան=Քրքասան 6.649.1344.
Քիւրճեան Բ. 1968.
— Գաբրիէլ եւ որդի 1484.500
— եղբարք (Ն. Գալիս) 1484.
— Կարապետ 1103.
— — [☞ Վանեան
— Սարգիս 1247.
— Վանեան=Կարապետ 798.881 1104.6.23.6.50.2214.47-9.67.73. 90.4002.7.19.2104.33. [պետ
Քիւրճիւ Ջաւէ [☞ Գալֆայեան Կարա
Քիւրիւէլեան Արիս 2286.
— Կարապետ 2286.
— Ֆ 744.
Քլարիճաքճի Միհրան[☞ Զալդրճր Միհրիճան
Քլիվլէնտ 1971.3-4.2217.
Քճար ճուազախումբ 1273.
Քոյասպէս գետ 138.
Քոճ 2010.
Քուզան [☞ Գօզան Տաճմապետ
Քուզի=Խոճի պէյ Ալպաճացի 637.
Քույքր=Quaker 1057.2281.
Քուլա 1506.
Քճւմլուխ 673.
Քուպալէ (պալաս) 2104
Քուրդիկ=Քուրդիկոս եր Լոմաճայի 310
Քուրէզմ Մալքաճուհի 599.
Քուրման Մու [☞ Զամանքի Մու
Քուրս-խասան 573.8.90.6002.4.6.12.
Քուրսիկ[☞ Կուրսիկ [49.1505.
Քուրս Մահմուտ [☞ Մարդար
Քոհիճիա 1190.
Քոչակ (հայր Գաղպաճեղ խոճայի) 1866.
Քսենոփոն Եփեսացի 39.
Քսենոֆոն = Քսենոփոն 81.1312-3.6.9. 52.5.2142.3.59.1672.
Քսերսէս 146.51.224.2258.
— [☞ Շահաբ
Քսիփիլինոս 245.
Քրեսէ (ճահ.) 251.
Քրքասան [☞ Քուրսիսան
Քրիմարիոն [☞ Կուսմար
Քրոքիճ (Տիկ.) 2059.
Քրիսուպոլիս [☞ Սկիւտար
Քրիստ=Christ 261.
Քրիստափոր հայ զօրավար 310.
— (Ս.) եկ. Ջաւսոճի 890.1853

Բրիւսկիւռոս = Կիւրտար = Կրիսոտեր
Բրիւսոֆերէս զօր. 356.400. [309–10
Բրիֆզում (երաժիշտ) 2111
Բրյու ապտամբ 604.
Բրմաս Ճամտար 515.
Բօզտխի 31.
Բօնքրնօ=G. Contenau 7.50.8–61.70–7.9–83.9.111.42.701.
Բօսքաճնա 752.2062.
Բօսնաց Յակոբ վրդ. 1906.37.48.2295.
Բօս Ն.տաճ 1533.
Բօսուզապալա 422.
Բօրսօպա 1998.
Բօրճու 1185.

Օ

Օգնատան Խաչիկ 1158.
Օգսէդէդ (Մ.) վանք Սուչովայի 1008.
Օլոսիինոս 265.
Օլոսոս ☞ Ներսոսիա
— Կայսր 707.9.
Օղրանք 575.
Օղանեան Գագիկ 1808.
— Հմայեակ 741.
Օլսարխմազ ☞ Հօլայ Սրգիզ
Օլթի 387.
Օխրիս 486.
Օկուպիթիս Ռոմիա 2284.
Օնայօ 2036.112.
Օնանեան Բարսեղ=Աւրայ 47–8.201.43.6. 426.8. 32–4.686. 702. 5–7.13. 1331–2.57.88. 90.3. 402.24–5.523. 990.2077–80.133–5.43.257–9.87.
— — 938.
— Եղիա 1974.
— Կարապետ Էվէրէկցի = Տէլի Կարապետ 1152.424.87.99.500.
— Մելքոն (Հանի) 1490.
— Միհրան 1976.
— Յակոբ 1483.
— Ն.տաճ 1483.
— Ս. 2129.
— Սարգիս 1974.
— Մխրտս Օնան Կ. 1152.2235.
— Վանաճ 1152.
— Տիրան 1486. [1864.
Օնան (եղբայր Յակոբ Ֆն. Կեսարացիի)
Օնաննէս զինուոր Զուլումաթի 2145.
Օնաննէս մծ. Եղպորտիճ (?) 1938.
Օղլպշեան Խաչիկ 1375.
Օճուրեան Գրիգոր Ֆն. ուսուցիչ 1897.
Օմանոս 157.
Օմար Էմիր Մելեհինէի 308–9.404.
Օմարեան Յակոբ պալր 835.
— Ն.տաճ 1283.
— Տղաս 839
Օմանւրմանճ 2315.
Օնկանոզ = Գօնանոզ 567–8
Օնպաշեան Վարդան 1974.
Օսական (պիւղ) 393.
Օսականցի Գրիգոր 956.
— Երեմիա դպիր 766.80.822 36.46.50.68.77.83.5–6.8–9.909–9.
Օտին ☞ Եւայեան Շուառ
— ☞ Ամասունի Վանեան
Օտինեան իշխանութիւն 478.
Օտին իշխան Լամբրոնի 466–8.71.
— — կառուցող Ս. Գ սնիէլ վանք Ֆն 873.994–7.9.1908.
— Ցանկադաւանի իշխան Մանճասի 520
Օպրիխ (Հանրն) 1970.
Օռէկոն 2094.
Օսման Ա. Սուլթան (1281–1325) 565. 6–7.9. [1867.920.
— Բ. — (1618–1621) 608.
Օսմանեան Առեւտրական սեհեակ (Ամերիկա) 2043. [2197
— բնկ. Էրէյլիի հանճառութիւն
— պատմ 690.2057.76.8.
— պետութիւն 561.5.70–6.80–2.4.7–91.3–5.7–8.600.5.10–1.5.20 3.9–30.3.6.42–3.7.53.7–60.4–5.93 862.74.95.911.1030.250.62.5.300. 19.26.56.427.9–30.2.44.56. 67.95. 510.601.87–8.917.9.47.51.2044.103
Օսմանիւէ 845.72.1052.197 [16.23.83
Օսմանցրդ 1879.
Օսման (պետութիւն) =Խիտավէճիկեար
— պէյ Սեհենշահ 2291 [567.
Օսէէ ☞ Fon der Osten
Օվայեան Յովակիմ 1157.
Օտապատեան Առաքել 1247.962.84.
— — (Ճառագայթ) 1586
— Առատէս 299.2313–4.
— Գէորգ 1423.
— Եղբայրներ 1959.

Օտապաշեան Նազարէթ 1312.490.2313–4
— Սեդրակ 2212.
Օտեան Գրիգոր 792. 974. 1333–40.536. 2096.116–7.9.
— եազեր Պօղոս 792–3.5.973–4. 98.1161.535–6.941.2103.16.
— Երուանդ 2079.
— Կիւլիոքան 792.
Օտեան 2139.
Օտուն Բազար (Ակսարայ) 2273.
— — Գաբու 680.
Օտուճնու Կարապետ (բաղ) 692.
Օրբելեան Սեպհաճնոս=Ուրպելեան Սեփհաճնոս (պատմիչ) 285.558.913.1842
Օրթագիւղ (Գոլիս) 1048.99. 205.18.51 2092.114.26.226.
Օրթաքաղ ☞ Մէյի քաղ (Քօմարգա)
Օրթա Մահալլէ (Էմիրէ) 779.
Օրթաֆիլիսա եկ. (Լեճիճական) 558.1841
Օրխան Ա. Սուլթան (1326–1359) 566. 80.634.
Օրմանեան Մաղաքիա Արեպ. 228.39. 47.56.80.2.4–5.90.7.307.9.12.68. 426–8.33.6.40.5.50.7.62–4.75. 97 9.500.29.36.9–40.908.13.8.49.57. 9.91.1140.200.6.18.76.150.91.
Օրպոլիսեցէ=Օրպոլիսիճա 268.
Օրտու 1184..6.248.400.
Օֆրճայմ 2014.
Օֆլաճօմա 2250.
Օմանոս 1167.235.2056.62.
Օֆիւս=Ochus 135.
Օճլազան Սեպհաճոս եպ. Մուճճուսուճճի 930–5.83–4.7.90.1005–6.83.578 83.751.2021.149.

Պ

Պազիրի=Հալաճ-Օղլու Հաճի Ցակոբ 1579
Պաքիճ Սուլթան Մէհմէտ Բ. (1451–1481) 574–6.82–5.7–8.610.21.33.5.84–5.
Պալմելիաճոս ☞ Պալմելիաճոս [1917.8
Պալիգ պէյ (դաստառր) 2123.
Պապրի Մ. 2071.
Պառլ (Միսիօճար) 738.2282.
Պարամազ 522.
Պարաճ–ա ☞ Պարապա
Պարապա=Պարապօճ=Պարաճա=Պարաճ 30.1609–10.3–4.
Պարապօճ ☞ Պարապա
Պարճուրբր Ջարլս Տիբ. 14.838.1050.
Պարապա (բաղ) 692. [2278
Պեթիմոս եպս.=Phaidimos 247.
Պէյէկ–Բամպուխ Օղլու Էմիճ 1435.
Պէլուճէ գիւղ 2214.
Պէհիպլի 31.
Պէհմի=Ջամուրեան Աբրահամ 1579.
Պէյզուլլահ աղա 842.
Պէյում 1961.2159.63.209.
Պէյսալ (բակ. Իրաքի) 2214.
Պէճէսէ=Պէճէսէ Էրմէճի= Վէճեսէ 26. 535.807.10.5–6.19.23.9–32.4. 45. 7.51.77.909.1159.65–9.71.4–7.83–4 8.93.202.8.16.9–20.9.32.434.529. 91–2.618.29.43–4.7.54–5.73.9.94– 6.708.46. 54.6. 60.2.4.7. 824.73. 972–4.7. 2008.69. 100.2.232.65.
Պէճէսէ Էրմէճի ☞ Պէճէսէ [9.81.
Պէճէր (Կ. Գոլիս) 2069.
Պէճեսեան հասասաութիւճ 2230.
Պէռիէօլ 1547.
Պէրասեան վրդ. 1995.
Պէրիգիւղ (Գոլիս) 2030.83.
Պէրիս փաշա գիճ. հրամանատար 1404–5
Պէրհաս — 598.
Պէրուխան Բարուճակ պէյ Տիբ. 938.1334
Պէրեզ 1609.
Պէրճինեցի (դուխ Թօսմանեայի) 1474.
ՊէՒէ ☞ Վահկայ բերդ
Պիպիճեան Գրիգոր 1995.
Պիլասեվիճա 1053.5.185.972–3.2006– 8.45.106.94.
Պիլիբէճ սճորէճ կեդրոճականի 2057.
Պիլիճբէ ☞ Շէյխ Խպրահիմ
Պիլիպէ=Փիլիպպոլիս= Փիլիպպէ 240. 383.944–5.1096.547.928.77.2109.201
Պիլոսրասոս 708.
Պինլէյ=Finlay George 396.438.83.6
Պինոդոս 248
Պիսէճճա 188.
Պիտարի ☞ Ճէլալի
Պիտմուս կուսակալ 227.
Պիտոլսի 2047.
Պիցմէրայս (գաղճի ոսպիկաճ) 1357.
Պիֆս ☞ Տուրկուլ
Պլավիաս ☞ Սիս
Պլեօմաճ 2105.

Ֆնեզեան Բարսեղ 1980.
Ֆնեզլեան Արթօ 2082. [402.2081-2.
-- Գառնիկ 272-3. 335. 92.9.
— Գէորգ 1478.957.2081.
— թնեաճիք 2081.
— Յարութիւն 1478.957. 2081.
— Պետրոս 1478.957.
— Պօղոս 1478.
— Սարգիս 1478.957.
— Վահառատուն 2081.
Ֆորրեր = Forrer E. 46.52.86.90-3.7. 109.15-7.20-1.9.44.
Ֆուաս Ա. (բազ. եգիպտոսի) 2104.
— (բաղնիք կեսարիա) 690.
— փաշա (Մեծ եպարխոս) 1334-5. 7.429-30.
Ֆուճուզեար ☞ Պիպարս էլ Պուճուխեար Մեմլուխ Սուլթան եգիպտոսի
Ֆուրուճճեան եպուպ 1282.
Ֆուրուճճըլար 769.75.85.96.801.1424.
Ֆոխան 2159.
Ֆռնուզ 297.765.1053.398.
Ֆրանչիսկեան 1078.
Ֆրանսա=Գաղղիա 167.278.613.20.57 867.1032.5-6.9.46.94.152. 206.24. 39.336.43.902.37.70-1.83.8.990.4 6.2010.9.67.83.95.120.32.5.54.66 8.304.
Ֆրանսական Գոյէն (Գահիրէ) 2104.
— Հիւանդանոց (Կ. Պոլիս
Ֆրանսուա Ա. 1343. [Թագաւոր) 2091.
Ֆրանճիներ = Ֆռանկ = Ֆռանգ=Ֆրէնկ 372.475.81.91.7.526-7.
Ֆրանճիսի 93.815. [507.
Ֆրեսերիկ Շիկամորուս (Barberousse)
Ֆրէզիէր (յա) 1995.
Ֆրէզնօ 2283.
Ֆրճնկեան Աբրահամ 948.
— Ածա 2185.
— Երուանդ 1278.487.677.2186
— թնեաճիք 666.899.933-5.8. 1103.21.315-6.476-7.2089. 150.77-8 81-2.4-6.8.
— Խուրոմ 1490.2186.
— Կարապետ Պ. 2185 [315.2184
— Հանճի Կարապետ աղա 1103.
— Մահ. Մկրտիչ (1819-1895 †) 1956.2184-5.
— Մարուքէ 2185.
— Մկրտիչ 2185.
— Յակոբ 2182.5-6.
— Յարութիւն 2185.
— Յովհաննէս 2181-2.6.
— Նուպար 1313.2186.
— Շապուհ 1490.2186.
— Պօղոս 2185.
— Սարգիս 1330.
— Տիգրան 673. 91-2.5. 962. 1302-3.12-4.477.90.5.2186.
Ֆրէնկոգի Ասատածատուր (արդի Սարգիսի) 1905.
— Հռիփսիմէ 1905. [Սեթիան
Ֆրէնկ Սեթիան ☞ Գաւիթեան Տիր.
— Տէրէի 507.781.979-80.
Ֆրէրճեռու գոյէժ (Գահիրէ) 2311.
— վարժ. (Գաւմ-Գաբու) 2304.
Ֆրէր-Մարիստեներու վարժ. (Մարգիսդ) [2093.
Ֆրնճեր 692.
Ֆրիտիխ Է. 116.
Ֆորթվէյ (Ինճիանճա) 2088.

ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ՏԱՌԵՐՈՎ ՑԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

A

Abara ☞ Լիկացոնս
Abigeru ☞ Ըլկըճ
Abnadulat ☞ Աւայիւս Տօվլէթ
Abydos ☞ Ապիտոս
Adelung 156.
Agathias 225
Ainsworth (d'Ed.) 678.93
Alaschia ☞ Ալաշիա
Alasja ☞ —
Albright W. F. 46.102.
Aletus M. 234.
Alexandri (d'. V.) ☞ Վիչինձօ տ'Ալեք-
Alidoli ☞ Աւայիւս Տօվլէթ [սանտրի
Alkiphron ☞ Ալկիֆրոն
Allard Paul 245.60.
Alliance Française 2113.
Alnhru 73.
Alse ☞ Ալաշիա
Alyat 129.

Alzi ☞ Ալաբիա
Amara ☞ Լիկաճեռա
American Bell Téléphon Co. 2248.
— Civil Liberties 2108.
Amorium ☞ Ամուրիա
Ancyre ☞ Անկիւրիա
Andabalis ☞ Անճավալը
Anderson Z. ☞ Անէէրսըն
Andrapa ☞ Գրէէնիր
Anitta ☞ Անիտաբ Խուշարացի
Ankura ☞ Անկիւրիա
Ankyra 424.
Anselme 488.
Antiochide 173.
Apcheron 2013.
Apollinaire ☞ Ապօղինարոս
Apollonius de Tyane ☞ Ապողոնիոս
Arabisse ☞ Արաբիսոս [Տիանացի
Archélais ☞ Ագաւոս
Ardaxerxes Mnémon ☞ Արտաէս Բ.
Argaeus ☞ Արգէոս [Մեծ
Argée ☞ Արգէոս
Argustana ☞ Իւրգուբ
Argyrus ☞ Արկիրոս
Arimoi ☞ Հայ
Arman ☞ —
Armeni ☞ —
Armenia Minor ☞ Հայք Փոքր
Armenian Aid Society of America 2196
Armenia Interior ☞ Հայք Խորագոյն
— Profunda ☞ Հայք Ներքինագոյն
Artalison ☞ Արքալիսոն
Artémis Pérasia ☞ Արեմիս Պերասիա
— Tauropolos ☞ — Տաւրոպոլոս
Asie Mineure ☞ Փոքր Ասիա
Asmabaios ☞ Ասմաբայոս
Assour-edil-ilâni=Սասակ =Բինալասաց
Asthianène ☞ Հաւսեանիք [127–8.
Athenogenes ☞ Աթանագինէս
Aulétes ☞ Գաղմէոս Աւղէդ
Ault-Dumesnil (Ed. d') 5.129.31.693.
Azzi 108. [706.

B

Babelon Ernest=Պապելոն Է. 201.2258
Baedeker 694.
Bagadaoner ☞ Բագասաւոնացի
Bagnes Norman 393.
Baline ☞ Բալու
Baltrousaitis Y. 68.
Baltzer Ed. 237.
Bardenhever ☞ Բարթենհեվէր
Barclay V. Head 706.
Barly Pesesval Dr. Եւճիկէ 2313.
Barsakis ☞ Բարսակիս
Bar-Sauma ☞ Պար-Սաւմա
Barth H. 3.673.93.701.
Bas (M. Ph. le) 132.61.76.312.
Batke Creek College 2052–3
Battle Creet Saniterum 2248.
Baur 236.
Bayet C 349.71.3.
Bazil St. Յիսուսեանց վրժ. 2043.
Bazio ☞ Բագիս
Beni-Cheddat 602.
Benfey 46.
Benoist M 908.
Bercham (Max Van) 555–6.
Bidaoa ☞ Բասեն
Bidané ☞ —
Bilabil Friedrich ☞ Բիլաբիլ
Bilabitene ☞ Բալաճովիս
Bimboa ☞ Բիմբոյա
Bisell College of Photo-Engraving 2066
Biza 430.
Bizana ☞ Բասեն
Bizou ☞ Պիզու
Blackie W. G. 672–3.87–8.93.1470.85
Blois Etienne de 480.
Bluteau F. 262.
Boetti (Battista Giovanni) =Շէյխ Օղլու Օլօ = Մանսուր 612–3.
Bossert Dr. 107.
Botentron ☞ Բիւզանդի
Boukoulikos (Boukos) կիրճ 318.
Boussell W. E. ☞ Պսալ prof.
British Rationalist Association 2108.
Brooks E. W. 271.332.45.95.
Brosset 437.67.
Brown 683.
Brzyluski 94
Buchholz Adolf=Բուխհոլց 134.
Buffolo 2008.
Bunak V. 54.
Bury I. B.=Պիւրի prof. 349.78–9.

C

Cabeira ☞ Նէոկեսարիա
Caesareia ☞ Կեսարիա
Canadian Presbyterian Board 2107.
Cappadoce ☞ Կապադովկիա
— ☞ Կապուտակ գետ
Cappadocia ☞ Կապադովկիա
— Prima ☞ Կապադովկիա Առաջին
Carbeas ☞ Կարբէաս
Carca de Vaux 429.
Carchemisch ☞ Կարկամիս
Carlton College 2065.
Cartar Junior High School 2234.
Cascelio Keladou 710.
Catane 175.
Cataonia ☞ Կատաւոնիա
Cesarée d'Anazarba ☞ Կեսարիա Անազարբեաց
— d'Antioche ☞ — Անտիոքի
— de Bage ☞ Կեսարիա Պակեաց
— de Bithynie ☞ — Բիւթնեացոց
— de Cappadoce ☞ Կեսարիա Կապադովկիացւոց
— de Palestine ☞ Կեսարիա Պաղեստինի
Cesare Vecellio ☞ Կեսար Վեչելլիո
Cesarienne Moritangas=Cherchell 709
Chabot J. B. 2260.
Chaizar ☞ Կեսարիա Մաւրիտանիոյ
Chalandon F. = Շալանտոն Ֆ. 415.67
Chalyber ☞ Քալիւբացի [71.7-8.
Chantre E. ☞ Շանդր է.
Charisan ☞ Խարսիան
Charisianum ☞ —
Charison ☞ —
Charon ☞ Քարոն
Charondas ☞ Քարոնդաս
Charonia ☞ Քարոն
Charonium ☞ —
Charsian ☞ Խարսիան
Chassang 236.
Chattili ☞ Խաթ
Chelsea High School 2234.
Cherchell ☞ Césarienne Moritangas
Chiliokomon=Հազարագիւղ 218.
Chindi ☞ Ջինդի
Christ ☞ Քրիստոս
Cibistra ☞ Էրեկլի
Claudia 452.
Clemanceau ☞ Կլեմանսօ
Clisure ☞ Kleisoura
Coelesyrie ☞ Ասորիք
College des Frères (Գաղթ Գիւղ) 1237.
Comana ☞ Կոմանա Կապադովկեաց
Commissaire Hors Classe 2126.
Compte de Cholet ☞ Շօլէ
Comptoir Financier Commercial 2079.
Contenau G. ☞ Քօնթընօ
Cooper ☞ Կուպեր
— Union Art School 2248.
— — College (Նիւ-Եորք) 2113
Corcoun ☞ Քորգուճ
Cotyacum ☞ Կաւսիճա
Crampon A. (l'Abbé) 5.129.31.693.706
Crispus 302.720.
Cuinet Vital ☞ Քինէ Վ.
Cum Land 2101.
Cybistra Heracles ☞ Էրեկլի
Cyzistrorum 429.

D

Dadd S. W. Dr. ☞ Տաս Տքր.
Davio J. 1517.
Dazimène 306.
Defremery M. C. 352.
Denyz Cochin 2132.
Department of Criminal Investigation [2106.
Detzel 252.
Dhoulkila ☞ Դու'լ կիլա
Dianios ☞ Դիանիոս
Diehl Charles ☞ Տիհլ Շարլ
Digénis Akritas ☞ Դիգենիս Ակրիտաս
Digisène ☞ Դեգիք
Diocesarée 258. [իացի
Diodre de Cicile ☞ Դիոտորոս Սիկիլ-
Diogène ☞ Ռոմանոս Դ. Դիոգենէս
Dion Cassius ☞ Դիոն Կասսիոս
Dioscuriade=Sepastopolis 222.
Diospolis ☞ Նէոկեսարիա
Ditroit College of Law 2102.
Djosastaroun ☞ Դու'լ կիլա
Dokeià ☞ Դոքիա
Dozer ☞ Տոզեր
Droysen 166.
Dubeaux Louis 5.129.31.693.706.
Dulaport 94.8.

Dulaurier 428.
Dussaud René 83.138.

E

Ecole Estienne 2234.
— Supérieure des Mines 1217.
Egyptian Photo-Engraving Manufactory
Elaïoussa ☞ Ելեւսա [2304.
Elausa ☞ —
English High School 2222.
Enyo ☞ Եննիւս
Eratusthénes ☞ Երաստոսթենէս
Eupatoria ☞ Եւպատորիա

F

Faoul 213.
Faustinopolis ☞ Փաւստինոպոլիս
Felix Von Louschan ☞ Լուշան Ֆոճ
Filepicus ☞ Վարդանէս Փիլիպիկոս
Finlay George ☞ Ֆինլէյ
Firmilianos ☞ Փիրմելիանոս Կեսարացի
Flavius Arien ☞ Արրիանոս
— Tiberius Mauricius ☞ Մորիկ
Focillon prof. 68. [Հայկազն
Fon der Osten=Օստէն 94.129.
Forrer Emil ☞ Ֆորրեր
France-Orient բնկ. 2041.
Frederic Macler ☞ Մակլէր Ֆ.
Freret 157.
Fundamantalist ☞ Հիմնապաշտ

G

Gabinius 186.
Gabriel Albert ☞ Գաբրիէլ Ալպէր
Galombégad ☞ Գալոճպաղաս
Gauer (Jules Van) 607
Garsi=Karissa de Ptolemé 320.
Garstang Y. = Գարստանգ 46.63.5.87.
Gaspey Otto-Sanor 2060. [97.100-1.
Gavius M. 42.
Gelb Dr. 87.107.
Gelzer H. ☞ Գելցեր
George Washington High School 2248
Géorgie ☞ Վրաստան
Gerard (James W.) 2044.
Gerber Miss. ☞ Կրպպր Միս.
Gfrörer A. F. 390.425.52.5.
Gibbon ☞ Գիպն
Giuseppe Sergi ☞ Ցերճի
Gladstone Wiscount 1450.
Göetze Albert ☞ [illegible] Ալբերդ
Goodyear Fire & Rubber Co. 2233.
Gordianos Avrillos 710.
Goubbos 452
Gramer Ed. ☞ Կրամեր
Grégoire H. 479.
Guentrosgavis ☞ Կիգիսար
Guerin S. F. 280.
Gugard 726.
Guiziodara ☞ Գուլ'ի Կիլա
Gumout Fr. 140.
Gurdius ☞ Գորդիոս
Güterbock 270.
Guy Arthur 23.693.709.11.1470.
Gygès ☞ Գիւգէս

H

Ha-at-ti-li ☞ Խար
Hackett's Town 2010.
Haidelberg 2060.
Halgia 73.
Hamilton ☞ Համիլթըն
Hammer 507.16.49. 64-7. 70.7.83-4.
Harnak A. ☞ Հարնակ
Hatti ☞ Հար
Hattili ☞ Խար
Hattusas ☞ Պողազքէոյ
Harzfeld Jean ☞ Հերձֆելտ
Haupt Lehmann 58.121-2.48.
Hay ☞ Հայ
Hayasa ☞ Հայասացի
Herren 156.
Hellert J. J. 549.
Helyot 262.
Heraclée de Cappadoce ☞ Էրեկլի
Heraclius Flavius ☞ Հերակլ Ա.
Hermoniorum Terra 495.
Hethiter ☞ Հար
Heyne 175.
High School Normal Teachers College
Hiller 47. [2049.
Hipparque ☞ Հիփփարքոս
Hisia Monastère ☞ Գրիգոր Ա. Նիւսացիի վանք Նաեւ Նիրզէ
Hittite ☞ Հար
Hoeffer Ferd. 135.

Hogarth ☞ Հոգարթ
Hommel Fr. ☞ Հոմմ՛ել
Houen 686–7.
Hrozny B. Prof. ☞ Հրոզնի
Hubschman ☞ Հիւպշման
Huart M. M. 555.
Humann=Հումանն 1448–9.
Hunter College 2248.
Hurri ☞ Խուռրի

I

Iassou T. Fl. 710.
Ibn Battuta ☞ Իբն Պաթթութա
— -el-Athir ☞ Իպն էլ Ալթիր
Imboof-Blumer 14.
Institut of Musical Art 2113.
— Pasteur 2093.
— Royal de desert 2104.
Iova State Univarsity 2052.
Irklũ 710.

J

Jablousky Paul Ernest 156.
Jesphanion (G. de.) 684.
Jessen J. 236
Joanne 716.
Johan Lydas ☞ Լիւտաս Յովհաննէս
Jonquière (Vicomte de la) 590.3.5.7–9.602-6.8-9.11.3-5.35.6.
Jouanin J. M. 607.
Joubert (Pierre Amédeé) 594.
Julian Ep. ☞ Յուլիան
Julie 710.
Julius Pelignus ☞ Յուլիոս Պելիգնոս
— Sextius 173.
Jupius M. 171.
Juvenal ☞ Յուվենալիս

K

Kada Vadn ☞ Կապադովկիա
— Yachn ☞ —
Kadès ☞ Կադէս
Kannenberg ☞ Կանէնբէրգ
Kappadokia ☞ Կապադովկիա
Kappadokes ☞ —
Kappatok ☞ —
Karissa de Ptolemé ☞ Garsi
Karolidis N. ☞ Կարոլիդիս Ն.
Karst Jos. 45.
Katpa Ducha ☞ Կապադովկիա
Katpatuk —
Katpatuka ☞ —
Kavadanek ☞ Կաւարտանէք
Kékauménos ☞ Քէքաումենոս պաժիչ
— ☞ — բեա.
Keladou Cascelis 710.
Kelouk ☞ Քելուք
Kerasunde ☞ Կիրասոն
Kerkouk ☞ Քերքուք
Khaldia ☞ Խաղդիք
Khanzadian Z. 150–2.
Kibossa 426.
Kiepert ☞ Քիբերթ
King St. Mary 2248.
Kinneir 683.
Kiskisos ☞ Քէսքիճ
Kissuvadna ☞ Կապադովկիա
Kitharidzon ☞ Կթառիճ
Kleinasien ☞ Փոքր Ասիա
Kleisoura=Clisure 422.
Kleisura Balaleison ☞ Կղիսուրա Բա-
Klimis 710. [ղադացոց
Kodama 420.
Koraa ☞ Մարագոչայ
Korkoun ☞ Գորգուճ
Kornemaun 78.
Kraus F. H. 245.693-4.9.
Kretchmer Paul ☞ Կրէչմըր
Krümbacher K. ☞ Կրումբախէր
Kurpas 87.
Kybistra ☞ Էրէկլի
Kyrsilos ☞ Կիւրսիլոս
Kyzistra ☞ Կիզիստրա

L

Lagard Paul ☞ Լագարդ
Lapara ☞ Լիկաճնոս
Larousse 567.70.
Lassen ☞ Լասէճ
Laurent J. =Լօրան 196–7.221.70.334 42-3.5-8.55. 62.8.86-8.90. 413.5. 9-26.8-9.31.6-8.40-2.5-6.53.5-8. 60.6-8.71.9-80.6.
Le Bas (M. Ph.) 569.
Le Beau 300.2-8.26.437.49.86.8.

Lentul Degh ☞ Լաւաճդ Սարչի
Léonida Aidon 710.
Léonido 710.
Létoios ☞ Լեթոս եպ. Մելիտինոյ
Leucosyrie – Leukosyrien ☞ Սպիտակ Ասորիք
Lévidis ☞ Լեվիտիս
Lincoln Grammar School 2101.
Loewe (Herbert M. Y.) 482–3.9.95.
Longin ☞ Լոնգինոս
Longinis Tratonicou 710.
Longinus ☞ Ղուկիանոս Նարիւրա-
Lucas Paul ☞ Լուկաս Պօլ [պես
Lucien ☞ Լուկիանոս Սամոսացի
Lycos ☞ Իրիս
Lykandos ☞ Լիկանոս

M

Mâ = Մա Աստուածուհի 156.212.434.
Mada ☞ Միսաճի [2282.
Madison 2050.
Magnopolis ☞ Եւպատորիա
Major Marshall 2128.
— W. H. Fluin 2109.
Mallus ☞ Մալլոս
Manda ☞ Միսաճի [լիոս
Manius Aquillius ☞ Մանիոս Ակուի-
Manual Training High School 2251.
Mâqâli ☞ Մակելլոս
Markwart J.=Մարկուարդ prof. 12.58. 132.9–40.6–8.52.211.
Martin St. 346.
Martyropolis ☞ Նիրկերտ
Masonic and Shriner's կազմ. 2316.
Maspero ☞ Մասպէրօ
Massachusets Institute of Technology
Max Berger 261. [2249
Maximos Tyrios ☞ Մաքսիմոս Տիւրոս
Mazaca ☞ Կեսարիա Կապադովկիոյ
Méandre ☞ Մէանդր
Medeios ☞ Միտոս Լարիսացի
Medico-Chirurgical College (Ֆիլատելֆիա) 2305.
Mengkin Oswald ☞ Մէնգքին prof.
Mesech ☞ Մեսէք
Mesopotamia ☞ Միջագետք
Metropolitan Museum 2248.
Meyer Ed.=Մէյեր 45.52.8.66.81.121.
Meynial prof. 2309. [30.
Michel le Syrien ☞ Միքայէլ Ասորի
Michelet Jules 2090.
Midrodora 710.
Migeon G. 553.
Migue 290.
Milchlory School (Նիւ-Եորք) 2202.
Milwaukee ☞ Սաուքի Միլուօքի
Mionnet 14.
Mithrinès ☞ Միհրաս
Modrina ☞ Մոտրինա
Mommsen Th ☞ Մոմսէն
Montaigüe de Գուարին=Կէրէն=Կարին 509. [Գարակլէոս
Montanus Parakletus ☞ Մոնտանոս
Mont Blanc ☞ Մօն Պլան
Mordtman A. D. ☞ Մորդտման
Morgan (J. de) ☞ Մորկան
Moudaçaroun ☞ Մուսաւասուն
Mouqassa 1896.
Moutalembert 262.
Mt. Pleassant Tradeweld School 2049.
Multnomah բնկ. 2094.
Municipal Cousule 2315.
Murray 416.9.24.8.50.62.
Musin Ovide 2315.
Muski ☞ Մուշ

N

Naucrate Նաւրք 258.
Nauman 678.
Near East Relief 2036–7.247.
Nemfi ☞ Նիմֆ
Neophyte Arestote ☞ Նէոփիս Արիս-
Nésas ☞ Նիւսաս [տոս
Nêsis ☞ Նոչի
Newark 2315.
Newnan Club of N. Y. C. College 2234
Nicephore ☞ Նիկեփոր որդի Աբտա-
ւազդ զօր.ի [զօր.ի
Nicétas ☞ Նիկէտ որդի Աբտաւազդ
Nill Me' Neal 2107.
Ni(s)aja-Nêsaion կամ Nisaion pedion (Նիսաեան դաշտ) 90.
Noale ☞ Նօալէ
Nointel (Marquis de) 1292.

Norfolk (Virginia) 2037.
North Western համալսարան 2049.
Nyssa ☞ Նիւսա
Nyssas ☞ —

O

Ochus ☞ Օխուս
Ohis State University 2066.250.
Oksut Գալէ 113.
Oliphant Smeaton 396.
Olmstead 83.
Opodando ☞ Բիւզանդի
Owens College 2081.
Oxylithus 319.

P

Pampalus ☞ Պամպալոս
Pancalia կամ Pankalia 320.
Partsch Yoseph ☞ Պարչ Յովսէփ
Paryadrès ☞ Պարիադրէս
Pauly-Wissowa 708.
Peekertrill Military Academy 2202.
Peltier Ad. Ch. Abbé 280.
Pendegostalis ☞ Հոգեգալստեանց
Pensylvania ☞ Բենսիլվանիա
Perfectionist ☞ կատարելագործեալներ
Perrot G. 1609.
Phaidimos ☞ Փիդիմոս եպս.
Pharsak ☞ Վարսակ [Փիլիպիկոս
Philipicus Bardanes ☞ Վարդանէս
Philostrate ☞ Փիլոստրատոս
Phlégon 234.
Piazzan Moutferrat 612.
Pittarde Eug. 58.551.685.
Pityus 91.
Plotin ☞ Պլոտինոս
Podando ☞ Բիւզանդի
Podandus ☞ —
Podantos ☞ —
Poduando ☞ —
Post W. M. Dr. 1184.
Pottier Edmond 83-4.
Prasek Justin 124.
Preller 215.
Proiserios ☞ Պրոյերեսիոս
Przeworcki S. 87.117.
Psellos ☞ Փսէլլոս Միխայէլ
Public School 2002.
Purahanda ☞ Բուռուտաքքու
Purushattu ☞ —
Pusukin 77.

Q

Quaker ☞ Քուէյքր
Quatremère 533.
Quien (le) 284.

R

Racine Junior High School 2049.
Ramband A. 479.
Ramsay ☞ Ռամսէյ
Raynaldus 527.
Rennel 424.
Rha-Volga 91.
Rhegeas 319.
Robert Guiscard 437.
Roger Noëlle Mme. 551.
Romien 2132.
Rossi(de) 295.
Royal Canadian Mounted Police Force
Ruge ☞ Ռուգէ [2106
Rush Medical College 2094.
Ruy-Blas 1338.
Rypley William 58.

S

Sachakios Vrachamios ☞ Սահակ Վրախամիոս
Saint-Blin (Haute Marne) 1239.
— Martin 368.420.37.86.
Sales Departent 2315.
Saladın A. 549.52-7.
Saladuwara=Savatra 87.
Salahalmatraki ☞ Սալահալմաթրաքի
Salzano ☞ Սալցանոյ
Samandra ☞ Դամանդրա
Sannes ☞ Ցաճ
Sanoi ☞ —
Sapor ☞ Շապուհ զօր. Հայկ. թեմին
Sardis ☞ Սարդիս
Sartiaux 30.
Sasime ☞ Երեսիմա
Sathas 336.
Satrapiae ☞ Նախարարութիւնք
Saugar 455.
Savatra ☞ Saladuwara

Scapti 42.
Scaptius 42.
Schenectady 2128.
Schlumberger Gustave = Շլումպերժէ 317-8.20.37. 72.4-6. 82.7-8.402. 8-10.5.20-2.37-8.48.82.553.
Scylitzès ☞ Սկիդիցէս
Sébastopolis ☞ Dioscuriade
Secounda 710.
Sheffield Scientific School 2008.
Sex Rufus ☞ Սեքսթոս Ռուֆոս
Sidney Smith ☞ Սմիթ Սիտնէյ
Silvain ☞ Սեղուանոս
Simandoua ☞ Տամնդաւ fղ.
Simposion ☞ Սիմփոսիոն
Sir O. Wilson 694.
Sisina ☞ Սիսինա
Sitta ☞ Տիտաս
Skydisès ☞ Սկիտիսէս [tali 2041.
Société Italo-Armeno dei tappeli orien-
Société de l'histoire de droit de Paris [2309.
Sõloveteh 613.
Southern California Gos. Co. 2251.
Springfield (Mass.) Գոլէճ 2249.
Srezneveski 402.
Stanford համալսարան 2203.
Stein 15.
Sterrott J. R. S. prof. 212.
Stewart Dr. ☞ Ալվազեան Լեւոն
Suarez George = Jord-Սուարեզ 1336.
Sudan chambre of Commerce 2315.
Suidas 708.
Symnada ☞ Տամնդաւ fղ.
Syrie ☞ Սուրիա

T

Tabeb Labile T. 612.
Takaichwill 486.
Tallas ☞ Թալաս
Tavernir Jean Baptiste ☞ Թավերնիէ
Tephrique ☞ Տիվրիկ
Teridate ☞ Տրդատ Պատրիկ
Texier = Թէքսիէ 3.39.428.31-3.551. 686.704.16.29.53.1001-2.
Tiberine ☞ Տագիանոց
Tibrique ☞ Տիվրիկ
Tillmont 711.
Timilkia 73.
Tingis 709.
Toderini Abbé 1547.
Tomaschek ☞ Տոմաշէկ
Tontoulon (de) Prof. 2309.
Torino 54.
Tozer 682.
Transcaucasie 2013.
Trocmes 171.
Tsamandos ☞ Ծամանդոս
Tudebode 480.
Turquménie ☞ Թուրքմէնիստան
Turquie d'Asie ☞ Ասիական Թուրքիա
Tyana ☞ Տիանա
Typicon 437.
Tyropaeum ☞ Ըլկը
Tzamandos ☞ Ծամանդոս
Tzannes ☞ Ցան
Tzetta ☞ Ծիցաս

U

Ulmann C. ☞ Ուլման
Unger Eck. 46.
Urmeni ☞ Հայ
Uzès ☞ Իւզէս

V

Va (Ամերիկա) 2311.
Vaillant 133.
Van Berchem 820.
Vaudal Albert 1292.
Vander Meer P. 77.
Varro ☞ Վարոս
Vashania 73.
Velitat (Treatise de) 425.
Venasa ☞ Վենասա
Vergers (Noëls des) 332.
Vermout-ի համալսարան 2221-2
Vicomte Benoist d'Azy 2131.
Villatica ☞ Վիլլատիկա
Vital Cuinet ☞ Քինէ [8-9.
Vogt Albert (Abbé) 317.9.23.71.405
Vollet 287. [Վրախամիոս
Vrachamios Sachakios ☞ Սահակ

W

Waddel L. A. 53.
Washington Irving High School 2316.

Weber Georges Dr. 164.85.222.
— O. 114.
Weidner E. ☞ Վայցներ
Weil G. 467.
Wesendonk (Von O. G.) ☞ Վեզենդոնք
West Dr. ☞ Ուեստ Տէր.
William Smith 706.13.
Windros (Գաճաստա) 2316.
Winkler Hugo ☞ Վինքլեր
Wisconsin ☞ Վիսքոնսըն
Wissowa 699.
Wooley Leonard 63.77.
Wright W. 480.
Wulfila ☞ Ուլֆիլիաս եպս.

Y

Yagli-Bayat 87.
Yesphaniou (de) 479.
Yorga N. 452.
Yortan 83.
Ypsen Gunther 58.

Z

Zamaneni ☞ Զապեռա
Zeta ☞ Զիտաս
Zeus Némésios ☞ Զեւս Նեմեսիոս
Zimmerer Oberhummer R. ☞ Զիմմերէր
Zizani=Զիգանի Ալաթցի 553.7.
Zologou Augusta 710.
Zomarides (de Eugen) 543.
Zonar 450.
Zosta ☞ Գերբէ

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Ինչպէս արդէն ընթերցողներու ուշադրած բաժնին մէջ (տես էջ ԻԴ.) բացատրուած է, կարեւոր վրիպակները կը նշանակուին հոս, խնդրելով որ անոնք սրբագրելու խնամքը ունենան ընթերցողները նախ քան գրքին ընթերցումը։

Թէեւ այն վրիպակները որոնք հասկնալի են և իմաստի այլայլութիւն առաջ չեն բերեր, ինչպէս նաև նմանանձև տառերու խաթնները, որոնք ընթերցողները ինքնին կրնան սրբագրել, զանց առնուած են այս վրիպակներու ցուցակին մէջ։

Կարեւոր մի քանի սխալներու սրբագրութիւնները, որոնք յաւելուածով կատարուած էին, չեն կրկնուած։

Էջ		Տող	Սխալ	Ուղիղ
7	վերէն	26–7	premier	premières
8	»	16	*մինչև*	*մինչև*
9	վարէն	7	*Ալին տաղ*	*Ալի տաղ*
12	վերէն	7	*յետագայ*	*հետագայ*
14	»	8	*բազմութիւն մը*	*բազմաթիւ*
14	վարէն	4	*մէկ*	*մէկ*
17	»	14	*գատրխարքը, որ*	*գատրխարքը*
17	»	4	Le	La
20	»	10	*արեւմտեան*	*արեւելեան*
22	»	10	*չրիայինն*	*չղիայինն*
23	վերէն	19	*Ոայնախ*	*Բ֊յնախ*
27	վարէն	2	*մորեցի կամ թուրքերու մոռ մեցի*	*մարեցի կամ մորմեցի*
28	»	13	*պէտք*	*պէտքը*
28	»	5	*ՀԱ 0*	*ՀԱ 1900*
31	վերէն	4	*ժայթքէ*	*ժայթքեն*
32	վարէն	5	arcient	ancient
32	»	2	compaignes	campaigns
32	»	1	Ramsey (1)	Ramsay
34	վերէն	13–14	*վերլնահապէս*	*վերլնահանապէս*
36	»	25	Theologeu	Theologen
40	»	9	*Նազանզացի*	*Նազիանզացի*
41	վարէն	4	Hatzfeld	Harzfeld
43	»	19–18	*կազմակերուքիւն*	*կազմակերպութիւն*
45	վերէն	20	vetwandschaff	verwandschaff
45	»	26	Gotez	Götze

(1) Նոյն սխալը նաեւ 234, 240, 244, 258, 268, 320, 451 էջերուն վրայ պատահած է։

Էջ		Տող	Սխալ	Ուղիղ
46	վերէն	6	վաբտանէր	վայտանէր
46	»	9	königs	Königs
46	»	27	Աբխազատիս	Աբխազաթէս
46	վարէն	14–13	Կազովկիա	Կապադովկիա
47	վերէն	7	lelurbuihe des alten geographie	Lehrüche der alten Geographie
47	»	14	մէկ	մէջ
47	»	19	Քարօլտիր	Քարօլթիր
48	»	5	կը գտնուին	կը գտնուի
53	»	23	Ha-ad-ti-li(s)	Ha-at-ti-li
54	»	13	կ'որոշուին	կ'որոշուի
56	»	15	Homstauricus	Homotauricus
58	»	4	Chattit	Chattili
58	վարէն	14	յայտնագործուի	յայտնագործուին
59	»	5	հուր	հար
61	վերէն	25	Ծովք	Ծովիք
62	վերէն	30	վերջին	վերջէն
63	վարէն	15	Wanders	Wonders
63	վարէն	1	ցերդին պատկանելէ։	ցերդին։
64	վերէն	23	Պազար	Պոդազ
64	վարէն	3	դաշտագետին	դաշտագետնին
65	»	3	Garstnag	Garstang
66	վերէն	5	կ'չխէր	կ'իշխէր
68	»	12	entrelancs	entrelacs
69	վարէն	3	Արգի	Ալգի
72	վերէն	4	սահմանագուած	սահմանափակուած
72	»	19	Yahrtausend	Jahrtausend
73	վարէն	17–16	Նեբյացնել	Նեբկայացնել
76	վերէն	4	Երպատի	կերպատի
77	»	1	Yahrtausend	Jahrtausend
79	»	1	գրոշմուած է	գրոշմուած են.
79	»	8	գլանիքը	գլանիկ
80	վարէն	10	է	են
81	վերէն	12	պնակէներ	պնակներգէնները
81	վարէն	7	յիշատատրանները։	յիշատակարանները։
82	»	3	2.0.	2000
83	վերէն	7	Le Lydie	La Lydie
85	»	17	Խութուչիլի	Խաթուչիլի
90	վարէն	16	Նիշաչը	Նէշաչ
91	»	12	բուծողները	բուծանողները
95	վերէն	21	անոսր	անօսր
95	»	35	կազմակերպու-	կազմակերպում-
97	վարէն	16	Emile	Emil
97	»	12	Նատատ Մին	Նարատ Մին
101	վերէն	2	Տուգխաչխաչ	Տուգխալխաչ
103	»	18	Հանձիտ	Հանձիթ.

Էջ		Տող	Սխալ	Ուղիղ
109	վարէն	16 և 23	Դուտխալիա	Տուտխալիշ
110	վերէն	6–7 և 19	»	»
111	վարէն	11	Յանկուրլու	Յունկուրլու
113	վերէն	20	Գարա Ույխուք	Գարա-էօյխուք
114	»	29	des	der
117	վարէն	6	S. Przewoscki	S. Przeworcki
120	»	12	Kappadokian	Kappadokien
123	»	3–4	Փխուգ(իա)	Փախուգ(իա)
124	վերէն	25	Շար—կամանա	Շար=կամանա
124	վարէն	5	sus	zur
124	»	5	Erobirung	Eroberung
128	»	10	Պարակ	Յատակ
129	վերէն	19	հատատատութեան	հարատութեան
134	»	1	Գողիբրիա	Գողիբրիա
138	»	27	A. Dissand	R. Dussand
139	վարէն	6	Մարքաբա	Մարկուարա
142	»	3	Ուբարուն	Յուբրիան
144	»	3-2	կուչչարի	կուչչարա
146	»	16	հանգիստացած են	հանգիստացած է
150	»	3	կրիչմեր	կրէչմըր
158	վերէն	2	կրիչմեր	կրէչմըր
166	վարէն	2	Տիզերական	Տիեզերական
175	վերէն	34	Քարոնագաս	Քարոնգաս
188	»	36	Աբիթաբզան Ռ.	Աբիթաբզան Գ.
190	»	5	Լիկայոնիան	Լիկաւոնիա
193	»	4	են թարկելու	են թարկուելու
201	»	17 և 21	Արչամաչատ	Արչամուչատ
206	»	24	կորտեան	կորտեան
209	վարէն	18	(17—398)	(17—395)
211	վերէն	18	Գարատաբիտիս	Գարատափնէ
211	վարէն	7	Ատրատեն	Ատրատափնէ
213	»	12	Քամամեն	Քամանեն
214	վերէն	12	Նազիազոս	Նազիանզոս
216	վարէն	9	(4)	(5)
216	»	5	(5)	(4)
217	»	24	Հերմայի	Հերպայի
218	»	5	Ֆիլոսարատոս	Ֆիլոստրատոս
221	»	5	Lanrent	Laurent
223	»	8	երբ վանուեցաւ	վանուեցաւ
238	»	16	Գերգէ	Գեորգէ
238	վերէն	16	որթի	որդի
240	»	27	des	der
242	»	14	պութագորեան	պլութագորեան
253	վարէն	10	Մարկոս Աւրելիանոս	Մարկոս Աւրելիոս
245	վերէն	8	Եւսեբիս	Եւսեբիոս
250	»	35	Յուրբին	Յուրբէն
253	»	25	յանկոս	յանկոս

Էջ		Տող	Սխալ	Ուղիղ
255	վերէն	29	Արգէաթ	Արգէաթ
256	»	2	Ղեւոնտէա	Ղեւոնդիա
265	վարէն	8	Լաւոտիկէի	Լաւոտիկէի
267	վերէն	29–30	համար՝ Թրակիոյ	համար, Թրակիոյ
267	վարէն	11	յազգն	յազգն
272	վերէն	20	Գ. Ֆաւգլեան	Գ. Ֆնտգլեան
276	»	27	խարտաւանանքներու	խարդաւանանքներուն
277	»	28	Ն. Արտոնց	Ն. Ագոնց
278	»	4	կուսակցութեան	կուսակցութեանց
280	վարէն	10	ակաւ	ակաւծ է
284	»	10	ի գէպ յիշել	ի գէպ է յիշել
289	վերէն	23	փրկելու	փրկուելու
290	»	37	Աատագիայ	Աատագա
291	»	24	Աատագիա	Աատագա
300	»	29 և 34	Lebeau(1)	Le Beau
303	վարէն	11	կոատանա	կոատանդ
307	»	13	կարպատա	կարպէատա
310	վերէն	9	Միքայէլ Ք.	Միքայէլ Գ.
310	վարէն	6	Թագմա Ու.	Թագմա Ու.
316	վերէն	22	Քադրատա	Քարդատա
317	»	11	Գարտակիմամիներա	Գարտակիմամիներա
318	»	17	Մալէիներա	Մելեաիներա
321	վարէն	8	հարքաններբ	հարգաններբ
325	»	4	Ն. Արտոնց	Ն. Ագոնց
328	վերէն	11	կոատանդին է.	կոատանդին ե.
330	»	5	Lycus	Lycos
332	»	37	կոատանդին է.	կոատանդին ե.
332	»	37	ատաչաւ	ատաչացաւ
334	»	3	Քէքուսներա	Քէքսմներա
336	»	15	քաղաք մը նկատէր	քաղաք մը կը նկատէր
341	վարէն	3	խաւատանէքն	խաւատաներէքն
345	վերէն	20	par	per
347	»	2	կուկուատն	կոկիատն
352	»	4	Ոսիտիկիուն	Ոսիտիկիոն
353	վարէն	14	եագուպ	եագուա
357	վերէն	5	Գալեպանեան	Գալեմանեան
358	»	3	կեներտոներա	կեներտներա
358	վարէն	15	Քէսիաներա	Քէսիանէա
363	վերէն	11	Դարէք, Դէզիք	Դարէք, Դեզիք,
370	վարէն	12	ուներնաւլուն	ուներնաւլուն
372	»	5	Մալեաիներա (2)	Մելեաիներա
374	»	14	որիւ	որդի
379	»	9	Մանագիէն	Մանագիէն

(1) Նոյնպէս ճաեւ էջ 302–308.326.449.486.488 :

(2) Նաեւ էջ 375 տող 8 եւ 376 տող 9 :

Էջ		Տող	Սխալ	Ուղիղ
392	վերէն	27	Հայոց	Հայուն
392	»	29	ցոյց կու տայ	յայտ բերած
397	»	33	կապրանիմոսի	կոպրանիմոսի
398	»	49	Խազիր	Խազիր
404	վարէն	9	Միքայէլ Դ.	Միքայէլ Դ.
413	վերէն	1	Քէքեմինոս	Քէքօմենոս
422	»	34	Արկաուէնը	Արակուսը
425	վարէն	4	Ibn-el-Athis	Ibn-el-Athir
426	վերէն	36	Tsamantos	Tzamandos
429	»	34	Tamaschek	Tomaschek
442	վարէն	3	Ապալդարիպ	Ապլդարիպ
450	վերէն	31	Մամեաորայի	Մամեաորայի
452	»	20	Քէքամինոս	Քէքօմենոս
461	»	36	Նիկիտարի	Նիկաորի
462	»	6	Մոնտալեան	Մանտալեան
462	վարէն	14	Աուտի և Ապուտալհի	Աուտմ և Ապուտալհ
478	վերէն	1	F. Ghalandon	F. Chalandon
482	վարէն	4	Շուլումպերժէի	Շլումպերժէի
521	վերէն	1–2	չարուճակեան	չարուճակեան
522	վարէն	2–3	Մէմուս	Մէպուս
531	վերէն	22	(1113—1166)	(1173—1193)
564	վարէն	18	կեմիանի	կերմիանի
580	վերէն	1	հասանուն	համանուն
590	»	24	Իւչօք	Իւչօք
620	»	14	ցուճաստանը	Մակեդոնիան
639	»	26	Զիւոլի	Զեւոլի
643	վարէն	5	բիզոր	Դրիզոր
654	»	1	ահմանեներէ	ահմանեներէ
661	վերէն	18	քրիստոնեաներ,	խալաճներ,
675	վարէն	5	կէտէքլէր	կէտիկլէր
676	»	5	Բր. ի 203	Բր. ի 1203
701	վերէն	8	Դարա-իօխւք	Դարա-էօյիւք
703	»	3	Զորզարի	Զորզորի
704	»	12	Մաոք	Մոոք
709	վարէն	13	Պեսիդոյ	Պիսիդիոյ
717	վերէն	8	Բանեանիա	Բանայիա
717	»	28	Եէլալու	Եէլելու
723	»	8	կաբուկիոն	կաթրկիոն
724	»	25	հոբթաներու	հոբդաներու
725	»	7	կիւմիւշխիկին	կիւմիւշթէկին
727	»	8	Մալահահմաթրաքի	Մալահալմաթրաքի
734	»	38	վաարանդի	վաարանդի
751	վարէն	3	Մուրմուաքը	Մարմուաքլը
752	»	3	կոզմէն	կոզմին
759	»	14	V	IV
780	վերէն	10	1681	1618
785	»	5	Ալիզիյէ	Ազիզիյէ

Էջ		Տող	Սխալ	Ուղիղ
810	վերէն	23	*գնդապահությի*	*գնդապահությի*
811	»	4–5	*վայրկեան*	*վայրկեան*
838	վարէն	1–2	(*Մահ . . . . .ի*)	(*Մահապէտիճի*)
840	»	1	*վարի վերի և*	*վարի և վերի*
847	վերէն	38	*Տ . Աբատ*	*Տ . Աատ*
851	»	19	*ատե*	*ուր*
856	»	16	*թատրգայէն*	*թատրգարտայէն*
866	»	36	*Մատագճեան*	*Մատագճեան*
867	»	1	»	»
872	վարէն	6	*անէատատուզնեբուն*	*ազատատուզնեբուն*
877	վերէն	9	VI	IV
909	»	13	*Մանճատուն*	*Մուճճատուն*
909	»	25	*գնէլխոխմոն*	*գնէլէախմոն*
928	»	2	*կարտարիներ*	*կատարիներ*
930	»	7	*Մահակ կաթողիկոսին*	*Մահակ եպիսկոպոսին*
947	»	18	*խաչ պատչէն*	*խաս պատչէն*
959	»	30	*Մերովբէ եպ.*	*Մերովբէ Ալք .*
962	»	24–5	*վարժարանին*	*եկեղեցիին*
966	»	7	*Խճուճեան*	*Խնճուճեան*
994	»	32	*Գարմուկի*	*Գամբակի*
997	վարէն	3	1742	1842
1002	»	11	*Տաքսխարխոն*	*Տաքսխարխան*
1047	վերէն	13–14	*Զրրիքլեան*	*Զըլիքըլեան*
1052	»	4	*Զէչմէ թաչին*	*Զէչմէ գաչին*
1065	վարէն	2–3	*Քարման*	*Թարման*
1069	վերէն	30	*ահատատակ*	*Հահատատակ*
1069	»	42	641	644
1070	վարէն	14	(1)	(2)
1070	»	7	(1)	(3)
1070	»	4	(2)	(4)
1073	»	2	(2)	(1)
1073	»	1	(3)	(2)
1079	վերէն	35	964	967
1088	»	7	*կուտիացին*	*կուտիներացին*
1090	»	5	*Ամատ զատէ*	*Ամանի զատէ*
1105	»	20	*զազրեցատ է երբ*	*զազրեցատ երբ*
1153	»	5	*Մ կրտիչեան քէչեան*	*Մ կրտիչ քէչեան*
1163	»	3	*վոխանձման*	*վոխանացմանի*
1166	»	21	*խազացած են*	*խազացած է*
1167	»	24	*թռչեն*	*թրչին*
1179	»	13	*Ը*	*թ*
1200	վարէն	9	1986	1896
1212	»	15	*Հիւն քարտէյեան*	*Հիւն քարտէյենեան*
1228	»	13	*Տ . Գուրգէնէն*	*Ց . Գուրգէնէն*
1236	»	5	*Տալաքխափեան*	*Տալաքխափեան*
1309	վերէն	33	*ատվա*	*ատավ*

Էջ		Տող	Սխալ	Ուղիղ
1282	վերէն	7	Արամ ք՛.	Աւտամ ք՛.
1324	»	14	փորել և հողը	փորել հողը և
1334	»	4	Ամբրոսեան	Ամբրոսիոսեան
1334	»	32	Ն. ալեան	Ն. Գալեան
1334	»	33	կը նատրուի	կը փոխադրուի
1335	վարէն	2	Մաթեոս	Մատթէոս
1350	վերէն	21	Տէլլէկ	Տիլլէկ
1351	»	20	դասակարգին	դասակարգն
1355	վարէն	4	(2)	(1)
1366	»	8	Էվէրէկցի	Էքքէրէցի
1368	»	17	Դանիէլ վարժապետ	Դանիէլ վարդապետ
1368	»	2	մխիթէսարըֆին	մխիթանոիքին
1369	վերէն	4	»	»
1374	»	13	կեղծաւորութիւն	կեղծաւորութիւն
1376	»	2	Մէտտաբանէն կեղը. բանտը	Մէտտաբանէն կ. Գալոյ կեղը. բանտը
1376	վարէն	13	6. ԶԷԼԼՕՆԵՐԸ	Ե. ԶԷԼԼՕՆԵՐԸ(1)
1382	վերէն	7	Զ. ՋԱՐԴԸ	Զ. ՋԱՐԴԸ(2)
1388	»	11	Ե. ԵՐԵՔ ԴԷՄՔԵՐԸ	Է. ԵՐԵՔ ԴԷՄՔԵՐԸ
1410	վարէն	1	816	866
1425	»	1	ձարապղխախ	ձարապղուսխ
1431	վերէն	22–3	գէմ աւտակուէմը	գէմ կաւտակուէմը
1432	վարէն	10	ձէմալ փաշայի	ձէմալ պէյի
1436	»	4	ձն .... այդ ընդհումի	ա՞նչ ձն այդ ընդհումի
1450	»	19	Նուրը Օսմ.	Նուրը Օսմանիյէ
1485	վերէն	16	Եէնտիպէլաեան	Եէնիպէլաեան
1493	»	10	Բ.	Գ.
1493	»	15 և 51	Թռնտրահեցի	Թռնդրահեցի
1505	»	21	Եաղուպեան	Եաղուպեան
1528	»	8-9	Ղըչլար	Ղըզըչար
1552	»	24	(էջ 1253)	(էջ 1535)
1561	»	11	Երգած է	Երգած է
1562	»	24	1861ին	1868ին
1571	»	12	Մինդէթի	Մինէնէթի
1572	վարէն	12	Մէտանի	Մէյտանի
1591	»	10–9	Զաքմաքճեան Տիգրան	Զաքմաքլեան Տիգրան
1592	բազմ.	տեղեր		
1612	վերէն	1	Կրիչմէր	Կրէչմըր
1628	վարէն	6	Բ. ԱՐԴԻՄՍԵԱՆ	Բ. ԱՆԴՐԱՐԴԻՈՍԵԱՆ
1644	վերէն	32	(1)	(2)

1645ին (1) Ժանոթութիւնը 1644 էջին տակ փոխադրել իբր (2)

1648	Ա. սիւնակ	Ազխին	Ազխին
1648	Բ. սիւնակին գլուխը աւելցնել	Ազխիլ–Ազխիլ, խմորուիլ	

(1) Նաեւ խորագիր պիտի ըլլայ:

(2) Նաեւ խորագիր պիտի ըլլայ:

էջ		Տող	Սխալ	Ուղիղ
»	Բ. սխ.	նակ	Առպուբ	Առպուբ
»	»	»	բառնախուխլ	բառնախուխլ
»	»	»	քերբեր	աւելցուր Ռովը բրբրեմ
1650	»	»	կխհխճ	կխտխճ
1685	վարէճ	3	Արգընի	Արգընի
1709	վերէճ	17	Հանընն տուտուս	Հանընմ տուտուս
1730	»	1	Մուճճուների	Մուճճուաուների
1794	»	1	խէն	էխն
1846	»	22	146	1469
1851	»	24	Զեուլխ	Զեուլխ
1859	վարէճ	1	Մանճուսըն	Մուճճուսըն
1866	»	3	Պախխան	պախխան
1920	վերէճ	29 և 36	Տիշլէնկ	Տիշլէկ
1932	»	8	Մալազան	Մաւալան
1996	»	16	Իճուճեան	Իճուճեան
2017	»	16		Բ.
2043	»	17	Ամիր Հօկ	Ամերհօկ
2050	»	5	Milwauker	Milwaukee
2064	վարէճ	12	(1911–1911)	(1910–1911)
2071	վերէճ	6	Հարվըրտ	Հարթվըրտ
2086	վարէճ	11	Թէքէեան	Թէքեան
2093	»	14	Տաւրոսի	Տարսոնի
2094	»	6	(տես, էջ 1520)	(տես էջ 1526)
2098	վերէճ	8	տեղապանուխեան	դեղապանութեան
2109	»	10	Ղուվան	Ղսվան
2110	վարէճ	20	1556	1553
2110	»	19	1564	1562
2110	»	18	1573	1572
2110	»	18	Հահի Կարապետ	Հահի Նազարէթ
2114	վերէճ	7	Հրանդ Քիրեազեան	Հրանտ Քիրազեան
2115	վարէճ	3	Մելլոզոս	Մխլլոզոս
2192	»	8	Մամուչ	Մանուչ
2202	»	15		(† 28 Յունվար 1937)
2228	»	8	Լօն	Լօնկ
2234	վերէճ	9	Մաչակ	Մաժակ
2242	վարէճ	1–2	համաչիրակներուները	համշիրակներուները
2261	»	12	Մելիս էզ Զահիր Պիպ- բաս	Մելիք էզ Զահիր Պիպ- բաս

2276-7 Պահերին թուագրութիւնը չէ եղած ոռով անհասկնալի եղած է 2277 էջին վրայ տրուած բացատրութիւնը: Սրբագրել այսպէս.

Նախագահ բազմոց եպիսկոպոսն է Սեբաստացոց եպ. Սանտալճեան, Անոր աջ կողմը Դանիէլ վրդ. Աչըգեան և Կարապետ վրդ. Շահինեան, իսկ ձախ կողմը Յովհաննէս վրդ. Բարսղամեան և Յովհաննէս վրդ. Վահրատեան. կռնակը ատքի վրայ կեցող գլխաթաց եկեղեցական տարազով երկու անձերէն աջակողմինը Դէորգ վրդ. Գօյաճեանն և ձախակող-

մինը՝ Դանիէլ վրդ. Բազումեանն են (երկուքն ալ սարկաւագ այն ատեն) իսկ մէջտեղի աշխարհականը անծանօթ կը մնայ։

Պատկերին մէջ 3 թուագրեալ տպան ցոյց կ՚ընեն Գօյաճեանի մահկանացուին է (հօրեղբօրորդի Գէորգ վրդ.ի), իսկ գետինը նատողներէն մէյն ալ Գարապետ վրդ. Նազարեանի (Թամարզացի) պատանեկութիւնն է։

Է՛		Տող	Սխալ	Ուղիղ
2281	վերէն	14–15	fundamentalist	fundamantalist
2284	»	13	Նիքսարբ	Նիկսարբ
2303	վարէն	10	Գաոլ Արապեան	Գաոլ Արապեան
2326	Ա. վերէն	5	96.8.2003.	96 8·9.2005.35.
2326	Բ. վարէն	5-6	արթագրել այսպէս.	748.1181.5. 92–4.7. 272. 87.423.529.2037.89.94 8–9.113.223. և այլն
2327	Ա. վերէն	9	արթագրել այսպէս	1184.528–9.
2332	Ա.	Աստուածածին Ս. վանք Թամարզա.		թիւերը արթագրել այսպէս 847. 51.4.70–1. 941. 75. 1009–11.3. 240–1. 75. 315.754.2245.
2333	Բ. վերէն	12	Ավրամ Ցլիկ	Ամրամ Ցլիկ
2335	Բ. վերէն	27	Արխարաթխա-Ազիզիյէ	Արխարաթխա-Ազիզիյէ 1137.42.50–1.243 և այլն
2337	Բ. վարէն	13–14	արթագրել թիւերը	Թոքմա Սու էջ 310
2367	Բ.	» 8	աւելցուր	
2371	Ա.	» 15	տես 219.39.65.441.	
2371	Ա.	» 14	աւելցուր Լաւոտիկէ (քաղաք) 219.39.65.441.	
2390	Բ. վերէն	11	Հայտար փաչա 1365. 952.2036.91	Հայտար փաչա Մխիթարբ. 1365. Հայտար փաչա կայսրան 1952. 2036. 91.
2392	Ա. վերէն	7	Հերձֆիլտ=Hatzfeld	Հերձֆելտ=Harzfeld
2398	Բ.	» 5	Մամեատրա	Մամեատիա 318.21.
2402	Ա.	» 25	աւելցուր	Մխիհնէթի 450
2405	Ա. վարէն	7	Մխիհնէթի	Սէմիզեան Խաչատուր 811
2405	Բ. վերէն	28	աւելցուր	
2439	Ա.	» 4	Սէմիզեան Խաչատուր 881	

ՎԵՐՋ Բ. ՀԱՏ

